De Gids. Jaargang 37

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1873

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

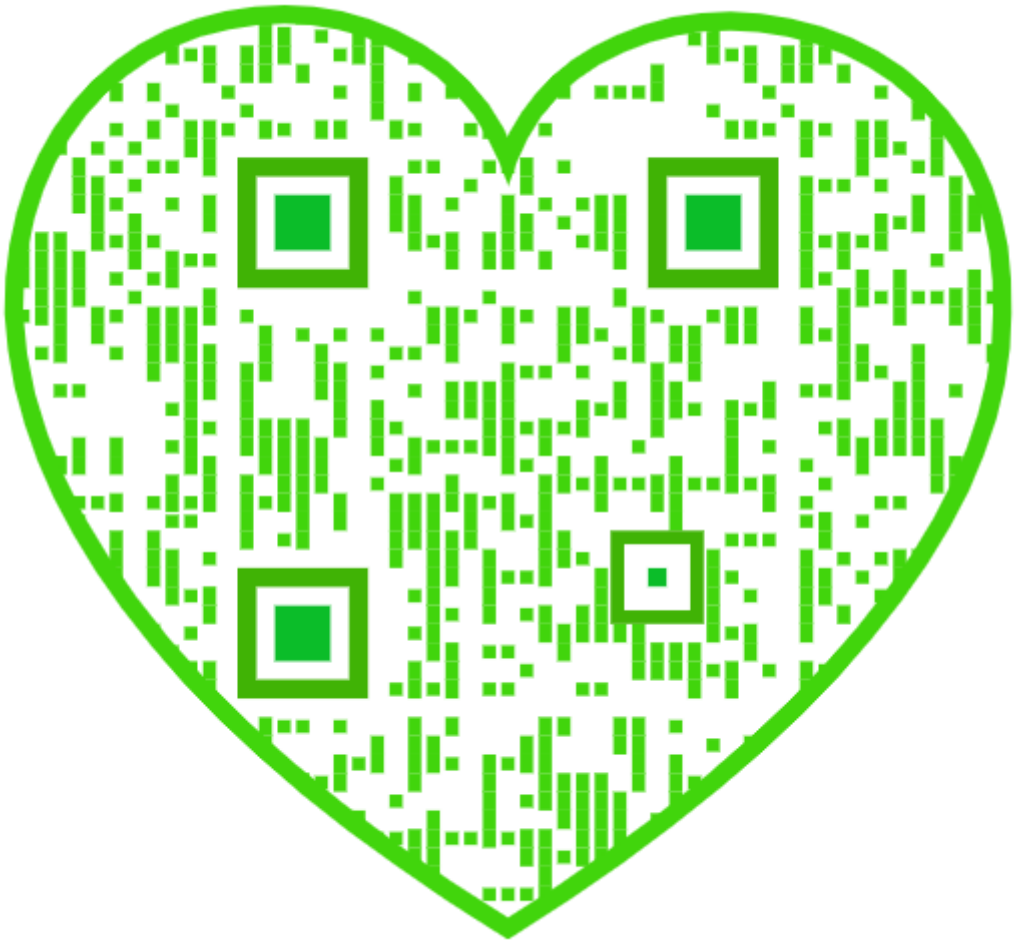

Van 18 November tot 24 December.

Is het de invloed welken het eentonig-natte December-weer op mij uitoefent, dat er in mijne verbeelding zulk een dof melancholisch waas over onze jongste Kamer-debatten ligt uitgespreid; of heeft omgekeerd dat sombere weer werkelijk ook de stemming onzer afgevaardigden bepaald en dus aan de begrootingsdiscussiën iets van die vale vervelende tint gegeven, welke het oog overal tracht te ontvluchten, maar nergens ontvluchten kan? Ik weet het niet, maar ik weet wel, dat eene getrouwe lezing van de Handelingen der Tweede Kamer sedert 18 November - den dag waarop de discussiën over de staatsbegrooting een aanvang namen - schier even weinig uitlokkend was als eene wandeling in de vrije natuur gedurende diezelfde weken. Alleen plichtbesef kan ons van het gezellig hoekje bij den haard naar buiten jagen, alleen plichtbesef ook ons boeiender lectuur doen wegwerpen, om de hand naar het Bijblad uit te steken. Ongeveer niets van hetgeen anders begrootingsdiscussiën aantrekkelijk maakt, komt dezen keer de moeite beloonen van hen, die zich in gemoede verplicht achten haren loop met een oplettend oog te volgen: noch groote politieke stormen, noch fijne parlementaire taktiek. Zeker, de gewichtigste vraagstukken van den dag zijn te kust en te keur voorhanden, maar het is als of juist de overdaad waarmede zij ons worden voorgezet, den lust om er van te genieten uitdooft. Zelfs de aantrekkelijkheid, welke sommigen kunnen vinden in de wetenschap, dat die begrootings-discussiën, merkwaardig of niet, in elk geval over het leven van een ministerie beslissen, was deze keer uiterst zwak, want van den aanvang af bleek het duidelijk genoeg, dat geen der partijen het eigenlijk op dat leven gemunt had. Men wist bijna zeker, dat de bagage, waarmede het ministerie op 18 November den langen parlementairen

tocht begon, na eene uiterst vermoeiende reis, als altijd door allerlei tegenwind belemmerd, eindelijk zonder noemenswaardige schade in de veilige haven van de Eerste Kamer zoude aanlanden, hoe afgetobt en afgewerkt de geleiders van die bagage zich dan ook voelen mochten. Merkwaardig onderscheid inderdaad: te gelijk met ons parlement hield ook het fransche zich met de behandeling van het budget bezig; maar de Heeren te Versailles behoefden niet veel meer dagen om over hunne milliarden te beschikken, dan wij weken noodig hadden om de bestemming te bepalen, welke in 1873 aan onze millioenen zal gegeven worden. Het is zoo, met echt franschen slag gleed men daar over de begrootingen heen; maar is het reeds uitgemaakt, dat onze slag, omdat ze zooveel trager uitvalt, daarom ook veel rijker is aan goede resultaten? Of zou men b.v. uit de ongeloovelijke détails, door welke de discussie over spoorwegen en andere publieke werken dag aan dag werd opgehouden, heel veel anders kunnen leeren dan de namen der plaatsen waar de Heeren afgevaardigden, die, zoo als de Grondwet zegt, het geheele nederlandsche volk vertegenwoordigen, eigenlijk te huis behooren? Maar laat ik billijk zijn: iet alles was even eentonig en vervelend op reis; er kwamen nu en dan oogenblikken waarop die zelfde bleeke zonnestralen, welke een enkele maal door den December-nevel boorden en op de takken onzer kale boomen de duizende regendroppen kleurden, ook toegang kregen tot de Tweede Kamer; maar, ondeugende boden als zij waren, schenen zij zich slechts zoo lang te willen ophouden als noodig was om ons, die waarlijk eene dergelijke boodschap niet van noode hadden, nog eens wel te doen gevoelen hoe nat het toch daar buiten en hoe droog het daar binnen was.

Nog is, terwijl wij schrijven, de eindpaal niet bereikt; maar toch wordt het doel van de reis reeds van verre zichtbaar: met de aanneming van de begrooting voor oorlog is men voorbij het gevaarlijkste punt gekomen, dat dezen keer den tocht onveilig maakte. De weg die nu nog moet worden afgelegd, is betrekkelijk effen en glad, zoodat ook de zwartgalligste gevoelt, dat er geen enkele reden meer overblijft om aan den rustigen afloop van de gansche reis te twijfelen. De assurantie-premie, nooit zeer hoog, mag nu veilig tot een minimum worden uitgetrokken. Het oogenblik is dus gekomen waarop eene poging kan worden gedaan om de beteekenis van het langdurig debat na te sporen, of liever om eene verklaring te zoeken voor het

feit, dat die beteekenis, schijnbaar althans, schier geheel ontbreekt. Ik gevoel levendig, welke moeilijkheden aan die taak, hoe eenvoudig ook opgevat, verbonden zijn. Iedereen begrijpt dat onder die kalme oppervlakte van ons parlementaire leven allerlei hartstochten woelen en drijven - en al wist hij het niet, dikwijls genoeg komen die hartstochten even door de reten gluren om er ons van te overtuigen; - iedereen begrijpt ook, dat al blijven de fijne draden door het eigenbelang der verschillende partijen gesponnen, veelal, ofschoon dan ook niet altijd, voor het oog verborgen, die draden niettemin bestaan en zich van uit de residentie over de verschillende deelen van het vaderland uitstrekken. Men moet al die geheime drijfveeren kennen, tehuis zijn in die onderaardsche labyrinthen, om elke openbare handeling van de Tweede Kamer volkomen zuiver te waardeeren, en mij ontbreekt die kennis geheel. Ik behoor niet tot de ingewijden, en meen nooit een enkel woord te hebben geschreven waaruit eene tegenovergestelde conclusie zou kunnen worden opgemaakt. Indien ik het nu uitdrukkelijk verklaar, dan is het omdat een der scherpzinnige en talentvolle schrijvers, aan wie de Redactie van het *Handelsblad*, met eene in de groote journalistiek voorbeeldelooze zelfverloochening, in hare bijvoegsels de behandeling van de algemeene binnenlandsche politiek pleegt over te laten, mij nog dezen zomer naar aanleiding van een vroeger opstel herinnerde, dat men lid van de Kamer moet zijn.... of geweest zijn, om hare handelingen volkomen zuiver te kunnen waardeeren. Ik laat daar of alle afgevaardigden van vroeger en later tijd vrede hebben met die uitspraak, maar ik voor mij houd ze niettemin voor volkomen juist. Was het er dan ook om te doen over de leden onzer Kamer de vierschaar te spannen, ik zou de eerste zijn om mijn rechterschap te wraken, althans zoolang de betrokken leden zelven niet in hunne zaak gehoord waren. Maar naast dit oordeel over de leden - een oordeel van betrekkelijk zeer ondergeschikt belang - staan twee andere vragen, ter welker beantwoording het niet alleen goed, maar zelfs noodig is dat men zuiver toeschouwer blijve en niet aan gene zijde van het voetlicht kome. Vooreerst de vraag: welken indruk maken de handelingen van de Kamer op de buitenwereld - eene vraag vooral voor de leden zelven van belang en waaraan zij in Nederland misschien te veel, maar zeker niet te weinig waarde hechten - en dan de kwestie of die handelingen inderdaad

stroken met de wezenlijke belangen van het lieve vaderland, zooals wij die opvatten. Men kan daar buiten in die opvatting falen, maar daar binnen nog wel zoo licht, omdat men daar, niet zelden in allerlei kleine berekeningen verdiept, de juiste verhouding tusschen hoofd- en bijzaak gemakkelijk uit het oog verliest en aan het bijkomende eene beteekenis geeft, welke het in de werkelijkheid niet bezit. Niet te weten van dat accessoire, is althans eene belemmering te minder, welke ons bij het zoeken naar het groote objectieve staatsbelang in den weg staat.

'Eene zoo kalme discussie over de begrooting als nu, is er in eene reeks van jaren niet geweest', verklaarde dezer dagen de Heer Heemskerk, teiwijl hij zijne medeleden aanbeval om nog vóór het winter-reces het voorloopig onderzoek der censushervorming af te doen. Andere leden, die niet gewoon zijn den afgevaardigde uit Gorcum naar de oogen te zien, de Heer Kappeyne o.a., karakteriseerden de debatten van de laatste weken in ongeveer dezelfde woorden en bij niemand vonden die woorden tegenspraak. Meer dan gewone kalmte schijnt dus, naar het oordeel van de Kamer zelve, de bijzondere eigenaardigheid van de jongste discussiën geweest te zijn. Trouwens men behoeft slechts te letten op de korte spanne tijds, welke de algemeene beraadslaging innam, om zich te overtuigen, dat er dezen keer geenerlei opgewektheid bestond voor algemeene politieke beschouwingen, en dit niet enkel bij de ministerieele partij, maar evenzeer bij hare tegenstanders. De Heer Wintgens bleef den 18^{den} November met zijn uitgewerkt vertoog in den volstrektsten zin alleen staan; en wanneer dit vertoog nu in het Bijblad een vrij zonderling figuur maakt, dan ligt de schuld van dat ongeval veel minder in het zeer breede terrein, waarover de bespiegelingen van den redenaar zich uitstrekten, dan wel in het feit, dat door hem een accoord werd aangeslagen, dat nergens in de Kamer den minsten weerklank vond. Men krijgt nu den indruk van eene abstract wijsgeerige redevoering, uitgesproken bij de opening eener vergadering, waarin louter mannen van de praktijk zitting hebben. Het verschijnsel stond trouwens niet op zich zelf; een paar maanden vroeger bij de discussiën over het adres van antwoord op de troonrede had zich dezelfde tegenzin in een eigenlijk politiek debat geopenbaard. Het was toen Graaf van Zuylen,

die eene poging deed om het ijs te breken, maar eene hopelooze poging, trots zijne ijverige zorg om in de oorlogsverklaring aan het ministerie allerlei op te nemen, wat onder andere omstandigheden stellig krachtige protesten van zijne politieke tegenstanders zoude hebben uitgelokt. Maar die tegenstanders bleven roerloos: een kort afdoend antwoord van den Minister van Justitie, benevens eenige merkwaardige ophelderingen, door den Heer van Reenen medegedeeld, ziedaar de eenige vruchten, welke het met kwistige hand gestrooide zaad opleverde. Toen als nu was het blijkbaar, dat de Kamer zich met geen algemeene politiek wilde inlaten.

Niemand heeft op zich zelf reden om te klagen over die stemming: politieke discussiën mogen dikwijls de aantrekkelijkste wezen, zij zijn maar zelden de vruchtbaarste, en het nederlandsche volk is praktisch genoeg om in het Bijblad liever naar vruchten, dan naar pikante of stormachtige debatten te zoeken. Toch blijft het verschijnsel merkwaardig, want zoo er immer aanleiding scheen te zijn om algemeene beginselen te bespreken eer men het eigenlijke praktische werk ter hand nam, dan was het dezen keer. De bijeenkomst in September was de eerste ontmoeting na het gewichtig votum van de Meimaand, dat de income-tax veroordeelde en aan de vorige Regeering het leven kostte. Dat votum had vrij algemeen in den lande een grooten indruk gemaakt en ook vrij algemeen scherpe verwijten uitgelokt aan het adres van de liberale meerderheid, welke te gelijk haar ministerie en haar programma in den steek liet. De begeerte om het zedelijk gezag te handhaven, dat die partij tot nog toe uitoefende, zou op zich zelve reeds eene volkomen rechtvaardiging zijn geweest van hare pogingen om, 't zij dan in September 't zij in November, die algemeene verwijten te logenstraffen, en duidelijker dan ooit te voren het programma te bepalen, waaraan zij in de toekomst trouw wilde blijven.

Daarenboven bij de opening van het tegenwoordig zittingsjaar stond de Kamer voor een nieuw ministerie, deels uit geheel nieuwe elementen samengesteld, deels uit mannen, met welbekende antecedenten, maar antecedenten, welke onderling dan toch niet zoo volkomen samenstemden, dat het vragen naar meer licht omtrent de plannen voor de toekomst, als ijdele nieuwsgierigheid had kunnen worden gewraakt. Zelden of nooit had de Kamer aan een nieuw opgetreden Kabinet eene discussie

gespaard over de regeeringsbeginselen, welke het in toepassing wilde brengen, en thans meende zij te kunnen zwijgen, ofschoon het Kabinet bij zijne eerste verschijning in de andere Kamer een programma had voorgelegd, dat om zijne soberheid aan de programma's van Thorbecke herinnerde. En zelfs tegenover dien veteraan van ons parlementair leven, toen hij ten derdemale het ministerschap aanvaardde, had de Kamer de vraag om meer licht, om breeder uiteenzetting van plannen en bedoelingen niet overbodig geacht.

Eindelijk nog dit, en dit zelfs meer dan iets anders: de dood van dienzelfden veteraan, op wien ik zooeven doelde, zou onder gewone omstandigheden eene meer dan voldoende reden zijn geweest om ditmaal òf van het adres van antwoord òf van de begrooting partij te trekken tot het voeren van een gewichtig debat over groote politieke beginselen. Immers na het verdwijnen van Thorbecke scheen eene gewichtige crisis in de liberale partij onvermijdelijk, zoo nauw was tot nog toe haar leven aan het zijne verbonden geweest. Niet slechts dat hij die partij had opgekweekt, maar ook alleen zijne veerkracht, zijn energieke wil hadden in de laatste jaren hare volkomen ontbinding kunnen tegenhouden. Morrend had men deels tegenstand geboden, deels zich onderworpen, maar op de weifelenden zoowel als op de getrouwen, bleef zijn invloed tot het laatste oogenblik overheerschend, èn om de niet betwiste zedelijke meerderheid van den grooten leider, èn om de wetenschap, dat alleen onder zijn naam voor de liberale partij voldoende steun te vinden was in Nederland. Eindelijk was die taaie dijk, welke aan de bruischende golven zoo lang het ‘tot hiertoe en niet verder’ had toegeroepen, bezweken. Moest men het er niet voor houden, dat die onstuimige krachten, nu ‘ontslagen van de winterboei’, zich dadelijk zouden voortbewegen in de richting van dat beloofde land, tot nog toe slechts van verre zichtbaar? Moest men het er niet voor houden, dat de eischen, welke men uit ontzag voor Thorbecke tot nog toe niet duidelijk durfde formuleeren, maar waarop men, trots dat ontzag, in den laatsten tijd met allengs grooter ongeduld toch telkens zinspeelde, dadelijk zuiver zouden worden gesteld, thans nu elk motief om zich langer te onthouden, was weggenomen?

Zooals men ziet, er bestonden meer dan redenen genoeg, welke in het najaar van 1872 tot levendigen strijd over groote politieke beginselen noopten, en toch van lust om zich aan dien strijd

te wagen, was bij de liberale partij schijn noch schaduw te vinden. Of men haar om die onthouding hard zal moeten vallen? Ik zoude de laatste willen zijn die het beweerde. De liberale partij kon niet verstandiger handelen dan zij deed, maar het verstandige lag enkel in de juiste waardeering van den anormalen toestand waarin zij zich zelve geplaatst ziet. Uiterst langzaam voort te gaan, als men weet dat elke beweging voorwaarts met pijn en moeite gepaard gaat, en te zwijgen als het besef van met nadruk te kunnen spreken, verloren is gegaan, ziedaar zeker eischen van het praktisch gezond verstand, maar eischen, welke daarom niets verminderen aan het leedwezen, dat de omstandigheden noopten juist dergelijke handelwijze op te volgen. Een zieke rust aan te bevelen, wie zal het laken? Maar sta ons toe te treuren over de ziekte zelve, te klagen over verschijnselen, welke, juist omdat wij gelooven dat zij logisch uit den bestaanden toestand voortvloeien, het bedenkelijke van dien toestand zoo duidelijk aan het licht brengen. Hoe geheel anders was het acht jaren vroeger, toen de liberale partij met haar zelfstandig adres van antwoord op de troonrede te voorschijn kwam, en Mr. Kappeyne in haren naam zijne tegenstanders uitdaagde hunne krachten met de hare te meten! Welk een besef van innerlijke kracht, welk onwankelbaar vertrouwen op de bondgenooten sprak er toen niet in die mannelijke taal, en hoe zonderling dunkt ons, gezien bij het licht van die dagen, het gedwongen stilzwijgen van heden!

Maar het is niet anders: de liberale partij voelt zich gedesorganiseerd en wil daarom, hare eigen krachten metende, zorgvuldig elke buitengewone inspanning mijden. Zij begrijpt dat het voorzichtig is hare wonden te dekken en genezing te zoeken bij den tijd. Zij is er dankbaar voor - en waarlijk zij heeft reden tot dankbaarheid - na de groote verwikkelingen van het jongste voorjaar nog eens aan de groene tafel een ministerie terug te vinden, welks vrijgevige beginselen boven alle verdenking verheven zijn en dat grootendeels is samengesteld uit mannen, bij wie zij eene gelukkige verhouding aantreft tusschen de zucht om het goede te doen en het vermogen om die zucht te bevredigen. Kan zij dat ministerie op dit oogenblik niet steunen door eene krachtige openbaring van hare eigen beginselen, met die van de regeering homogeen, zij wil zich althans wachten voor daden, waaraan ook maar van verre eene vijandige beteekenis zou kunnen worden gehecht. En te recht,

want na de gebeurtenissen van dezen zomer is het bijna ondenkbaar, dat in den eersten tijd eene nieuwe ministerieele crisis ten vierde male ten haren voordeele zoude uitvallen. Zij heeft nu hare laatste troeven uitgespeeld, en zij weet het. Het woord dat Thiers, toen hoofd eener kleine oppositie, aan het slot eener gedenkwaardige discussie, reeds jaren geleden, aan het overmachtig leger zijner imperialistische tegenstanders toevoegde, moge dezer dagen ook leven in de conscientie van elk lid onzer liberale partij: ‘Gij kunt geen enkele fout meer begaan.’

Zijn intusschen de voorteekenen gunstig, dat de rust, welke de liberale partij zich zelve heeft opgelegd, goede vruchten zal brengen en althans iets bijdragen tot genezing der krankte, welke die partij in de laatste jaren verteert: haar grenzeloos individualisme en volslagen gemis aan tucht? Ik weet inderdaad niet waar te zoeken op de 500 folio-bladzijden, welke de handelingen over de staatsbegroooting in het Bijblad innemen, om die gunstige teekenen op te sporen, en ziedaar juist wat aan de lectuur van het Bijblad, trots het vele goede dat het ook uit de jongste handelingen mededeelt, een zoo weinig opwekkend karakter geeft. Waar is het bewijs, dat er langzamerhand toenadering ontstaat tusschen de denkbeelden der individueele leden, het bewijs, dat men diep doordrongen is van de behoefte om vereenigd te blijven, dat men het mindere weet op te offeren om het meerdere te behouden? Gelooft gij dat er nu, meer dan acht of tien maanden geleden, uitzicht bestaat om door de vereenigde krachten der geheele liberale partij datgene tot stand te brengen, waaraan althans de dringendste behoefte bestaat? Gij dacht aan census-hervorming: welnu, een wetsontwerp, die hervorming bedoelende, is sedert verschenen, en hoe oordeelt gij thans? Het defensiewezen ligt in de eerste plaats aan de beurt: meent gij nog altijd dat met gemeen overleg van de geheele liberale partij daaromtrent eene dragelijke regeling zal te maken zijn, welnu, lees dan de discussiën over het budget van oorlog, en ik zal uwe vasthoudendheid loven, wanneer gij ook na die lezing nog iets van uwe illusiën hebt overgehouden. ‘Maak spoed met uwe voorstellen’, was schering en inslag van schier elken eisch aan den Minister van Oorlog gesteld, maar uit schier elke toelichting van dien eisch sprak weemoedig de raadgeving, om toch op het welslagen van die voorstellen, hoe zij ook mogen worden ingericht, voorloopig nog geen huizen te bouwen. 't Is waar, in de Kamer zelve

denken niet alle leden even ongunstig over het gemis aan eendracht bij de liberale partij, ook zelfs in zake van defensie; getuige de Heer van Houten, die met zijn weergaloos optimisme, voor alle ervaring blind en tegen elke teleurstelling opgewassen, sprak van het liberaal programma in defensiezaken, als van een afgerond geheel, maar dat het ministerie weigerde te aanvaarden. En waar stond dat programma geschreven? Had het zich werkelijk in het consequente leven en werken der liberale partij geopenbaard? O neen - de Minister van Justitie wees er op - het was in zijne hoofdtrekken eenvoudig ontleend aan eene trouwens zeer merkwaardige brochure, reeds ettelijke jaren geleden, door een anoniem schrijver, naar men zegt een der corypheeën van de liberale partij, in het licht gezonden. Van waar het recht, om die meeningen van een enkel persoon tot de meeningen van eene geheele partij te maken, en dat aan het slot van eene zoo chaotische discussie als die over het budget van oorlog geweest is? Gelooft gij dan inderdaad dat, wanneer de denkbeelden in deze brochure verkondigd, eensklaps in den vorm van regeeringsvoorstellen ter tafel konden worden gebracht, ook maar één enkele bladzijde van het boekje onder de handen der liberale meerderheid in haar geheel zoude blijven? En zoo ja, wat geeft u recht dus te gelooven?

Was bij gemis van toenadering in de denkbeelden althans de begeerte merkbaar, om de betrekkelijke waarde te meten van de verschillende belangen voor welke men optreedt, de begeerte om het mindere aan het meerdere op te offeren, om, naar den wijzen raad van den Minister van Justitie, te zoeken naar hetgeen vereenigt, en niet naar wat verdeeldheid zaait? Ook met betrekking tot deze vraag zijn de jongste ervaringen verre van geruststellend. Zeker ondervond het Kabinet bij de liberale partij geen algemeenen tegenstand, maar talloos waren de bewijzen dat het toch aan de ware liefde haperde, aan die liefde, waardoor wij de regeeringszaak tot onze eigen zaak verheffen, en die zich openbaart in de zucht om te steunen, om de bezwaren welke het gouvernement natuurlijk op zijnen weg ontmoet, te temperen en te verlichten, om, ook daar waar men zich tot kritiek verplicht acht, naar de zachtste en vriendelijkste vormen om te zien. Toets ook aan dien eisch van het parlementaire leven de practijken van den jongsten tijd. Let nog eens op de lotgevallen van het oorlogsbudget, en gij zult vinden, dat om een geschil van meening, waarin dan toch geen groote

beginselen betrokken waren en dat ten slotte enkel eene kwestie over prioriteit betrof, de meeste vrienden van het Kabinet de begrooting in den steek laten, op het gevaar af van eene nieuwe ministerieele crisis uit te lokken, en juist die defensiebelangen, voor welke men het harnas had aangegord, op te offeren. Alleen aan de hulp van de politieke tegenstanders was de Minister van Oorlog de verlenging van zijn ministerieel leven en lijden verschuldigd. - Let op het algemeen karakter dat de discussiën meer bijzonder over marine en oorlog kenmerkte; zie hoe daar de vrienden in de eerste rijen der tegenstanders voorkomen, en hoe zij zich kwijten van hunne taak, met eene vinnigheid, welke meer dan eens de bewondering van de andere zijde der Kamer zal hebben opgewekt; eene vinnigheid, alleen geëvenaard in sommige meesterachtige philippica's, welke de vrienden noodig vonden elkander nu en dan onderling naar het hoofd te werpen. - Let ook op het welkom dat den Minister van Finantiën werd toegeroepen, juist uit die kringen, waarvan hij zelf als lid der Kamer een der middenpunten was, op den ijver waarmede het register van zijne antecedenten werd opgeslagen en nagespoord; op de nauwkeurigheid waarmede men zijne politieke gestalte vergeleek met de gestalte zijner ambtgenooten. Hoe is het mogelijk - dus vroeg men, - dat een man, die zoo vaak waarschuwde tegen hooge militaire uitgaven, nu juist zijn stoel kiest naast een Minister van Oorlog, die met eene aanzienlijke verhooging van het militaire budget debuteert? Een Minister des Konings kan in de Kamer niet alles zeggen wat hij denkt, al heet zijn recht van spreken ook onbeperkt; wie weet of de Heer van belden anders niet geantwoord had: ‘Mijneheeren, wanneer gij meent, dat een ministerie moet zijn samengesteld uit zeven gelijkluidende exemplaren van een zelfde handboek van rechtsphilosofie, dan zeg ik u dat gij vruchteloos zoeken zult, want die exemplaren zijn in Nederland niet voorhanden, althans geen exemplaren van welke gij gediend zoudt willen zijn. Wanneer zeven mannen, volkomen homogeen omtrent de groote regeeringsbeginselen, maar niettemin volkomen zelfstandige karakters, besluiten om eene poging te doen of zij gezamenlijk hunne gemeenschappelijke beginselen in toepassing kunnen brengen, dan moeten zij wel beginnen met het mindere achter te stellen bij het meerdere, en met eene onderscheiding te maken tusschen hetgeen op dit oogenblik bereikbaar is en niet. Wanneer ik op deze plaats zoo doe,

dan meen ik niet alleen te handelen naar de eischen van eene gezonde praktijk, maar ook uwe politieke beginselen en de mijne beter te dienen dan wanneer ik wachtte tot men er in geslaagd zal zijn een zestal duplicaten van mijne persoonlijkheid op te sporen.' Dit alles zou een minister des konings echter niet kunnen zeggen, en nog veel minder zou hij er kunnen bijvoegen, op welken bescheiden toon dan ook: 'Het ware zeer te wenschen, dat gij, Mijneheeren, die regeerende partij, dat wil zeggen, praktisch werkzaam zijn wilt, mocht kunnen goedvinden het voorbeeld van ons Kabinet in dat opzicht wat meer na te volgen.'

En zie eens hoe zelfs de trouwste bondgenooten, mannen, aan wie nooit een onvriendelijk woord over de lippen komt, en die uit volle overtuiging het Kabinet steunen, het soms zonderling aanleggen om hunne sympathie te betuigen; hoe zij met de beste bedoelingen ter wereld steenen en steentjes helpen aandragen om het bewind dat zij liefhebben, te doen struikelen. Geen trouwer en vriendelijker bondgenoot voor het tegenwoordig Kabinet dan de Heer Moens, en toch hoe spant hij zich in om de moeilijkheden, waarmede niemand meer dan de Minister van Binnenlandsche Zaken te kampen heeft, nog te verzwaren. Zijne kritiek van de wet op het lager onderwijs is ook naar mijne overtuiging in hoofdzaak volkomen juist; en niemand kan meer dan ik sympathie hebben voor zijn streven om het lot der onderwijzers te verbeteren. Men moge meenen dat hij den tegenwoordigen toestand met te donkere kleur schetst, te veel voorbijziet de groote verbeteringen, welke ook zonder wettelijken dwang allengs tot stand komen, en zich illusiën maakt van het goede dat men door eene verhooging van het minimum der jaarwedden kan uitwerken, - in hoofdzaak zullen de vrienden van ons openbaar onderwijs zich wel bij zijne beschouwingen omtrent dit punt moeten neerleggen. Maar is nu de omstandigheid, dat men eene op zich zelve zeer wenschelijke verbetering bedoelt, reden genoeg om aan het ministerie, dat men wil steunen, die verbetering elk oogenblik als eene dringende taak op te leggen? Heeft men dan op het gebied van de praktische politiek niet meer te letten op tijden en omstandigheden, op de krachten waarover men beschikken kan, op de gevolgen, welke uit den maatregel dien wij aanprijzen, noodzakelijk moeten voortvloeien? Wanneer het ministerie op het eigen oogenblik dat het de inspanning van al zijne

krachten behoeft om een drie- of viertal groote politieke kwestiën te ontwarren - kwestiën te samen taai en sterk genoeg om een onbepaald getal kabinetten te verslijten, - er uit vrije beweging toe overging, bij wijze van tijdverdrijf, ook de schoolwetkwestie te stellen, en dus de sluizen wijd open te zetten voor eene onbeteugelde oppositie, welke van alle kanten driftig zou komen opdagen, zou dan niet het eenvoudigste gezond verstand zulk een ministerie onbekwaam verklaren voor de taak, welke het op zich nam? En toch zijn het de zeer welmeenende vrienden, die met dergelijke eischen te voorschijn komen, en eigen voorstellen aankondigen, indien de Regeering mocht aarzelen aan hunne oproeping te voldoen. Zou het dan alleen in de Kamer een geheim wezen, dat de liberale partij tegenwoordig op zwakke beenen staat, en dat dus onder de omstandigheden van het oogenblik niet elke last op hare schouders voegt? De tegenpartij althans schijnt beter ingelicht, getuige de welwillende ondersteuning welke de denkbeelden van den Heer Moens in haar midden gevonden hebben; maar hoe hartelijker die ondersteuning is, hoe luider zij getuigt tegen de opportuniteit van het aangekondigde voorstel.

Tot zelfs in de schoonste momenten, welke de begrootingsdiscussiën aanboden, vindt men bewijzen te over hoe wisselend de overtuiging der meerderheid is en hoeveel moeite het telkens kosten moet hare besluiten vooraf te berekenen. Een van die momenten was ongetwijfeld de discussie aan kunsten en wetenschappen gewijd; een echt verkwikkend, warm en vroolijk zonnestraaltje, te midden van gure, sombere en nevelachtige dagen. De Heer van Sypesteyn had reeds een paar dagen vooraf de discussie ingeleid met eene redevoering, niet enkel goed gedacht, maar ook gelukkig van vorm. Zijne woorden vonden weerklank in de Kamer, en vandaar, dat, toen de betrokken posten aan de orde kwamen, tal van sprekers het door hem gestelde thema kwamen uitwerken. Welk een eerbied voor de wetenschap, welk eene liefde voor de kunst, maar ook welk een stroom van verontwaardiging over het vandalisme van alle vroegere gouvernementen, die èn kunst èn wetenschappen met dezelfde minachting, dezelfde koude onverschilligheid bejegend hadden. Hoe het mogelijk was, dat een der hunnen zich ooit het befaamde ‘kunst is geen regeeringszaak’ had kunnen veroorloven! Thans nu de lippen, welke die woorden gesproken hadden, voor eeuwig gesloten waren, scheen het juiste oogen-

blik daar, om eindelijk eens rekenschap te vragen van hunne beteekenis. Maar hoe? Ik meende, dat de Tweede Kamer aanspraak maakte op het recht om van 's lands regeering ook een deel uit te maken, en liefst geen al te bescheiden deel; ik meende, dat zij, dat recht ernstig ter harte nemende, tot nog toe niet was teruggedeinsd zelfs voor de behandeling van zeer kleine regeeringsdetails; dat zij er prijs op stelde nu en dan een woordje mede te spreken ook over slopkousen en soldatenmutsen, over stoomboot-schroeven, baggerwerken en torpedo's. Was dan vroeger alleen het terrein van kunst en wetenschap voor haar afgesloten en miste zij dus de bevoegdheid om voor de negatieve verklaring van Thorbecke eene positieve in de plaats te stellen? 't Is waar, ook vroeger hadden wel eens enkele stemmen zich het lot der verwaarloosde kunsten aangetrokken; maar tot eene daad kwam het nooit, ook niet, voor zoover ik mij herinner, tot eene poging om dergelijke daad uit te lokken. En toch de gelegenheid daartoe stond altijd open. Waarom, wanneer men het dan volstrekt noodig achtte, aan het besluit om oude schulden te delgen, breede jammerklachten voorop te zenden over onzen weinig ontwikkelden kunstzin, deze eenvoudige waarheid voorbijgezien, en niet begonnen met een goed deel van de oude schuld voor eigen rekening te nemen; niet begonnen met een zeer bescheiden *poenitet me peccasse?* Het gaat niet aan de opvolgende ministeriën tot eene soort van zondenbok te maken, belast en beladen met de schuld van het hoogste gezag in Nederland, dit gezag in zijn ruimsten zin opgevat. Laat, zoolang althans niet in de grondwet geschreven staat, dat de Kamer onfeilbaar is en dat de ministers ook voor hare tekortkomingen verantwoordelijk zijn, elk voor hetgeen werd gedaan en nagelaten het deel in de verantwoording dragen, dat hem toekomt. Indien, Mijneheeren, uw kunstenaarsziel sinds jaar en dag gebukt ging onder den smaad, welken Nederland om zijne achteloosheid op zich laadde, waarom hebt gij dan niet reeds tien of twaalf jaren vroeger gedaan wat gij nu den 4^{den} December op aansporing van Mr. van Houten gedaan hebt, en dus alle schuld voor verder verzuim van u afgeworpen? Waarom niet? Het antwoord op die vraag is, geloof ik, niet moeilijk te geven. De daad bleef vroeger achterwege, omdat de Kamer zelve niet vermoedde, dat er zooveel kunstzin in haren boezem gloorde. De schoone beweging, waarmede de vergadering, daags voor het ouderwetsche St. Nicolaas-feest,

schier eenstemmig de poging van Mr. van Houten kroonde, was niet enkel eene verrassing voor de natie en het gouvernement, maar, naar ik reden heb te vermoeden, in de allereerste plaats voor de Vertegenwoordiging zelve. De verbazing over de heerschende stemming teekent zich duidelijk af in de woorden van den Minister van Binnenlandsche zaken; en inderdaad die aandrang om toch niet te karig te zijn, ook bij het stichten van een nieuw Akademiegebouw, maar op echt koninklijke wijze de eischen van de kunst te bevredigen, ziedaar wel eene bede, welke van uit de Tweede Kamer niet dikwijls tot de Regeering opklimt.

Inmiddels blijft het geestdriftig tafereel van 4 December een bewijs te meer, naast de andere die ik noemde, hoe weinig op de stemming van de liberale partij te rekenen valt. Is het dan wonder, dat zij, zelve van die waarheid overtuigd, het oogenblik slecht gekozen achtte om zich te wagen aan iets, wat zweemen kon naar een algemeen programma van hare beginselen, hoe groot de behoefte aan dergelijk programma overigens ook zijn mocht.

Trouwens de andere partijen in de Kamer denken er niet aan handelingen te plegen, welke de liberale meerderheid tot een krachtiger optreden zouden kunnen dwingen. Ook zij zoeken kalmte en hebben daarom bij de begrootingsdiscussiën van hare gematigde stemming doorslaande blijken kunnen geven. Niet alleen getuigde de toon, dien zij aansloegen, in den regel van groote welwillendheid jegens het ministerie, maar het gedrag dat zij volgden scheen over het algemeen met dien toon in volkomen harmonie. Was het er haar slechts om te doen geweest het bewind te doen vallen, de stemming over het budget van oorlog had daartoe eene schoone gelegenheid aangeboden, maar verreweg de meesten van hare leden wisten aan die verleiding weerstand te bieden. 't Is waar, zij zouden, dat budget verwerpende, in strijd zijn geraakt met hare eigen antecedenten, maar dit bezwaar leverde althans geen onoverkomelijke moeilijkheden op. De hier bedoelde partijen, als alle andere, hebben, wanneer politiek belang medebracht naar voorwendselen te zoeken, om deze of gene schijnbaar onnatuurlijke handeling te kleuren en te rechtvaardigen, nog nimmer vruchteloos gezocht, en zeker zou hare verlegenheid nu niet grooter zijn ge-

weest dan ooit te voren. Indien zij liet ministerie spaarden, dan moet het geweest zijn omdat zij, althans in de tegenwoordige oogenblikken, omverwerping van het bewind niet in overeenstemming achtten met haar wezenlijke belangen. Ook voor een geaccentueerde, nu en dan vinnige kritiek tegen het ministerie behoefden zij zich niet in te spannen, wel wetende dat die taak veilig en met volkomen vertrouwen konde worden overgelaten aan de eigen vrienden van het Kabinet.

Men behoeft voor het overige niet lang te zoeken om de houding van de niet-ministerieele partijen onder de tegenwoordige omstandigheden te begrijpen en tevens volkomen te waardeeren. Afwachten is inderdaad haar beste taktiek en de tijd haar grootste bondgenoot. Zij weten zeer goed, dat, hoe nauw ook vereenigd, hare verzamelde krachten niets vermogen tegen de wederpartij, maar zij weten tevens, dat de sloopingstaak te zwaar voor hare krachten, bij de tegenpartij zelve in goede handen is. De eenige voorwaarde van welslagen, aan hare taktiek gesteld, is dat zij zich zelven van elke inspanning onthouden, maar oplettend toezien op de dingen die daar komen zullen.

Zeer in het bijzonder geldt die voorwaarde de kerkelijke partijen: de tegenwoordige politieke atmosfeer in Nederland als in geheel Europa is haar allerminst gunstig, en zij beseft dit volkomen. Zij heeft voor het oogenblik niets meer te winnen, maar kan daarentegen oneindig veel verliezen. Ja, wat meer zegt, haar krachtig optreden staat op zich zelf reeds met een nederlaag gelijk, omdat eene volkomen hereeniging van alle liberale elementen daarvan het onmiddellijk gevolg moet zijn. Immers vrees voor kerkelijke overheersching is de eenige snaar, welke bij al die elementen nog gevoelig trilt, de eenige stem, welke al het rumoer, door binnenlandsche verdeeldheid opgewekt, kan beheerschen en elke muiterij bedwingen. Enkele leden, ware *enfants terribles* van hunne partij, mochten als Mr. Haffmans bij het budget van justitie, nu en dan nog eene poging doen om den principieelen strijd tusschen Roomsch en Onroomsch te hervatten, de krasse, snerpende, categorische antwoorden van de tegenpartij en niet minder de pogingen der meer verstandige vrienden, om den indruk van het gesproken woord te verzachten, zoo al niet uit te wisschen, bewijzen genoeg, dat wij hier niet met een wel overlegde taktiek, maar met een *failure* te doen hebben, welke de vrienden allermeest ongedaan

zouden willen maken. Trouwens waartoe dat ongeduld? Begrijpen die onvoorzichtigen dan niet, dat zij met wachten slechts winnen kunnen; dat de tegenwoordige strijd tusschen de verschillende elementen der anti-kerkelijke partijen niet veel meer dan eene tusschenstemming is, bestemd om aan te wijzen wie later in een vrij wat gewichtiger strijd met de kerkelijke partijen zelven op den voorgrond zullen staan.

Althans op dit punt zijn de belangen der conservatieven met die van hunne kerkelijke vrienden volkomen homogeen, al is het niet juist om dezelfde reden. Ook hun past kalmte en gematigdheid, niet enkel omdat juist daardoor de tegenpartij het meest wordt verzwakt, maar ook omdat het vermogen om zich krachtig te openbaren, hun ten eenemale ontbreekt. Nog daargelaten, dat hunne onnatuurlijke verhouding tot de kerkelijke partijen hen afkeerig maakt van alles wat zweemt naar eene duidelijke politieke geloofsbelijdenis of naar een strijd over andere dan zeer onbestemde beginselen, gevoelen zij zeer goed, dat het ook hen aan wezenlijke onderlinge harmonie, aan eene wel gevestigde overtuiging en aan krachtige organisatie hapert. De eendracht, uit het liberale kamp gevloden, heeft allerminst in hun kamp post gevat. Op het negatieve standpunt, dat zij als politieke oppositie innemen, mogten zij als eene zekere eenheid voorkomen, dat die eenheid toch eene uiterst zwakke is, kwam dikwijls genoeg aan het licht, ook al ware het feit niet van elders meer dan bekend genoeg. Of was het geen merkwaardig verschijnsel, dat de eenige groote grief, welke de Heer Wintgens tegen het nieuwe Kabinet had aan te voeren, juist hierin bestond, dat het de hand geslagen had aan die census-hervorming op welke niemand sterker en krachtiger heeft aangedrongen, dan juist zijn vriend en vroegere ambtgenoot Heemskerk? Voor dezen schijnt er op dit oogenblik geen andere taktiek te bestaan - en ik erken, dat er geen betere te vinden is - dan de liberalen telkens weder voor hun eigen programma te brengen en hen te dwingen daaraan de hand te houden.

Het middel heeft voortreffelijk gewerkt bij de incometax; geen wonder, dat men zich van eene nieuwe proeve de beste gevolgen belooft. De census-hervorming zal in den aanvang van 1873 de diensten moeten bewijzen, welke men een jaar vroeger van de inkomsten-belasting ondervonden heeft... en, naar het zich laat aanzien, heeft men alle reden om het beste te hopen.

De Regeering ondervindt in hooge mate den invloed van de

alom op politiek gebied heerschende onbestemdheid. Als elke regeering heeft zij een natuurlijken afkeer van discussie over groote politieke beginselen en geeft zij - van haar standpunt volkomen te recht - aan een strijd over praktische kwestiën verre de voorkeur. Maar ook daarbij is opvallend de voorzichtigheid met welke zij zich voortbeweegt: zij schijnt het terrein waarop zij staat weinig te vertrouwen, en sommige van hare leden openbaarden dat wantrouwen een enkele maal met wat al te groote openhartigheid. Bij hare optreding was eene zuiver politieke discussie natuurlijk niet te vermijden, en zij kweet zich toen van die taak met evenveel talent als tact. Het was een gelukkige inval van den Minister van Justitie, om voor eene breede uiteenzetting van politieke beginselen de eenvoudige verklaring in de plaats te stellen, dat het ministerie homogeen was met de meerderheid. Met de meerderheid? Maar wat wil die dan? Misschien dat de vraag aan meerderen van hare leden op de lippen zweefde; maar kon men ze stellen? Kon men den Heer de Vries inlichtingen gaan vragen omtrent hetgeen de eigen partij ten slotte wil en bedoelt? Het was daarenboven geen gering voordeel voor het ministerie, dat het zijn programma konde uitspreken in de kalme sfeeren waarin de Eerste Kamer zich pleegt te bewegen. Toen het later voor de Tweede Kamer verscheen, was eene nieuwe *entrée en matière* overbodig, terwijl het oorspronkelijk programma reeds te veel van zijne frischheid had verloren, om toen nog stof op te leveren voor een levendig debat. Gelukkig inderdaad, want ware het anders geweest, wie weet of een ondeugend lid van de tegenpartij dan niet de vraag gewaagd zoude hebben, welke de meerderheid zich welstaanshalve moest ontzeggen, de vraag naar den inhoud van die politieke beginselen van de meerderheid, op welke de Regeering zich beriep en met welke zij zich homogeen verklaarde. Of de Heer de Vries het wel betreuren zou, dat de gelegenheid hem dus ontbroken heeft dus als tolk van de liberale partij in de Kamer, vóór die Kamer zelve op te treden?

Het beeld dat ik in de voorgaande bladzijden trachtte te teekenen, is - ik erken het gaarne - niet zeer vleiend uitgevallen. Het is het beeld eener groote vergadering, van haar middenpunt losgerukt, en vruchtelooze pogingen doende om dat

middenpunt terug te vinden; eener vergadering, welker individueele elementen, door tallooze openbare en geheime stroomingen in allerlei richting voortbewogen, met rusteloozen ijver hun scheppingsvermogen telkens en telkens weder beproeven, maar toch niet scheppen kunnen; eener vergadering, welke alles bezit wat noodig is om het goede te verwezenlijken, behalve alleen eerbied en liefde voor orde; alles dus, met uitzondering alleen van het meest noodige. En dat de wetenschap van hetgeen haar zelve ontbreekt, aan die vergadering soms duidelijk genoeg voor oogen staat, het kon bijv blijken uit den levendigen en welgemeenden bijval, welken de Minister van Justitie uit alle hoeken der Kamer inoogstte, toen die ordelijke, aan strenge methode gewende geest, bij de verdediging van zijn budget, een helder overzicht gaf van de taak op zijn departement rustende en van de geleidelijke volgorde waarin die taak naar zijn inzien op de meest praktische en doeltreffende wijze zoude kunnen worden ten uitvoer gelegd. Ziedaar dan *the right man on the right place*, dus luidde de eerlijke uitspraak ook van politieke tegenstanders. Maar ach wat baat het als die praktische zin alleen den minister bezielt en zijn pogen om de meerderheid van dien zelfden zin te doordringen, ten slotte toch schipbreuk lijdt! De vergadering luisterde met welgevallen, en vervolgde daarop, ordeloos als vroeger, haren eigen ouden weg. Zij had instinctmatig gevoeld, dat hier een man vóór haar stond, die bezit wat haar zelve ontbreekt, maar de fijne welwillende critiek van de handelingen der vergadering, in die heldere en ordeljke uiteenzetting opgesloten, de zijdelingsche bede om het voorbeeld van hem minister te volgen, zij gingen voor de Kamer verloren.

Men meene niet dat eene ijdele zucht om een trouwens zeer gemakkelijke critiek uit te oefenen, nu of immer mijne pen bestuurt, wanneer ik in dit tijdschrift de handelingen van eene partij, welke mij na aan het hart ligt, soms op eene wijze bespreek, welke juist niet van groote ingenomenheid getuigt. Ik weet zeer wel dat de volksvertegenwoordiging, om hare moeilijke taak naar behooren te vervullen, behoefte heeft aan eene groote mate van zedelijk gezag in den lande, en dat elke poging om dat gezag te ondermijnen, een schandelijke, onvaderlandslievende daad zoude zijn. Maar een onverschillig toezien en stilzwijgen is allerminst geschikt om haar wankelend gezag te steunen. Ik ben zeer overtuigd, dat de goede wer-

king van het constitutioneele stelsel eene dubbele en ernstige controle vordert, eene controle van de openbare meening op de Kamer, evenzeer als een controle van deze op de Regeering. Ontaardt de laatste zoodra het toezicht wegvalt, de vertegenwoordiging kan zonder dat toezicht evenmin hare oorspronkelijke deugden behouden. Hoe dikwijls heb ik het betreurd, dat de openbare meening in Nederland zoo traag was in het vervullen van de taak, welke in deze op haar rust, en die geheel aan de dagbladpers overliet; het betreurd vooral, dat ook zij, die minder onverschillig toezien, hunne critiek - eene bittere critiek niet zelden - bij voorkeur voor de binnenkamer bewaren. Hoe gaarne had ik gewild, dat het voorbeeld, reeds sinds ettelijke jaren door mij in dit, tijdschrift gegeven, wat meer navolging had gevonden in Nederland, navolging vooral bij de meest invloedrijken en gezaghebbenden, bij de mannen, wier vrijgevige zin en wier eerlijkheid tevens bij niemand verdenking wekken kan. Misschien dat hunne veelvermogende stem een invloed ten goede zoude kunnen uitoefenen, waarop althans de mijne niet rekenen zal.

Of dan de fout bij de personen ligt? Men zegt het dikwijls, maar ik zou die bewering niet gaarne tot de mijne maken. Niets is gemakkelijker dan de zwakke zijde van ons parlement aan te toonen; te wijzen op zoovelen, die, zoo al niet zelven verbaasd dat zij tot de uitgelezenen van het volk behooren, toch door het volk met verbazing onder de zoodanigen worden opgemerkt. Maar dit is eene fout, zonder uitzondering aan alle parlementen eigen, eene natuurlijke vrucht van de omstandigheden en van het kiesstelsel. Aangenomen dat de menigte naar de uitstekendsten zoekt - wat zij trouwens, enkele uitzonderingen daargelaten, nooit doet - is het eene dwaasheid te onderstellen, dat zij in dat zoeken volkomen slagen zoude; en nog grooter dwaasheid zeker te meenen, dat men die menigte slechts behoeft uit te breiden, om tot betere resultaten te geraken. Trouwens dit is de hoofdzaak niet: parlementen, vrij wat zwakker dan het onze, plukken rijke vruchten van een vrij wat minder ingespannen arbeid, dan men, vooral in den laatsten tijd, hier te lande voor de publieke zaak veil heeft. En dat het ons parlement daarbij niet aan groote capaciteiten hapert, aan mannen, die in onze maatschappij onder de voortreffelijksten en de kundigsten gerekend worden, zal geen deskundige ontkennen en wordt door niemand dankbaarder erkend

dan door mij. Wij bezitten in onze Kamers wat noodig is om ons op wetgevend terrein alles te leveren wat wij behoeven, het moeilijkste werk niet uitgezonderd. En toch wordt die behoefte niet bevredigd, en ook het eenvoudigste werk - ik denk hier aan de wet tot wering en beteugeling van besmettelijke ziekten - voltooid op eene wijze, welke van ons legislatief vermogen juist niet veel goeds te zeggen heeft.

Zoeken wij de schuld dan niet in de eerste plaats bij de personen, maar vóór alles in de omstandigheden, machtiger dan de machtigsten onder de menschen. En onder die belemmerende omstandigheden denk ik in de eerste plaats aan onze gebrekkige partij-organisatie, aan die scheiding tusschen liberalen en conservatieven, welke in 1848 volkomen rationeel, sedert elken zin en beteekenis verloren heeft. De treurige politieke verwikkelingen van 1866 mogen een oogenblik aan die onderscheiding een zekere actualiteit hebben teruggegeven, eene soort van kunstmatig leven, waarbij persoonlijke sympathiën en antipathiën dan nog een vrij wat grooter rol speelden dan het ernstig staatsbelang, - dat leven is sedert in elk geval volkomen uitgebluscht. Partijen regelen zich naar de belangen van het oogenblik, en niet naar historische toestanden, en de onze zijn louter historisch geworden. En dat dit werkelijk het geval is, getuigt het feit, dagelijks onder onze oogen wederkeerende, dat wij juist hen, die de vertegenwoordigers heeten van dit of dat politiek beginsel, leden van deze of gene staatkundige partij, adviezen hooren uitbrengen en daden zien plegen, tegen de meest eenvoudige eischen van dat beginsel of van die partij rechtstreeks aandruischende. Of zoudt gij inderdaad meenen, dat wanneer die beginselen levende beginselen, die partijen ernstige partijen en niet bloote namen waren; wanneer men wist waar men heenging en het doel dat men heet na te jagen, hartelijk lief had, ook de zucht zou ontbreken om de belemmeringen, welke men op weg naar dat doel ontmoet, met vereende krachten op te ruimen; of de zelfverloochening, welke er noodig is om het mindere op te offeren aan datgene wat tegelijk allen boven alles ter harte gaat? Toen de sterke aantrekkingskracht van het beginsel, dat de liberale partij vroeger tot middenpunt verstrekte, langzaam verzwakte, heeft Thorbecke met zijn ijzeren wil gedaan wat mogelijk was om de uiteenspattende deelen samen te houden, maar nog kort vóór zijn dood moest hij ervaren, hoe vruchteloos die pogingen waren. Laten wij de hand niet leg-

gen aan eene taak, voor zijne hand te zwaar, want ook ons pogen zou zeker ijdel blijken.

Elders zoude de wijziging van denkbeelden, in het parlement voorgekomen, al spoedig en natuurlijk leiden tot eene nieuwe partijgroepeering, maar bij ons wordt die natuurlijke ontwikkeling tegengehouden, deels door den weerbarstigen zin der individuën, maar ook deels daardoor, dat het woord partijen een slechten naam heeft in Nederland. Nog onlangs, bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede, kwam een veteraan van de Kamer, een man die het parlementaire leven twintig jaren lang medeleefde, kwam de Heer van Reenen de verklaring afleggen, dat hij vreemd was aan onze partijen en daaraan ook vreemd wilde blijven, zijn leven lang. Zou er ten aanzien van dat begrip ‘partij’ intusschen geen misverstand bestaan onder ons en men niet op zijne rekening schrijven wat op de rekening der partijschappen te huis behoort? Zou de ziekte, welke ons kwelt, niet juist daarin gelegen zijn, dat bij ons de ernstige politieke partijen meer en meer verdwijnen en dat de ruimte, welke zij in hare vlucht openlieten, nu de deur is, door welke de leelijke partijschappen binnendringen? Onpartijdigheid is de eerste en onmisbaarste deugd van den rechter; omdat hij, zonder te letten op eigen inzichten of zich te laten leiden door gevoelens van sympathie of antipathie, slechts de onverstoorbaar kalme en trouwe tolk, de blinde dienaar behoort te zijn van de eens gegeven wet. Doch de wetgever, die niet zoekt naar het: ‘daar staat geschreven’, maar die zelf schrijven zal; die mede beslissen moet in welke richting de staat zich zal voortbewegen, hoe zou men oordeelen over zijne geschiktheid voor de taak, welke hij op zich nam, indien hij bij het onderzoek van de voorstellen, die hem worden aangeboden, naliet zich zelven de vraag te doen of die voorstellen, wet geworden, al of niet zouden passen in de richting, welke hij in het belang van zijn vaderland de alleen goede acht? En wanneer dan zij, die zich niet op kunstmatige wijze samenvoegen, maar die reeds daarom één zijn, omdat een zelfde middenpunt hen aantrekt, zich onderling verstaan omtrent de beste wijze waarop het doel, dat allen liefhebben, op de beste wijze zou kunnen worden bereikt; wanneer zij, lettende op de omstandigheden van het oogenblik, onderling zoeken naar hetgeen op dat oogenblik te verkrijgen of niet te verkrijgen is; wanneer zij het ondergeschikte voor het hoofdzakelijke, het niet-dringende

voor het dringende ter zijde stellen, en uit liefde voor het einddoel elkander weerkeerig tot toegevendheid stemmen, daar waar het om het betrekkelijk kleine te doen is, - wat zal men dan tegen zulk eene partij-formatie kunnen aanvoeren? Waar zij ontbreekt, daar is òf geen wezenlijk verschil van richting - iets wat in groote politieke vergaderingen schier tot het ondenkbare behoort, - òf geen liefde voor groote beginselen, sterk genoeg om te vereenigen, al wie dezelfde liefde koesteren; òf geen praktische zin, welke desnoods met eigen zin weet te breken, om te doen wat noodig is, opdat het goede, dat men wil, gemeenschappelijk worde bereikt. Waar zij ontbreekt eindelijk, daar zijn de partijschappen, - want groepeering kan op den duur nooit achterwege blijven; maar in plaats van een groot staatsbelang, wordt nu een belang aan den staat vreemd, dat van een persoon, van eene plaats, van eene kerk, het middenpunt der vereeniging. Laten wij de partijschappen haten met een volkomen haat - wij, Nederlanders, hebben in vroeger en later tijd rijpe ervaring opgedaan van hare rampzalige gevolgen, - maar eerbied voor de staatkundige partijen, want zij zijn de eigenlijke levensteekenen van een volk, de openbaring van zijne geschiktheid voor het praktisch staatkundige leven. Onze Tweede Kamer - en ziedaar haar ongeluk - is eene Kamer met 30 of 40 in plaats van met 3 of 4 middenpunten. Is het dan wonder, dat zij machteloos blijkt, trots de vele en groote talenten, welke ter harer beschikking staan?

Wil iemand inderdaad ook de partijen niet, hij zinne dan op eene aanmerkelijke beperking van de macht, welke nu aan het Parlement toekomt. Dat Parlement blijve dan geheel vreemd aan het eigenlijke staatsbeleid en bepale zich tot een eenvoudig veto, tot de vraag of eenig voorstel, aan zijne overweging onderworpen, zooals het daar ligt, de volksbelangen schaden kan; maar zonder het immer te wagen over de grenzen heen te zien, door dat voorstel zelf getrokken. Hoe, gij eischt dat het ministerie homogeen zij met de meerderheid, en gij stelt het tegenover eene Kamer, waar elke individueele wil geheel op zich zelven staan blijft? Om den gestelden eisch te bevredigen, zal dan toch de meerderheid moeten beginnen, zooals het ministerie zelf begon, namelijk met zich af te vragen wat zij eigenlijk wil en hoe dat gewilde zou kunnen worden bereikt. Gij noemt gemeen overleg tusschen Regeering en Vertegenwoordiging de ziel van het constitutioneele stelsel, en gij zoudt

het goedkeuren, dat die Vertegenwoordiging voor de Regeering bleef een sphynx, geheimzinnige raadselen stellende en bereid allen te verslinden, die in de oplossing dier geheimzinnige raadselen falen? Gij eischt een krachtig gouvernement, en om dat doel te bereiken, zult gij het stellen op een eeuwig waggelend voetstuk, zult gij het onthouden juist datgene, waarin de kracht van het gouvernement gelegen is: de stellige wetenschap van volkomen eenswillendheid met de meerderheid?

Wat intusschen van dat alles ook zij, op eene nieuwe partijformatie, geheel uit vrije beweging tot stand gebracht, zooals de Heer Groen van Prinsterer die sinds eenige jaren beproefde, en met betrekkelijk gunstigen uitslag dan toch, valt voorshands niet te rekenen. Wij zijn aan de oude sleur van eene splitsing in liberalen en conservatieven te veel en te lang gewend geweest, om er gemakkelijk af te stappen; wij laten ons de namen aanleunen, wanneer men maar goed vindt aan die namen geen eigenlijke beteekenis te hechten en ons vrij laat naar geen andere beginselen te luisteren dan de inval van het oogenblik ons voor den geest zal brengen. Toch moet met die sleur gebroken worden op straffe van blijvende machteloosheid. De Kamer moet beginnen met zich volkomen rekenschap te geven van hetgeen zij is en wil, en zich dan ordenen naar de uitkomsten, welke dat zelfonderzoek zal opleveren. Alles wat die natuurlijke hervorming tegenhoudt is in de gegeven omstandigheden eene ramp; alles wat haar in de hand werkt en verhaast een voordeel. Niets gemakkelijker en niets verleidelijker tevens dan het afgeleefde weer tijdelijk op de been te helpen, maar ook niets zoo onvruchtbaar, want gij behoeft de hand slechts even terug te trekken, en uw kunstwerk stort ineen. Gij kunt uwe zoogenaamde partijen als oude coquetten kleuren en tooien, de rimpels van haar voorhoofd onzichtbaar maken voor het oog, aan hare oude stramme handen voor eenige oogenblikken het waas der jeugd teruggeven. Maar wat baat het u ten slotte? In het halflicht van de sombere December-dagen moge uwe schepping een dragelijk voorkomen hebben, maar vergeet niet, dat zij bestemd is om te leven en te strijden in de buitenwereld. Wacht slechts tot de lente komt, en de eerste frissche koelte, welke daar buiten over haar heen glijdt, zal al het klatergoud, al de bedriegelijke tooisels met zich voeren en uw

geheim verraden. De kracht van eene partij schuilt in het geloof aan de beginselen, welke zij voorstaat, en in hare volkomen toewijding aan deze. Kunt gij deze, eenmaal verloren, niet in het leven terugroepen, werp dan ook de konterfeitsels op zij, welke alleen goed zijn om u zelven en anderen te bedriegen. Oneindig beter dan dit schijnbaar voortbestaan, eene krachtige wedergeboorte.

En het middel om tot die wedergeboorte te komen ligt, meen ik, voor de hand. Het bestaat eenvoudig hierin om eindelijk eens, eerlijk en oprecht, zonder bijbedoeling het woord te gunnen aan de feiten. Sinds jaar en dag zijn wij bezig met pogingen om elkander het onderscheid tusschen liberaal en conservatief duidelijk te maken, om elkander een goed begrip te geven van hetgeen wij willen en niet willen. Welnu, het resultaat is geweest dat wij een chaos hebben geschapen, eene egyptische duisternis zoo groot, dat vergeleken daarbij de donkerste Decemberdag een heldere zonnige morgen schijnt. Het publiek daarbuiten begrijpt van uwe onderscheidingen niets meer en heeft het zoeken naar meer licht sinds lang moedeloos opgegeven. De ministeriën van den laatsten tijd zijn als het publiek, even onwetend als dit, getuige het feit, dat wanneer zij na lang zoeken eindelijk althans omtrent enkele punten meenden te weten wat de Kamer wil, en voorstellen indienden om dien wil te bevredigen, slag op slag de ervaring moest worden opgedaan, hoe bitter zij zich hebben bedrogen. De Heer Blussé ondervond het gisteren met zijn income-tax: heden is de beurt aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, met zijne census-hervorming gereed, en inmiddels wordt zachtjes aan voor morgen eene andere teleurstelling aan den Minister van Oorlog voorbereid, zoodra hij met zijn voorstel tot afschaffing van de plaatsvervanging zal zijn klaar gekomen. En de leden van de Kamer zelve, ook de corypheeën in haar midden, zij zijn als de ministeriën en het publiek, hopeloos in het duister rondtastende. Moeten zij nu nog aan de Regeering duidelijk maken wat de liberale partij eigenlijk wil, dan grijpen zij in hun wanhoop naar anonieme brochures, reeds zes of acht jaren oud, om het de Ministers voor te lezen. En inderdaad alles wat gij zoekt, het staat daar duidelijk en helder en logisch op het geduldig papier uiteengezet, maar ook alleen daar, helaas!

Dat dan de feiten spreken, daar waar de taal volkomen machteloos blijkt om het toch zoo onmisbare licht aan te brengen

met andere woorden: breng onze partijen voor hare eigen programma's en dwing haar omtrent de praktische kwestiën daarin opgesloten, kortweg met een vóór of tegen te beslissen. Dat al die programma's eindelijk eens geheel worden uitgepakt en men op praktisch terrein tot eene zorgvuldige inventarisatie kome van hunnen inhoud. Onze liberale en conservatieve partijen zijn bezig te likwideeren, verhaasten wij dien arbeid zooveel mogelijk, en vooral zorgen wij dat die likwidatie eene volkomen eerlijke zij, opdat eindelijk eens blijke welke stukken waarde hebben en welke andere als scheurpapier kunnen worden weggeworpen. Ik weet wel dat zulk eene likwidatie onder de tegenwoordige omstandigheden eene hoogst moeilijke is; dat de inventaris vol is van incourante artikelen, nu voor een hoogen prijs op den politieken balans uitgetrokken; ik weet wel dat wij zoodoende vooral ruïues tegemoet gaan, maar geen nood, het opruimen van oude en onbruikbare gebouwen is de eerste stap om tot eene nieuwe en betere inrichting te geraken. Is eenmaal die slooping voltooid, dan zal van zelf het oogenblik gekomen zijn om elkander beter te verstaan dan nu nog mogelijk is; men zal niet meer uit woorden, maar uit feiten weten op wie men in de toekomst rekenen kan en op wie niet; men zal uit het resultaat der stemmingen met juistheid kunnen opmaken hoeveel of hoe weinig kansen er in den eersten tijd althans voor de verwezenlijking van onze lievelingsdenkbeelden overblijven, en met dien onbedriegelijken maatstaf voor oogen, zal men er, gewilliger dan nu, toe overgaan het bereikbare van het onbereikbare te scheiden en al zijne krachten in te spannen om althans datgene te verwezenlijken wat voor verwezenlijking vatbaar is. Wie eenmaal stellig weet, dat de muur dáár voor hem onwrikbaar vaststaat, staakt zijne pogingen om dien muur omver te loopen. Of er tusschen de conservatieven en hunne tegenstanders nog eenig wezenlijk onderscheid overblijft en of de liberale partij in haren eigen boezem verschillende elementen omvat, welke zich ook omtrent groote kwestiën van staatsbestuur niet kunnen vereenigen, zal uit feiten blijken. Wat bijeen behoort zal zich vereenigen, en wie door eene klove gescheiden zijn, zullen, zwichtende voor de werkelijkheid, ophouden liet bestaan van die klove te ontkennen, en zich scharen, elk met de zijnen, om het middenpunt dat hun het naast is. Terwijl men nu vruchteloos zoekt - en natuurlijk zoeken moet - naar toewijding

van de individuen aan een abstract begrip van liberalisme of conservatisme, zal die toewijding van zelve geboren worden, wanneer allen duidelijker dan nu voor oogen hebben wat zij door hunne zelfverloochening winnen, maar ook door haar gemis verspelen kunnen. In één woord: er zal langzamerhand een einde komen aan de nu heerschende dubbelzinnigheid en het physionomie van de Kamer eene getrouwer uitdrukking worden van haar wezenlijk karakter dan in de tegenwoordige oogenblikken. Een nieuw ministerie zal bij zijn optreden niet langer voor een sphynx staan, maar voor eene welbekende vergadering; het zal zoowel den tegenstand dien het wacht als den steun waarop het met volkomen zekerheid rekenen kan, vooraf nauwkeurig kunnen bepalen, en dus met meer vertrouwen dan het tegenwoordige bewind de verklaring mogen wagen dat het homogeen is met de meerderheid. Sterk door die zekerheid, zal het dan tevens eene kracht kunnen uitoefenen, vrij wat sterker en grooter dan hier te lande in den laatsten tijd mogelijk is geweest. En de leus ‘waarheid in het staatsbeleid’ zal op den weg, welke naar hare verwezenlijking leidt, een machtigen stap voorwaarts hebben gedaan.

De tijd van de groote politieke illusiën ligt veel te ver achter mij, dan dat ik anderen en mijzelven nu gouden bergen zou willen beloven van die toekomstige organisatie van onze volksvertegenwoordiging. De verbetering kan in elk geval niet dan langzaam en geleidelijk tot stand komen en zeer mogelijk, dat later nieuwe bezwaren hare natuurlijke ontwikkeling zouden komen storen. Maar 't zij men die vooruitzichten in de toekomst schooner wenscht te kleuren of minder schoon, dit staat in elk geval vast, dat wanneer gemis aan zelfkennis, het onvermogen om eene scheiding te maken tusschen hetgeen men vermag en niet vermag, de ziekte is van het oogenblik en de groote bron van onze politieke zwakheid, alles wat die zelfkennis kan bevorderen, als goede politiek moet worden gesteund en alles wat haar belemmert als slechte politiek moet worden bestreden. De behandeling van de incometax in het jongst verloopen voorjaar had stellig deze goede zijde, dat zij omtrent de denkbeelden van liberalen en conservatieven met betrekking tot belastinghervorming een licht ontstoken heeft dat vroeger niet bestond. Wij weten nu dat althans voor ge-

ruimen tijd de eisch van eene inkomsten-belasting op het liberaal programma is uitgewischt. 't Is waar, de groote beslissing, waarvan de herinnering nog zoo frisch in elks geheugen ligt, kon toch niet verhoeden, dat de nieuwe Minister reeds nu weder, en wel zeer in het bijzonder van den kant zijner vrienden, met eischen naar doortastende belastinghervorming overstelpt werd, maar de Minister, die eischen voor het oogenblik afwerende, weet nu althans, niet alleen dat hij honderdduizendmaal gelijk heeft tegenover zijne lastige vrienden, maar ook - en ziedaar juist de kracht die hij noodig heeft - dat de groote meerderheid van de Kamer hier met hem is. Is het intusschen geen merkwaardig feit, dat er zelfs waren onder die lieve vrienden, die nu reeds den Minister durfden aanbevelen ook eens zijne krachten te beproeven aan de inkomsten-belasting zelve? Treurig bewijs inderdaad hoever het met gemis aan praktischen zin bij sommigen van onze volksvertegenwoordigers gekomen is; of wil men liever: hoe weinig ernst er schuilt in ettelijke adviezen, welke in 's lands hoogste vergadering worden uitgebracht.

Bestaat er nu intusschen uitzicht, dat die onmisbare likwidatie, op welke ik zoo even doelde, en die met de beslissing over de incometax begon, thans eerlijk en met spoed zal worden voortgezet? Twee groote politieke kwestiën komen hier vooral in aanmerking, die betreffende de defensie en die, welke met de census-hervorming in verband staat. Met de eerste is men op den goeden weg, sedert de Kamer den toeleg verijdelde van zoo velen, die het op eene verwerping van het budget van oorlog gemunt hadden. De beslissing was intusschen moeilijk genoeg - ik erken het gaarne, - al ware het slechts om den zeer ongelijken strijd. Aan de eene zijde een Minister, blijkbaar vreemd aan het parlementair debat, en aan de andere zijde de Heeren de Roo en Kappeyne, twee van de uitmuntendste redenaars, welke de Kamer tegenwoordig in haar midden telt. Toch verkreeg ik den indruk, alsof de Heer de Roo, strijdende voor het schrappen der buitengewone middelen, ten dienste der Utrechtsche linie aangevraagd, niet bewees wat hij had vooropgesteld, dat er namelijk ook over de wijze waarop die linie moet worden verdedigd, groot verschil van meening bestaat, en dat men dus, zonder op de vestingwet vooruit te loopen, den Minister niet mocht toestaan reeds nu met de verdediging naar zijne opvatting een begin te maken. Immers uit zijn helder betoog bleek wel, dat datgene waarmede de Minister begint, volgens

sommigen achter moet staan bij andere werken, naar hun inzien veel meer dringend noodig; maar allerminst dat hetgeen de Regeering wilde, al behoorde het dan ook achteraan te komen, niet volgens allen in het stelsel van eene volkomen goede defensie past. Ware er *periculum in mora* geweest, het betoog dat men niet allereerst de hand legde aan het meest noodzakelijke, ware onweerstaanbaar geweest; maar nu dergelijk gevaar niet bestaat, nu moest, dunkt mij, het geopperde bezwaar vrij wat minder wegen dan het nadeel, dat men dezen Minister tot aftreden nopende, het nemen van eene beslissing over de defensie weder voor onbepaalden tijd uitstelde. Ligt in dit uitstel het groote gevaar, omdat het onze politieke reorganisatie tegenhoudt, dan heeft de Kamer dunkt mij goed gehandeld toen zij dit gevaar keerde en deed wat in haar vermogen was om althans op dit gebied de oplossing van een meer dan dubbelzinnigen toestand te verhaasten.

Vrij wat slechter is het gesteld met de census-kwestie, en toch geene, welke zoo dringend afdoening vordert als juist deze. Immers, hier is het niet alleen te doen om het eindelijk oplossen van een nevel, welke in onze Kamer tot grenzenlooze verwarring aanleiding geeft, maar ook om het beslissen van een vraagstuk, dat nergens ter wereld, en dus ook hier niet, langen tijd aan de orde kan blijven, zonder de zedelijke kracht van eene volksvertegenwoordiging te breken en haar gezag te ondermijnen. Toen de Heer Heemskerk op die eigenaardigheid zinspeelde en ze aanvoerde als eene reden te meer om spoed te maken, mocht een hooggeacht afgevaardigde uit de hoofdstad - een man, dien ik te lang en te goed ken, om niet te weten, dat de woorden, welke hij bezigde, in geen mond beter kunnen passen dan juist in den zijnen - aan de beroemde interruptie van Guizot herinneren en zeggen: '*Entassez injures sur injures, vous ne les élèverez jamais à la hauteur de mon dédain*'; maar deze schitterende phrase kan evenmin de eer van eene geheele vergadering redden, als zij de smet hebben kunnen uitwisschen, welke op zoovele handelingen van Guizot tot behoud van zijne kunstmatige parlementaire meerderheid kleven. De census-kwestie is, geheel afgescheiden van het algemeen belang daaraan verbonden, voor de Kamer een groot vraagstuk van eigenbelang. Zij zou uit engelen moeten bestaan om den invloed van dit eigenbelang niet te ondervinden, en zelfs al ware dit zoo, dan nog zou de hoogste staatsverga-

dering in Nederland moeten gevoelen, dat er op haren naam, evenals op dien van Caesar's vrouw, zelfs geen verdenking rusten mag.

Wel verre dat ik het met den Heer Wintgens eene grief zoude willen noemen tegen het Kabinet, dat het, de censuskwestie aanhangig makende, een twistappel wierp in de vergadering, heb ik alle sympathie voor zijn besluit, om voor alles dien appel, welke reeds sinds jaren in de vergadering lag en daar zijn heilloozen invloed uitoefende, aan te vatten en eene poging te doen om dien hoe eer hoe beter te verwijderen. Er was moed en zelfverloochening noodig tot dat besluit, want de minst bedachtzame kon voorzien, dat wie ook de hand mocht slaan aan dat geduchte voorwerp, blootstond aan het gevaar van zich zelven met brandwonden te bedekken. En toch moet dat voorwerp worden uitgeworpen, zal de Kamer tot rust komen en de zedelijke kracht terugvinden, welke zij ter richtige vervulling van hare taak behoeft. Of het er werkelijk toe komen zal? Het valt niet te ontkennen, dat het uitzicht op een gunstige beantwoording van die vraag nog verre van helder is, en ziedaar misschien de grootste oorzaak van onze tegenwoordige politieke ellende. Het ontwerp van den Heer Geertsema is ook naar mijne overtuiging werkelijk een *failure*, een opmerkelijk bewijs te meer, hoe zelfs de best ingewijden onder de ministers in den blinde rondtasten, waar zij eene poging doen om den geest van de Tweede Kamer te vatten en dienovereenkomstig te handelen. De gedachte, welke den minister bewoog toen hij zijn plan opstelde, was blijkbaar deze, dat wanneer hij slechts een kloeken, krassen maatregel nam, een maatregel, dien sommigen in hunne spraakverwarring een forschen stap voorwaarts noemen op den weg van ontwikkeling en vooruitgang, alles wat liberaal dacht in de Kamer, zich ten slotte aan zijne zijde zoude scharen. Welnu, in dat opzicht - het blijkt reeds overvloedig - heeft hij zich volkomen bedrogen. Het census-wetje, zooals het in de wandeling heet, maakt nu den indruk van een zeer lastig voorwerp, dat deze of gene zonder opzet en louter toevallig heeft medegebracht in een gezelschap, waar het volstrekt niet te huis behoort. Het zooveel mogelijk aan aller oog te onttrekken, het, zoo goed en zoo kwaad als het gaan kan, te verstoppen en te verbergen, het zoo mogelijk anderen in handen te spelen; allerliefst, te midden van eene levendige conversatie, het lastige voorwerp in alle stilte

te verwijderen, en zoo, dat niemands oplettendheid zich op ons bedrijf vestige, ziedaar het lot, dat velen het censuswetje hebben toegewenscht, zelfs eer het nog gekneusd en gedeukt in de afdeelingen aankwam. Hoe jammer dat de regel ‘sluiting is stuiting’ niet meer in het Reglement van Orde der Kamer gehuldigd wordt; met een weinig goeden wil had men anders het voorloopig onderzoek lang genoeg gerekt om het regeeringsvoorstel de stille begrafenis te kunnen verzekeren, vroeger aan doodgeboren wetsontwerpen beschoren.

De fout van het ontwerp ligt intusschen niet daarin, naar ik meen, dat de Minister geen grondig onderzoek aan het vaststellen van zijn plan vooraf heeft laten gaan. Ware het mogelijk door grondig onderzoek tot eene juiste bepaling te komen van het bedrag waarop de census overal naar plaatselijke omstandigheden gesteld moet worden, er zouden tegen het grondwetsartikel, dat zoo iets voorschrijft, vrij wat minder bezwaren kunnen worden aangevoerd dan nu het geval is. Maar naar mijne overtuiging bestaat die mogelijkheid niet; de grondwettelijke maatstaf is veel te onbestemd om, hoe gemoedelijk men ook zoeke, anders dan eene willekeurige toepassing, dan een doorhakken van den knoop, zooals het heet, toe te laten. Willekeurig was reeds de regeling van 1850, en willekeurig zal elke andere blijven, welke men daarvoor in de plaats wil stellen. Ongeveer alles wat met betrekking tot den census logisch en stelselmatig onderzocht kon worden, eer men tot eene herziening komt, heeft Thorbecke onderzocht, en nog hoe arm aan resultaten blijft ten slotte ook zijn jongste arbeid. Zij die nu den Minister hard vallen, omdat hij der Kamer eene nog onrijpe vrucht heeft voorgelegd, zij zouden, meen ik, zelven weinig ingenomen zijn met het mandaat, om dan eens duidelijk aan te geven wat er eigenlijk gedaan moet worden om te geraken tot dien staat van volkomen rijpheid, waarop wordt aangedrongen. Of meent men dat de zaak reeds gevonden is door telkens weder circulaires uit te vaardigen met vragen, welke de geadresseerden evenmin voldoende kunnen beantwoorden als de Minister zelf? Men zal zoodoende aan de bestaande tabellen er altijd meerdere toevoegen, maar zullen zij ons inderdaad veel wijzer maken?

Tot tijd en wijle eene gewijzigde grondwet het aannemen van betere grondslagen mogelijk zal maken, behoort de knoopte worden doorgehakt, maar niet zoo, dat men ons brenge naar eene groote

algemeene verlaging van den census. Om zulk eene verlaging te kunnen rechtvaardigen, zou de ervaring althans moeten leeren, dat daar waar de census nu op het minimum is gesteld, men over het algemeen te doen heeft met zelfstandig denkende kiezers, met menschen, die, wanneer zij van hun burgerschapsrecht gebruik maken, zich volkomen bewust zijn van de handeling, welke zij plegen: menschen die werkelijk eene politieke gedachte bezitten, en die gedachte op hun stembillet uitdrukken. Immers dan alleen wanneer die ervaring bestaat, is het vermoeden gewettigd, dat men ook elders, in rijker streken, dat minimum aannemende, tot gezonde resultaten komen zal. Welnu, ik aarzel geen oogenblik te verklaren, dat niemand, die de toepassing van het kiesrecht hier te lande met oplettendheid volgde, dergelijke ervaring bezitten kan. En in plaats van die alleen veilige gids te volgen, zal men haar den rug toekeeren, en de oogen sluiten voor het heldere daglicht? En waarom dat alles? Om een valschen schijn van liberaliteit aan te nemer; om de even oppervlakkige als valsche theoriën te bevredigen van hen, die droomen van een aangeboren recht der menigte om zich met staatszaken te bemoeien, onverschillig of zij van die zaken al of niet ook maar het minste begrip heeft; of wel - en nog meer - om hun aangenaam te zijn, wien het bij uitbreiding van het stemrecht enkel te doen is om uitbreiding van de clientèle waarover zij bij de stembus voor zich zelven te beschikken hebben. Men wil eene meer waarachtige volksvertegenwoordiging, maar wordt dit doel dan bereikt, door in de gelederen der kiezers op te nemen, niet bij enkelen maar bij duizenden en nog eens duizenden, ook diegenen wier politieke denkbeelden niet vertegenwoordigd kunnen worden, om de eenvoudige reden dat zij niet bestaan? Is het dan onverschillig of men op den dag der verkiezingen de deuren van het raadhuis openstelt voor vrije zelfstandige menschen, of wel voor kudden schapen, voortgedreven hier door een predikant of een pastoor, daar door een invloedrijken grondeigenaar, en elders weder door den eersten den besten politieken tinnegieter, die slag heeft om met die kudde om te springen? Ten gerieve der hansworsten die vóór hunne kermistenten boeren en buitenlui naar binnen lokken door wonderen te vertellen van al het fraais dat daar te zien is, zal men een gevaarlijk spel spelen, waarvan het groote staatsbelang de inzet is!

Ik hoop dus waarlijk niet, dat het ontwerp, zooals het daar

ligt, wet worde in Nederland, want zulk eene wet zou, naar ik vrees, op treurige wijze getuigen tegen den praktischen zin en het gezond verstand onzer natie. Maar evenmin zou ik wenschen, dat dit ontwerp voorbijging zonder eenige vruchten voor het Staatsblad op te leveren. Geen slechter raad, naar mijne opvatting, dan de raad, dezer dagen zoo dikwijls aan den Minister gegeven, om zijn reformbill eenvoudig weer in te trekken. Hoe onaangenaam en moeilijk het zijn moge op eenmaal aangeprezen beginselen terug te komen, hoevele bezwaren ook aan het omwerken van het plan verbonden mogen zijn, alle pogingen moeten, dunkt mij, worden ingespannen om het daarheen te leiden. Niet alleen en niet het meest zelfs omdat gedeeltelijke herziening - ten voordeele vooral van die steden, welke nu bij de uitoefening van het kiesrecht aan het platteland worden opgeofferd - een gebiedende eisch is, waaromtrent bijna geen verschil van meening is overgebleven, maar ook en vooral omdat men het tegendeel doende zich aan eene groote politieke fout schuldig maakt. De censuswet te laten liggen, zou zijn een even laffe als hopelooze poging om groote kwestiën dood te zwijgen, zou zijn het besluit om aan den twistappel, het eerst door den Heer Heemskerk in de vergadering geworpen, eene permanente plaats in de volksvertegenwoordiging toe te kennen, trots de heillooze gevolgen welke zijn aanwezigheid op die plaats noodzakelijk moet opleveren, zou zijn eene daad van moedwil, bestemd om de verwarring, nu in de Kamer tusschen allerlei partijen heerschende, te bestendigen, juist dan wanneer de kans geopend wordt om die verwarring althans ten deele weg te nemen.

Gelukkig heeft de Regeering tot nog toe die bekrompen en treurige politiek niet aangegrepen, maar uitdrukkelijk verklaard, dat eene spoedige afdoening van de censuskwestie haar wensch is. De Kamer scheen dezelfde gedachte te willen uitdrukken, toen zij den 11^{den} December op voorstel van den Heer Heemskerk besloot het wetsontwerp nog vóór de wintervacantie in de afdeelingen te onderzoeken. En inderdaad voor dat voorstel pleitte alles: de eer van de Kamer, welke niet gedoogt, dat een wetsontwerp, waarin haar eigenbelang zoo nauw betrokken is, langer dan volstrekt noodig onafgedaan blijve liggen, maar vooral de omstandigheid, dat uiterlijk in Februari over dat ontwerp moet worden beslist, zal men in geval van goedkeuring in Juni tot nieuwe algemeene verkiezin-

gen kunnen overgaan. Immers dat eene beduidende wijziging van den census tot kamer-ontbinding behoort te leiden, is eene waarheid, die, dunkt mij, zoo voor de hand ligt, dat het niet noodig is daarbij een oogenblik stil te staan; al is het ook, dat zich nu reeds in de Kamer stemmen deden hooren, welke eene poging waagden om die waarheid te doen betwijfelen. Ik wil de Regeering zelfs van verre niet verdenken alsof zij ook maar één dag zou kunnen aarzelen omtrent hetgeen haar te doen zal staan wanneer haar Reformbill eenmaal wet mocht zijn geworden.

Regeering en Vertegenwoordiging schijnen dus homogeen in den wensch om de afdoening van de census-kwestie geen oogenblik langer te vertragen dan volstrekt noodig is. Maar is het velen in de Kamer werkelijk ernst geweest met het besluit van 11 December? Het publiek had aanvankelijk volkomen recht die vraag te stellen, omdat wat sedert dien dag gebeurde, rechtstreeks aandruischte tegen hetgeen de groote meerderheid eenmaal had vastgesteld. Ik zal niet zeggen dat de verdere debatten moedwillig zijn gerekt, maar toch wel dit, dat men niets gedaan heeft om die zooveel mogelijk te bekorten, gelijk stellig zou zijn gebeurd wanneer men het onderzoek van het census-ontwerp werkelijk gewenscht had. Of is het geen opmerkelijk feit, dat de debatten sedert 12 December langwijliger en gerekter worden dan ooit te voren, en dat men tot de discussiën over de spoorweg-begrooting terug moet gaan om er eene te vinden, welke, scheikundig geanalyseerd, eene verhouding tusschen vaste stoffen en water oplevert, zoo ongunstig voor eerstgenoemde, als bij de discussie over het budget van finantiën het geval was? Eerst op 20 December, toen men op de vingers meende te kunnen natellen, dat er voor een onderzoek in de afdeelingen in elk geval zelfs geen halve dag meer zou overblijven, begint de vergadering den stormpas aan te nemen, ten einde al het andere nog tijdig af te doen. Toch triomfeert ten slotte de consciëntie. Een nieuwe motie om de censuswet te laten liggen wordt den 21sten gedaan, maar verworpen, hoewel met eene kleine meerderheid, en ten slotte - ik zeg niet met hoeveel blijkbaren tegenzin - bepaald, dat het onderzoek in de afdeelingen op den laatst mogelijken dag. te midden van het *remue ménage* eener opbrekende vergadering, tusschen koffers en reiszakken - of nog meer waarschijnlijk tegenover ledige stoelen zal plaats hebben. Arme censuswet, zoo is

dan eindelijk het kleine hoekje gevonden, waarin men u voorloopig zal opsluiten totdat de dag der executie aanbreekt. En dat lot wordt beschoren aan eene politieke wet, welke de verst reikende gevolgen kan opleveren! Maar wat beteekent de waarde van die wet, vergeleken bij de waarde der ellenlange adviezen, waarmede men dagen achtereen den Heer van Delden overstroomde? De Kamer breekt in elk geval haren arbeid eerst af op het eigen oogenblik waarop de christelijke gemeenten hare kerstliederen aanheffen. Wat had zij nog meer kunnen doen? Afgemat en moe gestreden keeren de afgevaardigden huiswaarts, terwijl zij in gedachten nog eens een blik werpen op het onmetelijk terrein, sedert 18 November doorloopen. Welke eene werkzaamheid en welk een oogst! Jammer dat de censuswet dus in verdrukking moest geraken! Maar is het hun schuld? Zie maar op de stemlijst; zij behoorden immers tot de meerderheid, welke op 11 December zoo uitdrukkelijk te kennen gaf, dat het wetsontwerp nog vóór het reces in de afdeelingen *moest* worden onderzocht. Maar wie vermag iets tegen het onmogelijke? En tot het onmogelijke behoort immers ook dit, dat de Heeren afgevaardigden hunne bondige adviezen nog meer bekorten.

Armzalige staatkunde van het willen en niet durven, hoe weinig past gij juist daar, waar het om een Reformbill te doen is!

Sedert ik begon te schrijven volgde de eene sombere dag op den anderen en scheen er aan de regenvlagen geen einde te zullen komen. Misschien zal ik in die uitwendige omstandigheden de oorzaak moeten zoeken waarom ik de pen nederleg, even weinig opgewekt als toen ik ze ten behoeve van dit opstel voor het eerst in handen nam. De Kamer schijnt maar weinig geneigd om eindelijk eens te breken met de veeljarige *quiproquo's* op schier elk gebied van wetgeving, 't zij dan omdat zij geen oog heeft voor de treurige gevolgen van de eindelooze spraakverwarring, 't zij omdat hare constitutie medebrengt dat zij alleen in mist en nevelen vrij kan ademhalen. Mijne hoop blijft intusschen op de Regeering gevestigd. Zij is den goeden weg ingeslagen toen zij begon met moedig de hand te slaan aan de groote politieke kwestiën, welke zij hangende vond. Het

komt er slechts op aan of zij zal weten stand te houden, of zij er, trots alle tegenwerking, in zal slagen elk van die kwestiën op hare beurt te brengen tot onder den hamer van den Voorzitter. Dus op te treden als likwidateurs van een ouden en verouderden boedel, is zeker verre van aangenaam, en vereischt daarenboven vrij wat zelfverloochening, want het is vooraf te berekenen, dat zij onder hare taak bezwijken zal.

Is het de Regeering voor alles te doen om lijfsbehoud, om den ‘machtstitel’, zoo als Thorbecke het pleegde uit te drukken, dan moet zij zich van den weg, aanvankelijk ingeslagen, zoo spoedig mogelijk afkeeren en in dubbelzinnigheid heil zoeken. Zij moet dan tegenover eene kleine politiek eene andere stellen, nog wel zoo klein als deze; te gelijk geven en nemen, zich wringen in alle bochten, en de hand aan het zeil houden, om dit te richten naar elke windvlaag, uit welken hoek van de Kamer die ook kome opsteken. Met eene zekere hoeveelheid aangeboren talent en eenige oefening kan zij het ver brengen in die kunst, en - wie weet hoe lang! - haar evenwicht bewaren. Maar ik heb betere gedachten van ons gouvernement; ik geloof dat het zijn doel hooger stelt; ik geloof dat het gekomen is met het vaste plan om zooveel in zijn vermogen is bij te dragen tot wegruiming van die nevelen, welke oorzaak zijn dat wij elkander op politiek terrein bijna niet meer kunnen onderscheiden; dat het gekomen is om de Kamer te brengen tot een klaar inzicht van hare eigen bedoelingen en dus tot vastheid. En geen twijfel of dit programma zal het beste blijken. Want al kan de Regeering ten slotte hare pogingen niet dan zeer gebrekkig verwezenlijken, zij zal - hoe kort haar leven ook zij - het vaderland vrij wat beter dienen door hare zelfverloochening dan door eene tentoonstelling van de kunst, hoe een kabinet, slechts op eigen belang bedacht, zich jaar in jaar uit kan staande houden op den waggelenden en golvenden grondslag waarop het eenmaal moest worden opgebouwd.

Leiden, December 1872.

J.T. BUIJS.

Leven.

Daar zit een klein kind op den grond te spelen met zijn eigen bloote voetjes. De rooskleurige klompjes, die van onder zijn kleed uitsteken, vallen hem in 't oog: hij grijpt er naar, zooals hij naar alles grijpt. Maar zie, hij voelt die aanraking. - Niet zooals bij 't blokje hout, dat naast hem ligt, - dat voelt hij ook, maar alleen in de hand waarmee hij 't aanraakt. Maar hier voelt hij die aanraking ook in 't klompje dat hij aanraakt. - Die hand is *zijn* hand: is die voet dan ook *zijn* voet? - Probleem voor de jonge hersenen. - Maar zij denken er niet lang over; - want zie, de voet maakt een beweging. Misschien dat een haartje van 't tapijt de zool kittelde. 't Kind merkt die beweging; - proberen - nog eens weer proberen: - Ja zeker, 't is *zijn* voet! hij voelt in die voet en beweegt die zooals hij wil! en in de vreugde over die nieuwgewonnen ervaring, trapt en schopt hij van pleizier met diezelfde voeten en kraait het uit!

- 'Gekheid, - zoo redeneert een kind nog niet! - En zoo het kind al weet dat hij voeten heeft, zal hij zich daarover nog zoo bijster niet verheugen.'

Misschien is de gedachtengang van 't kind eenigszins anders als hier is aangeduid. Maar als hij uit de wieg genomen is en op zijn moeders schoot zit, waarom scharrelt hij dan zoo met armen en beenen in de lucht, ofschoon hem niets deert, en waarom heeft hij er zoo klaarblijkelijk pleizier in? - En waarom gooit hij op een anderen tijd al het speelgoed, dat ge hem geeft, triomfantelijk over den grond, zoo forsch hij kan, het een na 't ander; en wil maar niet begrijpen dat dat 'stout' is? - Omdat hij dan zijn eerste studiën maakt op 't gebied der physiologie. Of liever (scherts, of ook de schijn van scherts. ter zijde) omdat hij zich dan voelt als levend wezen, omdat

hij door ervaring geleerd heeft, dat hij armen en beenen heeft, en zich het genoegen gunt van ze te gebruiken.

Wij ‘groote menschen’ zijn dat kinderachtig pleizier van schoppen en speelgoed weggooien al lang te boven en vergeten. Slechts zelden dringt zich ons meer of minder helder het bewustzijn op: es ist eine Lust zu leben: zooals Ulrich von Hutten zich (trouwens in anderen zin) uitdrukte. Bij genezing uit een zware ziekte, b.v. is elke beweging, die wij weer op nieuw kunnen maken, ons een bron van genot. Of (een zuiverder voorbeeld) als wij, volkomen verkwikt door slaap, op 't vrije veld zijn als ‘de morgendauw er nog over hangt’ en de vogels pas wakker zijn, dan is de elasticiteit (de springlevendigheid, had ik haast gezegd) die wij voelen in al onze leden, ons een genot, ook afgezien van alle bijgedachte, van alle omgeving: en de diepe, forsche ademhaling savoureeren wij (s.v.v), ook afgezien van de frissche morgenlucht. Doch dat ons dat genot niet dikwijls in zijn volle intensiteit ten deel valt, is geen wonder; niet altijd zijn wij gezond genoeg om het volkomen te kunnen genieten. En dan, andere gedachten nemen ons dikwijls volkomen in beslag. Bovendien (zal men zeggen) 't spreekt ook van zelf, dat bij ons dat gevoel minder intensief is; wij hebben langzamerhand door zooveel duizenderlei ervaringen, aangename zoowel als onaangename, geleerd dat wij leven, waartoe wij onze lichaamsdeelen al of niet kunnen of moeten gebruiken, dat die ervaring voor ons de bekoorlijkheid van 't nieuwe verloren heeft. Ik stem 't u toe. Maar als dat zoo is, als wij meer ervaringen hebben gehad dan het kind, dan moet ook ons weten een uitgebreider en beter zijn, dan het zijne. En of dat nu wel in dit opzicht het geval is, meen ik te mogen betwijfelen. Want meestal weten wij van ons leven niet veel meer, dan wat wij als kind ons zelf er van geleerd hebben; dat wij een mond hebben en daarmee eten, dat wij oogen hebben en daarmee zien; dat wij met armen en beenen bewegingen maken en als wij dat te lang doen vermoeid worden: alles zeer juiste, maar zeer gemakkelijk te verkrijgen waarheden.

Laat er niet van ons gezegd kunnen worden, dat wij zijn blijven staan, waar wij stonden als kinderen!

Of neen, zulk een motief, half dreigement tevens, is ons te laag; - laat ons wat trachten te leeren van wat leven is, van wat ons leven is, opdat wij genot vinden in 't leeren en in 't weten, een genot des te hooger naarmate de weg die er toe

leidt steiler is. Dan zullen ook wij ons verheugen in ons aanzijn, niet meer met de naieve vreugde van 't kind, maar met de klaarbewuste, wetende vreugde van den ontwikkelden mensch.

Als wij met de vraag: wat is leven? uitgaan op de markt der wetenschap, om wat kennis te ruilen voor onze vraag, dan behoeven wij niet verlegen te staan om antwoorden te erlangen. Van alle kanten ruischt het ons tegen; - hier: 't leven is dat wat de stof bij elkaar houdt[1]; - daar: 't leven is de som der verrichtingen, die weerstand bieden aan den dood[2]; - elders: 't leven is de constante eenvormigheid der verschijnselen bij verschil van uitwendige invloeden[3]; - elders weer wat anders. Ik twijfel, of wij van al die wijzen een antwoord zouden krijgen dat ons bevredigde; een antwoord, waarop wij niet weer zouden behoeven te vragen: wat is stof? wat is dood? Misschien zouden we ten slotte nog het liefst luisteren naar hen die ons geen bepaald antwoord wilden geven, maar ons een worm lieten zien of een bloem, en daarover uitweidden, totdat wij haast onze vraag vergaten. Of zij gelijk zouden hebben, die worm- en bloembekijkers? - met hunne vermaning: ‘wie een pyramide wil bouwen, begint niet met den top, hoog in de lucht; maar blijft laag bij den grond en legt steen bij steen. Of als de grond niet vlak is en met doornen begroeid, grijpt hij vóór het steenleggen nog eerst naar spade en bijl.’

Wij zullen althans die vermaning volgen. Vlakken en uitroeien zal wel niet noodig zijn, dat zal ons niet lang ophouden. Alleen misschien een enkele doornstruik.

Er is geen zeer diepzinnig natuuronderzoek toe noodig, om onderscheid te leeren maken tusschen levende en levenlooze voorwerpen. De rups leeft, ze kruipt voort over haar blad; zie, hoe ijverig zij etend haar dwarsgeplaatste kaken beweegt! De pop is schijnbaar bewegingloos opgehangen aan een takje, toch merkt ge bij nauwkeurig toezien ook daar van tijd tot tijd een zwakke beweging der ringen. En bovendien, gij weet dat zij leeft, want daar in dat bruine kokertje worden vleugels gemaakt en pooten en sprieten voor den aanstaanden vlinder

1 Emerson (Conduct of life, p. 153) haalt deze uitspraak aan als afkomstig van Porphyrius. In Porphyrius' Sententiae zijn die woorden echter niet te vinden. Misschien in een zijner andere schriften.
2 Bichat.
3 Treviranus.

Maar ook de plant, waarop de rups haar voedsel zoekt, leeft. Niet omdat zij heen en weer zwiept in den storm; gij weet, dat doet de wind en niet de plant. Maar er is iets anders: in 't voorjaar was 't een klein lichtgroen puntje, dat uit den grond kwam sluipen, en nu is 't een struik van eenige voeten hoog. En in die bloem vormen zich zaden, kleine zwarte korreltjes, die ieder voor zich weer zullen kunnen groeien tot zulk een plant, millioenen malen grooter dan zij zelf.

In één woord: levende voorwerpen groeien en planten zich voort; velen bewegen zich ook. Alles verschijnselen, groei, voortplanting, beweging, die bij levenlooze dingen niet voorkomen.

'Ja maar' merkt iemand op, 'daarmee is nog niet alles gezegd; van 't eigenlijk onderscheidende der levende dingen spreekt gij niet. Of is het niet iets onderscheidends, als wij zien, dat de plant uit eenvoudige stoffen, die zij haalt uit de lucht en den grond, stoffen maakt zoo samengesteld als eiwit, chinine, suiker? Eiwit en suiker is er niet in den grond of in de lucht, die moeten dus in de plant ontstaan. En al is de scheikunde nu ook nog zoo ver gevorderd, eiwit en suiker en zoovele andere stoffen meer kan zij toch maar niet maken in haar laboratoriën, dat moet zij overlaten aan de plant. Dus daaruit blijkt, dat er iets is in de plant, dat de gewone scheikundige wetten beheerscht.

En nog meer: hoe maakt de zijworm zijde uit moerbeienbladen, en de koe vleesch uit gras, als het niet is door een eigenaardige kracht, die in die dieren huist? Want in al uw smeltkroezen en ballons en kolven kunt gij dat toch niet doen.

En waarom brengt ieder dier en elke plant steeds weer gelijke dieren en planten voort, als daar niet in 't spel is een vormende kracht, een *nisus formativus?*[1]

En hoe komt het, dat de levende wezens eerst vergaan als zij dood zijn, als er niet een kracht in hen is, die de verrotting tegenwerkt?

En hoe verklaart gij alles wat gij anders niet verklaren kunt,

1 Ce qui est essentiellement du domaine de la vie et qui n'appartient, ni à la chimie, ni à la physique, ni à rien autre chose, c'est l'idée directrice de l'évolution vitale. Dans tout germe vivant, il y a une idée créatrice qui se développe et se manifeste par l'organisation. Pendant toute sa durée l'être vivant reste sous l'influence de cette même force vitale créatrice et la mort arrive lorsqu'elle ne peut plus se réaliser. Cl. Bernard, Introduction à l'étude de la médecine experimentale, 1865, p. 162.

al dat raadselachtige en wonderbare wat gij stap voor stap vindt, als 't niet is door een aan de levende wezens eigene kracht?

Summa summarum stel ik voor, om in plaats van dien groei, voortplanting en beweging te stellen: levende voorwerpen zijn zulke waarin de levenskracht werkt[1]. Dat is een korte en elegante definitie, en daarmee zijn dan dien groei en dat alles meteen verklaard. Alles verklaard, klaar en duidelijk, wat wilt gij meer? - -'

Waar is de bijl? Beter nu maar terstond een paar slagen, de struiken mochten ons anders later eens hinderen in 't bouwen.

Een halve eeuw geleden stond nog het dichte ondoordringbare woud, waarin de geheimzinnige levenskracht woonde. De tooverfee werd door een tal van aanbidders te hulp geroepen, telkens als zij in moeielijkheid verkeerden. Men meende ook dat die hulp baatte. Sedert zijn er kloeke mannen gekomen, een Johannes Müller, een du Bois Reymond en anderen, die met kracht de bijl hebben gevoerd en de wildernis zoo hebben opgeruimd, dat al blijven er nog donkere plekken genoeg over, het woud toch niet meer een tooverwoud kon heeten. De fee verdween, de sage werd vergeten. Doch later schijnen er weer struiken te zijn opgeschoten, althans de sage duikt weer op en vele overigens ervaren gidsen door het woud (ik noemde er zoo even in de noot een paar) bekruisen zich weder als zij langs de donkere plekken komen en fluisteren, dat 't er toch niet richtig is.

Ik schrijf dit stukje niet voor vakgeleerden. Daarom vinde 't volgende hier nog een plaats.

Onder 'levenskracht' verstaat men die geheimzinnige oorzaak der levensverschijnselen, die onafhankelijk van de physische en chemische wetten die voor de overige natuur gelden, in de levende wezens werkzaam gedacht werd.

Tegen het aannemen van zulk een kracht zijn, onder vele anderen, de volgende bezwaren ingebracht:

Een aantal stoffen, voor wier ontstaan men vroeger de mede-

1 Dead bodies are subject to the physical and chemical forces of the universe, and have no power of suspending these forces, or modifying their action, even for a limited period. On the other hand living bodies, whilst subject to the same forces, are the seat of something in virtue of which they can override, suspend or modify the actions of the physical and chemical forces by which dead bodies are exclusively governed. Nicholson, Introduction of the study of Biology, 1872, p. 3.

hulp van levende wezens onontbeerlijk rekende, alkohol, mierenzuur, taurine, enz. kunnen wij thans langs zuiver scheikundigen weg uit hunne grondstoffen bereiden. Dan ontstaan zij zonder dat er levenskracht bij in 't spel komt, deze is voor hunne vorming geen vereischte. En daarom kan het feit van hun ontstaan in het levend lichaam geen argument zijn voor de ‘levenskracht.’ Langzaam maar gestadig wordt de lijst van de stoffen, die wij kunstmatig, zonder de hulp van levende wezens, kunnen bereiden, grooter. In de laatste jaren zijn o.a. twee belangrijke en zeer samengestelde stoffen daarbij gekomen, coniine, de giftige stof uit den gevlekten scheerling, en alizarine, de roode kleurstof uit de meekrap.

Van alle levensverrichtingen, die tot dusver nauwkeuriger zijn onderzocht, is gebleken dat zij geheel volgens natuur-en scheikundige wetten plaats hebben. Van geen enkel levensverschijnsel is gebleken, dat het met die wetten in strijd is.

In de latere jaren is een nieuwe algemeene wet ontdekt, die men tot nog toe overal in de geheele natuur heeft bevestigd gevonden, nl. de wet van het behoud van arbeidsvermogen. Volgens die wet ontstaat er geen arbeidsvermogen uit niets en wordt er geen arbeidsvermogen vernietigd. Zoo is de warmte van het vuur ontstaan door omzetting van het scheikundig arbeidsvermogen der stoffen (brandstof en zuurstof) die zich met elkander verbinden. Zoo is de arbeid van een stoommachine ontstaan door omzetting der aan het water toegevoerde warmte. Met deze wet is de leer van de levenskracht in lijnrechte tegenspraak, daar deze onafhankelijk moet zijn van de overige vormen van energie in de natuur en dus niet uit anderekrachten mag ontstaan of in andere mag overgaan[1].

1 Paul Bert (Revue des Cours Scientifiques, 1869, p. 303) geeft hiervan het volgende voorbeeld:

‘Considérons un être inférieur, un limaçon par exemple, au moment où il retire précipitamment un de ses tentacules que nous avons touché. Si l'acte cérébral qui détermine le mouvement est la conséquence de l'action du principe vital sur la cellule nerveuse, il est évident que cette action ne pourra se produire qu'à la condition d'une certaine modification moléculaire. Pour obtenir cette modification, il aura fallu qu'une certaine quantité de force soit mise en jeu, et cette force, il faudra de toute nécessité que le principe vital l'ait créée. Mais cette force, ce mouvement, une fois apparus, peuvent bien se transformer, mais non plus se détruire; ils s'ajoutent donc à la quantité de force déjà en circulation dans le monde. Voici donc, au milieu de la majestueuse harmonie de l'univers, qu'un perturbateur intervient. A la gravitation qui fait mouvoir les astres, à la ehaleur que le soleil déverse sur la terre, le principe vital de notre limaçon ajoute quelque chose, et l'ajoute dans une mesure dont son caprice est le seul juge. Qu'on ne s'écrie pas dédaigneusement que ce quelque chose est l'infiniment petit, car le nombre des êtres vivants et celui des actes biologiques sont immenses dans l'espace et dans le temps; nul n'oserait imaginer le résultat de cette multiplication nécessaire de l'infiniment petit par l'infiniment grand. Mais, nous l'accordons, si petite que soit cette quantité, elle n'en constitue pas moins à la loi générale une exception dont la valeur philosophique reste entière. L'hypothèse de l'existence du principe vital se trouve donc ici repoussée par une exception d'invraisemblance.’

Eindelijk: een hypothese (zooals de ‘levenskracht’) is) heeft dan alleen recht van bestaan in de wetenschap, als zij de feiten, die zij wil verklaren, beter verklaart dan eenige andere, en bovendien als er geen feiten bekend zijn die haartegenspreken. Aan geen van beide voorwaarden voldoet deze hypothese. Een onverklaard, raadselachtig verschijnsel wordt er volstrekt niet duidelijker door, als we 't aannemen als uitvloeisel van een ten eenenmale onbekende, onverklaarde kracht. We weten nog niet hoe de hagel ontstaat, zullen wij nu zeggen: omdat wij niet weten hoe de hagel ontstaat, daarom ontstaat hij door de ‘hagelkracht’?

Er zou in zake ‘levenskracht’ nog wel veel meer te zeggen zijn; doch het is ons hier in de eerste plaats te doen om het tastbare, bloeiende leven zelf en minder om het voor en tegen van wijsgeerige beschouwingen. Dus, mogen we hiermee de graue Theorie verlaten? Grün ist des Lebens goldner Baum; zullen we daartoe terugkeeren?

‘Goed, ja; maar maak ons dan eerst een rozenblad of een vlindervleugel; want als het leven werkelijk op physico-chemische verschijnselen berust, dan moet gij dat kunnen doen met behulp van uwe natuur- en scheikundige toestellen.’

- Is die eisch niet wat onbillijk? Omdat ik beweer, dat de Vesuvius ontstaan is en vuur spuwt volgens overal geldige natuurwetten, ofschoon ik de juiste wijze van zijn ontstaan en werkzaamheid niet in alle opzichten voldoende kan aanduiden, daarom zou ik verplicht zijn een Vesuvius te maken op straffe van niet geloofd te worden? Ik erken gaarne, dat ik zoomin een rozenblad kan maken als een vulkaan; maar beweer tevens, dat dat met onze beschouwing van levende wezens niets te maken heeft.

- 't Zij zoo; maar een levend wezen is toch nog iets iets anders dan een stuk lava?’

- Volkomen waar: en wilt gij weten waarom?

Een met kroos bedekte sloot zal ons ons eerste materiaal leveren. Een handvol van dat drijvend plantenkleed er uit genomen toont ons allicht bij nader onderzoek tusschen het eigenlijk eendenkroos de grootere, ronde bladen van het zoo algemeene duitenblad (Hydrocharis morsus ranae), die, zoo groot ongeveer als een duit (van daar de naam), op 't waterdrijven. Een stukje van die plant, hetzij van de groene stengeldeelen of van de ongekleurde worteldraden en bepaaldelijk de haren waarmee deze bezet zijn, brengen wij onder 't mikroskoop. Wij zien de langwerpige cellen, waaruit het bestaat, al of niet met groene bolletjes van bladkleurstof voorzien, al naar het genomen plantendeel. Veel bijzonders schijnt daaraan verder niet te zien te zijn. Maar als wij de randen der cellen nauwkeurig beschouwen, dan zien wij iets dat onze aandacht trekt. Daar kruipt iets langs den wand der cel en wel aan den binnenkant. En bij nader toezien blijkt het, dat de celwand aan de binnenzijde bekleed is met een bewegelijke laag van korrelige massa. Aan de korrels en nog beter aan een bolletje bladgroen is het merkbaar, dat die laag zich langzaam voortbeweegt en steeds in één richting de cel rond; die vaste lichaampjes worden door den stroom medegevoerd. Onophoudelijk gaat die langzame strooming voort; soms verandert de vorm van de bewegelijke laag eenigszins, er ontstaat een uitbochting naar binnen toe; daar wordt een bladgroenbolletje dat stil lag door den stroom gegrepen en langzaam voortgerold; - wij zien het schouwspel nog een tijd lang aan en staan nadenkend op van 't mikroskoop en zeggen: daar *leeft* iets in die plantencel.

Een ander nog levendiger tafereel vertoont ons een van de haren waarmee de gewone pompoen bezet is. Dat kleurlooze, doorzichtige haar bestaat uit langwerpige cellen en in die cellen is het niet eenvoudig een bewegelijke wandlaag die onze aandacht trekt, maar een netwerk van een korrelige kleurlooze stof, dat in allerlei richtingen door de cel heenloopt. Het is alsof er meer of minder breede draden en banden door de cel zijn uitgespannen. En in die draden weer dezelfde strooming. Niet altijd in een en dezelfde richting, zooals bij 't duitenblad. Gij ziet b.v. in een smallen draad de korrels van 't midden van de cel naar den wand stroomen, - een tijdlang gaat dat zoo voort; plotseling wordt de stroom langzamer en staat geheel stil. Is er ergens een beletsel, een verstopping? Wij vinden niets van dien aard. Doch zie, na eenige oogenblikken stil-

stand, daar keeren de korrels terug: - 't is of zij zich hebben bedacht en nu inzien dat zij toch dat onzichtbare beletsel niet kunnen overwinnen. En binnen weinige seconden is de strooming weer in vollen gang, doch nu in omgekeerde richting. Na eenige minuten: weer verlangzaming, stilstand, ommekeer. En niet alleen dat de richting van den stroom afwisselt; ook de bedding verandert, de stroom verlegt zich langzamerhand. Een breede stroomband splitst zich; smalleren vloeien samen; anderen verschuiven hun verloop allengs; kortom, een wonderbaar schouwspel, vol leven en beweging. Gij zoekt naar iets wat gij als onmiddellijke oorzaak van die strooming zoudt kunnen beschouwen, misschien een soort van hart of zoo iets. Doch gij vindt niets in de cel dan het heldere waterige celvocht en die geheimzinnige draden en banden. En gij eindigt alweer met te zeggen: daar *leeft* iets in die cel.

Bij de zoo even beschouwde cellen van het duitenblad en den pompoen (een paar voorbeelden uit talloos velen) is die levende stof binnen in een celwand besloten. Maar noodzakelijk is dat niet. Het water uit de sloot waarin 't duitenblad groeide zal ons daarvan voorbeelden kunnen leveren. Wij brengen een druppel van dat modderige water onder 't mikroskoop, - - zandkorrels, stukjes van plantenbladen, krooswortels, vuil zonder naam, de modder toont ons een bonte mengeling van dat alles. Wat schoot daar op eens half rollend, half slingerend door 't gezichtsveld? 't Was iets groens, maar voordat wij 't nauwkeuriger konden beschouwen, was 't al weer verdwenen. Daar is het weer, een groen, korrelig bolletje met een paar dunne draden, die als staarten er uitsteken. En die draden slingeren snel golvend heen en weer, het bolletje zwemt er mee als een visch met zijn staart. Verder niets, althans van een wand rondom het groene klompje is niets te bemerken.

- ‘Een infusiediertje zeker?’

Geen diertje, maar een voortplantingscel, een zoogenaamde zwermspore van een wier. Over eenige uren of dagen zal het bolletje zijn bewegelijkheid verliezen, de draden zullen verdwijnen en het zal gaan ontkiemen. Doch daarop zullen wij ditmaal niet wachten, maar alleen constateeren, dat wij hier vinden een klompje korrelige stof zonder omhullend vlies, welk klompje levend blijkt te zijn door de spontane bewegingen van zijne draadvormige verlengsels. Hier dus weer een andere vorm van beweging dier levende stof.

Maar wij willen onze voorbeelden niet allen ontleenen aan het plantenrijk, aan die zoover van ons verwijderde, zooveel lager ontwikkelde levende wezens. Ditmaal iets wat ons nader ter harte gaat, ons eigen bloed. Een drupje daarvan onder 't mikroskoop. - - Na eenig zoeken vinden wij midden tusschen de tallooze gele bloedschijfjes een bleek, fijnkorrelig klompje van onregelmatigen vorm. Wij beschouwen het nauwkeurig en merken op, dat er geen spoor waarneembaar is van een omhullend vlies, en dat er binnen de fijnkorrelige massa een kleiner rond klompje, een kern, ligt. Maar ondertusschen is de vorm van het geheele ding eenigszins anders geworden. En als wij nu ons bloeddrupje kunstmatig op de temperatuur van 37° houden, die het ook in 't lichaam heeft, dan komt er *leven* in het klompje. Het zendt uitsteeksels uit, smalle en breede draden van zijn eigen korrelige massa, zij worden weer ingetrokken, verschijnen aan een andere zijde van 't klompje weer, om daar weer te worden ingetrokken. Geen oogenblik blijft de vorm gelijk. En daarbij komt, dat het geheele ding zich van zijn plaats beweegt, als 't ware voortkruipt. Want bij het intrekken van een uitsteeksel blijft het uiteinde daarvan op dezelfde plaats, kleeft als 't ware aan de onderlaag en zoodoende wordt dat uiteinde het vaste punt, waarheen bij het korter worden van het uitsteeksel het geheele klompje wordt heengetrokken. Dat zijn de merkwaardige bewegingen der kleurlooze bloedcellen, zooals zij in het bloed van alle dieren voorkomen.

Op die wijze zouden wij de geheele oneindige reeks van planten en dieren langs kunnen gaan en overalbij elklevendwezen zouden wij die bewegelijke stof terugvinden. Sommige zeer weinig ontwikkelde wezens bestaan geheel uit die stof en zijn in alle opzichten te vergelijken bij de zoo even beschouwde kleurlooze bloedcellen, behalve alleen dat deze veel kleiner zijn. Van een groot aantal zeer verschillende planten en dieren is die stof onderzocht, en overal en telkens is het gebleken dat hare eigenschappen in hoofdzaken dezelfde zijn. Hetzij die levende stof afstamt van den vormeloozen slijmschimmel, die in heete zomers de looiersrun met een gele laag bedekt, of uit de sierlijk gevormde klokjesbloem: hetzij zij afkomstig is van een mikroskopisch diertje uit een moddersloot of van den olifant of den walvisch, - overal vinden wij die fijnkorrelige, taaivloeibare stof terug. Overal vertoont zij een overeenkom-

stige scheikundige samenstelling, waarvan eiwitstoffen een voornaam bestanddeel uitmaken. En, wat nog sterker spreekt, invloeden, die wij kunstmatig op haar laten werken, veroorzaken overal gelijksoortige verschijnselen. Verlaging van temperatuur bewerkt een verlangzaming der bewegingen, verhooging van temperatuur een versnelling, tot op een zekere grens, wanneer een verder stijgen der temperatuur schadelijk begint te werken op de beweging en die eindelijk doet ophouden, hetgeen doorgaans gepaard gaat met een hard worden, een soort van stolling van de weeke, geleiachtige stof. Eveneens is de werking van chemische en electrische invloeden in alle gevallen gelijksoortig.

Dat feit nu, dat wij die levende stof bij alle wezens zich op gelijksoortige wijze zien gedragen tegenover uitwendige invloeden die wij er op laten werken; dat wij haar op gelijksoortige wijze zien reageeren, geeft ons recht tot het besluit dat die stof overal overeenkomstige eigenschappen bezit, dat het overal in hoofdzaken dezelfde stof is. Is dat waar, dan zal het dienstig zijn die stof met één algemeenen naam aan te duiden. Die naam is *protoplasma*. Wij zouden dat grieksche woord kunnen vertalen met: *het eerst gevormde*. En die beteekenis brengt ons nog tot de volgende opmerking,

Wanneer wij in het lichaam van een hoog georganiseerd dier of plant gingen zoeken naar protoplasma, zouden wij 't niet overal vinden. Om b.v. bij ons eigen lichaam te blijven, in 't weefsel van onze opperhuid, van pezen, banden, beenderen, vliezen, enz., ontbreekt het protoplasma of geheel oftreedt althans zeer op den achtergrond. De hoornachtige schubjes der opperhuid, de vaste, harde massa van 't beenweefsel, heeft al zeer weinig overeenkomst met de vormen waaronder zich het protoplasma voordoet. Maar die drooge schubjes en die harde beenstof zijn niet in dien toestand ontstaan. Als onze huid ontveld is, als de bovenste lagen zijn verloren gegaan en de weeke, bloedrijke, gevoelige diepere lagen bloot liggen, dan is dat, ieder weet het, geen ongeneeslijke verwonding. Na weinige dagen heeft er zich weer een normale opperhuid gevormd. Van waar die? Uit die weeke onderlaag; de cellen, waaruit deze bestaat, verdroogden en verhoornden, nieuwe cellen groeiden van beneden aan en schoven dat hoornlaagje omhoog, dat de plaats der verloren gegane opperhuid verving. Zoo gaat dat ook in normalen toestand voort; de bovenste lagen der opper-

huid worden afgeschilferd en afgestooten en steeds weer door nieuw verhoornde lagen uit de diepte vervangen. De drooge opperluidschubjes waren in hunne jeugd de protoplasmarijke cellen van de slijmlaag der huid.

En het harde been? Er was een tijd, lang voor de geboorte van 't individu, toen op de plaats waar nu dat vaste stevige weefsel de pilaren vormt voor 't lichaam of de beschutting voor teederder organen, niets anders aanwezig was dan een streng van weeke, protoplasmarijke cellen. Uit die cellenstreng is eerst kraakbeen ontstaan, later is het kraakbeen verbeend en bij die verbeening is allengs het protoplasma verdwenen.

In elk weefsel is protoplasma aanwezig en in elk weefsel speelt het te eeniger tijd een hoofdrol. Bij de meesten doet het dat het geheele leven door. Slechts in zeer enkele weefsels geeft het die rol later volkomen op, doch ook zoo dat al het geval is, was toch het protoplasma een essentieel bestanddeel van de cellen waaruit dat weefsel oorspronkelijk bestond.

En wat op deze wijze van de weefsels geldt, dat zij ter laatster instantie uit protoplasmarijke cellen ontstaan zijn, ook daar waar in het ontwikkelde weefsel het protoplasma op den achtergrond treedt, datzelfde geldt ook van het geheele organisme. Ieder levend wezen, het kolossaalste zoowel als het nietigste, het hoogst ontwikkelde zoowel als het minst samengestelde, was oorspronkelijk niet anders dan een mikroskopisch klompje protoplasma, zonder iets meer, zelfs zonder omhullend vlies. De allereerste aanleg voor het ei van het dier en voor de kiem van de plant, is zulk een protoplasmabolletje, dat bij eenigszins samengestelde wezens in de voortplantingsorganen van het moederorganisme ontstaat. En uit zulk een korrelhoopje wordt het levend lichaam in al zijn oneindige verscheidenheid opgebouwd.

Bij het woord ‘protoplasma’ gelden dus in vollen zin de beide beteekenissen van het grieksche *πρωτος*; 't is niet alleen het eerste in *rang*, het voornaamste, maar ook het eerste in *tijdsorde*, het eerst gevormde.

Doch zal dat begrijpelijk zijn, hoe uit een klompje protoplasma elk levend wezen kan ontstaan, dan dient eerst de aandacht gevestigd op een andere eigenschap van 't protoplasma. Tot nog toe kennen wij 't alleen als een taaivloeibare stof, waaraan bewegingen zijn waar te nemen. Doch niet altijd en

niet overal hebben die bewegingen een van de straks beschreven vormen. Er treden ook bewegingsverschijnselen in 't protoplasma op, wier resultaat, in 't algemeen uitgedrukt, is: *voortplanting*.

Een paar voorbeelden daarvan:

Wij breken een hoenderei, dat twee, drie dagen lang bebroeid is, open. Daar ligt op den dooier het glasachtig doorschijnende embryo, hoogstens zoo groot als een roggekorrel. Een fijngeteekend rood netwerk van bloedvaten beslaat een vrij uitgebreid cirkeloppervlak, in welks midden het wordende diertje ligt. Is het roode bloed dus reeds aanwezig, ook het hart tot voortstuwing daarvan ontbreekt niet. Zie goed toe, en met het bloote oog reeds ziet gij 't kloppen, snel en krachtig. Zie hoe het met iederen slag afwisselend rood opzwelt, als het zich vult met bloed, en dan weer verbleekt als het zijn rooden inhoud uitdrijft. En toch, geen spier, geen zenuw is nog te onderscheiden in het glazige, geleiachtige dier. Wonderbaar schouwspel! En - voor drie dagen was 't nog een ‘gewoon’ kippenei, waaraan ‘niets’ te zien was!

Doch lang tijd hebben wij niet om dat te bewonderen en te bepeinzen. (Trouwens, 't houdt ook spoedig op, bij den abnormen toestand, waarin wij 't embryo hebben gebracht). Want wij moeten een weinig van het bloed zoo versch mogelijk onder het mikroskoop brengen. En als wij dan zorgen dat dat bloed niet te veel bekoelt en niet verdroogt, dan zien wij een ander verschijnsel, niet minder merkwaardig, schoon minder in 't oog vallend dan dat van zoo even.

Gele bolletjes, ieder met een kleiner bolletje er in, drijvende in een kleurloos vocht. Het zijn de bloedcellen met hunne kernen. De meeste van die kernen zijn rond, doch sommigen wat langwerpig. Daar zijn er onder die langwerpigen, die een dwarse insnoering vertoonen, zoodat zij den vorm hebben van een 8. Die insnoering wordt al dieper en dieper, de beide helften van de 8 scheiden zich van elkaar en eindelijk heeft de cel twee kernen in plaats van één. Ondertusschen is ook de cel zelf wat langwerpig geworden. En nu herhaalt zich aan haar hetzelfde verschijnsel. Een insnoering, die bij 't dieper worden de cel in twee helften, ieder met een kern, verdeelt; die helften worden meer en meer los van elkaar, zijn eindelijk geheel gescheiden; - er zijn twee cellen ontstaan uit de oorspronkelijke eene.

Ons tweede voorbeeld nemen wij van een geheel terrein, uit een brouwkuip. Het mikroskoop toont ons in een drupje van de troebele, sterk gistende vloeistof de tallooze gistcellen. Als parelsnoeren aaneengeregen drijven zij in groepjes rond en daartusschen een menigte eenzame zwervers. Ovaal is hun gewone vorm. Er zijn er echter, die aan 't einde een klein rond uitsteekseltje hebben, een soort van knopje. Bij anderen is dat knopje wat grooter, bij anderen nog weer grooter; er zijn er ook waar het bijna even groot is als de cel waaruit het ontstond. Naarmate het grooter wordt, snoert het zich ook meer af. En zoo laat zich een volledige reeks van overgangsvormen waarnemen, van de enkele glad ovale cel af tot aan de twee, die nog even met elkaar verbonden zijn, moedercel en dochtercel, die op weg zijn om een snoer van nakomelingen te vormen. Zulk een snoer kan zich later weer splitsen in zijn afzonderlijke cellen.

Op zulk eene wijze kan een klompje protoplasma, d.i. een cel[1], het aanzijn geven aan nieuwe cellen, die dan ieder voor zich verder leven en op hunne beurt zich weer kunnen voortplanten.

Zoo wordt het mogelijk dat één cel, het oorspronkelijk ei, een geheel organisme, millioenen malen grooter dan zij zelf, kan voortbrengen. Na de bevruchting verdeelt zich het eiprotoplasma in twee bollen, ieder van deze weer in twee, en zoo vervolgens tot er een menigte cellen ontstaan zijn. In dezen cellenhoop begint de vorming van het embryo. Bij de ontwikkeling en den groei daarvan vermenigvuldigen zich de cellen steeds verder en volgen daarbij een verschillenden ontwikkelingsgang. Deze worden bloedcellen, gene spiercellen, anderen kliercellen en zoo ontstaat langzamerhand het samengestelde organisme met al zijn weefsels en organen.

1 Elk klompje afzonderlijk protoplasma mag een *eel* heeten. Bij zeer vele cellen treden nog andere deelen op, een omhullend vlies of een kern, of beide, doch deze zijn als bestanddeelen van ‘de cel’ niet volstrekt noodzakelijk. Daarmede bedoel ik niet, dat het celvlies of de kern, waar zij voorkomen, niet een zeer bepaalde en noodzakelijke rol in het leven der cel spelen; maar alleen dit, dat celvlies en kern geen noodzakelijke elementen zijn van het begrip ‘cel.’

Het resultaat van de voorafgaande beschouwingen is dus, kort uitgedrukt, dit: Bij alle levende wezens vinden wij protoplasma, en alle levende wezens ontstaan ter laatster instantie uit protoplasma.

Dat geeft ons echter nog niet veel, althans voor ons doel niet genoeg. De brug tusschen protoplasma en leven is daarmee nog niet geslagen. Wij zullen die beide verschijnselen nader met elkaar in verband trachten te brengen.

Waardoor onderscheiden zich levende dingen van niet-levende? Welke verschijnselen doen zich voor bij de eersten, die bij de anderen niet optreden? Vinden wij zulke verschijnselen, dan mogen wij die met recht opvatten als kenmerken van levende wezens, als feiten die de levende dingen karakteriseeren.

Die feiten zijn zoo moeielijk niet te vinden.

Wij zien een kwal zwemmen. De blauwe gloed van den levenden geleiklomp schemert door het groene zeewater. Wij bewonderen zijn sierlijke vormen. Doch was het werkelijk een klomp gelei en niets meer, dan zou er spoedig van die vormen niet veel overblijven. De massa zou in 't water vervloeien en vergaan.

Wij plaatsen een gewone naakte slak, die zooals bekend is zich het liefst op vochtige en schaduwrijke plaatsen ophoudt, in een droog glas en stellen hem bloot aan een hooge zomertemperatuur, b.v. van 30° C. Evenzoo doen wij met een doode slak. Na drie dagen is de laatste volkomen verschrompeld en verdroogd; de levende slak blijft nog weken lang gevuld, glad en vochtig, en sterft eerst in de derde week.

Wij begeven ons zelf in een ruimte waar een temperatuur van 10° graden heerscht. Na eenige uren is de temperatuur van ons lichaam nog omstreeks 37°, even als bij 't begin der proef. Elk ander niet levend lichaam van 37° zou in dien tijd tot op 10° zijn afgekoeld.

Dus: een levend lichaam gedraagt zich niet passief tegenover zijn omgeving, het handhaaft zich daartegen in veel hoogere mate dan een niet levend lichaam dat vermag. Die levenseigenschap zou ik willen uitdrukken door 't woord *zelfstandigheid*.

Een tweede kenmerkende eigenschap van levende wezens, waarvoor ik wel geen voorbeelden zal behoeven bij te brengen, is deze dat zij allen stoffen in zich kunnen opnemen, die verwerken, sommige omzettingsproducten daarvan in zich terug-

houden en andere producten weer naar buiten afgeven. Die verschijnselen van voeding, stofwisseling en groei bestaan alleen bij levende, niet bij levenlooze lichamen.

Terwijl op die wijze de levende wezens uit een *chemisch* oogpunt op hun omgeving influenceeren, de samenstelling daarvan wijzigend, werken zij ook *mechanisch* op die omgeving, zij brengen mechanische veranderingen te weeg. Zij volvoeren actieve *bewegingen*, die verplaatsing van hun eigen lichaam of verplaatsing van andere voorwerpen buiten hen ten gevolge hebben.

Eindelijk: het levend wezen handhaaft niet alleen zijn eigen individueel bestaan, binnen zekere grenzen; maar handhaaft ook het voortbestaan van zijn levensvorm en dat binnen veel ruimere grenzen. Het doet andere levende wezens optreden, gelijkvormig aan zich zelf, het *plant zich voort*.

Zelfstandigheid, stofwisseling, beweging, voortplanting zijn de vier voorname levensverschijnselen. Waar wij die aan eenig voorwerp zien optreden, zeggen wij dat het leeft. En, laat één er van vervallen en 't leven wordt een onmogelijkheid. Dat alles met voorbeelden toe te lichten, zou al te langdradig en volslagen overbodig zijn. Die voorbeelden vallen ook den minst opmerkzamen beschouwer terstond in het oog.

Doch nu - en dit is de schakel die ‘protoplasma’ onafscheidelijk aan ‘leven’ bindt; - nu laat zich aantoonen dat die vier voorname levensverschijnselen reeds optreden aan het protoplasma op zich zelf. Tot het leven, zooals het zich in die vier verschijnselen uit, is niet noodig een hoog ontwikkelde organisatie, een wonderbaar samenstel van weefsels en werktuigen; maar het eerste, het beste klompje protoplasma vertoont ons die verschijnselen zoo goed als het meest samengestelde organisme.

Dat heeft eenige toelichting noodig. Dat het protoplasma actief bewegelijk is en zich voortplanten kan, hebben wij straks reeds gezien; doch dat het zelfstandigheid bezit en vermogen tot stofwisseling moet nog uit eenige feiten blijken.

In modderig slootwater komen de zeer eenvoudige wezentjes voor, die Amoeben heeten. 't Zijn bloote klompjes protoplasma, volstrekt zonder omhullend vlies. Zij vertoonen dergelijke bewegingen als de straks beschouwde witte bloedcellen. Ieder oogenblik verandert de weeke korrelige gelei van vorm. Maar het hoopje blijft bij elkaar, het vervloeit niet in het omrin-

ringende water. En wat nog meer zegt is dit: Het is gebleken een algemeen geldige regel te zijn, dat geringe wijzigingen in het watergehalte van het protoplasma hoogst schadelijk werken, vermeerdering even zeer als vermindering. De Amoebe blijft in het slootwater leven, een bewijs dat zij zich niet passief met water volzuigt, totdat zij verzadigd is, maar dat haar watergehalte beneden dat maximum blijft.

Ook de opneming van vaste stoffen is aan de Amoehe zichtbaar. Komt het protoplasmahoopje in de nabijheid van een of ander vast lichaampje, 't zij een mikroskopisch wiercelletje of iets anders, dan wordt dat lichaampje door een paar uitsteeksels als met armen omvat; langzaam vloeit de bewegelijke massa er om heen, en na eenigen tijd is de wiercel in het lichaam van de Amoebe opgenomen.

‘Maar de Amoebe is reeds een dierlijk wezen, zegt gij. Zij mag niet als voorbeeld dienen voor de eigenschappen van het op zich zelf staande protoplasma.’

Werpt gij die exceptie op, dan wijs ik op de kleurlooze cellen in ons eigen bloed, die geheel met de Amoeben overeenkomen. Ook daarbij laat zich dat opnemen van vaste stoffen aantoonen. Vermiljoenkorrels b.v. die gij in 't bloed van een levend dier brengt, zult gij binnen in die kleurlooze bewegelijke cellen terugvinden en direct onder 't mikroskoop is 't intreden van die korrels in den protoplasmahoop te zien.

De opneming der meeste stoffen echter geschiedt niet in vasten, maar in vloeibaren toestand. Daarbij gaat het protoplasma evenzeer actief te werk: het zuigt zich niet vol, als een spons, met de stoffen die het rondom zich vindt. Zoo vinden wij, b.v., bij vele planten kleurstofhoudende cellen, waar de blauwe of roode kleurstof in waterige oplossing aanwezig is binnen in holten in 't protoplasma. Men stelle zich het protoplasma voor als een geleiachtige massa die de cel opvult doch meer of minder groote ruimten overlaat. Die holten zijn met waterig gekleurd vocht gevuld. Ofschoon nu die holten van het protoplasma volstrekt niet door een vlies gescheiden zijn en dus de kleurstof schijnbaar ongehinderd in 't protoplasma kan indringen, blijft dit toch ongekleurd.

Eveneens zullen andere kleurstoffen die in de omringende vloeistof zijn opgelost, b.v. karmijn, niet in het levend protoplasma indringen. Was het protoplasma een stof, die zich geheel passief liet doortrekken door de omringende vloeistof, zoo-

als een stuk vloeipapier, dan zou het karmijn evengoed moeten worden opgenomen als elke andere opgeloste stof.

Dat het protoplasma niet alleen ten opzichte van de stoffen die het in zich opneemt, een zekere activiteit vertoont, maar ook de opgenomen stoffen verwerkt en wijzigt, zien wij o.a. (om één voorbeeld uit vele anderen te noemen) aan de cellen der speekselklieren. In die klieren wordt het speeksel bereid en de grondstoffen daarvoor worden geleverd door het bloed. Doch het speeksel bevat bestanddeelen, die niet in 't bloed aanwezig zijn, o.a. de slijmstof (mucine). Die slijmstof moet dus in de klier *ontstaan* uit de door het bloed geleverde stoffen. En nu is het direct onder 't mikroskoop waarneembaar, hoe bij de speekselvorming die kliercellen zich langzamerhand met slijmstof opvullen. Die stof moeten zij zelf bereiden, want zij wordt hun niet als zoodanig toegevoerd.

Deze voorbeelden mogen voldoende zijn, om eenigszins toe te lichten, hoe reeds het protoplasma op zich zelf zelfstandigheid en vermogen tot stofwisseling bezit. Wat de actieve bewegelijkheid en de voortplanting betreft, daarvoor verwijs ik naar de straks gegeven voorbeelden.

De vier voorname verschijnselen die de levende wezens kenmerken, vinden wij dus bij 't protoplasma terug; het zijn eigenschappen van 't protoplasma.

Maar er is meer. Er is nog een schakel die ‘protoplasma’ en ‘leven’ verbindt. Dat is het volgende.

Het leven is gebonden aan zekere voorwaarden. Zal het leven, onverschillig van welk wezen, bestaan en voortduren, dan moeten er zekere omstandigheden aanwezig zijn. Ontbreken deze, dan moet vroeger of later het leven ophouden. Die omstandigheden, de noodzakelijke voorwaarden voor 't leven, zijn: vrije zuurstof, een zekere temperatuur en een zekere hoeveelheid water.

Het dier met toegesnoerde luchtpijp, dat stikt; de visch, die sterft in 't uitgekookte water; het zaad, dat niet ontkiemt, maar versmoort en vergaat in een voor lucht ontoegankelijken bodem; zij allen leeren ons hoe noodzakelijk vrije zuurstof voor 't leven is.

De typhusljder, wiens temperatuur aanhoudend boven 40° blijft, sterft. De nachtvorst doodt zoo menige teere plant. Door kookhitte dooden wij de schimmelkiemen in de vloeistoffen die wij bewaren willen. Voor verreweg de meeste organismen zijn

de grenzen, binnen welke hun leven mogelijk is, besloten tusschen 0° en 50°.

Onttrekking van water verdraagt op den duur geen levend wezen. De plant sterft door droogte. Een vermindering van het watergehalte van het bloed, slechts met weinige procenten, zooals dat in cholera plaats heeft, is doodeljk.

Zoo lieten zich nog een tal van voorbeelden bijbrengen ten bewijze van de volstrekte noodzakelijkheid dier drie levensvoorwaarden. En gelijk wij de voorname leven*sverschijnselen*, waarvan straks sprake was, als eigenschappen van 't protoplasma terugvonden, zoo vinden wij ook deze voorname levens*voorwaarden* als voorwaarden voor protoplasmawerkzaamheid terug.

Brengen wij een of ander bewegeljk protoplasma onder 't mikroskoop, onverschillig van waar afkomstig, 't zij van plant of dier, en onverschillig welken vorm van beweging het vertoont, en nemen wij de zuurstof uit zijn omgeving op een of andere wijze weg, dan zien wij de bewegingen minder worden en eindelijk geheel ophouden, om weer op nieuw te beginnen zoodra er weer zuurstof wordt toegevoerd (mits het gebrek aan zuurstof niet te lang heeft geduurd).

De bewegingen van de kleurlooze cellen in ons bloed geschieden bij gewone temperatuur zoo langzaam, dat zij nauwelijks waarneembaar zijn. Worden zij kunstmatig onder 't mikroskoop tot op 37° verwarmd, dan zien wij die beweging gaandeweg sneller worden en eindelijk tot een vrij snel kruipen toenemen. Doch gaat de verwarming verder, dan worden de bewegingen meer en meer abnormaal en houden eindelijk voor goed op, om ook bij bekoeling niet weer te keeren; het protoplasma is dood. Evenzoo gedraagt zich elk bewegelijk protoplasma: bij een zekere gemiddelde temperatuur zijn de bewegingen het meest intensief, en zoowel verwarming als bekoeling werkt schadelijk.

Door verschillende middelen Kunnen wij het watergehalte van het contractiele protoplasma in een mikroskopisch praeparaat kunstmatig wijzigen, en het blijkt dan, dat, zoo die wijziging eenigszins belangrijk is, hetzij een vermindering of vermeerdering, de beweging ophoudt en 't protoplasma spoedig sterft.

Wij resumeeren:

Bij alle levende wezens vinden wij als voornaam bestanddeel een taaivloeibare, korrelige, eiwithoudende stof, die overal gelijksoortige eigenschappen vertoont. Alle levende wezens ontstaan ter laatster instantie uit een klompje van die stof. De verschijnselen, waardoor de levende dingen zich kenmerken tegenover de niet-levende, zijn ook de verschijnselen van de werkzaamheid dier stof. De voorwaarden, waaraan het leven gebonden is, zijn ook de voorwaarden waaraan de werkzaamheid dier stof gebonden is.

Gesteld, dat wij nu daaruit mogen opmaken: ‘leven is het resultaat van de werkzaamheid van 't protoplasma;’ wat geeft ons dat dan voor onze levensopvatting? Dat geeft ons zooveel, dat wij daarmede een substraat hebben voor het samengestelde verschijnsel ‘leven;’ dat wij niet meer behoeven te vragen naar het ‘leven;’ ook niet meer naar ‘het levend wezen’ (wat reeds een vooruitgang was); maar alleen naar ‘de levende stof’ (wat nog grooter vooruitgang is). Wanneer wij de levensverschijnselen aantoonen als verschijnselen van protoplasmawerkzaamheid, dan is dat een dergelijke vooruitgang als wanneer wij de raadselachtige gletscherbeweging verklaren uit de eigenschappen van 't ijs waaruit hij bestaat.

Met ‘het leven’ kunnen wij niet experimenteeren; het abstracte begrip ontsnapt ons waar wij 't grijpen willen; de ‘levende stof’ daarentegen is voor ons onderzoek toegankelijk, zij geeft ons een tastbare, niet in de lucht hangende basis voor onderzoek. Sedert het protoplasma als de drager der levensverschijnselen is erkend, is die erkenning voor de wetenschap des levens geworden der ruhende Pol in der Erscheinungen Flucht; wij weten nu in welke richting wij moeten voortstevenen, wij weten wat ons doel is. En dat doel is voorloopig dit: dat wij mettertijd in staat zullen zijn de volledige geschiedenis te schrijven van het protoplasma.

Het is er echter ver van af, dat wij daartoe nu reeds in staat zouden zijn. Wij hooren het gedruisch en zien de bewegingen van de machine. Wij zien de stof waaruit zij bestaat, de brandstof die zij verbruikt, de producten die zij vormt. Maar wij begrijpen het mechanisme niet. Het mechanisme der protoplasmawerkzaamheid zullen wij dan eerst begrijpen, als wij vragen kunnen beantwoorden als deze: wat gebeurt er in de

kleurlooze bloedcel als zij een uitsteeksel uitzendt? Door welke beweging der moleculen splitst de gistcel de suiker in alkohol en koolzuur? Al zulke vragen loopen uit op de eene groote vraag: hoe laten zich de verschijnselen, die het protoplasma vertoont, verklaren uit den moleculairen bouw daarvan? D.w.z. hoe laten zich die verschijnselen aantoonen als *noodzakelijke* gevolgen van de onderlinge rangschikking en werking der moleculen?

Haast schijnt het bittere spotternij den physioloog dat als einddoel voor te stellen. Want waar het de eenvoudigste, best bekende stoffen geldt, wachten zulke vragen nog evenzeer te vergeefs op antwoord. Het waarom? (d.i. het moeten, het niet anders kunnen) van de verschijnselen die het water vertoont, is nog evenzeer een onbeantwoorde vraag als het waarom? van de verschijnselen van 't protoplasma. Maar gelijk de eerste vraag nu reeds in ernst gesteld wordt aan den natuurkundige en zich niet meer laat afwijzen als absurd: zoo zal er een tijd komen dat de tweede vraag in ernst gesteld wordt aan den physioloog.

En wanneer dan eenmaal die vraag bevredigend zal kunnen worden beantwoord, wanneer de verschijnselen van 't protoplasma kunnen worden aangetoond als noodzakelijke gevolgen van zijne moleculaire structuur; - zal dan daarmede het leven verklaard zijn? - In geenen deele. Want zoo wij al de verrichtingen van elke afzonderlijke cel uit hare structuur kunnen verklaren, daarmee is nog niet gevonden het verbindende iets dat een aggregaat van protoplasmamassa's maakt tot een levend wezen, daarmee is het cement nog niet gevonden dat al die afzonderlijke levende bouwsteenen tot den tempel des levens verbindt. Elk samengesteld organisme is desniettemin een eenheid. Van waar dat? -

En nog meer: het mag er van heeten: tout est pour le mieux dans le meilleur des êtres; waarom dat? Waarom is een spier geplaatst juist waar een spier wezen moet? En waarom zijn juist de weefsels van het oog doorschijnend? En waarom is juist het beenweefsel hard? Met één woord: waarom is alles zoo ‘doelmatig’ ingericht?

Nog meer: ieder levend wezen brengt weer gelijkvormige levende wezens voort. Van waar die gelijkvormigheid? Wanneer uit het eene mikroskopische eitje zich een olifant ontwikkelt en uit het andere een muis, hoe komt het dat in elk bijzonder geval een bijzonder ‘bouwplan’ zoo stipt wordt gevolgd

Dat zijn gewichtige vragen. Men kan er zich van af maken met te spreken van alwijsheid en van nisus formativus.

Ik wil mij van die vragen niet zoo afmaken. Sommige vragers zouden, als ik het deed, kunnen meenen meteen kluitje in 't riet te worden gestuurd. Evenmin zal ik zoo vermetel zijn die vragen te willen beantwoorden. Ik zal slechts geven een *proeve* van beantwoording, zoo als zij misschien mettertijd zal kunnen worden beproefd.

De eenvoudigste levende wezens die wij kennen, zijn de eerst sedert weinige jaren ontdekte Moneren; klompjes protoplasma, geheel zonder zichtbare structuur, niet eens met een kern voorzien, die in het water leven. Zij groeien, bewegen zich, planten zich voort, leiden een zelfstandig bestaan. Alles wat zij doen wordt gedaan door één en hetzelfde protoplasma.

Er was eens een tijd, toen Moneren de eenige levende wezens waren.

(Wanneer ik zeg: ‘er was’, dan staat dat hier kortheidshalve voor: ‘er kan geweest zijn’. Datzelfde geldt ook voor al het volgende.)

De Moneren waren naakt. Doch geen twee eenigszins samengestelde stofaggregaten zijn volkomen aan elkaar gelijk; de kans althans dat zij gelijk zijn is zeer gering tegenover die dat zij ongelijk zijn. Bij sommige Moneren dan was de buitenste laag van hun protoplasma iets vaster dan het overige. Dat gaf hun eenig voordeel, zij konden daardoor beter weerstand bieden aan sommige schadelijke invloeden. 't Gevolg was, dat die individuën met verharde buitenlaag meer kans hadden van te blijven voortbestaan dan de overigen, en dat diegenen onder hunne nakomelingen zich het best ontwikkelden bij wie die afwijking optrad. Er ontstond dus allengs een Monerenvorm met een schaal, bij welke een geringe wijziging van 't protoplasma was opgetreden, in dien zin dat het een streven had om van buiten te verharden. Plantte zulk een Monere zich voort, dan was natuurlijk die wijziging in de voortgebrachte klompjes protoplasma ook aanwezig, want zij waren eenvoudig stukken van 't moederprotoplasma. Dat was erfelijkheid; de nakomelingen van een schaal-Monere werden ook schaal-Moneren.

De vorming van de schaal ging verder. De afwijking, eenmaal opgetreden, ontwikkelde zich sterker, juist omdat zij een voordeel gaf in den strijd des levens. Doch slechts tot een zekere grens. Want werd de schaal al te vast en stevig, dan werd het voordeel van betere beschutting ruimschoots opgewogen door het nadeel van mindere bewegelijkheid. Men kon echter het eerste behouden zonder de andere te moeten opofferen. Er waren er, bij wie de verharding der buitenste lagen niet over 't geheele lichaam plaats had, waarbij dus de schaal een of meer openingen vertoonde. Dat gaf weer een voordeel: zij konden hunne bewegelijke uitsteeksels door die openingen vrijelijk gebruiken, en waren toch even goed, ja zelfs beter, beschut; want de schaal kon er des te harder om zijn. De individuën met openingen in de schaal waren dus in gunstiger omstandigheden geplaatst dan de overigen; zij konden zich het best ontwikkelen. Ook die afwijking werd een blijvende vorm. De nakomelingen dier individuën erfden het protoplasma hunner ouders en daarmee de neiging tot ontwikkeling in die richting.

Wij zien hier het groote physiologische beginsel van verdeeling van arbeid optreden. Het oorspronkelijke Monerenprotoplasma was nog *maid of all work*. In den laatst beschouwden vorm daarentegen had reeds een gedeelte er van zich gewijzigd en de rol van beschuttende laag op zich genomen, een ander gedeelte vervulde de bewegingsverrichtingen; voor het derde gedeelte bleven die van voeding en voortplanting over. Met dat verschil in functie ging verschil in bouw gepaard. En toen nu bij voortgaande ontwikkeling het organisme niet meer uit een enkel protoplasmaklompje bestond, maar een aggregaat was van een groot aantal van die klompjes (cellen), door voortgaande verdeeling van het oorspronkelijke ontstaan; toen gaf dat verschil in functie en in bouw het aanzijn aan *weefsels*. Een weefsel is een aggregaat van cellen die te samen een zekere functie verrichten. Zoo was bij den zooeven beschouwden diervorm de buitenste laag cellen de ‘huid’ van het dier, het bekleedingsweefsel; de bewegelijke armen, die buiten de openingen uitstaken, waren het contractiele weefsel. Die huid was harder, vaster, dan de overige lichaamszelfstandigheid; zij was tot bekleedingsweefsel ‘doelmatig ingericht.’ Waarom? Omdat de natuurkeus haar daar had gevormd onder den invloed van al die omstandigheden, die zich laten samenvatten onder

den naam ‘den strijd om 't bestaan.’ Die huid *moest* hard zijn en zij *kon* niet anders dan aan de buitenzijde gelegen zijn. Stevig bekleedingsweefsel binnen in de lichaamsmassa kon zich niet blijvend vormen, wanneer het door zijn aanwezigheid op die plaats het dier ten nadeel strekte. Alleen dat wat nut doet *ontwikkelt* zich, en het ontwikkelt zich juist daar waar het nut doet. *Vormt* zich ergens iets op een plaats waar het geen nut doet, dan kan zich dat niet ontwikkelen tot blijvenden vorm, omdat de individuën, die met die nuttelooze afwijking behebt zijn, niet meer dan anderen bevoordeeld zijn in den strijd om 't bestaan. Wie nu de mogelijkheid erkent, dat ongeveer op de hier aangeduide wijze uit een naakte Monere een dier kan ontstaan met schaal en contractiele armen, die behoeft ook de mogelijkheid niet te ontkennen, dat langs denzelfden weg elk samengesteld organisme kan zijn ontstaan. Het verschil is slechts gradueel. Het oog van den mensch kan het resultaat zijn van de ontwikkeling van de pigment-oogvlek der Medusen, een ontwikkeling die honderden vormen en duizenden geslachten doorliep, en waarbij telkens nuttige afwijkingen werden tot blijvende vormen.

Maar waarom brengt elk organisme zijns gelijken voort?

Stel u voor een naakte Amoebe en daarnaast een ander van die laagste wezentjes, dat reeds is opgeklommen tot het bezit van een schaal, een Arcella, b.v. zooals zij ook in onze slooten voorkomen. Die schaal van de Arcella is niet op eens kant en klaar ontstaan; zij is het erfstuk der vaderen, maar een erfstuk waaraan vele opvolgende geslachten hebben gearbeid. De eerste voorvader van den stam Arcella was een Amoeba, die een gedeeltelijke verharding van de buitenste laag vertoonde. Zijne onmiddellijke nakomelingen erfden direct zijn protoplasma en daarmee die neiging tot schaalvorming. Maar de uitwendige invloeden, die bij den voorvader de schaalvorming begunstigden, werkten ook op zijn nageslacht. Voor dezen bestond dus een dubbele reden om een schaal te doen optreden; eensdeels de uitwendige invloeden, anderdeels de geërfde neiging. Nu was die wijziging een voordeel in den strijd om 't bestaan; zij ontwikkelde zich dus meer en meer, omdat juist die individuën waarbij zij 't sterkst optrad onder de gunstigste omstandigheden verkeerden. Elke schaal-Amoebe gaf dus aan hare nakomelingen een grootere neiging tot schaalvorming als erfenis dan zij zelf van hare voorvaderen ontvangen had. De rol die de geërfde neiging speelde bij de schaalvorming,

werd dus hoe langer hoe grooter. Hoe meer zich de nieuwe vorm van den oorspronkelijken verwijderde, des te minder kans was er dat een individu van den nieuwen vorm nakomelingen voortbracht van den ouden. De schaalvorming zette zich om 't zoo uit te drukken meer en meer vast, werd meer en meer een integreerende eigenschap van 't Arcellen-protoplasma.

Het feit nu, dat een Arcella een Arcella voortbrengt en het feit, dat een mensch een mensch voortbrengt, zijn feiten van dezelfde orde, die slechts gradueel verschillen. Bij den mensch is de verdeeling van arbeid, die bij de Arcella begint, tot haar hoogsten trap gekomen. Maar elke nieuwe verdeeling van arbeid en elke nieuwe wijziging was het resultaat van een ontwikkeling, waarbij zich die wijziging steeds meer en meer door de samenwerking van natuurkeus en erfelijkheid in 't organisme vastzette.

Het zou onzinnig zijn, deze uiteenzettingen te willen uitgeven voor een antwoord op de straks gestelde vragen. Er kan niets meer mede bedoeld worden, dan alleen de richting aan te duiden, waarin een later geslacht misschien eenmaal met goed gevolg dat antwoord zoeken zal.

Ik mag niet eindigen, zonder nog een bedenking ter sprake te brengen, die misschien reeds sedert lang bij sommige lezers is opgerezen. Die bedenking zou aldus kunnen luiden:

In de voorafgaande beschouwingen heeft men getracht de verschijnselen, die 't leven kenmerken, aan te toonen als verschijnselen die reeds aan het protoplasma op zich zelf waarneembaar zijn, en daarop de theorie te grondvesten dat het leven de som is van de verrichtingen der protoplasmatische vormelementen, waaruit het levend lichaam bestaat. Maar is daarbij niet een belangrijk levensverschijnsel over 't hoofd gezien, het verschijnsel dat wij noemen *bewustheid*, de verschijnselen van het *denken?* Niemand zal ontkennen dat die verschijnselen ontwijfelbaar bij levende wezens voorkomen. Zijn dat ook protoplasmaverrichtingen? Denkt het protoplasma? Is het bewust?

Ik zou kunnen antwoorden, dat die verschijnselen ons hier niet aangaan, omdat wij alleen te doen hebben met de voor 't

leven *kenmerkende* verschijnselen, die dus bij *alle* levende wezens ontwijfelbaar moeten aanwezig zijn. Doch dat zou een ontwijken van de vraag zijn.

De vraag: denkt het protoplasma? komt neer op deze twee: denkt de Monere? denken onze hersenen? Want die beiden staan aan de beide uiteinden der reeks.

Of een vrij levend klompje protoplasma, zooals de Monere is, bewust reageert op uitwendige invloeden, is niet te beslissen. Wanneer de bewegingen bij 30° sneller plaats hebben dan bij 10°, dan bewijst dat volstrekt niet, dat de Monere weet dat zij in het warme water in andere omstandigheden is dan in het koude. Die snellere beweging is het directe gevolg van de hoogere temperatuur. Evenmin geven de zoogenaamde spontane bewegingen die wij het wezen zien uitvoeren, ons recht daaruit tot bewustheid te besluiten, al is het ook nog zulk een lage vorm daarvan. Die bewegingen kunnen het directe gevolg zijn van chemische omzettingen in de protoplasmamassa en geheel buiten bewustheid omgaan.

Met het vrij voorkomende protoplasma der laagste organismen is dus voor de beslissing van onze vraag niets aan te vangen.

Gaan wij hooger in de dierenreeks, dan vinden wij meer samengesteldheid. De uitwendige of inwendige prikkel werkt niet meer direct op het bewegingsorgaan, zooals zoo even; maar er zijn tusschenorganen ontstaan, zenuwen, die die prikkels opnemen en naar de bewegingsorganen overbrengen. Doch dat geeft ons evenmin licht. Als de slak zijn voelhorens intrekt bij aanraking, dan komt die beweging langs een langeren weg tot stand, dan wanneer de contracties van de Monere door verwarming sterker worden. In 't eerste geval, bij de slak, kwam de prikkel van buiten langs een omweg bij de contractiele stof (huid, gevoelszenuw, zenuwknoop, bewegingszenuw, spier); in het tweede geval, bij de Monere, zonder omweg, direct. Maar dat verschil is alleen gradueel. Evenmin als voor de Monere kunnen wij voor de slak beslissen of zij weet (laat het een weten zijn, zoo rudimentair als gij wilt) dat zij wordt aangeraakt.

De banen voor de prikkels worden steeds meer samengesteld, er ontstaan onderlinge verbindingen en langzamerhand ontwikkelt zich een centraal-orgaan, waar alle prikkels worden opgenomen en over 't geheele lichaam gedistribueerd. Dat geeft op zich zelf nog geen verandering. Wanneer wij ons oog sluiten

bij aanraking van den oogbol of niezen bij prikkeling van 't neusslijmvlies, dan zijn dat dergelijke verschijnselen als 't intrekken van de voelhorens door de slak. Maar omdat het in onze eigen hersenen plaats heeft, weten wij dat daar nog iets bijkomt, dat wij daarbij onze door die prikkels veranderde toestanden gewaarworden, dat wij bewustheid hebben.

Welk verband is er nu tusschen bewustheid en hersenen? Daarbij komen in aanmerking de volgende feiten:

Bewustheid en denken zijn gebonden aan de aanwezigheid en de normale werkzaamheid der hersenen. Bewustheid zonder hersenen kennen wij niet. Voor de elementaire denkverschijnselen, voor waarneming, voor de vorming van een oordeel, is tijd noodig, een bewijs dat daarbij stoffelijke veranderingen plaats hebben. Elke wijziging in de stofwisseling der hersenen wijzigt de bewustheid en het denken.

Dat alles geeft ons nog geen recht om te zeggen: het protoplasma onzer hersenen denkt. Zoolang de psychische verschijnselen nog zoo weinig analogie met de overige natuurverschijnselen vertoonen, zoolang er nog geen gemeene maat te vinden is voor psychische verschijnselen en stoffelijke verschijnselen in de hersenen zoolang zullen wij dat recht ook wel vooreerst niet erlangen.

Maar evenmin geeft het ons recht om te zeggen: de hersenen zijn het werktuig, waarmede de onstoffelijke ziel denkt. Geen van die beide stellingen heeft op dit oogenblik eenige wetenschappelijke waarde. Want zal een stelling die hebben, dan moet zij de verschijnselen waarvan sprake is verklaren of althans duidelijker maken, er iets van zeggen waardoor wij ze beter leeren kennen. En of wij nu de psychische verschijnselen afleiden van hersenprotoplasma of van een onstoffelijke ziel, wij zijn er geen stap verder om tot verklaring. Evenmin als wij tusschen bewustheid en hersenprotoplasma een begaanbare brug kunnen slaan, evenmin kunnen wij dat tusschen bewustheid en ziel.

Wij moeten dus de vraag: denkt het protoplasma? beantwoorden met een eerlijk: ik weet het niet. Maar tevens willen wij constateeren, dat daarmede onze overige beschouwingen over protoplasmawerkzaamheid niet staan of vallen. Wij hebben getracht, het samengestelde verschijnsel ‘leven’ te analyseeren en getracht aan te toonen, dat de voor 't leven karakteristieke verschijnselen, de essentieele levensverschijnselen, de

verrichtingen zijn van een stof, waaruit de levende wezens bestaan. Nu vinden wij bij sommige van die wezens verschijnselen, waarvan wij niet kunnen aantoonen, dat het verrichtingen van die stof zijn. Doch wij hebben geen recht dat essentieele levensverschijnselen te noemen, omdat het nog onbewijsbaar is dat zij bij alle levende wezens optreden. Daarbij blijft trouwens de mogelijkheid bestaan dat, gelijk de werkzaamheid van onze bewegingsorganen slechts gradueel verschilt van de werkzaamheid van 't contractiele Monerenprotoplasma, zoo ook de werkzaamheid van onze hersenen de hoogste ontwikkelingstrap is van iets, wat reeds in 't prikkelbare Monerenprotoplasma aanwezig is.

Doch het zal dienstig zijn te eindigen en daarbij te herinneren aan Virchow's woord: ‘das Wissen hat keine anderen Grenzen als das Nichtwissen.’ Maar *die* grens *heeft* het ook.

Groningen, Sept. 1872.

D. HUIZINGA.

De kunst in de Tweede Kamer.

Het behoort niet altijd tot de meest geestverheffende en bevredigende bezigheden, de begrootingsdebatten in ons parlement te volgen. Zelden wekken zij innige aandoening op, of doen zij 't hart sneller kloppen, en wie ze reeds een vijfentwintigtal jaren heeft gevolgd, staat teleurgesteld bij de eentonigheid der tactiek, die de parlementaire welsprekendheid bestuurt. Met een gegeven toestand vóór zich, dat wil zeggen: met een gegeven stel ministers van deze of gene richting, onder deze of gene omstandigheden aan 't bewind gekomen, kan men zonder de gave der profetie te bezitten, vooraf berekenen, hoe de aanval geschieden en afgeslagen worden zal. Ik spreek niet van enkele verrassingen of stoutigheden, die aan 't gewone verloop van den kabbelenden parlementairen stroom ontsnappen, ofschoon deze verrassingen niet zeer verrassend plegen te zijn voor wie de personen kent, die tegenover of naast elkander heeten te staan. Eene tijdelijke verwarring van begrippen of posities is doorgaans van die ondeugende afwijkingen het eenige resultaat en - ik voeg 't er bij - eene kleine afwisseling in de monotonie der reis.

Slechts nu en dan wordt men warm bij de aanschouwing van den politieken strijd; in die oogenblikken namelijk, wanneer er werkelijk s t r i j d en niet alleen twist heerscht. De jaren vóór 1848 waren jaren van opwekkelijken en versterkenden strijd; de Aprilmaand van 1853 riep ons voor een nieuwen veldslag te wapen en wij snelden wederom toe. De heer Heemskerk Azn. vervulde ons in den korten tijd van zijn ministerie - en wij zijn in dat opzicht hem dankbaar - met bijna diezelfde warmte en geestdrift, die ons doortintelden in de dagen vóor de grondwetsherziening; hij verklaarde den oorlog en wederom trokken wij onze wapenrusting aan om te helpen in het gevecht, zoo goed en dapper wij konden. Maar

hoe wilt gij, dat wij, die daarbuiten staan, met belangstelling en spanning manoeuvres zullen volgen, die veel gelijkenis hebben met duëllen, vendetta's of guerilla-ontmoetingen? Wat wilt gij, dat wij zullen zeggen tot die steekspelen, die ook dit met de oude gemeen hebben, dat het hoofdzakelijk om den persoon, bovenal om het ontzadelen van den ruiter te doen is? Wat wilt gij, dat wij zullen gevoelen bij het gehanteer dier scherpe antecedenten-wapenen, wier gebruik op verontrustende wijze toeneemt?

Juist in dat voortdurend karakter van schermutseling; juist in die eigenaardigheid van het debatteeren, welke de hoofden warm maakt, maar de harten koud laat; juist in die wijze van kritiekoefening, waarbij men door iederen boom te beoordeelen het geheele bosch over 't hoofd ziet, schuilt voor eengoed deel de oorzaak der weinige belangstelling, die aan den parlementairen strijd, zelfs bij hen, die aan de staatkunde niet vreemd zijn, te beurt valt.

'Verander de namen, en het is uwe geschiedenis, die men verhaalt,' zou men bij schier ieder begrootingsdebat aan ministerie en volksvertegenwoordiging kunnen toeroepen. Wat gij gezaaid hebt in onvruchtbare kleingeestige oppositie, dat oogst gij op uwe beurt in fellen en persoonlijken tegenstand. Het diapason uwer stem vindt gij in den klank uwer bestrijders wêer. Met de vitzucht en hekelzucht, door u geoefend, wordt gij op uwen tijd vervolgd; gij hebt met striemen gekastijd en gij wordt met scorpioenen gegeeseld. Een pasmunt van geringe waarde is het ruilmiddel, waarmede gij betaalt en betaald wordt.

Zelden eene persoonlijkheid, die aantrekt door hare uitnemende gaven, door hare voortreffelijkheid of door haar oorspronkelijk karakter; zelden een warme en innige strijd over belangrijke kwestiën van staatsbestuur of staathuishouding, over gewichtige wetenschappelijke vraagstukken op het gebied der nijverheid, der volkswelvaart, der hygiène of der geestelijke ontwikkeling; zelden een grootsche en doortastende maatregel met geestdrift en convictie voorgedragen, ondersteund of bestreden. Voegt hierbij de mesquine en dikwijls occulte invloeden, die zaken tot stand brengen of verijdelen, personen naar boven stuwen of onmogelijk maken; het zoogenaamde financiëele beleid, dat zweert bij eene *économie de bouts de chandelle*, en de deftige voorzichtigheid, die alles in overwe-

ging neemt en blijft houden, en bij velen als het toppunt der nederlandsche staatsmanswijsheid geldt. Wat moet het product zijn van de menging dezer bestanddeelen: ijdelheid en gekrenkte eigenliefde, gelijkvloerschheid en ziftingmanie, breedsprakigheid en angstvalligheid, als gij het mengsel niet tot bruisen weet te brengen door de giststof eener edelmoedige gedachte, eener innige overtuiging, eener grootsche daad?

Niet door zulk eene toepassing wordt het hart en de sympathie gewonnen der oprechte liefhebbers van den vertegenwoordigenden regeeringsvorm, der liberalen van gisteren, van heden en van morgen, onveranderlijk en één in hunne aspiratiën, wat men er ook van zeggen moge naar aanleiding van nietige, voorbijgaande verschijnselen.

Verhoogt het peil van uw debat; laat men er in voelen trillen de warmte der zelfstandige, onbevooroordeelde meening, de warmte voor het volksbelang in al zijne schakeeringen en behoeften, en ook die warmte alléen; en met gretigheid zal iedere hand grijpen naar het Bijblad of de bijvoegsels onzer couranten om den stroom uwer welsprekendheid te hooren ruischen, en met ingenomenheid en bevrediging beide van gemoed en verstand zal men kennis nemen van hetgeen ten bate des lands wordt verhandeld.

Het behoort niet tot mijn departement, in dit tijdschrift een beoordeelend - doch altoos bescheiden - verslag te geven van onze parlementaire debatten. Een meer bevoegd medearbeider heeft zich met die gewichtige - zal ik tevens zeggen: aangename? - taak belast, en wat er, vrijbuitend op dat gebied, in deze regelen mocht worden aangetroffen, draagt dus het volstrekte kenmerk van een *officieuse* mededeeling en eene zuiver individuëele meening. Antecedent voor dit tijdschrift ligt daarin niet.

Ben ik ondankbaar of zelfs onhoffelijk, wanneer ik aan de beschouwing van het bevallige en aantrekkelijke tafereel, dat ik u wensch voor te stellen, eenige woorden heb doen voorafgaan, die niet onverdeeld van welgevallen getuigen? Ik geloof het niet. Hoe zou ik de lichtpartij hebben kunnen doen uitkomen, indien ik er de schaduw niet naast plaatste? Was Rembrandt's licht niet juist dáarom zoo glanzend en verblindend, omdat het omgeven was door zware massa's bruin, een felle zonnestraal in een donker vertrek? En is niet door diezelfde tegenstelling het glanspunt in de Tweede Kamer te ver-

rassender, omdat het doorbrak na een langen donkeren nacht van onverschilligheid? -

Het was eene merkwaardige en verblijdende zitting, die van Woensdag 4 December, en het Binnenhof moet er hebben uitgezien, of het plotseling in feesttooi was gestoken. De plechtigheid, die daarbinnen werd voltrokken, had althans zulk een feestdos gewettigd. De vertegenwoordigers des lands waren opgekomen om getuigen te zijn van een huwelijk, dat gesloten werd niet alleen met wederzijdsch goedvinden, maar met toestemming van twee- en zeventig getuigen, waaronder de vader der bruid. Slechts éen nurksche getuige wendde hoofdschuddend zich om; hij had tegen de echtverbindtenis een financieël en een gouvernementeel bezwaar.

Het gold niet meer of minder dan de huwelijksvoltrekking tusschen den Prins en Asschepoetster, gelijk de Spectator de plechtigheid noemde. Op dien dag werd het verbond gesloten - een huwelijk is immers een verbond, en geen bestand? - tusschen den minister Geertsema en de bevallige jonkvrouw, die men de nederlandsche kunst noemt. Al zag de jeugdige blonde bruid met haar lief, zedig en blozend gelaat, hare regelmatige trekken en haar bij uitnemendheid harmonisch figuur er nog zoo beminnelijk uit, Mevrouw Geertsema had niet de minste reden om naijverig te zijn. Haar gemaal sloot het huwelijk slechts ambtshalve, in zijne hoedanigheid van minister van binnenlandsche zaken, namens den Staat der Nederlanden, en de bruid zelve - aetherisch en onstoffelijk - mocht ‘eene bruid daarboven’ worden genoemd.

Indien de Tweede Kamer eene anglikaansche kerk en de heer Dullert de rector ware geweest, zoude naar mijn inzien op zijne vraag: ‘Who giveth this woman to be married to this man?’ niemand anders naar voren kunnen zijn getreden en ‘I’ hebben geantwoord, dan de afgevaardigde van Groningen, de heer Mr. S. van Houten. Hij is, zoo niet de vader der bruid, dan toch zeker de naaste oorzaak tot de verbindtenis. De heeren Wintgens, s'Jacob, Haffmans, Jonckbloet en van Sypesteyn mogen 't mij ten goede houden, dat ik, met volkomen waardeering hunner krachtige medewerking in deze matrimoniëele zaak en met oprechte erkentelijkheid voor hunne warme ingenomenheid met de kunst, in het amendement van den heer van Houten de impulsie meen te vinden tot de verblijdende openbaring van kunstzin en kunstbevordering bij de

regeering en bij de vertegenwoordiging. Ik zeg: *openbaring*. Het is mij bekend, dat bij den heer Geertsema reeds dadelijk na zijn optreden het voornemen bestond de belangen der kunst, en meer bijzonder de stichting van een ruim en waardig Rijksmuseüm voor schilderijen te Amsterdam warm ter harte te nemen. Hij had zich reeds in stilte gedeclareerd; en het opwekkelijke debat in de Kamer en het gewichtige amendement van Houten gaven hem eene welkome gelegenheid zin engagement publiek te maken, en zijne wenschen en voornemens onder algemeenen bijval te openbaren.

Welk een gelukkige dag voor alle vereerders en liefhebbers der schoone kunsten, welk eene verblijdende wending in hun lot en in hunne vooruitzichten! De niet zoozeer miskende als ontkende schoone in eere verheven, door een machtigen gemaal gehuisvest en beschermd, in het bezit gesteld van hetgeen haar ter volkomene ontwikkeling van al hare gaven en bekoorlijkheden ontbrak! De kunst, in het leven getreden, door hare weldadige en louterende aanraking de maatschappij verheffende en tot hoogere registers opvoerend; de kunst, element geworden van den nationalen roem, van de zorg des lands en van het sociale verkeer; wien ontsnapt niet een dankbare juichtoon bij het hopend aanschouwen der schoone vruchten van dien merkwaardigen Decemberdag!

Het hopend aanschouwen, zal - ik ben er zeker van - zeer spoedig volkomen aanschouwing worden. Niet in alles; dat ware te veel verlangd. De Minister heeft terecht tegen overdreven verwachtingen gewaarschuwd. Wie te veel op eenmaal wenscht, ondermijnt zijn eigen zaak en werkt eene mogelijke reactie in de hand. Innige en duurzame belangstelling is beter dan een oogenblik van opgewondenheid. *Faisons feu, qui dure*. Men rekene met de plaats, die in het algemeene kader aan de kunsten kan worden ingeruimd zonder krenking van andere belangen. Eerst het eene, dan het andere, zoowel wat de behoeften der wetenschap als die der kunst betreft. Ik laat het aan mijne Leidsche vrienden over, zoo zij zich daartoe opgewekt gevoelen, hun dankbare hulde te brengen voor hetgeen ten gunste der Alma Mater - die helaas! mijne mater niet is - is gesproken, gewenscht en, beter nog, toegezegd.

Ook zij zullen niet verlangen, dat in hun geliefd Leiden tegelijkertijd met de stichting van een nieuw academie-gebouw, en de restauratie en uitbreiding van het oude; tegelijkertijd

met een theatrum zoötomicum, en met de benoeming wellicht van een hoogleeraar in de literatuur der moderne talen - een wensch van den heer Mackay, dien ik van ganscher harte ondersteun - worde begonnen met den bouw van verschillende groote Rijks-Musea voor natuurlijke historie, ethnologie, archaeologie en sculptuur. Ik wensch van mijne zijde even bescheiden te zijn en zal mij zeer verheugen, indien spoedig het schilderijenmuseüm in verband met een museüm voor oudheden verrijst, en de regeering door middel der Rijksacademie van Beeldende Kunsten de ontwikkeling van jeugdige kunstenaars bevordert, en hen aanmoedigt bij hunne eerste schreden op de loopbaan der kunst door stoffelijke ondersteuning in den vorm van jaarwedden of toelagen. Ik voeg daarbij den ernstigen wensch, dat de hulp en medewerking der kunst meer dan tot dusverre door de regeering worden ingeroepen bij de stichting, stoffeering en versiering van openbare gebouwen, en dat jaarlijks eene som voor de bestuurders der musea beschikbaar worde gesteld tot het doen van aankoopen voor hunne verzamelingen, met vereenvoudiging der formaliteiten, die tot dus ver aan dergelijke machtiging was verbonden.

Verder wensch ik op dezen oogenblik niet te gaan, hoezeer ik instem met het verlangen naar eene verbouwing van het Mauritshuis en zijne uitsluitende bestemming voor schilderijen.

In ieder opzicht komt aan de stichting van een Rijks-Museüm voor schilderijen te Amsterdam de prioriteit toe, niet zoozeer, omdat de Commissie - waarvan ik de eer heb lid te zijn - reeds tien jaar lang voor dat doel met grooten ijver doch ongeëvenredigde resultaten heeft gewerkt, geschreven en gepetitionneerd, maar omdat inderdaad het Trippenhuis onhoudbaar is. Na de gebleken stemming is het nu zeker minder noodig dan ooit, om de klachten te herhalen over de ondoeltreffendheid en onveiligheid van dat gebouw, waarin door gemis aan ruimte en licht de schoonste producten der hollandsche schilderschool nauwelijks kunnen worden bezichtigd en gewaardeerd, veel minder bestudeerd. Van het groote belang voor het Rijk om zijne kostbare schilderijen veilig te bewaren en op waardige wijze tentoon te stellen, blijken regeering en vertegenwoordiging ten volle overtuigd. Iedere verdere aandrang is dus thans onnoodig en zou als een beleedigende twijfel aan den ernst der toegezegde voornemens en plannen klinken. Bovendien zullen ook in een ander opzicht de kosten

voor deze stichting geene onvruchtbare uitgaven blijken te zijn. Ik denk hierbij niet in de eerste plaats aan het meerder bezoek en den grooten stroom van reizigers, die een schoon en flink Museüm zal uitlokken; ik meen vooral te mogen wijzen op de groote waarschijnlijkheid, dat vele schenkingen van uitmuntende kunstvoorwerpen het Rijks-Museüm zullen toevloeien, getuige reeds de nalatenschap Dupper. - Ik weet dat van verschillende zijden, bij het bestaan van een Museüm, dat aan de eischen der kunst voldoet en genoegzame ruimte en veiligheid aanbiedt, vele kostbare familiestukken in eigendom of bruikleen zullen worden afgestaan, en dat menigeen slechts daarop wacht, om een deel zijner kunstschatten aan het rijk en de gemeente te kunnen vermaken.

Ook de hoofdstad heeft bij deze stichting een onmiddellijk belang. Niet alleen bevat het Trippenhuis onderscheidene doeken van groote waarde, die de eigendom zijn der gemeente, maar bovendien worden op het Stadhuis en in de gestichten van liefdadigheid een groot aantal schilderijen bewaard, die slechts op lucht en licht wachten om hare schoonheid te kunnen vertoonen. Nog wachten de gerestaureerde schilderijen van het voormalige Chirurgijns-gilde naar hunne place au soleil. Ze zijn of ze waren hoe dan ook geborgen op eene bovenverdieping van den Garnalen Doelen, thans Athenaeum Illustre genaamd. Van de ingenomenheid van het Amsterdamsche gemeentebestuur en zijne bereidwilligheid tot krachtige en onbekrompen medewerking - desgevorderd - houd ik mij ten volle overtuigd. Wenscht de regeering daarbij nog de voorlichting en ondersteuning van de burgerij der hoofdstad, zij hebbe slechts te spreken, en de ijver en volharding, waarmede vele leden der Commissie tot voorbereiding der stichting van een Museüm, onder leiding van haren voorzitter den heer van Eeghen, zich aan het voorgestelde doel gedurende een lange reeks van jaren en in weêrwil van vele bittere teleurstellingen hebben gewijd, staan mij borg, dat het aan hartelijke sympathie en krachtig dienstbetoon van die zijde niet ontbreken zal.

Indien het hier niet een algemeen erkend nationaal belang gold, ik zou terugdeinzen zelfs voor den schijn van een oratio pro domo. Ongetwijfeld heeft Amsterdam in de eerste plaats belang bij het stichten van een Rijks-Museüm binnen hare muren; maar de groote kleinooden der hollandsche school, die thans in het Trippenhuis zijn opgesloten, zijn publiek do-

mein, zijn de eigendom der natie. Van daar vooral, dat ik met groote dankbaarheid de belangstelling waardeer, door onzen afgevaardigde niet alleen, maar ook door de afgevaardigden der residentie en van Winschoten en Boxmeer in deze zaak betoond; van daar vooral, dat ik mijne wèlgemeende hulde breng aan den afgevaardigde van Groningen, aan wiens flink initiatief de regeering haar grooten steun en de kunst hare hoopvolle toekomst heeft te danken.

Zullen echter mijne gegronde verwachtingen omtrent de vruchten, die de stichting van een Rijks-Museüm door aantrekking van belangrijke legaten zal afwerpen, zich verwezenlijken, dan behoort met de hollandsche traditie te worden gebroken, die zich allereerst pleegt af te vragen, welk een *minimum* van ruimte en kosten wel toereikend zou zijn. - Ik schroom niet dat minimum te noemen; het bedraagt voor de schilderijen eene strekkende muurvlakte van 800 □ el, en in cijfers eene som van omstreeks acht tonnen gouds. - Zal echter het te stichten Museüm in allen deele in de behoeften voorzien en aan zijne bestemming beantwoorden, dan behoort het minstens 1000 □ el strekkende muurvlakte aan te bieden, en zal de som zijner stichting zich bewegen omstreeks het millioen. In dezen milliardentijd heeft zeker het laatste cijfer, zelfs voor een rijk van onzen omvang, niets afschrikkends, te minder wanneer men het verdeelt over vier of vijf jaar.

Ik vrees niet, dat de zuinigheid hier op nieuw de wijsheid zal bedriegen. Het gouvernement en de twee-en-zeventig leden meenen het te ernstig met de kunst, om een oogenblik aan hunne bereidvaardigheid te twijfelen. Die het doel wil, moet ook de middelen willen. En hier wordt, bij het voorgestelde cijfer en den aangegeven omvang, tweeërlei doel op de uitnemendste wijze bereikt. Vooreerst een Museüm van schilderijen, voortreffelijk verlicht en gedistribuëerd, luchtig en toegankelijk, zooveel mogelijk brandvrij en geïsoleerd, en de ruimte aanbiedende voor hetgeen de wèlbekende mildheid onzer natie, ook op kunstgebied, haar later zal willen doen toevloeien. Ten tweede, in den rez-de-chaussée, eene voldoende en goede localiteit voor het beroemde en zeldzame prentenkabinet, en bovendien voor een uitgebreid museüm van oudheden, waaraan het Rijk zijne verzamelingen van het Mauritshuis en van Binnenlandsche Zaken en wellicht elders, zal kunnen toevoegen, om ze, systematisch gerangschikt, op waardige wijze voor het publiek toe-

gankelijk te maken, tot groot voordeel van kunstenaars en archaeologen, zoowel als van die beoefenaars der nijverheid, die de vormen der kunst wenschen toe te passen op de voortbrengselen der industrie. Een klein Louvre en een klein South-Kensington Museüm, maar beide in hunne grenzen een schoon en afgerond geheel voor kunstgenot en studie aanbiedende, zal door zulk eene stichting tot zulk een betrekkelijk matigen prijs voor Nederland kunnen worden verkregen.

Het Mauritshuis zal daardoor voor een goed deel van zijne overtollige bestanddeelen kunnen worden ontlast. De japansche en indische verzamelingen kunnen bij de Leidsche musea worden gevoegd, en bij eene verbouwing dier eerwaardige stichting op de wijze, waarop het Rotterdamsche Boymans-Museüm is hervormd, zal de residentie een schilderijengalerij verkrijgen, die aan al de eischen der kunst voldoet en waardig is de voortreffelijke doeken te herbergen, in wier bezit den Haag zich mag verheugen.

Omtrent de bestemming der Loterijzaal spreek ik niet. Wenscht men daar de monumenten te bewaren, die *historische* belangrijkheid bezitten en aan het Amsterdamsche oudheidkundig genootschap alleen de voorwerpen af te staan, waaraan niet zoozeer persoonlijke herinneringen als artistieke en archaeologische waarde zijn verbonden, men kan de schifting beproeven. Ik acht mij niet bevoegd op dat gebied mede te spreken.

Het is, meen ik, vergefelijk dat men in een soort van vreugderoes verkeert, wanneer men eindelijk de verwezenlijking verzekerd mag achten van een denkbeeld, waarvoor menjaren lang in de mate zijner krachten heeft medegewerkt en geijverd; maar afgescheiden van die persoonlijke gewaarwording, moet elks hart warmer kloppen bij het vooruitzicht, dat er recht zal worden gedaan aan den wèlverdienden roem, dien ons land zich door zijne schilderschool heeft verworven. Door die onsterfelijke meesterwerken wordt onze taal gesproken en begrepen buiten de grenzen van ons land, in de kunstverzamelingen van Frankrijk, Duitschland, Engeland en Rusland, en wij zullen, in het bezit van het beloofde Museüm, niet meer van schaamte behoeven te blozen, wanneer de vreemdeling ons vraagt, in welke paleizen wij zelven de kinderen dier Meesters huisvesten, die onzen roem door geheel Europa hebben gevestigd.

Een volk, dat op zelfstandigheid prijs stelt, behoort naijverig te zijn op zijne historische monumenten. Eert uw voorgeslacht

ter wille van u zelven en van uw nageslacht. De hulde aan de voorouders is een weldadige prikkel voor hen, die na ons zullen komen. Leering en voorbeeld, opbouwende kracht en volharding vinden de jongeren in de meesterwerken hunner voorgangers. Maar zij behoeven daarnaast de aanmoediging hunner tijdgenooten. Aan die aanmoediging heeft het in ons land bij de burgerij nooit ontbroken. Moge de regeering der burgeren pogingen steunen!

De gelegenheid om, naar aanleiding van parlementaire debatten, over de kunst te spreken, was tot nu toe zoo zeldzaam, dat ik aan de verleiding geen weêrstand kan bieden, de aesthetische wenschen en denkbeelden onzer vertegenwoordigers aan eene vluchtige beschouwing te onderwerpen. In het behagelijke gevoel van gerustheid over het Museüm, waarin ik mij verheug, ga ik met een *coeur léger* tot eene taak over, wier gewicht mij in gewone omstandigheden zou doen terugdeinzen, vooral omdat ik daarbij in de eerste plaats den Heer Wintgens ontmoet.

Zoozeer ik mij vereenig met zijne beschouwing over de hooge beteekenis der kunst voor het volksleven, en zoo gaarne ik zijne wenken zal zien opgevolgd, waar het den bouw en de stoffeering onzer openbare stichtingen betreft, zoo pijnlijk heeft mij de onedelmoedige herinnering en interpretatie getroffen van de woorden van den diepbetreurden staatsman, aan wiens meerderheid en voortreffelijkheid zoowel de vijand als de vriend recht behoorde te doen wedervaren. Wie Thorbecke persoonlijk heeft gekend; hem heeft gekend in zijn huiselijken kring, weet met welk een warme geestdrift hij voor de kunst in al hare uitingen was bezield. Hij bewonderde haar en hij had haar lief, zoowel de beeldende kunst als de toonkunst. Het is den politieken tegenstand tot over 't graf - het woord: h a a t wil mij niet uit de pen - wat ver drijven, om aan indifferentisme of aan materialistische neigingen toe te schrijven, wat alleen de uitdrukking was van een beginsel omtrent de grenzen der staatsbemoeiing. Het verheugt mij, dat de Minister en de Heer s'Jacob de nagedachtenis van den staatsman hebben verdedigd tegen zulk een onverdiende blaam, en het verheugt mij, dat de Heer Wintgens daarop heeft gezwegen. In den zin, waarin Thorbecke het bedoelde, is kunst ook geene regeeringzaak. De regeering oefent of beoefent geene kunst: officiëele, gepatenteerde of geijkte kunst is het graf voor de ware ontwikkeling, voor het ware Schoone. De regeering kan aanmoe-

digen en ondersteunen; zij kan met belangstellende zorg kunst en wetenschap trachten te bevorderen en te ontwikkelen, maar verder kan zij niet gaan. Deze, en geene andere was de beteekenis der wèlbekende en maar al te vlijtig geëxploiteerde woorden van den overleden staatsman.

Het blijft zelfs twijfelachtig, of de regeering duurzaam voordeel aan de kunst zou toebrengen, door zelve geregeld kunstwerken te bestellen. Ziet men de klip voorbij, die toch bijna boven water steekt? Zal niet ieder kunstenaar meenen, dat hij op zijne beurt gelijke aanspraak heeft om mede aan te zitten aan den disch van den staat, en zal eene verderfelijke en allereerst voor de kunstenaars zelven rampzalige aanmoediging van halve en kwarttalenten van zulke officieële kunstbestellingen niet het noodzakelijk gevolg zijn? - Of gelooft gij, dat zij, die worden voorbijgegaan, zoodanig overtuigd zullen zijn van hun gemis aan talent, dat zij in de voorkeur van anderen geen onrecht voor zich zelven zien?

Men versta mij wel! Ik acht het met de heeren Wintgens en s'Jacob zeer gewenscht, dat het gouvernement voor de versiering zijner gebouwen de kunst te hulp roepe; dat nu en dan op tentoonstellingen een voortreffelijk stuk van levende meesters, en op verkoopingen eene schoone schilderij der oude school worde aangekocht, ter aanvulling van ons Luxembourg en van ons Louvre. Ook heb ik geen bezwaar, dat aan een uitnemend kunstenaar de reproductie van eene of andere gewichtige gebeurtenis worde opgedragen. Dit is met Pieneman den ouden en met Kruseman ook geschied. Maar verder zou ik niet wenschen te gaan. De Staat-kunstkooper heeft voor mij, in 't belang der kunst zelve, weinig charme. Bovendien worde de financiëele zijde niet geheel uit het oog verloren. Terecht heeft de Minister er op gewezen, dat onze natie, met haren kostbaren waterstaat, hare dure dijken en zwakke kusten, met haren grooten schuldenlast en hare hooge verdedigingseischen niet gelijk kan worden gesteld met Beieren, Saksen of België. Hoe zeer ik de kunst ook liefheb, ik zou vreezen door overdrijving van haar budget, hare zaak op den duur in de oogen van ons volk te schaden.

Het komt mij voor, dat nog twee andere belangrijke punten van verschil bij eene vergelijking niet mogen worden voorbijgezien; ik bedoel: klimaat en godsdienst. Een noordelijk en protestantsch volk biedt - ik beken het - voor de beeldende

kunsten niet zulk een vruchtbaar veld als een zuidelijk en roomsch-katholiek. De warmere gloed van een zuiderzon ontwikkelt meer zinnelijkheid dan ons nevelachtig licht; eene godsvereering, die de hulpmiddelen der versiering aanwendt en tot de aanschouwing spreekt, heeft meer behoefte aan de medewerking der kunst dan onze eenvoudige eeredienst. De Kerk is in vele landen de hoofdpatrones der schilder- en beeldhouwkunst; zij voedt ze en wakkert ze aan. Voegt daarbij de ongeschiktheid van ons klimaat voor marmeren beelden en muurschildering, en de onbillijkheid om ons land in dit opzicht op gelijke lijn te willen plaatsen met andere zal geen verder betoog behoeven. Ik vraag verschooning, dat ik eene meening herhaal, waarop ik reeds vroeger heb gewezen; maar het parlementaire kunstdebat brengt er mij toe.

Ik onderschrijf niet gaarne het veroordeelend vonnis, dat ons volk in kunstzin zoozeer bij andere achterstaat. Ik meen te mogen beweren, dat nergens in de huizen der hoogere en lagere burgerij, van den middenstand bij uitnemendheid, zoovele kunstvoorwerpen, zoovele schilderijen en prenten, porceleinen, zilverwerken en ivoorwerken worden aangetroffen als in Nederland. In den vreemde vele beroemde kabinetten van grooten omvang; ten onzent kleine maar reine verzamelingen; ten onzent overal een paar schilderijen van meer of minder gehalte naar den smaak des bezitters. Ik ken bijna geen huis op de heeren- of keizersgracht, waarin niet eenige schilderijen worden aangetroffen; ik zou er veilig eenige andere grachten bij kunnen voegen. Het getal onzer liefhebbers kan met glans den toets der vergelijking doorstaan met elk ander land. Maar de regeering, de overheid heeft zeker te weinig gedaan. Zoo de lijst der tekortkomingen moest worden opgemaakt, ik twijfel of aan de *lands*regeering op die lijst de eerste plaats zou toekomen. De *stedelijke* overheid, die in deze zeker nog beter en vruchtbaarder zou kunnen werken, heeft zich volkomen van het kunstgebied onthouden. En indien men België ons ten voorbeeld stellen wil, men houde dien spiegel vooral onzen gemeentebesturen voor. Welk eene innovatie was het, toen de heer Fock, tijdens zijn burgemeesterschap van Haarlem, zich de zorg der stedelijke kunstschatten aantrok en aan Frans Hals op nieuw het levenslicht schonk! Heeft zijn voorbeeld vele navolgers gevonden? Ook de heer Wintgens deelt in deze meening, waar hij op het bestaan van vele stedelijke musea in

Frankrijk wijst en den wensch uitspreekt, dat ook iedere hoofdplaats onzer provinciën op het bezit eener kunstverzameling mocht kunnen bogen.

Ik mag te dezer plaatse het veld der wetenschap en letteren niet betreden. Ook daarop behoort de staat een belangstellend oog te slaan; maar wanneer al de desiderata moeten worden vervuld, op den 4^{den} December in het Binnenhof uitgesproken, dan vrees ik dat de staatszorg en het budget een omvang zullen verkrijgen, die op den duur zullen blijken onhoudbaar te zijn. Aanmoediging, ondersteuning en bevordering van de wetenschappen, subsidiën en toelagen voor uitgave van archieven en merkwaardige boeken, voor het tooneel en de literatuur; ik zal er de edelmoedige gedachte niet van miskennen, maar ik acht ze voor als nog slechts in zeer bescheiden mate voor inwilliging vatbaar.

Een meer principiëel bezwaar heb ik tegen den laatst uitgesproken wensch van den afgevaardigde van de hoofdstad. De heer s'Jacob wenscht, naast een nieuw en waardig Rijks-Museüm te Amsterdam, naast de reconstructie van het Mauritshuis en de inrichting der Loterijzaal tot een Museüm van vaderlandsche oudheden, ten slotte de instelling van eene commissie voor aesthetiek en archaeologie, bestaande uit beproefde deskundigen. Ik laat de moeilijkheid daar, om te bepalen wie beproefde deskundigen zijn en wie ze zal moeten beproeven. Wien God het ambt geeft, meenen wij, geeft hij ook het verstand. Maar de instelling van zulk eene commissie zelve ontmoet bij mij ernstige bedenking, omdat ik vrees, dat wij juist daardoor zouden geraken tot hetgeen ook de heer s'Jacob bepaaldelijk afkeurt: officiëele kunst en wettelijke aesthetiek.

Hoe stelt hij zich zulk eene commissie voor? als de rediviva der vierde klasse van wijlen het koninklijk Instituut, de gestempelde vertegenwoordiging der kunst; of wenscht hij, dat zij geheel op zich zelve sta? Zal zij doceerend, conserveerend of indiqueerend moeten te werk gaan; met andere woorden, zal zij een codex van orthodoxe schoonheidsleer moeten samenstellen, of zal zij voor de monumenten moeten zorgen, of zal zij der regeering van raad en voorlichting moeten dienen bij het doen van aankoopen, bij het aanmoedigen van kunstenaars, bij de stichting van openbare gebouwen?

Voor al deze belangen is geene afzonderlijke commissie noodig. Er is eene afdeeling voor kunsten en wetenschappen bij

het departement. Is het wenschelijk, men breide haar uit en versterke haar, opdat het regeeringsinitiatief niet verbroken worde. Gevoelt het gouvernement behoefte aan steun of voorlichting van elders, het kan voor elke zaak de mannen raadplegen, die er het meest mede vertrouwd zijn. Daarenboven is er in ons land aan commissies en genootschappen geen gebrek. De bijzondere raadpleging met elk dier genootschappen voor zijne specialiteit verdient, dunkt mij, verre de voorkeur boven eene officiëele vereeniging in één lichaam van aesthetici, schilders, beeldhouwers, archaeologen en architecten, waarbij in den regel het advies van de deskundigen voor ieder bijzonder vak door al de andere leden zal worden gevolgd.

Eenmaal overtuigd van de belangstelling der hooge overheid en van de zekerheid, dat men niet vergeefs zal aankloppen aan de deur van het ministerie of het gemeentebestuur, zal nu ieder zelf wel het initiatief nemen tot het aanwijzen van de behoeften en nooden van zijn kunstvak. Ik ben daarvoor niet bezorgd. De regeering zal, nu 't ijs gebroken is, stellig in het vervolg niet onkundig worden gelaten van de wenschen der kunst. Het licht zal haar toestroomen van alle zijden en de ongevraagde adviezen zullen 't in degelijkheid en actualiteit waarschijnlijk winnen van de van hoogerhand bestelde, al moge hun vorm minder deftig en ingewikkeld zijn.

Al kan ik mij niet vereenigen met de denkbeelden van den heer s'Jacob omtrent eene aesthetische staatscommissie, ik beaam gaarne de woorden, door hem gesproken ten opzichte van de roeping der regeering. Ik vind het standpunt, waarop hij zich heeft geplaatst, juister dan dat van den heer Wintgens. De regeering moet door woord en daad toonen, dat zij het hooge doel en het nut van de Kunst begrijpt en waardeert; dat zij daarin ziet een element van volksbeschaving, van volksveredeling, van volksvorming; dat zij haar als eene levende nationale kracht eerbiedigt.

Een ieder kent de classieke welsprekendheid van dezen afgevaardigde en zijne liefde voor voorbeelden en analogiën, aan de geschiedenis der Grieken en Romeinen ontleend. Dat het bij deze verleidelijke gelegenheid ook niet aan eene classieke herinnering zou ontbreken, mocht met grond worden verwacht. De schildering van den slag van Marathon, met de figuur van Miltiades als hoofdpersoon, wordt door hem als voorbeeld van de kunstbescherming der Atheensche overheid aangehaald. Ik

vermoed, dat mijn geachte vriend die schildering in de Poikile te Athene heeft bedoeld, waarbij de beelden van Miltiades, Kallimachus en Kynegiras, naast de figuren van de Barbaren Datis en Artaphernes op den voorgrond staan; eene schildering, door sommigen aan Polygnotos, door anderen aan Panänos, den broeder van Phidias, toegeschreven. Mijn geloof aan historische authenticiteit van die dagen staat op vriespunt, en het is mij volkomen onverschillig, wie der beide kunstenaars het werk heeft vervaardigd; maar het schijnt met zekerheid te kunnen worden bewezen, dat de beer s'Jacob in het vuur der improvisatie eene kleine archaeologische fout heeft begaan, door te gewagen van het *doek*, waarop die helden waren afgebeeld. De grieksche schilders van de dagen van Perikles of tusschen de 84ste en 90ste Olympiade gebruikten geen doek; zij vervaardigden muur- of tafelschilderingen. Steen of hout was dus de onderlaag. De voorstelling van Miltiades was eene muurschilderij.

Een warm bondgenoot voor de stichting van een Museüm hervind ik ten tweedenmale in den heer Haffmans. Naarmate het mij zeldzamer tebeurt valt met een gevoel van welbehagen zijne parlementaire adviezen te lezen, in diezelfde mate was mijne voldoening grooter bij de kennismaking met zijne plastische voorstelling van de gevaren, die het Trippenhuis blijven bedreigen, vooral bij een ramp op Zondag, eene voorstelling welke van veel locale kennis van de hoofdstad getuigt. Bovenal prijs ik de hulde, door hem aan ons voorgeslacht der 16de en 17de eeuw en aan de meesterstukken dier dagen gebracht. Zijne waardeering onzer regenten en onzer regentenstukken beide heeft mijne geheele sympathie.

Gelijke verontwaardiging over den smadelijken en onhoudbaren toestand van ons tegenwoordig Museüm straalde in de woorden van den heer van Sypesteyn door, die ook reeds bij een vroeger debat eene lans voor het schoone had gebroken.

Wat is die bloemhof liefelijk en aanminnig; hoe stemt zij tot beter en edeler gewaarwordingen, die schoone gaarde, waar vriend en vijand elkander de hand kunnen reiken! Verfrisschend en verkwikkend, opbouwend en louterend groent de oase van het kunstdebat in de woestijn van den politieken hartstocht. Telken jare keere zij weder en brenge regeering en vertegenwoordiging over in meer balsemende luchten!

Indrukwekkend en plechtig moet de oogenblik zijn geweest,

waarop het amendement van Houten, na eene korte maar kernachtige adstructie van den voorsteller, door de geheele Kamer, min één, werd aangenomen, onder den oprechten bijval van den staatsman, die thans aan het hoofd der Binnenlandsche Zaken is geplaatst, en wiens warme belangstelling in de kunst en reeds gebleken ernstige wil om het Rijks-Museüm te doen verrijzen schier het amendement - als pressie op de regeering - overbodig hadden gemaakt, hoezeer het als uitdrukking van de gezindheid der Kamer echter zijne volle en zijne zeer gewichtige beteekenis verdient te behouden.

Dit overzicht van het kunstdebat bij de begrooting-discussiën zou zeker onvolledig zijn, indien daarin niet met een enkel woord de dialoog werd herinnerd, tusschen de heeren Blom en Jonckbloet over de Rijks-Academie van Beeldende Kunsten gevoerd. Al heb ik niets te voegen bij hetgeen door den afgevaardigde van Winschoten is gesproken, de vermelding van het incident is hier een onafwijsbare plicht.

Ik kan mij begrijpen, dat het cijfer der leerlingen van de Academie den Heer Blom teleurstelt, wanneer hij het vergelijkt met het aantal, dat de inrichtingen voor nuttige of technische wetenschappen en beeldende kunsten te Rotterdam, in den Haag of in den Bosch bezoekt. Maar de vergelijking gaat niet op. De nieuwe Rijks-Academie, die nu juist twee jaar bestaat, is noch eene teekenschool, noch eene industrieschool. De wet heeft haar tot eene instelling van hooger onderwijs in de beeldende kunsten gemaakt, en uit den aard der zaak zal het getal van hen, die zich werkelijk tol kunstenaars willen vormen, in ons land steeds gering zijn. En ik vind dat niet treurig. De gewone wetten der productie gelden niet voor de kunst. Het zou geene weldaad zijn, wanneer jaarlijks honderd beeldende kunstenaars van meer of minder aanleg door de Academie aan de maatschappij werden afgeleverd. Eerst wanneer de gouden eeuw zal zijn aangebroken, wier komst de Heer Wintgens biddend inroept, zal er ruimte zijn voor zulk een groot aantal kunstbeoefenaars; vooralsnog zou ik vreezen, dat zulk eene belangrijke jaarlijksche recruteering voor de phalanxen der kunstpriesters zeer schadelijk zoude werken op hunne stoffelijke belangen, tenzij men mocht willen beweren, dat het talent zich het krachtigst ontwikkelt, wanneer het honger lijdt. Maar ook zelfs bij die meening, wat zou er moeten worden van de groote massa, wier aanleg en gaven zeer middelmatig zijn, wanneer de Rijks-

Academie er allereerst op bedacht was, het contingent van jeugdige artisten te vermeerderen?

Dit is dan ook hare roeping en de bedoeling der wet van 26 Mei 1870, Staatsblad N°. 78, niet. Het *gehalte* van het onderwijs, de degelijkheid, grondigheid en veelzijdigheid der ontwikkeling moet bij de Academie op den voorgrond staan. Zij moet denkende, ontwikkelde en beschaafde kunstenaars trachten te vormen, in staat om zich rekenschap te geven van de eischen van het Schoone, om juist en zuiver te teekenen en eene gedachte in hun werk neder te leggen. De kunstmatige teelt van vervaardigers van zoogenaamde keukenschilderijen behoort niet tot hare taak. De gemakkelijke methode om met een trantje, met eenig *savoir faire* en eenigen chic een of meer satijnen en fluweelen figuren te produceeren, mag de hare niet zijn. Ernst en degelijkheid moet haar onderwijs kenmerken.

Maar ook op andere wijze kan en moet zij nuttig werkzaam zijn; door de verspreiding namelijk van gezonde aesthetische denkbeelden, ook buiten den kring harer eigenlijke kweekelingen. En ik heb alle hoop te verwachten, dat zij ook aan dat doel spoedig zal kunnen beantwoorden, en dat de Minister er weldra in slagen zal een bekwaam aestheticus en kunsthistoricus als hoogleeraar aan de Academie te verbinden. Daardoor zal de aesthetiek in het dagelijksch leven kunnen treden en de gelegenheid worden aangeboden aan ieder beschaafd en belangstellend man om zich bekend te maken met de beginselen en wetten van het Schoone. Ook voor de vorming van den toekomstigen industriëel zal de goede vervulling van dien leerstoel rijke vruchten kunnen afwerpen, en zelfs zal op die wijze voor een groot deel kunnen worden tegemoet gekomen aan den laatsten wensch van den Heer s'Jacob. Wij zullen dan op aesthetisch gebied een beproefd deskundige bezitten, wiens voorlichting en hulp te ieder uur door het gouvernement kan worden ingeroepen.

Heb ik hiermede gezegd, dat de Rijks-Academie niet in wijder kring en slechts door het onderwijs in de aesthetiek haren invloed kan doen gevoelen tot meerdere ontwikkeling van smaak en kunstzin bij het volk? In geenen deele! Ik neem voor mij zelven niets terug van de woorden van het verslag der Commissie van Toezicht op de Academie, waarop de afgevaardigde van Rotterdam zich beroept. Niets belet haar de zuivere, reine kunst ook te onderwijzen aan toekomstige industriëelen en artisans, en het ligt op haren

weg voor het middelbaar onderwijs bekwame en van waarachtige kunstbegrippen doortrokken leeraars te vormen. Zij moet haar invloed trachten uit te breiden tot de geheele maatschappij, opdat de begrippen van schoonheid en kunst meer en meer tot gemeen goed kunnen worden, ten beste der algemeene beschaving en der veredeling van nijverheid en ambachten.

De Heer Blom zal wel overtuigd zijn, dat ik geen bezwaar heb, die woorden tot de mijne te maken, maar de Heer Jonckbloet heeft hem reeds geantwoord, wat daardoor moet worden verstaan. Het onderwijs aan de Academie mag niet dalen tot professioneel of industriëel onderwijs; haar peil moet zoo hoog blijven als de wet heeft bedoeld, maar hare deuren en hare lessen, ook hare afzonderlijke lessen in bijzondere vakken, moeten open staan voor allen, die er met vrucht gebruik van kunnen maken. Daartoe wordt voorzeker eenige vaardigheid in het teekenen naar geschaduwde voorbeelden en pleisterkoppen vereischt; maar die eisch is toch inderdaad niet te hoog. Bij iedere inrichting en bij iederen teekenmeester is allicht die vaardigheid te verwerven. Evenmin als zij industriëel kunstonderwijs geeft, mag de Academie tot eene eenvoudige teekenschool worden vervormd. De wenschelijkheid eener flinke, uitgebreide gemeentelijke teekenschool ontken ik niet, maar het zou onjuist zijn uit het gemis daarvan te besluiten tot eene absolute ontstentenis van openbaar teekenonderricht in de hoofdstad. De burger dag- en avondschool; de Ambachtsschool voor den werkenden stand; de maatschappij Felix Meritis, de school voor zonen van patroons en bazen, en misschien nog vele andere instellingen, die mij onbekend zijn, geven goed en degelijk onderwijs in het hand- en rechtlijnig teekenen. Aan de academie kan die oefening worden voortgezet; men kan er leeren boetseeren en theoretische lessen ontvangen in perspectief, anatomie en proportie, aesthetiek en kunstgeschiedenis. Buiten het programma om wordt, juist met het oog op de behoeften van hen, die acten voor teekenonderwijs aan middelbare scholen wenschen te verkrijgen, ook de ornamentiek onderwezen.

Men kan dus bezwaarlijk der Academie verwijten, dat zij in haren tempel slechts toekomstige priesters wil toelaten; de geheele schare der geloovigen, die dorsten naar kunst en schoonheid, wil zij gastvrij ontvangen. Het ligt echter niet in hare macht al de hinderpalen ter zijde te stellen, die zich wellicht bij velen tegen de bijwoning harer lessen verzetten. Aan vele

aanstaande industriëelen en teekenonderwijzers ontbreekt de *tijd* om met vrucht en nauwgezetheid de lessen te volgen. Wat ter tegemoetkoming aan dat bezwaar zal kunnen geschieden, zal niet onverricht blijven. Een tweede moeielijkheid bestaat in het hooge *leergeld*. In het verslag is reeds daarop gewezen. Men moest voor ƒ 40, of liever nog voor ƒ 25, in plaats van ƒ 100 het geheele onderwijs kunnen bijwonen, en de bijzondere lessen moesten niet hooger dan ƒ 5 voor elke les met een maximum van ƒ 15 worden gesteld. Ik moet nog op een laatste bezwaar wijzen, waarvan de schuld evenmin aan de Academie is te wijten; namelijk de weinige ruimte harer localen. Nu is wel is waar een nieuw Academiegebouw in aantocht, dat, zoo ik hoop, binnen een jaar zal verrijzen, maar ook bij de daarvoor aangenomen dimensies is niet gerekend op eene bevolking van honderd of meer dan honderd leerlingen. Wenscht men dus, dat aan het *teeken*onderwijs - ik spreek niet van de wetenschappelijke lessen - kunne worden deelgenomen door een groot aantal toekomstige nijverheidsmannen, dan zoude een zeer groote zaal aan het ontworpen gebouw moeten worden toegevoegd. In den regel zal deze categorie van leerlingen des wintersavonds den meesten beschikbaren tijd hebben tot oefening in de kunst. Voor die avondklasse wordt veel ruimte vereischt.

Wat binnen de grenzen van haar bereik door haar gedaan kan worden om degelijk kunstonderwijs en schoonheidszin meer algemeen te verspreiden, zal - de Heer Blom houde zich daarvan overtuigd - met warmte door haar worden ter harte genomen. Zoowel de directeur en de overige professoren als de commissie van toezicht zullen daartoe volkomen bereid worden bevonden. Het karakter der Academie en haar programma moeten echter onveranderd blijven.

Het debat tusschen de Heeren Blom en Jonckbloet heeft mij vooral daarom verheugd, omdat ik niet gaarne naast de hulde aan onze oude meesters een woord van belangstellende zorg voor de ontwikkeling onzer toekomstige kunstenaars in het Parlement zou hebben gemist.

Het nieuwe Rijks-Museüm toone, dat wij onze kunstschatten op prijs weten te stellen en onzen roem weten te waardeeren; de Academie blijke de bakermat te zijn van vele toekomstige talenten, die waardige dragers zullen mogen worden genoemd van de glorie der hollandsche schilderschool.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Port-Royal.

Port-Royal par Sainte-Beuve. Troisième Edition. 7 Volumes.

(*Vervolg van bladz*. 484, Dl. IV, Jaarg. 1872.)

II.

Wij hebben den uitwendigen bouw van het klooster geschetst, verwijlen wij thans bij den inwendigen geest, die deze stichting bezielde: trachten wij nader te kennen de personen, die daarbinnen huisden.

Allereerst treedt dadelijk ons te gemoet de vaste, rustige gestalte van LA MÉRE ANGÉLIQUE.

Daar zijn betrekkelijk zeer weinig menschen geweest, die een daad hebben verricht, welke in de geschiedenis der ziel een geheel oorspronkelijke bladzijde kan beslaan. Hoe schaars zijn zij te tellen, die zedelijke en godsdienstige handelingen, wier vermelding alléén een kamp der ziel en tegelijkertijd een triomf aanduidt! De oudheid was trotsch op enkele dier bladzijden, bijna mythen, en wees naar Hercules, op den tweesprong de goede keus doende: naar Regulus, die zijn woord gestand bleef tot aan den dood: even verheven en nog roerender trekken wist de legende der eerste Christentijden en de kroniek der middeleeuwen aan te toonen: maar ondertusschen blijven de bladzijden, waarop zulke daden voorkomen, zeldzaam, en de nieuwe geschiedenis voegt er, trots haar stoffen op vooruitgang, geen groote hoeveelheid aan toe. Nu is echter juist la mère Angélique ééne van die figuren, van wie zulk een daad wordt

vermeld; een daad, die in haar eenvoud aangrijpend is, en die een bladzijde beslaat in het gedenkboek der menschelijke ziel. Royer-Collard wees in het begin van deze eeuw weder op die bladzijde, en sinds dien tijd heeft ten minste in Frankrijk '*la Journée du Guichet*' haar vaste beteekenis.

Het feit is eenvoudig genoeg. Men weet dat la mère Angélique een kind was uit het gezin van Antoine Arnauld. Haar vader was op zijn 255ste jaar, in 1585, gehuwd met de dochter van den invloedrijken advokaat-generaal bij het parlement van Parijs. met Catharine Marion. Een talrijk kroost werd geboren: twintig kinderen, van welke tien in leven bleven. Het was een voorbeeldig gezin, waarin alle huiselijke deugden eenigszins streng werden beoefend; waar men zeer gehecht aan elkander zich gevoelde en tevens vol eerbied was voor den strengen, arbeidzamen vader, die zijn vaderlijke macht en tucht met klem uitoefende. Trouwens, voor al die kinderen moest gezorgd worden, en de vader kon zich niet veel rust gunnen. Hij had daarenboven veel vijanden gehad. In de kerkelijke twisten had hij zich ruimschoots gemengd. Zijn eigen vader was een wijl protestantsch geweest, en zelf had hij, toen Hendijk IV de kroon zich veroverd had op de Ligue, in 1594, de Jesuïten aangegrepen. Nu hield hij zich des te vaster aan de Kerk en aan de gestelde machten. Zijn oudste zoon d'Andilly moest in den dienst van het Hof en van den Staat gaan; zijn tweede zoon Henri ging in dien van de Kerk en werd later bisschop van Angers; een derde zoon ging in krijgsdienst en een vierde zoon, Antoine, zijn jongste telg, eerst in 1612 geboren, zou de beroemde doctor der theologie worden. En wat zijn zes dochters betreft: de oudste, Catherine, sloot wel in 1605 met den Heer Le Maître een overigens vrij ongelukkig huwelijk, maar de daarop volgenden werden door den voorzichtigen vader naar de Kerk geleid. Angélique en Agnès, door bemiddeling van den grootvader Marion met abdijen begiftigd, gaven het voorbeeld; Anne-Eugénie, Marie en Madeleine gingen nu als van zelve dien weg op. Doch al wees de hand des vaders haar een klooster aan, en al wist de grootvader aan Angélique en Agnès den rang van abdis te geven op zonderling jeugdigen leeftijd: Antoine Arnauld was niet van plan om zijn dochters ontslagen te rekenen van de ouderlijke tucht en van zijn eigen gezag. Zoo groeide dan ook de 8 September 1591 geboren Arngélique op (zij heette vroeger Jacqueline voor dat zij in 't klooster trad),

en, abdis op haar tiende jaar. bleef zij kind en dochter in de eerste plaats. Trouwens de vader had in die benoeming tot abdis niets anders gezien dan het bezorgen van een goede wijkplaats, en de dochter moest die gunst der fortuin gebruiken en daarvan genieten. Zij nam dat als meisje in het klooster ook zoo op en had zelfs tegenzin tegen de geestelijke wijding, speelde, wandelde, las of ging uit rijden, verzocht bloedverwanten bij zich; kortom leefde zoo als men toen in de kloosters leefde. Doch allengs voldeed dit leven haar niet meer. Zij werd vijftien jaren, en een soort van leegte, van diepe neerslachtigheid, maakte zich van haar meester. Zij werd hard ziek. Haar ouders voerden haar naar huis om dáár te genezen; zij genas ook en kwam den 6^{den} December 1607 terug in Port-Royal, waar zij haar achtjarig zusje Marie meêbracht en waar haar zuster Agnès, die tot nu toe in een ander klooster was geweest, zich nu ook met haar vereenigde. Doch zij was reeds een andere persoon geworden. Zij begon te begrijpen, dat men zich los moest maken van alle aardsche koorden, zooals zij 't noemde: het denkbeeld, van zich voor altijd aan God verbonden te hebben door in het klooster te treden, hield haar geheel bezig. Een oogenblik van bangen strijd, van onrust en van bittere pijn volgde. Toen - het was bij gelegenheid dat een reizend capucijner-monnik er preekte - had de wending plaats in haar gemoed: zij was bekeerd; ‘het was - zoo zegt de kroniek van 't klooster - de eerste blik van God op haar en van haar tot God.’

En nu wilde zij alles ernstig opvatten. Zij begreep dat zij, nu zestien jaar oud, waarlijk geen abdis kon zijn; dat zij in plaats van te leiden liever volgen moest; zij wilde alles ontvluchten om met God te zijn; zij bad in stilte en alléén; zij wilde geheel het klooster hervormen, waar men zoo wereldsch leefde: in voortdurende spanning verkeerde zij totdat zij wederom zeer ziek werd (September 1608) en door haar ouders naar huis werd gebracht. Men had nu ook den vader gewaarschuwd, dat de dochter zonderling strenge plannen voor het leven zich had gevormd, en hij nam nu de gelegenheid waar, om, terwijl zij krank nederlag, haar te vermanen om toch niet tot uitersten te vervallen. Haar hart brak bijna tegenover dien wil van den vader; doch den 22sten October 1608 in het klooster teruggekomen, werd zij weldra weder door hetzelfde vuur aangegrepen om het gesticht te hervormen. Het liep tegen

Paschen 1609 en zij wist eindelijk door enkele goede grepen de in 't klooster aanwezige zusters tot den regel van een godsdienstig samenzijn te brengen, en gemeenschap van alle goederen in te voeren; niemand zou voortaan iets bijzonders voor zich zelve behouden. Die *gemeenschap* was het eerste vereischte, het was de gelofte van armoede; de tweede eisch was de *afsluiting* van 't klooster tegen de buitenwereld, en ook dien zou zij doorzetten.

En ziehier nu het punt waar de strijd der ziel moet worden gestreden, want die strenge afsluiting van 't klooster beteekent tevens een afweren van den vader, onder wiens tucht zij nog altijd had gestaan. Toen het besluit door haar was genomen, stond dit bij haar vast, dat haar vader niet meer den drempel der gewijde ruimte zou overschrijden, zooals hij tot nu toe gewoon was. Doch haar hart klopte hoorbaar, wanneer zij aan de uitvoering van haar voornemen dacht. Zij had aan de zuster, die gehuwd was met den Heer Le Maitre, geschreven om haar besluit aan den vader mede te deelen: deze had het hem niet durven zeggen - en zoo rolde in September 1609 op een dag een zware koets van uit Parijs naar Port-Royal. In die koets zaten Arnauld, zijn vrouw, voorts d'Andilly, Mevrouw Le Maîstre en nog een jongere zuster. Weldra dreunde de slag tegen de poort ten teeken dat Arnauld binnengelaten wenschte te worden.

Alle bewoonsters van het klooster waren gevlucht naar haar cellen en naar de kerk en lieten Angélique alléén. Zij had alle sleutels van het gebouw met zich genomen, en nu ging zij naar beneden en opende het kleine luikje of venster, waardoor de vraag dergenen, die buiten stonden, moest worden gericht. Arnauld stond er vóór en beval de poort te openen. Zij antwoordde niets, dan dat het haar vader mocht behagen in een kleine spreekzaal, dicht bij de poort, te gaan, waar zij hem kon spreken. De vader wist eerst niet wat hij hoorde; hij werd toornig, beval nu in drift, sloeg, stampvoette. Zij bleef hetzelfde antwoord geven, dat hij toch de goedheid mocht hebben om in de spreekzaal te komen. - De moeder en d'Andilly mengden zich in den twist; d'Andilly vooral, zoo even twintig jaar oud, verweet Angélique haar gril, haar bittere ondankbaarheid, en reeds begonnen ook enkele geestelijke zusters de daad der abdis te streng te vinden; zij riepen luid dat het een schande was de deur niet te openen voor Arnauld;

tot zelfs de dienstboden en werksters begonnen zich te roeren. En Arnauld werd hoe langer hoe toorniger en vroeg nu zijn twee dochters, Agnès en Marie terug; hij vorderde ze te zien en hoopte misschien de deur te kunnen binnentreden als Angélique ze hem teruggaf. Doch zij was vastbesloten en in haar bitteren angst zoo kalm; door een achterdeur liet zij die twee zusters wegvoeren en tot den vader brengen. Arnauld ziende dat hij niet vorderde, beval de paarden voor de koets te zetten en wilde wegrijden. - Vóórdat hij afreed liet hij zich eindelijk overhalen om in de spreekkamer te komen, waartoe zij voortdurend hem bad. Hij trad er binnen. Zij ook van haar kant. En toen zij nu achter het traliehek stond, dat hen scheidde, zag zij voor het eerst dien vader, en hoe hij aangegrepen was door een smart, die niet te beschrijven valt. Hij sprak tot haar eenige weinige woorden en deed haar gevoelen, dat zij tot nog toe een vader had gehad, die haar had liefgehad en die haar belangen als zijn eigene had behartigd; dat voortaan haar gedrag hem zou verhinderen haar diezelfde teekenen zijner liefde te geven, een liefde, die hij toch altijd voor haar behield; hij zou haar niet meer zien: maar een laatste bede richtte hij tot haar, dat zij toch, ter liefde van hem, haar zelf en haar leven zou behouden en zich niet door allerlei overdrijving zou verderven. Angélique had tot nu toe in gespannen vastbeslotenheid haar hart verhard; zoolang de vader heftig was, was zij ook zeker van zich zelve: doch nu zij dien vader zóó zacht hoorde spreken, kon zij met 't lichaam den geweldigen strijd in haar binnenste niet meer uithouden. Zij viel in onmacht strak neder op den grond. - En nu was het aan den vader, die door 't traliehek niet bij haar kon komen, om de geestelijke zusters te roepen en toe te schreeuwen om toch te komen; niemand kwam; de moeder en d'Andilly en de zusters bonsden veel harder tegen de deur om hulp voor de dochter; doch vol angst over al hetgeen gebeurde, kwamen de bewoonsters niet; zij dachten niet dat de abdis ziek was geworden; zij geloofden, dat Arnauld met geweld toch binnen wilde komen. Eindelijk begrepen zij het en ijlden zij toe. Angélique was nog altijd buiten kennis, zonder gevoel. Door de zorgen der zusters opende zij ten laatste de oogen; zij zag haar vader nog altijd aan het traliehek. Zij bad hem slechts dit ééne, nog niet weg te gaan. - De strijd was volstreden. Zij had de zege behaald en de afsluiting was gehandhaafd.

Door die zedelijke overwinning was tevens de grondslag gelegd voor het Port-Royal, zoo als het in de geschiedenis bekend is: het Port-Royal, dat het leven nog minder opvatte als een mystieke verheffing tot den Hemel, dan wel als een nimmer ophoudende worsteling, een voortdurende strijd. Er rijst boven dezen hoeksteen niet op een Gothische Dom, waar de zonnestralen, getemperd door de geschilderde lichtramen, met geheimzinnige tinten alle evenredigheden verruimen en opheffen; neen, er wordt hier gegrondvest een stevige Kerk, wel wat grijs van kleur, te veel in één toon, waar men zich nog meer in de schaduw dan in het licht plaatst; maar waarin ieder, die er binnentreedt, vastbesloten is den strijd van liet geestelijk tegen het natuurlijk zinnelijk leven tot den einde vol te houden.

De strijd, dien Angélique gestreden had ‘achter het traliehek’, was later het symbool voor allen verderen strijd. Wat haar zelve betreft, men begrijpt dat een leven aldus begonnen, niet licht meer zal veranderen. Werkelijk omgeeft haar dan ook sinds dien dag een soort van stille waardigheid en van rustigen ernst, die haar als een vorstin doet verkeeren te midden der andere zusters. Zij heeft niet noodig op te wekken of te vermanen; de indruk van haar persoon werkte reeds van zelf alles uit. Die bij haar waren in het klooster, hebben reeds bij haar leven haar bijna als een heilige beschouwd en zorgvuldig opgeteekend wat zij deed en wat zij sprak. Behalve haar brieven, die in drie deelen, van 1742-1744, te Utrecht zijn uitgegeven, bezitten wij dan ook over haar zoogenaamde berichten (relations) van de zusters uit 't klooster, en een uitvoerige opteekening van hare gesprekken, door Le Maître; al welke berichten, vermeerderd met een eigen mededeeling van haar zelve, gedrukt zijn in drie deelen, welke mede in 1742 in Utrecht zijn verschenen. Wij hebben dus bronnen in overvloed om haar leven mede te deelen. Doch het is ons hier niet te doen om dat leven in verband te brengen met de lotwisselingen van het klooster; het is slechts onze taak om door enkele trekken haar beeld meer af te ronden, en den indruk, dien zij uitoefende, te verklaren.

Wij gaan dus zeer snel voorbij, wáár wij haar bezig zien het klooster Port-Royal des Champs in alle opzichten nu te hervormen; hoe zij alle gevolgen van den ééns genomen stap aanneemt; hoe zij geen geld meer van haar vader aanneemt, en in groote armoede het klooster doet leven. Wij zien haar -

in 't voorbijgaan - in betrekking komen met allerlei biechtvaders en geestelijke leiders; doch wij bemerken vooral haar practisch optreden: haar gang is zóó vast; zij redeneert niet veel; maar één voor één bukken alle geestelijke zusters in het klooster voor haar invloed, voor haar voorbeeld, voor haar geduld. Al wat zij doet, doet zij zoo eenvoudig en stil, zonder omweg, zonder iets wat zelfs naar iets buitengewoons, naar een meer dan fijn verstand zweemt. Port-Royal werd zoo door haar een model-klooster. Het was trouwens de tijd, waarin het Catholicisme zich zelf reorganiseerde en ook de kloosters en dergelijke inrichtingen tot nieuw leven en strenger tucht opriep. Verschillende kloosters in den omtrek van Parijs moesten zoo een einde maken aan haar ergerlijk leven, en la mère Angélique werd nu door de geestelijkheid uitgenoodigd om mede te werken en in sommige dier gestichten een nieuw leven te wekken. Zoo zien wij haar van 1619 af werkzaam in het klooster Maubuisson, waar de zuster van Gabrielle d'Estrées als abdis een zeer wereldsch leven toeliet en bedreef. Deze Madame d'Estrées, aldaar weleer geplaatst om in dat gebouw entrevues tusschen Hendrik IV en Gabrielle mogelijk te maken, was nu tot straf in het gesticht des Filles pénitentes geplaatst en Angélique kon dus haar moeite doen de overigens onwillige kloosterlingen te Maubuisson te hervormen, toen in September 1619 eensklaps Madame d'Estrées met verschillende edellieden terugkwam. Het was een geweldig tooneel, die twee abdissen nu tegenover elkander te zien. Mad. d'Estrées, geholpen door haar ridders en jonkers, wist Angélique wel de plaats te doen ruimen, maar Angélique bleef zoo rustig tegenover dat wapengekletter en dat geweld, en haar invloed op de geestelijke zusters was zoo groot, dat zij allen haar omgaven, ‘*mes soeurs qui étoient des agneaux devinrent des lions*’, en haar verdedigden en haar vergezelden. Weldra werd zij door de hooge geestelijkheid weder te Maubuisson gehandhaafd en de tegenpartij nu voor goed verwijderd. In Maart 1623 kon Angélique weder naar Port-Royal vertrekken.

Wij slaan al haar verdere lotgevallen over. Hoe zij - daar Maubuisson zich beklaagde te veel arme zusters te hebben moeten opnemen, - al die twee en dertig jonge vrouwen nu naar het veel armer Port-Royal deed voeren; Maubuisson had 30,000 franken rente, Port-Royal slechts 6000; welnu, Port-Royal zou al het meerdere doen. En opdat niet de vreugde

van de aankomst een soort van luidruchtigheid in het klooster zou te-weeg brengen, gebood Angélique die twee en dertig, die daar binnen Port-Royal kwamen, te zwijgen totdat zij zelve zou komen. De arme zusters, die daar kwamen, naderden, zegt Racine ‘bevend een huis, dat zij gingen helpen uithongeren,’ doch de reeds aanwezige zusters van Port-Royal ontvingen ze zingend en juichend, ‘wijl zij, volgens haar uitdrukking, meer en meer dit huis zouden gaan verrijken met den onuitputtelijken schat der armoede.’ - Door zulke daden van heilige stoutmoedigheid wist Angélique het dagelijksch leven een hooger vlucht te geven. Zij had zoo iets koninklijks in haar daden. Ten volle verdiende zij de lofspraak van le père Archange, die haar zeide: ‘Men noemt u ten onrechte Madame de Port-Royal, uw ware naam is Madame de Coeur-Royal.’ Deze père Archange was één der biechtvaders geweest aan wie zij het klooster toevertrouwde: zij had nog niet den vasten leider, den *directeur* gevonden, en het liefst raadpleegde zij toen ter tijde, wanneer het mogelijk was, François de Sales, die later heilig werd verklaard wiens zachte bloemrijke vroomheid wel soms het gevaar aanbood van aan weekelijkheid te grenzen, maar die een innigheid van 't christelijk leven gaf die schaars was gevonden. Was hij 't niet, die het leven van den christen vergeleek bij den jongen die zijn vader bij de ééne hand goed vasthoudt, en met de andere hand nu de beziën plukt, die groeien langs den weg? - Hij, de zachte vrome, was het ook die Angélique opmerkzaam maakte, dat in 't algemeen de Catholieke kerk in zooveel opzichten hervorming vereischte, en dat de Conciliën dit moesten doen, niettegenstaande de Pausen zich daartegen bleven verzetten, want de Pausen deden - volgens Francois de Sales - geheel verkeerd, te meenen boven de Conciliën te staan, en de kerk onder hun wil te doen buigen. ‘Het waren zaken om over te weenen!’ - Doch voorloopig had Angélique nog slechts aan de zaken van haar klooster te denken; het jaar 1626 naderde, waarop de verhuizing naar Parijs zou plaats hebben. Daar te Parijs onderging zij zelfs een invloed, die haar van den goeden koninklijken weg dreigde te doen afgaan. Onder den invloed van den bisschop van Langres, zien wij haar toegeven aan een zucht tot subtiliseeren, die oorspronkelijk weinig in haar aard lag. Als zij in 1630 aftreedt als abdis, zien wij haar de instelling du Saint

Sacrement, waaraan Zamet vooral hechtte, als Superieure gaan besturen. Kortom, wij zien haar eenigszins afdwalen, totdat in 1636 Port Royal den geestelijken leider kreeg, naar wien men had gezocht, Saint-Cyran.

Nu in het klooster teruggekomen, neemt zij van 1642-1654 wederom de taak van abdis op zich. Zij doet al haar moeite Parijs te verlaten en met een deel der zusters terug te keeren in het klooster in de vallei, en na veel verbouwingen gelukt het haar. Zij blijft daar in het ware Port-Royal met korte tusschenpoozen, totdat zij in 1661, toen Port-Royal te Parijs op alle wijzen werd aangevallen en vervolgd, naar de stad ijlt om haar zuster Agnès, toen aldaar abdis, bij te staan. Doch zij komt er om in dat zelfde jaar te sterven, zeventig jaren oud.

Haar karakter, waarvan de grondtrekken iets Romeinsch hadden, had vooral, sinds zij in betrekking met Saint-Cyran was gekomen, zich nog sterker geteekend. Aan de opvatting der geestelijke waarheid - zooals Saint Cyran die leerde - had zij zich geheel en al gehecht. Die waarheid moest bij haar zich in het leven openbaren. ‘Verbeteren wij ons’ - zoo klonk het dus steeds van haar lippen, - ‘dit is de éénige wijze om de waarheid te doen zegevieren op haar vijanden.’ Haar wijze van omgang werd zoo vast. Iets sterks en bijna iets mannelijks krijgt haar gansche verschijning. Zij is vrij sober in woorden, maar die woorden krijgen haast eenstempel zoodra zij ze uitspreekt. Ook haar geschriften - hoewel zij ongaarne schrijft - hebben een eigenaardigen geur, zonder toch iets wetenschappelijks te hebben. De geestelijke zusters waren zoo hartstochtelijk verlangend om hare brieven te lezen, dat zij ze ontzegelden en lazen voor dat zij weggingen. Vooral in haar briefwisseling met de koningin van Polen - haar groote vriendin - kwam al de hoogheid van haar geest uit. Zij was koningin op haar gebied. Trouwens koningen en koninginnen waren in haar oog niet het hoogste. Toen zij te schrijven had aan die koningin van Polen en aan een arme weduwe in Parijs, schreef zij, daar de tijd haar ontbrak aan beiden een brief te richten, aan de arme vrouw: en toen de koningin van Polen ééns zich had geuit, dat zij wellicht later - als de koning gestorven was - bij haar vriendin in het klooster Port-Royal wilde komen, hoorde men Angélique zeggen: ‘het is niet te wenschen, dat zij kome, tenzij zij een heilige worde; der vorsten teêrheid is te groot; en daarenbo-

ven koningen en koninginnen zijn een “niets”, een damp voor het oog van God, en de ijdelheid van hun rang trekt te eerder Zijn straf dan Zijn liefde. Zij komen ter wereld in dubbele mate kinderen van Zijn toorn.’ Maar om zoo hooghartig te kunnen zijn, moest men volgens Angélique arm durven wezen; een armoede, zoo letterlijk mogelijk opgevat, die van water en brood alleen leeft en sterven wil zoo naakt als Christus. Dan alléén zou men rijk zijn in het koningrijk der hemelen. - Trouwens, het was altijd een strijd, dien zij voerde tegen den natuurlijken mensch; ook in haar betrekkingen tot haar familieleden begon zij zich ongevoeliger te toonen; het was een dwang dien zij zich oplegde, en zelfs toen de doodstijding kwam van Saint-Cyran, wist zij zich te bedwingen en slechts deze woorden uit te spreken: *Dominus in Coelo:* ‘in den Hemel leeft onze Heer!’ Slechts dan barst zij los in verontwaardiging, wanneer der godsdienst smaad wordt aangedaan. Als de bul van 1653 bekend werd, waarbij de zoogenaamde vijf stellingen van Jansenius werden veroordeeld, en dus ook de leer van Saint-Cyran indirect werd gevonnisd, voegde zij deze woorden toe aan haar broeder Arnauld: ‘Ik moet u een gedachte zeggen, die mij door het hoofd gaat; ze is deze: dat onze eeuw niet waard was de zege onzer vrienden te zien..... Wij moeten echter den moed niet verliezen. De trotschheid onzer vijanden zal tot laatdunkenheid overslaan. Zij waren nog niet trotsch genoeg, en wij waren niet nederig genoeg. God heeft wegen genoeg om hen ter neder te slaan.’ Daar was zulk een veerkrachtige fierheid in die vrouw, dat zij alleen tegenover de wereld zou willen zijn. ‘Trouwens de wereld is altijd - zeide zij aan Jacqueline Pascal - zoo als zij is, en zal het altijd zoo zijn, en indien zij zich anders gedroeg, zou zij niet meer de wereld wezen.’ En toen zij ziekelijk en in haar laatste dagen haar liefste kweekeling, de dochter van den hertog de Luines, terug moest geven aan de familie, wijl de vervolging was gekomen en Port-Royal geen novices meer mocht aannemen: stond zij wel innerlijk verscheurd voor het traliehek der spreekzaal, doch aan de hertogin de Chevreuse, die het meisje terughaalde en iets over haar vastheid zeide, voegde zij toe: ‘Mevrouw, als er geen God meer is, dan zal ik den moed verliezen; maar zoolang God onze God zal wezen, zal ik op Hem hopen.’ Dat voorval had plaats eenige maanden voor haar dood. Zij was in April 1661 naar

Parijs gegaan, hoewel zij zich reeds ziek gevoelde, om de zusters dáár te sterken, doch een bang voorgevoel beklemde haar reeds. Haar oudste broeder, d'Andilly, geleidde haar tot aan de koets, die haar naar de stad zou voeren: ‘Vaarwel, mijn broeder, houd goeden moed,’ sprak zij. ‘Vrees niet, zuster,’ antwoordt deze, ‘ik heb al dien moed.’ - ‘Broeder, broeder,’ hernam zij, ‘laat ons nederig zijn. Nederigheid zonder vastheid is lafheid; maar moed zonder nederigheid is laatdunkenheid.’ Zoo kwam zij te Parijs, te midden der vervolging. Men weende in 't klooster te Parijs, omdat men uit elkander werd gerukt: ‘Hoe, ik geloof dat men hier schreit! Kinderen, wat is dat? Hebt gij dan geen geloof, en waarover verwondert gij u dan? Hoe! De menschen maken rumoer en beweging tegen u. Welnu, het zijn muggen - zijt ge bang daarvoor? Gij gelooft in God en gij vreest!’ - Zij was alleen maar bang voor een anderen klip: dat men te veel den roem van martelares zou najagen; ‘het is noodig, dat ons huis vernederd wordt. Men sprak te veel over ons. Zoo God ons niet ter neder hoog, zouden wij misschien gevallen zijn.’ Trouwens, zij was zich haast bewust, dat de overwinning van Port-Royal tevens het uiteinde der stichting zou zijn. ‘Kinderen, - zeide zij, - wij zullen het Beest dooden, maar het Beest zal op zijn beurt ons dooden.’ Op alle wijzen deed zij haar best om te-midden der buitengewone toestanden de zusters tot eenvoud en tot het mijden van elke buitensporigheid aan te manen. Aan een der vrienden schreef zij in deze dagen: ‘Herinner u die uitnemende opmerking van den abt de Saint-Cyran, dat geheel het Evangelie en de Passie van onzen Zaligmaker geschreven is met groote eenvoudigheid en zonder eenige overdrijving. En hij ons mengt zich overal de trotschheid, de ijdelheid en de eigenliefde. Het beste ten tijde der vervolging is de nederigheid, en de nederigheid wordt bewaard door stilte en stilzwijgen.’ Inderdaad hield zij niet van al die protesten en klachten, die van Port-Royal uitgingen. Men moest stille zijn. En op haar ziek- en sterfbed deed zij haar best om weinig te spreken en niets bijzonders te doen. Zij wilde geen aanleiding geven tot allerlei onnutte verhalen en herinneringen. ‘Het uiteinde eens Christens, - zoo zeide zij, - bestond niet in het spreken van veel goede woorden; neen, de voorbereiding tot den dood bestaat in volstrekte zelfverloochening en een verzinken in God.’

Zoo naderde zij de Eeuwigheid; en zonderling, die fiere en kalme vrouw werd bij het sterven aangegrepen door een onbeschrijfelijken angst; zij zag zich voor God als een schuldige, die het doodvonnis moest ondergaan. Zij was vol vrees voor dien God. Zij wenschte altijd alléén gelaten te worden. Eerst op het allerlaatste oogenblik verliet haar de angst.

Wij zouden der figuur van la mère Angélique niet geheel en al recht laten wedervaren, wanneer wij haar niet plaatsten te midden van de groep van haar zusters en eerste vrouwelijke volgelingen. Die groep is voor een schilder zoo aantrekkelijk, omdat ieder der gestalten een eigen karakter, een eigen individualiteit vertoont. Zij scharen zich in haar witte kleeding rondom de statige Angélique, tot wie ze allen opzien om uit den aanblik kracht en kalmte te putten.

Op de voorste rij zien wij de eigen zusters van Angélique, de dochters van Antoine Arnauld. - Agnès natuurlijk in de eerste plaats. Zij was geboren den 31sten December 1593 en werd toen Jeanne genoemd. Doch de grootvader, die Angélique met de abdij van Port-Royal wist te begiftigen, wist in 1600 aan Jeanne de abdij van Saint-Cyr te geven. Van toen af nam zij den naam aan van Agnès. In tegenstelling van haar meer vastberaden zuster, had zij dadelijk veel liefde voor den geestelijken stand; maar ze was als kind ijdel, verlangend naar roem, romanesk van verbeelding; was de zuster in 't begin bijna een Romeinsche vrouw, zij had iets wat naar een Spaansche jonkvrouw zweemde. Doch zij had behoefte om bij haar oudere zuster te zijn, en in December 1607 verliet zij haar abdij de Saint-Cyr, om voor goed in Port-Royal te gaan leven. Angélique nam zich nu voor Agnès allengs te ontdoen van al dat ‘glorieuse’, van die soort van godsdienst, die geheel en al voortsproot uit de verbeelding, en trachtte alles tot een meer gezonde, degelijke oefening te leiden. Het gelukte haar en Agnès werd de ware tweelingzuster van Angélique, met dat onderscheid, dat waar de oudere zuster iets mannelijks had, Agnès bij uitnemendheid zacht werd. Daar is van nu af aan iets zeer aandoenlijks in de omstandigheid hoe de ééne zuster voortdurend de andere bijstaat of vervangt. In 1620, toen Angélique naar Maubuisson ging, om dat klooster te hervormen, werd Agnès tot coadjutrice van Port-Royal benoemd, en bestuurde zij Port-Royal dus tijdens de afwezigheid van haar ou-

dere zuster. Toen Angélique in 1630 (nadat Port-Royal een abdij was geworden, die door vrije keuze haar bestuur kon benoemen) de waardigheid van abdis neêrlegde, ontdeed ook Agnès zich van haar betrekking als coädjutrice. Zij ging toen ook een wijl uit het klooster en werd abdis van het klooster de Tard bij Dyon. Zij kwam echter na zes jaren in Port-Royal terug en werd nu in 1636 tot abdis gekozen. Zij bleef het tot 1642, toen Angélique haar weder opvolgde. In 1658 werd zij weder abdis, en bleef het tot 12 December 1661. Zij stierf in Februari 1671. - Haar brieven, die in 1858 in twee deelen door Prosper Faugère zijn uitgegeven, toonen nu natuurlijk vooral haar karakter. Sainte-Beuve, in een bijlage tot het vierde deel van zijn Port-Royal, spreekt uitvoerig over die brieven; hij toont aan hoe Agnès in haar schrijven iets van haar vroegeren aard blijft behouden. Haar zuster Angélique is een groot karakter, Agnès heeft meer geest en nadert tot het type der *precieuses*. Een lichte tint van vernuft glijdt over haar zinnen. Een zeer groote teêrheid openbaart zich daarin in alle mogelijke schakeeringen. Men ziet dat zij nimmer het initiatief neemt; dat behoort aan haar zuster; zij volgt en neemt het zachte juk op zich. Zij krijgt zoo iets tevredens, een glimlach van geluk zweeft haar op de lippen: en omdat zij zoo volmaakt gelukkig is, ontsnapt haar soms een zachte en lachende scherts, die in zoo goeden zin opvroolijkend is. Zij weet daarenboven uitstekend met al de lieden uit de hooge kringen om te gaan, en aan ieder het zijne te geven en te zeggen. Terwijl deze soms bang waren voor Angélique, sprak het zachter gemoed van Agnès hem of haar dadelijk toe. Madame d'Aumont zeide het eens aan Le Maistre: ‘Ik beken u, dat mij la mère Agnès beter schikt; la mère Angélique is te sterk voor mij.’ In den gewonen omgang was men dus zoo gesteld op haar toespraak. Maar die zelfde zachte persoon weet nu bij de vervolging een zedelijke kracht ten toon te spreiden, die niet onderdoet voor die van haar sterke zuster. Altijd met dat verschil, dat het eigenlijk dogmatische van den twist, tusschen Jansenisten en de anderen, haar geheel koel laat. Zij lijdt en bidt, maar zij treedt in geen discussiën. Zij teekent niet, maar laat de anderen begaan en weerhoudt ze niet. Zij had daarenboven een fijnheid van vorm en beweging, waardoor zij voor haar zusters nooit sterk behoefde te accentueeren, om haar meening bloot te leggen. Ziehier hoe zij aan het klooster meêdeelt de blijde tijding dat Saint-

Cyran in vrijheid was gelaten. Het was de eenmaal vastgestelde regel dat men niet spreken mocht dan op bepaalde uren. Dat uur van spreken was nog niet gekomen. Doch zij treedt binnen in de zaal waar de zusters waren, en voor aller oogen maakt zij den gordel los van haar kleed, als om te zeggen dat God de banden van zijn dienaar had geslaakt. En daar al de zusters reeds iets van dien aard verwachtten, begreep men haar dadelijk en een blijde vreugde straalde op aller gelaatstrekken. Men had haar zoo lief. Toen zij gestorven was en de lijkdienst werd gevierd, waarbij haar broeder Arnauld den dienst deed, gebeurde het dat plotseling, toen het koor het *In Exitu* aanhief, de zusters haar tranen niet meer konden inhouden. Het koor der zusters zweeg, en wat er verder volgde moest door de Heeren van Port-Royal ten einde gezongen worden. Zoo werd zij beweend, zij, die altijd was geweest 'liefst de tweede.'

Nog twee andere jongere dochters van Antoine Arnauld waren Angélique en Agnès in het klooster Port-Royal gevolgd. Wij bedoelen Anne-Eugénie, geb. 1594, en Marie-Claire, geb. 1600. De eerste had een zeer dichterlijke natuur, vol vuur, vol fantaisie, op hare wijze trotsch en niet gewoon te gehoorzamen. Zij las als kind allerlei romans, haar geest was daarbij zeer ontwikkeld en had lust in allerlei disputen over de betrekkelijke waarde van de leer der Hugenoten en dergelijke twistvragen. Toen werd zij op haar 19^{e} jaar door de kinderziekte aangetast en in die ziekte deed zij de gelofte God in de beste der godsdiensten te dienen. Zij herstelde; haar indrukken werden scherper; zij koesterde het eens opgevatte denkbeeld, en besloot het kloosterleven nu aan te nemen. Haar ouders konden het niet gelooven, wijl zij zoo slecht de bevelen en wenken van anderen opvolgde; zij moest dus eerst nog een jaar in de wereld blijven om wel zeker van haar keuze te zijn. Doch het hielp niet. Zij werd geestelijke zuster. Wel verzette zich haar hart nog soms tegen enkele kleinigheden van den dienst: - doch Agnès vooral wist haar te leiden, en men gaf haar het leven van de Heilige Thérèse te lezen: dat boek, door die heilige vurige vrouw zelve geschreven, was voortaan haar richtsnoer. En toen later de trotsche natuur, de hooghartigheid, van tijd tot tijd wel eens terugkwam, gaf men haar de kinderen te onderwijzen. Wel verdroot haar dikwijls dit werk, zij, die altijd door de eenzaamheid en door het gebed te bedwingen was;

maar Saint-Cyran hield vol; zestien jaren moest zij de kinderen leeren: zij het ook dat zij tot deze taak der gehoorzaamheid gedwongen werd (zooals zij 't uitdrukte) met de spits van den degen. Zij stierf in 1653. - De tweede, Marie Claire, was zes jaren jonger, doch was reeds op haar zevende jaar door Angélique in het klooster medegenomen; ook zij had de kinderziekte gehad. Ze was vóór dien tijd een beeldschoon kind geweest, door een ieder geliefkoosd. Doch in de ziekte had zij een geneesmiddel genomen. dat al haar schoon had doen verwelken: ze zag in den spiegel en riep zelve uit: ‘ik ben 't niet meer!’ Met lust had zij hare godsdienstige plichten nu vervuld; ze was zoo lief en zoo aanvallig in al wat zij deed. Haar geest was lang niet zoo stout en zoo sterk als van haar zuster Eugénie, maar zij had die eigenschap, die wonderlijk gemakkelijk tot overgave aan anderen leidt. Dit zou zelfs haar gebrek kunnen genoemd worden. De bisschop van Langres, Zamet, had vooral veel invloed op haar gehad. Zij gehoorzaamde hem tot in alle kleinigheden. Toen Zamet eens gezien had, dat zij zoo teeder gehecht was aan Angélique, had hij gezegd, dat het beste misschien zou wezen, als zij niet meer tot haar zuster sprak. En werkelijk verliepen er jaren, sinds zij nu weder een enkel woord tot Angélique, die zij zoo liefhad, richtte. Toen Angélique zich van Zamet afscheidde, wilde zij eerst niet dadelijk medegaan: zij bleef Zamet waardeeren en eerst na zeer veel moeite en inwendigen strijd, onderwierp zij zich aan Saint-Cyran. Men kan nog lezen op wat menschkundige wijze deze haar toesprak. Door die leiding van Saint-Cyran werd zij hoe langer hoe meer ernstig, zacht en kalm. Zij stierf 15 Juni 1542, terwijl zij met haar zwakke handen, het kruis dat zij vastknelde, nog ééns ophief, en zeer hard tweemaal uitriep: ‘overwinning! overwinning!’

Zoo schaarden zich reeds drie zusters in het klooster als onder de vleugelen van Angélique. En toen nu de vader in 1619 op 59jarigen leeftijd was gestorven, begon ook bij de moeder het verlangen op te komen om toch liever bij al haar dochters te zijn. Wel woonde bij haar de oudste dochter, die gescheiden leefde van haar echtgenoot Le Maître, doch ook deze wilde wel binnen de muren van Port-Royal. En zoo zien wij omstreeks 1629 de moeder en de laatste dochter in het klooster gaan. De moeder werd dadelijk geestelijke zuster en kreeg als zoodanig den naam van Catherine de Sainte Félicité. Zij was

toen 56 jaar oud en voortaan moest zij haar dochter de abdis gehoorzamen. Zij noemde die dochter dan ook steeds ma mère en boog de knieën voor haar. Zij stierf, blind geworden, in Januari 1651, na haar zoon Arnauld vermaand te hebben, toch nooit te verslappen in de verdediging der waarheid. En met haar was in Port Royal gekomen Mevrouw Le Maître, haar oudste dochter, die echter eerst in 1647 de gelofte kon doen, omdat toen eerst haar echtgenoot stierf. Deze kreeg toen den naam van zuster Catherine de St. Jean. Trouwens ook haar kinderen waren allengs binnen Port-Royal gekomen. Zij was een vrouw, die vooral zaken van administratie wist te behandelen, en die dus van veelzijdig nut voor Angélique was: zij ging later ook nog meer bijzonder de opvoeding leiden van de hertogin van Nemours en stierf even als haar moeder in Januari 1651. Haar eigen zoon, de Saci, stond haar als priester bij op 't sterfbed.

Doch het waren natuurlijk niet slechts eigen zusters en bloedverwanten van Angélique Arnauld, op wie alléén het licht viel. Daar zijn zoovele andere geestelijke zusters uit die eerste krachtige generatie, die een eigen plaats in de herinnering en in de verschillende kronieken van 't klooster behouden. Wij willen de aandacht niet vermoeien door velen te noemen, maar, om den geest van 't klooster te doen kennen, moeten wij toch enkele figuren nog trachten te schetsen, enkele beelden uit de groote groep teekenen.

Wij kunnen nu slechts enkele grepen doen en wijzen onze lezers op Marie des Anges, op Génévière le Tardif, op Madeleine de Ligny en op Henriëtte Marie du Fargis. - Marie des Anges was de dochter van een advocaat te Chartres, Suyreau, zij was de tante van den later zoo beroemden Nicole, die haar leven beschreef. Op haar zestiende jaar, in 1615, was zij reeds in Port-Royal gekomen. Zij werd de rechterhand van la mère Angélique; toen deze te Maubuisson de orde had hersteld, zond zij er later, in 1627, Marie des Anges. om als abdis die orde te blijven handhaven. Twee en twintig jaren voerde zij dáár het bewind, zonder iets van haar nederigheid te verliezen. Het groote kruis dier abdij was van goud; zij liet er een maken van hout. Ieder jaar kwamen op den eersten Mei de bewoners van den omtrek aan de abdij hun hulde bewijzen met banieren enz.: de nieuwe abdis nam die ceremonie ernstig op en sprak op dien

dag recht op de klachten der armen. Na die 22 jaar kwam zij (1648) weder als gewone geestelijke zuster in Port-Royal: zij had, in hare volle blijdschap terug te mogen komen, reeds haar ring van abdis vooruit teruggezonden aan Angélique, en nu vroeg zij zeer bepaald eerst weder novice te mogen worden, ten einde op nieuw goed te leeren gehoorzamen. Zij was van een onverstoorbare goedheid: daarbij had zij de gave van te kunnon overtuigen en zielen te leiden. Zij was altijd dezelfde; zij had niets schitterends op de oppervlakte, maar was altijd één van geest en één van wil. Saint-Cyran zeide van haar: *elle est toujours de Dieu*. Toen la mère Angélique in 1654 als abdis aftrad, werd zij tot abdis van Port-Royal verkozen.

Génévième le Tardif was diegene onder de zusters, die het meest den roep van in alle opzichten heilig te zijn, wist te verwerven. Vandaar dat zij ook in 1630, toen Angélique vrijwillig van het bestuur aftrad, en er voor het eerst een abdis gekozen moest worden, als zoodanig werd benoemd. Zij was van uit Maubuisson overgekomen en was zoo beroemd, dat toen de broeder des konings eens te Port-Royal des Champs kwam, hij eenvoudig vroeg om ‘de Heilige Zuster’ te zien. Zij verschilde echter in dit opzicht van Angélique, dat zij meer zich gehecht had aan den bisschop van Langres, aan Zamet. Trouwens diens leiding, die meer subtiel was en meer 't buitengewone liefhad, paste misschien meer aan haar geest. En nu zij abdis van Port-Royal was geworden, zag dan ook Angélique met schrik, dat het eenvoudige zooveel mogelijk werd verbannen door de nieuwe abdis. De zusters werden aangemaand meer haar verstand te scherpen; in de Kerk werd het lijnwaad fraaier, werden bloemruikers aangebracht; de boetedoeningen werden vermeerderd en tot overdrijving toe voorgeschreven, kortom allerlei nieuwigheden, die naar 't buitengewone en overspannene zweemden, werden ingevoerd. Angélique beklaagde zich daarover en herstelde later den meer gezonden leefregel. Toch bleef Génévième in het oog van de meesten de heilige bij uitnemendheid. Toen zij omstreeks 1647 stierf en men bij den lijkdienst als naar gewoonte het *Subvenite* zong, hadden de zusters een gevoel, ‘alsof andere stemmen zich mengden met de hare, en een harmonie vormden, die boven-natuurlijk scheen;’ zij geloofden, dat de Engelen hun zang deden ruischen bij 't sterven van deze Heilige.

Daarentegen werkte Madeleine de Sainte-Agnès Ligny weder

geheel en al in den geest van Angélique. Zij was van goede afkomst, haar broeder was bisschop van Meaux, haar oom de kanselier Séguier; ze was geduldig en verstandig en trad altijd op met zekere waardigheid. Zonder buitengewone gaven te hebben, was zij tot allerlei zaken berekend. En die zekere gevatheid van geest kwam haar te pas, want toen zij in December 1661 la mère Agnès als abdis was opgevolgd, naderden de dagen der vervolging van het klooster, in het begin der eigen regeering van Lodewijk XIV. Zij was het, die vooral met den aartsbisschop ven Parijs, Messire Hardouin de Beaumont de Péréfixe, zou af te rekenen hebben. Hij was in 't klooster in de stad gekomen en had de zusters één voor één gaan ondervragen. Hij had ze eerst zacht toegesproken en vermaand, toen ferm gebromd, toch bleven ze allen weigeren om het formulier te teekenen, waarbij volstrekte gehoorzaamheid aan de bul der Pausen, betreffende de zoogenaamde stellingen van Jansenius, werd betuigd. Reeds ging hij boos weg - na ze allen voor rebellen van de Kerk verklaard te hebben, toen hij door de spreekzaal zich begevende, nogmaals toegesproken werd door de abdis de Ligny. Er was gedrang van volk en bedienden in de binnenplaats van het klooster: de pages en lakeien van den kerkvoogd kwamen reeds toeschieten. Doch Péréfixe was nu door zijn toorn als overmand en voegde luidsprekend der abdis toe: ‘Zwijg, gij zijt een kleine hoofdige stijfkop; gij begrijpt de dingen niet en toch wilt ge over al deze zaken oordeelen; gij zijt niets dan een kleine wijsneus, een kleine zottin, een weet-niet; men behoeft u maar aan te zien; men ziet alles dadelijk op uw gezicht.’ - Alle lakeien en al het gevolg hoorden deze fraaie rede. Doch van de abdis wordt getuigd, dat zij nooit kalmer scheen dan onder dat onweder van woorden, en dat haar gelaat minder aangedaan was door deze smaadredenen, dan het geval zou zijn geweest, als zij geprezen was: dàn had zij wellicht gebloosd, nu veranderde zij niet van kleur; zij behield haar stille waardigheid. Zij was eene der eersten, die in later tijd tot straf uit het klooster werden verwijderd.

Eindelijk behoorde tot de uitnemendsten onder allen Henriëtte Marie de Sainte-Madeleine du Fargis. Ook zij was van hoogen rang. Haar volle neef was de kardinaal de Retz, en zij was tante van de hertogin de Lesdiguières. Zij was priores van het klooster in de vallei, toen de vervolging van 1664 door Péréfixe begon. De aartsbisschop begaf zich ook tot haar, na met het

klooster in de stad, 't welk onder de abdis de Ligny stond, niet gereed te zijn gekomen. Doch ook hier won de aartsbisschop geen terrein: hij schreeuwde, tierde, bromde, excommuniceerde, het hielp niet. Ook daar-buiten in de vallei was men onwrikbaar; la mère du Fargis hield kloek stand. Zij had waardigheid, eerbied voor zich zelve en anderen, het gevoel van haar recht, en was zeer ingetogen in haar weêrstand. Wat zij sprak was ferm, zonder een enkele phrase. Zij had altijd in haar geheugen 't woord van Angélique: ‘Mijn dochter, al wat niet eeuwig is, maakt mij niet bang.’ Zij was het later, die, als priores, de in de vallei geïnterneerden, waarbij de uit Parijs gevoerde zusters gevoegd werden, bestuurde, in de dagen toen het oude klooster geheel gebloqueerd werd; doch zij was het ook, die, in 1669 abdis geworden, de abdis was van den bloeitijd van Port-Royal, toen de vrede tot stand was gekomen en de zonnestralen van 't geluk het klooster begonnen te verlichten. Toen bezielde zij allen, zij deed de gebouwen vergrooten, zij nam nieuwe kloosterlingen aan: zij ontving den markies de Pomponne en Madame de Sévigné. Sinds 1669 werd zij driemalen tot abdis verheven; zij stierf in 1691.

Dit zijn enkele beelden uit de groep der zusters, die la mère Angélique hebben omgeven; een krachtig geslacht, dat heftig gevoelde en, nadat eenmaal de overtuiging goed gevestigd was, daarnaar handelde; wij zullen later een tweede generatie zien opstaan, ook vol uitnemende figuren, doch die allen veel meer raisonneeren, veel meer bereid zijn telkens te redetwisten. Doch deze vrouwen van het eerste geslacht waren allen meer sober: niet zoo geleerd als de latere misschien, maar nog meer uit één stuk.

Om haar allen bewogen zich nu de Dames uit de hooge wereld, die behoefte gevoelden om, terwijl zij nog in den glans van 't Hof verkeerden, toch der ziel haar recht te geven.

Wij hebben reeds vermeld, hoe de koningin van Polen met Angélique bleef omgaan; als Marie de Gonzague nam zij, hoe romanesk zij ook was, verblijf binnen de muren van Port-Royal: met haar waren steeds vereenigd, ook in liefde jegens het klooster, twee vriendinnen, de lichtzinnige prinses de Guémené en de markiezin de Sablé; deze drie dames - en de vernuftige, bange en fijne markiezin de Sablé is ons genoeg uit Victor Cousins biografie bekend - hielpen Angélique in de wereld, doch gaven ook onrust en moeite te over. Nog kunnen tot dien kring

van *mondaines* gebracht worden de markiezin d'Aumont, die werkelijk dikwijls de gelofte wilde doen, en die bij haar sterven in 1658 als eenige gunst vroeg, dat men in de gebeden bij het vermelden van haar naam de woorden ‘onze zuster’ (sororis nostrae) zou voegen; zij had ook haar nicht Madlle de Montglat tot Port-Royal gebracht. Doch al de deugden dezer vriendinnen van het Hof verbleekten, wanneer men ze vergeleek met de hoedanigheden der groote vriendin van Angélique, der hertogin de Luines. Dochter van den markies d'O, pleegdochter der koningin van Polen, was zij jong gehuwd aan den hertog de Luines, van den hoogsten adel van Frankrijk. Een oogenblik had zij kinderlijk zich verblijd in al de nietigheden van het leven, doch weldra keerde zij terug tot de indrukken van hare godsdienstige jeugd. Zij wist ook haar gemaal te bekeeren, en terwijl zij beide nu eenmaal hun plichten aan 't Hof niet konden verzuimen, beraamden zij om vlak naast het klooster Port-Royal der vallei, een klein kasteel (dat van Vaumurier) te bouwen, waar ze als in een veilige haven telkens konden vluchten. Zij had allerlei diplomatischen tact noodig om God dus in 't verborgen te dienen. Het Hof smaalde op haar, doch zij droeg dien smaad; men sprak er van, haar ‘de tabouret’, de hoogste eereplaats aan 't Hof, af te nemen; zij zeide gaarne die te missen en met genoegen vóór de koningin te blijven staan, wanneer zoovele ongelukkigen niet wisten waar het hoofd ter ruste te leggen. Een jaar vóór haar dood (zij stierf in September 1651, op 27jarigen leeftijd) werd die zucht naar de hemelsche dingen sterker en sterker bij haar. Zij liet zich de plaatsen voorlezen waar Augustinus over de eeuwigheid spreekt; zij hijgde de eeuwigheid toe, en stervende hoorde men haar steeds mompelen de woorden van dien Augustinus: ‘o eeuwig beminnen! o nooit te sterven! o altijd te leven!’

Zoo leefden en stierven zij, die zich aan Angélique Arnauld hadden gehecht. Deze vrouwen geloofden met al haar ziel aan een specifiek Christendom. Bij haar was het geloofsleven een altijddurende oefening in liefde en zelfverloochening. Zij braken voor het meerendeel met de menschelijke natuur, omdat zij geloofden dat de menschelijke natuur uit haar aard slecht en verdorven was; zij waren nog niet gekomen tot de hoogte van onzen tijd, die in de ontwikkeling der natuur alleen het doelwit van het leven schijnt te zien; neen, zij geloofden aan een Christus, wiens armen eer weinig dan te veel zouden kun-

nen omvatten: - *le Christ aux bras étroits* - en daarom moest er gewaakt en gebeden worden om dien heilstaat mede te kunnen verwerven.

Angélique had het voorbeeld gegeven toen zij ‘achter het traliehek’ den kamp in haar binnenste had gevoerd; en zij volgden de groote abdis.

III.

Het wordt tijd den man te leeren kennen, die aan dat Catholiek Christelijk godsdienstig leven van Port-Royal de bepaalde plooi en het vaste merk gaf, den abt DE SAINT-CYRAN.

In 1636 trad hij in Port-Royal op als leider en als *Directeur* en in October 1643 is hij gestorven. Zijn werkzaamheid in het klooster - vooral wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat hij van Mei 1638 tot Februari 1643 door Richelieu gevangen werd gehouden - heeft dus betrekkelijk niet zeer lang geduurd; maar die arbeid was het resultaat en de bekrooning van een lang leven en veel gepeins.

Wij moeten dus dat leven ook in oogenschouw nemen, willen wij den uiterlijk stroeven, in zich zelven gekeerden man begrijpen, die, met duizend rimpels op het gelaat, op zijn 55ste jaar Port-Royal gaat leiden.

Jean du Vergier de Hauranne, uit het bekende geslacht, dat nog altijd nieuwe met roem bekleede telgen aan Frankrijk geeft, was te Bayonne in 1581 geboren. Hij was een strenge sombere man. Al het vuur, dat die Zuidelijke half-Spaansche grensprovincie kweekt, was bij hem naar binnen gekeerd. Er was diepte in zijn beschouwingen: bittere ernst in zijn opvattingen, en in zijn willen en werken een gloed die verteerde, maar niet verlichtte. In zijn jeugd was hij heftig: geen bloemen bracht zulk een grond voort, maar vruchten en ook heesters vol doornstruiken. Toen was hij te Parijs in de theologie gaan studeeren, waar hij o.a. met den later zoo beroemden Jesuït Petau (Petavius), die toen ook jong-student was, kennis maakte. De theologie had echter geen uitstekende leerstoelen te Parijs en hij ging dus naar de Academie van Leuven, waar Baïus en Lessius hun veel gerucht-makende leerstellingen over genade en vrijen

wil hadden onderwezen: de Hauranne studeerde er in het College der Jesuïten, en verdedigde er in April 1604 zijn stellingen over de scholastieke theologie. Nu ging hij terug naar Parijs, waar hij bleef voortwerken en een tweetal brochures, theologische paradoxen dier dagen, schreef. In dien tijd (het was in het jaar 1605) sloot hij in de groote stad een boezemvriendschap met den toen twintigjarigen Cornelis Jansen uit Vlaanderen, die van uit Leuven naar Parijs was gekomen om daar in de theologie verder te studeeren. Zij werkten schielijk samen en hun trof nu meer dan ooit de lage stand en het bederf der theologische studiën te Parijs; de kerkvaders werden ter nauwernood gelezen: kortom, wat men daar onderwees, was uiterst onvolledig, en het werd niet beter, toen de in 1608 nieuw verkozen deken der theologische faculteit, Edmond Richer, zich eerst geheel en al aan de zijde der Jesuïten en Ultramontanen hield. Het waren overigens gewichtige oogenblikken voor Kerk en Staat, die wel tot dieper inzicht uitlokten. Straks werd Hendrik IV vermoord, en Jesuïten en Sorbonne begonnen weder te twisten. De twee vrienden begrepen, dat gansch andere grondslagen voor de theologische studiën moesten gelegd worden. De Hauranne nu was rijk en zijn vriend arm; hij stelde dus in 1611 aan Jansen voor om met hem naar een klein landgoed bij Bayonne, dat hem toebehoorde, Champré, vlak aan zee gelegen, te vertrekken en daar te-samen de studie zoo diep mogelijk op te vatten en de theologische wetenschap te reconstrueeren. Jansen nam blijde het aanbod aan, en de twee vrienden werkten zich daar in de Christelijke oudheid en vooral in Augustinus in. Zij waren bezig haast zonder ophouden. Jansen was lang zoo sterk niet als zijn onvermoeide vriend, en Mevrouw de Hauranne, de moeder, zeide dikwijls aan haar zoon, dat hij dien goeden Vlaming (ce bon flamand) zou doodwerken; geen nood: zij lieten zich niet storen, en vijf jaren arbeidden zij onafgebroken door, alleen van tijd tot tijd, tusschen twee kapittels van een kerkvader in, zich verpoozende met 't *jeu de volant*. In het jaar 1617 gingen zij van elkander. Jansen keerde terug naar Leuven, waar hem een professoraat en een college werd gegeven, en hij weldra bekend was onder den naam van Jansenius; de Hauranne volgde zijn beschermer, den bisschop van Bayonne, die aartsbisschop van Tours was geworden. Door dezen kwam hij in aanraking met den bisschop van Poitiers,

van wien hij in 1620, op 39jarigen leeftijd, de abdij van Saint-Cyran kreeg. Die abdij, van welke de Hauranne voortaan zijn naam ontleende, was gelegen in de melankolieke omstreken van Brenné, op de grenzen van Poitou: in een lange, kale, stille, onvruchtbare vlakte, doorsneden met groote plassen, vol groenachtig water. De nieuwe abt was er echter niet lang, een jaar bleef hij bij en in den omtrek van den bisschop van Poitiers, doch na 1621 zien wij hem voortdurend te Parijs, waar hij zijn intrek neemt in het klooster Nôtre Dame. In Poitiers vertoevende, gedurende het jaar 1620, had de Saint-Cyran (wij zullen hem voortaan zoo noemen) kennis gemaakt met d'Andilly, die, toen 31 jaren oud, in de administratie der Financiën werkzaam was. Deze, die overal connectiën had, kreeg dadelijk groote hoogachting voor de Saint-Cyran en stelde hem door brieven reeds in betrekking met zijn zuster Angélique van Port-Royal. In de brieven met d'Andilly, die uit dien tijd ons zijn toegekomen, vindt men reeds hier en daar trekken van die Christelijke hooghartigheid, die vooral Saint-Cyran kenmerkte. De grooten en koningen der aarde vermogen zoo weinig op hem, ‘want hij heeft zijn eerzucht hooger gesteld dan zij, die aanspraak maken op heerschappij dezer wereld.’ De stijl van al zijn brieven en geschriften is gewrongen en duister hij heeft blijkbaar moeite de gedachten in goeden vorm gemakkelijk over het papier te doen glijden: maar de inhoud is des te merkwaardiger; vooral in de briefwisseling die nu geregeld wordt gehouden met Jansenius te Leuven.

Die brieven, van tijd tot tijd afgewisseld met een bezoek, dat de twee vrienden elkander brengen, doen ons een blik slaan in beider streven. Zij willen blijkbaar beiden hetzelfde, zich verzetten tegen de richting, die meer en meer, sinds de besluiten van het Concilie van Trente en het optreden der orde van de Jesuïten, in de hooge kringen der Kerk veld won. Die richting uitte zich vooral in twee punten: in de kerkelijke organisatie en in de eigenlijke leer. In de hierarchie was het streven uitgeloopen op een zoo groote versterking der macht van den paus, dat die paus te Rome allengs alle macht in zich centraliseerde, en dat de bisschoppen niets anders werden dan de ambtenaren van den Oppersten Kerkvoogd. In de Kerkleer was vooral, in tegenstelling van der Protestanten zienswijze omtrent ‘de rechtvaardiging door het geloof,’ meer en meer

de geheele theorie opgebouwd van het leerstuk van den Vrijen Wil. De Spaansche Jesuït LUIS MOLINA, had in 1588 zijn geducht werk over dien vrijen wil uitgegeven, waarin hij aan dien vrijen wil nog grooter speelruimte gaf, dan reeds de zienswijze van St. Thomas, of de besluiten van het Concilie van Trente hadden veroorloofd. In Trente had men nog gesproken van de inhaerente gerechtigheid van God, die in ons menschen ingegoten, de liefde te voorschijn riep en tot alle deugden en goede werken leidde: Molina echter sprak er van, dat de vrije wil des menschen, zonder bijstand der Goddelijke Genade, zedelijk goede werken kon voortbrengen, verleidingen kon weêrstaan en zich verheffen kon tot daden van geloof, liefde en berouw. Wel wordt dan weder gesproken bij Molina van een algemeene samenwerking van God en den mensch; maar dit beduidt iets zeer algemeens, in zooverre zonder God de mensch, en dus zijn vrije wil, in het geheel niet zou bestaan. Neen, de vrije wil kan zelfstandig werken, en eerst dan, wanneer hij reeds daden van liefde, geloof en berouw heeft voortgebracht, komt de Goddelijke Genade dat alles ondersteunen. Maar het staat dan weder aan den vrijen wil des menschen om die Genade al of niet van kracht te doen zijn. Op de ééndrachtige vereeniging van wil en van Genade berustte nu de rechtvaardiging der menschen. Deze twee zijn verbonden als twee mannen die één schip voorttrekken. Het spreekt nu van zelf, dat deze leer geheel en al verwierp de leer der Praedestinatie en der vrije Genade Gods, zooals die bij Augustinus voorkomt. - Bij Saint-Cyran en Jansenius is nu ook daartegen de grootste oppositie. Op beide punten (Kerkorganisatie en Kerkleer) staan zij op gansch andere grondslagen. Zij hebben in hun stille eenzaamheid te Bayonne Augustinus bestudeerd, en diens inzichten meenen zij dat tot gansch andere consequentiën leidden. Zij zouden de kerkelijke organisatie liever, in plaats van tot een autocratie van den Paus, zich zien vervormen tot de aristocratische vorm van een bestuur der bisschoppen, boven wien de Paus als Opperste bisschop stond. En wat de dogmatiek betreft, Jansenius vooral ijvert voor de echte leer van Augustinus, omtrent vrije Genade, zonde en vergiffenis en bewondert haast de hollandsche Synode van Dordrecht, die deze leer zóó zuiver had hersteld: meer en meer verdiept de Leuvensche theoloog zich in zijn geliefden kerkvader, en schrijft hij daarover aan Saint-Cyran. Nadat zij

elkander in November 1621 in Leuven weder gezien hebben, werken zij beiden weder dapper voort. Vooral de leer van de vrije Genade Gods, afgescheiden van den zoogenaamden menscheljken vrijen wil, zochten zij te verbreiden. Jansenius wil die leer wetenschappelijk vaststellen, Saint-Cyran haar in de practijk meer bekend maken. Het boek, waaraan Jansenius zal gaan werken, het werk over Augustinus, wordt reeds door hen besproken. Beide zijn harde, sombere naturen, doch die niet voor de uiterste gevolgtrekking hunner beginselen en gedachten terugdeinzen. Weldra zien wij Jansenius zijn leer der Genade en der Voorbeschikking ook uitstrekken tot de straf der kinderen die gestorven zijn, zonder den doop te hebben ontvangen, dus op hen, die nooit eenigen vrijen wil hebben kunnen openbaren. Jansenius is met dat al - daargelaten nog zijn theologische ideën - een bekwaam man, Hij is Vlaming met hart en ziel; toen Frankrijk in 1635 den oorlog tegen de Zuidelijke Nederlanden begon, gaf hij met den president Roze zijn *Mars Gallicus* in 't licht, waardoor Richelieu zeer onaangenaam werd aangedaan; hij hielp toen zeer de Spaansche regeering, die hem weldra beloonde met het bisdom van Yperen. - De twee vrienden zagen elkander weder den 1sten Mei 1623 te Péronne, en blijkbaar sterkten zij elkander om op den ingeslagen weg voort te gaan.

Saint-Cyran is nu voortdurend te Parijs, en hij gaat er om met mannen, die elk van zijn standpunt de Catholieke Kerk in Frankrijk degelijker, gezonder, christelijker poogden te maken. Wij zien hem in verbinding met Bérulle, den uitstekenden man, die alle moeite deed een Instituut op te richten, tot vorming van degelijke geestelijken, geschikt voor den kerkelijken dienst; den stichter van *l'Oratoire*, dat zoo eigenaardig een karakter heeft gegeven aan de fransche kanselwelsprekendheid[1]. Wij zien hem ook omgaan met Vincent de Paul; want deze werkelijk verheven figuur, die op de galeien was gegaan om de misdadigers te bekeeren, begon juist in die dagen zijn heerlijke ‘missies’ in te stellen, zijn arme gevonden kinderen overal op te beuren. Deze beide mannen spraken dikwijls met den abt de Saint-Cyran over al die verbeteringen. Zij beaamden ook zijn kritiek op het toen van kracht zijnde Catholieke stelsel: maar als hij dan verder wilde gaan, als hij er van ge-

1 Zie over hem Ranke, Päpste. Ed. 1867. II, p. 429, 430.

waagde om de Kerk zelve te hervormen en de Christelijke leer zuiverder te doen opvatten: dan - als hij daarvan begon - zag hij dadelijk zijn vrienden van zoo even de wenkbrauwen fronzen en hem ontwijken of onder een of ander voorwendsel verlaten. Zoo durfde hij niet verder zich uitspreken. Hij bleef meer ter zijde, haast in het duister staan: zijn praktijk - hoezeer hij zich ook jegens Jansenius had verbonden om hun beiber ideën in het leven te doen doordringen - vorderde niet. Intusschen had de kardinaal de Richelieu, met zijn valkenblik, toch bemerkt wat er in dien Saint-Cyran school. Hij wilde hem gebruiken: zonder hem te raadplegen, benoemde hij hem in 1625 tot eersten aalmoezenier in het huis van 's konings zuster Henriëtte, die als Catholieke koningin naar Engeland zou vertrekken. Doch Saint-Cyran weigerde zich aldus te laten verbannen uit Frankrijk. Richelieu gaf het niet op. Vijfmalen liet hij hem voordragen voor een bisdom; telken keere kwam er een spaak in het wiel. Saint-Cyran ging wel telkens beleefd den kardinaal zijn dank brengen; Richelieu prees hem dan wel in 't bijzijn van zijn hofhouding; doch er was iets in dezen somberen hooghartigen man, dat Richelieu toch ten laatste niet aangenaam aandeed. De kardinaal kon niet dulden, dat men met zekere fierheid zich onttrok aan zijn dienst. Men kon in de oogen van Richelieu ook te zelfstandig zijn.

Twee werken kwamen in die dagen van Saint-Cyran uit, beiden zonder vermelding van naam. Het ééne was een nog al zware weêrlegging van den franschen Jesuït Garasse. Garasse (onzen lezers misschien bekend uit Voltaire) had in 1623 met bewegelike levendigheid, zoo oppervlakkig en zoo licht mogelijk, een pamflet geschreven (*Doctrine curieuse des beaux Esprits de ce temps*), waarin hij een massa menschen voor atheïsten uitmaakte; dit geschrift, zoo lichtzinnig over allerlei ernstige zaken sprekende, wekte algemeenen weerzin. Toen had Garasse zijn best gedaan in 1625 dat alles wat breeder en deftiger uit één te zetten, als om te toonen, dat hij ook ernstig kon zijn. Zijn *Somme de theologie* verscheen in folio. Hij verdedigde daarin zijn schrijfwijze, ook al de metaphoren, die hij gebruikte, - ‘het is naar mijn inzien met al die metaphoren gesteld als met de vrouwen, ze zijn een noodzakelijk kwaad.’ Kortom, Garasse maakte het niet beter, en Saint-Cyran kon hem aanvallen. Blijkbaar is het Saint-Cyran nog te doen om niet de geheele orde der Jesuïten reeds tot vijand te

hebben; hij wil slechts waarschuwen tegen dezen al te speelschen pater; hij gewaagt dus van de Jesuïten-orde als van die onoverwinnelijke phalanx in de strijdende kerk; hij wil alleen het kaf van 't koren scheiden. - In het andere werk (waarvan hij de anonymiteit nog veel strenger handhaafde, zoodat men wel eens later heeft getwijfeld of hij 't geschreven heeft) nam hij fikscher aanloop. Het was een weêrslag op het boek, dat zou uitkomen van Jansenius. Deze werkte nog aan zijn Augustinus, die eerst in 1640 na den dood van den auteur (Jansenius stierf in 1638) zou verschijnen. Doch terwijl aldus de Vlaming die zware batterij langzaam opstelde tegen de heerschende richting in de Kerk, zou zijn vriend de fransche abt als het ware lichter artillerie vooruit zenden om de vlakte te verkennen. En om te toonen dat de stukken der beide aanvallers bij elkander behoorden, gaf Saint-Cyran aan zijn werk tot titel den voornaam van den Heiligen Augustinus, namelijk ‘Aurelius.’ Het geschut, met dien naam versierd, zou misschien hier en daar reeds den vijand hebben doen verschrikken, wanneer het maar licht genoeg was geweest; doch de vlugge, pijlsnelle kanonschoten komen eerst met Pascal: deze stukken van Saint-Cyran zijn òf te zwaar geladen, zoodat zij in de handen van den gebruiker springen, òf blijven lang in den modder van het theologische moeras steken en zijn niet vooruit te brengen. Toch is het voor ons niet onaardig om te zien hoe Saint-Cyran zijn denkbeelden ontwikkelt. Het is een verdediging der bisschoppen tegen de centralisatie van den Paus. Er scheen, bij het huwelijk van den Engelschen Stuart met Henriëtte van Frankrijk, kans voor de Catholieke kerk te bestaan om zich weder voor goed in Engeland te vestigen. De Paus had een bisschop *in partibus*, Robert Smith, dáár benoemd: doch deze deed dezelfde ondervinding op als later de bisschoppen *in partibus* van Utrecht. De monniken en Jesuïten wilden zich niet aan hem onderwerpen en gingen hun eigen gang, steunende op Rome, dat door deze missionarissen als het ware zijn oppertoezicht en leiding uitoefende. De Engelsche bisschop riep het advies in der fransche geestelijkheid en der Sorbonne, en nu verschenen de werken, getiteld: ‘Aurelius’ om de rechten der bisschoppen te verdedigen en het idee, dat de kerk een aristocratie was, te verduidelijken.

Zoo werkte en schreef hij te Parijs, toen hij naar aanleiding van een moeilijkheid, waarin het Instituut du Saint-Sacrement

gewikkeld was, in aanraking kwam met die instelling, door Angélique bestuurd, en weldra met Port-Royal. Zamet, de bisschop van Langres, had zelf zijn hulp ingeroepen; doch toen hij éénmaal nog meer vertrouwelijk had kennis gemaakt met het streven van Angélique, ontstond er een worsteling tusschen Saint-Cyran en Zamet, wie de suprematie en de leiding zou behouden. Een afwezigheid van Zamet besliste. Saint-Cyran behield de plaats. Weldra keerde in Februari 1636 Angélique terug in Port-Royal en Saint-Cyran werd, in dat zelfde jaar 1636, de *Directeur* der zielen in dat klooster.

En nu heeft hij zijn roeping gevonden. Dáár in dat klooster Port-Royal zou hij verwezenlijken, wat hij zoo dikwijls met Jansenius had besproken. Laat zijn vriend slechts voortschrijven aan zijn geleerd werk, hij zelf zal in de praktijk de oorspronkelijke strengheid van het Christendom doen herleven; hij zal geen boeken meer laten drukken, maar zielen opvoeren tot de hoogste spanning van het verhevene en van het heilige. Vijanden zullen niet stilzitten; Zamet zal hem overal beschuldigen; Vincent de Paul hem verkeerd begrijpen; Richelieu argwanend hem laten bespieden; geen nood: hij zal op zijn rots blijven en Port-Royal tot een BURCHT maken, door God zelf beschermd.

Trouwens als hij in de groote wijde wereld die kleine kern van krachtige vrouwen van Port-Royal en voorts de weinige mannen, die wel de zaak van dat klooster wilden aannemen en zich als 't ware daaraan wilden toevoegen, zeer dringend en zeer ernstig had overtuigd van de waarheid zijner beginselen en stellingen, dan had hij een school gevormd, die nu - als geen der leden ooit derogeerde - 't zout der aarde kon zijn. Maar daarom moest alles zoo absoluut mogelijk worden opgevat. Het Christendom moest bij het woord worden genomen. Het gold hier zielen te redden: en wel elke ziel individueel. Men moest zich met geen omwegen of bijkomende omstandigheden bezig houden: men moest elke ziel onmiddellijk in aanraking en gemeenschap brengen met Jezus Christus, met God, dán de ziel tot boetedoening brengen, en eindelijk als priester namens God die ziel genezen. - Met een ontzettend gevoel der verantwoordelijkheid, die op hem rustte, wordt dat alles nu door Saint-Cyran in Port-Royal gedaan. La mère Angélique steunde hem bij dat werk met haar indrukwekkend gezag. Zij zorgde dat de bodem rein en vatbaar bleef om de

goede leer te doen opschieten. Het standpunt, waarvan hij uitging, was om altijd-door den indruk wakker te houden van Gods verschrikkelijkheid. ‘Dieu est terrible’: zoo sprak hij altijd. Jansenius zag in God vooral de waarheid: in de zeldzame oogenblikken van verpoozing, wanneer hij van zijn schrijftafel opgestaan in den tuin op en neerwandelde, hoorde men hem dikwijls met een diepen zucht en met de oogen naar den Hemel uitroepen: ‘O waarheid, waarheid!’ Francois de Sales kende God vooral als Liefde. als Nederigheid; Vincent de Paul roemde in de goedheid van God; Saint-Cyran was boven alles getrdffen door de Almacht, de ontzettende macht, de onmetelijkheid en oneindigheid van den Vader! De Eeuwigheid was hem het hoogste. Hij vergeleek God 't liefst met den Oceaan. Vandaar dat een gevoel van beving hem en haar aandeed, die voor 't eerst met hem in betrekking stond. Het Oud-Testamentische was de eerste indruk, dien men van hem ontving. Men hoort in zijn eerste woorden altijd het rollen van den donder. ‘Gedenkt te sterven!’ - zoo klinkt het tot Madame de Saint-Ange - ‘juist als gij in rust en gezondheid voortleeft. Men kan niet genoeg zich tot den dood voorbereiden, en de donderslagen vermijden, waarmede het grootste deel der Christenen in het Evangelie wordt bedreigd.’ Hij zag den invloed van den Booze overal: vooral waakte hij tegen den hoogmoed van den geest; een kind, dat al te onverzadelijk was om te weten en dit deed met het verlangen om vooruit te komen in de Kerk, verbood hij verder voort te studeeren. In het algemeen was de toestand der kinderen voor hem zoo angstig: de onschuld van den doop was zoo spoedig verloren en bijna nimmer te herwinnen. ‘Altijd, bij de kinderen vooral, moet men waken en de wacht houden als in een belegerde stad: de Booze zoekt overal en vooral door de opening der teedere harten van kinderen binnen te sluipen. Zij kunnen nog niet strijden: wij moeten dus voor hen kampen. Als de Heilige Geest de plaats niet vervult, komt de Booze haar innemen.’ Onze lezers bemerken reeds, hoe de barsche harde toon van het begin, die donder, over kan gaan in zoo aandoenlijke zachtheid. Inderdaad is dit het eigenaardige hij Saint Cyran. De zielen, eerst verpletterd door Gods Almacht, werden, als zij eens in den sfeer van het verhevene zijn gebracht, op elke wijze door hem verkwikt. Maar men moest weten, dat als men met God verkeerde, men in 't Heiligste der Heiligen vertoefde en een ge-

voel van beving moest dáár zijn. Het sacrement der boetedoening - niet zoo als de Kerk dat tot een blooten vorm had verlaagd, maar als een ernstige werkelijkheid - moest voorafgaan. Men moest zich zelf vernederen: gevoelen dat men geheel en al van God afhing: zich zelven in al zijn ellende beschouwen: dán eerst kon men genezen worden. Dan was de absolutie de eerste straal der Goddelijke Genade. - De plaats noch de gelegenheid laat toe, hierin den breede de leiding van Saint-Cyran met eene ziel, bijv. met die van Marie-Claire (Arnauld) uitéén te zetten. Zelden zal men iets krachtiger gelezen hebben dan die toespraken tot haar. Het gevoel van zondaar te zijn tegenover God, zal zelden sterker bij iemand zijn opgewekt. Zelfverbrijzeling: vernietiging van zijn eigen ik breken met den zoogenaamden natuurlijken mensch, dit was het begin waarop alles rustte: wanneer slechts de zelfvergoding kon worden veranderd in zelfopoffering, dan was reeds veel gewonnen. Bij hem komt alles daarop neder om in de diepste nederigheid zich te buigen voor God: nooit zich op een handeling te verhoovaardigen, maar altijd elke gedane zaak in God te verliezen. Op drie hoofdpunten wordt steeds de aandacht gevestigd: op den rijkdom der Christelijke armoede - en het is waarlijk soms of Saint Cyran hier de nietigheid onzer toekomstige geld- en industrie-tijden heeft vooruitgezien: op de Godheid van Christus - alsof hij reeds voorzag de richting der achttiende eeuw en haar idealiseering van den mensch, weldra haar vernedering van den Zoon des Menschen tot mensch: - en eindelijk op de Almacht van Gods vrije genade, die alles werkt. Dat laatste punt was natuurlijk het hoofdpunt en tevens de verbinding met Jansenius. Het is de groote eigenaardigheid van Port-Royal. Dat leerstuk, dat geheel en al zich vereenzelvigde met het leerstuk der voorbeschikking, zal wel altijd het diepe mysterie van het zedelijk Heelal blijven. Altijd zal het van ieders bijzonder karakter afhangen of hij de zedelijke vrijheid van den mensch dan wel het Albestuur van God het diepst zal gevoelen, en in zekeren zin zijn wij het eens met Bossuet, als hij de Jansenisten verwijt, dat zij juist datgene, wat aan alle anderen als de klip was toegeschenen, waarop het schip zou kunnen stranden, zonder eenige aarzeling als de haven zelve aanwezen, waar de reis zou moeten eindigen. Werkelijk hebben Saint-Cyran en Jansenius van die klip de haven zoeken te maken; maar kwalijk zou het ons voegen de stoutheid van dat denkbeeld te miskennen.

Zonderling is het tevens hoe zeer Saint-Cyran en zijn vriend hier op de Calvinisten beginnen te gelijken: niet op die half-lauwe protestanten onzer dagen, maar op de Calvinisten zooals zij in de tweede helft der zestiende eeuw optraden. Het Calvinisme toch - de hoogste ontwikkelingsvorm van het godsdienstig hervormd beginsel der 16^{e} eeuw - had in tegenstelling van de vreedzame, schielijk versteende Luthersche gezindheid, juist dat leerstuk der Genade en voorbeschikking, der verkiezing of der eeuwige verwerping aangegrepen, en had dat leerstuk in zijn niet zeer vreugdevollen geloofsijver verdedigd, nu eens met het woord, dan weder, en het liefst in ons Holland, met het zwaard en het musket: - en nu zouden de Hollandsche Calvinisten kunnen gaan zien, dat een deel der Catholieken op hun terrein poogde te staan. En inderdaad zou uit Saint-Cyran een Calvinist te houwen zijn, wanneer men maar tegelijkertijd wil erkennen, dat deze abt dadelijk beweren zou meer te wezen, en zich wel degelijk aan te sluiten aan de Catholieke hierarchie. In het aannemen der sacrementen en in de opvatting van het priesterschap, door God zelven onmiddellijk ingesteld, verschilde hij volkomen van alle hervormers.

De sombere levensopvatting van den Calvinist was anders Saint-Cyran zeer bepaald eigen. Waar vindt ge treffender woorden over de ellende van onzen toestand dan juist bij hem? Hoor bijv. dit verschrikkelijk beeld: ‘De goede gezindheid van haar ziel - zoo schrijft hij over de princesse de Gueméné - is als een vuurvonk, aangestoken op een ijskouden vloer, waarop de winden van alle kanten blazen’, - of hoor hem elders tot la mère Angélique spreken van ‘de lafheid der zwakken die erger zijn dan de boozen.’ - Of hoor hem eindelijk al nauwer en nauwer toesluiten de kringen der tot de zaligheid geroepenen: ‘wanneer ik naga dat de Christenen, om zóó te zeggen, slechts een handvol lieden zijn in vergelijking met alle andere menschen, die verspreid zijn onder de natiën dezer wereld; als ik bedenk, dat van deze Christenen een oneindig getal buiten de Kerk verloren gaat: en dat van dat kleine cijfer van menschen, die er binnen zijn getreden door Gods beschikking, er weinigen zijn die zich redden volgens het woord van Christus: en dat, behalve die herhaalde voorzegging, die het gros der Christenen raakt, er nog een ander, veel schrikkelijker woord is, dat de rijke lieden moet doen beven - dan .....’ Doch diezelfde man weet in die sombere duisternis dan tevens een

lichtstraal te doen schieten, weet in ééns een verheffing aan de ziel te geven, dat zij het goddelijke als het ware toevliegt: ‘Ween niet: ik wil van geen smart weten, die door de zinnen zich verspreidt. Bid tot God alleen: hef u op tot Hem!’ Hij was gewoon het Evangelie voor te lezen en daaraan al zijne opmerkingen toe te voegen. Zulk een studie geleek dan op een gebed. Zijn hoorders en hoorderessen waren als opgeheven. En dat alles werkte nu naast die zelfverbrijzeling een hooghartigheid, die op al de nietigheden van het leven deed neerzien. - Trouwens, wanneer men in het geheele leven dag en nacht als onder het Kruis staat en dat Kruis opvat als symbool van het hoogste offer en het hoogste doelwit, dan veranderen de evenredigheden dezer aarde; wat het grootste geleek wordt nu zoo klein, en men kan daarop zoo fier neêrzien.

En dien geest zocht nu Saint-Cyran in Port-Royal te vestigen. Was het wonder dat zijn vijanden - hij had er reeds zoo velen, - uit allerlei fragmenten, die zij hoorden of lazen, een nieuwe ketterij wisten samen te trekken. Zamet bleef voortdurend bij Richelieu zijn aanklachten herhalen; men wist dat Saint-Cyran de leer der Kerk omtrent den vrijen wil niet zoo gaaf aannam; en omtrent de Kerk zelve had men meenen te hooren, dat hij van haar deze omschrijving had gegeven, dat zij was de vereeniging van hen, die God dienen in het licht en in de belijdenis van het ware geloof en in de gemeenschap der ware Liefde. Hij had dus hier noch van den Paus, noch van de bisschoppen gesproken. Genoeg bewijzen waren er dus, dat in dat Port-Royal door Saint-Cyran afwijkende dwalingen werden geleerd. Voorts was hij zelf een vriend van den schrijver van den Mars Gallicus, waarin de Kardinaal zóó was aangevallen. Daarbij kwam, dat Saint-Cyran nogmaals beleefdelijk den Kardinaal geweigerd scheen te hebben om een bisdom aan te nemen, en dat daarentegen koning Lodewijk XIII een velleïteit van oppositie tegen Richelieu geput had uit een boek van pater Seguenot, wien men verdacht van met Saint-Cyran bevriend te zijn: kortom, allerlei redenen, groote en kleine, liepen te samen om den man, die te onafhankelijk was in den sfeer van Richelieu, te doen verwijderen. Opden 14^{den} Mei 1638, tegen twee uur des nachts, stond een officier van de wacht, met twee en twintig boogschutters vóór het huis waar Saint-Cyran toen woonde. Zij bezetteden alle toegangen en tegen zes uur openden zij de deur. Saint-Cyran was reeds aan den ar-

beid met zijn neef de Barcos. De officier liet hem het bevel des konings zien en voerde hem gevangen in het slot van Vincennes. Alles ging zoo snel en geheim, dat d'Andilly, bij toeval dien ochtend door het park van Vincennes gaande, eerst door 't ontmoeten van den stoet kennis kreeg van het gebeurde en het aan de vrienden kon mededeelen. Hij zou vijf jaren gevangen blijven. Richelieu gaf weldra beteekenis aan het feit dezer gevangenname, door aan zijn kamerheer (den lateren aartsbisschop de Péréfixe) te zeggen; ‘Beaumont, ik heb iets gedaan, waarover men veel zal spreken. Ik heb den abt de Saint-Cyran gevangen laten nemen. De geleerde en rijke lieden zullen er waarschijnlijk wat rumoer over maken. Hoe dat zij, ik heb de overtuiging een dienst aan de Kerk en aan den Staat bewezen te hebben. Men zou vrij wat ongelukken en wanorde hebben voorkomen, als als men dadelijk Luther en Calvijn had laten gevangen zetten, toen zij begonnen te dogmatiseeren.’ En nog sterker liet hij gevoelen hoe zeer hij Saint-Cyran een kracht achtte, toen hij aan den prins de Condé, die om de vrijlating van Saint-Cyran vroeg, toevoegde: ‘Weet gij wel over wien gij mij spreekt? die man is gevaarlijker dan zes legers.’ - De gerechtelijke ondervraging, die men Saint-Cyran liet ondergaan, betrof dan ook allerlei vermoedens omtrent Calvinisme, omtrent de leer der Genade en omtrent zijn meeningen over de Kerk en over het Concilie van Trente, en ondertusschen hield men hem gevangen. De eerste zes maanden was de gevangenschap zeer hard: hij was toen in den eigenlijken kerker opgesloten; later kon hij een kleine kamer of cel in het gebouw krijgen en een bediende houden.

En nu is het opmerkelijk, hoe Saint-Cyran uit de gevangenis toch de zielen, die in Port-Royal zich ééns aan hem overgeleverd hebben, blijft besturen en leiden. Het was nu zijn taak om te toonen, dat van het standpunt van het Kruis inderdaad de verandering zoo groot niet was. Gevangen of vrij: hij bleef dezelfde. Er waren Duitsche generaals in Vincennes, die in den laatsten oorlog gevangen waren genomen, o.a. de generaals von Ekenfort en von Wert: Saint-Cyran wist ze te stichten. Te sterker bleef Saint-Cyran slechts aan zijn opvatting der kerkleer hechten, nu in dat zelfde jaar 1638, waarin hij gevangen was genomen, zijn vriend Jansenius, de bisschop van Yperen, stierf. En met spanning zag hij uit naar het verschijnen van het boek, dat zijn vriend had nage-

laten en waaraan hij zijn gansche leven had gewerkt, een boek, dat bijna ontstaan was uit beider innige vriendschap, het werk ‘Augustinus.’ Dat boek verscheen in 1640, en al wat Saint-Cyran ooit had gedacht en bepeinsd, werd nu tevens in dat boek gevonden. De leer van den menschelijken vrijen wil was bepaald daarin vernietigd. Aan den zondenval was hier de ware beteekenis teruggegeven. Het was zoo duidelijk uitéengezet, dat de menschelijke wil, door de begeerte naar de aardsche dingen in banden gelegd, uit eigen kracht zich niet boven dien toestand kon verheffen, dat de Genade Gods hem daartoe moest ter hulp komen; de Genade, die dus niet dadelijk nog vergeving van zonden was, maar veeleer bevrijding der ziel van de banden der begeerten. En wat was die Genade nu anders - volgens Jansenius - dan het geestelijk genot, hetwelk de ziel aan die goddelijke zaken kreeg; door dat genot werd de wil verder bewogen om te volbrengen wat God bevolen had. Niet vrees voor straf, neen, liefde tot God, tot de eeuwige Waarheid, tot het idee der Waarheid, werkte dit alles. - Dat alles was ja zwaar en al te degelijk uitéengezet, maar voor wien slechts met aandacht deze betoogen volgen wilde, werden deze dorre begrippen levende gedachten en denkbeelden. - Saint-Cyran nu leefde dat alles mede. Zijn praktijk der penitentie was op al die begrippen gegrondvest; zijn leefregel was immers deze: ‘s'humilier, souffrir et dépendre de Dieu est toute la vie Chrétienne’, en hij vond dus kracht te over om uit zijn gevangenis nog sterker dan vroeger zijn bekeerings-arbeid voort te zetten. De jonge Arnauld werd door hem aangespoord het boek te schrijven, dat in 1643 uitkwam, en dat als het ware slechts verduidelijken moest wat Jansenius had geleerd, namelijk *la fréquente Communion*, en van rust was geen sprake.

Toen Richelieu stierf, in December 1642, scheen er geen reden meer om Saint-Cyran gevangen te houden. Hij kreeg dus den 6^{den} Februari 1643 zijn vrijheid weder. Weldra kon hij Port-Royal weder persoonlijk leiden. Hij hervatte geheel en al zijn oude leven van studie en van leiding der zielen. Hij besloot een boek te schrijven tegen het Calvinisme, om te laten zien, hoe, bij alle overeenkomst in de leer der vrije genade, de punten van verschil toch zeer groot waren. Wegens verdenking van Calvinisme was hij mede gevangen gehouden en hij zou toonen in hoeverre men in hem een

verdediger der ketterij kon vinden; trouwens in de drie sacramenten, in de penitentie, het avondmaal en de orde der priesterwijding, verschilt hij ten eenemale van de Protestanten. Hij wilde daaraan werken, doch reeds waren de Jesuïten hem weder gaan aanvallen wegens een korten cathechismus, dien hij had geschreven. Hij scheen niet meer met rust te kunnen worden gelaten. Hij gevoelde zich zwakker dan vroeger. Zijn einde naderde. Toch bleef hij werken. Stoïcijnsche natuur wilde hij staande sterven. En Zondag den II^{den} October 1643 stierf hij, 62 jaren oud. Hij had nog kunnen beleven, dat men den Paus (Urbanus VIII) reeds had weten te bewegen een begin van veroordeeling - Junij 1643 - tegen het boek van zijn vriend Jansenius te vellen, bij een bul, waarbij nog hoofdzakelijk Baïus, de voorganger van zijn vriend te Leuven, op nieuw werd gevonnisd; en men had hem toen deze trotsche woorden tegen de machthebbers der Kerk hooren uitspreken: ‘Het gaat te ver; we moeten hun plicht hun weder voorhouden.’ Woorden, waardoor hij waarlijk toonde, dat hij den strijd niet zou vermeden hebben. Doch nu zwegen zijn lippen voor altijd en Port-Royal kon zich slechts met zijn herinnering voeden.

Het was vooral de gave van Saint-Cyran geweest, om aan elk, die tot hem naderde en in zijn kring, met betrekking tot Port-Royal, wilde werken, de plaats aan te wijzen, den werkkring te geven, waarin hij voortaan zou blijven dienen. Saint-Cyran was zulk een goed hoofd en leider, omdat hij de verscheidenheid van geesten zoo begreep. Er is dan ook een schakeering van deugden en talenten in de groep die hem onmiddellijk omgeeft. Wij zullen trachten enkelen uit de naaste omgeving te teekenen, vooral degenen uit wier ontwikkeling tevens blijkt op welke wijze Saint-Cyran de zielen leidde. Wij kiezen daartoe uit Singlin, Le Maître, de Séricourt en Lancelot.

Singlin - hoewel één der meest invloedrijke figuren uit den kring van Port-Royal - is in de rij dier volgelingen van Saint-Cyran misschien de eenige, bij wien de persoonlijkheid bijna geheel opgaat in de positie die hem aangewezen wordt. Hij wordt in die sfeer de priester, de biechtvader, de zieleleider bij uitnemendheid. Hij was de man van wien Saint-Cyran het meest zeker was: zijn plaatsvervanger overal en vooral sinds de abt te Vincennes gevangen was gezet. Alle initiatief ontbreekt hem, maar hij heeft een vaste methode ontvangen, met

overtuiging aangenomen en die volgt hij. En nu wijkt hij nooit ter rechter- of ter linkerzijde in iets van die methode af. Wat Marie des Anges voor la mère Angélique was, dat werd Singlin voor Saint-Cyran. Zonderling schijnt die keuze van Saint-Cyran voor wien slechts op de oppervlakte der dingen let: Singlin toch was niet geleerd noch in gewone wetenschap, noch in theologie: waar zou hij ook de theologie opgedaan hebben? hij was in Parijs in 1617 geboren, en door zijn vader - een wijnkooper - in handelszaken opgevoed: in den lakenhandel was hij werkzaam, toen hij op zijn 22ste jaar als het ware een inwendige bekeering onderging en begreep anders voor zijn ziel te moeten zorgen. Hij ging naar Vincent de Paul, die hem den weg wees om priester te worden en hem spoedig latijn en iets meer liet leeren, en hem in één zijner hospitalen plaatste. Dáár leerde hij in 1637 Saint-Cyran kennen en begon zich aan hem met al zijn hart te hechten: een nieuwe omkeer van geest heeft plaats en Saint-Cyran verwijdert hem in de stilte van Port-Royal des Champs. Weldra roept hij hem tot zich om meer bepaald hem te helpen. - Want Saint-Cyran had opgemerkt, wat geheel éénige hoedanigheden Singlin's deel waren. Deze jonge man, eenigszins koud en gereserveerd van uiterlijk, zonder veel geleerdheid, had een gevoel van de roeping van priester zooals geen ander: als hij een kanselrede hield, kwam het zelfs niet bij hem op naar succès te vragen; het zeggen van ‘schoone gedachten’ als zoodanig was hem vreemd; hij sprak Gods woord, het aan God overlatend om de zondaren om hem heen daardoor te treffen; deze jonge man was zoo overtuigd van zijn eigen onwaardigheid, dat hij alleen door voortdurend zich in gemeenschap met God te weten, zijn heilig ambt kon blijven waarnemen: maar daarom had hij dan ook een gave van zielen te genezen, zooals weinigen: er was geen schaduw van lust bij hem om een zekere neiging te volgen; neen, hij volgde slechts een regel, die daarom zoo zeker was, omdat zij door God was gegeven. Hij werd dus de volkomen priester, die krachtens het hooge denkbeeld van zijn waardigheid de zielen leidt. Wel was het hem zelven een wonder, dat Saint-Cyran hem hiervoor uitkoos; aandoenlijk zijn de bladzijden, door een kroniekschrijver opgeteekend, waarin hij met al zijn macht aan Saint-Cyran verklaart, dat hij dat alles niet kan doen, dat hij niet spreken kan, dat hij te veel zondaar is; doch de ant-

woorden van Saint-Cyran op al die tegenwerpingen zijn even verheven en toonen met welk gezag die man wist te bevelen. En Singlin werd dan ook de man, dien Saint-Cyran bedoelde: de vertegenwoordiger der Kerk: de onwrikbare getuige en apostel. Hij zelf sprak het uit tot iemand, die iets hards van hem meende ondervonden te hebben: ‘Laat komen wie wil, ik zoek niemand: ik ben bereid mij te vernederen in al het overige; maar wat die essentieele zaken betreft, ben ik vast besloten onbuigzaam te zijn en hardnekkig, ja, zoo men wil singulier en zeer hoofdig.’ Hij werd nu uit den aard der zaak de leider van elke ziel individueel. Trouwens, Saint-Cyran had hem reeds gezegd hoe elke ziel een wereld op zich zelf is, en hoeveel holen in zulk een ziel zijn, waarin de gedachte als een vos zich weet te verschuilen, wanneer de priester daar staat om den zondaar te overtuigen en het dier uit die diepe verborgen hoeken en schuilplaatsen op te jagen. Sanglin's methode nu bij elke bekeering was gansch eenvoudig en bestond in twee regelen. De eerste was deze, dat men alle zaken, zelfs de beste en die men het meest begeert, met een zekere rijpheid van geest moet doen, die den prikkel van den zinnelijken mensch verdooft en den geest Gods tot zich trekt: vooral op al de lieden uit de groote wereld, die soms van die impulsies tot oogenblikkelijke bekeering hadden, paste hij zijn methode van weêrstand en van langzame worsteling toe; niets overijlds moest geschieden: - maar was nu na die opschorting de daad beslist, dan was het ten tweede de les van Sanglin om nooit terug te keeren, nimmer achterwaarts te zien. Tot in kleinigheden paste hij dat toe. Een pastoor te Parijs, die in rijkdom en weelde geleefd had, wordt door Singlin overreed om in een behoeftige plek te gaan als arme priester. Na zijn vertrek uit Parijs heeft zijn opvolger echter met het kerspel te Parijs enkele moeielijkheden. De vroegere pastoor vraagt nu slechts even terug te keeren om de zaak in orde te maken; maar het antwoord van Singlin is onverbiddelijk: neen. Trouwens, zelden is er iemand geweest, die zulk een gevoel heeft gehad van den nauwen weg, waarop de Christen zich voortbeweegt. En het was alsof het gevoel van zijn wandelen in de wegen van God hem soms vleugelen gaf. Hij sprak in 't begin niet bijster schoon; maar allengs - Angélique zegt, dat God het hem gaf om aan de zwakheid der menschen te gemoet te komen - begon hij op den kansel welsprekend te zijn. Van tijd tot tijd

wist hij in de preek zielen tot God te trekken: en zeer zeker, zoo naar die resultaten de redenaarsgave mocht worden beoordeeld, dan was Singlin een groot redenar: want het was onder één zijner preeken, dat Pascal aan God zich overgaf. En zóó wist deze man altijd den rang op te houden, dien Saint-Cyran hem eens had toevertrouwd. De anderen, Arnauld, Saci enz., leverden hem geleerde betoogen en uitleggingen, die hij in de preeken gebruikte, en diezelfde mannen zaten dan toch vol eerbied naar den priester te luisteren, die hun eigen geleerdheid gebruikte, maar die gebruikte als priester, wien de wetenschap onderworpen is. Hij was in zijn goeden tijd tocn aller rechter. Later, toen de tweede generatie in Port-Royal de overhand verkreeg, toen men meer ging disputeeren, toen *le bel-esprit* zich te veel in alles ging mengen, scheen hij niet meer dezelfde. Men vond zijn leering onvoldoende. Men verweet hem, dat hij zich wel zou willen onderwerpen en zou willen teekenen. De schuld lag niet bij hem; hij was trouw de priester gebleven. Hij, de strenge, koude man, stierf vol hartzeer over de wending der geesten midden in de vervolging, die hem noodzaakte in verkleedingen als van een arts uit te gaan, - den 17^{den} April 1664.

Was Sanglin eenigszins koud, bijna zonder eigenaardige trekken, des te grooter contrast vormde nu tegenover hem de tweede figuur, die wij willen schetsen: Le Maître. Welk een heroieke natuur! Zeker, zoolang de aarde nog zulke karakters oplevert, nog zulke dwazen naar de wereld doet geboren worden, is er nog niet te wanhopen aan de menschheid! Telkens als wij zijn leven weder overlezen, en dien rijkdom van gaven vereenigd zien met zoo volstrekte zelfopoffering, stroomt een weldadige zoele wind ons tegen, en ademen wij in een atmosfeer, die ons vergeten doet al die verdrietelijke dagelijksche ellende van het rondloopen in den molen der maatschappij. Hij was de oudste zoon van de eerste dochter van Antoine Arnauld, die met Le Maître was gehuwd. Het huwelijk was ongelukkig, en met vijfjongens trok de 26 jarige moeder in 1616 weder onder het ouderlijk dak. De zoons moesten werken en studeeren, en ziet, de oudste vorderde zoo uitnemend in de studie der rechten, dat hij, toen hij op zijn 2l^{ste} jaar advokaat werd, een model van welsprekendheid in Parijs begon te heeten. Daar was wel wat valsche smaak in die pleidooien, te weelderig gebruik van allerlei beelden, te veel pronk van cita-

ten, - de uitgave der pleidooien in 1656 had nooit moeten geschieden[1], - maar geplaatst in de lijst dier dagen, waren de redevoeringen van den jongen Le Maître het schoonst wat men toen in Parijs hoorde: en waar de kiesche matigheid, de fijne takt van bewijs, de half bedekte ironie soms te veel werden gemist, daar vergoedde de actie, het vuur van den redenaar die gebreken, en daverde de pleitzaal van de bulderende slagen van den overwinnenden advocaat. Hij kreeg een ongehoord succès en werd beroemd onder de eerste advokaten. De kanselier begon hem lief te krijgen, en hij kreeg reeds op zijn 28ste jaar een benoeming van staatsraad; hoogere betrekkingen in de magistratuur werden hem aangeboden, doch hij wilde blijven pleiten. Hij was nog geen dertig jaar; de wereld lachte hem toe: hij dacht te trouwen en een aardige briefwisseling van hem en zijn tante (la mère Agnes, toen abdis van het klooster du Tard bij Dyon) is over, waarin hij over een aanstaande bruid wil spreken, en zij dat bruidschap allegorisch op de Kerk toepast. Hoe het zij, hij ging mede op den stroom der wereld. Daar wordt hij geroepen in het hotel Pomponne, waar een andere tante, de echtgenoot van Arnauld d'Andilly, stervend ter neder ligt. Het was den 24sten Augustus 1637. De stervende vrouw was wereldsgezind, en Saint-Cyran bij haar gekomen, poogde haar op dien dag, bij het voorlezen der liturgie, toch nog het ge - voel van de naderende eeuwigheid te geven. De jonge advocaat stond daarbij, en zonderling troffen hem telkens en telkens die droevig verheven phrasen van den sterf-dienst. ‘Renova in ea quidquid terrena fragilitate corruptum est. - Laetifica, Domine, animam ejus in conspectu tuo - Miserere, Domine, gemituum..’ Hij kon het niet langer uithouden: de zieke vrouw had hij reeds den laatsten snik zien geven; het was nacht geworden; hij ging in den tuin en wandelde, verzonken in gedachten, de lange laan, beschenen door 't maanlicht, op en neder. Hij kwam eindelijk terug tot kalmte en rust: zijn besluit stond vast; hij zou zich aan den Heer van hemel en aarde overgeven. En dadelijk - hij was zoo vurig van gemoed - sprak hij zijn voornemen uit aan Saint-Cyran. Doch deze wilde hem beproeven of het niet een voorbijgaande opwelling des harten was, en een oogen-

1 De literatuur over Le Maître wordt reeds zoo groot. Wij denken bijv. aan Oscar de Vallée, Antoine Le Maître, et ses contemporains, 1856; aan Rapetti, Antoine Le Maître, 1857, en aan Sapey, Antoine Le Maitre, 1858

blikkelijke aandrift, en gebood hem nog eerst een maand te pleiten en dan terug te komen. Hij pleitte als gewoonlijk, doch putte alleen kracht uit den aanblik van den Crucifix die in de rechtszaal stond. Zijn mede-advocaten begonnen te bemerken, dat hij niet meer zoo opgewekt sprak: hij werd slaperig, zeiden zij; toen verzamelde hij nog eens al de hartstochtelijke geestkracht waarover zijn schitterend redenaarstalent te beschikken had; hij verpletterde voor het laatst zijn tegenstander Talon; hij overtrof zich zelven. - Hij zou nooit meer spreken, het was het offer dat hij aan God bracht.

En nu na een tweetal brieven geschreven te hebben, de één aan zijn vader, die in de wereld leefde, de ander aan den kanselier, die hem zoo vriendelijk had geholpen, waarin hij dien staatsambtenaar uiteenzette dat hij zich van de wereld afzonderde, niet om in de kerk waardigheden te gaan bekleeden, maar om zijn ziel rust te geven, - ging hij naar Saint-Cyran. En deze begreep wat hij wilde. Die wilde leeuw, die daar brieschend rondging, moest worden getemd. De abt wees hem geen plaats aan in de kerk; neen, hij zou blijven eenvoudig wie hij was: de Heer Le Maître; hij zou zijn *de boeteling* bij uitnemendheid; de kluizenaar; die al zijn hartstocht, al zijn heftigheid zou gebruiken, niet om predikatiën te houden, waartoe zijn talent hem zou verlokken; niet om de zaak van 't klooster te verdedigen tegen de vijanden van rondom; neen, die al zijn kracht moest besteden om zijn eigen geest te kruisigen voor God, den natuurlijken mensch te dooden, opdat de geestelijke kon geboren worden. En hij nam het bevel zonder eenige tegenkanting aan.

Welk een dwaas, zoo riep de wereld van die dagen: welk een verlies ven zooveel talent, alleen gebruikt tot boetedoening, zoo roepen nog de nakomelingen. Maar hij ging zoo vergenoegd, zoo zalig nu zijn weg, bij het bezit van zijn zielevrede. Wel had hij soms een geweldigen strijd. Wij zijn bij hem dikwijls in de atmosfeer van een storm, van een heilig onweder. Men moest hem telkens weerhouden wegens te grooten ijver: de knellende hand van den directeur kon hem niet loslaten. Hij blijft de boeteling *à feu et à sang*. Maar al die kleine tusschenpoozen bewijzen slechts hoe goed Saint-Cyran had gezien, toen hij hem niet toeliet meer in de wereld te gaan, toen hij voor de gestadigheid van zijn inspanning vreesde. Er waren oogenblikken waarin de leeuw toch wakker werd. Zoo herinneren

wij ons zijn tegenstreven, als hij zich moet onderwerpen aan de leiding van een priester, die ditmaal zijn eigen jongere broeder is; maar na een oogenblik van storm onderwerpt hij zich. Hij die zelf zoo geweldig moest strijden en kampen, kreeg nu de kinderen te onderwijzen. En aandoenlijk was het te zien, hoe hij zijn welsprekendheid gebruikte om de kleine kinderen de schoonheden van enkele dichters en redenaars te doen waardeeren; die moeite is misschien niet geheel onbeloond gebleven, want een dier jonge scholieren was de kleine Racine. Hij stierf in 1658.

Welk een leven! Gij zegt, het leverde toch geen vruchten op dan voor hem zelven. En ik zeg u, dat al die pleidooijen die hij ten voordeele van anderen heette te maken, al lang als stof vergeten zou zijn, indien niet zijn lichtende boetedoening maakte dat ieder oogenblik edele geesten zich sterkten aan zijn kamp en aan zijn triomf, en dan uit nieuwsgierigheid ook eens zagen naar dat aardsche werk der pleidooien, die het leven vervullen der practische mannen van zaken.

Le Maître is de eerste der zoogenaamde Heeren ‘Solitaires’ die zich geheel aan Port-Royal wijdden. Hij woonde eerst in Parijs, in een klein vertrek aan het klooster bijgebouwd, en later met de overigen in het Port-Royal der vallei. Bij hem voegde zich ook als kluizenaar zeer spoedig zijne jongere broeder, de Séricourt. Deze, in 1611 geboren, was in krijgsdienst gegaan en diende als officier, toen in 1635 de vesting Philisbourg door de Duitschers werd belegerd. De vesting werd ingenomen en hij met de overige hoofdofficieren gevangen weggebracht in Esslingen. Hij wist echter te ontsnappen en naar Venetië te ontkomen, en zoo kwam hij op het einde van 1636 te Parijs. Hij was een dapper en zeer beminnelijk militair geweest, zeer geliefd bij zijn vrienden en in zijn stand. Doch de wonderdadige ontkoming had hem tot nadenken gebracht - het zat in de familie - en bij zijne moeder terugkomende en het voorbeeld van zijn broeder Le Maître ziende, ging ook hij naar Saint-Cyran en wijdde hij zich den Heer toe. Hij was de eerste der militairen, vieux routiers, die wij weldra naar de vallei hun stappen zullen zien richten, en hun degen aan den voet van het kruis zien breken. Zij verwisselen den krijg tegen den vijand van Frankrijk slechts met den krijg tegen de zinnelijke natuur. De Séricourt was een zeer zachte en ridderlijke figuur: hij ook meende nimmer genoeg gedaan te hebben, en niet zonder wee-

moed zien wij hem na zoo vele jaren afzondering zich zelven steeds verder oefenen, een nog meer verborgen cel opzoeken en zich op het laatst zelfs het bijzijn van zijn broeder ontzeggen, omdat zijn innige liefde voor dien broeder hem misschien aftrok van het goddelijke. Wij zouden haast het hoofd schudden, indien niet Silvestre de Sacy (in zijn Variétés Litteraires, Ed. 1858, vol. II, p. 343) ons waarschuwde, en op de vraag of hier ook overdrijving schuilt, had geantwoord: ‘Neen, volstrekt niet. Hij was slechts een weinig dieper in zijn ziel neergedaald, en had daar dezelfde natuur teruggevonden die hij had gemeend te vernietigen.’ Hij werd even als de zachte zuster Marie-Claire (Arnauld) dikwijls gebruikt om met zijn keurig handschrift, de papieren, mémoires en relaties van Port-Royal over te schrijven.

Den veel beroemderen derden broeder van Le Maître, namelijk de Saci, vermelden wij hier niet; weldra zullen wij hem gaan opzoeken; doch als van zelf komt ons hier te gemoet de overigens zoo bescheiden en bedeesde Lancelot.

Goede en naieve Lancelot! Hoe hebben wij in uw twee deelen Mémoires zitten bladeren, en ons verkwikt aan den eigenaardigen geur van een onschuld als maar zelden ons meer treft. Hier is een eenvoudigheid des harten, een reinheid van wandel en tegelijk een warmte van gemoed, die verfrisschend is als een lentemorgen met haar dauw op de bloemen, met haar licht gezang der vogelen. Hij is de jonge klerk - zooals de middeleeuwen hem teekenden - die in zijn nederige rol volkomen gelukkig is, tot wien de natuur in alle talen spreekt, en die slechts één behoefte heeft: te bewonderen den man die als hij zijn hoofd en leider erkent. Er zijn van die volgende, van die meêgaande karakters, die het reeds een veel te groote aanmatiging zouden rekenen, overal ‘de tweede’ te zijn: zij willen nog veel meer ter zijde staan en wachten en toeven totdat zij aangesproken worden, totdat hun beurt komt. Waarlijk zij weten niet welk een lichtstraal later op hun gestalte zal vallen! Tot dezulken behoorde Claude Lancelot. Hij was in 1615 te Parijs van fatsoenlijke lieden geboren, en reeds op zijn twaalfde jaar in het toen vermaarde seminarie Saint-Nicolas de Chardonneret geplaatst. Het was de bekende Bourdoise (ook één van die mannen die als Vincent de Paul en Bérulle de kerk van Frankrijk na de ‘troebelen’ der Ligue weder zochten te bevestigen en op te kweeken), die

deze school had opgericht, waarin jonge geestelijken zouden worden opgevoed, om te-zamen in tucht en orde te leven. Reeds vroeg droeg Lancelot de soutane en onderging hij de tonsuur. Het was echter een veelszins uiterlijke vorming, ten minste wij lezen, dat hij op zijn 20ste jaar nog niet het Nieuwe Testament, het Evangelie, in handen had gehad. De oefening der devotie scheen het hoogste. Doch daar was in Lancelot een stem wakker, die hem zeide, dat zulks niet genoeg was. Hij zocht naar iemand, dien hij vergelijken mocht met één der kerkvaders, die voor het geestelijk leven kernachtig en degelijk voedsel geven; iemand, die het niet in het uiterlijke, maar in het inwendige vond. En in dien wachtenden toestand, in dat starend zoeken, zien wij hem al die eerste jaren van zijn leven. Daar spreekt een vriend hem van Saint-Cyran, en in zijn hart werd dadelijk - als getroffen door een pijl - het besluit vastgesteld, dat hij dien Saint-Cyran *moest* volgen. Hij had hem eens gezien, toen de abt de inrichting van Bourdoise bezocht; maar hij durfde zelf niet naar hem toe gaan. De vriend (Eerrand) doet het wel, en Lancelot verkwikt zich den eersten tijd slechts aan de verhalen van dien vriend over zijn ideaal. Hij bewondert hem in de verte. Toen, het was Augustus 1637, en hij was twee en twintig jaren geworden, waagde hij het voor hem zoo stoute stuk en ging hij tot Saint-Cyran. De anders zoo harde en stroeve man zag dadelijk welk een onbedorven rein gemoed daar voor hem stond. Hij beproefde hem nog eerst een korte wijl en liet hem nog wat wachten. Doch toen hij nu Lancelot zoo bitter zag weenen, en hij van hem hoorde, hoe een zuster van hem voor drie dagen geestelijke geworden was; hoe hij die plechtigheid had bijgewoond en nu zoo bitter bedroefd was over zijn eigen zielstoestand in vergelijking met die der zuster, - toen aarzelde Saint-Cyran niet langer, nam hem uit het gesticht Saint-Nicolas, en als klerk (niet geheel solitaire, niet geheel priester) nam hij hem tot zich in den kring van Port-Royal. Hij woonde eerst een poos bij Le Maître, toen ging hij ook naar de vallei, en werd de meester bij uitnemendheid daar in het klooster. Wij zullen later de boeken (Methodes en Grammaires) vermelden, waar door hij werkelijk op de vorming der fransche taal en literatuur invloed heeft uitgeoefend. Wij teekenen nu alleen zijn figuur. Hij had (Saint-Cyran zag dat dadelijk) niet noodig al die boetedoeningen der anderen; neen, hij kon stil voort-

werken; was hij 't niet, die Saint-Cyran raadpleegde overiets, dat hem een oogenblik bang maakte, en wel over dit, dat hij steeds glimlachte en lachte en dat hij het niet helpen kon, omdat hij zoo gelukkig was. De sombere Saint-Cyran stelde hem gerust; hij *mocht* lachen.

En zoo verlaten wij thans deze groep (waartoe wij nog veel anderen zouden kunnen brengen) van hen die onmiddellijk Saint-Cyran omgaven. Zij houden zich allen vast aan elkander en blijven goed te-zamen. Zij krijgen allen door de zeer verheven roeping die zij volgen, een eigen stempel, een vast merk. Zij voegen zoo volmaakt in de organisatie van het geheele klooster. Het zal later voorkomen, dat de aartsbisschop van Parijs aan het klooster andere hoofden, andere superieuren geeft en waarlijk niet van de minste soort. Doch deze kunnen dan tot elkander deze woorden zeggen: ‘Ziet gij, Mijnheer de Saint-Benoit - zoo sprak de Harlai tot hem - gij en ik zijn tegenwoordig de superieuren van Port-Royal; maar wij zijn in de oogen dezer zusters slechts idolen, slechts namaaksel. Zij hebben slechts achting voor hun “Heeren,” ze zien niet anders dan die “Heeren.”’ En zoo was het: het ernstige, ingetogen, voorzichtige karakter, dat al die Heeren kregen, uitdrukking van een zeer onderscheiden en vast omschreven Christendom, teekende dadelijk al de leden van deze groep. Zij hebben daarbij allen - zoo het niet onvoegzaam is dat woord hier te bezigen - iets zeer gedistingeerds. Zij zijn van meening dat het Christendom zeer hoog staat, en dat daartoe al het onedele en zinnelijke moet worden opgeheven. Zij zijn met één woord, in hun opvatting, aristocraten.

H.P.G. QUACK.

(*Wordt vervolgd*).

Slechte manieren in de letterkunde.

‘De Waarheid in zake B.C.J. Mosselmans’. Openlijk schrijven aan M.D. Graaf van Limburg Stirum, door Dr. J. van Vloten.

Niets is zoo gevaarlijk voor een onervaren schrijver, als een theorie. Zoo hij poogt consequent te schijnen, legt hij zijn vrijheid aan banden, en zoo hij van zijn theorie afwijkt, maakt hij een vervelende verklaring onontbeerlijk.

In het vorige nummer van ‘de Gids’ heb ik mijn innige overtuiging uitgesproken, dat de waardeering der schoone en heerlijke eigenschappen van een schrijver nuttiger en moeilijker werk is dan de critiek zijner fouten en zwakheden.

Daar ik in dit nummer niettemin uitsluitend op de weerzinwekkende fouten van een Nederlandsch-schrijver de aandacht wensch te vestigen, zou ik mijn theorie in slechten reuk brengen zoo ik geen opheldering gaf

De zwakke zijde van mijn theorie is, dat zij niet met opzicht tot elken schrijver gevolgd kan worden. De fouten en tekortkomingen van dichters en schrijvers, die tot het verleden behooren, kan men veilig op den achtergrond laten, mits men ze slechts aanduidt, daar het leerzamer en opwekkender is de aandacht te vestigen op hunne voortreffelijkheden, dan op de vlekken die hun werk ontsieren, vooral wanneer ze in het oog springen. Doch tijdgenooten, die zich aan ergerlijke overtredingen, van welken aard ook, schuldig maken, moeten niet ontzien worden. Zoo men alleen prees en bewonderde, zou men zich zekere laffe, zoetsappige toegeeflijkheid kunnen aanwennen, welke even nadeelig voor den criticus als voor de schrijvers en het publiek zou zijn. Bewonderingszucht ‘quandmême’ zou die fijngevoeligheid der critiek verstompen, welke

haar in staat stelt het schoone als het ware instinctmatig te waardeeren, doch die haar ook even levendig pijn doet gevoelen door hetgeen leelijk en slecht is.

En nu redeneer ik kalm over mijn theorie als of zulke toegeeflijkheid en bewondering met voorbedachten rade altijd mogelijk waren; alsof het bloed ons niet soms kookt van verontwaardiging wanneer we een schrijver de geheele letterkunde zien onteeren door een schandelijke manier van schrijven; als of niet soms diezelfde hartstocht, welke onze geestdrift ontvlamt voor hetgeen schoon en verheven is, ook onzen toorn opwekt tegen hetgeen ons hart, ons schoonheidsgevoel wondt!

> Sur quelque préférence une estime se fonde,
> Et c'est n'estimer rien qu'estimer tout le monde.

Het is daarom, dat ik heden juist het tegenovergestelde wensch te doen van hetgeen ik de vorige maand deed. Ik wil de aandacht vestigen op de slechte manieren, van welke Dr. J. van Vloten in de letterkunde het noodlottige voorbeeld geeft, en daartoe zal ik al het licht doen vallen op zijn merkwaardige wijze van polemiek voeren en critiseeren.

Men zal wellicht opmerken: ‘Hoe durft gij, die optreedt als verdediger der goede manieren in de letterkunde, de les lezen aan een geleerde van naam, die bijna tweemaal zoo oud is als gij, en wiens verdiensten ge ten eenemale onberekend zijt te waardeeren?’

Op dit bezwaar, waarvan ik de kracht gevoel, antwoord ik dit. Ik weet, dat volgens de meening zijner vrienden, Dr. van Vloten een miskend genie is, een geleerde, die mannen als prof. de Vries en prof. Robert Fruin om zijn vinger kan winden. Zijn eigenaardige manier van zich uit te drukken en anderen te bejegenen moet door de vingers worden gezien, omdat zijn geniale geest verbitterd is door al de miskenning, die hem te beurt is gevallen.

Naar mijne meening nu mist de heer van Vloten - aangenomen dat hij de vermoorde onnoozelheid is, waarvoor men hem uitgeeft, - nog ten eenenmale het recht om zijn miskenning op het publiek te wreken door straattaal burgerrecht te geven in de letterkunde, en scheldwoorden te gebruiken als eenig sieraad van zijn eentonigen stijl. Mij ontbreekt de kennis om over zijn geleerdheid een oordeel te vellen, doch wan-

neer ik aanneem, dat hij als geschiedschrijver en taalkundige ver boven den lof van een leek als ik verheven staat, dan blijft mij toch het recht over om hem als journalist, letterkundige en stilist te critiseeren. Ik spreek slechts den wensch uit, dat een zijner bevoegde bewonderaars de pen opvatte om zijne verdiensten als geleerde te doen waardeeren, en bepaal mij tot den schrijver die een betreurenswaardig voorbeeld geeft van onwaardige polemiek, door elk, met wien hij het oneens is, door de grofste persoonlijkheden te beleedigen, en op de ruwste, ongevoeligste wijze te brutaliseeren.

Dit is geen onpartijdige wijze om een schrijver te behandelen; zeker niet, doch ze is billijk genoeg wanneer ik mij onbevoegd verklaar den veelzijdigen wijsgeer, historicus, taalgeleerde, journalist, letterkundige Dr. J. van Vloten in zijn geheel te overzien. Het is waar, dat men niets goed kent voor men het van alle zijden aanschouwd heeft, van verre zoowel als van nabij - tot men op genoegzamen afstand gestaan heeft om het voorwerp in zijn geheel te overzien en het te vergelijken met andere voorwerpen van dezelfde soort. De wetten der perspectief toch leeren welke wijzigingen het uiterlijk der voorwerpen ondergaat door verandering in de houding van den toeschouwer.

Welnu, ik heb in deze schets de regelen der perspectief niet in aanmerking kunnen nemen; ik verzuim den heer van Vloten als geschiedschrijver en taalkundige te waardeeren, en waarschuw dus den lezer vooruit, dat dit geen onpartijdige, verdraagzame studie is.

In mijn jeugd heb ik op de kinderkamer eens een verschrikkelijk verhaal gehoord. Men vertelde mij hoe een dief, die zou worden opgehangen, verzocht, toen hij aan den voet van de galg stond, om afscheid te mogen nemen van zijn oude kindermeid. Zijn verzoek werd hem toegestaan. De oude best kwam aanstrompelen. De dief sloeg zijn beide armen om haar hals, ten einde... om haar te omhelzen?... neen - hij beet haar het oor af, zeggende dat haar verzuim om hem te straffen toen hij in zijn jeugd snoepte en stal, hem nu aan de galg had gebracht.

Toen Dr. van Vloten wegens laster te recht moest staan, zou hij niet geheel verkeerd hebben gehandeld indien hij die oude

kindermeid - de letterkundige critiek in Nederland - op dezelfde wijze had omhelsd. Het is haar verzuim, om den voortvarenden, ondeugenden, jongen letterkundige op de vingers te tikken, toen hij - in eens alles willende hervormen - rechts en links schoppen en oorveegen uitdeelde, hetgeen hem ten laatste voor den strafrechter bracht.

Ik wil thans die onaangename geschiedenis van het geding tusschen de heeren Mosselmans en Van Vloten niet uitvoerig behandelen, doch merk alleen op, dat ook de heer Mosselmans reden van toorn heeft tegen de critici van Nederland.

Naar mijne meening heeft de heer Mosselmans zijn goede zaak bedorven door haar voor den strafrechter te brengen; zij behoorde geheel op het gebied van de letterkundige politie tehuis. Nu heeft echter de beleedigde partij in deze volmaakt gelijk zoo zij beweert, dat er zulk een politie in Nederland niet bestaat. Men kan hier beroofd, belasterd en vermoord worden, zonder dat er een haan naar kraait in dag-week- of maandschriften.

Indien Busken Huet indertijd den heer Van Vloten eens openlijk onder handen had genomen, indien de ‘Spectator’ hem niet altijd gespaard had, zou hij reeds jaren geleden zijn aangemaand niet de letterkunde te onteeren door, op zijn eigenaardige manier, de uitstekendste mannen van Nederland aan te vallen.

Er bestaan lieden, die er over klagen, dat hier in het land te veel gecritiseerd wordt. Het feit is, dat er niet half genoeg gecritiseerd wordt.

De meeste schrijvers worden geïgnoreerd of besproken in een lauw water-en-melkartikeltje, dat lof noch blaam verkondigt en hen op geen dier fouten opmerkzaam maakt, welke het voor hen toch zoo belangrijk is te weten te komen. Naar aanleiding van het rechtsgeding tegen Dr. J. van Vloten is het nuttig hierop de aandacht te vestigen. Laat ons elkander toch ronduit de waarheid zeggen: laat de een den ander zonder veel omwegen opmerkzaam maken op zijn fouten, en prijzen voor het goede dat hem onderscheidt.

Doch zorgen wij er tevens voor, dat onze rondheid niet in ruwheid ontaarde, dat onze oprechtheid geen brutaliteit, onze moed geen onbeschaamdheid worde. Dit is het groote struikelblok, dat Dr. van Vloten heeft doen vallen. Hij heeft zich

langzamerhand zulk een slechte gewoonte eigen gemaakt van schelden en schimpen, dat hij, naar ik geloof, op het laatst zelf niet meer weet hoe onverdragelijk beleedigend, hoe woest en ruw hij is. Hierdoor heeft ieder, die de vaderlandsche letteren lief heeft, de vernedering moeten ondergaan van een bekwaam geleerde en letterkundige wegens laster te zien veroordeelen. ‘Zijn dat nu de goede manieren en het eergevoel, welke aestletische ontwikkeling, welke studie van letteren, geschiedenis en wijsbegeerte mededeelen?’ schimpten Jan Rap en zijn maat, - en er viel niet veel op te antwoorden.

‘Wanneer een zaak eenmaal voor de strafpolitie gebracht is, moet de letterkundige politie zwijgen, daar het beneden haar zou wezen zich in een advocatentwist te mengen,’ hoor ik deze of gene opmerken. Hier is veel van aan, doch in dit bijzonder geval is de zaak te gewichtig om haar onopgemerkt te laten voorbijgaan. Ze brengt ons toch in herinnering, dat, tot het behoud der drukpersvrijheid, goede manieren in letterkunde en journalistiek onontbeerlijk zijn. Hier en daar begint men zich Dr. van Vloten's ruwe wijze van spreken reeds eigen te maken, en zoo we niet willen hebben, dat bij ons de pers gehaat worde, gelijk zij dat in Amerika is, moet men er bij tijds voor zorgen, dat zij fatsoenlijk blijye. Journalisten en letterkundigen moeten zich aan zekere wetten houden, welke, schoon ongeschreven, even goed verstaan worden als de eveneens ongeschreven wetten, die ons gedrag in gezelschappen regelen. Zoo men de vrijheid behouden wil, moet zij beperkt worden door eerbied zoowel voor de gevoelens als voor de rechten van anderen. Men bezit het recht van critiek uit te oefenen, maar men mist het recht om te beleedigen, om grove persoonlijkheden uit te bulderen.

De periodieke pers is een groote macht in den staat; ze is in de staatkundige wereld te gelijk de minst verantwoordelijke en minst misbruikte macht. Men noemt haar wel eens ‘*le quatrième état*’ en niet ten onrechte. Ze levert dagelijksche lectuur aan duizenden, en is de uitsluitende lectuur van honderdduizenden. Niet alleen deelt ze aan het publiek al het nieuws mede, doch ze levert tevens denkbeelden en meeningen betreffende dit nieuws; niet alleen de grondstoffen voor onze conclusies, maar de conclusies zelve. Ze onderzoekt, denkt na, besluit voor ons.

Dagbladen, weekbladen en maandschriften zijn onontbeerlijk

in een land, dat door de vertegenwoordigers van het volk geregeerd wordt. De pers is de zekerste waarborg voor staatkundige en burgerlijke vrijheid in een land, waar de burgers deelgenooten zijn van de regeering en geen lijdelijke onderdanen van een overmachtigen staat.

Door de pers wordt het volk in staat gesteld te oordeelen over al hetgeen dagelijks voorvalt; hetgeen hoogst noodig is, zoo het de regeering wil controleeren, wil prikkelen, wil waardeeren. De dagbladen en maandschriften maken een onmisbaar deel uit van de volksvertegenwoordiging. Zij alleen doen de stem van minderheden hooren. Zij geven een uiting aan honderde bezwaren, zij doen duizende vragen, opperen ontelbare verbeteringen, die in de Tweede Kamer, welke trouwens niet altijd bijeen is, nooit zouden gevraagd of geopperd worden. Ze is de tolk van een tal van ingezetenen, die verdrukt of geplaagd worden, en is een betere en zeker goedkoopere waarborg tegen onrechtvaardigheid dan eenige andere instelling.

Vrijheid van drukpers geeft aan journalisten en schrijvers een ontzettende macht; ze geeft heerlijke rechten, doch legt daarentegen ook ernstige plichten op. Juist omdat ze de minst verantwoordelijke macht is in den staat, moet iedere journalist, die te recht fier is op zijn schoon en nuttig beroep, doordrongen zijn van het besef der groote verantwoordelijkheid, welke hij op zich neemt.

De macht der pers in Nederland is zeker niet grooter dan ze verdient. Ze houdt haar eer over het algemeen onbesmet, en ik durf beweren, dat onze groote dagbladen in Nederland een schittende uitzondering maken te midden van al de dagbladen van het vasteland van Europa, door hun onomkoopbaarheid en door den ernst en de degelijkheid - soms wel wat al te zwaar en deftig - waarmede de meeste zaken behandeld en bestudeerd worden. De schrijvers der periodieke pers zijn soms even onbillijk als leden van de Tweede Kamer - wie zal het ontkennen? Soms kost het hun groote moeite de deugden hunner tegenstanders te erkennen, vaak oordeelen ze te haastig, dikwijls benevelt partijdigheid hun oordeel. De liefde, die, geen kwaad denkt en een menigte zonden bedekt, is hun veelal vreemd, doch niettegenstaande deze fouten en zwakheden, beweer ik dat de onafhankelijkheid en eerlijkheid van verreweg de meeste Nederlandsche journalisten boven alle bedenking staan, en een gunstige getuigenis afleggen van het nationaal karakter.

Welnu, op de handhaving dezer goede eigenschappen komt het aan. Eerlijkheid en goede manieren zijn onontbeerlijk zoo we de drukpersvrijheid ongeschonden willen behouden als het palladium onzer burgerreclten. Ruwe, grove persoonlijkheden, beleedigende scheldnamen als die, welke Dr. van Vloten gebruikt, moeten geweerd worden, als eenschande en een gevaar voor onze pers. Ieder weet op welke wijze Dr. J. van Vloten den heer Mosselmans herhaaldelijk beleedigd heeft. Ik wil niet onderzoeken of het laster dan wel uitsluitend hoon was, waartoe hij zich verlaagd heeft. Nemen wij aan dat het slechts hoon was. Voor laster toch hoeden schrijvers zich wel uit den aard der zaak, omdat de wet dien met gepaste gestrengheid straft, doch bijna straffeloos kan men een ander hoonen, en daarom is dit in mijn oog de lafhartigste misdaad, waaraan een journalist zich kan schuldig maken. Er zijn tijden geweest, dat scheldwoorden op zijn best beleedigend geacht werden. Zelfs Dr. J. van Vloten zou zich wellicht schamen al de scheldwoorden te gebruiken, die Cicero zijn tegenstanders naar het hoofd wierp. Doch in ons land is het volk in alle standen der maatschappij bijzonder gevoelig voor een scheldwoord. Nog niet lang geleden nam ieder, die door een scheldwoord beleedigd werd, zelf de wet in handen; zijn eer dwong hem zijn beleediger uit te dagen. Die gewoonte is gelukkig uitgesleten en helden van het soort van Dr. J. van Vloten kunnen nu beleedigen en schelden zonder gevaar te loopen van even na zonsopgang op het natte gras van een afgelegen plekje verantwoording te moeten geven voor den mond van een geladen pistool. In Engeland, waar die barbaarsche gewoonte eveneens is verdwenen, is zij gedeeltelijk vervangen door het oude vuistrecht. Zoo men iemand daar persoonlijk een beleediging toevoegt, loopt men groote kans *to be knocked down*, en zoo men iemand in geschriften of door zijn gedrag beleedigt, steekt de beleedigde vaak een hondenzweep in zijn zak, die hij, bij de eerste de beste gelegenheid dat hij zijn beleediger in het openbaar ontmoet, hem met bezieling over de schouders legt. In de Engelsche romans maken de helden steeds een ruim gebruik van de *horse-whip*, en al de vrouwen van Engeland juichten en klapten in de handen toen Crosbie van John Eames een blauw oog kreeg. Nu zijn er weinig gebruiken zoo belachelijk en verkeerd als dit. Het nut van dit middel hangt af niet van de rechtvaardigheid der zaak, doch van de meerdere of mindere

kracht der partijen. Het is toch een zeer twijfelachtig herstel van eer zoo men tegen den grond geslagen wordt in plaats van den lasteraar dit lot te doen ondergaan, en onze wraak is niet zeer volkomen zoo de hondenzweep ons uit de hand gerukt wordt en onze rug dan kennis maakt met ons dus snood misbruikt eigendom.

Men herinnert zich wat Nicholas Nickleby dienaangaande opmerkte. Een broeder-acteur had hem beleedigd, in de hoop van aandacht te trekken zoo Nickleby vrees had getoond. ‘It's a clever idea, really,’ zeide de heer Folair, een andere acteur, de zaak besprekende. ‘If you had shown the white feather, and let him pull your nose, he'd have got it in the paper; if you had sworn the peace against him, it would have been in the paper too, and he'd have been just as much talked about as you - don't you see?’ - ‘Oh certainly, rejoined Nicholas, but suppose I were to turn the tables and pull *his* nose, what then? Would that make his fortune?’

‘WThy, I don't think it, replied Mr. Falair, scratching his head, because there wouldn't be any romance about it, and he wouldn't be favourably known.’

Nicholas Nickleby heeft volkomen gelijk; laat ons degens en pistolen, liet vuistrecht en de hondenzweep zooveel mogelijk ongebruikt laten om onze geschonden eer te wreken. Behalve dat mannen als prof. de Vries en prof. Fruin, die geen van beiden reuzen zijn, geen herstel van eer zonden kunnen krijgen van de als kruiers en sjouwerlieden gevormde bandieten der letterkunde, is er nog een andere overweging, die ons afkeerig maakt van dergelijk physiek heldenvertoon. In Frankrijk heeft men meer dagbladen dan elders, wier beminnelijke specialiteit het is te beleedigen, te hoonen en te lasteren, en juist in Frankrijk duëlleeren de journalisten, en heeft men *spadassins*, die aan een groote vaardigheid met den degen het recht ontleenen om bijna even erge taal te gebruiken als Dr. J. van Vloten met zulk een belanglooze vrijgevigheid bezigt.

Hoe in het Westen van Amerika, waar journalisten, met knuppels en revolvers gewapend, uit wandelen gaan, de toon der dagbladpers is, weet iedereen.

De moraal hiervan is dat journalisten, geholpen door alle fatsoenlijke lieden van het land, een zekere etiquette van kracht moeten verklaren, waardoor iedere schrijver, die beleedigt, hoont en scheldt, door ostracisme gestraft wordt, door verbanning uit

alle eervolle gezelschappen, door de onverholen minachting van schrijvers en publiek.

De opmerking, welke het ‘Dagblad van 's-Gravenhage’ maakte naar aanleiding van het lasterproces tegen Dr. J. van Vloten, was in zooverre volkomen juist, dat taal als die, welke Dr. J. van Vloten gebruikt, de drukpersvrijheid in gevaar brengt.

De over het algemeen zeer onschuldige guiterijen van Uilenspiegel, waarin geen zweem van kwaadaardigheid te onderkennen, is, en die ons week aan week amuseeren, zouden onmogelijk worden gemaakt, indien de uitspattingen van den heer van Vloten, in niet-komieke dagbladen en maandschriften, het publiek ten laatste zoo begonnen te ergeren, dat het een wet eischte, waarbij aan de dagbladen het bespreken van personen ten eenenmale verboden werd. Het publiek kan op den duur niet verdragen straffeloos beleedigd te worden. En het publiek heeft gelijk ook. Een instinct van zelfverdediging heeft veel te doen met onze bezorgdheid, dat onze goede naam niet beklad worde. Alles wat den kring verkleint, waaruit onze mogelijke vrienden en welwillende kennissen getrokken kunnen worden, is een daad, welke onze persoonlijke belangen raakt.

De vrienden der vele verdienstelijke mannen, die door Dr. J. van Vloten beleedigd zijn, zullen door al het schimpen en schelden van den redacteur van den ‘Levensbode’ van hen niet vervreemd zijn geworden, doch op een groot aantal menschen blijft dat getier niet zonder invloed.

Nergens in de wereld zijn de menschen zoo hardhuidig en ongevoelig, dat ze de scheldwoorden van Dr. J. van Vloten zouden verdragen. Hij heeft gedreigd ‘ons wanhebbelijk ploertenland van Jansalie’ te verlaten, zoo men hem niet ongestoord polemiek laat voeren, volgens de mate van beschaving, die hem ten deel is gevallen. Wij raden hem echter aan zich nog eens te bedenken. Holland is, welbeschouwd, zoo slecht nog niet. Er bestaat hier wel is waar niet de allerminste vrijheid, doch de beminnelijke schrijver van den ‘Levensbode’ zou niet verkeerd handelen zoo hij zich vergewiste hoe in Engeland - dat land van slaven en afgrijselijke dwingelandij - zijn eigenaardige behandeling van Ds. Mosselmans zou gestraft zijn door den rechter. Wij hebben ons dienaangaande eenig onderzoek verorloofd, en een siddering greep ons aan toen wij vernamen tot welke een boete, 1000 tegen 1, een Britsche jury den onafhankelijken man veroordeeld zou hebben. Holland heeft veel goeds.

In Frankrijk zou hij doodgestoken, in Engeland afgeranseld en beboet, in Amerika afgeranseld of doodgeschoten worden. In Holland wordt hij, na jaren van zorgelooze vrijheid, slechts gestraft met een boete van 300 gulden, en krijgt hij ten laatste een kleine vermaning in ‘de Gids.’

Om deze kleine vermaning te rechtvaardigen, zal ik eenige staaltjes aanhalen van den eigenaardigen schrijftrant van J. van Vloten, theol. doctor.

Het gewone antwoord van den weleerwaarden, zeergeleerden heer, wanneer men zijne woorden aanhaalt, is de verklaring, dat men die woorden uit hun verband rukt, en dus een onware en verdraaide voorstelling der zaken geeft. Bijvoorbaat wraak ik deze verdediging. In elk verband der wereld zijn de woorden, welke ik zal aanhalen, een oneer voor den man, die ze gebruikt.

De heer van Vloten bezit dat soort van radicalisme, hetwelk alleen toegeeflijk is voor de ultra's van alle partijen. De eenige eerlijke lieden zijn de dogmatische geloovigen of de dogmatische ongeloovigen, doch niet-absolute lieden moeten het ontgelden. Wee hun, die het aantrekkelijk ongeloof van Dr. J. van Vloten niet deelen, en aan een persoonlijk God en aan een toekomend leven gelooven.

‘Die onsterfelijkheidswaan?’ - zoo luidt het. - ‘Hij is niets anders, niets beters, noch verheveners, dan de meest baatzieke en eigenlievende zelfverheffing en zelfvertroeteling, die, ten gerieve van zijn dierbaar ik, de noodzakelijke wetten zou willen verbreken, aan welke het gansche natuurleven - den mensch niet buitengesloten - gebonden is. Inderdaad bestaat er geen - in den slechten zin des woords - stoffelijker, den mensch in zijn zedelijke veredeling onteerender waan, dan juist dat, als mensch, verheffend denkbeeld, ons van kerkelijke zij opgedrongen onsterfelijkheidsbegrip. Wie troost beter, plegen deze kristen-ploerten te vragen; iemand die u diets maakt, dat gij na uw dood nog niet uitgeleefd hebt, en u met uw afgestorven verwanten, vrienden en bekenden - tegen alle denkbare levenswetten in - in een nieuw leven vermeyen zult; of hij, die u, overeenkomstig de onomstootelijke en onvermijdelijke natuurwet leert, dat uw leven, gelijk dat aller andere wereldverschijnselen, met uw afsterven voorgoed een einde neemt, en dat niet uw dierbaar persoontjen, noch dat van een uwer gelijken, maar alleen het gansche wereldbestaan onsterfelijk en

oneindig is, en gij dus wel zult doen, vooral niet te veel aan dat belangwekkend persoontjen te hechten, maar u van jongs af te gewennen, uwe belangstelling aan meer gewichtige en blijvende zaken dan dat te wijden, dáárin te leven, en, in dat leven, reeds hier die onsterfelijkheid deelachtig te zijn, die u hier namaals nimmer ten deel kan vallen. Niet, wie uit een baatziek en eigenlievend ploerten-oogpunt, enz., enz., enz.'

Wij weten niet wat meer bewondering verdient, de voorbeeldige stijl, of de fijngevoelige manier vol weemoed en piëteit, waarmede een eerbiedwaard geloof wordt afgebroken. Zou de schrijver wellicht zulke onuitsprekelijk lange zinnen schrijven om ons den adem te benemen zulk geschrijf met al onze macht uit te fluiten?

Wie heeft een man als deze schrijver aangesteld tot groot inquisiteur, die in het geweten der moderne predikanten ziet, en hun dus op onfeilbaren toon de gemeenste beweegredenen mag toeschrijven? Van een paar predikanten te Amsterdam heet het; 'karakterlooze aanblijvers, die met het meest schaamtelooze gezicht, al naar 't in hun kraam te pas komt, wit zwart en zwart wit noemen; die ons hun vleermuizen-schemering, al naar 't hun voegt, dan eens voor dag en dan eens voor nacht opdringen; doen zich als de verontwaardigde bestrijders aller halfheid, als de edelste voorstanders van waarheid en eerlijkheid voor, maken de kerk tot een kermistent en hun kansel tot een goochelplank, en hebben dan ten slotte de driestheid nog, om het goedgeloovig publiek, in hun schrifturen, op de meest onbekookte sermoenen tegen een gewaand gemis van zedelijke strekking te onthalen.'

Wie geeft dezen schrijver het recht om zich op de volgende wijze uit te laten over twee andere eervol bekende mannen in Amsterdam, die veel goeds tot stand brengen, en van wier eerlijkheid en oprechte vroomheid ieder, die hen kent, ten volle overtuigd is.

'Een der beide modern-kristelijke zwakhoofden en zedelijke giftmengers Hugenholtz te Amsterdam is, vóór eenigen tijd wegens zijn gemodder met het opstandingsdogma aangeklaagd, maar vrijgesproken, en in zijn recht van modderen en morsen ten volle erkend. Wij geven gaarne een plaats aan de volgende, ons van hem en zijn broeder toegezonden advertentie. 'Gebroeders Hugenholtz, kerkelijk gepatenteerde geloofsvervalschers te Amsterdam,.... bevelen zich in de gunst van alle, op kerkelijk hansworstenspel beluste stad- en landgenooten aan enz.'

Als een tweede toonbeeld van slechten stijl bevelen wij het volgende aan. Aan het einde van een volzin *van negen gedrukte regelen* spreekt hij van Nederland als van ‘het land, waar men in kleinsteedsche bevooroordeeldheid steeds maar al te geneigd is, de zelfbegoochelende stem van ieder's volksflauwheid en Jan Salie zin aanmoedigend spreker met welgevallen aan te hooren en waar zelfs de hoop des vaderlands in den vorm van een Van der Schaaff, zich reeds van dien jammerlijken geest doordrongen toont, haar, bij monde en geschrifte van een harer leermeesters, zoo onverdroten en nadrukkelijk voorgepreekt.’

Van hen, die prof. R. Fruin niet voor een modderaar houden - en ik reken mij onder dit aantal - heet het: ‘Zij dweepen zoo zeer met de welwijze overleggingen van hun even onzedelijk als halfslachtig en waarheidloochenend streven, dat zij 't als weinig minder dan heilig- en majesteitsschennis beschouwen, wanneer men dit in al zijn onreine naaktheid bloot legt.’

De heer van Vloten spreekt van den ‘edelen (?) Réville, die er van houdt met lijken te sollen.’ ‘De levende God van Dr. Reville is een mummie uit de Joden.’ Elders van Reville sprekend, behandelt hij den beschaafden man en beminnelijken schrijver, aan wien Holland zoo veel verplicht is, op de volgende wijze:

‘Waarom er niet met mij op aangedrongen, dat hij (Réville) van zijn oneerlijk doen eindelijk eens aflate, en zich niet langer op een plaats handhave, waar hij niet thuis hoort? En waarom niet, evenals ik, den draak met hem gestoken, wanneer hij, op een of ander ondergeschikt punt - gelijk in de zaak zijner Voltaire-lezing - door dezen of genen misverstaan en minder juist beoordeeld, daarover in woede ontsteekt; terwijl hij in zijn wanhebbelijk boerenbedrog, in spijt van alle weêrspraak, hardnekkig blijft volharden? Even alsof bijv: Cartouche, of welke andere gauwdief men wil, zich ten hoogste verongelijkt toonde, dat men hem beschuldigde zich, bij een of ander gelegenheid, onrechtmatig een kleinigheid te hebben toegeëigend, en daarbij niet aarzelde, zijn gauwdieven-leven op groote schaal schaamteloos voort te zetten.’

Wij onderwerpen deze wijze van critiseering - niet aan den strafrechter - maar aan alle beschaafde, ontwikkelde lieden, die in kerk of spreekzaal den welsprekenden Réville hebben

zien optreden, of die in de ‘Revue des Deux Mondes’ zijn belangrijke en schoone studiën gelezen hebben.

Wat mij aangaat, ik schaam mij als Nederlander, dat onze Fransche vriend, de lieveling van het geletterde Holland onzer dagen, de uitstekende stilist, in het land, tot welks waardeering in den vreemde hij zoo onvermoeid heeft gearbeid - zoo grievend is beleedigd geworden, en dat nog wel in zulk afschuwelijk Hollandsch. Iets beters had de man van ons verdiend, wiens vertrek uit Nederland wij zulk een groot verlies achten voor het land, dat er fier op was, hem onder zijn inwoners te mogen tellen in de dagen toen Frankrijk onder de dwingelandij van een Napoleon zuchtte.

Het zijn voornamelijk predikanten, die door den ridderlijken heer Van Vloten op zulke edele wijze behandeld worden. Het verdriet mij veel te moeten overschrijven van het aantrekkelijk Hollandsch van dezen beminnelijken schrijver, doch de volgende heerlijke voorbeelden van waardigen betoogtrant mag ik den lezer van ‘de Gids’ niet onthouden.

Hij meent zich te beklagen te hebben over enkele predikanten en leden van den Deventerschen gemeenteraad, die geprotesteerd hadden tegen de wijze waarop zij, volgens hun meening, door hem beleedigd waren. Met zachten ernst doet zich nu de stem van Dr. J. van Vloten hooren.

‘Behalve enkele kerk- en raadsvuilikken als een Anspach (een bejaard predikant), Van Loghem en dergelijken, speelde daarbij een hoofdrol de deerniswaarde directeur der burgerschool, die er zijn eigen treurig beeld in meende herkend te hebben, en daarover nu, als ware hij persoonlijk op 't snoodst verongelijkt, aan Jan en Alleman zijn nood te klagen liep.

't Was inderdaad aandoenlijk, hem nog den volgenden namiddag op de sociëteit te zien rondjammeren, en aan ieder nieuw binnenkomende zijn ongeluk te hooren blootleggen. Hoe een volwassen mensch zich zoo onwaardig aanstellen kan! - en dat een man met zulk een martialen knevel!’

Dit toonbeeld van beschaafde polemiek komt niet voor in een dagblad, dat onder den indruk van het oogenblik geschreven wordt; het werd niet gesteld door een opgewonden jongstudent, die persoonlijkheden nog geestig acht, maar het werd door een vijftigjarigen wijsgeer in een maandschrift ten beste gegeven.

Het bekoorlijkst is echter het einde van dit artikel, dat we

ten bewijze aanhalen, voor welke noodzakelijkheid we zeer verschooning vragen.

‘Ik hoop dat de bloedzweer Burgersdijk, want in dezen heeft zich het bederf der gemeente, de ziektestof van zwaarwichtige onwaarheid en menschenvrees, die haar op den rand van den afgrond dreigt te brengen, het kennelijkst geuit; ik hoop, dat de kwaadaardige negenoog Anspach, Van Loghem, Jordens, Van Eyk, Van Marle, Hoedemaker, Van Heyningen, Van Twist, enz., in welken zich alle verdere booze sappen van arglistige kwade trouw, beginsellooze zwakheid, en onverdraagzaam wangeloof het overdadigst hebben zaamgeperst, nog geen doodelijke pestbuilen zullen blijken; dat het gemeentelichaam, op beide gevaarlijke punten opmerkzaam geworden, en langs die beide kanalen van het veelvuldig kwaad ontlast, dat ook zijn beste sappen dreigde te verteren, na beider uitettering, tot een minder bedorven en kwaadsappigen staat herstellen zal, er niet den kanker in zal vinden, die het, voorgoed verdorven, ten zedelijken-grave sleept.’

Wanneer men over de even edele als schilderachtige beeldspraak en het aanbiddelijk Hollandsch van dezen aantrekkelijken volzin met gevouwen handen eenigen tijd heeft nagedacht, verlangt men natuurlijk weder een ander geschrift van dit miskende genie in handen te nemen.

Er zijn menschen, die in hun ploertigen Jan-saliegeest de aangehaalde woorden wel eenigszins boosaardig hebben gevonden. Welnu, voor hen juist is het belangrijk opnieuw de opera omnia van dezen liefderijken wijsgeer ter hand te nemen. Met innemende zachtheid ruischte het in den zomer van dit jaar van zijne welbespraakte lippen:

‘Boosaardigheid.’

‘In de mij onlangs geworden dagvaarding lees ik de mij onverklaarbare uitdrukking “boosaardig” in betrekking tot de welbekende, beklaagde regelen van mijne hand. Ook tegen die uitdrukking - als slechts uit hetzelfde misverstand voortspruitende - meen ik hier openlijk te moeten opkomen, ten einde dat misverstand verder geen voet te geven. Trouwens ieder, die mij van wat meer nabij kent, weet wel hoe weinig “boosaardig,” hoe, tot weekhartigheid toe, goedaardig ik integendeel van natuur ben.’

Er zal wel geen zoo matte verbeelding bestaan, die zich de

ontzetting niet eenigszins kan voorstellen van Dr. J. van Vloten, toen hij dat ongehoorde woord ‘boosaardig’ las.

Men moet het goede erkennen zelfs in den schrijver, wiens voorbeeld men het noodlottigst acht voor de letterkunde en journalistiek, welke men lief heeft. Ik gevoel, terwijl ik schrijf, dat mijn verontwaardiging tegen Dr. J. van Vloten mij onbilljk maakt, doch ik wil die onrechtvaardigbeid zooveel mogelijk goedmaken. Ik erken, dat de heer Van Vloten in zijn critiek en in zijn oordeel *soms* zeer zachtmoedig en goedaardig tot weekhartigheid toe is. Er is één persoon, dien hij steeds behandelt met een teedere zachtheid welke voor hem inneemt. Niets is hoffelijker, humaner en zachtzinniger dan zijn oordeel over Dr. J. van Vloten. Telkens wanneer de geschriften van dezen wijsgeer ter sprake komen, zweeft de geest der verzoening, de hlondlokkige heilige, die wij als chariteit aanbidden, in een wolk van wierook tot hem neder om hem op het voorhoofd te kussen.

Wij zagen reeds welk een goede en wel wat onverwachte getuigenis hij geeft van den beminnelijken aard des heeren J. van Vloten. Hij toont zijn goedaardigheid slechts op eeneenigszins vreemde wijze - dat is alles. Van hem geldt, wat ik eens in een Engelschen roman van het bedorven zoontje des huizes las: ‘*It was generally taken for granted that Tom Tulliver was very fond of animals because he liked to throw stones at them*.’

Het doet niettemin goed te vernemen, dat die welwillendheid en chariteit, naar welke men wel eens tevergeefs in zijn geschriften zocht, toch bestaat. Aan boord van een schip vroeg de hofmeester eens aan den kapitein of men iets verloren kon noemen, wanneer men wist waar het was. ‘Natuurlijk niet, kerel!’ klonk het antwoord. ‘Wel kapitein, met uw goedvinden, de theeketel ligt op den bodem der zee.’ Dus kan men ook van Dr. Van Vloten's humaniteit zeggen, dat ze niet verloren is. Ze ligt op den bodem van zijn eigen zedelijk bewustzijn. Ze zit er wel in, maar ze wil er niet uit. Men krijgt haar nooit te zien, tenzij Dr. van Vloten in zich zelven afdaalt, maar verloren is ze niet.

Deze bijzonder groote achting en bewondering van Dr. J. van Vloten voor Dr. J. van Vloten is van groot gewicht voor den aanstaanden levensbeschrijver van dezen geleerde. Men hecht steeds groot gewicht aan autobiographieën. De held kan alleen inlichtingen geven aangaande zijn eigen gevoelens en

voornemens, en de geschiedschrijver, die niet voor de reuzentaak opziet om den veelzijdigen Dr. J. van Vloten aan het nageslacht te doen kennen, in al den omvang van zijn genie, zou zeer verkeerd doen zoo hij de inlichtingen verwaarloosde, welke hij zelf gaf aangaande den adel van zijn karakter en de beminnelijkheid van zijn gemoed. Doch het zij mij vergund op te merken, dat de goede getuigenis, welke Dr. van Vloten van zich zelven geeft, - dat de meening, welke hij als de vrucht zijner rijpe levenservaring van zich zelven openbaar maakt, niet de allerminste waarde heeft, wanneer men wenscht te weten welken indruk Dr. J. van Vloten op zijn tijdgenooten maakte. Het eenige, wat wij van hem weten, is de indruk, welken zijn daden en woorden op ons maken, en het schijnt mij toe dat ik hem een grooten dienst doe, wanneer ik dien juist weergeef. Zijn waardeering van dezen dienst kan berekend worden naar de mate van zijne wijsheid en moed.

Doch het is slechts billijk, dat wij den minder aangenamen indruk, dien wij van hem gekregen hebben, toetsen aan de meening, die Dr. J. van Vloten van zich zelven heeft.

Niets evenaart de welwillenheid, waarmede hij Dr. J. van Vloten beoordeelt. Zoo meende Dr. J. van Vloten dat het handschrift van den heer Mosselmans - toen het hem voor den eersten keer onder de oogen kwam - veel geleek op dat van een voor twee jaar door hem ontvangen anoniemen brief. Zonder eenig onderzoek in te stellen, zonder den heer Mosselmans in een gesloten brief van zijn vermoeden kennis te geven, zendt hij hem een blad op welks couvert geschreven staat: ‘WelEerw. Heer B.C.J. Mosselmans, vroeger anoniem briefschrijver in den Bosch, thans modern schriftgeleerde te Groningen,’ en later zendt hij hem weder een blad, op welks couvert geschreven stond: ‘Den kwaadstoker en kanselhansworst Mosselmans te Groningen.’ Met gerechte verontwaardiging over deze beleediging, welke hem in tegenwoordigheid van huisgezin en dienstboden werd aangedaan, schrijft Ds. Mosselmans den heer van Vloten een brief, waarin hij ontkent ooit de laagheid, van welke hij zonder zweem van bewijs werd beschuldigd, begaan te hebben, en hij noemt zijn belager daarom ronduit, en zeer te recht, een leugenaar. Ik zou in zijn plaats de vrijheid hebben genomen in eenigszins andere, doch zeker niet zachtere woorden, mijn waardeering van het ridderlijk gedrag van mijn beminnelijken correspondent te kenschetsen.

Doch de heer van Vloten is lankmoediger. De heer van Vloten beoordeelt de handelwijze van den heer van Vloten opveel zachtzinniger wijze dan de heer Mosselmans en ik dit doen.

Men oordeele. ‘De heer Mosselmans schrijft mij: “ondergeteekende is overtuigd, dat de heer v. VI. niet kan aanwijzen wat ooit door den geadresseerde anoniem geschreven is, om de eenvoudige reden, dat er geen letter anoniem schrift van den ondergeteekende bestaat. De heer J. van Vloten is dus een leugenaar.” Fraaye gevolgtrekking,’ dus weeklaagt nu de snood behandelde heer van Vloten, ‘te goeder trouw spreekt iemand een vrij aanneemlijk, doch later ongegrond gebleken vermoeden uit (op het adres van een couvert); moet hij daarom nu - en dan nog wel door een kristelijk evangeliedienaar - maar aanstonds op de meest onparlementaire wijs (in een gesloten brief), voor niets meer of minder dan een “leugenaar!” worden uitgemaakt. Zijn Wel-Eerw. had meer dan eene gelegenheid mij van het ongegronde mijner hem, langs door hem zelf gebezigden weg, meêgedeelde gissing te onderrichten; hij had mij bijvoorbeeld door zijn zwager Van der Vlugt of een ander Haarlemmer kennis kunnen doen vragen, hoe ik aan die meening kwam; haar in een brief kortaf kunnen weêrspreken enz.’

Hoe liefderijk en beminnelijk komt de conciliante aard van J. van Vloten, theol. dr. te Bloemendaal, in dezen langen volzin uit.

Heeft de weleerwaarde zeergeleerde heer, die de aanvaller is, dan gedaan wat de weleerwaarde heer, die zich verdedigt, verzuimde? Neen, integendeel! Dus? .... dus blijkt de eerlijke zelfkennis van Dr. J. van Vloten.

Zou het dezen wijsgeer waarlijk ontzetten, dat zijn gedrag het publiek op minder overweldigende wijze dan hem zelven, tot bewondering stemt van het beminnelijk karakter van Dr. J. van Vloten?

Het publiek heeft onder anderen de overtuiging, dat de heer van Vloten zijn medemenschen wel eens uitscheldt. Dit is een dwaling. Dr. J. van Vloten ‘tart een ieder één edelen, flinken, kundigen man te noemen, dien hij, niet “uitgescholden” - dat laat hij aan evangeliedienaars van het slag van Ds. Mosselmans over - maar niet volkomen naar verdienste bejegend zou hebben.’ ‘Nooit, nooit!’ roept hij uit, ‘heb ik mij tot schelden verlaagd.’ Dr. J. van Vloten schelden? dat is a priori onmogelijk! men hoore slechts welke een apostel en heilige

Dr. J. van Vloten, volgens getuigenis van Dr. J. van Vloten, is. Ik heb ‘al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat liefelijk is, al wat welluidt ..... steeds bedacht en voorgestaan. Ieder, die vatbaar is mijn werken en streven te waardeeren, weet dit..... Ik kan

> ‘Met fieren tred en helder voorhoofd komen,
> Waar 't nakroost zit ten rechterstoel.’

..... Ik ben noch hier noch elders in mijn plicht te kort geschoten..... Ik heb nooit een andere eerzuchtgekend, dan die mij, als *mensch*, voortdurend te ontwikkelen en veredelen, en zoo tevens, met mond en pen, tot de ontwikkeling en veredeling mijner medemenschen te kunnen meêwerken..... Ik ga, zonder rechts of links om te zien, met vasten tred, op den tempel der waarheid af, enz., enz., enz., enz.’

Laat ons den heer van Vloten een oogenblik met vasten tred door laten marcheeren langs den breeden weg, die over Deventer en Zwolle, naar den tempel der waarheid leidt, om even stil te staan bij zijn uitdaging. Hij tart ons één enkel edel, flink en kundig man te noemen, dien hij heeft ‘uitgescholden.’

Ik neem den handschoen op, en verzoek den lezers van ‘de Gids’ zoo vriendelijk te willen zijn als scheidsrechters uitspraak te doen. Het zal in de herinnering van de meeste lezers van dit maandschrift zijn hoe in het Februari-nummer van ‘de Gids’ een hoofdartikel voorkwam van de hand van prof. Robert Fruin, getiteld: ‘*Galilei en de onfeilbare Kerk*.’ Hij besprak er de aanspraak der Roomsche kerk in, om over de wetenschap toezicht te houden. Nog onlangs, op het jongste concilie, heeft zij het opnieuw uitgesproken: aan de kerk komt van Godswege het recht en het ambt toe om de valschelijk dusgenaamde wetenschap in den ban te doen. Door deze verklaring is de kerk op een voor haar gevaarlijk gebied gekomen, binnen het bereik der onwraakbare ervaring. De heer Fruin heeft nu toch recht de zuiver historische vraag te doen, of de kerk, terwijl zij dus de taak verrichtte, welke zij beweert dat Godhaar opgelegd heeft, altijd aan de wetenschap het rechte pad heeft gewezen. Zoo leert de geschiedenis, dat de kerk eeuwenlang verboden heeft te gelooven, dat de aarde een planeet is, die met de overige zich om de zon beweegt. Tot tweemaal toe heeft zij het systeem van Copernicus, als strijdig met de Hei-

lige Schrift en met de waarheid, als kettersch veroordeeld, doch in 1835 werd die veroordeeling ingetrokken. In een meesterlijk gesteld artikel ging de heer Fruin hierop na hoe dit gedrag der kerk te rijmen is met haar onfeilbaarheid, en in welk opzicht een vergadering van theologanten bevoegd is een vraag van astronomischen aard te beantwoorden. Kalm en zonder eenige hartstochtelijkheid bespreekt onze historicus deze geschiedkundige vraag.

De meest geloovige Roomsche kan het stuk lezen zonder door één enkele harde uitdrukking of ongevoelig woord getroffen te worden. Doch de indruk, welken het geheele stuk maakt, is machtig en overtuigend. Wel moet men zijn stof meester zijn, moet men zijn taal in bedwang hebben, om op zulke hoffelijke wijze een tegenstander alle repliek onmogelijk te maken. In mijn oogen is dit artikel van prof. Robert Fruin dan ook een meesterstuk.

Het verwondert mij niet het allerminst, dat de zeer ophakken en houwen gestelde Dr. J. van Vloten deze bewondering niet deelt. Aan den muzikant, die met veel bezieling den Turkschen trom bespeelt, moet een viool een naar, onbeteekenend instrument toeschijnen, en ik kan mij, wanneer ik mijn verbeelding bijzonder inspan, zelfs een flauw begrip maken van de minachting, waarmede een theologant der XVI^{de} eeuw een man als Fruin zou beschouwd hebben. Doch ik was er niet op voorbereid den tot weekhartigheid toe goedaardigen Dr. J. van Vloten zulk een woesten aanval op prof. Fruin te zien doen, als hij in zijn goedaardigheid meende, dat onontbeerlijk was.

‘Wanhebbelijker morspot,’ zoo klinkt het vol welluidende kraeht uit 's mans wijdgeopenden mond, ‘wanhebbelijker morspot met het kerkelijk geloofsbegrip, en sleurzieker bestendiger van 't maatschappelijk vooroordeel ten dezen, dan mijn goede vriend Fruin, valt er zeker niet te denken’.....

(Men waardeere de goedaardigheid van dat ‘mijn goede!’)

‘Minder om zijns onherstelbaren wille dus ook, dan om zoovelen, als zich anders wellicht door zijn invloedrijk voorbeeld op dien verderfelijken weg konden laten meêsleepen, teeken ik hier, naar aanleiding van zijn jongste geloofsbespiegeling in zake Galilei, tegen zijn deerniswaarde methode opnieuw verzet aan, en dat te meer, als zij zich daarin in al haar afzichtelijke naaktheid aan ons voordoet.’

Men moet iemand, die zulk een stijl schrijft, veel vergeven, doch hoe harmonisch scheldwoorden als ‘wanhebbelijke morspot’ dit min of meer Duitsche proza ook afronden, zoo blijft het gebruik van dergelijke scheldwoorden niettemin afkeurenswaardig.

‘De ziekelijke tweeslachtigheid en tekortschietende betoogkracht van prof. Fruin's onzijdige geloofsvoorstelling’ heeft een pijnlijken indruk gemaakt op den geus der 19de eeuw, die op heel wat heldhaftiger wijs op dat Spaansche rot van ultramontanen zou hebben ingehakt, zoodat de stukken er van af vlogen; doch niettemin verkiezen wij Fruin's methode als waardiger, leerzamer en nuttiger.

Bij 't lezen van de aangehaalde scheldwoorden was het mij alsof ik een opgeschoten boerenkinkel op klompen, met een dorschvlegel in de groote roode handen, zag staan kijken naar een duel. Een modern schermmeester had een middeleeuwsch kampioen uitgedaagd. De professor in ‘*la science du trés-bel, très-noble, très-honorable et puissant ezercice des armes*, houdt met zijn dunnen gepolijsten degen zijn tegenstander in ontzag. Met de grootste geslepenheid verheelt hij zijn plan van aanval; hij verijdelt elke poging van zijn tegenstander; maakt gebruik van een onvoorzichtiger uitval, welken deze maakt; zijn hand maakt een schier onmerkbare beweging, en daar vlijmt het staal tot op het gevest door het hart heen van den middeleeuwschen kruisridder. ‘*Dornner et ne pas recevoir* is volgens Molière het groote voorschrift der schoone kunst’, merkt hij op, terwijl hij met een beleefde buiging voor de getuigen, en een blik vol weemoed op den verslagene, zijn degen weer in de fluweelen scheede steekt.

‘Noem jij dat vechten, als jij iemand met zoo'n slakkensteker door zijn lichaam port?’ vraagt nu de boer op klompen. ‘Dan moet je mij eens zien vechten. Ik sla mijn vijand met mijn vlegel zijn hersenen tot brei, zoodat je ze wel zoo zou kunnen oplepelen, en dan geef ik hem nog een trap met mijn klompen tegen zijn bast om te zien of er nog leven in is!’

Even ruw als de strijdmetlhode en taal van dezen landman vind ik de strijdmethode en taal van Dr. J. van Vloten.

Mij werd eens in Engeland verteld wat aan een bezoeker van een groote knoopenfabriek in Birmingham gebeurde. Hij hoorde een der werklieden, bij elken knoop dien hij stempelde, uitroepen: ‘*Damn the man who shall wear this button. Damn the man who shall wear this button*.’

De bezoeker waagde het op beleefde wijze de bedenking te

opperen, of het wel billijk was, dus *en bloc* de menschen te vervloeken. De werkman had echter zijn verontschuldiging gereed. Tot grooten schrik van den fabrikant zeide hij: ‘Ik weet, dat de knoopen, welke ik maak, zoo afschuwelijk voos en slecht zijn, dat hij, die ze dragen zal, en in wiens handen ze zeker zullen breken, zonder den minsten twijfel zal uitroepen: “*Damn the maker of these buttons!*” Mij dunkt het is dus beter om hem vóór te zijn en hem bij voorbaat maar reeds te vervloeken.’

Iets dergelijks moet Dr. van Vloten soms in den geest gekomen zijn. Het schijnt mij vaak toe, dat hij uitscheldt en tiert om den lezer zijner geschriften toch vooral vóór te zijn. Hij is beducht, dat ze een enkelen der scheldnamen, welke hij gebruikt, zullen mompelen met een rechtstreeksche toepassing op den schrijver, en hij scheldt ze dus maar vast bij voorbaat ploerten enz., *c'est autant de gagné sur l'ennemi*.

Het is zeker, dat men door toorn bewogen wordt wanneer men den eenen voortreffelijken man na den anderen dus door Dr. J. van Vloten ziet beleedigen. Prof. M. de Vries is een ‘schaamtelooze boerenbedrieger, die tot voordeel van zijn beurs, tot oneer van zijn naam, voortgaat zijn al te lichtgeloovige landgenooten te doeken met de uitgave van het woordenboek.’ Prof. Fruin is een ‘wanhebbelijke morspot.’ Ds. Réville is ‘een soort van Cartouche en een boerenbedrieger’, de heeren Hugenholtz zijn ‘zedelijke giftmengers en gepatenteerde geloofvervalschers.’ Prof. M. de Vries en prof. Opzoomer zijn beiden ‘kathederpedantjens.’ Prof. Opzoomer is ‘een kwakzalver, die tal van burger- en boerenbedriegende kanselherauten fokt’, en het feest, ter eere van zijn 25-jarig professoraat gegeven, was de ‘kwakzalvers-jool van een geloofs-guichelaar.’ Hij verklaart van prof. Opzoomer, dat hij door ‘een schijnvromen vader' is opgevoed, en op deze lafhartige beleediging vestigt hij nog bijzondere aandacht door de volgende noot: “'t Is natuurlijk niet om van den ouden Opzoomer” (hij meent den vader van prof. Opzoomer) iets onaangenaams te zeggen, maar alleen tot verklaring der feiten, voor zoover daar ouderlijke invloed, van de verwekking zelve aan, bij werkzaam kon wezen.’

Ik vraag prof. Opzoomer verschooning, dat ik deze schandelijke heleediging, hem onlangs aangedaan, in herinnering breng, doch ik ben er toe verplicht om het bewijs te leveren van de onwaardige polemiek, welke Dr. J. van Vloten voert. Het pu-

bliek wordt daardoor in staat gesteld te oordeelen, of mijn verontwaardiging over dit soort van geschrijf, dat ik een schande voor onze letterkunde noem, gepast is of niet.

Wat mij bij het lezen van Dr. J. van Vloten's beminnelijke opstellen steeds het meest verwondert, is zijn weinige virtuositeit in het schelden. Zulke eentonigheid en armoede verbaast in een specialiteit. Met hetzelfde scheldwoord worden de meest uiteenloopende karakters gekenschetst, nooit weet hij den man, dien hij haat, op eenigszins artistieke wijze voor te stellen, zoodat zijn beeltenis - hoe weinig dan ook geflatteerd - ons voor oogen staat.

De Genestet voegde een ‘jong student’ toe:

> ‘Schelt als ge wilt den dommen Jan,
> Doch scheldt met variatie.’

Wanneer een wijsgeer, die diep in de vijftig is, de hebbelijkheid van een zeer jong student nog heeft, dan is het vreemd, dat hij zich door oefening en ervaring die zoo gewenschte variatie in het schelden niet eigen heeft gemaakt. Niets is b.v. eentoniger en tevens onzinniger dan het misbruik, dat onze wijsgeer van het woord ‘ploert’ maakt. Hij spreekt:

‘Waarlijk, gelijk Heine 't eenmaal van de Duitsche recensenten meende te kunnen zeggen, dat zij louter “domkoppen” waren; zoo zou men - de weinige goeden niet te na gesproken - zich geneigd kunnen voelen van deze zoogenoemdliberale heeren niet anders dan “ploerten ..... ploerten..... ploerten” te schrijven. Een ploert, zegt Thackeray, is iemand die voor lage en gemeene dingen een lage en gemeene bewondering aan den dag legt; en wat doen al deze voortreffelijke lieden, in hun vermakelijke zelfbewondering, anders? In al zijn afzichtelijkheid heb ik dat waarheidschuwe, leugenzieke ploertendom, dat jammerlijk mengelmoes van beginsellooze valsche schaamte, deerniswaard zelfbedrog, ijdeltuitige eigenmin en kinderachtige menschenvrees te Deventer leeren kennen; maar het wemelt er helaas! in den lande ook overal elders van. Kerkelijke geleerde, deftige of fatsoenlijke, tot “conciliante” ploerten toe, waar treft men ze niet aan?’ enz.

Dr. J. van Vloten treedt dus als ploertendooder op, en de herhaalde, doffe slag op het oorvlies van zijn ‘ploert, ploert, ploert’ doet werkelijk ook denken aan den loodzwaren, doffen slag van den geplombeerden stok, waarmede vreesachtige lieden

zich soms wapenen, en die in de wandeling ‘een ploertendooder’ genoemd wordt. Niet de minste behendigheid wordt vereischt tot het hanteeren van dit vernielingswerktuig; men slaat er mede en het verbrijzelt.

De onschuldige wandelaar, die bij vergissing voor een struikroover wordt aangezien, verzet zich; hij gilt uit: ‘gij hebt den verkeerde voor,’ plof, daar valt de slag, en ‘ploert’ zoo klinkt het dof.

Dat Dr. J. van Vloten in zijn dogmatisch ongeloof aan den persoonlijken God en aan de onsterfelijkheid gematigde modernen haat, is zeer begrijpelijk, doch wat beteekent het van ‘kristenploerten’ en ‘onsterfelijkheidsploerten’ te spreken. Zij, die aan God en aan de onsterfelijkheid gelooven met al den gloed van de innigste overtuiging, zijn toch geene ‘lieden, die voor lage en gemeene dingen een lage en gemeene bewondering aan den dag leggen.’ Dit doet echter een ploert, volgens de door Dr. J. van Vloten aangehaalde omschrijving, en onzinnig is daarom het gebruik van dit woord.

Ik weet waaraan ik mij blootstel door mij dus te verzetten tegen Dr. J. van Vloten. Wanneer hij miskend wordt, heeft hij de gewoonte zijn nood te gaan klagen, in een openlijk schrijven, aan zijn boezemvriend M.D. Graafvan Limburg Stirum. Nederland heeft met ingenomenheid kennis genomen van het mannelijk schrijven van Dr. J. van Vloten aan dien edelman, waarin de waarheid in zake B.C.J. Mosselmans op zoo onpartijdige en waardige wijze wordt medegedeeld.

Nu heeft men in ‘*Los en Vast*’ den graaf wel een weinig al te hard gevallen over de woorden, waarmede hij in een particulieren brief aan zijn boezemvriend diens aanval op Ds. Mosselmans ‘de vertrapping van een wurm’ noemt[1]. Mij heeft

1 ‘Gij vraagt of ‘de goede zaak veel gebaat is, zoo ik mijne kracht besteed aan de vertrapping van een wurm’? Doch, wie maakt dat ‘gerucht’ dan? vraag ik op mijne beurt; wie dan de deerniswaarde ‘wurm’ zelf, gelijk gij hem zoo kortaf maar juist kenschetst.
Dr. J. van Vloten, ‘De waarheid in zake B.C.J. Mosselmans,’ p. 4.
Dr. van Vloten's vriend de graaf had slechts gesproken van ‘wurm,’ doch dit klinkt nog te melkzacht in 's wijsgeers ooren, die er onmiddellijk ‘deerniswaarde wurm’ van maakt. Gesteld, dat Ds. Mosselmans eens uit zijn vrienden een graaf, een baron, wat zeg ik? een jonkheer had uitgekipt om hem een open brief te schrijven, hoe liefderijk zou het dan dra geklonken hebben: ‘Aan zulk een ploertenontzag voor grafelijk gunstbetoon herkent men den kanselhansworst enz., enz.’

deze taal integendeel met bewondering voor M.D. Graaf van Limburg Stirum vervuld. Natuurlijk heeft Dr. J. van Vloten hem vergunning verzocht om deze woorden uit een particulieren brief publiek te mogen maken, en door deze vergunning zijn wij nu in staat gesteld Dr. J. van Vloten beter dan ooit te leeren kennen. M.D. Graaf van Limburg Stirum heeft al de eigenschappen van een voortreffelijk correspondent. Gelijk men weet, wijzigen de beste correspondenten steeds hun stijl naar gelang van den persoon, tot wien zij zich richten, Op geheel andere wijze schrijft men aan zijn keukenmeid, zijn huisheer, zijn schoonvader, zijn mindere of zijn meerdere. In een brief komt het er boven alles op aan zich begrijpelijk te maken. M.D. Graaf van Limburg Stirum verplaatste zich in den toestand van hem, die zijn brief ontving, en hij schold dus Ds. Mosselmans een ‘wurm,’ om zich begrijpelijk te maken. Had hij een hoffelijker woord gebruikt, dan zou hij een telegram ontvangen hebben: ‘Wat bedoelt ge? uw brief is onverstaanbaar.’

Mocht M.D. Graaf van Limburg Stirum zich weder in een particulieren brief tot Dr. J. van Vloten wenden om hem te condoleeren over de onaangename bejegening, die hem in ‘de Gids’ te beurt is gevallen, dan zal het publiek waarschijnlijk worden onthaald op den volgenden brief van Dr. J. van Vloten. Ik zeg nadrukkelijk, VÓÓR dat iemand dien brief gelezen heeft, dat Dr. J. van Vloten hem niet geschreven heeft: ik verklaar *bij voorbaat*, dat ik door deze parodie van Dr. J. van Vloten's stijl meen op ‘lachende wijze de waarheid te zeggen,’ dat het ‘de meest welwillende scherts is in antwoord op eeue - zacht uitgedrukt - minder welwillende bejegening, den voortreffelijksten mannen van Nederland aangedaan, en dat hij niets anders bedoelt dan den heer van Vloten de onhoudbaarheid van zijn polemischen stijl te betoogen en om hem het min loffelijke van zijne houding in gemoedelijke overweging te geven’[1].

Bij voorbaat echter moet ik opmerken, dat ik de lange volzinnen van Dr. J. van Vloten geen voldoend recht heb laten wedervaren.

‘*Non cuivis contingit adire Corinthum*.’
Elk zoekt wel zoo'n stijl, maar niet iedereen vindt'em.

1 Men zie Deventer Weekblad van 5 Juni 72. Met deze woorden omschreef Dr. J. van Vloten op de zachtzinnigste wijze zijn even edele als guitige behandeling van Ds. Mosselmans.

De Waarheid in zake ‘mijne slechte manieren in de letterkunde,’ openlijk schrijven aan M.D. Graaf van Limburg Stirum, door Dr. J. van Vloten.

Geliefde vriend.
Eindelijk heb ik mij den tijd eens gegeven, nadere kennis te nemen van al 't fraais, dat door zeker wanhebbelijk vereerder van den sleurzieken Fruin, den kanselhansworst en modernen guichelaar Réville, den schaamteloozen boerenbedrieger Dr. M. de Vries, den onmanlijken en oppervlakkigen Dr. A. Pierson en den kermis-kunstenaar prof. Opzoomer omtrent mij geuit en geboekt is. Reeds was er mij hier en daar wat van ter ooren gekomen, maar ik was er weinig nieuwsgierig naar; ik kon mij best voorstellen hoe een dier verbijsterde medehelpers van den wanhebbelijken morspot Fruin het ploertenbedrijf zou begaan van op ploertige wijze ploertenstreek op ploertenstreek te stapelen, ten einde een man te bespotten, die al wat eerlijk is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat lieflijk is, al wat welluidt, steeds tot zijn eigen stichting, opbouwing en verkwikking, de ontwikkeling en veredeling van zijn eigen en ander verstand en hart, bedacht en voorgestaan heeft. Gij een edelman, niet minder van gemoed dan van geboorte, die weet hoe al dat even onwaardig en onverdiend geschimp, waaraan ik voortdurend van zoogenoemd liberale zijden blootsta, mijne koude kleeren niet aanraakt, weet bovendien ook, dat ik nooit één enkel scheldwoord gebruikt heb, in de 25 en meer jaren dat ik de pen gevoerd en den mond geroerd heb; van waar anders ook onze vertrouwde vriendschap? (Hier slaan wij een volzin van 45 regels over, waarin op al het edele en voortreffelijke, dat Dr. J. van Vloten onderscheidt, met nederig zelfvertrouwen gewezen wordt.) Nooit, nooit heb ik één enkel scheldwoord gebezigd; ik heb alleen soms, als de geus die ik ben, de waarheid gezegd op ongeveinsde wijze, met onbeklemde borst, in woorden zoo gepast als fraai, doch door den ellendigen wansmaak der mode voor het oogenblik veroordeeld - ik toch ben

mijn eeuw drie eeuwen vooruit - en met een onvervalschte pen heb ik die waarheid, op een van menschenmin blakende wijze, medegedeeld aan het moderne ploertendom, dat ons zijn ingebeelde grootheid, gewaande goedheid en ijdeltuitig schijnschoon als goede, gangbare munt opdringt, en daarom word ik, wiens ongekreukte naam alom vermaard is, gehaat door al wat ijdel en opgeblazen, bekrompen en aanmatigend, onwaar en valsch, schijnheilig en leugenziek is; door alle kwakzalverij en schijnvertoon beminnende oude wijven en slijmgasten.
De levenswaardeering van dezen alarmzieken, aan al mijn vijanden zielsverwanten broodschrijver in ‘de Gids’ gaat uit van diezelfde baatzieke averechtsche zelfvertroeteling, van dien sleurzieken Jan Saliezin en flauwhartige karakterloosheid, waarvan alle zoogenoemd *jonge* mannen blijken geven, die ik de een na den ander zoo rampzalig zie verschrompelen en verderven in dat wanhebbelijk maandschrift ‘de Gids.’
Hij behoort ook al tot die stumperachtige naturen, die, vol eigenlievende grillen, niet vatbaar zijn te doorgronden, wat ik in meer dan 25 jaren gewerkt heb tot eer van wetenschap, van taal en vooral van aesthetiek. Want aesthetisch ben ik boven alles, vanwaar ook anders onze vertrouwde vriendschap?
En als deze maandschrift-kwakzalver op mij durft aanmerkingen maken, dan zeg ik, zeker wij verschillen in karakter. Natuurlijk, Jan Salie heeft ook een heel ander karakter dan Jan Cordaat; maar wat bewijst dat tegen Jan Cordaat?
Doch zoo gemakkelijk komt deze kleinmoedige stumpert, die in zijn deerniswaardige zwakhoofdigheid en verachtelijk afhankelijkheidsgevoel de bekrompenheid heeft van het flauwhartig bestaan van een morspot als Fruin, verreweg te verkiezen boven het weldoordacht, van menschenmin blakend bestaan van den doortastenden, humanen Dr. J. van Vloten, dien hij met karakterloos oudewijven gewawel bekladt; zoo gemakkelijk komt deze kerkelijke luchtsprongen bewonderende stumpert niet van mij af. Gelukkig voor dezen taalverkrachtenden, onbekookten, verbrokkelden bestrijder, dat ik tot weekhartigheid toe goedaardig ben, dat ik nooit scheldwoorden gebruik en dat ik daarom alleen op wellevende wijze tegen hem zeggen zal: ‘o ploert .... ploert .... ploert! Jammerlijk mengelmoes van beginsellooze valsche schaamte, ijdeltuitige eigenmin, deerniswaard zelfbedrog, kinderachtige menschenvrees, in wien, in al zijne naaktste afzichtelijkheid, het waarheidschuwe, leugenzieke ploertendom van het land van Jan Salie zich walgelijk tentoonspreidt. Ik walg van

> dien vunzigen dampkring, die vieze luchten der Fruins, Opzoomers en Révilles, waarin gij zoo genoegelijk adem schept met uw ijdeltuitige longen; in welken dampkring gij ook tehuis behoort, daar gij, evenals de rest van uw lamlendige, ziellooze bent in den stilstaanden poel van Holland, mij tegenstinkt met den pestwalm van modernen godsdienst. Ik zal u met schorpioenen geeselen, omdat gij u verlaagd hebt u den tolk te maken van de algemeene grief der bekrompenheid tegen mij, en dus de verderfelijke vooroordeelen stijft van een sleurzieke, eigenlievende ploertenmaatschappij, welke uitsluitend bestaat uit verslapte, slaperige, lijzige oude wijven, die de ronde, ongezoute waarheid niet willen hooren.

Het is niet moeielijk zich een taal aan te leeren, als die waarvan men de echo heeft gehoord. Doch ze is dan ook even terugstootend als gemakkelijk aan te leeren. Zij, die dergelijke woorden mannelijk achten (en ze zijn er), begaan de dwaling van diepte van overtuiging te berekenen naar het geweld en de hevigheid der taal, welke gebruikt wordt.

Al te groote verfijning heeft eveneens hare gevaren. Ze laat de sappige frischheid verloren gaan, welke eigen is aan denkbeelden, die men aanbiedt, juist gelijk ze ontsprongen zijn aan den grond van hart en verbeelding. Door zijn stijl al te angstvallig te polijsten, ontneemt men hem zijn meest kenschetsende eigenaardigheden; men ontneemt hem zijn schilderachtig nationaal costuum, om hem de deftige gezelschapskleeren van Jan en Alleman aan te trekken. Het is onwedersprekelijk, dat het geschrijf van vele bedeesde puristen door al te groote verfijning pit, merg en kracht verliest, en week en slap wordt als de kwallen op het strand. Doch zoo er geen middenweg ware, zou ik nog het bedeesde purisme van een smaakvol, al is het dan ook zwak man, verkiezen boven de onbeschaafdheid en ruwheid, waardoor de stijl van Dr. J. van Vloten zich minder gunstig onderscheidt.

Ik ben er niet zeker van, dat tact - hetwelk in mijn oogen een soort van fijn, intellectueel instinct is - in zijn oogen geen sociale misdaad is. Ik ben geneigd te gelooven, dat de goede manieren, welke nooit uitblijven wanneer men zich op zijn gemak gevoelt en die het gevolg zijn van een juist begrip van het karakter en de gevoelens onzer naasten en van sympathie met hunne deugden, door hem een ploertige Jan Saliesleur genoemd worden.

Goede manieren zijn het symbool van zekere zedelijke en intellectueele hoedanigheden. Zoo men niet zelfzuchtig ijdel en aanmatigend is, behandelt men vanzelf hen, met wie men van meening verschilt, met hoffelijkheid. Handigheid en tact zijn eveneens onontbeerlijk, zoo men er meer op uit is, de zaak wier kampioen men is te bevorderen, dan zijn particuliere vijanden te beleedigen. Doordien hij zelfzuchtig, niet op zijn gemak en onhandig is, maakt een lang opgeschoten schooljongen in gezelschap vaak zulk een onaangenamen indruk. Hij is verlegen met zijn figuur, vergeet zijn eigen persoon geen oogenblik, en is zoo onbeholpen, dat hij niet openhartig kan zijn zonder brutaliteit, onbeschaamd is wanneer hij familiaar poogt te zijn, en zich niet ernstig kan voordoen zonder stijfheid en zeer bewerkelijke gekunsteldheid.

Bovendien maken onhandige lieden zich leelijke gewoonten eigen. Het zou mij niet verwonderen zoo Dr. van Vloten's manier, om zijn tegenstander leelijke namen naar het hoofd te werpen, gedeeltelijk een slechte gewoonte is, die hij zich aangeleerd heeft in zijn jonge jaren. Het scheldwoord werd wellicht, toen hij nog onervaren was, gebruikt als een stoplap, voor het oogenblik dat geheugen en nadenken hem in den steek lieten. Misschien gebruikt hij het woord ‘ploert’ gelijk een redenaar, die naar gedachten zoekt, het ‘veel geliefde en lang gewenschte toehoorders’ bezigt. Het is niet onmogelijk een slechte gewoonte gelijk pruimen of snuiven. Ik heb eens de geschiedenis gehoord van een predikant, die in liet dagelijksch leven zich de gewoonte had eigen gemaakt van met zijn manchetten te spelen. Wanneer hij nu op den predikstoel stond en in vuur geraakte, frommelde hij zenuwachtig en gejaagd met zijn vingers aan zijn mouwen, totdat hij langzamerhand zijn armen geheel ontblootte, en ten laatste, als hij in de grootste bezieling was, met armen, naakt tot de ellebogen, gereed stond te boksen voor de zaak, tot wier bepleiting zijn welsprekendheid te kort schoot. Dr. J. van Vloten heeft wellicht iets van dien predikant, die trouwens niet modern was. Hij speelt eerst, halfonbewust, met een enkel scheldwoordje, doch als hij in vuur geraakt, komt de geheele stortvloed, en staat hij met bloote armen te zwaaien in de lucht.

Doch de voornaamste reden van zijn ruwheid en harde ongevoeligheid voor het leed van anderen is, geloof ik, toe te schrijven aan een volkomen gebrek aan verbeelding, door welk gebrek

zijn stijl tevens zoo eentonig en grauw is. Hij schijnt niet in staat te zijn zich in de plaats te denken der lieden, op wier toonen hij onder het uiten van schrille Indiaansche oorlogskreten den krijgsdans danst; terwijl hij als een Roodhuid, beschilderd met de opzichtige ‘warpaint,’ de tomahawk zwaait, om zijn slachtoffers te scalpeeren. Het ontbreekt hem aan sympathie met gewond eergevoel, miskend plichtbesef, bespotte overtuiging en alle dergelijke vormen van zielswee. Pijn in zijn eigen pink gevoelt hij snel, en zoekt hij, zoo mogelijk, onmiddellijk te wreken, doch hem ontbreekt helaas! voldoende fijngevoeligheid en verbeelding om zich het leed van een ander voor te stellen. Hij is zich dit gebrek aan sympathie zoo weinig bewust, dat hij geheel te goeder trouw, aandoenlijke elegiën over eigen zachtmoedigheid en in weekhartigheid wegsmeltende goedaardigheid dicht. Hij danst zijn Indiaanschen krijgsdans, martelt de gevangenen, bespot de verslagenen en trapt op de gewonden, met een week gemoed, dat verteederd is door de innigste menschenliefde en humaniteit. Doch hij mist een orgaan, en zoolang zijn slachtoffers maar niet gillen, stelt hij zich voor, dat hij hen aait, en op welwillende wijze met hen schertst. Door gebrek aan verbeelding is hij niet in staat iets meer dan de meest directe uitwendige gevolgen van zijn handelwijze op te merken. Iedereen zal hem zeker gaarne op zijn woord gelooven, dat hij een weekhartig man is. Men doet hem daarom een dienst door hem er opmerkzaam op te maken, dat hij zich niet zoo goedaardig gedraagt als hij dat zelf zoo gaarne zou wenschen. De wreedheid van de meeste kinderen - hoe teeder en goed hun hart ook zij - moet eveneens toegeschreven worden aan hun weinig ontwikkelde verbeelding, waardoor zij niet weten dat ze wreed zijn; ze begrijpen niet dat de vliegen, die ze al lachend vermorselen en radbraken, namelooze pijnen lijden. Langzamerhand leeren ze inzien hoe wreed en ongevoelig ze waren, en hartelijk hoop ik, dat Dr. van Vloten deze overtuiging eveneens moge verkrijgen.

December 1872.
CHARLES BOISSEVAIN.

Retrospect.

De tijd, dat is iemand
Die bang is voor niemand;
  Want: ‘Met alle bescheidenheid,’
  Zoo als ie zeit,
‘Als je me maar altoos multipliceert
  En er nooit uitscheidt,
  Dan heb je de eeuwigheid.’

Naar een verloren maar wedergevonden handschrift
  van den Schoolmeester.

- Dat is een alleraardigst versje, Mijnheer Koster! en stichtelijk ook, met die eeuwigheid er in. Je zoudt zeggen: waar haalt de man het vandaan?

- Ja, Mevrouw! dat mag u wel zeggen; aardig en stichtelijk, en daarbij welke gespierde alexandrijnen, welk een rythmus, welk eene versificatie! O, ik dweep met dien Schoolmeester.

- Frisch en oorspronkelijk, maar het heeft, dunkt mij, slot noch zin, merkte mijn gastheer aan, met het onnoozelste gezicht van de wereld. ‘Weet je zeker, dat het van den Schoolmeester is?’

- Stellig en zeker. Ik zelf heb nooit zijn handschrift gezien, maar een mijner vrienden, die een zwager heeft, die nauw geparenteerd was aan den boezemvriend van den Schoolmeester, staat er voor in.

- Dans ce cas là!.... zei mijn gastheer, maar hij zei niets meer, zoodat ik nog altoos in het onzekere ben, of hij volkomen overtuigd was, of volkomen ongeloovig bleef.

Het gesprek, dat ik hier mededeel, werd gevoerd op een Decemberavond, in een aparteetje, even nadat wij weêr bij de dames binnengekomen waren en ons eerste kopje thee genoten, meer om den damp van de eigaar te temperen, die ons nog omgaf, dan omdat wij dorst hadden. Onze gastheer - ik stel hem u voor als Mijnheer Leijers, - Mevrouw Mijnlieff, eene

bevallige veertigjarige, maar zonder hooge vlucht van denkbeelden, zooals de lezer misschien reeds vermoed heeft, en mijn nederige persoon vormden dat aparteetje, dat met de drie gratiën niets gemeen had dan het toevallige getal, en er bovenal van verschilde door het gemis van twee. Trouwens die twee behoorden tot eene andere sexe, die niet gracieus pleegt te zijn.

Indien iemand van die laatste waarheid diep doordrongen is, dan ben ik het. Reeds als kind zeide mijne moeder tot mij, troostend en liefkozend, als men niet onduidelijk te kennen gaf, dat ik geen mooi kind was: ‘als een man maar niet foei leelijk is, dan is het al genoeg.’ Opgroeiende, was ik zóo overtuigd, dat schoonheid in een man eene onduldbare luxe is, dat ik met souvereine minachting op mooie mannen nederzag, als zij geene andere kwaliteiten bezaten, die hun dat gebrek konden doen vergeven, zooals het geval is met een paar van mijne vrienden, die, in weerwil van hunne regelmatige trekken en hun wèlbesneden gelaat, zooveel geest en vernuft hebben, alsof zij leelijk waren.

Ik denk dat het de maand December en het naderend einde des jaars was, die Mevrouw Mijnlieff op de gedachte bracht van de vergankelijkheid van ons menschen van den tijd, van het snel voorbijvliegen van dien tijd zelven en van al die reeks bespiegelingen, welke een normaal vrouwenhoofd, met de gebruikelijke volstrekte miskenning van alle logica, aan het begrip van tijd vastknoopt. Indien ik mij zelven en mijne mederookers mocht vleien, zou ik de veronderstelling wagen, dat het vervelende, conventioneele half uur door de eene helft van het gezelschap aan het nicotiaansche kruit gewijd, tot groot soulagement van Mevrouw Mijnlieff en hare lotgenooten nog al spoedig was omgevlogen.

Als oud-vrijer rust natuurlijk op mij de verplichting om galant en - zoo 't kan - spraakzaam en aardig te zijn. Ik neem dien plicht ernstig op. Men ziet, dat ik op de wijsgeerige beschouwingen van de beminnelijke brunette, die al de appas van haar leeftijd bezat, onmiddellijk de meer of minder authentieke versregels van den schoolmeester als antwoord bij de hand had. -

Een aparteetje kan en mag echter in een goed gezelschap niet lang duren. Leijers sprak andere dames aan; andere heeren voegden zich bij Mevrouw Mijnlieff en ik maakte van de gelegenheid gebruik om te verdwijnen in den drom der gasten.

Er waren vele gasten; we waren met ons vierentwintigen, een getal om van te beven bij onze gewone diners, maar niet alzoo bij de diners van dezen gastheer, die den tact had zijne vrienden aangenaam bezig te houden. Hij deed dit, schijnbaar zonder zich veel moeite te geven. Zijn lach, zijne saillies en zijne opmerkingen waren van dezelfde kracht als een vonk in het kruit. Hij was de gastheer-*exalter*, zooals Bulwer hem zou genoemd hebben, indien Bulwer het geluk had gehad hem te kennen.

Nu weet ieder Amsterdammer, dat de gezelschappen der hoofdstad kunnen worden verdeeld in vier, neen, slechts in drie categoriën. Denkt niet, dat ik van patricische, plutocratische of burger-kringen wil spreken; dat zijn distincties, die mij ontsnappen. Tot de eerste categorie behooren die gezelschappen, waarin de dames aardiger zijn dan de heeren; tot de tweede, waarin de heeren geestiger en vermakelijker zijn dan de dames; tot de derde, waarin geene van beide aardig zijn. Indien er eene vierde bestond - maar die bestaat, helaas! niet - dan zou het die categorie zijn, waarin de beide bestanddeelen even amusant waren.

Als gij 't niet aan uwe vrouw over-vertelt, wil ik u wel in vertrouwen zeggen, aan welken kring ik de voorkeur geef, namelijk aan den tweeden. Ik ben een erge egoïst, en daar niets vervelender is dan een vervelende man, bederft mij het verplichte half uur rooken in zijn gezelschap al het genot van den overigen namiddag. Zoo prettig als ik het vind een lieve, beminnelijke mond met den grootsten ernst te hooren verklaren, dat zij niet van den winter houdt, omdat het voorjaar doorgaans zoo koud en schraal is; of dat zij hare vriendin B. zoo lief vindt, omdat Mijnheer B. zoo'n erge tyran is; zoo onaangenaam vind ik zulke redeneeringen in den mond van een zwarten rok en een witten das.

Leijers heeft hetzelfde zwak als ik en, vreemd genoeg, zijne vrouw schijnt in dat vooroordeel te deelen. De man is laat getrouwd, en men moet het hem dus vergeven, en zijne jonge vrouw was zóo goed en zóo beminnelijk, dat zij zich aanstonds thuis gevoelde in den kring der vrienden van haren echtgenoot, hoewel er zelfs journalisten en dichters onder liepen.

Eene volmaakte bonte rij hebben wij dan ook zelden te hunnen huize; het groene sparreloof heeft - evenals bij de vercieringen bij illuminaties aan den wallekant in onze stad -

verreweg de overhand boven de bloemen. Die laatste phrase heb ik ergens in een boek gelezen.

Leijers heeft nog een gebrek! Hij speelt geen trekjes of quadrille; zijne ontwikkeling is bij commercen blijven staan. Muziekale talenten hadden wij - helaas, of goddank? - niet in ons midden. Drilman speelt wel eens de tweede viool, maar hij is te bescheiden om er ons ooit op te vergasten.

- Zullen we commercen, Leyers? vroeg Mevrouw met een fijn glimlachje. - Hoe denken de heeren en dames er over?

- Commercen? me lieve Mevrouw, hoe kom je er aan? zei Mijnheer Mijnlieff - het is in dezen tijd het gevaarlijkste wat men doen kan. Welk een ongelukken heeft die negotie al berokkend!

- Och, lieve man! 't is immers maar spelen, merkte zijne goedige wederhelft aan.

- Juist, me lieve kind. omdat het tegenwoordig niets is dan spelen, is het zoo gevaarlijk. Iedereen speculeert op drie azen. Als men nog maar tevreden was, als men redelijk kleurde, dan zou ik er minder tegen hebben.

- Ik ben al blij, als ik kleur, vergoelijkte Mevrouw.

- Als u blij is, als u kleurt, Mevrouw, mocht ik zoo zeggen, - dan is voor u 't gevaar niet groot en.... ik zou u heel graag eens blij zien. Maar uw man is bezig, geloof ik, ons kooplui met zijne aardigheden over commercen de les te lezen, als of wij niets waren dan hartstochtelijke spelers of speculanten. -

- Je zoudt toch niet het tegendeel willen beweren? viel de gastheer in. - Wat wordt er tegenwoordig anders aan je beurs gedaan? Ik ben overtuigd, dat zelfs de ouderwetsche firma, waartoe je behoort, een beetje heeft gespeculeerd in tin, een beetje heeft gedobbeld in petroleum, een beetje heeft meêgeruld in koffie, een beetje heeft geliefhebberd in rogge op termijn of in olie op rescontre, of in suiker van den volgenden oogst op Java. -

Ik had steeds hoofdschuddend de tirade aangehoord en antwoordde met een gerust geweten: - Ik kan je plechtig verzekeren, dat ik het niet gedaan heb. -

- En ook niet in katoen?

Ik zweeg. Wie uwer zonder katoen geweest is, veroordeele mij.

- Maar gij zelven, zei ik tegen Leyers, die advokaat, tegen Drilman, die auteur, en tegen Mijnlieff, die rentenier is,-

zijt gij zonder uwe vijftig balen gebleven? Heeft uw kruidenier, uw boterkooper, uw klerk ze niet gehad?

Ik keek op mijne beurt mijne ondervragers met een doordringenden blik aan. Er heerschte eene algemeene stilte. Allen bogen in diep schuldbesef het hoofd.

- Maar, lieve Leyers, lachte Mevrouw - wat deedt gij in katoen? Je weet toch, dat ik niets dan zijde en *gros de naples* draag of *poplin*. 't Was dus niet als grondstof voor mijn toilet, of als économie op mijn kleedgeld, dat je 't deedt. -

- Ik deed het als advocaat, antwoordde Leyers met eene stoutmoedigheid en tegelijk met eene opgeruimdheid, die mij overtuigden, dat hij niet meer dan vijftig balen Bengaal had medegesnoept.

- Ja, zei Drilman - laat ons schuld bekennen; Koster heeft gelijk. Wanneer kooplui speculeeren, blijven ze in hun vak; maar wij hebben er niets mede te maken. Wij zijn meerderjarig en meenen verstandig te zijn, en mogen ons dus niet op de verlokking van een zoet winstje beroepen. Maar wij zijn nu, geloof ik, genezen, omdat het zoete winstje vergeten heeft te komen. Aan handelaars de handel! Het jaar 72 heeft ons een heilzame les gegeven.

Ik had mijn vriend nooit zoo ernstig hooren praten. Ik vreesde dus, dat hij honderd balen had gehad, en bij den teruggang der prijzen de fortuin had willen dwingen door zijne hoeveelheid te verdubbelen. Arme Drilman!

- Ik begrijp er niets van, zei de goede Mevrouw Mijnlieff - van al die katoentjes en al die grutters- en kruienierswaren, waarvan de Heeren gesproken hebben, heeft mijn keukenmeid meer verstand dan ik. Maar gaan wij nu commercen? -

- *Nous avons parlé de corde*, zei haar gemaal.

- *Dans la présence des pendus*, vulde Leyers aan, met een variant.

- Indien we eens bankten? opperde de gastvrouw.

- Maar Mevrouw! brak in eens een storm van alle kanten los, - nu maakt gij 't al te erg. Gij brengt ons van het eene gevaar in het andere. Banken! De hemel beware ons! Ja, als we allen *oprichters* en administratie-raadsleden konden worden, dan zeggen wij niet: neen; maar als eenvoudige medespelers.... dan nog liever *brebis de Panurge*.

Met al haar geest en scherpzinnigheid, begreep de lieve vrouw des huizes niet op eenmaal de oorzaak van dien woedenden aan-

val. Mijnlieff had ons voor den geheelen avond met zijne zoogenaamde woordspelingen bedorven. Wij waren onvatbaar geworden om ons van het valsche vernuft te ontdoen; het contagium zat in de atmospheer van de gezellige zaal.

- Banken, Mevrouw, zei Mijnlieff - dat is nu misschien nog gevaarlijker dan katoen. Weet u niet, dat er in dit jaar 366 vriendenkringen en intieme gezelschappen zijn ontstaan, die samen banken, onderling banken, en met oudere vriendenkringen banken? Ik geloof serieus, dat we 't aan hen moesten overlaten. -

- Ah! riep Mevrouw - ik merk, dat de Heeren 't er op gezet hebben om niet te spelen, maar onder zich zelven over allerlei spelen diepzinnig te redeneeren. 't Is belangrijk, maar vinden de Heeren 't amusant voor ons, dames? -

Wij kwamen onzen vriend te hulp. Wanneer ik zeg: wij, dan bedoel ik daarmede al de veertien heeren van het gezelschap. Nu zou 't zeker niet amusant zijn, wanneer ik die veertien monologen en dialogen wilde mededeelen; maar dat behoeft ook niet. De aangevallene Mijnlieff had eigenlijk onze hulp niet noodig. De snoodaard was niet zoo onschuldig als hij er uitzag. Hij bankte mede. Als man van groot fortuin - men noemt dat: kapitalist - was hij opgenomen in een onderconsortium van eene bank, die met vele andere banken een groot consortium vormde, soms voor één, soms voor twee, soms voor meer tonnen, naar gelang van de operatie, die zijn vriend en de vrienden van zijn vriend gemeenschappelijk hadden aanvaard. Hij begon met de verklaring van het woord consortium; hij wees er op, hoe gelukkig het woord gekozen was, omdat het werkelijk eene verzameling van makkers en van gelijken was, hetgeen Leyers als advokaat bevestigde. Gelijkgezinden, gelijkbewerktuigden, gelijkbedoelenden; houw en trouw; een machtig leger, met beleid aangevoerd, voortreffelijk geörganiseerd en gedisciplineerd en uitmuntend van leeftocht voorzien.

- Banken, ging hij voort, - in de hoogere beteekenis van het woord, en niet beschouwd als *vingt-et-un*, voorzien de maatschappij van geld. Zij drijven daarin handel, zooals andere menschen in goederen. Maar daar er natuurlijk geen ander geld is dan het geld, dat die maatschappij zelve bezit, zoo bestaat hare hoofdwerkzaamheid daarin, dat zij sommigen bewegen om hun geld aan anderen door hare tusschenkomst te leenen. Zij zijn dus misschien eenigermate te vergelijken met filterma-

chines. De maatschappij stort haar geld boven in de machine en tapt het door de kraan onder weder af. Wat in het beenzwart blijft zitten, heet *agio*. Het is onbegrijpelijk, hoe zeer deze operatie bevorderlijk is aan het tot stand komen van vele heilzame, nuttige en grootsche ondernemingen, en hoe uit de éene bank de andere, en uit de éene instelling tien, twintig andere te voorschijn komen. Dat hangt geheel af van eene gelukkige gedachte, eene ingeving, een slapeloozen nacht of een opgeruimden dag. - Creëeren, oprichten, is het ideaal van een bankier. Hij is de schepper bij uitnemendheid; hij voorziet zelfs in instellingen, waarvan de behoefte zich eerst later moet doen gevoelen; hij anticipeert en disconteert de toekomst. Er ontstaat plotseling behoefte aan eene kolossale handelsvereeniging, aan eene krachtige bank op de eene of andere plaats. Dadelijk komen de banken bij elkaêr; richten haar op, teekenen zelven het geheele kapitaal vol, en bieden de aandeelen eerst eenige maanden later, als de deugdzaamheid en levensvatbaarheid der onderneming gebleken zijn, met een bescheiden winstje aan het publiek aan. De bankiers zijn dus....

- De weldoeners der maatschappij, vulde Drilman aan.

- Juist, knikte Mijnlieff goedkeurend, - de weldoeners der maatschappij. Niet volkomen belangeloos, dat spreekt van zelven. Wie kan zonder loon werken en wie wordt niet voor zijne kennis en ervaring betaald? Ik ken geen verhevener en schooner werkkring dan dat voortdurende scheppen; alle andere handels- en beursondernemingen zijn er kinderspel bij.

- En toch noemdet gij het gevaarlijk om zich daarin te begeven? -

- Ja, dat deed ik ook; ik bedoelde als *leek*, als *lief hebber*, als *publiek*. Zoo behagelijk als het is met het omdraaien van de hand tien of twintig percent agio te verdienen op tientallen millioenen, zoo gevaarlijk vind ik het om ze te betalen. Men kan zelfs van de beste zaak te veel hebben, en zelfs kunnen er te veel banken worden opgericht voor de behoeften van het oogenblik, en dan kan die overproductie wel eens de waarde doen dalen. Het is niet waarschijnlijk, maar toch mogelijk. Tegen de schepping van meer dan één bank per dag, zou ik voor mij persoonlijk eenig bezwaar hebben.

- Zouden we er van avond, onder ons, nog niet ééntje bij kunnen maken? vroeg Leyers, - ik zou zoo graag ook wat oprichten. -

- Och ja, Mijnlieff! een enkele nog maar, riepen wij allen.

- Van veertig millioen in twee seriën, voegde Drilman er bij, - eerste serie volteekend; ik teeken voor vier millioen. -

- En gij stort?

- Zooveel gij wilt..... later, na de premie.

- Neen, neen, het gaat niet, zei Mijnlieff, - denkt gij dat het paddenstoelen zijn, die zoo maar uit den grond komen?

- Neen, champignons, verzachtte Drilman.

Ik weet niet of onze dames van Mijnlieff's verhandeling over de hoogere finantiekunst veel begrepen, maar zij hadden met de grootste beleefdheid aandachtig geluisterd. De gastvrouw scheen er werkelijk belang in te stellen, en Mevrouw Mijnlieff behoorde tot die niet gewone vrouwen, die hun man gaarne hooren spreken. Leijers begreep echter, dat een ander onderwerp nog met meer genoegen zou worden aangehoord door de schoone helft van het auditorium.

- Zijn de meiden bij u tegenwoordig ook zoo lastig, Mevrouw? wendde hij zich tot eene der dames, - mijne vrouw klaagt, dat zij hoe langer hoe hooger loon en hoe minder werk eischen, en zich daarbij kleeden met poufs en polonaises en mantilles alsof ze rijke erfgenamen waren. -

Weêrgasche Leyers! waar haalde de vent die meiden zoo in eens van daan?

- O, Mijnheer! antwoordde de aangesprokene, en al de dames sloten dichter in den kring. - Ik ben blij dat Mevrouw er ook over klaagt. Mijn man wil het nooit gelooven, maar 't is heusch verschrikkelijk en insupportable, zoovele pretenties als die schepsels hebben! Niemand wil meer een kornet dragen, maar ze willen allen gekapt zijn. Wilt u wel gelooven, dat mijne derde meid een kuif draagt, en de tweede meid gecrêpeerd is, en mijne kamenier hair *à l'enfant* heeft? Ze zijn zoo exigeant, dat zij Zondag's om de veertien dagen uit willen gaan en iedere week elk een vrijen avond willen hebben, zonder eenige consideratie of het mij conveniëert. En de loonen, de loonen! De kamenier verdient ƒ 150 en de keukenprinces spreekt weer van opslag en durft zelfs zeggen, dat zij als *cordon bleu* wel ƒ 200 mag verdienen. 't Is affreus en liet geeft mij inquiétudes voor de toekomst.

- Maar zij kookt ook lekker, dat moet ik zeggen, merkte de echtvriend op. - zij heeft nog nooit iets bedorven, en als het toilet je chipoteert, waarom neem je dan geen kok? -

- Ik zie liever eene kamenier met mooie krullen en een heel dun, imperceptible tullen mutsje dan een kornet, fluisterde ik. Daar ik echter nooit het fluisteren van Jelgerhuis heb geleerd, scheen ik wat hard gefluisterd te hebben, althans een stroom van verontwaardiging daalde op mij neêr.

- Je moest je schamen! hoorde ik van alle kanten. Ik schaamde mij en begreep, dat ik over deze delicate kwestie niet mede mocht spreken.

- Ja, die loonen spelen tegenwoordig een groote rol, zeide Leijers, - iedere stand eischt verhooging. De ambtenaar, de kantoorbediende, de klerk, de handwerksman, de boerenarbeider, allen dringen op meer loon en meer vrijen tijd aan. Een struisvogelpolitiek kan ons niet langer baten. De beweging neemt toe in omvang en kracht. Nog wat meer ervaring en beleid, nog wat meer eenheid en volharding, en de arbeidende klassen zullen hun wensch verkrijgen. Wij zijn genoodzaakt de sociale kwestie flink in de oogen te zien. -

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat de meening van Leyers, vooral van de zijde der dames, niet met onverdeelden bijval werd begroet.

- Welke revolutionaire theoriën! zeide de eene.

- Wat een gevaarlijk socialisme! riep eene andere.

- Ik wist niet, dat je ook al tot de Internationale behoorde, tot de communisten en pétroleurs, barstte eene stevige tante los, die tot dus ver had gezwegen.

- Ben je trouw op de vergaderingen in Dalrust aan de Hoogesluis geweest? vraagde Mijnlieff, wiens onderdeel-consortiums-hart dadelijk bovenkwam.

- Leyers was niet op het Internationale Congres in den Haag, bracht ik goedaardig in het midden; maar wat had ik gedaan?

- Hoe, Mijnheer Koster! ik hoop toch niet, dat gij u daar hebt vertoond?

- Van het begin tot het einde, bij iedere openbare vergadering, lieve Mevrouw! antwoordde ik met kalmte, - en hoewel het Congres door verdeeldheid en naijver niet de resultaten heeft opgeleverd, die men had kunnen verwachten bij de tegenwoordigheid van zulke uitstekende economisten als Karl Marx, blijf ik mij oprecht verheugen het te hebben bijgewoond en prijs ik zeer, dat het gouvernement die vergadering in het classieke land der vrijheid ongehinderd heeft laten begaan. -

- Ik ben het met Koster eens, zeide de gastheer - dat was eene flinke en verstandige daad van het ministerie, en evenzoo doet de stedelijke overheid wèl, dat zij de bijeenkomsten in Dalrust ongestoord laat plaats hebben, hoe bang Mijnlieff er voor schijnt te zijn. -

- Ik geloof dat men de arbeidende klasse juist in de armen van het socialisme, of erger nog, van het communisme zou werpen, merkte Drilman aan, - als men hare gegronde wenschen ignoreerde. Alles wordt schromelijk duur; niet alleen de eerste levensbehoeften, voeding en woning; maar ik vraag u, wie is tegenwoordig gefortuneerd genoeg onder ons, om nog oesters of een patrijsje of een getruffeerden kalkoen te eten?

- Dat komt van de luxe der oprichters, knorde een jong heer, die genoeg van zijne ouders geërfd had om van zijn renten stilletjes te leven. -

- Wat gij daar zegt, Drilman, antwoordde Mijnlieff - raakt het hart der kwestie. Alles wordt even duur, levensmiddelen, kamerhuur, huisraad; en het is om daaraan te gemoet te komen, dat de loonen moeten worden verhoogd. Maar draait de zaak niet in een vicieusen cirkel; zullen door die algemeene loonsverhooging de prijzen van alle noodwendigheden des levens niet nog verder stijgen? Als iedereen meer moet verdienen, zal ook ieder voorwerp meer kosten van productie vereischen, en wat de werkman aan verhooging wint, geeft hij aan den anderen kant in den hoogeren prijs zijner benoodigdheden terug, zoodat ten slotte zijn toestand dezelfde en - zoo gij wilt - even onhoudbaar blijft. Mij dunkt, er moet een andere weg zijn.

- En welke weg dan? vraagde Leyers.

- Gij moet dat beter weten dan ik. Mijn ideaal zou zijn: lage loonen, en bijgevolg lage productiekosten en lage prijzen van alle artikelen, en uitbreiding der voortbrenging. Ik weet niet of het gaat, maar ik zou wenschen, dat men alles deed om vooral de productie te vermeerderen. Aan den landbouw en de grondstoffen moet in de eerste plaats de sociale kwestie ter oplossing worden aanbevolen. -

- Maar de beste prikkel tot voortbrenging is hoog loon.

- Ziedaar weder dien fatalen cirkel. Gij, economisten, moet weten, hoe gij er ons uitwerkt. Hebt gij bondgenoten noodig, wendt u tot de moraliteit en het onderwijs. Leert het volk kennen en kunnen; willen en vermogen; geeft het naast de

verlichting den steun der zedelijkheid en laat uw onderricht opvoeding zijn. Ik weet niets beters. -

- En het is ook nog zoo kwaad niet voor een millionair, wat gij daar zegt, knikte Leyers - wij zullen er ernstig over denken. Gij kunt niet klagen, dat er aan onderwijs weinig wordt gedaan, want zoowel het lager als het middelbaar wordt met loffelijken ijver bevorderd. Kon het ook van het hooger onderwijs worden gezegd!

- Indien onze oude vrienden Dirk en Barend hier waren, viel ik in - zij zouden u van ondankbaarheid beschuldigen. Wij zijn eene groote schrede vooruitgegaan sedert de jongste begrooting-discussies. Dirk's wenschen staan op het punt van in vervulling te gaan. Ik zie reeds een prachtig Museüm voor onze schilderschool verrijzen; ik zie reeds het toekomstige grootsche academiegebouw voor Leiden onderheid; ik ben verzekerd, dat het bij het derde eeuwfeest zal kunnen worden betrokken. Verblijdend zijn de teekenen des tijds voor Kunst en Wetenschap; haar toekomst schijnt mij gewaarborgd. De wet op het Hooger Onderwijs, ja! die zal misschien komen ná het gebouw. Maar is die wet zoo noodig, als het onderwijs zelf maar goed is? De wet is i e t s , maar de personen zijn a l l e s .

- Gij spreekt als een koopman, die in een benedenzijkamertje zooveel geld verdient als een ander in een ruim, mooi verlicht kantoorlokaal, kreeg ik tot antwoord.

- Maar ik gun u immers uw lokaal, merkte ik op. - Ik meen alleen, dat gij met een onvolkomen wet even goede professoren kunt hebben, als wij knappe kooplui met een gebrekkig wetboek van koophandel of slechte beursreglementen.

- De vergelijking is uitmuntend, want zij gaat mank, zei Drilman, - maar de zaak is ernstiger dan gij denkt. De man, die ons de wet had kunnen geven, is ons, helaas! ontvallen.

- Zeker ware niemand beter dan Thorbecke in staat geweest de wet te ontwerpen, zei de gastheer, - en het groote verlies, dat ons vaderland getroffen heeft, wordt ook in dit opzicht smartelijk gevoeld. Maar laat ons hopen, dat het Geertsema gelukken moge haar tot stand te brengen. Hij is tot dusver zeer voorspoedig geweest en niets inspireert meer dan het succes. Het Museüm, de Academie, het zoötomisch theater verkrijgen misschien nog *le couronnement de l'édifice* door de wet, waaraan Koster zoo weinig waarde hecht. -

- Heel mooi en wel! antwoordde ik, wel wat knorrig -

indien het lot van de censuswet hem de gelegenheid er toe laat.

- Geen nood! antwoordde Leyers - er wordt immers niet in het g e h e i m over gestemd. Gij zijt zeker reeds bang voor de democratie? -

- Ik bang voor de democratie? In geenen deele; ik ben alleen bang voor de autocratie en het clericalisme. Hier in Amsterdam krijgen we zeker een oud-gereformeerden orthodoxen gemeenteraad, en op het platteland al de beschermelingen van heeroom of dominé, of van een paar rijke grondbezitters in de buurt. Als ik zie, dat de tegenwoordige kiezers al zoo lauw en onzelfstandig zijn en zoo weinig van hun recht gebruik maken, wat moet ik dan verwachten voor het halve geld? -

- Maar uitbreiding van kiesbevoegdheid is immers een liberale eisch. -

- Het is een liberale eisch, dat allen, zonder onderscheid van stand of fortuin, die in staat zijn om over de publieke zaak zelfstandig te oordeelen, op de keuze der vertegenwoordiging invloed oefenen. De eisch tot uitbreiding, zonder die voorwaarde en alleen met de grootere massa in het oog, riekt meer naar een imperialistisch regeeringsbeginsel. Gij weet toch, dat het algemeene stemrecht de naaste buurman en de dienstwillige dienaar is van Caesar. -

- Koster bestijgt zijn oude stokpaardtje, glimlachte Mijnlieff, - ik wed, dat hij liefst alleen met zijn vrienden al de leden van den Gemeenteraad, van de Provinciale Staten en van de Tweede Kamer zou kiezen. -

- Neen, ik zou de dames laten meêkiezen. -

- Huichelaar, vleier, oude Lovelace, riepen mijne vrienden mij toe, - gelooft er niets van, Mevrouw! Als u wist, hoe hij zich somtijds over u uitlaat, u zoudt een afgrijzen van hem krijgen.

- Neen; Mijnheer is zoo kwaad niet, en het is niet heel galant van u zijn denkbeeld zóo *en ridicule* te tracteeren, merkte de gastvrouw op. - Of vindt u het inderdaad zoo dwaas, indien wij, vrouwen, mochten medestemmen? -

- Voortreffelijk gesproken, Mevrouw! zei ik, - laat ze praten. Ik zal mij verdedigen. Vooreerst stem ik oneindig liever met u dan met mijn bakker of mijn komenijsman; ten tweede word ik veel liever door uw invloed geregeerd dan door den hunnen of door dien hunner klanten, en ten derde ben ik

overtuigd, dat de eenzijdigheid onzer keuzen - want wij zijn alle meer of minder doctrinair en politiek-partijman - aangenaam zou worden getemperd door uwe politieke consideratiën. Naast al die stroeve principemannen, die wij waarschijnlijk zouden aanwijzen, zoudt gij onze attentie vestigen op Mijnheer A, die zoo prettig en gezellig is; op Mijnheer B, die zulk een snoesig vrouwtje heeft; op Mijnheer C, die zoo goed danst en zoo mooi piano speelt; op Mijnheer D, die zich zoo perfect kleedt en weet te presenteeren; op Mijnheer E, die zulk een mooi buiten bezit; op Mijnheer F, die zooveel gereisd en van de wereld gezien heeft, of op Mijnheer G, die zoo goedhartig is, en zoo uitmuntend de sla fatigeert. Eene vertegenwoordiging nu, met zulke beminnelijke en *every inch* fatsoenlijke elementen gelardeerd, zou mij het meest toelachen, en het is daarom, dat ik een hartstochtelijk vooorstander ben van het stemrecht der vrouwen in Nederland, wel te verstaan, der vrouwen uit uwe sociëteit. -

Tot mijne groote verbazing werd mijne politieke confessie hier en daar met gelach ontvangen. Ik beken, dat het mij ergerde. Wel begin ik mij langzamerhand aan het denkbeeld te wennen, dat ik oud en verouderd ben en dat de fijne puntjes er af raken; maar nooit was mij, na zulk eene ernstige en welgemeende expectoratie, eene dergelijke hilariteit te beurt gevallen. Dat de heeren lachten trok ik mij minder aan; wat kan men in den regel van heeren verwachten? Maar dat ook enkele dames mijne oprechtheid en goede trouw schenen in twijfel te trekken, griefde mij tot in de ziel, en met een bevende stem besloot ik:

- Ik verklaar u plechtig, dat er een fonds van waarheid in mijne redeneering ligt, en ik verwonder mij, dat in ons land het denkbeeld, om aan de vrouwen het stemrecht te geven, met zooveel wantrouwen of zooveel minachting wordt bejegend. Ik zou wel eens hebben willen zien, wat de Haarlemmers hadden gedaan, indien Kenau Hasselaar niet mede gestemd had. -

- Ik doe eene ontdekking, ‘lachte de onuitstaanbare Drilman.

- Koster's bekeering tot de leer van de emancipatie der vrouw is een gevolg van onze Aprilfeesten.’

- Die ditmaal geen volkswaan van den dag waren, maar eene waardige herinnering aan den reuzenstrijd voor vrijheid van geweten en zelfregeering, door onze voorouders tegen Spanje gevoerd, ‘kwam Mijnlieff mij te hulp.

Edele vriend! Ik had hem bijna aan mijn hart gedrukt en zijne onder-consortium's aandeelen vergeven.

- Dat is waar, zei Leyers, - indien de bekeering van Koster aan die oorzaak moet worden toegeschreven, doet zij zijn hart eer aan. Ik dweep ook niet met den bijzonderen God der vaderen, of met de stereotype rijmwoorden van Spanje en Oranje; Glorie en Victorie; maar de edelmoedige, geestdriftige en waardige wijze, waarop bijna in iedere plaats van Nederland de heuchenis van den bangen tachtigjarigen strijd is herdacht, heeft mijne hartelijke sympathie. - Oud en jong, rijk en arm, stedeling en landman hebben met ernst en verdraagzaamheid het nationale feest gevierd, en er zijn weinig vlekken aan te duiden, welke de jubilé-dagen hebben ontcierd.'

- Ik doe eene tweede ontdekking, 'galmde de onverbeterlijke Drilman, - ik heb straks Koster's goeden smaak onrecht aangedaan. Het is niet Kenau Hasselaar; maar de nymf van Koelman voor den Briel, die hem heeft bekeerd.' -

- En indien 't zoo ware, dat de herinnering der Aprilfeesten mij dankbaar had gestemd ten opzichte der nederlandsche vrouw en van haar geestkracht, beleid en zelfverloochening, zou ik het mij behoeven te schamen? Maar ik heb het derde eeuwfeest van onzen onafhankelijkheidsoorlog niet behoeven af te wachten, om een hoogen dunk op te vatten van onze vrouwen en dochteren.

- Gij bedoelt die van anderen, 'verbeterde Leyers.

- Ik bedoel natuurlijk die van anderen, ging ik voort, - maar ik kan er bijvoegen; van onze moeders en zusters, en dàn bedoel ik niet alleen de uwe, maar ook de mijne. Ik herdenk zelfs daarbij de mijne in de eerste plaats. Gelooft gij, dat de nederlandsche vrouw, die de nijverheid in persoon is, die huiselijk, kalm, verstandig en practisch bij uitnemendheid is, die aan degelijkheid en ernst zachtmoedigheid en zedigheid weet te paren, zooveel slechter blik op de politiek zou hebben dan gij of ik?' -

- Lieve vriend, zei Mijnlieff, - gij behaalt een gemakkelijken triomf. In het bijzijn der dames zal iedereen u gelijk geven. -

- Dat beteekent, dat gij 't achter onzen rug niet zoudt doen? vraagde de gastvrouw. - Maar gij kunt gerust uw gang gaan en doen, als of we er niet waren. Gij hebt ons toch bijna den geheelen avond geïgnoreerd met uwe vervelende discussies

over katoen, bankiers, politiek en wat al meer. Ge kunt nu gerust daarmede voortgaan. Wij luisteren niet meer, en zullen onder ons gewichtiger onderwerpen behandelen.

- Dat meent gij niet, zei Drilman, - bekent, dat gij nu eerst recht nieuwsgierig wordt. -

- Ik beken niets, antwoordde Mevrouw Leyers. -

- Nu dan, vervolgde Mijnlieff, - ook geheel onder ons. De vrouwen bezitten al de voortreffelijke eigenschappen, die Koster heeft opgenoemd, en nog vele andere daarenboven, waarvan hij als oud-vrijer natuurlijk geen begrip heeft, maar zij missen politieken zin.

- Wat verstaat gij onder die phrase?

- Kennis van de behoeften van het oogenblik. -

- En waarop moet die kennis zijn gebaseerd?

- Op de studie van ons volkskarakter, van onze historie, van onzen tegenwoordigen toestand, in verband met onze omgeving. -

- Niet de kansrekening der partijen? -

- Zij hangt daarmede samen. De partij beteekent de groep, die dezelfde denkbeelden en dezelfde overtuiging koestert.

- Voortreffelijk geargumenteerd. Maar nu de gevolgtrekking! Meent gij, dat de vrouw ons volkskarakter en onze historie niet kent; dat zij geen blik slaat op de teekenen des tijds en op de eischen van het heden; dat zij niet begrijpt, in welke richting en door welke middelen ontwikkeling en voorspoed, vooruitgang en welvaart moeten worden bevorderd? En is het u ernst, dat vrouwen geen partij vormen? Zij zijn partijdiger dan wij, en hare sympathiën en antipathiën zijn ongetwijfeld sterker dan de onze. Doorgaans behooren zij tot de partij van haren man: soms staan zij er tegenover, en in dat geval met groote felheid. Wat ontbreekt er nu aan haar politieken zin? -

- De consequentie, antwoordde Mijnlieff.

- Dat is nu juist zulk een délicieus gebrek, waarop ik straks reeds gewezen heb, hoewel ge toen aan den ernst mijner meening scheent te twijfelen. Te weinig consequentie is zeker verkeerd; maar te veel consequentie is wanhopig vervelend.

- Er zijn oogenblikken, kwam Leyers tusschen beide, - waarin het onmogelijk is met je te redeneeren. Je hebt zeker in den laatsten tijd te veel in de fransche politiek gestudeerd, om voor een logisch discours vatbaar te zijn. De bewondering voor Thiers zal je kleine dosis politieken zin nog totaal verdooven. -

- Welke armoede en zwakheid van wapenen! antwoordde ik, - omdat ik je geslagen heb, moet die arme groote Thiers het op zijn ouden dag misgelden, de meest consequente staatsman van Europa, het uitnemend hoofd van de Fransche republiek! -

- Je noemt dat een republiek! zei Drilman, - welk eene begripsverwarring. Het is niets dan een status quo tusschen twee monarchiën en het geheele verdrag van Bordeaux heeft geene andere beteekenis dan die van tijd te winnen voor de restauratie van eene of andere dynastie, vermoedelijk van de Napoleontische. Ba! welk een toestand. -

- Ja, bevestigde Leyers, - die zoogenaamde republiek, die zich alleen staande houdt door de republikeinen uit te schelden, uit te sluiten en nu en dan te vervolgen; die republiek, die door eene monarchale meerderheid en een monarchaal ministerie wordt geregeerd, vind ik ook een treurig schouwspel, en de hooge bascule-politiek van uwen vriend Thiers stuit mij *franchement* tegen de borst.

- Kwestie van sentimentaliteit, zeide ik, - die politiek is de éenig-mogelijke. Thiers houdt de monarchalen in bedwang door de radikalen en de radikalen door de monarchalen, en hij laveert zoo zachtjes door de partijen en houdt de republiek en zich-zelven staande. Ik vind het een zegen voor Frankrijk, dat hij die politiek volgt. -

- Maar gij zult toch bekennen, dat het eene vreemdsoortige republiek is, waarin men telkens verplicht is, om rust en vrede te bewaren, de republikeinen te negeeren. -

- Vreemdsoortig is de geheele toestand van Frankrijk, geslingerd tusschen twee dynastiën en eene stoutmoedige italiaansche familie, en tusschen de bergpartij en de communards. Zou het niet eene ramp zijn, indien op dit oogenblik eene dier partijen zegevierde? En is het status quo, met zijne schier onmerkbare bevestiging en versterking van den toestand - de regeering der bezadigde republikeinen, die de republiek lief hebben met hun verstand - niet de éenig mogelijke vorm, om het land orde en welvaart te verzekeren? -

- Tot zekere hoogte deel ik in die meening, zei Mijnlieff, - de middelen zijn niet mooi, maar het doel zal er waarschijnlijk door worden bereikt. Maar slechts tijdelijk. Ook in Frankrijk zal toch wel de regel gelden, dat eerlijk geteekende toestanden de beste zijn. Thans kan in een oogenblik van schijnbaar

volmaakte veiligheid het heele republikeinsche kaartenhuis door de meerderheid omvergeworpen en de President naar huis gejaagd worden. -

- Niet zoo gemakkelijk als gij denkt! Die meerderheid is onderling verdeeld en wantrouwt hare eigen leden het meest. Gemeenschappelijke handeling tegen de republikeinen staat in haar macht; maar voor gemeenschappelijke handeling tegen de republiek deinst zij met schrik terug. Daarbij is de fransche natie, bij al hare lichtzinnigheid, eene schrandere en edelmoedige natie. -

- *Nous y voilà*, zei Leyers, - dat heeft hij in zijn tijdschrift gelezen. Koster heeft altijd meeningen uit boeken of tijdschriften.

- Ik weet natuurlijk niet, waar gij de uwe van daan haalt, antwoordde ik, - maar wat bedoel je met mijn tijdschrift? Ik heb er geen.

- Het tijdschrift, dat nu en dan een artikel van je heeft geslikt, plaagde Leyers, - hoewel gelukkig in den laatsten tijd zeer weinig. Is het debiet vooruitgegaan? -

- En artikelen van Drilman, vergoêlijkte ik - Sedert dien tijd heb ik mij geretireerd.

- Vrijwillig? opperde Mijnlieff.

- Hm! zei ik, - vrijwillig, ja. Men heeft mij een zachten wenk gegeven. Men stelde mijne medewerking op prijs; men vond mijne stukken hoogst belangrijk; maar gebrek aan ruimte, overvloed van kopij, het eigenaardig trantje van mijne bijdragen: dat alles samengenomen, belette het tijdschrift mij zooveel gulle gastvrijheid aan te bieden als vroeger. -

- De wenk was zacht, maar duidelijk, merkte Mijnlieff vriendelijk glimlachend op. -

- Nu had ik wel kunnen aandringen; maar dat wilde ik niet, omdat ik eene grief heb tegen de redactie. -

- En welke grief, behalve de persoonlijke? vroeg Leyers.

- Dat zij zoo weinig meer doet aan literaire kritiek. Ik houd veel van literaire kritiek..... van anderen. Ik lees dol-graag recensies van boeken en het schijnt dat zij weinig meer voorkomen. Is het toch niet al te erg, dat van *de Delftsche Wonderdokter* van Mevrouw Bosboom-Toussaint - ziedaar nu weder eene vrouw, aan wie ik gerust het stemrecht zou toekennen - boe noch ba gesproken is? Is het niet kras, den mooisten oorspronkelijken roman, die er in de laatste jaren

verschenen is, gedurende een vol jaar te ignoreeren? Dat heeft mijne genegenheid geschokt. Ik wil niet zeggen, dat ik voor verzoening onvatbaar zou zijn, indien aan de meest begaafde vrouw van Nederland spoedig recht wedervoer; maar ook alleen die Wonderdokter kan mij van mijn wrevel cureeren. -

- Pas op, Koster! dat gij u niet door uwe oogenblikkelijke indrukken laat medeslepen, en om de kleinste verkeerdeopvatting met uwe vrienden brouilleert, vermaande onze gastvrouw. - Gij weet, dat wij, dames, u altijd de hand boven het hoofd houden; maar gij zijt niet altijd in ons gezelschap.

- Helaas neen, Mevrouw! zei ik, - en ik vrees zelfs, dat wij het spoedig zullen moeten missen. Indien niet alle symptomen mij bedriegen - de knechts brachten de sorties en capuchons der dames binnen - zou het zelfs onbescheiden worden, het nog langer te willen genieten. Mocht ik u van 't jaar niet weêr zien, dan wensch ik u op zijn oud-amsterdamsch een gezegend uiteinde en een gelukkig begin.

- Dankje, zei Mevrouw, - maar denk om de chocolaê op nieuwejaarsdag! De kinderen rekenen op u. -

- Zonder fout, hernam ik buigend.

- En nu, Heeren, adieu! *Sans rancune!* Ik vergeef u al uwe tekortkomingen jegens mij en houd mij voor verdere bij gelegenheid aanbevolen.

- Een Victor Amadeo? vroeg Leyers, mij zijn cigarenkoker aanbiedende.

- Gaarne! Laten wij ons haasten Victor Amadeo in rook te doen verdwijnen, vóór dat de Spanjaarden hem roosteren. -

BERN. KOSTER JR.

Bibliographisch album.

Beroemde Amerikanen, door Theodore Parker. Met aanteekeningen van Dr. M.A.N. Rovers. Utrecht, J.L. Beijers. 1872.

Het bovengenoemde werk behelst redevoeringen van Th. Parker, over de voornaamste grondleggers van de amerikaansche onafhankelijkheid: Benjamin Franklin, George Washington, John Adams en Thomas Jefferson. Daar de auteur hier te lande geen vreemdeling is, heeft het publiek reeds van te voren een zekere meening omtrent dit werk, die meer of minder gunstig zal zijn, al naar dat men in de richting en zienswijs van Parker deelt of die afkeurt. De bedoeling, die hij met deze redevoeringen had, wordt ons door hemzelven aangewezen. ‘Ik wenschte deze groote en edele mannen te daguerrotyperen en in getrouwe beelden aan het volk voor te stellen. Niet verantwoordelijk voor hunne deugd of ondeugd, heb ik ze juist zóó pogen voor te stellen, als ik ze aantrof, zonder acht te geven op de meening van menschen, die slechts met eerbied tegen iemand opzien en aanbidden, zonder te vragen wat zij aanbidden. Ware ik een keurder van metalen, ik zou het als mijn plicht beschouwen, mij over den aard van hetgeen mij werd voorgelegd naar waarheid te verklaren, of het lood was of zilver. En zal ik minder getrouw zijn bij de beschouwing van een groot man, die “kostbaarder is dan het fijnste goud van Ophir?” Een vleier ben ik niet en ook geen leugenaar. Heeft men zoo iemand noodig, hij is gemakkelijk te vinden; maar ik kan geen groote mannen behandelen als groote kinderen. Om de hoogere opvoeding des volks te bevorderen, en een afgoderij tegen te gaan, even noodlottïg als onverstandig, even gevaarlijk voor het publiek als van groot nut voor hoogdravende redenaars, heb ik lezingen opgesteld over vier groote en beroemde Amerikanen.’

Parker's oogmerk is, zoo als men ziet, niet zuiver historisch, maar min of meer polemisch. Hij wil de afgoderij tegengaan, die in Amerika met de groote voorvaderen gepleegd wordt. Naar het schijnt, laboreeren sommige amerikaansche redenaars aan de zucht om zich te goed te doen aan de deugden van hunne voorouders, en scheppen zij er behagen in om bij elke gelegenheid de loftrompet te steken over de groote mannen van hun eigen natie; weinig indachtig aan den versregel, die ergens door Cicero wordt aangehaald:

τίς πατέρ᾽ ὑμνήσει εἰ μὴ κακοδαίμονα τέκνα.

Voor hollandsche lezers vervalt natuurlijk het nut, dat deze redevoeringen voor Parker's landgenooten kunnen gehad hebben als correctief tegen onbesuisde ophemeling en eenzijdige voorstelling. Voor ons kan slechts de historisch-literarische waarde van zijn werk in aanmerking komen. Nu kondigt Parker wel is waar aan, dat hij zijne helden wenscht ‘te daguerrotypeeren en in getrouwe beelden aan het volk voor te stellen.’ De vraag is echter, of een getrouwe afbeelding door daguerrotypeeren verkregen kan worden. Het werktuig geeft slechts den omtrek; ziel en karakter uitdrukken kan alleen de meesterhand van den schilder; en bij een historisch portret zal het toch wel voornamelijk om de uitdrukking van ziel en karakter te doen zijn. De vraag is verder of zuiver historische opvatting en schildering niet eenigszins zal belemmerd worden, wanneer men onder den arbeid bijoogmerken koestert van ‘hoogere volksopvoeding te bevorderen en noodlottige afgoderij tegen te gaan.’ De vraag is eindelijk of er tot getrouwe afbeelding van een Franklin of Washington niet vrij wat meer vereischt wordt dan de bewustheid dat men het eerlijk meent en geen vleier noch leugenaar is. Wanneer Parker beweert dat hij zijne personen ‘juist zóó heeft pogen voor te stellen, als hij ze aantrof’, dan vervalt hij eenigszins in de zeer gewone illusie, die ons onze voorstelling van de zaak voor juist overeenstemmend met de zaak zelve doet houden. Die illusie ligt trouwens in de menschelijke natuur, en de eisch om de voorwerpen zuiver op te vatten en overeenkomstig hunnen aard te behandelen, is gemakkelijker te stellen dan te vervullen.

Voor historische portretten kunnen deze opstellen van Parker kwalijk gehouden worden. Het zijn veeleer redevoeringen of preeken, waarvoor de algemeen bekende feiten uit het leven zijner per-

sonen de stof hebben geleverd. Men ziet dit al aanstonds aan het echt kanselmatige schema, waarnaar deze opstellen vervaardigd zijn. Elk stuk bestaat uit twee hoofddeelen, waarvan het eerste een levensoverzicht, het tweede een beschouwing van den persoon en het karakter bevat. De opmerkingen van het tweede deel worden gerangschikt onder de vier volgende rubrieken: geestelijk, zedelijk, gevoels- en godsdienstig leven. De beschouwing en beoordeeling richt zich naar Parkers persoonlijke sympathiën en overtuigingen, en kenmerkt ruim zoo zeer den spreker als de personen waarover hij spreekt. De christen-filanthroop, de theoloog-kanselredenaar, treedt telkens op den voorgrond, Neem b.v. aanstonds den aanhef van zijn stuk over Franklin. ‘Op den 17^{den} Januari werd de tiende zoon van Josiah Franklin geboren. Het was op een zondag. Daarom werd hij, naar de gewoonte dier dagen, op denzelfden dag gedoopt. De predikers van dien tijd leerden, dat de duivel op elke wieg loerde, gereed om de zielen van alle kleinen weg te voeren, die stierven voor dat zij door een geestelijke met water waren besprengd. De plechtigheid van den doop zou hen tegen des duivels aanvallen behoeden, tot op den tijd, waarop zij goed van kwaad konden onderscheiden. Bij het hooren van die woorden: “de naam van het kind is Benjamin,” zagen al die Puriteinen uit Boston, welke bij de plechtigheid tegenwoordig waren, met verbazing naar den tienden zoon, het vijftiende kind van den kaarsenmaker. Praktische tantes vroegen zeker met verbazing, hoe hij in deze moeilijke tijden met zulk een familie zou rondkomen.’

Hier spreekt al aanstonds de vertegenwoordiger van een bepaalde godsdienstige richting, die het als zijn eersten plicht beschouwt, om bij elke gelegenheid de tegenovergestelde richting te bestrijden; de theoloog, die het dogma van de natuurlijke verdorvenheid des menschen verafschuwt, die een zeer middelmatige waarde hecht aan de waterbesprenging des doops, en geen overdreven hoogachting koestert voor de puriteinen van 1706, die bij den doop van Benjamin Franklin tegenwoordig waren; de filanthroop eindelijk, die voor geen prijs ter wereld perk wil gesteld hebben aan de vermenigvuldiging van het menschelijk geslacht. Voor de kennis van Franklins persoon zijn Parkers opmerkingen, of liever, zijne in 't voorbijgaan uitgedeelde slagen van geen de minste beteekenis.

Inzonderheid als ijverig voorstander van de emancipatie der slaven doet zich Parker in deze redevoeringen kennen. Bij de moreele beoordeeling zijner personen komt vooral in aanmerking hoe over deze zaak gedacht en wat zij daaromtrent gedaan of nagelaten hebben. Washington heeft zijn hart gestolen omdat hij bij zijn uitersten wil al zijne slaven heeft vrijgemaakt. ‘Voor dat hij de wereld verliet,’ zegt Parker, ‘ontrukte hij met geweld de ketenen van elken slaaf, en wierp ze, toen hij opvoer ten hemel, in den bodemloozen afgrond der hel, waar zij ze mogen vinden, die voorstanders zijn van de slavernij.’ Rhetorische figuren als deze pleiten ongetwijfeld voor den gloed van Parkers overtuiging en zijn filanthropischen ijver; minder evenwel voor zijn bevoegdheid om een historisch portret te schilderen.

Hinderlijk is hier en daar in deze redevoeringen die eigenaardige theologische wansmaak, waarvan Parker zich zelden geheel heeft kunnen vrijmaken. Parker is in zekeren zin humorist; maar zijn humor is niet van de fijnste kwaliteit, en soms moeilijk van valsch vernuft te onderscheiden. Ook pleegt hij, wanneer hij optreedt als ‘lecturer,’ zelden den kanselredenaar geheel t'huis te laten. Soms wordt er, zeer buiten noodzaak en weinig ad rem, gezinspeeld op bijbelplaatsen. Zoo lezen wij b.v. bij de beschouwing van Franklins geestelijk leven (blz. 21): ‘tot de geestelijke vermogens behooren het praktisch verstand, dat in de eerste plaats nuttige kennis beoogt; de verbeelding, die naar ideale schoonheid streeft; de rede, welke wetenschappelijke waarheid als haar einddoel beschouwt, de moeder van praktijk en schoonheid, de Martha en de Maria van het huisgezin.’ Deze indeeling en bepaling der geestvermogens munt niet uit door helderheid; en de zonderlinge tegenstelling tusschen praktijk en schoonheid ontvangt door de aanhaling van Martha en Maria al te weinig licht.

Neemt men overigens deze stukken van Parker voor hetgeen zij zijn: populaire voordrachten, die met een bepaald oogmerk zijn opgesteld en waarin eenige bekende historische personen uit een bepaald godsdienstig-kerkelijk oogpunt beschouwd worden, dan mag men beweren dat deze redevoeringen tot de betere van hare soort behooren. Parker was een volksredenaar in den goeden zin van het woord, en ook deze opstellen onderscheiden zich door de deugden, die hem eigen zijn: warme, krachtig uitgedrukte overtuiging, bevattelijke redeneering en bondige voorstelling. Wie Parkers rich-

ting en zienswijze deelt, zal waarschijnlijk aan deze voordrachten vollen bijval schenken. Inzonderheid zal het hem genoegen doen op te merken, met hoeveel klein Parker het christendom van zijne helden handhaaft tegen de nauwgezette bedenkingen van sommigen, die op dit punt bij hen wat zuiverder leer en wat meer in het oog loopende praktijk hadden gewenscht. Beter ware het trouwens, wanneer het eindelijk eens overbodig werd geacht om mannen, die in plaats van halfslachtige christenen, compleete menschen geworden zijn, en door wier bestaan de menschheid vereerd wordt, in bescherming te nemen tegen aanvallen die van een particularistisch standpunt uitgaan en, buiten de perken van dat standpunt, alle kracht verliezen. Het is, alsof men Franklin en Washington verdedigen wilde tegen het verwijt, dat zij den talmud niet ijveriger hebben bestudeerd of dat zij nooit een pelgrimstocht naar Mecca hebben meêgemaakt.

Van de vier mannen, die het onderwerp van Parkers redevoeringen uitmaken, zijn Adams en Jefferson minder algemeen bekend, zoodat misschien de inhoud van Parkers verhandelingen over hen beide voor sommigen de verdienste van nieuwheid bezitten en tot een eerste, oppervlakkige kennismaking leiden zal. Anders is het gesteld met Franklin en Washington. Terwijl Adams en Jefferson meer bijzonder tot de Amerikaansche geschiedenis behooren, staan Franklin en Washington in den rang van die weinigen, die de perken van hun tijdvak en hunne nationaliteit hebben overschreden, en de vereering van geheel de wereld hebben verdiend en verworven. Zij waren meesters in de even schoone als zeldzame kunst van op eenvoudige wijs groote dingen te doen. Hunne daden en lotgevallen zijn, althans in de hoofdtrekken, aan iedereen bekend. Wie hen meer van nabij wenscht te kennen, behoeft zich niet tot Parker te wenden, maar kan die kennis uit betere bronnen putten. Van Franklin bezitten wij een autobiografie, die wel is waar slechts de eerste vijf en twintig jaren van zijn leven omvat, maar, op rijpen leeftijd opgesteld, een zoo authentiek beeld van zijn persoon en karakter geeft, dat daar niets aan te verbeteren valt. Elke volzin, om zoo te zeggen, van dit meesterstuk is karakteristiek en van zuiver gchalte; zoodat zelfs een paar bladzijden, met attentie gelezen, een meer waar en helder beeld van Franklin geven, dan alles wat een ander over hem zou kunnen zeggen. Washingtons

beeld is met meesterlijke trekken ontworpen door St. Marc Girardin (in zijne: Essais de litérature et de morale). Wie lust en gelegenheid heeft, legge het opstel van Girardin naast de redevoering van Parker: het onderscheid zal in het oog springen.

De heer Rovers heeft onder het vertalen Parkers werk verrijkt met ophelderende en aanvullende aanteekeningen, die hij aan de beste geschiedschrijvers, Bancroft, Laboulaye en Astié, ontleende. De omstandigheid dat hunne werken door hem gelezen zijn, toont smaak en aanleg voor degelijke historische studie. Had hij nu zijn bronnen-studie nog een weinig uitgebreid; had hij inzonderheid de zorgvuldigste aandacht geschonken aan de meest authentieke bronnen: Franklins autobiografie en overige werken, Washingtons dagboek, en beider correspondentie; ware hij op grond van die studie zelfstandig aan 't werk gegaan, zich plaatsend op zuiver historisch standpunt: zijn arbeid zou dan wel is waar moeilijker en van langer duur, maar tevens aangenamer en vruchtbaarder zijn geworden, en het was hem ongetwijfeld gelukt om historische portretten te leveren, die voor den hollandschen lezer meer waarde zouden bezeten hebben dan deze redevoeringen van Parker.

W.F.

***Nederlandsch Leesboek. Proza en poëzie der beste Nederlandsche schrijvers. Ten gebruike van middelbaar en lager onderwijs verzameld en voorzien met eene schets van de geschiedenis onzer letterkunde door G.D. Minnaert, Bestuurder der Stadsbetalende school en Leeraar aan de Normaalschool te Gent. Gent, Willem Rogghé. Leiden, van der Heuvel en ran Santen*. 1872.**

Bij het tal van Leesboeken en Bloemlezingen kon de vraag gedaan worden, volgens welke beginselen en naar welk plan de verzamelaar van bovenstaande keur uit proza en poëzie te werk gegaan is. Duidelijk blijkt het niet. Wel is de lijst der stukken in drie afdeelingen vervat, doch de aard der stukken van iedere afdeeling verschilt niet zoodanig, dat men deze splitsing aan eene bijzondere bedoeling kan toeschrijven. Alle drie bevatten hoofdzakelijk stukken van schrijvers uit de negentiende eeuw; slechts bij uitzondering is een schrijver uit de achttiende of zeventiende eeuw vertegenwoordigd. Kan er nauwelijks van eene geleidelijke opklimming sprake zijn, ook de

tijdsorde heeft den verzamelaar bij zijn arbeid niet tot leiddraad verstrekt, evenmin als de afdeeling in verschillende rubrieken. Wij hebben dus hier eene keurlezing van allerlei stukken en stukjes, meest uit den lateren tijd, zonder eenig plan bij elkander geschikt. De vraag is nu, of zij onder de bevatting van de leerlingen vallen, die de verzamelaar zich heeft voorgesteld. Voor het meerendeel kan men dit toestemmen, terwijl bovendien voor eene groote verscheidenheid gezorgd is en afwisseling van toon, stijl en inhoud derhalve niet ontbreekt. In dat opzicht bezit deze verzameling eigenschappen, die het tot een zeer geschikt ‘Leesboek’ maken. Enkele zeer kleine fragmenten konden gemist worden en daarvoor konden volledige stukken of stukken van grooter omvang eene plaats verkrijgen. Dat snipperachtige verhoogt de waarde van eene bloemlezing niet, het maakt haar zelfs voor een gedeelte onnut als ‘leesboek.’

Wat bij deze verzameling het ‘Overzicht der Nederlandsche Letterkunde’ beteekent, is nog al twijfelachtig. Zij die zulk eene bloemlezing als ‘Leesboek’ gebruiken, hebben nog geene behoefte aan zulk eene schets; terwijl daarentegen zij die zulk eene schets noodig kunnen hebben, aan eene geheel andere bloemlezing of zelfs verzamelingen behoefte gevoelen. Intusschen eischt de billijkheid te erkennen, dat het ‘Overzicht’ in een beknopten vorm zeer veel geeft, en dus als leiddraad bij het letterkundig onderricht kan gebezigd worden. Drie punten mag men den schrijver dezer schets aanbevelen, zoo hij bij een herdruk van het ‘Leesboek’ steeds nog besloten is, de verzameling door het ‘Overzicht’ te doen voorafgaan. In de eerste plaats: zijn stijl en woordenkeuze hier en daar te wijzigen, daar er vele woorden en uitdrukkingen in zijne schets volstrekt geen zuiver Nederlandsch voorkomen hebben. Ten tweede: wat meer orde en verband in zijne voorstellingen en mededeelingen omtrent de schrijvers en hunne werken te brengen; en ten derde: bij zijne oordeelvellingen of - hoe zal men het noemen - bij zijne waardeering en karakteriseering nu en dan rijpelijk te overwegen, wat hij wil nederschrijven, waarbij grondige kennis (en niet ‘kennissen’) van de werken zelven der auteurs goede diensten kan verleenen.

De prijs van dit ‘Leesboek’ is bij zulk een omvang zoo gering, dat de uitgevers er zekerlijk reden toe hebben te verwachten, dat men dit niet onopgemerkt laat in eene aankondiging.

A.Z.

***John. Naar het Engelsch van Mevrouw Oliphant*. 2 *dln. Utrecht, Gebr. v.d. Post*. 1871.**
***Esther. Naar het Engelsch van de schrijfster van 'Cometh up as a Flower.'* 2 *dln. Deventer, A. Ter Gunne*. 1871.**
***Emily Hotspur of hoe een meisje kan liefhebben. Naar het Engelsch van A. Trollope, door S.J. Andriessen. Amsterdam, Jan Leendertz*. 1871.**

Daar is bij groote verscheidenheid toch ook zooveelovereenkomst in 't drietal romans, wier titels aan 't hoofd dezes vermeld staan, dat ik de verzoeking niet weerstaan kan, om ze te gader te bespreken. Zij zijn variatiën op hetzelfde thema: die alte Geschichte die immer neu ist. Dit alleen is zeker geen voldoende verklaring, omdat hetzelfde van de meeste romans kan gezegd worden. Straks echter zal het blijken, dat er nog andere redenen voor die samenvoeging bestaan.

Mevrouw Oliphant verplaatst ons in 't begin van haar verhaal naar een afgelegen dorpspastorie en wel op een oogenblik, waarop een ongelukkig incident eenige afwisseling gebracht heeft in het doorgaans zoo eentonige leven daar ter plaatse. De dochter van een rijken engelschen bankier uit de naburige stad heeft dicht bij de pastorie een ongeluk bij het paardrijden gehad en is door den eenigen zoon van den geestelijke met levensgevaar van een bijkans wissen dood gered. Als het meisje daarna in de pastorie gebracht wordt en daar ten gevolge eener ongesteldheid eenigen tijd moet verwijlen, ontstaat er tusschen de beide jongelieden een liaison, die slechts van de zijde des jongelings ernstig gemeend is, en bij Kate - zoo heet het meisje - alleen moet verklaard worden uit eene onverzadelijke begeerte, om overal en door iedereen gevierd te worden. Voordat de herstelde zieke de plaats, waar zij zoo liefdevolle opname en verpleging vond, verlaat, komt er echter een soort van engagement tot stand, maar met allerlei beperkende voorwaarden en geenszins tot genoegen der wederzijdsche ouders, allerminst van den bankier Crediton, die zich eensdeels in zijn trots gekrenkt voelt en anderdeels min of meer jaloersch is, daar hij als weduwnaar al zijne liefde aan zijne eenige

dochter gewijd had en hetzelfde in zekeren zin van haar verlangde. In 't leven der jeugdige schoone bracht het engagement weinig of geen verandering te weeg; maar de toestand van haren beminde had een geduchte wijziging ondergaan. Door zijne ouders en ook ten deele uit den aard der omstandigheden voor den geestelijken stand bestemd, had hij die roeping thans vaarwel gezegd en was klerk op het bankierskantoor van den Hr. Crediton geworden, ten einde opgeleid te worden voor den handel. Het blijkt al heel spoedig, dat John - zoo is de naam van dezen held - in eene valsche positie is geplaatst, die door de houding van zijn aanstaanden schoonvader ten zijnen opzichte in geenen deele vergemakkelijkt wordt. Eindelijk wordt die positie onhoudbaar, ten deele wel mede door de schuld van Kate zoowel als van John. Uit een en ander ontstaan allerlei verwikkelingen, wier beschrijving den hoofdinhoud van het boek uitmaakt. Om den lezer de verrassing niet te bederven zal ik zwijgen over den aard dier verwikkelingen en over de ontknooping. Deze ruwe schets van het plan des verhaals kan voor mijn doel volstaan.

De ongenoemde schrijfster van ‘Esther’ brengt ons in eene gansch andere omgeving. Eene onaanzienlijke boerderij in Wales is het eerste tooneel dat zij ons te zien geeft. Het gezin bestaat uit een broeder en zuster, die innig aan elkander gehecht zijn, en door hunne wederzijdsche genegenheid gesteund worden in de tijdelijke zorgen, waarmede zij te kampen hebben. Het meisje, dat slechts zeventien zomers telt, is eene aardige, lieve verschijning, wier levensvreugde eilaas gestoord wordt door een sukkelachtigen buurman, een officier bij het Indische leger, die met verlof thuis is en het in zijn hoofd krijgt de hand van het dartele en naïve deerntje te vragen, op welk verzoek een antwoord volgt, dat zoowel eene toezegging als eene afwijzing behelst. Deze zaak is al zeer wonderlijk in haar werk gegaan. Onze heldin Esther heeft eerst duidelijk, ja! zelfs herhaaldelijk *neen* gezegd, doch wordt er eindelijk louter uit verveling toe gebracht, om te beloven, dat zij het beproeven zal. Wat? is voor Esther zelve eigenlijk niet recht helder: de zoo even genoemde dubbelzinnige en duistere verklaring diende alleenlijk, om haar voor 't oogenblik van den lastigen bezoeker te bevrijden. Deze laatste vat dat echter anders op; hij heeft van deze hoogstens genomen halve belofte eene volledige toezegging gemaakt,

en tracht door toedoen zijner familie ook aan het meisje dat geloof bij te brengen. Als bij overrompeling dus is Esther geëngageerd geraakt, tegen haar zin en eigenlijk zonder het zelve te weten. Plaagzucht of lauwheid maakt den broeder zoo wat medeplichtig aan deze allerongelukkigste liefdeshistorie, die voor het meisje een bron van allerlei rampen wordt en geruimen tijd haar levensgeluk verstoort, totdat zij eindelijk de gelukkige echtgenoote is vau een landedelman terwijl de verliefde zoon van Mars zijn graf zoekt en vindt in den vreemde. Ik wil er niet meer van zeggen, doch mag toch de opmerking niet achterwege laten, dat de bewuste Indische luitenant zich in den loop en aan het slot der geschiedenis in een veel gunstiger licht vertoont dan in den beginne, zonder dat de auteur eenige moeite doet om die tegenspraak te verklaren.

Veel minder ingewikkeld maar tragisch, wat de afloop betreft, is 't verhaal, dat door Trollope werd opgesteld. De dochter van Sir Harry Hotspur, een aanzienlijken landeigenaar in Cumberland, die na den dood haars broeders het eenig kind harer ouders is, heeft het ongeluk verliefd te raken op een neef, die een door en door slecht sujet blijkt te wezen. Voor 't huwelijk van die beiden is zeker veel te zeggen: George Hotspur, de bewuste neef, zou na den dood van Sir Harry de erfgenaam des titels zijn. De trots der familie maakt het hoogst wenschelijk, dat de bezitting en de titel vereenigd blijven, waarom de belanghebbenden geneigd zijn heel wat door de vingers te zien. Echter blijkt die vertegenwoordiger van 't hoog gemeen zoo diep gezonken te zijn, dat er van eene verbindtenis tusschen de jongelieden niets kan komen. De jonge dame wil dat niet inzien, geen enkele redeneering vermag iets op haar. Ofschoon zij ondanks zich zelve moet toegeven, dat 't voorwerp harer keuze volstrekt niet deugt, blijft haar harte hem onverdeeld aanhangen. Heeft hij zich laten omkoopen, ten einde van haar af te zien, zij wil hem getrouw blijven, en bezwijkt ten slotte als het slachtoffer harer liefde. Te vergeefs zoekt de lezer naar eenige verklaring; de aantrekkelijkheid van George Hotspur bestaat slechts in een knap uiterlijk en een aangenamen conversatietoon, terwijl zijne nicht, naar de blijkbare bedoeling des auteurs, voor een meisje van karakter moet doorgaan.

De lezer weet nu wat hem in elk dezer romans te wachten staat; mijne zeer oppervlakkige schets van den inhoud stelt hem in de

gelegenheid te beoordeelen, of hij eene nadere kennismaking begeerlijk acht. Misschien is dat voor een goed deel van het romanlezend publiek voldoende; doch mijne taak is daarmede stellig niet afgedaan.

Wanneer ik nu spreken wil van de wijze van behandeling, moet ik beginnen te verklaren, dat de beide eerstgenoemde verhalen in levendigheid van voorstelling het verreweg winnen van het laatstgenoemde. Er is veel meer handeling in die beide, terwijl ‘Emily Hotspur’ niet is vrij te pleiten van zekere matheid en eentonigheid, daar hier alles eigenlijk neêrkomt op eene geleidelijke uiteenzetting der laagheden van den jongen Hotspur. Zoowel ‘John’ als ‘Esther’ boeien van het begin tot het einde, vooral het laatste, dat hier en daar schilderachtige tafereeltjes bevat en veel afwisseling aanbiedt. Wat de teekening der personen betreft, zoo verdienen n°. 1 en n°. 3 verreweg de voorkeur, weshalve het moeilijk is eene bepaalde keuze te doen. De ongenoemde schrijfster verraadt in hare schapping, dat zij veel meer fantasie heeft dan Mevrouw Oliphant of Trollope, zooals zij zich hier vertoonen; de beide laatsten daarentegen hebben blijkbaar meer menschenkennis of in elk geval meer zorg gewijd aan het beschrijven der persoonlijkheden, die zij handelend doen optreden. Tegen elk lid van het drietal heb ik echter een hoofdgrief, deze namelijk, dat de personen, met wie zij ons in kennis brengen, afgezien van de meerdere of mindere uitvoerigheid, waarmede zij geteekend werden, zulke onbeduidende menschen zijn en ons als zoodanig zoo ontzaglijk weinig belang inboezemen. Men versta mij goed: ik verlang volstrekt niet, dat de romandichters ons allerlei buitengewone exemplaren van 't menschelijk geslacht voor oogen zullen voeren; maar het komt mij evenmin wenschelijk voor, dat wij door hun toedoen alleen met de meest alledaagsche wezens in aanraking komen; dat de helden en heldinnen menschen zonder karakter zijn. Toch is dit hier 't geval. De auteur van Esther zegt uitdrukkelijk, dat zij ons geen leven der heiligen en evenmin eene geschiedenis van duivelen wil verhalen; dit is evenmin zeker de bedoeling van de beide andere auteurs geweest, wat echter geen hunner noopte tot een ander uiterste te vervallen en alleen van persoonlijkheden te gewagen, die in geen enkel opzicht iets uitnemends hebben. De verschillende personen

in elk dezer romans boezemen ons alleen belangstelling in door hunne lotgevallen, maar ook door niets anders dan dat, in geen geval door hun inwendig zijn. Wie zich bij 't lezen eenigermate rekenschap geeft van den aard zijner indrukken, zal dit gereedelijk erkennen. Zelfs de hoofdfiguren nemen onze aandacht alleen in om de bijkomende omstandigheden, geenszins ter oorzake van hun karakter. Men klaagt wel eens, en waarlijk niet geheel ten onrechte, dat onze tijd arm is aan menschen van karakter. Misschien is die armoede ook van invloed op de romantische scheppingen, en wordt de taak der auteurs in dit opzicht bemoeilijkt. Is dit echter een reden om de eischen lager te stellen? In geenen deele. Juist in zulk een tijd dienen de dichters op hunne wijze mede te werken aan de vorming van degelijke karakters, door die in de voorstelling hunner helden en heldinnen bemind en aantrekkelijk te maken. Bij den stortvloed van vraagstukken, waarmede onze tijd als het ware overstelpt wordt, hebben wij wellicht aan niets zoozeer behoefte als aan menschen van karakter, aan mannen die weten wat zij willen en rechtaf op hun doel afgaan. Nu wordt er bijna niets afgedaan, en raken wij verward in allerlei onopgeloste quaestiën. Doch ik ben daar aan het opmaken van eene rekening, en herinner mij ter goeder ure wat zeker schrijver den recensenten onlangs verweet, dat wij ons gemeenlijk niet genoeg verplaatsen op het standpunt der auteurs. Wij behooren, zooals hij zeide, na te gaan wat het doel van den schrijver was, te onderzoeken in hoeverre hij dat doel bereikt heeft en ons de vraag te stellen of dat doel zelf waardig was, om nagestreefd te worden. Tot op zekere hoogte wil ik dien wenk thans opvolgen; want bij volledig gehoor geven daaraan vrees ik, dat er gevaar zou bestaan in dezelfde fout te vervallen, die bedoelde opmerker op het oog had.

Indien ik mij niet al te zeer vergis, beoogde Mevr. Oliphant met haar roman een pleidooi te leveren voor de stelling, die zij op het einde der geschiedenis aan haren held in den mond legt, dat, hoe onvoldoend en onbevredigend het werk van een geestelijke ook zij, het toch het beste is, dat men in deze onvolmaakte wereld op zich kan nemen. Ik zou dit beweren niet gaarne tot het mijne maken; het getuigt minstens genomen van groote eenzijdigheid en van zekere vasthoudendheid aan de noodlottige scheiding van rein en onrein, die niet zeer bevorderlijk is voor de zedelijkheid. Doch wan-

neer ik dit laat voor hetgeen het is, en mij eenvoudig bij de vraag bepaal, in hoeverre de bedoeling der schrijfster door haar bereikt is, dan kan het antwoord niet gunstig luiden. Afgezien van de meerdere of mindere juistheid der stelling, is Mevr. Oliphant al zeer ongelukkig geweest in het pleidooi, hetwelk zij daarvoor gevoerd heeft, en wel ter oorzake van het verschijnsel, waarover ik mij straks reeds beklaagde, dat namelijk haar held zoo onbeduidend is; dat hem niet alleen de wetenschap ontbreekt van hetgeen hij wil, maar ook de kracht om dat desgevorderd te volbrengen. Wat voor John het beste was, is het zeker niet voor iedereen. Noch voor dien held, noch voor zijne betrekking heeft Je schrijfster onze genegenheid weten te winnen, zoodat zij ten dien aanzien zeker niet geslaagd is. Ik zou eerder recht hebben te beweren, dat Miss Oliphant door dit pleidooi der kerk zoowel als den geestelijken stand, die zij beide zeker hoogelijk vereert, een slechten dienst heeft gedaan. Indien zulke menschen als John, die zich laten drijven op den stroom der omstandigheden, hunne bestemming in deze onvolmaakte wereld alleen kunnen bereiken, wanneer zij het ambt van geestelijke vervullen, dan bewijst dit niets tegen andere betrekkingen. Mannen met fieren moed, helder hoofd, een warm hart en vrij van menschenvrees kunnen overal hun plicht doen en zijn, waar ook geplaatst, priesters en profeten, zoo goed als de besten, die dien naam dragen krachtens hun ambt. Schept iemand er behagen in, om het tegendeel te beweren, zoo kieze hij zich een beteren verdediger dezer stelling dan Mevrouw Oliphant deed.

Had de ongenoemde, die Esther te boek stelde, nog een ander doel dan dit: een kijkje te geven op Wales en zijne bewoners? Ik kan het blijkens de inleiding, waarmede 't verhaal wordt aangevangen, noode gelooven, terwijl ook het verder beloop der geschiedenis en de wijze van behandeling mij geen ander vermoeden aan de hand doet. Over de waardigheid van dit doel wil ik liefst niet oordeelen. De smaken verschillen, en onze auteur is zeker nog al ingenomen met Wales. Aanvankelijk schijnt het, dat wij in de gelegenheid zullen gesteld worden, om behoorlijk kennis te maken met het voorwerp harer liefde, doch gaandeweg is aan die verwachting de bodem ingeslagen. Heel spoedig toch wordt al onze aandacht gevraagd voor de lotgevallen der personen, die ten

tooneele gevoerd zijn, terwijl het voorgenomen doel blijkbaar geheel uit 't oog verloren wordt, en van de schildering der eigenaardigheden van land en volk eigenlijk volstrekt geen sprake meer is. Dit hangt samen met iets, dat straks al genoemd werd: gebrek aan behoorlijke karakterstudie, die de schrijfster verraadt. Hare fantasie is levendig, zij heeft een boeienden verhaaltrant, maar ontleden is hare gave niet. Zij weet te schilderen zoo dat gij hare figuren als in levenden lijve voor u ziet; maar verlangt gij iets te weten van de dingen, die niet getast noch geschouwd worden, dan is zij een zeer gebrekkige gids. Zulk een auteur mag voorzeker niet geacht worden de geschikte persoon te zijn, om ons in romantischen vorm de manieren en het karakter der bevolking van zekere landstreek te doen kennen. Het is zeer wel mogelijk, dat ik mij vergis, maar dan heeft de auteur zelve schuld daaraan.

Ik kom eindelijk tot Trollope, die door het tweede gedeelte van den titel ‘hoe een meisje kan liefhebben’ waarschijnlijk wilde aangeven, dat de door hem geschetste heldin in zijn oog een bewijs van karakter gaf, toen zij ondanks alles het onwaardig voorwerp harer liefde met onverklaarbare onverzettelijkheid bleef aanhangen. Hij wenscht de sympathie zijner lezers te wekken voor deze houding van Emily Hotspur, met andere woorden haar gedrag als navolgingswaardig voor te stellen. Bij mij is dit doel niet bereikt, en ik vrees bij de meesten niet. De heldin des verhaals wekt 't gevoel van medelijden op, maar geene bewondering; zij is door en door krank, wat haar gemoedstoestand betreft. Er heerscht hier een schromelijke verwarring tusschen karakter en datgene wat men hoofdigheid pleegt te noemen. Dien indruk nu kan Trollope niet beoogd hebben te geven, naar ik uit andere dingen opmaak, zoodat zijn doel als mislukt moet beschouwd worden.

Voor niemand zal het thans wel een raadsel zijn, waarom ik dit drietal bijeenbracht. Behoudens enkele andere aanmerkingen; is mijne voornaamste grieve tegen elk dezer auteurs, dat zij de gave missen, om belangwekkende personen te teekenen. Ik weet, dat dit een gebrek is hetwelk zij met vele auteurs gemeen hebben; maar juist die algemeenheid maakt het noodzakelijk, om met nadruk en herhaaldelijk op deze fout te wijzen. Geen der hier behandelde schrijvers kon voor het door hem of haar beoogde doel één of meer personen van karakter missen. Mevrouw Oliphant zoowel als

de ongenoemde auteur en Trollope zouden ieder voor zich beter geslaagd zijn in het doel, dat zij zich voorstelden, wanneer de hoofdfiguren nog eene andere belangrijkheid gehad hadden dan hunne uitwendige lotgevallen. Van John en van Emily is zulks duidelijk ook na de oppervlakkige schets, die ik gaf; nadere kennismaking zou de overtuiging schenken, dat dit ook van de meeste figuren in ‘Esther’ geldt.

Er is nog iets: onze tijd is rijk aan romans. Vraag en aanbod gaan ook hier hand aan hand. De zucht naar romantische lektuur is ontzaglijk groot. Vele besteden een goed deel van hun leven daaraan en eilaas! met geen ander doel dan om den tijd te dooden. Zij zoeken daarin voedsel voor hunne verbeelding, maar niet voor verstand en hart; daarom vallen sensatie-romans zoo in den smaak. Wanneer nu zij, die iets beters kunnen en willen geven, degelijke, flinke karakters teekenen, welke de belangstelling der lezers wekken en gaande houden, zullen zij ongemerkt een goeden invloed uitoefenen op de vorming van het romanlezend publiek. Mij dunkt, dat het voor vele auteurs een begeerlijke taak is, om hunne gaven daaraan mede dienstbaar te maken. Niemand behoeft te vreezen, dat de kunst daaronder lijden zal.

Tot dusverre had al het gezegde betrekking op de oorspronkelijke romans. Met geen woord repte ik nog van de vertalers. Laat mij niet eindigen zonder de verklaring af te leggen, dat zij zich op uitstekende wijze van hunnen arbeid gekweten hebben. Blijkbaar werd de bewerking van elk dezer romans aan bevoegde handen toevertrouwd.

Zierikzee, 28 Augt. 1872.
J.H.C. HEIJSE.

Stuivers-Landkaartjes door A. Braakensiek. Amsterdam, G.L. Funke.

De ijverige en ondernemende uitgever van *Het Nieuws van den Dag* zendt ons deze wélbekende landkaartjes, van wier uitgave hij thans eigenaar is geworden.

De 42 kaartjes, die wij ontvingen, zijn alle bijgewerkt tot dezen tijd en munten in hunne soort, bij hun beknopten vorm en hun toegankelijkheid van prijs, door duidelijkheid en nauwkeurigheid uit.

Wij hebben ons daarvan trachten te verzekeren door eene opzettelijke beschouwing der provinciekaartjes van ons land, en der kaartjes van de Noord-duitsche Staten, van Frankrijk, van Noord-Amerika, Afrika en Australië.

De spoorwegen en kanalen van ons vaderland zijn alle aangeduid; de omvang van Pruissen en van Noord-Duitschland met al de daarin vervatte zoogenaamde zelfstandige staten; de treurige hap in Frankrijk's oostergrens; de machtige lijnen der Vereenigde Staten en de inkrimpende grens van Mexico; de vrije staten in Zuid-Afrika, de nieuwe waterweg door Egypte, het verdwijnen der nederlandsche bezitting aan de Kust van Guinea, de verdeeling der gouvernementen van Australië hebben wij alle op de juiste plaats teruggevonden. Wat wil men meer? Wanneer wij er bijvoegen, dat het onmisbare Palestina natuurlijk niet vergeten is en een zeer bruikbaar afzonderlijk kaartje van Java in de serie is opgenomen, meenen wij genoeg te hebben gezegd ter aanbeveling dezer uitgave die, hoe beknopt ook, onzen veelbelovenden jongens en meisjes van dienst kan zijn om niet *midi à quatorze heures* te zoeken en de stereotype begripsverwarring te bestendigen tusschen Oostinje, Westinje en het land der nikkers.

B.K. JR.

***De Meeuwenrots. Uit het fransch van Jules Sandeau door G. Cool Pzn. Haarlem, J. de Haan*.**

Indien ik geweten had, dat mijne vrouw reeds gereed was met hare keuze van boekjens voor de jongens voor St. Niklaas, had ik stellig niet het bovenstaand werkje aanvaard onder het lastige beding er eene aankondiging van te schrijven. Maar ik ben blij, dat ik het niet geweten heb. Dit werk, dat een kinderboek heet, is een nieuw bewijs *que les Français ne cesseront jamais d'être le peuple le plus spirituel du monde*. Het is dwaas en onnatuurlijk, onmogelijk zelfs, maar het is ontzettend vermakelijk. Daar is iets in van Munchhausen, en iets van Robinson Crusoë, en ik ben overtuigd, dat jongens het zullen verslinden. Geest en vernuft zijn de sterke eigenschappen van den auteur; zijn gevoel en zijne gemoedelijkheid zijn daarentegen *postiche* en van melodramatisch allooi. Waar hij dwaasheden kan opdisschen, waarin een zekere familietrek met de libretti der opera's bouffe van Meilhac en Halévy bezwaarlijk valt te miskennen, is de auteur van *la Maison de Pénarvan*, van *Un Début dans la Magistrature*, van *Sacs et Parchemins* en hoe de vele voortbrengselen zijner bellettristische pen mogen heeten, in zijn natuurlijk element. Hij spreidt daarin eene weelderigheid van *vis comica* ten toon, die niet alleen voor kinderen, maar ook voor groote menschen bijzonder onderhoudend is; maar met een echt fransch *entraîn* laat hij zich tevens door zijn geest medeslepen en legt zijnen knapen woorden en opmerkingen, politieke toespelingen en aardigheden in den mond, die alleen door zeer geestige en schrandere feuilletonisten kunnen worden gezegd en begrepen. Daardoor verkrijgt dit zoogenaamde kinderboek een hybridisch karakter, en bevat het zeker menige phrase, die boven hetbereikgaat der lezers, voor wie het bestemd is. Ook de vorm of het cadre is zwak. Sandeau richt het verhaal tot zijn neefje Paul, die hem beloofd had te zullen lezen, indien oom een boek voor hem schreef. Een vlug romancier als deze behoeft daartoe natuurlijk niet veel tijd. Hij schrijft: ‘de Meeuwenrots.’ Indien men nu meent, dat men verder iets van Paul zal hooren, dan vergist men zich. Hij wordt maar ééns in het geheele boek door zijn oom aangesproken

met deze apostrophie: ô Paul! gij ziet hieruit enz. Verder is er van Paul geen spoor te ontdekken. Niet veel beter gaat het met Mevrouw Henry, de belangwekkende moeder van den held van het verhaal, van den kleinen Marc. Om haar te kenschetsen, gebruikt de auteur hoofdzakelijk den briefvorm. Hare correspondentie met haren echtgenoot, die te Parijs achtergebleven is, moet ons voornamelijk haar karakter leeren kennen.

Ten slotte wordt die karakterteekening aangevuld door eene opgeschroefde beschrijving van hare wanhoop en radeloosheid. Ziehier het cadre. Mr. en Mevrouw Henry bezitten een eenigen zoon, zwak en ziekelijk; de doctor raadt een verblijf aan de zeekust aan, en moeder en kind begeven zich naar Pouliguen bij St. Nazaire, aan de monding van de Loire. De zeelucht doet hare magische uitwerking; de kleine Marc wordt sterk en gezond, wild en levenslustig, de vrolijkste en stoutmoedigste onder de kinderen van het visschersdorp.

Op zekeren warmen Septemberdag, terwijl Mevrouw Henry aan het strand was ingesluimerd, ontsnapt Marc aan zijne moeder en ijlt naar zijne kameraden, die in de haven bezig waren in eene schuit te spelen. Hij stapt met hen in liet vaartuig; zij besluiten de haven rond te roeien en maken het touw los. De eb voert hen mede; de onbestuurde boot drijft weg in zee; ver, zeer ver buiten de haven. Na uren lang te hebben rondgedobberd op de zee, stranden zij op de zandplaat bij den Meeuwenrots. Hier begint het tragische en tegelijkertijd het amusante deel van het boek. De onbezonnen, maar stoutmoedige knapen maken van den nood een deugd: zij slaan de schuit stuk en ontsteken daarvan een vuur als noodsein. Inmiddels moet de tijd, en moeten angst en honger worden verdreven. Zij gaan elkander geschiedenissen vertellen, waarvan de eene nog dwazer is dan de andere. De kleine Macabiou verhaalt de ontmoeting van zijn oudoom Babolein, opperkonstabel op de korvet la Muscade, met de ijsbeeren, en zijne latere aanraking met een bruinen kermisbeer, die eene allerpijnlijkste blijvende herinnering bij hem achterliet. De kleine Jambonneau deelt mede, hoe zijn overgrootvader te Mozambique aan twee haaien ontsnapte; de kleine Guillemin beschrijft den avontuurlijken zeetocht van zijn grootvader op den rug van een geharpoeneerden walvisch, en met een climax, die alle climaxen overtreft, sluit de kleine Legoff

de rij der dwaze verhalen met de geschiedenis van zijn grootvader Thomas Legoff, die schipbreuk leed in de Stille Zuidzee en eenige maanden lang koning werd op een der eilanden in die minder bekende streken. Het eiland heette Tamboulina. Ik heb zelden meer gelachen dan bij het verhaal van de lotgevallen van dien geïmproviseerden koning, en gun dezelfde aangename verrassing aan al de lezers van het boek.

Deze verhalen vormen den hoofdinhoud. Daarna volgt de zeer dramatische beschrijving van het wassen van den vloed, waardoor de knapen besprongen werden; van hunne moeitevolle en gevaarlijke beklimming van de rots; van den angst der ouders; van de pogingen tot redding en haar wèlslagen; van de vertwijfeling van Mevrouw Henry, toen haar Marc zich niet onder de geredden bevond, en eindelijk van de wonderdadige wijze, waarop haar lieveling wordt teruggebracht door zekeren idioten landlooper Bibia.

Het verheugt mij, dat de Heer Cool dit aardige boek heeft vertaald, en ik voeg er bij, zoo goed en vloeiend heeft vertaald. Hij heeft daardoor aan onze jongens een grooten dienst bewezen, en ik ben overtuigd, dat zoowel hij als zijn uitgever reden zullen hebben over de resultaten van hun arbeid tevreden te zijn. -

Z.

Recht en Staat in de Fransche Revolutie.

Dr. Carl Richter, Staats- und Gesellschafts-Recht der Französischen Revolution von 1789-1804. Twee deelen. Berlin, 1865.

De Fransche Revolutie, de Groote Omwenteling van het laatst der XVIII^{de} eeuw, - welke denkbeelden verwekt deze uitdrukking! Één oogenblik denkt men aan het verjongde volk, aan dien herboren Derde-Stand, die met krachtvolle bescheidenheid zijn plaats gaat innemen in de staatkundige rangregeling, en dan weder aan de gruwelen, die in naam van het Souvereine volk gepleegd zijn. Één oogenblik denkt men, vervuld van eerbied, aan de wijsgeerige staatslieden of de staatkundige wijsgeeren die de betrekkingen tusschen Staat en ingezetenen op de grondslagen van recht en billijkheid poogden te vestigen, dan wederom siddert men bij de kalmte, waarmee de ongelukkige vorst veroordeeld werd, als het zoenoffer, dat het verledene aan de toekomst bracht. Zoo even volgdet gij met klimmende geestdrift de vaderlandslievende scharen, die Frankrijk tegen de invallen van bemoeizieke vreemden verdedigen, en wat later bespeurt gij met weemoed, dat die vrijheidminnende bataljons tot werktuigen van onderdrukking zijn vergroeid in de handen van den geniaalsten tyran, dien de Nieuwe Geschiedenis opgeleverd heeft. Met bewondering of met schrik moet men op die woelige tijden terugzien, maar men moet er in allen geval op terugzien. Er zit een onweerstaanbare aantrekkingskracht in al die gebeurtenissen, die te zamen de Fransche Revolutie uitmaken. Klopt u het hart niet bij dien eed gezworen door Frankrijk's volks-

vertegenwoordigers, om niet uiteen te gaan, vóórdat zij aan hun vaderland een Grondwet geschonken zullen hebben? Juicht gij niet mee, als de slagen van de bijl de ijzeren kettingen verbrijzelen van de brug, die naar de Bastille voert? Gij meent de ochtendschemering te ontwaren van een helderen dag, waarop de zon der vrijheid zal schitteren over rustige landouwen en vreedzame woningen. Maar daar steekt plotseling het onweer op; het hart wordt u saamgeperst. Daar staat het schuim van Parijs binnen het rasterwerk, ja in de vertrekken van het vorstelijk paleis. 'Voort, mee, van Versailles naar Parijs!' - 'Eertijds veroverde koning Hendrik zijn hoofdstad' - zeide Bailly, de maire van Parijs, - 'nu heeft de hoofdstad zijn koning veroverd.' Hoe zal het met dien veroverden koning afloopen? Gij weet het, en toch volgt gij met gejaagde, met klimmende belangstelling de ontwikkeling van dat levensvolle drama. Want het is een goed tooneelstuk, gij kunt het dikwijls zien opvoeren, zonder dat het u verveelt. Integendeel, gij ontdekt er telkens iets nieuws in. Zal men hier ook moeten zeggen, wat Guizot verklaart, als hij de echtelijke liefde van Lady Russell voor haar man beschrijft, dat geen roman zoo romantisch is als de geschiedenis, en met hem uitroepen, dat 'de tous les poëtes Dieu est le plus grand!'

Maar behalve die bezielde en schitterende tooneelen is er nog iets anders, waarom de geschiedenis der Fransche Revolutie onze belangstelling steeds gaande houdt. Het is een gebeurtenis, die vele, langdurige, wellicht blijvende gevolgen veroorzaakt heeft. De vulcaan heeft vuur gespuwd, maar er zijn waarschijnlijk nog vele en geweldige uitbarstingen te wachten; grond en dampkring verkeeren bij voortduring in een onvasten staat, in een gistenden toestand, die nieuwe schokken vreezen doet. Nog steeds drijft het onheilspellend rookwolkje boven den krater, die zeker niet uitgewerkt heeft. De Fransche Revolutie is merkwaardig niet alleen om haar geweldige verschijnselen, maar ook om haar gevolgen op de Europeesche maatschappij en het Europeesche staatsleven. Is zij een wereldgebeurtenis, een gebeurtenis, die een beslissenden invloed op het lot der volken en maatschappijen uitoefent, nieuwe toestanden schept of voorbereidt en het aanzien der wereld verandert? Moet zij met de Kruistochten, met de Kerkhervorming op één lijn geplaatst worden? Het is moeilijk hierop een beslissend antwoord te

geven voor een geslacht, dat nog zoo nabij de gebeurtenissen staat. Ook de tijdgenooten van Frederik Barbarossa en van Richard Leeuwenhart konden niet vermoeden, dat die vrome krijgers, die hun leven en hun rust opofferden om het Helige Graf op de ongeloovigen te veroveren, de vrijheid der Gemeenten, de opkomst van handel en nijverheid voorbereidden; dat zij het graf dolven voor dien feodalen adel, wiens kloekheid en eerzucht zij op zulk een schitterende wijze uitdrukten.

Daar evenwel de mannen der Fransche revolutie met meer zelfbewustheid op een bepaald doel afgingen, dat tot op zekere hoogte bereikt werd, zijn wij ook ongeduldiger geworden. Maar wie kent de toekomst? Zeker zijn de gevolgen, voorzoover die op den dag van heden reeds merkbaar zijn, niet gering te schatten. Het is toch waarlijk geen kleinigheid, dat ten gevolge dier Revolutie bijna alle staten van Europa volgens geschreven constituties geregeerd worden, althans heeten geregeerd te worden. Het is geen kleinigheid, dat op het gebied der burgerlijke rechten de gelijkheid heerscht of zich met kracht baan breekt. Het is waarlijk evenmin gering te achten, dat het Duitsche en het Italiaansche volk begonnen zijn, elk de bewustheid van zijn nationale eenheid terug te krijgen. Is de eerste stoot tot al die wijzigingen niet gegeven door de gebeurtenissen van 1789? Vloeken of zegenen moogt gij de Revolutie, wegcijferen kunt gij haar niet. De verklaring te vorderen, dat men de haar vergezellende gruwelen niet in bescherming neemt, is even kinderachtig, als de bewering, dat men haar zegenrijke gevolgen ten eenenmale ontkent, vreemd of partijdig zou klinken. ‘The French Revolution’ noemt Buckle[1] ‘unquestionably the most important, the most complicated and the most glorious event in history.’ - ‘La Révolution française,’ zegt Quinet, ‘n'a pas besoin d'apologies: *vraies* ou *fausses*, tout le siècle en est rempli’[2]. Zij was als de stormwind, die de verdroogde en verrotte bladeren, die eenmaal in de middeleeuwen frisch en groen aan de boomen bevestigd waren, wegblies van den bodem der Europeesche maatschappij, die op een nieuwe lente wachtte.

Hoelang hadden *wij* onzen gebrekkigen regeringsvorm, het kleingeestige provincialisme, de souvereiniteit der stedelijke regeeringen, de kleingeestige worsteling der *patriciërs* tegen het Huis van Oranje, de verwarring in wetgeving en administratie

1 Hist. of Civilisation (Ed. Brockhaus), III, p. 295.
2 Eerste woorden van ‘La Révolution.’

nog moeten verduren, zonder dien alles overweldigenden stroom der Fransche Revolutie? Wij leven, geheel Europa leeft in een tijdperk, dat de gevolgen der Fransche omwenteling ondervindt. Welke van die gevolgen heilzaam, welke schadelijk, welke voortdurend en welke voorbijgaande zullen zijn, welke verwarringen nog uit dit Leda's ei te wachten zijn, dat kan en behoeft hier niet beslist te worden. Slechts den invloed wilden wij doen uitkomen, dien de Omwenteling op Europa's politieke en sociale ontwikkeling heeft uitgeoefend.

Terwijl de Fransche geschiedschrijvers bijna uitsluitend het dramatische gedeelte der Revolutie als het voorwerp hunner beschrijving beschouwd hebben heeft de Duitsche geleerde, Dr. C. Richter, de taak gekozen, om ons aan te wijzen, welke wijzigingen in de rechtsbetrekkingen, zoo op het gebied van het Burgerlijke, als op dat van het Staatsrecht, door die omwenteling in het leven geroepen zijn. Deze opvatting was nieuw. De geschiedschrijvers der Revolutie hebben natuurlijk den arbeid der drie Revolutionnaire vergaderingen, der Constituante, der Nationale en der Conventie, op wetgevend en administratief gebied volstrekt niet verzwegen; in het bijzonder heeft Edg. Quinet die buitengewone bekwaamheid en vaardigheid tot organiseeren, die het tijdperk der Revolutie kenmerkt, met gloed en liefde voorgesteld. Maar bij allen blijft het verhaal, de ontrolling der feiten hoofdzaak. Richter heeft die gansche organiseerende werkzaamheid tot een systeem teruggebracht. Niet de tijdsorde der gebeurtenissen ligt aan de indeeling van zijn werk ten grondslag, maar de ver schillende deelen van het Staatsrecht. Het is waar, wij noemden daar straks F. Laferrière niet, die zijn ook bij ons welbekend boek schreef, getiteld: Histoire der Principes, des ‘Institutions et des Lois de la Révolution Française,’ waarvan de titel den inhoud genoegzaam aankondigt als met dien van Richter's ‘Staats- und Gesellschaftsrecht’ verwant. Intusschen staat het boek van den Franschen publicist verre bij dat van den Duitschen geleerde achter. Niet alleen in rijkdom en verscheidenheid van stof; bij Laferrière toch staat de ontwikkeling van het burgerlijke recht wel wat te zeer op den voorgrond, en wordt minder aandacht gewijd aan den geest, waarin het publiek recht vooruitging. Maar ook is er verschil in doel en strekking. Laferrière schrijft met een bepaalde bedoeling; hij schrijft na '48 en onder den indruk van '48, en wil nu bewijzen, dat de toen verkondigde beginselen en leeringen in volslagen strijd zijn met

de groote beginselen van 1789, het jaar waarin Frankrijk zijn ‘ware omwenteling,’ gelijk Laferrière haar noemt, beleefd heeft. Die omwenteling beschouwt hij als het einde der staatkundige ontwikkeling, als de vervulling van godsdienstige en maatschappelijke idealen, die eeuwen lang vromen gemoederen hebben voorgezweefd, in één woord als de couronnement de l'édifice, van het gebouw wel te verstaan der menschheid en der maatschappij. Met de omwenteling van het laatst der vorige eeuw is vooreerst volgens Laferrière een tijdperk van geschiedkundige ontwikkeling gesloten. Zij bracht den onfeilbaren Code Civil aan de Franschen en aan de wereld, zij bracht alles wat maar te wenschen is op burgerlijk en staatkundig gebied; - en nu zou men verder willen? *Nec plus ultra* voert de goedgezinde grijsaard der Fransche jeugd te gemoet. Laferrière en met hem vele Fransche geschiedvorschers zouden ons wel willen doen gelooven, dat Europa in de jaren 1789-92 een Titanenmaaltijd gedaan heeft, waaraan het zijn bekomst heeft, waaraan het gedurende eeuwen digereeren moet, zonder naar nieuw voedsel, nog minder naar verandering van spijs te vragen. Geheel anders redeneert de Duitsche onderzoeker. Voor hem zijn de gewrochten der omwenteling van 1789 niet allen volmaakt, niet onberispelijk: zij zijn vaak te ver gegaan, zijn ook vaak teruggebleven achter 't geen men vereischt had. In allen geval is met hen de eindpaal niet bereikt van 's menschen streven op het terrein van maatschappij en van staat. Terwijl het verledene onderzocht wordt, om te begrijpen wat de Revolutie gedacht en gedaan heeft, blijft er ook nog een toekomst, die wel in de Revolutie menig uitgangspunt vindt voor verdere ontwikkeling, maar niet aan haar woorden of daden vastgeketend zit. Ook over die revolutie en haar gevolgen zal de toekomst rechten, het goede medenemen, het verkeerde afwerpen. Welke beschouwing de voorkeur verdient, is nauwelijks twijfelachtig. Onderhoudend is natuurlijk Richter's boek, waarin volstrekt geen levendig verhaal van gebeurtenissen wordt meegedeeld, geen toestanden geschilderd worden, op verre na niet: het behelst den catalogus, zoo ge wilt dorren catalogus, van rechtsinstellingen, die aan de Revolutie ontsproten zijn, geeft de wijze van haar ontstaan aan, volgt ze in de onderdeelen, enz. enz. Maar hoe weinig meesleepend die behandeling ook is, zij is wat de Duitschers noemen ‘anregend,’ zij wekt op tot nadenken. Men wenscht een blik te slaan in de Geschiedenis van voorafgegane eeuwen, om den samenhang te begrijpen; men wenscht ook te ontdekken, welke de gevolgen zijn geweest of zijn kunnen. Daartoe wekt R's.

voorstelling den lust op. Alles wat de verschillende regeeringen, die tusschen 1789 en 1804 elkander opgevolgd zijn, in den rechtstoestand van het Fransche volk, in staat en maatschappij geschapen hebben, dit alles is door hem stelselmatig gegroepeerd. Van 1789 tot 1804. Want met de troonsbestijging van Napoleon I sluit dat tijdperk der Revolutie. De Keizer herstelt veel van 't geen men verouderd en versleten gewaand had, en behoudt van de revolutie slechts wat hem dienstig is. Maar zijn heerschappij is kortstondig. En al gaan na zijn val de Restauratie en de heilige Alliantie op den door hem aangewezen weg voort, de volken van Europa verliezen den aangewezen weg niet meer uit het oog, die in 1789 voor hen is opengesteld. Waarheen wil men? Men wil een vasten grondslag. een rechtskundige formule, om zoo te zeggen, voor een staatsinrichting, waarin zonder dat de eenheid en de macht van den Staat verzwakt worden, de rechten en plichten tusschen Volk en Regeering naar de regelen van onwrikbare rechtvaardigheid vastgesteld zijn. Een omschrijving, ja een erkenning dier wederkeerige rechten en plichten was tot dusver onbekend gebied. Nadat de bolwerken, die de middeleeuwen tegen de vorstelijke almacht opgeworpen had, gevallen waren, nadat èn de macht der leenmannen èn de privilegiën der steden, hier op deze, daar op gene wijze, vernietigd waren, gold in de Staten van Europa de wil des vorsten als de hoogste, als de eenige wil. Mocht ook al bij een enkelen, edelmoedigen heerscher, mocht b.v. bij Frederik den Groote, bij Jozef II de gedachte opkomen, dat op den vorst de verplichting rustte, om tot heil zijuer onderdanen te regeeren, de absolute regeermacht bleef er niet te minder absoluut om. En was Frederik de Groote, was Jozef II, niet de kweekeling van dezelfde gedachten, die later in de Fransche Revolutie tot daden geworden zijn?

Maar heeft Richter wel het recht, om aan de Fransche omwenteling de eer toe te kennen van dit doel te hebben nagestreefd? Zijn er niet drie gebeurtenissen in de Nieuwe Geschiedenis, die mede op deze onderscheiding aanspraak kunnen maken? Hebben niet de Nederlanders de moderne aera der politieke revolutie geopend, hebben niet Engeland en Amerika hun omwentelingen gehad, die evenzeer tegen het despotisme te velde trokken en na een gelukkigen strijd gestreden te hebben, den volken tot voorbeeld konden dienen?

Laten wij dit kortelijk onderzoeken.

Toen de afgevaardigden der gëunieerde provinciën in 1581 aan koning Philips II de gehoorzaamheid opzeiden, omdat hij zijn plicht als vorst niet betrachtte, omdat hij zijn onderdanen niet als de hem toevertrouwde kudde, maar als zijn slaven behandelde, toen verkondigden zij ongetwijfeid een nieuw en voor de toekomst vruchtbaar beginsel. Maar de gevolgen voor de algemeene begrippen van Staatsrecht en Staatsbestuur waren minder rijk dan de stoutheid van liet verkondigde beginsel zou doen verwachten. Wat in waarheid, volgens recht, de betrekking tusschen regeerders en geregeerden zijn moest werd niet nader aangeduid; en wat de regeeringsvorm in 't vervolg worden moest, werd aan de omstandigheden overgelaten. De omstandigheden hebben van de gëunieerde gewesten een Republiek gemaakt. Vorstelijke oppermacht en adelsprivilegiën waren daarin onbekend. Desniettemin was de staatsrechtelijke toestand van het *Nederlandsche volk* geheel onzeker. De middeleeuwsche verdeeling in standen bleef, in theorie althans, gehandhaafd; de stedelijke regeeringen bleven in haar middeleeuwsche zelfstandigheid, zoo tegenover de ingezetenen als tegen den landsheer, volharden; het bestaan eener staatskerk belemmerde de vrijheid der individuën. Hoeveel dus de Republiek der VII Provinciën ook boven andere Staten van ons werelddeel in de 17^{e} en 18^{e} vooruit had, zij had het begrip van persoonlijke en staatkundige vrijheid niet ontwikkeld, zij had het begrip van staatseenheid nooit begrepen.

Om andere redenen kan de Engelsche Revolutie der 17^{e} eeuw in werking en gevolgen niet met de Fransche der 18^{e} vergeleken worden. Zij was en bleef specifiek Engelsch. Zij gaf ook niet voor, nieuwe beginselen van politiek recht te vestigen, maar verlangde alleen, bevestiging, hoogstens analogische uitbreiding van de eeuwenoude rechten en vrijheden, die reeds in de Magna Charta wortelden. Lees de *Petition of Right*, waarmee de omwenteling aanvangt en de *Declaration of Right*, waarmee zij eindigt, de Parlements-acte, n.l.. waarbij aan Willem III en Maria de kroon van Groot-Britanje en Ierland op gedragen werd[1], en gij zult inzien, dat hier een volk spreekt, dat historische tradities heeft, en op den bodem dier tradities voortbouwend de vrijheden kon grondvesten, die gewijzigde tijdsomstandigheden vorderen. Door de omwenteling werd niet

1 Macaulay, III, p. 438 (Tauchn. Edit.).

zoozeer een nieuw staatsrecht geschapen, als wel de handhaving van erkende beginselen verzekerd. Evenals in de Middeleeuwen herhaaldelijk Engeland's koningen de Magna Charta bekrachtigden, zoo moesten ook nu de nieuwe Soevereinen alle bestaande en erkende rechten van het Engelsche volk op nieuw bezweren. Van nieuwe beginselen, van hervormingen die in het algemeen in de betrekking tusschen regeerder en geregeerden moesten gelden, was hier op den duur geen sprake. Ongetwijfeld heeft de eerste Engelsche Omwenteling de in Europa heerschende denkbeelden van oppergezag diep geschokt, ongetwijfeld was de verandering eener eeuwenoude, half middeleeuwsche, half moderne alleenheerschappij tot een republiek een treffende gebeurtenis, maar behalve dat deze republiek maar een episode uitmaakte in de geheele reeks der feiten, droeg zij èn in oorsprong èn in haar verloop te zeer den eigenaardigen stempel van puriteinsche religie, om een algemeene rechtsnorm voor de politieke vrijheid te kunnen opleveren. Over het algemeen handelde het Engelsche volk, overeenkomstig zijn gewoonte, uitsluitend voor en met het oog op *zijn* belangen, onbekommerd om 't geen elders voor recht gehouden werd of gehouden moest worden.

Men verlieze ook niet uit het oog, dat noch in Holland, noch in Engeland de omwenteling iets aan het Burgerlijke recht of aan de maatschappelijke verhoudingen tusschen de individuën, noch zelfs aan het Staatsburgerschap - om dien term bij anticipatie te gebruiken - veranderde: de Staten kregen meer macht, maar bleven de Staten, het Parlement gold meer, maar bleef op de uit de middeleeuwen herkomstige wijze samengesteld. Zoo kan men begrijpen, hoe in deze twee landen het onbeperkte gezag van den vorst overwonnen werd, zonder dat zijn val in de rest van Europa dien geweldigen indruk naliet, dien de Fransche revolutie later veroorzaakte. Eerst toen de indruk der groote gebeurtenissen voorbij was, eerst in het midden der 18e eeuw, vestigden Montesquieu en Voltaire de aandacht van het vaste land op de bewonderenswaardige, volgens hen voorbeeldige, constitutie van den Britschen staat, zooals zij geboren was niet uit de schokken éener omwenteling, maar gegroeid uit een ontwikkeling, die eeuwen had aangehouden. Op de denkbeelden, die de Fransche omwenteling voorbereid hebben, werkte de aantrekkingskracht der Engelsche staatsinrichting ongetwijfeld; maar alras bleek het dat bewondering

hier gemakkelijker en raadzamer was dan navolging. Onmogelijk was het immers, den weg van historische ontwikkeling, dien Engeland doorloopen had, van meet af in te slaan, als of men nog te beginnen had[1]. Wie op gevorderden leeftijd iets leeren wil, neemt daarom nog geen plaats op de schoolbanken.

Veel meer gevolgen op de begrippen van staatsrecht en bestuur voor onze dagen oefende de Amerikaansche opstand uit. Reeds daarom, omdat hij voorviel in het laatste vierendeel dier achttiende eeuw, die naar een nieuwe orde van zaken op elk gebied streefde, die zich een totale hervorming der maatschappij voor oogen stelde. 'De menschelijke geest zag met haat of verachting op de toenmalige toestanden neer, en beschouwde zich als geroepen, om alles te herscheppen, neen te scheppen: instellingen, meeningen en zeden, de maatschappij en den mensch zelven'[2]. Door zulk een geslacht werd natuurlijk de Amerikaansche opstand met belangstelling waargenomen, gretig opgewacht. Op zulk een geslacht moest het een geweldigen indruk te weeg brengen, door de burgers van een klein landbouwend republiekje te hooren verklaren, dat alle menschen van nature gelijk waren, en allen door den Schepper evenzeer bestemd waren, om de onvervreemdbare rechten te genieten, van te leven, vrij te zijn en zich stoffelijk en verstandelijk te ontwikkelen[3]. De beginselen, die door de Engelsche volkplantingen in Amerika verkondigd werden, ademden ook in alles een veel ruimeren, een meer cosmopolitischen geest dan de staatsstukken onzer voorouders of die der Britten in de zeventiende eeuw. De oorzaak daarvan lag nu ook in de plaatselijke omstandigheden. De koloniën hadden van zelf minder tradities dan het oude moederland en bezaten bovendien een bevolking, waarin vele in oorsprong elkander vreemde bestanddeelen gemengd waren[4].

Op de mannen, die de Fransche omwenteling voorbereid en later meegemaakt hebben, heeft het voorbeeld van Amerika ook machtig gewerkt. Ontwaart men niet reeds in de Amerikaansche Verklaring der menschenrechten den Catechismus van

1 Buckle, Hist. of Civil., III, p. 113.
2 Guizot, la Civilisation en Europe, Leçon XIV.
3 'Declaration of the Rights of Man', door het congres van Virginia opgesteld. Bancroft, Hist. of the United-States, VII, p. 242 (London Ed. 1861).
4 Over den invloed der Duitsche bevolking op den opstand zie b.v. Bancroft. VII, p. 285. A petition was read from Germans, praying that all associators, who were taxable, might vote.

1791? ‘De Regeering moet strekken tot het welzijn en de veiligheid des volks. Maar alle staatsmacht moet ook uit het volk voortvloeien. Door de volksvertegenwoordigers moeten alle wetten worden goedgekeurd en alle lasten opgelegd.’ En bestond er voor dit laatstgenoemde voorschrift ook al een aanknoopingspunt in de Britsche constitutie, dat de Koloniën verder blikten dan den oogenblikkelijken toestand van het moederland, blijkt uit andere stellingen der Verklaring. ‘Drukpersvrijheid en Vrijheid van Godsdienst’ worden verlangd, maar wat sterker is, waar de geest der 18e eeuw luide uit spreekt, al is het dan ook in de bewoordingon van wijsgeeren der oudheid, is de volgende stelling: ‘De regeering van een vrij land moet berusten op rechtvaardigheid, gematigdheid, eenvoudigheid en deugd.’ Is het niet, alsof wij reeds de *Deugd* der Fransche terroristen in het verschiet zien?

Overbekend is het verder, welke propaganda de Amerikaansche omwenteling in Frankrijk maakte. Benjamin Franklin vormde te Parijs als 't ware een school[1] waaruit de mannen van '89 voortgekomen zijn. En ook van den anderen kant begrepen de monarchen zeer goed, dat het absolute regeeringsstelsel daar ginds in de Nieuwe wereld ondermijnd werd. Niet maar schertsenderwijs liet Jozef II zich ongunstig over de Amerikaansche republikeinen uit, toen hij verklaarde: ‘mon métier est d'être royaliste.’ In vereeniging met zijn moeder, Maria Theresia, had hij den handel tusschen de opgestane koloniën en de Oostenrijksche Nederlanden verboden. Uitdrukkelijk verklaarde hij naar aanleiding daarvan aan den Britschen gezant te Weenen: ‘De zaak van den koning van Groot-Britanje is de zaak van alle souvereinen; zij hebben een gemeenschappelijk belang in de handhaving van rechtmatige onderwerping en van gehoorzaamheid aan de wet, in al de monarchieën om zich heen’[2].

En toch heeft ook de Amerikaansche opstand minder direct op de Europeesche begrippen van staatsrecht en staatsbestuur gewerkt dan de Fransche revolutie. Van dit verschil is zeker niet alleen de oorzaak gelegen in den afstand tusschen Amerika en Europa, maar ook alweer in de bijzondere aanleiding tot den Amerikaanschen vrijheidsoorlog. Koloniën vochten om on-

1 H. Martin, Histoire de France, XVI, p. 489; Buckle, Hist. of Civ., III, p. 291.
2 Bancroft, VII, p, 249.

afhankelijk te worden van het moederland; daarmee bestond in Europa zelf geen analogie. Maar nog meer. ‘De Amerikaansche opstandelingen verklaarden zich niet tegen de monarchie zelve: zij beoogden geen algemeene omverwerping van alle koningstronen, geen algemeen republikeinsch statenstelsel. Geen vorstenhaat school in hun boezem. Dezelfde stemmen, die zich voor de onafhankelijkheid verklaarden, stemden ook voor een bondgenootschap met koningen’[1].

Hoe geheel anders de Fransche revolutionnairen! Van den beginne af verkondigden zij beginselen, niet alleen aan Frankrijk, maar aan de wereld, en door de omstandigheden zijn zij in staat gesteld om de scheppingen der omwenteling in andere landen onveranderd in te voeren, of als voorbeelden ter navolging aan te bevelen. In geen der landen, waar de revolutie der 16^{e} en der 17^{e} eeuw gewoed hadden, noch in Engeland, noch in de Nederlanden, was de macht der vorsten zóo onbeperkt geweest, als in Frankrijk[2]; dáar was de schok dus veel heviger. Van het oogenblik, dat het sein tot de Revolutie gegeven wordt, zoodra de bijeenroeping der Staten-Generaal een feit geworden is, openbaart zich de wensch, om staat en maatschappij te hervormen. Alle standen, de Adel, de Geestelijkheid en de Tiers, tot in het kleinste dorpje der monarchie, worden in de gelegenheid gesteld, op te geven, wat zij van de groote vergadering verwachten. Zou tot zoo iets de gelegenheid verschaft worden, indien geen radicale hervorming in de lucht hing? In de *cahiers* wordt die wensch herhaaldelijk uitgesproken; bij den eed van het *Jeu de Paume* wordt die wensch tot een besluit; en nog in de stormachtige dagen van de Terreur zijn kalme oogenblikken gewijd aan de hervorming van het burgerlijke recht[3]. Wat die schrikperiode ook voor onheilen aangericht heeft, de onpartijdige geschiedschrijver moet de goede bedoelingen en gevolgen der Revolutie erkennen. Met Mortimer-Ternaux, den jongsten geschiedschrijver van die noodottige jaren 1792-94, die onbewimpeld het Schrikbewind veroordeelt en zijn helden voor laffe wreedaards en politieke acteurs

1 Bancroft, VII, p. 304.
2 Guizot, Civil. en Europe, Leçon XIV; E. Quinet, la Révol., I, p. 39.
3 Het eerste ontwerp van een Code Civil werd door Cambacérès aan de Conventie aangeboden in Juli 1793, dus een half jaar na den dood van Lodewijk XVI, te midden van den oorlog, bij den aanvang van het eigenlijke Schrikbewind. Quinet, la Révol., II, p. 107.

uitmaakt, mogen wij toch gerust instemmen. ‘Ses bienfaits’, zegt hij, doelende op de Assemblée Constituante, ‘sont immenses, mais le temps seul a pu consacrer la reconnaissance que nous lui devons pour avoir fait sortir nos lois civiles et criminelles de l'effroyable chaos dans lequel elles étaient plongées, parachevé l'unité de la France, proclamé la tolerance religieuse, l'égalité de tous les Français devant la loi et devant l'impôt, enfin posé les principes d'ordre et de liberté, seuls et légitimes fondaments des sociétés modernes’[1]. In hoevele andere landen van Europa is de codificatie, de eenheid van territoir, de gelijkheid der burgers in burgerlijke en staatsburgerlijke rechten niet een direct of indirect gevolg der Fransche omwenteling. Waagt men het dus voorshands niet, aan die Revolutie het karakter eener wereldgebeurtenis toe te kennen, voor een Europeesche gebeurtenis van groote gevolgen moet men haar ongetwijfeld houden. Dat haar plaats in de rij der gewichtige geschiedkundige verschijnselen nog onzeker is. komt niet alleen daarvan, dat wij nog als 't ware onder den rook dier gebeurtenissen verkeeren, maar ook omdat haar verschijnselen zóo ingewikkeld zijn, dat de kern vaak moeilijk te scheiden is van het omhulsel[2]. Staan wij stil bij een enkel punt van den rijken stof, die den inhoud van Richter's ‘inhaltschwere’ deelen vormen.

Onder de vraagstukken, die de moderne staatsleer zich ter oplossing gesteld ziet, is zeker een van de gewichtigste, de eenheid van den staat te bewaren naast de zelfstandigheid der deelen; de juiste maat van centralisatie aan te leggen aan de autonomie van provinciën en gemeenten; een organisch geheel te scheppen, dat leeft met en door de krachten, die in de deelen werken. Hiervan hadden de staatslieden der Fransche Revolutie het voorbeeld te leveren, zonder dat zij van de republieken der oudheid, die anders zoo geliefkoosde modellen, zonder dat zij van den Amerikaanschen statenbond iets leeren konden. En of Frankrijk in het bijzonder aan zulk een regeling behoefte had? De administratieve en rechterlijke indeeling van het koninkrijk wortelde nog geheel en al in de geschiedenis van het verledene, in de wordingsgeschiedenis der mo-

1 Introd., p. 22.
2 Buckle noemt - wij zeiden het reeds - de Fransche Revolutie ‘the most complicated event in History.’ Hist. of Civil., III, 295.

narchie. Lang waren wel de tijden voorbij, waarin de Bretagners hun afzonderlijk volksbestaan handhaafden tegenover de eigenlijke Franschen; lang waren zij vervlogen die eeuwen, waarin de helden van het Noorden geesels waren voor het Zuiden, toen de bewoners van Marseille in een *Te Deum* den lofzang aanhieven over de onheilen van het leger, dat door den koning van Frankrijk en zijn broeder ter kruisvaart gevoerd was[1], maar het provincialisme was voort blijven leven, was met de uitbreiding der monarchie opgegroeid. Eeuwen lang hadden de koningen van het derde stamhuis al hun streven er op gericht, om in den volsten zin des woords koningen van Frankrijk te worden, en hun oppermacht te grondvesten over het aantal grootere en kleinere heeren, die in den bloeitijd van het feodale tijdperk de onderscheidene deelen des lands krachtens het leenrecht beheerschten. Zagen zij er kans toe, om een leenroerig gebied onmiddellijk aan de kroon te onderwerpen, zij lieten de gelegenheid niet ontglippen. Hoe versterkte Philippe II, die niet ten onrechte als een Augustus voor het Fransche koningschap betiteld werd, de kracht der regeering, toen hij het hertogdom Normandië tot een provincie der kroon maakte. Nimmer - ja toch voor één oogenblik[2] - liet zij het gewest meer los, dat onmiddellijk aan het stamland der monarchie, aan het eigenlijke Frankenrijk, aan Francia, of gelijk men later zeide, aan Isle de France grensde. Waren zulke stoute stappen niet mogelijk of niet raadzaam, dan vergenoegden de koningen zich wel om hun oppergezag, de rechten van den leenheer, te doen erkennen en te vergrooten, wetten te maken, die ook in de leenen moesten gelden, koninklijke ambtenaren aan te stellen, in één woord aan het volk te onthullen, dat er een koning van Frankrijk bestond, die over het geheele land regeerde. Niemand, die krachtiger, onbeschaamder hierin optrad dan Philippe le Bel[3]. Wat nog aan het denkbeeld der eenheid, aan het begrip van een Fransch volksbestaan ontbrak, groeide op

1 Thierry, Lettres sur l'histoire de France, passim.

2 Lodewijk XI werd door de tegen hem verbonden leenmannen genoopt, Normandië aan zijn broer Charles de Berry af te staan. Hij ging er toe over, maar wist spoedig van de omstandigheden gebruik te maken om dit gewest terug te nemen. Vgl. Mémoires de P. de Commines, I, 16. ‘Car le roy estait maistre en cette science..... Ainsi retourna an roy toute ladite duché de Normandie.’

3 Michelet, Hist. de France, IV, p. 37, 41 (Ed. de Brux.).

uit de rampen en onheilen, waaraan de langdurige worsteling met Engeland land en volk overleverde[1]. Na die oorlogen zette de sluwe Lodewijk XI het werk der eenheid onverdroten voort. Gelukkige omstandigheden liepen samen en bij den aanvang der Nieuwe Geschiedenis bestond Frankrijk als een éene en ondeelbare monarchie. Middeleeuwsche, feodale begrippen brachten nog wel eens de hoofden van den Franschen adel op hol, de Ligue, het verzet tegen het koningschap der Bourbons en de woelingen der Huguenoten kunnen het betuigen; maar Richelieu wist den weerspannigen wel te vertellen wie eigenlijk de meester was. Toen na zijn bestuur de *Fronde* een oogenblik zegepraalde, wisten de erfgenamen der middeleeuwsche potentaten niet, welk gebruik zij van de behaalde overwinning zouden maken. Machteloos tegenover den geest des tijds, haalden zij ootmoedig koning, regentes en minister, haalden zij het koningschap met zijn niveleerend oppergezag weder in.

Ongelukkig hadden de Fransche koningen het belang van hun eigen oppermacht meer dan het welzijn der onderdanen bij al die centralisatie-maatregelen in het oog gehouden. Als hun meesterschap maar erkend en geëerbiedigd werd, als hun schatkist maar gevuld werd, dan mochten verder oude en verouderde instellingen blijven bestaan. Waar de middeleeuwsche autoriteiten het koninklijk gezag in den weg stonden, werden zij opgeruimd; als zij eenvoudig dienden, om adel of geestelijkheid, altijd onder den koning, boven het volk te verheffen, dan bleven zij ongemoeid. Voor zoover de oude verdeelingen de uitoefening der koninklijke regeermacht belemmerden, werden zij geïgnoreerd; of zij nog als slagboomen het onderlinge verkeer van Zijn Majesteit's onderdanen hinderden, dat was een aangelegenheid van minder belang. Heeren en heerlijke rechten, in alle vormen en variëteiten, meer of minder drukkend, waren van geslacht tot geslacht voortgeërfd; seigneurs, trésoriers, baillis, sénéchaux, die allerlei functiën hadden uit te oefenen en allerlei geschillen te beslissen, waardoor de vrijheid van beweging der ingezetenen zeer belemmerd werd. - Maar naast en boven al die halfversleten en verroeste middeleeuwsche wapenrustingen, verhief zich een krachtiger arm, met een scherper zwaard gewapend. Het eigenlijke bestuur, de ware

1 Over de tijden van Jeanne d'Arc sprekende, zegt Michelet (VII, 180): ‘car il y ent un peuple, il y eut un France.’

administratie bevond zich in handen van den koninklijken Intendant, die zijn instructiën ontving van den *conseil du roi*, en die de onderdeelen van het gewest door middel van zijn *subdélégués* regeerde. Hoe vaster dit heir van koninklijke ambtenaren de draden van alle aangelegenheden omklemde, te minder achtte het de edelman van den ouden stempel met zijn waardigheid strookend, om onder of naast en met dat gezag het overschotje van oude rechten uit te oefenen, dat de nieuwe tyrannen hem gelaten hadden: de intendanten waren ambtenaren over de burgerij en de boeren aangesteld, met wie de edelman niets had uitstaan[1]. Den steden ontbreekt het evenmin aan magistraatspersonen van allerlei namen, die in hun veelsoortige vormen den meest uiteenloopenden oorsprong verraden. Sommigen worden benoemd door de burgerij, anderen door den ambachtsheer, weer anderen door de oud-feodale familie, die in die provincie regeerde, maar naast en boven dit gewirwar van titels en waardigheden zweeft de koninklijke oppermacht. Dat al die ambtenaren van de monarchie en al die bezitters van verouderde heerlijke of gemeentelijke rechten de grenzen niet meer kenden, die aan hun machtsuitoefening gesteld waren, ja dat vaak zulke grenzen nimmer getrokken waren[2], strekte zeker niet, om den ingezetenen het genot eener vlugge, zekere en goedkoope administratie te schenken. Wat de ongelijkheid van toestand en de verwarring nog vermeerderde, wat juister gezegd den schijn liet bestaan in strijd met het wezen der zaken, was het overblijfsel, de bouwval der middeleeuwsche Staten, die in vijf provinciën waren blijven staan, en maar in twee daarvan nog iets, niet veel zelfs, te beteekenen hadden. Alleen in Languedoc en in Bretagne genoten de *États* eenige vrijheid van beraadslaging, de bevoegdheid om de wijze van heffing der belastingen te regelen en het recht om de openbare werken in hun gewesten tot stand te brengen en te beheeren. Altijd echter met en naast het heirleger van koninklijke ambtenaren, dat in de dusgenoemde *Pays d'Etat* evengoed heerschte als in de andere zoogenaamde *Pays d'Élection*, en dat de uitgaven voor het herstel van een eenvoudigen dorpstoren niet durfde toestaan zonder een autorisatie van de Parijzer bureaux. Zoo had de centrale Regeering om het oude feodale gebouw in de provinciën een nieuw

1 Tocqueville, l'Ancien Régim. et la Révolution, II, v.p. 79.
2 Tocq., A. Règ. et Rev., III, VII, p. 319.

heen gebouwd, tusschen welks wanden het bouwvallige wrak een twijfelachtig bestaan voortsleepte. Onder het juk der drukkendste centralisatie gebukt, torschte Frankrijk nog bovendien de duizendvoudige, van plaats tot plaats verschillende ketenen van het middeleeuwsche leenrecht[1]. Slechts waar de oude toestanden de uitoefening van het koninklijke opperrecht, den toevloed van inkomsten naar de koninklijke schatkist hinderden, waren zij - opgeheven, neen, maar onschadelijk gemaakt. Overigens woekerden zij voort als onkruid, dat niet verwijderd maar ontzien werd. Waar het der Regeering geen offer aan macht of geld kostte, had zij de vooroordeelen geëerbiedigd, wellicht gevoed. Waarom had zij die zooveel vermocht, voor zoo weinig terugdeinsde, die wel durfde doorvoeren, dat alle provinciën op eenerlei wijze en onder eenerlei bestuursvorm tot de geldmiddelen des Rijks en tot de legers van den koning bijdroegen, niet gezorgd, dat al die Provinciën ophielden elkander als vreemden te beschouwen op het gebied van Landbouw, Nijverheid en Handel? Integendeel. Op dit gebied had men de oude rechten der vroeger zelfstandige deelen scrupuleus geëerbiedigd. Bordeaux kon den invoer van wijnen uit Opper-Guyenne, het kleinste stadje in Dauphiné die van wijnen uit Provence verbieden[2]. Ja het was alsof de despotieke regeering met die verwarring van machten en toestanden, met die kruising van oude en nieuwe reglementen haar voordeel wilde doen, om allezelfstandig oordeel bij de bevolking, iederen publieken geest te onderdrukken. In een memorie, die Turgot tijdens zijn ministerschap, waarin hij, gelijk bekend is, den binnenlandschen handel en de scheepvaart tusschen inlandsche havens van alle belemmeringen onthief, aan den koning liet aanbieden, wordt die klacht onbewimpeld aangeheven. ‘La nation n'a point de constitution. Presque personne ne connaît ni ses devoirs ni ses rapports légaux avec les autres membres de l'état. On attend les ordres spéciaux du prince en toute occasion.... Les individus n'ayant ni garanties, ni fonctions déterminées dans l'état et n'étant point habitués à s'en considérer comme les membres actifs, se considèrent comme en guerre avec l'état... Le gouvernement a étouffé systématiquement l'esprit public’[3].

1 H. Martin, Hist. de France, XVI, p. 362.
2 H. Martin, Hist. de France, XVI, p. 375.
3 Mémoire au roi sur les municipalité, bij H. Martin, Hist. de France, XVI, p. 324.

Aan dien ingewikkelden toestand vermocht het Ancien Régime niets te veranderen. Hoe heilzaam de door Turgot doorgedreven opheffing van de inwendige tollen ook zijn mocht, zij was niet meer dan een halve maatregel. En Necker die te trotsch was, om den weg in te slaan, die door een ander aangewezen was, vermeerderde de verwarring nog, die op administratief gebied reeds in de provinciën heerschte. In enkele gewesten, niet in alle, - dit zou te veel regelmatigheid verraden hebben - werden vergaderingen in 't leven geroepen, die voor den omslag en de invordering der directe belastingen zorgen moesten en ook een aandeel in de zorg voor de openbare wegen zouden dragen; maar altijd onder koninklijk oppertoezicht. De vergadering mocht wenschen uiten en voorstellen doen, maar inmiddels de koninklijke bevelen laten uitvoeren en de koninklijke beschikking afwachten[1]. Men zou deze vergadering het vijfde rad aan de provinciale administratie hebben kunnen noemen, waren er niet sinds lang raderen te veel geweest, die den wagen van den rechten weg voerden.

Was het wonder, dat in de Cahiers van den derden stand, in het bijzonder van Parijs, op een nieuwe verdeeling van het grondgebied aangedrongen werd? Une nouvelle division du royaume, combinée en raison de l'étendue et de la population sans distinction de Provinces, de Pays d'Etats et de Généralités. Welnu het zou een van de eerste weldaden zijn, waarmee de Nationale Vergadering, de Constituante van het revolutionaire Frankrijk, de bevolking zou begiftigen. Toen in de beroemde avondzitting van 4 Augustus 1789 alle uit het leenstelsel herkomstige rechten van edelen en steden, van particulieren en corporatiën gevallen waren, toen het oude rechtsgebouw was omvergeworpen, moest ook het nieuwere, dat er om heen getimmerd was, opgeruimd worden. Nog geen twee maanden later werd het eerste rapport uitgebracht over een nieuwe indeeling van het grondgebied des koninkrijks.

De gewone geschiedenissen der omwentelingen, die stormachtige kamerdebatten, wilde volksoproeren en bloedige straatgevechten hebben af te schilderen, loopen ijlings over dergelijke administratieve regelingen heen. De stof is hun te droog. Slaan wij b.v. het uitvoerige geschiedverhaal op, dat de tegenwoordige President der Republiek, nu bijna een halve eeuw

1 H. Martin, Hist. de France, XVI, p. 495.

geleden, aan de groote omwenteling van zijn vaderland gewijd heeft. ‘On avait fixé,’ zoo heet het daar, ‘les prérogatives des grands pouvoirs: il s'agissait de diviser les parties du royaume; elles l'avaient toujours été en provinces, successivement unies à l'ancien royaume. Ces provinces, différentes de lois, de privileges, de moeurs, ne formaient point un tout assez homogène. Sièyes eut l'idée de les confondre par une nouvelle division, qui anéantît les démarcations anciennes, et ramenât toutes les parties du royaume aux mêmes lois et au même esprit. Cest ce qui fut fait par la division en départemens. Les départemens furent divisés en districts et les districts en municipalités: à tous ces degrés, le principe de la représentation fut admis. L'administration départementale, celle des districts et celle des communes, étaient confiées à un conseil délibérant et à un conseil exécutif; tous deux étaient électifs.... Ces diverses autorités relevaient les unes des autres, et avaient dans l'étendue de leur ressort les mêmes attributions. Le département faisait la répartition de l'impôt entre les districts, le district entre les communes, et la commune entre les individus.’

Ziedaar het halve bladzijdje, dat in een werk van waarlijk reusachtigen omvang aan deze gewichtige verandering gewijd wordt, die Richter te recht een der voornaamste en meestomvattende werkzaamheden der constitueerende vergadering noemt. Die verdeeling, zegt hij, heeft Frankrijk een nieuwen innerlijken vorm gegeven, het volk eerst recht tot een eenige en aaneengesloten natie gemaakt, die sedert door gelijke instellingen beheerscht wordt, aan dezelfde wetten onderworpen is en waarin alles aan dezelfde impulsie gehoor geven moet. Uit de redevoering, waarmee de woordvoerder der commissie, Thouret, het stelsel der verdeeling van het grondgebied verdedigde, blijkt dat de voorstellers zich volkomen bewust waren van 't geen zij bewerkten. ‘Iedere afdeeling van den staat zal zóo gëorganiseerd zijn, dat zij diene tot samenstelling der algemeene volksvertegenwoordiging, terwijl zij tevens een administratief geheel vormt. De betrekking van de deelen tot het geheel, en de zelfstandigheid der deelen wordt aldus in het oog gehouden.’ Volgens het plan dezer eerste commissie vormde de uitgestrektheid den grondslag der indeeling. Het gebied van Frankrijk moest in 80 groote Departementen verdeeld worden, elk circa 324 vierk. mijlen groot. Parijs zal, uithoofde van zijn talrijke

bevolking en zijn gewicht als hoofdstad, een afzonderlijk departement vormen; van Parijs als middelpunt, zullen alle metingen uitgaan, om den omvang en den inhoud der andere departementen aan te geven. Ieder departement wordt weer in 9 deelen verdeeld, communes geheeten, die elk circa 36 vierk. mijlen uitgestrektheid zouden hebben. ‘Deze groote gemeenten,’ zegt het rapport, ‘zullen de ware eenheid, de staatkundige bestanddeelen van den Franschen staat uitmaken. Ieder dezer districten of gemeenten wordt weder in 9 cantons ter grootte van 4 vierk. mijlen elk verdeeld; en elk dier cantons bestaat weer uit één of meer municipaliteiten. Deze verdeeling nu van het gansche grondgebied is tevens de territoriale basis van het kiesrecht, dat nader bepaald wordt door het bevolkings- en het belastingscijfer der cantons en der departementen. Daar nu van de aldus gevormde kiezersgroepen de leden voor de wetgevende vergadering van het Rijk, maar tevens ook die der administreerende collegies uitgaan, zoo kon deze verdeeling eensdeels de basis der centralisatie, ten andere die der autonomie worden.’ Wel bestreed Mirabeau dit ontwerp, omdat hij niet in de uitgebreidheid maar in de bevolking een grondslag van verdeeling wenschte aan te nemen; omdat hij een grooter aantal departementen noodig achtte ter vernietiging van het provincialisme; eindelijk omdat hij zich weinig goeds voorspiegelde van die talrijke communale administratiën. Hier hielp echter het machtige redenaarstalent weinig. Overeenkomstig het door Thouret verdedigde ontwerp, werd het land verdeeld in 83 departementen, die 547 districten of communes en tusschen de 4 en 5000 cantons bevatten. De zich daarin bevindende ruim 15000 steden en plattelandsgemeenten, municipaliteiten, hebben ieder haar gemeentebestuur voor haar huishoudelijke belangen. Met ijver werd aan de uitwerking dezer plannen gearbeid. ‘C'était un spectacle curieux que de voir les membres de la commission, dans leurs bureaux, armés de compas, mesurant les distances, tâchant d'égaliser les surfaces, créant ainsi les divisions territoriales, cherchant à ces nouvelles divisions des dénominations nouvelles’[1].... Ook in de namen moest de herinnering aan de oude provinciën uitgewischt worden; rivieren en bergen, benamingen aan de eeuwige natuur der plaats ontleend, vervingen de oude namen

1 Th. Barrau, Hist. de la Rev. Franç., p. 129.

wier bekende klank nog verkeerde denkbeelden opwekken kon. Hoeveel sinds de invoering dezer gewichtige nieuwigheid in Frankrijk veranderd, hersteld en weer veranderd is, de verdeeling in departementen en wat daarmee samenhangt is gebleven. - Alleen de benaming van communes heeft plaats moeten maken voor die van arrondissementen, die de Eerste-Consul bij de wet van 28 Pluviôse au VII (17 Februari 1800) invoerde. Voor het overige was het bestaan der departementen een uitgemaakte zaak, een onwrikbare toestand geworden.

Te bejammeren is het maar, dat van de beide richtingen, waarin deze nieuwe verdeeling werken moest, de centraliseerende tot dus verre in Frankrijk den meesten invloed heeft uitgeoefend. Toen de Girondijnen die zelfstandigheid der departementen tegenover het allesopslurpende geweld der eenheid wilden handhaven, haalden zij zich bij de mannen van het schrikbewind en van de commune de blaam op den hals, dat zij Frankrijk weder wilden verdeelen in provinciën, die bijzondere rechten en bijzondere belangen hadden. Dat die beschuldiging van allen grond ontbloot is, blijkt ieder, die een onpartijdige beschrijving van de worsteling tusschen de Montagne en de Gironde nagegaan heeft. Wat de Girondijnen wilden was juist dien graad van selfgovernment voor de departementen, die reeds in de oorspronkelijke gedachte der Constituante gelegen was; een ontbinding van het geheel ten behoeve der deelen lag volstrekt niet in hun bedoeling. Integendeel. De drukkende overmacht van Parijs beschouwden zij, en te recht, als een ongeoorloofde usurpatie, door één gemeente ten koste der rechten van allen, dat is van het geheel gepleegd. ‘Donner tant d'importance à une commune,’ zeide de Girondijn Gensonné, ‘ce serait autoriser toutes les autres à en prendre autant, ce serait *fédéraliser* la France en 44,000 républiques’[1]. Hoe Richter het dus nog de moeite waard acht, om de boutade van St. Just aan te halen, waarin deze woedende Jacobijn tegen de constitutie der Vereenigde Staten van Noord-Amerika uitvaart en zijdelings zijn tegenstanders, de Girondijnen, belastert, als zouden zij zich die unie als modelstaat uitgekozen hebben, zou onbegrijpelijk zijn, wisten wij niet hoe terroristisch op het punt van eenheid de Duitsche publicisten in de laatste twintig jaren zich beijverden te zijn[2]. Niemand

1 Mort. Terr. Hist. de la Terr., IV, p. 266.
2 Th. Barrau, Hist. de la Rev., p. 283, zegt reeds: ‘Brissot avait donné un prétexte en louant outre mesure la Constitution des états-Unis.’

had meer iets tegen de geschikte en doelmatige verdeeling, velen tegen den vernietigenden invloed der hoofdstad. Vergeten wij evenwel niet, dat die ramp een erfstuk was van het Ancien Régime, dat niet zoo spoedig door decreten en maatregelen op zijde gezet kon worden. Bekend is het immers, dat de Engelsche reiziger Arthur Young, die Frankrijk kort vóor het uitbreken der omwenteling bezocht, uitdrukkelijk verklaart, dat de Fransche buiten de hoofdstad geen eigene opinie durven hebben. Al waren de provinciën met haar instellingen teruggekeerd, daaraan ware niets veranderd. ‘La monarchie les avait toutes reduites en poussière. Nulle d'entre elles conservait un seul droit vivant[1]. Hoe lang zou het duren eer de departementen een werkelijke zelfstandigheid zouden bezitten?

De staatsregeling van 1791, die aan de ingezetenen door middel der verkiezingen uitgebreiden invloed toekende op de inrichting en de administratie van het departement, heeft eigenlijk niet gewerkt. Want tijdens het schrikbewind berustte eigenlijk alle macht in handen van de *Comités révolutionnaires* en van de *Répresentants du peuple en mission*, of zoogenoemde *Proconsuls*, die slechts zoolang wat te zeggen hadden, als zij naar de pijpen der Parijzer machthebbers dansten. Toen vervolgens, na de omkeering van Thermidor, gematigder tijden aanbraken, keerde ook de geregelde gang van het departementaal bestuur terug en het Directoire beijverde zich, om de theorieën van 1789 ook in zijn staatsregeling over te brengen. Het uitvoerend gezag in het departement werd daarbij geplaatst in handen van een uit vijf leden bestaand directoire, dat door den departementalen raad gekozen werd, maar onder het oppertoezicht van de algemeene landsregeering stond, aan wie zelfs de bevoegdheid toegekend was, om het departementaal bestuur te schorsen en af te zetten. Op dien eenmaal betreden weg schreed de Eerste-Consul verder, toen hij bij een regeling van 't jaar 1800, het collegiale directoire tot den persoon van een *Préfet* herleidde, en de macht der departementale vertegenwoordiging tot een enkel raadgevende autoriteit terugbracht.

Zoo werkte in Frankrijk de onweerstaanbare trek tot centralisatie, die zoo onafscheidelijk samenhangt met die liefde voor bescherming, met dien trek, om alles van de Regeering te verwachten, met die geheele stemming, die door Buckle niet ten onrechte als de booze geest van Frankrijk gekarakteriseerd wordt[2]. In-

1 E. Quinet, la Révol., I, p. 113.
2 Buckle, Hist. of Civil., II, p. 398.

tusschen valt toch deze omstandigheid niet te weg cijferen, dat voor het land de opheffing der verdeeling in provinciën van ongelijke grootte, liet opruimen van al die nuttelooze middeleeuwsche instellingen, die zelve machteloos toch den geregelden gang van het koninklijk bestuur belemmerden, de vervanging van de willekeur der koninklijke centralisatie door een werkelijk geregelde administratieve inrichting, dat dit alles voor het Fransche volk een verandering ten goede was. Een verandering, die wellicht eenmaal nog schooner vruchten voort zal brengen, wanneer de Fransche burgerij in gevoel van zelfstandigheid vooruit zal gegaan zijn.

Voor andere volken evenwel, die in dit opzicht van de Franschen verschillen, die met plaatselijke autonomie meer ophebbende, zich in de regeling en handhaving daarvan beter thuis voelen, is het door Frankrijk gegeven voorbeeld zeer heilzaam. ‘Voor het eerst,’ merkt Richter op, ‘heeft in de rechtsontwikkeling der Gallische en Germaansche volken (door deze verdeeling van het grond gebied) het denkbeeld der volkomen eenheid van het staatsorganisme een zoo duidelijke en scherpgeteekende uitdrukking gevonden. Voor het eerst werd het vaste gebied, grond en land, als onveranderlijke basis van die eenheid aangemerkt. Voor het eerst ook werd een dergelijke centralisatie een gewrocht der wetgeving, een daad, die de staatseenheid wilde bevestigen, terwijl zij vroeger een poging der absolute monarchie was, om haar eigene onbeperkte macht aan alle deelen van land en volk op te dringen.’ Als men dit wel bedenkt, als men zich de hardnekkigheid van het provincialisme ten onzent herinnert, als men den strijd gadeslaat, dien nog op 't oogenblik de Pruisische jonkers tegen een geregelde provinciale organisatie beproeven, dan beseft men eerst het gewicht van het beginsel, dat reeds in het besluit der Constituante van 1789 voorkomt: ‘L'état est un; les départements ne sont que des sections du même tout; une administration uniforme doit les embrasser tous dans un régime commun’[1]. Bij de neiging, die zich hoe langer tc meer openbaart in de Europeesche volken, om groote en krachtige staten te vormen, die de uitdrukking zijn van de nationaliteit, is een vernietiging der historisch gescheiden provinciën onvermijdelijk. Er bestaat behoefte aan een territoriale verdeeling, die de autonomie der plaatselijke belangen aan een machtige en snelwerkende administratie verbindt.

1 Stein, die Verwaltungslehre, I, p. 421.

Dezelfde gedachte, die al de verschillende deelen des lands tot één geheel samenklonk, moest ook de onderscheidene standen der natie tot één volk samensmelten: één land bewoond door één volk. Eerst toen in de beroemde avondzitting der Nationale Vergadering van 4 Augustus al de middeleeuwsche privilegiën en standsonderscheidingen op het altaar des vaderlands geofferd waren, eerst toen was het mogelijk geworden, de eenheid des lands te vestigen. Uit die twee elementen, uit de eenheid der natie en uit de gelijkmaking van alle standen werd het staatsburgerschap geboren, dat bestemd is in het Europa der toekomst een groote rol te spelen. Het staatsburgerschap, ‘medewerking of stemrecht, krachtens het lidmaatschap van den staat, bij de algemeene regeering’[1], is iets nieuws, is een eigenaardige vinding van het nieuwe tidperk, dat Europa met de Revolutie ingetreden is. Hoe heerlijk soms hier en daar de gemeentelijke vrijheden in de middeleeuwen bloeiden, hoe sappig de vruchten waren, die zij van tijd tot tijd afwierpen, zij waren niet gewassen op den grondslag van het staatsburgerschap. Geen band, die ieder burger, zonderonderscheid, vastknoopt aan de hoogste vereeniging, aan den oppersten rechtspersoon, aan den staat, waarvan hij, klein of groot, gering of aanzienlijk, een integreerend deel vormt. Verre van dien. In dien staat bestonden, of juister gezegd de staat bestond uit een aantal personen, physieke en juridische personen, die elk hun zelfstandig bestaan, hun eigen rechten en privilegiën bezaten, de een de andere als vreemdsoortige vaak vijandige bestanddeelen beschouwden, en die alleen den staat begroetten in den persoon van den souverein, ten koste van wiens macht en werkkracht men zooveel mogelijk den kring van zijn bijzondere bevoegdheden uitbreidde. De edelen handhaafden hun oude in de verovering, in het leenstelsel, gewortelde of later geüsurpeerde rechten: hun onderdanen waren niet de onderdanen van den landsheer. Was een stad er in geslaagd, privilegiën teverkrijgen, dan vormde zij een op zich zelf staand lid van den staat, haar poorters waren burgers der gemeente, geen burgers van den staat. Zoo waren ook de vergaderingen, bij wie de vorst geld of raad kwam vragen, niet anders dan de vertegenwoordigers van die zelfstandige corporatië;n de leenmannen, de

1 Thorbecke, Hist. Schetsen, blz, 84.

eigenlijk feodale edelen, kwamen er oorspronkelijk alleen; elke stad zond er eenige van haar regenten de kerk zond er haar hooge geestelijken. Daarom werd er standsgewijze gestemd, daarom werd ook in iederen stand de minderheid niet door het gevoelen van de meerderheid gebonden. Alleen in Engeland heeft zich uit dit middeleeuwsche standenstelsel het moderne begrip van volksvertegenwoordiging ontwikkeld. Waarom, kan hier onbeantwoord blijven[1]. Maar overal elders was òf de staat opgelost in den persoon des vorsten, die zich luidens het bekende: *l'état c'est moi* met den staat geheel identifieerde, òf de verschillende zelfstandige deelen waren steeds meer en meer van elkander losgeraakt en behoorden nog maar in schijn tot een geheel, dat den naam van staat droeg, zonder een staat te zijn. Dit laatste was het geval met het Duitsche Rijk en inderdaad ook met ons land, met de 'Zeven Vrije Landen.' De oplossing van deze zelfstandige corporatiën in één staatsgeheel, en de erkenning van de staatszelfstandigheid ook door den vorst, de opneming m.a.w. van het monarchaal gezag in het staatsorganisme, die verandering dagteekent in Europa van de Fransche Revolutie. In Amerika hadden die beginselen vrij wat minder moeite, om ingang te vinden. Dáar stonden geen historische antecedenten in den weg aan de grondstellingen van de oorspronkelijk in Virginia opgestelde Declaration of the Rights of Man: dat er in het land een uniforme regeering moet bestaan, dat alle macht van het volk uitgaat, dat de toestemming der vertegenwoordiging van het volk noodig is voor wetten en belastingen[2]. Daar ginds aan de overzijde van den Oceaan, in de nieuwe wereld, in de wereld met nieuwe maatschappelijke toestanden, kon dat staatsburgerschap voor het eerst worden geproclameerd en gehuldigd. In Europa moest het zich met strijd en geweld een weg banen; en de Franschen waren de Pionniers. Zóo sterk waren onder hen reeds de zoogenoemde wijsgeerige begrippen der 18e eeuw doorgedrongen, zóo sterk had op hen het voorbeeld van Amerika gewerkt, dat reeds het besluit van Lodewijk XVI betrekkelijk de samenstelling en de verkiezing der états-Généraux van de noodzakelijkheid gewaagt 'om met zijn volk in nauwere betrekking te komen en zijn wenschen te vernemen'[3]. Hieraan

1 Guizot, Hist. de la Civilisation en Europe, Leçon XIII.
2 Bancroft, Hist. of the Unit. States, VII, p. 242.
3 Vgl. ook H. Martin, XVI, p. 627.

werd gevolg gegeven; de wenschen *werden* vernomen, en slechts weinige weken na de opening der états-Généraux bezat het Fransche volk een Assemblée Nationale, en had de meerderheid dier volksvertegenwoordiging gezworen, niet uit elkander te gaan vóor dat zij aan het land een staatsregeling gegeven had. Want zooals reeds Turgot den koning onder het oog had laten brengen: er bestond voor dien tijd geen '*esprit public*, parce que la nation n'avait point de constitution.' En van de nieuwe, van die eerste staatsregeling voor de Fransche monarchie vormde het staatsburgerschap, het recht der burgers, om te kiezen en verkozen te worden, één der grondzuilen. De moderne betrekking tusschen burger en staat was geschapen. Tegelijkertijd ook het dualisme, dat in dit opzicht de ingezetenen nog verdeelt: een census zou de kiesgerechtigden van de onbevoegden scheiden; het bezit werd als voorwaarde voor de uitoefening van het staatsburgerschap gevorderd. Zoo werd het streven naar bezit in de ontwikkeling der hedendaagsche maatschappij ook staatsrechtelijk gemotiveerd. De bevoegdheid der burgers om op de regeering invloed uit te oefenen door de vertegenwoordiging, vermogensbezit gevorderd van hen, die dat recht zullen uitoefenen, gelegenheid voor allen, om dit bezit meester te worden, bevoegdheid voor allen om het recht uit te oefenen; ziedaar den kettingregel, waarvan de Fransche Revolutie de oplossing aan de toekomstige geslachten nagelaten heeft 'Te midden eener maatschappij op gemeen recht der leden gebouwd, wordt een onoverklimbare grens tusschen bevoegden en onbevoegden gesticht? Wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost'[1]? Die vraag, voor tal van jaren gedaan is zeker nog niet te beantwoorden; maar duidelijker nog dan toen heeft zij zich in al de staten van West- en Midden-Europa op den voorgrond gedrongen.

In allen gevalle heeft diezelfde Nationale Vergadering, die het staatsburgerschap aan Europa schonk, de middelen om bezit te verkrijgen voor allen in zoover opengesteld, als zij de vrijheid van beroepen en bedrijven aan alle ingezetenen toestond. Het Ancien Régime, met zijn standen en privilegiën, had onmogelijk zoover kunnen gaan. De gilden en meesterschap-

1 Thorbecke, Hist. Schetsen, blz. 95. Dit opstel, van 1844 dagteekenend, 'over het Hedendaagsche Staatsburgerschap', peilt de diepte van de sociaal-politieke moeielijkheden reeds met even veel juistheid als menig betoog, dat voor *geavanceerd* moet doorgaan.

pen, die in 1776 onder het ministerie van Turgot afgeschaft waren, werden nog in hetzelfde jaar op voordracht van zijn opvolger, zoo goed als hersteld[1]. Of de staathuichoudkundige minister ook al de vrijheid van verkeer en de vrijheid van inen uitvoer tusschen de verschillende provinciën had gevestigd, de oude geest was blijven voortspoken in het bestuur; slechts een geheele verandering van stelsel kon hier baten. De Constitutie van 1791 bevestigde het reeds op den 4den Augustus '89 uitgesproken beginsel, dat er voor geen deel der natie of voor eenig individu een privilegie of uitzonderingsrecht bestaan kon, dat gilden en gesloten corporatiën van beroepen, handwerken of bedrijven voortaan onmogelijk waren. In de plaats daarvan trad geheele vrijheid van arbeid, vrijheid van beroep.

Ook dit principe moest zijn weg door Europa vinden, dat met de overblijfselen der middeleeuwsche gilden overkropt was en alle nadeelen leed van een instelling, waarvan de voordeelen tot een lang vervlogen verleden behoorden. In ons vaderland moge het gildewezen ten tijde der Republiek de gelegenheid tot neringen en beroepen in niet al te knellende banden gesloten hebben, zoo het de vrijheid van nijverheid niet geheel belette, belemmeren deed het haar toch. Vooral het platte land ondervond op ongehoorde wijze het drukkende overwicht der allesbeheerschende stedelijke burgerijen[2]. Eerst de Revolutie van 1795 en de daarop gevolgde Staatsregeling zou dergelijke monsters vellen en het kluwen aan de hand geven, waarmee de maatschappij zich uit het doolhof van beschermende en belemmerende keuren en willekeuren kon redden. ‘De eigenaardige huishouding van ieder gewest of departement is dermate geregeld, dat zij noch in hun koophandel, noch in hun fabrieken, noch in het vertier der voortbrengselen van hun grond, elkander eenigerlei hoegenaamde belemmeringen kunnen toebrengen, maar veeleer onderling in allen deele behulpzaam zouden zijn.’ Zoo schetste de rapporteur der Commissie voor de Staatsregeling, de geschiedschrijver Simon Stijl, in 1796 aan de Nationale Vergadering, wat de nieuwe Constitutie in die richting beoogde[3]. In de ‘burgerlijke en staatkundige

1 H. Martin, Hist. de France, XVI, p. 369, 385.
2 Mr. O. van Rees, Geschied. der Staathuishoudk. in Nederland, II, blz. 165 vlgg.
3 C. Rogge, Geschied. der Staatsregel. voor het Bataafsche volk, blz. 175.

grondregels,' die aan de staatsregeling van 1798 tot inleiding en tot grondslag dienden, leest men ook het voorschrift: 'Bij de aanneming der Staatsregeling worden vervallen verklaard alle Gilden, Corporatiën of Broederschappen van Neringen, Ambachten of Fabrieken. Ook heeft ieder burger, in welke plaats woonachtig, het recht zoodanige fabriek of trafiek op te richten, of zoodanig eerlijk bedrijf aan te vangen, als hij verkiezen zal.'

Op ons vaderland wijzen wij, men kan op alle landen van West-Europa en Midden-Europa wijzen, om te doen zien, hoe de beginselen van de moderne maatschappij, die de Fransche Revolutie verkondigde, hier spoedig, daar langzaam ingevoerd zijn, hier reeds gezegepraald hebben, dáar nog tegen de kracht van oude vooroordeelen worstelen.

Het spreekt wel van zelf, dat de staatslieden, die in Frankrijk de omwenteling maakten, dat de leden der Constituante of der Conventie die beginselen niet uitgevonden hebben. Uit de smeltende sneeuw der Middeleeuwsche toestanden waren honderden beekjes ontsprongen, waaruit zich de breede stroom der nieuwe staats- en maatschappelijke inrichting vormen moest. Maar er waren hindernissen van allerlei aard, die het samenvloeien dier beekjes in den weg stonden. Een aardbeving moest plaats grijpen, om aan de oppervlakte der aarde de gedaante te geven, die de toekomst haar toedacht. Die aardbeving was de Revolutie, die nog niet heeft uitgewerkt en die even als alle geweldige natuurverschijnselen veel onheilen, veel betreurenswaardige verliezen veroorzaakt en niet het minste dáar, waar de schok het sterkst gevoeld wordt, waar de eerste uitbarsting plaats grijpt.

Terwijl wij nu van de natuurverschijnselen diegene, die als regen en zonsopgang alledaagsch zijn, nauwelijks opmerken, maar als onvermijdelijk voor den geregelden loop der natuur beschouwen, slaan wij daarentegen diegene, die, zooals orkanen en aardbevingen veel zeldzamer plaats grijpen, met gespannen aandacht gade en beschouwen ze eer als afwijkingen dan als openbaringen van den ontwikkelingsloop der natuur. Evenzoo de groote en geweldige Revoluties op maatschappelijk of staatkundig gebied. Wij kunnen nauwelijks gelooven, dat zulke gebeurtenissen door den loop der omstandigheden gevorderd worden. Maar wij zijn ons daarentegen volkomen bewust van het gewichtige, van het plechtige zou ik bijna zeggen, dat in het groote moment gelegen is. Wij voelen het, dat er *rerum novus nascitur ordo*.

Toen door den laatsten koning van het oude Frankrijk de états-Genéraux bijeengeroepen waren, toen in elke stad en in elk gehucht burger en dorpeling, pachter en edelman opgeroepen werd, om zijn vertegenwoordiger aan te wijzen voor die vergadering, wier naam in meer dan anderhalve eeuw niet vernomen was, toen zij bovendien uitgenoodigd werden, om hun wenschen en begeerten voor de hervorming van het staatsgebouw op te geven, toen moest ieder begrijpen, dat men de eerste grauwe nevelen ontwaarde, waarmee een heldere dag zich aankondigt. Bijna van alle hervormingen, die de omwenteling gebracht heeft, vindt men een meer of min uitdrukkelijke aanwijzing in de *Cahiers*, waarin de onderscheidene kies-collegiën aan de gekozen leden, als naar oude gewoonte, de regelen voor hun stemmen voorschreven.

Maar niet slechts in Frankrijk, ook dáar buiten verbeidde men een omwenteling, een gewelddadigen schok, die de bouwvallen neer zou vellen, waarop het geduld van geslachten zich eeuw in, eeuw uit te pletter geslagen had. Behoef ik te wijzen op ons vaderland, waar het verouderde Staatsche en Stadhouderlijke, Provinciale en Stedelijke regime ter nauwernood met vreemde bajonetten hersteld was, maar ook hersteld had kunnen worden, omdat geen kracht aanwezig scheen, die iets nieuws kon scheppen? In Duitschland was de geest gelijksoortig. Men behoeft, om een voorbeeld te noemen, maar te lezen de brieven van den Zwitserschen geschiedvorscher Johan von Müller, die toen te Mainz bij den Aartsbisschop-Keurvorst in staatsdienst was, die brieven maar te doorbladeren om de ondiepten te peilen, waarop de toenmalige inrichting van het Heilige Romeinsche Rijk schipbreuk zou lijden. ‘Dat Frankrijk's voorbeeld de naburen opwekt, is zeer natuurlijk; in menig opzicht hebben zekere Duitsche landen zich nog meer te beklagen. Wel behoeven wij niet te vreezen, dat het hier met de terugvordering der menschenrechten zoo ruw zal toegaan.’ - ‘De aanstekelijke gisting van den vrijheidsgeest breidt zich over de rijksgrenzen uit’[1]. Zoo lezen wij in brieven van Sept. en Dec. 1789. Een paar maanden later schrijft hij aan zijn broer: ‘Er heerscht hier groote opgewondenheid ten gevolge van den alles doordringenden geest der vrijheidsnieuwigheid. Vreeselijk ziet het er in Gulik, in Keulen, in Trier uit. Men wil vrij zijn, aandeel hebben aan de keuze der geestelijke keurvorsten. Er moeten

1 J.v. Müller's Werke, Cotta's Ed., XXXVIII, p 130, 142.

trouwens van tijd tot tijd revoluties komen, wil niet alles insluimeren'[1].

Op de plaats zelve, waar het tooneel der Revolutie opgeslagen was, te Parijs, deed zich die sympathie der vreemde volken voor de Fransche vrijheidsbeweging ook spoedig gevoelen. Toen den 14^{den} Juli '90 de verjaring van den val der Bastille door het feest der Federatie, door de verbroedering van alle Franschen, gevierd zou worden, vroegen ook eenige te Parijs gevestigde vreemdelingen. met den Duitschen dweper Anacharsis Clootz aan het hoofd, de vergunning, om aan die feestelijkheid deel te nemen. Hoe kon men dit weigeren? De Constitueerende vergadering had immers niet alleen de rechten van de Franschen, maar de rechten van den Mensch geproclameerd. En was die verklaring ook niet op vreemden, op Amerikaanschen bodem gegroeid, waar Lafayette de neiging voor volksvrijheid had opgevat en gekoesterd? Datzelfde Amerika had de les gegeven, dat een vrij volk zijn vrijheid moest deelen ook met den vreemdeling en met den inwoner, die binnen de poorten is; Frankrijk bleef hierin niet achter[2]. De vreemden werden tot de federatie toegelaten. Nog meer, de wetten die de burgerlijke rechten van den vreemdeling in Frankrijk verkortten of benadeelden, werden weldra opgeheven. Wie nu een *sentimenteele* of een gewone *reize* door het land deed, behoefde niet meer te vreezen, dat zijn have en goed bij overlijden aan den Aller-christelijksten Koning vervallen zou: het droit d'aubaine, waarbij de nalatenschap van een vreemdeling aan de kroon verviel, hoorde niet meer te huis in een staat, die alle menschen broeders achtte.

Maar ook van den anderen kant vertoonde zich bij de voorstanders van het oude, in den vreemde, angst voor de gevaarlijke nieuwigheden, die te Versailles en later te Parijs verkondigd en toegepast werden. Het eerst mocht dit de keizer ondervinden van dat Heilige Romeinsche Rijk, waarvan een geestig voorlooper der Revolutie verklaard had, dat het niet Romeinsch, niet heilig, ja zelfs geen rijk was. Tot hem kwamen de klachten van de Elsasser rijksstanden wier oude en verouderde rechten getroffen werden door die besluiten der Nationale Vergadering, waarbij alle uit het leenstelsel voortgesproten lasten en verplichtingen waren opgeheven. Daartegen moest hij pro-

1 J.v. Müller's Werke, Cotta's Ed., XXX, p. 258.
2 Bancroft, Hist. of the U.S., VII, p. 286.

testeeren en gewoon aan ijdele protesten, had hij zeker in de *faits accomplis* zonder veel opoffering berust. Maar daar begonnen de emigratiën. Fransche prinsen en edelen vervulden met hun gejammer de voorhoven van de geestelijke en wereldlijke vasallen des keizers en hingen de treurigstetafereelen op van de verwoestingen, waarmee de lawinen der omwentelingslente de vreedzame dalen van de genot- en gemaklievende vorsten en prelaten bedreigden. En aan die profetieën leenden de regeerders te eer hun aandacht, naarmate bij hun onderdanen de verwachting van de dingen, die komen zouden, hooger gespannen was, deels uit haat tegen de feodale toestanden, deels uit een onbepaald verlangen naar nieuwigheden[1]. Hoe weinig gezag de uitgeweken prinsen en hun vrienden bij den keizer in het eergt hadden, zij hielden aan en wonnen langzamerhand grond. Na de mislukte vlucht van Lodewijk XVI, verhief ook keizer Leopold zijn stem. Als broeder van Maria Antoinette wilde hij de Fransche volksvertegenwoordiging voor de veiligheid der koninklijke familie aansprakelijk stellen. Als vorst richtte hij een zendbrief aan alle souvereinen van Europa, waarin hij hen opriep om zich gemeenschappelijk het lot van den Franschen monarch aan te trekken. Wel aarzelde de keizer, wel wees hij de dolzinnige, weinig vaderlandslievende voorstellen van Lodewijk's broeders herhaaldelijk af, wel maakte hij, in overleg met den koning van Pruisen, de interventie in de Fransche aangelegenheden van een zoo goed als onmogelijke voorwaarde afhankelijk, n.l. van de samenwerking tusschen alle Europeesche vorsten. Maar in beginsel riep hij toch daardoor de algemeene coalitie tegen de omwenteling in het leven, in beginsel wierp hij haar den handschoen toe. Haar bewerkers begrepen toch, en niet ten onrechte, dat de keizer met zijn koningen maar op een geschikte gelegenheid wachtten om den strijd van de protocollen op het veld over te brengen, om de pen tegen het geweer te verruilen. Een vonkje was voldoende, om alles in vlam te zetten. En die vonk was 's keizers verklaring, dat hij een gewapende poging der Franschen, om de emigranten uit de Duitsche grenslanden te verdrijven, met de wapenen zou tegengaan; een verklaring, waarin ook vrij onhandig van bondgenooten, van verbonden vorsten, gerept werd. Toen hielden de revolutiemannen het niet langer uit. De beleedigde volkssou-

1 J.v. Müller, XXXI. p. 35.

vereiniteit verklaarde in overdreven gevoeligheid den oorlog ‘aan de tyrannen, die tegen de vrijheid der volkeren saamgezworen hadden.’ Niet tegen de natiën, maar tegen de koningen. ‘Alle Staten - zoo lezen wij bij Richter - hadden volgens de Assemblée Législative, evenals Frankrijk, de begeerte tot en het recht op vrijheid. Daarom riep zij allen op, om met en voor Frankrijk te kampen, daar allen toch een gemeenschappelijk doel najoegen. Daarom kregen ook de aanvoerders der republikeinsche armeeën van de Conventie in last, om overal de rechten en vrijheden der Fransche natie te verkondigen, en zoodoende ook op het gebied van het Volkenrecht de gelijkheid te vestigen. In die Conventie hadden immers vreemdelingen zitting: de reeds vroeger genoemde Duitscher Anacharsis Clootz en de Amerikaan Paine!’

De revolutie-oorlogen namen een aanvang en wierpen bij den eersten schok geheele rijen van middeleeuwsche gebouwen neder. Als gij den Rhijn bevaart, ontdekt gij telkens op haar schilderachtige oevers de bouwvallen der kasteelen, die eenmaal de roofridders herbergden. ‘Door de Franschen verwoest,’ merkt uw reisboek op. Maar veel belangrijker zijn de verwoestingen waaraan uw reisboek u niet meer herinnert. Waar zijn de geestelijke vorsten van het Duitsche Rijk? Waar zijn de rijkssteden met haar patricische besturen? Waar zijn ook ginds de privilegiën dier Nederlandsche provinciën, die Keizer Jozef niet kon vernietigen? Waar zijn hier de Vroedschappen en de Staten? Van die vergane grootheden kan zelfs het middernachtelijk spookuur de ruïne niet meer bezweren.

Hiermee begon de Revolutie haar pelgrimstocht door Europa en ‘bracht zij (gelijk Richter zegt) in de andere landen van Europa den strijd over, die de rechten van de individuën en de maatschappijën wil vestigen en wil handhaven tegenover de willekeur van allen, die zich een macht toeschrijven zonder verantwoordelijkheid, die zich een recht aanmatigen zonder verplichting. Sedert die omwenteling is het recht een bestanddeel geworden in het leven van maatschappijën en volken, en heeft het de strekking, om zich bij alle volken op gelijke wijze te vormen en daardoor de volken zelve nader tot elkander te te brengen. Daarom moet men ook de gevolgen der Fransche Revolutie en haar rechtsgeschiedenis niet alleen beschouwen binnen de grenzen van dat land, welks naam zij draagt, maar haar beteekenis afleiden uit het-

geen zij voor Europa is. Daarom moet men haar waarde niet afmeten, de met stroomen menschenbloeds gekochte voordeelen niet afwegen, naar den vooruitgang van dat éene volk, dat haar heeft zien geboren worden. Heeft Frankrijk zijn maatschappelijke en staatkundige veroveringen niet weten te handhaven of te waardeeren, Europa heeft ze verworven en behouden. Frankrijk gaat niet steeds recht vooruit op den eenmaal ontgonnen weg, maar Europa's volken hebben dien weg betreden en zijn er niet meer van af te brengen.'

Wij voegen er bij: Ook niet naar dat tijdsverloop, dat tusschen 1789 en 1872 verstreken is, wil de revolutie haar vrachten beoordeeld zien. De kiemen zijn gelegd, maar de boomen zijn nog niet opgeschoten, van het bosch is nog niets te bemerken. Hier zal door enting, dáar door overplanting, een wasdom ontstaan, waarvan de weelderigheid niet te vermoeden was; terwijl elders een onvruchtbare plek allen arbeid zal tarten. De revolutie heeft den stoot gegeven aan een beweging, die nog voortduurt. Als die uitgewerkt heeft, als een meer stabile toestand zich over Europa heeft uitgespreid, zal het antwoord kunnen gegeven worden op menig: 'waarom?' en menig 'waartoe?' dat nu op de lippen zweeft. Maar dát de beweging werkt, en waarheen zij drijft, is kennelijk. Reeds op dit oogenblik, reeds sinds vele tientallen van jaren, is in de ontwikkeling der maatschappelijke toestanden, is in de ontwikkeling van het Recht, zij het Privaat-, zij het Staats- of Volkenrecht de invloed, de voortzetting der groote Revolutie merkbaar, die op het laatst der vorige eeuw begonnen is. Die ontwikkeling werkt, gelijk te verwachten is, tevens zuiverend: slechts wat levensvatbaar is groeit voort; veel waarvan het ontkiemen met vreugdekreten begroet werd, sterft weg. Maar hoe geënt en gesnoeid ook, de boom die eenmaal staan zal is de voortzetting van het, rijsje dat geplant is. Daarom kan ook, gelijk Richter verkondigt, de geschiedenis van het Burgerlijke en van het Staatkundige recht der Fransche Revolutie de inleiding zijn tot een Rechts- en Staatsgeschiedenis van het hedendaagsche Europa.

Utrecht, December 1872.

L. DE HARTOG.

Oude dwalingen in een nieuw kleed.

J. l'Ange Huet, Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk. De methode van het positivisme toegepast op het begrip van oorzaak-en-gevolg. 1872.
J. l'Ange Huet, De methode der positieve philosophie volgens Auguste Comte. Academisch proefschrift. 1866.

Niemand kan ontkennen, dat de beschouwing van de menschelijke handelingen ons talloos vele gevallen doet opmerken, bij wier beoordeeling wij ons gevoelen niet beter kunnen uitdrukken dan door de bijbelsche verzuchting over de lieden, die den splinter in huns broeders oog zien, maar den balk in hun eigen oog niet bemerken. Zelden zal echter de herinnering aan die bijbelplaats zich krachtiger aan ons opdringen dan bij het lezen van eene wijsgeerige verhandeling, waarin de schrijver, na eerst de meeningen van anderen beoordeeld te hebben, eene nieuwe oplossing van oude vragen aan de hand doet. Het zou moeilijk zijn onder al de schrijvers, die beroemd zijn wegens de scherpzinnigheid van hunne critiek, een enkele te noemen, die bij de uiteenzetting van zijne eigene denkbeelden even strenge eischen stelt als bij het beoordeelen van die der anderen. Geen wijsgeerig stelsel schijnt mogelijk te zijn zonder tastbare ongerijmdheden of willekeurige onderstellingen, wier onhoudbaarheid de ontwerper zonder twijfel zou gevoeld hebben, indien het zijns broeders oog geweest was, waarin hij den balk moest ontdekken.

Hoewel ik niet kan nalaten te verklaren, dat ook de schrijver, wiens werken aan het hoofd van dit opstel vermeld zijn, vervallen is in de fout van muggen uit te zijgen en kemels

door te zwelgen - eene fout, die men de erfzonde van de philosophen zou kunnen noemen - zoo moet ik toch beginnen met te erkennen, dat hij zijne muggen uitzijgt met groote zorgvuldigheid, en zijne kemels doorzwelgt met verbijsterende vaardigheid. Zonder eenigen twijfel behooren zijne beide geschriften tot het voortreffelijkste, wat in de laatste jaren op wijsgeerig gebied in ons land is geschreven. Dit is wellicht eene schrale lofrede in het oog van sommigen, die ons lachende voor de voeten werpen, dat in het land der blinden Eenoog koning is. Wij behoeven hier gelukkig geen uitspraak te doen tusschen de vaderlandsche wijsbegeerte en de leelijke spotters, die haar nooit in het oog kunnen krijgen, zonder dadelijk op de gaten in haar deftigen mantel te wijzen. Ook als wij, zonder vergelijkingen te maken, de twee werken van den schrijver toetsen aan de eischen, die men aan een goed boek mag stellen, zoo moet ons oordeel zeer gunstig zijn. Want die werken brengen ons meeningen, door de beschouwing der dingen gewekt; geen halfbegrepen stellingen, uit boeken bijeengegaard. Eene handelwijze, die even dikwijls aanbevolen, als zeldzaam gevolgd wordt, en wier trouwe opvolging op zich zelve voldoende is om een geschrift tot een verdienstelijk werk te maken.

In de ‘Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk’ wil de schrijver ons de toepassing geven van de positivistische methode op het oude vraagstuk van oorzaak en-gevolg. Die positivistische methode, waarvan het vaderschap door hem aan Auguste Comte wordt toegekend, is beschreven in zijn vroeger werk, welks inhoud en strekking dan ook niet mag voorbijgezien worden bij eene billijke beoordeeling van het latere.

De groote fout, die l'Ange Huet in de meeste discussies over causaliteit bemerkt, bestaat hierin, dat men vergeet te vragen, wat eigenlijk de woorden ‘alles heeft eene oorzaak’ heteekenen. Inderdaad een kleine onoplettendheid, die de vroegere sprekers over causaliteit tamelijk wel op ééne lijn plaatst met lieden, die beweren te kunnen zwemmen zonder ooit water gezien te hebben.

De positivist daarentegen begint met te vragen:

‘Welke inwendige gewaarwording gevoelde de mensch op het oogenblik, dat hij begonnen is te spreken van oorzaak en gevolg?’

Daar nu de voorstelling van oorzakelijke werking van 't een

op 't ander onmogelijk ontstaan kan zonder de voorstelling van 't een en 't ander dat bestaat, zoo moet hij beginnen met eerst te verklaren, ‘hoe het bewustzijn in ons gewekt wordt, dat iets buiten ons over het algemeen bestaat.’

Zoo moet dus de positivistische verklaring van ons begrip van oorzaak-en-gevolg voorafgegaan worden door de verklaring van onze voorstelling der buitenwereld. Wij schikken ons gaarne in dit denkbeeld van den schrijver, waaraan wij zijn eerste hoofdstuk te danken hebben. Het zou ondankbaar zijn hem hard te vallen over het kleine kemeltje, dat hij zoo handig doorzwelgt, wanneer hij uit de onbetwistbare waarheid, dat wij de voorstelling moeten hebben, dat iets bestaat, voordat wij kunnen spreken van eene werking van 't een op 't ander, de bewering afleidt, dat ook de voorstelling van iets, dat *buiten* ons bestaat, aan ons bewustzijn van oorzaak-en-gevolg moet voorafgaan. Het laatste is niet noodig, daar wij in onze gewaarwordingen iets vinden dat bestaat, namelijk zoolang wij ze hebben.

Dat wij de voorstelling hebben van iets, dat buiten ons bestaat, van een niet-ik, zoo als wij het liever zouden noemen, dit schijnt aan l'Ange Huet eene allerverwonderlijkste zaak. Inderdaad leert een weinig nadenken, dat onze gewaarwordingen niets anders zijn dan veranderingen van onzen eigen toestand. De physiologie moet door hare nauwkeurige ontleding van het verschijnsel der zinnelijke waarneming ook den meest onnadenkende overtuigen, dat alleen veranderingen in ons zenuwweefsel onmiddellijk met de gewaarwording samenhangen. Van beide beschouwingen uitgaande kan men er toe komen in ons geloof aan een niet-ik een raadsel te zien. In navolging van Schopenhauer stelt de schrijver de zaak zoo voor, alsof wij uit gewaarwordingen *in ons eigen lichaam* het bestaan van dingen *buiten* ons moeten afleiden. Deze voorstelling van het vraagstuk mag wel niet onjuist genoemd worden, maar zij is toch minder gelukkig gekozen, omdat zij zoo gemakkelijk leidt tot het vooroordeel, als zouden wij ons eigen lichaam op eene andere wijze leeren kennen dan de voorwerpen der zoogenaamde buitenwereld. Schopenhauer is werkelijk in zijn eerstegeschrift tot die dwaling vervallen en stelt daarin het lichaam als onmiddellijk object tegenover de dingen buiten ons als middellijke objecten. En hoewel hij later erkend heeft, dat die uitdrukking ‘onmiddellijk object’ *nur in sehr uneigentlichem Verstande*

kan gelden, zoo heeft toch die vroegere dwaling hem zijne theorie over het ontstaan der waarneming minder deugdelijk doen voorstellen dan zij voorgesteld kan worden. Bij de verklaring van onze voorstelling der buitenwereld is de eigenlijke vraag deze:

Hoe komen wij, die toch niets anders ondervinden dan *voorbijgaande* gewaarwordingen, die alleen *na* elkander volgen, tot de voorstelling van eene *blijvende* werkelijkheid, wier bestanddeelen zich *naast* elkander uitstrekken in eene ruimte van drie afmetingen?

Zoo stelt Schopenhauer de vraag zelden, l'Ange Huet nooit. De vorm, waarin de laatste de vraag stelt: Hoe komen wij uit niets anders dan gewaarwordingen in ons eigen lichaam tot de voorstelling van iets buiten ons? - mag alleen dan nauwkeurig genoemd worden, als wij onderstellen, dat wij van den beginne af ons lichaam door iets anders dan gewaarwordingen leeren kennen. De volwassen mensch meent voorzeker, dat de gewaarwordingen in zijn lichaam zijn, of liever door veranderingen in zijn lichaam worden opgewekt. Maar de zuigeling weet van dit alles niets; hij moet de voorstelling van zijn lichaam even goed uit zijne gewaarwordingen opbouwen als de voorstelling van zijne wieg.

Wij zullen weldra zien, hoe het verkeerd formuleeren van het vraagstuk den schrijver bij zijne oplossing om den tuin geleid heeft. Eerst veroordeelt hij alle vroegere oplossingen. Wie met Kant en Schopenhauer een aprioristischen waarnemingsvorm ter verklaring van onze voorstelling der buitenwereld noodig rekent, voert een verschijnsel in, dat nergens waargenomen kan worden. Verschijnselen ter verklaring aanvoeren, die door geenerlei observatie gecontroleerd, die nergens waargenomen kunnen worden, is volgens de positivistische methode eene ongeoorloofde handelwijze. Een niet-waarneembaar verschijnsel is zeker eene *contradictio in terminis*, die echter niet voor rekening komt van de verdedigers der ‘aangeborenheidsleer.’ Maar de meening, dat eene theorie onbruikbaar zou zijn, omdat zij het bestaan van zekere niet-waarneembare *werkingen* onderstelt, is een ongegrond vooroordeel van Comte, dat door de geschiedenis der wetenschappen ten duidelijkste wederlegd wordt. Wij komen op dit punt aan het slot van dit artikel terug.

Ook Taine en Mill hebben liet ontstaan van onze voorstel-

ling der buitenwereld niet behoorlijk toegelicht. Van Mill's verklaring daarvan levert onze schrijver eene karikatuur, die niet ten onrechte wordt besloten door den uitroep: ‘Welk een stil van redeneering voor een philosooph!’ De verklaring van Mill is echter, schoon ook volgens mijn oordeel onvoldoende, waarlijk niet zoo onzinnig als l'Ange Huet haar voorstelt. De critiek van den schrijver herinnert aan die van den taalkundige, die onlangs iemand berispte, omdat hij van den omvang eens begrips had gesproken, terwijl toch een begrip geen uitgebreidheid heeft. Niet Mill's denkbeelden worden veroordeeld, maar alleen zijne beeldspraak, die bij dit onderwerp onvermijdelijk is.

De onbillijkheid der veroordeeling van Mill blijkt zeer duidelijk, als de schrijver ons later uiteenzet, hoe het mogelijk is, dat een scherpzinnig man zulke onnoozele redeneeringen kan houden, als Mill doet. Dit ligt eenvoudig aan de omstandigheid, dat alle niet-positivistische wijsgeeren de slechte gewoonte hebben de meer gangbare denkbeelden van ‘Jan en Alleman’ over te nemen om die te gaan bewijzen. Zoo ook hier. ‘De materie, het buiten ons bestaande, wordt gewoonlijk begrepen als de oorzaak onzer gewaarwordingen. Dat begrip neemt de empirische school als de eenvoudigste uitdrukking van het bestaan eener buitenwereld over, zonder het te ontleden, in zijn ontstaan na te gaan, naar zijn geestelijk-physiologische beteekenis te vragen.’

Inderdaad een vernietigend vonnis. Doch het verliest wel min of meer zijn gewicht voor de ingewijden, die weten, dat Mill de verbazing van Jan en Alleman opwekt, door met Berkeley het onafhankelijk bestaan der materie te ontkennen.

Na de kritiek der ‘onvoldoende verklaringen’ van anderen volgt de ‘voldoende verklaring’ van den schrijver.

Onze voorstelling van een voorwerp bestaat uit niets meer dan uit de som der voorstellingen van een aantal gelijktijdig door ons ondervonden gewaarwordingen. De voorstelling, dat de voorwerpen bestaan, neemt geen belangrijke plaats in de wereld onzer voorstellingen in. Onze gansche taal zou kunnen behouden blijven, indien wij plotseling het bewustzijn verloren, dat de voorwerpen bestaan. Des te vreemder is het, dat de mensch tot de kennis van iets buiten hem is doorgedrongen. Maar hoe verwonderlijk ook, onverklaarbaar is het niet.

De verklaring ligt in het bestaan der sympathetische gewaarwordingen. In ons huist het instinct, om, wanneer wij op

ons netvlies zekere eigenaardige gewaarwordingen gevoelen, die wij het beeld onzer natuurgenooten noemen, daarbij zekere correspondeerende bewegingen te maken. Die bewegingen bestaan in eene beginnende nabootsing van de bewegingen van den waargenomen persoon. Talrijke feiten bewijzen, dat deze ‘nabootseerlust’ bestaat. Door die nabootsingszucht of sympathie voelt het kind aan zijn eigen gezichtje, dat de persoon, die voor hem staat, lacht of schreit. Het is bekend, dat zelfs jonge kinderen dit zeer spoedig bemerken, terwijl toch het beeld van een schreiend persoon op het netvlies van het kind eene gewaarwording geeft, die niet de minste overeenkomst heeft met het gevoel van zelf te schreien. Evenzoo als het kind iemand ziet loopen. De herinnering aan zijn eigen loopen is verbonden met zeker spiergevoel en met eene eigenaardige beweging van de beelden op het netvlies. Maar van dit alles is niets te bemerken, als wij een ander zien loopen; ons gevoel van zelf te loopen gelijkt in niets op het gevoel van een ander te zien loopen. Toch herkennen wij het; omdat wij, bij die nieuwe gewaarwording in ons oog, een sympathetisch gevoel van een begin der beweging van het loopen in onze ledematen hebben.

‘Zoo komt de mensch bij de gewaarwording van wat wij de beelden der menschen op ons netvlies noemen tot eene waarneming van al hetgeen hij zelf gevoeld heeft, maar op eene andere wijze dan hij het tot nog toe gevoeld heeft; zoodat hij weet, dat, ofschoon ook dit gevoel in zijn eigen ledematen wordt gevoeld, het toch weer niet *zijn* gewone gevoel *zijn eigen* spierbeweging is, die hij thans bespeurt.

Meer weet hij niet. - Maar meer behoeft hij ook niet te weten.

Gelijk hij van zijn eigen ik niets weet dan de herinnering aan de verschillende gewaarwordingen, allen samengaande met het, in een gevoel van lust en onlust gegradueerde gevoel van het ik; zoo leveren de langs sympathetischen weg waargenomen gewaarwordingen, die niet rechtstreeks de zijne zijn, alle verbonden door de telkens daarmee samengaande groep van zintuiggewaarwordingen, waaraan de naam van “een mensch” gegeven wordt, een ander geheel op; eene groep, nu niet enkel van zintuiggewaarwordingen, maar nu tevens eene groep van langs sympathetischen weg ons voelbaar geworden gewaarwordingen en bevindingen, die niet onze ik-gewaarwordingen zijn, doch wier samenvatting, - evenals *ons ik* datgene is, wat de

wisselende gewaarwordingen achterlaten, - nu ook een voelbaar geworden ander *ik is, het bewustzijn van een ik, dat niet ons ik is*.'

Het is mogelijk, dat vele lezers meenen, dat de schrijver in deze beschouwing de verklaring heeft gegeven van het feit, dat de mensch *ik* en *niet-ik* tegenover elkander stelt. Want de sympathetische gewaarwordingen dragen er zonder twijfel veel toe bij, om het kind in sommige voorwerpen wezens te doen zien, die vatbaar zijn voor dezelfde aandoeningen als de zijne. En de nauwkeurige en heldere aanwijzing van den invloed, dien zij moeten uitoefenen, moet, voor zoo ver mij bekend is, iets nieuws in de philosophie heeten.

Dit neemt echter niet weg, dat de schrijver zelf de eerste zou geweest zijn om de fout in de bovenstaande redeneering op te merken, als die redeneering niet van l'Ange Huet maar van 'den heer Mill' afkomstig ware.

De redeneering onderstelt toch, dat de zuigeling buiten en behalve de gewaarwordingen, die hij ondervindt, ook nog het bewustzijn heeft van zijn ik. Dit ik wordt door den schrijver voorgesteld als 'datgene, wat de wisselende gewaarwordingen achterlaten.' Nu moet men zeker toegeven, dat de wisselende gewaarwordingen bij den volwassen mensch gepaard gaan met het bewustzijn van een ik, dat bij alle wisseling der gewaarwordingen blijvend is. Maar zij gaan bij den volwassen mensch evengoed gepaard met het bewustzijn, dat er zeer vele dingen bestaan, die niet tot het ik behooren. Dit laatste schijnt den schrijver een moeilijk raadsel; maar is het eerste dan eene zoo heldere zaak, dat men, zonder eenige nadere verklaring van zijne meening te geven, het bewustzijn van zijn eigen ik aan het kind mag toeschrijven? Uit welke feiten is den schrijver gebleken, dat de zuigeling eenig bewustzijn heeft van zijn ik?

Het ik is geen der gewaarwordingen of herinneringsbeelden. Het kan beschouwd worden op twee wijzen; òf, als de veree niging van alle gewaarwordingen en voorstellingen tot een aggregaat, dat als eene eenheid, een individu, beschouwd wordt; òf als het gemeenschappelijk subject van alle gewaarwordingen. Heeft de schrijver de eerste definitie van het ik voor oogen gehad, dan moet hij aan het kind het vermogen toekennen om *a priori*, d.i. onafhankelijk van zijne ervaring. al zijne gewaarwordingen tot eene eenheid samen te stellen, en om aan die eenheid eene andere soort van bestaan toe te kennen

dan aan de gewaarwordingen zelven. Maar schrijven wij aan het kind dezen aprioristischen waarnemingsvorm toe, dan is liet duidelijk, dat hij de voorwerpen buiten hem even goed als bestaande kan beschouwen als zich zelven. Veel gemakkelijker toch dan hij *al* zijne gewaarwordingen tot de eenheid van zijn zelfbewustzijn verbindt, zal hij de groepen van gewaarwordingen, die herhaaldelijk gelijktijdig verschijnen, tot eene eenheid samenvatten. En berust het bewustzijn van een blijvend bestaan, dat in het ik-bewustzijn ligt, op de samenstelling van voorbijgaande gewaarwordingen tot eene eenheid, dan moeten wij evenzeer een blijvend bestaan toeschrijven aan de voorwerpen buiten ons, die niets anders zijn dan groepen van gewaarwordingen, verbonden met het bewustzijn, dat ieder van die groepen een enkel ding voorstelt.

Onze tweede definitie stelt het ik niet voor als het aggregaat van gewaarwordingen, als eene eenheid opgevat, maar als datgene, wat, aan zich zelf gelijk blijvend, de gewaarwordingen ondergaat. Deze bepaling kan verdedigd worden op grond van de noodzakeljkheid, waarin wij verkeeren, om de blijvende identiteit van onzen geest bij al zijne gewaarwordingen te erkennen. Ik, die op dit oogenblik schrijf, kan niet nalaten te erkennen, dat ik dezelfde persoon ben als zeker iemand, die voor twintig jaar met een hoepel speelde. Zoek ik nu naar datgene, wat in mij identisch is gebleven in den loop der jaren, dan vind ik niets. Gewaarwordingen en voorstellingen zijn elkander in lange reeksen opgevolgd; maar ik vind in al de leden van die lange reeksen niet den minsten grond voor mijne meening, dat die gewaarwordingen *mijne* gewaarwordingen geweest zijn. Toch kan ik niet nalaten te gelooven, dat al die gewaarwordingen toestanden geweest zijn van een zelfde Ik. Dit identische ik echter is een begrip zonder inhoud, iets, waarvan wij niets weten, en dat toch door ieder mensch gebruikt wordt, als of hij het door en door kende.

Indien nu l'Ange Huet aan het kind een ik-bewustzijn toekent in dien zin, dat het reeds zijne wisselende gewaarwordingen opvat als toestanden van een subject, dat, ondanks de wisseling der gewaarwordingen aan zich zelf gelijk blijft, dan hebben wij de, op positivistisch standpunt verwerpelijke, aangeboren waarnemingsvorm in optima forma voor ons. Hij erkent dan in het kind het vermogen om zijne gewaarwordingen met eene eenheid in betrekking te brengen, die in geen der gewaarwor-

dingen gegeven is. Nu is echter ons begrip van eene blijvende substantie in de dingen juist van dezelfde soort als ons begrip van het identische subject. Kent men aan den zuigeling het vermogen toe om *al* zijne wisselende gewaarwordingen te beschouwen als op zekere wijze verbonden met eene onbekende eenheid, het waarnemend subject; meent men verder, dat hij slechts door een dergelijk ik-bewustzijn van zijn eigen blijvend bestaan overtuigd is; dan moet men ook aannemen, dat hij de groepen van zijne gelijktijdige gewaarwordingen zal opvatten als verbonden met eene onbekende eenheid, de substantie, en dat hij aan alle dingen, waarin hij die laatste eenheid gelegd heeft, een soortgelijk bestaan zal toeschrijven als zijn eigen bestaan is. Want die twee handelingen staan in aard geheel gelijk; alleen is de laatste veel eenvoudiger, en daarom voor het kind zeker even spoedig bereikbaar als de eerste.

Waaraan ligt het nu, dat de schrijver niet bemerkt, dat onze overtuiging, dat wij-zelven, en niet slechts onze wisselende gewaarwordingen, bestaan, op zijn standpunt juist even onverklaarbaar is als onze overtuiging, dat onze medemenschen bestaan? Ik geloof, dat hij op den dwaalweg geleid is door de uitdrukking dat wij de gewaarwordingen *in ons lichaam* voelen. Ziet men over het hoofd, dat dit eene wijsheid is van ‘Jan en Alleman,’ die groote behoefte heeft aan nadere omschrijving, voordat zij eene waarheid mag genoemd worden, dan kan men meenen, dat de gewaarwording ons het bestaan van zekere lichaamsdeelen leert kennen. Op dit standpunt kan men vragen: Het kind heeft niets anders dan gewaarwordingen in zijn eigen lichaam, een gevoel van rood in zijn oogje, een gevoel van aanraking in zijn handje; hoe kan het dan komen tot de voorstelling van iets, dat buiten zijn lichaam is? Dat Schopenhauer voor ruim een halve eeuw de vraag op die wijze formuleerde, is zeer natuurlijk. Men geloofde destijds algemeen, dat de gewaarwording, door de gevoelszenuwen opgewekt, bestond in het voelen van de uitbreiding hunner peripherische uiteinden in de ruimte; de gezichtsgewaarwording in het zien van het geprikkeld deel van het netvlies. De mensch gevoelde, volgens die voorstelling, in zijne gewaarwordingen zich zelven als eene uitgebreidheid in de ruimte. Geeft men echter die theorie der gevoels- en gezichtsgewaarwording op, die door een tal van feiten wederlegd wordt, dan moet men aannemen, dat de mensch

al zijne gewaarwordingen moet leeren localiseeren. Dan moet hij zijn eigen lichaam even goed als, en gelijktijdig met, de andere voorwerpen *door middel van* zijne gewaarwordingen leeren kennen, maar het bewustzijn, dat het lichaam bestaat, is hem niet *met* de gewaarwording gegeven.

In het tweede gedeelte van de 'Nieuwe Oplossing' wordt eene verklaring beproefd van ons bewustzijn van oorzakelijke werking. De 'aangeborenheidsleer' wordt verworpen opgrond van hetzelfde positivistische vooroordeel, waarop wij reeds vroeger gestuit zijn. Hare hypothesen zijn 'niet rechtstreeks te constateeren', en moeten daarom verworpen worden.

Dan volgt eene critiek van de pogingen, die men heeft aangewend om te verklaren hoe uit de herhaalde waarneming van opvolging de waarneming van causaalverband ontstaan kan. Gelijk men weet heeft Hume de stelling verdedigd, dat eene dikwijls waargenomen opvolging ons ten slotte een band van oorzaak-en-gevolg toeschijnt. Hebben wij in vele gevallen opgemerkt, dat het eene verschijnsel door het andere opgevolgd werd, dan vertoont zich, zoodra wij opnieuw het eerste verschijnsel waarnemen, de voorstelling van het tweede, 'krachtiger, levendiger, onvermijdelijker' dan eenige andere. In deze kracht, levendigheid, onvermijdelijkheid van de voorstelling van het verschijnsel, dat als het gevolg beschouwd wordt, zoekt Hume het eigenaardige, waardoor zich ons bewustzijn van een *propter* onderscheidt van ons bewustzijn van een *post*.

Niet bevredigd door Hume's theorie heeft de empirische school beproefd den oorsprong van ons bewustzijn van oorzakelijke werking in iets anders te zoeken dan in de waarneming van telkens herhaalde opvolging. Zij is in de zonderlinge bewering vervallen, dat wij overtuigd zijn van het bestaan van een causaal-verband in bijzondere gevallen, omdat wij zeker zijn van de waarheid der algemeene stelling, dat 'alles eene oorzaak moet hebben.' Maar zij ziet, desalniettemin, in deze laatste stelling een resultaat van rijpe ervaring, en werpt daarmede hare eigene redeneering omver, daar onze ervaring aangaande opvolgende veranderingen niet mogelijk is zonder voortdurende toepassing van het causaliteitsbegrip.

Ook heeft zij ons bewustzijn van causaal-verband doen ontspringen uit het feit, dat wij een noodwendig verband waarne-

men tusschen onze wilsbepalingen en onze daden. Maar dit noodwendig verband blijkt bij nader onderzoek hierin te bestaan, dat de wilsbepaling niets anders is dan de beginnende handeling, subjectief waargenomen. En verder, indien er in dit geval sprake zou kunnen zijn van opvolging, dan blijft het volkomen duister waarom wij ons bewustzijn van noodwendig verband, in één bijzonder geval waargenomen, zouden overdradragen op elke waarneming van constante opvolging, bij welke wij volgens de empiristen zelven aanvankelijk en van nature geen noodwendig verband waarnemen.

De critiek, door den schrijver van deze tweelaatste verklaringswijzen gegeven, is vrij scherp, maar in mijn oog daarom niet onbillijk. '"Tobben" is het eenige woord, waarmee men zulk philosopheeren naar eisch kan karakteriseeren.' Ik kan niet anders zeggen dan: Ja, waarlijk, zoo is het.

Doch ook Hume zelf heeft volgens den schrijver het vraagstuk niet goed voorgesteld.

'Vijfhonderdmaal een appel, blijft vijfhonderd appelen en wordt nooit vijfhonderd peren. Tienduizendmaal waargenomen opvolging blijft tienduizendmaal bloote opvolging. En zoo ik bij de vijfhonderd en eerste waarneming een ander verband dan dat van opvolging bespeur, zoo doe ik dan eene andere waarneming dan de vijfhonderd vorige malen, en zoo is het dan niet de herhaling derzelfde of van eene dergelijke waarneming maar eene andere nieuwe waarneming, die mij dat nieuwe verband leert kennen.'

Tegen dit staaltje van des schrijvers benijdenswaardig talent om dingen, die zoo helder en klaar zijn als glas, ook zoo helder en klaar als glas voor te stellen, heb ik niets in te brengen. Doch het bewijst niets tegen Hume, die de herhaalde opvolging alleen noodig acht om de regelmatigheid dier opvolging te bespeuren, en die het eigenaardige van ons bewustzijn van oorzakelijken samenhang niet zoekt in de waarneming van een ander *verband* dan dat der opvolging zelve, maar uitsluitend in de levendigheid en onweerstaanbaarheid, waarmede de voorstelling van het dikwijls waargenomen *consequens* zich aan ons opdringt, zoodra wij het *antecedens* waarnemen.

Evenmin wordt Hume wederlegd door de bewering van den schrijver, 'dat er genoeg gevallen zijn, waarin wij de meest vaste en constante opvolging tusschen twee verschijnselen zien, en waarin wij toch niet op de gedachte komen van eene oor-

zakelijke werking.' Want die gevallen bestaan alleen in des schrijvers verbeelding. Wij beschouwen kortheidshalve alleen de twee eerste voorbeelden, die de schrijver geeft.

'Voordat er eene aardbeving plaats heeft, hoort men een gerommel onder den grond en worden de dieren onrustig. - Hoe komt het, dat wij die verschijnselen, die constant voorafgaan aan de aardbeving, hare *voorboden*, maar niet hare *oorzaken*, noemen?'

Omdat wij zeer dikwijls dieren onrustig hebben zien worden, en gerommel gehoord hebben, zonder dat er eene aardbeving volgde. Omdat wij onze ervaring niet beginnen met de waarneming van aardbevingen, maar reeds lang, voordat wij onze eerste aardbeving bijwonen, allerlei zware lichamen hebben zien bewegen, en daarbij opgemerkt hebben, dat onder alle verschijnselen, die aan de beweging van zware lichamen voorafgaan, onrustigheid van dieren en gerommel niet voorkomen. Wel is waar, een gerommel, *onder den grond* hebben wij misschien vóór de aardbeving nooit waargenomen, maar wij weten, dat bijna elk gerommel, dat ons door de ervaring bekend is geworden, voorafgegaan werd door het op elkaar stooten van zware voorwerpen. Zoo zien wij dan ook in dit onderaardsch gerommel het gevolg van eene beweging onder den grond, en kunnen het daarom niet voor de oorzaak van dezelfde beweging houden.

'Voordat de hitte van de koorts opkomt, ligt de koortslijder van koude te rillen, - heeft men ooit die koude de oorzaak der opvolgende hitte genoemd?'

Zeker niet, maar de oorzaak daarvan is niet moeilijk te vinden. Men heeft in tallooze gevallen gezien, dat een waargenomen gevoel van koude niet door hitte gevolgd wordt. Die opvolging komt alleen voor in de bijzondere groep van omstandigheden, die men het opkomen van de koorts noemt. Daarom zou het ook volstrekt niet ongerijmd zijn het opkomen van de koorts de oorzaak van de latere hitte te noemen.

Na deze mislukte wederlegging van Hume, die deels op misverstand, deels op onjuiste redeneering berust, geeft de schrijver ons zijne eigene oplossing van het oorzakelijkheids-vraagstuk in vier stellingen, die uitvoerig toegelicht worden. Bij ieder van die vier 'waarheden' hebben de vroegere onderzoekers eene 'vergissing' gevoegd.

De eerste stelling, met de daarbij behoorende eerste vergissing, luidt als volgt:

1°. ‘*a*. dat het bewustzijn van een *propter* ontstaat door de waarneming van een *post*. Dat is waar. - Maar *b*. dat er voor het ontstaan van dat bewustzijn een *herhaald post* noodig zou zijn. Dat is onwaar.

Het begrip van oorzakelijke werking is een abstract begrip, dat langzamerhand moet ontstaan zijn uit de verbinding van vele meer concrete waarnemingen. De eerste concrete waarnemingen, waarin wij eene werking van 't een op 't ander kunnen opmerken, zijn onze eigene daden met vreemde voorwerpen. Als wij een voorwerp bewegen, dan voelen wij door onze spierinspanning, dat de beweging van dat voorwerp onze daad is; dat wij die beweging bewerken. Daar nu des menschen stoffelijk doen, volgens Baco's juiste opmerking, in niets anders bestaat dan in het maken van beweging, zoo is onze verplaatsing ten opzichte van de voorwerpen een nooit ontbrekend element van de daden van ons, waarmede wij verandering in de voorwerpen zien samengaan. Ook wanneer de verandering in het voorwerp niet bestaat in beweging, zoo is toch, om die verandering door mijne daad tot stand te brengen, noodzakelijk, dat ik mij naar dat voorwerp begeef, of althans mijne hand daarmede in aanraking breng. Daarna moet ik die hand met dat voorwerp bewegen en het in eene andere plaatselijke verhouding brengen tot eenig ander voorwerp. Gaat dan met die veranderde plaatselijke verhouding eene verandering in een der beide voorwerpen gepaard, dan gevoel ik, dat die verandering middellijk mijne daad is. Hoe kom ik er echter toe, die tweede verandering te beschouwen als de rechtstreeksche daad van het door mij bewogen voorwerp?

Is die tweede verandering weder eene beweging, zooals bij een bal, dien wij tegen een tweeden bal stooten, dan laat het zich begrijpen, dat ons sympathetisch gevoel bij den stoot ons doet zeggen, dat de eene bal iets met den ander doet. Nu beslaat de beweging, de verandering der plaatselijke verhouding, eene zeer groote plaats in het begrip van werking van het eene voorwerp op het andere. Want de verschijnselen der mechanica, physica en chemie komen allen door verplaatsing van voorwerpen tot stand, en de natuurlijke beeldspraak van de taal wijst het aan, dat men bij oorzakelijke werking altijd aan beweging gedacht heeft. Zoo dienen dan ook in vele talen dezelfde voor-

zetsels om plaatselijke nabijheid en oorzakelijke werking aan te duiden. Ons begrip van oorzaak-en-gevolg is geabstraheerd uit tal van bijzondere waarnemingen. waarin wij verandering op verplaatsing zagen volgen.

Daar echter de rechtstreeksche daden van den mensch alleen kunnen bestaan in het mededeelen van beweging, kan het vreemd schijnen, dat wij ook eene werking van 't een op 't ander meenen te zien, wanneer de beweging van een voorwerp door iets anders dan beweging gevolgd wordt. Wij aarzelen geen oogenblik het rood worden van lakmoes bij de aanraking met azijn aan de *werking* van het zuur toe te schrijven, ofschoon het roodkleuren van blauwe plantensappen nooit onze rechtstreeksche daad kan zijn. De verklaring van het feit, dat zich ons bewustzijn van oorzakelijke werking ook over dergelijke gevallen uitstrekt, ligt in de gevolgen van onze daden met levende wezens. Slaan wij een hond, dan jankt hij; houden wij hem een stuk brood voor, dan kwispelstaart hij, enz. Wij zelf voelen daarenboven onze eigene daden bij het naderen van vreemde voorwerpen. Daarom kunnen wij sympathetisch gevoelen, wanneer eenig levend wezen eene daad doet, in verband met eene plaatsverandering van ons of van eenig ander levend wezen. Op die wijze komen wij er toe de veranderingen in de voorwerpen, die niet in beweging bestaan, op te vatten als daden van die voorwerpen, onder den motiveerenden invloed der toenadering van een ander voorwerp.

Langs dezen weg verkrijgen wij het gevoel van eene daad, eene werking der voorwerpen, de voorstelling van een *propter*. Herhaalde waarneming is daarbij niet noodig. Die herhaalde waarneming wordt alleen vereischt om van de zeer bijzondere enkele waarneming tot regels op te klimmen, die vele gevallen omvatten.

Voordat ik een overzicht geef van de gronden voor l'Ange Huet's tweede stelling, wil ik met een enkel woord mijn oordeel over zijne afleiding van het causaliteits-begrip zeggen. Want wij hebben in zijne argumenten voor de eerste stelling eene meesterlijke uiteenzetting van de ‘nieuwe oplossing van een oud vraagstuk,’ waarvan de titel spreekt. Het vervolg van zijn werk geeft ons inlichtingen over het verband tusschen die oplossing en de overige denkbeelden van den schrijver. Maar de oplossing zelve ligt in het bewijs van de eerste stelling.

Reeds Hume bespreekt de theorie, die de schrijver ons als

eene nieuwe oplossing voordraagt[1], en ofschoon hij haar verwerpt, erkent hij toch, dat de *nisus*, de spierinspanning, die wij bij het verplaatsen van voorwerpen gevoelen, hoewel zij ons geen nauwkeurig denkbeeld van kracht (power) kan geven, zeer veel bijdraagt tot de vorming van de populaire, onnauwkeurige voorstelling, die men zich van dat begrip vormt.

In deze woorden schijnt mij zoowel de verdienste als de zwakke zijde van l'Ange Huet's theorie tamelijk nauwkeurig te zijn aangegeven. Die theorie geeft ons de ontwikkelingsgeschiedenis van het begrip ‘kracht’ of ‘vermogen om iets te bewerken’, dat voor altijd aan de kaak gesteld is door Molière's *virtus dormitiva*. Nu is dit onberedeneerde, onlogische, anthropomorphische begrip van kracht, dat wij ondanks al die bijvoegelijke naamwoorden toch niet kunnen laten varen, voorzeker een bestanddeel van het onbestemde begrip van oorzaak, dat algemeen gangbaar is. Voor zoo ver dit bestanddeel zich uitstrekt, heeft de schrijver eene juiste verklaring van het begrip van oorzaak gegeven. Doch als men nauwkeurig toeziet, dan bemerkt men, dat ook bij den minst ontwikkelden mensch in het bewustzijn van oorzaak-en-gevolg nog een ander element ligt. Dit element is, om met Kant te spreken, de (onuitgesproken) overtuiging, dat het eene verschijnsel op het andere *volgens een regel* volgt. Niet slechts werking van 't een op 't ander ziet men in de natuur, maar men is ook overtuigd, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen hebben. Wel kan men zich gewoonlijk geen rekenschap geven van die overtuiging, doch men handelt er naar. Het bestaan van die overtuiging wordt niet verklaard door aan te wijzen hoe wij komen aan de voorstelling, dat het eene voorwerp op het andere werkt. Want het een zou nu eens zus en dan weer zoo op het andere kunnen werken. Inderdaad doet zich in talloos vele gevallen de schijn voor, dat dit werkelijk zoo gebeurt. Maar wij zijn dan zonder nader onderzoek overtuigd, dat wij nog niet nauwkeurig genoeg waargenomen hebben, en dat ons onderzoek, als het maar goed wordt ingesteld, ons leeren moet, dat een zelfde samenstel van verschijnselen altijd door een zelfde samenstel van

1 Hume, Enquiry, enz. Note C. De oplossing van l'Ange Huet blijft even nieuw, al wordt zij ook reeds door Hume (en door Schopenhauer) genoemd. Want beiden wijzen alleen met een enkel woord op de mogelijkheid van eene dergelijke theorie; l'Ange Huet geeft haar volledig.

andere verschijnselen gevolgd wordt. Volgens dien regel handelt ieder mensch en ieder kind, al kunnen slechts de meer ontwikkelden zich rekenschap geven van hunne overtuiging.

De schrijver meent wellicht, dat een onderzoek naar den oorsprong van dit bestanddeel van ons causaliteits-begrip niet noodig is. Hij deelt misschien het gevoelen van de empirische school, die in de overtuiging, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen hebben, de vrucht ziet van rijpe ervaring. In dat geval was het echter noodig geweest, dat hij bij zijne critiek van Hume de gronden weerlegd had, waarop deze beweert, dat het ontstaan der ervaring niet mogelijk is zonder voorafgaande erkenning van het genoemd beginsel. In plaats daarvan richt de schrijver zijne aandacht op een bestanddeel van het causaliteits-begrip, dat Hume niet heeft besproken, omdat hij meende, dat het bewustzijn van causaliteit kon blijven bestaan, ook wanneer men dat van eene werking van 't een op 't ander had opgegeven. Bij het bespreken van l'Ange Huet's tweede stelling, zal het ons blijken, of hij gelijk gehad heeft, toen hij Hume's voorstelling van het oorzakelijkheids-vraagstuk als onnauwkeurig verwierp.

De tweede waarheid en de tweede vergissing zij de volgende:

2. *a*. dat er herhaalde waarneming noodig is om tot algemeene stellingen te komen, die in bijzondere gevallen hare bevestiging vinden. Dat is waar. - Maar *b*. dat die herhaalde waarneming dan eene waarneming van een *post* zou moeten zijn. Dat is onwaar.

In zijne toelichting tot deze stelling zet de schrijver uiteen, hoe wij door herhaalde waarneming onder telkens gewijzigde omstandigheden uit de concrete waarneming van eene werking van 't een op 't ander tot algemeene stellingen komen. Zoo kunnen wij na eene enkele waarneming alleen zeggen: deze azijn maakt dit lakmoesvocht rood. Maar na een tal van waarnemingen kunnen wij verklaren: alle zuren maken blauwe plantensappen rood. Ditzelfde abstraheeren van het altijd voorkomende, dat laten vallen van bijkomende omstandigheden vinden wij echter niet alleen bij onze herhaalde waarneming van oorzakelijke werking, maar bij elke waarneming van dingen, die bij elkander behooren. Op dezelfde wijze als wij eerst door herhaalde waarneming te weten komen, dat alle zuren blauwe plantensappen rood kleuren, bemerken wij ook alleen door her-

haalde waarneming, dat alle herkauwende dieren gespleten hoeven hebben. Een verschijnsel verklaren is niet de oorzaak daarvan aanwijzen, maar ‘de algemeenere waarheid uitspreken, waarvan de te verklaren waarneming als een bijzonder geval kan opgevat worden.’ Vat men het woord verklaren in deze beteekenis op, dan laat zich even goed eene verklaring geven van het gezamenlijk voorkomen van zekere verschijnselen als van hunne opvolging.

‘Wil men een zeer eenvoudig voorbeeld? Een knaapje vraagt aan zijn vader: Waarom heeft dit paard een staart? De vader antwoordt: omdat alle paarden een staart hebben. Het knaapje vraagt: Waarom hebben alle paarden een staart? De vader antwoordt: omdat alle zoogdieren een staart hebben. Nu kan het knaapje vragen: Waarom heeft de mensch geen staart? Daarmede valt het algemeene feit, waarmede de vader wilde verklaren. Deze kon echter zijn zoontje voor een geraamte brengen, en daarmede het feit, door hem aangevoerd handhaven. Nu kan het zoontje vragen: waarom ziet men des menschen staart alleen in het geraamte? Waarop de vader zou moeten antwoorden, dat niemand dit weet, omdat er geen algemeene waarheid gevonden is, die zekere wijzigingen in het organisme der dieren met de meerdere of mindere uitstekendheid hunner staarten verbindt.

Waarop het knaapje, zoo hij voor een genie uit de wieg genomen was, zou moeten antwoorden: Zoo weet ik dan wel, o mijn vader, waarom dit paard een staart heeft; doch waarom de staart van een paard bij het levende dier zichtbaar is, dit weet ik niet’[1].

Zooals de schrijver terecht opmerkt is zijne opvatting van ‘verklaren’ door de natuurphilosophen - waarom niet liever natuurkundigen? - algemeen aangenomen. Maar toch bestaat er een belangrijk verschil tusschen de methoden, die de mensch volgt, als hij algemeene stellingen vormt over het samengaan (coexisteeren) der verschijnselen, en wanneer hij de opvolging der verschijnselen door het vinden van algemeene stellingen zoekt te verklaren. Dit verschil is zoo groot, dat velen zullen aarzelen aan de algemeene stellingen, die de schrijver in het geciteerde voorbeeld opnoemt, den naam van verklaringen te geven, ofschoon zij strikt genomen recht hebben op dien titel.

1 l'Ange Huet, Methode der positieve philosophie, blz. 138, 139.

Bij het vormen van onze algemeene stellingen over het samengaan van verschijnselen volgen wij uitsluitend de aanwijzingen, die ons de waargenomen gelijkheid en ongelijkheid der voorwerpen geeft: bij de vorming der algemeene stellingen over opvolging wordt de uitslag der waarnemingen altijd getoetst aan het beginsel, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen hebben. Is ons eens gebleken, dat phosphorzuur eiwit niet doet stollen, en maken wij op een goeden dag de ontdekking, dat phosphorzuur toch ook somwijlen eiwit wel doet stollen, dan zijn wij overtuigd, dat de omstandigheden bij de beide proeven niet volkomen dezelfden waren. Wij zoeken, of er niet nog andere punten van verschil zijn tusschen het phosphorzuur, dat eiwit wel, en het phosphorzuur, dat eiwit niet doet stollen, en als wij met verstand werken, vermeerderen wij onze wetenschap door de onderscheiding van verschillende phosphorzuur-soorten. Waren wij niet overtuigd van de waarheid van het meergenoemd axioma, dan zouden wij rustig de handen in den schoot gelegd hebben met de verklaring: hetzelfde phosphorzuur doet hetzelfde eiwit onder dezelfde omstandigheden nu eens wel stollen, en dan weer niet.

Daarentegen; wij hebben tot dus verre geen enkel mensch ontdekt wiens staart aan het levende dier zichtbaar was. Stel, dat wij er morgen een vinden. Zeker zullen wij verwonderd zijn over zulk eene vondst. Doch wij kunnen ons zonder moeite gewennen aan het denkbeeld, dat de groep van verschijnselen, die wij een mensch noemen, ook nu en dan samengaat met het zichtbaar zijn van een staart. In zoo verre wij physiologisch het ontstaan en de ontwikkeling der staartwervels nagaan, zullen wij niet bevredigd zijn, voordat wij voorafgaande omstandigheden hebben gevonden, waardoor de abnormale ontwikkeling van dat lichaamsdeel mag veroorzaakt zijn. Ontdekken wij bijv. reeds bij de stamvaders van den staartmensch krachtig ontwikkelde staartwervels, en kunnen wij omstandigheden vinden, waardoor de abnormale groei dier deelen voor hen een voordeel was in den strijd voor het bestaan, dan is er voorloopig voldaan aan onze wetenschappelijke behoeften. Wij rangschikken dan met een gerust hart den sterken groei van dezen staart onder de rubrieken erfelijkheid en schikking naar voordeelige omstandigheden. Doch zoolang wij niet physiologisch de ontwikkeling en het leven, maar alleen anatomisch en natuurhistorisch het bestaan en den vorm beschouwen, is de

staartmensch voor ons slechts eene uitzondering op een algemeenen regel en stoort hij onze wetenschappelijke rust in het minst niet. In één woord, bij de vorming van onze wetenschap over coexisteerende verschijnselen is er geen algemeen beginsel, dat onze onderzoekingen op soortgelijke wijze leidt, als de stelling van den voldoenden grond onze nasporingen over opvolgende verschijnselen bestuurt. Eerst sedert men door Darwin het geheel van coexisteerende verschijnselen, dat wij een levend wezen noemen, begint te beschouwen als in den loop der eeuwen geworden en veranderlijk, is de toepasssing van de proefneming op de wetenschap der levensvormen mogelijk geworden. Doch het leidend beginsel bij deze proefnemingen is evenals in de anorganische natuur de stelling, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen hebben. Letten wij uitsluitend op het te zamen bestaande; vragen wij niet, hoe het zoo geworden is, dan missen wij bij ons onderzoek een dergelijk opperste beginsel en kunnen niets anders doen dan verschil en overeenkomst op te merken en lijdelijk aan te teekenen, wat de natuur ons wel wil openbaren.

De stelling van den voldoenden grond wordt echter niet op behoorlijke wijze uitgedrukt, wanneer men zegt ‘dat de mensch zich alles als veroorzaakt moet denken.’ Zonder twijfel heeft men zich vroeger wel eens zoo uitgedrukt. Doch bij Kant en Schopenhauer, de twee verdedigers der aprioristische vormen, tegen wie l'Ange Huet voornamelijk strijdt, vindt men die stelling nooit uitgestrekt over *alles*, maar alleen over *alle veranderingen*. Wanneer dan ook onze schrijver aantoont, dat de mensch niet genoodzaakt is zich alle dingen als veroorzaakt te denken, dan stemt hij geheel in met Kant en Schopenhauer, die hetzelfde beweren. De laatste heeft op zijne gewone vinnige manier eene zoo ongerijmde bepaling van de stelling van den voldoenden grond, als l'Ange Huet veroordeelt, alleen mogelijk geacht *ad majorem Dei gloriam*, om namelijk door eene kleine onjuistheid de wereld aan eene wereldoorzaak te helpen. Bij Schopenhauer en Kant heeft de bedoelde stelling dezen inhoud: Elke verandering heeft eene oorzaak, d.w.z. ontstaat niet, tenzij eene andere verandering is voorafgegaan, waarop zij volgens een regel volgt. Dat het den mensch onmogelijk is aan die stelling in dezen vorm, te twijfelen, wordt door l'Ange Huet nergens ontkend; al geeft hij met een enkel woord te kennen, dat die vaste overtuiging eerst langzamerhand zal ontstaan zijn.

Doch deze losse bewering wordt wederlegd door de opmerking, dat reeds de zuigeling in zijne wieg er van overtuigd is, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen hebben, althans in overeenstemming met die overtuiging handelt. De stelling van den voldoenden grond, in den vorm, waarin zij door Kant en Schopenhauer geformuleerd wordt, zegt juist hetzelfde als het axioma, dat alle menschelijke handelingen van de wieg tot aan het graf bestuurt. Daarom handelde Hume niet onverstandig, toen hij bij zijn onderzoek naar het causaliteits-begrip in de eerste plaats vroeg: Waarop berust die onverdelgbare overtuiging, dat de volgorde der gebeurtenissen in de natuur vaste regels volgt, eene overtuiging, die reeds den zuigeling in zijne wieg doelmatig doet handelen? Het vuur, dat heden de hand brandt, die het aanraakt, moet ook voor honderd jaar hetzelfde gedaan hebben; het blakert de huid in Amerika zoo goed als hier, over eene eeuw zoo goed als heden. Dit moet zoo zijn, en mocht het anders schijnen, welnu, dan durf ik verzekeren, dat het niet-blakerende vuur ook in zekere andere voorafgaande verschijnselen van het blakerende zal verschild hebben, of dat de hand, die er in gehouden werd, eene andere hand was dan de gewone. Berust dat onwankelbaar geloof aan de regelmatigheid der natuur op eene redeneering? Hume kon die redeneering niet vinden, en niemand heeft haar na hem kunnen ontdekken. Berust het dan op ervaring? Elk besluit, over de opvolging der verschijnselen uit de gegevens der ervaring getrokken, berust op die overtuiging, en wij bezitten haar reeds, als richtsnoer voor onze handelingen, als wij met onze ervaring beginnen.

Het antwoord, door Hume gegeven, schijnt ook mij onvoldoende. Maar het was eene verdienstelijke daad de vraag te stellen, en zoo juist te stellen. Onze schrijver daarentegen heeft niet ingezien, dat Hume's vraag door hem beantwoord moest worden. Dit verzuim hangt samen met zijne geheele beschouwing van de wijze, waarop de mensch tot zijne kennis komt. Zijne denkbeelden over dit punt vinden wij in de toelichting van de derde en vierde stelling uitgesproken.

Die derde en vierde stelling, met de daarmee verwarde vergissingen, luiden als volgt:

‘3°. *a*. dat wij het bewustzijn hebben van een *propter*. Dat is waar. - Maar *b*, dat dit bewustzijn een verstandelijk weten zou zijn. Dat is onwaar.

4°. *a*. dat wij ten gevolge van herhaalde waarneming affir-

maties uitspreken omtrent hetgeen wij niet hebben waargenomen Dat is waar. - Maar *b*, dat die uitspraken eenigen anderen inhoud zouden hebben dan enkel het reeds waargenomene. Dat is onwaar.'

'Weten,' is volgens den schrijver, 'het hebben van eene voorstelling, onvermijdelijk opgewekt door eene gewaarwording en niet in strijd met eenige van de voorstellingen, die vroegere ervaring als voorstellingen der werkelijkheid heeft geleverd.' Volgens deze definitie weten wij, dat er een oorzakelijk verband in de natuur bestaat, want wij hebben onvermijdelijk het bewustzijn van eene werking van het eene voorwerp op het andere. Maar dat bewustzijn is geen verstandelijk weten, omdat het niet uit onderlinge vergelijking van waarnemingen ontstaat, maar eerst begint, waar de ervaring eindigt. De analyse van het ontstaan van ons bewustzijn van oorzakelijke werking kan dan ook geen twijfel aan de waarheid van dat bewustzijn ten gevolge hebben. 'Tenzij men waarheid nog steeds mocht gelieven op te vatten *in den* (onzinnigen) *zin van* (nimmer te constateeren) *overeenstemming tusschen onze voorstellingen en het* (nimmer toegankelijke) *zijn*.'

De schrijver verstaat onder waarheid iets geheel anders. 'Waarheid en weten is hetzelfde; slechts is het eerste het zelfstandig naamwoord, waarvan het tweede het werkwoord is. Met dit onderscheid echter, dat waarheid niet alleen het geweten wordende, maar ook het nog niet geweten wordende en het reeds vergetene omvat'

In welk opzicht onderscheiden zich nu onze voorstellingen, aan welke wij toekomstige werkelijkheid toekennen, m.a.w. onze verwachtingen, van bloote phantasiebeelden? Aan elke gewaarwording of voorstelling kunnen zich verschillende voorstellingen vastknoopen. De aaneenschakeling onzer voorstellingen is duizendwerf verscheiden. Maar onder al die aaneenschakelingen is er eene rechte lijn, onder al die kronkelpaden is er een rechte weg, de weg der werkelijkheid.

'Onder al de reeksen van voorstellingen, die als even zoo vele *serpents de Pharaon* zich ontwikkelen uit het aangestoken middelpunt, is er eene reeks niet willekeurig, niet anders bij hem dan bij u, en bij u dan bij mij; maar bij ons allen dezelfde.

En die reeks zou men de *chronologische* kunnen noemen.

Wanneer namelijk iedere voorstelling weder *die* andere voor-

stelling oproept, welke de herinnering is aan die gewaarwording, die in tijd voorafging aan, of volgde op, of samenging met, die andere gewaarwording, welker herinnering thans de eerste bij mij opgekomen voorstelling is; dan leeft er bij mij eene samenknooping van voorstellingen, eene generatio van de eene gedachte door de andere, die niet willekeurig is, die samenstemt met de vroegere, niet willekeurige, orde der gewaarwordingen zelve.'

Die chronologische weg der phantasie is 'de weg der werkelijkheid, de groote heirbaan der waarheid.'

Onze phantasie kan zich alles denken. Doch op den chronologischen weg der werkelijkheid is geen plaats voor invallen en spel. Gij moogt u phantaseerend Pegasus, 't gevleugeld paard, in allerlei levensomstandigheden voorstellen. Doch komt de voorstelling van het paard in u op als de herinnering aan de combinatie van vele waarnemingen, dan kunt gij u het paard met de vleugels niet denken. Dan rijzen uwe voorstellingen bij u op in dezelfde orde, waarin vroeger de gewaarwordingen door u werden gevoeld. En onder al de paarden, ja zelfs onder al de viervoetige dieren, die gij vroeger gezien hebt was er geen, dat vleugels had. Onder de voorstellingen, die volgens ervaringsorde bij de voorstelling viervoetig dier behooren, is dus ook die van gelijkvormigheid van alle exemplaren in zoo gewichtige opzichten als het al of niet hebben van vleugels.

Denkbaar noemt de schrijver de voorstellingen, die misschien niet volgens den genoemden maatstaf tot de ware voorstellingen te brengen zijn, maar die toch ook niet in lijnrechten strijd geraken met ware voorstellingen. Zoo is de voorstelling 'driekleurig paard' denkbaar, de voorstelling 'gevleugeld paard' ondenkbaar. Bepaalt men zijne voorstellingen niet in tijd en plaats, dan kan men zeggen, dat eene voorstelling waar is, indien zij denkbaar is. Doch doet men dit wel, dan wordt de vraag niet langer of de voorstelling denkbaar, maar of zij werkelijk is, 'en de werkelijkheid eener voorstelling wordt altijd en in alle gevallen getoetst aan het verband, waarin die voorstelling, zij 't ook langs nog zooveel omwegen, staat met de tegenwoordige *gewaarwording*.'

'In de gewaarwording ligt het noodzakelijke, het onvermijdelijke, het fatalistische, dat aan de werkelijkheid eigen is. Zij, die de waarheid beschrijven als "het zich iets zoo en niet anders kunnen denken," gevoelen ook wel dien eisch van dat

fatalistische, imponeerende, onvermijdelijke, dat aan de waarheid eigen moet zijn, maar zij zoeken de bevrediging van dien eisch niet, waar zij te vinden is, namelijk in het eenige, wat voor alle menschen gelijk is, de *gewaarwording*.

Zij, die het denkbeeld *waarheid* op die wijze omschrijven, onderstellen eenvoudig, dat het menschelijk denken zoo eenvormig is, dat de menschen allen zich hetzelfde op gelijke wijze moeten denken, en dat ondersteld hebbende, kunnen zij gemakkelijk beweren, daarin den toetssteen der waarheid gevonden te hebben. - Maar met die onderstelling en dat beweren wordt dat alles nog niet waar.

Want er is slechts eene zaak, die den mensch met fatalistische onvermijdelijkheid aankomt, die bij allen gelijk is; en dat zijn: de *gewaarwordingen*. - In haar dus moet de toetssteen der werkelijke waarheid liggen.

Ik zeg niet de *waar-neming*, want deze is reeds eene wetenschap, eene voorstelling bij den mensch zelven opkomende ten gevolge der *gewaarwording*. Niet wat de mensch als waar *neemt*, maar wat hem ten opzichte van het ware gedaan *wordt*, dat is de toetssteen der werkelijkheid of der waarheid.'

Men zal mij de lengte van dit citaat ten goede houden. Want het is uiterst leerzaam, daar het ons in verband met de vroegere definitie van waarheid een duidelijk gezicht geeft op het zonderlinge vooroordeel, waaruit l'Ange Huet's positivisme voortvloeit. Na deze verklaringen laat het zich gemakkelijk inzien, hoe de schrijver het ontstaan van alle menschelijke wetenschap zonder aprioristische vormen meent te kunnen verklaren, en in die vormen alleen 'noodeloozen omhaal' kan vinden. Wij volgen hem dan ook niet verder op den weg, dien hij zich door zijne definitie van waarheid en door zijne keuze van den toetssteen der waarheid zoo effen gemaakt heeft, dat hij weinig kans heeft daarop te struikelen. In het voorbijgaan zij hier alleen de opmerking bijgevoegd, dat het bewijs voor de paradoxe tweede helft van zijne vierde stelling hierin bestaat, dat ook bij de aller-allereenvoudigste waarneming, het zien van eene tafel, bijv., verwachtingen over de toekomst worden uitgesproken. Alsof iemand dit betwijfelde en Hume zelf niet altijd over aller-allereenvoudigste waarnemingen had gesproken. Om dit opstel niet al te uitvoerig te doen worden, is het echter noodig, dit punt en vele andere interessante vragen, waartoe het laatste gedeelte van de 'Nieuwe oplossing'

aanleiding geeft, verder met stilzwijgen voorbij te gaan. Liever onderzoek ik nog, wat mij de hoofdzaak toeschijnt, of namelijk de theorie, die den toets der waarheid zoekt in de gewaarwordingen en den weg der werkelijkheid in de chronologische orde der voorstellingen, iets meer is dan eene bloote onderstelling, die bij nader onderzoek eene vruchtbare bron van tastbare ongerijmdheden oplevert.

In de eerste plaats moeten wij eene vraag tot den schrijver richten waarop wij het antwoord te vergeefs in zijne werken zochten. Die vraag is de volgende:

Wat verstaat gij wel onder de gewaarwording, waarin gij den toetssteen der waarheid vindt? Wij vernemen, dat zij imponeerend, onvermijdelijk, noodzakelijk, ja zelfs fatalistisch is; wij hooren ook, dat zij de eenige zaak is, die bij alle menschen gelijk is. Doch met dit alles is het nog alles behalve duidelijk, welke psychische toestanden gij gewaarwordingen noemt?

Ik maak er den schrijver geen verwijt van, dat hij geen definitie van liet woord gewaarwording heeft gegeven. Bij zoo abstracte begrippen verliezen bepalingen hare waarde. Doch ik zou gewenscht hebben, dat de schrijver ons door voorbeelden had getoond, welke psychische toestanden hij nog onder de gewaarwordingen rekent, en welke hij daarentegen onder andere rubrieken rangschikt. Nu vinden wij in zijn werk (blz. 43-48) de gewaarwording van herinnering en bloote voorstelling onderscheiden door het kenmerk, dat zij telkens opnieuw gewekt wordt en dus eenigen tijd voortduurt, terwijl de herinnering en de voorstelling vluchtig zijn. Maar dit helpt ons niet veel, daar niemand bij het woord gewaarwording aan herinneringen en phantasiebeelden zal denken. Dat de schrijver niet bepaalt, waar de grenslijn tusschen gewaarwording en waarneming ligt, is zeker eene fout in iemand, die wel in de gewaarwording maar niet in de waarneming den toetssteen der waarheid vindt. Doch die fout is zeer vergeeflijk, want het trekken van die grenslijn is zelf een moeilijk vraagstuk, waarbij men o.a. zou moeten uitmaken, of wij op eenigerlei wijze uitgebreidheid gewaarworden. Onvergeeflijk is het daarentegen, dat de schrijver in het midden laat, of hij onder gewaarwordingen alleen de toestanden verstaat, waarin onze geest door de prikkeling der

zintuigen gebracht wordt, m.a.w. onze zintuiggewaarwordingen, het spiergevoel daaronder begrepen, dan wel, of hij onder dien naam ook de psychische toestanden verstaat, die, buiten de herinneringen en phantasiebeelden, door de zintuiggewaarwording kunnen opgewekt worden. Daar onze taal voor die psychische toestanden geen anderen algemeenen term heeft dan het woord aandoeningen, dat echter altijd in een engeren zin gebruikt wordt, zal alleen een voorbeeld duidelijk kunnen maken, wat ik bedoel.

Ik heb achtereenvolgens twee huizen gezien, en ik bemerk, dat het eene grooter is dan het andere. Hier is na twee opvolgende waarnemingen, door zintuiggewaarwordingen voortgebracht, eene aandoening in mijn geest ontstaan, die ik in woorden breng door te zeggen: Dat eene huis is grooter dan het andere. Het zou ongerijmd zijn te zeggen, dat de psychische toestand, die ik in woorden breng door het eene huis grooter dan het andere te noemen, identisch is met eene der zintuiggewaarwordingen, waardoor ik de huizen waarneem. Zij is een andere toestand, die op de zintuiggewaarwordingen volgt, en die bestaat in het voelen van eene verhouding in grootte. Herinnering of voorstelling kan dit voelen van eene verhouding ook niet genoemd worden. Ook als ik twee onbekende voorwerpen zie, komt mijn geest in den toestand, dien ik het voelen der verhouding van hunne grootte genoemd heb. En het is toch ook duidelijk, dat dit gevoel, om als herinnering te kunnen voorkomen, eens voor het eerst gewekt moet zijn.

Nu zegt l'Ange Huet nergens, of hij dergelijke psychische toestanden, waartoe ook ons gevoel, dat iets schoon of leelijk, edel of laag is, en vele andere innerlijke bevindingen behooren, tot de gewaarwordingen rekent. Wel kan men uit sommige van zijne uitdrukkingen gissen, dat hij die aandoeningen als gewaarwordingen beschouwt, maar alleen in de zintuiggewaarwordingen den toetssteen der waarheid zoekt. Daar hij zijne meening over dit punt echter niet opzettelijk en ondubbelzinnig uitspreekt, moeten wij in het oog houden, dat hij om zijn criterium der waarheid te redden, naar verkiezing het begrip gewaarwording al of niet over dergelijke aandoeningen kan uitbreiden.

‘Noodzakelijk, fatalistisch, onvermijdelijk,’ noemt de schrijver de gewaarwording. Ik ben de laatste om het te ontkennen. Want welke toestand van 's menschen geest is niet noodzake-

lijk, fatalistisch en onvermijdelijk voor den persoon, die zich in dien toestand bevindt? Als het zien van een portret in mijn geest de voorstelling van het origineel opwekt, is dan die voorstelling, schoon geen gewaarwording, toch niet op dat oogenblik onvermijdelijk voor mij? Als bij het beschouwen van een driehoek, waarin de noodige lijnen getrokken zijn, de waarheid der stelling van Pythagoras door mij gevoeld wordt, is dan niet mijn oordeel over de betrekking tusschen de grootte van de vierkanten der zijden, schoon zeker geen *zintuig*gewaarwording, op dat oogenblik voor mij noodzakelijk en imponeerend, ja zelfs onvermijdelijk en fatalistisch? Wat zou er van het onderwijs in de wiskunde worden, als dat oordeel eens niet onvermijdelijk, enz., was?

'Ja maar, die voorstelling en dat oordeel zijn wel onvermijdelijk voor dengene, die ze vormt, maar niet voor een ander, die hetzelfde portret ziet of voor den driehoek staat, zonder iets van de wiskunde te weten.' Alsof de onvermijdelijkheid, noodzakelijkheid, enz.. der gewaarwording hierin bestond, dat ieder mensch, die onder dezelfde uiterlijke omstandigheden geplaatst is, haar op dezelfde wijze zou moeten ondervinden. *Ik* heb de gewaarwording van de roode kleur, als ik mij voor een lap rood laken plaats en mijne oogen daarop richt. Maar laat mijn vriend, die roodblind is, eens op mijne plaats gaan staan. Hij krijgt de gewaarwording van zwart. *Ik* zie op 't oogenblik een wit papier voor mij liggen. Maar een ander, die santonine gebruikt heeft, ziet het papier geel.

'Dwaze redeneering! Verkeert dan uw roodblinde vriend en die ander, die santonine gebruikt heeft, in dezelfde omstandigheden, waarin gij verkeert? Brengt de verschillende toestand hunner organen niet noodzakelijk met zich mede, dat zij eene verschillende gewaarwording hebben bij dezelfde uitwendige in vloeden?' - Ik wil het gaarne gelooven; maar wat wordt er dan van l'Ange Huet's toetssteen der waarheid, die gezocht werd in de *gewaarwording*, de eenige zaak, 'die voor alle menschen gelijk is?' Blijkt die toetssteen niet een bedrieglijke te zijn, zelfs als wij alleen letten op de zintuiggewaarwordingen, die de schrijver toch zeker niet buiten de gewaarwordingen kan sluiten?

Het zou echter onbillijk zijn te verzwijgen, dat, hoewel de schrijver ons aanspoort de bevrediging van ons verlangen naar het onvermijdelijke, dat aan de waarheid eigen moet zijn, in de gewaarwording te zoeken, hij zelf verstandig genoeg is dat

niet te doen. Immers, zijne definitie van weten is: ‘het hebben van eene voorstelling, onvermijdelijk opgewekt door de gewaarwording en *niet in strijd met eenige van de voorstellingen, die vroegere ervaring als voorstellingen der werkelijkheid heeft geleverd*’[1]. Waarheid nu, ‘is hetzelfde als weten.’ Bij eene oppervlakkige beschouwing zou men inderdaad kunnen meenen, dat deze definitie het criterium der waarheid in den inhoud der gewaarwording zoekt. Maar een weinig nadenken doet zien, dat het criterium uitsluitend in de woorden gelegen is, die ik cursief heb laten drukken. Elke voorstelling toch, die bij mij ontstaat, is onvermijdelijk gewekt door eene gewaarwording, want in elke geheel nieuwe keten van onze voorstellingen wordt steeds de eerste schakel door eene gewaarwording gevormd. Indien ik dus in de schemering eerst eene witte gedaante met opgeheven handen meen te zien, en later bemerk, dat het niets anders is dan de bekende wegwijzer, zoo is ieder van die opvolgende voorstellingen onvermijdelijk opgewekt door de gewaarwording, de ijdele hersenschim evenzeer als de ware voorstelling. De eerste wordt als onwaar, de tweede als waar herkend, omdat de eerste ‘in strijd is met eenige van de voorstellingen, die vroegere ervaring als voorstellingen der werkelijkheid heeft leeren kennen,’ de tweede daarentegen niet. Zoo ligt dus bij den schrijver het criterium der waarheid niet in het bestaan noch in den inhoud der gewaarwording, maar alleen in het voldaan zijn aan onzen eisch van overeenstemming tusschen onze voorstellingen onderling. Moeten wij dan niet aannemen, dat hij met zijne lezers een loopje heeft willen nemen, toen hij in de gewaarwording het criterium der waarheid plaatste? Of zien wij daarin eene bevestiging van het spreekwoord, dat ook de goede Homerus wel eens in den dut raakt?

Dat wij de waarheid onzer voorstellingen in de eerste plaats toetsen aan onzen eisch, dat er harmonie zal zijn tusschen al onze voorstellingen, wordt blijkens het voorgaande door de woorden van l'Ange Huet erkend. Doch hij doet niet de minste moeite om ons te overtuigen, dat hij het ook werkelijk gemeend heeft. Integendeel, hij verwijst ons altijd naar de gewaarwording, en als hij ons zal aangeven, welke de reeks der werkelijkheid, de waarheid, is onder al de reeksen van voorstellingen, die zich aan eene gegeven gewaarwording kunnen

1 De cursieveering is van mij.

vastknoopen, dan wijst hij ons niet op de hoofdzaak, maar op iets anders, dat wel zeer dikwijls bij onze ware voorstellingen voorkomt, maar toch even goed ontbreken kan.

'Wanneer namelijk', zegt hij, 'iedere voorstelling weder *die* andere voorstelling oproept, welke de herinnering is aan die gewaarwording, die in tijd voorafging aan, of volgde op, of samenging met, die andere gewaarwording, welker herinnering thans de eerste bij mij opgekomen voorstelling is, dan leeft er bij mij eene samenknooping van voorstellingen, eene generatio van de eene gedachte door de andere, die niet willekeurig is, die samenstemt met de vroegere, niet willekeurige orde der gewaarwordingen zelve.'

Die 'chronologische reeks' is 'de weg der werkelijkheid, de groote heirbaan der waarheid.'

Het is ons niet mogelijk te beslissen, of wij in deze woorden eene halve waarheid of eene onvermengde dwaling voor ons hebben, zoolang wij niet weten, wat de schrijver onder gewaarwordingen verstaat. Wij zagen vroeger, dat hij niet duidelijk aangeeft, of hij het voelen van zekere betrekking tusschen verschillende gewaarwordingen al dan niet eene gewaarwording noemt. Nemen wij dan achtereenvolgens aan, dat hij het niet en dat hij het wel doet, en zien wij wat er in elk geval van de groote heirbaan der waarheid te recht komt.

Ik heb achtereenvolgens eene el en een stok gezien en ik denk: die stok is meer dan drie el lang. Is nu de psychische toestand, dien ik in woorden breng door mijn oordeel over de verhouding der twee lengten uit te spreken, *geen* gewaarwording, dan behoort hij niet op 'de groote heirbaan der waarheid,' tenzij er daarop nog plaats is voor iets anders dan de chronologische aaneenschakeling onzer voorstellingen. In dat geval heeft de schrijver ons eene halve waarheid medegedeeld, die eene dwaling wordt, omdat de andere helft nergens bij hem te vinden is. Het is toch duidelijk, dat indien de chronologische reeks de eenige weg tot de waarheid ware, de waarheid voor den mensch niets anders zou kunnen zijn dan de herinnering aan zijn vroegere gewaarwordingen in hunne chronologische orde. Is nu de psychische toestand, waarin wij de eene of andere betrekking tusschen twee voorstellingen voelen, *geen* gewaarwording, en kan de mensch alleen in zijne gewaarwordingen en in zijne herinnering aan vroegere gewaarwordingen, in hunne chronologische orde, de waarheid leeren kennen, dan kan

hij ten aanzien van de betrekkingen van gelijkheid en verschil tusschen zijne gewaarwordingen nooit de waarheid te weten komen. En toch bestaat onze wetenschap nagenoeg geheel uit de kennis van dergelijke betrekkingen. Bij deze onderstelling heeft de schrijver dus ‘de groote heirbaan der waarheid’ over het hoofd gezien, en alleen een onaanzienlijk zijlaantje bemerkt, voornamelijk bewandeld door de onvermoeide praters, die u tot in de kleinste bijzonderheden toe de gewaarwordingen weten te schetsen, door hen gevoeld bij zekere gelegenheid, die u niet het minst kan schelen.

Is daarentegen de psychische toestand, dien ik in woorden breng door te zeggen: die stok is meer dan drie el lang, zelve eene gewaarwording, dan stuiten wij op een ander bezwaar. Na mijn oordeel geveld te hebben, ga ik den stok meten, en bevind, dat hij minder dan drie el lang is Is nu mijn eerste oordeel over de verhouding der lengten de uitdrukking van eene gewaarwording in woorden, dan is mijn tweede het evenzeer. Als gewaarwordingen behooren beide oordeelen op ‘de groote heirbaan der waarheid.’ Want waarheid ‘omvat niet alleen hetgeweten wordende, maar ook het nog niet geweten wordende en het reeds vergetene.’ Ik moet dus zeggen: die stok is meer dan drie el lang en hij is minder dan drie el lang. Maar daar eene lengte van minder dan drie el een deel is van eene lengte van meer dan drie el, en beide lengten gelijk zijn aan eene zelfde lengte, die van den stok; zoo is dus het deel gelijk aan het geheel. Derhalve heeft Euclides met alle wiskundigen gedwaald en moeten wij de geheele mathesis verwerpen.

‘Volstrekt niet,’ kan de schrijver zeggen, ‘want het vroegere oordeel is *in strijd* gekomen met de nieuwe ervaringsvoorstellingen.’ Maar wij zijn genoodzaakt geweest, dit oordeel eene in woorden gebrachte *gewaarwording* te noemen, om bij l'Ange Huet's theorie de mogelijkheid van onze kennis van betrekkingen te redden. Bij deze onderstelling moeten wij dus aannemen, dat de gewaarwording, hoe onvermijdelijk, fatalistisch en imponeerend ook, toch als onwaar herkend kan worden. Ook in dit geval blijkt des schrijvers criterium der waarheid slechts dan bruikbaar te worden, als wij een streep halen door al de plaatsen, waar hij ons op de gewaarwording als den toetssteen der waarheid verwijst, en alleen vasthouden aan den eisch, dat de ware voorstelling *niet in strijd* mag zijn met onze andere ervaringsvoorstellingen. een eisch, dien l'Ange Huet

met zooveel doorzicht in zijne definitie van waarheid opneemt - om vervolgens te doen, als had hij het nooit gezegd.

Volmaakte overeenstemming tusschen al onze verschillende gewaarwordingen en voorstellingen, ziedaar het belangrijkst element in het begrip waarheid. De categorische eisch, dat die overeenstemming bestaan moet, ziedaar het medewerkend beginsel in den mensch, dat uit de gewaarwordingen de waarneembare wereld opbouwt. De poging, om in een volledig overzicht de verschillende verrichtingen samen te vatten, waardoor de menschelijke geest dien eisch aan de gewaarwordingen stelt, voordat hij ze objectiveert en als bestanddeelen van zijne ervaring erkent, ziedaar het onderwerp van Kant's *Kritik*.

Van waar het verschijnsel, dat onze schrijver, die, door den eisch van onderlinge overeenstemming tusschen onze denkbeelden in zijne bepaling der waarheid op te nemen, zich plaatst op een standpunt, waarop de Kantiaansche critiek bij voortgezet nadenken onvermijdelijk wordt, toch weder terugvalt in eene wijze van philosopheeren, die noodwendig tot het resultaat leidt, dat Protagoras uitdrukte door te zeggen, dat de mensch de maat is van alle dingen? Immers het bleek ons, dat de positivistische definitie van waarheid ons noodzakelijk voert tot de bewering, dat tegenstrijdige stellingen evenzeer waar zijn, tenzij men vasthoude aan den eisch van overeenstemming tusschen de voorstellingen, een eisch, die trouwens de rest van het systeem omverwerpt, zoodra men niet goed vindt de oogen zorgvuldig van hem af te wenden.

Den sleutel tot dat raadsel vinden wij eerst, als wij in de ‘Methode der positieve philosophie’ den weg nagaan, waarlangs de schrijver tot zijne denkbeelden gekomen is. Daar ontdekken wij, dat zijn gebrek het tegendeel is van dat der groote meerderheid, die bij veel boekenstudie weinig eigen nadenken voegt. De schrijver verbindt veel en vruchtbaar eigen nadenken met een minimum van boekenstudie. Een uitstekende leefregel, ook door Comte ‘à titre d'hygiène cérébrale’ gevolgd, maar die zooals de meeste goede dingen, voor overdrijving vatbaar is.

Wij vinden in het genoemd werk de philosophie van Comte voorgesteld als den weg, dien het menschelijk denken nood-

wendig moest inslaan om te ontkomen aan de belemmerende werking, door twee stellingen uitgeoefend, die men beiden in het begin dezer eeuw in Frankrijk voor onloochenbare waarheden hield. De eerste van die stellingen zegt, ‘dat slechts bij onmiddellijke gewaarwording alle mogelijkheid van verschil tusschen hetgeen in den mensch is en de werkelijkheid buiten hem volkomen (is) afgesneden,’ de tweede, dat ‘geen denkbeeld als waarheid (kan) toegelaten worden, dan indien zijne overeenstemming met de werkelijkheid ten volle gewaarborgd (is)’[1]. De gewichtige verbetering, door Comte in de philosophie aangebracht, zou in beginsel hierin bestaan, dat hij iets van die overeenstemming tusschen voorstelling en werkelijkheid heeft laten vallen; dat hij het denkbeeld heeft opgevat, dat ook de waarheid wel veranderlijk kan zijn. Wat het woord waarheid dan wel beteekent, als het niet is de overeenstemming van voorstelling en werkelijkheid, wordt ons in de Methode der positieve philosophie nergens medegedeeld. Wij hebben gezien, hoe de ‘Nieuwe oplossing’ deze leemte aanvult.

Wat hier nu opgemerkt moet worden is, dat geen der twee stellingen, die l'Ange Huet als algemeen aangenomen voorstelt, zich in het begin dezer eeuw in een onbesproken naam mocht verheugen. De eerste stelling wordt eenstemmig verworpen door dezelfde Fransche sensualisten, die l'Ange Huet als hare vurigste voorvechters ten tooneele voert. Op wien beroepen zich toch de Fransche sensualisten, als zij iemand willen noemen van wiens wijsheid zij ten diepste overtuigd zijn? Op Locke en vooral op Condillac, denzelfden Condillac, van wien onze schrijver de zonderlinge verklaring aflegt, dat hij het sensualisme ‘zuiver uitgesproken en voldoende bewezen heeft.’ Zuiver uitgesproken - dat laat ik gelden; doch ook voldoende bewezen? Welnu die twee groote autoriteiten, wier werken voor de Fransche sensualisten waren, wat de bijbel was voor de soldaten van Cromwell, zij verwerpen eenparig de stelling, die ons l'Ange Huet als de gemeenschappelijke overtuiging van alle sensualisten wil opdringen.

Is het wel noodig te bewijzen, dat Locke en Condillac inderdaad overtuigd waren, dat bij onmiddellijke gewaarwording alle *overeenkomst* (en niet alle *verschil*) tusschen hetgeen in den mensch is en de werkelijkheid buiten hem ontbreekt?

1 Methode der positieve philosophie, blz. 10.

Laat ons eerst Locke's meening over dit punt hooren.

‘Eene vlam wordt warm en lichtend genoemd; sneeuw, wit en koud; en manna wit en zoet, naar de voorstellingen (idea's), die zij in ons opwekken. Gewoonlijk meent men, dat deze hoedanigheden in de lichamen hetzelfde zijn als de voorstellingen in ons; de eene een volmaakt beeld van de andere, zooals bij een spiegel; en de meeste menschen zouden het zeer buitensporig vinden, als iemand er anders over dacht. En toch, wie er op let, dat hetzelfde vuur, dat op een bepaalden afstand in ons de gewaarwording (sensation) der warmte voortbrengt, bij grooter nabijheid de geheel verschillende gewaarwording van pijn wekt, moet bij zich zelven overdenken, welken grond hij heeft te zeggen, dat zijne voorstelling van warmte, die door het vuur in hem opgewekt is, werkelijk in het vuur is, en zijne voorstelling van pijn, die hetzelfde vuur op dezelfde wijze in hem opwekt, niet in het vuur is’[1].

Hooren wij nu Condillac.

‘Zijn er dan in de voorwerpen geluiden, smaken, geuren, kleuren? Wie kan haar (notre statue) daarvan zekerheid geven? Zeker niet het gehoor, noch de reuk, noch de smaak, noch het gezicht; deze zinnen kunnen haar slechts onderrichten van de wijzigingen, die zij ondergaat’[2].

Daar volgens Condillac alleen de zinnen ons kunnen onderrichten, zoo volgt reeds uit het voorgaande, dat wij volgens hem niet weten, dat onze gewaarwordingen met de werkelijkheid overeenkomen. Tenzij de gevoelszin ons wellicht met het objectief bestaan der kleuren, enz., mocht bekend maken! Maar Condillac gaat een stap verder.

‘Bestaat er dan ten minste uitgebreidheid? Maar wanneer zij (notre statue) de gevoelsgewaarwording heeft, wat bemerkt zij dan anders dan hare eigene toestanden? Dus is het tastgevoel niet meer betrouwbaar dan de overige zinnen; en daar men inziet, *dat de geluiden, de smaken, de geuren, de kleuren niet in de waargenomen voorwerpen bestaan*, zoo zou het ook

1 Locke, Essay, enz. II. 8. 16. De woorden van Locke bewijzen duidelijk, dat hij op deze plaats met zijne *idea's*, een woord van verontrustende dubbelzinnigbeid, bepaaldelijk de gewaarwordingen bedoelt. Hij zegt toch dat het vuur in ons de *idea's* van warmte en pijn opwekt.

2 Condillac, Traité des Sensations, IV. 5. 1. Zooals men weet is ‘notre statue’ een beeld, dat Condillac tot een mensch laat worden, door achtereenvolgens de verschillende zintuigen in werking te brengen.

wel kunnen zijn, dat de uitgebreidheid daarin evenmin bestond'[1].

Indien dus de Fransche sensualisten niet in openbaren opstand zijn gekomen tegen de leer van Condillac, wat niemand zal beweren; indien zij verder scherpzinnig genoeg waren om in te zien, dat Locke eene onwederlegbare waarheid uitsprak, toen hij zeide, dat de gewaarwordingen in ons geen de minste overeenkomst hebben met de van ons onafhankelijk bestaande werkelijkheid, wat moeilijk te betwijfelen valt; dan moeten zij noodzakelijk de eerste stelling van l'Ange Huet eenstemmig hebben verworpen. Zij moeten overtuigd zijn geweest, dat, zoo misschien ook de voorstelling, die de denkende natuurbeschouwing van de werkelijkheid ontwerpt, met de van ons onafhankelijke werkelijkheid overeenstemt, in elk geval de menschelijke gewaarwordingen in geen enkel opzicht op die werkelijkheid gelijken.

De tweede stelling, aan wier juistheid niemand zal hebben getwijfeld, is de volgende:

'Geen denkbeeld kan als waarheid toegelaten worden, dan indien zijne overeenstemming met de werkelijkheid ten volle gewaarborgd is.'

Het kan zijn, dat in den kring, waarin zich Comte bewoog en waarin niet veel anders dan Fransche invloeden werkten, die stelling algemeen werd aangenomen. Doch die kring is de wereld niet, en indien Comte de moeite genomen had Kant te lezen, wat hij althans in 1842 nog niet gedaan had, en waarschijnlijk nooit gedaan heeft, dan zou hij gezien hebben, dat die stelling *als criterium der waarheid* door Kant is opgegeven. Trouwens Kant verwerpt haar niet als onjuist, maar alleen als nutteloos in het opsporen der waarheid. Hij laat haar bestaan als een ideaal, dat wil zeggen, als een hersenschim, die daarom toch onvermijdelijk en heilzaam kan zijn. Hoe onvermijdelijk het vasthouden aan dit ideaal voor den mensch is, kan nergens beter uit blijken, dan uit de volgende woorden, ontleend aan de dissertatie, waarin onze schrijver de onzinnigheid van de bedoelde definitie der waarheid betoogt.

'Gelijk reeds boven met een woord werd aangemerkt, slechts langs eene reeks van steeds minder onjuiste voorstellingen kan

1 Condillac, t.a.p., IV. 5. 1. De cursieveering is van mij.

de mensch *naderen* tot eene voorstelling, die geheel overeen zou komen met de samengestelde werkelijkheid'[1].

Wat wij aanvankelijk waarheid noemen, is dan ook de overeenstemming van onze voorstellingen met de waarneembare wereld, die voor ons de werkelijkheid bij uitnemendheid is. Er is eene rijpe ondervinding voor noodig om te weten te komen, dat die waarneembare wereld geen standvastig iets is, maar eene veranderlijke grootheid, wier aard grootendeels bepaald wordt door onzen wetenschappelijken ijver. Daarenboven blijft de overeenstemming met de werkelijkheid in zekeren zin ook nu nog ons criterium der waarheid. Onze voorstelling van zekere gebeurtenis noemen wij waar, wanneer wij meenen, dat zij overeenstemt met de, als psychische toestanden werkelijke, waarnemingen, die wij zouden gedaan hebben als wij toeschouwers van die gebeurtenis geweest waren. Wij bereiken hierdoor echter niet meer dan wat men eene phaenomenale waarheid zou kunnen noemen, daar het ons onmogelijk is uit te maken in hoeverre onze waarnemingen een trouw beeld geven van het onafhankelijk van ons bestaande. Wij verliezen verder dat criterium geheel, zoodra wij de waarheid willen toetsen van oordeelen, die niet concreet maar abstract zijn. Doch de beteekenis, die elk kind met het woord waarheid moet verbinden, is nog altijd overeenstemming van de voorstelling met de werkelijkheid. En dat zal altijd zoo blijven. Later kan de jongeling bemerken, dat dit criterium der waarheid alleen op de vergelijking van voorstellingen en waarnemingen toepasselijk is, maar ons begeeft, als wij vragen naar de overeenkomst tusschen onze abstracte begrippen en algemeene stellingen ter eener zijde en het onafhankelijk bestaande aan de andere zijde. Is er iemand buiten den kring dergenen, die zich gevangen hebben gegeven aan het een of ander kerkgeloof, die niet erkent, dat waarheid in dien zin voor ons een onbereikbaar ideaal is? Moest Comte ons dat nog komen leeren, nadat Kant reeds lang te voren had betoogd, dat al de voorstellingen, die onze vooruitstrevende wetenschap over de buitenwereld en den menscheljken geest zal vormen, nooit kunnen gelijken op datgene, wat onafhankelijk van onze opvatting bestaat?

Wil men l'Ange Huet gelooven, dan was zoo iets inderdaad hoog noodig. Immers:

1 Methode der p.p., blz. 155. De cursieveering is van den schrijver.

‘Wordt niet Kant alom geprezen als een “van degenen, die iets nieuws vinden”, omdat hij heeft durven gewagen van een onvermijdelijk onderscheid tusschen onze begrippen en de objectiviteit’ - dat is in Kant's taal: de dingen op zich zelve -? ‘en toch, zelfs Kant heeft dat denkbeeld niet onder de oogen durven zien en het zoo spoedig mogelijk begraven onder de voorschriften zijner practische rede’[1].

Hetzelfde denkbeeld wordt geopperd bij gelegenheid van eene vergelijking tusschen Kant en - Cousin.

‘Gaf Kant den waarborg der gelijkheid tusschen onze begrippen en de buitenwereld, dien hij langs den weg der zuivere rede onbereikbaar verklaarde, in naam der practische rede terug; Cousin bouwt zijn systeem met dezelfde rede, die hij eerst onbekwaam verklaard heeft’[2].

Wie de critiek der practische rede niet haastig doorbladerd, maar ernstig bestudeerd heeft, bemerkt dadelijk, hoe scheef de voorstelling is, dic zich de schrijver van hare strekking vormt. Het laat zich trouwens niet moeilijk verklaren, hoe zulk eene voorstelling in de wereld komt. In het bedoelde werk zegt Kant telkens, dat onze practische rede objectieve realiteit vordert voor zekere denkbeelden, van welke de speculatieve rede onbeslist moet laten of zij al dan niet bloote hersenschimmen zijn. Niets ligt nu voor een vluchtig lezcr meer voor de hand dan de opvatting, dat die denkbeelden volgens Kant volmaakt moeten overeenstemmen met reëele objecten in de buitenwereld (liever, de noumenale wereld). Om echter die opvatting te blijven behouden, moet men zorgvuldig al de plaatsen over het hoofd zien, waar Kant uitdrukkelijk verklaart, dat onze practische rede, de gebiedende eisch van de zedewet in ons gemoed, alleen vordert, dat die denkbeelden objecten hebben, zonder ons eenige kennis van die objecten te verschaffen, waardoor wij kunnen beoordeelen, of onze denkbeelden met hunne objecten overeenstemmen[3]. De objectieve realiteit, die aan genoemde denkbeelden toegekend wordt, bestaat alleen hierin, dat wij als zedelijke wezens niet zullen kunnen nalaten te gelooven, dat er objecten van die denkbeelden bestaan, zonder

1 l'Ange Huet, de Methode der p.p., blz. 35.
2 l'Ange Huet, de Methode der p.p., blz. 19.
3 Het komt mij minder wenschelijk voor Kant's verklaringen over dit onderwerp, die gewoonlijk vrij lang zijn, hier te citeeren. Men vindt ze in Rosenkranz' uitgave, Bd. VIII, blz. 106, 165, 276, 278.

daardoor van den aard of de eigenschappen dier objecten iets te weten. Daarenboven zijn er slechts drie onder alle menschelijke denkbeelden, aan welke de genoemde soort van objectieve realiteit krachtens den eisch der practische rede wordt toegekend, de menschelijke vrijheid, de onsterfelijkheid, het Godsbegrip.

Het is hier de plaats niet om te onderzoeken, in hoeverre Kant terecht gemeend heeft, dat de zedelijke mensch de overtuiging niet kan loslaten, dat de genoemde drie 'ideën' iets meer zijn dan vooroordeelen, door een kinderlijken toestand der wetenschap gewekt. In elk geval heeft hij ons niet in naam der practische rede den waarborg der gelijkheid tusschen onze begrippen en de buitenwereld - dat wil hier zeggen: de wereld der noumena - teruggegeven, daar hij ook in zijne critiek der practische rede op den voorgrond stelt, dat wij van de 'dingen op zich zelve' niets kunnen te weten komen dan alleen hun bestaan.

Uit het voorgaande volgt, dat ik niet met l'Ange Huet het nieuwe en eigenaardige van Comte's philosophie kan vinden in zijne scheiding tusschen waarheid en onveranderlijkheid. Mij schijnt het positivisme van Comte uit twee deelen te bestaan, eene schets van de methode der natuurwetenschap, de mathesis daaronder begrepen, en eene theorie over de historische ontwikkeling der menschheid. Dat haar eerste gedeelte eene methodologie der natuurwetenschap zou mogen heeten, wordt door l'Ange Huet ontkend; het positivisme zoekt volgens hem 'niet naar de methode van de natuurwetenschappen of van eenige wetenschap in het bijzonder' - 'maar de methode van het menschelijk weten in het algemeen, niet als iets vaststaands en onveranderlijks, maar als iets dat, als al wat leeft, zich ontwikkelt'[1]. Doch Comte noemt als de abstracte wetenschappen - de eenige, uit welke men de methode kan leeren kennen - niets anders dan de mathesis, de astronomie, de physica, de chemie, de biologie en de sociologie. De laatste echter was volgens zijne meening nog niet tot de positiviteit gekomen, en moest eerst door zijn eigen werk als positieve wetenschap geschapen worden. En de mathesis wordt door hem onder de natuurwetenschappen gerangschikt. Is het dan wel zoo verkeerd

1 Ange Huet, Methode der p.p., blz. 110, 111.

te zeggen, dat hij de methode der natuurwetenschappen heeft willen beschrijven?

De methodologie van Comte, wier groote verdiensten ik eerbiedig bewonder, gaat in mijn oog gebukt onder eene cardinale fout, de miskenning van het aprioristisch element in alle menschelijke wetenschap. Onder de valsche theoriëen, die uit dit fundamenteele gebrek voortvloeien, wil ik er twee aanwijzen.

In de eerste plaats schijnt mij Comte's uiteenzetting van de beginselen der infinitesimaal-rekening, gelijk ik vroeger[1] heb uiteengezet, geheel onvoldoende, omdat hij niet heeft in het licht gesteld, dat die wetenschap, gelijk trouwens de geheele mathesis, berust op de aprioristische onderstelling, dat de grootheden continue zijn. Zijn afkeer van alles, wat niet door de waarneming kan aangetoond worden, liet hem niet toe het metaphysisch denkbeeld der continuïteit zelfs daar te erkennen, waar de onmisbaarheid van dat denkbeeld het allerduidelijkst is. Na niet zonder goede redenen bij Newton en Leibnitz aprioristische denkbeelden te hebben gevonden, verzekert hij ons, dat Lagrange niet aan dat euvel mank gaat. Doch men behoeft slechts Lagrange te lezen om in te zien, dat hij even goed zijne aprioristische waarheden aanvoert, als Newton en Leibnitz, al toont hij ze dan ook niet op de eerste bladzijde.

In de tweede plaats - en hiermede komen wij terug op het positivistisch vooroordeel, welks behandeling wij in het begin van dit artikel tot later hebben uitgesteld - is Comte's oordeel over hypothesen, dat reeds met den toestand, waarin zich de natuurwetenschap bij het verschijnen van zijn werk bevond, in openbaren strijd was, door de latere ontwikkeling dier wetenschap geheel onverdedigbaar geworden. Comte veroordeelt bijv. de undulatie-theorie, omdat zij volgens zijn gevoelen niet aan de waarneming kan getoetst worden. Om dit te kunnen doen, zou men volgens hem nevens de lichtsverschijnselen eenige bewegingsverschijnselen moeten waarnemen, die standvastig met de lichtsverschijnselen samengaan. ‘Door (zulk eene gelijkstelling tusschen heterogene verschijnselen) voorbariglijk te stellen kan men nimmer wijzer worden, of op den weg van nieuwe kennis worden gebracht’[2]. Zoo oordeelt l'Ange Huet, en hij spreekt daarbij zeker in den geest van Comte, al zou Comte zich waarschijn-

1 Gids, September 1871, blz. 460-462.
2 l'Ange Huet, Methode der p.p., blz. 145.

lijk voorzichtiger hebben uitgedrukt. Hij wist toch te goed. dat de belangrijkste waarheden der optica gevonden zijn, door gevolgtrekkingen af te leiden uit twee hypothesen, en daarna door de proef te zien, welke gevolgtrekking met de werkelijkheid overeenstemt. En het kon hem niet ontgaan, dat de emissietheorie, die het bestaan van eene stof onderstelt, welke wij uitsluitend door de lichtsverschijnselen bemerken, op zijn standpunt even verwerpelijk is als de undulatie-theorie. Toch heeft zich de optica onder de leiding dier twee hypothesen tot eene der meest exacte wetenschappen ontwikkeld. En de hedendaagsche natuurkunde ziet ook in de warmte niets anders dan beweging, die rechtstreeks niet waarneembaar is, Ook de scheikunde, die tijdens de verschijning van Comte's hoofdwerk vrij wel aan de eischen van het positivisme voldeed, heeft zich in de laatste twintig jaren op beschouwingen toegelegd, die zijne diepe verontwaardiging zouden opgewekt hebben. Zij handelt over atomen en moleculen, die al te gader niet rechtstreeks waarneembaar zijn; zij ontwerpt zich voorstellingen over de aaneenschakeling dier atomen, die alweder voor de rechtstreeksche waarneming geheel verborgen is. Voorzeker staan deze hypothesen niet buiten een nauw verband met de waarnemingen. Maar hetzelfde geldt ook van de aether-theorie. Comte's veroordeeling van deze laatste berust dan ook alleen hierop, dat zij onwaarneembare agentia onderstelt ter verklaring van het waarneembare. De atoomtheorie doet hetzelfde. Zij moge dan al niet positivistisch zijn, zij schijnt voor de natuurwetenschap onmisbaar te wezen, en de poging om haar nauwkeuriger te omschrijven heeft de scheikunde in de laatste jaren tot ontelbare en zeer verrassende nieuwe waarheden geleid.

Heeft Comte dus gefaald in zijne poging, om een trouw beeld van de methode der natuurwetenschap te geven, dat gebrek hindert weinig in vergelijking van de zonderlinge illusie, die hem deed meenen, dat hij eene philosophie leverde door de methode der natuurwetenschap te schetsen en hare toepassing op de ‘sociologie’ te beproeven. Den grond, waarop die illusie berust, zien wij zeer duidelijk in de volgende woorden, waarin l'Ange Huet de voortreffelijkheid van het positivistisch standpunt meent in het licht te stellen:

‘Of men make Kant's critiek, en vooral Cemte's geschiedenis der wetenschappen, ongedaan, en ontkenne, dat het subject invloed heeft en medewerkt tot het vormen van onze weten-

schappelijke waarheden, òf men beschouwe het subject, daar waar het *alleen* objectief te vinden is, in de ontwikkeling der wetenschappen, en zij tevreden met de eenheid aldus gevonden'[1].

Inderdaad schijnt Comte gemeend te hebben, dat het subject alleen objectief waarneembaar wordt in de ontwikkeling der wetenschappen. Doch hoe kon zijn commentator, die bij Comte's theorie over het ontstaan der goden zoo juist ter snede opmerkt, dat Comte blind is voor de 'affectieve', de gevoelszijde van 's menschen bestaan, de groote eenzijdigheid over het hoofd zien van de stelling, die hij hier uitspreekt? Is het subject dan niet objectief te vinden in de moreele en aesthetische ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid? En vinden wij het daarenboven niet objectief in de methode volgens welke ieder mensch zich uit de gegevens der gewaarwording de zinnelijke waarneming opbouwt? Is de geschiedenis der philosophische stelsels, door Comte geheel verwaarloosd, dan niet een der verschijnselen, waarin het subject voor ons objectief waarneembaar wordt?

Eene philosophische beschouwing over het geheel der dingen is ons niet zoozeer noodig voor onze wetenschappelijke kennis van den mensch, gelijk het positivisme schijnt te meenen, maar vooral als richtsnoer voor onze handelingen. Wij schikken er ons in, dat er vele dingen zijn, die onze wetenschap nog niet bereikt heeft. Doch welke denkbeelden zullen wij door onze daden trachten te verwezenlijken, indien wij geen overtuiging hebben over allerlei vragen, die onze wetenschap nog op verre na niet kan oplossen? Zeker, men kan zijne overtuigingen over zulke vragen aan het een of ander kerkgeloof ontleenen, of wel zonder eenige overtuiging van die soort zijn leven besteden aan het najagen van zijn eigenbelang. Doch als men nu eenmaal de overtuiging heeft, dat beide handelwijzen den mensch onwaardig zijn, welk doel zal men dan wel met zijn werken trachten te bereiken? De schrijver spreekt in zijne Methode der positieve philosophie (blz. 308 en volg.) eenigszins onbestemd over den grondslag der positivistische moraal. Hij schijnt dien grondslag te zoeken in het voorschrift van te werken in de richting, waarin zich blijkens onze historische beschouwing het collectieve subject, de menschheid, beweegt. Doch waar is de historische beschouwing te vinden, die ons met eenige waarschijn-

1 l'Ange Huet, Methode der p. p, blz. 267. De cursieveering is van mij.

lijkheid de banen aanwijst, die de menschheid in volgende eeuwen zal bewandelen? Wie zal rechten tusschen Mr. L(otsy), die in *de Gids* van April 1871 de meening uitspreekt, ‘dat Gods wereldorde nu reeds duidelijk wijst op de toekomstige volledige zegepraal der democratische beginselen,’ en een ander, die van die toekomstige zegepraal niets kan bemerken, en die daarenboven in eene wereldorde, die eene zoodanige volledige zegepraal noodwendig zou maken, veeleer ‘des Duivels wereldorde’ zou ontdekken? Gelijk alle theorieën over zeer samengestelde en nog weinig bekende verschijnselen is ook de positivistische theorie over de menschelijke ontwikkeling eene hypothese, aan welke men slechts zoolang gelooft, totdat men feiten vindt, die er mede in strijd zijn. Hoe kan men des menschen zedelijk leven afhankelijk stellen van eene dergelijke theorie? Moet de mensch, die positivistisch zedelijk is, niet vreezen telkens op nieuw overtuigd te worden, dat de menschheid zich in eene andere richting beweegt, dan hij eerst vermoedde? Als wij, niet-positivisten, eene dergelijke ontdekking maken, dan kunnen wij hoogstens ons schamen over onze onwetendheid. Doch de positivist moet gewetenswroegingen ondervinden van dezelfde soort als een man, die in drift zijn kind gedood heeft. Tenzij men mocht beweren, dat reeds het streven ter verwerkelijking van ideën, wier schoonheid en verhevenheid men gevoelt, zedelijk moet heeten, geheel afgezien van de vraag, of de loop der menschelijke ontwikkeling de zegepraal of den ondergang dier ideën zal medebrengen. Met deze bewering valt natuurlijk het eigenaardige der positieve moraal, en komt het aan den dag, dat het positivisme in het zedelijk leven een verschijnsel ziet, dat niet in het stelsel kan worden opgenomen, zonder concessiën aan andere philosophische richtingen, die het collectieve subject ook nog in iets anders dan in de ontwikkeling der wetenschappen zoeken.

Als wijsbegeerte beschouwd, schijnt mij het positivisme in alle opzichten onbevredigend. Maar dit neemt niet weg, dat l'Ange Huet's positivistische geschriften in hooge mate de aandacht verdienen. In de philosophie moet men zeer dankbaar zijn, als men een boek vindt, dat door zijne frissche en eigenaardige behandeling van oude vragen tot eigen nadenken opwekt. Even verdienstelijk, en in wijsgeerige werken nog zeldzamer, is de diepe verachting, die de schrijver voor de deftigheid koestert. In de Methode der positieve philosophie wordt men verrast

door beschouwingen, waarin die afkeer van de deftigheid tot eene joligheid is overgeslagen, die door het contrast met de zwaarwichtige wijze, waarop de behandelde vragen gewoonlijk worden besproken, een ieder moet vervroolijken, die het lachen nog niet verleerd heeft. En eindelijk spreekt de schrijver op de meeste plaatsen met eene helderheid, die geen twijfel over zijne bedoeling laat opkomen. Aan die helderheid hebben wij het te danken, dat de leemten van het positivisme in deze werken zoo duidelijk zichtbaar zijn. Oude dwalingen zoo correct uit te spreken, dat hunne onwaarheid gemakkelijk in het oog valt, is een zeer verdienstelijk, schoon eenigszins ondankbaar, werk. Slechts een ontevreden mensch zou kunnen vorderen, dat de schrijver zijne dwalingen niet alleen nauwkeurig omschreven en duidelijk in het licht gesteld had, maar ook hunne onhoudbaarheid had ingezien. Waar zooveel licht is, wordt het onbillijk op de schaduw te wijzen.

Utrecht, November 1872.
C.B. SPRUIJT.

Port-Royal.

Port-Royal par Sainte-Beuve. Troisième Edition. 7 Volumes.

(*Vervolg van bladz*. 126.)

IV.

Wij kunnen, na op den tweeledigen oorsprong van Port-Royal gewezen te hebben, ons thans verkwikken aan den aanblik van het geheel. Voor onze oogen moet het klooster der vallei verrijzen, als een bijenkorf, waar edele honig wordt gegaard en waar onder 't bezige werk een licht gegons wordt gehoord.

De teekening van het gebouw der vallei zullen wij nog een oogenblik verschuiven, omdat tot op het jaar 1648 het in 1626 gestichte klooster te Parijs eerst grootere, daarna minstens gelijke beteekenis als het gesticht daarbuiten behield. De toestand was tot op 1648 toch deze, dat de zusters in Parijs vertoefden, terwijl de Heeren solitaires in het klooster der vallei vereenigd waren. Na den dood van Saint-Cyran, in 1643, was Singlin de *directeur* der zielen van beide de gebouwen: hij ging dan van het ééne gesticht naar het andere, doch bleef het meest te Parijs, en droeg het regelmatige werk daarbuiten op aan een door hem aangewezen biechtvader.

De kring nu der zusters te Parijs breidde zich steeds uit. Van alle kanten kwamen nieuwe vrouwelijke leden, het meest uit de hoogere burgerklasse; er zijn zeer adellijke namen onder die dames, bijv. uit de huizen van Luines, Liancourt, Guemené, Sablé, Gonzague, Longueville en Roannès, maar de wezenlijke kern der blijvende zusters komt toch uit de parle-

mentaire geslachten, uit kinderen der hoogere ambtenaren, uit de zeer deftige burgerfamiliën: in één woord, uit al de gelijken van de Arnaulds; wij noemen bijv. namen als Bignon, Briquet, Sainte-Marthe, Le-Nain, Du Fossé, Pascal, enz. En het is de min of meer patricische burgerij, die aan den geest van het klooster hare bepaalde plooi geeft. Verwacht dan ook in dat klooster geen doorgaande extravagantiën. Het is meermalen opgemerkt, dat die bovenaardsche mystieke verheffingen bijna altijd het werk zijn der zeer hooge aristocratie of der kinderen uit het volk; de middelklasse, in haar verschillende schakeeringen, behoudt een zekere maat, een zekere evenredigheid, ja altijd een kleine dosis kritiek. Maar daardoor blijft over het algemeen in die kringen een zekere ernst op aller gelaat gegroefd: men blijft strijden en worstelen; die lichtheid van gang, die als over de toppen der bloemen weet te zweven, die vreugde der kinderen Gods, is ja bij enkelen aanwezig (wij hebben Lancelot reeds genoemd), maar is toch niet de karaktertrek der meesten. Er zijn hier over het algemeen ‘rechtvaardigen’, geen ‘heiligen’. De buitensporige oefeningen of werken der zusters zijn dan ook schielijk opgenoemd. Hier wordt van Angélique verhaald, dat zij in de allereerste aandrift der bekeering (nog vóór *la journée du Guichet*) stil des nachts opstond en zich de bloote armen wondde met brandend lak. (‘Wat zal ik u zeggen’ - zoo sprak zij later - ‘alles was goed in die dagen’.) Daar zien wij Madlle d'Elbeuf, prinses en kleindochter van Hendrik IV door Gabrielle d'Estrées, het laagste werk doen en het schoeisel der zusters herstellen; daar wordt ons overgeleverd dat het linnen zoo hard en zoo grof was en soms zoo lang werd gedragen; daar wordt weder iets anders vermeld; doch, let wel op, dat zij zelven het nooit zeggen: zij doen het, maar gewagen er niet van; zij trekken er als het ware zelven een sluier over. Neen, het eenige wat naar iets overdrevens zweemt, en dat misschien alle geneigdheid tot het extravagante tot zich trok, was de instelling van het Saint-Sacrement, regelmatig nu in Port Royal gevestigd, te weten de lamp, die nooit uitging, maar dag en nacht brandde, ter eere van 't Hart van Christus. - Met dat in zeker opzicht beredeneerde en doctrinaire hing dan ook samen, dat de Kunst als zoodanig niet sterk werd beoefend in het klooster. De muziek, de kunst, die anders het meest aan de Engelen en aan den Hemel doet denken, was in

Port-Royal eigenlijk afwezig; de zusters hadden geen orgel in haar kerk, en wilden slechts het gewone koraal-gezang ter eere van God. Geen bloemen of ruikers werden op het altaar geplaatst; geen kunstig weefsel van handwerken werd uitgespreid: de godsvrucht, zoo zeide men, had al die zaken niet noodig; het streelde slechts de zinnen en was een beletsel om het hart te verheffen tot de wonden van onzen Zaligmaker. Alleen ééne kunst scheen genade te vinden: de schilderkunst. Trouwens Port-Royal had binnen zijn muren de dochter van een goed schilder, Champagne, wiens werken nog altijd zeer gewaardeerd worden. Zijn dochter (Catherine de Sainte-Suzanne) was in Januari 1662 op wonderdadige wijze genezen van een rhumatisch lijden; hij schilderde haar uit nevens la mère Agnès, de eene half uitgestrekt, de andere biddende, en gaf die schilderij aan Port-Royal. Een eenvoudig, ernstig, degelijk, vurig werk, waar de waarheid der uitdrukking het ideëele nadert. Zulk een kunst scheen in overeenstemming met den toon en geest van Port-Royal. Het was slechts een andere uitdrukking der waarheid. - Zoo leefde men daar in het klooster te Parijs: het werd een kweekplaats van Christelijke deugd, ook voor allen, die er slechts in haar jeugd de opvoeding ontvingen om in de wereld te gaan: als later Boileau de meest gewenschte huisvrouw zal teekenen, wijst hij slechts naar Port-Royal.

> L'épouse que tu prends, sans tâche en sa conduite,
> Aux vertus, m'a-t-on dit, dans Port-Royal instruite,
> Aux lois de son devoir règle tous ses désirs.

En die meisjes en jonkvrouwen, die haar opvoeding in het klooster wenschten te ontvangen, vloeiden dan ook toe: zelfs uit Engeland en Ierland kwamen dochters uit de huizen van Hamilton en Muskerry. Zij gingen dan later weder in de wereld, maar zij behielden allen iets eigenaardigs, iets singuliers zelfs, en dat toch niet anders was dan de uiting eener overtuiging, die slechts een gewijzigde variatie vormde van den grondtoon der Calvinisten: ‘dat wij van ons selven tot allen goeden onbequaem zijn en dus bidden uyt den gront onzes herten, dat de almachtige rechtvaerdige God ende goedertieren Hemelsche Vader ons duyster verstant wil verlichten door Syn H. Geest.’

En terwijl te Parijs aldus de zusters werden geleerd en zich oefenden, waren in het klooster der vallei de Heeren van Port-Royal werkzaam. Le-Maître, de Sericourt en Lancelot waren in 1637 met een tweetal anderen (de Bascle en de Lusanci, Andilly's zoon) naar de vallei gegaan om daar in afzondering te wonen: toen echter Saint-Cyran gevangen werd genomen, waren ook zij gedwongen geworden om te verhuizen, en den 14^{den} Juli 1638 (zij noemden dat hun eerste verdrijving) hadden zij het klooster daarbuiten verlaten. Zij namen grootendeels de wijk te Ferté-Milon, bij Vitart, later een oud-oom van Racine; doch op het einde van den zomer van 1639, toen de eerste drift der vervolging was bedaard, kwamen zij allen stil weder terug in Port-Royal des Champs. Zij bleven nu aldaar tot 1656 voortdurend bezig met alle geestelijke oefeningen, met werkzame studiën en met arbeid der handen, hetzij in huis, hetzij in den tuin. Het kweeken van geurig ooft langs de schuttingen zal later een specialiteit van enkelen dier Heeren worden. Ook de kring dezer Heeren breidde zich steeds uit; de broeders van Le-Maître kwamen, in de eerste plaats de Saci: en voorts anderen, die het leven even ernstig wilden opvatten. Zij komen uit onderscheidene rangen en standen, het meest uit de zeer deftige burgerij. Wij ontmoeten er bijv. Victor Pallu, heer van Buau in Touraine, die docter in de medicijnen bij de Parijsche Faculteit was geworden. Pallu had vroeger een vrij lichtzinnig leven geleid, doch had zich willen bekeeren: hij had toen Saint-Cyran leeren kennen en was naar het Port-Royal der vallei gegaan. Slechts een vijf- of zestal dagen had hij er willen blijven, doch eens gekomen, ging hij niet meer weg. Hij nam de boetedoening zeer ernstig op en werd van zelf de geneesheer van 't klooster, later der zusters en van de armen in den omtrek. Voorts komt daar in de vallei de jonge du Fossé uit Rouen, wiens ouders, zusters en broeder allen op de roepstem van Saint-Cyran zich bekeerden en aan Port-Royal zich hechtten: hij, Pierre Thomas du Fossé, moest nog zijn opvoeding in het klooster ontvangen, en de kennis opdoen, die hem later in staat stelde de zoo belangrijke Mémoires over Port-Royal te schrijven. En dan zien wij weder in de vallei als kluizenaars komen twee krijgslieden, schipbreukelingen uit den storm des levens: eerst de Heer de la Rivière, jongere zoon uit het huis d'Eraguy, volle neef van den hertog de Saint-Simon. Hij was

een kloeke degen geweest: doch de gedachte aan de eeuwigheid had hem overweldigd, en nu poogde hij door een hard en streng leven zich voor die eeuwigheid te vormen; hij was bijna altijd in het bosch, dat het klooster omringde, waar hij bad en las. Hij had een natuurlijk talent om talen aan te leeren, en als ruwe zwerftochten in winterweêr en najaarsstormen door het moerassige bosch niet hielpen om den geest te temmen, dan dwong hij zich zelven om hebreeuwsch en grieksch te leeren, om den Bijbel in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen. - En bij hem kwam nu ook een edelman uit Poitou, de heer de la Petitière, die onder de dappersten dezer wereld voor de allermoedigste werd gehouden; Richelieu had zich altijd volmaakt veilig gerekend, als deze ridder slechts in het paleis was. ‘Hij was (schrijft du Fossé) meer een leeuw dan een mensch: het vuur schoot hem uit de oogen, en de opslag van zijn oog verschrikte hen, die hem aanzagen.’ Hij had een duel gehad met een neef van den kardinaal: zijn tegenpartij was door hem doorstoken; hij vluchtte en kwam allengs in de vallei: hij vooral was het, die door het nederigste werk zich moest leeren bedwingen, om aldus zijn geweten te zuiveren van den doodslag. Hij doet mij soms denken aan dien Willem van Oranje au court-nez, uit het middeleeuwsch heldendicht van dien naam. Men vertelt van hem, dat hij met zijn ezel, beladen met meel, terugkomende van den molenaar, op weg naar 't klooster overvallen werd door drie soldaten. Het waren de tijden der Fronde en de omtrek was onveilig geworden. De soldaten namen als goede buit hem den beladen ezel af; hij liet het begaan, hoe heftig zijn oogen ook rolden. In het klooster gekomen vroeg men hem, waarom hij zich zoo had laten berooven? ‘Is het een christen, volgens onze opvatting, geoorloofd zich te verdedigen?’ was zijn wedervraag. - ‘Waarom niet?’ - Hij nam dadelijk de eerste de beste hooivork, rende de soldaten achterna, sloeg ze ter-neer en liet ze met gebonden handen achter zich naar het klooster loopen, ten einde in de kerk voor het Heilig Sacrament boete te doen. - Nog anderen komen in het klooster der kluizenaars; een bisschop, Mgr. de Bazas, werd slechts ter nauwernood belet er te blijven. Andere namen volgden: als van de eenigszins koele Manguelen, weldra door Singlin tot biechtvader voor 't klooster uitverkoren: van Walon de Beaupuis, zoo verdienstelijk in het onderwijs; van de Pontis, oudofficier, en van den edelman uit de Vendée, Saint-Gilles d'Asson,

die zoo goed op de fluit speelde, tot zijn werkkring vooral het toezicht koos op de drukkerijen der geschriften van Port-Royal en voorts voor het klooster reisde; terwijl de boezemvrienden, de Bagnols en de Bernières, twee buitenverbljven (Chesnai en les Trous) dicht bij het klooster kochten, om daar, als van buiten af, Port-Royal op alle mogelijke wijze met hun persoon en hun geld van dienst te zijn. En allen werden nu als het ware nagegaan en bespied door den toen nog zeer jongen Fontaine.

Fontaine is, volgens Sainte-Beuve, de beste kroniekschrijver van Port-Royal geworden. In zijn Mémoires, - 2 deelen, Utrecht, 1736, - die hij eerst opstelde toen hij zelf zeer oud was, en die dus ware herinneringen zijn, is de kleur, die aan de personen en omstandigheden van Port-Royal voegt, het getrouwst gehouden. De dagteekening van enkele feiten is soms door elkander geward: de nauwkeurigheid laat te wenschen over: maar volgens bevoegde kenners is de innerlijke waarheid het grootst. Hij had een ware Bothwell-natuur. Wat deze voor Johnson was, dat bleek Fontaine voor de Heeren van Port-Royal en vooral voor de Saci, wiens particuliere secretaris hij was. Zijn stijl is ook niet correct noch eenigszins deftig, zooals van de anderen; maar hij weet te schilderen en vindt in zijn een voud de juiste toetsen. Hij bleef altijd een zeer secondaire rol bekleeden: hij werkte mede aan de werken van anderen en verschool zich dan achter de figuren van hen, die hij zijn meerderen achtte. Enkele van zijn geschriften - een geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament, die nog in Frankrijk veel gelezen wordt - kwamen onder het oog van Madame de Sevigné, en deze keurde dadelijk den stijl met deze woorden: ‘le style en est fort beau et vient de bon lieu.’ Hij was van onaanzienlijke ouders en zwak van kennis, en soms van karakter. Hij bleef alleen een schoone plaats innemen, zoolang zijn Heeren en Meesters er maren: toen deze achtereenvolgens stierven, was zijn steun en zijn kracht verloren, en het is waarlijk soms alsof hij zijn middelpunt, zijn anker verloren heeft.

In de Mémoires van Fontaine is nu de figuur van Arnauld d'Andilly, den oudsten broeder van la mère Angélique, bij uitstek goed getroffen. Hij kwam eerst in 1646 op zijn 57ste jaar in Port-Royal als solitaire, en bleef er tot aan zijn dood in 1674. Hij was de man van de wereld, die alle mogelijke lotgevallen en lotverwisselingen der menschen had gezien, zoo-

vele vooroordeelen had zien tieren en vergaan, levenswijsheid en levensondervinding met volle teugen had opgedaan - en die op het einde van een rumoerig en druk leven, zich als in een veilige haven wilde terugtrekken, maar terugtrekken (zonder al de strengheid der boetedoeningen te volgen) met een glimlach op de lippen. Mij dunkt, wij zien hem (zooals Fontaine hem teekent) met de witte haren langs het eenigszins roodgetinte gelaat, met die schitterende oogen en met die beleefde manieren van de groote wereld, in de tuinen van Port-Royal zijn bezoekers ontvangen. Hij is omgeven van het groen der vruchtboomen, die hij - ze leidend langs zonnige en wel beschutte latten - op allerlei verfijnde wijze heeft gekweekt. Thans wil hij naar binnen gaan en de weelderige orde van zijn bloemhof verlaten, om zijn studiën te hervatten en een van die ceremonieus-vluchtige briefjes te schrijven, waarop de fransche zeventiende eeuw zoo gesteld was; hij staat nog even stil, en zijn krachtige, gezonde, regelrechte gestalte komt zoo goed uit in het licbt, dat langs de bladeren schiet: zijn flikkerend oog ziet - terwijl hij 't snoeimes nog in de hand heeft - met zooveel vorschende liefde naar zijn boomen en sierplanten: daar treedt gij hem te gemoet: zijn forsche stem begroet u hoffelijk, en zonder dat ge 't merkt, glijdt reeds de hand, in schaduw van 't gebladerte, langs één der takken en biedt hij u zijn zachtkleurig ooft aan. Geniet de geur, door 't waas van den perzik verspreid, d'Andilly zal er u dankbaar voor zijn. Hij is gewoon die vruchten aan de koningin, aan Mazarin, aan al zijn vrienden van 't Hof, de Rochefoucaulds, de Sablés, de La-Fayettes, te zenden, en deze kunnen niet anders dan beleefd zijn voor het klooster, waaruit zooveel hoffelijke geschenken worden aangeboden. Inderdaad is hij hier geheel te huis. Wel heeft een jongere zoon, de Villeneuve, zeer tegen zijn wil de loopbaan der wapenen onder 't oog van Turenne gekozen; wel houdt zijn tweede zoon de Pomponne (de latere markies en minister) zijn rang in de wereld op, doch de vader heeft in het klooster reeds als solitaire zijn ridderlijken zoon de Luzanci, vroeger page bij Richelieu, gevonden, en dan is daar in Port-Royal zijn dochter Angélique de St. Jean (geb. in 1624), die groote dingen belooft ..... maar houden wij ons in; wij zijn nog lang niet zoo ver.

Wij hebben slechts enkele gestalten van die solitaires in het Port-Royal der vallei willen teekenen. Let wel op, dat zij

zich steeds ‘Mijnheer’ blijven noemen, als om de al te indringende en alledaagsche vertrouwelijkheid te vermijden. Maanden lang is de Saci later in de Bastille opgesloten met Fontaine, zijn secretaris; hij noemt hem altijd ‘Monsieur.’ Allengs wordt dit de titel, dien zij van een ieder vorderen, en waardoor zij als het ware ook in de geschiedenis bekend worden: les Messieurs de Port-Royal. En merk daarbij op, dat hun vereeniging in Port-Koyal van een geheel eigen aard is. Het is geen gesloten of georganiseerde maatschappij, geen congregatie; neen, zij voegen zich als van zelven bijeen, onder leiding van een directeur der zielen: komt een storm van vervolging op, dan vliegen en stuiven zij uiteen. En ziet, op een gegeven oogenblik, zijn zij weder, zonder gerucht te hebben gemaakt, bij elkander en werken zij aan hun bijenkorf.

En het klooster in de vallei kreeg nu in 1648 een geheel anderen aanblik, een geheel anderen vorm en het ware karakter van het historische Port-Royal, toen la m`ere Angélique met vele zusters uit Parijs zich derwaarts weder voor goed had begeven. De zusters betrokken nu de vertrekken van het eigenlijk gezegde klooster, en de Heeren moesten (na de vaste afsluiting van het gebouw) in de onmiddellijke nabijheid woningen betrekken, zooals in de pachthoeve des Granges op den heuvel, of in bijzondere tegen den muur van 't klooster gebouwde huisjes. Van nu af aan werken de zusters en de Heeren als het ware te-samen. Een zekere ridderlijke toon heerscht er in dien omgang. En nog veel meer dan vroeger is het Port-Royal der vallei nu voor allen, die er wonen, het ware toevluchtsoord der zielen. Er komen wel nog enkele ongelukkige dagen tijdens de oorlogen der Fronde: men moet zich zelfs tegen de soldaten verdedigen: de zusters gaan weder een oogenblik naar Parijs; maar met behulp van den hertog de Luines wordt nu het klooster der vallei vergroot en uitgebreid, en als in 1653 een ieder daar terugkeert, schijnt het geluk voor allen volkomen. En zoo stond het gebouw en zijn inrichting krachtig om de stormen te verdragen, die eerst in 1656 (de tweede verspreiding), later met verdubbeld geweld, in April 1661, kwamen opzetten.

De man nu, die aan aller werkzaamheid en oefening de vaste richting geeft, de leider der zielen, zoowel van de zusters als van de Heeren, is DE SACI: het hoofd, neen, de type van het eigenlijk Port-Royal. Wij moeten dus bij hem wat langer stilstaan.

Le Maître de Saci was de derde zoon van Mevrouw Le Maître, Arnauld's oudste dochter. Hij noemde zich de Saci, naar een anagram van zijn voornaam Isaäc. Hij werd 29 Maart 1613 geboren en, evenals zijn broeders Le Maître en de Séricourt, ontving hij een voortreffelijke opvoeding. Hij studeerde, doch vooral in de letteren: den graad van doctor in de theologie aan de Sorbonne begeerde hij niet. Hij werd spoedig door zijn moeder geplaatst onder de leiding van Saint-Cyran. En nu ontwikkelt zich langzamerhand de man, die eerst in 1646, na Manguelens dood. Singlin verving als biechtvader van het klooster der vallei, later, na Singlin's dood, in 1664, geheel en al diens plaats van directeur der kloosters van Port-Royal opnam. Hij wordt dan ook een persoon als Singlin, maar met veel meer kennis en geleerdheid. Letten wij op zijn uiterlijk, dan zien wij een fijn gesloten gestalte: overigens phlegmatisch, koel en afgemeten, met dunne lip: hij gaat als met gevouwen handen, met geljkmatigen tred, zijn regelrechten weg, als onder het gewicht van Gods aanwezigheid; bleek is zijn gelaat en alles bij hem heeft een eentonige tint. Toch blijft die effen figuur zonder kleur, doch vast van teekening, zich van zelve in het geheugen hechten en zijn ingetogen, ingehouden karakter heeft een zedelijke grootheid, die nauw aan het verbevene grenst. Want was er niet veel afwisseling van gezichtseinder bij hem, zoo had hij des te meer in den cirkel, dien hij overzag, de meest volstrekte heerschappij. Er was bij hem een fijnheid van gevoel, die elke, nog zoo kleine zedeljke overtreding, elke krasse oordeelvelling dadelijk gewaar werd. Hij zelf was zoo rein, zoo onberispelijk, zoo streng en toch zoo zacht. ‘Neem u in acht - zoo schreef hij aan zijn broeder Le Maître - voor al die te harde uitdrukkingen; ik lees op een plaats: *Is het geen ondragelijk misbruik?* Waarom zet men niet liever *betreurenswaardig*, wijl wij er even goed als anderen in konden worden meegesleept?’ Hij las niet veel boeken, maar die weinige waren de goede boeken bij uitnemendheid en vooral de Bijbel: altijd vermaande hij de Heeren om de Heilige Schrift te lezen en te overpeinzen: ‘een waterdruppel - zoo sprak hij - die voor een mensch niets beteekent, is voor een vogel genoeg: de heilige wateren hebben dit bijzondere, dat zij zich voegen tot ieders evenredigheid: het lam baadt er zich in en zij zijn diep genoeg om een olyphant daarin te doen zwemmen.’ Hij voor zich was geheel vervuld

van de grootheid van God en zocht dien indruk aan anderen telkens mede te deelen. Eerst zeer laat durfde hij de priesterwijding aannemen. Tot op den dood van Manguelen had hij het nagelaten; nu werd hij, wijl het niet anders kon, priester: den 25sten Januari 1650 las hij zijn eerste mis; sinds dien dag - 34 jaren lang - was hij voor Port-Royal de priester bij uitnemendheid: en al dadelijk stond hij zijn broeder de Séricourt en zijn moeder als priester bij, toen zij stierven. Wat hem nu tot de zuiverste type van het Port-Royal maakte, is misschien juist de effenheid van geest en karakter, die zelfs het denkbeeld aan kleur of genie verbant, en die alleen daarom groot is, omdat die kalme oppervlakte het bedeksel is van zekere spanning, van innerlijken dwang. De natuurlijke mensch wordt genoodzaakt niet van den rechten weg af te wijken. Geen opbruischende krachtsuiting wordt toegelaten; neen, een voorzichtig, schrander beleid wordt de ware karaktertrek, een trek des te dieper in het gemoed gegrift, omdat de dagen der vervolging allengs naderen. En datzelfde terijde laten en vermijden van alle frissche, forsche opwelling, die meer beredeneerde regelmatigheid, wordt in al zijn geschriften ook gevonden. Zij zijn (om de sprekende uitdrukking te bezigen) gekamd: de zinnen zijn al te gladgeslepen: toch hebben zijn vertalingen van den Bijbel en van de Imitatio Christi groote waarde gehad, en worden zij nog steeds gedrukt. Zijn karakter is zoo effen en zoo fijn, dat men tot de zeer bijzondere omstandigheden der vervolging zijn toevlucht moet nemen, wil men geheel en al waardeeren wie hij was. Hij werd in 1666, toen alle Heeren reeds gevlucht waren, en hij zelf naar Parijs was geweken, gevangen genomen. en met zijn secretaris Fontaine den 13^{den} Mei in de Bastille gezet. Toen vooral kwam zijn vastheid en gelijkvormigheid helder aan den dag. Want gedurende de meer dan twee jaren dat hij gevangen werd gehouden, is er geen klacht van zijn lippen gekomen: hij nam zich vóór het Oude Testament nu te vertalen en toog rustig aan 't werk. Hij kende maar één leed, dat hij geen deel kon hebben aan de Sacramenten; maar overigens betuigde hij, dat deze jaren zijner opsluiting zijn zoetste jaren waren geweest. Het is aandoenlijk om te lezen hoe rustig zij met hun beiden daar in die sombere gevangenis leefden. Geheel den ochtend, van 4 tot 12 uren, spraken zij geen drie woorden, maarwerkten zij stil: na den middag onderhielden zij zich blij van geest

over al hun vrienden, en lazen zij een gedeelte van de H. Schrift, dat hen een half uur bezig hield; dan keerden zij weder tot hun stilzwijgen, totdat zij 's avonds aan tafel weder spraken. Dag aan dag brachten zij zoo door zonder verdriet, zonder verveling, zonder slecht humeur, in een volkomen vereeniging des geestes. Van tijd tot tijd hadden zij heerlijke vreugde. Op vernuftige wijze wisten de vrienden die te bereiden aan de stille gekerkerden. Drie der Heeren Solitaires, waaronder Saint-Gilles, gingen in den faubourg St. Antoine, dicht bij de Rastille, wonen; zij maakten dat de aandacht van den pastoor van die buurt op hen viel; en toen er een processie moest gehouden worden, droeg die geestelijke hun op om mede de stijlen van den troonhemel vast te houden, waaronder het Heilig Sacrament werd gedragen. De gevangenen van de Bastille mochten nu van een der terrassen hoog boven de muren de processie mede aanzien: en toen zij met de andere gevangenen van boven af - kijkende naar al de grillig gepunte daken der wereldstad en naar den woeligen volksstroom in de straat van den faubourg Saint-Antoine - in de verte den stoet der processie zagen naderen, herkenden de Saci en Fontaine eensklaps hun vrienden: de oogen van allen ontmoetten elkander in een ondenkbaar kleine spanne tijds: een hemelsche vrolijkheid tintelde door hun oogen, door hun bloed, een vreugde, die de twee gevangenen dadelijk moesten bedwingen om niet verraden te worden. Het is de soort van vreugde, die juist aan deze karakters, aan Port-Royal voegt; de innerlijke, de bedwongen vreugde! - Eindelijk wisten hun vrienden daarbuiten te maken, dat de Saci en Fontaine uit hun gevangenis zouden worden losgelaten. Het was November 1668 geworden en de kerkelijke vrede was in aantocht. Pomponne en zijn vrouw, met Antoine Arnauld, kwamen zelven hem het bevel van in-vrijheidstelling brengen. Zij traden des ochtends te tien uur in de kamer van de Saci: toen zij hem zoo geduldig zagen werken, wilden zij hem beproeven en spraken er over, dat het bevel der vrijlating nog niet gegeven was: hij scheen niet bewogen, maar sprak rustig met hen, alsof het een gewoon bezoek was; toen liet plotsing Pomponne hem het heuchelijk bevel des konings lezen; hij las het zonder van gelaat te veranderen. Weldra zat hij in de koets, en na God in de kerk Nôtre-Dame gedankt te hebben, ging hij zijn bezoek brengen aan den aartsbisschop Péréfixe, en eenige dagen later werd hij door Pomponne voor-

gesteld aan den koning. - Hij werd nu wederom directeur van het klooster Port-Royal, en bleef dat nog 15 jaren. Toen hij stierf, gebeurde het omgekeerde als bij den dood van la mère Agnès. Nu konden de Heeren hun tranen niet bedwingen bij het zingen van den doodsdienst, en de zusters zongen alleen de woorden ten einde, met een diepen bewonderenswaardigen ernst. - De Saci heeft slechts één fout gedaan - want wij willen zijn gebrekkige poësie hem niet als zonde toerekenen - te weten toen hij een aanval der Jesuïten beantwoordde door een smakeloos tegenschrift. De Jesuïten hadden in 1653 een almanak uitgegeven, dien zij den ‘aftocht en verwarring der Jansenisten’ noemden: het was een voorstelling van Hemel, aarde en hel, en Jansenius vluchtte in de onderwereld met vleugelen van den duivel in de armen van Calvijn. Op dien almanak schreef hij nu, en gaf hij uit kantteekeningen ‘Enluminures’: en die kantteekeningen waren even grof en zonder geest, als het werk der tegenpartij. Doch zoo komen wij reeds in den strijd tusschen Port-Royal en de Jesuïten, dien wij straks zullen schilderen. Thans is het ons slechts te doen om een beeld van het rustige en in zich-zelf bedrijvige Port-Royal te schetsen.

En daaraan heeft tot nu toe een schets der SCHOLEN in datzelfde Port-Royal ontbroken. Want Saint-Cyran had aan zijn volgelingen vooral opgedragen om voor de kinderen te zorgen: hij zelf had waar hij kon het voorbeeld gegeven, en Lancelot en de Saci wisten vooral aan de Heeren van Port-Royal deze taak in te scherpen. Zoo zien wij eerst te Parijs, daarna in en nabij het klooster der vallei, de zoogenaamde scholen van Port-Royal geopend, die wel is waar slechts vijftien jaren hebben bestaan (in 1660 zijn zij voor goed door de vervolging gesloten), maar die in dien korten tijd een methode van onderwijs hebben gevestigd, dat zichtbaar op den geest der fransche literatuur heeft gewerkt en dat nog altijd door hen wordt bestudeerd, die het onderwijs wat dieper opvatten als de marktschreeuwers onzer dagen vermogen te doen. Het onderwijs van Port-Royal in die kleine scholen (petites écoles werden zij genoemd) werd gegeven vooral door Lancelot, door Walon de Beaupuis en door Guyot en Coustel. De boeken, waaruit men leerde, waren het werk vooral van Lancelot, van de Saci en van Arnauld. Het onderwijs was één geheel: een volkomen, in alle opzichten in elkander sluitende en passende cirkel, die

te doorloopen was: het bedoelde de ontwikkeling van den godsdienstigen, zedelijken en verstandelijken jongen Christen. Het was dus geheel en al gegrondvest op de godsdienst: opvoeding en onderwijs was hetzelfde. Uitgaande van het beginsel van den zondenval, was het streven der meesters van Port-Royal om den mensch, die door den zondenval vernietigd was, weder op te bouwen. Zij deden dat onder biddend opzien tot God, want zij namen met al hun overtuiging het leerstuk der Voorbeschikking aan en begrepen dus dat al hun kweeken van ziel en geest bij die kinderen niet baatte, als God die zielen niet opwekte. Zonder bevreemding zagen zij van kinderen uit hetzelfde geslacht, de één zich op elke wijze ontwikkelen, de ander flauwer zich betoonen, een derde misschien van den rechten weg afgaan. Zij eerbiedigden Gods besluiten daarin: elk kind was een nog niet gevuld blad uit een boek dat Gods vinger zelf beschreef. Maar zij, de Heeren van Port-Royal, moesten slechts waken, dat die bladzijde rein bleef, om het Goddelijk schrift te kunnen ontvangen. Het kind had, ja, den doop ontvangen, doch de indrukken van buiten wischten zoo snel dat water van den doop af. De opvoeding en het onderwijs in Port-Royal moesten strekken om het kind nu een bewusten doop te geven, waardoor het voor zich zelven met inzicht zijn reinheid zou bewaren. Eenvoudigheid, kuischheid en reine onschuld moest dus de atmosfeer zijn, waarin de jonge ziel ademen moest. En die ziel werd nu met kennis toegerust. De meesters hadden de kinderen in verschillende kamers verdeeld; in Parijs waren vier kamers, in elk van welke zes kinderen met een meester waren: in de vallei waren de kinderen verdeeld in het klooster en in de twee buitenverblijven van Chenai en les Trous. In elk van die vertrekken of huizen werd nu onder groote stilte en met onbezweken geduld het onderwijs geleid. En voor het eerst werd door die meesters van Port Royal het stelsel der strenge staffen geweerd en alles verwacht en gehoopt van de chariteit, van de neerbuigende zachtheid. Goedheid en liefde moest alles uitwerken. Dán werd - en ziehier de tweede groote bijzonderheid dier dagen - niet toegelaten de emulatie, de onderlinge wedijver der kinderen jegens elkander: dat wekte, volgens de Heeren van Port-Royal, slechts op de ambitie, en eerzucht was niet een goed beginsel. De hoogmoed van den geest zou juist daardoor bevorderd worden, terwijl juist het gevoel van het voortreffelijke van

het eigen ‘ik’ moest worden gekruisigd. Ook de te alledaagsche gemeenzame vertrouwelijkheid der kinderen moest worden vermeden. Dat, wat het formele van het onderwijs betreft: - (de Heeren schijnen nog niet hun geest te hebben afgetobd over het stelsel der schoolbanken!) - wat nu den inhoud van het onderwijs aangaat, zoo kunnen wij daarop geen beter woord toepassen dan de uitdrukking: degelijk en beschaafd. De boeken, die door de Heeren geschreven en later uitgegeven werden, toen hun gebruik in de praktijk beproefd bleek, waren een algemeene grammaire, een leer der Logica, verschillende methodes (handboeken) om Latijn, Grieksch, Italiaansch, of Spaansch aan te leeren: verschillende vertalingen uit het latijn en bloemlezingen uit oude en nieuwe schrijvers, en enkele kleine werken. Al deze handboeken - beroemd in het franlsch onderwijs - munten uit door helderheid, regelmatigheid en door een lichte, bevallige voordracht. Lancelot overtrof zich zelven bij het ontwerpen dezer boeken. Wij stippen slechts enkele punten aan, die toen voor het eerst bij het onderwijs op den voorgrond werden gesteld. Men begon in de boeken met het fransch, niet met het latijn, zooals in de andere scholen. Men ontwierp een nieuwe methode om te leeren spellen, en wel deze, om eerst aan de kinderen de klinkers te leeren, voorts de diphtongen en dan eerst de medeklinkers, doch deze alleen in verbinding met de klinkers: een wijze van spelling, zooals wij het nog altijd uit het Spa-aboekje geleerd hebben, doch die toen volkomen nieuw was. Men gewende de kinderen (als zij grooter waren geworden) om hardop voor de vuist te vertalen, ten einde hen er aan te gewennen een gedachte dadelijk te vatten en terstond goed uit te drukken; men liet hen zaken, die zij gelezen hadden, onmiddellijk weder vertellen en uiteenzetten; men liet hen lang één zeer goeden schrijver lezen en bestudeeren, om hun eenheid van stijl te leeren en hen niet te verwarren door de verscheidenheid van uitdrukking: eindelijk, men leerde hun het Grieksch voor het eerst onmiddellijk en niet door den trechter van het latijn. Dat alles nu was geheel nieuw, al schijnt het voor ons zoo oud en gewoon, wij, die al deze innovatiën in de praktijk overgenomen hebben. Maar juist dat is het voortreffelijke en proefhoudende van het onderwijs in Port-Royal geweest. Daardoor is het een lichtende straal geweest, die velen hebben gevolgd. Wij geven nu gaarne toe, dat het grieksche onderwijs nog niet op de hoogte van onzen tijd stond - al wist Racine uit Lancelot's

onderwijs de geur der grieksche bloemenwereld op te vangen - maar, gezien in den lijst van den tijd. waarin het gegeven werd, was alles zeer zeker voortreffelijk. Te roemen was ook bij dat alles de zelfstandigheid van geest, die aan allen werd ingeboezemd. De jongens moesten zelven leeren denken, en Arnauld ontwierp dus voor hen zijn Grammaire générale en zijn Logique: beide boeken stonden min of meer op het standpunt van Descartes en onderstelden een wetenschap ‘supposée, inventée par la seule raison’; doch ook hier is zeker te prijzen, dat het doel der Logica gezocht werd in de vorming en ontwikkeling van den mensch, van den christen: aardig was dan ook hun zorg om het beginsel goed te stellen: de kunst van goed te redeneeren op een eens gesteld beginsel, de kunst der syllogismen, was niet het hoogste; ‘want het grootste getal dwalingen ontstaat veel meer daaruit, dat men op valsche grondslagen redeneert, dan dat men slecht redeneert volgens eens aangenomen beginselen.’

Let wel op, dat dit geheele onderwijs slechts een bijzaak was der Heeren van Port-Royal: de zusters togen terzelfder tijd aan het werk en konden (daar haar arbeid minder openbaar was) langer dat onderwijs in denzelfden geest geven: haar scholen werden eerst door de regeering in 1678 gesloten: daarentegen moesten de jongensscholen reeds in 1660 den arbeid staken. Van alle kanten kwam de vervolging opzetten en vooral van de zijde der Jesuïten. De zonderlingste argumenten werden tegen hen gebruikt. ‘Zij leerden onmiddellijk het Grieksch - zoo zeiden de Jesuïten - en niet door den trechter van het latijn, wel een nieuw bewijs, dat de Heeren van Port-Royal den band met Rome hoe langer hoe losser wenschten te maken.’ Kortom, men dreef alle leerlingen met hulp der regeering uit elkander. Ons gaat het nu nog aan het hart om te zien, hoe Frankrijk zijn beste kapitaal toen verspilde; met deernis zien wij die zoo goede scholieren, als een Tillemont en zooveel andere bekende namen (wij denken ook aan de Engelsche Monmouth en d'Aubigné Stuart), vertrekken; doch de Heeren van Port-Royal namen het oordeel berustend aan, waarbij hun de kinderen werden ontnomen; zij zouden nu meer dan vroeger het groote publiek zelf door hun boeken trachten te verbeteren.

Wij zullen dat later zien; voor het oogenblik hebben wij slechts willen wijzen op het bezige werk in het Gebouw van Port-Royal der vallei, onder de algemeene leiding van de Saci.

Terwijl wij dus den jongen zestienjarigen Racine, die zoo even

(1655) in het Port-Royal der vallei gekomen is, laten mijmeren en in den tuin van het klooster zijn eerste zacht-bevallige verzen op het gerimpeld vlak van den vijver, op de bijen en kapellen, die over de bloemen zweven, op den leeuwrik, die met rappe vlerk over het water strijkt - laten dichten: of ten spijt van Lancelot, den griekschen roman Theagenes en Charicléa op eenzame tochten door de weidevelden zien van buiten leeren, verwijlen wij nog een oogenblik om aan het klooster zelf van de heuvels, die 't omringen, een blik te gunnen.

Het ligt in de laagte en schijnt van de hoogte, waarop wij staan, gezien, een zeer onregelmatig vierkant. Het is niet zeer groot, maar biedt betrekkelijk zeer veel logies aan. De binnenplaats tusschen de vier zijden van 't vierkant is lang en smal. Aan den vóórkant zien wij rechts de niet onfraaie kerk en meer links de spreekzalen, de kamers der vrouwelijke gasten, enz.; aan den achterkant zijn de stallen, de werkplaatsen en de huizinge voor geestelijken en verdere mannelijke gasten; de linkerzijde, die de voor- en achterzijde verbindt en lijnrecht op de kerk staat, is het eigenlijk klooster en de huizinge der zusters; die vleugel komt uit op een grooten tuin, doorsneden met een kleine waterpartij en eindigende in een bosch. De rechterzijde schijnt een groote muur, met afdaken, enz. Om het gebouw en de omliggende tuinen is een flinke muur getrokken, hier en daar afgebroken door kleine torens. Tegen den muur aan en tegen enkele punten van het hoofdgebouw zijn kleinere woningen of kamers voor kluizenaars gebouwd. Op den heuvel, waar wij staan, is een pachthoeve, waar ook Heeren van Port-Royal wonen.

En zoo verlicht de avondzon met roodgouden stralen den gevel van het gebouw, en de hooge vensters der kerk weerkaatsen flikkerend al die tintelende kleuren. Doch nu wij een oogenblik stil hebben gestaan, schijnt het ons toe alsof dat licht verbleekt en of zware donkere wolken zich boven het gebouw samenpakken. Waarlijk, de luchtgevaarten worden zwart en een dof gedreun laat zich hooren: daar rolt reeds de donder en schiet de bliksem neder vlak boven de huizinge. De omringende natuur schijnt in opstand en woede tegen Port-Royal: zal het zijn kalmte en rust blijven behouden[1]?

1 De hoofdbronnen voor hetgeen in deze en de twee voorgaande §§ is beschreven, zijn vooral de volgende geschriften: *a.* Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal et à la vie de la reverende Mère Angélique Arnauld Reformatrice de ce monastère. 3 vol. Utrecht, 1742. *b.* Mémoires touchant la vie de Monsieur de S. Cyran, par Lancelot. 2 vol. Cologne, 1738. *c.* Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal, par Fontaine. 2 vol. Utrecht, 1736. *d.* Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal, par du Fossé. 1 vol. Utrecht, 1739. *e.* Recueil de plusieurs pièces pour servir à l'histoire de Port-Royal, ou supplément aux Mémoires de Messieurs Fontaine, Lancelot et du Fossé. 1 vol. Utrecht, 1740. *f.* Mémoires de Messire Robert Arnauld d'Andilly, écrits par lui-même. 2 parties. Hambourg, 1734. - Geleid door de hand van Sainte-Beuve, is men spoedig in deze bronnen tehuis. Het moeielijkste is ze in ons land te vinden. Groote verplichting heb ik dus aan den Eerw. Heer Ch.J. Mulder, Pastoor der oudbisschoppelijke Clerezie alhier, die mij toestond ze uit zijn rijke bibliotheek te gebruiken. Ik ben niet de eerste die opmerkt, welk een eigenaardige bekoring het heeft om door dien milden gastheer ontvangen te worden in de vertrekken en kamers, die het kerkje van den Driehoek van St. Marie (gebouwd volgens model der kapel van Versailles) omgeven. Hetzij men vertoeft in de voorzaal, waar portretten uit den tijd van Port Royal u aanstaren, hetzij men de galerij vol boeken doorloopt, die naar het archief leidt, waar zoovele papieren uit diezelfde periode worden bewaard, ge waant u een oogenblik verplaatst in een hoekje van het oude Port-Royal. Sainte-Beuve, die in 1848 hier te Utrecht in de gebouwtjes van den Driehoek van S. Marie heeft gewerkt, getuigt het voor ons: de ces journées employées à Utrecht j'ai emporté une sensation de sobre jouissance, toute une odeur de Port Royal que je n'aurais crue si vivante encore nulle part à cette date du siècle. Le dernier esprit de Port-Royal s'est refugié en ce pctit coin du monde.

V.

Want de storm was gekomen. Het Catholicisme, de traditie der oude leer van Rome, verzette zich tegen Port-Royal, tegen deze soort van hervorming in den zin van Augustinus.

De Jesuiten, de bewegelijke voorhoede van de op de grondslagen van het Concilie van Trente nieuw opgebouwde R. Catholieke Hierarchie, begonnen reeds hier en daar den aanval.

Saint-Cyran was slechts door het wereldlijk gezag als een voor den staat gevaarlijk man aangehouden en gevangen gezet: ditmaal zou men de eigenlijke leer en het stelsel van dien abt pogen te treffen. Het sprak van zelf, dat het in 1640 uitgekomen boek ‘Augustinus’, van den reeds gestorven Jansenius, het doelwit van alle slagen zou zijn. Toen het gelezen was begonnen te Parijs de schermutselingen. Preeken vervulden in die dagen voor een deel de taak onzer dagbladen en brochures. Welnu, enkele predikers, als Habert, begonnen op het

einde van 1642 en in het begin van 1643 reeds te betoogen, dat het boek ‘Augustinus’ vol verderfelijke begrippen was. Saint-Cyran - hij stierf in October 1643 - zat nog in de gevangenis en had den jongsten broeder van la mère Angélique, zijn leerling, den 30jarigen Antoine Arnauld, doctor der theogie, aangezet om een werk te schriven, waarin de tegenstanders van Jansenius zouden worden weerlegd, doch tevens zou worden uitéengezet, waartoe in de praktijk die leer van Jansenius voerde. Het boek van Arnauld verscheen in 1643, onder den titel van *Lafréquente Communion*, en ontvouwde op krachtig degelijke wijze de stelling, dat men tot het Sacrament van het Avondmaal niet mocht naderen, tenzij een zeer waarachtige boetedoening en berouw was voorafgegaan. De innerlijke bekeering moest de uitwendige voorafgaan: geen absolutie kon verkregen worden, wanneer niet eerst een wezenlijke verandering des harten had plaats gehad: en bij het ontwikkelen van dat leerstuk der vernieuwing van den mensch, werd nu alles aan Jansenius en zijn Augustinus vastgeknoopt. Hij noemde niet de Jesuïten - maar geheel het betoog van Arnauld was gericht tegen een moraal, die, den vrijen wil en de goede werken prijzende, den weg der godsvrucht zoo geleidelijk wil maken, als wandelde men op een fluweelen tapijt. Tegen dezen gemakkelijken godsdienst riep Arnauld op de strenge ernstige zijde van het probleem. - Dat boek nu van Arnauld werd spoedig door velen gelezen: en de Jesuïten begonnen dadelijk hun aanvallende bewegingen ook daartegen te richten: le père Nouet preêkte er tegen: le père Petau (de zoo geleerde Petavius) schreef er tegen, en andere geestelijken, vermaard omdat hun naam voorkomt in Boileau's Lutrin (wij denken aan Raconis), donderden er tegen. Een oogenblik wilde Mazarin den auteur zelfs nopen om te Rome zijn boek te gaan verdedigen, doch na eenige aarzeling begreep Arnauld dat liever niet te moeten doen. - Trouwens te Rome begon geheel deze quaestie, in verband niet het boek van Jansenius, de hoofden warm te maken. Reeds had Urbaan VIII, in Juni 1643, een bul uitgevaardigd, waarbij voorloopig de bron, waaruit Jansenius zijn zienswijze had geput - de leer van den vroegeren Leuvenschen hoogleeraar Baïus - was gevonnisd; maar de tegenpartij van Jansenius was hier niet mede voldaan: en toen Urbanus VIII, den 29sten Juli 1644, gestorven en opgevolgd was door den fijnen politieken paus Innocentius X, begrepen de Jesuïten

en al degenen die geloofden, dat de leer van Jansenius en van Saint-Cyran tegen de traditie der Catholieke kerk aandruischte, hun slag te moeten slaan. Men begon met ijver weder het boek ‘Augustinus’ te lezen, en in Juli 1649 deed de deken der theologische faculteit te Parijs. Cornet, de formeele officieele aanklacht tegen de leer van Jansenius en betoogde hij, dat er een vijftal (eerst werden er zes punten geteld) stellingen in dat werk gevonden werden, die als ketterijen door den paus en de kerk moesten veroordeeld worden.

Deze vijf punten waren werkelijk in zekeren zin voor de tijdgenooten de ziel van de leer van Jansenius en wij moeten ze dus hier kortelijk ter nederzetten. Zij betreffen natuurlijk geheel en al de leer van de Genade en van de Voorbeschikking, gaan geheel en al uit van de beschouwing van Jansenius omtrent den tweeledigen toestand der menschen na den zondenval en na de wedergeboorte, en drukken de zienswijze van Jansenius, van den scherpsten kant gezien, uit. De eerste stelling moest helder uitdrukken, dat niet alle menschen de Genade hebben, dat God ze geeft aan wie Hij wil en dat de menschen daaraan niets kunnen doen: ‘Enkele geboden Gods - zoo heette het - zijn onmogelijk uit te voeren door de rechtvaardigen, met het oog op hun tegenwoordige krachten, hoe zeer zij 't ook zouden willen, en hoe zij zich ook inspannen; de Genade waardoor het hun mogelijk zou zijn, hebben zij ook niet.’ De tweede stelling moest scherp de waarheid behelzen, dat, wanneer slechts ééns God in zijn Genade iemand riep, die roeping Gods onweerstaanbaar was en de vrije wil niets beteekende: zij luidde aldus: ‘In den toestand onzer gevallen natuur kan men nooit weerstand bieden aan de inwendige werking der Genade.’ De derde stelling was ingewikkelder en moeielijker te begrijpen: zij beduidde uit één te zetten, wat eigenlijk de vrije wil beteekende: en dat die vrijheid niet zoozeer bestond in een vaste richting, keus of wil om dit of dat te doen, maar in een afwezigheid van uitwendigen dwang, op ieder oogenblik De wil werd zoo, volgens een later uitlegger, vergeleken bij een billardbal, die onverschillig ter rechter- of ter linkerzijde konbewogen worden, maar die, zelfs wanneer zij in de rechtsche richting gestooten wordt, nog verondersteld wordt vrij of onverschillig in haar beweging te zijn, omdat zij ook naar de linkerzijde had kunnen bewogen worden. ‘Om al of geen verdienste te hebben in den gevallen toestand des menschen - zoo luidde

deze derde stelling - is het niet noodig, dat de mensch de vrijheid heeft, die tegenovergesteld is aan de noodzakelijkheid om dit of dat te willen: maar het is voldoende dat hij de vrijheid heeft die tegenovergesteld is aan uitwendigen dwang.' De vierde stelling moest nog nader preciseeren, dat de vrije wil des menschen niet de keus had om de Genade al of niet aan te nemen; zij luidde aldus: 'wel nemen de Semi-Pelagianen de noodzakelijkheid aan van de inwendige genade, die de goede werken vooruitgaat, zelfs bij den aanvang van het geloof: maar zij begaan een ketterij, door te willen dat die Genade van zulk een aard is, dat de wil des menschen ze kan tegenstaan of gehoorzamen.' Eindelijk moest de vijfde stelling scherp verduidelijken, dat Jansenius de leer: 'velen zijn geroepen, maar weinigen zijn uitverkoren,' in al haar uiterste gevolgtrekking aannam; zij luidde aldus: 'het is een semi-pelagiaansche dwaling, te zeggen, dat Christus gestorven en zijn bloed vergoten heeft voor *alle* menschen.'

Ziedaar dan de bekende vijf stellingen van Jansenius, die door den Parijschen professor Cornet in 1649 werden aangeklaagd en nu te Rome onder de leiding van paus Innocentius X werden onderzocht. Wij hemoeien ons natuurlijk niet met de twistvraag, of deze stellingen werkelijk aldus woordelijk in het hoek 'Augustinus' voorkomen: het is vrij zeker, dat de letterlijke bewoording dezer vijf stellingen aldus in het boek niet gelezen wordt, en in dien zin zijn wij het eens met dien geestigsten aller hovelingen, den Chevalier de Grammont. Lodewijk XIV herinnerde zich, dat deze lichtzinnige edelman een oogenblik abbé was geweest en droeg hem eens op na te zien, waar die vijf, stellingen in het latijnsche boek stonden: toen de chevalier zijn onderzoek had geëindigd, deelde hij den koning mede: dat al die stellingen in Jansenius vervat waren, maar dat zij er zich incognito bevonden. Intusschen, hoe dat zij, de geest der leer van Jansenius was in de vijf punten zoo slecht niet gevat, en men had hier in een korten vorm de uiterste uitingen van de leer van Jansenius en Saint-Cyran: van hen, die den menschelijken hoogmoed geheel en al wilden verpletteren, en overal, in de lichtste uiting van tevredenheid over zoogenaamde goede werken, een naklank zagen van de influistering der slang in het Paradijs aan Eva: gebruik uw vrijen wil, wees Gode gelijk.

Het proces over die stellingen werd nu te Rome gevoerd. De

Paus had, Juli 1652, daarvoor een eigen congregatie benoemd. De Jesuïten namen te Rome dadelijk krachtig partij tegen de vijf stellingen: uit Frankrijk ijverde de latere biechtvader van Lodewijk XIV, de Jesuït père Annat, vooral tegen de Jansenisten: anderen, als le père Saint-Amour, verdedigden alles: de fijne paus sprak zich niet uit; op het laatst nog dachten de volgelingen van Jansenius zeker van hun zaak te zijn, toen den 27sten Mei 1653 de bul verscheen, waarbij de vijf punten als kettersch werden veroordeeld.

Die veroordeeling gaf dus gewonnen spel aan de Jesuïten, die hier het eerst als voorloopers ketterij hadden meenen te bespeuren en stortte de groep van Port-Royal in diepe verslagenheid. Hun standpunt, hun stelsel begon te wankelen. En de Jesuïten, die geen reden hadden gehad ooit zeer ingenomen te zijn met de familie Arnauld, wier vader, de advocaat Antoine, hen in 1594 bij zijn vermaard pleidooi had aangegrepen, die bovendien steeds (Garasse had het ondervonden) met Saint-Cyran hadden moeten worstelen, zouden van hun zege gebruik gaan maken.

Reeds verscheen een almanak van hun hand, waarin Saint-Cyran en de zijnen werden gehoond: een almanak, die den stemmigen de Saci van zijn stuk bracht: reeds sprak men van een formulier, dat men alle geestelijken en dus alle bewoonsters en bewoners van Port-Royal zou laten teekenen, waarbij zij instemmig moesten betuigen met de veroordeelende bul des pausen; doch eerst moest een aanleiding gezocht worden om Arnauld, hun geleerde, den schrijver van ‘la fréquente Communion’ te treffen, en die aanleiding was spoedig gevonden. Het was in het begin van 1655; de hertog de Liancourt, een trouwe vriend en volgeling van Port-Royal, trad in een der kerken te Parijs in een biechtstoel. De pastoor Picoté weigerde hem de absolutie, wijl hij een der Heeren van Port-Royal soms huisvestte, en wijl zijn kleindochter in Port-Royal was. Die weigering werd met zeker gedruisch gegeven. Port-Royal moest antwoorden. Het was Arnauld, die het woord zou opnemen. Hij liet twee brieven na elkander drukken, waarin hij de leer van Saint-Cyran en van Port-Royal uiteenzette. Vooral de tweede brief was uitvoerig en haast een boekdeel. Zijn vijanden merkten daarin op, dat hij in twijfel trok of de bewuste vijf stellingen wel werkelijk in het boek van Jansenius werden gevonden, en ontstelden toen zij met eigen oogen zagen dat hij de

eerste stelling aannam, en door het voorbeeld van Petrus aanwees, dat er een rechtvaardige was geweest, aan wien (bij de verloochening) die Genade ontbroken had om goed te handelen.

Die brief nu van Arnauld werd onmiddellijk voor de theologische faculteit te Parijs gebracht en daar aangeklaagd. De schrapping van Arnauld's naam uit de rol der doctoren in de theologie werd nu gevraagd. Weldra kwam de geestelijkheid bijeen om over deze vraag een vonnis te vellen.

Het waren ontzettende vergaderingen: de pleidooien werden met zooveel vuur en hartstocht gevoerd, als in een der fransche parlementaire vergaderingen onzer dagen. Elk der twee partijen beschuldigde de andere van kuiperij of oneerlijkheid. Alle bekende namen van Frankrijk mengden zich in den twist: de bisschoppen en verdere geestelijken waren toegesneld en hadden partij genomen: de kanselier van Frankrijk ging zelf in al zijn ceremonieele waardigheid in de banken der vergadering zitten: Arnauld weerde zich op alle wijzen, doch het einde was dat de tegenpartij op beide de twee beschuldigde punten de zege behaalde. Met 112 tegen 71 stemmen werd 14 Januari 1656 uitgemaakt, dat Arnauld geheel verkeerd had gedaan door het feit in twijfel te trekken of de vijf stellingen wel in Jansenius stonden, en den 23sten Januari volgde de veroordeeling op het tweede punt, het leerstuk omtrent den apostel Petrus.

De Jesuïten wonnen het dus glansrijk: hun zegepraal was groot. Arnauld was reeds in zijn eer als theoloog vernederd: Port-Royal zou ook weldra het hoofd in den schoot moeten leggen: een vervolging was op handen: de traditie der kerk zou zich thans doen eerbiedigen tegenover willekeurige opvatting van gevaarlijke individuën; doch op hetzelfde oogenblik, dat dus de Jesuïten zich geheel en al meester waanden van het veld, terwijl zij, met een wolk van theologische geleerdheid en kerkleer omgeven, het net van hun onderscheidingen over het hoofd der volgelingen van Saint-Cyran wilden werpen, stond uit Port-Royal een persoon op, drie en dertig jaar oud, die hen eensklaps op gansch nieuwe manier aanviel: tegenover hun theologisch marktgeschreeuw stelde hij den fijnen degen van zijn dialectiek: hij sneed de wolk uit elkander: een half gesmoorde lach plooide reeds zijn lippen, en voor alle eeuwigheid maakte hij ze tot zijn speelbal. Die strijder was PASCAL.

Wij naderen het meest dramatisch oogenblik der geschiedenis van Port-Royal. Het oogenblik is zoo vol spanning en de personen die optreden zijn van zoo verheven aard, dat de gewone evenredigheden van het menschelijk leven bijna verbroken schijnen, en men onwillekeurig zeer stil wordt bij het volgen van dezen aangrijpenden zielestrijd. Dat gevecht begint met eenig rumoer en als omringd door het suizend gepraat eener nieuwsgierige menigte: maar hoe harder de slagen vallen, hoe meer het geruisch verstomt: en in de diepe stilte, die nu volgt, hooren de omstanders alleen het gekletter van het staal in de verte en het kloppen van het eigen hart. Het is zelfs alsof de droevig verheven strijder - nu zelfs de schijn van lach van zijn lippen is geweken - verder en verder van zijn terrein van Port-Royal zich verwijdert, en zijn tegenstander op andere strijdperken, verre weg wil lokken: doch in het heetst van het gevecht en op het allerlaatste oogenblik trekt toch Pascal - na dien uitval in het wijd verwijderd terrein - weder met eenige goed berekende en stoute wendingen zich terug in het klooster, waar hij voortaan blijft bij al de overigen, maar vooral bij zijn zuster.

Pascal en zijn zuster! De christelijke wereld levert zeer weinig trekken of gebeurtenissen op die in aandoenlijkheid kunnen wedijveren met die geheel éénige verhouding, waarin deze twee personen tot elkander stonden. Nog zijn de fijnste geesten het oneens, wie van beide de grootste diepte en omvang van geest bezat; wie het hooghartigst, het heldhaftigst en innigst van gemoed was: wij laten ze twisten: wij waardeeren beide. - De vader, Etienne Pascal, van een geslacht uit Auvergne, even als de Arnaulds, behoorde, even als die Arnaulds, tot den hoogeren burgerstand: hij huwde in 1618 en was toen ter tijd president te Clermont; drie kinderen werden hem geboren, Gilberte in 1620, die in 1641 met den heer Périer te Clermont trouwde; voorts de twee die bij elkander behooren, Blaise de zoon, die in 1623, en Jacqueline zijn zuster, die in 1625 het levenslicht zag, De moeder der kinderen stierf omstreeks 1627 en de vader ging nu in 1631 naar Parijs om meer aan zijn studiën en liefhebberijen zich te kunnen wijden. Want de ambtshezigheden hadden hem tot nu verhinderd veel te werken in zijn lievelingswetenschap, de mathesis en de physica, en hij hoopte den verzuimden tijd weer in te ha-

len. Hij zou daarbij zich de moeite geven zijn jongen zoon Blaise zelf op te voeden: hij wilde hierin een stelsel van onderwijs volgen, waarbij de zoon niets behoefde te leeren, voordat hij in staat was het ‘waarom’ van dat wat hij leerde te begrijpen. En daar bij den vader de mathesis zóó hoog stond, dat hij vast overtuigd was, dat die mathesis de geheele ziel van den knaap zou vervullen, wanneer hij slechts ééns een voorsmaak van die heerlijkheid had gekregen, verbood de vader hem het leeren van deze wetenschap, totdat hij eerst al het andere wist. De studie van de mathesis zou zijn belooning zijn, de bekrooning van zijn werk. De knaap was twaalf jaar en hij wist niet anders van de meetkunde dan de definitie, die zijn vader hem eens na herhaalde vragen gegeven had, dat de geometrie de wetenschap is om juiste figuren te maken en te begrijpen en dan de evenredigheden tusschen die figuren te bepalen: voorts verbood de vader hem er verder over na te denken. Maar Blaise deed juist het omgekeerde en hij droomde nergens anders over dan over de mathesis. In de zaal, waar hij mocht spelen, ging hij met houtskool figuren teekenen en poogde ronde cirkels en gelijkzijdige driehoeken te maken: maar, daar hij de termen niet wist, gaf hij aan zijn teekeningen zonderlinge namen: rondten, staven, enz.; toen ging hij de maat en de evenredigheid van deze rondten onder elkander, en van deze staven der driehoeken berekenen; hij maakte axioma's en stellingen, en hij zat altijd slechts neder op den vloer van zijn speelkamer, omringd door grillig geschetste figuren. Daar treedt op een dag de vader die kamer binnen. Blaise zat zoo ingespannen, dat hij niets van het binnentreden bemerkt, en de vader, zelfeen zoo groot mathematicus, volgt den jongen over zijn schouders en ziet dat hij bezig is aan een der stellingen van Euclides. Hij vroeg wat hij deed, en Blaise legde hem uit met zijn ‘rondten en staven’, wat hij had gedaan; de vader zag dat Blaise bezig was uit zich zelven de mathesis weder uit te vinden en te reconstrueeren. Hij was zoo ontsteld, dat hij naar een vriend ging en daar stil afgetrokken in de kamer bleef zitten en de tranen over zijn wangen liet rollen; toen de vriend hem vroeg wat hem deerde, barstte hij eindelijk los, vertelde hem alles en bekende hij hoe groot de geest van zijn zoon Blaise was. - Werkelijk, zoo als de vader had gemeend, vervulde van nu af aan de mathesis geheel en al den bijna Platonischen geest van Blaise, en schreef hij op zijn zestiende jaar zijn eerste werkje

daarover. Een ontzettende denkkracht was daarbij zijn deel, en hetgeen hij schreef, kreeg door de eigenaardigheid van zijn uitdrukking als het ware een vaste muntslag. Want ziehier al dadelijk het geheel bijzondere van Blaise Pascal. Zijn geest en dus ook zijn stijl is volkomen mathematisch; in al wat hij schrijft ziet men de strenge, scherpe lijnen; nooit worden uitweidingen of sierlijke rondingen of schilderingen of breede behandeling van groote tafereelen, zelden beelden toegelaten; in dit opzicht staat hij lijnrecht tegenover Bossuet of Fénélon, of later tegenover J.J. Rousseau, die als een stroom hun volzinnen laten voortbewegen en in dien stroom oevers en steden, bosschen en bergen doen weerspiegelen; neen, Pascal schrijft zooals een ster zijn stralen lijnrecht op aarde doet vallen: maar tegelijkertijd wordt binnen die vaste en eng begrensde lijnen de hoogste kleur en glans zichtbaar, de sterkste gloed van 't koloriet aangebracht. Licht en warmte tevens wordt door hem gegeven: en vandaar dat zijn proza-stijl wellicht het allerschoonste is, dat de aan goede proza-stijl overrijke fransche letterkunde weet aan te wijzen.

Zoo werkte hij voort, ten koste veelal van zijn gezondheid, toen er in 1638 een verandering met het huisgezin der Pascals plaats had. De vader had zijn vermogen vooral belegd in renten der Parijsche stad, en toen Richelieu die renten ging verminderen, had hij het gewaagd zich daartegen te verzetten. Doch sinds dien tijd moest hij zich verschuilen. Het waren echter de dagen toen Richelieu zich bezig hield met het doen opvoeren van comedies, en bijzonder ingenomen was wanneer kinderen zulk een comedie goed wisten te spelen: hij vroeg dan op zijn paleis die kinderen en gaf daarvoor een luisterrijk feest. Een dier kinderen, op wie nu als van zelve de aandacht viel, was Jacqueline Pascal. Van haar zevende jaar af maakte zij vloeiende verzen, vol van 't valsch vernuft van dien tijd: zij was schoon en lief en aanvallig en aan het hof was zij reeds voorgesteld aan de koningin. Zij was nu twaalf jaar geworden, en alhoewel haar schoonheid iets verloren had door de kinderziekte, werd zij toch van wege Richelieu door de hertogin d'Aiguillon weder gevraagd op zulk een comedie-partij. De oudere zuster Gilberte had eerst willen weigeren, omdat de vader zoo vervolgd werd, maar gaf op raad van anderen toe: en op het feest, nadat Jacqueline haar rol had vervuld, gebeurde het dat de kardinaal haar op zijn knieën nam en

vriendelijk met haar sprak; toen richtte zij tot Richelieu een tiental versregels[1], waarin zij de genade voor haar vader vroeg. Die verzen hadden een aardige wending, Richelieu was dien avond vroolijk, gaf toe en liet zich eenige dagen later den vader en zijn drie kinderen voorstellen. Weldra kreeg de vader een tijdelijk hooge betrekking in Normandië om daar, na een opstand der hoeren, het innen van de grondbelasting weder te regelen.

Dáar in Rouen (Normandië's hoofdstad) bleef Blaise Pascal mathesis werken en vond hij voor de ingewikkelde rekeningen van zijn vader een soort van reken-machine uit: de twee jaar jongere Jacqueline maakte verzen en kwam zóo in aanraking met den daar te Rouen levenden grooten en ernstigen Corneille. Het huisgezin werd kleiner toen Gilberte huwde met Périer, en na eenigen tijd, in 1646, dreigde een zware slag het kleine huishouden te treffen, daar de vader hard ziek werd. Hij kwam echter weder bij, doch had in die ziekte gelegenheid gehad met twee edellieden kennis te maken, die hem van Saint-Cyran en diens ideeën in het godsdienstige wisten te verhalen. De boeken van de richting van Saint-Cyran, vooral het boek ‘la fréquente Communion’, werden nu door de Pascals gelezen, en het gevolg was, dat allen als het ware een inwendigen omkeer in hun gemoed gevoelden: en, hoewel zich vroeger niets te verwijten hebbende, zich nu eerst christenen dachten. Vooral de drieëntwintige-jarige Blaise werd geheel en al door deze opvatting van den godsdienst aangegrepen; hij had tot nu toe slechts mathesis bestudeerd, en niet veel over den godsdienst nagedacht: een aangeboren twijfel had hem op dat gebied te-

1 Zie hier de verzen:

Ne vous étonnez pas, incomparable Armand,
Si j'ai mal contenté vos yeux et vos oreilles;
Mon esprit, agité de frayeurs sans pareilles,
Tnterdit à mon corps et voix et mouvement.
Mais pour me rendre ici capable de vous plaire,
Rappelez de l'exil mon misérable père:
C'est le bien que j'attends d'une insigne bonté.
Sauvez cet innocent d'un péril manifeste;
Ainsi vous me rendrez l'entière liberté
De l'esprit et du corps, de la voix et du geste.

Men vindt ze o.a. bij Victor Cousin, Jacqueline Pascal, 1845, pag. 76, en in het werk: Lettres, opuscules et Mémoires des Soeurs de Pascal, par P. Faugère, 1845, p. 308.

gengehouden: hij zou nu de diepte van den zedelijken mensch pogen te peilen. Kleine geschriften, als een gebed tijdens de ziekte en eenige bladzijden over de bekeering van den zondaar, zijn uit dien tijd. Van uit het scepticisme van vroeger verhief hij zich tot een mystieke verheffing der ziel. Hij kreeg een geloofsijver, die hem leidde tot het aanklagen der meeningen van anderen. Toch bleef hij de mathesis nog met alle macht bestudeeren en vernietigde hij meer en meer zijn gezondheid door het altijddurend waken en werken. De koortsen hielden niet op en een consultatie over de gezondheid was dringend noodzakelijk. Blaise ging dus met Jacqueline in den herfst van 1647 naar Parijs, om den raad der doctoren daar te hooren en een zekere kuur te ondergaan.

Hij was juist gewikkeld in allerlei mathematisch twistgeschrijf met eenige paters der Jesuïten (sur le traité du vide), en toch vervulde de mathesis niet meer geheel het gemoed en zochten zij te Parijs vooral den prediker te hooren, op wiens schouders Saint-Cyrans mantel bij zijn sterven was gevallen. Wij noemen Singlin. Broeder en zuster beide hoorden hem preêken. En Jacqueline, vuriger dan haar broeder, besloot onder de preek de wereld vaarwel te zeggen en in het klooster Port-Royal zich te begeven. Doch de vader, wiens werkkring te Rouen intusschen afgeloopen was, en die met den titel van Staatsraad te Parijs was teruggekomen - zoodat alle drie leden van het huisgezin weder daar te samen waren - zag er nu tegen op, zijn dochter dadelijk te moeten missen, en maakte bedenkingen. Jacqueline boog voor den wil van haar vader, maar slechts uiterlijk, want inwendig gevoelde zij zich reeds lid van Port-Royal en was zij reeds met la mère Angélique, die toen nog te Parijs was, in betrekking getreden. Toen zij voor eenigen tijd naar Auvergne vertrok, bleef zij in briefwisseling met la mère Angèlique en Agnès, en uit die brieven zien wij tevens, dat Port-Royal haar verbood verder verzen te maken: ‘het is een talent - zoo schrijft la mère Agnès - waarvan God u geen rekenschap zal vragen, omdat het deel van onze sekse bestaat in nederigheid en stilzwijgen; gij moet dat talent begraven.’ Zoo deed Jacqueline dan ook, en, hoewel buiten 't klooster, liet zij zich leiden door de regels van Port-Royal. Toen stierf in September 1651 de vader van Jacqueline; vrij geworden, wilde zij nu dadelijk haar besluit volvoeren en als geestelijke zuster in

Port-Royal treden. Doch ziedaar - ditmaal was Blaise er tegen; de broeder was afgevallen van den toestand van godsdienstige opwekking, waarin hij in 1646 was gebracht. Ter wille van zijn gezondheid, had hij zijn studiën wat gestaakt en was hij in de wereld gegaan; nu zag hij liet voordeel niet in van in kloosters zich te begraven. Jacqueline gaf haar plan niet op, en in Januari 1652 - na haar zuster Gilberte Périer geraadpleegd te hebben - trad zij op een ochtend uit het huis, waar zij met haar broeder woonde: zonder iets te zeggen, ging zij, toen zesentwintig jaar oud, naar het klooster Port-Royal, en liet de poort van het gebouw voor altijd achter zich dicht vallen.

Zij heette voortaan soeur (Jacqueline) de Sainte-Euphémie. Haar eerste weken en maanden in het klooster werden echtcr verdonkerd door de verhouding, waarin zij tot haar broeder Blaise stond. Deze had den lust van het leven nu een oogenblik gevoeld en wilde uit halsstarrigheid zijn zuster niet toegeven. Hij maakte zelfs zwarigheid haar de volle beschikking over het kleine erfdeel uit des vaders nalatenschap te geven, omdat hij de overtuiging had dat zij het dadelijk aan het klooster zou schenken. Toch stond Jacqueline er op om dat te verkrijgen, daar ook zij een zekere fierheid had en niet door het klooster uit chariteit wilde opgenomen zijn. Het is zoo aandoenlijk de woorden te lezen, waarmede la mère Angélique haar overtuigt die trotschheid te laten varen. De strenge Romeinsche gestalte houdt het hoofd van de weenende Jacqueline zoo zacht tegen haar borst en spreekt haar zoo vertrouwelijk vast toe, om toch niet de manieren der wereld op het kloosterleven over te brengen. Eindelijk berustte in 1653 Blaise in alles; hij kwam in de spreekzaal zijn zuster spreken; hij had zelfs berouw over zijn gedrag en Jacqueline kon dus ongedeerd al haar denkbeelden volgen.

Voorts leefde Blaise in de wereld, zoo als men 't noemt. Hij verloor zijn vurig geloof. Het mysticisme heeft de eenzaamheid noodig, en te midden der menschen kwam de twijfel weder boven; hij las in zijn verloren uren Montaigne, die wel anders schertsend en sceptisch het leven opvatte: hij twijfelde zelf mede: ging in de hooge kringen van Parijs uit om wat te genieten: zat mede aan op de festijnen der groote wereld, en was getuige van het rumoer hunner genoegens: zag ook bij 't kaarslicht het goud flikkeren op de groene tafel: hoorde

't cynisme der atheïsten als Desbarreaux: kon de kansen der wisselende fortuin der grooten bespieden in die dagen der Fronde: en, hoewel hij zijn studiën der mathesis niet geheel liet varen, maakte hij ze liefst dienstbaar voor de zonderlinge vrienden van 't oogenblik. De fijn beschaafde Chevalier de Méré vroeg hem aan de speeltafel, of hij niet kon berekenen hoe men het best kon winnen, en Pascal begon zijn beroemde theorie daarover uit te werken. De vriend echter, met wien hij vooral omging, was de tweëentwintigjarige hertog en pair de Roannez: deze, hoewel niet buitengewoon rijk, leefde echter op grooten voet en nam Blaise Pascal overal mede. Is het waar, zoo als Faugère beweert[1], dat Blaise een liefde, - die niet beantwoord kon worden daar zoo hooge rang en dus zoo droeve wijsheid hen scheidde - opvatte voor diens zuster, de jonge zestienjarige Charlotte de Roannez? Wij zouden[1] niet durven beslissen; zeker is het, dat uit die tijden een weemoedig teedere en fijn ontledende studie van Pascal dagteekent over de liefde: Discours sur les passions de l'amour, - een studie, die, door Victor Cousin teruggevonden en in September 1843 in de Revue des Deux Mondes geplaatst, eensklaps een ieder verrukte. Evenzeer zijn uit dien tijd afkomstig enkele geschreven gesprekken, door hem gehouden met den jongen hertog de Roannez, over den toestand der grooten naar de wereld. Want al leefde Pascal thans met die edellieden, hij bleef even ernstig; slechts vatte hij het Christendom minder diep op; maar wij kunnen ons voorstellen, dat zijn droefgeestige aard toch zonderling afstak bij dien zijner vrienden: de vleugelen bleven hem bij, al liep hij een oogenblik in het slijk onzer wegen. Toch deed hij zijn best thans met zijn vrienden mede te doen, en reed hij in de koetsen van den adel, met vier of zes paarden bespannen, door de straten van Parijs. Hij wond zich op in een soort van somberen roes, waarin hij alles poogde te vergeten, om op die wijze, buiten de kalmte van 't kruis, tot rust te komen.

Dáár zoo voortlevende, rolde eens zijn koets den 23sten November 1654 over de brug der Seine, die van Parijs naar Neuilly leidt. Het vurig span ging juist aan 't hollen: op een plek der brug was geen leuning en het voorspan stortte in zijn

1 Zie Pensées, etc., de Blaise Pascal par Prosper Faugère. Edit. 1844, deel I, p. 65 en volgende der Introductie.

1 Zie Pensées, etc., de Blaise Pascal par Prosper Faugère. Edit. 1844, deel I, p. 65 en volgende der Introductie.

razende vaart daar van de brug in den stroom: alles scheen verloren, maar de achterste paarden, verward in de teugels, vielen en bleven op de brug liggen. Pascal was gered. - Dat oogenblik van nameloozen angst en van redding besliste over de levensbeschouwing van Pascal: ten tweeden male onderging hij een gevoel van inwendigen omkeer, maar nu voorgoed, voor altijd. Toen hij gestorven was, vond men in de voering van zijn gewaad vastgenaaid een strookje perkament, waarop enkele regelen door hem waren geschreven; gedachten, schijnbaar zonder verband, maar allen leidend tot één groot feit; bovenaan stond vermeld de dagteekening, 23 November 1654, dan het uur - eindelijk enkele kreten van 't hart en van het geweten: ‘God van Abraham, God van Isaäk, God van Jacob. - Niet der wijsgeeren en der wijzen. - Zekerheid - zekerheid... Vreugde, vreugde... Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen en Jezus Christus dien Gij gezonden hebt. Jezus Christus: Ik had mij van Hem verwijderd, Hem vervloekt, verloochend, gekruisigd! Dat ik nooit wéer van Hem gescheiden worde!....’ In één woord, de verloren zoon was teruggekeerd, en met knellende handen drukte hij zich vaster en vaster aan het Kruis, om het nimmer weder te verliezen. Sinds ging hij zijn zuster weder spreken, en den 8sten December 1654, toen hij wederom in de kerk onder 't gehoor van Singlin zat, besloot ook hij zich geheel en al over te geven aan God en naar Port-Royal te gaan. Eerst maakte hij een bezoek aan het Port-Royal der vallei, sprak en redeneerde daar veel met de Heeren Solitairen: - een uitnemend gesprek tusschen de Saci en Pascal, over Montaigne en Epictetus, is uit die dagen ons bewaard in Fontaine's Mémoires (zie deel II, p. 56-73): het gesprek is karakteristiek voor beide de sprekers: de Saci is allerfijnst daarin geteekend in zijn ingetogen bescheidenheid, doch vooral geeft het den Pascal uit die dagen juist weder, waar hij de twee hoofddwalingen der menschen in het stoïcijnsche deïsme (Epictetus) en in het sceptisch egoïsme (Montaigne), de twee natuurlijke vijanden van het Kruis, bestrijdt; - weldra zien wij Blaise Pascal nu voor goed in een kamer van het Port-Royal te Parijs gevestigd. Hij was nu 32 jaar oud: zijn ziekelijken toestand bleef hij behouden, al was de smart nu dragelijk: hij zelf was thans tevreden met zijn leven: hij had den sleutel van zijn bestaan gevonden. Een soort van blijmoedige vroolijkheid maakte zich zelfs, terwijl hij zich

zelven bediende en genoeg was, van hem meester. Zijn vrienden van weleer, de hertog de Roannez, en vooral zijn beroemde rechtsgeleerde vriend Domat (aan wien wij het schoone portret, dat wij van Pascal bezitten, danken), werden zoo getroffen door dat leven, dat zij zich mede met hem bekeerden. Zoo werkte en leefde hij in stilte voort, toen bij het uiteinde van het jaar 1655 en in het begin van 1656 het proces tegen Arnauld en tegen Port-Royal in het algemeen, door de geestelijkheid, onder den invloed der Jesuïten, werd begonnen.

Het was Januari 1656 geworden. Het proces tegen Arnauld maakte een ontzettend rumoer in Parijs. Ziende die beweging der geestelijkheid, die macht van geleerdheid, de lengte der discussies en den hartstocht die allen bezielde, dacht natuurlijk de wereld te Parijs - die juist niet om de netelige questies der theologie zich het meest bekommerde - dat Arnauld, en geheel Port-Royal met hem, zich aan de verschrikkelijkste ketterij had schuldig gemaakt. Het was een voor het groote publiek onverstaanbare taal, die daar gesproken werd. De twee brieven van Arnauld maakten de zaak niet veel helderder; er scheen hoegenaamd geen licht in deze dikke duisternis. Toen begrepen enkelen het uitnemende voordeel, dat er voor Port-Royal in gelegen zou zijn, wanneer een bekwaam schrijver, in hun geest, eens de quaestie zoo helder mogelijk voor het publiek bracht. Het scheen duidelijk, dat Arnauld ook weldra op het tweede punt zou worden veroordeeld; welnu, men zou (door een licht en helder verhaal) dan als het ware van de rechtbank der theologie appelleeren op den rechterstoel van het publiek. Als het publiek maar goed inzag, dat de gansche quaestie een chicane, een spitsvondigheid was, dan kon het wel eens gebeuren, dat de zwarte wolk, die Port-Royal moest bedelven, een ontzettende zeepbel geleek, die na zekere spanne tijds uitéén zou spatten. Zoo gezegd, zoo gedaan. Perrault schijnt er het eerst tegen Vitart van gesproken te hebben. Vitart bezocht de Heeren van Port Royal in de vallei; Pascal was er juist tegenwoordig. Arnauld wilde zelf het beproeven, maar het gelukte hem niet; hij wendde zich tot Pascal; deze zou het doen. Dadelijk zette Pascal zich aan het werk, en het was schielijk met de grootste gemakkelijkheid geschreven: hij las den Heeren zijn stuk voor: een algemeenen bijval verwierf hij,

en den 23sten Januari 1656 verscheen 't opstel in druk. Het besloeg acht bladzijden in kwarto, en heette: een brief aan iemand uit de provincie, geschreven door een zijner vrienden (lettre écrite à un provincial par un de ses amis). Het was met één woord de eerste der zoogenaamde Provinciales: de eerste eener serie van brochures, die, in hetzelfde formaat, gedurende het gansche jaar 1656, en de eerste drie maanden van 1657, zouden verschijnen, met tusschenpoozen van veertien dagen of van een maand, achttien in getal.

Nog altijd, als wij die eerste Provinciale opslaan, is alles even frisch en helder, alsof het gisteren was gesteld. Wij lezen nauwelijks die eerste woorden: ‘Wat heeft men ons om den tuin geleid!’ of wij kunnen niet ophouden, en in wat stemming we ook zijn, hoe afgetrokken, hoe somber ook, als van zelf komt dan weder een lach over ons gelaat, en we gaan mede naar M. Le Moine en naar de Jacobijnen, om er toch achter te komen, waarover men twist, en om te vatten wat toch wel de *naaste* gevolgen der Genade zijn! In waarheid zijn de drie eerste Provinciales Comédies van het fijnste gehalte. Al de voorgestelde personen, die raad vragen en raad geven, leven: de dialoog is daarbij zoo fijn, zoo licht, de opmerkingen zijn zoo snijdend, en het geheel is zoo kristalhelder, dat het is alsof men zelf helderder en fijner van geest wordt, zoodra men die eerste Provinciales leest. Als men al schrijvende zwoegt en tobt en ploegt met zijn stijl, als de keurige vorm nergens te vinden is - lees dan de eerste Provinciales, vertaal er des noods een paar bladzijden van, en tien tegen een, dat ge uw lichtheid van stijl terugvindt. En let wel op, dat Pascal hier voor het publiek het allerondankbaarste, het allerdorste onderwerp ter sprake moest brengen, dat maar mogelijk is, en gij zult uw waardeering doen rijzen. Hij gebruikte hier den toon van den man van de wereld (de eenigszins bekrompen geest van Singlin schrikte dan ook niet weinig, toen hij deze verdediging las!) en vond er de uitdrukkingen, die later voor goed spreekwoorden zijn geworden. - Toen die eerste brief verscheen, was dan ook de moreele overwinning volkomen: de tegenpartij van Port-Royal, de wereldlijke overheid deed al haar best na te gaan, waar de brochure, die iedereen las, gedrukt was: een drukkerij, die men verdacht, werd gesloten, de drukkers gevangen genomen; doch de Heeren van Port-Royal, en vooral Saint-Gilles, waren slim op het punt van drukken; het

scheen haast tooverij, zoo wisten de persen 't werk af te leveren, ten spijt van verbod en van dwang. Pascal zelf bewaarde goed zijn anonymiteit; bij de latere brieven nam hij den naam van Montalte aan; hij had zelf zijn gewoon verblijf verlaten en was vlak over het gesticht der Jesuïten in een herberg gaan wonen, overtuigd dat men hem daar niet zou zoeken: - en ziedaar, den 5^{den} Februari kon hij den tweeden briefdoen verspreiden, welke vier dagen daarna door een derde werd gevolgd. In die tweede en derde Provinciale, die men zich in Parijs en in Frankrijk uit de handen rukte, is de toon dezelfde gebleven als in de eerste. Zij handelen nog altijd over de twistvragen, naar aanleiding van het leerstuk der Genade; nu is de quaestie deze: wat wel een voldoende Genade is? Maar goede Hemel! wat worden hier de Thomisten en de Jesuïten doorgehaald; men hoort Pascal praten, en zonder het te weten, neemt men zelf partij tegen de laffe afvalligen: en als nu in de derde Provinciale bericht wordt gegeven van de veroordeeling van Arnauld ook op het tweede punt, waarin men hem had aangeklaagd, dan is een ieder overtnigd, dat men volgens Pascal hier niet te doen heeft gehad met een twist over theologie, maar met een dispuut van theologanten. Wat heeft ook de tegenpartij gedaan? ‘men heeft geoordeeld, dat het gemakkelijker was te veroordeelen dan te antwoorden, omdat het veel lichter was monniken te vinden dan argumenten.’ - ‘Niet de denkbeelden van Arnauld zijn kettersch, neen, het is zijn persoon: het is een persoonlijke ketterij.’ In één woord, Pascal schertst en lacht de anderen uit. - In zijn vierde Provinciale wordt echter reeds de scherts wat minder: het dispuut tegen de vervolgers van Port-Royal wordt ernstiger; wel loopt de brief nog voor een deel over de Genade - maar reeds wordt een leerst der Jesuïten behandeld, en op het einde van den brief zegt de schrijver, dat hij een volgenden keer allerlei fraais uit de moraal der Jesuïten zal opdisschen. En waarlijk, met de vijfde Provinciale verandert eensklaps de tactiek: tot nu toe is het als het ware slechts een voorspel geweest om de lachers op zijn zijde te krijgen; maar nu wordt het ernstiger: allengs zelfs nadert de toon tot den wanhopendsten ernst. Het wordt nu bij Pascal een duël op leven en dood tegen de Jesuïten. De Jansenisten, de aanhangers van Saint-Cyran en Arnauld, worden niet meer verdedigd; dit is niet langer noodig; maar Pascal grijpt als een worstelaar eensklaps het lichaam van

zijn eigenlijken vijand; hij zelf valt aan. Van de vijfde tot en met de zestiende Provinciale ontwikkelt zich dus een polemiek tegen de Jesuïten; een polemiek, die in de eerste zes (van de 5e tot en met de 10e) nog den toon van ironie aanslaat, maar die in de laatste zes (van de 11e tot en met de 16e) overgaat in een uiting der bitterste verontwaardiging en der meest verbeten gramschap.

Het is deze strijd tegen de Jesuïten, die een bladzijde der wereldgeschiedenis beslaat, en die zoo hoog door Pascal wordt opgenomen, dat het duël bijna buiten de kaders van Port-Royal valt. Het heeft dan ook zijn beteekenis, dat de meer bedeesde en ingetogen karakters van het klooster Pascal hadden willen houden aan het onderwerp der Genade. Doch Pascal, eens in het strijdperk gekomen, zag met zijn scherpen blik, dat de strijd verlegd moest worden, en dwong Port-Royal hein te volgen. Hij was het hoofd en hij beval.

Zonderling en geheel eigenaardig is die strijd van Pascal tegen de Jesuïten. Men moet zich wel wachten in Pascal den bondgenoot te zien der mannen die tegenwoordig die orde vervolgen. Neen, Pascal bestrijdt de Jesuïten om geheel andere redenen, dan die de leiders onzer eeuw noopt om hen te bekampen. Hetgeen onze eeuw (in haar halfheid) in de Jesuïten vreest, is het denkbeeld, dat hun orde is een legerkamp, een gouvernement, geleid door één opperhoofd ten dienste van den Paus. Het begrip, dat de tucht in dit legerkamp rust op de meest volstrekte gehoorzaamheid; een gehoorzaamheid, die elk persoonlijk lid der organisatie maakt tot een staf, een stok in de handen van den in rang hooger geplaatsten; dat voorts die fanatieke gehoorzaamheid gebruikt kan worden tot doeleinden waarvan de menschelijke staat niet afweet: - dat doet tegenwoordig de mannen van den rechtstaat beven. In waarheid is men thans wreed, omdat men bang is. Trouwens, sinds de Jesuïten het eerst, ten dienste der Kerk, het woord der volkssouvereiniteit hebben uitgesproken en dit begrip hebben geconstrueerd (vooral Bellarmini en Mariana), zijn alle mogendheden, die het formeele begrip van 't droit divin van het koningschap hebben aangenomen, op hunne hoede tegen die mannen. Maar tegen dat alles trekt een Pascal niet te velde; dat zijn quaesties van macht dezer aarde, waarover degenen die alleen op het beginsel van macht willen steunen, mogen twisten, - hij niet. Hij verwijt hun nergens noch die volstrekte

gehoorzaamheid, noch die strenge methode, die alles tot één doel doet loopen, noch het volgen van doeleinden, waarbij de rol van Staat ondergeschikt wordt aan de Kerk; dat zijn voor hem betrekkelijk kleinigheden; hij ziet alleen op de ziel; hij weet ook, dat die gehoorzaamheid niet schaadt aan de hooghartigheid; hij weet dat de vriend van zijn zuster, Corneille, de dichter van den Cid en van Chimène, de fierste dichter dien Frankrijk ooit gehad heeft, zich beroemde tot de orde der Jesuïten te behooren, gelijk later de heldhaftigste veldheer van Frankrijk, Condé, het liefst tot die orde zal behooren en stervend aan hun gesticht zijn hart wil vermaken. Neen, waar hij hen van beschuldigt, dat is hun bederf, hun verval, hun verheffen van den vrijen wil en hun spelen met de zedeleer. - Inderdaad was de orde der Jesuïten zeer vervallen sinds haar oprichting en erkenning door den Paus in 1540. De drieeerste heroïeke Generalen der orde, Loyola (+ 1556), Lainez (+ 1564) en Borja (+ 1573), hadden werkelijk door hun geloofsovertuiging en den vurig ridderlijken geest, dien zij aan deleden der orde hadden weten in te boezemen, op hun standpunt wonderen verricht. Het Protestantisme was door hen werkelijk tot staan gebracht; dat Oostenrijk en geheel Zuid-Duitschland teruggekeerd is tot het Catholicisme, dankt de R.C. kerk alleen aan de Jesuïten. Terwijl de aanhangers der andere geestelijke orden zich afzonderden, hier een vallei opzochten, daar de helling van een berg bewoonden, of, als zij in de steden woonden, hun klooster als een eiland in de zee beschouwden, wierpen de Jesuïten zich midden in het gewoel der wereld en maakten zij zich overal meester van kansel, biechtstoel en van onderwijs. Doch nu was allengs hun taktiek geheel afgeweken van die der vroegere en eerste groote generalen. Wel was de vijfde generaal, de Napolitaan Claudius Aquaviva (want de vierde, Eberhard Mercurianus, een zwak en onzelfstandig man, telt bijna niet mede), die van 1581 tot 1615 de orde regeerde, nog een merkwaardig man; hij zelf had zulk een rustig zelfbezit, en was zoo onwrikbaar in zijn besluiten; maar hij was toch de generaal, die de verkeerde plooi gaf, door het leerstuk van den vrijen wil des menschen (zoo even door Molina consequent ontwikkeld) geheel en al door zijn orde te doen aannemen. Spanjaarden, waarin de oude geest van Loyola en Borja nog wakker was, waagden het zich te verzetten; wij noemen Mariana en Henriquez; het hielp niet; op een algemeene congregratie wist

Aquaviva, in 1607, een volkomen overwinning te behalen. En nu woekerde, nadat de taaie persoonlijkheid van Aquaviva er niet meer was, het bederf overal in de orde rond. De middelen, waardoor zij éens de wereld hadden gemeend te kunnen overwinnen, werden nu geheel en al gewijzigd. Door toegefelijke zachtheid, door indringende vleitaal, door zeer ver gedreven buigzaamheid, door schikken en bemiddelen waar de zonde moest worden veroordeeld, door streelend zich te in sinueeren, door het vinden van verzachtende omstandigheden voor elk zedelijk misdrijf, wilden zij de geesten der menschen winnen. De generalen, die onmiddellijk op Aquaviva volgden, Vitelleschi, die tot 1645, Vincenze, die tot 1649, Piccolomini, die tot 1651 regeerde, waren allen mannen van eenvoudigen zachten aard, doch durfden hoegenaamd niet doortasten. Alessandro Gottofredi wilde in zijn éénjarig bestuur van 1651 veranderen, doch werkte slechts uit, dat hij in zijn orde volkomen gehaat werd. Goswin Nickel (1651-1661) wenschte evenzoo den weg der verbetering in te slaan, doch hij werd zelfs door de algemeene congregatie afgezet, en toen zijn vicaris, Oliva, in 1661 generaal der orde werd, scheen het bederf volkomen; de orde was geheel en al verbasterd: politieke intrigues en een mercantiele geest vervulden haar; de zin voor de wereld, blijkbaar in haar toegeefelijkheid bij de biecht, en een zwakheid op het zedelijk terrein, scheen haar vaste karaktertrek. Een uitgebreide casuïstiek was dáár door haar in toepassing gebracht, waardoor elke dubbelzinnige handeling verdediging kon vinden. De geheele zedeleer was ondermijnd. De orde wilde de wereld overwinnen door de middelen der wereld, en was zelf door de wereld overwonnen. Dát wat het Christendom tot Christendom maakt, te weten, de keus van het enge, steile pad boven den breeden weg, die zoo gemakkelijk en zacht u leidt, was door hen miskend; zij kozen, waar zij het konden, den effen weg: en de beminnelijke, lichtzinnige fabeldichter La Fontaine vindt juist daarin de voortreffelijkheid van den auteur der Jesuïten Escobar.

> Veut-on monter sur les célestes tours,
> Chemin pierreux est grande rêverie;
> Escobar fait un chemin de velours.

Tegen dien fluweelen weg nu kwam Pascal in 1656 met al

de klacht van zijn ziel op. De Jesuïten golden als de voorhoede van het Catholicisme. Zij hadden, bewegelijk als altijd, Port-Royal het eerst van allen aangetast. Welnu, het moest aangetoond wezen, dat zij allerminst in het Catholicisme dien hoogen toon konden aanslaan. Zij beweerden 't zout te zijn van de Kerk; Pascal zou bewijzen, hoe smakeloos hun korrels waren geworden, ja, dat men er een walging van kreeg. Hij nam tot voorwerp van zijn aanval alleen de moraal der Jesuïten, en toonde door sprekende voorbeelden aan, hoever zij het daarin met al hun subtiliteiten gebracht hadden. De ironie is tot op de elfde Provinciale nog altijd zichtbaar. Hij redeneert in den 5^{den}-II^{den} brief telkens met een goedigen pater Jesuït, die in zijn onschuld hem al die fraaiigheden van zijn leer vertelt. Zoo ontwikkelt hem de pater eerst de leer der probabiliteit (la doctrine des opinions probables), waardoor sommige meeningen waarschijnlijk kunnen worden gemaakt, wijl zij door enkele gezaghebbende schrijvers worden verdedigd: dan de leer der definities of der interpretatie, waardoor sommige begrippen, anders omschreven, geheel andere beteekenis krijgen: vervolgens de leer van het geven der juiste richting aan een voornemen of plan (le principe de la direction d'intention), waardoor men altijd tot doel van zijn daden een geoorloofde handeling neemt[1]: voorts de leer der dubbelzinnige termen (la doctrine des equivoques), waardoor men een woord in een anderen zin opvat, als degeen met wien wij spreken; eindelijk de leer van het geestelijk voorbehoud (doctrine des restrictions mentales). Pascal doet daarbij zijn uiterste best al de verschillende subtiliteiten der Jesnïten uit hun eigen schriften toe te lichten: de Provinciales zijn vol citaten van al de auteurs der orde, vooral van Escobar, en al de Heeren van Port-Royal waren ijverig bezig die schriften te lezen, ten einde Pascal in staat te stellen zijn werk voort te zetten. Die citaten zijn te goeder trouw door Pascal gebruikt, al is het niet te ontkennen, dat soms een enkele een veel scherper plooi heeft gekregen door de wending, die Pascal er aan geeft, gelijk Pascal ook iets van de spitsvon-

1 Men herinnere zich de verzen uit den Tartuffe van Molière (acte 4):

il est une science
D'étendre les liens de notre conscience,
Et de rectifier le mal de l'action
Avec la pureté de notre intention.

digheid der Jesuïten schijnt te hebben overgenomen, in zijn bewering, dat hij niet van Port-Royal is, omdat hij er nu niet woonde. Doch als geheel genomen is het betoog ook nu nog onberispelijk, en de illusie is zoo volkomen, dat men den goeden pater Jesuït telkens in persoon ziet, wanneer hij met naieve opgewondenheid zijn auteurs opslaat om de oplossingen van al die charades daar te vinden. Doch de rol van dien pater is weldra uitgespeeld. Pascal heeft hem niet meer noodig om al het verachtelijke van zijn vijanden aan te toonen. Na hem zoo kennelijk geteekend te hebben, laat hij hem in eens voor goed vertrekken. Plotseling, terwijl de pater ijverig bezig is om te ontwikkelen, dat men den lastigen plicht om God lief te hebben kan ontduiken, volgens de leer der Jesuïten, vliegt Pascal op: en na zoo lang met hem geredekaveld te hebben, ontbloot hij het fonkelend staal van zijn degen: ‘O mijn vader! daar is geen geduld, dat gij niet uitput, en men kan niet zonder ontsteltenis en afgrijzen de dingen hooren, die gij daar uitéénzet.’ En de stroom der rede golft nu wild tegen den armen, goedigen tegenstander, die, in stomme verbazing hem aanstarende, niet meer weet wat te antwoorden, en verdwijnt in het niet.

Het tooneel verandert. Pascal schrijft niet meer aan een vriend, praat niet meer met een Jesuïten-pater; neen, hij richt, van den elfden brief af, zijn schrijven onmiddellijk aan de Jesuïten zelven. Mes Révérends Pères, zoo luidt nu de aanhef van elke Provinciale. De brieven worden thans niet meer zoo spoedig en licht geschreven, neen, zij zijn zwaar bewerkt. Maar daar begint hartstocht in die zinnen te gloeien. De gang der redeneering is thans vooral een verdediging van zijn eerste aanvallen tegen de Jesuïten. Doch de verdediging wordt natuurlijk weder van zelve een nieuwe aanval. De ironieke tint wordt thans bijna geheel vermeden; het is een aanhoudende stroom van verontwaardiging. Zijn de drie eerste Provinciales te vergelijken bij lichte blijspelen, deze latere zijn waardige evenknieën van de beschuldigende redevoeringen van Demosthenes of Cicero. Op alle punten handhaaft Pascal zijn verwijten; nogmaals vernietigt hij hun distincties, zet hun uitéén hoe zij een manier hebben uitgevonden om de begrippen te scheiden, waardoor men een slecht beginsel weet te vervormen tot een verzameling van dood-onschuldige handelingen; hoe zij werken met hun onderscheiding der handelingen, die in de theorie geoorloofd maar in de praktijk verwerpelijk zijn of omgekeerd; hij laat hun geen rust; hij

tart op alle wijzen hen uit: toont hun aan, dat hun orde afgevallen is van dien geest, die hen in de eerste tijden bezielde; slingert hun toe, dat zij nú bang zijn voor de menschen en stoutmoedig tegenover God: en richt eindelijk de geweldige veertiende Provinciale tegen hen, waarin hij hen overtuigt van lijnrecht tegenover de geboden van God den doodslag van menschen te bemantelen en goed te keuren, en laat hun nu de keus tot liet zalige rijk Gods of tot het rijk des Duivels te behooren.

Voortaan zal hij - en dat is de hoofdinhoud der 15de Provinciale - op al hun vervalschingen der moraal geen ander antwoord geven dan dit ééne: ‘gij hebt alleronbeschaamdst gelogen (mentiris impudentissime)’, en in zijn afmattende ééntonigheid wordt dat antwoord dan ook door Pascal telkens en telkens op nieuw door hem gegeven, als een klok die altijd dezelfde dof dreunende slagen geeft. En te midden van al die verontwaardiging, welt in die latere brieven zulk een verheven melancholie; de meetkunstige zuiverheid der lijnen is dezelfde als vroeger, maar de taal krijgt soms zulk een droeve kleur, totdat plotseling de gedachten weder door de lucht schieten in den vorm van 't weêrlicht, en in ééns een geheel in het duister schuilende groep der Jesuïten verlichten.

Maar zijn wij op die wijze niet verre van Port-Royal? vraagt wellicht iemand onzer lezers. Niet zoo ver als men zou vermoeden; want onwillekeurig wenden zich de twee laatste Provinciales - gericht aan het adres van den Jesuït, le père Annat - weder geheel en al tot de discussie over het leerstuk der Genade. Zij bepleiten nogmaals de zoogenaamde quaestie van het feit, te weten, dat men zich eigenlijk in Port-Royal tot nu toe niet zoozeer verzette tegen een der veroordeelingen der vijf genoemde stellingen van Jansenius, als wel daartegen, dat de zoogenaamde stellingen in het werk van Jansenius zouden zijn te vinden. Pascal betoogt hier, dat de Jesuïten toch eigenlijk valsch spel speelden, wanneer zij reeds nu de aanhangers van Port-Royal voor ketters verklaarden, daar deze iets loochenden wat niet door de Kerk, maar in de eerste plaats door de zintuigen (het aanwijzen van de plaatsen in den ‘Augustinus’) moest uitgemaakt worden. En wat nu de bul des Pausen aangaat, men moest niet vergeten, dat een Paus niet onfeilbaar is in feitelijke quaesties: een paus kan zich in zulke zaken bedriegen, getuige de zaak van Galilei; en vooral kan een paus soms op een dwaalweg geleid worden, wanneer zoo slimme mannen

als de Jesuïten hem omringen. Zoo keert Pascal in zijn twee laatste Provinciales geheel en al terug tot datgene, waarmede hij begonnen was: de leer van Port-Royal en Jansenius. Hij is slechts een korten tijd als uit de lijst van Port-Royal gegaan, en heeft een uitval gewaagd om het klooster des te beter te verdedigen. En zou hij het hebben kunnen vergeten, dat het 't standpunt van Port-Royal was geweest, dat alleen hem vastheid en kracht tot den strijd had gegeven? nog meer: dat God, midden in dien strijd, tastbaar (zoo als hij vast geloofde) aan Port-Royal, en aan hem - onwaardigen knecht - had verkondigd, dat de goede zaak hier verdedigd werd. En als in de diepste ontroering zinspeelt hij in de zestiende Provinciale met vlammend schrift op het feit, dat allen in dien kamp der geesten had opgehouden en bezield, te weten: op het wonder met den doorn uit de doornenkroon van Christus. Terwijl de Jesuïten op alle wijze bezig waren het klooster zelf te belasteren en te vervolgen, had God zelf (naar hun innige meening) het zegel gedrukt op het werk van Port-Royal, en Zijn heilige stem in het klooster doen hooren. Een vonk der goddelijke Genade was zichtbaar in Port-Royal gevallen en straalde met geheimzinnigen gloed van uit het gebouw op de buitenwereld.

Port-Royal was tot in het diepste van zijn ziel overtuigd van de waarheid van dit wonder, dat binnen zijn muren den 24sten Maart 1656 geschiedde. De zusters en Heeren van Port-Royal hadden in die dagen behoefte om iets te zien of te gevoelen wat hen kon opbeuren. Want sinds de veroordeeling van Arnauld door de vergadering der geestelijken, was de vervolging ook werkelijk gekomen. Arnauld zelf had zich verborgen en hield zich schuil om niet in de Bastille geplaatst te worden. De doctoren der theologie, die het met hem eens waren geweest of in allen geval zich niet tegen hem wilden verklaren, werden als zoodanig geschorst, zoo als de professor der theologie de Sainte-Beuve en anderen; d'Andilly schreef te vergeefs zijn vriendelijkste en meest diplomatieke brieven aan alle invloedrijke personen; niets hielp; hij zelf en de andere Solitaires moesten tijdelijk weder liet klooster der vallei verlaten; dit heet dan ook hun tweede verspreiding. Voorts moesten de kinderen uit het klooster worden genomen en werden de abdissen en prioressen gerechtelijk verhoord. Daubray kwam na-

mens de Regeering in de vallei en ondervroeg la mère Angélique. Zij was en bleef dezelfde: in haar brieven aan de koningin van Polen lezen wij enkele van hare rustige uitingen uit die dagen, doch die tevens bewijzen, hoe zeer het gewicht der vervolging drukte; zoo in een brief van 2 Maart 1656: ‘men verspreidt thans onze kluizenaars, maar door ze uit elkander te verwijderen, verwijdert men ze niet van God,’ of den l0^{den} Maart: ‘de toebereidselen van onze vervolging vermeerderen elken dag, en men wacht het water uit den Tiber om ons te verzwelgen.’ ‘Onze vallei is in waarheid thans een vallei der tranen.’ Toen, terwijl allen zoo bedrukt waren en slechts de Provinciales van Pascal van tijd tot tijd den geest wat opflikkerden, had 24 Maart 1656 een feit in het klooster te Parijs plaats, waarover wij Protestanten het hoofd schudden, doch dat voor allen - strijders en omstanders - beslissend was. Er was in het klooster te Parijs, midden in het Choor, een heilige reliquie, een doorn uit de Doornenkroon van Christus, die door de zusters in haar gebed werd aangeroepen. Nu was in het klooster gekomen een nichtje van Pascal, de toen tienjarige dochter van zijn zuster Gilberte en zijn zwager Périer: zij heette Marguerite, doch werd bij verkorting Margot (Grietje) genoemd; het kind had een verzwering aan de oogen, en eene der zusters raakte op den dag, dat de meisjes tot de reliquie werden gebracht, met den heiligen doorn het oog aan en liet het kind toen bidden om genezing, en ziet, toen de ceremonie was afgeloopen, was de booze verzwering verdwenen. Wij nemen dit feit aan zonder verder iets te willen ontleden: voor ons doel is het genoegzaam, dat alle zusters, en la mère Angélique in de eerste plaats, het vast geloofden en wij wijzen nu op de beteekenis daarvan voor Port-Royal. Die beteekenis was groot. Voor de aanhangers van Port-Royal was het een riem onder het hart, bij den strijd dien zij te voeren hadden; een opwekking des te krachtiger, omdat het wonder geschiedde juist ten behoeve van de bloedverwante van hem, die thans (hoewel de wereld hem nog niet als den schrijver der Provinciales kende) al de zwaarte van het gevecht verduurde. Het kleine Grietje was zichtbaar door God beweldadigd, en werd nu nooit meer bij haar verkorten naam genoemd, maar heette deftig Marguerite. - Doch de beteekenis voor de buitenwereld van dat wonder was even groot. Het waren tijden, toen de menschen het hoofd bogen voor zulk een teeken Gods.

De koningin-moeder zelve werd er door getroffen. Zij stemde nu tegen verdere vervolging. Daarbij kwam, dat sinds de vlucht van de Retz, 8 December 1654, het aartsbisdom van Parijs, onder welks rechtspleging Port-Royal stond, als het ware ledig stond en er dus toch geen wettig middel was het klooster verder te straffen. Eindelijk deden de Provinciales haar werking gevoelen, en toonden zij aan wat soort van vijanden het klooster belaagde. - Kortom, alles werkte samen en de vervolging van Port-Royal werd geschorst.

Doch op Pascal had het wonder nog een anderen invloed. Nog dieper dan vroeger ging hij thans in de eerst volgende jaren de openbaring van God, nedergelegd in het Oude en Nieuwe Testament, bestudeeren en bepeinzen. Daarbij ontzegde hij zich langzamerhand in zijn eigen leven alles, waaraan de andere menschen waarde hechten. De plicht der armoede werd in letterlijken zin door hem vervuld: hij volgde het strengste ascetisme, en die bij hem kwamen vonden hem soms in een vertrek niet zonder spinnewebben, maar wel zonder meubelen. Twee zaken waren, volgens hem, voor het leven van den Christen noodig: armoede en smart. Vandaar dat hij zijn ziekelijken toestand, die in den laatsten tijd weder geheel en al de overhand had gekregen, niet beklaagde: integendeel, een gezond bestaan vergat (volgens hem) zoo spoedig, dat men afhangt van God; men kreeg die zekere tevredenheid, die aftrekt van de hemelsche dingen. En de zieke Pascal gevoelde zich juist daarom zoo gelukkig, dat geen enkele menschelijke hartstocht zich nu van hem kon meester maken. En leed hij pijn, bijv. ondragelijke kiespijn, dan riep hij zijn oude mathematische kennis ter hulp, opdat door het moeielijk afgetrokken werk der hersenen, op een of ander meetkunstig probleem, de pijn der zenuwen verstompte. Zoo greep hij in deze jaren nog dikwijls naar zijn mathesis: de verhandeling over de Roulette en andere studiën van dien aard verschenen nog: met den vermaarden Fermat te Toulouse was hij nog in briefwisseling; doch overigens zien wij hem - als opgewekt door het wonder - gedurende de jaren 1657 en 1658 steeds bezig met een arbeid, die geheel zijn ziel vervulde, het schrijven namelijk van een werk tegen de atheïsten, een boek, dat een Apologie voor het Christendom moest worden. Slechts in de jaren 1657 en 1658 was het hem gegeven min of meer rustig aan dat werk te arbeiden; want gedurende de vier latere jaren van zijn leven was hij zoo ziek, dat hij slechts op losse stukjes papier van

tijd tot tijd vluchtige gedachten over het onderwerp, dat hij steeds voor oogen had, kon nederwerpen. Het was een droevig verheven leven, dat hij tot aan zijn sterven zóó leidde. Een leven, waarbij de eenige taak deze was, den natuurlijken mensch geheel af te sterven. Tot op het laatst toe wordt de natuur door hem gekruisigd. Soms meende hij nog te bespeuren, dat zijn ijdelheid wakker werd wanneer men hem van tijd tot tijd over sommige onderwerpen kwam raadplegen of spreken; welnu, hij had een middel daartegen gereed; hij droeg een ijzeren gordel vol met punten op het bloote lijf, en wanneer een opwelling van ijdelheid hem beving, of dat hij zich behagelijk begon te gevoelen, gaf hij zich elleboogstooten tegen dien gordel, en vermaande zich dus tot zijn plicht. Vooral de laatste weken voor zijn dood, toen hij noch lezen, noch schrijven meer kon, en hij genoodzaakt was niets te doen, was hij in gedurige vrees dat dit gemis van bezigheid hem van zijn weg zou afleiden. Hij bleef altijd waken en strijden.

Toch zou zijn zuster Jacqueline tot op het laatst hem vóórgaan in alles wat beter was. Men zal misschien in het gansche betoog van Pascal, wanneer hij over de zoogenaamde stellingen van Jansenius spreekt, een zekere inconsequentie opgemerkt hebben, een inconsequentie, waartoe de houding van Arnauld en der andere voorzichtige Heeren van Port-Royal had verleid, doch waarmede de kloeke en diepe geest van Saint-Cyran zeker nooit genoegen had genomen. Wij bedoelen de strekking om de eigenlijke geloofsgronden te verschuilen achter een twistvraag over een feit. Men nam den schijn aan van de vijf stellingen, waarvan de pauselijke bul sprak, ook te veroordeelen, of veroordeelde ze werkelijk, maar betwistte het dat die stellingen in den ‘Augustinus’ van Jansenius te vinden waren. Men beweerde geheel en al op R. Catholiek terrein te blijven staan, en slechts aan den Paus het recht te ontzeggen een feitelijke questie alléén uit te maken, te weten, of wel werkelijk de punten zóó en niet anders geschreven waren door den bisschop van Yperen. Al te spitsvondige nauwgezetheid! Al te voorzichtige slangenwijsheid! Port-Royal had inderdaad, zooals weleer Saint-Cyran het had opgevat, een hervorming van het Catholiek Christendom, in den geest van Augustinus, bedoeld: en nu zou die groote poging uitloopen op een woordenzifterij, op den juisten druk van een betrekkelijk taai boek. Toch had Pascal, meenende dat zóó de uiterlijke vrede in de kerk kon

bewaard blijven, zich vooral op dat feitelijk standpunt gesteld, en toen de hooge geestelijkheid in 1661 had bevolen, dat alle geestelijke mannen en vrouwen een formulier zouden teekenen om de instemming te betuigen met de bul des pausen, waarbij de vijf geruchtmakende stellingen werden veroordeeld, had hij met de overige Heeren van Port-Royal zijn best gedaan een opschrift of *entête* boven dat formulier te ontwerpen, waarbij de zusters van Port-Royal zouden verklaren dat zij zich onderwierpen aan de uitspraak van den Paus, hoewel zij haar voorbehoud maakten op het punt der feitelijke quaestie. Inderdaad was dat een halfheid en een instemming, die veel overeenstemming had met die soort van dubbelzinnigheid, die Pascal in zijn Provinciales zoo bitter aan de Jesuïten had verweten. - Doch Blaise mocht zich vergissen, mocht weifelen, Jacqueline niet. Zij was onder den naam van zuster de Sainte-Euphémie nu onder-priores in het Port-Royal der vallei; en toen na veel moeite de zusters te Parijs bewogen waren de aldus vooral door Pascal bedachte formule aan te nemen, en devraag ook aan de zusters der vallei werd gesteld, begon zij alléén zich te verzetten, en schreef zij 22 Juni 1661, in de bitterheid van haar hart, een uitgebreiden brief aan de zuster Angélique de St. Jean te Parijs, welke brief aan Arnauld en de andere Heeren moest overgelegd worden, en waarin zij al haar bezwaren uiteenzette. Voorzeker, zij wist dat haar innig vereerde broeder zelf deze achterdeur had geopend: maar mocht een Christen daarvan gebruik maken? ‘Wat vreezen wij toch eigenlijk? De verbanning en de verspreiding van onze geestelijke zusters; het in beslag nemen van onze tijdelijke goederen; de gevangenis en de dood, zoo ge wilt? Maar is juist dit niet onze roem, en moet het onze hoogste vreugde niet zijn? één van beide: laten wij het Evangelie afzweren of gelooven; maar in het laatste geval ons gelukkig rekenen, indien wij iets ter wille der rechtvaardigheid lijden.’ - ‘Verre van ons alle ambiguiteit; indien wij teekenen met zulk een entête, wat doen wij anders, ik vraag het u in naam van God, dan hulde te bieden aan een valsch godenbeeld, onder voorwendsel van het kiuis, dat men achter de mouw houdt?’ - ‘Ik weet zeer goed, dat het niet de taak van ons zusters is, om de waarheid te verdedigen, alhoewel van deze droevige tijdsomstandigheden geldt, dat, waar de bisschoppen den moed hebben van jonge vrouwen, de jonge vrouwen den moed moeten hebben van bisschoppen;

maar kunnen wij de waarheid niet verdedigen, wij kunnen er toch voor sterven.' - 'Saint-Cyran zegt het op honderd plaatsen, dat de minste geloofswaarheid met even veel trouw moet worden verdedigd, als Jezus Christus..... Thans is het meer dan ooit tijd zich te herinneren, dat de zwakken op denzelfden rang zijn geplaatst als de meineedigen en de verworpelingen.' - Kortom, men hoort in dezen brief weder den ouden toon van Saint-Cyran en van la mère Angélique: en gelijk zij in haar kort bericht over die Angélique toch eigenlijk, naar mijn inzien, het meest kenmerkende gezegde van de hervormster van Port-Royal, omtrent Genade en vrijen wil, ons heeft medegedeeld[1], zoo schijnt zij mij in dezen brief weder den geest van het oude Port-Royal te doen getuigen tegen haar broeder. Van uit de verwarrende netten van twistvragen heft haar ranke gestalte zich op en wijst zij met de hand naar het licht dat op den berg brandt. Toch wist men haar bezwaren eenigszins te weêrleggen; en wijl allen teekenden, onderwierp zij zich ook. Doch haar hand teekende slechts, haar hart niet; haar geweten was niet gerustgesteld over hetgeen men haar had laten doen. En ziedaar nu het waarlijk verhevene van haar aard, dat zij sterven gaat ter wille van dien gewetensstrijd. Zij werd het eerste slachtoffer der onderteekening. Let wel, dat het niet eens degenen die het deden, baatte; want de Regeering zag zelve in, dat men met dergelijke tweesnijdende verklaring niet vorderde: bij besluit van den Raad van State van 9 Juli werd de formule ingetrokken en aan de groot-vicarissen opgedragen een nieuwe verklaring te ontwerpen, waarbij de quaestie zich door ja of neen zou stellen. Doch Jacqueline had niet noodig zich meer te ontrusten. Haar heroiek hart was reeds gebroken. Zij stierf ten gevolge der spanning den 4^{den} October 1661 Zij was zesendertig jaar oud.

En ondertusschen bleef Blaise de broeder nog leven, zoo zulk een aanhoudend lijden nog leven mag heeten. Doch hij had in zijn binnenste gevoeld dat niet hij, maar Jacqueline recht had gehad in deze quaestie van onderteekening. En toen nu na het besluit van den Raad van State een tweede mandement in gereedheid was gekomen, en er wederom bij de Heeren van Port-Royal sprake was van een opschrift, waaronder men de

1 Zie de plaats in de Lettres, etc., des soeurs de Pascal, par Faugère, 1845, pp. 221, 222.

zusters dan verder zou laten teekenen, was hij het die bezwaren maakte. Zijn zuster had hem den waren weg gewezen; hij wilde nu van geen bemiddeling meer hooren; hij wilde vasthouden aan Saint-Cyran en aan Augustinus. Wij worden dan ook nu getuigen van een soort van scheuring in den boezem van Port-Royal. Arnauld en de zijnen wilden het vroegere standpunt vasthouden. Pascal daarentegen nam nu de breedere opvatting aan. Een samenkomst van al de vrienden had daarover zelfs plaats ten huize van Pascal[1]; Arnauld, Nicole, Saint-Marthe, Domat, de hertog de Roannèz en de zoon van Pascal's zwager Périer, waren aanwezig. Het overleg leidde tot niets; de discussie liep hooger en hooger; en terwijl Pascal beweerde, dat het niet in overeenstemming met het geweten was om deze woorden te onderteekenen: ‘wij, die niets zoo kostbaars bezitten als het geloof, nemen in oprechtheid en van harte aan al wat de pausen daarvan hebben beslist,’ wijl op die wijze geheel en al werd veroordeeld de leer en het geloof van Jansenius; - namen de anderen de zienswijze van Arnauld aan. Toen had er iets zonderlings plaats, dat dezen broeder teekent, gelijk het sterven Jacqueline kenmerkt. Pascal namelijk, overmand door smart, dat de Waarheid door deze mannen, die hij tot nog toe had beschouwd als degenen, aan wie God de waarheid had geopenbaard, werd verloochend, viel in zwijm neder. - Hij leefde niet lang meer: den 29sten Juni 1662 liet hij zich dragen naar het huis van zijn zwager Périer, omdat hij een arm huisgezin in zijn huis had opgenomen, waarvan één der kinderen de pokken kreeg; hij was bang dat Mevrouw Périer die ziekte aan haar kinderen zou brengen, indien zij hem bezocht; daarom, hoe zwak hij ook was, verhuisde hij liever zelf. Hij leed intusschen zeer en stierf kort daarop, 19 Augustus 1662, in een toestand van verrukking, toen hij het sacrament der stervenden ontving.

Men vond na zijn dood de fragmenten van het groote werk, waaraan hij de laatste jaren van zijn leven had gearbeid: en toen de dagen der vervolging sedert October 1668 plaats hadden gemaakt voor een staat van vrede, hebben de Heeren van Port-Royal die fragmenten onder den titel ‘Pensées de Pascal’

1 Zie Faugère, Lettres, etc., des soeurs de Pascal, p. 462 seqq., alwaar een bericht over die samenkomst, geschreven door Marguérite Périer, wordt gevonden.

in 1670 uitgegeven. Het is het meest verheven boek, dat de Christelijke literatuur na den Bijbel heeft aan te wijzen, en, wat den vorm betreft, is het 't stoutste en schoonste proza waarop de fransche letterkunde heeft te bogen. Eerst onzen tijd is het gegeven het werk volkomen te genieten. De uitgevers toch, de Heeren van Port-Royal, hadden twee consideratiën te volgen: vooreerst wilden zij er een stichtelijk boek van maken, en ten andere moesten zij op de meest nauwgezette wijze er voor zorgen, dat niet door een of andere scherpe en onvoorzichtige uitdrukking de vrede der kerk, dien zij hadden onderteekend, werd verstoord. Te goeder trouw werd dus hier de scherpe kant eenigszins afgeslepen. daar een enkel woord weggelaten, hier een kleine overgang gewaagd: een afronding, die des te vergeefelijker was, omdat de massa aanteekeningen, die men vond, letterlijk soms invallen der gedachte schenen en zeker op deze wijze nooit door Pascal tot den druk bestemd waren. Het geleken soms op kreten van een gewonden arend, die in stormachtigen mist naar zijn nest strijkt. Stelt u nu een oogenblik het aantal bewerkingen voor, dat zulke neergeschreven kreten moesten ondergaan. Eerst moesten zij gelezen en overgeschreven worden, hetgeen niet gemakkelijk was, daar het schrift van Pascal op een stenografie gelijkt: dan moesten die verkregen gedachten worden geschikt en geordend; dan moesten zij eenigszins duidelijker worden gemaakt om het publiek te kunnen stichten; een arbeid, die een gansche lange onderhandeling onderstelde met de familie Périer, de zorgvuldige waakster over de nagedachtenis van Pascal; dan kwam de revisie van Arnauld en de zijnen, uit het oogpunt van het Jansenisme en den vrede in de kerk; eindelijk moest men. om de noodige approbaties van bisschoppen en doctoren der theologie te verkrijgen, hier en daar toegeven aan hun bezwaren..... men heeft voor de arme kreet en klacht, die zulk een kunstbewerking, zulk een filtratie moet ondergaan. Neemt men dat alles in acht, dan is de uitgaaf van Port-Royal in 1670 betrekkelijk zeer verdienstelijk. De voortreffelijkheid van het werk kwam ten minste reeds ten volle uit: de uitgaven der 18^{e} eeuw en later bouwden op dien grondslag slechts op en maakten hier en daar het werk volledíger. Eerst Victor Cousin heeft in 1842 den stoot gegeven tot een gansch nieuwe uitgave, tot een nieuw stelsel van bewerking. Hij wekte op tot een vergelijking met het oorspronkelijk manuscript, en sinds dien tijd eerst bezitten

wij, door de zorgen van Faugère en laatstelijk van Havet, den waren tekst der Pensées, ontdaan van alle afrondingen en wijzigingen, waartoe Port-Royal, door den vrede van 1668 en het doel dat de uitgevers beoogden, verplicht was[1]. En nu eerst zijn wij in staat de volmaakt eenige schoonheid van Pascal's werk te bewonderen. Het blinkt als een verloren schilderij van Rembrand, die voor het eerst ontdaan is van al het latere bijwerk en de korst van het stoffige vernis, en nu in haar somberen koperen gloed ons toestraalt. Zoo trotsch is nooit op aarde gesproken, als in die telkens afgebroken zinnen van Pascal. In bitterheid en wrangheid triomfeert deze stijl. Hij overtuigt niet; neen, hij ontzet en overweldigt ons. De ontzachelijkheid dezer vaart maakt ons stil en doet ons onszelf verlaten gevoelen, totdat eensklaps de toon der teederste liefde ons bijna doet weenen. Voorbij is dan de despotieke adem, en de kleuren van den regenboog vertoonen zich te aandoenlijker, omdat zij afsteken tegen zoo duister een achtergrond. Het kan onze taak hier niet zijn die Pensées te ontleden, voor ons doel moeten wij slechts aantoonen het verband tot Port-Royal. Het doel dat Pascal zich voorstelde, was - zooals hij het in 1658 in een gesprek met de Heeren van Port-Royal ontwikkelde - aan te toonen, dat het Christendom de eenige oplossing is der raadselen op aarde. Vandaar dat hij een onderzoek instelt naar den toestand van den mensch en dien toestand vindt in een vereeniging van grootheid en ellende. Allereerst wordt nu deze tegenstrijdigheid in al haar schakeeringen geschilderd. Hij toont aan, dat de mensch inderdaad een tweeheid is, vol dierlijke lusten aan den eenen kant, vol zielsbehoefte aan de andere zijde. Een bedelaar of een koningszoon. Een meedoogenloos licht wordt geworpen op de diepste afgronden onzer ziel: en tragisch wordt dan weder gesproken van de verhevene vlucht van ons streven. De herinneringen uit 't boek moeten hier onze lezers van zelven in het geheugen schieten: wij stippen slechts aan het hekende: ‘de mensch is maar een riethalm, het zwakste voorwerp der natuur, maar

1 Onmisbaar blijven altijd Victor Cousin's: des Pensées de Pascal. Nouvelle Edition, 1844. - Prosper Faugère, Pensées fragments et lettres de Blaise Pascal. 2 vol. 1844 - en Pensées de Pascal avec un commentaire suivi par Ernest Havet, 1869. Faugere's uitgave is misschien nog vruchtbaarder voor verdere eigen studie, doch Havet's uitgave is handelbaarder en gemakkelijker, wijl hij de rangschikking der Pensées, zooals ze op Port-Royal's voorbeeld in de 18de eeuw is vastgesteld, behoudt.

een denkende riethalm,' enz., - 'de geest van dezen oppersten rechter der wereld is niet zoo onafhankelijk, dat hij niet door het eerste het beste gesuis om hem heen wordt gestoord. Niet de slag van een kanonschot is noodig om zijn gedachten in verwarring te brengen; neen slechts het gekras van een verroesten windwijzer. Verwonder u niet, als hij nú niet goed redeneert, een vlieg gonst hem om de ooren.' - 'Onze ellende is ellende van een man van aanzien, ellende van een onttroonden koning', enz., enz. - Nadat dan Pascal al die tweeslachtige en dubbele eigenschappen met den vinger aangewezen, en op grootsche wijze den mensch in de natuur heeft geplaatst en dan beider nietigheid heeft ontdekt, komt hij tot den wortel van de daden der menschen, het *ik*, en bewijst hij dat dit *ik* een bedorven wortel is - le moi est haïssable - bedorven door de stoornis van den eersten zondenval. Weldra gaat dan alles hij Pascal over in een hoonlach tegen de menschen, die al dat fraais wat zij hebben nog willen behouden. - 'Verdierlijk u dan liever. - Maar dat is het juist, wat ik vrees. - Waarom? *Wat hebt gij te verliezen*?' En zoo met dialogen, met interruptiën, met rukken, speelt Pascal hier met den mensch, zooals hij vroeger met de Jesuïten heeft gespeeld. De verhevenste menschen haat wordt echter hier tentoongespreid. Een oneindige melancholie. Klachten over de ellende des menschen weerklinken zooals tot nu toe slechts in het boek Job waren gehoord. Het is hem te doen om het gevoel van onrust in den mensch wakker te houden; 'als hij zich verheft, verneder ik hem; als hij zich vernedert, verhef ik hem en spreek hem altijd tegen, totdat hij begrijpt dat hij een onbegrijpelijk monster is.' - De mensch moet geen vrede met zich zelven hebben. - 'Als een man in een kerker is opgesloten, onbekend daarmede of zijn vonnis reeds is gewezen, en slechts een uur over heeft, om het te hooren, terwijl datzelfde uur genoeg is om, als hij weet dat het vonnis geveld is, het te doen herroepen, - dan is het tegen de natuur, dat diezelfde man het uur gebruikt, niet om zich te vergewissen of het vonnis is uitgesproken, maar met kaarten te spelen.' - 'Tusschen ons en de Hel of den Hemel is slechts het leven, de breekbaarste zaak ter wereld.' - Kortom, de mensch. als hij maar even denkt, moet volgens Pascal onrustig in zich zelven zijn. En nu, wanneer dit gevoel van onrust sterk genoeg is, stelt Pascal de vraag, waarheen de mensch zal gaan om vrede en rust voor zich zelven te vinden. Hij leidt hem nu naar alle

stelsels van philosophie, die op aarde zijn bedacht, en zoekt hem goed te doen begrijpen, dat geen stelsel voldoet; deze overvraagt, gene biedt te weinig; doch terwijl men zoo zoekende en starende is, rijst daar in de verte voor den lezer en denker het strookje land, waar eenmaal Israël huisde. En nu ontrolt zich de ontvouwing van den waren godsdienst aan de vaderen geopenbaard en in Jezus Christus verpersoonlijkt. De oplossing van alle raadselen wordt nu gevonden. Niet de rede kan ze ontdekken. Neen, God moet zich aan u doen gevoelen; geen bewijzen, neen, een ondervinding in het leven moet u bekeeren en u bloedend en uitgeput voeren aan den voetvan den Kruisheuvel. Daarin bestaat het ware leven en de verlossing van den zondenval, om het Kruis te omklemmen. - De kring in den beginne geopend, wordt nu gesloten. Met Christus zelven wordt de samenspraak geopend en al wat teeder is, wat welluidt, vloeit als muziek door die stille bladeren: ‘Wees getroost; gij zoudt Mij niet zoeken, wanneer gij Mij niet had gevonden. - Ik dacht aan u in mijn stervensangst; Ik heb deze en die droppelen bloeds voor u doen vloeien. - Wilt gij dan altijd dat het Mij bloed blijft kosten, zonder dat gij tranen geeft’...

Wij durven niet verder afschrijven. Wij willen slechts er nog op wijzen, hoe het middelpunt van het boek toch eigenlijk gevonden wordt in die verdeeling van het heelal in drie rangen: den rang of kring der stoffelijkheid, den rang der gedachten of van de geesten, en den rang der Liefde. Het is de onsterfelijke verdienste van Pascal geweest aan te toonen, dat gelijk de wetten der gedachten niet passen op de zaken der stof, evenmin de wetten van den geest en van de wetenschap voegen aan het Rijk der eeuwige Liefde, waarvan Christus de Koning is. ‘Alle lichamen, het firmament, de sterren, de aarde en zijn koningrijken, zijn niet waard de minste der geesten, want de geest kent dat alles en zich zelven en de lichamen kennen niets. Alle lichamen te-zamen en alle geesten te-zamen en al hun voortbrengselen en gewrochten zijn niet waard de minste opwelling der Liefde: die behoort tot een rang die oneindig verhevener is. Uit alle lichamen te-zamen kan men niet één kleine gedachte persen, dit is onmogelijk, en van een anderen rang. Uit alle lichamen en geesten kan men niet één beweging van ware Liefde opwekken; dat is onmogelijk en van een andere orde: het is bovennatuurlijk.’ Aandoenlijk is het, dat Pascal als grootste type der mannen van den geest en

van de wetenschap, hier tegenover Christus, de verpersoonlijkte Liefde, stelt den vorst der mathesis, Archimedes. De voorkeur voor dezen tak van kennis verloochent bij nooit en blijft hij getrouw.

En zoo kunnen wij het boek sluiten; doch als van zelf valt onze blik op woorden als de volgende: ‘Men begrijpt niets van de werken van God, wanneer men niet in beginsel aanneemt, dat hij den één verblindt, den ander licht geeft.’ Met andere woorden, ook in zijn laatste boek blijft Pascal dezelfde, de man die de Genade Gods in al haar kracht tegenover den vrijen wil blijft verdedigen. Sceptisch moge hij zijn, waar het de wijsbegeerte geldt, hier is hij volkomen overtuigd. In dien zin is zijn arbeid de bekrooning van liet werk van Saint-Cyran, en, van dien kant beschouwd, slechts de volkomenste uitdrukking van de bedoeling en het streven van Port-Royal. Ook zijn doel was gericht op een vernieuwing van het Christendom in den zin van Augustinus.

Hij gaf zulk een kracht en stevigheid aan het gebouw van Port-Royal, dat de stormen vooreerst voorbijdreven en het klooster niet deerden. Toen later het klooster was gevallen, stond het werk van Pascal nog onverlet. Wel dachten de Voltairiaansche achttiende eeuw en de Duitsche philosophie het te vernietigen; wel dreven de zwartste wolken daartegen aan; doch, na elke nieuwe bestorming en ontploffing, stonden die fragmenten der gedachtenzuilen van Pascal even schoon en slank overeind, gelijk de ruïnen van Palmyre afsteken tegen den blauwen hemel van het Oosten.

H.P.G. QUACK.

(*Wordt vervolgd*).

Het oesteretende vrouwtje van Jan Steen[1].

Naar de kolfbaan.

Op een helderen Meidag van het jaar 16.. sloegen twee mannen den hoek van de Steenschuur te Leiden om, en slenterden de Breestraat op. Het was in den namiddag tusschen drie en vier uur; gedurende den morgen had nu en dan een stortbui de lucht verdonkerd, maar de laatste regen was een paar uren geleden gevallen, en de zon, hoewel reeds aan het dalen, scheen helder; vroolijk glinsterden hare stralen door het jeugdige loof der iepenboomen, waarmede de wallen van de Steenschuur beplant waren, en zij vielen met koesterende warmte op den grond neder aan het einde der Breestraat, bij den viersprong, waar een hooge brug naar de Hoogewoerd geleidt.

De twee mannen slenterden de Breestraat op, gelijk zij de Steenschuur langs gekomen waren, nadat zij elkander aan het einde van de Langebrug ontmoet hadden. Die ontmoeting was toevallig geweest in zoover, dat zij door geene afspraak was

1 T. van Westhreene, Wz., Jan Steen, pag. 104.
La mangeuse d'huîtres. Une jeune et jolie femme, vêtue d'une jaquette rouge, bordée d'hermite, les cheveux ornés de perles, est assise devant une table et mange des huitres. Dans le fond, un homme et une femme semblent aussi en apprêter ou en manger. Ce tableau est d'une exécution supérieure; le faire de la tête, des mains et de plusieurs-accessoires, rappelle toute la finesse de van Mieris et le coloris peut rivaliser en fraicheur avec celui de Metzu. Collection de Mr. Jhr. J.P. Six à Amsterdam.

bepaald geworden, maar zij was noch zeldzaam noch ongewenscht; zij vonden elkander meermalen hier of daar op dit uur en zij waren vrienden.

De een, de oudste, was tamelijk lang en mager. Zijne kleeding was eenvoudig, maar goed; meer die van den geringen dan van den aanzienlijken stand, evenwel zorgvuldig gekozen en in orde gehouden, met de onmiskenbare sporen van het nauwlettend oog en de nijvere hand eener trouwe Hollandsche huismoeder. De kleur van zijn gelaat was donker maar gezond; het was een hoekig gelaat met scherp geteekende trekken en een langen neus. Eene dunne knevel, van dezelfde donkere kleur als de haren, die lang maar ongekruld langs den nek vielen, sierde de bovenlip, terwijl om zijn mond meestal een glimlach speelde; en zijne oogen, zij waren groot, hoewel door lange wimpers overschaduwd, en zij waren wel donker, maar zij blonken, zij glinsterden, zij schitterden. Het waren de oogen van een man, die, al voerde hij wapen noch titel, al kon hij op geboorte noch rijkdom bogen, zich toch vrij bewoog onder zijne medeburgers, gewaardeerd om die gave, die hem recht gaf om zonder eenige verwaandheid met koninklijke fierheid het hoofd op te heffen en hoog te dragen. Vroolijkheid, schalkheid, dartelheid, loszinnigheid zelfs spraken uit dieoogen, maar zij konden ook getuigen van goedaardigheid, van het teederste gevoel, van vatbaarheid voor en gemeenschap met den diepsten ernst. Rusteloos dwaalden zij rond, naar de lucht, naar de boomen, naar de huizen, naar de menschen: naar de menschen vooral bleven zij gekeerd. Het waren de oogen van een genie, dat de vormen en de kleuren, of van een enkel beeld, of van eene geheele groep zag, gevoelde, begreep; een genie, dat dien buit der natuur in zich opnam en verteerde en er zich mede voedde, en dat dan uit zichzelf kunstwerken schiep, welker vervaardiging de oogen en de handen van den kunstenaar bezig hield en zijne ziel met nameloos geluk vervulde, om later den verrukten toeschouwer roerloos van bewondering te doen stilstaan.

De andere was een jaar of negen jonger en ook wat kleiner, daarentegen was hij breeder en zwaarder van gestalte. Zijne kleeding was deftiger en kostbaarder: zijn tred vaster dan die van zijn medgezel. De bruine lokken golfden in sierlijke krullen op zijne schouders neder. De knevel was blond, het gelaat rond en welgevuld, maar ook zijne lippen openden zich

telkens met een vroolijken lach, en ook in zijne helderblauwe oogen glinsterde het kunstenaarsvuur; genie zetelde op zijn edel, hoog gewelfd voorhoofd. Waar hij niet door zijn makker werd in de schaduw gesteld, daar dwong zijn persoon, even als zijn werk, belangstelling af van hen, die haar aan zulke mannen wisten toe te wijden.

Daar de vrienden geen haast maakten, waren zij de brug, die naar de Hoogewoerd leidt, opgegaan, en hadden daar een oogenblik stilgehouden. Over de huizen heen blonken de nog natte daken van de St. Pancras kerk door het zonlicht beschenen hen tegen, terwijl zij naar den Nieuwen Rijn zagen, waar op de straat menschen van allerlei stand heen en weder liepen en, in het water, roei- en trekschepen elkander voorbij voeren. Vervolgens slenterden zij de Breestraat op, en wandelden verder zonder dat iets bijzonders hunne aandacht trok, totdat zij op de hoogte van de Wolsteeg gekomen waren.

Daar naderde hen, met een stap, zoo vlug als hare vijftig jaren en de zware pakken, welke zij onder de beide armen hield, haar toelieten, eene vrouw.

‘Dag, Byateris!’ riep de oudste wandelaar haar toe.

Het wijf stond stil en keek de beide mannen, die met lachende gezichten op hare gebogen houding nederzagen, wantrouwend, met nijdige oogen aan. ‘Ik heet geen Byateris!’ beet zij den spreker toe. Zij was eene uitdraagster, kocht en verkocht oude kleeren; misschien oefende zij nog meer bedrijven uit. De spreker, die haar Byateris genoemd had, vermoedde het zeker, maar het is niet waarschijnlijk, dat zij zijn kwinkslag begreep, zelfs niet toen hij tot zijn medgezel het woord richtte: ‘Als zij zoo niet heet, dan is dat jammer! Wat zegt gij? Zij kon zoo heeten!’

‘Dat's waar!’ was het antwoord, waarbij de blauwe oogen ondeugend toeknipten: ‘Bredero kende haars gelijken op de Nieuwmarkt te Amsterdam!’

De oude greep met armen en handen de pakken, welke zij droeg, wat steviger en richtte zich, zooveel zij kon, uit hare gebogen houding op: ‘Hoe ik heet,’ zeide zij, ‘weet gij misschien niet, maar gij behoeft niet te denken, dat ik niet meer zien kan! Of ik Jan Steen ken!’ ging zij voort, terwijl zij zich vlak voor hem, die haar eerst had toegesproken, plaatste: ‘Jan Steen!’ herhaalde zij: ‘en als ik hem al niet kende, dan zou ik toch Marijtje Herculens wel kennen: eene beste klant van mij!’

De beide mannen schaterden het uit. Onnadenkend mompelde de jongste den naam van Karel de Moor. Toen de woorden hem ontglipt waren, schrikte hij er zelf van. Zijn makker had zich echter lachende ter zijde gewend en ze daardoor niet verstaan, maar de oude had ze opgevangen. ‘Wat zegt ge daar?’ vroeg zij, zich tot hem keerende.

‘Ik?’ zeide hij, een weinig bedremmeld. ‘Ik? Niets! Maar ik wou vragen, of gij mij ook kent?’ en dat zijne bezorgdheid ook reeds weder verdwenen was, bleek uit hetgeen hij er nog bijvoegde: ‘Hebt ge bij mij ook klandisie?’

‘Zoo! Woudt ge dat weten?’ sprak de oude langzaam, en zag hem scherp aan. ‘Zoo! Ik dacht, dat ik een naam hoorde noemen, vat ge? Maar of ik weet, wien ik voor heb? Dat weet ik best, Sinjeur Frans van Mieris! Dáár!’

‘Gij hebt bij hem zeker veel te doen?’ vroeg de oudste der vrienden weer.

‘Niets!’ was het antwoord, dat met driftig hoofdschudden gegeven werd. Vleiend zag zij Jan Steen aan: ‘Doe eens een woordje voor me, hij hem en zijne vrouw! Ik bedien de luî heel knapjes en heel goedkoop!’ Weg ging de oude en de schilders slenterden in de beste luim voort.

Nauwelijks waren zij echter eenige huizen verder gegaan, of onwillekeurig hielden zij op met schertsen en bogen zich diep, terwijl zij de breedgerande hoeden afnamen. Juffer Paets, de dochter van den rijken en veel vermogenden burgemeester ging hen voorbij. Haar vader was bij het St. Lucasgild bekend en geacht. Zijn Maecenaat had iets te beteekenen; ruim werd het door hem toegepast, en ook deze schilders hadden reden om hem dankbaar te zijn; hem en zijne dochter. Zij kende en bewonderde hen: zij juichte het toe als haar vader hunne kunstwerken voor goud inruilde, en al ware het anders geweest, toch zouden de schilders haar hebben gegroet, zelfs alleen om daardoor zich het recht te geven, haar een oogenblik nauwlettend aan te zien.

‘Mooi is zij!’ zeide Jan Steen, toen zij voorbij was.

‘Dat zeggen zij ook!’ antwoordde van Mieris, terwijl hij Jan dwong om achterom te zien naar eenige aankomende studenten, die eerbiedig voor haar uit den weg gingen en wier luidruchtigheid bij hare nadering verstomde.

‘Zij dwingt achting af!’ ging van Mieris voort. ‘Door hare houding en haar blik, door geheel haar voorkomen boezemt zij eerbied in. Dat is de macht der schoonheid!’

‘Toch is zij niet volmaakt!’ hernam Jan Steen. ‘Er zijn trekken in dat gelaat, die mij niet bevallen. Ik zou haar portret niet willen schilderen!’

‘Heeft zij het gevraagd?’ vroeg van Mieris.

‘Neen!’ antwoordde Jan Steen kortaf.

‘Mij ook niet!’ zeide van Mieris, ‘maar ik zou het wel willen schilderen!’

‘Het kon meêvallen!’ en Jan's gelaat stond ernstig; er was geene scherts meer op te bespeuren; zijne ziel ging het heiligdom der kunst binnen. ‘Maar ik meen, dat geene vrouw ooit zoo schoon is, als wij, schilders, haar voor onze verbeelding zien!’

‘Waarom niet?’ De toon waarop die vraag gedaan werd, bewees dat de gedachtenloop van Van Mieris dien van zijn vriend volgde; ‘waarom niet?’

‘Omdat wij het mooie zien moeten en willen, en het leelijke wel moeten maar niet willen zien. Mijn geheugen bewaart hetgeen mooi is, en geeft het over aan mijne verbeelding, die er het een en ander bijvoegt, ik weet niet, van waar ontleend, maar iets dat ook mooi, iets dat niet leelijk is!’

‘Gij hebt afschuwelijk leelijke wijven geschilderd,’ zeide van Mieris peinzend.

Jan moest onwillekeurig even glimlachen. ‘En gij hebt ze mooi gevonden!’ zeide hij.

‘Dat heb ik ook!’ riep van Mieris uit. ‘Geen lijntje of tintje met het geheel in strijd. Gij vloekt nooit!’

‘Ik denk dat Juffer Paets vooral door hare vriendelijkheid en bevalligheid zulk een gunstigen indruk maakt,’ hernam Jan weder, ‘want als ik aan haar denk, als schilder aan haardenk, en als ik voor mijn doek stond en ik zou een vrouwenkop op het paneel brengen, en vrij, zooals ik nu eene mooie vrouw zou schilderen, dan zou ik wel met enkele voorname trekken van haar gelaat beginnen, met de mooie wel te verstaan, maar al heel gauw, als ik kwam aan den mond, aan het voorhoofd, dan zou ik het model verlaten en mijn eigen gang gaan, zooals het mij inviel, naar mijne.....’ De schilder hief den rechterarm op en bewoog de hand heen en weder, alsof hij voor zijn ezel stond. ‘Maar wat is dat?’ riep hij uit, en wees van Mieris op eene luidruchtige menigte. Op eens waren beiden aan hunne ernstige overweging ontrukt; de trekken van nauw wikkende overpeinzing verdwenen van hun gelaat; zij verhaast-

ten hunne schreden, totdat zij het Stadhuis voorbij waren en op de hoogte van de Marsmansteeg stilstonden.

‘Wat is er te doen?’ vroeg van Mieris.

‘Kijk dien vent eens!’ riep Jan Steen en wees op den persoon, die in het midden der menigte rondom een omgevallen handwagen heen en weder liep en den inhoud van een losgekraakten kist tegen de roovende straatjeugd vruchteloos poogde te verdedigen.

De nog jeugdige man was een bakkersgezel, die op een handwagen een kist, met koek gevuld, te vervoeren had. Plotseling was van den wagen het ééne wiel afgedraaid en terstond had hij een grooten kring van toeschouwers, vooral van jeugdige toeschouwers, rondom zich gekregen. Zij hadden zich eerst nog al onzijdig gehouden en zich met rustig toekijken en het uitspreken van verschillende oordeelvellingen vergenoegd, maar toen de wagen weer kantelde en de kist op den grond viel, zoodat de koeken op de keien lagen, toen sprongen alle banden van behoedzaamheid en eerlijkheid los en nauwelijks had de begeerigste de handen uitgestrekt of, als een zwerm roofvogels, vielen zij op den buit aan. De bakkersgezel schreeuwde en tierde; hij smeekte en bad; het baatte niet. De mannen en vrouwen, die in het rond stonden, lachten: Jan Steen mede om het hardst; de Fransche bakker, die bij de Lieve Vrouwensteeg woonde, kon de schade wel lijden. Het woelige tooneel sleepte Jan mede in verrukking; het bracht zijn bloed in beweging; hij sprong bijna mede van pret in de rondte.

De knapen waagden er slagen en stompen en schoppen van den woedenden bakkersgezel aan; zij grepen het lekkers en ontrukten het elkander en vochten er om, sommigen met volle monden reeds. Daar ontdekte Jan één van zijn eigen zonen. De negenjarige knaap verdedigde hardnekkig den door hem veroverden koek tegen een makker, die er hem van berooven wilde; hij had zijn partij met de vrije hand in de haren gegrepen en hield hem alzoo van zich af, zonder zich om de stompen en schoppen, welke hij rijkelijk ontving, te bekommeren.

‘Pak! sa! Houvast!’ riep de vader in opgewekte vroolijkheid, en het was hem een genot te zien, dat eindelijk zijn zoon het geluk had om den aanvaller op den grond te werpen en dat hij vervolgens met de eene hand de koek triumfantelijk in de hoogte hield, terwijl hij de andere met kracht op het gelaat van den onderliggenden vijand deed nederdalen. Maar de dien-

ders van den schout kwamen aan om den bakkersgezel te helpen; de jeugd stoof uitéén; mannen en vrouwen gingen verder; Jan Steen zocht van Mieris weder op.

Deze was langzaam voortgestapt; ‘Staat het op 't paneel?’ vroeg hij, toen Jan hem inhaalde.

‘Bijna!’ was het antwoord.

‘Maar ik heb mijn tijd ook goed besteed!’ hernam van Mieris. ‘Zie eens! Wat zegt ge daarvan?’ en hij wees aan zijn vriend een huis, waar op de bovenverdieping voor een geopend boogvenster eene vrouw zat te breien. De handen bewogen zich steeds voort, en het geestige gelaat sloeg met opgeruimde blikken het woelige volksleven gade. Het licht viel in het venster en de opgeklaarde lucht gaf scherpe lijnen en heldere, fijne tinten.

Jan kende zijn vriend en neuriede een Loverken: ‘Wat wildi meer, Catrijn?’ -

Zij waren spoedig tot de Noordeindsbrug genaderd.

‘Rechts of links?’ vroeg van Mieris.

‘Geen van beiden!’ antwoordde Jan Steen. ‘Links? dat is naar huis! Dat komt volstrekt niet in mij op. Rechts? dat is naar Gerard Dou. Dat kon, als hij voor ons op de viool wou spelen; maar dat gaat niet zeker; moeder de vrouw is er niet altijd op gesteld. Vooruit ligt de kolfbaan; daar is het altijd pleizierig; dus voorwaarts.’ - Hij stapte de brug over; van Mieris volgde hem en weldra traden zij de kolfbaan binnen.

Zij waren daar geene vreemde of onwelkome gasten; integendeel! de waard groette hen als oude bekenden en vaste klanten met beleefde gemeenzaamheid en ging voor hen de bierkan vullen; waarmede de vroolijke schilders begonnen, dat wist hij wel; waarmede zij zouden eindigen, dat was minder zeker.

Aan het einde van de eigenlijke kolfbaan was eene groote, vierkante ruimte, waar tafels en stoelen en banken stonden; Jan en Frans zochten er eene plaats onder de vele bekenden, welke zij er aantroffen. Daar zaten broeders van het St. Lucasgild, van meer en van minder talent; daar zaten ook andere burgers uit den gegoeden stand en de beide vrienden schikten aan en brachten elkander een dronk toe en mengden zich in de gesprekken, die rondom hen gevoerd werden, en oordeelden mede over de partij, die in de kolfbaan werd afgespeeld, en waren weldra het middelpunt van een kring van mannen, waaronder zich wel een enkele bevond, wiens losbandig of schooierig

voorkomen van overdreven liefde voor bier- of wijnkan getuigde, maar waarvan de meesten, met krachtige gestalten en schrandere gelaatstrekken na een goed besteden voormiddag hier ontspanning en genot zochten. Het duurde ook niet lang of de kolfpartij, die aan den gang was, toen de beide vrienden binnentraden, was afgespeeld en aan het nieuwe spel, dat daarop werd begonnen, deden zij mede.

Zij stapten de langwerpig vierkante baan binnen over het lage houten beschot, waarmede zij van de overige ruimte in het groote gebouw was afgebakend en traden over den zooveel mogelijk gladgemaakten vloer naar het kolvenrek, waar de houten stokken stonden, wier koperen uiteinden, juist zoover omgebogen, dat zij op den vloer pasten, terwijl de kolvers de stokken in de handen hielden, glad gepoetst waren en helder blonken. De ballen, van kalfsleder en met paardenhaar gevuld, waren in een groote houten stoof een weinig verwarmd, opdat zij goed lenig zouden zijn en vlug over de baan zouden rollen. De partijen werden verdeeld en de twee groepjes, waarin de spelers gesplitst waren, schaarden zich ieder bij één van de palen, die van eikenhout gemaakt, bovenaan met kunstig snijwerk versierd en onderaan met koperen platen beslagen, aan het hooger en lager einde van de baan in het midden stonden om tot mikpunten te dienen.

Het zou eerst moeielijk te beslissen zijn geweest, wie van de beide vrienden het spel het best verstond en aan welke partij, nu zij tegenover elkander waren geplaatst, de meeste kans op de overwinning gegeven was. Wie hen vroeger nooit had zien spelen en de eerste kolfslagen, welke zij daar deden, gadesloeg, zou niet betwijfeld hebben of van Mieris moest aan zijne partij de zegepraal bijna verzekeren en Jan Steen de zijne éér benadeelen dan voordeel aanbrengen. Geen slag van van Mieris, die niet juist berekend was en netjes werd uitgevoerd. Stilzwijgend strekte hij telkens de kolf uit, maakte bedaard zijne berekening van richting en kracht, en sloeg nooit te hard en nooit te zacht; zijn spel was regelmatig, vast, zuiver. Jan Steen bleef doorpraten en schertsen, terwijl hij speelde; hij joeg de ballen voort, rechts en links door de baan, en gaf alzoo aan de nauwgezette spelers niet zelden ergernis, maar hij ontzag zich niet om tevens daarover, zoowel als over allerlei andere zaken, met de toeschouwers en ook met sommige medespelers kwinkslagen te wisselen. Maar als eindelijk zijne partij zoo goed

als verloren scheen; als de kans op behoud allergeringst was, en een bal dan zóó kwam te liggen, dat alleen de slag van een meester in het spel de fortuin dwingen kon te wenden, dan zweeg soms ook plotseling Jan; dan gebeurde het, dat hij de ruimte nauwkeurig overzag en de spieren strak spande; dan sprak zijn genie verder door oog en hand en de meesterslag werd gegeven en door de aanwezigen met luide kreten gehuldigd.

Met afwisselend geluk werden alzoo eenige partijen afgespeeld en eindelijk, vermoeid van de lichaamsbeweging en door de kansen van het spel opgewonden, traden de spelers de baan uit. Sommigen verlieten de taveerne, maar anderen namen op nieuw hunne plaatsen in, en onder de blijvenden behoorden ook de beide schilders. Het was zelfs om hunnentwil, dat een enkele, die nog besluiteloos stond, weder aanschikte, en het was ook om hunnentwil, dat een troepje studenten zich bij het gezelschap voegde. Zij kenden de schilders te goed, om eene afwijzing, zooals hen dikwijls van burgers trof, te moeten vreezen en nauwelijks had ook van Mieris eene kan gevuld met ‘Rijnschen traan’ laten aanrukken en de waard haar op de tafel gezet, of Jan Steen schonk zich eene kroes in en bracht met een gullen lach de Latinisten een dronk toe:

‘Vos Studiosi, genaamd studenten,
Die al uw geld vast hebt verteerd
Met dansen, springen, met batementen,
En niet een kruym daer voor geleerd!’

hetgeen terstond door hen beantwoord werd, terwijl één hunner, den beker opheffende, Jan toezong:

‘Als dese traen leyt daer sy hoort,
Soo brengtse vreemde kluchten voort;
Den een die praet, den ander springht,
De derde soete deuntjes singht.
Men sal noch t'avond een van driën
(Acht ick) van my hier sien geschiën;
Dus, wysheid! duyckt, ick ben u moê,
Adieu! tot morgen ochtend toe!’

Frans had ondertusschen voor tabak en pijpen gezorgd; een groot koperen vuurkomfoor was midden op tafel gezet. Weldra

zaten allen te rooken en terwijl de kroezen onophoudelijk gevuld en geledigd werden, ging het gesprek voort.

Nadat zij alzoo eenigen tijd gezeten hadden, stond echter van Mieris plotseling van zijn stoel op en zijne stem klonk: ‘Dobbelen of zingen!’ - Naast hem zat een jong bedeesd studentje, die bijna geen woord sprak, en Frans kreeg lust om eens op de eene of andere manier te beproeven wat er in dat kereltje zat. ‘Dobbelen of zingen!’ riep hij.

‘Zingen, zingen!’ werd van alle kanten geantwoord.

‘Zingen en drinken!’ herhaalde Jan Steen nog eens.

‘Zingen dus!’ zeide Frans; ‘dan zal ik maar beginnen!’ en terwijl hij zijne oogen strak op het meisjesachtige gelaat van zijn jeugdigen buurman gevestigd hield, hief hij aan:

> ‘Sult ghy dan niet beginnen een reys?
> Waer na begeert ghy doch langer te beyen?
> Naeste gebuurtje! voldoet ghy myn eys:
> Heft op een Liedjen, men sal u geleyen,
> Zyt ghy beschaemd? ey, houd doch u kleur;
> Meught ghy wat wachten, ick sing u wel veur;
> Soo niet, ick geef u de keur!’

De meeste aanwezigen, die den toeleg van van Mieris begrepen hadden, lachten hartelijk, maar het jonge studentje redde zich zoo goed hij kon, en het ‘Gaudeamus igitur,’ werd met opgewektheid gezongen, ook door van Mieris, schoon het hem niet ontging, dat de Muzenzoon bij het ‘Juvenes dum sumus’ spotziek op eenige andere leden van het gezelschap en ook op hem wees. Jan Steen had daar ook schik in. ‘Juvenes dum sumus,’ zeide hij tot een stevigen Fries, die naast hem zat en met wien hij reeds menige kroes had geledigd: ‘Juvenes! Dat is goed en wel, maar ik heb mijne tweede vrouw al!’

‘Zoo!’ was het antwoord, ‘en gij zijt hier.’

> ‘Mijn leave Bauckje, mijn swiete Famke!
> Het bruyt ons 't jylt, as ick 't fersin?’

‘Ja, dat jylt!’ herhaalde Jan.

Het was intusschen half tien geworden, eer men aan vertrekken dacht; de beide schilders waren de laatsten, die den waard

een goeden nacht wenschten. Arm in arm gingen zij het Noordeinde door. Dat de brug, welke zij, om naar de Breestraat te komen, over moesten gaan, hoog was, zij wisten het sedert lang; zij ondervonden het nu weder. Na debeklimming volbracht te hebben, gingen zij in ééne vaart de Breestraat over; zij scharrelden de Papengracht langs en zwaaiden vervolgens de Langebrug op. Zij meenden elkander stevig vast te houden, maar dat belette niet, dat zij soms een paar huizen lengte van elkander verwijderd waren.

‘Pas op!’ riep Jan, nadat zij weer wat verder waren voortgegaan. ‘Pas op! Frans! Hier is een open riool!’

Arm weder in arm gesloten, namen zij hunnen koers en trippelden vlug het gevaarlijke gat voorbij. Eindelijk kwamen zij aan de Wolsteeg. Zoodra Jan Steen zijn huis ontdekte, posteerde hij zich tegen de deur en liet zijn hoofd op den klopper rusten.

‘Ik zal aankloppen!’ zeide Frans, maar wat hij ook deed, hij kon den klopper niet grijpen. Hij voelde aan de eene zijde een deurpaneel en aan de andere zijde een deurpaneel, en daartusschen altijd het hoofd of het lichaam van zijn vriend, die zich om niets bekommcrde, maar Frans vond geen klopper.

Nadenkend zette hij zich schrap en sprak op ernstigen toon zijn vriend aan: ‘Wil ik eens wat zeggen?’

‘Zeg op!’ stamelde Jan.

‘Ik geloof, dat wij dronken zijn!’ zeide Frans.

Jan had stilzwijgend en scherp toegeluisterd, maar op deze verzekering barstte hij in zulk een uitbundigen kreet van pleizier uit, dat Frans verschrikt een paar stappen achteruit en een omzwaai deed. Toen hij weer tot zichzelf kwam, was Jan verdwenen. Marijtje Herculens namelijk had den kreet van Jan gehoord, de voordeur geopend, haar echtgenoot naar binnen zien tuimelen en de deur ook weer gesloten, zonder zich te bemoeien met hetgeen buiten voorviel.

Frans begreep er iets, maar lang niet alles van. In diep gepeins over dit voorval ging hij voort, maar den verkeerden kant uit, de Langebrug weer langs.

Het was een donkere avond; de lucht was dicht met wolken betrokken; er viel een fijne regen, door plotselinge windvlagen voortgejaagd.

Frans kwam niemand meer tegen; hij hoorde niets dan het ruischen van den wind en den regen; hij zag niets dan soms

de gesloten huizen, als hij er strijkelings langs ging; maar verder zwaaide hij weer midden door de straat.

Zóó sukkelde hij voort, verder voort, totdat.....

Boetpreeken.

Er verliepen vier of vijf dagen, éér de vrienden elkander weder ontmoetten; Frans zocht Jan niet op; hij was ook nergens anders te zien, noch op straat, noch in de kolfbaan, noch in eene andere taveerne. Het gaf Jan geene ergernis: het werd nauwelijks door hem opgemerkt; hij zelf bracht ook eenige dagen meest in huis door. Die zonderlinge opgewektheid, die het kenmerk van den waren kunstenaar is, hij zij dichter of schilder of redenaar, hij bewege zich in het rijk der tonen of der kleuren, hij voere het penseel of den beitel, zij had hem geen rust, geen vrijen tijd gelaten. Met verhoogde levenskracht had zijn genie hem op zijn schilderskruk, voor zijn ezel met palet en penseel gekluisterd, totdat eindelijk de laatste streek gedaan, de fijnste toets gelegd, de teederste tint aangebracht was. Toen stapte hij op een achtermiddag tevreden en vroolijk zijne huisdeur uit en richtte zijne schreden naar de woning van Frans van Mieris.

Die woning, welke hij, nadat hij een paar straten had doorgeloopen, binnentrad, was vrij wat aanzienlijker dan de zijne. Niet alleen was van Mieris van geboorte uit eene meer gegoede familie; zijn vader was onder de Leidsche goudsmeden een der eerste geweest; maar Frans was ook ordelijker op zijne geldzaken en het kapitaal, dat zijne kunst hem aanbracht, werd met zorg beheerd, al bleef hij verre van schraapzucht, al kon een enkelen keer zijne hand even kwistig de goudstukken laten rammelen als de loszinnigste broeder van het St. Lucasgild. Bovendien, zijne vrouw had hem een niet onaanzienlijk vermogen aangebracht en Quirina van der Kok was er op gesteld om in haar huis en in hare levenswijze gelijken tred te houden met de aanzienlijksten uit Leiden. Zij behoorde, even als van Mieris zelf, tot de Remonstrantsche Broederschap en was

daaraan met hart en ziel gehecht. Gesproten uit een geslacht, dat sedert 1619 uit ambten en bedieningen ontslagen was en beroofd van elken glans aan eenige waardigheid in het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden ontleend, stelde zij er prijs op om door zekere welvaart gesteund te worden, zoowel als om te prijken met den kunstroem van haren echtgenoot. Hare woonkamer, die grensde aan de werkplaats van Frans, droeg er de blijken van.

Aan een balk der zoldering, die van glad eikenhout gemaakt en in gelijkmatige vakken verdeeld was, hing eene sierlijk bewerkte, blinkende, koperen lichtkroon. De wanden van de kamer waren van hetzelfde hout, gedeeltelijk met beeldwerk voorzien, terwijl in het middenvak tegenover den schoorsteen, de schrijn stond, waarop keurig bewerkte tinnen kannen pronkten en waarvan de kroonlijst en de deuren als meesterstukken van houtsnijwerk gelden konden. De schoorsteen sprong ver vooruit en droeg op zijn breeden rand twee beelden, die allergelukkigst bewezen, hoe treffelijk Frans niet alleen schilderen maar ook boetseeren kon. De vloer was van glad hout met allerlei meetkunstige figuren ingelegd. In het midden der kamer stond een zware, langwerpig vierkante tafel, en daarrondom waren stoelen met hooge ruggen en breede, gemakkelijke leuningen gerangschikt.

Jan Steen trad die kamer binnen en werd door Frans hartelijk maar met eenige verlegenheid, door Quirina beleefd maar koel ontvangen. Het was geene gewone ontvangst, maar zij was toch niet zoo vreemd, dat Jan er wel door getroffen worden moest; en hij, geheel vervuld nog van zijn werk, lette er ook niet op. Hij nam plaats en gunde Frans nauwelijks den tijd voor een kort antwoord op de vraag: ‘Hoe gaat het met de kunst?’ hij had zelf zooveel te vertellen. Hij had nu een schoolmeester geschilderd, waarbij de bekende plakmonarch van de St. Jacobsgracht, anders nog al een karakter, niets te beteekenen heeft; hij zit met eene groote slaapmuts op, half in den dut eene pen te vermaken, op een groote houten bank. De boel loopt rondom hem dan ook gedurig in de war. Hooren en zien zou iemand in die school vergaan. De kinders klimmen op de tafels en gooien de banken om. Het is een raadsel, hoe de matres, die naast meester op de bank zit, nog eenige poging wil aanwenden om aan een klein meisje, dat bij haar voor de tafel staat, iets uit een spelboek te leeren. ‘Die

matres, raad eens!' riep Jan uit, 'raad eens, Frans! wie mij voor haar tot model gediend heeft?'

'Ik weet niet,' zeide Frans, wiens gelaat bij de opgeruimdheid van zijn vriend weer eenigszins opklaarde, terwijl daarentegen Quirina ernstig voor zich bleef zien.

'Wel!' hernam Jan. 'Die Byateris, ge weet immers nog?'

'Wie is die Byateris?' vroeg Quirina.

'Eene uitdraagster, die zich aanbevolen houdt!' en Jan knipoogde tegen zijn vriend en vertrok zijn mond tot een spottenden grijns, toen Quirina hem aanzag met een blik, die duidelijk te kennen gaf, dat zij, in hare statige en welvarende huishouding, geen uitdraagster of oude kleerverkoopster noodig had.

'En weet ge, wie in de school staan te vechten?' zeide Jan weder.

'Neen!' was het zeer korte en kalme antwoord.

'Onze jongens. De mijne kweet zich verleden week zoo dapper bij de Marsmansteeg om een koek; ik had zoo goed gezien hoe zulke jongens elkander aanpakken; nu heb ik er Willem bijgezet; zij hebben elkander bij de haren en schoppen en schreeuwen dat het een lust is!'

Quirina's gelaat betrok hoe langer hoe meer en Frans wist niet wat hij zeggen zou.

'De vogelkooi, de manden, staat er ook op!' en Jan, die niets merkte of niets bemerken wilde, wees naar de werkplaats van Frans. 'Ge weet, daar heb ik altijd schik in. Ik kan er nooit afblijven!'

'Dat is erg genoeg!' zeide Quirina. 'Het water is altijd op den vloer gemorst en de zaadkorrels liggen door de geheele kamer.'

'Ja, maar!' zeide Jan vergoelijkend. 'Ik geef hem ook dikwijls wat lekkers. Maar dat benauwde gezicht van dien vogel, als hij hangt te slingeren, dat is geld waard!'

Misschien zou hij er iets meer hebben bijgevoegd, maar er traden nog een paar andere personen binnen, een man en eene vrouw. De man was deftig gekleed, maar eenvoudig; van een achtbaar voorkomen, geen grijsaard nog, maar op den drempel des ouderdoms. De vrouw was zeer stemmig gekleed, maar kostbaar; niets zwierigs was aan haar te bespeuren, maar van de huif en de kanten muts, welke zij op het hoofd, tot aan de fluweelen schoenen, welke zij aan de voeten droeg, was alles even fijn en even rein.

‘Zoo, meester Gerard Dou!’ zeide van Mieris; hij en Jan Steen reikten den binnenkomende de hand en bogen zich voor zijne vrouw. Quirina ging Lolkje te gemoet en de vrouwen groetten elkander, terwijl zij zuchtende op Jan Steen veelbeteekenende blikken wierpen. Men ging zitten.

‘Wij hebben goede tijdingen uit Harlingen!’ zeide Gerard Dou. ‘Gij weet, dat mijn zwager met “de Zwaluw” naar Oostindië is gegaan.’

‘Lolkjes broer?’ vroeg van Mieris. ‘Die Freerk Hiddes, die voor een paar jaar eens hier was?’

‘Juist!’ antwoordde Gerard. ‘En mijn neef, Gerrit Jansz is ook medegegaan. Zij zijn behouden binnen!’

De algemeene deelneming werd uitgesproken en toen hokte het gesprek. Het werd weer opgevat, door de vrouwen over huiselijke zaken, door de mannen over het weer, maar het wilde niet vlotten. Jan was er wel aan gewoon, dat zijne vrienden in het bijzijn hunner vrouwen wat bedaarder en stemmiger waren, maar het werd nu toch erg. Hij merkte ook op, dat de vrouwen hem bijzonder ernstig aanzagen. Zou hij er eens om lachen en weggaan? Hij begon zich te vervelen; hij rekte zich eens uit.

‘Wij worden van middag met elkander slaperig, geloof ik!’ zeide hij.

Quirina en Lolkje knikten Frans eens toe, alsof zij wilden zeggen, dat het tijd was; Gerard Dou gaf den huisheer ook een wenk, en deze begon: ‘Jan! ik wou zeggen, dat die partij verleden week in de kolfbaan niet naar mijn zin is geweest!’

‘Dat spijt mij!’ zeide Jan losweg, ‘want ik heb er niets op aan te merken; het bier en de wijn waren goed; het gezelschap vroolijk; 't is waar, de tabak was maar tamelijk.’

‘Dat ontken ik niet!’ hernam Frans: ‘maar Jan! wij hadden te veel, toen wij naar huis gingen; wij hadden het erg beet!’

‘Of we!’ riep Jan vroolijk lachende uit, terwijl hij weer recht op zijn stoel ging zitten. ‘Of we! Dat hebt ge mij zoo ernstig ook gezegd, even voordat Marijtje mij opendeed. Weet ge dat nog wel? Goed geslapen hê?’

‘Goed geslapen!’ barstte Quirina uit. ‘Goed geslapen! Ik zou er om kunnen schreien; mijn man, de kunstschilder Frans van Mieris, is in een riool gevallen en heeft den nacht in een pothuis bij een armen schoenmaker doorgebracht; laat vrouw

en kinders een geheelen nacht alleen en komt eerst 's morgens, ik weet niet in wat voor kleeren te huis!'

De bewegelijke trekken van Jan's gelaat toonden de hoogste verbazing en den dartelsten spotlust tevens, toen hij vroeg:

'Wat? In een riool gevallen? In een pothuis overnacht? Dus den verkeerden weg opgegaan?' en in spijt van al de strakke gelaatstrekken rondom hem klonk zijn schaterlach door het vertrek.

'Lach niet, Jan Steen!' zeide Lolkje. 'Frans had kunnen stikken!'

'Waarachtig!' verzekerde Frans. 'Ik was er na aan toe. Ge kunt begrijpen hoe ik er uitzag, toen ik eindelijk in het pothuis stond, waar zij gelukkig mijn geroep om hulp gehoord hadden.'

'Hoe ge er hebt uitgezien!' riep Jan en stond van zijn stoel op; hij vloog naar de werkplaats van Frans en kwam, éér iemand zijne bedoeling begreep of hem kon tegenhouden, met een krijt en een stuk papier, daar gevonden, in de hand terug. 'Hoe ge er hebt uitgezien? Daar!' en snel kwamen de lijnen op het papier; het vuur van de laatste dagen was bij Jan nog niet uitgedoofd. 'Daar!' en hij hief de teekening voor het verbaasde en verontwaardigde gezelschap in de hoogte. 'Daar! Zoo! Wat zegt ge er van?'

'Ik zeg, dat het schande is, en schandelijk is die teekening,' zeide Lolkje met eene heesche stem, terwijl de blos van gezondheid op haar gelaat door toorn hooger, tot purper werd.

'Lolkje!' antwoordde Jan en hij nam de houding aan van iemand, die eene diepe buiging wil maken; 'als ik u zoo zie. met die frissche gloeiende wangen, dan doet ge mij gissen welk een schitterend waas van schoonheid over uw jeugdig gelaat moet gelegen hebben!'

'Gij hebt met mijne jeugd en schoonheid niets te maken!' beet Lolkje hem toe. ''t Is schande, zeg ik!'

Maar Jan had zich in postuur gezet, de hand op het hart gelegd en declameerde:

> 'Noyt schoonder vrouwspersonen de blonde son bescheen,
> Als in 't vry Friesland wonen, soo wel gesteld van leên,
> Soo ryck van eerbaerheden, soo kuysch, soo soet van aerd,
> Soo vriendelyck van reden, soo statigh noch bedaerd!'

Bij de laatste woorden voleindigde hij zijne buiging tegen de vrouw van Dou. Maar was hij op andere tijden dikwijls gelukkig genoeg geweest, om den tegen hem oprijzenden toorn ook bij deze vrouwen met een kwinkslag te kunnen ontwapenen, nu miste hij zijn doel. De vrouwen bleven ernstig zien en de mannen evenzeer. Voor de hulde aan vrouwelijke verdiensten was Lolkje anders niet onverschillig en gaarne hoorde zij gewoonlijk den lof verkondigen van het haar altijd dierbare Friesland, haar geboorteland, maar bij deze gelegenheid had zoowel het een als het ander haar ergernis gegeven. Krampachtig bewogen zich hare lippen; zij trilden; ‘God en het Evangelie verbieden zulk een leven!’ zeide zij.

Maar Jan was nog niet tot zwijgen gebracht. Er flikkerde iets ondeugends in zijne oogen, terwijl hij weer begon te reciteeren:

> ‘S'had Moses in haar hoofd, s'had David opgegeten,
> S'had in haer breyn geboud een klooster voor Propheten,
> En al d'Apostelen, die woonden in haer lyf!’

‘Die verzen zijn even onbeschaamd als die teekening!’ antwoordde Lolkje en zij strekte, blijkbaar met het doel om het papier, dat nog op tafel lag, te verscheuren, de hand reeds uit, maar Gerard Dou hield haar tegen. De kunstenaar bleef den kunstenaar waardeeren; snel nam hij het papier op en leide het op een standaard, die in een hoek der kamer stond. ‘Die verzen zijn van Starter!’ ging Lolkje voort; ‘ik ken ze wel. Die poëet was als gij! God weet ook, waar hij gebleven is!’

‘Gebleven in den slag!’ zeide Jan.

‘En gij behoeft mij niet te verwijten!’ - klimmende toorn sprak uit Lolkje's gillend stemgeluid, ‘dat ik Mennist ben. Ik ben het!’ Er was venijn in de vraag, welke zij er nog bijvoegde: ‘Gij zijt paapsch, niet waar?’

Jan begon er genoeg van te krijgen. ‘Ja, paapsch!’ gaf hij ten antwoord, ‘ten minste als ik bij mijne zuster zit. Het heeft er, bij mijn patroon, wel wat van, alsof ik bij het Bagijntje ben om gekapitteld te worden. En daar de mannen nog altijd zwijgen, wil ik eens vragen,’ en Jan's toon werd ook ernstig, ‘wat de vrienden bijzonder op mij aan te merken hebben. Het komt mij voor, dat hier meest gesproken wordt door hen, die meer zwijgen moesten, en meest gezwegen door hen,

die meer spreken moesten, als er dan werkelijk wat te bespreken is!'

En Gerard Dou en Frans van Mieris begrepen dat Jan met die laatste opmerking gelijk had. Even als Quirina aan Lolkje het woord gelaten had, en al ging zij wat ver, haar als oudere vriendin, met wie zij het toch, wat de hoofdzaak aanging, geheel eens was, bezwaarlijk in de rede kon vallen, zoo hadden de beide mannen hunne vrouwen laten praten uit een zeker ontzag in dit geval en ook omdat zij inderdaad grootendeels gelijk schenen te hebben. Eigenlijk ook nog om eene andere reden. Hunne conscientieën waren op het punt, dat nu behandeld werd, tegenover Jan Steen niet zoo volkomen gerust, als wenschelijk was, en tegenover hem als zedemeesters op te treden was noch voor Dou, noch voor van Mieris gemakkelijk. Het kon in het bijzijn der vrouwen gevaarlijk worden, als Jan zich wat ruw verdedigde, want al hadden zij zich geene al te grove losbandigheid te verwijten, wild opbruisende levenskracht had ook hen wel eens de knellende banden van welvoegelijkheid en fatsoen doen verbreken. Jan stond ook in leeftijd tusschen hen beiden in; hij was wat ouder dan Frans, slechts dertien jaar jonger dan Gerard en was hij pas onlangs met Frans aan den zwier geweest, hij had ook Gerard nog gekend als een lustigen broeder, die met zijn viool de bijeenkomsten van het St. Lucasgild vervroolikte en bij volksfeest of jaarmarkt met dat instrument de straat opging en onder de joelende menigte speelde en zong en danste, een geheelen nacht door, totdat de dageraad hem verraste. Zelfs terwijl Jan met de vrouwen aan het kibbelen was, had hij zijne vrienden bijna weder in zijne vroolijkheid medegesleept en bij zijne luchtige spotternij hadden zij soms slechts met moeite een glimlach kunnen onderdrukken.

Zij zaten daar met hunne vrouwen als statige, deftige mannen; maar zij waren er niet op hun gemak; zij werden gemelijk, knorrig gestemd en na de laatste opmerking en de daarbij gevoegde vraag van Jan was Frans gereed het woord op te vatten, toen Gerard hem voorkwam. 'Gij hebt gelijk!' zeide hij tot Jan. 'Wij moeten het zeggen en dat zullen wij ook. Wij zouden wenschen dat onze vriend Steen zijne levensmanier wat anders inrichtte!'

'Zoo!' antwoordde Jan doodkalm, met een zweem van ernst op zijn gelaat. 'Zoo! Is het dat? Ja, maar, weet ge'.....

en hij maakte met duim en voorsten vinger van zijne rechterhand het gebaar van geld tellen, terwijl hij ontkennend het hoofd schudde.

‘Neen! Dat bedoelen wij niet!’ hernam Gerard. ‘Ook over huishoudelijke zaken willen wij niet spreken!’

‘Hoor eens, Gerrit Douwes!’ riep Jan uit. ‘Dat kunt ge ook wel laten. Als mijne proef bij ons gild niet beter uitgevallen was, dan mijne proef als bierbrouwer en huisvader met Grietje van Gojen in Delft, dan zou ik er slecht bij staan. Wat later, toen ik weduwnaar was, gebeurd is, dat is voorbij. Maar Marijtje Herculens is eene knappe huishoudster!’

Jan zag bij de laatste woorden de beide vrouwen vrijmoedig aan en niet alleen Quirina, ook Lolkje, zij gaven onbewimpeld hunne toestemming te kennen.

‘Het mag er bij ons niet uitzien als hier!’..... begon Jan weder, die inderdaad de huishoudelijke deugden van zijne Marijtje waardeerde, er gaarne hoog van opgaf en ze ook hier wilde prijzen. Maar Frans viel hem in de rede:

‘Op niets van dat alles hebben wij het oog. Dit willen wij zeggen, dat gij, levende zooals gij leeft, het gild niet tot eer zijt. Dat moet anders worden!’

Het bleef voor al de aanwezigen onzeker of Jan den huisheer volkomen begreep, maar onzeker bleef het niet, dat deze woorden hem beleedigd hadden. Een licht rood kleurde zijn gelaat; de neusvleugels trilden; de groote oogen vlamden, terwijl zij strak op Frans gezicht werden: ‘Het gild niet tot eer!’ zeide Jan, en snel, fier en trotsch hief hij het hoofd op: ‘Het gild niet tot eer! Dat hoor ik voor het eerst. 't Is waar, ik heb soms uit nood wat vlug en slordig iets afgewerkt. Maar anders. Als meester Rembrandt van Rijn uit zijn graf kon opstaan, hij zou zich over de Leidsche schildersbent niet schamen, bij van Mieris niet, bij Dou niet en ook niet bij Jan Steen. Ik meen,’ - de zware eikenhouten tafel, welke Jan bij deze woorden aangreep, trilde: ‘Ik meen ook recht te hebben om te zeggen wat die Italianen, als zij hier komen, altijd in den mond hebben: Anch io sono pittore!’

Frans zweeg. Dat had hij niet bedoeld, hij die de eerste in bewondering voor de werken van zijn kunstbroeder zijn wilde, al zou hij straks de vrouwen moeten toestemmen, dat de schilderijen van Jan eerzamer tafereelen konden voorstellen, dan zij gewoonlijk deden. Hoe het aan te leggen om Jan de onge-

pastheid te doen gevoelen van sommige handelingen, door welke hij zich in veler oogen berispelijk maakte, maar die voor hem zelf onaanstootelijk, volkomen natuurlijk waren. Wat kostte het al moeite om hem te doen begrijpen, dat men hem daarover onderhouden wilde!

Nadat Jan zijne gewone houding hernomen had, volgde er een oogenblik van pijnlijk stilzwijgen en verlegenheid.

‘Ik geloof,’ zeide Quirina eindelijk, ‘dat vrouwen zulke dingen beter kunnen zeggen dan mannen. Jan, gij zit altijd in taveernen en kroegen, gij loopt altijd naar de kolf- en kaatsbaan. Dat uitgaan, dat zwieren en rinkelrooien, waartoe gij Frans ook al medesleept, dat moest ophouden. Dat was voor ons allen, voor mannen, vrouwen en kinderen beter, en’ - voegde zij er eenigszins schroomvallig bij, ‘ik denk, dat was ook beter voor de kunst!’

Jan zag haar met een goedaardigen glimlach aan: ‘Nu begrijp ik het, Quirina! Ja, ziet ge, 't is waar, wij zijn samen, Frans en ik, naar de kolfbaan geweest, maar het is toch mijn schuld niet, dat hij in een riool is gevallen. Hij was toen alleen!’

‘Dat zeg ik ook niet!’ hernam Quirina. ‘Maar wat hebt ge aan die dolle streken, aan dat uitgaan?’

‘Wat ik er aan heb?’ en Jan lachte weder opgeruimd. ‘Wel, ik vermaak er mij voortreffelijk. Zou ik het moeten laten? Wilt ge dat zeggen?’

‘Ja, juist!’ zeide Quirina.

‘Doe geene moeite!’ antwoordde Jan. ‘Dat's onbegonnen werk! Verplant een ouden boom, verplant mijn jonge zinnen!’

‘Jonge zinnen!’ Lolkje nam het woord op. ‘Gij hebt de veertig achter den rug, zou ik denken!’

‘Wat dat aangaat,’ - Jan was weer in den besten luim geraakt, nu hij met de vrouwen aan het praten was - ‘gij hebt goed geteld. Eigenlijk ben ik veel ouder. Ik heb vrij wat jaren achter, die dubbel tellen voor pleizier, en’ - hij hield een oogenblik op en knikte Lolkje veelbeteekenend toe: ‘ook voor werken!’

‘Reden te meer om u wat te matigen!’ zeide Gerard Dou. ‘Het kan immers wel anders. Ook op de kunst zou verandering van leven gunstig werken!’

‘Op de kunst?’ vroeg Jan weder scherp. ‘Kan ik niet meer zien? Beeft mijne hand?’

‘Neen!’ zeide Dou. ‘Maar altijd kroegen en bordeelen en zoo wat!’

‘Ja, meester Gerard! kaarslichtjes schilderen, zooals gij, of van die fijne figuurtjes zooals Frans, dat is mijne zaak niet; maar ieder heeft zijn terrein!’

‘Schilder eens een stil huiselijk tafereel!’ zeide Quirina.

‘Of weder een onderwerp uit de Heilige Schrift!’ voegde Lolkje hem toe.

Jan stond op. ‘Zegt gij dat ook?’ vroeg hij aan de beide mannen.

‘Ja!’ was hun antwoord.

Jan herhaalde zijne vraag: ‘Zegt gij, als kunstbroeders, dat ook?’

Zij aarzelden. Niet zonder angstige spanning werd hun antwoord door de vrouwen afgewacht. Met smeekende blikken zagen zij naar hunne mannen op. ‘Ja!’ klonk het, flauwer dan de eerste keer, maar toch duidelijk hoorbaar.

Noch het een, noch het ander kon Jan ontgaan zijn.

‘Het schijnt mij toe!’ zeide hij, ‘dat gij hebt afgesproken om mij, als ik hier kwam, eens de les te lezen. Die moeite is verkeerd besteed. Ik ben, die ik ben. Ziet gij zelve toe!’

‘Afspraak was er niet!’ hernam van Mieris. ‘Ge weet zelf, dat ge toevallig Dou en Lolkje hier hebt aangetroffen.’

‘Reeds eergisteren kwam ik hier en vernam wat met Frans gebeurd was,’ verzekerde Dou.

‘En nu nemen de vrienden de gelegenheid waar, om over mij, armen zondaar, de vierschaar te spannen, geassisteerd en tot pertinentie aangezet door hunne respectieve wederhelften. Het is mij eene bijzondere eer; ik ben des niet waardig!’

Jan had zijn hoed vast op het hoofd gedrukt en toornig en honend overzag hij het gezelschap.

‘Kom, Jan!’ zeide Frans; ‘wij meenen het goed!’

‘Dat weet ge wel!’ voegde Dou daarbij.

Maar Jan's toorn was reeds afgedreven. Diep bewogen stond hij voor hen. ‘Dus Jan Steen niet meer Jan Steen!’ riep hij uit. ‘Dus niet meer, zoo als ik ben, zooals ge mij, jaren lang, gekend hebt, of anders....’

‘Komt mij althans een vertrouwelijke omgang minder wenschelijk voor!’ zeide Quirina.

‘Zoo denk ik er ook over!’ zeide Lolkje.

Met droevige blikken zag Jan de vrouwen aan. Zij wilden

geen medelijden betoonen en keerden de oogen af en zagen naar hunne mannen, die ook waren opgestaan.

‘Is het zoo? Blijft het zoo?’ vroeg Jan, zich tot hen wendende.

‘Zoo blijft het!’ zeiden zij.

‘Vaartwel!’ en Jan ging de kamer uit.

‘Wij zien elkander bij het St. Lucasgild!’ riep Dou hem achterna.

Jan keek om. ‘Daar zie ik er zoo velen, meester Gerard!’

‘Ik bedoel, als oude vrienden!’ hernam Dou.

‘Dat is ten minste een hartelijk woord tot afscheid, waarvoor ik dankzeg, Gerrit Douwes!’

‘En wij ook zoo!’ riep van Mieris. Maar Jan gaf geen antwoord meer. Hij had de kamer en het huis reeds verlaten.

Dou en van Mieris liepen een paar maal de kamer op en neder, terwijl de vrouwen zacht met elkander spraken. Eindelijk bleef Dou stilstaan voor den standaard, waarop nog de teekening lag, door Jan voor eenige oogenblikken in spotzieke luim vervaardigd. Frans voegde zich bij hem. Terwijl Dou het papier in de hand hield, stapten zij onwillekeurig het atelier van Frans binnen, om bij helderder licht, dan in de woonkamer viel, de stoute trekken te bewonderen.

Hadden zij goed gedaan om den ouden vriend te verstooten, die als kunstenaar zoo hoog stond, wiens meesterhand zij stilzwijgend erkenden? - Zij spraken die vraag voor elkander niet uit, maar oprijzen moest die gedachte bij hen, die zelve op het gebied der kunst zooveel gedaan hadden en zonder eenige afgunst aan hun evenknie eene welverdiende hulde konden toebrengen!

Zij keerden weder naar de woonkamer terug.

Quirina was intusschen met Lolkje druk aan het overleggen geweest, op welke wijze de schoenmaker en zijne vrouw, die het leven van Frans gered en hem een geheelen nacht in hun pothuis geherbergd hadden, moesten beloond worden. Het leed geen twijfel, of de kleeren van Frans, welke hij daar uitgetrokken had, ook al hadden zij nog eenige waarde, hun geschonken waren. Quirina wilde ze niet weer in huis hebben. Maar hoe nu verder?

De mannen werden in het overleg betrokken en, nadat zij eerst besluiteloos van het eene plan tot het andere waren overgegaan, bracht Frans een denkbeeld te berde, dat aller goedkeuring wegdroeg.

Dat hij herkend was, wist hij te goed om er aan te kunnen twijfelen, ofschoon zijn naam in het pothuis niet was uitgesproken; bovendien Quirina had den armen schoenmaker terstond de aan Frans geleende kleederen doen terugbezorgen.

Dat de lieden, hoewel de toezegging van eene belooning bij die teruggave gevoegd was, niets van zich lieten hooren, was eene betooning van kieschheid, die waardeering verdiende, en verhief hen zoozeer boven anderen uit hun stand, die na bewezen diensten om eene belooning bedelen, dat zij op iets bijzonders schenen aanspraak te maken.

‘Zij zullen het ook hebben!’ zeide van Mieris. ‘Op dienzelfden dwazen namiddag heb ik iets in 't hoofd gekregen; ik zie het reeds op het paneel staan. Ik zal iets voor hen schilderen. Burgemeester Paets geeft er hun later wel eenige van zijne dukaten voor!’

Jan's tweestrijd.

Marijtje Herculens was aan zonderlinge luimen van haren echtgenoot gewoon. Gelijk zij zelve voorzien had, toen zij als weduwe aan Jan als weduwnaar de hand reikte, dat het huwelijksleven, hetwelk zij ten tweeden male aanving, aan het eerste, dat zij gekend had, gansch ongelijk zou wezen, zoo was het ook uitgekomen, en de uitspraak van Jan's zuster, het stemmige Bagijntje, die overigens met dat huwelijk zeer in haar schik was, dat de echtelijke staat aan velerlei moeite en tallooze bezwaren onderwierp, was volkomen voor haar bevestigd.

't Is waar, van armoede wisten zij niet. Jan had met haar dat huis op de Langebrug betrokken, dat reeds aan zijn vader had toebehoord, en al verkwistte hij bijna alles, wat zijn penseel hem opbracht, zij had haar eigen nering, die genoeg winsten afwierp, on in de behoeften van hare huishouding te voorzien. Jan mocht soms met haren handel in schaapskoppen en kluifjes den gek steken; zij was er meest ongevoelig voor en bijna dagelijks ging zij den morgen doorbrengen in

de voor haren handel bestemde hal, die schuins tegenover het Stadhuis tusschen de Breestraat en de Langebrug gelegen was. Ook hapten haar echtgenoot en hare kinderen 's middags dapper in hare eetwaren en zij hield bovendien van geldelijke winst genoeg over om eerlijk rond te komen en den armen handreiking te doen.

Maar met een echtgenoot als Jan was aan orde en regelmaat in de huishouding niet te denken. Het heette dat de kinderen ter school gingen, maar Jan hield hen wel eens den geheelen morgen in huis. Soms was dat voor hun pleizier; dan vertelde Jan, speelde voor hen op de viool, zong, danste met hen, liet hen stoeien, ravotten, kibbelen, vechten zelfs. Soms was dat ook tot hun bitter verdriet; dan moesten zij in de eene of andere houding een tijdlang stilstaan met uitgestrekte armen en beenen, of op bloote voeten, of met slechts een enkel kleedingstuk aan. Vooral één jongen was, zooals Jan zeide, een heerlijk model; zijn kop was prachtig en Jan had hem ook geheel uitgeschilderd, staande bij een biervat, dat het teeken van de ‘Witte Ster’ nog droeg, daar het na den ondergang der Delftsche brouwerij mede naar Leiden gevoerd was.

Ook was de ééne dag in dat huis volstrekt niet gelijk aan den anderen. Als het zoo geviel, was Jan lui, naar het scheen; dan zat hij uren lang bij vrouw en kinderen, te praten, te schertsen, te lachen; hoe meer vrienden er dan aankwamen, die een eenvoudig maar gul onthaal voor lief namen, des te liever; dan was Jan een goedaardig en toegefelijk huisvader en echtgenoot, een prettige gastheer. Maar het geviel ook dat Jan niet uit zijne werkplaats te krijgen was; dat de vrienden, die aankwamen, weggezonden moesten worden, dat de kinderen het atelier niet mochten genaken en dat alle huiselijke inzettingen door den schilder, die op zijn kruk voor zijn ezel zitten bleef, met soevereine minachting werden veronachtzaamd. Ook bezocht Jan vlijtig de kolf- en kegelbaan, hield er soms geheele dagen voor, om van de eene taveerne naar de andere te wandelen, en meermalen slingerde hij in den laten avond of zelfs midden in den nacht met onvaste schreden zijn huis binnen.

Marijtje Herculens kon dat alles verdragen. Zij ontzag zich wel niet om van tijd tot tijd ernstige verwijten tot Jan te richten, om welke hij zich echter niet bijzonder veel bekommerde; zij nam wel hare maatregelen, zonder Jan te raadple-

gen, en dwong hem soms tot gehoorzaamheid, maar er was iets in hem, dat hem in hare oogen, zoo niet rechtvaardigde, dan toch op veel verschoonende toegefelijkheid recht gaf. Zij kon er zich geene rekenschap van geven, wat het was; van talent of genie wist zij niet te spreken; maar zij volgde haar gevoel en diende met geheel haar hart den kunstenaar. De toovenaar met verf en penseel had zich als het ware van hare ziel meester gemaakt. Het kon haar zijn, als zij uit de hal, waar zij in haren nederigen handel was verdiept geweest, naar de eenvoudige woning op de Langebrug terugkeerde, waar Jan in zijn atelier zat, alsof zij een huis binnenging, waar een tempel was opgeslagen, welken men slechts met vromen eerbied mocht naderen. Zij wist zeer goed, dat het niet alleen was, omdat haar eigen man dat schilderwerk vervaardigde, als zij voor de afgewerkte paneelen van Jan stond in eene opgetogenheid, tot welke zij, door geene andere schilderij, van welken meester ook, werd opgevoerd. Dat raadsel te verklaren, beproefde zij zelfs niet, maar de indruk van iets overweldigend groots, van iets goddelijk verhevens verliet haar niet. Veel, bijna alles kon zij verdragen, maar niet wat zij zag na het bezoek door Jan bij Frans van Mieris gebracht; niet den toestand, waarin hij verkeerde, na het onderhoud, dat daar had plaats gegrepen.

Was de sterke man, een zwak kind; was de reus een dwerg geworden? Daar zat hij, nadat hij te huis gekomen was, terwijl zij hem volstrekt nog niet verwachtte, - daar zat hij in den hoogen leunstoel, het eene been over het andere geslagen, met gevouwen handen stilzwijgend voor zich te staren. Bij het binnenkomen had hij nauwelijks voor vrouw of kind een groet ten beste gegeven; dat gebeurde wel meer en dan was het niets, van geene beteekenis, dan vloog hij naar zijne werkplaats, en als hij na korteren of langeren tijd zich te hebben opgesloten, weer te voorschijn kwam, dan wist zij en kon aan zijn vroolijk gelaat zien, dat hij gelukkig gewerkt had. Maar hij was daar nu, zonder bijna iets te zeggen, in een stoel nedergevallen en bleef daar zitten. Hij gaf geen ruw of onvriendelijk antwoord op hetgeen er gezegd werd, maar hij merkte het nauwelijks op; hij stootte het kleine kind, dat zich tegen zijne knieën aanschikte, niet gewelddadig van zich af, maar het was alsof hij het niet zag.

Wat zou zij doen? Iets vertellen? 's Morgens in de hal stonden de tongen, ook de booze tongen niet stil; een vrijmoe-

dig oordeel, een hekelend woord zelfs over de huiselijke aangelegenheden van geringen en aanzienlijken, over de belangen der burgerij en de besluiten der magistraat, was daar niet vreemd; waarheid en verdichting, eerlijke getuigenis en nijdige achterklap mengden zich daarbij dooréén, maar stof om iets te vertellen had Marijtje genoeg opgedaan.

Zij begon. Jan luisterde niet! Het was duidelijk, dat zij zijne belangstelling niet kon opwekken, noch hem aan zijne droevige overpeinzing ontrukken.

Zou zij vragen, wat hem deerde? Het was gewaagd. Toch liever eene uitbarsting van toorn; de ondervinding had haar geleerd, dat daarop meestal spoedig weder eene vroolijke bui volgde; liever zulk eene uitbarsting, dan die sombere, suffende droomerigheid.

'Waar zijt ge geweest?' vroeg zij.

'Bij van Mieris!' zeide Jan kortaf.

'Wie waren er meer?' Niet zonder schroom ging zij met vragen voort.

'Gerard Dou!' was liet antwoord, dat op denzelfden doffen toon gegeven werd.

'Hebt ge Quirina ook gezien?'

'Ja!'

'Was de vrouw van Dou er ook?'

'Ja!'

Marijtje kon niet vermoeden, dat er iets bijzonders was voorgevallen. Zij kende die vrouwen wel en ontmoette hen ook een enkelen keer, maar zij was met hen niet vertrouwelijk genoeg om, daar zij zelfs niet eens wist wat er met van Mieris gebeurd was, eenig vermoeden aangaande de ware toedracht der zaken, die de gedachten van haren man bezig hielden, te kunnen opvatten. Het viel haar echter niet mede, dat Jan hare vragen zoo droomerig beantwoordde.

Zij was ten einde raad. Jan bleef zitten naar buiten staren, ook toen de avond viel en het duister werd. Zij ontstak licht, maar het bracht in zijne houding geene iets beteekenende verandering. Zou de nacht verbetering aanbrengen?

Jan sliep weinig en onrustig en vroeg in den morgen liep hij alweder stilzwijgend de voorkamer en zijne werkplaats op en neder. Werktuigelijk nam hij aan, wat hem werd voorgezet; onverschillig zag hij zijne kinderen wat later vertrekken, eenigen naar school, anderen naar de hal, waar zij hunne moe-

der zouden opwachten. Marijtje ging eindelijk de deur uit, bekommerd zooals zij nog nimmer geweest was. Meestal nam zij 's morgens opgeruimd en vroolijk afscheid, soms ook was eene ernstige waarschuwing haar laatste woord, als Jan door de eene of andere ongeregeldheid eene kleine bestraffing verdiend had, maar dof klonk zijn groet, en met een gebogen hoofd, in droevig gepeins ging Marijtje de Langebrug langs. Het kostte haar moeite om hare gedachten bij de noodzakelijke zorgen voor hare huishouding en de belangen van hare nering te bepalen.

Zij had Jan achtergelaten in zijn atelier, met de armen op den rug, voor het raam staande. Hij was aan zichzelf overgelaten, geheel en onverdeeld aan zijne eigene gedachten, en die waren niet van de vroolijkste. Werken kon hij niet, hoewel alles rondom hem er toe uitnoodigde. Het licht was goed; hij kon het matigen, zooveel hij wilde, met het gordijn, dat boven aan het raam was vastgehecht. Er stond meer dan één ezel, met half aangelegde en half voltooide studiebeelden. Hij wijdde er geene opmerkzaamheid aan. Het afgewerkte schilderij, dat eene school voorstelde en midden in het vertrek stond, trok zijne aandacht niet. Hij liep achteloos door de kamer, keek lusteloos naar zijne verven, greep gedachteloos een penceel op en wierp het weer weg. Hier, waar hij zoo dikwerf zijne ziel op het paneel uitstortte, onbespied en in zijn arbeid verdiept, alsof geene wereld buiten deze werkplaats bestond, hier kon hij nu ook in eenzaamheid aan de bitterheid van zijn gemoed lucht geven.

‘Een schilder van kroegen en bordeelen, die het gild niet tot eer verstrekt! Een scharrelaar in de kolfbaan en bij nachtelijke drinkgelagen, die uit het gezelschap van eerzame en deftige burgers verbannen wordt! Dat was hij! Zoover was het met hem gekomen!’

Hij kon, hij wilde het niet gelooven. Zijn mannelijke trots, zijn geniaal zelfbewustzijn, zij kwamen er tegen op. En toch, niet alleen de beschuldigingen, welke hij den vorigen namiddag tegen zich had hooren inbrengen, schenen alzoo te spreken. Zij hadden hem zóó verblind, zóó verbijsterd, dat hij ze meende bevestigd te zien in alles wat hem omringde, in al zijne levensomstandigheden, in alles wat hij zich herinneren en bedenken kon.

Hij bevond zich in zijn eigen huis, maar welk een huis!

Zijne woonkamer, welk eene kamer! Zijn atelier, welk een atelier! Hoe min, hoe kaal, hoe armelijk bij hetgeen hij nog den vorigen dag bij van Mieris, bij hetgeen hij dikwijls bij Dou gezien had. Het groote verschil, de vernederende afstand van het een tot het ander had hem nog nooit zoo getroffen, zoo vernietigend getroffen als nu. En die Quirina, die Lolkje, welke deftige, statige, breede vrouwen. Eene wereld van opvoeding en bezit verhief hen hemelhoog boven die koopvrouw in schaapskoppen en kluifjes, welke hij tot huisvrouw genomen had, boven Marijtje Herculens!

'Arme, trouwe ziel!' mompelde Jan. 'Misschien lasteren zij ook U nog! Had ik zelf uw portret maar geschilderd! Dan was die verfoeielijke spotzucht niet in mij opgekomen om het verdienstelijke stuk van de Moor te ontsieren door aan uw arm eene gevulde mand uit de hal bij te werken! 't Is waar! Ge hadt U wat heel mooi aangekleed, maar wat is het als gij pronkt! Wat is uw beste plunje tegen de dagelijksche dracht van zulke vrouwen, als die mij gisteren de les lazen!'

Weer doemde de woning, waar hij den pijnlijken slag, die hem bleef folteren, ontvangen had, in al hare weelderigheid voor hem op. In zijn huis stond geen zoo rijk gevulde schrijn, als daar ginds; en in zijn atelier werden niet als bij van Mieris zangvogels zorgvuldig onderhouden en aangekweekt! Was het niet zijn eigen schuld? Meer dan dat alles kostte, meer dan dat alles waard was, veel meer, het dubbele, ja het tiendubbele had hij immers bij bier- en wijnkan verteerd. Geene weelde in zijne woning voor den huisvader, die de weelde van kaatsen kolfbaan liefhad en volop genoot!

Zoo bracht hij zichzelf beschuldigende, morrende, werkeloos den voormiddag door. Toen Marijtje Herculens te huis kwam, vond zij hem, zooals zij hem verlaten had. Wederom gingen de namiddag en de avond in sombere overpeinzing voor de echtgenooten voorbij. Marijtje verzorgde hare huishouding, bracht eindelijk de kinderen ter ruste; toen waagde zij nogmaals eene poging om naar de oorzaak van het leed, dat, gelijk zij zag, Jan pijnigde, te vragen. Misschien zou zij iets meer kunnen doen, dan hetgeen zij reeds ruimschoots gedaan had, namelijk met zachtzinnige en liefderijke, hoewel dan algemeen geldende bewoordingen hem vertroosten. Maar zij ontving een antwoord, dat haar geheel onbegrijpelijk voorkwam en haar verbijsterde.

‘Er is niets anders!’ zeide Jan met eene stem, die van zenuwachtige overspanning trilde; ‘niets, dan dat gij een verworpeling getrouwd hebt; dat weet ge trouwens ook wel; want gij doet er dagelijks de ondervinding van op!’

Marijtje begon te vreezen of Jan's geestvermogens misschien gekrenkt waren, want hoewel hij in vroolijke dagen het niet liet ontbreken aan woorden, die niet al te nauwgezet moesten worden opgevat en zijne oordeelen over menschen en zaken soms in de potsierlijkste bewoordingen lucht gaf; dat hij zoo dwaas over zichzelf sprak, kon Marijtje niet goedkeuren.

‘Jan een verworpeling!’ Zij wist het wel beter. Had zij niet voor eenige dagen gegluurd om den hoek van zijn atelier en was zij er op zijne vriendelijke en vroolijke uitnoodiging niet binnengetreden om die schilderij, die zoo goed als afgewerkt was, te zien, te bewonderen, te genieten? Was zij niet later, terwijl Jan er op uit was gegaan, daar nog eens binnengetreden en had zij niet, in stomme verrukking, met de stevige armen over de borst geslagen, gezeten op zijn kruk, en de figuren van ‘de kinderschool’ geteld, en er haar eigen jongen op terug gevonden, dien wildeman, juist in zijn karakter, in een vechtpartij betrokken en had zij niet met eene vroolijke verrassing er de oude uitdraagster op herkend, met wie zij wel eens zaken doen moest, maar zich overigens zoo min mogelijk inliet? Marijtje was er van overtuigd, dat kenners en liefhebbers het stuk prijzen zouden en dat spoedig deze of gene, om het zijn eigendom te kunnen noemen, het gaarne met goed gerande goudstukken bedekken zou. ‘En Jan een verworpeling!’

Toen zij 's morgens hare woning weder voor eenigen tijd verlaten moest, nam zij zich voor spoedig terug te keeren. Jan mocht in dezen toestand, door welke ondervinding of door welke ziekte wellicht veroorzaakt, niet lang alleen gelaten worden. Zij haastte zich op de markt; zij ijlde naar huis; zij kwam juist nog vroeg genoeg om een onherstelbaar ongeluk te verhinderen.

‘Het gild niet tot eer!’ had Jan gemompeld, terwijl hij met driftige schreden weder in zijn atelier heen en weder liep. ‘De kunst misschien tot schande!’ had hij uitgeroepen. ‘Ja! gij doet het zoo niet, mijne meesters! Zoo niet!’

Hij bleef voor ‘de kinderschool’ stilstaan. ‘Het is ook een dwaas tafereel! Er schijnt geene ordonnantie in te zijn! Het is een grillig stuk!’

Hij stond weer voor het raam en zag naar buiten. ‘In de

avondschool van Dou zitten de leerlingen rustig; het ziet er veel stemmiger uit. Frans en Quirina nemen er ergernis aan, dat ik er één van hunne jongens op gezet heb! Komaan!' riep hij in vertwijfeling: 'Jan Steen mag niet meer Jan Steen zijn! Sterf! schilder van kroegen en bordeelen! en word een fatsoenlijk man! Voort er meê!'

Hij greep één van zijne grootste penseelen en doopte het woest in een flesch met terpentijn; reeds hield hij de handuitgestrekt om het kunstwerk te vernietigen.....

'Jan!' gilde Marijtje, die aan de deur staande, hem had gadegeslagen, maar nu snel het atelier binnentrad en hem in de armen viel. 'Jan! Wat gaat gij doen? Om Godswil, kom tot u zelf!'

Het penseel lag reeds op den vloer. Snikkende verborg hij het gelaat aan den boezem der trouwe gade. Maar zij hief het op en bedekte het niet kussen. Zij troostte hem, teeder als een moeder haar kind, zacht en lief zooals alleen eene beminnende vrouw troosten kan.

Jan sliep den daarop volgenden nacht iets beter. 's Morgens vroeg ontwaakte hij. De voorjaarszon wierp hare eerste stralen over de Langebrug; de natuur sprak van levenslust en levensgenot.

'Bredero hceft gelijk!' zeide de schilder, bij wien de storm, die zijn brein had verward, begon te bedaren:

> ''t Sonnetje steeckt zijn hoofdjen op,
> En beslaet der Bergentop.
> Met zijn lichtjes;
> Wat gesichtjes,
> Wat verschietjes verd'en flauw
> Dommelter tusschen 't grau en blauw!'

Jan had in de laatste dagen aan zijn lievelingsdichter niet gedacht. Nu verplaatste dit versje zijne verbeelding buiten de stad. Het moest er heerlijk zijn; de zonnestralen moesten glinsteren op de dauwdroppen tusschen het ontkiemende groen en de optrekkende nevel zou een ruimen blik vergunnen over de landen, die door het voorjaar met eene frissche kleur getooid waren. Jan kleedde zich aan.

Marijtje zag met blijdschap, dat zijn tred weer vaster was, dat zijn gelaat weer helderder stond.

'Ik ga er op uit!' zeide hij.

Zij keurde het goed en zette in der haast hem eenige spijs en drank voor. Jan nam afscheid, maar talmde nog een oogenblik.

Marijtje begreep hem: ‘Gij hebt geen geld?’ vroeg zij.

‘Neen, juist!’ antwoordde Jan, en reeds speelde weder een opkomende glimlach om zijn mond.

Marijtje deed een ruimen greep in haar tasch. ‘Daar! veel genoegen!’ zeide zij, terwijl zij hem eenige goudguldens overreikte; als hij maar weer de oude werd, dan moest er niet angstvallig gerekend worden.

Jan ging de deur uit, de straat op. Hij richtte zijne schreden naar het Noordeinde en stapte vlug verder, de Witte Poort uit. Weldra zag hij ter linkerzijde den toren van Voorschoten blinken, maar daarheen was zijne wandeling niet. Hij ging verder, ook het Schouw van Duivenvoorde, dat rechts van zijn weg lag, voorbij. Eerst te Valkenburg hield hij een oogenblik rust. Het was er nu vreedzaam, rustig, stil. Jan had er op Valkenburger Paardenmarkt en op Pinkjesdag, als de Katwijker Visschersvloot uitging of niet uitging, maar heette uit te gaan, menig woelig tooneel bijgewoond en er ook een zomerschen morgen met een vollen beker begroet, zonder dat de slaap zijne oogen gesloten had, na een nacht in dartelen lust gesleten. Hij dacht daar niet lang over, want het heerlijk schoone landschap hield zijne oogen en zijn hart geboeid. De eenigszins golvende vlakte, door de duinen van Katwijk en Noordwijk begrensd, blonk hem tegen in allerlei kleuren, van het donkerste bruin tot het helderste groen.

Hij wandelde door naar Katwijk-binnen, maar ging daar den Rijn over en liep naar Rijnsburg. Indien Jan zich ooit met wijsbegeerte had ingelaten en zich ooit met zulke diepzinnige vragen had bemoeid als die: waarom het voor een genie even noodzakelijk als onvermijdelijk, en even verkwikkend soms als op andere tijden pijnlijk is, de eenzaamheid te zoeken? hij zou misschien het Spinozalaantje zijn opgewandeld en een oogenblik hebben stilgestaan bij het huis, waar de onsterfelijke denker eenige jaren geleden in de stille natuur het evenwicht zijner krachten en de kalmte der ziel, door ruwheid en fanatismus verstoord, terug zocht en vond. En al had Jan niet begrepen, dat hij zelf, als een onsterfelijk kunstenaar, zich door zijne wandeling tot hernieuwde werkzaamheid sterkte, het zou hem niet tot schade zijn geweest, als hij bij Bredero en Starter

nog een anderen dichter had leeren kennen, namelijk Kamphuizen, en zich de wijze zinspreuk had ingeprent:

> ‘Och waren alle Menschen wijs, En wilden daerby wel!
> De Aard' was haer een Paradijs, Nu is zij meest een Hel.’

Maar Jan dacht daar niet aan; hij wist er niet van. Het zien en het opvatten van lijn en kleur was hem een genot, eene zaligheid; het in teekening en koloriet terug te geven op het paneel, met den stempel van zijn genie, dat was zijne roeping!

Na een kort vertoef in de dorpstaveerne, keerde hij naar Leiden terug. Langs het statige Endegeest, het Pesthuis voorbij, kwam hij de Rijnsburger Poort binnen, volgde de Haarlemmerstraat en ging straten en stegen door, totdat hij, zonder vermoeienis te gevoelen, opgewekt en vroolijk zijne woning bereikte. Aan den luiden groet, waarmede hij het welkom zijner spelende kinderen beantwoordde, toen hij de deur intrad, hoorde Marijtje reeds, dat hij genezen was. Met hun jongsten spruit op den arm, kwam hij in de woonkamer en nam even hartig, als meestal zijne gewoonte was aan den eenvoudigen maaltijd deel en begon weer zijne vrouw te plagen en trok tegen het vallen van den avond naar de kolfbaan. Hij was er weer de vroolijkste onder de vroolijken en speelde en dronk en schertste met de aanwezigen mede. Het was echter nog niet laat, toen hij zich ter ruste legde, om te slapen als een roos en toen was Jan Steen weer Jan Steen, maar met een plan om zich te wreken in het hoofd, met een echt kunstenaarsplan.

Dou en Lolkje, van Mieris en Quirina, zij zouden het verleeren om hem de les te lezen; zij zouden hem waardeeren en zijn werk huldigen. Hij zou hen wel dwingen om hem zijn eigen weg te laten gaan, als hij een tafereel ontwierp, zoo rein als Dou bedenken kon, en het uitvoerde zoo fijn, alsof Frans het penseel in zijne gelukkigste oogenblikken gehanteerd had. Lolkje en Quirina zouden eens zien, welk eene verheven uitdrukking hij, Jan Steen, in een vrouwengelaat te brengen wist, hoe de hoogste adel der ziel uit de oogen stralen kon, ook waar alle deftigheid verre bleef, ook waar geen bijbelsch tafereel werd behandeld, ook waar geene zedeles op de lippen zweefde.

Marijtje Herculens kreeg nu eerst een omstandig verhaal van

hetgeen Jan was wedervaren, en toen zij met een paar scherpe woorden partij voor hem koos, bracht de opgevroolijkte schilder haar tot verzoening, door haar zijn plan mede te deelen, en beloofde haar, dat zij van zijn triumf getuige zou zijn.

Het paneel werd in orde gebracht; verven en penseelen werden gerangschikt en Jan ging aan het werk. Uren achtereen, geheele dagen bijna zat hij voor den ezel; dat duurde drie, vier weken. Toen was hij gereed.

Eene kunstbeschouwing bij gerard bij Gerard Dou.

Gerard Dou zat in zijn huis op de voorbovenkamer, die door hem tot werkplaats was ingericht. De morgenzon van een heerlijken zomerdag goot eene zee van licht uit, dat op de kabbelende golfjes van den Rijn weerkaatste en het vlakke veld buiten de Rijnsburger Poort, die aan het einde der Haarlemmerstraat stond, een helder en liefelijk voorkomen gaf. Gerard kon dat zien uit zijn atelier, waar hij het volle daglicht genoot, maar dat door zijne ligging voor de zonnestralen beveiligd was. Breed waren de ramen niet, die in de stevige muren van den voorgevel waren aangebracht, maar zij waren hoog en vingen, als het ware, het licht op. De flikkering der zon hadden zij echter slechts weinige dagen in het midden van den zomer te verduren, want Gerard's woning lag op het Noorden aan den gedempten wal, bij het zoogenaamde Galgenwater.

Het was een deftig huis, dat zelfs meer nog dan bij van Mieris van den rijkdom en de kunstliefde der bewoners getuigenis gaf. Wel is waar, van het breede voorhuis, met marmeren steenen bevloerd af, het geheele huis door, was bij kostbaarheid van bouw en stoffeering zekere eenvoud op te merken, eene zekere schroomvalligheid voor zwier en uiterlijken tooi: alleen in het atelier van Gerard was aan de weelde, die daar pas gaf, de vrije teugel gevierd. De kamers van dat huis waren groot en ruim en aan de achterzijde naar het Zuiden strekte zich een fraaie tuin uit, die aan het Noordeinde en aan de welbekende kolfbaan paalde.

Uit het voorhuis, waarin slechts voor een der ramen door

een houten beschot een klein spreekkamertje was afgeschoten, voerde, juist tegenover de voordeur, die in het midden tusschen de twee ramen geplaatst was, een breede trap naar boven. Als men die trap, waarvan de leuning met zwaar beeldhouwwerk versierd was, opging, dan vond men boven eerst een ruim en goed verlicht portaal, waar de schilder enkele paneelen uit vroegeren en lateren tijd, die of onafgewerkt gebleven waren of hem zelf minder voldeden, had laten ophangen. Rechts op dat portaal was de ingang naar zijn atelier. Daar stonden modellen van boetseerklei op eene tafel, die verder met goed gevulde portefeuilles bedekt was; ook lagen er een paar muziekboeken op, een guitaar en een viool. Tegenover de ramen was eene kast geplaatst, in twee afdeelingen gescheiden, van welke de eene Gerard's keurige verzameling van kostbaar ingebonden boeken bevatte, terwijl in de andere allerlei rariteiten waren, zooals drinkschalen en bekers, gesneden ivoor en drijfwerk in zilver. Achter een gordijn, naast die kast in een hoek der kamer, waren eenige grootere modellen weggeschoven en hingen eenige kleedingstukken. De schoorsteen bevond zich aan den westkant der kamer. Tegen den oostelijken wand stonden grootere en kleinere ezels met en zonder paneelen; op sommige was een enkele penseelstreek te ontdekken, op andere zelfs de aanleg van een kop of van een geheel tafereel te vinden. En daar in het midden hing een stuk van Rembrandt, van Dou's vereerden leermeester, met eene vlugge hand geschilderd, maar waarvoor Gerard niet zelden stilstond en het zichzelf bekende, dat hij ondanks zijne kaarslichtjes en zijn ernstig realisme zijn meester nog niet geëvenaard had.

Hij zat nu in een gemakkelijk gewaad voor zijn ezel, hoewel hij reeds niet veel meer deed en alleen nog met tafereeltjes voor den dag kwam, aan welke geen tijd gespaard was om hen met de grootste zorgvuldigheid af te werken. Hij had echter het penseel nauwelijks opgevat, toen hij gestoord werd. Lolkje trad binnen. Er moest zeker iets buitengewoons zijn voorgevallen, dat zij zich in een morgenuur van hare huishoudelijke bezigheden liet aftrekken en met een vluggen stap de trap was opgeklommen en haren echtgenoot in zijn rustigen arbeid stoorde. Dou had ook gehoord dat met den klopper aan de voordeur driftig was getikt en, had dat eerst minder zijne aandacht getrokken, nu zag hij Lolkje met vragende blikken aan.

Die driftige boodschapper, die zoo flink te kennen had ge-

geven dat hij binnen wenschte gelaten te worden, was een stevige knaap van een jaar of negen, en toen de dienstbode hem had opengedaan, had hij haar voor den heer en de vrouw des huizes eene tijding overgebracht en een antwoord geëischt en op spoed aangedrongen.

''t Is een jongen van Jan Steen!' zeide Lolkje.

'En wat heeft hij te zeggen?' vroeg Dou.

'Jan en Marijtje willen in den namiddag hier komen,' antwoordde zijne vrouw.

'Hebt gij er iets tegen?' vroeg Dou weder.

'Neen, maar dat is nog niet alles!' hernam Lolkje.

'Hoe zoo?' en Gerard zag met verhoogde nieuwsgierigheid naar zijne echtgenoot op.

'Jan wil ons een schilderstuk, dat hij pas voltooid heeft, laten zien!'

'Uitmuntend, tenzij gij er tegen hebt?'

'Volstrekt niet! God geve dat ook onze vermaningen geholpen hebben!'

'Laat den jongen hier komen!' zeide Gerard.

De knaap werd geroepen en snelde de trap op. Dou bleef voor zijn ezel zitten, Lolkje was achter hem gaan staan; beiden zagen naar de deur toen de knaap aankwam. Hij had zijn hoed afgenomen, zoodat de zwarte lokken zijn geestig gelaat ten halve bedekten; de armen van zijn wambuis waren hem wat te kort geworden; de broek spande om zijne beenen; zijne schoenen waren grof en lomp, maar dat belette hem niet om vlug over den drempel de kamer binnen te springen. Hij groette en zou zijne boodschap beginnen.

Daar vielen zijne oogen, die intusschen de kamer rondgevlogen waren op het stuk van Rembrandt. Hij zweeg plotseling stil; zijne blikken bleven op de schilderij gevestigd; hij rekte den hals uit en strekte de armen achterwaarts, terwijl zijne handen den rand van zijn hoed in kreukels frommelden.

'Hij is van het echte bloed!' zeide Dou zachtjes met een glimlach van tevredenheid; Lolkje knikte vergenoegd en kuchte effen. De knaap zag verlegen voor zich.

'Mooi?' zeide Dou. 'Mooi, he?'

'Ja!' was het korte antwoord.

'Nooit zoo iets moois gezien?' ging Dou voort.

De knaap zweeg eenige oogenblikken; hij keek naar de schil-

derij, hij keek Dou aan, hij zag op naar Lolkje; zijne verlegenheid was blijkbaar geweken.

‘Van vader is het nog mooier,’ zeide hij vrijmoedig.

Dou had recht schik in dat oordeel, ofschoon hij er nietgeheel mede instemde. ‘En wat heeft vader dan geschilderd, dat gij zoo iets durft zeggen?’ vroeg hij vriendelijk.

Misschien herinnerde de knaap zich, dat hem op dat punt stilzwijgendheid was aanbevolen. Althans hij gaf geen rechtstreeksch antwoord, maar herhaalde nog eens radweg zijne boodschap, die daarop neerkwam, dat Jan Steen en Marijtje op denzelfden dag, des namiddags te drie uur, bij Gerard Dou en zijne echtgenoot wenschten te komen om hen eenigschilderwerk te vertoonen.

‘Menschen en schilderijen zullen ons welkom zijn!’ zeide Dou. ‘Zeg eens, jongen! ook schilderen leeren?’ En hij wees hem naar het werk van Rembrandt.

De zoon van Jan Steen groette reeds om te vertrekken, maar zijn antwoord klonk nog zeer beslist: ‘Vooral niet!’

Dou zag vreemd op. ‘Waarom niet?’

‘Ik moet moeder helpen! Zij wacht mij al lang!’ en zonder iets meer te zeggen, liep hij weg, het huis uit.

Ernstig sprak Lolkje: ‘Geen wonder, dat Marijtje hare kinderen van de kunst terughoudt; het is Jan's eigen schuld!’

‘Och wat!’ hernam Dou. ‘Als het er in zit, zal het er ook wel uitkomen!’

‘Als de Heer den wasdom geeft, Gerard!’ zeide Lolkje weder: ‘Ik houd niet van die heidensche spreuken!’

Gerard liet dat onderwerp ook rusten, te meer daar hij intusschen een plan had opgevat, waarvoor hij Lolkje's goedkeuring hoopte te winnen.

‘Als wij nu van Mieris en Quirina ook eens lieten vragen?’ zeide hij, en het gebeurde zooals hij trouwens ook verwacht had; Lolkje keurde het plan goed en de dienstbode werd met de uitnoodiging weggezonden.

Het zou voor Gerard en zijne vrouw geene onaardige ervaring zijn geweest, indien zij, toen hunne uitnoodiging werd overgebracht, Frans en Quirina hadden gadegeslagen. Van Mieris had namelijk de schilderij, die als eene betooning van dankbaarheid voor de hem verleende hulp bij het schoenmakersgezin dienen moest, voltooid. Eer hij die wegbracht, wenschte hij er het oordeel van een kunstbroeder over te vernemen, en zoo

bood de gelegenheid zich aan, ongezocht en bovendien als eene verrassing voor Dou en Lolkje, die daarvan vooraf niets behoefden te weten; de uitnoodiging werd aangenomen, zooals van Mieris en Quirina dachten om met hun beiden alleen te komen. ‘Want,’ had Dou gezegd, ‘wij zullen van Jan en Marijtje niets laten zeggen; ik weet niet of Jan en Frans elkander in de laatste weken wel gezien of gesproken hebben!’

‘En,’ voegde Lolkje er bij, ‘Quirina mocht er eens wat tegen hebben, maar als Jan nu den goeden weg is opgegaan, en dat denk ik wel, omdat hij bij ons zijn stuk wil laten zien, dan zijn tegelijk alle bezwaren opgeheven!’

En zoo kwam op dezen zomerdag bij Gerard Dou eene kunstbeschouwing tot stand.

Lolkje had er het beste vertrek van hare woning voor ontsloten. Zij zou het buiten haar huis niet gaarne erkend hebben, dat zij aan den tuin eene achterzaal had, welke met die uit de aanzienlijkste huizen in Leiden kon wedijveren, maar zij had er daarom niet minder genoegen in, en zij was in dit opzicht de rechte vrouw voor een groot kunstenaar, dat zij voor geene anderen. hoe aanzienlijk door geboorte en rijkdom of verheven in rang, zoo gaarne haar pronkvertrek ontsloot als voor hen, die gelukkig de kunst beoefenden. Hoog stond van Mieris bij haar aangeschreven en, ondanks al de aanmerkingen, welke zij zich op zijn levensgedrag veroorloofde, ondanks de scherpe woorden zelfs, welke zij hem over zijne losbandige tafereelen kon toevoegen, voor het genie van Jan Steen had zij eerbied. Zij ontving dus hare gasten hoffelijk en vriendelijk. Jan en Marijtje waren de eersten, die kwamen. Met gulle gemeenzaamheid werden zij begroet.

‘Het doet ons goed U weder eens hier te zien!’ zeide Dou, terwijl hij met warmte de hand van zijn jongeren kunstbroeder drukte. Lolkje heette Marijtje met een hartelijken kus welkom, en toen zij gezeten waren, meende Jan terstond recht op zijn doel af te gaan.

Hij zag er weder goed uit en ook aan zijne kleeding ontbrak niets. Marijtje had voor zichzelve haar beste gewaad gekozen, en ook Jan had op haar aandrang bij dit plechtig bezoek zijn dagelijksch kleed voor een van fijner stof en beter snede verwisseld. Reeds vooraf hadden zij alzoo beantwoord aan de eere, met welke zij ontvangen werden, en gaven tevens te kennen, dat zij ook op eene dergelijke ontvangst gerekend hadden.

‘Meester Gerard en Lolkje!’ begon Jan, ‘ik heb verlof gevraagd om, van mijne vrouw vergezeld, U eene nieuwe proeve van mijne kunst te laten zien!’

Zijn toon tegenover den gastheer en de gastvrouw was deftiger dan hij vroeger gewoonlijk aansloeg; er was nog eene herinnering in aan de boetpreek, welke hij had moeten aanhooren, maar zijn gelaat stond zoo vroolijk, dat van eenigen wrok zelfs de gedachte niet kon oprijzen, en in zijn spottenden glimlach was de verzekering te lezen, dat hij voor eene herhaling van hetgeen bij van Mieris gebeurd was niet vreesde. ‘Daartoe zijn wij hier gekomen,’ ging hij voort. ‘En als gij me daartoe verlof geeft, dan zal ik terstond gebruik maken van den ezel, die, naar ik zie, voor dat doel hier is nedergezet.’

Hij was gereed om op te staan, maar Dou drong hem om nog te blijven zitten, met de woorden: ‘We zijn daar blijde om, Jan! Gij en Marijtje zijt ons zeer welkom. Ook hebt gij, zooals ik bemerk, niet één stuk, maar er twee medegebracht.’

Verwonderd en nieuwsgierig had Dou naar de schilderijen gekeken, die overdekt door Jan binnengedragen en tegen den wand der kamer geplaatst waren. ‘Wacht echter nog een oogenblik. Er komen, hoop ik, nog meer gasten! Van Mieris en Quirina!’ ging Dou voort, toen Jan en Marijtje hem met vragende blikken aanzagen. ‘Het is U immers niet ongevallig?’

‘Wel neen!’ zeide Jan op lossen toon. ‘Hoe meer zielen, hoe meer vreugde!’

‘En hoe meer vrienden bijéén!’ hernam Dou, ‘des te beter! Maar daar zijn zij reeds!’

Inderdaad, de klopper aan de voordeur was weder nedergevallen, de deur geopend, en door den gang kwamen zij aan, Quirina met een opgeruimd gelaat en van Mieris, die iets onder den arm droeg. ‘Welkom! Welkom!’ riep Dou, die was opgestaan, zijne vrienden toe, terwijl Jan en de beide vrouwen ook van de breede zetels oprezen. Quirina en van Mieris traden den drempel der zaal over, maar bleven daar een oogenblik stilstaan. Zij konden hunne verwondering niet ontveinzen. Jan Steen en Marijtje dáár?

Jan groette Quirina beleefd; Lolkje ging haar te gemoet; Marijtje trad nader. Van Mieris stak met een hartelijk: ‘Hoe gaat het?’ Jan de hand toe. Zij werd aangenomen en toen bij die beweging aan Frans de mantel van de schouders viel en

Jan en Gerard zagen dat hij eene schilderij onder den arm had, week alle stijfheid bij de vraag: ‘Aan het werk geweest?’ en het antwoord: ‘Dat zult ge zien! en gij?’

‘Daar staat het zijne!’ en Dou wees Frans op hetgeen door Steen was medegebracht.

Er verliep misschien een half uur met het bespreken van eenige min beteekenende zaken, maar aller nieuwsgierigheid was opgewekt en de gastheer sprak naar aller hart, toen hij zeide: ‘Wij moesten nu, dunkt mij, onze oogen den kost geven. Laat zien!’ Zelfs schikte hij den ezel zóó voor de ramen, dat het licht volkomen zuiver vallen moest op de schilderij, welke er op geplaatst zou worden. ‘Jan heeft twee stukken. Hij begint. Dan Frans. En dan Jan weder!’

De verdeeling werd goedgekeurd en Jan zette het grootste der door hem medegebrachte paneelen ter beschouwing voor. De mannen stonden reeds en de vrouwen rezen nu ook van hunne stoelen op. Bij den eersten aanblik konden Lolkje en Quirina ter nauwernood een gebaar van teleurstelling onderdrukken; het was ‘de kinderschool!’ Marijtje keek even naar de schilderij en dan naar de omstanders. Indien een ander woord dan van lof en bewondering aan den mond van een der toeschouwers ontsnapt ware, het zou haar tot een vinnigen strijd gereed hebben gevonden; de plaats, waar zij zich bevond, boezemde haar wel eenig ontzag in; het gezelschap, dat haar omringde, maakte haar wel een weinig verlegen, maar in dat geval zou niets haar weerhouden hebben, en even dapper als zij in de hal hare eetwaren aanprijzen kon en tegen alle bedenkingen verdedigen, zou zij met eene radde tong Jan's partij gekozen hebben. Het was echter niet noodig. Toen zij, nadat zij Jan's lof reeds op de bewonderende gezichten van Gerard en Frans gelezen had, naar de vrouwen omkeek, was ook bij deze de kleine teleurstelling reeds voor ongeveinsde waardeering geweken.

Wat zij er ook op hadden aan te merken; al vielen zulke onordelijke tafereelen niet in den smaak van Lolkje; al had Quirina er althans liever haar Willem niet op afgebeeld gezien; zij waren kunstenaarsvrouwen en de treffende waarheid van de schilderij in kleur en teekening trof hen, overmeesterde hen. Ook vonden zij in het tafereel zelf het een en ander, dat hen met de voorstelling verzoende: er stonden zulke lieve kinderen op; Lolkje maakte de opmerking en Quirina, die haar Willem

wat steviger en grooter vond voorgesteld dan hij werkelijk was, stelde zich met moederlijke blijdschap den tengeren knaap reeds zoover ontwikkeld voor. Gerard en Frans prezen zoowel de afzonderlijke figuren als hunne rangschikking; de zuivere perspectief, waardoor het overzicht over de geheele ruimte, door den schilder bedoeld, zoo gemakkelijk was gemaakt, werd door hen geroemd; en vooral het lichteffect op den achtergrond, zoo sterk en toch zoo ongekunsteld, trok hunne aandacht. Jan en Marijtje konden tevreden zijn. Het stuk werd van den ezel afgenomen en ter zijde gezet. -

De beurt was nu aan Frans. Eenvoudig was het tafereel, dat hij ter beoordeeling voorstelde. Voor een geopend boogvenster zat eene jonge vrouw te breien. Jan leide zijn vriend de hand op den schouder: ‘Waar ge dat hebt opgedaan, weet ik!’

‘Dat weet ge!’ hernam Frans, ‘en wat zegt ge er nu van?’

‘Dat geen kunstglas zoo scherp is om elke schaduw van licht en donker te bespieden als uw oog!’ Ernstig stond Jan het meesterstuk te beschouwen

‘Voeg er bij,’ zeide Gerard, ‘dat geene hand zoo vast is om lijnen te trekken, niet de doode maar de levende lijnen, recht of gebogen, zooals de natuur ze geeft!’

‘De uwe!’ zeide Frans.

Maar Gerard schudde glimlachend het hoofd.

Quirina was een weinig achterwaarts gegaan en sloeg nauwkeurig den indruk gade, door het kunststuk van haren echtgenoot op de beide andere vrouwen gemaakt. ‘Die oogen!’ zeide Lolkje.

Bijna ontsnapte aan Marijtje de verzekering: ‘Ge zult zoo aanstonds nog wel andere oogen zien!’ maar zij smoorde het onvoorzichtige en ongepaste woord en prees de houding van het beeld, zoo vrij, zoo ongedwongen en toch zoo geheel bezig met een arbeid, die zoo licht de figuur iets van een werktuig geeft, haar stijf maakt en dus bederft. Lang stond men voor het werk van Frans stil. Hij nam het eindelijk af. ‘En wat gij nu nog?’ vroeg hij aan Steen.

Deze nam zijn tweede stuk, ontblootte het en zette het op den ezel. Verrast zagen allen op. Hij had eene vrouw, zij kon ook nog een jong meisje zijn, geschilderd, die oesters zat te eten. Hare oogen waren echter op de toeschouwers gericht. Vóór haar op tafel lagen nog oesters en daarbij stond een schenkkan en eene bokaal. De geopende deur achter haar vergunde een blik te slaan

in een achtervertrek, waarin zich nog twee personen bevonden. Dat was alles.

Toch merkte Marijtje met voldoening op, dat, ook toen de verrassing geweken was, die nog een enkelen zachten kreet had uitgelokt, de opgetogenheid eerst aller monden sloot, terwijl aller blikken op het wonderlijk schoone beeld gevestigd bleven en langs de verschillende partijen der schilderij ronddwaalden. Jan nam dit oogenblik waar om te zeggen wat hij nog gaarne zeggen wilde:

'Ik hoop!' zeide hij, 'dat dit het gild niet tot schande zal zijn. Ik had wel een bijbelsch tafereel kunnen schilderen, maar ik weet niet of het edeler had kunnen wezen. Meermalen heb ik het gedaan, maar nooit, dunkt mij, zoo als dit. En als ik nu later eens weer kroegen of bordeelen schilder, dan zullen mijne vrienden daarin misschien nog iets anders willen zien dan enkel loszinnigheid, of ten minste aan dit stuk als aan eene verzoening willen denken!'

'Zwijg er stil van, Jan!' antwoordde Gerard terstond. 'Zeg geen enkel scherp woord meer. Ik twijfel of ik dien achtergrond beter, ja zoo goed zou geschilderd hebben!'

'En,' voegde Frans daarbij, 'hoe fijn! Er zijn trekken in, die met één haar van het penseel schijnen gedaan te zijn, totdat zij in een zachten tint verloren gaan!'

Nu de mannen het woord hadden opgevat, konden ook de vrouwen niet langer zwijgen. Quirina greep Marijtje bij de hand als om haar met de zegepraal van haren echtgenoot geluk te wenschen. 'Geene Madonna kon bevalliger en tevens kuischer zijn!' zeide zij: 'Dat gelaat is schoon, maar zonder eenige wulpschheid: niet alleen dat eene redelijke ziel door die tronie komt zwieren; ik geloof, dat de geestkracht, de zielenadel, de reinheid, die op dat gelaat staan uitgedrukt, het zoo verrukkend mooi maken!'

Lolkje sprak daarover niet door. Vreesde zij dat Jan zich hare vraag, of hij paapsch was, herinneren zou?

'Gij zijt een meester, Jan Steen!' zeide zij en deed eene schrede naar hem toe en liet het hoofd zakken vol eerbied, alsof zij aan een vorst hare hulde betoonde.

Marijtje Herculens had de beide vrouwen wel kunnen omhelzen, maar plotseling werd hare aandacht getrokken door van Mieris, die uitriep: 'Wacht eens! Ik ken uw model.'

'Dat kent gij!' antwoordde Jan lachende.

‘Juffer Paets!’ en van Mieris zag Dou en de vrouwen uitvorschend aan. Zij allen kenden de burgemeestersdochter.

‘Hemel en aarde!’ riep Gerard. ‘Als ge aan haar gedacht hebt, Jan! dan hebt ge uw model toch spoedig laten glippen.’

Maar Lolkje, die weer peinzend voor de schilderij stond, sprak: ‘Zulk eene uitdrukking mag het gelaat van moeder Eva voor den val gehad hebben!’

‘Waarachtig!’ antwoordde Jan, ‘zoover heb ik het niet gezocht!’

‘Waar dan?’ vroeg Marijtje.

‘Dat is ook eene vraag!’ zeide Gerard. ‘Nergens van daan! Uit hemzelf! Het zit ons in oogen en handen, gelijk het de muziekanten in de ooren zit. Al wat ge er verder van zegt, is bombast!’

‘Ik sta nog naar dat glas te kijken!’ begon van Mieris weder.

‘Hoe hebt ge dien omtrek zoo bepaald en toch zoo zacht gekregen; hoe het midden zoo helder, daar ik toch kan zien, dat het gebruikt is?’

‘Van die overeenkomst zullen wij de proef eens nemen!’ hernam Dou en zag naar Lolkje om.

‘Ik dacht er reeds aan!’ sprak deze, als eene gulle gastvrouw. ‘De wijn en de koeken zijn gereed!’

‘Maar één groot glas, neen, twee!’ riep Dou. ‘Voor Jan en Frans! Zij hebben het wel verdiend. Ik zal de bokalen zelf zoeken. Gaat allen meê!’ klonk zijne vroolijke uitnoodiging: ‘Laat zien, of ik voor zulke meesters waardig drinkgereedschap heb!’

Men ging de trap op en het gezelschap stond weldra in het atelier van Dou, geschaard voor de kast, die zoovele kostbaarheden bevatte. Er waren geene twee gelijke bokalen. Dou hield de fijnste in de hoogte. ‘Aan wien?’ vroeg hij.

‘Aan Jan!’ zeide Frans snel.

‘Aan Frans!’ verzekerde Jan.

‘Zal ik den wijn en het gebak hier laten brengen?’ vroeg Lolkje.

Dou knikte toestemmend, terwijl hij weder de bokaal in de hoogte hield en vroeg: ‘Aan wien?’

Niemand antwoordde. ‘Wat zegt hij?’ en Dou wees naar een levensgroot portret van Rembrandt, dat voor den schoorsteen hing.

‘Wie verstaat hem?’

‘Gij!’ riep men uit. ‘Gij! waart zijn geliefdste leerling!’

‘Nu!’ hernam Dou: ‘Hij zegt, evenals ik, dat het moeielijk is om te beslissen. Maar er moet beslist worden!’

Hij schonk uit den wijnkan, die was binnengebracht, wijn in de bokaal en stond nog een oogenblik besluiteloos. Maar de oogen van Frans en Quirina wezen met zooveel overtuiging naar Jan, dat hij niet langer aarzelde om ook zijn eigen gevoelen uit te spreken. ‘Ik geloof. dat zij gelijk hebben, Jan! Hij komt U toe!’ en hij reikte hem den beker over. ‘Maar voor Frans, die er het naast bij komt!’ Hij greep eene an dere, weinig minder fraai, en schonk hem voor van Mieris in. Meer glazen waren voorhanden. Men dronk en de koeken werden rondgediend.

‘Kibbelen is goed op zijn tijd!’ zeide Frans lachende, terwijl hij zijn leeg gedronken glas nederzette: ‘maar ik houd het anders niet Bredero:

> Drinckt met mijn een roemer Wijn,
> Dat is jou wel soo goet!’

Het was een jolig gezelschap; de schilderijen van Dou en van andere schilders werden bekeken; zijn boekenkast werd doorsnuffeld en ook het vergezicht uit de ramen van zijn atelier geroemd. Jan had reeds begeerige blikken op den guitaar en de viool geslagen. Zijn vreugdevol gemoed had er niet genoeg aan om in een vroolijk onderhoud zich lucht te geven; het eischte meer. Plotseling knipte hij met een vinger tegen een guitaarsnaar.

‘Dat geldt U, Quirina!’ zeide Dou, toen allen omzagen.

Zij was terstond gereed. Blijde had zij de vrienden weer bijéén gezien; zij wist hoeveel het van Mieris gekost had den omgang met Jan te missen: en de wijze, waarop Jan den eersten prijs nu behaald had, kwam zoozeer met hare wenschen overeen, dat zij er voor Frans en voor haarzelve niets onaangenaams in vond, te minder daar ook het werk van haar echtgenoot ruimschoots geprezen was. Rondom zich zag zij opgeruimde gezichten; de heerlijke zomerlucht drong door het geopende venster binnen. Zij dacht aan Kamphuizen en zijn ‘Maysche Morgenstond;’ zij hief aan:

> ‘Wat is de Meester wijs en goed,
> Die alles heeft gebouwt,

En noch in wezen blijven doet,
Wat 's menschen oog aanschouwt!
Die's Weerelds wijden ommering,
Nooyt uytgewaekt, bewaekt,
En door gepaste wisseling,
Het zoet noch zoeter maekt.’

Toen zij zag dat allen met aandacht luisterden naar het aan sommigen bekende, aan anderen onbekende lied, ging zij voort, en zong nog van:

‘De Mey, het schoonste van het Jaer,
Daar alles in verfraeyt;
De Lucht is soet, de Zon schijnt klaer,
't Gewenschte windjen waeyt.’

en zij hield eerst op, toen zij aan ‘den dwazen Mensch en zijn verkeerden wil,’ kwam.

‘Dat is een mooi liedje!’ zeide Jan Steen.

Men vertelde hem van den Remonstrantschen dichter, en Jan's verontwaardiging werd door het verhaal der ongelukkige lotgevallen van den banneling niet weinig opgewekt. Maar lang sprak men er niet over. Men zong om beurten een vroolijk of een aandachtig lied. Eindelijk nam zelfs Dou zijne viool op. Eerst begeleidde hij den zang; al hadden de vrouwen hunne liedjesboekjes, hunne Mopsjens, zooals men ze noemde, niet bij zich gehad, er waren er in het huis van Dou genoeg om allen te gerieven. Bij zang en wijn klom steeds de vroolijkheid.

Daar klonk een dansdeun van de viool. Reeds was het Jan onmogelijk geweest, terwijl men zong, om voortdurend rustig op zijn stoel te blijven zitten. Bij den dansdeun sprong hij op.

‘Pink eens!’ noodigde hij Lolkje, die hem het naast bij was, en hij stak de rechterhand uit.

Zij kon noch wilde het nalaten en volgde hem. Weldra waren allen op de been. Men zat nog slechts een oogenblik om uit te rusten. Toen het gezelschap ten laatste uiteenging, was het nacht en de drie schilders hadden afgesproken om elkander den volgenden avond in de kolfbaan weder te ontmoeten.

Den volgenden morgen hadden Dou en zijne vrouw een ernstig gesprek.

‘Jan is eigenlijk niets veranderd!’ zeide Lolkje.

‘Dat is hij ook niet!’ Gerard moest het toestemmen.

‘Gisteren bleef hij nog eenigszins binnen de perken; heden avond denkelijk ook, daar gij er bij zijt. Maar ik vrees dat hij met Frans weer denzelfden weg opgaat!’ hervatte zij.

‘Het is waarschijnlijk!’ was het antwoord. ‘Maar zij zijn, zooals zij zijn, met hun goed en hun kwaad, of zij zijn dezelfde niet meer, juist niet meer voor de kunst!’

‘En wat zal dan het einde zijn?’ vroeg Lolkje bekommerd.

‘Misschien,’ zeide Dou ernstig, ‘ik weet het niet, maar misschien geldt voor koningen een andere maatstaf dan voor gewone stervelingen!’

‘Misschien!’ zuchtte Lolkje. ‘Als zij waarlijk koningen zijn. God de Heer zal het voorzien!’

Leiden.

W.P. WOLTERS.

Bibliographisch album.

Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje, 1564-1581, *naar de oorspronkelijke bescheiden, door Joh. van Vloten. 2 deelen. Schiedam, H.A.M. Roelants*. 1872.

Toen de heer van Vloten nu zestien jaren geleden zijn *Nederlands opstand tegen Spanje* uitgaf, koesterde hij, zooals hij ons thans in de voorrede mededeelt, den wensch, eenmaal in de gelegenheid te mogen worden gesteld, zijn arbeid te hertoetsen en bij te werken. Een zeer natuurlijke wensch bij ieder, die op het veld der Nederlandsche geschiedenis arbeidt, vooral bij hem, die het tijdperk van den opstand bewerkt. Gedurig toch komen nieuwe bronnen aan het licht, wordt men gedwongen zijn oordeel omtrent enkele punten te wijzigen en enkele voorstellingen te laten varen, die vroeger als axiomata golden, en daarentegen nieuwe op te nemen, die door het onderzoek van latere jaren misschien soms denzelfden weg zullen worden opgejaagd.

Maar gelukkig komen wij met elken stap dichterbij de waarheid, behoeft de kritiek hoe langer hoe minder eene afbrekende te wezen. Het boek van den heer van Vl. kan daar ten bewijze van strekken. Hoewel in deze tweede uitgave menigmaal het een en ander is bijgevoegd, is er betrekkelijk weinig in veranderd. De eerste uitgave was verschenen, toen de meeste ontdekkingen op dit gebied reeds hadden plaats gehad, toen men, in plaats van de bouwstoffen bijeen te zamelen en te schiften, kon overgaan tot het schrijven der geschiedenis; wat sedert nieuw werd opgespoord, kon steeds dienen tot bevestiging, tot vermeerdering van de reeds verkregen resultaten. En al wordt ook nog in den loop der tijden menig stuk aan den dag gebracht, dat noopt tot wijziging van eene hier aangenomen voorstelling, zoo kan men toch bijna met zekerheid voorspellen, dat van Vloten's *Nederlands opstand* ook later zal geroemd

worden als een boek, dat eene zeer goede beschrijving geeft van de eerste jaren der worsteling tusschen Nederland en Spanje, als een werk van blijvende waarde, uitnemend geschikt voor het lezende publiek. Want door vorm en inkleeding is het een boek voor het groote publiek, niet alleen voor de mannen van het vak Niet, dat ook deze er niets nieuws uit zullen vernemen; waar toch zullen zij eene uit zoo zuivere bronnen geputte voorstelling der Watergeuzen vinden als hier? Maar het weglaten van alle noodelooze aanhalingen, vooral, in deze tweede uitgave, van alle bijlagen, het niet bespreken der bronnen wijst aan, dat hier gesproken wordt tot andere lezers dan alleen vakgeleerden. En wij kunnen dat niet anders dan toejuichen. Nederland heeft er waarlijk wel behoefte aan dat het de geschiedenis van zijnen opstand hoort verhalen door een anderen mond dan dien van een vreemdeling, al heeft die vreemdeling ook een zoo warm gevoel voor dien opstand als de meeste Nederlanders zelve maar kunnen bezitten. En dat vooral in een tijd, dat het als overstroomd is geworden door eene gelegenheidslitteratuur, die er misschien toe bijgedragen heeft om enkele feiten uit den opstand weder levendiger in het geheugen te roepen, maar zeer zeker niet om de *kennis* van dat tijdperk te verbeteren. Want ongelukkig bestaat er nu al reden, om over de Aprillitteratuur met hetzelfde schouderophalen te spreken als over de beruchte Watersnoodpoëzie, die alleen nog in de herinnering leeft, omdat zij zoo bespot is geworden. 't Gaat trouwens niet anders met eene soort van letterkunde, te voorschijn geroepen door de speculatie op eenen oogenblikkelijken leeslust, die verdwijnt, zoodra de aanleiding er toe heeft opgehouden. De duizenden boeken over den Amerikaanschen burgeroorlog, over de oorlogen van 1866 en 70, die vergeten werden, zoodra zij waren gelezen, en waarvan men zich nu nog maar met moeite enkele titels kan herinneren, kunnen ons troosten als bewijzen, dat niet ons land alleen het slachtoffer is van dergelijke litteraire overstroomingen.

Juist daarom was het eene weldaad, dat tegelijkertijd een boek van geheel ander gehalte verscheen, dat alleen reeds meer geschikt was om den Nederlanders te verhalen wat zij op den 1ste April herdachten, waarom zij feest vierden, dan al die gelegenheidsgeschriften met brallende titels en kleurige omslagen. En het boek van den heer v. Vl. was daar bij uitnemendheid toe geschikt, omdat het

alle eigenschappen bezit, die men aan een wetenschappelijk en tevens populair boek kan stellen. 't Is niet te lang en niet te beknopt; het treedt niet te dikwijls in lange beschouwingen en geeft toch over elke gebeurtenis een oordeel; het deelt al de resultaten van het historisch onderzoek der laatste veertig jaren mede, zonder kritische quaesties te behandelen; het verhaal wordt afgewisseld en gedurig als ingeleid door de volksliederen dier dagen, die zoo uitnemend den volksgeest kenschetsen, zoo als hij zich, in fraaie verzen of kreupele rijmen, uitte bij voor- en tegenspoed, onder druk en in zegepraal; en eindelijk is het met eene warmte geschreven, met een voorliefde voor de groote zaak der vrijheid, waarvoor de Nederlanders streden, die den lezer soms aan moet grijpen, zonder daarom ooit tot die partijdigheid te vervallen, welke zoovele boeken over dit onderwerp ontsiert.

Ik geloof dat ik nu genoeg heb gezegd om te bewijzen, dat ik het boek van den heer v. Vl. met groote ingenomenheid gelezen heb; al kan ik mij ook niet altijd met diens oordeel vereenigen, met zijne voorstelling was dit bijna altijd het geval.

Wanneer ik het oordeel van den heer van Vl. niet onderschrijven kan, dan wordt dit alleen veroorzaakt door eene quaestie van beginselen, die wel nooit uit te maken zal zijn. Die quaestie is deze. De omwenteling heeft de zeventien Nederlandsche gewesten, die meer en meer tot een geheel begonnen samen te groeien, voor goed in tweeën gescheiden. De zuidelijke helft, door de natuur gezegend boven vele landen, bleef twee en een halve eeuw lang verstoken van een zelfstandig volksbestaan, de speelbal van vorsten en diplomaten. De noordelijke, die zich na veel moeite en strijd tot een eersten rang onder de Europeesche staten verhief, nam uit den strijd wonden mede, die het verhinderden om zich tot een gezond staatsleven te ontwikkelen, en werd door zijn gebrek aan de noodige krachten van menschen en land gedwongen tot eene onnatuurlijke krachtsinspanning, die door ergerlijke verslapping gevolgd werd. En al hebben zich ook in deze eeuw beide deelen op nieuw beginnen te ontwikkelen, de breuk is onheelbaar gebleven, de poging der diplomatie, om die te heelen, is jammerlijk mislukt, en in de plaats van één krachtig volk, zijn er thans twee kleine staatjes, beide doordrongen van het besef hunner hoogst gevaarlijke positie tusschen de groote natiën van Europa in, en sidderende voor het

behoud hunner zelfstandigheid. Dat zijn de booze vruchten van de omwenteling der zestiende eeuw, en als men op die vruchten acht slaat, wordt het oordeel anders over de oorzaken, die haar hebben doen ontspruiten, dan wanneer men alleen let op de zegenrijke gevolgen, die de omwenteling heeft gehad voor Noord-Nederland, voor Europa, ja, voor de geheele menschheid. En de oorzaak van de scheuring der Nederlanden moet, m.i., nergens meer in gezocht worden dan in de geweldige revolutionaire kracht, die aan de omwenteling een zoo eigenaardig karakter geeft, die haar zoo onbedwingbaar maakte, het kalvinisme.

De kalvinisten dier dagen zijn wat in de hedendaagsche omwentelingen de democraten of radicalen zijn. Zonder hen komt niets tot stand, alleen het enthousiasme bewaart de groote zaak der vrijheid voor den ondergang; maar worden zij niet in hun vaart bedwongen door de hand van meer gematigden, zoo putten zij de krachten der beweging vroegtijdig uit, maken zij de massa des volks, die bovenal het materieele belang, veiligheid, orde en bezit in 't oog heeft, van de beweging afkeerig en drijven haar in de armen van het reeds verwonnen absolutisme. Naast de in de meeste omwentelingen talrijke klasse van baatzuchtigen, die slechts eigen voordeel in de beweging zoeken, zich dan aan deze dan aan gene zijde voegen, eene klasse, in de Nederlanden vooral vertegenwoordigd door den hoogen adel, zijn de radicalen altijd de beste bondgenooten van het despotisme, zijn in de Nederlanden de kalvinisten, zonder het te willen, die van Spanje geweest. Aan hen alleen is het te wijten, dat de namen katholiek en Spaanschgezinde eensluidend werden, dat, na eene korte vereeniging tot het groote nationale doel, een groot deel van het Nederlandsche volk zijn eigen werk afbrak en de Spanjaarden weder inhaalde als de eenigen, die hen redden konden van de onderdrukking hunner vroegere bondgenooten.

Zeer zeker erken ik daarom de groote verdiensten der kalvinisten, ben ik overtuigd, dat er zonder hen niets zou tot stand gekomen zijn. Slechts door hun heldenmoed en geloofsovertuiging, slechts door hunnen steeds gloeienden en onbezweken ijver zijn Holland en Zeeland in 1572 vrij geworden en in 1573 en 74 vrij gebleven. Ik erken de waarheid van het beweren des heeren van Vl. ‘Wat het licht voor ons oog, de lucht voor onze longen is, dat is een-

maal het calvinisme voor ons vaderland geweest: zijn levensvraag, de bron zijner sterkte en van zijn bestaan.' Maar het kalvinisme bezat, als elke revolutionaire kracht, een verterenden gloed, zoo goed als een verwarmenden, koesterenden, levenwekkenden. Daarvan gelden steeds de woorden van Schiller:

'Wohlthätig ist des Feuers Macht
Wenn sie der Mensch bezähmt, bewacht,
Und was er bildet, was er schafft,
Das dankt er dieser Himmelskraft,
Doch furchtbar wird die Himmelskraft,
Wenn sie der Fessel sich entrafft,
Einhertritt auf der eignen Spur...'

En helaas, het kalvinisme ontrukte zich in de Nederlandsche omwenteling maar al te dikwijls aan de leiding van hem, die voor deze kracht was, wat de mensch voor het vuur is, aan den grooten Oranjevorst, die, bijna alleen onder zijne tijdgenooten, de omwenteling tot een hooger doel wilde leiden dan de vestiging van een godsdienst, die den vrijen nationalen staat wilde grondvesten, welke beide, katholieken en protestanten, in zich opnemen kon. Dat doel, ware het bereikt, de wereldgeschiedenis zou een anderen loop gehad hebben, Nederland en België zouden iets geheel anders geworden zijn dan wat het nu hunne bestemming geweest is te worden, de scheuring had nooit plaats gehad; misschien zouden zelfs de oorzaken zijn weggenomen van die zwakheid van het algemeen bestuur, welke de Republiek zoo vroeg eene doodelijke wonde toebracht, welke dien oligarchischen regeeringsvorm in het leven riep, die het Nederlandsche volk tot zulk een verbazende politieke onmondigheid heeft geleid, dat het, eenmaal vrijgeworden, niet zonder leiband loopen kon, dat het zelfs nu nog voortdurend vervalt in eenen staat van apathie, waar 't het algemeen welzijn betreft, dat het zich ook nu nog tot geen recht politiek leven, als in Engeland bestaat, ontwikkelen kan. Maar wij dwalen af naar een ander terrein, 't welk te betreden hier geen pas geeft.

Daar ik nu bij de kalvinisten steeds hetgeen zij hebben tot stand gebracht en hetgeen zij hebben vernietigd tegelijk in aanmerking neem, zoo zal men kunnen begrijpen, dat ik niet dat gevoel van sympathie deelen kan, dat in elke bladzijde van den heer v. Vl.

doorstraalt, waar hij hunne daden beschrijft. Ik kan niet zoover gaan in mijne bewondering voor, in mijne dankbaarheid jegens de omwenteling om 't met den heer v. Vl. eene kleinmoedige geschiedbeschouwing te noemen, die 't beklaagt dat de Nederlandsche gewesten ooit vereenigd zijn geworden met de Spaansche kroon. Want, steeds dankbaar erkennend wat de revolutie voor ons is geweest, kan ik niet nalaten met weemoed te denken aan dat, wat de revolutie had kunnen wezen, wat zij zeker zou geweest zijn, als de regeering niet eene Spaansche ware geweest, als niet al de krachten van Spanje waren aangewend ter harer bestrijding, 't Is eenmaal niet anders, le mieux est l'ennemi du bien. En nog veel minder kan ik aan dat gemengd gevoel van bewondering en spijt weerstand bieden, wanneer ik bedenk hoe minstens evenveel ellende, als door die vereeniging, is veroorzaakt door de onbedwingbare vaart van het kalvinisme. Ja, ik kan mij niet weerhouden hier mijne acte van beschuldiging daartegen te formuleeren.

Nauwelijks treedt in de omwenteling het kalvinisme te voorschijn, of het denkt aan geweld. Met kracht van wapenen wilden de ontwerpers van het Compromis gewetensvrijheid vorderen, hoewel zeer zeker lang niet de massa des volks bereid was hun streven, dat ook het streven der natie was, op die wijze te steunen. Dit plan wordt afgewend; het verbond, door de opname van de massa der Nederlandsche edelen geheel van aard veranderd, blijft op den wettigen weg. Maar voor de regeering antwoorden kan, breekt de beweging der kalvinisten door alle slagboomen heen en beginnen de hagepreeken, niet lang daarna gevolgd door de beeldstormerij. Kan ik mij, bij den bestaanden toestand, beide feiten al verklaren, kan ik al zelfs in het laatste meer zien dan vernielingszucht, toch moet ik dat althans veroordeelen, want het deed der groote zaak der nationale en godsdienstige vrijheid onberekenbare schade. De gevolgen lieten zich bijna dadelijk gevoelen. Hoewel in den eersten schrik door de regeering vrije godsdienstoefening wordt toegestaan en het groote doel dus bereikt schijnt, is de nationale beweging bijna dadelijk als dood, heeft de reactie vrij spel. En hoe kon het anders? Al wat niet tot de kalvinistische ultra's behoorde, moest zich naast de regeering scharen, nu de nieuwe leer, zoodra zij vrij verkondigd werd, dergelijke, alle katholieken, alle koningsgezinden, ja alle andersdenkenden grievende uitspattingen veroor-

zaakte en zijdelings althans goedkeurde. Bij een volk, waar de loialiteit zoo diep wortel had geschoten als bij het Nederlandsche, dat zoo door en door conservatief was, dat eerst na jaren van open oorlog, nadat elke poging tot verzoening op denzelfden hinderpaal was afgesprongen, den vorst de gehoorzaamheid opzeide, en dat bijna nooit eene poging beproefde om tijdens dien strijd het aristocratisch karakter der regeering te veranderen, dat zich steeds liet overheerschen, 't zij door een vorst of door edelen en stadsregenten, dat daarenboven nog maar voor een gedeelte de kalvinistische leer aankleefde, sprak dit van zelf. Langnet mocht later zeggen, dat Nederland verloren was gegaan door het onverstand der grooten, moeilijk kon men van een man als Oranje, om niet te spreken van Egmont, den conservatief bij uitnemendheid, eischen, dat hij zich op dat oogenblik aan het hoofd zou stellen van eene partij, die zonder twijfel bij de massa des volks in discrediet was. Dat de beweging van 1566, die van Brederode en Jan van Marnix, eene doodgeborene was, dat schrijf ik vooral toe aan den invloed der beeldstormerij op de gemoederen van hen, die geen ultrakalvinisten waren. Naar 't mij voorkomt, wordt dat oordeel door het verder verloop der gebeurtenissen bevestigd.

Vijf jaren lang drukt het juk van Alva loodzwaar op de Nederlanden, eer eindelijk op één punt een opstand uitbreekt, die levensvatbaarheid bezit, en aan dien opstand wordt alleen met hart en ziel deelgenomen door de kalvinisten. De katholieken, hoewel gelijkelijk verdrukt, wachten zich wel gemeene zaak te maken met de in opstand gekomen ketters, zij stellen den godsdienst steeds boven de vrijheid. Hoe kwam het, dat in de Waalsche gewesten, waar de beeldstormerij was begonnen, waar de kalvinisten in 1566 en 67 het krachtigst hadden gestreden en dan ook waren uitgeroeid, het katholicisme voortaan zijn hechtste bolwerk vond; hoe kwam het, dat bijna nergens, gedurende de vier jaren, dat Holland en Zeeland alleen worstelden, eene beweging ontstond, dat eerst in 1575, toen het absolutisme zoowel in den letterlijken als overdrachtelijken zin van het woord bankroet had gemaakt, de nationale beweging, die in 1566 was gestuit, weder begon en dat toen door alle regeerings- en statenleden van de vijftien gewesten om het zeerst uitsluitende handhaving van het katholicisme werd bedongen? Moet dit niet toe te schrijven zijn

aan de rechtmatige vrees voor nieuw geweld van de zijde der kalvinisten, aan den haat van alle, zelfs gematigde katholieken tegen de onverdraagzamen, die voor vrijheid van godsdienst heetten te strijden, maar die alleen vrijheid voor zich verlangden en haar niet aan anderen gunden? En gaf niet, hetgeen tusschentijds was gebeurd, aanleiding om ze in die vrees, in dien haat te stijven? Wat was het hoofdwerk der ballingen geweest, die op naam van den Prins den nationalen strijd heetten voort te zetten? Behalve plunderen, kerkverwoesting en priestermoord. Hoe waren niet in Holland en Zeeland de katholieken weldra beroofd geworden van alle gezag, zelfs van vrije godsdienstoefening, hoe hadden zelfs niet de Staten van Holland, die toch waarlijk niet tot de onverdraagzaamste kalvinisten behoorden, maar al spoedig voor libertijnen doorgingen, aangedrongen op het weren der katholieke religie, alsof elk katholiek een vijand der natie, een vriend van Spanje en der inquisitie was!

Ik weet wel dat men daarom noch den Watergeuzen al te hard vallen moet (wat toch kon men anders van zulke menschen verwachten?), noch in eenen tijd, dat godsdienst en staatkunde onafscheidelijk waren, het euvel duiden, dat de katholieken ontgelden moesten, wat de kerk en de regeering gezondigd hadden tegen de rechten van het individu en de natie; maar ik vraag slechts: welk eenen indruk moest dit op de katholieken in de andere gewesten maken?

Maar hoe laat dan ook, in 1576 begon de nationale beweging op nieuw zijnen loop. De zeventien gewesten stellen zich te samen tegen Spanje. De ijverigste katholieken en koningsgezinden staan in één gelid naast de ketters van Holland en Zeeland. In mannen als de abt van der Linden, Champigny, Hezé, vindt de nationale zaak hare wakkerste verdedigers. Maar wat gebeurt? Het kalvinisme breidt zich uit over Utrecht, Vlaanderen, Brabant, Gelderland, Friesland, er bestaat vrijheid van geweten, men is op den weg om vrijheid van godsdienst te verkrijgen, maar het kalvinisme toont weder zijn door en door onverdraagzame natuur. In Brabant, en vooral in Vlaanderen, verbindt het zich met eene toomelooze demoja ochlocratie, en oefent weldra eene duldelooze tirannie uit over allen, die niet zijne medestanders zijn. De katholieke patriotten doen concessie op concessie; de Prins zoekt vergeefs door den Re-

ligievrede een modus vivendi aan beide partijen te verschaffen. In Holland, Zeeland en Utrecht worden de plechtig bezworen satisfactie verdragen verbroken op het punt der religie, hoewel men er overigens streng de hand aan houdt; de Gentenaren doen hun best alles, wat in hun bereik ligt, te onderwerpen en met geweld kalvinistisch te maken; in het noorden wordt hier en daar de hervorming met geweld ingevoerd zelfs door een katholiek stadhouder, omdat de katholieken, bevreesd voor den aandrang der tegenpartij, tegenstand beginnen te bieden. Weldra verneemt men overal van wapengekletter, krijgsgeschreeuw en bloedstorting tusschen land- en stadgenooten, weldra beginnen de katholieken in het noorden de hulp in te roepen van de Spanjaarden. En in het zuiden, in de Waalsche gewesten, breekt eene tegenbeweging uit, begunstigd en weldra aangevoerd door de groote heeren, die bij den gang der zaken hunne rekening niet vonden, die het bestuur van Oranje niet wilden verdragen. Nog eenmaal wordt eene nuttelooze poging tot verzoening gedaan en nu werpen de katholieken, eerst de Malcontenten en de groote heeren, die zich met hen verbonden hadden, daarop die van het noorden, waar zij de gelegenheid er toe hebben, zich in de armen van het despotisme. Wel zweren daarop de Staten-Generaal den koning af, maar reeds zijn zij maar de vertegenwoordigers van eenige gewesten, niet meer die van alle de zeventien Nederlanden, en onder die, welke afzweren, zijn er verscheidene, die maar met kleine moeite weder onder het juk worden gebracht.

Dat is het werk der kalvinisten geweest en van hen alleen. De groote heeren, hoe ellendig eene rol zij speelden, laag, baatzuchtig en verraderlijk, verkoopers van hun eigen persoon en hun vaderland als zij waren, zij hadden dat niet bewerkt. Wel hadden zij geïntrigueerd en gecomplotteerd, maar zonder vrucht, zoolang de tirannie der kalvinisten de katholieken niet tot het verlaten der nationale zaak dreef. Zij hadden Don Juan beginnen te steunen, maar zoodra hadden zij niet bemerkt dat de natie hem den rug toekeerde, of zij verlieten hem. Zij hadden Matthias en Anjou in het land gehaald, maar 't had hun niet gebaat. Oranje wist den een zoowel als den ander aan zijne bedoelingen dienstbaar te maken. Zij waren der nationale zaak hinderlijk geweest, maar meer niet. Zoodra zij echter konden op-

treden aan het hoofd der Malcontenten, volgde hen een groot deel van het volk.

Nog minder lag 't aan de talenten van Parma, hoe groot die ook waren, dat hij zoo spoedig veld won, zoodra de Malcontenten in opstand kwamen; de vruchten vielen hem in den schoot; de groote heeren boden zich te koop en de afgevaardigden der Waalsche Staten vroegen slechts bevestiging hunner rechten; hij behoefde slechts geld en verzekeringen te geven. 't Is waar, hij bevorderde den spoedigen overgang, maar de Walen hadden geen keus; de nationale zaak was voor hen de zaak der onderdrukking, de nationale vijand, Frankrijk, stond gereed ze te verslinden. Alleen Parma bood hun recht en veiligheid. Zij namen die aan en bezegelden de scheuring der Nederlanden.

En hiermede is het zondenregister der kalvinisten nog niet geeindigd; in de dagen van Anjou, in die van Leicester, hebben zij onwetend, maar daarom niet minder ijverig, den Spanjaarden in de hand gewerkt, het overblijfsel der Nederlandsche onafhankelijkheid den ondergang nabijgebracht; en later hebben zij het bloed doen stroomen van Nederlands grootsten staatsman en het vaderland bezoedeld met eene geloofsvervolging en ketterjacht, die allerminst het land paste, dat tegen zijn wettigen souverein was opgestaan om den wille des geloofs. Maar deze dingen liggen niet in het bestek van den heer van Vloten, ik zal er dus niet over spreken. Wat ik gezegd heb, zal alleen reeds genoeg zijn om mijn oordeel te motiveeren over het kalvinisme, dat het bewegende, levenwekkende element onzer omwenteling was, zoolang het binnen de perken bleef, zoolang het, in het tweede gedeelte der omwenteling, zich, hoewel noode, liet bedwingen door de hand van Oranje, maar terstond het verdervende, alles tot zich zelf toe vernielende element werd, zoodra het

> ‘einher*trat* auf der eignen Spur.’

En juist dat oordeel over het kalvinisme doet mij dikwijls anders over vele feiten van den opstand denken dan de heer van Vloten. Verre zij 't echter van mij, dat ik dezen van partijdigheid zou beschuldigen. Ook hij veroordeelt de onverdraagzaamheid. Maar, en ik reken het hem geenszins als een fout aan, maar noem het zeer verklaarbaar van zijn standpunt, hij ziet slechts op het goede, wat

door de omwenteling ontstaan is, niet op dat, wat er door verloren is gegaan.

Nog eene opmerking rest mij. Waarom heeft deze uitgave een anderen titel dan de eerste? Moet het woord *volksopstand* aanduiden, dat hier bepaaldelijk de daden des volks zijn beschreven, is het een protest tegen Motley's opvatting, die den Prins tot het middelpunt van zijn verhaal maakt? Of is het een middel geweest om lezers te trekken? Wij hopen het eerste, want de titel komt ons nu vreemd, gezocht en leelijk voor. Het is het eenige, wat ons bij het boek van den heer v. Vl. gehinderd heeft.

Haarlem, December 1872.
P.L. MULLER.

***Geschiedenis van de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen, door J.J. Meinsma, Direkteur van de Instelling voor Onderwijs in de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, te Delft. Delft, Joh. Ykema*, 1872.**

Toen ik reeds eenigen tijd voor het verschijnen van bovengenoemd geschrift vernam, dat de Hr. M. zich met het bewerken van eene handleiding voor de geschiedenis van Nederlandsch Indië bezig hield, kon het wel niet anders, of dat bericht moest mijne belangstelling in hooge mate opwekken, en mij met gespannen verwachting naar de resultaten van dien arbeid doen uitzien. - Met het onderwijs dier geschiedenis te Leiden belast, had ook ik een menigte gebreken in de bestaande handboeken gevonden, welke het mij bij mijn onderwijs onmogelijk maakten deze aan mijne studenten als leiddraad aan te bevelen. Geen wonder dus dat ik, nu mijne aandacht eenmaal op dit punt was gevestigd, mij zelven een denkbeeld trachtte te maken van de methode, die in *dit* handboek zon worden gevolgd, en van datgene, wat ik daarin zou aantreffen. -

Ik stelde mij dan eene handleiding voor, wel zoo beknopt mogelijk ingericht, maar toch op eene wetenschappelijke basis steunende. Zoodanig werk zou in korte trekken de lotgevallen van de volkeren van den Indischen Archipel voor de komst der Europeanen moeten vermelden - den invloed schetsen, door vreemde Oostersche natiën, Hindoes en Arabieren vooral, op hen uitgeoefend, en daarna

in een uitgebreider tafereel ons de geschiedenis mededeelen van onze voorgangers in die eilanden-wereld - de Portugeezen, en van de gevolgen die uit hunne komst voor den Inlander voortvloeiden. En dan eindelijk een uitgewerkt geheel van de historie onzer voorvaderen in Indië, de uitbreiding hunner macht, en daarnevens ook de maatschappelijke omkeering, door hen van lieverlede in het leven der Inlanders te weeg gebracht. In één woord, de geschiedenis der Inlandsche *maatschappij* zooals zij was voor, en zooals zij werd door de komst der vreemde veroveraars, met hunne geweldige, vaak zoo storende inbreuken op het zelfstandig bestaan der Inlandsche statenwereld. -

Maar, zoo vroeg ik mij zelven af, is dit alles wel mogelijk? nu reeds mogelijk? Zeker neen, indien men dit alles tot in kleine trekken en bijzonderheden wenscht te zien aangegeven, en van oordeel is, dat voor alles, wat ons de bekende geschiedenis van de Inlandsche maatschappij leert, strenge bewijzen moeten kunnen worden aangevoerd. En nu is het waar, - voor mij althans zou die ontkenning een reden zijn, om voorshands geen plan op te vatten, eene *handleiding*, bestemd voor *studenten* te ontwerpen, die zich daarop zullen verlaten, en meenen door het bestudeeren daarvan vrij te zijn van het zoeken in de bron zelf; zeker bij eene zoo weinig gevorderde kennis der Indische geschiedenis wel de gevaarlijkste, maar helaas meest gevolgde methode. De echt profetische woorden, in de voorrede van den Hr. M. voorkomende: ‘Al zal menig hier beschreven feit waarschijnlijk eene andere gedaante krijgen, wanneer de bijzonderheden daarvan ook uit oude en officieele stukken nader aan het licht worden gebracht’ zoude menigeen en ook mij, van zoodanige onderneming hebben afgeschrikt. Maar toch, geheel en al behoeft het geschetste plan geen ‘beau idéal’ te zijn. Voor eene beschrijving in hoofdtrekken der Indische maatschappij zijn reeds materialen in menigte bij elkander gebracht, en de meesterhand, die zooveel geheimen uit het archief ook voor de Nederlandsche geschiedenis in Indië ons ontsluierde, bracht in zijn werk reeds bouwstoffen in overvloed aan, die daarbij zouden kunnen dienen. Behoort een werk als Hunter's Annals of Rural Bengal, waarin het leven van den Inlander in Bengalen ons uitvoerig geschetst wordt, nog voor Nederl.-Indië tot de pia vota, eene geschiedenis in hoofdtrekken der Indische maatschappij zou toch wel

te leveren zijn: - althans met hetzelfde voorbehoud, als ook door den Heer M. in zijne voorrede wordt aangegeven.

Maar reeds een blik in die voorrede deed mij zien, dat voor een deel mijne verwachtingen beschaamd zouden worden. Slechts eene oppervlakkige schets van de geschiedenis voor de komst der Nederlanders wordt ons daar toegezegd, en wel, omdat de gewone voorstelling den schrijver niet bevredigde. Maar is dat ook niet het geval met de latere geschiedenis? De hierboven aangehaalde woorden zouden dit doen denken. En nu is die vroegere geschiedenis in den waren zin des woords oppervlakkig behandeld, en zelfs ten eenemale onvoldoende om den lezer op de hoogte te stellen van den toestand, dien de Nederlanders bij hunne komst in Indië vonden. Zoo van den toestand van Ceilon voor de komst van van Spilberghe, de daar heerschende godsdienst enz. - alles van belang voor hetgeen later geschiedde, geen woord. De machtige invloed van Atjik - zijn streng mosleemsche politiek - de verhouding der Portugeezen tegenover de Spanjaarden en de Inlandsche staten - al deze onderwerpen van zoo overwegend belang en nog zoovele meer worden als niet ter zake dienende op zijde geschoven! - Evenwel, de schrijver heeft ons zelf medegedeeld, dat hij ons onmiddellijk met de Nederlanders in Indië zou in aanraking brengen, en al keuren wij die behandeling niet goed, wij hebben alleen te maken met dat wat de schrijver ons heeft willen geven. Zien wij dan hoe de geschiedenis van Nederlandsch Indië na 1595 is geschetst.

Wij bevinden ons dus reeds in den aanvang van het werk met Houtman en de zijnen te Bantam en nu zal het gordijn worden opengeschoven en ons den blik worden gegund op een tooneel, zoo grootsch en uitgebreid, met zoovele tragische voorvallen en aangrijpende scènes als maar weinigen onder de volkeren buiten hun grondgebied konden opvoeren. Wij verwachten nu eene eerlijke verdeeling der rollen, en gelijk recht voor beiden: verwonnenen en verwinnaars: - maar helaas, we vinden dat het ‘vae victis’ ook bij de beschouwing van den Hr. M. weerklank vindt. - Want zij die nu op den voorgrond treden zijn hoofdzakelijk de Nederlanders - de lotgevallen der enkele duizenden worden beschreven, maar de zwijgende millioenen, zij hebben geene geschiedenis. En bovendien: de muze van den Hr. M. houdt zich ook weder het liefst met het rumoerig krijgsgedruisch bezig. Vooral waar het geldt de beschrij-

ving van de feiten, die zich aan de uitbreiding van het Nederlandsche gezag vastknoopen, daalt zij tot in de kleinste détails af: maar de geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen laat zij liefst aan anderen over.

Maar in ernst. Het schijnt mij toe, dat de beide hoofdgebreken aan de bestaande handboeken klevende, ook door den Heer M. niet vermeden zijn. - Zij heeten: voorliefde voor het Nederlandsche - verwaarloozing van het Inlandsche element; liefde voor oorlogsbedrijven en weinig oplettendheid voor het werken en leven daarbuiten. Tegen die gebreken moet ik met ernst protesteeren. Ik erken het, vooral daarin ben ik teleurgesteld. Ach, ik had zoo gaarne een eind willen gemaakt zien aan al dat onvruchtbaar van buiten leeren, waarop onze aanstaande O.I. ambtenaren zich maar al te zeer toeleggen, en aan het vullen der hersens met feiten en gebeurtenissen, iets dat, zoo het soms iemand nuttig kan zijn, voor hen althans schadelijk moet werken, en leiden tot geestdoodende en hersenlooze studie. Om hen het geheugen met een massa feiten te doen vullen, daartoe strekt die dorre, kroniekmatige behandeling, zonder kleur en geestdrift, ook nu in het handboek gevolgd, maar niet, om hen een scherpen blik in het volksleven te doen werpen, en het heden uit het verleden te leeren verklaren. Alleen het oog richtende op de Europeesche maatschappij, maakt zij den aanstaanden ambtenaar niet met de voor hem oneindig belangrijker Inlandsche toestanden bekend. Wat baat het al, of men zelfs in de minste détails[1] bekend zij hoe Taroenå Djåjå door de Nederlandscle krigsbenden werd verslagen, indien men zich van den Inlander onder het juk van zijn vorstenbestuur geen denkbeeld leert vormen? Het laas! de richting zoovele jaren bij het onderzoek in de geschiedenis voor aanstaande ambtenaren gevolgd, zal, vrees ik, maar al te zeer steun krijgen, nu een werk van de hand van den Hr. M. aan hen in handen wordt gegeven, dat hen als het ware het recht geeft, zich aan de methode, daarin gevolgd, te houden. -

Zie, de ernst en het gewicht van de opleiding der O.I. ambtenaren, die mij op den onlangs weêr op nieuw ingeslagen weg toeschijnt gevaar te loopen aan oppervlakkigheid en (sit venia verbo)

1 Zie o.a. blz. 98.

ingepompte kennis zonder oordeel te moeten stranden, maakte mij misschien scherper in mijn oordeel, dan anders het geval zou geweest zijn. Zij mogen mij echter de oogen niet doen sluiten voor het vele goede, dat het werk van den Hr. M., afgezien van het door mij veroordeelde standpunt, boven den arbeid zijner voorgangers onderscheidt. Tot op de laatst bekende geschriften bijgehouden, levert het, in den kring door den Hr. M. zichzelven afgebakend, overal de duidelijkste sporen van nauwgezette studie der talrijke bronnen, die in den laatsten tijd toegankelijk zijn gemaakt. Terwijl een zijner voorgangers erkent, dat hem de tijd heeft ontbroken, van alles wat over de geschiedenis van N.I. verscheen, kennis te nemen, en dus eenvoudig geene notitie neemt van den zoo belangrijken arbeid van de Jonge, heeft de Hr. M. vlijtig diens werk bestudeerd, en is dus zijne handleiding tot op dezen tijd bijgehouden. En ook aan de inwendige geschiedenis, om mij zoo uit te drukken, van de Compagnie zelve en haar verval is veel meer zorg besteed, dan elders bij de beknopte handboeken wordt aangetroffen. Saalfeld en Lauts schijnen voor dit gedeelte der geschiedenis door den schrijver met vrucht te zijn nageslagen. Alleen dus de bestaande handboeken als punt van vergelijking nemende, steekt Meinsma's werk zeker boven allen uit. - Jammer maar, dat wij niet tevens mogen getuigen: dit punt van vergelijking deugt niet, want deze handleiding staat zoo ver boven zijne voorgangers, dat wij daarmede niet meer kunnen rekenen, omdat de eerste een wetenschappelijke arbeid is, en de laatste - nu ja - niets meer zijn dan de zelfstandige studie bedervende kronieken.

P.A. VAN DER LITH.

Schets van het Nederlandsch Handelsregt, ook ten dienste van het Middelbaar Onderwijs, door Mr. T.M.C. Asser, Hoogleeraar en Advocaat te Amisterdam. Haarlem, de Erven F. Bohn. 1873.

Sedert jaren komen herhaaldelijk bij de hooge regeering verzoeken in, tot herstel der rechtbanken van koophandel in ons land. Daardoor alleen toch, zoo beweert men, kan de koopman dat vooral voor hem zoo onmisbare snelle, onkostbare en goede recht verkrijgen, hetwelk hij nu bij de gewone rechtbanken, dikwijls te vergeefs

zoekt. Toch leverde nog niemand het bewijs dat aan die beide eerste zoo billijke wenschen niet volkomen zou voldaan worden, door eene vereenvoudiging der vormen van de tegenwoordige wijze van procedeeren. En dat, zoo al niet de meerderheid, dan toch eenezeer aanzienlijke minderheid der kooplui in gemoede overtuigd is, dat de aanwending van hun kennis en ervaring bij de rechtspraak geenszins waarborgen zijn voor het verkrijgen van beter recht, wordt bij dat betoog geheel voorbijgezien. Intusschen zal de regeering ook deze zaak wel voegen bij de zoo vele onderwerpen waarvan zij de ernstige overweging wel toezegt, maar wier aantal zoo schrikbarend toeneemt, dat reeds daardoor eene spoedige bevrediging van bijna elk verlangen eenvoudig naar het rijk der onmogelijkheden is overgebracht.

De koopman zou dus voortaan ook rechtspreken, zij 't dan met behulp van een man van het vak. Maar is de kennis van onze handelswetgeving, - want op te treden als rechter zonder die kennis te bezitten, is natuurlijk te ongerijmd om zelfs ondersteld te worden, - wel zoo gemakkelijk en zonder voorbereiding te verkrijgen? Immers juist van ons wetboek van koophandel is 't de regel dat de haudelsgewoonten geen kracht van wet hebben dan alleen daar, waar zulks uitdrukkelijk is voorgeschreven. Allerminst hier te lande dus is de kennis van de gebruiken des handels een hoofdvoorwaarde voor den rechter over handelsgeschillen. Ik geloof in waarheid dat de koopman, die met ernst en gezetheid ons wetboek nagaat, tot de overtuiging zal komen, dat 't alleen voor den beoefenaar der rechtswetenschap mogelijk is om eene billijke en juiste en onpartijdige uitspraak te doen in die geschillen, waarover de handelaars 't onderling niet eens kunnen worden. In de toepassing der wet toch ligt de moeielijkheid.

De heer Asser heeft den handel in staat gesteld om den inhoud van ons Wetboek te leeren kennen door de beknopte Schets van ons Handelsrecht te geven welke ik hiermede meer wensch aan te bevelen dan aan te kondigen, laat staan te recenseeren. Immers dat laatste zou al zeer weinig rijmen met hetgene ik zoo even aanvoerde. Maar juist omdat de heer Asser schreef voor den nietjurist, en dus wel in de allereerste plaats voor den koopman, acht ik 't eigenaardig, dat een handelaar den indruk weergeeft dien de lezing van deze Schets op hem gemaakt beeft. Met opzet

spreek ik hier van de lezing en niet van de studie van dit boek, want evenzeer als ik mij niet bij machte reken tot het laatste, zoo erken ik daarentegen volmondig dat ik het eerste, zelfs met genoegen heb gedaan. Met onverminderde belangstelling heb ik het boek van den beginne tot den einde toe gelezen, niet alleen omdat de onderwerpen welke hier behandeld worden ons kooplui zoo gemeenzaam zijn, en de beslissing der geschillen welke daarover ontstaan voor ons dus van groot gewicht kunnen geacht worden, maar ook en wel vooral, omdat niet de artikelen, maar de hoofdbegrippen der wet ons hier verklaard worden. Velen met mij zullen zeker op hun kantoor een exemplaar hebben van liet wetboek van koophandel, zoo als dat verklaard en toegelicht is door den vader van dezen schrijver, in vereeniging met verscheidene andere rechtsgeleerden. Maar terwijl dat werk den koopman uitnemende diensten bewijst zoodra deze eenige bepalingen der wet wil opslaan, vindt hij hier daarentegen eene geleidelijke en duidelijke verklaring der hoofdbeginselen van die wet. Kort en bondig zijn die begrippen aangegeven en met een groote soberheid van woorden toegelicht, zoodat aan de bedoeling van den wetgever geen twijfel is, en toch zonder schade te doen aan den vorm.

Vooral de vergelijking van enkele hoofdbeginselen der Fransche en ook der Duitsche handelswetgeving met de onze, waarop de schrijver herhaaldelijk wijst, is voor ons kooplui van groot gewicht. Juist het afwijkende van het Duitsche stelsel met het onze, door aan de handelsgebruiken wel degelijk recht toe te kennen zoodra het punt van verschil niet uitdrukkelijk bij de wet geregeld is, zet aan die vergelijking groote waarde bij. En ik zon mijne medehandelaren gemakkelijk op een aantal onderwerpen kunnen wijzen, vooral daar waar het koop en verkoop geldt, of waar de Duitsche handelswetgeving wordt aangehaald ten opzichte van de kracht aan orders toe te kennen welke per telegram zijn ontvangen, of ook waar bij verzekeringen, tegen welk gevaar ook, uitsluitend het belang van den verzekeraar gelden mag, en op zoo vele anderen nog die bij de lectuur hun aandacht ongetwijfeld zullen wekken en ook inderdaad verdienen. Maar ik onthoud mij van die aanwijzingen. Dan toeh zou ik allicht verleid worden tot enkele vragen ook, en juist daarvan wensch ik mij angstvallig te onthouden. Mijn doel is geen ander dan de getuigenis af te leggen, dat deze Schets mij eene even aangename als zeer leerrijke lectuur heeft geleverd, en ik

wensch de kooplui op te wekken om kennis te nemen van een boek hetwelk hun in weinige bladzijden de hoofdelementen leert kennen van de wetten, waaronder zij dagelijks hun moeielijk bedrijf oefenen. Dat bedrijf eischt tegenwoordig zooveel kennis en zoo veel beleid en zooveel tijd ook, dat waarlijk maar bij zeer enkelen van den handel de wensch kan opkomen, om ook nog als rechter te zitten over de geschillen van hunne medehandelaren. Mochten enkelen echter den tijd daartoe in waarheid kunnen vinden, nog veel kleiner zal ongetwijfeld het aantal zijn van hen, die zich zelven ook de noodige kennis daarvoor durven toe te schrijven. Laat deze Schets hen overtuigen, dat die kennis onmogelijk te verkrijgen is zonder ernstige voorbereiding. Want dat de schrijver zoo duidelijk is en zoo eenvoudig in zijn voorstelling der meest moeielijke onderwerpen zelfs, mag wel als de vrucht gewaardeerd worden van de dubbele betrekking die hij vervult en welke hij terecht ook op den titel heeft uitgedrukt. De hoogleeraar is gewoon om anderen te onderwijzen, terwijl de advocaat dagelijks de theorie dwingt om in praktijk de bewijzen af te leggen van haar juistheid. Niet de koopman die vooral de theorie van den handel kent zal geld verdienen of lang aan 't hoofd van zijne eigene zaak blijven, maar hij die de praktijk kent is de man die wèlslaagt in het eigen bedrijf. En juist de heldere voorstelling in deze Schets bewijst dat de schrijver theorie en praktijk beide, meester is. Immers enkel datgene wat ge door en door kent, kunt ge aan een ander duidelijk maken.

Alleen dan wanneer wij kooplui belangstelling toonen voor de pogingen dier rechtsgeleerden onder ons welke ons de wetten willen leeren kennen welke ons beroep beheerschen, kunnen wij rekenen op de voortzetting van dien zoo nuttigen arbeid te onzen behoeve. Ik wensch dat bewijs van ingenomenheid met dezen arbeid hier af te leggen, en reken ook op de belangstelling mijner medehandelaren daarvoor. Mogen zij de Schets niet alleen koopen, maar die lezen vooral. En dat zij, die den heer Asser reeds voorgingen met hunne werken op dit gebied, 't den leek niet euvel duiden, dat hij wel het jongste boek aanbevolen heeft en hunne oudere geschriften stilzwijgend voorbijgaat. Maar ik waag mij alleen aan dat boek 't welk uitdrukkelijk voor den niet-jurist geschreven is! Mr J. van Gigch's Handleiding voor de beoefening van het Handelsrecht, Mr. Levy's Duitsch Handelswetboek, Mr. S. Vis-

sering's Duitsch Wisselrecht, Mr. Kist's Handelspapier en zoo vele andere boeken nog op dit terrein wier titels mij zelfs vreemd zijn, hebben waarlijk de billijke waardeering van bevoegde mannen wel gevonden. En wanneer ik hen hier nog noem, dan is 't alleen om ook van hen de belofte te vergen dat zij toch hun arbeid niet mogen staken, uit vrees dat de handelsstand dien niet zal waardeeren. Laat de belangstelling die deze Schets bij den handel vindt hun daarvan het tegendeel bewijzen.

P.N. MULLER.

F. Max Müller, De uitkomsten van de wetsenschap der taalkunde. Uit het Hoogduitsch, door G. Penon. Met een inleidend woord van Prof. H.E. Moltzer. Groningen, Noordhoff en Smit. 1872. 31 blz.

Professor M. Müller, aangezocht door de Duitsch-Keizerlijke regeering om door den luister van zijn naam den bloei der hervormde Straatsburgsche Hoogeschool te bevorderen, nam op zich eene reeks van voordrachten te houden over vergelijkende taalstudie en mythologie. De sierlijke redevoering, waarmede hij zijne voorlezingen op 23 Mei l.l opende, is door de zorg van den Heer G. Penon in 't Nederlandsch vertaald en met eene aanbeveling van Professor Moltzer uitgegeven ten voordeele van ons letterminnend publiek.

De warme toespraak tot de Duitsche jongelingschap gericht door den redenaar die, sinds lange jaren in Engeland woonachtig, toch steeds trouw aan 't Duitsche vaderland gebleven was, onttrekt zich aan elke wetenschappelijke kritiek, en wat de literarische waarde betreft, weet men dat Prof. Müller een erkend meester in stijl is-Bij 't overige, grootste deel der redevoering wenschen we ook slechts kort stil te staan. Uit den aard der zaak behelst eene ontvouwing van de ‘uitkomsten’ eener wetenschap veel wat reeds algemeen bekend, als gemeengoed te beschouwen is. Die regel is ook van toepassing op deze redevoering, waarvan het echter eene verdienste is dat zij bekende of halfbekende zaken in eenen behagelijken vorm voordraagt. Van die punten, waarover bij de mannen van 't vak verschil van gevoelen bestaat en welke door den Heer Müller met eenige uitvoerigheid worden te berde gebracht, schijnt ons 't belangrijkste de vraag: in hoeverre men tot nu toe geslaagd is in 't

ontdekken der nadere verwantschap tusschen bepaalde onderafdeelingen, groepen der Arische talen. o.a. betwijfelt Prof. Müller de geldigheid der door Grimm, Schleicher, enz., aangebrachte bewijzen voor den nauweren samenhang tusschen Letto-Slawisch[1] en Germaansch. Zulk eene nauwere betrekking tusschen beide hoofdgroepen wordt tegenwoordig door alle beoefenaars van 't Slawisch, - ten minste voor zoover ons bekend is - aangenomen. En toch komt het ons voor, dat de redenaar door zijnen twijfel uit te spreken, eenen dienst heeft bewezen aan de wetenschap. Zelfs zij, die van de juistheid van Grimm's, Schleicher's, Scherer's, Leskien's zienswijze overtuigd zijn, zullen moeten erkennen, dat de tot ondersteuning aangevoerde gronden niet alle steekhouden. Nu juist onlangs is van Johannes Schmidt een werk verschenen over ‘die Verwantschaftsverhältnisse der Indogermanischen Sprachen’, waarin hetzelfde punt een onderwerp van nauwgezet, schoon onbevredigend, onderzoek uitmaakt[2].

Het ligt buiten 't bestek dezer aankondiging, zulke op- of aanmerkingen mede te deelen, welke tot het zuiver technisch gedeelte van 't vak behooren, en te veel aanhalingen van woorden uit 't Sanskrit, Grieksch, Bactrisch, enz. vereischen. Om nochtans niet onder de verdenking te komen dat we zulke onmogelijke afleidingen, als *ποινή* uit den zoogenaamden wortel *pu*, en andere van dien aard, beamen, achten we ons verplicht tot de uitdrukkelijke verklaring, dat stilzwijgen niet altoos instemming in zich sluit.

Het ontbreekt der redevoering niet aan voortreffelijke algemeene opmerkingen; o.a. op blz. 11: ‘De taal is immers de draagster aller wetenschap, en al gelooven wij ook gaarne, dat wij de taal beheerschen, haar als een nuttig werktuig gebruiken, gelooft mij als ik u zeg, dat weinigen zelfs onder de grootste denkers der menschheid tegenover de taal hunne volle geestelijke vrijheid behouden, weinigen van zich zelven kunnen zeggen: *ἔχω Λαίδα, οὐκ ἔχομαι*.’ Dat is niet alleen geestig, het heeft de hoogere verdienste van waar te zijn.

1 De reden waarom Prof. M. 't Litausch (waarbij, gelijk bekend is, ook Lettisch en oud-Pruisisch behooren) volstrekt niet noemt, vermogen we niet te bevroeden.

2 We nemen deze gelegenheid te baat om 't voortreffelijke geschrift van J. Smidt bij alle beoefenaars der vergelijkende taalstudie hier te lande ten zeerste aan te bevelen.

De vertaler heeft zich uitstekend van zijne taak gekweten. Eene enkele aanmerking moeten we maken op de noot, blz. 20, waar hij naast 't Latijnsche *corpus* tusschen twee haakjes invoegt: Hd. Körper. De schrijver had te recht 't onduitsche woord niet er bijgevoegd, want uit het Latijn ontleende woorden, als *körper*, worden buitengesloten, als het er op aankomt te vergelijken, welke bestanddeelen tot het gemeenschappelijk erfgoed der verschillende verwanten behooren. Door die toevoeging van *körper* zou een lezer allicht in den waan kunnen komen, dat het een echt Duitsch woord was.

Leiden, 15 Nov. '72.

H. KERN.

***Tower-Hill, door Harrison Ainsworth. Uit het Engelsch door W.N.S. Heerenveen, N.A. Hingst*. 1871.**

Ik heb nooit gedweept met W. Harrison Ainsworth; ik heb den ongelooflijken opgang, dien hij gemaakt heeft, nooit anders kunnen verklaren dan uit den bedorven smaak van het roman-lezend publiek in Engeland. Echter heeft hij mijns inziens ontegenzeggelijk talent, weshalve ik het steeds bejammerde, dat hij zich door den wansmaak der groote menigte op een dwaalspoor liet leiden, en zoodoende zijne gaven misbruikte. Ware zijn rijke verbeeldingskracht behoorlijk geleid, had hij haar in tijds weten te beheerschen, dan zou Harrison Ainsworth zich in stede der goedkoope populariteit van het oogenblik, een blijvenden naam verworven hebben in de engelsche literatuur, wat nu onmogelijk 't geval kan wezen.

Het spreekt wel van zelf, dat een man als hij geenszins de geschiktheid bezit om een historischen roman te schrijven. Waar hij zich daaraan waagde, zooals o.a. in Guy Fawkes, was de geschiedenis hem slechts bijzaak; om historische trouw kon hij zich wel allerminst bekommeren. Zijne onbeteugelde fantasie, die in hare scheppingen met alle eischen der werkelijkheid spotte, kon zich natuurlijk niet inlaten met zulk een kleinigheid als de waarheid der geschiedkundige feiten. Wie ook een waardig verbond vermocht tot stand te brengen tusschen historiographie en poëzie, waardoor aan beide gelijkelijk recht wedervoer, Ainsworth zeker niet.

Dit heb ik geweten, dit heb ik bedacht, voor en aleer de kennismaking werd aangevangen met den historischen roman, welks titel aan het hoofd van dit opstel genoemd werd. En toch na de lezing was de indruk gansch anders dan ik mij had voorgesteld. Ik verwachtte: een nieuwe schepping der verhitte verbeelding met eenige geschiedkundige namen en feiten als aanhangsel of tot opsiering, en ik vond: eene reproductie der historie, aan wier samenstelling de verbeelding al heel weinig deel gehad heeft. Niemand meene daarom, dat dit voortbrengsel van den engelschen auteur op vooruitgang in zijne ontwikkeling wijst, of 't begin is eener betere periode in zijn loopbaan als schrijver. Dit zou alleen dan 't geval mogen heeten, wanneer zich hier de sporen van strenge studie vertoonden, wanneer het bleek, dat de verbeelding in toom gehouden was door een ernstig streven naar waarheidsliefde. Ditmaal echter is de geschiedkundige juistheid niet opgeofferd aan de zucht om toch vooral fantastisch te wezen; zij wordt eenvoudig gemist ten gevolge van verregaande slordigheid. Het heeft er al den schijn van, dat de auteur geen geneigdheid had, om behoorlijk zich op de hoogte te stellen van de personen, feiten en toestanden, die hij beschrijven wilde. Wanneer hij met vele critici onzer dagen 't genre der historische romans eens en voor goed had willen vonnissen, zou hij het niet beter hebben kunnen doen dan door het schrijven van Tower-hill. Het is of hij heeft willen zeggen: ‘wij romanschrijvers spotten met alle geschiedkundige trouw en verdraaien feiten en toestanden opzettelijk zonder eenig belang daarbij te hebben.’ Natuurlijk geloof ik in geenen deele, dat dit het doel was van onzen auteur, maar ik wil doen gevoelen hoever zijne slordigheid gaat. Tower-hill behandelt, zooals de lezer uit den titel wel zal hebben opgemaakt, een episode uit de engelsche geschiedenis, en wel uit de dagen van den beruchten Hendrik VIII. Een der vrouwelijke slachtoffers des konings, Catharina Howard, speelt de hoofdrol in dit boek, dat hare lotgevallen behandelt van af haar eerste kennismaking met den koning. Ten bewijze van het boven gezegde, maak ik alleenlijk hiervan melding, dat die hoofdpersoon geheel in strijd met de gegevens, die 't geschiedkundig onderzoek ons aan de hand doet, is voorgesteld. Haar verleden was in geenen deele zoo vlekkeloos, als de schrijver ons

wil doen gelooven. Betrouwbare bronnen hebben ons dienaangaande geheel anders ingelicht.

Ik meen uit een en ander deze gevolgtrekking te mogen maken, dat de roman, die hier voor ons ligt, is opgesteld in de nadagen van W. Harrison Ainsworth, toen zijne fantasie was uitgeput en hij deswege zijn toevlucht nam tot historische gegevens, die in zijn oog iets romantisch hadden. Daar is in de geheele wijze van voorstelling eene zekere matheid, die mij in dit vermoeden bevestigt. De auteur heeft zich zelven overleefd, zonder het te willen erkennen. Hij wenscht nieuwe lauweren te behalen, maar mist de kracht daartoe, en behelpt zich nu met kunstgrepen. Zijne verbeeldingskracht bedekte eertijds voor velen 't gemis aan strenge studie; doch de armoede der eerste doet het laatste thans in alle naaktheid uitkomen.

Waarlijk, ik zou mij de moeite niet gegeven hebben, eene aankondiging van dezen roman te schrijven, indien ik aan onze uitgevers en vertalers niet met nadruk op 't hart wenschte te drukken, wat zoo vaak reeds gezegd werd, maar vooralsnog niet te veel kan herhaald worden, dat zij toch wat nauwlettender zijn in de keuze der romantische penuevruchten uit den vreemde, die zij op onzen bodem trachten over te planten.

Van zoodanige romans van Ainsworth, die in Engeland grooten opgang maakten, eene vertolking te willen geven, acht ik zeer begrijpelijk; want de smaken verschillen. Maar alleen af te gaan op eene eenmaal gevestigde reputatie, en nu voortaan alles, wat onder zoodanige vlag vaart, inheemsch te maken, is minstens genomen zeer onvoorzichtig. Toch kan geen andere dan deze de verklaring zijn eener hollandsche uitgave van Tower-hill. Er is niets wat haar wettigt, niets wat het boek eenigermrate belangwekkend maakt, noch uit het oogpunt der historie, noch uit dat der kunst. Als het romanlezend publiek ten onzent niet desgelijks oordeelt, heb ik mij niet alleen in zijne bevoegdheid, maar ook in zijnen goeden smaak vergist.

Zierikzee, Juli 1872.

J.H.C. HEIJSE.

Het Tractaat van Washington en het Scheidsgerecht van Genève.

In den fel bewogen tijd, waarin wij leven, mag men waarlijk met eenig welgevallen het oog laten rusten op de wijze waardoor twee van de machtigste staten der wereld, Engeland en de Vereenigde Staten van Amerika, een einde gemaakt hebben aan de ernstige tusschen hen gerezen geschillen. De beredeneerde uitspraak des rechters in plaats van de ultima ratio des oorlogs. Zonder nu onvoorwaardelijk te gelooven aan al de vruchten van vriendschap en goeden wil tusschen de twee betrokken volken, die men zich van de zaak heeft voorgesteld, - zonder al de verwachtingen te koesteren, die men, natuurlijk, vooral in Engeland, uitgesproken heeft over den invloed, welken zij, als voorbeeld, op de internationale betrekkingen der beschaafde staten hebben zal - mag men toch het tractaat van Washington en het daarop gevolgde scheidsgerecht van Genève als een der merkwaardigste incidenten beschouwen, die in de wereldgeschiedenis van den laatsten tijd op het gebied van het volkenrecht hebben plaats gegrepen. Wij meenen ons dan ook niet te vergissen in de onderstelling, dat het algemeene belang van die gebeurtenis groot genoeg is om ons te veroorloven voor de lezers van ‘de Gids’ de gewichtigste quaestiën aan te stippen, die in het tractaat en in het scheidsrechterlijk vonnis voorkomen. Wij zullen echter trachten te vermijden, ons in bijzonderheden te begeven, die eigenlijk meer te huis behooren in studiën uitsluitend aan het volkenrecht gewijd.

Het is slechts zelden, dat groote oorlogen, al blijven zij beperkt tot de partijen, die oorspronkelijk het zwaard tegen elkander trokken, niet aanleiding geven tot vijandelijke gevoelens ook tegen andere staten. Want, daargelaten de niet onnatuurlijke geneigdheid van ieder, individu of volk, wanneer het met de weeën van een kamp worstelt, om aan te nemen dat zijn goed recht hem aanspraak geeft op sympathie, zoo niet op hulp, van omstanders en neutralen - zijn de internationale betrekkingen, vooral heden ten dage, zoo veelvuldig en ingeweven, dat de afzondering der strijdenden, als in een besloten perk, schier onmogelijk is. Waar in de beschaafde wereld ook oorlog uitbarst, zoo tintelt als met electrieke snelheid en kracht de terugslag van die storing door het gansche oeconomiesche weefsel dat de volken verbindt. Al blijft de wereldvrede eene utopie, is het toch een verblijdend verschijnsel, dat de inrichting der statenmaatschappij zich meer en meer op een toestand van vrede grondvest.

Ondertusschen wordt de houding der onzijdigen niet gemakkelijker en zien zij zich, voor het minst dat de strijd eenigzins lang duurt, blootgesteld aan allerlei eischen en verwijten. De klachten van Pruissen tegen Engeland in den jongsten oorlog liggen nog versch in het geheugen; maar veel treffender zijn de geschillen, die uit den grooten Amerikaanschen burgeroorlog tusschen de herstelde Republiek en Groot-Brittannië voortsproten, en die herhaaldelijk voor eene breuk tusschen die twee machtige staten hebben doen vreezen.

Bijzondere redenen, die het Amerikaansche publiek gevoeliger maken tegenover Engeland dan tegenover andere Mogendheden, hebben er zeker toe bijgedragen om die geschillen te verbitteren. Aan den wrok overgebleven uit den onafhankelijkheidsoorlog, waaruit de Unie zelfstandig tegenover het moederland is te voorschijn gekomen, paart zich een scherpe naijver tusschen de stamgenooten, die vooral bij de Amerikanen gevoed wordt door de geaffecteerde superioriteit der Engelschen in alles wat fijnere beschaving uitmaakt. Aan den anderen kant bleef bij velen, vooral onder de landbezittende aristocraten der Zuidelijke Staten, een gevoel bestaan van gehechtheid aan, van opzien tot de herinneringen, die als een erfdeel uit het moederland waren medegebracht. De fijne letterkundige kringen van Boston, de

wetenschappelijke rechtsgeleerde wereld van Philadelphia knoopen gaarne hunne tradities vast aan de roemrijke antecedenten, die hunne geliefkoosde oefeningen in Engeland hebben aan te wijzen. Kortom, daar waar behoefte gevoeld wordt aan een verleden, kan het jonge volk der nieuwe wereld niet anders dan op Engeland en zijne geschiedenis terugzien; want reeds sedert lang zijn de andere bronnen, waaruit de volkplanters ontsproten, in den krachtigen stroom van het Angel-Saksische ras opgelost[1]. Het was dus natuurlijk, toen de dag der beproeving voor de Vereenigde Staten aanbrak, dat door beide partijen het oog in de eerste plaats geslagen werd op Groot-Brittannië, waarmede men meende recht te hebben zich op een voet van veel nauwer verwantschap te beschouwen, dan met andere volken. Op het gedrag van Engeland kwam het en Noord en Zuid vooral aan. De gevoelens, die door dat gedrag bij de Zuidelijken zijn achtergelaten, kunnen hier buiten beschouwing blijven en hebben na de zoo volslagen nederlaag van die partij weinig te beteekenen; maar bij de Noordelijken ontstond een diepe wrok, eene grimmigheid tegen Engeland, die, vreezen wij, zelfs nu, nadat men een vergelijk over de grieven getroffen heeft, nog lang niet uitgesleten is. 't Is waar, dat land heeft er zelf veel stof toe gegeven. Het is ongetwijfeld te kort geschoten in de plichten der onzijdigheid. Nergens is zoo sterk partij getrokken voor de zaak der Zuidelijken. En uit den aard der omstandigheden kon de houding van geen ander land zooveel gewicht op den strijd uitoefenen, zelfs wanneer de grenzen der neutraliteit niet overschreden werden. Maar in hun hart hebben de Noordelijken van de onzijdigheid zelve aan Engeland eene grief gemaakt. Zij meenden aanspraak te hebben minstens op eene '*welwillende onzijdigheid*,' zooals Pruissen in den jongsten Franschen oorlog van datzelfde land verlangde. Men kan zich dus licht een denkbeeld vormen van hunne teleurstelling, toen de enkele neutraliteit van Groot-Brittannië door de uitkomst bewezen werd een onschatbaar voordeel voor het Zuiden te zijn, zonder 't welk de burgeroorlog zeker veel spoediger en gemakkelijker ware volstreden; toen, met blijkbare overtreding van de plichten, welke de neutraliteit oplegt, de Britsche havens en het Britsche grondge-

1 De overblijfselen van Hollandschen oorsprong hebben zich misschien nog het langst laten gelden en zijn althans nog eenigermate te bespeuren.

bied gebruikt werden om aan de Zuidelijken de gelegenheid te geven den handel van het Noorden door kruisers om zoo te zeggen van den oceaan te jagen, en toen die schade der Amerikaansche scheepvaart het voordeel juist der Engelsche vlag werd. Luide waren dan ook de klachten over verongelijking, bitter de haat en wraakzucht, die zich in de gemoederen der Noordelijken ontwikkelden. Het spreekt van zelf, dat de toenemende kracht der Iersche en Duitsche elementen in de bevolking van Noord-Amerika niet geschikt was om die gevoelens te doen bedaren of verflauwen. De Feniaansche beweging werd in het leven geroepen en onder de hand begunstigd, zooal niet openlijk ondersteund. Oude grieven werden weder opgerakeld. Het antagonisme met Canada herleefde. En toen eindelijk de zege in den reusachtigen burgerkrijg bevochten en verkregen was, werd Engeland aansprakelijk gesteld, zoowel moreel als materieel, voor de schade die men aan zijn gedrag beweerde te wijten te hebben.

De spanning tusschen de beide landen was groot, doch de behoefte om daaraan een einde te maken deed zich gelukkig van weerszijden ook meer en meer gevoelen. Terwijl John Bull, met zijn onverzettelijken wil en moed, er des noods niet tegen opgezien zou hebben met het zwaard in de hand zich tegen de eischen der tegenpartij te verdedigen, was het hem toch hoogst onaangenaam steeds het vooruitzicht te hebben, dat bij zijne eerste verwikkeling met andere Mogendheden Amerika zich ten taak zoude stellen hem met gelijke munt te betalen. Zijne buitenlandsche staatkunde ging er onder gebukt, en ondertusschen gaf de steun, dien de Feniaansche woelingen aan de overzijde van den Oceaan vonden, hem reeds veel last en zorg. Aan den anderen kant was het voor den berekenden Yankee, die na den burgeroorlog te huis zooveel in orde te brengen had, de tijd niet om een nieuwen wisselvalligen krijg te beginnen. Maar het oogenblik der wraak kon zich lang laten wachten. en ondertusschen vroegen de bijzondere belangen, die het slachtoffer der Zuidelijke kruisers geworden waren, luide om schadevergoeding. Daarenboven deed zich over en weder dringend de behoefte gevoelen om de betrekkingen tusschen de Vereenigde Staten en de Britsche bezittingen van Noord-Amerika op nieuw te regelen. Men was dus eigenlijk van weêrszijden tot vergelijk niet ongezind.

De eischen van de Vereenigde Staten kwamen voornamelijk

op twee punten neder: dat Engeland amende honorable zou maken door te erkennen te kort geschoten te zijn in zijne internationale plichten, en dat het de materiëele schade zoude betalen, aangericht door de zoogenaamde Alabama-schepen, de Zuidelijke kruisers die uit Britsche havens afkomstig waren. Engeland, echter, ontkende schuld, bracht van zijnen kant klachten in wegens de ondersteuning die aan de Fenianen in Amerika gegeven was, en stelde tegenvorderingen voor schade aan Britsche onderdanen door de Federale Regeering berokkend.

Reeds kort na het einde van den burgeroorlog, in 1865, sloeg Adams, de Amerikaansche Gezant te Londen, voor om de geschillen door arbitrage te beslechten. Groot-Brittannië was toen echter nog niet inschikkelijk genoeg, en van Lord Russell, toen nog aan het bestuur, was zoo spoedig de erkenning niet te verwachten, dat de exceptiën van niet-ontvankelijkheid, waarmede hij gedurende den burgeroorlog de klachten der Unie steeds had afgewezen, onvoldoende waren. Hij weigerde dus. Zijn opvolger, Lord Stanley, toonde zich toeschietelijker, en vereenigde zich in beginsel met het denkbeeld der arbitrage, doch toen, na lange onderhandelingen, eindelijk in 1868 met den nieuwen Amerikaanschen gezant Reverdy Johnson - een man die er veel voor over bleek te hebben om het geschil uit de wereld te helpen - eene conventie gesloten was, bleek deze Amerika niet te voldoen. De onderhandelingen werden echter onmiddellijk hervat, en in Januari 1869 trof Lord Clarendon, - zoo algemeen om zijne rechtschapenheid in de diplomatieke wereld geacht, en die inmiddels met de aankomst van het tegenwoordige Engelsche Cabinet, Lord Stanley aan het Foreign Office vervangen had, - met denzelfden Heer Johnson eene nieuwe schikking, waarbij de uitspraak over de wederzijdsche vorderingen van wederzijdsche onderdanen, met inbegrip der zoogenaamde ‘Alabama claims.’ aan de scheidsrechterlijke uitspraak van eene gemengde commissie onderworpen werden. De Amerikaansche Senaat verwierp, evenwel, ook die conventie, omdat de *nationale* vorderingen, namelijk die der *Regeering* van de Unie tegen de Regeering van het Koninkrijk, daarin niet genoegzaam waren opgenomen en gewaarborgd.

Misschien ware de zaak nu voor langen tijd van de baan geschoven, indien de omstandigheden niet hadden medegewerkt om tot afdoening te dringen. Aan den eenen kant trad in de

Vereenigde Staten een nieuwe President, Generaal Grant, op, wien weldra, in het belang zijner herkiezing, eene diplomatieke vereffening van het geschil, zoo mogelijk in den zin van eene zegepraal der Amerikaansche sustenuën, welkom moest zijn. Het ontslag, waartoe de Heer Motley, de nieuwe gezant der Republiek te Londen, gedwongen werd, - naar het schijnt, omdat hij zich niet genoeg rekenschap gaf van den wensch zijner Regeering om tot een einde van den twist te geraken, - was daarvan een teeken. Hij werd vervangen door Robert Schenck. Aan de andere zijde verscherpte in Engeland het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog het besef van den belemmerenden invloed, welken de spanning der betrekkingen met de machtige Republiek op de buitenlandsche staatkunde van het Londensche Cabinet uitoefende.

De beide Regeeringen waren ondertusschen nog altijd aan het onderhandelen gebleven over de netelige quaestiën, die tusschen Canada en de Vereenigde Staten gerezen waren, en toen Engeland in Februari 1871 voorstelde de discussiën daarover aan eene gemengde Hooge Commissie (Joint High Commission) op te dragen, was het geen wonder, dat Amerika verlangde, dat ook andere punten van geschil, met name de ‘Alabama-claims’ aan die Commissie zouden worden onderworpen, en dat de Britsche Regeering gereedelijk daarin toestemde. ‘Zonder de vereffening van die zaak toch,’ zeide de Heer Fish, de Amerikaansche Secretaris van Staat, uit naam van den President, ‘waren de betrekkingen tusschen de beide staten niet op den gewenschten voet van duurzame vriendschap te brengen.’

De commissarissen, van weêrszijde vijf, kwamen nog aan het einde van die zelfde maand Februari te Washington bijeen. Door Engeland werden daarvoor gekozen mannen van aanzien uit beide de traditionele staatspartijen, op wier tegenstelling de werking der politieke organisatie van dat land rust. De Britsche Regeering had ditmaal besloten al het mogelijke te beproeven om tot eene afdoening te geraken, en voorzag dat zij veel zou moeten toegeven, dat het Engelsche volk minder welkom kon zijn. Zij trachtte dus in de samenstelling der Commissie zich een waarborg te verschaffen, dat hare politieke tegenstanders zich tot lijdzame dulding, zooal niet tot goedkeuring van het te verkrijgen resultaat zouden laten vinden. Die berekening is door den uitslag niet beschaamd.

De vereenigde Hooge Commissie kreeg van beide kanten tot instructie hare bemoeiingen uit te strekken tot alle geschilpunten, die men wenschte uit den weg te ruimen. Na onafgebroken onderhandeling kwam op 8 Mei 1871 het tractaat van Washington uit hare beraadslaging tot stand.

Het is in vele opzichten gewichtig. Het regelt vooreerst de nog hangende quaestiën tusschen de Vereenigde Staten en de Britsche bezittingen in Noord-Amerika en het geeft ten tweede aan de grieven, uit den Amerikaanschen burgeroorlog ontstaan, eene oplossing, die het volkenrecht, om zoo te zeggen, eene nieuwe phase doet ingaan. Ongetwijfeld is dit laatste gedeelte van het tractaat en de toepassing, die het reeds gevonden heeft, het belangrijkste der gansche transactie. Alvorens wij evenwel onze beschouwing meer bijzonder daaraan wijden, moeten wij kortelijk stilstaan bij de voornaamste der anderequaestiën, die bij dezelfde gelegenheid ter sprake kwamen. Alle elementen, toch, der spanning tusschen twee zulke machtigestaten, wier tweedracht ook op ons land zoo gevoelig zou kunnen terugwerken, mogen geacht worden algemeene belangstelling in te boezemen.

Ten eerste, dan, herinneren wij aan het netelige vraagstuk der rijke en vruchtbare visscherijen op de kusten der Britsche bezittingen in Noord-Amerika. Het is reeds van oude dagteekening en kort na de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten ontstaan. In 1818 werd een tractaat gesloten, waarbij Groot-Brittannië zich het uitsluitend recht van visscherij voorbehield binnen 3 zeemijlen van de kusten. Doch spoedig rees een nieuw vraagpunt, namelijk of de kustlijn getrokken behoorde te worden van landhoofd tot landhoofd, zóó, dat de baaien, zeeboezems en havens in hun geheel voor de Amerikanen gesloten waren. - De Engelschen, of liever de Noord-Amerikaansche Britten, hielden dit vol. De Vereenigde Staten, daarentegen, beweerden, dat de lijn, op 3 mijlen afstands der kust te trekken, het strand in al zijne bochten volgen moest, zóó, dat zeeboezems wier ingang meer dan zes mijlen wijd was, toegankelijk bleven. Daarbij voegden zich nog verscheidene quaestiën waartoe aanleiding gaf het gebruik om voor het

schoonmaken en toebereiden der visch te landen en hout te kappen.

Langen tijd bleef men hierover in geschil, totdat in 1854 het zoogenaamde Reciprocity Treaty gesloten werd, waardoor, in den geest van onderlinge concessie, dit punt ten genoege der Amerikanen geschikt, en daartegenover het handels- en scheepvaart-verkeer van Canada met de Vereenigde Staten op eene voor de Britsche bezittingen voordeelige wijze geregeld werd.

Maar ook hier deed de Amerikaansche burgeroorlog zijnen schadelijken invloed gelden. Gedeeltelijk uit onwil over de houding van Engeland en van Canada, gedeeltelijk ten gevolge van de gewijzigde handelspolitiek, waartoe de behoefte der schatkist drong, besloot de Federale Regeering, nog gedurende den oorlog, het Reciprocity Treaty op te zeggen. Canada en de andere Britsche Provinciën kwamen daardoor in menig opzicht schade te lijden en grepen onmiddellijk naar het wapen van vergelding dat zij in de visscherijen in handen hadden. De oude beperkende uitlegging van het tractaat van 1818 herleefde, en het duurde niet lang of eenige Amerikaansche visschersvaartuigen werden wegens schending der bepalingen van dat verdrag opgebracht.

Deze teedere quaestie nu wordt door het traktaat van Washington op de volgende wijze opgelost. Over en weder wordt volkomen vrijheid tot vischvangst verleend; ook binnen de baaien, zeeboezems en havens, en zonder eenige beperking van afstand van de kust, voor den tijd van tien jaren. Doch daar Groot-Brittannië beweert hierdoor meer te geven dan het ontvangt, zal eene ge mengde Commissie benoemd worden om de gegrondheid van die bewering te onderzoeken en, indien er termen toe gevonden worden, eene som te bepalen, die in eens door de Vereenigde Staten, als vergoeding, betaald zal worden.

Tot nog toe is die Commissie niet opgetreden.

In den loop der onderhandeling werd van de zijde der Unie voorgesteld het *eeuwigdurend* recht van geheel vrije vischvangst onder de Britsche kusten in Noord-Amerika te koopen voor eene som van een millioen dollars, doch de Engelsche gevolmachtigden sloegen het af.

Het Reciprocity Treaty omvatte, zooals wij reeds zeiden, nog eenige andere belangrijke punten, die der Britsche Regeering in

het belang harer Amerikaansche onderdanen moesten ter harte gaan. Het had aan vele producten van Canada op voordeelige voorwaarden de markten der Unie opengesteld. Het had over en weder vrije vaart verzekerd op de St. Laurens voor de Vereenigde Staten, op de groote meren voor Canada, en voor beide op de kanalen, welke die vaarwaters verbinden en gemeenschap met de aangrenzende gewesten geven. Het had vrijen doorvoer verleend over elkanders territoor, daar waar de overtocht eene kortere verbinding geeft met de zee of met de meren, of waar rivieren over beider grondgebied heenkronkelen.

Al deze punten kwamen nu weder in behandeling, en hoewel de Amerikaansche gevolmaehtigden bleven weigeren om de voor de Britsche bezittingen ongetwijfeld voordeelige bepalingen van het tractaat van 1854 weder ten volle in te voeren, werd toch over de voornaamste, het vrije gebruik voor beide partijen der bovenbedoelde watergemeenschap, den vrijen doorvoer over sommigen gedeelten van elkanders grondgebied en den invoer in de Vereenigde Staten van enkele handelsartikelen, eene schikking getroffen, waaraan, evenals aan die over de visscherijen, een duur van 10 jaren verzekerd is.

Eindelijk de grensscheiding tusschen het wederzijdsch gebied aan de Stille Noordzee, de zoogenaamde San Juan quaestie, die bereids hare definitieve oplossing gevonden heeft.

Sedert de vorige eeuw bestond daarover geschil. Doch in 1846 had men eene algemeene grenslijn door die wilde en onbewoonde streken aangenomen. Men had daarbij, echter, verzuimd met genoegzame nauwkeurigheid te bepalen, hoe die lijn loopen zoude door liet vaarwater, dat, aan het uiterste westeinde, het groote eiland Vancouver van het vaste land scheidt. Althans er ontstond verschil of het kleine, doch om zijne strategiesche ligging belangrijke eiland San Juan aan Groot-Brittannië, dan wel aan de Vereenigde Staten behoorde. Beide partijen namen er een punt in bezit, doch zonder slaags te geraken. In 1869 was men intusschen reeds overeengekomen eene scheidsrechterlijke uitspraak van den President van den Zwitserschen Bond in te roepen. Verschillende omstandigheden hadden echter de uitvoering van dat denkbeeld belet. Het tractaat van Washington onderwierp nu de quaestie aan het oordeel van den Keizer van Duitschland, die zijn vonnis

reeds geveld en Groot-Brittannië in het ongelijk gesteld heeft. Eene beslissing die aldaar alles behalve gunstig opgenomen is.

Ten slotte nog een woord over de Feniaansche quaestie.

Van de desorganisatie door den vierjarigen oorlogstoestand in de Vereenigde Staten te weeg gebracht; van de avontuurlijke elementen door de plotselinge ontbinding der groote legers in de maatschappij losgelaten; van de vijandelijke stemming, die zich in het Noorden algemeen tegen Groot-Brittannië ontwikkeld had, werd door de Fenianen partij getrokken, om na den afloop van den burgerkrijg een paar malen gewapenderhand een strooptocht in Canada te doen. Het antagonisme, echter, gedurende den oorlog tusschen de Republiek en de Britsche bezittingen opgewekt, was in Canada levendig; men had er zich reeds lang op voorbereid mogelijke aanvallen van de aanmatigende buren te weêrstaan, en de forsche bevolking van die streken, gehard door een streng klimaat, door eene levenswijze, waarvan lichamelijke inspanning bij veld- en boscharbeid, bij jacht en vischvangst, de hoofdbezigheden uitmaken, had zich op het voetspoor der vrijwilligers-beweging in het moederland in wapenhandel en krijgsdienst geoefend. De wilde benden der Fenianen werden dan ook, met ondersteuning van de weinige geregelde Britsche troepen die in Canada bezetting hielden, spoedig teruggeslagen en verdreven. Van haren kant nam de Federale Regeering maatregelen, om de vrijbuiters die het grondgebied der Unie misbruikten, te bedwingen en tegen te gaan. En dit was haar te gemakkelijker, omdat, niettegenstaande den haat tegen Engeland en de ‘Schadenfreude’ over de moeilijkheden, welke de Britsche Regeering van de Feniaansche woelingen ondervond, het echte, oud-Amerikaansche publiek in de Vereenigde Staten in den grond al heel weinig sympathie heeft voor de Ierssche bevolking en voor hare dwaze, onbekookte wijze van handelen. In Amerika, niet minder dan in Europa, is het Iersche element een bron van wanorde en, waar het boven drijft, van wanbestuur. New-York weet daarvan mede te spreken.

De schade, evenwel, die in Canada door deze invallen werd aangericht, was aanzienlijk en de kosten van hunne bestrijding belangrijk. De Engelsche Regeering, die niet ten onrechte eene analogie zag tusschen deze misbruiking van het territoor

eener bevriende Mogendheid en de tochten der Geconfedereerde kruisers, waarvoor zij door de Unie werd aansprakelijk gesteld, had herhaaldelijk hare klachten daarover te berde gebracht als een tegenwicht tegen de Amerikaansche vorderingen, doch, toen het op stuk van zaken kwam, weigerden de Amerikaansche onderhandelaars volstrekt zich met die Feniaansche quaestie in te laten en..... de Engelschen zagen zich genoodzaakt het daarmede voor lief te nemen. Van daar dat men geen woord over de zaak in het tractaat aantreft.

Uit hetgeen over de verschillende besproken punten is aangevoerd, zal men gemakkelijk bespeuren, dat de belangen van de Britsche bezittingen in Noord-Amerika in het tractaat van Washington eenigzins opgeofferd zijn. Het moederland heeft dan ook de toestemming en medewerking van die gewesten moeten koopen, door hun in den vorm van garantie van eene leening, die zij behoefden, een financieel voordeel te verleenen, waarvan anders bij de tegenwoordig in Engeland heerschende denkbeelden omtrent koloniale politiek geen sprake zou geweest zijn. Doch de betrekkingen tusschen die bezittingen en de machtige Amerikaansche Republiek zijn voor het Britsche Rijk eene zaak van te teederen aard, dan dat men bij deze gelegenheid niet het uiterste deed om die in 't effen te brengen. Over 10 jaren zal, evenwel, weder menige twist kunnen herleven.

Wij zijn nu genaderd tot dat gedeelte van het tractaat, dat de geschillen regelt, die met den Amerikaanschen burgeroorlog in onmiddellijk verband staan.

Hier treffen wij, ab initio, eene onderscheiding aan tusschen de vorderingen in 't algemeen van weêrszijde uit den oorlog ontstaan en die, welke uitsluitend uit de verrichtingen der Geconfedereerde kruisers (de Alabama-claims) voortspruiten.

De eerste zijn tweeledig en betreffen de schadevergoeding die de Amerikaansche burgers van de Britsche Regeering, en omgekeerd de Britsche onderdanen van de Amerikaansche Regeering te eischen hebben. Zij worden door het tractaat verwezen naar eene gemengde commissie bestaande uit

drie leden, door partijen benoemd, welke reeds sedert geruimen tijd zitting houdt te Washington. De uitslag van hare werkzaamheden is daarom van gewicht, omdat verwacht wordt, dat daarbij eene aanzienlijke som in het voordeel van Engeland zal worden erkend, die eenigszins als tegenwicht zal kunnen strekken voor de betaling waartoe Groot-Brittannië veroordeeld is wegens de kruisers. Men verlieze evenwel, niet uit het oog, dat, over en weder, de baten uit deze vorderingen niet aan de Regeeringen, maar aan particulieren of corporatiën ten goede komen. Dat de uitslag vergelijkenderwijze in het voordeel van Engeland zal wezen, laat zich vermoeden, omdat de Federale Regeering oorlogvoerende partij, doch de Britsche Regeering neutraal was, en omdat er oneindig meer Britsche onderdanen in de Vereenigde Staten, dan Amerikaansche burgers in Groot-Brittannië gevestigd waren.

Ten andere de ‘Alabama claims,’ de eigenlijke ‘raison d'être’ van het tractaat.

Wij behoeven over den oorsprong dier vorderingen, die uitsluitend tegen de Engelsche Regeering gericht zijn, niet veel te zeggen. Hij is algemeen bekend. De zwakke zijde der Geconfedereerden was van den aanvang af de zee. Zij hadden weinige of geene schepen, en in hunne streng geblokkeerde havens geene gelegenheid tot aanbouw. Doch hunne vindingrijke en ondernemende geest gaf hun het middel aan de hand om buitenaf in die leemte te voorzien. Schepen werden voor hunne rekening in Engeland gebouwd of aangekocht en aldaar gedeeltelijk uitgerust; liepen daarna, onder eene valsche bestemming, openlijk of heimelijk uit; stevenden naar een vooraf bepaald punt onder de afgelegen en onbewaakte kusten van een neutraal land, ontmoetten daar een ander vaartuig, dat de voor hen bestemde bemanning en bewapening aan boord had; namen die over; heschen de Geconfedcreerde vlag en kozen met eene oorlogs-commissie der Zuidelijke Regeering zee, zonder noodig te hebben gehad het territoor der Zuidelijke Staten aan te doen. Het kruisen op de noordelijke handelsvloot begon dan onmiddellijk, en daar zij de kenmerken van een regelmatig oorlogschip bezaten, werden zij alom, en vooral in de havens der Britsche Koloniën, waar overal veel sympathie met de Zuidelijke zaak bestond, als zoodanig erkend en toegelaten.

Hierdoor vonden zij gelegenheid zich onder de milde bepalingen die op dat stuk door de Britsche Regeering waren uitgevaardigd, telkens van steenkolen en scheepsbehoeften te voorzien, soms zelfs van additionele bemanning. Het Britsche grondgebied werd alzoo ontegenzeggelijk als basis gebruikt van hunne vijandelijke kruistochten, en onder die omstandigbeden was het voor de Noordelijke marine, die reeds veel te doen had met de blokkade en het nemen der Zuidelijke havens, uiterst moeilijk de kruisers te vangen en te bestrijden. Zij daagden plotseling in verafgelegen zeëen op, waar men op hunne verschijning niet voorbereid was, en vernielden al de weêrlooze Noordelijke schepen die zij ontmoetten; want de neutrale havens stonden niet voor hunne prijzen open. Een van hen (de Shenandoah) zette zelfs het vernielingswerk onder de walvischvangers in de verafgelegen wateren van de Stille Noordzee voort nog lang nadat de vrede tusschen Noord en Zuid reeds gesloten was.

De schade door die kruisers aangericht was ontzaglijk. Behalve het verlies der buitgemaakte en meestentijds verbrande vaartuigen, had de scheepvaart onder Amerikaansche vlag de uitwerking te lijden van den schrik die hunne verwoestingen aan den handel inboezemden. De premie van assurantie werd buitensporig hoog, de mededinging met andere vlaggen daardoor bezwarend en de verkoop van schepen veelvuldig. Men berekent dat de Amerikaansche handelsvloot door een en ander met 75 pCt. is achteruitgegaan. Een verlies dat grootendeels juist aan de Britsche vlag is ten goede gekomen.

Men kan zich licht voorstellen, hoe grievend dit alles voor het Noorden was. Te vergeefs werden door de agenten der Federale Regeering in Engeland aanwijzigingen gedaan, die hadden kunnen leiden om het uitloopen der voor kruisers bestemde schepen uit de Britsche havens te beletten. Zij werden of afgewezen door een beroep op de voorwaarden, die de Engelsche wet voor het beslagleggen op zoodanige vaartuigen eischte, of, totdat het te laat was, belemmerd door de formaliteiten, welke de inrichting van de Engelsche administratie aan snelle maatregelen van dien aard in den weg legde. 't Is waar, later, en naarmate het voortdurend drijven der Zuidelijke agenten en de verwoestingen der reeds uitgeloopen kruisers meer en meer aan het licht kwamen, werd de overheid in Engeland waakzamer, en trad zij in eenige gevallen tusschenbeide om, zij het dan

ook op indirecte wijze, de versterking der Geconfedereerde oorlogsvloot met nieuwe schepen te beletten. Maar toen ten slotte de Amerikaansche gezant Adams de verantwoordelijkheid voor de reeds aangerichte schade bij het Foreign Office te huis kwam brengen, werd hij door Lord Russell bejegend met eene exceptie uit de municipale wet van Groot-Brittannië, en met de verklaring, dat tegen de plichten der neutraliteit niet was gezondigd.

Juist die pretensie van volmaakte onschuld, dat zich verschuilen achter de municipale wet tegenover volkenrechtelijke verbindtenissen, was hetgeen den Amerikaanschen trots en de bijzondere gevoeligheid der natie tegenover Engeland het meeste aandeed. De handel begeerde ongetwijfeld materiëele schadevergoeding voor hetgeen hij door de kruisers verloren had, maar in de eerste plaats verlangde het gekwetste nationaal gevoel eene ‘amende honorable’ van de Britsche Regeering. Herhaaldelijk, echter, stuitten de onderhandelingen, die tot vereffening van het geschil beproefd werden, af op de volslagen weigering van Engeland om zich tot iets dat daarnaar zweemde, te leenen. En het mag dus als een der merkwaardigste bijzonderheden van het tractaat van Washington beschouwd worden, dat het begint met eene betuiging van het leedwezen der Britsche Regeering over het uitloopen der kruisers uit Engelsche havens en over de verwoestingen die door die schepen zijn aangericht.

Nogtans, hoe bevredigend die verklaring ook zijn moge voor de goede verstandhouding, wier herstel men over en weder op het oog had, zij laat de quaestie over de aansprakelijkheid voor de schade, door de kruisers veroorzaakt, in het midden. Formeel wordt die nergens in het tractaat door Engeland erkend. De beslechting van het geschil wordt door partijen opgedragen aan een scheidsgerecht. De Amerikanen evenwel hebben het oordeel der arbiters aan zoodanige regels van volkenrecht weten te binden, dat het niet anders kon of het moest ten nadeele van Engeland uitvallen. Van den aanvang af zijn zij er op uit geweest, zoodanigen waarborg voor de erkenning van hun recht te verbinden aan de wisselvallige kans eener scheidsrechterlijke uitspraak, en het ontbreken daarvan in de vroegere overeenkomsten ter zelfder zake was eene der redenen waarom deze te Washington werden verworpen.

Voor zooverre die regels, welke wij zoo straks zullen be-

spreken, niet voldoende mochten zijn om in ieder bijzonder geval te beslissen, hebben de rechters vrijheid zulke beginselen van volkenrecht, mits daarmede niet onbestaanbaar, in acht te nemen, als zij zullen meenen dat toepasselijk zijn.

Engeland, hoewel het niet kan toegeven, dat die regels zouden behooren tot de in het volkenrecht aangenomen beginselen ten tijde dat de Alabama-claims ontstonden, ten einde echter de vriendschapsbanden met de Vereenigde Staten te versterken, en met het oog op bevredigende voorziening voor toekomstige gevallen, stemt er in toe dat het geding gevoerd zal worden met aanneming, alsof het Britsche Gouvernement onder de verplichting geweest was zich naar de beginselen van die regels te gedragen.

Zoo luidt de alleszins merkwaardige verklaring, waardoor het Cabinet van Londen, gedreven door den wensch om het geschil te beëindigen, de concessie deed, die de medewerking der tegenpartij mogelijk maakte. Wij behoeven bij hare beteekenis niet stil te staan. Zij springt in het oog. Men kan zich inderdaad moeilijk eene zoodanige tegenstrijdigheid tusschen woord en daad voorstellen, zonder te gelooven aan een innerlijk bewustzijn van schuld.

Het pleit kon dan ook reeds van den aanvang als voor Engeland verloren beschouwd worden.

De arbiters zullen, zegt het tractaat verder, ten opzichte van elk der kruisers, die in het geding gebracht worden, uitspraak doen over de nalatigheid van Engeland in het nakomen zijner internationale plichten, en kunnen, indien daartoe termen zijn, als schadevergoeding eene ronde som bepalen. Zoo niet, dan zal door partijen een raad van assessoren benoemd worden, die iedere speciale vordering aan de uitspraak der arbiters zal toetsen en in ieder speciaal geval de verschuldigde som zal begrooten.

Alle aansprakelijkheid van Engeland zal beschouwd worden als definitief te zijn uitgeput door de uitspraken, hetzij der arbiters, hetzij der assessoren.

De bepalingen van het tractaat omtrent de wijze waarop het proces voor de Arbitrale Rechtbank gevoerd zal worden, zijn als precedenten voor zulke gevallen hoogst belangrijk. Het behoort echter hier niet te huis, ons daarin te verdiepen. Wij zullen er alleen van zeggen, dat de termijnen lang gesteld zijn, en dat schriftelijke behandeling als regel (waar-

aan men zich ook bijna uitsluitend gehouden heeft) is aangenomen.

Voor de samenstelling van het Hof van Arbritage, dat te Genève zijn zetel moest nemen, werd het volgende bepaald. Het zou bestaan uit 5 rechters, te benoemen, één door ieder der partijen; één door den Koning van Italië, één door den President van den Zwitserschen Bond en één door den Keizer van Brazilië. Engeland zond Sir Alexander Cockburn, Lord Chief Justice of England; de Vereenigde Staten Charles F. Adams, Gezant te Londen gedurende den burgeroorlog; Koning Victor Emmanuel Graaf Sclopis, Lid van den Italiaanschen Senaat; de Zwitsersche President Jaques Staempfli, vroeger lid van den Bondsraad, en de Braziliaansche Keizer Marcos d'Araujo, Burggraaf Itajuba, zijnen Gezant te Parijs.

Zij kozen Graaf Sclopis tot hunnen Voorzitter en benoemden Alexander Favrot, een Zwitser, tot Griffier, terwijl Lord Tenterden Groot-Brittannië, en John C. Bancroft Davis de Vereenigde Staten als Agenten bij het Hof vertegenwoordigden.

Als Advokaten traden op, voor Engeland Sir Roundell Palmer (sedert tot Lord Chancellor verheven met den titel van Lord Selborne), voor de Vereenigde Staten de Heeren Cushing, Evarts en Waite.

Het Hof constitueerde zich op 15 December 1871 te Genève. In April 1872, werden de eerste stukken van het geding ingediend; op 15 Junij kwamen de arbiters weder tereigenlijke beraadslaging bijeen, en op 14 September 1872 werd eindelijk het vonnis geveld.

Tusschen dat eindresultaat en de eerste pleidooien ligt, evenwel, nog eene episode, waarin de uitvoering van het gansche arbitrage-plan het grootste gevaar liep. Het bleek, namelijk, uit de eerste ingediende memorie, dat de Amerikaansche Regeering Groot Brittannië aansprakelijk stelde niet alleen voor de schade der verwoestingen zelve, die de kruisers hadden gepleegd, en voor de kosten die het vervolgen dier schepen aan de Amerikaansche Regeering hadden berokkend, maar ook voor de zoogenaamde *indirecte* nadeelen die hunne verschijning had te weeg gebracht, in twee opzichten: achteruitgang der Amerikaansche handelsscheepvaart en verlenging van den burgeroorlog. De schaderekening dreigde door die bestanddeelen tot eene niet te bepalen en waarlijk belachelijke hoogte te worden opgevoerd. De Engelschen daarentegen beweerden, dat men

deze twee laatste punten niet opgenomen had onder de elementen die voor de begrooting der schade mochten in aanmerking komen, dat zij dus buiten het tractaat en, ergo, buiten de bevoegdheid van het scheidsgerecht lagen. Hier was eene belangrijke quaestie van beginsel. Over en weder beriep men zich, doch te vergeefs, op de protocollen der onderhandeling en op de onderhandelaars zelve. Men kon het niet eens worden over hetgeen eigenlijk bedoeld was. De Britsche Regeering, die reeds zooveel had toegegeven, zag zich door de houding van Parlement en drukpers gedwongen geene schrede meer terug te gaan. In Amerika, waar de schreeuwers altijd op die onmogelijke pretensiën hadden aangedrongen, verbood de publieke opinie insgelijks der Regeering, nu zij eenmaal de vordering onvoorwaardelijk in het geding gebracht had, te wijken. De gevaren, die eene roekelooze ingrijping van Parlementen en dagbladen in diplomatieke zaken met zich slepen, werden hier verwezenlijkt. De uitingen der publieke opinie, die helaas geene verantwoordelijkheid kent en dus zoo licht de mate overschrijdt, binnen welke teedere internationale quaestiën alleen hare oplossing kunnen vinden, maakten de zaak tot een vraag van ‘amour propre’ tusschen de beide volken, en de gansche arbitrage was op het punt van afgebroken te worden. De onberekenbare gevolgen van zulk een onheil laten zich niet overzien. Maar gelukkig wisten de inmiddels te Genève bijeengekomen scheidsrechters het af te wenden. Met een zelfstandigen moed en politieken tact, die voorzeker hunne grootste verdienste zullen blijven, namen zij het initiatief van aan beide partijen te verklaren, dat, daargelaten de vraag of die zoogenaamde indirecte schade binnen de grenzen lag der quaestiën, die in het tractaat waren opgenomen, de *eenstemmige* opinie van al de arbiters haar uitsloot van de aansprakelijkheid, waartoe eene neutrale Mogendheid, in casu Engeland, gehouden kon zijn. De quaestie verloor daardoor haar practisch belang en het werd aan beide partijen mogelijk, zonder in beginsel toe te geven, het incident te laten rusten en met het proces voort te gaan.

Eere zij wien eere toekomt, en daarom in het bijzonder gebracht aan Adams, den Amerikaanschen scheidsrechter, die door zijne onbevooroordeelde onafhankelijkheid die gelukkige oplossing hielp tot stand brengen.

Ook uit het oogpunt der hooge waarde, welke de uitingen

van het scheidsgerecht voor het algemeen volkenrecht hebben, is die verklaring tevens voor andere Mogendheden van groot gewicht. Men mag haar aannemen als een deel van het vonnis.

De mogelijke schadevergoeding bleef dus beperkt tot twee bestanddeelen: 1°. de directe schade door het vernielingswerk der kruisers aangericht, welke aan particulieren in Amerika vergoed moest worden, en 2°. de onkosten, waarop het uitzenden van oorlogschepen ter vervolging en bestrijding der kruisers aan de Regeering der Vereenigde Staten te staan was gekomen.

De laatste pretensie werd echter door het scheidsgerecht bij meerderheid van drie tegen twee stemmen afgewezen, opgrond, dat die onkosten niet te onderscheiden waren van de algemeene krijgsuitgaven van den oorlog door de Vereenigde Staten gevoerd.

Ten aanzien der eerste werd door de uitspraak van het Hof als beginsel aangenomen, dat winstderving bij de begrooting der schade uitgesloten en de vracht op hare netto waarde bepaald moest worden. Overigens werd toegestaan interest in rekening te brengen.

Voor de bedrijven van achttien Geconfedereerde schepen was Engeland door de Vereenigde Staten aansprakelijk gemaakt. Tien daarvan werden door het scheidsgerecht eenstemmig, en één met 3 tegen 2 stemmen ter zijdc gesteld, omdat Engeland van geene nalatigheid in het vervullen zijner neutrale plichten ten hunnen aanzien kon beschuldigd worden. Van de overige zeven waren er vier, die als hulpvaartuigen (tenders) voor de drie anderen gediend hadden, dat wil zeggen, kleinere stoombooten, die aan de eigenlijke kruisers hunne bewapening en bemanning hadden toegevoerd. Deze, voor zooverre zij later ook zelve prijzen gemaakt hadden, werden als medeplichtigen van de hoofdschuldigen beschouwd, zoodat Engeland eigenlijk slechts ten opzichte van drie der Zuidelijke kruisers veroordeeld werd, de Alabama (de voornaamste, waaraan al de vorderingen haren generieken naam ontleenen), de Florida en de Shenandoah, en deze laatste nog wel alleen voor hetgeen het schip na zijn bezoek te Melbourne, waar versterking van bemanning plaats vond, bedreven had.

De Alabama werd eenstemmig veroordeeld, dus ook door Sir Alex. Cockburn, hoewel op andere gronden, dan die in

het vonnis als de overwegingen van het Hof worden aangegeven.

De Florida met 4 tegen 1 stem, die van Cockburn.

Eindelijk de Shenandoah met 3 tegen 2 stemmen, die van Cockburn en Itajuba.

Over 't algemeen waren van de drie onzijdige rechters Staempfli meer tot strengheid, doch Itajuba misschien meer tot zachtheid geneigd, terwijl de voorzitter Sclopis het evenwicht tusschen beide bewaarde. Alle hebben hunne uitspraken in publiek gemaakte stukken meer of minder gemotiveerd. Sir Alex. Cockburn in eene lijvige, uitvoerige memorie, een meesterstuk van rechtsgeleerdheid, waarin hij zijn land verdedigt tegen de waarlijk al te scherpe uitvallen der Amerikaansche pleidooien.

Over de bijzondere kenmerken van schuld, die bij ieder der drie geïncrimineerde schepen gegolden hebben, zullen wij later gelegenheid hebben te spreken. Hier zij nog slechts als eindresultaat van het geding vermeld, dat het scheidsgerecht, gebruik makende van zijne bevoegdheid om eene ronde som als schadevergoeding te bepalen, Groot-Brittannië met 4 stemmen tegen ééne (die van Cockburn) veroordeelde tot een bedragvan 15,500,000 dollars, met inbegrip van den interest, te betalen aan de Federale Regeering, welke uitkeering daarvan zal doen aan de particulieren, wier vorderingen implicite door de arbiters als rechtmatig zijn erkend.

De eisch der Vereenigde Staten beliep 34,777,639 dollars zonder den interest, en zonder dat daarin begrepen was de indirecte schade wegens achteruitgang der scheepvaart en verlenging van den oorlog.

Hetgeen aan het tractaat van Washington een onmiddellijk belang voor andere Mogendheden geeft, is dat daarin de drie volgende regels van volkenrecht worden aangenomen.

Eene onzijdige Regeering is gehouden[1]:

1 De Engelsche tekst luidt aldus:
A neutral Government is bound
First: To use due diligence to prevent the fitting out, arming or equipping, within its jurisdiction, of any vessel which it has reasonable ground to believe is intended to cruize or to carry on war against a Power with which it is at pcace; and also to use like diligence to prevent the departure from its jurisdiction of any vessel intended to cruize or carry on war as above, such vessel having been specially adapted, in whole or in part, within such jurisdiction, to warlike use.
Secondly: Not to permit or suffer either belligerent to make use of its ports or waters as the base of naval operations against the other, or for the purpose of the renewal or augmentation of military supplies or arms, or the recruitment of men.
Thirdly: To exercise due diligence in its own ports and waters, and, as to all persons within its jurisdiction, to prevent any violation of the foregoing ohligations and duties.

1°. de verschuldigde zorg te dragen om de inrichting, wapening of uitrusting binnen haar rechtsgebied te voorkomen van eenig schip, 't welk zij redelijken grond heeft te gelooven, dat bestemd is tegen eene Mogendheid, waarmede zij in vrede is, te kruisen of krijg te voeren; en ook gelijke zorg te dragen, om het uitloopen uit haar rechtsgebied te voorkomen van eenig schip bestemd om te kruisen of krijg te voeren als boven, wanneer zoodanig schip binnen haar rechtsgebied, geheel of ten deele, speciaal voor oorlogsgebruik is geschikt gemaakt.

2°. Niet te vergunnen of toe te laten, dat een der oorlogvoerenden hare havens of wateren gebruike tot eene basis van scheepsoperatiën tegen den anderen, of tot hernieuwing of vermeerdering van krijgsvoorraad of wapenen, of tot aanwerving van manschappen.

3°. In hare eigene havens en wateren en ten opzichte van alle personen binnen haar rechtsgebied de verschuldigde zorgte dragen, om alle inbreuk op de bovengenoemde verplichtingen en schuldigheden te voorkomen.

De contracteerende partijen komen overeen deze regels in 't vervolg tegenover elkander na te leven, en die ter kennis te brengen van andere zeemogendheden met uitnoodiging om toe te treden.

De quaestie zal dus ook aan onze deur gebracht worden. Wij zullen daarom de beteekenis dezer regels, zoowel uit het vonnis als uit een algemeen wetenschappelijk oogpunt, kortelijk toelichten, met aanstipping slechts van hetgeen ons voorkomt de juiste opvatting te zijn, zonder ons in breede betoogen te begeven, waarvoor het hier de plaats niet is.

Reeds dadelijk trekt het de aandacht, dat in den eersten regel niet van het *bouwen* van oorlogschepen gesproken wordt.

In het Amerikaansche pleidooi wordt wel beweerd, dat het bouwen begrepen was in de uitdrukking ‘fitting out’ der Amerikaansche en Britsche *Foreign Enlistment Acts*[1] van 1818 en 1819, maar dat geschiedde ‘pour les besoins de la cause’ en werd niet door de scheidsrechters aangenomen. 't Is echter eene belangrijke quaestie, minder nog, omdat men zou kunnen beweren, dat het bouwen van oorlogschepen ten behoeve van eene der oorlogvoerende partijen den neutralen volkenrechtelijk niet geoorloofd is, als omdat Engeland in 1870 goedgevonden heeft, het onder strafbepaling wettelijk aan de onderdanen van den staat te verbieden.

Hoezeer de Britsche Regeering ook steeds de klachten der Amerikaansche is blijven afwijzen met de bewering, dat zij geenszins in hare internationale verplichtingen is te kort geschoten, zoo werd toch, naar het schijnt, reeds spoedig in Engeland het besef levendig, dat de municipale of landswet onvoldoende was gebleken, om de nakoming der internationaleplichten te verzekeren. In 1867 werd dus eene commissie benoemd om de bestaande Foreign Enlistment Act te herzien. Zij bracht in 1868 haar rapport uit. Maar, zooals het meer gaat, men liet de zaak sluimeren; misschien wel vreesde men stof te geven, die de Amerikanen ter adstructie hunner eischen zouden kunnen gebruiken. Toen echter de Fransch-Duitsche oorlog den nood wêer aan den man, en deze quaestiën weêr op het tapijt bracht, werd het rapport der commissie ter hand genomen, en kwam eene nieuwe wet tot stand, welke de macht der Regeering om inbreuken op de neutraliteit binnen haar rechtsgebied te voorkomen aanmerkelijk verscherpt en straf bedreigt tegen *het bouwen van schepen, met bedoeling, wetenschap of redelijk vermoeden, dat zij, na gewapend en uitgerust te zijn, hetzij binnen, hetzij buiten het rechtsgebied van den staat, gebruikt zullen worden in de krijgsdienst van eene der oorlogvoerende Mogendheden*.

1 De zoogenaamde Foreign Enlistment Act is de wet waarbij, in geval van onzijdigheid, de Regeering straf bedreigt tegen handelingen harer onderdanen welke het karakter van deelneming van den oorlog mochten hebben. Het is wat men, in tegenstelling met *internationale* rechtsbepalingen, eene *municipalc* wet noemt. Het eerste voorbeeld van zoodanige wet werd aan het einde der vorige eeuw door de Vereenigde Staten van Amerika gegeven. Langzamerhand werd zij gewijzigd en uitgebreid. In 1819 sloeg Engeland denzelfden weg in door insgelijks eene wet van dien aard aan te nemen, in woord en strekking zeer nauw met de Amerikaansche overeenstemmende.

Nu rijst hier de vraag over het verband tusschen de landswet en het volkenrecht. Het laatste gaat ongetwijfeld boven het eerste, en het vonnis van Genève heeft, zeker zeer terecht, uitdrukkelijk uitgemaakt, dat een onzijdige zich niet op de leemten zijner inwendige staats- en rechtsorganisatie kon beroepen tot verschooning voor nalatigheid. Lord Talbot zeide reeds in vroegeren tijd, dat ‘the law of nations, in its full extent, was part of the law of England.’ Maar de quaestie heeft nog eene andere zijde. Wat, wanneer de landswet, - zooals bij het verbod van *bouwen* ongetwijfeld het geval is, - verder gaat en strenger is dan het volkenrecht? Reeds meer dan eens hebben zich internationale moeilijkheden uit dien hoofde voorgedaan. Onder anderen heeft Engeland, tijdens den Krimoorlog, geprotesteerd omdat, naar het beweerde, Pruissen tegenover Rusland de hand niet hield aan de toen in dat land uitgevaardigde reglementen op den uitvoer van wapenen en ammunitie, reglementen die op zich zelve niet door volkenrechtelijke verplichtingen waren voorgeschreven. Omgekeerd hief Pruissen, gedurende den jongsten oorlog, dezelfde klacht aan tegen overtreding, ten voordeele van Frankrijk, der Engelsche douane-bepalingen op hetzelfde stuk. In beide gevallen werd de eisch afgewezen, door het bewijs dat, zoo de landswet al overtreden mocht wezen, het volkenrecht het niet was. Evenwel het is voor alle Staten, maar vooral voor kleinere, een gevaarlijk en netelig vraagstuk, en het lijdt wel geen twijfel, dat, gelijk al de Geneefsche scheidsrechters het in hunne adviezen hebben erkend, de oorlogvoerenden, - al ontleenen zij aan de landswet geene rechten, die niet teruggenomen kunnen worden, - er toch aanspraak op hebben, dat die wet, zoolang zij bestaat, voor beide zijden gelijkelijk en rechtvaardig worde toegepast.

Maar, zoo de neutrale Regeering al niet door hare landswet gedekt is, kan zij zich dan tot verontschuldiging beroepen op de uitspraak harer gerechtshoven? - Die vraag heeft zich in het geding te Genève aan de beslissing der arbiters voorgedaan. Een van de kruisers, de Florida, liep namelijk, uitgerust doch ongewapend, van Liverpool uit naar de haven van Nassau (op een der Bahama-eilanden). Hij werd daar aangehouden, als hebbende tegen de Foreign Enlistment Act, die het *uitrusten* verbood, gezondigd; doch door den rechter wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken, deed hij zich later als verdelger van ver-

scheidene Noordelijke schepen gelden. Die vrijspraak, nu, was ongetwijfeld lichtvaardig en werd ook als zoodanig in Engeland afgekeurd, doch niettemin geëerbiedigd. Anders bleek echter de meening der arbiters te zijn. Met vier stemmen tegen ééne (die van Cockburn) beslisten zij in hun vonnis, dat de Britsche overheden te Nassau nalatig waren geweest, en dat de verantwoordelijkheid van Engeland niet door de uitspraak des rechters gedekt was. Zij erkenden echter alle, dat veel in deze quaestie van de omstandigheden afhangt. Adams, wiens onbevooroordeelde gematigdheid waarlijk niet genoeg geroemd kan worden, schijnt de huiverigste geweest te zijn, om de waarde van het rechterlijk gewijsde op zijde te schuiven. Sclopis zocht hier vooral naar de *moreele* verantwoordelijkheid.

Het eerste lid van Regel I beoogt hetgeen binnen het rechtsgebied der neutrale Mogendheid plaats vindt, maar in het tweede komt de externe daad, het *uitloopen*, in aanmerking. Nu heeft het Amerikaansche pleidooi beweerd, dat het geval, dat hier bedoeld wordt, zich telkens voordoet, wanneer het schip dat de regelen der onzijdigheid van den Staat overtreden heeft, later met eene commissie als regelmatig oorlogschip van den belligerent in eene haven van denzelfden onzijdigen Staat vrijelijk toegelaten wordt, om binnen te loopen en weder te vertrekken. Die uitlegging is blijkbaar gezocht en gaat verder, dan de Regel bedoelt. De arbiters hebben haar dan ook niet aangenomen, maar zij hebben toch gemeend, de quaestiën, die zij aanroert, volgens algemeene beginselen in hun vonnis te moeten uitmaken. Zij verklaren, dat de oorlogscommissie van een der belligerenten de schuld niet kan goedmaken, die ‘ab initio’ aan het schip kleeft. Adams drukte dat op kernachtige wijze uit door te zeggen, dat anders het bedrog zich door het welslagen zou rechtvaardigen (*succes would sanctify fraud*). De onzijdige Regeering heeft dus niet alleen het recht, maar ook de verplichting om een schip, dat met schending harer neutraliteit uit haar rechtsgebied is uitgeloopen, later, al heeft het al de kenmerken van een regelmatig oorlogschip, uit hare havens uit te sluiten en zelfs in hare havens aan te houden. Een alleszins billijk en in jure gerechtvaardigd beginsel, meenen wij, maar waarvan, zooals Cockburn aantoont, de toepassing door onzijdige kleine Mogendheden tegenover machtige oorlogvoerenden niet zonder gevaar is. Van de Engelsche zijde had men het *recht* der neutrale Regeering om zoo te handelen,

niet ontkend, maar men beweerde dat voor het uitoefenen daarvan eene voorafgaande waarschuwing (previous notice) noodzakelijk was, om den belligerent kennis te geven dat zijne oorlogsvlag op het schuldige schip niet geëerbiedigd zou worden. Het vonnis nu, de quaestie van die noodzakelijkheid daarlatende, acht dat het ontbreken van zoodanige waarschuwing de verantwoordelijkheid van den onzijdige niet kan dekken. Zeer terecht, want hij heeft het in zijne eigene macht die waarschuwing te geven. Al de scheidsrechters, behalve Cockburn, hellen in hunne adviezen zelfs blijkbaar over, om de voorafgaande waarschuwing voor de uitoefening van het recht van uitsluiting en aanhouding van het schuldige schip alsoverbodig te beschouwen. Onder de overwegingen van het vonnis komt dan ook voor, dat de exterritorialiteit van oorlogschepen meer eene fictie van courtoisie, dan een rechtsbeginsel is, en dat zij nooit ingeroepen kan worden tot dekking van inbreuken op de neutraliteit.

Het scheidsgerecht heeft hier, echter, eene belangrijke quaestie in het midden gelaten, namelijk de waarde van oorlogscommissiën, waarmede de bevelhebbers en verdere officieren van een schip het eerst binnen neutraal rechtsgebied of op volle zee zijn opgetreden. De Geconfedereerde kruisers, toch, die in Engeland uitgerust zijn, hebben op die wijze het karakter van regelmatige oorlogschepen verkregen zonder het grondgebied der Zuidelijke Staten aan te doen. In onze oogen is dat, bepaald, een misbruik. Wij meenen, dat een schip, *jure*, alleen binnen het rechtsgebied van een staat de eigenschap van een oorlogschip, dat is een publiek of staatsschip, deelachtig kan worden. Evenwel, wanneer zoodanige rechtsregel in het volkenrecht aangenomen werd, zou hij geldig wezen niet alleen tegenover den neutralen Staat, waaruit het schip is uitgeloopen, maar ook tegenover alle andere onzijdige Mogendheden, en, indien het voor de overheden van den eersten al doenlijk mocht wezen het schip later te herkennen en zijn onregelmatig karakter te constateeren, is voor de andere Regeeringen de contrôle veel moeilijker, zoo niet onmogelijk. Deze toch zullen zich in de meeste gevallen wel aan de *prima facies* van het schip moeten houden. Misschien heeft dat bezwaar de arbiters teruggehouden een rechtsbeginsel in bedoelden zin te formuleeren.

Bij den II^{den} Regel doet zich de vraag der *steenkolen* voor.

Hoeveel steenkolen mag in de neutrale haven aan een oor-

logvoerend schip verstrekt worden? - Meestal wordt aangenomen de schijnbaar gemakkelijke solutie van de hoeveelheid te beperken tot hetgeen noodig is om de naaste haven te bereiken van het land waartoe het schip behoort. Maar wat, als een schip der Vereenigde Staten in Australië kolen inneemt? - 't Is duidelijk, dat hetgeen noodig is om naar Nieuw-Orleans te stoomen. ook dienen kon om in de Oostersche Zeeën te kruisen, of zelfs om, zooals de ‘Shenandoah’ deed, de walvischvangers in de Stille Noordzee te gaan belagen; vooral als de brandstof zooveel mogelijk door het gebruik der zeilen bespaard wordt. Alles zal hier dus van omstandigheden afhangen, zegt het vonnis, die aan de appreciatie der scheidsrechters in ieder speciaal geval moeten worden overge laten, en die de steenkolen al of niet tot eene *res hostilis* maken, zooals Sclopis het uitdrukt. Het is opmerkenswaardig, dat de vertegenwoordigers der twee groote zeemogendheden onder de scheidsrechters deze quaestie der steenkolen het ruimste hebben opgevat. Adams meent, dat de positie van Engeland in deze eene bijzondere is; het bezit in alle zeeën stations en kolendepôts, die voor de oorlogvoerende schepen van beide zijden groot en bijna onontbeerlijk nut opleveren. Wilde men hen van het gebruik dier voorraadschuren uitsluiten, dan zou er voor groote zeemogendheden niets anders overblijven, dan zich insgelijks overal eigen stapelplaatsen te verzekeren. Hij gelooft dus, dat men hier niet te streng moet wezen en wil alles van de *goede trouw* laten afhangen.

De IIIe Regel is slechts eene bevestiging van de beide voorgaande, maar zij helpt ons toch om de speciale quaestie te beoordeelen, die het gansche beheerscht, namelijk: wat onder de *verschuldigde zorg* (due diligence) te verstaan is.

Hier biedt zich een ruim veld voor verschil van appreciatie, en de taak der scheidsrechters is in dit opzicht zeker het teederst geweest. Wij vinden in het vonnis, dat zij (altijd behalve Cockburn) als richtsnoer voor hunne beslissingen in de verschillende gevallen hebben aangenomen het beginsel, dat de *zorg* (diligentia) verschuldigd is in verhouding tot het gevaar, dat uit de nalatigheid voor den belligerent voortvloeit. Dat gevaar was, in casu, te grooter, omdat de Zuidelijke Staten zonder de hulp welke hun de Engelsche havens boden, geene of bijna geene gelegenheid zouden gehad hebben om hunne vlag op zee tegen de Noordelijke schepen te vertoonen.

Verder, in het flagrantste geval, - dat van de Alabama, - wordt verklaard, dat de Britsche Regeering zelfs maatregelen tot vervolging van het schip had behooren te nemen.

Het grootste gewicht in de beoordeeling van het vraagstuk der diligentia schijnt Graaf Sclopis te hebben uitgeoefend. Wij meenen daarom tot nadere toelichting van de opvatting van het Hof niet beter te kunnen doen, dan de volgende aanhalingen uit zijn advies te geven.

‘La mesure de l'activité dans l'accomplissement des devoirs du neutre doit être en raison directe des dangers réels que le belligérant peut courir par le fait ou la tolérance du neutre, et en raison inverse des moyens directs que le belligérant peut avoir d'éviter ces dangers.’

en:

‘Plus il y aura pour le belligérant des dangers réels sur le territoire du neutre, plus celui-ci sera tenu de veiller sur sa neutralité en empêchant qu'elle ne soit violée au profit de l'un ou de l'autre des belligérants.’

Hij waarschuwt evenwel, dat men de taak der onzijdigen (medii) niet te zwaar mag maken, anders dwingt men hen tot deelneming aan den strijd, terwijl het hedendaagsche volkenrecht integendeel de beperking van den oorlog bedoelt.

Adams zegt, dunkt ons, zeer terecht dat ‘diligence implies original action.’ De neutrale Regeering behoort dus zelve initiatief te nemen en mag niet stil zitten of wachten, dat hare jurisdictie in beweging gebracht worde door de actie der agenten van de tegenpartij, noch het ‘onus probandi’ geheel aan hen overlaten.

De Engelsche Regeering, hoewel in den aanvang van den Amerikaanschen burgeroorlog minder van dezen plicht doordrongen, begon hem toch gaandeweg, naarmate de driestheid der Zuidelijke agenten openbaar werd, meer in acht te nemen. Verschillende schepen werden, als verdacht van voor de Geconfedereerde Regeering bestemd te zijn, aangehouden, en in twee gevallen, welke minder vat schenen te geven voor gerechtelijke actie, besloot zij, om alle gevaar te keeren, in het eene tot aankoop der schepen, in het andere tot vergoeding der schade welke voor de eigenaars uit de aanhouding voortvloeide. Maatregelen, die haar op eene som van niet minder dan ƒ 3,840,000 te staan kwamen.

Adams kan dan ook niet nalaten getuigenis af teleggen

van den goeden wil van Lord Russel, die, volgens hem, meer door verkeerde opvatting van recht en wet, dan door vooringenomenheid tegen de zaak der Noordelijken, aanstoot gaf.

Ziedaar de beteekenis der drie Regels van het tractaat van Washington, die door de contracteerende partijen aan de overige Mogendheden ter toetreding zullen worden voorgelegd.

Brengen zij een nieuw beginsel in het volkenrecht? - Zoo ja, - behooren zij dan algemeen te worden aangenomen?

Dat zij nog geen deel uitmaken van het hedendaagsche volkenrecht, daarvoor pleit reeds dadelijk de stellige verklaring van Engeland, in het tractaat afgelegd, en de bepaling zelve dat de toetreding van de overige Mogendheden der beschaafde wereld zal worden gevraagd. Wij gelooven dan ook, dat inderdaad het geval zoo is.

Wij bekennen gaarne tot diegenen te behooren, die meenen, dat de strekking van het volkenrecht, en meer speciaal van het moderne, is en behoort te wezen neutralen zooveel mogelijk tegen de nadeelen van oorlogen die hen niet aangaan, te beschermen en te beveiligen. Wij zouden bijna zeggen, dat het volkenrecht zelf aan die behoeftc zijn ontstaan en zijne ontwikkeling te danken heeft, en wij gelooven ons niet te vergissen in de bewering, dat die richting in de wetenschappelijke behandeling van het onderwerp bij nagenoeg alle schrijvers van naam te bespeuren is. Het positieve volkenrecht, dat zich in plechtige tractaten uit, heeft ongetwijfeld ook denzelfden weg bewandeld. Maar tegenover die bescherming der onzijdigen staan hunne plichten, en die geven op eenige punten aanleiding tot verschil van gevoelen tusschen de geleerden. Wij hebben *hier* alleen te doen met de onderwerpen, die door de drie Regels van het tractaat worden aangeroerd, en wel voornamelijk met de quaestie der schepen.

Alle schrijvers en alle Mogendheden, wanneer zij onzijdig waren, zijn eenstemmig de leer toegedaan, dat de neutrale handel en scheepvaart zooveel mogelijk tegen inbreuken van oorlogvoerenden beschermd moeten worden. Er is geen beginsel, dat zich met meer onweêrstaanbare kracht in het volkenrecht ontwikkeld heeft, en meer plechtige bezegeling in de beschaving van Europa heeft mogen vinden. Geen wonder, want de welvaart van alle volken is daarbij betrokken. Wij herinneren

slechts aan den regel: ‘vrij schip vrij goed,’ waarvoor men in vroegere tijden goed en bloed heeft over gehad, en aan de beroemde Declaratie van Parijs van 1856, tot welke, om zoo te zeggen, de geheele wereld is toegetreden. De eenige beperking op dat beginsel bestaat in het begrip der oorlogscontrabande, dat is handel met de oorlogvoerenden in krijgsbehoeften, wapenen, ammunitie enz. Te dien aanzien worden verscheidene distincties gemaakt waarbij wij niet zullen stilstaan. Slechts ééne, die tusschen *passieven* en *actieven* handel, komt hier in aanmerking. De eerste is die, welke binnen het rechtsgebied van een onzijdigen staat gedreven wordt. Algemeen, èn door de schrijvers, èn door de rechterlijke uitspraken, èn door de praktijk der natiën, wordt het verkoopen zelfs van oorlogscontrabande aan belligerenten als volkomen geoorloofd beschouwd, mits de handelstransactiën binnen onzijdig gebied blijven. De neutrale staat heeft dus geenerlei verplichting de nijverheid of den handel zijner onderdanen in dat opzicht aan banden te leggen. Alleen Galiani, Phillimore en Hautefeuille hebben eene strengere opvatting van den plicht der neutralen en veroordeelen ook den passieven handel in oorlogsartikelen. Doch zij zijn telkens, over en over, door schrijvers van alle natiën bestreden en weêrlegd. Voor het geval dat ons bezig houdt, zij herinnerd, dat de Noordelijke Staten zelve in Engeland en vooral in Oostenrijk groote hoeveelheden wapenen enammunitie, gedurende den burgeroorlog, hebben aangeschaft.

Wat nu den *actieven* handel, of liever den *toevoer* van krijgsbehoeften aan de belligerenten aangaat, zoo rust op de onzijdige Regeering ook geenerlei volkenrechtelijke verplichting om hare onderdanen dien te verbieden, of hen daarvoor te straffen, maar men heeft aan zoodanige handelsartikelen, voor belligerenten bestemd, het begrip van *contrabande* gehecht en der tegenpartij het recht ingeruimd hen, zelfs onder neutrale vlag, aan te houden en verbeurd te verklaren. De proclamatiën, die gewoonlijk bij het uitbreken van een oorlog door onzijdige Regeeringen worden uitgevaardigd, dienen dan ook eigenlijk meer om hare onderdanen voor de gevaren, waaraan zij zich door den actieven handel in contrabande blootstellen, te waarschuwen, dan om hen met strafbepaling daarvan te weêrhouden. Men kan echter in zekeren zin, met het oog op genoemd recht van de oorlogvoerenden, zeggen, dat de *toevoer* van contrabande volkenrechtelijk verboden is.

Die distincties zijn waarlijk niet willekeurig, want de neutralen hebben aanspraak om binnen hun eigen grondgebied volkomen vrij en door den oorlog onbelemmerd te blijven. Eerst wanneer hunne handelingen naar buiten werken, komen zij met het oorlogsrecht in aanraking. Waar zou het heen, indien het aan iedere Mogendheid, die goedvindt een oorlog te voeren, eo ipso werd toegestaan, zich in de inwendigeoeconomie van andere natiën, die zich buiten den strijd houden, te mengen om haar te verstoren? Een oorlog is buitendien al ramps genoeg.

Maar heeft een schip, een oorlogschip, een eigenaardig karakter dat het van andere krijgscontrabande onderscheidt? - Waarom? - Wij kunnen het niet inzien, en wij gelooven, dat zoo eenige schrijvers dit al hebben aangenomen, zij zich tot eene onnoodige en door niets gerechtvaardigde afwijking van hunne eigene beginselen hebben laten verleiden. Trouwens de voornaamste leeraars der wetenschap zijn op dat punt beginselvast gebleven, en Adams zelf, op het voetspoor van zijn beroemden landgenoot, den Chief Justice Story, erkent dat het volkenrecht dat onderscheid niet maakt en oorlogschepen op ééne lijn plaatst met andere krijgsbehoeften.

Het spreekt van zelf, dat wij hier alleen den handel van particulieren bespreken. Iets anders toch zou het zijn, indien de neutrale Regeering zelve schepen of krijgsbehoeften aan de belligerenten leverde, want het behoort niet tot het beroep eener Regeering om in zulke artikelen handel te drijven, en wat haren onderdanen vrij staat, is daarom nog haar zelve niet geoorloofd.

Dit brengt ons tot het kenmerk waarop hier alles aankomt, namelijk dat de levering geschiede ‘*animo commercandi*.’ Het geldt hier vrijheid van handel, maar dan moet de transactie ook *handel* blijven. Loopt het schip uit de neutrale haven strijdvaardig uit, zoodat het terstond, en zonder het grondgebied van den belligerent aan te doen, vijandelijkheden kan beginnen, dan houdt het op een handelsartikel, eene krijgscontrabande te zijn, waarop de tegenpartij haar bevoegdheid van neming in transitu kan doen gelden; dan houdt de levering op eene handelstransactie te zijn, maar dan wordt zij eene krijgsoperatie, waarvoor het neutrale grondgebied als basis gebruikt wordt. En het is onverschillig of het schip geheel gewapend met geschut en ammunitie en ten volle bemand zee

kiest, dan of de expeditie in tweeën verdeeld uitloopt, het schip al of niet gewapend en de bemanning, ammunitie of wapening met een ander vaartuig, bestemd om elkander op een gegeven punt buiten het gebied van den belligerent te ontmoeten en daar de strijdvaardigheid der onderneming te volmaken. In beide gevallen wordt het neutrale land misbruikt tot basis van krijgsoperatiën, die jure alleen van het grondgebied van de oorlogvoerenden mogen uitgaan. De arbiters van Genève hebben dan ook alle (ook Cockburn) aangenomen, dat het verdeelen der expeditie op die wijze geene verandering kan brengen in de zaak zelve, en dat de neutrale Regeering gehouden is zulke handelingen te beletten en te voorkomen. Een hunner heeft daarbij in de fransche taal herinnerd aan detreffende woorden van Sir Robert Peel, in 1830 uitgesproken: ‘Si les troupes étaient sur un navire et les armes sur un autre, cela fesait-il une différence?’ Voorzeker neen, en geen der Zuidelijke kruisers, die alle op die wijze zijn te werk gegaan, is door de scheidsrechters uit dien hoofde buiten het geding gesteld. Indien wij dus in deze ingewikkelde quaestie een maatstaf, een toetsteen moesten geven voor wat geoorloofd en niet geoorloofd is, zouden wij als voorwaarde voor de levering van oorlogschepen door neutralen stellen, dat zij het grondgebied van den oorlogvoerende moeten aangedaan hebben vóór dat zij ten oorlog mogen worden gebruikt. Een oorlogsdaad is eene daad van Souvereiniteit, die alleen van dáár uit kan gaan, waar eene Regeering Souvereiniteit heeft, namelijk op haar eigen rechtsgebied. Wij herinneren hier aan hetgeen boven reeds omtrent de oorlogscommissiën gezegd is.

Men zal gemakkelijk uit deze uiteenzetting opmaken, dat de Regels van het tractaat van Washington inderdaad iets nieuws in het volkenrecht invoeren, door in den I^{en} aan de neutrale Regeering de verplichting op te leggen van binnen haar rechtsgebied te waken tegen het inrichten, wapenen of uitrusten en tegen het uitloopen van schepen, die tot oorlogsvaartuigen voor belligerenten bestemd zijn. De omstandigheid dat de Vereenigde Staten en Groot-Brittannië goedgevonden hebben door hunne municipale wetgeving hunne onderdanen te verbieden aan zoodanige handelingen deel te nemen, kan in het volkenrecht geene verandering brengen. Wel staat het iedere Mogendheid vrij hare landswet naar eigen goedvinden in te richten, mits zij slechts met de daad aan hare internationale

verplichtingen voldoe, maar zij kan door hare inwendige wetgeving het volkenrecht niet eenzijdig scheppen. Om slechts een paar voorbeelden te noemen: in Engeland is sedert 1870 ook het *bouwen* van oorlogschepen voor krijgsvoerenden verboden, en sommige neutrale Regeeringen hebben bij het uitbreken van een oorlog den uitvoer van alle wapenen en van paarden wel eens geschorst, terwijl andere het wenschelijk achtten hare havens geheel voor belligerente oorlogschepen te sluiten. Dat zijn voorzorgsmaatregelen, die min of meer aanbevelenswaardig zijn, maar die door het *jus inter gentes* niet geboden worden en op zich zelve dat *jus* ook niet constitueeren.

Maar, zal men vragen, is het dan niet noodig en wenschelijk die nieuwigheid algemeen aan te nemen? - Wij gelooven het niet. Wij meenen dat de twee laatste der Regels reeds tot het volkenrecht behooren, en dat zij alleszins voldoende zijn voor de eischen, die in deze door oorlogvoerenden aan neutralen mogen gesteld worden. Wij toonden boven reeds aan, dat de verantwoordelijkheid der onzijdigen daar begint, waar hun grondgebied tot basis van krijgsoperatiën wordt misbruikt. Laat ons nu zien, of de toepassing van dat beginsel niet genoegzaam zou geweest zijn om de overtredingen der neutraliteit, die in Engeland gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog hebben plaats gehad, te voorkomen. Men kan daarvoor niet beter doen, dan de veroordeelingen van het Hof van Arbitrage ten grondslag te nemen. Het verklaarde de Britsche Regeering aansprakelijk voor drie Geconfedereerde kruisers: de Alabama, de Florida en de Shenandoah. De beide eerste waren opzettelijk voor de Zuidelijke Regeering als oorlogschepen gebouwd; de laatste, een koopvaardijschip, werd aangekocht en in Engeland voor kruisdienst ingericht. De Alabama liep heimelijk en ongewapend van Liverpool naar een der Azoriesche eilanden uit. Zijne bewapening, ammunitie, bemanning en brandstof werd met eene andere stoomboot, volgens afspraak, insgelijks uit Engeland achterna gezonden, en bij Terceira aan boord genomen; waarna het schip terstond strijdvaardig ter zee optrad. Evenzoo ging het met de Florida, die bij een der Bahama-eilanden gewapend werd, en met de Shenandoah, die bij Madera zijn ‘tender’ ging afwachten. De Shenandoah is zelfs door het scheidsgerecht alleen in aanmerking gebracht voor hetgeen het bedreven heeft, nadat het, in Melbourne als regelmatig oorlogschip toegelaten, aldaar versterking van be-

manning gekregen had. Nu kan men over de meerdere of mindere mate van ‘diligentia’ twisten, welke van de Britsche overheden in deze gevallen verwacht mocht worden. Men kan, zooals het Hof van arbiters gedaan heeft, van oordeel zijn, dat zelfs in het geval van de Shenandoah, van de Georgia en van andere schepen die op dezelfde wijze hunne loopbaan begonnen, de Engelsche Regeering niet van nalatigheid is te beschuldigen. Maar bij al die schepen doen zich dezelfde kenmerken voor, die wij, op het voetspoor der arbiters, als eene *krijgsexpeditie uitgaande uit het neutrale land* geschetst hebben. Er bestond dus eigenlijk geene noodzakelijkheid om, voor de beslissing welke het geding gevonden heeft, zijne toevlucht te nemen tot de bepalingen van den I^{en} Regel. De aanleiding tot de plechtige vermelding daarvan in het tractaat moet waarschijnlijk gezocht worden in de omstandigheid dat de beide contracteerende partijen analoge voorschriften in hunne landswet hadden opgenomen. Men ziet hieruit, hoezeer omzichtigheid aan te bevelen is voor zoogenaamde neutraliteits-wetten, ten einde aan internationale reclames geen voet te geven.

Evenmin als het noodig is, achten wij het wenschelijk den bepalingen van den I^{en} Regel een volkenrechtelijk karakter te geven. De handhaving der vrijheid van onzijdigen is van te hoog belang, dan dat wij tittel of jota daarvan zouden willen prijs geven. Laat het aan iederen Staat worden overgelaten zijne wetten en rechtspleging zoo in te richten, dat zijne internationale plichten worden nagekomen. De ondervinding heeft nu eene der grootste Mogendheden van de noodzakelijkheid daarvan en van de verantwoordelijkheid voor nalatigheid overtuigd. Maar laat de daaruit voortvloeiende angst voor tekortkoming ons niet drijven tot overschrijding van de lijn die internationaal van municipaal recht scheidt. De verschillende Staten zullen, elk naar gelang van, hunne inwendige organisatie, overeenkomstig de behoeften van hunnen oeconomieschen en politieken toestand de maatregelen nemen, die noodig zijn om zich tegen schennis hunner onzijdigheid te dekken. Zij kunnen het raadzaam achten uit voorzichtigheid daarin verder te gaan dan het volkenrecht eischt, maar op hunne vrijheid van handelen mag niet, dan zoo min mogelijk, inbreuk gemaakt worden.

Het is moeilijk a priori vast te stellen, of het voor kleine

Staten, en speciaal voor Nederland, veiliger is den strengen, dan wel den liberalen weg in te slaan. Alles zal van omstandigheden afhangen. De oorlog kan zoo nabij onze grenzen gevoerd worden, dat eene gewapende neutraliteit noodig, dat een algemeen verbod van uitvoer van oorlogsbehoeften goed en gepast wordt, waardoor van zelf het handeldrijven in oorlogschepen belet is. Onze nijverheid, verschillend van die van sommige andere landen, zou daardoor niet veel lijden. Omgekeerd kan het oorlogstooneel verre verwijderd zijn, en zou het verbieden van handel in krijgsbehoeften, juist omdat wij die niet produceeren, eene onnoodige kwelling zijn. Wij kunnen goedvinden onze havens voor het bezoek van belligerente schepen geheel of gedeeltelijk te sluiten; het kan daarentegen ook beter zijn geene beperkingen in dat opzicht te maken. Gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog hebben wij onze aanvankelijke bepalingen op dat stuk later gewijzigd.

Maar het is de vraag of onze wetten in 't algemeen voldoende zijn om schennis van onze neutraliteit binnen ons rechtsgebied te voorkomen. Wij meenen het eenigszins te mogen betwijfelen. Indien wij ons niet bedriegen, geeft de bestaande wet geen anderen waarborg dan de bepalingen van de artikelen 84 en 85 van het wetboek van strafrecht, welke aldus luiden:

> Art. 84. Al wie door vijandeljkheden, bij de Hooge Regeering niet goedgekeurd, den Staat aan eene oorlogsverklaring blootgesteld zal hebben, zal met uitbanninggestraft worden, en indien er de oorlog uit ontstaat, met wegvoering naar een oord van ballingschap.
> Art. 85. Al wie, door feitelijkheden, bij de Hooge Regeering niet goedgekeurd, Nederlanders aan de gevolgen der wedervergelding of represaliën blootstelt, zal met uitbanning gestraft worden.

En verder artt. 103 en volg. op het kennisdragen van deze misdaden.

Die bepalingen schijnen niet volledig genoeg, om ons te verzekeren tegen de overtreding van de beide laatste Regels van het tractaat van Washington door onderdanen van den staat of andere personen.

Op het voorbeeld van andere, heeft de Nederlandsche Regeering, wel is waar, de gewoonte bij het uitbreken van een oorlog de ingezetenen door proclamatiën aan de plichten der neutraliteit te herinneren en hen tegen de gevolgen van het

niet nakomen daarvan te waarschuwen. Maar zou de uitvaardiging van verbod en strafbedreiging in zoodanige stukken kracht van wet hebben?

Bij het uitbreken en in den loop van een oorlog kunnen telkens speciale wetten naar gelang der omstandigheden gemaakt worden. Maar zal daarvoor altoos tijd en gelegenheid zijn?Zal dat zelfs niet gevaarlijk kunnen zijn wegens pressie van de zijde der oorlogvoerenden, ieder in zijn belang van het oogenblik?

Eenige aanvulling van onze wet schijnt dus wel aanbevelenswaardig.

Ten opzichte van het onderwerp, dat ons heeft bezig gehouden, de quaestie der schepen, zullen wij kortelijk nagaan wat door andere Staten is vastgesteld.

Engeland, zooals wij gezien hebben, verbiedt het bouwen, uitrusten en uitzenden van schepen bestemd voor de krijgsdienst van belligerenten.

In de Vereenigde Staten bestaan, op het bouwen na, tamelijk gelijkluidende voorschriften.

Frankrijk en België hebben dezelfde bepalingen als wij in den Code Pénal.

In Oostenrijk, Pruissen, Italië, Rusland, Zweden en andere landen blijft de wet evenzeer op algemeen terrein, zonder in de bijzonderheden der Engelsche en Amerikaansche Acts te treden.

In 1861 vaardigde evenwel, in Frankrijk, de Keizer een decreet uit, waarbij het uitrusten en wapenen van schepen voor de Noordelijke of Zuidelijke Amerikaansche Staten speciaal verboden werd.

In eene proclamatie bij het uitbreken van den Krim-oorlog bedreigde de Oostenrijksche Regeering straf op den toevoer van contrabande (en dus ook van oorlogschepen) aan de belligerenten.

Brazilië onderscheidde zich in den Amerikaanschen burgeroorlog door het uitvaardigen van strenge verbodsbepalingen zoowel op het uitrusten en wapenen van schepen, als op dentoevoer van oorlogscontrabande.

In Denemarken, eindelijk, schijnt een Koninklijk Besluit van 1803 nog van kracht te zijn, dat den handel in krijgsbehoeften in geval van neutraliteit aan strenge regels onderwerpt, en den toevoer van contrabande aan belligerenten bestraft.

Er bestaat, onzes inziens, geene reden om het voorbeeldder

drie laatste Staten te volgen, door ook bij ons te lande de toevoer van oorlogscontrabande strafbaar te maken. Het volkenrecht eischt het niet, en biedt aan de belligerenten zelve reeds voldoende middelen van repressie. Mochten de omstandigheden bijzonder gevaarlijk zijn, dan zou een algemeen verhod van uitvoer van krijgsbehoeften doelmatiger en gemakkelijker in de toepassing wezen.

Wat nu speciaal de schepen aangaat, schijnt het niet bepaald noodig, dat wij, zooals Engeland, Frankrijk, de Vereenigde Staten of Brazilië, hetzij bij algemeene wet, hetzij bij bijzondere gelegenheid, het bouwen, uitrusten, wapenen of uitloopen van schepen voor oorlogvoerenden verbieden en bestraffen. Men zou ook eenen anderen weg kunnen inslaan en bij voorbeeld kunnen verordenen, dat bij het uitbreken van een oorlog schepen, die de kenmerken dragen van voor de krijgsdienst bestemd te zijn, niet mogen uitloopen zonder eene zware borgstelling, dat zij niet strijdvaardig ter zee zullen optreden vó'or dat zij het grondgebied van den Staat, waarvoor zij bestemd zijn, hebben aangedaan. Men blijft op die wijze binnen de grenzen van het internationale recht. Is het schip voor eene andere neutrale Regeering bestemd, dan laat het volkenrecht de transactie geheel vrij. Is het daarentegen voor eenen oorlogvoerende, dan is de gestelde voorwaarde toch voldoende, want als het schip evenals andere krjgsbehoeften buiten staat van tegenweer uit de neutrale haven naar die van den belligerent vervoerd wordt, blijft het eenvoudig een artikel van contrabande, waarvoor aan den neutralen staat geene verantwoordelijkheid mag opgelegd worden. Dit denkbeeld van borgstelling voor overtreding der onzijdigheidsplichten heeft, trouwens, in de Amerikaansche wet van 1818 reeds eenigermate toepassing gevonden. Het zou, in de algemeenheid, waarin wij het voorstellen, de kans van bedrog verminderen, die, wegens de moeilijkheid van het bewijs der illegale bestemming, zelfs onder de Engelsche wet een groot struikelblok blijft.

Wij zijn hiermede aan het einde onzer beschouwing, doch wij willen ten slotte nog met een woord terugkomen op de politieke beteekenis van het beroemde tractaat, dat wij tot on-

derwerp genomen hebben. Het is gemaakt met het doel om twee stamverwante volken te verzoenen, maar de ontwerpers hopen tevens dat het, door voorbeeld, strekken moge om het volkenrecht op een nieuwen weg te brengen, leidende tot een beginsel van oneindig meer belang dan de punten van zeerecht, waarover het oordeel der scheidsrechters van Genève is ingeroepen, het beginsel namelijk der arbitrage zelve, als middel tot beslechting van internationale geschillen. Wij gelooven in gemoede, dat die verwachting veel gewicht gelegd heeft in de schaal, waarin de staatslieden van beide partijen de voordeelen gewogen hebben, tegen de opofferingen, die de transactie aan weêrszijde in het verschiet stelde. Wij wenschen van ganscher harte, dat hun streven niet vruchteloos blijve; dat voortaan het ‘arma togae cedunt’ meer en meer regel worde ook tusschen natiën. Niemand heeft daarbij meer belang, dan ons kleine Nederland, dat in de woeste bewegingen van de wereldzee der volken, zijn hechtsten plechtanker vindt in een statenstelsel geschoeid op de leest der beschaafde maatschappij, waar ieders vrijheid alleen door ieders recht beperkt wordt, en waar niet eigendunkelijk geweld, maar het beredeneerde oordeel van onpartijdigen de handhaving van die verhouding waarborgt.

De beide groote natiën, die getoond hebben in staat te zijn om dat voorbeeld te geven, zullen, hopen wij, ook verstandig genoeg zijn, om, ter zijde stellende wat het hun gekost heeft, de voordeelen hunner zelfbeheersching ten volle te beseffen en te verwezenlijken.

Ware dit niet het geval, bleef de Arbitrage van Genève een op zich zelf staand feit, waaraan zich geene algemeene internationale praktijk vastknoopte, dan zal het toch een onschatbaar voordeel zijn geweest de stem van Engeland ditmaal, in tegenstelling met zijne antecedenten, ter verdediging van het neutrale standpunt in quaestiën van zeerecht vernomen te hebben.

Januari 1873.

A.v. KARNEBEEK.

Wetenschappelijk Nederlandsch.

1°. De plaats der theologische Wetenschap in de Encyclopedie der Wetenschappen. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Groningsche Hoogeschool, uitgesproken den 21sten November 1872, door Dr. D. Chantepie de la Saussaye. Groningen, P. Noordhoff, 1872.

2°. De eenheid van den geest. Redevoering van Dr. J.P.N. Land. Leiden, S.C. van Doesburgh.

3°. Het karakter der onafhankelijke theologie. Redevoering van Dr. F.W.B. van Bell. Groningen, P. Noordhoff.
(Ook de beide laatste redevoeringen werden gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt).

> ‘Niet, dat ik het alreede verkregen heb, maar ik jaag er naar.’
> PAULUS.

Ik begin met het pleidooi van Prof. de la Saussaye in eenige stellingen weer te geven:

I. ‘Het spreekt van zelf, dat de theologie met de empirische opvatting van het begrip wetenschap, volgens welke deze alleen te doen zou hebben met de verschijnselen en hunnen samenhang, geen vrede kan hebben. Immers de theologie, als leer omtrent God, neemt aan dat de laatste en diepste grond der dingen te ontdekken is’ (bl. 7 en 8).

II. ‘Het recht der theologie is één met dat der spekulatieve filosofie, die dien grond zoekt’ (bl. 8).

III. ‘De afleiding van het woord encyclopedie stelt ons het onderwijs of de opvoeding voor als een harmonisch geheel, waarvan de deelen zich aan elkander aansluiten en in elkander overgaan’ (bl. 9). De encyclopedische idee is die van de eenheid der wetenschap (bl. 10).

IV. ‘Het denkbeeld van de eenheid der wetenschap heeft in tijden van politieke minderjarigheid, ja onder den smaad van het juk der vreemden het geloof aan een hoogeren zedelijken band onder de zonen van hetzelfde vaderland, het geloof aan een rijk des geestes bewaard (bl. 17).

V. De eenheid der wetenschap voor eene illusie verklaren, zou gelijk staan met voor eene illusie verklaren, dat er eene gemeenschappelijke menschelijke natuur is, en dat deze natuur niet is stof maar geest, dat er wetten zijn voor het denken, gewaarworden, waarnemen, oordeelen, dat aan die wetten van het denken de wetten van het zijn beantwoorden' (bl. 17, 18).

VI. 'De encyclopedische idee, het denkbeeld van de eenheid der wetenschap, is eene zedelijke en eene religieuse idee, de uitdrukking van het geloof, dat de mensch, ieder mensch, het vermogen bezit om de waarheid op te sporen en te erkennen' (bl. 18).

VII. 'Wij hebben het recht vast te houden aan de stelling, dat de mensch de maatstaf is der dingen, dat in den mensch het rijk der natuur en het rijk des geestes zich ontmoeten, en dat het heerschende niet is de natuur die gedacht wordt, maar de geest die denkt' (bl. 19).

VIII. Deze stelling drukt uit 'de authropocentrische opvatting van het wezen der wetenschap' (bl. 19).

IX. Indien de natuurwetenschap beweert, dat zij eens de zelfbewustheid uit de natuur zal kunnen verklaren en zij die den geest als het oorspronkelijke aannemen, beweren dat ook de stof uit den geest zal te veaklaren zijn, dan blijve het *voorloopig* in de wetenschap bij het dualisme, terwijl toegegeven worde dat in het bestaan zelf van den mensch die immers geen dubbel wezen is, die dualisme principiëel opgeheven is (bl. 20).

X. 'De waarheid van het denkbeeld van de eenheid der wetenschap ligt daarin dat de mensch, in wien wij de samentreffing zien van natuur en geest, van het objektieve of het zijn en het subjektieve of het denken, het middenpunt is van de wetenschap, de maatstaf der dingen' (bl. 20).

XI. 'De idee van de eenheid der wetenschap te willen prijsgeven, ware een vergrijp aan de ontwikkeling der wetenschap, een gewelddadig afknotten van het leven, ja eene schending van het heilige' (bl. 21).

Deze onderscheidene stellingen zijn samen te vatten in eene enkele stelling, welke het eerste deel van des hoogleeraars rede uitmaakt: de wetenschap is één, en wel omdat de mensch haar middenpunt en haar maatstaf is.

De stellingen, die ik thans laat volgen, moeten ons des hoogleeraars opvatting van de theologie doen kennen:

XII. ‘De theologie is godsdienstwetenschap, met dien verstande, dat onderzoek gedaan wordt naar het bestaansrecht van den godsdienst, naar de eeuwige waarheid, die zich in het bestaan van den godsdienst openbaart, dus naar de wijze hoe God zich aan en in den mensch openbaart’ (bl. 23).

XIII. ‘De kennis van God is het doel der theologie en de band van hare onderdeelen’ (bl. 23).

XIV. ‘Theologie is wetenschap omtrent God. Juist daarom heeft zij een anthropologisch karakter. Omdat zij dit karakter heeft en het haar zelfs bij uitnemendheid eigen is, heeft zij recht van bestaan in de encyclopedie der wetenschappen, die immers alleen aanwezig is omdat de wetenschappen haar middenpunt en haren maatstaf vinden in den mensch’ (bl. 24).

XV. ‘De uitdrukking: geopenbaarde theologie behelst eene tegenstrijdigheid, want theologie is de menschelijke opvatting van de eeuwige waarheid, uit dien hoofde voor vooruitgang vatbaar en aanrakingspunten zoekende met alle menschelijke wetenschap’ (bl. 26),

XVI. ‘Waarheidszin is de levens- en drijfkracht der theologie, en met dien waarheidszin tracht zij alle menschelijke wetenschap te doordringen’ (bl. 26).

XVII. ‘Theologie kan niet gedacht worden buiten den samenhang met iedere menschelijke wetenschap. Wat haar van de overige wetenschappen onderscheidt is minder haar voorwerp dan wel dit, dat haar voorwerp, de eeuwige waarheid, in betrekking wordt gebracht tot den godsdienst’ (bl. 26).

XVIII. ‘Gelijk de godsdienst het bezielend beginsel is van den mensch, zoo is de theologie het bezielend beginsel van alle wetenschap’ (bl. 26),

XIX. ‘Het geloof aanschouwt en neemt waar het object van het godsdienstig bewustzijn, en vormt dus kennis. Het geloof onderstelt een objekt, waarin al de oorspronkelijke bewegingen van de godsdienstige natuur des menschen hare bevrediging gevonden hebben. In dat object worden die bewegingen (voorgevoelens, verwachtingen) bewezen, en wel door het historisch, door het openbaar worden van het gezochte ideaal. Door het aanschouwen van dat ideaal worden die bewegingen enz. gereinigd’ (bl. 29).

XX. ‘De grond, waarom wij de theologie voor anthropologisch verklaren, ligt in het beginsel der kristelijke theologie. Dat beginsel is een persoon, een mensch, de mensch Jezus

Christus, in wien God zich aan den mensch openbaart, in wien de mensch in God verklaard wordt' (bl. 30).

XXI. 'Indien in Jezus al wat menschelijk is vereenigd, en in dit menschelijke al wat goddelijk is, geopenbaard is, zoodat de menschheid uit den persoon van Jezus te verklaren is, dan wordt daarmede het menschelijk karakter der theologische wetenschap ten volle gehandhaafd, en verklaard waarom door het christendom de wetenschap in het algemeen dit menschelijk karakter aangenomen heeft' (bl. 30).

XXII. 'Dat de wetenschap als encyclopedisch organisme, eerst met het christendom ontstaan is,[1] is een historisch feit, dat ons eerst verklaard wordt door het verschijnen van den Godmensch' (bl. 30).

XXIII. 'De theologie wil haar heilig karakter aan alle wetenschappen mededeelen, omdat zij haar kan wijzen op God in den mensch' (bl. 30).

XXIV. 'De kerkelijke leer der twee naturen in Christus is eene zwakke poging om het diepste mysterie der menschelijke natuur, zooals dit in Christus geopenbaard is, dialektisch te omschrijven, maar verklaren doet zij dat mysterie niet' (bl. 31).

XXV. 'Niet op het religieuse bewustzijn bouwen wij onze wetenschap, maar op den persoon van Jezus. Eene wetenschap die van Christus uitgaat, is eene wetenschap, die uitgaat van de veronderstelling, dat het ideaal van de menschelijke natuur gelegen is in geloof, hoop en liefde, en dat aan dit subjectieve ideaal het objectieve korrespondeert, dat er een God is, die zich openbaart' (bl. 32).

XXVI. 'De onderstelling der theologische wetenschap, dat God in den mensch geopenbaard is, dat God dus gekend kan worden, is haar gegeven door de openbaring Gods in Christus' (bl. 33).

XXVII. 'De taak der theologie is kritisch onderzoek, resultaten doen ontstaan, door analyse tot synthese. De theologie is geene theosofie; deze laatste poogt uit het erkende wezen Gods het al der dingen te begrijpen (bl. 34): zij behoort niet in de universitaire wetenschap te huis. De wetenschap toch doceert maar profeteert niet' (bl. 35).

XXVIII. 'De theologie, als wetenschap van het zedelijke

1 Bl. 9 verhaalde ons, dat 'de historische oorsprong van de encyclopedische idee te zoeken is bij de Grieken.'

en religiense, bekleedt eene eigene plaats in de encyclopedie der wetenschappen; deze encyclopedie toch is eene zedelijke en religieuse idee' (bl. 36).

Uit deze tweede reeks van stellingen vloeit voort, dat, volgens den hoogleeraar, de theologie, als in het bezit van de ware anthropologie, zich in de encyklopedie der wetenschappen het dichtst bij het middelpunt bevindt, aangezien het geheele denkbeeld dier encyklopedie juist op zulk eene opvatting van de menschelijke natuur rust, als eerst in het kristelijk geloof aan den Godmensch hare regtvaardiging vindt.

Het pleidooi van den heer la Saussaye komt dus hierop neder: Gij spreekt van eene encyklopedie der wetenschappen. Dit begrip onderstelt de eenheid der wetenschap. Deze eenheid onderstelt, dat de mensch in alle weten zoekt de eeuwige waarheid. Dit zoeken onderstelt, dat de mensch aan de eeuwige waarheid en aan de mogelijkheid van haar te vinden gelooft. Dit geloof onderstelt de innigste verwantschap tusschen God en mensch... Welnu: de aanwezigheid van zulk eene innige verwantschap is juist de groote hypothese der kristelijke theologie; de theologie houdt zich mitsdien bezig met den eigenlijken grondslag, waarop het aannemen van een encyklopedie der wetenschappen rust. Hoe zou men er dan aan kunnen denken om de theologie uit die encyklopedie te verbannen?

I.

Niet met volkomen zelfvertrouwen geef ik mijne opvatting van Prof. de la Saussaye's pleidooi. Zijn stijl doet niet al het mogelijke om misverstand uit te sluiten. Men is geneigd dien stijl met eenige toegeeflijkheid te behandelen. Wanneer een schrijver gedachten heeft, die niet voor de hand liggen, mag hij van zijne lezers inspanning vorderen. Aan zijne gewone diepzinnigheid is Prof. de la Saussaye ook in deze zijne redevoering niet ontrouw geworden. Al heeft zijne verdediging der theologie als wetenschap waarschijnlijk niemand bekeerd, zij is inderdaad merkwaardig, en het tegendeel van oppervlakkig. Men make er dus aan deze oratie geen verwijt van, dat zij niet vluchtig kan, dat zij in de eenzaamheid moet gelezen worden,

en met meer aandacht dan menig boek. Evenwel, nu de schrijver docent is geworden, en uit dien hoofde duidelijkheid waarschijnlijk nog meer dan vroeger tot zijne idealen behooren zal, vergeeft hij het gewis aan de belangstelling, waarop zijn eerste professorale woord recht heeft, wanneer zij ook de oorzaak nagaat van het gebrek aan doorzichtigheid, dat menigeen van de overweging van dat woord kan afschrikken.

Het geheim van een volkomen duidelijken stijl ligt in de volstrekte nauwkeurigheid van de uitdrukkingen waarvan men zich bedient. Waar die nauwkeurigheid ontbreekt, moet de lezer naar de bedoeling van den schrijver raden, hetgeen hem niet altijd gelukt, en hem in elk geval spoedig verdriet.

Oordeel en - een zeker geloof zijn alleen in staat ons aan een volkomen nauwkeurigen stijl te helpen: het oordeel dat uit heeft te maken, of de gebezigde uitdrukking juist aan haar doel beantwoordt; voorts het geloof aan de mogelijkheid van in zijne taal te zeggen wat men te zeggen heeft. Aan dat geloof hapert het wel eens. Vaak begint men reeds met eenig wantrouwen in de taal, in hare gedweeheid, in hare geschiktheid om liet voertuig te zijn van alle gedachten zonder onderscheid. Gevoel kan soms te geweldig, te diep zijn om in woorden te worden nedergelegd; maar geen zuiver denkbeeld of het moet zijne zuivere uitdrukking kunnen vinden. Wat men niet goed kan zeggen, moet men in het geheel niet zeggen. Wat men een verstandig mensch niet kan doen begrijpen, heeft men zelf niet begrepen.

Van deze overtuigingen meen ik, dat wij, schrijvers, behooren uit te gaan. Ook van ons wordt gevraagd eene dienende liefde, namelijk ten aanzien van onze lezers. Wij moeten met de taal worstelen, opdat onze triumf hun gemak zij. Aan eene strenge tucht moeten wij ons onderwerpen, opdat zij zich baden in de weelde der overwonnene moeilijkheid. De drijfveer tot dit een en ander ligt in eene overtuiging. Wij behooren te weten en te bedenken, dat lezen op zichzelf een moeilijk en onaangenaam werk is, en toch een werk, waaraan talloos velen zich niet kunnen onttrekken. Schrijvers zijn onbescheiden, wanneer zij niet doen wat in hun vermogen is om dit werk te verlichten; wanneer zij den lezer zijn kostbaren tijd rooven, door hem te dwingen, in weerwil van zijne opmerkzaamheid, een volzin twee- of driemalen over te lezen, eer hij dien volzin begrijpen kan; wanneer zij den lezer doen twijfelen aan de

vaardigheid van zijn bevattings- of aan de volharding van zijn inspanningsvermogen.

De redevoering, die ons bezig houdt, bewijst niet dat de heer de la Saussaye met ons eenstemmig denkt over de verplichtingen van een schrijver. Ik vestig er de aandacht op, omdat, door de jongste staatkundige gebeurtenissen, al wat de zelfstandigheid van onzen volksaard raakt, dus ook, en misschien in de eerste plaats, de zuiverheid onzer moedertaal, in ons oog dierbaarder is geworden dan voorheen. Hoe zullen wij Nederlanders blijven, wanneer wij geen Nederlandsch spreken, geen Nederlandsch schrijven? Elk vergrijp aan onze taal schijnt mij thans een wapen in de hand van den heer Bismarck.

Waartoe het nog verheeld? Met onze taal staan wij bij andere natiën ten achteren. Een beschaafde Franschman, Duitscher, Engelschman of Rus spreekt de taal die zijne grammatika hem voorschrijft. Een Hollander is een wezen dat met veel moeite zijne spraakkunst leert, het boek sluit, en dan er op los koeterwaalt, juist alsof hij geen spraakkunst bezat. Wij, althans wij in de hollandsche provinciën, spreken een taal, die op Gods wijden aardbodem nergens officiëel bekend is, die geen vreemdeling uit eenig boek leeren kan, een afgesleten volkstongval. Het is waarlijk een geluk, dat geen buitenlander zich de moeite geeft het Hollandsch aan te leeren. Deed hij het, en sprak hij naar onze taalregelen, hij zou uitgelachen worden, en het recht hebben ons te vragen of wij wellicht een grammatika schrijven, gelijk men een valstrik spant?

De boeketaal en de taal van het gezellig onderhoud zijn ten onzent twee. Het onmiddellijk gevolg daarvan is, dat nagenoeg niemand bij ons voor de vuist kan spreken. Spreken wij in het openbaar, dan willen wij dat gekeuvel toch niet laten hooren, waarmede wij ons in het dagelijksch leven tevreden stellen, dan moeten wij dus terstond eene aangenomene taal gebruiken. Wees nu eens welsprekend in eene aangenomene taal! Stort uw hart, uw liefde en uw toorn, uit in vormen, waarvan gij u nooit bedient als gij werkelijk liefhebt of toornt! Zij, die bij ons voor de vuist weten te spreken, doen het met behulp van iets kunstmatigs, van het een of ander aanwensel, dekmantel van hunne verlegenheid. De een vindt heul bij eene zekere deftigheid, de ander bij iets humoristisch; een derde zoekt het in het afgemetene, of in een overal aangebracht en daarom dikwerf misplaatst pathos. Waar is de Hollander, die in het

openbaar eene eenvoudige geschiedenis aangenaam kan vertellen? Dat is, dunkt mij, de proefsteen. Wie niet goed vertellen kan, kan niet goed spreken. Maar hoe zouden wij vertellen in het openbaar? ‘Der wassis in koning’ moeten wij terstond overzetten in ‘er was eens een koning’, en zoo voort. ‘Asktissoodee’ heet, overgezet zijnde: ‘als ik het eens zoo deed’, ‘hekt niet’ wordt ‘heb ik het niet’, ‘dommissie’, ‘dom is hij.’

Indien men in ons vaderland nog eens een verbond opricht, laat het zijn een verbond tot reiniging, of nog liever tot afschaffing van onze spreektaal. Zij die zich aan dat verbond aansluiten, zullen jaren lang de smaadheid der taalzuivering te dragen, maar aan ons volksleven een onschatbaren dienst bewezen hebben. Wij zullen achting krijgen voor onszelven, wanneer wij beginnen te spreken als beschaafde wezens, dat is naar wetten. Veel valsche schaamte over ingebeelde stijfheid zullen wij moeten overwinnen, maar het loon zal zijn, dat wij in onze taal een volksschat gemeenschappelijk liefhebben, hetgeen thans onmogelijk is. Want wie kan liefde gevoelen voor zijne moedertaal, wanneer die moedertaal een *jargon* is?

Zoo de schrijftaal ons slechts kon troosten! Maar wij schrijven dikwerf gebrekkig. Het is alsof men het gevoel van de waarde der woorden verloren heeft! Alsof de gedachteloosheid onze muze is geworden!

II.

Eene inaugureele redevoering is een natuurlijk proefstaal van de taal, die men zich ten onzent veroorlooft te schrijven. Onze aandacht wordt dus getrokken ook door de redevoering van den nieuwen hoogleeraar in de wijsbegeerte aan Leidens hoogeschool *over de eenheid van den geest*. Hij wenscht dat ‘de geest zich *verdiepe* in zijn onderwerp’ (bl. 5). Wanneer nu de geest zich eerst verdiept heeft, dan moet diezelfde geest ‘met onverdeelde aandacht *in snelle vaart* de elementen *doorloopen*, die te verbinden zijn.’ En hoelang moet die snelle vaart van den geest wel duren? ‘Tot dat de elementen (die hij doorloopen heeft) *zich zamensluiten* tot een harmonisch geheel.’ Het werkwoord *zich samensluiten* was mij in Duitschland onbekend

gebleven, en nog tot op dit oogenblik is het mij raadselachtig hoe de geest, in zijn onderwerp verdiept, de elementen (waarvan?), die te verbinden zijn, in snelle vaart doorloopen kan, en daarbij verwachten, dat diezelfde elementen 'zich samensluiten', en dan nog wel tot een harmonisch geheel. Ontstaat die harmonie van zelf, of is zij te danken aan dat snelle loopen van den geest?

Hoe het zij, de harmonie is tot stand gekomen, want wij vernemen (bl. 5): 'Wien het voorregt te beurt valt, de dingen, die hij *beseft*, aldus in een voorheen ongekend verband te aanschouwen, voor hem zal het behoefte zijn, het tafereel, dat hem aanvankelijk nog maar in omtrek voor oogen zweeft, meer en meer uit te werken, om het, zoo mogelijk, nog hij zijn leven in allen deele voltooid te zien.' Laat ons nu den draad der gedachte met kracht vasthouden, opdat wij althans iets van de weelde des wijsgeers uit de verte gewaarworden. Welnu, ik stel mij in zijne plaats; ik 'besef de dingen,' dat is... ja, dat woord is mij ook al nieuw. Godsbesef, besef van plicht, daarvan plachten wij tot hier toe te spreken, maar een ding en de dingen te beseffen, bijvoorbeeld een tafel te beseffen of de maatschappij te beseffen... ik moet tot mijn schande zeggen, dat de mogelijkheid daarvan mijn besef te boven gaat. Ik zal er maar niet bij stil staan. Ik 'besef dus de dingen,' ik 'aanschouw ze zelfs in een voorheen ongekend verband.' Dit 'voorrecht, neem ik aan, is mij te beurt gevallen.' Nu ben ik gereed. Een besef van de dingen en eene aanschouwing van de dingen in een verband, wat wil men meer? Meer? Nu eerst ontstaat eene behoefte. Waaraan? Aan het uitwerken van het tafereel (van de dingen die ik besef en in een verband aanschouw), want dat tafereel 'zweeft mij aanvankelijk nog maar in omtrek voor oogen.' Dat is eene teleurstelling. De dingen, tot mijn 'besef' doorgedrongen en 'in een vroeger ongekend verband aanschouwd,' thans zijn zij weer aan het zweven, aan het zweven in blooten omtrek! Wanneer mij nu gezegd wordt, dat ik dit tafereel moet uitwerken, dan vraag ik angstig waarmede? *De* dingen zijn er al in, ik heb ze al 'beseft;' het verband tusschen de dingen is er ook reeds in, want ik heb de dingen in verband tot elkander aanschouwd; wat leent mij dan de verven, noodig voor de uitwerking? Wat is er nog buiten *de* dingen en hun verband? Ik mag toch als wijsgeer mijne fantasie niet te hulp roepen?... Evenwel, ik gehoor-

zaam; ik begin het ‘zwevend tafereel’ uit te werken, en althans het doel wordt mij meegedeeld: ‘Om het, zoo mogelijk, nog bij mijn leven (en anders hiernamaals?) voltooid te zien.’ Maar gesteld nu, dit gebeure. Wat zal ik meer zien dan bij den aanvang? In den aanvang had ik een ‘tafereel’ verkregen uit ‘een besef van *de* dingen en een aanschouwing van hun verband.’ Wat zal ik zien aan mijn levenseind? Ik ben misschien al te nieuwsgierig. Ook vergeet ik, dat de nieuwe hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de Leidsche Hoogeschool, Prof. Land, bezig is, niet met ‘de minder aantrekkelijke figuur van den nuchteren navorscher,’ maar met ‘de schitterende *verschijning* van den kunstenaar op het gebied van de wijsbegeerte’ te schilderen. Prof. Land onderscheidt namelijk tusschen hen, die een wijsgeerig stelsel ontwerpen, en hem, die de wijsgeerige stelsels uitlegt. De onderscheiding is rechtmatig, maar welke voorstelling vormt zich de hoogleeraar nu van dien uitlegger? ‘Den uitlegger (die tevens rechter is) *faalt (fehlI?)* niet zelden het vermogen die groote geesten in hun vlucht te volgen’ (blz. 6). Maar hoe zal hij zijne taak dan vervullen? Geen nood. Dien uitlegger zal den ‘aanstoot (ergernis?) geven tot nieuwe ontwerpen.’ De hoogvliegers van daareven zijn hier, gelijk men ziet, tot ontwerpers geworden, die aanstoot geven.

Op soortgelijke zonderlinge samenvoegingen moet men zich voorbereid houden. Nu eens ziet men (bl. 6) ‘de kritiek een hoofdrol toedeelen aan het onderscheidende verstand,’ straks ontmoet men een ‘toetsenden nadenker, die het bouwen van een afgerond wijsgeerig stelsel afwijst’ (bl. 6), of dwalen wij (bl. 7) ‘in de hoogste streken (niet van de filosofie, maar) van de geschiedenis der filosofie.’ Op diezelfde bladzijde ‘herinnert men ons aan den wezenlijken (lees: wesentlichen) zamenhang van proeven van antwoord.’ Deze proeven van antwoord zijn gegeven op vragen, die ‘als de pijlen in de(n) klaauw van den Nederlandschen leeuw, naar allerlei richtingen uit elkander wijken.’ Uit elkander wijken. Het moet een aardig gezicht zijn, bijvoorbeeld twee menschen ‘uit elkander te zien wijken.’ Verrassende beelden treffen ons gedurig. ‘De halfheid van eenzijdige kracht’ mag evenmin onopgemerkt blijven, als dat ‘*bewustzijn* der wijsgeerige behoefte, dat de meest tegenstrijdige *kleuren* draagt’ (bl. 7). ‘De werkelijkheid’ wordt hier ‘doorzien;’ ‘de opvoeding ijdel geacht zonder *kennis* van al de voorwerpen (al de kinderen?), die daarbij *in het spel* komen.’ Doch

dit laatste, over de opvoeding, hangt met iets anders samen. Aan kennis hecht namelijk de hoogleeraar Land blijkbaar een buitengemeen groote waarde. ‘Zonder kennis ontbreekt het (volgens hem) zelfs den dichter en prozaschrijver aan een inhoud.’ Ik word ongerust. Maar is hier geene overdrijving? Al heeft mijn gedicht of mijn opstel geen inhoud zoolang ik onwetend blijf, te beweren dat ik zelf, ik, de dichter of de prozaschrijver, daarom geen inhoud heb, komt mij wat sterk voor. Inmiddels zijn wij thans bedeeld met de uitdrukking: ‘het ontbreekt hem aan een inhoud.’ De uitdrukking: *het ontbreekt aan*, placht ik tot hiertoe te verbinden met *abstrakta*, en te zeggen: het ontbreekt N. aan geduld, aan volharding, aan geld enz. Voortaan zal men ook kunnen zeggen: het ontbreekt mij aan eene vrouw, aan een gulden. Schrikten wij zooeven reeds, onze zenuwen hebben nog dieper schok te verduren, want Prof. Land houdt staande, dat ‘het een schrijver zonder kennis (ook) aan een vorm ontbreekt.’ Hoe, een schrijver zonder kennis heeft geen vorm? heeft vorm noch inhoud? Het is om akelig van te worden. Bij een spooksel is het nog gezelliger. Heeft het dan, evenmin als de onkundige, een inhoud, het heeft althans een vorm.

Maar de heer Land rekent nu eens op de onaandoenljkheid onzer zenuwen, gelijk op de onverschrokkenheid onzer verbeeldingskracht. Hij laat ons zien ‘handgrepen der wetenschap toegepast op bronnen;’ hij laat ons ontdekken ‘het zegel *der* waarachtige verklaring (waarvan?) in harmonie der verschijnselen *binnen* de eenheid der theorie’ (bl. 9). Aan moed wil hij ons doen gewennen, want ‘alle hooger menschelijk leven’ is in zijn oog niets minder dan ‘bejegening der wereld, van een of anderen kant,’ en slechts ‘tot dezen prijs,’ tot den prijs dezer ‘bejegening’ (een vriendelijke bejegening toch, wil ik hopen!) ‘wordt ook onze eigene volmaking verkregen,’ terwijl in zijn oog ‘de regte werkzaamheid die is, waarbij het innig verband (van wien of van wat?) met de andere leden en levensfunctiën van ons geslacht niet verwaarloosd wordt’ (bl. 10). Aan dat verband is hem daarom zooveel gelegen. omdat hij met instemming de ‘warme toespraak’ kan aanhalen van den heer Theod. Jorissen, hoogleeraar in de Nederlandsche taal te Amsterdam, eene toespraak, waarin deze betuigt, dat ‘geene enkele generatie op zich zelf staat, alleen, onverpligt door wat voorafging, onverpligt jegens wat voorafging.’ Merkwaardig is dit met het gezag van twee hoogleeraren bekrachtigd gebruik van het woord *onverplicht*.

Die hoogleeraren hebben de onverplichte goedheid gehad om in den zin van dat woord eene nieuwe schakeering op te nemen. Of zij ons daarmede aan zich verplicht hebben? Of wij daarentegen ‘onverplicht door, onverplicht jegens hen’ zijn? Wie zal het uitmaken? Wie op hun gezag tot iemand, wien hij veel verschuldigd is, durven zeggen: Mijnheer, ik sta jegens u niet onverplicht? In elk geval bewondere men de lenigheid onzer taal. Naar de HH. Land en Jorissen kan men zoowel ‘onverplicht staan *door* als *jegens* iets’ (bl. 11). Maar meer nog bewondere men den omvang van hun plichtsgevoel, want het spreekt bij hen ten aanzien van verleden en toekomst. ‘Het moest dan ook den Heer Jorissen van het hart, dat er in ieder tijdperk slechts een kleine groep is, die zich den band met *het* verleden en *de* toekomst bewust is (men behoeft tegenwoordig niet meer *van* iets bewust te zijn) en de verpligting erkent en opneemt.’ Een kleine groep? Ik geloof het gaarne. Eene betrekking op een zeker verleden, bijvoorbeeld op het verleden van zijn familie, zijn taal, zijn land, zijn volk te gevoelen, en de plichten te aanvaarden, die uit zulk eene betrekking voortvloeien, vind ik al zeer fraai; maar verplichtingen te erkennen tegenover *het* verleden... Good gracious! het is een gewoon mensch te machtig, Jammer genoeg; want volgens Prof. Land is ‘tot bovengenoemde kleine groep te behooren, eenzelvig met waarlijk zelfbewust te zijn.’ Hadden wij zooeven, zonder kennis, vorm noch inhoud, thans hebben wij geen waar zelfbewustzijn, wanneer wij niet tot een kleine groep behooren, ‘die *de* verplichting opneemt ten aanzien van *het* verleden en *de* toekomst.’ Vooral betreur ik nu, niet eens te weten wat men onder het ‘opnemen’ van een verplichting verstaat. Een verplichting op *zich* nemen, een verplichting luchtig opnemen, zoo sprak men voor acht jaren toen ik Holland verliet, maar dat schijnt verouderd.

Dat men in eene zaak van dit aanbelang in het duister moet rondtasten! Want op het stuk van dat verband laat Prof. Land ons nog niet los: ‘Waar de hoofdverrigtingen, zegt hij, van het redelijke leven uit hun (is *verrichting* thans mannelijk?) uit hun wezenlijk (lees: wesentlich) *verband* worden gerukt, krimpen zij ineen tot een kinderspel van volwassenen of tot slaafsche dienst van vrijgeborenen.’ Er is iets ijzingwekkends in dezen volzin. Dat ‘rukken van hoofdverrichtingen uit hun verband’! Dat ‘inéenkrimpen van hoofdverrichtingen’! Ik

gevoel dat hier iets belangrijks gezegd wordt, maar ik ben er niet achter. Want, terwijl míj hier voorspeld wordt, dat, zoo ik de hoofdverrichtingen van het redelijke leven uit haar verband ruk, mij niets overblijft dan: 1°. kinderspel en 2°. slaafsche dienst, verzekert mij de volgende volzin, dat, in het onderstelde geval, 'de wetenschap (het geheel der hoofdverrichtingen van het redelijke leven) schoolsche haarkloverij, of opeenstapeling van *empirische zandhoopen*' wordt. Nu, haarkloverij heb ik nooit voor een kinderspel gehouden; opstapelen van zandhoopen heeft zeker iets van slaafschen dienst, mits ik dan maar aan wezenlijke zandhoopen denken mag. Dit wordt mij evenwel belet door de bijvoeging *empirisch*. Empirische zandhoopen!.... Spekulatieve zandhoopen! Aprioristische, aposterioristische zandhoopen. Het beeld is zeker wel aardig, als men het begrijpt.

Aan dat verband ligt zoo oneindig veel. Hoort slechts! 'Hetgeen grootsch en edel was zoolang het werd opgevat als deel van een levend geheel, dat wordt op zichzelf genomen een beuzelarij, waarvan zich de gezonde mensch met walging afwendt, en waarboven het leven van den jager in het maagdelijk woud of een herder in de woestijn hem (den gezonden mensch) duizendmaal verkieslijker voorkomt' (bl. 12). Eene nadere uitlegging van deze dichterlijke taal ware niet overbodig. Iets is eerst 'deel van een levend geheel.' Nu neemt men het 'op zich zelf'. Wat is het nu geworden? Een dood brok? Neen, 'een beuzelarij'! Stoute gedaanteverwisseling, die Ovidius vergeten heeft. Wij staan dus voor eene beuzelarij. Wat zullen wij nu gevoelen? Prof. Land zegt: 'walging'. Ik zou er niet op gekomen zijn, evenmin als op dien herder in de woestijn, wiens schapen, arme schapen, het niet vet zullen hebben. Dit laatste beeld heeft anders wel zoo iets oostersch, ofschoon het, in weerwil van dat jagertje, - raad eens hoe? - toch maagdelijk gebleven woud meer aan Amerika doet denken.

Laat ons hopen met den heer Land (bl. 12), 'dat door alle wanbegrippen heen zich een instinct van geestelijk zelfbehoud openbare', trots alle 'beslommeringen *om* uiterlijk voordeel'; en omdat 'in de dwaling altijd een element van waarheid *bevat* is' (bl. 13), al gaat dit gebruik van het woord *bevatten* onze gewone bevatting te boven.

Ik staak dus mijne kritiek; ik schenk den heer Land zijn

‘wortel die nieuwe loten drijft’, zijn ‘overvloed’ niet van bewijzen, maar ‘van bewijsvoering’ (bl. 13), zijne ‘feitenstudie’, zijn ‘antwoorden op een vraag met een wereldtheorie’. Ik wil het niet al te hoog opnemen, wanneer hij spreekt van ‘de met opzet onvoltooide wetenschap’, alsof er een werkwoord *onvoltooien* bestond, van ‘eene ongevoeligheid voor prikkels, als blijvenden toestand, die tot verstomping *leidt*’ (bl. 14), alsof zulk eene ongevoeligheid niet reeds de ‘verstomping’ zelve ware. Desnoods ben ik geneigd met hem ‘den weerklank van uiterlijke teekenen in mijn eigen binnenste te vernemen’ (bl. 16), mij met hem en ‘met al wat aan mij is ingeweven (te gevoelen) in de wereld’, ja door ‘het opnemen van ondervindingen eene strijdigheid gewaar te worden met eenige levensfunctie’. Ik gun hem ‘terugwerking op een stoornis’, zelfs ‘een wezenlijk verkeer, onderhouden met voorwerpen’, en nog liever den droom van eene ‘werkzaamheid des geestes eindeloos in duur gelijk de wereld’ (bl. 16), al hebben de natuurkundigen reeds berekend, wanneer ons geheele zonnestelsel op zal houden te bestaan. Over de mogelijkheid van ‘een kring te verbreeden’, van een ‘rigtsnoer door te trekken’, over het aangename van het woord ‘geheelheid’ of van de ‘invoeging van den enkele in een hooger geheel (hoe hoog wel?),’ wil ik niet redetwisten, evenmin als over de vraag of men ‘een deel van het geestelijk leven, dat men in zijn binnenste draagt, doordenken kan’ (bl. 17). Er moeten verborgenheden blijven. Verklare wie kan hoe ‘historische kennis een hoofdstuk van de geschiedenis der menschheid’ kan zijn (bl. 18); hoe men ‘door middel van een indruk inwerken kan op de goede gezindheid der menschen’ (bl. 19); hoe men ‘het geluk afronden’, of ‘een omvang bespannen’ kan (bl. 21). Wandelen wij liever in het licht van sommige nieuwe bepalingen, ons door den hoogleeraar ten beste gegeven: ‘bij de voortplanting, heet het bl. 23, smelten twee van die levens, van verschillende zijden herkomstig, oogenblikkelijk zamen tot een *afgesloten* geheel’; ‘de oppervlakkige beschaving beschouwt de wereld als bloote stof voor haar handwerk’ (bl. 24); ‘het handelen van den mensch is een voortscheppen *aan* het heelal’ (bl. 25); en eindelijk (*last but not least*): ‘het menschelijk geslacht behoort in oorsprong en wezen tot het zamenstel van den kosmos, en zijne werkzaamheid is begrepen in de som van al wat uit de eerste bron van alle werking in het heelal is

opgeweld' (bl. 26). Bedenkt men nu, dat de natuurkundigen als die eerste bron mechanische beweging noemen, dan heeft men in deze redevoering over de eenheid van den *geest*, eene belijdenis die wel eenigszins naar materialisme riekt. Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat onder de vele bepalingen die men uit deze redevoering bijéen zou kunnen zamelen, eene bepaling van hetgeen eigenlijk onder geest moet worden verstaan, vruchteloos gezocht zou worden. Geest schijnt in Leiden gangbare munt.

III.

Veel minder luchtig dan de toon dezer kritiek onwillekeurig geworden is, is de stemming waarin die kritiek zelve mij verplaatst. Dat een hoogleeraar in de wijsbegeerte aan 'Neerlands oudste en meest begunstigde hoogeschool' een ongekuischten stijl mag hebben, dat men ten onzent deel kan nemen aan het hooger onderwijs, wanneer men het versmaadt, zijne denkbeelden in ook maar eenigszins duidelijk Hollandsch uit te drukken, is geen verblijdend teeken des tijds, en verraadt eene bedenkelijke minachting voor het kleinood onzer taal. Ik weet niet hoe het komt, maar ik kan de verschijnselen op letterkundig gebied in ons vaderland niet meer afscheiden van hetgeen mij *de* staatkundige vraag bij uitnemendheid schijnt te zijn: het voortbestaan onzer nationale zelfstandigheid. Ik geloof in ernst dat een volk zoo lang in onafhankelijk aanzijn blijft als het dit verdient, en dat het ophoudt dit te verdienen, zoodra het zelf zijne eigenaardigheid verwaarloost. Onze kostelijkste eigenaardigheid, vooral tegenover een op aanhechting belusten nabuur, is onze taal. De taal, heeft men gezegd, is heel het volk. Schuilt er ook overdrijving in deze uitspraak, wat zij aan waarheid bevat, is openbaar. Maar welke toekomst zou dan een volk wachten, wanneer zijne onderwijzers, immers zij die deel nemen aan het hooger onderwijs, tot in de tegenwoordigheid van het geheele akademische publiek, eene taal mochten spreken, die geene taal is, maar een aanéenrijging van germanismen, onjuiste beelden en onvaste bepalingen.

De oratie van den heer van Bell geeft weinig troost, al is bij hem de ontwikkeling van het eens gekozen hoofddenkbeeld veel helderder en geleidelijker dan bij den heer Land.

Het karakter der Onafhankelijke Theologie is van Dr. Bell's onderwerp. Reeds op de eerste bladzijde, reeds in den tweeden volzin, stuit ik op deze zonderlinge bepaling: ‘Met de uitdrukking *het moderne bewustzijn* bedoelt men die belangrijke verandering, welke in het voelen en denken enz. is begonnen plaats te grijpen.’ Kan dan een bewustzijn ooit eene verandering zijn? Straks worden wij vergast op een ‘godsdienstig, zedelijk *leven*, dat zich in de *levenswijze* van de moderne maatschappij kleedt’ (bl. 6). Een leven, dat een levenswijze aanneemt, is al een raar leven, maar zich *in iets* kleeden?... Ik zal mijn oor eens te luisteren leggen, of ik soms hoor: ik kleed mij heden in een zijden japon; ik kleed mij in een rok.

De heer van Bell is anders niet afkeerig van populaire spreekwijzen. Op éene bladzijd e(bl. 6) vind ik tot tweemalen *gaan* verbonden met een werkwoord: ‘men mocht *gaan* spreken’ en ‘men is de bestanddeelen *gaan* onderscheiden’[1]. Mij dunkt, niet zeer fraai. Doch het kan er beter door dan die ‘inzichten, waarvan in *de voordracht* der *toenmalige* theologie geen kennis werd genomen’ (bl. 7). Of is de voordracht der theologie hetzelfde als het voordragen van theologie? Over de bevalligheid van dat *toenmalig* zullen wij maar heenglijden. De heer van Bell en ik hebben blijkbaar niet denzelfden letterkundigen smaak. Hij spreekt bijvoorbeeld (bl. 7) van ‘den tand des tijds die een onjuist praedicaat verwijderen zal;’ van een ‘gebied van menschelijke levensuiting;’ van (bl. 8) een ‘overbodigen *bijvoegelijken makker* van de theologie.’ Ook zijne logika zou ik niet altijd durven overnemen. Hij verklaart ‘rekenschap’ te willen afleggen van ‘de waarde en de beteekenis zijner wetenschap,’ dat is van de theologie, en zegt nu uit dien hoofde te willen spreken over ‘het karakter der onafhankelijke theologie’ (bl. 8). Kunnen evenwel de waarde en de beteekenis der theologie in het algemeen blijken uit het karakter van eene bepaalde soort van theologie?

Ik heb nog meer vragen op het hart. Kan eene theologie ‘geboren worden *te midden* van een historischen samenhang?’ Kunnen modernen *saamverbonden* worden *in* een groep? Wat zijn ‘beginselen, *voortvloeiende* uit een grondslag?’ Wat ‘nuancen die op een grondslag steunen?’ Of, ‘nuancen die beheerscht worden door een grondslag?’ Den heer van Bell

1 Bl. 7 ‘het is eene hachelijke onderneming - te *gaan* strijden’.

schijnt dit een en ander geene ernstige moeilijkheid te baren. B1. 9 vindt hij namelijk ‘het standvastig kenmerk onzer (dat is der moderne) theologie in een algemeenen grondslag, waaruit beginselen voortvloeien, waarop alle individueele nuancen steunen en waardoor al die nuancen beheerscht worden.’ Dit ‘standvastig kenmerk der moderne theologie’ gelijkt, het zij in het voorbijgaan gezegd, bijzonder veel op het standvastig kenmerk van alle denkbare theologie. Ik kan mij althans geene godgeleerdheid voorstellen, zonder ‘een algemeenen grondslag’, of die bij hare vertegenwoordigers geene ‘schakeeringen’ zou toelaten.

Doch wij blijven bij den vorm. De heer van Bell zal zich zelven waarschijnlijk niet vergeven van ‘eene hedendaagsche anthropologie’ gesproken te hebben, die ‘aanwijzen zal hoe belangrijk het gehalte van anthropologisch inzicht is, dat in den reuzenarbeid van Fichte en anderen werd nedergelegd’ (bl. 10). Die anthropologie heeft hem allerlei parten gespeeld. Hij is er toe gekomen om ‘haar onafgebroken te doen vooruitgaan met polemiek.’ Ja, de hoogleeraar beweert, dat ‘de psychologie *weder* een belangrijk deel werd van de *nieuwere* wetenschap van den mensch’ (bl. 10), hetgeen zou doen vermoeden, dat zij reeds vroeger een deel daarvan had uitgemaakt. Eene soortgelijke onachtzaamheid treft ons in den volgenden volzin, - bijna een psychologisch raadsel, omdat wij nu toch van psychologie spreken -: ‘Zoodat men nu, als men haar, nadat zij in 't algemeen’... Neen, inderdaad, dat is al te kras, eene frase te beginnen met ‘zoodat men nu, als men haar, nadat zij’... Doch scheppen wij moed. Welaan dan! ‘Zoodat men nu, als men haar, nadat zij in 't algemeen een min of meer bepaalden inhoud heeft verkregen, gadeslaat, kan opmerken, in hetgeen zij ontkent en in hetgeen zij stelt, den rechtstreekschen invloed van de behartiging der anthropologie in haren ganschen omvang.’ Wij zijn er, en wat weten wij nu? ‘Als men haar gadeslaat, kan men iets opmerken.’ Dit lijdt geen twijfel, mits men dan ook *in haar* iets trachte op te merken. De hoogleeraar zegt daarentegen: ‘Als men haar (de moderne theologie) gadeslaat, kan men den rechtstreekschen invloed enz. opmerken *in hetgeen zij ontkent*.’ Dit is meer aan twijfel onderhevig. De nieuwere theologie ontkent bijvoorbeeld het wonder. Hoe kan men nu in het wonder ‘den rechtstreekschen invloed’ waarnemen van anthropologische studie of van welke studie dan

ook? Prof. van Bell heeft waarschijnlijk willen zeggen: in de omstandigheid, dat de moderne theologie juist dit ontkent en dat stelt, ziet men den invloed enz.

'Inhoud' (Inhalt), in figuurlijken zin, begint thans zeer in de mode te komen, evenzeer *aansluiten* en *aansluiting*. Bij den heer van Bell kan er zelfs aansluiting aan een karakter plaats hebben. 'Met aansluiting, schrijft hij bl. 11, aan het algemeen karakter van de methode enz.' Onmiddellijk daarop: 'sluit de onafhankelijke theologie zich weder bij de wijsbegeerte der ervaring aan.' Dit evenwel daargelaten, ervaring onderstelt waarneming, en wie over ervaring spreekt, zal gewis ook van waarneming een juist begrip hebben. Maar waarom gewaagt Dr. van Bell dan (bl. 11) van 'de waarneming, *dat* de natuurwetenschappen tot navolgenswaardige voorbeelden mochten worden gesteld?' Kan men dan ooit waarnemen, dat iets *mag* geschieden? En welke regel veroorlooft het gebruik van het voegwoord *dat* na een zelfstandig naamwoord? 'De waarneming, dat.' Dan mag men ook zeggen: het geloof, *dat* er een God is; de meening, *dat* er een hollandsche taal is; de bewering, *dat* men haar moet eerbiedigen; het vermoeden, *dat* dit niet altijd geschiedt. Laat ons taaleigen dit toe? Is het niet beter geloof te slaan aan de meening, *volgens welke* er eene hollandsche taal is?

Met die meening nog altijd behept, frons ik onwillekeurig de wenkbrauwen bij 'een gebruik, dat voortkomt uit de nawerking van Kant,' bij een 'vestiging van gemoedsleven' (bl. 12), bij de vereenzelviging van *aanstonds* en *terstond* (bl. 10 en 13); bij 'het opmerken' of 'het in toepassing brengen van een inzicht' (bl. 13); bij de tijdsbepaling; 'in de twee eerste eeuwen *sedert* Jezus optrad' (bl. 14), aangezien hier het woord *sedert* het woord *nadat* niet schijnt te kunnen vervangen. Moeite heb ik evenzeer mij neder te leggen bij 'eene onjuist geschrevene letter,' die eerst 'bezield wordt door de warmte van het zuiverst hartebloed' om onmiddellijk daarop 'ongeëvenaarde fijnheid en juistheid van blik te laten doorschijnen.'

Ook Prof. van Bell geeft ons bepalingen ten beste. Ziehier eene bepaling van de geschiedenis. Nadat wij een oogenblik verwijld hebben bij 'de objectieve pyramiden van Egypte,' (zijn er ook subjektieve pyramiden?) lezen wij (bl. 15): 'Wat is eigenlijk de geschiedenis?' Het antwoord wordt ons niet onthouden.

De geschiedenis is 'een in ieder telkens levend menschen-

geslacht voortgezette overlevering van berichten over hetgeen volgens het oordeel van sommige menschen, die zich met geschiedschrijving minder en meer ernstig bezig hielden, gebeurd is.'

Het is niet in het voordeel van deze bepaling der geschiedenis, dat zij juist hetgeen te bepalen was, namelijk het woord geschiedschrijving, heeft moeten bezigen. Ook wordt de duidelijkheid niet verhoogd door de vermelding van een 'ieder telkens levend geslacht.' Maar bovenal mis ik in deze bepaling het aandeel, dat kritiek aan elke ware geschiedenis heeft. Zegt de heer van Bell dus: 'Geschiedenis is niets anders dan eene overlevering,' en meent hij natuurlijk dat zij (niet eene, maar wel degelijk) eene gezifte overlevering is, dan stuiten wij ook hier weder op gebrekkige taal.

Gebrekkige taal, dat 'opheffen (aufheben) van eene mogelijkheid', dat 'aarzelen van het krankzinnige warhoofd' (bl. 16), dat 'vasthouden van de beheersching en doordringing van ieders individuëele eigenaardigheid door de algemeene trekken van de menschelijke natuur', maar vooral dit woord omtrent Jezus: 'ook hij was in zijn gansche leven onderworpen aan de wetten van het physiologisch-psychologisch leven' (bl. 17). Wat is dat voor een soort van leven? Ik vermoed, dat de hoogleeraar de 'bijvoegelijke makkers' voor het woord *wetten* heeft willen plaatsen. Maar het is niet het eenige geval, waarin op een verschijnsel toegepast wordt hetgeen alleen van de wetenschap van dat verschijnsel kan gezegd worden. Ik lees bijvoorbeeld op bl. 17: 'De onafhankelijke theologie gaat uit van hetgeen in de anthropologie als feitelijk bestaande menschelijke toestanden en levensuitingen voorkomt.' Ik maak mij geene voorstelling van een menschelijken toestand, die, 'als feitelijk bestaande' nog wel, in eene wetenschap, of ergens elders dan alleen in de werkelijkheid voorkomen kan. Ik 'ben mij hieromtrent niet helder bewust' (bl. 18), en zie daarin geenszins 'de wezenlijke eerbiediging van de feitelijk gegeven werkelijkheid', al wordt deze 'eerbiediging, een anthropologische grondstelling' genoemd, een woord straks aangenaam afgewisseld met het nieuwe *leenstelling* (bl. 18), het bezit waarvan ons even rijk maakt als de Duitschers met hun *lehnsatz*.... Maar wat zou ons ook nog van hen scheiden of onderscheiden.... Komt, laat ons naar Berlijn varen, en, zonder ons helder bewust te zijn omtrent den feitelijk bestaanden laatsten grond van deze onze zonderbare levensuiting, Bismarck aangaan om annektiering.

Indien zich in mijne kritiek eenige bitterheid mengt, het is waarlijk mijne schuld niet. Terwijl duitsche aardrijkskundige leerboeken Nederland reeds rangschikken onder het hoofd: *deutsche Auszenlanden*, is het pijnlijk te zien, dat er onder onze geleerden zijn, die met onze taal lichtvaardig handelen.

Of is de uitdrukking te sterk? Wanneer ik lees dat wij 'aan een levensgevoel en een levensuiting den moed danken die ons doet leven' (bl. 22); wanneer ik lees van 'een uitdrukkelijk streven om (niet in ons gemoedsbestaan maar) in de kritische analyse van ons gemoedsbestaan het toevallige van het algemeene te onderscheiden' (bl. 23) en verneem, dat 'dit algemeene uit onze individueele eigenaardigheden geabstraheerd moet worden', terwijl wij dit algemeene 'ook in de individueele eigenaardigheden van weer andere menschen *leeren zien doorstralen*'; wanneer ik mij 'eenen drieledigen metafysischen toestand van het menschelijk wezen' moet laten welgevallen, mitsgaders 'eene analyse, die behartigd wordt', en 'een zin van woorden, op te vangen door het gevoel'; ja, eindelijk, een 'logisch voortschrijdend, scheidend en verbindend verstand', dan word ik mistroostig, en denk onwillekeurig dat het ons geen ernst meer is met de zaken die wij bespreken, dat het in ons vaderland er niet meer op aankomt hoe wij ons aanstellen, daar er, gelijk men zegt, toch geen haan naar kraait.

IV.

Ik keer eindelijk terug tot de redevoering van Prof. la Saussaye. Hij zal mij toegeven, dat zijne vrijmoedigheid bij het gebruik van germanismen, ja zelfs van duitsche woorden, moeilijk overtroffen kan worden. *Polizei-Staat* en *Zersplitterung* treffen ons reeds op de tweede bladzijde zijner verhandeling[1]. Met Latijn en Fransch worden zij afgewisseld, zoodat wij reeds in de inleiding vergast worden op 'de organisatie van de respublica literata, verheven boven de beklemmingen van den Polizeistaat'[2]. Het hapert evenwel in zijn stijl vooral aan

1 'Vorschule', bl. 16.

2 Bl. 7. 'Is niet de *kwestie* van het hooger onderwijs eene der vele *questions brûlantes* in den *politieken* strijd?' Van kleinigheden als 'speciaalvakken' (bl. 11), in stede van speciale vakken, anthropocentrisch, zal ik zwijgen; - ook van volzinnen, die (zie bl. 10, 11, 19) negen, elf, ja vijftien regels lang durven zijn. 'Cultuurtoestand' vind ik ook niet fraai; aan ons kultuurstelsel hebben wij waarlijk vooreerst genoeg.

nauwkeurigheid. De zinnen zijn gewoonlijk bijna in orde, maar ook niet meer dan bijna, hetgeen op den duur vermoeit en een gevoel van onzekerheid geeft.

Een enkel voorbeeld: ‘Er is eene vaste overtuiging noodig, *dat* de theologische wetenschap in den cyclus der wetenschappen niet *mag* gemist worden of die cyclus wordt verbroken en daarmede de band die alle wetenschappen verbindt’ (bl. 7). Vooreerst ware: ‘*kan* gemist worden’ beter; maar dan moest de volgorde der beide laatste deelen van den zin juist omgekeerd worden: eerst wordt de band verbroken en *daarmede* de ‘cyclus’. Wie zal zeggen: de schoof viel uitéen en daarmede brak het koord, dat de halmen verbond?

Bl. 9 spreekt Dr. de la Saussaye van een ‘gedachte die het gebouw *tot* iets doet zijn’; (tot iets maakt, zweefde hem natuurlijk voor den geest): van ‘een harmonisch geheel, waarvan de deelen in elkander overgaan, zoodat het eene in het andere overgaat’; van een ‘volk dat een moment vertoont’, aan welk moment hij ‘fijnheid en reinheid’ toeschrijft. ‘In dat moment ging de synthetische eenheid der oostersche volken in de analytische verscheidenheid der verschillende vakken op, als de zon in hare stralen’. Bij zulke volzinnen is het natuurlijk niet de vraag of men, zich op de hoogte van het onderwerp bevindende, niet ten naastenbij zou kunnen bepalen wat de schrijver eigenlijk heeft willen zeggen. Stijl heeft geenerlei recht op toegevendheid. Een schrijver moet zijn lezer als zijn vijand beschouwen, dien hij in boeien te kluisteren en in triumf mede te voeren heeft. Als ik u lees, gonzen duizend gedachten om mijn hoofd; zij leiden mij gedurig af; gij moet ze eerst verbannen gelijk de heilige Bernardus het deed met de vliegen, die hem bij de inwijding eener kapel kwamen hinderen. Gij moogt niets bij mij onderstellen dan het noodige verstand; verder moet gij alles wat gij verlangt door dwang verkrijgen: mij dwingen u te volgen, dwingen u te begrijpen. Wanneer ik u misversta, is het uwe schuld. Ik ben niet gehouden, iets anders in uwe woorden te lezen dan hetgeen gij er in gelegd hebt. Gij moogt niet staat maken op mijne goedigheid.

Zeer onvoorzichtig, ik weet het, handelt hij, die, zelf schrij-

ver, zulke eischen toegeeft. Maar al moest ik zelf, krachtens deze eischen, des doods schuldig bevonden worden, ik zal ze niet verkorten. Wij, Hollanders, hebben noodig, dat men ons de regelen der krijgstucht op letterkundig gebied gedurig inscherpe. Vooral in den laatsten tijd neemt het zich laten gaan op dat gebied in onrustbarende evenredigheden toe, hetgeen te onvergeeflijker is, nu wij zelfs onder de levende schrijvers uitstekende voorbeelden hebben.

Prof. de la Saussaye, al heeft hij lang in het Fransch zijne gedachten uitgedrukt, zal waarschijnlijk zelf voor zijn hollandschen stijl geene toegevendheid verlangen. Kan hij verwachten, kan hij ernstig willen, dat wij ‘de reinheid en fijnheid van een moment’ bewonderen, van een moment dat ‘vertoond’ wordt? Kan hij ons euvel duiden, dat wij moedeloos worden bij ‘een moment, waarin de synthetische eenheid der oostersche volken (ook der Chinezen bijvoorbeeld?) opging in de analytische verscheidenheid der verschillende vakken?’ Analytische verscheidenheid? Ik begrijp met den besten wil niet wat bedoeld wordt. Wat door analyse verkregen wordt, is niet van zelf zonder eenheid. Ook een analytisch oordeel heeft eenheid. Heeft men willen spreken van eene verscheidenheid, uit analyse ontstaan? Dan blijft het raadselachtig hoe in zulk eene verscheidenheid, de verscheidenheid van door ontleding verkregene bestanddeelen, ooit eene eenheid *op kan gaan*. Ja, wat is in het algemeen eene eenheid die opgaat, waarin dan ook? Het beeld zal het ons niet ophelderen, al is dat beeld aan de zon ontleend. Slechts het algemeen bekende of erkende kan een beeld leveren. Maar is er iemand die de stelling voor zijne rekening neemt: de zon gaat op in hare stralen? Zij moest dan al lang schoon op zijn.

Worden nog andere voorbeelden verlangd van de onnauwkeurigheid, die ik den redenaar verwijt? Bl. 10 ‘ligt aan een spraakgebruik de eenheid der wetenschap ten grondslag.’ Men heeft natuurlijk willen spreken van het denkbeeld of het besef dier eenheid. Bl. 11 ‘ligt eene praktische zijde opgesloten in den historischen oorsprong van het gebruik van een woord.’ Op diezelfde bladzijde ontmoeten wij ‘een orgaan, dat 1°. de maatschappij met de wetenschap *verbindt;* 2°. de maatschappij *voedt;* 3°. de maatschappij haar ideaal *doet te gemoet gaan;* 4°. de wetenschap in iets *doet geworteld blijven;* 5°. de wetenschap voor verdorren *bewaart*. Dit wonderorgaan, met zoo

uiteenloopende verrichtingen, is - de universiteit. Gemeenzaam uitgedrukt, de redenaar spreekt zichzelven gedurig voorbij, het schadelijkst gevolg van de onnauwkeurigheid van zijn stijl. In dezen zelfden volzin over het orgaan staat met zoovele woorden het volgende: ‘de maatschappij met de wetenschap verbonden en met hare resultaten gevoed, gaat *alzoo* haar ideaal te gemoet.’ Maar kan Prof. la Saussaye bedoeld hebben, dat de maatschappij haar ideaal te gemoet gaat, zoodra zij slechts regelmatig met de uitkomsten der wetenschap gevoed wordt? Neemt hij dit intellektualisme voor zijne rekening? Zijn *alzoo*, ernstig verstaan, zou ons het recht geven tot een bevestigend antwoord.

Om niet onbillijk te worden, moet men dus gedurig de uitdrukking naar de onderstelde bedoeling verbeteren. Bl. 12 wordt gevraagd of ‘die hoogere synthese verloren is gegaan,’ en geantwoord: ‘de ideale opvatting dier hoogere eenheid schijnt verloren te gaan.’ Raad nu, waarover gesproken wordt, over de eenheid of over de opvatting der eenheid! Maakt men zich eene duidelijke voorstelling van ‘eene kiem die levenwekkende kracht bezit, waardoor versteening geweerd en de dood overwonnen wordt?’ (bl. 13) Versteening wordt niet geweerd, dan om voor verrotting plaats te laten. Heeft de redenaar werkelijk willen zeggen (bl. 13) ‘dat de kerk van het westen Aristoteles *in eere* heeft gebracht?’ Zij heeft hem veeleer te schande gemaakt. Kan hij in ernst gelooven aan ‘een band die bezoedelt’ (bl. 14)? Heeft hij anders dan met zijne pen geschreven (bl. 16): ‘in de reeks der groote philosophen in Duitschland was een goed deel oorspronkelijk theologisch gevormd, of, omgekeerd, de theologen philosophisch.’ *Een goed deel* en *de theologen* moeten het maar te zamen met dat éene werkwoord *was* in het enkelvoud stellen. ‘*Een goed deel in de reeks der philosophen*’ moet beteekenen *vele philosophen*.

Zullen wij voortgaan, en den vinger houden bij ‘eene gespannen verhouding, die slechts geringen invloed heeft op eene betrekking’ (bl. 16)? Kunnen wij wijs worden uit eene ‘encyclopedische idee,’ die ‘in de universiteit hare belichaming’ (bl. 10) en dan nog eens in ‘de philosophische faculteit hare draagster’ vindt (bl. 16): eene ‘universitaire idee’ die (bl. 17) ‘de rijpe vrucht is eener ontwikkeling van eeuwen’ en dan twee regels later plotseling ‘eene teedere plant’ wordt, om straks ‘het geloof aan een zedelijken band te bewaren’ en ‘een element van persoonlijke beschaving’ te zijn?

Met onmiskenbare verontwaardiging verwerpt de hoogleeraar het vermoeden, naar hetwelk het ‘eene illusie zou wezen, dat er wetten zijn voor het denken, het *gewaarworden*, het *waarnemen*, het oordeelen’ (bl. 17). Volgens hem zijn er dus ‘wetten voor het gewaarworden en het waarnemen.’ Zou men nu verwachten, dat hij in éénen adem deze wetten ‘zekerder en meer onwederstaanbaar’ zou noemen ‘dan die wij in de verschijnselen der zichtbare wereld *meenen* op te merken?’ Vanwaar zulk een onbepaald vertrouwen in ‘de wetten voor het waarnemen en het oordeelen’, gepaard aan zooveel twijfelzucht aangaande hetgeen, juist krachtens en volgens die wetten, waargenomen en door het oordeel vastgesteld wordt? Is men ook hier niet geneigd te gelooven, dat de redenaar zijn denkbeeld onvolledig heeft uitgedrukt? Vooral wanneer men bedenkt, dat het toch niet aangaat, eene wet ‘zekerder’ dan de andere te noemen. Eene wet is er of zij is er niet, maar zoodra zij er is, moet zij volkomen zeker zijn. En dan, wat volgt? ‘Dat de wetten van het denken aan de wetten van het zijn correspondeeren is, naar Prof. de la Saussaye, geene illusie.’ Wat nuttigheid heb ik evenwel van die overeenstemming, bijaldien ik de wetten, die ik in ‘het zijn’ door mijn denken erken, slechts ‘meen op te merken?’ Hij zegt: ‘ieder mensch kan de waarheid erkennen’ (bl. 18); troostrijke leer, wanneer de mensch Helmholtz slechts *meenen* kan weinig zekere wetten in de verschijnselen der natuur *op te merken!*[1] Zoo loopt men telkens gevaar, Prof. la Saussaye, indien men zijne woorden neemt zooals zij er staan, overtuigingen toe te dichten, die hij toch zeker niet koesteren kan. Naar bl. 18 gelooft hij blijkbaar, ‘dat niets subjectief kan worden tenzij het eerst objectief besta.’ Maar hoe? Wanneer ik eene wet ‘in de verschijnselen der zichtbare wereld *meen* op te merken,’ dan is het bestaan van die wet toch in elk geval tot mijne ‘subjectieve’ meening geworden. Is hij nu nog bereid vol te houden, dat ‘*niets* subjectief kan worden tenzij het eerst objectief besta?’ Immers neen; doch waarom dan eene stelling uitgesproken van zoo wijde strekking?

Dikwerf is het waarschijnlijk de lengte van een zin, welke de onjuistheid van elk zijner deelen voor den heer de la Saussaye

1 Men merkt, bovendien, geene wet op; opgemerkte verschijnselen doen ons verstand eene wet vaststellen of aannemen.

onkenbaar maakt. Gewoonlijk schijnt het hem om één hoofdgedachte te doen, en dit zoozeer, dat hij min of meer onverschillig wordt voor de ondergeschikte denkbeelden, waarmede hij zijn volzin als besprenkelt. Indien de redenaar zelf de moeite wilde nemen, om elk ondergeschikt denkbeeld één oogenblik op zichzelf te beschouwen, zou hij ongetwijfeld vaak zelf versteld staan van hetgeen hij van zich heeft kunnen verkrijgen te zeggen. B1. 20 bestaat nagenoeg uit twee volzinnen, de een van tien, de ander van elf regels. In den eerste komen nu een paar zulke ondergeschikte denkbeelden voor, die ik er uit wil lichten: 'Ik ben wel verre van aan de natuurwetenschap haar recht te betwisten om alle verschijnselen van het menschelijk leven, *die zich op natuurwetenschappelijken weg* (lees: auf naturwissenschaftlichem Wege) *laten verklaren*, op te nemen binnen het gebied der door haar waar te nemen en te verklaren voorwerpen.' Staat hier nu iets anders te lezen dan dit: de natuurwetenschap heeft het recht te verklaren de verschijnselen, die zij verklaren kan; of: de natuurwetenschap heeft het recht tot haar bijzonder gebied te rekenen ai wat zij verklaren *kan?* Maar spreekt dit dan niet geheel van zelf? Is het noodig met een plechtig *wel verre* dit recht te handhaven? Dat zou dan toch der theologie al bijzonder fraai staan, der natuurwetenschap zelfs niet die verschijnselen, bijvoorbeeld ademhaling en spijsvertering, te gunnen, die de natuurwetenschap, naar het oordeel van de theologie zelve, in staat is te verklaren!.... Ik denk er natuurlijk niet aan, den heer de la Saussaye iets zoo ongerijmds aan te wrijven; ook hier heeft de vorm, en alleen de vorm, schuld; maar die schuld is dan ook niet licht.

Een tweede voorbeeld uit dienzelfden volzin: 'De natuurwetenschap moet aan de wetenschap des geestes het recht laten om den mensch op andere wijze waar te nemen en niet uit de natuur te verklaren'. Bl. 17 en 18 had de redenaar te kennen gegeven, dat er, naar zijne overtuiging, 'zekere en onwederstaanbare wetten zijn voor het waarnemen enz.': voorts 'dat er 'geen verschillende weg der waarheid is voor de verschillende volken'. En hier is 'eene andere wijze van waarnemen' voor den theoloog en voor den fysioloog? Dr. de la Saussaye heeft waarschijnlijk willen zeggen, dat de theoloog den mensch *van eene andere zijde* waarneemt. Maar dan hetgeen volgt! 'De natuurwetenschap late aan de theologie het recht *om den mensch niet uit de natuur te verklaren*'. Een mager recht, het

recht om iets niet te doen! Zoo is men toch niet gewoon zich uit te drukken. Ik heb het recht om niet te stemmen. Waarom niet liever: ik ben niet tot stemmen verplicht. Ik heb het recht zeker voorwerp, wanneer het mij mishaagt, niet te koopen. Waarom niet liever: ik ben niet gehouden het te koopen. Heeft de theologie dus dat zekere recht, waarop de heer de la Saussaye zoo naijverig schijnt, dan mag men beweren: de theologie is niet gehouden den mensch uit de natuur te verklaren. Dit nu zal de natuurwetenschap moeten erkennen; zij zal, ten overstaan van ik weet niet welken onzijdigen notaris, vooruit moeten toegeven ‘dat de theologie, in zoo verre ook deze wetenschap des geestes is, niet verplicht kan worden den mensch uit de natuur te verklaren.’ Nu, wanneer men dat verlangt, zal de natuurwetenschap, voor geld en goede woorden, zich daartoe wel laten vinden; maar men zal haar moeten vergunnen bij zichzelven en achter den rug der godgeleerdheid te mompelen: dienstmaagd of koningin, die theologie is een wonderlijk vrouwspersoon; zij verlangt uitdrukkelijk vooruit ontheven te worden van de verplichting om iets op eene bepaalde wijze te verklaren. Of die verplichting kan, naar den eisch der waarheid, nooit bestaan, maar waarom dan van haar gerept. òf die verplichting wordt door de liefde tot de waarheid voorgeschreven, maar waarom moet zij er zich dan aan onttrekken, zij, die zich bij uitnemendheid de dienares der waarheid noemt!

Met andere woorden: zoo spreekt men niet in de wetenschap. Men laat zich geen brevet geven om datgene te doen, waarvan voortgezet onderzoek *kan* leeren dat het zeer verkeerd is. Of de mensch al dan niet uit de natuur kan verklaard worden, is een vraagstuk waaraan de wetenschap eerst begint te arbeiden. De natuurwetenschap en de wetenschap des geestes arbeiden gelijktijdig daaraan. Wat behoeft nu de laatste het op schrift te hebben, dat zij nooit gehouden zal zijn tot deze of die bepaalde verklaring de toevlucht te nemen? De eene en de andere zijn gehouden zich ten slotte die verklaring te laten welgevallen, die - de ware is.

Ik zou evenwel durven wedden, dat ook hier Dr. la Saussaye's taal zijne gedachte verhinderd heeft tot haar recht te komen. Om wat alleen kan het hem te doen zijn? Hierbij kan hij belang hebben, dat aan de theologie niet de *hypothese* opgedrongen worde, volgens welke ‘het zelfbewustzijn uit de natuur

te verklaren is.' Maar hoe groot is niet het onderscheid tusschen de bewering: gij zijt niet gehouden eene verklaring aan te nemen, en de bewering: gij zijt niet gehouden eene hypothese aan te nemen! Eene verklaring verklaart, eene hypothese poogt te verklaren.

De redenaar doet dus zichzelven onrecht aan wanneer hij zijne taal verwaarloost. De gedachten zijn meestal beter dan zij schijnen. Of kleeft er geene onachtzaamheid aan een zin als deze: 'Ik ruil dien naam niet tegen de nederigere, maar die het ideaal der wetenschap prijs geeft, benaming' (bl. 22)? Aan de uitdrukking: 'een onderzoek naar de *wijze, hoe* de mensch godsdienst heeft' (bl. 23)? Aan de stelling: 'alle wetenschappen bewegen zich om den mensch als haar centrum' (bl. 24)? Ook de geologie en de astronomie, ook de mathesis, om van de botanie te zwijgen? Wat is het, wanneer 'drie afdeelingen der theologische wetenschap (gezegd worden) hare harmonische aansluiting te hebben gevonden aan drie takken der algemeene geestelijke wetenschap' (bl. 28); of als men 'het religieuse leven stijgen laat tot het zelfbewustzijn des geloofs?' Wekt het, met het oog op het elfde hoofdstuk aan de Hebreën, niet billijke bevreemding, wanneer bl. 29 ons leert: 'slechts het geloof vormt eene kennis, waarom dan ook eerst in het Nieuwe Testament, en niet in het Oude, van eene kennis gesproken wordt?' Alsof het niet juist het Nieuwe Testament ware, dat aan de heiligen van het Oude Verbond geloof toekent! Alsof het derde hoofdstuk van Genesis en het boek Job niet althans kiemen van *Gnosis* bevatte! Bovenal, alsof het optreden van de Gnosis bij sommige schrijvers van het Nieuwe Testament zich niet veel geleidelijker uit hunne bekendheid met de hellenistische beschaving verklaren liet!

Niet minder onnauwkeurig schijnt het, op de vraag: 'hoedanig is het beginsel der christelijke theologie?' ten antwoord te geven: 'het is een persoon.' Hoe schoon het klinke, een persoon kan nooit beginsel zijn eener wetenschap; alleen de opvatting van de leer omtrent een persoon kan die rol vervullen. In dit geval: de leer omtrent Kristus. Maar is het dan niet eene nieuwe onnauwkeurigheid, de Kristologie, en met name het of een dogma van den Godmensch, tot het beginsel der Theologie te maken? Men zal toch reeds zekere theologische begrippen moeten hebben om in elk dogma van dien aard niet louter onzin te zien. Zonder die zekere theologische begrippen

zal men nooit tot dit dogma kunnen komen, hoe men ook geneigd zij het te formuleeren. Ik schaam mij bijna iets zoo eenvoudigs te zeggen, doch het eenvoudige moet herhaald worden, waar het door overijling miskend wordt. Geenszins loochen ik, dat er *eene* dogmatiek kan zijn, gebouwd op de kerkelijke Kristologie, en welke dus in de leer van den Godmensch haar beginsel vindt. Maar de uitdrukking: *de* kristelijke theologie omvat veel meer dan het woord dogmatiek. Heeft de redenaar niet enkel van dogmatiek willen spreken? Hoe toch kan de persoon van Jezus het beginsel zijn van mijne tekstkritiek, van mijne beoefening der kerkgeschiedenis, van mijne isagogiek, hermeneutiek, homiletiek, al te maalbelangrijke vakken, en die *de* kristelijke theologie helpen uitmaken?

Ik kan den redenaar op dit punt nog niet loslaten. Hij heeft ons zelf zijn beginsel, dat is zijne opvatting van den persoon van Jezus beschreven, zij het ook in onderstellenden vorm. Volgen wij hem daarbij op den voet, om te zien of hij gezegd heeft, hetgeen hij heeft willen zeggen (bl. 30).

'De ware mensch is verschenen; in hem is al wat menschelijk is vereenigd: in dit menschelijke is al wat goddelijk is geopenbaard.' Laten wij dat zonderlinge *al wat menschelijk is* aan zijne plaats, bedoelt Prof. la Saussaye dan werkelijk, dat *al* wat goddelijk is, de goddelijke alomtegenwoordigheid, de goddelijke oneindigheid, de goddelijke eeuwigheid, zich in het menschelijke van Jezus geopenbaard heeft? Wanneer is dit geschied? Waar leert dit het Nieuwe Testament? Te zeggen: 'de Eeniggeborene heeft ons God geopenbaard', of 'de volheid der Godheid woonde in hem lichamelijk' staat toch in de verte niet gelijk met te zeggen: 'al wat goddelijk is heeft zich geopenbaard in al het menschelijke dat in Jezus vereenigd was.' De hoogleeraar houde het mij ten goede, maar ook hier verdenk ik zijne taal van overdrijving. Het metafysisch wezen, de eeniggeborene in den schoot des Vaders, de vleeschgeworden Logos, die God openbaart... de voorstelling behelst in zichzelve geene tegenstrijdigheid. Maar 'al wat menschelijk is, openbarende al wat goddelijk is?... Is aan deze woorden een zin te hechten?

Verder: "Dat niet de persoon van Jezus Christus uit de menschheid, maar de menschheid uit den persoon van Jezus Christus te *verklaren* is, is de hypothese der theologie, en heeft zij niettemin in hare scholen te *verklaren*". Zelfs bij dit heilig onderwerp is aan de taal, waarin het behandeld wordt, slechts

weinig zorg besteed. De theologie heeft te verklaren, dat de menschheid uit den persoon van Jezus te verklaren is', staat er letterlijk. Iemand heeft uit te leggen, dat iets uit te leggen is, dat iets moet uitgelegd worden. Hoe kan ik uitleggen *dat iets moet;* dat kan ik beweren, bewijzen, toelichten; maar uitleggen kan ik alleen, *waarom* het moet, of waarom ik zeg, dat het moet. De redenaar zal bedoeld hebben: de theologie heeft te verklaren of uit te leggen wat de stelling: de menschheid moet uit Jezus verklaard worden, in zich bevat, wat zij verkondigt.

Het zij zoo, maar dan die stelling zelve! 'De menschheid moet verklaard worden uit Jezus'. De redenaar zal mij zeer stompzinnig vinden, vrees ik. Oprecht gesproken, ik begrijp er niets van. Jezus is, volgens den hoogleeraar, al wat menschelijk is. De menschheid zal ook wel zijn gelijk al wat menschelijk is. Hoe verklaart men nu het een uit het ander? Of neem aan: Jezus is het waarachtig menschelijke, en de menschheid is het onvolkomen menschelijke. In beide bepalingen is het begrip *menschelijk* aanwezig. Dat begrip is naar la Saussaye's onderstelling, nog niet verklaard, dus gelijk *x*. Hoe verklaart men nu een onvolkomen *x* uit een volkomen *x*? Ik begrijp dat de menschheid *in* hare onvolkomenheid uit den volkomen mensch wordt verklaard, ongeveer gelijk ik mij van de eigenschappen eener lagere soort door de kennis van die eener hoogere soort rekenschap geef. Maar dan moet ik vooraf weten wat het begrip *menschheid* inhoudt. Verklaren is: het onbekende tot het bekende terugbrengen. Nu moet de menschheid verklaard worden. Ik weet volstrekt niet wat de menschheid, dus evenmin wat menschelijk is. De persoon van Jezus moet derhalve het bekende zijn, waartoe ik dat onbekende, het menschelijke, terugbreng. Jezus is evenwel, naar des hoogleeraars bepaling: al wat menschelijk is. Maar het menschelijke is mij juist onbekend. Hoe kan Jezus dan het bekende zijn?

Hij kan het allerminst, wanneer men, gelijk bij den hoogleeraar het geval schijnt te zijn, geen 'dogmatisch begrip' van Jezus heeft. 'Waant niet', roept hij uit, bl. 30, 'waant niet, dat ik, als ik het woord Godmensch gebruik, voor den persoon een dogmatisch begrip stel'. Deed hij het slechts, zucht ik onwillekeurig. Want een dogmatisch begrip kan ik als 'beginsel' eener wetenschap aannemen. Kort te voren was beweerd, dat 'het verschijnen van den Godmensch verklaart

waarom de wetenschap te meer heeft gebloeid, hoe zuiverder het Christendom is opgevat geworden'. Wat hier verklaard moet worden, is, zegt de hoogleeraar, 'een historisch feit'. Het is duidelijk, dat hij zich vergist; het is een verband; niet eens een verband tusschen twee feiten, maar tusschen twee oordeelen, tusschen het oordeel: de wetenschap bloeit, en het oordeel: het kristendom wordt zuiver opgevat. De hoogleeraar wil dus weten, waarom hij het éene oordeel niet uit kan brengen, zonder het andere. De oorzaak van het verband tusschen die twee oordeelen wil hij dus kennen. Die oorzaak is voor hem de Godmensch, het leven, de persoonlijkheid van den Godmensch. Indien ik nu evenwel van dien Godmensch niet 'een dogmatisch begrip' heb, blijft slechts het woord Godmensch over; en zal dan dat woord het genoemde verband ophelderen? Onjuiste taal heeft hem ook hier geschaad. 'Dat, hoe zuiverder het Christendom is opgevat geworden, des te meer de wetenschap heeft gebloeid, is, zegt de hoogleeraar (bl. 30), een historisch feit'. Verwonderlijk! Ik zou altijd gedacht hebben, dat het niets anders was dan eene stelling, die 'historische feiten' al of niet bewijzen kunnen.

Maar de redenaar schijnt in het algemeen eene bijzondere meening omtrent het karakter van een feit te hebben. Bl. 31 heet het 'een feit, dat *de* mensch verschenen is, wiens leven het kenmerk draagt van eene natuurlijkheid, oorspronkelijkheid en religieuse genialiteit, die *alle mogelijkheid van verdichting* buitensluit'. In het voorbijgaan zou ik willen doen opmerken dat hier staan moest: *alle mogelijkheid van verdicht te zijn* buitensluit. Alle verdichting is toch niet onmogelijk geworden door de komst van Jezus. Maar hoofdzaak is het zeggen, dat de komst van den waren mensch een feit is. Een feit is het slechts dat er *een* mensch 'verschenen' is; dat die mensch zoo goed, zoo oorspronkelijk, zoo godsdienstig is geweest, is een oordeel van u, is uw geloof, voor welks recht gij feiten uit het leven van dien mensch kunt aanvoeren.

Eigenaardig, dat wij het zelfs niet eens zijn omtrent het karakter van een feit. Prof. Doedes heeft voor een groot jaar de opstanding van Jezus een feit genoemd. Naar mijne wijze van zien, geheel ten onrechte. Een feit moet waargenomen kunnen worden. Hoe zal men nu echter ooit waargenomen hebben, dat Jezus is opgestaan uit den dood? Iemand treedt uit het graf, ziedaar wat men heeft kunnen waarnemen. Dat

deze iemand eenzelvig was met den kort te voren gestorven Jezus, is een oordeel, een geloof, eene stelling, eene leer, wat men wil, maar nooit een feit. Dat ik iemand ontmoet is een feit, dat het mijn vriend is, een oordeel; dat ik een stem hoor, een feit, dat het uw stem is, een oordeel, en zoo voort. Men heeft het thans zoo druk over feiten, dat een onderzoek naar het begrip *feit* niet overbodig kan heeten. Eerlang zullen wij nog moeten vernemen: het is een feit, dat Goethe Duitschland's grootste dichter is.

Inderdaad meen ik Prof. la Saussaye op mijne hand te hebben. Bl. 31 schrijft hij: ‘Anthropologisch is de theologie, omdat wij het wezen des menschen kennen;’ hij bedoelt natuurlijk in Kristus. De theologie is dus niet anthropologisch omdat er een persoon geboren is, maar omdat ik van dien persoon ‘een dogmatisch begrip’ heb, dat ik slechts behoef te ontleden om bekend te worden met het wezen van den mensch.

Meer zal ik van den vorm dezer verhandeling niet zeggen, ofschoon er nauwelijks eene bladzijde in voorkomt, die mij niet het recht schijnt te geven tot het maken van aanmerkingen op taal of stijl. Bl. 33 gewaagt van ‘eene onderstelling, gegeven door de Openbaring Gods in Christus.’ Het is wel der moeite waard, eene openbaring Gods te vernemen om ten slotte van die openbaring eene simpele ‘onderstelling’ te ontvangen. Bl. 34 acht men het nog noodig van eene ‘gave’ te beweren, dat zij ‘geen voorwerp van universitair onderwijs kan zijn.’ Bl. 35 noemt ‘leeringen en beweringen als historie;’ bl. 36 ‘de theologie, de wetenschap van het zedelijke en religieuse,’ ofschoon de geheele redevoering ons heeft willen bewijzen, dat de theologie wetenschap is van God.

V.

Ik heb een onaangenaam werk verricht, immers mannen van verdienste moeten zeggen wat ik zelf voor waarheid houd, maar hen niet streelen kan. De geleerdheid en diepzinnigheid dezer mannen is boven mijn lof verheven en geeft hun in zoo menig opzicht recht op het vertrouwen, hun geschonken. Ik heb den schijn op mij moeten nemen, als lustte het mij te knagen aan hun welverdienden roem. Ik herhaal daarom

mijne beweegreden tot deze kritiek. Zij ligt in het gelijktijdig uitkomen van drie akademische redevoeringen, welke uit het oogpunt van taal en stijl te wenschen overlaten. Deze gebeurtenis kwam mij voor van zeer ernstigen aard te zijn, en de aanwezigheid van een gevaar te verraden. Blijkt het in onzen tijd voor drie geleerden mogelijk zóo aan onze universiteiten te spreken, dan zullen wij ons spoedig op een hellend vlak bevinden, dan moet er nu reeds een hang zijn, waartegen gewaarschuwd dient te worden.

In weerwil van het vele goede, dat ons onderscheidt, staat een volk, dat in Europa schier onbekend is, en zich om den dunk van Europa, in mijn oog, veel te weinig bekommert, staat een volk, klein als het onze, bloot aan het gevaar van zich te verwaarloozen. Eene poësie van onder-onsjes; eene politiek, kleingeestig als huiselijk gekrakeel; eene spreektaal, slordig als een volkstongval; een kerkelijk leven, dat buiten de groote vragen van den tijd blijft; een hooger onderwijs, op verouderde leest geschoeid; een geniepig kiesstelsel, en ten gevolge daarvan eene volksvertegenwoordiging, waarin het land eenige moeite heeft ‘het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid’ te ontdekken; ziedaar enkele van onze eigenaardigheden, die het peil van ons bestaan niet verhoogen. De geest der kritiek is bij ons niet wakker genoeg. Ons flegma gedoogt te veel, en dreigt dien koninklijken moed te dooven, waardoor het onmogelijke beproefd, maar ook het mogelijke gevonden wordt. Wij hebben niet den hartstocht van het volmaakte.

Bij dezen stand van zaken hebben onze universiteiten eene gewichtige roeping. Zij behooren door haar voorbeeld te prediken, dat de hoogste inspanning de onmiskenbare voorwaarde is van geestelijk leven; dat zonder tucht, zonder de uiterste gestrengheid jegens onszelven, zonder die onbarmhartigheid, waardoor wij ons gedurig de sporen in de zijde drijven, de geest kracht heeft noch zich openbaart. Zij moeten niet enkel vereenigingen van geleerden, maar inrichtingen van onderwijs zijn, waar de gedachten tintelen van verlangen om een vorm aan te nemen, om zich mede te deelen, om zich over te storten in hoofden van jonge mannen, die het der moeite waard is te overwinnen door dat edelste aller wapenen, het menschelijk woord.

Naast eene kerk, die ons vaak rhetoriek, naast eene kamer, die ons vaak keuvelen biedt en leert, geve het hooger onderwijs

ons het woord, het menschelijk, het mannelijk woord, kind van overleg en bezieling, berekenen en wagen; nederigen maar onbedriegelijken tolk der gedachte. Dat woord versmaadt elk ontbeerlijk sieraad, sticht en ergert, wint en verovert. Het kan niet vernomen worden, of het wekt ontzag voor den menschelijken geest, die, geboren om te heerschen, in zijn ernstigen wil om te heerschen het waarmerk vindt van zijn gehalte.

'Toen werd tot Jezus gebracht een bezetene die stom was, en Jezus genas hem, alzoo dat de stomme sprak.' Het is dan slechts een goed werk geweest, wanneer later het spreken van dien ongelukkige de moeite heeft geloond.

Heidelberg, Januari 1873.

A. PIERSON.

De hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus.

Weldra zullen er tien jaren verloopen zijn sedert de wet tot regeling van het middelbaar onderwijs bij ons te lande de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus in het leven riep. Velen meenden, dat die wet niet in een gebleken volksbehoefte voorzag, en dat de scholen dus geen, of een weinig talrijke bevolking zouden hebben; anderen bestreden haar om sommige harer bepalingen, om den aard of de uitgebreidheid der leerstof, en Dr. Naber noemde haar ‘een kolossale proefneming.’

Ondertusschen was het tot stand komen dezer wet ook voor velen in den lande de vervulling van een lang gekoesterden wensch; en het bleek weldra, dat zij, die de hoogere burgerscholen een grooten toeloop van leerlingen en een groote populariteit voorspelden, juist gezien hadden.

In dit opzicht werd de stoutste verwachting overtroffen; er verrezen in de vervlogen tien jaren meer hoogere burgerscholen, en het aantal leerlingen van de meeste scholen was grooter, dan iemand in 1863 met eenigen grond zou hebben kunnen voorspellen.

Toch is in dat tienjarig tijdperk niet alles *couleur de rose* geweest; telken jare hoorde men in 's lands vertegenwoordiging een of meer stemmen, die in het middelbaar onderwijs, hetzij in zijn snelle uitbreiding, hetzij in eenig ander punt van uitvoering der wet, iets te laken vonden; langzamerhand is er meer *malaise* ontstaan en zijn de klachten algemeener geworden en meer van verschillende kanten aangeheven.

Zij betroffen vooral twee punten: 1°. het groot aantal vakken, dat de vrees deed ontstaan voor overvoering der leerlin-

gen, en 2°. het overwicht van de wis- en natuurkundige vakken boven de letterkundige. Beide klachten werden vaak herhaald, maar de gegrondheid er van werd nooit behoorlijk aangetoond en vooral trof het mij, in verband met het sub 2°. genoemde bezwaar, nu en dan van zeer geachte stemmen aan de polytechnische school verzuchtingen te hooren over de onvoldoende ontwikkeling op wiskundig gebied van de voormalige leerlingen onzer hoogere burgerscholen.

Tot 1872 schenen de bezwaren echter niet zóó groot en werden zij nooit met zooveel klem voorgedragen, dat men kon wanen, dat wetsverandering in het doel der klagers lag; maar in den loop van het vorige jaar is van twee kanten een zeer ernstige aanval gedaan op de tegenwoordige inrichting van het onderwijs aan de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, terwijl van een derde zijde een oordeel geveld is over de resultaten van dat onderwijs, dat ik niet anders dan zeer ongunstig kan noemen.

Ik stel mij voor in dit stuk die klachten te onderzoeken en de middelen te bespreken, die men heeft aangeraden ter verbetering. Te midden van den aandrang van sommigen tot wetsverandering, voel ik mij gedrongen ook een stem te doen opgaan, die ten ernstigste daartegen waarschuwt.

Op de punten van beschrijving voor de zevende algemeene vergadering van de leden der vereeniging van leeraren aan inrichtingen van middelbaar onderwijs kwamen drie vragen voor omtrent het reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen; naar aanleiding van een dier vragen vroeg Dr. Zaaijer het woord om een warm pleidooi te houden tegen de hoogere burgerschool, zooals zij onder de tegenwoordige wet is ingericht; hij werd daarin vooral gesteund door Dr. de Loos en bestreden door de Heeren van Bemmelen en Hubrecht, die niet den grooten omvang der leerstof, maar wel dien van het eindexamen afkeurden.

De meening van den Heer Zaaijer werd aldus geformuleerd: ‘dat er te veel verscheidenheid van vakken is waarin onderwijs gegeven wordt, dan dat alle jongens die allen goed zouden kunnen volgen; dat er een opzijdriigen der litterarische vakken plaats heeft.’

De Heer de Loos bevestigde, dat er klachten bestaan, ‘dat de leerstof te uitgebreid is; en veel vakken meer technisch en professioneel dan algemeen ontwikkelend zijn.’

Bij de discussiën over het middelbaar onderwijs in de Tweede Kamer der Staten-Generaal besprak de Heer Mackay het reglement der eindexamens, en liet in zijn rede eveneens het denkbeeld doorstralen, dat op de hoogere burgerscholen het onderwijs in de talen weinig vruchten draagt; hij wenschte tevens, ‘dat het doel van het onderwijs aan de hoogere burgerschool niet alleen een voorbereiding zou zijn voor de polytechnische school, maar ook meer en meer voor onzen handel.’

De Heer Saaymans Vader leidde uit den zijns inziens ongunstigen afloop der eindexamens het resultaat af, ‘dat òf in het onderwijs zelf een algemeen gebrek bestaat, òf wel de vakken te talrijk zijn.’

Ik wil niet zeggen, dat er op deze zelfde en dergelijke bezwaren niet door anderen gewezen is, maar van deze twee kanten zal zeker de meeste invloed worden uitgeoefend, van die kanten zijn argumenten genoemd en door den druk verspreid, en hierin hebben wij dus een vaste basis van discussie.

Maar van een derde en helaas! zeer bevoegde zijde is een oordeel vernomen, een oordeel, dat allen, die over den gang van ons onderwijs nog al tevreden waren, als een wanklank in de ooren moet klinken en dat zeker aller aandacht waardig is. Het heeft mij verwonderd, dat in de zitting van 30 November door geen enkel lid der Tweede Kamer hierop gewezen is en dat niemand op dit ongunstig oordeel over de wiskundige vakken wees, terwijl toch vele leden zich tot tolken maakten van de klacht over het verdringen der litterarische vakken.

Dat oordeel was toch reeds openbaar gemaakt in het bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van Zondag 15 en Maandag 16 November en was geteekend met een naam van zeer goeden klank: W.C. Hojel, voorzitter der commissie voor hèt afnemen van het toelatingsexamen aan de adspirantkadetten.

In genoemde courant komt het verslag van dit toelatingsexamen voor; en hoewel - zooals te verwachten was - de vorm steeds humaan is, bevat het zulk een scherpe veroordeeling van de resultaten van het wiskundig onderwijs, dat zelfs de grootste pessimist die niet had kunnen verwachten.

‘Bij de examens in de meetkunde is het opgevallen, dat aan de adspiranten weinig juistheid en scherpte van uitdrukking eigen was, zóó zelfs, dat het geven van eenigszins dragelijke definities tot de uitzonderingen behoorde en dat het begrip van hetgeen een wiskundig betoog behoort te zijn, door weinigen gevoeld werd’!!

Ik zou met dit citaat kunnen volstaan! Als dit oordeel in al zijn omvang juist is, en als het zou mogen toegepastworden op de groote meerderheid van de leerlingen der hoogere burgerscholen, dan moet men wel moedeloos vragen: waarvoor dient al ons onderwijs? waar is het nut van bij de dertig uren 's weeks, die in een geheelen cursus aan de wiskunde gewijd zijn?

Als er van den eenen kant zóó gesproken wordt over de vruchten van het meetkundig onderwijs, en als men van den anderen kant zegt, dat een overmaat van wiskunde de litterarische vakken verdringt, zoodat de kennis der talen nog geringer zou moeten zijn, dan vraag ik: wat doen onze jongens in die vijf beste leerjaren van hun leven? Als zij noch wiskunde noch talen leeren, wat leeren zij dan wel?

Maar wij hebben nog lang niet het ongunstigste deel van het verslag der Bredasche commissie gehoord.

‘In de planimetrie bleven de candidaten veelal voor de meest eenvoudige toepassingen staan’; ..... ‘in de stereometrie scheen ondergeschikt belang gehecht aan de theorie van de ligging en snijding der vlakken.’

Nu zal ieder erkennen, dat juist dit hoofdstuk voor den leerling het belangrijkst gedeelte der stereometrie is. Het besluit, dat leerlingen, die dit hoofdstuk niet kennen, ook weinig kunnen weten van beschrijvende meetkunde, ligt voor de hand en blijft dan ook niet achterwege.

‘De afgelegde examens in laatstgenoemd vak hebben dan ook een ongunstigen indruk gemaakt..... Het onderwijs in de beschrijvende meetkunde is ongetwijfeld in het programma der hoogere burgerscholen opgenomen als vormend element, als een element bij uitnemendheid geschikt om het wiskunstig zien en denken van den leerling te ontwikkelen.

Op de verkregen uitkomsten afgaande is die hoofdstrekking bij een groot gedeelte der candidaten gemist, en wel in die mate gemist, dat zelfs bij de meerderheid dergenen, die als kadet zijn toegelaten, de kennis in genoemden tak der wiskunde

ontoereikend is bevonden, om haar tot uitgangspunt te nemen van de voortgezette studiën in dat vak.

Bij het onderwijs, dat aan de Akademie in de beschrijvende meetkunde gegeven moet worden, zal het vooraf noodig zijn, om zoo niet geheel, dan toch voor een groot deel de oefeningen, die tot het onderwijs op de hoogere burgerscholen behooren, te herhalen, alvorens daarop te kunnen voortbouwen.'

Scheikunde en lijnteekenen komen er in dit verslag niet beter af.

'De scheikundige examens leerden, dat verreweg de meeste adspiranten zoowel volgens de vroegere als volgens de nieuwere methode waren onderwezen. Hieraan moet ten deele de schromelijke verwarring worden toegeschreven, die bij de meerderheid der candidaten in scheikundige begrippen werd waargenomen.

Van het lijnteekenen bleek het, dat den meesten candidaten zelfs de noodige aanwijzingen onthouden waren *omtrent de behandeling van driehoek en trekpen!*'

Het oordeel over de andere vakken is iets gunstiger, maar over het algemeen zal de lezing van dit verslag op iedereen, die degelijk onderwijs lief heeft en hart heeft voor de Nederlandsche jongelingschap, een treurigen indruk maken.

De commissie heeft dit zelve gevoeld en schijnt tevens begrepen te hebben, dat de weinige volzinnen, waarin zij hier en daar de scholen beoordeelt naar den uitslag van dit toelatingsexamen, wel wat gewaagd waren. Later zegt zij immers zelve:

'De opsomming van bovenstaande uitkomsten heeft geenszins ten doel een indruk voort te brengen, die tot een ongunstig oordeel over de hoogere burgerscholen zou kunnen leiden; zulk een oordeel zou thans zeker zeer voorbarig wezen, omdat het dien hechten grondslag - ondervinding op groote schaalmist, die in alle aangelegenheden betrekkelijk onderwijs de eenige waarborg kan zijn voor juistheid van beoordeeling. Een enkel examen geeft geen voldoenden maatstaf om daarnaar ons oordeel te leiden. De hoogere burgerscholen kunnen bovendien niet onvoorwaardelijk verantwoordelijk gesteld worden voor de kunde(?) der candidaten die aan het adspiranten-examen hebben deelgenomen. Veel hangt af van de vraag, in hoeverre die candidaten zouden kunnen gerekend worden te hebben behoord tot die klasse van jonge lieden, die het gemiddeld peil van kennis in zich hebben opgenomen, dat aan de hoogere burgerscholen,

ook door hen die met een middelmatigen aanleg bedeeld zijn, kan worden verkregen. Hierbij komt, dat het vermoeden gewettigd is, dat dit jaar vele candidaten, uitgelokt door de gunstige kansen eener plaatsing aan de Akademie, zich voor een examen hebben aangemeld, waarvoor zij niet genoegzaam waren voorbereid.'

Hoewel dit alles nu volkomen juist is, blijkt het, dat de commissie toch wel degelijk een ongunstig oordeel velt, en al wil zij zelve dat wij daaraan niet al te veel waarde hechten, kunnen wij toch het ongunstige resultaat van dit examen niet buiten de beschouwing laten. Wanneer wij dus in korte woorden samenvatten wat er van verschillende zijden tegen de inrichting of de resultaten van het onderwijs is aangevoerd, dan komt dit hierop neer:

1°. Te groote verscheidenheid van vakken;
2°. Eenzijdigheid en realistische strekking, waardoor de studie der letteren op den achtergrond raakt, en
3°. Onvoldoende resultaten van het wiskundig onderwijs.

Zien wij nu wat tot verbetering wordt aangeraden.

De Heeren Zaaijer en de Loos hebben zich als middel tot verbetering voor wijziging der wet verklaard; de Heer Zaaijer wil 'van het programma weglaten de bepaalde vakken, die niet in het systeem van het middelbaar onderwijs te huis behooren .... technologie, ... handelswetenschappen, warenkennis en boekhouden'.....

In de tweede plaats.. moest men 'mechanica eenvoudig houden, in zoover zij noodig is voor het onderwijs in de natuurkunde, maar als zelfstandig vak kon zij verdwijnen. Mineralogie en geologie zouden bij chemie en natuurkundige aardrijkskunde kunnen gevoegd worden.'

Deze zienswijze werd in het algemeen door Dr. de Loos ondersteund, terwijl Dr. van Bemmelen en anderen er zich ten sterkste tegen verzetten en alleen het examen wilden wijzigen.

Dat laatste middel werd ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanbevolen door den Heer Mackay, die daarin en vooral ook in de werkzaamheid van een directeur, die voor zijn taak berekend was, een waarborg zag voor het juist evenwicht tusschen de verschillende vakken. De veelheid van vakken scheen bij hem minder bezwaar te vinden, want hij drong er zelfs op aan, dat het doel van het onderwijs aan de hoogere burger-

school niet alleen voorbereiding moest zijn voor de polytechnische school, maar ook meer en meer voor onzen handel.

Ondertusschen wilde de Heer C. van Nispen tot Sevenaer juist de warenkennis laten vervallen.

De Bredasche commissie geeft niet zoozeer een bepaald middel aan de hand, maar uit een wensch omtrent het reglement voor de eindexamens, die waarschijnlijk door de andere bestrijders weêr volstrekt niet gedeeld zou worden; zij acht het niet genoeg als een candidaat in een zekere groep van vakken een voldoend cijfer heeft; daarbij behoort als eisch gesteld te worden, dat voor de hoofdonderdeelen van die groep minstens het praedicaat ‘voldoende’ gegeven is kunnen worden. Een candidaat verdient het einddiploma niet wanneer hij bij voorbeeld in Nederlandsche taal, natuurkunde of meetkunde onvoldoende is bevonden.

Feitelijk zou deze maatregel neêrkomen op een verzwaring van het eindexamen. - En aan den anderen kant weeklaagt de Heer Saaymans Vader nu reeds, dat van de 657 jongelieden, welke zich aan de eindexamens onderworpen hebben, 127 zijn afgewezen, - en de Heer Zaaijer wil met respect zijn hoed afnemen voor een jongen, die in alle verschillende vakken goede cijfers heeft.’

Waarlijk de overeenstemming tusschen de verschillende zijden vanwaar de tegenwoordige stand van zaken wordt aangerand, is nog ver te zoeken.

Ik stel mij voor de genoemde bezwaren aan de ervaring te toetsen, om daarna de voorgestelde middelen ter verbetering te bespreken. Van waar toch, dat het mij bij de ernstige bestudeering van deze kwestie, die mij toch na aan het hart ligt, wel eens overkwam, dat ik plotseling aan Cervantes en zijn Don Quixote dacht? Ik erken gaarne, dat het onderwerp daarvoor te ernstig is, maar toch kan ik van dien zonderlingen gedachtenloop rekenschap geven, want ikzie wel strijders, maar ik zie niet in waartegen zij strijden. Ik zie geen vijanden; - en toch is de houding der strijders zoo ernstig en waardig, dan ik niet kan denken aan windmolens. Men klaagt over groote vesscheidenheid van vakken, maar zoo lang de ondervinding niet geleerd heeft, dat die verscheidenheid *te* groot is, d.i., dat zij slechte gevolgen heeft gehad, durf ik gerust tegen ieder verdedigen, dat het een weldaad is,

dat er op onze hoogere burgerscholen gelegenheid bestaat om onderwijs te ontvangen in zeer vele vakken.

Er is bij dien ganschen strijd iets zeer nevelachtigs in datgene wat men bestrijdt; en ik vond bij velen iets even onbepaalds in de middelen ter verbetering.

Het schijnt mij toe, dat deze oppositie tegen de hoogere burgerschool nog niet voldoende gemotiveerd is. Wanneer zij uitging van een partij, die er rond voor uitkwam, dat zij een vijand is van middelbaar onderwijs in 't algemeen, of van neutraal onderwijs; wanneer zij het op de geheele opheffing der middelbare scholen toelegde, dan was zij zeer goed te begrijpen; maar juist dan zouden allen, die nu de wet of het reglement bestrijden, als één man pal staan ter verdediging. Juist door de vrienden van onderwijs en verlichting wordt de hoogere burgerschool aangetast, en juist dáárom is de zaak zoo interessant en verkeeren wij in den gelukkigen toestand, dat wij alleen strijden over de middelen ter bereiking van een zelfde doel. Allen die in deze zaak spraken, hebben geen ander doel dan om haar te verbeteren, en ook ik meen, dat dit zeer mogelijk en wenschelijk is, maar ik meen ook, dat men zijn doel wel eens voorbij kon streven en wel verandering maar geen verbetering verkrijgen.

Alleen door ongunstige resultaten zou een strijd, zooals die in 1872 is aangevangen, te rechtvaardigen zijn, en wij hebben dus het allereerst te doen met de vraag: zijn de uitkomsten van het onderwijs aan de hoogere burgerscholen ongunstig? en waaruit is dat gebleken?

Ik voor mij durf in deze nog geen beslist gunstig oordeel vellen, want ik vind den tijd, waarover onze ervaring zich uitstrekt, daarvoor te kort maar voor zoover men zien kan acht ik die uitkomsten eer gunstig dan het tegenovergestelde.

De uitslag der examina van 1866 tot 1872 wettigt zeker niet een klacht over ongunstige uitkomsten; minder dan een vijfde van hen die zich aan het examen onderwierpen zijn afgewezen, en voor de groote meerderheid van jongelingen die den vijfjarigen cursus hebben afgeloopen is het groot aantal vakken dus toch geen overmatige last geweest; buitendien schijnt de uitslag der examens steeds beter te worden, daar van de 125 candidaten, die zich in 1871 aan het eindexamen onderwierpen, slechts 20, dat is minder dan een zesde werden afgewezen.

De uitslag der examens kan de inrichting der scholen dus nog niet doen veroordeelen; wij merken daaromtrent ook nog op, dat die uitslag voortdurend en algemeen zeer slecht zou moeten zijn, wilde men daaruit gegronde aanleiding vinden een vonnis over die inrichtingen te vellen, en aangezien dat zeker niet het geval is, zoo moeten wij althans *den afloop* der examens verder geheel buiten de beschouwing laten.

Is dan misschien de rol, die de gewezen hoogere burgerscholieren later in de maatschappij gespeeld hebben, van dien aard, dat men die inrichtingen moet wantrouwen? Is hier het 'aan de vruchten zult gij den boom kennen' toepasselijk? Wil men de hoogere burgerscholen wijzigen, omdat zij slecht ontwikkelde mannen in de maatschappij gebracht hebben?

Immers neen! De eerste leerling die een vollen vijfjarigen cursus heeft afgeloopen, kan nauwlijks vier jaren geleden die school verlaten hebben; en waar zijn de gegevens, die ons in staat zouden stellen over hun loopbaan te oordeelen?

Ook hierin is het weinige, dat ik weet, gunstig: van 1865, toen de Dordtsche school werd opgericht, tot September 1871 hebben twintig leerlingen bij het verlaten der hoogere burgerschool te Dordrecht zich aan een of ander examen onderworpen, waarvan elf met goeden uitslag aan het eindexamen; en van al deze is er nog toe niet alleen geen enkele mislukt, maar verreweg de meesten geven reden tot bijzondere tevredenheid. Er zijn er die nog studeerende zijn te Delft; anderen zijn in den handel gegaan, en maken daar een goed figuur, en sommigen hebben aan het Athenaeum te Amsterdam hun studie als pharmaceut of militair student aangevangen of reeds geëindigd. Slechts van één kan gezegd worden, dat zijn studietijd wat lang duurt, maar ook hij zal nu weldra gereed zijn. De anderen hebben òf het Indisch examen afgelegd en zijn reeds tot hun bestemming gekomen, òf zij zijn in andere betrekkingen geplaatst; maar onder hen die aan de Dordtsche hoogere burgerschool den cursus hebben voleindigd, is er nog geen die de klacht wettigt, dat de resultaten van het onderwijs op de hoogere burgerschool ongunstig zouden zijn.

Er is geen enkele reden om hier aan een uitzondering te denken, en waarom ik datgene, wat ik voor de leerlingen der Dordtsche school kan nagaan, niet tot zekere hoogte zou aannemen voor die van andere scholen.

Kunnen wij dus uit den afloop der eindexamina geen argu-

ment putten tegen de veelheid der vakken; kunnen wij het kwaad niet aanwijzen dat daardoor gesticht wordt, wij kunnen wel degelijk de goede zijde er van zien. Ik beweer niet, dat ooit een jongeling gedwongen moet worden om van al die vakken evenveel werk te maken; ik zou wenschen, dat er aan jongelieden tusschen veertien en achttien jaar een groote vrijheid gelaten werd om in hun studie bij voorkeur die richting te volgen, welke het meest overeenstemt met hun aanleg en hun neiging; maar dat het programma van het onderwijs vakken omvat op meer dan een en op zeer verschillend gebied der wetenschap, acht ik zeer gelukkig.

Wanneer wij eens aan onze eigen schooljaren terugdenken, zijn er dan velen onder ons die kunnen ontkennen dat zij al zeer eenzijdig ontwikkeld werden!

Op de gymnasiën werd in de eerste afdeeling groote zorg gewijd aan de oude talen, maar wie zal ontkennen, dat de resultaten van het onderwijs in wiskunde en nieuwe talen uiterst gering waren? Grooter parodie op wiskundige kennis dan de klein-mathesis-examens, afgelegd tegenover mijn hooggeschatten leermeester Professor Verdam, kan men zich toch moeielijk voorstellen: en ik herinner mij vele studenten van het eerste jaar gekend te hebben, voor wie een Engelsche roman een gesloten boek was.

Had men zijn opleiding gehad op een tweede afdeeling of op een dier scholen die jongelingen opleidden voor de examens, die den weg baanden tot de Akademie te Delft, Breda of het Instituut der Marine, dan was men in een andere richting, maar toch altijd zeer eenzijdig ontwikkeld (sommigen waren ook geheel niet ontwikkeld). Wij kenden zeker de bepalingen, stellingen en bewijzen der vlakke meetkunde veel beter uit ons hoofd dan de beste leerlingen onzer tegenwoordige burgerscholen; wij wisten ze zeker veel beter dan het geval schijnt geweest te zijn met de candidaten van het Breda'sche examen; wij kenden ook veel taalregels en veel historische feiten, maar begrepen wij alles? Hadden wij het nut en de strekking dier meetkunde even goed leeren inzien, als dat nu kan geschieden in de onophoudelijke toepassing op natuur- en werktuigkunde? Was de geheele natuur niet een gesloten boek voor ons? Wat wisten de meesten onzer van de schoonste producten der litteratuur? Wisten wij wel eens dat er sociale wetenschappen bestaan?

Men verlangt van de hoogere burgerscholen de vorming ha-

rer leerlingen tot harmonisch ontwikkelde jongelingen; men verlangt, dat de studie hun liefde hebbe ingeboezemd voorwaarheid en wetenschap. Nu meenen wij, dat in de verscheidenheid der vakken een waarborg gelegen is voor die harmonische ontwikkeling. Ik zou een nutteloos werk doen, als ik hier het nut wilde uiteenzetten van de studie der litterarische vakken, der natuurwetenschap, der wiskunde of der sociale wetenschap; het zal geen ontwikkeld mensch in de gedachten komen de waarde van een dezer vier hoofdgroepen te ontkennen, en zij zijn in het middelbaar onderwijs des te heilzamer, omdat zij bij haar beoefening veelal verschillende vermogens van den menschelijken geest tot inspanning dwingen en dat zij hem dus in verschillende richting ontwikkelen.

Buitendien is het toch ook iets waard om als achttienjarig jongmensch de wereld in te gaan met een zekere mate van kennis in de vakken dier vier groepen; en menigeen, te oud om nu nog op de schoolbanken plaats te nemen, zal dikwijls naijverig geweest zijn op het tegenwoordige jonge geslacht, om de gemakkelijke gelegenheid die voor hen openstaat om kennis op te doen van vakken, waarvan hij in zijn jeugd nauwlijks den naam kende.

Zeer waarschijnlijk is het, dat de meeste jongens niet al de vakken met gelijken ijver zullen beoefenen, maar, naar ik meen, kan men er daarom toch geen schrappen.

Men vergete niet, dat het onmogelijk af te passen is, welke vakken een jongen noodig heeft voor zijn ontwikkeling; alleen die wetenschappen zullen hem daarin behulpzaam zijn waarin hij belang stelt; alleen dat wat hij wezenlijk verlangt te weten, zal hem van nut zijn; de vakken die hij met tegenzin beoefent ontwikkelen hem niet. Wat dit punt betreft is dus ons besluit: groote verscheidenheid in het onderwijs, gepaard met groote vrijheid voor den jongen, om de richting, die hem het liefst is en hem het meest past, bij voorkeur te volgen.

‘Er heeft plaats een opzijdringen der litterarische vakken. Het culminatiepunt in dit opzicht is wel te Sneek bereikt. Men heeft daar één uur in de hoogste klasse voor de Engelsche taal en één uur voor de Hoogduitsche taal en letterkunde. Op andere scholen gaat men niet zoover, maar de norm is toch veelal twee uur. Als men daarover de mannen van de

talen spreekt, zijn zij allen van oordeel, dat dit veel te weinig is om goed onderwijs te geven'[1].

De klacht over slechte uitkomsten van de studie der taalen letterkunde is in dezen of anderen vorm zoo dikwijls herhaald, dat wij verwachten moeten daarvoor betere bewijzen te vinden dan voor het vorige punt. Het argument van den Heer Zaaijer, die Sneek alleen als culminatiepunt noemt, ontleent zijn kracht aan de laatste door ons aangehaalde zinsnede: 'als men daarover de mannen van de talen spreekt, zijn zij allen van oordeel, dat dit veel te weinig is om goed onderwijs te geven.'

Naar onze meening een oordeel, dat voor discussie vatbaar is en bewijs behoeft. Ieder die onze hoogere burgerscholen kent, zal *veel* docenten in alle vakken ontmoet hebben, die niet tevreden zijn met hun aantal uren in de hoogere klassen, maar dit oordeel zelf is nog geen bewijs voor zijn juistheid.

't Is waar, dat aan de meeste scholen in de hoogste klasse aan elk der talen twee uur gewijd worden, maar daarmeê is de beschuldiging van het overwicht der realia niet bewezen; immers worden er in de lagere klassen veel meer uren aan de talen gewijd. Wanneer ik de reeks van vakken splits in wisen natuurkundige, in taal- en geschiedkundige en in sociale; wanneer ik het rechtlijnig teekenen bij de realistische en het handteekenen als aesthetisch vak bij de humaniora reken; en wanneer ik dan eens het aantal uren opmaak, dat in elke klasse aan elk dier afdeelingen gewijd wordt, dan kom ik tot uitkomsten die lang niet in het nadeel der humaniora zijn. Bij het nagaan van de lijsten der lesuren van een groot aantal hoogere burgerscholen vond ik, dat er in een ganschen vijfjarigen cursus gemiddeld gewijd worden:

Aan de wis- en natuurkundige wetenschappen gedurende vijf jaar: zeventig uren 's weeks (70);

Aan de sociale wetenschappen tien uren (10);

Aan de humaniora negentig uren (90).

Neemt men de wis- en werktuigkunde afzonderlijk en ook de vier talen, dan ziet men, dat van de eerstgenoemde zeventig uur:

Aan wis- en werktuigkunde en rechtlijnig teekenen gewijd worden: negen en dertig uren (39);

[1] Verslag v.h.v. in de 7e algemeene vergadering van de leden der vereeniging van leeraren aan inrichtingen van middelbaar onderwijs, p. 26.

Aan natuurwetenschappen een en dertig uur (31).
Van de laatstgenoemde negentig uur:
Aan de vier talen vier en vijftig uur (54);
Aan de geschied- en aardrijkskunde drie en twintig uur (23);
Aan het handteekenen dertien uur (13).

Waar is nu hier schijn of schaduw van verdringen; hebben niet de humaniora *la part du lion*, en hebben niet zelfs de talen alleen bijna een derde van het aantal uren van den ganschen cursus?

Als men het terzijde dringen van een vak kon bewijzen uit het gering aantal uren dat er aan gewijd wordt, hetgeen alleen binnen zekere grenzen mogelijk is, dan is het zonneklaar bewezen, dat de litterarische en aesthetische vakken op onze middelbare scholen *niet* worden op zijde gedrongen.

Aan elke taal worden aan de meeste scholen in de hoogste klasse twee uren gewijd, terwijl veelal de wiskunde vier, de natuur- en scheikunde elk drie uur krijgen. Maar op zich zelf bewijst dat niets; in de lagere klassen zien wij de verhouding geheel omgekeerd, en de vraag moet ook nog uit dit oogpunt beschouwd worden, of laatstgenoemde vakken bij het onderwijs niet meer tijds vereischen dan het onderwijs in de litteratuur.

Een tweede vraag is deze, of een optelling van uren wel iets bewijst; of niet de neiging, om het aantal uren voor een vak uit te breiden, een verkeerde neiging is, en of het wel zeker is, dat een vak beter onderwezen en door de leerlingen beter aangeleerd wordt, naarmate er meer uren voor op den rooster zijn uitgetrokken.

Met de litteratuur schijnt mij dat bepaald niet het geval; men vergete nooit, dat voor het aanleeren der spraakkunst de vele uren in de eerste drie jaren moeten dienen. In de hoogere klassen moet bij de leerlingen de kennis der taalregels, voor zoover zij die noodig hebben om zich schriftelijk en mondeling verstaanbaar (ik zeg niet: zonder fouten) uit te drukken, alleen door spreken en het maken van opstellen en een enkele repetitie onderhouden worden en bepaald bijzaak zijn. De voornaamste bezigheid der jongens zij hier *lezen* en spreken over wat zij 't huis gelezen hebben, met den ouderen docent, den man van verfijnden smaak, die aldus ook den smaak van zijn leerlingen vormt en hun gevoel voor het schoone en goede ontwikkelt. Wanneer is meer gelegenheid voor den docent die zijn

roeping begrijpt, om door zijn onderwijs een goeden, zegenrijken invloed ook op het karakter zijner jongens uit te oefenen, dan juist hier? Waarin heeft hij daartoe meer aanleiding dan in zoo menig tooneel, waar de schrijver zelfs ons ouderen nog een traan in het oog toovert, en waardoor een onbedorven knaap zoo machtig zal zijn in het hart gegrepen? Waar vindt hij meer aanleiding dan in zoovele Engelsche en Duitsche gedichten, om zijn jongens de macht van het ideale in al haar kracht te doen gevoelen, en hun een waarborg te geven - voor hun gansche leven - tegen een zeker soort van laag materialisme, dat het doel des levens stelt in schatten te verzamelen en genot te smaken?

En zijn daarvoor twee uren 's weeks niet voldoende?

Zal een indruk, als hij diep is, zoo gauw vergeten worden omdat hij slechts kort duurt?

Als de docent maar te weeg kan brengen, dat er, behalve in die twee uur op school, ook geregeld 't huis gelezen wordt; als hij zijn leerlingen maar bezield heeft met dien heerlijken hartstocht, den lust tot lezen, op school zie hij dan toe, dat er met vrucht gelezen worde.

Wanneer men mij hier toevoegt, dat voor dit 't huis lezen geen tijd is, dan moet ik zulks krachtens mijn ondervinding pertinent tegenspreken; natuurlijk hebben onze jongens in de vierde en vijfde klasse geen tijd om in vier talen geheele boekdeelen 's maands te lezen, maar zij hebben wel degelijk tijd, om voor elke les in elke taal een of ander stuk met aandacht te lezen, en dat is hier voldoende.

Één ding is hierbij echter noodzakelijk en daartoe heb ik nog maar weinige docenten in de talen bereid gevonden: men bekrimpe ten zeerste de lessen in de *geschiedenis* der letterkunde (histoire littéraire); men late haar als zoodanig zelfs geheel weg, want juist zìj leiden tot de tegenovergestelde uitkomsten als een goede behandeling der litteratuur; zij wekken tegenzin, en nooit zal een jongen in een vrij oogenblik een van zijn leerboeken over litteratuurgeschiedenis ter hand nemen; zìj zijn het die veelweterij en oppervlakkigheid in de hand werken, daar de jongen leert pronken met eens anders veêren, en uit een boek een oordeel overneemt over werken die hij nooit gezien heeft. Wil men den leerlingen het karakter van een tijdperk leeren kennen, of iets uit het leven van een groot man doen weten, men trachte zijn doel te bereiken bij het lezen; en men late

den tijd en den man, dien men hun niet op die wijze voor oogen kan brengen, eenvoudig rusten, - hun ontwikkeling zal er geen schade door lijden.

Ik heb mij door mijn groote sympathie voor dit leervak laten verleiden breedvoeriger uit te weiden dan hier mijn plan was; ik keer terug tot de vraag: waaruit zijn de slechte uitkomsten van het onderwijs in taal- en letterkunde gebleken?

Het antwoord is categorisch: uit de examens; de cijfers voor die groep zijn meestal lager dan die voor de andere groepen. Ik wil dit laatste ook niet tegenspreken, maar ik beweer, dat dit verschijnsel zeker niet geheel, en misschien wel geheel niet, zijn grond heeft in mindere kennis; ik meen, dat het examen, zooals het veelal in de drie vreemde talen wordt afgenomen, veel moeielijker is dan dat in de wis- en natuurkundige vakken; ik heb dikwijls vele vragen gehoord over taalregels, die de candidaat niet beantwoorden kon, hoewel hij in zijn schriftelijk werk dien zelfden regel zeer juist had toegepast. Ik veroordeel die vraag bepaald als te moeielijk: de patient had de formule, die hij misschien drie jaar te voren geleerd had, vergeten, maar de *zaak* wist en begreep hij, anders had hij niet juist geschreven; even als vele beschaafde menschen, die zeer goed Fransch of Duitsch schrijven, toch vergeten zijn op welken regel het gebruik van dezen of genen vorm steunt.

Zoo leest men op pag. 2 van het verslag der eindexamens in 1871: ‘Het *schriftelijk* onderzoek in de Fransche taal- en letterkunde was in het algemeen *voldoende* ... de meeste kandidaten waren onbekend met de voornaamste regels der spraakkunst.’

Hoe is dit nu mogelijk?

Was het schriftelijk werk voldoende, dan bleek daaruit, dat de taalregels goed werden toegepast, dan was daarmeê het doel van het onderwijs in de spraakkunst bereikt, en dan moest men geen taalregels vragen. Alleen dàn komt dit te pas, wanneer er fouten in het schriftelijk werk zijn en de examinator door het vragen naar den regel waartegen gezondigd is, onderzoeken wil of de kandidaat uit onwetenheid of uit slordigheid zondigde.

Ik heb dikwijls een examen van een half uur bijgewoond, waarvan bijna de helft gewijd was aan vragen uit de geschiedenis der letterkunde, en ik herinner mij een zeer afkeurende gelaatsuitdrukking van den examinator, toen de kandidaat niet wist, op welken dag Schiller zijn eersten brief aan Goethe had geschreven.

Eindelijk acht ik den geheelen eisch, dat een jongen van ze-

ventien of achttien jaar vier talen tamelijk zuiver zou spreken en schrijven, veel te hoog. Ik weet wel, dat men daar steeds bijvoegt: zonder *grove* fouten; maar wat is een *grove* fout? Het antwoord daarop zal zeer verschillend uitvallen, al naarmate het door een docent in de talen of door een beschaafd man buiten het vak gegeven wordt, en de docent is toch de man die het cijfer vaststelt. Ik ben overtuigd, dat van een overdreven realistische strekking, van een verdringen der taalen letterkunde geen sprake is bij het onderwijs; dat de lage cijfers bij de eindexamina te wijten zijn aan hooge eischen en aan het op den voorgrond dringen van een vak, de geschiedenis der letterkunde, dat hier eigenlijk geen vak moest zijn.

Bij ons onderzoek omtrent de aangevoerde bezwaren tegen het onderwijs op onze hoogere burgerscholen, zijn wij nu genaderd tot de mindere tevredenheid van sommige Delftsche docenten en tot het rapport van Kapitein Hojel.

Ik wil daarbij niet vragen, of de toestand vroeger beter was, en of niet vele Delftsche studenten door de gewoonte, om in het eerste jaar hun studie vrij licht op te nemen, zelven oorzaak zijn dat er veel, wat op de school geleerd was, vergeten wordt. Maar een andere vraag is deze, of in verband met de eischen die men in Breda stelt, en uit den aard der zaak stellen moet, de hoogere burgerschool wel de juiste voorbereiding geeft voor het toelatingsexamen tot een Akademie, waar de wiskunde en de verwante vakken een onbetwiste heerschappij voeren. Het doel der hoogere burgerscholen is algemeene ontwikkeling; bij het eindexamen bestaat geen reden om meer waarde te hechten aan het cijfer voor de wiskundige dan aan dat voor de letterkundige vakken; een onvoldoend cijfer in het Engelsch is daar niet nadeeliger dan in de natuurkunde; maar voor hem, die de polytechnische school zal bezoeken, of die te Breda wenscht te worden toegelaten, is wis- en natuurkundige kennis van veel grooter waarde dan zelfs een grooter bedrevenheid in andere vakken. Het verslag van Breda wekt dan ook wel degelijk het denkbeeld, dat de commissie misschien onwillekeurig, al is het dan niet bij haar appreciatie, dan toch bij haar rapport op dat verschil gelet heeft. Hoe is het anders te verklaren, dat bij de eindexamina over het algemeen de resultaten van het examen in de wiskunde geroemd worden, de kennis in de beschrijvende meetkunde zelfs vrij hoog geschat,

terwijl in het Bredaasch verslag de staf gebroken wordt over de wiskundige kennis, en wel met name over die der beschrijvende meetkunde? Ja, dit is nog wel te verklaren door een andere onderstelling, die echter aan dit rapport voor een oordeel over de hoogere burgerscholen alle waarde zou ontnemen: die namelijk, dat de kandidaten, die zich in 1872 voor het toelatingsexamen te Breda aanmeldden, behoord hebben tot de minste leerlingen der hoogere burgerscholen. Dit kunnen wij echter niet zoo gaaf aannemen en wij komen dus wel degelijk terug tot het bovengezegde, dat, hoewel in naam en misschien zelfs in het plan der commissie dezelfde, de eischen en zeker de beoordeeling bij die beide examens toch in het wezen der zaak verschillend geweest zijn; te Breda heeft men, althans bij het oordeel dat publiek gemaakt is, aan de wiskunde onwillekeurig meer waarde gehecht dan aan de andere vakken.

Men vergete niet, dat de aanstaande adspiranten voor Breda in vroegèr jaren bijna uitsluitend gevoed werden met wiskunde; in de tweede plaats met geschiedenis en taalkunde; en het is waarschijnlijk, dat de kandidaten toen, wat de wiskunde betreft, beter beslagen ten ijs kwamen dan nu, nu de wiskunde haar rijk moet deelen met andere vakken. Voor de algemeene ontwikkeling betreuren wij dit niet: de jongelieden, die in vroeger jaren te Delft en Breda kwamen, waren zeker minder ontwikkeld dan de jongelieden die van de eindexamens komen, maar het is mogelijk dat zij meer wisten van de lagere meet- en stelkunde.

Bij ons is het echter niet twijfelachtig wie van hen het bij voortgezet goed onderwijs na een enkel studiejaar verder zal gebracht hebben.

In verband met het zeer afkeurend oordeel kwam het mij vreemd voor, dat van de 30 kandidaten nog 18 aan de vereischten van het examen voldaan hadden. Nog meer verbaasd was ik echter, toen ik eenige dagen later in het verslag der commissie voor het eindexamen in Zuid-Holland die zelfde klacht las; dáár klinkt zij al zeer vreemd, als men het oog slaat op de hooge cijfers die voor de wiskunde zijn toegekend. Van de 42 kandidaten verkregen 35 een cijfer 5 of hooger, en 29 van hen een cijfer, overeenkomende met determen *voldoende, ruim voldoende, goed en zeer goed*.

Nu vraag ik wat men moet zeggen van de consequentie eener commissie, die in de wiskunde 4 kandidaten *zeer goed*, 5 *goed*, 8 *ruim voldoende* en 12 *voldoende* rekent (d.i. 29 van 42)

en dan toch zegt: ‘Een eenigszins zuiver bewijs werd slechts bij *hoogst zeldzame uitzondering* geleverd.’

Behoorden die 29 kandidaten tot de hoogst zeldzame uitzonderingen? of wonen wij in Abdera, en kan men hier voldoende kennis van de meetkunde hebben zonder een eenigszins zuiver bewijs te kunnen leveren?

Hoe is het mogelijk, dat een commissie op dezelfde bladzijde kan verklaren, dat 29 jongelieden voldoende en meer dan voldoende geacht werden in wiskunde, en dat ‘weinig kandidaten een helder inzicht hadden in den waren aard en de kracht van een wiskundig betoog’? Wanneer zulk een oordeel als dit en het bovenaangehaalde op een kandidaat toepasselijk is, dan zou dien kandidaat, naar mijn meening, een cijfer moeten worden toegekend, overeenkomende met ‘slecht’ of ‘gering;’ en juist deze cijfers zijn bij de Zuid-Hollandsche commissie voor de wiskunde uitzonderingen en wel *hoogst zeldzame* uitzonderingen, n.l. 2 van de 42!

Voor dat wij de middelen bespreken die tot verbetering zijn voorgesteld, nog één opmerking: de klacht die uit Breda tot ons komt en de klacht dat taal- en letterkunde opzijde gedrongen worden, vernietigen elkaâr of vullen elkaâr aan tot een vreeselijk vonnis. Of zij bewijzen te zamen dat onze jongens *niets* goed leeren en onze middelbare scholen dus geheel veroordeeld zijn, òf zij vernietigen elkaâr geheel wat betreft het overwicht dat het ééne vak zou hebben over het ander.

Als middel tot verbetering vraagt men van den eenen kant wetsverandering, van den anderen kant herziening van het reglement, dat het eindexamen beheerscht.

Wetsverandering zal zijn òf onschuldig, en dan acht ik haar nutteloos, òf ingrijpend, en dan schijnt zij mij verderfelijk.

Wat wil men? Hooren wij de verschillende adviezen:

‘Men zou kunnen beginnen met de technologie weg te laten.’ Wanneer de ontevredenheid daarmeê weg te nemen is, dan is men werkelijk al zeer spoedig tevreden; aan de technologie wordt in de vijfde klasse één uur 's weeks gewijd, en het eenige gevolg dat ik voorzie van haar afschaffing is, dat er strijd zou ontstaan aan welke der verdrongen talen dit uur zou ten deele vallen.

‘Men zou daar kunnen bijvoegen de handelswetenschappen, warenkennis en boekhouden,’ zegt Dr. Zaaijer[1], en de Heer Mackay dringt er juist op aan, ‘dat het onderwijs aan de hoogere burgerschool niet alleen zij een voorbereiding voor de polytechnische school, maar ook meer en meer voor onzen handel.’

Beide richtingen tevreden te stellen blijkt hier onmogelijk; maar met den Heer Mackay zou ik liet een ramp vinden, als men de hoogere burgerschool ging beschouwen uitsluitend als een voorbereiding voor de polytechnische school te Delft en voor de Academie te Breda. Zij is de plaatsvan vorming ‘voor de talrijke burgerij, welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht;’ en waarom op die plaats, in een land als het onze, handeiswetenschappen minder op haar plaats zouden zijn dan scheikunde, beken ik niet te begrijpen. Het valt echter niet te ontkennen, dat er aan boekhouden op sommige scholen wel wat veel tijd gewijd wordt.

Technologie is een vak dat voor geregeld onderwijs op een hoogere burgerschool niet vatbaar is, zegt men; 't is volkomen waar, dat men moeielijk de geheele technologiekan doorloopen; maar ik geloof, dat het toch wel degelijk zal bijdragen tot de algemeene kennis der leerlingen, wanneer zij een uur 's weeks door een ontwikkeld docent beziggehouden worden met gesprekken over eenige der vele zaken die zij in het dagelijksch leven duizendmaal in handen hebben en waarvan zij van hem kunnen leeren, welke bewerkingen en vervormingen zij ondergaan, voordat de mensch ze gebruiken kan. Dit uur zal niet alleen zijn kennis vermeerderen, maar ook zijn blik verruimen, want een gevolg er van zal zijn, dat hij, fabriek of werkplaats bezoekende, dingen zal zien en opmerken waarop hij anders geen acht zou slaan.

De afschaffing van warenkennis en technologie zou misschien niet veel kwaad doen, maar toch ook al zeer weinig goed; want op een goede school wordt daarvoor geen huiswerk gegeven en de winst in tijd is niet noemenswaardig. Ik doe wel opmerken, dat ik hier niet spreek van de rol dier vakken op het examen, maar alleen bij het onderwijs.

Ten derde wil men de mechanica als afzonderlijk vak schrap-

1 Verslag der leeraren, bl. 26. Bijblad, bl. 89.

pen en haar eenvoudig houden, in zoover als zij noodig is voor het onderwijs in de natuurkunde. Een beknoptere behandeling der mechanica moge aan te raden zijn, en die is te verkrijgen zonder wetsherziening; maar een wegvallen als afzonderlijk vak zou ik betreuren, omdat zij aan den eenen kant een uitstekende toepassing en tegelijk een repetitie der wiskunde is; omdat aan den anderen kant alleen in verband met haar de kennis van werktuigen iets beteekent; en eindelijk omdat men dan toch meer uren voor de natuurkunde beschikbaar zou moeten stellen, als de mechanica met haar was vereenigd, en men ook daardoor dus niet meer dan één uur 's weeks zou winnen. Eindelijk heb ik daartegen het paedagogisch bezwaar, dat de hoofdstukken over het meten van krachten door versnelling, levendige kracht, enz. veel gemakkelijker begrepen worden in het vijfde jaar, waar zij in de werktuigkunde te pas komen; terwijl zij in het derde als inleiding tot de natuurkunde behandeld, het begin der studie van dat vak noodeloos zouden verzwaren.

Veel van wat Dr. Zaaijer verlangt is te verkrijgen zonder wetsverandering, en wel hierdoor, dat men tot een levendig besef komt wat in het middelbaar onderwijs hoofdvak en wat bijvak moet zijn en dat ieder docent zelfopoffering genoeg hebbe om niet door uitbreiding van huiswerk en aandringen op meer uren steeds te trachten zijn vak een grooter plaats te doen innemen dan het toekomt. Nog altijd acht ik de wet op het middelbaar onderwijs een zegen voor ons volk, en nog altijd hangt naar mijn bescheiden meening alles daarvan af, of zij goed wordt uitgevoerd.

Een ingrijpende wetsverandering zou ik een groote ramp achten; de wet bestaat nog geen volle tien jaar, de scholen, door haar in het leven geroepen zijn bloeiende en populaire inrichtingen, en hebben vele zeer goede resultaten geleverd. Zijn er ook minder goede resultaten, zijn er fouten in de school, laat ons die bestudeeren en, voortbouwende op wat wij hebben, al onze kracht gebruiken om haar nog beter te maken; maar laat ons vooral geen poging doen om iets wezenlijks te veranderen in de oeconomie van een wet, die nog korten tijd geleden Thorbecke's grootste werk genoemd is, en die, *mits goed uitgevoerd*, het peil van de algemeene ontwikkeling van ons volk zeker zal doen rijzen.

Is wijziging van het reglement dan ook noodzakelijk?

Ik voor mij houd het er voor, dat dit reglement op zich zelf al zeer onschuldig zou zijn, wanneer er niet een bijlage aan was toegevoegd, die een programma van het examen bevat. Een groot gebrek van dit programma is, dat het te veel in bijzonderheden treedt en daardoor, zeker tegen den zin van de ontwerpers, het 'africhten' en 'klaar maken' in de hand werkt. In de eerste plaats kan ik mij dus wel vereenigen met den wensch, dat dit programma kwame te vervallen en alleen het daarin uitgedrukte denkbeeld bewaard bleve:

'Bij het examen is meer te eischen van het verstand dan van het geheugen.'

Ten tweede zou ik gaarne zien, dat in het reglement werd uitgedrukt, welke vakken als hoofdvakken, welke als bijvakken moeten worden beschouwd, daar ik het geheel eens ben met de meening van Dr. van Bemmelen, die wel de beperking van het examen, maar niet van de lessen wenscht.

Maar ook hiervan make men zich geen illusiën!

Zal een wijziging van het examen*reglement* werkelijk het examen sterk veranderen, en zal zulk een verandering als door een tooverslag een heilzamen invloed uitoefenen op de school?

Ik geloof het niet. Ik heb altijd gemeend, dat wij, docenten der hoogere burgerscholen, bij ons onderwijs vooral niet het oog moeten hebben op het examen, dat wij er niet eens aan denken moeten; de jongens doen dit zelven reeds te veel. Ik zou de beschouwingswijze afkeuren van den leeraar, die, zooals Dr. Zaaijer zegt, 'trachtte den leerling het maximum van kennis in zijn vak aan te brengen, om hem bij het eindexamen niet te doen vallen,' hetgeen in dien samenhang beteekent, dat de leeraar den leerling overkropt met werk, om hem voor het examen klaar te maken. Geschiedt dit, dan is het wel eenigszins te wijten aan het zeer gedetailleerd programma, maar meer nog aan de opvatting van den docent zelven.

Laat ons onderwijs geven zoo goed wij dat kunnen; laat ons trachten onze jongens zooveel mogelijk te ontwikkelen, hun zucht tot weten te vermeerderen en hun den weg aan te wijzen langs welken zij daaraan kunnen voldoen. Dat alles is natuurlijk onmogelijk, zonder hun ook kennis aan te brengen, maar die kennis acht ik niet het hoogste; het hoogste is misschien wel dit, dat zij de methode opdoen, volgens welke zij later ieder in zijn carrière vakkennis kunnen verkrijgen.

Wij hebben alleen te zorgen dat onze jongens van ons gaan, zóó voorbereid. zóó ontwikkeld door ons onderwijs, dat zij rijp zijn voor de studie der wetenschap of voor het beginnen van de loopbaan die zij dan mochten kiezen.

Is dan het examen goed, dan zal onze leerling, die dus gevormd is, slagen; is het niet goed, en wordt hij afgewezen, omdat hij niet genoeg regels of stellingen weet, dan is het hem toch beter als goed ontwikkelde jongen te vallen, dan als gedresseerde veelweter door zulk een examen te komen.

'Maar,' zal men mij antwoorden, 'het is toch niet aangenaam als de jongens worden afgewezen: daarvoor gaan zij niet school.'

Zeer waar; maar ik ben er ook niet bang voor, dat dit met jongens, die in den boven door mij bedoelden zin goed ontwikkeld zijn, zoo licht zou gebeuren. Bracht het reglement dit al meê, hetgeen ik betwijfel, men vergete niet, dat het reglement door menschen wordt toegepast, en dat ieder lid eener examencommissie ten slotte vrij is in het uitbrengen van zijne stem.

In het algemeen is de geheele opmerking, dat de moeielijkheid of verkeerde inrichting van het eindexamen zulk een invloed zou hebben op het onderwijs, alleen toepasselijk op docenten, die niet weten wat zij willen, of den moed hunner overtuiging missen; want zonneklaar is het, dat de hoogere burgerschool wel haar eindexamen dwingt, maar niet omgekeerd; of duidelijker: dat bij ieder eindexamen het gemiddeld peil der kandidaten de eischen determineert, en niet omgekeerd de kennis getoetst wordt aan absolute eischen, zoodat ieder, die daaraan niet beantwoordt, zou worden afgewezen.

Wanneer een examinator bij het eindexamen moeielijk vraagt en hij krijgt geen antwoord, dan gaat hij van zelf gemakkelijker vragen: merkt hij dat de feitenkennis van zijn patiënt gering is, dan zal hij misschien wel begrippen gaan zoeken; weet de candidaat niet den datum waarop de briefwisseling van Schiller en Goethe een aanvang nam, misschien komt het den examinator dan wel in den zin om eens te vragen of hij ook stukken van Schiller of Goethe gelezen en begrepen heeft; komt hij tot de overtuiging dat er niet veel is van buiten geleerd, dan dringt de candidaat zelf hem om te onderzoeken of er veel is begrepen. Een examen-commissie die met ontwikkelde jongens te doen heeft, zal niet den hoogsten rang geven aan feitenkennis, maar wel aan scherpheid van het verstand en juistheid van het oordeel.

En hoe die te beoordeelen, staat in geen reglement geschreven; en het beste reglement zal een slecht examinator nooit er toe brengen die eigenschappen te apprecieeren; en van daar dat ik niet veel heil zie in reglementeeren. Bij uitstekende examen-commissiën zou men het gansche reglement kunnen missen. *Men, not Measures!*

Tot nog toe heb ik meer uiteengezet wat ik niet wilde, dan wat mijn wensch zou zijn; meer de zienswijze van anderen bestreden, dan zelf een meening vooropgesteld. Ik bestrijd de meening dat de verscheidenheid van vakken, die aan de hoogere burgerscholen gedoceerd worden, te groot is, en schadelijke uitkomsten heeft geleverd; ik bestrijd de verklaring die men gegeven heeft van de lage cijfers die op de eindexamens voor taal- en letterkunde gegeven worden; ik kan niet gaaf toegeven, dat het oordeel, in het rapport van kapitein Hojel over de uitkomsten van het wiskundig onderwijs geveld, nu reeds zwaar mag wegen en grooten invloed uitoefenen op onze appreciatie; ik bestrijd wetsverandering en hecht niet bijzonder veel waarde aan een reglement. Misschien vraagt men mij, of ik dan '*tout pour le mieux dans le meilleur des mondes*' acht, en of ik zelf met betrekking tot het onderwijs op de hoogere burgerschool niets meer te wenschen heb. Ik wil op die vraag gaarne antwoorden, en moet dan bekennen, dat er ook sommige punten zijn, waarin ik met de klagers overeenstem; ik ben het alleen niet met hen eens omtrent de redenen van het minder goede dat ik in onze scholen en examens waarneem.

Ik meen dat 4/5 geen ongunstige verhouding is tusschen geslaagden en afgewezenen, vooral als men in aanmerking neemt dat het cijfer geput is uit de opgaven van de eerste zes jaren onzer scholen; maar wel heb ik mij dikwijls verbaasd over het klein getal leerlingen dat het eindexamen bereikt, in vergelijking met het groot aantal jongens dat onze hoogere burgerscholen bezoekt; en ik heb dikwijls op eindexamina jongens ontmoet die toegelaten werden, en eigenlijk toch slecht ontwikkeld waren.

Ik vind verscheidenheid van vakken goed; maar als men de leerlingen tracht te dwingen ze allen even uitgebreid en met evenveel ijver te bestudeeren, doet men alle kans op goede resultaten verloren gaan.

Ik beweer dat de talen niet ter zijde gedrongen worden; maar ik zie wel dat regels en geschiedenis van letterkunde de eigenlijke letterkunde vaak op zijde dringen.

Het oordeel der Bredasche Commissie over wis- en scheikundig onderwijs schijnt mij hard; maar ik erken dat het mij ook toeschijnt dat onze jongens minder vlug cijferen en minder goed vlakke meetkunst kennen dan vroegere kandidaten voor de Delftsche of Bredasche Academie.

Ik zie niet veel heil in het uitstekendste examen-reglement; maar ik acht toch dit reglement en liet examen niet zoo goed als zij konden zijn.

‘Hoe!’ zegt misschien menigeen, ‘nu geeft gij plotseling toe, wat gij straks hebt ontkend, en zelf schijnt gij nu de meeste klachten in te brengen.’

Vergeving! Ik erken de mogelijkheid van misbruik, ik zie wel het een en ander dat ik afkeur, maar er blijft toch groot verschil in zienswijze: en wat het geneesmiddel betreft, zien zij, wier meening ik bestrijd, het grootste heil in wijziging van de wet of in een ander reglement, en ik houd het er voor dat alles wat minder goed is, verbeterd kan worden door eene betere uitvoering der wet.

In de eerste plaats breng ik nogmaals in herinnering wat ik reeds meermalen zeide: menschen hebben meer invloed dan wetten. Wil men harmonisch ontwikkelde leerlingen vormen, men zorge voor harmonisch ontwikkelde docenten; voor leeraren, niet blind ingenomen met eigen vak, niet er op uit om de jongens het maximum van kennis in dat vak eigen te maken, onverschillig of daardoor andere nuttige vakken verwaarloosd worden; maar, zelven met een ruimen blik over het gebied van de vakken van het middelbaar onderwijs begaafd, het als hun hoogste doel stellende, om, door samenwerking met hun collega's, ook aan hun leerlingen een ruimen blik te geven, en het denkvermogen en het gevoel voor het schoone en edele gelijkelijk te ontwikkelen.

Ten tweede hechte men zoowel bij het onderwijs als bij het examen verschillend gewicht aan verschillende vakken, en rekene het een leerling noch bij den overgang, noch bij de eindexamens tot zonde, wanneer hij sommige vakken min of meer verwaarloosd heeft, als het maar blijkt dat er andere waren die hij met liefde behandelde, en die het hunne hebben bijgedragen om een flink mensch van hem te maken. Alleen wanneer men den leerlingen van de laatste twee studiejaren die vrijheid gunt, kan men de groote verscheidenheid van vakken verdedigen: dat de vakken er zijn, geeft allen

gelegenheid zich harmonisch te ontwikkelen, maar dat wordt niet daardoor bereikt, dat iedere jongen evenveel aan ieder vak werkt. Behandel toch uw jongens niet allen naar één model, naar één vastgestelde methode; met verschillende karakters zult gij natuurlijk in den omgang niet een zelfden weg volgen; waarom dan in het leeren de jongens, die verschillen in aanleg en neiging, wel gedwongen denzelfden weg te gaan?

Men kan uitmunten, al kent men geen wiskunde; men kan uitmunten, al spreekt men slecht Fransch. ‘Ja,’ zegt kapitein Hojel, ‘maar als gij niet goed wiskunde kent, kunnen wij u te Breda niet gebruiken.’ Dat is wel mogelijk, maar als het waar is, is daarmeê bewezen dat het toelatingsexamen te Breda andere eischen moet stellen dan het eindexamen. Het eindexamen moet meer zoeken naar den invloed van het geleerde op oordeel, verstand en smaak, dan naar feitenkennis. Juist daarom zou ik ook wenschen dat men niet hetzelfde gewicht hechtte aan alle vakken. Ik weet wel dat dit op de eindexamens in de appreciatie der examinatoren ook werkelijk niet geschiedt, maar dat is niet wettig, en op school heeft dat niet in voldoende mate plaats. De docent in de natuurlijke historie, bijvoorbeeld, heeft in het vijfde studiejaar even goed zijn twee uren als de leeraar in het Fransch, en hij kan door het huiswerk evenveel tijd der leerlingen bezetten; niemand zal ontkennen dat dit buiten alle verhouding is, en dat een goed directeur het zal trachten tegen te gaan, maar zijn pogingen schieten tekort, als er niet eenheid en overeenstemming is tusschen den directeur en alle docenten omtrent de opvatting van hun gemeenschappelijke taak.

Ten derde late men de geschiedenis der litteratuur als zoodanig uit het onderwijs en uit het examen verdwijnen, be halve hoogstens voor het Nederlandsch, en stelle er litteratuur zelve voor in de plaats. Men kan wel klagen over te weinig uren, maar een vermeerdering van de leeruren voor de talen zou veel minder baten dan een verandering van methode. Daaraan knoopt zich dan ook deze beschouwing vast, dat men veeleer dan het aantal uren van sommige vakken te verhoogen, moest trachten het gezamenlijk getal leeruren te verminderen. In de hoogste klasse moeten de jongens zelfstandig leeren werken, en dat geschiedt veel beter door huiswerk, gepaard met leiding en goede wenken in eenige weinige leeruren, dan door een

groot gedeelte van den dag op school door te brengen, waarbij het toch onmogelijk is, dat de leerlingen den ganschen tijd oplettend en belangstellend blijven.

Ten vierde. Wat de wiskunde betreft, hechte men toch vooral aan het *multum non multa;* het gevaar van dressuur, waarin men vroeger wel eens verviel, is nu minder dreigend, maar misschien loopt men wel gevaar, dat de kennis der beginselen minder solide is. Er worden veel uren aan dit vak besteed, en met reden, want terwijl begrijpen hoofdzaak blijft, is geoefendheid en ervarenheid in de praktijk van veel gewicht. Geregeld huiswerk, grondige correctie van dat werk, zooveel mogelijk individueele, bespreking na correctie en vooral een verstandig gebruik der heuristische methode kunnen niet genoeg worden aanbevolen; in verband daarmede moet ik

ten vijfde wijzen op een groot gebrek dat in de lagere klassen onzer hoogere burgerscholen meer en meer regel begint te worden, namelijk te talrijk bezette klassen. Voor een grondig onderwijs in wiskunde zoowel als in talen, acht ik groote klassen hoogst nadeelig, omdat de mogelijkheid daar niet bestaat dat de docent lette op de bijzondere behoefte van elk zijner leerlingen. Bij een betrekkelijk kleine klasse kan hij bij let mondeling onderwijs zich overtuigen of hij begrepen is, en hij kan bij elken leerling eens even stilstaan, om valsche voorstellingen weg te nemen en misverstand op te klaren; bij de correctie kan hij op de fouten letten die elk zijner jongens het meest begaat, en hij kan hem daarop opmerkzaam maken. Zijn de klassen te groot (meer dan twintig, bij voorbeeld), dan wordt dit alles onmogelijk, en het onderwijs dat, aan een kleiner aantal gegeven, ontwikkelend en vruchtdragend kon zijn, wordt eigenlijk collegie geven aan kinderen die daarvoor lang niet rip zijn. Het gevolg is, dat alleen de besten der klasse wezenlijk veel profiteeren; dat een ander gedeelte weldra niet meê kan en achterblijft, en dat de middelmatigen misschien genoeg leeren om over te gaan, maar toch hun ganschen schooltijd de gevolgen ondervinden van het gebrek dat de kennis der beginselen niet zoo solide is, als noodig is om er met vrucht op voort te bouwen.

Wij meenen dat men voor het rijk noch voor gemeenten de geldelijke opofferingen, aan een consequent volgehouden splitsing van klassen verbonden, eenigszins in aanmerking kan nemen, als men bedenkt hoe dit geheel een quaestie is van te

zijn of niet te zijn, en hoe overvolle lagere klassen in weinige jaren het gehalte der gehcele school zouden kunnen bederven.

Ik kom ten laatste nog eens terug op het examen en het reglement. Misschien komen wij eenmaal tot het besluit dat de meeste voordeelen verbonden zijn aan een geheele afschaffing van het eindexamen; het is immers al zeer moeielijk om op een examen te oordeelen of het doel van het middelbaar onderwijs bij elken kandidaat bereikt is. Dat doel bestaat daarin, dat de jongelieden zelfstandig leeren denken en zelfstandig leeren werken; dat zij in het algemeen goed voorbereid zijn om hun intrede te doen in het werkelijk leven: en in den korten tijd van het examen moge het licht zijn om over wat feitenkennis te oordeelen, over de meerdere of mindere mate waarin dat doel bereikt is, niet. Maar aan den anderen kant zijn er aan een examen ook vele voordeelen verbonden, en wij kunnen nu zeker niet beter doen dan die voordeelen te behouden en de nadeelen tot een minimum te herleiden. Daarvoor zou ik een examen-reglement verlangen, dat alleen in breede trekken eenige beginselen regelde en de richtige toepassing daarvan aan de commissiën overliet.

Ik zou als regel willen, dat voor de meeste vakken de grootste waarde gehecht werd aan het schriftelijk werk, in dien zin, dat het cijfer daarvoor verkregen, wel door het mondeling examen stijgen, maar alleen in zeer enkele gevallen dalen kon (b.v. als de kandidaat bleek geen helder inzicht te hebben in den aard van een wiskundig betoog). In de talen zou de bekendheid met de litteratuur moeten blijken uit het mondeling examen, en zou dus de uitkomst daarvan meer dan in andere vakken invloed moeten hebben op het cijfer voor het schriftelijk werk.

De wet zegt dat, behalve in schoonschrijven en gymnastiek, in alle vakken geëxamineerd moet worden; maar in het reglement zou ik de betrekkelijke waarde der verschillende vakken willen bepaald zien, in dien zin, dat in sommige hoofdvakken streng geëxamineerd moest worden, terwijl er met anderen slechts eenige bekendheid vereischt werd.

Maar ook hierin zullen degenen die het reglement moeten uitvoeren, heel wat meer invloed hebben dan de inhoud van het reglement zelf. Men kieze daarom met de grootste zorg in de examen-commissiën verstandige, gematigde mannen, van

wie men overtuigd is dat zij niet alleen naar kennis van hun eigen vak, maar voornamelijk naar de geheele verstandelijke ontwikkeling van den candidaat zullen oordeelen; men vernieuwe die commissiën niet al te snel, men vervange de meeste leden niet een volgend jaar door anderen, om toch iederen docent zijn beurt te geven: wanneer zulk een commissie eenmaal blijk heeft gegeven haar taak goed te begrijpen, vervange men telken jare een der examinatoren door een nieuwen, zoodat die goede geest der commissie bewaard blijve; zoo zal er ook meerdere gelijkheid komen tusschen de examens der verschillende jaren, en zal men voortdurend met dezelfde maat meten.

Als slotsom verwacht ik voor de verbetering van de fouten die nog in ons middelbaar onderwijs bestaan, veel meer van personen dan van wetten of reglementen. Wij, docenten der hoogere burgerscholen, hebben het lot dier inrichtingen in handen: na den eisch dat wij goed onderwijs geven en met hart en ziel belang stellen in onze jongens, is zeker het meest noodzakelijke dat er tusschen het doceerend personeel eener school zij samenspreking en overleg, ten einde te verkrijgen eenheid in opvatting van hun doel; zoodat er geen zij die zijn vak wil uitbreiden ten koste van anderen, maar allen samenwerken tot de algemeene ontwikkeling hunner leerlingen[1].

Dordrecht, 25 Januari 1873.

A. VAN OVEN.

1 Toen dit stuk reeds ter verzending gereed lag, las ik het rapport der commissie, benoemd door het bestuur van de vereeniging van leeraren bij het middelbaar onderwijs met de opdracht een voorstel in te dienen aangaande de middelen om den omvang van het eindexamen te verminderen. Ik heb in dat stuk geen aanleiding gevonden om het bovenstaande terug te houden; integendeel wel een nieuwen spoorslag om het openbaar te maken, daar de commissie *zonder bewijzen aanneemt*, dat er te veel vakken onderwezen worden, en dus tot wetsverandering adviseert

Een groot talent.

Het is een koude, mistige winterdag in Januari 1873.

Over de steenen borstwering van Westminster-Bridge omlaag starende, ziet men op de donkere rivier de schimmen van een paar stoombooten naderen. Links verrijzen op spookachtige wijze de onbestemde lijnen van gevels, die de lange reeks gebouwen van het ‘St. Thomas Hospital’ in het geheugen herroepen, - want ze te onderkennen is onmogelijk. Rechts dreigen twee sombere, reusachtige gestalten, die den indruk geven, dat ze zich in 't oneindige verliezen, - het zijn de torens van het Parlementsgebouw.

't Is alsof men in het land der schaduwen en schimmen is, en 't vreemde visioen, dat de Theems aanbiedt, doet onwillekeurig denken aan een van Turner's meest fantastische schilderijen in ‘the National Gallery’, genaamd ‘Fog, Steam and Speed.’

Raadselachtige geluiden stijgen op uit de rivier, van de oevers en van omhoog. De stemmen der grauwe figuren, die over Westminster-Bridge meer schijnen te glijden dan te loopen, klinken in 't oor alsof ze zich van een grooten afstand doen hooren, en 't gedempte geluid der doffe voetstappen van de honderden, die zich in de richting van de abdij van Westminster voortbewegen, doet aan de nadering van een leger schimmen uit de onderwereld denken.

Een paar voet van den grond verdwijnen de omtrekken van het heerlijke oude gebouw, en de droefgeestige klank van de doodenklok, die ergens in de grauwe schemering omhoog geluid wordt, daalt omlaag door den mist, als kwam hij van een andere wereld.

Zwart laken overdekt de zerken der abdij, die met zulk een roerende kracht van middeleeuwsche kunst, adel en vroomheid getuigt. Door de deur van 't Wester klooster wordt men toegelaten. Mist en nevel vervullen de hooge gewelven, wier lijnen men hier en daar kan zien, waar het zachte, gouden licht, dat straalt van 't hooge koor, doordringt. Op de graven der oude koningen van Engeland zijn lampen gezet, en kaarsen branden in tinnen hangblakers langs de grijze steenen wanden

en breede pilaren der roemrijke oude kathedraal, waar de edelen en grooten van een machtig volk rusten.

Met gevouwen handen omhooggeheven, liggen de koningen van 't Huis-Plantagenet in lange steenen gewaden uitgestrekt; ridders met ringkragen, machtige krijgslieden in metalen harnas, schijnen zich uit hun graftomben op te richten om, op den arm steunende, te zien wie het doodenrijk, dat zich onder de zerken van de oude abdij uitstrekt, wordt binnengelaten.

Aan de zijde van het koningsgraf, waar Eduard III rust en boven hetwelk zijn metalen beeld ligt uitgestrekt, welks nobel, ridderlijk gelaat den toeschouwer ontzag inboezemt, is een graf gedolven, en terwijl orgel en koor de machtige harmonie van Händel's ‘Ik weet dat mijn Verlosser leeft’ doen ruischen en huiveren door de hooge gewelven, wordt in dat graf het lichaam nedergelaten van Eduard George Earle Lytton Bulwer - Lord Lytton door de macht van zijn groote talenten - die naar zijn laatste rustplaats, in het Panthéon van Engeland, wordt begeleid door de eerste mannen van een volk, dat zijn adel niet het minste toont in den eerbied, dien het zijn grooten mannen bewijst.

Te midden van de graven der Tudors en Plantagenet's, aan wie zijn oude ridderlijke voorvaderen verwant waren, rust thans de man, die oneindig fierder was op den naam, dien hij zich als letterkundige mocht verwerven, dan op zijn afstamming uit een oud en edel huis. In de 67 jaren, die verliepen tusschen den dag van zijn geboorte - 25 Mei 1805 - en den dag van zijn overlijden - 18 Januari 1873, - heeft hij rusteloos gearbeid, en de twee honderd deelen, aan welke zijn talent en ijver het leven schonken, toonen hoe hij gepoogd heeft om als letterkundige zijn naam te vestigen. Zijn leven kan nog niet beschreven worden; eerst wanneer de *mémoires* van onzen tijd het licht zien, zal een toekomstige *Sainte-Beuve* een belangrijke studie kunnen maken van dezen merkwaardigen schrijver, en vele zaken kunnen verklaren, die ons nu duister zijn. Het is ons bijvoorbeeld nog onbekend, in hoeverre zijne ongelukkige huiselijke omstandigheden - hij leefde gescheiden van zijn vrouw, die hem in verscheiden boeken op zeer bittere wijze heeft aangevallen - aan hem zelven te wijten zijn. Wellicht toch is in zijn karakter de oorzaak te vinden van zekere leemten en gebreken in zijne groote talenten, welke we nu slechts kunnen constateeren zonder hun oorsprong te begrijpen.

Op het oogenblik kunnen wij alleen den schrijver - niet den mensch - bestudeeren, en ik wensch tot die studie bij

te dragen, door een losse schets te geven van Lord Lytton, den litterator, die het op zijn dertigste jaar de eerzucht van zijn leven verklaarde, een beroemden naam na te laten.

> I do confess that I have wished to give
> My land the gift of no ignoble name,
> And in that holier air have sought to live,
> Sunned with the hope of Fame.

De onverwachte tijding van Lord Lytton's dood vernam ik 't eerst in een club te Londen, waar ik geïntroduceerd was. Met ontroerde stem las een der aanwezigen het korte bericht van zijn overlijden uit de courant voor, en toen de eerste indruk zijner woorden voorbij was, klonk het weldra van alle zijden: '*He ought to be buried in Westminster-Abbey*.' Men noemde hem een genie, en meende dat hij naast Thackeray en Dickens behoorde te rusten. Steeds had ik in Bulwer - laat mij den naam blijven gebruiken, waaronder hij beroemd is geworden - een groot talent, een schitterend vernuft bewonderd, een brillante '*admirable Crichton*' der letterkunde, die aantrekkelijke romans, gedichten en comedies met groot gemak schreef; *un grand seigneur*, die de letterkunde liefhad met zijn geheele hart, en onvermoeid arbeidde om hare lauwerkransen te verdienen, gelijk anderen van Engelands edelen met even rusteloozen ijver naar de eereplaatsen in 't Parlement streven. Zeker, hij verdiende een rustplaats in de roemvolle oude Abdij, evenals Disraeli of Gladstone haar verdienen..... maar een genie had ik nooit in hem geëerd, en de vrij groote eenstemmigheid, waarmede de pers - met uitzondering van *Spectator en Saturday Review* - het oordeel der club bekrachtigde, trof mij daarom zeer.

In de enkele dagen, die ik nog in Engeland sleet, en op mijn tehuisreis naar Nederland, las ik de voornaamste werken nog eens over van hem, die zich in de laatste jaren van zijn leven steeds '*the author of the Caxtons*' noemde. Hij gaf door deze voorkeur blijken van zelfkennis, want 'the Caxtons' en 'My Novel' behooren, naar mijn overtuiging, tot de beste voortbrengselen van zijn zeer vruchtbaar talent. Van zijn talent, niet '*of his genius*', gelijk zijn Engelsche bewonderaars verklaren, dacht ik na geëindigde lectuur. Niemand is een volkomen billijke rechter, terwijl hij onder den invloed verkeert van een zeer welsprekend getuige. Ik ben nog onder den

indruk van Bulwer's beste geschriften, die mij opnieuw bijzonder geboeid hebben, en de anders zoo vervelende reis van Calais naar Amsterdam kort hebben doen schijnen; voor een geheel onpartijdige critiek ben ik dus eer te veel dan te weinig ten zijnen gunste geneigd, doch niettemin moet ik ronduit verklaren, Lord Lytton was *geen* genie.

Thans, nu de hoofdpersonen zijner werken mij na hernieuwde kennismaking duidelijk moesten voor oogen staan, zijn zij reeds verdwenen in den mist der vergetelheid, en gaan ze mij voorbij als 't leger schimmen, wier onbestemde gedaanten in den witten nevel van dien Januaridag over Westminster-Bridge langs mij gleden. Zou genie wellicht niet het best te vergelijken zijn met de zon, die de nevelen verjaagt en elk aangezicht, elke gestalte duidelijk en helder doet uitkomen, zoodat wij een schoon of merkwaardig gelaat, eens gezien, nooit vergeten?

Nooit heb ik zoo het gemis gevoeld van een goede definitie van het genie als thans, nu ik met enkele trekken een losse schets poog te geven van een man van groot talent, schitterende bekwaamheid en ijzeren volharding, die al de hoedanigheden bezat, welke men opsomt in de omschrijving van het genie, behalve een zeker ‘ick en weet niet wat,’ dat niet te beschrijven is, doch waarvan het gemis juist een man van groot talent van een genie onderscheidt.

Aan Bulwer ontbrak de *divinus affiatus*, de heerlijke geestdrift der genieën, welke alleen aan 't marmeren standbeeld, met hoe veel kunst ook gebeeldhouwd, leven, bezieling en eeuwige jeugd kunnen geven.

Er is een ander woord, dat evenmin als genie voor een definitie vatbaar is. Een nauwkeurige omschrijving van *humor* te geven, is een onmogelijke taak; doch niettemin kan het eene woord mij het andere helpen omschrijven, al zij het dan ook op indirecte wijze. Ik geloof recht te hebben tot de bewering, dat zonder humor geen prozaschrijver zich ooit tot het geniale verheft.

Nemen wij b.v. een viertal Engelsche romanschrijvers, auteurs van die gedichten in ongebonden stijl, welke de letterkunde onzer eeuw zoo glansrijk onderscheiden, en aan wier genie geen oordeelkundig mensch twijfelt; nemen wij Walter Scott, Charles Dickens, Thackeray en George Eliot. Vier allerbelangrijkste letterkundige studiën zouden kunnen geschreven worden over den humor van Scott, den humor van Dickens, van Thackeray, van Eliot; doch niemand zou het in zijn hoofd krijgen over den humor van Bulwer te schrijven.

Wat een genie van een talent onderscheidt is oorspronkelijkheid, is de ingeboren kracht van gedachten en verbeelding, de kracht, welke nieuwe types schept, nieuwe werelden ontdekt en verovert, den wil van anderen kneedt als zachte was, en frisch, onbedwingbaar en jong is: de kracht, die bewijst, dat men van hemelschen oorsprong is en tot de onsterfelijken behoort. Deze kracht en oorspronkelijkheid zijn onmisbaar in waren humor. Men kan een groot talent zijn, men kan heerlijke gaven ontvangen hebben, die door opvoeding en arbeid onder de gunstigste voorwaarden zijn ontwikkeld, men kan een sierlijken stijl bezitten, liefelijke of kunstige verzen schrijven en toch voornamelijk de gedachten en inspiraties van anderen vertolken.

Walter Scott en Dickens hebben geen letterkundige ouders zij zijn oorspronkelijke krachten, gelijk mevrouw Bosboom dit in Nederland is. Doch zoo Fielding en Sterne nooit geleefd hadden, zou de Bulwer, dien wij kennen, geheel anders en waarschijnlijk veel slechter geschreven hebben dan hij deed. In zijn werken kan men, evenals in die van Van Lennep, overal den invloed toonen dan van dezen dan van genen. Bulwer is dan ook evenmin als Van Lennep een genie. Hij doet trouwens vaak aan onzen Nederlandschen novellist denken, en gebrek aan diepte, aan oorspronkelijkheid, aan humor, kenmerkt beiden.

Van Lennep was geestig en Bulwer was *witty;* beiden waren amusant, zeer belezen, onvermoeid ijverig en hadden dichterlijke naturen: ze hadden een groote piëteit: deze voor Vondel gene voor Horatius: ze waren in de eerste plaats *hommes de lettres*, artisten; door gelukkige grepen en schoone gedeelten onderscheidde zich al wat zij schreven; doch geest is geen humor, schitterende gaven geen genie; en ze misten beiden de onsterfelijkheid als schrijvers, door een gebrek aan oorspronkelijkheid en *intense* kracht, welke een dichter van den tweeden rang als De Genestet zal doen leven wanneer Van Lennep nog slechts een traditie is, en ‘De roos van Dekama,’ volgens Busken Huet's onverbiddelijk waar oordeel, nog slechts het knoopsgat van aankomende jongelingen versiert.

Er is nog een ander punt van overeenkomst tusschen de beide schrijvers. Niet alleen waren ze beiden populair, door hun aantrekkelijke sociale hoedanigheden - waaronder de gave der causerie in de eerste plaats genoemd moet worden - doch ze werden het meest bewonderd en gewaardeerd door hun tijdgenooten. De reden hiervan ligt voor de hand. Hun fijne en scherpe opmerkingsgave stelde hen in staat om hun omgeving

en tijd als het ware te photographeeren, om van personen, gewoonten, toestanden nauwkeurige portretten of geestige caricaturen te maken; doch aan beiden ontbrak het genie, dat dwingt om aan die zaken de meeste aandacht te wijden, welke eeuwig den diepsten indruk maken op het menschelijk hart, in elken tijd, in elk land.

'Comme les romans' - zegt Saint-Marc Girardin, - 'sont le genre d'ouvrages le plus accommodé aux idées et aux sentimens du temps, ils passent avec ces idées et ces sentimens, à moins qu'ils n aient su y distinguer ceux qui sont vraiment propres au coeur de l'homme, ceux qui ne sont pas d'un temps et d'un moment, mais de tous les temps, et qu'ils ne les aient représentés avec vérité. Les romans ont tous la prétention de représenter le coeur humain; mais le coeur humain a, si j'ose le dire, deux expressions différentes: il a sa physionomie du jour et du moment, il a aussi sa figure éternelle; et ce qui égare les romanciers, c'est qu'ils prennent souvent la physionomie du jour pour la figure éternelle, la grimace pour le visage, la minute pour l'heure.'

Dit nu is de fout der beide romanschrijvers, die we vergelijken. *Ils prennent souvent la physionomie du jour pour la figure éternelle*. Bulwer zoowel als Van Lennep toonde in zijn meest bewonderde romans - welke de ouden van dagen in Engeland en Nederland meesterstukken vinden, - een opmerkingsgave, een kennis van voorbijgaande toestanden, welke minder bewondering wekken wanneer de waargenomen voorwerpen verdwenen zijn. De tijdgenooten van Van Lennep zaten laat in den nacht op om 'Klaasje Zevenster' te lezen, dat ons jongeren zoo onbeschrijfelijk verveelde. Zij ontmoetten oude kennissen; telkens werd hun een glimlach ontlokt als de eene of andere locale aardigheid - voor ons geheel onbegrijpelijk - voorkwam. Zij wisten wie mevrouw van Doertoghe en de advocaat Hoogenberg waren, en ze wreven zich in de handen over een gelijkenis, die ons niet het minste belang inboezemde. En daarom verkozen ze 'Klaasje Zevenster' boven een boek als 'Willem Levend', dat hun in vergelijking ouderwetsch voorkwam, terwijl toch 'Alida Rijzig' alleen meer onvergankelijke jeugd en frisch leven heeft dan al de helden en heldinnen van Van Lennep te zamen.

Bulwer en Van Lennep waren in de eerste plaats '*clever*,' doch gelijk de *Spectator* van den eerste zegt: '*it was the cleverness of keen, though shallow social observation*.'

De verleiding van een aantrekkelijke vergelijking mag mij de grenzen van een penteekening, een schets, niet doen overschrijden. Meer dan één vergelijking toch is onontbeerlijk om den achtergrond te toetsen en de schaduwen aan te duiden, ten einde dus de omtrekken van Bulwer's talent te doen uitkomen. Laat ons Bulwer daarom, na hem naast een evenknie geplaatst te hebben, voor een oogenblik vergelijken met een meerdere. Wat is het onderscheid tusschen een groot talent als Bulwer en een genie als Dickens?

In de voorrede van de *Caxtons* zegt Bulwer: '*this novel is the first attempt in which Humour has been employed, less for the purpose of satire than in illustration of amiable characters*.'

Een dergelijke zinsnede kenschetst den man Ze toont een conscientieus werkman, die procédés nagaat, kunstwerken bestudeert, de verven der oude meesters chemisch onderzoekt, de lagen verf telt en met voorbedachten rade kunstenaar is; doch wien het ontbreekt aan de scheppende, naïeve jonge heldenkracht van genieën, die zonder zoeken vinden, en niet naar voorgangers, maar naar onbekende landen uitkijken.

Wie kan zich Dickens voorstellen, vol zelfbewustheid verklarende: 'hier heb ik *humor* aangewend met dit of dat doel?' Ik kan me even licht dr. Newman voorstellen, verklarende: 'hier heb ik christelijk geloof aangewend, en hier ongeloof en hier twijfel.' Een innig geloovig schrijver toont zijn geloof of hij wil of niet, en even onbewust toont een genie in 't proza zijn humor.

Humor vooronderstelt een zekere vatbaarheid voor sympathie met onze medemenschen; een instinctief begrip van hun zwakheden, hun geheime beweegredenen, hun verheven voornemens.

In vereeniging met een onmisbaar element van geest, bezit de humorist een groote fijngevoeligheid voor ongerijmdheden in karakter en daden, voor gebrek aan samenhang, evenredigheid en logica in de beginselen der menschen, vergeleken met hun daden, in de majesteitvolle hoogte van het ideaal, naast de magere nietigheid van de werkelijkheid. Geest, fijne opmerkingsgave en een logisch, helder inzicht, gewijzigd door dichterlijk gevoel en groote aandoenlijkheid van het hart, maken den humorist. Naarmate men zelf oorspronkelijker is, merkt men meer oorspronkelijkheid op in zijn medemenschen. De menschheid is verre van eentonig en eenvormig voor den humorist; menschen zijn in zijn oog geen kleurlooze eenheden, die goed in een Duitsche wijsgeerige formule passen en bij het getal

worden berekend, maar individuen, scherp omgrensde oorspronkelijke wezens, die naar hun gehalte, niet naar hun aantal, moeten gewaardeerd worden. De platte algemeenheden van theoretici zijn hem een gruwel, hij ziet alles in relief, afzonderlijk, scherp gebeeldhouwd. Hij wijdt daarom de meeste aandacht, *niet* aan hetgeen allen lieden gemeen is, maar aan de eigenaardigheden, die de menschen onderscheiden, zoodat hij ten laatste, evenals Dickens, iedereen door de eene of andere kenmerkende eigenaardigheid onderscheiden acht en in hem de belichaming ziet van eenige bijzondere hoedanigheid, deugd of zonde.

Dickens heeft geen natuurlijke, ware karakters geschapen, gelijk Thackeray en George Eliot, hoort men vaak niet ten onrechte beweren. Het karakter van menig held of heldin van Bulwer is niet half zoo onwaarschijnlijk, ja, wel beschouwd, zoo onmogelijk als het karakter van een Mark Tapley. die altijd vroolijk is, van een Pecksniff, die altijd huichelt, van een Sam Weller, die altijd de brutale, slimme, grappige, goedhartige cockney-bediende is. Dickens maakt lieden van één stuk, die, evenals de maan, steeds dezelfde zijde naar ons toekeeren. Ideale vulgariteit, zelfzucht en ijdelheid worden gepersonifieerd in Mrs. Gamp: brutale huichelarij in Pecksniff. In de werkelijkheid hebben de menschen meer samengestelde, ingewikkelde karakters, zijn ze zich zelven weleens ongelijk en handelen ze soms op inconsequente wijze.

Dickens faalt dus als realist, doch hij is eenig, machtig, geniaal als humoristisch idealist en caricaturist, die typen maakt.

En zijn overdrijving en onnatuurlijkheid, hoe groot ze ook schijnen wanneer men zijn romans leest, ontgaan het oog. wanneer zijn helden ons elk oogenblik van ons leven voor den geest komen Het gaat met zijn overdrijving als met de ruwe toetsen en dikke vegen van een schilder, die, van nabij gezien, mishagen, doch op eenigen afstand een machtig effect maken.

Zijn genie en de wondere kracht van zijn humor zijn zoo groot, dat hij de wereld onzer verbeelding bevolkt met een overgroot aantal levende personen, die men beter kent dan menigeen, met wien men zijn geheele leven heeft omgegaan. Men sluit de oogen en men ziet de lange rij voorbij defileeren. Mrs. Niccleby, Micawber, Sam Weller, Pickwick, Dick Swiveller, Pecksniff, Sculers, Jingle, Mark Tapley, Mrs. Gamp, the Marchioness, kennen wij volkomen goed, even goed als we Major Pendennis en Colonel Newcome kennen, die met realistische trouw door Thackeray zijn afgebeeld.

Meer dan één methode is dus goed in de kunst, of beter gezegd: elke methode is goed, mits een man van genie haar aanwende.

Hoe ongelijk de methode echter ook zij der verschillende humoristen, in één zaak stemmen ze allen overeen. Ze vereenzelvigen zich met den belachelijken, onbeduidenden, grotesken of misdadigen persoon, dien ze scheppen. Door Mrs. Gamp niet te beschrijven, maar zelf te laten spreken, maakt Dickens zulk een blijvenden indruk. Hierdoor alleen komt in stout *relief* die groteske vermenging uit van lage zelfzucht, ijdelheid en *pretentie* in de onmatige ziekenverpleegster, die nooit een gelegenheid laat voorbijgaan, om van haar denkbeeldige vriendin Mrs. Harris complimenten aan te halen, die haar eigenwaarde doen uitkomen, haar de ‘brandy-bottle’ en versnaperingen bezorgen, en tevens de aandacht vestigen op den grooten prijs, welken ‘fatsoenlijke lieden’ voor hare diensten betalen.

Nauwelijks is Mrs. Gamp op het tooneel of we kennen haar, en nooit zegt ze een woord, dat haar niet meer en meer kenschetst. Heeft men haar diensten noodig als ziekenverpleegster, en vraagt men naar haar conditiën, dan begint het rammelen dadelijk. Haar denkbeeldige vriendin wordt er onmiddellijk als getuige bij gesleept.

‘Mrs. Gamp's,’ says Mrs. Harris, ‘if ever there was a sober creetur to be got at eighteen pence a day for working people and three-and-six for gentlefolks - nightwatching being a extra charge - you are that inwalable person.’ ‘Mrs. Harris,’ I says to her, ‘don 't name the charge, for if I could afford to lay all my feller creeturs out for nothink, I would gladly do it, sech is the love I bears' em.’

Bestudeer Mrs. Gamp als ze thee zet voor Mrs. Jonas Chuzzlewit, die ziek is: ‘And quite a family it is to make tea for,’ said Mrs. Gamp, ‘and wat a happiness to do it? My good young woman,’ to the servant-girl, ‘p'raps somebody would like to try a new-laid egg or two not biled too hard. Likeways a few rounds of buttered toast, first cutting off the crust, in consequence of tender teeth, which Gamp himself, Mrs. Chuzzlewit, at one blow, being in liquor, struck out four, two single and two double, as was took bij Mrs. Harris for a keepsake, and is carried in her pocket at the present hour, along with two crampbones, a bit of ginger, and a grater, like a blessed infant's shoe, in tin, with a little heel to put the nutmeg in, as many times I 've seen and said and used for caudle when required within the month.’

Door deze enkele woorden, welke zij zelf spreekt, kennen wij Mrs. Gramp oneindig beter dan uit de uitvoerigste beschrijving à la Bulwer.

Dickens, evenals ieder waar humorist, maakt zich één met elk zijner personen; Bulwer, evenals ieder geestig schrijver, gaat op een verhevenheidje staan, vanwaar hij zijn personen beschouwt en critische opmerkingen aangaande hen maakt.

Wanneer Pecksniff tot een zijner lieve dochters - 'Charity and Mercy, Mercy and Charity, not unholy names I hope' - zegt: 'Charity, mij dear, when you give me my bed-candlestick to-night, remind me to pray for Mr. Jonas Chuzzlewit, who has done me an injury,' dan maakt zijn persoon een indruk op ons, die onuitwischbaar is. Wanneer hij voorstelt aan Martin Chuzzlewit om zijn lieve dochters te verrassen, en hij daarom op een half uur afstands van zijn huis reeds op zijn teenen gaat loopen, dan wordt die indruk versterkt. Wanneer hij dronken wordt en de lof van zijn overleden vrouw begint te verkondigen aan Mrs. Trodgers, met een bevende stem en tranen in het oog, uitroepende: 'she was beautiful, Mrs. Trodgers, SHE HAD A SMALL PROPERTY,' dan moet men lachen of men wil of niet, men heeft innig genoegen, en intusschen is het beeld van Pecksniff ons voor altijd in het geheugen geprent.

Dus handelt een genie. Geen streep, die zijn doel niet heeft en den totaalindruk niet versterkt. Men bestudeere Walter Scott, George Eliot, Dickens en Thackeray, steeds zal men hetzelfde opmerken.

Bulwer daarentegen laat zijn *dramatis personae* niet voor zich zelven spreken. Zij houden vaak gesprekken - amusante, geleerde of geaffecteerde gesprekken -, doch evenmin door deze gesprekken als door de actie der hoofdbronnen wordt het hoofddoel van ieder boek zelfs het minst in de hand gewerkt. Mrs. Gamp, Majoor Pendennis zeggen geen woord, en maken geen beweging, welke onze vertrouwdheid met hun personen niet grooter maakt; doch wie kent Pisistratus Caxton, die in al de deelen van de *Caxtons* en van *My Novel* handelt, spreekt en schrijft. Er is bijna in het geheel geen dramatische macht in de voorstelling der personen. Men denke voor een oogenblik na - gelijk reeds is opgemerkt - wat Thackeray van Roland Caxton, den ridderlijken kapitein, wat George Eliot van Squire Hazldean in *My Novel* gemaakt zou hebben.

De heer Hazldean wordt beschreven evenals zijn vrouw, zijn zuster, zijn zoon en zijn veldwachter beschreven worden;

doch beschrijving kan niet in de plaats treden van dialoog en actie. Men herinnert zich bijna geen enkelen persoon van Bulwer's romans, enkele weken nadat men ze gelezen heeft, en geen een leeft voortaan als vriend of kennis of vijand met ons mede, gelijk Adam Bede of Pen of Beckey Sharp dit doen. Denk aan dat heirleger van helden en heldinnen, die hij opriep uit het niet in zijn talrijke romans, en gij ziet een reeks schimmen en schaduwen, niet ongelijk aan de schimmen en schaduwen, die op den mistigen Januaridag, toen Bulwer begraven werd, over Westminster-Bridge gleden.

Men herinnere zich Leonard, den jongen dichter in *My Novel*, die meer besproken en beschreven wordt dan iemand anders, en die als dichter, als man van genie steeds even ontastbaar blijft als een schim. Het is onmogelijk, dat Bulwer zelf hem duidelijk voor oogen had, toen hij zijn boek schreef; Leonard is een *nominis umbra en* zinkt in de vergetelheid, zoodra het boek gesloten is, dat hem een factisch leven gaf, zoolang het open was.

Bulwer's romans zouden er veel bij gewonnen hebben, zoo hun schrijver slechts natuurlijk in plaats van gemaakt had willen zijn.

> *Ne forçons point nôtre talent*
> *Nous ne ferons rien avec grâce*.

En 't is juist Bulwer's fout, dat hij voortdurend zijn talent forceert. Hij wil een genie zijn, en de menschheid doordringen met de overtuiging dat hij een genie is; en den tijd afwachtende, dat de vleugelen hem zullen aangroeien, gebruikt hij intusschen maar vast stelten om zich te verheffen.

Wat zijn romans vaak zoo onverdragelijk maakt, is die affectatie van een diepe bedoeling en een zeer verheven diepzinnige kern. Hij maakt van Duitsche metaphysica zulk een misbruik, dat mien den Dandy-wijsgeer, die zijn romans het air gaf van concreete philosophische systemen te zijn, een ‘*drawingroom-Carlyle*’ noemde.

De *Caxtons* gaven eenmaal hoop, dat Bulwer zijn gemaniereerdheid, zijn gekunsteldheid vaarwel zou zeggen en natuurlijk zou worden. Het was als of een heldere bronader ontdekt was, want in de *Caxtons* worden soms eenvoudige zaken op eenvoudige wijze medegedeeld; de schrijver werpt in menig hoofdstuk de stelten opzij en betreedt als een gewoon mensch den grond. Wel wordt men telkens gehinderd door zwakke navolgingen van *Tristam Shandy* - Sterne zonder zijn humor - doch er komen daarentegen ook vele frissche en oorspronkelijke

gedeelten in voor, en hij muntte in dezen roman, evenals in alle anderen, uit door de zeer benijdenswaardige kunst van een verhaal in elkander te zetten en een goed schema te maken.

De eerste helft van *My Novel* versterkte dit vertrouwen, doch weldra werd de ongelukkige lezer weder gebracht voor *the True, the Beautiful, the Good* en andere abstracties met kapitale letters: gekunsteldheid en gemaaktheid heerschten weder met de oude kracht, en men was opnieuw tusschen de schermen en boven de valluiken van den comediant. Bulwer begon weer te acteeren, fraaie positiën in te nemen en te gesticuleeren, en - natuur en eenvoud vloden verschrikt weg. Wanneer in *My Novel* iemand met een stok een ander iets aanwijst, dan heet het; ‘he extended his cane in a line parallel with the right eye of that disputatious ecclesiastic, so that he might guide the organ of sight to the object he had thus unflatteringly described.’

Wanneer dr. Riccabocca, als hij zich in een onaangename positie bevindt, zijn pijp aansteekt, slaat Bulwer onmiddellijk op den Turkschen trom, en deelt hij dit op de volgende ongekunstelde wijze mede: ‘At first, as is natural in all troubles to men who have grown familiar with that odoriferous comforter which Sir Walter Raleigh is said first to have bestowed upon the Caucasian races, the Doctor made use of his hand to extract from his pocket his pipe.’

Welken roman men van Bulwer ook opensla, overal vindt men dergelijke gezwollen uitdrukkingen. Zijn stijl bedierf hij doordien hij hem al te mooi wilde maken; zijn romans bedierf hij door al te geniaal en diepzinnig te willen wezen.

Wat ontbrak dien man toch, wien zoo vele der heerlijkste gaven geschonken waren, welke ooit een sterveling ontving? Welke schitterende talenten bezat hij niet? Hij was een kunstenaar van buitengewone verdiensten; een redenaar, die de benijdenswaardige macht had om vriend en vijand te dwingen naar hem te luisteren; hij bezat een dichterlijke, aesthetische natuur, een fijne opmerkingsgave; onvermoeid werkte en studeerde hij tot het einde van zijn leven toe; zijne belezenheid en kennis werden door grondige geleerden erkend; zijn liefde voor letterkunde en voor zijn wapenbroeders met de pen won hem het hart van het groote letterkundige gild; hij scheen in alles te kunnen uitmunten, waaraan hij zijn krachten wilde

wijden; als een Proteus vertoonde hij zich telkens in een nieuwe gedaante en won hij telkens nieuwe lauweren.

De volgende anecdote kenschetst hem.

In het Huis der Gemeenten wordt een belangrijk debat gevoerd over geheime stemming bij verkiezingen. Bulwer staat op en houdt een redevoering, welke door beide partijen van het huis wordt toegejuicht, zoo geestig en welsprekend waren de argumenten, geformuleerd tegen den invoer van geheime stemming, welke hij een oneer noemde voor een vrij land, waar ieder eerlijk man ronduit voor zijn meening moet durven uitkomen. Het was half elf's avonds toen hij, onder de hartelijke toejuichingen van het Huis, zijn *speech* eindigde. Onmiddellijk verlaat hij het Parlement en snelt naar den schouwburg, waar dien avond de eerste voorstelling plaats had van een nieuw tooneelstuk, genaamd '*The Lady of Lyons*,' en dat als de eersteling van een ongenoemden schrijver was aangekondigd.

Bulwer treedt juist bijtijds de loge van een zijner verwanten, de gravin van Blessington, binnen om de laatste acte te zien. Het gordijn valt, onder de daverende toejuichingen van het publiek, dat opstaat en met groote geestdrift '*the author! the author!*' ten tooneele roept. Doch niemand verschijnt om de ovaties te ontvangen.

'Hm!' zegt Bulwer, de schouders even ophalende, toen de gravin hem zijn meening vroeg over het stuk, '*yes: it's very well indeed - for that sort of thing*' en met een buiging verlaat hij de loge.

'*It's the first time I have ever seen him jealous*, zegt de gravin, hem nastarende.

Bulwer was bijtijds in het Huis terug om mede te stemmen tegen de wet op de verkiezingen. Veertien dagen later stond op al de aanplakbiljetten van den schouwburg met groote letters gedrukt:

The Lady of Lyons or Love and Pride
by
STR EDWARD BULWER LYTTON.

The Lady of Lyons wordt nog herhaaldelijk in Londen opgevoerd. Het stuk bezit weinig letterkundige waarde, doch is bijzonder goed geschikt om de gaven der acteurs en actrices te doen uitkomen; het boeit en is vol effect, en als het slechts redelijk wordt gespeeld, geeft het groot genoegen aan de toeschouwers, gelijk ik bij ondervinding weet.

Is het wonder, dat zulk een '*admirable Crichton*' als Bulwer de held der salons was?

Van een oud geslacht, rijk, vol geest en talent, als redenaar en schrijver beroemd, was hij *l'enfant gâté* der groote wereld.

Hij leidde de mode, en toen hij een corset ging dragen, om zijn taille te doen uitkomen, werd zijn voorbeeld voor een poos door velen gevolgd. Tennyson heeft in de *Punch* daarvan eens op vinnige wijze partij getrokken.

Iemand, die in alles wil uitmunten, had zich natuurlijk ook aan satyre gewaagd. In '*the New Timon*', een boek met staatkundige verzen, tintelende van geest, had Bulwer schetsen gegeven van de meeste merkwaardige mannen en onder anderen Tennyson beet gehad, dien hij voorstelde als een zoetsappig herdertje, 'out-babying Wordsworth and out-glittering Keats'. Hij zeide onder anderen:

> Let school-miss Alfred vent her chaste delight
> On 'darling little rooms so warm and light;
> Chant 'I'm a-weary' in infectious strain,
> And catch the 'blue fly singing i' the pane;'

Het antwoord van Tennyson verscheen in de *Punch*. Na den ouden Timon, zooals Shakespeare hem schilderde, in herinnering te hebben gebracht, zeide hij:

> So died the Old; here comes the New,
> Regard him: a familiar face;
> I thought we knew him: What, it's you,
> The padded man that wears the stays.
>
> Who killed the girls and thrilled the boys
> With dandy pathos when you wrote;
> O Lyon! you that made a noise
> And shook a mane 'en papillotes.'
>
> You talk o tinsel! Why, we see
> Old marks of rouge upon your cheeks,
> You prate of Nature! You are he
> That spilt his life upon the cliques.

Tennyson's satyre, hoe overdreven ze uit den aard der zaak ook zij, toont voldoende aan hoe Bulwer de '*lion*' der gezelschappen, de *dandy*, de leider der mode was.

Hij was echter nooit tevreden met den roem, dien hij had ingeoogst, met de positie, welke hij had verworven. Hij werd verteerd door een half-naijverige eerzucht, welke hem telkens

drong het publiek te verrassen, door in eene andere gedaante, in een geheel nieuw genre, anoniem, lauweren te oogsten, en dan bekend te maken dat de anonieme epische poëet, of hekeldichter, of geleerde, of tooneelschrijver, of novellist niemand anders was dan de beroemde Sir Edward Bulwer Lytton. Nu eens onttrok hij zich voor vele maanden aan de wereld: en de twee eerste deelen verschenen van een wetenschappelijk, historisch boek '*the History of Athens; its Rise and Fall*', waarin de letterkunde en het sociale leven van Griekenland beschreven werden. De boeken van Thirlwall en Grote hebben het sinds lang in de vergetelheid gedrongen; doch bij het uitkomen werd het boek zeer gunstig ontvangen, en nu vernam men dat Bulwer het geschreven had.

Indien men de lange lijst zijner romans nagaat, zal men zien hoe hij telkens als het ware weer van meet af aan met een nieuw genre begonnen is.

'Pelham', 'Devereux' en 'the Desowned' zijn *fashionable novels*, die in de groote wereld een kijkje geven. 'Paul Clifford,' 'Eugène Aram' en 'Lucretia' zijn wat men thans *sensational novels* noemt, met een geheimzinnig misdadiger als hoofdpersoon. 'The Last Days of Pompei, Rienzi,' 'Harold' en 'the Last of the Barons' historische romans, in den stijl van die van James, doch met veel meer historische en antiquarische kennis geschreven. 'The Caxtons,' 'My Novel' en 'What will he do with it' zijn romans, die tijdgenooten van Bulwer als hoofdpersonen hebben, zijn eeuw afbeelden; 'Zanoni' en 'A Strange Story' zijn tooverromans, die als fantastische dichterlijke droomen groote waarde zouden hebben, zoo ze korter en een weinig beter in elkander gezet waren.

Tot het laatst van zijn leven toe veranderde Bulwertelkens van genre en poogde hij het publiek te mystificeeren. Eerst nu is bekend geworden, dat '*The Coming Race*', een extravaganza of satyre in het genre van 'Gulliver's Reizen', dat verleden jaar groote aandacht trok en algemeen voor het eerste werk van een jong en veelbelovend schrijver gehouden werd, van zijn hand was.

In Blackwood verschijnt thans een roman, door hem geschreven, genaamd 'the Parisians', waarin ieder den Bulwer van 'the Caxtons' herkennen kan, en den dag van zijn dood corrigeerde hij de laatste drukproeven van een nieuwen roman, genaamd 'Chillingley,' die weder in een geheel nieuw genre moet geschreven zijn.

Na beurtelings als tooneelschrijver, als redenaar, als schrijver van staatkundige vlugschriften (hij begon zijn loopbaan als *whig* en eindigde die als *tory*) als hekeldichter door de wereld bewonderd te zijn, had er weder een verandering van decoratie plaats. Waren de pijlen, door Tennyson op hem afgeschoten, raak geweest, en wilde hij toonen iets meer te vermogen dan met zijn pathos jonge meisjes in tranen te doen smelten?

We weten het niet; doch in 1848, een jaar na de uitgave van '*the New Timon*', kwam een episch gedicht uit in 12 boeken, genaamd 'King Arthur.' Weldra werd publiek gemaakt, dat Bulwer de dichter was. Hij heeft er nooit een geheim van gemaakt, dat volgens zijn overtuiging dit poëem het meesterstuk was, waardoor zijn naam zal blijven leven. Het is een lang gedicht, met groote zorg en veel wetenschap in correcte verzen geschreven. Het bevat geen enkelen regel, welken men onthoudt, en noemt men het onbillijk den letterkundigen architect te verwijten, dat hij niet tevens letterkundig beeldhouwer is, dan moet de bekentenis van het hart, dat Bulwer zich evenmin letterkundig architect in dit gedicht toont. Het geheel maakt even weinig indruk als de onderdeelen.

Wat studie, verbeelding en een dichterlijke natuur vermogen, heeft hij in zijn kleinere gedichten, in zijn vertaling van Schiller en van Horatius beter bewezen. Zijne vertalingen van Schiller worden door Carlyle aanbevolen als de beste, die een Engelschman kan raadplegen om een denkbeeld te krijgen van de lyrische poëzie van den grooten Duitschen dichter. Hij heeft vele jaren van zijn leven gewijd aan Horatius gelijk Van Lennep ze aan Vondel wijdde. Zijn leven van Horatius en zijn meesterlijke metrische vertaling van de oden hebben, zoowel als de aanteekeningen, bewijzen gegeven van een groote geleerdheid en van een bewonderenswaardige heerschappij over zijn moedertaal.

Weinig ontwikkeld moet het oor zijn, dat niet aangenaam gestreeld wordt door de rythmische cadans der volgende vertaling van de derde ode.

As the slumberless Bacchante
From the lonely mountain ridges, stricken still with wonder sees
Flash the waves of wintry Hebrus,
Sparkle snows in Thracian lowlands, soar barbarian Rhodope,

Such my rapture, wandering guideless,
Now where river-margents open, now where forest shadows close,

Lords of Naiads, Lords of Maenads,
Who with hands divinely strengthened, from the mountain heave the ash.
Nothing little, nothing lowly,
Nothing mortal, will I utter! O how perilously sweet
't Is to follow thee, Lenaeus,
Thee the god who wreathes his temples with the vine-leafforhis crown.

Uit zijn twee deelen, aan Horatius gewijd, zou ik nog menige niet minder gelukkige en schoone vertaling kunnen aanhalen.

Onder zijn kleinere gedichten munten velen uit door taal en vorm, door gelukkige uitdrukking en edel gevoel. De regels

Oh, Eve with Eden pleased to part,
Since Eden needs no comforter,

zou elk dichter gelukkig zijn, gedicht te hebben. Zeer aantrekkelijk zijn ook de volgende coupletten:

In the chill dawn of real life how soon
The beautiful ideals fade away!
As fairies, seen under the doubtful moon,
Fly disenchanting day.

Love render'd saintlike by its pure devotion;
Knowledge exulting lone on shoreless seas,
And Feeling tremulous to each emotion,
As May leaves to the breeze:

And oh! that grand Ambition, poet-nurs'd,
When boyhood's haart swells up to the sublime,
And on the gaze the towers of glory first
Flash from the peaks of time!

Rise, then, my soul, take comfort from thy sorrow;
Thou feel'st thy treasure, when thou feel'st thy load;
Life without thought, the day without the morrow.
God on the brute bestow'd.

Longings obscure, as for a native clime,
Flight from what is, to live in what may be,
God gave the soul: thy discontent with time
Proves thine eternity.

Niets is natuurlijker dan dat de schrijver van dergelijke verzen zich zelven een dichter acht, en het is trouwens zeer bezwaarlijk te bewijzen, dat er iets aan die gedichten ontbreekt.

Zij, die het verschil niet hooren tusschen den klank van een echt en een nagemaakt goudstuk, kunnen wellicht alleen na vele malen bedrogen te zijn, door veel ondervinding entalrijke vergelijkingen den klank van echte en valsche stukken leeren onderscheiden.

Doch na de lectuur van zoo vele welluidende, dichterlijke, goedgeschreven verzen, als door Bulwer zijn voortgebracht, komt nogmaals de vraag op: wat ontbrak dien man toch, die met zoo vele heerlijke gaven gezegend was en toch faalde in zijn streven, toch slechts voor een enkel tijdperk leefde, en niet dat altijd jonge, altijd frissche publiek veroverde, dat de genieën door alle eeuwen heen gezelschap houdt?

Wij durven geen antwoord geven, al wagen we een gissing.

In the ‘Caxtons’ (I, pag. 164) zegt Trevanion tot Euston Caxton: ‘I will tell you the one secret of my public life - that which explains all its failure (for, in spite of my position I have failed) and its regrets - I WANT CONVICTION!’

Niet onvruchtbaar is het wellicht voor hen, die de vele geschriften van den talentvollen Bulwer kennen, na te gaan of deze woorden misschien op hem zelven toepasselijk zijn, of *gebrek aan overtuiging* de reden kan zijn, dat hij gefaald heeft. Zijn onophoudelijk zoeken naar het genre, dat hem het beste paste, zijn rusteloos veranderen van stijl, van richting verraden, dat hij als kunstenaar geen overtuiging had en het met zich zelven niet eens was of hij een groot dichter, groot wijsgeer, groot staatsman of groot prozaschrijver was.

En er is meer. Zouden al die heerlijke gaven en groote talenten, in plaats van als kleine ertsklompen afzonderlijk van betrekkelijk geringe waarde te zijn, niet inéén kunnen zijn gesmolten tot een machtig beeld van het meest gelouterde metaal, als een groote hartstocht voor een voortreffelijk doel met heiligen gloed den kunstenaar bezield had, en hij, door beproeving en lijden gelouterd, een hooge gedachte met zijn geheele ziel had kunnen liefkrijgen?

Hij zocht zijn leven lang tevergeefs naar de zon, die de nevelen optrekt, den mist verspreidt, de droomen verjaagt, en al het geschapene in telkens hernieuwde jeugd en frischheid openbaart.

Februari 1873.

CHARLES BOISSEVAIN.

P.A.S. van Limburg Brouwer.

Een woord van dankbare herinnering en eerbiedige waardeering van den talentvollen en mannelijken medestrijder, die zijne groote gaven gedurende meer dan twintig jaren dienstbaar maakte aan wijsbegeerte en letteren, aan geschiedenis en staatkunde, vinde eene plaats in het tijdschrift, dat het voorrecht had hem gedurende geruimen tijd onder zijne redacteuren te tellen, en waaraan hij, ook na zijn vertrek naar den Haag, ook na zijn uittreding uit den kring der redactie,trouw bleef door zijne geestesrichting en door de mededeeling van de vruchten zijner onvermoeide studie.

Van Limburg Brouwer ontviel ons op den 13^{den} Februari van dit jaar in de kracht van den mannelijken leeftijd, in den ouderdom van even 43 jaren. Hoe kort dat leven moge zijn geweest, hoe zeer het de worsteling heeft gevoeld en doorleden tegen eene zwakke gezondheid en tegen eene kwaal, wier kiem aan zijne vrienden reeds sedert zijne jeugd bezorgdheid inboezemde, het is een rijk leven geweest op het gebied der studie en der wetenschap. Zijn sterke en rustelooze geest, zijn ijzeren volharding, zijne onverzadelijke weetgierigheid hebben resultaten achtergelaten, te grooter en gewichtiger naarmate zijne eerste ontwikkeling meer methodisch en echt-wetenschappelijk was geweest, en de vastheid en hoekigheid van zijn karakter een eigen, consequente richting gaf aan zijn denken en willen, aan zijn schrijven en handelen.

Voor hem, die deze regelen schrijft, is hij een goed en trouw vriend geweest, niet uitbundig in hartelijkheidsbetoon, maarinnig welmeenend, maar eerlijk en onwankelbaar. En zeer velen zullen hetzelfde kunnen getuigen; maar hoe groot of hoe klein het getal ook wezen moge van hen, die zich nog door iets anders dan door overeenstemming van denkbeelden, door gelijkheid van richting of litteraire sympathiën aan hem verbonden

hebben gevoeld, door allen zal hij worden gewaardeerd als een eerlijk, rechtschapen en waarheidlievend man, als een man van beginselen, van vastheid van overtuiging, van consequentie en moed. - Zijne ernstige figuur was uit één stuk gehouwen; scherts en wuftheid was hem vreemd. Wat hij deed, deed hij met zijn gansche ziel, met de inspanning van al zijne krachten. Zoowel op politiek als op wetenschappelijk terrein. Wie de tengere en zwakke gestalte zag, en reeds vroeg de onrustbarende kuch hoorde, stond verbaasd over de wilskracht die er in huisde. Humaan in den zin van toegevend en verontschuldigend, was van Limburg Brouwer niet. Hoe ridderlijk ook in zijne bestrijding van politieke en wetenschappelijke tegenstanders, hij was niet zacht, waar het zijns inziens onwetendheid of vooroordeel gold. Wie hem van nabij hebben gekend, weten met welke scherpe roeden hij in zijne gesprekken beide pleegde te geesselen. Evenals Alberdingk Thijm van Bilderdijk zong, kon men van hem getuigen, dat men hem lief had in zijn vorm, in zijn wezen dat,

> 'lonk noch glimlach heeft voor jeugd en schuchterheid,'

dat men, de stroefheid en kantigheid der lijnen niet voorbijziende, zich tot hem getrokken voelde door die kracht, die uitgaat van een man van karakter.

Ter teekening van dat karakter, en bovenal van den ernst en de volharding, waarmede hij de zaken aanvatte, wier kennis hij wilde vermeesteren, kan ik in de eerste plaats wijzen op zijne litteraire ontwikkeling. Brouwer werkte niet gemakkelijk: hij was geen geboren stijlist, geen geboren redenaar. En toch tot welke hoogte heeft hij het gebracht! De vorm en stijl zijner stukken werden hoe langer hoe klaarder en keuriger, en treffend is de onafgebroken ontwikkeling, die van 1852 tot 1872 valt op te merken. Evenzoo in het debat. Wie zich zijne eerste schreden in 'de Vrijdagsche Vereeniging' herinnerde, heeft zeker met bewondering de correcte, degelijke en zaakrijke adviezen gelezen, door hem in later jaren in de Tweede Kamer uitgebracht: en naar de getuigenis zijner Haagsche vrienden, sprak hij vlug en gemakkelijk in het aldaar bestaande debat-gezelschap. Maar ook in zaken, die voor hem van ondergeschikte beteekenis moesten zijn, deinsde hij voor geene hinderpalen terug. Wellicht wordt zijn karakter het best geteekend door de inspannende studie, die hij zich

getroostte om de wetenschap der muziek, de harmonie- en compositieleer te doorgronden; om, in weêrwil zijner weinige physieke krachten een stout en kloek ruiter te worden. Rust kende hij niet, dan waar het doel was bereikt.

Zijne beste biographie zal worden geleverd door de verzameling zijner werken. Groote uiterlijke gebeurtenissen plegen niet het leven van den geleerde, van den denker te kenmerken. Zijn leven heeft echter meer afwisseling gekend dan dat van menig ander. Reeds vroeg verliet hij zijn geboortestad Luik, waar zijn vader hoogleeraar was, om hem te volgen naar Groningen, werwaarts hij beroepen werd na de belgische omwenteling. Daar studeerde en promoveerde hij in de rechten, maar reeds als jongeling trok de letterkunde en de wijsbegeerte hem onweêrstaanbaar aan. Na den dood zijns vaders vestigde hij zich met zijne moeder te Amsterdam; ik geloof omstreeks 1850, en weldra deed hij zich op letterkundig gebied kennen door zijne studie over Savonarola, die in *de Gids* van Juni en Juli 1852 verscheen. Brouwer was toen nog geen 23 jaar. In het volgende jaar werd hij in den kring der redactie van dat tijdschrift opgenomen, en sedert bleef hij onafgebroken haar medearbeider. Op zijne historische studiën volgden in 1854 zijne politieke bijdragen, die hij voortgezet heeft tot in 1862. Maar van nog grooter beteekenis dan deze, zijn zijne philosophische opstellen en in lateren tijd zijne studiën op het gebied der indische cultuurgeschiedenis en mythologie, waarmede hij in 1859 een aanvang maakte en waartoe hij achtereenvolgend het Sanskrit, het Hebreeuwsch en het Arabisch leerde, om niet te gewagen van de kennis van het Maleisch, van het Javaansch en van het Chineesch, die hij zich wist eigen te maken. Welk eene veelheid van moeielijke studiën doorliep hij, alleen gedreven door kennisdorst, te midden van zijne overige bezigheden als ambtenaar bij het Rijks-Archief, en van 1864-1867 als lid van de Tweede Kamer voor het district Almelo!

De denkbeelden, door hem op wijsgeerig-religieus terrein in zijne artikelen van 1858 verkondigd en destijds met schrik door het publiek ontvangen, vormen - indien ik mij niet bedrieg - thans de stellingen der meest-geavanceerde moderne theologen.

Het aanbod van een professoraat te Groningen werd door den jeugdigen geleerde geweigerd, doch hij aanvaardde in 1856 de betrekking, hem bij het archief aangeboden, in het belang zijner historische studiën. Hij bewerkte daar de Boergoensche charters

van 1428-1482; hij doorsnuffelde de stukken van de opkomst der Republiek en van den tachtigjarigen strijd; hij verdiepte zich in de geschiedenis der Compagnie en van de merkwaardigste zeereizen der zeventiende eeuw. Te midden van dien arbeid begon hij zijne indologische studiën en zijne voorbereidende taalvorsching.

Achtereenvolgens verscheen in *de Gids:* Nitisastra, de Vuurdienst, Boedha, Bhagavad Gita, Stichtelijke Lectuur in Hindostan. Het Ramayana, de Avonturen van een Indisch Edelman, Een Schoonheidskuur, Oostersch Atheisme, De Maan der Kennis, Poëzie der Woestijn, Kabbala, Veden-studiën, de Wijze van 't Hemelsche Rijk, en eindelijk gaf hij zijn roman Akbar in het licht, een boek, niet alleen hier te lande, maar ook in den vreemde met toejuiching en hooge waardeering begroet.

Dat hij, bij al dezen ernstigen en geestinspannenden arbeid, der politiek niet vreemd werd, bewijzen zijne artikelen over Eene Statenvergadering in Luxemburg, Parasitische Politiek en Java's Hervormers. Wanneer men het laatste artikel in verband brengt met het doorwrocht historisch-juridisch betoog over den grondeigendom in het Oosten, door hem in de Tweede Kamer gehouden, zal men erkennen dat van Limburg Brouwer ook op koloniaal gebied diezelfde ernst en grondigheid van onderzoek overbracht, welke hij aan al de takken van het menschelijk weten wijdde, waartoe hij zich getrokken gevoelde.

Wanneer men de verbindende draad tracht te vinden, die het leven en streven van dezen scherpzinnigen en degelijken geleerde bij de groote verscheidenheid van studieveld, en bij de schijnbare afwisseling van de voorwerpen van zijn onderzoek, tot eenheid brengt, zal men die moeten zoeken in zijn zucht tot waarheid in de verhevenste en edelste beteekenis van het woord. Hij wilde de geschiedenis doorgronden van het denken der menschheid, van hare bakermat, tot op onzen tijd. Hij wilde daarin het wezen schiften van de uitwendige, voorbijgaande vormen, van de symboliek en de conventie. Hij was bij uitnemendheid een rationeel, een intellectueel man. Ook bij zijne nasporingen omtrent mythen en religie, stonden de eischen des verstands, de wetten der logica bij hem op den voorgrond. Hij bezat geen sentimentalisme; alle mysticisme was hem vreemd. Klaarheid en consequentie waren zijne eerste eischen. Hij heeft gewerkt en geijverd; altoos en voortdurend, met volharding en met moed gewerkt en geijverd, voor licht, voor waarheid en vrijheid.

Heeft hij voor ons de historische ontwikkeling van het indo-germaansche denken en godvereeren gepopulariseerd, hij werd er toe geleid door de begeerte, om ons aanschouwelijk voor te stellen welk deel van den aanvang af der mythe, en welk deel het intellect behoort. Hij heeft gedacht en gewerkt tot de ure zijns doods. Hij sleepte tot weinige dagen vóor zijn dood het matte lichaam voort in den kleinen, afgebakenden kreits zijner maatschappelijke omgeving. Nog des Maandags zat hij aan in den kring zijner vrienden; des Donderdagsnachts blies hij zacht, door niemand gadegeslagen, den laatsten adem uit, een boek in de bestorven vingeren geklemd.

Eene talrijke schare vergezelde dezen jeugdigen geleerde, dezen braven, eerlijken en degeljken mensch op den 17^{den} Februari naar zijne laatste rustplaats op Eik en Duinen. De aanzienlijksten in den lande in maatschappelijke stelling en in de republiek der letteren brachten hem zwijgend en met ontblooten hoofde hunne afscheidshulde. Hij had verlangd, dat niemand eene panegyriek zoude uitspreken bij zijn graf. Hij stond te hoog en was te hooghartig om ijdel te zijn.

Voortreffelijke vriend! moge uw waarheidszin, uw ernst en uwe volharding de lichtende fakkel zijn, die boven uw graf den jongeren het spoor wijst tot een wèlbesteed leven!

25 Febr.
JOH. C.Z.

Bibliographisch album.

Eduard Mohr, Capitolin. Trauerspiel in fünf Aufzügen. Amsterdam, Seyffardt's Buchhandlung. 1872.

Een treurspel in vijf bedrijven, en dat nog wel over een onderwerp uit de romeinsche geschiedenis. - Menigeen zal wellicht op den titel af geneigd zijn om het boekje ter zijde te leggen. Wie tot een pessimistische zienswijs overhelt, zal zeggen: er wordt in de wereld al treurspels genoeg vertoond; hoe kan iemand verlangen, dat wij ons nog bovendien zullen bedroeven over de imaginaire rampen van Manlius en Pompilia? Wie de dingen luchtiger opvat, zal zeggen: Wij hebben heden ten dage wel wat anders te doen, als ons in treurspelen te verdiepen; geef ons liever wat om over te lachen; iets amusants, waarmeê wij ons, na een dag zwoegens, kunnen verstrooien en ontspannen. Een derde zal er misschien hoofdschuddend bijvoegen: treurspelen zijn niet meer aan de orde; indien Shakespeare in onzen tijd leefde, zou hij romans schrijven. 't Kan zijn; maar men zal mogen aannemen, dat die romans van den hedendaagschen Shakespeare zich vrij aanmerkelijk van het meerendeel dier produkten zouden onderscheiden. Hoe het zij, er behoort een zekere mate van moed toe om in onzen drukken tijd, waarin vluchtig gelezen, bijgevolg vluchtig geschreven wordt, zich aan den smaak of de mode van den dag niet te storen en een ernstig treurspel in het licht te geven. Maar, een onderwerp uit de romeinsche geschiedenis! Als het moedig verzet tegen de mode een gunstige meening omtrent den schrijver van ‘Capitolin’ heeft doen ontstaan, zal toch die keus van het onderwerp door menigeen als bezwarende omstandigheid worden aangemerkt. Nu valt het trouwens niet te ontkennen, dat de romeinsche geschiedenis meer dan eens het ongeluk heeft gehad van geplunderd te worden door middelmatige verzenmakers, ten einde stof te leveren

voor vervelende tooneelstukken. Maar het zou al te onbillijk wezen om de schuld van die verveling op de romeinsche geschiedenis te schuiven. Het is voldoende om op drie meesterstukken van den engelschen dichter te wijzen. Het marmer dat voor de onbedreven hand hard en weerstrevig blijft, wordt aanstonds een bezield beeld onder de hand van den meester. Niemand deinze derhalve terug voor den naam: ‘Capitolin.’ De stof is uit de romeinsche geschiedenis, maar inhoud en gehalte zijn van heden. De eenige vraag is of de dichter dat gehalte aan 't licht heeft weten te brengen.

Wanneer menig auteur van ontoereikenden aanleg de stof voor een middelmatig drama in de romeinsche geschiedenis gekozen heeft, dan werd hij in die keus althans door een juist gevoel geleid. Die geschiedenis is inderdaad een rijke goudmijn van hoogst dichterlijke en tevens hoogst dramatische onderwerpen. Vooral de oudste periode, het tijdperk voor de punische oorlogen, is rijk aan verhalen, wier dichterlijke waarde het gemis van zuiver historische waarheid ruimschoots vergoedt. De historische wetenschap, die een streng aaneengeschakelde reeks van gebeurtenissen, en een in alle deelen juiste voorstelling van feiten verlangt, moge met die verhalen menigmaal in 't nauw raken: aan de fantazie geven zij volle bevrediging. Die onsamenhangende overblijfselen der traditie verschaffen haar een rijk gekleurd beeld van den jeugdigen staat, die omringd van machtige en ijverzuchtige naburen, inwendig verdeeld, maar telkens weer eendrachtig tegenover den buitenlandschen vijand, zijn bestemming van heerschappij over de volken langzaam maar zeker te gemoet gaat. Het ontbreekt die verhalen nergens aan dramatisch leven en scherp geteekende contrasten. Daarenboven kenmerken zij zich door een bijzonderheid, die in de historische traditiën van andere volken ontbreekt. Ik bedoel de rol, die de vrouw in het openbare leven speelt, de beslissende invloed, dien haar tusschenkomst somwijlen op den loop der zaken heeft. Vrouwen werpen zich tusschen de vijandelijke slagorden van hare mannen en vaders, en brengen vrede en verzoening te weeg. Twee omwentelingen zijn ten nauwste verbonden aan de namen der patricische Lucretia en der plebejische Virginia; edele vrouwen, wier leven geofferd moest worden om de vrijheid van den adel tegenover den koning en die van den plebejer tegenover den adel te

redden. De echtgenoot en de moeder van Coriolanus redden Rome van den ondergang waarmeê het door een van zijn eigen zonen wordt bedreigd. Het kan niemand ontgaan, hoeveel de romeinsche overlevering in dramatische waarde wint, doordien aan de vrouw zulk een gewichtig aandeel aan de gebeurtenissen wordt toegekend. De groote engelsche dichter heeft van die omstandigheid ten volle partij getrokken, en in zijn romeinsche historie-stukken aan de romeinsche vrouw de haar toekomende plaatsgegeven. Naast Brutus stelt hij Portia; tegenover Cleopatra Octavia. Ook de auteur van ‘Capitolin’ heeft in de rollen van Fulvia en Pompilia met juisten tact gebruik gemaakt van het voordeel dat de romeinsche overlevering aanbiedt.

De stof van dit treurspel is ontleend aan Livius, die in zijn zesde boek een verhaal geeft van de oproerige woelingen en het daarop gevolgd vonnis van Manlius Capitolinus. In de hoofdtrekken komt dit verhaal hierop neêr: Marcus Manlius, de redder van het kapitool, vindt, na den aftocht der Galliërs, bij den romeinschen adel niet die waardeering waarop hij aanspraak meende te hebben. Hij wordt in de schaduw gesteld door Furius Camillus, die, uit de ballingschap terugkeerende, met edelmoedig vergeten van de hem aangedane beleediging, het gallische leger verslagen en den staat van schande en ondergang gered heeft. Manlius, een man van een heftig en hartstochtelijk karakter, vat een blakende ijverzucht op tegen Camillus. Meer en meer verbitterd tegen het patriciaat, waartoe hij door geboorte behoort, maar waarvan hij terugzetting ondervindt, begint hij de gunst van de plebs te zoeken, en houdt bijeenkomsten en beraamt plannen met de plebejische magistraten. Ten gevolge van het strenge schuldrecht en de hooge geldrente, waren vele plebejers gedurende de eerste jaren na de gallische ramp verarmd of tot dienstbaarheid bij hunne patricische schuldeischers vervallen. Bij dezen staat van zaken begon Manlius aan plebejische schuldenaren bijstand te verleenen, hervormingsplannen te smeden en het crediet te schokken. Spoedig won hij bijval en grooten aanhang. Om de Manliaansche beweging te kunnen stuiten, vond de senaat goed een dictator te benoemen. Een geschikt voorwendsel gaf de omstandigheid, dat er juist een oorlog was uitgebroken met eenige naburige volken, tegen welke de benoemde dictator, Cornelius Cossus, dan ook aanstonds te velde trok. Ge-

durende zijn afwezigheid nam de macht en invloed van Manlius van dag tot dag toe. Een centurio, die zich in vele gevechten had onderscheiden, was wegens schulden voor den rechter gedaagd en aan zijn schuldeischer toegewezen geworden. Manlius, die hem zag wegvoeren, kwam midden op de markt toeschieten en bevrijdde hem door de schuld te betalen. Kort daarop liet hij een landgoed, zijn vaderlijk erf, publiek verkoopen, ten einde met zijn eigen te gelde gemaakt vermogen verarmde plebejers te kunnen redden van slavernij en ondergang. Toen hij nu van de gunst en den steun der geheele plebs verzekerd meende te zijn, kwam hij met een bepaalde beschuldiging tegen den adel voor den dag. Hij beweerde dat de aanzienlijke losprijs, door het volk opgebracht en aan de Galliers betaald, maar om aanstonds door de tusschenkomst van Camillus herwonnen te worden, door de patriciërs verduisterd werd gehouden. Met deze som, beweerde hij, kon de geheele schuldenlast der plebejers gedelgd worden. Natuurlijk werden hierdoor de gemoederen hevig bewogen, en daar het bleek dat de invloed van Manlius al te gevaarlijk begon te worden, riep de senaat den dictator naar de stad terug. Deze daagde Manlius aanstonds voor zijn rechterstoel, en eischte dat hij de personen aan zou wijzen, die het gallische goud verduisterd hielden. Manlius antwoordde ontwijkend, daar hij zijn aanklacht niet kon bewijzen noch terug wilde nemen. Hierop werd hij, als oproerstoker, door den dictator gevangen gezet. Over die gevangenneming gingen vele plebejers in den rouw, of toonden op andere wijze hun ontevredenheid; maar de vrees voor de dictatoriale macht hield hen in toom. Toen echter de dictator was afgetreden en de militaire tribunen weer regeerden, toonde zich de ontevredenheid met meer nadruk. Het volk begon samen te scholen en dreigde de gevangenis te zullen bestormen. De senaat meende te moeten toegeven en liet Manlius in vrijheid stellen. Hierdoor werd echter het oproer niet gestild, maar veeleer aan het oproer een hoofd gegeven. Stouter en stouter trad Manlius op, stookte de plebejers aan tot oorlog tegen den adel, tot het slopen van de patricische magistraats-ambten, tot gewapend verzet tegen de rechtsgedingen en vonnissen wegens schulden. Ondubbelzinnig bood hij zichzelven als beschermer en leidsman aan en liet doorschemeren dat hij zich elken machts- en eeretitel van den kant der plebs zou laten welgevallen, zoo hij hen

daardoor slechts met meer kracht en nadruk kon bijstaan. Bij den adel was het thans volstrekt niet meer twijfelachtig, dat Manlius naar het koningschap stond. Het jaar was ondertusschen afgeloopen en er waren nieuwe krijgstribunen opgetreden, onder welke ook Camillus zich bevond. Terwijl nu deze magistraten, nadat hun door den senaat buitengewone volmacht was verleend, over de beste middelen nadachten, om aan de woelingen van Manlius een einde te maken, vonden zij onverwachte hulp bij de volkstribunen. Want ook zij waren begonnen Manlius te vreezen, en zij begrepen dat zijne macht ten slotte voor de plebs even gevaarlijk zou worden als voor den adel. Twee van hen boden aan om Manlius voor de volksvergadering te dagen met een aanklacht op hoogverraad. Met ontzettenden toeloop werd de vergadering gehouden op het Marsveld. Hier echter, in het gezicht van het kapitool, dat door den aangeklaagde gered was, bleek het aan de tribunen dat een veroordeelend vonnis niet te verkrijgen zou zijn. Daarom werd de vergadering verdaagd en verplaatst naar een bosch buiten de stad, waar het kapitool niet in 't gezicht was. Hier vond de aanklacht beter ingang en werd het vonnis over Manlius geveld. Hij werd in den afgrond gestort van dezelfde rots, waarvan hij weinige jaren te voren de Galliërs had afgeslagen. Anderen verhalen dat hij, na zijn veroordeeling, het kapitool heeft trachten te bezetten, en bij die gelegenheid, door verraad van een zijner slaven, naar beneden is geworpen.

Op dit verhaal heeft de auteur van ‘Capitolin’ zijn treurspel gebouwd. Het algemeen beloop van de gebeurtenissen blijft onveranderd, ofschoon in eenige bijzonderheden afgeweken wordt van de voorstelling die Livius geeft. Maar in de opvatting der gebeurtenis plaatst zich de dichter vlak tegenover den geschiedschrijver. Bij Livius is Manlius een hartstochtelijk eneerzuchtig mensch, die uit ijverzucht tegen Camillus afvallig wordt van zijne partij; een misdaad, die dan ook ten slotte, wel is waar hard, maar niet onverdiend gestraft wordt. Bij den dichter daarentegen is Manlius een man van een edel en vrijheidlievend karakter, van jongs af aan vervuld van sympathie voor het volk, en verontwaardigd over de verdrukkingen waaronder het gebukt gaat. Hij kent geen onedelen naijver, noch heerschzucht; de verzoeking om de koningskroon op zijn hoofd te drukken, wijst hij terug. Hij valt als slachtoffer

voor een groote en edele zaak, maar sterft met het zekere vooruitzicht, dat de hervorming, door hem voorbereid, na zijn dood tot stand zal komen.

De compositie van het treurspel is deze: Het eerste bedrijf begint met het optreden van twee gerechtsdienaren in een straat te Rome, voor het huis van den plebejer Annius. Deze is wegens schulden veroordeeld en de gerechtsdienaren zijn voorzien van een bevelschrift om hem gevangen te nemen en aan zijn schuldeischer over te leveren. Annius treedt het huis uit, en wordt aanstonds gegrepen. Tullia, de vrouw van Annius, treedt te voorschijn; burgers komen van alle kanten toeschieten. Terwijl Annius op het punt staat van weggevoerd te worden, komt Manlius Capitolinus, vergezeld van zijn jeugdigen vriend, den plebejer Licinius Stolo. Manlius herkent in Annius een voormalig krijgsmakker, en neemt de betaling der schuld op zich. Begeleid van het volk begeeft Manlius zich naar den senaat. Twee volkstribunen, Maenius en Publilius, blijven op het tooneel, en betoonen zich ontevreden en ijverzuchtig op Capitolinus. Het tweede tooneel voert ons in den senaat, waar Furius Camillus met den dictator Cossus redetwist over de woelingen van Manlius. Sulpicius, een hoogbejaard senator, komt ademloos aanloopen met het bericht dat Manlius daareven op het forum een brooduitdeeling aan het volk heeft toegezegd. Camillus wordt heftiger in zijn aanklacht tegen Manlius. Servilius, wien Manlius vroeger in een gevecht het leven heeft gered, waagt een zwak woord ter verdediging; maar allen verklaren zich tegen hem, ook zijn broeder Aulus. Capitolinus komt in den senaat en wordt door Cossus met verwijtingen ontvangen. Tegen Cossus en Camillus bepleit Manlius de zaak van het volk, en eischt een akkerverdeeling. De dictator ziet in zijn daden en woorden het voornemen om den staat omver te werpen en laat hem door de lictoren grijpen. Capitolinus wordt ter gevangenis gevoerd. - Het eerste tooneel van het tweede bedrijf speelt in het huis van Capitolinus. Pompilia en Fulvia, zijn vrouw en zijn moeder, hebben daareven zijn gevangenneming vernomen. Servilius komt, gezonden door den dictator. Hij heeft vergunning voor Pompilia om haren man te bezoeken; maar Cossus wenscht dat zij haren invloed aanwende om Manlius van het volk afkeerig te maken en zijn terugkeer tot den adel te bewerken. Hiertegen verzet zich Fulvia met alle macht,

en verkiest den dood van haren zoon boven een schandelijk terugtreden. Servilius vertrekt onverrichter zake. Het tweede tooneel speelt weder op straat. Beweging onder het volk wegens de gevangenzetting van Manlius. Annius treedt op: onder zijne leiding zal men dien avond de gevangenis bestormen. Nadat de menigte zich verstrooid heeft, komt Cossus, vergezeld van een augur en van den senator Sulpicius. Servilius treedt tot hen en bericht den ongunstigen afloop van zijne zending bij Pompilia. Cossus toont zich gezind om tegenover Manlius toegeefelijkheid te gebruiken. Het volgende tooneel voert ons in de gevangenis. Manlius ontvangt het bezoek van Pompilia. Na haar vertrek komt Sulpicius met een bevelschrift van den dictator dat Manlius in vrijheid stelt, als hij zich op nieuw aan den adel wil verbinden. Manlius wil van geen voorwaarden hooren. Intusschen verneemt men het gedruisch des volks dat zich reeds voor de gevangenis heeft verzameld. Sulpicius wordt bevreesd en geeft het bevelschrift over. Hij verlaat, onder bescherming van Capitolinus, met dezen de gevangenis. - In het eerste tooneel van het derde bedrijf vernemen wij van eenige burgers, die op het forum samengekomen zijn, dat Manlius het kapitool bezet en zich tegen de patricische partij gewapenderhand in het bezit van die sterke plaats staande gehouden heeft. Camillus komt met Aulus Manlius en andere senatoren, en klaagt over de zwakheid van den dictator. Cossus nadert en verzoekt Aulus Manlius om zich naar het kapitool te begeven en met Capitolinus te spreken, in de hoop dat het onderhoud tusschen beide broeders tot een verzoening of schikking zal leiden. Tevens vernemen wij dat Camillus boden heeft uitgezonden om in de nabuurschap troepen te werven. Cossus begeeft zich naar den tempel om de hulp der goden in te roepen. In het tweede tooneel worden wij verplaatst naar het kapitool. Het is de avond na den strijd. Capitolinus treedt op met Licinius Stolo. Hij verkeert in een zwaarmoedige stemming; wel is waar is de overwinning behaald, maar ten koste van burgerbloed. Annius wordt zwaar gewond binnengedragen. Hij dringt er op aan, om het behaalde voordeel krachtig te vervolgen en den adel geen tijd te laten om zich te versterken. Hij sterft, na Manlius bezworen te hebben, dat hij zich niet late wegslepen door persoonlijke eerzucht, maar de overwinning gebruike om het volk de vrijheid te verschaffen. Daarop komt Aulus Man-

lius. Hij spreekt tot zijn broeder met een onbuigzame fierheid, die elke gedachte van verzoening tusschen de partijen afsnijdt. Hij waarschuwt tegen de ondankbaarheid en onbestendigheid des volks. De broeders scheiden als verklaarde vijanden. Capitolinus is hevig geschokt door de woorden van Aulus. Zijn geheimschrijver Perpenna komt tot hem met gunstige berichten. Van alle kanten komen verzekeringen van getrouwe toewijding. Perpenna laat zich ontvallen dat Manlius thans macht genoeg bezit om zich, indien hij wil, tot koning te maken. Intusschen wordt het nacht; Manlius blijft alleen. Terwijl hij peinst over het gezegde van Perpenna, verschijnt hem de geest van Tarquinius Superbus. Deze zoekt Manlius te bewegen om de koningskroon aan te grijpen; Manlius wijst de verzoeking van zich. - In het eerste tooneel van het vierde bedrijf treden de volkstribunen Maenius en Publilius op. Publilius klaagt over den dictator en den met Manlius gesloten wapenstilstand. Manlius is daardoor zoo goed als meester van Rome geworden, en doet zijn macht reeds gevoelen. Maenius daarentegen hoopt dat Manlius zijn macht zal misbruiken en daardoor aan de tribunen gelegenheid geven om hem bij het volk verdacht te maken. Een augur treedt op en wordt door Maenius geraadpleegd, maar antwoordt ontwijkend en verwijdert zich. Verscheiden burgers treden op met klachten over Manlius. De augur keert terug, en verklaart zich thans, schoon met behoedzaamheid, tegen Manlius. Maenius begint, van ter zijde en bedektelijk, het volk tegen Manlius op te ruien. Onderwijl komen eenige burgers toeschieten met het bericht dat Camillus met een sterk leger in aantocht is. Van den schrik, die daardoor gewekt wordt, maakt Maenius behendig gebruik. Nadat de menigte uiteen is gegaan, verklaart Maenius zijn voornemen om Manlius voor de rechtbank des volks te dagen. Het tweede tooneel speelt wederom op het kapitool. Manlius ontvangt een gezantschap uit Veji, dat hem de onderwerping van deze stad aan Camillus komt aankondigen. Tevens ontvangt hij de dagvaarding der tribunen om op het Marsveld voor de volksvergadering te verschijnen. Manlius is verontwaardigd en geneigd om de dagvaarding in den wind te slaan, maar wordt door Fulvia overreed om er gehoor aan te geven. Het derde tooneel voert ons naar het Marsveld, waar voor de volksvergadering, onder Cossus als voorzitter, het rechtsgeding gehouden wordt. De tribunen heb-

ben Manlius aangeklaagd van hoogverraad. Hij verschijnt en verdedigt zich. Het volk juicht hem toe en blijkt tot vrijspraak geneigd. Cossus laat het niet tot de uitspraak komen, maar verdaagt de zitting. - Het vijfde bedrijf speelt op een plein voor den tempel van Juno. Maenius en Publilius treden op. Het gehouden rechtsgeding heeft de macht van Manlius niet verzwakt, hoewel eenige van zijn aanhangers aan het wankelen zijn gebracht. Intusschen is er in den verloopen nacht senaatszitting gehouden en Camillus is in den vroegen morgen in de stad gekomen. Manlius komt met Pompilia uit den tempel; de tribunen gaan ter zijde. Perpenna komt berichten dat Camillus een leger tegen het kapitool voert, en dat een groot deel van Manlius aanhangers naar hem is overgeloopen. Het eene noodlottige bericht volgt thans het andere. Stolo komt melden dat het kapitool zich aan Camillus heeft overgegeven. Daarop komt een augur met de boodschap, dat de patriciers vergaderd zijn om over Manlius recht te spreken; hij kan zich echter door vrijwillige ballingschap aan het vonnis onttrekken. Pompilia wil die met hem deelen, maar Fulvia komt tusschen beide en verklaart zich nadrukkelijk tegen de ballingschap. Een centurio komt met gewapend geleide: Manlius is ter dood veroordeeld. Hij wordt weggevoerd, nadat hij afscheid genomen heeft van Fulvia, Pompilia en Stolo. Angstige beweging onder het volk, niemand waagt het om Manlius hulp te bieden. Kort daarop komt een burger de voltrekking van het vonnis verhalen. Fulvia sterft. Cossus komt met een geleide van senatoren. Hij kondigt aan de nog overige aanhangers van Manlius vergiffenis aan, en laat ten slotte recht wedervaren aan zijn streven, terwijl hij verklaart, dat later tijden uitvoering zullen geven aan hetgeen hij gewild en ontworpen had.

Vergelijken wij thans den loop der gebeurtenissen in het treurspel met het verhaal van Livius, dan zien wij dat de dichter in de voorstelling der feiten die tusschen het uitgangspunt en de ontknooping liggen eenigzins van den geschiedschrijver is afgeweken. Het spreekt van zelf, dat de dramatische dichter volle vrijheid bezit om zijn bouwstoffen naar eigen oogmerk te rangschikken en te bewerken. Zonder die vrijheid zou het historie-drama een onmogelijkheid worden. Ook Shakespeare maakt ruimschoots van die vrijheid gebruik, en neemt de verhalen van Plutarchus en Holin-

shed eenvoudig als uitgangspunt voor zelfstandige compositie. Overigens werd in ons treurspel reeds door de geheel verschillende opvatting van den hoofdpersoon, afwijking van Livius verhaal noodzakelijk gemaakt. Evenwel dient hierbij één zaak in aanmerking te komen. De dichter dient te zorgen, dat zijne voorstelling der gebeurtenissen innerlijke waarschijnlijkheid behoude door in overeenstemming te blijven met den natuurlijken loop der menschelijke zaken. De causaliteits-wet geldt ook op het gebied van het drama, en vereischt voor elk deel der handeling behoorlijke motiveering. Hierin nu komt het mij voor, dat de auteur van ‘Capitolin’ enkele keeren is te kort geschoten. Terwijl zijn compositie zich in de hoofdzaak aan Livius aansluit, worden er enkele elementen ingebracht, die den samenhang breken en de innerlijke waarschijnlijkheid opheffen. Daartoe reken ik voornamelijk de bezetting van het kapitool; een daad van Manlius die niet voldoende gemotiveerd wordt; terwijl zij tevens het verdere beloop der handeling onwaarschijnlijk maakt.

Onze dichter heeft datgene, wat door andere schrijvers vermeld wordt, dat Manlius *na* zijne veroordeeling het kapitool heeft trachten te bezetten, midden in het verhaal van Livius ingevlochten.

Maar hij heeft hierdoor tevens den bodem onttrokken aan de dagvaarding en het rechtsgeding op het Marsveld. Immers, wanneer eenmaal de burgeroorlog uitgebroken is, dan is de tijd voor aanklachten en rechtsgedingen voorbij. Wel is waar stelt de dichter de zaak zoo voor, dat er na het eerste gevecht waarin Manlius gezegevierd, en zich in het bezit van het kapitool gehandhaafd heeft, door Cossus en de patriciers een verdrag en wapenstilstand met hem wordt gesloten. Maar op welke voorwaarden? Wij vernemen dat beide partijen vijandig tegenover elkander blijven staan; dat beide zich door het aanwerven van bondgenooten zoeken te versterken. Hoe kan er bij zulk een staat van zaken een dagvaarding aan Manlius gezonden worden, of hij daaraan gehoor geven? Hoe kan er een vreedzame vergadering van het gezamenlijke volk gehouden worden op een tijdstip, dat dit volk in twee oorlogvoerende, slechts voor een poos wapenstilstand houdende partijen verdeeld is?

Er zijn nog eenige punten, waarop de compositie van het treurspel mij zwak voorkomt in vergelijking met het goed ineensluitend

verhaal van Livius. Bij Livius wordt Manlius gevangen genomen, tengevolge van een hatelijke aanklacht tegen den adel, waarmeê hij het geheele volk in opschudding heeft gebracht. De gevangenneming geschiedt in het openbaar, voor den rechterstoel van den dictator, die hem tot verantwoording heeft geroepen, maar voor wien hij zijn aanklacht niet heeft kunnen waar maken. Dit motief kon de auteur van het treurspel, wegens zijne opvatting van het karakter van Manlius, niet gebruiken. Hij laat het derhalve vallen, en laat Manlius gevangen nemen in den senaat, nadat hij met warmte de zaak des volks bepleit en een akkerverdeeling voorgesteld heeft. Misschien moet ook nog de brooduitdeeling, die Manlius daareven op het forum aan het volk heeft beloofd, als motief voor de gevangenneming in aanmerking komen. Daar echter in het treurspel de strafbaarheid van deze handelingen nergens aangewezen wordt, blijft de gevangenneming een vrij willekeurige daad van den kant des dictators. Maar misschien lag dit juist in de bedoeling van den dichter en in zijne opvatting van het karakter van Cossus. Wij zullen straks hierop terugkomen; thans nog een enkel woord over het vijfde bedrijf. Het weefsel der handeling wordt hier uitermate zwak en los. In verrassend snelle opeenvolging geschieden de gewichtigste dingen: het oprukken van Camillus naar het kapitool, de afval van Manlius' aanhangers, de inneming van het kapitool, de rechtszitting der patriciers over Manlius, zijne veroordeeling, en de voltrekking van het vonnis. Dat alles geschiedt terwijl de lezer of toeschouwer zich op het plein voor den Juno tempel bevindt, en dat nog wel in gezelschap van Manlius, die bij het begin van het bedrijf uit den tempel te voorschijn treedt. Maar hoe komt Manlius daar? Wist hij niets van deaannadering van Camillus? Al wat er verder geschiedt, kon volgens waarschijnlijkheid niet geschieden, zonder dat Manlius er ten minste bij was; intusschen blijft hij voor den Jnno-tempel staan, en ontvangt berichten omtrent de gebeurtenissen, tot op het oogenblik dat hij weggevoerd wordt ter voltrekking van het doodvonnis. Genoeg hiervan; de gebreken in de compositie van dit laatste bedrijf springen in 't oog en kunnen geen enkelen lezer ontgaan.

Benevens de compositie komt de karakterteekening in aanmerking. Hierin is de dichter beter geslaagd. De wijze waarop de handelende personen naast en tegenover elkander geplaatst worden, elk-

ander steunen en elkander bestrijden, verraadt een groote vaardigheid in de dramatische techniek. In twee hoofdgroepen treden de personen tegenover elkander. Aan de eene zijde staat Manlius, met Fulvia en Pompilia, Licinius Stolo en Annius; aan de andere zijde de dictator met Camillus, Aulus Manlius, Sulpicius en Servilius. Tusschen hen in bewegen zich de twee volkstribunen, de augur en eenige burgers. Niemand zal aan deze ordonnantie de verdienste ontzeggen van smaak en gevoel voor harmonie en proportie. Deze weinige personen zijn den dichter voldoende om leven en beweging in zijn handeling te brengen. In Capitolinus teekent hij ons den edelen staatsburger, die, vrij van persoonlijke eerzucht, zijn leven wijdt aan de zaak des volks, welks belangen hem reeds in zijn vroege jeugd ter harte gingen. Naast hem staat zijne moeder Fulvia, de achtbare romeinsche matrone, wier bezielende invloed Manlius aandrijft tot zijn beste daden; de moeder die, vol van liefde voor haren zoon en trotsch op zijne grootheid, toch geen oogenblik aarzelt, als er gekozen moet worden tusschen getrouwheid aan beginselen en het leven. In Pompilia treden daarentegen de zachtere trekken van het vrouwelijk karakter te voorschijn. Eindelijk wordt de hoofdpersoon in het licht gesteld door zijn vrienden, Stolo en Annius; Stolo, de jeugdige plebejer, voortvarender en vuriger, maar tegelijk beter menschenkenner en wantrouwender dan Manlius; van wien men reeds vooruitziet dat hij later het werk van Manlius zal voltooien; Annius, de wakkere burger en krijgsman, die vaderland en wet in eenvoud eert en dient, totdat de redding uit den uitersten nood hem met de hechtste banden aan Manlius verbindt, voor wien hij met leeuwenmoed strijdt en sneuvelt. In de tegenovergestelde groep vinden wij aan het hoofd der patriciers, den dictator Cossus, die echter met weinig nadruk tegen Manlius optreedt. De eigenlijke tegenstander van Capitolinus is Camillus, de roemvolle redder van Rome, die niet ophoudt tot krachtig verzet tegen Manlius aan te drijven, en dan ook ten slotte den strijd tegen hem beslist. Voorts vinden wij in de rij der patriciers Aulus Manlius, den broeder van Capitolinus en zijn tegenbeeld; den trotschen en onbuigzamen patricier, op het lagere volk met verachting neerziende, en bij wien geen bloedverwantschap in aanmerking komt, wanneer de belangen van stand en partij op het spel staan. Bij de teekening van den bejaarden senator Sulpicius

schijnt Polonius den dichter voor den geest gezweefd te hebben; zijn praatzucht, ijdelheid en zelfbehagen brengt eenige humoristische afwisseling in de ernstige senatoriale debatten. De senator Servilins eindelijk vertegenwoordigt de karakters van de gewone en alledaagsche soort. Ofschoon Manlius hem het leven heeft gered, waagt hij in den Senaat toch slechts een zwak woord ten zijnen gunste, waarbij hij nog bovendien aanstonds (een karakteristieke trek) steun zoekt bij den broeder van Capitolinus. Wat hij verder voor Manlius doet, bestaat in een vruchtelooze poging tot bemiddeling, waarbij hij veeleer de belangen van zijn persoon en partij, dan het behoud van Manlius op het oog heeft; een handelwijze die dan ook door de rechtmatige verachting van Fulvia gebrandmerkt wordt. Tusschen deze beide hoofdgroepen in bewegen zich de weinige overige personen. Vooreerst de augur, de vertegenwoordiger der priesterschap; behoedzaam, voorzichtig, zich nimmer blootgevend, met een altoos waakzaam oog voor de minste teekenen der tijden; overigens in getrouw bondgenootschap met den ouden adel en de wettige staatsmacht, zoolang haar kracht en duurzaamheid gewaarborgd schijnt; maar bovenal zorgvuldig wakend dat er van geen kant inbreuk gemaakt worde op de rechten der goden. Voorts de beide volkstribunen; mannen bij welke persoonlijke eerzucht de bovenhand heeft over de zorg voor het volks- en staatsbelang. Eindelijk eenige burgers, figuren die de volksmassa vertegenwoordigen en hare hoofdgebreken: eigenbaat, wankelbaarheid, vreesachtigheid en gebrek aan volharding, in 't licht stellen.

Onder deze karakters is er een, waarvan mij de conceptie minder gelukkig voorkomt. De dictator Cossus wordt ons voorgesteld als zwak en weinig zelfstandig van karakter, als een man die met bijgeloovigen schroom de geestelijkheid naar de oogen ziet en geen schrede durft doen zonder den augur. Annius zegt van hem: ‘dort kommt der Dictator im Dunstkreis eines Priesters; die Straszen sind ihm ohne die Nähe eines Heiligen nicht mehr sicher genug.’ Camillus verwijt hem, dat hij door zijn zwak en weifelend optreden zelf oorzaak wordt van de rampen, die hij meent te ontwijken:

> So ist es, wenn die Götter einen Staat
> Verderben wollen, senden sie ihm Männer,
> Die ihn mit Sanftmuth lenken. Dieser Cossus,

Ist sparsam mit dem Blut, um es zuletzt
In Strömen zu vergieszen.

Servilius zegt van hem met aardige en karakteristieke beeldspraak:

Wir haben diesen Cossus
Zum Herrn von Rom gemacht, der Allgewalt
Des fürstlichen Camillus zu entgehn;
Ich fürchte, schlecht berathen war der Staat,
Da wir den Ackersmann vom Feld gejagt;
Denn seht, die Baüme treiben wildes Holz,
Und Unkraut überwuchert unsre Saaten.

Hoe juist nu ook de teekening van het karakter op zich zelve is, schijnt toch zulk een karakter minder geschikt voor de rol van dictator. Wel is waar zou men kunnen zeggen: dat woord ‘dictator’ is maar een naam; in de zaak zelve is niets tegenstrijdigs. Het is meer dan eens gebeurd, dat er in hachelijke tijden een zwak karakter aan het hoofd der zaken stond. Juist zulk een karakter werd in de compositie van het drama tegenover Manlius vereischt. Het goed recht van Capitolinus komt zooveel te beter uit tegenover een staatsbestuur, dat grove misbruiken en schreeuwend onrecht laat bestaan, omdat het hoofd van het bestuur de noodige energie mist en angstvallig vermijdt om hier of daar aanstoot te geven. Wanneer derhalve de dichter zich hier in volmaakte overeenstemming bevindt met de natuur der menschelijke zaken, waarom hem verweten, dat hij daarvoor een punt van ondergeschikt belang, een bijzonderheid van geschiedenis en oudheidkunde op den achtergrond stelt? Men kan deze verdediging tot op zekere hoogte laten gelden, maar toch blijven beweren, dat de dichter van een historie-drama de hoofdzakelijke en algemeen bekende karaktertrekken van het tijdperk, waaruit hij zijn onderwerp neemt, eerbiedigen moet. De romeinsche dictatuur - aan dat woord is nu eenmaal onafscheidelijk het denkbeeld verbonden van de hoogste kracht en zelfstandigheid. Camillus, in ons treurspel, zegt uitnemend:

Unsre Ahnen schufen
Die Dictatur; ihr hoher Geist begriff,
Dasz es Momente gibt, wo die Gesetze
Nicht mehr im Stande sind den Staat zu retten.

Karakters als Cossus treden te Rome niet als dictatoren op. Om die reden ware het misschien beter geweest om zulk een karakter in een andere rol te laten optreden. Het verhaal zelf van Livius gaf daartoe het middel aan de hand; daar de gebeurtenissen deels onder dictoriaal bewind, deels onder dat der militaire tribunen plaats grijpen.

Het treurspel ‘Capitolin’ is als een klein, onschijnbaar boekje, zonder pretensie of réclame in de wereld getreden. Op grond van die omstandigheid zou men kunnen vermoeden, dat het nog niet ver in de publiciteit is doorgedrongen. In de onderstelling dat dit opstel, voor een deel althans, gericht wordt tot lezers, die het treurspel zelf nog niet kennen, wensch ik, door aanhaling van een enkel fragment, mijn overzicht aan te vullen. Nemen wij daartoe uit het tweede tooneel van het derde bedrijf de samenspraak tusschen Capitolinus en Aulus. Aan den avond van het gevecht, waardoor Capitolinus zich in het bezit van het kapitool gehandhaafd heeft, komt Aulus, met voorkennis van den dictator, om het terrein te recognosceeren en te beproeven of er bij Capitolinus ook eenige neiging tot verzoening bestaat. Capitolinus ontvangt zijn broeder met deze woorden:

Kommst du als Bruder, oder sprichst du hier
Im Namen des Senats?

AULUS.
O schlimme Zeit
In der wir leben! Brüder fragen Brüder,
Ob sie vom Feinde kommen, und es ist
Nicht anders! Unergründliche Natur,
Die aus dem gleichen Stoff uns beide formte!
Wie kam es, dasz nicht unsre Mutter starb,
Bevor sie einen zweiten Sohn gebar?

CAPITOLIN.
Nun gut; doch deine Sendung?

AULUS.
Ist zu Ende,
Wenn du sie nicht erräthst.

CAPITOLIN.
Ihr seid besiegt;
Du kommst vom Feind; was könntest du noch wollen,
Wenn nicht um Frieden bitten?

AULUS.
Siehst du mich
Gebeugten Hauptes, wie Besiegte kommen,
Wenn sie um Frieden bitten? Täusche dich
Nicht länger. Du bist Herr des Capitols,
Die Stadt ist unser. Unser ist das Recht;
Wir schützen ein geheiligtes Gesetz,
Das du mit Füszen trittst.

CAPITOLIN.
Geduld, Geduld,
Mein überströmend Herz!

AULUS.
Ich fordre nicht,
Dasz du dich unterwirfst -

CAPITOLIN.
Ihr Götter, helft
Mir das ertragen!

AULUS.
Möglich ist der Weg
Zur Rückkehr dir noch offen. -

CAPITOLIN.
He! Den Arzt!
Ich fürchte, mein Gedächtnisz ging verloren.
Ist mir doch alles nen. Bin ich besiegt?
Hab' ich vielleicht die Flucht zu euch genommen?

AULUS.
Nicht dies Befremden; blick auf deine Lage,
Und all das Unglück, das du über Rom
Gebracht. Der Bürgerkrieg will seine Opfer,
Und du bestimmst nicht ihre Zahl. Weh dir
Und uns; wer soll bei diesem Streit gewinnen?
Bedenke, wer du bist; bedenk' auch, Marcus,

Für wen du alles, alles hingegeben.
Du weiszt es, das Geschlecht der Manlier
Rief oftmals seine Söhne in die Schranken,
Für seinen Ruhm zu sterben. Edler Blut
Hat Rom nicht aufzuweisen. Aber du
Verleugnest dieses Blut. Nimm an, das Volk
Beklagte sich mit Recht -

CAPITOLIN.
Mit Recht! O, o!

AULUS.
So war es nicht an dir, für einen Feind
Die Waffen zu ergreifen.

CAPITOLIN.
Einen Feind -
Du hörst es, Jupiter!

AULUS.
Die Nachwelt preist
Den Mann, der für die Seinigen gethan,
Was keiner sonst gewagt; du gingst zum Volk,
Und buhlst um seine Gunst.

CAPITOLIN.
Halt ein, halt ein!

AULUS.
Vielleicht hast du auf Dank gerechnet; doch,
Betrogener, die Dankbarkeit der Völker
Hat einen raschen Lauf;
Sie geht am liebsten mit der Sonne unter,
Zu langsam wechselt ihr der Mond. Die Menge
Der du geschmeichelt, wie man Kindern thut,
Vergöttert dich; doch ihre Liebeszeichen
Sind Küsse von Verrätherlippen.

CAPITOLIN.
So
Verfolgt ein Fluch die Tyrannei, sie musz
Ihr Opfer auch beflecken! Aulus, flieh,
Nur auf dem Schlachtfeld seht ihr mich zurück.

AULUS.
Ich fand, was ich erwartet, und für immer
Sind wir getrennt; doch du, Verblendeter,
Gehst deinem Schicksal ungehemmt entgegen.

Het medegedeelde fragment kan een denkbeeld geven van den stijl, waarin dit treurspel geschreven is. Blijkbaar heeft de auteur van ‘Capitolin’ zijn dramatischen stijl meer naar het voorbeeld van Lessing dan naar dat van Schiller gevormd. Zijn stijl is de eenvoudige en juiste uitdrukking der gedachte, en kenmerkt zich meer door logische klaarheid, dan door hetgeen de duitscher ‘poëtischen Schwung’ pleegt te noemen. Daar echter ‘poëtischer Schwung’ zich nog al licht in bombast en gezwollenheid pleegt op te lossen, laten wij ons zijn afwezigheid gaarne welgevallen. In het gebruik van beeldspraak neemt onze auteur een groote mate van soberheid in acht; en waar zij voorkomt is zij niet een van buiten aangebracht en opgeplakt sieraad, maar ongedwongen inkleeding der gedachte. Daarbij heeft zijn beeldspraak de verdienste van niet ordinair en alledaagsch te zijn, maar eigenaardig en oorspronkelijk zonder gezochtheid. In een samenspraak der beide tribunen lezen wij: ‘wenn Patricier die Sorge für das Volk übernehmen, sind wir überreifes Obst, das vom Baume fällt.’ Maenius: ‘Es ist wider die Natur; der Wolf beschützt die Schafe.’ Op een andere plaats zegt Maenius: ‘die Beschwerden gegen Manlius fliegen wie Krähen vereinzelt in der Luft; wie denkt Ihr, wenn wir sie zu einer Gruppe vereinigten? Sie würden mehr in das Auge fallen.’ Manlius zegt in den senaat:

Das blöde Ungeheuer Vorurtheil
Lag stets am Eingang meines Wegs; ich schlug
Ihm Wunden, doch es lebt. Unsterblichkeit,
So scheint es fast, bestimmten ihm die Götter
Damit wir es bestreiten.

Dezelfde zegt in de volksvergadering:

Mein Leben liegt am Weg, wie eine Schrift
In Stein gehauen; jeder kann sie lesen.

Even als van de beeldspraak weet de dichter een gepast gebruik

te maken van de zinspreuk; hij weet aan de rede nadruk bij te zetten door de invlechting van gezegden, waarin de een of andere algemeene waarheid een treffende en bondige uitdrukking vindt, die zich onwillekeurig in het geheugen prent. Zoo b.v. wanneer Annius tot zijne vrouw Tullia zegt: ‘Laszt euch als Sklaven verkaufen, aber bettelt nicht. Der Sklave ist nur unglücklich; betteln erniedrigt;’ of wanneer Tullia tot hem zegt: ‘Ich weisz es, die Tapferkeit unseres Geschlechts liegt im Dulden, und Annius wird Tullia nicht feige finden.’ Ziehier nog eenige voorbeelden:

Sind wir erst Sklaven
Der eignen Willkür, dürfen wir nicht klagen,
Wenn fremder Zwang uns bändigt.

Es lebt im Mann ein Etwas,
Wofür er einsteht, dem er alles opfert;
Bestimmung oder Wahl, gleichviel, ein Ziel
Nach dem er strebt. Ob es erreicht wird, liegt
In andern Händen; ihm ist es genug,
Dasz man ihn auf dem Wege finde.

Mauern
Umschlieszen nicht was frei im Menschen wohnt.
Dort drauszen, wo der Sklavensinn verstummt,
Wann Unrecht redet, ist die ganze Welt
Nur ein Gefängnisz.

Sei gutes Muths; denn die Natur gehorcht
Dem ungebrochnen Willen.

Wer Dank verlangt, verlange nicht den Ruhm;
Das wäre doppelte Bezahlung.

Blijkbaar heeft de auteur van ons treurspel den taalvorm in zijne macht, zoodat het hem geen moeite kost om voor zijne gedachten de behoorlijke en volledige inkleeding te vinden; en bezit hij tevens dien gezonden smaak, die opsmuk en overlading versmaadt, en aan de eenvoudigste en bondigste uitdrukking de voorkeurgeeft. Stijl echter is een zaak die zeer verschillend wordt beoordeeld, en waaraan de een zeer veel, de ander zeer weinig waarde hecht. Daarbij dient in aanmerking genomen, dat zoowel die hoogschat-

ting als die geringschatting uit zeer verschillende bronnen kunnen voortvloeien. Er zijn menschen van een werkzaam en vindingrijk vernuft, die den vorm minachten als van zeer ondergeschikt belang in vergelijking met den rijkdom en de oorspronkelijkheid der gedachten. Men zou hun gelijk kunnen geven, indien zij soms niet een weinig te ver gingen en in een schoonen vorm op zich zelf reeds een blijk van oppervlakkigheid en armoede meenden te zien. Voorts zijn er menschen, die een goed brein bezitten, maar overigens zeer eenzijdig ontwikkeld zijn. Zij hebben zich zoo uitsluitend op denken toegelegd, dat zij het vermogen van hooren en zien bijkans verloren hebben. Zij verkiezen de meest abstracte inkleeding der gedachte, en verlangen niets anders dan juiste logica. Liefst zouden zij zich van een taal bedienen, die niet uit woorden bestond, maar uit zekere algebraische teekens van zuiver logische waarde. Eindelijk zijn er die om geen vorm en stijl geven, eenvoudig omdat zij van de geheele zaak geen begrip hebben; de literaire aesthetiek ligt buiten hun gezichteinder. Zoo verschillend van oorsprong derhalve kan minachting van den vorm wezen. Met de hoogschatting echter is het evenzoo. Sommigen zien in den schoonen vorm alles, omdat zij inderdaad te oppervlakkig en zwak van denkvermogen zijn om nog iets anders te kunnen zien. Hun letterkundig oordeel, hun vonnis over schoon en leelijk is dan ook meestal geheel conventioneel; het rust op zekere willekeurig aangenomen regels van smaak. Anderen gaan iets verder en nemen ook den inhoud in aanmerking. Maar die inhoud is, naar hun meening, reeds van zelf voorhanden; de voorraad van gedachten en denkbeelden is, volgens hen, bij alle menschen die op een zeker gelijk peil van beschaving staan, nagenoeg dezelfde. Ook bij deze wijze van zien, raakt men bij de waardeering van den vorm op een verkeerd spoor. Eindelijk zijn er die inzien, dat vorm en inhoud voor wezens als wij menschen zijn, wier organisme rede, verstand en zinnelijkheid in zich sluit, onafscheidelijk bijeen behooren. Zij zullen derhalve aan oorspronkelijkheid en rijkdom van gedachte, zooals 't behoort, de hoogste plaats inruimen; maar tevens gelooven, dat die gedachte zich dan eerst recht zal doen gelden, wanneer zij den best mogelijken vorm heeft aangenomen. Van de letterkunde, in engeren en eigenlijken zin, zullen zij daarom ook elk geschrift uitsluiten, dat den vorm mist, hoe onschatbaar

ook overigens zijn waarde voor zedeleer of wetenschap moge zijn. Hun beoordeeling van den vorm zal echter niet conventioneel zijn; maar zij zullen de innerlijke overeenstemming tusschen inhoud en inkleeding trachten op te sporen.

Gesteld nu dat de stijl van ons treurspel bij lieden als de laatstgenoemde onverdeelde goedkeuring mocht vinden, dan blijft ertoch nog iets anders ter beschouwing en beoordeeling over. Immers zij zullen met den schoonen vorm alleen niet tevreden zijn, maar een even edelen inhoud eischen, die daaraan beantwoordt. Zij zullen zeggen, dat het in een tijd van vergevorderde letterkundige ontwikkeling niet zoo buitengewoon moeijelijk of zoo hoogst verdienstelijk is om zich een zeker meesterschap over de taal eigen te maken. Meesterstukken in dicht en proza, modellen van taal en stijl, zijn in rijke keus voorhanden. De taal der beschaafden, de taal der letterkunde, is sedert langen tijd in alle richtingen ontwikkeld en tot een hoogen graad van kracht zoowel als buigzaamheid gebracht. Door vlijtige en aandachtige lectuur der modellen wordt men ongemerkt en onwillekeurig den taalvorm meester.

> Weil ein Vers dir gelingt in einer gebildeten Sprache,
> Die für dich dichtet und denkt, wähnst du ein Dichter zu sein?

Zoo zal wellicht de een of ander uitroepen; en naar het gehalte vragen van ons treurspel.

Een letterkundig werk ontleent zijn wezenlijke en duurzame waarde aan den in schoonen kunstvorm uitgedrukten inhoud van ideën. Om misverstand te vermijden, moet ik er bijvoegen, dat het woord ‘ideën’ in de ruimste beteekenis te nemen is. Daaronder zijn te verstaan niet alleen de gedachten in den eigenlijken en engeren zin, de producten van het denkvermogen en de rede; maar evenzeer al die voorstellingen, die in de aandoeningen en hartstochten haren oorsprong hebben. Wilde men het laatste element buitensluiten, dan zou een groot deel der lyrische poëzij, en wel juist het beste en edelste, als arm aan gedachten, uit de literatuur gebannen, of althans op zeer geringen prijs gesteld moeten worden. Die werken derhalve, waaraan met verloop van tijd door de algemeene stem de hoogste rang wordt toegekend, danken die hoogschatting aan hun ideën-rijkdom. Zij boeien ons met onweêrstaanbare kracht, omdat zij vervuld zijn van diepzinnige, oorspronkelijke

gedachten, die een rijk en veelzijdig licht werpen op elk onderwerp van hoog en algemeen belang waarmeê de menschelijke geest zich bezig houdt. Zij boeien ons door de frissche en naive, de krachtige en levendige uitdrukking van al de aandoeningen en hartstochten die het menschelijk gemoed bewegen. Maar, zonderling verschijnsel, juist bij werken van den allerhoogsten rang is het moeielijk of onmogelijk om den idealen inhoud onder een bepaalde formule te brengen. Hoe veel moeite hebben zich onze wijsgeerige naburen gegeven om het idee van den Faust te vinden - tot nog toe met weinig bevredigend resultaat. En het idee van den Hamlet, hoe menigmaal men waant het gevonden te hebben, raakt ook telkens weer zoek. Bij werken van minderen rang daarentegen treedt het hoofddenkbeeld met genoegzame helderheid te voorschijn. Wij blijven niet in 't onzekere omtrent hetgeen Schiller bedoelde met zijn Wallenstein of Wilhelm Tell, noch omtrent het probleem dat Lessing in zijn Nathan tracht op te lossen.

De auteur van ‘Capitolin’ volgt ook hier het voorbeeld van Lessing. Het idee van zijn drama treedt met volkomen klaarheid aan 't licht. In antiek gewaad wordt ons een conflict voor oogen gesteld, dat zich in de politieke en sociale ontwikkeling des menschdoms gedurig vertoont. Het is de strijd tusschen den vooruitgang en den stilstand, tusschen het volksbelang en het partijbelang. Overigens wordt dit idee aanstonds bij het eerste optreden van Capitolinus aangekondigd.

> Wenn die Natur es einem Menschen gönnte
> Die Schäden dieser Zeit mit kühnem Schnitt
> Aus ihrem Sitz zu lösen,
> Wie werth der Opfer wär' ein Unternehmen
> So hoher Art; wie nichtig unser Leben
> Für solchen Preis!

Inderdaad, een rijk en vruchtbaar denkbeeld, dat, behoorlijk ontwikkeld, een belangrijke zijde des menschelijken levens in 't licht zal stellen. De stormen van het politieke leven, de offers die het eischt, de belooningen die het schenkt, het hartverheffend genot van welverdiende populariteit, het drukkend gewicht van partijhaat, de bevrediging der hoogste eerzucht, de verzoeking, waaraanbevredigde eerzucht blootstelt. - Hiermede zijn slechts eenige van die

zaken aangestipt, die bij de ontwikkeling van het denkbeeld te voorschijn moeten treden. Daarenboven wordt het politieke leven in de dramatische compositie met het familie-leven verbonden; de wederzijdsche invloed komt aan het licht dien het een op het ander uitoefent; de bezielende kracht, die de staatsman aan de medewerking en goedkeuring ontleent van een edele vrouw, maar ook de tweespalt, die van den staat tot de familie doordringt en de teederste banden verscheurt. De stof, waarmeê de dichter aan zijn denkbeeld een dramatische inkleeding zoekt te geven, is gelukkig gekozen, en, over 't geheel genomen, met geoefende hand bewerkt, gerangschikt en aangevuld. Zij sluit de elementen in zich die vereischt worden, zoowel om aan het hoofddenkbeeld een veelzijdige ontwikkeling te geven, als om het spel der aandoeningen en hartstochten in beweging te zetten. Overigens heeft de lezer voorlang opgemerkt, dat alleen de inkleeding antiek is; de inhoud geheel en al modern. Het romeinsche karakter van het drama ligt grootendeels in het kostuum en de namen. Niet zoozeer voor den romein Manlius interresseert ons de dichter, als voor den geboren aristocraat, die uit beginsel en overtuiging democraat is geworden, en voortaan zijn leven aan de volkszaak wijdt. In den dictator Cossus schildert hij die weifelende politiek, die in gedurige transactie en bemiddeling, en tevens in flauwhartig heulen met een machtige geestelijkheid haar heil zoekt, en door halve maatregelen tot volledigen ondergang voert. Daarentegen treedt Camillus op als de vertegenwoordiger van die besliste politiek, die in ééne richting voorwaarts dringt zonder een oogenblik terug te deinzen voor geweld en bloedvergieten, en die meestal reeds door haar stout en krachtig optreden, in een wereld waar schroomvalligheid en zwakheid de algenieene fout is, het succes aan hare schreden boeit.

Is nu onze auteur er in geslaagd om den rijken inhoud van zijn hoofddenkbeeld aan het licht te brengen? Zoo algemeen gesteld kan deze vraag, gelijk de meeste dergelijke vragen, even goed toestemmend als ontkennend worden beantwoord. Ja, indien men zich tevreden stelt met denkbeelden, wel is waar helder en klaar, maar ook zeer afgetrokken en algemeen, doordien zij niet zeer innig saamgeweven zijn met de stof en handeling van het gedicht; neen daarentegen, indien men meent, dat de denkbeelden in een drama uit de natuur en het karakter der handelende personen moe-

ten voortkomen. Ja, indien men genoegen neemt met een karakterteekening en uitdrukking van hartstochten, die juist en correct, maar tevens zeer zwak van toets en kleur is; neen daarentegen, indien men in een drama werkelijke en wezenlijke menschen wil zien optreden, die onze sympathie of antipathie wekken en zich meester maken van ons gemoed. Niettegenstaande onbetwistbare verdiensten van taal en stijl, van compositie en techniek, moet ik het er voor houden, dat in ons drama de uitvoering niet beantwoordt aan het ontwerp. Idee en grondstof behooren tot de rijkste en vruchtbaarste, die een dramatisch dichter ter bewerking wenschen kon; maar de uitvoering blijft in gebreke. Trouwens, zij vereischte het penseel van een Shakespeare, en onze dichter heeft bij voorkeur met de graveerstift van Lessing gearbeid. Oorspronkelijke rijkdom van ideën, levendige fantazie, gloeiende hartstocht waren onmisbaar om het onderwerp naar eisch te behandelen: onzen auteur stonden bij voorkeur fijne smaak, vaardige techniek en logische klaarheid der gedachte ten dienste.

De denkbeelden, die in ons drama worden ontwikkeld over het hoofdthema: het conflict tusschen het patriciaat en de plebs, komen telkens neder op het algemeene begrip van de natuurlijke rechten van den mensch, en de onnatuurlijke maatschappelijke wetten, waardoor die rechten verkort en geschonden worden. ‘Soll ich lieben,’ zegt Annius:

> Was mich gehaszt, bevor ich noch das Licht
> Der Welt erblickt - die römischen Gesetze?
> Bin ich nicht hintergangen? Schenkten sie
> Nicht andern meine eingebornen Rechte?

Die wetten drukken het volk als een zware last, - hare dwingelandij maakt het volk tot slaaf; Manlius wil den last afwerpen, en aan het volk de vrijheid teruggeven.

> Nicht langer soll das unterdrückte Volk
> Der Wucht der Ueberwältiger erliegen!
>
> Ihr Väter dieses Staats mehrt eine Last
> Die unsre Ahnen seit Jahrhunderten
> Auf dieses Volk gehäuft.

Ein ganzes Volk der Rechte zu berauben,
Womit es in die freie Schöpfung tritt,
Und so das Gift der innern Sklaverei
Auf kommende Geschlechter zu vererben -
Bei allen Göttern, das ist ein Verbrechen,
Entsetzlich, ungeheuer,
Und eines feindlichen Dämonen würdig.

Sobald ich auch die Männerwürde sah
Nach unseren Gesetzen abgewogen,
Lag meine Rolle dort, wo Widerstand,
Sich gegen Unterdrückung waffnet. Noch
Beherrschte das Gefühl die Welt, dasz Menschen,
Aus gleichem Stoff mit gleichen Fähigkeiten,
In ihren Rechten doch verschieden wären.
O schmähliche Entartung des Geschlechts;
Natur, du wardst entheiligt, dein Altar
Geschleift.

Even als Manlins tot den Senaat, spreekt Fulvia tot Servilins:

O, hör ihn nicht, Natur;
Er sieht in deinem Haushalt nicht die Gleichheit
Der eingebornen Rechte!

Het zijn, zooals men ziet, de gemeenplaatsen van het gewone liberalisme, die aan Manlius en zijne Romeinen in den mond worden gelegd, en die door de tegenpartij met dergelijke wapenen uit het conservatieve arsenaal bestreden worden. Zoo houdt Servilius tegen Fulvia de natuurlijke ongelijkheid staande:

Die Natur?
Als sie den Hund geschaffen, sollt'er bellen,
Nicht sprechen wie der Mensch; er sollte schmeicheln,
Und Streiche dulden, die sein Herr ihm gibt,
Damit er lerne zu gehorchen. So
Hat jedes Thier nach seiner Fähigkeit
Den eigenen Beruf. Der Ochse stöhnt
Am Pflug, indesz das stolzgeborne Pferd,

Der Liebling des Olymp, sich gütlich thut
Im reichen Futter. Wo ist hier die Gleichheit,
Von der du sprichst?

Sulpicius wil de vriend, niet de dienaar van het volk wezen, en begrijpt dat het als een kind geleid moet worden:

Ich bin sein Freund, doch keineswegs sein Diener.
Ich denke: Volk ist Volk, ein Kind,
Und wissen musz ich, wie man Kinder bändigt.

Camillus beweert, dat de armoede des volks hun eigen schuld is:

Warum sind Römer arm?
Bedächten sie, dasz Armuth oftmals schändet,
Sie suchten sich durch Fleisz vor ihr zu schützen.

Ten slotte wordt de verzoening tusschen beide tegenovergestelde zienswijzen te weeg gebracht door een beroep op den vooruitgang, die met der tijd alles in orde zal brengen. Manlius neemt van de zijnen afscheid met de woorden:

Ich erliege
Dem römischen Gesetz; ein Anderer,
Der meinen Weg verfolgt, erreicht vielleicht,
Was mir nicht möglich war. Mein theurer Stolo,
Ich rechn' auf dich. Sei fest in dem Gedanken,
Dem gröszten, den die Männerbrust umschlieszt,
Der Mensch sei nicht dem Menschen unterworfen.
Noch gibt es Sklaven; einmal scheint auch ihnen
Der Tag der Freiheit.

In gelijken zin zegt Cossus aan het slot:

Auf eines achtet, Freunde; ich bin alt,
Veilleicht seh' ich die neue Zeit nicht mehr;
Doch sie wird kommen; merkt auf ihre Zeichen.
Was Manlius gewollt, es wird geschehn;
Wenn jetzt nicht, einmal ganz gewisz. Seid weise;
Verschlieszt das Auge nicht dem jungen Tag,
Und hütet euch in Zukunft fest zu halten,
Was nicht mehr im Gefühl der Menschen liegt.

Ons drama vervalt in de fout dat Romeinen uit den tijd voor de punische oorlogen denkbeelden uitspreken, die van Rousseau dagteekenen. Indien men echter hier overheen stappen en vergeten wilde dat de sprekers Romeinen zijn, dan zou toch den auteur het verwijt treffen, dat hij zijne personen allen te veel op dezelfde wijs en in denzelfden toon laat spreken. Overal heeft de uitdrukking der gedachten dezelfde logische algemeenheid; zij mist dat individueele en karakteristieke, waaraan men aanstonds dezen of genen bepaalden persoon herkent. Wat Fulvia zegt kon even goed door Manlius gezegd worden; wat Manlius zegt even goed door Annius of Stolo. Het hoofdgebrek van ons drama ligt, mijns inziens, daarin, dat het zijn oorsprong meer te danken heeft aan een wél berekende, met smaak en oordeel volbrachte ontwikkeling van een algemeen begrip, dan aan de krachtige, fantazievolle, hartstochtelijke opvatting en bewerking van een hoogst dichterlijke stof. Zoo wordt onze aandacht bij voorkeur gericht op de eigen gedachten van den auteur, tot wier organen de verschillende personen van het drama moeten dienen. Had de auteur daarentegen van de stof zijn uitgangspunt genomen, dan zou onze aandacht meer geboeid worden door de handeling zelve; en de personen, naar de natuur ontworpen en geteekend, zouden ons meer belangstelling inboezemen. Maar dan zou ook de auteur, naar het mij voorkomt, zich twee en driemaal bedacht hebben, eer hij voor den persoon van Manlius, zoo als hij in het verhaal van Livius voorgesteld wordt, zijn eigen opvatting in de plaats stelde.

De Manlius van het drama is een man uit één stuk; personificatie van het begrip: de ware volksman. Zulk een karakter nu is buiten kijf zeer logisch; en even logisch staat Aulus Manlius, als de echte patriciër, daar tegenover. De logica houdt van bepaalde kategoriën en rubrieken; zij verdeelt b.v. uit een moreel oogpunt de menschen in goeden en slechten; uit een oeconomisch: in rijken en armen; uit een pietistisch: in geloovigen en ongeloovigen. Natuur en werkelijkheid echter maken ieder oogenblik die kategoriën te schande. Het werk van den echten dichter nu is niet het menschdom te bevestigen in zijn oppervlakkige logica, maar ons terug te voeren tot de natuur en de waarheid. Geen enkel karakter van Shakespeare beantwoordt aan de een of andere logische kategorie; zijn fijne en doordringende geest heeft nooit den mensch opgevat

als een werktuig waarvan de bewegingen door één enkele springveer veroorzaakt en geregeld worden. Zijne personen zijn individuën: niet een enkele gelijkt geheel op den ander. Zulk een individn is ook de Manlius in het verhaal van den ouden Livius; en om die reden oneindig dichterlijker en dramatischer dan de Manlius van ons treurspel, de volksman die steeds zich zelven gelijk blijft, die van 't begin tot aan het einde spreekt en handelt volgens zijn beginsel of consigne.

Indien de pen van onzen auteur niet zoo uitsluitend onder de heerschappij der logica had gestaan, dan zou waarschijnlijk ook de uitdrukking der aandoeningen en hartstochten rijker en veelzijdiger, levendiger en krachtiger zijn geworden. Met uitzondering van het laatste bedrijf is bijkans elk tooneel gelukkig ontworpen; de omtrekken zijn voorhanden, maar de uitvoering schiet te kort. Een bewijs al weder, dat men van de groote meesters wel zekere kunstmiddelen, maar niet de kunst zelve kan afzien. Elk tooneel noopt ons om uit te roepen: meer fantazie, meer hartstocht, om gloed en leven bij te zetten aan de met smaak en overleg ontworpen teekening. Vergelijkingen worden voor hatelijk gehouden; maar het is nu eenmaal zoo, dat alle letterkundige beoordeeling op vergelijking berust. Ons drama herinnert in zekere hoofdtrekken van ontwerp en compositie nu eens aan Coriolaan, dan aan Egmond, dan aan Julius Caesar. Neem b.v. aanstonds het eerste tooneel: de gevangenneming van Annius, waarbij Capitolinus als reddertusschen beide komt. De situatie is goed gevonden; rijk aan inhoud, en zeer geschikt om de grondtrekken der handeling vast te stellen; om een stoute en schoone expositie aan het drama te geven. Maar welken lezer is het kwalijk te nemen, als hem bij de lectuur van dit tooneel een dergelijk tooneel uit ‘Egmond’ te binnen schiet? Op een plein te Brussel komen de een na den ander eenige burgers bijeen, en raken aan 't praten over de politieke omstandigheden. Een klerk komt er bij, en begint hen op te stoken tegen de regeering. De driften worden opgewekt, er openbaart zich verschil van gevoelen, men wordt handgemeen. Egmond treedt op en herstelt met weinige woorden de rust. Heeft men dit tooneel voor den geest, dan zal men wellicht vragen of in den ‘Capitolin’ de situatie op die wijze is opgevat en ontwikkeld, dat haar geheele inhoud aanschouwelijk en krachtig te voorschijn treedt

en den volledigen indruk te weeg brengt. Het zij mij vergund een paar hoofdpunten aan te stippen. Wanneer Egmond voor het eerst optreedt, dan is dat optreden zorgvuldig en uitvoerig voorbereid. In de drie voorafgaande tooneelen, speelt Egmond, schoon afwezig, de hoofdrol, en het wordt ons voor oogen gesteld, hoe geheel en al zijn persoon zich van de gemoederen heeft meester gemaakt. Onder de scherpschutters van het eerste tooneel bevinden zich een paar soldaten, die onder hem gediend hebben en die weten te vertellen van St. Quintyn en Grevelingen. Hij verschijnt hier als zegevierend oorlogsheld, door zijne krijgskameraden aangebeden. In het gesprek tusschen Margareta van Parma en haren geheimschrijver, wordt hij ons voorgesteld als regent van een provincie en invloedrijk staatsman, van wiens minste handelingen veel afhangt. Tevens treedt de luchthartigheid van zijn karakter te voorschijn, die aan de regentes met reden bezorgdheid inboezemt. Eindelijk in het tooneel tusschen Klaartjen en haar moeder vertoont hij zich van een meer intieme en gemeenzame zijde; als een man des volks, die aan heldengrootheid de hoogste beminnelijkheid paart, waardoor hij alle harten heeft gewonnen. Na zulk een voorbereiding is het niet te verwonderen dat het persoonlijk optreden van Egmond met volle kracht werkt en de fantazie van toeschouwer of lezer overmeestert. In ons drama daarentegen treedt Manlius op eenmaal te voorschijn, zonder dat de lezer nog iets van hem weet. Een paar burgers roepen: ‘Ruhig, ruhig! Dort kommt ein consularischer Mann, der tapfere Marcus Manlius. - Einer von dem Adel, aber der mit dem Volke gehet. Raum da für den Retter des Vaterlandes, für den braven Capitolin!’ Aanstonds daarop komt Manlius, en presenteert nog daarenboven dadelijk het program van het treurspel. Men zal toestemmen dat dit niet de manier is om op de fantazie te werken. Nog een ander punt verdient opgemerkt te worden. De burgers en andere ondergeschikte personen, die bij Shakespeare en Goethe in straat- of markttooneelen optreden, worden, van hoe weinig beteekenis ieders rol op zich zelf ook is, toch met een paar krachtige trekken tot individuën gemaakt. De alles bezielende fantazie van deze dichters strekt zich uit tot het kleinste en schijnbaar minst beteekenende. Daardoor krijgen dergelijke tooneelen bij hen zoo veel leven, en verplaatsen zij ons aanstonds in het dichtste gewoel, al is het ook dat er niet meer dan drie of

vier personen aan het woord komen. Voorts valt er in de straaten volkstooneelen bij Shakespeare en Goethe een klimmende beweging op te merken. Wij zien den storm voor onze oogen opkomen, eerst met enkele vlagen, die straks talrijker en talrijker worden, en in hevigheid toenemen, totdat alle hartstochten losgebroken woeden. Neem b.v. het openingstooneel van ‘Romeo and Juliet.’ Er treden een paar bedienden op van de Capulets, die de een den ander tegen de Montagues opwinden. Straks verschijnen eenpaar bedienden van de Montagues. De Capulets beginnen met een uittartend gebaar. Er wordt explicatie gevraagd; met geven en nemen schijnt het aanvankelijk dat de zaak nog zonder kleerscheuren zal afloopen. Maar daar ziet Gregory in de verte een vriend van zijn huis naderen. Dat geeft moed; de twist wordt hernieuwd, hij klimt hooger en hooger, men raakt aan 't vechten. Nu komen een paar verwanten van de beide huizen op het tooneel en mengen zich in den strijd; straks komen er meer, burgers snellen toe met stokken en wapens - de storm is in vollen gang. Ziedaar de wijze, waarop de meester, door ‘Steigerung’ (om de uitdrukking van Goethe te gebruiken) de fantazie weet te lokken en ongemerkt in volle beweging te zetten.

Die ‘Steigerung’ is echter tevens hoofdvereischte voor een dramatische compositie in haar geheel. Het is een wet, waaraan de dichter, wien het dramatisch talent aangeboren is, van zelf, onbewust en onwillekeurig, gehoorzaamt. Een drama moet op een bergachtig landschap gelijken. De handeling voere ons in hare verwikkeling langs allerlei slingerpaden, hooger en hooger tot dat het punt bereikt is, van waar een ruim verschiet zich opdoet voor den verrasten blik. En, gelijk bij het klimmen de ademhaling sneller wordt, en het bloed krachtiger door de aderen stroomt, zoo wekke het drama, terwijl wij met gespannen aandacht den loop der handeling gadeslaan, onze aandoeningen en hartstochten, totdat het oogenblik gekomen is om ze door de ontknooping weer tot bedaren te brengen. Ons drama gelijkt te veel op een effene vlakte. De klimmende beweging, waarmeê de handeling tot haar hoogtepunt, de katastrofe, gevoerd moet worden, is te weinig in acht genomen. Dit verzuim heeft ten gevolge dat die katastrofe zelve, die zich boven al het andere moest verheffen, en waarop het volle licht behoorde te vallen, in schemering gehuld blijft. Door een blik op

het vroeger gegeven overzicht kan men zich hiervan gemakkelijk overtuigen. Waar ligt in ons drama het keerpunt, dat de ontknooping te weeg brengt? Het moet liggen, òf in de verovering van het kapitool door Camillus, òf in de veroordeeling van Manlius door de vergadering der patriciers in het woud buiten de stad. Door elke van deze beide zaken wordt Manlius in zijn voorspoedigen en zegevierenden loop gestuit; van hier af aan neemt de handeling haren keer, waardoor Manlius te gronde gericht wordt. De tegenstrijdigheid, die in de combinatie van beide deze zaken ligt, is boven reeds aangewezen. Stappen wij echter daaroverheen, dan blijft nog de fout over, dat die beide zaken, door de ongelukkige verwaarloozing van het laatste bedrijf, ter nauwernood worden aangeduid, terwijl zij boven al de andere deelen der handeling te voorschijn behoorden te treden. Wij hebben derhalve in ons drama het zonderlinge verschijnsel, dat de katastrofe wel is waar niet gemist, maar als het ware opzettelijk achter de schermen gehouden wordt.

Intusschen verdient een streven gewaardeerd te worden, dat zich, met versmading van een vulgair en gemakkelijk succes, op het hoogste en edelste richt. Een goed drama te schrijven vereischt zulk een zeldzame vereeniging van de zeldzaamste talenten, dat dit werk slechts aan enkele uitverkorenen heeft mogen gelukken. Indien het oordeel van het algemeen daarop mocht neerkomen, dat de auteur van ‘Capitolin’ niet tot die uitverkorenen behoort, dan zal hij die uitsluiting uit den dramatischen hemel te deelen hebben met mannen als Byron, Heine, Uhland en vele anderen van goeden naam; zoodat hij in den omtrek daarbuiten zich altoos nog in goed gezelschap zal bevinden.

D.E.W. WOLFF.

***Esaia Tegnér, als godgeleerde en dichter, door J.J.L. ten Kate. Uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur. Amsterdam, Höveker*. 1872.**

De dichter der ‘Frithiof's saga’ is voor de lezers van dit tijdschrift geen vreemdeling. Immers zij herinneren zich de opstellen, die in jaargang 1862 van dit tijdschrift voorkomen. Een welbekende hand heeft aldaar eenige tafereelen ontworpen, waarin ons de loopbaan van Tegnér, van zijn kindschheid tot zijn mannelijken leeftijd, voor oogen wordt gesteld. Wij zien het knaapje, in de oude chais met zijn pleegvader, kronofogd Branting, door de velden en bosschen van Wermland rijden. Wij slaan hem gade in den hardnekkigen ijver, waarmeê hij, autodidact uit noodzaak, op het landgoed van brukspatron Myhrman, Homerus bestudeert. Wij volgen hem naar de hoogeschool van Lund en zien hem met dubbelen ijver studeeren onder de leiding van Lundblad en Norberg. Na de studiejaren, zoo rijk aan ontbering en genot, zien wij hem zelf als leeraar in de aesthetiek en grieksche letteren optreden; maar tevens wordt ons een ruimer blik vergund op de omgeving; de periode van Gustaaf III gaat voor onze oogen voorbij; de voorgangers en tijdgenooten van Tegnér worden ons voorgesteld; de verschillende riehtingen in de literatuur worden aangewezen; kortom, de geheele groep van uitstekende mannen, in wier midden zich Tegnér beweegt en met eere zijn rang handhaaft, daagt voor onze oogen op. Intusschen wordt, door eenige schijnbaar los daarheen geworpen opmerkingen, de eigenaardigheid van Tegnér's talent in 't licht gesteld, en met fijne kritiek de zwakke zijde van zijn vroegere gedichten aangeduid. Overigens doet de frischheid en levendigheid van toets en teekening den lezer voortdurend gevoelen, dat des meesters kennis van de zweedsche literatuur nog iets meer dan bloote boekenkennis is; en dat hij, indachtig aan de spreuk: ‘wer den Dichter will verstehn musz in Dichters Lande gehn,’ land en lieden van Zweden met eigen oogen gadeslagen en de welluidende klanken der zweedsche taal uit den mond van het volk zelf opgevangen heeft.

Het boekje, aan het hoofd van deze regelen genoemd, geeft gelegenheid om de kennismaking met Tegnér te vernieuwen. De lezer zal hem van een nieuwe zijde leeren kennen. Immers in de eerste der beide verhandelingen, waaruit dat boekje samengesteld is, wordt Tegnér ons voorgesteld als philoloog en theologant (d.i. theoloog). Philologen en theologen zullen eenigszins vreemd opzien en bij zich zelven zeggen: ‘een theoloog Tegnér, een philoloog Tegnér - daar hebben wij nooit van gehoord; in de theologische of philologische wetenschap van deze eeuw komt die naam nergens voor.’ De aanspraak, die Tegnér op deze titels kan doen gelden, berust dan ook enkel op zijn praktische werkzaamheid, deels aan de hoogeschool te Lund, waar hij in 1812 tot gewoon hoogleeraar in het grieksch werd benoemd, nadat hij reeds een tiental jaren, als docent en adjunct, aesthetiek had onderwezen; deels in zijn kerkelijke betrekking, als bisschop van Wexiö, waartoe hij in 1824 benoemd is geworden. De philologische of theologische wetenschap, in den strikten zin, is door Tegnér niet verrijkt of voorwaarts gevoerd; en de naam van philoloog of theoloog kan derhalve slechts in zeer ruimen zin aan hem toegekend worden. Het spreekt van zelf dat deze opmerking aan de beteekenis van Tegnér's persoon en de waarde van zijn werk in het minst niet wil te kort doen. De bedoeling is alleen om behoorlijk te onderscheiden en een ieder het zijne te geven. Tegnér heeft een zeer aanmerkelijk aandeel genomen aan de hervorming en vernieuwing der zweedsche letterkunde. Nog meer: hij heeft den literairen schat des menschdoms met een werk van blijvende waarde vermeerderd. Daardoor staat hij op een ander terrein dan de philoloog, wiens taak het is, den schat der letterkunde in orde te houden en te verklaren. Tegnér heeft in praktijk de belangen van kerk en school met warmenijver behartigd en waargenomen. Maar ook hier staat hij op een ander terrein dan de theoloog, wiens taak het is, de grondslagen, waarop kerk en godsdienst rusten, van een wetenschappelijk standpunt en met kritischen blik te onderzoeken. Een opschrift: ‘Tegnér als philoloog en theoloog,’ geeft aanstonds aanleiding tot misverstand. Blijkens de voorrede heeft de heer ten Kate de stof van zijnwerkje ontleend aan een duitsch werk, waaraan de auteur, R. Waldeck, den titel heeft gegeven: ‘Tegnér's Stellung zur Theologie und Philosophie sowie zu den religiösen Richtungen des 18 und 19 Jahrhunderts.’

Tegnér's verhouding tot de theologie en philosophie van zijn tijd - dat is iets anders.

Titels en opschriften verraden soms onwillekeurig het geheele karakter van een werk. Het werkje van den heer ten Kate bestaat uit twee opstellen, oorspronkelijk mondelinge voordrachten, waarvan het eerste getiteld is: ‘Tegnér als philoloog en theologant,’ het tweede: ‘Tegnér als dichter.’ Deze beide stukken zijn vereenigd onder den algemeenen titel: ‘Tegnér als godgeleerde en dichter.’ De lezer heeft opgemerkt, dat de philoloog, die op den algemeenen titel niet zichtbaar is, zich eensklaps op den bijzonderen titel van het eerste opstel vertoont. Waarom dat? Is Tegnér, als philoloog, van eenige beteekenis, dan was het ook de moeite waard om hem op den algemeenen titel in die hoedanigheid aan te duiden. Is hij echter als philoloog niet van bijzondere beteekenis, dan was het niet de moeite waard om over Tegnér, als philoloog, een verhandeling te schrijven. Gaan mijne gevolgtrekkingen te ver, als ik het er voor houd, dat het den heer ten Kate voornamelijk te doen was om Tegnér tot godgeleerde te maken, en dat Tegnér, als philoloog, hem eigenlijk weinig schelen kon? Inderdaad, het geheele uiterlijk voorkomen van ons boekje geeft het karakter en de bedoeling duidelijk te kennen. Eerst een verhandeling over Tegnér, als philoloog en theoloog; vervolgens een verhandeling over Tegnér, als dichter; alsof niet die verschillende karakters in den persoon van Tegnér onafscheidbaar vereenigd waren. Thans worden die twee stukken bijeengevoegd onder den algemeenen titel: ‘Tegnér als godgeleerde en dichter.’ De godgeleerde en de dichter worden thans op één lijn gesteld, en nog wel de godgeleerde vooraan; alsof niet alléén de dichter Tegnér de persoon was, die de aandacht en vereering des menschdoms gewonnen en verdiend heeft; terwijl van den godgeleerde Tegnér weinig notitie genomen zou worden, indien men hem niet reeds te voren als dichter kende. Ons boekje geeft al wederom blijk van de zucht om alles ter wereld te misbruiken als onderwerp voor een preek of stichtelijke verhandeling.

Één ding is echter te prijzen: dat die zucht hier niet bewimpeld, maar eerlijk aangekondigd wordt. Immers wij lezen op den omslag: ‘uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering van christelijke lectuur.’ Het schijnt dus, dat er hier te lande personen gevonden worden, die behoefte hebben, niet maar aan lectuur zoo

in 't algemeen, maar aan christelijke lectuur. Daar nu, wanneer zich een behoefte doet gevoelen, de middelen gezocht en soms gevonden worden om daarin te voorzien, bestaat er ook een vereeniging die zich ten doel stelt om de christelijke lectuur te bevorderen. De dubbelzinnigheid van het woord ‘lectuur’ veroorzaakt een klein gemis aan duidelijkheid. Immers dat woord wordt zoowel in actieven als in passieven zin gebezigd. Het beteekent zoowel de handeling van lezen, als de stof, het boek of geschrift, dat gelezen wordt. Wat moet er nu bevorderd worden? Zal de vereeniging trachten te zorgen dat er niet slechts gelezen, maar op christelijke wijs gelezen wordt; of zal zij zorgen dat er boeken gedrukt worden, die zich door de eigenschap van christelijkheid kenmerken? In het eerste geval vrees ik dat de vereeniging een werk op zich genomen heeft, waarbij de kans van slagen ongeveer even groot is als bij de ‘Society for the suppression of vice.’ In het andere geval zal de vereeniging aan zekere voorwerpen, aan boeken, de eigenschap van christelijkheid zoeken te geven. Zeer wel; maar voor wie zijn dan nu die christelijke boeken bestemd? Voor lezers, die zelve reeds christelijk zijn, of die het niet zijn? De eerste klasse van lezers heeft aan christelijke boeken in 't geheel geen behoefte, als Paulus ten minste gelijk heeft met zijn bewering, dat voor den reine alles rein is. Van de andere klasse daarentegen heeft men te verwachten, dat zij, in hun onverschilligheid, die christelijke boeken ongelezen zullen laten. Er schieten dus over degenen die zoo wat tusschen beide klassen in staan, niet onchristelijk, maar ook nog niet recht vast in de christelijkheid; zwakke broeders, die gevaar loopen aanstonds hun christendom kwijt te raken, zoodra zij in aanraking komen met onchristelijke objecten. De taak om voor zulke lezers boeken te maken is misschien verdienstelijk, maar stellig weinig aanlokkelijk. Zij legt den geest des schrijvers lastige belemmeringen op. In plaats van zich te richten naar den eisch van het onderwerp, moet hij zich richten naar hetgeen zijn lezers verdragen kunnen. In plaats van de zwarigheden, die in het onderwerp liggen, heeft hij zwarigheden bezijden het onderwerp te overwinnen. Gelukt het hem deze te boven te komen, niemand van degenen die in het onderwerp zelf belang stellen, zal er hem voor danken. Kortom, zijn eigen lezers zitten hem overal in den weg, en hoe gaarne hij ook wenschen zou krachtige

spijs op te disschen, hij moet voor een onschadelijk melksopjen zorgen. Men mag dus de vereeniging geluk wenschen, als er nog auteurs gevonden worden, die haar in hare moeielijke taak willen ondersteunen.

Deze verhandelingen zijn dus vervaardigd met het doel om aan bovengenoemde soort van lezers een lectuur, voor hen gepast, te verschaffen. Deze omstandigheid verklaart veel. Tegnér is een dichter; en het hoofdwerk zijns levens, het werk waaraan hij zijn roem bij de beschaafde wereld te danken heeft, is het gedicht ‘Frithiof’. Dichters en gedichten nu vinden tot sommige kringen slechts toegang onder zekere voorwaarden. De meeste dichters zijn erge deugnieten, en hechten heel weinig aan sommige dingen, die door ernstige en vroome lieden voor hoogst gewichtig gehouden worden. Nu wil het ongeluk, dat juist de allerergste van die deugnieten de allermooiste gedichten schrijven; gedichten, die maar al te veel opgang in de wereld maken. Zulke poëzij is echter voor bovengenoemde kringen onbruikbaar en wordt als goddeloos, of voor het minst als ijdel beschouwd. Aan den anderen kant echter komt hun de luister, die den dichter en de poëzij omstraalt, meestal niet onbegeerlijk voor; te meer daar die zou kuunen dienen om de goede zaak krachtig te bevorderen. Kunnen zij derhalve een dichter machtig worden, die zijn wierook op hun altaren wil branden, dan is hij welkom. Kortom het gaat er meê, zoo als Platen in een van zijn blijspelen zegt:

> Zwar möchte das Volk, aus eitler Begier, an poëtischen Genien reich sein;
> Doch sollen sie auch Buszprediger, ja Betschwestern, und alles zugleich sein.

Tegnér nu is een dichter, die zich, als men het zwakste deel van zijn poëzij een weinig ophemelt en op den voorgrond schuift, als hoogst presentabel voordoet. Daarbij komt nog de gelukkige omstandigheid, dat hij geestelijke, ja zelfs bisschop geweest is. Van bisschop tot godgeleerde in de overgang geleidelijk. Nu is de zaak zuiver. Tegnér kan voorgesteld worden als godgeleerde in de eerste plaats; vervolgens ook als dichter; en wel als dichter, die den godgeleerde niet heeft verloochend, als harpenaar, die de zilveren

snaren tokkelt ter eere van het heilige, terwijl de mantel der christelijk-geloovige respectabiliteit in breede plooien om zijn schouders golft. Voilà l'homme qu'il nous faut. Misschien worden er echter nog gevonden, die meer houden van den Tegnér, die ons tien jaren geleden is voorgesteld, in een ruw boerenpak voortstappende door de bosschen van Wermland, naast de hossende kar met een vracht staafijzer, dat hij van Rämen naar Filipstadt brengt.

Tegnér, het is zoo, is pastor en bisschop geweest; maar daarom ook godgeleerde? In Zweden volgt evenmin als elders het laatste uit het eerste. Ja misschien in Zweden nog minder dan elders. In dat land is, na de invoering van de reformatie en het lutherdom, toch nog veel van den middeleeuwsch-roomschen toestand overgebleven. Allernauwst is het verband tusschen staat, kerk en school; of liever tusschen staat en kerk eensdeels, tusschen kerk en school anderdeels. Godsdienst en onderwijs zijn zoo goed als één. In de kosten van het onderwijs voorziet de kerk. Ook de hoogeschool te Lund wordt uit kerkelijke fondsen onderhouden. Het pastoraat van Stäfje, dat Tegnér in 1812 tegelijk met zijne benoeming tot hoogleeraar ontving, was een praebende, met wier jaarlijksche inkomst de hoogleeraar bezoldigd werd. Het pastorale ambt was titulair en legde hem slechts de verplichting op om in den geestelijken stand te treden. Hij ontving de priesterwijding en werd lid van het domkapittel te Lund. Hiermede kreeg hij aandeel aan het bestuur van kerk en school. Zijn verdiensten omtrent onderwijs en godsdienst, en tevens zijn roem als dichter, verschaften hem in 1824 de hooge onderscheiding van tot bisschop van Wexiö benoemd te worden. Bijzondere theologische kunde komt in Zweden bij de verheffing tot den bisschopszetel al heel weinig in aanmerking. Van wetenschappelijke studie der theologie heeft Tegnér, noch vóór, noch na zijn benoeming tot bisschop, veel werk gemaakt. Wat hij ex officio episcopali over zaken, kerk en school betreffende, geschreven heeft, is van lokaal en praktisch belang. In zijne kerken schoolredenen doet hij zich als uitstekend redenaar kennen. Die redevoeringen behelzen natuurlijk ook een zekere hoeveelheid populaire theologie. Daarenboven betreedt hij ook in zijn poëzij menigmaal het didactische gebied en zijne gedichten krijgen dan voor een deel een populair-theologischen inhoud. Kortom, de geheele godgeleerdheid van Tegnér komt daarop neer, dat hij een

zeker theologisch standpunt ingenomen, en zekere theologische meeningen gekoesterd en in zijn geschriften uitgedrukt heeft. In dezen zeer algemeenen zin kan men hem godgeleerde noemen.

Geene andere geloofsbrieven dan deze worden dan ook in het boekje van den heer ten Kate voor Tegnér, als godgeleerde, overgelegd. Desniettemin wordt door onzen schrijver aan Tegnér's theologie buitengemeene waarde gehecht. Is dan misschien zijn theologisch standpunt uniek; zijn zijn theologische meeningen oorspronkelijk en eigenaardig; zijn er door hem duistere punten opgehelderd, zwakke grondslagen bevestigd, of nieuwe gelegd waar de oude vermolmd bleken? Laat ons zien wat er van de zaak is.

Er wordt door den heer ten Kate onderscheid gemaakt tusschen wetenschappelijke theologen en dichters-theologen. Van deze laatsten wordt beweerd, dat zij ‘als maar hun geest werkelijk is doorvoed van het merg der Heilige Schrift en door den goddelijken geest des geloofs verlicht, veel verder en dieper blikken kunnen slaan in het heiligdom der christelijke waarheid dan de zoogenaamde mannen der wetenschap bij uitnemendheid en bij uitsluiting.’ Tegnér nu wordt gerangschikt onder de ‘geniaal-christelijke intuïtiemannen.’ Voorts wordt ons verzekerd dat er ‘wetenschappelijke exegeten bloeien bij dozijnen tegen een enkelen van die intuïtiemannen.’ De tegenstelling is kras, maar ook juist? Men zou kunnen vragen of het talent van intuïtie in de wetenschap niet even onmisbaar en tevens even zeldzaam is als in de dichtkunst. Laten wij dit in 't midden, om Tegnér's ‘geniaal-christelijke intuïtiën’ na te gaan, die ons door den heer ten Kate worden aangewezen.

Deze dateeren nog niet van zijn eerste studiejaren. In dien tijd, vernemen wij, ‘is Tegnér niet vrij gebleven van de invloeden van het Rationalisme, dat, in Engeland, Frankrijk en Duitschland, tot in de hoogste kringen der Maatschappij verspreid, als een geestelijk miasme ook naar Zweden was overgewaaid.’ Bij liefhebbers van christelijke lectuur vindt het misschien bijval als het rationalisme van de 18de eeuw zoo maar zonder meer als geestelijk miasme wordt voorgesteld. Anderen stellen zich dat rationalisme veeleer voor onder het beeld van een frisschen luchtstroom, die de geestelijke atmosfeer van miasmen heeft gezuiverd. Eén verdienste althans wordt aan die denkwijs vrij algemeen toegekend: dat zij de helderheid en klaarheid van denken en spreken heeft bevorderd. Nu roemt

de heer ten Kate zeer te recht de helderheid en klaarheid van Tegnér's stijl in dicht en proza. Zou het echter wel zoo onjuist zijn te beweren, dat Tegnér die eigenschap voor een deel daaraan te danken heeft, dat hij in zijn jonge jaren verstandig genoeg was om zich aan de invloeden van het rationalisme niet te onttrekken?

Wij vernemen verder dat Tegnér weinig aantrekkelijks heeft gevonden in de studie der wijsbegeerte en van het hegelianisme een bepaalden afkeer gehad heeft. Nu pleit het zeker voor Tegnér's zelfstandig oordeel, dat hij de gebreken van dat systeem heeft ingezien ten tijde dat het nog den hoogsten toon voerde en door zeer velen als de absolute wijsheid werd uitgekreten. Wat ons echter verder medegedeeld wordt van Tegnér's opmerkingen over philosophie en philosophische systemen: dat de wijsbegeerte gelijk is aan Ceres, die de verlorene dochter zoekt, maar haar eerst in de onderwereld terugvindt; dat de engel des lichts twee vleugels heeft, de christelijke godsdienst en de christelijke kunst, maar niet vliegt met metaphysische staartveren; dat elk wijsgeerig systeem òf een gewicht, òf een wijzer is aan het uurwerk des tijds, enz. - daarin kan ik slechts een bonte mengeling van beelden zien, meer geschikt om de oogen te verblinden dan om de zaak op te helderen.

De theologische intuïtiën van Tegnér komen hierop neer; ten eerste: dat hij met verwerping van deïsme en pantheïsme aan een persoonlijken God geloofd en hooge waarde gehecht heeft aan de algemeene openbaring in natuur en geweten; ten tweede: dat hij aan de bijzondere openbaring des christendoms geloofd, in Jezus, den godmensch, en in de verzoening de kern des christendoms gezien heeft; ten derde: dat hij geloofd heeft aan de onafgebroken werkzaamheid van den geest, die van vader en zoon uitgaat. Ziedaar, van inkleeding en beeldentooi ontdaan, de gedachten-inhond, die opgesloten ligt in de fragmenten uit Tegnér's redevoeringen, door den heer ten Kate medegedeeld. De lezer, die iets oorspronkelijks verwacht had, en niets anders vindt dan den welbekenden inhoud van de apostolische geloofsbelijdenis, zal vragen of Tegnér, wegens het geloovig nabidden van genoemde belijdenis, met den naam van ‘geniaal-christelijk intuïtie-man’ vereerd wordt? Welke naam kan er dan wel uitgedacht worden, prachtig genoeg om aan de opstellers van de drie artikelen te geven? Zelfs het woordenboek van den heer ten Kate moet hier te kort schieten. Maar mis-

schien ligt het intuïtieve karakter van Tegnér's theologie niet zoozeer in den afgetrokken inhoud zijner geloofsmeeningen, als wel in de wijze waarop hij dien inhoud ontwikkelt en opheldert. Nu ontbreekt het wel is waar Tegnér niet aan beeldenvoorraad, om aan zijn gedachten een sierlijke en weelderige inkleeding te geven. Wie echter onder ontwikkeling en opheldering juiste analyse en opheffing van tegenstrijdigheden verstaat, zal die bij Tegnér te vergeefs zoeken. Een enkel voorbeeld zal voldoende zijn. In een leerrede, waar Tegnér, na een lofspraak gehouden te hebben op de algemeene en natuurlijke openbaring, overgaat tot de bijzondere des christendoms, wordt dat begrip van een bijzondere, wonderbare en bovennatuurlijke openbaring, naast of tegenover de algemeene, op de volgende wijs gerechtvaardigd: ‘Zeker werkt God in de wereld meestal middellijk en langs natuurlijke wegen. Hij doet niet als een onkundig werktuigkundige, die onophoudelijk veranderingen moet brengen in zijn mislukten arbeid; maar als Hij nu en dan optreedt en onmiddellijk werkt, dan geschiedt dat in groote, voor de wereldgeschiedenis beslissende tijdperken, als de torenklok der tijden afgeloopen is, als de raderen omgesmolten en de uren naar een anderen maatstaf geregeld moeten worden.’ Is de zaak nu gezond? Is de duisterheid en tegenstrijdigheid, die in het begrip van een bovennatuurlijke openbaring ligt, weggenomen door de eenvoudige bewering, dat het raderwerk van de machine van tijd tot tijd omgesmolten moet worden? Met het oog alleen op deze beeldspraak zou men zelfs kunnen staande houden, dat Tegnér in het geheel aan geen bovennatuurlijke openbaring geloofd heeft. Immers het omsmelten van het raderwerk is een even natuurlijke operatie als het in orde houden zonder omsmelting. De heer ten Kate zegt (blz. 92) dat ‘de dichter Tegnér niet naar den wortel der dingen, die in het donker groeit, maar naar de bloem, die in het licht opschiet, gegrepen heeft.’ Tegnér, de godgeleerde, heeft hetzelfde gedaan.

Weelderige beeldspraak - ziedaar alles, wat wij hier onder ‘geniaal-christelijke intuïtie’ te verstaan hebben. In de geloofsmeenin gen en de theologische richting van Tegnér is niets bijzonders, niets oorspronkelijks. Zijn standpunt is: het gematigde en gemoedelijke supra-naturalisme; zijn richting is de welbekende van het juiste midden. Die richting geeft veel meer blijk van een beminnelijke

en vredelievende inborst, dan van stoute en oorspronkelijke geestkracht. De heer ten Kate bewondert dat standpunt en die richting bovenmate. Volgens hem ligt het theologisch ideaal daarin, dat men ‘noch orthodoxist is, noch modern, maar bijbelgeloovige in hervormden geest.’ Aan dat ideaal heeft Tegnér beantwoord, en daarom, verzekert ons de heer ten Kate, ‘is Tegnér in vele opzichten (in welke dan niet?) een theoloog naar mijn hart.’ Bedrieg ik mij, of treedt in deze verklaring de eigenlijke bedoeling van dit boekje over Tegnér vrij naief aan het licht? De slotsom van dit en andere dergelijke geschriftjens kan gemeenlijk uitgedrukt worden in een sluitrede als deze: major: Tegnér denkt over de zaken net als ik; minor: Tegnér's denkbeelden hebben zeer hooge waarde. De conclusie kan de lezer trekken.

In de tweede verhandeling komen wij op het terrein, waar wij wezen moeten. Tegnér wordt als dichter beschouwd; zijne poëzij wordt in hare eigenaardigheid gekenschetst. De algemeene indruk, dien zijn poëzij maakt, wordt voorgesteld onder het volgende beeld: ‘Zij verkwikt u als de zenuwsterkende onderdompeling in een bergstroom tusschen de rotsen, frisch als had er niemand vóór u zijn wateren gekliefd.’ Daar echter hetzelfde van alle ware poëzij kan gezegd worden, worden er meer bepaalde trekken vereischt. Het kenmerkende van Tegnér's poëzij wordt onder vier hoofdpunten (den preekvorm raken wij nog niet kwijt) gerangschikt. Het eerste is: ‘klaarheid van gestalte en gehalte.’ Ter wille van de duidelijkheid mochten *gestalte* en *gehalte* wel wat scherper onderscheiden zijn. Gestalte behoort tot den vorm, gehalte tot den inhoud. Een gedicht kan zeer klaar van gestalte en tegelijk zeer schraal van gehalte wezen. Overigens zal de lofrede, die bij deze gelegenheid op de klaarheid in denken en spreken gehouden wordt, bij iederen lezer warmen bijval vinden. Nog meer bijval zou het vinden, als die deugd niet alleen geprezen, maar ook betracht werd. Maar nauwelijks is de lofrede geëindigd, of de eischen van gezonde logica en juiste begripsbepaling worden weer uit het oog verloren. ‘Een tweede hoofdgedachte, die tot de kenmerkende eigenschappen van Tegnér's poëzij behoort, is die der Verzoening.’ Hoe kan een *gedachte* tot de kenmerkende *eigenschappen* van iemands poëzij behooren? Wanneer een zekere gedachte in iemands gedichten veelvuldig terugkeert en op den voorgrond treedt, dan is het zeer wel

mogelijk dat die gedichten de eigenschap van monotonie aannemen. Die gedachte zelve behoort echter niet tot de *eigenschappen*, maar tot den *inhoud* van het dichtwerk. In de beide laatste afdeelingen van zijne verhandeling gaat de heer ten Kate voort met het karakterizeeren door middel van hoofdgedachten. De vóórbestaansleer der zielen mag eene der hoofdgedachten van Tegnér's poëzij genoemd worden. Deze beschouwing (nam. de theorie van het vóórbestaan der zielen), in 't lichtgewaad der poëzij gehuld, begroet ons uit Tegnér's gedichten in allerlei liefelijke schakeeringen. Zij behoort tot eene der karakteristiekste trekken op het gelaat van Tegnér's Muze. Daarop (nam. op het gelaat van Tegnér's Muze) staat nog een hoofdtrek te lezen: ‘de Verheerlijking der Goddelijke Liefde.’ Onmatigheid in het gebruik van beeldspraak werkt blijkbaar op het brein eenigszins bedwelmend. Lezen wij van een *beschouwing*, die zich in het lichtgewaad der poëzij *hult*, en vervolgens ons *begroet* in allerlei *schakeeringen*, dan weten wij niet recht meer hoe wij het hebben. Lezen wij later van een *beschouwing*, die tot eene der karakteristiekste *trekken* op het *gelaat* van Tegnér's Muze behoort, dan staat ons verstand geheel en al stil. Wij houden enkel nog een flauwe voorstelling over van de wijze waarop men vervallen kan tot een begripsverwarring, die hoofdgedachten tot eigenschappen maakt.

Naar dit boekje te oordeelen, behoort het schrijven van zuiver proza niet tot de eigenaardige talenten van den heer ten Kate. De juistheid van uitdrukking wordt telkens veronachtzaamd, natuurlijke sierlijkheid en kracht worden vervangen door gezwollenheid en gezochten opsmuk, de beeldspraak is òf banaal, òf duister, òf beide te gelijk; de bouw der zinnen is soms onlogisch, meestal stroef en slordig. Een paar voorbeelden ten bewijze. Van Tegnér's gedicht ‘de Nachtmaalskinderen’, zegt de heer ten Kate: ‘'t is een even eenvoudige als bevallige lijst, die den eigenlijken kern, de ziel van het gedicht omvat.’ Een *kern* derhalve (die in 't voorbijgaan ook weer een *ziel* wordt), omvat door een *lijst*. Als de heer ten Kate verhaald heeft, dat Tegnér gedurende zijn eerste studiejaren niet vrij is gebleven van de invloeden van het rationalisme, gaat hij voort: ‘hoelang Tegnér op dit negatieve standpunt, waarin de richting van den tijdgeest zich spiegelde, gebleven is, kan moeilijk bepaald worden.’ Een*riching* derhalve, die zich *spiegelt* in een *standpunt*-

is dat juist gesproken? Welke beteekenis heeft een zin als de volgende: ‘Indien men den nieuweren tijd niet zonder oorzaak vergeleken heeft bij het korinthische erts, dat uit zoo vele verschillende bestanddeelen is samengesmolten, dan kan men met regt zeggen, dat Tegnér op voortreffelijke wijze de kunst verstond om het zuiver goud van de onwaardige inmengselen af te zonderen.’ Korinthisch erts is een metaalcompositie, met opzet uitgedacht, of door een gelukkig toeval gevonden, waarvan men zich in de oudheid bediende tot het gieten van standbeelden. Bij korinthisch erts kan er dus geen sprake zijn van onwaardige inmengselen, waar het zuiver goud van afgezonderd moet worden. Op een andere plaats lezen wij: ‘het Christendom is een openbaring, Gods hoogste religieuse openbaring zelfs, maar geen openbaring die als een meteoorsteen plotseling uit de wolken is gevallen; neen! een openbaring veeleer aan een levenden boom gelijk, gevormd en gerijpt door den tijd, hoewel zijn zaadkorrels wijd in 't ronde worden uitgestrooid door de vogelen des hemels.’ Om van al de andere bedenkingen te zwijgen, waartoe deze zin aanleiding geeft - welke logische kracht heeft hier het voegwoord *hoewel?*

Wij zouden ons boekje ter zijde kunnen leggen, indien het niet eenige door ten Kate vertaalde gedichten van Tegnér behelsde. Deze vertalingen geven aan het boekje waarde, en doen tot de kennis van Tegnér en zijn poëzij vrij wat meer af, dan al de hoofdgedachten en beschouwingen, die de heer ten Kate, als kenmerkende trekken, op het gelaat van Tegnér's Muze heeft meenen te lezen. De christelijke lezer, die met Paulus alle dingen onderzoekt en het goede behoudt, zal derhalve die vertalingen behouden. Daaronder bekleedt Tegnér's epiloog bij de promotie te Lund in 1820 de eerste plaats. Dit gedicht is door Tegnér geschreven in rijmlooze jambische versregels van vijf voeten, en in hetzelfde metrum, maar met rijm, door ten Kate vertaald. Is het echter wel raadzaam om bij een vertaling uit Tegnér den dichtvorm te wijzigen? Voor Tegnér is de keus van den dichtvorm een zaak van geen geringe beteekenis. Tegnér bezit een onbegrijpelijke vaardigheid in het hanteeren der meest verschillende dichtvormen. Antieke metra, stafrijm, blankverse, de talrijke vormen der moderne lyriek - het is hem om het even; geen vorm, hoe streng en weêrstrevig ook, die onder zijne handen geen veerkracht en buigzaamheid krijgt,

geen vorm, hoe vreemd en ongewoon voor onze ooren, die door zijne bewerking ons niet gemeenzaam wordt. Maar lang niet om het even is het hem welke van die verschillende vormen voor elk gedicht zal gekozen worden. Men kan verzekerd zijn, dat hij telkens dien vorm kiest, die voor inhoud en onderwerp precies past. Nu ligt er tusschen proza en poëzij een zeker grensgebied, waar welsprekendheid en dichtkunst elkander de hand reiken: de didactiek. Op dit gebied beweegt zich Tegnér, wanneer hij de pas gepromoveerden den afscheidsgroet toeroept met eenige lessen en herinneringen, die gewoonlijk in den vorm van een redevoering in proza gegeven werden. Zou hij nu, zijn toespraak in dicht houdende, niet met opzet en overleg dien vorm gekozen hebben, die het proza meest nabij komt? Indien echter Tegnér met zorgvuldige berekening zijn dichtvorm gekozen heeft, dan stelt die omstandigheid aan den vertaler den eisch om den oorspronkelijken vorm niet prijs te geven zonder dringende redenen. Welke reden kon hier bestaan om Tegnér's blankverse in berijmde jamben-paren te veranderen? Of was misschien bij den heer ten Kate de geheime zucht in 't spel om zich wat verder van het proza te verwijderen, dan Tegnér gemeend heeft te moeten doen? Men kan den schroom voor het proza te ver drijven. Misschien ware de vertaling strenger en getrouwer geworden, indien de heer ten Kate zich aan den oorspronkelijken dichtvorm gehouden had. De eisch van het rijm noodzaakt soms tot aanvulling en omschrijving. Overigens is het jammer, dat de heer ten Kate het stuk niet in zijn geheel heeft vertaald. Het treffende slot, waar Tegnér met een blik in het verleden en in de toekomst van zijne voormalige leerlingen afscheid neemt, is achterwege gebleven. Juist in dit slotgedeelte wordt Tegnér's epiloog lyrisch en poëtisch, terwijl hij tot nog toe rhetorisch en didactisch was. Juist in dit slotgedeelte opent zich (om het eens in beeldspraak uit te drukken) de bloemkelk en verspreidt zich de fijne geur der poëzij. Door dit gedeelte weg te laten, wordt derhalve aan Tegnér's epiloog geen gering nadeel toegebracht. Ook in het midden van het stuk zijn een regel of vijftien van het oorspronkelijke achterwege gebleven; het blijkt niet om welke reden. Eindelijk ontbreken in het begin na den regel:

> Hoe veelbeteeknend moet dit feest u zin!

twee regels, die in het oorspronkelijke luiden: ‘in geringe beelden is heden het hoogste voor uwe verheugde blikken voorbijgegaan.’ Door het weglaten van deze regels is de gedachtenloop minder geleidelijk geworden.

Behalve den ‘epiloog’ ontvangen wij de vertaling van tweekleinere gedichten van Tegnér: het ‘gezang aan de zon’ en het ‘sterrenlied.’ De keus van deze beide gedichten geschiedde met het oog op twee hoofdgedachten die de heer ten Kate in Tegnér's poëzij veelvuldig uitgedrukt vindt: verzoening en vóórbestaan der ziel. Het vereischt echter eenige vrijheid van opvatting en eenige aanvulling met eigen denkbeelden, om juist deze gedachten in genoemde gedichten uitgedrukt te vinden. Tegnér geeft in deze beide gedichten uitdrukking aan een stemming des gemoeds, die tot ontelbare dichterlijke ontboezemingen aanleiding heeft gegeven; een stemming des gemoeds, die ten eenemale onafhankelijk is van theologische theoriën. Het is de zucht naar storelooze rust en vrede, naar een toestand van volmaakte zaligheid, vrij van moeitevollen arbeid, van begeerte en zorg, van angst en kommer, van verlies en smart. Zulk een toestand valt wel is waar niet te rijmen met het denkbeeld van bestaan, dat de ervaring ons levert. Volgens haar is alle bestaan, en inzonderheid het bestaan in den hoogsten ons bekenden vorm, het menschelijk leven, resultaat van tegenstrijdige krachten, die elkander in evenwicht houden. Gelijk schering en inslag het weefsel maken, zoo maken leed en vreugd, arbeid en rust, strijd en vrede, gemis en bezit, het leven. Maar de teugellooze verbeelding pleegt zich weinig te bekommeren om de strenge lessen der werkelijkheid. Het ligt in de natuur van den mensch dat hij de waar wenscht machtig te worden, zonder den prijs te betalen. Zoo wenscht hij zich een leven, dat het aangename zonder het onaangename bevat. De verbeelding, in hare willekeur, stelt zich zulk een leven voor, tooit hare voorstelling met de liefelijkste kleuren, en voedt de hoop dat zij in hooger sferen verwezenlijkt zal worden. Op dit welbekende thema heeft Tegnér in de genoemde gedichten een paar variatiën geschreven. Ongetwijfeld verdienen zijne variatiën boven tallooze anderen verreweg de voorkeur. Zijne beelden dragen het merk van het ware schoon: verheven eenvoud. Taal en dichtvorm zijn volmaakt geëvenredigd aan de voorstelling en gemoedesaan-

doening, die uitgedrukt moet worden. De gelijkmatig voortrollende anapaestische versregels van het lied aan de zon schilderen de rustelooze beweging van het hemellichaam. De korte dactylische strofen van het sterrenlied drukken met gestadig klimmende kracht de verzuchting uit van het kloppend hart, dat naar rust en vrede smacht.

Wij behooren den heer ten Kate dankbaar te zijn voor de losse en vloeiende navolging, waardoor deze gedichten voor den hollandschen lezer toegankelijk zijn gemaakt. Evenwel dient opgemerkt te worden, dat de keus juist van deze gedichten aanleiding zou kunnen geven tot een eenzijdige voorstelling van Tegnér's talent. Door Tegnér's poëzij speelt een smachtend-weemoedige toon, een melodie in mol, die van een al te week gevoel, van een matte en moedelooze stemming getuigt. Men doet Tegnér echter onrecht, wanneer men aan deze klanken bij voorkeur het oor leent. Tegnér heeft nog andere snaren op zijn lier, en weet aan zijn speeltuig tonen te ontlokken, die den echten metaalklank hebben en een fier en mannelijk gevoel verraden. Om die reden zou het wenschelijk zijn, dat de heer ten Kate ook een paar gedichten had vertaald, waarin deze tonen klinken. Ik noem b.v. het gedicht ‘de held’ geschreven in 1813, met het oog op Napoleon's val. Men legge dit gedicht naast het ‘sterrenlied,’ dan zal men zich aanstonds een meer volledige voorstelling van Tegnér's poëzij vormen. Het zij mij vergund om ten besluite slechts ééne strofe te citeeren, uit de duitsche vertaling van Mohnike:

Soll das Alte ewig dauern?
Sollen die verbrauchten Töne
Ewig martern unser Ohr!
Fallen müssen morsche Mauern;
Neu verjünget musz das Schöne
Aus Zerstörung gehn hervor!

W.F.

De Stichting der Remonstrantsche Broederschap, 1619-1634, *uit en met de oorspronkelijke bescheiden medegedeeld door haren Hoogleeraar Joannes Tideman. II deelen. Amsterdam, Y. Rogge*. 1871-72.

De Remonstrantsche Broederschap heeft aan den Hoogleeraar Tideman groote verpligting. Sinds hij aan het hoofd van haar Seminarie werd gezet, heeft hij voortdurend van zijne liefde voor haar krachtige bewijzen gegeven. Van die ingenomenheid getuigde de ‘Oratio de Theologiae in Remonstrantium Reformatorum Seminario professione,’ met welke hij in 1856 zijne betrekking als Hoogleeraar aanvaardde, en de ernst met welken hij jaren achtereen zijne beste krachten heeft gewijd aan de getrouwe vervulling van de hem opgelegde taak. Zijn historisch onderzoek van ‘de Remonstrantie en het Remonstrantisme’ had het doen verwachten, en die verwachting is niet beschaamd.

Een nieuw bewijs van zijne oude en onverzwakte liefde gaf hij ons in het boek, waarvan ik den titel uitschreef. Het past mij niet, in te dringen in de aandoeningen, met welke hij dit laatste werk voleindigde. Maar dit begrijpt ieder, die eenigzins bekend is met den toestand van het Remonstrantsch Seminarie in den laatsten tijd, dat zij van zeer gemengden aard zijn geweest. Immers bijna op den zelfden tijd, dat het laatste deel van dit geschrift het licht zag, heeft hij zijn ontslag gevraagd uit eene betrekking, waarin weinig meer voor hem te doen was, aangezien er geen studenten waren, aan welke hij onderwijs kon geven, en de Remonstrantsche Broederschap veranderingen wenschte, waarmee hij zich niet kon vereenigen. Te midden van dergelijke ondervindingen en zich uitbrei dende bezwaren, rustte zijn oog, niet zonder weemoed, op het verleden, met de stille hoop, dat de Broederschap op haar nieuwen weg zóó veel kracht zou openbaren, als zij bij haar optreden ontwikkeld en voortdurend betoond had. Want het hart moet hem wel hooger hebben geklopt bij elke schrede, die hij in dat eerbiedwaardig verleden deed, vol opgerigte teekenen van lijden en geloofskracht, van strijd en volharding, van onbezweken ijver voor het zelfde beginsel. Hoeveel meer was er nu ter zijner beschikking,

dan toen hij vijfentwintig jaren geleden zijne historische aanteekeningen voegde bij de Biographische Naamlijst van de professoren, predikanten en proponenten der Remonstrantsche Broederschap. Daar waren de Brieven en onuitgegeven Stukken van en aan Wtenbogaert, verzameld en met aanteekeningen uitgegeven door H.C. Rogge. Daar was de beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam, van de zelfde verdienstelijke hand. Daar waren handschriften, om niet meer te noemen, uit de bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam. En dat alles om hem te bevestigen in de overtuiging, dat het ontstaan der Broederschap ‘de vrucht was van overtuigingen wier onmiskenbare ernst zich deed blijken (bleek) in een zwaren strijd, die er met lijdzame volharding voor gestreden werd’ (bl. V).

In dit verleden leidt hij ons in, om er ook onzen eerbied voor te vragen. En van den mijnen kan ik hem verzekeren, zoowel met het oog op de zaak, die tot stand werd gebragt, als op het doel, dat men zich voorstelde en de wijze, waarop de hem zoo dierbare gemeenschap tot stand kwam. Ik wil er rekenschap van geven.

Het is den schrijver te doen, niet om het ontstaan van het Remonstrantisme, maar om dat van de Broederschap, van haar zelfstandig optreden als vereeniging, die haar beslag kreeg bij de vestiging van het Seminarie. Niemand zal van mij verlangen, dat ik hier een overzigt geef van het geheele werk, en een uittreksel lever uit de acht à negenhonderd bladzijden, vol verslagen van vergaderingen, actestukken, brieven en wat dies meer zij, hier bijeengebragt in een vorm, die niet altijd aangenaam is, en de lezing niet zelden moeijelijk maakt. De schrijver heeft bij alle vlijt aan het verzamelen en rangschikken van deze vaak weerbarstige stof, ook nog dit toegedaan, dat hij eene breede opgave van den inhoud aan ieder deel laat voorafgaan, waarnaar ik den belangstellenden lezer verwijs. Voor ons doel is 't genoeg te vermelden, dat zijn onderzoek in drie hoofdstukken is gesplitst. Het eerste handelt over de grondlegging der Broederschap, het tweede over hare oprigting, terwijl in het derde haar vestiging wordt beschreven. Misschien gaat het anderen zooals mij, dat hun het onderscheid tusschen grondlegging, oprigting en vestiging niet regt duidelijk is, te minder, omdat de twee eerste punten eigenlijk behooren bij de lang-

durige voo bereiding van de vestiging zelve, waaraan het eerste deel van het derde hoofdstuk gewijd is. Ik voor mij zou liever in tweeën hebben afgedeeld, de voorbereidende maatregelen in al hun omvang, en de vestiging der Broederschap als gevolg, en als de kroon op het werk.

Het geschiedverhaal vangt aan met de Remonstrantie van 1610, en stelt in het licht, dat de Remonstranten, die in de Gereformeerde Kerk wilden blijven, genoodzaakt werden eene afzonderlijke kerkelijke vereeniging te vormen, van welke de grond gelegd werd in de vergadering van leeraars en opzieners, den 5^{den} Maart 1619 te Rotterdam gehouden. Eerst in de belangrijke zamenkomst van 30 September tot 4 October te Antwerpen gehouden, kwam men, onder leiding van Episcopius, Wtenbogaert en Grevinckhoven, tot eene meer geslotene eenheid en vaster regeling waarvoor intusschen te midden van den nood der tijden nog veel te doen overbleef. En ieder deed hier het zijne. De Broederschap zelve was ijverig in de weer om hare vestiging voor te bereiden, o.a. door sociëteitsvergaderingen zamen te roepen, door zorg te dragen voor de geldmiddelen, door uitgebreide schriftelijke werkzaamheid, en door het toevertrouwen van de directie aan bekwame handen. Zoo zocht men tusschen de verstrooide gemeenten een band te leggen en dien digter aan te halen, bij al den ongunstder tijden, die zich na 1623 met nieuwe kracht tegen de stoutigheden der Arminianen keerde. Na dertien jaren was het eindelijk zoo ver gekomen, dat een veertigtal gemeenten zich tot een kerkgenootschap kon vereenigen, en de ‘vaste bediening’ kon wordeningevoerd. De kroon op alles was de stichting van het Seminarie.

Reeds op zich zelf is het onstaan eener godsdienstige gemeenschap, die niet dan onder veel strijds, veel leeds en veel gebeds geboren is, eene merkwaardige gebeurtenis. Hoeveel te meer, indien wij in zulk eene gemeenschap zich krachten zienontwikkelen, karakters zich zien vormen en vruchten zien rijpen, die opmerking en bewondering verdienen. De Hoogleeraar Tideman heeft die gedachte niet uitgebreid, maar hij had het mogen doen, en had met fierheid kunnen wijzen op hetgeen de Remonstrantsche Broederschap geweest is. Hoe breed is de rij van hare geleerden! Episcopius, Grotius, Curcellaeus, van Limborch, Clericus, Wetstein schitteren aan dezen hemel, om niet te spreken van die mannen, in

wier licht wij ons nog een tijdlang hebben mogen verheugen. Geen kerkgenootschap heeft, in vergelijking met zijn zielental, zooveel groote mannen aan te wijzen als dit, godgeleerden, wijsgeeren, letterkundigen, historiekenners, uitmuntende door degelijke wetenschap en fijnen smaak. Welk eene eereplaats bekleeden predikers als de Brandten, de Stuarts, de van der Hoevens, in de geschiedenis der kanselwelsprekendheid! En hoe mildheid en humaniteit zich kunnen paren aan den ernst der wetenschap, is in velen hunner te zien. Als wij aan het verleden van de Broederschap denken, kunnen wij haar niet anders geven dan eene plaats der eere.

Tegen sommmige stellingen, door T. verdedigd, heb ik echter eenige bedenkingen. Wat hebben de Remonstranten gewild? Het antwoord luidt: de Remonstrantie door hen ingeleverd, ‘gaf eene uitdrukking aan hun gevoelen, door welke dit zich van nu af met bewustheid tot twee dingen bepaalde: vrijheid van het formuliergezag der kerk, vrijheid van goddelijke (n) genadedwang in 't geloof.’ Intusschen was hun doel geenszins zich daarmee tot eene afzonderlijke gemeenschap te vereenigen, maar levende in de hoop, dat hun gevoelen het heerschend gevoelen der Nederlandsche Gereformeerde Kerk zou worden, wenschten zij in die kerk te blijven. Dien wensch bleven zij altijd koesteren, ook nadat men hen gedwongen had de Gereformeerde Kerk te verlaten. Karakteristiek is in dit opzigt de titel, dien Abraham Arent van der Meersch, Hoogleeraar bij de Remonstranten, zich in 1770 gaf, toen hij zich zelven beschreef als een ‘Remonstrantsch-Gereformeerden’ godgeleerde, eene benaming ook later bij velen hunner geliefd. Maar even karakteristiek is de verontwaardiging van ‘de Advocaat der Vaderlandsche Kerk’ (2^{e} Stuk, bl. 130): ‘Wat is dat? De Remonstranten, 't is waar, zijn voorheen in de Gereformeerde Kerk geweest, maar haare leere verlaatende, is hun, als geen Gereformeerde zijnde, die kerkgemeenschap ontzegt, en zij hebben zich afgescheiden. Waar is 't Gereformeerd genootschap, waar de Gereformeerde belijdenis, met welke zij zich vereenigt hebben? Remonstrantsch-Gereformeerd zal dan van dezelfde beteekenis zijn alsof men zeide, Sociniaans-Gereformeerd, Quaakers-Gereformeerd, Collegiantsch-Gereformeerd, Herrenhuts-Gereformeerd. Raapen die lieden den meermaalen bij hen uitgespuwden naam van *Gereformeerd* weder op?’ Hiervoor was zeker grond, In de Calvinistische Kerk van 1618

was voor de Remonstranten geene plaats. Zij moesten er uit, en zij hadden verstandig gedaan, indien zij terstond de gemeenschap hadden opgezegd, en het stof van hunne voeten hadden geschud. Ik zou het met Dr. Doedes eens zijn, die indertijd beweerde: zij waren volkomen in hun regt, als zij zich door menschen niet wilden laten dwingen om te gelooven, wat zij als onstichtelijk en schadelijk meenden te moeten verwerpen. Maar zij hadden geen regt om binnen de Gereformeerde Kerk te willen leven, terwijl zij in het cardinale punt van die kerk verschilden (zie ‘Jaarb. v.W. Theol.,’ 1853, bl. 589).

De verhouding is zeker nu eene andere. Trouwens, ik heb nergens gelezen, dat de Gereformeerde Kerk, die niet altijd Calvinistisch was, maar het werd, bestemd is altijd Calvinistisch te blijven. Maar wij spreken hier over de jaren 1619-1634, waarin de Remonstrantsche Broederschap werd gesticht. Toen was heteene onmogelijkheid, dat zij veilig zouden zamen wonen, en scheiding was de natuurlijke weg. Tot op dezen dag is de vloek van onnatuurlijke verbindtenissen openbaar, en bij elkander te willen houden wat inwendig van elkaar vervreemd is, is tot niets nut en voor vele dingen schadelijk. Het leven verstikt er onder.

Ik betwijfel niet minder, of het goed zou geweest zijn, indien het was gegaan naar de hoop der Remonstranten, en hungevoelen het heerschende der Nederlandsche Gereformeerde Kerk was geworden. Het werk van Tideman begint met deze stelling: ‘De burgerlijke vrijheids-strijd tegen het huitenlandsch gezag van het Roomsche Spanje had in ons Vaderland nevens zich een kerkelijken vrijheids-strijd tegen het binnenlandsch gezag van het hier ingedrongen Calvinisme.’ De tegenstelling is mij niet duidelijk, maar dit weet ik wel, dat het er in dien strijd voor burgerlijke vrijheid tegen Spanje slecht uitgezien zou hebben, indien het volk Remonstrantsch was geweest. Voor een paar jaren is aan de Leidsche Academie, door Dr. Vigelius, de stelling verdedigd: ‘De zegepraal der Zwitsersche over de Duitsche Hervorming in ons vaderland, onmiddellijk voorafgegaan aan den opstand tegen Spanje, is de oorzaak geweest van het welslagen dier godsdienstige en staatkundige omwenteling.’ En ik geloof, dat het zoo is. De mannen van ijzer en staal, bestand tegen het fanatisme der alleen-zaligmakende kerk, waren zij alleen, die op hunne beurt zich zelven durf-

den stempelen tot uitverkorenen Gods, en hun anathema slingerden naar de hoofden der Baäldienaars, vijanden van het Israël des Heeren. Waarmee ik niet wil zeggen, dat het altijd zoo moest blijven. Alles heeft zijn tijd, ook de leer der verkiezing en verwerping.

Vrijheid van het formuliergezag der Kerk! schreven de Remonstranten in hunne banieren, maar eene vrijheid, die bepaald zou zijn door de Schrift en door de gemeene orde, die zij zich zelven stelden. Ik geloof niet, dat het consequent was, wat de Rotterdamsche vergadering van den 5^{den} Maart 1619 wenschte, dat er een bekwaam middel geraamd zou worden om de eenigheid in leer en orde naar Gods woord te onderhouden. Volgens T. wilde de kerkorde, den 6^{den} April 1633 ingevoerd, niet anders zijn dan eene verklaring van gevoelen voor hen, die buiten de Broederschap waren, en een rigtsnoer tot bedachtzaam gebruik der vrijheid voor hen, die hare leden waren. Regel des geloofs was zij nooit geweest (II, 300). Maar wie moest dan nu bepalen, wat een *bedachtzaam* gebruik der vrijheid kon heeten, en wat gerekend moet worden in losbandigheid te ontaarden? De ‘opiniën van den persoon Jesu Christi,’ door Wouter Cornelisz in 1622 uitgesproken, waren van dien aard, dat de directeuren oordeelden, hem, indien hij daarvan niet terugkwam, te moeten aanzeggen: ‘dat hij daarin de palen van onze confessie is te buiten gegaan, en derhalve dat hij zoodanig zijn doen en drijven alleen zal hebben te verantwoorden, zonder dat de sociëteit verder van meening is zich met hem en zijn doen te bemoeijen.’ Daar waren er dan ook in dien tijd, die van geen enkele bepaling in dit opzigt wilden weten. Camphuysen (1:200) liet hier vooral zijne stem hooren, en vreesde - was het zonder grond? - dat elke confessie, hoe ook genaamd, een nieuwe geloofsband zou worden? Indien - zegt hij in een ‘Brief, vervattende een waerschouwinge voor de verdrukte gemeente, over 't stellen van eene confessie’ (Theol. Werken, bl. 607, vg. ook bl. 674) - ‘indien de confessie eene verklaring is van eenstemmigheid, met het doel om ze eenparig aan te nemen en te belijden, en van de gemeenschap uit te sluiten, die deze confessie tegenspreekt, zoo houd ik het daarvoor, dat deze zelfde confessie wederom een nieuwen grondt van scheuringh en secterye’ zijn zal.

't Is nooit zoo ver gekomen, want de overtuiging baande zich al spoedig een weg, dat er vrijheid van dogmatische overtuiging moest

zijn. Dat Remonstranten neigden naar de leer der predestinatie en deterministische stellingen verdedigden, moest kunnen geschieden, gelijk het geschied is. Tideman geeft ons eene vingerwijzing, als hij b.v. (I:229) zegt, dat ‘de zaak van vrijheid en verdraagzaamheid, het Remonstrantsch beginsel’ was. En weldra werd verdraagzaamheid dan ook het groote wachtwoord, en voor anderen de groote grief: *omnium sectarum devoratrix*. Zoo lees ik reeds in het ‘Verhael’ van H. de Groot, door prof. Fruin uitgegeven en geplaatst achter: ‘Verhooren enz. van Hugo de Groot,’ een boek dat ik op de lijst der bronnen, door T. gebruikt, niet vond: ‘Ende alsoo men, alles hebbende doorgesocht, nyet en vond jegens de gevangenen dan dat sy de tolerantie gevorderd hadden over de geresen questies in de religie, soo most eerst de Synode verclaren, dat de leer van de Remonstranten valsch was, om op dit fondament de gevangenen als perturbateurs van de religie te condemneren.’ Tolerantie, dat was de spraak, waaraan zij openbaar werden, en weldra wisten zij zelve geen ander kenmerk op te geven. ‘Toen Keizer Jozef de Tweede - verhaalt Grabner in zijne Brieven over de Vereenigde Nederlanden (II:489) - hunne openlijke godsdienstoefening te Soetermeer bij Leiden had bijgewoond, vroeg hij den predikant: wat toch eigenlijk het karakteristieke van zijne gezindheid was? Algemeene verdraagzaamheid! gaf deze ten antwoord. Waarom, hernam de Keizer, zag ik dan zooveel zitplaatsen in uwe kerk onbezet? De geestelijke gaf hierop geen antwoord, maar - zegt Grabner - mijns bedunkens behoeft men juist geen Oedipus te zijn, om deze raadselachtige vraag op te lossen.’ Dóór en dóór Remonstrantsch is de stelling van Hugo de Groot in het reeds genoemde ‘Verhael’: ‘De religie can wel ééne religie blijven, nyettegenstaende de verscheydenheyt van het gevoelen op eenige questies. Dye van de Pals ende anderen, notoirlyck in 't stuck van 't Avontmael affwyckende van de confessie van Ausburg, beroemen haer nochtans te syn van deselve confessie. Waerom souden dan dye van Melanthonis opinie nevens de andere nyet mede genoemt mogen worden Evangelisch ofte Gereformeert?’

Maar dit denkbeeld was niet van dezen tijd, en al streden de Remonstranten er voor, niet alleen met geduld en getrouwheid, maar ook met bekwaamheid, het baatte weinig of niets. Hoe menigmaal zou de gemeente nog in het harnas worden gejaagd tegen

‘Toleranten’! De Hoogleeraar is intusschen overtuigd, dat de Remonstrantsche Broederschap het hare heeft toegebragt, om Nederland vóór andere Protestantsche landen van Europa rijp te maken voor de godsdienstige en kerkelijke vrijheid van het christendom. Het is noodig acht te nemen op dit bescheiden: ‘het hare.’ Want men heeft den geachten schrijver vroeger wel eens beschuldigd, dat hij zijne Broederschap te hoog verhief door haar voor te stellen, alsof zij alleen de ‘goede dingen in Juda’ had bezeten (zie Godgel. Bijdr. 1857, bl. 410). Hier maakt hij althans daarop geen aanspraak, en het is ook openbaar, dat o.a. het boek van Voltaire, Over de Verdraagzaamheid, in 1774 reeds driemalen hier ter lande gedrukt, niet weinig heeft meegewerkt om den dag voor te bereiden, waarop vrijheid van godsdienst als een onvervreemdbaar regt aan ieder werd toegestaan. En wat betreft de vrijheid van het formuliergezag der kerk en de leer, dat de H.S. de eenige regel van geloof en leven was, hebben de Doopsgezinden ook het hunne gedaan. De gewone voorstelling is, dat de laatste, onder den invloed der Remonstranten, tot vrijzinniger gevoelens zijn gebragt dan hun van nature eigen waren, en dat zij dus meer hebben ontvangen dan gegeven. Van sommigen is dat misschien waar, maar in lang niet van allen. Er waren Doopsgezinden in overvloed die aan de Belijdenissen, van tijd tot tijd vastgesteld, een te groot gezag begonnen toe te kennen, en zeer noodig hadden van de Remonstranten te leeren. Maar vóór dat er sprake kon zijn van eenigen invloed door deze laatsten geoefend, stond er reeds voor den zoogenaamden ‘Olijf-tack’ te lezen:

> Dat het is verboden werck,
> Als men wil in Christi Kerck,
> Regels maken, en die setten
> Boven of bij Christi wetten:
> Dat dit nimmer wierd ghedaen,
> 't Soud voorwaer veel heter gaen.

Van den beginne loopt er door die Remonstrantsche wateren een sterke Doopsgezinde stroom.

In één opzigt is het boek van Tideman niet Remonstrantsch. Het mist dien sierlijken vorm, waarop de Broederschap altijd zooveel prijs heeft gesteld. Anderen hebben reeds opgemerkt (Kerk.-Courant van 25 Mei 1872), dat het boek zich vrij wat beter zou laten lezen, wanneer vele officiëele stukken, die nu in den tekst zijn opgenomen, geplaatst waren in de Bijlagen. Ook werd door dien zelfden referent gewezen op de vele drukfouten, die het werk ontsieren. Hoe gemakkelijk echter deze fouten insluipen en met hoeveel listigheid zij zich verborgen houden, is bekend. Maar hier heeft de corrector zijn werk al bijzonder slecht gedaan. Ook de stijl laat naar mij voorkomt veel te wenschen over. Er is echter in het gansche boek geen ongelukkiger bladzijde dan de vierde van het eerste deel. Ik mag dat niet zeggen zonder bewijs. Wij lezen bovenaan op die pagina: ‘Maar dat hunne partij meerendeels uit Holland 42 leeraars zou opleveren, die zich tegenover de kerkelijken daaraan waagden, en dat *deze* het deden met die vrijmoedigheid, met dat vertrouwen en met dien uitslag *waarmede het geschiedde*, bewijst dat *hunne* zaak uit *hare* kleine beginselen door *haren* strijd tot eene macht in het land, althans in een deel daarvan geworden was.’ Iets verder worden wij gewezen op een geschrift, dat *eene utitdrukking gaf aan een gevoelen*, door welke uitdrukking *dit gevoelen zich* van nu af met *bewustheid tot twee dingen bepaalde*. Daarop volgt terstond: ‘Het inleveren van het geschrift, *dat zij zich tot de wereldlijke Overheid uenden*, opdat deze hun de ongehinderde belijdenis van hun gevoelen, immers tot op eene wettige Synode zou verzekeren, *het voegde eene derde zaak er bij*.’ En op die zelfde manier zegt de schrijver nog eens: ‘En *dàt* men op deze wijze voor *dat een en ander* optrad, *het* maakte van nu af’ enz. Dit ‘van nu af’ staat driemalen inweinige regels.

Wij zijn intusschen den Hoogleeraar dank verpligt voor de groote moeite, die hij aan dezen arbeid heeft besteed. Moge zijne rust gezegend zijn! Zijn oog is nog niet donker geworden, en zijne kracht is nog niet vergaan. Niet elke Hoogepriester trekt zijne kleederen uit, om te sterven.

Utrecht.

J. HARTOG.

***Uit Vreemde Landen. Keur van de meest belangrijke reisbeschrijvingen van den nieuweren tijd. Eerste jaargang*. 1872.**

I. *I.C.F. Appun, Reis door Venezuela. Voor Nederland bewerkt door J.B. Rietstap, bewerker van den Wereldbol. Arnhem, J. Voltelen*.
II. *A.D. Carlisle, Reis rondom, de Wereld. Voor Nederland bewerkt, enz*.
III. *R. Byron Johnson, Avonturen in Britsch-Columbia en op het VauCouver-Eiland. Voor Nederland bewerkt, enz*.

Met alle vrijmoedigheid durf ik beweren, dat de H.H. Rietstap en Voltelen door de vertaling en uitgave der hierboven genoemde werkjes werkelijk in een bestaande behoefte voorzien. Zij dienen te staan in elke goede volksbibliotheek, zijn uitstekende lectuur voor onze jongens en kunnen ook bij het onderwijs van veel nut zijn. Gelijk geen leerling toch, bij 't verwaarloozen van alle lectuur voor zich zelven, groote vorderingen in nieuwe talen zal maken, gelijk het onderwijs in geschiedenis door 't lezen van uitvoeriger werken, al is het dan ook slechts van goede, historische romans, moet aangevuld worden, zoo zal ook het geografisch onderwijs eerst d a n eenige vrucht dragen, wanneer de leerling op aanwijzing en aansporing van den docent, door 't lezen van goede reisbeschrijvingen en natuurschilderingen, zijn op school verkregen kennis vermeerdert. Zooals de aardrijkskunde thans wordt opgevat nl. als land- en volkenkunde, mag en moet de leeraar bij het leven der volkeren eenigen tijd stilstaan; hij mag daarvoor zelfs eenige namen minder laten van buiten leeren. Maar toch altijd kan hij dat volksleven slechts in hoofdtrekken schetsen en de volkeren onderling vergelijken volgens een maatstaf, door regeeringsvorm, godsdienst, middelen van bestaan, dichtheid, van bevolking, ontwikkeling van kunst en wetenschap aan de hand gedaan. Losse opmerkingen blijven echter die uitbreidingen toch nog al te dikwijls en een nauwkeuriger beeld, een levendiger schildering van het volksleven tot in zijne bijzonderheden wordt eerst door

lectuur van uitvoeriger werken verkregen. Ook wanneer de leeraar de kennis had opgedaan, welke er voor noodig is, om dat volksleven in de verschillende landen naar waarheid te teekenen; ook wanneer hij de niet elk geschonken gave bezat, om met korte trekken zijn nog altijd vrij jong gehoor te boeien en op de hoogte te brengen, hoe zeer zou hij toch nog niet met den tijd te rade moeten gaan; hoe licht zou hij het eene land te uitvoerig behandelen en van een ander te weinig mededeelen. Laat dus de leeraar, wien 't gelukken mag zijnen discipels liefde voor zijn vak in te boezemen, liever iets aan eigen lectuur overlaten; 't zou mij verwonderen, zoo hij niet enkelen of meerderen tot lezen, tot zelfstudie zou kunnen brengen. Of onze litteratuur in daarvoor geschikte lectuur zeer rijk is, zal ik nu niet bespreken: dit meen ik te mogen beweren, dat voor de studie der aardrijkskunde buiten de schooluren, geen boekjes allicht geschikter mogen heeten dan de bovengenoemde.

Het eerste is eene omwerking van C.F. Appun's werk: Unter den Tropen. Wanderungen durch Venezuela, am Orinoco, durch Britsch-Guiana und am Amazonenstrom in den Jahren 1849-1868. 1^{e} Bd. Venezuela. Jena, Costenoble, 1871. Het werk is dus nog van zeer jongen datum, en is in Duitschland allerwege met grooten bijval begroet. Meer dan een wetenschappelijk tijdschrift (Mittheilungen der geografischen Gesellschaft zu Wien en Westermann's Mo nathefte) lieten er zich zeer gunstig over uit en Petermann spreekt er in zijne Mittheilungen met den grootsten lof van (Mittheil., 1871, S. 239).

Het boek, meent hij, geeft eene ‘sehr genussreiche und belehrende Lektüre.’ En dat het zoo ‘anregt, fesselt und befriedigt’, komt daar van daan, dat de schrijver zoo prachtig en toch zoo eenvoudig en naar waarheid schildert. Dr. Petermann heeft wel gelijk. Appun behoort niet tot het genre der vervelend opgewonden of gemaakt gevoelige reizigers. Hij bezit veel gevoel voor de natuur, maar laat zich toch nimmer tot holle exclamaties verleiden. Zijn beschrijvingen zijn kort en plastisch en wekken van zelve, zonder dat de schrijver er zich toe zet, onze belangstelling op. En wat nu het ‘belehrende’ betreft, ook daarvan heeft Petermann niet te veel gezegd. Het werk heet Venezuela, nu ja; de reiziger beschrijft en bereist dan ook alleen Venezuela, maar aan zijne beschrijving van dat land knoopen zich zooveel opmerkingen vast over 't leven in de spaansche koloniën in 't algemeen, wij leeren er de planten

en dieren van tropisch Z. Amerika zoo ongemerkt door kennen en bezien de bevolking van zoo verschillende kanten, dat allicht de lectuur van zulk een aangenaam geschreven boek dieper indruk zal maken, dan menige, nog zoo dikwijls herhaalde les uit het handboek. Ik wil dit wat nader aantoonen. De schrijver landt in Venezuela op de reede van La Guaira. Reeds dadelijk volgt een duidelijke beschrijving van de kust, uit de verte en van nabij bezien, van de reede, van schepen en scheepsvolk, van de stad zelve; ook het logement (de posada) met zijn lief en leed ontvangt in de beschrijving zijn beurt, zooals het klimaat, een kokosplantage en de pulperia (een winkel, waar men eetwaren en drank verkoopt). De tweede stad, welke bezocht wordt, is Puerto Caballo. Bij de schildering dezer stad bepaalt de schrijver de aandacht zijner lezers bij de gevaren, welke tusschen de koraalriffen dreigen, de drukte en het gewoel op de markt, waar de prachtige vruchten der keerkringsgewesten door onbevallige negerinnen, echte dames de la halle, ten verkoop worden aangeboden, waar vleesch en visch, dranken en manufacturen waren opgestapeld. Wij wonen een bloedige bokspartij bij van twee waterhalende negerjongens, maken een wandeling door de vuile buitenstad en leeren bij een uitstapje naar het binnenland al spoedig den onmisbaren arriero (ezeldrijver) met zijn peon (knecht), echte typen dezer landen, kennen. Natuurlijk ontbreekt het stierengevecht evenmin als de door insecten verontruste nacht. Van Puerto verplaatst de schrijver ons naar San Esteban. Alweder andere natuurtafereelen, andere dieren en menschen. Bananen- of pisang-, koffieen cacao-plantages, bruine mieren, tropische regens en daardoor gezwollen bergstroomen passeeren thans de revue. Hoe meer de schrijver zich van de hoofdplaatsen verwijdert, des te moeilijker en gevaarlijker wordt natuurlijker zijne reis en des te levendiger wordt het verhaal. Natuurbeschrijvingen wisselen thans afmet persoonlijke lotgevallen en ontmoetingen, die, eenvoudig medegedeeld, zooals het geheele boek geschreven is, den lezer boeien en voor den moedigen, wetenschappelijken reiziger innemen. Op zijne reis naar de Golfotriste leed hij bijna schipbreuk, daar de bemanning van zijn schip, bestaande uit een negerjongen, drie bruine matrozen en een dronken negerkapitein, allen om 't zeerst de aquardiente (brandewijn) aanspraken en het schip lieten lekstooten op een koraalrif. Bij Tucacas en Aroa, waar voor eenige jaren de engelsche vennooten, die de ijzer-

mijnen exploiteerden, door jaloersche Creolen vermoord werden, deed Appun de kust aan, later bij de Yaracui, de type eener kustrivier. Hij voer ze op, leerde de canos, zijtakken of kanalen kennen, evenals de kaimans, de vanille, koortsen, wijnpalmen en bamboessoorten dezer streken.

Op een tweede uitstapje, van Puerto uit, onderzocht Appun den bergketen der Kust-Andes. Hij nam zijn logis in een 4000 voet hoog gelegene, eenzame hoeve, la Soledad, waar de eigenaar, Don Manuel Raman, Appuns proviand en goederen als de zijne beschouwde, geld leende en eindelijk een moordaanslag beraamde. Geen wonder dat onze reiziger de ongastvrije hut verliet en zijne nasporingen in andere richting ondernam. Hij ging naar de missie van den Baúl[1], maakte op die reis kennis met Savanna's en Llanos, die zeer duidelijk beschreven worden, geeft ons een denkbeeld van 't leven der Llaneros en Hateros (bewoners van een hato of groote hofstede en bezitters van zeer groote kudden, soms van 30,000 stuks vee en paarden) en toont aan, hoe nog zelfs bij deze eenzaam wonende lui de politieke hartstochten woelen en koken. Een andermaal bezoekt onze reiziger Curaçao en Maracaybo. Hij wijst op het verschil tusschen het nette, welvarende Willemstad en de vuile, nauwe spaansche steden, beschrijft eene katoenplantage, de zoutpannen, de cochenille- en indigoplantages, maar vergeet ook geenszins te wijzen op de bezwaren, waardoor de landbouw op Curaçao belemmerd wordt. Met een reis naar Trujillo, waarop hij de verschillende Indianen-stammen (Goajiros, Cariben enz.) leerde kennen, eene reis naar den Orinoco, dien hij van Bolivar (Angostura) af bevoer, besluit de reiziger zijne reis door Venezuela.

Het doet mij leed dat ik bij 't opnoemen van dit alles zoo weinig in bijzonderheden kan treden. Toch kan ik mij niet weerhouden een enkele schildering, een enkele ontmoeting over te nemen. Ik ben dit aan den vertaler en uitgever verplicht. Immers niet enkel in 't vele en velerlei steekt de verdienste van het boek, ook in de fiksche trekken, waarmede

1 De missie van den Baúl is eene landstreek, die aan alle zijden door de rivieren Tinaco, Pao Cojedes, en Portuguesa ingesloten wordt en haar naam ontvangen heeft van hare gedaante. Zij vormt namelijk een langwerpig vierkant en heeft daardoor eenige gelijkenis met een koffer, in het spaansch *baúl*.

geschilderd wordt, in 't losse van 't verhaal, in 't zuivere der vertaling. 't Is slechts jammer, dat ik bij 't aanhalen nog meer op de kortheid dan op de levendigheid te letten heb. Het aanbreken van den dag beschrijft Appun bij zijne aankomst te Puerto Caballo aldus. ‘Het was vijf uur in den morgen. Na een gelukkig volbrachten overtocht nadert het schip onder zachten wind het land. De Kust-Andes zijn nog in dichte wolkensluiers gehuld, waaruit slechts enkele der hoogste toppen in pittoreske vormen en donkerblauwe tinten opsteken. De dichterbij gelegene bergen, evenals de kust, die wij in 't gezicht hebben, smelten weg in een donker grijs, waarop de ochtendschemering nog geen invloed uitoefent. Slechts het witte schuim der branding, die tegen de vijf, aan den ingang van de haven van Puerto Caballo liggende koraaleilanden slaat, is van de blauwe watermassa, die naar de kust golft, te onderscheiden. Plotseling wordt het meer en meer helder. Met den prachtigsten luister gaat de zon boven de hooge Silla de Caracas op en verguldt de randen der aan den horizon hangende wolken, wier phantastische gedaanten voor het oog van den beschouwer bekende gestalten in de levendigste kleuren aannemen. Zóó snel verandert de val van het licht op het voor mij liggende kustpanaroma, dat mijn oog er onafgewend op moet gevestigd blijven, om de schitterende kleurschakeeringen te kunnen volgen, die van minuut tot minuut op de voorwerpen, door de telkens hooger klimmende zon beschenen, afwisselen..... De nu goudkleurige wolken maken zich van de toppen der bergen los en laten deze in de warmste violettinten zichtbaar worden. De hooge, steile granietmassa's van den San Hilario doen zich volkomen zilverwit voor. De kruinen der palmen, die de hoogten nabij de kust bedekken, sidderen in den lichten morgenwind en hunne glanzige bladeren weerkaatsen de vurige zonnestralen met verblindenden glans.’

Eenvoudig, levendig en in woorden, bij het onderwerp passende, wordt de haven van Puerto Caballo beschreven. ‘Inzonderheid ten tijde van de koffie- en cacao-oogst liggen er in de haven zeer vele vreemde schepen, zoodat er dan op de aanlegplaats een buitengewone levendigheid heerscht. Bergen van zakken koffie en cacao, balen katoen, kisten indigo, huiden, ossenhoorns, hoopen verschillende houtsoorten, zooals pokhout, geelhout, mahoniehout, cederhout, enz., liggen hier ter verscheping gereed en daaromheen

verdringen zich een menigte negers, zambos, mulatten of hoe de vele afwijkingen der uit drie menschenrassen ontstane afstammelingen heeten mogen. Hun naakte huid druipt van het zweet; hun luid geschreeuw, zonder hetwelk zij niets verrichten kunnen, vermengt zich met het maatgezang der matrozen, die op de schepen aan 't werk zijn; bruine inboorlingen met papegaaien, apen en andere rariteiten uit het dierenrijk dringen zich door de menigte heen, om ze op de schepen te koop aan te bieden en elk dezer dieren doet naar vermogen mede, om het oorverdoovend geraas te vermeerderen. Zelfs de planten leveren hare bijdrage door het ruischen harer groote bladeren, die de wind in beweging brengt.'

En thans ten slotte een enkel avontuur van den reiziger zelven. Appun is verdwaald bij de vervolging van een slang in een der onmetelijke bosschen aan de oevers van den Orinoco. Hij heeft langen tijd te vergeefs naar den weg gezocht. 'Mijne schreden,' vertelt hij, 'werden allengs haastiger en ik liep niet meer, maar rende over de halfvermolmde boomstammen, die op den grond lagen, struikelde over de onder afgevallen bladeren verborgen wortels der boomen, verwarde mij in de dichte slingerplanten, zonk nu en dan tot aan de knieën in moerassige plaatsen van den grond, doch liet mij door niets in mijn wilden loop weerhouden. Ik zamelde mijne krachten bijeen, brak als een vervolgd hert door de lianen, trok met reuzenkracht mijne beenen uit den modder - altijd voorwaarts, voorwaarts naar den Orinoco! Het was alsof die aansporing mij in de ooren klonk en mij de krachten verleende, om als een bezetene door de wildernis te jagen. Plotseling bleef ik stilstaan; geen ander geluid was er te hooren dan het kloppen van mijn hart, geen andere stem dan de mijne in deze afgrijselijke wildernis. Al het andere was slechts zinsbegoocheling, verschijnselen van aanvangenden waanzin. Wederom vloog ik voort, maar het begon aanhoudend donkerder te worden en eindelijk brak de nacht aan. Een reusachtige boomstam, die dwars in den weg lag, maakte aan mijn loop een einde. Bij het overspringen stiet mijn voet tegen een der takken en bij den val sloeg ik het hoofd zoo hevig tegen een anderen stam, dat ik bewusteloos ter aarde stortte.....'
Appun bereikt na lang rondzwerven toch eindelijk den Orinoco weder en wordt opgenomen in een hut, bewoond door drie Indianen, twee mannen en een meisje. Het meisje had hem reeds toegeroepen: 'wees op

uwe hoede, blanke man!' en herhaalde hare waarschuwing, toen de slaap Appun overmand had, door 't slaken van een doordringenden gil. 't Was meer dan tijd. 'In allerijl,' vertelt Appun, 'greep ik een der lange brandende houten uit het vuur (waarbij hij in slaap was gevallen) en gaf daarmede mijnen verrasten aanrander (den jongsten indiaan) zulk een hevigen slag tegen het gezicht, dat hij oogenblikkelijk ter aarde tuimelde; daarop snelde ik de hut uit naar den oever der rivier. Hier stond het bevende indiaansche meisje, dat terstond bij mijne verschijning de aan den boom vastgebondene boot losmaakte en mij een teeken gaf daar zonder vertoef in te springen en de vlucht te nemen, "Maak haast, blanke! anders zullen zij u vermoorden!" riep zij mij toe en liep naar de hut terug.' Zooals van zelf spreekt, ontkwam onze reiziger het gevaar.

Ik heb bij dit eerste werkje iets langer stilgestaan, dewijl ik het het beste der drie reken. Het is even leerzaam als boeiend, even geschikt, ik herhaal het, voor leesgezelschappen als voor de bibliotheken onzer burgerscholen. De schrijver heeft zich zoo niet tot één land, dan toch tot ééne zone, tot één werelddeel, tot één klasse van staten en volken bepaald; vandaar dat hij verscheidenheid en grondigheid heeft kunnen vereenigen. Dit kan van 't werkje van Carlisle niet overal gezegd worden. Zooals reeds in de aankondiging in het Athenaeum van Februari '72 is opgemerkt, de schrijver bezoekt op zijne reis rondom de wereld zooveel landen, steden en volken, dat hij overal slechts kort vertoeven kan; bovendien is 't bestek van zijn werkje zoo beknopt, dat hij het geziene in zoo weinig woorden mogelijk moet teruggeven. Geen wonder, dat de reisindrukken soms wat oppervlakkig zijn en de lectuur voor den lezer niet altijd even boeiend mag heeten. Toch houden wij ook dit boekje voor volks- en jongens-lectuur alleszins geschikt. Vooreerst het geeft den lezer een helder denkbeeld van de reis om de wereld, zooals deze op mailbooten plaats heeft, en op aangename wijze brengt het hem in kennis met de voornaamste landen, havensteden en stoombootdiensten. Ten anderen, hoe weinig uitvoerig ook, de beschrijvingen van Carlisle geven toch altijd nog meer dan 't handboek vertelde. Ook maakt de engelschman over deze en gene landen en toestanden zulke juiste opmerkingen, op zoo geestigen, humoristischen toon, dat ik geen oogenblik twijfel, of onze nog niet geblaseerde hollandsche jongen zal ook dit boek niet

onvoldaan ter zijde leggen. Enkele hoofdstukken, bijv. die, welke over Engelsch-Indië, waar de schrijver langer vertoefde, handelen, en vooral beschrijvingen van de prachtige streken aan de Gangesoevers, staan in niets bij die van Appun achter. De beschrijving van Engelsch Indië begint met eene schildering van Point de Galle, zijn rijstvelden en kaneeltuinen. Daarna ontvangen Madras en Calcutta een beurt, waaraan zich dan zeer juiste opmerkingen over 't leven van den inlander, den Europeaan en 't klimaat van Engelsch-Indië vastknoopen. Per spoor gaat Carlisle naar het N.W. en bezoekt nu achtereenvolgens de groote steden Benares, Cawnpore, Lucknow, Agra, Delhi met hun prachtige gebouwen of ruïnes, waaraan zich zoo vele herinneringen uit den oorlog van 1857 vastknoopen. - Ook over China en Japan, waar hij meer dan ééne haven aandeed, maakt de schrijver zeer lezenswaardige opmerkingen.

Het derde werkje zal allicht onze jongens het meest aantrekken. Ik zal daarom niet zeggen, dat het de meeste wetenschappelijke waarde bezit. Het gelijkt meer op de werken van Aimard dan op de degelijke, leerzame lectuur van Appun. Het werkje van Johnson kenschetst meer een half of kwart beschaafde maatschappij dan dat het groote geografische waarde bezit. Het handelt, zooals de titel aanduidt, over Britsch-Columbia en van Couver-eiland, vroeger om de goudmijnen, in de laatste dagen naar aanleiding van het San Juan-tractaat in couranten en tijdschriften meermalen genoemd. Ook voor kolonisatie werd het, daar landbouw, jacht en visscherij er konden bloeien, aanbevolen. Zoo zou het dus allicht te verklaren zijn, dat menigeen Johnson's boekje met belangstelling ter hand nam, om van Columbia een goed denkbeeld te ontvangen. Aan die verwachting voldoet het werkje niet. Slechts de lotgevallen van een sterken, moedigen kolonist, die allerlei betrekkingen vervult of liever allerlei baantjes ter hand moet nemen, om zich den kost te verschaffen, worden boeiend beschreven. Meer dan eens verkeert onze reiziger in doodsgevaar. Of al die lotgevallen hem werkelijk wedervoeren? Of stelt de schrijver misschien in zijne lotgevallen de gevaren voor, welke den kolonist in 't algemeen kunnen bedreigen?

Zeker is het, dat Johnson de emigratie naar Columbia niet van rooskleurige zijde bekijkt. Nadat hij in 't algemeen bij emigranten op deze drie vereischten heeft gewezen: verstand, eenig geld en lichaamskracht (vereischten, die zoo weinig emigranten bezitten, waarom

dan ook zoovelen hun doel missen), laat Johnson zich over Britsch Columbia ongeveer op deze wijze uit: In de eerste plaats is het een der meest ruwe en woeste landen op den aardbodem, voor iemand van een zwak gestel zeer ongeschikt. De goudmijnen waren zeer rijk, doch beperkt van omvang; de eerst ontdekte zijn bijna uitgeput en nieuwe van gelijke beteekenis zijn niet gevonden. Eene andere schaduwzijde is het gebrek aan goed bouwland. Het land is voor bijna elk pond meel, dat er verbruikt wordt, afhankelijk van Oregon en Californië. De rijkdom bestaat dus alleen in mijnen, hout en visscherijen. Voor een liefhebber van de jacht is het land een paradijs.

Men moet den heer Johnson dank weten voor deze juiste opmerkingen en deze naar waarheid gegevene beschrijving van Britsch Columbia. Speculanten verlokken zoo menig onervaren landverhuizer door opgeschroefde berichten en in de vruchtbare, rijke landen komt men nog altijd handen genoeg te kort. De jonge lezer, die den lust en de kracht in zich gevoelt, om in den vreemde zijn geluk te beproeven, zal uit dit werkje zeker kunnen leeren, waarvoor hij zich te wachten heeft, waarop hij zich zal moeten toeleggen. Toch zouden wij den vertaler of uitgever in overweging geven bij 't doen eener keuze niet verder te zoeken naar 't genre, waartoe Johnson's werkje behoort. Wanneer ‘Uit vreemde landen’, degelijke lectuur wil leveren, die de kennis der jonge lezers moet vermeerderen, niet enkel de phantasie prikkelen of met min juiste voorstellingen voeden, wanneer het geschikt zal blijven voor schoolbibliotheken of lectuur in de klasse, eindelijk, wanneer het den leeraar bij de uitbreiding en verlevendiging der leerstof van dienst wil zijn, dan moet de keus van uitgever of vertaler meer op reisbeschrijvingen als van Appun en Carlisle vallen dan op boeken, die zoo weinig wetenschappelijke waarde bezitten als Johnson's werkje. Ten slotte nog dit. De uitgever heeft zeker veel gedaan, wanneer hij voor ƒ 1 een boek van 250 bladzijden, uitstekend vertaald en netjes gedrukt, kan leveren. Zou 't mogelijk wezen, dat hij er de waarde nog van verhoogde door 't bijvoegen van een kaartje, waarop de jonge en oude lezer zich gemakkelijk kon orienteeren? De belangstelling onder 't lezen wordt daardoor verhoogd, het nut, uit de lectuur getrokken, alleszins vergroot.

C.M. KAN.

***Ueber die Wanderung der Bataver nach den Niederlanden, von Dr. Joseph Wormstall. Münster, F. Regensberg*. 1872. Blz. 34. 8°.**

De schrijver dezer brochure heeft zich tot taak gesteld 't betoog te leveren, dat de volgens Tacitus uit het Chattenland afkomstige Batavieren, eerst na den tijd van Caesar zich in de Betuwe gevestigd hebben. Aangezien ten gunste van zulk eene stelling geen enkel bericht op te sporen is, meent de schr. genoeg gedaan te hebben, als hij de berichten, die positief zijne hypothese in den weg staan, als nietsbewijzend voorstelt. 't Bericht bij Caesar, waaruit blijkt, dat hij reeds ‘'t eiland der Batavieren’ kende, is 't sterkste bewijs tegen de hypothese en 't eenige dat ons hier eenige oogenblikken zal bezighouden. Het bestaan van Caesars bericht trekt de Heer Wormstall niet in twijfel; hij beweert alleen maar, dat Batavia een ‘geographischer Urname’ - gelukkig in onze taal onvertaalbaar - is. De handtastelijke identiteit van den uitgang met die in Skandinavia, Hamouwe, Veluwe, enz., enz., schrikt hem niet af. Ten bewijze dat de Batavieren van Caesars tijd geen Germanen, maar Kelten waren, voert hij twee namen aan, die niet alleen door hem, maar ook door anderen voor Keltisch worden aangezien. De eene naam is Lugodinum, Lugdunum; de tweede Batavodurum. Iedereen weet, dat er een Lugdunum was in echt Gallisch land, en dat die stad thans Lyon heet. Maar niemand heeft aangetoond, dat 't in klank daarmeê overeenkomende Lugdunum Batavorum meer dan in klank daarmeê overeenkomt. Het is bekend, dat zoowel in oudere als in nieuwere tijden, vreemdelingen op 't hooren van een vreemd woord, dat eenigermate in klank overeenkomt met een van hun eigen woorden, de neiging hebben 't vreemde om te stempelen. Van deze neiging kan men de kluchtigste voorbeelden aanhalen. Zoo bijv. werd een Hindustansch vorst in de 17de eeuw, met name Surâdzj-ed-Daulah, door eenen ambtenaar van wijlen de Engelsche Compagnie op zeer naieve wijze genoemd: Sir Roger Dudley. Dat de Romeinen, zoo gewoon aan den klank van 't Gallische Lugdunum, eenen in klank daarop gelijkenden plaatsnaam in een door Germanen bewoond

land voor identisch gehouden hebben met het andere, is heel waarschijnlijk, en dat zij de in 't huidige Holland gelegene plaats ter onderscheiding Lugdunum Batavorum genoemd hebben, zeer natuurlijk. De bewering van den schrijver dat Lugodinum, enz., ‘durchaus ungermanisch’ klinkt, is òf onjuist, òf heeft geene beteekenis. Wat 't eerste lid *lug, lugo* betreft, verschilt de klank weinig van oud-Noordsch *log*, verwant met ons *licht*, Gotisch *liuhath*, Latijnsch *lux*, Sanskrit *ruc, roka*, enz. Is de *u* lang geweest, wat uit 't Grieksche *ov* in vreemde plaatsnamen evenwel niet met zekerheid op te maken is, dan klinkt het als de Germaansche tegenhanger van Gr. *λευκός*, Skr. *roca*. In beide gevallen zou *lug*, volle stam *lugo*, licht of wit hebben aangeduid. Of zulks werkelijk 't geval geweest is, kunnen we niet beslissen, het doet ook niets ter zake, want er zijn honderden van ontwijfelbaar Germaansche plaatsnamen, wier ware beteekenis we niet kennen. Het tweede deel *dunum* beteekent in 't Gallisch ‘stad’ en komt overeen met 't Germaansche *tuin;* doch 't Germaansche *duin*, dat niets met 't Gallische *dunum* gemeen heeft dan den klank, is een woord dat elk Nederlander en elk Engelschman alle dag bezigt. Nu is het zeker, welke twijfel er ook over de juiste ligging van Lugdunum Batavorum bestaat, dat die plaats bij de duinen lag, en we kunnen ter wereld niet vatten waarom Lugodunum, hetzij het ‘witduin’ of iets anders beteekend heeft, vreemder klinkt dan Huisduinen, Loosduinen, Kijkduin, enz. Men wijze ons aan eene plaats in ons land waarin *dunum* voorkomt, in eene streek, waar geen duinen of zandhoogten zijn. Voor dat dit geschied is, moeten we de gelijkstelling van 't Hollandsche Lugodinum en 't Gallische Lugdunum houden voor een tegenhanger van Sir Roger Dudley=Surâdzj-ed-Daulah. Voor de zeer voor de hand liggende veronderstelling, dat in Lugodinum, enz., werkelijk ons ‘duin’ vervat is, pleiten twee omstandigheden, behalve de reeds vermelde. Naast de *u* namelijk in *dunum* vindt men de spelling met lange *i*, in 't Grieksch van Ptolemaeus uitgedrukt door *ει*; dus *λουγόδεινον*. Nu weten we: vooreerst, dat wij, Nederlanders, de *u* uitspreken op andere wijze dan de Hoogduitschers, en wel zoo dat de klank door vreemde ooren licht als *i* wordt opgevat. In 't Grieksch bestond eenmaal dezelfde uitspraak, doch in den tijd van Ptolemaeus zal *υ* en *ι*, dus *û* en *ει* of *η*, wel niet meer onderscheiden zijn geworden, evenmin

als in den Byzantijnschen tijd. In allen gevalle zien we, dat de Romeinen in namen juist uit de Nederlanden en daaraan grenzende streken van Duitschland nu eens *u*(Grieksch *ov*), dan weer *i* of *y* schrijven; bijv. in 't woord dat ons hier bezighoudt en in Sugamber naast.

Sigamber en Sygamber. Dit alles wijst op 't bestaan, al ware het ook maar gewestelijk, van onze hedendaagsche *u*-uitspraak, die vóór duizend jaar in allen geval in zwang was en zeker niet toen reeds ontstaan is. Ten tweede: volkomen analoog aan 't verschil in spelling tusschen Lugodunum en Lugodinum is dat tusschen Huisduinen en Husidina uit het Utrechtsche register der 10de eeuw[1]. Wie met deze feiten voor oogen ons Lugodunum voor Keltisch aanziet, moge dat blijven doen.

Het andere woord Batavodurum kan heel wel Gallisch zijn, is dat zelfs hoogstwaarschijnlijk. Als Gallisch woord beteekent het ‘Batavierenstad’ of ‘Betuwestad’. Nu spreekt het van zelf, dat zulk een naam nooit onder de Batavieren in zwang kan geweest zijn. Het ware ongerijmd eene plaats Vriezenveen te heeten in Friesland; zoo'n plaats ligt noodzakelijk buiten de grenzen van Friesland. Ook vindt men geen Batavia in Holland, maar op Java. Doch waartoe meer voorbeelden? Alleen indien er *buiten* 't land der Batavieren een Batavodurum bestond, en indien men verzekerd was dat zoo'n plaats aan de Batavieren zelven haar naam te danken had, en indien men overtuigend bewezen had, dat 't woord niets anders beteekenen kon, eerst dan zou blijken dat de Batavieren van Caesars tijd Galliërs waren. Aangezien nu Batavodurum wel in 't land der Batavieren ligt, bewijst 't voorkomen van dien naam, indien hij werkelijk Gallisch is, in geenen deele dat wat de Heer Wormstall er meê meent te betoogen. Trouwens er is geen spoor van dien naam achtergebleven, zelfs niet in de vroegste middeleeuwen. Uit het voorkomen van eenen naam Batavodurum bij Romeinsche schrijvers af te leiden, dat de ‘Urbevölkerung’ der Betuwe Gallisch was, staat volmaakt gelijk daarmeê, alsof men zeide: ‘de plaatsen Levae fanum, Niger pullus, enz. in 't land der Batavieren dragen Latijnsche namen; derhalve bestond de “urbevölkerung” der Betuwe uit Latijnen.’

1 Zie v.d. Bergh, Middeln. Geographie, blz. 145 (2de druk).

Wij zouden een veel te uitvoerig betoog moeten leveren, wilden we de stellingen in 't geheele geschrift voet voor voet vervolgen; want eenvoudig machtspreuken tegenover machtspreuken te stellen ligt niet in ons plan, en om ééne enkele losse bewering met gronden te bestrijden vereischt soms meer bladzijden dan er woorden in den volzin staan. Behalve 't boven behandelde willen we slechts een enkel voorbeeld aanhalen van de taalbespiegelingen des schrijvers. Op blz. 3 vernemen we, dat Cariovalda (lees: Chariovalda), de aanvoerder der (ditmaal Germaansche) Batavieren, een ‘oostgermaansch klinkenden’ naam draagt. Het is in 't geheel geen naam, doch dit daargelaten. Ieder die geen vreemdeling is in de studie der oudere Germaansche talen, weet dat Chariovalda (wat den uitgang betreft, en daarom is het te doen) klinkt gelijk 't Angelsaksisch Bretvealda, alvealda, enz. Of, wetenschappelijk uitgedrukt, de zwakke naamwoorden gaan in 't Angelsaksisch en Oudfriesch even goed uit op *a*, als in 't Gothisch. Dat nu Friesland en Engeland tot oostelijk Duitschland gerekend dienen te worden, is wel is waar een verrassend resultaat, even verrassend als dat Galliërschap der Batavieren, maar voor bewijs vatbaar is noch het eene, noch het andere.

H. KERN.

***Uit het leven der Duitsche Joden. Novellen van Leopold Kompert. Amsterdam, G.L. Funke*. 1873. *Oude en Nieuwe Zeden, van Louisa M. Alcott, door Davina. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1872. *Twee Tochten over den Oceaan door Jules Verne. Zwolle, Tjeenk Willink*. 1873.**

Alweer vertaalde romans, meesmuilt allicht menigeen bij het lezen dezer titels. Maar indien een uitgever werkelijk goede vreemde boeken in een hollandsch gewaad steekt, waarom zal dan de redactie van het tijdschrift die ze ontvangt, de aankondiging daarvan weigeren! Juist in Engeland en Frankrijk en Rusland en Denemarken

vinden Leopold Kompert's inderdaad hartroerende voorstellingen van het soms zoo treurig leven van zijn volk een belangstelling die zelfs grooter is, dan ze in zijn vaderland, in Duitschland, genieten. En wanneer zijn naam hier te lande nog geen geliefde is bij het lezend publiek, dan is dat alleen te wijten aan de onbekendheid van velen met zijn Am Pflug, zijne Bömische Juden of zijne Geschichten aus dem Ghetto en die aus einer Gasse. De vroegere gouverneur van de kinderen van graaf Andrassy en de latere journalist wijdt zich nu geheel aan letterkundige studiën, en 't is bij voorkeur ‘zijn volk,’ dat hij tot onderwerp daarvan kiest. In zijne novelle: ‘geen Joodsch hart,’ verkondigt hij met warmte dat zulk ‘een hart eene historische overlevering is. Wie er zich op beroept, wil u waarschuwend toevoegen: Vergeet het nooit! Houdt steeds in gedachte hoe uwe en mijne vaderen met elkander geleefd en geleden en zich verheugd maar ook..... geweend hebben! Het is de geheimzinnige band waardoor de enkele, in het lot van alle broeders deelt.’ Al zijn de personen die Kompert ons teekent van eene enkele geloofsbelijdenis, hunne hartstochten zijn daarvan onafhankelijk en allen menschen eigen. Verander in zijne tafereelen de uitwendige omstandigheden, en ge ontneemt daardoor niets aan den indruk dien het zieleleven, dat hij zoo fijn weet te ontleden, op u maakt. Daarin ligt het geheim van zijn machtigen invloed op iederen lezer. Een weeklacht van ouders gaat er op, in drie van de vier verhalen welke dezen bundel uitmaken, maar, onverschillig tot welke kerk de lezer behoort, die klacht vindt weêrklank in zijn hart, omdat ze kinderen geldt welke het ouderhart als verlorenen bejammert, voor tijd en eeuwigheid. Alweer kunt ge het eene geloof voor het andere verwisselen, toch deelt ge in de wanhoop van den vader over zijne dochter, van de moeder over haar zoon. Ruimschoots verdienen Kompert's novellen dan ook den arbeid eener goede vertaling. - Sedert wanneer echter noemt men hier te lande een rotting een Spaansch riet, of spreekt men er van geschrokken?

Ook het tweede boekje is overwaard onder het bereik van hen gebragt te worden, die het niet in 't oorspronkelijke kunnen lezen. 't Verwondert mij geenszins, dat het in Engeland zoo zeer de belangstelling van het publiek getrokken heeft. An old fashioned Girl, luidt de oorspronkelijke titel. Dus is de heldin, die zoo beminnelijk is en toch wakker en flink en verstandig tevens, alléén

een type van het geslacht onzer moeders en grootmoeders, en niet ook van onze kinderen en van die zoo aardige juffertjes welke ons, half grijzenden, haast ontevreden dreigen te maken met den afstand welken het klimmen der jaren dagelijks tusschen ons en haar vergroot? zoo vraagt men natuurlijk. Zie, een ieder die zóóveel reden heeft om in al de deugden en beminnelijkheden van dat vroegere geslacht te roemen als ik dat, Goddank, mag doen, dien klopt het hart zoodra hij daarover de loftrompet hoort steken. Maar toch mag dat voorrecht mij niet onbillijk maken jegens het opkomend geslacht, en ik moet opkomen tegen het verwijt daaraan gedaan, 't welk immers reeds stilzwijgend in dezen titel ligt opgesloten. Mogen al eenigen onder ons halve mannen trachten te maken van onze vrouwen, en helaas! ook reeds kunnen wijzen op enkele proeven van hunne treurige pogingen, gelukkig behooren die figuurtjes van ‘weder Fisch noch Fleisch,’ welke nog niet eens altijd het bekoorlijke bezitten 't geen ons met het half vrouwelijke der waternimfen eenigermate verzoent, tot de hoogst zeldzame uitzonderingen. Neen, wel degelijk ook een *new*-fashioned girl mag Polly heeten, dat handige en kloeke ding, hetwelk zoo uitnemend haar eigen kost wist te verdienen zonder ooit in gewaagde toestanden te komen, dingende naar de plaats alwaar de man zooveel beter past, en dat vooral ten volle die lieftalligheid en inschikkelijkheid wist te bewaren van welke 't afhangt, of de vrouw al dan niet invloed oefent op haar omgeving. Daarom noem ik den hollandschen titel: Oude en Nieuwe Zeden juister, al acht ik dat eerste woord dan ook haast overbodig. Immers ook onder onze hedendaagsche zeden worden die weldadige verschijningen in onze gezinnen, waarvan er hier eene zoo gelukkig en met zoo veel warmte en overtuiging geschetst wordt, nog wel degelijk gekweekt en gevormd. En vooral door het beter onderwijs 't welk wij tegenwoordig aan het jeugdig vrouwelijk geslacht verstrekken, zal haar invloed in gezin en zamenleving nog verhoogd en versterkt worden, mits men dat woordje beter maar niet misbruike en aan het meisje opdringt, wat zelfs den jongeling te machtig is.

Maar die old-fashioned girls in Engeland waren al voor twee eeuwen zóó onkundig, dat reeds de groote Daniel de Foe krachtig, maar ongelukkig te vergeefs, getracht heeft om voor haar, schoon onder een anderen naam, Middelbare Scholen voor Meisjes op te

richten, zoo verzekert ons een schrijver in zekeren almanak. Gelukkige wetgever van 1863, dacht ik onwillekeurig bij het lezen dier mededeeling, dat ge dus door het niet regelen dezer zaak, ontsnapt zijt aan de beschuldiging van plagiaat! De bewering is werkelijk aardig! Intusschen zou ik bijna vreezen dat ze niet volkomen en in allen deele juist is, indien ze namelijk alléén berusten moet op de in tal van schoolboeken voorkomende gemeenplaats van de Foe, welke hij ten bewijze daarvoor aanhaalt, want daar is alleen sprake van vrouwen *zonder opvoeding*! En wanneer onze sprokkelaar eens even maar gebladerd had in enkele strijdschriften over Mill's Subjection of Women, dan zou hij bij Sir Henry Taylor zeker wel den aardigen brief gevonden hebben van Nicholas Udall aan Katharina van Arragon, Hendrik VIII's ongelukkige vrouw, waaruit 't nog al vrij overtuigend blijkt dat, - ook al weer voor twee eeuwen - eer de Foe leefde, juist de Engelsche vrouwen nog al zeer geleerd waren. Die brief verdient gelezen te worden. Men oordeele:

'What a nunber is there of noble women, especially here in this realm of England, yea, and how many in the years of tender virginity, not only as well seen and as familiarly traded in the Latin and Greek tongues as in their own mothers language, but also both in all kinds of profane literature and liberal arts, exacted, studied and exercised; and in the Holy Scriptures and theology so ripe that they are able, aptly and cunningly and with much grace, either to indite or translate into the vulgar tongue for the public instruction and edifying of the unlearned multitude. Neither is it now a strange thing to hear Gentlewoman, instead of most vain communication about the moon shining in the water, to use grave and substantial talk in Latin or Greek with their husbands, of godly matters.' Vrage, welke school in onze dagen, durft hare leerlingen met zulke dames te meten? Kan de Foe dus wel bedoeld hebben, wat een spotvogel hem thans gelieft toe te dichten? Arme man! Is 't dan niet genoeg geweest dat hij zijn leven lang geploegd en gezwoegd heeft voor den tijdgenoot en niets dan ondank gezaaid, maar moet nu ook nog het late nageslacht, aan 't welk hij door zijn Robinson Crusoe zulk een onschatbaren dienst bewezen heeft, hem belachelijk trachten te maken! Dan nog wil ik 't gevraagd hebben, wie den handschoen opneemt voor de

vorming der dames welke Udall zoo hoog roemt, en of die opleiding de vrouwen en moeders vormt, van wier niet wetenschappelijk maar verstandig en beminnelijk beleid het geluk onzer gezinnen en de toekomst onzer kinderen afhangt! Intusschen, het bekende woord: il faut juger les écrits d'après leur date, past ook hier. Oppervlakkigheid alleen kan toestanden vergelijken toen maar zeer enkelen eenig onderwijs genoten, bij onze dagen, nu gelukkig zelfs de eenvoudige dienstmaagd die lezen noch schrijven kan, een zeldzaamheid is.

Zonderling dwaal ik af van het werkje van Miss Alcott. Evenwel, juist haar teekening van een meisje dat niet onvrouwelijk is noch dom, zonder toch ‘substantial talk in Greek or Latin’ te voeren, maar dat uitnemend haar weg wist te vinden in de maatschappij en tot de harten van allen die haar omgaven, verleidde mij daartoe. En dat zij ook de harten der lezers van dit boekske zal winnen, daar ben ik zeker van.

Eindelijk rest Jules Verne mij nog. Maar diens talent bestaat minder in de degelijkheid van 't geen hij geeft, dan wel in den vorm waarin hij zijn lichten teerkost weet op te disschen. De taak van zijn vertaler is dus bijna alleen, aan die gaaf van den schrijver recht te doen weêrvaren. Hij moet dus, even als de aardige Franschman dat zoo uitnemend verstaat, door eene causerie, het weinig belangrijke als belangrijk weten voor te stellen. Maar nu is juist de vertaalster van de al zeer onbeduidende episode uit den jongsten Amerikaanschen oorlog daarin beter geslaagd, dan de vertaler der beschrijving van het leven aan boord der Great Eastern, waarin nog iets meer pit is. Men telle de taak van vertalen niet te licht. Dan toch verliest men aan zuiverheid van taal, wat men overigens door de lectuur wint. - Wie lost mij nog het raadsel op te Kiew te zijn en toch bij Londen?

M.

Omtrekken.

I. De vrouw van Max.

Dat hij ooit verlangen zou stad en hoogeschool te verlaten, had Prof. Paul Max in 1790, toen hij zich te Jena vestigde, zeker niet waarschijnlijk genoemd. Zijne kinder- en jongelingsjaren had hij daar gesleten, als kweekeling van de Broedergemeente, als student aan de universiteit; en hij behoorde tot die karakters, die behoefte hebben aan herinneringen. Aan die behoefte voldeed Jena alleen, daar hij, vroeg wees, nooit met de verbeelding naar het ouderlijk huis te Leipzig kon terugkeeren. Wat aan zijn komen op de hernhuttersche school vooraf was gegaan, lag voor hem in nevelen. Onder de leiding der Broeders was zijn bewust leven begonnen. Zij waren vaders voor hem geweest; en hij bleef zijn leven door beseffen, wat hij hun voor zijn gemoed verschuldigd was.

I

Niet terstond, zelfs niet spoedig, had hij hun invloed ondervonden. Zijn geest, redeneerend reeds op kinderlijken leeftijd, had zich eerst verzet. Als knaap van zeventien jaren, ontwikkeld en aan nadenken gewoon, had hij vaak 's nachts wakker gelegen, filosofeerende over de vraag of hij gelijken moest op de Hernhutters, inzonderheid op broeder Gottlieb, of blijven kon die hij was. Want het scheen hem, dat er eene keus moest geschieden. ‘Broeder Gottlieb, zoo liepen zijne overleggingen, beziet alles uit het oogpunt van het gevoel. Hij schijnt er minder om te geven, of ik knap, dan of ik vroom en beminnelijk word.

Toen hij ons de vlucht van Jakob II uit Engeland verhaalde, sprak hij alleen over het treurige van huis en vaderland te verlaten. Toen hij over Judas preekte, heeft hij ons bijna aan het weenen gebracht, zooveel medelijden boezemde hij ons in voor iemand, die, na met Jezus te hebben omgegaan, tot zulk een ontzettende misdaad gekomen was. Met groote ingenomenheid pleegt hij ons de geschiedenis mede te deelen van dien knaap die uit liefde eene onwaarheid zeide, immers, onschuldig, zichzelven kwam aangeven, om zoodoende den schuldige de straf te doen ontgaan. Heeft broeder Gottlieb nu in dit een en ander gelijk of niet? Die koning Jakob was toch een laaghartig onderdrukker van de gewetensvrijheid, een man, die de wreedste handlangers in zijn dienst hield; hij heeft loon naar werken ontvangen. Judas vind ik een persoon, om zich met diepe verontwaardiging van af te wenden, om door het strengste vonnis getroffen te worden; en wat dien knaap aangaat, als iedereen zoo handelde, zou alle rechtvaardigheid in de wereld spoedig ophouden, ja zou alle denkbeeld van recht verdwijnen. Wij zouden nooit meer den zegen op de deugd, den vloek op de misdaad zien volgen. Dat kan toch niet. Broeder Gottlieb zegt, dat alles kan, dat alles mogelijk is bij God, juist omdat God liefde is. Maar ik geloof, dat men alles beoordeelen moet in de wereld, niet naar de gewaarwordingen die daarbij in ons wakker worden, neen, veeleer naar vaste begrippen en beginselen. Daarvoor heeft de mensch zijn verstand ontvangen. Het verstand is in ons de rechter van de wereld. Kennis is richten, is verdeelen van de dingen in klassen die vaste opschriften dragen: waar en niet waar, goed en slecht, schoon en leelijk. Een rechter kan zich niet ophouden met gemoedsbewegingen. Is kennis nu het eenige doel waarvoor het de moeite loont te leven, dan geloof ik niet, dat ik, door broeder Gottlieb te volgen, veel verder zou komen.'

Dat was aanvankelijk zijne slotsom geweest.

Nu kan men niet beweren, dat de Hernhutters er ooit bij Max in geslaagd zijn, - en hoe zou het hun of iemand ter wereld ook mogelijk zijn geweest? - het overwegend verstandelijke van zijn aanleg weg te nemen. 'Kennis het eenige doel, waarvoor het de moeite loont te leven,' niemand kan zulk een beginsel als jongeling straffeloos uitspreken, dat is, zonder zijn verder bestaan door die overtuiging gekleurd te

zien. Toch meende Max, op later leeftijd, aan de Hernhutters verplichting te hebben. Hij bedroog zich niet, indien men althans iemand danken kan ook voor hetgeen hij ons onwillekeurig gegeven heeft. Ziehier waarvoor hij hun dank wist:

De studie van Max was en bleef de Geschiedenis.

Nu had hij bij de Hernhutters waargenomen, dat gevoel hun een oog gaf voor eene zijde der werkelijkheid, die den verstandsmensch raadselachtig blijft, en hij trok daaruit het besluit, dat gevoel een machtig middel is tot kennis.

Dat besluit paste hij in dezer voege toe op zijne studie:

De Geschiedenis begrijpen, is zich rekenschap geven van de machten, die in haar werken.

Een dezer machten is hartstocht.

De hartstocht der menschheid uit zich evenwel op eene wijze die het verstand van den toeschouwer onophoudelijk beleedigt.

Wie derhalve de menschheid alleen met de oogen van het verstand waarneemt, moet in haar zien - een krankzinnige.

Wat zal ons die krankzinnige doen begrijpen? Sympathie voorhare aandoeningen; dus gevoel.

Denk u eene moeder in waanzin, omdat haar kind voor hare oogen verbrijzeld werd. Wie beseft wat moederliefde heet, en begrijpt niet haar uitzinnigst weeklagen? Wie in staat is al de diepten der jaloerschheid te peilen, staat ook niet verwonderd bij Medea's anders zoo onnatuurlijke daad; en niemand die weet van welk een liefdegloed het hart eener vrouw verzengd kan worden, noemt Dido's zelfmoord onverklaarbaar.

De menschheid is die moeder, is Medea, is Dido, en de Geschiedenis het tooneel van hare aangrijpende tragedie. Op dat tooneel zien wij de menschheid beurtelings hare droombeelden vormen en verbreken, hare idealen omarmen en verloochenen, om troost te zoeken voor haar lijden; om hare gramschap te boeten wegens ondervondene teleurstelling. Nu baadt zij het schoone lichaam in de weelde der natuur, om het straks, in verachting der natuur, open te rijten met de wreedheid van haar ascetisme. Nu verlustigt zij zich in al wat haar omgeeft; beziet, betast het, bootst het na; en, niet tevreden met de duizenderlei vormen die zij om zich vindt, volgt zij hare aandrift tot het vermeerderen en veredelen van die vormen, naar den eisch van haar gevoel voor zinnelijk schoon, om straks, in hare walging van wetenschap en kunst, zich te verdiepen in onzienlijke dingen, het hoofd vol van gedachten der

eeuwigheid, de ziel bezet door een God, Wiens oneindigheid al het eindige doet verbleeken, en Wiens jaloerschheid het offer vraagt van al wat op aarde van Hem de aandacht kan afleiden. Voor en door alles, ook door het tegenstrijdigste, korteren of langeren tijd, in geestdrift te ontvlammen, heeft die gevoelige, prikkelbare, licht verleidbare menschheid zich in staat betoond het afzichtelijke te vergoddelijken, het onzinnige te idealiseeren, en het schoonste onder de voeten te treden. In elke lucht kan zij ademen, tieren onder de ongunstigste voorwaarden. Eene geprostitueerde menigwerven, heeft zij niettemin de kracht behouden, om uit haren schoot voort te brengen edele, onbegrepene kinderen, heroën van den godsdienst. Dezen, met den trek van den waanzin hunner moeder diep gegrift in het aandoenlijk gelaat, hebben van uit den nacht van zonde en lijden, die allen overdekt, eene wereld te voorschijn getooverd van goddelijke reinheid en volkomenheid, en woorden doen ruischen waarbij het menschenhart wegsmelt van verrukking. De menschheid is inderdaad eene vrouw gekweld door onrust, verteerd van liefde, ten doode bedroefd, hemelhoog juichend, naar gelang zij terugbeeft voor de dwingelandij van haar eigen hartstocht of in de weelde der zelfvergetelheid zich overgeven kan.

Aan deze dramatische opvatting der Geschiedenis bleef Paul Max getrouw, toen hij, na eene korte afwezigheid in Italië, zich, op vier en twintigjarigen leeftijd, te Jena vestigde, en daar als privaatdocent, straks als hoogleeraar werkzaam was. Hoe meer hij zich door zijne lessen genoopt vond deze zijne opvatting toe te lichten, hoe meer hij aanleiding had te peinzen over die sympathie, die liefde, die hij den sleutel van een groot gedeelte der Geschiedenis had genoemd.

Liefde als middel tot kennis opgevat, was in zijn oog eene zuiver artistieke liefde. Hij die kunstenaar is in de ziel, - daargelaten of hij eenige kunstvaardigheid heeft, - beziet de wereld enkel uit het oogpunt der harmonie, en wil dus niets in haar missen, dat de verscheidenheid minder groot, de eenheid minder volledig zou maken. De menschenvriend wil daarentegen alles uit de wereld verwijderen wat zonde en ellende heet. Hun beider liefde is daarom van een geheel anderen aard. De menschenvriend helpt den brand blusschen, die, in den nacht uitgebroken, hem daarom des te gevaarlijker voorkomt; maar de kunstenaar hoopt, dat men er nog niet spoedig mede

slage, want hij is inmiddels bezig met de belichting gade te slaan, die op de omliggende huizen of in het voorbijstroomende water door den brand geworpen wordt. Terwijl medelijden te hulp snelt om den vader en zijne twee zonen uit de noodlottige omklemming der slangen te redden, ontwerpt, bij dienzelfden aanblik die dat medelijden gaande maakte, de kunstenaar zijne groep van Laokoön. Het godsdienstig gevoel veroordeelt en bestrijdt al datgene waardoor het geschaad zou worden, de kunst daarentegen leeft evenzeer van de vroomheid van Antigone als van de Godbeleedigende rebellie van Prometheus. De zedelijkheid laakt het vieren van de teugels aan den hartstocht, maar het treurspel van Shakespeare zou van gebrek omgekomen zijn, indien het in eenig opzicht den hartstocht minder geweldig had moeten voorstellen dan eene blinde natuurmacht. Het Kristendom, het Protestantisme haalt de beelden omver, waarmede het eene afgodische vereering verbonden weet, maar de schoonheidszin stoort er zich niet aan, en bewondert de Venus Capitolina en de Mater Dolorosa. De waarheidszin wraakt de geveinsdheid en wendt zich van haar af, maar Molière's Tartuffe bereidt genot aan hem, wiens aandacht door de juistheid der teekening geheel ingenomen wordt.

Al heeft dus de kunstenaar medegevoel voor het lijden der menschheid, dat medegevoel wordt niet in hem eene liefde, die tot handelen dringt. Zijne liefde heeft tot doel, niet het gelukkig maken, maar het kennen van den medemensch. Door de artistieke liefde nemen wij in ons op, maar geven wij onszelven niet, zien wij helderder maar openen wij niet der blinden oogen. De artistieke liefde sluit daarom eene diepe en verfijnde zelfzucht niet buiten. Wel verdraagt zij alle dingen, maar geenszins hoopt zij alle dingen, want voor haar is er geene Toekomst, waarop zij hopen zou. Zij kent den berg der Verheerlijking, maar Golgotha kent zij niet. Met die andere liefde heeft zij alles gemeen, behalve den gloed die handelen, en de teederheid die lijden doet. Haar naam is Muze en niet Heiland.

Dat oordeel bracht Max in verband met eene overweging, die op zijn leven grooten invloed moest uitoefenen.

Zijn leven was de ingetogenheid zelve. Jaren achtereen bewoonde hij te Jena dezelfde vertrekken in het huis van den heer en mevrouw Weber. Hij week niet van zijne schrijftafel. Behoefte aan afleiding kende hij niet. In zijne studie was hij

gelukkig, zonder stormen in zijne ziel, zonder wonde in zijn hart. Eene zekere hartstochtelijkheid is den kunstenaar eigen; zij bleef dus ook hem niet vreemd en werd in het nasporen en teruggeven van historische toestanden geheel verbruikt; zijn voorkeur en weerzin hechtten zich aan personen over wie zich het graf reeds sedert lang, soms reeds sedert eeuwen ge sloten had. Wat evenwel de liefde in den engeren zin betreft, de liefde tusschen het hart eens mans en dat eener vrouw, uit de Geschiedenis kende hij haar, hare macht, haar uitsluitend karakter, haar gewelddadig in bezit nemen van al de vermogens van ziel en geest; hij kon zich met de verbeelding in haar verdiepen, zelfs hare werking met gloeiende verven beschrijven; maar, had iemand in zijn bijzijn op de mogelijkheid gezinspeeld, dat die liefde ooit voor hem eene persoonlijke gewaarwording wierd, hij zou, misschien met een glimlach, geantwoord hebben: niet voor mij.

Met een glimlach alleen? En indien ook al met geene andere uitdrukking, kan een glimlach niet een zekere bitterheid aanduiden, gelijk uit een gevoel van onvermogen geboren wordt? In elk menschenleven komen de oogenblikken voor, waarin zulk een: niet voor mij, met meer of minder gelatenheid, met eene licht bevende lip, uitgesproken wordt; in die drie woorden plegen wij dan, vaak met zekeren humor in de ziel, de korte slotsom van diepe ervaringen neder te leggen. Lang hadden wij nog gedacht, dat het wel voor ons zou zijn, ons er mede gevleid, er op gehoopt, ons aan een stroohalm vastgehouden. Waarom zou het niet voor ons zijn, zoo goed als voor een ander? Hebben ook wij niet recht op ons deel? Zou het ook aan ons niet besteed zijn? Toen volgden bange dagen, murmureering, opstand tegen, worsteling met God.... Er zijn er, die in dezen strijd ondergaan; maar anderen komen tot rust, en zeggen met dien glimlach van Max: niet voor mij. Zoo sprak reeds menige kinderlooze bij den aanblik van moederweelde.

Dat Max zoo sprak, en met zooveel beslistheid het geluk der liefde niet voor zich weggelegd achtte, was nu juist het gevolg van zijn oordeel over het karakter der artistieke liefde. Het viel licht in zijn oog, met betooverde zinnen, in eene opwelling des gevoels, aan eene vrouw te zeggen, dat men haar lief heeft, maar die weinige woorden te mogen uitspreken, hield hij voor het uitsluitend voorrecht van hem, die wetende van welke soort van liefde het hart eener vrouw alleen leven kan, na

ernstig zelfonderzoek, in staat is ten volle de overtuiging te koesteren: ik kan mij geven, eens voor altijd en zonder voorbehoud, ik heb aan te bieden wat dat hart eischen mag en eischt. Deze overtuiging nu achtte hij met de artistieke liefde niet vereenigbaar. Eene gebeurtenis in zijn leven bevestigde hem in dat oordeel. Hij maakte de kennis van Goethe.

Hij had den man gevonden, die in zeldzame mate zijn eigen ideaal verwezenlijkte, immers die kunstenaarssympathie voor de volle werkelijkheid aan den dag legde, waarin hijzelf het geheim van alle diepe en vruchtbare kennis van de geschiedenis der menschheid had ontdekt. Goethe's hart scheen hem even groot als diens verstand, zoo dikwerf hij den dichter te Jena ontvangen of te Weimar bezocht had. Welk eene mildheid, dacht hij, welk eene zachtheid in de beoordeeling van anderen; met welk eene edelmoedigheid verplaatst Goethe zich in toestanden, die hem toch niet kunnen aantrekken, vereenzelvigt hij zich met karakters, waarvan het niet zou kunnen bevreemden, wanneer hij ze voor geslotene boeken verklaarde of voor onleesbaar schrift; welk een in zich opnemen van het vreemdsoortigste, welk een zuiver en hartelijk medegevoel!

Onder dien weldadigen indruk, had Max met eene nieuwe en vroolijke belangstelling de wereld gadegeslagen en hare geschiedenis met meer ijver bestudeerd. Hij had zijn blik en zijn hart verruimd gevonden. Wat was er, dat men met Goethe behoefde over het hoofd te zien, te haten of met onverschilligheid te behandelen? Wat kon men met hem niet begrijpen of niet plaatsen? De wereld, met 's dichters oog aanschouwd, scheen zich in een warm licht te baden. Meer dan ooit was Max gelukkig in zijn onbaatzuchtig kunstenaarsleven, en tevreden met die esthetische liefde, waaraan hij zich tot hiertoe zoo onverdeeld had overgegeven.

Bij dien eersten indruk kwam evenwel later een tweede. In Goethe's uitingen was zeker nooit een spoor van bitterheid of haat, maar wel iets dat in het oog van Max begon te zweemen naar de koelheid van een al te zuiver wetenschappelijke behandeling der menschelijke natuur. Bij wijlen wilde het Max voorkomen, alsof Goethe met dat groote middel tot kennis: liefde, warm medegevoel, reeds afgerekend had, het reeds achter zich had liggen, en nu voortaan slechts bezig was met de verkregene uitkomsten in stelselmatige orde te schikken, inloketten van wetenschappelijke titels voorzien. Ook scheen de

dichter-wijsgeer aan die uitkomsten niet anders meer gehecht te zijn dan in zooverre zij wetenschappelijke rangschikking of benaming toelieten, en het bijéengegaarde niet meer lief te hebben als het overblijfsel van hetgeen eens aan levende wezens had behoord, maar louter als een voorraad, waaruit zijne algemeene begrippen inhoud moesten ontleenen.

Het is de vraag of het Max zoozeer getroffen zou hebben, wanneer zijne eigene opmerkingen niet eenen steun hadden gevonden in hetgeen Goethe hem omtrent vroegere levenservaringen, omtrent liefdesbetrekkingen toevertrouwde. Goethe sprak over elke liefde, zooals hij over een geschiedkundigen toestand had kunnen spreken, waaruit een algemeen besluit, eene wet, op te maken valt. Hij had de menschheid liefgehad, hij had de vrouw liefgehad, beiden op dezelfde, op artistieke wijze, beiden zonder toewijding, zonder een oogenblik te vergeten hoever hij gaan wilde, zonder ooit op te houden èn zijn gevoel èn het tijdelijk voorwerp van zijn hartstocht waar te nemen met het oog op de mogelijkheid van later met die waarneming winst te doen voor zijne kunst.

Max maakte er Goethe geen verwijt van, dat deze, naar zijn oordeel, een vrouwenhart, en meer dan één, aan de kunst had opgeofferd. Hij achtte hier een geval aanwezig, waarin gewone regelen niet meer toegepast kunnen worden. Een kunstenaar die zoo hoog stond als Goethe, moest zekere gewaarwordingen, niet slechts door studie en verbeelding, maar door eigene ervaring leeren kenneu. Hij moest de lippen hebben geperst op de gloeiende wangen en ademloos gehangen hebben aan den hijgenden boezem. Hij moest krank geweest zijn van liefde en genezen zijn, om de diepste aandoening te kunnen wedergeven, eh juist dientengevolge aan alle andere aandoeningen van de menschelijke ziel eene uitdrukking te kunnen verleenen. De voorwaarde, waarop dit voor Goethe mogelijk was geworden, het breken van een vrouwenhart, was in niemands oog smartelijker dan in dat van Paul Max, maar de ontwikkeling van ons geslacht was aan sommige harde voorwaarden gebonden.

Voor zichzelven trok hij evenwel uit zijne opmerkingen dit gevolg: niemand, die slechts als Goethe kan liefhebben, mag een vrouw daaraan wagen; de artistieke liefde kan aan haar eigen telkens bewogen, en telkens in andere richting bewogen leven, geen ander leven verbinden zonder dit laatste ongelukkig te maken. De kunstenaar kan niet teruggeven wat hem

geschonken wordt door de vrouw die hem liefheeft. Zij is bij hem; hij is reeds elders. Hij is voor haar alles, zij voor hem hoogstens veel. Hij kan haar ten slotte slechts eene teleurstelling bereiden, die te dieper ondervonden moet worden, naarmate het eerste ontwaken van zijne liefde meer geschikt was omtrent het karakter en den duur dier liefde de arme vrouw zijner keuze te begoochelen. Dus: de kunstenaar zij als de priester, ongehuwd.

In deze overleggingen van Max, in dit zijngevoel vanplicht en verantwoordelijkheid, was wellicht nog de invloed zijner hernhuttersche opvoeding zichtbaar. Misten ook zijne godsdienstige overtuigingen alle bepaaldheid, hij kon niet met zooveel gemak en natuurlijkheid als Goethe een Griek, een Heiden zijn. Onze oordeelen en handelingen hangen veel minder van onze zedelijke begrippen af, dan van de gezindheid en richting, die wij, opgegroeid in een zekere atmosfeer, ons onwillekeurig hebben eigen gemaakt.

II.

Zijne ideale opvatting van het huwelijksleven werd versterkt door een aandoenlijk tafereel waarvan hij omstreeks dezen tijd getuige was.

In het late najaar van 1804 bracht hij zijn gewoon avondbezoek aan den Heer en Mevrouw Weber. Terwijl hij anders terstond bij zijn aankloppen met een vriendelijk ‘binnen’ van Agnes (zoo heette Mevrouw Weber) ontvangen werd, en zijn stoel door hare dochter Lioba aangeschoven vond bij haardstede of theetafel, scheen men thans zijn aankloppen niet te hooren. Weifelend gluurde hij in het vertrek. Het meewarige van hetgeen hij zag, belette hem zich te verwijderen. Weber's gelaat was in Agnes' boezem verborgen. Lioba lag neergeknield voor haren vader.

De echtgenooten hadden eene noodlottige tijding bekomen. Ten gevolge van de staatkundige omstandigheden was een handelsontwerp van Weber op treurige wijze mislukt, en die mislukking roofde een zeer aanzienlijk deel van het vermogen, dat zij gehoopt hadden eens aan de destijds zeventienjarige Lioba, hun eenig kind, te kunnen achterlaten.

De brief werd aan Max ter lezing geven; maar nauwelijks had hij de lezing ten einde gebracht, of zijne opmerkzaamheid werd reeds geheel ingenomen door Agnes, die, ook thans geheel zichzelve, de wangen van aandoening slechts iets hooger getint, met nog zachter en weldadiger uitdrukking in de blauwe, mijmerende oogen, bezig was met haren man te troosten. Nu overlaadde zij Weber met kussen, als had zij een kind het leed weggekust, straks sprak zij hem van hare liefde, die hem blijven zou in voor- en tegenspoed. Het was duidelijk dat zij slaagde. De ongelukkige man lichtte het hoofd op, en zag zijne Agnes aan, als wilde hij zich overtuigen, dat hij het lieve en liefhebbende schepsel werkelijk in zijne armen had. Weldra werd het tusschen de echtgenooten een ware wedstrijd van edele gezindheden. Weber vergat, dat de vrucht van zoovele jaren werkzaamheid voor hem te loor was gegaan, om alleen te bedenken, hoeveel minder liefelijk het leven thans voor Agnes worden moest. Van hare zijde, was zij er bijna door ontstemd, dat Weber sprak over hetgeen zij zou moeten ontberen. Armoede met hem was overvloed; overvloed, zonder hem, armoede. Zoo korte tijd was er verloopen sedert Max binnengetreden was, en reeds zag hij Agnes weder glimlachen door de tranen, terwijl zij zoo eenvoudig en zieldoordringend vroeg, wat zij dan eigenlijk verloren hadden. Weber behield immers zijn helder verstand; zij kon immers met lesgeven hare welgeoefende stem ten nutte maken; en zou het hun ooit aan moed ontbreken om te arbeiden, zoolang zij het doen mochten voor hun eenig kind?

Daar Weber en zijne vrouw maatregelen hadden te beramen, vergezelde Lioba, op verlangen harer ouders, Max naar diens studeerkamer.

Elke plek was haar in de studeerkamer bekend. Elk boek in de bibliotheek van den geleerde had zij in het donker kunnen vinden. Daar had zij reeds op haar derde jaar onder het oog van Max gespeeld. Op zijn knie had zij hare heldentochten ondernomen door de geheimzinnige teekenen van haar eerste leesboek; aan zijn schrijftafel het meeste zich ingeprentvan hetgeen thans in haar hoofd van zeventien jaren zoo goed als het kon gehuisvest was. Voor eenige maanden was er een einde gekomen aan haar leertijd, en daarmede aan haren geregelden arbeid in de kamer van den hoogleeraar; maar eene nieuwe aanleiding bracht haar van tijd tot tijd op hare oude

plaats terug. De hoogleeraar moest zijne oogen zeer ontzien, en Lioba las hem dikwerf voor.

Ook dien avond vervulde zij hare taak met innig genoegen. Nu hare ouders toch aanvankelijk getroost schenen, en bovendien aan elkander zoo volkomen genoeg schenen te hebben, was zij er niet rouwig om, dat de brief van dezen avond haar ten slotte de gelegenheid had verschaft om weder eens tot hare geliefkoosde bezigheid terug te keeren. Zij wist eigenlijk niet recht waarom zij die bezigheid zoo aangenaam vond. Stelde zij zooveel belang in hetgeen zij gemeenlijk voorlas; dezen avond, bijvoorbeeld, in het ‘System der gesammten Philosophie,’ dat Schelling in handschrift Max toegezonden had? Begreep zij in den regel hetgeen hare lieve lippen uitspraken? Toonde zij door vragen dat begrijpen althans haar doel was? Het is moeilijk een bevestigend antwoord te geven. Maar zij had een duister besef, dat, als Prof. Max studeerde, er iets belangwekkends gaande was, iets dat vroeg of laat op de wereld invloed kon uitoefenen. Daarop speelde hare vrouwelijke fantasie. Door het studeeren van Prof. Max gemakkelijker te maken, had zij een gevoel, alsof zij aandeel had aan dat belangwekkende iets. Het was haar reeds eens gebeurd, aan den voet eener bladzijde in een geschrift van den hoogleeraar eene aanhaling te vinden, die hij door haar voorlezen had leeren kennen, die zij voor hem uitgeschreven had. Zij had gekleurd toen zij de aanhaling gevonden had, want het was haar voorgekomen, dat iedereen dier plaats de betrekking aan zou zien, die zij er op had. Bovendien had zij zich herinnerd, waar zij in het studeervertrek gezeten, wat zij dien dag had aangehad, toen zij die plaats had voorgelezen. Nog liever dan het voorlezen, was haar het opschrijven van hetgeen Max dikteerde. Dan liep hij gemeenlijk door het vertrek met de handen op den rug. Soms, - en het was haar het liefst, - was hij zoo verzonken in zijn onderwerp, dat hij geene bewustheid scheen te hebben van hare tegenwoordigheid. Maar dan kon zij hem rustig gadeslaan, zijne oogen zien tintelen, terwijl zij kleiner werden, alsof hij iets in de verte wilde waarnemen. Als hij in vuur geraakte, bewoog hij gaarne de rechterhand op en neer, als deed hij zijn best om het juiste woord te grijpen. Ook was er in zijn dikteeren niets werktuigelijks, meende zij; het was meer een reciteeren, waarbij de buigbare stem, nu van aandoening zwellend als een orgeltoon, dan bij ironie fijn, schier als een fluit,

beurtelings al de gewaarwordingen weergaf van zijne edele ziel. Want dat Prof. Max eene edele ziel had, zou Lioba desgevorderd tegenover de geheele wereld volgehouden hebben: kende zij niet een oude weduwe in wier levensonderhoud alleen zijne mildheid voorzag?

Van oudsher heeft de vrouw het verstaan, uit zeer onvoldoende premissen veelomvattende gevolgen te trekken.

III

Ten gevolge van den slag die de Webers getroffen had, moesten zij in den aanvang van 1805 hun huis verlaten. Het was een treurig oogenblik, toen zij en Max uit elkander gingen, om voortaan lief en leed niet langer onder één en hetzelfde dak te ondervinden. Lioba schreide. Maar een nog pijnlijker scheiding zou weldra volgen. De staatkundige verwikkelingen van Europa, gevolg van Napoleon's oorlogen, verijdelden namelijk voor Weber alle hoop op eene spoedige herleving van den handel, zoodat de zorg voor het onderhoud van het gezin alleen voor rekening kwam van Agnes, die aan deze verplichting met het geven van zangles beantwoordde. Met de grootste bekommering zag Weber haar dagelijks uitgaan; en het bleek, dat hij slechts al te goede reden daartoe had. Reeds kwelde haar een onoverwinnelijk hoesten; doorschijnender werd het gelaat; elken avond scheen zij meer uitgeput neder te zinken.

Zoo sleepte zij zich nog den geheelen zomer voort. Het warme jaargetijde bracht eenige beterschap, die haar dan ook bij vernieuwing moed deed vatten. Toen de najaarsbladen vielen, scheen zij zelfs weer een oogenblik tot hare vorige kracht en opgeruimdheid terug te keeren. Maar het was het oude en bedriegelijke spel der tering. Tegen het naderen van het kerstfeest moest zij de kamer en zelfs het bed houden. Een week later, op den laatsten dag van het jaar, verliet zij hen in wier liefde zij gelukkig was geweest tot den einde.

Lioba had hare moeder trouw verpleegd, en gemeend haar van tijd tot tijd uit eene kleine verzameling van gedachten te moeten voorlezen, die zij als herinnering aan gesprekken met Max opgeteekend had. Over het algemeen had Agnes ze met

welgevallen aangehoord, maar éene gedachte was er in voorgekomen, die een onaangenamen indruk op haar had gemaakt, een indruk als van een plotseling gevoel van koude.

Ziehier wat, naar Lioba's aanteekening, Max gezegd had:

‘Het menschelijk leven moet, als een kunstwerk, eenheid in verscheidenheid zijn. Die verscheidenheid ontstaat door de edele gewaarwordingen, die wij ondervinden; voor de vrouw, door waarlijk dochter, echtgenoote, moeder te zijn. Verzoend sterft, wie gevoeld heeft, wat het beste deel van zijn wezen gevoelen kon.’

De Lioba, die woorden van Prof. Max opteekende, en juist dit woord voor deze gelegenheid uitgekozen had, was blijkbaar het kind niet meer, dat alleen op zijne bijgeloovige fantasie den indruk ontvangt, dien meerderheid van geest in staat is te geven.

Hare zelfstandigheid kon, na den dood harer moeder, niet anders dan toenemen. Geroepen de plaats van Agnes bij Weber zooveel mogelijk te vervullen, kweet zij zich uitnemend van hare taak. Agnes scheen haar als erfdeel die voorkomendheid, die trouw, die toewijding gelaten te hebben, waardoor zij zelve eerst rozen gekweekt, daarna ze om het kruis gewonden had, dat zoo onvoorziens aan de echtgenooten was opgelegd.

Toch had de natuur er voor gezorgd, dat Lioba wel troosten kon, maar Agnes niet kon doen vergeten. Daarvoor was het verschil tusschen dochter en moeder te groot. Had bij Agnes de opgeruimdheid de gevoeligheid niet uitgesloten, de eerste eigenschap was Lioba niet ten deel gevallen, en, - misschien juist daardoor, - de tweede in veel sterker mate bij haar aanwezig. Agnes had inderdaad een veel harmonischer natuur, gevormd door tucht en zelfbeheersching. Gevormd was alles in haar. Bij Lioba daarentegen meer oorspronkelijkheid, meer vanzelfheid, frisscher opwelling, krachtiger opbruisching van gevoel; grooter ongelijkheid dientengevolge van stemming. Zij stelde hooger eischen aan het leven. Terwijl Agnes haar gevoel in verschillende richtingen had geopenbaard, en het door verschillende registers had laten spreken, geleek Lioba daarentegen veel meer een éensnarig instrument. Dát alleen scheen haar gelukkig te kunnen maken, wat in staat zou blijken haar geheele gemoed uitsluitend in te nemen, en al haar gevoel, in zijne gansche kracht, in werking te stellen. Het mijmerende, het zachtgeloovige van hare blonde moeder bleef haar vreemd;

zij, met hare schitterende donkere oogen, wist wat zij wilde, wilde met eene zekere onstuimigheid, en hield schatten van liefde in haar hart besloten, waarvan de ontsluiting haar leven of haar dood moest zijn.

Max bleef voor Weber een oprecht vriend. Zij zagen elkander dagelijks. Hunne oude betrekking had zelfs mogelijk gemaakt, dat Max, na den dood van Agnes, een voorschot aangeboden en Weber het aangenomen had, ofschoon het dreigen van een oorlog tusschen Pruisen en Frankrijk den laatste weinig uitzicht opende op de kans van deze schuld van eer binnen korten tijd te kunnen afdoen.

In weerwil van hunnen vriendschappelijken en vertrouwelijken omgang, ware er toch bijna eene oorzaak van verwijdering tusschen hen beiden gerezen.

Weber had namelijk, ook uit geldelijke behoefte, zijnen neef Wilhelm, die zijn laatste studiejaar te Jena wilde doorbrengen, op diens verzoek bij zich in huis genomen. Max had Weber niet verheeld, dat hij dit afkeurde, en wel omdat in de voortdurende tegenwoordigheid van den student een gevaar kon liggen voor Lioba. Glimlachend had Weber deze opmerking beantwoord, en ten slotte gezegd, dat Max zich niet zoo ‘door zijn gevoel moest laten medeslepen.’

Dit had Max gekrenkt. Hij wist dat hij uit een goed beginsel gesproken had, en nu scheen men zijne bedoelingen te verdenken. ‘Zich niet door zijn gevoel laten medeslepen;’ de uitdrukking kwam hem voor zonderling gekozen te zijn. Alsof eenig ander gevoel hem had kunnen besturen, dan dat van vaderlijke voorzorg. Ware hij een jong mensch geweest, en had men hem eene beweging van jaloerschheid toegeschreven, men had niet anders kunnen spreken. Zoo meende hij, en het griefde hem.

Dat de vader hem miskend had, was evenwel in zijn oog geen reden om de dochter niet te waarschuwen. Misschien zou hij er nog eenigen tijd mede gewacht hebben, maar het woord was er uit, eer hij er aan dacht. Hij had, hetgeen hoogst zelden gebeurde, Lioba alleen op de wandeling ontmoet. Zij waren verder samengegaan. Nooit was hij zoozeer als toen getroffen geweest van hare levendigheid, hare indrukkelijkheid, die, naar zijn oordeel, voor een jong man de anders zoo ernstige schoonheid van de negentienjarige dubbel aantrekkelijk moest maken. Max had eenvoudig en openhartig gesproken,

de zaak noemende bij haren naam: Lioba moest waken over haar hart; Wilhelm was geen karakter dat haar leek.

De vermaning had eene zeer bijzondere uitwerking. Lioba kleurde, verlangde met ongeduld naar het oogenblik waarop Max afscheid van haar zou nemen, ijlde toen naar huis, verbergde snikkend haar gelaat in het kussen van haar bed, en gevoelde zich zoo gelukkig, als zij zich haar leven lang nog niet gevoeld had.

Noch aan haren vader, noch aan Wilhelm werd het gesprek door haar medegedeeld, zoodat voor den laatste een geheim moest blijven, waarom hij sinds dien dag hare schoonheid verhoogd vond, en voor den eerste waarom hij haar nog nooit zoo opgeruimd had gezien. Een dier dagen deed zij zelfs wat zij nog nooit, maar Agnes bij haar leven zoo dikwerf gedaan had: zij zong door huis. Toen Weber het hoorde, had hij een oogenblik van begoocheling: hij dacht Agnes te hooren; de tranen schoten hem in de oogen. Daarop werd hij driftig, vloog uit de kamer, en bracht Lioba met eene ongewoon scherpe terechtwijzing onder het oog, hoe ongepast zij handelde, daar zij blijkbaar vergat in welke hoog ernstige dagen zij leefde.

Zonder het plotseling opkomen voor zijne ziel van het beeld zijner vrouw, zou de overweging, aan den ernst des tijds ontleend, op zichzelve wellicht niet in staat geweest zijn om Weber uit zijn gewonen vriendelijken toon te doen vallen. Maar, hoe dit zij, hij had gelijk; de dagen in het najaar van 1806 waren buitengemeen ernstig, de staatkundige gezichteinder was uiterst somber. Napoleon rukte tegen Pruisen op.

Toch was het niet in de eerste plaats dit algemeene dat Weber in zekere spanning bracht en hem bijzonder prikkelbaar maakte. Misschien zou hij zijn arm kind eerder eenige oogenblikken van dartelheid gegund hebben, indien hij niet toen reeds geweten had, wat hij voor zijne dochter nog verborgen had gehouden, en nu schier op onberadene wijze haar mededeelde. Weber, die tegen het eind van het jaar eerst veertig moest worden, had eene oproeping ontvangen voor het leger. Binnen acht dagen moest hij reeds onder de wapenen zijn.

Lioba's lust tot zingen was vergaan, de ontmoeting van dien dag haar uit de herinnering gewischt. Ter nauwernood kon zij de kracht verzamelen om voor het vertrek van haren vader het noodige in gereedheid te brengen. Zij wist niet waar zij stond, waar zij ging. Het denkbeeld van een oorlog was voor haar

het verschrikkelijkste van alle denkbeelden. Onmogelijk kon haar vader ontsnappen aan zulk een gevaar. Reeds zag zij hem gewond, doodelijk gewond van het slagveld gedragen. Nooit zou zij hem wederzien, nooit.

De dag des afscheids was gekomen. Eén dag vóor Webers vertrek zou Lioba naar Weimar reizen, om daar tijdens de afwezigheid van haren vader te vertoeven. Dit afscheid viel haar veel zwaarder dan het vaarwel dat zij aan hare moeder had moeten toeroepen. Om dat sterfbed had zij Engelen aanschouwd, gereed de ziel mede te voeren, die gelukkig was het kranke omhulsel achter te laten. Nu zag zij kogels een gezond en krachtig leven plotseling vernietigen.

Na haar vertrek bleef Weber alleen over; Wilhelm was reeds vroeger onder de wapens geroepen. Al had hij gepoogd Lioba te troosten met de waarschijnlijkheid, dat hij, als tot de *landwehr* behoorende, niet in het vuur zou komen, al hoopte hijzelf op deze kans om voor zijn kind te kunnen blijven leven, hij nam niettemin zijne maatregelen ook voor het geval, dat hij niet weer zou keeren. In dat geval moest Lioba, als wees in Jena terug, alles door zijne hand geschikt, ingericht, voorbereid vinden; hare oogen moesten zien, hoe haar vader tot op het laatst aan haar gedacht, voor haar gezorgd had.

Den laatsten nacht brengt hij in ernstige gebeden door. De toekomst van Lioba vervult hem geheel. Lang ligt hij neergeknield, met gevouwen handen en gesloten oogen, maar zonder een woord uit te spreken. Hij kan niet bidden. Het is alsof er zich iets stelt tusschen zijn God en zijne ziel, zoolang hij zijne arme Lioba daar alleen ziet staan in de wereld. Hij, indien een kogel hem wegnam, ging naar het Vaderhuis, ging tot zijne Agnes, hij vreesde het sterven niet; maar wat zou van haar worden! Hij durft Agnes niet onder de oogen komen, wanneer hij niet alles gedaan heeft om de toekomst van hun dierbaar kind te verzekeren. Nu fluistert er eene stem: wees niet bezorgd voor den dag van morgen; werp uwe bekommernissen op den Heer; en het schijnt hem een gevaarlijk vooruitloopen, een gebrek aan geloof een bepaalden wensch ten aanzien van Lioba uit te spreken. Straks bedenkt hij, dat voorzorg geen bezorgdheid is, dat men aan de hand Gods de omstandigheden mag trachten te leiden. Zoo blijft hij eenige uren door een innerlijken strijd geslingerd, die de ziel belet zich voor haren Schepper te ontsluiten.

Het moeten geene minder krachtige krijgslieden zijn, die, den nacht eer zij op het slagveld treden, een worsteling doorstaan met die geheimzinnige Macht, in wier raadsbesluiten, voor de wijsheid der engelen verborgen, het geloovig gebed met een heldenmoed doordringt die aan den diepsten eerbied niet schaadt.

Eindelijk is de strijd gestreden. Met tranen van dankbaarheid stort hij zijn innigen wensch uit. De naam van Lioba wijkt niet van zijne lippen, en met haren naam is een andere naam verbonden.

Toen Max hem den volgenden dag naar het rijtuig begeleidde, dat hem weg zou voeren, wachtte Weber tot het allerlaatste oogenblik, om toen met zichtbare aandoening tot zijnen vriend te zeggen: ‘Max, zij heeft u lief, ik heb dezen nacht gebeden;... laat zij niet de vrouw worden van Wilhelm.’ Zonder een antwoord af te wachten, reed hij weg, en weldra was hij uit het gezicht van zijnen vriend, die hem niet vergezellen kon, omdat hij wegens zijne oogen voor den dienst was afgekeurd.

IV

Het was de achtste Oktober toen Weber wegreed. Zes dagen later greep de slag bij Jena plaats. Twee dagen na dat onheil voor Pruisen, ontving Max eenige regelen van Wilhelm, waarin hem het sneuvelen van den geliefden vriend medegedeeld, en tegelijk opgedragen werd, de ontzettende tijding aan Lioba over te brengen, met de verzekering, dat hij, Wilhelm, het haar nooit aan zijn steun en vriendschap zou laten ontbreken.

Max had zich natuurlijk in de week, die sedert het vertrek van Weber verloopen was, met niets anders bezig gehouden dan met diens laatste woorden, welke een verschrikkelijke gebeurtenis in den laatsten wensch van een stervende veranderd had. Hij was tot een besluit gekomen. Het levenslot had anders over hem beslist dan hij verwacht had, zijne vroegere overleggingen verijdeld, en blijkbaar de kalme belangeloosheid van een kunstenaarsleven niet voor hem weggelegd. Hij was in betrekking gekomen tot eene vrouw die hem aantrok, niet door,

plotseling betooverd, haar onwillekeurig het hart te ontsluiten, maar door eene dier beschikkingen die aan de menschelijke berekening ontsnappen. Mocht hij opzettelijk in tegenspraak handelen met het vurig gebed van een vriend, van een vader? een gebed uitgesproken in den laatsten nacht eer die teerhartige vader zich in het strijdgewoel begaf, waarin hij zoo spoedig als slachtoffer vallen zou? Indien Max ook al eens aannam, dat zijne vroegere overleggingen onberispelijk waren geweest, en hij dienovereenkomstig zich ongeschikt moest achten aan eene vrouw die liefde te geven, die alleen haar gelukkig maakt, hier, zeide hij tot zichzelven, hier gold het niet eene vrouw in het algemeen, het gold hier Lioba. Zou Lioba wel iets gelukkiger worden, wanneer hij zich terugtrok en het veld vrij liet aan dien Wilhelm, in wien hij zoo weinig vertrouwen kon stellen? Maar wie verzekerde hem, dat hij Lioba niet gelukkig zou kunnen maken? Zij had hem immers reeds lief, eer hij nog iets voor haar had kunnen doen. Zij kende hem sedert hare kinderjaren. Zij wist wat zij van hem te wachten, wat hij te geven had. Het groote verschil in leeftijd zou evenzeer op hare eischen invloed uitoefenen. Het was duidelijk, dat zij, eene wees zonder broeder of zuster, meer een bijna vaderlijke vriendschap en leiding verlangde, dan zulk eene uitstorting en samensmelting der zielen, als begeerd wordt en natuurlijk is, waar aan beide zijden jonkheid het bloed in vlam zet, en haar tooverglans over alles verspreidt. Werd dit verlangd, zocht Lioba een trouwen vriend, een arm waarop zij leunen, een zachte en vaste hand die haar leiden kon, dan, meende hij, was het geene aanmatiging, geene roekeloosheid te beproeven wat hij kon doen om Webers wensch te vervullen.

Tot dat besluit gekomen zijnde, ging Max naar Weimar.

Maar eens te Weimar en met Lioba alleen, dacht hij aan besluit noch redeneering. Lioba, die reeds van den slag bij Jena had gehoord, zag Max niet eerder binnenkomen, of haar voorgevoel wist reeds waarom hij kwam; zij liep op hem toe, viel met het hoofd op zijne borst, hing aan zijnen hals, en gaf lucht aan de hartverscheurendste weeklachten. Max voelde haar hart breken op het zijne; de tranen vloeiden hem langs de wangen. Hij kon niet spreken. Nooit had hij het beeld van droever verlatenheid gezien. Hoe klemde zij hem vast in hare wanhopige omarming, als had zij noodig dit te doen om niet in een afgrond neder te zinken. Max gevoelde diep in

dat oogenblik, hoe Lioba's leven gesnoerd werd aan het zijne. Het was hem of er plotseling schellen vielen van de oogen, of een ongekende gloed zijn boezem doortintelde. Maar hij dacht er niet over na. Over niets dacht hij na. Hij was één gewaarwording, één aandoening: en toen eindelijk zijne lippen zich ontsloten, scheen dat geheele kunstenaarsleven hem in al zijne erbarmelijkheid te ontzinken. Toen was het geen droomen meer, gelijk tot hier, voor het schaduwbeeld der kunst, maar leven in de onmiddellijke aanraking met de volle werkelijkheid; geen gedeeld zijn meer van hetgeen de natuur verbonden heeft, maar zalige eenheid van geest en zinnen. In de volle mannelijke kracht, hield hij voor het eerst eene vrouw in zijne armen. Hij vond woorden gedrenkt met onuitsprekelijke teederheid. Vader, moeder, vriend, alles wilde hij zijn voor Lioba. Daarvoor was zijn hart maagdelijk gebleven tot op de onbeschrijfelijke ondervinding van dit uur. Voor Lioba al de geuren van de lente die zij in zijn gemoed had doen ontluiken: voor haar al de overvloed eener liefde, die, na jaren gesluimerd te hebben, zich van hare eigenlijke bestemming en, juist daardoor, van hare kracht en diepte bewust was geworden.

Het was te veel voor Lioba. Vooral toen zij van Max vernomen had, welke de laatste woorden van haren vader waren geweest, overstelpten haar de tegenstrijdigste aandoeningen, en ijlde zij naar hare kamer om de eenzaamheid te zoeken.

Max keerde reeds den volgenden dag naar Jena terug, terwijl zijne bruid te Weimar zou blijven tot op eene week vóor het huwelijk, dat tegen kersttijd gesloten zou worden. Gedurende dien tijd zagen zij elkander niet, en had Max het zeer volhandig met allerlei materiëele bemoeiingen. Lioba had hem, op zijn verzoek, alles overgelaten, en hij stelde er hoogen prijs op, de woning, waarin hij haar ontvangen zou, op het vriendelijkst en uitgelezenst in te richten. Alles moest harmonie ademen, en den stempel dragen van den smaak en den kunstzin der bewoners. In haar boudoir was alles er op berekend om aan de jonge vrouw eene opgeruimde stemming te verzekeren: de levendige kleur van tapijt, behang en gordijnen, twee zonnige landschappen, eene bloementafel, eene Venus van Medicis.

De woning was gereed tot op zijn studeerkamer toe. Uit

het vertrek dat hem tot dusver daartoe gediend had, liet hij derwaarts, een paar dagen vóor zijn huwelijk, al de oude meubelen overbrengen. De nieuwe studeerkamer mocht hem in geen enkel opzicht er aan herinneren, dat zij nieuw was. Schrijftafel, bibliotheek, het geheel moest er uitzien alsof het niet van zijne plaats ware geweest. Hij bereikte zijn doel, in zulk eene mate zelfs, dat, toen alles zich in de gewenschte orde bevond, de begoocheling eenige oogenblikken volkomen was. Zijn aandacht was op een boek gevallen; hij had gemeend het slechts even in te zien, maar was, er staande in blijven lezen, wel een uur lang. Toen hij het hoek nederlegde, waande hij zich in zijne oude studeerkamer. Niet eerder kwam hij tot bezinning, dan toen werklieden zijne tegenwoordigheid verlangden in een aangrenzend vertrek. Daar bevond hij zich plotseling als in eene andere wereld. Alles wat hij om zich zag had hijzelf uitgezocht, gekocht, in orde laten brengen, en toch was het hem, alsof hij het voor den eersten keer aanschouwde; of liever: het was hem alsof dat alles voor iemand anders, en niet voor hem bestemd was. Dat een nieuw leven beginnen; dat hij die vertrekken met Lioba bewonen zou; dat hij, Max, met zijne gedachten over, met zijne eischen aan het huwelijk, zich reeds over twee dagen in dien staat zou begeven, het wilde er in het eerste oogenblik niet bij hem in, en toen het denkbeeld hem weer eigen was geworden, gaf het hem een zekeren schok. Hij kon althans Lioba, die inmiddels te Jena aangekomen was, niet onmiddellijk weer opzoeken gelijk zijn oorspronkelijk voornemen was geweest; hij maakte eerst buiten de stad eene eenzame wandeling. Allerlei ging door zijne ziel: twijfelingen, zelfbeschuldigingen, hevige zelfbeschuldigingen, vragen aan de toekomst. Toevallig stond hij eindelijk op de plek, waar hij voor eenige maanden Lioba dien raad betreffende Wilhelm gegeven had. Hij herinnerde zich nog ieder woord, maar zijne woorden van weleer klonken hem nu in het oor als de taal eener onbegrijpelijke vermetelheid. Was dan de mensch, was dan ook de denkende mensch geen meester van zichzelven?..... Konden opwellingen des gevoels elk verstand overrompelen, den spot drijven met elk besluit?... Over zulke vragen liepen voornamelijk zijne gedachten. Doch hij schijnt tot een slotsom gekomen. Zijn aangezicht staat althans op eens veel helderder, nu hij in de stad terugkeert en bijna overluid deze woorden uitspreekt:

‘hoe het zij, Lioba moet gelukkig zijn; dat is thans mijn plicht.’

Het huwelijk werd ingezegend door Broeder Gottlieb, denzelfden Hernhutter, over wiens verhalen Max reeds als jongeling zooveel had nagedacht. De toespraak was in overeenstemming met het geheele karakter eener plechtigheid, waarbij de bruidkrans, om zoo te spreken, naast den immortellenkrans lag.

Na de huwelijksinzegening werden de immortellen niet vergeten, werd het graf van de geliefde ouders niet verwaarloosd: niettemin gaf Lioba zich met kinderlijken eenvoud over aan haar geluk. Daar zij gedurende den tijd van hare verloving Max niet gezien had, gevoelde zij in de allereerste dagen van haar nieuwe leven nog wel eenigen schroom. Het scheen nog de voortzetting van het gelukkig voorheen te zijn. Soms woonden in hare verbeelding de lieve ouders nog beneden, en ging zij straks weer tot hen, na Max bij diens arbeid behulpzaam te zijn geweest. Maar een eigenaardig genot was het haar, dien schroom langzamerhand te zien wijken, gelijk men een nevel ziet optrekken, die eerst zwaar over het landschap hing. Toen de nevel geweken was, stond Max in zulk een betooverend licht voor haar, en dat licht straalde van hem af op alles in zijne omgeving. Met de innigste weelde kon zij hem onafgebroken aanzien; zij meende dat gelaat zoo goed te kennen, maar dagelijks ontdekte zij nieuwe trekken; dagelijks werd dat voorhoofd belangrijker, dat oog dieper. Hoe velerlei waren niet de uitdrukkingen die zij in zijn wezen bespiedde, en hoe verrukkelijk was het telkens den sleutel tot elke uitdrukking te vinden. Zij had het bewustzijn, of liever het verheffend voorgevoel van eens en weldra het innerlijk leven van een rijken en diepen geest mede te zullen leven. Dat medeleven was voor haar als een reis in de Alpen; een genieten met beven, maar daardoor juist gestadig verhoogd. De vrees werd veel minder opgewekt door de gevaren van den weg, dan door de onzekerheid of men met den moedigen reiziger altijd gelijken tred zou kunnen houden, of men reeds vooruit zou kunnen raden de richting waarin hij zich bewegen wilde. Haar oog werd gedurig tot hem opgeslagen, als om het zijne te ondervragen. Hare geheele zielsstemming hing af van eene voor anderen onwaarneembare verandering in zijn gelaat, van een plooi om zijn mond. Ook hare liefde was de onrust zelve. Nu scheen zij

zalig in het gevoel, dat zij zich met hem verdiepen kon in hetgeen zijnen geest de hoogste belangstelling inboezemde, dan was haar dit weder niet genoeg, en trachtte zij, jaloersch van de aantrekkingskracht waarmee de wetenschap hem boeide, op schier kinderlijke wijze zijne aandacht van alle studie af te leiden om die uitsluitend op haren persoon te vestigen. Met zeker gedruisch liep zij door het vertrek. Zij nam zijn boek weg. Zij plaatste zich op zijn knie en sloeg de armen om zijn hals. of achter hem en hield de handen voor zijne oogen. Straks beloofde zij rustig te zullen blijven, en zette zich tegenover hem, om hem met hare groote donkere oogen, van zoo schoone lange wimpers voorzien, aan te staren, tot er, wellicht van het staren alleen, een traan opwelde, die haar nog beminnelijker maakte: en vroeg Max haar soms naar de reden, dan was het antwoord: ‘omdat ik u zoo plaag, en gij een engel van geduld zijt.’

Misschien zal men oordeelen, dat in dit een en ander nog iets van den vroegeren schroom zichtbaar was, dat zij zich nog niet volkomen de vrouw van Max gevoelde.

Het was inderdaad de eerste fase van hare huwelijksliefde. In die fase ging haar hart uit van het vaste geloof, dat zij bemind werd gelijk zij beminde. Het was reeds veel, indien het haar soms bevreemdde, dat de liefde, waarvan zij zich het voorwerp wist, niet altijd juist op die wijze openbaar werd, die zij, - gewis, voegde zij er bij, in hare vrouwelijke onwetendheid, - zich had voorgesteld. Aan de liefde wedervaart eenerlei als aan het geloof, dat lang kan leven van wat bestemd scheen het te dooden. Maar ook voor de liefde komt de tijd der kritiek; de tijd, waarin zij niet langer, hetgeen zij waarneemt, duidt naar eene vooraf vaststaande overtuiging, maar, omgekeerd, hare overtuiging opmaakt uit hetgeen zij waarneemt.

Eene uitwendige omstandigheid deed voor Lioba die tweede fase sneller aanbreken dan wellicht anders het geval zou zijn geweest.

Op den dag van de trouwplechtigheid was het geheele huis in de volkomenste orde, met uitzondering van haar boudoir. De landschappen ontbraken nog. Max had dat kleine vertrek. waaraan hij al zijne kunstenaarszorg te koste had gelegd, Lioba niet willen laten zien, eer het die volledige eenheid vertoonde waarvan het, naar zijne bedoeling, de uitdrukking moest

zijn. Hij had haar zelfs niet medegedeeld dat hij een boudoir voor haar had laten inrichten, den sleutel zorgvuldig bij zich gehouden, en hare nieuwsgierigheid niet weinig geprikkeld met die geheimzinnige kamer, die zij niet zien mocht. Lachend had zij hem gevraagd, of het wellicht de kamer was, waarin Blauwbaard zijne slachtoffers bewaarde, en waarin ook zij dus vroeg of laat te recht moest komen.

Eindelijk hadden de landschappen hunne bestemming bereikt. Max had ze doen ophangen onder het gunstigste licht. De hoogleeraar was met het geheel zeer tevreden. Hij achtte het volkomen een boudoir voor Lioba Hare ernstige schoonheid zou tegen dien lichten, levendigen achtergrond verrukkelijk uitkomen. Hij zag haar reeds op dien sofa, als in den sluier van hare lange zwarte lokken, eene Griekin gelijk.

Toen ging hij haar afhalen uit zijn studeervertrek, om haar aan zijn arm het kleine klassieke heiligdom feestelijk binnen te leiden. Zijn hart klopte van vreugd, nu hij wist, dat hij haar over een oogenblik zoo gelukkig zou zien. Hij zou haar de verzekering kunnen geven, dat kleuren, patronen, vazen, versiersel, spiegellijst, alles naar den eisch der kunst was.

Lioba ging al niet in een bijzonder opgeruimde stemming door den langen gang, die het studeervertrek scheidde van het boudoir. Dat geheimzinnige, het statige van die wandeling maakte haar zenuwachtig. De deur ging open. De vriendelijkste zonnestraal, een der eersten van het jaar, schoot juist door het openstaande venster, dat op tuinen het uitzicht gaf. Maar het openstaan van dat venster veroorzaakte een tocht, die Lioba eene rilling gaf. Zonder veel anders te zeggen, dan ‘keurig, allerliefst,’ en soortgelijke alledaagschheden meer, nam zij het smaakvolle vertrek op. Maar toen Max eenigszins deemoedig en met die eigenaardige uitdrukking op het gelaat die eene teleurstelling verbergen moet, Lioba gevraagd had, of ‘het boudoir haar nog al beviel,’ liet zij het hoofd op zijnen schouder rusten, barstte zij uit in tranen, en sprak daarna met zulk een weemoed in hare stem: ‘zoover van uw kamer; waarom mocht ik niet bij u blijven?’

Lioba verweet zich later, dat zij Max deze teleurstellingbereid had; zij vroeg er hem zelfs vergeving voor, dat zij zoo terstond aan den eersten indruk gehoor gegeven had; zij erkende niet genoeg bedacht te hebben, hoe oprecht Max gewenscht

had haar een gelukkig oogenblik te verschaffen, zij deed zelfs soms haar best om een half uur in het boudoir te slijten, en dit aangenaam te vinden. Maar dat deed zij weldra met opzet niet meer; want zoodra zij zich daar bevond, werd het kleine vertrek altijd onwillekeurig het uitgangspunt van de somberste overleggingen. Waarom, was de gedurig wederkeerende vraag, waarom heeft hij aan zulk een afzonderlijk boudoir voor mij gedacht? En zij vond geen antwoord, dan dat hij en zij, voor zijn gevoel, toch twee levens leidden, dat hij zich niet in elk oogenblik van zijn bestaan geheel één en vereenzelvigd met haar dacht, dat zij iets was naast en niet in zijn gewone geestesleven. Zij kon zich te minder begrijpen, dat hij nu nog in zoovele dingen met zijne geheele ziel belangstelde, naarmate zij juist de ervaring gemaakt had, dat hare belangstelling in velerlei zaken na haar huwelijk sterk afgenomen en bezig was om zich uitsluitend op Max te vereenigen. Vroeger was het haar vaak lief geweest te bespeuren, hoe Max op kon gaan in de stof zijner studie en daardoor niets of niemand in zijne omgeving scheen waar te nemen: thans was niets haar pijnlijker dan die soort van geestelijke afwezigheid, die haar in eene akelige eenzaamheid terugwierp, waarin zij zichzelve zoo verlaten voorkwam. Was er dan buiten de wereld der liefde nog eene andere, waardig een menschenhart te vervullen? Dat een man een zeker gedeelte van den dag aan zijn beroep, aan zijne kostwinning wijdde, ziedaar eene noodzakelijkheid waaraan sommige vrouwen zich onderwerpen moesten; maar zij had niet een dier slaven van het praktische leven getrouwd; integendeel, een dier aristokraten van den geest, die, buiten de gewone voorwaarden geplaatst, vrijheid hebben om de richting van hun hart te volgen. Max behoefde daarom niet ledig te zitten; indien slechts geene gedachte, geene gewaarwording hem bevredigde, waarin zij niet haar aandeel had; geene gedachte die hij even goed had kunnen denken, geene gewaarwording die hij even goed had kunnen ondervinden ook zonder haar.

Nadat soortgelijke beschouwingen haar eenige maanden hadden gekweld, begon zij eene zekere aantrekkingskracht te gevoelen tot datzelfde boudoir, dat haar in den aanvang met louter weerzin had vervuld. Als Max haar minder zag, zou zijn hart wellicht meer naar zijne Lioba uitgaan. Ook zocht zij een prikkel in de zekere zelfkwelling, die zij zich oplegde met

haar lijden te doen verwijlen in een louter vroolijke omgeving. Zeer kort nadat zij de gewoonte had aangenomen om daar dagelijks eenigen tijd te vertoeven, kwam Max haar in het boudoir opzoeken. Hij was spraakzamer dan ooit. Reeds dat hij kwam, deed haar hart kloppen. Iets in zijn oog, in zijne stem maakte op haar den indruk, dat zijne ziel bij haar was. Hij had zijne hand zoo zacht en vertrouwelijk op haren schouder gelegd. Eerst had zij hare stem niet genoeg in hare macht om iets van beteekenis te kunnen uitbrengen. Maar toen het in hare borst niet meer zoo hevig bonsde, en zij juist gereed was om hem te zeggen, hoe gelukkig zij zich gevoelde, richtte hij toevallig het oog op het beeld van de Venus van Medicis. Hij begon over de schoonheden van dat beeld uit te weiden. Al sprekende stond hij op. Hij plaatste zich er voor, en raakte, bij zijne uitlegging, den schouder van de Venus aan, juist zooals hij even te voren Lioba aangeraakt had. Daarbij zag zij die eigenaardige tinteling zijner oogen, vast wederkeerend kenmerk, zoo vaak hij recht van iets vervuld was. Zij had zijne oogen willen bedekken; zijne hand van het beeld willen wegnemen; nog liever dat beeld verbrijzeld. Maar zij bedwong zich, veinsde belangstelling in hetgeen Max haar mededeelde, en zou, had Max er een oog voor gehad, hare aandoening slechts verraden hebben door eenige bitterheid in den glimlach die hare lippen plooide.

Ditmaal bleef haar dus ook de balsem der tranen onthouden. Veinzen bij smartgevoel bewijst, dat men begonnen is met aan de mogelijkheid van vertroosting te twijfelen. In die ‘kunstbeschouwing,’ gelijk zij het noemde, daar ter plaatse, en onder die omstandigheden gehouden, zag Lioba een gebrek aan takt, dat haar eene zekere minachting inboezemde. Van de overwinning, die zij over zichzelve had moeten behalen om, naar hetgeen zij toch voor zijn wensch moest houden, van het boudoir gebruik te maken, had hij dus niets bespeurd? Geen gedachte overgehad voor het gevoel, dat haar zeer moest doen, nu zij hem voor het eerst als eene visite ontving? Hij had haar aangeraakt en niet bemerkt hoe zij trilde? Lief met haar gesproken, maar den weerklank in hare ziel niet gehoord? In plaats daarvan had hij Venus aangeraakt, en met geestdrift over Venus uitgeweid. Zulk eene linkschheid, oordeelde zij, was slechts mogelijk, wanneer die rijke, die eenige bron van alle lijn gevoel, waarachtige liefde, niet meer vloeit.

Bovendien, dat hij in staat was geweest een Venusbeeld te plaatsen in het boudoir eener jonge vrouw, en met zooveel gemakkelijkheid haar aandacht op het klassieke naakt gevestigd had, redeneerende en demonstreerende alsof hij een kollege gaf, reeds dat teekende voor haar geheel den man. Zij herinnerde zich, dat hij haar vroeger eens met groote ingenomenheid het volgende verhaal uit de middeleeuwen had medegedeeld: een jong man in Italië had, deelnemende aan spelen in een tuin, op zijn verlovingsfeest, zijn trouwring opgehangen aan den vooruitstekenden wijsvinger van een Venusbeeld, dat zich in dien tuin bevond. Toen hij later den ring wilde terugnemen, hield Venus dien vast tusschen wijsvinger en duim. Dat had Max indertijd een treffend zinnebeeld genoemd van de kieschheid van het kristelijk gevoel tegenover de godin der heidensche liefde. Maar zoo is het, besloot zij, zoo is het: het katholicisme waardeeren in zijn schuwheid tegenover het zuiver zinnelijk Schoon, en niet beseffen, dat dit Schoon de vrouw die lief heeft even onaangenaam aandoet; alles begrijpen, uitgenomen het hart zijner vrouw.

Vrouwelijke fierheid belette haar lang iets van hare droevige stemming te laten doorschemeren zelfs voor den vriend harer jeugd. Wilhelm was reeds terug van het leger en had zich te Jena gevestigd. Met welke gewaarwordingen hij de tijding eerst van Lioba's verloving, daarna die van haar huwelijk ontvangen had, laat zich wellicht reeds eenigszins opmaken uit hetgeen hij Max verzocht had uit zijn naam aan Lioba mede te deelen, toen hij het bericht van Webers overlijden had gemeld. Daaruit schijnt in elk geval te blijken, dat hij nog nooit in Max den toekomstigen echtgenoot van Lioba had gezien. Toen hij wel gedwongen was geweest dit te doen, had het al zijn leedgevoel gaande gemaakt. Na den oorlog te Jena terug, enkel met het voornemen om van Max en Lioba afscheid te nemen, had hij voor de laatste een minder teeder gevoel van vriendschap moeten koesteren, om niet terstond in te zien, dat zij niet gelukkig was. Dit inzicht had zijn voornemen veranderd. Ofschoon in oprechtheid het besluit eerbiedigende, dat Lioba er toe geleid had, hare hand aan Max te schenken; ofschoon hij, ware zij in haar huwelijk gelukkig geweest, zelfs liever zich van haar verwijderd had, het was hem onmogelijk dit te doen, nu hij haar zag lijden. Een edelmoedig gevoel drong hem te blijven, en zich getrouw te betoonen aan zijne

belofte van haar ten allen tijde met raad en daad bij te staan. Onder eenig voorwendsel had hij dus zijne reisplannen opgegeven en eene woning te Jena gehuurd. Zijn verkeer in het huis van Max was voor Lioba eene afleiding, die zij zich te eerder gunde, daar zij er niet aan dacht Wilhelm haar lijden te klagen en in de verte niet vermoedde, dat deze er iets van bespeurde. Toch mengde zich in hare betrekking tot Wilhelm eene kleine, onschuldige, vrouwelijke berekening.

Was het dan volstrekt onmogelijk, dat het aanschouwen van hun omgang Max inniger aan haar verbond? Kon er niet eene beweging van jaloerschheid in hem wakker worden, die haar ten goede kwam? Aan deze hoop begon zij zich vast te houden, toen de tijd den indruk van het laatste tafereel in haar boudoir eenigszins minder levendig had gemaakt. Weldra deed zich een gelegenheid voor, die haar onmiddellijk uitzicht gaf op de verwezenlijking van hare verwachting. Na met Max, toen hij naar zijn kollege was gegaan, eene afspraak gemaakt te hebben, verliet zij het huis, om met Wilhelm, die haar inmiddels was komen bezoeken, eene wandeling te ondernemen, die haar verhinderen moest de afspraak gestand te doen. Te huis komende, hoopte zij met hare geheele ziel Max een weinig ontstemd te zullen vinden. Zij werd teleurgesteld. Hij was reeds op de studeerkamer en even vriendelijk als altoos.

De maat werd in haar oog volgemeten, toen eene onverwachte aanleiding haar tot een uitbarsting bracht in de tegenwoordigheid van een ander.

De dagen die op het zoo even vermelde gevolgd waren, behoorden tot de ongelukkigsten van haar huwelijksleven. In het begin bedroefd, daarna bedroefd, verbitterd en fier, had zij tot dusver, in weerwil van haar lijden, de beminnelijkheid van haar karakter kunnen bewaren. De jongste teleurstelling die het kinderspel eener aangenomene en haar zoo kwalijk afgaande koketterie in eene vernedering had doen eindigen, tastte die beminnelijkheid aan. Zij had aanvallen van slecht humeur; zij gevoelde het, en gevoelde tevens, dat zij er niets tegen vermocht: het kwam over haar als eene koorts, als eene prikkeling, die haar aandreef om iets onaangenaams te doen en te zeggen. Niemand leed er meer onder dan zijzelve; herhaalde malen had zij Max reeds verschooning gevraagd en verzocht er geen acht op te willen slaan. De oorzaak, zeide zij hem, lag

in haar gestel, in haren fysieken toestand, en Max moest haar eens goed de les lezen, dan zou het wel overgaan.

Zoo had zij gesproken, maar in stilte gehoopt, dat één woord uit zijn hart haar genezen zou. Bij gebrek van zulk een woord ontving zij iets anders.

Weder had zij eene wandeling gemaakt met Wilhelm. In zijn gezelschap kwam zij terug in haar boudoir. Terstond werd hare aandacht getrokken door eene kleine ronde doos op de tafel, gewikkeld in papier. Het opschrift luidde: ‘het lesje van uw man.’ De inhoud was eene prachtige camée.

Toen bezat zij zich niet langer. Zij werd bleek van drift, wierp de camée op den grond, vertrad die onder hare voeten, en riep uit. ‘Zoo behandelt hij mij.’

Toen was ook Wilhelm zichzelven niet langer meester; hij had alles geraden, en sloeg, niet wetende wat hij deed, de armen om haar met de woorden: ‘mijne, mijne Lioba, hoe is het mogelijk u anders dan met zijne geheele ziel lief te hebhen!’ Maar niet eerder had Lioba die woorden gehoord, of hare wangen kleurden zich hoogrood van schaamte, en, zich losrukkende uit Wilhelms omarming, vroeg zij hem met de grootste ontroering, hare oogen vlammende van toorn: ‘wie geeft u het recht mij te beleedigen? denkt gij soms, dat Max mij niet liefheeft?’

Op dat eigen oogenblik, terwijl zij beiden ontdaan, en met gloeiende aangezichten tegenover elkander stonden, terwijl de camée nog ter aarde lag, trad Max binnen. Lioba's laatste woorden had hij evenwel niet kunnen hooren. Zij had te veel door Max geleden om Max te willen inlichten: zij hield nog te veel van Wilhelm om dezen in een daglicht te stellen dat èn ongunstig èn toch valsch zou zijn. Zij liet Max dus denken wat hij wilde. Wat de diep gekrenkte man zich ten volle gerechtigd achtte te denken, vermoedt elk. Hoe had hij ook op de gedachte kunnen komen van de ware, inderdaad niemand onteerende, toedracht der zaak! Zijne dwaling was onvermijdelijk. Maar op dat oogenblik bedwong hij zich, en sprak over onverschillige dingen. Met Lioba zelve roerde hij ook later het pijnlijk onderwerp nooit aan; aan Wilhelm schreef hij dienzelfden avond eenige regelen in den derden persoon om alle betrekking met den ‘eerroover’ af te breken. Maar toen hij die regelen weggezonden had, verborg hij zijn gelaat in zijne handen, en sprak hij bij zichzelven, denkende

aan dien raad dien hij Lioba weleer ongeroepen had gegeven: ‘ik had die twee jonge harten niet moeten scheiden, zij hadden elkander gelukkig kunnen maken.’

V

Goed, dat Lioba van deze opmerking, die alleen reeds in staat zou geweest zijn haar hart te breken, niets vernam. Zij lag met de koorts te bed. De schokken van dien dag hadden haar eene hevige bloedspuwing veroorzaakt, die zich de volgende dagen herhaalde. Zij zou het bed niet meer verlaten. De strijd des levens was gestreden. Het bleek weldra, dat zij de kiem in zich droeg van de kwaal harer moeder, en dat eene gevleugelde tering de schoone jonge vrouw voortzweepte naar een vroegtijdig graf.

Max week niet van hare lijdenssponde. Hij trachtte haar te troosten met die wijsgeerige beschouwingen, waaraan Lioba vroeger het woord ontleend had, dat zij aan het sterfbed van hare moeder had voorgelezen; slechts werden die beschouwingen in zoover gewijzigd, dat Max het kunstwerk des levens als voltooibaar voorstelde in eene wereld van hoogere harmonie dan die hier beneden wordt gekend. Lioba verzocht hem echter daar niet meer van te spreken, zeggende dat zij bij die denkbeelden, die reeds niet vermocht hadden hare moeder te troosten, leven noch sterven kon.

Terwijl de laatste geestelijke gemeenschap tusschen haar en Max op die wijze afgesneden werd, te meer daar zij niet kon spreken zonder zich nieuw bloedverlies te berokkenen, lag Lioba zwijgend neder. Hare hand hield evenwel den arm van Max onafgebroken krampachtig vast. Verwijderde hij zich, dan bleef hare hand buiten het ziekbed hangen, hem verbeidende. Hoe klemde zij zich met beide handen aan hem vast, toen eindelijk de doodstrijd aanbrak. Zij zat eenigszins overeind in haar bed, door hoofdkussens gesteund. Voor het laatst zag zij hem aan met hare groote donkere oogen, en liet toen het moede hoofd nederzinken op zijn arm; weinige oogenblikken later was zij niet meer.

Ziedaar waarom Prof. Max verlangde Jena en de hoogeschool dier stad te verlaten. Toen in het volgende jaar dat verlangen door een beroep naar Leipzig bevredigd werd, bezocht Max den avond vóor zijn vertrek Lioba's graf aan den arm van broeder Gottlieb. De ondergaande zon verlichtte het zacht gelaat van den kristenleeraar, tolk sedert zoovele jaren van eene alles verzoenende Liefde. Toen zij het kerkhof verlieten. was de avond reeds gevallen over het weemoedige graf, bij hetwelk de grijsaard den naam had uitgesproken van den Man der smarten die rust geeft aan de vermoeiden.

Heidelberg.
A. PIERSON.

Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden.

I.

Arminius was gestorven; van twisten en zorgen moede, ontsliep hij den 17^{den} October 1609, nog geen vijftig jaren oud. Zijn teergevoelig gestel was niet bestand tegen een worstelstrijd, waartoe zijn onmeedoogende ambtgenoot hem had uitgedaagd. Hij was uit eene andere stof gevormd dan Gomarus, voor wiens dogmatische consequentie en physische kracht hij moest onderdoen.

Zijn zwager Reaal en zijn boezemvriend Wtenbogaert zouden niets liever gewenscht hebben, toen zij, diep bedroefd, op Donderdag den 22sten, in de Pieterskerk te Leiden zijn stoffelijk overschot ter aarde bestelden, dan dat de godgeleerde geschillen met hem waren ten grave gedaald. Doch ze wisten wel dat de dood van Arminius de partijen niet verzoenen kon. Het verschil van zienswijze bestond reeds sedert jaren. De beide hoogleeraren waren de vertegenwoordigers van twee richtingen, die zich sedert lang in de Nederlandsche hervormde kerk hadden geopenbaard, en hun strijd had er slechts toe bijgedragen, om de uiteenloopende beginselen des te duidelijker te doen uitkomen. Toen Arminius van het tooneel aftrad, stonden de partijen in slagorde tegenover elkander: zelfs van een wapenstilstand was er geen sprake. Tot hiertoe waren het maar schermutselingen van voorposten geweest; nu het zwaard tegen Spanje was opgestoken, liet zich een algemeene aanval over de geheele linie verwachten.

Bij dezen stand van zaken hadden de curatoren een uiterst moeielijk vraagstuk op te lossen. De belangen der universiteit

waren zeker aan mannen als Van der Mijle, den zwager van Oldenbarneveld, en Jhr. Adriaan van Mathenesse uitstekend toevertrouwd. Zij paarden eerlijkheid en goede trouw aan beleid en kloek verstand[1]. Vergeten wij hierbij niet den ijverigen, voorzichtigen en echt vrijzinnigen pensionaris van Leiden[2], Nicolaas van Zeyst, te noemen, die als secretaris van curatoren een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van het beroep. Maar zij stonden, dit wist ieder, aan de zijde van hen, die weldra Remonstranten zouden heeten. Mathenesse was een warm voorstander van verdraagzaamheid. Hij was een dergenen, die de staten van Holland in 1616 naar den raad van Amsterdam afvaardigden, om de resolutie tot den vrede der kerk te verdedigen. Bekend is ook hoe hij twee jaren later, toen in de vergadering van Holland de tijding werd gebracht dat Oldenbarneveld, De Groot en Hoogerbeets in hechtenis waren genomen, te midden van de algemeene verslagenheid en vrees, den moed had om het verwijt uit te spreken: ‘gij hebt ons hoofd en tong en hand ontnomen.’ Van der Mijle was door zijne betrekking tot den advocaat en zijne bijzondere genegenheid voor Wtenbogaert reeds genoeg verdacht bij de tegenpartij. En wat moesten de aanhangers van Gomarus wachten van Van Zeyst, die zoo krachtig voor het beroep van Arminius had gewerkt? Voeg hierbij, dat de Leidsche burgemeesters, die als leden van het collegie van curatoren tot de keuze moesten medewerken, liberale mannen waren, om niet in 't bijzonder te spreken van Baersdorp en Gael, die men kende uit de dagen van Coolhaas. Het liet zich dus aanzien, dat de orthodoxe partij vooringenomen zou zijn tegen den aanstaanden plaatsvervanger van Arminius, tenzij de keuze mocht vallen op een persoon in den geest van Gomarus.

Hieraan nu dachten de curatoren geen oogenblik. Men had aan één Gomarus al genoeg. Aan uitstekende godgeleerden, zoowel in het binnen- als buitenland, ontbrak het niet. Maar moest het een voorstander of tegenstander der praedestinatie-leer zijn? In dit opzicht behoefden curatoren gelukkig niet te be-

1 ‘Viri duo, non minus eruditione ac probitate quam generis nobilitate conspicui’, zegt De Groot. ‘Excellens tua natura et vivida ingenii vis’, schrijft Cunaeus aan Van der Mijle.

2 ‘Certe in nostro conventu’, schreef De Groot, in 1617 bij zijn dood, aan zijn schoonzoon Cunaeus (P. Cunaei epist. 55), ‘nulla liberior, nulla prudentior vox erat.’ ‘Vir summo judicio praeditus.’ Ap. Scottus Cunaeo (Ep. 19).

slissen. Men had twee hoogleeraren te benoemen, want de vacature in 1607, door den dood van den jongen Trelcatius ontstaan, bleef nog altijd onvervuld. Wat was eenvoudiger, dan dat men beide bestaande richtingen aan de universiteit deed vertegenwoordigen, mits de aanstaande titularissen zoowel verdraagzame als geleerde mannen waren. In elk geval stond het bij curatoren vast, - en ze waren overtuigd, dat de staten, zoowel als Oldenbarneveld, hieraan hun zegel zouden hechten - dat er in de eerste plaats nevens Gomarus een man diende gesteld te worden, die niet tot de kerkelijke ijveraars behoorde. Door sommigen werd Bertius genoemd, en voor de godgeleerde faculteit had men zeker wel slechter keuze kunnen doen; doch Gomarus en hij waren als vuur en water, en na de lijkoratie op Arminius viel er aan geen verzoening te denken. De kerkelijken spraken van den Leidschen predikant Festus Hommius, die sedert eenige jaren de studenten oefende ‘in het proponeeren’ en onderwees ‘hoe zij de predicatiën uit Gods woord zouden stellen en den volke voordragen’[1]. Doch men verlangde van deze zijde niet voorgelicht te worden, zoodat ook een verzoek van gedeputeerden der Noord- en Zuid-Hollandsche synoden, om bij de keuze toch vooral te letten op zuiverheid in de leer,[2] eenvoudig werd ter zijde gelegd.

Lang mocht men met het beroepingswerk niet dralen; het zag er in deze jaren treurig uit met de universiteit. In 1610 stierven de beide rechtsgeleerde professoren De Groot en Tuningius. Ook in andere vakken stonden leerstoelen open. In 1611 was de senaat tot op zeven leden uitgestorven. Cunaeus, die een jaar later tot buitengewoon hoogleeraar in de letteren werd bevorderd, hangt ons een donker tafereel op van den toenmaligen toestand[3]. Het aantal studenten nam hierdoor natuurlijk op onrustbarende wijze af. In 1608 waren er ruim 200, terwijl dit geval in 1610 reeds met een vierde was verminderd. Onder het tweede rectoraat van Snellius (1610-'11) werden er

1 Acten van curatoren. Hij deed het onverplicht en zonder bezoldiging, maar bracht dit in Aug. 1610 toch onder de aandacht der heeren, er op wijzende, hoe door zijn toedoen meer dan 100 gemeenten, in en buiten Holland, met bekwame predikanten waren voorzien. De curatoren, hoewel zich daartoe ook niet verplicht achtende, gaven hem eene belooning van ƒ 150.

2 Baudart.

3 ‘Miserum est videre deserta omnia fere jurisconsultorum subsellia, et per medicorum sedes vastam quandam solitudinem.’ Cunaeus aan Van der Mijle, 4 Mei 1611.

slechts 14 theologen ingeschreven. Het belang der hoogeschool vorderde derhalve eene spoedige gelukkige keuze.

Op Dinsdag den 17^{den} Maart hielden de beide curatoren met de drie Leidsche burgemeesters in den Haag, bij den kastelein op het Hof, hunne eerste vergadering. Verschillende personen werden genoemd en gewogen; eindelijk scheen men te zullen besluiten de beide openstaande leerstoelen aan te bieden aan Thysius, hoogleeraar bij de kwartierschool te Harderwijk, en Corvinus, predikant te Leiden. Alvorens echter de beraadslagingen werden gesloten, meldde Wtenbogaert zich aan met een brief van Louise de Coligny. Na zijn vertrek werd dit schrijven, aan Van der Mijle gericht, gelezen. Het was niet de eerste maal, dat de prinses-weduwe hare belangstelling toonde in de Leidsche universiteit; de komst van Scaliger had men hoofdzakelijk aan haar invloed te danken gehad. Dat zij ditmaal Wtenbogaert aanbeval, kan ons niet verwonderen; het is bekend dat zij den hofprediker hoogachtte, aan wien zij de godsdienstige opleiding van Frederik Hendrik had toevertrouwd. Hoe zij hem waardeerde, bleek ten overvloede uit dit vleiend schrijven. De universiteit, en de theologische faculteit in 't bijzonder, moesten zich de keuze van zulk een uitnemend man tot hooge eer rekenen: hij toch was, door de groote diensten, die hij jaren aaneen in den Haag en ten hove had bewezen, een persoon van aanzien en gezag bij iedereen; hij was welsprekend en geleerd; omdat hij met zooveel menschen had omgegaan en zoo vaak in moeielijke quaestiën met raad en daad had geholpen, was hij juist geschikt om de gemoederen neer te zetten; door zijne uitgebreide briefwisseling met geleerden in het binnen- en buitenland alom bekend en gerespecteerd, zou hij niet weinig toebrengen tot den roem der hoogeschool en van alle zijden studenten trekken[1].

Deze brief gaf natuurlijk aan de overleggingen der curatoren eene andere richting. Er was niemand die niet instemde met het geschrevene, maar men hield zich overtuigd, dat Wtenbogaert weigeren zou. Toch wilde men 't beproeven. De hofprediker wordt ontboden. In de vergadering verschenen, maken curatoren hem hun wensch kenbaar. Ofschoon van den brief wordt gezwegen[2], gebruikt men alle drangredenen om

1 Acten der curatoren.

2 Noch toen noch later schijnt Wtenbogaert geweten te hebben, wat de brief van Louise de Coligny inhield. Noch in zijn Leven, noch in zijne Kerkel. Historie spreekt hij van hare inmenging.

hem tot aanneming te bewegen. Maar hij weigert, hoewel dankbaar voor de vereerende aanbieding. Het verbaast hem zelfs, dat men aan hem heeft gedacht; hij acht zich toch ten eenemale onbekwaam om te doceeren. Hij zegt, dat hij zich aan den dienst der kerk en niet der school heeft gewijd; dat hij in vijf-en-twintig jaren zijn latijn te veel verleerd heeft, om zich in die taal voor de delicate ooren van studenten uit te drukken; dat hij geheel onbedreven is in het houden van disputatiën, om niet te gewagen van andere oorzaken, die hem terughielden in zulke 'periculose en knibbelige tijden' zulk een ambt te aanvaarden. Doch curatoren blijven aandringen; zij willen hem gaarne tijd geven om zich met zijne vrienden te beraden. Ten laatste,[1] om niet den schijn van onverschilligheid en onbeleefdheid aan te nemen, stemt hij toe in zooverre, dat hij er over denken wil. Acht dagen later wordt hij andermaal uitgenoodigd voor curatoren te verschijnen, maar ook ditmaal kan men geen stellig antwoord verkrijgen. In een lange rede zet hij uiteen, wat er tegenwoordig al vereischt wordt in een hoogleeraar in de godgeleerdheid, met het oog op de 'zwevende quaestiën.' Hij wijst nog eens op zijne eigene onbekwaamheid. Geheel afslaan wil hij het niet, want hij mag tegen geen arbeid opzien, waarmede hij het heil der kerk zou kunnen bevorderen. Maar aan de andere zijde voelt hij zich toch bezwaard met het aan te nemen. Hij heeft dus nog geen besluit genomen; de tijd is te kort geweest om er met dezen en genen over te spreken. Hij verzoekt en verkrijgt nog eenige dagen uitstel.

Het beroep werd onwillekeurig vertraagd, doordat Wtenbogaert aan het gezantschap werd toegevoegd, dat in April naar het hof van Hendrik IV vertrok. Eerst den 10^{den} Juli kon hij zijn besluit mededeelen. Na vooraf vruchteloos beproefd te hebben de curatoren te bewegen Corvinus in zijn plaats te benoemen, verlangde hij te weten: 1°. of men kon goed vinden, dat hij zijne overtuiging verdedigde. zooals die in de remonstrantie was uitgesproken; 2°. wien hem als derde ambtgenoot zou worden toegevoegd. Op de eerste vraag was het antwoord onvoorwaardelijk toestemmend. Wat de tweede betrof, begeerde men van hem te hooren wien hij als ambtgenoot wenschte. Wederom sloeg hij

1 'Wtenbogaert toonde hem seer difficiel.' Acten van curatoren.

Corvinus voor, wilde men dezen echter, om redenen, voor later bewaren, dan vestigde hij de aandacht op Dr. Vorstius, hoogleeraar te Steinfort. Deze laatste, een vroom en geleerd man, scheen hem toe bijzonder geschikt te zijn om de twisten neer te leggen. Nadat Wtenbogaert beloofd had niet langer te zullen weigeren, als Vorstius het had aangenomen, besloten de curatoren dezen te beroepen[1].

Alvorens het drama voor onze oogen te zien afspelen, waarin Vorstius de hoofdpersoon is, dienen wij hem nader te kennen. Konrad von den Vorst was te Keulen geboren uit een niet onaanzienlijk geslacht. Zijn grootvader was kamerheer geweest bij den aartsbisschoppelijken keurvorst. Doch de familie was achteruitgegaan. Zijn vader, een wolverwer, had tien kinderen, waarvan hij, de jongste, alleen voor de studie werd opgeleid. Eerst was hij een tijdlang te Dusseldorp en Aken, waar hij de wijsbegeerte van Aristoteles en Ramus beoefende; daarna studeerde hij bij het Laurentiaansch collegie in zijne geboortestad. Als hij, ingevolge een bevel van Pius IV, den eed had willen doen op de besluiten van het Trentsche concilie, zou hij den graad van meester in de wijsbegeerte hebben kunnen verkrijgen. Maar Vorstius had met zijne ouders de moederkerk verlaten. De benarde geldelijke omstandigheden, waarin deze verkeerden, misschien wel een gevolg van hun overgang, deden hem besluiten de studie vaarwel te zeggen en zich op den handel toe te leggen. Na verloop van een paar jaren liet hij zich echter door den Keulschen predikant Basius overhalen om in de godgeleerdheid te studeeren. Te Herborn hoorde hij de lessen van Piscator, met wien hij later een hevigen pennestrijd voerde. Door les te geven moest hij in zijn onderhoud voorzien, en zoo kwam hij, als paedagoog van eenige studenten, te Heidelberg, waar hij het onderwijs van Paraeus en Tossanus volgde, en tot doctor bevorderd werd. Hier kreeg hij voor 't eerst de schriften van Socinus in handen. Hij oordeelde op den doctorstitel geen aanspraak te hebben, zoo hij onbekend bleef met de leerstellingen der Socinianen. Een godgeleerde had de geesten te beproeven, alle dingen te onderzoeken en het goede te behouden. Later trad hij zelfs met Socinianen in briefwisseling, om hunne boeken in handen te krijgen en hunne denkwijze beter te leeren kennen. Dat heeft hem vrij wat moeielijkheden berokkend.

1 Er is verder in de Acten der curatoren van Wtenbogaert geen sprake meer.

Vorstius bezocht hierna de hoogescholen van Basel en Genève. Hier verdedigde hij stellingen en gaf hij onderwijs, waarmede Beza zoo was ingenomen, dat deze hem als hoogleeraar voor altijd aan de stichting van Calvijn wilde verbinden. Zijne rechtzinnigheid was dus boven alle verdenking verheven. Nochtans schijnt Vorstius zelf gevoeld te hebben, dat hij hier minder op zijn plaats zou zijn; hij verkoos althans in 1596 de roeping van graaf Arnold naar het voor weinige jaren opgerichte gymnasium academicum te Steinfort, boven de aanbieding van Beza. Paraeus zelf had zijn leerling daar aanbevolen[1] en overtuigde hem, dat hij deze benoeming moest aannemen[2]. Vorstius heeft geen reden gehad zich over zijne keus te beklagen; de gelukkigste jaren zijns levens bracht hij te Steinfort door, onafgebroken voor zijne studiën levende. Weinige godgeleerden van zijn tijd waren zulke warme voorstanders van zelfstandig en onpartijdig onderzoek als hij. Hij doorlas de geschriften der Jezuïeten, en toen de heftige aanvallen tegen het protestantisme van Dörhof te Munster en Becanus te Keulen hem tot weerlegging noopten, bleek het hoe zeer hij, tot op zekere hoogte, het goed recht der tegenpartij wist te erkennen. ‘Dass trotz ihres rohen Geschreis,’ merkt Schweizer te recht op[3], ‘Vorstius dennoch für das Wahrheitselement der Gegner ein offenes Auge behielt und es zu würdigen vermochte, verdient alle Anerkennung.’ Het was daarom niet zeer edelmoedig van Becanus, dat hij juist in 1610 een nieuwen aanval deed op zijn voormaligen tegenstander[4], en zijn stem tegen Vorstius' stellingen over het leerstuk van God voegde bij die der kerkelijk rechtzinnigen. De graaf van Bentheim-Steinfort wist Vorstius te waardeeren, benoemde hem tot zijn hofprediker, droeg hem het toezicht op over de kerken van zijn gebied, en wilde hem aan geene andere school afstaan.

Een paar jaren had Vorstius te Steinfort onderwijs gegeven, toen zich onder de predikanten in het graafschap het gerucht verbreidde, dat hij sociniaansche leeringen verkondigde. Ergerlijker ketterijen konden de rechtzinnigen van dien tijd zich niet

1 ‘A Pareo ob singularem eruditionem, disputandi acumen et docendi *σαφηνε□αν* commendatus fuit.’ Phil. Pareus vita D. Parei.

2 ‘Functio honorifica est et praeclara, apta non modo humeris tuis sed et congrua dignitati tuae.’ Epist. celeb. virorum ex scriniis lit. J. Brantii.

3 Theol Jahrb. v. Baur u. Zeller, 1856.

4 In zijn Examen Plagae regiae van Graser.

denken. Het kwam de Heidelberger faculteit ter oore en Vorstius zelf schreef er zijn leermeester over. Doch Paraeus was allesbehalve gerust gesteld. Zijn leerling week niet in een punt van ondergeschikt belang, maar, naar zijn oordeel, in de hoofdzaak van de kerkleer af. Het geschil betrof het fundament van den christeljken godsdienst. 'Gij wilt,' schreef hij,[1] 'dat ik de praatjes niet gelooven zal, maar wat dan te denken van hetgeen ge aan uwe vrienden mededeelt, dat ge namelijk eerst uit de boeken der Samosatenianen hebt leeren theologiseeren, en dat onze evangelische doctoren niet zelden de dwaling voor waarheid hebben aangezien? Kwamen niet uwe laatste stellingen, die ge aan Tossanus hebt gezonden, zoo volmaakt met die der Socinianen overeen, als een ei op een ei gelijkt? Hoe meer gij uw gevoelen uiteenzet, des te meer nadert gij de leer van Socinus.' Men ziet het, Paraeus maakte zich ernstig bezorgd. Na eene weerlegging van Vorstius' opvatting der statisfactie-leer, eindigt hij dan ook met de vaderlijke vermaning: 'Bedenk wat hetis, den ketter Socinus boven de orthodoxe theologen, ijdele spitsvondigheden boven het geloof der kerk te stellen. Bedenk hoe verontwaardigd de graaf zal zijn, welk een smet gij op de kerk zult werpen, hoe onze vijanden zullen juichen, hoe vele jongelieden gij op een dwaalspoor zult brengen, aan welk gevaar gij u zelven blootstelt. Ontneem mij en alle vrienden deze vrees, en verfoei met ons de sociniaansche haeresie.' Het gevolg van dit schrijven was, dat Vorstius, mede op verlangen van den graaf, een apologetisch geschrift voor de geheele theologische faculteit te Heidelberg opstelde, om zich van alle verdenkingen te zuiveren. Men zou er uit zien, hoe hij niet minder den vrede dan de waarheid liefhad[2]. 'Ik bid u', zegt hij aan het slot, 'dat gij mijne rechtzinnigheid niet langer meer in twijfel trekken, of bij anderen verdacht maken wilt. Gij weet dat men iemand gemakkelijker zijn eer kan ontnemen dan teruggeven. Erkent dat wij in de hoofdzaak overeenstemmen, en dat wij over de punten, waarin wij mogen verschillen, disputeeren kunnen, zonder dat het geloof er schade bij lijden zal.

Gij ziet hoe hoog uw gezag bij mij staat aangeschreven, en wat ik bereid ben te doen om des vredes wil. Meent gij dat

1 Praest. ac erud. virorum epistolae. Amst. 1704. Ep. 27.

2 'Me per gratiam Dei non minus pacis et concordiae quam veritatis studiosum esse.' Ep. 28.

ik gedwaald heb, overtuig mij dan. Denk niet dat ik iets tegen mijn geweten zal doen. Gij weet wel, dat 's menschen overtuiging zich niet door geweld, of vrees, of andere uitwendige drangredenen laat dwingen, maar alleen door degelijke argumenten tot erkenning der waarheid kan worden gebracht.' In denzelfden geest laat hij zich uit in zijne bijzondere brieven aan Paraeus en Tossanus[1]. 'Als men al het gesprokene en geschrevene zoo nauw wil nemen, wie kan zich dan vrijwaren voor het vermoeden van ketterij? Geloof mij, ik verwerp de dwalingen der Socinianen en lees hunne geschriften met geen ander doel, dan waarmede gij ze leest. Zou het niet onbillijk zijn van mij eene herroeping te vorderen, terwijl ik nog niet overtuigd werd dat ik dwaalde? Gij herinnert mij aan den eed, bij mijne promotie afgelegd. Die eed hield, naar mijn beste weten, niet anders in, dan dat ik de waarheid zou leeren uit Gods woord en de Augsburgsche confessie, voor zooverre de laatste met de eerste overeenstemde. Ik heb niets gedaan wat hiermede in strijd was. De ware kerk verlangt geene overeenstemming buiten Gods woord, en bindt niemand aan hypothesen van menschen, zelfs niet van de uitnemendste. In godsdienstige aangelegenheden moet men vragen wat er gezegd wordt, niet wie het zegt. Waarheid blijft waarheid, al werd zij door den duivel uitgesproken. Zie toe, dat gij u zelven niet in de strikken des satans verwart'[2]. Waarom hebben de kerkelijke ijveraars in Holland later niet deze brieven evenzeer aan 't licht gebracht, als de terechtwijzing van Paraeus en de straks te vermelden schuldbelijdenis?

Met dit al hielden de kwade geruchten aan. Ze liepen voort tot Basel en Genève. Ook hier te lande had men er iets van vernomen. Roseus[3], een leerling van Vorstius, toen predikant te Berkenwoude, had er in Den Haag met Wtenbogaert en te Schoonhoven met Van den Borre[4] over gesproken, en de eerste toonde zich niet weinig verontwaardigd, dat men een godgeleerde lasterde, omdat hij zelfstandig naar waarheid zocht. Vorstius dacht er zelfs over om zijn ontslag te vragen. De

1 Epp. 29, 30.
2 'Recognoscite quae sint diaboli strategemata, quibus maximos saepe viros per speciem zeli et pietatis supplantavit. Videte, quaeso, ne impostor ille antiquus vobis imponat.'
3 Ep. 33.
4 'Vir eruditione ac pietate conspicuus.'

graaf scheen hem minder genegen. ‘De verdenking die op mij rust’, schreef hij aan een vriend, ‘zal ik met geduld dragen, omdat ik haar niet weeren kan. Nochtans roep ik God tot getuige, dat mij onrecht geschiedt. Als men alles zoo nauw wil ziften, gelijk men doet, met hetgeen ik zeg en schrijf, wie zal dan onschuldig zijn! Ik slijt hier mijn leven in verdriet’[1]. Pezel, de grondlegger van het gymnasium te Bremen, hield hem echter van een overijlden stap terug. Er zou spoedig een eind komen aan dat vermoeden van onrechtzinnigheid, wanneer de graaf kon toestemmen in een mondgesprek, door Vorstius met zijne beschuldigers te houden, in tegenwoordigheid van een of ander erkend rechtzinnig godgeleerde. Vorstius verlangde niets liever dan dit. Hij was zich niet bewust in de christologie van het dogma der kerk te zijn afgeweken[2]. Niets zou hem aangenamer zijn dan dat Pezel en de Embder predikant Menso Alting in dit geschil als scheidsrechters optraden. Ook met eene beslissing van de Heidelberger faculteit, waarop een predikant van Wesel den graaf had gewezen, zou hij vrede hebben[3]. Inmiddels hadden de Heidelbergers Vorstins' apologie aan de faculteit te Basel gezonden. Het advies van Grynaeus en de andere godgeleerden hield wel geen directe beschuldiging in, maar erkende toch dat Vorstius aanleiding tot verdenking had gegeven. Hij moest voortaan alle onnoodige quaestiën achterwege laten, die niet dan twist verwekken en de kerk ontstichten konden. Men had minder bedenking tegen zijne opvattingen dan tegen zijne methode. De school moest niet dienen tot ijdele vertooning van geleerdheid, maar tot stichting der gemeente; daar had men zijne toehoorders niet anders voor te dragen, dan wat met vrucht later op den kansel kon worden gebracht. Een doctor in de godgeleerdheid mocht wel op eene andere manier leeren dan een predikant, maar niet wat anders[4]. Vorstius ontving een afschrift van dit oordeel en antwoordde er op[5]. Dat antwoord was eene toenadering. Uit begeerte om den vrede te bewaren, gaf hij zooveel prijs als hij maar kon. Zoo was de weg tot verzoening

1 Bekentenisse (Bibl. v. pamfl. Muller, N°. 1005).
2 ‘Nemo hactenus inventus est, qui ex meis dietis aut scriptis vel probabile aliquod argumentum afferre potuerit, quo demonstraret, aeternam Christi divinitatem a me in dubium vocari.’
3 Epp. 31 en 32.
4 Ep 38. Ook in Mr. 1005.
5 Ep. 35.

gebaand, die den 26sten September 1599 te Heidelberg plaats had, in tegenwoordigheid van Pezel. Vorstius verklaarde, dat hij het gevoelen van Socinus verwierp, inzonderheid ten opzichte van de leerstukken der vergeving van zonden en der voldoening van Christus; dat hij, terwijl het hem leed was, in jeugdigen ijver zich te hebben uitgelaten, alsof hij de samosateniaansche dwalingen begunstigde, voortaan zich eenvoudig zou houden aan de leer van den catechismus. Hierop ontving hij den broederkus[1].

Dit incident liet verder geen sporen na, ofschoon de herinnering er van bewaard bleef, om tien jaren later een duchtig wapen te zijn in handen zijner kerkelijke tegenstanders in de Nederlanden. Ware er een smet op zijn goeden naam als rechtzinnig godgeleerde blijven kleven, Duplessis-Mornay zou er in 1602 niet op hebben aangedrongen, dat hij naar de pas opgerichte school te Saumur zou overkomen. Nog sterker spreekt het volgende. Maurits, de landgraaf van Hessen, wilde hem in 1606 volstrekt aan de school te Marburg verbinden. Deze had hem met zijn eigen koets, voorafgegaan door een trompetter, laten halen, om tijdelijk ten minste eenige lessen te geven. Paraeus zelf trachtte hem te bewegen om aan deze roeping gehoor te geven[2]. Doch de graaf van Steinfort wilde zijn geliefden hoogleeraar niet loslaten. Voorts hield hij briefwisseling met vele onbesproken Calvinisten hier te lande, o.a Lubbertus en Bogerman[3]. Hij was de vraagbaak voor vele Overijselsche predikanten. Ware hij te Steinfort gebleven, vermoedelijk zou er nooit meer een woord van zijn socinianisme zijn gerept, en niemand zou geweten hebben dat hij zelfs door de Antitrinitariërs een oogenblik als een geestverwant was beschouwd. Werkelijk had men Vorstius in 1600 aan het hoofd van het gymnasium te Lublin willen plaatsen, en een jaar later had Moscorovius hem een leerstoel doen aanbieden. Er was natuurlijk niets van gekomen, want Vorstius gaf duidelijk te verstaan, dat men zich in zijn persoon had vergist[4].

Wij keeren terug tot het beroep. Volgens de officieele acten

1 No. 1005; ook in Bedenckingen (Mr. 928).
2 Ep. 95.
3 De laatste riep in 1607 Vorstius hulp in om Edo Neuhusius, diens vriend, aan de Latijnsche school te Leeuwarden te verbinden, die zich weldra aan de zijde van Vorstius tegenstanders schaarde. Ep. 102.
4 Ep. 623. Sandius, Bibl. Antitrinit., p. 98.

der curatoren zou Wtenbogaert het eerst den naam van Vorstius hebben genoemd. Hij zelf verzekert echter in zijn autobiographie, dat hij den hoogleeraar van Steinfort niet had aanbevolen, maar zijn gunstig oordeel over dezen uitgesproken, toen men zijn advies verlangde. Eigenlijk doet dit weinig ter zake. Als men in aanmerking neemt dat Van der Mijle een der gezanten was naar Frankrijk, dan laat het zich denken hoe beide het reeds over de zaak eens waren, vóór de vergadering van 10 Juli plaats had. Wtenbogaert mag Vorstius niet gekend hebben van aangezicht tot aangezicht, deze was zeker voor hem geen vreemdeling. Wie de hoogleeraar was, wist hij uit diens geschriften, wist hij door Arminius, met wien Vorstius in correspondentie stond, wist hij door zijn ambtgenoot Roseus, wiens hoogachting voor zijn leermeester toen althans nog niet was verflauwd. Wtenbogaert zelf zegt ons hoe Roseus bij herhaling Vorstius roemde om zijne geleerdheid en moderatie. Wij bezitten nog een brief van Roseus aan zijn leermeester, drie jaren te voren geschreven, waarin hij de onzalige kerkelijke twisten betreurt en zich een voorstander toont van het vrije onderzoek[1]. Het is bekend welk een schandelijke rol hij later heeft gespeeld. De man, wien het vroeger een genot was zijn vaderlijken vriend gerookte zalm, hollandsche kaas en andere versnaperingen toe te zenden, heeft mede naar steenen gegrepen, toen de kerkelijken het doodvonnis over Vorstius hadden uitgesproken Wtenbogaart wist dus wie Vorstius was. Hij had dezen zijn bock over het gezag der overheid in kerkelijke zaken, dat voor weinige maanden was verschenen, toegezonden, en daarop een vriendelijk schrijven ontvangen. Of Vorstius ten aanzien van de praedestinatieleer met de Remonstranten overeenstemde, kon betwijfeld worden. Inderdaad helde hij toen nog meer over tot het gevoelen van Calvijn[2]. Hieruit blijkt reeds genoeg hoe ongerijmd de beschuldiging van tijdgenooten was, door anderen later nageschreven[3], dat de Remonstranten, en inzonderheid Wtenbogaert, dezen Vorstius

1 Ep. 106, Ook in Wtenbogaerts Kerk. Hist.

2 'Weniger seine Lehren selbst, als sein Ruf theologischer Gelehrsamkeit und milder Mässigung hat die Aufmerksamkeit der Gemässigten in Holland auf sich gezogen.' Schweizer.

3 Onder anderen door W. te Water (Tweede eeuwgetijde), die Vorstius het orakel der Arminianen noemt, en van Wtenbogaert zegt, dat hij Vorstius evenaarde in de kunst om zijne ware meening te verbergen, maar in behendigheid overtrof.

hadden ingehaald, om na den dood van Arminius een verdediger van hunne vijf artikelen te hebben. ‘On crut avoir fait un coup de partie en obtenant que Vorstius succédât à Arminius’, zegt Bayle, ‘et il se trouva que rien ne fut plus avantageux aux adversaires des Remonstrans’. Het laatste is volkomen waar, en De Groot had daarom wel gelijk, toen hij zeide, nadat de storm was losgebroken, dat de Remonstranten hun zaak benadeelden, door Vorstius te willen staande houden[1]; maar een onpartijdig onderzoek weerlegt het eerste. Bovendien getuigen de brieven, die Wtenbogaert sedert aan. Vorstius schreef, van zijne oprechtheid. Dat hij de plaats van Arminius door een man van vrijzinnige richting wenschte vervuld te zien, heeft hij nooit ontkend. Hij zag in den toekomstigen hoogleeraar echter geen partijganger, maar een voorstander van echte verdraagzaamheid.

De curatoren hadden de voorlichting van Wtenbogaert niet noodig, om op Vorstius gewezen te worden. In het begin van 1610 had deze een lijvig boek tegen den jezuïet Bellarmin uitgegeven, dat hij aan de Staten-Generaal opdroeg. Die opdracht is te merkwaardig om er niet even bij stil te staan. Hij betuigt zijn groote sympathie voor de Republiek, die zoo lang en bang gestreden had voor de vrijheid van geweten, en wenscht haar met het bestand geluk. De wapenstilstand zou de kerk ten goede komen; kerk en staat hingen toch ten nauwste samen[2]. De eerste kon niet bloeien dan in vredestijd, de wijnstok moest met den olijf samenwassen. Welk een ommekeer! Voor veertig jaren zag men uit naar den wapensteun van bondgenooten, deed men een beroep op de gebeden der broederen, en nu kon men fier het hoofd omhoog heffen. De oorlog, zegt hij, is een ramp, vooral voor den godsdienst, maar uw krijg was rechtvaardig; gij hebt gestreden ‘pro aris et focis, pro lege Domini et grege vestro’, voor godsdienst en vrijheid. - Als we niet wisten dat Vorstius tot het uiterste oogenblik aarzelde aan het dringend verzoek van curatoren toe te geven, zouden we geneigd zijn aan eene captatio benevolentiae te denken, met het

1 Grotius Waleao 11 Nov. 1666. ‘Quotidie magis magisque suspectos se reddunt, qui ad fulciendam causam suam tales arcessunt tibicines, qualis est Vorstius.’

2 ‘Ecclesia et respublica civilis eadem navi ambae vehuntur, et sic quidem inter se mutuo devinctae sunt, ut neutrius vel salus vel pernicies absque alterius societate constare possit.’

oog op de vervulling der Leidsche vacature. Doch hooren we verder. - Hij noemt de overheid de voedster en verzorgster van staat en kerk, zíj moest toezien op de christelijke leer en het christelijk leven. De ware vroomheid bestaat, volgens hem, niet in het aannemen van dogmata, maar in het geloof, dat zich openbaart in liefde. Hij verlangt vrijheid van overtuiging, mits men zich houde aan Gods woord, en de overheid heeft toe te zien, dat de godsdienst geen schade lijde door twisten over onderwerpen, die ter zaligheid niets afdoen. De protestanten moeten onderling den vrede bewaren. Zij staan op één bodem. Als sommigen niet zooveel gezag toekenden aan groote namen, en anderen minder angstvallig gehecht waren aan de traditie, zou er minder verdeeldheid zijn. Derhalve de overheid moet waken, doch tegelijk met groote omzichtigheid te werk gaan; hare maatregelen moeten aan den eenen kant niet in strijd zijn met de uitspraken des bijbels, en aan den anderen kant geene willekeurige veranderingen in den godsdienst toelaten. Daarentegen heeft zij de ware vrijheid van spreken en schrijven te handhaven en te beschermen[1]. Men moet toelaten dat er onder geleerden verschil is over punten van ondergeschikt belang, en mag niet verlangen dat allen geheel eenstemmig denken. Men voere geen nieuw pausdom in, dat de vrijheid des gewetens geweld aandoet, en het onderzoek der waarheid tegenhoudt. De overheid moet het in den beginne onderdrukken, als het dreigt in de kerk binnen te sluipen. Het protestantisme erkent geen ander gezag dan van de Schrift. Is er verschil tusschen kerken en scholen, dan beslisse eene synode, onder leiding van de hooge overheid. Maar ook dan ga men gematigd te werk, opdat men, ketterijen en scheuringen willende voorkomen, de kerkelijke eenheid niet te ver drijve, de ware eenheid niet verlieze en den broederband verbreke.

Dat was koren op den molen der heeren staten. Zulk een man werd niet alleen door de curatoren, maar ook door Oldenbarneveld gewenscht. Wij begrijpen nu waarom Wtenbogaert hem zijn ‘Tractaet van 't ampt eener christelicker overheydt’ toe-

1 ‘Libertas prophetandi, quae omnibus verbi divini administris, nominatim professoribus, a christiano magistratu, non dico indulgenda aut permittenda sed serio injungenda et diligenter commendanda est, quippe sine qua nihil unquam recte aut fructuose in ista professione inque toto s. ministerio geri potest.’

zond. Ongetwijfeld had Vorstius den kerkelijken toestand in de Republiek op het oog, waarvan hij volkomen op de hoogte was. Kan men zich verwonderen, dat de contra-Remonstranten aan deze opdracht reeds genoeg hadden, om hem allerminst te begeeren?

Wilde men Vorstius aan de Leidsche hoogeschool verbinden, dan diende men aan het beroep alle kracht bij te zetten. Meer dan eene aanbieding had hij van de hand gewezen. Graaf Arnold was wel dood, maar zijn zoon, Willem Hendrik, had met den geleerde niet minder op. Curatoren verzochten dus gecommitteerde raden, Oldenbarneveld en den prins, om brieven van aanbeveling. Daar Wtenbogaert den graaf kende en men van zijn persoonlijken invloed op Vorstius een gunstig resultaat verwachtte, werd hij uitgenoodigd met Zeyst naar Steinfort te gaan. Niemand kon den toestand van kerk en school beter beschrijven, niemand was meer ingewijd in de wenschen en bedoelingen der bovendrijvende partij in de Hollandsche statenvergadering, dan de Haagsche predikant, die er bovendien zelf belang bij had, dat Vorstius zich de benoeming liet welgevallen. Evenwel, Maurits stond op zijn vertrek naar het leger voor Gulik, en Wtenbogaert moest hem volgen. De predikant kreeg echter vergunning om eerst naar Steinfort te reizen; na zijn last volbracht te hebben, kon hij over Munster, Wesel en Dusseldorf in het legerkamp komen. Toen de prins hem bij deze gelegenheid over Vorstius ondervroeg, aarzelde hij niet te doen uitkomen, van hoeveel belang het zijn zou, wanneer men dezen godgeleerde kon bewegen zich aan Leiden te verbinden. Onder dien indruk schreef Maurits den brief, die het verzoek van curatoren krachtig ondersteunen moest. Z.Exc. achtte zich gecompromitteerd door deze inmenging, toen Vorstius met een zwarte kool was geteekend. Wtenbogaert had hem, zoo heette het, overrompeld en misleid. ‘Het betaaamt mij niet den prins tegen te spreken,’ schrijft deze[1], ‘maar ik bid hem ootmoedig te gelooven, dat hij zich over zijn brief niet behoeft te verontschuldigen, en dat ik van geene door mij in het werk gestelde persuasiën weet. Wel weet ik, dat ik Z.Exc. heb uiteengezet, welke redenen curatoren tot het beroep bewogen hadden. Als Z.Exc. mijn oordeel verlangde te kennen, heb ik geantwoord naar ik schuldig was. Er is geen andere haast gemaakt dan die

1 Leven.

't gevolg was van den tocht naar Gulik[1] en zijn verlangen om mijne reis te bespoedigen. Had Z.Exc. de minste zwarigheid geopperd, men zou zonder twijfel daarop gelet hebben. Nog meer bedroeft mij, dat Z.Exc. aan iemand van qualiteit zeide, dat Vorstius beroepen was om de religie te veranderen, en dat zij, die er zich mede bemoeid hadden, van te voren wel hadden geweten, wat daarna aan 't licht kwam. Maar ik weet zoo zeker als ik weet dat Den Haag in Holland ligt, dat Z.Exc. hierin door de tegenpartij schandelijk misleid is. Ik ben het juist geweest, die, ziende dat de heele wereld tegen Vorstius samenspande, hem met raad bijgestaan en bewerkt heb, dat hij zich tot de actueele bediening van de professie niet zou laten gebruiken, en liever dit onweder ontwijken door Leiden te verlaten. Of ik mij hierin niet bezondigd heb, weet ik niet.'

Wtenbogaert en Zeyst kwamen in het laatst van Juli te Steinfort aan. Behalve bovengenoemde brieven, brachten zij nog een schrijven van Bertius over. De regent hoopte, dat hij de Arminiaansche partij, die alles van hem verwachtte, niet zou teleurstellen. Hij gewaagde van de vrijheid van propheteeren, zonder welke geen onderzoek der waarheid kon bestaan, en die de dweepzieke ijveraars aan de kerk dreigden te ontnemen. Na de kennismaking met Vorstius' jongste geschrift[2], kon hij de wijsheid der curatoren niet genoeg prijzen. In het belang van kerk, school en vaderland[3], drong hij aan op eene spoedige komst[4]. De Leidsche en Rotterdamsche predikanten, Corvinus, Van den Borre en Grevinckhoven, gaven in eene clausule hunne adhaesie aan dit schrijven. Ook had professor Van der Codde er zijne handteekening onder geplaatst; trouwens, op Gomarus na, had geen der hoogleeraren zich tegen het beroep uitgelaten[5]. Niettegenstaande al deze pogingen slaagde men slechts ten halve. Wtenbogaert gebruikte al zijne overredingskracht, maar hij moest zich voor het oogenblik hiermede tevreden stellen, dat Vorstius het beroep niet onbepaald afsloeg. Intusschen werd alles gewikt en gewogen, terwijl Wtenbogaert ten volle bevestigd werd

1 De prins vertrok twee dagen later.
2 De Deo.
3 'Unicum propemodum libertatis asylum.'
4 Ep. 146, doch de clausule, die onder het ms. op de Leidsche Bibl. wordt gevonden, is weggelaten.
5 'Nullo collegarum refragante in nostrun ordinem allectus est.' Baudius aan curatoren, 12 Jan. 1612.

in zijne overtuiging, dat niemand beter dan Vorstius de goede zaak dienen kon, waarvoor de Remonstranten het in de kerk hadden opgenomen. Van Steinfort vertrokken de afgevaardigden naar Tecklenburg, doch zij kregen van den graaf geen beter bescheid. Zij konden niet meer verwerven, dan dat Vorstius in den herfst eens naar Holland zou overkomen, om den staat van zaken nader te leeren kennen. Overigens brachten zij berichten mede, die curatoren in hun besluit nog meer deden volharden. Over Vorstius was in het geheele graafschap maar één stem, bij aanzienlijken en geringen, geleerden en ongeleerden. Leiden zou trotsch mogen zijn op zulk een theoloog.

Zeyst keerde alleen naar Leiden terug, en deed den 9^{den} Augustus voor curatoren verslag van zijne zending[1]. Wtenbogaert ging naar het kamp. Te Wesel ontmoette hij den Arnhemschen predikant Fontanus, die met nog een ander uit Gelderland dienst deed bij de troepen. Toen deze van Wtenbogaert vernam wat er gaande was, betuigde hij in de keuze der curatoren een bewijs te zien, dat zij het met de universiteit wel meenden. Op de vraag van Wtenbogaert, of hij dan niet een brief naar Steinfort zou willen schrijven, gaf Fontanus eerst een toestemmend antwoord, maar gedurig stelde hij 't uit en ten laatste kwam er niets van. Fontanus kon ook moeielijk met Vorstius sympathiseeren. Uitgenoodigd om de synode bij te wonen, die in dezen tijd te Duren werd gehouden, steunde hij de kerkelijke reactie, die de samenstelling van een geloofsformulier wist door te drijven, waaraan alle predikanten in die streken zich voortaan te houden zouden hebben. Het scheelde niet veel of hij had Scultetus, den hofprediker van den Paltsgraaf, die aan Christiaan van Anhalt, den aanvoerder van de Duitsche troepen, was geleend, ook overgehaald om hiertoe mede te werken. Scultetus, wien het aan moed en vastheid van overtuiging ontbrak, werd door Wtenbogaert tot andere inzichten gebracht en trachtte nu de komst van Vorstius te bevorderen[2]. Voorts verzuimde Wtenbogaert niet den indruk van zijn persoonlijk bezoek door briefwisseling met Vorstius levendig te houden. ‘Bedrieg onze hoop niet,’ dus schreef hij[3], en laat u door niets van de voorgenomen reis naar Leiden afbrengen. Gij

1 Het verbaal is in de Acten der curatoren niet ingevuld.
2 Epp. 151, 152. ‘Crediderim ego’, schreef hij aan Wtenbogaert, ‘vix alium virum aeque atque hunc academiam vestram illustrare posse.’
3 Ep. 148.

hebt mij hierop de hand gegeven. Ik heb u gezegd, dat gij niet geroepen wordt om te rusten, maar om een roemrijken strijd te strijden. Wij moeten onze zaak opgeven, als wij de school verlaten, en wij zullen haar stellig en zeker moeten verlaten als gij u onttrekt. God wijst u dezen berg aan om te beklimmen. Gij vreest voor de uitkomst? Volg hem, die u roept. Hij zal voorzien.' En wederom een maand later[1], toen er reeds allerlei geruchten liepen omtrent Vorstius' onrechtzinnigheid: 'zoo verre is het er van af, dat al die machinaties der tegenpartij u zouden moeten afschrikken, dat ge, mijns inziens, zonder verwijl op reis dient te gaan. Geloof mij, het gelaat van een mensch is als dat van een leeuw; zij, die u de tanden laten kijken, terwijl ge afwezig zijt, zullen wel wat makker worden, als zij u in het aangezicht zien. Zelfs al waart ge besloten te blijven waar ge zijt, zoudt gij toch aan u zelven en aan ons verplicht zijn u te komen zuiveren. Anders zullen zij, die ons uw bezit benijden, niet ophouden tot zij uw werkkring ook elders bedorven hebben. Derhalve verzoek, ja smeek ik u, op den bestemden tijd de reis te aanvaarden.' Wtenbogaert meende, dat Vorstius zich slechts behoefde te vertoonen om, opgetreden onder de bescherming der staten, aan de tegenpartij het zwijgen op te leggen. Maar hij wist niet welke machtige hulptroepen de vijand in het veld zou brengen, waarvoor zelfs Oldenbarneveld wijken moest.

Wij vernamen het reeds, eer Vorstius nog een voet op onzen bodem had gezet, waren er in Holland ernstige bezwaren tegen zijn beroep ingebracht. Bij de meesten was hij zelfs bij name onbekend. Als een sociniaan, of als een geestverwant van Arminius, stond hij stellig bij velen niet te boek. Enkele heethoofden brachten de gemoederen in beweging. Allerlei vreemde en zorgwekkende verhalen werden omtrent hem verspreid, zoodat zelfs voormalige vrienden het hoofd begonnen te schudden. Men kwam te weten dat Vorstius en Arminius briefwisseling hadden gehouden, en dat Wtenbogaert de hand had in deze beweging. Men was boos, omdat de curatoren op de wenken der kerkelijken geen acht hadden geslagen en van de zijdelings aanbevolen personen geen notitie hadden genomen. Men zag zonneklaar, dat de schrijver van de opdracht vóór den A n t i - B e l l a r m i n u s instemde met de verfoeielijke leer om-

1 Ep. 151.

trent de verhouding van kerk en staat, door Wtenbogaert in zijn zooveel geruchtmakend boek gepredikt. Hoe meer de Remonstranten Vorstius' geleerdheid roemden, des te grooter kwaad vreesde men van den hoogleeraar, die met de opleiding van de toekomstige dienaren der kerk zou worden belast. En alsof dit alles niet reeds genoeg was, om eene ernstige oppositie te rechtvaardigen, had Vorstius ter kwader ure een boek in het licht gezonden, dat van stonde aan het tuighuis werd, waaraan de contra-Remonstranten hunne wapenen tegen hem ontleenden. Dit boek, handelende over Gods natuur en eigenschappen, was in Maart uitgegeven. Wtenbogaert verklaarde het, tijdens het beroep in Juli, nog niet gelezen te hebben, en het zou vermoedelijk maar bij weinigen bekend zijn geworden, als men er niet zooveel beweging over had gemaakt. Zonderling dat ook Gomarus en Lubbertus er vroeger geen acht op hadden geslagen; het was toch voor vier jaren reeds verschenen, met een opdracht aan Maurits van Hessen; dit was maar een nieuwe editie, vermeerderd met een commentaar. Doch toen was er geen sprake van zijne overkomst naar Leiden. ‘Si Vorstius’ zegt Bayle, ‘se fut tenu a Steinfurt, les erreurs qu'il avait mises dans son traité de Deo ne lui eussent pas fait beaucoup d'affaires; mais étant question de savoir s'il enseignerait à Leide ou non, c'est a dire si un parti naissant ferait bouqueur l'autre, ou ne lui pardonna rien.’ Geen boek werd in dien tijd van dogmatische prikkelbaarheid en godgeleerden overmoed zoo fel bestreden. De koran en de talmud, merkt Gualther, Vorstius' biograaf, aan, hebben geen verwoeder aanval te verduren gehad; een Julianus en Lucianus zijn door de oude christenschrijvers[1] niet erger aan de kaak gesteld: zooveel scheldwoorden en lasteringen heeft men uitgebraakt tegen den auteur van een boek, vervuld, zoo het heette, van pelagiaansche, arriaansche, sociniaansche en nog zooveel andere ketterijen. Vorstius zelf heeft nooit kunnen toegeven, dat hij zich aan ergerlijke disputaties had schuldig gemaakt; dat hij zich aan de uitspraken der h. schrift zou hebben vergrepen[2]; dat hij door twijfelachtige uitdrukkingen een achterdeur

1 ‘Qui tamen etiam habebant acetum in pectore.’

2 ‘Tractatus meus’, schreef hij 13 Oct. 1611 aan den aartsbisschop van Canterbury, ‘etsi nimia fortassis □κριβε□ά, seu euriosiore inquisitione, alicubi laborat, nihil tamen adversus apertum s. scripturae sensum, nihil adversus unanimem ecclesiae christianae consensum, praesertim in rebus scitu necessariis, uspiam determinat.’

zou hebben opengezet voor de leer van Socinus. Hij gaf toe, dat hij zijne twijfelingen in duistere vraagstukken niet had teruggehouden, niet omdat hij het voor de christenheid van zooveel belang achtte ze te weten, maar omdat hij haar had willen genezen van den waan, als ware de zaligheid in de kennis van de scherpe definities der schoolleeraars gelegen. Dit laatste hield hij voor dwaasheid.

Om reeds bij den eersten aanval zich te kunnen beroepen op eene groote autoriteit, schreven de predikanten Plancius en Becius, als afgevaardigden van de Noord- en Zuid-Hollandsche synoden, - hoewel de staten geene predikanten in deze qualiteit meer wilden erkennen, sedert in 1608 de synodale vergaderingen waren geschorst - den 10^{den} Augustus aan de theologische faculteit te Heidelberg. Zij verlangden haar oordeel en dat van andere Duitsche godgeleerden te kennen over Vorstius' boek. Gaarne zouden zij de dwalingen, daarin vervat, door haar wederlegd zien. Ook wenschten zij te weten welke hare gedachten waren over Vorstius' benoeming. De Heidelbergsche universiteit, waar tijdelijk onder den keurvorst Lodewijk VI het Lutheranisme ten troon had gezeten, was thans weer de kweekschool der Duitsche Calvinisten. De toongever was ongetwijfeld David Paraeus, een even onvermoeid voorvechter ter verdediging van de leer van Calvijn tegen de Lutheranen, als een rusteloos bestrijder van alle nieuwe leerstellingen, en een onverzoenlijk vijand van mannen als Ramus en Socinus. Hij achtte in deze gewesten niemand hooger dan Lubbertus[1]. Men begrijpt, dat het antwoord, door Paraeus en zijne collega's gegeven, geheel naar wensch was. Wat anderen er over dachten, wist de faculteit niet, maar zij voor zich was met het boek allesbehalve ingenomen. Zij betreurde zelfs de uitgave. De auteur had indachtig moeten zijn aan dat woord van Tertullianus, dat het zelfs gevaarlijk is over God te zeggen wat waar is. De Jezuïeten en Lutheranen zouden, op grond van dit boek, de aanhangers van Calvijn voor de voeten werpen, dat zij verkapte atheïsten waren. Zij had geen tijd om Vor-

1 ‘Animam suam appellavit’, zegt Phil. Pareus. ‘Ursinus hat der Kirche in diesen seinen Vorzugsweise geschätzten und eng verbundene Schülern besonders starke Säulen ihrer Rechtgläubigkeit hinterlassen.’ Südhoff (C. Olevianus u.Z. Ursinus).

stius te weerleggen, maar zijne dwalingen zouden hunne bestrijders wel vinden. ‘Zoo men ten uwent,’ schrijft zij verder, ‘iemand, die onder verdenking staat van zoo groote ketterij, te Leiden wil beroepen, wat doet men dan anders dan den brand met olie blusschen! Die academie immers brandt inwendig door pelagiaansche en sociniaansche twisten. Alle rechtzinnige kerken lijden met u. Wat is eene academie zonder theologie? Is er dan geen rechtzinnige onder uwe godgeleerden den leerstoel waardig? Wij vreezen dat gij een wond met een nagel zoekt te genezen’[1]. Aldus de Heidelberger faculteit, die de verzoening van 1599 en de aanbeveling te Marburg vergeten scheen te zijn. ‘Tesmoignages fletrissants,’ zegt Bayle. Anders dacht professor Goclenius[2] van Marburg, die Vorstins' stellingen wel onderschrijven wilde, trots zijn orthodoxen collega Eglin, een persoon van zeer verdachte moraliteit; anders ook Amport van Lausanne[3], die juist in dezen tijd den Sociniaan Ostorodt bestreed. Vorstius had alle reden zich over deze Heidelbergsche censuur, die zulk een duchtig wapen werd in de handen der zeloten, te beklagen, en hij behoefde zich waarlijk niet te verontschuldigen[4], dat hij zich verplicht had geacht er tegen te protesteeren.

Wtenbogaert en Vorstius wisten dat er een onweder kwam opzetten; in de laatste dagen van Augustus kregen ze van Van den Borre uit Leiden brief op brief. Den laatsten werd geschreven, dat hij zich nu te meer verplicht moest gevoelen om over te komen, ten einde den schijn niet op zich te laden van de tegenpartij te vreezen. De eerste moest Vorstius naar Leiden vergezellen. De prins zou hem wel een veertien dagen verlof geven. De vrienden hadden zijn raad en voorlichting noodig, want de oppositie nam een dreigend aanzien. 't Scheen dat men Vorstius niet dulden zou, al moest de onderste steen boven komen. Als men de hoogere overheid niet kon verbidden, in de eerstvolgende dagvaart, dan zou men zien wat men bij de stedelijke magistraten vermocht. Werkelijk werden de regeeringen van Dordrecht en Amsterdam door de predikanten al bewerkt. En als men zoo zijn zin niet kreeg, dan zou men

1 Ep. 149 en Bedenckingen.
2 Ep. 163.
3 Ep. 150. ‘Theses tuas nullus reprehendet, nisi cajus judicium laqueis, tu scis quibus, est constrictum.’
4 Ep. 162.

zich op het volk beroepen en heel Holland in rep en roer brengen. Velen achtten dit beroep van zooveel belang, dat daarvan het succes afhing van de zaak der Remonstranten. Daarom, Wtenbogaert moest komen[1]. Deze liet zich dan ook niet wachten: toen Gulik zich had overgegeven en het leger opbrak, vertrok hij naar zijne betrekkingen te Wesel. Weldra verscheen Vorstius, en beide reisden nu half September naar Holland. Te Utrecht werden zij reeds door de remonstrantsche predikanten van alles ingelicht. Het bleek dat de oppositie vrij groote vorderingen had gemaakt. Allerlei extracten uit Vorstius' boek werden verspreid en gretig gelezen. Wtenbogaert was door deze jobstijdingen in het eerste oogenblik zoo zeer ontsteld, dat hij Vorstius in bedenking gaf dadelijk terug te keeren en uit Steinfort het beroep bepaald af te wijzen. Vorstius gevoelde echter op zijn beurt weinig lust tot zulk een laffen aftocht. Thans wilde hij naar Leiden, om zich aan de curatoren te vertoonen en in hunne tegenwoordigheid zijn onschuld te verdedigen. Zijn goede naam als godgeleerde was er mede gemoeid.

Ofschoon Vorstius gehoopt had spoedig weer te kunnen vertrekken, omdat zijne lessen stilstonden en de blijde verwachting van zijne vrouw hem huiswaarts riep, was hij gedrongen tot het laatst van October in Holland te blijven. Gedurende dien tijd was hij de gast van Wtenbogaert en Zeyst, die echter voor hunne bereidwilligheid ruimschoots schadeloos werden gesteld[2]. Te Leiden bezocht hij niet alleen de mannen, die hem met hunne brieven en gelukwenschingen waren te gemoet gekomen, maar ook Gomarus. Hij kwam den hoogleeraar, aan wiens zijde hij misschien zou optreden, om raad vragen. Het spreekt van zelf, dat dit onderhoud voornamelijk liep over de bezwaren, die tegen Vorstius' denkbeelden waren ingebracht. Vorstius lichtte zijne stellingen toe en trachtte zijne inzichten te verdedigen, doch toonde zich vrij gevoelig over de houding der predikanten, die althans zijn overkomst hadden kunnen afwachten, alvorens met

1 Brieven van Wtenbogaert. Br. 104, 105. ‘Itaque cum donis, auctoritate, gratia, alüsque tibi a Deo concessis ornamentis, quibus alacriter usus es indefessoque studio ad commune bonum parato et hac in parte communi causae adesto.’

2 De eerste kreeg van euratoren ƒ 144, de laatste ƒ 122 voor de onkosten van de reis en voor het logeeren. Ook aan Vorstius werden de reiskosten vergoed.

hunne grieven op te treden, en over het haastig, ondoordacht en liefdeloos oordeel der Heidelbergsche faculteit. Gomarus verzekerde, dat hij zich het laatste niet aantrok, en dat hij de handelwijze der synodale heeren voor hunne verantwoording liet, aangezien zij hem ook niet geraadpleegd hadden. Maar afgezien hiervan, moest hij Vorstius toch zeggen, dat de tegen hem ingebrachte beschuldigingen niet uit de lucht gegrepen waren. De Zeeuwsche godgeleerden hielden zijn gevoelen voor ergerlijker dan dat van Arminius, en hij twijfelde niet of alle universiteiten zouden de leer van Vorstius veroordeelen. Vorstius mocht hiertegen aanvoeren, dat men hem blijkbaar verkeerd had begrepen, dat men bedenkingen, die hij slechts ter disquisitie had opgeworpen, voor zijn gevoelen aanzag; Gomarus bleef er bij, dat hij gevaarlijke ketterijen had verkondigd. Van dit onderhoud gaf Gomarus daags daaraan, den 1sten October, een breed verslag aan curatoren, die hem voor zich hadden geroepen. Hier liet hij zich veel sterker uit. Het boek D e D e o , zeide hij, moest den weg banen tot atheïsme. Zelfs geen heiden had ooit in eenig geschrift Gods majesteit zoo zeer in twijfel getrokken. Ook de Papisten zouden met zoo iemand geen gemeenschap willen houden, al nam hij de mis aan. Arminius was een sant bij dezen Vorstius. Wat moest er hier van zijn onderwijs worden, daar de studenten hem nu al ‘doctor ignorantiae’ noemden! Op de vraag van curatoren, of hij zwarigheid zou hebben gemaakt Vorstius als zijn ambtgenoot te erkennen, wanneer dit boek eens niet ware uitgegeven, antwoordde Gomarus: dat hij het dan alleen zijn plicht zou hebben gerekend de heeren te waarschuwen, op grond van hetgeen elf jaren geleden te Heidelberg had plaats gehad. Doch hij achtte het nu maar gelukkig voor de universiteit, dat Vorstius zelf al zijne dwalingen aan het licht had gebracht[1]. Aldus voldeed de onverzoenlijke tegenstander van Arminius aan het verzoek van curatoren, om ‘ter goeder trouw en met een bezadigd gemoed’ te verklaren, waarom hij van Vorstius afkeerig was.

Wat de studenten betreft, waarvan Gomarus had gesproken, zij hebben zich, ongetwijfeld door zijn toedoen, werkelijk verstout, openlijk op het beroep inspraak te maken. Op den gedenkdag van Leidens ontzet werd door ongeveer vijf-en-vijftig een request[2] geteekend en onverwijld aan burgemeesters ge-

1 Acten van curatoren.
2 Mr. 944.

zonden. Slechts een twaalftal had zich teruggehouden. De Gomaristen hadden aan de academie dus verre de overhand. ‘Alhoewel wij,’ zoo spraken deze theologen, ‘ons in alle submissie en met allen eerbied hegeeren te gedragen jegens hen, die door God over ons gesteld zijn, hen niet willen voorschrijven wat zij te doen of te laten hebben, veel minder ons immodest tegen hun doen en laten opponeeren, zoo moeten wij toch ootmoedig remonstreeren en suppliceeren, dat dit beroep geen voortgang moge hebben.’ Het overige is licht te gissen. Een dergelijk request werd den 16^{den} October aan gedeputeerde staten gezonden. Men kan zich voorstellen hoe boos de heeren waren over deze bemoeizucht. Het zou verstandiger geweest zijn, als men althans eenige rekening had gehouden met de stemming der studeerende jongelingschap, doch het request werd ter zijde gelegd en een vijftal bursalen van het statencollegie moesten het misgelden[1]. Een maand later werden zij voor de curatorenvergadering gedaagd, om schuldbelijdenis te doen en hunne onderteekening te herroepen. Zij weigerden, betuigende niet te kunnen inzien dat zij kwalijk gehandeld hadden. Drie gaven hiervan zelfs eene schriftelijke verklaring aan den regent. Tot straf ontvingen zij geene buitengewone vereering toen zij het collegie verlieten[2].

Vorstius was naar Leiden gekomen, om zich aan curatoren te vertoonen, alsmede om zich te zuiveren van de blaam, die op hem rustte. Graaf Willem Hendrik, toen rector-magni-ficus van de school te Steinfort, had insgelijks in een schrijven aan curatoren den wensch geuit. dat de hoogleeraar tegen zijne beschuldigers zou worden gehoord. Dezen en nog een anderen brief van prorector en senaat[3] leverde Vorstius over, toen hij den 2^{den} October in de curatorenvergadering verscheen. Curatoren waren op hun beurt evenzeer verplicht hem in 't verhoor te nemen, want buiten hetgeen door Gomarus was in 't midden gebracht, hadden zij uit Dordrecht een afschrift ontvangen van de Heidelberger censuur[4], Bovendien had Mr. van Asperen uit Dordrecht hun mondeling over het beroep aangesproken. Bij de conferentie, die nu plaats had, was ook Wten-

1 Onder anderen Sam. Platevoet en Sam. Ampzing.
2 Acten van curatoren.
3 Ep. 163.
4 Zij verzochten en verkregen ook afschrift van den door Plancius en Becius geschreven brief.

bogaert tegenwoordig. Even te voren was er eene commissie binnen geweest, bestaande uit Van der Codde, Bertius en de predikanten Van den Borre en IJsbrand Janszn., om te verklaren, dat Vorstius was gehoord in eene bijeenkomst van eenige predikanten, en allen evenzeer had voldaan en gerustgesteld; reden waarom zij verzochten met het beroep voort te gaan. Zoo de grieven van Gomarus eenigen kwaden indruk bij curatoren mochten hebben achtergelaten, was zulk eene deputatie wel geschikt om dien weg te nemen. Reeds de wijze, waarop Vorstius ontvangen werd, kon hem overtuigen, dat de roep van zijne onrechtzinnigheid in dit collegie geen weerklank had gevonden. Zijn overkomst was de heeren welkom; men vertrouwde dat hij een toestemmend antwoord kwam brengen, en dat de universiteit weldra de vruchten van zijne geleerdheid zou genieten. Vorstius bedankte hierop beleefd voor de eer, hem aangedaan. Niettegenstaande hij deze professie nooit had geambieerd, had hij tot zijn leedwezen bespeurd, dat van zekere zijde alle pogingen werden aangewend om zijne vocatie te beletten. Hij verlangde voor alles te weten, of de curatoren, na hetgeen er tegen hem was ingebracht, bleven volharden bij hun verlangen. Zij moesten wel begrijpen, dat zij niet minder betrokken waren in die verdenking van onzuiverheid in de leer dan zijn persoon. Hierop zette hij mondeling zijn gevoelen omtrent alle betwiste punten uiteen[1]. De heeren waren hierover ten hoogste voldaan, gelijk van zulke mannen, voorgelicht door Wtenbogaert, te wachten was. Zij namen nu de volgende resolutie: Op grond van de groote diffamatiën, door eenige kwaadwilligen ten laste van Vorstius uitgestrooid, alsof hij in zijn boek vele en ergerlijke dwalingen zou hebben verkondigd, alles met het doel om zijn beroep te beletten, hebben curatoren en burgemeesters goedgevonden, alvorens verder te gaan, eerst Gomarus te hooren. Zij hebben Vorstius de bedenkingen van dezen voorgehouden en zijn voldaan geweest na het hooren zijner verklaringen. Doch aangezien de graaf en Vorstius verzocht hebben, dat hij zich ook voor de staten zuiveren mocht, hebben zij besloten met hem naar den Haag te reizen en hem, bij afwezigheid van de staten, voor gecommitteerde raden te stellen, opdat ook deze overtuigd zullen zijn, dat men zich in de keuze niet bedrogen heeft.’

1 Volgens Wtenbogaert (Kerck. Hist.) was Gomarus hierbij tegenwoordig en had hij op alles gezwegen. Hiervan blijkt niet uit de Acten.

Den 5^{den} October kwamen de burgemeesters Gael en Adriaensz. met Vorstius in den Haag. Eerst werd er eene conferentie gehouden ten huize van Oldenbarneveld, waarbij Wtenbogaert tegenwoordig was[1]. De advocaat, alles gehoord hebbende, hechtte zijn zegel aan het beroep. Het duurde tot den 18^{den} eer Vorstius voor gecommitteerde raden verschijnen kon. Het collegie was niet voltallig: het heette dat het onstuimige weer sommige leden terughield. Een lastig oponthoud voor den man, wiens terugkomst te Steinfort door echtgenoote en studenten met ongeduld werd verbeid. Eindelijk was de dag aangebroken. De uitslag van het verhoor was niet twijfelachtig. De meeste leden, waaronder ook Oldenbarneveld's broeder, dachten met de curatoren geheel eenstemmig. Na de resolutie, te Leiden genomen, en het advies van den advocaat, was deze bijeenkomst maar eene formaliteit. Evenwel zouden curatoren met meer nadruk èn hij den graaf èn tegen de kerkelijke partij kunnen optreden, als gecommitteerde raden openlijk verklaard hadden in Vorstius geen schuld te vinden. Jammer maar, dat Plancius en consorten zich zoo niet lieten afschepen. Overigens werd in deze bijeenkomst alles weer opgehaald wat wij al weten. Vorstius herhaalde zijn pleidooi, waarna eene acte werd gearresteerd[2], inhoudende dat gecommitteerde raden geenerlei bezwaren hadden tegen het beroep, maar bleven bij hunne aanbeveling van Juli, ‘niettegenstaande het kwalijk verzoeken, onbedacht schrijven en onbehoorlijk uitgeven’ van de Heidelbergsche correspondentie. Gelijktijdig schreef men den graaf[3], dat Vorstius zich van alle blaam had gezuiverd, weshalve men opnieuw zijn overkomst naar Leiden verlangde. Een hoogleeraar, zoo bekwaam en modest tevens, moest gebruikt worden waar hij 't meest dienst kon doen; en daar hij aan de Leidsche universiteit onvergelijkelijk meer nut zou kunnen stichten, niet enkel voor de gereformeerde kerken in Holland, die zoo vele en zoo groot waren, maar ook voor die van de omliggende landschappen, dan in het gebied van den graaf of zijne broeders[4], zoo vertrouwde men, dat Vorstius

1 Volgens Wtenbogaert zou men ook bij den prins zijn geweest.
2 Door Vorstius met andere documenten in zijn Voorlooper opgenomen.
3 Zie den brief in den Voorlooper.
4 Adolf, Arnold en Joost, mede graven van Bentheim, Tecklenburg, Steinfort en Limborch.

zou worden vrij gelaten om te gaan. Ook bij deze conferentie was Wtenbogaert tegenwoordig.

Dien eigen dag hielden curatoren nog eene vergadering met Vorstius in hun logies. De zaak moest haar beslag krijgen, nu de groote zwarigheid was uit den weg geruimd. Vorstius evenwel aarzelde. Te Steinfort was hij algemeen bemind, de graaf, de studenten, de predikanten, ze begeerden allen hem te behouden, en hier zag hij in kerk en school de gemoederen van zich vervreemd. Zouden zijne zwakke krachten hier niet te kort schieten, zou hij de Hollandsche lucht kunnen verdragen? Hij vroeg nog zes weken beraad. Dit viel de heeren niet mee, ja kwetste zelfs een weinig hun eergevoel. Zij voerden hem tegen, dat de vacature niet langer onvervuld kon blijven, dat men door uitstel de tegenstanders stouter zou maken, dat de staten machtig genoeg waren om hem te handhaven en wel middelen wisten te vinden ‘om de wrevelaars in te binden’, dat het de universiteit van Leiden gold, gelegen ‘in het brandpunt van de christelijke wereld’, dat de vochtigheid van het klimaat door vele commoditeiten werd vergoed, dat hem een inkomen van twaalfhonderd gulden, behalve de emolumenten, zou worden geschonken, enz. Niets werd vergeten het aandringen van curatoren grensde aan onbescheidenheid. Het scheen dat men het er op gezet had de kerkelijke partij te trotseeren, met het beroep door te drijven. Vorstius verklaarde ten laatste, dat hij de professie niet afsloeg en dat hij van Leiden geenszins afkeerig was, als hij er in rust en vrede kon werken. Dit laatste hing grootendeels van zijne ambtgenooten af Konden de heeren hem niet zeggen wien hij, behalve Gomarus, nevens zich zou hebben? Neen, nu Wtenbogaert zich geheel terugtrok, had men zoo dadelijk nog geen ander op 't oog. Doch binnen zes maanden waarborgden zij hem een collega, waarover hij voldaan zou zijn. Nu, dan hadden de heeren alleen nog te weten, dat hij zijne betrekking te Steinfort een halfjaar te voren moest opzeggen. Als hij dus tot aannemen besloot, zou hij niet voor Mei van het volgend jaar komen. Hierop nam men afscheid van elkaar. Vorstius kreeg een antwoord mede aan den senaat van het gymnasium te Steinfort, en een hoogst beleefden brief aan den graaf[1]. In den laatsten werd in de vleiendste bewoor-

1 1 Beide brieven zijn niet in de Acten ingeschreven. De laatste werd opgenomen in de Epist praest. vir Ep. 144. Vorstius liet de eerste en nog drie andere brieven in zijn Voorlooper achterwege, ‘om niet den schijn te hebben van onbehoorlijk te roemen en hen, die mij niet genegen zijn, leed te doen.’

dingen van hem gesproken, werden de kerkelijke aristarchen duchtig doorgehaald, en werd ondubbelzinnig verklaard, dat in de gegeven omstandigheden Vorstius de eenige man was, dien men voor de universiteit en de kerk hebben moest.

Of Vorstius uit eigen beweging verlangde met Wtenbogaert naar Amsterdam te gaan, om zich daar voor de regeering te verantwoorden, dan of anderen hem hiertoe aangezet hebben, opdat de voornaamste stad van Holland gunstig gestemd mocht zijn, wanneer de zaak eens in de statenvergadering ter sprake kwam, weten wij niet. Zij namen hun intrek bij Rem Bisschop en hadden juist gelegenheid op Zondag den 24sten October den als godgeleerde zoo beruchten, als geograaf zoo beroemden prediker te hooren. Hoe hij dien morgen bulderde tegen alle nieuwigheidsdrijvers! Plancius' geheele sermoen was een oorlogskreet tegen alle moderne Arianen en soortgelijke ketters. Of de gemeente dit zalvend en stichtelijk vond? Woensdag daaraanvolgende meldden beide vrienden zich tegen halftwaalf aan bij burgemeesters in het torenkamertje van het stadhuis. Zij vonden er Boelens, Banning en Bas. Plancius verscheen ook met een ouderling. Deze eerste samenkomst, die anderhalf uur duurde, leidde tot geen resultaat. De predikant had weinig lust tot discussie; hij moest bij zijne zuster ter bruiloft, hij had nog brieven te schrijven, kortom hij maakte er een eind aan. Den volgenden dag, ten huize van Banning, kwam hij er niet zoo gemakkelijk af. Nu was ook Hooft er bij, de eenigen misschien, voor wien de rechtzinnige ijveraar ontzag had. Vorstius beklaagde zich over de beleediging, door den predikant hem aangedaan, die openlijk en bedekt, in brieven en van den kansel, zijne godsdienstige overtuiging verdacht had gemaakt. Plancius wilde eene leerstellige woordenwisseling uitlokken, doch de hoogleeraar was ongezind, zich door dezen partijman een examen te laten afnemen. De regeering, zeide Vorstius, gedooge niet langer, dat onschuldige personen in uwe stad, het oogelijn van Holland, zoo in 't openbaar gelasterd worden. Met eene ernstige vermaning, om zich voortaan van dat polemiseeren en schelden te onthouden, kon Plancius naar huis gaan. De vrienden van Vorstius stelden zich voor, dat door dit onderhoud de kracht van den tegenstand wel gebroken

zou zijn[1]. Zij rekenden er niet op, dat al het gebeurde kwaad bloed had gezet en de tegenstanders nog meer verbitterd. Men kon uit hetgeen er over deze conferentie van mond tot mond ging[2] genoeg opmaken, wat er in de gemoederen schuilde. Alvorens Amsterdam te verlaten, stelde Vorstius nog een brief aan alle professoren en predikanten in alle hervormde landen, waarin hij zich beklaagde over den liefdeloozen ijver van sommige Hollandsche godgeleerden, en hen verzocht om toch geen ontijdig oordeel over zijn boek te vellen, daar hij weldra in een afzonderlijk geschrift alle duistere plaatsen zou toelichten[3]. Wtenbogaert toonde den brief aan Oldenbarneveld, die over den inhoud zeer tevreden was; vóór de uitgave wilde hij echter het oordeel van curatoren en gecommitteerde raden kennen. Het stuk werd in den Haag gedrukt en aan de voornaamste hoogescholen van Engeland, Frankrijk en Duitschland gezonden[4].

Wij hebben tot hiertoe den loop van zaken op den voet gevolgd, en zijn thans aan een rustpunt gekomen. De curatoren blijven Vorstius' komst verlangen, hijzelf kan niet besluiten. Wtenbogaert gaat voort met aan te dringen, en de kerkelijken houden niet op te protesteeren. Dit status quo duurde ongeveer een halfjaar. Vorstius besteedde dien tijd tot samenstelling van een uitvoerig apologetisch geschrift, dat bestemd was om al het duistere in zijn boek over God op te helderen, en alle steenen des aanstoots op te ruimen. Toen het gereed was, zond hij zijn handschrift aan Wtenbogaert, om het eerst te lezen en aan het oordeel van Bertius, Corvinus en andere vrienden te onderwerpen. Dit gaf eenig oponthoud, reden waarom hij in Februari 1611 al vast een kort begrip van den inhoud in het licht zond. Het boek, want het bevatte twee honderd bladzijden in kwarto, verscheen eerst in 't laatst van April, zoodat hij te Leiden de voorrede schreef aan de staten van Holland. Deze ving aan met een klacht over de tactiek van verdachtmaking, waarvan de tegenpartij zich op allerlei wijze had bediend, uit gebrek aan genoegzame kennis zoowel als uit blinden geloofsijver. Was er dan geen billijk oordeel

1 Onder andere V.d. Borre. Ep. 157.
2 Ep. 155.
3 Wtenbogaert's Kerck. hist.
4 Epp. 155, 156.

mogelijk bij verschil in het twijfelachtige, waar men het in de hoofdzaak eens was? Men bracht in dezen tijd allerlei ijdele vraagstukken op den voorgrond, waaruit niets dan twist en tweedracht werd geboren, terwijl de waarachtige kennis der godsdienstige waarheden geheel werd verwaarloosd. Waarom had men hem zoo onbarmhartig doorgehaald? Niet omdat hij eenig dogma, berustende op het gezag der Schrift, had omvergestooten, maar omdat hij vrijmoedig zijn oordeel had uitgesproken over menschelijke leerstellingen, die eigenlijk tot de wijsbegeerte behoorden. Hij had niets bestreden, niets verworpen, niets in twijfel getrokken, wat in Gods woord duidelijk stond uitgedrukt. Dit was dan ook het eenig gezag, dat Vorstius in geloofsaangelegenheden wilde erkennen. Wat zijn boek over God aanging, vele kitteloorige theologeen[1] hadden het al veroordeeld, vóór zij het nog gelezen hadden; geleerde en waarlijk vrome mannen daarentegen hadden, na rijper oordeel. er hunne goedkeuring aan geschonken. Het is thans uw zaak, zoo sprak hij tot hunne Ed. Mog., om mijn onschuld te verdedigen. Laat u hiervan niet terughouden, hetzij door te meenen dat ge hierdoor uwe bevoegdheid te buiten zoudt gaan, hetzij door te vreezen voor het marktgeschreeuw dergenen, die altijd zweren bij het geloof der vaderen[2]. Zorgt dat het geschil enkel en alleen worde uitgemaakt met den bijbel in de hand, opdat de vrijheid van 't geweten niet gedeerd, de rust der kerk niet verstoord worde. Handhaaft de vrijheid van denken en spreken aan de universiteit, voorzooverre er geen strijd is over de beginselen en grondslagen der christelijke leer.

Intusschen ging de oppositie voort met den grond onder Vorstius' toekomstige leerstoel te ondermijnen. ‘Men kan 't vooroordeel,’ schrijft Brandt te recht, ‘als 't zich eens geuit heeft, niet licht den mond stoppen.’ Onder 't volk had ieder den mond vol van ‘dien vreemden en monstreusen doctor’[3]. Hoe kon 't anders. daar Plancius, Henricus Arnoldi van Delft en zoovele andere predikanten hunne gemeenten telkens ver-

1 ‘Quod genus hominum admodum hodie irritabile est.’ Apoll. Scotus Cunaeo. Ep. 8.
2 ‘Qui nullam in religione mutationem ferendam esse dictitant; contraque in ea fide perseverandum esse speciose jactant, quam majores vestri tanto sumtu et sudore asseruerint, quaeque tot martyrum sanguine obsignata sit, etc.’
3 F. de Vry.

gastten op eenige staaltjes van Vorstius' gruwelijke godslasteringen. Als een godgeleerde van later dagen[1] hem noemt ‘een ketterschen kop, vol wanschapen muizenesten’, dan schrijft hij het oordeel na van den tijdgenoot. Trigland oordeelde dan toch billijker, als hij zeide: ‘Vorstius was een man wel van buitengewone gaven, geleerdheid, welsprekendheid, modestie, enz., die zich bij ieder zeer aangenaam kon maken, maar ondertusschen van een slibberig verstand.’ Allerlei praatjes liepen er rond. Zeker aanzienlijk man uit Westphalen zou aan een Hollander gezegd hebben: gij hebt ons voor jaren een schurft schaap gezonden, doelende op Jan van Leiden, tot belooning zenden wij u thans een garstige worst. De aardigheid was echter niet nieuw: de Munstersche Jezuïeten hadden zich vroeger al met ‘Hans Wurst’ vroolijk gemaakt. Sommigen slaakten een diepe zucht, als ze dachten aan de toekomst van school en kerk. Wat zou er van worden, als aan het jeugdig en dartel verstand den vrijen tengel werd gevierd, om naar lust alles in twijfel te trekken, om over alle leerstukken pro et contra te disputeeren! Vele ouders en voogden zouden hunne zonen en pupillen te huis houden of naar elders zenden. Leiden zou overal in het buitenland bekend worden als een broeinest van allerlei vreemde denkbeelden, van zekere ‘theologia quotlibetica,’ die alles op losse schroeven zette. Onder zulke omstandigheden verwondert het ons niet, dat het boek van Becanus tegen Graser, dat eerst onopgemerkt bleef, tal van gretige lezers vond, omdat er iets in voorkwam tegen Vorstius, zoodat bij de Leidsche boekverkoopers zelfs geen exemplaar meer te vinden was[2]. Er hadden zich reeds aan de schrijftafel gezet, om Vorstius met de pen te bestrijden; de litteratuur over zijn beroep en zijne ketterijen zou aangroeien tot een breeden stroom van boeken en blauwboekjes, in de taal der geleerden en des volks. Wij zullen niet onvoorwaardelijk den staf breken over al dat schrijven en wrijven der oppositie. Er was in die dagen veel onverdraagzaamheid, veel partijdigheid, veel geestelijke hoogmoed, veel vooroordeel, maar er was ook vastheid van beginselen, gehechtheid aan duur verworven overtuigingen. Men was niet altijd liefdeloos uit beginsel, maar vaak uit bekrompenheid en vasthoudendheid aan eenmaal aangenomen begrippen. Men

1 Arn. Montanus.
2 Ep. 156.

beschouwde de geheele kerkleer als eene afgedane zaak, boven alle onderzoek verheven. Cunaeus wilde het geloof tot enkele zeer weinige hoofdpunten brengen, onder voorwaarde dat ieder voor een vroom christen gehouden zou worden, die daar niet buiten ging[1]. Maar de orthodoxe theologen wilden alles haarfijn gedefinieerd hebben. Zij. die voor de vrijheid van geweten hadden gestreden, kwamen er als vanzelf toe, om haar weder met voeten te treden. Allerlei zelfzuchtige beweegredenen mengden zich in den strijd, waarbij het doel geheel werd vergeten. Het verschil van zienswijze ontaardde in een strijd tegen personen, waarbij sommigen niet terugdeinsden voor laster en logen, en de pen in gal en gif werd gedoopt. Niet allen, die steunpilaren der kerk, strijdhelden voor de waarheid, verdedigers der zuivere leer werden genoemd, verdienen den lof, door tijdgenooten hun toegezwaaid. En een kalmer nageslacht heeft velen, die tot den schandpaal der ketterij waren verwezen, de eere hergeven, die blinde hartstocht hun onthouden had.

Van meer beteekenis dan al het gemompel en kanselgerucht was het verzet van Dordrecht. De dagvaart van Holland was uitgesteld, omdat de advocaat voortdurend met de koorts te bed lag: de Dordsche regeering, opgezet door de predikanten, had echter geen geduld om de vergadering af te wachten. Zij was verstoord over de jongste beslissing der curatoren, die op den brief uit Heidelberg geen acht hadden geslagen, zoo 't scheen. 't Was of zij het er op gezet had in deze zaak de spits af te bijten. Eerst verschenen er drie afgevaardigden in Den Haag, om gecommitteerde raden op hoogen toon te zeggen, dat zij met het beroepingswerk niet verder mochten gaan, voordat de dagvaart was gehouden. Doch Oldenbarneveld stond de heeren zoo te woord, dat zij onverrichter zake konden heengaan[2]. Burgemeesters beproefden nu nog eens door een ‘serieusen brief’ aan curatoren hun zin te krijgen. Hoort hoe deze hen op hun beurt te recht zetten. ‘Wij zijn in dit beroep niet lichtvaardig te werk gegaan. Vooraf hebben wij deugdelijk onderzoek gedaan. Van onze keuze gaven wij kennis aan den prins en de gecommitteerde raden, en ontvingen van hen aanbevelingsbrieven. Vindt het dus niet vreemd dat wij ons niet hebben laten binden door eene overijlde en ontijdige censuur

1 Cunacus Scotio. Ep. 9.
2 Ep. 155.

van een paar Heidelberger theologen, op zulk een praejudiciabel verzoek gegeven. Wij zijn niet gewoon iemand te veroordeelen, zonder eerst zijne verdediging te hooren. Om nu de heele wereld te toonen, hoe oprecht wij hierin te werk gaan, hebben wij Vorstius, op diens eigen verzoek, voor gecommitteerde raden gebracht, opdat zij zouden kunnen oordeelen of de bezwaren zoo gegrond waren, dat het beroep geen voortgang mocht hebben. Zij hebben even als wij in hem een man gezien van groote geleerdheid, oprechte godvreezenheid en bijzondere modestie. Dit hebben wij u bericht. Vorstius is zoolang te Leiden en in Den Haag geweest, en niemand heeft hem verder aangesproken. Wij hadden dus gehoopt, dat ge meer vertrouwen zoudt gehad hebben in ons dan in hen, die ongeroepen zich zoeken in te dringen in de zaken van de universiteit; die misschien meer uit partijdigheid en verkeerden ijver, of wel verstoord omdat zij hierin niet gekend zijn, dan wel uit oprechtheid des gemoeds handelen. Gij weet wel dat het nietten goede kan gedijen, wanneer men wil treden in eens anders ambt. Ongetwijfeld zullen de staten genoegen nemen met hetgeen wij gedaan hebben. Het is dus volstrekt overbodig, ons andermaal met zulke vermaningen aan boord te komen. Door ons toedoen zijn er nooit twisten in kerk of universiteit ontstaan. Het gravamen van de classis van Dordrecht[1] heeft de zwarigheden op de haan gebracht. Wij hebben toen, door de theologische professoren eene verklaring te doen teekenen, getracht de gemoederen te kalmeeren. Indien men den twist niet had gevoed, en ons de hand geboden om zijn verderen loop te stuiten, zou het er nu beter uitzien. Wij verzoeken u daarom ernstig alle vooroordeelen te helpen tegengaan; wij zullen van onzen kant niet nalaten te zorgen voor alles, wat de rust van kerk en universiteit kan bevorderen'[2]. De curatoren waren dus voor de Dordsche tegenwerking in 't minst niet bang. Toen de lang verbeide statenvergadering in December werd gehouden, waarin Dordrecht door Berck, Muys van Holy en Van Beveren vertegenwoordigd werd - waarschijnlijk wel de drie, die een maand geleden in den Haag waren geweest - verschenen werkelijk Plancius en Becius om

1 In 1605. Brandt, Hist. de Reform., II, 62.
2 Acten van curatoren. De brief is van 9 Nov. 'Rescripserunt', schreef Wtenbogaert aan Vorstius (Ep. 56), 'curatores Dordracenis satis animose.'

te vragen het beroep op te schorten, totdat men het oordeel van gereformeerde universiteiten in het buitenland zou hebben gehoord over Vorstius' boek D e D e o . Doch de staten besloten alles eenvoudig over te laten aan de wijsheid der curatoren en burgemeesters van Leiden.

Met Gomarus hadden de curatoren niet minder te stellen. Hij had nu het rijk alleen en trok hiervan partij, door niet anders dan zijne eigene stellingen te behandelen, in plaats van den bijbel te verklaren, waarbij hij zich telkens schampere uitvallen tegen Bertius veroorloofde, ‘hetwelk curatoren niet konden verstaan te strekken tot dienst van de universiteit of tot profijt voor de studenten.’ Men riep hem daarom in Februari ter verantwoording, en herinnerde hem aan het verbod der staten, om over de twistpunten te spreken of te schrijven. Ook had men gehoord, dat hij ouders zou hebben afgeraden hunne zonen naar Leiden te zenden, als Vorstius daar kwam. Was het dan zijn plicht niet als hoogleeraar, den bloei der universiteit te bevorderen? Gomarus deed alsof hij de intentie der staten met dat verbod niet begrepen had, doch hij moest verklaren, dat de praedestinatie en de justificatie hoofdpunten waren der dogmatiek, die onderwezen dienden te worden. Al zou hij er overlast door lijden, hij kon er niet mede ophouden. In 't behandelen van zijne theses volgde hij het voorbeeld van andere godgeleerden. De studenten waren er, zijns inziens, beter mede gediend, want nu behoefden ze geen dictaten te schrijven. Hierover viel verder geen zwarigheid. Maar curatoren hadden hem kennis gegeven, dat zij tot op Vorstius' komst, Corvinus bij provisie nevens hem wilden stellen. Deze mededeeling deed Gomanus het bloed naar 't hoofd stijgen. Hij weigerde kortaf te dienen met den man, die 't gewaagd had hem in anonieme geschriften aan te tasten. En nu kwam meteen het hooge woord er uit: als de heeren geen ‘zuiveren professor’ benoemden, ging hij heen. De staten van Zeeland zouden in dat geval zeker een eigen collegie, die van Gelderland misschien wel een eigen universiteit oprichten. Hij zou wel een heenkomen vinden[1]. Inderdaad was zijn besluit reeds een maand geleden genomen[2]: nu verkondigde hij van

1 Acten van curatoren.

2 ‘Significaverat mihi, quoniam huc usque frustra cum luctuoso academiae fato conflictatus esset, tandem se manum tollere et cedere velle.... vir, cujus nomen diu huic scholae salutare fuit et eruditione apud omnes clara est et illustris.’ Cunaeus aan Simon Schot, secret. van Middelburg, 15 Jan. 1611 (Ep. 34).

de daken dat hij om Vorstius heenging. Weinige weken later verliet hij Leiden en ging naar Middelburg.

Zoodat er nu ten slotte niet één hoogleeraar in de godgeleerdheid meer overbleef, terwijl men nog van geen enkelen plaatsvervanger zeker was! In deze netelige omstandigheid vestigden de curatoren de aandacht op een predikant, die als godgeleerde nevens Vorstius genoemd mocht worden, doch wiens rechtzinnigheid bij de tegenpartij even vaststond als de onrechtzinnigheid van den laatsten. Pierre du Moulin was voor de Leidsche hoogeschool geen onbekende. Toen hij in 1592 in Holland was gekomen, had hij gedurende drie maanden hij het statencollegie latijn en grieksch gedoceerd. De kennismaking met de Hollandsche jongens was niet van de aangenaamste geweest; ze gooiden den franschman in de les met sneeuwballen en deden hem zooveel plagerijen aan, dat hij er de koorts van kreeg en men genoodzaakt was hem zijn ontslag te geven. Aan den ambassadeur De Buzanval en Louise de Coligny had hij 't te danken, dat hij, ofschoon nog pas vier-en-twintig jaren, kort hierop tot hoogleeraar in de rhetorica werd benoemd. Ruim vijf jaren bleef hij nog te Leiden; toen deed de dood zijns zwagers hem besluiten naar Frankrijk terug te keeren. Veel had hij in dien tijd gezien. De Buzanval, die hem ook aan Maurits voorstelde, had hem o.a. medegenomen bij het beleg van Groningen, en hij herinnerde zich nog op later leeftijd, hoe de monniken met pak en zak de stad uittrokken en de beelden op de markt werden verbrand[1]. Sedert 1599 was hij predikant te Parijs. Alvorens tot het beroep van Du Moulin over te gaan, wilden de curatoren de zekerheid hebben dat hij verdraagzaam zou zijn ten opzichte der Remonstranten, en het gezag der overheid in 't kerkelijke erkennen. Aan Van der Myle werd opgedragen hem in dit opzicht te polsen, en hem kennis te geven zoo van Vorstius' benoeming als van het voornemen om ook Corvinus tot hoogleeraar aan te stellen. Wtenbogaert kreeg in last aan Du Moulin de vijf artikelen te zenden, en Vorstius van de plannen der curatoren te verwittigen. Het bleek dat

1 Autobiographie in Bulletin de la Soc. de l'hist. du protest. français, 7me année.

Du Moulin niet ongenegen was, zich andermaal aan Leiden te verbinden, en hoewel hij zich in zijne brieven niet duidelijk uitsprak, meende men toch allen grond te hebben om aan te nemen, dat hij een man des vredes zou zijn, afkeerig van alle kerkelijke oneenigheden. Er werd dus besloten hem het beroep op de meest aannemelijke voorwaarden aan te bieden. Maurits, de prinses-weduwe, gecommitteerde raden en Aerssen werden in den arm genomen, om zijn ontslag van de kerk te Parijs te verkrijgen. Maar het gelukte niet. Wat de eerste beproefd hebben weet ik niet, maar onze gezant te Parijs heeft het zijne gedaan. Hij riep de veel vermogende hulp in van DuplessisMornay, wees dezen op den treurigen toestand der Hollandsche kerk, terwijl Du Moulin juist de persoon was om alles te recht te brengen[1], en hing een donker tafereel op van de toekomst der theologische faculteit te Leiden, nu de Zeeuwen er ook reeds over dachten, hunne zonen van de academie weg te nemen. ‘Je vous supplie,’ schreef hij[2], ‘de voulloir proposer a messieurs de l'essemblée, que la pryere de nostre estat n'a but que pour eviter le schisme; que l'utilité qui proviendra du voyage de M. Du Moulin sera commune, car il destournera la jeunesse de la nouveauté, et Paris se doibtou peult incommoder pour l'esperance d'ung grand bien.’ Duplessis was verplicht zijn zedelijken invloed bij de kerk van Parijs te gebruiken, ‘car sans cela vous verrés qu'on jettera l'oeil sur quelque aultre personne, qui sera susseptible dela nouveauté, qui seroit tout gaster.’ Maar Duplessis maakte er gewetensbezwaar van, aan dit verlangen te voldoen. Du Moulin was te Parijs onmisbaar, en wanneer hij heenging, zou zijn ambtgenoot ook vertrekken; wat moest er dan van de aanzienlijkste protestantsche gemeente van Frankrijk worden[3]? Wij bezitten nog een merkwaardigen brief van Du Moulin zelven aan de curatoren[4], van den 4^{den} Juli, die ons doet zien hoe 't hem onmogelijk werd gemaakt, naar Leiden over te komen. Na dankzegging voor de eer[5] hem te beurt gevallen, schrijft hij: ‘Mijne

1 ‘Personnage capable pour adoulcir les aigreurs, et ramener par raison les esprits esgarés.’
2 8 Juni 1611. Duplessis, Memoires, T. XI, lettre 145.
3 Lettres 152, 174.
4 Ms. Acad. Bibl. te Leiden.
5 ‘Quem non potui sperare sine arrogantia, non possum sine summo stupore recusare.’

gemeente heeft mij lief als het licht harer oogen, en 't spreekt van zelf dat ik haar wederkeerig liefheb. 't Is waar, niet zonder groote smart kan ik 't aanzien, dat zoo bloeiende kerken te gronde gaan en door inwendige geloofsverdeeldheid verscheurd worden. Ik voor mij zou niets liever wenschen, dan dat ik u helpen kon om dien algemeenen brand te blusschen.' Maar er zijn zooveel bezwaren, dat hij twijfelt aan den goeden uitslag. Aerssen is in den kerkeraad geweest en heeft de brieven van curatoren en anderen overgelegd; 'daarop heeft hij, met de hem eigene scherpzinnigheid en welsprekendheid, eene rede gehouden, die wel geschikt was om te overtuigen. Ik heb ook 't mijne gedaan. Maar zoodra de gemeente alles te weten kwam, is er zulk een geroep opgegaan, heeft de verontwaardiging zich zoo duidelijk uitgesproken, dat de kerkeraad zich gedrongen zag den gezant te verzoeken niet langer aan te houden. Daarom behoeft alle hoop nog niet opgegeven te worden. De kerkeraad vreest den onwil der gemeente, maar zou toch ook Maurits en de staten niet gaarne beleedigen. Ik doe mijn best om de gemoederen neer te zetten, en wanhoop nog niet. Lang zal ik u niet in het onzekere laten; vóór 1 Augustus schrijf ik u zonder omwegen of ik kom of niet. Intusschen verheugt het mij, dat gij mannen bij de hand hebt, bij uitnemendheid voor het hoogleeraarsambt geschikt. Voor allen noem ik Festus Hommius[1]. Als zijn karakter beantwoordt aan zijn verstand, zult gij niet gemakkelijk een tweeden vinden, die waardiger dit ambt zal vervullen.' Maar heeren curatoren beliefden, om bijzondere redenen, van den Leidschen prediker niet gediend te zijn. Wat Du Moulin betreft, den 31ten Augustus liet zijn antwoord zich nog altijd wachten. Eindelijk kwam het, half September. Hij weigerde, omdat de kerk van Parijs hem niet wilde loslaten.

Wij hebben Vorstius een weinig uit het oog verloren. Hij liet dan ook niet veel van zich hooren. De curatoren vergaten hem echter niet. In December verlangde Wtenbogaert van Zeyst te vernemen, of de oppositie misschien ook eenige verandering had gebracht in de goede gezindheid van curatoren. 'Neen,' was het antwoord, na ernstig overleg met Oldenbarneveld gegeven, 'wij verklaren nog geen reden te

1 'In cujus ad me epistolis miror singulare acumen et doctrinam non vulgarem, cum facile elegantia.'

vinden om het beroepingswerk te staken. Het zal ons integendeel lief zijn te vernemen, dat Vorstius een besluit heeft genomen. Wij zien met verlangen zijn toestemmend antwoord te gemoet'[1]. Doch Vorstius bleef zwijgen. Zijne brieven uit dien tijd zijn verloren gegaan, doch wij kunnen uit de antwoorden van Wtenbogaert wel opmaken, waar het aan haperde. Hij zag tegen dat Leidsche professoraat op als tegen een berg, en had wel om alles gewild, dat men hem liet waar hij was. Wtenbogaert en Oldenbarneveld hielden echter vol. De laatste werd meer en meer betrokken in deze zaak, vooral door toedoen van den eersten. De predikant deed den advocaat verslag van de Amsterdamsche conferentie, en las hem de passage voor uit het boek van Becanus; wederkeerig gaf de advocaat den predikant in de pen, wat hij Vorstius berichten moest. Reeds kort na zijn vertrek[2] schreef Wtenbogaert: 'De onzen blijven bij hun plan om u te beroepen, en zeggen mij gedurig, dat ik niet moet ophouden bij u aan te dringen. Indien gij echter, wat God verhoede, een ongunstig besluit mocht nemen, verzoek ik u dit niet dadelijk aan curatoren, maar eerst aan mij alleen te melden, en niet van uwe weigering te spreken, voordat ge mijn antwoord hebt gelezen. Oldenbarneveld begeert dat ik u dit schrijven zal.' Toen de staten de curatoren in hunne bescherming namen, moedigde hij Vorstius nog meer aan; in den gunstigen samenloop van zoovele omstandigheden zag hij eene roeping der voorzienigheid[3]. Trouwens Wtenbogaert was de eenige niet, die Vorstius het afslaan der benoeming hoe langer hoe bezwaarlijker maakte. Van der Codde schreef[4], dat hij niemand liever dan Vorstius tot ambtgenoot verlangde. Wie begreep beter dan hij, dat de theologie met gematigdheid en verdraagzaamheid beoefend moest worden; dat men zich niet mocht afscheiden om het geringste verschil van meening; dat aan de hoogescholen, bij eenheid in grondbeginselen, vrijheid van denken moest zijn; dat men aan anderen zijne overtuiging niet mocht opdringen; dat aan eene christelijke overheid haar goddelijk recht niet betwist kon worden? De curatoren en de Leidsche regeering, zijne geestverwanten en de staten, ja God zelf riep hem tot

1 Acten van curatoren.
2 7 Nov. Ep. 155.
3 Ep. 158.
4 Ep. 159.

deze bediening. Zou hij zich door een handvol tegenstanders laten afschrikken? Maar hij had zulke beproevingen meer doorworsteld. In het belang van kerk en school en van hem zelven mocht hij niet te lang talmen[1]. - Inderdaad hoe langer Vorstius toefde, des te meer won de tegenstand in kracht. Als hij in 't begin van 1611 had kunnen optreden, zouden de Haagsche conferenten voor een fait accompli hebbengestaan.-Vorstius, zoo besloot Van der Codde, had dus wel ernstig te overwegen, of hij zou toegeven aan eigen rust en gemak, of hij liever een nutteloos dan wel een ijverig en krachtig arbeider in den wijngaard zou zijn. - Op verzoek van curatoren zond Wtenbogaert in Februari nog een brief naar Steinfort[2], zoo welsprekend gesteld, dat Vorstius zich wel gevangen moest geven. Aan die besluiteloosheid, schreef de hofprediker, diende een einde te komen. Straffeloos voer Gomarus tegen Arminius en Bertius uit, en er was niemand die de verdediging van hunne zienswijze op zich nam. Veel was er, dat hem kon afschrikken, maar oneindig meer dat hem overtuigen moest, hoe juist hier te Leiden, in het brandpunt van den strijd, zijne tegenwoordigheid noodig was[3]. Het gold den strijd voor waarheid en vrijheid, waartoe allen de handen moesten ineenslaan. Aanzienlijke staatslieden en predikanten schaarden zich meer en meer aan hunne zijde. Zijn naam werd, om zijne gematigdheid en verdraagzaamheid, door dezen met eere genoemd. Voor Gomarus had hij niet te vreezen; deze had gezegd bij Vorstius' komst zijn ontslag te nemen, en dit was hem ernst, zijn huis stond reeds te koop aangeslagen. Hij zou hier vijanden, ja, maar ook beschermers en begunstigers vinden. Het kon zijn verlangen niet zijn om in vergetelheid te leven, en voor zijne overtuiging zou hij overal te strijden hebben. - Wtenbogaert zag niet in, als hij met zooveel warmte de zaak der Remonstranten verdedigde, met zooveel vuur en ijver de liberale partij in staat en kerk voorstond, dat hij, door Vorstius naar Leiden te brengen, alles op het spel zette.

1 ‘Numquam emergemus nisi nunc emergimus. Si conatus nostros nunc irritos reddere poterunt eosdem semper sistere.’

2 Ep. 160.

3 ‘Locus (sc. Lugd. Bat.) quam maxime illustris seligendus est, ubi castra figant, satisque frequenti numero convenire possint strenui Christi milites, cominus et velut in totius Europae conspectu praelia Domini depugnaturi, adeoque vel hoc monstrum horrendum ingens, cui revera omne lumen ademtum est, debellaturi, vel fortiter in Domino occubituri.’

Aan dien onzekeren toestand diende een einde te komen. Zeyst schreef daarom in Februari een brief, die door een stadsbode van Leiden terstond naar Steinfort werd overgebracht, inhoudende: dat men onverwijld een beslissend antwoord verwachtte. Vorstius zou wel reden voor zijn zwijgen hebben, maar curatoren konden niet langer wachten. Men had besloten Corvinus en op zekere voorwaarden ook Du Moulin te beroepen, en vertrouwde dat deze ambtgenooten hem welkom zouden zijn[1]. Het antwoord per omgaande behelsde eene verontschuldiging. Hij was ziek geweest, en men had hem de benoeming van verschillende zijden tegengemaakt. Met Paschen zou hij onmogelijk zijne lessen kunnen aanvangen, daar hij zijn ontslag altijd een halfjaar vooruit moest aanvragen. Verlangde men tijdelijk zijn hulp, dan zou hij dadelijk en wel tot Pinkster komen, op conditie dat men hieruit niet zou besluiten, dat hij zich voor goed had verbonden. Ook de graaf schreef aan curatoren, dat hij zijn hoogleeraar voor eenige weken wilde afstaan. Dit was echter volstrekt de bedoeling niet. Wat te doen? Men was nog niet veel verder dan in October. Curatoren vergaderden eerst ten huize van Oldenbarneveld, die nog altijd sukkelde, en vier dagen later weer te Leiden. Men vond goed Vorstius te melden, dat hij met Paschen werd gewacht. Als hij maar eerst hier was, zou het beroep zijn beslag wel krijgen. Nogmaals werd de graaf gebeden zijn hoogleeraar af te staan. Vorstius was de eenige, die de geschillen kon helpen ‘met goed beleid assopieeren, hetwelk vooral noodig zijnde, er nochtans weinige worden gevonden, die daartoe òf gezind òf bekwaam zijn’[2].

Half April was Vorstius te Leiden.

H.C. ROGGE.

(*Wordt vervolgd*).

1 Ms. Acad. Bibl.
2 Acten van curatoren.

Het standpunt der Modernen.

David Friedrich Strauss. Der alte und der neue Glaube, ein Bekenntniss. David Friedrich Strauss. Ein Nachwort als Vorwort zu den neuen Auflagen meiner Schrift: Der alte und der neue Glaube.

Nog versch liggen in ons geheugen de jaren, waarin hier te lande de moderne theologie het dagelijksch brood van onze lectuur, onze overdenkingen, onze gezellige gesprekken was; toen zelfs ‘het theologiseeren, Met een lieve vrome deeren’, niet slechts van Machteld en Leonard in de Romance verhaald werd, maar in alle werkelijkheid, ‘zoo het bosschaadje klappen kon’, als de vreemdste ‘aller vrijaadje’, toenmaals een dagelijks voorkomend feit, zou hebben kunnen ‘gemeld’ worden.

Die tijden zijn voorbij. 't Is of het heengaan van sommige moderne theologen uit de Nederduitsche kerk genoeg is geweest, om het theologisch glas te verbreken, dat de Nederlander van die dagen bij zijn opstaan en slapengaan op den neus had.

Immers slechts daarom kon de moderne theologie ons zoo geheel in beslag nemen, omdat wij ons niet voorstellen konden, te zullen ophouden leden te zijn onzer kerk. Daarom was de vraag, hoe die kerk ook voor ons, kinderen van den nieuwen tijd, bewoonbaar zou blijven, m.a.w., daarom was toen voor ons de moderne theologie een allesbeheerschende levensvraag.

En zoo kon dan ook het voorbeeld niet gegeven worden, om de kerk der voorvaderen te verlaten, of de overweldigende betoovering der moderne theologie moest haar kracht verliezen. In de kerk bleef de vraag der moderne theologie, of de denkwijze van onzen tijd met het Christendom overeen te brengen is, in levendige behandeling; maar de meerderheid der vrijzinnige leeken was onkerkelijk geworden, had zich nedergelegd bij het bewustzijn van niet meer thuis te behooren in een christelijke kerk: en zoo scheen het vraagstuk der moderne theologie bij ons te lande het groote publiek eindelijk en voor goed te hebben losgelaten.

Daar komt nu op eens uit den vreemde een boekje, geschreven

door een man van naam, en dat boekje behandelt nog eens op nieuw de vragen: ‘Zijn wij Christenen? hebben wij godsdienst?’

‘Begint het oude spel dan nu weder op nieuw?’ dat is bijna de eerste vraag, die ons bij 't opslaan van dat boekje voor den mond komt. Wij wenschen de dagen niet terug, toen wij al ze zamen in moderne theologen veranderd waren! Zal nu de bij ons reeds slapende quaestie weer wakker worden, en de Sirenenzang van theologische discusies ons pas tot rust gekomen publiek op nieuw verlokken! Wij zouden bijna wenschen Ulysses' voorbeeld te volgen, ons de ooren te stoppen, het nieuwe boekje van over de grenzen ongelezen te laten.

Maar men laat nu eenmaal geen boek van Strauss ongelezen.

En waartoe toch ook eigenlijk gevreesd om, nu met kalmte, naar aanleiding van die stem uit den vreemde, - die voor ons Nederlanders schier klinkt als een stem uit de oude doos - nog eens een vrijen, thans niet geagiteerden blik te slaan op dezelfde vraagstukken, waarvan wij voor zeven of acht jaren hier in Nederland al te gader de koorts hadden?

Het nieuwste boek van Strauss is een vreemd boek.

Verbeeld u een boekje van 300 kleine bladzijden, waarin christendom, godsdienst, wijsbegeerte, natuurfilosofie en het menschelijk leven, tot en met inbegrip van den Staat en zijne wetten, worden afgedaan. Kortheid is voorzeker een deugd, maar de wanverhouding tusschen het aantal der bladzijden en de onmetelijkheid van den inhoud, is hier, dunkt mij, toch wat al te groot. Denk u bij dat boekje, als toegift, twee artikeltjes over Duitsche dichters en Duitsche musici, en uwe verwondering, uwe nieuwsgierighed zullen klimmen. Schrijf op dat boekje den titel *Het oude en het nieuwe Geloof*, en de vraag zal opkomen, hoe Strauss een nieuw *Geloof* ons aankondigen kan; uwe bevreemding zal u dan ten slotte het onderschrift ‘*een belijdenis*’ misschien over het hoofd doen zien; of, zoo niet, dan zal dat pikante woord u misschien doen denken, dat de schrijver heel wat bijzonders te belijden heeft, of wel ‘een geloofsbelijdenis voor den nieuwen tijd’ in zijn boek zal geven.

Gij ziet de indeeling van het boek na. 't Is verdeeld in een beantwoording van vier vragen, die gij alle belangrijk vindt:

Zijn wij nog christenen? - Hebben wij nog godsdienst? - Hoe begrijpen wij de wereld? - Hoe richten wij ons leven in?

Dat boek moet ge lezen.

Zijn wij nog christenen? - ja, de moderne theologen zeggen

dat zij 't nog zijn; wij, onkerkelijke modernen, zeggen van neen. Wij, Nederlanders, weten zeer goed, dat er tusschen die beide soorten van modernen een groot verschil bestaat. Welke dier beide soorten bedoelt Strauss met zijn vraag, of wij nog christenen zijn? - Wij zullen zien.

Hebben wij nog godsdienst? - ja, ieder mensch heeft godsdienstige aandoeningen. Bedoelt Strauss dat? - wij zullen zien.

Hoe begrijpen wij de wereld? - Die begrijpen wij niet, zouden wij zeggen. Wat meent Strauss hiermede? - Wij zullen zien.

Hoe richten wij ons leven in? - Ziehier eenige der onderopschriften van dat hoofdstuk: *nationaliteits-beginsel - monarchie en republiek - adel en burgerstand - oorlog - algemeen stemrecht - de agitatie voor de afschaffing van de doodstraf*. - Waar moet die lijst eindigen?

Die laatste afdeeling van het boek van Strauss zullen wij niet nader bespreken. Over geen der in die lange lijst voorkomende onderwerpen heeft Strauss bijzonder eigenaardige meeningen; hij staat in die politieke en sociale quaestiën op een gematigd conservatief standpunt; hij heeft een afkeer van, altijd min of meer blinde, aanhankelijkheid aan sommige gangbare leuzen des tijds; hij schijnt het noodig, of pikant, gevonden te hebben om de Duitschers te doen weten, dat zijne opinies over die zaken niet zóo radicaal zijn, als men, allicht afgaande op zijn theologisch radicalisme, zou kunnen meenen. Maar nergens doet de schr. een ernstige poging om die opinies af te leiden uit zijn ‘Nieuw Geloof,’ gelijk hij het op den titel noemt. De gematigd liberale protestant of katholiek, zelfs de orthodoxe zal zijn gevoelen op die punten kunnen deelen, gelijk ook bij ons te lande reeds gebleken is uit het gebruik, dat door conservatieve, ja zelfs ultramontaansche, dagbladen van dit gedeelte van Strauss' boekje gemaakt is. Die afdeeling ligt geheel buiten de grenzen van den titel, en de korte uiteenzetting van de politieke en sociale meeningen van Strauss staat in geen verband met de tegenstelling tusschen oud en nieuw - om nu liever dat woord ‘geloof’ niet weer te noemen - welke de titel en het gewicht van het boekje uitmaakt.

Zoo is het ook met de litterarisch muzikale toegift. Een zeer lezenswaardig paar *essais*, maar buiten de quaestie van oud of nieuw gelegen. Ook deze kunnen we daarlaten.

Het boekje van Strauss heeft in Duitschland velerlei tegenspraak gevonden; zoozeer, dat de schr. erkent daarover geraakt te zijn. Zijn historische schriften, nog onlangs zijn boek over Voltaire, hadden hem gewend, om door de kritiek met achting, ja met zekere voorkomendheid behandeld te worden; thans klaagt Strauss: ‘Die achting schijn ik nu door mijn laatste geschrift op eenmaal verspeeld te hebben; de journalisten denken, dat zij met mij uit de hoogte, als met een eersten beginner, ja als met een verloopen sujet, mogen spreken.’

Zoo klaagt Strauss in een kleine brochure, waarvan de titel mede aan het hoofd van dit artikel genoemd is.

Natuurlijk schuift Strauss de schuld van dit ongeluk op het radicalisme van zijn boek. ‘Het is,’ zegt hij, ‘een onaangename, ondankbare taak, om de wereld juist dat voor te houden, wat zij 't minst gaarne hoort. Zij leeft gaarne als een rijk heer van den hoogen boom af, en wie haar zorgvuldig de balans van haar have voorlegt, dien beschouwt zij als een brekespel.’

Ja, hij gaat zoover, dat hij in de nu gevonden afkeuring een blijk ziet, dat hij met zijn laatste boek weder teruggekeerd is tot zijn ware levenstaak, die hij om zoo te zeggen verraden had, zoolang hij zich afgaf met litterarisch en historisch werk, dat hem lof en eer verwierf, maar dat hij eigenlijk aan anderen had moeten overlaten.

Zulk een toon van spreken en gevoelen is niet flink, en niet die van een krachtig man.

In allen gevalle, hier te lande zal het boek van Strauss, zoo het afkeuring ontmoet, die niet te wijten hebben aan het betoog, dat de modernen geen christenen meer zijn en nog slechts een laatste overblijfsel van godsdienst bezitten; - want dat is bij ons reeds zeven jaren geleden door Pierson en Busken Huet in populaire geschriftjes betoogd, en 't is het gevoelen van alle onkerkelijke modernen hier te lande, die velen zijn; - maar de mindere ingenomenheid, die het boek van Strauss misschien ook hier zal ontmoeten, zal het te wijten hebben aan de karigheid van den inhoud tegenover den ophef makenden titel; - en bij hen, die 't met mijne beschouwingen niet oneens zullen zijn, - ook aan de verkeerde wijze, waarop Strauss zich het wezenlijk modern standpunt denkt, en de verwaarloozing van het onderscheid tusschen de kerkelijke en niet-kerkelijke modernen, die daarvan bij hem het gevolg is.

Op dit laatste vooral komt het aan; want de ophef makende

titel van ‘Nieuw Geloof’ heeft eigenlijk niets te beduiden en is door Strauss zelf in zijn *Nachwort* volgenderwijze toegelicht en daarmee zoo goed als geschrapt.

‘Met rijp overleg,’ zegt hij daar, ‘heb ik overigens in den titel van mijn geschrift tegenover het oude geloof niet een nieuw *weten*, maar een nieuw *geloof* gesteld. Om toch een volledige wereldbeschouwing te vormen, die in de plaats van het evenzoo volledige kerkgeloof zal moeten komen, kunnen wij niet tevreden zijn met dat wat langs den weg der strenge inductie te bewijzen is, maar moeten daaraan nog veel toevoegen, wat van dezen grondslag uit voor ons denken zich deels als vooronderstelling, deels als gevolgtrekking vertoont.’ Alzoo, dit en niets meer is de beteekenis van het woord: ‘Nieuw *Geloof*.’ Dat heet ik tegenvallen!

‘En in denzelfden zin,’ vervolgt de schr., ‘heb ik het woord “Belijdenis” gebruikt.’ Want, zoo lezen wij eenige bladzijden verder: ‘Niet slechts het gebouw onzer wereldbeschouwing heeft nog gapende leemten, maar nog veel verder zijn wij met het gebouw van onze leer omtrent deugd en plicht van de voltooiing verwijderd.’

Het *Nachtwort* helpt ons dus over de twee groote woorden ‘Nieuw Geloof’ en ‘Belijdenis’ op den omslag van het boek gemakkelijk heen. Die titel had, wij weten het nu, eigenlijk moeten luiden: ‘Het oude geloof, en wat wij weten omtrent de wereld en den mensch.’ Dat zou verstaanbaar geweest zijn.

En waarlijk behelst het boekje niet anders dan een kort overzicht van onze algemeene wetenschappelijke denkbeelden, tegenover 'tgeen in het oude geloof voor waarheid gehouden werd. Dat is de wezenlijke inhoud van het boek, dat dan trouwens ook veel minder nauw, dan de tegenwoordige titel zou doen vermoeden, raakt aan het gebied van den godsdienst, maar zich - en vandaar de eenzijdigheid van het werk - blijft bewegen op dat van het weten.

De scheiding van godsdienst en weten wordt door Strauss niet gevoeld; daaruit vloeit voort de onzuiverheid van zijn voorstelling van het standpunt der onkerkelijke modernen, waartoe hij zelf wil behooren; en mijn bedoeling is juist om naar aanleiding van het boek van Strauss die grens aan te wijzen, en tegelijk daardoor licht te verspreiden over dat onderscheid tusschen kerkelijke en onkerkelijke modernen, dat door sommigen voor een bloot verschil van karakter, een verschil van meerder of minder accommodatie-vermogen, duidelijker een verschil in eerlijkheid, gehouden wordt, en bij anderen wederom eenvoudig erkentenis maar geen verklaring vindt.

Mijns inziens zijn er drieërlei soort van modernen. Die, welke in de christelijke kerk blijven, staan tusschen de beide anderen in. Die middelsten zal ik de moderne theologen noemen. Van de beide anderen zal ik de modernen, waartoe Strauss behoort, de ouderwetsche of rationalistisch-modernen noemen. En alleen de laatsten, die verder van Strauss en de zijnen dan van de kerkelijkmodernen afstaan, zijn, mijns inziens, eenvoudig den naam van ‘modernen’ waardig.

De eerste vraag, door Strauss gesteld, is: *Zijn wij nog Christenen?* - Die ‘wij’, waarvan sprake is, zijn, blijkens de inleiding, die geestverwanten, die niet langer de oude kerk, roomsche of protestantsche, door veranderingen hopen bruikbaar te maken, maar zich afgescheiden hebben.

Zijn de vrije modernen, vraagt Strauss, nog christenen?

Er kan, gaat hij voort, natuurlijk slechts sprake zijn, of wij van alle vormen van het christendom de meest heldere, verstgevorderde, nog kunnen belijden.

Tot die meest heldere voorstelling van het christendom rekent hij echter de moderne theologie niet. Hij bedoelt slechts het protestantisme tegenover het katholicisme. Nu moeten wij, volgens den schr., van de ‘gemengde vormen’ tot den ‘zuiveren grondvorm’ opklimmen, en die is te vinden in de apostolische geloofsbelijdenis en de formule omtrent de drie-eenheid in het Athanasiaansche credo.

Deze worden allereerst als onvereenigbaar met de moderne wereldbeschouwing besproken. Zoo komt o.a. de onhoudbaarheid te berde van de volgende voorstellingen: De drie-eenheid. - De schepping, of liever de bijbelsche scheppingsgeschiedenis. - De goddelijke inspiratie van de Heilige Schrift in haar eenvoudigste opvatting. - De baarlijke duivel. - De orthodoxe erfzonde. - De oud-christelijke opvatting van den persoon van Christus; Zoon van God; wonderdadige geboorte uit eene maagd; hellevaart; opstanding; hemelvaart; toekomstig gericht. - De zoendood, met het plaatsvervangend lijden. - De rechtvaardiging uit het geloof zonder de werken. - De sacramenten. - De opstanding des vleesches.

Over dit alles natuurlijk weinig nieuws.

Op het oud-christelijk dogma zelf, volgen nu een paar nieuwchristelijke uitleggingen en geloofsbespiegelingen.

De mislukte poging van het rationalisme, om van dit alles, het historische zoowel als het dogmatische, iets aannemelijks te maken, door met gewrongen verstandelijke uitlegging er al het wezenlijke aan te ontnemen, wordt besproken. Doch het rationalisme is een vorm van de christelijke godsdienstleer, die geen aanhangers meer bezit.

Volgt Schleiermacher, met zijn mystische opvatting van den persoon van Christus, als dengeen in wien, hoewel een mensch, de eenheid met God verwezenlijkt is geworden, en aan wiens onbegrijpelijken, doch door het zoogenaamde godsdienstig bewustzijn ons kenbaar geworden, invloed wij alle opwekking van godsdienstig leven in ons te danken hebben. Doch ook dit mystisch christendom heeft geene vertegenwoordigers meer, en zelfs de moderne theologen, die gaarne zich bij Schleiermacher aansluiten, zijn geen belijders van het bovennatuurlijke, mystische, ondoorgrondelijke, van Schleiermachers leer omtrent Christus.

Na Schleiermacher gaat Strauss van de verschillende geloofsopvattingen over tot den persoon van Jezus. Want - al moge Schleiermachers leer aangaande Christus reeds tot het verleden behooren - sedert hem is het zwaartepunt des christendoms van uit de leer omtrent God, en het goddelijk drama der menschelijke verlossing, overgebracht in den persoon van Jezus.

Onze kennis nu van den historischen persoon van Jezus - of juister, van de ons toegankelijke berichten daaromtrent - is de specialiteit van den schr. van *Het Leven van Jezus*.

Een ieder denkt hierbij terstond aan den door Strauss 't eerst duidelijk aangewezen mythischen oorsprong van vele der evangelische verhalen, welke slechts de weerschijn zijn van sommige uitspraken in de H. Boeken van het O.T. Hoe de bijzonderheden van de Messiaansche uitspraken der oude Hebreeuwsche dichters het aanzijn gegeven hebben aan zeer vele belangrijke bijzonderheden in de naderhand omtrent Jezus in omloop gekomen verhalen, dat is sedert Strauss' *Leben Jesu* algemeen bekend. Hoe bij de samenstelling van het vierde evangelie, daarenboven een wijsgeerige leer omtrent God en de wereld het doek is geweest, waarop de schilderij van Jezus' komen en gaan in deze wereld is geborduurd geworden, ook daarover staat sedert de Tubingsche kritiek de theologische wetenschap vast. Op dit terrein is Strauss meester; en gemakkelijk leidt hij ons tot zijn resultaat, dit namelijk:

Er is in onze wetenschap omtrent Jezus zeer weinig, waar wij op aan kunnen. ‘Een wezen met bepaalde trekken, waar-

aan men zich houden kan, is slechts de Christus van het geloof, van de legende; de Jezus der geschiedenis, der wetenschap, is niets meer dan een vraagteeken; en een vraagteeken kan niet voorwerp van het geloof, noch voorbeeld voor het leven zijn.' - 'Niet alleen hoe Jezus zich ontwikkeld heeft, blijft voor ons in ondoordringbare duisternis verborgen; maar ook wat hij geworden en wat hij ten slotte geweest is, komt in het geheel niet duidelijk aan het licht.' - Moeten nog nader de twijfelachtige of aanstootelijke punten in de geschiedenis van Jezus herinnerd worden? als daar zijn:

Of Jezus zijn werkzaamheid slechts tot de Joden heeft willen bepalen, dan wel ook de Heidenen heeft willen roepen tot het door hen beloofde heil. Waarschijnlijk het eerste, daar na zijn dood zijn voornaamste apostelen zich tegen de prediking van het Evangelie aan de Heidenen verzet hebben. - Heeft Jezus zijn veroordeeling en dood vooruitgezien, of is hij in het geloof, dat legioenen engelen hem op 't laatste oogenblik zouden verlossen, door den treurigen afloop van zijn leven verrast geworden? - Waardoor is de persoon van Jezus de bron geweest van een levenskrachtige secte? door het geloof zijner leerlingen aan zijn opstanding uit de dooden. Dat geloof is ontstaan door den indruk, dien hij op zijn apostelen gemaakt heeft. En die indruk moet ten nauwste samengehangen hebben met de verwachtingen aangaande zijn verheffing als Messias en de spoedige komst van het Messiasrijk.

Men moet, zegt S. te recht, erkennen, dat 'Jezus al het ware en goede, ook al het eenzijdige en krasse, dat toch immers op de massa altijd het meest indruk maakt, onderwezen en in zijn leven bevestigd zou kunnen hebben; maar dat toch zijn lessen als losse bladen in den wind uiteengestoven en verstrooid zouden zijn, zoo deze bladen niet door het ongegrond geloof aan zijne opstanding als door een ruwen stevigen omslag bijeengehouden en daardoor bewaard waren.' - En ook dit, 'dat zulk een geloof niet tot stand zou zijn gekomen, enkel door de prediking der reinheid van harte, der liefde Gods en tot de menschen, door de zaligspreking der armen en beladenen; of liever, dat hij deze in 't geheel niet had kunnen zalig spreken, wanneer hij hun niet een schadeloosstelling had te beloven gehad in het Godsrijk, dat hij zelf eerstdaags als Messias verwachtte te zullen openen.'

Vandaar het onpraktische, onwereldlijke, dat in zoovele woorden des evangelies op den voorgrond treedt, en dan ook in het

eerste christendom zoo ruime plaats innam, als een doorloopende commentaar op het woord: ‘Mijn koninkrijk is niet van deze wereld.’

En, wat het beginsel der liefde tot den naaste aangaat, ontbreekt bij Strauss de opmerking niet, dat dit beginsel evenmin aan het christendom uitsluitend eigen is, als het door het christendom tot de laatste consequentie der algemeene humaniteit ook buiten de grenzen der geloofsgenooten is voortgezet geworden.

Zoo komen wij tot het resultaat, dat wij van den persoon van Jezus geschiedkundig te weinig weten, om ons van hem een eenigszins voldoende werkelijke voorstelling te maken terwijl in het weinige wat wij, als geschiedkundig waar, weten, veel voor ons aanstootelijks voorkomt, veel wat wij dweeperij noemen moeten, en waarvan het gevolg is geweest, dat de leerlingen van Jezus hem gehouden hebben voor iets wat niet waar was, den Messias, die weldra op de wolken komen zal, - en van hem geloofd hebben, iets wat niet waar was, zijne opstanding; zoodat geschiedkundig het dubbel geloof aan iets wat niet waar was, de grondslag der christelijke kerk geweest is. En, zoo men dat alles nog terzijde zou willen zetten, dan vindt men toch in de historische woorden van Jezus deels een wereldverachting, waartegen onze geheele maatschappij en al het voortreffelijke van onzen tijd gericht is, deels in de voorschriften der menschenliefde, iets, wat ook buiten Christus om tot ons gekomen zou zijn en werkelijk gekomen is.

Na alzoo aangetoond te hebben, dat de historische Christus voor ons geen voorbeeld, geen leidsman des levens, nog veel minder middenpunt der godsdienst kan zijn, neemt Strauss een laatste proeve ter beantwoording der vraag, of wij bij de christelijke kerk ons niet kunnen blijven aansluiten, en gaat te dien einde den tegenwoordigen kring der christelijke feesten rond, telkens aantoonende, hoe Kerstmis, Driekoningen, Paschen, Hemelvaart en Pinksteren de gedachtenisviering zijn van feiten, die voor den modernen denker geen waarheden zijn.

Zelfs indien wij dus, zoo besluit hij, het christendom nog wilden waardeeren als een, zij het dikwijls overdreven protest, tegen het ook van zijn kant dikwijls overdreven egoïsme van onzen tijd; zoo is ons toch kort en goed de mogelijkheid ontvallen, om ons bij de christelijke kerk aan te sluiten.

Voor ons, Nederlanders, niet alleen voor enkele buitenge-

woon ontwikkelde theologen, of voor de meer wijsgeerig ontwikkelden, maar voor 't denkend publiek hier te lande, is er in dit alles weinig nieuws.

In allen gevalle zullen de moderne theologen, wanneer zij dit lezen, nauwelijks iets anders antwoorden dan: ‘dat wisten wij waarlijk zelf zonder uw boek ook wel, en toch zijn wij in de kerk gebleven.’

Het aantal van hen, die het wonder loochenen, die over de wereld de denkbeelden van Strauss zijn toegedaan, en toch zich christenen gevoelen, is te groot om aan oneerlijkheid te denken, en de door Strauss aangevoerde zaken zijn hun te wel bekend om te meenen, dat hun vasthouden aan het christendom gevolg van onwetendheid op die punten zijn kan.

Zij zelve, de moderne theologen, verdedigen zich gewoonlijk tegen dergelijke bedenkingen als die van Strauss, met te wijzen op de geleidelijke veranderingen, die het christendom van den aanvang af heeft ondergaan, eer het zoo geworden is, als zij het willen belijden. Voor ieder, die hun het christendom in zekeren vorm beschrijft, ligt hun antwoord gereed: ‘dat is niet het christendom, want Jezus leerde dat niet; of voormaals geloofde men dit anders of dat andere nog niet, en tusschen verschillende secten, die alle den naam van christelijk gedragen hebben in den loop der eeuwen, bestaat dikwijls nog wel grooter verschil, dan tusschen mijn denkbeelden en die, welke gij mij als het *sine qua non* der christelijkheid wilt opdringen.’

Wijst gij hen op 't geen door alle veranderingen heen in alle secten gemeenschappelijke waarheid gebleven is, en toch thans door hen terzijde gesteld wordt; zoo antwoorden zij, dat ieder geloofspunt altijd voor hen, die het *het eerst* loslieten, ook zulk een geweest moet zijn, als toen steeds door alle vroegere veranderingen heen was vastgehouden geworden.

Zoo werd bij ons de strijd reeds zeven jaren geleden, toen Pierson de kerk verliet, tusschen hem en Réville gevoerd.

En ook nu heb ik, naar aanleiding van het boekje van Strauss, door een modern predikant de klacht over het gemis daarin van waardeering der geleidelijke veranderingen in het christendom in den loop der eeuwen, hooren samenvatten in de woorden: ‘Het boek van Strauss? Die man is zoo goed op de hoogte, dat hij komt vertellen: wij moeten de kerk uit, omdat wij niet meer aan de drieëenheid gelooven.’

Intusschen is die klacht, zoo uitgedrukt, onjuist. Schleier-

macher bijv., hoezeer ook met zijn leer omtrent Christus afwijkende van de leer der Protestantsche kerk, blijft voor Strauss een christen. Ja, ten slotte zou hij er niet tegen hebben aan de moderne belijders van de godsdienst van den historischen Jezus, den naam van christenen te laten; slechts is zijn bezwaar, dat wij dien historischen persoon niet kennen, dat het weinige wat wij van hem weten, grootendeels onbruikbaar is, en dat het voor hem ondoenlijk is mede te doen met een kerk, gesticht en nog steeds ingericht op het aannemen van eenige onmogelijke verhalen voor waarheid.

Doch, zoo de moderne theologen zich door dat alles niet laten afschrikken van hun kerkelijk standpunt, zoo blijft de vraag, hoe zij dan aan al die bedenkingen tegemoet komen? Strauss beschrijft dat standpunt der kerkelijke modernen, die de waarheden kennen, welke hij zelf ontwikkelt, en toch in de christelijke kerk blijven, niet. Hij spreekt alleen over de ‘Wij’, in wier naam hij het woord voert. Hij wil zich slechts met de zijnen verstaan over hun eigen standpunt; hij wil niemand in zijn overtuiging schokken, en zoo meer. Zijn geschrift echter zou gewonnen hebben, zoo hij zich duidelijk had trachten te maken, hoe zoovele eerlijke mannen, die de moderne kritiek op hun duim kennen en van de bovennatuurlijkheid in hun denken vrij zijn, toch christenen kunnen blijven.

Allereerst zullen de moderne theologen afkeuren, dat Strauss telkens spreekt over de bijzondere vereering van Jezus, zonder welke het christendom het christendom niet meer zou zijn.

Ware Jezus, evenals Mozes en Mohammed, enkel godsdienststichter, het gebrek aan historische kennis omtrent hem zou Strauss even weinig bedenkelijk vinden als onze onwetendheid aangaande het leven van Shakespeare. Maar ‘Jezus is tegelijk voorwerp van de door hem gestichte godsdienst.’

Daartegen komt de moderne theologie op, met dezelfde historische kritiek der evangeliën, waarop Strauss zich beroept. Moge, zegt zij, de lektuur der evangeliën ons dwingen aan de eene zijde toe te stemmen, dat de verwachtingen van Jezus omtrent zijn eigen persoon en den uitslag van zijn werk op ons den indruk van dweepende overspanning maken, aan den anderen kant brengt zij ook menige uitspraak onder de oogen, waarin Jezus zich eer verzet tegen vereering van zijn persoon, dan dat hij die vereering zou uitlokken. Daarbij moet dan voorzeker niet weinig gewicht gehecht worden aan de opmer-

king, dat er, blijkens den geest van het oudste boek des Nieuwen Testaments, de Apocalypse, en blijkens de geheele verdere canonieke litteratuur en leer der kerk, wel altijd kans is geweest, dat aan Jezus uitspraken ten gunste van zijn verheerlijking later in den mond gelegd zijn geworden, maar dat het zeer onwaarschijnlijk is, dat uit de, 't zij onbewuste, 't zij bewuste verdichting van den eersten christentijd, aan Jezus woorden zouden toegedicht zijn, in strijd met de vereering van zijn persoon; zoodat, waar zulke woorden gevonden worden, de kans op historische juistheid dubbel groot is. Zoo wijst men ook op de afwezigheid van alle uitdrukkelijke dogmatiek in Jezus leer; op het geringe gewicht door hem gehecht aan het geloof op gezag of op grond van wonderen, op zijn vrijzinnig standpunt tegenover den godsdienst van zijn eigen volk.

In één woord, de moderne theologie gebruikt de historische kritiek om bij Jezus uitspraken te vinden overeenkomstig haar vrijzinnig standpunt.

Maakt zij zich los van het bovennatuurlijke in het christendom, zij beroept zich daarvoor op den historischen Jezus, en, wanneer ook Strauss aan dat historisch onderzoek blijkt groote waarde te hechten, dan moet hij de laatste zijn, die er bezwaar tegen maakt, zoo de moderne theologen hun vrij standpunt, omdat zij het bij den historischen Jezus weervinden, den naam van christelijk geven.

Intusschen zouden de moderne theologen, even goed als Strauss, verlegen staan, zoo van hen een volledig historisch tafereel van het leven, het karakter en den godsdienst van Jezus gevorderd werd.

Dat bezwaar drukt hen echter weinig, want daar de voortgaande ontwikkeling der theologische denkbeelden steeds bestaan heeft in het loslaten van het een of het ander, zoo ontmoet men op dien weg nimmer een vraag naar het opbouwen van het een of ander. Het loslaten van de godsdienstige vereering van Jezus, van het geloof aan zijne wonderen is niet onchristelijk, want onder de ontwijfelbaar historische uitspraken van Jezus zijn er genoeg, die daarvoor pleiten; dat is het standpunt der modern-theologische kritiek, die als alle kritiek negatief te werk gaat.

Tegenover dat negatieve resultaat der historische kritiek, dat in de moderne theologie de hoofdzaak uitmaakt, treedt het op-

bouwend werk van een historisch tafereel van Jezus' leven en karakter op den achtergrond.

Vandaar, dat het grootendeels negatieve *Leben Jesu* van Strauss, bij onze moderne theologen verre de voorkeur verwierf zoowel boven het Leven van Jezus van Renan, als boven het Karakterbeeld van Jezus van Schenkel.

En toch had ook Strauss nog in zijn *Leben Jesu* beproefd om, gelijk hij thans in zijn *Nachwort* zegt, ‘de in de evangeliën verspreide trekjes tot een beeld samen te vatten, dat ons van hetgeen Jezus geweest is en gewild heeft een menschelijk vatbare voorstelling zou kunnen geven. De tegenstanders’ - en ook de geestverwanten, de moderne theologen - ‘hebben het door mij ontworpen christenbeeld bleek en schaduwachtig gevonden, hebben meer sprekende trekken, met meer leven er in, verlangd; terwijl ik omgekeerd tot mij zelven moest zeggen, dat ik in verhouding van wat wij van Jezus werkelijk weten, nog veel te stout en te scherp geteekend had.’

Dat laatste zelfs zouden de moderne theologen nauwlijks tegenspreken, maar voor hen ligt in het ontbreken van een werkelijk historische wetenschap omtrent Jezus, zoo als wij zeiden, geen overwegend bezwaar.

En daarin worden zij geleid door een gevoel, dat voorzeker niet geheel onjuist is.

Vooreerst gevoelt de moderne theologie, - wat Strauss niet schijnt te gevoelen, - dat het recht van eenen godsdienst niet kan afhankelijk gemaakt worden van de meerdere of mindere wetenschap omtrent iemand, die eeuwen geleden heeft geleefd.

Heeft Lessing eenmaal tegenover de dogmatische subtiliteiten der kerk gesproken van 't ophangen der eeuwigheid aan een spinrag, de moderne theologie kan niet toestemmen, dat het recht van haar godsdienst zou opgehangen worden aan de dunne draad van het resultaat eener historisch-kritische zifting der vier, of - daar het Johannes-evangelie geen historie is - der drie, of - daar Mattheus en Marcus nauwlijks voor twee mogen gelden - van twee, of - daar ook Lucas op vele punten slechts gelijkluidend met Mattheus is - van anderhalf boekje van den omvang onzer evangeliën.

Anderhalve brochure, zouden wij thans zeggen, grootendeels gevuld met wonderverhalen, meer dan 17 eeuwen oud, uit een tijd en omgeving, waarin historische waarheid, zooals wij die begrijpen, een onbekende grootheid was, niet zelden daarenboven

met zich zelve in strijd; - wat daaruit aan historische waarheid omtrent Jezus te halen is, zou de eenige grondslag van eenen godsdienst zijn? Terecht gevoelde de moderne theologie, dat dit beweren onzinnig is.

Indien de werkelijkheid van het verhaalde voor de godsdienstige werking van het verhaal hoofdzaak was, zou de moderne textcritiek, - het napluizen, welk woord bij dezen, welke zinsnede hij dien evangelist voorkomt; in welke taalkundige bijzonderheden die afwijkingen overeenkomen met andere afwijkingen elders; in hoeverre de daarin uitgedrukte denkbeelden iets eigenaardigs hebben en bewijzen, dat al die afwijkingen uit éene bron afkomstig zijn: en in hoeverre het duidelijk is, dat zulk een bron 't zij verder van, 't zij nader bij de directe historische observatie staat, dan de andere gedeelten; - dat alles, dat werk der historische kritiek, het opsporen der zoo rechtstreeks mogelijk historische observatie uit de vele tegenstrijdige berichten, zou, - indien historische werkelijkheid een bestanddeel der godsdienstige stichting ware, - een werk der vroomheid zijn, welks resultaat een toeneming van godsdienstige stichting zou moeten meebrengen.

Het gebied van het historisch onderzoek is echter een ander dan dat der godsdienstige stichting. Vandaar, dat de moderne theologie tamelijk onverschillig kon blijven bij het bewijs, dat wij historisch weinig van Jezus weten. En zij kon dat te gemakkelijker, omdat het ontbreken van een menschelijk vatbaar beeld van Jezus zoo oud is als het christendom.

Wat in de evangeliën wel een gesloten geheel vormt zijn de groote feiten, grootendeels wonderen, waarop de kerk haar dogma gebouwd heeft. Natuurlijk, want zij zijn evenzeer zelve uit dat dogma, als dit laatste uit hen, voorgekomen. Zij zijn om zoo te zeggen de wortelen, die uitgeloopen zijn uit hetzelfde zaadje, waaruit het c ristelijk dogma zich als bloem ontwikkeld heeft.

Nu is het waar, het christelijk dogma, het metafysisch gedeelte van het christendom is voor de moderne theologen vervallen. Maar ook toen het nog voor waarheid gold, heeft - nevens die christelijke metafysica en afgescheiden van deze - een meer praktisch gemoedelijk christendom bestaan.

Nimmer is het geloof een eenvoudige instemming geweest met de leer der christelijke kerk. Steeds is het tevens geweest een opwekking van zedelijk en godsdienstig enthusiasme door de verdieping in den persoon van Jezus, dat wilde ook toen

zeggen, in dezelfde zoo tegenstrijdige berichten, die wij ook nu hebben.

Onder de standaard-boeken der echt-christelijke vroomheid behoort immers de *Imitatio Jesu Christi*.

Zelfs heeft de eigenlijke heteekenis van Jezus als middenpunt der kerk nimmer uitsluitend bestaan in de overtuigingen aangaande de plaats, die Christus als bovennatuurlijk wezen bekleedde in het goddelijk drama der verlossing van het menschdom; want tegenover die objectieve wijsgeerige opvatting stond een subjectieve praktische opvatting van het christendom, waarbij de mensch Jezus middenpunt en leidsman van het gevoelen en leven der geloovigen was, - en dat kon hij niet zijn, als bovennatuurlijk wezen of als wonderdoener, maar als 'tgeen Strauss noemt '*eine menschlich ansprechende Vorstellung*.'

En dat praktische christendom, dat ten allen tijde naast het dogmatische heeft bestaan, dat de subjectieve zijde van het geloof, de navolging van Jezus, de vereenzelviging met hem nastreefde, heeft, waar het bijvoorbeeld tegenstrijdige berichten gold, in vroeger dagen zoo goed als nu, het met een *à peu près* moeten doen.

Men kent de oude evangeliën-harmoniën, waarvan de volmaaktste die zijn, waarin alle, ook de strijdigste berichten, eenvoudig aaneengeregen worden. Is de vervaardiging van zulke werken, in naam van den eerbied voor de volledige waarheid der evangeliën, niet juist een bewijs, dat men met de historische werkelijkheid in zake het leven van Jezus nimmer bijzonder eerbiedig is omgegaan?

Is er niet veel in de evangelische berichten, waarover men eenvoudig heengelezen heeft? Heeft men niet altijd zoo gehandeld met al 'tgeen betrekking had op de spoedige wederkomst des Heeren? heeft men niet, waar twee strijdige berichten voorkomen, altoos 't een moeten verwaarloozen? hoevele christenen weten bijv., dat er in 't evangelie staat: 'er zijn er die zich eunuchen gemaakt hebben om het koningrijk der hemelen; hij die begrijpen kan, begrijpe.'

Men neme het verhaal van Jezus in Gethsemané. De gewone voorstelling is samengesteld uit trekjes, naar godsdienstige smaak en welgevallen zonder wetenschappelijke reden, uit de verschillende evangelisten bijeengesteld. Jezus zegt tot Judas: 'Verraadt gij den Zoon des menschen met een kus?' - zoo vermeldt Lucas. Maar bij Mattheus zegt Jezus: 'vriend,

waartoe zijt gij hier?' - Het eerstgenoemde woord is, als meer zeggend, in de gewone voorstelling opgenomen; het andere eenvoudig op den achtergrond geraakt. Het woord: 'die met het zwaard slaat zal met het zwaard vergaan', behoort tot de gewone voorstelling, al zijn er twee van de drie evangelisten, die het niet vermelden. Daarentegen is wederom de engel, die, volgens Lucas, Jezus troostte, geheel vergeten in de gewone voorstelling, omdat hij schade doet aan het zuiver menschelijk indenkbaar lijden; de droppelen zweet als bloeddroppelen daarentegen, die in dezelfde zinsnede met den engel alleen bij Lucas voorkomen, ontbreken in de gewone voorstelling nimmer.

Voor het praktische, niet dogmatische christendom, is dus nimmer, zoo redeneert de moderne theologie, het gebrek aan een duidelijk beschreven historisch beeld van Jezus een bezwaar geweest. En zoo kan dan ook in onze dagen het ontbreken van een historische volledige voorstelling van wat Jezus was en wilde, geen bezwaar zijn tegen het christelijk godsdienstig leven.

En niet alleen dat het christendom, voor zooverre het niet enkel aanneming en bespiegeling van bovennatuurlijke leerstukken, maar tevens bepeinzing en navolging van Jezus in zijn menschelijke leer en leven was, met de tegenstrijdigheden in de evangeliën naar smaak en welgevallen heeft moeten te werk gaan; maar daarenboven is, ook afgescheiden van onvereenigbaarheid van sommige berichten, in vele andere evangelische verhalen de quaestie der historische werkelijkheid blijkbaar met zekere lichtvaardigheid en geringschatting van oudsher behandeld.

Zoo is het bekend, dat in de algemeen gangbare voorstelling der vroegere christenen, de personen van Lazarus, die in Abrahams schoot en den Rijken man, die in de hel gekomen zijn, historische werkelijkheid gekregen hebben, ofschoon de text toch duidelijk den vorm van een verhaal of gelijkenis heeft.

De twijfel aan de historische werkelijkheid van het verhaal der verzoeking in de woestijn dateert niet eerst uit de dagen der moderne theologie, maar daarin is nimmer een overwegend bezwaar gevonden tegen het bepeinzen en beprediken van dat deel van het evangelie.

De barmhartige Samaritaan heeft, evengoed als Lazarus en de Rijke, een half historische werkelijkheid gekregen, Zoo ook de biddende pharizeër en de tollenaar.

Ja, men zou kunnen zeggen, dat de geheele uitlegkunde der rationalisten, die, met verwaarloozing van den wezenlijken in-

houd der wonderverhalen, daarin een zin legden, welke op een natuurlijk feit uitliep, slechts heeft kunnen ontstaan tengevolge van een eeuwenoude lichtvaardigheid in de behandeling der bijbelsche berichten voor zooverre zij historie zijn. Had men steeds die verhalen gelezen om de historische wetenschap, zoo zou een geest van nauwgezetheid bij dit onderwerp zijn in stand gebleven, die de geboorte van dergelijke monstruositeiten als de rationalistische uitlegkunde zou belet hebben.

Doch de kalmte der moderne theologie tegenover het ontbreken van een historisch volledig beeld van Jezus, behoeft niet enkel te steunen op de herinnering, dat hetgeen wij thans bezitten, ook aan vroegere christengeslachten ontbrak; men kan zich ook reden geven, waarom er ten allen tijde een zekere onverschilligheid bestaan heeft ten opzichte der historische werkelijkheid van het beeld van Jezus.

Om tot die verklaring te komen, stelle men zich, onbevooroordeeld, de vraag: ‘in welk opzicht kan het feit, dat zekere voorstelling, of reeks van voorstellingen, voor achttien eeuwen werkelijkheid waren, voor ons van gewicht zijn?’

In vroegere tijden, toen men leefde in een wereld van bovennatuurlijke en mystische voorstellingen, zou die vraag onzinnig geweest zijn. Destijds hield men de telkens tegenwoordige werkelijkheid van de verlossing, dat is van den invloed van den verheerlijkten Christus op de telkens levenden, voor eene en dezelfde werkelijkheid met die van Jezus' lang verleden wonderen, dood, opstanding en hemelvaart. In dien zin zegt bijv. Paulus: ‘Indien Christus niet is opgestaan, is ons geloof ijdel en hebben wij ook geen hoop op een toekomend leven in Christus.’

Alleen zulk een bovennatuurlijke werkelijkheid, waarbij van tijd geen sprake is, kan aan een eenmaal afgeloopen feit blijvenden invloed en tegenwoordige werking geven.

Voor het dogmatisch christendom is dus de werkelijkheid van voor 18 eeuwen, nog een tegenwoordige, ook thans werkelijke, werkelijkheid.

Maar voor hen, die in die oud-christelijke metafysica geen weetbare waarheid vinden - en zelfs voor de belijders der oude dogmatiek, voor zoover ook zij Jezus, in hetgeen er menschelijk aan hem was, als leidsman des levens bepeinsden, - bestaat wel de voorstelling van Jezus, maar is een bestaan van hem op zich zelf buiten die voorstelling om, - een zoogenaamd

ontologisch bestaan van hetgeen reeds voor 18 eeuwen is afgeloopen, - zonder gewicht.

Althans zonder ander dan wetenschappelijk gewicht.

De vraag, of eenige voorstelling omtrent verleden zaken historische werkelijkheid bezit, is voorzeker voor ons weten van gewicht; want in de werkelijkheid ligt het richtsnoer, waarnaar wij handelen moeten, en, zoolang wij ons door fantasie laten beheerschen, hebben wij nimmer zekerheid van niet in botsing te zullen komen met de werkelijkheid, d.i. met latere gewaarwordingen. Daarom is het van gewicht, dat een historisch beeld, waaraan wij onze wetenschap omtrent den mensch en het leven willen ontleenen, in de werkelijkheid gegrond zij, en ons leide langs den eenigen veiligen en ten einde toe mogelijken weg der werkelijkheid.

Wil men bijv. weten, hoe het hun vergaat, die zich geheel wijden aan een idee, in strijd met de denkbeelden der heerschende machten in den staat, waarin zij leven, en die niets ontzien om den aangevangen strijd door te zetten; - dan ga men de berichten omtrent menschen als Jezus met historische nauwgezetheid na; dan zal men er den regel bevestigd vinden, dat dezulken vervolgd en gekruisigd worden. Dat is dan wetenschap.

In twee gevallen dus: bij een bovennatuurlijke mystische wereldbeschouwing, - en voor zooverre wij wetenschap beoefenen, is de vraag naar de werkelijkheid onzer voorstellingen omtrent het verleden hoogst belangrijk.

Maar de wijze, waarop de christen het evangelie en de menschelijk vatbare verhalen en woorden daarin, leest en gebruikt, is even onafhankelijk van zijn bovennatuurlijke dogmatiek, als verschillend van 't geen de historie-vorscher als wetenschappelijk man doet.

Het doel der bepeinzing van Jezus' menschelijk leven is stichting en opwekking; de christen begeeft zich onder den invloed van het beeld van Jezus. En de moderne christen houdt zich overtuigd, dat de zedelijke en godsdienstige invloed van het christendom steeds langs dien weg geoefend is.

Vandaar, dat hij ook nu nog zich zeer goed zou kunnen vereenigen met de volgende woorden, waarin Strauss hem het onhoudbare van het christendom meent te schetsen: ‘het wezen van het christendom ligt hierin, dat men zich al de beste ideeën voorstelt, als door Christus tot ons gekomen; dat men

al het hoogste, wat aan de menschheid waarde geeft, en evenzoo al het lijden, waaronder zij gebukt gaat, overbrengt op Christus, om het dan van hem als genade en verzoening terug te bidden.'

De moderne theoloog vindt daarin niets aanstootelijks, omdat ook hij aan den invloed van het beeld van Jezus alle godsdienstige opwekking en leven in de menschheid toeschrijft, en, zoo hij daarin zich gelukkig en bevredigd gevoelt, het is aan het beeld van Jezus, dat ook hij die genade en verzoening dank weet.

Maar, wordt nu de vraag gesteld, wat het voor dien zedelijken en godsdienstigen invloed van dat beeld van Jezus er toe afdoet, of die voorstelling voor 1800 jaren eenmaal werkelijkleid geweest is of niet? dan moet op die vraag het antwoord luiden: Niets doet het er toe af.

Schleiermacher moest het tegendeel volhouden, omdat door hem juist de invloed van het Christusbeeld weder mystisch en bovennatuurlijk opgevat, en daaraan niet een eenvoudig verledene, maar tevens een ontologische, eeuwige werkelijkheid werd toegekend.

Buiten het bovennatuurlijke echter om, kan de moreele werking van iemand die gestorven is, gelijk van zelf spreekt, slechts gelegen zijn in de voorstelling, die men van hem heeft.

Datgene, waarvan de christen een indruk krijgt, waarin hij een voorbeeld vindt, wat hem tot geestdrift of tot eerbiedige bewondering stemt, kan niet zijn de persoon van Jezus, voor zoover hij geweest is, onafhankelijk van de tot ons gekomen berichten; maar moet het beeld van Jezus zijn, zooals het tot ons gekomen is tengevolge van die berichten; - onafhankelijk van de vraag, wat hij eigenlijk geweest is.

Wil men een treffend voorbeeld? - Strauss ergert zich geweldig, dat het geloof aan de opstanding en aan de Messiaansche wederkomst van Jezus, - wat hij, niet juist smaakvol, *ein welthistorischer Humbug* noemt, - de grondslag van het christendom geworden is. Hij ziet daarin niets dan het lomp onware.

'Voor zeker soort van menschen,' klaagt hij, 'kan men zekere zaken niet dikwijls genoeg herhalen; dus dan nu het reeds te dikwijls gezegde nog eens herhaald: dat men Jezus namelijk, niet om den wille van 'tgeen hij was, maar om den wil van 'tgeen hij niet was' (namelijk de opgestane Messias);

‘niet om den wil van het ware, dat hij leerde, maar om den wil van een voorzegging, die niet uitgekomen is’ (dat hij namelijk op de wolken spoedig terug zou keeren om het Messiasrijk te stichten) ‘gemaakt heeft tot middenpunt van een kerk, van een eeredienst.’

De moderne theoloog, al weet ook hij geen antwoord te geven op de vraag: wie eigenlijk Jezus historisch geweest is? behoeft deze opmerking echter niet met Strauss beschamend te vinden. Hij kan veeleer daarin een nieuwe bevestiging zien van de waarheid, dat de opwekkende en stichtende invloed van zekere voorstellingen onafhankelijk is van zekere verleden werkelijkheid.

Als materiaal van vrome bepeinzing kunnen - zoodra het mystische buiten spel blijft - de evangelische verhalen onverschillig historisch waar of onwaar zijn; hij, die zich onder den indruk dier beelden begeeft, komt die vraag naar werkelijkheid of onwerkelijkheid, welke op het gebied der historische wetenschap ligt, eenvoudig niet tegen.

Laat ons een ander voorbeeld nemen. Het verhaal van de overspelige vrouw komt alleen in het vierde evangelie voor, welk evangelie het laatst vervaardigd en zeer weinig historisch is. 't Is best mogelijk, dat dit voorval nooit heeft plaats gegrepen. Doch ieder gevoelt, dat dit een bedenking is van geen gewicht. Voor achttien eeuwen gebeurd of niet gebeurd? dat is een vraag, die hier vervalt, omdat wij hier niet met ontologische mystische metaphysische voorstellingen, en ook niet met een vraagstuk van historie-wetenschap, te doen hebben, maar met een zede-verhaal.

Is het niet duidelijk, dat de indruk, gemaakt door het woord: ‘Vader vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen’, dezelfde blijven zou, zelfs al wisten wij eens, dat het nooit is uitgesproken. 't Moge soms ons voorkomen, als of, wanneer nooit een mensch zoo gesproken heeft onder die omstandigheden, wij ons dat woord niet zouden behoeven aan te trekken. Doch, als men de zaak wel indenkt, bespeurt men, dat voor dien schijn geen reden is.

De door een verhaler levendig en zuiver gevoelde voorstelling van aandoeningen en gemoedstoestanden, wekt in ons dezelfde aandoeningen en gemoedstoestanden; het antwoord op de vraag, wat wij daarbij zullen gevoelen, m.a.w. of ons die beschouwing zal aantrekken, opwekken of afstooten, hangt van

onzen persoon, onzen aanleg, onze opvoeding af, doch niet van de vraag naar een afgeloopen werkelijkheid. Immers, zelfs wanneer iemands beeld trekje voor trekje zuivere historie was, zou het toch ons op geen andere wijze aandoen, dan wanneer er geen werkelijkheid achter stak.

Men neme de geschiedenis van Jozef; is die minder zedelijk treffend geworden, sedert men haar niet voor geschiedenis houdt? Zij geeft wellicht beter dan iets anders een voorbeeld van dat onbepaalde standpunt, vrij van alle bezorgdheid wegens historische werkelijkheid, dat de menschelijke geest inneemt tegenover berichten, die hij van een anderen dan van den wetenschappelijken kant beziet.

Is 't u bijv. niet volmaakt onverschillig, of Hamlet en zijn familie ooit bestaan hebben? wat gij te denken hebt van de historische werkelijkheid der voorstelling van Regulus, Albrecht Beyling en Hambroek? Zoudt ge voor den persoon van Don Quichotte iets anders dan nu gevoelen, wanneer gij wist, dat het boek van Cervantes geen verdichting maar historie was? - Uw wetenschap zou daarmee veranderen; maar uw gemoedsaandoeningen niet.

Intusschen zou nog eene opmerking van schijnbaar gewicht gemaakt kunnen worden tegen deze op gemoedelijk standpunt heerschende onverschilligheid voor wetenschappelijke historische werkelijkheid.

Men zou het vorenstaande kunnen toegeven, wanneer men staat tegenover losse verhalen; maar bezwaar kunnen blijven maken, zoodra het geldt het meer volledig beeld van een persoon onder wiens invloed men zich stelt.

Dezelfde voorstelling, hetzelfde woord, zou men kunnen zeggen, zal immers sterker opwekkenden of stichtenden invloed uitoefenen, wanneer zij deel uitmaken van het levensverhaal eens werkelijken persoons, die om andere redenen reeds ons vertrouwen heeft, dan wanneer zij verdicht zijn, en dus los op zich zelf staan.

Wanneer ik weet - zou men kunnen zeggen - dat hij, die aan het kruis voor zijne vijanden gebeden heeft, dezelfde is, die van den rijken jongeling eischte, dat hij al zijn goed aan de armen zou geven, dan blijf ik bij dat laatste woord langer stil staan, dan ik zou doen, wanneer mij enkel verhaald werd, dat eenmaal zeker iemand zulk een eisch gesteld had; het-

zelfde voorschrift zal dieper indruk op mij maken, wanneer het komt uit den mond van iemand, die wegens andere daden en woorden mijn vertrouwen heeft, dan wanneer het eenvoudig anoniem mij wordt toegeroepen. Het is derhalve, zou men zeggen, voor onze godsdienstige en zedelijke stichting van het hoogste gewicht, dat de woorden en daden van Jezus onderling door den band eener historisch werkelijke persoonlijkheid verbonden zijn.

Die laatste gevolgtrekking is echter wederom niet juist.

Dat er tusschen de verschillende voorschriften, voorbeeldige daden en treffende woorden, een band besta, zoodanig dat de indruk, welken de eene maakt, terugwerke op de aandacht, die aan de andere geschonken wordt, dat is voorzeker van gewicht; dat dus al die daden en lessen trekken zijn in het beeld van een persoon, dat is niet onverschillig; maar onverschillig is het, welke werkelijkheid achter dat beeld verscholen ligt.

Voorzeker is het Jezus-beeld, zoo als onze evangelien dat hebben, ten gevolge van het leven eener werkelijke persoonlijkheid ontstaan. Daaraan te twijfelen verbiedt het geringe tijdsverloop tusschen de oudste gedeelten der evangeliën en de gebeurtenissen, die zij verhalen. Maar, hoewel het bestaan van een historischen grondslag ontwijfelbaar is, toch moet daaraan, in een anderen dan wetenschappelijken zin, veel minder gewicht gehecht worden dan gewoonlijk, en blijkens den gang der redeneering van Strauss, ook door dezen geschiedt.

Want, - nu afgezien van de bovennatuurlijke waardigheid van Jezus, en de daarmee samenhangende wonderlijke geboorte, opstanding en hemelvaart, waarvan nu geen sprake meer is, - wat geeft aan den persoon van Jezus, van wien vele aangrijpende woorden worden meegedeeld, liet gezag, dat afstraalt ook op vele andere, ons minder sympathische uitspraken? Is het de bijzonderheid, dat die persoon geleefd heeft? Immers neen. Wanneer men toch bij een levend persoon, nevens veel bewonderingswaardigs, ook veel wonderlijks opmerkt, dan verbaast men zich over dat verschijnsel en tracht het te begrijpen; meer niet.

De vader van Frederik den Groote was in vele opzichten een wijs en bewonderingwaardig man; maar hij had de manier van het regement der reuzengrenadiers. Zijn zoon heeft de groote

administratieve talenten van zijn vader en zijn eerlijk gemoed oprecht vereerd, en blijk gegeven, van in de school zijns vaders geleerd te hebben; maar weinige dagen na zijns vaders dood werd door hem het reuzen-regement ontbonden. Zijn oordeel over zijns vaders buitensporigheid bleef vrij, ofschoon toch voor hem geen twijfel denkhaar was aan de werkelijkheid van den persoon, die zoo tegenstrijdige voorbeelden gegeven had.

Niet daaraan dus, dat de persoon, wiens beeld ons in de evangeliën geschilderd wordt, werkelijk zoo bestaan heeft, ontleent de eenheid tusschen 'tgeen van hem opgeteekend is, haar gewicht. Maar hieraan, dat het beeld van dien persoon -'t moge dan veel, of weinig overeenkomen met een eenmaal bestaan hebbende werkelijke verschijning - het middenpunt van een godsdienst is geworden, die ons werelddeel vervuld heeft.

Christus, als hoofd der kerk, heeft gezag; dat wil zeggen: wij oordeelen niet lichtvaardig over de trekjes in het menschenbeeld, waarin de geheele christelijke kerk haar ideaal gevonden heeft.

Men stelle zich slechts een geboren christen voor, die wegens zedelijke en godsdienstige gemoedsgesteldheid er over dacht het christendom vaarwel te zeggen; wat zou zoo iemand, gesteld hij twijfelde niet aan de historische werkelijkheid van Jezus, misschien toch doen aarzelen zich tegen het christendom te keeren? de gedachte: ‘die Jezus heeft toch geleefd.’ Neen, maar de gedachte: zestig menschengeslachten hebben geestdrift gevoeld voor het beeld, dat mij afstoot.

Men zal dus moeten erkennen: ook al is het van belang, dat de christelijke traditie niet is blijven staan bij eene reeks losse spreuken en verhalen, maar zich een persoons-beeld van Jezus heeft gevormd; toch blijft het waar, dat de vervlogen historische werkelijkheid wel voor ons weten, maar niet voor den zedelijken en godsdienstigen invloed, dien het beeld van Jezus uitoefent, gewichtig mag genoemd worden.

Strauss heeft van dat alles, wat min of meer duidelijk in het bewustzijn der moderne theologie leeft, niets gevoeld. Daarom kan zijn stem de moderne theologie niet verschrikken.

Strauss staat op het standpunt, dat ik het rationalistisch moderne zou willen noemen. Het standpunt der ouderwetsche en, ik zou bijna zeggen, lompe tegenstelling van nieuwe waarheid tegenover oude waarheid.

Tegenover de oude metafysisch mystische opvatting omtrent den persoon van Jezus staat voor hem het resultaat van wetenschappelijk historisch onderzoek.

En tegenover de oude dogmatiek stelt hij de uitkomsten van de nieuwere metafysica en natuurfilosofie.

Zijn boek is geschreven, alsof de quaestie van oud en nieuw geloof een quaestie van weten was. Zoo dat waar was, zou er tusschen oud en nieuw een onoverkomelijke klove zijn. Maar wat in de godsdienst, zoowel aan 't geen historisch, als 't geen filosofisch voor waarheid gold, godsdienstige beteekenis heeft gegeven, is nimmer geweest het weten, maar datgene er in, wat tot het gemoed sprak.

En dat is door Straus geheel verwaarloosd. Om het plat uit te drukken, Strauss heeft niet gezien, of althans niet besproken, wat er eigenlijk stak achter de zaken, die hij behandeld heeft; achter het beeld van Jezus, zoomin als achter de christelijke dogmatiek.

Want ook in de dogmatiek staat de moderne theologie een dergelijk beginsel voor, als in de beschouwing van het beeld van Jezus.

Ook hier is het haar niet genoeg, om, gelijk Strauss doet, de leerstukken omtrent den bovennatuurljken persoon van Jezus en het goddelijk drama, waarin hij de hoofdpersoon is, te beschouwen enkel als in strijd met onze filosofie. Voor haar kunnen op godsdienstig standpunt die theorieën enkel gewicht hebben, als weleer menschelijke christelijke voorstellingen, die ook oudtijds het grootste deel hunner waarde hadden in de menschelijke gemoedsgewaarwordingen, wier behelpzame uitdrukking zij, in verband met de toen gangbare wijze van denken en filosofeeren, waren.

De christelijke godsdienst is, gelijk alle godsdiensten, een zaak van het gemoedsleven. In den ouden tijd liepen, bij het toenmalig theologisch denken, wijsbegeerte en godsdienst dooreen. Maar de scheiding tusschen 'tgeen in die oude cosmogonieën en verlossingstheorieën tot de wijsbegeerte en 'tgeen tot de godsdienst behoort, is te trekken.

't Zelfde leerstuk was wijsbegeerte, zaak van het weten, voor zoover het een verstandige verklaring opleverde, godsdienst voor zoover het gemoed er door aangedaan werd.

Zoo zou men het beeld van Jezus, vóor de opkomst der critiek, voor een deel historie-wetenschap, voor een deel gods-

dienst kunnen noemen; 't eerste, voor zoover het een verslag was van 'tgeen gebeurd was, 't andere, voor zoover het tot het gemoed sprak.

Beide kanten van de theologische metafysica en van het Christusbeeld liepen oudtijds dooreen; de scheidingslijn, die wij kunnen trekken, lag toen nog in het duister.

Maar de moderne christenen mogen de scheiding, die bij hen tot bewustzijn gekomen is, ook maken in de voorstellingen der geslachten, die dat bewustzijn nog niet hadden, en nagaan, voor hoever die aloude beschouwingen tot het gebied der godsdienst, en voor hoever zij tot dat der geschiedenis en der natuurfilosofie behoorden.

Want ook dit is iets, wat de nieuwe tijd geleerd heeft, ik bedoel de waardeering van de menschelijke beteekenis in de bovennatuurlijke voorstellingen der lang vervlogen geslachten. De tijden zijn voorbij, toen een roman leugen en een chroniek alleen waarheid was; maar de tijden zijn ook voorbij, toen ieder filosofisch of theologisch stelsel, dat van het eigene verschilde, leugen heette. Er is een tijd geweest, toen de Indische gedichten en fabelleer dwalingen van blinde heidenen heetten; zoo ook de mythologie der Grieken. Mij dunkt, die tijden zijn voorbij; wat onzen tijd kenmerkt, is juist, dat zij ontkomen is aan de allesoverheerschende tyranny van het grove alternatief: waarheid of leugen?

Tweeërlei gebied is den mensch aangewezen om op te leven. Terwijl hij zijn waarnemingen, voorstellingen en begrippen vormt, leeft hij tevens, gevoelt gemoedsaandoeningen en passies

De wetenschap en filosofie leert meer en meer zich bewust te worden van niet te zijn het tafereel van het objectieve zijn, maar van het menschelijk verstandsleven. Desgelijks moet men leeren inzien dat iedere godsdienst eene samenvatting is, niet in woorden of in weetbare voorstellingen, maar in gevoelsuitdrukkingen, van het menschelijk gemoedsleven.

In ieder godsdienstig dogma ligt een gemoedsaandoening, verbonden met een verstandsvoorstelling, verborgen. Op die gemoedsaandoening komt het aan. Of zij zich in een tijd, toen het positieve weten nog niet bestond, tevens in een verstandsvoorstelling omgezet heeft, is een bijkomende zaak.

Is het niet waar, dat het wezenlijke in de voorstelling van een Vader in de Hemelen ligt in het vertrouwen van den mensch

tegenover de onbekende toekomst; een gevoel, dat bij de toenmalige wereldbeschouwing zich nog in de affirmatie van die voorstelling kon veranderen. Doch spreken wij niet geheel hetzelfde gevoel uit, als wij zeggen, dat datgene wat gebeuren zal het goede, m.a.w. het eenig mogelijke, is? Heeft het begrip van goed een andere beteekenis dan deze?

Zoo men vroeger het individu voor het wezenlijke hield, en zoo men thans het individu slechts als onderdeel van een groot geheel gevoelt, is het dan niet eenzelfde gevoel dat uitgesproken wordt, vroeger in de affirmatie, dat het individu eeuwig leven zal en 't wèl zal hebben, en thans in de overtuiging dat het wezenlijke, de groote onbekende, oorzaak en doel tevens van onze tijdelijke verschijning, in eeuwigheid het wezenlijke blijven zal?

Kunnen niet binnen de perken der oud christelijke godsdienst zelve dergelijke parallellen getrokken worden? Wanneer wij de apocalypse nog zien geschreven in het denkbeeld, dat binnen kort de Messias het geloovige Israël in een nieuw Jerusalem ten troon zal verheffen; is dan niet in die voorstelling van den geloovigen Joden-Christen geheel dezelfde gemoedsaandoening uitgedrukt, als in het latere geloof, dat de verlosser de geloovigen in den hemel zal zaligmaken?

Als het Joden-Christendom van een naar Oud-Testamentsch gebruik wonderdadig geborene het heil verwacht, ligt daarin niet hetzelfde bewustzijn van het ongenoegzame van 't gewoon menschelijke uitgedrukt, als in de meer grieksche voorstelling van Johannes van den Logos, die vleesch geworden is?

Sommige van die oud-christelijke dogma's zijn weder verstandelijke uitwerkingen van voorstellingen, die uit gemoedsaandoeningen oorspronkelijk ontsproten zijn. Zóo de leer van het plaatsvervangend lijden, een juridische ontwikkeling van het rechtsgevoel overgebracht op God.

Daarentegen heeft de Johanneische verlossingsleer der wedergeboorte, en van het eten van het vleesch en het drinken van het bloed des menschgeworden Zoons van God, gesymboliseerd is het christelijk avondmaal, hoezeer daarin ook een deel der Christelijke wetenschap omtrent het bovenzinnelijke lag uitgedrukt, toch voor het menschelijk *gevoel* der Christenheid nimmer iets anders beteekend, dan 'tgeen ook beduid wordt door het een-worden met Christus, het gelooven in hem, het ‘hem ingeplant worden door het geloof’; dat wil zeggen het

zich verdiepen in het beeld van Christus, het maken van ons leven tot een *imitatio Christi*.

Dit alles nader uit te werken, ware hier onmogelijk. Genoeg echter om aan te toonen, wat naar mijn inzien Strauss in zijn boek verzuimd heeft, wat onze christelijke moderne theologen beter dan hij weten en gevoelen, en waarin zij den band der eenheid vinden, die hun gemoedsleven met dat der oude Christenen verbindt.

Van dit alles vindt men bij Strauss zoo weinig, dat bijv. in het geheele boekje geen woord voorkomt over het gevoel van zonde en zondevergeving, dat dan toch onder de grondslagen van het christelijk geloofsleven een eerste plaats bekleedt.

Voor Strauss - den Hegeliaan - is alles ouderwetsch weg een vraag van weten, van waar of onwaar. En zelfs het verschijnsel, dat de eerste Christenen Jezus op de wolken des hemels verwachtten, acht hij met een eenvoudig: ‘niet waar! niet uitgekomen!’ afgedaan.

Tegenover dat ‘onware’ van het Christelijk geloof meent Strauss nu het ‘ware’ te moeten aanwijzen, in het antwoord op de vraag aan het hoofd der derde afdeeling van zijn werk: ‘hoe beschouwen wij de wereld?’

Dat overzicht nu van de moderne wereldbeschouwing, door Strauss gesteld tegenover de oude godsdienstige wereldbeschouwing, die de rijke weerspiegeling was eener geheele wereld van menschelijke gemoedsaandoeningen, bestaat uit niets anders dan: ... de theorie van Kant en La Place omtrent het ontstaan van de zonnestelsels, en het Darwinisme. Een hypothese op physisch-mechanisch en een op natuur-historisch gebied, ziedaar wat men ons als het moderne equivalent voor den metafysischen inhoud van het oude geloof wil aanprijzen!

Wat Strauss verleid heeft om die beide hypothesen als een deel van een nieuw geloof voor te stellen, is zijn meening, dat door de eerste theorie het denkbeeld van een Schepper wordt weggewerkt, en door de tweede het denkbeeld van doelmatigen aanleg in de natuur.

Men kent de beide theorieën.

De eerste, volgens welke een door hitte uiteengespreide onmetelijke kogelvormige massa ijle stof zich afgekoeld, gecondenseerd heeft en draait; zich afgeplat heeft; over zijn grootsten omtrek ringen heeft losgelaten, die zich tot bollen samentrek-

ken, aan welke gedeeltelijk 't zelfde weder overkomen is; totdat het resultaat een zonnestelsel is met de planeten en hun satellieten, een stelsel, welks omloopende bollen nu weder, door een middenstof allengs vertraagd, allengs meer de zon naderen, en eindigen met daarop te vallen; de warmte, die het resultaat dier vertraging of bewegings-vernietiging zijn zou, zou dan ten slotte, als al die beweging had opgehouden, weer zoo groot zijn, dat dezelfde uitzetting het geheel weder terug deed keeren tot den vroegeren ijlen onmetelijken kogel, die dan weer van voren af aan zou kunnen beginnen af te koelen; gelijk hij, - dit maakt Strauss er bij, - van eeuwigheid zoo op en neer, en in en uit, gegaan is.

Doordat dit van eeuwigheid her zoo heeft plaats gehad en doordat daarenboven de som van de ieder oogenblik zonnestelsel zijnde werelden in 't heelal, door Strauss altijd gelijk wordt ondersteld; zoodat de eene wereld in elkaar, juist naarmate eene andere weer uit elkaar, gaat; daardoor meent Strauss het denkbeeld van een eeuwig bestaande wereld verkregen, en alle quaestie van eersten aanvang afgesneden te hebben.

Dit is echter slechts een schijn. Want, al wil Strauss het heelal maken tot één groot stelsel van zulke, hun warmte beurtelings aan elkaar afleverende en van elkaar terugkrijgende, en daardoor tusschen de gedaante van nevelmassa en die van zonnestelsel wisselende, systemen; zoo is daarmede, gelijk wel vooruit te zeggen was, de quaestie nog slechts verplaatst. Van het al toch is niets te zeggen, omdat al wat gezegd kan worden beperking en bepaling is. Dat het universum eeuwigis, om dat te weten hebben wij de theorie van Kant-La-Place niet behoeven af te wachten. Maar tot het denkbeeld van het al komt men niet, door met Strauss een aantal eindige zonnestelsels, al wisselen die ook tusschen twee toestanden alternatief op en neder, bij elkaar te tellen. Het al is één. Het al kan niet bewegen, want beweging is verandering van het een ten opzigte van het ander. In het oneindige is geen hier en geen daar, geen vroeger en geen later. Strauss moge, zooveel hij maar wil en kan, in zijn gedachte ons wereldstelsel opnemen in een geheel systeem van wereldstelsels, ook dit groote systeem blijft, als samen gesteld uit het eindige, eindig. En, zoo het verandert en beweegt, zoo behoort in onze voorstelling daar dan ook een aanleiding toe, iets bijkomends, waarvan die beweging het gevolg is; want wat aan zich zelf overgelaten wordt, wat

niets buiten zich heeft, het al, blijft zooals het is, in evenwicht, in rust. Strauss spreekt dan ook in zijn theorie gedurig van afkoeling en tegenstand, bewijs genoeg, dat hij met eindige zaken bezig blijft, aan welke het praedicaat van eeuwig niet kan gegeven worden.

Na Kant-La Place en na Strauss, gelijk vóor hen, blijft het waar, dat de vraag naar het begin der dingen en het antwoord ‘geschapen’ onafscheidelijk bij elkaar behooren; en dat de beste wijsheid is; den onwetenschappelijken oorsprong van het antwoord ‘geschapen’ in te zien, en daarmee zich tegelijk voor goed van de vraag naar het begin der dingen te spenen; 'tgeen trouwens in zekeren zin Spinoza ook reeds gedaan heeft, toen hij met het woord ‘hoogste substantie’ eigenlijk wijselijk niet anders ten antwoord gaf dan... ‘het is er.’

Heeft Strauss zich alzoo illusie gemaakt omtrent de strekking van zijn cosmogonische leer, niet anders is het met de strekking, die hij in het Darwinisme wil vinden.

Volgens deze leer hebben, gelijk bekend is, de diersoorten, de mensch daaronder begrepen, met al haar eigenaardige vormen en instincten zich ontwikkeld uit een grondvorm, een protoplasma of ur-slijm, onder den invloed 1°. van de verschillende levensomstandigheden; 2°. 't krachtiger leven van die individuen, die door kleine afwijkingen beter bestand waren in den strijd om het bestaan tegen de vernielende invloeden der omgeving: 3°. het voorrecht, dat bij de geslachtsvoortplanting de sterkste of fraaiste, of met zekere eigenschappen meer dan andere voorziene individuen hadden: 4°. eindelijk de overerving en versterking dier afwijkende eigenschappen of hebbelijkheden in de nakomelingen.

Meent Strauss dat door de leer van Kant-La Place het begrip van den wereldschepper is uitgeroeid, zoo gelooft hij, dat door het Darwinisme het begrip der in de natuur gelegde doelmatigheid, de aanneming van een berekenend verstand bij de inrichting der wereld, en daarmee de grondslag van het wonder, is opgeruimd.

Staat men bijv. voor het raadsel van het instinct, zoo leert het Darwinisme, dat de doelmatigheid in de gewoonten van een dier daarom zoo groot is, omdat onder de omstandigheden, waaronder het dier leeft, juist die individuen in den strijd om het bestaan het veld behouden hebben, wier toevallige individualiteit zich onderscheidde, wier bouw eigenaardig was, juist in

die richting, waarin nu ook later het instinct zich ontwikkeld heeft. Door de overerving zijn die eigenaardigheden, die gewoonten van geslacht op geslacht overgegaan; steeds hebben die individuen, waarin zij zich het sterkst ontwikkelden, iets vóor gehad; en 'tgeen oorspronkelijk een nauw bemerkbare individueele afwijking was, is onder den invloed der levensomstandigheden nu geworden een soort-type, met gewoonten, die ten slotte natuurlijk volmaakt sluiten op die levensomstandigheden, onder wier invloed zij zelve ontstaan zijn.

Dat beginsel van het Darwinisme is uitermate rationeel; die voorstelling is de eenige, die naar analogie van waargenomen feiten eenheid brengt in de voorstellingen der verschillende levensvormen.

Volgens haar heeft alle stof alle capaciteit voor alle ontwikkeling in zich, en 't heeft in der tijd van toevallige omstandigheden, om 't zoo eens uit te drukken, afgehangen, of deze materie zich bijv. tot ijzer, tot het oog van een schelvisch, of tot een deel van een menschelijk organisme zou ontwikkelen. Nog eens, deze gedachte is rationeel, maar weder zoek ik vergeefs naar een aanrakingspunt tusschen deze natuur-historische hypothese en de vroegere geloofsleer van een Schepper, waardoor de eerste aan Strauss als de moderne tegenstelling der oude leer heeft kunnen voorkomen.

‘Darwin’, zegt Strauss, ‘heeft de deur opengezet, door welke onze nakomelingen, gelukkiger dan wij, het wonder voor altijd zullen uitwerpen’. Hij vergist zich. De deur voor het wonder blijft ten eeuwigen dage openstaan, juist op hetzelfde punt, waar onze wetenschappelijke verklaringen eindigen.

Met Darwin zullen wij, daarin heeft Strauss gelijk, ophouden te zeggen: het onstaan van het bewustzijn, van het leven in de wereld, is een rechtstreeksche daad van den Schepper; maar is daarmede ook gezegd, dat Darwin nu ook de verscheidenheid verklaart, die er ontstaan is in de ontwikkeling zijner gelijkvormig voor alles vatbare en daarom juist beweginglooze doode oorspronkelijke stof? Leert hij hoe die stof ontstaan is? Of is zij van eeuwigheid; is zij weder een nieuwe naam voor het oneindige al, het inbegrip van alle zijn? Dan staan wij weder voor de vraag: hoe is het worden uit het zijn, het vele uit het eene ontstaan? Hoe kan het oneindige slechts de som zijn van eindigheden?

Darwin heeft voorzeker een vruchtbare theorie gesteld. Maar

hij heeft niet meer gedaan dan in bijzonderheden voorstelbaar gemaakt, wat de speculatie van een Spinoza reeds uitgesproken had, dat namelijk de doelmatigheid in de natuur slechts een verkeerde naam is voor eenheid der bij elkander behoorende verschijnselen.

Daarenboven, de doelmatigheid, die altijd den mensch 't meest getroffen heeft, is niet die, welke zich in 't denkbeeld der eenheid van de verschijnselen laat samenvatten; de vraag naar het ontstaan van deze doelmatigheid is in den grond der zaak nooit iets anders geweest dan de algemeene vraag naar 't ontstaan van den rijkdom der verschijnselen in de wereld. Die vraag nu is ook door Darwin slechts verschoven, niet beantwoord. De plicht van den verstandigen mensch is het, die vraag achterwege te laten: maar, eenmaal gedaan, valt zij, na Darwin en vóor hem, altijd weder onveranderlijk samen met het oude antwoord: ‘geschapen’.

De andere doelmatigheid daarentegen, die, welke ons somtijds treft tusschen den loop der natuur en onze individueele wenschen, de doelmatigheid van hetgeen wij het providentieele tegenover hetgeen wij het toevallige noemen, welke juist altijd den mensch het meest heeft bezig gehouden, en welke in veel nauwer verband staat met het wonder, dan de natuurwetenschappelijke doelmatigheid, waarmee Darwin zich bezig houdt, - die doelmatigheid wordt door de Darwinsche leer niet geraakt.

En de tweede van Strauss' natuurfilosofische theorieën heeft dus, gelijk men ziet, en gelijk ook wel van zelf spreekt, met de godsdienstige leer van het Christelijk geloof al even weinig als de eerste iets te maken.

Het doorgaand verwijt, dat wij tegen Strauss hebben, van namelijk blind te zijn voor al wat zich niet als wetenschappelijke stelling vertoont, of buiten het gebied van het dialectisch denken ligt, treft niet minder de afdeeling van zijn boek, voorafgaande aan de zooeven behandelde, en waarin de vraag: ‘hebben wij nog godsdienst?’ behandeld wordt.

Dezelfde eenzijdigheid, waardoor Strauss er toe gekomen is om aan een paar natuur-wetenschappelijke hypothesen een buitensporige beteekenis te geven, is evenzeer oorzaak, dat wederkeerig, als hij onze godsdienst behandelt, het resultaat al te mager en te onverkwikkelijk uitvalt.

In die tweede afdeeling van het boek van S. wordt het

volgende herinnerd: hoe de oudste godsvereering voor een groot deel was een middel, om ‘met de natuurmachten’, waarin men een menschelijk leven gevoelde, en die ons te sterk af zijn, ‘door goede woorden en geschenken nog zoo goed mogelijk uit te komen’; hoe de oorspronkelijke vorm der godsdienst veelgodendom is geweest; hoe het éengodendom is ontstaan uit de voorstelling van den éenen God van een nomadenstam tegenover de Goden der andere stammen; hoe ‘ons godsbegrip is aan den eenen kant absoluut, aan den anderen kant persoonlijk;’ 't Grieksch wijsgeerige en 't Joodsche element; ‘aan het oude testament, kan men zeggen, hebben wij God den Heer, aan het nieuwe God den Vader, aan de Grieksche filosofie daarentegen de Godheid of het absolute ontleend.’

De persoonlijke anthropomorfistische godsvoorstelling, zoo vinden wij verder herinnerd, is onmogelijk geworden bij onze tegenwoordige voorstelling van het heelal. Het gebed acht Strauss met Feuerbach een zelfbedrog, wanneer het niet voortvloeit uit de hoop om dardoor iets te doen plaats grijpen, dat anders niet gebeuren zou; dus voor het modern bewustzijn een onmogelijkheid. De oude bewijzen voor het bestaan van God houden geen steek, zoodra men aan de eenheid van het universum vasthoudt. Het moreele bewijs, dat God moet bestaan, om in een toekomend leven de wanverhouding tusschen deugd en geluk op te heffen, gaat uit van een onware veronderstelling, die eerst de begrippen van deugd en geluk scheidt, om ze dan langs kunstmatigen weg toch weder te willen vereenigen. Zijn deugd en zaligheid begrippen, die elkaar insluiten, zoo spreekt men daarmee uit, dat de zaligheid beoefening der deugd is, maar niet, dat beide, zoover wij zien kunnen, elkander uit den weg gaan, om dan in een lateren toestand, dien wij niet kennen, door een wezen, dat wij onderstellen, weder overeengebracht te worden. Het geloof aan de onsterfelijkheid is in de kindsheid van het nenschdom een natuurlijk gevolg van het voortleven der beelden van afgestorvenen in de herinnering en in den droom. Vandaar de oud-Grieksche, ook oud-Joodsche voorstelling van een schimmenrijk, waarin van belooning of kwelling geen sprake was. Het denkbeeld van vergelding verbond er zich later mede, en werd daarna zelf, op boven beschreven wijze, een steun van dat der onsterfelijkheid, een steun, die echter vervalt, zoodra men ophoudt willekeurig een scheiding tusschen deugd en geluk in dit leven te stellen. Wat betreft

het latere onsterfelijkheidsgeloof, dat uitgaat van de behoefte aan eindelooze ontwikkeling en voortgezette werkzaamheid, leert de natuur genoeg, dat de veronderstelling, dat iedere individueele aanleg tot geheele ontwikkeling komt, geen denkbeeld is aan de werkelijkheid ontleend. Steunt men eindelijk het geloof aan de onsterfelijkheid op het zoogenaamde wezen der ziel, dan heeft men Kant's kritiek slechts te lezen, om van onze onwetenheid aangaande dat wezen doordrongen te worden, of men heeft zich slechts af te vragen, welke menschelijke voorstelling kan overblijven, als al het lichamelijke, iedere voorstelling, die met onze organen nauw verbonden is, als al wat zien, hooren, denken, herinneren is, wegvalt met het lichaam, waarin wij het immers alleen hebben waargenomen en kennen. Dit alles bij Strauss gelezen hebbende, kunnen wij hem dan ten slotte de pagina over de plaats, waar de onsterfelijke zielen zich zouden kunnen ophouden, gerustelijk schenken.

Na de onsterfelijkheid der ziel komt, gelijk van zelf spreekt, ook het Godsbegrip ter sprake en Strauss legt zich tegenover de vroegere geloofsleer omtrent God neer bij de volgende, geheel in den geest van Spinoza geschreven woorden van Schleiermacher:

‘De beide begrippen God en wereld zijn, van den eenen kant bezien, niet identisch. Want als wij God denken, stellen wij een eenheid zonder veelheid; denken wij daarentegen de wereld, zoo denken wij een veelheid zonder eenheid; de wereld is in één woord de totaliteit van al het tegenstrijdige, de Godheid de negatie van al het tegenstrijdige. Maar, van den anderen kant bezien, kan toch ook geen van deze beide begrippen zonder het andere gedacht worden. Zoodra men God vóor het bestaan der wereld of zonder de wereld wil denken, bespeurt men terstond, dat men nog slechts een ledig fantasiebeeld voor zich heeft. Wij hebben het vermogen niet, om een andere verhouding tusschen God en de wereld te stellen, als die, dat beide te zamen zijn. Zij zijn niet hetzelfde, maar toch zijn zij slechts twee uitdrukkingen voor dezelfde zaak. Daarbij zijn overigens die beide begrippen slechts oningevulde gedachten, slechts ledige lijsten en omtrekken: en, zoodra wij ze willen invullen en er leven aan willen geven, vervallen zij onvermijdelijk in het gebied van het eindige; zoo bijv. wanneer wij God als absoluut zelfbewustzijn ons voorstellen.’

Wanneer dan aldus de onsterfelijkheid der ziel een onjuist

begrip blijkt te zijn, en wanneer omtrent God niets gezegd kan worden; wat blijft er dan na dat alles over? ‘Onze godsdienstigheid’, zegt Strauss. Te dien opzichte nu houdt onze Schr. zich bij het volstrekte onafhankelijkheidsgevoel, door Schleiermacher aangewezen als den grond der godsdienst, en volgens hem evengoed met de voorstelling van een onpersoonlijk, als van een persoonlijk hoogste wezen bestaanbaar.

Aan die Schleiermachersche formule voegt Strauss nog de stelling toe, dat wij in de wereld orde en een ontwikkeling van het hoogere uit het lagere, van het ruwe tot het teedere, waarnemen; dat wij datzelfde, waar wij het in den kring van het menschelijk leven aantreffen, goed en redelijk noemen; dat wij den aanleg daartoe ook in ons zelven vinden, zoodat dan, volgens Straus, een dubbel gevoel van algeheele afhankelijkheid van, en verwantschap met het Hoogste Wezen ontstaat.

Dat laatste is blijkbaar, - vooral voor iemand, die als Strauss geen denkbeeld van doel in zijn wereldbeschouwing duldt, - niet veel meer dan een groot woord. De schrijver geeft daarvan dan ook geenerlei toelichting.

Die zedelijke orde en ontwikkeling in de wereld is dikwijls genoeg ondersteld, maar even zeldzaam aangewezen. De verzekering, dat zij bestaan en opgemerkt wordt, is wel een zaak van goede bedoeling, maar niet van goede filosofie. Onze menschelijke maatschappij is voorzeker zoo ingericht, dat in 't groot genomen, de zedelijkheid, dat wil zeggen, de trouw aan de beginselen, die aan de maatschappij ten grond liggen, bovendrijft en aan 't langste einde blijft. Maar wat van de maatschappij geldt, ja van zelf spreekt, dat kan van de natuur niet naar waarheid, maar enkel ten gevolge van een *parti-pris* verzekerd worden. Mijns inziens zijn dan ook de volgende woorden van Strauss, waarin hetzelfde denkbeeld nogmaals wordt uitgedrukt, noch nieuw noch geschikt voor vruchtbare toepassing op de dagelijks voorkomende werkelijkheid.

‘Staat de mensch,’ zoo gaat namelijk Strauss voort, ‘in zijn zedelijk handelen in verhouding tot de idee zijner soort, die hij deels in zich zelven zoekt te verwezenlijken, deels in alle anderen erkent en tracht te bevorderen, zoo staat hij in de godsdienst in verhouding tot het heelal, de laatste bron van al het zijn en leven.

‘Vergeet nooit of nimmer, dat gij mensch en niet maar een natuurwezen zijt’ (natuurwezen staat natuurlijk hier euphemis-

tisch voor het meer gewone: ‘dier’), ‘nooit of nimmer, dat alle anderen evenzeer menschen, dat wil zeggen, ondanks alle individueele verschil, 't zelfde als gij zijn, met gelijke behoeften en rechten als gij - dat is het kort begrip der moraal.

‘Vergeet nooit of nimmer, dat gij en alles, wat gij in u en om u heen waarneemt, wat u en anderen wedervaart, geen brokstuk zonder samenhang, geen wilde chaos van atomen of toevalligheden is, maar dat het alles naar eeuwige wetten uit de eene springbron van alle leven, alle rede en al het goede voortkomt, - dat is het inbegrip van allen godsdienst.’

Ik geloof niet, dat de moderne thologen tegen die afdeeling van het boek van Strauss, waarin de onsterfelijkheid en het godsbegrip besproken worden, zooveel bezwaar zullen hebben als tegen die, waarin de persoon van Jezus werd afgedaan.

Doch daarin juist ligt, volgens mij, de fout der moderne theologie. Mij dunkt, deze wijs om het godsdienstig vraagstuk te behandelen, zou bij den moderne geheel om dezelfde reden bezwaar behooren te ontmoeten, als waarom de wijze, waarop Strauss het beeld van Jezus behandelt, ook door de moderne theologen wordt afgekeurd.

Stonden ten opzichte van dit laatstgenoemde de moderne theologen niet met Strauss op één standpunt, in de nu behandelde vraagstukken trekken zij daarentegen met hem éene lijn.

Immers ook zij zijn gewoon om, evenals Strauss doet, de vraag naar onzen godsdienst ongeveer op de manier van den regel van drieën volgenderwijze te stellen:

‘De ouden hadden een zekere wereldbeschouwing; daarbij behoorde een zekere godsdienstleer. Wij hebben onze wereldbeschouwing; welke is nu onze godsdienstleer?’

Wordt die regel van drieën uitgewerkt, dan valt voor onzen tijd van de oude wijsheid omtrent het wezen van wereld, mensch en God, bijna alles weg; en evenzoo valt dan uit de rijke godsdienst der oude tijden voor ons ook bijna alles weg.

Wil men den ouden godsdienst voor een oogenblik met een bronzen beeld vergelijken, dat levende, schoone vormen had, zoo wordt na de vuurproef voor ons dat beeld niets meer dan: wat brons. - 't Is waar, men *kan* dan desnoods volhouden, dat het vroeger ook slechts brons, en juist hetzelfde brons, was. ‘*Nur mit ein bis'chen andern Worten*.’

Die methode om het antwoord op de vraag, welke onze

godsdienst is, afhankelijk te stellen van de vraag naar 'tgeen wij weten omtrent het wezen van de ziel en God, acht ik even verkeerd, als die om onze verhouding tot het beeld van den Christus te willen uitrekenen uit hetgeen ons als historische werkelijkheid van Jezus bekend is.

Als het het beeld van Jezus geldt, dan weten de moderne theologen wel den eisch van zich af te zetten, dat zij eerst de wezenlijke werkelijkheid omtrent Jezus zouden moeten kennen. Maar als het onze algemeene godsdienstige aandoeningen geldt, dan doen zij weder mede met Strauss en de rationalistische modernen, en meenen ook in gemoede, dat daarover eerst kan gesproken worden na vaststelling van 'tgeen wij weten omtrent het wezen van wereld en mensch, al is 't nog zoo weinig.

Daarin ligt een inconsequentie.

Een inconsequentie, die overigens ook reeds bij de vraag naar de historische werkelijkheid omtrent Jezus van ter zijde bemerkbaar was, in zooverre namelijk ook daarbij reeds aan sommige resultaten van het historisch onderzoek, - het feit bijv., dat Jezus aan zijn wonderen geen groot gewicht hechtte, dat hij zich niet met God gelijk stelde, dat hij een voorstander van godsdienstthervormingen was, - ook door de moderne theologen wel degelijk hierom gewicht wordt gehecht, omdat het voor 1800 jaar werkelijkheid was; een bijzonderheid, wier onbelangrijkheid wij hebben aangetoond, en ook door de moderne theologie over 't geheel althans stilzwijgend erkend wordt.

De moderne theologen hebben de keus tusschen aan den eenen kant de rationalistisch-modernen, die met Strauss eerst vragen naar waarheid, naar weten, en die zelfs in godsdienstzaken, onvoorwaardelijk verwerpen, wat met onwaarheid, met een verkeerd weten, samenhangt; - en aan den anderen kant de modernen, die te dezen opzichte niet vragen naar weten en weetbare waarheid.

Kiezen zij niet, maar blijven zij bij de bovengenoemde inconsequentie volharden, dan zal hun terecht gezegd worden: hoe, gij toont u onverschillig omtrent de onvolledigheid en gedeeltelijk aanstootelijkheid van de historische werkelijkheid ten opzichte van Jezus; en toch zoekt gij zelve de historische woorden van Jezus op, die u te stade komen, en hecht daaraan, juist als werkelijk gesproken woorden, het hoogste gewicht; - hoe, gij haalt met een voorname onverschilligheid de schouders

op over de vraag naar de filosofische bovennatuurlijke waarheden, waarin het oude christendom zijn godsdienstige gevoelens nederlegde, - en toch gaat gij van uwen kant ook eerst na, wat de meest rationeele denkbeelden omtrent het wezen van wereld en mensch zijn, om eerst daarnaar uw eigen godsdienst te formuleeren.

Zoo streeft gij dan toch ook naar historische werkelijkheid van voor 18 eeuwen, en ook naar een uitdrukking der wezenlijke ontologische werkelijkheid als voorwerp van uw godsdienstige aandoeningen.

Maar - en zie hier het gevaar dat voor de moderne theologen zelve in hun inconsequentie ligt, - wordt het historische en het metafysische weten alzoo ook door hen nog nagestreefd, dan moeten ook zij ten slotte met hun weten ook rechtstreeks tegenover de vroegere waarheid komen te staan, en blijft ook hun niets over dan met Strauss henen te gaan uit het Christendom.

Slechts door op haar half standpunt te blijven, is het der moderne theologie nog mogelijk zich in de christelijke kerk voortdurend te handhaven.

Zij hecht eenerzijds genoeg waarde aan historische werkelijkheid, om zich op Jezus te beroepen; andererzijds is zij los genoeg van den eisch naar historische werkelijkheid, om zich nog te kunnen bezig houden met een zedelijk godsdienstige beschouwing der niet historische deelen van Jezus leven. Zij hecht eenerzijds genoeg waarde aan waarheid aangaande het bovenzinnelijke om een belijdenis te dier zake te hebben; andererzijds ook weder weinig genoeg, om ook in de beschouwing der vroegere leerstukken en denkbeelden daaromtrent, het gemoedelijk element te kunnen waardeeren en in het licht stellen.

Maar dat standpunt is half en inconsequent; want voor zoo ver ook zij bij den persoon van Jezus en bij de bovenzinnelijke dingen zich nog op het standpunt van waar of onwaar stellen, staat ook bij haar tegenover de waarheid even als bij Strauss het oude als eenvoudige onwaarheid vijandig over.

Waarlijk modern is het, om wel in zake van het weten, de leuze ‘werkelijkheid bovenal’ te zijn toegedaan, maar om noch de bovenzinnelijke bespiegeling, noch de godsdienstige overdenking te rekenen tot het gebied der wetenschap, of te houden voor iets, waarbij van waar of onwaar sprake kan zijn.

Dat standpunt ligt ook blijkbaar op den weg van de ontwikkeling der menschelijke denkbeelden.

Nog slechts van tijd tot tijd toch ontmoet men hier en daar iemand, die bijv. verklaart, dat geen verhaal hem belang in kan boezemen, als hij niet weet, dat het waar gebeurd is. Zulke ouderwetsche geesten komen voor. Maar zij zijn in strijd met de groote meerderheid hunner tijdgenooten.

Niets wellicht is karakteristieker voor onzen tijd dan de roman-litteratuur. Die soort van geschriften was oudtijds onmogelijk. En in die onmogelijkheid ligt de verklaring der vele onechte boeken, die de oudheid ons overgeleverd heeft en van de fictieve geschiedenis, waartoe ook onze evangeliën, zoo als wij ze bezitten, behooren.

Dat aloude verschijnsel, dat men boeken schreef met verdichting als of het waarheid was; en nog veel meer, dat het publiek bij zijn lectuur niet kon uit elkaar houden wat waarheid was en wat verdichting, vindt zijn verklaring hierin, dat het onderscheid tusschen fictie en waarheid toenmaals nog niet bestond met die scherpte, die het voor ons heeft.

Met de erkentenis van den geregelden gang der natuur is dat onderscheid eerst ontstaan. De wetenschap van den geregelden gang der wederkeerende feiten heeft, zich allengs uitbreidende, ook allengs de grens tusschen waarheid en fictie uitgebreid en verscherpt.

Zoolang het wonder mogelijk geacht wordt, is er plaats voor fictieve historie. De verhalen der wondergenezingen van onzen tijd bewijzen het op nieuw. Op 't gebied, waar de geloovige katholieken nog het wonder niet onmogelijk achten, kunnen zij geen fictie van geschiedenis onderscheiden, verliezen zij den maatstaf, waarnaar waar en onwaar gemeten wordt, en loopt werkelijkheid en onwerkelijkheid in het hoofd zoowel der verspreiders als der ontvangers van zulke verhalen door elkander.

En tot dat twijfelachtig gebied, dat *terrain vague*, behoorde oudtijds de geheele wereld der voorstellingen, die buiten het meest beperkte dagelijksch leven lagen.

Wahrheit und Dichtung waren nog niet, als licht en duisternis, van elkaar gescheiden.

Naarmate nu in later, veel later eeuwen, bij de vermeerdering der feitelijke wetenschap, der ondervinding van het menschdom, die scheiding ontstond, deed zich natuurlijk weder een tegenovergesteld verschijnsel voor. De ingenomenheid namelijk met het

nieuw verkregene, met het begrip van feitelijke werkelijkheid zoo als de ouden dat begrip nimmer recht gevoeld hebben, bracht toen weder aan den anderen kant een overdreven afkeer van de fictie te weeg. Men denke aan de minachting, die de opkomende burgerlijke beschaving in de latere middeneeuwen gevoelde en uitsprak tegen de ridderromans; toen men die verhalen, die toch tijdens hun ontstaan nog steeds voor werkelijkheid gelezen werden, in de kaart keek en aan de onmogelijkheden, waarvan zij overvloeiden, niet meer geloofde.

Men weet welk een tusschentijd verloopen is tusschen de middeneeuwsche romantiek en den modernen roman. En het is merkwaardig, dat nog altijd de eerste moderne romans een exceptioneele positie hebben, tusschen werkelijkheid en verdichting in. Zoowel de Don Quichotte als de Robinson Crusoe zijn bijna historische werkelijk bestaan hebbende personen geworden.

Wel heeft steeds van oudsher de poëzie zich met fictiën beziggehouden, doch het denkbeeld om in de fictie de regelen der werkelijkheid te volgen, om te fingeeren zonder fantastische en wonderlijke bijzonderheden, zonder omhaal van heidensche goden en godinnen, de poging om niet meer de zaak der verdichting tegenover de ernstige werkelijkheid louter als een spel te behandelen, dat was iets nieuws; iets zoo nieuws, dat, toen het voor 't eerst werd uitgevoerd, het publiek daarvan nog geen denkbeeld had, en zich nog niet kon verbeelden, dat, 't geen zoozeer op werkelijkheid geleek, niet werkelijkheid zijn zou.

Zoo is na den tijd, waarin werkelijkheid en verdichting nog ongescheiden dooreenliepen, eerst een tijd gekomen, waarin de eerste als de eenig ernstige, de andere als scherts en lichtvaardig spel streng uiteengehouden werden; totdat daarna de eerste moderne romans het teeken waren, dat ook die tijd voorbijging en dat de dagen aanbraken, waarin men niet alleen aan het waar-gebeurd-zijn de waarde der voorstellingen afmat, maar ook in de fictie een zekere waarheid, de aansluiting aan de verhoudingen, die de zaken der werkelijkheid hebben, wist te herkennen.

En thans, wie zal nu niet toegeven, dat bij het beeld van een Robinson Crusoe, van een Don Quichotte, van een Nathan der Weise, van een Wilhelm Meister, van een David Copperfield, de vraag: of zulke personen werkelijk geleefd hebben, een bijkans kinderachtige vraag is?

Ja, zelfs in de exacte wetenschap is die voortgang des geestes, die wij op litterarisch standpunt kunnen waarnemen, voorwaar niet minder merkbaar. Het begrip van hypothese in de wetenschap is een door en door modern begrip. Er is een hemelsbreed verschil tusschen 'tgeen, waarvoor de *tourbillons* van Des Cartes, de monaden van Leibnitz gegeven werden, en een hypothese die voor een hypothese gegeven wordt. Ook in de natuurwetenschappen ontwaakt meer en meer het bewustzijn: ‘wij beschrijven niet wat op zich zelf is, maar wij spreken slechts algemeene denkbeelden en voorstellingen uit, waarmee al onze waarnemingen in overeenstemming zijn.’

Eindelijk ook op het gebied der wijsbegeerte neemt de richting, die bevroedt, dat het bewustzijn der menschheid de laatste bron en het laatste doel van alle weten is, hand over hand toe.

Dezelfde geest, die bij ieder trekje van het beeld van een persoon angstvallig vroeg: is 't wel waar gebeurd? stond in de wijsbegeerte vast met de vraag naar objectieve absolute waarheid. De nieuwere wijsbegeerte - Locke, Kant, Comte, Schopenhauer - heeft daarentegen meer en meer den nadruk gelegd op de onbruikbaarheid der objectieve waarheid. Tegelijk met de minachting voor al wat niet waar gebeurd is in het rijk onzer plastische voorstellingen, is in het rijk onzer denkbeelden de ontologie, de zucht om achter hetgeen is te komen, allengs afgenomen.

Voorzeker, gelijk bij een geschiedkundig onderwerp een zorgvuldige, angstig nauwgezette, naar alle kanten scherp rondziende opsporing en beschouwing van alle bronnen, die slechts iets kunnen opleveren, de eerste plicht is; zoo is in de wijsbegeerte de even nauwlettende nasporing zoowel van de werkingen van onzen geest, als van de feiten der natuur en der menschelijke ontwikkeling, een eisch, die onverbiddelijk is.

Doch in beide gevallen gelijkelijk begint het gevoel meer en meer te ontwaken - en 't is, dunkt mij, een eerste plicht van onzen tijd, dat gevoel steeds helderder wakker te maken - dat onze resultaten, zoowel als onze bronnen, zich steeds bewegen op 't gebied van menschelijke voorstellingen en begrippen; dat een groote onbekende (het zijnde) oningevuld gelaten moet worden bij de beschrijving der voorwaarden, waaronder onze wijsgeerige begrippen en hun bouwstoffen tot en met de eenvoudige gewaarwording ontstaan; gelijk diezelfde onbekende

(het op zich zelf geweest zijnde) moet oningevuld gelaten worden bij de beschrijving der voorwaarden, waaronder eenig geschiedkundig beeld en zijne bouwstoffen ontstaan zijn.

Zoo nu dit bewustzijn zelfs op het gebied van historie, van wijsbegeerte, ja van natuurfilosofie merkbaar is; - hoeveel te meer moet het zich laten gelden op het gebied van godsdienst, die een zaak niet van weten, maar van gemoedsleven is.

Voorstellingen van objectieve waarheid zijn als gesloten deuren, staande aan den ingang van ons inwendig leven; al wat in ons gemoed wil dringen en den sleutel niet heeft, die met het slot overeenkomt, stoot er op af.

Voorzeker de werkelijkheid, dat is het geheel onzer gewaarwordingen en observatiën, is ook een onverzettelijk iets, en wij doen wel den toegang tot onzen geest, naar de werkelijkheid in te richten.

Maar de werkelijkheid is beperkt tot gewaarwordingen en observatiën, en al wat daartoe niet behoort, en dus ook met het weten en de werkelijkheid niet in strijd kan komen, moet vrijen toegang behouden; alle voorstelling van waarheid en van het werkelijk bestaande op het gebied van bovennatuurlijke bespiegeling, van kunst, van gemoedsleven of godsdienst, is noodelooze versperring van onzen geest.

Voor hem, die het bewustzijn heeft, dat voor den indruk, dien een verhaal of het beeld van een persoon maakt, de historische werkelijkheid onverschillig is; voor hem, die de onmogelijkheid gevoelt, om in metafysische of godsdienstige uitspraken een deel van ons weten neer te leggen; voor hem wordt het mogelijk alle metafysica en alle godsdienst-voorstellingen te genieten, zonder zich aan eene daarvan, als onwaarheid zijnde, te stooten. Voor hem toch bewegen zij zich alle op een gebied, waar ook bij hem vrij spel van aandoeningen en gevoelens is opengelaten, en hij ziet dat spel van het menschelijke gemoed in al die voorstellingen belichaamd, schoon ook somtijds door die belichaming verontreinigd.

Zoo kan de beschouwing van het Christendom worden, wat zij wezen moet, de beschouwing van *het kunstwerk der christelijke menschheid;* - waarheid hebbende, slechts in den zin, waarin kunstwerken waar zijn.

Eerst dan als de vraag naar werkelijk waar of niet, bij ons niet langer opkomt, kan men het Christendom genieten met geheel zijn wondervol Christusbeeld, met al zijn ondenkbare

leerstukken, in al zijn vollen bloei. Dan kan men ook eerst - en daarmee is dan ook voor de modernen de christelijke kerk, die instemming eischt als met de hoogste waarheid, gesloten - andere godsdiensten op gelijken voet met het Christendom genieten.

Door hen, die zoo denken, zal dan ook een ander antwoord dan Strauss geeft, gegeven worden op de vraag: wat de kerk vervangen kan?

Daarover schrijft Strauss namelijk het volgende:

‘Nevens ons beroep en het leven in onze familie en met onze vrienden, trachten wij zooveel mogelijk een open zin te behouden voor alle hoogere belangen der menschheid’; - de ‘groote nationale oorlog’ komt hierbij ook natuurlijk, en vrij misplaatst, weder te berde, alsof iedereen altijd een grooten nationalen oorlog had, om ‘zich daaraan inwendig *erhoben* te gevoelen’; wij slaan dat dus over en lezen voort: - ‘Wij trachten die zaken beter te verstaan door geschiedkundige studiën, die thans door middel van een rij aantrekkelijk en populair geschreven geschiedboeken ook voor niet-geleerden gemakkelijk zijn gemaakt; daarbij trachten wij onze kennis van de natuur uit te breiden, waartoe ook de algemeen verstaanbare hulpbronnen niet ontbreken; en eindelijk vinden wij in de geschriften van onze groote dichters, bij de uitvoering der werken van onze groote toondichters, een opwekking voor geest en gemoed, voor fantasie en humor, die niets te wenschen overlaat.’

Hier volgen dan, als toegave, de reeds in den aanvang vermelde twee studietjes over Lessing, Göthe, Schiller Bach, Händel, Glück, Haydn, Mozart en Beethoven, die eigenlijk zóo weinig met het onderwerp van het boek te maken hebben, dat de schrijver wel nadrukkelijk verzekert, ze toch wezenlijk niet met een andere bedoeling geschreven te hebben, dan om ze hier in te voegen.

't Is duidelijk, dat wat hier Strauss als ‘*Ersatzmittel für die Kirche*’ noemt, even goed genoten wordt door hen, die in de kerk zijn, en dus niet iets is, wat de volgers der nieuwe richting boven de oud-geloovigen vooruit hebben of hun bijzonder eigendom is.

Datgene, wat de modernen vóor hebben, is geheel iets anders. Iets echter, dat niet gevonden wordt door een antwoord te zoeken op de vraag: ‘Wat krijgen wij voor de kerk in de plaats?’

Die vraag zoo te stellen, valt weer geheel in den geest van Strauss' behandeling der geheele quaestie.

Omdat vroeger de godsdienstige aandoeningen die het beeld van Jezus wekt, met een bovennatuurlijke *wetenschap* omtrent den Christus vervlochten waren, daarom is Strauss ook begonnen met de vraag: ‘welke is onze *wetenschap* omtrent Jezus?’ zonder te bedenken, of de godsdienstige quaestie ook een andere dan historisch wetenschappelijke zijn kan.

Omdat vroeger de godsdienstige aandoening vergr)eid was met bovennatuurlijke wetenschap omtrent God en de wereld, daarom is Strauss ook voortgegaan met de vraag: ‘wat is onze wetenschap omtrent God en de wereld?’ - zonder wederom te bedenken of het zwaartepunt van onze algemeene godsdienstige aandoeningen ook buiten het weten kan liggen.

En zóo nu ook weer hier; omdat de vroegere godsdienst bij haar wetenschap ook een kerk heeft gehad, wordt nu ook weder gevraagd: ‘wat vervangt nu bij ons die kerk?’ - zonder te bedenken, dat de kerk slechts een toestel is tot verlevendiging en onderhoud van godsdienstig leven, een toestel waarvan de Mohammedaansche godsdienst, en de Joodsche, en de Japansche, even goed als de Christelijke, gebruik maken, en welks al of niet bestaan dus volslagen onafhankelijk is van de eigenaardigheden eener bijzondere godsdienst.

Om die reden is de vraag, of voor ons een kerkgenootschap nog een bruikbaar instrument tot gemeenschapsoefening is, niet een vraag betreffende onze godsdienstige overtuiging. De beantwoording dier vraag hangt van een geheel ander soort van feiten af.

Voorzeker is de gezelligheid, het genoegen om iets gezamenlijk te doen, een trek der menschelijke natuur.

Maar het te zamen aanhooren van een gesproken woord, en het te zamen plegen van symbolische handelingen als toepassing van dien gezelligheidstrek, is voor ons een verouderde vorm van gemeenschapsoefening.

Wanneer men denkt aan de volksvergaderingen te Athene en te Rome, en daarbij nagaat, dat hetgeen wat daarvoor in onze maatschappij in de plaats gekomen is, bestaat in de lektuur van couranten, dan wordt het duidelijk, dat de wijze, waarop wij eenheid van gedachte en zin voortaan bevorderen zullen, van geheel andere elementen afhankelijk is dan enkel van den in-

houd dier gedachte en dier gezindheid. Ceremoniën en symbolieke handelingen zijn in onzen meer verstandelijk ontwikkelden tijd zaken, waarin wij weinig smaak meer hebben; niet alleen in de kerk, maar evenzeer in de kunst en in het dagelijksch leven.

Onze huwelijks-plechtigheid is een inschrijving op een register. De begrafenis-quaestie een quaestie van het onschadelijk maken van gedesorganiseerde voorwerpen uit het rijk der levende wezens. Ons koningschap de praktische oplossing eener moeilijke staatsrechtelijke quaestie. Een vereeniging, die, gelijk de vrijmetselarij, zich houdt aan symbolische handelingen, ziet hare vasthoudendheid te dien opzichte telkens met een glimlach bejegend. Wie in den doop en het gebed, dat ook een symbolische handeling is, geen smaak vindt, en meent dat te moeten wijten uitsluitend aan den aard der zaken, welke door die symbolen worden aangeduid, die zal zijn gedeeltelijke vergissing inzien, en begrijpen, dat zijn onaandoenlijkheid het symbool als vertooning geldt, ook afgescheiden van den inhoud, wanneer hij bijv. den derden Maandag in September zich naar de residentie begeeft, en het symbool, de vertooning, der opening van de Staten-Generaal bijwoont. Men kan de voorbeelden van onze onvatbaarheid voor het genot van symbolen overal vinden. De liverei der bedienden is een symbool. Onze witte dassen, onze rouwkleeding, en zooveel waarover men dikwijls de schouders ziet ophalen.

En wat die zucht naar gemeenschapsoefening door uiterlijke gelijktijdigheid en gelijkplaatsigheid van gemeenschappelijke handelingen betreft; sedert de drukpers en de dagbladen denken wij daarover ook anders dan vroeger. Wij rekenen het bijv. een veel beter gemeenschapsoefening, wanneer twee menschen ieder in zijn huis hetzelfde boek lezen, dan wanneer zij naast elkander gaan zitten om het te hooren voordragen. En wanneer wij bij concerten of tooneelvertooningen in één lokaal ter zelfder tijd bijeenkomen, dan gaan wij zulke zaken te zamen zien en hooren..... omdat wij ze alleen gezamenlijk betalen kunnen.

Van zulke overwegingen hangt het grootendeels af, hoe men over een kerk denkt, en of de nieuwe richting voor de oude kerk iets in de plaats zal stellen.

De vraag van Strauss: ‘wat krijgen wij voor de kerk in de plaats?’ is dan ook, zoo als zij luidt, in een boek over het oude

en het nieuwe godsdienstig standpunt, in 't geheel niet van overwegend belang.

Maar als gelijkluidend met de vraag: ‘wat winnen wij tegenover veel wat de geloovigen hebben, en wij moeten missen’; in dien zin vereischt zij een antwoord:... en een ander antwoord dan door Strauss gegeven is.

Wat wij winnen - wij hebben het boven reeds aangeduidis, dat, wanneer wij de vraag naar waar of onwaar, als een vraag naar het weten, beperken tot de wetenschap, voor ons voortaan alle kunstwerken van den menschelijken geest toegankelijk en genietbaar worden; terwijl vroeger op ieder gebied, ook buiten dat van het weten, veel ons gesloten, veel ons hinderlijk en afstootend bleef, omdat wij ook daarbij, vasthoudende aan het Schibboleth van ‘waar of niet waar’, veel moesten afwijzen en afmaken, wat op dat wachtwoord niet antwoorden kon.

Zoo ging het ons, en zoo gaat het Strauss en zijn geestverwanten, die wij rationalistische modernen zouden willen noemen, nog bijv. met het Christendom.

Zoodra de Mephisto, die ons telkens geheel te onpas influisterde: ‘niet waar gebeurd!’ van achter ons wijkt, herkrijgt het beeld van Jezus met al zijn half fantastische, half zinrijke versierselen en trekken, voor ons genietings-vermogen zijn vroegere volledigheid en aantrekkelijkheid weder.

En al de godsdienstige aandoeningen, al de leerstukken en voorstellingen der mystici, beginnen weder te spreken tot het gemoed, dat zich heeft leeren losmaken van de eeuwig onbeantwoordelijke vraag: ‘waar gebeurd of niet waar?’

Of er ooit iemand geweest is, die, voor de Venus van Milo gebracht, vroeg, wat dat voor een vrouw geweest is; en dan, hoorende, dat zij nooit bestaan had, den neus optrok van zulk een onwetenschappelijke voorstelling; - ik weet het niet!

Maar wel zijn er nog ouderwetsche geesten- en aan hen herinnert Strauss met zijn wijze van denken - die zelfs schilderwerken niet genieten kunnen, zonder zich gehinderd te gevoelen door het gevoel, dat het daar voorgestelde nimmer werkelijkheid geweest is.

Die ouderwetsche draai des geestes moeten wij ons afwennen.

Nog in onze dagen meent de meerderheid der menschen, wanneer zij een metafysisch stelsel onderzoeken, dit slechts te kunnen genieten, voor zoover zij er de waarheid in meenen

te vinden. De beter ontwikkelden daarentegen genieten een metafysisch systeem, geheel gelijk zij een schoone schilderij genieten.

Gelijk wel een schilderij met onmogelijkheden niet schoon kan zijn, zoo kan ook een wijsgeerig stelsel, dat niet naar volledigheid en nauwkeurigheid streeft, niet voldoen. Maar het genot van een schilderij en het genot van zulk metafysisch systeem, desgelijks van een groote natuurfilosofische gedachte, is, behalve een genot van weten, ook vooral een kunstgenot. En zelfs, wanneer in ons weten die voorstelling door een andere wordt verdrongen, blijft voor ons kunstgevoel dat laatste genot bestaan.

Men moge bijv. de onnauwkeurigheid en de willekeurigheid van Kant's analyse der menschelijke rede inzien. Men moge het onvoldoende van Hegels opvatting der eenheid van idee en zijn bespeuren. Men moge het onwerkelijke van den Schopenhauerschen wil doorzien; - toch blijven de werken dier groote filosofen voor ons kunstwerken, die te gemakkelijker genoten worden, naarmate men meer doordrongen is van de ijdelheid van alle streven naar absolute en objectieve waarheid.

En datzelfde geldt nog meer voor alle godsdienstige voorstellingen en leerstukken, die het godsdienstig bewustzijn wel uitdrukken in den vorm van wetenschap, maar wier bestemming toch niet is geweten te worden, maar vooral gevoelens en aandoeningen te wekken.

In nog hooger mate dan de wijsgeerige stelsels zijn de godsdienststelsels, de leerstelsels, de levens van heiligen en godsdienststichters, kunstwerken, die als kunstwerken genoten moeten worden, doch slechts kunnen worden door hen, die het weten in zake van den laatsten grond der dingen voor iets onbereikbaars, en het streven daarnaar voor een gebrek hebben leeren houden, waaraan de menschheid ontwassen is.

Alleen zij kunnen het groote kunstwerk van het menschelijk gemoed, het christelijk hemelsch drama, van de schepping der wereld af tot de verlossing door den menschgeworden en lijdenden God toe, waarlijk genieten; - bij wie tegenover zulke kunstwerken de vraag: ‘is dat weetbaar waar?’ evenmin als bij den Apollo van Belvedere de vraag of die man geleefd heeft, kan opkomen.

En ook op dat standpunt eerst sluiten de onderscheiden

godsdiensten elkander niet meer uit. Zij allen spreken een deel van het diepste gemoedsleven van een deel der menschheid uit, en doen in ons dezelfde snaren trillen. Zij staan niet meer als waarheid en leugen tegenover elkander. Hier vindt men de onvoldaanheid van den mensch, als hij zich vergelijkt bij zijn geliefdste voorstellingen, m.a.w. het schuldgevoel, weergegeven in het Christelijk geloof; daar vindt men de vermoeidheid van den mensch in deze wereld, het onbevredigd zijn met al wat is, uitgedrukt in de leer van het Nirvana; het een zoowel als het ander spreekt tot ons; en in ons gemoed, vrijgemaakt van de zucht naar het absolute, vindt al wat menschelijk is weerklank. Wij kunnen de godsdiensten der wereld meeleven, gelijk wij de stelsels der wijsgeeren meedenken.

Wel verre van dan in het Christendom, gelijk Strauss doet, op te merken, wat daarin, voor zoover het weten is, strijdt met ons weten, en het zoodoende ook als godsdienstige uiting voor ons ongenietbaar te maken, leert de waarlijk moderne geest het godsdienstig leven der menschheid in al zijne uitingen, en bovenal in zijn Christelijke uiting,- gelijk het zich uitgesproken heeft in de maatschappij, wier kinderen wij zijn, waarin wij opgevoed zijn en leven, - dubbel gemakkelijk, dubbel volledig genieten; - ook al zijn er snaren in ons gemoed, die daarin haar weerklank niet vinden, ook al trillen daarin tonen, waarvoor in ons gemoed geen orgaan is.

Daarin, in die vrije ontvankelijkheid voor de aloude kunstwerken, waarin de menschheid haren godsdienst, - dat is het geheel harer aandoeningen tegenover de groote feiten van de natuur, de menschheid en het leven, - heeft neergelegd; daarin heeft de moderne zijn schadeloosstelling voor de altijd min of meer exclusieve kerk, waarin tot nog toe de vraag naar het genieten van een godsdienst door de vraag naar het weten der waarheid beperkt moest blijven.

Een enkel woord ten slotte; voor de meeste lezers, hoop ik, echter overbodig.

Het hierboven geschetste standpunt heeft niets gemeen met dat van hen, die, nog wel zoekende naar een weetbare waarheid op het gebied van godsdienst (en van zedelijkheid, want te ha-

ren opzichte kunnen dezelfde beginselen uitgewerkt worden), trachten dat weten te bereiken langs den weg van een nevelachtig en onnaspeurlijk nieuw menschelijk weetvermogen, het zoogenaamd godsdienstig (of zedelijk) gevoel.

Moge dat laatste standpunt, onder den een of den anderen vorm tegenwoordig aan zeer velen eigen zijn; de lezer zal het - misschien ook zonder deze nadere aanwijzing - iet verwarren met dat, waarop bovenstaande beschouwingen geschreven zijn.

J. L'ANGE HUET.

Een Hollandsche stad in de Middeneeuwen.

De Middeneeuwsche Keurboeken van de stad Leiden, uitgegeven door Dr. H.G. Hamaker. Leiden, 1873.

Het lijvige boek, dat Dr. Hamaker dezer dagen in het licht heeft gegeven, en waarover ik ditmaal de lezers van de Gids wensch te onderhouden, bevat niet meer en niet minder dan vijf keurboeken, die vóór het jaar 1583 in de stad Leiden kracht van wet hebben gehad. Vooraf gaat een kort voorbericht bijna uitsluitend over de handschriften die bij de uitgaaf zijn gebruikt; achteraan komt een glossarium, waarin verouderde woorden en spreekwijzen worden verklaard. Een fraaie stof - niet waar? - om de lezers van dit tijdschrift mee bezig te houden. Wetten, die sedert drie eeuwen zijn afgeschaft, en die zelfs in haar tijd niet buiten de muren van een enkele stad gegolden hebben. Het is al erg genoeg dat zij op nieuw uit het duister, waarin zij zoo lang en zoo gerust sliepen, voor den dag worden gehaald, maar er ook het gemengde publiek van de Gids mee lastig te vallen! - Ik was op deze tegenwerping, op dit verwijt verdacht, en heb het al aanstonds naar mijn beste vermogen weerlegd door het kiezen van het opschrift, dat als captatio benevolentiae aan het hoofd dezer bladzijden prijkt. Het moet den lezer geruststellen dat ik niet als rechtsgeleerde, maar als beoefenaar der geschiedenis over die bestoven wetboeken spreken zal. Ik wil niet uitweiden over hun juridische deugden en ondeugden, ik wil slechts het beeld van liet middeneeuwsche stadsleven zooals het er zich in afspiegelt, aan mijn lezers toonen. Dit onderwerp is zeker voor menigeen uitlokkend genoeg. Een ieder weet, dat de hedendaagsche maatschappij geboren is en opgegroeid in de middeneeuwsche

steden, in tegenstelling en in strijd met het leenstelsel, dat overal buiten de stadsmuren heerschte en een geheel verschillenden vorm van maatschappelijk leven vereischte. Op het land de onderdanigheid; in de steden de zelfregeering. Daar landbouw en stilstand; hier handel en beweging. Eeuwen heeft het geduurd, eer de steden het voor goed van het platteland gewonnen hebben en haar geest en instellingen gemeen zijn geworden aan dorp en stad en staat. Wie zich in die zegepraal verheugt, wie beweging en vrijheid lief heeft en aan haar de toekomst onbezorgd toevertrouwt, moet wel soms met belangstelling terugzien naar de oefenschool, waarin zich eens het voorgeslacht van die beginsels doordrongen heeft, waarin de menschheid zich heeft toegerust tot de taak van het hedendaagsche leven en werken.

Voor het stadsleven gedurende de middeneeuwen mag ik dus onderstellen dat het bij mijn lezers aan geen belangstelling ontbreken zal. Maar ik heb aan die zekerheid niet genoeg. Immers ik wensch mij te bepalen tot het leven in een enkele stad, in de stad Leiden. Is het niet te veel gevergd als ik daarvoor welwillende aandacht vraag? Ik hoop van neen. Ik vlei mij dat mijn lezers het mij zullen toestemmen, dat in de historie even als in de natuur niets gaat boven het concrete. Algemeenheden zijn slechts in zekere mate en bij benadering waar. Abstracties bestaan alleen voor ons denkvermogen; en zulk een abstractie is ook het stadsleven in het algemeen. Voor diergelijke algemeene begrippen wachte men zich vooral bij het beschrijven der middeneeuwsche toestanden. Een ieder die de geschiedenis dier eeuwen met liefde voor de juiste waarheid bestudeert, zal zich, geloof ik, gedurig gedrongen gevoelen om van het algemeene terug te gaan tot de bijzonderegevallen. Hij zal ondervinden, dat een enkel voorbeeld zoo nauwkeurig mogelijk te beschouwen het beste middel is om tot een juist denkbeeld van het geheel te geraken. Wil hij de geschiedenis van den adelstand leeren kennen, hij kan niet beter doen dan de lotgevallen van enkele adellijke geslachten in al de bijzonderheden en schijnbare nietigheden na te gaan. Met veranderden naam heeft hij dan in de hoofdtrekken de geschiedenis van alle geslachten, van den geheelen stand. Even zoo met de geestelijkheid: de volledige geschiedenis van één bisdom, van één klooster leert het best wat er zoo al in elk klooster, in ieder bisdom voorviel. Gij ziet tot welk besluit

ik wensch te komen: het middeneeuwsche stadsleven moet insgelijks bij voorkeur in een enkele stad, als in een toonbeeld, worden gadegeslagen. Eerst zoodoende krijgt men kennis aan die tallooze kleinigheden, die te zamen de individualiteit uitmaken, en aan het beeld gelijkenis en leven geven. Heeft men op deze wijze enkele individuen goed leeren kennen, dan kan men zich vervolgens bij abstractie een voorstelling van de geheele soort, van het algemeene vormen, zonder gevaar te loopen van een hersenschim voor een beeld aan te zien, en een soort te scheppen die op geen enkel voorwerp gelijkt.

Onder de steden van Holland is Leiden zeker niet meer dan andere gerechtigd om als type te dienen. Niet meer, maar ook niet minder. En het toeval wil, dat juist omtrent Leiden meer gegevens bestaan dan omtrent de meeste andere. Weinige gemeente-archieven zijn zoo rijk aan oorkonden van allerlei aard als dat van de sleutelstad. Geen is rijker aan keurboeken. Van het einde der veertiende eeuw af zijn al de stadskeuren, zonder eenige gaping, tot ons gekomen. Het was dus een gelukkige en goede gedachte van den Heer Hamaker om al die rechtsbronnen in één verzameling uit te geven. Zij houdt juist daar op, waar de oude drukken beginnen; onmiddellijk aan deze uitgaaf sluit zich die van Jan van Hout (den bekenden, om niet te zeggen beroemden, secretaris tijdens het beleg), de uitgaaf der keuren van 1583 aan. Wie dus de ontwikkeling van het recht en van het gemeentebeheer gedurende meer dan twee eeuwen aan een en dezelfde plaats wil nagaan, vindt in de Leidsche verzamelingen, die thans voor ons liggen, al wat hij behoeft, Voor geen andere stad van Holland, en zelfs voor geen van Noord-Nederland, bestaat zulk een volledige reeks van bescheiden.

Hoe zich de Heer Hamaker van zijn taak als uitgever en glossator gekweten heeft, daarover zijn anderen beter dan ik bevoegd te oordeelen. Maar een ieder die het voorberichtleest en ziet met hoe weinig ophef de bescheiden man van zijn waarlijk niet geringen arbeid spreekt, en hoe gul hij zelf op de misslagen wijst, die hij, doch te laat om ze te verbeteren, in zijn uitgaaf gaandeweg heeft opgemerkt, zal den besten dunk opvatten van de nauwgezetheid waarmee hij is te werk gegaan. Roem of eer kan hij niet hebben beoogd, en durven wij hem ook niet beloven. Moge hij echter meer vreugd aan

zijn boek beleven, dan hij zich onder het bearbeiden er van zal hebben voorgesteld.

Wij zeiden het reeds: voor Leiden alleen golden deze keuren; Leiden was dus naar onze hedendaagsche opvatting een kleine staat in den staat. Dat was de eigenaardige toestand van elke stad in de middeneeuwen. Werd een welvarende en vooruitstrevende buurtschap door den landsheer tot een poort verklaard en met poortrecht begiftigd, dan werd zij meteen onttrokken aan het gezag van het gemeene bestuur der streek waarin zij gelegen was. Zij werd, naar het toenmalige spraakgebruik, geëximeerd. Natuurlijk vloeide daaruit voort, dat zij een eigen stadsbestuur kreeg, naar de gewone type ingericht, een schout en schepenen. De schout was vertegenwoordiger van den landsheer; de schepenen vertegenwoordigden de gemeente, de poorters, al duurde het ook nog lang, eer zij door dezen zelf gekozen werden. Ziedaar de gewone loop der dingen, de wijs waarop verreweg de meeste Hollandsche steden geworden zijn. Er is over den oorsprong der steden in Duitschland vooral veel getwist: niet minder dan vier verschillende theoriën zijn er uitgedacht en met ingenomenheid verdedigd. Ik zal mij thans in dien strijd niet begeven. Want wat Holland betreft geloof ik niet dat mijn eenvoudige voorstelling verdediging behoeft, of licht weerlegd zal worden. Om bij ons voorbeeld te blijven, Leiden is blijkbaar geëximeerd uit het ambacht van Soeterwoude, dat later steeds het oude poortgebied aan alle zijden omgaf, het gebied ten zuiden van den Rijn namelijk, want er moesten eeuwen verloopen eer de stad zich ten noorden der rivier uitbreidde. Tot op het midden van de 14^{e} eeuw lag zij tusschen den Rijn en het water van het Rapenburg ingesloten, een omtrek zoo eng dat hij zeker aan niet veel meer dan een paar duizend inwoners tot woonplaats kon verstrekken.

Maar, hoor ik mij tegenwerpen, Leiden is immers van Romeinschen oorsprong, het vermaarde Lugdunum Batavorum! ‘Men houdt deze plaats (zegt mijn geleerde vriend Van den Bergh in zijn Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie) vrij algemeen voor het Lugdunum Batavorum, bij de Romeinsche schrijvers vermeld, hetgeen ook onze meening is.’ Een meening door zoo iemand aanbevolen verdient alle achting en de ernstigste overweging. Maar na rijp beraad blijf ik bij mijn

ontkennend oordeel volharden. Natuurlijk ontken ik niet dat in de buurt der stad, langs den zuidelijken Rijnoever, Romeinsche gebouwen zullen gestaan hebben: de Rijn tot aan zee toe was een geruimen tijd de grens van het Rijk, en werd door een reeks van kasteelen beschermd. Maar dat is iets geheel anders dan het ontstaan van Leiden uit het Bataafsche Lugdunum. Voor dat vermoeden bestaat geen genoegzame grond. Het is mij gebleken, dat het opgraven van Romeinsche gedenkteekenen buiten Leiden, bij het zoogenaamde Roomburg, in Keizer Karel's tijd er den eersten stoot toe heeft gegeven. Was Roomburg oud-Romeinsch, waarom kon Leiden het ook niet zijn? De naam, meenden de etymologen, duidde het genoegzaam aan. Leiden zou wel uit Legia verbasterd zijn, ‘quam a legionibus, quae ibi castra habuerunt, denominatam verisimilis conjectura est,’ zegt Geldenhauer. Maar er was nog waarschijnlijker conjectuur te maken. Van een plaats Legia in deze buurt wisten de Latijnsche auteurs niet, wel van een Lugdunum; bij Ptolemaeus, in het Itinerarium Antonini en op de kaart van Peutinger (die het rijk van Diocletianus schijnt af te beelden), kwam de naam voor. Daaruit kon evenlicht als uit Legia de naam van Leiden ontstaan zijn. Lugdunum, Luycdunum, Leygdum, Leydum, Leyden, zoo beuzelde de goede Hadrianus Junius op de wijs der liefhebberenide etymologen. Wat zijn gissing opgang deed maken was de behoefte om voor de Universiteit, die weinig jaren later gesticht werd, een weidsche en welluidende benaming uit te denken. Academia Lugdunensis werd zij door den beroemden van der Does, die zich zelf Dousa schreef, gedoopt, en voortaan was het ketterij aan de naamsafleiding der stad en aan haar klassieken oorsprong te twijfelen. Maar sedert is de etymologie zoo goed als andere wetenschappen vooruitgegaan en van een spel een ernstige studie geworden. Leithen, zoo wordt de naam in de oudste oorkonden gespeld, is een echt Hollandsch woord voor waterloop of wetering, overeenkomende met het Latijnsche aquaeductus in gelijktijdige stukken. Bepaaldelijk wordt zoo genoemd de sprank, die uit den Rijn bij Leiden naar het noordelijke meer loopt en daarin valt bij het dorp Leithenmuthen, Leymuiden. Van dat water heeft de stad waarschijnlijk haar naam ontleend, zooals Gouda en zoo veel andere plaatsen van de wateren waaraan zij liggen. Tusschen dien naam en Lugdunum is dus geen verband. Evenmin komt de ligging van

Lugdunum op de kaart van Peutinger met de ligging van Leiden overeen. De Romeinsche plaats lag op de samenkomst der twee groote wegen, waarvan de een den Rijn volgde en de ander uit het Zuiden kwam. Daarentegen, een ieder weet het, ligt Leiden oostelijk van dit punt; in elk geval, zelfs al wilde men aannemen, dat de weg op de Romeinsche kaart dezelfde is als die thans nog van Voorschoten naar den Rijn gaat. Zoo ziet men, de beide getuigen, waarop men zich beroept, de etymologie en de topographie, spreken tegen den oorsprong der stad uit de Romeinsche hoofdplaats. Er blijft ten slotte niets over wat er voor pleiten zou.

Leiden dankt zijn ontstaan aan zijn ligging op de samenvloeiing der beide Rijnarmen met de Leithen of Marne. In die lage, drassige streek waren natuurlijk de waterwegen van ouds de heerwegen; waar deze ineen liepen vormde zich als van zelf een middelpunt van verkeer. Van daar ook, dat op den uithoek van het eiland, dat door de armen van den ouden en nieuwen Rijn omgeven werd, een sterkte, de burg, werd gebouwd, die geheel Rijnland, zoo heette die streek, beheerschte, en waar van hetgeen voorbij werd gevoerd een tol werd geheven. Met het toenemen van het verkeer, steeg het belang dier plaats. De behoefte aan een brug, die beide Rijnoevers verbinden zou, deed zich al dringender gevoelen, en toen men overging om er een te leggen, koos men daartoe natuurlijk de plaats waar reeds het gehucht en de burg bestonden, entevens het eiland in de rivier het overbruggen gemakkelijker maakte. Die brug kwam in later eeuw, toen de stad zich noord- en zuidwaarts uitbreidde, midden in haar kom te liggen; toch bleven steeds de gezamenlijke dorpen van Rijnland haar onderhoud bekostigen. Het voortduren dier verplichting herinnerde aan den vroegeren toestand en aan de oorspronkelijke bestemming der brug.

Het kan ons niet verwonderen dat een zoo gunstig gelegen plaats een geschikte residentie voor den landsheer scheen. Willem II, die zich als Roomsch Koning zoo bekend heeft gemaakt, had er een steenen huis met hof en boomgaard, en in dat huis, zegt men, is zijn zoon, de niet minder vermaarde Floris V, geboren. Doch deze bleef zijn geboorteplaats niet getrouw. Hij stichtte zich een rijker woning in den Haag, en vestigde daar voor goed de grafelijke residentie. Bij zijn vertrek derwaarts, naar ik meen, betoonde hij echter aan Leiden

zijn bijzondere gunst en schonk het een voorrechtsbrief, den oudsten die tot ons is gekomen, hoewel daarin van nog oudere, die waarschijnlijk al zeer vroeg verloren geraakt zijn, gewag wordt gemaakt. Deze Latijnsche oorkonde van 1266 geeft den navorscher eerst vasten bodem onder de voeten. Voor losse gissingen en meer of min waarschijnlijke gevolgtrekkingen, waarmee wij ons tot nog toe behelpen moesten, krijgen wij onomstootelijke feiten in de plaats. Laat ons zien hoe de stad zich in dat handvest aan ons voordoet.

Leiden, binnen den omtrek dien ik zoo even omschreef, is een poort met een eigen bestuur, een rechter en acht gezworenen, of, met de nieuwere namen die deze weldra vervangen, een schout en acht schepenen. De poorters zijn niet, als de hoorigen van het platte land, ieder voor zich schotbaar, dat is belastbaar, maar de gemeente betaalt voor allen vastbepaalde sommen bij zekere gelegenheden. Even zoo dient de gemeente in 's graven oorlogen met een bepaald getal manschap, vijf en twintig, die eershalve des nachts om de vorsteljke tent de wacht houden. Aan de poorters wordt door het geheele graafschap tolvrijheid vergund. Op de meest voorvallende misdrijven en gewelddadigheden wordt straf gesteld, die door schout en schepenen zal worden toegepast. Eindelijk, en dit is niet de minst gewichtige verordening ‘wat bij de acht schepenen en bij den schout gekeurd en gemaakt wordt ter oorbaar en ter vordering der poort, zal gestade wezen en vastgehouden worden van elk een.’

In deze laatste bepaling wortelt wezenlijk de zelfregeering der stad. Heeft zij in de overige een eigen bestuur en een eigen rechtspraak verkregen, in deze ontvangt zij het recht om zich door haar regenten nieuwe verordeningen van allerlei aard te geven, naar de omstandigheden zullen vereischen. Zij verkrijgt, om zoo te zeggen, recht van eigen wetgeving. Stilzwijgend blijft wel dat recht beperkt door de hoogere macht der grafelijkheid; tegen de algemeene landswetten gelden geen eigengemaakte stadskeuren. Maar ook binnen die grenzen is de vergunning alles waard: de poort kan zich inrichten en op haar belangen orde stellen zooals haar goeddunkt. Dat de Heer Hamaker een lange reeks van keurboeken uit te geven heeft gehad, is aan deze vergunning van Floris V te danken.

Behoef ik het te zeggen, dat Leiden slechts verwierf wat aan andere poorten reeds vroeger was vergund en aan vele nog

later vergund werd? Ik zeide reeds, dat ik door de lotgevallen van Leiden te verhalen meteen de algemeene geschiedenis van alle Hollandsche steden schetsen zou.

Op den tijd van ontwikkeling en bloei onder Willem II en Floris V volgde voor Holland een tusschenpoos van onlusten en oorlogen onder Jan I en Jan II, eer Willem III, wiens bijnaam, de goede, alleen reeds een gelukkige regeering verkondigt, het goed begonnen werk der verheffing van den derden stand voortzetten zou. Uit dien tusschentijd weten wij van Leiden niet veel. Wij bezitten slechts een brief van 1299, waarbij de stad Jan van Henegouwen als rechten landsheer en opvolger van Jan den eersten erkent. Van dien brief heeft alleen de aanhef historische waarde: ‘wij schepenen, raad en gemeente van de poort van Leiden,’ heet het daar; waaruit wij zien, dat de stad, naar het voorbeeld van andere, aan haar regeering een nieuw lid, den raad, had toegevoegd. Ofschoon de benaming tweeerlei verklaring gedoogt, gissen wij toch met goede gronden, dat hier onder raad verstaan wordt soortgelijke mederegeerders als Dordrecht in 1293 had gekozen, ‘om raad te geven bij hun eed en hun macht in alle zaken waarin de stad dien zou behoeven, en om verder de stadsinkomsten te ontvangen en de uitgaven te doen en daarvan goede rekeningte houden.’ Van zulk een raad had Floris in zijn voorrechtsbrief niet gesproken; de instelling er van was dus een eigen daad der regeering geweest: een van die maatregelen ter oorbaar en ter vordering der poorte, waartoe de graaf haar in het algemeen gemachtigd had. Dat ook de gemeente in den huldigingsbrief nevens haar regeering der vermelding werd waardig gekeurd, bewijst nog niet dat zij anders dan indirect op het beleid van haar zaken invloed oefende. Het is niet waarschijnlijk dat haar toestemming tot de huldiging, hier of in eenige andere stad, opzettelijk gevraagd is.

Zeker behoefde zij geen berouw te gevoelen, dat zij zich met geheel Holland onder het bewind van den Henegouwer had geschikt: de eerste helft van de 14^{e} eeuw was voor deze gewesten een gulden tijd. Van Leiden in het bijzonder weten wij niet veel, maar toch zoo veel dat de stad bloeide en vooruitging; de instelling reeds in 1303 van een vrije jaarmarkt op St. Margrietendag strekt daarvan ten bewijze.

Geleken de gevallen der stad in de meeste opzichten op die der overige goede steden van Holland, in één punt verschilden

zij daarvan aanmerkelijk: Leiden had buiten den graaf met nog een heer, den burggraaf, te stellen.

Hoe de stad aan die onderscheiding gekomen was moet onzeker blijven; de instelling schuilt in het duister der elfde eeuw. Als medeonderteekenaar van een brief, waarbij Dirk V aan de abdij van Egmont haar bezittingen verzekert, treedt in 1083 onverwachts Adelwin Castellanus op, en in een oorkonde van 1143 een opvolger van dezen, Alwinus Castellanus de Leithen. Behalve hun namen is ons van deze heeren niets bekend; wij weten zelfs niet of er aan Adalwin meer burggraven zijn voorafgegaan. Overigens is hun titel en ambt verre van zeldzaam. In Duitschland en in Nederland vindt men in een aantal steden, van de Karolingische tijden af, een erfelijk burggraafschap; maar waarom het juist aan die plaatsen is ingesteld, welke verplichtingen en rechten er oorspronkelijk aan verbonden waren, is nog altijd een onopgeloste vraag, hoe vaak zij ook besproken is. In vele gevallen schijnt de macht van den burggraaf zich ver buiten de poort over den geheelen omtrek te hebben uitgestrekt, en dit acht ik ook ten opzichte van den burggraaf van Leiden waarschijnlijk.

Wij zagen het, in 1083 heet hij kortaf Castellanus, zonder bijvoeging van de Leithen; denkelijk was de latere poort toen nog een te onbeduidend gehucht om genoemd te worden; van zijn burg uit, aan de samenvloeiing der Rijnarmen gelegen, zal toen de Castellanus over geheel Rijnland, als stadhouder van den graaf, bewind hebben gevoerd. Evenzoo was de kastelein van Muiden tevens baljuw van het Gooi, en de heer van Voorne burggraaf over half Zeeland. Maar een erfelijk stadhouder over een zoo rijke streek als Rijnland, die om haar ligging het hart van het graafschap mocht heeten, kon op den duur niet in den smaak vallen der naijverige landsheeren, die sedert de 13^{e} eeuw over de districten van Holland liever tijdelijke en afzetbare baljuwen stelden. Zoo zag de burggraaf zich door den baljuw van Rijnland verdrongen, en zijn gebied allengs beperkt tot de poort, die nevens zijn burg was opgekomen, en met wier toenemenden bloei ook zijn aanzien steeg. In den tijd van Floris V was de beperking echter nog niet volkomen. Er wordt nog in een handvest van 1266 gewag gemaakt van des burggraven ambacht buiten de stad. Later hooren wij daar niet meer van.

In de stad was den burggraaf het recht voorbehouden van

schout en schepenen te stellen; middellijk door dezen regeerde hij er dus. Verder trok hij uit al wat er goeds en kwaads voorviel aanmerkelijke inkomsten. Iedere misdaad, iedere overtreding werd, behalve met lichamelijke kastijding, met geldboete gestraft; daarvan trok de burggraaf zijn gerecht deel, even groot ten minste als dat der poort. Van de imposten van allerlei aard op handel en bedrijf eigende hij zich, te recht of te onrecht, het beste deel toe. Bovendien hief hij van de gaande en komende waren aan zijn burg een tol, die hij evenwel niet voor zich behouden, maar geheel of gedeeltelijk aan den graaf verantwoord hebben zal. Wij begrijpen, dat de poorters met leede oogen hun geld op deze wijs in de beurs van den heer zagen vloeien, die hun nergens toe nuttig was. En was het nog maar gebleven bij hetgeen de handvesten en het oude herkomen meebrachten. Maar in die dagen van willekeur en rechtsverkrachting was een misbruik in zwang, dat voor de onderhoorigen even ergerlijk als drukkend was. Wie het recht had van schout en schepenen aan te stellen, verkocht die posten om geld, of liever hij leende geld van die hij aanstelde, onder voorwaarde dat hij ze niet afzetten zou voor en aleer hij de schuld had afbetaald, en hij betaalde eerst af als hij iemand gevonden had, die hem op het ambt een nog grooter som leenen wilde dan er reeds op stond. Zoo werd regeering en rechtspraak een geldzaak; want het behoeft nauwelijks gezegd, dat het hem, die het ambt kocht, minder om de eer dan om het gewin te doen was. In dien tijd toen geldboete de meest gewone straf was, en van de boete een deel aan schout en schepenen toekwam, kon een gewetenloos rechter de inkomsten van zijn ambt straffeloos ten koste zijner onderhoorigen opdrijven. Zijn uitgeschoten penningen verzekerden hem den steun van den heer, die hem had aangesteld, en de arme poorters vonden bij dezen geen gehoor voor hun klachten. Wij zijn gewoon ons de middeneeuwen voor te stellen als een tijd van ruw geweld; zij waren het ook werkelijk; maar bovendien waren zij, en vooral de latere eeuwen, een tijd van afpersing en knevelarij, waarin voor geld macht en recht te koop waren. Hoe meer heeren, hoe meer onderdrukking. Wie onmiddellijk onder den landsheer stond, was er het best af, niet omdat die landsheer doorgaans rechtvaardiger zou geweest zijn, - meestal bedreef hij dezelfde afpersingen en knevelarijen als zijn vasallen - maar omdat zijn onmiddellijke onderdanen van hem alleen te lijden hadden,

en de overige van hem en van hun middel-heer bovendien. Ook was het beter te staan onder een vorst, die verder af verblijf hield, die meer om handen had en die over ruimer inkomsten beschikte, dan onder een die van nabij en uitsluitend het oog had op een eng begrensd gebied. Vandaar dat de poorters van Heusden, om een voorbeeld te noemen, toen zij in 1357 het geluk hadden hun eigen heer te verliezen en bij de grafeljkheid van Holland te worden ingelijfd, zich het recht van verzet bedongen, bijaldien zij te eenigertijd door den graaf aan een leenman werden vervreemd.

Dat die van Leiden om zulke redenen de heerschappij van hun burggraaf slechts onwillig droegen, schijnt een niet al te gewaagde gissing, al blijkt ook hun onwil uit niets gedurende de rustige regeering van Willem den goede. Hetgeen zij daarentegen in de onrustige tijden, die volgden, ondernomen hebben, spreekt duidelijk genoeg. Er bestonden ook goede redenen, waarom zij onder graaf Willem III geduld konden oefenen; het liet zich toen aanzien, dat het burggraafschap eerlang van zelf zou verdwijnen. De burggraaf Dirk, uit het huis van Knik, was oud en zonder wettigen leenvolger; bij zijn dood moest het leen aan de grafelijkheid vervallen, en Willem III was er de man niet naar om zich zulk een voordeel te laten ontglippen. Omstreeks 1336 vinden wij hem reeds volkomen voorbereid op hetgeen aanstaande is. Zijn baljuw van Rijnland heeft in last om, zoodra de burggraaf sterft, de hand te leggen op al diens leengoederen. Maar de leenman overleefde, hoewel niet lang, zijn werkzamen leenheer. Toen de burggraaf stierf rustte Willem III reeds in het graf, en zijn zoon Willem IV regeerde in zijn plaats. In de plaats van een ouden, wijzen vorst, een jeugdig ridder, belust op avonturen en steeds om geld verlegen. Een slechte ruil voor de stad Leiden, maar een uitmuntende voor den neef van den overleden burggraaf, Philips van Wassenaer. Wat hij niet licht van den vader verkregen zou hebben, verwierf hij gemakkelijk van den onnadenkenden zoon, de opvolging in het burggraafschap en in al de overige leenen, die zijn oom had nagelaten. Het spreekt van zelf, dat hij ze niet om niet bekwam; de graaf erkent in een lateren brief, dat hij ze hem verkocht had. Voor Leiden was dit een ramp te meer; de gelegenheid, waarop het zijn hoop had gevestigd, was voor lang weer voorbij: en de nieuwe heer, die zijn rechten had moeten koopen, zal zeker nog lastiger en in-

haliger zijn geweest dan zijn voorganger. Met hem en met zijn zoon Dirk, die hem spoedig verving, lag dan ook de poort gedurig overhoop.

Daar braken de dagen van ellende en oorlog en hurgerkrijg over Holland aan. Willem IV sloot de rij zijner avonturen met de bloedige neerlaag in Friesland. Over zijn opvolging waren zijn nabestaanden het oneens. Tusschen Margaretha en haar zoon kwam het tot open strijd, de edelen en steden verdeelden zich tusschen beide partijen, de regeering verloor al haar klem; een ieder, groot en klein, had zich zelf te beschermen, wilde hij niet onder den voet raken. Leiden, gelukkig, was sterk genoeg om zich te verdedigen. Het koos, zooals de meeste steden, de partij van den zoon, te liever, omdat de burggraaf, Dirk van Wassenaer, partij voor de moeder getrokken had. Nog eens scheen de tijd nabij, waarop men van den lastigen heer ontslagen zou worden. Behield Willem V de bovenhand, dan zou hij (zoo mochten de poorters hopen) ter liefde van zijn hondgenoote, de stad, zijn vijand, den burggraaf, wellicht van zijn leen ontzetten. In afwachting van die volkomen bevrijding, begonnen de poorters al vast met zich gedeeltelijk vrij te maken. Hun regeering, schout, schepenen en raadsmannen, hoewel zij zeker hun waardigheden aan den burggraaf te danken hadden, spanden met de gemeente tegen hem samen, en bezegelden plechtig den vrijbrief, waarin zij onder anderen hun heer het recht ontzeiden op de stadsimposten, die hij en zijn voorgangers zich hadden toegeëigend. De grond, waarop zij dit deden, is opmerkelijk en teekent den tijd. Zij hadden, om te beslissen of de burggraaf al dan niet aanspraak op der stede accijnzen maken mocht, ‘al de poort door, van huis tot huis, van man tot man, oud en jong, en vrouwen mede,’ rondgehoord, en bevonden, dat de belasting van de ellemaat, de botermaat, de waag en de muddepenning, en bovendien het begeven van de school en de kosterij van ouds en van recht der poorte van Leiden toebehoorden. Daarom verboden zij voortaan aan een iegelijk, poorter of vreemdeling, die inkomsten van den burggraaf te pachten. Evenzeer verboden zij geld te geven op het schoutambt en het schepenambt, en zelfs die posten te aanvaarden, zoo men niet ten minste zeven jaren lang poorter was; verder verboden zij de livrei te dragen van iemand anders dan den graaf, de gravin en den heer van Beaumont, 's graven geliefden en algemeen geachten oom; na-

tuurlijk was ook dit verbod in de eerste plaats tegen Wassenaer gericht. Zoo kortten zij het aanzien en liet inkomen van het burggraafschap aanmerkelijk in. Maar nog opmerkelijker is de laatste verordening. Voortaan zouden er elk jaar vier raadsmannen worden gekozen, in ieder kwartier der poort één, door de poorters van het kwartier. Vier echte vertegenwoordigers der burgerij derhalve, onafhankelijk in alle opzigten van den burggraaf. De instelling was, zooals wij weten, niet volkomen nieuw; reeds een halve eeuw vroeger hebben wij den raad, nevens schout en schepenen, ontmoet. Maar nieuw was zeker de wijs van verkiezen door de gezeten burgers van elk stadskwartier. Zij was te democratisch voor den tijd en alleen in dagen van beroering en omwenteling denkbaar; ook heeft zij zich in de kalmere dagen, die volgden, niet kunnen staande houden. Het groote bezwaar was geschikte personen te vinden, die den last en het gevaar, aan den post verbonden, op zich wilden nemen. Vandaar de slotbepaling, dat wie gekozen werd en weigerde, 10 pond verbeurde en zijn poortrecht bovendien. Een bedreiging, die wel zeer noodig zal geweest zijn, maar die aan de geheele instelling het karakter van blijvende hervorming ontnam.

Wat er verder omstreeks dezen tijd in de stad en met de stad is voorgevallen, kunnen wij ons niet in de bijzonderheden voorstellen. Wanneer wij de berichten der kroniekschrijvers lezen en met de tot ons gekomen bescheiden vergelijken, verrijst er voor onze verbeelding een tafereel van verwarring en beroerte, waarin wij het aandeel van enkelen niet voldoende onderscheiden. Wij hooren van geweld dat bedreven is, van den doodslag aan Claas van Zwieten gepleegd, en van misdrijven die daaruit zijn voortgevloeid, en die de graaf later aan die van Leiden vergeeft, dewijl zij het om zijn wil, met goede gunst en om trouwe jegens hem gedaan hadden. Onder de schuldigen, die niet zoo straffeloos vrij kwamen, vinden wij er genoemd die den vrijbrief hadden geteekend, en nog meer die aan dezen nauw vermaagschapt waren. Maar wat er was voorgenomen en wat er eigenlijk was uitgericht wordt ons niet gemeld. Hoe gaarne kenden wij de bijzonderbeden van dien burgerkrijg, die ons nu slechts als baldadig en doelloos misdrijf voorkomt, maar waarin ongetwijfeld de hartstochten door redeneering zijn bestuurd, en bepaalde doeleinden zijn nagejaagd.

Eindelijk ordent zich de toestand weer. Willem is overwin-

naar gebleven en Leiden ziet zijn wensch vervuld. Dirk van Wassenaar wordt vervallen verklaard van het burggraafschap en van alle heerlijkheid, hoog en laag gerecht in de stad; en de graaf belooft, om een eind te maken, zoo als hij zegt, aan den drang der partijen, dat hij zelf voortaan schout en schepenen stellen zal. Reeds vroeger had hij aan den vrijbrief, dien zich de poort had gegeven, zijn zegel gehecht. De nieuwe orde van zaken scheen dus voor goed bevestigd. Hoe zeer de gemeente er mee tevreden was, kan blijken uit de herhaalde bekrachtiging, die zij er zich van liet geven. In den brief, dien zij ten laatste den 7^{den} Juni 1357 verwierf, belooft haar de graaf uitdrukkelijk, voor zich en voor zijn nakomelingen, dat zij aan hem en aan zijn opvolgers eeuwig blijven zal zonder eenig middel-heer, en dat zij van hem alleen en van zijn nakomelingen haar regeering zal ontvangen.

Maar de vreugde was van korten duur. Een jaar later was Willem V krankzinnig geworden en barstte de burgeroorlog met nieuwe hevigheid uit. Kort te voren, toen zijn geestvermogens misschien reeds verzwakt waren, had de graaf zelf zijn werk weer vernietigd, Dirk van Wassenaar in genade aangenomen en in zijn leenen, ook in het burggraafschap, hersteld, onder de eenige voorwaarde dat hij zijn geschillen met de poorters van Leiden zou bijleggen. Van haar vorst verlaten, moest de stad zich wel schikken: zij bedong den afstand van de imposten, die de burggraven zich vroeger hadden toegeëigend, doch tegen een aanzienlijke afkoopsom, en zij ontving weer als van ouds van den burggraaf schout en schepenen. Daarentegen behield zij de vier raden, die, zoo als wij zagen, meer dan de schepenen de burgerij vertegenwoordigden. Over de wijs hunner verkiezing vinden wij voor dit tijdvak geen stellig bericht; iets later zien wij ze door de schepenen gekozen. Het is waarschijnlijk, dat reeds dadelijk bij het einde der onlusten de rechtstreeksche verkiezing door de gemeente opgehouden heeft. In rustige tijden was ook voor het toenmalige Holland de democratie nog ontijdig.

Het was ten slotte een schraal gewin, waarmee zich de stad voor zoo veel opofferingen van goed en bloed tevreden moest stellen. Maar zij had onder de hand een ander voordeel behaald, hetwelk haar zoo natuurlijk toekwam, dat het eens verkregen niet meer te verliezen was. Zij had haar grondgebied, haar vrijheid, zoo als men toen zeide, alleraanzienlijkst uitge-

breid; zij had aan de noordzijde van den Rijn een geheel dorp en een breede strook van nog onbebouwden grond binnen haar vesten besloten.

Aan de overzij van de rivier, tegenover de oude stad en door de brug met haar verbonden, strekten zich aan weerszijden der Leithen, die daar den naam van Marne of Maren droeg, twee groote ambachten uit, dat van Oostgeest en dat van Leiderdorp. Zoo omvangrijk waren die twee, dat een wandelaar meer dan een half uur te gaan had van de grens waar zij aan elkander paalden, tegenover Leiden, tot aan de kerk en de bebouwde kom van ieder dorp. Juist aan die gemeene grens, aan weerszijde van de Maren, had zich een volkrijke buurt gevestigd, die Maredorp werd genoemd. Een nog aanzienlijker buurtschap was ten oosten van de burg op het eiland tusschen de beide Rijnarmen, en dus geheel onder Leiderdorp, ontstaan. Haar belang zoowel als dat van de stad maakte een vereeniging met deze wenschelijk, die echter in gewone tijden niet zoo gemakkelijk tot stand zou gebracht zijn, omdat zij ten nadeele der ambachten strekte. Maar de staat van regeeringloosheid, waarin het land een poos verkeerde, had toegelaten wat anders licht verhinderd zou geworden zijn, en eigendunkelijk waren het dorp en het gehucht met den naasten omtrek bij de stad ingelijfd. Wat eens op die wijs feitelijk was voltrokken, werd, zoodra het recht zijn loop had hervat, op verzoek van de stadsregeering door den graaf gewettigd. In den brief van 6 Mei 1355, waarbij hij de voorrechten van Leiden bevestigde, vergunde hij tevens zijn lieven poorteren al zoodanige vrijheid als zij te dier tijd begraven en bevest hadden, mits zij een iegelijk die er goed of recht in had, voldeden. Het waren in de eerste plaats de ambachten en ambachtsheeren, tot wier nadeel de stadsvergrooting geschied was, die dus voldaan en gewonnen moesten worden. Het blijkt niet, dat zij zich tegen hetgeen nu toch zijn beslag had gekregen ernstig zijn blijven verzetten. Een goede som gelds heeft hen waarschijnlijk tevreden gesteld.

Zoo ging dus Leiden meer dan verdubbeld in omvang en macht het nieuwe tijdvak van rust en ongestoorde welvaart in, dat meer dan een halve eeuw geduurd heeft, en eerst door de hoeksche en kabeljauwsche twisten tijdens vrouw Jacoba is afgebroken. Hoeveel welvaart de stad in die gelukkige jaren heeft genoten kan daaruit blijken, dat de zoo breed uitgezette vesten reeds na dertig jaren te eng waren geworden voor de snel

aanwassende bevolking, en een nieuwe uitbreiding in 1386 verzocht moest worden en ook door graaf Albrecht vergund werd; zij had thans aan de zuidzijde in het gebied van Soeterwoude, met voorafgaande vergunning van den ambachtsheer, plaats. Door haar verkreeg de stad den omvang, dien zij tot op 1611 behouden, en sedert slechts weinig meer vergroot heeft. In dien zelfden tijd verrees de St. Pancraskerk op de plaats waar vroeger een kapel, aan Leiderdorp onderhoorig, gestaan had. Zij is nooit geheel volbouwd, doch de groote schaal, waarop zij werd aangelegd, en de pracht van liet gedeelte dat afgewerkt is, toonen hoe welvarend de gemeente was, hoe veel zij vermocht en hoe veel meer zij nog van de toekomst hoopte. Een derde parochiekerk van veel kleiner afmeting en eenvoudiger aanleg werd in het oude Maredorp, op den voormaligen grond van Oostgeest, gesticht. Aan het bouwen der stadsmuren en poorten werd bovendien veel te koste gelegd, en verschillende openbare gebouwen, waarschijnlijk ook het stadhuis, gesticht. Gerust mogen wij zeggen, dat in geen tijdvak van gelijken duur de stad zoo zeer is toegenomen in omvang en welvaart als in de tweede helft der veertiende eeuw.

Haar regeering, hoewel in karakter steeds dezelfde, had zich met de vermeerdering der gemeentebelangen insgelijks moeten uitbreiden. Nog altijd waren schout en schepenen, de creaturen van den burggraaf, de hoofdpersonen; zij alleen hadden de wetgevende macht en maakten de keuren; maar nevens hen waren de vier raadslieden, die in 1351 waren ingesteld, blijven voortbestaan en meeregeeren. Zij hadden, gelijk wij zagen, het democratische karakter, dat de voorgenomen verkiezing door de geheele burgerij hun had moeten verleenen, niet kunnen behouden; zij werden thans jaarlijks op St. Martijnsavond aangesteld door hun voorgangers in de bediening met schout en schepenen te zamen. Zij stonden dus, wel minder rechtstreeks dan de schepenen, maar toch middellijk door hen die ze kozen, onder den invloed van den burggraaf. Met schout en schepenen vormden zij liet bestuur, of, zoo als de benaming luidt, het gerecht. Gewichtige zaken werden in het vol college behandeld. Overigens had er verdeeling van den arbeid plaats. De rechtspraak met de wetgeving bleef aan schout en schepenen voorbehouden; de administratie daarentegen werd aan de raadslieden toevertrouwd. Voor zulk een werkkring was de oude titel van raden niet gepast meer; van daar dat zij in de wandeling

meestal de poortmeesters werden genoemd, en in een latere periode, met een naam, die uit Vlaanderen afkomstig was, burgemeesters; die benaming werd ten slotte ook de officieele en blijvende[1]. Naarmate de administratie zich in omvang en diepte uitbreidde, steeg allengs ook hun aanzien en groeide eindelijk dat der schepenen boven het hoofd. Van eenvoudige bijzitters in de regeering zijn zij de voorzitters, de hoofden der gemeente geworden. De schepenen daarentegen zijn meer en meer uitsluitend rechters gebleven.

In een tijd van zoo opgewekt gemeenteleven, als voor Leiden de tweede helft der 15^{e} eeuw was, waarin zulke gewichtige zaken ondernomen en zoo groote werken, aangelegd werden, was de taak der poortmeesters natuurlijk niet licht en vorderde algeheele toewijding. Zij werden daarvoor, zooveel wij zien kunnen, niet of nauwelijks bezoldigd. Als alle leden van het gerecht, kregen zij jaarlijks laken voor een statiekleed, en hun verschotten en reiskosten werden hun vergoed, maar vervallen, zooals bij voorbeeld de schepenen genotei uit de ritsoengelden en de boeten, waartoe zij veroordeelden, schijnen hun niet toebedeeld te zijn. Wat hun werk in gewone tijden zeer verlichtte, was het stelsel van aanbesteden en verpachten, dat sterk in zwang was. De imposten en accijnsen, zoo als de turfaccijns, de ellemaat, de muddepenning, de huur van gemeenteëigendommen en het gebruik van gemeenteïnstellingen, gelijk de waag, de vischstallen en de vleeschstallen, werden telkens voor een of meer jaren aan den meestbiedende verpacht. Even zoo werd het uitvoeren van gemeentewerken, althans die van eenig gewicht waren, aan particulieren aanbesteed. Het toezicht houden op de naleving dier overeenkomsten was derhalve liet eenige wat de poortmeesters in dezen te doen hadden. Maar hun zorgen klommen indien buitengewone uitgaven nog andere belastingen dan de gewone imposten vereischten. Dan moest men tot directe heffing, tot een vermogensbelasting overgaan, en zulk een schot, gelijk het heette, was bij de burgerij verafschuwd. De poortmeesters, die het te gaderen hadden, waren waarlijk niet te benijden, en wij houden ons verzekerd, dat

1 In de oudste keuren wordt steeds van raadslieden gesproken, in de latere van poortmeesters; in de keurboeken staan de keuren van verschillende dagteekening ondereen, zoodat men geneigd zou zijn tusschen poortmeesters en raadslieden een onderscheid te vermoeden; maar inderdaad worden steeds dezelfde magistraten bedoeld, onder slechts verschillende benamingen.

het gerecht dan ook slechts in de dringendste behoefte tot zulk een hatelijke heffing de toevlucht nam. Meestal was het de onafwijsbare eisch van den landsheer, die tot den maatregel dwong. Had de vorst geld noodig om oorlog te voeren, hij wendde zich tot zijn goede steden, en verzocht dat zij hem, die geen crediet had, met haar crediet zouden bijstaan. Zij moesten bij de geldschieters voor hem borg blijven en zijn brieven bezegelen, of, wat hem nog beter diende, zij moesten zelf onder haar zegel het geld leenen en aan hem overdoen. Noode willigden zij zulke verzoeken in, en bijna altijd maakten zij van de gelegenheid gebruik, om althans in plaats van haar geld de een of andere gunst te bedingen, maar in alle geval dienden zij na langer of korter tegenstreven zich te schikken. Zij zegelden de brieven en lichtten het geld. Maar nu hadden zij ook voor rente en aflossing te zorgen. Want tegenover de uitheemsche geldschieters, de Vlamingen en Brabanders, stonden haar poorters in een geheel andere stelling dan een vorst. Betaalde deze niet, hij had niets te lijden dan de verwenschingen van zijn machtelooze schuldeischers. Maar zette de poorter van een stad, die haar bezegelde brieven niet nakwam, den voet buiten de grenzen van zijn gewest, dan liep hij gevaar van door den eersten den besten houder van zulk een brief gegijzeld, en door den rechter met zijn gansche vermogen solidair aansprakelijk voor de geheele schuld verklaard te worden. Een handel- en fabriekstad, zooals Leiden, kon dus haar schuldbrieven onmogelijk onbetaald laten, als zij niet alle buitenlandsche markten voor haar burgers sluiten wilde. Dan maar in 's hemels naam schot gegaderd, hoe hard het ook viel. Het spreekt van zelf, dat die heffing bijna alleen de meergegoeden trof. Hun namen stonden opgeteekend in het schotboek, op het stadhuis, en daarachter het aantal ponden, waarop hun vermogen begroot werd. Naar gelang der som, die de stad behoefde, moest van elk schotpond zooveel penningen worden opgebracht. Wij kunnen ons voorstellen wat het inhad een ieders vermogen behoorlijk geschat en op het schotboek ingeschreven te krijgen. De grondslag was eigen aangifte onder eede, maar bij te lichte schatting mocht het gerecht ‘hogen naar zijn wil’, en den bedrieger nog beboeten tot 18 schellingen bovendien. Betaalde hij dan niet wat van hem gevorderd werd, dan moest hij gaan ‘inleggen,’ dat is op zijn eigen kosten inwonen in een huis, dat hem werd aangewezen, en

daar in arrest blijven totdat hij voldaan had. Alle mogelijke voorzorgen waren genomen om te verhinderen, dat een schotplichtige zich onttrok. Al verliet hij de stad, toch ontging hij zijn verplichting niet. Hij had het schot, dat gegaderd werd, te geven, en daarenboven van ieder pond, waarop hij te schot stond, nog twaalf penningen. Zelfs wie stierf, bevrijdde met zijn dood zijn inboedel en zijn erven geenszins. Waren die erven poorters, zoo erfden zij tevens de verplichting van den overledene om te betalen. Waren zij vreemden, zij betaalden het laatste schot en bovendien van elk pond, waarop de erflater stond, twee schellingen, dus 10 pCt. Die laatste bepalingen golden ook in jaren, waarin geen schot gegaderd werd.

Het spreekt van zelf, dat een stadsregeering, blootgesteld aan den onwil en moedwil der ingezetenen, ongaarne de verantwoordelijkheid van maatregelen op zich neemt, waaruit groote uitgaven en bijgevolg schotgadering moeten voortvloeien. Eer zij tot zoo iets besluit, zoekt zij zich van de goedkeuring der voornaamste medeburgers te verzekeren. Zoo handelde ook het gerecht van Leiden. Tot geen belangrijke timmering aan poorten en vesten, of wat dies meer zij, tot geen heffing van schot of nieuwe belasting werd besloten dan ‘bij goetduncken der vroescip van der steden.’ Die vroedschap was oorspronkelijk geen gesloten college, maar een vergadering van al de vroeden, dat is van de aanzienlijke poorters, zooveel er waren. Bij welke gelegenheden het gerecht die vroeden samenroepen, en hoevele het er roepen wilde, stond natuurlijk aan hem. Aan de eene zijde dreef de lust om de verantwoording der besluiten op zooveel schouders mogelijk te laten rusten, tot het oproepen van een ruim getal; maar aan den anderen kant raadde de vrees voor tweedracht en woelingen tot beperking. Op den duur behield de geest van coterie de overhand, en buiten de oud-regenten werden doorgaans maar zeer weinigen geraadpleegd. Die gewoonte werd, nog voor het jaar 1400, tot wet verheven. De keur bepaalde, dat de vroedschap voortaan bestaan zou uit hen alleen, ‘die aan den gherecht geweest hebben,’ - tenzij men meer vroedschap van noode had. De behoefte aan meer deed zich hoogst zelden gevoelen. Voor gewone gevallen werd dus de vroedschap een vast collegie van oud-regenten, een oud-raad, zooals te Dordrecht en elders bestond. Zij had niet bloot adviseerende stem, maar bij sommige gelegenheden althans stemde zij mede met het gerecht, en hielp met meerderheid van stemmen be-

sluiten. Zoo werden bijvoorbeeld op St. Martijns-avond de poortmeesters met de meeste stemmen van het gerecht en de vroedschap gekozen. Het hangt natuurlijk van het aantal vroeden af, of zij bij zulke gelegenheden het gerecht al dan niet overstemmen konden. Te vergeefs zoekt men in de keurboeken naar eenige opgaaf dienaangaande, maar in de stadsrekeningen vindt men soms het getal vermeld, en daaruit biijkt, dat het doorgaans tusschen de 40 en 60 beliep. Ruim genoeg derhalve om aan de vroedschap boven het gerecht de meerderheid te geven. Dezelfde rekeningen doen ons zien, dat, wanneer zij buitengewoon belegd werd, een paar schepenen in persoon haar gingen samenroepen. Zoo lezen wij in de rekening van 1413: ‘Alsoo men voorhadde de accijnsen te verhoogen, wordt de vroedschap op het stadhuis ontboden; derhalve gingen om twee schepenen (die genoemd worden) om de vroedschap te dagen.’ Soms, als het te nemen besluit een zekeren tak van nijverheid in het bijzonder aanging, werden de hoofdlieden van het betrokken ambacht nevens de vroedschap bescheiden. Toen men in 1425 een keur zou maken, ‘roerende dat men de zakwol mede drapenieren zou,’ werden de vroedschap en de draperie beide bij het gerecht ontboden. Ik haal deze twee voorbeelden aan, om meteen te toonen, dat de regeering, hoe oligarchisch van oorsprong, toch onder den invloed der omstandigheden vrijwillig met de geregeerden te rade ging.

Het hoofdgebrek, waaraan zij noodzakelijk leed, was en bleef de aanstelling van haar voornaamste leden, schout en schepenen, door den burggraaf, en vporal het misbruik, dat deze pleegde, door steeds geld op die ambten te leenen. Wat daartegen ook door de stad in 1351 was verordend, en ofschoon de graaf en de burggraaf die verordening hadden bevestigd, geen keur noch handvest baatte; de natuur bleek sterker dan de leer te zijn; de burggraaf had altijd geld noodig en vond altijd liefhebbers voor het schout- en het schepenambt, die daarop geld wilden voorschieten. Nog eens, in 1387, loste de stad de vijf en twintig honderd schilden, waarlijk geen geringe som, die op de ambten stonden, af, om daartegen de stellige, maar weinig vertrouwbare belofte te verwerven, dat voortaan zulke leeningen niet meer zouden geschieden. Dat de stad zich zoo herhaaldelijk zoo kostbare offers getroostte om de rechterlijke ambten van schuld te bevrijden, bewijst beter dan elk betoog hoe smartelijk haar poorters in de rechtsbedeeling ondervonden,

dat schout en schepenen zich hun post hadden gekocht. En elke bevrijding, men kon het voorzien, was slechts verademing voor een poos. Weldra was de belofte vergeten en het oude misbruik opnieuw aangevangen. Althans in 1421 waren de ambten weer even bezwaard als voorheen en de klachten er over weer even luid.

Dat jaar, 1421, is in de geschiedenis der stad een wezenlijk keerpunt. Toen geschiedde eindelijk wat zoo lang gewenscht was: het burggraafschap werd voor goed afgeschaft. De bijzonderheden van den strijd door de Hoeksche edelen en daaronder door den heer van Wassenaar, tegen den landsheer Jan van Beieren gevoerd, en het aandeel dat Leiden, door zijn burggraaf meegesleept, er aan genomen heeft, komen hier niet te pas, en zijn buitendien uit het uitvoerige verhaal van Meerman bekend genoeg. Voor de stad was de neerlaag van haar bondgenooten en haar verovering door den graaf op den duur voordeeliger dan de overwinning zou geweest zijn. Zij had veel te lijden en te betalen, maar de straf, die Philips van Wassenaar zich op den hals haalde, de verbeurte van het burggraafschap, woog tegen al haar schade rijkelijk op. Zij kwam thans onmiddellijk onder den landsheer en is nimmermeer aan een vasal vervreemd. Afdoende verbeteringen in haar regeering en rechtspraak werden nu eerst mogelijk. Aanvankelijk echter genoot zij daarvan nog niet veel. Integendeel, de vorst, onder wien zij kwam, had over weinig gebied en weinig geld te beschikken, en moest zich dus om geld te maken van dezelfde misbruiken bedienen, als waaronder de stad zoo lang had gezucht. Ja, hij ging nog verder dan de burggraven, en verkocht de stadsambten nog openlijker en onbeschaamder dan dezen. Voor 2700 Engelsche nobelen stond hij aan vier invloedrijke poorters het recht af, om schout, schepenen en alle andere diensten binnen der vrijheid van Leiden, hoe die genoemd zijn, te zetten en te ontzetten ‘al zoo dik- en menigwerven als hem dat nutte dunken zal, op de tijden daartoe in de keuren bepaald.’ Het was als of het in naam afgeschafte burggraafschap inderdaad aan die vier in commissie was gegeven; de verandering was nog verslimmering. Maar betere tijden waren in aantocht. Jan van Beieren stierf, en vermaakte zijn aanspraken op de regeering en zijn strijd met zijn nicht Jacoba aan den machtigen hertog van Bourgondië. De strijd was nu spoedig beslist; door middelen die zeker niet te roemen zijn, werd de

arme vrouw Jacop, zoo als de tijdgenooten haar noemen, van haar troon gestooten, en in haar plaats kwam de machtige en wijze Philips, die terecht in de geschiedenis denzelfden bijnaam voert als Willem III voorheen, dien van den goeden. Als vorst was hij goed, uitnemend goed voor zijn onderdanen. Hij wist wat zij behoefden, en hij was door zijn macht en rijkdom in staat hun te geven wat zij behoefden. Kleine en slinksche middelen om geld te maken had hij niet noodig. Zijn staten waren zoo welvarend als eenige in Europa, en zoo onderdanig, dat zij niet weigerden op te brengen wat hij van hen vorderde. Hij kon dus naar groote staatsbeginselen regeeren; hij zorgde voor veiligheid, rust en goede rechtspleging. Holland, dat zoolang onder zwakke regeeringen en onder regeeringloosheid geleden had, herademde. En niet het minst genoot Leiden van de lang ontbeerde zegeningen des vredes. De partijschap, die in de eerste jaren nog voortsmeulde en in 1445 nog eens heftig ontbrandde, doofde allengs uit, waartoe de vaste vorm, die in 1449 aan de regeering werd gegeven, niet weinig heeft bijgedragen.

Tot op dat jaar had het aanstellen van schepenen uitsluitend aan den vorst gestaan; de poorters hadden er geen deel aan gehad. Vrijwillig deed Philips van die bevoegdheid afstand (zoo als hij reeds ten behoeve van enkele andere steden had gedaan), en droeg ze voor de grootste helft aan een vast kiescollege over. Met zijn vergunning kozen, voor eens, het gerecht en de vroedschap veertig aanzienlijke burgers, die vervolgens ieder jaar in Juli een dubbeltal voor de acht schepenplaatsen zouden opmaken en aan den vorst of zijn gecommitteerde overzenden, ten einde deze daaruit een keus deed. Eens aangesteld zouden voortaan de veertig kiezers zich zelf voltallig houden. De nieuwe instelling werd voorloopig voor acht jaren geoctrooieerd, maar is, hoewel nu en dan voor een poos vervallen, toch telkens weer bestendigd en in de hoofdzaak blijven voortduren tot op 1795. Zij is tevens de normale geweest van de Hollandsche steden tijdens de Republiek, gelijk zij dan ook in een aristocratischen regeeringsvorm bijzonder juist paste. Het volgde uit den aard der zaak, dat dit kiescollegie van veertig allengs ineensmolt met de vroedschap; dezelfde personen hadden veelal in beide zitting, en in 1519 werd bepaald, dat, zoo dikwerf de vroedschap vergaderde, de veertigen met haar zouden worden opgeroepen en met haar zouden meestemmen. Even natuurlijk was het verder, dat zij de candidaten voor de sche-

penbank doorgaans in hun eigen midden zochten, en dat de magistratuur zich op die wijs meer en meer tot die veertigen bepaalde. Omtrent de verkiezing van de vier burgemeesters werd niets veranderd. Zij werden voortdurend geheel vrij, en zonder eenig toedoen van de landsregeering, op St. Martijnsavond in den winter door gerecht en vroedschap. en sedert 1519 ook door de veertigen, gekozen.

Van de lotgevallen der stad onder dit nieuwe bestuur, van de eigenaardige gebreken, die aan de meer zelfstandige regeering eigen waren, en die soms een tusschenkomst van den vorst en zijn raad maar al te zeer wettigden, van de geldverspillingen en het schulden maken, en van den ‘staat’, waarin Leiden tijdens de minderjarigheid van Karel V geleefd heeft, willen wij thans niet handelen. De middeneeuwen zijn dan verstreken. Een nieuwe tijd met een ander karakter en een ander streven is aangebroken. Daarin begeven wij ons ditmaal niet.

Laten wij, tot dit tijdstip genaderd, liever nog even terugzien op den gang, dien de ontwikkeling van den stadsregeeringsvorm tot zoo ver genomen had. De schout was en bleef vertegenwoordiger van zijn heer, eerst van den burggraaf, later van den graaf, en werd als zoodanig door hem aangesteld. De schepenen, oorspronkelijk eveneens vrij gekozen door burggraaf en graaf, werden thans door den laatste gekozen uit een dubbeltal, hem door een vast college van veertig aanzienlijke poorters voorgedragen. De raadsleden, thans poortmeesters of burgermeesters geheeten, waren buiten den landsheer om ingesteld, en werden steeds zonder zijn toedoen gekozen. Evenzoo de vroedschap, die de geheele burgerij vertegenwoordigde, maar gekozen werd door de magistraten alleen.

Zooveel omtrent de wijs der verkiezing. Nog iets omtrent den werkkring der burgemeesters. Hij had zich gestadig uitgezet, naarmate de stad in omvang en bevolking toenam, en de regeeringszorg zich tot meer aangelegenheden uitstrekte. Allengs werd het werk te veel en te verschillend voor één college. Toen de laatste uitlegging der stad en de versterking der nieuwe vesten meer arbeids vereischte dan als bijzaak behartigd kon worden, ging men er, kort voor den aanvang der 15e eeuw, toe over, om voor die taak twee bijzondere vestmeesters te benoemen. Evenals de burgemeesters werden zij

door gerecht en vroedschap op St. Martijnsavond voor eenjaar gekozen. Zij werden evenwel niet in het gerecht opgenomen, maar bleven buiten de eigenlijke regeering. Vreemd genoeg droeg men aan hen ook de zorg voor de weezen op, waarmee tot nog toe insgelijks de burgemeesters belast waren geweest. Die vereeniging van het onderhoud der stadsvesten met de behartiging van de belangen der weeskinderen was echter te zonderling, en de veelsoortige zorg, die het beheer der weeszaken vereischte, te tijdroovend, dan dat deze samenvoeging lang had kunnen duren. In 1450 werd besloten, dat men voortaan ieder jaar te gelijker tijd met de twee vestmeesters, twee weesmeesters kiezen zou. Het spreekt van zelf, dat ook dezen geen zitting in de regeering kregen, maar evenals de vestmeesters aan haar ondergeschikt werden gehouden.

Zoo was er van den vroegeren werkkring der burgemeesters reeds een goed gedeelte aan anderen toevertrouwd. Maar nog een zorg, die voor het financiewezen, diende hun van de schouderen genomen en aan afzonderlijke beambten opgedragen. Herhaaldelijk heeft men daarvan de proef genomen. Omstreeks 1400 zijn liet homans, d.i. hoofdlieden. die rekening houden, doch naar het schijnt onder de verantwoordelijkheid der burgemeesters; de proef blijkt niet te hebben voldaan; later zijn het de burgemeesters weer zelf, die de ontvangsten en uitgaven beheeren en verantwoorden. Veertig jaren later treft men een keur aan, die bepaalt dat telken jare twee thesauriers aangesteld zullen worden, maar die keur is in 1445 weer afgeschaft, en het keurboek van 1450 kent zulke ambtenaars niet: toch vindt men ze later, bepaaldelijk in het keurboek van 1508, weer terug. In datzelfde keurboek ontmoet men nog een ander college van twee personen, de royeermeesters, die belast zijn met het nazien der thesauriersrekening en in het algemeen meet het onderzoeken van al de verantwoordingen van gelden: zooveel als een rekenkamer derhalve. Van ouds placht voor het gerecht en de vroedschap in volle vergadering rekening gedaan en gesloten te worden; de ondervinding had zeker geleerd dat op die wijs te veel door de vingers werd gezien.

In al die nieuw ingevoerde bedieningen merken wij de vruchten der zelfregeering op: de administratie was door de vorsten niet vastgesteld, zij kon door de poorters vrij worden veranderd naar de behoeften der steeds veranderende tijden; elke wijziging in

het bestuur, die wenschelijk scheen, kon beproefd, en als zij proefhoudend bleek te zijn, voor goed ingevoerd worden.

Het spreekt van zelf dat iedere stad, zoolang zij een staat op zich zelf in den grooten staat vormde, over een legertje, aan haar bevolking en aan haar vermogen geëvenredigd, moest kunnen beschikken. Zulk een krijgsmacht bezat Leiden dan ook van ouds. Reeds in het oudste handvest, dat van 1266, werd gesproken van 25 gewapende mannen, waarmee de stad den graaf dienen moest. Waarschijnlijk vormden die toen reeds een soort van staande armee, want men kon kwalijk met het bijeenbrengen der manschap beginnen op het. oogenblik waarop de graaf ze vorderde. Wij hebben ook buitendien de voorbeelden van andere, inzonderheid Zuid-Nederlandsche, steden, waarin de gilde der schutters tot nog vroeger zelfs dan 1266 opklimt. Hoe dit zij, in 1351 wordt over de schutten te Leiden als over een reeds ingeburgerde instelling gesproken. In het handvest, waarin onder anderen het dragen van iemands kleeren, wij zouden zeggen van de livrei of monteering van eenig groot heer, behalve van den graaf en de gravin en den heer van Beaumont, wordt verboden, vinden wij een uitzondering gemaakt voor de schutten die naar de papegaai schieten: zij mogen zich uniform kleeden. De naam van schutten[1] en de vermelding van het papegaai schieten is genoeg om te bewijzen, dat wij hier te doen hebben met de van elders zoo bekendegilde. Het zijn dan ook waarschijnlijk in de eerste plaats haar schutten geweest, waarmee de stad aan den burgerkrijg die toen ter tijd gevoerd werd, deel nam, en de partij van Willem V ondersteunde. Een grafelijke brief van 1354 erkent en beloont de goede diensten door de Leidsche schutten bewezen. Aan hun ‘gezelschap’ wordt uit de verbeurd verklaarde goederen der vijanden een jaarlijksche rente van 24 ℔ Hollands toegewezen, door den rentmeester aan hun ‘koning’ telken jare uit te betalen.

Aan dezen brief sluit zich de verordening aan, die wij in het oudste keurboek opgenomen vinden, en die uit de tweede helft der 14^{e} eeuw moet dagteekenen. Zij beschrijft ons de inrichting der schutterij in haar bijzonderheden. Het gezel-

1 Schut, schutten is de oorspronkelijke benaming; daarvan wordt afgeleid het collectivum de schutterij; van het laatste wordt dan weer, maar verkeerdelijk, het enkelvoud schutter gevormd.

schap bestaat uit honderd man, met den zwaren voetboog als voornaamste wapen uitgerust. Het trekt zekere stede-renten en bovendien de wijnaccijns en der stede vesten; dat zal beteekenen (te oordeelen naar hetgeen te Rotterdam en elders plaats had) de visscherij in die vesten. Bij de jaarlijksche stadsfeesten moeten zij revue houden en aan de optochten deelnemen, zoo bijvoorbeeld op sacramentsdag; zij krijgen bij die gelegenheid elk een paar handschoenen. Hun tegenwoordigheid wordt ook bij de plechtige vernieuwing van burgemeesters op St. Martijnsavond gevorderd, en dan krijgen zij, even goed als de vroedschap, een mengele wijns. Als de papegaai wordt geschoten, bekomt de overwinnaar van wege de stad ‘een goeden boog’, en hij wordt koning voor het jaar uitgeroepen, en, zoo als wij reeds zagen, met de ontvangst van 's graven jaarrente belast. Hij schijnt echter slechts honorair hoofd zijner metgezellen geweest te zijn. De eigenlijke bevelhebbers waren de hoofdmannen of homans, die aan andere verdiensten dan vaardigheid in het schieten hun verkiezing te danken moeten gehad hebben.

Uit deze honderd schutten bestaat de geheele actieve krijgsmacht. Maar buitendien wordt toegelaten dat jongelieden, beneden de 18 jaren, zich tot een gezelschap vereenigen, en in het gebruik van den voetboog oefenen; zij vormen een kweekschool, waaruit later de schutten voorkomen. Buitendien staat het allen die willen vrij zich te vereenigen tot oefening in het handteeren van den handboog. Met hen laat zich de regeering niet in, zij mogen zich zelf besturen.

Zoo is de toestand omtrent het jaar 1400. Een halve eeuw later vinden wij het schutten-wezen nog veel breeder gereglementeerd, niet in de keurboeken, deze zwijgen voortaan van die zaak, maar in een afzonderlijke keur, die, als te speciaal van inhoud, buiten de verzameling is gelaten. Zij was ook reeds vroeger uitgegeven door den archivaris jhr. Rammelman Elsevier, in de Berichten van het Historisch Genootschap. De voetboog-schutten onder St. Joris als patroon, zijn nu honderd en twintig in getal; de handboogschutten, onder St. Sebastiaan, vijf en zeventig. Zij staan onder hun homans, die bij hun aanstelling aan den schout en het gerecht bij eede beloven de keuren trouw na te leven, en die minstens vier maal 'sjaars de ronde bij de schutten doen, en zich vergewissen dat allen hun wapenen in orde en in gereedheid hebben. Zij zijn uniform

gekleed met schutstabbert en schutskaproen. Als er een sterft of wegens wangedrag of ongeschiktheid ontschutterd wordt, kiest het gerecht een ander in zijn plaats op voordracht van de homans. Uit alles blijkt, dat schut te zijn een op prijs gestelde onderscheiding is.

In oorlogstijd was zij zeker minder begeerd. Een deel der manschap trekt dan te veld, zooveel als het gerecht bepaalt; het lot of de kaveling, zooals men zeide, wijst aan wie thuis blijven en wie uittrekken zullen. De laatsten krijgen bij de tehuiskomst dubbele soldij en een mengele wijns. Maar met een deel van haar schutterij kan een stad in de oorlogen van de tweede helft der 14^{e} eeuw zich niet kwijten. Zij moet den vorst een veel grooter aantal gewapenden bijzetten. Voor den tocht tegen Friesland in 1398 had Leiden 400 man te leveren, evenveel als Gouda, honderd minder dan Delft, twee honderd minder dan Haarlem en Dordrecht, maar meer dan elke andere stad van Holland. Die troepen bestonden slechts voor een klein gedeelte uit schutten, de overige waren zoogenoemde wapentuurs, die slechts tijdelijk en om soldij de stad dienden, en in aanzien verre beneden de schutten stonden.

Deze hadden ook nog andere dan krijgsdienst te bewijzen. Zij hielpen in tijden van beroerte de regeering de orde in de stad bewaren. Zoo dikwerf het gerecht de stadsbanier op de straat brengt, verzamelen zich aanstonds de schutten in uniform en volle wapenrusting voor het stadhuis, en volgen hun homans in het uitvoeren van de bevelen der regeering. Soms hebben zij aan de muitelingen een geregelden slag te leveren. Van zulk een straatgevecht, dat in 1445 voorviel, kan men in de Divisiekroniek een uitvoerige beschrijving vinden. Het eindigde met de neerlaag der muiters en hun vlucht binnen de St. Pancraskerk, waar zij capituleerden. Ruim honderd werden met lichter of zwaarder straffen, drie zelfs met den dood gestraft.

Diergelijke oproeren, waarbij de schutten te pas komen, waren natuurlijk zeldzaam. Maar zelfs in gewone rustige tijden was het handhaven der orde in een middeneeuwsche stad een moeitevolle taak. Aan tucht en ondergeschiktheid aan de wet moet een maatschappij zich allengs gewennen. Bovendien moet de overheid voldoende macht en gezag bezitten, om de vreedzame burgers, die zich op haar verlaten, te beveiligen. Die laatste voorwaarde ontbrak meestal: politie was er niet of

nauwelijks; de sclout had zijn bode, de burgemeesters hadden hun roedragers en busdragers, vier in getal. Hoe zou het gerecht met zoo weinig dienaars het plegen van geweld in de stad hebben kunnen voorkomen? Een ieder diende zich zelf te beschermen. Uit dien hoofde was het niet mogelijk het dragen van wapenen geheel te verbieden; de keuren verbieden wel het gebruik van zwaarden, pieken en bogen bij straatrumoer, en bepalen omtrent het mes en de dag hoelang het lemmet mag zijn, en aan het stadhuis is steeds de maat voorhanden, waaraan elk verdacht wapen terstond beproefd kan worden, maar met het veroorloofde wapen. met het niet te lange mes kan toch nog altijd een gevaarlijke wond worden toegebracht. Een gekijf ontaardt al licht in een vechtelik, zooals men toen een gevecht noemde. Geweld en om het geweld te bedwingen weer geweld, ziedaar wat op de straten eener middeneeuwsche stad bijna dagelijks voorviel. Wil men zich dien toestand voor den geest roepen, men leze slechts de handvesten en keuren. Alle daden van geweld worden er in voorzien en met straf bedreigd. Wie een ander bij de haren trekt of met een knuppel slaat of een matewond toebrengt; wie een ander een vinger afsnijdt of een arm of een hand of een voet afhouwt of een oog uitrukt; wie eens anders huis aantast; wie manslag, roof of diefstal pleegt: die allen worden met zekere straffen bedreigd. Zoo bijvoorbeeld in het Leidsche handvest van 1266, dat bijna over elk punt van burgerlijk recht zwijgt. Gelijke verhouding tusschen burgerlijk en lijfstraffelijk recht treft men ook in de keuren, inzonderheid in de oudste, aan; en de gerechtsboeken, voor zoover zij bewaard zijn gebleven, beantwoorden ten volle aan hetgeen de keuren ons doen verwachten. Zij zijn overrijk aan de geweldadigheden, die de keuren voorzien. De straffen, waartoe de misdadigers veroordeeld worden, zijn veelvuldig, maar in het algemeen niet bloedig; zij bestaan meestal in geldboeten, in bedevaarten, ten profijte van de ziel des verongelijkten, naar min of meer verwijderde heilige plaatsen, soms naar Rome of zelfs naar Jeruzalem op het heilige graf, of in ballingschap van korter of langer duur. In een tijd toen gevangenissen zeldzaam en van geringen omvang waren, kwam de verbanning als van zelf in de plaats onzer hedendaagsche gevangenisstraf.

Uit hetzelfde gemis aan gerechtsdienaars en gevangenissen vloeide nog een gebruik voort, dat aan onze zeden vreemd is: het vermanen en nemen van vrede, dat is het opleggen van

een wapenstilstand aan de vechtende partijen, totdat het geschil hetzij in der minne bijgelegd, hetzij door de uitspraak van den rechter beslecht is. Zoodra er een gevecht op straat ontstond liep de eerste de beste magistraat of oud-magistraat toe en vermaande vrede: beide partijen moesten dien geven en met de hand bevestigen; er was dan handvrede tusschen haar. Was een van beide reeds weggeloopen en niet te vinden, dan begaf zich de vreder naar diens woning en legde, zoo als de term luidde, de vrede aan den drempel, ten overstaan van de buren als getuigen, die dan aan den man bij zijn thuiskomst de weet deden. Zulk een gelegde vrede was even verbindend als een handvrede. Een gevolg van beide was dat de vijanden voorloopig binnen'shuis moesten blijven of inleggen. Hadden zij, of een hunner geen eigen woning of vast verblijf in de stad, dan wees hun de vreder een herberg aan, waarin zij op eigen kosten moesten teeren. Een herhaling van het gevecht was op deze wijs vooreerst niet te vreezen. Op vredebreuk stond een zware geldboete en een jaar ballingschap. Intusschen konden de vrienden van weerszij pogingen in het werk stellen tot volkomen verzoening. Slaagden zij daarin niet, eer de termijn van vrede verloopen was, dan kon op verzoek van een van beide partijen de vrede worden vernieuwd. Daartoe waren vier vaste dagen in het jaar bij de keuren bepaald, waarop (zoo als het heette) alle vreden die uitgaan vernieuwd worden. Ten langen leste, als er op minnelijke schikking geen uitzicht bestond, trok het gerecht zich de zaak aan en zoende partijen op de voorwaarden die het goed vond. Was er bij het gevecht een gewond of verminkt en wenschte hij zijn kwetsing of leemte op den schuldige te verhalen, dan moest hij binnen drie dagen een schepenkennis doen opmaken van de wond, en daarop kon hij dan later, binnen 'sjaars, procedeeren. Buiten deze vordering van den beleedigde om schadevergoeding had de schout nog een actie tegen den handdadige om de boete, die hij aan den heer en het gerecht verbeurd had De vonnissen in die rechtszaken gingen aan de verzoening vooraf. De zoen was als het ware de finale afdoening, de vernietiging van het gansche geschil. Wie, eens gezoend, zijn partij op nieuw over de gezoende en afgedane twist lastig viel, beging zoenbreuk en was reeds uit dien hoofde strafschuldig; hij verbeurde in sommige gevallen zelfs het leven.

Hoe vreemd ook aan onze zeden en zienswijs, was toch voor

dien tijd de zoen een allerheilzaamst gebruik. Hij belette het eigenmachtige wraaknemen over het geleden ongelijk, en het weer wraak nemen over de genomen wraak; hij brak de erfelijke veete af. Uit de wet ging het begrip allengs in de zeden over, dat een twist, eens gezoend, uit en te niet was. In een tijd toen een twist niet zelden tot manslag voerde, was zulk een einde van de veete ten hoogste gewenscht. Menige moord, in ziedende drift begaan, verdiende niet met den dood gestraft te worden. Maar bloed om bloed sprak het ruwe rechtsgevoel, en de magen van den vermoorde rustten niet voor zij dat gevoel voldaan hadden. Heilrijk trad hier echter de zoen tusschen beide. Hij beschouwde en behandelde het misdrijf, juist zoo als het rechtsgevoel het vorderde, als een onrecht aan het geheele geslacht van den verslagene gepleegd, en legde den misdadiger vernedering en voldoening jegens al de magen van zijn slachtoffer op, waarin hij van zijn kant werd bijgestaan door al zijn verwanten tot in het eerste lid, d.i. door al degenen, die met hem een en denzelfden overgrootvader gemeen hadden, hetzij in de mannelijke, hetzij in de vrouwelijke linie. De aard dier straffen en genoegdoeningen zijn ons door Jan Matthijsen, den bekenden klerk en costumier van den Briel, in het breede beschreven. Wat Leiden betreft, zijn de keuren omtrent een zaak, die zij als bekend mochten veronderstellen, bijzonder kort, maar de zoenboeken daarentegen zijn rijk aan uitspraken, die toonen, dat het er in de hoofdzaak toeging, zooals de Brielsche klerk bericht. In 1371 (ik kies opzettelijk een voorbeeld uit den ouden tijd) was Huge Gibenen doodgeslagen door Jan Geryt Floriszoenszoon, beide poorters van Leiden. Het volle gerecht, bijgestaan door den baljuw van Rijnland en den burggraaf, zat over deze zaak, en zoende den moordenaar en zijn magen met de magen van den verslagene op de volgende voorwaarden. Er zullen ten koste der schuldige partij honderd zielmissen ‘Hughen ziele te rusten ende te ghenaden’ gewonnen worden, nevens kloosterwinning tusschen Maas en Zijpe, - dat is te zeggen: in alle kloosters van Holland, waar een abdij is, zal de doode door de zorg en met het geld van den moordenaar en zijn magen in de broederschap of zusterschap der kloosterlingen worden opgenomen. Verder zal de moordenaar met honderd mannen voetval doen voor de magen des verslagenen en met vijftig mannen hun man worden (d.i. manschap jegens hen doen): een bloote ceremonie

van berouwbetoon en vernedering, die geschiedde bij het overleggen der bewijzen van de gelezen zielmissen en de volbrachte kloosterwinning. Eindelijk moet de schuldige met zijn magen een som van duizend ponden Hollands als zoengeld betalen, in drie termijnen, met tusschenruimten van telkens zes weken. Van die som worden 120 ponden als ‘voirsoen’ toegewezen aan hen, ‘die meest ghearbeyt hebben’, dat is aan de magen van den doode, die het meest hebben geijverd voor het terechtstellen van den moordenaar. Verder 50 ℔ als ‘erfsoen’ aan de erfgenamen van de doode, en daarvan weer 20 ℔ in het bijzonder aan zijn nagelaten kinderen. Eindelijk als ‘maegsoen’ 100 ℔aan de magen te zamen, om onder hen te verdeelen naar den graad van maagschap, waarin zij tot den doode staan. Van het overschot zal een gedeelte aan eenige verwanten, die met namen genoemd worden, worden uitgedeeld, en tevens de kosten van het zoenen worden bestreden; de heer, d.i. de grafelijkheid. ontvangt 140 ℔, de baljuw 60 ℔, de burggraaf 60 ℔, het gerecht 70 ℔ en de schout in het bijzonder nog 10 ℔ voor zijn kosten. Wanneer al dat geld betaald is en al de overige voorwaarden vervuld zijn, is de zoen volbracht en de misdaad uitgewischt en in eeuwige vergetelheid begraven. De moordenaar behoudt lijf en leven, maar voor zijn vergrijp boet hij, en boeten vooral zijn onschuldige magen niet weinig.

Even als in het groot van doodslag, werd in het kleine van kwetsing en verminking recht gedaan. Die daaraan schuldig stond, werd boven de verbeurde boete nog met zijn magen veroordeeld tot een voldoening in geld aan den beleedigde, en somwijlen bovendien tot een bedevaart naar een of andere heilige plaats, niet terugte komen, in de stad zonder betoog, dat de bedevaart werkelijk volbracht was. Het Leidsche archief bewaart nog verschillende van die betoogen of getuigschriften van volbrachte bedevaart, die door de pelgrims bij hun thuiskomst aan het gerecht overhandigd waren.

Doch menige zoen werd wel uitgesproken maar niet nageleefd. Vooral het zoengeld was gemakkelijker geëischt dan voldaan. De aanzienlijke som moest voor het grootste deel door de magen. die misschien van de misdaad niets wisten, en met den schuldigen bloedverwant niet den minsten omgang hielden, bijeengebracht worden. Geen wonder dat dit zwaar viel, en dat de keuren der steden, en ook de Leidsche keur, bepaalden dat geen poorter meer dan zekere som, hier 10 schellingen, te Haarlem 5 schellingen, voor maaggeld zou behoeven te beta-

len, indien hij den moordenaar in het eerste lid bestond. Door zulk een voorrecht, hoe billijk ook, werd de zoen in sommige gevallen zeer bemoeilijkt, en het onbreekt ook niet aan voorbeelden, dat zij of in het geheel niet, of eerst na lange jaren volbracht werd. Ook daarvan leveren de Leidsche gerechtsboeken treffende bewijzen, die meteen leeren wat in zulk een geval gebeuren moest. In 1447 kwam voor de gespannen vierschaar der stad een poorter klagen, dat een die hem voorheen had aangetast en verwond, en deswegens veroordeeld was om met zijn magen 170 ℔ schadevergoeding te geven, den zoen binnen den gestelden termijn niet gekweten had, maar gevlucht, en thans, hoewel behoorlijk gedaagd, niet voor de vierschaar verschenen was; weshalve hij verdiende van zijn poortrecht vervallen verklaard en voor honderd jaar en één dag balling lands gelegd te worden. Het gerecht vonnisde overeenkomstig dien eisch, met dien verstande echter, dat de balling terug zou mogen keeren, zoodra hij zijn partij voldaan, de boeten betaald, en landwinning, d.i. verlof van den graaf om in het land te komen, verkregen zou hebben.

Ik vermeldde reeds ter loops, dat bij zulke crimineele zaken de vierschaar werd bijgestaan door den burggraaf en den baljuw van Rijnland. Inderdaad van de alleroudste tijden af, sedert de steden emuniteit verkregen en zelfstandig werden ook wat rechtspraak betreft, waren halsmisdaden voorbehouden aan den vorst of zijn plaatsvervanger. Te Leiden was bijgevolg de baljuw van Rijnland overste rechter, en nevens hem nam ook de burggraaf, die den schout stelde, en dus aan zich ondergeschikt hield, bij zulke buitengewone gevallen de justitie waar. Dat heeft voortgeduurd zoolang de burggraaf zijn gezag behield, tot 1421. Nog langer is Rijnlands baljuw in functie gebleven. Eerst bij liet toenemen van het aanzien der stad werd haar door Philips van Bourgondië in 1434 vergund: dat voortaan de schout met de acht schepenen ‘van den hoogsten’ recht zou mogen doen van 's graven wegen, zonder den baljuw van Rijnland ‘daarover te roepen’, zoo als tot nog toe geschied was. Tevens kreeg nu ook de schout het recht om, ten blijke zijner macht, een roede in de hand te dragen. Dit was de volkomen emancipatie der stad.

Hoe sedert dien tijd de crimineele rechtspraak geschiedde, is ons uitvoerig beschreven in een stuk van dien tijd, dat door de goede zorg van Jan van Hout, den secretaris, en van Jan Orlers, den gescliedschrijver der stad, tot ons gekomen is.

Die beschrijving verplaatst ons geheel in den ouden tijd, toen het ceremonieel een veel breeder plaats besloeg dan tegenwoordig, en alles naar vaste regels met plechtige woorden moest geschieden op straffe van nietigheid. De schout begint met te constateeren dat hij in niets tegen het rechtsgebruik gezondigd heeft. Hij doet dit door het vragen van een reeks van vonnissen aan de schepenen. Vooreerst vraagt hij vonnis, of hij zoo tijdig zitting heeft genomen, dat hij van den hoogsten recht mag doen. De schepen, tot wien die vraag gericht wordt, antwoordt: ik wijs voor recht dat gij goeds tijds zijt gaan zitten, en de overige schepenen keuren dit vonnis stilzwijgend goed. De tweede vraag luidt, of hij de bank zoo met schepenen heeft bezet, dat hij van den hoogsten recht mag doen. Ook die vraag wordt natuurlijk toegestemd. Een aantal soortgelijke vragen, met gunstig vonnis beantwoord, wijst uit, dat de aangeklaagde naar den eisch is gedagvaard; een tweede reeks van vragen van den schout met de daarop uitgebrachte vonnissen van de schepenen dient om te bewijzen dat het feit, waarvan de man beschuldigd wordt, ten volle gebleken is. Daarbij komt het corpus delicti te berde, oorspronkelijk het lijk van den verslagene, maar sedert de 15^{e} eeuw in de plaats daarvan de regterhand die van het lijk, eer het begraven werd, is afgehouwen. Zoover gekomen, vraagt de schout vonnis, of hij tegen den beschuldigde met klagende woorden dan wel met wapenruft voortvaren zal. Het vonnis wijst natuurlijk, dat hij voortvaren moet met woorden. Want het kampen met den verdachte, het befaamde godsoordeel, was sedert lang niet slechts in onbruik geraakt, maar uitdrukkelijk bij handvest verboden. Na dit vonnis begint eerst het eigenlijke geding. De schout eischt van den gedaagde lijf en goed. Is hij voortvluchtig, zoo als doorgaans, dan wordt hij veroordeeld, maar toch nog ingewacht tot de zon ‘haar hoogste gedaan heeft van den dag’, en eerst ‘als de klok over twaalven is’ en schepenen dit hebben gewezen, wordt hij balling lands verklaard voor honderd jaar en een dag, op verbeurte van zijn lijf. Ten slotte begeert de schout nog vonnis, of hij den man balling lands heeft gelegd als recht is, en wordt hem ook dit bij vonnis toegewezen, dan is het geding voldongen. De veroordeelde kan zich nu niet binnen de grafelijkheid vertoonen, of hij loopt gevaar van gevat en ter dood gebracht te worden. Maar niettemin kan hij nog altijd, indien het hem aan middelen en goede vrienden niet ontbreekt,

landwinning van den graaf verwerven en zich met de magen van den vermoorde verstaan en verzoenen.

Zoodanig is de lijfstraffelijke rechtsvordering van die dagen. Wie ze met aandacht gevolgd is, zal hebben opgemerkt dat er naar de hoofdzaak, de schuld of onschuld van den gedaagde, niet onderzocht wordt, dat de schepenen eenvoudig wijzen dat die schuld is gebleken. Dit doet ons onderstellen, dat aan het eigenlijke proces een instructie vooraf was gegaan, wier slotsom symbolisch door de doode hand werd verbeeld. En zoo is het inderdaad. Een leerrijk voorbeeld hiervan leveren ons zekere Leidsche gerechtsboeken, de kenningsboeken geheeten, waarover straks nader. Het geval, dat ik bedoel, is het volgende:

Zekere Dirk van Vliet klaagt een anderen poorter, Jan Wouterszoon, voor schepenen aan, en beweert dat hij oorzaak is van den dood van een ontijdig ter wereld gebracht kind, dewijl hij de moeder, toen zij hoogst zwanger was, deerlijk geslagen en gekwetst heeft. Hij toont ten bewijze het lijkje, en begeert een kenning ‘dat schepenen het doode kind alzoo bezien hebben, dat het hun kenlijk is dat dat kind van kwetsinge en bij handen van Jan Wouterszoon gestorven is, zoodat men het doode kind schuldig is de hand af te winnen en af te houwen, na den recht van der stede.’ De beschuldigde is zelf niet voor schepenen opgekomen, maar heeft een advokaat of taalman in zijn plaats gezonden, die tegen de aanklacht allerlei inbrengt, onder andere dat de bevalling eerst zes weken na de mishandeling geschied was, en dat de moeder verklaard had het kind nog weinige dagen voor de verlossing levend in haar lichaam te hebben gevoeld: om alle welke redenen hij besluit ‘dat men het doode kind niet schuldig is de hand af te winnen, na den recht van der stede.’ De schepenen, partijen gehoord, zijn in hun vonnis verdeeld: vier zijn voor den eischer, vier voor den beschuldigde. Volgens aloud gebruik staat nu de beslissing aan stadhouder en raden (d.i. aan het Hof) van Holland. Dezen geven die schepenen gelijk, die den eisch ontzeggen wilden, en wijzen ‘dat hun vonnis schuldig is van waarde te wezen en achtervolgd te worden.’ De hand wordt derhalve niet afgehouwen, en Dirk van Vliet niet in staat gesteld om daarmee voor de vierschaar te procedeeren. Ware hem daarentegen zijn eisch toegestaan, dan had hij eenvoudg door het vertoonen der doode hand, de schuld van zijn partij bewezen, en diens veroordeeling ware geenszins twijfelachtig geweest.

Deze vreemde manier van procedeeren vindt zijn grond in de toenmalige leer van het bewijs. Bewijs leveren, in civiele zaken evenzeer als in crimineele, slechts schepenen en schepenbrieven. Heeft men geen schepenbrief, en in een zaak als die wij beschreven kon natuurlijk daarvan geen sprake zijn, dan heeft men een schepenkennisse noodig; men moet bij de vierschaar komen met een verklaring van schepenen, dat het feit, waarover men klaagt, en waarvan men straf vordert, hun kennelijk is geworden. Zulk een kennis of kenming is onwraakbaar en leidt onweerstaanbaar tot een vonnis dien overeenkomstig. Zoo wordt in de meeste gevallen de eigenlijke rechtspraak overbodig en ten volle vervangen door de kenning der schepenen. Stel als voorbeeld het geval, dat verreweg het vaakst voorkomt, een schuldvordering, waarvan geen schepenbrief bestaat. De schuldeischer moet nu, voor hij ageeren kan, een schepenkenning verwerven, d.i. een verklaring van schepenen, dat hun de deugdelijkheid der schuldvordering kennelijk is. Een ieder ziet aanstonds in, dat in de beslissing van deze prealabele vraag reeds het eindvonnis opgesloten ligt. De vierschaar kan niet anders dan bevestigen wat de schepenen verklaren hun gebleken te zijn. Partijen kunnen daarom veilig de vierschaar ongemoeid laten en bij de schepenkenning berusten. Hieruit verklaart het zich tevens, dat de eigenlijke gerechtsboeken, de poortdingboeken, zoo schraal zijn van inhoud, en dat bijna alle processen in de kenningboeken der schepenen staan opgeteekend.

Letten wij daarentegen op de oudheid en het aanzien der rechtbanken, dan staan de poortdingen bovenaan. Men vindt ze in de allereerste stadshandvesten vermeld, en zij stammen zelfs in rechte lijn van de graafdingen af, die in de capitulariën der Frankische koningen worden voorgeschreven. In het Leidsche handvest van Floris V worden zij wel niet vermeld, maar een oudere oorkonde van Willem II is, gelijk wij reeds opmerkten, verloren gegaan, en wij hebben grond om te onderstellen, dat daarin over de rechtspraak een soortgelijke bepaling als in de gelijktijdige stadsbrieven van Delft en Haarlem zal zijn voorgekomen. Althans in het oudste keurboek der stad treffen wij ze aan, en de rechtstermen, die er aan eigen zijn, toonen door hun verouderde bewoording, hun overoude afkomst. Wanneer bij voorbeeld iemand, die achtervolgens op drie rechtsdagen voor het poortgeding gedaagd is, niet verschijnt, wordt hij gerekend verwonnen te zijn ‘met aften dagen.’ Aft is een

andere vorm van het woord echt, en in Duitschland heet het poortding inderdaad ‘die echten Dinge’, legitima placita. Zulke echte dingdagen waren er te Leiden vier 'sjaars, in elk jaargetijde één; zij duurden elk niet één dag, zooals men allicht uit den naam zou opmaken, maar drie achtereenvolgende dagen. Hun oorspronkelijke bestemming schijnt geweest te zijn het bestendigen van het bezit van onroerend goed tot onaantastelijk eigendom. Wie namelijk een jaar en dag in het bezit van een erf of een huis bleef, zonder op een der aften dagen daarover gemoeid te zijn, werd voortaan in het eigendom gehandhaafd. Maar zoo de poortdagen ooit voor dit doel uitsluitend gediend hebben, zijn zij toch al zeer spoedig van algemeener aard geworden. In het oudste keurboek van voor het jaar 1406 vinden wij voor het poortding reeds over allerlei zaken geprocedeerd: een ieder die, behoorlijk gedaagd, tot driemaal toe niet is verschenen, wordt verwonnen verklaard, en in zake van schuldvordering veroordeeld om binnen veertien dagen te betalen.

Het laat zich vermoeden, dat in den oudsten tijd geen ander geding dan dit periodieke poortding bestond, maar zeer spoedig vorderde de rechtspleging vaker en sneller opeenvolgende gelegenheid. Reeds in 1303 verzette de graaf den gewonen dingdag van Zaterdag op Dinsdag; een blijk, dat toen reeds of elke week, of althans om weinige weken, een vaste rechtsdag te Leiden gehouden werd. Nevens dezen bleef nog zeer lang het eerwaardige poortding voortbestaan. Eerst in 1536 werd het afgeschaft, nadat het zeker al lang alle reden van bestaan had verloren en grootendeels in de gewone vierschaar was opgelost. Trouwens, het waren dezelfde rechters, de schepenen, die in let poortding en in de vierschaar vonnisden.

Over de procedure voor deze rechtbanken in civiele zaken zijn wij niet zoo goed ingelicht als over de strafvordering. Geen gelijktijdig auteur heeft ze ons beschreven, en de ordonnantie op 't stuck der justitie van 1 April 1580 heeft ze niet alleen buiten gebruik gesteld, maar aan de vergetelheid overgeleverd. De juristen van den tijd der Republiek hadden haar slechts in haar verval en ontaarding gekend en toonen, als zij van haar gewagen, ze slechts gebrekkig te kennen. Wij moeten ons dus zelf een denkbeeld van haar vormen uit hetgeen ons de keurboeken en rechtsboeken leeren. Daarbij komt ons echter de overeenkomst tusschen beide rechtsvorderingen te stade, die wij in het algemeen mogen veronderstellen en werkelijk ook in sommige bijzonderheden

aantreffen. In het civiele proces, zoo goed als in een strafzaak, behoeft men om zijn tegenpartij te overwinnen slechts schepenbrief of schepenkenning over te leggen. Daartegen heeft alleen een nadere brief of een nadere kenning kracht. Waar zulke oorkonden ontbreken komt de eed als bewijs in de plaats. Het hangt er nu slechts van af, wie van beide partijen gerechtigd is haar beweren met eede te staven. In sommige gevallen is dit door een keur uitgemaakt, in andere is het onzeker en aan het welbehagen van de schepenen overgelaten. Meestal echter mag de beklaagde, tegen wien ‘geen schepenen of schepenbrieven’ bestaan, ‘ter onscoude komen’, dat is zijn onschuld met zijn eed bewijzen. Hij moet daartoe de woorden, die de schout hem voorzegt, herhalen, en wel zonder de allerminste verandering op straffe van nietigheid. In enkele gevallen slechts schrijven de keuren voor, dat de eischer op zijn eed geloofd zal worden. Zoo bijvoorbeeld in zaken van landhuur. ‘Iemand is schuldiger nare te houden zijn landhuur binnen 's jaars dan de ander hem die te ontzweeren.’ Deze woorden der keur, die thans bijna onverstaanbaar schijnen, toonen hoe oud de bepaling is; in ons spraakgebruik overgezet beteekenen zij, dat, als er tusschen huurder en verhuurder geschil is van de laatst verschenen pachtsom, de verhuurder eerder dan de huurder op zijn eed voor het gerecht geloofd zal worden. De verhuurder, die van dit recht gebruik maakt, wordt gezegd te dingen ‘op zijn win en zijn houd,’ in tegenstelling van een die ‘op zijn tuge en bewijs’ dingt.

Het spreekt van zelf, dat dingen met zijn eed evenzeer als dingen met bewijs behoort te geschieden voor het poortding of voor de vierschaar. Maar wij hebben reeds gezien, dat in strafzaken eigenlijk alles aankomt op het verkrijgen van een schepenkennis, waarmee de schuld van den aangeklaagde wettig bewezen is. Evenzoo was het in civiele zaken gesteld. Partijen begonnen doorgaans met voor schepenen om een kenning te dingen, en de schepenen, die deze wijs van procedeeren begunstigden, gedoogden, dat men ook voor hen ter onscoude kwam, of op zijn win en houd dingde, en zoodoende een kenning verwierf. Waarom ook niet? Elke verklaring van schepenen ‘dat hun kennelijk was’ gold als onwraakbaar bewijs. Waarom zouden zij dan weigeren overtuigd te worden door het onder eede hooren van partijen? Maar het gevolg moest zijn, dat in menig geval de procedure voor de vierschaar overbodig werd,

en het verkrijgen van de kenning gelijk stond met het winnen van het proces.

Zoo bevinden wij het ook inderdaad. De schepenbank stelde de vierschaar in de schaduw. Zeer tot voordeel van de schepenen, want voor elke kenning trokken zij 18 schellingen. Beide partijen begonnen met die som te deponeeren, en alleen de winnende kreeg haar inzet na de uitspraak terug, de andere had de hare verbeurd. Dit inzetten der partijen heette wedde-bieden, als ware het een weddenschap, die zij aangingen, wie van beide in het gelijk zou worden gesteld. Het gebruik en de benaming herinneren ons aan de oud-Romeinsche legis actio per sacramentum, waarvan Gajus verhaalt. Ook daar bieden partijen elkander een wedde: ‘D. aeris sacramento te provoco’; ook daar wordt eigenlijk slechts uitgewezen: ‘utrius sacramentum iustum, utrius iniustum sit,’ maar ingewikkeld is in die uitspraak, even goed als in de schepenkennis, beslist wie het proces. moet winnen.

Zullen wij bij zoo groote overeenkomst aan een historisch verband gelooven, en meenen, dat in het oud-Hollandsch gebruik nog een Romeinsch rechtsbegrip voortleefde? De gissing komt mij niet waarschijnlijk voor. Eer zou ik aannemen, dat, onafhankelijk van elkander, soortgelijke toestanden en behoeften tot gelijke begrippen en gebruiken hebben geleid. Ook heeft het Hollandsch gebruik geleidelijk tot nieuwe gevolgen gevoerd, die aan de Romeinsche maatschappij vreemd waren gebleven. Een daarvan verdient dat ik het hier vermeld. Op de dorpen van Rijnland, in de buurt der stad Leiden, was het wedde-bieden insgelijks in zwang, en gold de regel, dat elke wedde zijn tegenwedde hebben moest, dat is, dat de partij, aan wie de wedde werd aangeboden, ze moest aannemen of zich verwonnen geven. Maar zij mocht, desverkiezende, als tegenwedde, een hoogere som aanbieden, die dan ook door de tegenpartij moest worden aangenomen. Aan die costume ontleenden nu de dorpelingen een voortreffelijk middel om elk geding, met voorbijgang van het dorpsgerecht, aanstonds voor de hoogere vierschaar van Rijnland te brengen. Men had de wedde slechts op te drijven tot zulk een bedrag, dat de som, die op het spel stond, de bevoegdheid der lage vierschaar te boven ging. Hoe onaanzienlijk dan ook de zaak in geschil was, om de wedde, die er aan vast zat, mocht de lagere rechter er geen kennis van nemen.

Het behoeft wel niet uitdrukkelijk gezegd te worden, dat in

die oude tijden, toen de maatschappellijke toestanden zooveel eenvoudiger waren dan thans, een menigte van rechtszaken, die nu alle dagen voorkomen, zoo goed als onbekend waren. Bijna alle gedingen, die wij in de rechtsboeken ontmoeten, betreffen geldschuld, erfenis, boedelscheiding en diergelijke. Zij alle worden doorgaans op een en dezelfde wijs aanhangig gemaakt, namelijk door panding, een harde manier van procedeeren, zooals Simon van Leeuwen opmerkt, en die dan ook sedert de ordonnantie der Staten van 1 April 1580 in onbruik is geraakt. Wij kennen ze echter in al haar hardheid uit de oude keuren en dingboeken. Haar toedracht was deze. Degeen, die van een ander schuld te vorderen had of meende te hebben, verzocht den schout of diens bode ten bedrage dier som aan het goed van den schuldenaar voor hem te willen panden. De schout voldeed aan dit verzoek, hij nam eenig huisraad in pandschap, en liet de waarde daarvan door de buren schatten, maar hij nam zooveel meer dan de schuld bedroeg als meteen zijn rechtskosten dekken kon. Was de schuld reeds erkend of verplogen, gelijk de term luidt, of om andere reden zoo onloochenbaar, dat het verzet volstrekt nutteloos scheen, dan liet de schuldenaar den schout maar begaan. Hij trachtte dan, eer de panden hun tijd hadden uitgestaan, de schuld af te doen en zijn goed gelost te krijgen. Maar slaagde hij daarin niet, dan moest hij toezien hoe eindelijk zijn verstane panden voor hem verloren gingen, hetzij aan zijn schuldeischer, indien de schout ze dezen overliet, of aan den schout zelf, indien hij verkoos den schuldeischer te betalen en het pand voor zich te houden. Maar meende hij, aan wiens goed de schout zich gereed maakte te panden, dat hij ten onrechte werd aangesproken, dan kon hij pand-keeren. De panding had dan geen plaats, maar partijen gingen naar de schepenen en knoopten (zoo is de term) bij hen een kenning: elk zette zijn 18 schellingen in, en hield, in den oudsten tijd mondeling, naderhand schriftelijk, zijn dingtaal, of liet het door een advokaat of taalman voor hem houden. Natuurlijk beweert dan de een, dat hij te recht gepand en dat de ander te onrecht geweerd heeft, en geeft redenen waarbij en waarom, en concludeert, dat hij in zijn panding blijven zal. De ander antwoordt, dat zijn tegenpartij te onrecht gepand heeft en geeft ook redenen waarom, en concludeert derhalve dat de panding af zal wezen. Schepenen overwegen de argumenten voor en tegen, hooren soms partijen nog eens over haar dingtalen, en doen,

als de zaak hun kennelijk is, een gemotiveerde uitspraak, die dus aanvangt: ‘Aldus soo wijzen schepenen,’ en eindigt: ‘en geven A. die kenninge gewonnen en B. die kenninge verloren.’ Die verloren heeft is zijn 18 schellingen kwijt, waarmee zich schcpenen voor hun moeite betaald rekenen. De winner krijgt zijn inzet terug en, ingeval het de eischer is die wint, nog bovendien de schepenen-kenning, waarmee hij thans ageeren en executeeren kan. Soms gebeurt het, dat de schepenen twijfelen en met hun uitspraak niet gereed zijn, dan ‘nemen zij hun stede om hen te beraden,’ met andere woorden, zij ‘steden het vonnis,’ maar zij zijn verplicht het te ‘uiten’ binnen een bepaalden tijd. Doen zij dit niet, dan heeft hij, die naar de uitspraak verlangt, het recht om te verhinderen, dat eenige andere zaak wordt behandeld eer de zijne is afgedaan.

De panding is inderdaad een harde wijs van procedeeren, ten nadeele van den schuldenaar. De kosten die er op loopen zijn niet gering en komen tot zijn last. Het is de eischer die de goederen aanwijst, aan welke hij gepand wenscht te hebben; hij moet echter roerende goederen aanwijzen, als zij in genoegzame waarde voorhanden zijn. Is dat het geval niet, dan kan hij ook de onroerende eigendommen, huis of erf, in pand stellen. Natuurlijk doet zich ook soms het geval voor, dat de schuldenaar niets bezit binnen het rechtsgebied, waaraan men panden kan. Dan pandt men hem aan zijn poortrecht. Hij wordt behoorlijk gedaagd op den blauwen steen, de oude rechtsplaats der poort, die op het scheiden der vier kwartieren gelegen was, en blijft hij dan nog in gebreke, dan wordt hij van zijn poortrecht vervallen verklaard en uit de stad gebannen, tot dat hij betaald zal hebben. Komt hij onderwijl in de stad terug, dan wordt hij door den schout in 's Heeren slot, in de ijzeren gelegd, op water en een penning broods, ten koste van zijn schuldeischer, zoolang tot dat deze voldaan is. In vroeger tijd was het recht nog harder tegen den onvermogende geweest. Zijn persoon werd toen (zoo als het Dortsche handvest van 1252 zegt) geleverd dengenen dies de schuld was, en hoewel deze hem, volgens de oude keuren van Haarlem en Delft en de algemeene costume, voeden moest en niet mocht mishandelen, zoo waren er toch, zonder overtreding dier bepaling, middelen in overvloed om hem het leven zuur te maken. De uitbanning was, daarbij vergeleken, een lichte straf.

Wat de panding was voor het goed, was het bezetten (later

arresteeren geheeten) voor den persoon en zijn goed te zamen. Het schijnt dat men er alleen toe overging, in geval men reden had te vermoeden dat de persoon, dien men voor het gerecht had laten dagen, plan had te ontvluchten of zijn goed te ontvoeren. Of ook wanneer men een man van buiten de stad, maar die zich op het oogenblik binnen de poort bevond, aanstonds en onherroepelijk voor den Leidschen rechter betrekken wilde. Meestal geschiedde het wegens reeds erkende schuld. In sommige handvesten werd uitdrukkelijk aan de poorters vergund, dat zij niet dan wegens zulke schulden gearresteerd mochten worden. Het moest te Leiden geschieden door den bode, in het bijzijn van twee poorters als getuigen. De dus bezette persoon was verplicht voldoenden borg te stellen dat hij zich op de daging voor het gerecht zou stellen, of moest anders gevangen blijven tot op den rechtsdag. Even zoo indien zijn goed bezet werd. Dan kon hij het vrijen door het stellen van borgtocht, anders bleef het in goede bewaring, op kosten der partij, die bij het vonnis in het ongelijk zou worden gesteld, of, zoo-als men korter zegt, op kosten van ongelijk. Aan poorters en inwoners van Leiden was het uitdrukkelijk verboden elkander voor een vreemden rechter te bezetten, uitgenomen wanneer er voldoende reden bestond om te vermoeden dat de schuldenaar voornemens was zich weg te maken. In geen ander geval mocht een poorter zijn medepoorter voor een andere bank dan die der schepenen van zijn stad te recht roepen.

Voor den vreemdeling of gast, gelijk de keuren hem noemen, was het stadsrecht verre van partijdig. Natuurlijk, want het berustte niet uitsluitend op het goeddunken der poorters, maar als laatsten grond op de handvesten, door den graaf aan de steden gegeven, die hij wel wilde bevoorrechten, maar niet over het platte land laten heerschen. Vandaar de gewoonte, die aan alle Hollandsche steden gemeen was, dat de gasten kort recht genoten, en in schuldzaken binnen drie dagen, of overdwarsnacht, vonnis konden bekomen. Ook te Leiden bestond dit gebruik, al zwegen de oude handvesten er van; de keuren gewagen van gastdingen naast de poortdingen, en verordenen, dat men uitheemsche lieden altijd overdwarsnacht, d.i. na een etmaal, recht zal doen. Het belang van den handel werkte mee om deze billijke bepaling te doen naleven. Wie te Leiden te markt kwam, moest zeker zijn, dat men hem met geen chicanes zou nopen

om of zijn schuldvordering op te geven, òf zijn verblijf in de stad onbepaald te rekken.

Het wordt tijd dat wij tot de aangelegenheden van handel en markt overgaan en de rechtspleging voor de stadshuishoudkunde verlaten. Ons bestek laat ons niet toe in de bijzonderheden van vierschaar en schepenbank uit te weiden, al is het ook mijns ondanks dat ik veel onbesproken laat wat onze aandacht wel verdienen zou. Ook omtrent de keuren op bedrijf en handel moet ik kort zijn en mij bepalen tot de hoofdtrekken, die het beeld eener toenmalige stad het best teekenen.

De Hollandsche steden waren in haar oorsprong niet ongelijk aan onze hedendaagsche dorpen, zij waren middenpunten van landbouw en daarbij zetels van de kleine nering. Met den tijd nam deze laatste meer en meer in omvang en beteekenis toe, en verdreef ten slotte de landbouwers uit de stad; maar in den aanvang was de verhouding een geheel andere. Toen hield zich het meerendeel der burgers met landbouw bezig. Binnen de poort lagen uitgestrekte erven, naast en rondom de woningen, en zij werden voor ‘bouwerij’ en als moestuinen gebruikt. Maar vooral werd de naaste omtrek der stad door haar burgers bebouwd. Zij zelf woonden in de stad en hadden daar hunne schuren en bargen, waarin zij de oogst in veiligheid bewaarden; zoo dicht mogelijk bij de stad hadden zij het land liggen dat zij bebouwden. In de oudste handvesten der steden vinden wij verordend, dat de poorters hun vast verblijf in de stad houden moeten, maar dat zij in den zaaien in den maaitijd veertig dagen buiten de vesten mogen doorbrengen. Deze bepaling was natuurlijk ten gunste dergenen wier bouwland verder af lag. Maar dat er te Leiden van ouds veel boeren woonden die in den naasten omtrek landbouw dreven, blijkt uit een handvest van 1324, waarbij verguud werd een nieuwe brug over den Rijn te maken, met een beweegbaar gedeelte in het midden, hetgeen doorgaans open zou staan, en slechts gesloten wezen ‘in den lente ende in den oest ende in de hervest, dat die lieden hun land daarover bouwen mogen.’ Overigens zou over het open middenvak niet meer dan een plank liggen ten behoeve ‘der jonkwiven om over melken te gaen.’ Bepalingen, die wij ten gerieve van dorpelingen maar niet van poorters wachten zouden. Nog lang echter bleef de stad dit karakter van landbouwende gemeente behouden. Eerst

in het keurboek van 1450 vindt men eenige beperking van het gebruiken van hooi- en korenbergen in de stad, en die nog alleen met het doel om brandgevaar te mijden. Niettemin namen ongetwijfeld in de 15e eeuw de nering en het handwerk allengs de overhand boven den landbouw, en verdwenen de bouwlanden en open erven meer en meer, althans uit het midden der stad. Met het toenemen der bevolking werden die gronden door de eigenaars ter behuizing uitgegeven. De voorwaarde, waaronder dit doorgaans geschiedde, heeft lang het eigendom der woningen op een voor ons vreemde wijs gekenmerkt. Men gaf de gronden niet in koop, maar in erfhuur, en behield dus voor zich het eigendomsrecht van het erf waarop het huis gebouwd stond. Wij bezitten een paar aanteekeningen, afkomstig van het kapittel der Sint Pancraskerk, die ons het wezen van dit gebruik duidelijk voor oogen stellen. Wij lezen daar: ‘Dit zijn de erven, die 't Kapittel uitgegeven heeft over die veste buten Marendijk en binnen Marendijk.’ Dan volgen de namen dergenen aan wie zij zijn uitgegeven, met opgaaf van het aantal roeden dat ieder hunner voor zijn aandeel heeft en het geld dat hij 's jaars voor de roede moet betalen, hetgeen tusschen de vier en de zeven schellingen verschilt. ‘Ende (zoo lezen wij verder) 't zijn voorwaerden, wes dat si van desen erven splitten, dat die gifte mitten voirhuur altoos sal blijven aan het capittel.’ Met andere woorden: Zoo dikwerf zulk een erf gesplitst en in kleinere perceelen verdeeld wordt, zal ook over die deelen het eigendomsrecht aan het kapittel blijven. Het eigendomsrecht heet hier, zooals wij zien, de gift, gelijk de daad van den eigenaar het uitgeven heet. Bij elken overgang van de erfpacht, hetzij bij besterfte hetzij bij verkoop, moest den eigenaar de voorkeur worden aangeboden, en, maakte hij daarvan geen gebruik, dan had de kooper of erfgenaam hem de voorhuur te betalen, of, met andere woorden, het erf te vervoorhuren met een bepaalde som, meestal het enkelvoudige of het dubbele of ook wel de helft van de jaarlijksche pacht. Een andere benaming voor ‘gift’ is te Leiden de ‘houde,’ waarschijnlijk hetzelfde als hulde, de erkentenis van den eigenlijken heer van het erf. Op sommige plaatsen van Duitschland heet deze recognitie in Latijnsche brieven ‘honorarium.’ Het is blijkbaar analoog met hetgeen de leenheer, bij het versterven van het leen, van den leenvolger als erkenning der manschap pleegt te ontvangen. Het vervoorhuren is in het burgerlijke wat in het adellijke het

verheergewaden is. Tot in de bijzonderheden gaat deze analogie door. Zooals wij in de leenbrieven lezen: ‘Dit goet te heergewaden mit eenen sperwer’ of ‘mit eenen valk’ of ‘mit eenen rooden valk’, zoo lezen wij ook van huizen en erven, waarop nevens de pacht nog twee hoenders of twee kapoenen 's jaars staan. Ik zou echter meenen, dat die cijns in pluimgedierte afkomstig was uit den vroegsten tijd, en oorspronkelijk door een edelman aan een zijner hoorigen was opgelegd, en vervolgens bij versterfte aan het goed gehecht was gebleven. Immers het blijkt van elders, dat het geven van hoenders een teeken van hoorigheid is, en ik heb opgemerkt dat dan ook de houde van huizen, waaraan deze verplichting verbonden is, zich doorgaans bevindt in de handen van welgeborenen.

De gewone benaming voor erfpacht is rente, en de rente wordt gezegd met de houde op het huis of op het erf te staan. Men kan beide, houde en rente, verkoopen, gezamenlijk of afzonderlijk: in later tijd verbieden de keuren echter het scheiden van de twee. Zulke renten worden door de kerk, en op haar voorbeeld ook door het wereldlijk recht veroorloofd, inconsequent genoeg, daar in het algemeen de bijbelles geldt: ‘date mutuum nihil inde sperantes’, en het leenen op interest bij gevolg streng verboden is. Wat doet echter de kooper van zulk een rentebrief anders dan geld op interest zetten?’ Hij leent zijn kapitaal, dat hem, indien de schuld wordt afgelost, onverminderd terugbetaald moet worden, tegen een jaarlijksche uitkeering bovendien. De inconsequentie was onloochenbaar, maar voor het verkeer en den vooruitgang allergelukkigst. Door die bres is in het onware en heillooze systeem een beter begrip van waarde en kapitaal ingedrongen. De ondervinding leerde, nu men er maar eens de proef van nam, dat kapitaal, aan arbeid gepaard, wel degelijk vrucht draagt, en dat de arbeider, die zelf geen kapitaal bezit, gebaat wordt als hij het van een ander om rente mag huren. Hoe zeer de kerk dan ookijverde om haar verbod van te woekeren, op die enkele uitzondering na, te handhaven, de natuur bleek sterker dan haar leer te zijn; de uitzonderingen werden gedurig talrijker. Zoo ontstond er naast den arbeidersstand een klasse van renteniers, van poorters die leefden van hun kapitaal, en die, zonder zorg voor het dagelijksch brood, zich aan de beschaving van hun geest en aan de vrije studie konden wijden. Gelijk voorheen de kloosters, zoo werden thans de steden de zetels van geleerdheid en kunst. Hoe

meer wij den nieuweren tijd naderen, hoe meer wij van renteniers en van rentebrieven hooren. In elk volgend keurboek van Leiden komt er meer over voor. De latere keuren hebben zelfs de strekking om het blijkbaar al te snel toenemend gebruik in te toomen. Want tegenover het groote voordeel der renteheffing stond het nadeel, dat het eigendom in huizen en erven verdeeld raakte tusschen te veel personen: den bezitter, den eigenaar der houde en den eigenaar of de eigenaars van gevestigde renten. Bovendien kon in dien tijd, toen het registreeren van zulke hypothecaire rentebrieven niet in zwang en ook niet wel te doen was, allicht een huis voor onbezwaard worden gekocht, waarop toch later een rente bleek te staan, die dan door den bedrogen kooper moest worden erkend. Wel gelastte om die reden een keur, dat de houder van zulk een rente bij den verkoop van het huis met zijn brief moest opkomen, maar in hoe veel gevallen was dat niet ondoenlijk? Ook had de bedrogen kooper wel verhaal op den verkooper, maar wat te doen als deze zich bij tijds met de koopsom had weggemaakt? Uit dien hoofde begunstigen de keuren zoo veel mogelijk het vereenigen van de verschillende rechten in een en dezelfde hand, en gaan zij ten slotte zoo ver, dat zij het verkoopen van nieuwe renten voor het vervolg verbieden, en alleen dan veroorloven als men een te voren onbebouwd erf voor het eerst ter bebouwing uitgeeft. Zoo wordt de renteverkoop tot zijn alleroudsten vorm teruggebracht. Het nadeel wordt geweerd, maar met verbeurte van het veel grootere voordeel.

Omtrent het eigendom van huizen verdient nog eene bijzonderheid vermeld te worden. Tegenwoordig gaat het recht van den huurder voor dat van den kooper. Zoolang de huurcedel uitwijst heeft de bewoner recht in het huis te blijven, al is het eigendom aan een ander overgegaan. In de middeneeuwen werd de huur gebroken door den koop. Hoe lang ook de bewoner aan het huis huur had, een half jaar na den verkoop was hij verplicht het den kooper in te ruimen. Eerst in den laatsten tijd werd hem in dat geval tegen den verkooper, die het huurcontract gebroken had, een actie van schadevergoeding toegestaan.

Geen wettige koop van een onroerend goed en van renten daarop gevestigd geschiedt, sedert het keurboek van 1450, dan voor schepenen. Als de verkooper de overdracht voor hen niet ‘geleit’ of gestaafd heeft, is de koop van geen waarde. Oorspronkelijk, in den tijd der oude handvesten, bestond

geen ander bewijs van eigendom dan het ongestoord bezit gedurende een jaar en zes weken. Na het verstrijken van dien termijn kon de bezitter alleen in zijn eigendom gestoord worden door dezulken die gedurende dien tijd minderjarig of uitlandig waren geweest. Voor dezen ging de termijn eerst in bij hun meerderjarigheid en bij hun thuiskomst.

Het eigendom was onaantastelijk. Alleen ten algemeenen nutte kon huis en erf worden onteigend: in dat geval stond het schatten der waarde aan het geweten van de schepenen. Vooral bij het uitleggen der stad, maar ook bij het aanleggen van straten en stegen, werd van dit recht gebruik gemaakt.

De onteigeningen waren voor de poort niet bezwarend, want niet alleen dat de meeste huizen van leege erven omgeven waren, zelf waren ze bovendien van geringe waarde, meestal van hout met riet gedekt. Eerst gedurende de 14^{e} eeuw verrezen enkele burgerhuizen van steen; vroeger waren het slechts grafelijke of kerkelijke gebouwen geweest die uit zulk duurzaam materiaal bestonden. Het eerst hooren wij omstreeks 1316 van het steenen huis gewagen, dat Pieter van Leiden, die jaren lang 's graven klerk was geweest, op liet midden der breedstraat bij den blauwen steen stichtte, of zoo als zijn bloedverwant Philips van Leiden het een halve eeuw later bewonderend uitdrukt, waarmee hij de stad verwonderlijk schoon versierde. Zulke prachtgebouwen bleven nog lang uiterst zeldzaam. In de beschrijving van een hevigen brand op de breedstraat, niet ver van het stadhuis, waarbij een twintigtal huizen afbrandden, wordt ons gezegd, dat het vuur eerst gestuit werd bij den steenen toren, waar de klok in hangt. Dit gebeurde in 1381; dus toen waren houten huizen nog de gewone, en wel in het aanzienlijkste gedeelte der stad. In de oudste keuren vindt men ook steeds gesproken van huizen ‘timmeren.’ Hoe zij van binnen waren ingericht blijkt onder anderen hieruit, dat eerst in 1447 verboden wordt ‘in geen huizen vuur aan te leggen dan in steenen schoorsteenen, gemaakt van steen en kalk’, en gelast, dat alle andere schoorsteenen, ‘gemaakt van houten borden, of van riet en van klei’, vermaakt zullen worden. Kort daarop werd verder gekeurd, dat men bij het vernieuwen van woningen de zijmuren en gevels niet meer van hout maar van kalk en van steen zou optrekken. Het spreekt van zelf, dat toen ter tijd ook het rieten daknog algemeen was. Om daarin verandering te brengen getroostte zich de stad aanzienlijke opoffering. Zij droeg bij in de kos-

ten, zoo vaak iemand zijn huis met een ‘hard dak’ van lei of tegels dekken wilde. Later werd het volstrekt verboden op nieuwgebouwde huizen nog daken van riet te leggen. Iedere brand, die in de stad uitbrak, toonde hoe noodig deze verordening was. Overigens was Leiden in dit opzicht niet ongelukkig, vergeleken met zoo veel steden, die soms voor meer dan de helft op eenmaal in de asch werden gelegd. De brand van 1381 kostte slechts twintig huizen, en toch verzekert ons de annalist, dat zuik een zware ramp in geen 62 jaren de stad had getroffen. De maatregelen, tegen het ontstaan van brand en voor een krachtige blussching verordend, waren dan ook doeltreffend en gestreng.

De hervorming in het uiterlijk aanzien der stad, het gebruik van steen in plaats van hout, ging gepaard met het terugwijken van den landbouw voor de nering. In het midden der 15de eeuw leefden reeds de meeste poorters van hun handwerk, en niemand, die geen poorter was, mocht in de stad een ambacht uitoefenen of nering doen. Een aantal bij toeneming strenge keuren verbood dit. Daarentegen hadden natuurlijk de poorters voor een groot deel de klandisie van het platteland, dat er op de marktdagen zijn benoodigdheden kwam opdoen. Tusschen die menigte van handwerkslieden en de hoogere klasse, die de stad regeerde, ontstond in het midden der 14de eeuw, heel Europa door, een beweging, die wij, met inachtneming van het verschil der tijden, met de beweging der daglooners in onze dagen kunnen vergelijken. Tot verbetering van hun lot grepen die parias van het verleden ongeveer dezelfde middelen aan, waarvan zich onze tijdgenooten bedienen, vereeniging en samenspanning. Zij hebben daarmee, althans eenigermate, hun doel bereikt. Maar niet zonder strijd. De toenmalige bezitters achtten de vereenigingen van handwerkers, de gilden, even schadelijk en schandelijk als thans de kapitalisten onder ons; en Philips van Leiden, de vertegenwoordiger van de regeeringspartij in stad en staat, waarschuwt ten ernstigste tegen haar toelating. In zijn goede geboortestad heeft dan ook het kwaad geen wortel geschoten. Ik geloof niet, dat ergens in een der keurboeken het woord gilde voorkomt, en op het stadsbestuur heeft de arbeidende klasse geen invloed verworven, zoo als elders, bij voorbeeld te Dordrecht. Maar ontdaan van hun politiek karakter, bestonden er toch te Leiden in de 15de

eeuw, zij het dan ook onder anderen naam, eenige gilden: de werklieden van één beroep vormden broederschappen of ambachten, met eigen hoofdlieden of dekens, onder bescherming van een heilige, aan wiens altaar allen offerden, die in de vereeniging werden opgenomen. Zij stonden echter onder het opzicht van het gerecht, zonder welks verlof zij geen geld gaderen noch keuren maken mochten. Al wat zulk een broederschap derhalve baatte, was dat zij, geheel in overeenstemming met den middeneeuwschen geest, de mededinging beperkte, en den arbeid een tamelijk vast loon verzekerde. Zij bedwong, ten goede zoowel als ten kwade, den geest van vooruitstreven, die thans onbeperkt heerscht en het algemeen belang bevordert ten koste van al wie achterlijk is uit gebrek aan ijver of gebrek aan vermogen.

Het gildewezen met zijn rustverstoring en politieken invloed kon slechts daar bloeien waar het fabriekwezen een macht van werkvolk bijeenhield. In onze steden, en inzonderheid te Leiden, waren de fabrieken tot een paar soorten bepaald. Het eerste en oudste bedrijf, dat eenigermate naar een fabriek zweemt, was de brouwerij. Bier was in die tijden, toen wijn een zeldzame weelde en thee en koffie onbekend waren, de eenige volksdrank, waarvan dan ook door poorter en landman ongehoorde hoeveelheden werden verbruikt. Buitenlandsche bieren, inzonderheid uit de Oostzeesteden, werden wel ingevoerd, maar verreweg het meeste werd toch in onze eigene steden gebrouwen. De impost, waarmee het bier bezwaard was, leverde een rijke bron van inkomst aan de regeering. De gruit en later de hop, het onmisbare ingredient van het brouwsel, was een soort van *régie;* alleen bij den gruiter, die het monopolie gepacht had, kon de brouwer het bekomen. Bovendien betaalde de bierdrinker doorgaans nog eens belasting, in den vorm van accijns op de bierberrie, aan stad of dorpsgemeente, waar hij zijn dorst leschte. Onder de steden, waar de brouwerij bloeide, bekleedt Leiden geen eerste plaats; met Delft was het in dit opzicht niet gelijk te stellen. Zijn uitvoer buiten Rijnland was niet aanzienlijk. De opbrengst van de gruit bedroeg in 1344 (toen een goede priester 's jaars voor kost en kleeren circa 12 ℔ behoefde) nog geen 120 ℔, waarvan de helft aan den graaf en de wederhelft aan den burggraaf toekwam. In de keurboeken vindt men dan ook meer bepalingen om de productie te matigen dan om ze aan te moedigen; reeds in

1411 werd verboden meer dan tweewerf 's weeks te brouwen en meer dan een zekere hoeveelheid te gelijk. Met dat al bleef het bedrijf voordeelig; de brouwers behooren voortdurend tot de rijke poorters; men vindt er niet zelden onder de heeren van het gerecht.

De hoofdnering evenwel waarmee de brouwerij de vergelijking niet kan doorstaan, is de lakenweverij met de vollerij en wat er verder bijhoort. In een tijd van eenvoud en betrekkelijke armoede is naast de voeding de kleeding de hoofdzaak, en de nijverheid die zich aan haar vervaardiging wijdt, heeft het beste deel gekozen. Dat ondervond Leiden in ruime mate. De lakennering was er van ouds gevestigd. Op het voetspoor van Dordrecht, dat in den tijd van graaf Floris V de wollewevers van Vlaanderen door allerlei gunstbewijzen had aangetrokken, had ook Leiden de nering binnen zijn vesten gekoesterd en gekweekt. Het lakenreeden was spoedig de hoofdnering der stad geworden, waarmee haar welvaart stond of viel; de invoer van Engelsche en Schotsche wol ten behoeve der fabrieken, en de uitvoer van gereed en geverwd laken werdterzelfder tijd de bloeiendste tak van haar geheelen koophandel. Om dit bedrijf in stand te houden, en te verhoeden dat slecht fabrikaat uitgevoerd werd en den goeden naam der stad op de vreemde markten benadeelde, werden de meest uitvoerige reglementen door het gerecht gegeven. De oudste bewaard gebleven keur op de nering dagteekent van 1363. In het keurboek van 1406 handelt een geheel boek, van niet minder dan drie en zestig artikels, over dit onderwerp. Alles wordt daarin voorgeschreven, de soort van wol die gebruikt mag worden, de wijs van kemmen en weven, van scheeren en wieden, van vollen en verwen. Niets geschiedt dan volgens de keur en onder toezicht van vinders en waardijns. Eindelijk, als het fabrikaat in alles aan den eisch beantwoordt, wordt het met het stadszegel gewaarmerkt, en mag dan als Leidsch laken worden verkocht. Aan eigen goeddunken, aan proefnemen en ervaren van de fabrikanten wordt niets overgelaten. Gelukkig dat althans de wetgever onder den invloed der belanghebbenden staat, dat de keuren gemakkelijk gewijzigd en met de vordering der kunst steeds in overeenstemming gehouden kunnen worden.

Zooals te wachten was, zijn de wevers- en vollersknapen en jonkwijven het onrustigste deel der bevolking. De houding, die zij tegenover hun meesters aannemen, herinnert ons vaak aan het-

geen wij nu nog heden zien gebeuren. Zij zijn niet tevreden met het loon, en willen hooger afdwingen, door werkstaking. Maar zoodoende vinden zij niet slechts hun meesters tegen zich over; ook het gerecht kiest partij tegen hen. De wet, gegrond op de christelijke beschouwing (zoo afwijkend van de heidensche, met haar slavenarbeid) erkent wel dat de arbeider zijn loon waardig is, doch wil niet dat dit loon zich zal regelen naar de toevallige verhouding van vraag tot aanbod, zooals thans; in geen geval heeft de arbeider recht op meer dan de openbare meening redelijk en billijk acht en de regeering bepaalt. In de keuren vinden wij dan ook het arbeidsloon eens voor goed vastgesteld; minder mag door den meester niet worden geboden, meer mag door den werkman niet worden geëischt. Doch ook hier kwam de leer met de praktijk in botsing. Onlusten onder het werkvolk waren niet zeldzaam. Omstreeks het jaar 1400 achtten te Leiden en in andere steden de knapen hun loon te gering, en namen hun toevlucht tot het eenige middel om het verhoogd te krijgen, dat binnen hun bereik lag, zij weigerden te werken en verwekten onlusten. De graaf die toen regeerde, Albrecht van Beieren, trok zich de zaak aan en gelastte de voldersknapen van Leiden, ‘dat zij voortaan te werke zouden gaan om alzulk loon als zij tot nog toe gehad hadden: en, of hun loon te klein ware, dat zou het Gerecht vermeerderen naar zijn welmeenen.’ Met zulk een schralen troost kon de werkman zich niet tevredenlaten stellen. De onlusten begonnen spoedig op nieuw, verwekt, naar het schijnt, door vreemde Vlaamsche gezellen, doch leidden tot geen betere uitkomst. Weer kwam het grafelijk gezag ten voordeele van de meesters tusschen beide. ‘Want wij (zoo luidt 's Graven bevelschrift van 1402) in der waarheid verstaan hebben, dat sommige misselijke gezellen, uit vreemde landen, eendrachten en vergaderingen maken in onze steden, om hooger loon dan hun gezet is van hunnen arbeid, inzonderheid de volders, die vergadering en uitgang gedaan hebben met moedwil, dien wij niet langer willen gedoogen: zoo gebieden wij u allen, die van het ambacht zijt, en bevelen u ernstig, en een ieder in het bijzonder, dat gij in al onze steden neemt zulk loon als er van onze gerechten toegelegd wordt, en niet anders. En was er iemand die hier tegen deed, en door ons gerecht van de stad daarvan overtuigd werd, dien verbieden wij zijn ambacht te doen overal in onze landen.’ De naklank van dit grafelijk schrijven hoo-

ren wij nog in het Keurboek van 1406: ‘Waar dat zake (heet het daar) dat eenigen, die tot het vol-ambacht of het weef-ambacht behooren, eenig gezelschap met elkander maakten, als samen te dragen kaproenen, rokken of andere kleeding, hoe die genoemd mag wezen, die verbeurden drie pond.’ Geen wonder dat de regeering zulke gezelschappen verbood. Immers vereeniging geeft macht, het dragen van uniforme kleeding toont hoe talrijk men is, de bewustheid van velen te zijn leidt tot overmoed: Vlaanderen had dit alles tot zijn schade ervaren, en de deftige poorters van Holland beefden op de gedachte aan de witte kaproenen en hun baldadigheid. Maar Holland was Vlaanderen niet; en wat beteekenden de Leidsche fabrieken bij die van Gent en Brugge? hoe weinig talrijk. hoe machteloos was hier het werkvolk; gevaar was nauwelijks te duchten, aan het voorbeeld van den nabuur kon men zich zonder al te veel zorg spiegelen.

Naast de groote nering was vooral de markt een bron van welvaart voor de stad en haar burgers. Daar bracht de geheele omstreek haar voorbrengsels te koop, en kocht zich weerkeerig haar meeste benoodigdheden. Wat in de middeneeuwen zulk een markt te beteekenen had, kunnen wij ons tegenwoordig nauwlijks voorstellen. Wij moeten alle winkels wegdenken en al den koophandel van de geheele week op één marktdag samendringen.

In de vroegste tijden waren weekmarkten en jaarmarkten de eenige samenkomst om zaken te doen. Voor geheel Holland waren van ouds de Voorschoter en Valkenburger jaarmarkten de gewone termijnen van betaling, en de gewone gelegenheid tot het aankoopen van alles vat boven het alledaagsche ging. Uit de grafelijkheidsrekening van 1316 leeren wij, dat toen ter tijd de aanzienlijken zich zelfs hun kleedingstof op die jaarmarkten aanschaften. De rentmeester brengt zijn uitgaaf in rekening van ‘elf ellen laken in Valkenburg-markt, den (minderjarigen) kinderen van Teylingen te kleeden.’ Wij kunnen ons de drukte wel voorstellen, die op de markten heerschte; doch hoe veel liever zouden wij ze ons door een tijdgenoot hooren beschrijven! Door het geheele graafschap werd dan afrekening gedaan en beurs gehouden; door inheemschen en uitheemschen uitgestald wat te kostbaar was voor het gewone verkeer en slechts weinige koopers vond. Niemand die geld en vrijen tijd

had en de eentonigheid van het thuiszitten verzetten wilde, verzuimde de zoo zeldzame gelegenheid. Zooals alle gewichtige zaken droegen ook de markten een kerkelijke wijding. Zij werden geopend met het oprichten van het kruis en zij duurden tot dat dit symbool van den godsdienst weer was ‘geveld’ of neergehaald. ‘By staende cruce’ werd de handel gedreven en moest de schuld worden voldaan: de oude rentebrieven houden doorgaans die bepaling in. -Onze Leidsche jaarmarkten waren niet van zoo groote vermaardheid, en ook niet van zoo oude dagteekening. Een poos zijn zij zelfs in onbruik geraakt, zoodat zij later, in den tijd van Philips van Oostenrijk, op nieuw in zwang moesten gebracht worden. Maar de weekmarkt, de zaterdagsche markt, was steeds druk bezocht en levendig en de groote gebeurtenis van de geheele week. Dan kwam gansch Rijnland in de stad te zamen, en dan bleek het eerst wat Leiden voor den omtrek was, de eenige stapelplaats waar de landbouwer wat hij te veel had kon verruilen tegen hetgeen hij behoefde. Wel vinden wij aan Leiden geen monopolie verzekerd, en waren de buren van Rijnland niet verplicht uitsluitend daar ter markt te komen, zooals die van Zuid-Holland te Dordrecht. Maar feitelijk kwam het toch op hetzelfde neer. Een geheel hoofdstuk van het Keurboek is dan ook aan verordeningen betreffende de markt gewijd, en daaruit blijkt de veelheid en veelsoortigheid der verhandelde waren. Aan elke soort is een vaste plaats aangewezen, aan het smidswerk, de aarden vaten, de houten vaten, het mandewerk, de stoelen, en zoo voorts, niet het minst aan de levensmiddelen van allerlei aard. Eer de markt is begonnen en zoodra zij is geëindigd, mag geen koop worden aangegaan. De aanvang en het einde worden met het luiden van de klok aangekondigd. Daarentegen mag geen koopman gedurende de markt weigeren te verkoopen, inzonderheid niet die met levensmiddelen te koop zit. Het is bekend genoeg, dat men toenmaals veel minder dan thans den koop en verkoop vrij liet. Het behoeft niet gezegd, dat maaten gewicht waren voorgeschreven, en dat hij die het waagde wanmaat of wangewicht te gebruiken, straf beliep. De kooper werd op deze wijs tegen den verkooper in bescherming genomen, en gaarne zou de wetgever nog een stap verder zijn gegaan en ook den prijs, waarmee zich de verkooper vergenoegen moest, hebben bepaald. De broodzetting, die tot op onzen tijd heeft voortgeduurd, toont wat de overheid wenschte en beoogde. Die

wensch had haar grond in dezelfde oeconomische begrippen, die eerst het nemen van rente van geleend geld volstrekt verboden en later tot een zeker maximum beperkten. Elke speculatie was een misdrijf. Partij te trekken van de omstandigheden om goedkoop in te koopen en zoo duur mogelijk weer te verkoopen, was zijn naaste verongelijken enzich onrechtmatig te zijnen koste verrijken. Men ziet het: niets zou in dien kring van begrippen beter hebben gepast dan het vaststellen van arbeidsloonen en prijzen. Maar de ondervinding, zoodra men de proef nam, leerde dat dit de macht van den wetgever te boven ging. Zelfs de levensmiddelen waren niet op denzelfden prijs te houden. De prijs van het graan wisselde af met overvloed en gebrek: daar was niet aan te doen, men moest het gedoogen. Maar al wat zij konden deden toch de keuren om den kooper tegen den verkooper te helpen, om het opkoopen van koren tegen te gaan en te zorgen dat een ieder slechts zooveel kocht als hij voor zich en zijn gezin behoefde. Voorkoop, eer de markt geopend was, was verboden; en wat men op de markt had gekocht, mocht men dien eigen dag niet weer verkoopen. Meer dan twee achtendeelen (zooveel ongeveer als één zak) mocht men niet te gelijk uitvoeren dan met verlof van de overheid. Op tijd mocht niet gekocht worden; de keuren van 1450 laten geen langer termijn dan van zes weken toe, die later evenwel tot op dertien weken verlengd werd. De poorter, die koorn in voorraad had, was verplicht de geheele week door te verkoopen tot den prijs waarop hij het op de markt had gelaten. In later tijd werd zelfs bevolen, dat ieder huisvader, die vijftig nobelen of meer rijk was, alle jaar op Sint Pieter ad cathedram en een week daaraan acht achtendeel tarwe in voorraad moest hebben, en aan de bonmeesters, waaronder hij woonde, vertoonen. Zoo dwong men den burger, met vaderlijke voorzorg, onafhankelijk te zijn van korenkoopers en wisselende prijzen.

In dit alles gelastte de wet niet meer dan de zeden en begrippen meebrachten. Geen snooder bedrijf volgens de algemeene denkwijs, dan dat van den opkooper; geen boozer toeleg dan op duurte van levensbehoeften te speculeeren. In dit opzicht stemden de Romeinsche begrippen, die anders in handelszaken zooveel verlichter waren dan de middeneeuwsch-Christeljke, met deze overeen. De Dardanarii stonden steeds als verachtelijke geldwolven aangeschreven. Philips van Leiden, die in beide rechten, het Romeinsche en het Kanonieke, wel ervaren

was, leert, dat de overheid den koopman, die koren koopt in de hoop dat de prijzen stijgen zullen, dwingen mag zijn voorraad aanstonds tegen den nog lagen prijs te verkoopen. Verderfelijke dwaling. Het middel was lijnrecht in strijd met het goede doel dat men beoogde. Men wilde door dwang uitwerken wat slechts door vrijheid te verkrijgen is, lage en weinig wisselende prijzen. Men verergerde zoodoende nog de kwaal waaraan men leed. De prijzen slingerden geweldig tusschen de uitersten van duur en goedkoop; een jaar van kwistigen overvloed werd soms op den voet gevolgd door een jaar van gebrek en hongersnood.

Niets kan treffender het verschil tusschen de toenmalige staathuishoudkunde en onze hedendaagsche in het licht stellen dan de vergelijking van beider idealen van den koopman. Aan beide gemeen zijn natuurlijk eerlijkheid en goede trouw, maar dat is ook nagenoeg het eenige waarin zij overeenkomen. In onze schatting is die koopman de voortreffelijkste, die met tijden en omstandigheden zijn voordeel weet te doen, die koopt tegen de laagste prijzen en tegen de hoogste weer verkoopt, die zijn kapitaal het vaakst omzet, en eindigt met het meeste voordeel te behalen. Maar de middeneeuwsche zedeleer veroordeelde zoo iemand als een boosdoener en roover, die zijn winst deed met het verlies van anderen, die zich verrijkte door zijn naaste te verarmen: kortom als een die leefde en verdiende te sterven zooals de rijke man in de gelijkenis. Om door haar geacht en geprezen te worden moest een koopman geheel anders handelen. Op welke wijs leert ons de lofspraak door een Leidsch geestelijke van de 14de eeuw over een afgestorven graankooper gehouden. Zij staat geboekt in een handschrift van het Leidsche archief, waarin de weldoeners van het kapittel van Sint Pancras op het Hoogeland en hun weldaden beschreven en verheerlijkt worden. De meeste zijn geestelijken en vrouwen, en worden vooral geprezen om hun goedheid en zachtmoedigheid en vroomheid, om de vele aalmoezen aan de armen uitgereikt en de rijke giften aan de kerk vermaakt. Bij uitzondering worden enkele vrome mannen van de wereld vermeld, onder hen op het eervolst Willem Jansmanszoon. Ook hij was vroom en weldadig geweest en had de kerk en het kapittel ruim bedacht. Door God gezegend en rijk aan aardsche goederen, had hij zijn oudsten zoon in de godgeleerdheid laten studeeren, binnen 's lands en te Parijs, en hem tot den geestelijken stand opgeleid, en toen hij in

het kapittel van Sint Pancras was opgenomen, een deel van zijn vermogen aan die stichting vermaakt. Ook als burger had hij uitgemunt; hoewel aangezocht om in de regeering te komen, had hij voor die eer bedankt, en, tevreden met zijn staat, zich tot het bestuur van zijn eigen gezin bepaald. Als koopman had hij zich, volgens aller getuigenis, bij het koopen en verkoopen steeds billijk en rechtschapen betoond, nooit geweigerd van zijn voorraad te verkoopen, nooit een hooger prijs genomen dan den marktprijs, om het even of hij er bij won of verloor, nooit op stijgende prijzen gespeculeerd[1]. Hij was dus slechts de tusschenpersoon geweest, die van de hoeren kocht om aan de burgers te verkoopen, met niet meer winst dan zijn genomen moeite in billijkheid vergold.

Het zou er slecht met den handel en met de maatschappij uitzien, indien de begrippen, waaruit deze lofspraak voortvloeit, nog heerschten. Het winstbejag en de zucht naar rijkdom en eer dienen de menschheid ijveriger en beter dan tevredenheid en onbaatzuchtigheid. Onze oeconomische begrippen zijn niet slechts juister, maar ook heilzamer in hun toepassing. Met dat al, wie gevoelt geen eerbied voor de gezindheid waaruit de dwaling voortsproot; wie betreurt het niet, dat de liefde tot den naaste een minder krachtige drijfveer ten goede dan de zelfzucht blijkt te zijn?

Het wordt tijd ons overzicht te eindigen. Op verre na heb ik den rijken overvloed van wetenswaardige bijzonderheden uithet middeneeuwsche stadsleven, die de keurboeken van Leiden bevatten, niet uitgeput. Maar dat was ook mijn voornemen niet. Mijn doel reikte niet verder dan de aandacht mijner lezers op de uitgaaf van den Heer Hamaker te vestigen en hen op te wekken om zelf er kennis mee te maken. Daartoe is het bovenstaande reeds meer dan genoeg.

R. FRUIN.

1 ....In suo statu contentus dignitates quascurnque et regimina habereomnino recusavit, sol am se et suos domesticos regere curavit. In venditionibus suis et emtionibus, prout omnnes testantar notitiam eiusdem habentes, aequissimus et rectus; fortiunam patienter sustinens prosperam et adversam, grana sua nullo tenpore cuiquam vendere negavit, nec unquam ex accommodando sive in parato sive in exspectando ultra communis sortem valoris ullatenus recepit.

Bibliographisch album.

Brieven van Thorbecke. 1830-1832. *Amsterdam, Höveker en Zoon*. 1873.

De Heer Groen van Prinsterer heeft in de afgeloopen week het nederlandsch publiek met een geschenk verrast, dat stellig door zeer velen in den lande met ongeveinsde dankbaarheid zal worden aanvaard: ik bedoel de kleine brochure, welke den hierboven gemelden aantrekkelijken titel draagt. Dat het inderdaad een geschenk van waarde geldt, niemand die het beter weet dan de uitgever zelf. ‘Met ter zijdestelling van elken anderen arbeid’ - dus schrijft hij in het voorbericht - ‘geef ik deze brieven in het licht. Als bijdrage ter biografische bestudering van den, in aanleg, wetenschap en regeerkracht, zelden geëvenaarden land- en tijdgenoot; die, aan het hoofd van Bestuur of Oppositie, door de overmagt van rijkbegaafden geest en karaktervastheid, leiding en wet gaf.’ Iets bij te dragen tot de kennis van een belangrijk karakter, ziedaar dus het doel. Het eenige doel? Of schuilt er meer achter den spoed, waarmede ‘elke andere arbeid’ wordt ter zijde gesteld, om juist dezen arbeid te voltooien? Is het ongeduld, dat in deze woorden spreekt, louter vrucht van de overtuiging, dat zij, die iets van het materieel bezitten, ter volkomen waardeering van een grooten land- en tijdgenoot noodig, onder eene soort van zedelijke verplichting rusten om dat materieel zoo spoedig mogelijk tot gemeengoed te maken van het vaderland? Of waren misschien onze eigen tijdsomstandigheden niet geheel vreemd aan dat ongeduld, en kwam hier dus ook de begeerte in het spel om juist in deze dagen zulk eene bijdrage aan te bieden? Met andere woorden: heeft de uitgever eene tegenstelling bedoeld? Is het hem niet enkel te doen geweest om het licht *op*- maar ook om het licht *uit* Thorbecke; om

eene bijdrage tot onze zelfkennis door den lezer een beeld voor te houden, dat zoo scherp afsteekt bij de levende beelden, welke voor ons staan? Tegenover de ‘hartaangrijpende’ gebeurtenissen van 1830-1831, onze ellendige en nietige twisten; tegenover den rijkbegaafden geest en de karaktervastheid van den overleden staatsman, onze intellectueele armoede en karakterloosheid; tegenover zijne regeerkracht, onze politieke zwakheid; tegenover zijne ernstige toewijding aan de publieke zaak, onze lichtzinnigheid en onverschilligheid? Het is een louter vermoeden, dat zich ter zijner rechtvaardiging zelfs op geen enkel woord van het voorbericht zou kunnen beroepen; en toch een vermoeden, dat waarlijk dicht genoeg voor de hand ligt. Wie naar deze brochure grijpt, in de hoop van, daarin verdiept, eenige oogenblikken onze eigen politieke beslommeringen te vergeten, zal zich stellig teleurgesteld vinden. Schier elke bladzijde roept ons tot de orde van den dag terug, en zuchtend leggen wij eindelijk het boekje neder. Wie geeft ons de regeeringstraditiën terug, welke zich in deze Brieven zoo helder openbaren!

In de korte brochure, welke voor mij ligt, is stoffe te over voor een breed vertoog, maar ik denk er nu zelfs niet aan een dergelijk vertoog te leveren. Het is voor het oogenblik alleen plichtbesef, een gevoel van dankbaarheid tegenover den uitgever, dat mij de pen in handen geeft, en het vervullen van dergelijken plicht duldt noode uitstel. Daarenboven, juist de verschijning van dit boekje vermaant ons met uitgewerkte studiën over Thorbecke vooral niet te haastig te zijn. Eer wij er toe overgaan aan het publiek rekenschap te geven van de indrukken, welke die groote persoonlijkheid bij ons achterliet, zullen wij wel doen een anderen tijd af te wachten, al ware het slechts om ons te vergewissen of het beeld, op een afstand gezien, nog juist dezelfde trekken vertoont, welke nu aan allen levendig voor den geest staan. Trouwens wij hebben hier slechts te doen met de eerste bijdrage tot eene biografie, en wie weet of het goede voorbeeld, door den meest principiëelen tegenstander van Thorbecke gegeven, niet anderen tot navolging zal uitlokken. Geen twijfel of er berusten bij vroegere en latere vrienden van den overleden staatsman, nog vrij wat brieven, met zijne hand geschreven, en ook deze kunnen later ter verrijking van onze kennis bijdragen. Wij zijn veel te arm aan groote staats-

lieden, dan dat wij niet gierig alle elementen, ook de schijnbaar onbeduidende, zouden willen bijeengaren, welke eenmaal den gelukkigen bezitter van het volledig materiaal in staat zullen stellen een blijvend portret van Thorbecke voor het nageslacht te teekenen.

Wat mij betreft, mijn doel is reeds bereikt, wanneer ik door een enkelen greep uit den rijken inhoud van het kleine boekje, iets tot verspreiding van dit boekje onder het nederlandsche volk kan bijdragen.

Wat Thorbecke in 1860 van de brieven van Falck schreef, geldt in zeer sterke mate van zijne eigen brieven, althans van de kleine verzameling, welke op dit oogenblik voor ons ligt. ‘Zij hebben andere, sterk uitkomende, persoonlijke eigenschappen. Weinigen teekenen in hunne correspondentie zich zelve onwillekeurig zoo treffend. Man en brief steeds in overeenstemming, elk schrijven een sprekend afbeeldsel.’ Maar nu niet - zooals verder van Falck wordt gezegd: een afbeeldsel, waarin men de ongemeene aantrekking en den levendigen glans van des schrijvers gezelligheid herkent, maar het afbeeldsel van den praktischen staatsman, zich zelven onder alle omstandigheden gelijk; van den man van gezag, uit één metaal gegoten, die reeds als jong man den stempel van zijne bestemming als regeerder sterk uitgedrukt op het voorhoofd droeg.

Het is inderdaad opmerkelijk, hoe weinig de populaire voorstelling, welke men zich vroeger hier te lande van Thorbecke heeft gemaakt, met zijn wezenlijk karakter overeenstemt. De omstandigheid, dat hij het grootste gedeelte van zijn leven aan het hoofd van de oppositie sleet, en dat hij juist in de dagen van zijne volle ontwikkeling rusteloos strijd moest voeren tegen een oud en verouderd regeeringsstelsel en vóór den triomf van staatkundige beginselen, vrij wat afwijkende van die, welke hier te lande tot nog toe gegolden hadden, leidde er toe, dat het volk zich Thorbecke voorstelde als een radicaal partijganger, als een scherpzinnig geleerde, dien het er voor alles om te doen was om aan zijn eigen streng dogma van staatsrecht, vroeger op den katheder ontwikkeld, ingang te verschaffen in het praktische leven; als een meer negatieven dan positieven staatsman, die in de eerste plaats streng criticus en geducht vijand van bestaande gouvernementen, al zijne kracht in de oppositie ontwikkelde. Wie hem van nabij kenden wisten beter, maar van

verre gezien en voor wie bij de oppervlakte bleven stilstaan, was de voorstelling geen andere dan ik zooeven noemde; en dit te eer omdat de politieke vijanden niets verzuimden wat strekken kon om die voorstelling te bevestigen en te voeden. 't Is waar, toen men hem later zag regeeren, wijzigde zich de oorspronkelijke voorstelling, maar de eerste indruk, welken zijne persoonlijkheid gemaakt had, was te sterk geweest dan dat ze later geheel zoude kunnen worden uitgewischt. Zij die dezen eersten indruk het getrouwst bewaard hadden, waren dan ook niet weinig verrast, toen zij eenige jaren geleden de bekende *Narede* op Thorbecke's parlementaire redevoeringen onder de oogen kregen. De man die daar sprak was een geheel andere dan de groote parlementaire leider, dien zij in hunne verbeelding voor zich hadden. Natuurlijk dat men de fout niet zocht in het gebrekkige van eigen voorstelling; de schuld moest bij Thorbecke liggen. De oude staatsman was niet in alle opzichten trouw gebleven aan de beginselen, in vroeger jaren beleden; de tijd was hem vooruitgesneld en had hem wantrouwend gemaakt omtrent de deugdelijkheid van zijne eigen beginselen. De maatschappelijke krachten, tot welker ontkluistering niemand meer had bijgedragen dan hij zelf, wilde hij nu door een louter willekeurig gebod in hare vaart stuiten. Hij die vroeger de eerste was onder de vooruitstrevenden, scheen nu, zoo al niet het oog achterwaarts te keeren, dan toch geen ander commando meer te kennen dan het ‘plaats rust!’

Voor allen die dus oordeelen, - en zij zijn zeer velen, indien ik mij niet bedrieg, - zullen de ‘Brieven van Thorbecke’ eene verrassende openbaring zijn. De staatkundige beginselen in de *Narede* ontwikkeld, zijn geen najaarsbloemen, geen vruchten van langdurige ervaring, te midden van allerlei teleurstellingen gerijpt, zij zijn niets meer of minder dan eene tweede uitgave van het politiek programma, waarmede de jonge geleerde het praktische leven ingaat. Leg de Brieven van 1830-1832 naast het opstel, dat in Augustus 1869 geteekend werd, en wanneer niet ettelijke zinsneden u herinnerden, dat hier inderdaad van zeer verschillende toestanden sprake is, zoudt gij werkelijk meenen, dat al die stukken onder één zelfden indruk geschreven waren.

Niets is dan ook in de nu uitgegeven brieven zoo karakteristiek als hunne merkwaardige overeenstemming met het werk van een bejaard staatsman, die zich op zijne langdurige ervaring beroept.

Gij zoudt allicht verwachten, dat een nog jong man, tot dusverre uitsluitend in historische en wijsgeerige studiën verdiept, in zijne brieven de wereldsche zaken van het standpunt zijner geliefkoosde theoriën beoordeelde, en met meerdere of mindere drift voor die theoriën eene plaats in het leven kwam zoeken, zonder daarbij veel te letten op de praktische bezwaren, welke aan de verwezenlijking van zijne wenschen in den weg staan. Maar niets van dit alles. Van de eerste tot de laatste bladzijde hebt gij een gouvernementeel man voor u, die den tijd te kostbaar acht voor de ontwikkeling van theoriën, maar, regeeringen en partijen nemende voor hetgeen zij zijn willen, enkel de vraag stelt, of zij gehandeld hebben, zooals op het door haar ingenomen standpunt moest gehandeld worden. Overal diezelfde praktische richting, welke de schrijver later in de eerste woorden van zijne *Narede* zoo sterk op den voorgrond stelt: ‘Men heeft aan Guizot “une politique d'orateur plus que d'homme d'action” toegeschreven. Ik ben geneigd aan te nemen, dat de Minister meer het laatste dan het eerste dient te zijn. Staatsman is niet, die redevoeringen houdt, maar die proeven van staatsbeleid gaf; hij wordt uit zijn doen gekend. Hij regeert minder doorzijn woord, hoe groot ook de werking daarvan zij, dan door zijn karakter en het vertrouwen, dat hij, handelende, inboezemt.’

Die praktische richting openbaart zich reeds te midden van de loftuitingen aan zijn vriend Groen van Prinsterer, voor dediensten, welke deze door zijne geschriften van die dagen aan de publieke zaak bewees; geschriften, welke, al hadden zij dan ook dikwijls een ander uitgangspunt dan Thorbecke voor zich gekozen had, toch in strekking met zijne eigen inzichten samenstemden. ‘Hoe nader uwe opmerkingen zich aan de praktijk aansluiten’ - dus schrijft hij ergens - ‘des te meer zullen zij werken.’

Maar vooral daar waar hij politieke partijen en regeeringen beoordeelt, is zijne aandacht het meest gekeerd naar de praktische resultaten van haren arbeid. Negatieve partijen zijn hem een gruwel. Sprekende van de vruchten der Juli-omwenteling in Frankrijk, schrijft hij in een van zijne eerste brieven: ‘Ik geef toe, dat het tot dusverre daargestelde weinig volkomen is: maar zouden de volken werkelijk reeds in staat wezen, om eene grootere vrijheid van staatsontwikkeling met vrucht en gevolg te handhaven? om naar het meerdere niet alleen te reikhalzen, maar om er bestaan,

vorm en leven aan te geven? Blijkt het dat de liberale partij in Frankrijk, groot en verlicht, van iets meer is bezield, dan vaneene negatieve, niet opbouwende, kritiek? Tegen eene dergelijke bloot ontkennende bemoeijing zijn de gevestigde vormen lang in het voordeel.'

Is het zekere voorliefde voor die gevestigde vormen, door de revolutie van 1830 verbroken, welke tot dit strenge vonnis leidt? O neen, want elders wordt de tegenpartij niet beter beoordeeld: 'De *Gazetle de France* mag voorzeker wel het verstandigste en degelijkste der fransche bladen heeten. Maar bedoelt zij niet, met hare juiste ontvouwing, niet zoozeer der noodzakelijke gevolgtrekkingen, als der antinoiniën en ongenoegzaamheden van het liberale stelsel, inderdaad contrarevolutie? Speelt zij niet de rol van Mephistopheles, dezelfde in sommige opzigten, welke die der liberale bladen was vó^'or de omwenteling van Julij? Gelijk deze niet verbetering, maar afbreking en ontbinding beoogden, zoo, dunkt mij, zijn nu het schitterend vernuft en de strekking der G. meer negatief, dan eene den opbouw gunstige kritiek veroorlooft. Het groote voordeel der G. boven de liberale bladen bestaat welligt in het aannemen van een stellig *antecedent* in den zin des Engelschen regts. Maar de vraag is, als ik het dus mag uitdrukken, hoe ver of hoe kort men behoort terug te treden, om voor het tegenwoordig tijdsgewricht dat *antecedent* te vinden; en of de G. hierbij niet willekeurig te werk gaat. Is het haar eigen stelsel, dat de G. zoo sterk maakt, of de zwakheid der tegenpartij? Ook de voorstanders van de leer der G. hebben een geruimen tijd aan het roer gezeten. Is toen die kracht van eigen regeling en behoud ten toon gespreid, welke de geest der eeuw, in het volste genot der zege, vruchteloos zoekt?'

Maar de groote grief, ik zou kunnen zeggen de doorloopende grief, welke in al die brieven van 1830 tot 1832 op den voorgrond treedt, betreft de zwakheid der gouvernementen. Nu eens geldt de klacht de groote mogendheden: 'Dit is het ongeluk der tegenwoordige gesteldheid van Europa, dat de meest beslissende schikkingen van innerlijke en uitwendige staatsregeling het werk worden van den oogenblikkelijken dwang, en dat de partijschap, de schrik en verwarring van het laatstafgeloopen etmaal bij derzelverberaming voorzitten.' En dan weder worden de klachten meerbijzondertegen het eigen staatsbestuur gekeerd: 'Wat doet evenwel het Gouverne-

ment op een zoo beslissend tijdstip? Het heeft het voorkomen van te weifelen, het verklaart zich niet, het geeft geen bepaalde rigting aan de algemeene onzekerheid, het plaatst geene personen, geene beginsels, geen stelsel voorop, daar men eenig licht uit zou kunnen scheppen in de duisternis. In zulk eene stemming, als helaas de tegenwoordige is, mag de geest der ingezetenen niet aan zich zelven worden overgelaten; het volk moet zien, dat er iets gedaan wordt, of het begint te gelooven, dat zijne beurt is gekomen.'

En dit alternatief heeft voor Thorbecke niets aantrekkelijks. Geen grooter grief tegen het gouvernement, geene, welke zoo aanhoudend wordt herhaald, dan zijn transigeeren met beginselen, gevolg van gemis aan zelfstandigheid tegenover de openbare meening. In snijdende bewoordingen wordt vaak die openbare meening veroordeeld. 'Ik meen, dat het in weinige gevallen aan eene regering voegt, om zich in een proces voor de regtbank der publieke opinie te laten medeslepen. De geestdrift der volks- en vrijheidsverdedigers zal niet langer duren dan men op hen let. Wat doet de arts, om eene ijlende koorts te bedaren? Hij ziet toe, en laat ze afgaan. De regering is, dunkt mij, in hetzelfde geval.'

Het verwondert ons niet, den man, die dus spreekt, te hooren verklaren: 'De leer der volkssouvereiniteit, zooals die door de liberalen .... begrepen wordt, kan het cement voor de nieuwe staatsorde niet zijn.' En elders: 'Het is behoefte van onzen tijd, dat aan de valsche leer van het maatschappelijk verdrag haar gezag in wetenschap en bij de publieke opinie worde ontnomen.' Maar wij hebben te doen met een praktisch staatsman; en deze, liever dan te klagen over den valschen grondslag, waarop heerschende denkbeelden steunen, is er op uit die denkbeelden te beheerschen en ze zoo te leiden als het staatsbelang medebrengt. Ziehier hoe Thorbecke meent, dat dit geschieden moet; - het geldt hier eene geliefkoosde gedachte, welke hij ook elders in zijne brieven ontwikkelt. 'Waarom niet het beginsel van volkssouvereiniteit, door ruime en trapsgewijze toepassing op de deelen, geordend? Blijven departementen en municipaliteiten ook nu nog lijdelijke werktuigen of eenvoudige secties van het algemeen bestuur, zoo versterkt men niet de monarchale, maar de republikeinsche eenheid. De republikeinsche koning, welke de schutsheer wil zijn van provinciale en mu-

nicipale zelfstandigheid, wordt een noodzakelijke waarborg tegen de willekeur eener oppermagtige en revolutionaire volksvergadering. Oordeelt gij niet, dat het koningschap antirevolutionair kan zijn zonder tot tegenomwenteling te vervallen?... Zal de *stelling* der volkssouvereiniteit niet weder tot de uitkomst leiden der eerste revolutie, dan moet zij tot een *stelsel* uitgebreid en door alle onderafdeelingen heen organiek gemaakt worden. De volstrekte magt van de opperste nationale vertegenwoordiging kan niet meer door eene regtstreeksche werking der koninklijke magt binnen de grenzen des regts en eener aaneengeschakelde ontwikkeling van één en hetzelfde systeem, worden gehouden. Vestigt zich de autonomie der burgers alléén in de hoogste staatsvergadering, en niet tevens op al de ondergeschikte trappen van de staatsmaatschappij, zoo is het koningschap overbodig en het volksdespotisme voor de deur. Hoe uitgestrekter daarentegen de publieke bemoeijing der burgers bij hen zelven wordt, des te naauwer vindt zich allengs de werkkring der algemeene vertegenwoordiging beperkt, en des te hooger rijst de invloed des konings. Welligt is voor meest alle Europesche gouvernementen de tijd gekomen, op welken het niet langer geoorloofd is soortgelijke overwegingen te verwaarlozen. Niet over het beginsel, maar over deszelfs organisatie, zal meer en meer de strijd in Frankrijk en in Europa worden gevoerd.'

Vijand van volkswillekeur wil Thorbecke allerminst in willekeur van den vorst zijne toevlucht zoeken. De briefschrijver had van 1830 tot 1832 meer aanleiding om over de zwakheid, dan over de allesvernietigende kracht van het koninklijk gezag te klagen; maar dat hij eene betere en strengere omschrijving van de koninklijke macht noodig keurt, blijkt toch duidelijk genoeg. Of is het niet een geheel nieuw regeeringsprogramma, dat hij reeds den 5de December 1830 voor zijn vriend ontwikkelt? 'Dunkt u niet, dat wanneer de koning kon goedvinden om zijn ministerie te veranderen, zulks een eerste, groote, misschien de eenige stap zou wezen om die kracht van beleid te hernemen, welker verzwakking dagelijks zigtbaarder wordt? Onderstel, dat een vertrouwen- en eerbiedwekkende naam, gelijk die van Falck, formeel aan het hoofd van het Ministerie wordt geplaatst. Laat het nieuwe Ministerie van den beginne af in de Staten-Generaal de grondstellingen verklaren, op welke de raad, door hetzelve aan den Koning in het bestel de

landszaken te geven, onveranderlijk zal gebouwd zijn. Het Ministerie verklare.... dat de Regering al hetgeen omtrent de ware uitlegging of toepassing der Grondwet nu of in het vervolg twijfelachtig mogt schijnen, door eene wet zal laten beslissen. Dat het Gouvernement voornemens is, om alle takken van het algemeen Bestuur in onmiddellijke aanraking te brengen met de Staten-Generaal, door deszelfs inrigting en gang op beginsels te vestigen, bij de wet te bepalen: wetten van beginsels, welke de eenheid en consequente ontwikkeling van het systeem des Bestuurs zullen verzekeren, en de reglementaire bevoegdheid in het gepaste verband stellen met het wetgevend gezag... Het Ministerie zou mogen verklaren, dat het deze grondstellingen op bevel des Konings en tevens als de eigen personeele overtuiging zijner leden voordroeg; die, zoodra òf deze grondstellingen, òf hunne werkzaamheid tot derzelver verwezenlijking, geen volle ondersteuning vonden bij de Staten-Generaal, oordeelen zouden, het vertrouwen des Konings in hunne regeerposten niet meer te kunnen verdienen.'

Ziedaar, dunkt mij, de constitutioneele monarchie, zooals Thorbecke die later omschreef, reeds in enkele trekken geschetst. En inderdaad, wij vinden in de *Brieven* al de beginselen terug, laatstelijk in de *Narede* blootgelegd, al worden enkele van deze dan ook maar met een zeer kort woord aangestipt: een ernstig koninklijk gezag, reeds onmisbaar ter bescherming van provinciale en plaatselijke autonomie tegen het alvermogen der volksvertegenwoordiging; een ministerie, sterk door het vertrouwen van de Staten-Generaal, maar zelfstandig, en niet de dienaar dier Staten; eene vertegenwoordiging, welke de draagster is van de denkbeelden, bij het intelligente stembevoegde volk heerschende, maar die niettemin, los en vrij van dat volk, geheel zelfstandig haren invloed doet gelden bij de samenstelling van die wetten van beginselen, welke aan de administratieve macht grenzen stellen moeten. Dergelijke invloed van de volksvertegenwoordiging is voor den practischen schrijver noodig, niet enkel om de deugdelijkheid van de wet te waarborgen, maar voor alles als voorwaarde van staatsbéhoud. 't Is dezelfde waarheid, welke dezelfde pen ten jare 1848 in het rapport der Staats-commissie aan den Koning zoo treffend heeft uitgedrukt. 'De Grondwet heeft *staatsburgerschap*, de eerste drijfveer onzer eeuw, zooveel zij kon, laten slapen. Om hartstogt te mijden, brak zij de ziel. De burgerij had tot hiertoe het besef,

dat zij mederegeerde, niet. Zonder dit besef evenwel rust de Staat niet op *nationale kracht*, en zonder hoog ontwikkelde nationale kracht wordt heden ten dage geen Staat bewaard.'

IJdele poging - roept echter de uitgever van de *Brieven* zoolang de praktische staatsman geen hechter steunpunt weet te vinden dan zijn *staatsidee*. 'Thorbecke', - dus besluit de Heer Groen van Prinsterer zijne inleiding - 'op het organiseeren van de volkssouvereiniteit bedacht, is tegen den grondtoon der eeuw ten langen leste machteloos geweest. Van waar dit? Mij voegt geen antwoord dan overeenkomstig het beginsel, waaraan ik mijn leven gewijd heb. In de leus van den *oud commilito:* "Het *Evangelie* tegen de *Revolutie"* heeft de wijsgeer, vrees ik, niets anders dan onpraktischen uitroep en raadselachtige ongerijmdheid gezien.' Of Thorbecke in deze leus eene ongerijmdheid zag, blijkt zeker uit deze *Brieven* niet; wel echter, dat hij twijfelde aan hare waarde voor de praktijk. De brief, waaruit die twijfel spreekt, is misschien de merkwaardigste uit de geheele verzameling. Eene enkele aanhaling daaruit worde mij daarom nog ten goede gehouden; zij teekent Thorbecke in meer dan één opzicht:

'Op het hoogst gewigtig punt, dat gij vervolgens ter sprake brengt, ben ik altoos huiverig het onderhoud, ook met den vertrouwden vriend, te doen neerkomen. Het godsdienstige pleegt zoo nauw verbonden te zijn met het individuele, dat verschil van denkwijs de gevoeligste snaren treft, en misverstand schier onvermijdelijk wordt. Het heilige voor een ander is mij heilig in zijne ziel. Ik zou echter gelooven aan onze verbindtenis te kort te doen, bijaldien ik er nu niet een woord van zeide. In de stelling, dat Christendom het historisch middenpunt en de grondslag onzer wetenschap is, verschillen wij vermoedelijk minder dan gij denkt. De zwarigheid begint bij de toepassing. De cirkel van dat middenpunt is oneindig wijd, en de grondslag is niet het gebouw. Dat regt, geschiedverklaring, het schoone en de wetenschap niet strijden mogen met de godsdienstige waarheid, is mijne innige overtuiging. Maar volgt hieruit, dat wij de staatkunde *onmiddellijk* nevens den Bijbel behooren te plaatsen? Door godsdienst hebben wij het besef eener onmiddellijke persoonlijke betrekking tot de Godheid. Maar wij verdringen en verwarren, in mijn oog, het een door het ander, wanneer wij dit gevoel als de eenige en naaste bron beschouwen

van al het overige, dat wij van godsdienst onderscheiden. Ik meen ook niet, dat God zich alléén in de Openbaring heeft geopenbaard. Het komt mij voor, dat de onderscheidene kringen van menschelijke kennis en bedrijf allen door de ééne goddelijke waarheid worden ingesloten. Doch ieder van die kringen heeft zijne bijzondere wetten, die onze werkzaamheid binnen denzelven regelen, en die niet dan door eene lange opklimming van tusschenleden zamenhangen met den hoogsten wil. Dien hoogsten wil, naar deszelfs stellige openbaring, regtstreeks te maken tot het constitutief en organiserend beginsel van den Staat, schijnt mij derhalve een salto mortale, daar ik voor terugwijk. Ik ken eerst den Staat uit zijne eigene, insgelijks door God gegeven regels, eer ik derzelver hoogere gronden, door alle verschillende instanties, terug leide tot hetgeen over alles is.'

Maar Thorbecke bepaalt zich niet tot deze algemeene verklaring; hij gaat ook offensief te werk, en ontbloot zoodoende dat, wat, dunkt mij, de zwakste zijde is van het stelsel, door zijn vriend en tegenstander verdedigd: 'Eene andere bedenking gaat de zaak zelve aan. De ontwikkeling van het Protestantsche Christendom komt mij nog veel te beperkt en veel te achterlijk voor, dan dat nu reeds eene dergelijke gemeenschap van hetzelve met Staatsinrigting en regering, als door u schijnt te worden bedoeld, denkbaar is. De Katholieke kerk is, gelijk Minerva uit het hoofd van Jupiter, dadelijk bij hare eerste verschijning, als geheel, als één ligchaam opgetreden. Het Protestantisme is den omgekeerden weg gegaan. Wij moeten die eenheid van kerk, zooals zij ons past, eerst nog opbouwen, en ik zie naauwelijks, dat men een aanvang heeft gemaakt. Zonder die innerlijke en uitwendige eenheid evenwel, kan hier en daar een enkel godsdienstig beginsel, als zedelijke drijfveer, invloed hebben op het publiek bestuur, maar is eene wederkeerige doordringing van Staat en kerk door eene verre toekomst van ons gescheiden.'

Is het anderen als mij gegaan, dan zullen zij bij het lezen van deze Brieven meer dan eens zich zelven met zekere verrassing hebben afgevraagd: hoe is het mogelijk, dat de man, die hier spreekt, nog gisteren ons geheele publieke leven beheerschte? Welk een

afstand tusschen zijne denkbeelden en de denkbeelden van den dag, ook die, welke onder zijne eigen volgelingen meest gangbaar zijn. De leerlingen van Thorbecke zijn overal, maar waar zoeken wij ten slotte de school, die hij stichtte? De verrassing behoeft intusschen niet lang te duren, want dezelfde *Brieven*, welke de vraag deden oprijzen, zij geven ook het antwoord, dat gezocht wordt. Thorbecke is ten slotte geen levend dogma geweest, dat anderen bij erfenis aanvaarden, maar eene zeldzame persoonlijkheid. De groote wetenschappelijke verdienste van den geleerde schuilt in de methode, welke hij volgde, veel meer dan in zijne theorieën van staatsrecht, welke in meerdere opzichten den vergankelijken stempel droegen van het tijdvak van overgang, waarin hij leefde; en de groote invloed, welken de staatsman uitoefende, is enkel te verklaren uit zijne zeldzaam krachtige individualiteit. De wetenschappelijke methode van den meester na te volgen, is maar voor weinigen weggelegd; zijne krachtige individualiteit op zijde te stellen, is voorshands helaas aan niemand gegund.

Leiden, 24 Maart 1873.
J.T. BUIJS.

***Handboek der Middel-Nederlandsche geographie, naar de bronnen bewerkt door Mr. L.Ph.C. van den Bergh. Tweede verbeterde druk. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*. 1872.**

Het werk, waarvan ik de 2de uitgaaf aankondig, is, zoo als Prof. Kern er onlangs in De Spectator van getuigde, een veilige gids door de kronkelgangen onzer middeleeuwsche aardrijkskunde.

Die kronkelgangen zijn vele en moeielijk recht te maken, vooral in ons land, waar de kracht van het water en de middelen, die aangewend werden, om die te leiden en te bedwingen, zoo vele veranderingen hebben aangebracht; dat bewoond werd door drie verschillende volksstammen: Friezen, Franken en Saksen.

De tweede uitgaaf, - de eerste verscheen in 1852, - heet terecht v e r b e t e r d .

De literatuur van het onderwerp is aangevuld. Bij de vermelding van Westerhoff's verklaring van een oud tinsregister van Werden, had gevoegd kunnen worden zijn: Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, waarin zeer veel omtrent den ouden toestand van Groningen en Friesland te vinden is.

De kerkelijke grenzen zijn uitvoeriger behandeld dan vroeger. Die der kerspellen, welke soms zonderling dooreenloopen, zijn onaangeroerd gebleven. Zij pasten ook minder in het werk, en toch zou de kennis er van eene aanwinst voor de oude geographie zijn.

Niet minder dan ruim 120 plaatsnamen is deze uitgaafrijker dan de eerste, doch heeft minder de gouw Hintingo met eenige daarin gelegen plaatsen in 838 aan de Utrechtsche kerk geschonken, en bl. 196 der I^{ste} uitgave opgenomen. De S. zal de ophelderingen, die hij verwachtte, niet verkregen hebben.

Desongeacht geloof ik toch, dat er nog meerdere verbeteringen aan te brengen geweest waren; dat eenige misstellingen, reeds in de eerste uitgaaf geslopen, opgeruimd hadden kunnen worden.

Ik zal dit trachten aan te toonen, doch alleen van die punten, welke mij toeschijnen van wezenlijken invloed op de algemeene kennis der aardrijkskunde van ons land te kunnen zijn.

Het gebied der taalkunde, dat de S. dikwerf betreedt, laat ik liggen. Ik ben er een vreemdeling in.

Bl. 71 bestrijdt de S. het gevoelen van Van Spaen, dat de scheiding tusschen Rijn en Waal oorspronkelijk bij Kleef zoude hebben plaats gehad. Ik hou het er voor, dat Van Spaen tot zekere hoogte gelijk heeft en dat de Rijn vroeger veel meer westelijk en dus dichter langs Kleef geloopen heeft dan thans. Kellen, niet ver van Kleef, behoorde nog in het begin der XIII eeuw tot het bisdom Utrecht, Zyflich tot dat van Keulen. Zie mijne Actio spolii in de Verhandelingen der Akademie, Dl. VII. Smithuizen, waar de Rijntol geheven werd, op ⅓ van den afstand tusschen Kleef en Emmerik, ligt aan den Ouden-Rijn, wiens vroegere loop nog goed nagegaan kan worden. Emmerik, waarheen de tol in 1318 verlegd werd, was vroeger eene landstad en kwam eerst aan de rivier door een kanaal, dat de burgers omstreeks 1238 door de emuniteit van het kapittel groeven. De oorkonden, waarvan een nog onuitgegeven, zullen onder de n°. 607 en 608 voorkomen in mijn Oorkb. v. Gelre en Zutfen. Vgl. ook Schneider in

Annalen d. hist. Vereins f.d. Niederrhein, VI, S. 100. Het scheidingspunt der beide rivieren zal echter wel nimmer juist aan te wijzen zijn.

Bl. 76. Volgens de oorkonde, waarin fluvium Versia voorkomt, moet deze rivier in de Betuwe gezocht worden, zoodat het vraagteeken of Rotheim, dat er aanlag, ook Rossum in den Bommelerweerd is, geschrapt zal dienen te worden. De Linge, door den S. niet bepaald vermeld, stroomde in 893 in Teisterbant. Kan de Versia er een affluent van geweest zijn?

Bl. 78 en 157. De S. heeft over het hoofd gezien, dat in de Annales Fuldenses, Pertz, Mon., Script., I, 360, bij het jaar 836 is aangeteekend: Nordmanni Antwerpiam civitatem incenderunt, similiter et Witlam, emporium iuxta ostium Mosae fluminis et a Frisonibus tributum acceperunt.

Bl. 37. Bij Agilmar verwijst de S. naar n°. 91 van mijn Oorkb., doch neemt de aanmerking tegen de echtheid van het stuk niet op. Hij geloofde trouwens niet aan de vervalsingen in de Corveische stukken, die Falke ten laste worden gelegd. Zie bl. 283 der 1ste uitgave. Nu zal hij het, geloofik, wel doen, nadat hij kennis genomen heeft van de aankondiging van mijn Oorkb. door Waitz, in de Götting. gel. Anzeigen van 20 November 1872, en het daarin aangehaald geschrift van Spancken.

Bl. 114. De S. veronderstelt in het 4de hoofdstuk bij de gebruikers van zijn Handboek, naar mijn gevoelen, te veel kennis van het Frankische staatsbestuur. Wat is eene gouw? Een woord van rekbare en tweeledige, politieke en geographische, beteekenis. De S. stelt haar bl. 122 eenzelvig met graafschap; bl. 120 verdeelt hij haar in kleinere gouwen en in marken; bl. 124 splitst hij een graafschap in gemeenten of dorpen. Kan dit niet tot misverstand aanleiding geven?

Welke was de ambtsbediening van den graaf?

Ik zal mijne vragen verduidelijken.

Het Frankische rijk was administratief of, wil men liever, staatsrechterlijk verdeeld in gouwen, aan wier hoofd de graaf stond, een door den koning benoemd, verplaatsbaar en afzetbaar ambtenaar; als 's konings stedehouder de uitvoerder zijner bevelen, het hoofd der rechterlijke en krijgsmacht, verplicht de volksvergaderingen te leiden, de ontvanger der inkomsten. Volgens een edict van Chlotagar II van 613, Pertz. Mon., Leg., I, p. 15, moest hij gekozen wor-

den uit de grondbezitters der provincie, waar hij zijn ambt zoude uitoefenen. Zijne bezoldiging bestond in een deel der inkomsten en de opbrengst van vaste goederen, waarmede de koning hem meestal beneficieerde.

Is deze voorstelling juist, dan vervalt het zoeken naar eene hoofdplaats in iedere gouw. Het volk had wel een bepaald punt, waar het samen kwam: de Friesen aan den Upstalboom, de Saksen te Markelo aan den Weser, doch de plaats, waar de tijdelijke graaf zetelde, was wel een administratief middenpunt, doch de gouw had, evenmin als het rijk, eene hoofdplaats in de tegenwoordige beteekenis van het woord. Daar kon eerst sprake van zijn toen tegen het einde der XI eeuw de grafelijke bediening zoo goed als erflijk was geworden en dan nog slechts in betrekkelijken zin. Omdat de graven van Gelre op den Uchtelerberg en later te Engelanderholt ten heimaal zaten, waren die plaatsen, bij Beekbergen gelegen, nog niet de hoofdplaats van de Veluwe.

De gouwen waren verdeeld in honderdschappen of centenen, waarvan reeds Tacitus gewaagt. De centenarius, tunginus, hun, de gograaf van den Saksenspiegel, door het volk gekozen en door den graaf beleend, bevestigd, stond aan het hoofd der honderdschappen, doch had geen gezag, als de graaf in loco was.

Overblijfsels van die verdeeling meen ik op de Veluwe te zien. Tot in het jaar 1810 trok het landgericht naar Renkum, Ede, Barneveld, Nijkerk, Putten, Ermelo, Doornspijk, Heerde, Epe, Apeldoorn, Voorst, Brummen en Reden. Deze plaatsen waren, geloof ik, de oude honderdschappen, in een kring gelegen om die, waar de graaf zelf de klaarbank spande.

In de honderdschappen lagen de marken of dorpen, aan wierbestuurders, marken- of boerrichters men geene andere macht kan toekennen, dan in huishoudelijke aangelegenheden, met toezicht en gezag op de werken van openbaar nut.

Op deze oorspronkelijke gouwinrichting werd inbreuk gemaakt door de emuniteit aan de koninklijke paleizen en domeinen, aan kerken en kloosters verleend. Daardoor ontstonden de maiores domus, de paltz-burg- en boschgraven, de advocati van geestelijke stichtingen, die ook dikwerf graven genoemd worden.

Mij is het dan ook niet twijfelachtig, dat in de X en XI eeuw menig aanzienlijk man den titel van graaf voerde, zonder van 's ko-

ningswege eene graaflijke bediening te bekleeden, en dat daardoor te verklaren is het groot getal graven, dat zoo herhaalde malen in oorkonden vermeld wordt. Bij het voorkomen van een graaf behoeft men dus niet noodwendig aan een graafschap te denken, evenmin als dit woord door zijne dubbele beteekenis altoos een politiek geheel aanduidt. Neemt men dit niet aan, dan stuit men dikwerf op een imperium in imperio.

Ik blijf nog bij mijn gevoelen, meermalen aan den S. medegedeeld, dat zijn werk in duidelijkheid gewonnen zoude hebben, wanneer hij deze vluchtige schets had uitgewerkt en toegepast.

Bl. 142. Cummingehundri schijnt wel in het tegenwoordig Leeuwarden gelegen te hebben. Zie Wilmans, Die Kaiserurkunden der Provinz Westfalen, 1, S. 68, die het gevoelen van Eeckhof, Beschrijving van Leeuwarden, I, bl. 33 en II, 394, omhelst en de tegenspraak van Verwijs, De abdij van Corvei en de kerk van Leeuwarden, door Corveische stukken weerlegt.

Bl. 143, 201 en 203. De S. houdt Alburg, Theole en Aske, gelegen tusschen den Rijn en Sutherdeshage - de Hillegommerbeek, - voor Aalborg, Tiel en Asch. Dit geloof ik niet, te minder, daar het Cartularium van Egmond de plaatsen noemt Tecle en Alke.

Bl. 173. Pagus Forestensis, Umbalaha. Heda, Hist., p. 83, gaf onder het opschrift: Regale praeceptum Ottonis de foresto in T w e n t h e , eene oorkonde uit, waarvan de tekst spreekt: in pago F o r e s t e n s i . Dit onderscheid tusschen rubrum en nigrum doet reeds aan eene fout denken, en die bestaat werkelijk. Ik gaf de oorkonde onder n°. 87 uit naar een beter afschrift in het uitmuntend Liber donationum van den dom te Utrecht, en daarin staat, zooals het opschrift luidt. De woorden bij Heda: in sylva, quae nuncupatur Fulna, komen er niet in voor. De pagus Forestensis zal uit de rij der gouwen behooren te verdwijnen en mogelijk bij Oostergo gevoegd dienen te worden. In eene oorkonde namelijk, naar het oorspronkelijke uitgegeven door Racer, Overijss., gedenks., II, bl. 200, verklaart Rudolf van Steinfort aan het klooster te Letthe te geven, quisquid haereditatis habui in Fullenho, videlicet XXII portiones, quas warscaph vocant.... Portionum autem supradictarum X iacent inter C portiones [honderdschap?] illorum de Ostergo IIII vero sunt de allodio de Methde, item IIII inter C il-

lorum de Wye, II inter C illorum de Suthego, I de Lenethe et I de Islemuthen.

Bl. 177 en 182. Salon. Hamaland. In de eerste uitgave schreef de S.: geheel Overijssel en het Zutphensche of Hamaland c.a. was Saxisch, niet Frankisch. Elders: zoover de geschiedenis reikt, woonden hier Saxen maar geene Franken. Deze stellige uitspraken herhaalt hij in de 2de uitg. bl. 116 en 176. Tusschen die twee uitgaven weifelde hij eenigszins. In 1856 zegt hij in Nijhoff's Bijdragen, X, bl. 5, in De verdeeling van Nederland in het Romeinsche tijdvak: waar deze Saliers van daan kwamen, òf uit de gouw Salon aan den IJssel, òf van de rivier de Sale, wordt nog altijd betwist. Sommigen honden het zelfs voor geen plaatselijken naam. Ik houd mij liefst onzijdig.

De S. duide het mij niet euvel, dat ik zonder nader bewijs zijn gevoelen niet kan aannemen en het daarvoor blijf houden, dat de gens Francorum inclyta aan de rechter boorden van den IJsel heeft gewoond, al heeft zij daar de Salische wet niet in schrift gebracht. Ik zoude de ruimte, mij gegeven, nog meer overschrijden dan ik reeds doe, als ik dit punt uiteen wilde zetten. Ik verwijs alleen naar de rijksverdeelingen van de jaren 837 en 839, en naar het gevoelen van Wilmans, den archivaris van Westfalen, zoo bij uitnemendheid met de geschiedenis van dat gewest bekend, die, even als de S., hetgevoelen van Von Ledebur bestrijdende, dat er een Saksisch en een Frankisch Hamaland geweest zou zijn, er blz. 434 van zijn aangeh. werk bijvoegt: Vielmehr weisen alle sonst von diesem gesammelten Stellen darauf hin, das dieser Gau nur F r ä n k i c h war. Het hoofdargument van den S. mag ik echter niet onaangeroerd laten: dit namelijk, dat de IJsel de grens tusschen de Franken en Saksen geweest zou zijn. Wat is er van de zaak? Lebuin ging omstreeks 765 het evangelie prediken secus Isalam, d.i. in de omstreken van den IJsel, die behoorden tot het kerkelijk gebied van Gregorius. Hij stichtte eene kerk te Deventer, toen reeds eene havenplaats, in Hamaland gelegen en op geen uur afstand van Rande, waar de S. de grens van Salland stelt. Is het nu aan te nemen, dat de gens ferox Saxonum, zoo hardnekkig heidensch, dat rustig toegelaten zou hebben? Er is meer. Toen het volk om die kerk samenvloeide verjoegen de Saxen het c o l l e c t o e x e r c i t u en verbrandden de kerk. Sedato igitur

tumultu reversisque praedonibus i n s u a , vir Dei redaeeditavit ecclesiam.

Gaarne geef ik echter toe, dat in lateren tijd het Saksisch element op den rechteroever van den IJsel de overhand heeft gekregen, en dat gravin Adela zich op het Saksische recht heeft kunnen beroepen ter bestrijding van de giften - niet van het testament - van haren vader. Opmerkelijk is het echter, dat dat recht niet in haar voordeel was. Zie L. Saxonum, tit. XV, § 1. Kan er ook eene vergissing in het aanhalen der wet bestaan, zoo als de S., bl. 188, in eene oorkonde van 855 aanneemt?

Bl. 178. De twist tusschen Bondam en Racer, over de grenzen van eene proprietas in loco Daventre cum commitatu, hier vermeld, is, m.i., beslist door mijne uitgave van de oorkonde ondern^{o}. 161. Er moet gelezen worden Stenere en niet Stevere, zoodat men van de Schipbeek niet meer behoeft te springen naar den Beneden-IJsel of de Zuiderzee.

Bl. 193. De Traditiones Fuldenses zijn in capita gesplitst. Het 5de heeft ten opschrift: Descriptiones eorum, qui de Saxonia bona tradiderunt. Daarin komen § 45 voor de pagi Fladate en Bata, die Bondam, Charterb., bl. 154, door den klank derwoorden verleid, in ons land stelt en den S. op een dwaalspoor heeft gebracht.

Ik ben aan het einde.

Mijn gevoelen heb ik gezegd sine ira et studio, en voeg er als Tacitus bij, quorum causas procul habeo. De S., een mijner oudste vrienden, van wien ik veel leerde, is bestrijding van eigen gevoelen nooit onwelkom. Hij behoort tot die geleerden zonder pedanterie, die op zich zelven willen toepassen, wat Von Platen in Die verhängnissvolle Gabel tot het publiek laat zeggen:

Auch das Beste, was ihr bildet, ist ein ewiger Versuch.

Leiden.

Sl.

***Mijn vriend Pik. Oorspronkelijke novelle, door Henri. Leeuwarden, A. Akkeringa*. 1872.**
***Hanna de Freule, door J.J. Cremer*. 2 *Dln. Amsterdam, G.L. Funke*. 1873.**

In den goeden ouden tijd bestond een zeer practisch middelom eene overtuiging ingang te doen vinden, - althans voor die personen, die tevens de macht in handen hadden. Men verbooddoodeenvoudig de afwijkende overtuiging, en die er mee voor den dag durfden komen werden onverbiddelijk verbannen, gegeeseld, gemarteld of verbrand, al naarmate 's lands wijs meebracht. Als dan al die lastige menschen tot zwijgen gebracht waren, dan heetten zij overtuigd en dan was alles weer in orde tot dat een volgende ketterij ontstond.

Thans is dat procédé niet meer aan te wenden. Gelukkige verdraagzaamheid! - is de uitroep van alle liberale, radicale of conservatieve couranten, wanneer zij op dat verschil wijzen.

Op 't gevaar af van een paradox te verkondigen durf ik zeggen, dat de verdraagzaamheid er hoegenaamd niets mee te maken heeft. Dat wij verdraagzamer zijn dan vroeger, dat wij vreedzamer naast elkaar leven, zonder elkaar om een verschil van meeningen te vervolgen, - dat is een onloochenbaar feit. Maar de verdraagzaamheid *de oorzaak* te noemen van dat verschil tusschen voorheen en thans, de verdraagzaamheid als eene deugd te beschouwen die ons de meeningen van anderen doet eerbiedigen, *omdat* ieder vrij moet zijn in zijne meeningen, dat is of zelfbedrog of eene utopie. Slechts bij zeer enkelen is verdraagzaamheid in dien zin denkbaar. En als de staat, de kerk, de hoogeschool, de individuën tegenwoordig geen propaganda maken door middel van 't blanke zwaard of van de pijnbanken, - dan laten zij dat volstrekt niet uit liefde voor de vrijheid van geweten, - maar om geheel andere redenen: ik noem er maar eenige van op. Vooreerst zijn onze gewoonten beschaafder en onze zenuwen veel slapper dan voor twee-, driehonderd jaar het geval was: wij zouden hoogst waarschijnlijk flauw vallen bij 't gezicht van een levend wezen dat op officieele wijze verbrand werd, - ja zelfs, de vieze lucht zou alleen reeds in staat

zijn, ons van den brandstapel te verwijderen, waar ketters ‘net als vet’. stonden te branden. Hierbij komt nog de omstandigheid, dat onze overtuigingen over het algemeen lang zoo innig niet zijn, lang niet zoo inééngegroeid met ons gansche wezen, - als in den tijd der martelaren. Die omstandigheid zou de strekking kunnen hebben om de propaganda door middel van geweld weer gemakkelijker te maken, - maar dan moest toch bij de machthebbenden de wil bestaan om geweld te gebruiken, en die wil is 't juist, die hun door een zwakke overtuiging niet wordt gegeven.

Eindelijk en vooral, - propaganda door gewelddadige middelen is alleen denkbaar in een toestand waar ééne meening, of één stelsel tegenover een beperkt aantal andere meeningen of andere stelsels staat. Door de beoefening der wetenschap, door de algemeene verspreiding der verlichting, door het langdurig bestaan der gewetensvrijheid, is het de gewoonte geworden van bijna allen, om over alles te oordeelen wat zich aan hen voordoet; zoo ontstaan thans dagelijks duizende meeningen; - de drukpers verspreidt die als kaf voor den wind, - in de verst gelegen hoekjes vindt men die meeningen terug, meestal vermengd met kaf dat dooreen anderen luchtstroom is aangebracht: - is 't niet volkomen onbegonnen werk, al die stelsels, stelseltjes en overtuigingen, heilig of niet, te willen uitroeien?

Van daar, dat de vrees voor de wederinvoering vansystematische geloofsvervolgingen in onze maatschappij niet behoeft te bestaan. Als *machine de guerre* moge zoo iets door den een of anderen potentaat tijdelijk beproefd worden: op den duur is zelfs in Pruissen, ja bij de alleen zaligmakende katholieke kerk, die anders het *coge intrare* volkomen consequent zou kunnen toepassen, op den duur is de aanwending van geweld tot proselietenmakerij niet meermogelijk.

Maar dat neemt de zucht tot proselietenmakerij niet weg. Ieder die eene overtuiging heeft, wenscht die door anderen te doen deelen; niets is den mensch meer eigen dan dat, en zelfs bij hen, die de *deugd* der verdraagzaamheid bezitten, is die wensch natuurlijk. Gelijk ik echter in 't begin zeide, zijn de echt verdraagzame lieden te tellen. Bij alle overigen sluit de zucht om anderen tot hun gevoelen over te halen de ware verdraagzaamheid uit. Zij eerbiedigen de overtuiging der andersdenkenden volstrekt niet, en daar nu eenmaal de aanwending van geweld in den regel niet meer mo-

gelijk is, grijpen zij naar andere middelen, om een tegenovergestelde overtuiging te vernietigen of te overwinnen. Men tracht b.v. den andersdenkende door eene soort van socialen hongersnood te bedwingen en sluit hem daartoe van den gemeenzamen omgang uit;of men maakt hem zooveel mogelijk belachelijk, door zijn stelsel slechts bij stukjes en brokjes te critiseeren, of ook men tracht hem met sophismen aan te vallen, in de hoop dat hij die niet ontdekken en zich dus ten slotte gewonnen geven zal.

In de laatste honderd vijftig jaar heeft men op dit gebied nog eene vondst gedaan, die al meer en meer populair wordt. Men zou ze de methode der langzame vergiftiging kunnen noemen, omdat zij, in tegenstelling tot de middeneeuwsche pijnbanken, het doel der propaganda langs een heimlijken, verraderlijken, maar niet minder zekeren weg bereikt. Ik bedoel den ‘tendenz-roman.’

Iemand heeft een zekere overtuiging te verkondigen, waar of onwaar, zedelijk of onzedelijk, - laat ons de eerste de beste tot voorbeeld nemen, - de stelling dat aan de vrouw in onze maatschappij staatkundige rechten moeten toegekend worden. Wat doet hij, als hij schrijven kan? Hij zal waarschijnlijk beginnen met stukken in te zenden aan de meest gelezen dagbladen en tijdschriften. Maar couranten-artikelen leest men slechts om ze weer te vergeten; bovendien, - zulke stukken moeten, om te overtuigen, een logisch betoog bevatten, en 't is moeilijk als men zoo iets schrijft, zelf niet getroffen te worden door de zwakke schakels, of door de sophismen in de redeneering. Dit als goede trouw bij den schrijver verondersteld wordt; - zet hij zich daarover heen, dan weet hij toch dat de zwakke schakels en sophismen binnen de week door de tegenstanders der emancipatie zullen ontdekt en afgebroken worden. En waar blijft dan de propaganda?

Neen, er is een betere weg, - de roman of de novelle. Daar - is de schrijver, binnen de wezenlijk niet enge grenzen van het mogelijke, in de voorstelling van feiten en personen aan niets hoegenaamd gebonden. En nu gaat hij aan 't zoeken naar de voorbeelden, die hem kunnen dienen om zijne overtuiging te illustreeren. Hij vindt ze natuurlijk in overvloed, de gevallen waarin de vrouw verstandiger is dan de man, - waarin de belangen harer ontwikkeling niet genoegzaam ter harte genomen worden, - waarin zij uitgesloten wordt van eene loopbaan die haar

zou passen, - waarin de wet nadeelig werkt op de maatschappelijke positie der vrouw. Uit al die gevallen, vermeerderd met 't geen zijn eigen min of meer ontwikkelde verbeelding hem doet vinden, vormt hij een verhaal, waaruit de gewone lezer, - zonder dat de stelling zelfs uitdrukkelijk wordt uitgesproken, - onweerstaanbaar moet concludeeren: ‘Ja, hadden de vrouwen maar staatkundige rechten, dan zou dat alles beter zijn.’ Ik spreek nu alleen van den romanschrijver, die werkelijk ter goeder trouw is. Toch is *dit* zelfs voor hem eene nauwelijks te vermijden klip: dat hij de feiten en personen in zijn roman kiest, voorstelt, en groepeert, *om* zijne stelling te bewijzen, - en dat hij dus eerst naar de doelmatigheid, en slechts in de tweede plaats naar de waarheid der voorstelling vraagt. Het gevaar voor den lezer is bij den minder nauwgezetten schrijver eigenlijk minder groot: deze zal allicht toestanden voorstellen, die door hunne onwaarschijnlijkheid zelf den lezer voor 't lichtgeloovig aannemen der verdedigde stelling behoeden.

Dit wat de moreele waarde van den ‘tendenz-roman’ betreft. 't Is een verraderlijke poging om propaganda te maken voor een denkbeeld, - eene soort van inslaapwiegen van de geestvermogens des lezers, met het doel om hem gevankelijk daarheen te voeren waar de schrijver wil zijn, - of, met andere woorden, 't is eene poging tot langzame vergiftiging met narcotische middelen.

Van grooter belang is echter naar mijn oordeel de nadeelige werking van de ‘tendenz’ op de aesthetische waarde van den roman. En even als ik zooeven meende te moeten onderscheiden tusschen den eerlijken en den minder nauwgezetten schrijver van tendenzromans, - zoo komt bij de beoordeeling van den aesthetischen invloed vooral in aanmerking de mindere of meerdere bedrevenheid van elk schrijver in 't vak dat hij beoefent. Bij 't nagaan van dien invloed kom ik tot een vreemd resultaat, dat ook alweer paradoxaal zal klinken, maar dat ik toch niet mag verzwijgen: ik meen bespeurd te hebben, dat hoe meer talent, hoe meer bedrevenheid aan een tendenz-roman wordt besteed, hoe minder de roman, qua roman, aan litterarische waarde zal winnen.

Twee romans uit onze jongste letterkunde dienen mij tot getuigen. Ik moet ze eenigszins uitvoerig nagaan, om mijne stelling te bewijzen. Doch vooraf moet mij de bekentenis van 't hart, dat ik

ze beide met niet te veel moeite gelezen heb; en dat wil nog al wat zeggen, want den tijd der roman-lectuur heb ik al eenige jaren achter den rug. Zoo onverzadelijk ik vroeger romans kon verslinden, soms twee of driemaal hetzelfde werk zonder te poozen, - zoo weinig aantrekkelijks heeft die lectuur thans voor mij. Ligt deze verandering van smaak in den gewonen loop der menschelijke ontwikkeling, of is zij toe te schrijven aan de omstandigheid, dat Dickens, Thackeray, George Sand, Octave Feuillet, van Lennep, Mevr. Bosboom, mij destijds eerst bekend werden, - en dat hunne werken mijn smaak voor hetgeen na hen gekomen is heeft *bedorven?* Ik zou 't haast zeggen, uit vreeze van onbeleefd te zijn tegenover de nieuweren. Genoeg, *Hanna de Freule* en *Mijn vriend Pik* heb ik niet zonder genoegen gelezen, - en al hechten de schrijvers zeer terecht weinig aan die bevinding, voor mij doet zij veel af.

Het eerste woord in 't opschrift van de ‘oorspronkelijke’ novelle *Mijn vriend Pik*, slaat op den schrijver Henri. Deze heeft Pik, op eene kostschool al leeren kennen; - Pik is de zoon van een rijkgeworden boer, en moet een betere opvoeding ontvangen dan zijn vader genoten heeft; - zijne moeder wil een dominé van hem maken. Pik en Henri worden dikke vrienden; aanvankelijk is de eerste achterlijk, doch zoo gul in 't meedeelen van 't lekkers dat hij van huis krijgt, dat hij onder zijne makkers spoedig vrij gezien is. Even als Henri zelf verbeeldt Pik zich dat hij een groot dichter is, en in vriendschappelijken naijver beginnen beiden een heldendicht in 24 zangen op Napoleon I, - dat echter na een gegeven termijn bij den een zoowel als bij den ander niet verder blijkt gevorderd te zijn dan tot den eersten regel. In afkeer van den kostschoolhouder, den Monsieur, en van 't kostschoolleven evenaren beide vrienden elkaar, - en die afkeer schijnt zoo vastgeworteld te zijn, dat de schrijver eens een hoofdstuk aldus aanvangt: ‘Die zelf in zijn jeugd op eene kostschool is geweest, zal er dunkt mij niet licht toe komen, z'n kinderen naar een dergelijke inrichting te zenden,’ - eene uitspraak die ik op zeer goede gronden veel te algemeen noem. - Gedurende eene vacantie en later, na't verlaten der school, gaat Henri bij de ouders van Pik logeeren, - en maakt bij een van die gelegenheden, behalve met de zuster, ook met een oom, eene tante en een nichtje van Pik kennis. Dat Henri op de zuster ver-

liefd wordt, en dat Pik al op zijn nicht Truitje verliefd is, spreekt van zelf. De oom van Pik is een rijk parvenu, een bluffer en een ploert, - die een groot landgoed, Lindenhorst, van een ondadellijk doch verarmd geslacht heeft gekocht en er veel vermaak in schept de vooroordeelen van den adel te bespotten. Overigens is 't een vrij goedhartig doch ook vrij onbeduidend persoon. Truitje is een vroolijk, zorgeloos en lichtzinnig meisje. Pik, die te Utrecht in de theologie gaat studeeren en daar onder den invloed van Opzoomer aan 't denken geraakt en volbloed modern wordt, - tot groote smart van zijn oprecht orthodoxe moeder, Pik ontdekt in zijn ‘for intérieur’ een ware roeping om dominé te worden, - eene roeping zoo onweerstaanbaar, dat hij er zijne liefde aan opoffert: want het lichtzinnige nichtje heeft zich nu eenmaal in 't hoofd gezet, dat zij met een dominé niet gelukkig zal zijn, en bedankt haar minnaar op de meest categorische wijze, zoodra zij ziet, dat deze niet van zijn voornemen is af te brengen. Pik, op een afgelegen dorp beroepen, verkropt zijne smart met mannenmoed en wijdt zich met hart en ziel aan de verkondiging van zijn modern geloof, - 't geen hem o.a. in botsing brengt met een tijdgenoot aan de Academie, den predikant Zemel, van 't naburige dorp, die een ijveraar is van de ultra-confessioneele richting, en tevens (of daarom? - maar des schrijvers bedoeling is op dit punt niet zeer duidelijk) als een eigenbelangzoeker, een heerschzuchtige, een knoeier, en wat al niet meer, wordt voorgesteld. Het nichtje op Lindenhorst heeft onderwijl, eerst uit verveling, later uit belangstelling, zich een werkkring gevormd, die haar langzamerhand geheel nieuwe inzichten geeft in de roeping der vrouw. In de buurt van Lindenhorst liggen uitgestrekte veengronden, waarvan de bewoners des zomers veel geld verdienen en in dronkenschap verteren, zoodat zij des winters de grootste armoede lijden. De kinderen dier kolonisten worden geheel verwaarloosd. Truitje begint met dezen kleinen wat kleeren te bezorgen; - zij geeft hun eenig onderwijs en haalt haar vader er toe over, op 't veen eene school te doen bouwen, en den veenders gedurenden den tijd van hun gedwongen lediggang op zijne goederen werk te geven. Langs dien weg wordt het geheele dorp tot een hooger trap van zedelijkheid en welvaart gebracht. Truitje's moeder, die in stilte doch met de innigste vreugde de veranderde levenswijze harer dochter heeft opgemerkt, wordt

zwaar ziek, - doch wil nog eens beproeven de zaken tusschen Pik en zijne nicht te schikken; het gelukt haar en op haar sterfbed verloven zich de beide geliefden, nu elkaar waardig geworden, op nieuw.

Bij deze korte schets van den eenvoudigen doch aantrekkelijken inhoud der novelle, voeg ik nog de erkenning dat de stijl, schoon soms vrij slordig, doorgaans levendig is. Ook zijn verscheiden figuren, vooral die van Pik en van Truitje, goed geteekend, - en sommige tafereeltjes werkelijk voortreffelijk gelukt; ik noem hier vooral de eerste kennismaking tusschen Pik en Henri, de vergadering van het studenten-dispuut Theologiae Sacrum (misschien zoo oorspronkelijk niet als de rest?), de beschrijving van 't groote feest te Lindenhorst, enz. En toch kan ik *Mijn vriend Pik* geen mooie, zelfs geen half-mooie novelle noemen: er is een tendenz in, en die komt de novelle bederven.

Henri namelijk, - achter welken *nom de plume* ik geen rechtsgeleerde, gelijk hij zelf wil doen gelooven, maar een V.D.M. meen te herkennen, - misbruikt zijne novelle tot de prediking van de moderne geloofsopvatting. 't Is natuurlijk mijn doel niet die opvatting hier te bestrijden: ik beoordeel alleen de letterkundige waarde van een letterkundig voortbrengsel. - En dan houd ik vol dat die er niet bij wint als de schrijver twee hoofdstukken (15 *Duisternis en Licht*, en 16 *Pik aan Henri*) wijdt aan hetgeen Opzoomer bij zijn optreden te Utrecht nieuws aangebracht heeft, en als hij Pik ten behoeve van zijn vriend eenige bladzijden doet overschrijven uit de inaugureele oratie van dien hoogleeraar, hoe schoon die bladzijden overigens ook mogen zijn. Desnoods echter kan dat nog beschouwd worden als een min gelukkige voorstelling van de invloeden, die Pik's denkwijze hebben veranderd. Maar onverholen en veel hinderlijker komt de *tendenz* tevoorschijn in de laatste 40 of 50 bladzijden der novelle. Truitje's moeder is gestorven, de verzoening tusschen de beide gelieven heeft plaats gehad, en men verwacht niet anders te hooren dan het sacramenteele: *they were married and lived happy ever afterwards*. Maar neen, - eerst moet der moderne richting nog een zegepalm worden overhandigd, en daartoe wordt Truitje's vader eene onverwachte (en zekere onbewaakte) verklaring in den mond gelegd, dat hij eigenlijk een materialist is en niet aan een eeuwig leven gelooft. Dit geeft Pik

de gelegenheid, om tot bekeering van den ouden zondaar zijn eigen ervaring nog eens op te disschen; en later houdt hij met zijn schoonvader een lang *colloquium doctum* over de moderne geloofsopvatting, met dat gelukkige gevolg dat de gewezen materialist terugkeert tot... bijna had ik gezegd den schoot der moederkerk. Daargelaten nu de vorm waarin deze bekeering plaats heeft, - een vorm, die als overgang kan dienen tusschen een gesprek en eene leerrede in drie deelen met toepassing, - is het feit zelf in de novelle misplaatst. Truitje's vader is een bepaald ondergeschikt persoon, die door zijne alledaagschheid en zijne grootspraak meer lachlust dan belangstelling opwekt. Waarom dan aan 't eind van 't boek, als de hoofdpersonen hunne rol reeds hebben afgespeeld, - den lezer nog vermoeid met een incident dat tot den inwendigen samenhang niets afdoet, en dat bovendien, alles *ad maiorem gloriam* van de moderne richting, van dien ondergeschikten persoon eene onmogelijkheid maakt? Want wie gevoelt niet, dat de bijna socratische wijsheid van den ouden man zelfs door 't nieuwe geloof dat hij omhelsd heeft, onmogelijk aan den ruwen, blufferigen parvenu van Lindenhorst kan zijn geschonken?

De wensch dus, om de moderne richting bij zijne lezers ingang of bewondering te doen vinden, heeft den schrijver dezer novelle eenige hoofdstukken in de pen gegeven, die de litterarische waarde van zijn werk verminderen. Evenwel, - dat gebrek zou zich desnoods laten herstellen, en hierin meen ik een bewijs te zien, dat de schrijver niet die mate van bedrevenheid in 't romanschrijven bezit, die vereischt ware geweest om de novelle geheel te bederven. Als hij bij eene volgende uitgave (waartoe hem de hemel een uitgever schenke!) de hierboven genoemde hoofdstukken uit zijne novelle weglaat, - en dat kan zonder bezwaar voor den samenhang van 't verhaal gebeuren, - dan zal *Mijn vriend Pik* veel aangenamer lectuur worden. Zoo Henri een geroutineerd romanschrijver was, dan had hij van Truitje's vader waarschijnlijk een der hoofdpersonen gemaakt: hij had hem uitgedost met dialectiek en rhetoriek,- hem versierd met smaak en schoonheidszin, - hem toegerust met verstand en vernuft, - en als Pik dan zulk een man uit de klauwen van het materialisme had weten te verlossen, - dan zou de moderne richting een veel grooter triomf behaald hebben. Zoo ook in Pik's studententijd: had Henri meer routine gehad, dan zou er

ten minste één knappe orthodoxe bevrediging gevonden hebben bij den nieuwen Utrechtschen Hoogleeraar, - of dan zou de moeder van Pik zelve welligt tot de richting van haar zoon, den jongen proponent, zijn overgehaald. Aan eene verbetering van de onwaarheden en andere litterarische fouten in de novelle zou dan zeker niet te denken zijn, - maar de ‘tendenz’ zou er bij gewonnen hebben!

In den roman van den Hr. Cremer, *Hanna de freule*, meen ik juist een voorbeeld te vinden van zulk een grootere bedrevenheid in 't vak, met de min gunstige gevolgen gepaard waarop ik gewezen heb.

Hanna de freule is een vondelinge, op een winternacht in de armen harer van uitputting en koude bezweken moeder gevonden; zij werkt in de katoenspinnerij het Kromveld, toebehoorende aan de firma Degen en Bronsberg te Veenwijk. Half-wijs, althans in den aanvang van den roman, ontwikkelt zij zich later tot gewoon menschenverstand, zonder dat eigenlijk precies blijkt waarom of hoe. Haar bijnaam van de freule heeft zij aan haar bijzondere hoogheid in den omgang met de overige werklieden, en aan eene soort van idée fixe, dat haar vader een groot heer is, te danken. Van de eigenaars der fabriek is de oudste, de Heer Degen, een hardvochtige natuur, die uit zijn werkvolk en fabriek zooveel mogelijk dadelijk voordeel tracht te halen. Zijn eenige dochter Nelly is met zijn associé Bronsberg verloofd; deze is geheel andere denkbeelden omtrent de verhouding tusschen patroon en werkman toegedaan; - zijn invloed op de leiding der fabriek is echter geheel onbeteekenend. Onder de werklieden heerscht ontevredenheid, en een der werkbazen, Binzer, die door Degen weggejaagd is, o.a. omdat Binzer heeft laten merken, dat hij op Degen's dochter verliefd is, - stookt die ontevredenheid op allerlei wijze aan. Hij vindt een bondgenoot in Wouter Glover, een knap, oppassend en bij zijne makkers zeer gezien spinner, die meer reden van ontevredenheid heeft. Zijn liefje, Klaartje Abel, ligt te sterven, - en hare ziekte is het onvermijdelijke gevolg van de slechte inrichting der fabriek, waar Degen de meest noodzakelijke verbeteringen, als luchtverversching, enz., verwaarloost. Glover heeft zich bovendien door Binzer laten wijs maken dat Bronsberg, de tweede associé, Klaartje heeft willen verleiden en dat hij daartoe ook pogingen doet tegenover Hanna de freule. Glover ziet dus in zijne patroons

tyrannen, die zich met het bloed en het zweet hunner slaven vetmesten en tot voldoening hunner wellust niets ontzien. Van daar, dat hij op een algemeene bijeenkomst van werklieden met groote welsprekendheid het voorstel doordrijft, om bij de patroons verhooging van loon en verbetering van 't fabrieklokaal te gaan eischen, en bij weigering met werkstaking te dreigen. Als woordvoerder wordt Glover met nog enkele anderen naar de patroons afgevaardigd; eerst houdt hij zich goed, doch wordt door eenige minachtende uitdrukkingen van Degen over Klaartje Abel zoodanig getergd, dat hij zijn meester te lijf wil, 't geen Bronsberg voorkomt. Degen krijgt van kwaadheid eene beroerte en sterft drie dagen daarna.

Hanna heeft den vorigen dag uit eenige aanduidingen van Elie Mager, den joodschen uitdrager te Veenwijk, het vermoeden geput dat Degen haar vader is, en op den morgen van 't ongeval op de fabriek heeft zij met de mededeeling van die overtuiging Nelly een hevigen schrik aangejaagd. Hanna bemint Glover, doch zonder 't zelf te weten; - hare liefde openbaart zich voorloopig alleen in 't zoo mogelijk verzachten van 't laatste lijden van Glover's beminde.

Ondertusschen heeft zich 't gerucht, dat zij door Bronsberg is verleid, overal verspreid, en het gemeenste deel der arbeidersbevolking vervolgt haar met scheldwoorden en mishandelingen. Glover ontmoet dien tierenden hoop op den avond van Klaartje's dood en weet Hanna bij zijne moeder een veilige schuilplaats te bezorgen. In den nacht verlaat zij echter Glover's huis en tracht een einde aan haar leven te maken, door uit eene schuit in de rivier te springen; zij glijdt achteruit en blijft bewusteloos in de schuit liggen. Daar wordt ze in den vroegen morgen gevonden door Elie Mager, die haar in zijn huis opneemt en verborgen houdt.

Elie Mager nu is de eenige, die van Hanna's afkomst weet: Hanna's moeder is vroeger met hem verloofd geweest, doch een christen-jonkman verleidde haar en door de Joden werd zij uitgestooten. Na vergeefs maanden lang op de terugkomst van haar trouweloozen verleider gewacht te hebben, is zij hem eindelijk met haar driejarig kind te Veenwijk gaan opzoeken, waar hij moest wonen, en bij haar aankomst aldaar van uitputting gestorven. Elie had hare kleederen gekocht en daarin eenige brieven gevonden,die nu in handen van Hanna geraken en haar de bevestiging schenken van 't vermoeden, dat Degen haar vader geweest is.

Binzer, de ontslagen werkbaas, zit intusschen niet stil; zijn doel. is niet meer of minder, dan Nelly Degen in zijne macht te krijgen en met haar te trouwen. Wetende, dat in troebel water goed valt te visschen, wil hij nu de werklieden den eisch tot verhooging van loon op nieuw doen instellen, en dat wel op Reespoor, het buiten van de Weduwe Degen, waar ook de eenig overgebleven associé, Bronsberg, tijdelijk verblijf houdt. Glover ondersteunt het voorstel door Binzer gedaan, doch wil dat men zich vooraf verzekere, of werkelijk, gelijk Binzer beweert, een buitenlandsche maatschappij gedurende de werkstaking onderstand zal geven. Ten bewijze daarvan weet Binzer zich door Elie Mager ƒ 140 ter hand te doen stellen, waarmede hij hen die nog aarzelen, triomfantelijk overtuigt van de te verwachten hulp.

Glover is thans ook van de fabriek ontslagen. Buiten zijn weten is zijne moeder naar Reespoor gegaan om van Bronsberg te verkrijgen, dat haar zoon weder op de fabriek werd toegelaten. Bronsberg meent te moeten weigeren. Het oude vrouwtje, sedert jaren gebrekkig, heeft de vermoeienissen van dien langen tocht niet kunnen verdragen, schoon Bronsberg haar naar Veenwijk heeft terug doen rijden, - en kort daarop sterft zij. Glover schrijft haar dood toe aan de hardheid van Bronsberg en zoekt voortaan slechts naar bevrediging van zijne wraakzucht.

Binzer rijdt nu naar Reespoor, ten einde de familie met de tijding, dat de werklieden in aantocht zijn, schrik aan te jagen en zoodoende Nelly in zijne macht te krijgen. Onderweg vindt hij Hanna de freule, die juist uit Elie's huis ontvlucht is en Bronsberg wil gaan raadplegen over den brief van Degen aan hare moeder, dien zij gelezen heeft. Binzer, wetende dat Hanna Bronsberg geen kwaad hart toedraagt, vreest hare tusschenkomst en weet haar over te halen met hem mede te rijden.

Wat daarop volgt, hult de Heer Cremer in volslagen duisternis: 't eenige dat wij te weten krijgen is, dat Hanna alléén het buiten van Mevr. Degen bereikt, met een wondje aan haar vinger, terwijl Binzer later aan een zijweg in 't bosch gevonden wordt met gebroken ledematen, - en het rijtuig waarmee zij gekomen zijn in 't verre verschiet naar de stad terugrijdt?!?

De beraamde optocht der werklieden naar Reespoor heeft intusschen plaats, - doch stuit af op de vastberadenheid en koelbloe-

digheid van Bronsberg, die op dat uur en op die plaats elk antwoord weigert. Glover, die op zijn eigen hand naar Reespoor gegaan is, zou zich door die houding van zijn vijand niet hebben laten afschrikken, zoo niet Hanna hem van gewelddadigheden had afgehouden.

Den volgenden morgen ontvangen de werklieden op 't Kromveld het weigerend antwoord van Bronsberg, en de werkstaking begint. Zij duurt eenige weken en Bronsberg laat de fabriek stilstaan, zonder pogingen te doen om ander werkvolk te krijgen. Oproerige bewegingen, eene aanranding van Bronsberg en Nelly door het gepeupel, waaraan Nelly slechts door de hulp van Hanna en Glover ontkomt, - eindelijk de hand over hand toenemende armoede, die in dezen wintertijd dubbel hard knelt, - zijn de voornaamste feiten uit deze periode. Glover en Hanna zijn inmiddels al meer en meer tot elkaar genaderd. Hanna's heimelijke liefde voor Glover wordt door dezen nu beantwoord en daardoor komt hij tot betere gedachten ook omtrent Bronsberg; terwijl de geweldige rampen die de werkstaking over de arbeiders uitstort, zijne oogen voor 't verderfelijke van dien stap openen.

De ontknooping komt onverwachts en men kan zeker niet zeggen dat zij uit de tot dusver beschreven onderlinge verhoudingen geleidelijk te voorschijn treedt: doch de Betuwsche herinneringen van den schrijver verklaren genoegzaam hoe *deze* er aan gekomen is. Bij 't invallen van den dooi breekt de dijk der rivier de *** door, juist in de nabijheid van 't Kromveld; de oude, slecht onderhouden fabriek stort inéén. De doorbraak is op twee plaatsen tegelijk geschied, - en op 't stuk van den dijk dat nog bleef staan en elk oogenblik dreigt in te storten, zijn een aantal menschen achtergebleven. Daaronder Bronsberg, die zich heldhaftig gedraagt bij de redding der ongelukkigen, en daarin even heldhaftig wordt bijgestaan door Glover; - doch de krachten beginnen hem te ontzinken, - en juist op 't oogenblik dat de laatste man gered is, zou Bronsberg in den afgrond gevallen zijn: na een geweldigen tweestrijd overwint bij Glover de liefde voor Hanna, - hij komt Bronsberg te hulp en redt hem 't leven.

Dit is in dubbelen zin een stap tot den vrede. Glover verzoent zich spoedig met dengeen dien hij met eigen levensgevaar gered heeft, - en Bronsberg laat aan de verzamelde werklieden weten

dat hij de fabriek met groote verbeteringen weer op laat bouwen, en hun onderwijl het vroegere loon wil uitbetalen, mits zij van hun kant zich verbinden hunne kinderen naar de school te zenden, die hij voor hen laat inrichten, en 't werk aan de fabriek hervatten tegen het verhoogde loon, hun vroeger reeds aangeboden, doch destijds door hen van de hand gewezen. Aldus eindigt ook de werkstaking. Glover neemt Hanna tot vrouw en wordt door tusschenkomst van Bronsberg als eerste baas op eene der twentsche fabrieken geplaatst. Uit liefde voor Nelly heeft Hanna het geheim harer afkomst bewaard en er de bewijzen van verbrand.

Een droge, - catalogusachtige opgave van een belangrijken inhoud, zal men zeggen, en ik ben 't geheel eens met die uitspraak, - die mij verheugt, daar zij bewijst dat ik mijn doel er mee bereikt heb. Ik moest mij in koelen bloede rekenschap geven van den inhoud van den roman, om daarover te kunnen oordeelen. En die gemoedsrust is 't juist, waartoe de schrijver u nimmer laat komen. Een hooggeschat vriend, een bevoegd beoordeelaar van Hollandschen stijl, schreef mij onlangs dat hij *Hanna de freule* een *zenuwachtig* boek vond, - en, toegepast op den vorm, kan ik dat oordeel volkomen onderschrijven. Bij elke handeling wordt u de gedachtengang van den persoon, die gaat handelen, in zijn eigen woorden meegedeeld, in vragen en uitroepen, met horten en stooten; - elke angst, elke twijfeling, elk vermoeden dat bij den meestal reeds beter onderrichten lezer niet behoeft te bestaan, wordt nog eens opgedischt, om dan later met evenveel moeite te worden verzacht of weggenomen. Zoo ontstaat bij hem die 't boek ter hand neemt eene soort van spanning, die althans niet vermindert door 't overdreven gebruik van zeer korte zinnen, en door de veelvuldige aanwending van den tegenwoordigen tijd der werkwoorden in 't verhalen. Een en ander geeft iets hijgends aan den stijl en maakt het moeilijk den inhoud van 't verhaal helder voor oogen te houden. Vandaar de onmisbaarheid der eenvoudige, onopgesmukte schets, hier medegedeeld.

Maar ik heb een grooter bezwaar dan dit van den vorm tegen het boek van den Heer Cremer. Zonder eenig wantrouwen heb ik het doorgelezen, - mij verbeeldende een roman voor mij te hebben, waarin alleen karakterstudie of beschrijving van maatschappelijke toestanden des schrijvers doel was; - en dan vond ik hier

en daar eene eenzijdigheid, - eene overdrijving, - eene tegenstrijdigheid in de voorstelling van karakters, die ik niet kon rijmen met hetgeen ik vroeger van dezen auteur gelezen had, vooral niet met den merkwaardigen zin voor werkelijkheid, die in sommige zijner novellen doorstraalt. Eerst op blz. 215 van 't tweede deel ging mij een licht op: daar staat het postscriptum van den brief, waarin Bronsberg zijn schitterende voorstellen aan de *strikkende* werklieden meedeelt; het luidt aldus:

'De firma Degen en Bronsberg besluit dit schrijven met de opmerking, dat zij, ondanks het groote verlies 't welk zij moest lijden, tot den belangrijken herbouw van haar fabriek, en mede tot hetgeen zij den arbeiders heeft aangeboden, wordt in staat gesteld, door het bezit van haar *kapitaal*.'

O, - dacht ik toen, - is dat de bedoeling? Heb ik hier met een tendenz-roman te doen? Nu laat zich een groot deel van 't geen mij onbegrijpelijk voorkwam, best verklaren. De Hr. Cremer heeft zijn roman dienstbaar gemaakt aan de verkondiging der meening, dat de strijd tegen 't kapitaal door middel van werkstaking eene ongerijmdheid is. Hij heeft die o.a. aanschouwelijk willen maken door te toonen dat edele, onbaatzuchtige, met gezond verstand begaafde naturen als Glover, tot eene werkstaking alleen door een verkeerde voorstelling van personen en feiten zijn over te halen. Nu is hij aan 't samenstellen van zijn programma gegaan. Daarop moest natuurlijk voorkomen een mislukte werkstaking; om haar te doen ontstaan heeft de schrijver eene fabrieksbevolking gekozen zooals er, naar ik hoop, geene in ons land bestaat, waar op ruim driehonderd arbeiders nauwlijks twee kunnen lezen. - Om den hoofdpersoon van 't boek (- want Glover en niet Hanna de freule, is eigenlijk hoofdpersoon) tot de werkstaking te doen besluiten, laat de schrijver hem eene domheid begaan, die de geheele voorafgaande beschrijving van den man logenstraft; hij maakt hem tot de dupe van Binzer, die hem door 't bloote vertoon van ƒ 140.- (waarvan nota bene ƒ 100.- vertegenwoordigd wordt door een nieuwjaarswensch in den vorm van een bankbillet) en van een brief dien Glover niet lezen kan, overtuigt van 't bestaan eener buitenlandsche maatschappij die de werklieden in hun *strike* zal ondersteunen. Binzer, de groote opstoker van alle troebelen in die fabriekswereld, - de eigenlijke raddraaier van de werkstaking, en

als zoodanig de meest schuldige aan de rampen die daarop volgen, Binzer wordt voorgesteld als steeds mistastende, en ten slotte is hij de eenige, wien de *iustitia poëtica* met haar vollen banvloek treft. Zijne slimheid is eigenlijk niets dan de ergste domheid. ‘O domme Binzer!’ roept de schrijver uit. - ‘Of 't altijd zoo klaar mocht wezen, dat al wat onedel en laag en onrein is, in 't einde zal blijken domheid te zijn, ontzettende d o m h e i d .’ Een vroome wensch, voorzeker, een ijdele wensch ook, al beweert ook Carlyle, dat domheid en slechtheid eigenlijk synonyma zijn. De waarheid van dat beweren daargelaten, valt toch op te merken, dat onze schrijver dan in tegenspraak met zich zelf komt, - want die zelfde domme, ontzettend domme Binzer heeft in den verstandigen model-Glover een dupe gevonden. Een van beiden: op hen is het spreekwoord: *nul si sot qu'un plus sot ne l'admire*, volkomen toepasselijk, - en dan is Glover *niet* de verstandige man waarvoor de Heer Cremer hem uitgeeft, - óf de schrijver gebruikt het woord domheid in 't geval van Binzer in een geheel anderen zin dan in 't geval van Glover. Dit laatste staat hem natuurlijk vrij, - maar dan moest hij zijne lezers waarschuwen.

Nu is het merkwaardige van deze vergrijpen tegen de litterarische waarheid, dat zij verscholen zijn onder een ontzettende menigte détails, die met de thesis van den schrijver niet te doen hebben. Er is geen voorrede voor het boek, en de thesis zelf wordt nergens uitgesproken. Men denkt eene levensbeschrijving te lezen van de arme vondelinge, die zich door hare reinheid, hare liefde, hare zelfopoffering boven het peil harer standgenooten verheft en hare gansche omgeving heiligt, - overal verzoenend optreedt en redding aanbrengt, - en ziet, - onderwijl krijgt men een *économie en action*, met de moraal: geen werkstaking! Het getuigt voor het talent van den schrijver, dat hij de tendenz zoo goed verbergt, maar, - en dit is 't waarop ik wensch te komen, - de voorstelling der werkelijkheid is voor hem die goed oplet, op sommige punten verwrongen en pour le besoin de la cause ingericht, - en daar dat juist gebeurt op de oogenblikken die voor den ganschen loop van 't verhaal van 't grootste gewicht zijn, valt hier niet, zooals bij *Mijn vriend Pik*, aan verbetering door weglating te denken, of met andere woorden: het talent,

waarmede het boek geschreven is, heeft in zekeren zin aan de aesthetische waarde geschaad.

Eer ik eindig, wensch ik, indien 't noodig is, tegen een misverstand te waarschuwen: Ik maak een scherp onderscheid tusschen romans met eene ‘tendenz’, en romans, waarin eene bepaalde overtuiging doorstraalt. De eersten zijn een verbastering van de laatsten. Elk boek van een gemoedelijk auteur draagt den stempel van diens overtuiging omtrent de grondslagen der zedelijke en maatschappelijke orde. Ik trek hier alleen te velde tegen het gebruiken van den romanvorm met het doel om eene meening ingang te doen vinden; - ik bestrijd dat gebruik, omdat het bijna onvermijdelijk in misbruik ontaart van het heerlijke werktuig, waarmede de kunstenaar zijn ideaal aanschouwelijk maakt: de werkelijkheid, - die hij ziet en doorgrondt.

J.A.S.

***Schetsen uit en voor het Volksleven door J. de Bosch Kemper. Amsterdam, E.S. Witkamp*. 1872.**
***Een nieuwe bundel Schetsen, van M.W. Scheltema Ez. Amsterdam, K.H. Schadd*. 1873.**
***Hoe Jaapje Splatten door de wereld kwam. Naar het Engelsch*.**
Grootvaders Klimop, door O.D.A. Amsterdam, L.J. Eckel.
Algemeene Bibliotheek N°. 50-55. Leiden, A.W. Sijthoff.
***Verslag der Algemeene Vergadering van de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid*. 1872.**

Indien er iemand onder ons is die zich verdienstelijk gemaakt heeft op het gebied van volkslectuur, dan is 't voorzeker de heer Jeronimo de Bosch Kemper. De alom in den lande bekende inrichting van de Vriend van Armen en Rijken, die wekelijks ongeveer 3000 geschriften verspreidt onder het volk, heeft aan hem niet alleen

haar ontstaan, maar, wat meer zegt, ook haar voortdurend bestaan te danken. Immers de medewerking om stof te leveren voor die blaadjes, welke nu al jaar op jaar geregeld elke week verschijnen, is nooit groot geweest en ze is nog niet belangrijk, terwijl het aantal van hen die door giften of jaarlijksche bijdragen hun ingenomenheid met dien arbeid bewijzen, bepaald kleiner wordt. Toch blijft de oprichter volhouden. Vooral hij zelf moet dus voortdurend zorgen voor de noodige stof, en hij zelf ook voorziet grootendeels in de waarlijk niet geringe onkosten, welke zulk een onderneming verslindt. Op een vasten dag der week komen ongeveer 200 trouwe bezoekers geregeld hun blaadje halen, zonder daarvoor iets anders te betalen dan hun eenvoudig woord van dank, en de anderen, die hun enkelen cent er voor nederleggen, genieten dus wel geen gift, maar betalen toch ook waarlijk voor de lectuur waarop zij zoo gesteld zijn geen prijs, die eenigermate het zoo natuurlijke woord van waarde uitdrukt. Alleen van de gelegenheid om dagelijks kosteloos in het Leeskabinet tal van boeken en tijdschriften te kunnen lezen maakt het publiek, zonderling genoeg, bijna geen gebruik. Verdient zulk een weldadige inrichting niet meer medewerking dan ze geniet?

De Schetsen welke de heer Kemper zelf voor zijn Volksgeschriften vervaardigd heeft, zijn dezer dagen in een aardig bundeltje verzameld, en de 270 bladzijden voor den spotprijs van 50 cents verkrijgbaar gesteld. Ik haast mij er de aandacht van het publiek op te vestigen, vooral van hen, die door hun maatschappelijke betrekking in de gelegenheid zijn om dergelijke boekjes onder een grooten kring van arbeiders te verspreiden. Immers 't is een nuttig werk, goede lectuur te brengen in de woonkamer van de zoo velen die daar nooit iets anders hooren dan getwist en gekijf en ongure taal en voor wie de straat of de kroeg maar al te dikwijls een toevlugtsoord is, en dat alleen, omdat verveling de leege hoofden op des duivels oorkussen houdt. Laat daar het kind maar zoo'n schetsje voorlezen en ik ben overtuigd, dat de hoe ook weinig ontwikkelde voorganger toch aandachtige hoorders zal vinden en die boeien, omdat zij met de toestanden waarop gewezen wordt gemeenzaam zijn en de eenvoudige moraal geheel op het peil hunner bevatting is. Men verweet aan het vroegere Volksblad van den heer Kemper dat het te weinig zelfstandig was; lof en blaam

werden nooit geheel gegeven, en dat ongelukkige woordje *maar*, speelde er een te groote rol in. Dan werd er zoo veel in getheologiseerd, dat het inspanning kostte in plaats van uitspanning te geven. Op deze Schetsen echter zal die eerste aanmerking geheel niet kunnen gemaakt worden, en de laatste maar op zeer enkele stukjes. Juist omdat ze het eenvoudig huiselijk leven zoo trouw weergeven acht ik ze uitnemend geschikt voor onze arbeidersgezinnen, want ze zullen den ledigen tijd aangenaam vullen en stellig op velen een weldadigen invloed oefenen. Het verstandige woord wekt soms wonderen, indien het ter rechter ure gesproken wordt.

Ik wenschte wel over de Nieuwe Schetsen van den heer Scheltema een even gunstig oordeel te kunnen uitspreken. Tafereelen echter welke met een zoo sterk voorop gezet doel geschreven worden kunnen alleen dan indruk maken, zoodra een kunstenaarshand de pen voert en het onderwerp redt. En nu erkent de schrijver juist, ruiterlijk en eerlijk, dat de tijd hem ontbreekt om aan ‘de eischen der kunst te voldoen.’ Toch zou hij den lezer nog gunstig voor zich kunnen stemmen, indien hij eindelijk afstand kon doen van die inderdaad hinderlijke, ja stuitende platte en soms gemeene woorden welke haast ergernis wekken, wanneer men ze daar, zwart op wit, voor zich gedrukt ziet. Kan hij eenvoudige luiniet teekenen zonder hun ruwen spreektoon weer te geven, welnu, dan kieze hij een andere stof. Sinds wanneer toch verheft en verbetert men het volk, door af te dalen tot juist datgene wat men bij den minderen man veroordeelt? Dan ook heeft dat aan de kaak stellen der philanthropen, die hun eigen gezin verwaarloozen om vreemden te redden, al zoo dikwijls tot stof moeten verstrekken voor de pennen van schrijvers die half radeloos naar een onderwerp zochten, dat men haast begint te geeuwen wanneer men er alweer van hoort. Dickens heeft dat kwaad uitstekend gebrandmerkt en daarmede zij men nu tevreden. 't Is jammer van den inderdaad gelukkigen vorm waarvan deze schrijver meester is, dat de inhoud zijner stukken daarmede zoo weinig in overeenstemming is.

't Is zoo gemakkelijk niet om voor het volk te schrijven. Zoo heeft O.D.A. het aardige boekje van Jaapje Splatten waarlijk al zeer vloeiend vertaald, maar van haar eigen geschriftje: Grootvader Klimop, moge de vorm goed gelukt zijn, de inhoud daarvan is veel te weinig degelijk om eenig belang in te boezemen. Toch

geve zij den moed niet op, en alvast toone het publiek de pogingen te waardeeren der enkelen onder ons die toonen voor goede volkslectuur meer over te hebben, dan een vromen wensch alleen. Want waarlijk, wij hebben populaire schrijvers en sprekers dringend en dringend noodig. Hoe gaat het reeds met de Volksvoordrachten? Men moge daar nu al hoog van opgeven, 't blijkt toch maar dat er gedurig de vedel gehoord en het oog gelokt moet worden, omdat de schrijvers en de sprekers ontbreken, die voor dat publiek aangenamen en degelijken kost kunnen leveren. Zie ook de laatste nommers van de Algemeene Bibliotheek in, en wanneer ge het zoo flinke en heilzame boekje uitzondert van den werkzamen Dr. Coronel over de waarde van goed voedsel, - hetwelk waarlijk in hooge mate de aandacht verdient en in elk woonvertrek een plaatsje mag vinden, - en Genoveva's Geschiedenis noemt, in N°. 50 zoo aardig verteld, dan kunt ge van de drie andere nommers gerust zwijgen. Iets oorspronkelijks, iets actueels, iets dat belangstelling wekt, zoekt ge er te vergeefs in.

Flinker stof geeft het Verslag der jongste Algemeene Vergadering van de Vereeniging tot bevordering van Fabrieks en Handwerks Nijverheid in Nederland. Ik weet niet of het in den handel is, maar wel weet ik dat het een aantal rapporten en mededeelingen en wenken inhoudt die zeer de kennisneming verdienen van allen, wier belangstelling in het lot der arbeidende klassen oprecht gemeend is. Mogen al velen die zaak nog licht tellen, de tijd nadert waarin 't hun duidelijk zal worden dat de toestand waarin de handwerksman verkeert een beslissenden invloed oefent op de toekomst van alle standen der maatschappij. Daarom neme men in tijds de noodige maatregelen, en er worde zorg gedragen dat niemand overvallen kunne worden omdat - niet groote woorden maar kloeke daden het bewijs leverden der erkenning dat alle burgers één belang hebben en het wèl of wee van den een, dat van den ander beheerscht. Elke poging tot opruiing, of van verleiding tot bar verzet, stuit dan af op het gezond verstand van den arbeider. Maar daarom moeten zij gesteund worden die deze taak aanvaarden, opdat hunne woorden ook ingang vinden. Zijn de wenschen en wenken in dit verslag uitgesproken niet anders op te vangen dan door zich als lid bij de Vereeniging aan te sluiten, welnu, men doe dat, reeds in zijn eigen voordeel, want niemand waarlijk zal zich de daarvoor noodige vier

gulden beklagen indien hij er dit geschrift door wint en tevens een zeer nuttige zaak steunt. 't Moge door de ijverige zorgen van den heer E.S. Witkamp op nieuw gebleken zijn hoeveel nuttige instellingen alleen Amsterdam reeds telt, - in zijn geschenk der afdeeling Volksvoordrachten van de Maatschappij van den Werkenden stand, - geen nood, de paar rijksdaalders die ieder jaarlijks voor zulk een doel afzondert zijn voor den gever geen bezwaar, terwijl ze de ontvangers in staat stellen die verbeteringen in het lot onzer arbeidende klassen te brengen, waarvoor niemand blind kan zijn. Ieder van ons mogen uit zijne quitantiën al een aardige statistiek van dergelijke inrichtingen kunnen opmaken, wij kunnen ons ook verheugen dat de werkman tegenwoordig vrij wat beter onderwijs kan genieten en vrij wat beter gekleed en gevoed en gehuisvest is dan zelfs pas tien jaar geleden. Alleen de concentratie van vele diergenootschappen is wenschelijk te noemen. Maar dan ook allen gesteund die aan die hervorming werken, want nog zoo veel blijft er ongedaan over.

M.

***Een Zeemanshuisgezin. Verkaal door Hendrik Conscience, met* 2 *platen van Edward Dujardin. Antwerpen, J.P. van Dieren & Co*. 1872.**
***Een Slachtoffer der Moederliefde. Zedenschets door Hendrik Conscience, met* 2 *platen van Edward Dujardin. Leiden, A.W. Sijthoff*. 1872.**

Er is ten onzent meermalen geklaagd over gebrek aan geschikte lektuur voor 't volk. Zij, die zich in de laatste jaren bezighielden met het samenstellen van volksbibliotheken, en daarbij nog iets meer deden dan een zeker aantal boeken bijeenbrengen, weten, dat die klacht niet ongegrond is. De verwachting, dat de behoefte, door de oprichting dier volksbibliotheken ontstaan, aan degelijke volksboeken het aanzijn zou geven, is vooralsnog ten minste niet verwezenlijkt, en met het oog op de doorgaande ondervinding, bij de volksvoordrachten opgedaan, valt ook van de naaste toekomst in deze niet veel te hopen. Men versta mij goed: er zijn uitzonderingen, wij hebben inderdaad enkele goede volksredenaars en enkele goede volksgeschriften, maar beide zijn dun gezaaid, zoodat schaarschte wel

door niemand kan geloochend worden. Het schijnt niet gemakkelijk daarin te voorzien: menschen van goeden wille zijn er zeker, maar er behoort meer daartoe. Wat mijne kennis van volksvoordrachten en volksgeschriften betreft, die intusschen wellicht zeer beperkt is, zoo ben ik getroffen door twee verschijnselen: er zijn sprekers en schrijvers, die zeer goed weten wat zij tot het volk te zeggen hebben, maar den juisten toon niet vatten, dien zij behooren aan te slaan tegenover dat publiek; er zijn anderen, wier wijze van voorstelling uitnemend is, maar wien het hapert aan de kennis of aan de rechte keuze van geschikte onderwerpen. Slechts zeer weinigen hebben de gave van het een zoowel als van het ander.

In deze omstandigheden is het alleszins natuurlijk, dat men zich ter bevrediging der bestaande behoefte wel eens naar den vreemde gewend heeft. Zoo is o.a. de Belgische auteur Hendrik Conscience dikwijls en van verschillende zijden als een geschikte volksschrijver aangeprezen. Zeker niet geheel ten onrechte, maar toch evenmin zonder eenig voorbehoud. Bij de kennismaking met sommige pennevruchten van dien schrijver was ik overtuigd van de juistheid dier opmerking, maar in vele gevallen meende ik evenzeer gereede aanleiding tot twijfel te hebben. De slotsom, die ik voor mij zelven maakte, was dan ook, dat de vele boekwerken, die wij aan Conscience's vruchtbare pen danken, niet zulk een rijke aanwinst voor onze volksbibliotheken zouden wezen als velen denken en ook ik aanvankelijk meende. Niet wetende of dit oordeel juist was, besloot ik de proef daarvan te nemen en gaf aan zeker aantal menschen, die tot het publiek behooren, dat van onze volksbibliotheken gebruik maakt, achtereenvolgens verschillende boeken van Conscience ter lezing. Het resultaat was niet gunstig: enkelen hadden naar hun zeggen al spoedig genoeg van deze lektuur, anderen, die langer volhielden, roemden haar evenmin. Indien ik de verschillende oordeelvellingen samenvoeg, dan kwamen zij ongeveer hierop neder: deze geschriften zijn flauw en onbeteekenend, er is daarin iets kinderachtigs, zij bevatten meermalen hetzelfde. Een lezer, die heel wat daarvan doorworsteld had naar zijn beweren, gaf als zijn gevoelen te kennen, dat er zoo weinig pit in zat. Ik neem natuurlijk een en ander niet voor mijne rekening; ik wil in deze volstrekt niet beweren: ‘vox populi, vox Dei;’ maar het trof mij toch, dat 't gevoelen der meerderheid zoo ongunstig was;

want laat mij niet vergeten te zeggen, dat er uitzonderingen waren, vooral wat enkele weinige geschriften betreft. Toen ik dit verschijnsel zocht te verklaren, en deswege vele van Conscience's boeken nog eenmaal ter hand nam, kon ik veel van 't gezegde begrijpen en moest erkennen, dat daarin nog al eenige waarheid was gelegen. Dikwijls toch schijnt deze auteur tot de zoodanigen te behooren, die den juisten toon aanslaan, maar minstens genomen zeer ongelukkig zijn in de keuze van hun stof. Hij vertelt uitnemend, zijne wijze van voorstelling is aanschouwelijk; maar daarmede is in vele gevallen dan ook alles gezegd. Waarschijnlijk ter oorzake eener groote onevenredigheid tusschen zijnen ijver en zijne vindingrijkheid treedt hij dikwijls voor 't publiek op zonder iets te hebben, dat der mededeeling waardig is. Een ander gevolg daarvan is, dat men zonder een sterk geheugen te hebben, na de kennismaking met een deel zijner geschriften, al spoedig op oude bekenden meent te stuiten. Ik heb tot dusverre nog met geen enkel woord gerept van de beide geschriften van Conscience, wier titels aan 't hoofd dezer regelen geplaatst zijn; maar men begrijpt toch zeker wel waar ik heen wil. Het gezegde geldt namelijk voor een deel ook van deze nieuwe uitgaven van genoemden auteur. Wat mij het meest daarin getroffen heeft, is de wijze van voorstelling: de takt van vertellen, die ook hierin zoo doorstraalt, maar niet de inhoud. Om den vorm zou ik ze willen roemen als uitnemende volksgeschriften, maar ik vrees, dat zij geen opgang zouden maken, allerminst het laatste boekje, dat niet weinig ziekelijk is. En ook omtrent het eerste, schoon veel beter van inhoud, zou mijn straks genoemde zegsman waarschijnlijk getuigen: ‘er zit geen pit in.’ Zij, die met alles, wat van Concience's hand komt, dwepen, vinden hier zeker hun gading: beide geschriften zijn zoodanig als wij het van Conscience gewoon zijn. Ik voor mij echter, die dat niet onverdeeld doe, heb het ook weer bij deze gelegenheid bejammerd, dat iemand, die zooveel talent van vertellen heeft, niet beter partij daarvan weet te trekken. Misschien zou er veel gewonnen zijn, als onze auteur minder vruchtbaar ware. Wat wij aan 't aantal zijner geschriften misten, zou stellig vergoed worden door 't gehalte.

Zierikzee, 25 Nov. 1872.

J.H.C. HEIJSE.

***Berg-Opwaarts. Uit het Engelsch van E. Prentiss, door Almine, met een voorrede van Dr. A.W. Bronsveld. Amsterdam, W.H. Kirberger*. 1871.**

Of de Hr. Kirberger voor zekeren kring van lezers een cachet op deze zijne uitgave wilde hebben, toen hij den Hr. Bronsveld verzocht haar van eene voorrede te voorzien, dan of hij een ander doel daarmede beoogde, weet ik niet, wel, dat hij mij en anderen, geroepen om eene aankondiging daarvan te geven, geen dienst daarmede deed. Die voorrede toch is misschien ongemerkt eene zeer vleiende aankondiging geworden, waardoor de recensenten in eene ietwat lastige positie tegenover den Haarlemschen predikant zijn geplaatst. Immers wij stemmen daarmede in en dan is onze aankondiging overbodig, of wij wraken haar, maar treden dan ook eigenlijk op als kampioenen tegen den schrijver der voorrede, in mijn oog allerminst gewenscht, nu het boekje zekere godsdienstige kleur draagt.

Ik wil gulweg bekennen verbaasd te zijn geweest, dat de uitgever, zooals uit de toezending van 't geschrift bleek, eene aankondiging verzocht. Aanvankelijk was ik dan ook van zins aan die noodiging niet te voldoen, maar ben daarvan teruggekomen, èn omdat 't oordeel omtrent de bedoeling der voorrede misschien geheel onjuist is, èn omdat er veel te veel goed in 't boekje is, om het met stilzwijgen voorbij te gaan. Zeer zeker verdient het in ruimeren kring bekend te worden, dan waartoe het door zijn eigenaardig godsdienstig karakter schijnt te behooren.

Omdat ik mij van de bewuste voorrede niet geheel kan losmaken, zullen wij eerst eens zien wat de Hr. Bronsveld daarvan zegt in zijne beschouwing, die nu eenmaal met 't boekje verbonden werd, en zoowel uit een literarisch als uit een godsdienstig oogpunt genomen is. Het munt zijns inziens uit door ongemeene frischheid, geestigheid en losheid van vorm, spreekt van zuiver gevoel, getuigt van diepe menschenkennis, en tintelt bij verscheidene passage's van echt, gezond vernuft, zoodat het in één woord een voortreffelijk boek is. Gij ziet: de lofrede is zoo volledig mogelijk, er ontbreekt eigenlijk niets daaraan. Ofschoon ik

nu volstrekt niet van een lijnrecht tegenovergesteld gevoelen ben, en met name wat de menschenkennis en, behoudens enkele uitzonderingen, ook wat 't gevoel betreft, dit oordeel gaarne onderschrijf, meen ik, dat op het gezegde nog al iets af te dingen valt. Ongemeene frischheid, geestigheid en losheid van vorm - zij hebben mij niet getroffen. Ik schrijf dit echter niet zoozeer op rekening van gebrek aan talent bij den auteur, als wel van den vorm, die gekozen werd, die van een dagboek namelijk. Zekere matheid, een bepaald gemis aan losheid en frischheid zijn 't gevolg geweest dier min gelukkige keuze van vorm. Er zou meergang in 't boek zijn, het zou zich aangenamer laten lezen, als het niet op deze wijze geschreven ware. Dat enkele sporen van echt, gezond vernuft niet ontbreken, wil ik geenszins ontkennen; maarstellig ware 't aantal van zoodanige passages minder zeldzaam geweest, als het boek een andere gestalte had gekregen. Meer indruk zou het dan zeker maken, omdat de lezing meer boeien zou. Uit een godsdienstig oogpunt gezien bevat het geschrift, dat thans in een nederlandsch gewaad werd gestoken, naar het oordeel van den Hr. Bronsveld, eene gezonde ontwikkeling van 't christelijk leven, daar het vrij gebleven is van alle ziekelijke piëtisme en overspannen methodisme. Ook daartegen is mijns inziens wel iets in te brengen. Gaarne en met hooge ingenomenheid betuig ik, dat hier geen lijdelijk christendom wordt gepredikt, zooals eilaas! in vele geschriften van dit genre; maar in spijt van den doorgaans gezonden toon is er wel een en ander dat aan ziekelijk piëtisme en overspannen methodisme doet denken. Ik wil met den Haarlemschen predikant niet twisten over de aanwijzing der juiste grens, waar 't piëtisme ziekelijk en het methodisme overspannen wordt, maar geef hem eenvoudig in overweging, of Katy's echtgenoot en sommige andere figuren in 't boek geheel daarvan zijn vrij te pleiten. Van de hoofdpersoon zelve gewaag ik daarbij niet: zij is in mijn oog eene frissche figuur, op wie 't gunstig oordeel van den schrijver der voorrede ten volle van toepassing is.

Dit wat het oordeel van Dr. Bronsveld betreft, waardoorik tevens zoo ongeveer mijne eigene beschouwing gegeven heb. Ik resumeer die kortelings aldus: al heeft het boek bepaalde gebreken, al draagt het een godsdienstig karakter, dat ik niet ten volle goedkeur, zoo is het in mijn oog zeerzeker een goed boek, welks kennismaking

ik aan allen met groote warmte aanbeveel, ook aan hen, die eene andere godsdienstopvatting zijn toegedaan dan de auteur predikt. In onzen leeslustigen tijd worden tal van boeken verslonden, die meer kwaad dan goed doen of in elk geval geen voedsel aan den geest geven. Hier is een geschrift, dat wat geeft voor verstand en hart beide, dat in een aangenamen, schoon niet onberispelijken vorm opwekt tot zelfonderzoek en zelfkennis. Mocht deze of gene, hetzij in den vorm, hetzij in de godsdienstopvatting iets vinden, dat de gedachte aan 't woord ‘vervelend’ wekt, men late zich daardoor niet afschrikken van verdere lezing. Volharding zal niemand zich in deze beklagen. ‘Stepping heavenward’ is ernstig maar niet somber, stichtelijk maar niet dor, en Katy is eene lieve verschijning, die ons allen veel kan leeren. Ik kan geen afscheid nemen van dit boek zonder der vertaalster en den uitgever een woord van lof te hebben gebracht voor de deugdelijke bewerking en de sierlijke uitvoering. Er zijn keurige plaatjes in 't boek, die het inderdaad opluisteren.

Ook deze aankondiging zal, hoop ik, het hare er toe bijdragen, om 't verlangen van den Hr. Bronsveld te bevredigen, dat dit boeksken bij velen bekend worde.

Zierikzee, 20 Nov. 1872.

J.H.C. HEIJSE.

Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog.

Telkens als een conservatief voor de gevaren waarschuwt waarmeê de maatschappij door de *internationale* bedreigd wordt, ziet men een liberaal de *zwarte* internationale tegen de *roode* afspelen. Daargelaten of dit billijk is; toegegeven dat de streng kerkelijke partij onder de katholieken evenmin als de revolutionnaire werkmansvrienden haar werkkring binnen staatswezen en nationaliteit beperkt; dan heeft die zwarte internationale toch één ding boven hare roode zuster voor. Zij heeft een prachtig historisch verleden, en in zoover, althans voor een conservatief, een vrij wat beter regt van bestaan.

Treedt in de groote katholieke restauratie van vóór en na 1600 het internationaal karakter der beweging schijnbaar minder op den voorgrond, dan is het omdat zij aansluiting zocht en vond aan een groote mogendheid: de Spaansch Oostenrijksche magt. Daarom wijzen hare tegenstanders in die dagen niet zoozeer op de zege van het kerkelijke over het wereldlijke, als wel op de vestiging eener alles beheerschende monarchie onder het huis Oostenrijk als haar einddoel. Toch toont zich dat karakter gedurig; en zeker in de scherpste trekken en tevens - want dat is het lot van al wat tot het uiterste consequent is, - in den afzigtelijksten vorm, in een daad die stellig door geen partij wordt gebillijkt, en ook welligt aan niemand dan den dader zelven te wijten is: in den moord dien Ravaillac aan Frankrijk's grootsten en populairsten koning pleegde, omdat hij, in den oorlog die ter verheffing van Frankrijks magt stond ondernomen te worden, een aanval op de kerk zag.

Hoe men trouwens Ravaillac ook beoordeele, zijn doel heeft hij bereikt voor zoo ver het te bereiken was. In Hendrik IV, den vorst die zich met zijn Roomsche hofhouding verheugde

toen de strenge hugenoot Duplessis-Mornay in zijn godgeleerden redetwist met den bisschop van Evreux de nederlaag leed, maar die in zijn verkeer met de protestantsche vorsten van Duitschland zijn gehechtheid aan het protestantisme voelde herleven, - in zulk een vorst had Europa den regten man om de wereldlijke politiek over het kerkelijk beginsel te doen zegepralen. Na zijn dood is die zegepraal wel gevolgd, maar de dertigjarige oorlog ligt er tusschen; en meer dan eens scheen het kerkelijke de overhand te krijgen, eer Hendrik's Europeesche politiek, door anderen en welligt anders dan het door hem zou geschied zijn, tot haar regt kwam.

Het is het doel van dit opstel om een enkel punt toe te lichten van hetgeen er nog tijdens den zegevierenden voortgang der katholieke restauratie door hare vijanden beproefd werd om haar het hoofd te bieden.

I.

Toen de dood van Hendrik IV de vrees voor een Europeeschen oorlog had doen verdwijnen; toen die van keizer Rudolf II zijn broeder Matthias het rustig bezit zijner koningrijken en erflanden waarborgde, en het keizerschap voor hem openstelde; toen liet welligt nergens de katholieke restauratie zich zoozeer gelden, als in de landen van het Duitsch-Oostenrijksche huis. Menig man van talent en aanzien, leek of geestelijke, werkte hiertoe mede. Doch den voorrang hierin kon niemand aan aartshertog Ferdinand van Stiermarken, den toekomstigen erfgenaam van al de Oostenrijksche landen, betwisten.

Reeds lang te voren had Ferdinand door strenge en afdoende maatregelen tegen het protestantisme in zijn eigen erfland, getoond wat men van hem mogt verwachten als hij het hoofd van zijn geheele huis werd. En inderdaad, zoo als de nieuwe godsdienst zich in Stiermarken tegen den zin van het vorstenhuis had vastgezet, was zij met het landsheerlijk en landsvaderlijk gezag van den vorst onbestaanbaar. Wat werd er van dit gezag als de adel in zijn gebied eigenmagtig hervormingen in het godsdienstige kon invoeren, zonder kerkelijke overheid of kerkelijke regten te ontzien? wat, als het volk naar predi-

kanten luisterde, die de godsdienst van den vorst voor dwaalleer, zijn geestelijke raadgevers voor gevaarlijke vijanden der waarheid verklaarden? In Ferdinands oogen was elke zege der katholieke restauratie een waarborg voor zijn eigen tegenwoordige of toekomstige magt; en zoo als de zaken in de landen van het huis Oostenrijk of zelfs in Duitschland stonden, zag hij de zaak juist genoeg in.

De Bohemers hadden van de twisten, die in de latere jaren van keizer Rudolf het Oostenrijksche huis verdeeld hielden, tot bevestiging hunner vrijheden, ook in het kerkelijke, gebruik gemaakt. Maar om Ferdinand, in weerwil van zijn aanspraken op de kroon, als vijand der hervorming buiten de regering te sluiten, daartoe misten de Boheemsche protestanten kracht en eenheid. Toen hem, nog tijdens het leven van Matthias, de kroon van Bohemen was toegekend, wies den katholieken ook daar de moed om zonder iets te ontzien aan het werk der restauratie de hand te slaan. Men kent het gevolg. Op 23 Mei 1618 greep die beruchte daad van geweld plaats, die het sein gaf tot den opstand der Boheemsche protestanten tegen een gezag dat hun godsdienstige vrijheden dreigde te vernietigen.

Aan het keizerlijk hof was men door den opstand verrast; in Bohemen zelf welligt naauwelijks minder. Toch kwam hij niet overal onverwacht. Integendeel, die staatslieden van het protestantsche Duitschland die in een aanvallende politiek de redding van het protestantisme zagen, hadden de mogelijkheid van ontbinding der Oostenrijksche magt door bewegingen onder hare onderdanen, reeds lang binnen den kring hunner berekening getrokken. Het middelpunt dier politiek was in Duitschland het Keurpaltzische hof; haar voornaamste drijver vorst Christiaan van Anhalt, als stadhouder der Bovenpaltz tevens Paltzisch staatsdienaar.

De tijd was lang voorbij, dat het protestantisme in Duitschland zich uit den gang der zaken een volkomen zegepraal kon voorspellen. Jaren vóór het einde der zestiende eeuw toonde zich de herleving van het katholicisme in de houding, die de katholieke vorsten tegenover hun protestantsche onderdanen en op rijksdagen aannamen; de verzwakking van het protestantisme in den heftigen strijd, die tusschen Lutherschen en Calvinisten gevoerd werd. Buitenaf zag men het Duitsche Calvinisme, met Keurpaltz als vertegenwoordiger en aanvoerder, aan den strijd zijner geloofsverwanten in Frankrijk en de Nederlanden, en

dus tegen de Spaansche Oostenrijkers, deelnemen. De hoofdmagt van het Lutherdom, Keursaksen, zocht daarentegen in nadere aansluiting aan het keizerschap de bevordering harer belangen en het rustpunt harer politiek; en dikwijls was het dit verschil van rigting, wat op rijksdagen en anderszins de algemeene zaak van het protestantisme de nederlaag deed lijden.

Maar hoe treurig een schouwspel die toestand voor een protestant levert, en hoe vaak men in de Duitsche geschiedenis dier tijden ook op bijzonderheden stuit die den slechten indruk waarlijk niet verbeteren, wie de partij van het behoud naast die van vooruitgang niet alle regt van bestaan ontzegt, doet verkeerd met er een blaam voor de vorsten en volken van Duitschland in te zoeken. Luther was tegen de misbruiken der kerk in het strijdperk getreden, en had het godsdienstig leven zijner landgenooten in hooge mate gewekt; maar zoowel door zijn eigen wezen als door zijn verhouding tot de magthebbenden in Duitschland was hij conservatief, meer geneigd het bestaande te eerbiedigen waar het niet volstrekt verkeerd was, dan om een beginsel met onverbiddelijke logica ten uiterste te drijven. Het Calvinisme had al de consequentie, die aan radicale rigtingen pleegt eigen te zijn. Wat Luther niet wilde prijs geven, omdat zijn hart er behoefte aan had, - de leer der daadwerkelijke tegenwoordigheid van het ligchaam des Heeren in het avondmaal, - dat werd het leerstuk waar in het tweede geslacht van het Lutherdom de gemoederen met de meeste liefde zich aan hechtten; en wat is er in die leer niet een strekking om den geest aan de magt der zigtbare kerk, en dus aan hiërarchie, en ten slotte aan de overlevering, in wereldlijke zoowel als kerkelijke zaken, te binden! Door Calvijn was de leer der regtvaardigmaking door het geloof, niet door menschelijke werken, consequent ontwikkeld tot die der verkiezing en verwerping. Daarmede waren vrij wel alle tusschenmagten tusschen God en het menschelijk individu weggeruimd. Door God verkoren, zonder ander bestaan dan door Gods genade, had men slechts te vragen wat de wil Gods was; en schreef al die wil in het algemeen eerbiediging der bestaande magten voor, men moest toch in elk afzonderlijk geval God meer gehoorzamen dan de menschen; en waar menschelijke instellingen en menschelijk gezag met zijn uitgedrukten wil in strijd waren, was het pligt om er zich van los te maken.

Vond men dus in het Calvinisme de meer radicale en con-

sequente ontwikkeling der hervorming; bevrijdde het den individueelen mensch van de banden der overlevering om hem als onmiddellijk werktuig van Gods wil te doen optreden; dan verklaart het zich van zelf hoe de mannen, die in de eeuw der godsdienstoorlogen aan protestantschen kant het nieuwe in het leven riepen zonder het oude te ontzien, de leer van Calvijn huldigden. Wie daarentegen schroomvallig was om met het oude te breken; wie aan de overgeleverde toestanden hechtte zoo lang er hem maar zelf een plaats werd gegund; wie - om weder nader op Duitschland te komen, - de constitutie van het heilige Roomsche rijk in stand wilde zien blijven, en, zoo lang men zijn geweten en zijn stand als lid des rijks maar niet krenkte, zich gaarne kweet van zijn pligten jegens den keizer, hetzij deze hulp verlangde voor de verdediging zijner landen tegen den Turk, dien erfvijand der Christenheid, ofbinnen het rijk zijn gezag wilde handhaven; die moest *zijn* overlevering en *zijn* regt van bestaan in de bij rijksbesluiten gewettigde Augsburger belijdenis zoeken, en alles wat verder ging, zien te weren.

Christiaan van Anhalt begon zijn politieke loopbaan in de dagen dat Hendrik IV van Frankrijk in zijn strijd tegen de ligue, de hulp der Duitsche protestanten inriep, en ze des te ligter verkreeg omdat juist toen de Saksische politiek, tijdens de kortstondige regering van keurvorst Christiaan *I*, voor het oogenblik dezelfde banen volgde als de Paltzische.

De dunk dien men reeds toen van den nog jeugdigen vorst had, verschafte hem het opperbevel over het Duitsche hulpleger; en schoon de togt juist niet zeer schitterend afliep, bleef Anhalt, en met regt, voor een der beste talenten van het Duitsche protestantisme gelden. Gepaard aan de naauwe betrekking waarin hij weldra tot Keurpaltz trad, schonk hem dit een invloed op de politiek der Duitsche protestanten, die zijn beteekenis als rijksvorst - zijn gebied werd op zestien vierkante mijlen geschat, - ver te boven ging.

Hoe weinig het rijk door eigen kracht, hetzij de middelen bezigende die de constitutie aan de hand gaf, of door een vrijwillige vereeniging van vaderlandsgezinde rijksleden, zelfs voor de verdediging zijner grenzen kon waken wanneer een mogendheid als Spanje er inbreuk op maakte, dat bleek vooral in den winter van 1598-99, toen een Spaansch leger maanden lang in de Rijnstreken bleef ingekwartierd, alleen omdat men de

Zuidelijke Nederlanden van het onderhoud dier lastige krijgslieden wilde ontheffen. Vorst Christiaan zag dan ook, even goed als één zijner tijdgenooten, de noodzakelijkheid voor de Duitsche protestanten in om hun belangen, door de katholieke restauratie en de Spaansch-Oostenrijksche magt voortdurend bedreigd, niet slechts door onderlinge aansluiting maar ook door verbindtenissen in den vreemde te handhaven. Onder de Duitsche vorsten in zijn tijd, die met het oog op de rijkszaken, en soms avontuurlijk genoeg, Europeesche politiek dreven, staat hij stellig bovenaan.

Wat Christiaan echter vooral ook boven zijn tijdgenooten als staatsman kenmerkt, is zijn plan om den val der Duitsche linie van het huis Oostenrijk door de tweedragt harer leden te bewerken, en daardoor tevens den Spaanschen invloed buiten het rijk te sluiten, die zich vooral op het blijven der keizerlijke waardigheid bij de Oostenrijkers steunde. Het min zedelijke wat men thans al ligt in zulk een plan zal opmerken, kon voor een man als Christiaan naauwelijks een hindernis zijn. Over het geheel had men in die dagen voor politieke zedelijkheid een anderen maatstaf dan thans; maar buitendien, wij hebben hier een hoofd der Calvinistische partij in Duitschland, al was hij ook geen godsdienst-ijveraar, voor ons; en wat de protestanten aan de Jezuïten verweten: dat zij gereed waren om voor godsdienstige belangen alles, ook politieke gewetensbezwaren, op te offeren, dat legden de katholieken de Calvinisten evenzeer ten laste.

De aanleiding tot Christiaan's plan was de verkeerdheid van keizer Rudolf, die, onbekwaam om zelf te regeren, liever de magt van zijn huis door de hevigste onlusten in zijn rijken zag te gronde gaan, dan zich bij zijn leven een opvolger te laten toevoegen. Het plan mislukte vooral door het gevoel van gemeenschap, dat het Oostenrijksche huis, behalve den ongelukkigen keizer, verbonden hield. Toch lieten de onlusten onder Rudolf voor de zaak der Duitsche protestanten een voordeel achter.

De landen onder Rudolf vereenigd - die der Boheemsche en Hongaarsche kroon, en de meeste eigenlijke erflanden, - waren door geen erkenden band vereenigd. Zoo zij daarom toch meer eenheid van bestuur hadden dan b.v. thans de Nederlanden met Luxemburg, lag dit deels aan gemeenschap van belangen, b.v. tegenover de Turken, deels aan de omstandig-

heid dat toenmaals de takken van bestuur, die meer de algemeene dan de plaatselijke belangen raken, zooals buitenlandsche politiek, krijgswezen en, in verband daarmeê, finantiën, meer onder het onmiddellijk beheer van den vorst en zijn naaste dienaren stonden, dan thans. Juist dit laatste maakte de afzonderlijke landen betrekkelijk krachteloos als de vorst iets tegen hun vrijheden waagde; want *zij* stonden op zich zelve, *hij* en zijn omgeving bestuurden zoovele landen en hadden zooveel middelen ter hunner beschikking. Het protestantisme, dat in Bohemen op den bodem van het Hussisme kon wortel schieten, had in alle landen onder het huis Oostenrijk ingang gevonden, en tijdens zijn voortgang aanzienlijke vrijheden zich verworven, die later door de regering meer gekrenkt en beperkt dan betwist waren. Dat dit bij de verheffing van het katholicisme anders kon worden, sprak van zelf; maar hiertegen gaven nu de onlusten onder Rudolf het middel aan de hand. Toen de verschillende landschappen tegen Rudolf in verzet kwamen, gingen zij onderlinge verbonden aan die dit verzet zouden overleven. Toen aartshertog Matthias aan hun hoofd trad en door hun hulp het bestuur over het meerendeel zich verwierf, vergaten zij niet hun vrijheden te laten bekrachtigen. En schoon het denkbeeld van een algemeen bondgenootschap tusschen alle landen onder den Oostenrijkschen scepter, na aan het eind der onlusten geopperd te zijn, zich later niet verwezenlijkte; wat er van gedeeltelijke verbonden gesloten was, werd niet vernietigd, en gaf in allen geval een voorbeeld om zich later naar te rigten. Zoo scheen het bestaan van het protestantisme in de landen van het huis Oostenrijk toch altijd beter dan vroeger verzekerd; en dit was ook voor de zaak van het protestantisme in het rijk van belang.

Zoodra de Boheemsche opstand was uitgebroken, rigtte zich het nieuwe bestuur met aanzoeken om bijval en hulp, bijna gelijktijdig aan de verdere landen onder het Oostenrijksche huis, en aan Keurpaltz en de Unie der protestantsche vorsten, waar de keurvorst het hoofd van was. Bij gene vonden de Bohemers sympathie genoeg, al won de keizer hun voorloopig hier en daar een voordeel af. Keurpaltz zond een gezant, zoo het heette in het belang van den vrede tusschen den keizer en zijne onderdanen; inderdaad om het Boheemsche bestuur tot verdere maatregelen te drijven, die ten slotte op den val van het huis van Oostenrijk moesten uitloopen. Slechts weinig tijd later zag

men een aanzienlijke bende soldaten, onder aanvoering van den bekenden partijganger Mansfeld, tot hulp van Bohemen tegen de keizerlijke troepen opdagen. Keurpaltz had hierin niet de hoofdrol: de hertog van Savoye, die het volk pas in dienst had gehad, en in Italië in de Spaansch-Oostenrijksche magt evenzeer een vijand zag als de Paltzische staatslieden in Duitschland, had het bij onderhandschen maatregel ter beschikking van Bohemen gesteld. Doch zonder een politiek als die van Anhalt, die Duitschland zoo regt tot het land der politieke kansrekening maakte, had de hertog zijn plan niet zoo ligt opgevat; buiten overleg met hem en zijn keurvorst had hij het stellig niet ten uitvoer gelegd.

Bij zulk een alleenstaande en bedekte inmenging van een klein buitenlandsch vorst kon het echter niet blijven. Een beweging als die der Bohemers tegen het huis Oostenrijk, was reeds om de beteekenis van dit huis een Europeesche kwestie. Behalve op Spanje en aartshertog Albrecht in de Nederlanden, behalve op de krachten der katholieke restauratie op zich zelf, zoo deze ook in een oorlog iets waard bleken te zijn, - en een oogenblik zal men inderdaad een soort van internationaal leger ten haren gunste zien te velde komen, - kon de keizer op Polen rekenen, waar koning Sigismund door politieke stelling, vermaagschapping en karakter, geheel op de hand van Oostenrijk en den voortgang van het katholicisme was, en dat om zijn ligging en om zijn krijgshaftige bevolking in een oorlog als deze veel waard was. Wat was nu de hulp, die de Boheemsche protestanten van het buitenland konden verwachten?

II.

De mogendheden, die het meest en voortdurendst als tegenstanders van het huis Oostenrijk in de zaken van Duitschland gemengd waren geweest, waren Frankrijk en de Vereenigde Gewesten. In de tweede linie stonden de drie protestantsche rijken van Groot-Brittanje, Denemarken en Zweden, en de beide kleinere katholieke magten, die het met de Oostenrijkers niet vinden konden: Savoye en Venetië.

Frankrijk was katholiek, maar van oudsher had het niet geschroomd om met ketters en ongeloovigen in verbindtenissen

te treden, mits het de middelen vond om tegen het huis Oostenrijk een tegenwigt te vormen. Dit gaf nu wel ergernis, b.v. te Rome; maar, anders dan bij de Jezuïten en de plaatselijke drijvers der katholieke restauratie, leefde aan het pauselijke hof in den regel het gevoel, dat het toch ook zijn nadeel had zoo de katholieke wereld door één huis beheerscht werd; en zoo kon de Fransche regering in Duitschland en Nederland de protestanten begunstigen zonder al te veel opzien te baren.

Toen Hendrik IV, op het oogenblik dat hij ten behoeve der Duitsche Unie en in verbond met andere protestantsche mogendheden, den oorlog stond te beginnen, door den dood verrast was, had er onder het regentschap van Maria de Medicis een toenadering tot Spanje plaats, die in een dubbele verzwagering der beide koningshuizen uitliep. Daarom brak men niet ten volle met de oude politiek: met de Unie en de Vereenigde Gewesten bleef men in verbindtenis; maar zoolang Maria en haar gunsteling, de maarschalk d'Ancre, het bewind voerden, bleef het denkbeeld veelzins heerschen dat Frankrijk op de hand van Spanje en voor zijn oude verbondenen niet best meer te vertrouwen was.

De moord van d'Ancre, die in 1617 op bevel des konings geschiedde, scheen dus een nederlaag voor Spanje; en tegelijk zagen de Fransche grooten, die een meer zelfstandige magt in hun eigen gouvernementen en tevens een overwigt in den raad des konings verlangden, en die hierom reeds meermalen tegen de regering in opstand waren geraakt, er voor zich een bevrediging in. Daarin vergisten zij zich. Het bestuur werd thans even uitsluitend door Luynes, een gunsteling des konings, als vroeger door dien der koningin-moeder gevoerd, en dat wel niet zonder krachtsbetoon. Reeds dadelijk waagde Luynes zich aan een maatregel tot regeling der kerkelijke zaken in Béarn, het vaderland van Hendrik IV, dien de katholieke geestelijkheid niet zonder reden eischte, maar die de hugenoten van geheel Frankrijk in beweging bragt; en het liet zich voorzien dat ook de katholieke grooten zich evenmin als vroeger het bestuur van een gunsteling zouden laten welgevallen.

Lodewijk XIII had in hooge mate het gevoel van het gezag dat hem als koning toekwam. Luynes, schoon welligt in andere opzigten niet boven het middelmatige, besefte toch hoeveel reeds de bloote naam van het koningschap kon uitwerken in een land,

dat door de onlusten en de plaatselijke dwingelandij der grooten zooveel geleden had. Moedig stonden zij elke beweging te gemoet te treden, en vooral zouden de hugenoten het ontgelden, wier organizatie als staat in den staat, in het Frankrijk der zeventiende eeuw stellig niet voegde. Dat nu in zulke omstandigheden de tijding der Boheemsche omwenteling bij de Fransche regering meer verontwaardiging moest wekken over een volk, dat zich ter handhaving zijner godsdienstvrijheid aan de stadhouders van zijn koning vergreep, dan blijdschap over de schade, die men thans het Oostenrijksche huis kon zien of doen lijden, ligt in den aard der zaak. Niets kon den keizer in zijn moeijelijken toestand voordeeliger komen, dan de afkeuring dien de Boheemsche opstand van het begin af bij den Franschen koning vond.

Beter mogt zich de Boheemsche opstand van de Vereenigde Gewesten beloven. Het is waar, de zaken stonden er hagchelijk genoeg, en de onlusten, die aan de jaren 1618-19 bij ons zulk een treurige vermaardheid gegeven hebben, vermeerderden onze kracht in het buitenland niet. Toch was juist de strijd die hier heerschte, voor de Boheemsche zaak niet zonder voordeel.

Hoe groot ook de invloed was dien de Vereenigde Gewesten als zelfstandige mogendheid in den tijd van Oldenbarneveldt in het buitenland veelzins oefenden, er waren altijd nog bondgenooten, die tegenover ons de houding van beschermers konden aannemen. Engeland had nog uit Leicester's dagen hier regten, die zijn vertegenwoordigers een veel grooter aandeel aan het beheer der zaken schonken, dan aan gezanten pleegt toe te komen. Frankrijk was ons ook na den vrede blijven steunen, waarbij Hendrik IV zich met Spanje heette verzoend en van ons losgemaakt te hebben. Oldenbarneveldt's politiek had de strekking om ons van het overwigt van Engeland te ontheffen en om in Frankrijk, in weerwil van de woelingen die er na Hendrik's dood heerschten, en de bedenkelijke toenadering tot Spanje die men aan het hof waarnam, zich aan de regering te houden.

Om die politiek tegenover Frankrijk, in tijden dat men er het hof aan Spanje verkocht achtte, heeft Oldenbarneveldt heel wat moeten lijden, schoon het ook nu alles behalve bewezen is dat hij het mis had. Hij was door zijn geheelen aanleg een man van het gezag, en aan het gezag behoorde in Frankrijk voor 's hands de toekomst. Met meer regt kan men hem ver-

wijten dat hij in den kerkelijken strijd hier te lande de krachten te gering heeft geschat, die zich tegen het gezag, zoo als hij het zocht te voeren, in beweging stelden.

De vaststelling der hervormde leer, zoo als zij door de Dordtsche synode geschiedde, en de uitstooting der remonstranten, gelden ook nu nog bij velen voor de redding der Kerk, bij anderen voor hare veroordeeling tot weinig beter dan een doodslaap. Om dit uit te maken is het verleden, de geschiedenis, niet genoeg. Doch dat de kracht die een godsdienstige rigting doet zegepralen, niet bij de remonstranten maar bij hun tegenstanders zat, dat kon men reeds in Oldenbarneveldt's dagen uit den gang der gebeurtenissen zien. Dat een schikking, die de zuiverheid der echt Calvinistische leer waarborgde en wie het beter wilde weten de kerk ontzegde, met een regeringsvorm zooals Oldenbarneveldt wilde niet onbestaanbaar was, dat is later gebleken.

Wat daarentegen de weg was dien prins Maurits moest inslaan, dat schijnt, als men een zuiver historisch standpunt kiest, minder twijfelachtig. Op gevorderden leeftijd en na zulk een rol in de Europeesche zaken vervuld te hebben, had hij zijn krediet verspeeld, met de overlevering van zijn huis, zooals het publiek haar kende, gebroken, en zich zelven ten hoogste de kans gelaten om in het bestuur dezer landen een vijfde rad aan den wagen te blijven, zoo hij niet ten behoeve van het hervormde geloof en hen die het beleden, in de zaken had ingegrepen. Met te handelen zoo als hij deed, trad hij als redder op van hetgeen de partij, waar de kracht bij zat, als haar dierbaarst belang beschouwde, en in weerwil van heel wat tegenspoeden is hij dan ook tot zijn dood hier te lande de groote man gebleven.

Nu was de partij onder het publiek waar prins Maurits thans als het hoofd van optrad, en die Oldenbarneveldt van heulen met de magten van het katholicisme betichtte, - de predikantenpartij zou men ze met het oog op de herinneringen van den Leicesterschen tijd kunnen noemen, die thans bij hare tegenstanders weder opdoken, - zonder twijfel wat buitenlandsche politiek betrof voor afdoende maatregelen ten behoeve van verdrukte geloofsgenooten. Dit moest natuurlijk ook Maurits zelf, en de staatslieden die het met hem eens waren, de zaak van den Boheemschen opstand in een gunstiger licht doen zien. Op vroegere mededeelingen van den kant der Boheemsche sten-

den, had men niet of in algemeene termen geantwoord; maar toen er aan het einde van 1618, en dus op een tijd dat de overwinning in den strijd hier te lande reeds beslist maar nog niet voltooid was, een Boheemsch gezantschap van gelukkige krijgsbedrijven tegen de keizerlijken kwam vertellen en tevens hulp aanvragen, toen luidde het advies van den prins en den Raad van State dat ‘de zaak der Bohemers dezelfde was als de onze, als namelijk de gereformeerde religie en de vrijheid en privilegiën betreffende,’ en werd men het spoedig eens om hun hulpgelden te verleenen.

Buitendien, de val van Oldenbarneveldt was een nederlaag der Fransche diplomatie hier te lande, die zich zijne zaak even sterk en openlijk aantrok, als de Engelsche tegen de remonstranten ijverde. En zoo als Frankrijk's stemming tegen de Bohemers was, hadden dezen er stellig voordeel bij zoo de Fransche regering voor het oogenblik hier minder vermogt.

Afdoende hulp konden echter de Bohemers ook van deze gewesten niet verwachten, zoo zij niet in gemeenschap met andere mogendheden verleend werd. Het was dan ook niet slechts dadelijke onderstand die van ons gevraagd werd, maar tevens hemoeijingen ten gunste der Boheemsche zaak aan vreemde hoven.

Natuurlijk kwam Engeland hier het eerst in aanmerking, waar de regering in den gang der zaken hier te lande even goed een zegepraal konde zien, als die van Frankrijk een nederlaag. Het vooruitzigt, dat Frankrijk onder Maria van Medicis op den duur één lijn met Spanje zou trekken, had in der tijd aanleiding gegeven tot het huwelijk van Elizabeth, de dochter van koning Jacobus, met Frederik V, keurvorst van de Paltz; en deze was het die de Bohemers het eerst, al was het dan ook nog bedektelijk, met raad en daad had geholpen; in hem zag men reeds den aanstaanden koning van Bohemen, als de stenden er toe kwamen om zich van het Oostenrijksch gezag geheel los te maken. Had men in dit huwelijk het bewijs meenen te zien, dat Engeland thans de leiding der protestantsche en anti-Oostenrijksche politiek in Europa dacht te aanvaarden, geen beter aanleiding kon men vinden om die politiek in praktijk te brengen dan juist de Boheemsche opstand; en bij het protestantsche volk van Engeland zou zij een des te beter onthaal vinden, omdat het juist elk bewijs van Spaanschen invloed ten hove met argwaan gadesloeg.

De houding der Engelsche regering in de eerste jaren van

den dertigjarigen oorlog, kan, zoo als men weet, voor den gang der zaken in dien tijd bijna als het hoofdpunt gelden. Over niet elk feit wat hiermede in verband staat, is nog het volle licht verspreid, en daardoor zal men in de beschouwing van het karakter en de politiek van koning Jacobus nog veel leemten en verschil van opvatting vinden. Dat echter de persoonlijkheid van den koning, en de verhouding waarin hij zich tot zijn onderdanen voelde, den sleutel der Engelsche politiek in die dagen geeft, daarover is men het vrij wel eens.

Jacobus had als koning van Schotland een geleerde opvoeding onder een der groote letterkundigen van den tijd genoten; maar anders waren de toestanden waarin hij zijn jeugd doorleefde, primitief genoeg. Aan den eenen kant edelen, onder veeten opgewassen en in hun woestheid zelfs geen vergrijp tegen den persoon des konings schuwende; aan den anderen kant Calvinistische predikanten, wier invloed zeker een zin voor orde en zedelijkheid bij het volk gewekt had, maar die daarvoor ook den koning niet spaarden, als hij of zijn politiek op den verkeerden weg scheen. Wat brak er niet een heerlijker tijd voor hem aan toen hij, krachtens zijn erfregt, ook den Engelschen troon besteeg, toen onder hem de drie Britsche rijken voor het eerst vereenigd werden, en hij als koning het land betrad waar hij ook het hoofd der kerk zou zijn, en waar hij de hiërarchie in wezen vond, die hij voor de verwezenlijking van zijn ideaal onmisbaar achtte. Want een ideaal had hij: een koningschap waaraan, als de bron van het gezag in het wereldlijke en geestelijke, een werkelijke leiding der onderdanen toekwam, en dat buitenaf, door beraden maar liefst vreedzame tusschenkomst, orde en regt handhaafde.

Het bestaan der kerkelijke hiërarchie was in Engeland het gevolg van de wijze, waarop de kerk aan het gezag van Rome onttrokken en de hervorming ingevoerd was, niet door bewegingen in den boezem des volks, maar door maatregelen van het gezag. Tegen de hiërarchie begon reeds toen dat protestantisme in verzet te komen dat later, toen onder een volgende regering het kerkelijk absolutisme met meer kracht en consequentie zich ontwikkeld had, den troon zou wegvagen en Engelands kracht eerst regt toonen; maar het was nog in zijn wording. Vooralsnog heerschte er wel onloochenbaar een protestantsche geest in Engeland, maar vereenigd met vreemdsoortige elementen, meer geschikt om tot grondslag van een Euro-

peesche politiek te dienen, die dan weder op de Engelsche toestanden zelve ten gunste van het koningschap kon terugwerken, dan voor de ontwikkeling van een kerkelijk stelsel, zoo als hetzij Jacobus, hetzij de puriteinsche partij het wilde. Want het kenmerk van den Engelschen protestant was haat tegen Spanje, vrees voor papistische onverlaten die het land gaarne onder een vreemd juk wilden brengen, mits het dan den paus weder huldigde, de zin eindelijk, die sedert de dagen van Hawkins en Drake zoo menig ondernemend man naar zee dreefom den aartsvijand van het ware geloof te lijf te gaan en - met rijken buit weer thuis te komen.

Op al die punten bestond er sympathie tusschen Elizabeth en haar volk, en buitendien, zij kende het volk, en wist waar zij zich kon laten gelden en waar het raadzaam was toe te geven. Maar nu haar opvolger! Nog daargelaten veel onvorstelijks in zijn gedrag en houding, had hij vooreerst zijn Schotsche nationaliteit in zijn nadeel; ten tweede de hoop die de misnoegden onder de vorige regering op zijn troonsbeklimming vestigden, en die hij uit den aard der zaak moest teleurstellen; want zij vormden uitersten in verschillende rigting, en met den weg zijner voorgangster te verlaten, had hij ten hoogste een deel hunner kunnen tevreden stellen. En onder zulke reeds op zich zelf bezwaarlijke omstandigheden moest in Engeland, onder het meest praktische en het minst aan logischen zamenhang hechtend volk ter wereld, een koning de regering aanvaarden, die door aanleg en opvoeding juist de theorie der zaken steeds het naast voor oogen had.

Het gevolg zag men reeds dadelijk in zijn buitenlandsche politiek. In zijn ingenomenheid met het koningschap beschouwde hij alle koningen als broeders, om het even of zij katholiek of protestant waren, en van alle rebellie had hij een afschuw. Met Spanje sloot hij dan ook reeds spoedig vrede; de Vereenigde Gewesten bleef hij alleen ondersteunen omdat het, wegens het bestaande verbond en Engelands stelling als protestantsche mogendheid, niet anders kon, en met hulp van een schikking met zijn geweten. Toen Spanje, door Frankrijks verzwakking na Hendrik's dood, in Europa weder in het voordeel scheen, op een tijd dus dat in veler oogen het bestaan van het protestantisme op het spel stond, onder een volk, dat gewend was in een oorlog ten behoeve van het protestantisme zijn stoffelijk voordeel zoowel als zijn roeping te zien, liet datzelfde geweten hem zulk een schikking

niet toe, omdat er een bestaand vredesverdrag meê zou geschonden worden.

Geen wonder dat onder een koning, wien zooveel van zijn onderdanen scheidde, de strijd tusschen het parlement en het koninklijk gezag ontstond, die zijn zoon op het schavot zou brengen, en hem zelven het genot van zijn kroon en zijn magt over de kerk vergalde. Dat hij, na jaren lang onder zulke omstandigheden geregeerd te hebben, voor de Boheemsche rebellen op zich zelf gunstig gestemd zou zijn, dat kon men naauwelijks verwachten, vooral omdat het geen geheim was welk een invloed de toenmalige Spaansche gezant te Londen op hem uitoefende. Slechts bemiddeling tusschen den keizer en diens onderdanen lag voor 's hands op zijn weg: als de magtigste protestantsche vorst van Europa kon hij het zijn pligt achten om een stoornis der rust uit den weg te ruimen, die in de onregtmatige behandeling eener protestantsche bevolking haren oorsprong had. Wat hem nader in de zaak kon mengen, was de betrekking waarin zijn schoonzoon van de Paltz tot den opstand stond; en hiervan zouden de gevolgen zich eerstlangzamerhand gaan openbaren.

Verder nog van den Boheemschen opstand stonden de beide protestantsche mogendheden van het Noorden. Als Duitsch vorst - want als zoodanig beschouwde men hem, - en lid van het Duitsche rijk, had de koning van Denemarken ongetwijfeld belang bij hetgeen er in Bohemen geschiedde. Maar tegenover de politiek, die hij ten gunste van den Deenschen handel en de Deensche heerschappij in de naaste zeeën volgde, trokken Zweden, de Vereenigde Gewesten en de Hanze-steden ééne lijn; en een verbond met de tegenstanders der beide eerstgenoemden, Polen en de Spaansch-Oostenrijksche magt, lag hem dus te nabij om voor den Boheemschen opstand partij te kiezen. - Zweden was voortdurend in oorlog met Polen, welks koning als voorstander van het katholicisme, van den Zweedschen troon ontzet was. Het herstel van den Poolschen konin in Zweden was een der groote belangen waar de katholieke restauratie voor ijverde, en een man als Gustaaf Adolf moest meer dan iemand het belang inzien om zijn zaak met die van het protestantisme te vereenzelvigen. Wat hem voorloopig buiten de Boheemsche zaken hield, was de wapenstilstand dien hij in het begin van 1618 voor twee jaren met Polen hernieuwd had, en de onmogelijkheid om anders dan juist door een aanval

op Polen in den Boheemschen oorlog in te grijpen, zoolang deze zich binnen de bezittingen van het huis Oostenrijk beperkte.

De hertog van Savoye scheen groote plannen te koesteren, die hemzelven hetzij de Boheemsche kroon, hetzij met of zonder deze het keizerschap zouden verschaffen, en verder tot een verdeeling der Oostenrijksche magt onder zijn bondgenooten zouden leiden, en na keizer Matthias dood kwam Christiaan van Anhalt zelf naar Italië om over die plannen te handelen; maar het bleven plannen. - Venetië was om zijn rijkdom en ligging voor een vijand der Oostenrijksche magt een hoogst wenschelijk bondgenoot; en zoowel de Unie, in verband met Savoye, als ook de Vereenigde Gewesten, stonden er de Boheemsche belangen voor; maar als handelsrepubliek, met een beperkt gebied, kon het evenmin als de Vereenigde Gewesten zelve de Boheemsche zaak zelfstandig ter hand nemen.

Één rijk was er nog, wat haast ligter en met meer grond zich in de Boheemsche zaken kon mengen dan eenig ander: Turkije. Het had de handen vrij, want, zoo als wij zien zullen, had het een lastigen oorlog in Azië juist ten einde gebragt. Het grensde aan het gebied des keizers, en even als deze in Duitschland en zelfs elders vaak om bijdragen voor den Turkschen oorlog aanvroeg omdat zijn landen den voormuur der Christenheid uitmaakten, mogt de sultan meenen dat na het verbreken van dien muur geheel Europa voor hem zou openstaan. In binnenlandsche onlusten in de keizerlijke landen had Turkije zich dikwijls gemengd; en hoe kon het ook anders, daar de vorst van Zevenbergen, de natuurlijke steun van alle misnoegde Hongaren, Turksch vasal was. Zocht Bohemen de overige landen onder Oostenrijk's gebied voor den opstand te winnen, - en dit deed het en moest het doen, - dan lokte het reeds hierdoor als van zelf de Turken het land binnen.

Turksche hulp zou dus voor den Boheemschen opstand welligt noodzakelijk worden; maar ze bleef dan toch altijd een noodzakelijk kwaad. In Hongarije mogt men er aan gewend zijn om, als het pas gaf, ook bij de Turken hulp te zoeken, zooals dan ook de Hongaren zelve in die tijden soms voor niet veel beter dan Turken golden; in de andere landen onder het huis Oostenrijk vreesde men Turksche invallen als de ergste bezoeking, en droeg men juist daarom tot de verdediging der

Hongaarsche grenzen bij. De Hongaarsche opstand van 1605, schoon het gevolg eener keizerlijke politiek die ook in aangrenzende landen, b.v. Moravië, slecht werkte en misnoegen wekte, vond dan ook in die landen geen bijval maar tegenstand, juist om de zamenwerking die er tusschen de opstandelingen en de Turken heerschte.

Zouden nu de andere Europeesche mogendheden, wier belang het meebragt om den Boheemschen opstand tegen de magt van het huis Oostenrijk te ondersteunen, zich hiertoe met de Turken in verbindtenis kunnen stellen? In Turkije hielden verschillende mogendheden vaste gezanten of agenten; dit laatste zelfs de keizer. Maar iets anders was het met de Turken te onderhandelen over handelszaken of tot verhoeding van rooverijen te land en ter zee, of des noods tot verijdeling van een schikking tusschen de Turken en hun naburen, die dezen voor het oogenblik wat al te zeer in het voordeel scheen te stellen; iets anders, om aan een groote Christen-mogendheid, in haar hagchelijkste omstandigheden, de Turken op het lijf te sturen. De haat, die in den boezem van het Calvinisme tegen Rome heerschte, kon welligt bij de uitersten der Calvinistische politiek, het gewetensbezwaar doen vervallen: en het ontbrak niet aan zekere eenheid van belangen tusschen Turken en Calvinisten, omdat de katholieke restauratie, die de uiterste rigting van het protestantisme het eerst bedreigde; toch ook weder plannen tot kruistogten ter sprake bragt. Toch moest men rekening houden met de openbare meening; en het is merkwaardig, hoe de woordvoerders van het katholicisme, zooals Maximiliaan van Beijeren, juist in het gevaar dat bij Oostenrijk's val van den Turkschen kant zou dreigen, het terrein zoeken waar ook protestanten hen kunnen ontmoeten.

Met het oog hierop, is het niet van belang ontbloot de politiek na te gaan, die in die dagen door en namens Bohemen's trouwsten bondgenoot, de Vereenigde Gewesten, bij de Porte gevolgd werd; te meer, omdat hierbij tevens de aandacht wordt gevestigd op een der merkwaardigste en minst gekende persoonlijkheden van den dertigjarigen oorlog: op Bethlen Gabor, vorst van Zevenbergen.

III.

De dood van keizer Matthias, de uitbreiding der Boheemsche beweging over de aangrenzende landen van het huis Oostenrijk, de opdragt van het keizerschap aan Ferdinand, wien Keurpaltz zelfs geen ernstig mededinger had kunnen ter zijde stellen, en te gelijker tijd de verkiezing van keurvorst Frederik van de Paltz tot koning van Bohemen: dit zijn de feiten waar het eerste bedrijf van den Boheemschen oorlog mee afloopt. - Een strijd tusschen de Boheemsche stenden en hun koning konden de Duitsche vorsten des noods als een zaak beschouwen die huiten hen lag. Maar nu de Bohemers den gekozen keizer niet langer als hun koning erkenden, en daardoor - want dan was tevens naar hun inzigt de Boheemsche keurstem bij de verkiezing niet uitgebragt, - de wettigheid der keus betwistten, kwam de eer en het belang van het Duitsche rijk bij de Boheemsche zaak in het spel. Nu men den Calvinistischen keurvorst van de Paltz op den Boheemschen troon riep, kon het katholieke Duitschland zijn godsdienst in gevaar achten. Nu de baan der revolutie door de Bohemers onverholen betreden was, moest hun bedwang een waarborg voor het behoud der vorstenmagt schijnen.

Geen wonder dan ook, dat thans de keizer, naast de met hem verbonden mogendheden van het buitenland, eensdeels, nu het gold om het protestantisme in Bohemen en de erflanden uit te roeijen en in Duitschland krachteloos te maken, de katholieke vorsten van het Duitsche rijk, met den wakkeren Maximiliaan van Beijeren aan hun hoofd, aan zijn zijde zag treden, en anderdeels in den streng Lutherschen en behoudenden keurvorst van Saksen een bondgenoot tegen het revolutionnaire Calvinisme vond. Nu Frankrijk slechts een bemiddeling stond te bieden, die het oorlogstooneel moest beperken en het denkbeeld verwijderen als liet men de Duitsche zaken aan haar lot over; nu Jacobus voor zijn schoonzoon, althans in Bohemen, niets wilde doen dan een onderzoek instellen naar het regt der Boheemsche staten om hem de kroon aan te bieden; nu was de kans van den nieuwen Boheemschen koning tegenover zijn vijanden al zeer gering. Slechts in zijn rug, van den Turkschen kant, dreigden ook Ferdinand ernstige ge-

varen, en hij liet het niet aan pogingen ontbreken om ze af te weren.

Met het oog op hetgeen men hieromtrent vernam, besloten de Staten-Generaal op 13 Dec. 1619 hun gezant te Constantinopel, Cornelis Haga[1], te gelasten om alles aan te wenden, dat er geen vrede tusschen Turkije en Spanje tot stand kwam. Hierbij moest hij verklaren, dat het huis Oostenrijk in Bohemen en Hongarije niet meer op den troon zat, want Frederik van de Paltz was thans koning van Bohemen en met de Vereenigde Gewesten en vele andere mogendheden verbonden. Juist om hem te beoorlogen en door Polen te laten beoorlogen, zocht de Spaansche koning thans vrede met Turkije.

Wat die vrede was waar tegen gewaakt moest worden, zal later blijken. Vooraf een enkel woord over de toenmalige betrekkingen tusschen de Vereenigde Gewesten en Turkije, en over de voornaamste persoonlijkheid die hierbij in aanmerking komt.

Eerst sedert 1611 lieten de Staten-Generaal zich bij de Porte door een gezant vertegenwoordigen, ten gevolge van een uitnoodiging namens de Turksche regering, en vooral om het belang van onzen handel, die tot dusver in de Levant onder vreemde vlaggen was gedreven. De invloed dien onze gezant te Constantinopel oefende, was echter weldra grooter dan zulk een kort diplomatiek verkeer scheen mee te brengen.

Zonder twijfel lag dit ten deele aan zekere verwantschap, die door het lot tusschen ons en de Turken bestond. Turkije kende Spanje als zijn grootsten vijand. Tegen dien vijand, wiens kracht het bij Lepanto gevoeld had, en die nog pas door de verdrijving der Mooren uit Spanje den haat had getoond dien hij tegen de belijders van den Islam koesterde, hadden de Nederlandsche gewesten jaren lang gekampt, totdat Spanje zelf, bij het sluiten van het twaalfjarig bestand, hun vrijheid had moeten erkennen. Dat maakte dat Turkije in ons zijn natuurlijke bondgenooten, in onze overwinningen zijn eigen voordeel zag. Nergens werd later het nemen der zilvervloot door Piet Hein of de verovering van den Bosch met zooveel gejuich vernomen. ‘Bolduc’[2], heet het in een brief van Haga uit

1 De brieven van Haga voor dit opstel gebezigd, zijn mij, met andere stukken, door de directie en beambten van het Rijks-Archief met hun bekende hulpvaardigheid verstrekt. Haga noem ik *gezant*, omdat zijn eigenlijke titel, *orateur*, niet meer in gebruik is.

2 Bois-le-Duc.

dien tijd, ‘waar vroeger niemand van wist, is hier thans zoo bekend als Rome of Jeruzalem.’ En niet het minst legden steeds de ‘Granadijnen’, de uit Spanje verdreven Mooren, hun blijdschap over zulke berigten aan den dag.

Hierbij kwam echter vooral de hoogst gelukkige keus van den gezant. Van beroep advokaat, had Haga in 1610, op kosten van eenige handelshuizen wier belangen in de Oostzee verkort waren, maar met het karakter van afgezant der Staten, een zending naar het Zweedsche hof waargenomen; en na zijn terugkomst werd hem het gezantschap te Constantinopel toevertrouwd. Daar was hij ‘de regte man op de regte plaats.’ Zoo althans oordeelt Roe over hem, die van 1621-1628 Engeland bij de Porte vertegenwoordigde, en wiens brieven voor de geschiedenis dier jaren zeer veel waard zijn. Roe, een man die in Engeland in de hoogste kringen verkeerde en onder anderen met de koningin van Bohemen zeer bevriend was, is persoonlijk met zijn Hollandschen ambtgenoot niet ingenomen; hij verwijt hem knoeijen met vreemden tot eigen voordeel; hij spot met de aanstalten die hij voor de ontvangst zijner vrouw maakt, als ware zij een prinses; hij vindt hem hinderlijk verwaand. Tegelijk echter erkent hij, dat Haga meer dan iemand in Turkije thuis is en zich thuis voelt, en dat hij er gedurig in de zaken der regering wordt geraadpleegd. - Als Haga zelf in zijn brieven aan de Staten uitweidt over een zeer ernstig geschil tusschen den groot-vizier en den gezant van Venetië, wat tot een oorlog had kunnen leiden en slechts door zijne ‘goede officiën’ is bijgelegd, dan zou men welligt meenen, dat hij zijn diensten in die zaak overdrijft; maar dat dit niet het geval is, dat blijkt uit den lof dien de Venetiaansche regering in een brief aan de Staten hem om die diensten toezwaait.

Uit Haga's brieven leert men zijn werkkring kennen: eenigzins ook de wijze, hoe hij er zich in bewoog. Eenigzins, want Haga schrijft aan de Staten-Generaal, en houdt zich dus, waar hij over zich zelf spreekt, meest aan algemeene bewoordingen. Dit is dan ook welligt een reden waarom een man als Carleton, de Engelsche gezant te 's Hage, die Roe's brieven aan Engelsche staatslieden er meê kon vergelijken, aan deze de voorkeur schenkt. Haga geeft steeds een verslag van het politieke nieuws; hij verhaalt wat hij met of zonder naderen last voor den Nederlandschen handel heeft uitgerigt, - en hier maakte de zucht zijner landgenooten om onder vreemde

vlag sluikhandel te drijven, het hem soms lastig genoeg; - hij geeft vooral berigten over die politieke zaken, waar hij zelf, als gezant der Staten, een rol in vervult, en dit was heel wat: naast de zaken van den oorlog, waar onze landen zoo diep in gemengd waren, nam hij ook het belang der Grieksche kerk tegenover de bemoeijingen der Jezuïten en in verband met de toenadering tot het protestantisme ter harte, die er zich juist toen openbaarde. Cyrillus Lucaris, de patriarch van Constantinopel die als martelaar van zijn streven in dien geest gestorven is, was vooral door Haga met de kerken en godgeleerden van het protestantsch Europa in betrekking gebragt.

Zoekt men intusschen naar de middelen waarmeê hij het een en ander tot stand bragt, dan vindt men nooit anders dan in het algemeen ‘officiën en devoiren’. Slechts nu en dan geeft een enkel gezegde wat meer licht. Meermalen hoort men dat men in Turkije niets kan gedaan krijgen zonder geschenken; somtijds met een wenk, dat men den gezant wel wat beter in staat mogt stellen om dit middel aan te wenden. En vooral is het merkwaardig, hoe bij de gedurige afwisseling der groot-viziers, men altijd verneemt òf dat de nieuwbenoemde een ‘goed vriend’ van Haga is, die het dus ook verder wel met hem zal vinden, òf dat hij, tegen verwachting, zich bij de eerste ontmoeting bijzonder voorkomend heeft betoond. Juist dit toont hoe Haga zich met het personeel der Turksche politiek had bekend gemaakt, en hoe hij zelf er bekend stond als iemand met wien het raadzaam was op goeden voet te zijn.

Men doet, geloof ik, Haga geen onregt, met hem te beschouwen als iemand, die zijn taak ernstig opvat, die met ijver en liefde en geluk alles aanwendt om ze naar eisch te volbrengen, maar die omtrent de Turken zelve, die hij daarbij voor zich moet winnen, geheel onverschillig blijft. Het maakt geen aangenamen indruk, als men hem eerst met ingenomenheid over de geestkracht ziet uitweiden, die de jeugdige en veelbelovende sultan Osman bij zijn togt tegen Polen aan den dag legde; en hij dan, weinige maanden later, het vreeselijk uiteinde dat een Janitsaren-oproer den sultan bereid had, met de meest mogelijke koelheid uit verkeerde maatregelen van den vermoorde verklaart. Met eenige jaren van zulk een bestaan achter zich, kon Haga op een man van geest en van een warm hart en in Turksche zaken een nieuweling zoo als Roe, niet ligt een goeden indruk maken.

Zal men nu de ernstigste beschuldiging, die Roe tegen Haga inbrengt, alleen uit een slechten indruk verklaren, of moet men hem inderdaad beschouwen als iemand die tot eigen voordeel, buiten weten van zijn lastgevers, een politiek op eigen hand dreef? Om in het beantwoorden van die vraag billijk te zijn, moet men het eigenaardige van Haga's stelling niet uit liet oog verliezen. In dagen toen het verkeer zooveel slechter geregeld en de kennis van hetgeen er in den vreemde omging zooveel minder was, kon en moest een gezant vaak meer op eigen gelegenheid handelen dan thans; en wie had hiertoe nader aanleiding dan een man, die aan een verwijderd en vreemdsoortig hof als het Turksche, zulk een invloed bezat, en beter dan iemand zoowel de kuiperijen kende die er door Europeesche mogendheden werden aangewend, als het belang der talrijke en in den vreemde naauwelijks bekende zaken, die met de politiek van het Turksche hof zamenhingen. Is ooit een gezant te regtvaardigen, die in zaken welke buiten den gezigteinder van zijn land liggen, maar *altijd in het belang van zijn land*, op eigen hand een politiek volgt die hem niet is geboden, dan zou er van zulk een regtvaardiging al het eerst in een geval als dat van Haga spraak kunnen zijn. Heeft hij bij zulke bemoeijingen zijn eigen voordeel niet vergeten, dan handelde hij al niet anders dan zijn tijdgenooten in het algemeen. Maar dit zou volstrekt niet bewijzen dat hij het belang van zijn land uit het oog had verloren; en juist hetgeen men van die eigen politiek in zijn handelingen kan ontwaren, schijnt hem als een staatsman van ruimen en helderen blik te kenmerken.

IV.

Kort vóór den Praagschen opstand, in het begin van 1618, had sultan Osman den troon bestegen. Hij was zijn vader niet onmiddellijk opgevolgd, want deze had zijn broeder Mustapha door toevallige omstandigheden en tegen de heerschende gewoonte, niet laten ombrengen, en nu moest die broeder, als ouder, den zoon voorgaan. Daar Mustapha echter zoo goed als simpel bleek te zijn, duurde het niet lang of de divan, in over-

leg met het krijgsvolk, verwijderde hem van den troon, waar Osman zijn plaats innam.

Nagenoeg gelijktijdig met Osman's troonsbeklimming waren er twee verdragen gesloten. Het eene was een hernieuwing van den bestaanden vrede met den keizer, die door eenige geschillen over grenszaken in de waagschaal was gesteld. Ten gevolge van dit verdrag verscheen een der voornaamste keizerlijke staatsdienaars, Mollart, als ambassadeur aan het Turksche hof, en werd de Kroaat Gratiani, die de Turken als onderhandelaarhad gediend en een sterk voorstander van den vrede was, met het vorstendom Moldavië beleend. Het andere verdrag maakte een eind aan een oorlog met Perzië. Door den groot-vizier te velde voorloopig gesloten, moest het nog bekrachtigd worden, en eerst in 1619 kwam de Perzische gezant, die het ten volle in werking zou doen treden, te Constantinopel aan.

Met Polen was de verstandhouding minder goed. De Tartaren in de Krim, die onder Turksche opperheerschappij stonden, deden er invallen; en rooftogten door Poolsche onderdanen, de kozakken van den Dnieper, ter zee ondernomen, strekten tot weerwraak. Maar de Porte verlangde vrede; en het gevaar van onmiddellijke botsingen aan de Moldavische grenzen, zooals men er nog onlangs van den kant der Polen een gezien had, verminderde, nu het bestuur in dit land aan een beslist voorstander van den vrede tusschen Turkije en de Christenheid kwam.

In de omstandigheden waarin het huis Oostenrijk sedert het uitbreken van den Boheemschen opstand verkeerde, kon het in de versche bekrachtiging van den vrede met Turkije stellig een voordeel zien. Toch was hiermee niet alles gewonnen. Men had geen zekerheid dat de Turken, vooral nu zij van den Perzischen oorlog af waren, niet op den duur aan de rebellen hulp zouden verleenen; en zelfs een oorlog tusschen Polen en Turkije, dien men in het begin van 1619 uit de maatregelen der Porte tegen de kozakken meende te kunnen voorspellen, kon den keizer van een niet verwerpelijk bondgenoot berooven. Haga althans acht de houding der Turken tegen Polen in dien tijd in zoo ver voordeelig, als daardoor de Polen genoodzaakt zouden worden al hun magt aan de zuidergrens van hun land zamen te trekken, en dus ‘andere plannen’, d.i. bewegingen ten gunste van den keizer, te laten varen.

Nu had zich sedert eenigen tijd een ongewone bedrijvigheid in alle Spaansche havens getoond; er liepen allezins gegronde

geruchten over een scheepstogt op groote schaal, dien de Spanjaarden weldra zouden ondernemen, maar waarvan het doel werd geheim gehouden. Het naast lag het voor de hand om aan een onderneming tegen de Barbarijsche zeeroovers te denken, waar van verschillende kanten meer dan ooit over geklaagd werd; en te Constantinopel achtte men het niet eens zeker of voor zoo iets de Spanjaarden niet op de hulp van Frankrijk en Engeland of zelfs van de Nederlanden konden rekenen. En was reeds dit een gevaar voor de Porte, tot wier rijk ook de zeeroovers staten behoorden, erger nog zou het zijn indien, wat men ook al vreesde, de Spaansche vloot naar Syrië stevende om daar den vorst der Drusen, die reeds vroeger met verschillende Italiaansche vorsten plannen tegen Turkije gesmeed en ook thans weder den argwaan der Turksche regering gewekt had, in de wapenen te brengen en te ondersteunen.

Van die vrees, die zich natuurlijk onder een veertienjarigen sultan zoo als Osman, al het ergst moest laten voelen, zocht nu de Oostenrijksche politiek partij te trekken om de Turksche regering van alle bemoeijingen met de rebellen af te schrikken. Volgens een berigt van Haga van April 1619, gaf de Oostenrijksche agent, Michael Startzer, zich sedert eenigen tijd alle moeite om de Porte tot een nieuw verdrag te krijgen, waarbij zij zich zou verbinden om aan geen vijanden van Oostenrijk hulp te bieden. Welke gronden hij hierbij aanvoerde, blijkt uit de vraag, die de Turksche regering daarop tot den ambassadeur Mollart rigtte: of hij instructiën had om een vrede tusschen Spanje en Turkije tot stand te brengen; - een vraag, waarmee het aanbod gepaard ging om over het vorstendom Wallachije ten gunste van zijn tolk te beschikken, en die in zoover niets vreemds inhield, als de feitelijke vrede, die zonder formeel verdrag tusschen Spanje en Turkije heerschte, op het bestaande vredesverdrag tusschen Oostenrijk en de Porte gegrond was. Mollart had toen geantwoord van de zaak niet te weten; maar juist dit moest de vrees der Turken doen toenemen.

Moeijelijk anders dan als een voortzetting van datzelfde streven om op de vrees der Turken te werken, zal men het berigt kunnen beschouwen, dat twee maanden later Gratiani, naar het heette uit een onderschepten brief, over een nieuwe ridderorde zond, die tot bescherming der Christenheid onder den hertog van Nevers en graaf Althan opgerigt, hare groote middelen tegen de Turken dacht te bezigen, en onder anderen

ook kozakken in dienst te nemen. Want die orde - een soort van internationaal staand leger ten behoeve van het katholicisme, dat reeds in 1618 de zaak van Sigismund van Polen tegenover Gustaaf Adolf heette te verdedigen, - kon wel in zoover voor een gevaar voor Turkije gelden, als Nevers, die aanspraken op de erfenis der Byzantijnsche keizers maakte, ze zeker het liefst ten behoeve van die aanspraken zou gebezigd hebben; maar Gratiani, dien wij steeds met Oostenrijk en Polen vinden heulen, en van wien men later beweerde dat hij zelf zich bij de orde had laten inlijven, kan er alleen melding van gemaakt hebben om de Turken, door hun een nieuw gevaar zoo dreigend mogelijk voor oogen te stellen, van aanvallende politiek af te schrikken, niet om hen tot doortastende maatregelen in het belang hunner verdediging te nopen.

Intusschen begon het voor zulke bemoeijingen reeds te laat te worden. Ook in Christelijk Europa hadden de Spaansche toerustingen vrees verwekt, onder anderen in Venetië, waar men alle reden had om voor Spaansche en Oostenrijksche plannen tegen de vrijheid der republiek beducht te zijn. Het gevolg was een beweging van den kant van Engeland, dat Spanje geen onbeperkte heerschappij in de Middellandsche zee kon gunnen, en waar dus terstond aanstalten gemaakt werden tot de afzending van een eskader. ‘Eenmaal in zijn leven had Jacobus,’ zegt zijn nieuwste Engelsche geschiedschrijver, ‘bij tijds maatregelen genomen tegen een gevaar dat hij vreesde.’ De Spaansche regering, die hoogst ongaarne de vloten van het Noorden in de Middellandsche zee zag, haastte zich om door het staken harer toerustingen den Engelschen koning tevreden te stellen en weldra lachte men te Constantinopel met die onderneming, die er nog onlangs zooveel schrik had verwekt.

Uiterlijk stonden de zaken tusschen Oostenrijk en de Porte nog goed genoeg. In Mei werd bij de formeele kennisgeving van Mattbias dood en zijn opvolging door Ferdinand, de Oostenrijksche gezant met bijzondere hoffelijkheid ontvangen. Haga trouwens zoekt hierin een poging van den grootvizier om den Perzischen gezant, die juist in Constantinopel was aangekomen, een hoog denkbeeld te geven van de goede verstandhouding die er tusschen den sultan en de Christenmogendheden heerschte. In Julij werd de Poolsche gezant, die maanden lang te vergeefs had getracht om de geschillen tusschen Polen

en Turkije door een schikking uit den weg te ruimen, met uitzigt op een behoorlijk verdrag naar zijn land teruggezonden: iets wat Haga al weder met plannen van den grootvizier in verband brengt, die vrede met Polen zou voorstaan omdat hij zeer gaarne het door zijn voorganger gesloten verdrag met Perzië wilde doen vervallen. Maar weldra wordt het anders. Op het eind van Augustus vermeldt Haga de blijkbare ingenomenheid van den sultan met den voorspoed der Bohemers, van wier krijgsbewegingen in de buurt van Weenen kort geleden nadere berigten waren aangekomen, en met het vooruitzigt dat er, zoo als men verhaalde, weldra een Boheemsch ambassadeur te Constantinopel kon verwacht worden; en tegelijk was door bemoeijingen van den sultan zelf aan alle onzekerheid omtrent den Perzischen vrede een einde gekomen.

Het is nu, dat men Bethlen Gabor[1] op het oorlogstooneel ziet verschijnen, om tot aan zijnen dood de schakel te blijven die Turkije aan de zaken van den Duitschen oorlog verbindt. In zijn betrekking tot Haga lost zich tevens meerendeels het aandeel op, dat de Nederlandsche diplomatie bij de Porte aan den oorlog heeft genomen.

Al den tijd dat het Oostenrijksche huis den Hongaarschen troon bekleed had, was Zevenbergen bijna onafgebroken door afzonderlijke vorsten, als vasallen der Porte, geregeerd. De Hongaarsche adel zag hierin een waarborg voor zijn vrijheid: men kon er altijd zijn toevlugt zoeken als het koninklijk gezag zich te veel liet gelden. Juist hierom was althans in de zeventiende eeuw de betrekking tusschen den koning van Hongarije en den vorst van Zevenbergen door een vredesverdrag geregeld. Gabor zelf, schoon Mattbias hem ongaarne het bewind had zien aanvaarden, was ten slotte in een verbond met hem getreden, waarin hij hem zijn hulp in elken oorlog, behalve tegen de Turken, toezegde.

De manier waarop Gabor aan het bewind was gekomen, gaf inderdaad stof tot aanmerking. Zijn voorganger was een losbol, voor zijn taak geheel ongeschikt. Gabor had eerst getracht hem op den goeden weg te brengen; en later, toen de zaken van Zevenbergen tot klagten bij de Porte aanleiding hadden

1 Bethlen is zijn geslachtsnaam, Gabor, d.i. Gabriël, zijn voornaam, die op Hongaarsche wijze achteraan wordt gezet. Als regerend vorst is het dus het natuurlijkst hem alleen Gabor te noemen, zoo als men ook hier te lande in zijn tijd plagt te doen.

gegeven, was hij als gezant de zaak van den vorst te Constantinopel gaan bepleiten. Het eind was echter dat hij zich zelf met het vorstendom liet beleenen, en daarvoor aan de Turken de overgave van twee belangrijke grensvestingen toezeide, waarvan hij er een hun ook werkelijk heeft bezorgd.

Gabor's beeld biedt gelijkenis met Hendrik IV van Frankrijk en met Christiaan van Anhalt. Aan Hendrik herinnert zijn duurzame populariteit bij zijn eigen volk, en, wat hiermeê ten naauwste verbonden is, de deugdelijkheid van zijn binnenlandsch bestuur, die hem in staat stelde met weinig middelen veel uit te voeren. Aan Hendrik ook de zuiver politieke zin die hem in een tijd kenmerkte waarin het kerkelijke in hoogen graad de gemoederen beheerschte. Calvinist, zoo als de meerderheid der echte Hongaren, in de kerkschheid en bijbelvastheid zijner geloofsgenooten deelende, behandelde hij ook de katholieken in zijn gebied met zachtheid, en werkte hij zelfs, zoo als anderhalve eeuw later Frederik en Catharina de Groote, de bemoeijingen der Jezuïten voor het onderwijs en de zielenzorg onder zijn katholieke onderdanen in de hand, zoolang de politieke omstandigheden hem dit niet verboden. In onze dagen lokt het haast een glimlach uit, als men een Jezuïtisch schrijver met onverholen verontwaardiging hem een man hoort noemen ‘die, slechts er op uit om zijn magt te bevestigen, er niet op lette welk een godsdienst men was toegedaan, mits men slechts hem trouw en knap in den oorlog bleek te zijn.’ Met Anhalt had hij het doorzigt in de zaken van zijn tijd en de rustelooze werkzaamheid gemeen, die beiden van de ééne politieke intrigue in de andere stortte, zonder dat ooit tegenspoed hen ontmoedigde of voorspoed hen verblindde.

Vergelijkt men hem echter met de helden van zijn tijd, dan moet men toch vooral de eigenaardige omstandigheden niet voorbijzien, waarin hij geplaatst was. Afhankelijk van de Porte, die zich nooit ontzag tot eigen voordeel een beschermeling prijs te geven; nabuur en bondgenoot van een koning, van wien hij uit den aard der zaak niet dan naijver en tegenwerking kon verwachten, vond de vorst van Zevenbergen niet eens die eenheid en dat nationaliteitsgevoel bij zijn onderdanen, die een staatswezen ook onder hagchelijke omstandigheden levenskracht bijzetten. Integendeel, het land bevatte een vrij bonte bevolking; de maatschappelijke toestanden waren die van een halfbarbaarsche adelsheerschappij; en hoe weinig op de Hongaren

viel te rekenen, waar de meerderheid der heerschende bevolking toe behoorde, blijkt uit het feit dat de Oostenrijksche koningen van Hongarije, in weerwil van de schitterende voorbeelden van moed en zelfopoffering die de oorlogen tusschen Hongaren en Turken in de zestiende eeuw bieden, de grensvestingen toch steeds van Duitsche bezettingen moesten voorzien, omdat zij met Hongaarsche nooit tegen verraad zeker waren.

Die koningen van het middeneeuwsche Hongarije, die in de Europeesche geschiedenis een rol vervullen en waar hun volk ook nu roem op draagt, een Lodewijk van Anjou en een Matthias Corvinus, hadden zich niet binnen hun eigen land beperkt, maar de een had zich de Poolsche kroon verschaft, de ander over aanzienlijke gedeelten der Boheemsche en Oostenrijksche landen zijn magt uitgebreid. Om hun gezag met kracht over een weinig beschaafd en woelig volk te handhaven, moesten zij als veroveraars en militaire heerschers optreden, en daarin hun kracht zoeken dat zij, over veelsoortige natiën het bewind voerende, om zich heen een aan hun persoon verbonden magt verzamelden, die hen in staat zou stellen om over elk afzonderlijk verzet te zegevieren. Reeds zagen wij hoe het wezen der Oostenrijksche magt zich althans eenigermate door iets dergelijks kenmerkte. Een treuriger vorst dan Rudolf II in zijn lateren tijd, kan men zich moeijelijk voorstellen; en toch had in de eerste jaren der zeventiende eeuw in Moravië door zijn toedoen een geringe katholieke minderheid van den aldaar heerschenden adel het reeds bijna geheel van de protestantsche meerderheid gewonnen, toen door de Hongaarsche onlusten van 1605 ook hier een omkeering in protestantschen zin tot stand kwam.

Houdt men dit in het oog, dan verklaart het zich ligt, hoe Gabor, om zich een houdbare stelling te verschaffen, er als van zelf toe komen moest om steeds, waar het pas gaf, de hand naar vreemde kroonen uit te strekken, en in ondernemingen zich te steken die hem in de Europeesche zaken zouden doen ingrijpen, en hem juist daardoor in de oogen van die hem nader stonden met zekeren glans zouden omgeven. Zoo hij hierbij, tusschen geldzuchtige Turken en ijveraars voor kerkelijke restauratie gesteld, met de diplomatie van het beschaafde Europa zoowel als met de arglist van halve barbaren in gedurige aanraking, niet bijzonder keurig is geweest op de waarheid zijner beweringen of de zedelijkheid zijner middelen; zoo zijn bijnaam

van den ‘nieuwen Mithridates’, en de aardigheid die men te Weenen bij zijnen dood in November 1629 verkocht - dat hij een ‘warmen winter’ zou hebben, - doeltreffend waren; dan kan men in allen geval zijn omstandigheden tot zijn verschooning aanvoeren. Maar buitendien, al wat men van hem leest verwijdert het denkbeeld dat de geslepenheid die zijn bedrijven vereischten, zich in zijn wezen had vastgezet, en doet veeleer aan een dier zeldzame karakters denken, die in een door bedrog en arglist verpesten dampkring toch al hun aangeboren frischheid behouden.

Toen de zaak van den Perzischen vrede door den sultan geschikt werd, had Gabor reeds van de Porte magtiging gevraagd en gekregen om gewapenderhand in de zaken van het huis Oostenrijk in te grijpen. Na den dood van keizer Matthias had Ferdinand met Hongarije in het begin minder last gehad dan elders; maar ten slotte had ook hier de beweging tegen zijn persoon veld gewonnen, die zich reeds aan zoovele zijner landen had meêgedeeld. Er ontbrak slechts een hoofd, en dit hoofd vond men in Gabor. Weldra had hij alles voor zijn togt naar het oorlogstooneel gereed. Nog vóór zijn vertrek schreef hij aan de Boheemsche stenden, die reeds vroeger met hem in verbindtenis getreden waren, dat zij zijn hulp spoedig konden verwachten. Zonder tegenstand te ontmoeten trok hij door de noordoostelijke streken van Hongarije op Presburg aan, dat hij omstreeks half October bereikte. Alles in Hongarije koos zijn partij; zijn ruiterbenden verschenen reeds in Moravië om tegen Ferdinand's troepen hulp te bieden; en weldra werd zelfs Weenen door hem bedreigd.

In de eerste berigten door Haga over zijn togt vernomen, heette het dat hij reeds tot koning van Bohemen en Hongarije was gekozen. Dat de Bohemers in Frederik van den Paltz een koning hadden gevonden, dat wist men te Constantinopel nog niet; maar wel had men het berigt van Ferdinand's verkiezing tot keizer vernomen, en dit gaf een zoo ongunstig denkbeeld van den stand van Gabor's zaken, dat aan de grenspascha's terstond order gezonden werd om in Hongarije voor den vrede te werken. De tijdingen die men iets later over Gabor's voorspoed ontving, namen dien indruk weg, en tegelijk vernam men dat er een gezant van Gabor en de Hongaarsche stenden te Constantinopel te wachten stond. Tegen diens ontvangst had de keizerlijke gezant reeds bij voorbaat geprotesteerd, en

zijn komst zou weldra het sein zijn tot een strijd tusschen beide gezanten, waarvan de uitkomst niet te voorzien was, maar die stellig ook met gouden wapenen zou gestreden worden. Want zulke wapenen waren thans meer dan ooit de regte. Door toedoen van den leermeester van den sultan en het opperhoofd der gesnedenen, die met hun beiden aan het hof het meest golden, was het ambt van grootvizier aan een man gekomen, die zich reeds als admiraal door zijn hebzucht en willekeur van de ongunstigste zijde had leeren kennen, en zijn nieuwe ambt waarschijnlijk vooral zou gebruiken om zich en zijn beide begunstigers te verrijken.

Niet vóór 1620, twee maanden nadat de nieuwe grootvizier zijn ambt aanvaard had, ontving Haga den reeds vermelden brief der Staten-Generaal, waarin zij hem het eerst instructiën voor zijn houding, in verband met den Duitschen oorlog, gaven. Wat er in gemeld werd over het verhoeden van den vrede tusschen Spanje en Turkije, scheen voor 's hands uit den tijd, en dit straalt door in het antwoord dat Haga er op geeft. Van onmiddellijk belang was het daarentegen, dat de strekking van den brief hem magtigde om als helper en raadsman van Gabor's gezanten op te treden; en vooral als zoodanig zullen wij hem voortaan werkzaam zien.

V.

Als keizer van het Roomsche rijk, als verdediger van het vorstenregt tegen een door de revolutie ten troon verheven schijnkoning, had Ferdinand - wij zagen het reeds, - een zuiverder stelling en betere kansen op afdoende hulp van buiten, dan toen men slechts een landsheer in hem zag die het met zijn onderdanen niet kon vinden. Toch kon die hulp, waarop hij zijn hoop vestigde, niet zoo spoedig opdagen, of hij had nog wel vóór hare komst uit al zijn landen verjaagd kunnen zijn; en dan was het zeer de vraag geweest of men hem zoo ligt weer hersteld had. Met het oog hierop was de snelheid en beradenheid waarmeê Gabor zich tegen hem wendde, voor hem een zaak van het uiterste gevaar. Om dat gevaar te keeren verstond hij zich in Januarij 1620 tot een wapen-

stilstand met Gabor die tot in September zou duren, onder voorwaarden waartoe slechts de bitterste nood hem dringen kon. Beide partijen - en bijna overal in Hongarije was Gabor meester, - zouden houden wat zij hadden; beide zouden den strijd zoeken bij te leggen die in de landen van het Oostenrijksche huis heerschte; en daartoe zou onder anderen te Neusohl, in het hart van Gabor's tijdelijk gebied, een Hongaarsche rijksdag gehouden worden.

Wat was nu de reden dat dit verdrag, dat aan Ferdinand, hoe vernederend ook, toch altijd een redmiddel bood, en dat dan ook bij koning Frederik en de zijnen de sterkste afkeuring vond, door Gabor boven het voortzetten van den zoo gelukkig begonnen oorlog verkozen werd? Op die vraag geven Haga's berigten een vollediger antwoord dan men er tot dusver op gevonden heeft.

Met het eerste berigt van Gabor's togt kwam, zoo als wij zagen, het gerucht naar Constantinopel, dat hij zoowel in Bohemen als in Hongarije tot koning was uitgeroepen. Inderdaad had het in Bohemen niet aan alle kans voor hem ontbroken, schoon zijn kandidatuur ten slotte op den achtergrond was gebleven. In Hongarije, waar voor het oogenblik vervanging van den Duitschen door een nationalen koning de leus was, behoefde hij zijn hand naar de kroon slechts uit te strekken om ze te erlangen. Maar was het raadzaam om ze te aanvaarden, zonder dat hij, reeds met een andere gesmukt, nieuwe magt en luister aan de Hongaarsche scheen toe te voegen? Men was het in Hongarije ontwend om zich geheel met eigen middelen tegen den vijand der Christenheid te verdedigen. Onder een Hongaarsch koning was men slechts dan in beteren toestand dan onder het huis van Oostenrijk, als men evenzeer op vreemde middelen kon rekenen. Er is geen bewijs in Gabor's later gedrag dat hij Frederik van de Paltz zijn verkiezing misgund heeft: ten einde toe zijn zij bondgenooten gebleven. Dat echter die verkiezing voor Gabor voor het oogenblik een tegenval was, dat zijn stelling tegenover de Hongaren er minder zuiver door werd, blijkt zoowel uit zijne herhaalde pogingen van later om zich toch nog een andere kroon te verwerven, als uit de behoedzaamheid waarmeê hij eerst den Hongaarschen koningstitel van de hand wees, en later, toen deze hem sierde, althans de krooning vermeed waaraan men in Hongarije zoo bijzonder veel hechtte.

Was dus Gabor niet meer op een zoo doortastende politiek tegenover den keizer aangewezen als hij welligt in het begin meende, en als bij zijn verkiezing tot koning van Bohemen noodig zou zijn geweest, dan doet zich de vraag voor of de rust, die zijn vijand met zulk een offer kocht om voor het optreden zijner bondgenooten tijd te winnen, voor hem niet even noodig was zoo hij het ras gewonnene niet even snel wilde verliezen. Hij was afhankelijk zoowel van de stemming der Hongaren als van de gezindheid der Turken ten zijnen opzigte. Om op de Hongaren te kunnen rekenen, moest hij althans een tijd lang in het voordeel blijven. Nu had een der Hongaarsche grooten, Homonnai, die reeds in de dagen van keizer Matthias hem in Zevenbergen den voet had trachten te ligten, maar die thans reeds in het begin der krijgsbewegingen naar Polen had moeten wijken, tegen het eind van November 1619 aan het hoofd van eenige Poolsche troepen een inval gewaagd, en een van Gabor's onderbevelhebbers een nederlaag toegebragt. Een grooter leger, dat terstond op hem was afgestuurd, had hem niet meer gevonden; maar bij de gunstige gezindheid der Poolsche regering jegens het huis Oostenrijk, bleef zijn verwijlen aan de grens een ernstig gevaar. Weldra vernam men dat graaf Althan, het hoofd der nieuwe ridderorde, hem een leger hielp verzamelen. En van de Turksche vasallen en gezagvoerders aan zijn grens kon Gabor eer tegenkanting dan voordeel wachten. In Moldavië was immers Gratiani een erkend voorstander der Oostenrijksche en Poolsche belangen. Aan Scander Pascha van Silistria, die de Turksche troepen aan den Beneden-Donau en de Noordkust der Zwarte Zee aanvoerde, verwijt Gabor in een brief dat hij in zijn afwezigheid onder de bevolking van Zevenbergen onrust stookte. De pascha van Buda maakte van de Hongaarsche bewegingen tot een aanval op de vesting Waitzen gebruik, welker inneming Gabor's krediet bij de zijnen groote afbreuk zou gedaan hebben.

Om zich uit die bezwaren te redden, had Gabor evenzeer tijd noodig als Ferdinand. Van belang was het voor hem geweest, zoo hij de Turken tot een oorlog tegen Polen had kunnen brengen. Daardoor was hij de gevaren kwijt die hem aan zijn oostergrens dreigden; en buitendien, met in Polen te vallen koos Turkije feitelijk partij tegen Oostenrijk, en kon dus ook Gabor ligter zijn plannen tegen dit huis doorzetten. Aanleiding tot een Poolschen oorlog had men genoeg:

de zaak der kozakken was nog ver van geregeld; en na den Vrede met Perzië had men troepen genoeg beschikbaar. Haga spreekt omstreeks het begin van 1620 van den oorlog als waarschijnlijk; en al is er geen dadelijk bewijs dat hij er voor gewerkt' heeft. uit zijn schrijven over de zaak blijkt toch genoeg dat bij er toen met verlangen naar uitzag.

Tijd werd er voor Gabor ook vereischt, zoo hij de vereeniging der Hongaren onder zijn gezag door de Turken wilde laten billijken, en een schikking met hen treffen waarbij hij van hun gezindheid jegens hem zeker kon zijn. Het was de vraag of hij vorst van Zevenbergen kon blijven, zoo hij ten slotte als koning van Hongarije optrad. Voorloopig werd dit in de Turksche regeringskringen ontkend. In een gesprek met Faga opperde de mufti het denkbeeld om Gabor's broeder met Zevenbergen te beleenen, daar er toch geen denken aan kon zijn om Zevenbergen aan een vriend van den keizer, zoo als Homonnai, te laten. Maar niet ieder schijnt er zoo over gedacht te hebben. Startzer althans, de keizerlijke agent, verhaalt in een verslag zijner verrigtingen, waar in Hammer's Turksche geschiedenis stukken uit worden meêgedeeld, hoe hij voor geld de toezegging had bekomen dat Homonnai met Zevenbergen zou beleend worden, zoodra de bevolking hem als zoodanig erkend had, en dat Homonnai niet dit uitzigt zeker een inval zou hebben gewaagd, zoo niet in het midden van 1620 de dood hem verrast had. De Hongaarsche gezant, door toedoen van Gabor naar Constantinopel gezonden, bood de Porte een eeuwigdurenden vrede, iets wat, zoo als de Turken het plagten op te vatten, een soort van onderwerping van Hongarije aan de Turksche magt inhield; maar, zoo als van zelf sprak, geen dadelijke aanwinst van grondgebied. De keizerlijke aanbiedingen waren welligt niet beter; maar dat men ze aan het Turksche hof in het begin niet minder vond, dat bleek uit de onzijdigheid waartoe men zich in de Hongaarsche zaken verstond, en zelfs nu en dan uit een min heusche bejegening van den Hongaarschen gezant.

Dat de stemming aan de Porte ten slotte voor Gabor en zijne bondgenooten weer verbeterd is, dat schrijft Haga aan zijn eigen bemoeijingen toe. In een in cijfer geschreven brief van 7 Mei meldt hij dat hij er in geslaagd is om den grootvizier en andere grooten, die in het begin naar den kant van het huis Oostenrijk overhelden, de zaak der Hongaren en Bo-

hemers ter hand te doen nemen; dat de Turken reeds niets tegen Gabor's verkiezing als koning van Hongarije hebben en zich gaarne met de Bohemers willen verbinden; eindelijk dat de Turksche regering hem officieel verzocht heeft om het herstel van den vrede tusschen den keizer en zijn vijanden tegen te werken. ‘De eer van deze resolutiën,’ zegt hij niet zonder zelfgevoel, ‘komt de Staten-Generaal alleen toe.’ Ook een zending naar Ferdinand, die als bewijs van zijn goede verstandhouding met de Turken, in Europa het geloof aan de kansen zijner zaak zeer zou versterkt hebben, bleef ten deele ook door Haga's toedoen, op den duur achterwege. En niet de geringste dienst dien onze gezant in die dagen aan de zaak van Bohemen en Hongarije bewees, was hetgeen hij, in gemeenschap met de gezanten van Frankrijk en Engeland, maar toch zoo dat hij de hoofdrol vervulde, tot het bijleggen van dien strijd tusschen de Porte en Venetië verrigtte, die anders stellig tot een oorlog had geleid. Want zulk een oorlog had niet alleen aan de plannen der Porte tegen Polen een eind gemaakt, maar ook, door de plaats die Venetië in de Europeesche politiek innam, al zeer ligt een toenadering tusschen de Porte en het huis Oostenrijk ten gevolge gehad.

Terwijl Haga dus met goed gevolg te Constantinopel de zaak van Oostenrijk's vijanden behartigde, wendde ook Gabor de rust die de wapenstilstand hem schonk, tot regeling der Hongaarsche zaken en tot bevordering van den oorlog tegen den keizer aan. Nadat een wapenstilstand, dien hij tusschen Bohemen en Ferdinand had willen bewerken, was afgesprongen, zond hij de Boheemsche regering troepen te hulp; maar tegelijk eischte hij van haar dat zij zich verbinden zou om de Hongaren die middelen tot hun grensverdediging te doen toekomen, die hun tijdens de heerschappij van het Oostenrijksche huis verleend waren, en dat zij, tot bevordering van het algemeen belang, zich op den Hongaarschen rijksdag te Neusohl zou laten vertegenwoordigen, en te zamen met de Hongaren een gezantschap naar de Porte zou afvaardigen.

Te Neusohl, waar de rijksdag op den laatsten Mei geopend werd, verschenen naast de Boheemsche gezanten ook afgevaardigden van den keizer en den sultan. Dat er intusschen aan geen vrede met den keizer te denken viel, dat bleek al spoedig uit de verwijten die Gabor en de keizerlijke gezanten elkander over het schenden van den wapenstilstand toevoegden:

dezen om de hulp door Gabor aan de Bohemers verstrekt; gene op grond dat er uit Polen een aantal kozakken door Hongarije den keizer te hulp getrokken waren en het land geplunderd hadden. Integendeel, de vredebreuk tusschen Hongarije en den keizer werd onheelbaar door het besluit van den rijksdag om Gabor tot koning uit te roepen. Tevens werden de kerkelijke zaken des lands zoo geregeld, dat er in schijn volkomen gelijkstelling tusschen de drie gezindheden - Roomschen, Lutherschen en Calvinisten, - tot stand kwam, maar inderdaad, door het toewijzen van alle geschillen tusschen de gezindheden aan leeken, het verlagen der bisschoppen tot bezoldigde landsbeambten, en de bestemming van de meeste kerkelijke goederen tot wereldlijke doeleinden, een toestand in het leven werd geroepen die te Rome geen goedkeuring kon verwerven, en waarbij dus feitelijk de katholieke kerk in Hongarije zou zijn opgeheven. Dat er geen Jezuïten meer zouden geduld worden, was reeds vroeger besloten.

Op den tijd dat Haga de gunstige uitkomst van zijn bemoeijingen aan de Staten-Generaal meêdeelde, waren er te Constantinopel reeds voorloopige voorslagen omtrent een verbond van de Porte met Hongarije en Bohemen aangekomen. De gunstige bejegening die daarop den Hongaarschen gezant te beurt viel, gaf Mollart aanleiding om de Turksche regering om zijn afscheid te verzoeken. Te Weenen had men intusschen reeds besloten om aan een diplomaat die als bijzonder bedreven in Turksche zaken bekend stond, Cesare Gallo, een buitengewone zending naar Constantinopel op te dragen

Gallo kwam in Julij 1620 in de buurt van Constantinopel aan. Men had aldaar toen reeds sedert eenigen tijd de eischen ontvangen, die Gabor tijdens de opening van den rijksdag aan de Porte gezonden had, en waarop hij een spoedig antwoord verlangde om aan de Hongaarsche stenden meê te deelen. Zij betroffen de instandhouding der vroegere verdragen tusschen de Porte en Hongarije, de erkenning van den koning waar de keus der Hongaren op vallen zou, en het zamentrekken van een Turksch leger bij Buda of Canischa om, zoo het noodig was, de Hongaren hulp te bieden.

Het was Gallo's taak om niet slechts elk verbond tusschen de Porte en de vijanden van den keizer te verijdelen, maar ook om er op aan te dringen dat Gabor van de Porte, wier vasal hij immers was, terstond bevel zou krijgen om naar Ze-

venbergen terug te keeren. Buitendien meende Haga dat hij den vrede tusschen Turkije en Spanje weder zou ter hand nemen, daar juist hij vroeger namens den keizer over dien vrede in Spanje had gehandeld; en ten slotte bleek het dat hij ook nog last had om den oorlog tusschen Polen en Turkije te beletten. Op beide laatste punten had hij echter weinig kans tot slagen. In den loop van den zomer werden vijandelijkheden, door Spaansche onderdanen op de kust van Morea gepleegd, door den admiraal der Turksche vloot met de vernieling van een stad in het Napelsche gewroken; en wat Polen betreft, niet slechts bleek het meer en meer dat de sultan zelf zijn zinnen op een togt tegen dit land gezet had, maar ook maakten krijgsbewegingen der Polen in Moldavië het uitbarsten van den oorlog onvermijdelijk.

Wat intusschen het verbond der Porte met Bohemen en Hongarije betrof: het was zeker een voordeel dat de Engelsche gezant, die den Poolschen oorlog zooveel mogelijk moest zien te verhoeden, daarentegen bij tijds instructie van zijn koning gekregen had om de belangen van Frederik en zijn verbondenen voor te staan. Maar het was Haga een doorn in het oog dat het beweren van Gallo als stond de zaak van den Boheemschen koning geheel wanhopig, in het wegblijven der Boheemsche gezanten bevestiging scheen te vinden. In een brief van 8 October meldt Haga de komst van een gezant van Gabor, maar van de Boheemsche gezanten heeft hij nog niets zekers vernomen, schoon de grootvizier alle maatregelen had genomen om hen, zoodra zij binnen het rijk waren, zoo snel mogelijk te laten reizen. Gallo deed hiermede zijn voordeel; weinige dagen geleden had hij bij den sultan audiëntie gehad en was goed ontvangen; en de verzekering van den grootvizier dat men bij het plan bleef om zich met Bohemen en Hongarije te verbinden, gaf Haga weinig troost, want kwam er vooraf berigt van een nederlaag der verbondenen in Duitschland, dan zou de Porte ze wel aan hun lot overlaten.

Toen eindelijk in November het lang verwachte gezantschap kwam opdagen, viel hun wel een goede ontvangst ten deel, omdat het steeds geruimen tijd duurde eer men in Turkije vernam wat er in Duitschland voorviel, maar inderdaad was de zaak waarvoor zij kwamen, reeds in hun nadeel beslist. De keizer had evenzeer als Gabor zich den tijd te nutte gemaakt,

en dat wel met meer geluk. Met de Liga, met Saksen waren er reeds vóór den wapenstilstand onderhandelingen ingeleid. Het congres te Mühlhausen, in Maart, stelde de protestantsche vorsten van Noord-Duitschland voor de gevolgen van een zegepraal des keizers gerust. Te Ulm werd in Julij door Fransche bemiddeling het verdrag tusschen de protestantsche Unie en de katholieke Liga gesloten, die aan deze de gelegenheid verschafte om zonder gevaar voor haar eigen landen de vijanden des keizers in Oostenrijk en Bohemen te gaan bestrijden. Niet veel meer dan een maand nadat het einde van den wapenstilstand Gabor in staat had gesteld om nieuwe hulp naar Bohemen te zenden en zelf den keizer van het zuiden te bestoken, werd de slag bij den Witten Berg geleverd, die Frederik van de Paltz dwong als vlugteling zijn pas verworven koningrijk te verlaten. Anhalt zag er den veldheersroem eindigen, die hem tot dusver zonder reden was toegekend. Gabor werd door de nederlaag van zijn bondgenoot dubbel gegriefd, toen het bleek dat zijn Hongaren, hoeveel diensten zij ook in den loop van den oorlog tegen de Poolsche ruiterij van den vijand bewezen hadden, thans door hun overijlde vlugt het meest tot die nederlaag hadden bijgebragt.

(*Wordt vervolgd*).

Handwerks-onderwijs.

‘Wij leven in een tijd van vooruitgang!’ - Dit gezegde is van lieverlede eene van die stereotype uitdrukkingen geworden welke door te veelvuldig gebruik veel van hare waarde verloren hebben. Toch wordt die bewering op het gebied van het onderwijs telkens op nieuw bevestigd. Waar men in de meest beschaafde landen der wereld den blik ook heenwendt, overal ziet men een opgewekt leven op dat terrein. Wat is er in de laatste jaren in en door het onderwijs niet al tot stand gebracht, en inderdaad goed doet het ons te kunnen getuigen, dat Nederland daarin niet ten achteren gebleven is. Neemt ons land daarbij al niet de eerste plaats in, toch bekleedt het in menig opzicht eene eereplaats onder die landen, welke de zaak van het onderwijs huldigen en bevorderen. Wij behoeven maar te herinneren aan de wetten tot regeling van het Lager- en Middelbaar onderwijs, die, hoe men haar ook van een godsdienstig standpunt beoordeele en welke leemten zij ook mogen hebben, toch ongetwijfeld groote waarde bezitten als de eerste middelen tot ontwikkeling van het intellectueele leven onzer natie. En wat nog meer zegt, men blijft niet staan bij hetgeen tot stand is gebracht; telkens worden nieuwe vragen opgeworpen, telkens nieuwe gezichtspunten geopend, telkens verbeteringen van het onderwijs besproken en toegepast. Hier zoekt men naar eene betere aansluiting tusschen het Lager- en Middelbaar onderwijs, ginds arbeidt men aan de volmaking van beide en peinst op de middelen om ze meer dienstbaar te maken voor die standen der maatschappij, welke daarvan tot nog toe niet zooveel nut trekken als noodig en mogelijk is. Vooral op het laatste streven wenschen wij hier de aandacht te vestigen en wel voornamelijk op de vraag: hoedanig het Middelbaar onderwijs het best is in te richten voor den handwerksstand,

vooral met het oog op de quaestie van het professioneel onderwijs.

Deze quaestie is niet nieuw meer. Reeds dikwijls werd ze hier en in het buitenland door woord en schrift behandeld, doch, zoo als dat meer gaat, nu en dan geraakte ze weer op den achtergrond ten gevolge van andere vragen van den dag, welke dringender eene beslissing schenen te eischen. Nu de wet tot regeling van het Middelbaar onderwijs in ons land echter in volle werking is, en men gaandeweg meer gelegenheid heeft hare uitkomsten te zien en haar dus aan de wezenlijke behoeften des volks te toetsen, komen zoowel hare leemten als hare deugden aan het licht. Er is vooral in den laatsten tijd menige stem opgegaan om te betoogen, dat, hoe voortreffelijk ons Middelbaar onderwijs ook in menig opzicht moge wezen, het voor een belangrijk onderdeel in zijne bestemming te kort schiet en niet aan de gestelde verwachting beantwoordt. Dit verwijt geldt voornamelijk de Burger dag- en avondscholen, welke tot dusverre zoo weinig opgang bij die klassen der maatschappij maken, waarvoor de wetgever ze bestemd heeft.

Juist daarom en om het groot belang der zaak gevoelen wij ons gedrongen het handwerksonderwijs hier ter sprake te brengen, in de hoop vooral dat gedeelte van ons volksonderwijs, hetwelk ons meer dan eenig ander aantrekt, te bevorderen. 't Is natuurlijk onnoodig hier in een betoog te treden omtrent het nut en de noodzakelijkheid van de bevordering der handwerksnijverheid door onderwijs. Wij onderstellen dat dit punt, als quaestie, tot het verleden behoort en de vraag alleen nog geldt, *hoe* dat onderwijs moet worden ingericht en welke de *methode* is die men volgen moet.

Toen de wet tot regeling van het Middelbaar onderwijs in 1863 aan de Tweede Kamer ter goedkeuring werd voorgedragen kwam daarbij al spoedig ook deze vraag in aanmerking: of het onderwijs aan de Burgerscholen, 't geen voor hen bestemd is die van den arbeid hunner handen moeten leven, niet in meer onmiddellijk verband diende gebracht te worden met de behoeften van den ambachtsstand, dan het wets-ontwerp aangaf. De Minister verklaarde daarop in zijne Memorie van beantwoording, ‘dat het doel der burgerscholen moest zijn, aan onzen burgerstand meer kennis te verschaffen dan aan de lagere school te verkrijgen is, *maar dat dit doel door algemeene*

opleiding en niet door vakstudie moest verkregen worden. Wat de opneming van practische werkzaamheden in de scholen voor den ambachtsstand aangaat, stonden toen, en staan thans nog, twee gevoelens tegen elkander over: het eene acht die nuttig en noodig, terwijl het andere alle practische opleiding aan de gewone werkplaatsen meent te moeten overlaten. De Minister deelde in de laatstgemelde meening, waaraan hij zoo sterk vasthield, dat het artikel der wet dan ook ten slotte in dien zin door de meerderheid der Kamer aangenomen werd.

Toch heeft het gevoelen der minderheid, sedert de invoering der Burgerscholen, gaandeweg meer veld gewonnen en is het gesteund door de ervaring. Immers, hoewel die scholen in vijf van de belangrijkste gemeenten van ons land opgericht zijn, is zelfs de aanvankelijke bloei niet eens bestendigd, en worden de meesten thans door nog minder leerlingen bezocht dan ze in den beginne telden. 't Is dan ook niet onmogelijk, dat het oordeel der minderheid ten slotte nog boven het andere zal zegevieren.

Gedeeltelijk moge deze ongunstige uitslag al te wijten zijn aan het stelsel der wet, wij gelooven toch dat daarvoor ook nog andere redenen bestaan. Het is reeds een opmerkelijk verschijnsel, dat bij de regeling van het Middelbaar onderwijs door de wet van 1863, de teekenkundige vakken in 't oog loopend zijn misdeeld. 't Is waar, het werd hoog tijd dat de andere, vroeger schier geheel verwaarloosde vakken en wel vooral de wis- en natuurkundige, aan den handwerksstand werden onderwezen. Maar naar ons inzien heeft men deze hervorming verkeerd aangevat. De antipathie der handwerksklassen tegen de voor hen bestemde Burgerscholen is niet weinig opgewekt en bevorderd door juist aan die vakken, welke hun het liefst zijn, al dadelijk een stiefmoederlijk aandeel te geven in de lessen der nieuwe inrichtingen. Wat men hier ook tegen moge inbrengen, een overgangsmaatregel zou hier in elk geval te verdedigen, ja raadzaam zijn geweest. En ook de verhouding der teekenlessen tot die in andere vakken bij de Burgerdagscholen, is niet gelukkig. Te Amsterdam, waar de meeste teekenlessen gegeven worden, beslaan de uren voor Hand- en Rechtlijnig teekenen 8 van de 32 's weeks; te 's Gravenhage 6 van de 28, te Utrecht slechts 6 van de 36 uren. Houdt men hierbij in 't oog dat het Teekenen, in vergelijking van andere vakken welke door mondelinge voordrachten, van buiten leeren en het maken van repetitiën onderwezen worden, veel meer tijd vordert, dan

zal men moeten toestemmen dat het al een zeer karig deel van den leertijd heeft ontvangen. En dat wij niet te veel zeiden met dit vak het geliefkoosde van den handwerksstand te noemen, kunnen de vroegere, en ten deele nog bestaande Teekenscholen en Teekenacademiën getuigen, welke zonder staatshulp hier en daar bloeiende inrichtingen zijn geworden en die, ten spijt van de oprichting der Burgerscholen, staande blijven.

Bovendien is het opmerkelijk hoe in die gemeenten, waar men de nieuwe inrichtingen voor onderwijs van den handwerksstand in verband heeft weten te brengen met de oude, of wel deze heeft samengesmolten tot één geheel, het succes der Burgeravondscholen beter is dan elders, waar men òf de oude inrichtingen heeft opgeheven en door de nieuwe vervangen, òf beide naast elkander laat bestaan zonder ze onderling te verbinden. Had men dezen weg ook bij de stichting der Burgerdagscholen ingeslagen, wij twijfelen niet of dit verschijnsel zou thans ook daar regel zijn, waar het, zoo als nu aan de inrichting te Utrecht, niet dan bij uitzondering is waar te nemen.

Eene andere reden van het slechte succes der Burgerdagscholen meenen wij te zien in het onvoldoende der bepaling, welke hare bestemming uitdrukt. Het onderscheid tusschen de Burgerdag- en avondscholen, wat haar graad of positie betreft, is niet duidelijk aangewezen. Uit de Memorie van toelichting blijkt niets anders, dan dat de Burgerscholen met tweejarigen cursus bestemd zijn voor den ambachts- en den landbouwstand. Aan het onderwijs kan, naar gelang van de behoefte der gemeente waar de school gevestigd is, de eene of de andere dier beide richtingen worden gegeven. Maar omdat 't voor een groot aantal van hen voor wie de Burgerscholen werden geopend, onmogelijk is die anders dan des avonds te bezoeken, zoo behoort aan de Burgerdagschool eene avondschool verbonden te worden, zij 't dan ook op kleiner schaal. In enkele gemeenten waren zulke avondscholen reeds vroeger onder verschillende benamingen tot stand gekomen, meestal door de zorg van bijzondere maatschappijen, en de bijval dien ze al dadelijk ondervonden gaf recht, om er, vooral bij eene betere regeling van het onderwijs, goede vruchten van te verwachten.

Wij schrijven aan het onbepaalde der Wet te dezen aanzien en het verschil van opvatting en uitvoering waartoe zij aanleiding gaf, het gemis aan eenheid toe, waardoor het onderwijs der gecombineerde Burgerdag- en avondscholen zich kenmerkt.

Op de eene plaats is de avondschool eene voortzetting van de dagschool; elders weer werken zij naast elkander voor twee verschillende standen. Had men den werkkring der Burgerdagscholen in den beginne scherper en juister aangegeven en ze maar eenvoudig kweekplaatsen voor aanstaande *opzichters* en *werkbazen* genoemd, in tegenstelling van de Burgeravondscholen, die om verschillende redenen beter geschikt zijn tot vorming van *werklieden*, dan zou men, gelooven wij, ondanks het stelsel der regeering 't welk vakstudie buitensloot, betere resultaten verkregen hebben. De vereeniging van het onderwijs van toekomstige opzichters of werkbazen met dat voor toekomstige werklieden, is niet in het belang van hen voor wie het bestemd is, want het levert òf te weinig voor de eersten en te veel voor de anderen, òf wel is voor beiden onvoldoende. De gedachte om door onderwijs de eendrachtige beoefening van wetenschap, kunst en bedrijf te bevorderen moge edel wezen, al spoedig zal ze echter blijken een ideaal te zijn, waarvan de verwezenlijking schipbreuk lijdt op de praktijk. Een enkel voorbeeld tot staving van die meening. Toen de Burgerscholen te Amsterdam geopend en toegankelijk gemaakt werden voor aankomende werklieden en werkbazen, ondervond men van de laatgenoemden weinig of geene belangstelling, ja veeleer tegenwerking. Maar sedert door de Maatschappij voor den werkenden stand eere school gesticht is voor zoons van werkbazen en voor hen, die het vooruitzicht hebben eenmaal opzichter of werkbaas te worden, ziet men deze met ijver daarvan gebruik maken. En wie, die eenigszins met den toestand der verschillende handwerksklassen bekend is, weet niet, hoe de meer gegoeden daaronder vaak toonen geld genoeg over te hebben voor onderwijs, wanneer zij maar overtuigd zijn dat het bepaald voor *hen* is ingericht. Hoe dikwijls is de wensch geuit dat de werkbazen toch wat meer medewerking mochten toonen, waar het de bevordering der geheele handwerksnijverheid geldt Maar met hoeveel recht men ook op de vervulling daarvan moge rekenen, nog altijd blijft die enkel als hoop bestaan. Intusschen zie men toch niet over 't hoofd, dat het dan ook billijk is om aan die zelfde werkbazen de gelegenheid te geven hunne zonen zoodanig te ontwikkelen, dat zij later practisch en theoretisch boven hunne toekomstige ondergeschikten kunnen staan, wier ontwikkeling hen als zoo hoogst noodzakelijk wordt voorgesteld. Men versta ons echter goed; wi ver-

langen geene afzonderlijke scholen voor een bepaalden stand, maar eene gelegenheid voor de opleiding van eene klasse van vakheoefenaars, die tusschen de leerlingen der ambachtsscholen en die der Polytechnische en Kunstscholen instaan. Het belang van het geheele handwerksonderwijs eischt 't, dat men hiervoor een open oor hebbe. En dan zijn juist de Burgerdagscholen de meest geschikte inrichtingen om aan die eischen te gemoet te komen, terwijl hare reputatie daardoor tevens verhoogd zou worden. Hoe de inrichting der Burgerdagscholen dan zou moeten zijn, bespreken wij later. Eerst volge nog een woord over de Burgeravondscholen.

Ofschoon ook deze tot nu toe niet aan de verwachting beantwoorden welke men daaromtrent billijkerwijs meende te mogen koesteren, zoo bewijst de statistiek toch dat hare resultaten gunstiger zijn dan die van hare zusterscholen. Druk bezocht zijn ze evenwel niet. De een wijt dat aan den korten cursus, de ander aan de onloochenbare tegenwerking der bazen, maar veel komt ook ten laste van de onstaatkundige hervorming, als wij het zoo eens noemen mogen, welke op het gebied van het handwerks-onderwijs heeft plaats gehad. Reeds bij de behandeling der teekenlessen op de Burgerdagscholen, wezen wij daarop. Want wat wij daar over het inkrimpen van het teekenvak hebben gezegd, geldt ook hier, ofschoon in mindere mate. Men vatte dat beweren echter niet verkeerd op. Wij pleiten niet voor het recht, dat een deel van den handwerksstand eischt, om alleen die lessen bij te wonen welke he, naar zijn inzicht, het verkieslijkst en alleen noodig acht, verre van daar. De aanstaande werkman moet tot de erkentenis gebracht worden, dat hij nog meer moet leeren dan teekenen alleen. En in verscheidene gemeenten waar Burgeravondscholen bestaan, zijn immers voortgezette cursussen in het teekenen geopend voor hen, die den bij de wet bepaalden tweejarigen cursus hebben doorloopen.

Ook de *onvoldoende voorbereiding* der leerlingen van de Burgeravondscholen eischt hier een woord van vermelding. Intusschen mag men vertrouwen dat die grond van beklag weldra zal weggenomen zijn, zoowel door het tijdelijk hulpmiddel der voorbereidende klasse als, en wel bovenal, door een blijvende verbetering van ons Lager onderwijs.

De stiefmoederlijke behandeling der teekenkundige vakken, welke wij reeds bij de Burgerdagscholen en ook bij de Bur-

geravondscholen als een oorzaak noemden van haar langzamen vooruitgang, openbaart zich aan de laatstgenoemde inrichtingen vooral in de verhouding en de bezoldiging van het onderwijzend personeel. 't Is vreemd maar toch waar, dat dezelfde bekrompen geest die eens onderscheid maakte tusschen den stand en de belooning van onderwijzers aan de lagere scholen voor armen en die voor meer gegoeden, zich ook hier laat gelden. Immers is het een feit, dat het Middelbaar onderwijs aan de avondscholen over 't algemeen niet zoo goed bezoldigd wordt als dat aan de dagscholen, niettegenstaande somtijds dezelfde leeraren daarvoor dienen. Vooral ten opzichte van de teekenkundige vakken klinkt dit vreemd, omdat deze toch, zooals wij reeds eerder opmerkten, in den regel voor het avondonderwijs van meer nut en algemeen belang zijn, dan voor de daglessen. Het volgende moge dienen ter gedeeltelijke toelichting van het gezegde.

Volgens art. 24, 28 en 29 der wet van het M.O. worden de leeraren der rijksscholen benoemd en bezoldigd door de regeering, die der gemeentescholen door den gemeenteraad. Daar nu de Burgeravondscholen allen gemeente-instellingen zijn, hebben wij alleen de benoemingen op 't oog welke van de gemeenten uitgaan. En nu onderzoeke men eens, welke wanverhoudingen hier en daar bestaan of bestaan hebben tusschen de werkzaamheden en het tractement der leeraren in het Teekenen. Het verslag van den staat der hooge-, middelbare- en lagere scholen in Nederland, over 1866-67, geeft daartoe de gelegenheid.

Aan de Burgeravondschool te Arnhem werd destijds het Handteekenen en Boetseeren en evenzeer het Rechtlijnig teekenen betaald met ƒ 400, en aan de Hoogere burgerscholen aldaar elk der beide vakken met ƒ 800. Te Dordrecht betaalde men hetzelfde aan de Burgeravondschool, maar van de Hoogere burgerschool ontbreken ons de gegevens. Te Gouda was het salaris voor de beide teekenvakken aan de Burgeravondschool, ƒ 100 hooger. Te Zaandam had de leeraar in het Handteekenen, Boetseeren en Modelleeren ƒ 250, de werkzaamheden van het Rechtlijnig teekenen schijnen er door drie leeraren waargenomen te worden tegen ƒ 250 vergoeding de persoon, terwijl aan de Hoogere burgerschool aldaar, de leeraar in het Handen Rechtlijnig teekenen gecombineerd, ƒ 400 genoot. Te Groningen werd voor ƒ 700 les gegeven in het Handteekenen aan de Burgerdag- *en* avondschool *en* de Ambachtsschool. Bijzon-

dere vermelding echter verdient Gorinchem, waar men eens een leeraar in het Hand- en Rechtlijnig teekenen aan de Hoogere burgeren Burgeravondschool heeft gevraagd voor de som van ƒ 200!!!

Deze laatste onderscheiding nu eens niet medegerekend, zoo blijkt uit die aanteekeningen toch duidelijk, dat de belooning van het teekenonderwijs aan de Burgeravondscholen hier en daar nog veel te wenschen overliet. Te meer klemt die bewering wanneer men bedenkt, dat dit onderwijs uit den aard der zaak meer individueel dan classicaal moet gegeven worden. Moge in die tractementen later al verbetering zijn aangebracht, zoo heeft die wanverhouding haar invloed toch reeds geoefend en als zoodanig is deze aanhaling dus gewettigd. Wellicht is de toestand van andere vakken evenmin bevredigend, maar dit zou de zaak van het handwerksonderwijs niet beter maken.

Van meer belang schijnt ons een onderzoek naar de oorzaken en de gevolgen van dien onvoldoenden staat van het teekenonderwijs. Als eene dier oorzaken noemen wij de Wet tot regeling van het M.O. zelf, welke, zoo ze door hare onvolledigheid op dat punt tot zulk een toestand al geen aanleiding gaf, dien dan toch liet bestaan. Wij noemen 't een onvolledigheid, dat voor het Teekenen niet twee acten van verschillenden graad werden bepaald, de eerste bevoegdheid gevende tot het onderwijs in het Hand- en Rechtlijnig teekenen aan de Hoogere burgerscholen, de tweede afzonderlijke bevoegdheid verleenende tot het teekenonderwijs aan scholen voor handwerksonderwijs. Immers het karakter der teekenvakken aan de Hoogere burgerscholen en aan de Burgerscholen verschilt te veel, om beide op ééne lijn te plaatsen. Aan de eerstgenoemde inrichtingen zijn zij bijvakken, aan de laatstgenoemde hoofdvakken; voor leerlingen der eerste scholen vakken van opvoeding, voor die der laatste vakken van behoefte. Vooral geldt deze onderscheiding het zoogenaamd Rechtlijnig teekenen.

Eene fout was het ook, dat de acten voor het Hand- en Rechtlijnig teekenen van het begin af niet afzonderlijk verkrijgbaar werden gesteld. Was dit geschied, dan had het gemis aan twee acten van verschillenden graad wellicht geen onvolledigheid kunnen heeten. Wat toch heeft men op de acte-examens voor de teekenvakken zien gebeuren? Bekwame handteekenaars en kunstschilders van goeden naam, die de Hoogere burgerscholen tot een sieraad zouden verstrekt hebben, moesten worden afgewezen, omdat zij te kort schoten in het wiskundigge-

deelte van het Rechtlijnig teekenen. En practische lijnteekenaars, of mannen bekend met een bouw- of werktuigkundig vak, die voor de Burgerscholen de aangewezen personen waren, moesten evenzeer worden afgewezen, omdat zij te weinig bedreven waren in anatomie en figuurteekenen! Inderdaad zijn dan ook deze twee vakken, welke punten van aanraking zij ook onderling mogen hebben en hoe gelijksoortig zij schijnen, toch inderdaad zoo onderscheiden, dat men, de uitzonderingen niet te na gesproken, leek zal blijven in het eene teekenvak, wanneer men specialiteit tracht te worden in het andere. Het schijnt, dat dit reeds dadelijk door sommigen is ingezien, want in het eerste Voorloopig verslag betreffende de Wet op het M.O. is splitsing der acte voor het Hand- en Rechtljnig teekenen wenschelijk geoordeeld. De Regeering achtte het echter doelmatig beide aan denzelfden onderwijzer op te dragen, en stelde daarom voor beide maar ééne acte verkrijgbaar.

De uitkomst heeft echter al spoedig geleerd wat hier het beste was. Bij Koninklijk besluit van den 28sten Februari 1868 werd het acte-examen voor het Teekenen zoodanig gesplitst, dat voortaan afzonderlijke acten van bekwaamheid tot het geven van Middelbaar onderwijs worden afgegeven in het Handteekenen en in het Rechlijnig teekenen en de Perspectief.

Jammer dat daarbij de benaming ‘Rechtlijnig teekenen’ behouden is, want de onkunde en verkeerde inzichten, welke omtrent dit vak bij velen blijken te bestaan, zijn door dezen ongelukkig gekozen naam eer in de hand gewerkt dan weggenomen. Hoe menigmaal hebben wij eene opheldering gegeven van de vraag: wat is Rechtlijnig teekenen? En wij herhalen die uitlegging hier, omdat bij het handwerks-onderwijs dit vak den boventoon voeren moet.

Volgens het gewijzigd programma van het acte-examen, vastgesteld bij bovengenoemd Koninklijk besluit, moet de candidaat, die de bevoegdheid verlangt tot het geven van Middelbaar onderwijs in het Rechtlijnig teekenen, bewijzen afleggen van voldoende kennis der:

a. *Beschrijvende meetkunde:* grondige kennis van de leer der meetkunstige projectiën van veelvlakkige en van de meest voorkomende kromvlakkige lichamen; het teekenen der projectiën van deze lichamen met hunne schaduwen en van hunne doorsneden.

b. *Doorzichtkunde:* grondige kennis van de gewone en iso-

metrische[1] perspectief. Het in perspectief brengen van een voorwerp van bepaalde gedaante en stand.

c. *Ornamentleer:* algemeene begrippen; herleiding van een ornament tot zijne eenvoudigste vormen en ontwikkeling der deelen tot een afgewerkt geheel. Het ontwerpen van een ornament.

d. *Teekenen:* het vervaardigen eener teekening, de bouw- of werktuigkunde betreffende.

De candidaten behooren voldoende kennis van Bouwkunde en Werktuigkunde aan den dag te leggen, om de daartoe behoorende meest bekende voorwerpen, naar eene opgave van afmetingen, nauwkeurig en zuiver in projectie of in perspectief te teekenen. Zij moeten de bewijzen geven zich eene duidelijke voorstelling te hebben gevormd van de eischen van een grondig onderwijs in het Lijnteekenen en van een geleidelijken, doeltreffenden gang van het onderwijs, ingericht naar de bestemming der verschillende middelbare scholen.

Tot zoover het programma. Om welke redenen heeft men nu dit teekenen tot een afzonderlijk leervak van het Middelbaar onderwijs verheven? Als antwoord hierop zal het voldoende zijn de beide voornaamste lichtpunten daarvan te schetsen.

Een ieder zal toestemmen, dat de beoefening der Beschrijvende meetkunde een krachtig, zoo niet het krachtigste middel is, ter ontwikkeling van het *voorstellingsvermogen*, en evenzeer dat vermogen een der beste factoren noemen van den menschelijken geest. Eerst dan echter treedt de waarde daarvan recht in het licht, zoodra dat vermogen in aanraking komt met het dagelijksche, het werkelijke leven, dus wanneer het productief wordt gemaakt. Dan ziet men er de menschen partij van trekken, dikwijls zonder dat zij het weten. Door de uitoefening van sommige bedrijven wordt dat vermogen echter reeds zoodanig ontwikkeld, dat velen het nut en de noodzakelijkheid dier ontwikkeling door middel van het onderwijs, niet inzien, en zij zelfs nauwelijks kunnen begrijpen hoe langs theoretischen weg te verkrijgen is, wat zij en anderen alleen langs practischen weg hebben opgedaan.

Een voorbeeld ter opheldering. Stel u een timmerman voor, een oude practicus van het zuiverste water, die er zich op be-

1 Waarom niet de axonometrische perspectief in 't algemeen, waarvan de isometrische een bijzonder geval is?

roemen kan nooit te zijn teruggedeinsd voor eenig timmermanswerkstuk Geef hem de moeilijkste trap te maken, hij zal het doen; verklaar hem de meest samengestelde kap, hij zal u begrijpen; hij kent ook de timmermanskunstjes, zooals het maken van een stuk hout dat tegelijk in een rond, in een driekantig en in een vierkantig gat past, want hij is de practijk als doorkropen.

Maar stel tegenover hem een anderen timmerman, een jong mensch, die, ja, alle timmermanswerk wel kan meedoen, maar de routine van zijn ouden makker mist. Hij heeft alle timmermanswerkstukken nog niet onder de handen gehad en toch, zoodra 't er op aankomt, zal hij hetzelfde kunnen doen als de oude practicus. En waarom? Omdat hij op school de Meetkunde heeft doorgewerkt. Onder de benaming van Projectieleer heeft hij van de Beschrijvende meetkunde zooveel geleerd, dat hij weet dat de wenteltrappen schroeflijnen en schroefvlakken vormen; en daar hij van zulke lijnen en vlakken reeds op de school eene duidelijke voorstelling heeft verkregen en door teekenen zich geoefend heeft in het teruggeven dier voorstelling, zal hij, zelfs bij maar een weinig practische ondervinding, in staat zijn zulk een trap te maken. Op dezelfde wijze is hij te weten gekomen dat eene kapconstructie, hoe ook samengesteld, kan teruggebracht worden tot de werkstukken betreffende het snijden van rechte en gebogen vlakken, van rechte en kromme lijnen en van het snijden en samenvallen van lijnen en vlakken. Het bovengenoemde timmermanskunstje kent hij ook, maar onder den naam van ‘kegelvormige wig van Wallis;’ - altemaal zaken die hem door de beoefening van het Rechtlijnig teekenen in 't algemeen, duidelijk geworden zijn.

Wie van deze beide werklieden nu, zal het 't verst brengen in zijn vak? Immers de laatste, omdat hij in ontwikkeling den eerste al dadeljk vooruit is en, wat de routine betreft; hem op den duur moet inhalen. Zelfs al is de leerling eerst wat achterlijk in de practijk, in den tegenwoordigen tijd zal hem dat zooveel kwaad niet doen aan zijne toekomst, als wanneer hij achterlijk mocht zijn in de theorie van zijn vak. Het beste zal echter zijn, dat hij gelegenheid zoekt om zich in beiden tegelijkertijd te bekwamen. En wanneer de gelegenheid daartoe zoo zeldzaam is, waarom dan geen ambachtsscholen opgericht?

Doch wij loopen gevaar van ons onderwerp af te dwalen. Wezen wij reeds op de ontwikkeling van het voorstellingsver-

mogen als een vrucht van het onderwijs in Rechtlijnig teekenen, het verleent ook de gelegenheid om dat vermogen op de werkelijkheid toe te passen en aan zijne producten, nog vóór de uitvoering, den schijn te geven van werkelijkheid. Daartoe moeten het Teekenen (sub *d.* in het programma) en de Doorzichtkunde (sub *b.*) dienen. Beide leeren, in verband met de Beschrijvende meetkunde (sub *a.*), de beste middelen om op teekenkunstige wijze alles terug te geven wat men zich voorstelt en dat zoo duidelijk zelfs, dat anderen die voorstelling of dat ontwerp gemakkelijk tot uitvoering kunnen brengen. 't Best ontwaart men dat op het terrein der bouw- en werktuigkundige vakken. Op grond daarvan heeft men het Rechtlijnig teekenen dan ook wel de basis genoemd van het Bouw- en Werktuigkundig teekenen, waarbij men echter niet moet voorbijzien, dat het ook van toepassing is, en inderdaad toegepast wordt, op andere technische bedrijven. Dat is dus eene aanbeveling temeer voor dit teekenen, als vak van onderwijs.

Wij hebben echter nog niet alles gezegd, wat ter verklaring en waardeering van het Rechtlijnig teekenen kan dienen. Het tweede lichtpunt daarvan is de geschiktheid als middel tot ontwikkeling van *kunstzin* of *goeden smaak*. Want hij die het beoefent, moet zoowel het decoratieve als het constructieve gedeelte van een vak onderzoeken, 't welk in het Rechtlijnig teekenen zijn voornaamste middel van graphische uiting vindt. Al wil men den werkkring van dit teekenvak ook al niet uitstrekken tot het gebied van het hooger kunstleven, zooals zich dat openbaart in de zuiver beeldende kunsten. - daar waar de schoonheid der decoratie duidelijk wordt of verhoogd door de waarheid, der constructie, heeft het toch nog ruimte en stof genoeg, om het aesthetisch leven op te wekken en te verbreiden. Als leervak van het middelbaar onderwijs, moet het zich evenwel tot de beginselen beperken, en kunnen de beste resultaten wellicht verkregen worden door samenwerking van het onderwijs in het Hand- en Rechtlijnig teekenen. Op dien grond is de Ornamentleer (sub *c.* van het programma) als een onmisbaar deel aan beide teekenvakken toegevoegd. Zoo opgevat is de Ornamentleer met het Ornamentteekenen de voorbereidende school van elk, allicht volgend, kunstonderwijs. En zit zaakkennis voor bij de toepassing, dan kan dit gedeelte van het Rechtlijnig teekenen het beste middel worden om op het gebied der kunstnijverheid, bij aanzienlijken en onaanzienlijken, door onderwijs den slechten smaak te verdrijven,

en den goeden smaak daarentegen bij hen te bevorderen. Terwijl andere deelen van het Rechtlijnig teekenonderwijs meer van practisch nut en vooral onmisbaar zijn voor hen die de voorwerpen van kunst en nijverheid voortbrengen, zoo is daarentegen dit gedeelte der vakopleiding even noodzakelijk voor de opvoeding van hen die deze producten verbruiken.

Ziedaar in hoofdtrekken de bestemming geschetst van het Rechtlijnig teekenen als leervak van Middelbaar Onderwijs. Of deze onze opvatting ook de algemeene is, daaraan twijfelen wij evenwel zeer. Weet deze of gene er eene betere uitlegging van te geven, gaarne zullen wij de zijne voor de onze ruilen, mits zij strekken kan om het vak, dat dezen naam draagt, de eere te geven die het toekomt, vooral bij het hand werksonderwijs. Wij laten 't aan anderen over het Handteekenen meer onder de aandacht van het publiek te brengen, opdat ook dit leervak juister beoordeeld en meer gewaardeerd worde, maar wij spreken 't als onze innige overtuiging uit, dat de beoefenaars van het geheele teekenvak, te weinig optreden ter verklaring en bevordering der belangen van hun vak. Waartoe die lauwheid en die lijdelijke houding bij alles wat er in hun vak gebeurt? Er is in Nederland betrekkelijk zoo weinig leven op het gebied van het teekenkundig onderwijs! Beoefenaars of onderwijzers van andere vakken vereenigen zich, zij vormen een bond, houden vergaderingen, geven geschriften uit en wisselen van gedachten over hun vak in tijdschriften of dagbladen, - alleen bij de mannen der teekenkunst wordt van dat alles weinig of niets waargenomen!

Moge deze klacht als een beroep gelden op de belangstelling van allen die het vak eeren en beoefenen, en vooral de medewerking opwekken van hen die het onderwijzen. Wij althans vleien ons, dat eene vereeniging van leeraren in het Teekenen, door eendrachtige en krachtige samenwerking, veel zou kunnen doen tot bevordering en uitbreiding van het vak dat zij vertegenwoordigen. Veel zou dan nog goedgemaakt kunnen worden van hetgeen, door verschillende omstandigheden, bedorven is. Want dat ook hunne lijdelijke houding bij de onderwijsquaestiën een der oorzaken is van het onvolledig teekenonderwijs aan de handwerksscholen, verbloemen wij niet. Het denkbeeld der oprichting van eene vereeniging van leeraren in het Teekenen, vinde althans overweging bij hen. Zoodra maar eenige erkende vakmannen op ons terrein het initiatief ne-

men, zullen velen zich ongetwijfeld gaarne zelfs onderling aansluiten.

De internationale Tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van den handwerksman, in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam gehouden, heeft 't voldingend bewezen dat er iets moet gedaan worden tot verbetering en uitbreiding der teekenkundige vakken, vooral ook op het gebied van onderwijs. Het rapport der Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, welke voor die gelegenheid eene commissie benoemde ter beoordeeling van het teekenonderwijs der openbare en bijzondere scholen in Nederland, naar aanleiding van het op die tentoonstelling ingezonden teekenwerk, strekke daarvan, zoo noodig, tot bewijs. Dat rapport is openbaar gemaakt in de Bouwkundige bijdragen (18^{e} deel, 2^{e} stuk), en wij geven er hier een uittreksel van, in de onderstelling, dat het aan de meesten onzer lezers weinig bekend zal zijn.

Uit de algemeene beschouwingen welke de commissie aan hare beoordeelingen laat voorafgaan blijkt, dat zij is uitgegaan van eenige onderstellingen welke tot recht begrip der zaak niet mogen verzwegen worden. Deze onderstellingen waren 1°. dat in den regel de hulpmiddelen voor het onderwijs aan de Burgerdagscholen uitgebreider zijn dan op de Burgeravondscholen; 2°. dat de finantiëele middelen van kleine gemeenten natuurlijk geringer zijn dan die waarover grootere gemeenten kunnen beschikken; 3°. dat de ontwikkeling van den leerling der dagschool hooger staat dan die van den leerling der burgeravondschool; 4°. dat aan de leerlingen der eerstgenoemde scholen, in hun aanstaande maatschappelijke loopbaan, hoogere eischen gesteld kunnen worden dan aan die der laatstgenoemde. Bij hare beschouwingen over het teekenwerk, enz., door de teekenscholen en academiën geleverd, gold hetzelfde oordeel.

Zij meende daarom van het teekenonderwijs der Burgerdagen avondscholen alleen de bewijzen te mogen vorderen: dat de leerling toonde in staat te zijn, door net geteekende rechtlijnige-, horizontale en verticale projectiën, eene juiste voorstelling te geven van voorbeelden of voorwerpen die hem worden voorgelegd, alzoo van de ontwikkeling van zijn voorstellingsvermogen.

Van de teekenscholen meende zij, behalve het voldoen aan deze eischen, nog te mogen verwachten uitgebreider toepassing van het geleverde op de Burgerdag- en avondscholen, en van

de Teekenacademiën, behalve het bovengenoemde, meer vorming op aesthetisch gebied, hooger ontwikkeling van het scheppend vermogen en kennis van de geschiedenis der beeldende kunsten. Eindelijk meende de commissie bij haar oordeel over de Burgerdag- en avondscholen den tijd van het bestaan dier scholen, in aanmerking te moeten nemen.

Ons bestek noodzaakt ons naar het rapport zelf te verwijzen, wat het oordeel over iedere inrichting afzonderlijk betreft, maar de algemeene gevolgtrekkingen welke de commissie hieruit afleidt, zijn ook voor ons voldoende.

De uitslag van het onderzoek heeft bij de commissie de overtuiging gevestigd, dat het teekenonderwijs op ruim de helft van het aantal der in het verslag genoemde inrichtingen, beneden het onvoldoende is: zij gelooft niet dat de overige leervakken, op die scholen onderwezen, op zulk een laag peil zullen staan, en aarzelt geen oogenblik de schuld hiervan te wijten aan de weinige zorg en belangstelling, vroeger aan *dat* gedeelte van het onderwijs geschonken.

Niet één der teekenscholen, in de 38 gemeenten, in het *Overzicht*[1] en kort verslag der heeren inspecteurs van het middelbaar onderwijs op bladz. 5 opgegeven, genoot eenige ondersteuning van wege het gouvernement. Het waren meestal scholen, door belangstelling van particulieren, beoefenaars van kunsten en wetenschappen of door maatschappijen gesticht; veelal door onverplichte gemeente-, provinciale- of andere subsidiën gesteund, en waarvan de stichters, uit den aard der zaak, zich belastten met het toezicht over en de regeling van het onderwijs. Aan de personen die daarbij onderwijs gaven, kon dikwerf uit den aard van sommige der scholen geen examen of acte van bekwaamheid verplichtend worden gesteld; evenmin schijnt men daar voldoende gelet te hebben op een examen, waar men dit wel had kunnen eischen. De commissie gelooft dan ook geene gewaagde stelling uit te spreken als zij beweert, dat vóór de invoering der wet op het M.O. geen 5 pCt. van het onderwijzend personeel aan de teekenscholen voorzien was van eene

1 Hiermede wordt bedoeld het werkje, getiteld: ‘Overzicht van de regeling van het M.O. voor den handwerksstand in de Nederlanden, gevolgd door een kort verslag van het Teekenonderwijs in die Scholen,’ opgemaakt door de HH. inspecteurs van het M.O., bij gelegenheid van bovengenoemde tentoonstelling.

acte of ander wettig bewijs van bekwaamheid tot het geven van teekenonderwijs.

De commissie stelt geen prijs opeen alvermogenden invloed der regeering: op het gebied van kunst is zij, even als op dat der wetenschap, voor gepaste vrijheid; dit neemt echter niet weg dat de wijze waarop dit onderwijs aan zijn lot werd overgelaten, zonder eenig bepaald en voldoend toezicht op de bekwaamheden van de onderwijzers of op het door dezen gegeven onderwijs, de schromelijkste gevolgen hebben moest.

Terecht zeggen HH. inspecteurs, dat noch het gouvernement, noch zij, het nuttig geoordeeld hebben, eene methode van onderwijs voor te schrijven: gepaste vrijheid is hier aan te bevelen, wanneer maar het hoofddoel, goed onderwijs, er door verkregen kan worden.

Het ingestelde onderzoek heeft echter de commissie doen zien dat op vele scholen òf geen methode bestaat òf geen voldoend onderwijs gegeven wordt. Zij acht het dus zeer wenschelijk, ja hoogst noodig, dat daarin verandering worde gebracht, aangezien zoodanig onderwijs toch niet kan voldoen aan, of op de hoogte zijn van de eischen van den tijd.

Indien de commissie in aanmerking neemt, dat er nog zeer weinig wordt gedaan om door het teekenen van goede en op groote schaal uitgevoerde détails van onderscheidene onderdeelen van gebouwen, alsook van voorwerpen, behoorende tot andere ambachten en technische vakken, aan de zoo hoog noodige kennis van den werkman op dat gebied te hulp te komen; dat op bijna niet ééne school iets wordt gedaan voor de zoogenaamde kleine kunst in de industrie (het teekenen van meubelen, decoratiën, zilver-, zink- en gietwerken, enz.), dan meent zij de vrijheid te hebben, met den meesten nadruk daarop te mogen wijzen en den wensch uit te spreken, dat ook van dit teekenen meer werk worde gemaakt; dit gedeelte van het onderwijs moet de eigenlijke kern van het onderricht in het Rechtlijnig teekenen zijn, althans voorzeker aan de teeken- en ambachtsscholen.

Naar het oordeel der commissie zal de ervaring doen zien, dat daar waar op Burgerdag- en avondscholen onderwijs in het Rechtlijnig teekenen gegeven wordt, de gemeentebesturen dit onderwijs niet zullen laten voortzetten op bijzondere door hen op te richten of te subsidieeren teekenscholen, daar dit veelal buiten de financieele krachten der gemeenten zal liggen. Het

zal dus wel noodig zijn ook op deze scholen den leerling in de gelegenheid te stellen, zooveel mogelijk het teekenwerk te kunnen leeren, dat hij voor zijn handwerk als anderszins zal noodig hebben.

Op bladz. 11 van het 'Overzicht' zeggen HH. inspecteurs: 'Men begreep evenwel in het belang van eene grondige opleiding van den handwerksstand, veel waarde te moeten hechten aan de aesthetische opleiding, welke zeker het best zou worden bevorderd door eene doelmatige keus van modellen voor het teekenen naar koppen en vooral naar ornament.'

De commissie schenkt hare volle adhesie aan deze weinige, maar hoogst belangrijke regelen; doch voegt er bij de uitdrukking van haar leedwezen, dat men hetzelfde begrip niet heeft gehad betreffende het verstrekken van goede en practische voorbeelden voor het Rechtlijnig teekenen.

Het is zeer te betreuren, als men ziet hoe kostbare tijd voor de leerlingen is verloren gegaan; niet uren, maar dagen, ja maanden gaan verloren uit een tijdperk van weinige jaren, waarin zij den grondslag voor hunne toekomstige betrekking in het maatschappelijke leven moeten leggen.

De commissie gelooft dat het verstrekken van zoodanige voorbeelden zeer geschikt geschieden kan en vertrouwt, dat b.v. een honderdtal teekeningen op groote schaal geteekend, waar noodig door kleuren afgezet, en zoodanig ingericht dat zij bij het onderwijs van algemeene en speciale toepassing kunnen zijn, zoowel voor de ambachten in het algemeen als voor andere industriëele vakken, wellicht voldoende zouden zijn om voor de scholen bij het onderwijs als geschikte leiddraad te kunnen dienen.

Geen deskundige zal het hoogst nuttige ontkennen, dat voor een opmerkzamen waarnemer te leeren was uit de zoo groote verscheidenheid der tentoongestelde teekeningen.

'Zoude het,' zoo werd de vraag bij de commissie gesteld, 'niet hoogst doeltreffend en nuttig zijn, jaarlijks tijdens de groote of zomervacantie den arbeid der scholen voor onderwijzers, leerlingen en andere belanghebbenden ten toon te stellen; immers door dezen maatregel zoude het dan duidelijk blijken, hoe en van welke waarde het onderwijs was, dat aan de verschillende inrichtingen werd gegeven.' De kennis hiervan zoude niet alleen hoogst leerzaam zijn, maar tevens in hooge mate de ambitie èn van den leeraar èn van de leerlingen opwekken.

Men zou zulke tentoonstellingen b.v. jaarlijks gewestelijk kunnen doen houden, en om de drie jaren eene algemeene tentoonstelling van het werk van alle scholen. Indien aan deze tentoonstelling nog konden worden toegevoegd de tentoonstellingen van teekeningen, modellen, boetseerwerken, enz., van bouwkundigen en van anderen industriëelen aard, waarvan reeds denkbeelden in den laatsten tijd bij de “Maatschappij tot bevordering der bouwkunst” zijn geopperd, dan gelooft de commissie, dat dit mede van zeer belangrijken invloed op dit gedeelte van het onderwijs zoude zijn.

Ten laatste veroorlooft de commissie zich met de meeste bescheidenheid nog eene vraag. Aangezien de Burgerdag- en avondscholen waarschijnlijk van lieverlede de teekenscholen zullen vervangen, zou het dan niet wenschelijk kunnen geacht worden, dat één in alle opzichten deskundig persoon, voor het geheele rijk, door het gouvernement werd aangewezen, aan wien speciaal zou worden opgedragen het toezicht over en het onderzoek van den gang van het onderwijs in het Rechtlijnigen Handteekenen en tevens in alles wat beeldende kunsten en technische vorming betreft? Het is onweersprekelijk een hoogst belangrijke afdeeling van het onderwijs, niet alleen met het oog op liet maatschappelijk welzijn van den werkenden stand, maar ook omdat zij ten nauwste verbonden is aan de uitbreiding en ontwikkeling van kunst en industrie in ons vaderland.’

Tot zoover het rapport[1]. Het heeft ons van de bespreking der oorzaken en gevolgen van het onvoldoend teekenonderwijs ongemerkt op het terrein gevoerd der middelen, om dat onderwijs te verbeteren. De denkbeelden daaromtrent door de commissie geuit, verdienen onzes inziens toejuiching en ondersteuning, al zouden wij de eventueele uitvoering daarvan hier en daar wenschen te wijzigen, in verband met hetgeen wij verder over het handwerksonderwijs hebben mede te deelen.

Een afkeurend oordeel over zaken zonder aanwijzing der middelen tot verbetering, baat in den regel, en zoo ook hier,

1 Dit rapport is onderteekend door J.F. Metzelaar (rapporteur), W.N. Rose, J.A. Rooseboom, C.C. AE. van Breda en W. Springer.

al zeer weinig. 't Is dan ook ons doel niet het bij eene critische beschouwing van het handwerksonderwijs te laten, maar met al den ernst dien het onderwerp waard is wenschen wij de middelen na te gaan, welke tot de zoo zeer gewenschte verbetering van dat onderwijs kunnen leiden. En zoo zijn wij dan gekomen tot het punt dat in deze quaestie met recht als het gewichtigste beschouwd wordt: het middel van *professioneel onderwijs*.

In het begin hebben wij reeds gezegd, welke verwachting wij daaromtrent koesteren. Veel, zoo niet alles, zal echter afhangen van de wijze waarop dat onderwijs wordt ingevoerd en toegepast. Het wordt hoog tijd daar eens over na te denken en te trachten dit punt tot klaarheid te brengen. Alzoo eerst het voor en tegen van het professioneel onderwijs.

Velen beweren dat alleen dat openbaar onderwijs uit de algemeene middelen mag bestreden worden, hetwelk voor allen toegankelijk is. En dan ligt, volgens hun oordeel, het *vak*- of *ambachts*-onderwijs buiten die grenzen. Maar wat verstaat men onder vak- of ambachts-onderwijs? Wij zouden het onderwijs, dat de gelegenheid geeft om zich in een vak van algemeene behoefte te bekwamen, *vak*onderwijs noemen, en als zoodanig het *ambachts*onderwijs een gedeelte daarvan. In dien zin echter is het nog zoo zeker niet dat dit onderwijs, uit den aard der zaak, *niet* behoort tot ‘alle openbaar onderwijs.’ Waarom zouden de lagere vakscholen, zoo als de Ambachtsscholen, niet evenzeer uit de gemeene middelen mogen bekostigd worden als de hoogere, met name de Polytechnische en de Hoogescholen?

Misschien zullen de tegenstanders van of twijfelaars aan het professioneel onderwijs dit ook toestemmen, voor zoover het *theoretische* vakstudie betreft. Hunne bezwaren toch gelden in de eerste plaats het *practisch* gedeelte. Doch velen maken zich van dat practisch vakonderwijs eene verkeerde voorstelling. Mogen er onder de voorstanders van het professioneel onderwijs al enkelen zijn, die aan de verkeerde meening voedsel geven dat men aan de ambachtsscholen practische werklieden zoekt te vormen, anderen hebben tegen die bewering geprotesteerd. Hij die eenigszins bekend is met de geschiedenis dezer quaestie weet, dat zij hoofdzakelijk is ontstaan uit de behoefte om aan onzen aankomenden handwerksstand eene betere leerschool te bezorgen, dan hij over 't algemeen tot nu toe heeft. De algemeene opleiding op de Lagere school is onvoldoende; theoretische vakstudie voor dezen stand bestaat slechts bij uitzondering, terwijl de practische op-

leiding in de meeste werkplaatsen bepaald slecht is. De jongens worden daar overgelaten aan bazen, die geen tijd hebben en ook geen roeping gevoelen om hen naar behooren in hun vak op te leiden, - of zij zijn overgeleverd aan knechts, die hen als handlangers gebruiken in allerlei zaken behalve in hun vak. Mogen er al loffelijke uitzonderingen zijn en grond bestaan om te hopen dat de geschetste toestand van lieverlede zal verbeteren, 't geldt hier een veel te groot maatschappelijk belang om alles maar aan het beloop der tijden over te laten. Het streven van hen die Ambachtsscholen wenschen, is om daardoor zoo spoedig en zoo goed mogelijk de verstandelijke en zedelijke verbastering van onzen opgroeienden handwerksstand te stuiten, en 't is hun ernstige begeerte om de productieve krachten van zulk een groot en onmisbaar deel der maatschappij te ontwikkelen. Daartoe helpt geen gewoon middel; enkel theoretisch onderwijs, hoe goed ook, is daarvoor ontoereikend, want het zou te langzaam werken. Wil men spoedige en afdoende verbetering, en dat wenschen wij immers allen, dan zijn er andere maatregelen noodig. De leerlingen in de voornaamste ambachten moeten, zoo mogelijk, een tijd lang onttrokken worden aan den invloed der werkplaatsen, totdat deze gezuiverd zijn van den verkeerden geest die daarin heerscht. Jaren zullen er voorzeker verloopen, eer deze verandering algemeen is; eerst van het opkomend geslacht verwachten wij die verbetering; maar daarom juist moeten de scholen voorloopig de werkplaatsen vervangen, al moge dit weinig strooken met een gezonden toestand der maatschappij en niet overal mogelijk zijn.

Wij wenschen het professioneel- of practisch ambachtsonderwijs op scholen alleen tijdelijk, maar noemen het daarom niet minder noodzakelijk in de tegenwoordige omstandigheden. En die zullen ongetwijfeld lang genoeg duren om de moeite en kosten, aan dat onderwijs verbonden, te beloonen. Menig bezwaar daartegen zal daardoor geheel of gedeeltelijk vervallen, maar dan ook zal zich de vraag opdoen, hoe het professioneel onderwijs moet ingericht worden?

In Frankrijk, waar deze quaestie ook op liet tapijt is, heeft de heer Guémied haar op de volgende wijze beantwoord[1].

‘Met behulp van steeds dezelfde werktuigen brengt de mensch werken voort van onbegrensde verscheidenheid. Door middel van

1 Zie ‘Revue de l'enseignement professionel,’ derde jaargang.

de meetkunde brengen wij de figuren van alle lichamen tot eenige elementaire, verschillend samengestelde vormen terug: dit is eene eerste vereenvoudiging. Eene stof te bewerken, is in de meeste gevallen haar eene regelmatige gedaante te geven, de beginselen van maat en vorm op haar toe te passen, en men bemerkt daardoor terstond, welke eene merkwaardige rol de meetkunde en het figuurteekenen, - hier in ruimeren zin genomen dan men gewoonlijk doet, - in het professioneel onderwijs moeten spelen. De industriëele arbeid kan dus reeds worden toegepast op eenige algemeene werkzaamheden, zooals het recht- of vlakmaken, het draaien, enz. De onderscheidene materialen welke men bewerkt, rangschikt men op hunne beurt in graden, categoriën, gegrond op gelijksoortige wijzen van werken, volgens welke zij meer of min dicht zijn en tegenstand bieden, al of niet onderworpen aan de werking van het vuur: vatbaar om gesmeed en gegoten te worden even als de metalen, alleen gesmolten zoo als het glas, het hoorn, de elastieke gom; vochtig verwerkt zoo als de klei; gehouwen en gesneden zoo als het hout en de huiden, bewerkt en gebruikt zoo als de steen. De voornaamste typen van werktuigen komen met deze verschillende eigenschappen van materialen overeen, en men kan ze zelfs rangschikken tot een klein getal groepen. Zoo heeft men b.v. den hamer om de metalen te smeden, effen en recht te maken en te buigen, om den steen te behouwen of te bikken, - de werktuigen om te snijden en te kloven, als bijlen, beitels van allerlei soort, dissels, snijmessen en schaven, - de werktuigen om te verdeelen, als zagen van allerlei vorm en afmeting, - het onontbeerlijk werktuig voor metaalbearbeiding, de vijl, - eindelijk het algemeene werktuig, de draaibank. Zoek vrij naar een instrument hetwelk niet tot een der vijf algemeene typen behoort, gij zult er geen vinden.

Men zou ook nog op andere wijze reden kunnen geven van de algemeenheid van zekere typen van werktuigen, door den aard der physieke bewegingen te onderzoeken welke zij vereischen; en men zal er zelfs aldus toe komen om het getal der werktuigen te beperken, waarvan de hanteering meer of min volledig den industrëelen arbeid samenvat..... Het is er tevens om te doen, eene doelmatige spieroefening te verschaffen, in bepaalden stand en houding, het meest rechtlijnig en regelmatig herhaald. Deze regelmatigheid van beweging, eenmaal verkregen, met een schaaf b.v., kan met nut worden aangewend op

het werken met de vijl, de zaag en elk ander werktuig, dat eene soortgelijke behandeling vordert. Andere werktuigen vereischen vlugheid der vingers, eenige de gecombineerde bewegingen van de voeten en de hand, zoo als bij de gewone draaibank, of van de beide handen tegelijk, zoo als met den drilboog (boor); maar in elk geval zal de vaardigheid, door zulk eene oefening verkregen, toepasselijk zijn op eene reeks handelingen van dezelfde soort.

Wat is er nu meer noodig om een goed werkman te vormen? Ongerekend de vlugheid van uitvoering, welke het resultaat is eener langdurige practijk, dit voorzeker: het leeren van bijkomende werkmanieren om de werkzaamheden gemakkelijker en beknopter te maken, met andere woorden: de methode van het werk, het complement van het technisch onderwijs, dat verkregen zal worden door het werken in de werkplaats.'

Ziedaar beginselen, welke in overeenstemming zijn met de omstandigheden die het professioneel onderwijs noodzakelijk maken. Het is niet wel mogelijk dat onderwijs anders te geven, vooral wanneer men let op den leeftijd der leerlingen, onvolwassen knapen, nog te jong naar hoofd en hand voor wezenlijken arbeid. Daarom is het niet te verwonderen dat zij, die zich eene geheel andere voorstelling van dat onderwijs schijnen te vormen, allerlei bezwaren maken, welke òf in 't geheel niet òf slechts ten deele bestaan.

Die bezwaren zijn echter gemakkelijk te overwinnen, zoodra men maar aan de hand der geschiedenis van het onderwijs loopt, en ook hier begint met liet voornaamste. Daarenboven zal toch ook wel in het handwerk de vergelijkende waardeering gelden, even als dat bij het Hooger Onderwijs het geval is. Niemand toch zal daarbij aan alle handwerken gelijke rechten toekennen, en den timmerman over dezelfde karn scheren als den kapper. Zoo ook geloove men toch niet dat het leerlingenstelsel de professioneele school vervangen kan, eer de bazen en meesterknechts zelve kweekelingen zijn van dat beter onderwijs en dus doordrongen van het besef, dat zij den aankomenden knaap niet moeten gebruiken, maar onderwijzen.

Hoe jong de geschiedenis van het professioneel onderwijs ook moge zijn, toch levert ze bewijzen genoeg op dat men overal, waar de zaak degelijk is aangevat, de eerste plaats heeft toegekend aan de bouw- en werktuigkundige vakken, of wel zich tot dezen alleen bepaald. Niet om maar eene keus te doen

in het wilde of uit verlegenheid, maar omdat daarvoor theorie en praktijk beide zoo onmisbaar zijn.

Er zijn nog meer bezwaren welke wij niet besproken hebben. en daaronder bekleedt de vraag, wat te doen met de vervaardigde voorwerpen, eene eerste plaats. Die te vernietigen, fnuikt den ijver van leerling en leermeester, en de verkoop daarvan zou terecht het misnoegen der bazen tegen deze scholen wekken. Allerlei redmiddelen zijn al geopperd, maar nog geen enkel afdoend gevonden.

Men zou echter kunnen beginnen, met ten behoeve van het vakonderwijs modellen te laten vervaardigen van de noodzakelijkste voorwerpen en hunne voornaamste details als toepassing. Deze voorwerpen hebben dan dadelijk eene bestemming en daardoor ook waarde. Neemt men hierbij in aanmerking, dat die vervaardiging langzaam en met mislukkingen (want het is het werk van leerlingen) tot stand komt, dan is hiervoor al vrij wat tijd noodig, want welk eene stof voor allerlei werkzaamheden wordt niet op deze wijze verkregen! Laat men bovendien de grootste voorwerpen op verkleinde schaal maken, dan wordt nog meer onder het bereik van die leerlingen gebracht, wier jeugdige krachten anders allicht te kort zouden schieten bij de uitvoering. Een beletsel voor het leeren kan dit nooit zijn, omdat de leerlingen later als volwassenen toch alles in de ware grootte moeten vervaardigen. Bovendien zou dit eene niet geringe besparing geven van materieel, waarvan de onkosten altijd groot zullen zijn, zoo zelfs, dat kleine gemeenten daardoor alleen reeds voor de oprichting van practische Ambachtsscholen zullen terugdeinzen. Deze zouden zich echter tot de hanteering van de gereedschappen moeten bepalen, al verkreeg men daardoor ook scholen van verschillenden graad. Uit onze verdere beschouwingen zal 't blijken, dat wij dit verschil zelfs raadzaam achten om de algemeene oprichting dezer scholen mogelijk te maken en te bevorderen. De gemeenten welke de kosten kunnen dragen van een Ambachtsschool, zoo als die te Amsterdam of Rotterdam is ingericht, zullen zich voor het materieel eene jaarlijksche uitgave van p.m. ƒ 1000 moeten getroosten, 't geen de ondervinding daar geleerd heeft. De eenige schadevergoeding voor deze som zou, wanneer men de concurrentie met particulieren en het vernietigen van goed vervaardigde voorwerpen blijft vermijden, daarin kunnen bestaan, dat men overtollige voorwerpen verkocht aan hen, tot wier beroep het vervaardigen van soortgelijke voor-

werpen behoort, òf dat men andere inrichtingen tegen billijke vergoeding van die modellen en gereedschappen voorzag, welke voor het onderwijs direct noodig zijn. Men maakt er dangeen handelsartikel van en volgt de Polytechnische school te Delft na, die aan de Hoogere burgerscholen teekenmodellen levert.

Doch er zijn meer bezwaren en onkosten. Wij hebben nog niet van het onderwijzend personeel gesproken. In elk geval moet de man, die aan het hoofd der inrichting staat, zoo voldoend een tractement genieten, dat hij zich zonder finantieel bezwaar geheel aan de behartiging der belangen van zijne school kan wijden. Die man moet bijgestaan worden door een aantal onderwijzers, welke echter niet zoo dadelijk zullen te vinden zijn, en die evenzeer recht hebben op eene goede bezoldiging. Dit bezwaar is echter bij de toeneming van het aantal Ambachtsscholen wel te overwinnen. Waar de middelen ontbreken om de onderwijzers zoodanig te bezoldigen, dat zij van het ambachtsonderwijs hun hoofdwerk kunnen maken, daar zal men hen moeten kiezen uit mannen van het middelbaar onderwijs en uit werkbazen en meesterknechts. Een directeur, zooals wij hierboven omschreven, wordt daardoor echter des te noodzakelijker. Mocht het later al eens blijken, dat de behoefte aan onderwijzers voor de Ambachtsscholen niet te vervullen is en die moeielijkheid dit onderwijs belemmert, waarom zou men dan niet met evenveel recht voor deze scholen eenige kweekplaatsen kunnen vragen zoo als het Lager-onderwijs die heeft, in den vorm van kweek- en normaalscholen met beurzen? Aan directeurs en leeraren zal het waarschijnlijk minder ontbreken; men kan deze vinden onder hen die de bevoegdheid hebben tot het geven van middelbaar onderwijs in het Rechtlijnigteekenen, omdat hun vak, wij zagen 't reeds hierboven, de meest wettelijke waarborgen van geschiktheid voor dit onderwerp geeft. Want dat men bij dergelijke benoemingen met de Wet op het Middelbaar Onderwijs te rekenen zal hebben, zoolang het ambachts-onderwijs niet door eene afzonderlijke wet geregeld is, behoeft geen betoog en blijkt genoegzaam uit hetgeen deswege bij de bestaande Ambachtsscholen is geschied.

Ook door het practisch ambachtsonderwijs met het in vele gemeenten bestaande theoretisch middelbaar onderwijs in verband te brengen, zou men de oprichting van Ambachtsscholen gemakkelijker en minder kostbaar kunnen maken. Want hoewel wij nog maar weinig van het theoretisch ambachtsonderwijs gewaag-

den, zoo blijkt 't toch duidelijk dat men over 't algemeen niet enkel practisch maar ook theoretisch ambachtsonderwijs wenscht, en dat wel met een zoo innig mogelijk verband tusschen deze beide gedeelten. Op de plaatsen waar Burgerdag- en avondscholen bestaan, zou het theoretisch ambachtsonderwijs gemakkelijk aan deze inrichtingen kunnen verstrekt worden.

In de gemeenten waar eene verplichte Burgeravondschool is, bestaat ook eene Hoogere burgerschool; ons is ten minste geen enkele plaats bekend welke daarop eene uitzondering maakt. Vrij algemeen ook, behalve natuurlijk in groote gemeenten zoo als Amsterdam, worden de lessen der eerste in de lokalen der laatstgenoemde inrichting gegeven, ter vermijding der onkosten van een tweede schoolgebouw. Het burgeravondonderwijs, dat ingericht is naar de behoeften van hen die ambachtsonderwijs noodig hebben, kan het theoretisch gedeelte daarvan uitmaken, mits men het aanvulle door theoretisch vakonderwijs, hetwelk des voormiddags zou kunnen gegeven worden in de teekenlokalen. Wij wijzen daarvoor met opzet de teekenlokalen aan, omdat de teekenlessen aan de Hoogere burgerscholen bij voorkeur des middags gegeven worden, blijkens vele programma's dier inrichtingen. Bovendien zal het theoretisch vakonderwijs wel in de eerste plaats uit constructie- en decoratie-teekenen moeten bestaan. Misschien kon op deze wijze tevens voldaan worden aan de behoefte om sommige vakken van het burgeravondonderwijs, met name de Nederlandsche taal en de Technologie (of Landbouwkunde) uit te breiden, wanneer het namelijk mocht blijken dat de teekenvakken in de morgenuren zoodanige uitbreiding konden erlangen, dat ze daardoor bij de avondlessen wel eenige inkrimping konden ondergaan.

Men zou dus den namiddag overhouden voor practisch onderwijs. Dien tijd achten wij daarvoor niet alleen voldoende, maar ook om verschillende redenen den geschiktsten. Voor de leerlingen is 't beter en men heeft daardoor ook meer kans practische mannen aan de school te verbinden, dan wanneer men hun de voormiddaguren voor het onderwijs afvraagt. Dat onderwijs zal moeten gegeven worden in daarvoor op te richten werkplaatsen, waarvan de onkosten onvermijdelijk zijn; doch met enkele duizenden kan te dien aanzien vrij wat gedaan worden. Op de kosten van het materieel hebben wij reeds vroeger gewezen. Voegt men hier nu nog bij de belooningen van het onderwijzend personeel, bestaande uit een directeur, de leeraren der Burgeravondschool, de hulpleeraren

bij de teekenlessen en de onderwijzers in het practisch werk, - dan kan, onzes inziens, het jaarlijksch onderhoud van eene gecombineerde Burgeravond- en Ambachtsschool niet zóóveel verschillen met datgene wat eene Burgeravondschool alleen jaarlijks kost, dat de gemeenten, waar deze laatste inrichting reeds bestaat, afgeschrikt behoeven te worden om die aan te vullen met practisch ambachtsonderwijs. Maar zij moeten overtuigd zijn van het groote nut en de noodzakelijkheid dezer aanvulling; en 't is juist die overtuiging welke nog te veel ontbreekt.

Het spreekt haast van zelf dat men bij het openstellen van deze scholen, het bezoeken van beide afdeelingen verplichtend moet maken, anders zouden beide weldra haar doel missen. Zoo als de Burgerscholen nu zijn ingericht, zou men echter des zomers van avondlessen verstoken zijn. Mocht dit echter bij nadere ondervinding eene leemte blijken te zijn, dan zou men die ook des zomers moeten geven zoolang de daglessen aan de Hloogere burgerscholen duren. Wij gelooven niet, dat deze uitbreiding bezwaren van overwegend belang zou ontmoeten. Misschien echter ware het over 't algemeen voor de leerlingen zoowel als voor de leeraren wenschelijker, de avondlessen in elk geval van 5-8 of van 6-9 in plaats van 7-10 uren te geven, 't geen echter een punt is van ondergeschikt belang.

Op de hier geschetste wijze zou reeds dadelijk eene meer algemeene invoering van het ambachts-onderwijs mogelijk zijn, maar men zou nog verder kunnen gaan. In de eerste plaats zouden die gemeenten alwaar eene Hoogere burgerschool zonder verplicht burgeravond-onderwijs bestaat, daartoe kunnen medewerken. De kosten van een gebouw voor theoretisch onderwijs zijn daar niet meer noodig, en alleen de teekenlokalen zouden er misschien moeten uitgebreid worden. De overige bezwaren zijn in evenredigheid nagenoeg dezelfde als bij aanzienlijke gemeenten.

Dan zijn er nog vele plaatsen welke, ofschoon in de termen vallende om volgens de Wet op het Middelbaar onderwijs eene Hoogere burgerschool of eene Burgerschool te moeten stichten, om de eene of andere reden daarvan dispensatie hebben verkregen. Maar zouden de meeste der redenen van die ontheffing niet veel van haar gewicht verliezen, zoodra ook de belangen van den handwerksstand bij de oprichting van eene school voor Middelbaar onderwijs in het spel kwamen? En hoevele aanzien-

lijke en welvarende gemeenten in den lande zijn er niet die, ofschoon niet in de termen der bovengenoemde wet vallende, toch wel iets meer willen en vooral kunnen bezitten op het gebied van onderwijs, dan de Lagere school alleen.

Wat wij dan wenschen en willen?

Wij wenschen eene zooveel mogelijk algemeene invoering der practische Ambachtsscholen in Nederland, als het beste middel tot verbetering van den toestand onzer handwerksklassen en tot het welzijn van onze geheele maatschappij. Niet alleen aan hen die belangstellen in alle zaken van onderwijs, zij dit gezegd, maar ook aan degenen die belang stellen of betrokken zijn in hetgeen men vaak met het woord ‘sociale quaestie’ aanduidt. Mochten ook zij onze wenschen en de middelen die wij ter bereiking daarvan aangaven, ernstig in overweging nemen. Naarmate toch die quaestie hare oplossing nadert, naarmate de handwerkslieden hunne eischen, voor zoover die billijk zijn, meer zien ingewilligd, naar die mate wordt de eisch van het publiek ook rechtvaardiger dat van den werkman iets, ja veel goeds, verlangt. En wij zien den tijd komen waarin de handwerkslieden, wien het ernst is met hunne wenschen en hun bedrijf, zullen inzien, dat zij door werktuigelijk werken alleen niet aan hunne roeping kunnen voldoen, maar dat zij andere, tot nog toe minder gewaardeerde hulpmiddelen noodig hebben, om de leemten aan te vullen. En dan zullen zij in de eerste plaats behoefte gevoelen aan verbetering van hun opvoeding en aan opleiding voor hun vak.

Gelukkig het volk dat zich hierop voorbereidt, gelukkig de handwerkslieden die, zoodra zij als een der eerste middelen van opvoeding naar onderwijs vragen, dat ook in hun eigen land ontvangen. Eer dat onderwijs echter aan een ieder naar zijne eigenaardige behoeften kan verstrekt worden, moet er zoowel hier als elders nog veel gebeuren op het gebied van het handwerksonderwijs. Nog zoo velen moeten opgewekt worden om daartoe met kracht mede te werken, want nog verre van algemeen is de belangstelling voor deze zaak. Iets bij te dragen tot verhooging en vermeerdering van die belangstelling, is ons doel, en wij hopen daartoe geene vergeefsche poging te hebben beproefd.

Maar de bezwaren! Ja, bezwaren zijn er en die zullen er ook wel altijd blijven. Die mogen echter geen reden zijn tot vreesachtigheid of werkeloosheid, vooral niet wanneer zoo vele twijfelachtig

van aard zijn. Wij hebben getracht een menigte daarvan te weerleggen, als tegenwicht van de beweringen dergenen die ze donkerder kleuren dan ze werkelijk zijn. De lezer oordeele en beslisse tusschen ons. Want al hebben wij menig punt ter sprake gebracht, toch konden wij veel in 't geheel niet of slechts vluchtig vermelden.

't Is echter moeilijk hierover verder uit te weiden zonder de perken van een tijdschrift-artikel te overschrijden. Elders hopen wij, bij de behandeling van het Bouwkundig Onderwijs, sommige deelen van het handwerksonderwijs nader en meer breedvoerig te ontwikkelen[1]. Mochten intusschen anderen zich opgewekt gevoelen om aan te vullen wat wij onvolledig. - te verbeteren, wat wij wellicht verkeerd hebben voorgesteld! Immers wrijving van gedachte kan niet anders dan ten voordeel zijn van elke en dus ook van deze quaestie.

H.L. BOERSMA.

1 In van Gendt en Brinkmans Technische Bibliotheek.

Johann Georg Hamann.

> Einem Kenner ist ein roler Diamant schätzbarer als ein geschliffener böhmischer Stein.
> HAMANN.

Een beroemd schrijver, heb ik wel eens gedacht, is zulk een schrijver dien niemand meer behoeft te lezen om het recht te verkrijgen van over hem te spreken. De meeste menschen lezen niet gaarne, maar hebben evenmin gaarne, dat men hen verdenkt van niet veel gelezen te hebben. Een geluk is het daarom, dat wij beroemde schrijvers bezitten. Men kan ons in gezelschap vragen of wij den roman van X. al kennen, maar niemand zet ons op de pijnbank om er achter te komen, of wij ooit een blik hebben geslagen in den Wilhelm Meister of de Nouvelle Héloïse. Hoe licht valt het niet uit tijdschriften, voorlezingen of uit gesprekken eenige meer of minder samenhangende denkbeelden over mannen als Goethe of Rousseau op te doen, en zoo levert een beroemd schrijver ons het voordeel van te kunnen maaien waar wij niet gezaaid hebben.

Johann Georg Hamann is een dier vriendelijken, een auteur dien men niet meer behoeft te lezen. Wordt zijn naam uitgesproken, zoo zegt men eenvoudig: ‘de Magus van let Noorden; diepzinnig’ of iets soortgelijks, en het onderhoud gaat verder zijnen gang. Ten behoeve mijner akademische lessen geroepen mij met de denkbeelden van de laatste helft der achttiende eeuw in Duitschland bezig te houden, heb ik behoefte gevoeld mij een bepaald oordeel omtrent hem te vormen. In hem heeft men te doen schier met het hoofd eener sekte. Hij heeft zijne aanhangers, zijne aanbidders. Jean Paul, niet vervaard voor

hoogdravende uitdrukkingen, heeft hemzelven bij een ‘sterrenhemel’ vergeleken, zijne ‘kommaas’ bij ‘planeten,’ zijne volzinnen bij ‘zonnestelsels,’ zijn stijl bij een ‘stroom die door een storm teruggedreven wordt, zoodat de duitsche marktschepen daarop in het geheel niet weten te landen.’ Jean Paul noemt Hamann zelfs een ‘heros en tevens een kind,’ ja, begrijpe 't wie kan, ‘een elektrisch mensch die in het duister met den stralenkrans van den heilige rustig blijft staan, tot dat eene aanraking den vonk uit hem te voorschijn doet springen.’

Dit is nu geheel in den trant van eene zekere letterkundige kritiek, die, hoewel in Duitschland nog altijd aan de orde van den dag, ons niet veel wijzer maakt. Goethe heeft evenwel het voorbeeld van eene andere manier van beoordeelen gegeven, ook ten aanzien van den man, die ons bezighoudt. Reeds in Straatsburg werd zijne aandacht; en wel door Herder, op Hamann gevestigd, wiens eigenaardige beteekenis door hem scherp is opgevat. Maar Goethe gevoelde volstrekt geene opgewektheid om persoonlijk of door briefwisseling zich met Hamann in betrekking te stellen. Hetgeen hem daarvan terughield, is opmerkelijk. Men had hem brieven van Hamann laten zien, en Goethe oordeelde natuurlijk terstond, gelijk het onmogelijk is anders te oordeelen, dat zij veel duidelijker waren dan Hamann's geschriften; maar tevens gaven zij hem den indruk, dat Hamann zich zeer bewust was van de meerderheid zijner gaven, zich altijd voor iets wijzer en verstandiger hield dan zijne korrespondenten, en hen uit dien hoofde met meer ironie dan hartelijkheid bejegende. Daarom, zegt Goethe ten slotte, heb ik nooit begeerd in nadere betrekking tot hem te komen. De verklaring treft, omdat menig ander een soortgelijk oordeel over Goethe zelven heeft uitgebracht.

Zijne schuwheid tegenover den persoon van Hamann verhinderde Goethe evenwel niet diens werken te waardeeren, in weerwil van al het raadselachtige dat zij ook voor hem behelsden[1]. Hij heeft er zelfs aan gedacht, er eene volledige uitgave van te bezorgen.

1 Met eene schakeering van ironie zegt Goethe in 1806: ‘Hamann's Schriften wurden zu Zeiten aus dem mystischen Gewölbe, wo sie ruhten, hervorgezogen; der durch die sonderbare Sprachfille hindurchwirkende, rein kräftige Geist zog immer die Bildungslustigen wieder an, bis man, an so viel Räthseln irre wurde und sie bei Seite legte und doch jedesmal eine vollständige Ausgabe zu wünschen nicht unterlassen konnte.’

Wij danken haar, niet hem, maar den *Consistorial-Prasident* Friedrich Roth te München, althans wat de zeven eerste deelen betreft, die in de jaren 1821-1825 het licht zagen. Het achtste deel werd in 1842-43 uitgegeven door den *privat-docent* Wiener te Erlangen. In deze acht deelen vindt men Hamann's briefwisseling met Jacobi niet; daarvoor kan men de uitgave van Jacobi's werken raadplegen, maar veel beter nog en volledíger vindt men haar in het vijfde deel van Dr. Gildemeister's, *Hamann's Leben und Schriften*. Ten vorige jare is te Hannover bij Carl Meyer eene nieuwe uitgave van Hamann's geschriften en brieven begonnen. Zij is van de hand van Moritz Petri[1], maar onderscheidt zich tot nog toe in geen enkel opzicht, tenzij dan door den druk, gunstig van hare oudere zuster.

I.

Zijn werk *Gedanken über meinen Lebenslauf*, den 21 April 1758 te Londen aangevangen, geeft ons, wat hijzelf aan een kleinen kring van vrienden en aanverwanten van zijne uit- en inwendige levensgeschiedenis heeft willen mededeelen.

Den 27sten Augustus 1730 werd hij te Königsberg geboren. Over de scholen die hij bezocht laat hij zich zeer ongunstig uit, ofschoon hij ons bijzonderheden omtrent de opvoedkunde dier dagen onthouden heeft. Geschiedenis, aardrijkskunde schijnen tot de meest verwaarloosde vakken behoord te hebben. Stellen leerde hij evenmin, en zijn leven lang heeft hij de gevolgen van deze nalatigheid zijner onderwijzers ondervonden. Veel moeite, getuigt hij, heb ik met het rangschikken van mijne gedachten voor de mondelinge of de schriftelijke voordracht.

Aan geduld schijnt het zijnen leermeesters inzonderheid ontbroken te hebben, te oordeelen althans naar de opmerking, die de herinnering aan hunne leiding hem aan de hand doet: ‘Een rechtschapen leermeester, zegt Hamann, moet bij God en zichzelven ter school gaan, want hij moet God navol-

1 Hamann's Schriften und Briefe. *Zu leichterem Verständniss im Zusammenhange seines Lebens erläutert, und herausgegeben*, enz.

gen, gelijk deze zich heeft geopenbaard De almachtige God, wien niets iets kost, wien voor de menschen niets te dierbaar is geweest, is de spaarzaamste en langzaamste God.'

Behalve over zijne leermeesters, heeft hij zich, als hij aan zijne jeugd terugdenkt, over den slechten invloed te beklagen, dien een leerling zijns vaders op hem uitgeoefend had: zoodat hij, op schier zestienjarigen leeftijd, namelijk den 30sten Maart 1746, als akademisch burger ingeschreven, reeds kennis had gemaakt met verkeerdheden, die de onschuld zijner Kinderjaren bezoedeld hadden.

Van den studententijd wordt niets merkwaardigs gezegd. De rechtsgeleerdheid heette zijn vak, maar, volgens zijn getuigenis, hield hij zich het meest bij liefhebberijstudiën op, die inzonderheid op oudheidkunde en kritiek betrekking hadden. Aan het eind van de akademische loopbaan, zocht hij eene plaats als huisonderwijzer. Hij vond haar (1752) bij de barones Budberg, die gewoonlijk een landgoed in de nabijheid van Riga bewoonde. Reeds het volgende jaar was het hem onmogelijk daar te blijven, daar hij geen kans zag zijnen kweekeling, den jongen baron Budberg, de geringste kennis bij te brengen. Op zijn brief aan de hoogwelgeborene dame, waarin de verstandelijke aanleg van haren zoon met gepaste vrijmoedigheid beoordeeld werd, ontving hij het volgende karakteristieke antwoord welks orthografie en leesteekens ik eerbiedig:

> 'Herr Hamann, Da die Selben sich gar nicht bey Kindern von Condition zur information schicken, noch mir die schlechte Briefe gefallen worin Sie meinen Sohn so auf eine gemeine und niederträchtige Ahrt abmalen vielleicht kennen Sie nicht anders judiciren als nach Ihren Eugenem pohtre (*portrait*?), ich sehe Ihnen auch nicht anders an als eine Seuhle mit vielen Büchern umbhangen welches noch gar nicht einen geschickten Hoffmeister ausmacht, und mir auch schreiben Ihre Freuheit und Gemüthsruhe zu lieb haben sie auf eine Anzahl von Jahre zu verkauffen, ich will weder Ihre so vermeinte Geschicklichkeit noch Ihre Jahre verkauft in meinem Hause sehen, ich verlange Ihnen gar nicht bey meinen Kindern, machen Sie sich fertig Montag von hier zu reisen.'

Dit afscheid kreeg Hamann in 1753. Na nog elders als huisonderwijzer werkzaam te zijn geweest, na zich ten slotte kort in Königsberg te hebben opgehouden om aan het sterfbed zijner moeder te staan, besloot hij zijnen gezichtskring door reizen

uit te breiden, die hij voor de firma Berens ondernam. Over Berlijn, Hamburg, Amsterdam, Rotterdam, trok hij in het najaar van '56 naar Londen. Ofschoon hij vrij lang in ons land vertoefde, schijnt niets hem in voldoende mate getroffen te hebben, om er in zijne reisherinneringen van te gewagen. ‘Ich verliesz auf einer Treckschuite Amsterdam[1]. .... Zu Rotterdam kehrte ich ein im Swienshoefd, dem besten Wirthshause;’ ziedaar het voornaamste.

Den 18^{den} April 1757 kwam hij te Londen aan. Zijne eerste zorg was het, in Islington een kwakzalver op te zoeken, die alle gebreken van het spraakvermogen genas, maar hij zegt ons niet over welk gebrek hij zelf te klagen had. Aan betere leiding dan die van een kwakzalver had hij in Londen behoefte gehad, waar hij weldra in verkeerde handen geraakte, en veelszins blijken gaf van gebrek aan levenswijsheid en vastheid van karakter. Wat hij ons daaromtrent mededeelt, is van alle belang ontbloot. In de kunst van vertellen is Hamann geen meester. Het eenige dat in dit gedeelte van zin werk mijne aandacht getrokken heeft is het onbeschaafde van de uitdrukkingen, die een duitsch schrijver zich destijds veroorlooven kon. Was Mevrouw de barones Budberg geene Madame de Sévigné, de betoovering van Rousseau's bekentenissen zou men bij Hamann te vergeefs zoeken. Eene enkele proeve in het oorspronkelijke:

> ‘Ich frasz umsonst, ich soff umsonst, ich bulhte umsonst, ich rann umsonst; Völlerei und Nachdenken, Lesen und Büberei, Fleisz und üppiger Müssiggaug wurden umsonst abgewechselt... Ich hatte im vorigen Kaffeehaus einen verstopfen Leib auf 8 Tage lang bisweilen gehabt und einen erstaunlichen Hunger, der nicht zu ersättigen war. Ich hatte das hiesige starke Bier als Wasser in mich gesoffen. Meine Gesundheit daher bei aller der Unordnung der Lebensart und meines Gemüths ist ein göttliches Wunder, ja ohne Zweifel mein Leben selbst und die Erhaltung desselben. Ich habe in diesem Hause nicht mehr, ungeachtet es beinahe drei Monate ist, als höchstens viermal ordentlich Speise

1 In Amsterdam hield hij zich gelijktijdig op met Lessing, zij kwamen toen evenwel niet tot elkander. Hamann zag Lessing in een publiek concert, maar durfde hem niet aanspreken. Zie Hamann's brief aan Jacobi van 1 December 1784; op dien brief werd reeds gewezen door Dr. C.H. Gildemeister in diens reeds door ons genoemd werk: *J.G. Hamann's Lebenund Schriften* (5 Deelen, Gotha bij Perthes), een bruikbaar, ofschoon onkritisch boek, een samenraapsel van allerlei dingen die men weten en die men niet weten wil.

gehabt; meine ganze Nahrung ist Wassergrütze und einmal des Tages Kaffee. Gott hat selbige auszerordentlich gedeihen lassen. Die Noth is der stärkste Bewegungsgrund zu dieser Diät gewesen, diese aber vielleicht das einzige Mittel, meinen Leib von den Folgen der Völlerei wieder herzustellen.'

Smakelijk is dit een en ander niet, en wellicht al te zeer herinnerend aan het onbarmhartige woord van Taine: 'grattez le mystique, vous trouvez le pourceau.'

Want de mystiekus was op het punt van in Hamann te ontwaken. 'Ik heb, schrijft hij, 150 pond sterling hier doorgebracht, en kan en wil niet verder gaan. Mijne schulden in Liefland en Koerland beloopen te zamen 300 pond .... Ik heb geen geld meer, en reeds mijn horloge in pand aan mijn huisheer gegeven .... Ik wilde mij thans aan allen omgang onttrekken, en beproeven troost te vinden bij mijne boeken alleen .... God had mij ingegeven mij een bijbel aan te schaffen .... Mijne eenzaamheid, het uitzicht op volslagen gebrek, ja op den bedelstand .... ontnamen mij allen smaak in mijne boeken .... Onder het gedruis der hartstochten, bad ik altijd God om een vriend ...., die mij den sleutel kon geven tot mijn eigen hart, een draad in mijn doolhof; lang begreep ik zelf niet de beteekenis van mijn wensch. Godlof, dien vriend heb ik gevonden.' Die vriend is voor hem de Bijbel, dien hij thans van het begin tot het einde regelmatig leest. Hij maakte daarmee een aanvang op den 13 Maart 1758, en terstond nam hij de gewoonte aan van 'de gedachten op te teekenen, die hem daarbij mochten invallen.' Wij zijn in het bezit van die gedachten; in zijne werken komen zij voor onder den titel van *biblische Betrachtungen eines Christen*[1].

Over dit lezen van, dit leven met den bijbel spreekt hij met de grootste ingenomenheid. 'Hoe verder ik kwam, hoe nieuwer het mij werd, hoe goddelijker ik er den inhoud en de werking van ondervond. Ik vergat alle mijne andere boeken, en schaamde mij, ze ooit met het boek van God vergeleken, of hun zelfs de voorkeur gegeven te hebben. Ik vond de eenheid van het goddelijk plan bij de verlossing door Jezus Kris-

1 Reeds voor jaren in Nederland toegankelijk gemaakt door den heer J.F. Schimsheimer, in een geschrift getiteld: *Bijbellezingen of opmerkingen van een Kristen bij het lezen van enkele schriftuurplaatsen*, Nader is mij dit geschrift evenwel niet bekend.

tus teweeggebracht daarin, dat alle Geschiedenis, alle wonderen, alle geboden en werken Gods op dit middenpunt uitloopen: de ziel des menschen uit .... den dood der zonde tot de hoogste gelukzaligheid, en tot het aannemen van zulke goederen te bewegen, welker verhevenheid ons nog meer verwonderen dan onze eigene onwaardigheid.'

Dat bij Hamann van een geschiedkundige bestudeering des Bijbels geen spraak is, behoeft nauwelijks vermeld te worden. Alles wordt naar uitsluitend persoonlijke gewaarwording door hem beoordeeld, alles uit het stichtelijk oogpunt bezien. Hij 'dankt God voor de lankmoedigheid aan Israël bewezen, omdat niets minder dan zulk een voorbeeld hem hoop geeft soortgelijke lankmoedigheid te zullen ondervinden.' Den 31sten Maart 'verzinkt hij in diep nadenken; ik dacht aan Abel, schrijft hij, van wien God zeide: de aarde heeft haren mond opengedaan om het bloed van uwen broeder te ontvangen. Ik voelde mijn hart kloppen, een stem in zijn diepte zuchten en jammeren, als de stem van een broeder dien ik verslagen had; .... ik kon het voor mijnen God niet langer verhelen, dat ik een broedermoorder, de broedermoorder van Zijn eengeboren Zoon was. De Geest Gods voer voort .... het geheim der goddelijke liefde en de weldaad van het geloof aan onzen genadigen en eenigen Heiland altijd meer te openbaren.'

Reeds den 21sten April had hij, naar zijne verzekering, den geheelen Bijbel uitgelezen, waarna 'zijn hart rustiger is dan het nog ooit in zijn leven geweest was.' Hoe dikwerf het verschijnsel zich ook herhaalt, het maakt altijd een eigenaardigen indruk: de dorst naar den inhoud der Schrift staat in omgekeerde reden tot den tijd en de moeite die men zich getroost om, met de onmisbare hulpmiddelen der wetenschap, dien inhoud zoo goed mogelijk te verstaan. De Bijbel uitgelezen van 13 Maart tot 21 April! Het doet denken aan dien priester in de *Sibylle* van Octave Feuillet, die om een ongeloovige te kunnen bekeeren in eeén winter al de Kerkvaders bestudeert.

Hamann's bekeering schenkt hem terstond een zeer oorspronkelijke beschouwing van de geldelijke moeilijkheden, waarin wij reeds weten dat hij zich gewikkeld had. 'Mijne zonden, betuigt hij, zijn schulden van veel meer aanbelang, ... en wanneer Abraham van Ephron, een Kananiet, aangaande 400 zilveren sikkelen vernam: wat is dat tusschen u en mij? zal

God dan niet een kristen edelmoediger laten denken dan een heiden? .... Die drie honderd pond sterling zijn Zijne schulden; Hij zal met mij handelen gelijk Paulus met den slaaf van Philemon gehandeld heeft, en ze naar Zijne wijsheid weten af te rekenen.'

Met denzelfden eenvoud geeft hij al wat hem verder kwellen kan aan den God over, dien zijn hart van nu aan gevonden heeft. Hij denkt aan de roepstem: mijn zoon, geef mij uw hart, en daarop antwoordt hij: 'Hier is het, mijn God! Gij hebt het verlangd, zoo blind, zoo verstokt het was. Reinig het, schep het op nieuw, en laat het de werkplaats van uwen goeden geest zijn. Het heeft mij zoo dikwerf bedrogen, toen het nog in mijne hand was, dat ik het niet meer voor het mijne wil erkennen .... Gij alleen kunt het temmen door er zelf in te wonen ..... Ik laat dus aan God al de gevolgen mijner zonden over, daar Hij baren last op zich genomen heeft. Hij trooste mijnen vader en geve mijnen vader de vruchten te genieten van de vergeving, die Hij mij geschonken heeft.'

Bij het verhaal zijner bekeering breekt Hamann de beschrijving van zijn eigen leven af, en wel met het bericht, dat hij in Juni '58 Londen verliet. Den 27sten Juli was hij weer te Riga.

De *Biblische Betrachtungen eines Christen*, waarvan wij het ontstaan nu leerden kennen, bieden aan de wetenschappelijke uitlegkunde niets belangrijks. Maar zij onderscheiden zich door een zekere stoutheid, verbonden met, of liever voortvloeiende uit die naïveteit van uitdrukking, die ons ook in het voorgaande reeds getroffen heeft. 'De Schepper der wereld is een schrijver. Wat voor lotgevallen zullen zijne boeken moeten ondervinden; aan welk eene strenge beoordeeling van scherpzinnige kunstrechters zullen zij zich moeten onderwerpen! Hoevele armzaligen die met den godsdienst spotten, hebben hun dagelijksch brood uit zijne hand genoten; hoevele sterke geesten, gelijk Herostratus, in de vermetelheid van hunne schande eene onsterfelijkheid gezocht, hoevelen, wier doodsangst om eene betere onsterfelijkheid gesmeekt heeft! God is er aan gewoon, dat Zijne wijsheid door de kinderen der menschen gehekeld worde. Maar de duizendkunstenaars zijn eindelijk verplicht, even als ten tijde van Mozes, den vinger Gods tot in het verachtelijkst ongedierte te erkennen ..... Te beweren, dat Mozes alleen voor het domme volk geschreven heeft, is even

belachelijk, als te zeggen dat de zon in den zomer alleen voor de boeren vroeg opgaat, omdat stadbewoners zoo lang in hun bed blijven liggen .... Met welk een deemoed, met welk eene stomme opmerkzaamheid en diepen eerbied moeten wij aannemen wat de Schepper der wereld ons heeft medegedeeld van het geheim dier groote week waarin hij aan onze aarde gearbeid heeft.'

Men ziet reeds uit dit weinige, dat men Hamann niet al te zeer op zijn woord gelooven moet, wanneer hij ons zegt dat hij geen schrijver is. Er is in de wijze, waarop hij dat wondere werktuig, den stijl, hanteert, eene hoogheid, die terstond den schrijver verraadt, al sluit zij zekere gebreken in hem niet buiten. Wij ontmoeten die hoogheid hier en daar in de *Betrachtungen:* 'Een ademtocht Gods is het eind der Schepping.' - 'Onzen voorouders stond hun eigen lichaam in den weg; zij wenschten het voor hunne oogen te bedekken.' - 'Cham en zijne broeders vertegenwoordigen de onbeschaafde en de beschaafde heidenwereld: de eene verlustigt zich in hare schande, de andere werpt er een mantel over heen, en wendt het aangezicht af, altijd achterwaarts gaande; maar ook zij is niet in staat die schande zelve weg te nemen. Maar God verandert den man die daar in beschonkenen, bewusteloozen, smadelijken toestand nederlag in een profeet, wiens blik de verste toekomst peilt, met zijn vloek en zegen het lot der volken beslist. Waar is het mythologisch verhaal dat, in zoo kort bestek en in verband met een zoo onaanzienlijk onderwerp, zulke gewichtige waarheden bevat?'

Men is reeds achter het standpunt dat Hamann bij zijne beschouwing van den Bijbel inneemt. Het is hetzelfde, dat ook langen tijd in de wetenschap der mythologie ingenomen werd, en waarbij de verhalen, die te behandelen zijn, tot zinrijke beelden worden, tot de uitdrukking van wijsgeerige gedachten en beschouwingen. Iemand van zooveel geest en gevoel als Hamann moest, vooral in de onovertroffene verhalen van Genesis, stof vinden tot menige treffende opmerking. Bedenkt men van wie die verhalen voor een deel afkomstig zijn, dat zij niet zelden door profeten werden opgeteekend, dan zou het wel kunnen wezen, dat Hamann, zonder het zelf te weten of te bedoelen, een oogpunt heeft gekozen, dat de historische kritiek onzer dagen niet volstrekt behoeft te verloochenen, al moet zij dikwerfernstig waarschuwen tegen het willekeurig uitbreiden van den gezichtskring door middel van de fantasie.

Nog een enkele proeve van de wijze, waarop Hamann zijn Bijbel las. ‘Komt, laat ons een toren bouwen, welks opperste in den hemel zij, zoo spreken de menschen. Maar God: komt, laat ons nederdalen. In dat nederdalen Gods[1] ligt het eenige middel, waardoor wij den hemel naderbij gekomen zijn. God verbreekt de *eenerlei spraak* (Genesis XI: 1), maar om ons tot eene andere eenheid van taal te leiden, niet die, van de hemelbestormende rede, maar van de hartelijke aanneming van eenzelfde Evangelie der liefde. *Daarom noemde men den naam Babel, ... aldaar verstrooide hen de Heer over de gansche aarde*. Zoo is het: wij zijn voortdurend in de verstrooiing; maar ook aan de onze komt een einde, even als aan die van Israël.’

Men zou zich evenwel zeer teleurgesteld vinden, wanneer men Hamann's *Betrachtungen* ter hand nam, wanende dat alle diens opmerkingen van geest of gevoel getuigden. Dikwerf zijn zij zouteloos; soms ook vermeit hij zich in spelingen, onvruchtbaar voor ons verstand en ons hart, en waarvan wij een groot aantal willig zouden prijsgeven, konden wij daardoor nog eéne gedachte meer verkrijgen in verhevene waarheid gelijkstaande met die welke door Hamann bij 1 Kronieken XXVI opgeteekend wordt: ‘Alles, zegt hij, alles in den mensch is profetisch, alles doelt op eene toekomst.’

Maar de billijkheid noopt ons te erkennen, dat het bij Hamann op eene gedachte meer of minder niet zoozeer aankomt. Bij eenige belezenheid in zijne werken, valt het licht eene reeks van gelukkig uitgedrukte denkbeelden bijeen te brengen. Een deel van zulk eene reeks moge hier een plaats vinden:

‘De stem van ons hart, van ons geweten, het fluisteren van onze rede noemen wij vaak onzen beschermengel. Ach, het is veel meer; het is de stem van God zelven in ons.

Vaak beoordeelt men Gods wereldbestuur als een die een kersenboom beoordeelt naar den bloesem, of het schaduwrijke van een bosch in den winter.

Spaarzaamheid behoort tot de karaktertrekken van het genie.

Wij zijn zoo weinig voor de eenzaamheid geboren, dat voetstappen van menschen ons, als wij alleen zijn, reeds vroolijker stemmen.

Jezus, in de woestijn verzocht, weigert een wonder; God

1 Elders laat hij God zich van de menschelijke taal bedienen, gelijk de Kristus rijdt op eene ezelin.

wil zijne macht den Satan niet anders toonen dan in diens nederlaag.

De Atheners waren godsdienstig genoeg om voor een onbekenden God neder te vallen; zoodra die God zich openbaart, spotten zij.

Het geloof is door het gehoor; wij profeteeren, gelijk die blinde Thebaansche waarzegger voorspelde, namelijk naar hetgeen hij van zijne dochter hoorde omtrent de vlucht der vogelen.

Welk een verrukkelijk wetgever die mij beveelt, hem lief te hebben met mijn geheele hart.

Alles leeft en is vol van wenken. Naar het romeinsche recht stond het den soldaten niet vrij, landerijen te koopen in het land waarin zij oorlogvoerden. Door de romeiusche wet wordt de kristen veroordeeld, die, geroepen een krijgsman te zijn in dit leven, hier eene blijvende woonplaats zoekt.

Sommige menschen worden geboren als potentaten van Gods genade.

Vleesch en bloed zijn hypothesen; de geest is waarheid.

Ieder boek is een bijbel.

De heidenen zijn groote profeten geweest.

Het Kristendom is de kostelijke parel, verborgen tusschen de schalen van Jodendom en Heidendom.

Mij geschiede gelijk gij gezegd hebt! - Hoe nadeelig voor haar goeden naam het ook zijn zal, Maria wenscht dat aan haar de onzin vervuld worde, dien de Engelen spreken, welke voor Gods aangezicht staan.

De ironie is een wapen, dat de kristen noodig heefttegenover den duivel.

De doorschijnende beek is juist de beek die het slijk op zijn bodem laat zien.

Waarneming en profetie zijn de twee vleugelen van den menschelijken geest.

Wordt niet ongeduldig bij het wachten op licht.

Wie geene poësie verstaat, is een barbaar, hij mag voor het overige zijn wat hij wil.

Het eerste gebod luidt: gij zult niet eten (Genesis II); het laatste: komt, alle dingen zijn gereed, eet en drinkt!’

II.

Hamann bleef niet lang in de stad, naar welke wij hem van uit Londen zagen terugkeeren. Spoedig verliet hij Riga voor Königsberg, waar hij nu vooreerst in het huis van zijn ouden vader vertoeft. Menige brief uit dit tijdvak helpt hem teekenen; zoo schrijft hij aan zijnen vriend, den Rector J.G. Lindner te Riga (21 Maart 1759):

> 'Herr B....[1] wird noch Zeit nöthig haben und ganz andere Erfahrungen, als er bisher gehabt oder kennt, ehe er Vieles darin[2], sowie in meinen Briefen verstehen kann .... Jetzt gehe ich meinem alten Vater zur Seite und frage nicht darnach, wie viel Abbruch oder Vortheil ich ihm schaffe. Gott erhalte ihn; so lange er in den jetzigen Umständen ist, fehlt ihm ein Sohn, ein solcher Müssiggänger und durchfahrender Kopf, wie ich bin. In dieser Verfassung kann ich nichts ordentliches anfangen und werde es auch nicht. Was mir Gott jeden Tag zuschneidet, will ich thun, wie es mir in die Hand fällt. Ich bete und arbeite, wie ein Christ, wie ein Pilgrim, wie ein Soldat zu Friedenszeiten. Meine Bestimmung ist weder zu einem Kauf-, Staats- noch Weltmann. Ich bin nichts und kann zur Noth allerlei sein. Bibellesen und beten ist die Arbeit eines Christen, wie Romane und der Putztisch eines Stutzers .... Das Pfund ist von Gott, der Gebrauch desselben von Gott, der Gewinn gehört ihm. Meine Seele ist in seiner Hand mit allen moralischen Mängeln und Grundkrümmen derselben. Ihre Richtigkeit ist das Werk eines Geistes, eines Schöpfers, eines Erlösers, und sie gerade und gesund zu machen, gehört weder für mich, noch meinen Freund, gehört auch nicht fur dieses Leib und diesen Leben. Staub, Erde und Asche werden wir drei werden und sind es schon. Ich sterbe täglich.'

Misschien is dit wel een van die brieven, die men Goethe te lezen had gegeven, en die hij voor zijne kennismaking met

1 Berens, Christophe, een oud vriend van Hamann. Toen deze piëtist werd, ontstond er tusschen hen beiden eene spanning, oorzaak of gevolg ook van Hamann's poging om de hand van Christophe's zuster, Katharina, te werven. Voor rekening van het huis Berens, wij zeiden het reeds, had Hamann zijne engelsche reis gemaakt, die niets had opgebracht.

2 Namelijk in Hamann's *Gedanken über meinen Lebenslauf*.

Hamann geheel voldoende achtte. Goethe heeft gelijk: er spreekt een gevoel van meerderheid, een zekere ironie uit de brieven van onzen ‘Magus.’ Maar een eenigszins geoefend oor is toch wel in staat, zijnen toon van dien der inbeelding, der waanwijsheid te onderscheiden. Ook is de piëtistische taal, waarvan hij zich bedient, zoo weinig iets bijkomstigs, dat wij in haar veeleer den sleutel hebben, die ons het binnenste van Hamann's persoonlijkheid opent. Hij is een hooghartig piëtist, een aristokratisch geloovige: juist het ongewone van deze samenvoeging noopt ons het karakter zijner hooghartigheid, den aard zijner aristokratie nader te onderzoeken.

Hamann behoort tot die geesten voor wie hetgeen de meeste andere menschen reeds met ingenomenheid en een zeker zelfbehagen vervult, eigenlijk te min is. Wien het ook luste, roem te dragen op wetenschap en verlichting, op de gezegende vruchten van den vooruitgang van ons geslacht, niet hem. Hij vindt dit een en ander niet fraai genoeg om er zoo hoog van op te geven. Door het zoo buitengemeen te bewonderen, zou hij vreezen zich aan te stellen, ongeveer gelijk een landbouwer die, voor het eerst rondwandelende in eene groote stad, telkens stilstaat om al het uitgestalde aan te gapen. Hij heeft de hoogste opvatting van 's menschen aanleg, en acht niets verkregen, zoolang niet alles verkregen werd. Veel liever dan zich te vermeien in die zoogenaamde veroveringen van den menschelijken geest, op welke hij uit de hoogte als op de vorderingen van een schoolknaap neerziet, haast hij zich het gelaat te verbergen in den boezem van een oneindig, onbegrijpelijk God, die Zijne gedachten, even zoovele wonderen, als bliksemstralen uitzendt om de stervelingen te verblinden, wier oogen het wagen geopend te blijven in den nacht hunner onkunde. Hamann is hooghartig voor rekening van zijnen God, het merkteeken van Wiens verhevenheid ook daarin ligt, dat Zijne wegen aan de nasporing van het menschelijk verstand ontsnappen[1]. In het geloof ziet hij vooral het middel, den nietigen en zwakken mensch gegeven, om in gemeenschap met den Oneindige te treden, en daar-

1 ‘Die Thorheit des Christenthums ist ganz nach meinem Geschmack,’ zegt hij ergens op zijne kernachtige, aristokratische wijze, terwijl hij die dwaasheid elders zoo beschrijft: ‘die gesunde Vernunft stiesz sich daran, dasz der schönste unter den Menschenkindern zum Erlöser versprochen war, und dasz ein Mann der Schmerzen, voller Wunden und Striemen, der Held ihrer Erwartung sein sollte.’

door eene soort van welbehagen te vinden in de raadselen en onvolkomenheden die het eindige aanbiedt.

Ik denk bij Hamann onwillekeurig aan Macaulay, zijnen tegenvoeter, die zich in den vooruitgang van het menschelijk geslacht zoo kinderlijk verheugen kon. Macaulay's gelaat glanste van vergenoegen. als hij zijne geschiedkundige kennis kon aanvoeren ten betooge van de waarheid, dat wij gedurig vorderingen maken. Met hoeveel geringschatting kon hij spreken van die onvruchtbare bespiegelende wijsbegeerte, die in een eeuwenlang bestaan niet van hare plaats was gekomen; met hoeveel ophef daarentegen van die empirische wijsbegeerte, die ons voortdurend nieuwe fraaiigheden voortoovert. Een boer, wanneer hij zijn been gebroken heeft, zoo verzekerde Macaulay gaarne, wordt thans beter geholpen dan vroeger een generaal: eene burgerdochter schrijft beter hare taal en ligt thans op een gemakkelijker sofa dan weleer een hertogin. Kwam Macaulay eens op zulke overleggingen, dan openden zich al de sluizen zijner rethoriek, dan vloeiden en rolden de antithesen, en zij voerden ons mede tot waar wij half, bewusteloos, half verrukt, aan den voet van een standbeeld voor Baco van Verulam, instemden in den lofzang op onze negentiende eeuw.

Het verschil tusschen de beide gemoedsstemmingen is reeds te verklaren zoowel uit den landaard als uit den tijd van Macaulay en Hamann, en de twee oorzaken hangen ten nauwste samen. Onder het thans levend geslacht geeft de Duitscher den Engelschman weinig toe, wat het prozaïsche en praktische van zijne richting betreft, maar het Duitschland van de laatste helft der achttiende eeuw was met nadruk het vaderland van het gevoel en van de gedachte. De som van gedachten welke dat tijdvak heeft voortgebracht is indrukwekkend; de negentiende eeuw, die door al te groote geestelijke vruchtbaarheid vooreerst nog niet uitgeput zal raken, teert er op. Voor Hamann lag bovendien in de rationalistisch gekleurde, alles schijnbaar verklarende, richting van zijnen tijd eene natuurlijke aanleiding om met zeker welgevallen bij het geheimzinnige in de Geschiedenis stil te staan. Wie geeft niet toe, dat er meer echte wijsbegeerte kan steken in de onvoldaanheid dan in het bevredigd zijn?

Hamann heeft zijne wijsbegeerte in mystieke taal gehuld. Dit kon niet wel anders. Het raadselachtige in de werkelijkheid treft te sterker naar mate men meer geneigd is, zich

God voor te stellen als met persoonlijkheid begaafd, gelijk ook dat raadselachtige niet beter uitgedrukt kan worden dan door het te beschrijven als de verborgen weg van een God die geene rekenschap geeft van Zijne daden. Het geschiedt onder anderen in een brief van Hamann aan zijn grooten tijdgenoot, den Königsberger wijsgeer Immanuël Kant, die, al bespeurde men er later niets van, zelf te piëtistisch was opgevoed om de eigenaardige wending, die Hamann aan zijne gedachte gaf, niet te begrijpen:

> ‘Ein solches Wesen ist der Urheber und Regierer der Welt. Er gefällt sich selbst in seinem Plan und ist für unsere Urtheile unbesorgt. Wenn ihm der Pöbel über die Güte der Welt mit klatschenden Händen und scharrenden Füssen Höflichkeiten sagt und Beifall zujauchzt, wird er wie Phocion beschämt, und fragt den Kreis seiner wenigen Freunde, die um seinen Thron mit bedeckten Augen und Füssen stehen: ob er eine Thorheit gesprochen, da er gesagt: es werde Licht? weil er sich von dem gemeinen Haufen über seine Werke bewundert sieht.’

Gedachte en vorm zijn even stout; het is als een handvol zout geworpen op de theologie van den dag. Er is iets in van het hooghartige van Pascal. Niet minder in het volgende:

> ‘Ein eitles Wesen schafft deswegen, weil es gefallen will; ein stolzer Gott denkt daran nicht. Wenn es gut ist, mag es aussehen wie es will; je weniger es gefällt, desto besser ist es. Die Schöpfung ist also kein Werk der Eitelkeit, sondern der Demuth, der Herunterlassung. Sechs Worte werden einem groszen Genie so sauer, dasz er sechs Tage dazu braucht und den siebenten sich ausruht.’

Met deze aanhalingen is reeds het standpunt aangeduid van hetgeen de Duitschers zelven in de geschiedenis hunner wijsbegeerte de filosofie des geloofs hebben genoemd, eene filosofie die Hamann onder hare eerste vertegenwoordigers telt, en waarvan men het program vindt in een geschrift, even zonderling van titel als van inhoud en vorm: *Sokratische Denkwürdigkeiten für die lange Weile des Publicums zusammengetragen von einem Liebhaber der langen Weile*. Amsterdam[1], 1759. Ter

1 Volgens Petri was deze opgaaf onjuist, en werd het boek te Halle gedrukt. Petri heeft goedgevonden, Haman's orakeltaal van eene omschrijving te doen vergezeld gaan, en daarmede niet getoond de taak van uitgever te begrijpen.

beantwoording van eene ongunstige beoordeeling van dit werk gaf hij twee jaren later de *Wolken; ein Nachspiel Sokratischer Denkwürdigkeiten, cum notis variorum in usum Delphini*.

De aanleiding tot dit geschrift werd door niemand minder gegeven dan door Kant. Hij en Christophe Berens, die Kant te Königsberg was komen opzoeken, maakte zich bezorgd over Hamanns mysticisme. Zij besloten gezamenlijk tot hem te gaan, om hem te waarschuwen. Het gebrek aan vaste bezigheid in zijns vaders huis scheen hun voor Hamann een gevaarlijke aanleiding om zich te zeer in godsdienstige overdenkingen te verdiepen. Bijzonderheden omtrent hun gesprek bezitten wij niet, maar men kan zich gemakkelijk voorstellen, welke argumenten door den grondlegger der kritische filosofie tegen den held der geloofsfilosofie zullen gebezigd zijn. De *Sokratischen Denkwürdigkeiten* zijn aan het adres van zijne beide vermaners; uit Hamann's antwoord kunnen wij dus opmaken, tegen wat hij zich te verweren had.

De lektuur van dit werk is vermoeiend en vervelend, want duister blijft zoowel menig deel op zichzelf als het verband der deelen onderling. Er wordt onmiskenbaar jacht gemaakt op vertoon van belezenheid en op snaaksche wendingen. De goede, althans de fijne smaak van den schrijver is dikwerf twijfelachtig. Hetgeen de kritiek het meest uit het veld slaat, is de orakeltoon, waarop zeer betwistbare psychologische stellingen door Hamann verkondigd worden. Hij die zich gaarne den Magus van het Noorden liet noemen kon zich misschien ook moeilijk tot eene gewone bewijsvoering verlagen.

Het program van de wijsbegeerte des geloofs blijkt reeds voldoende uit een paar volzinnen van dit geschrift; zij raken de groote strijdvraag, die ongetwijfeld tusschen Hamann en Kant verhandeld was:

> ‘Unser eigen Dasein und Existenz aller Dinge auszer uns musz geglaubt und kann auf keine andere Art ausgemacht werden. Was ist gewisser als des Menschen Ende, und van welcher Wahrheit gibt es eine allgemeinere und bewährtere Erkenntnisz. Nie mand ist gleichwol so klug, solche zu glauben, als der, wie Mozes zu verstehen gibt, von Gott selbst gelehrt wird, zu bedenken, dasz er sterben müsse. Wass man glaubt, hat daher nicht nöthig bewiesen zu werden, und ein Satz kann noch so unumstöszlich bewiesen sein, ohne deswegen geglaubt zu werden.’

En elders:

> ‘Der Glaube ist kein Werk der Vernunft und kann daher auch keinem Angriff derselben unterliegen; weil Glauben so wenig durch Gründe geschieht, als Schmecken und Sehen.’
> ‘.....Wie aber das Korn aller unserer natürlichen Weisheit verwesen, in Unwissenheit vergehen musz, und wie aus diesem Tode, aus diesem Nichts, das Leben und Wesen einer höheren Erkenntnisz neu geschaffen hervorkeime. ..’ ‘Die Unwissenheit des Sokrates war Empfindung.’

De wijsbegeerte des geloofs, om dezen uit het duitsch overgezetten kunstterm gemakshalve te behouden, zegt hier weinig dat tot hare eigene karakterteekening strekken kan, en toch misschien nog te veel. Om de betoovering, die zij op sommigen uitoefent, te bewaren, moest zij nooit rekenschap geven van het standpunt dat zij inneemt. Inderdaad, welke zijn de stellingen, die te zamen, volgens Hamann, haren grondslag uitmaken? Hamann heeft blijkbaar nagegaan in welke gevallen wij onomstootelijke zekerheid bezitten. Hij noemt er drie: wij zijn overtuigd, dat wij leven; wij zijn overtuigd, dat wij sterven moeten: eindelijk, wij zijn overtuigd, dat er eene wereld buiten ons bestaat. Wat hebben wij nu gedaan om deze overtuiging, om deze zekerheid te erlangen? Wij hebben niet geredeneerd, wij hebben naar geene bewijzen gezocht, wij hebben eenvoudig onze bewustheid geraadpleegd, of, nog juister, deze onze bewustheid heeft zich eenzelvig betoond met het geloof aan de waarheden, die in de drie zooeven genoemde stellingen opgesloten liggen. Zoo behoort het nu, volgens Hamann, ook te gaan met ons godsdienstig, zelfs met ons kristelijk geloof. Het waarachtig geloof aan de zekerheid van onzen dood, aan het bestaan eener wereld buiten ons, moet, naar zijne meening, even goed door God in ons hart gewerkt worden als het geloof aan welke godsdienstige waarheid men wil. Ja, men zou hem geen onrecht doen met te beweren, dat het naar hem even moeilijk en even licht valt aan onzen dood als aan onze onsterfelijkheid, aan eene zichtbare als aan eene onzichtbare werkelijkheid te gelooven.

Dit is natuurlijk het zuivere mysticisme, tegen welks uitspraken men geen enkel argument kan aanvoeren, omdat die uitspraken niet beweren op eenig argument te rusten. Maar men mag wel in herinnering brengen, dat het slechts met eene

groote mate van zelfmisleiding bestaanbaar is. Het mysticisme kan zich namelijk alleen daardoor aanbevelen, dat het aan 's menschen onmiddellijk zelfgevoel recht van spreken vergunt. Zoodra dat zelfgevoel nu echter blijkt volstrekt niet onmiddellijk te zijn, heeft ook alles wat men er uit afleidt elke algemeen geldige waarde verloren. De Achilles-hiel van het mysticisme is dus zijne vergissing omtrent het onmiddellijk karakter van het menschelijk gevoel[1].

Elk gevoel, hetzij het als vermogen tot het ondervinden van zekere gewaarwordingen of reeds als het geheel dier gewaarwordingen wordt opgevat, is door opvoeding, dat is, door invloed van omstandigheden of personen in ons geworden. Een natuurlijk gevoel is er niet, tenzij men datgene natuurlijk gelieve te noemen wat van den mensch, zoodra hij een zekeren graad van ontwikkeling bereikt heeft, door zijns gelijken pleegt verwacht te worden. Zoo noemen wij het in Europa natuurlijk dat een heer de vrouw, die hij ontmoet en kent, het eerst groete; in Amerika noemt men het tegenovergestelde natuurlijk. De kristenen achten het natuurlijk, dat men in een bedehuis het hoofd ontbloote; de Israelieten achten het natuurlijk, dat men in een bedehuis het hoofd bedekke. Natuurlijk schijnt ons onze hollandsche uitspraak van de letter g; natuurlijk aan de Duitschers onzen g-klank bij uitnemendheid zonderling te vinden. Een kleedkamer bij een badinrichting vinden de Europeanen natuurlijk, de Japanesen niet. Ons westerlingen komt het voor, dat de natuur zelve medelijden in onzen boezem heeft nedergelegd met een arbeider die door zijn heer geslagen wordt; in Rusland glimlacht men over dit medelijden als over sentimentaliteit. In kalvinistische landen houdt een predikant natuurlijk geene godsdienstoefening wanneer er geene toehoorders zijn; in streng luthersche gemeenten stoort de predikant, die zich priester gevoelt, zich, even natuurlijk, niet in het allerminst aan hunne afwezigheid.

Dat wij zoo dikwerf natuurlijk noemen wat enkel gevolg is

1 In de uitgave van Roth, Dl. IV, blz. 198. zegt Hamann uitdrukkelijk: ‘die Theorie der wahren Religion ist.... jedem Menschenkinde angemessen und seiner Seele eingewebt.’ Het is dezelfde zonderlinge dwaling die ten onzent de liberale godgeleerden in bescherming hebben genomen, toen zij ijverden voor het Tertulliaansche *anima naturaliter christiana*, een spreuk, even geschikt als wapen in den strijd tegen de supra-naturalisten, als onhistorisch en onzinnig in zichzelve.

van eene bepaalde opvoeding, behoort ons reeds tot voorzichtigheid te stemmen. Men geeft dit toe, maar tracht niet te min het begrip *natuurlijk* te redden, door er uitsluitend die gewaarwordingen in op te nemen, die volstrekt algemeen mogen heeten. Ik wil eens aannemen, dat er volstrekt algemeene gewaarwordingen bestaan, gewaarwordingen, die door alle menschen zonder onderscheid ondervonden worden, dan moet ik nog bekennen, dat ik de bewijskracht der redeneering niet vat. Wat maakt het uit, dat een gevoel allen eigen is? Wanneer het bij één enkel mensch de vrucht der opvoeding is, kan het bij allen de vrucht der opvoeding zijn. Treft men eenzelfde gevoel aan bij de verschillendste volken, zoo blijkt daaruit eenvoudig, dat de verschillendste volken den invloed van gelijke oorzaken hebben ondergaan. - Maar mag, hetgeen wij aannamen, werkelijk toegegeven worden? Een gevoel, om volstrekt algemeen te kunnen worden genoemd, moet niet alleen bij alle volken, het moet ook bij alle volken onder alle omstandigheden voorkomen. Nu weten wij, dat zelfs de moederlijke liefde slechts onder bepaalde omstandigheden voorkomt. Moeders hebben hare kinderen opgeofferd aan haren God, aan den honger, aan het behoud van haar leven[1], aan hare wereldsche begeerlijkheden. Nog onlangs heeft men in Parijs de vrouwelijke ijdelheid moeten streelen om het verfoeilijk stelsel van uitbesteding der zuigelingen, dat zoovele slachtoffers eischt, tegen te gaan. De redenaar voerde aan, dat de vervulling van den moederplicht den vorm van het lichaam ten goede komt.

Zoolang het onmogelijk zal zijn eene nauwkeurige bepaling van de menschelijke natuur te geven, zal het ook wel onmogelijk blijven te zeggen wat men onder de uitdrukking *natuurlijk gevoel* te verstaan hebbe. Toch zou alleen een natuurlijk gevoel een onmiddellijk gevoel kunnen zijn. Men komt dus tot het besluit naar hetwelk iedere gewaarwording langzamerhand in de menschen ontstaat, en zoolang in hen aanwezig kan geweest zijn, dat zij natuurlijk begint te schijnen. Maar geene enkele gewaarwording kan door den tijd ons zoo eigen worden, dat zij niet wijken zou voor begrippen, welke haar uitsluiten.

Dit is inderdaad thans reeds het geval met die gewaarwor-

1 Van geloofwaardige zijde vernam ik onlangs van twee moeders in Rusland, die, in eene slede gezeten en door wolven vervolgd, hare kinderen uit de slede wierpen om het verscheurend gedierte van zich af te houden.

dingen, waarop tot hiertoe de overtuiging omtrent het bestaan buiten ons van de wereld onzer waarneming rustte. Wij herinneren ons, dat Hamann voor deze overtuiging geene bewijzen noodig achtte. Wanneer nu evenwel blijkt, dat zij door sommige wetenschappelijke overleggingen geschokt wordt, zoo is het niet mogelijk haar anders te handhaven dan door de kracht dier overleggingen te ontzenuwen. Onze tegenwoordige kennis van de zintuigen doet ons niet twijfelen aan het bestaan buiten ons van de wereld onzer waarneming, zij doet ons zulk een bestaan met beslistheid loochenen. Naar Hamann zullen wij van die loochening terugkomen, niet door eene betere waardeering van onze zintuigen, maar door een wonder Gods. De overtuiging omtrent het bestaan buiten ons van de wereld onzer waarneming is een geloof, en moet als geloof door God in ons hart gewerkt worden. Welke reden hebben wij om te verwachten dat God dit wonder zal verrichten? Wat belang kunnen wij er bij hebben, dat God ons een geloof teruggeve, waarvan kennis en nadenken ons het ongegronde hebben leeren inzien? Indien de wereld onzer waarneming niet buiten ons bestaat, zou het wonder, dat Hamann verlangt, mij al een bijzonder slechten dienst bewijzen, immers mij eene onwaarheid voor waarheid doen aannemen.

Van de drie voorbeelden, door Hamann aangevoerd, heeft dus één alle kracht verloren. Niemand, die nadenkt, gelooft heden ten dage, dat de wereld onzer waarneming ergens anders dan in zijn eigen brein bestaat. - Zijn de twee andere voorbeelden van dien aard, dat zij ons voor Hamann's mysticisme gunstig kunnen stemmen? Hij heeft ons gewezen op onze overtuiging aangaande de zekerheid van onzen dood. Ook hierin schijnt hij de vrucht te zien van een onmiddellijk of natuurlijk zelfgevoel, dat God in ons geplant heeft. Het komt mij wel zoo gepast voor, hier aan de werking van eene langdurige gewoonte te denken. Volstrekte wetenschappelijke zekerheid bezitten wij omtrent ons sterven niet; dat wij eens sterven zullen, kunnen wij slechts in de hoogste mate waarschijnlijk noemen, en het gevoel van deze waarschijnlijkheid is zoo blijkbaar eerst door gewoonte, door lange ervaring ontstaan, dat het eeuwen en eeuwen heeft geduurd eer de stelling: alle menschen moeten sterven, begonnen is het gemeengoed der menschheid te worden. In het Oude Testament wordt zij nog niet erkend, immers wederlegd door de verhalen omtrent Henoch

en Elia. Alle geloovige Katholieken leeren de Hemelvaart van Maria; alle rechtzinnige Kristenen, op het voorbeeld van Paulus, de plotselinge gedaanteverwisseling van hen, die bij de wederkomst van Kristus nog op aarde zullen leven. Ziedaar belangrijke uitzonderingen, en die in staat zouden zijn Hamann's orthodoxie in reuk van ketterij te brengen. Maar juist in hem is het belangrijk de macht van de gewoonte te beschouwen. Waarom spreekt Hamann zoo anders dan de schrijver van het verhaal van Henoch of die van het verhaal van Elia's hemelvaart? Waarom spreekt hij zelfs anders dan Paulus? Omdat de getuigenis der ervaring of der gewoonte weder zoo veel langer gesproken heeft. Een regel, waarop vrome mannen van het voorgeslacht menige uitzondering toelieten, heeft voor hem reeds een graad van zekerheid verkregen dien hij voor het gevolg van een goddelijk wonderwerk houden moet. Zoo pleegt het te gaan. Overtuigingen die de menschheid door gewoonte of door wetten opgedrongen zijn, worden later door haar aan goddelijke ingeving toegeschreven. Martelares wordt zij gemakkelijk voor stellingen, die haar eerst met zweepslagen ingescherpt zijn. Dit is een der schoonste trekken van ons geslacht. De menschheid is de groote toovenares. Hetgeen haar vernedert, raakt zij aan, en het wordt haar eere: haar doornenkroon wordt haar zegekrans.

Uit dit oogpunt bezien, is ook het nieuwerwetsche mysticisme, genaamd de wijsbegeerte des geloofs, een belangwekkend schouwspel. Het verloochent dien langen en moeilijken weg, dien men heeft moeten afleggen om zekere denkbeelden en overtuigingen machtig te worden; het vergeet al wat daarbij minder streelend is geweest voor de menschelijke ijdelheid, en zoekt den oorsprong dier denkbeelden en overtuigingen onmiddellijk in God. Gelijk de vorsten zich vorsten bij Gods genade noemen, en daarmede een purperen dekmantel werpen over de kwade praktijken waardoor zij, of de grondlegger van hun huis, den vorstelijken titel verkregen hebben, zoo spreken ook de mystieken: Wij, bij Gods genade, in het bezit van die en die overtuigingen enz. Die vorsten hebben geene wapenen of geld noodig gehad om den troon te bestijgen, waarop God ze heeft geplaatst. De mystieken hebben evenmin opvoeding of argumenten noodig gehad om de overtuigingen te verkrijgen, die God in hun hart gewerkt heeft. Men kan dezen koninklijken trek in de menschheid niet genoeg waardeeren,

een trek die onzen hoogsten, dat is, onzen dichterlijken aanleg verraadt. De werkelijkheid is nooit iets anders dan de ruwe schets van de idee, het gestamel van de waarheid. Door onze verbeeldingskracht moeten wij die schets uitwerken, aan dat gestamel duiding geven. Waar onze verbeelding dit onwillekeurig doet, tast zij zelden mis; hare feilbaarheid staat in rechte reden tot de opzettelijkheid harer pogingen[1].

De wijsbegeerte des geloofs steunt dus zonder het te willen hare groote wederpartij, de zoogenaamde kritische filosofie. Deze, aan alle dogmatisme vreemd, ziet in onze voorstellingen eenvoudig beschouwingen die wij ons nu eens van de dingen der wereld vormen moeten; wij kennen die dingen wel, maar alleen zoo als zij zich aan ons vertoonen; en dat zij zich zoo en niet anders vertoonen, in dien bepaalden vorm, in dat bepaalde verband, onder dat bepaalde licht, hangt, volgens de kritische filosofie, welker uitspraken wij bij monde van Kant vernemen, uitsluitend af van de inrichting van onzen geest.

1 Hamaun's hooghartig en daarom aantrekkelijk mysticisme heeft hem nog eenige schoone bladzijden? neen, zoover brengt zijn ongekuischte schrijftrant het niet, - maar eenige schoone volzinnen ingegeven, te vinden in zijne in het fransch geschrevene *Glose Philippique*. Het pleit voor zijn historisch gevoel, dat hij ingezien heeft, hoe weinig aandeel het gezond verstand heeft gehad aan die groote scheppingen, waarvan de menschheid tot hiertoe heeft geleefd: ‘Est-ce le bon sens, qui a produit les Moyse, les Dracon, les Lycurgues, les Numa, et les plus grands législateurs.... C'est le sel du bon sens, dont les Hobbes, les Machiavels, les Humes, ont assaisonné leurs fables..... Ayez pitié de moi, ayez pitié de moi, vous, mes lecteurs! - - certainement je suis le plus hébeté des hommes, et il n'y a point en moi de prudence humaine et je n'ai point appris la sagesse, et saurais-je la science des Saints? Il y a trois choses qui sont trop merveilleuses pour moi, même quatre, lesquelles je ne connais point, savoir un homme de bon sens qui cherche la pierre philosophale... et un homme de génie, qui affecte la religion du bon sens.... Celui qui a la clef de David, qui ouvre et nul ne ferme, qui ferme et nul n'ouvre, - connait le blasphème de ceux, qui se disent être auteurs de bonne foi, de goût et de bon sens et ne le sont point, mais sont de l'Académie de Satan, - le Voici etc.’ Omtrent de impopulariteit van zijn mysticisme bij de Verlichting van den tijdgeest, maakt hij zich geenerlei valsche voorstelling. Hetgeen hij daarvan weet, drukt hij in zijne krachtige taal uit: ‘Les chargés d'affaires de Jésus-Christ sont le spectacle du public, le spectacle des écrivains sages, forts et en vogue. - Nous sommes fous pour l'amour de Christ, faibles, blamés, *piacula mundi, la Canaille de la République des lettres*.’ Maar zijn troost ligt voor hem als voor Paulus in het volgende: ‘je ne me suis proposé de savoir autre chose parmi vous que Jésus-Christ et Jésus-Christ crucifié, parcequ'en lui tous les trésors de la science sont enterrés.... *l'encyclopédie* d'un génie créateur, qui par l'énergie de ses hons mots fait sortir du néant et rentrer dans le néant l'univers.’

De werkelijkheid buiten ons, welker bestaan Kant nietloochent, is eenvoudig datgene, dat door middel van onze zintuigen onzen geest aanleiding geeft zekere voorstellingen te vormen, waarvan de aard door de natuur zelve van onzen geest bepaald wordt. In onzen geest hebben wij dus ten slotte de reden te zoeken, waarom onze voorstellingen zijn hetgeen zij zijn. De dingen buiten ons bezitten geene enkele van de eigenschappen die wij hun toekennen, want, daar onze geest aan het ontstaan dier eigenschappen zulk een belangrijk aandeel heeft, kunnen zij niet aanwezig zijn, eer de geest zijne werkzaamheid heeft aangevangen[1]. Voor elke mystiek zijn dit natuurlijk harde waarheden, gelijk voor elk die zich aan de tucht der kritiek niet onderwerpen wil. Hamann treffen zij onmiddellijk, daar hij onze godsdienstige geloofsovertuigingen met onze zinnelijke gewaarwordingen, met hooren en zien, op éene lijn heeft gesteld. Zijn nu deze gewaarwordingen alles behalve onmiddellijk, vertoonen zij een zeer samengesteld karakter, en is dat karakter door onzen eigenen toestand bepaald, dan zou, volgens Hamann's vergelijking zelve, ook aan onze godsdienstige overtuigingen dat karakter van onmiddellijkheid bezwaarlijk kunnen worden toegeschreven.

Groot is ongetwijfeld de verandering die in ons denken plaats grijpt, wanneer wij naar de lessen der kritische wijsbegeerte luisteren. Kant zelf heeft zich dit niet verheeld. In de voorrede van de tweede uitgaaf zijner *Kritik der reinen Vernunft*

1 Deze uitkomst der kritische wijsbegeerte is in onzen tijd bevestigd door de fysiologie en door geheel de mechanische opvatting der tegenwoordige natuurwetenschap. Ik heb er reeds op gewezen in het Juni-nummer van ‘de Gids’, Jaargang 1871. Nog onlangs heeft du Bois-Reymond, hoogleeraar te Berlijn, in zijne openhartige verhandeling: *über die Grenzen des Naturerkennens* gezegd (blz. 6 vlg.): ‘die Sinnesempfindung als solche entsteht also erst in den zugehörigen Hirnprovinzen oder Sinnsubstanzen. Sie sind es, welche die in allen Nerven *gleichartige* Erregung überhaupt erst in Sinnesempfindung übersetzen, und dabei je nach ihrer Natur *die Qualilät erzeugen*. Das mosaïsche: es ward Licht, ist physiologisch falsch. Licht ward erst, als der erste rothe Augenpunkt eines Infusoriums zum ersten Male Hell und Dunkel unterschied. Ohne Seh- ohne Gehörsinnsubstanz wäre diese farbenglühende, tönende Welt um uns her finster und stumm. Und stumm und finster an sich, d.h. *eigenschaftlos*, wie sie aus der subjectiven Zergliederung hervorgeht, ist die Welt auch fur die durch objective Betrachtung gewonnene mechanische Anschanung, welche statt Schalles und Lichtes nur Schwingungen eines eigenschaftlosen dort zur wägbaren Materie gewordenen Urstoffes kennt.’

vergelijkt hij zich, en te recht, bij Copernicus. ‘Tot nu toe, zegt hij, heeft men aangenomen, dat de aard onzer voorstellingen afhangt van de dingen. Met deze onderstelling zijn wij niet verder gekomen. Men beproeve dus eens van de onderstelling uit te gaan, dat de aard der dingen afhangt van onze voorstellingen. Het is hiermede als met het beginsel van Copernicus. Toen de verklaring van de beweging der hemellichamen niet wilde gelukken met de onderstelling, volgens welke die lichamen zich om den toeschouwer bewegen, beproefde hij of het niet beter zou gaan, wanneer men aannam, dat de toeschouwer draait en de hemellichamen zich niet bewegen.’ De vergelijking was volkomen juist: de begoocheling, die ons aan het draaien des hemels deed gelooven, vertoont eene in het oog vallende overeenkomst met de begoocheling, die ons het bestaan buiten ons van onze eigene voorstellingen aannemen doet. In beide gevallen neemt men schijn voor werkelijkheid.

Deze veroordeeling treft het mysticisme alleen in zoover het eene bepaalde leer omtrent het menschelijk kenvermogen insluit, maar in het allerminst niet in zoover het met echtdichterlijke oorspronkelijkheid omtrent zijne eigene wijze van de wereld te beschouwen profeteert. Wanneer wij de groote mystieken, een Plato, een Paulus, een Augustinus, een Franciscus van Assisi, een Luther, een Pascal, een Baader en Schelling, uit de menschheid weg denken, blijft er van de arme menschheid niet veel over. Want dit is onze toestand: òf wij stellen ons onder de wet der kritische wijsbegeerte, en dan weten wij niets van hetgeen buiten ons is, òf wij zijn met de genoemde mannen en hunsgelijken dichters van Gods genade, en dan wordt het ons gegeven dingen te zeggen, die onvergankelijk schoon en diep aangrijpend zijn; in het eerste geval zeggen wij nooit eene onwaarheid maar ook niets verheffends; in het tweede zeggen wij veel verheffends, maar ook niets waarvan wij de waarheid bewijzen kunnen. Het is daarom goed, dat wij de wet én de profeten hebben: de kritische filosofen en de groote dichterlijke geesten; hen wier eenig doel het is de wereld terug te brengen tot éene enkele mechanische formule, en hen die in goddelijke uitzinnigheid profeteeren uit de volheid hunner geheel persoonlijke inzichten en gewaarwordingen. Indien de kritische filosofen de mystieken kunnen waardeeren, zij moeten zich getroosten dat de mystieken hen slechts minachten kunnen. Al wat wetenschap is moet dor en afgetrok-

ken zijn als wiskunde. Wetenschap heeft men niet dan op voorwaarde van zich af te sluiten tegen de inmenging van alle persoonlijke gewaarwording. Het vriespunt is de eenige temperatuur waarin de wetenschap leven kan. De wetenschappelijke man heeft zich daarom te ontdoen van zichzelven, zichzelven te verloochenen, te vergeten; hij moet voor niets achten wat hij ziet en hoort, al wat zijne zintuigen hem geven, al wat hij ondervindt. Het volste akkoord in de wereld zijner waarneming moet voor hem worden tot eene reeks van cijfers die in berekenbare verhouding tot elkander staan. In de rijkste kleurenpracht mag hij, zoolang en zoo dikwerf hij als dienaar der wetenschap werkzaam is, niets anders zien daneen sneller of langzamer zich bewegen van ethergolven; onzichtbare beweging van kleine deelen moet hij de weldadige warmte noemen die den kleinen lijder aan den moederboezem verkwikt. Venus zelve is voor hem slechts eene naar mechanische wetten tot stand gebrachte groepeering van atomen, en de werking dierzelfde wetten is het eenige dat hij waarneemt in de weelderigste vormen van een braziliaanschen plantengroei. In dit zich ontdoen van zichzelven, dit niet aanmerken van hetgeen waargenomen en ondervonden wordt en anderen hoofdzaak dunkt, ligt de adel van den wetenschappelijken man. Hij kent dood noch leven, walging noch lust, smart noch vreugde. Geen asceet heeft de zinnen meer gedood dan hij, geen boeddist zichzelven meer vernietigd. De Nirwana der mathesis is zijn vaderland.

Maar juist daarom kan hij eene breede plaats inruimen aan de kinderen, de vrouwen, de mystieken, de bespiegelende wijsgeeren, de dichters, aan die kleine en groote kinderen, aan wie het koningrijk der hemelen is toegezegd. Dezen mogen gewaarwordingen hebben, hoe levendiger en dieper hoe beter. Voor hen de weelde van den lach en van de tranen. Zij mogen verafschuwen en bewonderen, haten en liefhebben. Zij mogen aanbidden; en in het oog van den man der wetenschap zijn zij de engelen, die hem eene wijle komen dienen, nadat hij veertig dagen gevast heeft in de woestijn, volstandig weigerende steenen in brood te veranderen.

III

Ook Hamann is nooit beminnelijker dan wanneer hij zich aan zijn mystiek gevoel overgeeft, en ons mededeelt hetgeen hij zelf zijne ‘Sokratische invallen’ noemt. Wanneer hij humoristisch wil zijn, - en dat overkomt hem helaas niet zelden, - veroorloof ik mij hem eenvoudig onuitstaanbaar te vinden. Hij heeft de ongelukkige manie van zelfs aardigheden te willen leggen in de titels zijner geschriften, alsof er iets onaangenamers ware dan een titel die niet de eenvoud zelf is[1]. Om een denkbeeld te geven van de gezochtheid waarin hij met zijne opschriften vervalt, geef ik hier de titels van een paar stukken uit zijne *Kreuzzüge des Philologen*. Het geheel pronkt reeds met een latijnsch citaat, want Hamann is verzot op aanhalingen uit klassieke schrijvers en zoekt daarin, - trouwens met velen, - ik weet niet wat voor eene betoovering, misschien ook alleen streeling zijner ijdelheid. Dan volgt een vignet, voorstellende den kop van God Pan. In de eerste uitgave stond er zelfs nog eens het grieksche woord pan (alles) onder, hetgeen beteekenen moest, - want Hamann houdt ook bijzonder veel van verborgene zinspelingen, - dat zijn werk ‘niets en alles bevat.’ Wie zou er op gekomen zijn, had hij het niet zelf in een zijner brieven uitgelegd! Op de keerzijde van het titelblad prijken hebreeuwsche letters, eene aanhaling uit Salomo's Prediker. Dan volgt eene voorrede: *dem Leser unter der Rose*, waarin hij, die, blijkens den titel van het geheel een filologisch kruisvaarder was, plotseling een ossenherder wordt, die wilde vijgen afleest, welke geestigheid waarschijnlijk bewijzen moet dat de schrijver het boek van Amos, hoofdstuk VII, vers 14, gelezen heeft. Op den titel van de eerste afdeeling van de *Kreuzzüge* leest men: *Versuch über eine akade-*

1 In de leer was Hamann het met ons eens: ‘Deutlichkeit, Einfalt des Aus drucks, Zusammenhang sind mehr werth als die seltenen Worte und noch einmal soviel sinnreiche Einfälle,’ zegt hij zelf; waarom heeft hij het kostelijk beginsel niet in beoefening gebracht? Hij leed er onder. ‘Ich habe,’ bekent hij elders, ‘mich im eine solche Manier zu Schreiben hineinstudirt, die mir weder selbst gefällt noch natürlich ist.’ Het fraaiste is, dat Hamann's aanbidders bewonderen hetgeen waarover hijzelf zich beklaagt. Eens spreekt hij zelfs van: ‘mein verfluchter Wurststil.’

mische Frage. Vom Aristobulus (toespeling op den leermeester van koning Ptolomeus, van welken leermeester in het tweede boek der Makkabeën gesproken wordt). *Horatius* (volgen vier regels van dien dichter). *Een hebreeuwsch woord*. Vervolgens: *Fortunampriamicantabonobilebellum*. en daaronder: *Scriptor cyclicus olim*. De titel van de tweede afdeeling luidt: *Vermischte Anmerkungen über die Wortfügung in der französischen Sprache; zusammengeworfen mit patriotischer Freiheit von einem Hochwohlgelahrten Deutsch-Franzosen. Lectori Malevolo S.* enz. Ik vermeld nog den titel van de achtste afdeeling, ook bijzonder aardig. *Näschereien in die Dreszkammer eines Geistlichen im Oberland*. Volgen weder twee latijnsche aanhalingen, en die der negende: *Aesthetica in nuce. Eine Rhapsodie in kabbalistischer Prose*. Volgen twee hebreeuwsche aanhalingen.

Soortgelijke potsierlijkheden schijnen niet alleen in de vorige eeuw in den smaak van het duitsche publiek gevallen te zijn, maar ook de jongste uitgever en uitlegger van Hamann's werken bewondert ze nog. Van ‘interessant, pikant frischer Laune’ heeft hij gedurig den mond vol. Elk zijn smaak.

Wanneer wij deze titels en de geschriften waaraan zij tot weinig uitlokkend uithangbord dienen vrij onbegrijpelijk noemen, zoo hebben wij althans een troost: op later leeftijd begreep Hamann ze zelf niet meer. Wie had het durven vermoeden? Toch is het waar, dat wij in een boek[1] van G.E. Lindner, dit onverdacht getuigenis vinden:

> ‘Er verstand sich in einigen seiner Schriften hinterher selbst nicht mehr. Ich habe dieses als Geständniss aus seinem eigenen Munde. Mit einer miszmuthigen Miene sagte er mir in einem Hause von Freunden: ‘Ich bin recht gequält, immer soll ich sagen was ich damit gemeint, was ich darunter verstanden habe, und ich weisz es jetzt selbst nicht mehr. Es war das Resultat einer Lectüre in dessen Zusammenhang ich mich jetzt unmöglich wieder versetzen kann; daher verstehe ich es jetzt selbst nicht.’

Dat Lindner ons deze mededeeling niet onthouden heeft, pleit reeds voor de onpartijdigheid van zijn blik; men vindt haar terug in de kenschets van Hamann, die bijna onmiddellijk op het zoo even aangehaalde volgt:

1 *Neue Ansichten mehrerer... Lehren*, uitgekomen in 1817.

> ‘Die Geistesgaben dieses excentrischen Mannes ganz kennen zu lernen und zu würdigen, muszte man einen langen, vertrauten Umgang mit ihm gehabt und ihn selbst in dem geringfügigsten Detail des täglichen Lebens beobachtet haben; denn auch da trug fast Alles den Stempel der Originalität ohne alle Affectation. Und doch waren diese bewundernswürdigen - nicht blos Eigenheiten, sondern in der That talentvollen Geisteskräfte des Mannes die Ursache, dasz er in seiner moralischen und religiösen Denkart schwärmte. Er war der strenge Vertheidiger der crassesten Orthodoxie. Die freilich viele Blöszen gebende Neologie, das verbesserte Gesangbuch u.s.f. waren ihm ein Greuel, und auch darin hatte er eine ganz eigene Kunst, die alten, in mancher Rücksicht anstöszigen Lieder mit einer Begeisterung, einem Spiel der Declamation und Mimik zu singen, dasz man mit ihm fast gleich empfand.’

Maar om tot Hamann's schrijftrant terug te keeren, - en wellicht was bij niemand meer dan bij hem de stijl kenmerkend voor de wijze waarop zijne denkbeelden zich vormden, - de reeds genoemde *Aesthetica in nuce* biedt ons een proefstaal, dat den lezer tot zelfstandige waardeering in staat zal stellen. Ziehier den aanhef:

‘Geen lier! - geen penseel! - eene schoffel voor mijne Muze om den dorschvloer der heilige letterkunde aan te vegen..... Poësie is de moedertaal van het menschelijk geslacht..... Een diepe slaap was de rust onzer eerste voorouders, en hunne beweging een waggelende dans. Zeven dagen zaten zij neder in het stilzwijgen van het nadenken of van de verwondering; - - en deden hun mond open - tot gevleugelde talen.

Zinnen en hartstochten spreken en verstaan niets anders dan beelden. In beelden bestaat de geheele schat van menschelijke kennis en gelukzaligheid. Het eerste uitbreken der Schepping en de eerste indruk van haren geschiedschrijver; - - het eerste te voorschijn treden en het eerste genieten van de natuur, het vereenigde zich in het woord: het zij licht. Hiermede begint de gewaarwording van de tegenwoordigheid der dingen[1].

Eindelijk bekroonde God de zinnelijk waarneembare openbaring zijner heerlijkheid door haar meesterstuk, den mensch.

1 Vergelijk du Bois-Reymond hierboven.

Hij schiep den mensch in goddelijke gedaante, - naar zijn beeld. Dit raadsbesluit Gods lost het ingewikkeldst raadsel van de menschelijke natuur en hare bestemming op. Blinde heidenen hebben het onzichtbare gekend dat de mensch met God gemeen heeft, maar het lichaam is slechts eene vingerwijzing naar den verborgen mensch in ons....

Spreek, opdat ik u zien moge! - - deze wensch werd door de Schepping vervuld, die eene taal is door het schepsel tot het schepsel. - De natuur geeft evenwel niets dan versregels, waarvan de woorden niet in de volgorde voorkomen, die door de maat gevorderd wordt. Die woorden te verzamelen is de taak van den geleerde, ze uit te leggen de taak van den wijsgeer; ze na te volgen - of nog stouter! - ze in orde te brengen is het bescheiden deel van den dichter.

Spreken is vertalen - uit de taal der Engelen in die der menschen, gedachten in woorden, voorwerpen in namen, - beelden in teekenen.....

De schepping van het tooneel waar de mensch optreedt, staat tot de schepping van den mensch zelven, gelijk de epische tot de dramatische dichtsoort. Gene heeft plaats gehad door een woord, deze door eene daad.....

Elke werking van de natuur op ons is eene herinnering aan de waarheid, wie de Heer der natuur is; elke werking van ons op het geschapene is een onderpand van ons aandeel aan de goddelijke natuur, de adelbrief die getuigt dat wij van Gods geslacht zijn.'

Hamann werd evenwel spoedig tot eene taak geroepen (februari 1764), die zijn stijl, tot hiertoe meer geschikt voor orakeltaal, eene wijziging moest doen ondergaan, zonder dat zij hem nogtans aan doorzichtige helderheid kon helpen. Hij werd redakteur van de *Königsberger Zeitung*. Kort te voren was hij een blauwen Maandag aan de koninklijk pruisische krijgs- en domeinenkamer geplaatst geweest. Aan het dagblad bleef hij ook niet lang. Het verraadt eene ongedurigheid, die onaangenaam aandoet, en waarschijnlijk met zijne zinnelijke natuur samenhing. Het verwondert ons niet hem in dezen tijd aan Herder, dien hij als jongeling te Königsberg had leeren kennen, de klacht te hooren uiten: 'Ik deug nergens ter wereld meer toe.' Het troostelooze van zijn toestand, - hij telde nu vijf en dertig jaar en was nog altijd in zijns vaders huis, - deed zelfs een dofheid over hem komen, waartegen hij zeer

te kampen had. De vader was bovendien door eene beroerte half verlamd. Aan Lindner schrijft Hamann, en het is gewis een klagelijk beeld dat hij ons met dien éenen trek ontwerpt: ‘Mein Vater leistet mir in der Lethargie und geheimen Kummer ziemlich Gesellschaft.’

Het is bekend welk een bemoeial Frederik de Groote, hoe hijzelf zijn eenige minister was voor alle departementen. Aangelegenheden, die in andere rijken, zelfs niet ter kennis van het hoofd van een ministerie komen, werden door hem in persoon geregeld. Wanneer een vreemdeling eene goede plaats wenschte te hebben om eene parade te zien, moest hij aan niemand anders dan aan den koning schrijven: den volgenden dag ontving hij het antwoord, dat door Frederik den Groote eigenhandig onderteekend was. Een nieuw bewijs van 's vorsten onverzadelijke bemoeizucht vinden wij in de omstandigheid, dat Hamann, in zijne berooidheid van zins het land te verlaten, niet alleen het verlof daartoe onmiddellijk van den koning verlangt, maar het bovendien voor gepast houdt, Frederik met een uitvoerig verhaal zijner tobberijen aan boord te komen. Ik moet enkele gedeelten van den brief aanhalen:

> ‘Königsberg, den 1 Mai 1765. Joh. Georg Hamann's allerunterthänigste Bittschrift, ihm die Wohlthat des Ostracismi und einen Reisepasz nach Kurland angedeihen zu lassen.
> Meine Mutter war aus Lübeck geburtig und starb 1756. Nach einer gesetzmäszigen Theilung mit meinem Vater, einem gebornen Lausitzer, und meinem jüngeren Bruder, belief sich mein Antheil auf etwas weniger über 5000 Gulden preuszisch. Dieser Segen meines mütterlichen Erbes hat durch Mittel der Vorsehung nicht nur neun Jahre zu meinem nothdürftigen Unterhalte hingereicht, sondern auch von 1756 bis 1758 zu einer Reise über Berlin, Hamburg, Amsterdam nach London.... Ew. Königliche Majestät werden aus copeilichen Beilagen zu ersehen geruhen, dasz weder Uebermuth noch Faulheit, sondern ein bloszes Ungeschick meiner Neigungen und Fähigkeiten mich bisher von einem öffentlichen Amte ausgeschlossen haben..... Es scheint mir keine unzeitige Pflicht, nunmehr auch für die künftige Sicherheit meines eigenen Unterhaltes selbst Sorge zu tragen..... und erflehe von Ew. Königlichen Majestät..... die gnädige Freiheit, mein Vaterland verlassen zu können. Da ich keinen ausdrücklichen Befehl vom Hofe vermuthen darf, der mich verbinden sollte, in meiner Heimath zu verhungern oder bettlen zu gehen, unterdessen ich die vortheilhaftesten

> Anerbietungen auswärtiger Göuner mit einer patriotischen *stupidité* und eben so lebhaften Gefühl meiner Unwürdigkeit ausgeschlagen habe; da es ferner an merklichen Beispielen von Landeskindern gar nicht fehlt, die ihrer Verlegenheit, hier aus- und unterzukommen, durch gesuchte und erhaltene Erlaubnisz, sich zu expatriiren, abhelfen müssen; so wird eine erlauchte königliche Regierung mit gleicher Gnade geruhen, mir einen Reisepasz nach Kurland zu ertheilen..... Ich werde niemals die Treue eines Preuszen für das Interesse und die Befehle seines *unsterblichen* Monarchen in dieser Brust erkalten lassen, und auch in fernen Landen nicht vergessen, den Ruhm preuszischer Helden und die noch weit glücklichere Ruhe preuszischer Invaliden bis an mein Ende zu verkündigen. Sollte aber dem gemeinen Wesen jemals an meiner Asche und übrigen Nachlasz etwas gelegen sein, so werde ich keinen Augenblick versäumen, mich unter den Schatten der heiligsten Eiche dieses Königreichs zu verpflanzen und daselbst mit der Devotion eines aufrichtigen Druïden zu sterben als Ew. Koniglichen Majestät allerunterthänigster Knecht J.G. Hamann.'

De 'allerunterthänigste Knecht' vertrok vooreerst naar Mietau om den advokaat Tottien, die het zeer druk had, behulpzaam te zijn; doch ook deze werkzaamheid leverde weinig op, en was van korten duur. Het volgende jaar was hij reeds te Königsberg terug, tot welke haastige terugreis zoowel de dood zijns vaders (September 1766) als de in elk opzicht treurige toestand van zijn eenigen broeder aanleiding gaf. Met dezen betrok hij nu eene gehuurde woning, terwijl hij het aan de welwillende tusschenkomst van Kant te danken had, dat hij eene betrekking bij de koninklijke accijnsen bekwam; te danken, mogen wij zeggen, want hij had anders niet kunnen leven. De betrekking was zwaar genoeg. 'Ik ben, schrijft hij, den ganschen dag voor den ploeg, en onder de 17 of 24 uren, die tot den dag behooren, vind ik niet éen rustig uur voor mij.'

Het is inderdaad bewonderenswaardig, dat Hamann bij zulke ongunstige uitwendige omstandigheden niet alleen den lust niet verloren heeft om schier in alle vakken van menschelijke wetenschap werkzaam te zijn, maar bovendien opgewektheid genoeg behouden heeft om in tallooze brieven zijn oordeel over de letterkundige voortbrengselen van den dag uit te brengen[1]. Die

1 Soms, ja meestal met treffende juistheid, de tijd in aanmerking genomen waaruit zijne kritiek dagteekent. Zoo in 1760: 'Alle Anmerkungen des Winkelmann über die Malerei und Bildhauerkunst treffen auf das Haar ein, wenn sie auf Poësie und andere Künste angewandt werden.... Die Odyssee hat mir ein ganz neues Licht über die epische Poesie gegeben. Bodmer und Klopstoek haben Beide den Homer gewisz studirt; sie haben ihn aber nicht anders als im kleinen, im Detail verstanden nach zu ahmen.'

brieven (van 1760-66), - in zoover het getrouwe beeld van Hamann zelven, - doen mij onwillekeurig denken aan dien akker in de gelijkenis, die in zijn geheel moest aangekocht worden ter wille van den schat die daarin verborgen lag. Men kan bladzijde op bladzijde lezen waar men niets aan heeft, tot men plotseling genoopt wordt, het boek een oogenblik neder te leggen, om in den zoo dikwerf onbegrijpelijken, niet zelden pretentieusen, en meestal onbesnedenen mystikus met bewondering en verheuging den man aan te staren, door wiens ziel gedachten zijn gevaren die hem stempelen tot een uitverkorene van den geest. Het zijn hooge of breede gedachten, nu getuigende van eene verhevene opvatting der menschelijke bestemming, dan van onbekrompene waardeering.

Eene dier gedachten heeft betrekking op de vier jaren die hij alleen met zijnen vader doorbracht, en die ons een aandoenlijk beeld voor den geest roepen. De oude, half lamme scheerder en heelkundige schijnt geene bijzondere geestesgaven gehad te hebben. Daar zat de zoon van dertig jaren, die het hoofd en het hart zoo vol had, dag aan dag hem gezelschap te houden. Hij sliep met zijn vader in hetzelfde vertrek. Vóor Petri's uitgave van Hamann's Werken staat een portret van Hamann in nachtgewaad: het houdt op bevreemding te wekken wanneer men weet, dat Hamann, gedwongen, gelijk wij ons herinneren, uit armoede zijnen vader te verlaten, in dat kostuum zijn konterfeitsel had laten vervaardigen, en het reeds vroeg in den morgen na zijn vertrek aan de zijde van het bed zijns vaders liet plaatsen, opdat deze de begoocheling nog een wijle behouden, immers zijn zoon zien mocht, gelijk hij dien elken morgen bij het ontwaken had gezien. Wil men glimlachen? of liever de esthetica prijsgeven voor de roerende oplettendheid dezer kinderliefde? Praktische menschen zouden kunnen beweren, dat Hamann zijnen vader meer geriefelijkheden had kunnen verschaffen, wanneer hij, door vlijtig in de eene of andere betrekking werkzaam te zijn, een stuiver had overgewonnen. Praktische menschen hebben altijd gelijk, maar dit verhindert ons niet een zwak te hebben voor onpraktische

menschen, voor de geniale stumperts; in dit geval, voor dat voortsukkelen van Hamann met zijn ouden vader, dat hem reeds deed schrijven: ‘Mein Vater leistet mir in der Lethargie und geheimen Kummer ziemlich Gesellschaft,’ dat hem straks een woord doet vinden, even stout als aandoenlijk (in een brief aan zijn boezemvriend Lindner te Riga, van 13 Juni 1760):

> ‘Vermuthlich wird Ihnen auch der Entwurf zu meinen griechischen Studiën zugekommen sein ..... Unter den alten Sittensprüchen haben mir des Theognis sehr gefallen. Ich bin jetzt im Theokrit, mit dem ich die poëtische Classe zu schlieszen gedenke, weil Hippokrates auf mich wartet, von dem ich eine kostbare Edition erhascht für 33 gl. *Diese Kinderspiele hat mir Gott gegeben, um mir die Zeit seiner Erscheinung nicht lang werden zu lassen. Meine rechte Arbeit, die Niemand sieht, ist mein Vater*.’

Niet minder trekt ons de verhevenheid aan van het volgende:

> ‘Nur Leute, die zu arbeiten wissen, kennen das Geschenk der Ruhe, diese Gabe, diese Einsetzung, diese Nachahmung des Schöpfers..... Und doch fällt es uns muthwilligen Kindern so schwer, still zu sitzen. Verleugnen wir nicht dadurch den Rang, den uns Gott angewiesen, und machen uns zu Lastträgern und Gibeoniten seines Staats, da wir Herren, Zuschauer und Aufseher der Schöpfung sein sollten?’

Een indruk van veelzijdigheid ontvangt men van de samenvoeging der volgende aanhalingen; eerst dat geweldige: ‘Auch ein Sohn des Donners lag an seiner Brust und wurde von ihm geliebt;’ dan, in het voorjaar van 1760, dat vriendelijke (aan zijn broeder): ‘Geniesze des Sommers so gut du kannst, und lasz dein Gemüth, wie die Natur, im Feierkleide prangen, in festlicher, in heiliger Freude und Heiterkeit;’ straks, in den herfst van datzelfde jaar: ‘ich habe überall Heimweh wie ein Schweizer.’ In Februari '64 weet hij voor Lindner deze teedere uitdrukking te vinden: ‘Gott pflanze ein sanftes Lächeln im Innersten Ihres Busens, den ich an den meinigen drücke.’

Weldra was het een andere boezem dien hij aan den zijne drukte. Indien hij zijn vader voor Mietau had verlaten, het was niet alleen om brood te zoeken, het was ook om eene liefde te ontvluchten welke zijn geheele hart ingenomen had. Het zonderling voorwerp van die liefde was Anna Regine, eene jonge, frissche, gezonde boerendeerne, die lezen noch schrijven kon,

noch met den naald omgaan, dienstbaar in het huis van Hamann's vader, en voorbeeldig in het verplegen van den verlamden oude. Deze was zoozeer aan Anna gehecht, dat hij haar bij zijn overlijden eene som vermaakte even groot als het deel zijner zonen. Door dat gemeenschappelijk verplegen ontstond er tusschen Anna Regine en Hamann eene vertrouwelijkheid, die tot alles verterende liefde werd. Na den dood zijns vaders nam Hamann haar tot zich om haar tot zijn dood getrouw te blijven. Zij heeft hem vier kinderen geschonken[1]. Hij heeft het niet noodig geacht deze kinderen door een huwelijk te wettigen, en evenmin, iets te doen voor de verstandelijke ontwikkeling zijner Auna. De naai- lees- en schrijfkunst schijnt haar tot den einde eene verborgenheid te zijn gebleven. Hare onervarenheid in naaldwerk kwam dubbel slecht te pas, daar de inkomsten zeer gering, en Hamann's finantiëele talenten niet groot genoeg waren om hem, anders dan te vroeg, te doen uitkomen. Wij kunnen ons dus het gedoe van dat duitsche gezin wel voorstellen, met een onwetende, onhandige moeder en een geleerden, onpraktischen vader aan het hoofd. Kwam er een of ander voornaam bezoek, dan was de eenig geschikte plek om het te ontvangen - het tuintje.

Wij hebben reeds zooveel gelezen en gehoord over de groote geesten van de laatste helft der achttiende eeuw. Maar indien het ons eens gegeven ware geweest een theekrans bij te wonen van Auna Regine, Therèse Levasseur en Christiane Vulpius, de eene sprekende over Hamann, de tweede over Rousseau, de derde over Goethe!

Deze mannen schijnen slechts bemind te hebben om het onmogelijke in elke verbintenis voor het leven in hun voorbeeld sterk te doen uitkomen, en daarmede te bewijzen, dat het goddelijke ook in de instelling van het huwelijk vaak in hetaardsche vat der betrekkelijkheid is besloten[2].

1 Het oudste, een zoon, werd geboren 29 September 1769.

2 Een aardig voorbeeld, leerende hoe ook die denkbeelden zich wijzigen, die men vaak gewoon is als onveranderlijke zedelijke denkbeelden aan te merken: Petri, de jongste uitgever van Hamann's werken, wil, ten gevolge van die *ues Boswelliana* waarvan Macaulay spreekt, zijn held voorstellen als het kort begrip van al hetgeen hij zelf voor deugdzaam en achtenswaardig houdt. Hij beweert zelfs, dat Kant zich van Hamann heeft vervreemd omdat deze zich met beslistheid tot Kristus bekeerd had. Men begrijpt dus dat Hamann's liefde voor Anna Petri in den weg is. Hij ergert er zich aan, maar deelt zelf mede: ‘wir finden keine Spur davon, dasz die ganze Reihe der Geistlichen, mit denen Hamann so intim und unausgesetzt verkehrt, bis zu den höchsten Stufen der Hiërarchie, bis auch zu Herder und Lavater hinaus, den geringsten Anstosz an seiner Gewissensehe nehmen. Nirgends eine Andeutung, nirgends eine Aufmunterung oder gar Anklage und Mahnung. Wir besitzen zwar nur wenige von den Briefen, die an Hamann geschrieben waren, aber wir würden in den so zahlreichen Briefen von ihm irgend eine Erwiederung, Rcchtfertigung oder Erklärung finden, wenn man ihn deswegen zur Verantwortung gezogen hätte, zumal er einige Mal aus freien Stücken auf seine ehelichen und häuslichen Verhältnisse zurückkommt.’ De toegevendheid waarop Petri hier doelt, vinden wij ook terug bij de echtscheiding van Caroline Schlegel. Zij liet zich scheiden van haren man, trouwde een veertien dagen later met Schelling, en het huwelijk werd ingezegend door niemand anders dan Schellings eigen vader. Verg. het nieuwste werk over Schelling van Prof. Kuno Fischer.

De arme man had met vrouw en weldra twee kinderen te leven, eerst van dertig, straks van vijfentwintig thaler in de maand. Hij verdiende dit sober inkomen als *Secrétaire-traducteur*. Bij de invoering van de *régie* had namelijk Frederik de Groote een heirleger fransche beambten laten overkomen, in de kunst der uitmergeling volleerd. Het verwonderde mij, schreef Hamann later aan zijn vriend Reichhardt, dat geen duitscher waardig bevonden werd de finantiën van den grooten alleenheerscher en wijsgeer te besturen, en dat alle zonen van het vaderland onmondig en ongeschikt moesten worden verklaard. In de eerste jaren ging het in de nieuwe school tamelijk goed. Maar ach! niets dan guitenstukken en infamiën, en alles wat de zeden van een volk kan bederven. Hoe werd het mij te moede onder deze *bande de brigands!* Ik boette voor den smaak dien ik gevonden had in de taal eener natie, die door haar point d'honneur en door hare galanteriën twee van de goddelijkste en tegelijk menschelijkste geboden ondermijnen, waarop de zekerheid en het geluk van huis en staat gevestigd zijn.

Bovendien had Hamann nog zijnen ongelukkigen broeder[1] bij zich, en de moeder zijner Anna. Doch deze moeder verloor hij in

1 Groote mannen worden ook uit hunne broeders en zusters gekend. Toen Hamann's broeder onder kurateele moest worden gesteld, maakte een geneesheer een attest omtrent hem op, dat misschien veel in onzen auteur verklaart: ‘Joh. Christoph. Haman, 36 Jahr alt, vollblütig und eines phlegmatischmelancholischen Temperaments, hat von Jugend auf angeblich ein stilles, sehr zurückhaltendes, blödes und zum Theil affectirtes Wesen gebabt; grosze Gesellschaften und ranschende Vergnügungen niemals geliebt, vielmehr in allen seinen Handlungen einen Hang zur Trägheit und Eigensinn bewiesen. Seit 10 Jahren haben sich bereits starke Ausbrüche einer auszerordentlichen Unzufriedenheit und Unlust zu allen Geschäften geäuszert.’

September 1772 door den dood. Wij lezen in het volgende jaar in zijn *Tableau de mes finances*[1]: ‘La dépense de l'année dernière a été grossie par le baptéme d'une fille trop jolie à mes yeux pour m'en faire rougir et par l'enterrement de la grand-mère de mes deux enfants, que j'idolâtre avec toute la naïveté d'un Père naturel.’ Het zou nog in lang niet beter worden. Tien jaren later schrijft hij aan Herder: ‘mijne schulden beloopen 100 thaler, die Hippel mij sedert een jaar voorgeschoten heeft. Iederen penning schrijf ik op: ik kom nergens; veroorloof mij geenerlei weelde in kleeding noch in levenswijze, vraag niemand ten eten. Niettemin heb ik het vorige jaar, dat niet eens bijzonder ongunstig was, 1900 florijnen (ongeveer 1170 gulden) uitgegeven, terwijl mijne inkomsten slechts 1765 florijnen (ongeveer 1087 gulden) bedroegen. Deze schande van niet uit te komen beklemt mij gelijk een te enge laars den likdoorn. Hoe maken anderen het toch die maar de helft van mijn inkomen hebben?.... Naar buiten heb ik den schijn van een vrek te zijn, terwijl van binnen mij de worm der verkwisting verteert. Al mijne wanorde komt ten deele uit een ideaal van orde, dat ik nooit bereiken en toch nooit opgeven kan - de verderfelijke maxime, die in mijne aderen ligt: liever niets dan iets ten halve.’

Somtijds evenwel vat hij zijne armoede of althans de gevolgen daarvan vroolijker op: ‘langgedragene kleederen, schrijft hij aan Jacobi, worden mij altijd dierbaarder, zoodat ik er met moeite van scheiden kan. Mijn oude kamerjapon was irreparabel en had vooral van achteren eene hoogst skandaleuse opening. In de vorige week bezochten mij een paar jonge studenten, van wie de een mij vroeg iets in zijn album te schrijven. Ik ben altijd verlegen wanneer ik zoo iets op eens moet bedenken, loop in mijn angst naar mijn gynaeceum om pen en inkt te halen, laat de deur open, en zoo merken mijne dames dat de twee studenten, toen zij mij van achteren zagen, zich van lachen niet konden houden.’

In 1784 duurt de pijnlijke toestand nog altijd voort, te oordeelen naar een brief van Hamann aan zijn zoon: ‘Hoe moeilijk valt het mij dien éénen thaler voor de naailes van uwe zuster te betalen.... Vergeet niet het versje, dat gij in uwe jeugd geleerd hebt: *Ein Herz, das Demuth liebet*, en *Kind-*

1 IVe Deel (uitgave van Roth), blz. 259 vlgg.

lein, wir erkennen, dasz du der Heiland bist. Laat deze waarheid nooit oud of koud voor u worden. Als alles afscheurt, dat blijft eeuwig. Bouw uw huis op dezen rots; hoor en geloof wat uw oude vader u uit dubbele ervaring zegt. Nu, mijn dierbaar kind, ik kus en koester u met vaderlijke liefde en teederheid. Ook in dit jaar doe God u toenemen in wijsheid, leeftijd en genade.'

Maar thans breekt plotseling gelukkige uitkomst aan. Zijn vriend Buchholtz schenkt aan elk van Hamann's kinderen eene aanzienlijke som gelds, waarvan de renten voor hunne opleiding te besteden waren.

Den l0^{den} December lag hem de thaler voor de naailes nog zwaar op het hart; den 26ste lezen wij in een brief aan Reichhardt: 'ik ben op eens een vermogend man, en kan als een rechtschapen vader mijne kinderen opvoeden. Gij zult wel tot uw eigene versterking en troost de toepassing weten te maken van dit teeken en wonder, dat God aan mij armen, verlatenen, versmaden man gedaan heeft. Nu zijn mijne kinderen rijker dan hunne ouders, en hebben zij dat bescheiden deel, waarom ik hen van jongs af heb leeren bidden. Gij zult wel begrijpen hoe ongeduldig ik ben om mijnen schutsengel van aangezicht tot aangezicht te zien .... Onze kinderen moeten eerst kristenen, daarna *schöne Geister*, en, als zij het kunnen, ook filosofen worden, niet omgekeerd; niet de paarden gespannen achter den wagen.'

Ook een geluk komt dikwerf niet alleen. Kort na deze uitredding uit geldelijke moeilijkheden, raakte Hamann in betrekking met de Prinses Amalie v. Gallitzin, geboren Gravin von Schmettau, die men reeds eenigszins leert kennen uit de volgende potloodstreepen van Diderot, met wien zij zich in het jaar 1773, dat is op vijf-en twintigjarigen leeftijd, te 's Gravenhage ophield.

> La princesse est une femme très-vive, très-gaie, très-spirituelle et d'une figure assez aimable, instruite et pleine de talents; elle a lu, elle sait plusieurs langues, c'est l'usage des Allemandes; elle joue du clavecin et chante comme un ange; elle est pleine de mots ingénieux et piquants, elle est très-bonne: elle disait hier à table que la rencontre des malheureux est si douce qu'elle pardonnerait volontiers à la Providence d'en avoir jeté quelques-uns dans les rues. Nous avions un buteur, qui se repentait de ne

> s'être pas fait peindre à Paris; elle lui demanda s'il n'y était pas au temps d'Oudry[1]. Elle est d'une extrême sensibilité, elle en a même un peu trop pour son bonheur. Comme elle a des connaissances et de la justesse, elle dispute comme un petit lion. Je l'aime à la folie; et je vis entre le Prince et sa femme comme entre un bon frère et une bonne soeur.

Het volgende jaar, 1774, schrijft Diderot in een brief:

> ‘Le prince a son travail politique; la princesse mène une vie qui n'est guère compatible avec la jeunesse, la legerèté de son esprit et le goût frivole de son âge; elle sort peu, ne reçoit presque pas compagnie, a des maîtres d'histoire, de mathématiques, de langues; quitte fort bien un grand diner de cour pour se rendre chez elle à l'heure de sa leçon, s'occupe de plaire à son mari, veille elle-même à l'éducation de ses enfants, a renoncé à la grande parure, se lève et se couche de bonne heure et ma vie se règle sur celle de sa maison. Nous nous amusons à disputer comme des diables; je ne suis pas toujours de l'avis de la princesse quoique nous soyons un peu férus tous deux de l'antiquomanie et il semble que le prince ait pris à la tâche de nous contredire en tout. Homère est un nigaud, Pline un sot fieffé, les Chinois les plus honnêtes gens de la terre et ainsi du reste; comme tous ces gens-là ne sont ni nos cousins, ni nos intimes, il n'entre dans la dispute que de la gaieté, de la vivacité, de la plaisanterie avec une petite pointe d'amourpropre qui l'assaisonne.’

Het was deze vrouw, in wie Hamann eene hartelijke vriendin vond, die hem bewonderde en vereerde, en hem, toen hij den 21sten Juni 1788 in Münster overleden was, een rustplaatsgaf in haren tuin.

Zij heeft ons zelve medegedeeld, wat zij aan Hamann meende verschuldigd te zijn, en wel in hare lezenswaardige biografische herinneringen[2].

1 Een schilder van dieren.
2 *Biografische Erinneringen an Hamann*.

IV.

In het belang van onze kenschets van Hamann behoeven wij bij elk zijner overige geschriften noch bij zijne talrijke brieven stil te staan. Zij leeren ons niets nieuws. Tot den einde blijft hij zich gelijk, in zijne verdiensten en in zijne gebreken. Het zou alleen in zoover de moeite waard zijn nog eene nalezing te houden als nauwelijks één geschrift van Hamann, hoe klein ook, geheel ontbloot is van oorspronkelijke gedachten of verrasssende wendingen en beelden, die altijd karakteristiek blijven, geheel afgescheiden van de vraag of zij onze sympathie verwerven. Zoo, in het *Selbstgespräch eines Autors*, beweert hij dat men de éenoogige cyclopen heden ten dage, drie lettergrepen meer gezwollen, encyclopedisten noemt; terwijl hij in zijne *Christiani Zachaei Telonarchae Prolegomena* van de schrijvers onder zijne tijdgenooten doet opmerken, dat zij gewoonlijk zich zelven noch hun onderwerp begrijpen; hij acht ditzelfszoozeer regel, dat hij het een dwaasheid rekent gewetenswroeging te hebben over hetgeen elk doet. In het *Zweite Antwortschreiben*, dat op het zooeven genoemde geschrift volgt, ontmoeten wij eene echt Hamannsche vergelijking, daár namelijk, waar het scheppingsverhaal den schrijver aan het: '*Ik kwam, ik zag, ik overwon*' van Cesar herinnert. Treffend juist schijnt mij in dat zelfde *Antwortschreiben* de stelling, naar welke 'de waarheid van zoo abstrakten en geestelijken aard is, dat zij niet anders dan in het afgetrokkene, met andere woorden, in haar eigenlijk element gevat kan worden. In concreto schijnt zij altijd eene tegenstrijdigheid te behelzen, of gelijkt zij op dien steen der wijzen, dien men wel zoeken maar niet vinden kan.'

Er spat wel humor van de goede soort uit dien aanhef van zijn *le Kermes du Nord ou la Cochenille de Pologne*.

> 'Mr. le Conseiller, après m'avoir entretenu à l'envi d'un Dictionnaire français sur la brochure en question, sans m'avoir rendu plus avisé, me renvoya enfin à un Professeur de Philosophie. Celui-ci, après m'avoir éclairé sur la Différence spécifique de la Cochenille et du *Cocus Polonicus* et sur beaucoup d'autres sujets que j'ai oubliés malheureusement, m'avoua tout court de ne rien savoir de la brochure en question, le point le plus essentiel de mes recherches. Je retournai donc chez l'auteur de mes courses

> borgnes et m'en vengeai en mangeant et buvant avec lui assez cordialement. Faute de café pour la digestion, je sentis des vapeurs et bientôt une nuée de réflexions, dont l'échantillon suivant suffira: "L'ignorance est donc le partage de tous les philosophes, et c'est l'affectation ou la connaissance d'un mal si épidémique, qui fait la différence spécifique entre les grands Philosophes Sans-Soucy et les petits Philosophes de grand soucy; car ponr hasarder un trait transcendant et caractéristique à la Linné, ces deux genres comprennent tout le règne animal des philosophes originaux de ma patrie dont j'ai l'honnenr d'être un amphibie aussi singulier, etc..... Bien me fasse d'être né dans un siècle de grands hommes manqués et de coquins parvenus. Je serai enfin dans la bouteille, qui me plait mieux que la perspective de son trou.... Tout d'un coup le hasard, ce Génie tutélaire, à qui nos sages et leurs Antipodes doivent infiniment plus qu'aux Dictionnaires et aux systèmes du jour, me fit tomber entre les mains une feuille, etc."

Uit alles blijkt, dat Hamann zich boven zijn tijd gevoelt; ook waar hij, in den zevenden zijner *Hierophantische Briefe*, de verdraagzaamheid de verhevenste kristelijke deugd noemt en er zich juist daarom zoozeer over verwondert, dat het zijne eeuw in het hoofd gekomen is, op de schoonste dochter des hemels onder de drie paulinische gratiën zoo doodelijk verliefd te raken.

Zinrijke anekdoten mag hij gaarne. Een der besten welke hij uit zijne rijke belezenheid mededeelt komt in een van Hamann's artikelen in de *Königsberger Zeitung* voor (4 Maart 1786). Kent gij spaansch? vroeg Lord Oxford aan den armen dichter Rowe. Deze, meenende dat hem eene goede betrekking in Spanje toegedacht was, trachtte in weinige weken die taal aan te leeren. Andermaal meldt hij zich aan bij den Lord, die hem nog eens vraagt of hij spaansch kent. Op zijn bevestigend antwoord zegt Lord Oxford: hoe gelukkig zijt gij dan don Quixote in het oorspronkelijk te kunnen lezen.'

Besluiten wij met de aanhaling van een trek van geheel anderen aard: 'ik geloof, schrijft Hamann aan Herder (13 Januari 1773), dat er niets in onze ziel verloren gaat evenmin als voor God; nogtans komt het mij voor, dat men zekeregedachten slechts eenmaal in zijn leven denken kan.'

Mocht men mij al te menigvuldige aanhalingen te laste leggen, men bedenke, dat Hamann niet anders dan uit losse gezegden kan gekend worden. In geen enkel geschrift heeft hij eene of meer gedachten stelselmatig voorgedragen en ontwikkeld. Hij was eene bij uitnemendheid improviseerende natuur. Hij schreef ongeveer gelijk da Costa sprak: veel overbodigs en vreemdsoortigs meer dan goed gemaakt door vonken van genialiteit; veel zouteloosheid, die trekken van bijtenden, israëlitischen, profetischen spot dikwerf doen vergeten. Hamann behoordetot die schrijvers die willens en wetens impopulair zijn, en in deze gezindheid en wetenschap eene niet onverklaarbare streeling van hunne eigenliefde, zoowel als het waarmerk van hunnen eigenen hoogeren aanleg vinden. Met allen eerbied voor hen, die de wijsheid der uitgelezenen tot het gemeengoed der beschaafden trachten te maken, kan men van die uitgelezenen zelven niet vergen, dat zij boeken schrijven tot nut van het algemeen.

Een uitgelezene was Hamann, indien men althans wil begrijpen, dat iemand een nagenoeg onverstaanbaar schrijver, een man van onverteerde wetenschap, een vriend van potsierlijkheden, eene zeer zinnelijke natuur, en te gelijkertijd een scheppende, fijne en godsdienstige geest kan zijn. Men kan, hem lezende, zijn ongeduld en zijn ergernis evenmin als zijne bewondering bedwingen. Zijne waarde, zijne beteekenis ligt vooral in zijn bijna instinkmatig[1] verzet tegen een tijdgeest, die niet zelden

1 Zijn verzet tegen de wijsbegeerte, die hij in zijnen tijd en in zijne omgeving gepredikt vond, was evenwel niet altoos louter instinktmatig. In een kort artikel, geschreven na het uitkomen van Kant's *Kritik der reinen Vernunft*, zegt Hamann: ‘Sind prius und posterius, Analysis und Synthesis, nicht natürliche Correlata und zufallige Opposita, beide aber, wie die Receptivität des Subjects zum Prädicat, in der Spontaneität unserer Begriffe gegründet? Sind ideae matrices und ideae innatae nicht Kinder eines Geistes? Entspringen Sinnlichkeit und Verstand, als die Zween Stämme der menschlichen Erkenntnisz, aus gemeinschaftlichen, aber uns unbekannten Wurzeln, so dasz durch jene Gegenstände gegeben, und durch diese gedacht (verstanden und begriffen) werden, wozu eine so gewalttliätige, unbefugte Scheiding dessen, was die Natur zusammengefügt hat? Werden nicht beide Stämme durch diese Dichotomie oder Zwiespalt ihrer transcendentalen Wurzel ausgehen und verdorren?’ Zeller, die anders Hamann weinig recht laat wedervaren (zie zijne *Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibnitz*, bl. 529) schrijft hiervan: ‘Diese Bemerkung trifft wirklich einen Punkt, an welchem auch mehrere von Kant's Schülern eine wesentliche Ergänzung seiner Bestimmungen nöthig gefunden haben. Nur ubersieht Hamann, dasz fur die wissenschaftliche Untersuchung des Erkenntnisvermögens zunächst jedenfalls die scharfe Unterscheidung und gesonderte Betrachtung der Wahrnehmungs- und Denkthätigkeit geboten war, und dasz man in derselben immerhin zu höchst wichtigen Ergebnissen kommen konnte, wenn es anch nicht gelang, die gemeinsame Wurzel der Siunlichkeit und des Verstandes genauer zu bestimmen. Hamann selbst ohnedem hat zu dieser Bestimmung keinen Versuch gemacht.’
Evenmin als Zeller, heeft Gervinus, in zijne *Geschichle der poetischen Nationalliteratur*, getoond een oog te hebben voor de eigenaardige verdiensten van Hamann. Gervinus' beoordeeling van H. is een proeve van plompe kritiek, en een nieuw bewijs voor de stelling van hen die beweren, dat Gervinus als letterkundig kritikus een naam heeft gehad die hem niet toekwam.

de wijsheid meende gepacht te hebben. Het rationalismc, hoeveel recht het heeft op onze erkenning en erkentelijkheid, was eenzijdig, vaak bekrompen, was te veel burgerman; het miste die sprank van goddelijken waanzin, die geene richting ontberen kan, tenzij dan op straffe van eene zeer ondergeschikte taak te vervullen en eenen daarmede overeenkomenden rang in te nemen in de geschiedenis van den menschelijken geest. Het rationalisme heeft bovendien eene zekere soort van verdraagzaamheid in de wereld gebracht, onverdragelijker dan de onverdraagzaamheid zelve, omdat zij vaak het dulden durft toepassen op hetgeen waarvoor zij in het stof moest neerknielen, en neerknielen zou als zij er de meerderheid van begreep en daartoe niet te oppervlakkig ware. Er zijn dingen in de wereld, die men gehaat of bemind, maar niet geduld wil zien. Hamann heeft het zijne gedaan om die laffe verdraagzaamheid in het bespottelijk daglicht te stellen, waarin zij verdient geplaatst te worden. In weerwil van al zijne onhebbelijkheden is men ten slotte met Hamann in goed gezelschap. Men heeft bij hem een levendiger besef van de koninklijke waardigheid van den menschelijken geest, een besef dat wel eens in de strijkaadjes van eene karakterlooze humaniteit dreigt onder te gaan. Het apostolische ‘och of gij heerschtet’ klinkt ons bij vernieuwing en op hoogst weldadige wijze uit verscheidene zijner woorden toe. Want aan geestelijke heerschers heeft de menschheid, heeft inzonderheid onze tijd behoefte, welks kanker wellicht juist bestaat in hetgeen Guizot de regeeringloosheid op geestelijk gebied heeft genoemd. Over medemenschen, en dat in hun eigen belang, te heerschen, door meerderheid van geest, van smaak, van oordeel, van wetenschap; te heerschen door pen, woord en politiek, moest de blakende eerzucht zijn van allen bij wie geestesleven is ontwaakt. Zoo kan die ernstige ‘strijd om het leven,’ maar om het leven in de schoonste en hoogste be-

teekenis, geboren worden, waaraan ons geslacht geheel zijne ontwikkeling te danken heeft. De engel des lichts waarin de satan, de vijand van allen waren vooruitgang, zich hult, is de goedigheid, de meegaandheid, de vrees van zich te onderscheiden, het ontzag voor de openbare meening in een bepaalden kring. Wedijver is de springveder van veel verbetering, en de staatkundige vrijheden die wij op prijs stellen hebben voornamelijk waarde, in zoover als zij de gelegenheid tot dien wedijver zoo wijd mogelijk openstellen voor alle richtingen en partijen.

Heidelberg.
A. PIERSON.

Boni (1859-1860).

De Bonische expeditiën. Krijgsgebeurtenissen op Celebes in 1859 en 1860. Volgens officiëele bronnen bewerkt door M.T.H. Perelaer, Ridder der militaire Willemsorde 4de klasse Kapitein der Infanterie bij het Nederlandsche leger. Twee deelen. Leiden, Gualth Kolff. 1872.

In onze Oost-Indische bezittingen is een toestand van rust en vrede eene zeer zeldzame uitzondering; bijna nooit heerscht die over geheel Insulinde; bijna altijd valt er in dat eilandrijk hier of daar een feitelijk verzet tegen ons gezag op te merken, eene vijandelijke aanranding, een opstand, een oorlog. Van daar dat ons Indisch leger, om zoo te zeggen, voortdurend in een oorlogstoestand verkeert en steeds de hand aan sabel en geweer moet houden: van daar dat dit leger in zoo hooge mate die krijgsondervinding kan opdoen, die gewoonte om vermoeienissen en gevaren te braveeren, die vaardigheid om snel te besluiten en vastberaden te handelen, die zulke onschatbare eigenschappen zijn voor elke krijgsmacht; van daar dan ook, dat het voor ons zulk een hooge waarde heeft om partij te trekken van die in Indië opgedane krijgsondervinding, door al meer en meer verband te brengen tusschen het leger in het moederland en dat in de Overzeesche bezittingen; door de Indische wapenfeiten te bestudeeren en meer algemeen bekend te maken; door eene welverdiende hulde te brengen aan de dapperheid en krijgsdeugden van onze Indische wapenbroeders, en ook daardoor in het moederland nieuwe krachten op te wekken bij den kwijnenden volksgeest.

Wij willen, hoe weinig het ook zij, tot dit goede streven medewerken, door hier een beoordeelend overzicht te geven van het werk van den heer Perelaer over den oorlog op Celebes - of den oorlog tegen Boni - gedurende de jaren 1859 en 1860.

Die oorlog is onder onze laatste Indische oorlogen een van de meest beteekenende; en in het werk, aan het hoofd van dit opstel genoemd, wordt zij op zeer goede wijze beschreven. De heer Perelaer, een dapper en kundig officier van ons Indisch leger, heeft bij de samenstelling van zijn werk de beste bronnen geraadpleegd; hij heeft die met oordeel geraadpleegd; hij geeft eene heldere voorstelling van de feiten, die hij op bekwame wijze rangschikt; hij uit zijne meeningen over personen en zaken met eene onpartijdigheid en eene vrijmoedigheid, die evenwel de omzichtigheid niet uitsluiten; zijn geschiedverhaal draagt het kenmerk der waarheid, - en er zijn veel geschiedverhalen waaraan men die getuigenis niet kan geven.

De stijl is vloeiend en goed. De schrijver schijnt het noodig geacht te hebben, zich eenigermate te verontschuldigen (Voorrede, blz. XV) over het invlechten van sommige gedeelten, die niet rechtstreeks van krijgskundig belang zijn. Die verontschuldiging was niet noodig. Niemand zal het den heer Perelaer ten kwade duiden, dat hij in zijn werk zaken opneemt, die wel niet rechtstreeks in verband staan met de krijgsgeschiedenis, maar die toch groot belang hebben, omdat zij óf de denkwijze der handelende personen beter doen kennen, óf den toestand van zaken levendiger kleuren en juister voorstellen. Dat daarbij soms een zeer vrije stijl, soms de volkstaal - wij bedoelen de taal der minder beschaafden - wordt gebezigd, zal ook bij het algemeen geen aanstoot geven. De tijd van den getabberden stijl is voorbij; men eischt thans losheid, ongedwongenheid, natuur; die eisch is billijk en goed, mits men ook hier vrij blijve van overdrijving; mits men altijd in het oog houde, dat de waarheid er niet bij verliest, wanneer zij zich voordoet in goede beschaafde vormen; en dat het bezigen van platte uitdrukkingen nog volstrekt geen bewijs is van genialiteit.

Van de vier schiereilanden, die Celebes uitmaken, is het voornamelijk in het zuidwestelijke, dat de Nederlandsche heerschappij zich het meest heeft uitgebreid, dat de Nederlandsche wapenen zich het krachtigst hebben doen gelden.

Het is reeds meer dan twee eeuwen geleden (Janij 1660), dat Goa, de hoofdstad van het Makassaarsche rijk, door ons

vermeesterd werd, en dat van Dam en Truytman, eerst in het gezicht van duizende Makassaren een Portugeesche oorlogsvloot vernielden, en daarna, hunne krijgsbenden aan wal zettende, ook den Aziatischen vijand eene geduchte nederlaag toebrachten. Het was toen onze heldentijd; er was toen zelfvertrouwen en geestdrift bij ons volk.

Het rijk van Goa vroeg en verkreeg een vrede, die echter alras door de Makassaren weer geschonden werd. Eene nieuwe macht werd toen van Batavia afgezonden tot tuchtiging van den trouwloozen vijand; de admiraal Cornelis Speelman was aan haar hoofd; - Speelman, wiens naam thans nog in het verre Oosten herdacht wordt met vrees en ontzag; eene indrukwekkende heldengestalte, een man die snel wist te overwinnen en meedoogenloos te straffen. Dat Hollandsche legerhoofd dankt zijn roem bij die Oostersche volkeren, misschien evenzeer aan zijne wreedheid als aan zijne dapperheid; want is Barbier's bewering, dat het volk alleen de herinnering bewaart van

> ‘l'homme qui tue
> Avec le sabre et le canon,’

misschien elders betwistbaar, toch niet bij den Aziaat, die zich alleen buigt voor hem, die met krachtigen, niets ontzienden arm het krijgszwaard zwaait. In 1667 - het jaar van Chattam - werd Hassan-Oeddin, de Sultan van Makassar, gedwongen dat vermaarde verdrag van Boengay te sluiten, dat twee eeuwen lang, om zoo te zeggen, den grondslag heeft uitgemaakt van onze betrekkingen met Makassar, en dat - indien men 't kleine met het groote mag vergelijken - voor Celebes gegolden heeft, wat voor ons werelddeel de Munstersche vrede van 1648, of het Weener traktaat van 1815, zijn geweest.

Bij Speelman's overwinningen op de Makassaren had hij veel te danken aan de medewerking van de Boniërs, de bewoners van een rijk, oostelijk van het rijk van Goa gelegen.

Boni, door binnenlandsche twisten verdeeld, was onder het gezag des konings van Goa vervallen, die, op echt-oostersche wijze, een harde dwingelandij over de overwonnelingen uitoefende, de vorsten en grooten der Boniërs op de smadelijkste wijze met de gemeenste misdadigers liet ketenen of in het blok sluiten, en van tijd tot tijd een hunner liet ‘krissen’ of ‘tombokken’, of op andere wijze ter dood brengen, met

die verfijnde wreedheid waarin het Oosten zoo uitmunt. Die dwingelandij van den Makassaarschen koning deed eindelijk bij de onderdrukten de wanhoop de bovenhand verkrijgen op de vrees, en, onder Aroe Palakka stonden zij tegen hunne overwinnaars op.

Aroe Palakka heeft in onze Indische geschiedverhalen een blijvenden naam achtergelaten; er is iets dichterlijks, iets heldhaftigs aan zijn persoon verbonden; reeds zijn geboorte wordt door de volksoverleveringen met buitengewone gebeurtenissen in verband gebracht, en de bevrijder en latere vorst van Boni komt eenigszins voor als een soort van Gustaaf Wasa van het Oosten.

De harde slavernij, die Makassar op de Boniërs deed drukken, had ook Aroe Palakka niet ontzien; mishandeling, smaad, boeien, waren lang zijn deel geweest, en zijn vaderen een zijner grootvaders hadden, op last van Goa's vorst, eene wreededoodstraf ondergaan. Met tienduizend zijner landgenooten slavenarbeid verrichtende op last van den Makassaarschen vorst werd er toen eene breede gracht gegraven, bestemd om het door Van Dam genomene kasteel Panekoka geheel af te scheiden van den vasten wal - wist Aroe Palakka de zijnen te bewegen om de banier des opstands te verheffen, en, na het dooden van hunne Makassaarsche opzichters en tuchtmeesters, gezamenlijk de wijk te nemen naar het binnenland.

Van toen af was het weer oorlog tusschen de Boniërs en Makassar. De krijgskans, lang afwisselende, verklaarde zich eindelijk geheel ten nadeele van Aroe Palakka; en zwervend, vluchtend, op de meest avontuurlijke wijze aan de grootste gevaren ontkomende, gelukte het den held eindelijk Batavia te bereiken en daar de hulp in te roepen van de Oost-Indische Kompagnie. Volvaardig werd hem die hulp verleend; Aroe Palakka kwam met Speelman's vloot in zijn vaderland terug, riep de Boniërs weer te wapen, streed op dappere wijze naast de Hollanders en werd later, tot loon zijner diensten, verheven tot vorst van dat Boni, dat nu uitgebreid en verhoogd werd ten koste van het geheel geknotte rijk van Goa.

Aroe Palakka wijdde zich uit dankbaarheid geheel aan de Hollandsche belangen en trachtte, bij eene plechtige gelegenheid, ook zijne landgenooten in die gevoelens te doen deelen.

(1^{e} deel, bl. 64-66). Gelukkig na dien ommekeer van zaken in zijne residentie aangekomen, vergaderde Aroe Palakka

al zijne verwanten, lotgenooten en krijgsmakkers ten getale van ongeveer 30,000 om zich heen, herinnerde hen, dat toen hij slaaf, arm en voortvluchtig was, hij eene plechtige gelofte afgelegd had, die hij, nu zijne plannen ten volle gelukt waren, wilde houden: ‘Kraengs! Daengs! Mannen! Broeders!’ sprak hij hen toe, na een luisterrijken maaltijd, waarvoor 300 buffels geslacht waren, ‘Mannen! Broeders! toen ik deze kust bijna uit het oog verloor, om verlossing aan onze redders, de Hollanders, te Batavia te gaan smeeken, zwoer ik voor God met u die mij volgdet en met zoovelen die zoo op Sumatra als op Boeton en de Molukko's en hier zijn gevallen en reeds voor dien God zijn verschenen, dat wij, redding vindende en overwinnende, op den berg Palatte, dien wij het laatst zagen en welke ons laatste toevluchtsoord was, dezen maaltijd zouden houden. Wij zouden daar honderd buffels, de hoornen met goud beslagen, slachten, Gode ten offer, ons ten maaltijd! - Gode ten offer en de duivelen ten maaltijd, zou ik een kind van Makassar's vorst slachten: en daarna zouden wij ons hoofdhair, Gode ten offer, afsnijden. Omstandigheden beletten mij dien duren eed op Palatte en in zijn geheel na te komen; daarom liet ik, ter vergoeding daarvan, drie honderd buffels slachten: wij allen aten daarvan. God, smeeke ik, zal ons die afwijking vergeven. Welaan mannen! Ik zal u nu het voorbeeld geven tot afsnijding van ons hoofdhair.’

En onder het uitspreken van die wegsleepende woorden, vielen reeds de wilde en weelderige lokken van den held; en met een ongekende en weergalooze geestdrift werd dat voorbeeld door alle aanwezige mannen gevolgd. Toen die afsnijding geschied was, vervolgde de vorst: ‘Mannen, dit eereteeken moeten onze nakomelingen allen dragen, opdat men door alle eeuwen heen de nakomelingschap van ons kenne, den goeden ten prikkel tot eerbied en moed, en den kwaden ten prikkel der vreeze voor hen. Maar eerbiedigen wij, en laten ook onze naneven door alle eeuwen heen, onze verlossers eerbiedigen. Gij moeders zegt dit aan uwe zuigelingen, opdat zij het aan de hunnen zeggen kunnen.’

‘En opgetogen gingen de feestvierenden uiteen; en nog heden ten dage onderscheiden zich de Boniërs met hun kortgesneden hoofdhair van de overige volkeren van Celebes en van de andere eilanden van den Oost-Indischen Archipel, bij wien, wanneer men eenige priesters, Santri's en Hadji's uitzondert,

lang en weelderig hoofdhair voor het fraaiste sieraad gehouden wordt.'

Maar de dankbaarheid is eene deugd, die bij staatshandelingen juist geen overwegenden invloed uitoefent. Toen Oostenrijk tijdens den Krim-oorlog een vijandige houding aannam tegen dat Rusland, dat het zoo behulpzaam was geweest in het ten onderbrengen van de Hongaren, zeide een Oostenrijksch staatsman: '*nous étonnerons le monde par nôtre ingratitude*.' Maar zoo bijzonder verbaasd zal de wereld daar wel niet over geweest zijn; de wereld is aan zulke handelingen tamelijk gewoon geraakt.

Op Celebes zag men iets dergelijks. Boni was groot en machtig geworden door de hulp en den bijstand van de Hollanders; maar Boni begreep, dat de Hollanders door zóó te handelen en door Goa geheel ten onder te brengen, eigenlijk ook in hun eigen belang hadden gehandeld, en dat het dus daarvoor niet ten eeuwigen dage dankbaar behoefde te blijven. Al meer en meer werden dan ook de banden losser, die Boni aan ons verbonden; en dit rijk, in macht en aanzien toenemende, maakte niet alleen ons leenheerschap nagenoeg tot een ijdel woord, maar nam ook een steeds meer vijandige houding tegen Nederland aan. Dit bleek ten duidelijkste in 1824, toen de Gouverneur-Generaal Van der Capellen, te Makassar komende, daar een vorstenvergadering belegde: de koningin die toen over Boni regeerde, verscheen niet op die vergadering, en de vorsten van Soepa en van Tanette, daartoe door Boni opgezet, bleven niet alleen weg, maar zonden zelfs brieven, waarin zij onbewimpeld verklaarden, noeh hulde, noch gehoorzaamheid aan de Nederlandsche regeering schuldig te zijn.

Op zoo duidelijke betuiging volgde spoedig vijandige aanranding, oorlog.

De jaren 1824 en 1825 waren dan ook getuigen van krijgsverrichtingen op Celebes, die wel vaak zeer roemrijk zijn geweest voor de Nederlandsche wapenen, maar ook meer dan eens met tegenspoed en nederlaag gepaard gingen. De toestand van zaken kreeg zelfs zulk een aanzien, dat van Java eene sterke krijgsmacht, onder den generaal Van Geen, naar Celebes werd afgezonden. Geheel in het begin van 1824 1andde Van Geen te Makassar, en, de krijgsverrichtingen met beleid en veerkracht besturende, maakte hij zich meester van Badjoa, van Boni en van Soepa en dwong de koningin van Boni met

hare aanhangers de wijk te nemen naar het gebergte. Maar intusschen was op Java de opstand van Diepo Negoro uitgebroken; Van Geen werd met zijne krijgsmacht derwaarts teruggeroepen (Augustus 1825), en daardoor eindigde die veldtocht, zonder dat men het doel bereikte dat men beoogd had: de onderwerping van Boni. De zaken bleven lang in een ongeredderden toestand, en eerst in 1838 gelukte het den gouverneur van Makassar, De Filietas Bousquet, Boni te bewegen tot eene vernieuwing van het Boengaaische verdrag; eerst acht jaren daarna, in 1846, toen dit verdrag door de Bonische regeering beëedigd werd, kon men zeggen, dat de vrede voor goed weer gesloten was.

Die krijgsverrichtingen op Celebes in 1824 en 1825 hebben een geschiedschrijver gevonden in den generaal van Rijneveld, de bekende oprichter van het tijdschrift ‘de Militaire Spectator,’ en schrijver van vele krijgs- en geschiedkundige werken. Rijneveld is een uitstekend officier geweest, kundig, bekwaam, dapper; een man die hooge achting verdient, en die de beste herinneringen heeft nagelaten. Hij is de baanbreker geweest voor onze militaire letterkunde; ook daarom moet zijne nagedachtenis in eere worden gehouden; - maar, wil men de waarheid hulde doen, dan moet men erkennen, dat zijn werk over dien oorlog op Celebes niet voldoet aan de eischen, die men moet stellen aan eene krijgsgeschiedenis, aan ieder geschiedkundig werk.

Wie geen vreemdeling is in de fransche letterkunde, heeft zeker gelezen de *Conjuration de Venise* van Saint Réal, - eene navolging van Sallustius, eene uitmuntende navolging, meesterlijk geschreven, met kraeht, met gloed; geen roman kan boeiender zijn; men volgt met gespannen verwachting de handeling van die stoute samenzweerders, die in 1618 de Republiek van Venetië wilden ten val brengen; en wanneer op het laatste oogenblik hun aanslag verijdeld wordt door de wroeging, die een hunner overvalt, dan heeft men haast moeite om een gevoel van spijt te onderdrukken over het mislukken van zoo heldhaftig een onderneming. Otway - de Engelsche dichter - dankt aan het verhaal van den franschen schrijver een goed treurspel; en de redevoering, die Saint Réal in den mond legt aan den persoon, dien hij ‘*le capitaine Rénault*’ gelieft te noemen, wordt in Frankrijk op de scholen nog altijd aangehaald als een voorbeeld van oratorische welsprekendheid.

Welsprekenden stijl kan dan ook niemand ontzeggen aan dat werk van Saint Réal; geen roman, hebben wij gezegd, kan boeiender zijn dan dat werk; - maar het *is* ook niet meer dan een roman; geschiedkundige waarde heeft dat werk volstrekt niet. Dat er in 1618 eene samenzwering in Venetië is gesmeed geworden, schijnt onbetwistbaar; maar over het doel en den omvang dier samenzwering verkeert men in het onzekere; zelfs na de schriften van Daru en van Ranke, is die zaak duister gebleven; wat het eigenlijk geweest is, weet men niet; - maar wèl weet men, dat het niet geweest is, wat Saint Réal er van maakt: wel weet men, dat het zoogenaamde geschiedverhaal van dien franschen schrijver niets beter is dan een verdichtsel; wel weet men, dat hij menschen doet spreken en handelen, die denkelijk nooit bestaan hebben. ‘De geschiedenis moet beschrijven en niet bewijzen’; die zinspreuk, door Barante bij zijn ‘Histoire des Ducs de Bourgogne’ aangenomen, heeft wel eenige waarheid; maar toch moet men daarbij niet zoo vèr gaan, als sommige fransche schrijvers van de vorige eeuw, die meenden dat, bij een goed geschreven en boeiend geschiedverhaal, de waarheid of nauwkeurigheid der feiten van ondergeschikt belang is; men moet daarbij niet zoo vèr gaan als de franschman Vertôt, die, toen hij opmerkzaam werd gemaakt, dat bij een beleg, dat hij beschreef, de feiten zich geheel anders hadden toegedragen dan in zijn geschiedverhaal. ten antwoord gaf: het is nu te laat om daarin iets te veranderen; mijn geschiedverhaal is te ver gevorderd; *mon siège est fait*.

Rijneveld is als geschiedschrijver te veel van de school van Saint Réal en Vertôt: naar nauwkeurigheid of juistheid streeft hij niet; de waarheid is niet zijn hoofddoel; zijn hoofddoel is om een goed geschreven werk te geven, dat men met genoegen leest. Is dit in het algemeen waar bij zijne behandeling van de krijgsgeschiedenis, het geldt vooral van zijne geschiedenis van dien oorlog op Celebes; en Perelaer zegt niets te veel, wanneer hij beweert (I^{e} deel, blz. 82): ‘de toetsing van dat werk aan de waarheid, waartoe bij de twee veldtochten in 1859 en 1860 gelegenheid was, heeft aangetoond, óf dat de niet talrijke bronnen, waarover van Rijneveld te beschikken had, op nauwkeurigheid geen aanspraak mochten maken; óf dat hij, door zijne verbeeldingskracht medegesleept, de waarheid wel wat opgesmukt heeft.’

Eene enkele bijzonderheid moge tot opheldering hiervan dienen.

Bij onze In lische oorlogen moeten onze troepen soms aanvallen op verschansingen, zóó kunstig aangelegd, dat men zoude wanen, dat de Europeesche krijgskunst daarbij behulpzaam is geweest; het is dan ook niets vreemds, dat men - in den regel geheel ten onrechte - het opwerpen van die versterkingen aan Europeanen toeschrijft; nog bij de Balische oorlogen beweerde het algemeen gerucht, dat de verschansingen hij Djagaraga waren opgeworpen onder de leiding van een Hollandsch officier, die uit ons leger was verwijderd; de naam zelfs van dien officier werd genoemd: - er was natuurlijk niets van aan. Rijneveld, in zijne geschiedenis van den oorlog op Celebes, huldigt dit niet zeldzame dwaalbegrip; hij vermeldt in die geschiedenis, dat de verschansingen bij Badjoa zouden aangelegd zijn geweest door een franschen kolonel de l'Orme, die getrouwd was met een Bonische prinses. Nu heeft de oorlog van 1859-1860 op Celebes gegronden twijfel opgewekt aan die verschansingen van Badjoa van 1825; en zeker is het, dat niemand op Celebes iets hoegenaamd wist van een franschen kolonel de l'Orme, of van zijn huwelijk met een Bonische prinses; zoodat men *die* bijzonderheden wel tot het rijk der fantasie mag terugbrengen.

De vrede van 1838 of van 1846 was niet van langen duur. De beheerscher van Boni, koning Aroe Poegi, begon al ras weer op de meest aanmatigende wijze te werk te gaan, en wikkelde zich in geschillen van allerlei aard met de Nederlandsche regeering. Het zou te omslachtig zijn om hier al die oorzaken van oneenigheid tusschen Boni en ons omstandig te vermelden; dan eens werd het leenheerschap van Nederland over sommige kleine staten van Celebes door Boni betwist; dan weer klaagde Aroe Poegi, dat men hem een gezant van te geringen stand had toegezonden, en kwam hij met de ongerijmde beschuldiging te berde, dat hij bij het openen van een brief van het Nederlandsche bestuur, ziek was geworden, en dus dat er eene poging was gedaan om hem, door middel van dien brief, te vergiftigen: dan weer was het een Boeginees, die door het Nederlandsche bestuur wegens zeeroof werd vervolgd, eene vervolging,

waarin Boni's koning eene inbreuk zag op zijne soevereine rechten; dan weer was het Dr. Matthes, die door de Boegineezen werd beroofd, en het Nederlandsche bestuur dat schadevergoeding eischte voor dien verdienstelijken geleerde; dan weer was het de Nederlandsche vlag, op de Bonische vaartuigen, bij wijze van beschimping, ten onderste boven geheschen. In één woord, het waren grieven zonder tal en van den meest verschillenden aard.

Had men nu te doen gehad met een Europeeschen staat, met eene verlichte, beschaafde regeering, dan had het Nederlandsche bestuur zonder veel moeite herstel gekregen van de ondergane grieven: men was dan in onderhandeling getreden, men was het dan spoedig eens geworden over het onrechtmatige van deze of gene handeling, over het dwaze en ongerijmde van dezen of genen eisch; men had dan wederzijds iets toegegeven, men was dan in schikking getreden, men had dan geluisterd naar de stem van de billijkheid en van het gezond verstand; men had dan nooit een oorlog begonnen om bespottelijke beuzelingen.

Maar de verhouding tot eene oostersche regeering is geheel anders: die regeering luistert niet naar rede en billijkheid: bij haar zijn zelfs onbeduidende krenkingen en verongelijkingen geen ‘bespottelijke beuzelingen,’ maar wel degelijk duidelijke en onmiskenbare blijken van vijandschap, gelijkstaande met oorlogsverklaringen; op vreedzame wijze, door den weg der onderhandelingen, het herstel te willen verkrijgen van die krenkingen en verongclijkingen, leidt tot niets; dient tot niets anders dan om den hoogmoed te stijven van den Aziatischen despoot, hem een gering denkbeeld te geven van onze macht; en wel verre van door redelijke vertoogen er toe geleid te worden om het toegebrachte kwaad te herstellen, zal hem dit aansporen om over te gaan tot erger en schaamteloozer aanrandingen. Onze staatshandelingen ten aanzien der Indische vorsten vereischen krachtsbetoon: zonder dat verkrijgt men geen recht.

Hoe afkeerig onze Indische regeering dan ook is om een nieuwen oorlog aan te vangen, wordt zij daartoe vaak gedwongen door den drang der omstandigheden; zoo ook hier: na lang marren oordeelde die regeering het onvermijdelijk om Boni den oorlog aan te doen. Reeds in 1856 had men het voornemen om eene sterke expeditie naar Celebes af te zenden; maardaarin kwam weer uitstel; misschien wel, omdat de nog niet geëindigde Krim-oorlog het toen nog niet raadzaam maakte Java te

veel te ontblooten van troepen. In het begin van 1857 stierf Aroe Poegi, de koning van Boni, en werd op den troon opgevolgd door zijne weduwe Basse Kadjoeare; het Nederlandsche bestuur vleide zich toen met de hoop, dat die verandering van regeering ook verandering van staatkunde zoude medebrengen. Spoedig echter bleek het, dat die hoop geheel ijdel was en dat de koningin van Boni ten aanzien van Nederland eene even krenkende en vijandige staatkunde bleef volgen als vroeger; het was dus voor de Nederlandsche regeering niet mogelijk langer lijdelijk te blijven; en den 21sten December 1858 werd 'ten langen leste' het besluit uitgevaardigd, waarbij het afzenden van eene legermacht naar Celebes werd bevolen.

Die legermacht was voor Indië nog al aanzienlijk.

Behalve de 24 koopvaardijschepen, die dienen moesten tot het overbrengen van de troepen met al de krijgsbenoodigdheden, was er eene oorlogsvloot samengesteld uit de korvet *Princes Amelia*, uit de 8 stoomschepen *Groningen, Gedeh, Amsterdam, Merapi, Phoenix, Madura, Celebes* en *Admiraal van Kinsbergen*, uit de 3 schoeners *Sylph, Lansier en Rembang* en uit 6 kruisbooten. Die scheepsmacht, onder den kolonel Staring, zou op Celebes eene afdeeling van 200 mariniers en matrozen aan wal zetten, om mét de landmacht werkzaam te zijn.

Die landmacht bestond uit 3 bataillons voetvolk, het 3e, het 10e en het 14e, te Willem I, te Batavia en te Soerabaya in bezetting; 1 eskadron ruiterij, dat half van Batavia, half van Salatiga moest komen; een halve zesponder batterij (4 stukken), een halve drieponder batterij (ook 4stukken), en 2 of 4 handmortieren; en eindelijk 1 kompagnie sappeurs. - Men zal niet verre van de waarheid zijn, wanneer men de geheele getalssterkte der landmacht op ongeveer 3000 man stelt.

Aan het hoofd van die krijgsmacht werd geplaatst de generaal Steinmetz, een bevelhebber, van wiens beleid men toen nog goede verwachtingen had.

Bij dezen Bonischen oorlog beging men weer den misslag, die bij onze Indische oorlogen niet zeldzaam is, van namelijk het legerhoofd te beperken in zijne macht, door hem ondergeschikt te maken aan een burgerlijk ambtenaar, aan een gouvernementscommissaris. Dit is altijd verkeerd. Bij een oorlog moet er eenheid van handeling zijn; staats- en krijgszaken moetendan door één en denzelfden persoon geregeld worden en die ééne persoon moet dan het legerhoofd zijn; ontbreekt het dat leger-

hoofd aan een ruimen en helderen blik in staatszaken, dan is het bijna zeker dat hij als legerhoofd ook niet op zijne plaats is; de uitzonderingen op dien regel zijn uitermate zeldzaam.

De opperste leiding van dezen oorlog tegen Boni werd opgedragen aan den vice-president van den Raad van Indië, De Perez; en zeker de bekwaamheid van dien bewindsman kon hier wel eenigszins vergoeden, wat er gebrekkigs was in de door de regeering gevolgde handelwijze. De Perez had lange jaren het oppergezag over Celebes uitgeoefend; hij was nauwkeurig bekend met de inrichting van den Bonischen staat en de eigenaardigheden van het Bonische volk; hij werd algemeen hooggeschat als een uitstekend bewindhebber. In Maart 1859 door eene plotselinge ziekte weggerukt, werd het verlies van De Perez terecht betreurd; een officier, die den Bonischen veldtocht van 1859 bijwoonde, den dood van De Perez vermeldende, noemt hem ‘een bekwaam staatsman, die door een loopbaan lang van duur en rijk aan gewichtige diensten, zich de liefde en dankbaarheid verworven had van menig ingezeten van Neerland's Indië.’ (Nieuwe Spectator, 14^{e} jaargang, blz. 654.)

Het besluit om Boni den oorlog aan te doen, verwekte bij de legermacht op Java die opgewektheid, die daar altijd ontstaat wanneer men verneemt dat er eene krijgsverrichting op handen is, die de eentonigheid van het garnizoensleven wat komt afwisselen; werkzaamheid, inspanning, gevaren, roem, - het vooruitzicht op dit alles is aan het Indische leger welkom, evenals aan elke goede krijgsmacht. Partijzucht of kortzichtigheid zijn er soms op uit, om een ongunstige schets van ons Indisch leger te geven, om het voor te stellen als slecht samengesteld en zonder wezenlijke kracht: - het Indische leger heeft in dat opzicht niet minder te klagen over miskenning, dan het krijgswezen in het moederland; - maar die ongunstige voorstelling is, zoowel hier als daar, geheel en al valsch en onwaar; het krijgswezen, zoowel in Nederland als op Java, bevat uitmuntende bestanddeelen, waarmede men alles goeds kan uitvoeren, wanneer men maar het verstand heeft er partij van te trekken. Want *die* waarheid kan niet genoeg herhaald worden: de uitkomsten van de oorlogshandelingen hangen grootendeels, zoo niet geheel, van de aanvoering af; met zwaarhoofden of brekebeenen, als bevelhebbers, komt men niet ver.

Perelaer geeft ons eene schets van de gevoelens bij den Indischen soldaat opgewekt door het vooruitzicht op den aan-

staanden oorlog; het ware en natuurlijke van die schets moge enkele zeer gemeenzame uitdrukkingen over het hoofd doen zien; de lezer bedenke, dat men in eene kazerne juist niet spreekt als bij eene lezing in *Felix Meritis*, of bij eene verhandeling in de Akademie van Wetenschappen.

(1e deel, blz. 132-134): ‘Wel, Jaap! hei 't gehoord? Het gaat er op los. Ons bataillon is er bij. Hoezee!’

‘Schreeuw toch zoo niet, ik ben niet doof!’ antwoordt de toegesprokene, een oude knorrepot; ‘sakkerloot, dat ik ook bij dat verwenschte 11e moet hooren. Maar.... wij zullen de reserve uitmaken. Als jullie op je gezicht gehad hebt, hou je maar stil, dan komen wij.’

‘Op ons gezicht? Kom, je maalt! Op ons gezicht? van die blauwe bl.....? daar is geen nood voor!’

‘Alsof het de eerste keer zou zijn, dat een zooi lummelachtige boeren een afgedriedonderd pak slaag kreeg! Maar dat moet je niet het land opjagen; je weet, die kaatst..... enz.... je begrijpt me?’

‘Of ik je begrijp; maar om 't even, ik ben dol van plesier, dat ik meê ga. Maar, apropos! waarom wordt er gebakkeleid?’

‘Daar is veel op te antwoorden. De een vertelt dit, een ander dat. Zoo zijn er, die vertellen, dat de Bokkeneezen de Hollandsche vlag omgedraaid hebben; maar geloof me, dat's een smoesje.’

‘Wat! een smoesje? Me dunkt dat het al erg genoeg is. Maar... daar moet toch een reden voor bestaan, hè?’

‘Dat zou ik denken, en het was dat, wat ik wou zeggen, met me smoesje. Een ouwe van de stoepjes’ (benaming voor de militairen van de garnizoensbataillons) ‘van Makassar heeft mij in het geheim verteld, dat luitenant Q., je weet wel, die korte dikke, de koningin van Boni ten huwelijk gevraagd heeft. Daar zou ze boos over wezen, en dat's de ware reden van den oorlog. Maar dat willen de groote lui niet weten.’

‘Wat je zegt! zou zoo'n blauwe, in de was gepoetste patroontasch, zich te groot achten voor een flink luitenant? Maar je neemt een loopje met me. Luitenant Q. is immers getrouwd.’

‘Nou, dat geeft wat: jij bent ook goochem. Hij heeft voorgesteld om Slam te worden’ (Slam, verkorting van Islam), ‘dan kan hij immers vier echte vrouwen en een massa bijwijven trouwen. Zijne tegenwoordige vrouw zou Ratoe No. één, en Basse Kadjoeare Ratoe No. twee kunnen zijn; maar daar zit hem juist

de kneep. Zij wil de Radhen Ayoe zijn, en nu kan toch de luitenant N^{o}. één niet weggoochelen. Thans gevoelt zich dat model-koninginnetje beleedigd, en nou ze den luitenant en zijne Ratoe niet kan onderhanden krijgen, heeft ze de vlag doen omdraaien.'

'Zoo! zoo! nou dat zullen we haar afleeren; maar intusschen hoezee! voor luitenant Q., de oorzaak dat wij in het vuur zullen komen.'

'St! st! hou je toch stil; wat ik je daar verteld heb, hoort tot de polletiek, en daar moet je hier in den Oost voorzichtig meê wezen. De groote lui hebben lange armen.'

'Dat kan mij geen bl..... schelen. Hoezee! leve de Koning! leve luitenant Q!'

'En de daar dicht bijstaande groepjes, ofschoon ze dien dronk niet geheel begrijpen, stemmen vooral met het "leve de Koning!" in; er wordt geklonken, gedronken, geschreeuwd; in één woord, de geestdrift is ten top; en dat niet alleen in Indië's hoofdplaats, maar ook te Soerabaya, Willem I en Salatiga, garnizoensplaatsen die, wij hebben het hier boven gezien, ook hun contingent aan den beraamden veldtocht leveren. Het geheele leger is opgetogen; want ieder is ongeduldig, dat de hoon onze dierbare driekleur aangedaan, gewroken worde; daarenboven, wanneer een gedeelte van het leger zich te velde bevindt, is het te voorzien, dat ook de achterblijvenden weldra eene beurt zullen krijgen.'

Het kan natuurlijk niet in het doel van dit overzicht liggen, om al de handelingen van dien Bonischen oorlog van 1859-1860 in bijzonderheden te vermelden. Wij bepalen ons tot enkele algemeene beschouwingen, en vangen daarbij aan met een enkel woord over den vijand, dien men te bestrijden had, en over de wijze waarop de oorlog kon gevoerd worden.

Eene nauwkeurige kennis van de inrichting van den Bonischen staat had men wel niet; maar men had daaromtrent toch eenige gegevens, die in Perelaer's werk voorkomen, en waarvan wij er hier enkele overnemen.

De regeeringsvorm in Boni was monarchaal, maar niet zuiver monarchaal: de aristokratie, de adel, de rijksgrooten - hoe men ze noemen wil - hadden daar ook veel in te brengen;

het overige daarentegen niets. Onder den koning stond een soort van groot-vizier of eerste minister: de rijksbestierder, of *tomarilalang* (letterlijk: ‘de man die binnen is’). De tomarilalang was bekleed met een uitgestrekt gezag, maar dat niet bestendig was: men kon hem doen vallen; en op die wijze konden de overigen rijksgrooten een magtigen invloed op de regeering uitoefenen. Perelaer deelt de vreemde manier mede, waarop men gewoon was in Boni te werk te gaan, om een votum van wantrouwen uit te spreken en een minister te doen aftreden; het middel is zeer eenvoudig, zonder daarom navolgenswaard te zijn; het komt eigenlijk neer op ‘*la mort sans phrases*.’

(1^{e} deel, blz. 9-10). ‘Eene eigenaardige wijze om den Rijksbestuurder aan te duiden, dat hij, hetzij door den vorst, hetzij door den Hadat’ (Rijksraad) ‘niet meer begeerd wordt, mag hier wel vermeld worden. Is de tomarilalang zoo in ongenade gevallen, dat de vorst hem wenscht vervangen te zien, dan vaardigt hij een zendeling tot hem af. Deze, in stede van zijn kris af te leggen aan de trappen der woning, zoo als het gebruik is, houdt nu dat wapen aangegord; ook draagt hij het kwastje van zijne muts, in stede van rechts, nu links. Wenschen de leden van den Hadat eene verandering, dan verschijnen zij voor den Rijksbestierder, allen met de kwastjes hunner mutsen links afhangende; en daarmede is alles gezegd. Geene woordenwisseling, althans over de onderwerpelijke zaak, wordt gevoerd; men zit bij elkander vriendschappelijk een pruimpje sirih te genieten, over koetjes en kalfjes te praten, en na een oogenblik verdwijnen de zendeling of de leden van den Hadat; maar de met ongenade getroffene heeft dat bezoek genoegzaam begrepen en dient spoedig daarop zijn ontslag in.’

De godsdienst der Boegineezen is de Mahomedaansche. Prachtige tempels, moskeeën of *missighiet's* moet men hier echter niet zoeken; vuile, verwaarloosde bamboezen loodsen dienen hier als bedehuizen - een eenvoud, die trouwens bij de weinig ontwikkelde maatschappelijke beschaving van dit volk niet moet verwonderen. Evenzoo moet het niet verwonderen, dat de Boniërs - behalve het opdreunen van eenige van buiten geleerde brokstukken van den Koran - van hun godsdienst eigenlijk zeer weinig kennen; maar ook hier heeft een niet ongewoon verschijnsel plaats: naarmate de onkunde dieper is, is ook de dweepzucht grooter; de uiterlijke vormen en gebruiken van den Islam worden hier veel stipter opgevolgd dan

bij vele andere Indische volkeren, en de priesters oefenen een zeer grooten invloed uit en worden vereerd als heilige en onfeilbare mannen.

Eene geregelde legermacht houdt Boni er niet op na; bij een oorlog roept de Koning de weerbare mannen te wapen tot aan den veertigjarigen ouderdom; bij voorkeur de ongehuwden: bij voorkeur ook zij, die reeds vroeger een oorlog hebben medegemaakt of bij ons Indisch leger eenige militaire ondervinding hebben opgedaan.

Het voetvolk is gewapend met de lans, de klewang en de kris, - wapens van eene uitmuntende hoedanigheid; een klein getal is voorzien van vuurwapens, maar daarmede is liet minder goed gesteld; in den regel zijn dat oude, verroeste buksen, donderbussen en geweren met vuursteensloten; in eene soort van patroontasch wordt dan kruit en kogels meêgevoerd, soms ook een paar reserve-vuursteenen, een schroefdraaier en een aftrekker; dikwijls is echter zulk een patroontasch zeer slecht voorzien; maar wat men er altijd in vindt, zegt Perelaer (1^{e}. deel blz. 24), is ‘een pruimpje sirie.’

De Bonische ruiterij is met de lans gewapend en uitgerust met een maliënkolder, die wel geen geweerkogel afweert, maar toch bestand is tegen sabelhouwen en lanssteken.

Geschut hebben de Bonïers niet te velde, maar alleen in de verschanste stellingen, in de bentings en versterkte kampongs; maar dat geschut is niet veel beter dan de draagbare vuurwapenen; het bestaat uit oude kanonnen, meest van ijzer, op oude, wrakke rolpaarden of affuiten, en met kogels, die zelden of nooit het kaliber hebben. In één woord, het is een geschut, dat gevaarlijker is voor de manschappen der bediening, dan voor den vijand, waartegen men het aanwendt.

Men zou zich vergissen, wanneer men uit de ongunstige schets, die hier van het Bonische krijgswezen gegeven is, wilde besluiten, dat de tenonderbrenging van zulk een rijk als Boni een zeer gemakkelijke taak was. Men zal tot een tegenovergesteld besluit komen, wanneer men op verschillende omstandigheden let, waarop wij nu zullen verwijzen.

Vooreerst is de dapperheid van den Boeginees onbetwistbaar, en dapperheid zegt zeer veel; ontbreekt het aan die deugd, dan zijn de best geregelde, de best geoefende troepen weinig of niets waard. De Boeginees is bovendien zeer sober, en dit is een voornaam vereischte in den oorlog.

Ten tweede is het oorlogstooneel geheel en al in het voordeel van den verdediger: een ons zoo goed als onbekend terrein, dat bij de marschen de grootste moeielijkheden oplevert, en dat, bedekt en doorsneden, den inboorling, die nauwkeurig met dien grond bekend is, ieder oogenblik gelegenheid geeft tot hinderlagen en overvallingen.

En eindelijk, ten derde, maakt de vijand gebruik van verschansingen, die eene zeer groote sterkte hebben, en die den aanvaller hindernissen in den weg leggen, waarvan men in Europa geen begrip heeft; terwijl die aanvaller niet beschikken kan over die talrijke artillerie, die bij de Europeesche oor]logen de bestorming van eene verschanste stelling voorbereidt. 't Is waar, die bentings - of welken naam die versterkte stellingen ook dragen - hebben in den regel hare zwakke zijde; in den regel zijn zij in de keel open, zoodat zij, zeer sterk tegen een frontaanval, weinig bestand zijn tegen eene omtrekking; bij eene omtrekking wordt dan ook meestal de verdediging dadelijk opgegeven. Maar de overgroote moeielijkheden en bezwaren van het terrein maken dat zulk eene omtrekking, indien al niet geheel onuitvoerbaar, dan toch dikwijls veel tijdverlies en overgroote inspanningen vordert. Dikwijls is zulk eene omtrekking een stout waagstuk, zooals onder anderen bij de derde Balische expeditie die omtrekking van den linkervleugel der stelling van Djagaraga.

Boni houdt er geen waterstaat op na of burgerlijke ingenieurs; de middelen van gemeenschap laten dus daar wel iets te wenschen over.

(1^{e} deel, blz. 3-4). Wegen en bruggen, zooals wij Westerlingen die begrijpen, worden in het geheele rijk niet aangetroffen. De communicatie heeft plaats langs smalle voetpaden, die het geheele land doorkruisen. De bruikbaarheid dezer paden is geheel afhankelijk van den heerschenden mousson, zoodat een reizende in den regentijd veel meer tijd noodig heeft om eenen aanzienlijken afstand af te leggen, dan wel in het droge saizoen zoude gevorderd worden. Zelfs gebeurt het niet zelden, dat door de hoog gezwollen riviertjes en beekjes de gemeenschap geheel en al gestremd is.

‘Door onze troepen was in 1859 een vrij goede weg aangelegd van Badjoa naar Boni, en van daar naar Palakka. Deze weg was breed genoeg om toe te laten, dat infanterie in pelotonskolonne marcheerde; en er waren over de veelvuldige riviertjes

bruggen geworpen, stevig genoeg om onze artillerie er over te laten jakkeren. Zoo groot is echter de vadsigheid van den inboorling, dat in de maand Juli 1861, noch van weg, noch van bruggen iets meer te vinden was.'

Nadat de laatste opstand van de Vendée, in 1832, tenondergebracht was, nam Thiers, toen minister van koning Lodewijk Filips, het geschiktste middel te baat, om de herhaling van zulk een opstand te voorkomen; hij liet dien doolhof van heggen en bosschen, houwvelden en heide, die de Vendée uitmaakte, in alle richtingen doorsnijden door tal van goede en bruikbare wegen; daardoor was het voortaan onmogelijk, daar dien ongeregelden oorlog, dien oorlog van partijgangers te voeren, waarin de Charette's en de La Roche Jacquelin's een zoo schitterenden roem hadden verworven. Dat voorbeeld moeten wij in Indië zooveel mogelijk navolgen; wij moeten zooveel mogelijk daar bedacht zijn op goede wegen en goede middelen van gemeenschap; dat is het beste middel om den inboorling in onderwerping te houden; want de verdedigbaarheid van een land vermindert, naarmate het meer doorsneden wordt door goede wegen. De verdedigbaarheid van Nederland is er niet beter op geworden, sedert wij goede steenwegen en spoorwegen hebben gekregen; dit is natuurlijk geen argument tegen die steen- en spoorwegen; maar wèl is het een argument voor het in stand houden van een goed leger, om daardoor te vergoeden wat wij in andere opzichten aan verdedigingskracht verloren hebben.

Het gebeurt dikwijls bij onze Indische oorlogen, dat men - even als hier te Boni - in eene landstreek komt, die men weinig of niet kent, en waarvan men geen kaarten of terreinbeschrijvingen heeft. In dat geval heeft men, om de marschen en bewegingen der troepen te regelen, geen ander hulpmiddel, dan zijn toevlucht te nemen tot de opgaven en inlichtingen die men bij de inboorlingen kan inwinnen. Dat is een zeer gebrekkig hulpmiddel; want zelfs dan, als die inboorlingen geheel en al ter goeder trouw zijn, hebben zij echter zulke gebrekkige begrippen aangaande tijden en afstanden, en geven zij daarvan zulke vreemde en verwarde voorstellingen, dat hunne opgaven weinig waarde hebben en men geheel verkeerd zou doen, daarop veel te bouwen. Perelaer deelt dienaangaande eene bijzonderheid mede, aan zijne eigene ondervinding ontleend.

(2^{e} deel, blz. 94). 'Om den lezer een denkbeeld te geven welke teleurstellingen men door die gidsen soms ondervindt,

zij hier medegedeeld, dat de schrijver, eens een tocht makende dwars door het eiland Bekoempay in de Z. en O. afdeeling van Borneo, om de mogelijkheid na te gaan van eene verbinding van twee riviertjes door een te graven kanaal, waardoor een verkorte waterweg van Bandjermasin naar de Kleine Dayak zou worden verkregen, aan den gids vroeg, toen het eene riviertje zoo ver mogelijk was opgevaren, hoe lang de marsch zoude duren, eer men het andere riviertje zou bereiken, en ten antwoord ontving: wanneer iemand zich hier baadt, dan is zijn haar nog niet droog, wanneer hij de andere zijde bereikt. Die vraag en dat antwoord geschiedden 's morgens te negen uur; en daar wij onzen kort geknipten bol niet tot maatstaf mochten nemen, werd gerekend, dat wij tegen den middag ter aangeduide plaats zouden zijn. Maar, ja wel! bij zonsondergang werd dat doel eerst bereikt; en in stede dat wij ons toen ter hoofdplaats bevonden, moest het bivouac in het dichte bosch betrokken worden, omdat een nachtelijke tocht op die snel vlietende en scherp kronkelende riviertjes ondoenlijk was. Toen wij, knorrig, den gids zijne misleiding verweten, trok hij den hoofddoek af en wierp zijn dikken haarwrong uit elkander, waaruit waarachtig nog menige waterdruppel rolde, welke hij van het verkwikkende bad, in de eerste rivier genoten, medegenomen had.'

Wat bij onze Indische oorlogen ook meestal eene zeer groote moeielijkheid uitmaakt, dat is, dat men niet altijd met duidelijkheid kan zeggen, op welke wijze en door welke middelen men zulk een oorlog ten einde moet brengen. Bij een Europeeschen oorlog weet men, dat men 's vijands leger moet slaan of zijne hoofdstad innemen, of de belangrijke gewesten bezetten, wier rijke hulpmiddelen hem in staat stellen om de worsteling vol te houden. Maar pas die handelingen nu eens toe op een oorlog tegen Boni! 's Vijands leger verslaan? Ja, maar er is daar geen leger; ieder oogenblik verspreidt zich de vijandelijke krijgsmacht om later weer bijeen te komen; dat is een vijand, die niet is ten onder te brengen, omdat hij niet is te bereiken; op het oogenblik dat men hem denkt te vatten, vervliegt hij als een nevelbeeld. De hoofdstad innemen? Maar die hoofdstad, Boni, is een plaats zonder belang of waarde; gij kunt ze innemen, verbranden desnoods, het baat niets; het doet den vijand geen afbreuk genoeg om hem daardoor tot den vrede te dwingen. Belangrijke gewesten bezetten; partij trekken van de rijke hulpmiddelen, die zij bevatten? Maar dat heeft men

in Boni niet; niets dat er, zelfs maar in het allerminste, op gelijkt.

Ons leger rukt vooruit, het overwint, het vindt geen belangrijken tegenstand; de vijand ontwijkt ons in gebergte of woestenij; maar wat nu? Eindeloos kunnen wij daar toch niet blijven, zelfs niet langen tijd; de landstreek levert niet genoeg op voor het onderhoud van onze krijgsmacht, en ook om andere redenen kan deze niet blijven in dat vreemde gewest. Dan blijft er niets anders over dan den ons vijandigen heerscher vervallen te verklaren van den troon, en hem te vervangen door de een of andere personaadje, die men verknocht rekent aan de belangen van Nederland, en die men met eenige hoop op goed gevolg, als gebieder kan opdringen aan het volk, dat wij beoorlogen.

Zulk een personaadje te vinden, die volkomen voldoet aan de opgenoemde voorwaarden, is dikwijls eene vrij moeieljke taak; dikwijls moet men zich tevreden stellen, wanneer men een kroon-pretendent vindt, die maar eenigszins dragelijk is. Zoo is het ook hier geweest bij dien Bonischen oorlog.

In den loop van dien oorlog vestigde de Nederlandsche regeering hare keus op Aroe Palakka, om den troon van Boni te bestijgen, inplaats van de ons vijandige koningin; en dit heeft werkelijk zoo plaats gehad en heeft voldoende beantwoord aan de inzichten van het Nederlandsche bestuur. Aroe Palakka stamde af van den Aroe Palakka uit de zeventiende eeuw, maar had niets van den heldengeest van dien roemrijken voorzaat; het bekende '*fils inconnu d'un si glorieux père*' van Racine, was hier van toepassing. De verdiensten van den Aroe Palakka van de negentiende eeuw waren meest van een negatieven aard; hij leidde geen ongeregeld leven, hij was geen dronkaard, geen speler, geen opiumschuiver. Maar bekwaamheid en geestkracht had hij ook niet; en, naar de getuigenis van onze soldaten, ontbrak het hem zelfs aan persoonlijken moed. Een lichaamsgebrek, doofheid, maakte zijn uiterlijk ook niet bijzonder indrukwekkend; maar wat hem het meeste kwaad deed bij de Bonïers en hen aanvankelijk wederhield om in hem hun koning te zoeken, was de omstandigheid, dat een zijner bijzitten eene vrouw was, die door hare geringe afkomst en door hare ruwe manieren den weerzin van den Bonischen adel in eene hooge mate had opgewekt. Herhaaldelijk poogde men die vrouw te verwijderen van Aroe Palakka, maar telkens leed dat schip-

breuk op de zwakheid van dien vorst, die geheel onder haren invloed was geraakt. Die bijzit bleef alvermogend bij haren koninklijken minnaar; zij dankte dat gezag nog minder aan hare schoonheid dan aan haar listig, gebiedend en heerschzuchtig karakter, dat het den armen Aroe Palakka vaak zoo benauwd maakte, dat hij vóór zijn huis wel de beroemde zinspreuk van Marnix had mogen schrijven: *repos ailleurs*.

Den 15^{den} Januari 1859 verliet de generaal Steinmetz, met een gedeelte van de expeditie, de reede van Sumanap, en kwam eerst te Makassar aan wal en daarna te Bonthain, geheel aan de zuidzijde van het westelijke schiereiland van Celebes. Door allerlei oponthoud en vertraging werd het Februari, voor dat de geheele krijgsmacht aan de zuidkust van Celebes vereenigd was.

Toen stevende men noordwaarts naar de Bonische kust; eerst naar Sindjai, toen naar het noordelijker gelegen Badjoa, de kustplaats, niet ver van de hoofdstad Boni gelegen. Badjoa is ten opzichte van Boni, wat Callao is ten opzichte van Lima, - natuurlijk zonder evenwel de minste vergelijking te maken tusschen de hoofdstad van Peru en de armoedige kampong, waar de koningen van Boni zetelen.

Badjoa werd als landingsplaats gekozen. Maar alvorens die landing te doen, moest eerst eene formeele oorlogsverklaring aan Boni worden afgezonden; dit gebeurde op den 11^{den} Februari; den 12de de landing. Dagen waren dus weer ongebruikt voorbijgegaan, en de ongeduldige soldaat weet dit daaraan, dat men den krijgsbevelhebber ‘een stalen pen’ had toegevoegd, die den oorlog met ‘manifesten en ultimatums’ wilde ten einde brengen.

De landing bij Badjoa, op den 12^{den} Februari met veel beleid geregeld, wordt zeer goed uitgevoerd en gelukt volkomen.

Terwijl door eene demonstratie van eenige oorlogschepen tegen het zuidelijk gelegen Patiro, een deel van 's vijands macht daarheen wordt gelokt, heeft in den ochtend de landing bij Badjoa plaats; de zeemacht, onder den kolonel Staring, ondersteunt en beschermt die handeling op uitmuntende wijze. Eene 1200 man, onder den majoor Smits en den kapitein Van der Hucht, en de halve drieponder batterij zijn het eerst aan wal;

de booten, waarin die troepen waren, konden door de ondiepte het strand slechts tot op een 150 pas afstands naderen; de soldaten sprongen toen in zee en waadden naar den oever, en de stukken, uit elkander genomen, werden zoo naar den wal gedragen.

De strijd op den vasten wal was spoedig in ons voordeel beslist. De nabijzijnde kampongs werden door de infanterie vermeesterd; evenzoo, door de landingsdivisie der marine, een veldwerk met 7 vuurmonden; en toen 's vijands ruiterij, ijlings van Patiro teruggekeerd, zich op den linkervleugel van onze krijgsmacht wierp, werd zij door onze infanterie - in kleine, geslotene massa's gevormd - met een zoo geducht vuur ontvangen, dat die ruiterij, zonder iets uit te richten en na aanmerkelijk verlies, weer moest aftrekken. Hier en daar geweervuur en enkele goed aangebrachte kanonschoten brachten verder den vijand geheel aan het wijken en lieten de ongehinderde ontscheping toe van het overige der Nederlandsche landmacht. Vóór dat de avond viel, had de strijd geheel opgehouden, die aan den vijand nog al een aanmerkelijk verlies had gekost, aan ons slechts een geheel onbeduidend: slechts één gesneuvelde en twee gewonden.

Dat eerste wapenfeit was een goed begin; maar wat volgde, beantwoordde daaraan niet. Er komt nu een tijd van aarzeling en van werkeloosheid, waarvoor moeielijk eene voldoende verklaring is te geven. Het heeft al den schijn, alsof de generaal Steinmetz niet weet wat hij wil en terugdeinst voor de grootte van de hem opgelegde taak.

Drie geheele dagen worden doorgebracht met allerlei handelingen van ondergeschikt belang, en men verwijdert zich daarbij niet van Badjoa; alleen den 15^{den} doet de kolonel Waleson met de ruiterij eene kleine verkenning in noordwestelijke richting.

Maar den 16^{den} Februari rukt Steinmetz met het grootste gedeelte van zijne macht in de richting van Boni voort en komt, nagenoeg halfweg, bij de kampong Tjiloë in gevecht met den vijand. Dit gevecht was van ernstiger aard dan dat bij de landing; een van onze kavalerie-officieren, de luitenant Van der Heyde, werd gewond; een officier der infanterie, de luitenant Van Wielik Schelfhout - een zoon van den verdienstelijken schilder - te veel aan zijn moed gehoor gevende en zich te ver van zijne soldaten verwijderende, werd plotseling door eenige Boniërs overvallen en met zeven lanssteken gedood; dien dag

hadden wij een verlies van 10 dooden en 13 gewonden; geen onbeduidend bedrag bij onze Indische gevechten. Maar 's vijands verlies was veel grooter; hij was overal teruggedreven, in verwarring, vluchtende; de Nederlandsche troepen waren vol zelfvertrouwen en opgewonden door de behaalde zege; en ware de marsch doorgezet, dan zou Boni reeds toen door ons zijn bemachtigd geworden. In stede daarvan, doet Steinmetz naar Badjoa terugkeeren, en men bereikt het 's ochtends verlaten bivouac, op hetzelfde uur, zegt Perelaer, dat men binnen Boni had kunnen zijn.

'*La critique est aisée, mais l'art est difficile*', is eene oude spreuk, die zeer veel waarheid bevat, maar die toch niet verhinderen mag, dat daar, waar men ten volle overtuigd is van het verkeerde eener handeling, men die overtuiging moet uitspreken. Zoo zullen wij hier doen.

Wij noemen het krijgsbeleid, door den Nederlandschen bevelhebber hier betoond, verkeerd; de generaal Steinmetz is hier te weinig indachtig geweest aan die waarheid, dat de soldaat overwinnaar is of geslagen, al naarmate hij gelooft dit te zijn. Het voortrukken naar Boni zou de Nederlandsche bataillons geen twijfel hebben gelaten aan de overwinning die zij behaald hadden; het terugkeeren naar Badjoa deed dien twijfel ontstaan; men begon nu te gelooven, dat op 16 Februari de beoogde onderneming mislukt was. Weinig baatte het, dat men al beweerde, dat er van geen mislukking sprake kon zijn, want dat men den 16^{den} Februari niets anders beoogd had dan eene 'groote verkenning'; die bewering werkte weinig uit; eene groote verkenning is dan ook dikwijls niets anders dan eene dubbelzinnige uitdrukking, die in de krijgskunst gebezigd wordt, wanneer een legerhoofd den schijn wil aannemen van *iets* te doen, en toch eigenlijk *niets* doet. Het eenvoudig gezond verstand wordt niet bevredigd door zulke spitsvondige en geleerde uitleggingen. Het zelfvertrouwen van het leger was geschokt.

Nog eene andere omstandigheid werkte nadeelig. Zij, die op den 16^{den} gesneuveld waren, werden grafwaarts gedragen, in stilte, zonder militaire eerbewijzen, zonder het roeren der trom. zonder het salvo boven de grafkuil: zij werden 'weggemoffeld', zooals de soldaat het in zijn gemeenzame taal uitdrukte. Waarom de nagedachtenis dier dooden niet vereerd? Had hun bloed dan vruchteloos gestroomd? - die vragen deed men zich; en wie die vragen schouderophalend en meesmuilend

zou willen beantwoorden, zou daardoor niets anders bewijzen dan zijn kortzichtigheid en onverstand, die hem beletten in te zien dat niets wat gunstig of ongunstig op het gemoed van den soldaat werkt, door een aanvoerder mag veronachtzaamd worden.

Wat ook bij de toenmalige legerleiding gegispt werd - en wij gelooven met recht - was het verbranden van de vijandelijke kampongs, niet alleen op den 16^{den} Februari, maar ook de voorgaande dagen. Dat schijnt niet alleen een wreede, maar ook eene onstaatkundige handeling te zijn geweest; zij verbitterde veel meer dan zij den vijand vrees aanjoeg; zij vernielde hulpmiddelen, die de Nederlandsche legermacht had kunnen gebruiken, en zij verhinderde de bevolking, van have en onderkomen beroofd, om zich weer rustig neder te zetten en een einde te maken aan hare vijandige houding.

De dag van den 17^{den} Februari wordt werkeloos doorgebracht. Den 18^{den}. 's ochtends, rukt de generaal Steinmetz weer met bijna zijne geheele macht in de richting van Boni op: ditmaal - zoo denkt men - zal het dan toch ernst zijn; maar nog geen half uur afstands heeft men afgelegd, of - tot verbazing en ergernis van het leger - wordt er regtsomkeert gemaakt en teruggekeerd naar Badjoa. Nu werd de tocht naar Boni opgegeven omdat - heette het - het terrein te moeielijk en te ongunstig was; kende men dat terrein dan nog niet door het gevecht van den 16^{den} Februari? en waren die bezwaren van het terrein dan zóó groot, zóó onoverkomelijk? Begreep men dan niet, dat onze legermacht in Indië zich vooral moet doen gelden door zedelijk overwicht? dat stoutheid bij de krijgshandelingen daar vooral een eerst vereischte is; dat men daar vooral Danton's woorden moet indachtig zijn: '*de l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace*?'

Nog den 18^{den} Februari houdt de generaal Steinmetz een krijgsraad, waarin besloten wordt, dat men, alvorens den tocht naar Boni te hervatten, zal laten werken aan een geschikten weg naar die hoofdplaats. Reeds den 19^{den}, 'sochtends om 6 uur, verlaten daartoe een 400 koelies het bivouac en worden bij hun arbeid beschermd door eene sterke troepenafdeeling onder den bevelhebber der artillerie, den overste Kellermann. Kort daarop heeft die onverwachte verwonding plaats van den generaal Steinmetz; Perelaer zegt daarvan het volgende:

(1^{e} deel, blz. 260-261.) Zoo omstreeks een uur later verliet de opperbevelhebber geheel alleen het bivouac, ten einde

in de vóór de zuidelijkste veldwacht gelegen kampong Badjoa te onderzoeken of het nog smeulende vuur van een brand, die den vorigen avond op onverklaarbare wijze ontstaan was, nog gevaren voor het bivouac zoude kunnen opleveren. Wel maakte de veldwacht-kommandant zijnen chef nog opmerkzaam op het gevaarlijke van zulk eene wandeling, en bood aan hem door eenige manschappen te doen vergezellen, maar, daar de generaal slechts weinige schreden buiten de voorposten wenschte te doen, sloeg hij dat aanbod van de hand en vervolgde zijn weg. Maar nauwelijks eenige weinige passen binnen de genoemde kampong gedaan hebbende, knalde een schot en werd hem *à bout portant* eene wond in den linker-bovenarm toegebracht. Hoewel de kampong onmiddellijk door de 3de kompagnie van het l0de bataillon infanterie onderzocht werd, was de dader gevlogen en werd geen enkele vijand gezien.

'De inmiddels toegeschoten geneesheeren vonden den generaal vrij ernstig gekwetst en verbonden hem, na gedaan onderzoek der wond, op het zorgvuldigst. Volgens de verklaring van den chef van den expeditionnairen geneeskundigen dienst, op den eed aan den lande gedaan afgelegd, was het been van den bovenarm door het projectiel verbrijzeld en de zachte deelen belangrijk gescheurd; zoodat de lijder in het gunstigste geval binnen drie maanden niet hersteld en gedurende eene maand, wellicht langer, bedlegerig zoude zijn.'

Tengevolge hiervan gaf de generaal Steinmetz het opperbevel over aan den kolonel Waleson, en keerde den 24sten Februari naar Java terug.

Het algemeene oordeel over den generaal Steinmetz was toen zeer ongunstig; misschien, echter, geheel ten onrechte; misschien is de generaal toen het slachtoffer geweest van die miskenning en verongelijking, die zoo vaak het deel zijn van den bevelhebber, die in oorlogshandelingen tegenspoed ondervindt; misschien dat hij zijn beleid zeer goed had kunnen verdedigen en van elke blaam vrij spreken. Maar zulk eene verdediging is achterwege gebleven; en dat is verkeerd. Vergaat een oorlogschip, dan wordt de bevelhebber van dat vaartuig, hoe uitstekend hij zijn plicht ook moge betracht hebben, toch ter verantwoording geroepen voor een krijgsraad; en het onderzoek, door dien krijgsraad gehouden, het oordeel, door dien krijgsraad uitgesproken, neemt dan van dien scheepsbevelhebber alle schijn of schaduw van schuld weg, en maakt wereldkundig dat

er op zijn krijgsmansnaam niet de minste vlek of smet kleeft. Zoo had er ook moeten gehandeld zijn ten aanzien van het legerhoofd dier eerste Bonische expeditie; zoo moest men altijd handelen ten aanzien van ieder bevelhebber, die eene nederlaag of grooten tegenspoed heeft geleden.

Er is niets dat meer krenkend kan werken voor de krijgseer van een officier, dan dat geheele gemis aan openbaarheid, dat de deur wijd openzet voor de meest scheeve voorstellingen, voor het onrechtvaardigste oordeel, voor allerlei lasterlijke aantijgingen. Bij de Belgische omwenteling van 1830 is een smet geworpen op den militairen naam van meer dan één onzer bevelhebbers; geheel ten onrechte bij sommigen hunner; en dat onrecht zou niet gepleegd kunnen zijn, ware hun gedrag toen aan een streng en onpartijdig onderzoek onderworpen geweest en de uitkomst van dat onderzoek wereldkundig gemaakt. Bij belangrijke staats- of krijgszaken moet men niet terugdeinzen voor eene strenge verantwoording en voor openbaarheid; want deinst men daarvoor terug, dan staat men geheel weerloos tegenover het geschreeuw der onkunde en de lasteringen der boosheid.

De kolonel Waleson, die na den generaal Steinmetz opperbevelhebber werd, had de eerste jaren van zijn militaire loopbaan in Nederland doorgebracht; hij was onderofficier bij de afdeeling grenadiers, toen dat uitgelezen korps bij den strijd binnen Brussel in September 1830 zoo schitterend optrad; Waleson verwierf hier door zijn dapperheid de militaire Willemnsorde. Na een korten tijd als officier bij het leger hier te lande te hebben gediend, vertrok Waleson naar Indië, waar hij verschillende krijgsverrichtingen bijwoonde, en in 1856 bij de expeditie in de Lampongs bevelhebber was; hij genoot ook in Indië de algemeene achting, en verdiende die ten volle; hij was een dapper en verdienstelijk officier; in gewone omstandigheden was hij een goed aanvoerder; maar hij had niet de bekwaamheid om de bijzondere bezwaren van een zeer neteligen toestand te boven te komen, en om, wanneer de zaken eenmaal op het verkeerde spoor waren gebracht, zooals hier te Boni, ze dan weer terug te brengen op den goeden weg.

De dag van 19 Februari was door de onzen gebruikt om

een eenigszins bruikbaren weg in de richting van Boni aan te leggen; die arbeid had herhaalde gevechten ten gevolge, waarbij de vijand met verlies werd teruggedreven, en de verliezen der Nederlanders onbeduidend waren gebleven.

Intusschen begonnen de regens in te vallen, en daardoor werd de grond minder bruikbaar voor de krijgsbewegingen. Maar toen den 26sten Februari de weersgesteldheid ten goede keerde en dit een paar dagen had aangehouden, werd den 28sten Februari de tocht naar Boni hervat. ‘Het was tijd ook,’ zegt Perelaer (1e deel, blz. 282-283), ‘want van het dralen der onzen begrepen de Boniërs zoo goed als niets; en de hoop begon bij hen te ontkiemen, dat de verliezen, welke wij geleden hadden en natuurlijk bij hen uitermate vergroot rondgebazuind werden, ons van een verder voortrukken in het vijandelijke land deden aizien. Ja, in de gouvernementslanden begon de mare zich te verspreiden, dat bij den opmarsch naar Boni onze troepen herhaalde malen slaags geweest waren met de vijandelijke legermacht; dat daarbij hardnekkig gevochten was, maar immer zonder resultaat, althans voor ons, en dat onze manschappen, door het vijandelijk lood gedund, herhaaldelijk hadden moeten retireeren.’ - Die woorden geven een duidelijk begrip van het kwade dat er gelegen is in zulk eene weifelende en angstvallige wijze van oorlogvoeren: het is niet genoeg, te overwinnen; het algemeen moet ook de overtuiging hebben van die overwinning.

Bij dien marsch op 28 Februari is het geluk onze wapenen weer gunstig. Tusschen Badjoa en Boni biedt de vijand een zeer ernstigen tegenstand, die den Nederlanders op een verlies van zestien man dooden en gewonden komt te staan; maar de Boniërs worden door de onzen overal geslagen; zij lijden aanmerkelijke verliezen, en zij zijn door die nederlagen zóó in verwarring geraakt en zóó ontmoedigd, dat zij er niet aan denken om Boni te verdedigen. Het Nederlandsche leger, voor die groote versterkte kampong gekomen, vindt die verlaten door den vijand; onze troepen trekken Boni binnen, brengen daar den nacht door, verbranden daarop die hoofdplaats met naburige kampongs, en keeren toen den volgenden dag overwinnend naar Badjoa terug.

Overwinnend, - ja, maar daarmede was de oorlog nog in geenen deele geëindigd; daarmede was de vijand nog niet tot onderwerping gebracht.

Er werd nu besloten, om zich in eene versterkte stelling te vestigen, op het een of ander punt der kust.

Eerst was men voornemens die versterking aan te leggen aan de monding van de Tjenrana, eene niet onaanzienlijke rivier, die zoo wat de noordelijke grens van Boni bepaalt. Den 19^{den} Februari hadden gewapende sloepen en barkassen, onder bevel van den overste Matthijsen, een aanval gedaan op de verschansingen door de Boniërs bij de monding der rivier aangelegd; die aanval, door onze zeemacht met kracht verricht, was volkomen gelukt; de verschansingen werden genomen en de vijand geheel op de vlucht gedreven. Men ontdekte echter dat de monding van de Tjenrana door ondiepte voor onze oorlogsvaartuigen zoo goed als onbruikbaar was; daarom zag men ook af van een fort op dat punt.

Toen werd besloten tot de versterking van Badjoa.

Dat besluit heeft de noodlottigste gevolgen gehad en tal van menschenlevens nutteloos weggerukt. Had men stand blijven houden in het veroverde Boni, dan had men in die droge gezonde landstreek denkelijk weinig door ziekten geleden, en dan had men van daar de onderwerping van het Bonische volk kunnen bewerken. Maar aan eene strandplaats in Indië eene verschansing op te werpen, is eene handeling die meestal gevaarlijke ziekten doet ontstaan. ‘Overal in tropische landen,’ zegt Perelaer (1^{e} deel, blz. 342-343), ‘is het omgraven en omwoelen van oorspronkelijke gronden gevaarlijk en gaat gewoonlijk met het uitbreken van de eene of andere ziekte gepaard; maar dubbel gevaarlijk is dat op strandplaatsen, waar soms eene dunne laag slib stinkende koraalbeddingen bedekt.’

Dit bleek ook hier. Nauwelijks was de eerste spade in den grond gestoken, of het getal zieken, dat tot nu toe niet aanmerkelijk was geweest, nam dag aan dag op schrikwekkende wijze toe; koortsen, buikziekten, de cholera, teisterden het ongelukkige leger: geen vijand vertoonde zich meer, geen krijgsgevaar verbrak het eentonige leven en kwam den moed weer opwekken; maar dag aan dag zag men een aantal krijgsmakkers ten grave brengen, of ziek inschepen, om weinig later den dood op Java te vinden. Dat tweemaandelijksche verblijf te Badjoa heeft het Nederlandsche leger dure offers gekost, heeft menig Hollandsch huisgezin in rouw gedompeld. Wil men zich een denkbeeld vormen van de verwoestingen, toen in de reien van het leger aangericht, dan moge dit volstaan, dat alleen de van Java

gekomen landmacht toen 528 aan dooden heeft verloren. waarvan veel meer dan de helft Europeanen waren; - onder dit cijfer zijn niet begrepen de verliezen der Marine, noch die van de troepen op Celebes, noch het groot aantal koelies dat gestorven is. Het was, in het klein, een even ellendige toestand als die van het Engelsche leger op Walcheren in 1809.

Die toestand was onhoudbaar; en toen dan ook - in het begin van April 1859 - het fort te Badjoa voltooid was, liet Waleson daar eene bezetting van een paar honderd man achter, en deed de jammerlijke overblijfselen van zijne krijgsmacht in schepen, gedeeltelijk naar Makassar, gedeeltelijk naar Java. Den 24^{en} April gingen te Badjoa de laatste troepen aan boord. Noemenswaardige krijgsverrichtingen hadden er niet meer plaats, behalve op den 9^{en} Mei, toen het oorlogstoomschip *Groningen*, ongelukkig bij Sindjai op strand vastgeraakt, door de Boniërs werd aangevallen, maar die aanval werd afgeslagen door de vastberadenheid van den bevelhebber, den overste Dubicart.

Bij dezen eersten veldtocht waren dus de Boniërs telkens geslagen geworden door de Nederlandsche troepen; de hoofdstad Boni was vermeesterd en verbrand; Badjoa, een vast punt, was in ons bezit gebleven. Maar overgroot waren onze verliezen geweest; en de vijand was in geenen deele ontmoedigd, en dacht er niet aan om vrede te vragen of in onderwerping te komen. Onze onderneming was dus geheel mislukt.

Waaraan moet die mislukking worden toegeschreven? - aan de samenwerking van verschillende oorzaken; en de schuld van die mislukking drukt evenzeer op de regeering van Nederlandsch Indië, als op de aanvoerders der legermacht.

De regeering koos voor de onderneming tegen Boni een ongunstig jaargetijde uit; zij had, òf veel vroeger tot die onderneming moeten besluiten, òf den tocht naar Celebes nog zoo lang moeten uitstellen tot dat de ongunstige en ongezonde regentijd voorbij was; zij had, ten minste, meer spoed en voortvarendheid moeten aanbrengen in het afzenden der legermacht.

Het legerhoofd heeft ook schuld aan het gebeurde, door niet met juistheid in te zien, op welke wijze de oorlog goed ten einde was te brengen; door te aarzelen, te weifelen, tijd te verspillen, en daardoor bij het eigen leger den geest neder te slaan en bij den vijand den moed te verhoogen; en eindelijk, door dat ongelukkige fort van Badjoa te bouwen, waardoor zoo veel brave soldaten een roemloozen dood hebben

gevonden; - want die rampzalige *forten-bouwerij* heeft in Indië soms al evenveel kwaad gesticht als in het moederland. - En zoo kwam het, dat, door het verkeerd beleid van hen die toen met de staats- en krijgszaken belast waren, die veldtocht van 1859 tegen Boni voor ons een gevoelige krijgsramp werd; de troepen die ten volle hun plicht hebben gedaan, zijn de slachtoffers geworden van dat verkeerd beleid: - de gewone gang van zaken; ten allen tijd boet het volk voor het onverstand zijner regeerders.

Wie onze Indische oorlogen eenigszins heeft bestudeerd, zal het verschijnsel hebben opgemerkt, dat zeer dikwijls eene eerste onderneming tegen een onzer vijanden mislukt; hetzij dan dat die vijand met te kleine macht wordt aangevallen, of op ongelegen tijd of op eene verkeerde wijze; maar dat dan een tweede onderneming gewoonlijk gelukt, omdat men dan, geleerd door den eersten tegenspoed, de misslagen vermijdt welke dien hebben te weeg hebben gebracht. Zoo is het ook hier met den Bonischen oorlog gegaan de tegenspoed, in 1859 ondervonden, werd in 1860 hersteld en de oorlog toen goed ten einde gebracht.

Het lag in den aard der zaak, dat er nieuwe krijgsverrichtingen noodig waren, om den indruk der gebeurtenissen van 1859 uit te wisschen; onze wapeneer gebood dit, evenzeer als de volstrekte noodzakelijkheid om het overwicht van onze heerschappij over de Indische volkeren onverminderd te laten. Er werd dus besloten tot een nieuwen veldtocht tegen Boni; en terwijl Waleson op bekwame wijze ons grondgebied op Celebes bleef beschermen tegen vijandelijke aanrandingen, werd op Java eene tweede legermacht bestemd om de onderneming te hervatten. Het 4^{e} en 11^{e} bataillon infanterie moesten van Samarang en Batavia, een eskadron en een sectie bespannen houwitsers van Salatiga, naar Celebes vertrekken; die macht, vergezeld van eenige honderde koelies en van transportmiddelen, zou zich voegen bij de reeds op Celebes aanwezige troepen, en onder de aanvoering staan van den generaal van Swieten, den opperbevelhebber van het Indische leger.

De generaal van Swieten was toen reeds lange jaren bij het Indische leger: men kende hem; - en, hem kennen, is hem

vertrouwen, hem achten, hem hoogschatten; hij oefende dien zedelijken invloed uit, dien een goed legerhoofd moet uitoefenen. Natuurlijk dat het hem, in zijn openbaar leven en in de hooge betrekkingen door hem bekleed, ook niet ontbroken heeft aan berispers en bestrijders; - dat is iets onvermijdeljks; - misschien zelfs, dat enkele der op zijne handelingen gemaakte aanmerkingen niet geheel en al ongegrond zijn geweest; bijvoorbeeld, dat verwijt van, bij de derde Balische expeditie, na het sneuvelen van Michiels, de krijgsverrichtingen niet krachtig genoeg te hebben doorgezet, Maar dat zijn punten waarover de meeningen kunnen uiteenloopen, en waarover men het *voor* en *tegen* kan volhouden; en, wat daarvan ook zij, zeker is het, dat van Swieten uitmuntende hoedanigheden had als legerhoofd: ondervinding en studie en helderheid van geest hadden hem daartoe gevormd; zorgzaam voor zijne soldaten, bedaard en verstandig in zijne bevelen, genoot hij aller vertrouwen; hij paarde aan den moed des krijgsmans een wijsgeerigen geest en eene groote mate van menschelijkheid. In de rust, die thans sinds jaren zijn deel is, is het geen vleierij meer om hem die hulde te brengen, waarop zijn rechtschapen en edel karakterrechtmatige aanspraak heeft.

Bij de tweede onderneming tegen Boni werd de misslag vermeden, dien men bij de eerste onderneming had begaan, met het gezag te verdeelen en den krijgsbevelhebber eenigszins afhankelijk te maken van de inzichten van den vertegenwoordiger van het burgerlijke gezag; nu werd het oppergezag, ook in staatkundige aangelegenheden, geheel en al gesteld in handen van den generaal van Swieten.

De zeemacht, die op nieuw tegen Boni werkzaam zoude zijn, onderging eenige wijziging; ook verkreeg zij een ander bevelhebber; de kolonel Staring, die door ziekte verhinderd werd langer het bevel te voeren, werd door den overste Westerouen van Meeteren vervangen.

Het grootste gedeelte van het jaar 1859 verliep met de toebereidselen voor den nieuwen veldtocht. Die tusschentijd werd op Celebes niet werkeloos doorgebracht.

Bij verschillende kleine gevechten werden de invallen der Boniërs op ons grondgebied tegengegaan. Eene van de belangrijkste dier ontmoetingen was het gevecht bij Tjamba, waar, in Augustus 1859, de majoor Heisterkamp den vijand eere vrij gevoelige nederlaag toebracht.

De kapitein Rijkens, die het bevel voerde in het fort te Badjoa, bewees in dezen tijd een gewichtigen dienst aan onze zaak; hij knoopte onderhandelingen aan met Aroe Palakka, die tot nu toe in de reien onzer vijanden had gestaan, en wist hem te bewegen om tot ons over te komen, en zich verder naar Makassar te begeven; hier kwam men weldra met dat opperhoofd overeen, dat hij den troon van Boni zou bestijgen, in stede van de ons vijandige Koningin. Zonder het vinden van zulk een Kroon-Pretendent, zou het ons groote moeite gekost hebben den Bonischen oorlog tot een goed einde te brengen.

In het begin van November 1859 komt van Swieten te Makassar, en neemt daar het bevel over van den kolonel Waleson, die, daartoe gedwongen door den slechten staat van zijne gezondheid, Celebes verliet en naar Java terugkeerde. Het nieuwe legerhoofd besluit dadelijk den veldtocht te beginnen met een aanval op dat Sindjai, van waar de aanranding op een onzer oorlogschepen was uitgegaan: de gewesten van Sindjai en van Kadjang, gelegen tusschen onze bezitting van Boele-Komba en het Bonische rijk, zouden dan tevens tot onderwerping worden gebracht.

In de eerste helft van November trekt de Nederlandsche land- en zeemacht bij Boele-Komba samen. Van Swieten wil nu, met het grootste gedeelte van die macht, naar Sinjai stevenen, en die plaats van de zeezijde aanvallen; maar eene kolonne, onder den majoor Staring, is bestemd, om in noordelijke richting van Boele-Komba naar Sindjai te marcheeren en daar den aanval van de landzijde te doen. Bij die kolonne van Staring, samengesteld uit 3 kompagniën voetvolk en eenig geschut en ruiterij, bevond zich ook Aroe Palakka met een 200 van zijne volgelingen en een 1000 man hulptroepen uit Boele-Komba en uit Bonthain.

Het voorname voordeel van die hulptroepen is, dat wanneer men ze *bij* zich heeft, men ten minste verzekerd is, ze niet *tegen* zich te hebben; maar voor het overige brengen zij weinig nut aan; en het kost vaak moeite om hen te weerhouden van te rooven en te branden in de landstreken die men doortrekt. Van Swieten had op nadrukkelijke wijze die inlandsche hulp-

troepen gelast, zich van elke brandstichting te onthouden. - '*Messieurs, vous faîtes la guerre en demoiselles*,' zeide, tegen eenige onzer officieren, de Fransche maarschalk Gerard, toen hij, tijdens den korten veldtocht van Augustus 1831, had opgemerkt, op welke zachte en menschelijke wijze het Nederlandsche leger was te werk gegaan ten opzichte van de Belgische bevolking; - dat is een eervol verwijt, dat wij altijd moeten trachten te verdienen. Van Swieten, van die waarheid doordrongen, heeft, bij de leiding van krijgsverrichtingen in Indië, altijd gehoor gegeven aan de stem der menschelijkheid en de gruwelen van den oorlog zoo veel mogelijk verzacht.

Den 19^{en} November 1859 begon Staring zijn marsch van Boele-Komba, en zette de hoofdmacht den steven naar Sindjai. Uiterlijk tot den 24^{en} November zou die hoofdmacht wachten met haren aanval op die plaats; men rekende er op, dat vijf marschdagen voldoende zouden zijn voor Staring's kolonne om Sindjai te bereiken; en de afspraak was, dat zij dan, door drie kanonschoten, hare komst zou berichten aan de vloot.

Maar de dag van den 23 November gaat voorbij, zonder dat men het gebulder van het geschut hoort, of zonder dat men van de vloot iets ontwaart van eene Nederlandsche krijgsmacht op den vasten wal bij Sindjai. Van Swieten besluit daarom, den aanval niet langer uit te stellen. Den 24en November, 's ochtends vroeg, heeft de landing plaats, door den opperbevelhebber in persoon bijgewoond; eene afdeeling mariniers en matrozen, een 200 man sterk, onder den zeeofficier Coops, komt het eerst aan wal; haar volgt de majoor Kroesen, met het 4^{e} bataillon en met 2 handmortieren. De vijandelijke verschansingen, met geestdrift door de Nederlanders aangevallen en door de Boegineezen slechts zwak verdedigd, worden spoedig bemachtigd, even als de 23 vuurmonden die daar in batterij staan; de vijand wordt door de onzen vervolgd, en in verwarring op de vlucht gedreven; en toen alles is afgeloopen, ontdekt men eindelijk de kolonne Staring, die, tot hare bittere teleurstelling, te laat kwam om deel te nemen aan den strijd en aan de overwinning.

Staring had met zijne macht een marsch gehad vol moeielijkheden en bezwaren, door eene onbekende woeste landstreek, waar slechte voetpaden voor wegen dienden, waar men telkens kleine rivieren moest doortrekken, en waar men meer dan eens

strijd moest voeren tegen de vijandelijke bevolking, en voortdurend op zijne hoede moest zijn tegen hinderlagen en overvallingen. De zon, de poolster of het kompas, bepaalden de richting van den marsch: het was een tocht gelijkende op dien van de eerste landontginners in het *far west* van de Vereenigde Staten: en er is dus niets bevreemdends in, dat de Nederlandsche krijgsmacht, hoe zij hare krachten ook inspande, niet op den afgesproken dag Sindjai kon bereiken. Perelaer geeft eene omstandige beschrijving van dien merkwaardiger marsch van Boele-Komba naar Sindjai; wij willen hier overnemen, wat daarin voorkomt over de inrichting van een nachtelijk bivouac; eene levendige schets, die - zegt onze schrijver - in het algemeen een bivouac afschildert bij onze veldtochten in Indië.

(2^{e} deel bl. 102-106). ‘Zoodra besloten is den marsch voor dien dag af te breken, hetgeen gewoonlijk, wanneer de troepen niet aan te veel vermoeienissen en inspanningen zijn blootgesteld geweest, eerst tegen het tijdstip geschiedt wanneer de zon ten ondergang neigt en nog slechts een klein gedeelte van hare baan af te leggen heeft, wordt een plekje opgezocht open en bloot, waar de gezichtskring zoo min mogelijk beperkt wordt en hetwelk digt bij stroomend water gelegen is. Is dit gevonden, - en bij een weinig geoefendheid heeft de aanvoerder daar zelden bezwaren mede - dan wordt halt gemaakt, en wijders de troepen afgezonderd welke gedurende de rust der anderen den veiligheidsdienst zullen verrichten: terwijl de overigen in carré geschaard en de stukken geschut op de hoeken van dat carré opgesteld worden. Nu verkent de stafofficier het terrein, plaatst de veldwachten en dekkingsposten; en het is eerst nadat deze voorzorgen genomen zijn, dat de geweren aan rotten geplaatst worden en de manschappen zich vrij mogen bewegen. Nu volgt een tooneel, hetwelk rijk aan schakeeringen, waarlijk interessant is om te volgen, en Horace Vernet een subliem onderwerp voor een fraai doek zoude leveren. Hier rukken koelies, door eenige gewapende manschappen vergezeld, uit om brandhout te halen: op een ander punt worden ijverig kookgaten gegraven, en aanvaarden de koks der kompagniën, die gedurende den marsch: het geweer getorscht en in het gevecht wellicht ijverig gehanteerd hebben, met hun scepter, een enorme potlepel uit een klapperdop aan een houten steel bestaande, hunne waardigheid, geven hunne bevelen uit, doen water aanbrengen, gaan met de foeriers de proviand bij den kwartier-

meester halen, en nemen in één woord de noodige maatregelen om hunne krijgsmakkers zoo spoedig doenlijk het toebereide voedsel toe te reiken. Ginder in een hoekje ziet gij eenige militairen bezig eene kip of een ouden taaien haan, den welkomen buit na het gevecht van daar straks, van den vederdos te ontdoen, en watertanden zij reeds bij de gedachte aan de ketel lekkere soep, welke dat gekaapte produkt van het vijandelijke land straks zal opleveren. Hier en daar zitten groepjes, die hunne randsels uitpakken, om hunne van zweet en ook wel bij een enkele onhandige door een val in de rivier doorweekte kleeding te verwisselen en ter droging aan boomtakken op te hangen of op het gras uit te spreiden. Niemand laat intusschen zijn wapens onberedderd: want wie weet of niet dezen nacht of wellicht morgen op den marsch, dat wapen wederom gewichtige diensten zal moeten bewijzen? En onder die bedrijvigheid allerwegen, flikkeren de kookvuren en laten de daarop geplaatste ketels een zacht welluidend gemurmel hooren, en verspreidt zich een lucht, welke menig ongeduldig oog naar de hoofdwacht doet slaan, of de hoornblazer het teeken nog niet geeft om de spijzen te halen. Eindelijk weerklinkt dit signaal, en weldra zitten onze dapperen, achter hunne geweren aan rotten, opgeruimd en vroolijk hun maal te gebruiken.

Ondertusschen heeft de zon de kim bereikt en is weldra daaronder gedoken: en volgt nu, op eene kortstondige schemering de nacht, welke het aardrijk als met een sluier overdekt. Ook nu is ons bivouac wel eene schets waard. Alles is pikdonker; want. om beter oor en oog te kunnen gebruiken, zijn alle vuren gedoofd; en ter nauwernood dat in het midden van het carré een lampje of lantaarn glinstert, waarbij de kolonnekommandant aan eene tafel, vlug vervaardigd uit vier stukken hout in den grond gestoken, met een deksel van een of ander kist tot blad, zijn journaal zit in te vullen en zijn rapport op te maken. Maar ook dat lichtje zal straks verdwijnen, en niets zal dan in de verte het zoekend oog van den bespieder de legerplaats der onzen verraden. Achter het carré geweren liggen de manschappen op den grond uitgestrekt in rij en gelid hunne rust te genieten, gereed om op het eerste teeken op te vliegen, hunne wapens te grijpen en den rustverstoorder een kring van bajonetspitsen tegen te bieden. Is de pas volbrachte marsch bijzonder vermoeiend geweest, dan doet de natuur al heel spoedig hare rechten gelden, en verkondigen de zware

ademhalingen, vermengd hier en daar met een snurkend geluid, dat Morpheus zijne slaapbollen over de vermoeiden heeft geschud en hen door een verkwikkende rust tot het ondergaan van nieuwe inspanningen voorbereidt. Niet immer drukt evenwel de slaap zoo spoedig de oogleden toe; soms toch tot laat hoort men nog stemmen en luistert men aandachtig; dan hoort men dat de zoogenaamde schrandere koppen de gebeurtenissen van den dag bespreken en soms oordeelvellingen uiten, welke doen ontwaren, dat de soldaat niet zoo geheel eene machine is, als wel eens voorgegeven wordt. Wee hem, die in het uur des gevaars eenige weifeling deed blijken, of wien het onverwachte van het vijandelijke vuur soms den blos van de wangen voor een oogenblik verdreef; het is den scherpen blik van den soldaat niet ontgaan, en voortaan zullen heldendaden noodig zijn om die noodlottige seconde uit te wisschen.

“Heb je het gezien, hoe die Aroe Palakka zich zorgvuldig op een afstand hield en ons liet vechten, en hoe vaalgeel die vent er toen uitzag? Nou, dat zal me ook een koninkje naar het handje van het gouvernement zijn,” hooren wij een spottende stem uitbrengen. Het was toen bij onze soldaten al uitgemaakt, dat Aroe Palakka de toekomstige gebieder van Boni zoude worden.

“Ze hadden toch daarvoor wel een anderen kunnen nemen,” klonk het antwoord, “daar had je Poto” (een inlander in gouvernementsdienst), “die kerel heeft zich kranig gehouden; als ik wat te zeggen had, dan kwam die op den troon.”

“Als jij wat te zeggen hadt, dan zou je mooie domme streken uitvoeren. Kranige kerels op de tronen plaatsen! Nou, je bent slim, dat moet gezegd zijn; jij zoudt zorgen dat wij gauw de handen te vol hadden. Neen, echte Aroe Palakka's, suffe, doove en droomerige kerels heeft het gouvernement noodig. Begrijp je Orang bodokh?” (Orang bodokh, domkop, letterlijk: dom mensch.) Een ronkend geluid is het eenige antwoord, wat onze politikus erlangt; met een gevoel van verontwaardiging strekt ook hij de ledematen uit en tracht den slaap te vatten.

Ook in het hoekje van het carré, waar de officieren zich neergevleid hebben, is het nog een oogenblik levendig. Ook daar worden de gebeurtenissen van den dag besproken; daar worden in dat nachtelijke uur den kolonne-kommandant de bijzonderheden van de gevechten medegedeeld, die hij onmogelijk

heeft kunnen gadeslaan, en ontvangt hij kostbare bijdragen om zijn straks begonnen rapport te vervolledigen. Maar ook hier begint het gesprek van lieverlede te kwijnen en eindelijk is het geheele bivouac in diepe rust gedompeld: terwijl de veldwachter hunne slapende makkers rondom bewaken, en de schildwachten in hunne spreien gewikkeld, als spookgestalten in den nachtelijken nevel, een beschermenden keten om de rustenden uitmaken.

Lang voordat de dageraad aanbreekt, zijn de koks reeds weer in de weer om de koffie en de rijst voor het ontbijt te kooken, en laten zich om 4½ uur de tonen der reveille hooren om de slapenden tot vernieuwde werkzaamheden op te roepen. Alles komt nu in de weer, het is eene bedrijvigheid als die van een gestoord nest mieren. Langzamerhand komt er orde in die schijnbare verwarring, en te 5½ uur klinkt andermaal het kommando: “voorwaarts.”’

Den 25sten November werd het overige van de Nederlandsche landmacht te Sindjai ontscheept; maar noemenswaardige krijgsverrichtingen hadden daar niet meer plaats. De bevolking, de kracht der Nederlandsche wapenen erkennende, kwam tot onderwerping; en om haar voortdurend in bedwang te houden, werd daar eene kleine afdeeling achtergelaten, een 100 man voetvolk, die zich met een paar stukken geschut in een versterkten post plaatsten, eene kleine vierkante schans, door stevige palissadeeringen gevormd, waarbij de uitgravingen niet noodig waren, die in Indië zoo noodlottig werken op den gezondheidstoestand. - Na weinige dagen gaat alles weer aan boord en stevent men naar Badjoa.

Te Badjoa vindt men het fort, met de door ziekte zoo zwaar geteisterde bezetting; maar was die bezetting uitgeput van lichaamskracht, haar moed was onverminderd gebleven; zij had voortdurend haren plicht betracht, tot dat aan hare vermoeiende taak op den 27sten November, door de komst van Staring met de eerste troepen, een einde werd gemaakt. Den 3^{den} December 's avonds, komt de opperbevelhebber te Badjoa; en nadat nog een paar dagen besteed worden aan de noodige toebereidselen, trekt Van Swieten den 4^{den} December met zijn leger landwaarts in, van Badjoa over Boni naar Palakka. Het doel van den tocht is, zich te Palakka te vestigen. - een gezond oord, ongeveer drie uren gaans van Badjoa verwijderd, - en van Palakka werkzaam te zijn tegen andere belangrijke plaatsen van het Bonische rijk.

In den namiddag bereikt men Palakka en slaat daar een bivouac op; maar vóór dat men daar kwam, was er bij Bonieen belangrijk gevecht geleverd. De Boniërs hadden ons daar afgewacht achter sterke verschansingen, die, na eerst door ons geschut geteisterd te zijn, bestormd werden door den majoor Kroesen met de helft van zijn bataillon; terwijl de andere helft onder den kapitein Van Os, een kampong op 's vijands rechtervleugel - Bola Salempa - aanvalt en de ruiterij, onder den majoor Wolff, zich gereed houdt om dadelijk na het nemen van dien kampong den vijand op de vlakte aan te vallen.

Kroesen, met dapperheid zijne soldaten voorgaande, ontvangt eene doodelijke wonde, waaraan hij weinige dagen later bezwijkt: - zijn naam prijkt met eere op de lange lijst der helden, die als martelaars zijn gevallen voor onze heerschappij over het Oosten. Een ander officier van het 4^{e} bataillon, de luitenant Royen, wordt ook zwaar gekwetst; - maar verschansingen en kampong worden vermeesterd; het geschut der Nederlanders brengt den aftrekkenden vijand nog gevoelige verliezen toe; en Wolff, met zijn ruiters door het vermeesterde Bola Salempa trekkende, sabelt aan de andere zijde van dien kampong de scharen der Boegineezen neer; daar op de vlakte woedt nog een korte hevige strijd, waarbij een onzer kavalerieofficieren, de luitenant Koenen, door een krissteek wordt gewond.

Nog voor den middag is de overwinning beslist en de vijand overal op de vlucht; en hoezeer wij een 25 man aan dooden en gewonden hadden verloren, zoo waren 's vijands verliezen echter onbedenkelijk grooter, en verspreidde die nederlaag van den 6^{den} December zulk eene vrees bij de Boniërs, dat daaraan hoofdzakelijk het geringe van den tegenstand moet worden toegeschreven, die onze wapenen later nog ondervonden. Men beweert, dat eene bijzondere omstandigheid heeft medegewerkt tot die overwinning der Nederlanders: onze soldaten droegen hier, om zich voor de hitte te beschutten, een wit overtrek over de politiemuts; dit was voor de Boniërs iets vreemds; dat witte hoofddeksel duidt bij hen de voorvechters aan, die zich ten dood wijden; en, meenende dat het geheele Nederlandsche leger uit zulke voorvechters bestond, sloeg de schrik hen om het hart en deed hen de aloude dapperheid vergeten.

Eene volksoverlevering bij de Boniërs zegt, dat zoolang ‘het sterke’ Pasempa en ‘het rijke’ Pampanoea niet genomen zijn, het Bonische rijk niet overwonnen is.

Pasempa, op een groote twee uren gaans westelijk van Palakka, is eene bergvesting, die door hare ligging eene overgroote sterkte heeft en waarvoor in 1814 eene Engelsche krijgsmacht eene gevoelige nederlaag leed. De koningin van Boni was dan ook aanvankelijk voornemens geweest, in Pasempa den vijand af te wachten; maar de nederlaag, op den 6^{den} December geleden, vervulde haar zoo zeer met vrees, dat zij daarop ijlings met de haren uit Pasempa vluchtte; zoodat toen Van Swieten, met een gedeelte van zijne macht, den 9^{den} December derwaarts trok, hij die sterkte onbezet vond en haar dus ongehinderd in bezit kon nemen.

Pampanoea, aan de Tjenrana gelegen, ongeveer een uur of 10 à 12 gaans van Palakka, was het doel van de daar opvolgende krijgsverrichting. Na eenige dagen aan de verbetering der wegen te hebben laten arbeiden, brak Van Swieten met het grootste gedeelte van zijne macht den 14$_{den}$ December van Palakka op en bereikte drie dagen later Pampanoea; dáár kwam ook een flottielje van kruisprauwen en gewapende barkassen, die de Tjenrana was opgevaren; het gelukte zelfs aan een klein oorlogstoomschip, ‘*de admiraal van Kinsbergen*’, onder den luitenant Van Gennep, om tot voor Pampanoea te komen. De Nederlanders ondervonden geen tegenstand meer; overal kwamen de hoofden in onderwerping; en ongehinderd keerde Van Swieten den 26sten December met zijne macht naar Palakka terug.

De oorlog was zoo goed als geëindigd; de hoofden en grooten der Boniërs kwamen den vrede vragen; hun koningin nam de vlucht, en in hare plaats werd in Januari 1860 Aroe Palakka op den troon verheven. Vooral bij onbeschaafde volkeren hebben de uiterlijke teekenen van macht en gezag een zeer groot gewicht; - ook beschaafde volkeren zijn aan die meening niet vreemd; zie maar welk een groot gewicht de Hongaren hechten aan de kroon van Stefanus, en hoe het bezit van die kroon daar bijna een noodzakelijk vereischte is voor de wettigheid eener regeering. Zoo was het ook bij de Boniërs gesteld met de zoogenaamde kroonsieraden, - eene bonte verzameling van de meest uiteenloopende voorwerpen, waarbij

onder anderen ook voorkomt eene vlag, in de zeventiende eeuw door Speelman aan Boni geschonken. Het bezit van die kroonsieraden was in de oogen der Boniërs een noodzakelijk vereischte van de wettigheid eens vorsten; en eerst toen die sieraden aan het Nederlandsche legerhoofd waren ter hand gesteld en door dezen aan Aroe Palakka, kon men rekenen dat het gezag van dien nieuwen koning op hechte grondslagen rustte; eerst toen kon de Nederlandsche legermacht Boni ontruimen en onzen leenman en landgenoot veilig overlaten aan zijne eigene krachten.

In het begin van Maart 1860 verliet de generaal van Swieten Celebes: hij had daar in vier maanden tijds, ten koste van niet groote verliezen, den oorlog op glansrijke wijze ten einde gebracht; hij had overwonnen, zonder dat zijne overwinning ontluisterd werd door iets, wat maar in het allerminste naar wreedheid of woest geweld zweemde; hij had beleid betoond, dapperheid, voortvarendheid; hij had zich de liefde en hoogachting van zijne soldaten verworven, en zich een naam gemaakt, die bij de Boniërs in éénen adem genoemd wordt met dien van Speelman, maar zeer zeker daarboven geplaatst wordt door ieder, voor wien de menschelijkheid geen ijdele klank is geworden.

Wij besluiten dit beoordeelend overzicht van het werk van den heer Perelaer met enkele algemeene aanmerkingen, onze Indische oorlogen betreffende.

Een eerste aanmerking betreft de vraag: is het goed, dat wij in Indië ons in oorlogen wikkelen?

Het lijdt geen twijfel, dat men hierop in het algemeen zal antwoorden: neen, dat is *niet* goed: noch in Indië, noch elders.

Niemand zal ontkennen, dat in het algemeen een oorlog een kwaad is, en dat men dus zooveel mogelijk moet vermijden om oorlog te voeren. Maar, is dit in het algemeen waar, men kan volhouden dat in enkele gevallen de macht en grootheid van een volk het tot het voeten van oorlogen en het maken van veroveringen moeten aansporen; dat dus, in die gevallen, voor die volken het voeren van een oorlog iets goeds is; - vraag bij voorbeeld aan onze oostelijke naburen, of zij een kwaad zien

in den Deenschen oorlog van 1864; in den oorlog van 1866 tegen Oostenrijk, in den Franschen oorlog van 1870? Zeer zeker zullen zij u antwoorden, dat die oorlogen iets goeds zijn geweest, omdat daardoor Duitschland tot dien trap van macht en grootheid is geraakt, dien liet geroepen is in de wereldorde te bekleeden. Kan het ook zóó zijn met onze Indische oorlogen? Zijn die ons misschien voordeelig, om ons in Indië tot die heerschappij te voeren, die ons daar toekomt, zoowel in het bijzonder belang van ons vaderland, als in het algemeen belang der beschaving?

Ook die vraag moet men ontkennend beantwoorden.

Onze Indische heerschappij is uitgebreid genoeg: ons belang brengt niet mee haar grooter te maken; en het belang der beschaving wordt niet het best bevorderd door den oorlog; er zijn betere middelen om te beschaven, dan kanonnen en bajonetten. De voordeelen, die een Indische oorlog ons aanbrengt, wegen in het allerminst niet op tegen het verlies aan schatten en aan menschenlevens, dat zulk een oorlog ons kost; zulk een Indische oorlog is voor ons altijd een kwaad; - maar het is dikwijls een *noodzakelijk* kwaad. Wij zijn gedwongen in Indië naar de wapens te grijpen, wanneer wij daar worden aangerand of beleedigd; want doen wij dat niet, dan verdwijnt daar de vrees voor onze wapenmacht en de eerbied voor onzen naam; dan gaat onze Indische heerschappij zeer zeker te niet; want haar hechtste grondslag is ons zedelijk overwicht op onze Aziatische onderdanen. Zie af van uwe Indische heerschappij en verlaat Insulinde, of, doe u daar eerbiedigen; geen andere keus blijft u over.

Bij die Bonische oorlogen van 1859 en 1860 heeft de Nederlandsche regeering zich niets te verwijten gehad; zij heeft dien oorlog niet moedwillig gezocht, niet gevoerd om veroveringen te maken; zoo lang mogelijk is die oorlog ontweken geworden; maar eindelijk werd zij eene onvermijdelijke noodzakelijkheid. De regeering heeft geen schuld, noch aan dien Bonischen oorlog, noch aan de meeste der oorlogen door ons in Indië gevoerd; - er zijn er evenwel ook geweest, waarbij men haar *niet* kan vrijpleiten van schuld; wij noemen den oorlog van Diepo Negoro, van 1825-1830; misschien zou men ook een lateren oorlog kunnen noemen. Indische oorlogen, die schatten hebben gekost, die stroomen bloeds hebben doen vloeien en menig Nederlandsch gezin in rouw hebben gedompeld, zijn

soms voor een deel te wijten geweest aan onverstandige handelingen der regeering, aan wanbeheer, aan de slechte daden van Nederlandsche bewindhebbers.

De eerste plicht van onze Indische regeering is, alles te vermijden wat aanleiding kan geven tot een oorlog. Geef daarom aan geen onbekwamen die hooge betrekkingen, waarvan de rust en het welzijn van millioenen onderdanen afhankelijk zijn; en straf onverbiddelijk hen, die door misdadige handelingen een oorlog hebben doen ontstaan, met de jammeren zonder tal die met elken oorlog gaan gepaard. Straffen en beloonen, - het vervullen van die tweeledige taak behoort tot de eerste plichten van eene regeering; en die plicht is door de Nederlandsche regeering niet altijd naar eisch in acht genomen: uit onverschilligheid heeft zij soms het goede niet weten te beloonen; uit laakbare zwakheid heeft zij soms verzuimd het kwade te straffen.

Eene tweede aanmerking betreft de wijze, waarop onze Indische oorlogen gevoerd moeten worden.

Bij onze oorlogen in Indië is het overwicht van onze krijgskunst op de krijgskunst van onze vijanden zóó groot, dat wij bij een strijd in het open veld zoo goed als zeker zijn van de overwinning, hoe talrijk die vijanden ook mogen zijn; een nadeeligen strijd hebben wij alleen dán te duchten, wanneer wij door verkeerd beleid ons blootstellen aan overvallingen, of wanneer wij te doen hebben met verschansingen van eene meer dan gewone sterkte. Maar het moeielijkste bij onze Indische oorlogen is niet, den vijand te overwinnen wanneer wij hem eenmaal bereikt hebben; het moeielijkste is, den vijand te bereiken. Wij hebben in Indië in den regel te doen met een vijand die ons ontwijkt, die niet is te vatten, die overal is, behalve waar wij hem zoeken, die er maar op uit is om den oorlog te rekken en onze legermacht door ziekten te dunnen of geheel op te lossen. Ook bij de oorlogen in Europa is het een feit, dat de ziekten oneindig meer soldaten wegsleepen, dan de wapenen des vijands; maar bij onze Indische oorlogen doet zich die waarheid nog veel sterker gelden. Vooral bij onze Indische oorlogen is het dus een eerste plicht om te zorgen voor de gezondheid en het welzijn van den soldaat; en ook daarom moet men zulk een oorlog zoo spoedig mogelijk tot een einde brengen; en het beleid des veldheers moet vooral daarin bestaan, dat hij helder en juist inziet, welke de hande-

lingen zijn die den vijand zoo groot verlies toebrengen, of zoo grooten indruk op dien vijand maken, dat hij daardoor tot vrede en onderwerping wordt gebracht.

Dát is de groote verdienste geweest van den generaal Van Swieten bij dien tweeden veldtocht tegen de Boniërs; - het is waar, hij had daarbij het voordeel van de ondervinding verworven door de misslagen bij den eersten veldtocht begaan.

Wat ook bij onze Indische oorlogen een hoofdregel moet zijn, dat is, om dadelijk op nadrukkelijke en bepaalde wijze en met genoegzame strijdkrachten op te treden.

Maar dat behoeft niet opgegeven te worden als regel, - zal men zeggen: dat is iets dat van zelf spreekt. - Het is zoo; en toch is het iets, dat zeer dikwijls geheel verzuimd wordt.

Een Indische oorlog breekt uit; zonder veel na te denken over den omvang en den aard van dien oorlog, wordt dan maar, om dien te voeren, eene krijgsmacht aangewezen, die te gering van sterkte is; en zonder juiste kennis van zaken worden dan soms aan den aanvoerder voorschriften gegeven, die geheel verkeerd zijn. Dikwijls mislukt dan ook de eerste onderneming; nu gaat men tot eene tweede over met genoegzame strijdkrachten en op verstandiger wijze; en die tweede onderneming gelukt. Ziedaar den gang van zaken bij vele van onze Indische oorlogen. Het is alsof zulk eene eerste onderneming eigenlijk niet ernstig gemeend, maar eene voorloopige handeling is, eene soort van proef, een *avant-projêt*, - men vergeet dat zulk een *avant-projêt* menschenlevens kost en tonnen gouds.

Is het noodig ten slotte nog eene aanmerking te maken over de militaire waarde van het Indische leger, ook door dezen Bonischen oorlog gebleken? - Wij gelooven het niet: ons Indisch leger heeft niemands lof meer noodig; het heeft een gevestigden militairen naam; het staat terecht hoog aangeschreven in de achting en erkentelijkheid van het vaderland; het is een onzer volkskrachten.

Maar juist daarom moeten wij van die volkskracht oneindig meer partij trekken, dan wij tot nu toe hebben gedaan; en door eene nauwe verbinding tusschen het leger in Nederland en het leger in Indië, moeten wij ook voor de verdediging van den Nederlandschen bodem die krijgsdeugd en die talenten be-

zigen, die in het Oosten geschitterd hebben. Blijven wij dit verzuimen, - zooals wij tot nu toe dwaselijk hebben gedaan - dan verzwakken wij ons moedwillig en wij bereiden ons eene toekomst voor vol gevaren. Iedereen ziet die waarheid in, maar niemand handelt er naar; er is bij ons in vele zaken een ongeloofelijke geest van traagheid en flauwheid; en het is of wij groote rampen noodig hebben, om tot verstandig handelen over te gaan.

's Gravenhage, 19 Januari 1873.
W.J. KNOOP.

Watermijnen.

Bijdrage tot de kennis van de Torpedo's of Watermijnen, door A.G. Ellis en J.H. Beucker Andreae, Luitenants ter Zee der 2e klasse bij den Marine Torpedo-dienst. Nieuwediep, L.A. Laurey.

De mensch is een vreesachtig wezen, daarom is hij zoo wreed. Van de natuur ontving hij geen ander wapen, om zich in den levensstrijd te verdedigen, dan zijn vernuft, dat hem, wanneer hij in gevaar verkeert of het vreest, de buitensporigste zaken doet uitvinden en de onwaarschijnlijkste dingen doet uitvoeren, waaraan hij, nadat het gevaar geweken is, niet kan denken zonder een koude rilling te gevoelen. Hieraan mag het toegeschreven worden dat vaak in zorgvolle tijden verdedigingsmiddelen werden aangewend, die spoedig daarna weder verdwenen. Onder deze bekleedt de watermijn, door Fulton het eerst Torpedo genoemd, naar den latijnschen naam van den kramp-visch, eene voorname plaats.

De watermijn is een weinig kostbaar, geweldig wapen, dat, goed aangewend, eene verschrikkelijke vernieling teweegbrengt: maar tot nog toe was zij hoogst gevaarlijk in de behandeling en vrij onzeker in hare uitwerking. Zulke middelen worden slechts in hoogen nood gebruikt en alleen door stoutmoedigen, die een overmachtigen aanvaller durven weerstaan. Tot proefnemingen, gezet onderzoek of kalm beraad heeft men dan geen tijd; er moet dadelijk gehandeld worden, en bijgevolg was, hetgeen dan gedaan werd minder goed doordacht, slecht voorbereid en moest herhaaldelijk teleurstelling baren, waardoor de watermijn als middel van verdediging telkens verworpen werd.

Het is niet tegen te spreken, dat aan het gebruik van watermijnen eigenaardige bezwaren verbonden zijn; dit hebben ze echter met alle andere verdedigingsmiddelen gemeen, vooral in den tegenwoordigen tijd, waarin zoovele uitvindingen tot aanval

en verdediging worden aangewend, welke vroeger om de bezwaren, welke er mede gepaard gaan, zouden zijn ter zijde gesteld. De zekerheid dat de watermijnen, goed aangewend, eene verschrikkelijk vernielende uitwerking hebben, moet er toe aansporen om het middel te zoeken, waardoor men ze met het minste gevaar voor zich zelve als een vast bestanddeel der verdediging zal kunnen aannemen. Niets zal hiertoe meer bijdragen dan het verspreiden van meerdere kennis der torpedo's in het algemeen, en in het bijzonder van de proefnemingen om ze tot aanval en verdediging geschikt te maken.

Door twee jeugdige zeeofficieren, de Heeren A.G. Ellis en J.H. Beucker Andreae, is een hoogst verdienstelijke arbeid verricht, door in een boekdeel van 300 bladzijden, opgehelderd door 14 keurig uitgevoerde platen, een schat van kennis over watermijnen onder bovenstaanden titel bijeen te brengen, die men slechts in moeijelijk te verkrijgen verspreide geschriften zou kunnen vinden. Het is een gelukkig verschijnsel, in den treurigen toestand waarin de marine verkeert, en in een tijd waarin men zoovele gegronde klachten over de opleiding der toekomstige scheepsbevelhebbers hoort uiten, een zoo degelijk werk uit handen van jonge zeeofficieren te mogen ontvangen, die daarvoor den hoogsten lof verdienen.

Ik voelde mij er door aangespoord om ook mijne, nu reeds oude aanteekeningen over watermijnen te voorschijn te halen, ten einde mij weder al de omstandigheden voor den geest te brengen, waaronder de torpedo's, gedurende den burgeroorlog in de Vereenigde Staten, eene zoo groote belangrijkheid verkregen hebben; want na de lezing van bovenstaand werk scheen het mij minder eene bijdrage tot de kennis van de watermijnen in het algemeen te zijn, dan van hetgeen in het bijzonder door den torpedodienst in Nederland als uitkomst was verkregen van een tal van belangrijke proefnemingen. Het kwam mij voor, dat de door deze proeven verkregen ervaring grooten invloed gehad heeft op de samenstelling van het werk, dat, hoe verdienstelijk ook, toch liet gebrek heeft van bij den lezer meer kennis van het onderwerp te onderstellen, dan men verwachten kon. Voor hem, die een gezette studie van het behandelde onderwerp verlangt te maken, zal de ‘Bijdrage’ met vrucht ter hand genomen kunnen worden, want men zal zeer veel van hetgeen men verlangt te weten, in het werk kunnen vinden. Maar het wordt niet geleidelijk toegediend, opdat men, onbe-

kend met de watermijnen, het boek in handen nemende, al lezende meer en meer in de geheimenissen ingewijd zou worden, en eindelijk volkomen op de hoogte van het onderwerp en in staat zoude zijn een torpedo klaar te maken en te gebruiken. Het is moeijelijk na te gaan, of dit gebrek in de voorstelling voortspruit uit de opleiding welke de schrijvers genoten, of aan het voordeel dat zij er van getrokken hebben. Ook blijkt het niet duidelijk wat afkomstig is van den torpedodienst, en wat door hen persoonlijk is bijgedragen. Zij zullen waarschijnlijk niet de uitvinders zijn der ongelukkig gekozen benamingen van slapende en wakende torpedo's, waardoor het *slapen* en *waken* zoodanig door elkander vermengd is, dat men op het laatst niet meer weet of men waakt of slaapt.

Wanneer het de bedoeling geweest is, om door die verschillende benamingen het denkbeeld te doen ontstaan, dat in het eene geval de torpedo zelf waakt, en in het andere geval het personeel behoort te waken, dan heeft men zich van den oorlogstoestand een minder zuiver denkbeeld gemaakt, want hetzij de torpedo slaapt of waakt, in den aangegeven zin, toch zal zij steeds door een bijzonder personeel goed bewaakt dienen te worden, en zeker niet het minste, wanneer men zoogenaamde wakende torpedos gebruikt. Door uitsluitend het oog gevestigd te houden op den torpedo-dienst, heeft men de voordeelen van het personeel van dien dienst, geloof ik, zwaarder doen wegen dan het gewicht er van voor de verdediging eener stelling veroorloofde. Het kan daarom zijn nut hebben dat de watermijn ook eens uit een ander oogpunt beschouwd wordt.

Welk verschil van inzicht er tegenwoordig, bij den achterlijken toestand van handel en nijverheid in ons land, ook moge bestaan over het aandeel, dat de marine behoort opgedragen te worden bij de verdediging van den vaderlandschen grond of van 's Rijks overzeesche bezittingen, algemeen is men het, geloof ik, eindelijk op dit punt eens geworden: dat eene zwakke scheepsmacht dan alleen met gunstig gevolg gebruikt kan worden wanneer zij tegen overmachtige aanvallen door versterkte stellingen beschermd wordt, want zonder zoodanige bescherming

zou zij door den vijand genomen of vernield worden vóór dat hij gewichtiger operatiën zou durven ondernemen[1].

Hoe men ook over de meest wenschelijke samenstelling en inrichting der marine denken moge, om haar te kunnen gebruiken behoort men dus de toegangen tot het hart van ons land of tot onze groote koopsteden voor den vijand te sluiten.

Om dit te kunnen doen, wordt algemeen voor de kustverdediging aangenomen: dat het doordringen in vaarwaters aan een overmachtigen vijand, die zich van de stoomkracht bedient, niet kan worden belet, dan door hem hindernissen in den weg te leggen, waardoor hij onder het vuur van vaste batterijen wordt opgehouden.

Uit dezen regel volgt onmiddellijk de tweede: het aantal vuurmonden der batterijen moet in verhouding staan tot den weerstand, welken de hindernissen bieden. Naarmate een schip zekerder kan en langer zal opgehouden worden, behoeft het aantal vuurmonden in batterij minder groot te zijn; het moet toenemen naarmate de hindernissen minder weerstand kunnen bieden, en zoo het te voorzien is, dat de vijand niet kan worden tegengehouden, dan behooren op alle kwetsbare punten batterijen te worden aangelegd, die een vijand beletten, na doorgedrongen te zijn, ergens positie te nemen waar groote nationale belangen zouden kunnen worden aangerand, of waardoor hij de hoofdverdediging van ons land in gevaar zou kunnen brengen.

Bij deze twee grondstellingen voegt zich een derde: het geschut, dat in den kortsten tijd de meeste schade aanricht, is het doelmatigst en ook het voordeeligst, zoowel finantieel als personeel. Om deze reden behooren zoowel de kust- als de drijvende batterijen met het zwaarste geschut, dat bruikbaar bevonden wordt, bewapend te worden.

De drie genoemde grondstellingen ten aanzien der kustverdediging zijn dus afhankelijk van den aard der hindernissen, die den vijand in den weg gelegd kunnen worden, want waar deze tekortschieten, moet door zwaar geschut het tekortkomende worden aangevuld. Dewijl nu vooropgezet is, dat eene zwakke scheepsmacht dan alleen met gunstig gevolg tegen een overmachtigen vijand gebruikt kan worden, wanneer zij door

1 Men herinnere zich slechts wat op het einde der vorige eeuw op Java plaats greep, toen Onrust vernield en Soerabaija aangevallen werd.

eene versterkte stelling beschermd wordt, welke stelling voor hare inrichting afhankelijk is van de hindernissen, die aan den vijand in den weg gelegd kunnen worden, zoo is ten slotte de marine afhankelijk van de inrichting der versterkte stelling of stellingen, welke zullen worden daargesteld, en hoofdzakelijk van de hindernissen, die daarbij gebezigd zullen worden, want deze moeten aan de marine gelijken steun geven, als het leger aan defensieve stellingen te land ontleent.

Vandaar, dat die hindernissen in den laatsten tijd voor de marine eene zoo groote belangrijkheid verkregen hebben. De eenige middelen, welke daartoe, ook door de commissie van 1864 voor de kustverdediging, bij ons voorgesteld en enkele malen gebezigd werden, zijn versperringen. Om deze volkomen aan het doel te doen beantwoorden, zullen zij aan de volgende eischen dienen te voldoen:

1°. Zij behooren zoodanig te worden samengesteld, dat zij den geweldigen schok kunnen weerstaan van lichamen, die van 2000 tot 9000 tonnen wegen en met eene vaart van 5 tot 14 mijlen er met een scherpen voorsteven tegen aanrammen, of wel, dat zij eene zoo krachtige werking voorkomen, door aan den aanvaller de vaart te ontnemen door zijne beweegkracht te verlammen of zijne beweegmiddelen vast te zetten of te vernielen;

2°. Zij moeten niet gemakkelijk door granaatvuur in den grond geschoten, of door gloeiende kogels of met gesmolten ijzer gevulde projectielen in brand geschoten kunnen worden;

3°. Zij moeten beschermd zijn tegen aanvallen met sloepen, vooral bij nacht, met het doel om de versperring te verbreken of door mijnen te doen springen;

4°. Zij moeten gedekt zijn tegen branders en drijvende torpedo's;

5°. Gewone noch buitengewone getijstroomen, noch golfslag tengevolge van stormen, moeten aan de versperring belangrijke schade kunnen toebrengen, haar kunnen doen verplaatsen, doen verdwijnen of doelloos maken;

6°. Zij moeten voor eigen schepen de vaart openlaten, althans weinig belemmeren en alleen voor een vijand gesloten zijn;

7°. Zij moeten in den kortst mogelijken tijd gelegd kunnen worden en geen gevaar voor de oeverlanden teweegbrengen.

Wanneer deze eischen grondig overwogen worden, zal men

spoedig tot de overtuiging komen, dat alleen in zeer gunstige omstandigheden eene versperring kan worden daargesteld, welke *volkomen* voldoet. Men zal dus in den regel minder hooge eischen moeten stellen en door zeer zwaar geschut behooren te gemoet te komen in hetgeen de versperring te wenschen overlaat. Maar hoe zij ook samengesteld worde, steeds zal zij eene voortdurende zorgvuldige bewaking door de marine noodig hebben. Zij heeft dus niet alleen het nadeel van uitsluitend passief te zijn, maar zij bindt ook een deel der op zich zelf reeds geringe levende strijdkrachten te water aan hare bewaking.

Het is zeker, dat de verdediging van de toegangen eener stelling eene groote, ja in sommige gevallen een onweerstaanbare kracht kan verkrijgen, wanneer de versperring (altoos binnen zekere grenzen) voor de stelling, waarin zij gebruikt wordt. goed gekozen en met juistheid en goed doorzicht aangewend wordt. Daardoor kan aan den vijand een slagboom gesteld worden, die ongetwijfeld steeds zeer kostbaar zal wezen en tijd tot daarstelling zal vorderen, maar die niet dan met groot verlies te verbreken is. Intusschen blijft het wenschelijk naar andere middelen uit te zien, die hetzelfde doel beoogen, minder kostbaar of minder tijdroovend zijn, minder waakzaamheid en toezicht vorderen, die de vaart voor eigen schepen minder belemmeren, geen deel der strijdkrachten te water aan zich verbinden en die, zoo het mogelijk is; tegelijk passief en actief zijn, zonder dat voor het laatste veel geoefend personeel gevorderd wordt: of wel naar zoodanige middelen, die tegemoet komen in hetgeen de versperringen te wenschen overlaten en het voor deze minder noodzakelijk doen zijn aan de vele bovengestelde eischen te voldoen, zoodat zij gemakkelijker gelegd kunnen worden, minder belemmerend voor de vaart zijn, minder bewaking door de marine behoeven, en waardoor de verdediging een meer actief dan passief karakter zou verkrijgen.

Zoodanig middel meent men in de elektrieke watermijnen gevonden te hebben, niettegenstaande de watermijnen van den aanvang harer aanwending af aan zelden goede uitkomsten hebben opgeleverd[1].

1 Ook door de commissie van 1864 voor de kustverdediging, werd de torpedo beschouwd als een deel der hindernissen, welke aan den vijand in den weg gelegd moesten worden. Zij stelde daarom voor, eene gemengde commissie te benoemen, om naar de meest geschikte versperring en de meest doelmatige torpedo's een onderzoek in te stellen.

Het is daarom noodig de geschiedenis der watermijnen meer uit dit oogpunt te doen kennen dan in de ‘Bijdrage’ geschied is.

De eerste watermijnen, waarvan de geschiedenis melding maakt, zijn die, welke in 1585 op aanwijzing van den Italiaanschen ingenieur Frederik Jambelli vervaardigd en tegen de brug over de Schelde bij St. Marie aangevoerd werden. Ofschoon de brug schade bekwam, belette het Alexander Farnèse niet zijn oogmerk te bereiken.

Bij het beleg van Rochelle in 1628 werden watermijnen aangewend om den dijk te doen springen en 's konings schepen te vernielen, doch alle in het werk gestelde pogingen faalden. Deze slechte uitkomsten deden bij onzen vermaarden landgenoot Cornelis Drebbel het denkbeeld ontstaan een duikerboot te vervaardigen, waarmede de watermijn onder water zou worden aangebracht. Hij schijnt in Engeland met zoodanig vaartuig proeven genomen te hebben, doch later heeft men er niets meer van gehoord. De onzekerheid der ontbranding op het juiste oogenblik was steeds het struikelblok bij de aanwending van watermijnen, en daaraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat telkens wanneer men tot watermijien zijn toevlucht nam, er weder pogingen werden aangewend om de duikerboot van Drebbel te verwezenlijken, doch waarschijnlijk zonder gunstigen uitslag, want gedurende de geheele 17de eeuw bleven de branders een vast bestanddeel der oorlogsvloten, die anders zeker door torpedobooten vervangen zouden zijn.

Nadat in 1693 door de Engelschen tegen St. Malo en in 1694 tegen Dieppe een vaartuig aangevoerd werd met duizenden ponden buskruit beladen en geheel ingericht om eene verschrikkelijke vernieling te weeg te brengen, zonder dat de uitkomst slechts eenigermate aan de verwachting beantwoordde, geraakten de watermijnen buiten gebruik.

Bijna eene eeuw later wordt er voor het eerst weder van watermijnen gewag gemaakt, toen Bushnell er zich in den onafhankelijkheidsoorlog der Engelsche koloniën in Noord-Amerika van bediende om Engelsche oorlogschepen aan te vallen. Ook de duikerboot werd toen weder in het leven geroepen, doch het blijkt niet, dat het aan Bushnell gelukt is daarmede een watermijn aan een schip te bevestigen en het te vernielen. Al de pogingen van Bushnell om schepen door middel van drijvende mijnen, die door den schok of door een uurwerk ontstoken werden, te verwoesten, faalden.

Fulton kwam met de ervaring, in den onafhankelijkheidsoorlog opgedaan, in 1800 in Europa, en, steunende op zijne meerdere werktuigkundige kennis voor het welslagen zijner proeven, bood hij zijne diensten aan de Fransche regeering aan.

Ofschoon in Frankrijk eenige proeven genomen werden, scheen Fulton daar niet veel aanmoediging te erlangen, zoodat hij omstreeks 1805 besloot naar Engeland te gaan, ten einde van zijne vinding aldaar partij te trekken. Voor het eerst werd toen door hem de watermijn *torpedo* genoemd.

Op den 4^{den} en 5^{den} October 1805 werden door de Engelschen los drijvende torpedo's tegen de Fransche flotille voor Boulogne aangevoerd, doch met zeer gering resultaat. Intusschen hadden de voorstellen van Fulton in Engeland een gunstig onthaal gevonden, want op den 15^{den} October van hetzelfde jaar werd de brik de *Dorothea* op de reede van Duins voor Walmer Castle, in bijzijn van den lord kanselier Pitt, van den eersten lord der admiraliteit lord Melvill en van vele vlag- en hoofdofficieren der marine, door twee drijvende torpedo's onder de leiding van Fulton verwoest.

Twee sloepen hadden elk een torpedo in, die met eene lijn aan elkander verbonden waren. Elke torpedo was geladen met 90 E. ponden buskruit, dat ontstoken werd door een uurwerk, dat 18 minuten noodig had om af te loopen, nadat de torpedo's te water gelegd waren. De sloepen naderden de brik voor stroom en op zoodanige wijze, dat zij tusschen de sloepen in moest komen. Nadat de ankerboei gepasseerd was, waarover de verbindingslijn heen gelegd moest worden, werden de beide torpedo's te water gelaten en het uurwerk in beweging gesteld. De torpedo's dreven 10 voet onder water aan drjvers en de verbindingslijn dreef op kurk. Deze tornde voor het ankertouw van de brik op, waardoor de watermijnen langs en onder de brik stroomden. Nadat de 18 minuten verloopen waren, werd de brik 6 voeten opgeheven en in het midden gebroken door een oprijzende waterzuil. In 20 seconden was er niets meer van de brik te zien.

Deze gelukkig geslaagde proef bragt echter de watermijnen toch niet in gebruik, waarschijnlijk wel omdat men in Engeland er meer van te vreezen had dan te winnen, als men ook nog dit middel te baat ging nemen om de maritime suprematie te verkrijgen. In het begin dezer eeuw is na 1805 de watermijn niet meer tegen schepen aangewend, maar wel om rotsen te doen springen.

Bijna gelijktijdig werden de torpedo's in 1831 weder in Nederland en in New-York besproken, doch tot zeer verschillende doeleinden. Daar wendde voor het eerst Mozes Shaw gewone wrijvingselectriciteit aan om verscheidene buskruitmijnen onder water te ontsteken, waardoor groote massa's rots werden losgescheurd en uit het vaarwater verwijderd. De vochtigheid der lucht belette hem echter gedurende het grootste deel van het jaar zich van de wrijvingselectriciteit te bedienen. Dit bracht eerst Hare en later Roberts te Glasgow op het denkbeeld om door den voltaischen stroom buskruit te ontsteken, hetgeen tot in 1853 gebruikelijk was.

In Nederland werd de torpedo in 1831 besproken, toen Engeland en Frankrijk een bargo op onze schepen legden en onze zeegaten bedreigden, doch zonder eenig praktisch resultaat. Professor Lipkens trachtte weder de duikerboot van Drebbel te verwezenlijken, en ofschoon daartoe plannen werden ontworpen, zijn zij nooit uitgevoerd dan welligt in een model, dat gezegd werd aan de akademie voor ingenieurs te Delft heimelijk bewaard te worden.

Zoolang dus de torpedo's door den schok, door een tijdbuis of door een uurwerk moesten ontstoken worden, was de uitwerking, welke men er van verwachtte, niet zoodanig verzekerd, dat er vast op gerekend kon worden. Ook konden zij door den vijand opgevischt, of door eenvoudige middelen onschadelijk gemaakt worden. Bovendien waren zij even gevaarlijk voor vriend als voor vijand en mitsdien belemmerend voor eigen strijdkrachten. Om al deze redenen zijn zij, ofschoon in verscheidene oorlogen gebruikt, nooit als een vast bestanddeel der verdediging aangemerkt, zooals te lande het geval was, waar mijngalerijen in vestingwerken vooraf worden klaar gemaakt.

Het is wel mogelijk, dat het mislukken van vele pogingen om in tijden van gevaar de watermijnen te doen beantwoorden aan hetgeen zij deden verwachten, moet worden toegeschreven aan het gemis van goede, stelselmatig geleide proefnemingen.

Het aanwenden van electriciteit tot het ontsteken van buskruit opende een geheel nieuw veld van onderzoek en van stoute verwachtingen.

In navolging van hetgeen door Shaw te New-York gedaan was, werden in 1842 en 1843 door professor Varrentrap van Brunswijk en Gatschmann van Freiburg proeven genomen met wrijvingselectriciteit, en gelukte het hun 8 à 10 mijnen over

eene lengte van 78 meters gelijktijdig te ontsteken, doch ook zij werden door de vochtigheid van de lucht verhinderd hunne proeven voort te zetten, niettegenstaande zij de electriseermachine door een verwarmingstoestel er voor trachtten te beveiligen.

Omstreeks denzelfden tijd werden door Cold in Amerika proeven genomen om door middel van den voltaischen stroom torpedo's te ontsteken.

Reeds in 1845 werd door Carl Winter langs een telegraafdraad tusschen Weenen en Hetzendorf - een afstand van 4900 meters - buskruit ontstoken. Doch het eerst werden in 1853 stelselmatig geleide proefnemingen op groote schaal ten aanzien van watermijnen genomen door de Oostenrijksche genie bij Kloosternenburg, in een der armen van den Donau. Ook daarbij werd van de wrijvingselectriciteit gebruik gemaakt, maar de moeielijkheden, welke men ook nu weder van de vochtigheid ondervond, werden overwonnen door de electiseermachine van eboniet te vervaardigen, waarop de vochtigheid der lucht minder neerslaat dan op glas. Het zijn deze proeven, onder de leiding van den luit. kol. baron von Ebner genomen, welke geleid hebben tot de verdediging in 1859 van de Mala Mocca, een der toegangen tot Venetië, door middel van electrieke torpedo's.

Intussclen waren door de vorderingen der scheikunde en door het meerder gebruik der galvanische batterijen bij den telegraafdienst, die batterijen tot meerdere volkomenheid gebracht en hare werking en die der voortgebragte electriciteit door de wetten, door Ohm gevonden en naar hem genoemd, beter gekend geworden. Belangrijk waren de onderzoekingen door Muller omstreeks 1850 gedaan, ten aanzien van de stroomsterkte en daardoor voortgebragte hitte in koper-, ijzer- en platinadraad. Hij vond dat de verwarming van een draad door den galvanischen stroom evenredig is aan den weerstand in de geleiding en ook aan het vierkant der stroomsterkte.

Men zal bijgevolg om te gloeien een zeer dunne, en om te geleiden een dikker draad van de best geleidende stof moeten gebruiken, om de meeste uitwerking van eene bepaalde stroomsterkte te erlangen. Ook zal men het aantal elementen der galvanische batterij even zooveel malen moeten vermeerderen, als de afstand vermeerderd wordt; d.i., als men met twee elementen op een zekeren afstand kan gloeien, dan zal men, om gelijk resultaat op den dubbelen te verkrijgen, tweemalen zooveel elementen moeten gebruiken.

Uit deze onderzoekingen bleek het dat, om op eenigen afstand een fijnen platinadraad onder water te gloeien, een groot aantal elementen vereischt werd, zelfs dan wanneer de geleiding zeer goed geïsoleerd was. Had men echter voldoende stroomsterkte, dan was eene goede isoleering minder noodzakelijk, want het is het eigenaardige van galvanische stroomen, dat zij bij voorkeur de metaalgeleiding volgen, en hieraan is het voornamelijk toe te schrijven, dat de galvanische batterij voor het ontsteken van mijnen, vooral onder water, zoolang gebruikt is en nu nog steeds daarvoor aanbevolen wordt.

De Fransche militaire ingenieurs hebben later voor het gebruik in het veld en bij vestingen alle bestaande bronnen van electrieiteit beproefd, en zij kwamen tot het besluit, dat de galvanische toestel van den Franschen genie-kapitein Bardonnant, zooals die door Ruhmkorff (19 rue des maçons te Parijs) vervaardigd wordt, boven alle anderen de voorkeur verdient.

Door den Spaanschen kolonel Verdu werd, om buskruit te ontsteken, in 1853 het eerst gebruik gemaakt van het welbekende electro-magnetische inductietoestel - de klos - van Ruhmkorff. Achtereenvolgens werden proeven genomen op 400, 600, 1000, 4000, 6000, 25,000 en 26,000 meters afstand en altijd met goed gevolg, onverschillig of men twee draden gebruikte, of den grond in de geleiding opnam. Maar hierbij was eene, goede isoleering der geleiding eene hoofdvoorwaarde, want het is het eigenaardige der inductiestroomen, en vandaar het lastige om ze te gebruiken, dat zij liever duizend mijlen omloopen, dan een vonk voortbrengen, en het nooit doen zoolang er nog een anderen weg tot recompositie overblijft.

Bij deze proeven gebruikte men niet meer dan twee elementen eener Bunsen-batterij. Daarna werden proeven genomen om de Bunsen-batterij te vervangen door het magneto-electrisch werktuig van Clarke, in verbinding met den zoogenaamden *klos* van Ruuhmhoff. Ook die beantwoordden aan het doel op zeer groote afstanden.

In 1857 werd in Engeland door het Departement van Oorlog aan Proff. Wheatstone en Abel een onderzoek opgedragen naar de waarde van den klos van Ruhmkorff tot het ontsteken van mijnen in het veld. Zij kwamen, even als later de Fransche ingenieurs, tot het volgende besluit:

‘5. De werktuigen van Ruhmkorff (waarvan er een door hem opzettelijk voor dit onderzoek vervaardigd was) werden zeer

onregelmatig bevonden in het voortgebracht vermogen, hetwelk aan niets anders dan aan gebrekkige isoleering kon worden toegeschreven, ten gevolge van het neerslaan van vochtigheid op eenig deel van het werktuig. Ook werd opgemerkt dat de condensators, waarvan de stoomsterkte afhankelijk is, door het transport en andere oorzaken gemakkelijk ontsteld werden, hetgeen een zeer nadeeligen invloed op de uitkomsten had. in het algemeen vorderde het instrument eene meer keurige en zorgvolle behandeling dan men bij het gebruik in het veld mocht verwachten. Ofschoon dus het inductie-toestel van Ruhmkorff tot het ontsteken van mijnen verscheidene groote voordeelen bezit boven de Galvanische batterij, wanneer zij alleen gebruikt wordt (vooral uithoofde van de groote vermindering der stroomsterkte dier batterij), verdient dat werktuig echter geen aanbeveling om de plaats van de Galvanische batterij tot het ontsteken van mijnen te vervullen, omdat het geen voldoende zekerheid tot ontbranding geeft en op de voortdurende gelijkvormige werking niet gerekend mag worden.'

Na deze uitspraak, die later door Abel (zie blz. 178 en 185 der 'Bijdrage') schijnt herhaald te zijn, kan er geen anderen grond voor het vertrouwen gevonden worden, dat blijkens de 'Bijdrage' bij ons aan den klos van Rubenshoff geschonken wordt, dan de groote voorliefde voor electrische schoktorpedo's, waarvoor die klos zich aanbeveelt, tenzij men minder waarde hecht aan Abel's 'groote autoriteit op het torpedogebied.' Het minder gunstig resultaat van het bovenvermeld onderzoek gaf aan Wheatstone aanleiding tot de vinding van zijn *Magnetic-Exploder*, die later gevolgd is door het *Dynamo-electrisch apparaat* van Siemens en Halske (welke beide werktuigen, als men van de volkomen isoleering van de geleiding verzekerd is, boven alle andere ontstekingsmiddelen te verkiezen zijn) en eindelijk door den *Electro-magnetischen toestel* van Hauck.

Ofschoon dus de aanwending van electriciteit tot ontsteking van buskruit nog zeer jong is, heeft het onderzoek reeds groote vorderingen, vooral in de laatste jaren gemaakt en tot zeer vernuftige vindingen aanleiding gegeven.

Evenwel werden in 1854-56 in den Russischen oorlog, zoover bekend is, alleen schoktorpedo's gebruikt, en geen electriciteit, welke het eerst in 1859 voor Venetië werd aangewend, doch dat was bij het uitbreken van den oorlog tusschen

de Noordelijke en Zuidelijke Staten van Noord-Amerika in 1861 niet in Amerika bekend.

Daar zien wij in Julij 1861 door kapt. Maury[1] op de reede van Hampton met minder goed gevolg de proef herhalen, door Fulton in 1805 voor Walmer-Castle op de Dorothea genomen. Deze proef en de bekendheid met het opruimen van rotsen uit het vaarwater te New-York, door middel van buskruit door electriciteit ontstoken, welligt ook Cold's proeven, waren de uitgangspuiten om zich met watermijnen te verdedigen tegen een vijand, in wiens handen bijna de geheele navale magt der Unie gebleven was.

Men was ook nu weder verpligt in korten tijd het geheele veld van onderzoek en beproeving te doorloopen, en toch slaaagde men daarin zoo bijzonder goed, dat 4 jaren later, op het einde van den oorlog, de torpedo het meest gevreesde wapen geworden was en alle zeeofficieren in de Vereenigde Staten er van doordrongen waren, dat de watermijn in de toekomst een zeer voornaam wapen zou worden.

Nadat door Maury het eerst los drijvende torpedo's waren aangewend, zijn ze later herhaaldelijk gebruikt, zonder dat het bekend is dat er ooit eenig goed resultaat van verkregen werd, zelfs niet in 1864, toen het leger der geconfedereerden rondom Richmond lag, en eere poging gedaan werd om de federale vloot onder de bevelen van admiraal Lee door middel van los drijvende torpedo's te vernielen.

Tachtig metalen kisten, voorzien van hoogst gevoelige schoktoestellen, werden in de Jamesrivier gelegd, en zouden met den stroom tegen de vijandelijke schepen aandrijven, doch zij werden, naar het zeggen der federalen, allen bovenstrooms der schepen tegengehouden, en door de sloepen met gemak opgevischt of onschadelijk gemaakt.

Ik geloof dat de ondervinding geleerd heeft, dat men niet dan in de meest gunstige omstandigheden eenige hoop mag voeden, en dan nog zeer gering, op den goeden uitslag van los drijvende torpedo's.

Met beter gevolg zijn de zoogenaamde Stake guns gebruikt, waarbij de torpedo vastgemaakt is op den kop van een paal, die in de rivier geheid wordt of daarin verankerd ligt. Hier-

1 Sedert dit geschreven werd, is mijn vriend Maury overleden, doch zijn naam zal dankbaar in herinnering blijven zoolang de zee bevaren wordt.

door werden in den aanvang van den oorlog verscheiden kanonneerbooten vernield. Later waagde men zich niet meer zoo ligt in vaarwaters, die niet vooraf onderzocht waren.

Meer algemeen werd de onderwater drijvende, aan den bodem verankerde schoktorpedo gebruikt. Aanvankelijk werden daartoe glazen flesschen (dames-jeanne) gebezigd. Deze hadden op de Cumberland en Tennessee rivieren in het begin van den oorlog grooten voorspoed. Drie federale kanonneerbooten werden er door vernield. Later werd men voorzichtiger. Om van dit soort van mijnen voortdurend succes te mogen verwachten, zou men ze telkens op andere wijze moeten leggen, om den vijand te verschalken, want is hij eenmaal bekend met de wijze waarop ze gelegd worden, dan zal hij ze gemakkelijker kunnen vinden. Dit vordert zeer zeker tijd, die in den oorlog onschatbare waarde heeft; ook kan het 's vijands oogmerken verraden, wanneer hij een vaarwater laat onderzoeken, en al worden dus de torpedo's opgevischt of onschadelijk gemaakt, dan toch hebben zij eenig nut gedaan; maar als middel van verdediging hebben ook deze soort van torpedo's voor eenen bedachtzamen vijand niet veel gevaarlijks. Zij loopen bovendien gevaar door zware stroomen of door drijfhout verlegd of beschadigd te worden, zoodat men er zelden langen tijd staat op kan maken. Ook bespeurde men dat ze herhaaldelijk door hunne draaiende beweging om het ankertouw naar den bodem getrokken werden. In een vaarwater dat voor het gebruik open moet blijven, kunnen ze natuurlijk niet gelegd worden, dan om een breed vaarwater te versmallen, ofschoon dit veel behoedzaamheid vordert in het bevaren van zoodanig versmald vaarwater, waarbij men toch altoos aan noodlottige accidenten blootstaat.

Sommige rivieroevers in de Zuidelijke Staten waren zoo moerassig en ongezond, dat het niet mogelijk was detachementen aan de oevers te hebben om de mijnen waar te nemen en ze door electriciteit te ontsteken. Ook liepen sommige rivieren door landstreken, die niet door geconfedereerde troepen bezet waren, en waar dus ook geen posten langs de rivier konden gesteld worden, om de mijnen van den wal te ontsteken. Om al die redenen bleven de schoktorpedo's nog in gebruik, ook nadat meer algemeen van de electriciteit gebruik gemaakt werd.

In December 1864 werden zij op de Roanokerivier zeer gelukkig aangelegd. Een paar honderdtallen Singer torpedo's waren in die rivier gelegd om de federale kanonneerbooten te

beletten naar de Welden spoorwegbrug te gaan om haar te vernielen. Die brug was voor het leger rondom Richmond van het grootste gewicht, want het was de eenige weg (de Seaboard en Roanoke R.R.), waarlangs de toevoer uit Europa van Wilmington kon komen en dat was dan ook de reden waarom generaal Grant haar wilde doen vernielen. Negen kanonneerbooten kwamen de rivier op, met ramen en sparren voorzien om zich tegen torpedo's te vrijwaren. Van de negen zonken er drie, en vier werden zoodanig beschadigd, dat zij geen dienst meer konden doen. Maar om dit resultaat te verkrijgen, waren er honderden torpedo's gelegd.

Even gelukkig slaagden de schoktorpedo's in Florida op de St. Johns rivier. In de lente van 1864 werd kapitein Bryan derwaarts gezonden om de gemeenschap te verbreken tusschen de federale troepen in het binnenland en hunne basis aan den mond van de St. John. Hij nam weinige manschappen en eenige Singer-torpedo's met zich. De rivier is breed, doch op verscheidene plaatsen ondiep. Ten einde de meest geschikte plaats voor zijne torpedo's te vinden, verborg kapitein Bryan zich in het moeras van den oever en nam vandaar den koers waar, dien de federale transportschepen volgden om een bocht in de rivier te ronden, en plaatste een dubbel stel staken om tot kruismerk te dienen voor het uitgekozen punt. Hij liet des nachts lantaarns aan die staken hangen en legde met een boot een torpedo op het daardoor aangegeven punt, terwijl de andere torpedo's in een cirkel er om heen gelegd werden, zoodat men verwachten kon dat er altoos een aangevaren zou worden. Weinige dagen later werden drie groote federale transportschepen er door vernield, hetgeen de federale troepen uit het binnenland tijdelijk deed terugvallen. Dergelijke stoutmoedige daden, met kalm overleg ten uitvoer gelegd, zijn dikwerf in den Amerikaanschen oorlog voorgekomen. Alleen door de grootste dapperheid, getemperd door de meeste zelfbeheersching, kan men in den oorlog met geringe middelen groote uitkomsten verkrijgen. In handen van zulke menschen blijft steeds de gewone schoktorpedo een hoogst gevaarlijk wapen, terwijl zij in andere handen alleen gevaarijk is voor hen, die ze behandelen of gebruiken. Men heeft dit steeds en overal ondervonden, ook in Duitschland in 1870-71, en het heeft er veel toe bijgedragen om de schoktorpedo in discrediet te brengen. Zij werden in Amerika in het klein dikwerf aangewend als wachtposten om

de nadering van sloepen te verraden, vooral wanneer men overrompeling van de zeezijde vreesde, en hebben in menigvuldige gevallen uitstekende diensten bewezen, doch in den regel mag men zeggen: dat van de duizenden schoktorpedo's, welke er gelegd zijn, slechts weinige iets vernield hebben, en dan somtijds nog een eigen vaartuig, zooals in de Jamesrivier plaats had, toen enkele torpedo's buiten het merk gedreven waren, dat voor de vaart van bevriende schepen opengehouden was.

De ondervonden moeijelijkheden om de torpedo's drijvende en op hun plaats in de Jamesrivier te houden, waarin snelle stroomen, veel drijfhout en rolsteenen gevonden worden, deed reeds spoedig er van afzien om bij het aanwenden van electriciteit de torpedo's te laten drijven, zooals die, welke in 1859 voor Venetië gebruikt werden, en besluiten ze op den bodem vast te leggen en zware ladingen te bezigen om den grooten weerstand te overwinnen, dien 7 vadem water, de diepte waarop ze zouden gelegd worden, aan de onwikkelde gassen bij de ontbranding moesten bieden.

Kapt. Maury gaf het eerst het denkbeeld aan om groote ladingen op den bodem der rivier te plaatsen. Daartoe gebruikte hij een hoogen drukstoomketel, doch door een zwaren bergstroom ging de ketel aan het rollen; de geleidraden braken en alles ging verloren. Het bleek toen dáár noodig te zijn, om de torpedo's zelfs op den bodem te verankeren. Tot ontsteking gebruikte hij aanvankelijk een Wollaston-batterij, die zeer omslachtig en moeielijk te vervoeren was en eene groote hoeveelheid zuren vorderde. Zij woog, gevuld zijnde, nagenoeg een ton. Alles was aanvankelijk gebrekkig; men gebruikte wat voor de hand was en verkregen kon worden. Later is hierin verbetering gebracht, nadat op het einde van 1862 kapt. Maury in Europa kwam om de materialen voor den torpedo-dienst te kiezen en uit te zenden.

In Junij 1862 werden de watermijnen in de Jamesrivier onder het opzicht van kapt. Hunter Davidson gesteld, die door Maury onderricht was, en onder zijne bekwame en energieke leiding werden de betere materialen op grooter schaal en meer stelselmatig aangewend.

Voor den dienst der watermijnen werden op de Jamesrivier twee sleepbooten gebruikt, benevens een voorraadschip, zes torpedobooten, vier wagens en zes ambulances om het personeel met de batterijen snel van het eene naar het andere punt te

kunnen verplaatsen. Zoo noodig werden er meer wagens van den generalen staf gevraagd.

Zooals men weet, was de Jamesrivier de operatielijn waarlangs de federalen herhaaldelijk getracht hebben tot Richmond door te dringen. Het was dus van het grootste gewicht voor de geconfedereerden, om te zorgen dat de federale vloot niet met het federale leger kon samenwerken; doch men had geen schepen om het te keer te gaan, en moest dus wel tot hindernissen zijn toevlucht nemen. Wel is waar dat er batterijen werden opgeworpen bij Hawlett's huis en een bij Chafin's bluff en hooger op bij Drury's bluff, waar zelfs een groot werk lag met vuurmonden bezet, die de rivier beheerschten en waaronder eene ondoordringbare versperring van zinkschepen en kribben was daargesteld, doch benedenstrooms had men begonnen aardenwerken bij de nadering van het federale leger moeten verlaten, en was men verplicht daar mijnen te gebruiken, die ten slotte nog doelmatiger bleken te zijn dan vaste batterijen, omdat zij spoedig konden opgenomen en verlegd worden.

De plaats der mijnen bewoog zich met de lijn van opstelling van de geconfedereerde troepen, en gewoonlijk avanceerde of retireerde zij met de lijn der geconfedereerde piketten. Het doel der mijnen was om de federale vloot te beletten het geconfedereerde leger, dat op de rivier steunde, in de flank aan te vallen, of strooptochten te maken.

Wanneer de oevers der rivier bij het avanceeren in handen der federalen kwamen, dan werden 's nachts de mijnen opgenomen en op de hoogte der geretireerde voorposten weder gelegd, die tevens tot dekking dienden van het mijnpersoneel en van de galvanische batterijen, waarvan men zich bediende tot ontsteking.

Om zoodanige operatie ten uitvoer te leggen, werd een uitstekend en deugdelijk geoefend personeel gevorderd; scheepsonderofficieren, ambachtslieden en kleine pachters hadden voor die diensten de meeste geschiktheid en stoutheid. Vooral de kleine pachters wekten vaak de bewondering van het leger op, als de mijnen zonder bedekking mijlen vooruitgeschoven werden en alles afhing van den moed en het beleid van het mijnpersoneel, dat elk oogenblik gevaar liep van door de kleine vijandelijke stoombootjes op de smalle rivier ontdekt te worden.

Zelfs met de meest zorgvuldige behandeling der geleidraden kon men het beschadigen der isoleering niet voorkomen; daarom

bleef men de galvanische batterij gebruiken en getroostte men zich wat meer elementen te moeten bezigen en den last aan het vervoer verbonden, ter wille van de zekerheid der ontbranding, waarvan men zich elk oogenblik kon overtuigen door een zwakken stroom door de geleiding te laten gaan. Het- komt mij voor, dat de schrijvers van de ‘Bijdrage’ met niet genoeg klem op de hooge belangrijkheid van dat dagelijksch onderzoek hebben gewezen. Zonder het vast vertrouwen, geput uit de zekerheid, dat de mijnen goed in orde zijn, zal de verdediger nooit rust hebben.

Benevens de beweegbare mijnen waren er gedurende de twee laatste jaren van den oorlog negen torpedo-stations langs de James-rivier.

De batterijen der stations waren met telegraafdraden met elkander in gemeenschap en de telegraaflijn werd voortgezet naar Signal-Hill met een tak naar Chafins-bluff en van daar naar het telegraafbureau te Richmond van den generalen staf. De watermijnen vormden dus gelijktijdig eene goede verdedigingslijn en een schakel in het stelsel van snelle berichtgevingen, dat tegenover een actieven vijand zoo dringend gevorderd wordt.

In deze mijnstations nu werden zware torpedo's op den bodem der rivier gelegd. Daar waar de geconfedereerde troepen het terrein bezetten, werd dit soort van mijnen - grondmijnen - bij voorkeur gebruikt, want zij gaven meer vertrouwen en werkten meer op het moreel van den vijand, omdat hij ze niet zoo licht kon vinden en verstoren, en zij waren bovendien onder meer waakzaam en weerbaar toezicht geplaatst. Daarbij waren zij alleen gevaarlijk voor vijanden en niet voor vrienden, zooals schoktorpedo's het dikwerf geweest zijn.

De ladingen dezer mijnen waren van 200 tot 2000 E. ponden buskruit, naarmate van de diepte van het vaarwater, de hardheid van den bodem en van de stevigheid der schepen, die men er mede wilde vernielen. In den regel werden de ladingen veel grooter gemaakt dan noodig zoude zijn om een groot gat in een schip te maken. Men begreep zeer goed, dat het zeer moeielijk moest zijn om elke mijn juist op hetgunstigste oogenblik te ontsteken allerlei oorzaken en invloeden konden dit doen missen. Daarom gaf men de voorkeur aan een breede waterzuil, voortgekomen uit een grooten vernielingskring, bij de ontbranding eener groote lading in diep water, waardoor zelfs buiten de zuil aan vaartuigen groote schade kan

worden toegebracht door de hevige beweging en beroering van het water, waaruit de zuil gevoed wordt.

In de Jamesrivier gebruikte men geen grootere ladingen dan 1700 tot 2000 E. ponden gewoon buskruit. De mijnen werden 50 yards uit elkander gelegd, gemiddeld in 7 vadem water. De bodem was overal zachte modder, en deze omstandigheid alleen verminderde de uitwerking, in vergelijking met de uitwerking op een rotsgrond, met ¼ van het vermogen uit proeven afgeleid.

In den regel werden de torpedo's in eene lijn dwars over het vaarwater gelegd, en in het verlengde dezer lijn stond het richtstation, waar de geleiding gesloten werd om de mijn te ontsteken. Dit sluiten der geleiding kan niet te eenvoudig geschieden. Alle dubbele of samengestelde bewegingen, alle overbrenging van bevelen, alle samenwerking van verschillende personen, zijn zoovele oorzaken van mislukking, die zooveel mogelijk behooren vermeden te worden; want de waarnemer moet onverdeeld zijn aandacht aan het te vernielen schip kunnen wijden, wanneer het de mijn nadert, en hij alleen is in staat op het gunstigste oogenblik de geleiding te sluiten. Het vordert veel oefening, een juisten blik, goed oordeel, veel zelfbeheersching, wil men een mijn op het gunstig oogenblik doen ontbranden. Wanneer men hiervan overtuigd is, dan zal men eerder met Holmes (blz. 199 der Bijdrage) instemmen, dat een groote waarnemingssector met contact stiften minder kans tot vergissing zal geven dan het hoogst vernuftig uitgedacht Peilinstrument van den torpedodienst, waarop de torpedo-grenslijntjes soms niet eens één millimeter uit elkander liggen.

De afstanden in de Jamesrivier waren te klein en het vaarwater was te smal om bijzondere richttoestellen noodig te hebben; somtijds had men niets anders dan een paar rieten om het oog te richten in de lijn der torpedo's.

Het batterij-station was gewoonlijk op 200 yards afstand van het richt-station, in een put tegen splinters gedekt om de galvanische batterij te beschermen. Eene hut voor het mijnpersoneel was steeds in de nabijheid, want men moest voortdurend waakzaam zijn en de geringste vijandelijke beweging moest dadelijk naar het hoofdkwartier geseind worden.

De afstand van het richt- tot het batterij-station wasopzettelijk 200 yards genomen, om alle gepraat te voorkomen op het oogenblik van spanning, als de geleiding gesloten moest wor-

den. De ontsteking geschiedde steeds door den waarnemer zelf, om alle vergissing te voorkomen. Daarvoor had hij niets anders te doen dan de platgeslagen uiteinden der blanke geleidraden op elkander te leggen. Hij stond dns met een draad in elke hand het schip waar te nemen, terwijl in het batterijstation de batterij gevuld in de geleiding gesteld werd. Op het oogenblik dat hij dit gunstig oordeelde, werden de handen bij elkander gebracht en de draden op elkander gelegd, waarop de ontbranding volgde. Het was zoo eenvoudig mogelijk en werkte uitstekend. Deze zoo primitieve handelwijze steekt zeker ongunstig af bij de meer kunstmatige en zamengestelde, welke in de *'Bijdrage'* beschreven wordt; maar ik geloof, dat de eenvoudigste het minst gevaar loopt van teleurgesteld te worden in de uitwerking.

In de vaste stations werden kabels gebruikt, die metgewichten bezwaard werden om het visschen er van met sloepen te voorkomen. Bij het ingraven der draden, nadat zij aan wal kwamen, zorgde men steeds het voor het oog des vijands zooveel mogelijk verborgen te houden en het opgraven er van zoo lastig mogelijk te maken.

De Geconfedereerden gebruikten veelal de batterij van Grove van 12 elementen. Zij was licht en zoo gemaakt, dat zij ook gevuld vervoerd kon worden. Men gebruikte zeer zuivere zuren en tot ontsteking platinagas, dat gegloeid werd door den galvanischen stroom. Van de uitgezonden werktuigen om door wrijvings- of door magneto-electriciteit mijnen te ontsteken, werd zelden gebruik gemaakt, omdat men niet wist op welke wijze het dagelijksch onderzoek in te stellen, dat met een enkel element der galvanische batterij gemakkelijk kan geschieden, wanneer men met meerdere elementen het gas kon gloeijen maar de mijnbuizen, die bij het aanwenden van andere bronnen van electriciteit gebruikt moesten worden, lieten zoodanig onderzoek niet toe. Toen het berigt hiervan in Europa kwam, gaf het kapitein Maury aanleiding tot de vinding van zijn zoogenaamde '*shunt*', gegrond op den weerzin der industiestroomen om een vonk voort te brengen en aan de gewilligheid der wrijvingselectriciteit om vonken te maken. Men kon nu langs die *shunt* - een platinadraad, die de beide geleidraden verbond, welke met hare uiteinden aan de buis vastgemaakt waren - langs de *shunt*, welke rondom de buis liep, met magneto-electriciteit telegrafeeren, met galvanische electriciteit onderzoeken, zelfs

gloeien, zoo men wilde, en door wrijvings-electriciteit de buis ontsteken. Het was zeer vernuftig uitgedacht, doch het werd in den oorlog niet aangewend, want die was te spoedig geëindigd.

Onverschillig welke bron van electriciteit er gebruikt wordt, behoort men zich te vergewissen of men in staat is daarmede op den afstand, waarop de mijnen aangelegd worden, te ontsteken; anders loopt men gevaar dezelfde ondervinding op te doen, welke men op fort Sumpter verkreeg, toen op den 8sten September 1863 het admiraalschip, de *New Ironsides* boven eene mijn met 5000 Eng. ponden buskruit was, die op 1500 yards van Sumpter in 6 vadem water lag en men niet in staat was met een onvermogende wrijvings-electriseermachine die mijn te ontsteken, welke dagelijks onderzocht en in orde bevonden was.

De monitor *Tecumseh* werd voor Mobile door een grondmijn letterlijk ondersteboven gekeerd, en deze mijn werd door magneto-electriciteit ontstoken; maar ik geloof niet dat andere grondmijnen gedurende den oorlog door andere dan galvanische stroomen ontstoken zijn. Zeker niet in de Jamesrivier.

In Mei 1864 werd men in de gelegenheid gesteld de uitwerking van een op het juiste tijdstip ontstoken mijn waar te nemen, toen admiraal Lee met de federale vloot de Jamesrivier wilde opvaren om de operatiën van generaal Butler te ondersteunen, die eenige dagen te voren bij Bermuda Hundred geland was, met het voornemen om van daar naar Richmond op te rukken. De admiraal vermoedde dat er mijnen in het vaarwater lagen; daarom avanceerde hij zeer langzaam en liet eerst er naar visschen en de oevers onderzoeken voordat hij vooruitging, hetgeen nu gemakkelijker kon geschieden, uithoofde het geconfedereerde leger na den slag bij de Wilderness op Richmond teruggevallen was. Toch avanceerde de vloot al visschende en dreggende niet meer dan een Engelsche mijl per dag en kwam op den 6^{den} Mei aan de bocht boven Curl's Neck. Van negers had de admiraal vernomen, dat in die bocht twee mijnen lagen en dat het richtstation op den linkeroever was. Kapt. Davidson, begrijpende dat zoodanige mededeeling kon geschied zijn, was daarom in den nacht van 5 op 6 Mei met een boot gekomen om de draden en de batterij naar den overwal te brengen, waar de grond laag, moerassig en met riet begroeid was. Hier werden putten gegraven en de menschen er in geplaatst, ofschoon de putten halfvol met water waren. Het vaarwater was hier

niet breeder dan 150 yards. Elke mijn bevatte 1750E. ponden buskruit en lag in 45 voet water.

Toen de admiraal tot op 300 yards van de bocht genaderd was, stopte hij den voortgang van de vloot en liet sloepen klaar maken tot visschen. Het stoomschip Commodore Jones, groot 800 ton, werd toen op verkenning uitgezonden. Het ging over de mijnen heen, rondom de bocht naar eene landingsplaats, die eene halve mijl hoogerop gelegen was, en keerde terug zonder iets opgemerkt te hebben. Intusschen hadden de gelande mariniers het verlaten station op den linkeroever gevonden, waar opzettelijk een oude batterij, draad, kleeren en geweren verward door elkander achtergelaten waren om den vijand te doen gelooven, dat het mijnpersoneel ook teruggetrokken was. Men verbeelde zich den toestand van kapitein Davidson met zijne manschappen, ter halver lijve in het water zittende, ooggetuigen van hetgeen om hem heen gebeurt en onbevreesd het gunstig oogenblik afwachtende om de mijn te doen springen, zoo mogelijk onder het admiraalschip. Klaarblijkelijk was de admiraal minder op zijn gemak, want na eerst de *Commodore Jones* andermaal uitgezonden te hebben, werd dit schip met den roeper teruggeroepen, nadat het over de mijnen heengegaan was, en last gegeven eerst met sloepen te laten dreggen om naar den kabel te visschen. Dit bevel werd door kapitein Davidson duidelijk gehoord, die begreep dat nu de tijd tot handelen gekomen was en hij de hoop moest opgeven van het admiraalschip te zullen vernielen. Op het oogenblik dat de *Commodore Jones* boven de linksche mijn was, werd de geleiding gesloten. Bij de uitbarsting scheen de kanonneerboot opgelicht te worden en daarna een weinig in het midden te zakken; daarop spronde ketels, waarna het geheele vaartuig uit elkander vloog, terwijl de waterzuil zich uit den stroom verhief. Het moet een verschrikkelijk gezicht geweest zijn al die halfgebraden lichamen, welke in de lucht slingerden. Nadat de stukkenvan het gesprongen schip gevallen waren, volgde er eene doodsche stilte van eenige minuten, en daarna keerde de geheele federale vloot, op sein van den admiraal, den steven; en dit geschiedde met zooveel overhaasting, dat verscheidene schepen elkander in het nauwe vaarwater aan boord liepen en averij maakten.

Het springen van den *Jones* hield niet alleen de federale vloot terug, maar admiraal Lee oordeelde het raadzaam de rivier te versperren om de federale vloot tegen torpedo's te be-

schermen; hij sloot zoodoende de rivier en beroofde het federale leger van zijne ondersteuning. Wat nog erger is, toen generaal Butler de verschansingen bij Drury's Bluff aanviel, waar hij eene zwakke verdediging verwachtte, werd hij teruggeslagen, uithoofde het personeel van de waterbatterijen daar en bij Chafin's Bluff, die anders tegen de vijandelijke vloot zouden hebben moeten ageeren, als zij niet door de torpedo's waren teruggehouden, nu vrij kwam ei tot verdediging der verschansingen kon te hulp snellen. Hierdoor won generaal R. Lee vijf dagen, die hem in staat stelden een garnizoen in Richmond te werpen.

Door de watermijnen werd het stoute plan van generaal Grant, om een divisie tusschen Petersburg en Richmond te zenden, vóór dat het geconfedereerde leger op Richmond kon terugvallen, en terwijl de bezetting van Petersburg door het leger der federalen werd bezig gehouden, geheel en al verijdeld, en het behoud van Richmond op dat oogenblik, mag aan de watermijnen worden toegeschreven. Wellicht zou admiraal Faragut meer doorgetast hebben, en niet zoo gemakkelijk zijn tegengehouden, zooals hij voor Mobile getoond heeft; maar alle admiralen zijn geen Faraguts.

Wanneer men wist, dat eene rivier ondermijnd was, zonder de plaatsen te kennen waar de mijnen lagen, dan gingen de federalen met de meest mogelijke behoedzaamheid de rivier op, met sloepen dreggende en met mariniers langs de beide oevers. Daar waar dit kon geschieden, zonder dat het door de geconfedereerde troepen of batterijen belet werd, zag men de sloepen vooruitgaan met dreggen achter zich; daarop volgden de kanonneerbooten, ook met dreggen achter zich; vervolgens de gepantserde schepen, en eindelijk de transportschepen. De mariniers gingen aan den wal met de voorste sloepen in eene lijn ‘en tirailleur’ en onderzochten elken aardhoop, elke struik, elke plaats waarin torpedomannen, de batterij of draden verborgen konden zijn. Men stak met de bajonet of schoot in hetgeen argwaan wekte. Van den kant der geconfedereerden werd daarentegen niets verzuimd om den vijand te misleiden. Stukken draad werden diep ingegraven en aan wortels van boomen gehecht, valsche stations gemaakt, valsche berigten verspreid, zelfs valsche mijnen over dag gelegd, die 's nachts werden weggenomen, wanneer op andere plaatsen de echte mijnen aangelegd werden. Zeer weinigen van het mijnpersoneel waren

bekend met de ligging van andere mijnen, dan die welke men zelf moest ontsteken.

De woede der soldaten tegen het mijnpersoneel was zoo groot, dat de officieren met moeite de gevangenen konden beschermen. Eens werd een man in een batterijput met de bajonet afgemaakt en gelukkig was een officier bij het richtstation om den man te beschermen, die daarin gevonden werd. Op de vraag; waarom hij zoo lang gewacht had met heen te gaan, was zijn antwoord: ‘dat zijn mijn voor het admiraalschip bestemd was en dat hij daarop wachtte.’

In handen van zulke vastberaden mannen zijn torpedo's zeer kwaadaardige vernielingswerktulgen. Zij verlammen de stoomkracht, ondermijnen de stoutheid, kweeken behoedzaamheid, baren zorg, doen tijd winnen en zijn zoowel verdedigend als aanvallend te gebruiken.

Even als in de eerste tijden der aanwending van watermijnen er dadelijk aan gedacht werd om haar tegen vijandelijke schepen aan te voeren, zoo zag men in den Amerikaanschen oorlog weldra torpedobooten te voorschijn komen, die met een spar, waaraan de torpedo gehecht is, den vijand gaan opzoeken en hem geen oogenblik rust gunnen, en het minst gedurende den nacht. Elk vaartuig, hoe klein het wezen moge, is in staat min of meer vernieling aan het hechtste schip toe te brengen en het daardoor buiten dienst te stellen, zijn voortstuwer te vernielen of groote schade te veroorzaken. De minst ingewijde kan van dat wapen gebruik maken; het vordert slechts moed, beleid en vastberadenheid.

De torpedobooten, door de geconfedereerden gebruikt, waren meestal gewone stevige sloepen, goede zeebooten met fijne waterlijnen, die zich snel konden bewegen, waarvoor ze van stoomkracht voorzien waren. Zeldzaam waren ze volkomen in orde, want men moest zich behelpen met hetgeen men bezat. Enkele malen hadden ze een roef van 3 inch. plaatijzer over den stoomketel heen en op de plecht een schotvrij schild - tegen geweervuur - waarachter de inrichtingen stonden om te sturen, en om de torpedospar te laten zakken. Deze boom of spar was van *spruce pine*, 20 voet lang en 4 inches in middellijn aan het onder- of poteinde, toenemende tot 5½ inch op 6 voet afstand van den pot, op het punt waar de meeste kracht werd uitgeoefend, en uitloopende in 3 inch. middellijn, waar de torpedo werd vastgemaakt. Om aan de torpedo, wanneer de

spar tot op de noodige diepte was neergelaten, een horizontalen stand te geven, was het einde van de spar naar boven gebogen, door haar over 5 voet lengte doormidden te zagen, daarna de kromming te geven en weer aan elkander te klinken. De spar zat met het ondereinde in een ijzeren pot, welke door twee armen aan weerszijden van den steven in bouten vastgehouden werd, die het op en neer bewegen van de spar toelieten. Aan de binnenzijde van het boord waren voor deze bouten zware houten knieën aangebracht, welke tegen elkander op de kiel van de boot stuitten, waardoor de terugstoot bij de ontbranding van de torpedo op de kiel werd overgebracht. Aan den pot was een ketting vastgemaakt, die over een rol in den voorsteven liep en onder het schild om een rondsel ging, waarmede de spar opgehaald of neergelaten werd.

De torpedo, gevuld met fijn, zeer ontvlambaar buskruit, was van koper vervaardigd in den vorm van een champagneflesch, doch met een ronden bodem. De hals van de torpedo werd over het uiteinde van de spar geschoven en met pennen daaraan vastgehecht. Wanneer het elektrieke torpedo's waren, dan was de geïsoleerde geleiding in de spar ingelaten en liep door den hals naar binnen, waar verscheidene mijnbuizen in een verdeelden omloop in de geleiding waren gesteld - naar de vinding van den graaf Th. Du Moncel het eerst te Cherbourg aangewend, om door middel van een inductiestroom gelijktijdig verscheidene mijnen te kunnen ontbranden, om groote massa's steen te verkrijgen voor het breekwater. In 1854 verkreeg men op die wijze enkele malen 50,000 kubieke meters steen door eene ontbranding. - Bij deze torpedo's werd dikwerf van Wheatstone's magnetic exploder gebruik gemaakt. Wanneer het schoktorpedo's waren, dan hadden zij op den bollen bodem op vijf verschillende plaatsen fijngevoelige Brooks *detonators* staan, zoodat de torpedo niet kon worden aangevaren zonder dat een der *detonators* afging. Nadat de torpedo aan de spar gehecht was, streek men deze tot dat de spar op het water rustte. Daardoor verminderde het gewicht op het uiteinde van den langen hefboom, en dus het geweld op en de trilling van de boot. De spar werd eerst verder neergelaten bij het naderen van het vijandelijk schip, meestal zoodanig, dat de torpedo 8 voet onder water was. Ook werd die spar wel eens niet voor den boeg gevoerd, maar op beugels naast het boord gelegd en uitgevoerd wanneer men bij het vijandelijk schip kwam, zooals

luit[t]. Cushing deed bij het vernielen van den ram *Albemarle*; doch de inrichting van de boot, waarmede kapt. Davidson de *Minnesota* aanviel, was met de spar voor den steven.

Ter bepaling van de lading, van de lengte der spar en van de uitwerking op de boot waren bij Richmond proeven genomen op eene rij van 10 inch. palen met bouten en kespen aan elkander verbonden en aan weerskanten met 4 inch. planken belegd. Dit samenstel moest een stevig gebouwd scheepsboord voorstellen. De ladingen, 55 E. ponden buskruit, waren in koperen kisten met *detonators* op den bodem. Een torpedoboot voerde de torpedo met 3 mijls vaart tegen het samenstel aan, eerst op 3 voet onder water en vervolgens dieper en dieper tot 8 voet. Op eene diepte van 8 voet werden de palen, die in den ontploffingskring der torpedo stonden, afgebroken en een oppervlakte van 20 vierkante voet der planken ingedrukt. Op 7 voet verkreeg men gelijke uitwerking; alleen werden de stukken niet ingedreven, maar kwamen dadelijk opdrijven. Op 6 voet werden de palen alleen uit haar verband gerukt en de planken afgescheurd, doch het water werd nu hooger opgeheven. Op 5, 4 en 3 voet onder water werd de uitwerking minder en minder en steeg de waterzuil, of eigenlijk nu slechts de met water vermengde gaszuil, hooger en hooger. Hieruit werd afgeleid, dat een kolom water boven de mijn noodzakelijk is om er eene krachtige zijdelingsche uitwerking van te mogen verwachten en het daarom raadzaam is, ze op niet minder dan 7 voet en liefst dieper aan te wenden, wanneer men zijdelings eene groote kracht wil uitoefenen.

Ten opzichte van het inspringen der spar werd bevonden, dat men 75 E. ponden buskruit op 6 voet diepte kon afvuren; het is echter mogelijk dat al het kruit niet verbrand werd, doch het is in alle geval niet raadzaam in minder dan 6 voet diepte torpedo's uit sloepen te ontsteken als zij den terugstoot moeten kunnen verdragen. Hoe dieper de torpedo onderwater ligt, des te minder heeft de sloep te weerstaan. Waarschijnlijk werd de sloep van luit[t]. Cushing door den terugstoot beschadigd, omdat hij niet vooraf zich door proeven van de uitwerking had kunnen verzekeren, zooals door de geconfedereerden geschied was,

De *Squib* was een torpedoboot, een gewone stoombarkas met de boven omschreven inrichting voor den steven, die in den nacht van 9 op 10 April 1864 het admiraalschip der federalen,

de *Minnesota*, op de reede van Hampton bij den mond van de Jamesrivier zou gaan vernielen. Zij was een zeer handelbare goede zeeboot, die 9 mijl vaart onder stoom kon loopen. De torpedo bevatte 55 E. ponden fijn busbruit en om te ontsteken de bekende glazen buis met zwavelzuur.

Op den bepaalden tijd gingen kapit. Davidson met den machinist van den *Richmond* en nog een man met de *Squib* de rivier af. Men naderde de *Atlanta*, doch deze lag te dicht bij den wal en omringd van booten; men ging daarna naar het volgende groote schip dat de *Roanoke* bleek te zijn, maar dit schip was aan het overnemen van steenkolen en met verscheidene schuiten langs zijde, die het aanvaren verhinderden. Hier werd de *Squib* het eerst opgemerkt en aangeroepen, waarop kapt. Davidson antwoordde: dat hij dépèches van Fort Monroe naar den admiraal moest brengen, en vroeg: waar de *Minnesota* lag? De verkregen aanwijzing werd opgevolgd. Er was maanlicht, maar door overdrijvende wolken nu en dan verduisterd; er was weinig zee, doch genoeg om de boot met stuifwater te overdekken; niettemin voerde men de spar met de torpedo op liet water zonder eenig ongemak van de trilling te ondervinden. Op weg naar de *Minnesota* werd de *Squib* andermaal door een kanonneerboot gepraaid, waaraan gelijk antwoord als vroeger gegeven en gelijke vraag gedaan werd. Bij het naderen van de *Minnesota* werd men door de uitkijken hard aangeroepen. Op het antwoord als vroeger werd gelast de dépèches aan den *tender* achter het admiraalschip af te geven en niet langs zij te komen. Nu liep de *Squib* voor den boeg van de *Minnesota* over, om met een gier het schip aan stuurboord aan te varen. Dit ziende riep de officier van de wacht: dat hij achter het schip moest zijn, doch ontdekte gelijktijdig den aard van het vaartuig en gilde uit: Torpedoboot!

De torpedo werd op 8 voet onder water bij den schroefkoker aangebracht. Door den schok na de ontbranding werd de schroefas van het fregat uit de metalen gelicht, 10 kanonnen van 9 inch. uit de rolpaarden geworpen, en de schade was zoo groot, dat het schip door eigen pompen niet boven water gehouden zou zijn geworden, hetgeen alleen door het snel bijbrengen van meerdere pompen kon geschieden, waardoor het schip in een droogdok gebracht kon worden.

Intusschen was aan boord van de *Squib* door den terugschok de zuigerstang van den enkelen cylinder in zijn doodpunt blij-

ven staan, en de schroef wilde niet draaien voordat de machinist met de hand de beweging geholpen had. Zoodra men aan boord van de *Minnesota* van den eersten schrik bekomen was, begon het geweer- en later het geschutvuur, dat, zoolang de *Squib* zonder voortgang onder de billen van de *Minnesota* lag, weinig kwaad deed, maar toen men wegstoomde, liep men op wonderdadige wijze van de kogels vrij, die van alle zijden werden afgeschoten. Waarschijnlijk had geen der schepen stoom op om de *Squib* na te jagen. Begunstigd door de duisternis keerde men ongedeerd terug.

Zoodra de torpedo op die wijze aanvallend gebruikt werd, begon men in de Vereenigde Staten de oogen te openen en te doorzien welk krachtig wapen zij voor de zeemacht wezen kon. Van dit oogenblik af aan was de toekomst van de torpedo verzekerd. Zij is dan ook na dien tijd niet meer van het tooneel verdwenen, en al is het dat men hier en daar zich meer met slapende en wakende torpedo's heeft bezig gehouden, het is zeker dat alleen de aanvallende torpedoboot van de watermijn een zoo geducht wapen gemaakt heeft.

De stoute daden van luit*t*. Paine en van kapt. Davidson der Zuidelijke- en van luit[t]. Cushing der Noordelijke-Staten hebben een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het zeewezen geopend, waarin de aanvallende torpedo eene voorname rol zal spelen. Het blijkt niet uit de ‘Bijdrage,’ dat men bij den torpedo-dienst in Nederland dit gevoelen deelt; het is mij daarom wenschelijk voorgekomen daarop de aandacht te vestigen, vooral omdat ons land zoo ruimschoots de gelegenheid aanbiedt om van dit krachtig middel van verdediging op duizenderlei wijze partij te trekken.

Bij de verdediging van Mobile had men zich op ééne rij slapende torpedo's verlaten, welke voor Spanishfort gelegd waren, dat voor zijne verdediging op die watermijnen steunde. Admiraal Faragut verloor daardoor van zijne stoomschepen de *Milwaukie*, de *Osage*, de *Laura*, de *Iberville*, de *Blossom*, de *Rover*, de *Scotia* en de N°. 48, doch hij getroostte zich het verlies en Spanishfort werd genomen, hetgeen de overgave der stad ten gevolge had. Men had voor eene zoo belangrijke stelling te veel op ééne rij torpedo's vertrouwd; tegenover zulk een stouten aanvaller als admiraal Faragut was eene tweede, zelfs eene derde lijn van torpedo's raadzaam geweest. Maar de vraag mag ook gedaan worden: of een zwerm van torpedo-

booten er niet beter in geslaagd zouden zijn om zulk een stouten aanvaller te weerstaan. die zich zelfs niet ontzag met houten schepen tegen een gepantserd vaartuig te rammen, dat zooals luit[t]. Cushing later toonde, met een torpedoboot gemakkelijk vernield had kunnen worden.

Na al het medegedeelde zal het niet noodig zijn meerdere bijzonderheden te vermelden van het aandeel dat de torpedo's gehad hebben bij de verdediging van het fort Sumpter voor Charleston, of van fort Fisher aan den ingang van de Cape Fear rivier, waaraan Wilmington ligt. Ik heb slechts willen aantoonen, dat de torpedo's aan den vijand een slagboom stellen van zedelijken aard, die alleen door de stoutste aanvallers verbroken wordt, wanneer zij zich groote verliezen willen getroosten en geen tweede of derde lijn van defensie hen stuiten mocht. Maar vooral is er door mij op gewezen, dat met geringe hoeveelheden buskruit, of andere gasontwikkelende stoffen, veel grooter vernieling kan worden teweeggebracht door middel van watermijnen, dan op eenige andere wijze kan geschieden, mits dat de mijn worde aangebracht. Niet alleen de slapende en de wakende mijn van den torpedo-dienst, maar ook een wakkere aanvallende torpedo, de torpedoboot in een woord, behoort een nieuw element onzer navale magt te worden.

De torpedoboot zal in het vervolg de rol vervullen der vroegere branders; zij zullen als tirailleurs vooruitgezonden worden om het terrein te verkennen, hindernissen op te ruimen en den weg te banen voor gepantserde schepen en transportschepen, die zij zullen beschermen tegen aanvallen met torpedobooten. Zijn er bij ons proeven mettorpedobooten genomen?

De ‘Bijdrage tot de kennis der torpedo's’ zwijgt er van, en dit mag doen denken, dat tot nog toe aan den marine-torpedodienst geen onderzoek is opgedragen naar de meest geschikte torpedoboot.

Bij al het wetenswaardige, dat de ‘Bijdrage’ bevat, geloof ik toch dat het onderwerp der torpedo's daarin van een zeer eenzijdig standpunt beschouwd is. De moeielijkheden waarmede de torpedodienst te kampen gehad en die men op vernuftige wijze overwonnen heeft, zijn, naar het mij voorkomt, op den voorgrond getreden, tot nadeel van de hoofdzaak: de uitwerking

welke men beoogt. Het vraagstuk, waarvan men de oplossing zoekt, is, geloof ik: Op welke wijze kan men in tijd van oorlog van de torpedo goede diensten verwachten? Om dezevraag te kunnen beantwoorden, behoorde men, zou ik denken, volkomen bekend te zijn met de uitwerking van gasontwikkelingen onder water.

Het blijkt wel uit de ‘Bijdrage’, dat men bij den torpedodienst de behoefte voelt aan meer afdoende proeven aangaande de uitwerking van buskruit onder water, maar niet dat men te dien aanzien juiste denkbeelden heeft, en toch meent men, zonder die noodzakelijke kennis, een stelsel van elektrische schoktorpedo's te kunnen aanbevelen.

Op bladz. 6 ‘der Bijdrage’ wordt gezegd: torpedo's moeten voldoen aan de eischen:

1°. zekere en voldoende uitwerking te hebben;

2°. groote eenvoudigheid in samenstelling te bezitten, gepaard met voldoende soliditeit, en

3°. geheel zonder gevaar te zijn, zoowel in de behandeling, als voor eigen of bevriende schepen.

Geheel zonder gevaar in de behandeling is een overdreven eisch, die niet gesteld mag worden; beter ware gezegd:

3°. geheel zonder gevaar te zijn voor eigen en bevriende schepen en zoo min mogelijk in de behandeling.

Wanneer men deze eischen bij het lezen van de ‘Bijdrage,’ steeds in gedachte houdt, zal men wellicht kunnen instemmen met de uitspraak op bladz. 8: ‘dat Nederland, wat de torpedozaak betreft, bij geene natie achterstaat;’ maar men zal toch ook de overtuiging gekregen hebben, dat zij, wat den eersten eisch betreft - de zekere en voldoende uitwerking nog zeer weinig gevorderd is.

Ware toch de uitwerking beter bekend, zoodat het niet noodig geacht werd te dien aanzien meerdere en afdoende proeven te nemen, dan zou waarschijnlijk het voordeel van aangevoerd wordende torpedo's helderder in het licht gesteld zijn dan op bladz. 11 geschied is.

De gewone drijvende schoktorpedo, visch-torpedo, enz. worden met het volste recht afgekeurd, maar aanvaringstorpedo's zullen in het vervolg een belangrijk aandeel in het zeegevecht hebben.

Dat in Nederland nog nimmer proeven genomen zijn met de aanvaringstorpedo's, bewijst niet voor den voortgang dien de torpedozaak bij ons maakt.

De Harvey-torpedo deelt in de eigenschappen van den slinger en van den *boomerang*, die in hoogst geoefende handen veel kwaad kunnen uitrichten, maar het in den regel nietzullen doen.

Van geen torpedo is de uitwerking zekerder dan van de watermijn, die met een torpedoboot aangevaren wordt; om deze reden schijnt dan ook al wat op bladz. 51 van wakende mijnen gezegd wordt, minder juist te zijn. Het onderscheid tusschen de uitwerking van slapende mijnen, die op den bodem liggen, en wakende mijnen, die op een betrekkelijk geringen afstand onder de wateroppervlakte moeten worden geplaatst, bestaat hierin: dat de slapende mijn hare vernieling door de waterzuil moet verrichten, terwijl de wakende mijn het door den ontploffingskring zal dienen te doen; de uitwerking van de eene is rechtstandig naar boven, die van de andere dwars uit, en dit is juist het moeielijkst te verkrijgen, zoo als blijkt uit het voorbeeld op bladz. 57 vermeld: ‘Naast een met torpedo's beladen kruitschip lag een barkas, waarin reeds twee torpedo's lagen, elk geladen met 45 K.g. buskruit, en men was bezig een derde over te nemen, toen er plotseling eene ontploffing plaats had.’ Laat ons aannemen dat slechts een der torpedo's in de barkas gesprongen is dan heeft de ontbranding van 45 K.g. buskruit in de barkas, die naast liet kruitschip lag, dit schip nagenoeg onbeschadigd gelaten. Het is echter ook mogelijk dat de beide torpedo's ontbrand zijn.

Men zal dus nog vrij wat proeven behooren te nemen, alvorens men aangaande de zijdelingsche uitwerking van buskruit zekerheid verkrijgt om op de goede werking er van te mogen rekenen. Ook is het niet waar dat zij geheel onafhankelijk zijn van menschelijke waarnemingen. De wakende mijnen zullen meer angstvallig bewaakt en waargenomen dienen te worden dan slapende mijnen, al is het dan ook niet door het mijnpersoneel. Zonder voortdurende bewaking door de zeemacht zullen ze worden opgevischt, of onschadelijk gemaakt. Zij binden dus een deel der levende strijdkrachten te water aan hare bewaking, en het personeel, dat daarvoor noodig is, zal zeker veel aanzienlijker zijn dan het meerdere mijupersoneel dat voor slapende mijnen gevorderd wordt.

Op bladz. 52 wordt gezegd: ‘Dat eene wakende mijn, die door aanvaring wordt ontstoken, bepaaldelijk op eenigen afstand onder water moet worden geplaatst; ten eerste, *omdat hare*

uitwerking zeer gering zou worden (tot zoover zijn wij het met de schrijvers volkomen eens, maar dan volgt:) indien de groote zijdelingsche weerstand ophield te bestaan, waardoor nu de uitwerking als het ware in ééne richting wordt gedrongen.'

Hiervan begrijpen wij niets. Van welke zijdelingsche weerstand is hier sprake? Er is, dunkt mij, geen andere dan het gewicht van de kolom water ter hoogte van de lijn van minsten weerstand, d.i., van de diepte waarin de torpedo ontstoken wordt.

Het nadeel van wakende mijnen bestaat juist hierin, dat zij slechts een korte lijn van minsten weerstand kunnen hebben, dus de ontploffingskring zeer spoedig tot boven water komt en er dan wel een hooge met water vermengde gaszuil wordt voortgebracht, maar waarvan de zijdelingsche uitwerking betrekkelijk gering is, die alleen vermeerderd kan worden door zeer ontplofbare stoffen te gebruiken, welke zeer snel in gassen van zeer hooge spanning overgaan.

Er is slechts ééne richting waarin de uitwerking gedrongen wordt en dat is in die van minsten weerstand, en hierin ligt het voordeel van slapende mijnen, wat de zekerheid der uitwerking betreft, mits dat zij op het gunstig oogenblik ontstoken worden, hetgeen zeer moeielijk te bepalen is.

Verder zeggen de schrijvers: 'ten tweede, omdat de bodem van een vijandelijk schip waarschijnlijk minder sterk zal zijn dan zijne zijden, en eindelijk omdat de plaats der torpedo's voor den vijand zooveel mogelijk moet verborgen zijn.'

In den regel zal men toch met schoktorpedos alleen de zijden van het schip kunnen treffen en daarop behoort de uitwerking berekend te zijn, want men kan wel een vierkanten bak, of een platbodem kanonneerboot over een schokmijn sleepen en door de gaszuil het voorschip vernielen, zoo als in October 1866 in het Veersche gat gedaan werd, maar dit zijn buitengewone uitzonderingen. In clk geval moeten de torpedo's ook gewone schepen kunnen verwoesten van onderscheidene dieptredingen.

De plaats der torpedo's moet niet *zooveel mogelijk*, maar geheel en al voor den vijand verborgen zijn, want anders zal hij ze zeer spoedig trachten op te ruimen. Dit: zooveel mogelijk verborgen, en het geheel zonder gevaar in de behandeling, zijn waarschijnlijk bij vergissing van den een in den anderen volzin te recht gekomen.

Wanneer de bladz, 64-97 getuigen van de nauwlettende

zorg, waarmede door den torpedodienst getracht is een elektrische schoktorpedo te verkrijgen, dan straalt er toch ook de geest in door van een minder helder inzicht in de werkelijkheid van het oorlogvoeren.

Er wordt verlangd, bladz. 91, proeven te nemen om te weten of men 100 K.g. buskruit kan ontbranden zonder op 10 m. afstand den schoktoestel van andere torpedo's te doen werken, zoo als men reeds weet dat het op 11 m. afstand met torpedo's van 25 K.g. en 75 K.g. buskruit veilig kan geschieden. Maar ten aanzien van de zijdelingsche uitwerking dier ladingen, van eene inrichting der mijn om die zijdelingsche uitwerking te versterken, wordt geen woord gesproken. Is het dan niet bij den torpedodienst opgekomen, dat de zijdelingsche uitwerking van 25 K.g., zelfs van 100 K.g., zoo gering zou kunnen zijn, dat een schip er geen belangrijke schade door bekwam?

Waarop steunt de verwachting op bl. 91 uitgesproken, dat eene lading van 75 K.g. buskruit voor een schoktorpedo voldoende zal blijken te zijn? Waarom werd dan door de Oostenrijksche Genie in 1859, na al de in 1853 zorgvuldig genomen proeven, de lading der drijvende torpedo's welke in de Malamocca bij Venetië op 12 voet onder water gelegd werden, op 200 K.g. schietkatoen bepaald?

Waarom werden de Engelsche schoktorpedo's aanvankelijk met 200 K.g. schietkatoen geladen, en toen men later van het schietkatoen afging, grondmijnen gebruikt?

Heeft ook het accident op 24 Julij 1872 (bladz. 89), waarbij door het anker van een kanonneerboot een schoktoestel gevischt en afgebroken werd, terwijl die boot door een stoombarkas gesloopt werd, niet de oogen doen opengaan en doen zien hoe gemakkelijk eene vijandelijke stoombarkas met een anker voor den boeg die schoktorpedo's zou kunnen onschadelijk maken? Neen, het accident heeft alleen geleerd dat bevriende schepen zulke kunsten niet moeten maken, en dat de soliditeit der schoktorpedo niets te wenschen overlaat. Laat de verdediging door elektrische schoktorpedo's ook niets te wenschen over? Moet de oorzaak, waarom de elektrische schoktorpedo's gedurende den Amerikaanschen oorlog niet gebruikt zijn, niet hierin gezocht worden, dat men dagelijks ooggetuige was hoe gemakkelijk deze soort van torpedo's opgevischt en onschadelijk gemaakt werden? Het is gemakkelijk gezegd: Daar moet de zee-

macht tegen waken, maar reken eens uit, hoeveel dit kosten zal en hoe afmattend die dienst wezen moet, vóórdat men een ontwerp van verdediging door middel van schoktorpedo's vaststelt.

Zou hierin ook de reden niet liggen dat in Engeland de voorkeur gegeven wordt aan de scheiding van mijn en contactmaker? De grondmijn zal men niet zoo gemakkelijk onschadelijk kunnen maken. De Engelsche schokmijnis eene slapende mijn, die wakend gemaakt is, en al verliest zij hare wakende eigenschap wordt zij daarom toch nog niet onbruikbaar, zooals bij de Nederlandsche electrische schoktorpedo's het geval zal zijn.

Is het bezwaar sub 3° op bladz. 93 vermeld - de vrees namelijk, dat de contactmakers van andere mijnen, dan die welke ontstoken wordt, zullen werken of onbruikbaar worden, wanneer de mijnen niet ver genoeg uit elkander liggen - niet voortgekomen uit een minder zuiver inzicht in de uitwerking der ontploffing van buskruit onder water?

Moet men niet veel grootere ladingen gebruiken, wanneer men een zijdelingsche uitwerking verlangt, dan wanneer men door eene rechtstandige kolom schade wil toebrengen? Vindt men hiervoor niet het bewijs op bladz. 103, in de proef in 1865 op de Metway genomen met eene lading van 34 K.g. buskruit, op een waterdiepte van 6.5 meter, waardoor een gat van 1 vierkanten meter in den bodem van een fregat geslagen werd? Waarschijnlijk zal de ontploffingskring van deze mijn geen grootere middellijn dan 2 meter gehad hebben, die, naarmate de mijn in dieper en dieper water gelegd wordt, kleiner en kleiner zal worden, totdat er eindelijk geen waterzuil meer zal opkomen en alleen gasblazen op het water zichtbaar zullen zijn. Wanneer die 34 K.g. buskruit op 1 meter afstand loodrecht op de zijde van het fregat ontstoken waren, zou hoogstwaarschijnlijk het schip er volstrekt geen schade van bekomen hebben.

De ladingen van drijvende torpedo's behooren betrekkelijk veel grooter te zijn dan die van grondmijnen:

1°. omdat er grooter kracht noodig is om eene zijdelingsche uitwerking te verkrijgen dan in de richting van minsten weerstand, want men moet het schip door den ontploffingskring treffen, die dus zóó vermogend moet zijn van op eenigen afstand van het hart der mijn de verlangde vernieling te weeg te brengen;

2°. doordien de lijn van minsten weerstand gering is, zal men geen groote zijdelingsche uitwerking kunnen verkrijgen,

dan door eene plotselinge gelijktijdige gasontwikkeling van de geheele lading; anders ontsnappen de gassen in de richting van minsten weerstand;

3°. omdat veel van de kracht verloren gaat, doordien de gassen ook naar beneden in het water tot in den bodem kunnen werken, hetgeen voor de zijdelingsche werking nadeelig is. Wanneer de grondmijn ontstoken wordt, kaatsen de gassen terug en komen toeh later de waterzuil versterken of vernieuwen;

4°. al krijgen de grondmijnen groote ladingen, verwekken zij toch in diep water geen groote ontploffingskringen; waarschijnlijk wordt die nooit grooter dan de diepte waarin ze gelegd zijn tot middellijn; maar als men op 2, 3 of 4 meter onder water eene krachtige zijdelingsche uitwerking verlangt, dan zal de ontploffingskring aanzienlijk grooter dan de lijn van minsten weerstand moeten zijn om een schip te kwetsen, dat niet met de mijn in dadelijke aanraking is, hetgeen met de Caretta-schoktorpedo zelden het geval zal zijn.

Hiermede zullen wij van de elektrische schoktorpedo afscheid nemen en alleen nog op een gezegde op bladz. 97, ten aanzien der vinding van Nobel, om ergens in de takken der geleidraden een mijnbuis aan te brengen, opmerken dat reeds de uitvinder van die takken, de Fransche ingenieur Savare, tot het beoogde einde zich bediende van het geamalgameerde Darcetmetaal, hetwelk bij het doorlaten van den stroom, die de mijn moest ontsteken, smolt en de hoofddraad daardoor zijne gemeenschap verloor met het overige deel van den draad.

De ‘Bijdrage’ zou aanleiding kunnen geven tot het doen van tal van vragen, waarvan ik de beantwoording te vergeefs er in zocht. Een enkele mag ik niet terughouden, naar aanleiding van het medegedeelde op blz. 165 169, ten aanzien der proeven betrekkelijk inductie van torpedokabels. Stel, dat een vijandig zwaar gepantserd schip, nadat des nachts het vaarwater voldoende onderzocht is, zoover naar binnen komt als het veilig meent te kunnen, en ankert. Het geeft order aan een t e n d e r om een kabel - wellicht is een geïsoleerde draad voldoende - waarvan het eene uiteinde aan boord van het gepantserd schip vastzit, in de richting van het vaarwater zoover mogelijk naar binnen uit te vieren, en het ander uiteinde van den kabel op het verste punt dat men bereiken kan met een grondplaat aan de geleiding over boord te werpen. Er zal dan een metaalgeleiding van af het vijandig gepantserd schip

door het vaarwater, tot aan, wellicht tot voorbij, de lijn der torpedo's op den bodem liggen. Wanneer nu de geleiding van dezen kabel aan boord van het gepantserd schip in verbinding gebracht wordt met den vonkentrekker van eene krachtige Armstrong stoomelectriseermachine, waarvan de andere pool ook een grondplaat heeft, en men laat een zeer krachtigen stroom door den kabel gaan, die telkens afgebroken wordt, zal er ook dan geen inductiestroom in de torpedokabels worden opgewekt en men volstrekt geen gevaar loopen dat de torpedo's door den vijand ontstoken worden?

Wanneer men zich met electriciteit verdedigt, moet men er op rekenen van ook met electriciteit aangevallen te zullen worden. De proeven in den Donau onder von Ebner in 1853 genomen, hebben dat gevaar doen kennen, en ik meen er daarom de aandacht op te moeten vestigen.

Ten slotte zal ik nog een oogenblik bij de uitwerking stilstaan, waaraan in de ‘Bijdrage’ slechts 20 van de 300 bladzijden gewijd zijn.

Door de schrijvers wordt op bladz. 237 gezegd: ‘Tot de ladingen van torpedo's behoeft men stoffen die, op het daartoe geschikte tijdstip ontstoken, zéér snel in gassen van zeer hooge spanning overgaan.’ Daaraan wordt in een noot toegevoegd: ‘De snelheid van verbranding is een voorname eisch.’ Ik vereenig mij met deze uitspraak, ofschoon niet alleen omdat ‘hoe sneller de ladingen verbranden, des te dunner ook de mijnwand mag zijn.’

Het gedurig en veelvuldig mislukken der pogingen in vroegere oorlogen om watermijnen te gebruiken tot het vernielen van schepen mag hoofdzakelijk worden toegeschreven aan den aard der lading. Men had niet genoeg op de werking vanplotseling ontwikkelde gassen onder water doorgedacht vóórdat men door middel van buskruit eene uitwerking verlangde te verkrijgen, welke er op goede gronden van te verwachten was. Zoo zag men nog in 1854-56 bij Kronstad schoktorpedo's aanwenden, die door de aanvaring van het Engelsche stoomschip Furious ontbrandden, zonder aan het schip eenige schade toe te brengen: het gaf slechts aanleiding tot meerdere behoedzaamheid en dat later veel torpedo's opgevischt werden.

Eerst nadat men op goede gronden zich een juiste voorstelling van de uitwerking gemaakt heeft, mag er aan gedacht worden, op welke wijze men van dit middelvan vernieling gebruik

zal maken. Uit de ‘Bijdrage’ blijkt niet, dat de verdienstelijke schrijvers daartoe in staat gesteld zijn; zij dringen zelfs aan op het nemen van proeven, die er toe leiden kunnen. Hetkan daarom zijn nut hebben, ook hieromtrent eenige bijzonderheden mede te deelen.

Wanneer door de ontbranding eener lading onder water zich plotseling gassen van groote spanning en hooge temperatuur ontwikkelen, wordt de oneindig kleine schok op het omringende water met de snelheid van den bliksem naar alle zijden van waterdeeltje op waterdeeltje in alle richtingen overgeplant en sneller dan de gedachte opkomt, is reeds de weg van minsten weerstand gevonden, waarlangs aan de ontwikkelde kracht een uitweg wordt aangewezen. Wanneer die kracht zich langzaam ontwikkelt, zal zij, naarmate zij ontstaat, den weg van minsten weerstand inslaan en hare uitwerking zal nooit grooter kunnen wezen dan de gelijktijdig voortgebragte gassen uitwerken, al ware het dat de ontbranding gestadig voortging en er steeds nieuwe gassen werden voortgebracht. Daarom is het raadzaam den mijnwand zoo sterk te maken dat de lading tijd verkrijgt om geheel te verbranden.

Hoe meer gassen gelijktijdig ontwikkeld worden, des te grooter zal onder gelijke omstandigheden de uitwerking zijn, om de eenvoudige reden dat de gezamenlijke spanning van al de ontwikkelde gassen grooter zal zijn dan de spanning van een deel er van. Hoe grooter de spanning is, des te grooter wordt onder gelijke omstandigheden de omvang van den kring waarin zij zich bij de losbarsting uitzetten.

Om eene groote zijdelingsche uitwerking te mogen verwachten, behoort de gasontwikkeling zeer snel en plotseling te geschieden en zoover onder water als noodig is om den grootsten ontploffingskring van de gezamenlijke spanning der gelijktijdig ontwikkelde gassen te verkrijgen.

Voor elke diepte onder water, d.i. voor elke lijn van minsten weerstand, zal door proeven de hoegrootheid en spanning gevonden kunnen worden, die de grootste zijdelingsche uitwerking in die diepte teweegbrengt, *wanneer zij door de gelijktijdige snelle verbranding der lading wordt voortgebracht;* maar dit is voor de zijdelingsche uitwerking hoofdvoorwaarde, want zonder dat ontsnappen de gassen te schielijk langs de lijn van minsten weerstand en men verkrijgt een hooge waterzuil en in plaats van een breeden een smallen ontploffingskring. Hierin moet de oorzaak gezocht worden van het mislukken van zoo-

vele watermijnen, die door den schok, door aanvaring, of aandrijving moesten ontstoken worden, omdat zij met grof en vroeger met slecht buskruit geladen waren. De gasvorming van dat buskruit ging te langzaam om in eene zoo gemakkelijk wijkende stof als water is, de zijdelingsche kracht op eenigen afstand te doen gevoelen, voordat zij in de lijn van minsten weerstand een uitweg vond. Niettegenstaande de verbeteringen, welke in onzen tijd in de vervaardiging van buskruit gebragt zijn, mag men toch het mislukken van torpedo's ook nu nog voor een groot deel aan den aard der lading toeschrijven en ook dat men er niet aan gedacht heeft dat de diepte van het water, de soort van bodem en de lengte van de lijn van minsten weerstand invloed hebben op den ontploffingskring, hetgeen niet blijkt dat heeft plaats gehad bij de proeven te Amsterdam genomen, die op blz. 251 der Bijdrage vermeld zijn.

Ik herinner mij de verbazing, waarmede men in Engeland, bij het nemen van proeven om ijs te doen springen, een kolom water uit een bijt zag oprijzen, die 50 yards verwijderd was van de plaats waar de mijn lag, die ontstoken werd. Het ijs was sterker dan de drukking van het water, en de lijn van minsten weerstand was in dat geval niet loodrecht boven de mijn, maar liep naar de open bijt, waaruit het water opspoot. Bij die gelegenheid gebruikte men buskruit, maar zoo men van meer ontplofbare praeparaten gebruik gemaakt had, zou wellicht de spanning groot genoeg hebben kunnen zijn om door een uitgebreider ontploffingskring het ijs te verbreken.

Proeven in Pensylvanië genomen, hebben doen zien, dat met 50 Eng. ponden infanterie-buskruit eene kolom water 250 voet hoog werd opgeworpen, terwijl eene gelijke hoeveelheid grof buskruit een waterkolom van gelijke breedte, niet hooger dan 70 voet, opvoerde, en van deze was het water zeer zwart gekleurd door het onverbrand gebleven deel der lading.

Wanneer men dus voor watermijnen buskruit wil of moet aanwenden, is het zaak daarvoor het meest verbrijzelende, meest ontplofbare kruit te gebruiken.

Wanneer de watermijnen onder den bodem van een schip ontstoken worden of in dadelijke aanraking met een schip zijn, dan is die plotselinge verbranding der lading minder noodzakelijk, doch wanneer men schoktorpedo's gebruikt, die waarschijnlijk afkaatsen als zij ontbranden, dan is dit eene eerste voor-

waarde om eene krachtige uitwerking op het vijandelijk schip te mogen verwachten.

Zonderling klinkt daarom, bij de voorliefde van wakende mijnen bij den marine-torpedodienst, de voorwaarde: ‘dat de ladingen zonder groot gevaar in de magazijnen kunnen worden geborgen, zooals op blz. 237 gezegd wordt. De eerste vraag, dunkt mij, behoort te zijn: op welke wijze kan men mettorpedo's aan den vijand het meeste afbreuk doen, en daarna mag de vraag behandeld worden, of de ladingen in gewone of buitengewone magazijnen, b.v. in ijskelders, of onder water veilig kunnen bewaard worden.

Dat men vroeger van meer ontplofbare praeparaten gebruikt gemaakt heeft, is bekend. De Oostenrijkers gebruikten schietkatoen bij hunne proeven in den Donau en in de torpedo's bij Venetië, omdat het gebleken was dat men met buskruit geen groote zijdelingsche uitwerking kon verkrijgen. Wanneer men buskruit gebruikt, dan behoort men de mijn vlak onder of tegen het schip te ontsteken, en dat zal wel steeds zeer moeielijk met volkomen zekerheid kunnen geschieden, wanneer zij niet door torpedobooten aangebracht worden.

Dat buskruit voldoet aan de door de schrijvers op blz. 237 der Bijdrage’ gestelde eischen, zal men wel willen aannemen, maar of dat de eischen zijn die hadden behooren gesteld te worden, geloof ik niet. Ik zal daarom ook nog eenige bijzonderheden aangaande de uitwerking der watermijnen in het licht stellen.

Ter bepaling van de lading der torpedo's, onverschillig welke stof daartoe gebruikt wordt, behoort men zich eene duidelijke voorstelling te maken van de geweldoefening, waarvan men tot een bepaald doel gebruik wenscht te maken. Het is niet genoeg te weten dat eene ontbranding onder water eene vernielende uitwerking kan hebben, maar men behoort de grenzen der uitwerking zuiver af te bakenen, wil men het oogmerk bereiken, waartoe torpedo's worden aangewend.

Dat met geringe ladingen, onder hoogst gunstige omstandigheden aangewend, door ze b.v. onder den bodem van, of in aanraking met een schip te ontbranden, eene groote vernieling kan worden uitgericht, heb ik door verscheidene voorbeelden aangetoond, maar in den oorlog doen zich die hoogstgunstige omstandigheden in vaste defensieve stellingen zelden voor, en daarom behoort men er op bedacht te zijn om de uit-

werking der torpedo's te berekenen naar de ongunstige omstandigheden waarin ze gewoonlijk zullen worden aangewend. Om daartoe in staat te zijn, werden dan ook steeds proeven omtrent de uitwerking van bepaalde ladingen in bepaalde diepten onder bepaalde omstandigheden genomen, alvorens de torpedo's in eenige stelling geplaatst, of daartoe gereed gemaakt worden[1].

Zoo werd in de Jamesrivier eene lading van 200 E. ponden buskruit in een ½ inch. plaat ijzeren kist in tien vadem water op den bodem der rivier gelegd en door eene galvanische batterij ontstoken, welke op den oever stond. Het gevolg der ontbranding was, dat al de manschappen en de batterij omvergeworpen werden, doch in het water zag men slechts eene geringe zwelling en een schat van gasbellen, die gedurende korten tijd opkwamen. De geheele kracht der ontbranding was door den grond opgenomen, omdat de drukking van tien vadem water te groot was voor de spanning der gassen uit de ontbranding van 200 E. ponden buskruit voortgekomen. Een weinig diepgaand vaartuig zou dus ongedeerd gebleven zijn, ook al ware het juist op het oogenblik der ontbranding met de kiel boven de mijn geweest. Die lading werd echter slechts door één buis ontstoken, en het is dus zeer goed mogelijk dat slechts een gedeelte der lading verbrand was, toen de mijnkist sprong, waardoor het overige kruit nat werd.

Een gelijke mijn, gevuld met 200 E. ponden buskruit, werd later in 6 vadem water op den zachten bodem der rivier ontstoken, terwijl er een visschersvaartuig boven geankerd lag. Men zag de waterzuil uit het vaartuig opstijgen. waarvan de bodem geheel weggeslagen werd, zonder evenwel de boorden aanzienlijk te beschadigen. Deze proef en soortgelijke proeven deden het denkbeeld ontstaan, dat de waterzuil niets anders is dan de kolom water, welke op den ontploffingskring staat en die door de spanning der gassen in de lijn van minsten weerstand wordt voortgeschoten, op dezelfde wijze als een projectiel uit een vuurmond geschoten wordt: want de wanden van het wa ter, waarin de ontploffingskring besloten is, zijn gelijk aan de wanden van den vuurmond, die de gassen verplichten het projectiel in de richting van minsten weerstand uit de monding te drijven.

1 Reeds in 1864 werd dit gezegd in mijne nota over torpedo's, gevoegd bij het rapport der kommissie voor de kustverdediging.

Wanneer dit werkelijk zoo is, en alle tot nu toe genomen proeven schijnen het te bevestigen, dan zal men voor elke lading en voor elke diepte onder water, een straal voor den ontploffingskring kunnen vinden, en daarop zal men de verlangde uitwerking kunnen gronden, hetzij dan zijdelings of rechtstandig door de zuil.

Alleen door de snelle verbranding der lading en door eene snelle gasontwikkeling, zal men de middellijn van den ontploffingskring grooter kunnen maken dan de lijn van minsten weerstand, omdat een langzaam ontwikkelde kracht in de lijn van minsten weerstand verloren zal gaan, doordien de gassen, in plaats van zijdelings uit te zetten, zich in de waterzuil zullen mengen. Wanneer de ontploffingskring boven water komt, dan zal er wel een met water vermengde gaszuil zijn, maar niet in gelijke mate als wanneer er een waterkolom door den ontploffingskring ware voortgeschoten.

Naarmate de diepte toeneemt, zullen de ontwikkelde gassen in het omliggende water meer weerstand vinden, en dientengevolge zal de ontploffingskring minder en minder groot worden en eindelijk zelfs niet kunnen ontstaan, wanneer de gassen tusschen de waterdeeltjes door zullen opstijgen.

Men kan dus door proeven bepalen, wat voor elke diepte het maximum is van den ontploffingskring en met welke lading die uitwerking het goedkoopst te verkrijgen zal zijn. Met deze gegevens zal men dan kunnen onderzoeken, of men het vijandelijke schip in de stelling, waarin men torpedo's tot verdediging gebruiken moet, met de waterzuil of met den ontploffingskring zal dienen te treffen, ten einde de torpedo daarnaar in te richten en te plaatsen.

Schoktorpedo's, de zoogenaamd wakende van den torpedodienst, zullen hare vernieling door den ontploffingskring teweegbrengen, uithoofde de aanvaring in den regel niet door den bodem, maar door de zijden van het schip zal geschieden. Dewijl men nu schepen van allerlei dieptredingen mag verwachten, zoo zal men de schoktorpedo's op onderscheidene diepten kunnen leggen, of op de diepte waarop ze door min diepgaande schepen kunnen aangevaren worden. In het laatste geval kunnen zij slechts een kleine lijn van minsten weerstand hebben, die eene snelle verbranding en plotselinge gasontwikkeling vordert, ten einde een groote middellijn voor den ontploffingskring te bekomen. Wanneer er een raam of rad buiten de torpedo

uitsteekt, dat bovendien door de aanvaring nog afkaatst, dan kan het vijandelijk schip allicht buiten de grens van den straal van een kleinen ontploffingskring komen, waardoor het zeer weinig schade zou bekomen, zelfs niet van de neerstortende wateren gaszuil, die uit geringe diepte onder water is voortgesproten.

Wanneer men schoktorpedo's gebruikt, behoort men meer waarde te hechten aan de breedte van den ontploffingskring, dan aan de hoogte van de waterzuil, want men zal *dwars uit* het schip moeten treffen; wanneer men daarentegen grondmijnen bezigt, dan zal men in den regel het schip door de waterzuil moeten vernielen, en ofschoon het steeds wenschelijk is datdie zuil zoo breed mogelijk zij om meer kansen van treffen te hebben, wordt dit echter niet noodzakelijk gevorderd om eene totale vernieling teweeg te brengen.

Een paar voorbeelden zullen het gezegde ophelderen. Met de torpedoboot *Stromboli* werden te New-York proeven genomen in een vaarwater dat 30 voet diep was. Op 20 voet diepte ontstak men een torpedo gevuld met 60 E. ponden fijn gekorreld buskruit. Eerst steeg een kegel, daarna de zuil uit het water op, die zwart van modder, 20 voet in middellijn en 60 voet hoog was; maar toen men 48 E. ponden buskruit een voet onder water ontstak, was de gaszuil slechts tien voet breed, doch zij steeg 180 voet hoog.

Uit de vroeger vermelde proeven te Richmond genomen bleek ook dat men met 45 E. ponden buskruit op 8 voet onder water tegen de balken aan de krachtigste uitwerking verkreeg. Al had men de buskruitlading in die diepte vermeerderd, zou toch waarschijnlijk de zijdelingsche uitwerking niet aanmerkelijk grooter geweest zijn, maar wel wanneer meer ontplofbare praeparaten gebezigd waren.

Ter bepaling van de lading met schietkatoen voor torpedo's en van de uitwerking, welke er van verwacht mocht worden, werden door de Oostenrijksche genie in 1853, in een arm van den Donau, bij Klosternenburg, proeven genomen. Er moest een voorwerp worden opgericht, waarvan de weerstand gelijk gesteld mocht worden aan dien van een oorlogschip. Men koos daartoe een dubbele rij palen van 10 Oostenrijksche duimen (0.263) in 't vierkant, die 1½ voet (0.474) uit elkander stonden, zijnde de tusschenruimte met zware steenen aangevuld. In elke rij stonden 26 palen naast elkander aaneengesloten. Zij waren 24 voet (7.584) lang en werden in 13 voet (4.109)

water geheid. De palen werden door kespen en de rijen onderling verbonden. Een watermijn, geladen met 100 Oostenr. ponden (56 kilo) schietkatoen, werd 8 voet (2.529) onder de oppervlakte van het water geplaatst op 3 voet (0.948) afstand van den dam, 6 voet (1.897) van het rechter en 18 voet (5.689) van het linker uiteinde. De torpedo lag voor twee ankers en een vat met steenen verankerd. De lading was zoodanig in de torpedo gelegd, dat gelijktijdig met de ontsteking, door middel van onderscheidene buizen, die door een wrijvings-electriseermachine ontvlamd werden, de geheele verbranding der lading eensklaps geschiedde en de gasontwikkeling zoo snel mogelijk plaats had, waardoor de grootste spanning verkregen werd.

De wateroppervlakte werd met een doffen slag opengescheurd, en een waterzuil, 22 voet (6.954) in middellijn, steeg tot een hoogte van 200 voet (63 meter), gemeten met een sextant.

Van de voorste rij palen stonden er bij onderzoek aan de linkerzijde nog 9, van de achterste slechts 5 van de 26 palen, en deze overblijvende palen waren uit hunne standplaatsen losgerukt. De overige 38 palen waren bij den grond afgebroken, de steenen waren verdwenen en de ankers midden doorgebroken. De grond onder de torpedo was tot 18 voet (5.689) van den dam uitgehold, en daaruit leidde men af, dat de ontploffingskring een straal van 15 voet (4.74) moest hebben gehad, dus 30 voet (9.48) middellijn. De lijn van minsten weerstand was echter slechts 8 voet (2.529), en de torpedo lag slechts 5 voet (1.580) boven den bodem van de rivier. De ontploffingskring kwam dus boven water, en waarschijnlijk zal de waterzuil dus met gas gevuld geweest zijn; anders zou zij niet zoo hoog (63 meter) opgestegen zijn.

De krachtige zijdelingsche uitwerking moet hier dus toegeschreven worden aan het gebruik van schietkatoen tot lading, en de wijze waarop deze ontstoken werd, om de gasontwikkeling eensklaps en zoo schielijk mogelijk te gelijk te doen geschieden. Het is niet waarschijnlijk dat men met buskruit een gelijke uitwerking zou hebben verkregen. Hoe dit zij, de Oostenrijksche genie kwam tot het besluit, om de lading der torpedo's, die voor Venetië gebruikt werden, op 400 Oostenrijks. ponden (168 kilo) schietkatoen te bepalen, en om deze drijvende, slapende mijnen 12 voet (3.793) onder water te plaatsen, er op rekenende, dat de ontploffingskring een middellijn van 47 voet (14.856) en de vernielingskring aan de oppervlakte van

het water een middellijn van 34 voet (10.747) zou hebben. Zij werden op onderlinge afstanden van 24 + 30 + 24 = 78 voet of 6.32 + 9.48 + 6.32 = 22.12 m. uit elkander gelegd, omdat de breedte van het kleinste oorlogschip op 30 voet (9.48) werd gesteld, en men niet verwachtte dat het minder dan 12 v., of 3.79 m. diep zou gaan.

Toen na den oorlog een der mijnen ontstoken werd, bleek het dat werkelijk op 24 voet (7.586) afstands van de mijn, de uitwerking krachtig genoeg was om een brik dadelijk te doen zinken, welke op dien afstand ten anker lag, zonder door die ontbranding andere torpedo's te schaden, welke op 78 voet, of 22 m., er van af lagen.

Het waren dus drijvende- en geen grondmijnen. Zij waren verankerd met een driehoekig raam met ballast beladen. De kettingen waren aan de hoeken van het raam verbonden.

Zoolang er met buskruit geen afdoende proeven genomen zijn ten aanzien der zijdelingsche uitwerking van bepaalde ladingen in de diepte en op de plaatsen waar de mijnen gelegd zullen worden, is het zeer gewaagd om op de uitwerking van schoktorpedo's te vertrouwen, en komt het wenschelijk voor, de lading samen te stellen uit stoffen, die sneller in gassen van zeer hooge spanning overgaan dan buskruit.

Eene waterzuil, voortgebracht door de ontsteking eener grondmijn, die in diep water ligt, is scherp geteekend; eerst heeft men een kleinen kegel, die den eersten loodrechten aanstoot uit het hart der mijn ontvangt, en daaronder de kolossale zuil met staande wanden, zooals op nevenstaande figuur te zien is, die de waterzuil voorstelt waardoor de *Commodore Jones* in de Jamesrivier vernield werd.

De middellijn van den ontploffingskring was 48 voet, afgeleid uit naauwkeurige loodingen, dus niet veel meer dan de diepte (45 voet) waarin de mijn lag, en het is waarschijnlijk niet mogelijk om door middel van buskruit een breeder ontploffingskring te verkrijgen dan de lengte bedraagt van de lijn van minsten weerstand; want anders zou men van eene lading van 1750 E. ponden een grootere uitwerking hebben mogen verwachten, ofschoon het niet waarschijnlijk is dat de geheele lading eensklaps in gas is overgegaan, en zelfs mag men aannemen dat zij niet geheel en al verbrand is.

Ook moet kracht verloren zijn gegaan, omdat een deel van

t.o. 412

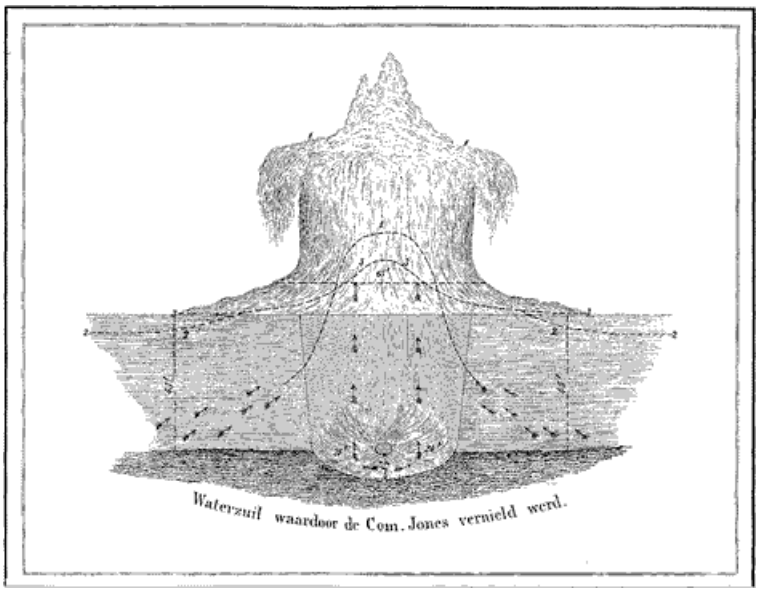

Waterzuil waardoor de Com. Jones vernield werd.

de gassen in den zachten modder ingedrongen zijn, waarop de torpedo lag. Wel is waar dat deze later toch terugkaatsen en een tweede zuil of grondbaar teweegbrengen, die mogelijk voor een schip even gevaarlijk kan zijn als de eerste opstijgende zuil, maar de hoofdkracht wordt er toch door verminderd, hetgeen niet of weinig het geval zoude zijn wanneer de mijn op een vasten rotsbodem gelegen had. Het is hiermede even zoo gesteld als met het voortgeschoten projectiel, waarmede de waterzuil vergeleken is: als de vuurmond geen recul heeft, zal het projectiel ook grooter aanvankelijke snelheid bezitten, dan wanneer het kanon inspringt, want de kracht om het kanon te doen inspringen, gaat verloren: zoo ook met de watermijn, want al de kracht die in den grond of in het water naar beneden werkt of opgenomen wordt, gaat verloren voor het nuttig effect. Doch door de nawerking, gepaard met het terugvallen van de eerst opgeheven waterzuil, wordt het water geweldig in beweging gebracht, en een schip dat vrij van de waterzuil gebleven was, zal er zeer hevige ongelijkmatige schokken van ontvangen, erger dan het in de zwaarste stormen en in de moeielijkste zee heeft uit te staan, waartegen gewone schepen zeker niet bestand zullen zijn.

De uitwerking van grondmijnen is dus veel geweldiger, veel uitgebreider en daardoor ook zekerder bovendien kunnen zij niet gemakkelijk opgevischt en bijna niet vernield worden, zooals met drijvende schoktorpedo's zeer gemakkelijk kan geschieden.

De in nevenstaande figuur voorgestelde waterzuil, waarmede de *Commodore Jones* vernield werd, paarde gewicht aan groote snelheid, en had nog een opslorpend vermogen, ten gevolge van het gedeeltelijk luchtledig door den ontploffingskring en het voortgeschoten water teweeggebracht. De eerste beweging heeft eene daling van het oppervlak (door 2 in de figuur aangegeven) ten gevolge, welke door eene tweede rijzing gevolgd wordt, als de teruggekaatste gassen uit den bodem opkomen, waardoor een tweede zuil of baar (3 in de figuur) verwekt wordt. De tweede kolom, gewoonlijk met modder vermengd, komt alleen uit grootere diepten dan 6 vadem op, nadat de gassen in den modder gewerkt hebben en het water tijd gehad heeft om toe te vloeien, ten einde een tweede zuil te kunnen vormen.

Het is de samengestelde werking dezer beide zuilen, die voor

diep water aan de grondmijn groote voordeelen geeft boven andere torpedo's, die, in minder diepte drijvende met minder lading, mits van zeer snel verbrandende stoffen, groote ontploffingskringen kunnen hebben.

Doch deze drijvende torpedo's hebben het groote nadeel, dat zij zeer gemakkelijk door een activen en ondernemenden vijand gevonden, opgevischt of met torpedobooten onschadelijk gemaakt kunnen worden. Zij vorderen dus eene voortdurende, onafgebrokene, vooral nachtelijke en daarom zeer lastige bewaking, en men zou met meer recht dit soort van torpedo's *bewaakt wordende* dan *wakende* torpedo's mogen noemen.

Door de voorkeur aan electrische schoktorpedo's te geven, heeft men bij den marine-torpedodienst meer het gemak van den torpedodienst dan van den marinedienst op het oog gehad, want door dat soort van torpedo's voor te stellen, zal men zeker een even groot deel der reeds geringe actieve strijdkrachten aan de bewaking verbinden, als voor eene uitsluitend passieve versperring gevorderd wordt.

Ook in dit opzicht heeft dus het vraagstuk der versperringen of hindernissen in Nederland nog weinig vorderingen gemaakt, en ofschoon er reeds bijna 10 jaren verloopen zijn sedert het laatste rapport door de commissie voor de kustverdediging werd opgemaakt, staan onze zeegaten, welke sedert dien tijd met 2 vermeerderd zijn, nog steeds open en wachten onze geringe navale strijdkrachten nog steeds op den steun, welken zij behoeven om deel te kunnen nemen aan de verdediging van ons land tegen eenen overmachtigen vijand. In onze overzeesche bezittingen ziet het er niet beter uit.

Zoolang het vraagstuk der versperringen geen bevredigende oplossing verkregen heeft, kan aan de ontwikkeling der marine niet ernstig gedacht worden, maar juist daarom zou men mogen verwachten dat het onderzoek naar de eindoplossing, al moest die leiden tot den bouw van meerdere forten of kustbatterijen, met meer ernst en klem zou zijn voortgezet, niet zoozeer met het doel om te toonen dat er wel iets gedaan wordt, maar om zoo spoedig mogelijk een plan van verdediging onzer zeegaten te kunnen ontwerpen overeenkomstig de finantieele en personeele krachten van ons land.

Ik wensch ten slotte met een enkel woord hulde te brengen aan de hoogst intelligente wijze waarop het vraagstuk: h o e b e h o o r t e e n t o r p e d o s a m e n g e s t e l d , k l a a r g e m a a k t

en waargenomen te worden, bij ons te lande door de vele bekwame officieren, welke er toe bijgedragen hebben, is opgelost, en ofschoon in de ‘Bijdrage’ minder over het gebruik en de uitwerking van torpedo's gezegd is kunnen worden dan wenschel ijk ware, zoo hebben de schrijvers toch een hoogst verdienstelijk werk geleverd, dat, hoop ik, alle zeeofficieren zich zullen aanschaffen, ten einde zich met dit nieuwe wapen der zeemacht bekend te maken. Ik voeg er den wensch bij dat zij spoedig in staat gesteld mogen worden het onvolledige van hunnen arbeid aan te vullen, zoodra de proeven genomen zullen zijn. die ook zij noodzakelijk achten.

M.H. JANSEN.

Bibliographisch album.

Programma van het Stedelijk Gymnasium te Groningen voor het jaar 1872-1873, *waarbij gevoegd is eene verhandeling, getiteld: De Nieuwe Talen aan de Gymnasia, door D. Hoekzema. Groningen, J. Oppenheim*. 1872.

Van den docent in de nieuwe talen aan het stedelijk Gymnasium te Groningen wordt zeer veel, eigenlijk te veel, gevergd: zesen-twintig wekelijksche lesuren in drie vakken: negen uren Fransch, tien uren Engelsch en zeven uren Hoogduitsch. Ik verlang evenwel niet misverstaan te worden. Mits het niet uit een bekrompen zuinigheidsmaatregel geschiedt, heb ik op zich zelf geen bezwaar, dat het onderwijs in meer dan één vak aan één docent worde opgedragen. Het komt mij voor, dat het inzonderheid voor de laagste klasse van belang is, dat het onderricht niet over te veel personen verspreid worde. Ik ben vast overtuigd, dat men met de splitsing der vakken op de hoogere burgerschool veel te ver is gegaan en wellicht is moeten gaan. Somwijlen heb ik met leedwezen opgemerkt, dat de docenten, inzonderheid bij het middelbaar onderwijs, al te zeer gesteld waren op een scherp begrensden en nauw afgebakenden kring van werkzaamheden. Zelfs zijn mij gevallen bekend, dat personen elders eene plaatsing verlangden, *alleen* omdat zij liever één vak onderwezen dan anderhalf. Het laat zich hooren, dat niemand bezwaren zal opperen tegen het opdragen van meerder vakken aan één docent, voor zoover hij met mij overtuigd is, dat op de school de groote en allesbeheerschende zaak hierin gelegen is, dat de leerling eenige uren daags den omgang geniete van iemand, die door rijpe studie en uitgebreide levenservaring op den naam van leidsman terecht aanspraak mag maken; aldus beschouwd wordt het opgedragen vak goeddeels een

voorwendsel, om een geregeld samenzijn zoowel uitvoerbaar als recht vruchtdragend te maken. Maar hierover erger ik mij, dat de talrijke schare, welke van dit alles geen enkel woord aanneemt en die het onverantwoordelijk zoude vinden, dat op de hoogere burgerschool aan één docent dergelijke combinatie van vakken werd opgedragen, niettemin lijdelijk aanziet en jaar op jaar lijdelijk blijft aanzien, dat op onze gymnasia geschiedt, wat zij op onze inrichtingen van middelbaar onderwijs geen oogenblik zoude dulden, zonder ons wakker te schreeuwen met hare klachten over zoo ergerlijke miskenning. Doch ik laat dit alles nu op zijne plaats. Waarschijnlijk zullen onze gymnasia nog wel eenige jaren moeten voortsukkelen: inmiddels wenschte ik, dat een verdienstelijk docent, als de heer Hoekzema blijkbaar is, bij zijne al te veel omvattende taak eenige hulp ontving, waardoor het tevens mogelijk zou worden, dat het onderwijs in de moderne talen te Groningen in de hoogste klasse niet geheel werd gestaakt en ook de lessen in de moedertaal voor de derde en vierde klasse niet zouden behoeven te vervallen.

Groningen heeft de uitstekende gewoonte behouden, jaarlijks een programma uit te geven, waarbij in den regel eene wetenschappelijke verhandeling gevoegd wordt. Ditmaal was de heer Hoekzema aan de beurt en zijn stuk: *de Nieuwe Talen aan de Gymnasia*, heeft daaraan den oorsprong dank te weten. Mijne taak dit opstel bij het publiek in te leiden, is zeer aangenaam: van al wat de schrijver zegt, heb ik met belangstelling kennis genomen en, ik mag er bijvoegen, voor verreweg het grootste gedeelte met volledige instemming. Slechts ééne aanmerking van gewicht moet mij uit de pen; de schrijver spreekt nu eens van hetgeen hem op zich zelf wenschelijk voorkomt, dan weder van hetgeen in Groningen en op dit oogenblik practisch uitvoerbaar is, zonder dat de overgang van het een tot het ander steeds duidelijk genoeg in het oog springt. Een paar malen krijgt het daardoor den schijn, en wellicht meer dan den schijn alleen, dat de schrijver zich zelven tegenspreekt, althans niet juist weet wat hij wil. Sommige vraagpunten hadden ook wat dieper behandeling verdiend, dan hun is ten deel gevallen.

De heer Hoekzema bespreekt niet de vraag in het algemeen, hoe de drie moderne talen te onzent behooren onderwezen te worden, maar in het bijzonder hoe zulks met vrucht kan geschieden op

eene latijnsche school en geeft ons daartoe eene schets van hetgeen hij zelf jaren lang heeft in practijk gebracht.

Instemming verdient het beweren, dat het onderwijs in de moderne talen op een Gymnasium aan academisch gevormde leeraren behoorde te worden opgedragen. De weinige ingenomenheid met dit onderwijs en het gebrekkige der veelal bereikte resultaten, spruiten dikwijls voort, ik geef het gaarne toe, ‘uit het minder gelukkige der methode, volgens welke het onderwijs meestal wordt gegeven, en bovenal in het geïsoleerde standpunt, dat vele der docenten moeten innemen, hoofdzakelijk ten gevolge van hun onvermogen om zich bij den algemeenen gang van het onderwijs aan te sluiten.’ En elders: ‘Ik kan daarom niet nalaten den wensch uit te spreken, dat bekendheid met Latijn en Grieksch als een onmisbaar vereischte mocht worden gesteld voor ieder, die het onderwijs in eene of meer moderne talen aan een gymnasium op zich zou wenschen te nemen’..... ‘De meeste leeraren immers hebben hunne uit den aard der zaak gebrekkige kennis der oude talen, zoo zij deze bij hun onderwijs willen aanwenden, zoowat te hooi en te gras opgedaan, opgeleid als zij werden aan de inrichtingen voor uitgebreid lager onderwijs of aan de zoogenaamde Fransche scholen van vroegeren tijd.’

Hoe bekwamer een docent is, hoe beter: men heeft deze onwedersprekelijke stelling herhaaldelijk misbruikt, om te bewijzen, dat het onderwijs in de drie moderne talen noodwendig aan drie leeraren moest worden opgedragen. Dat aan die splitsing ook bezwaren verbonden zijn, valt minder in het oog, en toch zijn deze niet gering te tellen. ‘Wordt het onderwijs in elke der vreemde talen gegeven, alsof er geene andere bestaat, en sluit het zich dus niet streng aaneen, of wordt er niet op den eens gelegden grond voortgebouwd, dan zal 't natuurlijk gevolg van zulk eene handelwijze allicht zijn, dat niet alleen der jeugd het leeren onnoodig verzwaard wordt, maar ze in hare ontwikkeling wordt belemmerd en misschien een weerzin krijgt tegen alle taalonderwijs’ ..... ‘Welk eene grenzenlooze verwarring, ik zou bijna zeggen welk eene Egyptische duisternis, zou er niet in de jonge hoofden ontstaan, wanneer eens de leeraar van elke nieuwe taal den leerling voor die zaken’ - er is sprake van de elementaire begrippen der spraakkunst - ‘telkens andere definities ging geven.’ Men kan h e t

niet afkeuren, dat de heer Hoekzema, die eene soort apologie van zijn onderwijs levert, het terrein der polemiek met zorg ontwijkt. Moge slechts de argelooze lezer niet meenen, dat het door hem onderstelde geval nimmer plaats greep. Ik meen te weten, dat het herhaaldelijk gebeurt, dat tusschen de drie vreemdelingen, die elk hunne moedertaal op inrichtingen van middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs doceeren, geene vruchtbare samenwerking of bespreking plaats grijpt. Als zij elkander niet of slechts half verstaan, - want ook dit komt voor - is die overeenstemming trouwens onmogelijk.

Op bl. 12 lees ik: ‘Bij ondervinding weet ik het niet, maar *a priori* dunkt mij, dat het onderwijs in de moderne talen niet alleen veel geleidelijker zou gaan, maar er ook veel tijd zou gewonnen worden, bijaldien onze jongelieden, eer zij met het Fransch begonnen, een voor hunne jaren berekenden cursus voor het Latijn achter den rug hadden.’ Hiermede schijnt in strijd, wat ik lees op bl. 20: ‘Is de leerling bij zijne beoefening der nieuwe talen gewoon geraakt aan ernstig zelfdenken, heeft hij zich gewend zijne grammatica niet anders te leeren, dan na ze geheel te hebben verstaan, heeft hij zijn grammaticaal oordeel gescherpt door 'tgeleerde behoorlijk en geregeld toe te passen, dan kan 't niet anders, of de invloed van die oefening moet zich openbaren bij zijn opnemen der Latijnsche en Grieksche grammatica en bij zijne manier van werken in het algemeen.’ Ik weet wel, dat op de eerste plaats gesproken wordt van hetgeen wellicht in theorie wenschelijk is, op de tweede van hetgeen thans uitvoerbaar is; maar toch schijnt de heer Hoekzema het niet geheel met zich zelf te zijn eens geworden. Mogelijk vindt hij later wel gelegenheid zijn gevoelen nader toe te lichten. Ook dit is niet geheel duidelijk, wat op bl. 14 geleerd wordt. Er wordt aldaar zeer goed uiteengezet, welke moeite het vooral in den aanvang kost, den leerling te leeren inzien, dat hij iets niet heeft begrepen. Gunstige resultaten worden gedeeltelijk ook toegeschreven aan den meer geregelden gang van het onderwijs, ‘een noodzakelijk uitvloeisel van het vaksysteem.’ Ik geloof dat dit ‘vaksysteem’ ons een goed eind op den verkeerden weg heeft geholpen; maar, hoe dit zij, zeker is het, dat van dit systeem, het moge dan eene deugd of een gebrek zijn, op de eerste klasse der Groninger school weinig valt te zien. Wanneer eene klasse

vier leeraren telt, één voor Latijn en Nederlandsch (zeven uren), één voor wiskunde (drie uren), één voor geschiedenis en aardrijkskunde (vier uren), één voor de drie moderne talen (veertien uren), dan kan men niet zeggen, dat aldaar het vaksysteem is ingevoerd. De kiem mag aanwezig zijn, meer niet.

In het laatste gedeelte van zijn opstel deelt de heer Hoekzema, die zelf philologie gestudeerd heeft, ons mede, hoe hij zijne lessen pleegt in te richten en welk gebruik hij daarbij maakt van de kennis der oude talen, welke bij de leerlingen kan ondersteld worden. Alles schijnt hem daaraan gelegen, den leerling tot eigen nadenken en zelfwerkzaamheid op te wekken. Juist door de vereeniging van drie vakken in ééne hand, wordt hier veel mogelijk, wat anders ondoenlijk is. Bij de gulden vrijheid, welke onderoverigens drukkende omstandigheden de docenten onzer Gymnasia genieten, kan de heer Hoekzema naar bevind van zaken handelen en onbevreesd om het resultaat van een eindexamen, dat al te dikwijls een examen van de methode des onderwijzers wordt, zijne eischen beperken of uitbreiden, naar de mate der vatbaarheid of der individualiteit van den leerling. Ik zie wel, dat dit alles zijne keerzijde heeft, maar het voordeel is toch lang niet verwerpelijk.

De heer Hoekzema, die er op uit is den leerling zelf aan het werk te zetten en zich zelven zoo ontbeerlijk mogelijk te maken, zegt bl. 29, wat ik met ingenomenheid afschrijf: ‘Nu, en ik begroet zulks als een heilrijk teeken des tijds, langzamerhand bij de meeste leeraren het beginsel begint boven te drijven, dat onderwijzen iets anders is, dan schrijfwerk nazien en lessen opzeggen; nu men meer en meer inziet, dat met minder huiswerk, maar ook met meer oefeningen in de school en met den leermeester, men evenver, zoo niet verder, kan komen en stellig op aangenamer wijsvoor den leerling, nu zal de mij dikwijls aangevoerde veroutschuldiging: “ik heb geen tijd, ik kan mijn huiswerk ter nauwernood klaar krijgen,” ook wel straks verdwijnen.’ Er was namelijk spraak om den leerling tot eigen lectuur op te wekken. Alleen het waas van optimisme, dat over deze woorden ligt, schijnt mij aan bedenking onderhevig. De aangevoerde heilrijke teekenen des tijds willen mij nog niet zoo duidelijk in het oog vallen: wellicht omdat ik minder gelegenheid heb, mij met den tegenwoordigen toestand grondig bekend te maken.

Maar wil men op deze wijze met vrucht werkzaam zijn - 't is vreemd, dat het zooveel moeite kost den leeslust op te wekken maar 't is zoo - dan behoort men de beschikking te hebben over eene goede schoolbibliotheek. Het is niet voldoende, dat dergelijke werken als verlangd worden, in iedere grootere gemeente gemakkelijk zijn te bekomen: alleen door middel der schoolbibliotheek heeft men de leiding der lectuur eenigermate in handen. ‘Gelukkig dan 't Gymnasium’ zoo lees ik bl. 30, ‘dat zich in eene welgekozen bibliotheek mag verheugen, eene bibliotheek namelijk naar de behoeften der leerlingen ingericht.’ Men wete, dat de bibliotheek der Latijnsche school te Groningen 47, zegge zeven-en-veertig nommers telt, van welke zeven-en-veertig nommers nog zeven het geschenk zijn van den heer Hoekzema zelven. De leeraren onzer Rijks Hoogere Burgerscholen behooren na deze mededeeling dankbaar gestemd te zijn.

De heer Hoekzema heeft een goed werk verricht, met ons eenvoudig en zonder omhaal of grootspraak mede te deelen, op welke wijze hij sedert jaren werkzaam is. Mogt zijn voorbeeld navolging vinden! Doch, ongelukkig genoeg, Leiden en Groningen zijn thans, naar ik meen, de eenige plaatsen, waar jaarlijks van wege de Latijnsche school een programma met wetenschappelijke verhandeling verschijnt. Er bestaat weinig kans, dat andere gemeenten zich tot iets dergelijks zullen voelen opgewekt. Amsterdam, Dordrecht en Deventer hebben sedert jaren opgehouden iets uit de school aan het publiek mede te deelen. Elders werd zelfs geene poging in deze richting gewaagd. Ik hoor klagen, dat van de wetenschappelijke krachten, die door de wet op het Middelbaar onderwijs in het leven zijn geroepen, aan het lezend publiek zoo weinig blijkt, behalve door een waren stortvloed van allerlei handleidingen en schoolboeken. Ook de docenten onzer Gymnasia hebben te dien aanzien eene verplichting tegenover het publiek te vervullen. Het jaarlijks terugkeerend programma zou eene vriendelijke aanmaning zijn, welke voor menigeen niet overbodig blijkt. Die zich op zijne beurt aan dergelijke taak wilde onttrekken zou, in de meeste gevallen te recht, gebrandmerkt worden als te arm van geest, om aan onze opgeschoten knapen vruchtbaar en levenwekkend onderwijs te verstrekken.

Amsterdam, 2 December 1872.
S.A. NABER.

Naschrift. Nadat het bovenstaande geschreven was, heeft in de inrichting van het Groninger Gymnasium eene wijziging plaats gegrepen door de benoeming van Dr. Houtsma tot conrector, wien tevens het onderwijs in de Hoogduitsche taal is opgedragen.

Amsterdam, 7 Maart 1873.
S.A.N.

De Kinderen van Rome. Roman uit den tijd van Keizer Jozef II door A. Meissner. Uit het Hoogduitsch, 2dln. Deventer, A. Ter Gunne. 1872.

Wie niet ten eenenmale vreemdeling is in de geschiedenis, begrijpt uit den titel, dat hier een onderwerp besproken wordt, hetwelk met het oog op de teekenen des tijds groote belangstelling verdient. In romantischen vorm is hier het conflict beschreven tusschen de wereldlijke en de geestelijke macht, waardoor de Oostenrijksche keizersstaat onder Jozef II beroerd werd. Wij kinderen van dezen tijd zijn getuigen van een soortgelijk conflict, nu niet op een beperkt terrein maar bijna overal. De strijd moge thans heftiger, de positie van kerk en staat, zoowel ieder voor zich als onderling, eene andere wezen, toch valt er veel te leeren uit dat verleden, weshalve de kennismaking daarmede zeer zeker onze aandacht verdient. Hij die het heden slechts uit op zich zelf staande berichten kent, wat met de meesten 't geval is, zal dat beter leeren verstaan, wanneer hij niet onbekend is met die bladzijden der geschiedenis, waarop gebeurtenissen vermeld staan, welke zoovele punten van overeenkomst hebben met de geschiedenis van den dag. Wat de Ultramontanen willen, op welke wijze zij te werk gaan, door hoedanige middelen zij hun doel trachten te bereiken, dit alles zal voor velen duidelijker worden dan het nu nog is, indien zij eene aanschouwelijke voorstelling hebben van de worsteling der clericalen met Jozef II. Ook hiervan geldt, dat het verleden een leerschool is voor 't heden. Indien ik den roman van Meissner uit dit oogpunt beschouw - en hij zelf gaf mij aanleiding daartoe door zijn inleidend woord - dan is de eerste vraag, die zich voordoet, deze: hoe staat het met de geschiedkundige trouw van Meiss-

ner's roman? Zij die dit bastaard-genre a priori veroordeelen, zullen zeker geen hoogen dunk daarvan koesteren. De auteur zelf daarentegen wil bij zijne lezers van meet af aan goede gedachten dienaangaande opwekken. Dit toch acht ik het doel zijner verzekering, dat hij gebruik gemaakt heeft van weinig bekende bouwstoffen, die door tijdgenooten geleverd zijn. Er is geen reden om hem niet te gelooven op zijn woord, maar tot de overtuiging der geloofwaardigheid doet zijne verzekering minder af dan oppervlakkig 't geval schijnt. Immers Meissner verzuimde zijne bouwstoffen te noemen, waardoor ons de gelegenheid is benomen de betrouwbaarheid der bronnen zelfstandig te onderzoeken en 't gebruik, dat daarvan gemaakt werd, behoorlijk na te gaan. Hij, de vriend van verlichting, kan niet verlangen, dat wij in deze ons nederleggen bij zijn gezag, weshalve ons niets anders rest dan het straks bedoelde onderzoek in te stellen met de ons bekende geschiedkundige gegevens. Op dit standpunt mij plaatsende, moet ik bekennen, dat de indruk, dien ik ontvangen heb, tweeledig is. Ik beschouw de feiten en de personen grootendeels als verdicht, ik bejammer het zelfs, dat de roman zulk eene groote rol speelt in dit boek, maar evenzeer ben ik overtuigd, dat het hoofdonderwerp, het conflict tusschen wereldlijke en geestelijke macht, in al zijne onderdeelen naar waarheid en zonder overdrijving is voorgesteld. De indruk, dien de lezers van dit boek ontvangen zullen, is volkomen juist. Het streven, het woelen en drijven der clericalen is geheel naar 't leven geteekend; zij zijn niet beter maar ook niet slechter dan de schrijver hen heeft voorgesteld. Voor doek en kleuren en penseel is de schilder bij de werkelijkheid ter markt geweest. Hoeveel speelruimte hij ook aan zijne verbeelding heeft gelaten, in de teekening der kinderen van Rome heeft hij zich laten leiden door waarheidsliefde. Een partijschrift in den onedelen zin des woords is deze roman niet, al heeft de auteur reeds in de inleiding niet verbloemd, aan welke zijde zijne sympathie staat.

Het zou zeer zeker wenschelijk zijn, dat er meer algemeene zin bestond voor degelijke geschiedkennis; doch nu velen daartoe of niet in staat of niet genegen zijn, waaronder de zoodanigen, die geen vreemdelingen mogen blijven in den hier bedoelden strijd, wijl zulks van invloed is op hun aandeel daaraan in 't heden, komt het mij zeer wenschelijk voor, dat romans als die van

Meissner in ruimen kring bekend worden. Wij moeten nu eenmaal roeien met de riemen die wij hebben, en al 't gejammer over oppervlakkigheid, gemis aan degelijkheid en zucht tot romaniseeren baat in deze niets. De menschen te laten zooals zij zijn, is niet begeerlijk, maar om te kunnen hervormen, moet men beginnen met den gegeven toestand te aanvaarden en het oog niet te sluiten voor de werkelijkheid.

Over den eigenlijken roman zwijg ik met opzet. Treedt hij gaandeweg meer op den voorgrond, ook voor den schrijver was hij geen hoofdzaak. Had deze zich aan zijn oorspronkelijk plan gehouden, de rolverdeeling ware stellig eene andere geweest. Meissner is iemand van groote gaven, hij boeit van het begin tot het einde, niet enkel door de spanning, die de intrigue verwekt, maar door de levendige wijze van voorstelling. Niet te vergeefs zoekt gij bij hem naar proeve van degelijke karakterstudie; maar daarom is het te meer te bejammeren, dat de grens van het waarschijnlijke nu en dan overschreden werd. Dergelijke kunstgrepen ontsieren dit werk, dat overigens volstrekt niet op effekt is berekend en het ook niet behoefde om opgang te maken.

De correctie is zeer slordig en teekent overhaasting. Behoudens geringe uitzondering toont de vertaler, dat hij zijne taak verstaat. Is die correctie niet aan hem te wijten, ook om zijnentwille zou ik hem raden, in 't vervolg beter toezicht daarop te houden.

Zierikzee, 28 Augt. 1872.
J.H.C. HEIJSE.

De Euphraatweg naar Indië.

In den avond van 10 December 1830 was eene kleine handelskaravaan, met goederen voor Bagdad en Basra bestemd, gelegerd buiten de poort van Damascus, die naar Tadmor (Palmyra) voert. Alles was in diepe rust, ter voorbereiding voor de aanstaande woestijnreis, behalve een jong Engelschman, Chesney geheeten, die, vol van groote plannen, den nacht in zijne tent wakende doorbracht. Op aansporing van eenige hooge autoriteiten had hij zich ten doel gesteld, de geschiktheid van den Euphraat als handelsweg te onderzoeken, en ging nu, daar zijn plan om van Skanderoen (Alexandrette) een vlot naar Bîr aan den Euphraat te brengen en reeds van daar zijne opnemingen te beginnen, mislukt was, de zoogenaamde kleine woestijn doorreizen om bij Ana de rivier te bereiken.

Lang voor het aanbreken van den dag was alles in beweging: de tenten werden onttakeld en ingepakt, de kameelen moesten knielen en werden beladen, waarover zij met klagend geluid hunne afkeuring te kennen gaven. Eindelijk zette de trein zich in beweging; voorop de gids, een Arabier van middelbaren leeftijd, natuurlijk Abdallah geheeten, met een jongman in zijnen dienst, naast elkander gezeten op een van diegedresseerde kameelen, die men in 't Oosten *dhaloel* noemt, bij ons onder den naam van dromedaris bekend. Hem volgde een ezel, naar wiens stap zich de gang der overige kameelen moest richten, daar deze onder het voorttrekken rechts en links mogen afwijken, om de woestijnkruiden af te grazen. De eerste dagreis ging nog door dorpen en bebouwde landen. Na een onafgebroken marsch van acht uur werd halt gemaakt; de kameelen werden ontladen, mochten twee à drie uur grazen en moesten toen, nadat men elk dier een bal van katoenzaad had laten inslikken, in een cirkel om de tenten en waren nederliggen

Ondertusschen werd het avondeten, het hoofdmaal van den dag, gereed gemaakt, bestaande uit dunne broodkoeken en een dikke pap (pilau) van tarwe met wat boter of olie gekookt, met eenige dadels en een goede teug water tot dessert. Daar men zich nog dicht bij Damascus bevond en dus betrekkelijk veilig was, werden vuren ontstoken, wat men in de woestijn zelf niet durft wagen, uit vrees voor roovers. Natuurlijk waren de gevaren der woestijnreis het hoofdonderwerp der gesprekken en Chesney ontving het bevel, in geval van vijandige ontmoetingen, de rol van een doofstomme te spelen. Onmiddellijk na het avondeten ging men slapen. Den volgenden morgen kon Chesney ternauwernood een haastig ontbijt gebruiken, terwijl de Arabieren zijne tent inpakten. Na een uur kwam men in het vlek Kariatein (Geratin op vele kaarten), waar de eigenlijke woestijn begint. Hier werden de groote lederen waterzakken aangevuld en ontving elk het bevel zuinig in 't gebruik te zijn, daar de voorraad vijf geheele dagen zou moeten strekken. Voorwaarts ging het nu over de vlakte, slechts begroeid met de doornige woestijnplanten, die de kameelen eten, en rechts en links begrensd door heuvels. De eentonigheid van de reis werd slechts afgewisseld door grappen van de Arabieren, waarvan de Engelschman soms het voorwerp was, door de voorbereiding voor het nachtleger, eens door het vinden van een kleinen waterpoel, wat heerlijk van pas kwam toen de watervoorraad bijna uitgeput was, en nog eens door een feestmaal van gebraad, toen een zieke kameel geslacht werd. Chesney had gehoopt Palmyra te bezoeken, dat slechts op kleinen afstand van den weg lag, in 't gezicht van de oude woestijnput, waar men den watervoorraad kon vernieuwen, doch hij moest het opgeven, daar zijne reisgenooten slechts één doel hadden, namelijk om zoo spoedig mogelijk buiten het bereik van woestijnroovers te zijn, en daar de Arabieren in 't algemeen niet op het bezoek van ruïnes gesteld zijn. Den 24sten werden de kalkheuvels op den linker Euphraatoever zichtbaar, en 's morgens van den volgenden dag bereikte men eindelijk de groote rivier, te al-Werdi, eene plaats later voor Chesney zoo treurig merkwaardig geworden. De karavaan ging nu oostwaarts langs de rivier, maar Chesney kon zijn ongeduld niet langer bedwingen en haastte reeds den volgenden dag vooruit naar Ana. Op dezen tocht maakte hij voor 't eerst kennis met de vernuftige wijze van waterleiding, die men alleen hier aan den Euphraat vindt en welke hoogst-

waarschijnlijk tot den tijd der oude Assyriërs opklimt. Een ruw wiel, gewoonlijk 33 à 35 voet in middellijn, wordt gemaakt van gebogen takken van tamarisk of moerbezieboom, zoo saamgebonden, dat zij uit de houten as steken als de spaken van een goed gevormd wiel. De rand van dit wiel bestaat uit lichte smalle plankjes, met meer zorg dan het overige aaneengevoegd. Aan de buitenzijde van dezen rand zijn, op afstanden van ongeveer 18 duim, ruwe aarden kruikjesbevestigd, van 20 duim lengte, boven 3 en onder van 4 tot 4½ duim breed. Nu wordt het wiel zoo tusschen twee muurtjes geplaatst, dat het ongeveer een voet diep in het water is gedompeld, en door de kracht van den stroom begint het langzaam om zijn as te draaien; de kruikjes vullen zich met water, dat zich bij de wenteling van het wiel ontlast in een bak, die gemeenschap heeft met het kanaal eener waterleidingwelke op gemetselde spitsbogen rust. Van een enkel wiel ontvangt deze in 24 uur ongeveer 150 vat water; meestal is zij met meer dan één, tot vier wielen toe, voorzien. Daar de wielen beweegbaar zijn, kunnen de assen al naar den waterstand hooger of lager geplaatst worden. Gewoonlijk geven de aarden kruiken vaart genoeg aan het wiel; is echter de stroom te zwak, dan helpt men door zes tot acht waaiers vanpalmtakken aan den rand te bevestigen, wat zelden geschiedt, als het water alleen voor besproeiing wordt geput, doch onmisbaar is, als het voor andere doeleinden moet dienen, zooals voor den koornmolen te Ana en den zaagmolen te Hît. Het krakende geluid van het wiel, begeleid door dat van het zich uitstortende water, moet een zeer aangenamen indruk maken, en is door vele Arabische dichters bezongen; terwijl Chesney het bevallige dezer waterleidingen roemt en het schilderachtige, dat de Euphraatoever aan haar te danken heeft.

De sjeikh van Ana, tegenover de ruïnen van het oude Anatho gelegen, had gelukkig eerbied voor den firman van Chesney en beloofde hem te helpen. De Engelschman gaf voor dat de staat zijner gezondheid hem niet toestond de karavaan verder te vergezellen, en hij dus verlangde te water naar Falloedja te gaan, om van daar te land de reis naar Bagdad voort te zetten. Voor een zekere som geld, met een geschenk van kleederen, werd een vlot te zijner beschikking gesteld, bemand met drie Arabieren, waarop hij den 2^{den} Januari zijne rivierreis begon.

Op den Euphraat vindt men scheepvaart in alle stadiën van ontwikkeling. De herder, die met zijne buffels of ander vee de rivier in Mesopotamië dagelijks moet overtrekken, gebruikt een opgeblazen schapen- of geitenhuid, terwijl hij zijn brood en zijne kleederen op het hoofd draagt; twee zulke huiden, met een paar hoepels of een touw aan elkander vastgemaakt, is de tweede stap, waarbij men half gekleed kan blijven; vier dergelijke met wilgentakken verbonden en met een plank gedekt, vormen het eenvoudigste vervoermiddel, waarop men dagelijks Arabieren met hunne have en familie van den eenen weidegrond naar den anderen ziet overvaren. Op deze kleinste soort van *kelek*, - zoo wordt dit vaartuig geheeten - volgen andere van zeer verschillende grootte. Dat van Chesney werd gedragen door 40 huiden. Voor den handel op den Tigris tusschen Môsul en Bagdad gebruikt men er tot van 300 huiden. De constructie dezer keleks is eenvoudig. Men maakt een meest langwerpig vierkant van kruislings gelegde en dooreengewerkte boomtakken, van twee voet diepte. Aan het achtereinde is een soort van inham. Deze takken worden met planken gedekt, behalve de stookplaats, waarvoor men natte klei neemt. De huiden worden van tijd tot tijd met een riet opgeblazen en met behulp van een paar ruwe takken, bij wijze van riemen aan weerszijden van den inham, wordt het vlot in 't midden van den stroom gehouden. In zekerheid overtreffen deze keleks alle andere vaartuigen; zelfs de onstuimige opper-Tigris is voor deze gemakkelijk bevaarbaar. Von Moltke zakte zoo in 1838 de rivier af van Diâr Bekr tot Môsul, zonder dat zijn kelek eenige schade leed of zelfs een der 56 huiden, die ze droegen, gebarsten was, in weerwil van de drijvende boomstammen, de ondiepten en andere hindernissen die men ontmoette. Als de plaats der bestemming bereikt is, worden de huiden zorgvuldig gedroogd, met poeder van galnoten en granaatpitten ingewreven, en zoo in pakketten over land teruggezonden, om nog dikwijls denzelfden dienst te doen.

Op zulk een primitief vaartuig begon nu Chesney zijne reis. Behalve de bemanning bestaande uit twee roeiers en een loods, Getgoed genaamd, die een zeer bruikbaar man bleek te zijn, had hij nog een tolk met zijn slaaf bij zich, en voor alle instrumenten een zakcompas en een stok van 10 voet lengte, door den inham naar beneden gelaten, als eenig middel om te peilen, daar elke andere poging argwaan zou gewekt hebben.

Langzaam ging het voorwaarts tusschen de schilderachtige oevers met watermolens en aqueducten, dorpen en gehuchten bedekt, en bijna zonder gevaarlijke ontmoetingen, een afstand van 41 uur tot aan Hît. Hier werd Chesney door den sjeikh vriendelijk ontvangen en verving met zijne hulp het vlot door een geschikter vaartuig.

Te Hît vindt men het tweede stadium in den scheepsbouw, naast den uitgeholden boomstam, den oorspronkelijksten vorm van het eigenlijke schip. Bijna alle bewoners verstaan de kunst deze te maken. Men kiest een vlak terrein aan den waterkant, waarop men de grootte der kiel afteekent. Op deze afgebakende plek legt men takken naast elkaar telkens met een voet tusschenruimte, daarop evenveel andere, die de eerste kruisen. Nu vlecht men met riet en stroo deze takken aaneen, waarbij men de tusschenruimten aanvult en bij elke acht of twaalf duim een steviger tak plaatst. Dan bouwt men de zijden op door paaltjes van de vereischte hoogte in den bodem te slaan, op ongeveer een voet afstand van elkaar, die weder met vlechtwerk worden verbonden, en eindelijk worden de zijden door balkjes ongeveer vier voet van elkander aaneengehecht. Zoodra het schip dus voltooid is, wordt het van binnen en van buiten besmeerd met een mengsel van gesmolten bitumen met zand; met een roller maakt men dit bekleedsel, dat spoedig hard wordt, gelijk; en de boot is nu geheel ondoordringbaar en voor de vaart geschikt.

Men zegt dat de zondvloedsage in Mesopotamië ontstaan is, zooals nog onlangs op nieuw uit eene Babylonische inscriptie zou gebleken zijn. Dit is zeker dat het ‘gij zult die bepekken van binnen en van buiten met pek’ alleen kan ontstaan zijn in de nabijheid der beroemde asphaltbronnen, ‘where Pitch boyleth out of the Ground continually’[1]. Er zijn minstens twee plaatsen in deze streken, waar zich deze onuitputtelijke bronnen bevinden, n.l. hier te Hît en tusschen Tekrît en Môsul aan den linker Tigrisoever. Beide worden vermeld door den bekenden Arabisch-Spaanschen reiziger Ibn Djobeir, die de laatste zelf gezien had en aldus beschrijft[2]: ‘op den morgen van den 24sten Safar, d.i. den 4^{den} Juni, kwamen wij voorbij eene plaats al-Kayâra (de Pekbron) geheeten in de na-

1 Newberie's Voyage *apud* Purchas his Pilgrimes, II, p. 1412.
2 Pag. 235 van den Arabischen tekst.

bijheid van den Tigris op den oostelijken oever, rechts van den weg van Tekrît naar Môsul. Daar is eene laagte, zwart van kleur als eene donkere wolk, waarin Allâh groote en kleine bronnen heeft doen ontstaan, waaruit pek opborrelt en die soms pekbellen uitwerpen als bij hevig koken. Men maakt er bakken voor, waarin het zich verzamelt, en men ziet het als stukken klei op den grond liggen, zwart, glad en glimmende, nog vochtig, welriekend en zeer kleverig, zoodat het bij de eerste aanraking aan de vingers blijft hangen. Om die bronnen is een groote zwartkleurige vijver, waarop een dun zwart vlies drijft, dat zich aanhoudend aan de kanten afzet als pek. En toen wij het zagen, waren wij even verwonderd, als wij zouden geweest zijn, indien men het ons verteld had en wij het nauwelijks hadden kunnen gelooven. En in de nabijheid van deze bronnen aan den oever van den Tigris is er nog eene andere groote bron, waaruit wij op een afstand den rook zagen opgaan. Men zeide ons dat het vuur hierin ontstoken wordt, om het water op te slorpen, zoodat men dan het pek in stukken kan afsnijden. Dit pek nu voorziet in de behoefte van het geheele land tot in Syrië toe, ja tot Akka en al de zeeplaatsen. Allâh, wiens naam verheerlijkt zij, er is geen God dan Hij, schept wat Hij wil. En er is geen twijfel aan, of de bron die men ons vertelde dat zich tusschen Basra en Koefa bevindt, is van denzelfden aard.' De bronnen door Ibn Djobeir beschreven, zijn door Ainsworth bezocht en worden door hem de eenige bronnen van geheel zuiver asphalt genoemd[1]. Zij zijn niet de eenige in deze streek. Chesney noemt nog[2] die van Kerkoek, welke plaats ook tusschen Tekrît en Môsul ligt, maar op veel verderen afstand (ongeveer 30 Eng. mijl) van den Tigris. Omtrent de asphaltbronnen aan den Euphraat werd Ibn Djobeir slecht ingelicht. Alleen die van Hît kunnen bedoeld zijn en deze plaats ligt nog boven Koefa. Deze laatste zijn door Ainsworth en Wellsted beschreven, en waren reeds aan Herodotus bekend, die de stad Is noemt[3]. Wat hij en de schrijver van Genesis 11 vs. 3 over den bouw van Babel verhalen, 'en het lijm was hun voor leem,' bevestigen de overblijfselen der groote stad, en tot heden toe wordt dit voorbeeld in deze streken ge-

1 Zie Ritter, Erdkunde, XI, p. 669 sqq, vgl. X, p. 222, XI, p. 678,
2 Expedition, II, p. 625.
3 Lib. I, cap. 179.

volgd. De muren van Bagdad zijn voor een groot deel met bitumen gemetseld. De baden in diezelfde stad waren ten tijde van Ibn Djobeir en zijn nog heden aan de buitenzijden en van boven met eene peklaag overdekt, ‘zoodat, zegt de reiziger, men eerst meent dat zij van gepolijst zwart marmer zijn.’

In zulk een van binnen en van buiten bepekte boot nu verliet Chesney den 9^{den} Januari Hît om zijne reis naar Falloedja te vervolgen. De oevers missen hier het schilderachtige, dat zij tusschen Ana en Hît hebben, en wel voornamelijk door het gemis der waterleidingen met hare kruikwielen, die hier vervangen worden door een ander veel primitiever stelsel, n.l. groote lederen emmers, die aan een touw over een rol loopen en door een os of kameel worden opgetrokken. In Chesney's Expedition van 1850 (II, p. 652-654) vindt men dit uitvoerig beschreven. Maar evenals tusschen Ana en Hît bleven beide oevers ook hier hetzelfde levendige tooneel eener bezige bevolking bieden, in dit seizoen juist ijverig aan het bewerken der landerijen, en maakten de vaart op den heerlijken stroom, hier en daar door kleine eilanden verdeeld, onder de temperatuur van een Engelschen zomer, voor Chesney onvergetelijk. Slechts eenmaal trof hij, een halve dagreis boven Falloedja, eene ondiepte aan, waar slechts 6 voet water stond, doch laterbleek het hem, dat juist in dit jaar de waterstand zeer laag was geweest.

Van Falloedja, dat aan den mond van het groote kanaal ligt, dat Euphraat en Tigris verbindt, spoedde de reiziger zich te land naar Bagdad, waar hij bij den Engelschen resident Major Taylor buitengewoon hartelijk werd ontvangen. Zijn plan, dat door den resident zeer werd toegejuicht, was om hier eene kaart van de rivier van Ana tot Falloedja te ontwerpen en deze naar Engeland te verzenden. Doch nog voordat dit plan voltooid was, brak de pest in Bagdad uit en met moeite slaagde hij er in, bij het algemeene sauve qui peut met zijne bagage naar Falloedja terug te komen. Ondertusschen was zijn boot in een storm verongelukt en tot overmaat van ramp verliet hem hier Getgoed, de Arabische loods, aan wiens goeden raad en inlichtingen hij tot dusver een goed deel van zijn voorspoed te danken had gehad. De sjeikh der plaats bezorgde hem een nieuwe boot.

Beneden Falloedja is de Euphraat breed en diep en gelijkt sprekend op den Nijl in het vloedseizoen, behalve dat de oevers

van eerstgenoemde rivier toen veel levendiger waren dan die van den Egyptischen stroom, door de Arabische stammen die in dezen tijd hier met hunne kudden komen. Voor Chesney en zijne bootslieden was de nabijheid van dezen echter eene oorzaak van aanhoudende spanning, en meer dan eens werden zij aangeroepen, doch ontkwamen gelukkig, tot zij bij Hilla (niet ver van de ruïnen van Babel) door de zorg van Major Taylor een beter vaartuig bekwamen, benevens brieven aan de Arabische sjeikhs langs de rivier. Beneden Hilla worden twee groote kanalen uit den Euphraat afgeleid, maar toch behoudt deze eene diepte van 12 voet, hoewel de breedte tot 120 el inkrimpt. Te Lamlun verdeelt de rivier zich in twee takken, die een moeras (het Chaldeeuwsche meer) doorsnijden, waarin veel water van de rivier verloopt, en zieh eerst aan het einde van het moeras bij Karâim hereenigen. Op deze plaats, waar de vaart reeds door den lagen waterstand bemoeilijkt wordt, ondervond Chesney ernstige onaangenaamheden van de bevolking. De eilandjes in deze moerassen, die zich ongeveer 24 uur in de lengte, 8 in de breedte uitstrekken, zijn bewoond door Arabieren, welke Niebuhr, Wellsted en Chesney Chazaïl (Kasaël) noemen[1] en die van oudsher door hunne dieverijen berucht zijn. Ibn Batoeta, die in de 14de eeuw deze streek doorreisde, noemt hen Sjiîtische roovers, berucht door hunne euveldaden. ‘Een troep fakirs, zegt hij[2], die wat van onze karavaan waren achtergebleven, werden door hen overvallen en van alles beroofd tot hunne voetzolen en drinknappen toe. Deze menschen zijn ontoegankelijk in hunne rietbosschen en niet te onderwerpen.’ Zij leven hoofdzakelijk van rijst van de opbrengst hunner buffels, het eenige vee dat in de moerassen kan tieren, en van hetgeen God hun zendt d.i. van de plundering der booten en schepen, die hun gebied moeten doorgaan. Daarvoor komt hun zeer te stade, dat zij uitmuntende zwemmers zijn en haast evenveel in het water als op het land verkeeren. Herhaaldelijk worden de bewoners van een eilandje door het water genoodzaakt hunne hutten op te breken; dan ziet men het geheele dorp op buffels geladen wegzwemmen; zijn er geen buf-

1 Chesney, Narrative, 1868, p. 91, noemt hen ‘a tribe of Shiahs from the heart of Persia.’ In vroegere stukken echter heet hij hen Arabieren, evenals Ibn Batoeta, Niebuhr en Wellsted.

2 II, p. 2, ed. Defrémery et Sanguinetti.

fels genoeg, men snijdt zich eenige bundels riet en volgt daarop gezeten den trein. Bijna niemand ontkomt hun zonder schade, alle Europeesche reizigers, die hier geweest zijn, hebben het ondervonden. Zoo ook Chesney. De sjeikh van den stam, voor wien de reiziger een brief had, was afwezig en nu was hij een geheelen namiddag onderworpen aan allerlei afpersingen van moordbedreiging vergezeld, tot de sjeikh hem 's avonds verloste en hem, na de rest van zijn geld en verschillende andere zaken voor zich genomen te hebben, uit eerbied voor den brief toestond te vertrekken.

Van Karâim af herneemt de rivier hare breedte, die bij al-Khidr reeds 200 el, even voor de samenvloeiing met den Tigris bij Korna (Kurna) 250 el bedraagt. Daar verliezen Euphraat en Tigris beide hunnen naam; de vereenigde wateren heeten thans Sjatt-al-Arab, nemen even beneden Korna nog de rivier de Kerkha op, die uit Khoezistân komt, en stroomen met een breedte van 500 el naar Basra, tusschen dorpen en palmbosschen. Met de komst te Basra was de opneming van den Euphraat beneden Ana afgeloopen. Doch de geheele opper-Euphraat moest nog onderzocht worden. Daar de pest zich echter meer en meer verspreidde, was het onmogelijk den naasten weg te nemen. Eene avontuurlijke reis door Perzië, Armenië en Klein-Azië bracht Chesney te Aleppo, van waar uit hij eene poging deed om zijn onderzoek voort te zetten, die mislukte. Hij vertrok daarop over Klein-Azië naar Konstantinopel, en van daar naar Engeland, waar hij in 1832 aankwam.

Wij moeten nu een eind teruggaan. Men behoeft de kaart slechts vluchtig te beschouwen, om te zien dat de kortste weg van Engeland naar Britsch-Indië langs den Euphraat loopt. Een ongestoorde reis langs dezen weg zal nog korter duren dan die over Suez en door de Roode Zee. Dit is voldoende om te doen begrijpen welke levendige belangstelling een plan, dat de bruikbaarheid van dezen weg in het licht stelde, in Engeland en vooral in Indië moest vinden. De reis langs den Euphraat was wel niet geheel nieuw. In het laatst der 16^{e} eeuw deed de Levantsche compagnie van Londen ernstige pogingen om over Aleppo, Bagdad en Basra een handelsverkeer

met Indië in het leven te roepen. De merkwaardige reizen van John Newberie en Ralph Fitch in die jaren verdienen eens uit Hackluyt en Purchas oververteld te worden. Er was toen zelfs een boot-station gevestigd te Bîr aan den Euphraat, terwijl te Aleppo eene factorij werd opgericht, die eerst in deze eeuw werd opgeheven bij de ontbinding van genoemde compagnie[1]. Doch zeer spoedig bleek het, dat de reis om de Kaap veel veiliger en goedkooper was. Reeds eenige jaren na het begin der 17^{e} eeuw, had de Europeesche handel den weg door Mesopotamië geheel verlaten.

De behoefte aan een korteren weg naar Indië deed zich eerst voelen in den oorlog met Tippoo Sahib tegen het einde der vorige eeuw. De gouverneur-generaal, markies Wellesley, organiseerde toen een postdienst, waarvoor elke veertien dagen een klein snelzeilend schip uit Bombay naar Basra vertrok met de brieven, die van daar stroomop naar Bagdad werden vervoerd. Hier werden de pakketten toevertrouwd aan een of twee Arabieren uit den stam Okail[2], die bij Bagdad huist. Eigenlijk is het slechts eene afdeeling van den edelen stam Okail, die in het hart van Arabië, in Nedjd woont, welke eene eeuw geleden door Soleiman Pasja overreed werd zich hier te vestigen en het monopolie ontving de karavanen tusschen Bagdad, Aleppo en Damascus te escorteeren. Zij leven hoofdzakelijk van den paardenhandel en staan in soldij van den Pasja, wat hen evenwel niet verhinderd heeft een en andermaal in Bagdad te plunderen. 't Zij om het oude privilegie, 't zij omdat zij met de groote stammen der Aneza en Sjammar, de meesters der Syrische woestijn, immer op goeden voet staan, nog heden worden zij bij voorkeur tot karavanenchef gekozen[3].

Op zijn dromedaris gezeten spoedde zich nu de Arabier door de woestijn, steeds alle ontmoetingen vermijdende, niet dan de allernoodzakelijkste rust nemende, dag en nacht voort, tot hij na minstens acht dagen in Aleppo of Damascus aankwam. Dan brachten de zoogenaamde leven-en-dood-Tataren[4] de brieven door Klein-Azië naar Konstantinopel. Deze beambten, nu tot

1 Vgl. Chesney, Expedition, 1850, II, p. 594 met Quarterly Review, 1857, t. 102, p. 363.
2 De reizigers spreken dezen naam uit Agail, Agyle, Aggiel, enz.
3 Chesney, Expedition, 1850, I, p. 686.
4 Chesney, Narrative, 1868, p. 330.

een klein getal verminderd en ontaard, waren vroeger zeer talrijk. Elke pasja, elk districtshoofd, ja elk buitenlandsch gezant en consul had verscheidene in zijnen dienst. Zij werden belast met brieven, dépêches, geld en kostbare waren te vervoeren en begeleidden aanzienlijke reizigers op hunne tochten. Hun trouw en moed waren spreekwoordelijk. Gedurende de groote Europeesche oorlogen in het begin dezer eeuw, toen mededeelingen van het hoogste belang voor Engeland over het Turksche gebied verzonden werden, en men allerlei middelen beproefde de Tataren in Engelschei dienst om te koopen of hun vrees aan te jagen, is er slechts eenmaal een Tataar onder verdenking geweest, zijn plicht geschonden te hebben, en zelfs toen was het slechts een vermoeden, waarvoor geen bewijs kon geleverd worden. Kooplieden vertrouwden hun groote geldsommen toe met de volmaaktste gerustheid en zij brachten de regeeringsgelden uit de provinciën naar de hoofdstad. Zij waren gemachtigd mannen en paarden voor hunne reizen te requireeren, en daar zij bovendien door hunne aanhoudende tochten de groote nieuwsboden waren, werden zij overal, in steden en dorpen, met eerbied en ontzag bejegend. Het kostuum van den Tataar was rijk en schilderachtig: een jak en wijde broek van rood laken, weelderig met gouden koord bestikt; een veelkleurige shawl als gordel, waarin pistolen met zilveren beslag en een yataghan van Damasceensch metaal staken; een turband van levendige kleur en ruime laarzen, over welke geborduurde kousen waren omgeslagen. Winters en zomers was hij gelijk gekleed; de ondervinding had hem geleerd dat dikke kleederen de beste bescherming zijn tegen de brandende zonnestralen evenals tegen de koude. Zoo draafde hij op zijn paard, dat hij gedurig aanspoorde met de scherpe punten zijner stijgbeugels, voorzien van een langen zweep om het voor hem uitloopende paard, dat de brieventasschen droeg en door een postjongen werd bereden, aan te zetten. Soms reisde hij tien of twaalf dagen door, zonder eenige rust te genieten dan den tijd, die noodig was voor het verwisselen van paarden of het schrijven eener dépêche. Southgate verhaalt dat deze koeriers den weg van Bagdad naar Konstantinopel gewoonlijk in 15 tot 20 dagen aflegden. Later is het soms in 12 à 13 dagen geschied. Die Tataren, welke steeds een bepaalde landstreek te doorreizen hadden, maakten in den regel gebruik van het voorrecht, dat de Islam hun verleende boven hunne Europeesche ambtge-

nooten, en hadden in elke voorname plaats die zij bezochten een eigen huis en gezin. De invoering van een regelmatigen brievenpost in het Turksche rijk heeft den dienst dezer beambten overbodig gemaakt en thans is het ras zoo goed als uitgestorven[1].

Door deze postverbinding nu bereikten brieven uit Bombay Engeland in 68 tot 85 dagen, in tijd van groote spanning eene aanzienlijke winst op de vijf à zes maanden, die zij gewoonlijk noodig hadden. Doch de dienst was zeerduur en werd weldra opgegeven. Dit blijkt daaruit, dat, toen Chesney in 1837 te Bombay kwam, zijne mededeelingen over Wellesley's instelling geheel nieuw waren en zooveel belangstelling bij de regeering wekten, dat men onmiddellijk besloot den dienst op nieuw in te voeren.

Het belang van eene kortere verbinding met Indië was evenwel te duidelijk gebleken, om weer uit het oog verloren te worden. In 1824 vestigde J. Prinsep uit Calcutta het eerst de aandacht der ‘India Board of Control’ op deze zaak. Wel schenen de ontzaglijke kosten deze een bijna onoverkomelijk bezwaar toe, doch men besloot een onderzoek in te stellen. In 1829 ontving Barker, de Engelsche consul-generaal in Egypte, eene lijst van vragen door den heer Peacock, hoofdambtenaar aan het Indian House opgesteld, omtrent de betrekkelijke voordeelen, die een weg naar Indië over Egypte, of over Syrië en Mesopotamië zou opleveren[2]. Juist toen kwam Capt. Chesney in Egypte met eene politieke zending van Sir Robert Gordon, den Engelschen ambassadeur in Konstantinopel. Barker legde hem de vragen voor, en Chesney, die zich reeds bij vroegere reizen over Egypte naar Indië en van Konstantinopel over Trapezunt naar den Euphraat ditzelfde onderzoek tot taak had gesteld[3], nam gaarne op zich die te beantwoorden, indien de regeering hem daartoe wilde machtigen. Overtuigd dat deze vergunning niet zou geweigerd worden, begon hij zijn onderzoek onmiddellijk met eene reis door Egypte, waarvan hij de resultaten uit Jaffa per brief aan Sir R. Gordon mededeelde[4].

1 Grootendeels ontleend aan een zeer goed geschreven artikel in de Quarterly Review van 1857, p. 354 sqq., getiteld: ‘Suez and Euphrates Routes.’
2 Het document is *in extenso* medegedeeld door Chesney, Narrative, 1868, p. 4 sq.
3 Zooals Ritter uit zijne correspondentie mededeelt (Erdkunde, XI, p. 1013).
4 Narrative, 1868, App., p. 364 sqq.

Het programma, dat hem verder wachtte, was den weg van Jaffa tot Damascus en van daar over Palmyra naar Ana te onderzoeken, of wel van Beiroet, Tripoli of Sidon naar Damascus; voorts van Skanderoen of Antiochië naar Aleppo en van daar naar Bîr of naar Bâlis aan den Euphraat; eindelijk de vaart op deze rivier zelve tot Basra toe. Ik heb boven medegedeeld, dat hij slechts een deel van dit programma kon verwezenlijken.

Gedurende zijne reis had Chesney van tijd tot tijd een rapport omtrent zijne waarnemingen aan de Engelsche regeering gezonden, alsmede de kaart van het door hem onderzochte deel van den Euphraat, die hij kort na zijne komst in Basra had kunnen afwerken. Toen hij nu in Engeland terugkwam, vond hij warme belangstelling in den uitslag van zijn onderzoek, waarbij de Euphraatweg ver boven dien door de Roode Zee werd verkozen. Koning William IV verlangde den moedigen reiziger te spreken en werd een ijverig advocaat voor de bevordering zijner plannen. Het was juist in den tijd toen aller aandacht werd ingenomen door de quaestie der parlementshervorming. Toch vonden ministers en parlement tijd om over eene stoomverbinding met Indië door den Euphraat ernstig te beraadslagen, en in den zomer van 1834 werd de som van £ 20,000 toegestaan voor eene proeve, zoo spoedig mogelijk te nemen. Chesney werd met den rang van kolonel tot opperbevelhebber der expeditie benoemd. Twee ijzeren stoomschepen, Euphrates en Tigris geheeten, werden gebouwd, doch voor het vervoer van Engeland naar de Syrische kust en van daar naar den Euphraat uit elkaar genomen. Den l0^{den} Februari 1835 verliet de ‘George Canning’ met het geheele materieel en personeel der expeditie Engeland, en ankerde 3 April te Soweidia (het oude Seleucia) aan den mond van den Orontes.

Hier wachtte Chesney en de zijnen een reeks van de grootste bezwaren. Mehemed-Ali, de pasja van Egypte, toen meester van Syrië, had besloten op allerlei wijzen de expeditie te belemmeren en aan alle locale autoriteiten ten strengste verboden eenige hulp te verleenen. En op deze hulp had men zeer stellig gerekend. Het verhaal, dat Chesney geeft van alles wat men dientengevolge te doorworstelen had, laat zich als een roman lezen. Hier is het genoeg te zeggen, dat men om het materieel van de kust tot aan Bîr aan den Euphraat te

brengen, een afstand van slechts 140 Eng. mijlen[1], bijna een jaar tijds noodig had. Eerst in de tweede helft van Maart 1836 kon de vaart een aanvang nemen. Daarenboven ging daarmede zooveel geld verloren, dat reeds voordat Ana bereikt was, het bevel uit Engeland kwam om den 31sten Juli de expeditie op te breken, wat op verzoek van Chesney echter later weder werd ingetrokken.

'Het ijzer zwemt, God is groot!' klonk het uit de monden van duizenden toeschouwers uit Bîr en omstreken samengevloeid, die van geen stoomboot ooit gehoord, veelmin er een gezien hadden. Verbazing en vrees bevingen hen, toen zij door eene kracht, waarvan zij geen flauwe voorstelling hadden, de Atesj Kaik (vuurboot) van den Djaur (ongeloovige) tegen den stroom op zagen voortgaan, en weldra kwamen allerlei verklaringen van deze toovenarij in omloop, in weerwil van de vriendelijke ontvangst, die alle bezoekers aan boord te beurt viel. Eenige Arabieren, die zich even bezuiden Djerablus (bij het oude Europus) aan boord gewaagd hadden en daar telkens *if you please* hoorden zeggen, aarzelden dan ook niet dit als *iblîs* (satan) op te vatten, en Chesney verhaalt dat men eenigen hoorde bidden om verlossing van het vreeselijk gevaar[2], Naarmate men echter vorderde en het bleek, dat men geene booze bedoelingen had, verdween de vrees, en vond men over 't algemeen eene vriendelijke ontvangst, zoodat tot Bâlis toe, steeds langs den oever een geregelde paardenpostdienst kon worden onderhouden, en de aankoop van brandhout en andere benoodigdheden geenerlei bezwaar opleverde. Bij Bâlis toonden de machtige Aneza-Arabieren eene vijandige gezindheid, doch toen men de chefs overreed had aan boord te komen, wist men dezen te doen terugkeeren zoo doordrongen van de meerderheid der Engelschen[3], dat er zelfs een formeel verbond tot stand kwam tusschen de Aneza- en Sjammarstammen en koning William IV. Hier in Bâlis, de oude havenstad van Aleppo, kwamen verscheidene belangstellende kooplieden en andere ingezetenen dezer stad de booten bezoeken. In de 100 mijlen, die

1 Chesney, Narrative, 1868, p. 180, Ritter, Erdkunde, X, p. 954.
2 Zie ook Dr. Helfers dagboek in J.W. Helfers Reisen in Vorderasien und Indien, von Gräfin Pauline Nostitz, I, p. 201.
3 Frengi Kibir (de Franken zijn groot) hoorde men bijna dagelijks roepen. Helfer, 1, p. 193. Zijn verhaal over dit bezoek p. 224-227 is zeer lezenswaardig.

de schepen van Bîr tot hier hadden afgelegd, had men slechts eenige kleine tegenspoeden gehad. Een paar maal bleef de Euphrates op een bank zitten, die men bij 't voorloopig onderzoek niet ontdekt had, en bij eene plotselinge bocht in de rivier ging een vlot met provisies verloren. Doch het vaarwater was overal goed, en dit bleef zoo tot weinige uren boven Ana[1], alwaar de rivier zich tweemaal een weg door de rotsen heeft gebaand. Op het tweede dezer punten bij Karablah is de passage, zelfs bij hoogen waterstand, gevaarlijk, en deze plaats mag als de grootste hinderpaal beschouwd worden voor een geregeld stoomverkeer op den Euphraat, nu echter niet meer onoverkomelijk.

In den namiddag, waarop men gehoopt had deze plaats door te stoomen en Ana te bereiken - men was nu juist Werdi voorbij, waar Chesney op zijn vorigen tocht het eerst de rivier zag - trof de expeditie een zeer groote ramp, die van een geheel ongedachten kant kwam. Stormen zijn op de rivieren van Mesopotamië, in de nabijheid der groote woestijnvlakte, niet ongewoon. Arrianus (VII, cap. 22) verhaalt ons van een storm, waarbij Alexander de Groote zijn hoofddeksel verloor; Arabische dichters maken er melding van[2]; Chesney zelf had op zijn eerste reis daarvan een paar maal ervaring gemaakt. Ainsworth zegt dat het gebied van Môsul aan den Tigris dikwijls door orkanen bezocht wordt en wel in de maand Juni[3]. Of de Euphraat ook aan dergelijke periodieke wervelwinden is blootgesteld, wordt niet vermeld, maar is zeer waarschijnlijk. Doch nu brak er een orkaan los, zoovreeselijk als de oudste oeverbewoners zich niet herinnerden beleefd te hebben, gelijk aan die welke eenmaal juist op deze zelfde plaats het leger van Keizer Julianus overviel[4] en geweldig teisterde. Slechts 25 minuten duurde de hevige aanval, gedurende welke de zandwolken der woestijn alles in ‘meer dan Egyptische’ duisternis hulden, en aan dien korten duur had men het te danken, dat niet alles verloren was. Een der stoomschepen, de Tigris, was gezonken, en met uitzondering van

1 De lage waterstand bij Thapsacus (nabij Rakka), dien Xenophon (Anabasis, I, cap. 4) aantrof, was een zeer buitengewoon verschijnsel.
2 Zie b.v. Jacut, IV, p. 186.
3 Vgl. Ritter, Erdkunde, XI, p. 219 sq.
4 Zie Ammianus Marcellinus, lib. 24, cap. 1 en Libanius, aangehaald bij Chesney, Expedition, 1850, I1, p. 435 sq. vgl. Narrative, 1868, p. 261 en Ritter, Erdkunde, X, p. 141, XI, p. 705.

negen man, vier officieren en Chesney zelf, die toen juist zich daar aan boord bevond, was de geheele bemanning omgekomen. Het andere schip had zich nog bijtijds stevig aan den oever kunnen vastleggen, doch een kwartier langer, en ook dit had geen weerstand aan den storm meer kunnen bieden. Het verlies werd, met het oog op de volbrenging der expeditie, nog verzwaard doordat de geheele kas met het grootste deel der bagage en der levensmiddelen verloren was. Evenwel besloot men den moed niet op te geven. Drie dagen bleef men vruchteloos pogingen doen, nog iets van de Tigris te redden of ten minste de lijken te vinden en te begraven. Toen werd de reis voortgezet. Met de hulp van een goeden loods, denzelfden Getgoed die Chesney op zijn eerste reis tot Falloedja vergezeld had, kwam men de rotsen van Karablah voorbij en nog denzelfden namiddag bereikte men Ana, van waar de geredde officieren en manschappen van de Tigris naar Engeland vertrokken om daar de tijding van de ramp te brengen en het besluit mede te deelen om de expeditie door te zetten.

De verdere reis tot Basra liep zonder tegenspoed af. In Hît nam men proeven om de bitumen met aarde aangemengd voor kolen te gebruiken, die uitmuntend slaagden. Trouwens in deze stad is dit de gewone brandstof[1]. Overigens was men verplicht het vuur steeds met hout te stoken, daar de voorraad steenkolen reeds in 't begin van den tocht was verloren gegaan. Ook de moerassen van Lamlun leverden bij den hoogen waterstand geen bezwaar op, behalve eenige onaangenaamheden met de bevolking. Te Basra moest de Euphrates volgens instructie de Indische brievenmail opnemen en met deze de rivier weder opvaren, terwijl een Engelsch schip aan den mond van den Orontes gereed lag die te ontvangen. Doch het bleek, dat de stoomboot eenige herstellingen moest ondergaan, en - ongelukkig voor de expeditie - dat dit in Basra niet kon geschieden. Men was dus verplicht de wel wat gevaarlijke reis[2] door de Perzische Golf naar Bushîr op de Perzische kust te maken. Deze reis werd wel heen en terug volbracht, doch met allerlei kleine tegenspoeden, die de expeditie voortaan aanhoudend bleef ondervinden. Toen de boot gereed was den Euphraat

1 Vgl. Ritter, Erdkunde, X, p. 754 en 757.
2 ‘Ein Wagniss, das von Fachleuten für tollkühn erklärt wurde,’ zegt Mevr. Nostitz in Helfers Reisen, I, p. 298.

weder op te stoomen, was van de twee mailpakketten, die men moest medenemen, slechts het kleinste gekomen. Men besloot dit naar Bagdad te brengen om het van daar over land te verzenden. De aankomst te Bagdad was wel voor Chesney en de zijnen een schoone dag, doch het water op den Tigris was zeer laag, de steenkolenbezendingen lieten zich wachten, zoodat men groen hout moest stoken, en zoo had men wederom veel tijdverlies. Het Indische schip met de mail was ondertusschen te Korna, 't vereenigingspunt van Euphraat en Tigris, aangekomen. Maar een Duitsche zendeling aan boord van dit schip maakte zich den tijd te nutte met christelijke tractaatjes aan eenige Arabieren van den machtigen stam Montefik uit te deelen, wat eene vijandelijke stemming van dezen ten gevolge had, die eerst met veel moeite bedaard werd. En toen dan eindelijk de vaart stroomop begonnen was, bleek het, dat de waterstand zoo laag was, dat men de moerassen van Lamlun niet door kon komen Men verzond dus ook de tweede mail overland en keerde naar Basra terug. Er waren toen nog slechts twee en een halve maand overig vóór 31 Januari 1837, den datum waarop de expeditie moest ten einde loopen. Chesney begaf zich nu zelf naar Bombay, om eene verlenging van den termijn aan te vragen, terwijl hij den eersten officier Estcourt opdroeg de rivieren die in den Sjatt-al-Arab monden nader te onderzoeken en dan naar Bagdad te gaan om den uitslag af te wachten. Het verlof tot verlenging van den termijn werdverkregen, doch ondertusschen was de ontevredenheid van de bemanning der Euphrates, waarmede men reeds vroeger te kampen had gehad, zoo toegenomen, dat bij de ontvangst van het bericht Estcourt een groot deel der manschappen had laten gaan en gereed stond met de overigen overland naar huis te keeren. Bij de onmogelijkheid om dit weder te herstellen, besloot hij het oorspronkelijk bevel uit te voeren, en zoo kwam 24 Januari de expeditie feitelijk ten einde.

Hoe groot Chesney's teleurstelling was, toen hij dit vernam, kan men zich denken. Hij was in Bombay zeer vriendelijk ontvangen: de kamer van koophandel besloot hem een met goud gemonteerden eeresabel te schenken en opende eene inschrijving voor de betrekkingen der manschappen die met de Tigris waren verdronken, welke in weinige dagen £ 500 opbracht. Bij het Indisch gouvernement zoowel als bij particulieren had hij veel belangstelling in de Euphraat-expeditie ge-

vonden. Doch nu meende hij dat zijne hoop om de expeditie onmiddellijk door een maildienst te doen volgen, waarvoor de Euphrates terstond beschikbaar zou zijn, niet verwezenlijkt kon worden en besloot dus langs den kortsten weg naar Engeland terug te keeren. Juist waren er gewichtige dépêches te verzenden en hij belastte zich die over te brengen. Een moeilijke reis van 22 dagen bracht hem door de groote Syrische woestijn naar Damascus, van waar hij zich zoo snel mogelijk naar Alexandrië begaf, om per Fransche mailboot naar Marseille te komen. De reeks zijner teleurstellingen was echter nog niet gesloten. In de Middellandsche Zee vernam hij het voor hem zeer treurige bericht, dat William IV, die zooveel voor het tot stand komen en het welslagen der expeditie gedaan had, overleden was. Men mag uit het zwijgen van Chesney over zijne ontvangst in Engeland opmaken, dat deze tamelijk koel was. In de twee en een half jaar sedert het vertrek der expeditie verloopen, was de belangstelling niet warmer geworden, waartoe zoowel de rampen die deze achtereenvolgens troffen, alsook de groote onkosten, door den langen duur der onderneming veroorzaakt, het hare hadden bijgedragen. De som door het parlement toegestaan was £ 20,000, die door het Indisch bestuur met £ 5000 verhoogd was, terwijl de gezamenlijke uitgaven bijna £ 30,000 hadden bedragen en men bovendien het verlies van de Tigris geleden had. Toch was dit niet noemenswaard in vergelijking van de werkelijke resultaten, die verkregen waren.

Had Chesney nu aan het publiek een goed reisverhaalgegeven, gevolgd door eene duidelijke uiteenzetting van de uitvoerbaarheid van een doorloopend verkeer met Indië langs den Euphraat, hij zou misschien de oude belangstelling weder gewekt hebben. Ongelukkig meende hij zijne taak van verslaggever breeder te moeten opvatten, en daar hij de opening van den Euphraat voor den Europeeschen handel met recht beschouwde als eene opening van geheel West- en Midden-Azië, verplicht te zijn, eene historische beschrijving van alle landen tusschen Nijl en Indus te geven. Hij ging dus ijverig aan het onderzoeken in den boekenschat van het British Museum, maar zes jaren verliepen voordat hij een gedeelte van zijn boek voor de pers gereed had. Toen juist (in 1843) werd hij weder in actieven dienst geplaatst en moest de expeditie tegen Canton medemaken. En toen hij nu in 1847 in Londen terugkwam

met zijn manuscript, dat thans persklaar was, werd hem dit met eene som van £ 840 ontstolen, zonder dat men den dief ooit kon ontdekken. Een deel van het werk moest op nieuw geschreven worden, en zoo kwam het, dat eerst in 1850 de vrucht van al die inspanning het licht zag. - ‘Eindelijk,’ riep het Engelsche publiek, toen de twee lijvige deelen, samen bijna 1600 pagina's in groot 8° verschenen, maar nu bleek het eerst recht, hoe ongelukkig Chesney geweest was bij het ontwerpen van zijn plan. Er was van alles in te vinden: massa geleerdheid uit oude, middeleeuwsche en nieuwere schrijvers, over de ligging van het Paradijs, over Salomo, Alexander, Julianus en de Khaliefen, over Oostersche wetenschap en kunst, over handel en nijverheid in het Oosten van de Ismaëliten af tot onzen tijd toe, maar over de expeditie zelve, over de resultaten van het onderzoek, over de plannen die nu aan de orde waren, geen woord. Alleen de uitvoerige kaart van den Euphraat, de platen en de hier en daar verstrooide mededeelingen uit 's schrijvers eigen ervaring rechtvaardigen eenigszins den titel: ‘The expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris.’ Uit de Engelsche reviews spreekt dan ook onbewimpeld het misnoegen van het publiek, dat geen andere vruchten zag van de kostbare onderneming dan dit inderdaad onbruikbare boek, dat voor geleerden weinig nieuws en vele onjuistheden bevatte, voor al de overigen veel te geleerd was. En wat het ergste was, voor den druk dezer twee deelen was niet slechts de som door de regeering toegestaan, maar daarenboven een vrij groot voorschot van den schrijver zelven noodig geweest: van verdere rijkstoelagen - volgens Chesney's plan moesten er nog twee deelen volgen - wilde de minister niet hooren, en eerst in 1858 kreeg Chesney door voorspraak zijne eigene uitgaven vergoed. Zoo bleef het eigenlijke verhaal van de expeditie, dat het Engelsche publiek in 1837 had moeten ontvangen, onverteld tot 1868, toen de regeering Chesney, nu generaal geworden, uitnoodigde de nog onder hem berustende bescheiden uit te geven. Onlangs is aan dit verhaal een tweede toegevoegd door Gravin Pauline Nostitz, die met haren eersten man, Dr. Helfer, de expeditie had bijgewoond, maar zich tot dusverre gebonden achtte door de belofte in 1836 aan Chesney gegeven, om niet vóór hem een bericht over den tocht uit te geven.

‘Toen ik, zegt Chesney in de voorrede van zijn reisverhaal (Narrative of the Euphrates expedition), in 1837 uit het Oosten terugkeerde, was het met de stellige overtuiging, dat eene vraag van zulk een groot belang voor Groot-Brittannië - uit een nationaal, politiek en commercieel standpunt - door regeering en publiek terstond met warmte zou worden opgenomen.

De weg was geopend - moeilijkheden, die vroeger verschrikkelijk schenen, waren overwonnen: de Arabieren en het Turksche gouvernement waren zeer gunstig gestemd voor den voorgeslagen weg naar Indië. Maar een en dertig jaren zijn sedert verloopen, en *er is niets gedaan*.’

Er was bepaald, dat als de termijn voor de expeditie gesteld daar was, de schepen ter beschikking van de Indische regeering zouden gesteld worden, die zou beslissen wat verder in deze zaak te doen was. De mededeelingen van Chesney omtrent zijne eigene bevindingen, alsmede over Wellesley's overlandpostdienst, waarvan hij een nauwkeurig verslag in de archieven te Bombay vond, wekten in Indië groote belangstelling en men besloot onmiddellijk het onderzoek der twee groote rivieren van Mesopotamië voort te zetten. Reeds in 1837 werd Lynch, vroeger commandant van de Tigris, belast met twee stoombooten den Euphraat op te varen, en door hem, alsmede door Campbell en Selby, werd de kennis van beide rivieren met hare affluenten en kanalen aanzienlijk uitgebreid. Doch men bleef in Engeland werkeloos, en weldra zag het Indische gouvernement, dat de voordeelen van het onderhouden eener vloot van stoomschepen op Euphraat en Tigris niet in verhouding waren tot de groote uitgaven, daar de weg door de Roode Zee en over de landengte van Suez, nu voorzien had in de behoefte aan een sneller vervoer van brieven en passagiers. Men hield één stoomboot tusschen Basra en Bagdad, maar hoofdzakelijk em liet recht der bevaring van de twee rivieren te handhaven. Behalve deze boot van de Indische regeering, is er tegenwoordig een geregeld en levendig stoomverkeer tusschen Basra en Bagdad van de ‘Euphrates and Tigris Steam Navigation Company,’ terwijl de Turksche regeering in 1868 reeds tweekleine stoomschepen in de vaart had en op het punt was daaraan drie andere toe te voegen.

Doch dit alles zou, bij de uitbreiding der stoomvaart, ook

geschied zijn, indien de kostbare Euphraat-expeditie niet had plaats gehad. De aspiratiën van Chesney waren oneindig hooger. Niet slechts moest langs of over den Euphraat de groote handelsweg tusschen Indië en Engeland loopen, maar de opening van dezen weg moest nieuw leven wekken in het kwijnende gebied der twee rivieren en al de daaraan grenzende landen voor den invloed der Europeesche beschaving ontsluiten. Uit dit oogpunt had hij zijn groote werk over West- en Midden-Azië geschreven, en ter wille van dit ideaal hield hij ook bij alle teleurstellingen vol. In de meer dan twintig jaar sedert zijn eerste onderzoek verloopen, had zijn plan groote wijzigingen ondergaan. Het was nu niet meer een beperkte stoombootdienst op den Euphraat, in karavaanverbinding met Aleppo en van daar met een haven aan de Middellandsche Zee, maar een spoorweg van de Syrische kust tot de rivier en langs deze tot Basra, dien de onvermoeide man in het leven wenschte te roepen. Met bekwame ingenieurs vertrok hij naar Syrië om de haven van Soweidia, het terrein van daar tot Aleppo en verder tot Bâlis aan den Euphraat en eindelijk de rivieroevers tot Basra op te nemen, en organiseerde, nadat hem de uitvoerbaarheid van eene spoorwegverbinding gebleken was, in 1856 eene compagnie onder het presidentschap van Andrew, den voorzitter der ‘Scinde and Punjaub Railway Companies.’ Het plan dezer vereeniging bestond uit twee deelen: 1°. de verbetering van de haven van Soweidia, geraamd op £ 30,000, met een spoorweg door het Orontesdal naar Aleppo en van daar naar Kalat Djâbir (even bezuiden Bâlis) aan den Euphraat; 2°. van Kalat Djâbir langs den rechteroever tot de plaats van het oude Thapsacus, van daar langs den linkeroever Ana en Hit voorbij, en dan Mesopotamië doorsnijdende naar Bagdad, om verder langs den Tigris tot Korna en Basra te loopen. De voornaamste werken hierbij uit te voeren waren, behalve de verbetering van de haven van Soweidia, een tunnel door de heuvels tusschen het Orontesdal en Aleppo, de brug over den Euphraat bij Thapsacus, maar vooral de herstelling der rivierdijken tervoorkoming van overstroomingen. Met dat al zou de aanleg van deze lijn niet meer kosten vereischen dan eene lijn in Europa gemiddeld doet. Chesney vond bij de Turksche regeering een gunstig onthaal voor dit onderwerp, Alleen wenschte men zich voorloopig tot eene concessie voor het eerste gedeelte te bepalen, die voor 99 jaar gegeven werd en wel met een rente-

waarborg van 6 pCt. op het kapitaal van bijna anderhalf millioen pond sterling, waarop deze onderneming geschat werd. Wat het tweede gedeelte betreft, de compagnie verkreeg het recht voor een stoombootdienst op den Euphraat, benevens den voorrang voor elke andere aanvraag voor den eventueelen aanleg van eenen spoorweg. Er bleef nu niets meer te doen dan het geld te krijgen. Men begreep dat de schitterende waarborg van Turkije alleen niet genoeg was om aandeelen te plaatsen, en wendde zich dus tot de Engelsche regeering en de Indische compagnie met het verzoek, om elk 2 pCt. op de 6 pCt. van het Turksche rijk te waarborgen, zoodat de aandeelhouders toch stellig 4 pCt. van hun geld zouden trekken. Maar welke pogingen Chesney ook aanwendde bij de ministers en zelfs bij het parlement, het onverbiddelijk antwoord was, dat de zaak de sympathie der regeering had en haren indirecten steun zou hebben, doch dat het eene bijzondere onderneming was en dit moest blijven.

Voor een deel was deze uitslag de schuld van Andrew zelven, die in zijne uitvoerige memorie alles wat te mooi hadgekleurd, zoodat het plan, hoewel onverdiend, in de oogen van meer dan een het voorkomen van een ‘bubble’ had en men, ofschoon de uitvoerbaarheid van het ontwerp werd toegegeven, twijfel bleef koesteren omtrent drie hoofdpunten, n.l. of deze weg een regelmatige en spoedige gemeenschap met Indië zou verzekeren, of hij zou rendeeren, en inhoeverre reizigers en goederen vrij van gevaar zouden zijn, bij den ongeregelden toestand des lands. Daarbij kwam het Suezkanaal, dat, schoon niet populair in Engeland, toch werkelijk in de meeste behoeften ging voorzien en daarmede de belangstelling voor den Euphraatweg deed dalen. Het was echter uitstel, geen afstel. In 1866 begonnen de Mesopotamische-spoorwegplannen weer op het tapijt te komen. Het Turksche gouvernement kwam zelf met een ontwerp, waarbij eene lijn van Konstantinopel door Klein-Azië naar Aleppo en van daar langs den Euphraat naar Grain (Korein), dat 43 Eng. mijlen ten Z.W. van den riviermond (108 M. van Basra) op de oostkust van Arabië ligt, werd voorgesteld, met een zijtak van Aleppo naar Skanderoen (Alexandrette). Naast het zoogenaamde Andrewsplan werd door kolonel Herbert een Tigris-spoorweg aangeprezen, loopende van Skanderoen over Aleppo naar Bîr aan den Euphraat, dan Mesopotamië door, naar Orfa (Edessa), Diâr Bekr, Nisîbis, Mô-

sul en langs den Tigris tot Bagdad en Basra. Dit plan vond later een warm voorstander in Sir Henry Rawlinson, den voorzitter der Royal Geographical Society. Eindelijk werden verschillende plannen voor een lijn van Trebizonde aan de Zwarte Zee naar Môsul en verder naar de Perzische Golf ontworpen. Inderdaad is in de laatste jaren de stemming van het Engelsche publiek tegenover de vraag eener kortere verbinding met Indië geheel veranderd. Dat de wensch hiernaar sterker is geworden, naarmate de behoefte daaraan verminderd is, schijnt wel vreemd, maar is, ook in ons land, volstrekt niet zonder analogie[1]. Men heeft eerst het sneller vervoer van reizigers en brieven over de landengte van Suez verkregen; nu het kanaal geopend is, kunnen ook koopwaren in het derde van den vroegeren tijd Engeland bereiken; de telegraaf over Bagdad brengt in twee dagen belangrijke tijdingen uit Indië in Londen; maar aan den eisch van onze eeuw ‘hoe tijd te winnen?’ is nog niet geheel voldaan. De reis over Suez is onmogelijk te bekorten. Alleen de Euphraatweg kan nog helpen. Doch het is slechts voor een klein deel handelsbelang dat men daarbij op het oog heeft. Voor zware goederen zal de weg toch onbruikbaar zijn tegenover den kanaalweg, daar men stellig tweemaal moet overladen. De binnenlandsche handel in West-Azië zal gewis door dezen spoorweg jaarlijks in belangrijkheid toenemen, doch de tijd is nog niet te berekenen, waarop deze alleen de groote kosten zal kunnen goedmaken. Het is het politiek belang van dezen weg voor Engeland, dat de plannen weer aan de orde gesteld heeft. Reeds bij den grooten Indischen opstand bleek het ten duidelijkste, hoe gevaarlijk het voor Engeland was, niet in korten tijd troepen naar Indië te kunnen zenden. Het is zoo goed als zeker, dat reeds, indien het bericht van versterkingen tijdig te Calcutta gekomen was, de opstand nooit die uitbreiding zou hebben erlangd, en dat de spoedige aankomst van troepen dien in zijne geboorte zouden gestikt hebben. Sedert heeft men in den moeilijken veldtocht tegen Afghanistân dezelfde behoefte nog weder gevoeld. 't Is waar, dat de telegraaf en het kanaal nu daarin voorzien, al was ook, zelfs voor de onderneming tegen Abessinië een vervoer van troepen door de Perzische Golf veel eenvoudiger geweest. Maar - er kunnen onlusten in Egypte komen, men

1 Zie eene juiste opmerking hieromtrent in The Engineer, 1871, II, p. 9.

kan schepen laten zinken aan den mond van het kanaal - men heeft reeds verhaald dat de onderkoning in onderhandeling zou zijn met een Amerikaan over een torpedostelsel langs de geheele kust. Er is gesproken over de neutraliteitsverklaring van het kanaal, maar deze is er nog niet, en Engeland, dat er van alle mogendheden het grootste belang bij heeft, zou bijna al de kosten aan de handhaving dier neutraliteit verbonden moeten dragen. Zelfs de tegenstanders van de nieuwe lijn moeten toegeven, dat het voor Engelands prestige in Indië wenschelijk zou zijn, als men het alternatief van beide wegen had. En aan dit prestige, niet alleen in Indië, maar in Kaboel, Afghanistân en Perzië heeft men grooter behoefte dan ooit te voren. De Caucasuslanden zijn Russisch, Samarkand en Bokhâra staan onder Russische heerschappij, om eerlang door Khîwa gevolgd te worden. En tegen een verder doordringen is er slechts één middel: dat in genoemde landen de overtuiging leeft, dat Engeland met de wapenen in de hand degrenslijn wil en kan verdedigen.

In Juni 1871 deed Sir George Jenkinson in het parlement het voorstel eene commissie te benoemen, om de plannen over eene spoorwegverbinding tusschen Middellandsche Zee, Zwarte Zee en Perzische Golf grondig te onderzoeken. Met groote meerderheid werd dit voorstel aangenomen en aan eene commissie van 15 leden, onder welke de voorsteller, opgedragen dit onderzoek in te stellen. In 't begin van Augustus van het vorige jaar heeft deze commissie haar rapport bekend gemaakt met de volgende conclusiën: de spoorweg langs den rechter Euphraatoever ter verbinding van de Middellandsche Zee met de Perzische Golf is boven elke andere voorgestelde lijn te verkiezen; de commissie stelt voorloopig voor, dien te doen beginnen te Skanderoen (Alexandrette), niet te Soweidia, en te doen eindigen te Grain, en niet te Basra, doch houdt een nader onderzoek van beide punten voor noodzakelijk; de aanleg van dezen weg is voor Engeland van groot belang; de bezwaren tegen den aanleg en de exploitatie van dezen weg geopperd, zijn niet van overwegenden aard. - Door deze conclusiën is de vraag, of de Euphraatweg tot stand zal komen, teruggebracht tot eene geldquaestie, en allerwaarschijnlijkst zal het parlement, dat in de nu begonnen zitting vermoedelijk naar aanleiding van het rapport de zaak zal behandelen, oordeelen, dat ook de geldquaestie voldoende is opgelost, en den gevraagden

contrawaarborg toestaan. Het voorloopig plan namelijk, met geheele instemming van de Turksche regeering opgemaakt, is het volgende:

De spoorweg zal aangelegd worden door en verder staan onder het bestuur van eene gemengde commissie, door de Engelsche en Turksche regeeringen gezamenlijk benoemd. Het benoodigde geld zal gevonden worden door eene Turksche leening, waarvan Engeland den interest zal contragarandeeren tot 4 pCt. 's jaars en 1 pCt. voor een reservefonds. De opbrengst der leening zal in de Engelsche Bank gedeponeerd worden en uitsluitend dienen voor aanleg en exploitatie van den spoorweg. Al het land voor den weg en daarmede nu en later samenhangende werken, wordt door het Turksche gouvernement vrij afgestaan. Opdat de Engelsche regeering zoo goed als zeker zij, nimmer tot eenige betaling genoodzaakt te zijn, worden ter dekking van den interest aan de commissie devolgendeinkomsten toegewezen: 1e. de geheele netto-opbrengst van den spoorweg en van de telegraaf langs de lijn; 2e. de rechten van in- en uitvoer in de havens, die aan het begin en het einde der lijn zijn; 3e. een transito-recht van 1 pCt. op alle goederen, die over den spoorweg in het Turksch gebied vervoerd worden; 4e. als dit nog niet voldoende is, zal het overige van den gewaarborgden interest betaald worden uit de inkomsten der provinciën door welke de weg loopt. Voorts zal de Engelsche regeering vrij brievenvervoer voor de Engelsch-Indische mail genieten, en het recht hebben, wanneer en zooveel zij wil, troepen langs den spoorweg naar en uit Indië te vervoeren op dezelfde voorwaarden waarop het vervoer van Turksche troepen per spoor geschiedt.

De begrooting van het geheele kapitaal voor den aanleg, met insluiting van de havenwerken te Skanderoen en Grain, is naar eene nauwkeurige berekening van den heer Macneill £ 8,210,000, of met smal spoor £ 2,000,000 minder[1]. De commissie rapporteert dat men voor aanleg en exploitatie samen 10 millioen sterling rekent, doch dat de heer Fairlie een ‘reliable offer’ gedaan heeft, om den weg met smal spoor voor 5 millioen te maken. 't Is echter niet waarschijnlijk, dat men tot het laat-

1 Uit het rapport medegedeeld in The Engineer, 1871, II, p. 306. Hierin is begrepen een omweg naar Bagdad met twee bruggen over den Euphraat, die niet in het plan der commissie liggen.

ste zal besluiten. Onder de voorwaarden door Turkije aangeboden, is het bijna onmogelijk aan te nemen, dat Engeland voor den gewaarborgden interest zal moeten betalen. En iets zou het kunnen bijdragen. Want de ‘Peninsular and Oriental Company’ ontvangt thans, volgens een contract, dat in 1880 eindigt, voor het vervoer der brievenmail van Suez naar Bombay en terug eens in de 14 dagen, £ 75,000, waarvan slechts £ 20,000 aan porto's terugkomen. Bovendien betaalt Engeland £ 28,000 aan de ‘Steam Navigation Company’ voor de mail van Basra naar Bombay en Kurrachee en £ 4800 voor die van Basra naar Bagdad. Hierop zal eene aanmerkelijke som bespaard worden, en hetzelfde zal bij het vervoer van troepen plaats hebben. Doch ook bij de zwartste onderstelling, n.l. dat de weg niets zal rendeeren en dat het Turksche gouvernement in geen opzicht woord zal houden - wat bijna ondenkbaar is - berekent Sir G. Jenkinson dat Engeland op het allermeest £ 300,000 's jaars te betalen zou hebben. Men heeft dus tegen elkander te wegen: de mogelijkheid van deze uitgaaf, die echter nu reeds zeer gering is en gaandeweg, naarmate de handel zich in en door Mesopotamie en Syrië meer ontwikkelt, zal afnemen; en het genot van een tweeden weg naar Indië, waardoor brieven en troepen spoediger en goedkooper zullen kunnen vervoerd worden, Engelands prestige in Azië aanmerkelijk zal winnen en zijn bezit van Indië beter gewaarborgd zijn, en eindelijk voor den handel en - wat thans ook in meer dan een Engelsch blad op den voorgrond gesteld wordt - voor de beschaving nieuwe paden zullen gebaand worden. De algemeene overtuiging is, dat het parlement het laatste overwegend zal vinden. Duitsche bladen sporen hunne regeering aan om zich toch te haasten, Duitschlands belangen bij de aanstaande opening van het Oosten te behartigen, ‘nu het nog maar een korten tijd zal duren voordat de spoorweg van Alexandretta over Aleppo tot Bâlis aan den Euphraat gereed zal zijn, om zich aan de reeds geopende stoombootvaart op den Euphraat en aan de op Bombay varende Steam-Company aan te sluiten, en daarmede Europa, in 't bijzonder Duitschland 3 à 4 dagen naderbij Indië zal gekomen zijn, dan thans langs den weg van Suez’[1]. De New-York Herald heeft reeds in opgewondenheid voorspeld dat men nu het land van

1 Ausland, 1872, p. 1054.

Havila gaat vinden, ‘waar het goud is. En het goud van dit land is goed; daar is ook bedolah en de steen sardonix’ (Genes. 2 vs. 11 en 12), doelende op de rijkdommen van het Oosten, die het Europeesch verkeer gaat ontginnen, en ziet reeds de zegepraal van het kruis op de halve maan, voorbereid door de drie beste zendelingen: de pers, den spoorweg en de telegraaf[1]. En in Engeland zelf vraagt men niet meer: zal de weg komen? maar alleen hoe moet hij aangelegd worden om het meeste nut op te leveren. Daarbij wordt door hen, die den aanleg uitsluitend beschouwen als een middel tot handhaving der grenzen van Kaboel en Khorasân tegen de Russen, eene lijn uit Konstantinopel door Klein-Azië en opper-Mesopotamië naar Teheran en verder naar Herât en Kandahar aangeprezen, waar hij den Indus-spoorweg zou ontmoeten. De meerderheid schijnt echter gestemd voor den Euphraatweg, die door de parlementscommissie is verkozen. Nog eene omstandigheid zal op de beslissing van het parlement niet zonder invloed zijn. De Turksche regeering heeft uitdrukkelijk verklaard, dat zij, ja genegen is aan particulieren het terrein voor een spoorweg kosteloos af te staan, maar op geenerlei wijze zich tot eenigen waarborg meer wil verbinden. Daarmede is aan elke particuliere onderneming de pas voor goed afgesneden, en is de Engelsche regeering gedwongen indien men den weg wenscht te hebben, haar vroeger standpunt geheel te verlaten.

Ik ben niet in staat met volkomen juistheid de lengte van den Euphraatspoorweg volgens het plan der commissie op te geven, daar ik het rapport slechts in uittreksel ken[2]. Zooveel is zeker, dat de weg van Skanderoen over Aleppo naar Bâlis 143 Eng. M. lang is, waarvan het traject, wegens het oponthoud bij den bergpas van Bailan bij Skanderoen en dat aan het station te Aleppo, op 8 uur berekend wordt. Van Bâlis naar Basra is de afstand stellig niet grooter dan 700, naar Grain dan 800 Eng. M., dat berekend op 25 M. per uur, met inbegrip van het oponthoud, respectievelijk 28 of 32 uur geeft. 't Geheele traject tusschen Skanderoen en Grain is dus ongeveer 40 uur. Daarentegen vordert de vaart van Suez naar Aden 6 dagen. Neemt men nu aan dat er geen

1 Vgl. The Engineer, 1871, I, p. 61 *a.*
2 Uit The Engineer, 1871, I, p. 463, II, p. 265 seq., 306 seq., 356 seq., 1872, I, p. 388, II, p. 91.

verschil bestaat tusschen de afstanden van Brindisi naar Port Saîd of Skanderoen, en van Aden of van Grain naar Bombay (of Kurrachee), waarover men het niet eens is, schoon het voordeel aan den kant der nieuwe lijn schijnt te zijn, dan is toch de winst in tijd reeds aanzienlijk, maar ook zullen de passagiers in de heete maanden bij het spoorwegtraject veel minder te lijden hebben, dan op de Roode Zee het geval is. De spoorweg zal bij Hît den Euphraat verlaten en dus Bagdad evenals Basra laten liggen. De commissie onderstelt dat, wanneer deze weg eens voltooid is, het niet lang zal duren, of zijtakken zullen dien in verbinding met den Tigris brengen, evenals ook de aanleg van een weg van Konstantinopel door Klein-Azië naar Aleppo waarschijnlijk zal volgen[1]. Reeds worden door het Turksche gouvernement opmetingen gedaan voor een weg van Tripoli aan de Syrische kust naar Damascus, de woestijn door over Palmyra, naar Bagdad[2]. Volgens raming zal de aanleg van den weg tot Aleppo in 2 jaar en van daar tot Bâ lis in 6 maanden kunnen voltooid zijn, terwijl voor de rest van den weg 2½ jaar voldoende zal wezen. Indien het parlement dus het voorstel aanneemt, kan in 1880 de lijn in werking komen.

Het zou ons te ver voeren, indien wij, de werkzaamheden der commissie volgende, de betrekkelijke voor- en nadeelen van de verschillende voorgestelde spoorwegverbindingen wilden nagaan en ons verdiepen in de redenen, die aan den Euphraatweg de voorkeur hebben doen geven. Liever willen wij thans het oog slaan op de landen, voor welke deze weg misschien de opening van een nieuw leven zal worden.

Wanneer de twee groote rivieren, Euphraat en Tigris het Armenische hoogland verlaten hebben, strekt zich tusschen haar eene breede vlakte uit, die allengs smaller wordt, tot zij bij Bagdad slechts 45 Eng. mijlen bedraagt. Dan verbreedt zich de vlakte andermaal, doch hoogstens tot een derde gedeelte van de vroegere afmeting en strekt zich langzaam versmallende uit tot de samenvloeiing der twee rivieren bij Korna. Deze tweede

1 Men heeft daarmede van Scutari uit reeds een begin gemaakt
2 The Engineer, 1872, II, p. 299 *a*.

verbreeding heette eertijds Babylonië, nu Irâk, en werd in oude tijden door den zoogenaamden Medischen muur, die zich even boven Bagdad van stroom tot stroom uitstrekte, gescheiden van de noordelijke vlakte, het eigenlijk Mesopotamië. Dit is thans grootendeels steppenland; alleen het noordelijk gedeelte, het stroomgebied van den Khaboer en de rivieroevers, vooral een breede strook aan de westzijde van den Tigris zijn van oudsher voor akkerbouw geschikt. Die streek aan den Tigris behoorde tot het oude Assyrië, waarvan echter het grootste gedeelte op den oostelijken oever lag. Aan den westelijken oever van den Euphraat is slechts een smalle strook in cultuur; daarachter strekt zich het weidegebied van Arabische stammen uit tot aan Syrië toe. Het bezit der twee groote stroomen, die van de Perzische golf af tot Armenië toe bevaarbaar zijn, terwijl de Euphraat in een deel van zijn loop bijna evenwijdig stroomt met het strand van Phoenicië, van waar hij slechts 100-140 Eng. mijlen over cultuurland verwijderd is, en de Tigris door belangrijke affluenten en goede wegen in verbinding staat met het oostelijk bergland, het oude Medië, en Khoezistân, dit bezit dan kan, met de natuurlijke vruchtbaarheid van den vetten alluviaalbodem, Irâk tot het rijkste land der wereld maken. Doch het is slechts mogelijk onder de twee voorwaarden, onder welke zelfs een arm land welstand kan verkrijgen: eene talrijke en nijvere bevolking en een krachtig bestuur.

De massa water, die door de twee rivieren naar de Perzische Zee stroomt, is zeer aanzienlijk. Volgens de waarnemingen en berekeningen van Cleveland, Murphy en Rennie[1] is de snelheid van den Euphraat te Hît 4,46 voet per seconde, die van den Tigris te Bagdad 7,33[2], terwijl de hoeveelheid water door den Euphraat verplaatst 72804 kub. voet per seconde, door den Tigris 164103 bedraagt. De rijzing en daling der twee rivieren geschiedt niet geheel gelijktijdig, maar beide bereiken omstreeks het einde van Mei de grootste hoogte, terwijl in de herfstmaanden de waterstand het laagst is, hoewel ook dan nog beide grootendeels bevaarbaar zijn[3]. Aldus begrijpt men hoe

1 Chesney, Expedition, I, p. 62.
2 De Donau bij Pest heeft slechts eene snelheid van 2,33, de Nijl te Caïro van 1,11 voet per seconde, volgens Rennie en Girard.
3 Chesney, Expedition, I, p. 38 sq 61 sq. Eene nauwkeurige opgave van den afwisselenden waterstand van den Euphraat vindt men in de Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1866, S. 509 sqq.

deze rivieren een zegen of een vloek voor Mesopotamië en Babylonië kunnen zijn. Het laatste worden zij aan zichzelve overgelaten. Dan treden zij op verschillende plaatsen buiten hare oevers, overstroomen het lage land en vormen blijvende moerassen, terwijl al het hoogere land verdort. Strabo heeft dit reeds zeer juist ontwikkeld[1]. Maar wanneer het water door vele en goede kanalen afgeleid, zich weder door kleinere kanalen rechts en links over het gansche land verdeelt, dat in dit heete klimaat van weinig regen geen besproeiing kan ontberen, maar dan ook met eene buitengewone vruchtbaarheid der menschen inspanning beloont, dan maken zij deze landen tot de gezegendste der wereld. En als dit kanaliseeren met beleid geschiedt, waarbij zoo uitnemend partij kan getrokken worden van het verschil in niveau der twee stroomen en den onderling afwisselenden waterstand[2], blijven de rivieren nog water genoeg houden voor de scheepvaart, en is dus de uitvoer van hetgeen het land boven de behoefte der bevolking voortbrengt, en de invoer van hetgeen zij in ruil hiervoor van elders ontvangen, zoo gemakkelijk mogelijk.

Doch voor het graven en onderhouden dezer kanalen, voor de verdeeling van het water over de akkers, is eene talrijke en arbeidzame bevolking noodig en eene regeering welke rust en veiligheid weet te handhaven en zorgt dat de arbeider de vrucht van zijn werk kan genieten. Mesopotamië en vooral Irâk zijn nog aan een geheel ander gevaar blootgesteld, dat ook alleen een krachtig bestuur kan afwenden en zelfs van kwaad tot goed omscheppen. De groote vlakte, die zich benoorden den Medischen muur tusschen Euphraat en Tigris uitstrekt, is, zooals reeds gezegd werd, thans grootendeels steppenland, alleen voor herdersstammen bewoonbaar. De rechter Euphraatoever kon, althans in Irâk, voor een veel grooter deel in cultuur zijn dan zij tegenwoordig is, doch daarachter strekt zich de Syrische woestijn uit, die wederom alleen voor herdersstammen geschikt is. Beide worden door Arabieren bewoond, die met hunne kudden van de eene plaats naar de andere trekken, volgens vaste regelen bepaald door de jaargetijden en de gesteldheid van elks grondgebied. Een klein gedeelte van den stam heeft vaste woonplaats, voor de hier bedoelde stammen aan

1 XVI, 740.
2 Vgl. Ritter, X, p. 31 sq., XI, p. 974.

den rivieroever, waar gedurende een tijd van het jaar de geheele stam zijne tenten opslaat. Deze gezeten familiën houden zich met landbouw bezig, maar dienen vooral als bemiddelaars voor den omzet van de voortbrengselen der veeteelt van hunne zwervende broederen, tegen de voor deze onontbeerlijke granen, kleederen en wapenen, benevens weeldeartikelen. Indien nu de regeering zwak is, dan worden de Bedowijnen de baas. Zij kunnen de verzoeking niet wederstaan om te nemen wat zij verlangen te hebben, zoo dit zonder veel gevaar kan geschieden. Eerbied voor de werken der beschaving bezitten zij weinig. Zij plunderen en vernielen dus waar en wat zij maar kunnen. Dan koopt de regeering, te zwak om hen te bestrijden, hen af voor geldsommen en voorrechten, of roept tegen hen andere Bedowijnen in 't land, die den toestand slechts verergeren, en nu is er geen einde aan de afpersingen en schattingen, en de handel verloopt en de landbouw verkwijnt. Dit is geen phantasie, evenmin als wat ik boven over de rivieren gezegd heb; het is alles zoo gebeurd, het is de korte geschiedenis van deze landen in de laatste eeuwen en tot dezen tijd toe. - Geheel anders gaat het, indien hier eene krachtige regeering zetelt. De landbouwende bevolking heeft de herdersstammen niet noodig, maar omgekeerd zijn dezen van de eersten stellig afhankelijk. Indien de gezeten bevolking weigert aan de Bedowijnen koorn en andere levensbehoeften te verkoopen, en deze weigering kanhandhaven, heerscht er hongersnood in de woestijn en *moeten* alle voorwaarden worden aangenomen. De natuurlijke toestand is derhalve dat de Bedowijnen niet regeeren, maar gehoorzamen. Het hangt van de regeeringen der grenslanden van de woestijn af, welke rol de nomaden spelen, of zij steeds inbreuk makende op de grenzen, handel en nijverheid verjagen, den landbouw verlammen, reizigers, ja geheele karavanen uitplunderen of voor hoog rantsoen laten doorgaan, dan wel of zij, zich uitsluitend aan de veeteelt wijdende, de naburige landen van lastdieren, slachtvee, wol en andere producten voorzien, waarvoor zij het hun onmisbare in ruil ontvangen, en bovendien voor een matig loon als gidsen en beschermers op de karavaanwegen dienen.

De geschiedenis kent twee perioden, waarin de twee genoemde voorwaarden zoo niet geheel, dan toch grootendeels vervuld werden, en deze landen de welvaart en den rijkdom genoten, die daarvan het noodzakelijk gevolg zijn. Het zijn die van den bloeitijd van Ninive en Babel in de oudheid, en van het Kha-

lifaat in de middeleeuwen. Als derde periode wordt wel de regeering der Sassaniden opgenoemd, doch omtrent deze zijn wij uiterst slecht ingelicht. Van den ouden tijd kunnen wij ons slechts eene schets ontwerpen, uit de ruïnes en sporen hunner steden en waterwerken, met de spaarzame berichten der klassieken en de nog kariger opbrengst der spijkeropschriften. Wij weten dat toen Mesopotamië en Babylonië door talrijke kanalen werden doorsneden, zoodat zelfs een vrij grootgedeelte van de Mesopotamische vlakte, nu zoo goed als terra incognita door herders bewoond, goed bebouwd en bevolkt was, terwijl de naburige volken in toom werden gehouden en de handel onbelemmerd was. Doch in dit laatste opzicht schijnt de oude periode voor de middeleeuwsche te hebben ondergedaan. De groothandel op Indië was en bleef in de handen der Zuid-Arabieren en der Phoeniciërs. Vincent heeft het vermoeden uitgesproken, dat Nebucadnezar's krijgstochten tegen Tyrus, Idumaea en Egypte tot hoofddoel hadden den handel langs den Euphraat te leiden, evenals later het plan van Alexander den Grooten was, en Ritter[1] vereenigt zich daarmede volkomen. In den tijd van het Khalifaat daarentegen was Irâk de groote stapelplaats van alle voortbrengselen van het Oosten, die van daar naar alle kanten verspreid werden. Men kan daarom veilig verzekeren dat de tweede periode de eerste in glans ver heeft overtroffen. Want de voordeelen van dezen groothandel waren zoodanig, dat zij alleen, te midden van het verval van landbouw en nijverheid onder eene allerellendigste regeering, in staat geweest zijn tot in 't begin der 17^{e} eeuw eene redelijke welvaart te handhaven.

Welk een contrast, wanneer wij de beschrijving van deze landen bij de Arabische schrijvers van de 9^{e}, 10^{e} en 11^{e} eeuw en die der nieuwere reizigers naast elkander leggen! De geheele westelijke provincie, waarvan het groote Koefa de hoofdstad was, is Bedowijnenland geworden, de steden en vlekken zijn puinhoopen, de kanalen verdroogd, met uitzondering alleen van de twee heiligdommen der Sjiîten, Mesjhed Hosein, op de plaats waar Ali's tweede zoon gesneuveld is, en Mesjhed Alî, waar naar de onwaarschijnlijke legende Mohammeds schoonzoon begraven ligt, en dat het Campo Santo voor de voorname Sjiîten is, waar jaarlijks twee à drieduizend lijken worden bij-

1 Erdk., X, p. 50 sq.

gezet. - De provincie Basra was onder de Arabische heerschappij een der rijkste en vruchtbaarste gewesten, in alle richtingen met kanalen doorsneden, overdekt met dadelpalmbosschen, katoenvelden en tuinen. Istakhrî, die niet lang voor 950 schreef, zegt: ‘een geschiedschrijver vermeldt dat de kanalen in Basra geteld werden in de dagen van Bilâl ibn-abî-Borda (omstreeks 730) en meer dan 120,000 bedroegen, waarin booten konden varen. Ik kon dit echter niet gelooven, totdat ik die landstreek grootendeels bezocht had en dikwijls in een boogschotlengte verscheidene kanalen zag, alle door schuiten bevaarbaar.’ En Ibn Haukal, die 25 jaar later schreef, zegt dezelfde proef genomen te hebben en tot de overtuiging gekomen te zijn, dat er geene overdrijving in dit bericht was. ‘Waar men zich ook in deze provincie bevindt, voegt deze er bij, overal heeft men water en dadelpalmbosschen zoo niet bij zich, dan toch in 't gezicht.’ En de hoofdstad, ‘die met de wereld vergelijkbaar is,’ zooals een ander gewoonlijk zeer soberschrijver omstreeks het jaar 1000 zegt, met eene lengte van 6 Arab. mijlen (d.i. twee uur gaans) en eene breedte van 3 van de rivier tot de woestijnzijde, vol schoone paleizen en bevallige lusthoven, ruime pleinen en vijvers, met uitstekende markten en bazaars, waar al de rijkdom der wereld te vinden was, heet bij de dichters ‘het paradijs dat alle paradijzen overtreft.’ En tegenwoordig? De geheele provincie is wederom wildernis - Ritter noemt haar terra incognita - door arme hutbewoners en Bedowijnen dun bevolkt, die tot in 't midden der 16^{e} eeuw zelfs de grootendeels verwoeste hoofdstad bezaten. Een halve eeuw later[1] is het tegenwoordige Basra op kleinen afstand van de oude stad gesticht en trok de laatste resten der welvaart van eertijds tot zich, zoodat van toen af oud-Basrageheel puinhoop werd. De nieuwe stad is, dank zij hare voortreffelijke ligging en vooral het herleven van den handel op Indië door de Portugeezen, Hollanders en Engelschen in de 17^{e} eeuw, wel weder eene plaats van beteekenis geworden, doch kau met de oude hoofdstad zelfs niet vergeleken worden. - En zoo vinden wij het, met verschillende wijzigingen, eveneens in de andere provinciën: overal achteruitgang; in plaats van welvarende steden soms enkele leemen hutten met arme bewoners; verzande kanalen en wildernis, waar alles welig groeide en bloeide; Bedo-

1 Zie Niebuhr, Reizen, II, p. 202 der Holl. vert.

wijnen en Turksche beambten wedijverende wie den handelaar en den landbouwer het meest zullen afpersen. Wat de eerstgenoemden tegenwoordig te zeggen hebben, toont de volgende anecdote. Niebuhr moest aan een Arabisch opperhoofd in Mesopotamië, bijna onder het oog van den Turkschen bevelhebber, die de Bedowijnen in toom heet te houden, zijne bagage laten en protesteerde onder het toonen van des Sultans firman en de pas van den pasja van Bagdad. ‘Wat kunnen mij uwe papieren schelen, zeide de sjeikh; hier in de woestijn ben ik uw sultan en uw pasja.’

Een gevolg van dien toestand is, dat deze door de natuur rijk bedeelde landen van tijd tot tijd door hongersnood bezocht worden en door zijn onafscheidelijken medegezel, de pest. Het is eene sage geworden, dat Môsul, bij de plaats van het oude Ninive gelegen, elke 31 jaar door de pest bezocht wordt[1]. En dat de stad, waarvan de Arabische schrijvers het gezonde klimaat eenstemmig roemen, de rijke, sterk bevolkte, omringd van de vruchtbaarste districten, die nog in Marco Polo's tijd (einde der 13^{e} eeuw) geheel Azië en Europa met de voortbrengselen harer nijverheid voorzag, terwijl zij een der groote stapelplaatsen was voor den handel! De handel is thans, bij vroeger vergeleken, onbeduidend; enkele drukkerijen voor elders geweven stoffen uitgenomen, zijn de fabrieken verdwenen; sedert lang komt er geen mousseline meer uit Môsul; Europeesche stoffen vullen haren bazaar. En de vruchtbare districten zijn grootendeels wildernis, waarin horden van Arabieren en Kurden zwerven. - Ook Bagdad is in de laatste eeuwen herhaaldelijk door de pest bezocht. In 1773 stierven, volgens eene berekening uit de ellen linnen voor de lijkkleederen verbruikt, in deze stad 50 tot 60,000 inwoners[2]. De vreeselijke pest van 1831, die, zooals we gezien hebben, ook Chesney uit Bagdad deed vluchten, raapte naar eene matige berekening in minder dan twee maanden 90,000 van de 150,000 inwoners weg[3]. Oudtijds beroemd door zijn gezond klimaat, wordt het tegenwoordig nu, bij de geheele verwaarloozing van kanalen en sluizen, het omliggende land bijna elk jaar overstroomd wordt, dikwijls door moeraskoorts en andere ziekten bezocht[4]. Het

1 Ritter, Erdk., XI, p. 204.
2 Ritter, Erdk., XI, p. 806.
3 Ritter, XI, p. 831 sqq.
4 Volgens de verklaring van een in Bagdad gevestigd Engelschman aan de parlementseommissie.

grondgebied van Bagdad is misschien het onvruchtbaarste van het geheele land der twee rivieren en nimmer in staat een 50 à 60voud van dezelfde gewassen voort te brengen, die in Europa slechts een 10voud opleveren, zooals Beauchamp van den Mesopotamischen bodem zegt[1], - maar in den bloeitijd van het Khalifaat was ook dit met akkers en tuinen en boomgaarden overdekt, en mannen die het land kennen noemen juist de streek boven Bagdad uitstekend geschikt voor Europeesche colonisatie. Thans is het halve wildernis, terwijl de Bedowijnen hunne tenten tot aan de poorten durven opslaan.

Zoo zijn deze heerlijke gewesten geworden door geen andere oorzaak dan wanbestuur. Oorlogen zijn vreeselijke rampen, maar de schade is weder te herstellen, en noch die der oudheid, noch die van den Khaliefentijd zijn in staat geweest den bloei te knakken. Maar een wanstelsel van belastingen en tolheffingen, dat de menschen hun geld doet begraven, in plaats van het te gebruiken, dat de nijverheid verstikt en den handel bijna onmogelijk maakt, dat den landbouwer zich tot het allernoodzakelijkste laat bepalen, daar hij niet weet of hij de vrucht van zijn werk zal plukken, of hem niet misschien een dubbele belasting zal opgelegd, een verkoop der producten voor de helft der waarde zal bevolen worden, of wel dat de Bedowijnen zijn oogst voor zich zullen inhalen - zulk een stelsel voert tot ontvolking, armoede en ellende. Ten bewijze strekken de korte en in de laatste tijden zeldzame perioden van herleving, waarin de regeering krachtiger was en de misbruiken van het bestuur verminderden, zooals onder Dawud Pasja, die van 1814 - 1831 regeerde.

Is voor dat alles van eene opening van den Euphraatweg genezing te verwachten? Ik aarzel niet deze vraag volmondig met ja te beantwoorden. Reeds terstond bij den aanleg zal men medewerken aan de beteugeling der twee groote rivieren, terwijl men goedschiks of kwaadschiks de Bedowijnen van den weg zal moeten afhouden en, hoe moeilijk het ook zij, een einde maken aan de gevaren van de Lamlunmoerassen, die meer dan iets anders de stoomvaart op den Euphraat in discrediet gebracht en Engelands keuze op den weg door de Roode

1 Aangehaald bij Ritter, XI, p. 974 sq.

Zee gevestigd hebben. De voorrechten langs deze lijn aan den Europeeschen handel geschonken, kunnen aan den inlandschen handel niet geweigerd worden; de twee goede havens aan de Middellandsche Zee en aan de Perzische Golf zullen ook dezen ten dienste staan en op dezen haren noodzakelijk bevorderenden invloed oefenen[1]; ook voor dezen opent zich dus een blijder verschiet. De Engelsche regeering kan op den duur niet laten, zich met het inwendige des lands te bemoeien. Als de Britsche onderdanen met hunne goederen deze streken doorreizen, *moet* er veiligheid zijn; hervormt zich het Turksche bestuur niet zelf, het moet daartoe genoodzaakt worden: uit Engeland en uit Indië heeft men in weinig tijd troepen, als zij noodig zijn. En veiligheid, ziedaar in één woord alles, wat deze ongelukkige gewesten behoeven. De Kurden in het noorden zullen hunne bergen verlaten en het land bebouwen; Môsul kan weder de groote markt worden; Aleppo, dat nu reeds 120,000 inwoners telt, zal weder met recht ‘de diamant van Syrië, de koningin van het Oosten’ mogen heeten; Bagdad en Basra zullen weder wereldsteden worden. De woestijnen van Mesopotamië en Syrië zullen hun aanzienlijk contingent aan de gezeten bevolking leveren. In den tegenwoordigen toestand zijn juist de gezeten Arabieren het armst. Zoodra de Bedowijnen weder gedwongen zijn, zich alleen tot de veeteelt te bepalen, keeren de rollen om: de landbouwer wordt rijker, handel en nijverheid brengen hem welvaart, en in plaats dat nu gezeten boeren soms Bedowijnen worden, zal omgekeerd ieder jaar vele Bedowijnen zich aan dezen doen aansluiten. Men denke niet dat de Bedowijn te zeer aan zijne levenswijze gehecht is, om daarvan ooit afstand te doen. Hij kan niet anders zoolang hij in zijn land blijft. En zoolang hij zich machtiger gevoelt dan de landbouwer, die van zijne genade afhangt, en de woorden *êbed* en *fellâh* inderdaad bijna synomiem zijn met ‘slaaf,’ laat zijn trots hem geen keuze. Doch de ervaring bewijst dat, zoodra de landbouwer een welvarend man is geworden, die zijn goed en bloed weet te verdedigen, vele woestijnbewoners hun leven van ontbering gaarne tegen het zijne verruilen. Dit verzekeren ons de nieuwe reizigers, die hen bestudeerd hebben; dit heeft de stichting van het groote rijk van den Islam bewezen; daarop wijst ons de grijze oudheid, die ons het ontstaan

1 Vgl. The Engineer, 1871, II, p. 9.

der Semitische rijken uit aanhoudende aanslibbing der woestijnbewoners verklaart, daar taal en geschiedenis beide van een oorspronkelijk nomadenleven der bevolking spreken.

Zoo zullen de Mesopotamische landen zich weder kunnen verheffen, en bij het herstel van landbouw, nijverheid en handel, tot den alouden bloei klimmen. Of nog hooger - want ook de regeering der Khaliefen was niet de voortreffelijkste en evenmin durf ik die van Nebucadnezar en zijne Babylonische en Assyrische voorgangers voor een ideaal-bestuur houden. Op de aangrenzende landen zal die herleving van machtigen invloed worden, reeds terstond daardoor dat het gebrek aan débouchés, een der voorname redenen van stilstand, niet langer zal bestaan. Derhalve kan men zonder overdrijving zeggen dat de opening van den Euphraatweg de opening van het Oosten zal worden.

Daarom kunnen de berichten, dat de bezwaren zijn overwonnen en de weg hoogstwaarschijnlijk tot stand zal komen, ook door ons met blijdschap begroet worden. Het is niet maar een werk in 't belang van Engelands handel en Aziatische bezittingen, maar het kan de aanhef zijn eener herleving van het Oosten, waardoor welvaart en beschaving terug zullen keeren in de landen, die door de natuur zoo goed bedeeld werden, doch door de schuld der menschen verwilderd zijn. Daartoe heeft de onderneming van Chesney den eersten stoot gegeven. Niet alleen hebben wij door de nasporingen van hem en zijne medearbeiders het stroomgebied van Euphraat en Tigris beter leeren kennen, zoodat Ritter met nadruk kon uitspreken[1], dat eerst na hem eene wetenschappelijke beschrijving mogelijk is geworden, terwijl alle kaarten die aan de zijne voorafgaan als geheel onbruikbaar zijn te beschouwen; maar hij heeft het eerst de uitvoerbaarheid van den Euphraatweg bewezen, en zijn leven er aan gewijd om deze onderneming, waarvan hij de verre strekking in het belang der beschaving doorzag, tot uitvoering te brengen. Met warmte bepleitte hij nog in 1871, ondersteund door zijn trouwen vriend en reisgenoot Ainsworth, deze zaak - zijne zaak - voor de parlementscommissie, en op zijn sterfbed, in den zomer van het vorige jaar, kan hij nog de voldoening gesmaakt hebben, dat zijn advies, gesteund door de met zooveel inspanning verworven bewijsstukken, bij het onderzoek der commissie den doorslag had gegeven. Lyneh, die

1 Erdk., X, p. 954, 959, 1013.

na Chesney's terugkeer in 1837 het onderzoek voortzette, getuigt in een brief van 1868, dat de expeditie ook reeds directe vruchten heeft gedragen. ‘Sedert de expeditie, schrijft hij, de aandacht weder naar deze streken heeft geleid, is de handel tusschen Indië, Engeland en de havens aan de Perzische Golf en den Euphraat in een buitengewonen graad toegenomen; de uitvoer van wol, katoen, opium en allerlei granen vermeerdert sterk en belooft dit in steeds grooter mate te doen. Vele Europeesche volken zijn nu door handelshuizen in Bagdad vertegenwoordigd en reeds is in Bagdad een bank volgens 't Engelsche stelsel verrezen, welker zaken zich dagelijks uitbreiden.’

De belangrijkheid der reizen van Chesney, ofschoon de laatste reeds meer dan 35 jaar geleden volbracht werd, treedt nu eerst in het volle licht, en daarom mochten in dit opstel die tochten met eenige uitvoerigheid beschreven worden. Er is nog een andere reden, waarom het goed is, op de pogingen van dezen man de aandacht te vestigen. Hij noemt zichzelf met recht ‘a soldier of fortune.’ Hij was de zoon van een Iersch oud-officier, die behalve een pensioen, ter belooning zijner goede diensten in den Amerikaanschen oorlog, van George IV eene plaats bij het leger voor zijne beide zoons verkreeg. Een naam had hij niet, en geld bezat hij niet. Toen na den afloop der expeditie zijn verloftijd om was, moest hij den druk van zijn werk staken, daar hij van ‘half-pay’ niet kon leven, en deel nemen aan den tocht naar China. Door bekwaamheid, ijver en volharding heeft hij alles tot stand gebracht[1]: zichzelven een eervollen naam en een hoogen rang verworven in de maatschappij, aan wetenschap en beschaving uitnemende diensten bewezen. Prachtig voorbeeld voor ieder van ons, die meent dat hij niet kan doen wat hem wenschelijk voorkomt en steeds het initiatief van anderen verwacht! Met warmte van overtuiging, met stalen ijver en kloeke volharding, ontsluit een onbemiddeld militair het onbekende land voor de wetenschap, een nieuwen weg voor den handel, een werelddeel voor de beschaving.

M.J. DE GOEJE.

1 ‘In wiens woordenboek het woord onmogelijk niet bestond,’ zegt Mevr. Nostitz (Helfers Reisen, I, p. 143).

Naschrift.

De verwachting in het bovenstaande uitgesproken, dat het parlement naar aanleiding van het rapport der commissie zou besluiten, den gevraagden rentewaarborg te verleenen, is niet verwezenlijkt. Een paar dagen nadat mijn opstel was ingezonden (begin van Februari) brachten de couranten het bericht, dat de regeering verklaard had, geen voorstel met betrekking tot den Euphraatweg te zullen indienen, en uit de Bradford Observer van 5 April verneem ik dat eene motie van Sir G. Jenkinson, ‘dat naar de meening van het Huis de stukken over den spoorweg door het Euphraatdal aan de commissie in de vorige zitting overgelegd, de voordeelen aantoonen, die Engeland zullen toekomen door het verkrijgen van een tweeden weg naar Indië, en dat de aanbeveling der commissie de ernstige overweging der regeering verdient,’ na eenige discussie verworpen is, onder verklaring van den Chancellor of the Exchequer, dat het voor Engeland ongetwijfeld nuttig kon zijn, de lijn te hebben, doch *dat er geen vraag voor uit Indië was*.

Over de beteekenis van die stemming heb ik niets dan gissingen. Dat de regeering het initiatief niet zou nemen, had ik wel vermoed, vooral met het oog op de verplichtingen, die de stichting dezer lijn, ook afgezien van geldelijke opofferingen, aan Engeland zou kunnen opleggen, zooals boven is uiteengezet. Bovendien is van 't begin af geen Whigcabinet der onderneming gunstig geweest. Mogelijk is de uitslag daaruit te verklaren, dat men *thans* niet gaarne een besluit neemt in strijd met de wenschen der regeering. Ook was de dag misschien slecht gekozen, daar het Huis toen slechts 132 leden telde. Den doorslag heeft daarbij stellig de mededeeling gegeven, dat het Indische gouvernement niet op de stichting der lijn aandrong. - En zoo is deze zaak dan op nieuw uitgesteld, echter om vroeger of later gewis weder aan de orde te komen.

D. G.

Middelbaar onderwijs en Paedagogiek.

Ueber Nationale Erziehung. Vom Verfasser der Briefe über Berliner Erziehung. Leipzig, B.G. Teubner. 1872. Cheirisophos des Spartiaten Reise durch Böotien. Bei Isarlik als griechisches Manuscript aufgefunden und in's Deutsche übersetzt von Dr. Schliemann d.j. Gotha, F.A. Perthes. 1872.

Τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν.

Indien de welwillende lezer mij wil toestaan, met eene onbescheidenheid aan te vangen en de behandeling eener zaak van algemeen belang in te leiden met de vermelding van eene geheel persoonlijke herinnering, dan late hij mij vrijheid mede te deelen, dat ik acht jaren geleden in eene lang vergeten brochure den indruk heb trachten te schetsen, welken de studie der wet op het Middelbaar onderwijs bij mij had achtergelaten. Van opgedane ondervinding kon toenmaals niet of nauwlijks sprake zijn; doch, daar ik gemeend had op paedagogische gronden a priori te moeten volhouden, dat aan de allerwege verrijzende en alom toegejuichte inrichtingen van middelbaar onderwijs een deugdelijke en beginselmatige grondslag niet kon worden toegekend, was het licht te voorzien, dat het openbaarmaken mijner kettersche denkbeelden aanleiding zou geven tot levendige tegenspraak. Ik kreeg zelfs twee klassen van wederpartijders: de eerste had eene op haar standpunt zoo loffelijke ingenomenheid met de nieuwe inrichtingen, dat zij door het vuur eener innige overtuiging medegesleept, herhaaldelijk de grenzen vergat, welke door den goeden toon aan de polemiek gesteld worden. Anderen, minder talrijk en niet zoo verbolgen, streden met wapenen, welke wel beter gepolijst waren, maar toch niet

minder stomp schenen. Zoo ik verdedigers vond, dan scholen deze veelal in legerkampen, wier bondgenootschap mij niet onverdeeld aangenaam kon zijn. Inmiddels besloot ik een nauwgezet stilzwijgen in acht te nemen, het aan den tijd en de ondervinding overlatende uitspraak te doen.

Nadat ik eenmaal mijn gevoelen met rondborstigheid had blootgelegd, bestond er des te minder aanleiding op de zaak terug te komen, dewijl de overtuiging zich meer en meer bij mij gevestigd had, dat het jaren en jaren zou duren, eer het Nederlandsche volk tot het inzicht kon komen van het verkeerde van den ingeslagen weg. Onderwijl stelde men mij in staat de werking der wet van nabij gade te slaan en wellicht hier of daar mede te werken aan hare onbekrompen toepassing. Ook eene verandering van woonplaats ontnam mij dit hooggeschatte voorrecht niet; maar dat geschonken vertrouwen schijnt mij nu ook de verplichting op te leggen, in de tegenwoordige omstandigheden even ruiterlijk als vroeger mijn ongevraagd advies den lezer in overweging te geven. Juist terwijl ik de laatste hand aan mijn opstel legde, verscheen in het Maartnommer van ‘de Gids’ het betoog van Dr. van Oven over onze hoogere burgerscholen. Ik heb mij afgevraagd, of het thans nog noodig was den lezer met mijn geschrijf lastig te vallen, maar ben na rijpe overweging tot de slotsom gekomen, dat spreken plicht bleef. Immers indien ik al in hoofdzaak tot hetzelfde resultaat kom als Dr. van Oven, zoo zijn toch mijne beweegredenen van geheel anderen aard. In onze overeenstemming zie ik voor mij slechts een nieuw bewijs, dat de uiterste partijen elkander soms op haren weg ontmoeten.

Er heeft eene merkbare wijziging in de schatting van het publiek plaats gegrepen. De warme ingenomenheid van vroeger vertoont zich hoogstens nog, waar hier of daar het middelbaar onderwijs voor meisjes ter sprake komt; maar van de burgerdagscholen verwacht men over het geheel weinig heil en de burgeravondscholen worden, zelfs in de grootste gemeenten des lands, uitsluitend beschouwd in het licht van nuttelooze lastposten voor de gemeentelijke financiën. Ook de tegenstanders van de inrichting onzer hoogere burgerscholen verheffen hunne stem steeds luider. Nieuw zijn die klachten wel is waar niet, maar zij worden telkens krachtiger herhaald en beginnen weerklank te vinden ook bij de leeraren der hoogere burgerschool zelven. Men beweert, zonder dat juist daarom bij de bestrijders eenstemmig-

heid heerscht, gelijk door Dr. van Oven op overtuigende wijze wordt uiteengezet, dat het middelbaar onderwijs nog altijd niet behoorlijk aansluit aan het lagere; dat de harten der leerlingen koud blijven en door de veelheid der vakken de hoofden veeleer worden verward dan opgeklaard; dat een goed deel der leeraars den noodigen paedagogischen tact mist en zich geheel onjuiste voorstellingen vormt van zijne verhouding tot de leerlingen, die nog niet rijp zijn voor eene semi-professorale voordracht; dat de letterkundige vakken, in weerwil van het tamelijk aanzienlijk aantal wekelijksche lesuren, door het vergelijkenderwijs over het geheel minder wetenschappelijk gehalte der leeraren, op onverantwoordelijke wijze achterstaan bij de studie der wis- en natuurkundige wetenschappen, welke in den regel toevertrouwd zijn aan personen van veelal uitstekende wetenschappelijke vorming; dat intusschen ook het onderwijs in de laatstgenoemde vakken zeer dikwijls weinig vruchten draagt, blijkens het oordeel uitgesproken door enkele provinciale commissiën voor het afnemen van het eindexamen en door de commissie dit jaar belast geweest met het afnemen van het admissie-examen aan de aspirant-kadetten voor de Militaire School te Breda, welk oordeel, naar men zegt, bevestigd wordt door de hoogleeraren der Polytechnische School; dat een goed deel van de geboden leerstof aan deze zoogenaamd practische scholen volstrekt niet berekend is voor de practijk; dat de opgegaarde kennis ook der bestbegaafde jongelieden fragmentarisch blijft en door geen innerlijken band wordt bijeengehouden; eindelijk, dat inzonderheid het eindexamen hervorming behoeft, dewijl, tengevolge van eene soort van overvragen, welke alleen bij den kleinhandel in onze zeeplaatsen te huis behoort, aan den letter van het voorschrift zelfs de uitstekendste leerling niet voldoen kan, terwijl in de practijk bij wijze van compromis ook de tamelijk middelmatige gereedelijk wordt toegelaten.

Ik beweer niet, dat ik de bestaande grieven volledig heb opgeteld, maar nog veel minder wensch ik den schijn aan te nemen, dat ik al die geopperde bezwaren gegrond acht: in het het wezen der zaak heb ik slechts één bezwaar, nam. dat de geheele wet van 2 Mei 1863 een proefhoudend en leidend beginsel mist. Uit het medegedeelde blijkt evenwel genoegzaam dat op de opgewonden stemming van vroeger eene zekere reactie gevolgd is en het gevaar ons begint te dreigen, dat de geheele wet zal verzwolgen worden in eene zee van telkens met

meer aandrang afgeperste wijzigingen en concessiën, welke het kwaad wellicht voor een tijd kunnen verbergen, maar niet kunnen afweren. Gelijk naar mijne meening de wet tot nog toe eerlijk en zoo volledig mogelijk is toegepast, zoo blijf ik nu als altijd strijden voor eene eerlijke en volledige toepassing, waarbij niets belet binnen de grenzen der wet de verbeteringen aan te wenden, welke door de ondervinding worden aan de hand gedaan. Wetsverandering zal eerst raadzaam zijn, als wij zoowel door de ondervinding als door de krachtig uitgesproken wenschen der deskundigen gesteund, met zekerheid zullen weten, op welken vasten grondslag wij met terzijdestelling der tegenwoordige organisatie zullen kunnen voortbouwen. Met het inwijden van een nieuw tijdperk van telkens herhaalde beginsellooze veranderingen eener beginsellooze wet wordt niets gewonnen. Integendeel. Het onderwijs verlangt bovenal een rustigen gang. Alle experimenten op het terrein der paedagogiek zijn absoluut verwerpelijk, en men mag geene verandering goedkeuren, wanneer men niet volkomen zeker weet, dat het eene verbetering zal zijn. Die de machine ieder oogenblik wil laten stilstaan om haar te repareeren, zou werkelijk gevaar loopen ook het goede in de waagschaal te stellen, hetwelk, in weerwil van het systeem der wet, door de krachtsinspanning van sommige uitstekende leeraars is tot stand gebracht.

Het ligt volstrekt niet in mijn plan bij de bespreking der vragen, die hier in aanmerking komen, naar volledigheid of stelselmatige behandeling te streven. Ik wensch dezelfde methode te volgen, welke reeds herhaaldelijk door mij is aangewend en mij te verschuilen achter het schild van een ander. Er waren er, die mij daarvan een verwijt maakten en vroegen of ik niet wist, dat de rol van Teucer, die zich met zijn boog achter zijn welgewapenden broeder Aiax verbergt, nooit voor bijzonder eervol is gehouden. Gaarne erken ik, dat Aiax in den strijd meer roem inoogst, maar dat is hier de zaak niet. Homerus vermeldt dat Teucer raak schoot en daarop komt het vooral aan. Twee Duitsche brochuren zijn het, waarop mijne aandacht is gevallen. De eerste is de geestigste, maar blijkt mij voor mijn doel niet geschikt te zijn. Cheirisophos Reise durch Böotien is eene vermakelijke satire op den toestand van het onderwijs in Beijeren, doch 't is het werk van een philoloog voor philologen. Zonder tamelijk omslachtige verklaringen zou de geestige schrijver niet algemeen verstaan worden en met die

verklaringen neemt de geestigheid zelve onmiddellijk de vlucht. Een paar regels uit het voorbericht mogen duidelijk maken, welk soort van satire hier den lezer wacht. Het grieksche handschrift, dat Dr. Schliemann Junior zal gevonden hebben, geeft hem aanleiding den uitgever aldus toe te spreken. ‘Aan de leerlingen onzer inrichtingen van voorbereidend hooger on derwijs ontbreekt nog altijd de noodige hoeveelheid leerstof voor hun geheugen: twee duizend jaartallen uit de algemeene geschiedenis, drie of vier ingewikkelde geslachtregisters; een duizendtal onbeduidende voorschriften van Latijnschen stijl nopens het echt ciceroniaansche gebruik van al te gader afzonderlijke werkwoorden of partikels, enz., enz. - wat beteekent dat eigenlijk? Nog altijd hebben de jongens veel te veel vrijen tijd om te spelen en te denken; ja men zegt dat het een enkele maal zelfs nog wel voorkomt, dat de een of ander een ouden schrijver voor zijn vermaak leest of met de lectuur van Livius of Sallustius op eigen verantwoordelijkheid zijn stijl wil beschaven.’ Ééne passage wil ik toch niet onvermeld laten. In het zoogenaamde grieksche handschrift, waarvan natuurlijk alleen de omgewerkte hoogduitsche vertaling wordt medegedeeld, lezen wij dat Chirisophus, de uit Xenophon welbekende Spartaansche veldheer, die hier den rang van majoor heeft, op zijne reis in Boeotie te Orchomenus bij eene burgerfamilie gelogeerd was. ‘Toen de veertienjarige zoon des huizes met zijn schoolwerk klaar was en wij aan tafel gingen, vroeg ik hem of hij Homerus al gelezen had. ‘Zeker,’ zeide hij, ‘die ligt al lang achter de bank. In de twee onderste klassen doen wij aan het Ionisch: in de derde begint het Phoenicisch, de meetkunde en de algemeene geschiedenis; in de vierde komt daarbij het Italisch en de Boeotische geschiedenis, die de Styx voor mijn part mag komen halen, de aardrijkskunde en de astronomie; in het volgende jaar krijgen wij ook het Persisch en de hoogere taalvergelijking en in de hoogste klasse het Gallisch en de hieroglyphen.’ ‘Hebt ge pleizier,’ vroeg ik, ‘na tafel samen wat in Homerus te lezen? bijv. dat mooie afscheid van Hector en Andromache?’ De knaap keek mij met groote oogen aan en ik merkte, dat hij boos werd. ‘Wij hebben geen Homerus in huis,’ zeide zijne moeder. ‘Hebt ge uw exemplaar uitgeleend?’ meende ik te moeten vragen. ‘Neen, verkwanseld,’ zeide hij met een blik vol verachting, dat ik zoo iets niet dadelijk begreep. ‘Zij hebben mij lang genoeg met hem geplaagd,’ ver-

volgde hij, ‘en gij verlangt toch niet, dat ik dien vervelenden sinjeur langer zal behouden dan ik moet’ ‘Dat is bij ons zoo de gewoonte,’ verklaarde mij zijn vader, ‘na het overgangsexamen verkoopt men de boeken aan de leerlingen der opvolgende klasse.’ ‘Dus behoudt gij alleen de woordenboeken, welke gij toch altijd weer noodig hebt?’ ‘Dat kunt ge zoo denken,’ viel de knaap in, ‘wij hebben voor iederen schrijver een afzonderlijk woordenboek.’ ‘Welk eene vernuftige inrichting!’ riep ik uit. ‘Daardoor moet de praeparatie veel sneller en gemakkelijker worden.’ ‘Dat spreekt,’ antwoordde Onogephyrus, want zoo heette de knaap: ‘iedere plaats, waar een woord voorkomt, wordt opgegeven, en dan staat er tevens bij, hoe men het moet vertalen. Op die wijze behoeft men zijn tijd niet met nadenken te verdoen.’ ‘O mijn waarde Onogephyridium’, vroeg ik, ‘laat mij toch eens zulk een woordenboek zien.’

Men zal zich over deze woorden van den dapperen majoor niet verwonderen, als men weet, dat hij onbepaalden eerbied heeft voor al wat in zichzelf volmaakt is en dus met het ongerijmde dweept, voor zoo ver het aan dezen eisch voldoet. Bovendien beweert hij elders, dat, daar slechts de wijze eene berisping kan verdragen, men diensvolgens in Boeotie alles moet goedkeuren. Van dit standpunt onderzoekt en beoordeelt hij alle boeotisch-beijersche toestanden, tot de beweging der oud-katholieken en de theorie der darwinisten toe. In weerwil van eene zekere hoeveelheid toespelingen, die alleen voor den bewoner van München volkomen duidelijk kunnen zijn, geeft het boekje toch eene werkelijk amusante en opwekkende lectuur.

Van geheel anderen aard is het ernstige en diep doordachte vertoog Ueber Nationale Erziehung, hetwelk ik ter sprake wil brengen. Aangemoedigd door de bijzonder gunstige ontvangst zijner Briefe über Berliner Erziehung, geeft de onbekende, maar vermoedelijk nog niet zeer bejaarde schrijver als resultaat eener veelzijdige ondervinding, zoo binnen als buiten Duitschland opgedaan, eene systematische behandeling van hetgeen er behoort gedaan te worden, om aan de opvoeding der jeugd eene in waarheid nationale richting te geven, hoedanige door de tegenwoordige verhouding van Duitschland tot de omliggende staten meer dan ooit wordt gevorderd. In het voorbericht vernemen wij, dat een recensent de Briefe über Berliner Erziehung had gemeend te kunnen bestempelen met den naam van ‘Rede an die Deutsche

Nation.’ Blijkt hieruit reeds, hoe groote beteekenis men in Duitschland aan deze brochure hecht, hoewel zij zich tot Berlijnsche toestanden bepaalt, zoo krijgt men tevens een zeer aangenamen indruk van de persoonlijkheid des schrijvers, die op de eerste bladzijde van een boek, waarin hij zijn blik over het geheele Duitsche vaderland laat weiden, de bede niet weerhoudt, dat men hem het schaamtegevoel moge besparen, dat zich van hem meester maakt, als hij bemerkt dat men zijn onbeduidenden arbeid met de onsterfelijke daad van Fichte vergelijkt.

Die op mijn aanraden dit boek mocht ter hand nemen, wete wel wat hij hier zal vinden. Verlangt hij eene zoo ernstige zaak als de opvoeding van het opkomend geslacht ernstig en waardig behandeld te zien, dan zal de lectuur hem niet onbevredigd laten; maar hoopt hij veel te vinden, dat onmiddellijk voor Nederland toepasselijk is, dan is de teleurstelling onvermijdelijk.

Dit kunnen wij inzonderheid uit de lectuur leeren, dat de opvoeding nationaal moet zijn en derhalve voor Nederland nog niet noodwendig bruikbaar is, wat in Duitschland te recht wordt aangeprezen. Zoo moet, om een voorbeeld te noemen, in het leerplan onzer middelbare scholen de studie der moderne talen noodwendig eene veel grootere plaats beslaan, dan in het uitgebreide Duitschland, waar bovendien twee vreemde talen voldoende zijn. Daarentegen zullen onze Hollandsche jongens, ten gevolge van omstandigheden, die hier niet kunnen worden uiteengezet, met minder inspanning licht grooter vorderingen maken in de noodwendige vreemde talen, dan de leerling eener Pruisische school. Maar kunnen wij al uit dit boek weinig uitknippen, dat direct voor ons toepasselijk is, indirect bevat het voor onze tegenwoordige toestanden ongemeen veel leerzaams, vooral op dit oogenblik, nu men vrij algemeen aanneemt, dat met betrekkelijk kleine wijzigingen, en wellicht zelfs zonder wetsverandering, alle bezwaren zullen kunnen worden uit den weg geruimd, wier aandrang jaar op jaar onwederstaanbaarder schijnt te worden.

Men schijnt in de meening te verkeeren, dat onze hoogere burgerscholen met de Pruisische inrichtingen tamelijk wel overeenstemmen. Het is der moeite waard, de onjuistheid van dit gevoelen aan te toonen. In Pruisen worden de leerlingen gemeenlijk op hun tiende jaar in de laagste klasse opgenomen en moeten dan het onderwijs gedurende *negen* jaren bijwonen.

Wat in die negen jaren geleerd wordt, kan het gemakkelijkst blijken uit hetgeen bij het verlaten der inrichting aan het einde der hoogste klasse gevorderd wordt, waarbij ik eenvoudigheidshalve de mededeelingen van Prof. Bierens de Haan zal overnemen in ‘de Gids’ van 1861, deel II, blz. 169. Volgens het Pruisische reglement van 6 October 1859 omvat het eindexamen de volgende lange lijst:

Godsdienstonderwijs: de positieve leer der gezindheid, Protestantsch of Roomsch;

Hoogduitsch: bekendheid met de letterkunde door eigen lezen; behandeling van een opgegeven onderwerp, blijken gevende van eigen oordeel, logische volgorde, juiste en beschaafde wijze van uitdrukking;

Latijn: vertalen van stukken uit Caesar, Sallustius, Livius, Ovidius en Virgilius, bekendheid met versmaat;

Fransch en *Engelsch:* grammatische en lexicalische zekerheid in het verstaan en vertalen, opstel, vertalen van eene dictée zonder grove germanisimen, kennis van de letterkunde;

Geschiedenis: geordend overzicht over de algemeene, begrip van het ontstaan van den tegenwoordigen toestand;

Aardrijkskunde: algemeene natuurkundige en staatkundige, bijzondere topische en staatkundige van Duitschland, ook met betrekking tot handel en verkeer; algemeene wiskundige;

Natuurkunde: begrippen, stellingen en onderzoeksmethoden, die op hare ontwikkeling invloed hebben uitgeoefend; kennis van de proefondervindelijke gegrond op de wiskundige theorie; wetten van evenwicht en beweging, van de leer van warmte, electriciteit, magnetismus, geluid en licht;

Schei- en *Delfstof kunde:* stoechiometrie, kennis van de verwantschapsverhoudingen der onbewerktuigde en der voornaamste bewerktuigde stoffen, bekendheid met de wijze van proefnemen en voornaamste eigenschappen der scheikundige verbindingen, vastheid in het gebruik der terminologie:

Wiskunde: leer van vergelijkingen, machten, verhoudingen, evenredigheden, het binomium, eenvoudige reeksen, logarithmen, vlakke driehoeksmeting, lichaamsmeting, kegelsneden; beginselen van beschrijvende meetkunde, toegepaste wiskunde; wiskundige leer van evenwicht en beweging (er worden vaste, geordende en wetenschappelijk gegronde begrippen, strengheid in het betoogen, vaardigheid in het oplossen van vraagstukken vereischt);

Teekenen: handteekenen, rechtlijnig teekenen. Het schriftelijk werk bestaat in 1° een hoogduitsch en 2° een fransch of engelsch opstel, 3° eene vertaling respectivelijk in het engelsch of in het friansch, 4° de oplossing van één voorstel uit de tweedemachtsvergelijkingen, één uit de vlakke of uit de analytische meetkunde, één uit de vlakke driehoeksmeting en één uit de lichaamsmeting of uit de kegelsneden, 5° de oplossing van ééne opgave uit de leer van evenwicht of van beweging, één uit de leer van het licht of van de warmte, ééne uit de scheikunde. Voor het 1e, 2e, 4e en 5e werk worden telkens vijf uren, voor het 3e slechts drie uren toegestaan.

Na het vermoeiend overschrijven van al deze geleerdheid komen mij niet onnatuurlijk de woorden in de gedachten, welke Jules Simon in zijne bekende circulaire ter neder schreef: ‘Le programme actuel est toute une encyclopédie. Un élève qui posséderait réellement cet ensemble de connaissances serait un savant au sortir du collège. Le malheur, c'est que la journée a vingt-quatre heures; que les enfants ont besoin de repos et de sommeil: qu'en les surchargeant de travail outre mesure, on nuit également à leur santé et à leur travail, car il vaut mieux savoir peu de choses et les bien savoir, que d'effleurer un ensemble d'étude, dont il ne reste rien ensuite qu'un orgueil mal justifié.’ Intusschen zonder mij in bijzonderheden te begeven, waartoe mij trouwens de kennis ontbreken zou, blijkt toch reeds bij eene vluchtige beschouwing, dat over het algemeen de eischen van het Pruisische eindexamen na een negenjarigen cursus aanmerkelijk lager zijn gesteld dan die te onzent na vijfjarige studie gevorderd worden. Wel moet men bij eene billijke beoordeeling niet uit het oog verliezen, dat de Duitsche knaap reeds op tienjarigen leeftijd tot deze school wordt toe gelaten en dus gedurende de eerste drie jaren zijne vorderingen niet zoo bijster snel kunnen gaan; het zou dus onjuist zijn eenvoudigweg te beweren dat de cursus in Nederland vier jaren korter duurde dan in Pruissen. Maar de oppervlakkige en tamelijk nuttelooze studie van het Latijn kan niet opwegen tegen de velerhande vakken, die onze wet aan deze soort van scholen heeft toegevoegd, vooral daar over het geheel voor ieder leervak in Pruisen lager eischen gesteld zijn dan te onzent. Zoo is geoefendheid in het spreken van Engelsch of Fransch volgens het duitsche reglement geen vereischte, terwijl in Nederland deze eisch voor drie vreemde talen gesteld wordt. Ver-

der aldaar geene beginselen van de theoretische en toegepaste mechanica, van de kennis van werktuigen en van de technologie; geen aard-, geen plant-, geen dierkunde; geene cosmographie; geene staathuishoudkunde en statistiek; geen boekhouden; geen beginselen van het handelsrecht; geen warenkennis: men ziet het verschil is belangrijk genoeg. Ten gevolge dezer grootere eenvoudigheid wordt in Pruisen geen enkel vak, het godsdienstonderwijs uitgezonderd, gedurende minder dan drie uren 's weeks behandeld. Verder staat, even als bij de latijnsche scholen, ter verzekering van den geregelden gang van het onderwijs, ook bij de Reaalscholen aan het hoofd van iedere klasse een der leeraren als ordinarius, die gewoonlijk aldaar de meeste uren onderwijst: hij vertegenwoordigt zijne afdeeling en oefent daarop ook een bijzonderen invloed uit. Deze uitstekende inrichting is te onzent geheel onbekend, ofschoon naar het oordeel van vele paedagogen dit rad in de machine volstrekt niet mag ontbreken.

Er valt bezwaarlijk tegen te spreken, dat het Pruisische reglement heel wat minder van de leerlingen vergt en heel wat beter waarborgen van welslagen aanbiedt. Doch zelfs bij die regeling vertoonen zich soortgelijke gebreken, als wij maar al te goed hebben leeren kennen. Hooren wij den ongenoemden Duitscher: ‘Ter verkrijging eener waarlijk nationale opvoeding moeten de reaalscholen en alle andere, die op dezelfde leest geschoeid zijn, worden opgeruimd. Ontstaan in tijden, waarin het algemeene bewustzijn en het oppervlakkig nadenken over leven en opvoeding den zeer begrijpelijken afkeer van het abstracte idealisme had overdreven tot minachting van het ideëele toe, hebben juist deze inrichtingen niet weinig bijgedragen tot de geestelijke onzelfstandigheid; ja, men had zijn doel niet beter kunnen bereiken dan door deze organisatie. Men behoeft slechts te denken aan de erbarmelijke fragmentarische behandeling van het Latijn, die ingericht ter voldoening aan de eischen der naaste praktijk, bij zulke gezindheid der leerlingen natuurlijk met geene mogelijkheid eenig nut kon opleveren; aan de uitgebreide en in de resultaten zoo gebrekkige studie der nieuwere talen; aan de veel te secondaire plaats en de oppervlakkige behandeling der geschiedenis; aan de in de hersenen zonder samenhang ronddwarrelende brokstukken van kennis, inzonderheid van chemie; vervolgens daaraan, dat al deze onderwerpen van studie benevens de moedertaal en de mathesis als hoofd-

vakken moeten behandeld en met gelijke krachtsinspanning bestudeerd worden; dat, dewijl dat nu eenmaal onmogelijk is, de leerling tevens verhinderd wordt zich bij eenig voorwerp met al zijne aandacht te bepalen en zich te leeren concentreeren; dat ten gevolge van een en ander de discipline op deze scholen zoo dikwijls uit elkander valt -: en men zal mij moeten toestaan, dat ik boven niet te veel heb gezegd over het effect dezer scholen met het oog op de algemeene vorming der jeugd. Vraagt men nu verder, of deze scholen dan toch niet beantwoorden aan de eischen, die later voor de practische uitoefening van een beroep moeten gesteld worden, dan kan men stoutweg antwoorden: over het algemeen niet. Ten bewijze daarvan wil ik mij niet beroepen op het groote aantal afzonderlijke verzekeringen, dat ik in mijne omgeving vernomen heb, want men kan wellicht een even groot aantal andere uitspraken daartegen over stellen; ik heb niet het oog op het oordeel van kooplieden en fabrikanten, die liever een leerling uit de tweede klasse van een gymnasium dan een leerling der hoogere burgerschool met diploma van goed afgelegd eindexamen, bij zich in hunne zaken nemen; ook niet op het oordeel van hoogleeraren in de natuurwetenschappen, bepaaldelijk natuur- en scheikunde, die aan den leerling van het Gymnasium in weerwil van zijne volslagen onbekendheid met deze studiën, toch de voorkeur geven boven den leerling der hoogere burgerschool, die al te dikwijls trotsch is op de reeds verworven kennis, maar voor wetenschappelijken arbeid in het algemeen de noodige voorbereiding mist: ik wil alleen dit vragen: waarom in Pruisen de burgerouders hunne kinderen voortdurend naar de Latijnsche scholen zenden, hoewel de leerlingen der hoogere burgerschool toch ook aanspraak hebben op eenjarigen militairen dienst en bij de ouders het plan en bij de jongelieden de aanleg niet bestaat, om zich aan eigenlijk wetenschappelijke studiën te wijden? waarom men reeds op zoo vele plaatsen in onzen zoo practischen tijd de hoogere burgerscholen in Gymnasia heeft veranderd of heeft trachten te veranderen?’ enz. - Ik begrijp er niets meer van, als deze woorden den lezer niet tot nadenken stemmen. Meer durf ik niet afschrijven en kan dus de kritiek niet overnemen van de nieuwe organisatie van het Reaalgymnasium te Stuttgart. Alleen veroorlove men mij de opmerking, dat de in Duitschland opgedane ondervinding zoo wcinig nieuw of ongehoord is, dat ik

reeds voor jaren iets dergelijks overnam uit een in 1858 geschreven brief: zie mijne brochure, blz. 29. Geheel in denzelfden geest schreef Hillebrand in zijn bekend opstel in de Revue Moderne: ‘Nos voisins, après avoir pratiqué pendant trente ans le système tant vanté des Realschulen, reviennent enfin à la bonne vieille coutume d'envoyer leurs enfants apprendre au collège le latin et le grec, même quand ils se proposent d'en faire des industriels ou des négociants, des chimistes ou des ingénieurs.’

Hier veroorloof ik mij eene kleine uitweiding, welke nauwelijks eene uitweiding mag heeten, als ik bedenk, dat het eindexamen der hoogere burgerschool ook de deur opent tot het academieleven aan de Polytechnische school. Sprekende over eene systematische indeeling van het onderwijs op de Gymnasia en daarna op de volgens zijn plan ingerichte middelbare scholen, welke met onze hoogere burgerscholen trouwens zeer weinig zouden gemeen hebben, behandelt onze schrijver ook de vraag, hoe de overgang naar de Academie voor de jonge studenten zoo geleidelijk mogelijk kan gemaakt worden. Wanneer wij in Nederland het verschijnsel waarnemen, dat zij die onrijp voor de vrijheid, welke de Alma Mater geeft, als student worden ingeschreven, al te dikwijls van het geschonken vertrouwen misbruik maken en vrije studie uitleggen als de vrijheid om niets te doen, dan pleegt men de schuld te geven aan de propaedeutische studiën. De waarheid is, dat het laatste jaar van het middelbaar of van het voorbereidend hooger onderwijs moet gebruikt worden, om den aanstaanden student langzamerhand aan de schooltucht te ontwennen. Men schijnt van die waarheid in Duitschland nog minder doordrongen dan hier te lande; maar het is een feit, dat ook aldaar, hoewel men geene academische propaedeutische studiën in onzen zin kent, toch het eerste jaar dikwijls ongebruikt verloren gaat. Bovendien vertoont zich volgens Dr. van Oven, blz. 469, juist hetzelfde verschijnsel op de polytechnische school. Aan onze oude Universiteiten doen de termen van het probleem zich eenigszins anders voor, maar wat de scholen betreft, welke wij nu voornamelijk bespreken, zou ik mij liefst aansluiten bij hetgeen Bréal zegt in zijn: Quelques mots sur l'Instruction Publique en France. Behartiging verdienen zijne woorden: On perd dans les premières années de la jeunesse la notion du travail desinteressé; on associe l'idée d'examen si étroitement à celle du

travail, qu'une fois que les derniers examens sont franchis, ce travail ne paraît plus avoir de raison d'être. En elders: ‘Le plus souvent le seul résultat d'une préparation hâtive et outrée, c'est la fatigue précoce et le degoût du travail.’ Twee gevolgtrekkingen schijnen m.i. uit de gemaakte opmerking voort te vloeien: ten eerste de verplichting om in het belang der studiën aan de Polytechnische school het eindexamen binnen de engst mogelijke grenzen te beperken, ten einde men daardoor den leerling toone, dat nevens de verplichte examenstudie er ook gerekend wordt op die vrije studie, wier richting door elks individueele keuze bepaald wordt: waar deze vrijheid niet gebruikt of ook wel misbruikt wordt, daar zal men met dwang zijn doel toch niet bereiken. Mijne tweede gevolgtrekking wensch ik voor te dragen met de woorden van den ongenoemden duitschen schrijver: ‘Nog heb ik van een plan te spreken, hetwelk door de gansche methode van het gymnasiaal onderwijs, gelijk het boven geschetst is, niet alleen is voorbereid, maar ook door de verdeeling der leerstof bepaald noodzakelijk wordt. Mijn voorslag is geenszins nieuw; integendeel heeft men reeds voor vijf-en-dertig jaren op dezen maatregel aangedrongen, maar toch is hij, zoover ik weet, nergens ingevoerd. Wij hebben boven gezegd, dat het onderscheid tusschen de strenge discipline op het Gymnasium en de vrijheid der Universiteit te groot is, doch verholpen moet worden, niet door beperking van de laatste, maar door eene passende en paedagogisch noodzakelijke opheffing der eerste. Tot nog toe heeft iets soortgelijks ook op intellectueel gebied plaats; terwijl de leerlingen ook der hoogste klassen meer en meer werden bezig gehouden met het in zich opnemen van allerlei kennis; terwijl hun geheugen geoefend werd en de eigenlijke arbeid des geestes op den achtergrond trad; terwijl de leerlingen steeds minder en minder aanleiding vonden met hunne verkregen kennis iets tot stand te brengen: liet men toch de vrijheid van studie op de Academie bestaan en verwonderde men zich alleen, dat zoo weinig studenten begrip hadden wat studeeren was, nam. zelfstandige, wetenschappelijke arbeid; men zag met verbazing dat bepaaldelijk in den aanvang der studiejaren over hetgeheel zoo weinig vlijt viel te bespeuren, maar deze zich veelal eerst ontwikkelde in de laatste semesters, als het examen begint te naderen. De schuld van een en ander ligt aan het gebrek aan een doelmatig geregelden overgang. Voor die noodwendige voor-

bereiding moet over het laatste semester aan de school beschikt worden, waarin de leerlingen, die de school zullen verlaten, geheel afgezonderd van de overige moeten gehouden worden. Eigenlijke lessen moeten in deze klasse in het geheel niet meer gegeven worden, maar al de tijd moet worden besteed onder leiding en opzicht der leeraars voor eigen opstellen van wat grooteren omvang. Iedere dag is geheel aan één onderwerp van studie gewijd en daar wij er zes hebben aangenomen, is de week daartoe juist lang genoeg,' enz. Ik behoef te minder mede te deelen, hoe onze schrijver de zaak wil ten uitvoer leggen, daar hij op deze plaats eigenlijk over de Latijnsche scholen spreekt en deze quaestie te onzent eenigszins anders moet worden opgelost. Overigens komt het mij voor, dat men in Nederland wellicht nog eerder dan in Duitschland te bewegen zou zijn de verlangde vrijheid aan onze aanstaande studenten toe te staan, maar dat wij de hoop moeten opgeven, dat men voor onze jeugd tijd zal willen vinden voor zulke rustige, onafhankelijke, in waarheid ontwikkelende studiën. Alles moet overhaast worden afgedaan: daartegen valt niet te kampen. Met ingenomenheid las ik bij Dr. van Oven deze woorden: 'In de hoogste klasse moeten de jongens zelfstandig leeren werken, en dat geschiedt veel beter door huiswerk, gepaard met leiding en goede wenken in eenige weinige leeruren, dan door een groot gedeelte van den dag op school door te brengen, waarbij het toch onmogelijk is, dat de leerlingen den ganschen tijd oplettend en belangstellend blijven.'

Met het oog op de thans te Berlijn aanhangige kerkelijke wetten is het belangrijk kennis te nemen van de gronden, waarop onze Duitscher beweert, dat het godsdienstonderwijs op het leerplan der burgerscholen moet geschrapt worden; de eigenaardige en in den besten zin des woords vrijzinnige wijze, waarop dit vraagpunt door hem behandeld wordt, verdient alle aandacht; maar dewijl de bedoelde passage te weinig aanrakingspunten aanbiedt met Nederlandsche toestanden en behoeften, durf ik den lezer met de mededeeling niet lastig vallen. Liever wend ik mij dadelijk tot een ander punt. Een zoo verlicht man als onze schrijver blijkbaar is, heeft een open oog voor de behoeften des tijds. Het komt dan ook niet in hem op, de noodzakelijkheid te betwisten, dat in de tweede helft der negentiende eeuw in beschaafd Europa de leerling kennis verwerve van de wetten, waardoor de natuur beheerscht wordt.

Wel spreekt hij bij voorkeur lang en uitvoerig over de latijnsche scholen, welke ditmaal buiten onze behandeling blijven, maar ook over de behoeften van hen, die de oude talen niet zullen beoefenen, geeft hij menigen behartigenswaardigen wenk ten beste. één punt wil ik even aanroeren. Eenerzijds erkent hij zoo goed als ieder de noodzakelijkheid, dat de hoofdbeginselen der verschillende natuurwetenschappen den leerling worden uitgelegd; anderzijds weet hij te goed, dat op de tot nu toe gevolgde wijze de gewenschte resultaten slechts zeer gebrekkig bereikt worden. Zijn raad komt hierop neder: op zijn leerplan, hetwelk in tamelijk veel bijzonderheden wordt medegedeeld, worden voor de natuurwetenschappen gedurende een *achtjarigen* cursus wekelijks eerst zes, later acht wekelijksche lesuren uitgetrokken, maar aldus dat in de eerste jaren telkens één vak, later hoogstens twee vakken behandeld worden, terwijl de beide laatste jaren voor algemeene repetitie dienen, bepaaldelijk ook van datgene, wat in de eerste jaren, dus voor tienof elfjarige leerlingen, zeer kinderlijk en oppervlakkig besproken was. De belangstellende lezer moge de uitwerking in bijzonderheden, waarover ik mij geen oordeel durf aanmatigen, bij den auteur zelven nagaan. Het denkbeeld om den leerling met zoo weinig afzonderlijke vakken mogelijk tegelijkertijd, ik meen in hetzelfde studiejaar, bezig te houden, verdient, dunkt mij, alle aanbeveling. Onze lijsten van werkzaamheden met die reeks vakken, waaraan een paar uren 's weeks worden besteed, persen een glimlach af. Zeker is zulk een systematisch plan minder berekend voor hen, die den cursus niet ten einde brengen, maar het zou nog grooter fout zijn, om voor deze leerlingen de geheele school te bederven, zonder dat zij zelven in den grond der zaak gebaat werden. Te onzent bereikt ongeveer een vierde der leerlingen de vijfde of hoogste klasse: dit verschijnsel is bedroevend; maar, was de inrichting van het onderwijs overigens goed, dan zou men ter wille van hen, die hunne studiën willen overhaasten, de leerstof niet onbruikbaar mogen maken voor hen, die zullen volharden tot den einde toe. Iets anders is het, of dat gering aantal der leerlingen in de vijfde klasse niet ook eenigermate wijst op een oordeel van het publiek over de doelmatigheid der geheele organisatie. Bij het inrichten eener school is één ding noodig: een welsluitend en op wetenschappelijke gronden steunend plan, dat uit één beproefd beginsel met logische onverbiddelijkheid is afgeleid en waarvan

onder geen voorwen sel mag worden afgeweken, vooral niet ten gerieve van trage leerlingen of kortzichtige ouders. In tegenstelling daarmede zijn de gronden, waarop enkele vakken op onze hoogere burgerschool zijn toegelaten of ook wel geschrapt - ik denk bijv. aan de debatten over de gezondheidsleer - soms lachverwekkend.

Volgens de meening van onzen Duitscher heerscht er overdrijving in de eischen, welke in Duitschland worden gesteld voor het taal- en letterkundig onderwijs. Zijn oordeel over het onderwijs in de nieuwste letterkunde en hare geschiedenis komt in den grond der zaak tamelijk wel overeen met de spotternijen van Majoor Chirisophus. Nadat hij gesproken heeft over de wijze waarop Lessing, Schiller en Göthe op de school volgens allerlei methoden behandeld of liever mishandeld worden, besluit hij aldus: ‘Men weet niet, wat men met die gedichten bij de schooljeugd zal aanvangen. Men behoorde er volstrekt niets mede aan te vangen, maar er op te wijzen als op eene kostbare vrucht, die men slechts kan plukken, eenen prijs dien men slechts kan veroveren, als men zich later met gerijpten zin vol piëteit door die machtige scheppingen laat leiden, als men bovendien menschenkennis en levenservaring in voldoende mate heeft opgedaan. Die werken zijn de kleinoodiën onzer natie: kleinoodiën geeft men niet aan kinderen om mede te spelen.’ In denzelfden geest vind ik elders het volgende, hetwelk de aandacht verdient van de heeren, die in ernst de vraag bespreken of de lectuur van Heinrich Heine op de meisjesscholen raadzaam is. ‘Bij meisjes kan men wellicht een weinig meer werk maken van onze klassieke literatuur der vorige eeuw dan bij jongens; maar het is onraadzaam ook voor haar die literatuur tot een bepaald vak van studie te bestemmen; want, moet men al toegeven, dat zij uit haren aard door gevoel en verbeelding gemakkelijker kunnen geraken tot het verwerken der bedoelde meesterstukken dan de knapen, toch zijn zij op den leeftijd van vijftien of zestien jaar nog niet voldoende voor deze studie voorbereid. Zelfs meisjes van zestien jaar, al hebben zij goeden aanleg, weten nog niet, wat zij met de dramaas van Schiller of Göthe moeten aanvangen. Zij blijven nog bij de détails en het uitwendige staan, terwijl vrouwen, die voor het eerst deze schatten van poëzij in hun geheelen omvang leerden kennen, daaruit een genot hebben geput, hetwelk alleen de rijpe vrucht kan zijn van een volkomen indringen en begrijpen.’

Wel valt hier op te merken, dat in Pruisen het onderwijs in de moderne talen niet altijd aan de bekwaamste handen is toevertrouwd en men bij het bezetten der leeraarsplaatsen in die vakken nog ruim zoo groote moeielijkheden ondervindt als in Nederland. Ook moet van die studie bij ons noodwendig meer werk worden gemaakt dan in Duitschland gevorderd wordt: eenige vaardigheid in het gebruik der drie vreemde talen kan bij ons niet gemist worden. Wij zullen dus wel doen de aangehaalde woorden in gedachte te houden, maar ze met overleg in toepassing te brengen. Toch blijft het waar, dat de meesterstukken der moderne literatuur voor de leerlingen goeddeels te zwaar zijn en de beoefening van de geschiedenis der nieuwste letterkunde meestal zonder vrucht blijft of noodwendigerwijze, bij gebrek aan tijd en bij gebrek aan lectuur, uitloopt op een geesteloos van buiten leeren van namen en jaartallen. Men lette op de vrij algemeene geringe ingenomenheid der leerlingen met deze lessen en op de omstandigheid, dat bij de eindexamina telkens blijkt, dat de examinandus is blijven staan bij de stukken, die toevallig in de klasse gelezen zijn en geen lust heeft gevoeld met het gelijksoortige nader kennis te maken. Als ge bemerkt, dat uwe leerlingen voor hunne uitspanning Gustave Aimard lezen of zich ter sluik vergasten aan de gewaagde beschrijvingen in een roman van den tweeden of derden rang, dan moet ge niet denken dat ge hunne geestdrift zult opwekken voor Nathan der Weise. Onderwijl worden de Leekedichtjens van de Génestet binnen den kring getrokken van het middelbaar, ja zelfs - ook hiervan is mij een voorbeeld bekend - van het meer uitgebreid lager onderwijs.

Men lette hierbij op een bedenkelijk verschijnsel. Avond aan avond kan men opmerken, dat blinde ouders het bezoeken van allerlei openbare vermakelijkheden zonder bezwaar aan hunne kinderen toestaan: in onze grootste steden, en trouwens ofschoon in mindere mate in de kleinere evenzeer, blijkt het telkens, dat de huislijke opvoeding en het ouderlijk toezicht op onze opgeschoten knapen ontzettend veel te wenschen overlaat en de philippica van den schrijver der Briefe über Berliner Erziehung ook hier te lande niet misplaatst zou wezen: met dezen betreurenswaardigen toestand moet men rekening houden, wanneer men de door het onderwijs bereikte resultaten naar billijkheid zal beoordeelen. Immers op het geregeld en rustig afwerken van de opgegeven dagtaak valt dikwijls niet te re-

kenen en van eigen vrije, onverplichte studie is veelal weinig spraak: niet zoozeer door gebrek aan tijd als door gebrek aan eene door de ouders geregelde doelmatige tijdverdeeling Ook door dezen invloed van buiten, afgezien van iedere fout in de organisatie der school, wordt de docent zijns ondanks genoopt, de leerstof in eene soort van bastaard-collegevorm der jeugd geheel gereed aan te bieden. Maar als men niet kan vertrouwen op de inspanning des leerlings bij zijne huislijke studiën, dan zijn alle pogingen zijner onderwijzers te vergeefs. Juist op de inspanning komt het aan: zij is het eenige middel om de krachten, zoo physieke als intellectueele, te oefenen. Het ware der moeite dubbel waard, dat iemand die in onze groote steden uitgebreide ondervinding had opgedaan en daaraan het talent paarde zijne indrukken aanschouwelijk weder te geven, zich tot taak stelde, deze wonde aan het publiek open te leggen: inmiddels durf ik de Briefe über Berliner Erziehung ook met betrekking tot onze Nederlandsche toestanden in vele opzichten - natuurlijk niet in alle - met vrijmoedigheid aan alle ouders aanbevelen, die op dit punt geen gerust geweten hebben of door de jammerlijke resultaten hunner zorgeloosheid op ruwe wijze worden wakker geschud.

Eigenlijk ligt hierin ook de ware oorzaak, dat men in alle inrichtingen van onderwijs bewaarscholen pleegt te zien en de leerlingen zoo onverantwoordelijk veel uren daags aan de schoolbanken kluistert, dewijl de eigen studie, waarop alles aankomt, door de oogluikende goedheid der ouders te dikwerf wordt verwaarloosd, om niet te zeggen tegengewerkt. Op alle manieren moet de jeugd van jongs af worden beziggehouden en reeds in de kinderkamer heeft de bonne haar alle zelfwerkzaamheid verleerd. Ik wilde wel, dat de medici, die het altijd zoo druk hebben over den juisten vorm der schoolbanken en eene doelmatige ventilatie, waarvan het geheim nog altijd niet gevonden schijnt, zich eens in de bres wilden stellen om eene vermindering te verkrijgen van die onevenredig lange schooluren. Het komt mij voor, dat dertig uren 's weeks het uiterste is, hetwelk men immer zou behooren toe te staan, waaronder dan ook de eventueele lessen in teekenen of zingen of gymnastiek moesten begrepen zijn, welke nu quasi als uitspanningsuren dikwerf niet eens worden medegeteld, daar men niet schijnt te begrijpen, dat eene les eene les is en inspanning vereischt en

in ieder geval de leerling de vrijheid mist, dien tijd naar welgevallen dus of anders te gebruiken. Waarom zet men den mond zoo wijd open om den lof onzer verbeterde leermethoden allerwege te verkondigen, als men nog altijd zoo ontzettend veel tijd voor het onderwijs behoeft? Ben ik kwalijk onderricht, dat het bij uitzondering soms voorkomt, dat de leerlingen zeven uur achter elkaar onafgebroken aan de banken als galeislaven worden vastgeketend? Verwonderen wij ons dan niet, dat de onderwijzers zoo luide klagen over onoplettendheid. ‘On ne saurait mettre dans un panier plus qu'il ne peut contenir; si vous y ajoutez d'un côté, vous ôterez de l'autre:’ zeide onlangs Paul Janet in de Revue des deux Mondes.

Nog een punt dient hier zonder achterhoudendheid tersprake te worden gebracht. Bij het lager onderwijs hecht men te onzent te recht zeer veel aan de paedagogische vorming des onderwijzers. Die als kweekeling in de school is opgevoed, heeft allicht door het onderwijs, dat hij onder leiding en toezicht van anderen gegeven heeft, eene zekere routine, als hij voor het eerst zelfstandig in eene klasse moet optreden, en ook dan nog is hij eerst hulponderwijzer. De docenten onzer oude Latijnsche scholen misten die opleiding, maar de jeugdige geleerde, die als tweede praeceptor werd aangesteld, voelde zich toch niet dadelijk de pair met zijne oudere collegaas en als onwillekeurig leerde hij door hun omgang. Tegenwoordig is bij het middelbaar onderwijs en veelal ook bij het voorbereidend hooger onderwijs de verhouding anders. De leeraren zijn wel is waar administratief onder den directeur geplaatst en deze heeft, zoo men wil, meer gezag dan een oudvaderlandsche rector, die niet veel meer dan primus inter pares was. Maar het vaksysteem maakt vooral bij jonge menschen, dat ieder zich als koning beschouwt op zijn eigen gebied en de directeur tegenover die gezamenlijke massale geleerdheid op zijne hoede moet zijn. Dus doende volgt ieder zijn eigen weg ten einde toe, want de heilzame prikkel voor den jeugdigen docent, dat hij aan het einde van het jaar eene welonderwezen klasse aan een bevoegd collega moet afleveren, ontbreekt geheel. Hij heeft zijne eigene methode, beweert hij. Deze inrichting hindert niet voor die leeraren, die met eenige jaren ondervinding achter zich op de middelbare school geplaatst worden; ook hindert het minder voor die enkele vakken, wier methode bijna van zelf gegeven is, zoo als de mathesis; maar de jonge leeraar, op

wiens acte de inkt nog niet goed droog is en de jeugdige philosophiae of litt. hum. doctor, kersversch van de academie, kunnen uit gebrek aan tact allicht de discipline niet handhaven en veroorzaken eene demoralisatie onder al de scholieren. Wat zou men in Duitschland wel zeggen, als men hoorde, dat menigeen midden uit zijne studien gerukt wordt, om onmiddellijk het pas geleerde, half wellicht begrepen en in geen geval behoorlijk verteerde geestelijk voedsel weder aan anderen mede te deelen? Bij de beoordeeling van somtijds onvoldoende resultaten van het onderwijs, moet men wel in het oog houden, dat bij ons van paedagogische opleiding gewoonlijk in het geheel geen spraak is. Valt het dan te verwonderen, dat wij zoo herhaaldelijk hooren klagen, dat de orde op de school te wenschen overlaat? Daartegenover is het een geluk, dat de klassen ook minder talrijk bezet zijn dan in Duitschland. Te onzent bedraagt het maximum der leerlingen gemiddeld nimmer meer dan vijf-en-twintig. In Pruisen is liet maximum van liet getal leerlingen bepaald als volgt: voor de laagste klassen vijftig, voor de middelste veertig, voor de hoogste dertig. Van daar dat over het geheel minder kan worden afgedaan dan op onze Nederlandsche scholen, gelijk de vergelijking der tabellen van werkzaamheid uitwijst. Het schijnt dat wij door het geringer aantal leerlingen voor de resultaten van het onderwijs meer dan vergoed vinden, wat onzen leeraren soms aan practische voorbereiding ontbreekt. Maar dat is geene reden, om met den tegenwoordigen toestand tevreden te zijn.

De groote ingenomenheid met de hoogere burgerschool van voor een jaar of wat is verdwenen. Blijkbaar wil het publiek iets anders: klachten laten zich overal hooren en voormalige lofredenaars betuigen thans herhaaldelijk hunne instemming met de berispers van vroeger. Zelfs bij de leeraren, die de aangewezen personen zijn om op te komen voor het goed recht der inrichtingen, waaraan zij verbonden zijn, begint eenig malaise zichtbaar te worden. Aanvankelijk keeren zij zich tegen de afwezigheid van verplichte overgangsexamina op de rijksscholen en tegen de wijze, waarop volgens een bekend Ministerieel Besluit het eindexamen moet worden afgenomen. Jaar op jaar blijkt uit de rapporten der provinciale examencommissies, dat de leerlingen ten gevolge van eene soort van compensatiesysteem wel goeddeels worden toegelaten tot de Polytechnische school, maar men ontveinst het niet: met het geheugen

mag het redelijk gesteld zijn, de verstandsontwikkeling is dikwijls droevig. Bevestiging vindt dit alles in het oordeel der laatste commissie van toelating tot de Militaire academie. Men kan die rapporten niet uit de hand leggen, zonder een gevoel van medelijden met de arme examinatoren en de arme examinandi, die elkander de schoonste dagen van den zomer nutteloos en wreedaardiglijk verbitteren. Om zelfs den schijn van onbillijkheid te vermijden, leggen wij het rapport van kapitein Hojel ter zijde en bepalen ons tot de tien provinciale rapporten. De lectuur is zoo ontzettend eentonig, dat men mij misschien dank zal weten voor deze kleine bloemlezing. Ik zal maar woordelijk citeeren: men mocht anders den ken, dat ik overdrijf.

Op de lijst der vakken vinden wij allereerst de wiskunde. Hooren wij het oordeel van Zuid-Holland. ‘De commissie meent niet te mogen verzwijgen, dat slechts weinige candidaten een helder inzicht hadden in den waren aard en de kracht van een wiskundig betoog en in het wezen en het doel der door hen verrichte herleidingen. Een eenigszins zuiver bewijs werd dan ook slechts bij hoogst zeldzame uitzondering geleverd.’ Het is vrij natuurlijk dat men te Breda en te Delft van zulke leerlingen niet gediend is. Volgt Noord-Holland, dat niet alleen klaagt over slordigheid in het schriftelijk werk der examinandi, maar ook over dubbelzinnigheid in drie der van hooger hand toegezonden vraagstukken. 't Is meer dan erg. Noord-Brabant ondervond bij de reken- en stelkunde bij sommigen onnauwkeurigheid in het toepassen van formules en in het herleiden van vormen. De meeste candidaten hadden de goniometrische en trigonometrische vraagstukken omslachtig en bovendien onnauwkeurig opgelost. Toch was de uitslag ‘zeer bevredigend.’ Het is mij wel. Groningen zegt: ‘Wat het mondeling examen betreft, slechts van twee candidaten mocht het voldoende heeten; de overigen hadden eene zeerbeperkte kennis, vooral in reken- en stelkunde en planimetrie. De bewijzen werden niet met de strengheid gegeven, die men bij een wiskundig betoog eischen mag.’ Limburg eindelijk komt met zijne klachten vooral over rekenfouten achteraan.

Onder letter B vinden wij de beginselen van de theoretische en toegepaste mechanica, van de kennis van werktuigen en van de technologie. Hooren wij hier eerst Gelderland: ‘Het examen in mechanica gaf in 't algemeen zeer slechte uit-

komsten.... Het examen in mechanische technologie gaf evenzeer stof tot klagen.' Zuid-Holland klaagt wel niet over werktuigkunde, maar 'het examen in de mechanische technologie leidde tot geen gunstige resultaten. Weinige candidaten slechts hadden met vrucht fabrieken of werkplaatsen bezocht en bij velen liet de kennis van de meest voorkomende werktuigen te wenschen over.' Bittere klachten over de resultaten van het. onderwijs in de werktuigkunde komen verder uit Utrecht, Friesland en Limburg.

Wat letter C, de natuurkunde, betreft, is men over hetgeheel tamelijk tevreden behalve over het schriftelijk onderzoek in Noord-Brabant.

De beoefening der scheikunde scheen te wenschen over te laten in Noord-Holland, Friesland en Groningen. De commissiën treden in détails, welke hier niet voor overneming vatbaar zijn.

Erger staat het met de beginselen der delfstof-, aard-, planten dierkunde. Overjsel verklaart: 'De studie der plantkunde bleek door velen verwaarloosd te zijn; zeven van de achttien gaven geen voldoende blijken van kennis... Het examen in de dierkunde leverde dezelfde uitkomsten op; acht waren onvoldoende in kennis... Niet veel beter voldeden vele candidaten bij het examen in aard- en delfstofkunde: vier evenwel bleken met gunstigen uitslag de beginselen dier wetenschap beoefend te hebben.' Zoo ook Limburg: 'De indruk door het examen in de verschillende onderdeelen der natuurlijke historie te weeg gebracht, kan niet gunstig genoemd worden..... Bij het examen in de delfstof- en de aardkunde volgde zelfs op de meest algemeene en elementaire vragen in den regel een hoogst gebrekkig antwoord.' Behalve uit deze beide provinciën lezen wij soortgelijke beschouwingen uit Utrecht, Friesland, Groningen en Noord-Holland.

Letter F, de beginselen der cosmographie, geeft tot weinig beschouwingen aanleiding. Maar anders staat het met het volgende vak: de gronden van de gemeente-, provinciale- en staatsinrichting van Nederland. Hier hooren wij het eerst Zuid-Holland: 'De uitkomsten van de examens in staatsinrichting, staathuishoudkunde en statistiek waren over het algemeen niet zeer bevredigend.' In Limburg toonden de meesten, dat zij slechts zeer oppervlakkige kennis bezaten en in Zeeland en Groningen was het weinig beter.

Minder gunstig is het oordeel over de in het vak der aardrijkskunde geleverde proeven van bekwaamheid. Noord-Brabant rapporteert: ‘De uitkomsten van het onderzoek in de aardrijkskunde waren niet gunstig te noemen. Over het algemeen gaven de candidaten weinig bewijzen van genoegzamebekendheid met de natuurlijke gesteldheid, de voortbrengselen, de bronnen van bestaan en de staatsregeling der verschillende landen. Van Nederland en zijne koloniën en buitenlandsche bezittingen was hunne kennis zeer oppervlakkig, van twee zelfs geheel onvoldoende.’ Streng zijn waarlijk deze tuchtmeesters niet: de kennis hunner examinandi kon zeer oppervlakkig zijn en huns oordeels toch niet geheel onvoldoende. Overigens deed men tamelijk wel dezelfde ondervinding op in Gelderland, Zuid-Holland, Groningen en Limburg.

Over geschiedenis wordt in Groningen het hardst geklaagd: ‘De bekendheid met de hoofdfeiten in de geschiedenis was bij geen der candidaten onvoldoende, enkelen waren daar zelfs zeer in te huis, maar bij allen was feitenkennis toch ook het eenige.... De commissie meent dat de ontwikkeling der candidaten niet voldoende kan geacht worden, zoolang hunne kennis van geschiedenis tot de feiten beperkt blijft.’ Limburg en Noord-Brabant sluiten zich bij dit oordeel aan.

Over letter L, de nederlandsche taal, zullen wij eerst Zuid-Holland hooren: ‘De taal der opstellen was over 't algemeen vrij goed, ofschoon verscheidene candidaten fouten gemaakt hebben tegen de eerste regels der spraakkunst, die men van jonge lieden van 18 à 20 jaar niet zou verwacht hebben.’ Geheel hiermede in overeenstemming zegt Noord-Holland: ‘Over het algemeen bleek de grammatica in 't laatste jaar niet bijzonder onderhouden. Hieraan scheen het ons te moeten worden toegeschreven, dat er in de opstellen taal- en schrijffouten voorkwamen, die niet in de onderste klassen moesten gemaakt worden.... De inhoud van vele opstellen was al zeer weinig beteekenend.... De nieuwere tijd bleek het minst beoefend. Anderen hadden bijna niets gelezen.’ Noord-Brabant maakt het nog erger: ‘De inhoud der opstellen was, op eene enkele uitzondering na, mager en soms weinig beantwoordende aan het opschrift; de gedachtengang over het algemeen vrij geleidelijk: de stijl van velen slordig: de woordenkeus hier en daar gebrekkig; de taal van enkelen onzuiver; de interpunctie liet van de meesten veel te wenschen over.’ Gel-

derland ontving opstellen die onbeduidend waren, nuchter van inhoud en gebrekkig van vorm. Limburg is redelijk tevreden, maar de Overijselaars maakten het het ergst. ‘Evenals vroeger was ook dit jaar de uitslag van de eindexamens in de Nederlandsche taal- en letterkunde alles behalve schitterend. De kennis der spraakkunst, bij het schriftelijk en mondeling examen ten toon gespreid, was bij verre de meeste examinandi zeer onvolledig, bij sommigen kinderachtig gebrekkig. Zinscheiding, spelregels, de geslachten der zelfstandige naamwoorden waren bij bijna allen een ware terra incognita. Ook tegen het gebruik der naamvallen werd door velen ergerlijk gezondigd. De theoretische en practische bewijzen van bekendheid met de vereischten van een goeden stijl waren bij de meeste candidaten hoogst onbevredigend.’

Voor het Fransch zullen wij hooren wat de Utrechtsche commissie bericht: ‘Over het algemeen was het examen in deze taal weinig bevredigend..... Het opgewekt vermoeden dat de candidaten weinig hadden gelezen, werd zekerheid bij het onderzoek naar hunne kennis in letterkunde. Slechts ééne loffelijke uitzondering deed zich daarbij voor.’ Hiermede stemt het oordeel van Overijsel vrij wel overeen: ‘Het examen in de Fransche taal- en letterkunde was verre van schitterend... De meesten hadden de geschiedenis der letterkunde uit een handboek geleerd, doch weinig gelezen. Enkelen kenden slechts iets meer dan brokstukken uit bloemlezingen. Zes candidaten (van de achttien) hadden werken gelezen, doch slechts drie hunner konden er rekenschap van geven.’ Nog erger was het in Zuid-Holland: ‘De opstellen van sommige candidaten lieten veel te wenschen over, zoo wat, inhoud als juiste toepassing der taalregels betreft; in eenige waren zelfs grove spelen taalfouten of was soms de constructie zoo duister, dat men naar de bedoeling moest gissen,’ enz. In Noord-Holland was het examen bij zeer vele candidaten beneden het middelmatige: ook in Limburg leverde het geen verblijdende resultaten op en Gelderland stemt in het algemeen hiermede in. Alleen in vier provinciën, Noord-Brabant, Zeeland, Friesland en Groningen was men redelijk tevreden: men moet dan ook in aanmerking nemen, zegt Friesland, hoe weinig tijd soms in de hoogste klassen aan de beoefening der talen gewijd wordt.

Met het Engelsch schijnt het iet of wat beter te gaan. Ditmaal komen de verzuchtingen uit Zeeland, Gelderland, Noord-

Holland en Overijsel. Deze laatste provincie vooral verdient de aandacht wegens de volgende aanteekening. ‘Zoo als gewoonlijk staken ook nu weer de cijfers voor de afdeeling D. (letterkunde) hoogst ongunstig af bij die der afdeelingen A.B.C. Kon in elk der beide eerstgenoemde rubrieken (A. en B) zeven maal, in de derde (C.) zelfs dertien maal het eindcijfer 7 of hooger worden toegekend, in de letterkundige afdeeling kon met de meest mogelijke humaniteit dat eindcijfer (7) maar aan een enkele der 18 examinandi worden verleend; geen enkele heeft het tot 8 (goed) kunnen brengen.’ Twee-en-zeventig examina dus, er waren achttien candidaten, en geen enkel met goeden uitslag! Het is om wanhopig te worden!

Gunstiger schijnt het te staan met de beoefening der Hoogduitsche taal. Onvoldaan waren vooral de heeren in Limburg, verder ook in meerdere of mindere mate Gelderland, Overijsel en Zuid-Holland.

Letter P. omvat de handelswetenschappen, daaronder de warenkennis en het boekhouden. Zuid-Holland verklaart: ‘De slechte uitslag van het examen in handelswetenschappen is voornamelijk toe te schrijven aan de zeer geringe-kennis, die velen van het boekhouden bezaten. Velen hadden wel werktuigelijk een en ander van buiten geleerd, maar klaarblijkelijk zonder het te hebben begrepen; slechts weinigen toonden in het boekhouden voldoende t'huis te zijn.’ In Noord-Holland waren bij het mondeling examen, dat zeer eenvoudig was, de resultaten vaak onvoldoende. In Utrecht waren op een paar uitzonderingen na, de candidaten volslagen vreemdelingen op dit gebied. Friesland werpt de schuld van de onkunde van een deel der candidaten op de inrichting, waar zij onderwijs hebben ontvangen. Eindelijk is in Groningen de theorie van het Italiaansch boekhouden verre van helder.

Aan het slot komt het Teekenen. Hier is Zeeland het minst voldaan. ‘In het handteekenen leverde slechts een der candidaten iets goeds; het werk van de anderen was ver beneden het middelmatige.’ Met deze klacht stemt Utrecht geheel in.

Men kan deze tien verslagen gerustelijk in handen geven aan de 160 jongelieden, die met meer of minder gunstigen uitslag aan het examen hebben deelgenomen. Er is volstrekt geen gevaar, dat zij ijdel zullen worden. Zeker wordt hier en daar door de verschillende commissiën hare ingenomenheid betuigd met de bij dezen of genen verkregen gunstige resultaten; maar

over het geheel ontveinzen de leden het zich geenszins, dat zij diep teleurgesteld zijn door de ondervinding, dat hun onderwijs, want zij zelven zijn goeddeels leeraren aan deze inrichtingen, zoo onbegrijpelijk weinig vruchten heeft gedragen. Dit klemt te meer, als men bij deze troostelooze lectuur de volgende opmerking gemaakt heeft:

Uit Zuid-Holland zijn geexamineerd 42 leerlingen.

Uit Noord-Holland zijn geexamineerd 29

Uit Overijsel zijn geexamineerd 18 leerlingen.

Uit Limburg zijn geexamineerd 16 leerlingen.

Uit Friesland zijn geexamineerd 14 leerlingen.

Uit Gelderland zijn geexamineerd 12 leerlingen.

Uit Utrecht zijn geexamineerd 11 leerlingen.

Uit Groningen zijn geexamineerd 7 leerlingen.

Uit Noord-Brabant zijn geexamineerd 6 leerlingen.

Uit Zeeland zijn geexamineerd 5 leerlingen.

Men zal uit het bovenmedegedeelde kunnen ontwaren, dat de ongunstigste ondervinding is opgedaan in die provinciën, waar de meeste candidaten zich hadden aangemeld. Zoo is het Zuid-Holland in de eerste plaats, dat over het examen in de wiskunde klaagt, enz. Wel zegt men nu soms, dat de schuld bij de examinatoren ligt, die van allen tact verstoken zouden zijn; maar wat helpt deze uitvlucht? Die als examinator zoo gruwelijk te kort schiet, zal waarlijk op de school wel niet schitteren door zijne methode.

Behalve klachten gelijk medegedeeld zijn, en betuigingen van tevredenheid, welke ik erken dat niet geheel ontbreken, vindt men in deze rapporten ook lezenswaardige voorstellen tot betere organisatie van deze kostbare inrichtingen, wier schipbreuk meer en meer openbaar wordt. De vereeniging van leeraren bij het Middelbaar onderwijs heeft in verband hiermede den 29sten Augustus 1872 eene commissie benoemd om in deze aangelegenheid van consideratie en advies te dienen. Dat rapport is onlangs uitgekomen, doch heeft Dr. van Oven, zoo het schijnt, eenigermate teleurgesteld. Ik kan dat ook wel begrijpen. De commissie stelt voor, op de hoogere burgerschool te laten vervallen het onderwijs in:

b. de beginselen van de theoretische en toegepaste mechanica, van de kennis van werktuigen en van de technologie;
e. de beginselen der delfstof en aardkunde;
g. het schoonschrijven.

In het dagelijksche leven noemt men dit een doekje voor het

bloeden. Wat heeft dat schoonschrijven nu eigenlijk misdaan? Een of twee uren worden er aan gewijd in de laagste klasse, hetwelk niet overtollig is, want alle rapporten klagen over de slordigheid van het schriftelijk werk. Ik heb het voordeel met de meerderheid der negen verdienstelijke mannen, die dit rapport hebben opgesteld, persoonlijk bekend te zijn; op hun ernstig streven en gestrenge plichtsbetrachting zal ik zeker geen blaam willen werpen; maar gelooven zij nu wezenlijk, dat dit onbeduidend voorstel den storm zal bezweren? Dat ongelukkige schoonschrijven vond onder hen geen vertegenwoordiger; slechts één nam de verdediging op zich. Maar 't ging als bij onzen goeden la Fontaine: men beweerde qu'il fallait dévouer ce maudit animal, Ce pelé, ce galeux, d'où venait tout le mal.

Inmiddels toonen de ouders der leerlingen hunne zienswijze op hunne manier. De kleine burgerstand, voor wien, volgens de klare bedoeling des wetgevers, deze school insgelijks bestemd was, trekt zich geheel terug. De overige leerlingen verlaten voor drie-vierden de school, voor dat zij hunne studiën hebben ten einde gebracht. Nu zoekt men naar allerlei middelen om de school ook dienstig te maken voor hen, die slechts een drietal jaren den cursus zullen volgen. Van daar eene zekere ingenomenheid met de scholen van driejarigen cursus, waarvan oorspronkelijk in navolging van Prof. Harting beweerd werd, dat de Nederlandsche jongeling op deze inrichtingen niet genoeg kon profiteeren. Proefnemingen dus voor en na.

Wat valt ons nu tegenover deze beweging te doen? Ik ben steeds van oordeel geweest, dat het beginsel onzer hoogere burgerscholen, zoo zij een beginsel hebben, verkeerd is. Met minder leerjaren en meerder leerstof willen wij meer doen dan de Duitschers, aan wie blijkbaar zelfs dat mindere niet gelukt. Door den nood gedrongen, werpt de burgerschool de schuld harer onvoldoende resultaten op het zoogenaamd meer uitgebreid lager onderwijs, en wil dit in zijn geheel annexeeren. Het kan zijn, dat dit deel van het lager onderwijs verbetering behoeft, doch men zij voorzichtig met het aangeprezen geneesmiddel. Men bedenke wel, dat middelbaar onderwijs beteekent vakonderwijs, welks onmiskenbare nadeelen bij ons niet geneutraliseerd worden door den in Duitschland gewoonlijk aanwezigen ordinarius. Men bedenke, dat hoe jonger de leerlingen, hoe ongeschikter zij zijn om door zoo vele specialiteiten te worden afgericht. Men bedenke... doch ik hoop niet geheel vergeefs geschreven

te hebben. Laten wij oppassen, voor wij met de burgerschool ook ons uitgebreid lager onderwijs in den grond gaan bederven. Ziet men kans om, binnen de letter der wet blijvende, hier en daar eene kleine vereenvoudiging aan te brengen, het is mij wel. Slechts meene men niet, dat daarmede veel gewonnen is, want met dergelijke palliatieven laat zich de geest der wet niet verbidden. Wel is het dikwijls moeilijk voor het taalonderwijs de geschikte personen te vinden, maar het is eene onjuiste beschuldiging, welke men soms hoort uitbrengen, dat deze scholen de letterkundige studiën aan de wis- en natuurkundige opofferen. De wetgever heeft het niet gewild en, hoewel de wet zelve er aanleiding toe gaf, in de uitvoering heeft men deze fout niet begaan, gelijk meermalen en nu laatstelijk door Dr. van Oven is aangetoond. Ook wijzen de commissiën uit Noord-Holland en Limburg op de omstandigheid, dat de candidaten in beide groepen dikwijls dezelfde of nagenoeg dezelfde cijfers verwerven: die goede vorderingen heeft gemaakt in de letterkundige vakken blijft gewoonlijk in de andere groep niet te zeer ten achteren. Natuurlijk: alle vakken hebben recht van klagen, ook de wis- en natuurkundige, gelijk men te Breda en te Delft zeer wel weet. Dr. van Oven zegt blz. 471: ‘of deze klachten bewijzen te zamen, dat onze jongens *niets* goed leeren en onze middelbare scholen dus geheel veroordeeld zijn, of zij vernietigen elkaar geheel wat betreft het overwicht dat het ééne vak zou hebben over het andere.’ Hij verwerpt beide leden van dit dilemma: mij dunkt, wij moesten ze liever beide aannemen. Wil men een paar uur meer aan dit, een paar uur minder aan een ander vak geven: het is der moeite niet waard zich daarover warm te maken. Ingrijpende wijzigingen zijn langs dezen weg te minder mogelijk, dewijl, eenmaal gegeven de vakken waarin onderwijs moet worden verstrekt, op de lijsten van werkzaamheden weinig gegronde aanmerkingen kunnen worden gemaakt.

Men vermoedt waarschijnlijk, dat ik op dit oogenblik iets verwacht van eene wetsverandering, doch deze komt mij thans nog ongeraden voor. Laat de Minister op advies der Inspecteurs, wier taak toch al ondankbaar genoeg is, hier of daar door eene officieele wetsuitlegging eene kleine uitredding geven uit den nood. Laten de Gemeenteraden onbekrompen gebruik maken van alle vrijheden, welke de wet gelaten heeft. Maar eene wetsverandering zou ontijdig zijn, wijl bij het publiek de over-

ging nog niet genoegzaam gevestigd is, dat wij met geene kleine wijzigingen tevreden mogen zijn, maar behoefte hebben aan geheel iets anders. Alle essentieele bezwaren zouden thans blijven bestaan, gelijk ten overvloede kan blijken uit het magere resultaat van den arbeid der Commissie van 29 Augustus jl. Toch is nog gelegenheid genoeg over, om gebruik te maken van de ruimte, welke de wet heeft gelaten. Op twee punten vestig ik daarbij de aandacht: vooreerst dat wel is bepaald over welke vakken het eindexamen zal loopen, maar het staat aan den Minister te zeggen, welke eischen in ieder vak zullen gedaan worden: hier is dus vereenvoudiging uiterst gemakkelijk toe te passen, vooral daar men zich overtuigd mag houden, dat de Academiën te Breda en te Delft liever leerlingen ontvangen, die weinig maar goed, dan die veel maar slecht hebben geleerd. Ten tweede opent wel alleen het volledig eindexamen de deur der polytechnische school, maar niets belet de Commissiën te machtigen ook bewijzen uit te reiken, dat de candidaten in dit of dat vak aan billijke eischen voldaan hebben. Zoo blijft er ook een prikkel tot werkzaamheid voor hem, wiens hart juist niet naar Delft trekt. Op deze en dergelijke wijze heeft men in Nederland steeds weten te roeien met de riemen, die men toevallig had. Bovendien komt het mij wat overhaast voor, na tien jaren met dit onderwerp weder bij de Kamers aan te kloppen. De nationale tijd is kostbaar en er wordt zooveel van regeering en volksvertegenwoordiging gevorderd, dat nog minder uitstel kan lijden dan deze zaak, waarover de meeningen zich nog niet eens behoorlijk gezet hebben. En vindt de Minister van Binnenlandsche Zaken, gelijk wij hopen, de gelegenheid om zijne denkbeelden over onderwijs in den vorm van een wetsvoorstel aan de volksvertegenwoordiging bloot te leggen, dan liggen de Latijnsche scholen nu eindelijk het eerst aan de beurt. Zij wachten al veel langer en haar toestand is veel onrustbarender. Laat voorts ieder wien het aangaat het zijne toebrengen aan de onbekrompen en getrouwe uitvoering der wet, en zich verder over dat uitstel wezenlijk niet al te zeer bekommeren.

Voordat ik te kennen geef, waarom mij dit uitstel niet al te zeer bedenkelijk voorkomt, wensch ik eerst nog eene opmerking ten beste te geven over onze hoogere burgerscholen voor meisjes.

Het is algemeen bekend, dat bij de organisatie dezer scholen

aan de gemeenteraden veel meer vrijheid van handelen wordt gelaten, dan bij de door de wet voorgeschreven burgerscholen voor jongens. Iedere gemeente beslist, of zij tot de oprichting wil overgaan of niet en bij de bepaling van het leerplan worden de handen in het minst niet gebonden, daar de van staatswege afgenomen eindexamina ontbreken, waardoor op de jongensscholen zekere eenvormigheid onvermijdelijk is. Bij eene zaak, waarvan men hier te lande weinig of geene ondervinding heeft, is dit aan ernstige bedenking onderhevig. Het spreekt wel van zelf, dat de leden van den Gemeenteraad, die *als zoodanig* met de bijzondere behoeften van dergelijke scholen niet behoeven bekend te zijn, raad en voorlichting zoeken, waar zij meenen die te kunnen vinden. Komt het evenwel ten slotte op stemmen aan, dan wordt, gelijk zich verwachten laat, het eene vak met enkele stemmen meerderheid geschrapt, het andere door niet zwaarder overwicht op de lijst gebracht: nu eens drijft het eene denkbeeld boven, dan het andere. In het kort, iedere Gemeenteraad mag zich mijnentwege overtuigd houden, dat hij den rechten weg heeft ingeslagen, maar ik zie in die gelukkige uitkomst weinig meer dan toeval. Het heeft geen bezwaar, dat de bijzonderheden door den Raad geregeld worden, want door zijne kennis van plaatselijke behoeften is hij daartoe bevoegd; maar het is aan bedenking onderhevig, dat de algemeene beginselen, waarop dit onderwijs zal rusten, vastgesteld worden door eene vergadering, welke veel belangstelling in deze aangelegenheid mag betoonen, maar door den aard harer samenstelling niet geroepen schijnt tot het oplossen van ingewikkelde paedagogische vraagstukken. Zoo werd, om een voorbeeld te noemen, door den Amsterdamschen gemeenteraad aesthetica op de lijst der vakken geplaatst, maar niet verklaard, wat men daaronder had te verstaan. Zou die aesthetica de geschiedenis der kunst en al hare onderscheiden uitingen omvatten? Of zou men zich tot de beeldende kunsten beperken? En wie was eigenlijk bevoegd dat onderwijs te geven? Verdiende een letterkundige de voorkeur of een kunstenaar? Behoorde bij deze lessen de geschiedenis van de populairste aller kunsten, de muzijk, buiten aanmerking te blijven? Zoo ja, waarom? Ik wil gaarne aannemen, dat deze quaesties op uitnemende wijze en op deugdelijken grondslag zijn opgelost, maar dat is dan toch goeddeels toeval. De talrijke bezwaren bij de keuze van een geschikt personeel ga ik met stil-

zwijgen voorbij, dewijl die bezwaren bij iedere nieuwe inrichting onvermijdelijk zijn. Maar iets anders moet mij van het hart. Ik weet wel, dat zeer velen hunne en hare stem luide hebben verheven, om dergelijke inrichtingen te bekomen, maar ik veroorloof mij te vragen, of na de opening dezer scholen gebleken is, dat het publiek *naast* de inrichtingen van meer uitgebreid lager onderwijs deze middelbare scholen voor meisjes werkelijk verlangde en als eene behoefte beschouwde. De ondervinding te Amsterdam opgedaan, alwaar zich bij de opening een uiterst gering aantal meisjes aanmeldde, waarvan de helft werd afgewezen en nog veel meer hadden afgewezen moeten worden, die aan het lager onderwijs nog verre van ontgroeid waren, versterkt mij in dien twijfel. Dat admissie-examen heeft hoogstens kunnen leeren, dat in het meer uitgebreid lager onderwijs nog veel valt te verbeteren. Maar ik neem aan, dat de zeer kortstondige ondervinding te Amsterdam geen maatstaf mag zijn: toch rijst de vraag, of werkelijk de resultaten van het onderwijs voor jongens ons nopen aan hunne zusters onmiddellijk hetzelfde voordeel te verschaffen. Wanneer het waar is, en ik geloof dat het waar is, dat over het geheel de hoogere burgerscholen uit den aard harer organisatie niet schitteren door voorbeeldige tucht en orde bij de leerlingen, dan wordt het bedenkelijk de meisjes onder een soortgelijk régime te brengen en zag ik liever te haren behoeve, als het noodig bleek, het uitgebreid lager onderwijs met zijn klassensysteem nog wat uitgebreid, dan ongemerkt ingedeeld en geannexeerd bij het middelbaar onderwijs, hetwelk uit zijn aard het vaksysteem huldigende, alleen onder de leiding eener alleszins uitstekende directrice, hoedanige men er slechts zeer enkele kan vinden, dat gebrek aan orde, netheid, regelmaat kan ontgaan, hetwelk in jongens hinderlijk, maar in meisjes voor iedereen volstrekt onuitstaanbaar is.

De ongenoemde schrijver over nationale opvoeding kan niet wenschen, dat wij Nederlanders ons bij zijne denkbeelden blindelings zullen nederleggen. Wat hij over het onderwijs voor meisjes zegt, is bepaaldelijk voor Duitschland geschreven en vinde daar alleen zijne toepassing. Doch er is eene andere reden, waarom het der moeite waard is, zijne denkbeelden, die in Duitschland weerklank gevonden hebben, te leeren kennen. Wanneer wij moeten erkennen in Nederland eene uitgebreide ondervinding te missen van hetgeen middelbaar onderwijs voor

meisjes wezen moet, kunnen zijne woorden ons bedachtzaamheid leeren, als de een of ander al te haastig onze meisjesscholen op Duitsche leest mocht willen schoeien. Neemt onze goedgeloovige Nederlander een schoolprogramma in handen, hem uit den vreemde toegezonden, dan is hij allicht geneigd alle schoone beloften voor goede munt op te nemen. Ik beweer niet, dat ik de ondervinding heb, die anderen missen, maar in Duitschland, waar men wel ondervinding heeft, schrijft men aldus: ‘Dat de hoogere burgerscholen voor meisjes, welke in telkens grooter getale door gemeenten en particulieren worden opgericht, bij het vervullen harer taak nog altijd te kort schieten, hoewel zij steeds hooger en hooger worden opgevoerd, schijnt een gevoelen te zijn, hetwelk meer en meer aanhangers vindt. Anders weet ik waarlijk niet, welken zin het heeft, dat onlangs in de couranten een prijs is uitgeloofd aan hen, die de gebreken der hoogere burgerscholen voor meisjes het best zou uiteenzetten. Ik weet niet, of deze prijsvraag, waarin eene kwaadaardige satire eene zeer comische ironie ontdekken kan, al is opgelost. Derhalve loop ik gevaar nog eenmaal te zeggen, wat reeds voor mij beter gezegd kan zijn. De oogenschijnljk essentieele gebreken zal men niet kunnen verbeteren en daarom moet ik bekennen: *de groote fout dezer scholen is dat zij bestaan*. Het gebrek ligt naar mijne meening vooral daarin, dat een zeer groot aantal meisjes bijeenkomt, om gezamenlijk onderricht te ontvangen. Hoe grooter het aantal, hoe minder het practisch uitvoerbaar blijkt, om het onderwijs aldus in te richten, als alleen met den vrouwelijken aanleg strookt.’

Het is hier volstrekt niet de vraag, of de schrijver in al zijne beweringen gelijk heeft. Wat hij bijv. zegt over het aanbevelenswaardige van het privaatonderwijs voor meisjes, mag in Duitschland behartiging verdienen, bij ons vertoonen zich zeker op de meisjesschool niet zulke verkeerdheden als hij elders schildert. Maar ik herhaal het, dat is hier de vraag niet. Dit alleen moet men bedenken, of het wijs is die höheren Töchterschulen aan Duitschland te ontleenen, als men een deskundigen dus hoort spreken, die daarbij elders, ofschoon in anderen samenhang en met eene bedoeling, welke trouwens weinig vleiend is voor onze ijdelheid, hulde brengt aan de algemeene beschaving der Nederlandsche vrouw. Het komt mij niet ongepast voor, het spreekwoord te herhalen: Verzint eer gij be-

gint. Het is bovendien onnoodig ons alleen door vreemdelingen te laten waarschuwen tegen overdrijving en gedachteloos overnemen van hetgeen elders reeds verworpen werd. In menig opzicht uitstekend is naar mijne meening de in 1870 bij G. Brouwer te Deventer verschenen brochure: De vraag: ‘Hoe moet eene hoogere burgerschool voor meisjes zijn ingericht?’ beantwoord door eene vrouw. - Of het intusschen mogelijk is op den in dat boekje ontwikkelden grondslag eene burgerschool voor meisjes hier te lande op te richten? De hooggeachte schrijfster zal waarschijnlijk de eerste zijn mij toe te geven, dat allerlei omstandigheden dit voor het oogenblik ondoenlijk maken. Zie blz. 82. Ook in het ‘Vrouwenwoord’ van Cornelia komt veel voor, dat de aandacht verdient.

Wat de Duitsche schrijver zegt over het belang der huislijke opvoeding, als hij aantoont dat iedere rechtgeaarde moeder de taak der vorming van hare dochters veel beter kan ter hand nemen dan de beste school, is eigenlijk voor geen tegenspraak vatbaar, maar het blijkt mij toch, dat in één voornaam punt de Duitsche toestanden van de Nederlandsche verschillen. Volgens hem ligt reeds in het schoolgaan zelf de grond van het kwaad, en dat zijne daartegen waarschuwende stem door verstandige ouders met goedkeuring is aangehoord, valt niet tegen te spreken. Het schijnt dat in Berlijn, en trouwens ook elders in groote Duitsche steden, de omgang van opgegroeide meisjes onder elkaar aan onmiskenbare gevaren is blootgesteld. Het schijnt dat het vertrouwelijk samenzijn een geest van uitwendige en gemaakte pruderie in de hand werkt, gepaard met innerlijke schaamteloosheid en verdorvenheid van het hart. Vertoont dat kwaad zich bij ons niet, gelijk ik geneigd wil zijn aan te nemen, niettegenstaande de waarschuwingen der bovenaangehaalde Nederlandsche schrijfster op blz. 19 harer brochure, dan behoeven wij zeker geen kruistocht tegen de school in het algemeen te prediken; maar deze te Berlijn opgedane ondervinding behoort ons toch tot bedachtzaamheid te stemmen. Is het werkelijk gebleken, dat het zoogenoemd uitgebreid lager onderwijs, mits het goed gegeven worde, voor meisjes hier in Nederland onvoldoende is? Kan men niet trachten deze school meer en meer aan hare bestemming te laten beantwoorden? Is werkelijk het streng volgehouden vaksysteem, het kenmerk der middelbare school, voor meisjes zoo aanbevelenswaardig? Geven de sollicitanten, zoo mannelijke als vrouwelijke, over wie men

beschikken kan bij het bezetten der leeraarsplaatsen aan eene hoogere burgerschool, zooveel deugdelijke waarborgen van een hier vooral zoo onmisbaren paedagogischen tact? Zal het op den duur niet onmogelijk blijken directrices te vinden, die al de verschillende onderwijskrachten, bij zooveel verschil van leeftijd, karakter en opvatting, tot een doel kunnen laten samenwerken? Thorbecke gaf, dunkt mij, een bewijs van beleid en staatsmanswijsheid, toen hij aan den allerwege uitgeoefenden drang weerstand bood. De leertijd der meisjes is noodwendig eenige jaren korter dan die der jongens. Loopen wij bij uitbreiding der leerstof geen gevaar oppervlakkige veelweetsters aan te kweeken? Hebben wij nu werkelijk zoo te klagen over de intellectueele ontwikkeling onzer vrouwen, onzer zusters, onzer vriendinnen? Behoeven wij vooreerst bevreesd te zijn, dat onze aanstaande schoonzonen eenmaal tegen ons zullen opstaan in het gericht? Wij moesten toch wezenlijk in dezen het woord niet laten aan de marktschreeuwers, die de vrouwen ter stembus roepen of op het spreekgestoelte en dergelijke zotternij meer. Het lijdt geen twijfel, dat onze verstandige vrouwen met deze kermis der ijdelheid den spot drijven.

Om nog even op de jongensschool terug te komen: het belang eener onderwijswet wordt veelal te hoog aangeslagen. Ook onder berispelijke wetten kan het onderwijs bloeien, als de docenten levendig besef hebben van hun plicht en omgekeerd baten de beste wetten niets, als de geest, die het onderwijzend personeel bezielt, te wenschen overlaat. Wat dezen nu betreft, mogen wij m.i. tamelijk gerust zijn. Wilde ik namen noemen, ik kon dezen directeur, genen leeraar oproepen, die met warmte en uitnemend gevolg zijn plicht vervult. In weerwil van sommige misgrepen bij benoemingen, waarover ik niet behoef uit te weiden, zijn er genoeg leeraren, die niet gelooven, dat zij kunnen volstaan met het zaad te strooien zonder te letten op den akker. En de jeugdige leeraars, die nu nog van ondervinding verstoken zijn, ook zij zullen, hopen wij, liever de goede voorbeelden navolgen dan de slechte, die helaas, het valt niet te ontkennen, niet geheel ontbreken.

Maar ook dit is de hoofdzaak niet. Vergeefsch is de plichtsbetrachting ook der beste docenten, als de ouders door zorgvuldige huislijke opvoeding niet medewerken aan de taak der school. Te velen zijn er, die meenen, dat kinderen opvoeden beteekent hen voeden, kleeden, schoolgeld betalen en zakgeld

geven. De atmospheer waarin de leerling zich buiten de school beweegt, is zoo ten goede als ten kwade oneindig veel machtiger dan de school zelve. Als deze overtuiging meer en meer mocht doordringen, dan zouden wij waarlijk een eind weg zijn, om bij het beoordeelen van het belang eener goede schoolwet, de rechte proporties niet uit het oog te verliezen en zouden wij afleeren te gelooven aan de afgezaagde maar door en door valsche spreuk, dat wie de school - ik zeg niet de kostschool - beheerscht, de toekomst beheerscht. De plicht der ouders bestaat daarin, dat in de eerste plaats zij de opvoeders hunner kinderen zijn: ik erken dat het veel gemakkelijker is op de meesters te schelden en aan deze de schuld te geven van eigen tekortkomingen.

Amsterdam, 14 Maart 1873.
S.A. NABER.

Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden.

(*Vervolg van blz.* 70.)

II.

De Haagsche Conferentie was in vollen gang. Om eeneinde te maken aan dat godgeleerd gekibbel, aan kerkelijke harrewarrerijen zooals te Alkmaar en Rotterdam, hadden de staten goedgevonden zes predikanten van beide partijen voor zich te roepen, om te zien of ze 't met elkaar niet eens konden worden. IJdele inbeelding! In de dogmatische spraakverwarring van die dagen konden Remonstranten en contra-Remonstranten elkander niet verstaan. Dezen wilden geen voetbreed van hun confessioneel standpunt wijken, genen eischten vóór alles, dat men hun recht op eene eigene overtuiging zou erkennen, zonder dat zij daarom onrechtzinnig werden geacht. Doch al gelukte het niet formules te vinden, die beiden zouden willen onderteekenen, toch, meenden de heeren, kon de conferentie er toe leiden om den staat van het geschil nauwkeurig te omschrijven. Zij zouden dan in hunne wijsheid wel weten wat hun te doen stond en de grenzen afbakenen, binnen welke de godsdienstige overtuiging, in zooverre zij ten minste in woord of schrift werd uitgesproken, zich bewegen mocht. Sedert den 11^{den} Maart hadden de Hollandsche regenten het genot gehad, elf zittingen achtereen dit theologisch debat aan te hooren. En nog was men even ver, gelijk bleek toen in Mei het dispuut hervat en het eindresultaat opgemaakt werd.

Onder de grieven die Plancius, Hommius en de andere con-

tra-remonstrantsche conferenten te berde hadden gebracht, was ook: het beroep van Vorstius. Hoe kon men hierover zwijgen, nu de kerk eindelijk door den mond van deze hare vertegenwoordigers spreken mocht? Men had al lang genoeg zijn spijt over het drijven der curatoren moeten verkroppen. Den schrijver van het boek over God kon men aan Leidens hoogeschool niet gedoogen. Had hij niet opnieuw bewezen, welk een gevaarlijk persoon hij was? Of was het niet meer dan ergerlijk, dat hij een geschrift van Socinus zelven over het gezag der heilige schrift in het licht had durven geven? Dit was werkelijk zoo. Het boekje was kort geleden te Steinfort uitgekomen, en ofschoon zijn naam niet op den titel stond, Vorstius maakte er zoo weinig een geheim van dat hij het terperse had gelegd, dat hij het in Juli opnieuw deed verschijnen met eene voorrede te zijner verdediging. De kerkelijken beweerden, dat hij dit boekje te Heidelberg had willen doen drukken, maar dat de faculteit het belet had. Onwaarschijnlijk is dit niet, maar het is zeker, dat het voor twintig jaren te Basel in 't fransch was uitgegeven, met goedkeuring van de theologen dier hoogeschool. Want het geschrift was al oud. Oorspronkelijk door Socinus in 't Italiaansch opgesteld, schijnt het voor 't eerst het licht gezien te hebben in 1588 te Sevilla, in eene latijnsche vertaling van de hand van Corranus, een Spanjaard, die in 1566 te Antwerpen de hervorming predikte. Volgens den titel was de auteur een jezuïet, Dominicus Lopez geheeten, doch sommigen waren achter het geheim van dezen pseudoniem gekomen. Toen Vorstius, door den inhoud aangetrokken, zich voornam het boekje opnieuw met eenige wijzigingen en toelichtingen uit te geven, wist hij niet dat Socinus voor den schrijver werd gehouden. Wtenbogaert maakte hem hierop opmerkzaam. ‘Wanneer dat zoo is,’ schreef hij[1], ‘bedenk u dan wel, opdat gij hierdoor niet nog meer grond tot kwade vermoedens geeft. Ofschoon ik meen dat er niets in voorkomt, dat wij niet dadelijk zouden willen onderschrijven.’ Vorstius had zich door die welgemeende waarschuwing niet laten afschrikken. Wat bekommerde hij er zich over of het geschrift van een ketter afkomstig was, als de inhoud hem bleek bij uitstek geschikt te zijn om de autoriteit des bijbels tegen de ongeloovigen en twijfelaars te handhaven? Hadden de orthodoxen en de zooge-

1 Ep. 151.

naamde ketters dit niet met elkaar gemeen, dat zij den bijbel ten grondslag gelegd wilden hebben aan elke opvatting des christendoms? Had men niet elke godsdienstige waarheid, van den geest Gods uitgegaan, als zoodanig te eerbiedigen, door wien dan ook uitgesproken[1]? Maar de kerkelijken hadden nu eens den staf gebroken over alles wat naar Socinianisme riekte, en het viel niet moeielijk uit dit boekje eenige volzinnen bij elkaar te lezen, die Vorstius straks voor de voeten werden geworpen.

Zoodra was hij niet in Holland gekomen, of er werd in Den Haag eene curatorenvergadering belegd[2]. Op de brieven uit Steinfort, waarin nog eene laatste poging werd gedaan, om curatoren van besluit te doen veranderen, werd weinig acht geslagen; men verlangde kort en goed zijne plannen te vernemen. Wederom het oude liedje: Vorstius is onwillig; predikanten, zelfs magistraten zijn tegen hem; zijne komst zal niets dan onrust en verdeeldheid brengen in kerk en staat; en de curatoren laten niet los. Nog zes dagen werden hem gegund om zich te bedenken. Wtenbogaert en de predikanten Van den Borre, Corvinus en Grevinchoven, die tot de remonstrantsche conferenten behoorden, zullen ze niet ongebruikt hebben gelaten. De beslissende dag, de 23ste April, is aangebroken. Vorstius doet nog eene laatste wanhopige poging om vrij te komen, op grond van de oppositie van enkele steden in de staten van Holland; maar hij moet zwichten voor de welsprekende argumentatie van Van der Myle. Hij verklaart zich ‘door kracht van goede redenen en door zijne eigene conscientie bewogen en overwonnen’[3]. Als er dan niets meer aan te doen is, zal hij komen, mits op eenige voorwaarden, die hij in vijf artikelen schriftelijk heeft geformuleerd. Hij is hiertoe gedwongen, omdat hij gehoord heeft dat er zijn, die zich hebben voorgenomen hem in de uitoefening van zijn ambt op allerlei manieren te bemoeilijken; en hiervoor is hij te meer beducht, daar Gomarus bij zijn afscheid openlijk voor de studenten verklaard heeft, dat hij alleen om Vorstius de academie verliet. Terwijl curatoren bezig zijn het stuk te lezen, komt er eene boodschap om hen uit te noodigen, in de statenvergadering

1 De auct. s. scripturae Praef. Volcomender antwoort.
2 17 April.
3 Voorlooper.

te verschijnen. Nu moet de zaak dadelijk haar beslag krijgen. Men loopt het papier even door en verklaart, na een vluchtige woordenwisseling, met alles genoegen te nemen. Vorstius heeft met het overleveren van die voorwaarden zijn woord gegeven; daar de curatoren er in toestemmen, is hij aan de universiteit verbonden. Men wenscht hem geluk met zijn besluit. Na den hoogleeraar aldus overrompeld te hebben, gaat het collegie tot de staten, in het volle bewustzijn van zijn zegepraal. Men zal de oppositie verpletteren door een fait accompli. Op de vraag, hoe het staat met het beroep, luidt dadeljk het antwoord: alles is in orde, Vorstius heeft het aangenomen. Dordrecht laat echter zoo niet met zich spotten; de pensionaris Berck en Muys van Holy duwen curatoren toe: dat zij opzettelijk met zooveel haast hebben gehandeld, dat men de bezwaren van een der aanzienlijkste Hollandsche steden zoo licht niet had mogen tellen, dat men om harentwil alleen de zaak had moeten ophouden. Amsterdam voegt onmiddellijk zijn stem hierbij, en Enkhuizen maakt het klaverblad der in kerkelijke aangelegenheden immer ongezeggelijke steden vol[1]. Op hun beurt verdedigen de curatoren de wettigheid hunner handelwijze; zij zijn niet van plan een duimbreed van hun recht te wijken; alleen willen zij, ten einde te gemoet te komen aan de bedenkingen, Vorstius voor deze vergadering brengen, om gehoord te worden tegen hen, die hem zoo schandelijk belasterd hebben[2]. Diensvolgens worden Vorstius, de curatoren en al de conferenten tegen Woensdag den 17^{den} in Den Haag bescheiden.

De conferentie met Vorstius, waartoe de staten reeds besloten hadden, zoodra de contra-Remonstranten met hun beklag voor den dag waren gekomen, heeft tot den 6^{den} Mei geduurd; een paar zittingen vielen uit, omdat het de ‘kwade dag’ was van den advocaat, wien de koorts maar niet verlaten wilde. Aan Vorstius werd het eerst vergund te spreken; hij hield een lange verdedigingsrede, waarmede de Remonstranten verklaarden voldaan te zin; waarop de tegenpartij echter bij monde van Plancius verlangde te antwoorden. De contra-Remonstranten, die een bijzondere voorliefde hadden voor schriftelijke onderhandelingen, brachten twee dagen later een heel lang

1 Resol. Holl. 16 Maart en 23 April.
2 Acten van curatoren.

stuk in de vergadering, dat geheel werd voorgelezen en eerlang door den druk verspreid[1]. Daarin werd vooreerst in 't breede verhaald, wat er voor twaalf jaren tusschen Vorstius en de Heidelbergsche faculteit was verhandeld; vervolgens werd de brief medegedeeld, dien men in Augustus van het vorig jaar van dezelfde faculteit had ontvangen; waarna men overging tot zijne geschriften en de daarin uitgesproken ketterijen. De conclusie was natuurlijk, dat Vorstius niet als hoogleeraar kon optreden, tenzij men er alles aan wagen wilde. Men had een man noodig, die in oprechten eenvoud de christelijke leer, volgens de confessie en den catechismus, zou onderwijzen; een man die de bestaande geschillen kon weerleggen; maar deze zou, door verschillende nieuwe quaesties op te werpen - en men somde er wel veertien op - aan de tweedracht voedsel geven. De kerk kon Vorstius nooit als een gezond leeraar erkennen; waren de heeren nog niet overtuigd, zij hadden dan slechts 's mans boeken aan het oordeel der gereformeerde universiteiten in Duitschland, Frankrijk en Engeland te onderwerpen. De kerkelijken hieven de handen niet tegen hem op, om hetgeen hij over het gezag der overheid en de vrijheid van propheteeren had gezegd, maar om zijne afwijkingen op bijna alle hoofdpunten der leer. Er volgden eenige zittingen, waarin tusschen Vorstius en Hommius levendige discussiën werden gevoerd. Het moet daarbij op 't laatst heftig zijn toegegaan; althans Wtenbogaert maakt in zijne rede gewag van iets dat opspraak had verwekt, ofschoon hij niet zegt wat er gebeurd was. Vorstius schijnt, tot het uiterste gedreven, zich harde woorden te hebben laten ontvallen, waarvan terstond misbruik was gemaakt. De schrijver van het Noord-Hollandsch gouvernement, die er bericht van gezonden had naar Hoorn, kreeg onmiddellijk zijn ontslag, en er werd een streng onderzoek ingesteld naar zekeren brief, die over het gebeurde aan de vroedschap van Gorinchem was gericht. Het is vreemd dat Baudart noch Trigland, zelfs geen der pamflettisten er iets van vermeldt[2]. Zeker heeft het den afkeer der kerkelijken van Vorstius zoo mogelijk nog grooter gemaakt.

Op Vrijdag den 6^{den} Mei zouden beide partijen hun eind-

1 Bedenckingen.

2 Ook geen woord in de vrij uitvoerige Acten der curatoren. Daar wordt alleen vermeld, dat Wtenbogaert bijzonderen lof aan Vorstius had gegeven, om het geduld dat hij in deze conferentie had getoond.

advies geven. Oldenbarneveld was tegenwoordig. Eerst werden de contra-Remonstranten binnen geroepen. Zij leverden wederom schriftelijk de verklaring over, dat zij in hunne zienswijze volstrekt niet waren veranderd. ‘Wij blijven,’ zeiden ze, ‘bij onze bedenkingen; ja, wij houden ons nu nog te meer verzekerd, dat zijn beroep de onrust in kerk en universiteit slechts vermeerderen zal. Wij vertrouwen dat uwe Edel. Mog., naar hunne groote wijsheid en voorzichtigheid, dit uit deze conferentie genoeg zullen hebben verstaan. Wij geven u in bedenking, of het geraden is in dezen tijd een man op den leerstoel te brengen, die openlijk de zijde der Remonstranten heeft gekozen. Wat zal het baten, dat men in onze conferentie met de tegenpartij den staat van het geschil heeft opgemaakt, om het daarna kerkelijk te decideeren, als men te gelijker tijd een hoogleeraar, die verklaard heeft bij de vijf remonstrantsche artikelen te blijven, aan de academie brengt, waar de jongelieden tot den dienst der kerk moeten worden opgeleid? Wij betuigen met een gerust geweten, dat wij door geene verkeerde affecten of passiën bewogen zijn dit te verklaren, maar dat wij alleen zien op de eere Gods, het behoud zijner waarheid, de stichting der gemeente en den welstand dezer landen.’

De zes contra-Remonstranten trokken af, en nu was de beurt aan de Remonstranten. Zij hielden niet van het zwart op wit en lieten aan Wtenbogaert over, het woord te voeren. Hem was het beter dan iemand anders toevertrouwd. Oldenbarneveld herhaalde, wat hij ook tot de vorigen had gezegd, dat de staten een klaar en duidelijk, een zonder vooroordeel en passie, maar in goede conscientie gegeven advies verlangden op de vraag: of het tot eer van God, tot dienst van het land, van de kerk en de universiteit zou strekken, wanneer Vorstius aan de Leidsche hoogeschool werd benoemd. Wtenbogaert begon met te zeggen, dat zij zich liever van alle advies onthielden. Hij had in dit opzicht minder aangename ervaringen opgedaan. Jaren geleden, toen er sprake was van een algemeene synode ter beslechting der geschillen, had hij ook geadviseerd, en de predikant Donterclock had hem dit in een blauwboekje zeer kwalijk genomen. Na de conferentie tusschen Gomarus en Arminius was hij wederom geroepen zijn oordeel uit te spreken, en over een enkel woord, hem toen ontvallen, had Gomarus een heel boek geschreven. Wat hebben we niet van onze remonstrantie moeten hooren! ‘Alle vrijheid,’ zoo ging hij voort,

‘is ons benomen; ons wordt de mond gestopt, men gaat ons overal na, onze predikatiën worden beluisterd, onze woorden gewogen, onze brieven en studeervertrekken doorsnuffeld, onze papieren gestolen. Wij weten waarlijk niet meer, watwoorden wij spreken zullen.’ Trigland vergeleek deze inleiding bij den aanhef van heidensche redenaars, die als zij eene kwade zaak verdedigden, eerst op het gevoel der rechters begonnen te werken. ‘Maar,’ besloot Wtenbogaert, ‘daar het onze hooge overheid heeft goed gedacht ons advies te eischen, zullen wij het geven, voorts de zaak aan God en hun Ed. Mog. bevelende.’ ‘Bene facere et non metuere,’ luidde het uit den mond van den advocaat. Na deze inleiding hield Wtenbogaert eene warme improvisatie, die, naar hetgeen Poppius, een der remonstrantsche conferenten, er van aanteekende, wel een uur geduurd moet hebben. Eerst verontschuldigde hij zijne houding in deze geheele beroepsquaestie. Toen hij Vorstius aanbeval, had hij juist diens opdracht voor den Anti-Bellarminus gelezen. Een hoogleeraar, dacht hij, die de leervrijheid voorstaat, is juist de man die ons dienen kan, al wijkt hij ook van de Remonstranten af, want hij zal anderen willen dulden, en het groote bezwaar is niet zoozeer in het verschil tusschen de godgeleerden, als wel in het oordeelen en al te haastig veroordeelen gelegen. Men behoefde waarlijk niet te vreezen dat Vorstius twist zou maken, tenzij dat men hem lastig viel. Het spreekwoord toch zeide: iemand kan niet langer vrede houden dan zijne buren willen. Al verder ging Wtenbogaert geen punt van de beschuldigingen der tegenpartij stilzwijgend voorbij ze allen ontzenuwende. De houding der Heidelbergsche faculteit werd naar verdienste ten toon gesteld. Men had gesproken over het boekje van Socinus, door Vorstius met zijne aanteekeningen uitgegeven; Wtenbogaert haalde uit zijn zak een exemplaar van hetzelfde geschrift, dat wijlen de predikant Arent Cornelisz. van Delft had gebruikt. Wat deze hier en daar er in had geschreven, getuigde van diens ingenomenheid; en had iemand ooit aan 's mans rechtzinnigheid getwijfeld? Wat al ketterijen had men niet uit het boek over God gehaald! Ze werden door Wtenbogaert allen gewogen, en te licht bevonden. Als men alle boeken zoo wilde examineeren als dit eene, er zouden maar weinigen zijn, die door deze kerkelijke inquisiteurs niet op den index werden geplaatst. Vorstius, het was uit zijne eigene verdediging gebleken, hield vast aan den grondslag des geloofs; daar kwam

het op aan, weshalve de Remonstranten niet de minste bedenking hadden tegen zijne benoeming. De heeren moesten echter wel begrijpen dat dit maar een advies was, opdat men hen hierover niet bezwaren mocht[1].

Het laatste woord was aan curatoren. Wij kunnen wel begrijpen wat ze te zeggen hadden. Na al wat er sedert een jaar gebeurd was nog eens opgehaald en het geheele debat geresumeerd te hebben, verzochten zij de staten orde te willen stellen op de kwaadwilligheid der kerkelijken, opdat zij verder niet belemmerd mochten worden in de uitvoering van het beroep. De zaak werd nu in stemming gebracht. De edelen en elf steden verklaarden zich voldaan en verlangden dat Vorstius zou worden benoemd. De gecommitteerden van den Briel konden geen stem uitbrengen, alvorens van alles rapport te hebben gedaan. Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen, Schiedam, Hoorn en Edam wilden, dat men zou wachten tot na den afloop der conferentie tusschen de beide partijen. Zij werden verzocht zich bij het besluit der meerderheid neer te leggen. Intusschen beloofden curatoren uit eigen beweging niet verder te zullen gaan, voordat, bij het sluiten der conferentie, ten aanzien van de punten in geschil eene decisie zou zijn genomen[2]. Maar in de helft van Mei gingen de staten uiteen en lieten de quaestie in statu quo. Vorstius moest naar Steinfort terug, niemand had verder den mond tegen hem open gedaan, wat zou de curatoren beletten hun werk te voltooien? Den 21sten werd aan Vorstius, overeenkomstig de door hem gestelde voorwaarden, eene acte verleend, waarbij curatoren beloofden hem in de uitoefening van zijn ambt te zullen handhaven. Hij zou aan geene nieuwe examinatie onderworpen worden, terwijl hij van zijn kant zou blijven binnen de perken van Gods woord, de leer der gereformeerde kerk en de harmonie der confessiën, behoudens de vrijheid om over synodale decreten zijn oordeel uit te spreken. Mocht het gebeuren dat men hem zou willen dwingen om ten aanzien van de bekende leerstukken verderte gaan dan de vijf artikelen der Remonstranten, en hij daardoor gedwongen worden zijn ambt neer te leggen, dan kon hij er op rekenen zijn tractement[3] te zullen behouden. Den 24sten

1 Br. 118.
2 Acten van curatoren en Resol. Holl.
3 1200 gulden, benevens 250 voor huishuur en verdere emolumenten.

werd hij door Van Zeyst in den senaat geïntroduceerd en plechtig geïnstalleerd. Een paar dagen later keerde hij naar Steinfort terug, onder belofte van in Augustus zijne lessen te zullen openen.

Doch vóór de herfstmaand kwam, werd er onverwacht een spaak in 't wiel gestoken. Er kwamen stormen opzetten uit het noorden, die het gebouw der curatoren, met behulp van Wtenbogaert, onder het oog van Oldenbarneveld en de toejuiching van de meerderheid der Hollandsche staten, met zooveel zorg opgetrokken, deden wankelen en eindelijk omverwierpen. Na met taaie volharding meer dan een jaarlang te hebben gearbeid, zag men alles mislukken op het oogenblik der uitvoering. Binnen en buiten de Vereenigde gewesten broeide er kwaad. Men meende de kerkelijken voor goed verslagen te hebben, doch ze waren voor de overmacht teruggeweken, om met dubbele kracht den aanval te hernieuwen. De contra-Remonstranten begrepen, dat de uitslag van dezen kamp over den persoon van Vorstius beslissend zou zijn in den kerkelijk-staatkundigen strijd. Met den val van dezen hoogleeraar, was ook het vonnis over de Remonstranten en de staatsgezinde partij, over Wtenbogaert en Oldenbarneveld geteekend.

Vorstius was nog geen maand te Steinfort terug, waar hij dadelijk zijn ontslag had aangevraagd, of hij ontving een brief van Wtenbogaert, dien hij zeker niet verwacht had[1].

Zeker aanzienlijk man, een lid der Hollandsche regeering, wiens naam hij niet noemt, had den hofprediker in het oor gefluisterd, dat de nieuw benoemde hoogleeraar een verkapte Sociniaan was. Er moest wel iets van aan zijn, want de lucht was op eens bezwangerd van allerlei zonderlinge geruchten. ‘Thans is er iets,’ schreef hij, ‘dat zelfs de stommen zou doen spreken. Men zegt dat Ostorodt’ - een van de twee Socinianen, die in 1598 door de staten-generaal uit de Republiek werden gezet, met bevel de boeken, die zij naar Holland hadden gebracht, in het kantoor der generaliteit te verbranden - ‘u heeft uitgenoodigd om naar Polen te komen, ten einde daar onder de bekende broeders onderwijs te geven. Gij zoudt hierop geantwoord hebben, dat gij niet openlijk tot de Socinianen wildet overgaan, maar dat gij hunne zaak hier te Leiden veel meer voordeel kondet doen. Wat zullen de

1 Van 26 Juni. Ep. 164.

curatoren en de staten van u, wat van ons en onze zaak denken, indien dit waar is? Zal men mij niet te laste leggen, dat ik de Socinianen, met wie ik nooit eenige gemeenschap heb gehad, ja wier boeken ik ter nauwernood heb gezien, aan de hoogeschool heb willen brengen? Ik verzoek u daarom, ons hieromtrent ten spoedigste nader te onderrichten, opdat we, zoo het gerucht valsch is, openlijk tegen zulk een schandelijken laster opkomen en uwe eer verdedigen. Mocht het waarheid zijn, dat ik niet gelooven kan, dan geef ik u in bedenking of het niet beter ware terstond voor Leiden te bedanken, en niet langer de universiteit, de curatoren en de staten te misleiden. Gij zoudt bovendien u zelven bedriegen, daar zij een christelijk hoogleeraar en geen Ostodoriaan verwachten. Zoo gij mijne oprechtheid kent, zult ge mij dit openhartig schrijven, dat de nood mij met leedwezen heeft afgeperst, vergeven, hoewel ik meen dat eene welgemeende vermaning geene verontschuldiging behoeft.' Voor de eer van Wtenbogaert verheugt het ons, dat dit schrijven bewaard is gebleven, en wij begrijpen waarom de curatoren verlangden, dat het aan de uitgave van andere stukken, waarover wij aanstonds moeten spreken, zou worden toegevoegd[1]. De Haagsche predikant handelde te goeder trouw en had later reden om te zeggen, toen Vorstius voor het kabaal der orthodoxie moest zwichten: ik zou wel willen weten wat er door mij berispelijks in dezen gedaan is. Wat lasteringen heb ik hierom moeten aanhooren! Aangenomen dat Vorstius later een sociniaan geworden ware, hetgeen mij nooit is gebleken, was ik er daarom ook een? Mag men, uit hetgeen dan eerst later openbaar zal zijn geworden, opmaken, dat mij dit te voren bekend geweest is? Ontegenzeggelijk was Wtenbogaert zelf bang voor de socinianen, wier leerstellingen volgens hem in strijd waren met de leer der hervormde kerk. Hij wilde ze verdragen, hij zou hun het recht niet ontzeggen hunne overtuiging evenzeer eene christelijke te noemen, en allerminst kon hij 't goedkeuren, dat sedert jaren reeds hier te lande een drijfjacht op zulke ketters werd gehouden. Doch hij wachtte zich wel, een erkend sociniaan openlijk in zijne bescherming te nemen. Jaren geleden, toen hij nog te Utrecht stond, had hij in dit opzicht wel voorzichtigheid geleerd. In 1588 logeerde daar zekere

1 Twee sendtbrieven (Bibl. v. Remonstr. Geschr. bl. 89). Vgl. Mr. 933.

Daems, een gewezen advocaat van Mechelen, een vriend en geestverwant van Faustus Socinus[1]. De ijverige schout Trillo kreeg er de lucht van, en begreep dien belager der Stichtsche rechtzinnigheid in verzekerde bewaring te moeten nemen. Wie weet, of hij niet eene tweede opvoering had willen geven van hetgeen met Servet te Genève had plaats gehad. Daems was afwezig, toen de gerechtsdienaars kwamen; men vond alleen een zak met papieren, die in beslag genomen en door schepenen in handen van de predikanten Helmichius en Wtenbogaert gesteld werden. De laatste, wien zijn ambtgenoot alleen voor het onderzoek liet zitten, bevond dat Daems werkelijk een sociniaan was, doch haastte zich niet rapport uit te brengen. Hij wilde de hand niet leenen tot eene geloofsvervolging. Na de verandering van 1589 kwam Daems terug en diende zijn beklag over het gebeurde in. Wtenbogaert ontving van den nieuwen schout, van Zuylen, bevel, de papieren terug te geven, waartoe hij zich bereid verklaarde, mits schepenen hem daartoe de vergunning verleenden. Daems, vreezende dat de overgave van een rapport vergezeld zou gaan, begreep dat het veiliger was langs een minder officieelen weg zijn doel te bereiken. Op zekeren dag melden zich twee zijner vrienden met een stadsdienaar bij Wtenbogaert aan. Deze, geen kwaad vermoedende, ontvangt ze op zijn studeerkamer. Zij geven voor, de papieren te willen vergelijken met een inventaris van Daems. Terwijl de predikant bezig is de stukken, een voor een, uit den zak te halen, grijpt een der mannen hem beet en dringt hem in een hoek van de kamer; inmiddels loopt de stadsdienaar met den zak vol stukken weg, waarna ook de anderen Wtenbogaert vriendelijk groeten. Hij mocht niet rouwig zijn, dat hij dus van deze netelige zaak afkwam; de wijze waarop zulks geschiedde was echter minder aangenaam. Antonie van Dielenburch, een der vrienden, verspreidde door de stad, dat Wtenbogaert de papieren niet had willen afgeven, om Daems aan den staak te helpen en gebraden kettervleesch te eten[2]. Hoe ongerijmd deze aantijging ook was, lasteraars vinden altijd achterdochtigen en lichtgeloovigen, die naar hen luisteren. Dit was ook in 1611 het geval, maar in omgekeerden zin.

1 ‘Amicus meus, omnium quos habeo conjunctissimus, cujus nomen est C. Daems’ (Socini epist. p. 97).

2 Kerck. Hist., bl. 269 v. Bor, XXI, f°. 113.

Keeren wij tot Vorstius terug. Hij nam dadelijk de pen op en hield voor Wtenbogaert niets achterwege[1]. Wat er was van die Poolsche benoeming, weten wij. Van eene correspondentie met Ostorodt kon hij zich niets herinneren, behalve dat hij hem een paar malen om boeken had geschreven. Wat meer was, diezelfde Ostorodt had hem daarna in Westphalen voor een huichelaar uitgemaakt, omdat hij het socinianisme bestreed en alle correspondentie met de Socinianen had afgebroken, toen hij zag dat hieraan eene verkeerde uitlegging werd gegeven. Nooit was de leer der Antitrinitariërs door hem aangenomen; alleen had hij met hen ingestemd, voor zooverre zij in enkele leerstukken aan de behoeften van het vroom gemoed meer recht lieten wedervaren. Hierin meende hij toen, dat de opvatting der Socinianen te verkiezen was boven de onverbiddelijke logica van Calvijn, en dat meende hij nog. - Hier een enkel woord over Vorstius' godgeleerde denkbeelden. Zijn eerste verzet tegen het Calvinisme, waartoe hij werkelijk was gekomen door de lezing van Socinus' boeken, betrof de voldoeningsleer. Aanvankelijk stonden de leerstukken der drieeenheid, der godheid van Christus en der voorbeschikking bij hem vast. Doch het stelsel van Calvijn zat zoo logisch in elkaar, het eene dogma hing zoo nauw met het andere samen, dat men niet aan de consequentiën tornen kon, zonder tegelijk de praemissen aan te tasten. Vorstius wilde al den nadruk gelegd hebben op de eischen van het zedelijk gevoel. Het was hem om de praktijk van de godsvrucht te doen. De goddelijke almacht was, zijns inziens, door zedelijke eigenschappen bepaald. De verlossing was voor hem een zedelijk proces; er kon dus van geene rechtvaardiging sprake zijn, zonder bekeering. Langzamerhand kreeg op die wijze het werk van Jezus eene andere beteekenis, verscheen de persoon des zaligmakers in een ander licht, dan in het systeem van den grooten hervormer, terwijl er voor een eeuwig raadsbesluit Gods, dat sommigen ter zaligheid anderen ter verdoemenis had bestemd, met al wat er verder uit voortvloeide, geen plaats meer overbleef. Vorstius trad alzoo in de voetstappen van Castellio en Socinus, zonder hunne stelsels tot het zijne te maken. Hij ging verder dan Arminius, in zooverre hij inzag dat niet enkel het leerstuk der absolute praedestinatie, maar de geheele calvinis-

1 Ep. 623.

tische dogmatiek aan eene strenge kritiek onderworpen moest worden. Eenzijdigheid en partijdigheid hebben hem een sociniaan, ja nog erger, een atheïst gescholden, omdat ze hem niet begrepen. Inderdaad vinden wij bij hem niet anders dan ‘das ernstliche Streben, der immer schroffer gewordenen Schulorthodoxie des calvinischen Systems eine mildere, darum aber auch unbestimmtere Lehre entgegenzustellen. Es ist eine der vieleninnern Reaktionen wider die orthodoxe Zuspitzung der protestantischen, näher der reformirten Lehre, welche im Interesse der moralisch freien Persönlichkeit des Menschen versucht worden sind, und nothwendig theils der römisch-katholischen, theils der socinianischen Lehrweise in diesen Lehrstücken sich mehr annähern, als die alte polemische Gesinnung es sich gefallen lassen konnte’[1].

Wat mag aanleiding gegeven hebben om Vorstius, nog geen maand nadat hij zich openlijk verantwoord had, als volslagen sociniaan te brandmerken? Er was in Friesland een boekje voor den dag gekomen, in 't latijn geschreven, dat dadelijk de aandacht trok. Het behandelde de vraag: wat een christen had te doen bij de tegenwoordige religie-geschillen, en bij welke partij hij zich aansluiten moest. Het was een stoute apologie van het socinianisme, vol van vreemde en vuile opiniën, zoo men zeide, bevattende de godslasterlijkste stellingen tegen de heilige drievuldigheid. Wie was de schrijver? Dat wist niemand. Een zekere Theophilus Adams te Vredestad werd op den titel als drukker genoemd, maar hierdoor bleef men even wijs, als door de vermelding dat het met privilegie van den opperpriester en den katholieken koning was uitgegeven. Het lag voor de hand te vermoeden, dat het te Franeker gedrukt en van de hoogeschool uitgegaan was. Dit kwam den gedeputeerden staten van Friesland ter ooren. Met ‘ontzetting en droefheid’ trokken zij zich de zaak aan en stelden een streng onderzoek in. De uitgever was spoedig gevonden; toen de Franeker drukkers in het verhoor werden genomen, trad de schuldige zelf vooruit. De man verstond geen latijn; men had hem schandelijk bedrogen, door hem omtrent den inhoud heel wat anders te vertellen. Het waren studenten, die het boekje bij hem ter perse hadden gelegd, en wel gewezen discipelen en vrienden van Vorstius. De drukker noemde de namen van

1 Schweizer.

Forckenbeck, Omphal en diens leerling Jhr. van Echten, Welsing, die een tijd lang Vorstius' amanuensis was geweest, en Trebatius. Ook waren de edelman Douwe Hottinga en een burger in de zaak betrokken. Toen men de schuldigen zocht, hadden de voornaamsten reeds de wijk genomen naar Steinfort. Nieuwe grond om aan te nemen, dat Vorstius de hand had in dit gruwelstuk. Welsiug en Trebatius verklaarden voor commissarissen, dat zij wel hadden medegeholpen, maar niet instemden met al wat er in het boekje stond; zij waren het met Arminius, niet met Socinus eens. Welsing hield zich zeer onnoozel, deed het voorkomen alsof hij het slachtoffer was van misleiding, vroeg vergiffenis en wist zelfs het medelijden zijner rechters te wekken; vóór men hem andermaal opriep, had hij zich echter uit de voeten gemaakt. Trebatius betuigde later, dat professor Lubbertus, die op zijne colleges gewoon was altijd de Socinianen uit te schelden voor al wat leelijk was, aanleiding had gegeven tot het schrijven van dit boekje. Dit kwam overeen met de getuigenissen, door Forckenbeck, Omphal en Welsing in Augustus voor rector en senaat te Steinfort afgelegd; zij toch verklaarden uit één mond, dat het op Lubbertus gemunt was geweest. Als iemand den hoogleeraar bij het disputeeren iets tegenwierp, dat hem niet aanstond, legde hij dezen terstond het zwijgen op door uit te roepen: dat is kettersch en sociniaansch. Episcopius had, toen hij in het vorig jaar te Franeker vertoefde, ook ondervonden hoe lastig Lubbertus was, als men hem durfde tegenspreken[1]. De leer van Socinus te bestrijden met deugdelijke argumenten was nog iets anders dan met exclamaties als: die godslasteraar! die vervloekte! tegen hem uit te varen. Daarom hadden zij besloten den professor in de gelegenheid te stellen, de socinianerij op zijn gemak te weerleggen. Aan dat boekje kon hij zijn hart eens ophalen. De geheele uitgave was dus eene vrij gevaarlijke en nog al ondeugende studentengrap. Jammer maar dat Vorstius, die er part noch deel aan had, het misgelden moest.

Want inderdaad werd hij de dupe van de historie. De gedeputeerde staten van Friesland meenden den draad in handen te nebben van een sociniaansch complot, dat het er op had toegelegd kerk en school onderstboven te keeren. Men kreeg, waarschijnlijk door huiszoeking te doen bij de afwezigen of op

1 Ep. 136.

andere wijze, een viertal brieven in handen, door Forckenbeck en Omphal aan dezen laatsten, Welsing en Trebatius geschreven. Nu kon men met de stukken bewijzen welk een ramp kerk en staat boven het hoofd hing, wanneer men Vorstius te Leiden bracht. Wat vreeselijke dingen stonden er dan wel in te lezen? Onder de personen wier namen werden genoemd, waren Bertius, Wtenbogaert en de predikanten van Deventer en Zutfen, Matthisius en Damman. De laatste bestierf het bijna van schrik, toen hij het hoorde, liet zich door kerkeraad en classis attesten van onbesproken rechtzinnigheid geven, en achtte het zelfs noodig zich openlijk in een blauwboekje te verantwoorden[1]. Hij was inderdaad zoo onschuldig aan die vermeende booze plannen der Socinianen, als een pas geboren kind. Maar anders was het met Vorstius; immers zijn naam kwam bij herhaling voor, nu eens in verband met het uitgegeven boekje, dan weer waar men schreef over zekere geheimzinnige plannen. Er viel niet aan te twijfelen, zoo meenden Bogerman en de andere Leeuwarder predikanten, die weldra de brieven uitgaven met hunne aanteekeningen, of Vorstius was de operateur van deze verfoeielijke dingen; hij was het hoofd van een complot. Het is niet te ontkennen, dat de studenten in hunne jeugdige opgewondenheid, geprikkeld door den afkeer van de calvinistische geestdrijverij van een Lubbertus, zich vrij onvoorzichtig hadden uitgelaten, en de inhoud van hun schrijven, toen men eens het geheim eener vertrouwelijke briefwisseling had geschonden, stof tot bezorgdheid gaf. Maar Vorstius, gelijk later ten overvloede uit hun verhoor te Steinfort bleek, wist van die brieven niet af, en nog veel minder van eene sociniaansche samenzwering, die alleen in de verhitte verbeelding van de orthodoxe heeren in Friesland bestond.

Aan die brieven scheen men nog niet genoeg te hebben; althans men wist een paar predikanten op te schommelen, Huysman van Ee en Ridder van Beesterzwaag, die met onloochenbare getuigenissen kwamen bevestigen, dat Vorstius een sociniaan was. Tot den een zou de hoogleeraar met verachting gesproken hebben over den catechismus, en de ander, nog wel een oud leerling van Vorstius, kwam met dictaten voor den dag en een afschrift van zeker opstel, met de eigen hand van Vorstius geschreven, dat hij gevonden had in de bibliotheek

1 Mr. 952.

van zijn oom, den rector te Steinfort. Een en ander werd eerlang op allerlei wijzen geëxploiteerd en onder het volk gebracht. Voor den hartstocht der vervolging zweeg alle gevoel van betamelijkheid en billijkheid. Het odium theologicum vertoonde zich in al zijn diabolisch karakter. Dezelfde Ridder, die zijn leermeester hielp steenigen, verklaarde steeds later in een particulier schrijven, hetwelk Wtenbogaert toevallig in handen kwam[1], dat Vorstius hem nooit een boek van Ostorodt had gegeven, maar dat hij het later had gelezen, toen hij al predikant was[2]. Ook anderen kwamen hun duit in 't zakje werpen, afschriften van oude brieven en excerpten van Vorstius' boeken aandragen. ‘On fouilla,’ zegt Bayle, ‘dans tous les livres de Vorstius, dans ce qu'il avoit dicté, dans ses manuscrits, afin d'y trouver matière de le charger’[3]. Het was nu niet meer op een paar punten, dat men zijne rechtzinnigheid betwijfelde, men beschuldigde hem van ‘une infinité d' hérésies.’

Dit alles had plaats in Juni en Juli, en het gerucht er van was naar Holland overgewaaid. Curatoren droegen er kennis van, dat er te Franeker zeker boekje van Vorstius was uitgegeven, zoo ergerlijk van inhoud, dat de staten van Friesland het zelfs openlijk hadden doen verbranden. De Leidsche burgemeesters kregen een brief van den rector te Leeuwarden, Neuhusius, waarvan men niet wist wat te denken. Men zeide, dat de gedeputeerde staten van Friesland, niets onbeproefdwillende laten om Vorstius te weren, reeds brieven hadden geschreven aan Maurits en den graaf van Steinfort, ja, dat ook graaf Willem Lodewijk, wiens sympathie voor de contra-Remonstranten eerlang groot gewicht in de schaal zou leggen, begrepen had zich te moeten wenden tot de staten-generaal. Vorstius zelf had, na het vernemen van die geruchten, geschreven, of de curatoren niet op het beroep terug wilden komen. Het advies van Oldenbarneveld, die kennis droeg van Wtenbogaerts correspondentie met Vorstius, werd ingewonnen, en daarna besloten den Haagschen prediker te verzoeken nogmaals met Zeyst tot Vorstius te gaan, ten einde hem eene nadere verklaring te vragen van zijn gevoelen omtrent de leerstukken, waarin hij onzuiver werd geacht. Wtenbogaert was op dit oogenblik bij leening te Utrecht. Toen hij Vorstius' antwoord had ontvan-

1 Ep. 193.
2 ‘Mens humana novitatis avida’, voegt hij er bij.
3 Vgl. Mr. 1005.

gen op de hem medegedeelde berichten, was hij er terstond mede naar Oldenbarneveld gegaan, die tot herstel zijner krachten te Amersfoort vertoefde. Daar vond hij ook Van der Myle, en met hun drieën waren ze van gevoelen, dat Vorstius komen moest. Men zou de oppositie trotseeren. In dien geest schreef Wtenbogaert dan ook naar Steinfort terug. Er was al een huis voor Vorstius te Leiden gehuurd; hij mocht niet aarzelen; nu er geen enkel hoogleeraar in de godgeleerdheid meer was, en het zeer te betwijfelen viel of Du Moulin het beroep kon aannemen, moest hij ten spoedigste komen, wilde hij niet dat de geheele faculteit zou verloopen[1]. Desniettemin gevoelde Wtenbogaert weinig lust in de tegenwoordige missie. Hij was in deze zaak al meer betrokken dan hem lief was. Begon hij te vreezen, dat men ten laatste toch het beroep niet zou kunnen doorzetten? Het lag wel in zijn aard, in het uiterste oogenblik op zelfbehoud bedacht te zijn. Intusschen gaf hij aan Zeyst zijn hart eens lucht over het drijven der tegenpartij[2]. 'Is het om de waarheid te doen, daar zijn goede middelen om de eenigheid tusschen de provinciën, kerken en personen te bewaren, zonder de publieke autoriteit zoo regelrecht op het lijf te loopen, en zulk een man, metzooveel voortreffelijke gaven toegerust, uit deze gewesten te verjagen, dien men op alle manieren behoort te behouden. De liefde alleen zou alles te recht kunnen brengen, maar deze uit ons midden gebannen zijnde, is de stuurman aan wal, latende het schip op de klippen stooten tot het vergaat. Zij, aan wie de macht is opgedragen, mogen toezien: ik en mijns gelijken kunnen slechts raden en deze zaak Gode bevelen. Naar de constellatie die ik zie, hoewel ik de beste astronoom niet ben, zal het onze beurt worden, zoodra men dezen hoek te boven gezeild zal zijn.' Waarlijk Wtenbogaert had goed gezien; daarom wilde hij ook alles op dezen eenen worp gezet hebben.

In de eerste dagen van Augustus kwam Zeyst te Utrecht om met Wtenbogaert over Amersfoort naar Deventer te vertrekken, waar Vorstius bescheiden was. De conferentie heeft waarschijnlijk ten huize van den remonstrant Matthisius plaats gehad. Wtenbogaert overhandigde den hoogleeraar namens curatoren een geschrift, waarin alle punten voorkwamen, waarop men inlichting verlangde.

1 Ep. 165.
2 'Kerck. Hist.,' bl. 560.

Vorstius verantwoordde zich mondeling en schriftelijk[1] omtrent de Poolsche beroeping, het sociniaansche boekje van Franeker[2] en alle dogmata. Wat de laatste betreft, Wtenbogaert verklaarde later naar waarheid: ‘Ik weet niet dat iemand het minste in deze verklaring heeft weten te berispen.’ Donteclock bracht er wel zijne bedenkingen tegen in[3] en de Friesche predikanten zwegen er niet op, maar de eerste was als theoloog tegen een Vorstius niet opgewassen, en de laatste ontleenden hunne krachtigste argumenten aan Vorstius boeken en dictaten, terwijl ze opzettelijk diens latere opheldering en toelichting van zijne stellingen als non avenu beschouwden. Beide mannen keerden dus zeer voldaan terug; doch zij waren pas binnen Amersfoort, of daar kwam hun een stadsbode van Leiden te gemoet, met een brief van burgemeesters, tot begeleiding van een pak schrifturen. Het waren afschriften van de brieven van Forckenbeck en zijne vrienden, van de getuigenissen der predikanten, ja van het geheele geïncrimineerde Franeker boekje, met een brief van gedeputeerde staten van Friesland aan burgemeesters gericht. Die brief was waarlijk niet malsch: daarin werd ronduit gezegd, dat dit geschrift het werk was van Vorstius en zijne discipelen. ‘Hij moet wel zoo blind zijn als een mol, die er anders over denkt. Wij hadden,’ zoo luidde het verder, ‘aan de staten willen schrijven, doch vernemende dat zij niet vergaderd waren, hebben we, om de urgentie van deze zaak, aan alle Hollandsche steden in het particulier geschreven, om ze te verwittigen wat die Vorstius al in 't schild voert. Om niet te spreken van de looze praktijken, die zijne discipelen gebruiken om hunne dwalingen alom te verspreiden, en daarmede de menschen te vergiftigen, ze van de ware religie af te trekken en hun denkbeelden in te prenten, in vele opzichten schadelijker dan die van 't pausdom. Deze gezellen hebben een vossenhuid aangetrokken, en leggen het er optoe, de kerk gedurende het Bestand ten onder te brengen. Vorstius zal door deze kerkbelagers tot een instrument worden gebruikt. Zoo u de eere Gods en de opbouwing der kerk dus lief is, beroept hem dan niet.’ Wtenbogaert en Zeyst keerden dadelijk

1 Het latijnsch origineel in de Acten van Curatoren; de vertaling in: Twee Sendtbrieven.
2 ‘Deum testem invoco, neque illum a me profectum fuisse, neque me conscio nedum procurante impressum.’
3 Mr. 934.

op hunne schreden terug, maar Vorstius niet meer te Deventer vindende, reisden zij door naar Steinfort. De hoogleeraar werd moedeloos en verdrietig. Waren die ijveraars voor kerkelijke rechtzinnigheid dan nooit voldaan? Had hij zich nog niet genoeg verantwoord? Moest dan uit alles venijn worden gezogen? Wat kwaad stond er dan toch in die brieven? Waren die studenten niet voor hunne eigene correspondentie verantwoordelijk? Al las men ze tienmaal over, er stond niets in waarmede men hem in billijkheid bezwaren kon. Maar het bleek genoeg dat zijne antagonisten, die er nu dit weer op hadden verzonnen, niet zouden rusten, voordat zij hem, hoewel hij direct noch indirect de benoeming had gezocht, niet alleen te Leiden maar ook te Steinfort onmogelijk gemaakt en met vrouw en kinderen aan den dijk gezet zouden hebben[1]. In zulke droeve klachten stortte hij zijn hart voor curatoren uit. nog altijd bereid om zich terug te trekken. Maar curatoren en burgemeesters dachten er niet over, de vlag te strijken voor een predikanten-rumoer, zelfs al waren de geestelijke heeren gedekt door de Friesche staten. Nog voor het eind van Augustus deed Zeyst rapport, en met algemeene stemmen werd besloten aan Vorstius te schrijven, zoo spoedig mogelijk over te komen om het professoraat te aanvaarden; alleen wilde men nog in het midden laten, of hij al dan niet op stoel zou worden gebracht. Toen er weldra bericht kwam, dat Du Moulin voor de benoeming moest bedanken, begon men pogingen in het werk te stellen om den waalschen predikant van Dordrecht, Polyander à Kerckhoven, te krijgen. Een van de consideratiën bij zijne keuze was, dat mogelijk deze benoeming de oppositie van Dordrecht zou breken. Vóór Vorstius te Leiden kwam, had Polyander het beroep aangenomen, hoewel niet zonder zijne bezwaren tegen zijn aanstaanden ambtgenoot te hebben uiteengezet. En de Dordsche regeering had de curatoren wel duidelijk te verstaan gegeven, dat zij haar predikant ontsloeg in het vertrouwen, dat men van Vorstius geheel zou afzien.

De zaak scheen nu afgedaan, maar de tegenpartij bleef woelen en werken. Hommius, Plancius, Acronius van Schiedam en wie weet hoeveel anderen nog, dankten God op den kansel, dat hij de werken der duisternis aan het licht had gebracht en de booze plannen der Socinianen verijdeld. Hier en daar stak

1 Twee Sendtbrieven.

men de hoofden bijeen. Er schijnt omstreeks half Augustus te Leiden eene bijeenkomst van contra-Remonstranten te zijn gehouden, ofschoon men niet wist of het Vorstius gold dan wel het aandringen op eene nationale synode[1]. Fontanus waser opzettelijk uit Arnhem voor overgekomen. Misschien staat dit wel in verband met de houding, die het hof van Gelderland aannam, gelijk wij straks zien zullen. Professor Lubbertus zat ook niet stil; nacht en dag was hij bezig met de bouwstoffen te verzamelen voor de boeken, die hij achtereenvolgens tegen Vorstius in de wereld zond[2]. Hij bracht het geding voor andere rechtbanken, door zijne schriften aan de staten-generaal[3] en aan de Hollandsche gemeente te Londen op te dragen. Ja, hij richtte zich direct tot de eersten in een afzonderlijken brief, die weldra alom werd verspreid[4]. ééne passage gafvooral stof tot nadenken. Na gewaarschuwd te hebben voor de besmetting van ariaansche, samosateniaansche, servetische en andere ketterijen, waarmede kerk en school bedreigd werden door dien ‘fraai-gemodereerden theologant, die met de papisten een papist, met de socinianen een sociniaan was;’ na er op gewezen te hebben wat de Lutherschen en Menisten zouden zeggen, wanneer men zulk een atheïst tot hoogleeraar te Leiden benoemde, ging hij dus voort: ‘Overweegt toch ernstig wat de koning van Groot-Brittanje zal moeten denken, wiens oordeel gij niet moogt gering achten of in den wind slaan. Wij zien dat hij der theologische wetenschap de hoogste eer toedraagt, en daarin zoozeer uitmunt, dat hij vele doctoren dezer eeuw overtreft en met alle recht op één lijn geplaatst mag worden met David en Salomo. Om de boeken, die hij geschreven heeft, gaan alle beroemde en rechtgeaarde theologanten voor hem uit den weg. Wat zal die groote koning, die gebied voert over vele koninkrijken, zeggen, zoo hij verneemt dat een Vorstius geroepen werd om aan de Leidsche academie de theologie te onderwijzen?’ Na deze regelen behoeven we niet meer te vragen, van wien de gezant Winwood en de aartsbisschop van Canterbury hunne inlichtingen hadden.

Ik zou te uitvoerig worden, wanneer ik hier de polemiek

1 Ep. 168.
2 Bibl. v. contra-rem. geschr. bl. 29.
3 Men besloot het boek eerst te examineeren, alvorens den schrijver de gewone gratificatie te geven. Resol. Gener., 18 Nov.
4 Mr. 932.

wilde beschrijven, die uit het Friesche alarm is voortgevloeid. Bovendien, wij stellen geen belang meer in de dogmatische vraagstukken der 17de eeuw. Wie den tijd van het Bestand goed wil leeren kennen, moet zich de moeite getroosten een stapel blauwboekjes te doorworstelen, waarvan de lectuur niet bijzonder smakelijk is. Nogtans zal hij, die deze bladzijde onzer geschiedenis op schrift wil brengen, de feiten aan deze wel wat troebele bronnen moeten ontleenen. In die pamfletten en in een tal van brieven hebben de handelende personen zich zelven geteekend. Voor mijn tegenwoordig doel kan ik met een vluchtig overzicht en enkele trekken volstaan. Aanleiding tot al dat geschrijf gaven de Leeuwarder predikanten door de uitgave van eene waarschuwing[1], waarin al de officieele stukken, door de staten van Friesland aan curatoren gezonden, waren opgenomen. Hoor ze daarin klagen: ‘Gave God, dat de tegenwoordige zorgelooze en in diepen slaap gedompelde wereld mocht ontwaken. Helaas zoovelen, alsof zij geen ziel te verliezen hadden, stellen zich niet anders aan, ten opzichte van geloofsleer en religie, dan alsof er niets of zeer weinig aan gelegen ware; of het om het even ware wat er geleerd wordt en geloofd; of er geen valsche leeraars waren geweest en nog niet zijn; of alle heilige mannen, die goed en bloed voor de leer der waarheid hebben gewaagd, dwazen zijn geweest; of het voldoende ware ter zaligheid, zich als burger van den staat op een eerlijken wandel toe te leggen, of het er niet op aankwam christen, jood, heiden of turk te zijn, als men zich maar wacht voor grove schandalen. Hetwelk in den grond niet anders is dan Gods onuitsprekelijke goedertierenheid met onverschoonlijken ondank vergelden. Onder de wolven of valsche leeraars zijn te recht altijd door de kerk voor de gruwelijkste gehouden zij, die de h. drievuldigheid hebben gelasterd. Zoodanige zijn geweest Cerinthus, Samosatenus, de Poolsche antitrinitariërs.’ En zoo komen ze dan vanzelf op Vorstius, die natuurlijk ook zulk een wolf in schaapskleederen is. In antwoord op deze waarschuwing en te hunner verantwoording, lieten curatoren door Wtenbogaert de brieven en officieelestukken uitgeven, die met Vorstius gewisseld waren[2]. Maar ook anderen mengden zich in den strijd. Taurinus trok de brand-

1 Mr. 929.
2 Mr. 933.

klok[1]: ‘gelijk het ieder oprecht burger,’ zoo sprak hij, ‘betaamt, ergens brand ziende, dit door zijn geroep bekend te maken, en elk gehouden is, de brandklok hoorende kleppen, de lantaarns uit te hangen. ladders en emmers aan te dragen en naar zijne loopplaats te gaan, om de brand te blusschen: zoo heb ik ook gemeend mijn stem te moeten verheffen. Men zal net geluid van deze klok wellicht niet lieflijk vinden, doch de brandklok geeft nooit een aangenamen klank. De vraag is, of 't noodig is te kleppen. Helaas ja, er is brand in de kerk, die dreigt ook den staat aan te steken. Strafbaar isieder, die de menschen op een andere plaats wijst dan waar de vlammen uitslaan, om ze van den brand af te leiden. Dat doen die van Leeuwarden. Wat meer zegt, zij zoeken hen als de brandstichters verdacht te maken, die in stilte wilden blusschen, vóór het vuur te ver om zich heen had gegrepen.’ Genoeg om te begrijpen wat Taurinus al verder op de Friesche machinatie en de brievenhistorie heeft aan te merken. Gelukkig dat de schrijver zijn naam maar verzwegen had, want de staten van Holland vonden het geraden den procureur-generaal te gelasten, alle exemplaren in den Haag op te halen en aan gecommitteerde raden over te leveren[2]. De anonymus die er op antwoordde[3] maakte het nog erger: de schrijver had zijn boekje, in plaats van brandklok, brandstichting of des duivels alarmklok moeten noemen; hij scheen geen ander doel te hebben dan de ware religie uit te roeien en ons weder onder Spanje te brengen. Niet beter maakten het ‘de dienaars van Christus, het lam Gods, met hun leeuwenaard,’ zooals de Friesche predikanten ergens heeten, als zij zeiden dat de brandklok-schrijver hart en oogen zoo vol vuur had, dat hij alles voor brand aanzag, ook zelfs het water, dat zij, let wel, in christelijke trouwhartigheid hadden aangedragen om het vuur te lesschen[4]. Men ziet, het peil der polemiek begon merkeljk te dalen. Voor Vorstius zou 't beter zijn geweest als hij op alles gezwegen had; maar hij zond het eene geschrift voor, het andere na in de wereld, waardoor hij de tegenpartij nog meer verbitterde. Eerst liet hij eenige stellingen door den druk verspreiden, die een student te Stein-

1 Mr. 950.
2 Res. Holl., 21 Oct.
3 Mr. 951.
4 Mr. 945.

fort onder hem verdedigd had[1], waarop al heel spoedig eene uitvoerige verantwoording volgde[2]. Hiermede nog niet tevreden, stelde hij een voorloopig en een meer volkomen antwoord[3] op alle beschuldigingen, die hem naar het hoofd waren geslingerd. Hoeveel waarde die boeken voor ons ook mogen hebben, uithoofde van de daarin opgenomen documenten, voor den auteur is 't jammer dat hij ze, nog wel in 't hollandsch en 't latijn, heeft uitgegeven. Hij heeft er zijn zaak bepaald mede bedorven, door allerlei scherpe pennen tegen zich in beweging te brengen. Om van anonieme libellen te zwijgen, Bogerman en zijne ambtgenooten werden het schrijven niet moe[4]; de predikant van Binnewysent, Broecker, begreep dat hij ook een woordje mee moest spreken[5]; de rector Hoëingha van Harderwjk mengde zich mede in het debat; de rector der latijnsche school te Amsterdam, Sladus, deed voor zijn Gelderschen ambtgenoot niet onder; een verwaande Schotsche doctor in Den Haag, Eglisemmius, die voor philosoof wilde doorgaan, daagde den armen Vorstius telkens uit ook met hem een lans te breken[6]. Hij heeft ze allen op hun beurt te woord gestaan, en beschaamde zijne vijanden door den waardigen toon waarop hij schreef, maar de theologische wetenschap heeft er niets bij gewonnen. Den pijnlijksten indruk maakte de ‘anschwärzende’ polemiek van Lubbertus, ‘bei welchen eher alles sich findet als christliche Gesinnung und Demuth’[7]. Een zijner vinnigste boeken droeg hij op aan den aartsbisschop van Canterbury. Oldenbarneveld noemde die dedicatie ‘vol leugens, bitterheid en tegen het recht van den staat gericht.’ De Groot achtte zich geroepen de piëteit van de Hollandsche staten tegen dien polemicus te verdedigen.

Terwijl deze Friesche beweging plaats had in Juli en de eerste helft van Augustus, waren de staten van Holland niet vergaderd. Dordrecht had echter geen geduld om de dagvaart van 25 Augustus af te wachten; den 16^{den} verschenen vier

1 Mr. 935.
2 Mr. 943.
3 Mr. 948, 1013.
4 Bibl. v. contra-rem. geschr. bl. 26, v. In Mr. 1004 komt een inderdaad aandoenlijke brief van Parinus aan Vorstius voor, d^{o}. 7 Nov., beantwoord Ep. 183.
5 Ald. bl. 79.
6 Ald. bl. 228.
7 Schweizer.

afgevaardigden, waaronder Berck en Muys, voor gecommitteerde raden, om op grond van den brief der staten van Friesland te betoogen, dat Vorstius nooit te Leiden mocht doceeren. Als moest de hoogleeraar de zondebok zijn en van alles de schuld dragen, zoo beklaagden de Dordsche heeren zich in één adem over zeker schandelijk rederijkers-boekje, dat te Gouda van de pers was gekomen. Men stelde de zaak uit tot de vergadering die ophanden was, maar Van der Myle en de burgemeester van Leiden ontvingen toch een paar dagen later het verzoek, om voor het oogenblik niet verder te gaan[1]. In de vergadering werd de geheele Friesche bezending ter tafel gebracht en werden curatoren gehoord, die verklaarden dat zij, na kennisneming van een en ander, hadden besloten alle onderhandelingen met Vorstius af te breken, en hem niet tot de professie toe te laten, indien alles mocht blijken waar te zijn; zij waren echter, na de zending van Wtenbogaert en Zeyst, van zijne onschuld volkomen overtuigd. Hierop vond men goed Vorstius, wanneer hij in Holland gekomen zou zijn, voor de vergadering weder tegen zijne beschuldigers te hooren, en de staten van Friesland te verzoeken, iemand daartoe van hunnentwege te zenden. Inmiddels mochten de weerspannige steden zich conformeeren met de meerderheid[2]. De brief werd eerst 19 October naar Friesland verzonden, en daarin gemeld, dat Vorstius tegen den 10^{den} November door de staten beschreven zou worden. Wel verscheen Kempe Donia als afgevaardigde van de Friesche staten; wel werd de zaak bij herhaling aan de orde gesteld, ten einde, zoo mogelijk, tot een eenparig besluit te komen[3], maar Vorstius zelf kwam niet; zijne zaak was reeds voor een hooger rechtbank gebracht. Het was toch geen quaestie meer die Holland alleen aanging; behalve Friesland hadden ook Zeeland en Gelderland er zich mede ingelaten Kanselier en raden van laatstgenoemd gewest schreven aan de staten van Holland, en ontvingen ten antwoord, dat men met hen in eenigheid van religie wilde blijven[4]. De staten van Zeeland deden desgelijks, en ontvingen van de Hollandsche afgevaardigden, die als getuigen bij den doop van den kleinzoon van De Malderee naar

1 Res. Holl., 16 en 20 Aug.
2 Ald. 1611, bl. 17, v. Ep. 169.
3 Ald. 19 Oct. 8, 9, 11 Nov.
4 Baudart, II. 70. J.v.d. Sande, p. 90. ‘Res. Gener.’ 24 en 25 Nov.

Middelburg reisden, de mondelinge verzekering, dat men de zuiverheid der religie zou weten te handhaven[1]. Zelfs de Synode van Gulik, Cleef en Berg, meende hunne Ed. Mog. te moeten waarschuwen voor den sirenenzang van sommige ‘novateurs’, die de confessie en den catechismus naar hun welgevallen wilden transformeeren, en als de sceptici in detheologie maar beuzelden. Maar al die stemmen werden ter nauwernood gehoord, nu Jacobus van Engeland had gesproken.

Het laatste bedrijf van het beroepingsdrama vangt aan met het optreden van dien monarch, ‘who was in his own opinion, the greatest master of king-craft that ever lived, but who was in truth one of those kings, whom God seems to send for the express purpose of hastening revolutions’[2]. Bekend is het distichon van een tijdgenoot:

> Rex fuit Elisabeth, sed nunc regina Jacobus,
> Error naturae sic inter utroque fuit.

De zoon van Mary Stuart, die in het vaderland van John Knox was opgevoed, had zich reeds, toen hij nog koning van Schotland was, als verdediger van de hervorming doen kennen. Een verbond met Elisabeth had voornamelijk de handhaving van het protestantisme ten doel. Dat hij de katholieke Schotsche hertogen met verschooning behandelde, waarvan zelfs een opstand te Edimburg het gevolg was; dat hij, als een gehoorzaam zoon der kerk, vertrouwelijk schreef aan Clemens VIII, geschiedde alleen met het oog op den Engelschen troon. Hij ging toch geregeld driemaal 's weeks ter preek. Liever zag hij zich niet als Elisabeth geëxcommuniceerd, en het kon, zooals Ranke het uitdrukt, geen kwaad, in de gegeven omstandigheden, twee pezen op één boog te hebben. Toen hij als koning van Groot-Brittanje, zooals hij zich noemde, de teugels van het bewind aanvaardde, nam hij daarom eene verzoenende houding aan. De strafgelden van de roomschen werden afgeschaft; wat meer is, hij sloot vrede met Spanje. Het buskruitverraad deed hem echter van zienswijze veranderen. Hij achtte zich nu sterk genoeg om het misnoegen van Paul V en Bellarmin te trotseeren, waar hij de vrijheden der katholieken weer introk. Als er nog waren die vreesden, dat de koning hinkte

1 Res. Holl., 15 Nov.
2 Macaulay.

op twee gedachten, zij werden in dezen tijd ten volle overtuigd van het tegendeel, toen hij met de protestantsche staten van Duitschland een verbond tegen Spanje aanging, en besloot zijne dochter niet aan den katholieken hertog van Savoye, maar aan den gereformeerden paltsgraaf te geven. Inderdaad werd hij door alle hervormden in Engeland en op het vasteland beschouwd als het plechtanker van het protestantisme, en het waren inzonderheid de Nederlandsche protestanten, die vol vertrouwen het oog op hem gericht hielden. Jacobus wilde niet enkel een belijder, maar ook beschermer en verdediger van de leer der hervorming zijn. Zijne hoogste eerzucht was niet een uitstekend regent, maar een der eerste godgeleerden van zijn tijd te heeten. ‘Er war mehr den theologischen Grübeleien und der pedantischen Schulgelehrtheit ergeben, als den Geschäften der Regierung’[1]. Altijd had hij zich meer tot godgeleerden dan tot staatslieden getrokken gevoeld. Toen hij, bij gelegenheid van zijn huwelijk, in Denemarken was, zocht hij bij voorkeur de theologen op, en sprak met hen over de vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden. In eene vergadering van geestelijken, waar hij meest te vinden was, verklaarde hij eens zich ten hoogste gelukkig te achten, omdat hij leefde in een tijd, waarin het licht des evangelies was opgegaan. Met staatkundige aangelegenheden liet hij zich, ten minste zoo lang Cecil leefde, bijna in het geheel niet in. De finantiën verwaarloosde hij zoozeer, dat er eindelijk zelfs geen geld meer was om de gezanten te betalen. Van het krijgswezen had hij een bepaalden afkeer. De prins van Wales, die in 1612 stierf, was in dit opzicht het tegenbeeld van zijn vader, en Jacobus had daarom veel meer op met zijn jongeren zoon, Karel, die altijd in de boeken zat en, volgens zijn broeder Hendrik, in de wieg gelegd scheen om aartsbisschop te worden. De vraagstukken, die deze monarch bepeinsde, waren van godgeleerden aard; de vijanden, dien hij op het lijf viel, toegerust met wapenen aan de groote folianten in de boekerij van Cambridge ontleend, waren de ketters. Hij zelf verklaarde: c'est un des principaux points de l'office d'un roy chrestien, de proteger la vraye esglise en ses dominions et extirper les heresies[2]. Het ontbrak hem niet aan kennis en oordeel; zijne

1 K. von Rotteck.
2 Declaration, Mr. 1006.

geschriften, met name het ‘Koninklijk geschenk aan zijn zoon’, al dragen ze 't karakter van hun tijd, zijn niet zonder waarde; maar hij bedierf alles door zijne ondragelijke verwaandheid. ‘Er hatte die Eitelkeit als der gelehrteste Mann in den beiden Reichen angesehen sein zu wollen,’ zegt Ranke; ‘doch nur dahin brachte er es, für ein Magasin von allerlei Wissen zu gelten.’ Gaarne sprak en schreef hij latijn, terwijl hij altijd allerlei citaten uit oude schrijvers bij de hand had. Het is bekend, hoe Walter Scott hem in ‘Fortunes of Nigel’ teekent. Tijdgenooten verheerlijkten zijn ijver voor Gods kerk en stijfden hem niet weinig in zijne ijdelheid. Zoo bij voorbeeld George Abbot, de aartsbisschop van Canterbury, en de schatrijke Robert Cecil, de lord-schatmeester, het orakel van Engeland, die den koning geheel naar zijne hand wist te zetten. ‘A zelous King,’ noemt hem de laatste[1], ‘and the mirrour of Christian princes, taking unto him a generall care of God's cause, whose lieutenant he is, and carrying a provident and watchful eye not only over his owne, but over all that profess the same faith and worship, the same God that he doth; least they should reap tares for wheate, and be abused by false and divellish doctrine.’ Zoo ook Casaubonus[2], die sedert hij zich in 1610 in Engeland gevestigd had, in 's konings bijzondere gunst deelde. Een teeder punt voor Jacobus was zijn oppergezag over de kerk. Zijne grondstelling was, dat een koning naar goddelijke en menschelijke rechten de wetgevende macht toekwam, ook in het kerkelijke, en hij noemde zich dan ook: bewaarder en verdediger der beide tafelen van de wet en voedsterheer der kerk; hij vergeleek zich zelf bij de koningen van Juda en de oudste christenkeizers. In Baco, toen sollicitor-general, en den ongelukkigen Walter Raleigh, vond hij krachtige verdedigers der koninklijke praerogatieven. Daarom riep hij, terstond na het beklimmen van den Engelschen troon, een soort van concilie te Hamptoncourt bijeen, waarvan de invoering eener kerkordening volgens het episcopale systeem het gevolg was. Daarom toonde hij zulk een afkeer van de Puriteinen, die ‘ochlocratische secte,’ wier democratische kerkinrichting hem tegen de borst was, die hem,

1 Earl of Salisbury to Winwood, 5 Sept. 1611 (Winwood Memorials, III, 290).

2 ‘Non privata negotia, non publicae regni curae ita solent majestatem ipsius afficere, ut immensum quoddam desiderium res religionis omni spe atque opera promovendi,’ cet. Casaub. Ep. 838, Roter. 1709 f^{o}.

zooals hij eens in den geheimen raad uitriep, gekweld hadden van de wieg af, en hem schenen te willen vervolgen tot in het graf. Het ware voor hemzelf en voor Engeland te wenschen geweest, dat hij zich wat minder had afgegeven met bespiegelingen over het monarchaal gezag, maar zijne plichten als vorst wat beter had begrepen. ‘Waährend Jakob seine Gelehrsamkeit erschöpfte, um den Ursprung der königlichen Majestät im Himmel aufzusuchen, liesz er die seinige auf Erde verfallen’[1].

Het was in den herfst van 1611. Jacobus was als gewoonlijk op het land. Hij was een hartstochteljk jager. Het grootste deel van het jaar bracht hij op Theobalds of Royston of Newmarket door, en maar een paar maanden vertoefde hij te Westminster of te Greenwich. Juist klom Z. Majesteit, na een vermoeienden dag, van den jachtwagen, toen hem een pakket van Abbot werd overhandigd. Het hield de boeken van Vorstius in; de bedenkelijke plaatsen waren onderstreept, en een brief van den aartsbisschop helderde deze toezending op. Wie den primaat van Engeland had opgezet, is licht te vermoeden. Reeds lang waren de contra-Remonstranten er op bedacht geweest, brieven uit Engeland te verkrijgen. Lubbertus was bevriend met Abbot; hij kende diens invloed op den godgeleerden koning en begreep wat deze op de staten zou vermogen. Abbot, niet minder groot ijveraar voor kerkelijke orthodoxie dan Lubbertus[2], schreef den koning, dat hij zich terstond tot de staten moest wenden. Ofschoon afgemat, toog Jacobus dadelijk aan het werk; hij was, zeide Casaubonus, zoo ontroerd, dat hij zich stellig inbeeldde een misdaad te zullen begaan, wanneer hij aan de eischen des lichaams gehoor gaf, voordat hij dit werk der godzaligheid had voleindigd[3]. Zijne hovelingen konden hem van zijn voornemen niet afbrengen. Hij eindigde niet, voordat hij met Overal, den bisschop van Lichtenfeld, en andere geestelijken het boek geheel onderzocht had. In ruim een uur was men met alles gereed. Reeds de vluchtige inzage van Vorstius' boeken en het lezen van enkele geïncrimineerde plaatsen, had den monarch zoo ontroerd, dat hij zich

1 Schiller.
2 ‘The knowledge being come to the notice of our Lord of Canterbury, out of the care he hath to preserve religion in its ancient purity and integrity, he hash so far prevayled with his Majesty, that from him I have had charge to protest,’ etc. Winwood to Trumbull, 19 Oct. 1611.
3 Casaub. Ep. 838. Mr. 1011.

haastte om zijn gezant, Ralph Winwood, het volgende te schrijven. Deze moest tot de staten gaan, om ze te herinneren aan zijne waarschuwing tegen oproerige ketterijen, in het vorig jaar aan de Nederlandsche gezanten gegeven. Dit bleek dubbel noodig, want terwijl het venijn van Arminius[1] nog voortwerkte, had men zekeren Vorstius in diens plaats benoemd, die een boek had geschreven, zoo vol van atheïsme en schrikkelijke blasphemie, dat hij, als verdediger des geloofs, het niet alleen aan het vuur zou willen prijs gegeven, maar ook den auteur streng gestraft zien. Winwood moest de staten voorhouden, hoe zeer de koning zich beleedigd zou gevoelen, wanneer aan zulk een monster die eereplaats in de kerk werd geschonken. Als men den gezant tegenwierp, dat Vorstius alles herroepen had, moest hij antwoorden: ‘que nous faisons si peu de comte de sa recantation, qu'il en semble plus digne de punition, en tout cas d'estre tenu pour incapable de toute promotion.’ Wanneer de staten zulk een ketter opnamen, was eene scheuring in kerk en staat onvermijdelijk. Wilde men naar geen rede luisteren, dan had Winwood te dreigen met een protest, waarin de koning aan heel de wereld verkondigen zou, hoe hij zulke ketterijen en allen die ze in bescherming namen verfoeide[2]. Een lijst van Vorstius' afgrijselijke stellingen was aan dit schrijven toegevoegd. - De lord schatmeester, die niet in gebreke was gebleven, van 's konings verbolgenheid aan onzen gezant, Noël de Caron, kennis te geven, lichtte 's konings bedoeling een paar dagen later nog nader toe, door aan Winwood te schrijven: ‘When you enter into speech with them (de staten) upon this subject, you may forbear to pass so far as to declare his Majs. protestation, except you find them so peremptory and perverse in their resolution, as that they will not think of any other choice’[3].

Ziedaar Jacobus in zijn koninklijken toorn en zijne godgeleerde verwaandheid. ‘If vigour was wanting in other incidents of James reign,’ zegt Hume, ‘here he behaved even with haughtiness and insolence.’ ‘Voila les guerres qu'il lui faloit,’ merkt Bayle op, ‘il s'interressa plus vivement à celle-ci, qu'a celle du Roi de Bohème, son gendre.’ Van het oogenblik dat hij Vorstius' boeken had leeren kennen, haatte hij den

1 ‘Le premier qui infecta Leyde de la peste d'heresie.’ Declar.
2 Declaration.
3 5 Sept.

hoogleeraar met een volkomen haat, en stond het bij hem vast, dat Vorstius nooit te Leiden zou optreden. Wat al hatelijkheden heeft hij zijn slachtoffer niet naar het hoofd geworpen! Vorstius was ‘un malheureux heretique on plutost atheiste’, een basilisk, een gezworen vijand niet alleen van de godgeleerdheid, maar van alle menschelijke en natuurlijke philosophie. Sprekende van Vorstius' vertrouwelijken omgang met de Socinianen, merkt hij schamper aan: ‘Cet homme seroit un bon purgeur de la peste, car il ne craint nulle infection, neantmoins le proverbe est veritable: qui ambulat in sole, colorabitur.’ Het boek De D e o noemde hij ‘un mechant livre’. Dit was het ergste nog niet: op den 1sten October was er op 's konings last een groote houtmijt opgericht op de binnenplaats van het universiteitsgebouw te Cambridge, die 's namiddags te twee uren plechtig werd aangestoken, en waarop alle studenten de exemplaren van Vorstius' boeken moesten werpen. Hetzelfde geschiedde te Oxford en op het kerkhof van St. Paul te Londen. En wie weet wat er gebeurd zou zijn, als Vorstius zelf eens in Engeland ware geweest[1]. Het valt niet te loochenen, dat Jacobus in dezen tijd ongunstig gestemd was jegens Oldenbarneveld en de staten. De toenadering tot Frankrijk kwetste zijn eergevoel, en dit deed hem te eer in deze zaak bij Maurits steun zoeken, daar hij wel wist hoe weinig genegen de advocaat was, aan zijne vrome wenschen te voldoen. In denzelfden brief aan Cecil[2], waarin Winwood Maurits ‘a wise and understanding prince’ noemt, en diens ijver voor den godsdienst verheft, zegt hij van Oldenbarneveld: ‘his perverseness did never break out with that violence, untill he did see his Majesty engaged in the cause of Vorstius, whose religious purposes he and only he hath opposed with might and mayne.’ De bui trok een paar jaren later geheel voorbij, dank zij den invloed van De Groot, om echter onheilspellend weer te keeren. Toch werd Jacobus in zijn verzet tegen Vorstius door niets anders gedreven, dan door godgeleerde dweperij. Diep gekrenkt door de republiek, die zulk een ketter in hare bescherming durfde nemen, verhief hij zich in zijne volle lengte,

1 ‘It is to be remarked at this period, all over Europe, except in Holland alone, the practise of burning heretics still prevailed, even in protestant countries; and instances were not wanting in England, during the reign of James.’ Hume.

2 Febr. 1612

als hoofd der ware evangelische kerk. Ik meen dus dat Ranke wat te veel nadruk legt op eene omstandigheid, in casu van zeer ondergeschikt belang, als hij schrijft: ‘Es hat immer das Erstaunen der Welt erregt, das König Jacob in dieser Sache Partei nahm, ein Buch gegen Vorst schrieb und nicht ruhte, bis derselbe von seiner Stelle entsetzt wurde. Inderthat war es nicht blos gelehrter Eifer, was ilm die Feder in die Hand nehmen liesz, wir bemerken, dass ihm die Anhänger der Arminius, die Förderer Vorsts auch politisch widerwärtig waren. Die Führer der städtischen Aristokratien zeigten nach dem Abschlusz des Waffenstillstandes eine merkliche Kälte gegen die englischen Interessen und neigten sich zu den französischen. Ueberdies hielt der König dafür, dass positive Orthodoxie nothwendig sei, um den Kampf mit dem Katholicismus zu bestellen und einen auf die Religion gegründeten Staat aufrecht zu erhalten. Er liesz den Prinzen von Oranien auffordern sich in dieser Sache mit ihm zu vereinigen; dessen streng calvinistische Haltung war zugleich eine Huldigung für England.’

Winwood was juist de man, die Jacobus dienen kon. Hij had een afkeer van Arminius en diens aanhangers. Zijne persoonlijkheid mocht weinig aantrekkelijks hebben, - ‘son humeur etoit brusque et ses manières rudes,’ zegt een tijdgenoot - de Gomaristen gingen toch bij hen uit en in. Oldenbarneveld schreef over hem, na zijn vertrek, aan Caron[1]: ‘De heer Winwood is nu zeker daar. Hij is vertrokken vóór mijn terugkomst uit Noord-Holland. Wij hebben van elkaar met brieven afscheid genomen. Hij heeft beloofd, in het publiek en in 't particulier alle goede diensten te doen. Ik vrees niettemin dat hij, vooral in godsdienstzaken, de beste diensten niet doen zal. Want behalve dat hijzelf zoo hard en precies is, zoo hebben de harde en preciesen in dezen staat hem zeer aangeloopen, en ook door allerlei versierde en onwaarachtige middelen gezocht hem aan hunne zijde te trekken.’ Jacobus kon Vorstius niet dieper verachten dan Winwood het deed, ja, hij overtrof zijn meester zelfs in scheldwoorden. ‘It famous fellow, the most remarkable atheist, which our age hath borne’, noemde hij Vorstius; hij sprak van ‘the sleight and hypocrisy of so wretched a sycophant’, en dergelijke liefelijkheden. Hij moedigde het schrijven tegen Vorstius aan, en ongetwijfeld

1 Ms. Rijksarchief.

werden Sladus en Eglisemmius door hem opgezet. Toen het boek van Becanus was verschenen, vroeg hij Trumbull te Brussel, of deze in zijne omgeving eens wilde uitzien naar een of ander geslepen jezuïet, die een scherpe pen voerde. Dezen moest hij opzetten, om tegen het atheïsme van dien schoft[1] te schrijven; hij zou er den koning zeer mede verplichten. Getrouw aan den last des konings, verzocht Winwood gehoor bij de statengeneraal; de zaak ging wel de staten van Holland aan, maar zij waren de goede vrienden en gealliëerden van Jacobus, waarmede deze altijd handelde. Den 21sten September in de vergadering toegelaten, hield hij eene lange oratie in 't fransch[2], die daarna schriftelijk werd overgeleverd, en waarop hij ook schriftelijk antwoord verzocht. Het onderwerp waarover hij spreken wilde, zoo begon hij, betrof den godsdienst, waarop de republiek was gegrond. Zij had er belang bij, dat de band tusschen Engeland en haar niet verbroken werd. De koning had haar in zijne bescherming genomen, niet alleen uit consideratiën van staat, maar om de religie, waarvan hij zich door Gods genade de eenige beschermheer mocht heeten, zuiver te bewaren en te verdedigen, zoowel tegen geheime praktijken als tegen openbare aanvallen. Men moest er zich dus niet over verwonderen, dat Jacobus met zorg deze gewesten gadesloeg. Het was geen bemoeizucht, maar waarachtige belangstelling. Daarom had hij, bij het afscheid, aan de gezanten gezegd, dat men de ketterijen van Arminius met zijne memorie mocht begraven. Daarom moest hij nu zijne verbazing uitspreken, dat men het beroep van Vorstius niet gestuit had. Dit was van kwaad tot erger vervallen. De boeken van dien man waren vol blasphemie, haeresie en atheïsme. Hier volgde eene reeks van stellingen, uit het boek over God, waaruit dit blijken moest. Jacobus riep dus de tusschenkomst van hunne Ho. Mog. in bij de staten van Holland. Wel is waar, deze hadden Vorstius gehoord, doch hij had hun door sophismen en uitvluchten zand in de oogen gestrooid[3]. Zoo weinig achtte de koning hem

1 'Thys wretch' (22 Dec. 1611). Trumbull schijnt werkelijk iemand gevonden te hebben, want Winwood schreef hem 4 Febr. 1612: 'I hope your man will write en bon encre.'
2 Deze en de volgende in de Declaration. Ook in Winwood's Memorials en elders.
3 'Quoique cet homme cy, par l'artifice de son esprit, a trouvé eschappatoyres et subterfuges, pour pallier et plastrer l'ordure de ces heresies, par moyen de quoy il a esblouy les yeux de force de gens de bien au pais.' Resol. Gener.

de toga waardig, dat hij adviseerde Vorstius' boeken, in alle steden, op de hoeken der straten te verbranden en hem exemplair te straffen. Het zou schande zijn voor een staat, die zooveel om den godsdienst geleden had, schande voor eene universiteit, die door heel Europa beroemd was, als men hem toeliet. Een professor moest niet alleen werkelijk, maar zelfs van het vermoeden van ketterij vrij zijn. Al was Vorstius de grootste geleerde en de vroomste man van de wereld, dan nog moest hij geweerd worden, omdat zoovele predikanten zich bezwaard achtten; omdat vele steden, waaronder een der oudste en een der machtigste, zich opponeerden; omdat een heel gewest er tegen opkwam. Als men wilde doorzetten, stond de unie verbroken te worden. De koning verlangde niets liever dan de goede verstandhouding te bewaren, maar het heil der kerk ging hem boven alles ter harte.

Alzoo had de gezant zijn meester goed begrepen, niemand had welsprekender dan hij 's vorsten bedoeling kunnen vertolken. ‘Ce jugement d'un sy grand roy et theologien ensemble,’ schreef Aerssens aan Duplessis-Mornay[1], ‘frappera sans doute un notable coup.’ Doch de heer van Sommelsdijk scheen zich te vergissen; het was Winwood niet gelukt de gemoederen der statenleden te vermurwen; veeleer achtten zij zich geformaliseerd door deze ongevraagde inmenging in hunne zaken. Oldenbarneveld begreep zeer goed, uit welken hoek de wind woei. Hij had Caron opgedragen te onderzoeken, van wien Abbot zijne informatiën had, en voegde er bij: ‘Wij zijn in Holland bezig alles te onderzoeken en de belangen van staat en kerk te bevorderen; waartoe ik ook de edelen en de steden wel geresolveerd vind, hoewel er eenig verschil mag zijn in modo. Wij hebben Vorstius beroepen, omdat hij een geleerd man is, en de reputatie heeft van zuiver in de leer en moderaat te zijn. Hebt geen ander gevoelen en gelooft geene andere tijding! Ik oordeel nog niet in deze zaak, wil ook uw oordeel opschorten’[2]. Drie weken later schreef hij, bij de toezending van Winwood's harangue: ‘Sondeert wel wat de eigenlijke meening daar is, aangezien de strekking vau de propositie niet wel accordeert, met hetgeen ik zelf op andere tijden uit 's konings mond heb vernomen. Na het rapport van de laatste

1 14 Oct 1611. Ms.
2 12 Sept. Ms. Rijksarchief.

gezanten, kan ik niet gelooven dat de koning in het stuk van de praedestinatie alle andere opiniën, behalve die van Calvijn en Beza, zou veroordeelen. Er is ons zeer aan gelegen de eigenlijke intentie van Z. Maj^{t}. te weten. Ik vrees dat eenige van onze meest precieze ons daar dat spel berokkenen. Als men de publieke autoriteit zoo mag contramineeren, zou het sommigen wel eens in het hoofd kunnen komen den koers te gebruiken, bij uw tijd in Vlaanderen gepractiseerd. Let op alles, ga discreet en moderaat te werk'[1]. Oldenbarneveld en de staten-generaal waren dus niet gezind aan een vreemde stem te geven in zaken, die tot hunne competentie behoorden. Zij lieten zich door niemand de wet stellen, al was het ook een koning van Groot-Brittanje, de beschermer des geloofs. Opmerkelijk is dan ook het antwoord dat Winwood den 29sten September ontving: 'Z. Maj^{t}. gelieve te gelooven,' zoo be on de advocaat, als tolk der vergadering. 'dat, terwijl wij gedrougen zijn geweest voor de vrijheid der conscientie en de rechten dezer landen de wapenen op te nemen, en hulp van vreemde vorsten, ook van uwe Maj^{t}. in te roepen: dat de voornaamste reden hiervan geweest is de tyrannie over de conscientie en het onderdrukken der religie. De band tusschen uwe Maj^{t}. en ons is daardoor nauwer toegehaald. Dat uwe Maj^{t}., na reeds zooveel bewijzen van goede gezindheid gegeven te hebben, ons op nieuw zijne koninklijke, ja vaderlijke toegenegenheid toont, door zijn zorg voor de zuivere belijdenis van den christelijken godsdienst in kerk en school, daarvoor danken wij ten hoogste. Wij zullen dan ook van onze zijde toonen, dit belang zoo ter harte te nemen, dat Z Maj^{t}. over ons tevreden zal zijn.' Dit was het verguldsel; nu volgde de pil, die den koning te slikken werd gegeven, bestaande vooreerst in een relaas van al wat er in zake het beroep gebeurd was, waarbij men niet in gebreke bleef de nauwgezetheid en goede zorg van curatoren en overheden in het helderst licht te doen uitkomen tegen de oppositie van personen, 'tot welker last en dispositie zulks niet hoorde'; ten andere in de uitdrukkelijke verklaring, dat curatoren geenszins voornemens waren eene andere religie te Leiden te laten onderwijzen, dan die in Gods woord was gegrond, weshalve Z. Maj^{t}. ook vertrouwen moest stellen in de oprechte bedoelingen van de heeren van Holland en met hunne resolutie tevreden zijn.

1 3 Oct. Ms. Rijksarchief.

Doch Jacobus was niet voldaan. Nauwelijks had hij het antwoord vernomen, of reeds den 6den October stelde hij een brief aan de staten-generaal, die onmiddellijk aan Winwood werd gezonden. De gezant moest dien overleveren en volhouden ‘with all the earnestness you can, both for the removing this blasphemous monster, and also that they may now at least take some such solid order, at this licentious liberty of disputing or arguing such unprofitable questions may here after be restrained, as well at Leyden as in all the rest of their dominions’[1]. Als de brief niet hielp, moest hij zijne protestatie hernieuwen. Die brief was waarlijk niet malsch; de barometer van 's konings toorn begon er onheilspellend uit te zien. Na verzekerd te hebben, dat alleen de ijver voor Gods eer hem drong, gaf hij zijne verbazing te kennen, dat de staten zich nog altijd met dien pest (Vorstius) inlieten. Zij lieten zich de opdracht welgevallen van een boek[2] vol vervloekte blasphemieën, die hij met walging had gelezen. Waren ze dan blind voor de vermetelheid van die godloochenende ketters? Een, ook al uit Leiden, had de onbeschaamdheid gehad, zijn schandelijk boek over den afval der heiligen aan Abbot te zenden. Als zij niet intijds dat onkruid uitroeiden, zouden zij zich prijs geven aan den smaad der christenheid. Ofschoon nooit een ketter meer verdiend had verbrand te worden dan Vorstius, zou hij er het hoofd bij neerleggen, als de staten hem wilden sparen; maar dat zij hem in de republiek zouden laten leven, daaraan mocht hij niet denken. Gesteld dat Vorstius zich volkomen wist te verontschuldigen, dan moest men hem nog prijsgeven, om het schandaal dat hij veroorzaakt had. Doch, ging Jacobus voort, vertrouwt hem niet, al loochent hij alles, waarvan hij beschuldigd wordt. Wat zal hij niet kunnen loochenen, die Gods eeuwigheid en almacht ontkent! Bedenkt hoe hij de studenten kan bederven. Ons geweten en onze toegenegenheid dringt ons zoo te spreken. Wij vertrouwen het beste van u. Blijft ge echter zulk een pest onder u dulden, dan zullen we protesteeren tegen dezen gruwel, en daar God ons vereerd heeft met den titel van beschermer des geloofs, zullen wij de hand niet alleen terugtrekken van zulk eene kettersche kerk, maar ook alle gereformeerde kerken oproepen om met ons te beraden,

1 Memorials.
2 De Exegesis apologetica.

hoe wij deze afgrijselijke ketterij zullen kunnen tegengaan. Wij zullen onze jongelieden verbieden naar eene plaats te gaan, zoo besmet als de Leidsche universiteit. - Wat dit laatste betreft, behoefden de staten zich niet bijzonder ongerust te maken. Engelsche studenten kwamen er te Leiden nog niet veel[1]; het gevaar was dus zoo groot niet.

Vóórdat dit schrijven van de staten-generaal werd overhandigd, kwam Vorstius met zijne familie te Leiden. Hij bracht de loffelijkste getuigenissen van den graaf en diens broeder, van rector en senaat, van de regeering en den kerkeraad te Steinfort mede[2], die alle aantijgingen zouden hebben kunnen logenstraffen, als de tegenpartij voor overtuiging vatbaar ware geweest. Kort na zijn aankomst verscheen hij in de vergadering van curatoren op het stadhuis, om zich thans bereid te verklaren het ambt te aanvaarden. Hij meende de heeren volkomen voldaan te hebben, ten aanzien van zoovele kwade geruchten, waartoe hij geen aanleiding had gegeven, en vertrouwde dat zij nu ook in dit opzicht aan hunne belofte zouden voldoen. Toch maakte hij zelf eenige zwarigheid om zijne lessen te beginnen, omdat hij vernomen had, dat de staten van Friesland zich tot de overige provinciën hadden gewend, omdat de Hollandsche staten tegen de volgende dagvaart afgevaardigden van dat gewest hadden beschreven, en vooral omdat Jacobus zich in de zaak had gemengd. Alhoewel het wenschelijk was hem dadelijk te laten beginnen, daar alle godgeleerde lessen stilstonden, achtte men het toch beter, dat hij zich aanvankelijk van de actueele bediening der professie zou onthouden[3]. Intusschen gaven zijn overkomst en het optreden van Jacobus nieuwe stof tot allerlei oordeelvellingen. Onder de politieken in Holland had de houding van den Engelschen koning meerendeels tegenzin gewekt. Velen waren bezorgd, dat het den monarch te doen was om allengs een vasten voet te krijgen in de vrijheid van den staat. Men moest op zijne hoede zijn. De kerkelijke partij begon nog stouter en onbeschaamder het hoofd op te steken, sedert zij zich beroepen kon op den koninklijken theoloog; wilde men zich door haar de wet niet laten stellen, dan moest men toonen, dien vreemden in-

1 ‘Angli nostri studiosi raro peregrinantur, quare mirum non est si pauci ad vos confluunt.’ R. Thomson D. Baudio, 1605.
2 Allen in den Voorlooper opgenomen.
3 Acten v. curatoren. Voor zijn transport ontving hij circa ƒ 450.

dringer niet te vreezen. Zij, die zich met het staatsbeleid van den advocaat in de kerkelijke aangelegenheden niet vereenigen konden, begrepen dat men den koning moest toegeven, en het lijdt geen twijfel, of de heeren van Friesland en Zeeland hebben in de staten-generaal in dezen zin geadviseerd. De meer gematigden onder de predikanten, die in Jacobus altijd een vurig voorvechter van den godsdienst zagen, weten alles aan hen, die hem verkeerd hadden ingelicht. Als de koning, zoo spraken zij, die steeds de eendracht wilde bevorderen, eens wist, hoe noch het smeeken hunner medebroeders, noch het bevel der overheid sommige dweepzieke ijveraars hadden kunnen bewegen de kerk in rust te laten; hoe deze. alle beleefdheid uitgetogen hebbende, met bitterheid scholden en verketterden, dan zou hij wel anders oordeelen. Wtenbogaert, die zeker uitsprak wat alle Remonstranten dachten, schrijft: ‘Velen godvruchtigen verdroot het, dat de koning, door eenige zeloten opgehitst, zich zoo ver in zijne hevigheid liet medesleepen, dat hij een taal sprak, die men hier te lande sedert de Spaansche inquisitie niet meer had gehoord. Het scheen wel, dat Z. Maj^{t}. deze landen en kerken op zijn Engelsch geregeerd wilde hebben, waar men niet veel complimenten maakt, om een ketter in een pekton te verbranden.’ De hoofden der contra-Remonstranten juichten; zij hielden zich van hunne overwinning zeker. Door tusschenkomst van Winwood wisten zij afschriften te krijgen van 's konings brief, of van hetgeen door den gezant ter statenvergadering was gezegd, hetwelk dadelijk onder het volk werd verspreid, om de agitatie levendig te houden. Het verbod der staten van Holland hiertegen werd voor notificatie aangenomen[1]. De Engelsche gezant ontving alle inlichtingen, die hij maar verlangen kon, en niets werd verzuimd om zijn ijver en dien van Jacobus telkens aan te vuren. Niemand heeft in die dagen misschien verachtelijker rol gespeeld dan professor Baudius. Terwijl hij de curatoren in de vleiendste bewoordingen bedelde om geld, tot betaling van zijne schulden; terwijl hij aan Wtenbogaert brieven schreef, altijd in sierlijk Latijn, waarover een vijftigjarig man zich schamen moest[2], stookte hij bij beide partijen het vuur der tweedracht aan. Den 1sten Mei - men lette op de data - bedankte hij Lubbertus, dat deze zoo ge-

1 Res. Holl. 15 Nov. 1611. 1612, blz. 22.
2 Brieven 90, 94, 121.

leerd en flink het eenig hoofd der kerk verdedigd had tegen Socinus, dien heiligschenner en belager van Christus' majesteit[1]. Den 25sten October betuigt hij Winwood zijne instemming met diens oratie. Hij betreurt het beroep van Vorstius, en ziet er even groot bezwaar in hem te weren als hem toe te laten. Doch de volksstem, waaronder die van zooveel geleerde en aanzienlijke mannen, had zich tegen hem verklaard, en dat was genoeg. De curatoren sloegen haar echter in den wind[2]. Als het niet te doen was om de kerk opzettelijk te vernederen, waarom dan in Arminius' plaats een man te Leiden gebracht, nog zooveel erger dan deze, en dat tegen den wil van steden, provinciën, beroemde godgeleerden, ja tegen den wil des konings[3]? Al ware Vorstius geen ketter, de verdenking was reeds genoeg, en het was minder de vraag of hij schuldig bleek te zijn, dan wel of hij te Leiden zou mogen optreden. Al was hij reeds geïnstalleerd, het heil van kerk en staat eischte, dat men nog terugtrad. 'Mij,' zegt hij ten slotte, 'schijnt deze de rechte geneesheer niet toe, om de krankheden weg te nemen, waaraan wij lijden, en hij zal mijn stem niet hebben. Er zijn in deze provincie al genoeg, die van nature geneigd zijn tot gevaarlijke nieuwigheden'[4]. In een brief aan De Groot, van 4 December, zegt hij: 'Ik geloof dat Vorstius een goed man is, en ben overtuigd dat hij uit overtuiging heeft geschreven, doch men kan in zulke hooge mysteriën niet voorzichtig genoeg zijn in zijne uitdrukkingen, of men loopt gevaar, van impiëteit beschuldigd te worden. Het ware te wenschen dat hij herriep, in plaats van nog langer op definities jacht te maken'[5]. Den 12den Januari 1612 verontschuldigt hij zich bij curatoren, die zeker gemerkt hadden, hoe weinig hij zijn nieuwen ambtgenoot genegen was. Hij zou Vorstius nu uit zijne schriften en door persoonlijken omgang beter leeren kennen. Hij doorziet nu de oneerlijkheid der ketterjagers, die den onschuldige geen rust lieten. Al prijst hij 's konings godsdienstijver hij kan diens gedrag niet billijken, en wenscht dat men besluiten zal hem naar het hof van St. James te zenden, om den vorst beter

1 Epp. clar. virorum ed. Gabbema, Ep. 82.
2 'Obstinata mente parvi pendunt.'
3 'Qui non est hodie major in terris sanctae fidei et veritatis vindex atque defensor.'
4 Memorials. Zie boven, blz. 46, aant. 5,
5 Baudii epist. Cent. III, Ep. 89.

in te lichten[1]. Veel sterker is nog, wat hij elf dagen later aan Wtenbogaert schrijft: ‘Gij zelf doorziet genoeg, hoe ge, als man van karakter en geweten, ook in uw eigen belang, Vorstius niet in den steek moogt laten. En opdat ge nog des te vlijtiger doen moogt, wat ge reeds doet, heb ik hier een brief bijgevoegd voor den Atlas van onze republiek, of wilt gij liever onzen Pericles. Wij kunnen de eerstvolgende curatorenvergadering niet afwachten, want er is geen tijd te verliezen’[2]. Een half jaar daarna[3], toen het lot van Vorstius was beslist, beklaagde hij zich bij Winwood, dat men zijne tegenwerking kwalijk had genomen. Hij kon 't niet helpen; 't was of een booze geest in deze zaak mannen, anders zoo kloek, had aangeblazen, om den stroom te willen keeren en zich zelfs tegen Jacobus te verzetten[4]. Men scheen te verwachten, door te temporiseeren, òf dat Vorstius zijne stellingen wel zou laten varen, òf dat men met zijne verklaringen wel vrede zou hebben. Maar al was hij geen profeet, toch durfde hij wel voorspellen, dat die man, hoe langer hij leefde en hoe meer hij schreef, er zich altijd dieper in zou werken. Vorstius moest afzweren, doch dat zou hij wel nooit doen. Aan het slot van dit schrijven komt nu de aap uit de mouw; niets anders dan laag eigenbelang heeft hein gedreven. ‘Dit smeek ik u een en andermaal, dat ge mij wilt aanbevelen bij uw koning, dien vader der muzen, die zoo gelukkig den wensch van Plato vervult: dan eerst zullen de staten gezegend zijn, wanneer de koningen wijzen zijn of de wijzen regeeren. Ik ben niet zoo ontaard, dat ik voor het tegenwoordige een loondienst zou willen afbidden, hoewel men de gaven der goden niet mag versmaden. Ik verwacht iets hoogers, namelijk een plaats in het aandenken van dien voortreffelijken en geleerden vorst. Gij kunt daar veel aan toedoen, en ik zal er u eeuwig dankbaar voor zijn.’

Een maand lang hoorde men van Jacobus niets naders. Er liep een gerucht, dat zijn ijver werkelijk was bekoeld. Uit het zwijgen van Winwood eene gevolgtrekking te maken ten gunste van Vorstius, was zeker voorbarig; er moest toch aan de staten tijd gelaten worden om te handelen. In Engeland zag men dit

1 Ep. 178.
2 Ep. 179.
3 1 Juli. Memorials.
4 ‘Cujus vel unius saffragium nixum fundamento certae scientiae et immotae veritatis instar oraculi esse deberet.’

ook in, en den 5^{den} November nog berichtte de lord schatmeester aan den gezant, wiens voortvarendheid en voorzichtigheid hij gelijkelijk prees, dat hij 's konings brief dan alleen moest overleveren, als de staten voortgingen met het beroep. Vóór Winwood echter deze instructie ontving, had hij begrepen andermaal in de vergadering te moeten verschijnen. Het was op denzelfden 5^{den} November. De staten van Holland, wien de zaak 't meest aanging, waren door den griffier genoodigd tegenwoordig te zijn. De brief, waarvan wij den inhoud kennen, werd overgeleverd. Vele weldaden, zeide de gezant, had Z. Majesteit aan de republiek bewezen, maar nooit had deze zoo zonneklaar getoond, hoe zeer het heil der Vereenigde gewesten hem ter harte ging, als toen hij die regelen schreef. Wat belang kon de koning hebben bij het al of niet optreden van Vorstius, zoo hij niet, als christenvorst, gedreven werd door de zucht om het evangelie te bevorderen, en als vriend en bondgenoot, om een staat te bevestigen, welks grondslagen ook in het bloed zijner onderdanen waren gelegd? De religie was 't palladium van de republiek; hoe kon zij staande blijven wanneer de hervormde leer, met medeweten en goedvinden der staten, door allerlei sophismen werd ondermijnd? Welk gevaar bedreigde hen, wanneer men aan het hoofd van de kweekschool der kerk een Vorstius plaatste, ‘lequel, se mocquant de la sainct parolle de Dieu, a forgé une nouvelle sect à son appetit, ramassée de pièces rapportées de toutes sortes d'heresies, anciennes et modernes; luy qu'a bouche ouverte et gorge deployée, d'un propos deliberé et guet-à-pens a donné carrière à sa plume de degorger tant de blasphemes contre la sacrée majesté de Dieu.’ En nu volgde een zeer uitgewerkt proefstuk van Vorstius' ketterij, waarna Winwood de staten bij de vriendschap des konings bezwoer, om toch toe te zien. Zijn meester vertrouwde nog steeds, dat zijn gezag, de beden van de meeste provinciën, de requesten van zooveel predikanten, de heeren van Holland zou doen begrijpen, wat zij aan vaderland en kerk verplicht waren. Mocht men de leerlingen van Arminius hunne onrechtzinnigheid laten uittrompetten, door boeken als dat van Bertius? Z. Maj^{t}., door Gods genade beschermer van de religie, op welken titel hij zich meer beroemde dan op dien van koning van Groot-Brittanje, achtte zich verbonden aan allen, die met hem belijdenis deden van hetzelfde geloof. Maar als de ijver der staten verkoelde, zou ook de vriendschap langzaam wegsmelten.

Oldenbarneveld geraakte door de volharding van den verwaanden koning in een moeielijk dilemma. De quaestie was van kerkelijk op politiek terrein gebracht. Met aau Jacobus het oor te leenen, gaf men aan de partij der onverdraagzamen het heft in handen. Maar zou hij 't tegen Jacobus kunnen volhouden? Het eenige wat hij doen kon was, door Caron op den koning te werken. Hij zette daarom den gezant nog eens het beloop van zaken uiteen, voegde er, als bewijs van het woelen der tegenpartij, liet bericht bij, dat 's konings brief en Winwood's oraties, stellig tegen den zin van Jacobus, onder het volk werden gestrooid, en schreef dan: ‘Geloof toch en doe gelooven, naar uw vermogen, dat de staten van Holland het behoud van de ware christelijk-gereformeerde religie, zoowel aan de universiteit als in alle steden en dorpen, willen conserveeren en maintineeren, en dat er alleen dispuut is over de hooge punten met den aankleve van dien, waarin sommigen moderater en soberder verlangen te leeren, gelijk velen meenen dat zulks ook in Engeland niet zonder stichting plaats vindt’[1]. Uit de brieven van Oldenbarneveld, die bewaard bleven, en meerendeels bij zijn proces hebben gediend, is duidelijk, dat hij in dien tijd eene drukke correspondentie hield met onzen gezant, maar antwoorden van dezen hebben wij niet. We zouden niet veel weten omtrent zijne zienswijze en informaties, indien er niet een brief van hem aan Aerssens, onzen gezant in Frankrijk, bewaard was gebleven. Jacobus, meldt hij dezen, was vooral opgezet door Abbot, die in drukke correspondentie stond met Hollandsche predikanten. Nu Z. Maj[t]. eenmaal zoover was gegaan, liet zijne koninklijke ijdelheid niet toe de zaak op te geven; hij zou niet rusten vóódrdat Vorstius Leiden had verlaten; daarom had hij Oldenbarneveld en de staten, die over deze zaak zeer ‘en peine’ waren, geschreven: ‘qu'ils veuillent complaire ce grand prince’[2]. Aerssens deelde, wat hij te weten kwam, mede aan Duplessis-Mornay[3], die Jacobus geen ongelijk gaf[4].

Het duurde zes weken eer Winwood antwoord ontving, en

1 15 Nov. Ms. Rijksarchief.
2 29 Oct. Duplessis, Memoires XI, lettre 189.
3 Ald. lettre 195, 196, 202.
4 ‘La lettre du roy est forte et pressante. Il y tesmoigne aussi le zèle qu'il a au bien de la chrestienté. Je n'estime pas que les supposts d'Arminius y puissent resister.’

hijzelf moest er nog om vragen. Jacobus had den twistappel in de staten-generaal geworpen en dezen gemoeid in eene zaak, die eigenlijk Holland aanging, en men weet hoe gevoelig de staten van dat gewest waren op dit punt. Oldenbarneveld had geen benijdenswaardige taak, om tusschen zooveel klippen door te zeilen. Men begreep eindelijk dat Jacobus toch, al ware het enkel uit beleefdheid, beantwoord moest worden. De advocaat beloofde een brief te ontwerpen, geheel in den geest van de meerderheid der Hollandsche staten. Men zou den koning bedanken, hem tevreden stellen met de verzekering, dat Vorstius zijne colleges niet zou openen, vóórdat hij zich gezuiverd had, maar Z. Maj^{t}. tevens doen begrijpen, dat men hier te lande niemand ongehoord veroordeelde. Toen de brief gereed was, besloot men er eene instructie bij te voegen voor Caron, opdat hij precies mocht weten, wat hij den koning te zeggen had. Over een en ander vielen vrij wat deliberatiën, en toen de brief gearresteerd werd, verklaarde Donia er zich tegen, omdat de staten van Friesland hem gelast hadden de verwijdering van Vorstius te blijven eischen. Zoodra was dit Winwood niet ter ooren gekomen, of hij verlangde copie van de brieven aan Jacobas en Caron, en schriftelijk antwoord op zijne propositie. Het laatste kon hij krijgen, doch men zou hem ‘met civile woorden’ aan het verstand brengen, dat die brieven hem niet aangingen[1]. Het antwoord was vrij koeltjes: de staten bedankten Jacobus ootmoedig voor de continuatie van zijne koninklijke affectie; curatoren hadden besloten Vorstius voorloopig niet te doen optreden; deze woonde dus in Leiden als een gewoon burger; indien hij voor of op de aanstaande dagvaart van de staten van Holland in Februari zich niet van schuld kon zuiveren, zou die vergadering stellig beslissen naar 's konings genoegen; voor het oogenblik was er niets anders aan te doen, zonder de voornaamste steden van Holland reden tot groot misnoegen te geven. Jacobus noemde dit bescheid: ‘assez froide et ambigue, accompagnée avec tout de delays, equipollente à un refus’[2]. In dezelfde vergadering werd goedgevonden, hoewel zonder dat Friesland en Stad en Lande er toe medewerkten, om Caron te zeggen, dat hij den brief aan Jacobus niet moest overhandigen, wanneer Z. Maj^{t}. met dit antwoord genoegen nam, maar alleen als

1 Res. Gener. 3 tot 16 Dec.
2 Declaration.

de koning bij zijn plan bleef om te protesteeren. Men was voor dat protest toch bevreesd; hoe weinig vermoedde men, dat het al op Winwood's schrijftafel gereed lag. Het antwoord werd gegeven Zaterdag den 17den December, en Maandag daarop stond hij in de vergadering om, namens den koning, zijn laatste woord te spreken. Het was een overmoedig woord, den verwaanden monarch waardig. De gezant begon plechtig met de aanhaling van Matth. XVIII: 15-17, beriep zich ten derden male op Jacobus' vaderlijke zorg voor de republiek, en herinnerde nog eens aan al wat hij gedaan had. Na weken wachtens had men hem een antwoord gegeven[1], waarin genoeg doorstraalde, dat men het voornemen niet had dien Vorstius weg te zenden. Zoo weinig eerbied had men voor zijn meester getoond, dat men Vorstius met alle eer had ontvangen en nu als buitengewoon hoogleeraar te Leiden hield, om in het geheim nog meer kwaad te kunnen stichten, dan hij openlijk zou hebben durven doen. ‘Daarom,’ zoo sprak hij, ‘protesteer ik, in naam des konings en van zijnentwege, tegen het onrecht, de beleediging, de schande, den hervormden godsdienst aangedaan; tegen deze schending van het verbond tusschen Z. Majt. en uwe provinciën, welk verbond, gegrond op de bescherming en handhaving van het protestantisme, gij verbroken hebt door zoo onwaardig te handelen tegen Gods kerk en zijn persoon, verkiezende het behoud van dien Vorstius boven zijne vriendschap. Dien ten gevolge houdt de koning zich verplicht daarover zijn ongenoegen te toonen, door een manifest uit te vaardigen aan de geheele wereld, waarin hij verklaart met welk een haat hij verfoeit het atheïsme en de ketterijen van dezen Vorstius en van allen, die hem aanhangen en hem de hand boven het hoofd houden. Ik heb mijn last volbracht; had ik gezwegen, dan zou ik aan den dienst van God en aan de eer mijns konings hebben te kort gedaan, die zich altijd bereid verklaart, de zuiverheid van het protestantisme met zijn bloed en dat zijner onderdanen te handhaven’[2]. Alzoo bedreigde Jacobus de republiek zoo met zijn hart als met

1 ‘Response confuse, ambigue et de tout impertinente.’

2 Zoo luidt het slot in de Resol. Gener. Winwood schijnt echter oorspronkelijk geschreven te hebben: ‘C'est ma charge, vous y pensera s'il vous plaist, et croyrez, que l'amitié et alliance du roy et les atheïsmes et heresies de Vorstius ne sont nullement compatibles. Il depend de vos jugements d'en faire choix; l'enceinte des Provinees unies ne pouvront pas comprendre toutes deux’ (Memorials).

zijn pen, en dat om theologische geschillen, terwijl er bovendien met Engeland andere quaesties, als over de aflossing van een schuld van 200,000 gulden en over de visscherij aanhangig waren! Winwood's protest schijnt in de vergadering van hunne Ho. Mog^{en} vrij wat opschudding te weeg gebracht te hebben. Holland werd door Friesland, Groningen en Zeeland hevig aangevallen; het was de oorzaak van alles en moest den koning tevreden stellen. De ontevreden gewesten wieschen de handen in onschuld; zij konden het niet helpen, dat Jacobus zoo vertoornd was, en vreesden dat men het nog erger zou maken door het afzenden der brieven. Toch ging de bezending naar Caron in zee, met de instructie evenwel, dat hij den brief aan Jacobus terug zou houden, wanneer hij vermoeden kon dat deze er zich nog meer door gekrenkt zou voelen. Ook in de vergadering van Holland werd het protest medegedeeld en besloten de zaak tot het volgend jaar uit te stellen. De afgevaardigden hadden intusschen gelegenheid, alles ter kennis van hunne principalen te brengen, en men won tijd om de gezindheid der andere provinciën te polsen[1].

De Britsche monarch sprak over en dacht aan niets anders dan Vorstius[2]. Het was of de toekomst van heel Europa afhing van dat Leidsche professoraat. Wie weet hoe vele nachten de stellingen van dien ketter den slaap van zijne sponde hebben geweerd. Caron had zich bij hem beklaagd over Winwood's hartstochtelijkheid, en hem gewezen op de nadeelige gevolgen, als hij wilde doorzetten en de staten in hunne vrijheid belemmeren. Maar de gezant sprak, zeide Cecil, ‘to a deaf ear. We have all reason to bless God in making us subjects to a king, that without mixture of glory or private design, taketh so much to heart the injury that is done to the blessed trinity.’ En dan schreef men nog aan ambitieuse bedoelingen toe, wat uit zuiveren godsdienstijver voortwelde! Neen, Jacobus wilde geen pressie uitoefenen, noch zich mengen in de huishoudelijke aangelegenheden der republiek, ‘as modo praedicatur Christus’, hetgeen volgens den hertog van Salisbury zooveel beteekende als ‘amoveatur Vorstius’; want niets kon Z. Maj^{t}. anders voldoen dan Vorstius' verwijdering, ten minste

1 Resol. Holland, 20 Dec.
2 ‘Ego testis sum,’ schrijft Casaubonus aan den predikant J. Lydius, ‘zeli incomparabilis quo fervent hujus sapientissimi principis praecordia.’ Ep 776, vgl. Epp. 794 et 798.

uit Leiden[1]. Na het protest stelde Jacobus aan Caron, op raad van Cecil, deze eischen: Men zal de buitenlandsche protestantsche kerken over Vorstius raadplegen; inmiddels wordt deze uit Leiden gezonden; na ze gehoord te hebben wordt Vorstius uit de republiek verwijderd, totdat de staten hun oordeel zullen hebben opgemaakt; blijkt hij schuldig te zijn (en Jacobus verwachtte niet anders), dan wordt hij voor eeuwig verbannen[2]. Waarlijk, dit was slim bedacht. Nogtans heeft de wispelturige vorst een oogenblik gewankeld, zeker door den invloed van ietwat minder rechtzinnige gunstelingen en have-lingen als Abbot en Cecil waren. Er was onder de Engelsche bisschoppen meer dan een, die tot de zijde van Arminius overhelde. Jacobus schijnt er zelfs een oogenblik aan gedacht te hebben Winwood een démenti te geven. De koning, die eerst met de protestatie zeer ingenomen was, werd bevreesd voor zijn eigen schaduw. Hij zegt, schreef Mr. John More aan Winwood[3], dat gij een allerongeschiktst oogenblik hebt gekozen, 'that you had exceeded your commission in protesting against the alliance which should have been but against the religion.' Vele lords zagen in het protest eene soort van oorlogsverklaring. Volgens More behoefden de staten echter geen vinger te verleggen om deze quaestie uit de wereld te helpen. Er was sprake geweest van Winwood's terugroeping, maar sommigen hadden zijn gedrag verdedigd en den koning doen inzien, dat hijzelf al geprotesteerd had in zijn brief. Met dit schrijven komt overeen wat Cecil een paar dagen vroeger aan den gezant berichtte, namelijk: dat de koning, hoe voldaan overigens over zijn gezant, toch vreesde dat men de bedreiging te erg zou opnemen, weshalve hij vóór de uitvoering in elk geval de Hollandsche dagvaart van Februari wilde afwachten. De weifeling van Jacobus hield meer dan een maand aan. Er liep een gerucht, dat hij de pen zou opnemen, om zich te zuiveren van de blaam, als wilde hij over de gewetens heerschen; Z. Maj[t]. zou de schuld schuiven op Winwood en diens protest desavoueeren. More hield hem echter te verstandig voor zulk een misgreep. Winwood, zeide deze[4], behoefde zich niet te verontrusten; als de koning zoo dwaas handelen wilde, zou men eer de gevolg-

1 Cecil to Winwood 29 Dec. 1611.
2 Ald.
3 1 Jan. 1612.
4 More to Winwood, 25 Jan. 1612.

trekking maken dat hij veranderd was, dan dat zijn gezant gedwaald had. Het protest was een meesterstuk; er was orde en rhetorica in; niemand dan Winwood had het met zooveel tact kunnen stellen; hij, More, had het in tegenwoordigheid van enkele lords luide geprezen. En was de bedreiging niet voorwaardelijk? Stond het niet aan de staten, de uitvoering te voorkomen? Bleven zij echter weigeren, ‘then’, schreef More, ‘must the matter return again into his majesty's hands, to choose whether he would seek revenge of their fault or not, and in case of revenge whether his majesty would use the pen or the sword.’ Raadslieden als More behielden ten laatste de overhand.

Noch Oldenbarneveld, noch de curatoren, noch ook Vorstius hadden iets onbeproefd gelaten, om het hart des konings te vermurwen. De laatste had zich reeds bij zijn komst in Leiden direct tot Jacobus gericht. Zijn brief was uiterst beleefd; men zou zelfs kunnen vragen of hij in hoffelijkheid niet wat al te ver ging[1]. Doch hij kende ongetwijfeld 's konings zwakke zijde. In de plechtigste bewoordingen betuigde hij zijn onschuld. Aan dwaling achtte hij zich onderhevig, maar nooit was het zijn streven geweest, de grondslagen des geloofs aan het wankelen te brengen. Gelijktijdig riep hij Abbot's tusschenkomst in, om bij den koning te bewerken, dat hij niet onverhoord veroordeeld mocht worden. Hij wees op de spreuk van den wijze uit Israël: de grimmigheid des konings is als de bode des doods, doch een wijs man zal die verzoenen[2]. Voorts zond hij aan Caron zijne geschriften met brieven van enkele vrienden, en schreef hij eigenhandig aan Casaubonus. De laatste was persoonlijk met Vorstius' denkwijze niet ingenomen: hij toonde zijn brief aan den koning, en ontving van dezen bevel den hoogleeraar te antwoorden, dat hij niet op een gunstig oordeel van Jacobus en de Engelsche kerk behoefde te rekenen, wanneer hij niet hierriep[3]. Sticke, de gezant van den graaf van Bentheim bij de staten, vergiste zich derhalve, toen hij in een schrijven aan Vorstius hoog op-

1 ‘Quo magis etiam cordi meo dolet, ejus regis iram et indignationem me incurrisse, cui vel soli inter omnes hujus aevi mortales inprimis placere cupiebam, quamque non modo ob potentiam et dignitatem regiam demisse mihi verendum, sed etiam ob insignem sapientiam et erga Deum pietatem, singulariter amandum et quasi namen aliquod terrestre colendum esse sciebam.’ Ep. 173.

2 Ep. 174.

3 Epp. 173, 175. Casauboni Epp., 743, 754, 770.

gaf van 's konings wijsheid en gematigdheid[1]. Vorstius trachtte zelfs Winwood tot billijkheid te stemmen. ‘Wiens onschuld,’ vroeg hij hem, ‘zal veilig zijn, wanneer het voldoende is iemand te beschuldigen, en elke aantijging als bewezen wordt beschouwd?’[2]

Tegen de stellingen, die Winwood aan de Staten had voorgelegd, gaf hij eene verantwoording in het licht[3], die natuurlijk ook naar Engeland werd gezonden. ‘Responce tout-à-fait respectueuse envers le roi Jaques, comme elle le devoit être,’ zegt Bayle. In de bescheiden opdracht aan de staten-generaal verklaarde hij een evangelisch christen te zijn, die wel gewoon was de vermetele uitspraken der doctoren ernstig te onderzoeken, maar nimmer willens en wetens van den regel des geloofs was afgeweken. Hij vroeg niet anders dan dit: laat toch niet toe, dat men u zal nazeggen, dat ge een uwer onderdanen, die bereid is zich te verantwoorden, onverhoord òf zelf hebt veroordeeld, òf door anderen laten veroordeelen. Zoodra de studenten te Steinfort te weten kwamen, dat Forckenbeck met enkele exemplaren van dit boekje was aangekomen, vochten zij bijna om ze machtig te worden. - Curatoren hadden ook aan Jacobus geschreven, om hem de redenen uiteen te zetten, waarom zij begrepen dat juist Vorstius de rechte man zou zijn, om in kerk en school den vrede te herstellen; doch de koning wist niet, of hij zich meer verwonderen dan wel bedroeven moest over deze hunne botheid. Oldenbarneveld hield niet op door Caron op den koning te werken, ten einde zoo mogelijk een conflict te voorkomen, zonder voor zijne godgeleerde majesteit te buigen. ‘Houd voor zeker,’ schreef hij, ‘dat ik in het stuk van Vorstius ben en door Gods genade blijven zal, die ik altijd geweest ben, en doe gelijke verzekering van mijn schoonzoon (van der Myle) en mijn broeder (Elias). Ik ben niet weinig verwonderd, dat een handvol Puriteinen’ - hij kon geen gevoeliger snaar aanroeren - ‘meer Vlamingen en Friezen, die voor weinig jaren goed noch bloed in het land hadden, en nog niet veel hebben, die nog weinig proeven van standvastigheid en dienst voor het vaderland gegeven hebben, daar, onder voorwendsel van godsdienstijver, crediet kunnen

1 Ep. 180.
2 Ep. 177.
3 Christiana et modesta responsio, vertaald door Pervinus waarschijnlijk, wederom aangevallen door de Leeuwarder predikanten en Smout (Bibl. v. contra-rem. geschr. bl. 75).

vinden; te meer daar zij, in het kerkelijke ten minste, zich alle gezag willen aanmatigen,' - wederom een gevoelige snaar - 'waartegen Z. Maj^{t}. zich zoo dikwijls op zeer goede gronden verklaard heeft. Wil toch ernstig hierop letten en voortgaan alle goede diensten te doen. Ik verzeker u op mijn woord, dat het behoud van de ware gereformeerde religie allen, en mij met name, minstens evenzeer ter harte gaat als tijdens den oorlog. Indien de man in quaestie waarlijk gelooft, wat sommigen hem toedichten, wees overtuigd dat hij hier geen verdediger zal vinden. Ik doe ten aanzien van zijne verwijdering, volgens uw advies, mijn uiterste best; desniettegenstaande heb ik veel te verduren, zooals door het rondstrooien van een extract uit een brief van den aartsbisschop, inhoudende dat Z. Maj^{t}. de staten voor vijanden zal verklaren, wanneer zij Vorstius niet verbannen, door het drukken en verspreiden van Winwood's protest en andere libellen. Men heeft het hier altijd als de grootste inbreuk op 's lands vrijheden beschouwd, dat de voorgaande vorsten zich ten aanzien van de religie gesteld hadden "in de titule" van den paus en de spaansche inquisitie; weshalve men het niet vreemd moet vinden, dat men alhier niet gaarne tot dezelfde fout zou vervallen. En dat men de overheid, die men bij het aannemen der reformatie heeft gesommeerd, om het stuk van de religie te handhaven, nu tot ignoranten wil maken, de kennis benemen en door anderer oogen doen zien, strijdt voor velen tegen alle recht en billijkheid'[1]. Acht dagen later schreef hij nogmaals: 'Men kan het hier niet anders verstaan, of de uitspraak in deze zaak komt den staten van Holland toe, door wie Vorstius is aangenomen, vier maanden vóórdat Z. Maj^{t}. nog eenige zwarigheid had gemaakt. Vijf of zes Vlamingen en Friezen hebben het beroep tegengewerkt, zonder de wettige overheid er in te kennen. Zij hebben eerst in Duitschland, daarna in Engeland hulp gezocht. Ik hoop dat men ons vrij zal laten in het onderzoeken en het oordeelen over deze aangelegenheid, zonder ons, tegen het fondament van de reformatie en de vrijheden dezer landen en steden, tot executeurs te willen maken van hetgeen door anderen geoordeeld wordt. Intusschen is met groote moeite te weeg gebracht, dat de man uit Leiden zal vertrekken, in het vast vertrouwen, dat haast bevonden zal worden, hoe zeer men

1 21 Jan Ms. Rijksarchief.

hem ten onrechte beschuldigd heeft. Wil toch Z. Maj^{t}. en zijne raden aan het verstand brengen, dat deze staat waarlijk niet zoo verongelijkt wordt, als de auteurs van dit schandaal pretendeeren. Als die lieden eens zooveel op de publieke autoriteit van mijnheeren de staten en hunne wettige dienaars kunnen winnen, zullen wij van hen te wachten hebben, hetgeen Z. Maj^{t}. zelf heeft ondervonden en zijn zoon zeer wijselijk op het hart gedrukt heeft te weren, bij zijn Koninklijk geschenk. Hierop behoort meer gelet te worden als op partijdige, ongerijmde en op grond van ijdele vermoedens opgeraapte adviezen'[1]. Als Oldenbarneveld een halfjaar te voren in dezen geest op Jacobus had kunnen werken, wie weet of de loop van zaken niet een andere geweest zou zijn. Doch nu was het te laat; voor het tegenwoordige moest de advocaat wel toegeven, om echter, juist langs dezen weg, na verloop van een paar jaren, het verloren terrein te herwinnen, door de contra-Remonstranten in hun eigen strikken te vangen. In de gegeven omstandigheden moest alles worden vermeden, wat den prikkelbaren vorst ergernis geven kon. Een jonkman had zich vrij onbehoorlijk over Jacobus uitgelaten tegen een burger, die hem vertelde dat er brieven van den koning waren gekomen, inhoudende dat alle Arminianen het land uit moesten. Dit was dadelijk aan Winwood oververteld, die een strenge straf eischte. De jongen werd gedagvaard, alle rechtsgeleerden in den Haag en te Leiden kwamen in beweging, en Oldenbarneveld, vreezende dat de gezant hierover groot alarm zou maken en klagen over slappe justitie, wist maar niet hoe hij den koning kon doen gelooven, dat de delinquent met allen ernst vervolgd zou worden.

Arme Vorstius: hij zat met vrouw en kinderen geduldig af te wachten, wat er over hem beschikt zou worden. Tot het laatste oogenblik had hij nog getracht de curatoren tot andere gedachten te brengen, maar zij hadden zelfs den heftigsten tegenstand getrotseerd, om hem aan hunne academie te verbinden.

Nu was hij te Leiden. Zou hij er ooit onderwijs geven, hij die te Steinfort jaren aaneen zoo vruchtbaar had gearbeid? Hij droeg den titel van hoogleeraar en genoot zijne jaarwedde, maar dit maakte dezen toestand nog pijnlijker en ondragelijker voor zijn gevoel, en juist hierom werd hij door de farizeën en schriftgeleerden der Nederlandsche hervormde kerk, door een

1 28 Jan. Ms. Rijksarchief.

Jacobus getrapt en door het slijk gehaald. Verbanning en armoede, hingen ze niet als een Damocles-zwaard boven het hoofd van den man, die twaalf jaren was op de handen gedragen en met eere overladen? Al willen wij erkennen, dat Vorstius afweek van de letter der geloofsbelijdenis en zich bij zijn wetenschappelijk onderzoek niet liet binden door zoogenaamde formulieren van eenigheid; al geven we toe, dat hij door ietwat duistere en voor tweeledige uitlegging vatbare uitdrukkingen aanleiding heeft gegeven tot menige beschuldiging, toch mocht hij verklaren: 'Ik getuig voor God en mijn geweten, dat mij groot ongelijk geschiedt.' Ook heeft de polemiek, waarin hij gewikkeld werd, hem niet rechtzinniger gemaakt. Zoo waar is het, wat Bayle opmerkt: 'Il n'y a rien qui indispose davantage contre l'orthodoxie, que d'en être persécuté. On enseigne aux gens à être infidèles, si on les soupçonne de l'être déjà.' Vorstius verlangde vrijheid van denken, behoudens erkenning van het schriftgezag; doch daar was de protestantsche kerk der 17de eeuw nog lang niet rijp voor. 'Dangereuse et pernicieuse liberté,' noemde Jacobus haar, 'on plutost licence, ouvrant la porte à toute rupture, scisme et confusion en l'esglise.' Casaubonus zeide dat, als de Nederlanders voor zulk eene vrijheid hadden gestreden, de tweede dwaling erger zou zijn dan de eerste. Voor de nieuwe denkbeelden, die Vorstius waagde uit te spreken, was er geen plaats in het afgesloten dogmatisch systeem dier dagen; ze werden afgewezen met een eenvoudig 'non liquet', omdat ze nieuw waren[1]. En bij den fellen strijd voor de zuiverheid des geloofs, was er nog minder ruimte voor barmhartigheid en humaniteit. Hoort Vorstius hierover klagen: 'Men wendt met schoonen schijn een ijver voor tot Gods huis; de eenvoudige en lieflijke naam der kerk wordt soms zoo hoog geroemd, alsof hieronder niets kwaads was verborgen. Ondertusschen worden met deze blaasbalgen de harten der koningen tegen den onschuldige opgezet, wordt het volk met oproerige predikatiën tot buitensporige gramschap aangehitst.' - Een Zeeuw zeide tot Wtenbogaert, dat men zulke ketters niet alleen uit Leiden, maar over de grenzen moest zetten; waarop de hofprediker antwoordde, dat,

1 'Quod cum in omnibus magni momenti negotiis tum maxime in sanctissima fidei causa humiliter nobis semper agnoscendum est, ne videlicet quidquam, quod prima fronte nobis novum, immo falsum et absurdum videatur, facile damnemus, nec contra quicquid vulgo receptum est et quidem cum opinone praecisaenecessitatis statim approbamus'. Vorstius in: Christ. et mod. responsio.

als alle ketters het land uit moesten, hij meeging; wie toch zou dan het land bewaren? - ‘Alom bespeurt men verbolgenheid op de aangezichten, en hoort men bedreigingen. De meest verbitterden spreken van galg, zwaard en vuur, de meer bezadigden van ballingschap en openbare schande. Men beroept zich alleen op eigene wijsheid en ziet niet in, dat men door verkeerden ijver gedreven kan worden. Men wil ons doen gelooven aan heilige beginselen en oprechtheid van gemoed, maar ook andere ontijdige ijveraars hebben zich hierop beroepen, nogtans hebben zij godvreezende mannen vervolgd, geschandvlekt, gebannen en met den dood gestraft’.[1] Inderdaad, daar waren er misschien, die Vorstius wel aan een staak wilden zien branden; zij hadden geen vrede met de besluitelooze houding der staten en beschuldigden hunne Ed. Mog. zoowel om Vorstius' wil als Vorstius om den wil der staten. Bij dit alles was het voor den hoogleeraar althans eenige troost, dat hij in Wtenbogaert[2] en andere Remonstranten warme vrienden vond, dat Oldenbarneveld en de curatoren hem de hand boven het hoofd hielden, en dat zijne wederwaardigheden te Steinfort, zooals 's graven hofmeester, De Reyger, hem verzekerde[3], bij den graaf, bij de studenten, kortom bij allen levendige deelneming vonden.

De staten van Holland wilden niet beslissen, alvorens Vorstius nog eens te hebben gehoord. Vóór het daartoe kwam, vervulde Jacobus zijne bedreiging, door zijn manifest in de wereld te zenden. ‘So wenig er sonst durchsetzte, er hat wider Vorstius eine Entschiedenheit gezeigt, wie sie nur aus seinem königlichen Egoïsmus hervorgehen konnte’[4]. Als de koning dit document in portefeuille had gehouden, zou men het zijn gezant niet mogen verwijten, die het maar niet verzetten kon, dat men Vorstius rustig te Leiden liet blijven, no only to the shame of that town, to the dishonor of thys province, and to the disgrace of the whole state, but to the public scandal of our religion[5]. De orthodoxen in de omgeving van Jacobus zaten ook niet stil. Het is vreemd, dat geen der Engelsche bisschoppen iets tegen Vorstius' boeken, althans voor zoo verre mij bekend is, heeft uitgegeven. Doch men zette anderen aan

1 Opdracht aan staten en curatoren vóór den Voorlooper. Van een brief, 25 Jan. 1612, volgens de acten, bij curatoren ingeleverd, kennen wij den inhoud niet.
2 Vgl. Ep. 176.
3 Ep. 182.
4 Schweizer.
5 Winwood to Trumbull, 4 Febr. 1612.

om te doen, waartoe men zichzelf niet in staat achtte. Sir Thomas Edmonds schreef aan den hertog van Bouillon, dat hij Tilenus te Sedan moest opwekken, tegen de ‘vervloekte denkbeelden’ van Vorstius te schrijven[1]. Er kwam bij, dat de koning een anderen steun had gevonden. Overtuigd dat hij van Oldenbarneveld niets meer verwachten kon, haalde hij Maurits aan. In een merkwaardigen brief aan Winwood, waarin hij ook zijn leedwezen te kennen geeft over de toenadering tusschen Frankrijk en Spanje, terwijl de advocaat de gunst van het Fransche hof scheen te zoeken, zegt hij: ‘Barnevelt est du tout aliené et desvoyé du bon chemin; au contraire le comte Maurice est fort affectioné à la bonne cause et a moy en particulier.’ Als Winwood begreep, dat de prins den kouseband zou kunnen aannemen, zonder het misnoegen der staten te wekken, dan moest hij hem deze orde als een bewijs van 's konings bijzondere gunst aanbieden[2]. Zoo moest Maurits op allerlei wijzen gewonnen worden.

Wat nu het manifest of de declaratie des konings betreft, het boek verscheen in het begin van Februari te Londen in het fransch, doch werd binnen weinige dagen ook in latijnsche, engelsche en hollandsche vertalingen verspreid. Jacobus' brieven en de oraties van Winwood vormden den voornaamsten inhoud. ‘A l'honneur de nostre seigneur Jezus Christ’ etc., zoo luidde de stichtelijke dedicatie. Geen ijdele roemzucht of de begeerte om de republiek onder Engelands invloed te brengen, had hem bewogen tot deze uitgave, maar de ijver voor Gods eer, de bijzondere genegenheid voor zijne gealliëerden en de vrees voor het overslaan der besmetting naar Engeland. ‘Former de nouvelles questions sur les principaux articles de nostre foy, entrer non seulement dans le secret cabinet de Dieu, mais de se fourrer en son essence, d'esplucher son intérieur et comme les medecins de Pantagruel, d'aller visiter avecques des torches allurnées toutes les places plus celées de l'essence divine[3], nous pouvons prononcer avec vérité: dat alles strekt tot ondermijning van het geloof en niet tot stichting.’ Zij die hem over zijn optreden in deze zaak hard zouden vallen, waren òf zelve door ketterij besmet, òf roomschen, die gaarne het protestantisme door eigen verdeeldheid zagen ondergaan, òf lieden die de vriendschap tusschen Engeland en de re-

1 Edmonds to Winwood, 21 Jan.
2 18 Febr.
3 De jeugd leerde al in dien tijd: ‘Mitte arcana Dei, coelumque inquirere quid sit.’

publiek met leede oogen aanzagen. Jacobus betuigt niets te hebben tegen den persoon van Vorstius; ‘hij belijdt,’ zegthij, ‘voor het uitwendige dezelfde religie met ons, hij heeft nooit tegen ons geschreven, en ons altijd alle verschuldigde eer bewezen. God weet, dat het kwaadste dat wij hem toewenschen is, dat hij zich tot liet rechtzinnig geloof bekeere.’ - Maar waarom hem dan voor een atheïst, een vijand Gods uitgemaakt, en verlangd dat hij over de grenzen zou worden gezet? - ‘Wij zijn er zóó verre van af, de staten in dezen iets voor te schrijven,’ besluit Z. Maj^{t}., ‘dat wij zelfs zeer tevreden zullen zijn, wanneer er in hunne openbare acten van onze tusschenkomst geen gewag wordt gemaakt. En wat de uitvoering betreft van hetgeen we wenschen, wij laten dit geheel over aan hun beleid, modo praedicatur Christus.’ Wij weten uit den brief van Cecil wat dit beteekende. De uitgave van dit manifest heeft over het lot van Vorstius beslist. Winwood leverde het den 20sten Februari plechtig over aan de staten-generaal, die het weder in handen stelden van de gecommitteerden uit Holland. De Friesche heeren wilden volstrekt eene kopie hebben, en toonden zich zeer boos, toen ze hun niet gegeven werd[1]. Overigens was er in de generaliteit over Vorstius niets anders voorgevallen, dan dat er brieven van de staten van Friesland, Groningen en Zeeland en van de raden van Gelderland waren ingekomen, die er allen op aandrongen, dat Holland Jacobus satisfactie zou geven.

Eerst op den 22sten Maart werd Vorstius in de vergadering der staten van Holland gehoord. Nadat Oldenbarneveld hem ernstig op het hart had gedrukt, dat hij wel moest weten hier te staan voor God Almachtig en zijne hooge overheid, en hij zich dus klaar, volledig en rond moest verklaren[2], hield Vorstius eene welsprekende rede in het hoogduitsch, die wel vier uren duurde. Toch muntte zij uit door kortheid, in aanmerking genomen de uitgebreidheid der stof. Over godgeleerdeonderwerpen sprak hij spaarzaam: ze behoorden voor eene wettige vergadering van godgeleerden behandeld te worden. Toch bleef geene der vele beschuldigingen onaangeroerd. ‘Die Rede,’ zegt Schweizer: ‘ist nach Haltung, Gesinnung, Klarheit, ächt oratorischen Charakter und Styl so vortrefflich, dass sie jetzt noch

1 Resol. Gener. 20 - 22 Febr.
2 Oldenbarneveld aan Caron 28 Maart, Ms. Rijksarchief.

dem Leser Genuss gewährt.' Doorloopen wij vluchtig het slot. 'Ik hoop,' zeide hij, 'dat u Ed. Mog. tot de overtuiging gekomen zult zijn, dat in mijne leer geen blasphemie is. Ik heb alleen getracht, het geloof tot den ouden apostolischen eenvoud terug te brengen, door het te beperken binnen de palen van Gods woord. Mijn wensch was altijd, dat het streven naar meesterschap, dat die vermetelheid om in den godsdienst alles te beslissen en menschelijke uitspraken als noodzakelijk aan anderen op te dringen, mochten gebreideld worden, en dat het zedig onderzoek der waarheid, gepaard met ijver voorgodzaligheid en verdraagzaamheid, de overhand zou krijgen. Dan zou men tot de overtuiging komen, dat de christelijke godsdienst veel meer gelegen is in een geloof in liefde werkzaam, dan in kennis en ijdele bespiegeling. Dan zou de vrijheid van geweten en profetie gehandhaafd, en de geestelijke slavernij, de kerkelijke tirannie zouden voor goed gebannen worden. Dan zouden alle secten verminderen, en er zou eenheid en vrede onder de protestanten zijn. Ik verklaar oprecht voor God en deze vergadering, dat al mijne adspiratiën daarheen waren gericht. Tegen elk ander oogmerk, hiermede in strijd, dat mij wordt toegedicht, protesteer ik. Daar ook u de handhaving van het kerkbestuur is aanbevolen, zoo beveel ik u mijn onschuld aan. Zoo het u goed dunkt, roept mij dan in uwe provincie voor eene kerkelijke vergadering, en ik zal met predikanten onderhandelen, mondeling en schriftelijk. Alleen, staat niettoe dat de deur voor de waarheid gesloten, of eenige tirannie uitgeoefend worde. Het doet mij leed, dat gij om mijnentwil in zwarigheden zijt gewikkeld, maar ik strijd niet voor mijn eigen belang, ik verdedig de waarheid en het recht. Ik ben bereid als een privaat burger in uwe provincie te wonen; dit enkel vraag ik, dat ge uwe beschermende hand niet terugtrekt van mij en de mijnen. Luistert niet naar vooroordeelen, maar alleen naar waarheid en recht. Beoordeelt de zaak niet naar de personen, maar de personen naar de zaak. Ik ben bereid aan de kerk de hand te bieden; duldt niet dat mij hiertoe het vermogen benomen worde. Ik hoop dat het u aan voegzame middelen niet zal ontbreken, om een koning neer te zetten, die meer door ingeving van anderen dan uit zichzelven tegen mij te velde is getrokken. Indien gij meent dat Z. Maj^{t}. nog iets meer toegegeven moet worden, ik zal er in berusten. Liever wil ik mijn recht laten vallen, dan gedoogen, dat er om mijnentwil oneenigheid tusschen deze

provinciën en den koning zal ontstaan. Ik wil toonen dat ik èn een goed christen, èn een getrouw onderdaan ben. Ik heb gesproken uit overtuiging en te goeder trouw. Uwe billijkheid en wijsheid doen mij hopen, dat ik zooveel woorden niet te vergeefs gesproken zal hebben. God verleene u in deze zaak overvloediglijk verstand en geduld.'

Na deze redevoering gaf Oldenbarneveld hem te verstaan, in welke moeielijkheden de staten verkeerden. Om hen volkomen te bevredigen en in staat te stellen met kennis van zaken te handelen, verlangde hij nog antwoord op een viertal vragen, dat door Vorstius op staanden voet gegeven werd. Daarop sprak de hoogleeraar een woord van dank en vertrok. Het viel niet gemakkelijk tot een eenparig besluit te komen. Er moest gekozen worden tusschen den koning en den hoogleeraar. Sommigen wilden den laatste dadelijk laten optreden; anderen daarentegen, hem op eene eerlijke wijze zijn ontslag geven. Verreweg de meesten waren over zijne verdediging hoogst voldaan[1], maar zeer enkelen bleven er bij, dat men Jacobus in alles gehoor geven moest. Oldenbarneveld wist een middelweg te vinden. Vorstius zou al wat er in Nederland, Duitschland en Engeland tegen hem uitgekomen was, of nog in de volgende drie maanden verschijnen zou, in een boek weerleggen; daarvoor werd hem anderhalf jaar tijd gegund; zoolang zou hij niet mogen doceeren; inmiddels zou hij zich metterwoon moeten vestigen, waar gecommitteerde raden en curatoren het goed zouden vinden, mits niet in Leiden of den Haag; vóór alles moest hij de verantwoording, nu door hem uitgesproken, in het latijn en hollandsch schriftelijk inleveren[2]. Zoo kon Aerssens in November 1613 in zijne remonstrantie aan de staten zeggen: de zaak van Vorstius werd in Engeland zóó hoog opgenomen, dat men Oldenbarneveld en den staten zelfs verweet de alliantie te willen breken; 'doch uwe Ho. Mog., lettende op de waardigheid van de republiek en hare vrijheid, hebben de zaken met zoo groote wijsheid weten te beleiden, dat Vorstius is gebleven en de vriendschap met Groot-Brittanje behouden.' Gecommitteerde raden hadden met curatoren en burgemeesters van Leiden nog al wat te stellen. Nadat zij kennis hadden gekregen van het verlangen der statenvergadering, schreven de laatsten zelfs

1 Oldenbarneveld aan Caron 28 Maart, Ms. Rijksarchief.
2 Resol. Holland, 1612, bl. 7 en 22 Maart.

een brief, dat zij Vorstius de stad niet konden uitzetten; al vereenigden de curatoren zich met het besluit zij bleven protesteeren. Door het beleid van den advocaat werd echter den 28sten April eene acte opgesteld, waarbij bepaald was dat Vorstius, zonder praejudicie van zijn goeden naam, 'om verscheidene consideratiën van staat,' voor den tijd van één jaar zich te Gouda zou vestigen, welke stad hij zelf tot verblijf had gekozen, blijvende desniettemin onder bescherming van de staten, curatoren en burgemeesters van Leiden, als hoogleeraar en lid der universiteit, met behoud zijner bezoldiging. Als hij in dien tijd alle tegenschriften had weerlegd, zou men nader op zijn zaak disponeeren[1]. Vorstius zelf vereenigde zich met deze resolutie in eene curatorenvergadering en verlangde alleen een schriftelijk bewijs, dat hij als hoogleeraar erkend bleef, hopende dat de curatoren een jaar later zouden medewerken, om hem als zoodanig te doen optreden. Die hoop was ijdel; zijn plaats was eigenlijk al door Episcopius vervuld, die in Februari hetberoep naar Leidens hoogeschool had ontvangen en aangenomen. De vrees van Hommius, dat Vorstius ondanks Jacobusgehandhaafd zou worden, en dat Polyander daarop zou heengaan, was dus voorbarig geweest[2].

Half Mei leverde Vorstius bij de staten zijne schriftelijke verantwoording in. Het stuk werd in beide talen gedrukt en aan alle steden in Holland gezonden[3]. Aan Caron werd een exemplaar overgemaakt, dat hij den koning moest overhandigen, met een brief, waarin de hand van Oldenbarneveld duidelijk is te herkennen. De gezant moest de staten-generaal bij Jacobus over hun zwijgen verontschuldigen; Winwood had Z. Majt. ongetwijfeld alles medegedeeld, en hij zag nu dat men alles had gedaan om hem te wille te zijn. Men zou toch, zoo heette het verder, niet met vrucht aan Z. Majt. hebben kunnen schrijven, zonder de handelingen der staten in deze godsdienstzaken, hun recht en hunne wettige autoriteit te verdedigen, zonder aan te toonen hoe die autoriteit, evenals ten tijde van Leycester en vroeger in Vlaanderen, werd tegengewerkt door lieden, wien zulks het allerminst betaamt, waartegen Z. Majt. zelfheilzame vermaningen had gegeven bij de regeling van het kerkbestuur in 1603, in zijn Koninklijk geschenk, en in 1609 in

1 Resol. Holl.
2 In een brief van 20 Febr., Ned. Archief, IX, 60, v.
3 Resol. Holland, 17 en 19 Mei.

zijne Koninklijke admonitie aan den keizer, koningen, prinsen en souvereine republieken. Oldenbarneveld voegde er tot versnapering voor Caron nog een paar boekjes van Donteclock bij, opdat Jacobus eens mocht zien wat gepassioneerde lieden die bestrijders van Vorstius waren. Zulke Puriteinen, schreef hij, in een particulieren brief[1], willen nu de kerk regeeren. Het zijn voor twee derden Vlamingen of vreemdelingen. Zij zijn 't die verlangen, dat de staten deze zaak in eene vrije synode zullen doen beslissen. 'Laat Z. Maj^{t}. dit voorstel confereeren met zijne heilzame verklaring, in 1603 aan Dr. Reinoldus en de zijnen te Londen gedaan' enz., 'dan zal hij best den schadelijken grond van dat volkje verstaan.' Met dit al was Jacobus niet tevreden, omdat men Vorstius niet gebannen had; Winwood evenmin, omdat de staten te koppig waren, om dien ellendeling prijs te geven[2]. Eigenlijk was niemand voldaan: Wtenbogaert en de Remonstranten niet, omdat zij in Vorstius een nederlaag hadden geleden, waarvan zij zich niet meer geheel konden herstellen; de contra-Remonstranten niet, omdat men Vorstius niet had opgelegd zich openlijk met de kerk te verzoenen. Allerminst was Oldenbarneveld met deze schikking ingenomen, ofschoon zij toch zijn eigen werk was. Maar hij was daartoe wel gedwongen door eene partij, welker bedoelingen lijnrecht in strijd waren met zijne politieke beginselen; door een koning, wiens bemoeizucht hij in dit moment hoogst gevaarlijk achtte voor de rust van den staat. Er spreekt smart en spijt uit den brief, dien hij aan Caron schreef, toen alles was afgedaan[3], waarvan ik de volgende regelen met opzet letterlijk mededeel. 'Ick wensche van harten dat Syne Mat., nae zyne Co^{e} wysheyt ende goedertierentheyt in de zaecken den staet deser landen aengaende, alleenlyck belieffde te gelooven mynheeren de staten of hare ministers ende nyet die zyne ofte andere gepassioneerde, die off by misverstant off malitie hare advisen formeren ende dickwils flatteren. Ick hebbe twintich jaren gearbeyt omme by alle wegen S. Ma^{ts} goede gratie tot my ende den mynen te meriteren ende hebbe seer veele brieven, over veel jaren meer als twaelff ofte XV, daermede S. Ma^{t} my vereert ende syne Co^{e} faveur belooft heeft, desmy

1 Ms. Rijksarchief.
2 'The opinion is, that thys opiniastreté of them, wo stand so stifly for this infamous fellow, is not without designe.' Winwood to Trumbull 13 Apr. 1602.
3 21 Mei Ms. Rijksarchief.

te meer verdriet dat deur valsche gepassioneerde rapporten ende advisen (omme dat ick mynheeren die staten, den vaderlant ende die ware christelycke religie goet ende getrouw wil blyven) ick ende de myne alsnu getraduceert worden. Edoch ick hoope dat Godt de Heere Almachtich myn oprecht gemoet secunderen ende S. Mat haest claerlyck doen sien sal, het ongelyck dat men my ende den mynen doet. Het voorstaen van de resolutien van mynheeren die staten van Hollant ende Westvrieslant is myn ampt, devoir ende eedt, ende ick verzeeckere u dat die met veel meerder insichten genomen werden als Syne Ma^{t} kan gelooven. U zal dit dienen tot myneheeren die staten van Hollant ende myne defentie jegens onbehoorlycke calummien, sonder dat myn devoir toelaet ander cours te gebruycken. Weest verzeeckert dat ick veele moeyte hebbe gehadt eer ick consent hebbe kunnen gecryghen omme Vorstium vuyt Leyden te doen vertrecken. Dat men onse steden ende hare regierders met onrecht diffameert, en is nyet nyues, maer ick verzeeckere u veel ondienstelycker, als die diffamateurs gelooven, voor het gemeene beste. Off eenige predicanten, die z. Arminium familiariter hebben gekent ende die leet doet dat hy nae syn doot voor een viant Godes gedecrieert wordt, versocht hadden S. Mat te mogen vertoonen tghene henluyden in conscientie goet dachte, tselve en zoude nyet qualyck behooren genomen te worden, veel min jegens mynheeren die staten, die tselve nyet en hebben geaccordeert om redenen.'

Het ware voor den advocaat beter geweest, dat de quaestie met Vorstius nooit op het tapijt was gekomen. Zijne houding in deze zaak maakte in 1618 een zeer gewichtig punt van beschuldiging uit. En als had hij er een voorgevoel van gehad, in Januari van dat noodlottig jaar schreef hij nog aan Caron: 'Ik wenschte wel dat Vorstius honderd mijlen van hier was'[1]. Waarom, zoo werd hem gevraagd, hebt gij Vorstius in het land gehouden en bezoldigd, tegen den wil van onzen bondgenoot? Maar, was zijn wedervraag, heb ik dan niet, juist om den koning genoegen te geven, bewerkt, dat Vorstius niet als hoogleeraar zou optreden, en van Leiden naar Gouda vertrekken? Hij had Vorstius zijn tractement niet doen uitbetalen; daarentegen had hij wel gezorgd (en

1 Ms. Rijksarchief.

dit konden de rechters slikken), dat de afgezette oproerige predikanten Van Hille, Gesel en Rosaeus bezoldigd werden. Met de beschuldigingen tegen den hoogleeraar ingebracht, had hij zich overigens niet ingelaten, dat lag buiten zijne vocatie. Had hij den door de kerkelijken verketterde in Holland gehouden, nooit was daarmede zijn doel geweest de kerk nog meer te beroeren. Altijd had hij den vrede en de wering der troebelen gezocht[1].

En Vorstius? Hij vertrok met zijn gezin naar Gouda, om nimmer den Leidschen leerstoel te beklimmen. Hij was het slachtoffer van kerkelijke rechtzinnigheid en koninklijke verwaandheid. Nog in de kracht des levens - hij was nu 42 jaren - zag hij zich tot werkeloosheid gedoemd. Of nog erger; want het was een Sisyphus-arbeid, waarmede hij zich gedurende zes jaren bezighield.

> Men wou de son niet sien. Men dreef hem van syn spoor.
> De hel quam op de been. De duisternis drong door.
> De Teems wou 't quynend licht in haeren pekton smooren,
> En Dort riep: blusch die lamp, of Hollandt gaet verloren.

Inderdaad, de Dordsche synode heeft aan Jacobus' eisch voldaan, en Vorstius verbannen. Nog twee jaren wist hij zich in de provincie Utrecht schuil te houden, ofschoon men hem soms met geladen musketten op de hielen zat. Toen hertog rederik van Holstein zijn land voor de verjaagde Remonstranten openzette, besloot hij daar zijne laatste levensdagen te slijten. In stilte vertrok hij naar Amsterdam. Wie hem daar had willen zoeken, hij zou hem gevonden hebben in den bekenden kousenwinkel in de Warmoesstraat. Vondel zelf geleidde hem naar Hoorn, vanwaar hij naar Tonningen scheep ging. Op het slot aldaar stierf hij, reeds in October 1622. Zijn stoffelijk overschot werd in de nieuwe stichting, Frederikstad, te ruste gelegd, en boven zijn graf verrees weldra de eerste remonstrantsche kerk. Van Baerle en anderen eerden zijne nagedachtenis in dicht en proza. Ook Vondel gaf zijn gevoel van weemoed en verontwaardiging lucht in een lijkdicht:

> Nu rust hy, die versmaed in ballingschap moest leven,

1 Verhooren, bl. 153, 253.

En bonsde van 't altaer den afgod van Geneven,
Dien grouwel, die 't vergift schenet uit een goude kroes,
En 't lieflyck aenschyn Gods afschildert als de Droes.

De Vorst nu afgetreên, gedwongen te vertrecken,
Voor broeder Esau vlucht, en kiest uitheemsche plecken,
En volgt des waerheids spoor, op 't zedelycke pad:
Geeft God zijn ziel, zijn lijf de vrederycke stad.

H.C. ROGGE.

Onder de Kastanjeboomen.

> Es sind nicht die bunten Farben, die lustigen Töne und die warme Luft, die uns im Frühling so begeistern, es ist der stille weissagende Geist unendlicher Hoffnungen, ein Vorgefühl vieler frohen Tage, des gedeihlichen Daseyns so mannichfaltiger Naturen, die Ahnung höherer ewiger Blüthen und Früchte, und die dunkle Sympathie mit der gesellig sich entfaltenden Welt.
> OPITZ.

Een zacht groen licht valt door de ontluikende bladeren van den wilden kastanjeboom neêr op de plek waar we zitten, een licht, zoo zonnig en toch zoo getemperd, dat het de oogen verfrischt.

Een lichte koelte doet de hooge takken der kastanje schier onhoorbaar ritselen. Het is als plaatsten wij de hoornschelp onzer stranden aan het oor om naar haar geheimzinnige muziek te luisteren. Men weet niet of 't het ruischen is van de schelp, of de bonzende slag onzer aderen, dan wel of men den naklank hoort van 't geen de wilde golven zeggen.

Dus twijfelen we schier of we den wind door de takken hooren suizen, dan wel de zachte stemmen vernemen der wonderwerkende natuurkrachten, die stil maar onwederstaanbaar het woud in bloesems en bladeren doen ontbotten. Want het lied der opstanding heeft opnieuw geklonken over de aarde. De sombere grauwe winterdagen zijn voorbij. De nevelige grijze hemel, die zoo laag nederhing dat het was alsof hij op onze hoofden zou vallen, heeft zich omhooggeheven, en we ademen weêr zoo licht en gemakkelijk. De lente is geboren. De westenwind, de heraut van het voorjaar, heeft zijn bazuin geblazen over de droomende aarde, en sierde bosschen en velden met levende kleuren, ‘driving sweet buds like flocks to feed on air.’ De

lente is geboren en het nederige weidegras verwelkomt haar het eerst met zoete, frissche geuren, met vroolijk helder groen, met madeliefjes en goudgele boterbloemen die tintelen in de weide. De voorjaarszon, die de knoppen zwellen doet en 'tlevenssap op doet stijgen, zelfs in de oudste boomen, wekt duizende gelukkige gedachten bij ons op. Wij hadden behoefte aan de open lucht, we snakten naar de zon en de bloemen. De grauwe donkere dagen zijn slechte dagen, omdat ze verleiding brengen door hun somberheid, doch de zonneschijn der lente brengt genezing en vreugde.

Er is niets in de wereld wat zoo betoovert en aantrekt, wat zulk een oneindige stof voor gedachten geeft, wat zoo veel geestdrift en vreugde wekt, als jong leven. Jonge kinderen en lentedagen zijn daarom steeds de lievelingen geweest der dichters, omdat ze vol frisch leven, vol sappige kracht, vol hoop en belofte zijn.

> ‘Mon aile me soulève au souffle du printemps,’

zong Alfred de Musset, en ieder zegt het hem na.

Van al de wonderen hier op aarde is er geen, dat steeds zulk een diepen indruk maakt als dat jaarlijksche wonder van de opstanding der natuur uit den doode, wanneer ze vol jong leven en schoonheid oprijst uit haar graf en de zon op millioenen en millioenen struiken en boomen het wonder herhaalt van Aärons staf, die in geurende bloesems ontbotte om het ongeloof van Pharäo te beschamen.

Er is geen genot zoo groot als een wandeling door de bosschen in het vroege voorjaar. Men wordt doordrongen door de goddelijke jeugd der lente, door die zachte, onbedwingbare kracht, die in stilte haar werk voltooit, die de knoppen der kastanjeboomen zwellen doet, en ze met een veerkrachtigen sprong doet uitspruiten, met een vroolijken, onbesuisden spoed naar voren doet schieten, welke een glimlach op de lippen brengt omdat hij zoo frisch en jong en vreugdewekkend is. Men verblijdt zich mede in die onbedwingbare uiting van het genot, dat het takje gevoelt wen de lente is gekomen, welk genot het toont door de fonteinvormige openvouwing van het lichtgroene bladerenhart in de lucht.

Ook de mensch gevoelt behoefte om zijn vreugd en aanbidding te uiten wanneer hij het feest der ontwakende natuur bijwoont. De lente roert ons hart en doet de verborgen bron-

aders van geloof en hoop en liefde weer opwellen. De oude overtuigingen van de lente der menschheid en van het leven worden hernieuwd - men gevoelt zich overtuigd dat liefde de wereld regeert, dat God onze Vader in de hemelen is, en door de eeuwige verjonging en hernieuwing van het oogenschijnlijk levenlooze wordt de onsterfelijkheid ons een tastbaar feit. De duizende stemmen der lente doen het *sursum corda* weêrklinken over de bloeiende aarde. De wolken nemen meer en meer haar lichte bevallige gedaanten aan, en schetsen op den blauwen hemel bekoorlijke fantasieën en dichterlijke droomgestalten.

De geurige warme adem van den westenwind, de koesterende stralen der voorjaarszon doordringen ons met de jeugd der lente.

Zitttende onder een groep wilde kastanjeboomen, welke een der Stichtsche heuvelen bekroont, zien we de wolkschaduwen elkander najagen over de lichtgolvende heidevlakte.

Hoe rustig en vredig stemmen de horizontale lijnen van een uitgebreiden gezichteinder! Is het omdat het denkbeeld van de oneindigheid, dat ze geven, zoo vertroostend is? Het heldere verschiet schijnt geen grenzen te hebben, en voert dus de gedachten ver van de aarde naar de wonderen der onbekende verte, waar we ons den hemel kunnen denken. Hoe zeerwaardeeren groote kunstenaars de onwederstaanbare bekoorlijkheid van een ver verschiet, hoe weten ze soms ons hart te roeren door een enkele streep bleek, wegstervend licht aan den verren, verren horizon!

Alle schilders deelen die liefde voor den open hemel, die behoefte aan een opening, waardoor men kan ontsnappen in het vrije, in het oneindige. Ze weten het, dat de verbeelding zich benauwd en benepen voelt zonder een kijkje in 't onbegrensde. Schilders van binnenhuizen gevoelen zich als vogels in een kooitje opgesloten wanneer zij de vensters niet kunnen openwerpen, de deur niet op een kier kunnen zetten, merkt Ruskin op. Door een lichtstreep op 't behangsel, een zonnestraal op het tapijt hecht zich de portretschilder aan 't oneindige, en wie kent den landschapschilder, die ooit een woud afbeeldde zonder dat het daglicht tusschen de verste takken doorschemerde?

Dat 's kunstenaar's instinct[1] hem het oneindige doet lief-

1 Of moeten we zeggen: de geërfde ervaring van 's kunstenaars voorgeslachten?

hebben, hem steeds een symbool, een opening doet aanbrengen waardoor men kan ontvluchten naar 't onbegrensde, kan hopen op de toekomst, is een troostrijke gedachte voor allen, die het niet gaarne oneens zijn met kunstenaars, dichters en heiligen, die deze liefde voor het oneindige deelen.

Langs een der zijden van den heuvel slingert zich een breede laan, omzoomd door slanke berkeboomen. Niets is zoo bevallig als het zwiepen der sierlijk gebogen dunne berketakken, wanneer ze gelijk nu overtogen zijn met de eerste kleine groene knopjes en blaadjes. De zon straalde op de bleekblinkende stammen der berken, die tegen het eentonig vaal der heide zoo schitterend uitkomen, doordien het licht de gladde gebarsten schilvers van den boombast als zilver glinsteren doet.

De ongedwongenheid, waarmede de takken heen-en-weder wuiven, is in zulke volmaakte overeenstemming met de ongedwongenheid en vrijheid van den onbegrensden horizon, waarop men door den sluier der wuivende twijgen het uitzicht heeft, dat wij alleraangenaamst worden gestemd.

De zonnestralen dringen door het lichtgroene looverdak der nog niet volgroeide kastanjebladeren, starvormige schaduwen werpende op den rullen zandweg. We genieten onbeschrijfelijk veel in dit stille morgenuur.....

Het gevoel van het natuurschoon, dat onze harten roert, is in onze ziel een soort van muziek eer het een gedachte wordt. De tooverkracht der geniussen van het ontwakende woud, van de hamadryaden, die in de kastanjeboomen verscholen zijn, streelt ons met den zoeten cadans van moeders wiegezang. De natuur spreekt zoo welsprekend tot ons hart, dat we het bekoorlijk geloof der oude dichters begrijpen, die de groote heiligheid van het natuurleven niet beter wisten uit te drukken dan door de boomen een ziel te geven, en bosschen, stroomen en bergen met wonderdoende geesten en nimfen te bevolken.

Zij wisten te verhalen van jagers in de wouden, die, als ze een bloem afrukten of een tak afbraken, ontsteld terugdeinsden, daar ze bloed uit den gewonden boom zagen nederdruppelen, en een klagende menschenstem vernamen, die hen beschuldigde leed te hebben gedaan aan een menschelijk leven, dat in den boom was opgesloten.

Iedere dichter heeft op zijn beurt voor dat geloof der Grieken sympathie betuigd. Men hoore Schiller:

Wo jetzt nur, wie unsre Weisen sagen,
Seelenlos ein Feuerball sich dreht,
Lenkte damals seinen goldnen Wagen
Helios in stiller Majestät.
Diese Höhen füllten Oreaden,
  Eine Dryas lebt' in jenem Baum,
Aus den Urnen lieblicher Najaden
  Sprang der Ströme Silberschaum.

Schöne Welt, wo bist du? Kehre wieder,
  Holdes Blüthenalter der Natur!
Ach, nur in dem Feenland der Lieder,
  Lebt noch deine fabelhafte Spur.

Niet minder diep dan Schiller gevoelt mevrouw Browning deze sympathie:

A tree's mere fire wood, unless humanised;
Which well the Greeks knew, when they stirred the bark
With close-pressed bosoms of subsiding nymphs,
And made the forest-rivers garulous
With babble of gods.

Doch die onder de modernen het heerlijkst dit gevoel heeft uitgedrukt is Wordsworth, de dichter-priester der natuur. Geen echo van 't lang verleden, geen naklank van fabels, waarin men toch niet meer gelooft, roept hij op. Neen, door een eenvoudige anecdote uit zijn kinderjaren in herinnering te brengen, drukt hij het gevoel van liefde en eerbied, dat kunstenaars voelen voor al het geschapene, treffender uit dan zelfs de Grieken door hun gevangene menschenzielen, die gewond werden als men een takje brak. Hij had de *Götter Griechenlands* niet noodig.

Wordsworth verhaalt hoe hij in zijn jeugd eens hazelnoten ging zoeken in 't diepe woud, op een dier hemelsche dagen die niet sterven kunnen. Door bosch en kreupelhout en over de rotsen baande hij zich een weg, totdat hij eensklaps kwam tot

  one dear nook
Unvisited, where not a broken bough
Droop'd with its wither'd leaves, ungracious sign

Of devastation, but the hazels rose
Full and erect, with milkwhite clusters hung;
A virgin scene! A little while I stood,
Breathing with such suppression of the heart,
As joy delights in; and, with wise restraint,
Voluptuous, fearless of a rival, eyed
The banquet, - or beneath the trees I sat
Among the flowers, and with the flowers I play'd;
A temper known to those, who, after long,
And weary expectation, have been bless'd
With sudden happiness beyond all hope.

Men geve zich even den tijd om de gelukkige wijze te bewonderen, waarop de dichter het genot van den schooljongen beschrijft, die zijn verbeelding volop laat genieten van het koninklijk festijn, dat de natuur hem hier in het verborgen dal had uitgespreid. De knaap staart zijn schatten aan, terwijl hij uitrust van zijn ontdekkingstocht, nederliggende op het mos onder de boomen:

In that sweet mood when pleasure loves to pay
Tribute to ease; and, of its joy secure,
The heart luxuriates with indifferent things,
Wasting its kindliness on stocks and stones,
And on the vacant air. Then up I rose
And dragg'd to earth both branch and bough, with crash
And merciless ravage; and the shady nook
Of hazels, and the green and mossy bower,
Deform'd and sullied, patiently gave up
Their quiet being; and, unless I now
Confound my present feelings with the past,
Even then, when from the bower I turn'd away
Exulting, rich beyond the wealth of kings,
I felt a sense of pain when I beheld
The silent trees and the intruding sky.
Then, dearest maiden! move along these shades
In gentleness of heart; with gentle hand
Touch - for there is a spirit in the woods.

Welke weldoeners der menschheid zijn de dichters toch! Door woorden te geven aan hetgeen wij gevoelen, doch niet uit

kunnen drukken, voldoen ze aan de behoefte van ons hart en brengen ze ons in harmonie met schoone natuurtooneelen, die ons anders in verwarring zouden brengen. Ze geven dus rust aan de verbeelding. Ze stellen ons in staat om zonder strijd en aarzeling ons over te geven aan den zoeten invloed van *the spirit in the woods*, die onzen gedachten langzamerhand een liefelijke tint geeft en, terwijl we onder de kastanjeboomen nederzitten, onze verbeelding met de natuur in harmonie brengt:

> Annihilating all that's made
> To a green thought in a green shade.

De verbeelding toch is de gevoeligste van al onze geestvermogens. Zij komt het eerst in harmonie met het midden, waarin we leven en ademhalen, en ontvangt het eerst de indrukken van God's schoone schepping.

Nergens kan men gelukkiger philosopheeren dan in de vrije natuur, als de lente het lied der opstanding doet weerklinken in de bosschen. Ja, het is de vraag, of het wel veilig is elders te philosopheeren dan in den zonneschijn en onder het oog van God, gelijk Mozes op Sinaï of Plato aan Kaap Sunium. Men moge gronden van kennis en wijsheid opdoen in laboratorium of kloostercel, doch het is niet raadzaam te resumeeren en conclusies te trekken op plaatsen waar de natuur, Gods openbaring op aarde, niet tot ons kan spreken.

In de groene schaduw der kastanjeboomen gevoelen we ons in gemeenschap komen met de ons omringende natuur, wier zachte invloed ons dwingt aan den Schepper dezer wonderschoone aarde te denken.

Het doet goed zich voor een oogenblik geheel over te geven aan dergelijke, zeer onbestemde, zeer onbepaalde indrukken, die toch zoo waar en diep zijn, en die onze ziel met het oneindige in betrekking stellen door tusschenkomst der natuur.

Die indrukken zijn onbestemd en meer zinnelijk dan intellectueel, zal men zeggen. Zeer zeker. De indruk, welken natuurtooneelen en landschappen op ons maken, is niet ongelijk aan dien welken de muziek te weeg brengt. Onbestemd is die indruk ongetwijfeld, in zoo verre, dat hij niet in woorden kan omschreven worden. Doch de gedachte komt steeds bij mij op, of onbestemde muziekale uitdrukking van gedachten en gevoelens niet de eenig mogelijke uitdrukking is van *die* gedachten en *die* gevoelens. Ontegensprekelijk toch is het, dat de stemmen

der natuur, zoowel als edele muziek, iets aan ons mededeelen, dat op geen andere wijze tot ons komt. Zijn de waarheden, die we dus leeren, wellicht niet hooger, juist omdat ze onbepaalder zijn; en zijn de adspiraties, welke woorden niet kunnen uitdrukken, waarschijnlijk niet de goddelijkste van allen?

Muziek zoowel als schoone landschappen wekt zeer krachtige aandoeningen op, en bezielt ons met ‘gedachten te diep voor tranen’, gelijk Wordsworth zegt. De droomachtige onbestemdheid van beide is hun grootste bekoorlijkheid. Ze werken op ons door onze zinnen te streelen, en zijn - te uitsluitend genoten - zeer zeker niet bevorderlijk aan de gewoonte om zeer helder en logisch te denken, en zich onverbiddelijk van elke gedachte rekenschap te geven. Doch wie zal warmte veroordeelen, omdat, aan te groote warmte blootgesteld, ons lichaam verteerd wordt? Men vonnist iets niet door aan te toonen dat het, bij onmatig gebruik, schade toebrengt aan lichaam of ziel. Wat dus het meer of minder intellectueele aangaat van den indruk, dien de natuur op mij maakt, erken ik vrij onverschillig te zijn. Dat men in de mythologie van den dag het verstand vergoodt, de geleerdheid, de hoeveelheid opgedane kennis heilig verklaart, en beweert dat er geen redding te vinden is buiten hetgeen men ‘de exacte wetenschappen’ gelieft te noemen, is waar. Het iswaarschijnlijk onvermijdelijk, dat men steeds de eene of andere richting overdrijven moet, daar het schijnt dat de menschheid alleen laveerende vooruit kan komen, alleen door actie en reactie haar doel kan naderen.

Het bijgeloovig ontzag voor het intellect heeft dusdanig de overhand genomen, dat indien ik b.v. beweerde, dat deze of gene professor of leeraar intellectueel, en deze of gene dichter of kunstenaar niet intellectueel is, iedereen, zonder verder te hooren, onmiddellijk als bewezen zou aannemen, dat ik den professor wilde prijzen en den dichter wilde laagschatten; terwijl het toch mijn plan kon zijn, aan te toonen, dat men den dichter eeren en liefhebben moest als een edelen geest, als een zeldzame verschijning vol zieleadel en godgegeven genie, en ik den professor niet veel wijzer, beschaafder en grooter schatte dan de meesten onzer

Ik kan mij best een advocaat van slechte zaken voorstellen, die intellectueeler is dan een heilige, een artillerieofficier, die intellectueeler is dan Garibaldi, een criticus, die intellectueeler

is dan Victor Hugo. En wat dan? De heilige, de enthousiast en de dichter zijn er toch zeker niet minder om in onze oogen.

De onverdraagzame materialisten mogen gevoel, verbeelding, den dichterlijken zienersblik, het oog en hart van den kunstenaar, het aangeboren geloof van den profeet en heilige vrij verbannen van den wetenschappelijken Olymp, ze kunnen hun geen kwaad.

> ‘Ze zullen hen niet hebben
> De goden dezer eeuw,’

roepen wij met da Costa uit, want de instincten der menschheid, waarin we voorloopig nog blijven gelooven, weten zich steeds voldoening te verschaffen.

Wat is de liefde voor muziek, voor de natuur, die ons kinderen der eeuw onderscheidt, anders dan hartstocht voor het onzienlijke, dan voldoening aan de behoeften van enkele onzer geestvermogens, die onterfd waren gedurende den tijdelijken overgang van het juist bepaalde dogmatische geloof van het verledene naar het nog slechts nevelachtig bespeurbare geloof der toekomst? Wij hebben de natuur lief, omdat wij in haar symbolen zoeken en vinden van zekere beginselen van orde, wet, schoonheid en goedheid, die niet langer onafscheidelijk in onze verbeelding verbonden zijn met zekere geloofsartikelen. We hebben de natuur lief, omdat we een vaste godsdienstige overtuiging nog niet gevonden hebben doch zoeken, en wij de goddelijke denkbeelden in al haar zuiverheid willen bestudeeren. Ook in de menschheid zijn die denkbeelden natuurlijk geopenbaard, doch moeilijker waar te nemen, want de menschen hebben de zeer misbruikte vrijheid om zich zelven te bederven, om waardigheid en ernst en schoonheid weg te werpen, om zich laag en belachelijk voor te doen. Ze zijn dus onwaardeerbaar voor denkers, voor wijsgeeren, voor predikers, voor hekeldichters; doch zij, die dorsten naar ideale schoonheid en reinheid, waardeeren het voorrecht om den menschen voor een wijle zoo ver mogelijk te ontsnappen, veel meer dan al het genot, dat de samenleving hun ooit schonk. Dus alleen is het gemakkelijk de ketenen af te schudden van ‘was uns allebändigt DAS GEMEINE.’

Maar de natuur heeft geen stem, ze is slechts een echo, merkt nu echter de een of ander op. Ze zegt u niets dan wat gij zelf haar toefluistert, slechts wat ge haar brengt geeft

ze u weder; zij is sprakeloos en gedachteloos, en 't is uw eigen verbeelding, welke haar stem en gedachte geeft.

Hetzelfde kan men met even veel waarheid van de kunst zeggen. Kunst en natuur zijn enkel suggestief; ze deelengeen gedachten mede, maar wekken gedachten op. Landschappen zijn sprakeloos als de wolken, welke de ondergaande zon verlicht, als simfonieën en sonaten, - en puristen hebben gelijk als ze 't wraken, dat we van de stemmen der natuur spreken. Doch puristen en logische ontleders zijn dan ook nooit in staat onderscheid te maken tusschen *la vérité* en *la vérité vraie*. Indien landschappen ons bezielen met gedachten, welke de Amsterdamsche Jodenhoek, of de Dam bij het uitgaan der Beurs nooit bij ons opwekt, dan mogen we spreken van de stem der natuur en der Beurs en mogen we de eerste, zoo we willen, zelfs boven de tweede verkiezen.

Wij ontvangen niets van de natuur dan wat we haar brengen, doch wij komen tot haar onbevangen, open voor indrukken en onbevooroordeeld. Wij hebben onze overtuiging niet bij voorbaat gebonden, door de geestelijke wereld aan Christus en de stoffelijke wereld aan den duivel te wijden; doch in de geestelijke wereld vinden wij zulk een overvloedige bron van vreugde en heiligheid, dat zij de materieele wereld overstroomt en wijding geeft, ja, ons overal symbolen van heerlijke waarheden doet ontdekken.

Wij hebben ons hart niet verstaald tegen de bekoorlijkheden der natuur, welke men ons niet geleerd heeft als verleidingen te beschouwen, doch wij krijgen haar lief, en liefde opent ons hart en ons begrip en bezielt het geliefde voorwerp.

Wie einst mit flehendem Verlangen
Pygmalion den Stein umschlosz,
Bis in des Marmors kalte Wangen
Empfindung glühend sich ergosz,
So schlang ich mich mit Liebesarmen
Um die Natur, mit Jugendlust,
Bis sie zu athmen, zu erwarmen
Begann an meiner Dichterbrust.

Und, theilend meine Flammentriebe,
Die Stumme eine Sprache fand,
Mir wiedergab den Kusz der Liebe

Und meines Herzens Klang verstand;
Da lebte mir der Baum, die Rose,
Mir sang der Quellen Silberfall,
Es fühlte selbst das Seelenlose
Von meiner Lebens Wiederhall.

O mijn dichters, mijn priesters, wat zouden wij zonder u vermogen? Gij alleen doet ons de natuur begrijpen, en doordien ge een stem geeft aan onze gedachten en gevoelens, doet ge voldoening en rustig genot de plaats innemen van aarzeling, onzekerheid en verwarring. Het geheimzinnige, het poëtische in de natuur kan niet wetenschappelijk verklaard worden, doch de dichter doet ons het leven der natuur medeleven en brengt ons dus met haar in harmonie.

Hij alleen weet de gedachten te vertolken, met welke het voorjaar de verbeelding bevrucht; hij weet de betoovering weer te geven van de zoete geuren en streelende kleuren van het woud in lentedos. De ‘groene gedachten’, die bij ons opkomen als we nederzitten in de groene schaduw der frissche kastanjebladen, zijn zoo hoopvol opwekkend en weldadig.

There is a blessing in the air,
Which seems a sense of joy to yield,

zeggen we met Wordsworth, den dichter die de natuur heeft lief gehad met eene liefde, wonderlijker dan de liefde van vrouwen, en zijn zangerig voorjaarslied herdenkende, gaan we met hem voort:

One moment now may give us more
Than fifty years of reason:
Our minds shall drink at every pore
The spirit of the season.

Some silent laws our hearts may make,
Which they shall long obey;
We for the year to come may take
Our temper from to-day.

Geen dichter heeft ooit op zoo gelukkige wijze en zoo volkomen naar waarheid, als Wordsworth deed, den zegenrijken,

rustgevenden en tevens bezielenden invloed der natuur gekenschetst. In de lange winteravonden is hij mijn lievelingsdichter, omdat ik de bladeren van zijn boek niet kan openen zonder dat het mij is alsof een zoete hooilucht me toewaait, alsof ik de ondergaande zon de wazige toppen der donkere dennen zie vergulden en den avondwind hoor ritselen door het loover der eiken.

Wordsworth is er in geslaagd duidelijk te maken wat de natuur voor ons doet. Haar groote waarde ligt niet zoozeer in het genot, wat ze geeft op het oogenblik, dat men hare schoonheid geniet; maar in het feit, dat men bij het aanschouwen van liefelijke of grootsche natuurtafereelen iets wint, dat niet licht verloren gaat: een herinnering, een indruk, die een deel wordt van ons leven.

In het aangehaalde voorjaarslied spreekt hij van de stille wetten, welke het hart zich maakt op een schoonen lentedag, en van de stemming, waarin zulk een volmaakte dag ons voor 't geheele jaar kan brengen.

In twee andere gedichten toont hij nog duidelijker aan, welke zalige herinneringen de natuur soms achterlaten kan. Eens op een voorjaarsdag met zijn zuster langs het meer van Ullswater wandelende, werd zijn oog getroffen door de vreugdewekkende schoonheid der goudgele narcissen, die de oevers van het meer omzoonden en vonkelden in de zon, terwijl de voorjaarswind ze heen en weder wuiven deed. Het is een opwekkend schouwspel in het vroege voorjaar de: ‘daffodils’

> That come before the swallow dares, and take
> The winds of March with beauty,

gelijk Shakespeare zegt, te zien bloeien tusschen het dicht en en pluimig riet aan de oevers der meren. Wordsworth beschrijft deze ‘golden daffodils’, zooals hij ze aanschouwde, ‘*fluttering and dancing in the breeze*,’ en eindigt dan:

> The waves beside them danced; but they
> Outdid the sparkling waves in glee:
> A poet could not but be gay,
> In such a jocund company:
> I gazed - and gazed - but little thought
> What wealth the show to me had brought:

For oft, when on my couch I lie,
In vacant or in pensive mood,
They flash upon that inward eye,
Which is the bliss of solitude;
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils.

Een blijvende vreugde, een onvergetelijk beeld van schoonheid laten natuurtafereelen, die de ziel getroffen hebben, achter, en het is hun heerlijkste verdienste dat ze, terwijl ze dit doen, het hart reinigen en ons telkens in een verheven stemming brengen, wanneer de verbeelding ze ons voor de gedachten herroept.

Is dit ooit op heerlijker wijze aangetoond dan in die weergalooze regelen, even boven Tintern Abbey door Wordsworth gedicht, toen hij na vijf jaren weder voor het eerst 'the sweet inland murmur' van de *Wye* hoorde, waar ze in een wild en eenzaam landschap zich door de rotsen een weg baant?

Laat ieder, die deze regelen nog niet vanbuiten kent, ze lezen en herlezen, want schooner regelen dan deze bezit zelfs de Engelsche letterkunde er weinige.

Na het liefelijke landschap beschreven te hebben, dat hij gedurende zijn lange afwezigheid nooit vergeten had, zegt hij[1]:

1 Aan hen, die dit gedicht in 't Engelsch niet kunnen lezen, mogen de volgende regelen ongeveer den inhoud doen raden van het machtig lied van Wordsworth.

.....Schoon ongezien, sinds lang
Zijn mij deez' liefelijke oorden niet geweest
Gelijk een landschap is voor 's blinden oog:
Doch vaak, in de eenzaamheid en in 't gedruisch
Van drukke en woelge steden, dankte ik hun,
Wen afgemat, een indruk zacht en zoet,
Gevoeld in 't bloed, gevoeld rondom het hart;
En zelfs mijn ziel doordringend met hun macht
Van rustige verkwikking: - een gevoel
Van halfvergeten vreugd; gelijk wellicht
Een niet geringen invloed heeft gehad
Op dat voortreffelijkst deel van ons bestaan,
Die kleine naamlooze en vergeten daân
Van vriendschap en van min. En ik vertrouw
Dat 'k evenzeer hun dank een heilger gaav'; -
Die stemming zoo verheven schoon, waarin
De looden last van Gods geheimenis,
Waarin het zware en drukkende gewicht
Van gansch dit onbegrijpelijk heelal
Ons wordt verlicht; - die stemming zoo gewijd,
Waarin het hart ons zachtkens voorwaards leidt -
Totdat, nauw ademend en 's lichaam's last
Ons bijna niet bewust, - wij onbevreesd
Het zieleleven leven in den geest;
Wijl met een oog, dat rust kreeg door de macht
Van harmonie, de diepe macht van vreugd
We in 't leven zelf der zaken zien.

Zoo dit
Slechts ijdele waan is, o! hoe vaak dan toch
Heb ik, in 't duister en in elken vorm
Van vreugdloos daglicht, wen 't onnut gewoel,
't Onvruchtbaar ergerlijk en wild geraas

Though absent long,
These forms of beauty have not been to me
As is a landscape to a blind man's eye:
But oft, in lonely rooms, and' mid the din
Of towns and cities, I have owed to them,
In hours of weariness, sensations sweet,
Felt in the blood, and felt along the heart;
And passing even into my purer mind,
With tranquil restoration: - feelings too
Of unremember'd pleasure; such, perhaps,
As may have had no trivial influence
On that best portion of a good man's life,
His little, nameless, unremember'd acts
Of kindness and of love. Nor less, I trust,
To them I may have owed another gift,

Der wereld mij het kloppend hart benauwt -
Hoe vaak heb ik o Wye! u in den geest
Voor 't oog herroepen, stroom van 't groene woud,
Die door de bosschen dwaalt. Hoe dikwijls ben
Ik in gedachten tot u weêrgekeerd! -
En nu herleeft het landschap van mijn droom;
Gedachten, half vergeten, rijzen weêr,
Terwijl ik veel slechts onbestemd herken,
Verwarrend wat voorheen ik voelde en nu.
En vluchtig is de vreugd niet die ik voel,
Want het zeer lieflijk denkbeeld streelt me, dat
Er in dit oogenblik weêr voedsel is
Voor jaren in 't verschiet.....

.....Want ik heb sinds
Geleerd om de natuur te zien, niet als
In de onbezorgde jeugd, maar luistrend vaak
Naar 't zacht en zuchtend lied der menschheid. dat
Ons verootmoedigt en een wondre kracht
Tot loutring heeft. En 'k heb een macht gevoeld,
Een invloed om mij heen, die met de vreugd
Van heilge en hoge ideeën mij ontroert,
Een diep instinct van Iets, dat al wat is
Doordringt en saamverbindt, dat woont
In 't purpren licht van de ondergaande zon,
In d'oceaan, die deint aan 't ver verschiet,
In 't hemelblauw en in der menschen ziel; -
Een invloed en een geest, die al wat denkt
En wat gedachten wekt, beweegt, bezielt
En stroomt door alles. Daarom ben ik steeds
Een vriend geweest van weide, zee en woud,
Van heuvlen, bergen en van al hetgeen
Wij van deez' bloeiende aarde zien, van heel
De grootsche wereld, zoo van oor als oog,
Van 't geen zij zelv' half scheppen, half doen zien,
Recht dankbaar, dat ik steeds in de natuur
En in 't gevoel voor haar, erkennen mag
Het anker van mijn reinste ideeën, en de gids,
De liefde en poolster van mijn hart,
De ziel van heel mijn zeedlijk wezen.....

Of aspect more sublime; that blessed mood,
In which the burthen of the mystery,
In which the heavy and the weary weight
Of all this unintelligible world
Is lighten'd; - that serene and blessed mood,

In which th' affections gently lead us on, -
Until, the breath of this corporeal frame,
And even the motion of our human blood,
Almost suspended, we are laid asleep
In body, and become a living soul:
While with an eye made quiet by the power
Of harmony, and the deep power of joy,
We see in to the life of things.

If this
Be but a vain belief, yet, oh! how oft,
In darkness, and amid the many shapes
Of joyless daylight, when the fretful stir
Unprofitable, and the fever of the world,
Have hung upon the beatings of my heart,
How oft, in spirit, have I turned to thee,

O sylvan Wye! Thou wand'rer through the woods,
How often has my spirit turn'd to thee!
And now, with gleams of half-extinguish'd thought,
With many recognitions dim and faint,
And somewhat of a sad perplexity,
The picture of the mind revives again:
While here I stand, not only with the sense
Of present pleasure, but with pleasing thoughts
That in this moment there is life and food,
For future years.....

For I have learn'd
To look on Nature, not as in the hour
Of thoughtless youth; but hearing oftentimes
The still, sad music of humanity,
Not harsh nor grating, though of ample power
To chasten and subdue. And I have felt
A presence that disturbs me with the joy
Of elevated thoughts; a sense sublime
Of something far more deeply interfused,
Whose dwelling is the light of setting suns,
And the round ocean and the living air,
And the blue sky, and in the mind of man
A motion and a spirit, that impels
All thinking things, all objects of all thought,
And rolls through all things. Therefore am I still
A lover of the meadows and the woods,
And mountains; and of all that we behold
From this green earth: of all the mighty world
Of eye and ear, both what they half create,
And what perceive; well pleased to recognize
In Nature and the language of the sense
The anchor of my purest thoughts, the nurse,
The guide, the guardian of my heart, and soul
Of all my moral being.

De diepe orgeltonen van dit machtige lied moeten ieder, die zich door hun wondere harmonie wil laten doordringen. doen gevoelen welke heerlijke openbaring Gods de natuur voor de dichters is. Niemand kan zulke poëzie begrijpen, die een lui,

gedachteloos leven leidt, die nooit door het schoone, geheimzinnige en ontzagwekkende in de natuur tot geestdrift gestemd is voor den Schepper dezer wonderschoone wereld, en dus nooit een van de groote kerkfeesten van hart en verbeelding gevierd heeft in het dennenwoud, aan het strand der zee of op der bergen top.

Louter aesthetische, artistieke of intellectueele bewondering der natuur kan niemand blijvend gelukkig maken. Men wordt de schoonste vormen moede, wanneer men ze alleen met de oogen en het verstand geniet. Zoo men in de natuur de taal niet kan waardeeren, waarin de godheid tot ons spreekt, en men dus geen zielsgenot smaakt als men in nauwere gemeenschap treedt, dan moeten de stoutste zoowel als de liefelijkste natuurtooneelen ons ten laatste verzadigen. Wanneer men onzeker is aangaande het bestaan van God; wanneer alle godsdienstige overtuigingen ronddolen in een nevel van twijfel en geheimzinnigheid; wanneer men aarzelend en besluiteloos langzamerhand het geloof in God wel niet doodt, maar in een verwijderd oord te vondeling legt, waar het slechts zelden door een verstrooide, zwakke gedachte bezocht wordt, dan wordt de natuur ons enkel een systeem van ordelijke wetten en is ze ons niet de spiegel van de heerlijkheid en schoonheid van onzen machtigen Schepper en God.

Doch zoodra men, zeker van Gods bestaan, van Hem een denkbeeld poogt te krijgen door zijn schepping te bestudeeren, dan spreekt de natuur tot ons in gelijkenissen en zijn de symbolen der natuur de zekerste vingerwijzingen voor allen die God zoeken op deze aard. Alle groote dichters en profeten hebben deze les van de natuur geleerd. Ze zijn doordrongen geworden van het gevoel van Gods alomtegenwoordigheid, ze hebben met hun teeder dichterhart stemmen gehoord, die wij niet duidelijk meer vernemen, daar het gedruisch der woelende wereld ze versmoort, doch die hun verhalen hoe Gods geest alle zaken, die hij geschapen heeft, doordringt.

Zie, er bestaat zekere schroomvalligheid, zekere weerzin om over godsdienst te spreken, welke niet misprezen mag worden. Men wil niet voor een onvolmaakte sympathie de teederste, heiligste gevoelens zijner beste oogenblikken blootleggen; een onverschillig woord zou pijn doen, een tergend cynisch woord een diepe wonde slaan. Velen beperken er zich toe om van muziek, die universeele taal van de geestelijke instincten der

ziel, hun tolk te maken en om Beethovens simfonieën, die kathedralen der nieuwe tijden, alleen voor hen te doen spreken. Doch hoe gezegend die uiting voor onze harmonische ontwikkeling ook zij, toch mag ze ons niet voldoen. Het is goed om zich soms in woorden rekenschap te geven van de uit den aard der zaken onbestemde gedachten en gevoelens, die door muziek zoowel als door natuurtooneelen worden opgewekt en uitgedrukt.

Laat geen valsche schaamte ons weerhouden om als vrijwilligers het groote staande leger te ondersteunen van hen, die de vaan van spiritualisme omhoog houden; die prediken dat niet de materie den geest, maar de geest de materie maakte; dat niet de wereld de godheid ontwikkelde, maar dat God de schepper is van al hetgeen wij zien.

Er zijn onder ons, kinderen der eeuw, die door de clericalen verketterd worden als ongeloovigen, en verdoemd als heidenen, duizenden die dorsten naar een vaste overtuiging, die God zoeken, en elk zijner openbaringen raadplegen in de natuur en in der menschen instinct en ziel. Indien geloof zich moet openbaren in het uitspreken van formules, die niemand geheel begrijpt en iedereen anders verklaart; in het gevangen zetten van oordeel en rede binnen de kerkerwanden van versteende dogma's, dan zijn wij ongeloovigen, doch indien geloof zich uitdrukt in liefde voor den God, dien we voelen al zien we hem niet, in aanbidding, in zelfverzaking, in moedig onderzoek, in hoop en in nederigheid des harten, dan zijn wij geloovigen, die men theïsten, modernen, atheïsten of huichelaars mag noemen, naarmate ieders gevoel van eer en rechtvaardigheid een naam hem in den mond geeft.

Onze aanbidding van God heeft honderde hinderpalen te overwinnen. Ze openbaart zich in een stemming, en het onbestemde en onbepaalde onzer overtuigingen is tevens haar grootste schoonheid en grootste gevaar. Dat gevaar kan alleen overwonnen worden door iedere eerlijke poging om zich een voorstelling te vormen van God.

Eerlijkheid en arbeid zijn daartoe onontbeerlijk. Te groote verfijning en kunstvaardigheid schaden in dit als in menig ander werk. Ruwe omtrekken duiden het onzienlijke beter aan, dan het meest nauwkeurig afgeronde werk van pen, penseel of beitel doet. Onlangs wandelend langs de oevers van den Duitschen Rijn, trof mij de gedachte hoe oneindig minder de Christus- en

Maria-beelden, die op ruwe en naïeve wijze waren uitgehouwen in de gevels der dorpshuizen en in de houten kruisen langs den weg, mij zouden treffen indien ze volmaakte kunstwerken waren, door den een of anderen grooten meester, op bestelling, voor al die aanbidders gemaakt. In hun ruwheid ligt hun kracht om het hart te treffen. Hun ruwheid beteekent eerlijkheid, liefde, waarheid en geloof.

Laat ons een voorbeeld nemen aan die timmerlieden en metselaars langs den Rijn en, zonder valsche schaamte, in nederigheid des harten, onze voorstelling van de godheid uithouwen in de grondstof, waarover ieder te beschikken heeft. Woorden staan den schrijver ten dienste gelijk kleuren den schilder en tonen den componist.

Onze denkbeelden aangaande onze voorstellingen van God wijzigen zich jaar aan jaar naar onze toenemende of afnemende kennis, onze intellectueele kracht, onzen moed, onze meerdere of mindere reinheid van hart. Een mindere vormt zich van een meerdere toch nooit een waar begrip. Men heeft slechts na te gaan hoe buitengewoon moeielijk het is om zich een voorstelling te maken van het denkvermogen van een Newton of Spinoza, van de verbeelding van een Shakespeare of Beethoven, van de liefde eener moeder; en als we ons de betrekkelijke volmaaktheid van onze meerderen onder de menschen niet eens kunnen voorstellen, hoe zullen we ons dan een begrip kunnen vormen van God den onzienlijke en almachtige? Waar duizend denkende menschen bijeen zijn, heeft men duizend verschillende voorstellingen van God. Een man zal zich ongetwijfeld een ander begrip van Hem maken dan een vrouw, een Franschman een ander dan een Hollander. Dit moet ons nopen - niet om op sceptische wijze elke poging om God te leeren kennen, als toch ijdel uit den aard der zaak, op te geven - maar om door moedig en volhardend onderzoek en nadenken, door wetenschap en kunst onze denkbeelden aangaande God te verruimen en te veredelen. Zij, die twijfelen en onzeker zijn, doch weigeren te zoeken naar de oplossing der groote levensraadselen, zijn wellicht diep ongelukkig, doch zeer zeker bitter onrechtvaardig en dwaas.

Hoe treffend heeft Pascal op deze onrechtvaardigheid in zijne *Pensée* gewezen!

‘Het is zeker een groot ongeluk te twijfelen; maar het is ten minste een dure plicht om te zoeken, wanneer men onze-

ker is, zoodat hij, die twijfelt en niet zoekt, terzelfder tijd zeer ongelukkig en zeer onrechtvaardig is, en zoo hij zich op zijn twijfel verheft, dan weet ik geen woorden om zulk een buitensporig wezen te beschrijven.

Hoe komt men aan dergelijke gevoelens? Welke oorzaak van vreugde vindt men er in, onoverkomelijke ellende te verwachten? Welke grond van ijdelheid steekt er in, zich in ondoordringbare duisternis te bevinden, en hoe kan een redelijk mensch op de volgende wijze redeneeren?

“Ik weet niet wie mij op aarde geplaatst heeft, noch wat de aarde is, noch wat ik zelf ben. Ik verkeer in een verschrikkelijke onwetenheid aangaande alles. Ik weet niets van mijn lichaam, van mijn zinnen, van mijn ziel en van dat deel van mij, dat denkt hetgeen ik zeg, dat nadenkt over zich zelven en over alles, doch zich zelven evenmin als iets anders kent. Ik zie de schrikwekkende uitgestrektheid van het heelal, die mij omsluit, en ik gevoel mijzelf verbonden aan een klein plekje van die groote uitgestrektheid, zonder dat ik weet, waarom ik hier en niet ergens anders geplaatst ben, noch waarom mijn korte levenstijd mij thans is toebedeeld in plaats van in een ander tijdvak der eeuwigheid, die mij is voorafgegaan, of der eeuwigheid die mij volgt. Van alle zijden zie ik niets dan oneindigheden, die mij als een stofdeel omvatten, als een schaduw, die onherroepelijk slechts voor een enkel oogenblik bestaat. Al hetgeen ik weet is, dat ik weldra sterven moet; maar waaromtrent ik het onwetendst van alles ben, is juist omtrent dien dood, dien ik niet ontkomen kan.

Evenmin als ik weet vanwaar ik kom, weet ik waarheen ik ga; dit weet ik alleen, dat ik, wanneer ik deze aarde verlaat, voor altijd in het niet overga of in de handen val van een vertoornd God, zonder dat ik weet in welken van deze beidetoestanden ik voor eeuwig zal verkeeren. Dit is mijn staat, zoo vol ellende, zwakheid en duisternis! En uit dit alles trek ik het besluit, dat ik al mijn levensdagen slijten moet zonder één gedachte te wijden aan hetgeen mij overkomen moet. Wellicht zou ik eenig licht kunnen vinden voor mijn twijfel; maar ik wil de moeite niet nemen een stap te verzetten om dat licht te zoeken; en na met minachting hen behandeld te hebben, die zich wijden aan dat onderzoek, wil ik zonder onbezorgdheid en zonder vrees zulk een groote gebeurtenis te gemoet gaan, en mij lusteloos en leidelijk ter dood doen brengen, terwijl ik in

de onzekerheid verkeer aangaande de eeuwigheid van mijn toekomenden toestand.'

'Voorwaar, het is roemrijk voor den godsdienst zulke lieden tot vijanden te hebben', is het besluit waartoe Pascal komt.

Pascal heeft gelijk. Niets is zoo onredelijk als onverschilligheid aangaande godsdienst; niets zoo te veroordeelen, als de lusteloosheid en zorgeloosheid, waarmede men zich door den stroom der gebeurtenissen laat medesleepen, zonder een enkele mannelijke poging te doen om een veilige haven te bereiken. Hooge zeeën en orkanen, honger en zielsangst, alles, alles is beter dan die doodsche kalmte, wanneer de zeilen slap tegen de mast hangen en 't schip afdrijft, zonder te luisteren naar het roer. Alles is beter dan lauwheid, dan sleur, dan onverschilligheid.

Soms heb ik een denkbeeld, dat liet niet zoo moeilijk is God te kennen, als men hem slechts niet omschrijven wil. Het geloof in een persoonlijken God is de eenig mogelijke grondslag voor practischen godsdienst. Wanneer men echter poogt zich rekenschap te geven van dit geloof, erken ik dat men onmiddellijk in een verwarden doolhof van woorden den weg verliest. Onze uitdrukkingen verbijsteren ons, wanneer we ons den Oneindige in een begrensden vorm, den eeuwigen Heiligen Geest als een persoon pogen voor te stellen.

In diepe nederigheid des harten erkennen we dus, dat een bovenmenschelijke taal noodig is om den God, dien we aanbidden, te omschrijven. De onbestemde, duistere grootheid van het oneindige en eeuwige overweldigt ons denkvermogen en daarom houden wij, het machtelooze onzer taal erkennende, vast aan het beeld, waarmede de dichters en profeten - wier taal bovenmenschelijke taal zeker het naaste bij komt - onze zwakheid te hulpe zijn gekomen en we stamelen:

'Onze Vader, die in de Hemelen zijt.'

Het begrip Vader vergenoegt ons, ook zonder dat we den Vader voor de verbeelding kunnen roepen. Wij kunnen Hem niet zien en Hem ons niet voorstellen. Doch zult ge ooit aan een blindgeboren kind zeggen, dat het zijn moeder niet kent omdat het haar nooit gezien heeft? 'Ik kan haar hooren, ik kan haar voelen,' zou het kind antwoorden, zich met zijn armen vastklemmende aan de onzichtbare moeder. Dus klemmen wij

ons ook vast aan onzen Vader in den Hemel, dien we niet zien, doch dien we hooren en voelen.

Dit is anthropomorphisme, zeggen de mannen der wetenschap, en Engeland's groote wijsgeer, Herbert Spencer, heeft de dwaasheid, om zich een persoonlijken God voor te stellen, door treffende beeldspraak willen duidelijk maken. Hij stelt zich een horloge voor, dat begint te redeneeren, en zich afvraagt wie zij maker kan zijn, en dat nu tot de valsche conclusie komt, dat zijn maker een wezen is van gelijke beweging en gedaante als horloges, en dus door een reusachtige veer met kamraderen in beweging wordt gebracht.

Indien het horloge dus redeneerde, zou het echter niet verkeerd philosopheeren, gelijk Herbert Spencer schijnt te gelooven; maar het zou met treffende juistheid in horlogestaal zijn maker beschrijven. Het horloge dat, naar de mate van zijn ondervinding en kennis oordeelende, zich zijn maker als een grooter en fijner bewerkt uurwerk voorstelde, ware met zijn beeldspraak de waarheid naderbij, dan het sceptisch horloge dat, dergelijke voorstellingen dwaasheid achtende, in uurwerkstaal een synoniem aan anthropomorphisme samenstelde, om zijn dichterlijk broeder-horloge belachelijk te maken.

Analogie is de eenige brug, die de stoffelijke met de geestelijke wereld verbindt; wij kunnen alleen door de zaken, die wij zien, besluiten tot de zaken, die wij niet zien. Waarschijnlijkheid is onze levensgids, en we zijn daarom eenvoudiger en ongekunstelder wanneer we de symbolen gebruiken, welke onze menschelijke natuur en omgeving ons aan de hand doen, dan wanneer wij een schaduw pogen te grijpen, en ons een voorstelling trachten te maken van het absolute, namelijk van hetgeen in zichzelf en door zichzelf bestaat, en in geen noodzakelijk verband tot iets of iemand staat. Het is wijzer de grenzen van ons denkvermogen te erkennen, en tevreden te zijn, niet, in menschentaal, onzen maker Vader te noemen.

Door ons dus te beperken tot hetgeen binnen ons bereik ligt, door ons te vergenoegen om in menschentaal hetzelfde te doen wat het horloge in horlogetaal zou doen, leggen wij ons zelven echter een zwaren plicht op. Wij moeten nu toch al het mogelijke doen om onze taal te verrijken, d.i. om onze begrippen te verruimen, onze verbeelding aan telkens grooter en edeler concepties te wennen. Wij mogen dan geen enkele openbaring Gods verwaarloozen, en moeten overal zoeken naar

nieuwe symbolen, naar schoone analogieën, die ons kunnen helpen, om ons een telkens goddelijker begrip van God te maken.

Daartoe voegt het ons in de eerste plaats Gods openbaring in de schepping te raadplegen. Wij zijn toch rijker begaafd dan het denkbeeldig horloge, daar we niet alleen uit ons eigen samenstelsel, maar ook uit het samenstelsel van het heelal ons denkbeelden kunnen vormen aangaande onzen Maker. Bij voorkeur beperken millioenen menschen zich tot Zijn openbaring in de ziel van enkelen zijner meest begaafde schepselen, in de ziel van heiligen, profeten en dichters.

Onwaardeerbaar is deze openbaring, doch ze moet aangevuld worden door ook andere van Gods schepselen en scheppingen te raadplegen.

De eenvoudige waarheden en beginselen, welke de zieners hebben waargenomen en gepredikt, werden steeds, door de onvolmaakte kennis en het angstig bijgeloof hunner volgers in cellulaire dogmatische gevangenissen van hun levenwekkende vrijheid beroofd, doordien men de diepe zaken van den Onzienlijke in de bepaalde vormen der menschelijke taal juist omschrijven wilde, en dus noch rekenschap kon houden van de zich steeds wijzigende beteekenis der woorden, noch van de vorderingen der wetenschap.

Zij, die willen rusten en daarom hun oordeel gevangen geven, die onderzoek en wetenschap haten, zijn tevreden met het gezag van documenten of personen, welke het hun gelieft onfeilbaar te achten; - hun sluimering moge zacht, en zoet hun droomen zijn, we hebben niet met hen te doen. Geen moedig werk vergt men van hen, die zich met opium den geest verdooven om ongestoord visioenen te kunnen zien.

Wij, die God pogen te aanbidden in geest en in waarheid, en Hem ijverig zoeken, zien in de natuur den sluier, die de grootsche lijnen van de goddelijke figuur half doet zien half verbergt, en ze minder openbaart dan raden laat. Wij luisteren naar de goddelijke stem waarmede de schepping tot ons spreekt, naar de *vox Dei in rebus revelata*, waarvan Bacon sprak.

Onbeschrijfelijk is hetgeen de natuurwetenschappen hebben bijgedragen om onze menschelijke taal te verrijken en te ontwikkelen, wanneer we over God spreken.

Hoe hebben zij ons denkbeeld van Gods macht en groot-

heid verruimd! Hoe vele schaduwen, die onze onwetendheid op ons Godsbegrip wierp, zijn reeds verdwenen voor het licht der wetenschap? Welk een grootsch denkbeeld geven de ontdekkingen, door telescoop en spectroscoop en microscoop gedaan, niet van de schepping! Verheven gedachten wekt het denkbeeld op, dat door harmonische evolutie, niet door het uitspreken van enkele tooverwoorden, alles ontstaan is. Iedere nieuwe ontdekking der wetenschap doet ons de rhytmische, de muzikale regelmaat en orde, de heilige harmonie van het heelal beter begrijpen en doet ze ons als het ware hooren en zien.

De heroën der wetenschap lichten, evenals de dichter, een slip op van den sluier, welke den Schepper van hemel en aarde aan ons oog onttrekt.... Hetgeen de natuur ons aangaande den alwijzen Schepper leert, is, zoo men moedig doordenkt, zoo vertroostend en geestdriftwekkend schoon. Het wekt dat onwaardeerbare gevoel van eerbied en heilig ontzag op; het doorstroomt al onze gedachten met idealiteit. De kennis, die we opdoen, en die de vrucht is van vrij onderzoek, geeft het tegengif tegen eenige verkeerde gevolgen van datzelfde vrije onderzoek. De volmaakte vrijheid - door de clericalen gedoemd - is toch vaak slechts middelpuntschuwend bij den aanvang, tot ze middelpuntzoekend wordt door onze hartstochtelijke liefde voor orde en harmonie, welke dat onderzoek juist opwekt.

De reeks van groote ontdekkingen der wetenschap verschrikt ons niet, doch vervult ons met een heerlijke vreugde. De hemel, welke ons donker en eng omcirkelde, werd omhoog geheven; de schepping breidde zich tot in 't oneindige uit en de eeuwige ruimte bood zich aan onze bewonderende oogen aan. De ontdekkingen der wetenschap zijn ons als een lange reeks van altaartreden, die ons door de eeuwige ruimte van de aarde omhoogvoeren tot den troon van den heiligen en almachtigen Schepper van al wat bestaat.

Het heelal is de schitterende voorstelling van de macht van den Schepper, van de liefde van den Vader, en 't is lafhartigheid, onrechtvaardigheid of gekrenkte ijdelheid, wanneer we niet pogen ons een voorstelling van onzen God te maken uit zijne werken.

Hoe meer men met de natuur in gemeenschap is en hare geheimenissen leert kennen, des te overweldigender indruk ver-

krijgen wij van de macht, de wijsheid en liefde van God. zoodat de gedachte heiligschennis wordt, dat wij zondige, dwalende, onwetende menschen Hem in Zijn volle heerlijkheid en majesteit zouden kunnen zien, en wij met dankbaarheid vervuld worden, dat Hij in zijn wijsheid heeft goedgevonden om juist zooveel van zijn stralende majesteit te toonen als onze oogen verdragen kunnen.

De zon kunnen we niet aanschouwen, daar haar verblindende photosfeer haar omsluiert. We kunnen er slechts naar raden, welke geheimzinnige wereld door die vlammende vuurgolven, die soms millioenen mijlen omhoog steigeren, verborgen wordt; we kunnen de zon niet zien en haar schitterenden aanblik niet verdragen, en toch weten we dat ze bestaat. Wanneer we, in haar glanzend lichtkleed verborgen, die oneindige wereld weêrspiegeld zien in het kleine plasje regenwater ginds op de heide, zouden we het dan onmogelijk achten, dat de onzichtbare, oneindige God weerspiegeld wordt in onze zielen!

Wär nicht das Auge sonnenhaft
Wie könnten wir das Licht erblicken:
Lebt in uns nicht des Gottes eig'ne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken!

Millioenen mijlen is die zon van mij verwijderd, en toch zou ik zonder haar niet kunnen ademen, zien of hooren; mijn kracht ben ik aan haar kracht verschuldigd. Zij wekt frisch leven, ze kust de bloemen wakker op dezen schoonen lentedag en wekt geloof en hoop in onze harten op.

Het licht stroomt van de zon en spoedt onzichtbaar door de eeuwige ruimte, donker als de nacht, totdat, wanneer het in aanraking komt met materie, zijn macht om te verlichten, om leven te wekken en te onderhouden, geopenbaard wordt.

Zijn er niet duizende krachten in de natuur, die evenzeer macht hebben om te verlichten, doch wier stralen onzichtbaar en donker als de nacht bleven, omdat ze geen materie vonden, die hun macht openbaarde? omdat de menschen ziende blind en hoorende doof waren, en uit enge vooroordeelen en angst weigerden zich aan de stralende natuurkracht bloot te stellen en zich te doen verlichten door hun glans?

Laat ons, nu de geleerden priesterdienst gedaan hebben, door op het lichtgevend vermogen der natuurkracht te wijzen, ons

hart niet verstokken, maar ons in den weg der stralen plaatsen, opdat hun zonnige macht aan ons openbaar worde gemaakt.

Laat al de goddelijke natuurkrachten ons verlichten, opdat we geen van Gods openbaringen verwaarloozen mogen en niet vrijwillig in onwetendheid en duisternis ronddwalen.

Geen menschelijk oog kan God aanschouwen en leven; doch we kunnen ons in Zijn heilige schaduw verkwikken en pogen de heerlijkheid van den Onzichtbare te gissen naar de lengte van zijn schaduw.

Tot de ontmoedigden en hoovaardigen die, omdat ze slechts menschen zijn en dus het eeuwig licht niet kunnen aanschouwen, in arren moede weigeren de schaduw te meten: die nederliggen in de tastbare duisternis, in plaats van in het groene lichtdonker der genezende schaduw te werken en te aanbidden, zeggen we met Pompilia in Robert Brownings edel gedicht:

> 'But where will God be absent? In his face
> Is light, but in His shadow healing too:
> Let Guido touch the shadow and be healed.'

Laat ons niet doen als kinderen, die, als ze het aangezicht tegen de ruiten drukken en het glas door hun zuchten bewasemd hebben, weenen omdat ze den hemel en het landschap niet langer kunnen zien.

Wij moeten kalm en krachtig zijn, en niet door de zuchten van onzen angst de helderheid van ons uitzicht op de schepping benevelen. Door moedig onderzoek en onbevreesd nadenken toonen we onze aanbidding en vertrouwen het best.

We zijn in staat gesteld Gods werken te aanschouwen, ze met elkander te vergelijken en dus een indruk te krijgen niet alleen van al deze werken te samen; maar ook aangaande den Schepper, die ze maakte. De wetenschap, de profetesse van den Onzienlijke, heeft ons van de wonderen der schepping heerlijke zaken verteld, die al de gedichten der grootste genieën en indrukwekkende poëzie overtreffen; we hebben van den geoloog geleerd hoe onbegrijpelijk wijs de Voorzienigheid is, die alles heeft voorbeschikt; we hebben, met den miroscoop in handen, het oneindig kleine leeren bewonderen en liefhebben, en verstokt moet het hart van den man zijn, die niet tranen van heilige aandoening en reverentie in de oogen voelt opwellen als hij de wijze vaderhand opmerkt in al wat bestaat, hoe onzicht-

baar klein 't ook zij; wanneer hij in 't oogenschijnlijk levenlooze frisch leven een groote volmaaktheid bespeurt, en de heerlijke harmonieën der schepping volgt in den major der zonnestelsels, die om Aldebaran en Sirius rondcirkelen, zoowel als in den minor der bijna onzichtbare wereld. We hebben de astronomen, die lierzangers onder de zonen der wetenschap, ons geheimen hooren mededeelen, die aanvankelijk angst en ontzetting wekken, wanneer we onze juiste plaats in de oneindige schepping leeren gevoelen. Het is alsof ons de voeten onder ons worden weggerukt, en we nedergeplompt worden in een gapenden afgrond, waarin we milioenen van jaren met telkens toenemenden spoed zullen nedervallen, doch we vreezen niet, want God is overal. Het is slechts de eerste duizeling, die den onervaren bergbestijger overrompelt, wanneer hij de hoogste top bereikt heeft, en 't hem is wanneer hij omlaag ziet, of alles voor zijn oogen dwarrelt, alsof de aarde wegzwijmt van onder hem heen. De moedige man gaat nederliggen op den top en vraagt den trouwen gids hem vast te houden; hij buigt het hoofd over den afgrond heen en maakt zich vertrouwd met de diepte. Vol zelfvertrouwen, met lachende oogen opstaande, gevoelt hij zich het kind der bergen; hij heeft den doop ontvangen en mag het heiligdom der hooge Alpen binnentreden.

Dus moet de man, die de starren in haar loop wil volgen, en die de zonnen tellen durft van een atoom der scheppping dat om een der zonnen dwarrelt, die om een middelste zon zich voortbewegen, de eerste duizeling ook overwinnen; doch zoo hij biddend en hopend zijn eerste nachtwake heeft doorgebracht, staat hij op, een ingewijde in mysteriën van den nacht.

Zittende aan de voeten van de mannen der wetenschap, leert hij wat de feiten zijn; in zijn eenzaamheid 't geleerde overdenkende, bewondert hij de oneindige kleine wonderschoone lilliput-wereld der schepping; hij ziet als het ware hoe de aarde geformeerd werd, hoe in den loop der eeuwen laag na laag gelegd werd door hem, in wiens oog duizend jaren zijn als een. Hij ziet de dus gevormde aarde, met haar groene velden, bloeiende wouden en ruischende zeeën, vonkelen in de ochtendzon, en voelt hoe die aardbol met hem rondvliegt door de ruimte, als een duivenveertje zwevende in het heelal, dat van millioenen starren wemelt hij ziet al de wonderen der natuur met een climax van aanbidding zijn oog voorbijtrekken:

They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude;

en geleerd hebbende wat de feiten der natuur zijn, overdenkt hij wat ze hem leeren aangaande den Schepper. De wetenschap heeft voor een klein gedeelte den nevel voor onze oogen opgeklaard, en ziet welk een oneindig grootscher denkbeeld we reeds hebben van den goddelijken Schepper!

Het is niet onbekend, dat deze moderne hartstocht voor de natuur en voor de natuurwetenschappen gevreesd wordt door de clericalen.

Men hoore bij voorbeeld, hoe de Laprade waarschuwt voor de valstrikken, welke de natuur ons spant, voor de schoonheid, waarmede zij ons verleidt:

'Met hun diep instinct voor de groote zedelijke wetten en hun wondere gave om ze te verpersoonlijken in de schoonste vormen, hebben de Grieken ons op heerlijke wijze de verleidingen en gevaren aangetoond van een te onbeperkt gevoel voor de natuur. Zoo diep was het profetisch inzicht der eerste mythendichters, dat zij er zelfs een voorgevoel van schijnen te hebben gehad, dat het onder de kunsten de muziek is, welke met de ons omringende natuur in de nauwste verbinding staat en ons in hare valstrikken lokt door ons te bedwelmen met haar zachte akkoorden. De geschiedenis van 't naturalisme wordt geheel ontsluierd in de oude fabel der sirenen, de fabel die zoo vaak herhaald en toch zoo luttel wordt begrepen. Een welluidende stem doet zich hooren, de boezem eener godin verschijnt in haar verblindende naaktheid boven de golven. Hoe de betooverende verleiding van dit harnonisch schoon te wederstaan? De dichter heeft den kabel gekapt, die zijn vaartuig weerhield; hij snelt vooruit en volgt de harmonische nymf, en langzamerhand wordt hij al meer en meer in den afgrond gesleept en verslonden. Moet men dan de betooverende verschijning ontvluchten, en zich geheel onthouden van die openbaringen eener onbekende schoonheid, eener zoo zeer aantrekkelijke en nieuwe kunst? Één middel slechts bestaat om zonder 't minst gevaar zijn hart er aan op te halen, en haar de geheime lessen te ontrooven, zonder het slachtoffer te worden eener onvoorzichtige nieuwsgierigheid. Laat u, gelijk de Grieksche held, met sterke banden aan den oever binden. Verdraagt die ijzeren banden, die u aan de onwankelbare tradi-

tie ketenen: laat u door een goddelijk gezag dwingen tot heldhaftige onthouding; gij zult de vrijheid uwer ziel enkel behouden tot den prijs der banden, die ge uw lichaam aan laat leggen.'

De Laprade heeft dus op schoone wijze de vrees der clericalen voor de natuur uitgedrukt. Elk dogmatisch, juist geformuleerd geloof, elke theologie, welke niet zoekt maar meent gevonden te hebben, wordt afgestooten door het geheimzinnige en onbegrensde, door alles wat den geloovige toefluistert, dat er meer zaken in hemel en aarde zijn, dan die waarvan hun wijsbegeerte droomen durft. De calvinistische orthodoxie, die stijfheid, enge kleingeestigheid en onnatuur tot deugden heeft verheven, toont echter aan waartoe die vrees voor liet sirenenlied der vrije natuur al niet brengt. Men sluit de ooren voor het lied der natuur, dat de zielenbegeerte naar het oneindige uitdrukt: men ketent zich vast aan een eng, dogmatisch systeem, dat in een zeker aantal artikelen verdeeld is en waarin, als in een cellulaire gevangenis, alle lastige vragen, elke wensch naar onderzoek, die onrust en gejaagdheid zou kunnen opwekken, gevangen worden gezet.

Nu heeft de natuur voor ons geen raadselen meer, niets is onduidelijk en onbegrijpelijk, op alles heeft men dadelijk een antwoord gereed. Door den zondeval des menschen is de natuur vervloekt; de mensch moet zich zelf kastijden, en zich voor de gevaarlijke natuur in acht nemen. Al hetgeen beperkt, juist omgrensd en afgebakend, regelmatig en vlak is trekt ons aan. Een kalme, beschaafde, gepolijste levensbeschouwing, die wel eenigszins kunstmatig en bekrompen is, heeft de overhand. Men verkiest een chineesch knutselwerk boven een gothische kathedraal, en een keurig net tuintje met smalle rechthoekige paadjes - die met witte kiezelsteentjes belegd zijn - met gladgeschoren hagen, stijve, tot een paraplui of pyramide geknipte boompjes, boven een groot woud; men verkiest een platte weide - mits ze veel gras oplevert - boven de Hooglanden en 't Berner Oberland: men verkiest den catechismus boven de natuur en de kerk boven God.

De katholieke kerk heeft ook wel steeds tegen de natuur gewaarschuwd, doch door de liefde van de kunst, welke zij aanmoedigde, en door de symbolen, welke zij gebruikte, is zij steeds van de ontzettende bekrompenheid en enge deftigheid van 't calvinisme vrijgebleven.

Symbolisme in godsdienst, door de Katholieken geliefd, heeft de heerlijke en dichterlijke beteekenis, dat er iets in de betrekking van der menschen ziel tot God is, te diep en heilig om in gewone menschentaal te worden uitgedrukt. Symbolen laten der verbeelding vrijer spel dan woorden; de kunst brengt de ziel met het oneindige in betrekking en dus in harmonie met de natuur. De fijnere smaak en vooral de zoo gezonde liefde voor heldere kleuren, welke katholieke volken onderscheiden, is zeker gedeeltelijk hieraan toe te schrijven. De natuur, door den priester verbannen, sloop, vermomd als kunst, door de gothische boogramen de kerk weder binnen.

In de middeleeuwen, toen een nieuwe maatschappij en godsdienst zich vormden, toen dorst naar het oneindige alle denkers kwelde, en men naar de oplossing zocht van ontzettende raadselen, had men niets wat op de conventioneele stijfheid en onnatuurlijkheid der kunst- en natuurvermoordende puriteinen geleek.

De gist, waarmede 't christendom het heidendom doortrok, woelde toen nog met jonge kracht en bracht alles in beweging. Vurige geesten zochten overal het oneindige, zochten overal een oplossing van eeuwige vraagstukken. Men leed en streed, worstelde en adspireerde. De gebouwen der middeleeuwen zijn grootsch en verheven; de spitsbogen verheffen zich telkens hooger en luchtiger en verwijderen zich verder van de aarde. Geen van de kathedralen der middeleeuwen echter is voltooid. En al bracht men er ook den laatsten steen aan toe, dan zouden zij toch nog steeds gelijken op in aanbouw zijnde kerken. De middeleeuwen zoeken en pogen en dwalen, en al meenen ze ook soms gevonden te hebben, zoo zijn ze toch nooit voldaan en volkomen overtuigd. *L'infini les tourmente*.

Die liefde voor het geheimzinnige en onzichtbare is, we toonden het reeds aan, zeer na verwant aan onze liefde voor de natuur. Want ook wij verkeeren in een tijdperk, dat meer op de middeleeuwen dan op de classieke tijden van rust en kalmte en volmaakte zekerheid gelijkt. Ook wij zoeken God en dorsten naar 't oneindige. Onze liefde voor de natuur is een Gothisch, een Germaansch instinct, en is in strijd met al hetgeen er stijfs en kleingeestigs en overnauwkeurigs is in onze gewoonten en begrippen.

De sirenenzang lokt ons zeker evenzeer aan als hij 't den Griek-

schen held kon doen, op wien de Laprade doelt, doch wij weigeren ons vast te laten binden aan den oever, in de overtuiging dat vrijheid alleen levenwekkend is, en dat niets ontdekt is en verkregen door vrees en angst voor 't onbekende.

We zijn daarom manmoedig de onstuimige wereldzee ingestoken; we hebben de kabels gekapt der oude ankers, die geen kracht tot weerstand meer hadden, en wij worden gedreven naar een haven, waarin wij gelooven, doch die wij nog niet zien.

Op des Geestes breede, diepe stroomen
Drijven, zwerven, zoeken, lijden wij;
Nachten dalen, hooge watren komen...
En - we zijn zoo rustig niet als gij?
Toch vooruit steeds streven wij en staren,
Als Columbus, 't hoofd omhoog gericht,
Reizen we op de wentelende baren,
In 't geloof, dat ginds een wereld ligt.

Het is een natuurlijk gevolg van onzen toestand, dat wij groote aandacht wijden aan alles wat ons omringt, en dat we wetenschap en natuur om strijd raadplegen. De zeeman, die de stormachtige winterzee bevaart, wijdt een geheel andere aandacht aan wind en weêr en golven als hij, wiens schip in een veilige haven voor anker ligt. Dus raadplegen ook wij alle stemmen, die van de godheid spreken, en zoeken wij in de eerste plaats hare openbaring in de natuur en in de natuurwetenschappen.

Twee zaken zijn er, die ze in de eerste plaats ons leeren: nederigheid en hoop. Nederigheid, doordien ze ons onze juiste plaats in de schepping aantoonen; hoop en onbegrensd vertrouwen, doordien ze ons op de onuitputtelijke hulpmiddelen en macht wijzen, waarover de Schepper van hemel en aarde beschikken kan.

Zittende onder de ontluikende kastanjeboomen, en de wonderen herdenkende in den afgeloopen winter van de natuuronderzoekers geleerd, gevoelen we dat het onze plicht is, alles te hopen wat niet onmogelijk is, alles te gelooven wat niet onredelijk is. Niets schijnt ons in deze stemming zoo heiligschennend en ongodsdienstig als de woede en angst, waarmede de clericalen van elke secte de ontdekkingen zien der wetenschap, waardoor ze een ergerlijk wantrouwen toonen tegen

den Schepper, die niet alleen de waargenomen schepping maakte, maar ook aan 't waarnemend schepselverstand verbeelding en oogen schonk.

Hun machtelooze woede gelijkt op niets zoozeer als op den ontzinden, krijtenden angst, waarmede de wilde bij een eklips de groote schaduw langzamerhand ziet voortkruipen over 't vonkelend aangezicht der zon. Door een voorbijgaande schaduw der wetenschap ontsteld, gelooven ze dat de wereld haar einde nadert, en ze schreeuwen zonder te onderzoeken.

Hoevele clericalen toch die aan traditie en gezag zich vastklemmen, hebben bij voorbeeld de boeken gelezen van Darwin, dien velen hunner gemakshalve als den antichrist beschouwen? En toch zijn de boeken van dien dichter van 't modern poëem der metamorphosen zoo opwekkend voor de verbeelding en zoo leerzaam....

Van onder de kastanjeboomen rondziende op de ons omringende natuur, komen gedeelten van zijn werken ons in herinnering. De vinken slaan en zingen in het eikenkreupelhout, waaraan eenige gele en bruine bladeren van verleden jaar nog hangen. De wind, die deze bladeren doet ritselen, brengt de zoete geuren van denneboomen en 't droog heidekruid tot ons. Rechts ligt een akker, die pas is omgeploegd. Daarnaast tintelt het frissche lichtgroen van 't winterkoren, dat zoo zonnig uitkomt tegen de zwarte dennenbosschen, welke door de graanvelden omzoomd worden en tusschen wier donkere stammen de zon blinkende lichtvlekken op het mosch toovert. Het mosch onder de dennen en de mulle zandweg aan onze voeten wemelen van leven. Insecten en rupsen zonder tal zijn ijverig in de weer. De bijl van den houthakker breekt alleen het stilzwijgen af, en soms hooren we de lammeren in een weide, welke de bosschen aan ons oog onttrekken. Gele en zwart-roode kapellen fladderen in den warmen zonneschijn. Van alle zijden zijn we omringd door duizende vormen van ontwakend leven en frissche jeugd. Onwillekeurig komen, wijl we op dit alles letten, een paar volzinnen uit Darwin's *Origin of Species* ons in de gedachten. ‘Het is belangwekkend,’ zegt hij, ‘om opmerkzaam een ruig en dicht begroeide aarden dam te beschouwen, die overdekt is met allerlei soort van planten, met struiken, waarin de vogelen zingen, met insecten, die er omheen fladderen, en wurmen, die zich door de vochtige aarde wringen, en dan te gedenken hoe al deze zeer bewerkelijk sa-

mengestelde vormen - die onderling zoozeer verschillen en op zulke ingewikkelde wijze van elkander afhankelijk zijn, allen zijn voortgebracht door wetten, die rondom ons heen in werking zijn..... Er is zekere grootschheid in de beschouwing, dat dit leven, met zijn verschillende machten, oorspronkelijk door den Schepper eenige vormen of wel een enkele vorm is ingeblazen, en dat, terwijl deze planeet is blijven rondcirkelen volgens de gevestigde wet der zwaartekracht, uit zulk een eenvoudig begin eindelooze, heerlijk schoone en bewonderenswaardige vormen ontwikkeld zijn en zich nog steeds ontwikkelen.'

Grooter bewijzen van een Voorzienigheid, van een goddelijken Schepper, dan de bewijzen, die elke nieuwe ontdekking en wetenschappelijke hypothese ons brengt, zijn ondenkbaar. In de gestadige opklimming van een lager tot een hooger type: in de onophoudelijke ontwikkeling van het geschapene in meer gecompliceerde, fijner bewerktuigde schepselen in een verbeterende reeks van opvolging, vind ik de krachtigste aanduidingen van een almachtigen, liefhebbenden God, die volgens een harmonisch plan al het geschapene veredelt en ontwikkelt. Hij ontvouwt vorm na vorm, organisme na organisme, wereld na wereld, zonnestelsel na zonnestelsel tot het bereiken van zijn onnaspeurlijk doel[1].

Die wet van metamorphose, waarvan enkele oudere dichters een soort van voorgevoel hadden, en welke door Darwin en Wallace thans wordt ontwikkeld, geeft ons een bewustzijn van harmonie in de schepping, dat ons doet knielen voor den goddelijken kunstenaar, die de meest volmaakte middelen gebruikt om zijn doel te bereiken. Transformatie, ontwikkeling, eeuwig hernieuwde jeugd prediken de lentebloesems en het jonge groen zoowel als wetenschap en poëzie.

Deze prediking verschrikt de geloovigen voornamelijk wanneer zij wordt toegepast op den mensch. De theorieën van Darwin, aangaande de afstamming des menschen, hebben ergernis en ont-

1 As the tendency of each of these great doctrines - the Newtonian Law of gravitation and the Nebular Hypothesis of Laplace - was pronounced in the first instance to be atheistic, whilst in the end each has been accepted as an expression of our best and highest knowledge of the Creator's action in the physical universe, so it will ultimately be with the doctrine of organic evolution, which will come to be viewed as presenting a far grander notion of creative design than the idea of special interposition required to remedy the irregular working of a machine imperfectly instructed in the first instance.
Dr. Carpenter.

zetting gewekt bij duizenden, die, naar het schijnt, een afdaling van den volmaakten en onschuldigen Adam in den tuin van Eden tot zijn misdadige afstammelingen troostrijker achten dan een opklimming en ontwikkeling van een lager tot een hooger soort.

Darwin's hypothese laat nog geen bewijs toe, doch ieder, die de dichterlijke boeken van dezen denker eerlijk heeft gelezen, zal moeten erkennen, dat ze van honderde zaken, die volgens elke andere theorie onverklaarbaar zijn, rekenschap geeft; dat ze waarschijnlijk meer waar is dan elke andere. Moed behoort er toe, zijn hypothese aan te nemen; meer moed om haar geheel te verwerpen.

Doch in geen enkel opzicht heeft deze overtuiging iets verschrikkelijks. Darwin noeme zijn boek slechts: '*the Ascent of Men*,' in plaats van '*the Descent of Men*,' en ieder zal begrijpen wat ik bedoel. Indien het bewezen wordt, dat wij waarlijk van de dieren afstammen, dan is er geen heerlijker, troostrijker ontdekking dan die van Darwin. Indien de dieren des velds door harmonische ontwikkeling kunnen opklimmen tot de heroën der menschheid, tot de Socratessen, Shakespears, Paulussen en Newtons van ons geslacht, dan rijst de gedachte op, wat evolutie niet van ons kan maken.

Men heeft Darwin's theorie eens vergeleken bij de kathedraal van Milaan, wier bouw zoovele jaren eischte, dat in verloop van tijd de lagere orde van architectuur in een hoogere gewijzigd werd. Van het groote gebouw der wetenschap leggen de moedige denkers van onzen tijd met wondere vlijt de grondslagen, die soms het denkbeeld geven, dat een lage orde van bouwkunde gevolgd zal worden, en dat een soort vanplatdakkige gevangenis gemetseld wordt, waarin spiritualisme, poëzie, verbeelding en godsdienst zullen opgesloten worden. Doch wij hebben de vaste overtuiging, dat dit niet zoo zijn zal, dat de lagere in een hoogeren stijl zal opgaan, en dat op die grondslagen een heilige kathedraal zal worden opgetrokken, welke alle kerken der wereld in heerlijkheid en goddelijk schoon overtreft. Wij gelooven in de kathedraal der toekomst; in den grooten God, schepper van hemel en aarde, tot wien in eeuwig opstijgende spiraal de menschheid zich verheft en het individu zich ontwikkelt, en voor wien duizend jaren zijn als één.

En als men ons afvraagt hoe we bewijzen, dat de mechanische ontwikkeling van al wat bestaat, met voorbedachten rade verordineerd is door een God, die daarmede zeker doel heeft; hoe we

bewijzen dat opvolging van soorten en ontwikkeling volgens onomstootelijke wetten geen blinde daad van die natuurwetten is, dan verklaren we nederig geen andere bewijzen te hebben dan die, welke ons gezond verstand en onze rede ons geven, welke alleen bevredigd worden door de éénheid van plan waarnaar een volmaakt wijze Schepper gehandeld heeft. En wat het vermoeden aangaat, dat al wat is door de blinde werking der natuurwetten zou zijn ontstaan, moeten we opmerken, dat de oorsprong van dit dwaas vermoeden alleen ligt in onze hebbelijkheid om woorden te personifieeren, hetgeen aanleiding geeft tot eindelooze verwarring en nieuwe afgodsdiensten doet ontstaan.

Het misbruik, dat van het woord wet gemaakt wordt, is bijzonder hinderlijk. Het is een onnauwkeurig metaphorisch gebruik van dat woord om daarmede een reeks feiten of verschijnselen of deducties van deze aan te duiden.

Het woord wet zou minder misleidend zijn, indien men sprak niet van natuurwetten maar van goddelijke wetten. De taal der menschen is zoo geheel onvoldoende, dat ze steeds door symbolen en formules poogt hun meening duidelijk te maken, waarop die formules en symbolen weldra voor de zaak zelve die ze voorstellen, gehouden worden. Vroeger maakte men beelden, die het verheven denkbeeld van schoonheid of kracht moesten uitdrukken, dat men zich van de godheid maakte. Nauwelijks waren die beelden op hun voetstukken geplaatst, of het volk wierp zich op de knieën en aanbad ze als goden, vergetende dat het beelden waren.

Doen we veel beter tegenwoordig Maken we niet van symbolische uitdrukkingen als ‘natuurwetten’ onafhankelijke, scheppende machten?

Men behoort woorden en uitdrukkingen alleen te bezigen als vensters, waardoor men zijn gedachten het duidelijkst kan toonen, als cijfers, welke een waarde aanduiden, maar niet die waarde zijn. Doch de vensters worden onophoudelijk aangezien voor de gedachten, de cijfers voor de waarde.

Een wet veronderstelt een wetgever, zegt het gezond verstand. Het ware begrip van *wet* is onafscheidelijk van het denkbeeld *wil*. Het is de *wil* die chaos in cosmos omschept; den *wil* kunnen we niet afscheiden, in onze gedachten, van een wezen dat haar kan uitoefenen en kan handelen, en dat Heilig Wezen aanbidden wij als God.

En als men mij dan vraagt waar ik dien God toch vind, dan antwoord ik: ‘in mijn onrust en twijfel, in mijn ontevredenheid met het tegenwoordige, in mijn afschuw van het dierlijk element in mij zelven, in mijn zielzucht naar rechtvaardigheid, naar reinheid en deugd.’

Dit godsdienstige instinct is of mij toebedeeld door een bijzondere scheppingsdaad, of wel het is ontstaan door evolutie en ontwikkeling, en waarom zoude ik mij verontrusten aan welk van beide ik het dank.

De jonge zwaluwen, in den zomer hier geboren, gehoorzamen zonder aarzelen de aandrift, die hen in 't najaar noopt den tocht over breede zeeën te aanvaarden naar het verre, hun gansch onbekende land in het zuiden. Ik critiseer evenmin de aandrift, die mij noopt om God te zoeken, als de zwaluw, dien ik in kennis niet veel overtref, de aantrekkingskracht critiseert, die het zuiden op hem uitoefent. Heeft mijn aandrift zich langzamerhand ontwikkeld, dan is het slechts een nieuwe bevestiging van Darwin's theorie, volgens welke de levende vormen hun ontstaan te danken hebben aan zeker onoverwinnelijk gevoel van onrust en ontevredenheid van vorige vormen, dat hen niet toeliet in den toestand, waarin ze verkeerden, te blijven. Mijn onrust, die mij naar God drijft, is dan een ontwikkeling van de onrust, welke lagere soorten in hoogere metamorphoseert, en die gedachte is troostrijk en vol poëzie.

Dat verlangen naar God, het

> ‘je veux croire et j'espère’

van Alfred de Musset, zoowel als het ‘desiderium’ van het hart, waarvan St. Augustinus in zijn confessies spreekt, is heerlijk hoe het ook ontstaan zij. God heeft zich zelf niet uitgeput in de schepping, maar is de eeuwig vloeiende, geestelijke bron gebleven, die met heilige gedachten en zedelijke kracht de zielen zijner schepselen kan versterken.

Daarom heeft bidden zulk een gezegende kracht, als het hart er ons toe drijft. Dan is het of gebed onze ziel harmonisch doet weerklinken en vibreeren met den geest van God. Dat gebed het karakter kan veranderen, ons zedelijke overwinningen kan doen behalen, den wil kan versterken en dus ons leven kan veredelen, is eenvoudig een feit, dat eigen ondervinding menigeen leert.

Geen dogmatisch materialist kan zijn natuurkundig onder-

zoek op dit geestelijk gebied voortzetten, want op mijn vrijen wil breekt zijn systeem in stukken. Geen mensch kan in mijn hart afdalen, geen ontleder kan wetenschappelijke voorzorgen nemen, dat zijn statistieke proefneming op onmiskenbare wijze zal toonen hoe groot mijn zedelijke kracht vóór en hoe groot ze na het gebed was, waardoor ik mij in gemeenschap heb gesteld met mijn Hemelschen Vader.

Wie zal de hooge adspiraties meten van den geloovige in zijn heerlijkste en beste oogenblikken - wanneer het hem is alsof een slip van den sluier, welke de godheid aan ons oog onttrekt, wordt opgeheven?

Ieder die ooit geworsteld heeft in het gebed, die tegen verleidingen en booze gedachten en zielevrees gestreden heeft door zich vast te klampen aan de hoornen van het heilig altaar, dat in onze gewetens voor de godheid is opgericht; door zich te doordringen van het bewustzijn van Gods alomtegenwoordigheid en liefde, zal erkennen dat soms een vrede, die alle verstand te boven gaat, op zijn rusteloos hart, op zijn gemartelde ziel is neergedaald.

Enkele zulke uren van rust en kalmte en van geloof in de toekomst, kwamen ons verfrisschen toen we in het voorjaar zaten onder de groene kastanjeboomen, en hare herinnering namen we mede in onze harten. Toen we opstonden, was de zon gedaald achter de kimmen. Zwart was het woud en grauw was de heide en de geheimzinnige nacht daalde neder op aarde: Doch de stem der natuur zweeg niet. De schepping breidde zich uit voor ons oog en de starren verschenen. De zon, die de kleinste insecten en de stofdeeltjes, dansend in haar stralen, duidelijk had getoond, had ons tevens blind gemaakt voor de ontelbare zonnestelsels van het firmament. En de gedachte kwam bij ons op: voorwaar zoo 't licht ons dus bedriegen kan, waarom zou dan het leven ons niet eveneens misleiden? Zoo licht blind maakt voor grooter licht, kan leven dan ook niet blind maken voor eeuwig leven? En deze opbeurende gedachte in onze harten bewarende, begrepen we beter dan ooit den psalm van De Genestet:

> Daar is geen priester die U verklaart;
> Doch U zoekt niemand vergeefs op aard!

Amsterdam, April 1873.

CHARLES BOISSEVAIN.

Bibliographisch album.

Mr. P.A.S.v. Limburg Brouwer. Akbar, een Oostersche roman. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1872.

‘Inderdaad, zoo één, dan heeft wel Akbar zijn naam verdiend!’

- ‘Dat zullen wel alle komende geslachten u nazeggen, in 't Oosten en in 't Westen. Indien groot te zijn waarlijk beteekent, zich zelf met geen minder kracht dan anderen te beheerschen en een leven van moeiten en zorgen toe te wijden aan het geluk zijner medemenschen, dan was de man wiens gebeente ginds rust in waarheid wel een groot man. Er zijn vorsten geweest, en er zullen er misschien ook nog komen, wier naam in de wereldgeschiedenis meer bekendheid erlangt dan de zijne; er waren er, en er zullen ook mogelijk nog zijn, wien nog hooger roem ten deel valt dan hem, maar zeer zelden toch zal er een machthebber in de geschiedenis zijn aan te wijzen, die te midden van al zijne grootheid zoo volkomen als Akbar zich mensch bleef betoonen in de schoonste en edelste beteekenis van het woord.’

Dat zijn woorden uit eenen roman, maar 't oordeel daarmede uitgesproken is slechts de weêrgalm van de stem des onpartijdigen geschiedschrijvers, Akbar was een dier zeldzame in waarheid groote vorsten, die aanspraak mogen maken op de hulde van 't gansche menschelijk geslacht, omdat zich in hun doen en willen 't algemeen menschelijke openbaart op zulk eene wijze, dat menschen van alle volken en tijden den mensch er in kunnen herkennen, bewonderen en liefhebben. Van afkomst een Mongool, van geboorte een Indiër, door opvoeding een Mohammedaan, door eigen ontwikkeling een vrome vrijdenker, staafde hij door zijn voorbeeld de waarheid der stelling, dat een mensch des te onafhankelijker is van de invloeden van ras, opvoeding en omgeving, naarmate hij zuiverder en in hoogeren zin mensch is. Even zinledig als het zou wezen Alexander den Groote eene openbaring te noemen van 't Macedoonsche ras gekruist met Thracisch bloed, zoo stelselzuchtig ware het, Akbar

voor te stellen als den type van den Mongool gekweekt op Indischen bodem.

Het door Baber gestichte rijk van den Grooten Mogol scheen onder de zesentwintigjarige wisselvallige regeering van zijn zoon Humayun den ondergang meer dan eens nabij. Na eene reeks van tegenspoeden en eene ballingschap van 16 jaar gelukte het Humayun wel is waar een deel van zijn gebied te heroveren, doch met duur gekochte Perzische hulp. Juist in den tijd toen hij na eene mislukte onderneming tegen Sindh en een rampspoedigen terugtocht door de woestijn, te Amerkôt de gastvrijheid van een Hindusch opperhoofd genoot, werd hem op 14 Oct. 1542 een zoon geboren, die den naam ontving van Jelâl-ed-Dîn Mohammed, en later onder den bijnaam van Akbar of den Groote zoo vermaard zou worden. Bij den dood van Humayun, in 1556, bevond zich de dertienjarige Akbar in den Panjâb, als opperbevelhebber in naam over de troepen welke in dat land 't gezag des Keizers moesten herstellen. Daar Akbar te jong was om zelf 't bevel te voeren, was hem een beproefd veldoverste als leidsman toegevoegd, de Turkoman Bairâm Khân, een man die 't in zijn krijgsbeleid gestelde vertrouwen ten volle zich waardig betoonde. Achtereenvolgens fnuikte hij de macht van een der pretendenten en versloeg hij 't leger van den Hindu Hemû, die zich reeds van Agra en Delhi, de hoofdsteden des rijks, had meester gemaakt. Beide steden waren weldra, dank zij de veerkracht van Bairâm Khân, weder in de macht van den jongen Keizer, Akbar.

Bairâm Khân bezat de deugden en gebreken welke in karakters als 't zijne hand aan hand plegen te gaan. Streng en onbuigzaam van aard, wist hij de stiptste krijgstucht te handhaven in een uit allerlei oorden samengeraapt leger. Hij kon geen tegenspraak dulden, geen mededinger naast zich zien. Zijne gestreugheid was niet altoos rechtvaardigheid; zijne eerzucht niet vrij van kleingeestigen naijver. Een zijner mededingers in de gunst van Humayun en oud gediende van Baber liet hij eigenmachtig ter dood brengen, wel niet zonder aanleiding, maar toch op onvoldoenden grond en buiten medeweten van Akbar, die juist afwezig was op de jacht. Deze daad en andere gewelddadige handelingen vervreemdden zijnen kweekeling van hem en deden in dezen 't besluit rijpen, zich aan den

leiband van den grimmigen Turkoman te onttrekken. In 't diepste geheim beraamde de achttienjarige vorst zijn plannen en in Maart 1560 vaardigde hij eene proclamatie uit, waarbij hij den volke bekend maakte: dat hij de teugels van 't bewind zelf in handen genomen had en een iegelijk ten strengste verbood aan bevelen, van wien ook, te gehoorzamen, behalve aan de zijnen. De schier alvermogende, hoezeer algemeen gehate minister, ziende dat hij verkloekt was, poogde de gunst zijns jongen meesters te herwinnen, en toen hij hierin faalde, achtte hij het geraden zich van 't hof te verwijderen, onder voorgeven dat hij naar Guzerate wilde vertrekken ten einde zich van daar naar Arabië in te schepen en eene bedevaart te ondernemen naar Mekka. Daar hij op zijne reis naar Guzerate onnoodigerwijs draalde, bestaat er reden om te vermoeden dat de heele bedevaart louter een voorwendsel was. Intusschen is het niet zoo onwaarschijnlijk dat hij op twee gedachten hinkte en laat het zich niet in twijfel trekken dat hij een volijverig Muselman was, die van zijne dweepzucht meer dan eens de doorslaande blijken gegeven had. In der tijd toen Hemû de Hindu, doodelijk gewond, maar nog dapper den strijd voortzettende, eindelijk van vermoeienis nedergezegen, gevangen gemaakt en voor Akbar gevoerd werd, verlangde Bairâm dat de knaap zijn zwaard zou doopen in 't bloed van den ongeloovigen hond, en toen Akbar met afschuw weigerde eenen gewonden zieltogenden vijand te treffen, hieuw Bairâm eigenhandig en met welgevallen den gevangene 't hoofd van den romp.

Terwijl de minister onder weg talmde, ontving hij van den jongen Keizer, die ongeduldig schijnt geworden te zijn, een formeel ontslag. Dit was den eerzuchtigen man te veel. Hij verzamelde eene troepenmacht en beproefde eenen opstand. Akbar trok in persoon met eene legerafdeeling tegen hem op en zond andere afdeelingen uit om Bairâm den pas af te snijden. De Turkoman, tot de vlucht genoodzaakt, werd achterhaald en gaf zich op genade en ongenade over. De achttienjarige vorst verloochende zijnen aard ook hier niet. Gedachtig aan vroegere verdiensten, zond hij den oproerling, die zijne genade inriep, eenen stoet van hofgrooten als eerewacht te gemoet, en toen Bairâm in de keizerlijke tent gekomen zich aan de voeten zijns meesters wierp, richtte Akbar hem op, plaatste hem aan zijne rechterhand, en bood hem de keuze aan tusschen het gouverneurschap over eene provincie, een hoog eerambt

aan 't hof, of een eervol ontslag op grond van 's ministers uitgedrukten wensch om Mekka te bezoeken. Bairam Khân koos het laatste.

De taak, die Akbar op zoo jeugdigen leeftijd aanvaardde, vereischte menigerlei bekwaamheden, welke slechts zelden, zelfs in de grootste heerschers, tegelijk worden aangetroffen. Bij den dood zijns vaders had hij bijna 't geheele gebied van 't door Baber gestichte rijk te heroveren, en tevens zijn oppergezag te doen eerbiedigen bij zijne eigene landvoogden. Ook was het dringend noodzakelijk de orde in 't inlandsch bestuur te herstellen en de tegenstrijdige belangen van Hindus, Mongolen, Afghanen te verzoenen, of althans te waken dat Mohammedanen en Hindus niet telkens in vijandelijke botsing met elkaar geraakten. De bijkans vijftigjarige regeering van Akbar is dan ook eene aaneenschakeling geweest van oorlogen, maar tegelijker tijd van administratieve hervormingen, groote openbare werken en pogingen tot bevordering van kunst en wetenschap.

De oorlogen die de Groote Mogol te voeren en de opstanden die hij te dempen had, alvorens meester te zijn van Hindustan, Sindh en Kashmir, zullen geen onderwerp onzer beschouwingen uitmaken, te meer niet, omdat Akbar enkel in den beginne van een krijgstocht of anders bij hooge noodzakelijkheid 't opperbevel zelf op zich nam, het aan zijne veldheeren overlatende het hunne te doen. Toch was hij van nature onversaagd, tot vermetelheid toe; iemand die 't gevaar eerder opzocht dan vermeed, groot behagen schepte in 't jagen van tijgers en wilde olifanten; daarbij een gehard soldaat en uitstekend ruiter, die eens uit louter liefhebberij eenen afstand van 73 uur in twee dagen afreed. Doch hij was meer dan soldaat; hij was in de eerste plaats vorst. Dat hij zulks nooit uit het oog verloren en al zijn beste krachten gewijd heeft aan 't geluk zijner onderdanen, van verschillend ras en geloof, maakt zijne zeldzame grootheid uit, en in die hooge opvatting van zijn heerschersplicht heeft hij misschien niemand, waardig naast hem gesteld te worden, behalve Karel den Groote.

Onder de verbeteringen, welke Akbar in 't inwendig bestuur invoerde, verdient allereerst vermeld te worden de regeling der grondbelasting, waarvan zijn vriend Abul Fazl ons eene uitvoerige beschrijving heeft achtergelaten. Om het tweeledige doel, gelijkmatigheid der op de bevolking drukkende lasten en voordeel der schatkist, te bereiken, strekten de volgende middelen: vooreerst de

nauwkeurige opmeting van het land; dan raming van de opbrengst van elke *bigah* (roede) gronds en bepaling van 't daarvan als belasting af te staan gedeelte; eindelijk, bepaling van de som gelds gelijkstaande in waarde met de belasting in natuurvoortbrengselen.

Ten einde al de landerijen in 't wijduitgestrekte gebied behoorlijk te laten opmeten, voerde Akbar eenen enkelen vasten standaard in, ter vervanging van de gewestelijk verschillende maatstaven.

't Voortbrengingsvermogen van iemands landerijen verschilt natuurlijk naar gelang van de vruchtbaarheid van den bodem. Ten ruwe onderscheidde men drie graden van vruchtbaarheid. Als nu iemand bijv. 3 roeden bezat, van ongelijke vruchtbaarheid, werd de gemiddelde opbrengst van zijn land geschat op ⅓ van de som der hoeveelheid geteelde vruchten, en van dat derde moest wederom ⅓ als belasting worden afgestaan. Opdat omstandigheden, van den wil der belastingschuldigen onafhankelijk, de lasten niet zouden verzwaren, werden nog bijzondere bepalingen vastgesteld; o.a.: land, hetwelk nooit braak behoefde te liggen, had bij elken oogst de volle belasting te voldoen; doch land, hetwelk van overstrooming geleden of anderszins den eigenaar buitengewone kosten veroorzaakt had, behoefde in 't eerste jaar slechts ⅖, in 't daaropvolgende ⅗, en zoo voorts, op te brengen.

Ten einde de waarde der voortbrengselen in geld te bepalen, vergeleek men de marktprijzen uit het gansche land over de laatste 19 jaren, en daaruit werd dan 't gemiddelde genomen. Desverkiezende mocht de landbouwer in natuurvoortbrengselen betalen.

In de gemeenteregisters werden de metingen en ramingen geboekt, en werd aanteekening gehouden van wijzigingen in de verdeeling der gronden. - De schatting der opbrengst geschiedde aanvankelijk jaarlijks; later om de tien jaar.

De Keizer had doorzicht en menschenkennis genoeg om te begrijpen, dat het beste stelsel ter wereld verderfelijk werkt, zoo het niet behoorlijk wordt toegepast. Daarom schreef hij in bijzondere verordeningen den inspecteurs voor, dat zij bij den aanslag en de inning der belastingen niet moesten vertrouwen op de burgemeesters en gemeenteklerken, maar rechtstreeks onderhandelen met de belastingschuldigen. Allerlei afzetterijen van den kant der ambtenaren werden te keer gegaan; fooitjes en andere misbruiken van dien aard afgeschaft; 't verdonkeremanen van 's lands gelden voorbeeldig gestraft.

De man wien de eer toekomt 't stelsel te hebben uitgewerkt en

aan wien de Keizer de uitvoering van 't geheel opdroeg, was Todar Mâl, een Hindu uit den Panjâb; iemand van onkreukbare eerlijkheid, streng en onverbiddelijk, doch vrij van alle hebzucht.

Niet minder dan aan de regeling van 't inwendig beheer, wijdde de Keizer onverpoosde zorgen aan de hervorming en verbetering van 't krijgswezen. Het is inderdaad niet te ontkennen, dat hij in zijne buitenlandsche staatkunde er naar streefde opperheer te worden van geheel Voorindië. In 1586 mengde hij zich voor 't eerst in de aangelegenheden van den Dekkhan. Daar echter andere ondernemingen in 't Noorden en Noordoosten hem toenmaals de handen vol werks gaven, zag hij zich genoopt zijne plannen op 't Zuiden vooralsnog te laten rusten. In voormeld jaar voegde hij Kashmir bij zijn reeds uitgestrekt gebied; in 1592 Sindh; in 1594 Kandahar, buiten de grenzen van Indië. Na eene regeering van achtendertig jaar mocht Akbar de voldoening smaken, dat hij heerschte over een ontzachlijk groot rijk met eene tevreden bevolking, en dat de meesten zijner voormalige tegenstanders zijne trouwe aanhangers en persoonlijke vrienden geworden waren. Onder zulke omstandigheden hernieuwde hij in 1595 zijne pogingen om in den Dekkhan vasten voet te krijgen. Aanvankelijk was de uitslag dier onderneming alles behalve schitterend. De keizerlijke troepen welke 't beleg voor Ahmednagar geslagen hadden, stuitten op hardnekkigen, onverwachten tegenstand. Een talentvolle vrouw, de Prinses Chând, die als regentes voor haren minderjarigen neef 't bestuur in handen had, leidde in persoon de verdediging. Twee mijnen door de belegeraars aangelegd werden vernield, en toen het hun gelukte door middel eener derde mijn eene bres in den muur te maken en de verdedigers ontsteld afdeinsden, ijlde Prinses Chând, in volle wapenrusting en met het bloote zwaard in de hand, naar de bres en vuurde hare troepen door woord en daad zóó kloek aan, dat de bestorming mislukte. Den volgenden morgen ontwaarden de belegeraars dat de bres weêr hersteld was, en wetende dat een leger tot ontzet in aantocht was, achtten zij het raadzaam door middel van onderhandelingen hun doel te bereiken, en dewijl de Prinses van haren kant inzag dat haar toestand op den duur onhoudbaar was, werd er vrede gesloten op voor beide partijen eervolle voorwaarden. Eerst drie jaren later, toen de heldin van Ahmednagar door eenige van hare muitende soldaten schandelijk vermoord was,

viel 't land als een gemakkelijke prooi in de handen van den Grooten Mogol.

Daar zullen er wel zijn, die eene eerzucht als die van Akbar afkeuren, en het zoude weinig baten dezulken te wijzen op het voorbeeld der Engelschen, die meer dan eens tegen wil en dank hun grondgebied in Indië moesten vergrooten. Met meer billijkheid, onzes inziens, heeft de betreurde schrijver van den roman, aan 't hoofd van dit opstel genoemd, de drijfveeren van den grooten Keizer beoordeeld en uiteengezet, zoodat we ons niet kunnen weerhouden hier een schoone bladzijde af te schrijven.

‘Wat verbeeldt gij u dan, of eenige nieuwe verovering, bijvoorbeeld van uw ver afgelegen Kashmir, op zich zelve hem zoo buitengemeen veel genot zou verschaffen, of ook hem zoo groote opofferingen waard zou zijn als elke veroveringstocht steeds kosten moet? Toch kunnen er redenen bestaan, die een vorst gebiedend nopen de onafhankelijkheid van een naburigen staat niet langer te eerbiedigen, wanneer deze in ernst gevaarlijk dreigt te worden voor de rust en veiligheid zijner eigene volken. En in zulk een geval moet hij handelen, moet hij strijden, ook al liet hij nog zoo gaarne het zwaard in de scheede en al ware hem niets gewenschter dan een rijk van vrede en eendracht in de staten die hem omringen zoowel als in zijn eigen land. Maar dat alles neemt niet weg dat de afstammeling van Baber en Tamerlan inderdaad eerzuchtig is, hoewel in een anderen zin dan gij blijkbaar onderstelt. Zijne eerzucht - is, en was het voorlang, sinds de eerste jaren van zijn mannelijken leeftijd, niet enkel de stichting van een groot en machtig rijk, maar bovenal het geluk, de welvaart en de ontwikkeling der volken, die hem door eene hoogere, al is 't onbekende, althans nooit begrepen en doorgronde magt zijn toevertrouwd. Hunne maatschappelijke toestanden heeft hij getracht te regelen, hunne oneenigheden bij te leggen, het onderscheid, of den strijd ten minste, der verschillende rassen te doen ophouden, een einde te maken aan godsdiensttwisten, en den overmoed en de dwingelandij te beteugelen van machtige en zelfzuchtige grooten. Hij heeft beproefd, de nijvere klassen der burgerij te verheffen, en rijkdom en welvaart te verspreiden onder allen, wetenschappen en kunsten aan te moedigen, en zijne volken op te leiden tot dien staat van beschaving en

verlichting, waarvoor velen hunner zoo uitnemenden aanleg betoonen'[1].

De laatste jaren van Akbar's leven werden verbitterd door 't gedrag van zijnen zoon Selim, die bestemd was hem eenmaal op te volgen. Deze prins, ofschoon door de natuur niet misdeeld, was woest en hartstochtelijk van aard, en ondanks zijn grooten ijver voor 't geloof van den Profeet, ergerlijk aan den drank verslaafd. Selim's weerbarstigheid, die bijkans tot open verzet oversloeg, griefde Akbar diep, en in zulk eene stemming viel het hem dubbel hard, te moeten vernemen dat zijn raadsman en vriend Abul Fazl door de hand eens verraders gevallen was. Dat die snoode daad geschiedde op aanstoken van Selim, bleef hem gelukkig onbekend. Abul Fazl en zijn broêr Feizi behoorden tot 's Keizers trouwste vrienden. Beide broeders, hoewel in naam Muselman, stonden bekend als vrijdenkers, en aan hun invloed werd het geweten dat Akbar den Profeet verloochende, immers de goddelijkheid van den Koran ontkende. Selim erkent in de Gedenkschriften die hij later als Keizer opstelde, dat hij in Abul Fazl den schuldige wilde treffen, die zijnen vader van 't ware geloof had afgebracht. Zoo die bekentenis of verontschuldiging eenige waarde bezit, dan is het dewijl ze toont hoe men in rechtzinnige Mohammedaansche kringen over Abul Fazl dacht. - Feizi was een man van veelomvattende geleerdheid. Wel bedreven in 't Sanskrit, leverde hij voor Akbar eene vertaling van de leerboeken over algebra, reken- en wiskunde van Bhâskara, den laatsten grooten Indischen wiskunstenaar en sterrekundige (geb. 1114 na Chr.). Ook vertaalde hij de episode 'Nala en Damayantî,' welke in onze eeuw ook in Europa zoo bewonderd zou worden. Daarenboven werden onder Feizi's toezicht overzettingen gemaakt van de twee groote Indische heldendichten, van de Geschiedenis van Kashmir, van de Upanishads, enz., terwijl hem zelven opgedragen werd eene vertolking te bewerken van de 4 Evangeliën. Wat Abul Fazl betreft, zijn Akbarnâmeh is de gewichtigste, schoon met voorzichtigheid te gebruiken, bron om de daden, denkbeelden en verdiensten van zijn meester te leeren kennen.

In hoeverre de godsdienstige begrippen van Akbar met die der

1 Het is eene fout van den romanschrijver, als zoodanig, dat hij deze woorden Akbar zelven in den mond heeft gelegd, en wel te onrechter plaatse.

beide broeders overeenkwamen, is moeielijk in bijzonderheden na te gaan. Het is onmiskenbaar dat de geest van 't Hinduisme den meesten invloed op hem heeft uitgeoefend. Hij was voorzeker niet blind voor de bijgeloovigheden waaraan 't gros der Indiërs zooveel waarde hecht, maar hij oordeelde daarover gelijk de verstandige Hindus zelven doen: zonder kleingeestigheid. Toen hij de belasting op de bedevaartgangen afschafte, zeide hij: ‘hoewel de belasting eene ijdele bijgeloovigheid treft, is het verkeerd den vromen een hinderpaal in den weg te leggen en ze te belemmeren in 't vereeren van hun Maker op hunne wijs, naardien alle vormen van aanbidding bestemd zijn voor hetzelfde groote Wezen.’ Dat is in denzelfden geest gesproken als door Krshna gedaan wordt, wanneer hij in de Bhagavad-Gîtâ of Zang des Heeren tot Arjuna zegt: ‘Hen die andere goden dan mij aanbidden met vroom geloof, zal ik beschouwen alsof zij mij vereerden, o Arjuna!’

Abul Fazl en Feizi spelen in den voor ons liggenden roman eene belangrijke rol. Zoo v. Limburg Brouwer voor den verheven vorst bewondering koesterde, zijn grootheid wist te waardeeren en die op alle wijze heeft trachten te doen uitkomen, is het toch duidelijk te bespeuren dat hij persoonlijk zich meer aangetrokken voelde tot Feizi, den wijsgeer en geleerde, dan tot den vorst en veroveraar. Om licht verklaarbare redenen heeft zijn portret van Akbar daardoor meer waarde als trouwe afspiegeling der werkelijkheid, dat van Feizi als kunstgewrocht.

Kort vóór 't overlijden des Keizers had de volledige verzoening plaats tusschen vader en zoon. De laatste heeft in zijne Gedenkschriften een treffend tafereel opgehangen van hetgeen er bij 't sterfbed voorviel. ‘Selim! breng de hofgrooten hier bij mij,’ zeide de Keizer, ‘want ik wil niet dat er misverstand heersche tusschen u en hen die gedurende zooveel jaren de deelgenooten geweest zijn van mijne beslommeringen en van mijnen roem.’ Toen zijne getrouwen binnengekomen waren, richtte hij 't woord tot hen allen en verzocht hen om vergiffenis zoo hij hen in eenig opzicht mocht verongelijkt hebben. Daarop wees hij naar zijn slagzwaard en beval Selim, die weenende ter aarde lag, dat aan te gorden, als opvolger in de heerschappij. - Op 13 Oktober 1605 blies Akbar den laatsten adem uit.

Te Sikandra, niet ver van Agra, staat het praalgraf 't welk de

eenmaal ongehoorzame zoon voor zijnen grooten vader heeft opgericht, en waarvan eene goede beschrijving gegeven wordt in 't laatste hoofdstuk van onzen roman. Het pleit niet weinig voor de nauwgezetheid des- schrijvers, dat hij zelfs in zulke bijzonderheden naar waarheid van voorstelling gestreefd heeft[1]. Bij eene andere beschrijving, die van Fattehpur Sikri, moest met opzet van de werkelijkheid afgeweken worden, omdat de hedendaagsche toestand grootelijks verschilt van dien in 't begin der 17de eeuw. Die geliefkoosde residentie van Akbar was in zijne dagen eene groote en volkrijke stad; hoe gansch anders thans! We willen trachten den Nederlandschen lezer eenig denkbeeld te geven van Fattehpur Sikri zooals het tegenwoordig zich vertoont, voor zooverre onze herinnering reikt.

Op 24 Eng. mijlen afstands van Agra, op den grooten weg naar Mathurâ, ziet men den nog ongeschonden ringmuur eener aanzienlijke stad. Zoodra men de zwaargewelfde Agrasche poort is binnengetreden, ontdekt het oog niet de straten en huizen eener woelige stad, maar hoog, welig kreupelhout en wildernis; verneemt het oor niet de klanken eener bedrijvige menschenmenigte, maar 't gegons van nijvere bijen en de schelle tonen van wilde pauwen. Wilde katten sluipen door het hout, en de tijger kan er zijn leger vestigen, al hebt ge op helderlichten dag weinig van hem te duchten. Een blijkbaar veel betreden pad leidt naar eene rotsachtige hoogte, waarop een vorstelijke burcht in rooden zandsteen voor de verbaasde blikken des wandelaars als een tooverpaleis in de wildernis oprijst. Die burcht was 't geliefkoosde verblijf van den grooten Akbar. Als men de hoogte bestegen heeft, wandelt men door eene reeks van met gebouwen omringde pleinen, totdat men zich voor de prachtige in wit marmer opgetrokken audientiezaal bevindt. Hoe slank verheft zich die groote ingang, hoe smaakvol zijn die versieringen, hoe glinsterend wit dat marmer, hoe frisch daar binnen is het in die van edelsteenen schitterende hal! Hoe indrukwekkend, hoe grootsch is het geheel! Boven u breidt zich, koelte

1 Eene der onnauwkeurigheden, van weinig beteekenis, doch wel eene opmerking waard, is elders de naam Djoemna. De rivier heet Dzjamnâ, naar Engelsche spelling: Jumna. De *u* moet daar den korten Indischen en Nederlandschen *a*-klank verbeelden. Iets dergelijks is het, als de Engelschen wanen dat de Hollanders Amsterdam uitspreken als Omsterdom.

verzekerende, 't hooge gewelf uit van glanzend wit marmer, - ja, het *moet* glanzend geweest zijn, al is het thans zoo donker, zoo zwart van de vleermuizen die er als bij trossen tegen aanhangen. - Sta op, wanneer ge uitgerust zijt, dool rond in die bijgebouwen, bewonder die vensters met albasten tralies zoo fijn als kantwerk, bezie de eenvoudige grafteekens waaronder twee van Akbar's kinderen den eeuwigen slaap slapen, bezoek de vertrekken van Bîrbal, den geestigen kameraad van den Keizer, de even doelmatige als eenvoudige rechtszaal waar Akbar elken morgen tegenwoordig was, en al die andere ongeschonden overblijfselen uit een roemruchtig verleden. Als ge over de terrassen slentert, zult ge in 't plaveisel een mosaiek in 't oog krijgen, dat een triktrakbord voorstelt. Op die bonte steenen bewogen zich eenmaal, bij wijze van pionnen schoone dienaressen in verschillende kleuren gedost, welke op 't mosaiek de plaatsen innamen en verlieten volgens aanwijzing der twee spelers op die marmeren banken. En nu, werp eenen blik van het terras op den omtrek. Dan ontwaart ge binnen den stadsringmuur eene volslagen wildernis ter plaatse waar eenmaal Fattehpur Sikri stond. Als een onbeduidend stipje in die oppervlakte steekt een klein dorpje uit, met slanke zich boven 't kreupelhout verheffende palmen en met eenen netten Hindu-tempel. Dat nederig gehucht en de trotsche keizersburcht zijn 't eenige wat er van eene stad van 300 duizend inwoners is overgebleven. Ten gevolge eener zware overstrooming - zoo luidt het verhaal - ontstond er in 't begin der vorige eeuw eene vreeselijke epidemie, die de stad ontvolkte en de overgebleven bewoners verschrikt deed wegvlieden, om nimmer terug te keeren, als ware Fattehpur door den vloek dergoden getroffen. Sedert dien tijd heet de gewezene residentie van den Grooten Mogol bij 't volk in den omtrek: ‘de Doode stad.’

Voorbij is de luister van Fattehpur Sikri, voorbij de heerlijkheid der Groote Mogols, welke nauw twee eeuwen geleden den Europeanen zoozeer in de oogen blonk. Doch de burg van Akbar ziet nog trotsch op de omringende woestenij neder, en de tegenwoordige meesters van Hindustân zorgen voor de instandhouding er van, uit achting voor de gewrochten der bouwkunst en uit eerbied voor groote herinneringen. Te recht doen zij zulks, ook en vooral omdat *zij* de ware, geestelijke erfgenamen zijn van den edelen Keizer. Niet de brassende Selim, niet de gluiperige en wreede Aureng Zeb,

noch de stroopop die in 1857 in Delhi met den weidschen titel van Grooten Mogol begroet werd, hebben 't werk van Akbar voortgezet, maar de Engelschman. Er is geen twijfel aan, dat de Engelsche bewindhebbers 't regeeringsbeleid huns voorgangers bestudeerd en nagevolgd hebben, en daarom mogen we gerust beweren dat de zaden, door Akbar gestrooid, niet verloren zijn gegaan, dat ze thans welig vruchten dragen, en nog rijkere voor de toekomst beloven.

De schrijver van den historischen roman Akbar heeft bij 't samenstellen van zijn werk kennelijk een dubbel doel voor oogen gehad: den Nederlandschen lezer nader bekend te maken met een groot man, en een verdicht verhaal te leveren waarin Indische denkbeelden en toestanden aanschouwelijk worden voorgesteld. De hoofdfiguur is zoo getrouw als in een roman doenlijk was geteekend. Met zekere angstvalligheid zelfs heeft de schr. het willen vermijden, den Indischen machthebber andere trekken te leenen dan deze in de geschiedenis vertoont. De vraag is, of de romancier voorzichtig doet, met den geschiedschrijver te willen wedijveren als het er op aankomt een volledig overzicht te geven van iemands leven. Ons komt het voor, dat de romancier de handen gebonden voelt, waar die bekende, historische gestalte voor zijne oogen staat, en dat hij veel gelukkiger geslaagd is, waar hij vrijelijk een dichterlijk-waar beeld, gelijk Iravati, te scheppen had. Wie zulk een verheven schoone figuur scheppen kan, wekt de verwachting op, dat hij meer dan middelmatigen aanleg heeft om als romandichter uit te blinken, en daarom is het dubbel te betreuren, dat het v. Limburg Brouwer niet vergund is geweest op den ingeslagen weg voort te gaan.

Na Iravati, zouden wij aan Feizi de palm toekennen. Bij hem is de schr. opzettelijk in enkele punten van de geschiedenis afgeweken, doch grootelijks in 't voordeel van de romantische werking.

Wie Akbar en zijne vrienden ten tooneele voert, vindt ongezochte aanleiding om over de oude godsdienstige en wijsgeerige stelsels der Indiërs uit te weiden. Geen wonder dus, dat de schr., die gedurende langen tijd - de Gids getuige het - die stelsels ijverig

bestudeerd had, ruimschoots van de gelegenheid gebruik maakte om de uitkomsten van zijn onderzoek in algemeen verstaanbaren vorm mede te deelen. Als verdediger of vertegenwoordiger der Indische stelsels laat hij vooral den Brahmaan Koelloeka optreden; Feizi daarentegen, hoezeer met de oude wijsbegeerte vertrouwd, staat geheel en al buiten 't Hinduïsme. Onjuist is hetgeen Koelloeka (blz. 244) van den Yoga zegt. De leer, welke bij uitnemendheid de Yoga pleegt genoemd te worden, onderscheidt zich van de Sankhyâ, in engeren zin, in niets anders dan dat ze 't bestaan van eenen Opperheer erkent. Met dat al zijn Yoga en Sankhyâ eigenlijk synonieme termen, en worden meermalen als zoodanig gebezigd. De algemeene zin er van is ‘aandacht, nadenken, wijsgeerig denken.’ Het is eene dwaling, waartoe ook sommige Hindus vervallen zijn, te meenen dat Yoga, als naam van een bepaald philosophisch stelsel, beduiden zou: ‘vereeniging’; eene dwaling voortvloeiende uit de omstandigheid dat ééne der beteekenissen van *yoga* die van vereeniging, verbinding, is. In den Yoga van Patanjali[1] kan er van eene ‘vereeniging met het Oneindige’ zelfs geen sprake wezen, om reden het een grondbeginsel der Yoga-Saukhyâ is, dat er van eeuwigheid tot eeuwigheid eene veelheid van zielen bestaat. Eene grondige en heldere uiteenzetting van Patanjali's leer is te vinden in 't Sanskrit-werk, getiteld: Sarvadarçana-Sangraha of Kort begrip van alle wijsgeerige theorieën.

Wij achten het niet onze taak, eene ontleding van den roman te beproeven en de niet geringe letterkundige verdiensten er van in 't licht te stellen. Ons oogmerk was, eenige gegevens te verstrekken, die den lezer van dienst kunnen wezen bij 't waardeeren van een groot vorst en van de eerezuil welke v. Limburg Brouwer hem gesticht heeft. Zoo wij onze aanmerkingen niet verzwegen hebben, dan is het, omdat hij, die volstrekt blind is voor gebreken, geen recht heeft te vergen, dat men in 't minste of geringste waarde hechte aan zijnen lof.

H. KERN.

1 Dezelfde als de schrijver van 't Mahâbhâshya; hij bloeide omtrent 150 j.v. Chr.

***De Zonen van Pestalozzi, door K. Gutzkow. Uit het Hoogduitsch door G.P. Kits van Heyningen. 2 dln. Deventer, A. Ter Gunne*. 1872.**

Het was in den nazomer van 1859, dat ik in zeker kringetje van kunstenaars en letterkundigen een zeer genotrijken tijd te Berlijn doorbracht. Bij de gewichtige veranderingen, die Duitschland de laatste jaren ondergaan heeft, zoowel wat de bestaande toestanden als de heerschende denkbeelden betreft, ben ik meermalen aan die dagen gedachtig geweest, vooral aan vele toen gehouden gesprekken. Ik zal wel niet de eenige wezen, die met het oog op zoodanige herinnering zekere teleurstelling ondervind, wanneer ik let op de houding van voormalige vrijzinnige Duitschers in later dagen. Zonder te beweren, dat vele kampioenen voor de vrijheid in Duitschland na 1866 en vooral na 1870 eene flankbeweging hebben gemaakt, kan ik toch de gedachte niet onderdrukken, dat het liberalisme daar te lande eene gedaantewisseling heeft ondergaan. Voor hen die buiten de invloeden staan waardoor deze verandering werd veroorzaakt, is hare noodzakelijkheid wellicht niet te begrijpen, waarom ik mij liefst niet waag aan eene beoordeeling daarvan. Dit dan ook slechts in het voorbijgaan: ik wilde alleenlijk zeggen, dat er voor mij in den jongsten tijd aanleiding te over was, om het bedoelde verleden mij voor den geest te roepen en de toen ontvangen indrukken als nog eenmaal te doorleven. Onder datgene, wat in die dagen door ons besproken werd, behoorden ook twee romans van Karl Gutzkow ‘die Ritter vom Geiste’ en ‘der Zauberer von Rom,’ waarvan de laatste nog maar ten deele verschenen was. Men dweepte in dien kring met beide geschriften en niet minder met den persoon des auteurs. Of de vervolging, die hij wegens een vroeger geschrift van staatswege geleden had, wellicht tot dit laatste het hare had bijgedragen, waag ik liefst niet te beslissen. Wel weet ik, dat de mededeeling van enkele nadere bijzonderheden ook bij mij sympathie wekte voor Gutzkow. Toen ik daarna op aandrang mijner bekenden met de beide genoemde romans kennis had gemaakt, was ik, waarschijnlijk ten deele onder dien indruk, hoogelijk daarmede ingenomen,

om niet te zeggen, dat ik daarmede dweepte. Er is later wel eenige verandering in die beschouwing gekomen: bij erkentenis van Gutzkow's uitstekend talent ben ik volstrekt niet blind voor zijne groote gebreken als schrijver; doch nog altoos bestaat er neiging bij mij, om op te komen tegen het veelzins harde oordeel dat met name Julian Schmidt over hem geveld heeft. Mijns inziens is daarbij niet genoeg rekening gehouden met den tijd waarin en de omstandigheden waaronder Gutskow deze zijne werken schreef, vooral niet met het vele verdienstelijke, dat daarin ligt. Ook zijn jongste beoordeelaar Fr. Kreysig, schoon met de beste bedoelingen bezield, deed hem in zijne ‘Vorlesungen über den Deutschen Roman der Gegenwart’ niet ten volle recht wedervaren. Karl Gutzkow is, wat men ook van hem zeggen moge, iemand met ontzaglijk veel talent, die in elk zijner geschriften een rijkdom van gedachten heeft nedergelegd en zijne lezers in menig opzicht veel te denken geeft.

Hij heeft belangrijke tijdvragen ter sprake gebracht voor een publiek, dat anders niet zoo ligt aandacht daaraan schenkt, en hij heeft tevens dienaangaande treffende en gewichtige opmerkingen gemaakt. De wijze, waarop hij dit deed, kon oneindig beter zijn geweest - ik geef het gaarne toe, maar zal men om 't kaf nu ook 't koren voorbijzien? Is het billijk er iemand een- verwijt van te maken, dat hij bij de aanvaarding van een reuzentaak niet in allen deele geslaagd is in de uitvoering, nu wij toch zooveel daarin ontmoeten, dat ons de meesterhand verraadt? Beide genoemde romans van Gutzkow zijn, zegt men, noodeloos gerekt en omslachtig; men stuit daarbij op kolossale feiten in de compositie en mist de noodige eenheid. Volkomen waar! Is er echter geen oorzaak? Ik meen wel degelijk: zijn onstuimige, rustelooze geest verhinderde hem een geregeld en afgewerkt plan te hebben, voordat hij zich tot schrijven zette. In breede trekken stond hem dit plan voor oogen; maar de velerlei gedachten, waarvan zijne ziel was vervuld, de tallooze quaestiën, die in zijn hoofd omwoelden, verleidden hem tot allerlei afdwalingen, die de eenheid verstoorden en den omvang noodeloos vergrootten. Voor een deel zeker zijn die fouten aan hem te wijten, maar voor een deel ook aan de tijdsomstandigheden. In mijn oog is en blijft Karl Gutzkow eene alleszins merkwaardige verschijning op 't gebied der

Duitsche letterkunde, en zal een geschrift, dat zijnen naam draagt, reeds aanstonds belangstelling verdienen. Het kan dan ook wel niemand bevreemden, dat ik bij de inzage van den aan 't hoofd dezer regelen genoemden roman mij zelven onmiddellijk heb afgevraagd, of hij, zooals het titelblad doet vermoeden, afkomstig was van dienzelfden veelbesproken en veel veroordeelden, om niet te zeggen beruchten schrijver Karl Gutzkow. Aanstonds antwoord te ontvangen was mij niet mogelijk. Na de lektuur aarzelde ik niet voor mij zelven die vraag bevestigend te antwoorden. Is er ook veel verschil, niet minder treffend is de overeenkomst. De auteur is blijkbaar kalmer geworden, maar toch ook in menig ander opzicht nog geheel dezelfde. Heeft hij werkelijk, zooals 't gerucht voor eenige jaren luidde, aan een treurige ziekte geleden, dan is zijne kracht daardoor wellicht ietwat gebroken - wat ik met 't oog op deze laatste uitgave geenszins ontkennen wil - maar vernietigd werd dan toch zijn talent in geenen deele. Ook nu nog sporen, die de meesterhand verraden; ook nu weer een rijkdom van gedachten Ditmaal is een ander belangrijk vraagstuk ter sprake gebracht: de quaestie der opvoeding. Het boek is niet zoo breed opgezet, en lijdt veel minder dan vorige werken aan 't euvel dat de auteur zich daarbij verdiept in dingen, die buiten de eigenlijke quaestie omgaan. Echter heerscht ook hier 't bekende gebrek aan eenheid. Ik meen ook van dit werk te moeten zeggen, dat de auteur geen afgewerkt plan voor den geest had, toen hij zich tot schrijven zette. Voor het onderwerp, dat hij ter behandeling koos, heeft hij het wenschelijk geacht, een anderen Kaspar Hauser ten tooneele te voeren, maar ongelukkig is diens geschiedenis gaandeweg hoofdzaak geworden, hoogst waarschijnlijk in strijd met het oorspronkelijk plan van 't boek. Dit geeft daaraan een zekere tweeslachtigheid, die de kunstwaarde van 't geschrift waarlijk niet verhoogd heeft. Een andere fout van den schrijver is, dat hij bij zijne lezers zekere kennis vooronderstelt, die de meesten stellig niet bezitten: kennis namelijk van Pestalozzi's opvoedkundig stelsel. Zij die dezen man alleen bij name kennen - en hoe groot zal hun aantal niet wezen onder de lezers van Gutzkow's geschrift! - zullen na de voleindiging dier lektuur even weinig daarvan weten als te voren. Toch was het blijkbaar 't doel van den auteur, bij zijne lezers liefde

voor Pestalozzi en belangstelling voor zijn stelsel van opvoedkunde te wekken, welk doel in de gegeven omstandigheden natuurlijk mislukken moest. Er is intusschen nog iets wat daartoe heeft medegewerkt, en zoo kom ik van zelf tot een andere fout van dit boek, dat namelijk de schrijver soms zeer ongelukkig was in de keuze der personen, wanneer men let op het pleidooi, dat hij wilde voeren. Het huisgezin van den gewezen predikant, die van betrekking verandert, om Pestalozzi, zijn ideaal, te dienen, is zoo geteekend, dat men in die omgeving onmogelijk de methode van den grooten opvoedkundige kan leeren waardeeren, maar eerder tot een tegenovergestelde opinie komt. Niet alle lezers toch zullen daarbij de juiste gave der onderscheiding bezitten of gebruiken. Men ziet, dat ik nog al een en ander heb in te brengen tegen dit boek: het zijn waarlijk niet alleen kleine gebreken, die ik noemde, gebreken echter, die voor een goed deel ten nauwste met elkander samenhangen. Zij verraden alle zekere vluchtigheid, om niet te zeggen slordigheid, waarover ook bij andere geschriften geklaagd werd ten deele met het oog zelfs op taal en stijl. Dit laatste kan ik nu niet beoordeelen, daar slechts de vertaling voor mij ligt, die, uitgenomen enkele kleinigheden, vrij zuiver en deugdelijk is. Maar ondanks de gebreken blijf ik het boek met groote warmte ter kennismaking aanbevelen. Er zijn daarin schoone tafereelen en treffende schilderingen; bijna zonder uitzondering is de karakterteekening meesterlijk geslaagd; men wordt getroffen door fijne zielkundige ontleding en een bewonderenswaardig vermogen, om de diepste geheimen der menschelijke ziel te doorgronden en de meest verborgen drijfveren te peilen. Het bevat een rijken schat van gedachten en noopt zijne lezers tot zelfstandig nadenken, wat voor een roman in onzen tijd zeer zeker reeds eene groote aanbeveling is. Ik twijfel niet of het zal menigeen aansporen, 't belangrijk vraagstuk der opvoeding nog eens nader in overweging te nemen en dus daardoor stellig veel nut doen.

Zierikzee, 26 Nov. 1872.
J.H.C. HEIJSE.

***Een Koningin zonder Kroon. Historische roman van Catharina F. van Rees (Celestine). 's Granenhage, Joh. IJkema*. 1873. *De Spaansche Broeders. Een verhaal uit de zestiende eeuw. Uitgegeven door het Evangelisch Verbond. Amsterdam, H. de Hoogh en Co*. 1872.**

Alweer twee historische romans, alweer dus een gewaagde, of, volgens sommigen, hopelooze poging om helden der verbeelding zoo juist te voegen in het afgerond geschiedverhaal, dat zij er niet alleen een deel van schijnen uit te maken, maar dat men na de lectuur het fictieve van hun bestaan bijna onbestaanbaar acht met de waarheidsliefde der toch meest betrouwbare schrijvers over het gekozen tijdvak. Welk een grondige kennis van den tijd waarin men zijne personen laat optreden behoort er niet toe, om hen in gevoelens en ontwikkeling zoo volkomen te doen overeenstemmen met den gang der denkbeelden van die dagen, dat niet, zoo als maar al te dikwijls gebeurt, de ridder uit de middeleeuwen of de ketter uit de tijden der inquisitie spreken en handelen, als zaten zij in een sneltrein of hadden zij juist een telegram ontvangen. Dan het bewaren van den localen tint,.... maar er is reeds genoeg geschreven over de moeielijkheid om een goeden historischen roman te leveren, en daarenboven, de beide hierboven genoemde boeken zijn feiten, ze liggen in hun inderdaad aangenaam uiterlijk, reeds voor mij. Een woord dus over hun inhoud.

Allereerst moet ik Celestine mijne hulde toebrengen dat zij, na de ongunstige recensie in dit tijdschrift over haar vroeger werk, niet het voorbeeld van hare toenmalige lotgenoote gevolgd heeft en ook, onder luide jammerklachten daarover, met verbittering ‘de versenen tegen de prikkels heeft geslagen,’ maar dat zij nu integendeel de klip vermeden heeft, waarop zij toen schipbreuk leed. Immers hier geene grove historische onmogelijkheden, maar integendeel tal van bewijzen dat zij menig, zelfs niet algemeen bekend schrijver geraadpleegd heeft, alvorens de taak te ondernemen. Het lot der zoo schoone en begaafde maar ongelukkige echtgenoot van George I van Engeland, van welke die losbandige vorst zich kerkelijk liet

scheiden, en die haar leven geëindigd heeft na een twee en dertigjarige gevangenschap op het slot Ahlen, maakt het onderwerp uit van dezen roman. Sophia Dorothea is hier geheel voorgesteld als de ten onrechte beschuldigde vrouw, al wordt hare liefde niet verbloemd voor den betooverenden Philip von Königsmarck die om harentwil laaghartig vermoord werd. Juist daardoor boezemt haar lot den lezer te meer medelijden in, en wordt de sympathie gewonnen voor de pogingen om de gebannen koningin te redden uit de klauwen van de gravin von Platen vooral, die 't nooit verkroppen kon dat von Königsmarck zich uit hare armen losmaakte en met Sophia Dorothea wilde vluchten. - Aan deze voor een roman zoo dankbare stof is in vele opzichten recht wedervaren. De meeste der hoofdpersonen zijn met warmte en gloed geteekend en verschillende tooneelen zoo levendig voorgesteld, dat men soms een drama meent te lezen of waant alles te hooren en te zien, wat toch maar op het levenlooze papier en met zwijgende letteren voor ons staat. Dat is inderdaad een groote verdienste van deze schrijfster, en juist omdat ik die helder wensch te doen uitkomen waag ik 't te meer haar op een gebrek te wijzen, dat werkelijk afbreuk doet aan het vele goede waardoor haar werk zich onderscheidt. Ik wil haar wijzen op die gejaagdheid, op die haast, op die zenuwachtigheid zou ik bijna zeggen, waarmede zij de feiten zoowel als de personen heeft geteekend en die maar al te dikwijls tot de handelingen, ja zelfs tot de gedachten toe van allen die zij laat optreden, overslaat. Gedurig overdrijving, gedurig uitersten, die aan den indruk van daad en denkbeeld zulk een afbreuk doen. Zelfs de eenvoudigste handelingen en woorden zijn opgeschroefd. Het bekend verwijt aan Macaulay gedaan, nooit simple things simply te kunnen zeggen, komt ook hier dadelijk voor den geest. Telkens weer wordt een eenvoudige ontmoeting van personen een strijd, en die personen zijn of engelen of duivelen. Zij schelden en vliegen en razen en vechten en moorden soms als bezetenen, totdat op 't laatst zelfs een jongen, die de ongelukkige gevangene bevrijden wil, zoo snel en behendig langs de takken van de boomen klautert, dat men eindelijk, ten spijt van al het ernstige van het verhaal, toch onwillekeurig lachen moet over die overdrijving en aan een aap gaat denken, of wel aan een van die olijfkleurige mannen met vuurspuwende oogen welke springen en klimmen zoo als geen viervoetig dier 't wagen zou,

en waarin een Aimard zijn kracht moet zoeken. Hoe zou het boek gewonnen hebben indien de schrijfster wat minder in die uitersten vervallen ware, en zich wat meer tijd gegund had om hare beelden en gedachten uit te werken. Zij vermoeit nu den lezer, en ontneemt door dat gejaagde in voorstelling en gezegde zelfs aan die tafereelen welke uitnemend gelukt mogen heeten, de zoo welverdiende waardeering. En dat betreur ik. Ik hoop maar dat vele lezers over het juiste mijner bewering zullen kunnen oordeelen.

Scherper contrast in inhoud en bewerking is wel moelelijk te denken, dan tusschen de beide hierboven genoemde boeken bestaat. Immers wat het een aan zachtheid en kalmte mist, dat mist het ander aan kracht en gloed. 't Is ook een roman, maar de intrigue is zoo onbeduidend en onwaarschijnlijk tevens, dat die nauwelijks opgemerkt wordt zelfs. Het onderwerp is: de martelingen die de Spaansche protestanten ondervonden in de onmenschelijke handen der inquisitie, maar blijkbaar is het doel, de kracht van het protestantsch geloof te doen uitkomen tegenover de onverdraagzaamheid van anderen. Dit boek is echter weer een zoo sterk sprekend product van die Engelsche methodisterij, welke aan onze literatuur al reeds te veel bijdragen geleverd heeft, dan dat ik het zou mogen aanbevelen. Immers juist onder die partij ontmoet men er maar te velen, wier karakter evenzeer het type is van hooghartige onverdraagzaamheid, terwijl de meesterlijke wijze waarop zij geld en aanzien weten te winnen toont, dat zij toch wel degelijk in de praktijk het geheim hebben ontdekt om nog meer dan twee heeren zelfs, te dienen. De mannen, die in de dagen der gruwelijke geloofsvervolgingen goed en bloed veil hadden voor hun overtuiging, moeten van een gansch ander kaliber geweest zijn dan de ziekelijke piëtisten onzer dagen, die zich nu in hun glorie koesteren. 't Is gemakkelijk, om zich in allerlei dweperijen te verkneukelen, wanneer men onder eene liberale regeering verzekerd is van volkomen vrijheid voor elke geloofsovertuiging en, omringd van de aanzienlijksten in den lande, daarenboven door het bezit eener welvoorziene brandkast zeker kan zijn ook in de verre toekomst nog over alle geneugten en geriefelijkheden des levens te kunnen beschikken. Maar dan juist is 't ook zeer moeielijk zelfs om zich als te vereenzelvigen met die onbaatzuchtige en onversaagde mannen welke in de dagen der gevloekte inquisitie de slachtoffers waren van

heerschzuchtige en dwepende beulen. De eerbied en het ontzag voor die mannen, aan wier vastheid en kloekheid en ernst wij onze godsdienstige zoowel als onze staatkundige vrijheid te danken hebben, ze verplicht ons op te komen tegen elke voorstelling, waardoor ook zij als ziekelijke femelaars voor ons zouden staan. En daarom hindert mij dit boek. - Evenwel twijfel ik er aan of zelfs zij, die met de ziekelijke opvatting dezer ernstige zaak ingenomen zijn, dit werkje gezet en tot den einde toe zullen kunnen lezen. Ik althans zou het geduld van zoo iemand bewonderen, niet benijden echter.

M.

Naar aanleiding eener beoordeeling van *W.F.*

Eerst weinige dagen geleden kwam mij het Januari-nommer van *de Gids* in handen, waarin W.F.'s beoordeeling van de door mij uitgegeven *Beroemde Amerikanen* van Th. Parker voorkomt. Dat ik met zijn ongunstig oordeel over dit werk van een beroemden Amerikaan niet instem, is natuurlijk. In mijn ingenomenheid met dit laatste geschrift van Parker werd ik bevestigd door de sympathie, waarmede de door mij bezorgde uitgave in verschillende tijdschriften en weekbladen werd aangekondigd. Het is dan ook mijn voornemen niet met hem over zijn beoordeeling van dit werk in discussie te treden. Slechts veroorloof ik mij een paar opmerkingen naar aanleiding van hetgeen hij over mijn aanteekeningen schrijft. Hij zegt dat ik het werk van Parker ‘verrijkt heb met ophelderende en aanvullende aanteekeningen, aan de beste geschiedschrijvers, Bancroft, Laboulaye en Astié, ontleend.’ Gaarne erken ik vooral aan de beide eerstgenoemde schrijvers veel te danken te hebben, hoewel het, dunkt mij, duidelijk blijkt dat ik ook nog andere geschriften heb geraadpleegd. Maar ik had, naar het oordeel van W.F., de meest authentieke bronnen moeten gebruiken. Daartoe worden gebracht: Franklin's autobiographie en overige werken, Washington's dagboek en beider correspondentie.

Ik moet bekennen niet zonder eenige verbazing deze opmerking te hebben gelezen. Welke autobiographie van Franklin wordt hier bedoeld? Zooals bekend is, zijn er twee. De oudste bevat slechts de vijf en twintig eerste jaren van zijn le-

ven. Zij werd eerst in 1771 door hem geschreven en aan zijn zoon opgedragen. Zij bevat dus het tijdperk van zijn leven, waarin hij nog onbekend was, toen niets voorspelde dat hij eens onder de grootste helden van Amerika zou optreden. Dat deze levensbeschrijving door mij gebruikt is, blijkt uit mijn aanteekeningen. Men vergelijke slechts t.a.p. blz. 226-231, 238.

Op zijn buiten te Tassy, waar hij gedurende zijn achtjarig verblijf in Frankrijk meestal vertoefde, zette hij, op verzoek van eenige zijner vrienden, zijn autobiographie voort tot het jaar 1757, toen hij voor de tweede maal in Engeland kwam. Het belangrijkste gedeelte uit Franklin's leven, van 1757-1790, is dus in zijn levensbeschrijvingen niet opgenomen. Maar in die leemte is voorzien door den amerikaanschen geschiedschrijver Sparks, uit Boston, die in 1850 de laatste jaren van zijn leven beschreven heeft uit authentieke bronnen: uit aanteekeningen, door Franklin achtergelaten, uit zijn correspondentie met beroemde personen en uit documenten, door Sparks in en buiten de Vereenigde-Staten onderzocht. Vreemd dat mijn beoordeelaar, toen hij van de meest authentieke bronnen sprak, dit werk van Sparks onvermeld heeft gelaten (een fransche vertaling werd daarvan gegeven door F. Lancelot, Paris, 1866). Is het hem misschien onbekend, dan kan ik tot zijn geruststelling verzekeren dat Parker daarvan een goed gebruik heeft gemaakt.

Gaarne wil ik bekennen, dat niet alle werken van Franklin door mij zijn gelezen. Dat ik sommige gebruikt heb, had W.F. uit mijn aanteekeningen kunnen opmaken. Zoo is de Noot, blz. 227, ontleend aan een brief van Franklin aan den zoon van Cotton Mather; een uittreksel uit de rede van een lid van den Divan van Algiers, blz. 239, aan Franklin's opstel, getiteld: *On the Slave Trade*, 25 dagen vóór zijn dood geschreven, de anecdote, op blz. 249 medegedeeld, aan de *Final Speech of Dr. Franklin in the late federal Convention;* de aanteekening, blz. 250, aan Franklin's *A comparison of the conduct of the ancient Jews and of the antifederalists in the United States of America*.

Wat Washington's dagboek betreft, Parker geeft ons daarvan eenige proeven, die niet bijzonder interessant zijn. De achttien deelen zijner correspondentie, ik beken het, zijn mij onbekend. Maar volgens bevoegde beoordeelaars zijn de meeste dezer brieven, evenmin als de voornaamste staatsstukken, die op Washington's naam staan, niet door hem opgesteld.

Het schijnt dat W.F. van de authentieke bronnen voor het leven van John Adams en Jefferson geen kennis draagt - hij maakt er althans geen melding van. Aan het slot zijner beoordeeling stelt hij tegenover de redevoeringen van Parker historische portretten van beroemde Amerikanen, die hij zou gewenscht hebben. Heeft hij het bewijs geleverd dat deze lezingen op den naam van historische portretten geen aanspraak kunnen maken?

10 Febr. '73.

Dr. M.A.N. ROVERS.

Friedrich Heinrich Jacobi.

> Mir ist Jacobi ein sehr interessantes Individuum, obgleich ich gestehen musz, dass ich mir seine Producte nicht assimiliren kann.
> SCHILLER aan GOETHE.

Jacobi was de jongere tijdgenoot van Hamann[1], tot wien hij met de diepste vereering opzag en met wiens geest de zijne verwant was[2]. Veel meer dan in Hamann spiegelt zich in Jacobi de tijd af waarin deze beide oorspronkelijke geesten leefden. Deugden en gebreken zijn bij Hamann van schier geheel persoonlijken aard; hij was een man uit één stuk, die weinig den invloed van anderen ondervond, en door zijn geheelen aanleg geneigd en in staat was tegen den stroom van zijne eeuw op te werken. Hij was eene bij uitnemendheid improviseerende natuur; alles bij hem indruk, inval, opwelling. Ook voor hem lag de kracht in zijne afzondering, welke hem niet belette de richting van den tijdgeest nauwlettend gade te slaan en de teekenen van zijnen tijd op te merken zoowel als te duiden. Uit zijne' geschriften kan men dus Hamann's tijd alleen in zoover leeren kennen, als hij meestal bestrijdt hetgeen hij om zich vond. Bij Jacobi is dit evenzeer het geval; maar bovendien treft in hem ook de onmiddellijke afspiegeling van hetgeen het Duitschland waarin hij leefde kenmerkte.

1 Zie de Gids van 1 Mei 1873.

2 'Du bist mir, schrijft Jacobi aan Hamann, ein gewaltiges Zeichen,.... den ich mehr als liebe, der mir Andacht einflösst und mein Herz zum Glauben stimmt.' Elders: 'ich fange damit an, dasz ich sie recht herzlich umarme, mit dem brüderlichen Gefühle, dasz in unser beider Herzen kein Falsch ist, dasz wir beide Eine Wahrheit suchen, Eine Wahrheit lieben, wenn schon nicht mit gleichem Glück.' (1783.)

I

Dit is reeds terstond waar van *Allwill's Brievenschat*. Deze verzameling behelst een twintigtal brieven, geschreven door en aan verdichte personen. Sylli Wallberg, de hoofdpersoon, afkomstig uit eene oude patricische familie, heeft op één en twintig jarigen leeftijd August Clerdon gehuwd, een man van geestdrift en talent, tot wien zij zich machtig voelt aangetrokken, ofschoon zij bijna vooruit weet, dat hij in zijn karakter de gegevens mist om haar gelukkig te maken. Het huwelijk beantwoordt aan hetgeen zij verwachtte, maar het duurt kort: reeds na drie jaren sterft August Clerdon, en het eenige kind, dat zij hem geschonken had, volgt den vader weldra in het graf. Een rechtsgeding, waarin reeds haar man gewikkeld was en dat hare tegenwoordigheid blijft vereischen, belet haar de plaats waar zij tot hiertoe gewoond heeft te verlaten. Anders deed zij niets liever, en begaf zij zich naar haren zwager en schoonzuster, Heinrich en Amalia Clerdon, of naar hare nichten, Lenore en Clärchen Wallberg. De afwezigheid van deze zeer geliefde betrekkingen naar wie zij sterk verlangt en die vooral niet minder sterk naar haar verlangen, wordt nu de aanleiding tot de briefwisseling waarvan wij gewaagden.

Zij verplaatst ons in eene wereld van gevoel en gevoeligheid, welker vormen voor het minst ons vreemd geworden zijn, en die het vreemde en inderdaad onvertaalbare woord sentimentaliteit telkens op de lippen brengen.

Onvertaalbaar noem ik het, omdat elke hollandsche uitdrukking, die men er voor aangegeven heeft, mij toeschijnt op de sentimentaliteit een onverdiende blaam te werpen. Er ligt in die gemoedsstemming niet noodzakelijk iets ziekelijks. Die stemming is de vrucht van een bepaalden tijd. Doch eer wij trachten haar te bepalen, willen wij haar uit Jacobi's *Allwill* meer van nabij leeren kennen. Ik haal enkele gedeelten aan, die mij bijzonder getroffen hebben, en geef toe dat zij in ons nuchter hollandsch vooral niet minder overdreven klinken.

‘Geloof vrij, schrijft Sylli, de weduwe van August Clerdon, aan haren zwager, geloof vrij, dat ik lang zoo ongelukkig niet ben als gij denkt. Al wat schoon is in de natuur, al wat goed is, is ook voor mij schoon en goed, en wordt het dagelijks

meer. En hoe zou ik niet aan liefde gelooven, ik die er de borst tot stikkens toe vol van heb? Alleen reeds die hyacint hier! Hoe dikwerf heb ik er niet voor gestaan met een kloppenden boezem; ik heb haar ingedronken met mijne geheele ziel, totdat het door mijne zenuwen trilde en ik die Schoone, die Goede levend in mij had, en ik, - noem het dwaasheid, onzin, dweeperij, - wederliefde van haar voelde uitgaan. Zoo koester ik alles wat weldadig op mij werkt, het zij in het bezit van een vorm of niet, harmonie van kleuren of van tonen.... Ach, niets moest verloren gaan van hetgeen mij een blik heeft toegeworpen waaruit zielsvereeniging spreekt. Wat mij leven gegeven en van mij leven ontvangen heeft, het moest voor het minst even lang duren als ikzelf.'

In een zijner antwoorden blijft Clerdon in dien toon: 'Gij moest bij ons zijn, liefste Sylli, wij moesten u kunnen opnemen in onze reien, waarin wij dansen om de nieuwe Lente. Ook gij moet de onwederstaanbare weelde van den dag van gisteren ondervonden hebben. Mij heeft die weelde geheel doordrongen, doordrongen tot in mijn gebeente. Mij is te moede, als den jongeling die uit het oog van een zoetlief kind van achttien jaren liefde en hoop ingedronken heeft, zijne gansche ziel vol; zoo vroolijk en tegelijk zoo innig bevredigd is mijn boezem.' Iets verder: 'Wie twijfelt aan muziek voor het oog, had dit morgenrood moeten zien. Zulk een Engelenzang ruischte nog nooit in hoorbare klanken mijne ziel binnen. Maar wat weet ik van het zintuig waaraan ik mijne gewaarwording te danken had? Ik was mijzelven niet. Van het eerste oogenblik af aan kwam het over mij; toen begon het, altijd dieper, altijd inniger, te beven in mijn borst, een beven dat den zoon der aarde den dood bracht. Dood, schoone, hemelsche jongeling! Ontheven van het vergankelijke deel, vloog ik in zijne armen, zonk ik in zijn schoot; ik was bij hem, ik was in hem, in Hem, die is, was en zijn zal; ik proefde Almacht, Schepping, een eeuwig blijven in de Liefde. - Ach, Sylli, dat ik terug moest keeren, dat de dag komen moest!'

Na deze betrachting van de ochtendschemering, een maneschijn! Aan Amalia, de vrouw van Heinrich Clerdon, schrijft Sylli van een bezoek bij de Waldbecks, in welke familie de moeder krank was: 'Het had zeven uur geslagen eer wij het bemerkten. De dokter kwam en knorde omdat de zieke te lang had opgezeten. Wij legden haar te ruste en ik bleef nog

een uur voor het bed zitten, en vergat schier alles in zoet gekeuvel met de drie meisjes, die mij langzamerhand geheel omstrengeld hadden. Inmiddels was de moeder ingesluimerd. Wij gingen naar de zaal. Daar zagen wij, achter wolken, de maan juist voor het middelvenster. Met eene eenparige beweging vlogen wij naar het open venster en bleven er lang, lang voor staan. Ik volgde met het oog de voorbijgaande wolkjes, die zich nu zoo, dan anders bewogen, en niet gedoogden dat de maan helder scheen. Maar het werd lichter en lichter; eindelijk blonk de maan in al hare reinheid en wierp over den Donau haren trillenden glans. De meisjes vergeleken het bij zilveren druppen, die op den vloed regenden. Nu nam ik afscheid.'

Tehuis gekomen vindt zij eene teekening terug, waaraan zij in den morgen gearbeid had: een sluimerende knaap naar Maratti; en gelijk Clerdon met de hyacint, zoo houdt Sylli zich met die teekening bezig als met een levend wezen: 'Sluimer voort, zeide ik tot den schoonen knaap, toen ik mij had uitgekleed, Engel, ik wil u niet storen, - en inderdaad schoof ik mijn stoel zachter bij, ging er zachter op zitten, en ik paste op om niet aan de tafel te stooten... Meli, beste Meli! - aanschouw den vriendelijk glimlachenden Engel! Hij slaapt, Meli. Gij hebt mij hart zacht tot rust gebracht, en met de warme volheid uwer liefde toegedekt. Die volheid van uwe liefde, van uwe onschuld, van uw geloof is in mijn hart. Ja, stil is het nu. Door het gordijn viel mij de maan in het oog. Daar zijt gij weer, dacht ik, en stond op.' Andermaal komen de wolken en wolkjes te berde, en ditmaal wordt er bovendien eene samenspraak aangeknoopt met een ster. 'Die heldere ster werd zoo vriendelijk jegens mij, dat ik niet kon nalaten haar den glimlach terug te geven, en mij daarop betrapte.'

Wij hebben reeds genoeg, misschien reeds te veel van deze taal, die thans zoo volkomen uit de mode is, en ons zonderling voorkomt als eene verouderde kleederdracht die nog niet lang achter ons ligt. Maar de verouderde dracht heeft eens haar recht van bestaan gehad. Wij mogen tegenover de sentimentaliteit niet onbillijk worden. Een ironische glimlach is geene verklaring. Zij moet als een historisch verschijnsel beoordeeld worden, en verdient dit te meer, omdat eene merkwaardige verandering in de geschiedenis van den menschelijken geest de oorzaak moet heeten van de weerzin dien thans de sentimentaliteit pleegt in te boezemen.

De sentimenteele stemming heeft tot voorwaarde de aanwezigheid van waarachtig gevoel, verbonden met een niet beredeneerd geloof aan zulk eene beteekenis van den mensch in het heelal als den mensch slechts toekomen kan, wanneer hij zich het middelpunt van dat heelal waant. Voor den sentimenteele is alles om den mensch. De bloem geurt, de ster lonkt hem tegen. Maar tevens ontvangt de natuur, als tot loon voor hare dienstbaarheid, eene menschelijke ziel, die de sentimenteele haar leent. Want de sentimenteele heeft een onleschbaren dorst naar liefde; hij zou aan de menschenwereld niet genoeg hebben, al ware deze louter uit liefhebbende schepselen samengesteld; hij bedelt dies om liefde bij al wat hij om zich vindt. Gelijk het veelgodendom de natuur vergoddelijkte, zoo is de sentimentaliteit voortdurend bezig haar te vermenschelijken. Het veelgodendom vergoddelijkt de natuur om hulp, de sentimentaliteit vermenschelijkt de natuur om medegevoel van haar te ondervinden. Op die wijze, gelijk wij het in een der aangehaalde brieven hoorden, geeft en ontvangt zij leven ook van het onbezielde. Hetgeen in de natuur ondergaat roert haar als het verlies van een vriend. De bloem verwelkt niet, maar sterft. De ochtendschemering mag niet wijken voor den vollen dag. De knaap, geteekend op het papier, mag niet wakker worden gemaakt. En het lieve maantje moet dubbel lief zijn, omdat het reeds uit zichzelf zijn best heeft gedaan om zooveel mogelijk op een menschelijk aangezicht te gelijken.

De menschwording van de natuur is het groote geloofsartikel van de sentimentaliteit, en deze uit dien hoofde slechts te verwachten in een tijd waarin het kristelijk gevoel niet bijzonder levendig is. Men kan zich geene ware, kristelijke vroomheid sentimenteel denken, juist omdat de vroomheid in haren God eene bron van liefde vindt, die haar de moeite bespaart van bij de natuur heul te zoeken. Waar de Schepper het geheele hart inneemt, waar zielsgemeenschap gevonden wordt met de hoogste, dat is met zulk eene persoonlijkheid als in staat is de menschelijke ziel in hare volheid tot zich te trekken, daar ontwaakt geene behoefte aan kunstmatige verpersoonlijking van het geschapene. De menschwording Gods is voor de kristelijke vroomheid meer dan eene vergoeding voor de menschwording der natuur. Aan de andere zijde moet evenwel toegegeven worden, dat, afgezien van dit belangrijk onderscheid, de sentimenteelen

uit dezelfde stof geweven zijn als de vromen. De sentimenteelen zijn de vromen, maar in een tijd van geloofsverslapping. Beiden hebben de zoo even genoemde opvatting van de menschelijke natuur met elkander gemeen. Wordt die opvatting bij den wortel afgesneden, zoo kwijnen door éénzelfde oorzaak sentimentaliteit en vroomheid, in weerwil van het groot en onmiskenbaar verschil dat tusschen deze beide stemmingen op te merken valt.

Nu heeft juist de bedoelde opvatting van de menschelijke natuur voor het bewustzijn van onzen tijd veel van hare aannemelijkheid verloren, en van daar dat het Duitschland van *Allwills Brieven*, voor ons gevoel veel langer dan eene eeuw achter ons ligt. De beoefening der geschiedenis en de beoefening der natuur, gelijk zij juist in de laatste tachtig jaren heeft plaats gevonden, heeft aan onzen geest eene wending gegeven, die van zelfbespiegeling afkeerig maakt, en ons altijd weer tot waarneming van de eindige dingen in al hunnen omvang voert. De dorst, de onverzadelijke dorst naar kennis oefent onmiskenbaar een invloed uit, die ons voor zuiver persoonlijke gewaarwordingen onverschilliger maakt. Hetgeen er heden ten dage te weten valt, is zoo belangrijk, neemt onze aandacht zoo geheel in, ja, ik durf zeggen, maakt ons zoo gelukkig, stort althans bij oogenblikken zulk eene weelde in ons hart, dat wij wel iets beters te doen hebben dan aanspraken te houden tot, of samenspraken met maan, ster of hyacint. De zuiver wetenschappelijke kennis van deze voorwerpen boeit ons meer dan al hetgeen wij die voorwerpen door de stoutste persoonsverbeelding zouden kunnen laten zeggen. De bronnen waaruit voor den ontwikkelden mensch teleurstelling en genot voortvloeien, zijn heden ten dage geheel verlegd. Wij lijden, niet wanneer de ster ons een glimlach weigert, maar wanneer haar loop aan onze berekening ontsnapt. Wij zijn gelukkig, niet wanneer wij gevoelen dat de bloem ons liefheeft, maar wanneer het ons gelukt de gedaanteverwisseling te bespieden, die haar gemaakt heeft wat zij is. Of de maan zich al dan niet achter wolken verbergt, heeft slechts geringen invloed op onze stemming. Maar onze stemming wordt verhoogd, wanneer wij in de koude maan de toekomst lezen van onzen aardbol.

Waarom eigenlijk? Waarom is de dorst naar kennis thans onverzadelijk? Ik ontken dat de kracht, de levendigheid van ons gevoel afgenomen heeft; men mag alleen beweren, dat bij

velen het menschelijk gevoel, tegen vroeger, door andere oorzaken wordt opgewekt. Al zijn de oude oorzaken niet verdwenen, zij hebben van hare kracht verloren, en in elk geval zijn er nieuwe bijgekomen. Maar het is niet altoos gemakkelijk zich rekenschap te geven van de bevrediging die kennis ons geeft. Het gaat niet aan, van materialistische gezindheid te spreken, alsof in de gedachte aan het geld, dat onze kennis kan opbrengen, de betoovering van de kennis zelve gelegen ware. Een leven zoo onbaatzuchtig als dat van een Faraday, is op zich zelf reeds eene wederlegging van dat ongunstig vermoeden. Men moet veeleer aannemen, dat de mensch, na zoo lang in zichzelven gegraven te hebben, aangetrokken wordt door het nieuwe van die wereld van kennis, die thans voor hem opengaat. Maar, hoe dan ook te verklaren, de weetgierigheid bestaat en neemt bij ons een groot gedeelte van de plaats in, die voorheen door andere gezindheden werd bezet. Is de sentimentaliteit thans niet in gunst, klaagt men over het afnemen van het godsdienstig gevoel, het moet zeker ook toegeschreven worden aan de verminderde belangstelling in ons zelven. De lyrische poësie kwijnt niet minder dan de godsdienst. Vragen wij niet meer met den psalmist: ‘wat buigt gij u neder in mij, o mijn hart? hoop op God,’ wij klagen evenmin met Goethe: ‘Herz, mein Herz, warum so traurig?’ en smeeken niet meer met hem: ‘Trocknet nicht, Trocknet nicht, Thränen der ewigen Liebe!’ Wij gelooven niet meer met Pope, dat ‘the proper study of mankind is man.’ Wij schrijven geen brieven meer, slechts telegrammen en briefkaarten.

Maar omgekeerd is onze belangstelling in de menschen en de dingen die ons omgeven veel levendiger dan die van al de voorgeslachten te zamen. Onszelven verliezende meer en meer, vinden wij ons in de beoefening van de zoogenaamd buiten ons gegevene werkelijkheid terug. Wat is er thans in die werkelijkheid, in de hemelen omhoog, in de aarde omlaag, dat niet onze aandacht trekt en spant? Dat begaafde Grieksche volk heeft eeuwen kunnen leven zonder ooit te willen weten welke taal men sprak in de eigene gewesten waar het zijne zonen als volkplanters of als krijgslieden heenzond. De mate van kennis waarmede een Plato tevreden is geweest, de denkbeeldige kennis waaraan de diepzinnigste koppen van de middeneeuwsche kristenheid genoeg hebben gehad, wekt onze billijke verbazing. Wie wist in Frankrijk iets van Engeland vóor Voltaire, of van

Duitschland voor Madame de Staël? Wat bekommerden zich onze grootvaders om vreemde talen? Hoevelen lezen nog heden ten dage in Engeland of in Duitschland eene andere taal dan de hunne? Zoo is zelfs thans algemeene belangstelling ver van alle beschaafden te kenmerken. Maar toch. zij neemt toe en is reeds nu op ruimer schaal aanwezig dan ooit te voren. Het moet vroeg of laat op ons gemoedsleven terugwerken. Want hoe meer wij onzen geest steken in de dingen der wereld, hoe minder wij ons zelven middenpunt van de wereld gevoelen; en op zijn beurt kan dit gevoel niet afnemen, zonder dat ook de godsdienstige aandoeningen van aard veranderen. De sentimentaliteit die wij bij Jacobi en zijne tijdgenooten vinden, schijnt dus inderdaad te moeten worden aangemerkt als eene poging van het gemoed om, na de kritiek die de achttiende eeuw over traditioneele geloofsovertuigingen had laten gaan, eene kunstmatige wereld te voorschijn te roepen, die (‘nur mit ein bischen andern Worten’) dezelfde behoeften bevredigen kon welke vroeger juist door die overtuigingen werden vervuld. Zoo is er een onmiddellijke samenhang tusschen het rationalisme en de sentimentaliteit van het einde der vorig eeuw. De sentimentaliteit moest vergoeden hetgeen het rationalisme den mensch ontnomen had.

Maar dit schijnt ons juist op het spoor te brengen van het eigenlijk karakter der sentimentaliteit. Ik zou haar willen bepalen als de gemoedsstemming, waarin elk verkeeren moet, die goede aandoeningen heeft, maar zich van die aandoeningen geen rekenschap weet te geven. Uit dien hoofde moet men sentimenteel noemen elk goed gevoel, dat zijn beweegreden verloren heeft. De aandoeningen van ons gemoed hangen namelijk met onze verstandelijke overtuigingen samen: godsdienstige aandoeningen bijvoorbeeld met onze overtuiging omtrent het bestaan van God. Nu kan evenwel de tijd komen waarin zekere overtuigingen verzwakt worden of zelfs verdwijnen, maar waarin wij niettemin behoefte blijven gevoelen aan de aandoeningen, die tot dusver door die overtuigingen werden opgewekt. Wij willen dan die aandoeningen niet prijsgeven, maar wij kunnen ze in dat geval niet behouden, zonder sentimenteel te worden. Een zelfde aandoening kan dus eerst niet, en later wel sentimenteel zijn. Men denkt aan sentimentaliteit, niet bij Homerus, maar bij een Julianus den Afvallige, en deze stemming kenmerkt dus bij voorkeur een tijd van overgang.

In zulk een tijd leefde Jacobi. De laatste helft der achttiende eeuw heeft eene ontzagwekkende kracht ontplooid in het ontwortelen van oude meeningen. Een ontwikkeld man die in zulk eene eeuw leeft, hij moge zelf denken wat hij wil, moet onwillekeurig den invloed van den tijdgeest ondervinden. Jacobi heeft dien ondervonden, en geheel de beteekenis van zijn optreden ligt daarin, dat hij, getuige van het bezwijken der oude geloofsmeeningen onder de slagen van het redeneerend verstand, met grooten persoonlijken moed de redeneeringen heeft opgegeven waarop die meeningen hadden gesteund, om ze voortaan enkel te bouwen op het gevoel. Het is, gelijk men ziet, en wanneer onze bepaling juist was, de sentimentaliteit in de wijsbegeerte overgebracht. Die poging moest toen door iemand geschieden, en het was slechts de vraag of er iemand zou gevonden worden van genoeg talent en vooral van genoeg gevoel om aan deze sentimenteele richting in de wijsbegeerte de klassieke uitdrukking te kunnen verleenen. Jacobi heeft aan dien eisch beantwoord. Met zijn naam werd die richting gedoopt. Wat zij in haar voordeel heeft aan te voeren, is door hem gezegd. Reeds op dien grond heeft Jacobi recht op onze opmerkzaamheid, maar niet minder ter wille van de omstandigheid, dat onze tegenwoordige wetenschappelijke richting, om voor eenzijdigheid bewaard te blijven, een eerlijken tolk van de gevoelsfilosofie wel eens hooren mag.

II

In een schrijven *An Erhard* O** vermoed ik, dat Jacobi zelf in eenige trekken het beeld heeft willen ontwerpen van den wijsgeer, die zich in de rechte stemming bevindt om in de diepte van zijn gevoel den schat der waarheid te vinden:

Wat gij niet hebt, kan ik niet in u liefhebben. Innigheid ontbreekt u, een dieper liggend bewustzijn van hetgeen den geheelen mensch in u uitmaakt, en de kracht die uit zulk een bewustzijn voorvloeit. U ontbreekt dat ingekeerd zijn in uzelven, dat ik, vergeef het mij, vroomheid moet noemen, dat plechtige zwijgen der ziel voor zichzelve en voor de natuur, die nooit verstommende echo in het middelpunt van uw we-

zen, die langzamerhand eene tweede, een betere ziel in ons vormt. - Ik ben het geheel met u eens, vroolijkheid en moed is het hoogste. In vreugde verschijnt ons de Waarheid, in vreugde het Leven. Maar, Erhard, hebt gij die vreugde, gij, die het vergankelijke, het ledige, den dood liefhebt? Gij lacht met mijn worstelen om eene vaste overtuiging, die ik, reeds van te voren, waarheid, kennis noem. Gij noemt het graven naar een verborgen schat. Gij vraagt: wat is waarheid? en houdt haar voor een ijdelen klank! Dat is zij niet! Wat ons omgeeft, is schijn en schaduw; wij weten zelfs niet wat het wezen van ons bestaan uitmaakt. Op alles drukken wij ons eigen beeld af, en dat beeld is altijd anders. Dat Ik, dat ik mijzelven noem, is een dubbelzinnige vrucht, geboren uit alles en uit niets: onze eigene ziel is slechts een verschijnsel. Maar toch een verschijnsel dat het wezen nabijkomt. Werkzaamheid en leven openbaren zich in haar op onmiddellijke wijze. Daarom is voor ons de ziel zuiver gevoel. Het gaat ons als Nebudcadnezar. Wat wij droomen en wat onze droom beteekent, weten wij niet; maar wij zeggen met hem: ik heb eenen droom gedroomd, en mijn geest is ontsteld om dien droom te weten.

Doch thans is men er toe gekomen, achter dien droom niets te vermoeden, en juist het geloof aan het bestaan van waarheid voor de grootste dwaling te houden. Men heeft het oude opgeruimd: eergevoel en liefde zwijgen; een juist inzicht van hetgeen nuttig is en van het verband tusschen aller voordeel is in de plaats gekomen. Weg met geloof en vertrouwen, want waar evidentie is, zijn zij overbodig.

Maar ik wil geloof, liefde, schaamte, eerbied, deemoed behouden, de eeuwigheid in het oog; ernst en verheffing in den geest; hooge voorgevoelens in de borst; het volle werkelijke genot van het onzichtbare in de ziel.

‘Arme hoogmoed, die dat alles als dingen van het gevoel vertreden wil. Opent ons het allerheiligste op welks voorhang staat: alleen de rede! Maar de rede is het algemeene, is in alle menschen hetzelfde, en kan dus evenmin de grond zijn van het individuëele als bijvoorbeeld de oneindige ruimte de oorzaak kan zijn van den bijzonderen vorm van eenig lichaam, terwijl toch alleen in het individuëele het eigenlijke leven gelegen is, en het individuëele de persoonlijkheid uitmaakt. Het wezen der persoonlijkheid nu is niet redeneering, maar gewaarwording.’

Wij zijn hier reeds in het hart van Jacobi's leer. De wijsgeer moet, volgens hem, beginnen met de aandacht op zichzelven te richten. Is het des wijsgeers doel, niet het geraamte van de werkelijkheid, maar de volle, levende werkelijkheid zelve te kennen, zoo moet hij allereerst in zijne eigene persoonlijkheid, die iets oorspronkelijks en niet iets samengesteld is, leeren kennen wat leven is[1]. Waardoor is de mensch hetgeen hij is? Hij heeft dat oorspronkelijk te danken, niet aan zijn begrijpen, maar aan zijn gevoelen. De mensch heeft namelijk in zich eene behoefte, een aandrift, want afwisselend gebruikt Jacobi deze twee woorden: de mensch strekt zich tot iets uit, maar zonder zelf nog te weten wat hij begeert. Het begin van alle leven is dus ‘eene begeerte die zichzelve niet begrijpt,’ maar waaraan wij alles te danken hebben[2]. Dat is het profetische in ons. Het bewustzijn, het begrip komt eerst later.

Aan deze profetie, die bij het begin in eene behoefte, in eene begeerte gelegen is, klemt Jacobi zich vast, want hij gelooft, dat zij niet onvervuld zal blijven. Beter dan iemand weet hij, dat onze onkunde ten aanzien van het wezen der dingen verbazend groot is, dat wij verschijnselen en altijd weder verschijnselen zien, van betrekkelijken aard en waarvan de waardeering volstrekt afhangt van onzen eigenen toestand[3].

1 Verg. *Zufällige Ergieszungen eines einsamen Denkers*. W.W.I, S. 280. De door vele, zelfs zinstorende, drukfeilen ontsierde uitgave is door Jacobi begonnen in 1812 en werd na zijnen dood voortgezet door Friedrich Roth, den uitgever van Hamann's Werken, en door Friedrich Koeppen, Jacobi's meest vertrouwden leerling. Verg. tevens den brief van Jacobi aan Jean Paul, van het jaar 1800, in den *Nachlasz*, enz. (Zie later.)

2 ‘Nicht weise, nicht tugendhaft, nicht gottselig kann sich der Mensch vernünftelen: er musz da hinauf bewegt werden.’ W.W., IV, 1° Abtheilung, S. 232; verg. 2e Abtheilung, S. 163 vlgg.

3 Het laatste woord der Kantiaansche wijsbegeerte heeft Jacobi in zijn geschrift *Ueber das Unternehmen des Kriticismus die Vernunft zu Verstande zu bringen und der Philosophie ueberhaupt eine neue Abischt zu geben* (W.W., III, S. 61-195; het slot, na bl. 158, is van Jacobi's leerling Koeppen) uitnemend en met zijne gewone scherpte gekarakteriseerd: ‘Denn mit euerer Vernunft sey es - und mit dieser Entdeckung werde erst Philosophie! - in theoretischer Absicht so beschaffen, dasz sie ganz und gar nicht zum Erkennen eingerichtet und tauglich sei, sondern was dieses angehe, einzig und allein auf den Verstand verweisen müsse, der denn von seiner Seite wieder auf die Sinnlichkeit, diese, mit ihm wieder auf die Einbildungskraft endlich auf ein = X des Subjects und ein = X des Objects zu verweisen habe, die denn im Erkentniszvermögen das letzte sind.’ Maar men verg. de geheele tentoonstelling van het Kantianisme.

Van die onkunde is hij zoozeer overtuigd, dat hij ergens zegt, den man die enkel twijfelt te verachten. Hij, Jacobi, twijfelt niet; hij *weet* dat hij niet weet. Maar dit onderscheidt hem, naar zijne verzekering, van velen onder zijne tijdgenooten, dat hij geen roem draagt op het niet-weten van den mensch, dat hij zich niet aanstellen wil, als ware onze beperktheid onze kroon. In stede van met ons niet-weten 'afgoderij te plegen,' gelijk anderen doen, kan hij er zich niet van bewust worden zonder een diepen weemoed te ondervinden. Hij heeft eenvoudig geene achting voor den man die met een vroolijk gelaat zeggen kan: ik ben niets, ik weet niets, ik geloof niets. Laat de kritische filosofie het volstrekte karakter van de kennis, die wij machtig kunnen worden, loochenen. Jacobi zal haar vonnis niet wraken, maar hij begrijpt niet dat men dit vonnis anders verneme dan met gebogen hoofd en gewond hart; hij begrijpt niet den glimlach van den sceptikus; of, zoo hij dien glimlach begrijpt, kan hij dien slechts op rekening stellen van gebrek aan zielenadel. Waar wij onze onkunde erkennen, moeten wij althans die onverdelgbare behoefte aan volstrekte waarheid als eene profetie in onszelven opmerken, daaraan de hoogste waarde hechten, als aan hetgeen ons tot menschen maakt. Zoo blijven wij voor het minst in betrekking tot die ongekende waarheid. Wij blijven haar liefhebben en zoeken, wij blijven gelooven; want, naar Jacobi's eigenaardige bepaling, is geloof niet anders dan sympathie voor dat Werkelijke, dat Levende, dat Ware, dat zich aan ons lichamelijk oog onttrekt. Hoe meer zin wij hebben voor het onzichtbare in natuur en menschenwereld, hoe hooger wij staan[1]. Metterdaad, zegt Jacobi, geeft elk dat toe, want, voegt hij er bij met scherpe ironie, elk onzer wil gaarne zoo bewonderd worden, dat men hem als iets onbegrijpelijks aanstaart. Maar wat is dit anders dan betuigen, dat het verhevene in de streken van het onbegrepene moet worden gezocht. Waarom dan geweigerd tegenover het allerverhevenste, tegenover de waarheid, aan dien stelregel getrouw te blijven, en alleen dat onze opmerkzaamheid waardig gekeurd, wat men theoretisch uiteen kan zetten, wat ons verstand, om zoo te spreken, namaken kan?

1 'Wo der Glaube an Gott sich nicht findet, da ist *Miszgestaltung* des Erkenntnissvermögens' (*über eine Weissagung Lichtenbergs*; W.W. III, S. 207). Elders in dit geschrift (eene aanhaling van Lichtenberg): 'de geest die zich verheft werpt het lichaam op de knieën.'

Hetgeen ons, volgens Jacobi, tot het geloof aan de eeuwige, ofschoon ongekende waarheid noopt, is wat hij noemt het geheim van het Eindige. Eindigheid schijnt namelijk slechts de vorm der dingen; Oneindigheid daarentegen de stof, waaruit de dingen gemaakt werden. Het vergankelijke kan niet de ziel van de natuur, het leven niet eene bloote wijziging van het levenlooze zijn: het bestaan van een redelijk wezen kan niet als iets toevalligs aangemerkt worden. Uit dien hoofde gebiedt mij de rede aan iets eeuwigs te gelooven, maar aan iets eeuwigs dat inderdaad het eerste, het begin is. Geloof dus, roept Jacobi ten slotte den twijfelaar toe, geloof dus aan iets dat in zichzelf het leven heeft en dit niet eerst door langzame ontwikkeling verkrijgt, aan iets dat het Goede en de Waarheid is - aan een almachtigen God, die een geest en uw Schepper is.

Reeds hier verraadt de filosofie des gevoels of des geloofs hare zwakke zijde. Het blijkt hier, dat zij alleen met gevoelen er niet komen kan, dat zij, als een gewoon sterveling, redeneeren moet[1] Ook is de redeneering, waarvan zij zich bedient, noch nieuw noch onbesproken. Zij neemt voor hare kennis aangaande het be staan van God eenvoudig de toevlucht tot hetgeen men het causaliteitsbewijs noemt. Alles moet een oorzaak hebben, dus heeft ook de wereld eene oorzaak. Op het gebrekkige van dit betoog is reeds dikwerf de aandacht gevestigd. Wanneer wij ook aannemen, dat niet alleen alles in de wereld, maar bovendien de wereld als geheel gedacht eene oorzaak heeft, die dan natuurlijk buiten de wereld komt te liggen, zoo vloeit daaruit nog volstrekt niet voort, dat het begrip van zulk eene hoogste oorzaak met het begrip van het goddelijk wezen samenvalt. Om dat goddelijk, aanbiddenswaardig wezen is het toch het godsdienstig gevoel uitsluitend te doen, en niet om het begrip van eene hoogste oorzaak.

Men zal voor het overige bemerkt hebben, dat de dorst naar volstrekte Waarheid door Jacobi als een natuurlijk, onmiddellijk gevoel wordt aangemerkt, als een vast gegeven, uit welks aanwezigheid men voetstoots een besluit mag opmaken. De vraag schijnt in het geheel niet bij hem opgekomen te zijn, in hoever die dorst, zijn bestaan nu aangenomen, ook het gevolg kan zijn van de dwalingen waarin men langen tijd heeft ver-

1 Het blijkt niet minder uit Jacobi's hartelijke ingenomenheid met het zoogenaamde moreele bewijs van Kant, zie WW. I, bl. 298-395.

keerd ten aanzien van de grenzen van 's menschen kenvermogen. Men behoorde toch te onderzoeken, of die dorst naar de volstrekte waarheid, of geheel dat Faust-achtig bestaan zich ook dan vertoond zou hebben, wanneer de kritische filosofie hare ontdekkingen bijvoorbeeld een tweeduizend jaar vroeger had gemaakt; en niet minder behoorde men na te gaan of die behoefte aan het Volstrekte al dan niet een specifiek of althans bij uitnemenheid germaansch verschijnsel is, en wel in een bepaalden tijd. Tot al deze redeneeringen noopt ons de gevoels- en geloofsfilosofie zelve met hare redeneeringen, die hierop nederkomen: 1° de aandrift tot het zoeken van de volstrekte waarheid zou niet in ons gelegd zijn, ware de volstrekte waarheid een hersenschim; 2° het eindige kan niet bestaan, tenzij het zijn grond vinde in het oneindige.

Hoe zijn wij, met de zooveel zekerder methode die het wetenschappelijk onderzoek van onzen tijd volgt, aan soortgelijke redenatiën ontwassen! Die uitdrukkingen, waarvan een Jacobi nog gebruik maakte als van gangbare munt, zijn voor ons nagenoeg onverstaanbaar; zijne grootheden voor ons tot afgetrokkenheden geworden, waarmede wij weinig weten aan te vangen.

Maar dit daargelaten, het is Jacobi met deze redeneeringen niet eens volkomen ernst. Slechts in schijn rusten op haar de uitspraken van zijne geloofsfilosofie. In de tweede der *zufüllige Ergieszungen eines einsamen Denkers*, zegt Jacobi uitdrukkelijk: ‘Zedelijkheid en godsdienst staan en vallen met geen enkel wijsgeerig stelsel, met geene enkele toevallige denkwijze van eene eeuw. Denkwijzen en stelsels komen op en verdwijnen, maar de geest der waarheid blijft onveranderlijk dezelfde.’ Dit is een gevaarlijk geven en nemen.Eerst schijnt een hoogst eenvoudige maar tevens zegevierende redeneering ons plotseling de volstrekte waarheid in de armen te zullen voeren. Bespeurt men dan later, dat de redeneering allesbehalve onwederstaanbaar is, zoo heet het, dat godsdienst en zedelijkheid haren steun zeer goed missen kunnen. Maar is dit het geval, waarom dan de moeite genomen van een sluitrede te maken; waarom zich dan niet enkel tot het mededeelen van hetgeen men gevoelt bepaald!

Het kon Jacobi met zijne redeneeringen te minder ernst zijn, naarmate het hem aan alle vertrouwen in de wijsbegeerte haperde. Wij vinden dit wantrouwen reeds zeer duidelijk uitgesproken in een brief aan Hamann van 16 Juni 1783: ‘Hoe

wij het ook aanleggen en onverschillig of onze geest rijker of armer is, wij blijven afhankelijke, nooddruftige wezens, die zichzelven niets geven kunnen. Zintuigen, verstand, wil, alles in ons is woest en ledig, en de bodem van alle spekulatieve wijsbegeerte een groot gat, waarin wij te vergeefs zien..... Ik kan u niet beschrijven, wat er bij mij omging, toen ik dat gat voor het eerst bespeurde, en nu verder niets dan een vreeselijken, duisteren afgrond voor mij zag..... In mijn hart is het licht, maar zoodra ik het licht in mijn verstand wil brengen, gaat het uit. Welke van de beide evidentiën is de ware? Die van het verstand, die wel is waar duidelijke omtrekken vertoont, maar waarachter een bodemlooze afgrond ligt? of die van het hart, waarvan de vlam wel veelbelovend opflikkert, maar ons niet toelaat iets duidelijk te kennen? - Kan de menschelijke geest de waarheid vatten, wanneer die beide evidentiën zich niet tot één licht in hem vereenigen? En is deze vereeniging anders denkbaar dan door een wonder?' Hamann zelf antwoordde hierop: 'jenes ungeheure Loch, jener finstere ungeheuere Abgrund scheint mir beinahe ein wenig à la Pascal ergrübelt zu sein;' maar Hamann kon zich een weinig ironisch hierover uitlaten, omdat hij toen, hetgeen Jacobi nog zoo vervulde, reeds achter zich had[1].

III

De strijd waarover Jacobi zich hier beklaagt, - hij deed het evenzeer in zijne bekende uitspraak over de twee wateren, die beide weigeren hem te dragen, - is een strijd tusschen hart en *verstand*. Om hem recht te laten wedervaren, moet men evenwel weten, wat hij onder het woord *verstand* begrijpt. Hij onderscheidt namelijk tusschen verstand en rede. Het verstand is in zijn oog uitsluitend een vermogen der reflectie, dat ons in staat stelt, de voorstellingen die wij aan de waarneming te danken hebben te verbinden en daaruit begrippen af te leiden. In die begrippen kan evenwel nooit iets anders ge-

1 Zie Hamann's brief aan Jacobi van 2 November 1783: 'Ich habe diese Untersuchung ganz aufgegeben, wegen ihrer Schwierigkeit.'

vonden worden dan hetgeen die waarneming aan de hand heeft gedaan. Jacobi stemt Kant volkomen toe, dat ook het meest afgetrokkene begrip ons nooit eenigszins verheffen kan boven de wereld, die ons door de waarneming werd ontsloten[1]. Aangezien nu Kant zelf de wereld der waarneming tot die onzer voorstelling had herleid, besluit Jacobi, dat het verstand ons nooit eenige kennis kan verschaffen van hetgeen onafhankelijk van onszelven bestaat. Hier treedt dan de beteekenis van de rede aan het licht! De rede, waarvan Jacobi den hoogsten dunk, en die hij in zijne latere geschriften met het geloof volkomen vereenzelvigd heeft, is een goddelijk kenvermogen in den mensch, in waarheid een licht, bij hetwelk wij zien ook hetgeen wij niet bewijzen kunnen. De werkzaamheid der rede is eene onmiddellijke aanschouwing van het geestelijke, van het bovenzinnelijke. Gelijk het oog des lichaams een stoffelijk voorwerp waarneemt, zoo neemt, naar Jacobi, onze rede deugd, vrijheid, geest, God waar. Van het geestelijke ontvangt onze rede even goed eenen indruk als bijvoorbeeld onze gezichtszenuw eenen indruk ontvangt van het licht. Jacobi vreest daarom niet de rede, die wij hem reeds met het geloof zagen vereenzelvigen, gevoel te noemen, een onmiddellijk gevoel waarin zich de hoogere werkelijkheid afspiegelt. Dit gevoel maakt hij tot den grondslag van de geheele wijsbegeerte; het heeft voor hem volstrekt gezag, en dit gezag is voor hem geheel voldoende om hem de waarachtigheid van het bovenzinnelijke te doen aannemen[2]. Wie gevoel heeft, ziet hetgeen waarvan, bij gebrek aan gevoel, het bondigst betoog het aanzijn niet bewijzen kan.

Zijn volstrekt vertrouwen in dat onmiddellijk gevoel van de hoogere, bovenzinnelijke werkelijkheid, rust bij Jacobi allereerst op eene vergelijking van mensch en dier. In dat gevoel

1 Kant had aangetoond: ‘was man für Erkenntnisse des Uebersinnlichen ausgebe, seyen nur durch Negationen erzeugte Ideen, deren objective Gültigkeit ewig unerweislich bleiben müsse.’ Jacobi's instemmen met deze uitspraak blijkt uit de voorrede voor *David Hume, Ueber den Glauben, oder Idealismus und Realismus. Ein Gespräch.* Jacobi zelf noemt deze voorrede eene *Einleitung in des Verfassers sämmtliche philosophische Schriften*, en zij wordt daarom door ons in de eerste plaats, vóor de schriften die er kronologisch aan voorafgaan, in aanmerking genomen. Zij is zeker een der belangrijkste bronnen voor de kennis van Jacobi's denkbeelden. Op het *Gesprek* volgt eene korte bijlage: *Ueber den transcendentalen Idealismus*.

2 WW. Dl. 2, bl. 61.

toch ligt de geheele meerderheid van den mensch. Verstand bezitten ook de dieren; ook zij hebben voorstellingen van de dingen, ervaring; en die soort van vooruitziende berekening die de vrucht van ervaring is. Wanneer dus ook wij niets anders dan verstand, geene andere wetenschap hebben dan die uit de zinnelijke waarneming wordt afgeleid, geen ander innerlijk leven dan zulk een als slechts het noodzakelijk gevolg zijn kan van de wetten die over geheel de met het verstand begrepen werkelijkheid heerschen, dan zijn wij in geen enkel opzicht van de dieren onderscheiden. Dat het inderdaad zoo treurig met ons gesteld zou zijn, wordt zoo weinig aangenomen, dat men de uitdrukking: gij zijt zonder gevoel, algemeen voor de verachtelijkste houdt, omdat men terecht van oordeel is, dat een mensch niet zonder gevoel kan zijn, tenzij hij het gevoel hebbe uitgeschud. Zonder gevoel komt de mensch dus nog lager dan het dier te staan; maar wanneer elk dit toegeeft, is daarmede ook toegegeven, dat, in onderscheiding van het dier, de mensch gevoel behoort te hebben, dat gevoel tot zijn aanleg behoort. Hetzelfde blijkt uit de omstandigheid, dat wij een dier kunnen liefhebben, ofschoon wij weten dat het geen gevoel heeft, maar ditzelfde niet van een mensch kunnen weten, zonder dat hij ons terstond den diepsten weerzin inboezemt.

Juist dit betoog van Jacobi leert ons, wat hij met het gevoel als kenvermogen van het hoogere bedoelt. Hij neemt blijkbaar het gevoel in den ruimsten zin van het woord. Laat den mensch, zoo mogen wij in het kort zijne meening weergeven, laat den mensch slechts gevoel hebben, dan zal hij van zelf tot de kennis der hoogere werkelijkheid komen, dan zullen ‘vrijheid, deugd, Godsbesef, wijsheid, kunst zich bij hem openbaren en werkzaam betoonen.’ Gevoel toch onderstelt van zelf, dat er Waarheid is, eene waarheid waaraan het beantwoordt. In het tegenovergestelde geval zou het zichzelf voor inbeelding moeten verklaren. Dat hoogere kenvermogen sluit dus het bestaan van Waarheid in, juist zoo als ons waarnemingsvermogen het bestaan van ruimte insluit; ja, het doet ons de Waarheid erkennen als in ons diepste binnenste reeds aanwezig.

Hoe zij daar gekomen is; hoe wij ons verheffen kunnen tot een meer dan bloot verstandelijk en van bewijzen altijd afhankelijk weten; hoe wij eene onmiddellijke aanschouwing van het

Ware en Goede deelachtig zijn geworden, poogt Jacobi niet te verklaren. Hij wil eenvoudig vaststellen, doen erkennen dat wij deze aanschouwing bezitten; het is zijn uitgangspunt, dat men hem toe moet geven. Is dit eens geschied, dan wil hij verder met de uiterste wetenschappelijke gestrengheid te werk gaan.

Dit is zeker een der meest karakteristieke zijden van Jacobi's stelsel. Het is de wijsbegeerte van een godsdienstig diep gevoelend man, van een kristen. Jacobi kan u niets bewijzen van hetgeen hij bewijzen wil, tenzij gij waarneemt wat hij waarneemt. Voor hem, gelijk voor Hamann, is de bovenzinnelijke waarheid niet de toevallige uitkomst van eene redeneering, - toevallig, omdat zij ook eene andere had kunnen zijn, - maar eene werkelijkheid, die hij ziet; waarvan hij voor het minst een even levendigen indruk heeft als van welk zinnelijkwaarneembaar voorwerp men wil. Wij mogen dit geen oogenblik vergeten of veronachtzamen. In onzen tijd van armoede aan geloof, zijn wij er al te veel aan gewoon, in de overtuiging omtrent de bovenzinnelijke waarheid de vrucht van een betoog te zien. Gelukt het dan, de leemten in dat betoog aan te wijzen, zoo meenen wij natuurlijk dat de overtuiging wegvalt die men getracht had op dat betoog te vestigen. Anders was het bij de geesten, die ons bezig houden. - De kristelijke waarheid, of, misschien juister nog, de waarheid van het kristelijke, om welker handhaving het hun te doen was, maakte het diepste wezen van hun inwendig leven uit. De groote mysteriën van het kristendom hadden in hun binnenste plaats gegrepen. In de gewijde geschiedenis zagen zij louter de voor- en afspiegeling van de merkwaardigste voorvallen in hun eigen gemoedsbestaan. Dat gemoedsbestaan zelf was in hun oog een scheppingswonder, eene geordende wereld voortgekomen uit den chaos, maar een volmaaktheid, gestoord door een zondeval, eene harmonie verbroken door een akeligen wanklank. Het verloren paradijs; de stem des bloeds schreeuwende om wraak; de geweldige wateren slechts te ontkomen door een ark die op hen drijft: het verlaten van huis en maagschap om te trekken naar het onbekende land; de tocht door de dorre zandwoestijn; het aankomen in het beloofde land, waarvan slechts voortdurende strijd het bezit kan verzekeren; Israels wankelen tusschen Jehovah en de goden der naburen; de scheuring; de ballingschap; de wederopbouw van den tem-

pel met het zwaard in de linkerhand; de martelaarsheldenmoed tegenover een dreigende Grieksche beschaving, het waren al te gader hoofdstukken uit de eigene geschiedenis hunner ziel. Nog inniger, kon het zijn, was hunne gemeenschap met de verhalen van het Nieuwe Testament, en de woordenschat van Paulus hun nauwlijks voldoende, waarmede hij betuigt met Kristus gestorven, opgewekt, ten hemel gevaren, aan Gods rechterhand gezet te zijn. Al die gebeurtenissen waren voor hen innerlijke gewaarwordingen.

Nu leefden zij evenwel in een tijd, die deze gebeurtenissen voor de rechtbank riep der geschiedkundige en der wijsgeerige kritiek. Zij leefden in dien tijd en voor een deel waren zij van hunnen tijd. Hamann en Jacobi waren volkomen in staat om de tegenwerpingen te begrijpen en in zich op te nemen, die tegen het overgeleverd geloof werden ingebracht. Zij waren veel te scherpzinnige denkers om de armzalige argumenten eener aan hare zege reeds vertwijfelende apologie als wederlegging uit te geven. Zij waren te eerlijk om zich te willen redden met spitsvondigheden en uitvluchten. De grootheid hunner veldheerkunst komt indrukwekkend uit tegen de weinig ridderlijke guerilla der hedendaagsche rechtzinnigheid in en buiten Duitschland. Zij zagen in, dat de aanval op het overgeleverd kristendom geen boosaardige gril, maar het noodzakelijk gevolg was van eene bepaalde wijsgeerige, van de kritische richting. In die kritische richting onderscheidden zij terstond den kern: alles te herleiden tot begrippen, en die begrippen te onderzoeken. Daartegenover stelden zij nu, stelde met name Jacobi, wat ook inderdaad eene tegenstelling daarmede vormde, het onmiddellijk bewustzijn. Gij hebt, sprak Jacobi, de waarneming van de werkelijkheid buiten ons willen begrijpen, en - aan het eind uwer kritische ontleding niets anders overgehouden dan het zuiverst idealisme, dat is de ontkenning van die werkelijkheid, de ontkenning van het voorwerp van uw onderzoek. Evenzoo hebt gij de waarneming van de werkelijkheid boven ons, van de goddelijke waarheid willen begrijpen, en - niets overgehouden dan het erbarmelijkst nihilisme.

Op die gelijkstelling van ons onmiddellijk bewustzijn ten aanzien van de werkelijkheid der zinnelijk waarneembare wereld en ten aanzien van de werkelijkheid van het goddelijke komt Jacobi gedurig en met voorliefde terug. Hij legt er

vooral den nadruk op in het reeds aangehaalde gesprek, *David Hume* getiteld, een der hoofdbronnen voor de kennis van zijn stelsel. De titel prijkt niet zonder reden met den naam van den bekenden scepticus. Er is een eigenaardig verband tusschen de denkbeelden van Hume en die van Jacobi en Hamann. Jacobi zelf heeft op dat verband opmerkzaam willen maken. Het is met een woord in het licht te stellen, en dit loont de moeite, aangezien het op de wijsbegeerte des geloofs een nieuw licht werpt.

Hume loochent het noodzakelijk karakter van elk besluit opgemaakt uit een reeks van ondervindingen. De zekerheid waarmee wij niettemin zulk een besluit opmaken, stelt hij geheel op rekening van de kracht der gewoonte, maar verstandelijk te wettigen is die zekerheid niet. Hebben wij ontelbare keeren het eene verschijnsel zien volgen op het andere, zoo noemen wij het voorafgaande de oorzaak van het volgende. De geldigheid van dit oordeel, van dit besluit is echter onbewijsbaar. Is het een de oorzaak van het ander, zoo *moet* ook het een op het ander volgen. Dit moeten nu kan de ondervinding ons nooit leeren kennen. Wij nemen aan, dat het zoo is. Wij gedragen ons als ware dit *moeten* bewezen. Maar er over nadenkende moeten wij onze onwetendheid belijden.

Het is deze redeneering, deze kritiek van de wet der oorzakelijkheid en in het algemeen van ons kenvermogen, die Jacobi met beide handen aangrijpt, ofschoon het oog naar elders gericht. Die kritiek moet namelijk voor hem de deur openstooten, waardoor hij het geloof in de wetenschap tracht binnen te leiden. Ziehier hoe Jacobi het aanlegt:

'Gij, heet het in zijn Gesprek, gij ziet mij voor u; gij zegt, dat ik voor u sta. Hoe weet gij dat?. Gij hebt eenvoudig een reeks van indrukken ontvangen; die indrukken hebt gij met elkander, en daarna met het begrip van eene uitwendige oorzaak verbonden, voor welke uitwendige oorzaak gij mij houdt. Maar hoe weet gij dat ik die oorzaak ben'[1]?

Hier brengt Jacobi natuurlijk de kritiek van Hume te pas[2].

1 WW. II, bl. 141 vlgg.

2 Meer als wapen evenwel dan, naar het schijnt, als uitdrukking van zijne eigene overtuiging. Maar volkomen duidelijk is het mij niet, hoe Jacobi in datzelfde Gesprek èn het aannemen van eene oorzaak op geloof kan doen rusten èn eene geheele vernuftig uitgedachte theorie ten beste kan geven om te betoogen, dat de oorzakelijkheid tot de noodwendige begrippen behoort.

Kan men nooit van noodzakelijk verband, nooit van oorzaak spreken, dan kan men ook niet weten of door een bepaalden persoon de indrukken bewerkt zijn, die men ontvangen heeft. Kan men dit niet weten, en heeft men toch omtrent de eenzelvigheid van den persoon, dien men voor zich ziet, niet den minsten twijfel, dan kan deze zekerheid slechts te danken zijn aan een *geloof*.

Wij zijn er, gelijk men bespeurt. Het woord *geloof* is aangebracht. De gevolgtrekking ligt voor de hand. Indien hetgeen men gewoonlijk weten noemt, - want men zegt: ik *weet* dat die of die voor mij staat, - inderdaad geloof is, en indien dit geloof den hoogsten graad van zekerheid verleent, zoo kan het met onwijsgeerig zijn in het geloof het uitgangspunt van alle onze gewisheid ten aanzien van de bovenzinnelijke waarheid te zoeken.

Nu wordt de omstandigheid, dat wij zulk een vast geloof omtrent het bestaan eener wereld buiten ons hebben, nader onderzocht. Jacobi vraagt met andere woorden: hoe zijn wij aan dat geloof gekomen? In zeer weinige oogenblikken kan men ons bewijzen, dat al wat wij meenen waar te nemen louter eene voorstelling is van onzen geest. Daar het louter eene voorstelling is, kan men zonder moeite aantoonen dat het alleszins natuurlijk en verklaarbaar zou geweest zijn, bijaldien onze geest nooit op het vermoeden ware gekomen van het bestaan der buitenwereld. Toch is het geheel anders gegaan. Onze geest is niet alleen op dit vermoeden gekomen, maar in hetgeen hij met zooveel schijn van recht voor zijn eigen werk had kunnen houden, ontdekt hij de afspiegeling van iets dat buiten hem en onafhankelijk van hemzelven aanwezig is. Merkwaardig, ten hoogste merkwaardig, roept Jacobi uit, en vraagt met volkomen zelfvertrouwen, waaraan onze geest deze ontdekking, deze wetenschap te danken kan hebben tenzij dan aan eene Openbaring, en wel aan zulk eene die onze verwondering in hooge mate gaande maakt[1].

Op die wijze tracht Jacobi uit dat gewone, alledaagsche verschijnsel van de zinnelijke waarneming, de twee gronddenkbeelden van zijne godsdienstige wijsbegeerte af te leiden, de denkbeelden Geloof en Openbaring.

Veel indruk kan het thans op ons niet meer maken. In het

1 Aldaar bl. 167.

godsdienstig geloof willen wij iets verheveners zien dan dat voor hoogstwaarschijnlijk houden dat Hume met den naam van geloof bestempelde; en moeilijk valt het ons in die fysiologische dwaling, ten gevolge waarvan de menschheid hare voorstellingen zoolang voor waarnemingen heeft aangezien, eene goddelijke Openbaring te begroeten.

Een van de vernuftigste pogingen. - het zij in het voorbijgaan gezegd, - om èn die dwaling niet geheel op te geven, en tevens recht te laten wedervaren aan de bedenkingen die tegen haar kunnen worden aangevoerd, heeft de Geschiedenis der Wijsbegeerte aan onzen Hemsterhuis te danken. Tusschen een zichtbaar voorwerp, zeide hij, en onze voorstelling van dat voorwerp ligt iets, namelijk het licht, onze oogen, onze gezichtszenuw. Stellen wij nu het voorwerp gelijk aan het cijfer 4, wat tusschen het voorwerp en onze voorstelling ligt gelijk aan het cijfer 3, dan zal onze voorstelling zelve, als het produkt van 4 en 3, gelijk aan 12 zijn. Nu is evenwel het cijfer 3 onveranderlijk. Of ik een kogel of een zuil waarneem, altijd steekt in de voorstelling zoowel van den kogel als van de zuil die 3. Bestaat er nu tusschen die beide voorstellingen verschil, dan moet dat verschil in het produkt afkomstig zijn van den veranderlijken faktor, namelijk van het waargenomen voorwerp.

Ik behoef nauwelijks den vinger te leggen op de cirkelredeneering waarin Hemsterhuis zich tegenover de idealisten beweegt. Hij stelt juist hetgeen te bewijzen was, namelijk dat een van de faktoren van het onderstelde getal twaalf door iets buiten mij en onafhankelijk van mij vertegenwoordigd wordt. De idealisten beweren daarentegen, dat het getal 12 geheel is samengesteld uit hetgeen bij Hemsterhuis den onveranderlijken faktor 3 uitmaakt.

Tegen het erkennen van de genoemde fysiologische dwaling, hebben sommigen godsdienstig bezwaar. Zien wij onze voorstellingen voor waarheid aan, dan bedriegen ons oog en geest, dat is, dan bedriegt ons God, die oog en geest gemaakt heeft. Helmholtz heeft hierop geantwoord, dat elk denkbeeld van bedrog ophoudt, zoodra wij in onze voorstellingen teekenen zien, welke berichten dat er iets buiten ons plaats grijpt, met hetwelk wij echter verder geheel onbekend blijven. Nog meer afdoende is het antwoord van Hume: moet God aansprakelijk gesteld worden voor onze fysiologische dwaling, dan moeten wij

Hem elk zinsbedrog wijten. Te zeggen: God kan ons door middel van de zinnen *niet* misleiden, bewijst dus te veel; want daaruit zou voortvloeien, dat God ons door de zinnen *nooit* misleiden, dat Hij geen enkel zinsbedrog toelaten kon.

Met die twee denkbeelden: Geloof en Openbaring, is nog niet uitgeput al wat Jacobi uit de omstandigheid dat wij eene wereld buiten ons waarnemen te voorschijn halen wil. Hetgeen hij in het tweede en laatste gedeelte van zijn Gesprek onder rede verstaat, moet zeker naar zijne eigene mededeelingen hieromtrent verbeterd of aangevuld worden, maar is toch reeds juist en volledig genoeg, om ons in te lichten ten aanzien van het bijzondere vermogen dat Jacobi aan de rede toeschrijft. Ik geloof zijne bedoeling zóo te mogen teruggeven: terwijl het verstand ontleedt en zich altijd met deelen bezighoudt, is de rede in staat eene ongedeelde eenheid te vatten. Al terstond bij de zinnelijke waarneming. Hier neemt zij onmiddellijk het Leven waar, dat zulk eene ongedeelde eenheid is. Maar ook op die wijze is de werkzaamheid der rede eene openbaring. Zij onderstelt namelijk het aanwezig zijn van eene eenheid in de verschijnselen. Is er nu evenwel eene eenheid in de verschijnselen, die van het Leven, dan moet er ook eene eenheid der wereld zijn, welke niet anders dan de hoogste geest, dan God kan wezen[1].

De natuur van onze rede wordt voorts door Jacobi toegelicht in eene uitstorting: *Ueber die unzertrennlichkeit des Begrijffs der Freicheit und Vorsehung von dem Begriffe der Vernunft*. Zij is van het jaar 1799, en mag tevens in een enkel harer deelen tot proeve strekken van dien warmen, opgewekten stijl waarin de meesten van Jacobi's werken geschreven zijn. In deze bladen treft men reeds eenigszins die krijgsbkunst aan, die Jacobi gaarne en dikwerf met goed gevolg aanwendde. Zij bestaat in het onbarmhartig blootleggen van al hetgeen met noodzakelijkheid aangenomen worden moet, wanneer men Jacobi's spiritualisme verwerpt. Niemand heeft de gevolgen, die uit

1 Men leze de geheele diepzinnige redeneering, welke tot hare slotsom komt op bl. 274 van het II^{de} Deel, en verg. *Ueber eine Weissagung*, enz., III, bl. 235: ‘der Mensch hat nur diese Wahl: entweder, alles aus Einem, oder: Alles aus Nichts herzuleiten. Dem Nichts ziehen wir das Eine vor, und geben ihm den Nahmen Gott, weil dies Eine nothwendig Einer sein musz, oder es wäre, unter einem andern Nahmen, wieder nur dasselbe allgemeine Nichts.’

eene louter mechanische opvatting der dingen voortvloeien, juister ingezien of scherper bepaald. Naar aanleiding van zijn oordeel over Spinoza zullen wij op deze zijne virtuositeit nog terug moeten komen.

Gelijk rede en verstand, zoo staan bij Jacobi geest en natuur tegen elkander over, en men zou hem geen onrecht doen met het woord natuur in zijn stelsel te omschrijven als dat deel der werkelijkheid, dat naar zijn aard begrijpelijk is, omdat het louter uit een keten van oorzaken en gevolgen bestaat, louter mechanisme is. Uit dien hoofde zijn de begrippen geest en vrijheid nagenoeg eenzelvig, en even als de natuur het eigenlijke gebied van het verstand is, zoo is de geest het gebied van de rede. Ook hier zet Jacobi zijnen tegenstanderen het pistool op de borst: òf de geest is vrij, nog juister: òf geest is vrijheid, òf er is geen geest; in welk geval er niets is dan eene onverbiddelijke mechaniek.

Volgens Jacobi noemt de mensch zich dan alleen vrij, wanneer hij weet dat hij, hijzelf, en niet de natuur in hem, eene handeling pleegt: dus alleen in zoover als hij niet tot de natuur behoort en haar mechanisme aan zich onderwerpt. Dit geschiedt zoodra de mensch iets verricht met een doel; want, zegt Jacobi, de natuur heeft geen doel. De uitoefening derhalve van dat koninklijke recht der rede: iets met een bedoeling te verrichten, is de bron waaruit onze vrijheid moet worden afgeleid. Wil iemand het nu onverklaarbaar noemen, dat een en hetzelfde wezen, de mensch, voor een deel niet en voor een ander deel wel tot de natuur behoort, dan is Jacobi de eerste om dit toe te geven. De vereeniging van natuurnoodwendigheid en vrijheid in een en hetzelfde wezen[1] is een volstrekt onbegrijpelijk feit, een geheim, een wonder dat met het wonder der Schepping op éene lijn te stellen is. Het verstand, dat begrijpen moet, wil dit wonder wegnemen; maar de geest, de rede, laat het staan, en bevestigt zijne waarachtigheid met de daad, in zoover er geene handeling tot stand komt, waaraan de vrije geest niet haar aandeel heeft. Loochen dit en gij moet in het niet-redelijke de bron van het redelijke, in het levenlooze den oorsprong van het leven zien. Loochen dit, en in naam van uw redeneerend verstand moet gij niet schromen te beweren, dat Homerus, Sofokles, Pindarus, Ossian en Klopstock, Aris-

1 WW. Dl. II, bl. 317.

toteles. Leibnitz, Plato, Kant en Fichte, dat alle dichters en filosofen, hoe zij heeten mogen, dat alle wetgevers, kunstenaars en helden eigenlijk hunne werken blindelings verricht hebben, en enkel volgens de onverbiddelijke wetten van het mechanisme der natuur. Hunne intelligentie heeft slechts toegezien..... Zijt gij bereid dit te beweren, dan moeten wij u loslaten; de filosofische gerechtigheid kan niets meer van u vorderen; want hetgeen gij loochent laat zich streng wijsgeerig niet bewijzen, en hetgeen gij aanneemt, laat zich streng wijsgeerig niet wederleggen.

Wij, daarentegen, roepen uit: het is onmogelijk dat alles natuur, dat er nergens vrijheid zou zijn; omdat het onmogelijk is, dat, wat alleen den mensch adelt en verheft, dat het Ware, het Goede en het Schoone louter zinsbegoocheling, louter leugen en bedrog ware. En toch moet het leugen en bedrog zijn, wanneer er geene Vrijheid is. Dan wordt onmogelijk ware achting, ware bewondering, ware dankbaarheid en liefde. Ik kan toch geene machine, geen automaat achten, bewonderen of liefhebben..... En de Vrijheid, de onmisbare voorwaarde van al die edele gezindheden, te loochenen, zou het toppunt der wetenschappelijkheid zijn! Wetenschap en waarheid zou dan heeten de nederlaag van al wat het menschenhart zalig maakt en verheft, zijn aangezicht verheerlijkt, zijn oog hemelwaart richt, de nederlaag van al wat groot, schoon is en verheven! Waar Vrijheid begint, houdt ons begrijpen op en staan wij als onkundigen. Maar, tenzij het goddelijke in den mensch een waan heeten moet, hebben wij van die plek waar onze onkunde aanvangt, - eene onkunde, die de wetenschap nooit te boven zal komen, - te getuigen: ‘ontbind uwe schoenriemen, want de plaats waar gij staat is heilig!’

Door gedurig den nadruk te leggen op hetgeen wij verliezen, op de gezindheden, die wij niet meer koesteren kunnen, wanneer wij eene zekere wijsgeerige methode volgen, maakt Jacobi zeker niet den indruk van een rustig onderzoeker, wien de uitkomst, waartoe het onderzoek leiden moet, van te voren onverschillig is. Maar wij hebben er terstond bij te voegen, dat Jacobi dien indruk ook niet heeft willen maken. Hij is de apologeet van den geest en van de rechten van het gevoel. In het voorbericht van het IV^{de} Deel zijner werken heeft hij daaromtrent verklaringen afgelegd, die onze aandacht verdienen.

Reeds bij zijn leven noemde men Jacobi een man met een

wijsgeerigen aanleg, ja, maar die geen wijsgeer van beroep mocht heeten. Volstrekte waarheidsliefde, de eigenlijke zedelijkheid van het denken; de moed om onverschrokken door te redeneeren zonder een oogenblik te vragen, waar men aankomen zal, werd hem door velen zijner tijdgenooten ontzegd. ‘Zijn hoofd, zeide men, is met zijn hart samengegroeid.’ Dit beeld was nu zeker niet bijzonder fraai, maar gaf toch ongeveer te kunnen wat men tegen hem had. En wat men tegen hem had was eigenlijk dit: Jacobi was de laatste persoon om zijn wijsgeerig program na te komen; tegenover de kritische filosofie, die de bron der kennis in den mensch zoekt, in de inrichting van diens geest, had hij beloofd de bron der kennis te zullen aanwijzen in hetgeen buiten en onafhankelijk van den menschelijken geest een zelfstandig bestaan heeft. Dat had hij beloofd, maar wat geleverd? Eene filosofie die met zijne persoonlijkheid op het nauwst samenhing; een stelsel dat slechts de wetenschappelijke uitdrukking mocht heeten van eene door geheel den innerlijken toestand van den wijsgeer gekleurde opvatting der dingen.

Jacobi heeft zelf deze beschuldiging niet geheel en al ongegrond genoemd, maar haar toegelicht, en daarmede de gewichtige vraag ter spraak gebracht aangaande het recht van den denker om bij zijn onderzoek van zekere onderstellingen uit te gaan. Hij geeft toe, dat hij omtrent de uitkomst van zijn denken niet onverschillig is. Maar hij is het niet, omdat hij de waarheid geenszins aanmerkt als iets dat door hem ontdekt moet worden. Hij wil eene waarheid ‘die niet zijn maaksel, maar welker maaksel hij zij.’ ‘Vervullen moet zij het ledig van zijn geest, het licht ontsteken in zijnen nacht, ja dien dageraad doen aanbreken, dien hij in zijn binnenste geprofeteerd vindt.’ Eene waarheid die niet sluit op hetgeen zijn hart hem voorspelt, eene waarheid die niets bevredigt, ja die voor ons najagen eigenlijk altijd onbereikbaar blijft, laat hem volkomen koud. Hem onderscheidt dit, naar zijne getuigenis, van de wijsgeeren met wie hij leeft: zij willen de kunst om de kunst, de kennis om de kennis; voor hem is kennis slechts middel, haar inhoud doel. Dit doel wordt zelfs nader door Jacobi omschreven: ‘ich wollte zu Verstande kommen Über die mir angeborne Andacht zu meinem unbekannten Gott;’ hij wil tot helder inzicht komen van de beteekenis en strekking van het duister godsdienstig voorgevoel dat hem in-

geschapen is. Jacobi vindt dus in zichzelven, in zijn geestelijk bestaan een vraagstuk, en aan de oplossing van dat vraagstuk is geheel zijn denken gewijd. Hij zegt met andere woorden: wat heeft dat in, dat mijn hart heengetrokken wordt naar een God. Ziedaar wat hij verlangt te weten. Moet het blijken, dat dit niets in heeft, zoo zal wanhoop de slotsom van zijn onderzoek zijn; maar dit is van later zorg, en het is de vraag of Jacobi de mogelijkheid daarvan zelfs in het afgetrokkene aangenomen heeft. De hoofdzaak is slechts, dat hij niet in het wilde voortfilosofeeren, maar van den aanvang een zeer nauwkeurig bepaald punt hebben wil, waarop al zijn vorschen gericht is, en wel dit: het godsdienstig gevoel, misleiding of profetie? indien dit laatste, profetie waarvan?

Om nu te begrijpen hoe deze vraag bij Jacobi voorwerp kan zijn van geheel het wijsgeerig onderzoek, moet men bedenken, dat godsdienst en wijsbegeerte voor hem samenvallen. De God, dien hij zoekt is niet alleen het Wezen, dat zijn hart aanbidden en liefhebben kan, maar tevens hetgeen hij noemt: '*den ersten Grund aller Wissenschaft*.' De profetie die voor hem in het godsdienstig gevoel opgesloten ligt, schijnt hem te doelen op de mogelijkheid van dat Leven te vatten, waaraan onze ziel zich laven kan, en waaruit evenzeer die Werkelijkheid voortvloeit, die onze rede kennen wil.

Geeft Jacobi dus toe, dat zijn wijsgeerig onderzoek een vooraf vastgesteld doel heeft, hij geeft daarom niet toe, dat men zijn onderzoek van vooringenomenheid mag beschuldigen. Het recht tot deze weigering meent hij aan de volgende bewijsvoering te mogen ontleenen: het onderzoek dat zonder vooringenomenheid blijven zal eischt als drijfveer louter waarheidsliefde. Maar men kan slechts waarheidsliefde gevoelen ten aanzien van eene waarheid die men inderdaad liefhebben kan. Indien men nu eens tot de slotsom moest geraken dat de grond van alles een Ik en weet niet wat is, eene substantie die zonder doel alles onbewust voortbrengt, terwijl het bewuste, het denkende, al hetgeen een doel heeft tot het gebied van de verbeelding behoort, zou dan iemand, vraagt Jacobi met zelfvertrouwen, zich in het bezit van zulk eene waarheid kunnen zalig prijzen? - Neen, antwoordt hij, de mensch kan zoeken noch liefhebben eene waarheid die hem vernietigt!

Zoo vindt Jacobi in die hooggeroemde waarheidsliefde, waarop alle wijsgeeren zoo hoogen prijs stellen, den waarborg van het

geluk dat met het vinden der waarheid verbonden moet zijn. Het spreekt van zelf, dat het woord geluk hier in den verhevensten, in geheel zedelijken zin genomen wordt, en wanneer wij het in Jacobi's geest willen beschrijven, zouden wij het zeer kort kunnen aanduiden als het vinden van onze persoonlijkheid. Is wetenschap niets anders dan het inzicht in het mechanisme van de natuur, dan is het verlies onzer persoonlijkheid het eerste gevolg van onze wetenschappelijke kennis, daar ook wij in dit geval tot dat mechanisme behooren. Met dit verlies verliezen wij tevens alles waaraan wij waarde hechten. Die wetenschap moet dus de ware zijn, welke ons voor dit ontzettend verlies behoedt; en dat doet alleen die wetenschap, welke den moed heeft om van het bewustzijn der persoonlijkheid uit te gaan, en ontleedt wat in dat bewustzijn opgesloten ligt. Dat bewustzijn is evenwel van het Godsbesef, van het besef van een God als persoonlijk wezen, geen oogenblik te scheiden, want, zegt Jacobi, ‘ohne göttliches Du, sey kein menschliches Ich und umgekehrt.’ aangezien alleen het aannemen van een persoonlijk God zulk eene wereld denkbaar maakt, waarin voor onze persoonlijkheid plaats is[1].

Jacobi's bepaling van de ware, de hoogste wetenschap staat met deze laatste opmerkingen in het nauwste verband. ‘Die wahre Wissenschaft ist der von sichselbst und von Gott zengende Geist.’ Hoe zou het anders zijn? Want òf het verstand is het hoogste kenvermogen, en dan wacht u niets anders dan verbrijzeld te worden tusschen de raderen van de groote mechaniek der natuur, òf, terugbevende voor deze uitkomst, neemt gij uwe toevlucht tot eene wetenschap die dan ook met die mechaniek zich niet inlaat, en haar gebied vindt waar deze mechaniek niet reikt, namelijk in de menschelijke en goddelijke persoonlijkheid.

Het is niet te verwonderen, dat Jacobi, zoo levendig overtuigd dat ons slechts deze keus gelaten werd, zich genoopt heeft gevoeld de Schriften te bestudeeren van den man, die in de geschiedenis der bespiegelende wijsbegeerte de eigenlijke vertegenwoordiger is van de methode van onderzoek, die door

1 ‘Ich behaupte: der Mensch findet Gott, weil er sich selbst nur zugleich mit Gott finden kan.’ WW. III, S. 48. Elders: ‘es ist unmöglich, wenn kein Gott ist, dasz nicht der Mensch und Alles was ihm umgiebt blosz Gespenst sey.’

Jacobi als zoo noodlottig werd beschouwd. Aan deze studie danken wij zijn werk *über die Lehre des Spinoza in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn*. De niet onbelangrijke uitwendige aanleiding tot dit werk willen wij hier Jacobi in het kort navertellen.

Elise Reimarus, de dochter van den auteur der Wolfenbuttler Fragmente, eene intieme vriendin van Lessing, in Februari 1783 te Berlijn gelogeerd, onderhield zich dar veel met Moses Mendelssohn over Lessing, die toen twee jaren geleden gestorven was. Mendelssohn deelde haar zijn voornemen mede om spoedig over hun gemeenschappelijken vriend iets te geven, en Elise berichtte dit aan Jacobi, die in zijn antwoord zich bij haar informeerde in hoever Mendelssohn geacht kon worden te weten wat de eigenlijke godsdienstleer van Lessing was geweest. Wist Mendelssohn bij voorbeeld, dat hij, Lessing, zich tegenover Jacobi een aanhanger van het Spinozisme had genoemd? Het bleef aan Elise's oordeel overgelaten of zij Mendelssohn, indien het noodig bleek, daarvan op de hoogte wilde brengen.

Elise liet het geheim geen geheim. De goede Mendelssohn kon blijkbaar zijne ooren niet gelooven. Hij liet terstond door Elise aan Jacobi vragen, hoe die verklaring door Lessing gegeven was. Had Lessing met zoovele woorden gezegd: ik houd het stelsel van Spinoza voor waar en gegrond? Indien ja, van welk stelsel had Lessing dan gesproken? Van het *Theologischpolitisch traktaat*? Van de *Beginselen der Cartesiaansche filosofie*? Van de *Ethica*? Van de *Ethica*, gelijk Bayle haar had misverstaan of gelijk anderen, haar beter hadden verklaard? Maar hoe het antwoord op deze vragen ook uitviel, Mendelssohn, zoo berichtte Elise Reimarus verder, kon er niet veel waarde aan hechten. Lessing was er de man niet naar om zich bij het stelsel van één denker neder te leggen. Had hij zich een Spinozist genoemd, hij moest dan òf niet zichzelven òf in een paradoxalen bui geweest zijn; dit laatste overkwam hem wel meer: òf eenvoudig hebben willen zeggen, dat hij in Spinoza's *Ethica* veel goeds en bruikbaars had gevonden. Doch, hoe het zij, Mendelssohn zag over deze aangelegenheid omstandiger bericht van Jacobi te gemoet.

Jacobi bleef niet in gebreke aan dit verlangen te voldoen. In de hoofdzaak deelde hij Mendelssohn het volgende mede. Den 5^{den} Juli 1780 zag hij Lessing voor het eerst van zijn leven, en wel te Wolfenbuttel. Zij spraken terstond over al-

lerlei. Den volgenden morgen kwam Lessing op Jacobi's kamer. Deze, nog bezig met brievenschrijven, gaf zijn bezoeker het een en ander te lezen, onder anderen het bekende, maar destijds nog niet gedrukte gedicht van Goethe, *Prometheus* getiteld, een gedicht waarin de hoofdgedachte van Aeschylus' treurspel van dien naam, de opstand tegen Jupiter, op eene wijze wordt uitgedrukt, die de teleurstelling, door Goethe zelven van het overgeleverde geloof ondervonden, voor het minst laat doorschemeren. Lessing vond zijne eigene innerlijke geschiedenis in deze verzen terug. ‘De rechtzinnige begrippen,’ zeide hij tot Jacobi, ‘zijn niet meer voor mij, ik kan ze niet meer gebruiken. Het Al is Een, ik weet niet beter!’ Toen Jacobi hem had doen opmerken, dat hij dan wonderwel met Spinoza overeenstemde, gaf hij ten antwoord: ‘moet ik mij naar iemand noemen, zoo ken ik geen anderen..... Weet gij iets beters dan zijn stelsel?’ Den volgenden dag werd het onderhoud voortgezet. Jacobi bekende gulweg, dat hij juist gekomen was om bij Lessing hulp te zoeken tegen Spinoza. ‘Gij kent hem dus?’ vroeg Lessing; ‘dan zijt gij niet meer te kureeren; word dan maar liever geheel en al zijn vriend. Er is geene andere filosofie dan die van Spinoza.’ Jacobi, en men zal het, naar hetgeen men reeds van hem weet, begrijpelijk vinden[1], gaf dit terstond toe. ‘Want,’ voegde hij er bij, de determinist moet, als hij bondig redeneeren wil, fatalist worden... Er is voor Spinoza geen overgang van het Oneindige tot het Eindige; in de bonte verscheidenheid der dingen vindt hij altoos hetzelfde oneindige Wezen der dingen terug, den onveranderlijken grond van al het bestaande, dat in dien grond reeds vervat is, gelijk eene gevolgtrekking in het beginsel waaruit zij voortvloeit. Tusschen dien grond en al wat bestaat is dus inderdaad geen onderscheid; al wat is, is één; God is het al.

Verstand en wil kan Spinoza natuurlijk aan dezen God niet toeschrijven, want, daar er buiten dien God niets is, kan er

1 Even als Spinoza was Fichte zijn man, beiden om hunne ijzeren konsekwentie, beiden omdat zij geboren schenen ten einde duidelijk te doen uitkomen, dat de verwerping van het geloof als hoogste kenbron, dat het uitsluitend gebruik van het verstand hen, die moed genoeg hebben om niet halverwege te blijven staan, leiden moet tot een alle beter gevoel doodend dogmatisme en tot eene alle werkelijkheid loochenend idealisme. Kant was voor Jacobi slechts de voorlooper, Fichte de ‘Messias,’ der bespiegelende wijsbegeerte. Zie Jacobi's merkwaardigen brief aan Fichte.

ook geen voorwerp zijn waarop Zijn denken en willen betrekking zou hebben. Vallen echter deze beide eigenschappen uit het Godsbegrip weg; is er geen goddelijk denken dat een plan heeft gevormd; geen wil, die de verwezenlijking van een plan tracht te bereiken, zoo is het heelal ook niet op een bepaald doel aangelegd, zoo mag er nooit van eenig verschijnsel rekenschap gegeven worden met de bewering, dat het tot een of ander doel dienen moest. Er is niets of het vindt zijn reden van bestaan in de noodzakelijkheid waarmede het voortvloeit uit het logisch beginsel aller dingen. Waaruit? niet: Waartoe? is de groote vraag waarop de wijsbegeerte van Spinoza een antwoord zoekt te geven. God is niet aanwezig om een bepaalde reden, maar bloot om zichzelfs wil; niets van hetgeen uit God volgt kan dus anders verklaard worden dan uit Hem, te minder daar hetgeen uit Hem volgt, dit slechts in onze voorstelling doet, maar in waarheid reeds van alle eeuwigheid in God, in het Één en Al opgesloten ligt.

Tot zoover ging voorloopig Jacobi's beschrijving van de grondslagen der Spinozistische wijsbegeerte, eene beschrijvlng tegen welker getrouwheid, naar mijn oordeel[1], weinig in te brengen valt. Jacobi haast zich evenwel Lessing te verzekeren, dat deze stellingen uit de *Ethica* zijn geloof niet uitdrukken, aangezien hij, Jacobi, aan eene met verstand begaafde, persoonlijke oorzaak der wereld gelooft. Daar hoort Lessing van op. Eene persoonlijke oorzaak der wereld? Hij wil wel eens zien hoe Jacobi het aanlegt om daartoe te geraken[2]. Maar deze zegt zonder omwegen: ik kom er door een *salto mortale*. Het fa-

1 Zie evenwenwel Mendelssohn's kritiek, WW. IV, 1e Abtheilung, bl. 94 vlgg., waarop Jacobi dan geantwoord heeft met Mendelssohn een afschrift toe te zenden van zijnen brief over Spinoza aan Hemsterhuis, in den Haag; die brief is in het fransch; aldaar p, 123 vlgg. Zijn antwoord, onmiddellijk aan Mendelssohn vindt men aldaar bl. 169 vlgg., waar Jacobi eene nieuwe uiteenzetting van Spinoza's stelsel beproeft. Over geheel den beroemden strijd tusschen Mendelssohn en Jacobi vergel. men het oordeel van Kuno Fischer in diens werk over Leibnitz, bl. 602 vlgg. Op Jacobi's opvatting van het pantheisme in het algemeen komen wij later, zijn strijd met Schelling besprekende, terug. - Het verdient vermelding, dat Mendelssohn nergens den titel der *Ethica* duidelijk aangeeft, hetgeen hij wel gedaan zou hebben, indien hem dit hoofdwerk van Spinoza bekend ware geweest. Het is karakteristiek genoeg, dat Mendelssohn over Spinoza sprak, zonder ooit de *Ethica* gelezen te hebben.

2 Hierbij te verg. Herders *Gesprckken*, getiteld: *Gott*, namelijk in de eerste uitgave, van 1787.

talisme wederlegt voor mij het fatalisme. Is er geen doel, dan heeft het denken zijn emeritaat; dan heeft het slechts toe te zien bij al het groote dat plaats grijpt, dat gedacht schijnt, maar inderdaad het gevolg is van onbewuste werkingen. Wil men dit, dan is er een eind aan alle redekaveling; wil men dit niet, dan moet men de Antipode van -Spinoza worden[1].

Lessing wordt evenwel door dezen ons reeds bekenden en al te vaak wederkeerenden vogelverschrikker van Jacobi niet bang gemaakt. Ik merk, dat gij gaarne een vrijen wil houdt, herneemt hij. Ik geef er niet om. Het is een van de menschelijke vooroordeelen, de gedachte als het eerste en voornaamste te beschouwen en uit de gedachte alles te willen afleiden, terwijl toch alles, met inbegrip onzer voorstellingen, van hoogere oorzaken afhangt. Hetgeen Spinoza *extensio*, uitbreiding, noemde, vindt zoo goed als beweging en gedachte haren grond in een kracht die door deze hare openbaringen nog niet uitgeput is. Wij handelen wel met een doel, maar wie zegt u dat dit de hoogste methode van handelen is.... En wat uw *salto mortale* betreft, dat gebied des geloofs dat gij laat aanvangen waar het begrijpen ophoudt, is het ruime veld gelaten aan droomerij, onzin, blindheid. De grenslijn, die gij begeert tusschen de begrijpelijke en de hoogere werkelijkheid, die des geloofs, is nergens te trekken. Uwen sprong mede te maken, kan ik van mijne oude beenen en van mijn zwaren kop niet meer vergen[2].

Men bemerkt, dat Jacobi altijd op hetzelfde aanbeeld slaat. Zijn temparement speelt in zijne wijsbegeerte eene groote rol[3].

1 Dit besluit verhindert Jacobi, met zijn ruimte van hart, evenwel niet elders in lyrische opgewondenheid uit te roepen (WW. IV, 2e Abtheilung, S. 245): ‘Sey Du mir gesegnet, groszer, heiliger Benedictus! Wie du auch über die Natur des höchsten Wesens philosophiren und in Worten dich verirren möchtest: seine Wahrheit war in deiner Secle, und seine Liebe war dein Leben!’

2 Elise Reimarus was er geenszins over tevreden, dat Jacobi goedgevonden had dezen brief aan Mendelssohn en daarmede geheel dat vertrouwelijk gesprek met Lessing, in druk te geven (ofschoon zij zelve er onder een verdichten naam, onder dien van Emilie, in voorkomt). Zie Jacobi's Zelfverdediging. WW. 2e Abtheilung, bl. 171 vlgg.

3 Men lette op de volgende uitdrukkingen, voorkomende in zijn brief aan Fichte (WW. III, bl. 28): ‘Was es sey? (namelijk wanneer er niets dan natuurmechanisme is.) Ich sage aus, dasz meine Vernunft, mein ganzes Inwendiges *auffährt, schaudert, sich entzetst* vor dieser Vorstellung, dasz ich mich abwende von ihr, als von dem Gräszlichsten unter allen Gräszlichkeiten.’ Affaire de tempérament! Evenzoo in zijn geschrift: *Ueber eine Weissagung*, enz.: ‘Kann der Mensch Daseyn haben, auszer sich und in sich, nur durch Phantasie; nur Vernichtung durch Vernunft, dann ist das eröffnete Menschenlos ein Los der grauenvollsten Verzweiflung.’ III, bl. 231.

Hem ontroert hetgeen op Lessing en op menig ander geenerlei indruk maakt. Hij heeft slechts één thema, een lied der wanhoop: Wat moet ik niet missen, wanneer ik geen hooger, geen onmiddellijker werkend kenvermogen aanneem dan het redeneerend en betoogend verstand!

Zijne uitstortingen lezende, uitstortingen geschreven met zooveel echten gloed, gevoelt men zoo levendig, dat men Jacobi niet na kan doen, en het ook niet moet beproeven. Het aantrekkelijke van zijne taal ligt niet in het onwederlegbare van de bewering, dat alle edele gezindheden met de loochening der Vrijheid tot zelfbedrog worden herleid, maar in de gehechtheid aan die edele gezindheden welke uit zijne geheele redeneering spreekt. Wanneer een man, die noch diep bewonderen, noch vurig liefhebben kon, ons dogmatisch de onbestaanbaarheid van het determinisme met bewondering en liefde uitéen kwam zetten, het zou ons niet treffen; wij zouden het ons niet aantrekken, en misschien vragen: wat verliest gij er bij? Maar bij Jacobi ligt het indrukwekkende van zijne uitboezeming in den toon van oprechtheid, waarvoor zijne geheele persoonlijkheid ons ten waarborg verstrekt. Jacobi schreef zoo, en mocht zoo schrijven, en heeft zich, met al zijn laten gelden van het gevoel, eene eigene en eervolle plaats verworven in de geschiedenis der wijsbegeerte, omdat hij Jacobi was, omdat het in waarheid zijne schatten waren, welke hij poogde te verdedigen, en hij niet behoorde tot dezulken die ‘dierbaar’ spreken over hetgeen hun volstrekt zoo buitengemeen dierbaar niet is.

Wij willen dus eenig licht laten vallen op Jacobi's persoon en persoonlijkheid[1].

1 Bronnen: *Auserlesener Briefrvechsel Jacobi's*; Deyk, *F.H. Jacobi im Verhältniss zu seinen Zeitgenossen, besonders zu Goethe; Briefrvechsel zrvischen Goethe und F.H. Jacobi*, herausgegeben von Max Jacobi, Leipzig, 1846; *Aus F.H. Jacobi's Nachlass. Ungedruckte Briefe von und an Jacobi*, herausgegeben von Rudolf Zoeppritz, 2 Theilen, Leipzig, 1869; Dr. E. Zirngiebl, *Fr. H. Jacobi's Leben, Dichten und Denken*, Wien 1867, en de aldaar bl. 4 noot 1 en elders genoemde schriften.

IV

Den 25sten Januari 1743 te Dusseldorf geboren, was hij, naar zijn eigen bericht, reeds als knaap ‘een dweper, een fantast en een mystiekus,’ gaarne neerzittende bij eene piëtistische dienstmaagd in zijns vaders huis en godsdienstige vraagstukken in allen ernst besprekende[1]. Zijne jeugd was treurig. De vader schijnt geen oog gehad te hebben voor dat peinzend knaapje. Hij schold hem een ‘dommen, lichtzinnigen, koppigen, kwaden jongen.’ Op allerlei wijzen werd de zoon neergedrukt, maar wat zijne vorming betreft aan zich zelven overgelaten. Niet waardig gekeurd de akademische loopbaan te betreden, werd hij op zestienjarigen leeftijd als leerling op een kantoor gezonden naar Frankfort a.M., waar Goethe destijds als tienjarig kind rondwandelde. Maar welk een verschil tusschen dier beide knapen opvoeding! Jacobi was nooit jong geweest; hij behoorde tot ‘de fijnen’ gelijk men toen ook in Duitschland zeide, en was dus het voorwerp van den spot zijner kameraden. Het deed hem naar Genève trekken.

Het verblijf aldaar was beslissend voor zijn leven, voor zijne beteekenis in de geschiedenis der wijsbegeerte. In Genève kwam hij in kringen waar hij, de ongeletterde tot dus ver, wetenschap, maar waar hij tevens, hij de angstige piëtist tot dusver, eene materialistische wetenschap aantrof. Zoo, mag men aannemen, ontstond er van zelf in zijn geest eene nauwe verbinding tusschen wetenschap en materialisme. De redeneeringen die hij in zijne omgeving vernam of die hij las, redeneeringen welke allen op materialisme uitliepen, kwamen hem onwederlegbaar voor. Niettemin bleven de vrome overtuigingen, die hij van huis had medegebracht en die voor hem met het beste in hem zoo innig samenhingen, zijn gemoed vervullen. Niets natuurlijker dan dat hij tot zichzelven sprak: wilt

1 In een brief aan Mendelssohn van het jaar 1783, schrijft Jacobi: ‘Ich ging noch im Polnischen Rocke (een in het oogvallend jongelingskostuum), da ich schon anfing, mich über Dinge einer andern Welt zu ängstigen. Mein kindischer Tiefsinn brachte mich im achten oder neunten Jahre zu gewissen sonderbaren Ansichten (ich weisz es anders nicht zu nennen) die mir bis auf diese Stunde ankleben.’ (Werke IV, 1e. Abtheilung, bl. 48; 2e Abtheilung, bl. 67-73).

gij redeneeren, zoo is het materialisme onvermijdelijk; wilt gij dit nogtans vermijden, zoo wacht u voor de eerste schrede op dien weg der redeneering, en grijp de hoogere waarheid vast door eene onmiddellijke aanschouwing. Zoo duidelijk zeide hij dit zich destijds nog niet. Jacobi heeft ons zelf meegedeeld, dat het lang geduurd heeft eer hij tusschen het verstand dat redeneert en ontleedt, en de rede die aanschouwt, had leeren onderscheiden. Hij bejammerde zelfs zeer dat hij deze onderscheiding zoo laat had leeren maken, aangezien hij zich daardoor aan veel misverstand blootgesteld, immers den schijn op zich geladen had, alsof hij met zijne 'onmiddellijke aanschouwing' de rede verachtte. Dit een en ander moet toegegeven worden, maar verhindert ons niet aan te nemen, dat Jacobi's eigenaardig dualisme onder den invloed van zijn verblijf te Genève ontstaan is. Zonder eenigen overgang kwam hij van uit zijne vroomheid zonder wetenschap tot eene wetenschap zonder vroomheid; zonder overgang bleven vroomheid en wetenschap naast elkander staan in zijn stelsel. Zijne vroomheid dagteekende voor hem uit een tijd, waarin hij van zichzelven geen bewustzijn had; zij moest daarom het karakter der onmiddellijkheid, der vanzelfheid voor hem aannemen. Zijne wetenschap had hij eerst op later leeftijd en met moeite, zonder voorafgaande opleiding, zich eigen gemaakt; wat wonder dat hij haar juist in tegenstelling met de vroomheid voor een goed hield, alleen te verwerven door de inspanning van het verstand. De waarachtigheid van den God zijner jeugd te bewijzen, daaraan had hij nooit gedacht of behoefte gevoeld[1]; de bewijzen eener materialistische wetenschap waren in zijn oog onwederlegbaar; de slotsom lag voor de hand: bewijzen zijn geene steunsels voor de hoogste waarheid; deze is openbaar als het zonnelicht!

Uit Genève keerde Jacobi terug naar Dusseldorf waar zijn vader hem huis en handelszaak overgaf. Hij trad in den echt met Betty von Clermont, eene vrouw die zoowel door hetgeen Goethe van haar zegt als door hare twee ons bewaard gebleven brieven aan Goethe den aangenaamsten indruk maakt. Zij was van Vaels bij Aken en bracht Jacobi vermogen aan. Goethe beschrijft haar als: 'ohne eine Spur von Sentimenta-

1 'Man würde das Vernunftwidrige der Forderung einer Demonstration vom Daseyn Gottes einsehen.' W.W. IV, 2e Abth., bl. 156.

lität, richtig fühlend, sich munter ausdrückend. eine herrliche Niederländerin, die ohne Ausdruck von Sinnlichkeit durch ihr tüchtiges Wesen an die Rubens'schen Frauen erinnerte.' Aandoenlijk is hetgeen Jacobi over haar schrijft aan Hamann, toen hij haar verloren had na twintigjarig bezit. Ik moet een paar aanhalingen inlasschen uit hare eigene brieven aan Goethe: (1773):

> 'Hier kommt Mamachen, um mit ihnen ein wenig zu plaudern. Zwar Mamachen schreibt selbst nicht, sie sitzt hinter einem Vorhang mit schwach halb erloschnen Aug, und schickt Worte und Gedanken in Täntchens Feder..... Wenn ich wieder nach Frankfurt komme, so bin ich schlank, rasch, munter, und kann hübsch ohne Herr Doctors Arm gehen; denn werden sie mich gerne haben.... Und was habe ich für mein Schleichen? Anstatt eines holden Mädchens, einen groszen, starken Jungen. Sein Auftritt in diese Welt war sehr kränkend. Die Wehemutter wollte mir sein Geschlecht nicht nennen; der Vater fuhr in ein stoïsch Gesicht; die Bognerin sagte: Ey pfuy! und die Tante, welche man bei seiner Ankunft weckte, drehte mit einem ärgerlichen: nichts mehr als das! den Rücken nach der Wand hin und schlief wieder ein. Ich, ich nahm meinen Jungen, Gott weis, zu mütterlichen Gnaden auf, versteckte ihn in mein Bett, und liesz ruhig die Leute drob murren!'

En elders (waarschijnlijk van 1774):

> Freylich, Herr Doctor, konnte ich keinen Brief von Ihnen noch weniger aus Dusseldorf erwarten. Mein Erstaunen darüber war so grosz, dasz ich in einem Herjemine ausbrach, welches meiner Mutter die Brille von der Nase fallen machte. 'Was habt ihr, Tochter.' 'O nichts Mama; Goethe ist in Dusseldorf und ich just nicht.' 'Wer is Goethe?' 'Ach.... uun kratzte ich mich hinter die Ohren, antwortete aber: ein guter Bekannter aus Frankfurt. Die Antwort war nicht hinlänglich; die guten Alten fragen gerne, und hätte ich nicht gesagt, Sie wären ein geschickter Advocat, so hätte Sie meine obige Exclamation verüblet. Ein Poeten, Herr Doctor, steht hier in jämmerlichen Ansehen....'

Men weet reeds genoeg om te raden wat zulk eene vrouw voor Jacobi zijn moest. Zij hadden in Pempelfort, dicht bij de stad, eene buitenplaats, waar de koopman zich na de bezig-

heden van den dag terugtrok om zich aan zijne geliefkoosde wijsgeerige vraagstukken te wijden.

Naast die vraagstukken hield ook staathuishoudkunde hem bezig, inzonderheid met betrekking tot de hertogdommen Gulik en Berg. Zijne werkzaamheid in dezen trok de aandacht der beiersche regeering, toen in 1779 de minister van Hombesch groote ekonomische verbeteringen in den zin had. Jacobi werd naar. Munchen geroepen en aangesteld als 'Jülich-Bergsche Geheimerath und Ministerialreferent über das gesammte Zollund Commerzwesen.' Verschil van gevoelen tusschen hem en de Regeering, een verschil waarin hij zich op het publiek beriep[1], maakte echter aan deze zijne werkzaamheid spoedig een einde, waarna hij naar Dusseldorff terugkeerde.

Door de fransche omwenteling werd hij er in 1794 uit verdreven. Hij vluchtte naar zijne vrienden in Holstein. Tien jaren bleef hij in deze ballingschap, zich bij afwisseling ophoudende in Wandsbeck en Hamburg, op landgoederen van vrienden, het meest en het liefst in Eutin[2] Weinig dacht hij zeker, op éenenzestigjarigen leeftijd nog tot eene belangrijke werkzaamheid geroepen te zullen worden[3]. Keurvorst Max van Beieren had besloten tot eene reorganisatie van de akademie van Munchen, en riep daartoe de hulp van Jacobi in. Zijne handelszaken waren zoozeer achteruitgegaan, dat ook uit een geldelijk oogpunt deze aanvraag hem welkom was. Hij gaf er aan gehoor, en opende in 1807 als voorzitter de nieuw ingerichte Koninklijke Akademie van Wetenschappen met eene

1 In '*eine politische Rhapsodie*' (WW., VI, 344 vlgg.). Zijn tijd in Duitschland was hij als staathuishoudkundige vooruit. De strekking van zijn geschrift blijkt reeds uit dit weinige: 'Sind die im Lande fabricirten Waare bei gleicher Güte auch ebenso wohlfeil, als die ausländischen, so bedürfen sie keiner gewaltthätigen Begünstigung, und sind sie es nicht, so subsistiren die Fabrikanten auf Unkosten der übrigen Einwohner; ebenso könnte man eine Kopfsteuer ausschlagen, oder einen Impost auf den eingehenden Manufactur-Artikel legen, um einen Haufen Müssiggänger davon zu ernähren, denn mehr als Müssiggänger nützen solche Fabrikanten dem Staate nicht. Aber, sagt man, das Geld bleibt dann doch im Lande! O ja, was man an einheimische Bettler giebt, bleibt auch im Lande, aber was für einen Gewinn zieht der Staat davon? Und die Furcht das Geld aus dem Lande zu verlieren, was hut es doch eigenlich wohl damit zu bedeuten? Ist das Geld nicht so gut eine Waare, als andre Waaren, und giebt es wohl jemand umsons^{t} weg?' Geheel de volgeling van Adam Smith.

2 W.v. Bippen, *Eutiner Skizzen*, Weimar, 1859.

3 Reeds in 1799 bad hij geschreven: 'Du wirst vernommen haben, dasz ich jetzt hier in Eutin lebe - wahrscheinlich sterben werde.'

redevoering: *über gelehrte Gesellschaften, ihren Geist und Zweck*[1].

Te Munchen sleet hij de laatste jaren zijns levens; hij overleed aldaar op den 10den Maart 1819, na in zijn hoogen ouderdom de algemeene aandacht in Duitschland op zich gevestigd te hebben door een bitteren strijd met zijnen stadgenoot Schelling, een strijd waarop wij later terugkomen.

Na deze ruwe schets van hetgeen Jacobi's persoon betreft, willen wij van nu aan trachten uit zijne brieven eenig licht te doen vallen op zijne persoonlijkheid.

Letten wij allereerst op zijne betrekking tot Goethe. Hunne briefwisseling begint reeds in 1774. en kenmerkt zich terstond door ongemeene hartelijkheid en vertrouwelijkheid. Weldra echter stuiten wij op een brief, geschreven naar aanleiding van een voorval dat, had Jacobi minder edel gedacht, wel in staat ware geweest eene verkoeling te weeg te brengen. Tegen het einde van Jacobi's eerste verblijf te Dusseldorff was zijn bekende roman *Woldemar* in het licht gekomen. Kort daarna heeft Jacobi het volgende aan Goethe te schrijven:

> Gij moet in Ettersburg Woldemar en zijn auteur ten hoogste belachelijk en zelfs een fraai gebonden exemplaar van mijn roman op eene smadelijke wijze geëxecuteerd hebben. Het is zoo algemeen verteld geworden, dat het mij eindelijk ter ooren moest komen. Velen van mijne vrienden hier hebben het reeds vóor vier weken geweten, en allerlei middelen aangewend om het voor mij verborgen te houden. Nu schrijf ik u om van u te weten te komen wat er van de zaak aan is. In April '75 hebt gij mij geschreven alsof ik het geloof aan u verloren had, terwijl ik alleen het onder alle uwe vrienden had bewaard. Had ik destijds iets soortgelijks van u vernomen, ik zou gespogen hebben op den man, die het geloofd had. Maar sedert die dagen zijn vele andere dagen gekomen. Ik behoef u uw gedrag jegens mij niet te verhalen. Gij weet wat ik verwachten kon, verwachten moest, en wat niet geschied is. Hoe meer ik nadenk..... hoe onwederstaanbaarder de gedachte bij mij wordt, dat hetgeen men vertelt althans mogelijk is. En dat zou misschien reeds genoeg zijn om mijn hart van u te scheiden. Maar na die uren, na die dagen die vervlogen zijn - - neen, ik wil koelbloedig blijven.
> Ik spreek niet van het boek, van het hart dat ik er als

1 WW. VI, 1 vlgg.

> schrijver voor heb.... Ook over uw oordeel ben ik onbezorgd. Ik weet, dat gij den auteur uwe hoogachting en (in menig opzicht) uwe bewondering niet onthoudt..... Maar waar ik op kom is - doch gij weet het zelf, en ik kan mij dus de onaangename moeite besparen van het breed uitéen te zetten.
> 'En nu die leelijke beschuldiging, volgens welke ik mijzelven in *Woldemar* op een voetstuk heb willen plaatsen, om mij aan de aanbidding van het publiek prijs te geven! Het zou mij diep smarten, indien zij door u was uitgebracht. Gij moest toch weten, dat ik veel meer geneigd ben, den eersten den besten boomstam dan mijzelven te aanbidden; genoeg, ook u is velerlei bekend, waaruit onwedersprekelijk blijkt, dat honderd dingen mij dierbaarder en heiliger zijn dan mijn waarde persoon... Ik zou nog op éene ader willen wijzen, die door den geheelen *Woldemar* gaat.... en die alleen heeft kunnen ontspringen in een hart vol zelfverloochening: haat tegen het kwade, berouw, geloof, innigen deemoed. - Maar mijn brief is reeds veel te lang,' enz.

Te lang of niet te lang, hij is edel en waardig, wel geschikt Goethe ken indruk te geven van een kristen. Geene eigenliefde prikkelbaarder dan die eens schrijvers. Deze schrijver was nog jong, sprak (Allwill's Brieven niet medegerekend) over zijn eersteling, zag dien eersteling, niet scherp beoordeeld, maar bespottelijk gemaakt, en dat door een vriend die hem bezworen had nooit aan zijne vriendschap te twijfelen. Toch komt er geen woord in voor, dat men anders zou wenschen, en wij weten slechts van elders hoe het in Jacobi's binnenste kookte[1].

Goethe antwoordde niet[2], maar zond zijne verontschuldiging, zijne verklaring door tusschenkomst van Mevrouw Schlosser die aan Jacobi schreef[3]. Hij had den kriebel niet kunnen

1 Brief aan Heinse, *Nachlass*, bl. 40.
2 Verg. evenwel Goethe's brief aan Lavater, van 7 Mei 1781.
3 Opmerkelijk is het dat Goethe reeds op dertig, ja op vijfentwintigjarigen leeftijd bij tijdgenooten het oordeel heeft uitgelokt, waarbij het nageslacht zich ten slotte heeft nedergelegd. Zoo schrijft Mevrouw Schlosser in dezen zelfden brief: Goethe kann gut und brav, auch grosz seyn, nur in Liebe ist er nicht rein und dazu wirklich nicht grosz genug. er hat zu viele Mischungen in sich die wirren und da kann er die Seite wo eigentlich Liebe *ruht* nicht blank und eben lassen. Goethe ist nicht glücklich und kann es schwerlich werden. Vijf jaren vroeger, na het uitkomen van den Werther, schrijft Jacobi reeds aan Goethe: 'Rost zeugte, du seyst der gröszte Mann, den die Welt hervorgebracht.'

wederstaan; hij had gewild, dat Jacobi er bij ware geweest. Hij vond in *Woldemar* schoone en heerlijke dingen, maar hij kon nu eens niet uitstaan hetgeen hij zou willen noemen de lucht van het boek. Dat parodiëeren van de dingen was iets dat met de gezindheid van zijn hart niets te maken had.

De betrekking tusschen Goethe en Jacobi heeft er dan ook niet bij geleden. Goethe schreef drie jaren later: ‘Lieber Fritz! lasz mich dich noch einmal und wenn du dann willst zum letzten Mal so nennen,’ en Jacobi antwoordde schier onmiddellijk: Lieber Goethe - Es fällt mir auf indem ich diese Worte hinschreibe, wie lange ich sie nicht geschrieben habe, und wie wenig ich vermuthete, sie jemals wieder zu schreiben. De brief eindigt met de verzekering: ‘Ich umarme dich mit vollem Herzen.’ Weer twee jaren later: ‘Gott segne dich, wie dich meine ganze Seele segnet.’ Meer nog: de nieuwe uitgaaf van *Woldemar*, die in 1794 het licht zag, werd door Jacobi opgedragen aan - Goethe. ‘U, luidt de aanhef, U wijd ik een werk toe, U geef ik het over, dat U toebehoort zooals niemand anders, daar het zonder U begonnen noch voltooid ware. Gij gevoelt dit woord, mijn oude vriend, en drukt mij de hand, evenzeer als niemand anders.’ Het slot, dat Goethe geparodiëerd had, mishaagde nu ook aan Jacobi en werd door hem veranderd.

Reeds Jacobi's vriendschap voor, neen hartstochtelijke gehechtheid[1] aan Goethe, afgescheiden nu van de wijze waarop hij zijne gezindheid toont, pleit voor zijn hart en karakter. Hoe liep de richting dezer beide mannen niet uitéen! Goethe zegt zelf ergens[2]: ‘Jacobi hatte den Geist im Sinne, ich die Natur.’ Wat was de natuur voor Jacobi? Een geraamte. Voor Goethe was zij de volle levende werkelijkheid. Voor Jacobi begonnen Waarheid en Leven eerst met het metafysische[3]. Goethe kon nog in '85 getuigen: ‘Ich habe nie an metaphysische Vorstellungsart Anspruch gemacht;’ hij had destijds zelfs Spinoza's geschriften nooit achter elkander bestudeerd. In '93 begon hij voor het eerst Plato te lezen. Jacobi's geest was met mystiek gedrenkt. Het konkrete, het individueele was de lucht waarin Goethe leefde. Jacobi was altijd strijdvaardig,

1 Zie Jacobi's Brief aan G. Forster, *Nachlass*, I, S. 22.
2 Goethe's WW. in 40 deelen (bij Cotta), Dl. XXVII, bl. 500.
3 In een zijner brieven aan Jacobi zegt Goethe: ‘Was machst du, alter Metaphysicus?’

Goethe zoo goed als nooit[1]. Toch moet men gedurig van Jacobi in zijne betrekking tot Goethe zeggen: ‘zie, hoe lief hij hem had.’ Zijn hart hing aan Goethe. Afwezig, hoort hij telkens Goethe's stem, voelt hij diens arm op den zijnen rusten. Als Goethe van een hem door Jacobi toegezonden werk, dezen niet anders schrijft dan: ‘die historische Form kleidet das Werkchen gut,’ is Jacobi niet tevreden, en antwoordt hij met kinderlijke openhartigheid: ‘Es klingt so vornehm, und lässt so gleichgültig. Dergleichen überhaupt thut dem nicht wohl, der volle Freundschaft im Herzen hat, und sie gern warm erhält. Ich schreibe dir dieses nicht aus übler Laune, sondern... damit ich mein Herz aufrichtig gegen dich erhalte, und meine Liebe unverfälscht bleibe.’

Hier treft bij Jacobi, hetgeen ons ook reeds bij Hamann getroffen heeft, eene onbekrompenheid die gunstig afsteekt bij de vooringenomenheid, die men in vrome kringen niet zelden ontmoet. Bij Hamann noch bij Jacobi zijn de kristelijke godsdienstige overtuigingen de zaak eener partij; zij maken veeleer een deel uit van hunne persoonlijkheid. Deze denkers trachten niet hun licht helderder te laten schijnen door hunne omgeving zwart te maken. Zij zijn er zich zoozeer van bewust, dat hun denken slechts de afspiegeling is van hun inwendig leven, dat zij bij andersdenkenden iets geheel anders en veel dieper liggends dan kwade trouw vermoeden. Met al hunnen weerzin tegen het rationalisme van hun tijd, zijn zij toch geene typen die passen zouden in de slecht geluchte galerij van de hedendaagsche rechtzinnigheid. Het is het geluk van de filosofie des geloofs in Duitschland geweest, dat hare twee groote vertegenwoordigers geene theologen waren. Jacobi's betrekking tot Goethe is inzonderheid leerrijk voor diegenen wier vroomheid zich tot geringschatting en onverschillige behandeling van dezen éénigen geest gerechtigd waant, en aan wie men tot hunne beschaming dat woord in het geheugen zou willen roepen, dat Goethe eens aan Jacobi schreef: ‘du bist ein guter Mensch, dasz man dein Freund seyn kann ohne deiner Meinung zu sein’[2].

1 ‘Ich habe,’ zegt Goethe, ‘eine solche Abneigung von allen litterarischen Händeln, dasz Raphaël mir einen mahlen und Shakespear ihn dramatisiren könnte und ich wurde mich kaum daran ergötzen, was alles gesagt ist.’

2 Of ook dat andere woord van den dichter: ‘Ihr werdet also künftig von ihrem bösen Leumund ablassen, und Gott in seinen Geschöpfen die gebührende Ehre erzeigen.’ Hoe Jacobi ook bij groot verschil van meening liefhebben kon, blijkt op treffende wijze uit zijn brief aan Fichte, WW., III, 9-61.

Vriendschap bij volkomene getrouwheid aan eigene overtuiging, ja een vriendschap die juist zulk eene getrouwheid voedt, vindt men bij Jacobi. De 98ste brief verdient in dit opzicht onze aandacht. Hij werd geschreven, nadat Jacobi van *Wilhelm Meister's Lehrjare* kennis genomen had. Na daarin geprezen te hebben wat te prijzen viel, gaat hij op deze wijze voort[1]:

> 'Slechts éene fout, maar eene dikwerf wederkeerende fout, heb ik den kunstenaar te verwijten. Al de dames die de lektuur van de *Lehrjare* hebben bijgewoond, zijn om dit boek boos op u geworden. Ik heb haar in zoover gelijk moeten geven, dat er een zekere onzuivere geest in heerscht, en de zaak verontschuldigd met de opmerking, dat ik dit boek als eene bijzondere soort van bekentenissen aanzag en dat men de ontwikkeling moest afwachten. Ik ben met mijne pleitrede niet geslaagd.... Zoo als ik het werk beschouw, beleedigt mijn gevoel daarin alleen de wanverhouding, die somtijds aanwezig is tusschen de daarin uitgedrukte gewaarwordingen en bare oorzaken, of de voorwerpen waarop zij betrekking hebben. Bijvoorbeeld, in het begin van het derde hoofdstuk, zoo als daar van de liefde gesproken wordt, geeft men het niet toe met het oog op het voorwerp, dat men juist heeft leeren kennen. Op sommige plaatsen is dit kontrast voor mij als eene profanatie[2],' enz.

Er spreekt hier een kiesch gevoel dat indruk moest maken op een gemoed als dat van Goethe. Misschien dacht hij ook aan dezen brief, toen hij vijf jaren later aan Jacobi schreef: 'du kannst denken wie mich der Gedanke an dich erfreuen musz, da deine Richtung eine der reinsten ist die ich jemals gekannt habe.'

1 Goethe zond dezen brief van Jacobi aan Schiller; interessant is Schiller's indruk, zie *Briefwechsel zwischen Schiller u. Goethe*, I, bl. 123.

2 Zijn oordeel over Goethe's *Wahlverwandtschaften* luidt (in 1809, in een brief aan Vosz) natuurlijk nog ongunstiger: 'Mir ist das Buch im Ganzen ein Aergernisz, ob ich gleich das darin einzeln zerstreute Gute und Schöne wohl zu schätzen weisz.' Iets later weder in 1810, aan Koeppen: Dieses Werk ist durch und durch materialistisch oder, wie Schelling sich ansdrückt, rein physiologisch. Was mich vollends empört, ist die scheinbare Verwandlung am Ende der Fleischlichkeit in Geistlichkeit, man dürfte sagen, die Himmelfahrt der bösen Lust.

Voor zijne kristelijk-wijsgeerige overtuiging komt hij tegenover Goethe nog duidelijker uit, in een brief uit Munchen gedagteekend van het jaar 1808:

> ‘Am *Anfang* war das Wort. Ihr blinden und gottlosen Heiden wähnt, Nacht sei von Allem die Mutter, und der Geist komme, wie der Verstand, erst mit den Jahren, den Sinnen hintendrein. Es ist ein ähnlicher Unterschied wie der, wenn einige Völker sprechen: Vor oder nach sovielen Nächten; andere, vor oder nach sovielen Tagen. Der Verstand setzet die Nächt voraus und rechnet nach ihr und aus ihr heraus; die Vernunft oder der Geist den Tag.’

Waar de tegenstelling zoozeer in beginsel wordt opgevat, blijft van zelf alle kleingeestigheld den strijd vreemd. Door eene verrassende verklaring van den aanhef van het Johannes-Evangelie wordt hier het eigenlijke verschilpunt tusschen de rationalistische en de geloofsfilosofie in een helder licht geplaatst: voor Goethe is de Logos aan het eind (der ontwikkeling), voor Jacobi aan het begin: voor den een, onwillekeurig gevolg, voor den ander, zelfbewuste oorzaak; vrucht voor den een, wortel voor den ander. Aan welke zijde men zich ook schare, weldadig is het eene groote vraag zoo gesteld te zien. Tegenover den kinderachtigen konfessioneelen strijd, die thans in Duitschland aan de orde is, gevoelt men zich door soortgelijke uitingen van Jacobi in eene hooge berglucht verplaatst; en men begrijpt licht dat Goethe, toen hij in de beschrijving zijns levens aan den omgang met Jacobi gekomen was, dezen schrijven kon (10 Mei 1812):

> ‘Die Divergenz zwischen uns beyden war schon früh genug bemerklich, und wir können uns glückwünschen, wenn die Hoffnung, sie, selbst bei zunehmendem Auseinanderstreben[1], durch Neigung und Liebe immer wieder ausgeglichen zu sehen, nicht unerfüllt geblieben ist.’

Ook Goethe, gelijk men bemerkt, was niet geneigd hetgeen hem van Jacobi scheidde te verbloemen. In dienzelfden brief, waaraan wij onze jongste aanhaling ontleenden, geeft hij het

1 Dit werd geschreven na Jacobi's ‘*von den göttlichen Dingen*, enz.’ dat tot den strijd met Schelling aanleiding gaf. Wij komen er op terug.

verschil op zijne, op dichterlijke wijze te kennen, maar hij vat het niet anders op dan Jacobi. In den aanvang was het Woord; de Logos aan het begin! riep deze en handhaafde daarmee het volstrekt geestelijk karakter van den oorsprong van alle Leven, dat is van God. Voor mij, zegt Goethe, is deze zuiver geestelijke God te vormloos; met andere woorden: hij kan God geen oogenblik afscheiden van het leven en het worden der natuur, en zegt daarom met die volmaakte, scherpe, juistheid, met die puntigheid van uitdrukking die hem altijd kenmerkt: ‘ik ben nu eens een der Ephesische goudsmeden, die zijn geheele leven in het aanschouwen, en aanstaren en vereeren van den bewonderenswaardigen tempel der Goden en in de nabootsing van hare geheimzinnige vormen doorgebracht heeft, en dien het onmogelijk aangenaam kan aandoen wanneer de een of andere Apostel zijnen medeburgers eenen anderen en bovendien een vormloozen God wil opdringen.’

Men gevoelt toch behoefte om te zoeken naar de oorzaak van de tegenstelling waarvan de beide termen door de persoonlijkheid van Goethe en Jacobi vertegenwoordigd worden. Want het is met niets minder dan met hunne persoonlijkheid, dat het verschil op het innigst samenhangt. Bij godsdienstig gestemde geesten, - en dien naam kunnen wij zoowel aan Goethe als aan Jacobi geven, indien men althans de godsdienstige stemming vooral in die gezindheid wil zoeken, krachtens welke de mensch alle zijne gewaarwordingen met de gedachte aan het oneindige verbindt, - bij godsdienstig gestemde geesten dan hangt de voorstelling, die zij zich van God vormen, geheel af van de houding die zij aaunemen tegenover de werkelijkheid, van de wijze waarop zij zich van die werkelijkheid willen bemachtigen. Men kan namelijk daarop willen afdrukken den stempel van zijn smaak, van zijn verstand, van zijn wil, en dus over de werkelijkheid willen heerschen als kunstenaar, als denker, als zedelijk wezen. In den regel zal men òf het een òf het ander zijn. Bijzonder veelzijdig ontwikkelde geesten zullen in twee of in al de drie hoedanigheden willen optreden. De kunstenaar, die het Algemeene in bepaalde vormen uitdrukt, zal zich het Algemeene, het Oneindige, zal zich God polytheïstisch voorstellen; de denker die het Algemeene als abstrakte, logische oorzaak van al het bijzondere opvat, zal pantheïst en inzonderheid spinozist zijn; hij die als zedelijk wezen het Algemeene in geheel persoonlijke betrekkingen tot

zijn recht wil laten komen, zal theist zijn, God persoonlijkheid toeschrijven.

Goethe was, ten gevolge van de veelvuldigheid der richtingen waarin hij zich bewoog, bij afwisseling polytheïst, spinozist, theïst[1]. Het uitsluitend theïsme van Jacobi hing met het overwegend ethische in zijne persoonlijkheid samen. Er zijn weinige denkers mij bekend, in wier denken het ethische zoozeer een hoofdrol heeft vervuld als bij Jacobi. Het zou belangrijk zijn hem uit dit oogpunt met Richard Rothe te vergelijken. Wij mogen het hier zelfs niet beproeven. Het zij voldoende op het verband tusschen Jacobi's persoonlijkheid en zijne wijsbegeerte opmerkzaam te hebben gemaakt, terwijl wij ons voorbehouden hetgeen wij omtrent die persoonlijkheid hier eenvoudig stellen, elders nader toe te lichten.

Onze beschouwing van Jacobi's betrekking tot Goethe vindt haar natuurlijk slot in eene aanhaling uit het ontwerp van een brief van Jacobi, van welken brief het evenwel onzeker is of hij ooit in Goethe's handen is gekomen. Tegen 1815 had de dichter steeds meer nadruk gelegd op hetgeen hem van Jacobi scheidde. De wijze waarop hij over zijn ouden vriend gesproken had in *Wahrheit und Dichtung*, het gedicht *Grosz ist die Diana der Epheser*, het een en ander had den hartelijk en teer gevoelenden Jacobi pijnlijk aangedaan. Hij meende dat Goethe het eigenlijk karakter van hun verschil niet genoeg in het oog gehouden had, ofschoon Goethe zelf het vroeger zoo juist had uitgedrukt:

> '.....dem beystimmend, was du mir öfter, auch noch zuletzt in Weimar wiederholtest: es bestehe der grosze, wesentliche Unterschied zwischen dir und mir darin, dasz ich ein Christ sei, du aber ein Heide; oder muszte vielmehr auch hierbey wieder anführen dasz der wahrhaft Julianische Hasz (so bezeichnetest du ihn) wider das Christenthum und nahmhafte Christen, den du im J. 1792 mit nach Pempelfort[2], brachtest, und mir wiederholt auf das lebhafteste darzustellen wusztest, sich dort schon gemildert, sodasz zuletzt wenig fehlte, du hättest wie der Kämmerer in der Apostelgeschichte gesprochen: was hindert, dasz ich getauft werde!'

1 *Briefweehscl*, bl. 261.

2 Over dit bezoek van Goethe hebben wij nog een belangrijken brief van Jacobi aan de vrouw van Schlosser; daarin o.a.: 'Was du von Göthe's Stolz im Allgemeinen sagst, lasz ich dir gelten. Ich habe ihn von dieser Seite jetzt noch viel näher kennen gelernt, *auch durch eigene Bekenntnisse, die er mir von seinem Ehrgeize und Eitelheit ablegte*..... Auch ist der Verdacht in Absicht des Mangels an Gluth im Mittelpunkt seines Wesens nicht ganz ohne Grund.' Aan de andere zijde meldt Helene Jacobi, altijd na ditzelfde bezoek, aan de Gravin Stolberg: 'Fritzens offenes, sanftes Wesens, seine fromme und doch so freye Seele haben Göthe sehr ergriffen, und so ergriffen, dasz ich fast glaube, dasz die Folgen davon in eigener Sinnesänderung bei ihm spürbar sein werden, denn Wahrheit ist ihm theuer, sobald er als Wahrheit sie erkennt..... Göthe hat mir unendlich hohen Genusz gegeben, - er ist und bleibt der wahre Zauberer, - aber auch manchen tiefen Schmerz der Seele. Je mehr ich ihn liebte, desto ängstlicher hätte ich ihn schützen mögen, dasz er sich selbst wenigstens nicht schade.' Het woord *Zauberer* was voor Goethe het rechte. Leest men de brieven zijner tijdgenooten aan elkander, zoo vindt men bij elk van hen allerlei bezwaren en beschuldigingen tegen hem. De een noemt hem koud, een tweede variabel, een derde lichtzinnig, een vierde zelfs slecht. Maar lees hunne brieven aan hem, of ook aan elkander, onmiddellijk nadat zij Goethe gezien hebben, en de betoovering is volkomen. Men is éene vereering, schier éene aanbidding.

Hoe schoon is deze herinnering, hoe warm gevoeld in den man van twee en zeventig jaren. Het is, zooveel wij weten, zijn laatste woord aan Goethe geweest, zijn laatste vingergreep op die fijnbesnaarde ziel, doch waarin de stem van den grooten lijder slechts hij tusschenpoozen een hoorbaren weerklank wond.

Uit zijne betrekking ook tot andere tijdgenooten wordt Jacobi gekend.

'Claudius, schrijft hij aan Heinse in 1780, heeft in alle opzichten mijne verwachting overtroffen, een door en door eigenaardig en groot man. Nooit zag ik zulk een waren eenvoud, nooit heb ik zoo over goddelijke dingen hooren spreken. Zijn kristendom is de verhevenste filosofie en zoo oud als de wereld: van een bloot deïsme echter hemelsbreed verschillende. Hij hangt zelfs, gelijk Lavater, aan het wonderdadig geloof. Het zal u vreemd voorkomen en gij zult mij nauwlijks gelooven, als ik u zeg, dat deze man minder dan iemand een dweper is en vol van luciaanschen geest. Zijn luim is altijd nieuw, zijn scherts onuitputtelijk.'

Over Klopstock:

'Klopstock zag ik veertien dagen lang bijna dagelijks. Hij bewees mij de teederste liefde. Als hij goed geluimd is, en hij is het bijna altijd, zoo is er niemand beschaafder en aangenamer in gezelschap. Zijne ziel heeft ongetwijfeld veel van Engelenhoogheid en Engelenreinheid..... Ik woonde een con-

cert bij: den Messias van Haendel. Onze duitsche komponisten laten toch allen achter zich. Claudius bespeelde het klavier. Dat verstaat hij op eene wijze die door merg en gebeente gaat.'

Claudius, Klopstock! zal men zeggen, het waren voor Jacobi louter verwante geesten. Nog treffender is daarom zijn oordeel over Lessing, vooral wanneer men het met dat van Lavater vergelijkt. Ik vereerde, schrijft deze, in Lessing den geleerde, den man van verwonderlijk verstand, den kernachtigen, klassieken schrijver. Maar meer niet. Een volkomen man, maar te weinig mensch. Jacobi daarentegen schrijft in hetzelfde jaar: 'Ach! weinigen hebben dezen Lessing gekend. Daar hij geen zinnelijk, in begeerten opbruischend mensch was, zoo noemden zij hem koud. Had hij nog slechts zoo lang geleefd, dat hij hier in mijne armen had kunnen sterven!' Van Herder zegt hij in denzelfden brief: 'Aan specifieke zwaarte van genie weet ik niets dat boven Herder gaat.' Maar elders: 'Alles zerplatzt[1] ihm, und alles ekelt ihm im Voraus schon an. Schwerlich hat ja ein Mensch einen andern Menschen so gedrückt, wie er sich selbst drückt.'

Naar hetgeen Jacobi over zichzelven gedacht heeft, behoeven wij evenmin te raden. Zie hier hoe hij zich teekent in een brief aan Hamann, zijnen geestelijken vader[2], voor wien hij geene geheimen had:

> 'Wüszt ich doch ein Mittel, Ihnen ein recht wahres Bild von mir zu geben! Weil ich fast immer mit Affekt handle und rede, so handle und rede ich darum nicht immer aus Affekt. Die Menge tiefer Leiden[3] hat mein Innerstes zu einer eigenen Art von Unterthänigkeit zerknirscht. Nicht dasz ich mir Gefühle geben und nehmen, sie nach Willkür schwächen oder verstärken könnte, sondern mit ihr ist mir eine Fähigkeit und Fertigkeit geworden, gewiszermaszen keine Notiz von ihnen zu nehmen und ihnen zuzusehen, als wenn sie nicht zu mir gehörten. Was für sonderbare Contraste dies erworbene Flegma (wovon auch schon der Keim in einem angebornen Tiefsinn lag) mit meinem Feuer,

1 Toespeling op hetgeen Goethe van Herder zeide (in een tijd toen Goethe nog zulke dingen zeide): Herders leven is een voortdurend bellenblazen.
2 Jacobi spreekt ergens van 'mein Vater Hamann.'
3 Ook gedurig wederkeerend, soms maanden lang onafgebroken, lichaamslijden.

> wovon ich noch nicht das mindeste verloren habe, machen musz, und ihr gegenseitiges Spiel mit einander, können sie ohngefähr sich vorstellen. Mit lauten, brausenden, unruhigen Menschen, mit auffahrenden (es sey in Begierde oder Abscheu, Liebe oder Hasz) kann ich ohne Ueberwindung nicht umgehen. Verschlossene Menschen kann ich nicht lieben, weil ich im höchsten Grade offenherzig bin. Unter allen Affekten bin ich zur Rachsucht am wenigsten, und zum Unwillen am mehrsten geneigt. Aber geneigt ist nicht das rechte Wort, sondern Unwille und Ekel ist das, was ich am stärksten, und Rachsucht, was ich am schwächsten empfinde. Uebrigens bin ich durchaus so beschaffen, dasz ich vom Schönen und Guten mehr, als vom Häszlichen und Bösen gerührt werde, folglich auch jenes mehr suche, als diesem aus dem. Wege gehe. Doch fange ich an von dieser Seite einige Veränderung zu spüren, die ich dem herannahenden Alter zuschreibe. Indessen ist mir aller Calcul in etwas wichtigen Dingen noch immer eben sehr zuwider, und wird es wahrscheinlich bis an's Ende meines Lebens bleiben. - Soviel für diesmal von meinem natürlichen Menschen.'

Zulke zelfbeschouwingen[1] zijn thans niet meer aan de orde, en wij moeten ze altijd tot hare dagteekening terugbrengen om er smaak in te vinden. In geen geval kan men Jacobi verwijten, dat hij zichzelven in een te gunstig daglicht plaatst. Met name bezat hij in hooge mate de deugd der openhartigheid, die hij zichzelven toeschrijft. Dit blijkt uit alle zijne brieven. Daaraan danken wij ook, met eene zijde van zijn inwendig leven bekend te zijn, waarop thans de aandacht moet gevestigd worden.

Men heeft misschien reeds eene tegenstrijdigheid vermoed tusschen twee mijner opmerkingen omtrent Jacobi. In het begin, waar ik zijne richting met het sentimenteel karakter van zijnen tijd in verband bracht, werd zijne gevoelsfilosofie verklaard uit het verzwakken der positieve geloofsovertuigingen vereenigd met de behoefte om de godsdienstige gewaarwordingen te behouden die eens met die overtuigingen samenhingen. Daarna heb ik Jacobi's poging om het onmiddellijk bewustzijn, het leven tot het uitgangspunt zijner wijsbegeerte te maken,

1 Men herinnert zich het portret dat Mme de Courcelles van zichzelve teekende, het volmaaktste in zijne soort; het is te vinden bij Sainte-Beuve, *Causeries*, I, p. 58.

afgeleid uit de omstandigheid dat de kristelijk-godsdienstige waarheid voor Jacobi niet het resultaat eener redeneering, maar veeleer de uitdrukking zijner innerlijkste ondervinding was. De vraag zou dus kunnen ontstaan: maar waaraan ons nu te houden? Was Jacobi een geloovige of was hij dit niet?

Hier moet geantwoord worden met eene exceptie van onontvankelijkheid. Hier mag geen òf wel, òf niet worden toegelaten. Jacobi was een geloovige en hij was geen geloovige. Hij mocht het zich laten welgevallen, dat Goethe, het verschil tusschen hen beiden bepalende, zeide: gij zijt een kristen en ik een heiden. Maar even waar is het, dat hij niet zelden zijn binnenste door hooggaanden twijfel verscheurd zag, door een twijfel die soms tot vertwijfeling dreigde over te slaan. Nu is het aan zijne openhartigheid, dat wij deze wetenschap verschuldigd zijn. Hij, de, men zou bijna zeggen, officiëele vertegenwoordiger van de filosofie des geloofs, schroomt niet in zijne brieven zijn zielestrijd te openbaren. Niet zonder reden haat hij het verstand als ongeschikt om den grondslag der wijsbegeerte te leggen, want in die oogenblikken of zelfs tijden, waarin hij uitsluitend de stem des verstands kan hooren, ontzinkt hem al wat hem heilig en dierbaar is, ja vreest hij het slachtoffer te zijn van ik weet niet welk wezen dat den spot zou drijven met onze schoonste voorgevoelens. Ook Jacobi zou, als de oude dichter in éénen adem kunnen zeggen: ‘ik zoek U met mijne geheele hart,’ en: ‘mijne ziel kleeft aan het stof.’

Geen brief in dit opzicht zoo leerrijk als die aan Haefeli, een der beste kanselredenaars uit de laatste helft der achttiende eeuw. Jacobi schrijft hem (11 Mei 1788, dat is op vijfenveertig jarigen leeftijd):

> ‘Das wiederholte Hamann mir mehrmals: der Mensch müsse verzweyfeln die Wahrheit zu finden, ehe sie sich ihm entdeckte; das hiesze Busze thun - wenn dem so wäre, wie lange hätte nicht schon der Glaube mich ergreifen müssen? - - Eigene Noth schärft Auge und Gefühl fur ähnliche Leiden, und ich habe gesehen, wie Menschen, von denen man es nicht vermuthet, im innersten ihres Herzens von Zweyfeln geänstigt werden. Was wird das Ende davon seyn?....’

En nu volgt zeker een veel sterkere uiting dan men van Jacobi verwachten kon:

> ‘Wäre Festigkeit im Unglauben, ich wäre schon entschlossen, mich ihm hinzugeben, denn der Gedanke, in dieser Welt wie verrathen und verkauft zu seyn, und die Vernunft als ein Geschenk eines schadenfrohen Wesens zu besitzen, erbittert mich oft in einem Grade, dasz ich mir das Leben nehmen könnte’[1].

Had ik te veel gezegd? Zoo is het arme menschenhart: nu zich getroost achtende door een onuitsprekelijke Liefde, dan vreezende de speelbal te zijn van een mefistofelischen demon voor wien onze naïveteit, als wij vroom en goed zijn, hemelnektar is. Zoo is het menschenhart althans sedert de achttiende eeuw; in de zeventiende geloofde men geheel anders of was men geheel anders ongeloovig. Wie zal naar eene bekentenis als die van Jacobi zoeken in den *Discours de la Méthode* van Des Cartes of in de *Brieven* van Spinoza? Maar wij zijn dan ook tevens gerechtigd te verklaren, dat de geloofsfilosofie minder gelooft dan gelooven wil.

De gisting waarin Jacobi's binnenste gedurig verkeerde moest hem voor velen raadselachtig en dus onbemind maken. De lieden beminnen niet hetgeen zij niet begrijpen. Vooral zij die in hun rechtzinnig of onrechtzinnig dogmatisme verstijfd zijn, gelijk zij, welke die ‘menigvuldigheid der richtingen in eigen gemoedsleven’ waarvan Goethe spreekt[2], niet bij ondervinding kennen, en geheel opgaan in hetgeen zij zijn, hebben gemeenlijk niets dan smaad over voor geesten als Jacobi. Bekrompenheid is altijd de moeder van radikalisme. Rijkere naturen hebben, behalve denkbeelden, vermoedens, voorgevoelens, voelhorens, en erkennen het geheimzinnige dat hen omgeeft[3]. Het verstrekt Jacobi tot eer, dat hij op de beleedi-

1 Elders in een brief aan L.v. Stolberg: ‘Ich habe wie Saul einen bösen Geist und der ist seit einigen Tagen über mir. Alles Gute, alles Wahre ist dann von mir gewichen und ich getraue mir kaum den Mund aufzuthun.’

2 Ook Schiller: ‘Ich fühle lebhaft den unendlichen Abstand zwischen dem Leben und dem Raisonnement, und kann mich nicht enthalten (es) in einem melancholischen Augenblick für einen Mangel in meiner Natur auszulegen.’ Hij voegt er evenwel karakteristiek bij: ‘Soviel ist gewiss, der Dichter ist der einzig wahre *Mensch*, und der beste Philosoph ist nur eine Caricatur gegen ihn.’ *Briefwechsel zwischen Schiller u. Goethe*, I, bl. 99.

3 ‘Die Oscillation, zegt Schleiermacher, ist die allgemeine Form des endlichen Daseins, und es giebt doch ein unmittelbares Bewustsein, dass es nur die beiden Brennpunkte meiner eigenen Ellipse sind, aus denen dieses Schweben hervorgeht, und ich habe in diesem Schweben die ganze Fülle meines irdischen Lebens.’

gende taal die natuurlijk menigeen hem deed hooren, geen acht heeft geslagen en in 1789 getuigen kon: ‘dasz ich zu den unverschämtesten Grobheiten, Spöttereien und Lästerungen[1] schweigen und gewissenlose Leute kann reden lassen, was und wie sie wollen, glaube ich in einem Zeitraum von vier Jahren, genug bewiesen zu haben’ (Men vergelijke evenwel zijn geschrift *Wider Mendelssohns Beschuldigungen*, WW. IV, 2° Abtheilung, bl. 171-276). Zijn zwijgen paste geheel bij dien adel van Jacobi's karakter, die door Bettine Brentano met zulk een treffend beeld gekenschetst werd:

> ‘Was ich von Ihrem Geist begriffen habe, lieber Jacobi! darf ich sagen? wie er sich mir darstellt; - aufschwingt er sich vor meinem Blick wie die schlanken Säulen eines gothischen Tempels, unendlich edel, tragen sie frei und heilig das Gewölb so hoch, dass die Engel des Himmels drinnen wohnen mögen.’

Men moge mij niet zoo verstaan, alsof ik Jacobi's zielenadel in zijn dualisme zoek. Het tegenstrijdige in zijne persoonlijkheid heb ik niet doen uitkomen tegen de eenheid der harmonische, maar tegen de eenzijdigheid der bekrompene geesten. Niet dit strekt Jacobi tot lof, dat hij de behoeften van verstand en hart niet heeft weten te verzoenen, maar dat hij, nu dit eens het geval was, noch zijn verstand noch zijn hart verloochend heeft. Velen die aan zijne geestelijke kwaal lijden vervallen òf in obscurantisme òf in materialisme.

Belangrijk is het te zien hoe Jacobi's tweeslachtigheid beoordeeld is geworden door den man die, in het oog van velen, meer dan iemand heeft medegewerkt om den strijd weg te nemen, waarvan wij Jacobi het slachtoffer mogen noemen. Ik bedoel Schleiermacher. In zijn brief van 30 Maart 1818 lezen wij het volgende[2]:

1 De lieden zijn gewoonlijk vindingrijk in verhalen over hem, dien zij niet begrijpen. Zoo heeft de filisterwereld eens zelfs van Goethe verteld, dat hij katholiek, en van Lessing dat hij op zijne eigene stiefdochter verliefd geworden was (*Nachlass*, II, 171, 178). Lessing had zooveel achting voor het babbelend gepeupel, dat hij, zonder erg bedroefd te zijn, zegt: ‘Was ich darinn verlieren kann, will nicht viel sagen. Von mir ist es doch nur schon das Schlimmste zu glauben geneigt, und nun erst anzufangen, mich nach seinen Capricen zu richten, würde mir nur eine schwache Seite mehr geben.’

2 Reeds onder de uitgegeven brieven van Schleiermacher te vinden; maar den beteren tekst geeft Zoeppritz.

‘Gij zijt met het verstand een heiden, met het gevoel een kristen. Daartegen zegt mijne dialektiek: heidendom en kristendom zijn tegenstellingen op hetzelfde gebied, namelijk op dat van den godsdienst. Maar hebben nu op dat gebied verstand en hart gelijke rechten, zóo gelijk, dat de een dezen, de ander dien godsdienstvorm zou mogen kiezen? De godsdienstige stemming is de zaak van het gevoel; wat wij in onderscheiding daarvan godsdienst noemen en dat toch altijd meer of min dogmatiek is, kan niets anders zijn dan de verklaring die het nadenkend verstand geeft van hetgeen in die godsdienstige stemming opgesloten ligt. Is die stemming kristelijk, hoe kan dan de verklaring van die stemming heidensch uitvallen? Dat wil er bij mij niet in. Mijne grondstelling luidt veeleer zoó: Ik ben met het verstand een wijsgeer, want om dat te zijn heb ik mijn verstand gekregen, en met mijn gevoel ben ik een vrome en als zoodanig een kristen.’

Terecht vestigt dan Schleiermacher in dezen zelfden brief Jacobi's eigene opmerkzaamheid op diens afkeer van het katholicisme, waartoe zoovelen, denkensmoede, overgingen. Indien gij, zegt Schleiermacher, alleen met het gevoel een kristen waart, zoudt gij reeds lang het vrije onderzoek prijsgegeven en het hoofd in den schoot der Moederkerk nedergelegd hebben. Inderdaad, ware Jacobi eene minder edele persoonlijkheid geweest, ware hij minder oprecht met zichzelven omgegaan, had hij minder rekening gehouden met al wat hij in zich vond, hij had met zijn innerlijken strijd juist bij Rome moeten aanlanden. Oprechtheid met zichzelven is voor elken door velerlei twijfel gepijnigden denker het hem van God gegeven middel tegen den sirenenzang van iedere orthodoxie. Dat Jacobi protestant gebleven is, is dus een trek dien wij mogen toevoegen aan het beeld dat wij getracht hebben van zijne persoonlijkheid te ontwerpen. Want aan zijn protestantsch hart kan geen oogenblik getwijfeld worden. Na den overgang van Leop. v. Stolberg, Jacobi's innig geliefden vriend, tot het katholicisme, schrijft hij, op zevenenvijftigjarigen leeftijd, aan de Gravin Luise Stolberg, - maar de geheele brief is ten hoogste lezenswaard. Hij *kan* nog niet besluiten den vriend terstond weer aan het hart te drukken, alsof er niets gebeurd ware. Herder moge dien overgang begrijpen, Jacobi geeft er zich nog geene rekenschap van. *Mijn* Stolberg, roept hij uit, kan niet katholiek worden, kan niet katholiek zijn, en *mijnen*

Stolberg kan ik niet opgeven, ik kan hem niet tegen een minderen ruilen. Stolberg heeft zich gedegradeerd. Of, vraagt hij is de uitdrukking te sterk? ‘Thue ich unrecht daran, wenn ich den Uebergang von der Religion Christi zu einem römisch katholischen Christianismus fur etwas die Religion und die Menschheit entwürdigendes halte, so belehre man mich eines Besseren.’

Wij zullen het niet beproeven: wij bewonderen veeleer deze mannentaal. In oprechte en diepe waardeering van al de schoone, groote, vruchtbare denkbeelden en gezindheden, die een gedeelte der menschheid aan het Katholicisme te danken heeft gehad, behoeft men voor niemand onder te doen, om met volle overtuiging te kunnen zeggen: hij, die, na in de lucht van protestantsche vroomheid, hoe ook gekleurd, te zijn geboren en opgevoed, van zich verkrijgen kan het hoofd te buigen onder het gezag van een katholiek priester, verdient niet dat wij hem eenig ander gevoel toedragen dan dat van innig medelijden.

Het is daarom bemoedigend te weten, dat Jacobi, trots al zijn twijfel en de sterk sprekende behoeften van zijn gemoed, dát medelijden nooit heeft noodig gehad. Hij heeft volhard tot den einde.

Heidelberg.
A. PIERSON.

(*Het slot in het volgend Nummer*.)

Landbouw-onderwijs.

Vijf jaar geleden heb ik getracht, de lezers van ‘de Gids’ op de hoogte te stellen van eene vraag, die toen opgeworpen was, of het namelijk voor het landbouwonderwijs voldoende zoude zijn, de toenmaals bestaande school te blijven behouden. Zij zou echter, wat het personeel der leeraars aanging, wel eenigszins uitgebreid, maar in denzelfden geest voortgezet worden, die haar van den aanvang af aan had bezield.

Het is onnoodig op het veelvuldige toenmalige geschrijf en gewrijf over deze vraag terug te komen, of te vertellen hoe het met die school en dat onderwijs in 't algemeen geloopen is; maar velen zullen mij misschien wel willen volgen in eene poging om den tegenwoordigen toestand van ons landbouw-onderwijs uiteen te zetten en te beoordeelen. Het is hier niet uitsluitend het belang van den landbouw en de landbouwers, waar het om te doen is, maar er zijn te veel millioenen waarde, een te groot deel van ons volksvermogen met dien landbouw gemoeid, dan dat er het algemeen niet ernstig aan gelegen zoude zijn, om nauwkeurig te weten hoe 't met de zaak is gesteld.

Het onderwijs staat in het nauwste verband met den bloei van dien landbouw. Bij het onophoudelijk voorwaarts streven van de ons omringende volken op den weg van vooruitgang, het meer voortbrengen tot minderen prijs, is stilstaan hetzelfde als teruggaan; maar ook is daarmede een traag vooruitgaan gelijk te stellen, waarvan achterblijven en te laat komen, zoodat anderen ons voor zijn geweest, het natuurlijke gevolg is. Het is met den landbouw niet anders gesteld dan met den handel, waarbij het t e l a a t komen, het achterblijven bij den mededinger, even zeer doodelijk is.

Onze oogst heeft jaarlijks eene waarde van tweehonderd en tien millioenen, onze veestapel van tweehonderd zeven millioe-

nen. Gaat 't slecht met den landbouw, dan vermindert het volksvermogen onmiddellijk met honderden millioenen guldens. Ieder Nederlander, wien de welvaart van het Vaderland aan 't hart ligt, moet alzoo belangstellen in het nagaan en beoordeelen der oorzaken van rampen, die onmiddellijk de bewoners van het platte land, het twee derde gedeelte onzer medeburgers, treffen.

Den tweeden Mei achttienhonderd drie en zestig, voor tien jaren alzoo, werd de wet uitgevaardigd, die aan de Regeering de oprichting eener Rijks-landbouwschool opdroeg. Thorbecke droeg de wet voor en, volkomen op de hoogte van hetgeen landbouw-onderwijs behoorde te zijn, verdedigde hij strekking en inhoud meesterlijk, maar kon niet beletten, dat er eene oogenschijnlijk onschuldige, maar voor de uitvoering hoogst verderfelijke voorwaarde verbonden werd aan het: ‘Er is eene Rijkslandbouwschool’. Namelijk: ‘indien in de behoefte van landbouw-onderwijs niet op eene andere wijze wordt voorzien’. Die ongelukkige voorwaarde heeft ten gevolge gehad, dat bij zes achtereenvolgende ministerien de kosten voor de Rijkslandbouwschool op 's lands begrooting pro memorie zijn uitgetrokken. Het in overweging nemen van een pro-memorie-post was voor de Staten-Generaal zeker minder bezwaarlijk, dan een nieuwen post van eenige duizenden in uitgaaf, terwijl de Ministers de overtuiging koesterden, dat het voorstellen van zulk een uitgaaf ongetwijfeld op weigering door de groote meerderheid zoude afstuiten. Vandaar dat de Rijks-landbouwschool tien jaren lang pro memorie is blijven staan, en dat thans zelfs bij velen, die niet dagelijks met den landbouw in betrekking staan, de meening veld wint: ‘Och, de dure oprichting van die Rijks-landbouwschool moet maar achterwege blijven. Het blijkt immers dat wij ze wel missen kunnen, want de boeren worden rijk genoeg, ook zonder de school.’

Hij, die echter bekend is met hetgeen er bij den landbouw omgaat, moet tot het tegendeel besluiten. Hij moet toegeven dat het gevoel van behoefte naar meer en hooger landbouwonderwijs even sterk, of zelfs vrij wat sterker is, dan toen de wet van 1863 werd uitgevaardigd. Toenmaals waren er nog eenigen tevreden met het gebrekkige onderwijs dat er gegeven werd, maar ook deze zijn thans toegetreden tot degenen, die om regeling van het onderwijs roepen. Bewijzen daarvoor behoeven wij niet ver te zoeken. Zooals in het telkens aan-

dringen op regeling bij de Regeering door de Zeeuwsche Maatschappij van landbouw in 1868, met adhaesie der meeste landbouw-vereenigingen, en nogmaals in 1871, door de landbouwcongressen, door de commissie van landbouw in Groningen, door de voorstanders van die landbouw, die zich daartoe in 1872 opzettelijk te Utrecht vereenigd hebben, en door andere vereenigingen meer. Uit het heftige twistgeschrijf dat er omstreeks 1871 gevoerd is over de wijze hoe de landbouw-school diende ingericht te worden, is in alle geval gebleken, dat men het algemeen volkomen eens was over hare noodzakelijkheid. Het telkens aandringen op het geven van landbouw-onderwijs door de onderwijzers ten platten lande; de gedeeltelijk reeds geslaagde pogingen om scholen van den tweeden rang, aan hoogere burgerscholen verbonden, tot stand te brengen, sluit als van zelf ook den aandrang in zich tot het oprichten eener school van den eersten rang, zonder welke wij voortdurend van leeraren in den landbouw verstoken zullen blijven. Dat zij zich niet van zelf vormen, heeft immers eene tienjarige ondervinding voldoende geleerd.

Ook is het zich bekwaam maken buitenslands, door een aantal Nederlandsche jongelieden, een duidelijk teeken hoe zeer hier te lande behoorlijke regeling van het landbouw-onderwijs behoefte is. Dat onze landeigenaren en beheerders van groote goederen en bouwerijen zich met den landbouw buitenslands bekend maken, is ten zeerste aan te bevelen, maar onder voorwaarde dat ze alvorens hier te lande hunne landbouw-studiën volbracht hebben. Want dat zij in het buitenland ook algemeene landbouwkennis moeten opdoen, zal bij verreweg de meesten eenen indruk achterlaten, die hun levenslang hinderend in den weg staat tot het juiste opvatten der behoeften van den Nederlandschen landbouw.

Maar laten wij liever die door onderwijs te verkrijgen behoefte aan landbouwkennis zoeken aan te toonen, bij een kort overzicht van hetgeen onze Nederlandsche landbouw mist, of reeds verloren heeft, ten gevolge van de algemeen. heerschende onbekendheid met de zaken die op de Rijks-landbouwschool behooren onderwezen te worden.

Wanneer men algemeen met den invloed der tienden op de ontwikkeling van den landbouw bekend ware geweest, en geloofd had wat dienaangaande onophoudelijk werd verkondigd, zouden wij zeker niet van alle beschaafde volken het laatste

geweest zijn, dat die belemmering van alle verbetering in den akkerbouw heeft opgeruimd. En nog voortdurend belet immers onkunde de thans bestaande gelegenheid alom aan te grijpen en dien last hoe eerder hoe liever van zich te werpen?

Dat er zeer algemeen een beletsel bestaat in de behoorlijke, zoo min mogelijk kostbare bewerking der bouwlanden, beseffen slechts enkelen, en ook deze wanhopen aan de mogelijkheid van opruiming. Zij hebben niet geleerd, dat het versnipperd dooreenliggen van landerijen geen beloonenden akkerbouw veroorlooft, maar ook niet dat, blijkens de ondervinding, zulk een toestand gemakkelijk te verbeteren is, met besparing van onberekenbaar veel arbeid en aanmerkelijke verhooging der waarde van den grond.

Verouderde, tegen alle verbetering in den landbouw aandruischende pachtvoorwaarden drukken de pachters alsnog zeer algemeen en verdooven allen lust tot verbetering en vooruitgang. Aan de eigenaren is niet geleerd, dat zij alleen van lange pachten, en van vrijheid van handelen bij den pachter, met zekerheid voor hem van de vruchten te zullen plukken der kosten die hij aan de gepachte plaats besteed mocht hebben, groote pachten en goede behandeling van de pachthoeve kunnen verwachten. De eigenaren weten onder anderen niet, dat hun eigenbelang medebrengt om, in vele gevallen, de kosten der te maken verbeteringen voor eigen rekening te nemen. Welke verliezen en winstdervingen bijvoorbeeld in de Haarlemmermeer door verkeerde pachtvoorwaarden veroorzaakt zijn, is niet te berekenen. Door te veel en onverstandigen dwang, is er in het begin een slag van pachters gevormd, dat al zeer dikwijls zijn eigenbelang beter wist in het oog te houden dan dat van den landheer.

Winstdervingen, die, te zamen opgeteld, vele honderdduizenden kunnen bedragen, ondervinden onze grondeigenaars voortdurend, doordat het beheer van landgoed opgedragen is aan personen, die daarvan geen studie hebben gemaakt. De eenige titel, dien zij bezitten, is veelal de kennis van geld ontvangen en ontvangsten boeken en verantwoorden. Bovenaan staan zij daarenboven, wier vaders administrateurs geweest zijn. Het Rijk geeft hierin het voorbeeld, door het beheer van 's lands domeinen aan ontvangers der registratie, en in sommige gevallen aan de ambtenaren van den waterstaat op te dragen. De provinciale en gemeentebesturen, even als die van

allerhande vereenigingen van weldadigheid, volgen dat voorbeeld, en denken er in de verte niet aan, dat beheer van landgoed meer kennis vereischt dan dat van boekhouden alleen, wanneer dit, namelijk bij goed gedreven landbouw, zooveel zal opbrengen als mogelijk is, en dat de voorspoed van den pachter daarbij evenzeer behartiging verdient als die van den verpachter. Het is immers ongehoord dat er hier landgoed van groote grondeigenaren aan het beheer is opgedragen van lieden die voor hun bedrijf eene wetenschappelijke opleiding genoten hebben. De titel van tuinbaas of koetsier geeft meer aanspraak op het uitoefenen van een rentmeesterschap, dan het getuigschrift van welvolbrachte leerjaren aan eene landbouwschool. En, geen wonder! Zulke goed opgeleide rentmeesters doen zich niet voor hier te lande, omdat ze niet begeerd worden. Waren echter onze groote grondbezitters genoeg ontwikkeld om dergelijke te begeeren, oogenblikkelijk zouden zij zich vormen. Een verdubbelen van de opbrengsten der grondeigendommen zou in vele gevallen het gevolg zijn van een beter beheer.

Bij eenige voorbeelden van winstderving, door het niet toepassen van verbeteringen in de uitoefening van den landbouw, moeten wij thans nog een oogenblik stilstaan.

Het droogleggen der landerijen, door diep in den grond liggende reeksen aarden buizen, heeft in Groot-Brittanje zulk eene algemeene toepassing gevonden, dat thans, naar men meent, 1 200 000 hectaren, dat is, het tiende gedeelte van alle akker- en graslanden, drooggelegd zijn, die alzoo minstens een derde meer opbrengen dan te voren, of eene waarde waarschijnlijk van omstreeks twaalf millioen guldens. De helft daarvan, of omstreeks zesmaal honderd duizend hectaren, is drooggelegd door de eigenaren zelven of de pachters, de wederhelft door vereenigingen, die het werk aannemen tegen voldoening in een aantal jaren van rente en aflossing der bestede kosten. Parlements-acten en voorschotten uit 's Rijks kas hebben die vereenigingen, zoo niet in 't leven geroepen, dan toch aanmerkelijk bevorder. Ik herinner mij nog levendig den toon waarop, vijf en twintig jaar geleden, een Norfolksche pachter mij met ‘zeer zeker!’ de vraag beantwoordde, of zijne landerijen waren drooggelegd. Hem klonk dit in de ooren als de vraag, of hij bij geval zijnen akker wel eens ploegde. En hoe is het nu gesteld met het droogleggen onzer kleigronden? Vijf en twintig jaren geleden reeds werd daarop door den

Schotschen hoogleeraar Johnson aangedrongen, maar onze landeigenaren begrepen niet, dat er geen zekerder geldbelegging was dan in het droogleggen hunner eigendommen, en onze pachters zagen niet in, dat zij hooge renten konden beloven van de hiervoor bestede gelden. Schoorvoetend is men hier en daar tot droogleggen overgegaan. In eene enkele streek, in Groningen, is zulks eerst in de laatste jaren algemeen in zwang geraakt. Meestal is er evenwel, uit misplaatste zuinigheid, te weinig zorg aan het droogleggen besteed, zoodat men slechts ten halve het beoogde voordeel verkregen heeft. Een zeer bekwaam drooglegging-ingenieur heeft eene betrekking opgegeven, waarmede geen droog brood te verdienen viel. Van vereenigingen tot droogleggen is geen spraak geweest. Van aanmoediging door de regeering nog veel minder. Vele goed cijferende landbouwers stelden dit daarenboven uit totdat de tienden uit hunne landerijen verdwenen zouden zijn; maar verreweg de meeste kleiboeren geloofden niet, en gelooven nog steeds niet, aan het onbetwistbare voordeel van droogleggen; anderen meenen dat zulks te verkrijgen is door takkebossen, of stroo. of turven in den grond te graven, een hulpmiddel dat de Engelschen zeventig jaar geleden reeds beproefd en verworpen hebben.

De rijenteelt met paarden-werktuigen, met rijenzaaiers en paardenschoffels, heeft even als het droogleggen, ten gevolge van onbekenheid bij de landbouwers, een paar menschenleeftijden noodig gehad, om een begin van toepassing te verkrijgen bij onzen landbouw. Die werktuigen beginnen thans algemeen te worden in Zeeland en Groningen. Men begint te begrijpen, dat alleen onkunde en vooroordeel het algemeen invoeren van rijenteelt tegenhoudt. In enkele streken beseft men thans eerst, dat de rijenteelt op al onze tarwevelden toegepast, alleen door besparing van zaaizaad, eene jaarlijksche uitgaaf van honderd tot honderd twintig duizend gulden voor den boer zoude doen uitwinnen, ongerekend alle andere voordeelen die aan de rijenteelt verbonden zijn. Dat alle tegenkanting, door drogredenen in menigte ondersteund, alleen aan onkunde met de rijenteelt moet toegeschreven worden, blijkt thans duidelijk, doordien de boeren daartoe overgaan, gelijk die mettertijd zonder twijfel op al onze groote boerderijen in zwang zal geraken. Hetgeen zich spoedig verbreid zoude hebben door onderwijs, gaat thans zeer langzaam, omdat zulks alleen geschiedt in na-

volging van enkelen, die hun voordeel begrijpende, de zaak hebben ingevoerd.

Met de kostelijke uitvinding van den eerwaarden Patrick Bell, het maaiwerktuig, gaat 't eveneens. Hier en daar zijn wij nog steeds aan 't nemen van proeven, terwijl in de Vereenigde Staten genoegzaam alle graan, in Engeland het grootste gedeelte, met het werktuig gemaaid wordt. Reeds gedurende twintig jaar zijn wij nog steeds bezig met die proeven, en hebben 't niet verder kunnen brengen, dan dat op zeer enkele, misschien een drietal boerderijen de graanmaaier voor goed is ingevoerd. Zelfs het ongehoord rijzen der daghuren en een knellend gebrek aan arbeiders heeft het gebruik van graanmaaiers, met besparing van misschien twee derde der kosten, nog niet kunnen doen invoeren.

Diezelfde onkunde houdt ook het algemeen gebruik van grasmaaiers, paardenharken en hooischudders terug, hoewel die, sedert een paar jaar, in Noordholland meer aangeschaft schijnen te worden. Gebrek aan overtuiging van de zekerheid van welslagen doet de landbouwers opzien tegen het uitgeven van de nog al aanmerkelijke koopprijzen dezer werktuigen. Wanneer zij geleerd hadden dat de duizenden werktuigen, die in Engeland jaarlijks aan den arbeid zijn, de deugdelijkheid buiten allen twijfel stellen, zouden zijn, om iets te noemen, zeker verkiezen, die zes honderd gulden op eenmaal uit te geven voor werktuigen, dat is jaarlijks een zestig gulden voor rente en aflossing, dan honderd gulden aan daghuur. Men heeft onze lieden niet geleerd, hoe door een goed overlegde uitgaaf van kapitaal verbazend veel jaarlijksche uitgaven bespaard kunnen worden.

Met het stoomploegen zijn wij ook nog geheel en al ten achteren. Wij zullen daarvan wellicht eerst de voordeelen plukken, wanneer onze buitenlui aan gene zijde der Noordzee misschien alweder met een nieuw werktuig tot het besparen van tijd en geld voor den dag gekomen zijn. Elf jaar geleden is hier te lande de eerste stoomploeg aangeschaft, terwijl die werktuigen in Engeland reeds bij dozijnen te tellen waren. Nu er aldaar wellicht een honderdtal aanwezig zijn, nu men in Saksen en Brandenburg met twintig stellen, van twee stoomwerktuigen elk, den bouwgrond tot vier decimeters diepte losploegt, zijn wij er toe gekomen om eenen tweeden stoomploeg aan te schaffen. Ongeloof aan den heilzamen invloed van het stoomploegen op de vruchtbaarheid van den akker en op de

mogelijkheid om dien juist op zijn tijd besteld te krijgen, met misplaatste zuinigheid, houden onze landbouwers terug van het toepassen dier schoone vinding van den lateren tijd. Het groote voordeel van een tiental werkpaarden minder te kunnen aanhouden, om het bespaarde voeder tot het vetmesten van ossen te bezigen, hebben voorzeker weinige landbouwers leeren becijferen.

Het dorschen en veevoeder bereiden met stoomkracht, is in de laatste tijden zeker aanmerkelijk aangewakkerd. In het laatste tiental jaren is het aantal daarvoor gebezigde werktuigen van vijf tot veertig geklommen, een treffend bewijs dat diegenen juist gezien hebben, welke, reeds vijf en twintig jaar geleden, met al hun vermogen aandrongen op het invoeren van die verbetering. Dat er echter in Groningen eerst sedert een paar jaar twee, in Friesland en Utrecht geen, in Gelderland twee, in Noordbrabant en Limburg, elk een, aanwezig zijn, de zestien éénpaards karnmolentjes niet in aanmerking genomen, is waarlijk geen teeken, dat onze landbouw weet aan te grijpen wat hem tot goedkooper voortbrenging door de wetenschap wordt aangeboden. Met de stoomdorschwerktuigen is het gesteld als met de dorschwerktuigen zelve, wier algemeene invoering een paar menschenleeftijden heeft noodig gehad; en nog steeds wordt er hier te lande meer graan met den vlegel en den dorschstok uitgedorscht dan met het dorschwerktuig, en dat terwijl de paarden aan de kribbe de dorschers staan uit te lachen over de moeite die zij zich bij het verrichten van dit paardenwerk getroosten.

Nergens verraadt zich het gebrek aan kennis meer dan in het oprichten van nieuwe boerenwoningen. De honderdduizenden, die verknoeid zijn bij het optrekken der gebouwen in de Haarlemmermeer, kunnen ten bewijzen verstrekken dat er nog veel dienaangaande te onderwijzen valt. Een ieder timmerde in de Meer naar 't de gewoonte was in de streek vanwaar hij afkomstig was. Friesche, Noord- en Zuidhollandsche, Geldersche, Noordbrabantsche woningen, hier en daar met wat Engelsch sop overgoten, verrezen naast elkander. Niemand scheen te beseffen, dat er slechts te kiezen was tusschen twee inrichtingen, éene voor den akkerbouwer, eene andere voor den veehouder. Zich daarover verwonderen kan men evenwel niet. De ontginning toch van het droog gemaakte Meer ging zoo weinig volgens vaste regelen; door verkeerd aanvatten van het werk ondervond men zoo verbazend veel winstderving en verlies,

de ondervinding, bij de duizenden hectaren droogmakerijen van vroegeren tijd opgedaan, was zoo geheel en al verloren gegaan en vergeten, dat men evenzeer bij het oprichten der gebouwen in den blinde naar een naastbij liggend model greep, in de overtuiging van het beste te hebben gekozen.

Het zou ons evenwel te ver leiden, wanneer wij zoo voort zouden willen gaan met wapenschouwing te houden over alle nadeelen, die onzen landbouw door gebrek aan kennis worden toegebracht, zooals over het niet inrichten der stallen tot het zoo goed mogelijk verzamelen en bewaren van vasten en vloeibaren mest; over het veefokken en trachten naar veeveredeling, maar tevens zondigen tegen de eerste regelen der wetenschap, die men in Engeland zoo uitnemend weet toe te passen; over het dralen met de oprichting van kaas- en boterfabrieken, dat ons alleen eenen uitvoer van dertig tot veertig millioenen waarde kan doen behouden; over onze veelal gebrekkige houtteelt en het verzuim van overal hout te doen groeien, waar hout groeien wil, in de eerste plaats in de duinen en op de heiden: en over eene groote menigte dergelijke onderwerpen meer.

Bij het nagaan van al het nadeel, dat gebrek aan kennis onzen landbouw berokkend heeft en nog voortdurend berokkent, moet het ons treffen, dat hier bijna nergens de eigenlijke boer, de werkdadige beoefenaar van het bedrijf, met alle onkunde die hem zoo dikwijls aangewreven wordt, op den voorgrond treedt. De reden is daarvan gemakkelijk aan te toonen. Het is niet aan den fabriekarbeider te wijten, wanneer de fabriek kwijnt en door mededingende fabrieken overvleugeld wordt, ten gevolge van het blijven voortarbeiden in den ouden sleur. Het is hier de schuld van den fabrikant, die niet met zijnen tijd weet mede te gaan, die op de school geen wetenschappelijke grondslagen voor de uitoefennig van zijn bedrijf heeft gelegd, en daarop steunende, zich op de hoogte van den tijd weet te houden. Volmaakt eveneens is het met den landbouw gesteld. Dengenen die vóór moeten gaan bij de invoering van de noodige verbeteringen, ontbreekt de noodige kennis, en dat zijn bij lange na niet lieden die alléén op de banken der lagere scholen hun weten opdoen.

Het lager onderwijs voor de plattelandbewoners vereischt zonder twijfel verbetering, maar evenzeer en op dezelfde wijze als bij de stadsscholen. Laat men dus vooreerst maar voortgaan

om zich met alle kracht toe te leggen op het tegengaan van schoolverzuim, op verplicht onderwijs, voldoende scholen, volvoldoend en behoorlijk betaald personeel van hoofd- en hulponderwijzers, afschaffen van kweekelingen en dergelijke, thans algemeen als dringend noodzakelijk erkende verbeteringen. Waar die zijn, kunnen de onderwijzers, die hunne bevoegdheid tot het geven van landbouwonderwijs verkregen hebben, aangespoord worden om in herhalings-schooluren de grondslagen der natuurkundige en staathuishoudkundige wetenschappen, in zoover die op den landbouw betrekking hebben, voor de boerenjongens bloot te leggen. Aan onderwijs in den eigenlijken landbouw behoeven die onderwijzers zich niet te wagen. Het opgroeien in de uitoefening van het bedrijf zal de meeste leerlingen daarvan zooveel doen kennen als zij behoeven, meer veelal dan de onderwijzer hun zal weten mede te deelen.

Een ander onderwijs voor de eigenlijke boeren, verdient echter meer terstond met kracht bevorderd en algemeen ingevoerd te worden. Dat van de zoogenoemde omgaande leeraars namelijk. Uit de voordrachten van de Beucker heeft men gezien welk eenen heilzamen invloed deze op de ooftteelt hebben uitgeoefend en hoe daarin, binnen korten tijd, eene volslagen omwenteling is te weeg gebracht; terwijl de leeraar Corten ons in Limburg en Noordbrabant toont, dat de landbouwers even gaarne als de ooftelers het goede aannemen dat hun op de rechte wijze wordt voorgedragen. De W a n d e r l e h r e r van de Rhijnprovinciën hadden ons ten overvloede reeds doen kennen, hoeveel goeds er van die instelling te verwachten is. De omgaande leeraars kunnen niet rechtstreeks onderwijs geven, want daartoe zijn ze te korten tijd in de verschillende gemeenten aanwezig; maar krachtig aansporen der landbouwers tot nadenken over hunne eigen zaken, het bijbrengen van gezonde begrippen, het aansporen tot onderling overleg en samenwerking en het aanwijzing van verbeteringen die door samenwerking verkregen kunnen worden, - dit alles ligt binnen hunnen werkkring. De Beucker en Corten zijn gevormd door het in België, sedert langen tijd gevestigd onderwijs in land- en tuinbouw. Wij moeten ons verheugen dat wij lieden gevonden hebben, die hier den weg hebben gebaand, maar hopen dat er zich thans ook Nederlanders zullen voordoen om het verder volbrengen van die taak op zich te nemen, gelijk er zich dan ook voor ooftteelt en

tuinbouw reeds onderscheidenen tot het houden van voordrachten hebben doen vinden. Zullen zij bij den landbouw iets goeds te weeg brengen, dan is het eene hoofdvoorwaarde dat zij den landbouw van de streek, waar zij voordrachten houden, volkomen goed, met zijne deugden en gebreken, kennen, en dit kan men toch eerder van eenen Nederlander, die in Nederland zijne opleiding genoten heeft, verwachten, dan van een buitenlander. Mochten thans zulke Nederlanders nog bijzonder dun gezaaid zijn, de navraag zal ze al zeer spoedig doen ontstaan, evenzeer als de wet op het middelbaar onderwijs een leger van leeraars beschikbaar gesteld heeft, waarvan in den aanvang niets dan een enkele voorvechter te bespeuren was. Dat er echter gelegenheid om zich te vormen noodig zal zijn, behoeft geene herinnering.

Is er alzoo lager onderwijs in de wetenschappen, die den landbouw ten grondslag verstrekken, noodzakelijk, niet minder is er behoefte aan hetgeen men middelbaar onderwijs, onderwijs van den tweeden rang kan noemen. Is er voor degenen die zich op het eene of andere vak van nijverheid willen toeleggen en de polytechnische school bezoeken, gelegenheid gegeven om zich daarvoor te bekwamen aan een twintigtal hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, zoo zal het wel geen overdaad zijn, wanneer men een zestal scholen tracht te verkrijgen tot opleiding van degenen, die met vrucht de lessen der Rijks-landbouwschool wenschen bij te wonen. Tevens moet daarbij niet vergeten worden, dat men ook dient te zorgen voor de opleiding van eene klasse van welgestelde landbouwers en veehouders, die in Nederland misschien sterker vertegenwoordigd is dan ergens in de ons omringende landen, behalve bij de Engelsche pachters. De meesten van deze gaan reeds jong over tot hun bedrijf, en slechts enkelen zullen de Rijks-landbouwschool bezoeken, maar allen behooren voldoende ontwikkeld te zijn, om geloof te slaan aan de uitspraken van den wetenschappelijken landbouw, teneinde daarmede hun voordeel te kunnen doen. Gezonde begrippen van de natuurkundige grondslagen, waarop grondbewerking, bemesting, plantenteelt, veevoederen en veefokken berusten, moeten deze jongelieden geschikt maken tot het toepassen van de zuivere leer op hunne boerderijen, het ontwijken van den ouden sleur en van vooroordeelen, het onderscheiden bovenal van schijn en waarheid.

Wij hebben thans het geluk twee zulke scholen van den tweeden rang, een te Warffum en de tweede te Wageningen, te bezitten, terwijl er eene derde, misschien ook nog een vierde, opgericht staat te worden. Die scholen vinden eenen krachtigen steun in hoogere burgerscholen, waaraan zij verbonden zijn, zoodanig zelfs, dat haar zijn of niet zijn van die vereeniging afhankelijk is. Zij vinden in de verleende Rijkstoelagen zooveel ondersteuning als men van die zijde redelijkerwijze vergen kan. Van de provinciën, waarin zij gevestigd zijn, behoeven zij echter meer hulp dan thans gegeven wordt, opdat zij zich behoorlijk en op eene ruime schaal kunnen ontwikkelen, in staat zijn zich de onmisbare hulpmiddelen tot het onderwijs aan te schaffen, en vooral ten einde zij een voldoend aantal leeraars kunnen bezoldigen. Die hulp kan evenwel niet uitblijven; want de provinciale staten zullen al spoedig beseffen, welk groot provinciaal belang hiermede gemoeid is, en dat het niet de gemeente zijn kan, waarvan men groote opofferingen eischen mag. Het is niet te denken, dat wij hierin ten achteren zullen blijven met onze Pruissische naburen, die te Cleef eene landbouwschool van den tweeden rang opgericht hebben, welke thans een paar jaar na de opening reeds een zestigtal leerlingen, waaronder verscheiden Nederlanders, telt.

Over de deugdelijkheid der inrichting van die landbouwscholen van den tweeden rang is men het thans genoegzaam eens. Wat er nog aan ontbreken mocht, hangt van plaatselijke en persoonlijke omstandigheden af, en is te veranderen door een onophoudelijk aandringen op verbetering van de zijde dergenen die met het toezicht belast zijn. De heftige strijd over het al dan niet noodzakelijke om den leerlingen zoogenoemd praktisch ouderwijs te geven, is met de nederlaag der voorstanders geëindigd. Want degenen die zich thans nog als voorstanders doen kennen, moeten geacht worden geen zuiver begrip te hebben van behoorlijk landbouw-onderwijs, en geen kennis te dragen van al hetgeen dienaangaande in Duitschland, Frankrijk, België, in ons eigen land zelfs, is ondervonden. Overal zijn de praktische scholen òf weggekwijnd, òf de daaraan verbonden boerderijen zijn geheel en al van de school gescheiden, zoodat de leerlingen die niet anders bezoeken, dan om nu en dan het een of ander werk te gaan bezichtigen. Zij geven alzoo slechts gelegenheid tot een onderricht, dat vrij wat beter door uitstapjes naar vreemde boerderijen te verkrijgen is. Van arbeid

verrichten door de leerlingen is overal geen spraak meer. Zoo is het gesteld met Göttingen, Eldena, Hohenheim, en welke scholen al niet meer in Duitschland, met Gembloux in België, met Grignon bij Parijs, met Cirencester in Engeland. Merkwaardig is het op te merken, hoe in Frankrijk de meening daaromtrent veranderd is. De grootsche inrichting te Versailles, die gedurende den korten tijd van haar bestaan, van October 1848 tot September 1852, de grootste diensten aan den landbouw bewezen heeft, vooral door het vormen van onderscheidene flinke mannen, die thans aan het hoofd der beweging tot vooruitgang staan, had onderscheidene groote boerderijen ter harer beschikking. Thans doet men alle moeite, om die school hersteld te zien, maar volstrekt zonder de boerderijen.

Het niet verbinden eener boerderij aan de landbouwschool maakt evenwel niet minder noodzakelijk, dat er behoorlijk ruime proefvelden ter beschikking van de school blijven. Niet zoozeer voor het onderwijs is zulk een proefveld noodzakelijk, dan wel om het onderwijs en de leeraren tevens op de hoogte van hen tijd te doen blijven, en bepaaldelijk hier te lande, om den dienst van proeftuin, ten behoeve van den landbouw in de streek waar de school gevestigd is, te verrichten. Weldra toch zullen wijk, evenzeer als de Duitschers en de Franschen, de noodzakelijkheid beseffen, om zoogenoemde proefstations te kunnen raadplegen, en, tot de oprichting daarvan overgaande, niet tevreden zijn met de eenige inrichting van dien aard, welke wij thans in den proeftuin te Deventer bezitten. Tot dusverre kan die wel is waar nog gemakkelijk voldoen aan de vragen die hem ter beantwoording worden opgelegd; maar het is te hopen en te verwachten, dat het daarbij niet blijven zal. Wanneer er alzoo aangedrongen wordt op de noodzakelijkheid om proefvelden aan de landbouwscholen te verbinden, moet men vooral niet gelooven dat daarmede boerderijen bedoeld worden, ten einde onderricht in den werkdadigen landbouw te kunnen geven.

Uit alles wat reeds gezegd is, blijkt het echter duidelijk, dat onze landbouw bovenal behoefte heeft aan meer kennis bij die standen der maatschappij, welke aan het hoofd der zaken staan, veel meer nog dan bij den eigenlijken boer. Bij het maken van wettelijke bepalingen tot regeling van de Rijkslandbouwschool, heeft men zulks duidelijk begrepen, diegenen althans welke de vraag konden beoordeelen, en niet blindelings

geloofden aan de uitspraken dergenen, die ter goeder trouw meenden op de hoogte der zaak te zijn, zonder daarvan evenwel blijken te greven. Dat autoriteitsgeloof heeft veel kwaad aan de schoolzaak gedaan, onder anderen ook door bepalingen in de wet, bij wijze van amendement, te doen opnemen, die vrij wat beter weggelaten waren.

Maar bestaat de noodzakelijkheid der oprichting van de Rijkslandbouwschool, zooals die bij de wet op het middelbaar onderwijs in 1863 omschreven is, thans nog wel evenzeer als toenmaals? Vooral degenen, die gaarne de post van de begrooting zouden zien wegvallen, willen ons dat wijs maken; maar geheel ten onrechte. De zaak dringt hoe langer zoo meer, en de nadeelen, uit het niet voldoen aan de wet voortspruitende, worden telkens sterker gevoeld.

Ons ontbreekt een groep wetenschappelijke mannen, die zich ten taak gesteld hebben, om zich geheel en al te wijden aan de toepassing der uitkomsten van de wetenschappen der laatste tijden op den vaderlandschen landbouw. Het behooren lieden te zijn, wier beroep zulks medebrengt, die er zich met hart en ziel op toeleggen en die geschikt zijn om aan anderen mede te deelen wat zij moeten weten. Liefhebbers, zich tot tijdverdrijf op de wetenschappen toeleggende, zijn, blijkens de ondervinding, niet bij machte om te volbrengen wat onzen landbouw gelijken tred met dien van het buitenland moet doen houden.

Wij behoeven nog steeds gelegenheid voor landeigenaren om de kennis voor hun bedrijf op te doen. Zij zullen weldra inzien, dat daartoe meer behoort dan het meesterschap in de beide rechten, en dat ook niet de hiertoe vereischte kennis, als van zelve, zonder studie, wordt opgedaan. Men moet verwachten, dat er dan ook wat van die kennis zal overgaan op de lieden die ons regeeren, en dat daardoor de belangen van den landbouw ernstiger behartiging zullen ondervinden; dat dan geene menschenleeftijden meer noodig zullen zijn om noodige verbeteringen tot stand gebracht te zien, zoo als die der afschaffing van de tienden, der regeling van het landbouwonderwijs, der afschaffing van vooruitgang belemmerende belastingen, en dergelijke meer.

Dringend hebben wij eene school noodig, waar zich beheerders van landgoed, van bosschen niet 't minst, kunnen vormen. Veel, zeer veel zullen wij gewonnen hebben, zoo er

geen aanspraak op de betrekking van rentmeester, die landgoed te besturen heeft, gemaakt kan worden, zonder het overleggen van het diploma der Rijks-landbouwschool.

Men behoeft in 't minste geen vrees te hebben, dat er gebrek zal zijn aan jongelieden, die zich aan zulke eischen willen onderwerpen. Waarom zou 't hier ten dien opzichte aanders zijn dan in Duitschland? De vraag is slechts, dat zij, die rentmeesters aanstellen, inzien, hoe zeer ze beter gediend zijn door welopgeleide jongelieden, dan door lieden die bij ingeving de noodige kennis hebben opgedaan. Op deze wijze vormen zich werkbazen, geene rentmeesters.

Eene steeds dringende behoeft openbaart zich aan in Nederland gevormde leeraars voor den landbouw. Tot op dit oogenblik heeft zich immers, gedurende de laatste tien jaren, slechts eenmaal een Duitscher voorgedaan, die zich gewaagd heeft aan het examen tot het verkrijgen der bevoegdheid, om landbouwonderwijs aan eene middelbare school te kunnen geven. De loffelijke wijze waarop dat examen afgelegd is, heeft voldoende aangewezen dat het niet aan de eischen van het examen lag, zooals men stoutweg beweerde, maar aan de kennis van degenen die zich daaraan zouden hebben moeten onderwerpen. Niet alleen aan leeraars voor de thans bestaande en de welhaast op te richten scholen ontbreekt het ons, maar evenzeer aan omgaande leeraars die, misschien al zeer spoedig, in onderscheidene provinciën gevraagd zullen worden, zooals zoo even reeds opgemerkt is. Wanneer ons Duitschland en België hierin niet te hulp waren gekomen, zouden wij ons immers thans, bij gebrek aan beter, met een personeel van onbevoegden moeten tevreden stellen, maar dan tevens ook tevreden moeten zijn met een onderwijs - bij gebrek aan beter. En wat dat onderwijs in den landbouw door onderwijzers bij gebrek aan beter te beduiden heeft, zijn wij in Nederland overvloedig in de gelegenheid geweest te leeren kennen.

Eindelijk rust op de Rijks-landbouwschool de dure verplichting, om jongelieden wetenschappelijk te ontwikkelen voor den land- en boschbouw in Oost-Indiën. Het toezicht op den bouw en den aanplant der bosschen op Java, is thans toevertrouwd aan eenige weinige boschbeambten, wier aantal dagelijks inkrimpt en nooit meer bedragen heeft dan het één zesde, of daaromtrent. van het aantal dat men daar noodig heeft om het ontbosschen van Java te beletten, en tevens om gebruik te maken

van den, mits goed beheerd, onuitputtelijken rijkdom aan hout. Tegenwoordig zijn het Duitschers of in Duitschland opgeleide Nederlanders, die in het gebrek aan boschbeamten moeten voorzien, terwijl er geene de minste reden is, waarom die ambtenaren niet volkomen goed, ja zelf beter, hier te lande de noodige kennis kunnen opdoen dan in het buitenland. Er is geen noodzaak hoegenaamd, dat de bosschen op Java door gegermanizeerden beheerd worden. Volbloed Nederlanders in Nederland opgevoed, zouden zich, daar geplaatst, meer op hun plaats gevoelen Ook heeft de Regeering op Java nog eenen plicht te vervullen ten opzichte der zoogenoemde cultures. Wanneer het opzicht over deze opgedragen ware aan mannen, die zich door studie op de kennis van dien eigenaardigen landbouw hadden toegelegd, zou het er zeker niet minder goed om gaan. Zulke verliezen als er aanhoudend geleden worden door het niet meer dragen der koffijboomen, zou de Regeering onder anderen niet te lijden hebben, wanneer zulks, naar men beweert, geheel alleen aan verkeerde behandeling der koffijtuinen toegeschreven moet worden. Niets zoude beter rente afwerpen dan de kosten, besteed tot het geven van onderricht in den kolonialen landbouw aan degenen die geroepen zijn om daarop invloed uit te oefenen.

Ten slotte dient nog de vraag overwogen te worden, of het thans, na tien jaren dralens en tien jaar beredeneeren van het onderwerp, nog zaak zoude zijn de Rijks-landbouwschool op te richten overeenkomstig het voorschrijft dat toenmaals in de wet gegeven is. Er zijn gebreken in dat voorschrijft, maar niet zoozeer, dat het volstrekt noodig zoude zijn om de wet te veranderen en die nogmaals aan het oordeel der Staten-Generaal te onderwerpen.

Het onderwijs in akkerbouw, veeteelt, boschbouw en kolonialen land- en boschbouw kan zoodanig gegeven worden als hier wordt voorgeschreven, en niets belet om zulks uit te breiden, en de verschillende vakken anders dan hier aangegeven is, te rangschikken. Dit nader bepalen moet toch grootendeels geschieden met inachtneming van de leeraars die met het onderwijs belast zullen worden. Het is bekend dat zij, die de wet gemaakt hebben, in 't minste niet landbouwkundigen waren, zoodat men in sommige vreemdklinkende bepalingen geen diepen zin behoeft te zoeken. Beter ware het zonder twijfel geweest, om bij de wet geen zoo uitgebreid voorschrift te geven van de

vakken die onderwezen behooren te worden, maar dit over te laten aan bij besluiten vast te stellen, en naar omstandigheden en tijden te wijzigen programma's. Nu echter de wet eenmaal bestaat, zal het zeker voorzichtig zijn om die onveranderd uit te voeren.

Op de wenschelijkheid dat de school dáár geplaatst wordt, waar gebruik te maken is van reeds aanwezige leeraars of hoogleeraars, van voorhanden localen en hulpmiddelen tot het onderwijs, behoeft nauwelijks gewezen te worden. Het is niet zoozeer te doen om de aanmerkelijke bezuinigingen die hierdoor te verkrijgen zijn, dan wel om de geopende gelegenheid van uitstekende leeraars te verkrijgen voor alle vakken. Men zal daardoor zoo mogelijk het opdragen van verschillende vakken aan denzelfden leeraar kunnen vermijden, en alzoo beide inrichtingen baten waaraan deze geplaatst is, door beide eenen afzonderlijken, zich geheel aan zijn vak toewijdenden leeraar te verschaffen. het voorbeeld van Duitschland dienen wij niet uit het oog te verliezen, waar de hoogere, met onze Rijks-landbouwschool overeenkomende scholen, met hoogescholen verbonden zijn, en gedeeltelijk dezelfde hoogleeraren tot onderwijzers, onderscheiden lessen zelfs gemeen hebben. Evenzeer moge ons Denemarken tot voorbeeld verstrekken met zijne prachtige hoogere landbouwschool te Kopenhagen, die sedert een twaalftal jaren verbonden is met de veeartsenijschool, tot groot voordeel van beide inrichtingen. Men heeft daar terecht ingezien, dat vooral voor een klein land, waar geene honderden leerlingen te verwachten zijn voor beide inrichtingen, afzonderlijke scholen als eene zeer schadelijk werkende weelde beschouwd moeten worden. De zwarigheid, wie der directeuren, die van de landbouw-, dan wel van de veeartsenijschool, hier den boventoon zoude voeren, is, althans bij den aanvang, te Kopenhagen gelukkig te boven gekomen, door het opdragen van het hoofddirecteurschap aan den referendaris voor onderwijs bij het ministerie van binnenlandsche zeken.

Het vereenigen der landbouwscholen met de hoogescholen in Duitschland is ten, sterkste bevorderd geworden door de krachtige uitspraak van Liebig. In weerwil van hevige tegenkanting door de voorstanders van het bestaande, heeft hij zijne landgenooten overtuigd, dat er voor dergelijke inrichtingen niets meer vermeden behoorde te worden, dan het alléen, op zich zelve staan; dat daarvan een eenzelvige, eigen sleur volgende gang, en het terugblijven bij den vooruitgang der watenschap-

pen, blijkens de ondervinding, het gevolg moest zijn. Niet alleen in Duitschland heeft men dat onvermijdelijke gevolg van het op zich zelve staan der landbouwscholen ondervonden, maar evenzeer in Frankrijk, waar velen thans Versailles nog te weinig verbonden achten met de geleerde wereld en de hoogere landbouwschool wel binnen de wallen der stad zouden willen vestigen.

Voor de landbouwscholen van den tweeden rang bestaat zonder twijfel hetzelfde bezwaar. Deze kunnen echter nergens anders bloeien dan in dorpen of kleine, plattelandssteden, en daarom is het zoo wenschelijk, dat zij door de vereeniging met eene hoogere burgerschool, althans zooveel doenlijk, tegen dit vereenzelvigen worden gewaarborgd.

Laat dit genoeg zijn over dit onderwerp. Ik ben zeker bij lange na nog niet uitgepraat, en zou licht een boek vol kunnen verzamelen met nog meer voorbeelden en bewijsgronden, die duidelijk maakten hoe achterlijk onze landbouw in velen opzichte is, door gebrek aan kennis en een half weten, dat tijdig invoeren van verbeteringen, met overtuiging van op den goeden weg te zijn, tegenhoudt en jaren, of beter gezegd, menschenlevens lang doet uitstellen. Ik heb het een en ander gezegd om de noodzakelijkheid aan te toonen dat dit kwaad te keer worde gegaan door landbouwonderwijs, zoowel door langer als door middelbaar van den tweeden rang, maar bovenal door het onderwijs van den eersten rang, dat voor tien jaar reeds geregeld en bij de wet voorgeschreven, nog steeds onuitgevoerd gebleven is. Dat de behoefte aan dit onderwijs krachtig gevoeld wordt, en nog evenzeer, zoo niet meer, dan voor tien jaar, heb ik vervolgens trachten aan t4e toonen, en tevens hoe zulks thans ingevoerd schijnt te moeten worden.

Voor de lezers van de Gids zal het aangevoerde wel voldoende zijn. Het hoofddoel dat ik trachtte te bereiken was toch, duidelijk te maken dat hier het algemeen belang van Nederland evenzeer in het spel is als dat van den Nederlandschen landbouw in het bijzonder; en dat het alzoo ook voor het niet landbouwend publiek wel de moeite waard is, om de zaak ter harte te nemen en die juist te leeren beoordeelen.

24 Juni 1873.

W.C.H. STARING.

Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog.

(*Vervolg van* 2e *Deel, blz.* 253.)

De Boheemsche opstand tegen keizer Matthias was ongetwijfeld in het leven geroepen door maatregelen van den kant der keizerlijke regering die geen protestant in Europa zonder gevaar voor zijn eigen zaak kon achten. Toch droeg het verzet, dat zich tegen die maatregelen vormde - de behandeling der keizerlijke stadhouders te Praag in Mei 1618, en later de vervanging van Ferdinand als koning van Bohemen door Frederik van de Paltz, - uiterlijk een veel heftiger karakter dan de politiek waardoor het was uitgelokt. In den daarop volgenden strijd is dan ook de partij van den keizer die van het behoud. In het Duitsche rijk neemt de keurvorst van Saksen, het hoofd van het behoudend protestantisme, aan den oorlog tegen de opstandelingen deel. In Europa vindt de Boheemsche opstand afkeuring bij de Fransche regering, die zoo menig verzet tegen het Oostenrijksche huis had helpen tot stand brengen; geen bijval bij den met het Paltzische huis zoo naauw verbonden koning van het protestantsche Engeland. In Christiaan van Anhalt en de andere Paltzische staatslieden, wier plannen reeds vroeg op geheele omverwerping der Oostenrijksche magt gedoeld hadden; in de Vereenigde Gewesten, die bij consequente monarchalen nog steeds voor gelukkige rebellen golden; in Bethlen Gabor eindelijk, die door zijn verbindtenis met den sultan in de oogen van al wat in Europa en vooral in Duitschland het bestrijden van den erfvijand der Christenheid als ouden en overgeleverden pligt beschouwde, de uiterste

vertegenwoordiger der revolutie moest zijn; in die allen had de Boheemsche beweging bondgenooten die haar zelve als revolutionnair, hare bestrijders als voorvechters van het bestaande en wettige schenen te kenmerken.

Op den duur zou dit niet zoo blijven. Reeds vóór de nederlaag der Bohemers bij den Witten Berg, had de inval van Spinola in de Paltz, al trachtte men het doel voor 'shands te bemancelen, een blik geopend op de plannen tegen het Duitsche protestantisme, waar de zege van keizer en katholieken in Bohemen op uit zou loopen. Daarop volgden in den loop van 1621 de afkondiging van den rijksban tegen Frederik van de Paltz, en de strenge maatregelen tegen de hoofden van den Boheemschen opstand genomen. In dezen kon men den voorlooper zien van een volledige restauratie van het katholicisme in de landen onder Oostenrijksch bestuur, die dan ook niet lang is uitgebleven. Gene zou weldra blijken een bevestiging van het overwigt der katholieken in het Duitsche rijk meê te brengen, waar op den duur een katholieke restauratie evenzeer het eind van moest zijn. Gewelddadige wijziging van het bestaande was voortaan van den keizer en het katholicisme te wachten: het protestantisme, al trad het nog hier en daar met heftigheid op, was inderdaad op verdediging aangewezen. Het stond te bezien of het hierbij in het buitenland beteren steun zou vinden dan toen het zich als aanvaller had doen kennen.

Slechts één bondgenoot der overwonnen Bohemers bleef den keizer tegentrcden, en hoopte, ook na den val van Praag, met vreemde hulp de oorlogskans nog te doen wisselen. Die bondgenoot was Gabor; de magt waarop hij het naast rekende was de Turksche. En hierbij ontbrak het hem niet aan de hulp of althans de sympathie van de Nederlandsche Gewesten en hun gezant aan het Turksche hof.

I.

Reeds in het begin van 1620 heette het in de Turksche regeringskringen dat oorlog voor de deur stond. Welligt stond dit gerucht met het optreden van den nieuwen grootvizier in

verband, die betrekkelijk jong, met voorbijgang van onder en verdienstelijker staatslieden, tot het hoogste ambt bevorderd was, en van wien men dus al ligt een meer ondernemende politiek mogt verwachten. De oorlog, meende men, zou Polen gelden. Zoowel om de rooftogten der Dnieper-kozakken aan de kusten van het Turksche rijk, als om de houding die Polen tegenover het bestuur van Turksche vasalstaten - thans Zevenbergen, vroeger Moldavië, - had aangenomen, zag men in dit land Turkije's naasten vijand. Bij de Turksche staatslieden vonden de oorlogsplannen tegen Polen alles behalve onverdeelden bijval; maar weldra bleek het dat de zestienjarige sultan, brandend van verlangen om den roem van zijn voorvader Soliman te hernieuwen, ze met hart en ziel tot de zijne maakte, en alle verzet er tegen als tegenwerking zijner persoonlijke inzigten opvatte.

Dat Gabor, en met hem de Nederlandsche gezant te Constantinopel, in een oorlog tusschen Turkije en Polen een voordeel voor de tegenstanders der Oostenrijksche politiek zagen, is reeds vroeger opgemerkt; en bij de nadere aanleiding tot het uitbarsten der vijandelijkheden, vindt men Gabor zelf werkzaam.

In Moldavië was in de latere dagen van sultan Achmet, Osman's vader, het oude met Polen veelzins verbonden vorstenhuis van het bestuur verwijderd. Dit had geleid tot vijandelijkheden van Poolschen kant, zonder dat het nog tot een openlijken oorlog tusschen Polen en Turkije kwam. De aanstelling van Gratiani tot vorst van Moldavië was in zoover als een vergelijk tusschen de Turksche en Poolsche aanspraken te beschouwen, als thans het bewind, zonder herstel der vroegere heerschers, aan een vriend van Polen werd opgedragen.

Gratiani was te zeer in het voordeel van Polen en Oostenrijk om het op den duur met de Porte te kunnen vinden. Onder anderen ving hij Gabor's brieven aan de Turksche regering op en deelde ze aan de Poolsche mede, om deze op de hoogte te houden van hetgeen er tegen het huis Oostenrijk gesmeed werd. Dit bleef niet verborgen; en de klagten die Gabor over Gratiani's gedrag naar Constantinopel opzond, hadden in den zomer van 1620 zijn afzetting ten gevolge[1].

1 Deze aanleiding tot Gratiani's afzetting vindt men onder anderen bij Liske, der Türkisch-Polnische Feldzug im Jahre 1620 (Oesterr. Archiv, XLI), uit Poolsche berigten vermeld. Haga meldt er niets van, en was, blijkens zijn schrijven over de zaak, met de ware toedragt onbekend gebleven.

Wat Haga vermoedde zoodra hij Gratiani's afzetting vernam, - dat hij met Poolsche hulp zich zou trachten te handhaven, - geschiedde. Zolkiewski, de grijze kanselier en kroonveldheer van Polen, trok zelf in het begin van September op Gratiani's verzoek met een in de haast zamengeraapt leger het Moldavische gebied binnen, in de hoop van bij de bevolking bijval te vinden en geen Turksch leger van belang te ontmoeten. In beide opzigten bedroog hij zich. Gratiani voerde hem slechts weinige ruiters toe, en Scander Pascha verscheen weldra aan het hoofd van een vrij talrijke menigte Turken en Tartaren. De dood van Zolkiewski en Gratiani, de gevangenneming van een aantal Poolsche grooten, de vernieling van het grooter deel der Poolsche krijgsmagt was het eind van den onberaden togt.

Bij de stemming van den sultan was er geen twijfel of na zulk een bestaan der Polen zou de geheele Turksche magt zich op hun land werpen. Spoedig vernam men dat de sultan zelf zich aan het hoofd van het leger zou stellen; dat de Tartaren order hadden om voorloopig een strooptogt naar Polen te ondernemen; dat al de tallooze scharen die in het geheele rijk aan den sultan leenpligtig waren, tegen het volgende oorlogsaizoen te velde moesten komen, en er niets minder bedoeld werd dan om Polen tot een vasalstaat van de Porte te maken. Dit waren de vooruitzigten voor 1621, toen de nederlaag der Bohemers te Constantinopel bekend werd.

Gabor was door die nederlaag in hoogst bezwaarlijke omstandigheden. Het bleek spoedig dat voor zijn bondgenooten geen herstel zich liet hopen en dat ook voor hem de booze gevolgen niet zouden uitblijven. In December 1620 werden de besluiten van den Hongaarschen rijksdag te Neusohl door Ferdinand in een edict opgeheven, dat tevens de felste aanvallen op den persoon en de politiek van den Zevenbergschen vorst inhield. Weinig dagen later scheen de onderwerping van Moravië aan den keizer aan alle hoop om den opstand buiten Hongarije te doen voortduren een eind te maken. Het was naauwelijks te verwachten dat niet ook de Hongaren in zulk

een onderwerping hun heil zouden zoeken. Niet slechts was de keizer thans de sterkere partij, maar ook het gevaar der verbindtenis met Turkije, waar men onder Gabor's leiding zijn kracht in zoeken moest, was op nieuw maar al te zeer gebleken, toen in het begin van November de belangrijke vesting Waitzen, reeds lang door de Turken begeerd, den pascha van Buda in handen was gevallen. Wat Gabor, wat zelfs het Turksche hof ook doen mogt om te toonen dat de bezetting der stad niet tusschen hen overlegd maar een zelfstandige daad van den pascha was: nu Waitzen tijdens het bestuur van Gabor genomen was en ook niet weder ontruimd werd, had men alle reden om hem voor het verlies aansprakelijk te stellen[1].

Van twee middelen kon Gabor thans gebruik maken om zich tegenover den keizer te handhaven. Vooreerst van onderhandelingen door tusschenkomst van diezelfde Fransche gezanten die het verdrag van Ulm tusschen de Unie en de Liga hadden tot stand gebragt, en die trouwens reeds vóór den slag bij Praag getracht hadden zich met hem te verstaan. Zij duurden tot in April, maar zonder dat de krijgsverrigtingen gestaakt werden, en zonder tot een resultaat te leiden. Gabor's toeleg om Frankrijk als waarborg voor den vrede tusschen den keizer en de Hongaren te doen optreden, en het op die wijze welligt nog verder in de heerschende geschillen te mengen, mislukte, naar het schijnt door de gunstige gezindheid die het gezantschap de zaak des keizers toedroeg[2].

1 Uit Haga's berigten blijkt het dat reeds vroeger, bij de onderhandelingen tusschen de Porte en de keizerlijke ambassade, de overgaaf van Waitzen een eisch van gene was geweest; dat Haga zelf in de inneming der stad een vijandige daad van den pascha tegen Gabor zag; en dat de pascha juist om de inneming van zijn post is verwijderd. Gabor en de keizer wierpen de schuld op elkander. Gabor's verwijten zal men niet ligt voor ernstig gemeend houden, als men ziet hoe de keizer de stad spoedig met aandrang laat terugeischen, en bij de eerste gelegenheid een onderzoek naar de oorzaken der overgave laat verordenen. Twijfelachtig is het slechts of de pascha Waitzen al of niet met medeweten van Gabor verrast heeft, maar zeker pleit de omstandigheid dat Gabor uit den vroegeren aanslag het plan van den pascha kende en dus alle reden had om er tegen te waken, niet in zijn voordeel. Uit de stukken die mij hebben voorgelegen is de zaak niet uit te maken; maar kende men den uitslag van het onderzoek, door den rijksdag van Oedenburg in 1622 naar de overgave verordend, dan zou zij zich spoedig vinden, en voor een Hongaar zou zij, dunkt mij, het zoeken in de lands-archieven wel waard zijn.

2 Het verslag der Fransche ambassade heb ik niet kunnen raadplegen, en mij dus met de magere uittreksels moeten tevreden stellen die Hurter in zijn leven van Ferdinand er van geeft. Bij Roe, Negotiations, p. 510, zegt Gabor dat, als de Fransche gezanten naar zijne voorslagen geluisterd hadden, het met de Duitsche zaken beter zou zijn afgeloopen; en het eenige wat bij Hurter hier eenigzins meê rijmt, is hetgeen ik in den tekst heb meêgedeeld. Met dienzelfden toeleg komt ook de eisch overeen dien hij nog vóór de Praagsche nederlaag aan de gezanten stelde, en die althans Maximiliaan van Beijeren groote bezorgdheid inboezemde: dat zij een algemeenen wapenstilstand voor al de landen zouden bewerken, waar in dien tijd de oorlog gevoerd werd.

Het tweede middel wat Gabor ten dienste stond, was nadere aansluiting aan Turkije. Tegen het eind van Januarij 1621 stelde zijn gezant aan de Porte voor, dat men hem terstond zesduizend Tartaren zou zenden om de verdachte Hongaren in bedwang te houden en welligt het een en ander buiten de grens te ondernemen. Ondersteunde men hem op die wijze, zonder op de bestaande verdragen met de keizer te letten, dan zou hij buiten Turkije geen vrede sluiten, maar alles aanwenden om ook in Bohemen de zaken een anderen keer te geven. Zonder bezwaar was de zaak voor de Porte niet: welligt zou de gevraagde hulp, als men ze zond, te laat komen om de onderwerping van Hongarije te beletten, en dan had men zich, nu men de krachten des rijks tegen Polen wilde wenden, in den keizer een nieuwen en gevaarlijken vijand op den hals gehaald. Het einde der beraadslagingen was dat men, in het begin van Februarij, besloot een der vizieren, Diak Mehemet, als pascha van Canischa naar de Hongaarsche grens te zenden, uiterlijk met last om den vrede tusschen den keizer en de Hongaren te bevorderen, maar inderdaad om, zoo noodig, Gabor met twintig duizend man te ondersteunen. Wat toen en later door de vertegenwoordigers van den keizer aan het Turksche hof tegen de zending van Diak Mehemet werd ingebragt, had geen gevolg; en ook de dood van den grootvizier, die iets later plaats had, bragt in de politiek der Porte tegenover Oostenrijk geen verandering.

Schoon deze openlijke inmenging der Turken in de Hongaarsche zaken aan vele Hongaarsche grooten aanleiding gaf om de zijde van den keizer te kiezen, bleef Gabor, door de Turksche troepen versterkt, tegen de keizerlijken het veld houden. Ja, toen dezen bij het beleg van Neuhäusel hun besten veldheer, Bucquoy, verloren hadden, toen door het uitsluitend gebruik van Duitsche troepen aan den kant des keizers de oude volkshaat tusschen Hongaren en Duitschers begon te herleven, en toen eindelijk in Augustus een aanzienlijke bende, die een

tijd lang onder den markgraaf van Jägerndorff in Silezië den keizer het hoofd had geboden, naar Hongarije was overgekomen, scheen zich de oorlogskans geheel ten gunste van Gabor te wijzigen.

De sultan wijdde zich intusschen met een voor zijn jaren zeldzame arbeidzaamheid maanden achtereen aan de voorbereidselen tot den Poolschen veldtogt. Van de wegen die hij kon inslaan, koos hij dien door Moldavië boven dien door Zevenbergen of oostelijk Hongarije, zoodat hij voorloopig op zijn veldtogt geheel buiten den Oostenrijkschen oorlog bleef; maar voor het einddoel van den togt was Krakau bestemd, en Gabor hoopte dat vandaar welligt iets ten gunste zijner overwonnen bondgenooten zou geschieden. Dat de sultan, die zijn geheele magt uit Europa en Azië langzamerhand zag bijeenkomen, aan den goeden uitslag zijner onderneming niet twijfelde, ligt in den aard der zaak; maar zijn grooten en vizieren dachten er anders over, en zagen onder anderen geen goed teeken in de rustige houding waarin de Poolsche regering, zonder door gebeden of aanbiedingen het gevaar af te wenden, den vijand afwachtte. Men trachtte dan ook den ‘Moscovieter’ door een gezantschap tot een aanval op de Poolsche oostergrens de brengen, en Haga zelf moest namens de Turksche regering de Staten Generaal verzoeken om deze poging te ondersteunen.

Nu schijnt het zeker niet, dat er aan dit verzoek gevolg is gegeven; maar stellig waren de Staten niet op de hand van Polen. Dit blijkt minder nog uit de magtiging die zij Haga gaven om het leger van den sultan, als hij hiertoe werd uitgenoodigd en andere gezanten het deden, te vergezellen, - want welligt achtte men het in het algemeen onraadzaam voor een gezant aan een hof als het Turksche, om zonder het voorbeeld van anderen, zulk een uitnoodiging van de hand te wijzen, - dan wel uit het afwijzend antwoord dat een Poolsch gezant, die in den zomer van 1621 hier aankwam, op al zijn aanzoeken om hulp en bemiddeling erlangde. Men was met Polen reeds om den drukken handel op vrij goeden voet; maar op de Oostzee, waar het verkeer plaats had, had men Gustaaf Adolf van Zweden, den aartsvijand van Sigismund van Polen, tot bondgenoot, en er was dus geen reden om Polen in zijn nood bij te staan.

Onder gunstige voorteekenen begon Osman's togt niet. De tegenzin dien men aan het hof er tegen koesterde, werd gedeeld

door de vaste troepen van het rijk, wier krijgshaftigheid reeds zeer aan het halen was. In de afwezigheid van den sultan vreesde men in de hoofdstad voor aanvallen der kozakken en voor oproerige bewegingen. Met het oog op het laatste gevaar schijnt Osman nog vóór den togt het bevel te hebben gegeven om zijn veelbelovenden broeder Mehemet om het leven te brengen.

De vrees die men koesterde, werd bewaarheid. Nog naauwelijks was de sultan te Adrianopel gekomen, waar hij zich aan het hoofd van het leger stelde, of men vernam dat de vloot der kozakken zich aan de straat van Constantinopel vertoonde. Nog had men geen berigt van eenige krijgsbedrijven, toen in de hoofdstad reeds de achtergebleven Janitzaren aan het muiten sloegen. Nog tijden lang na Osman's vertrek zag Haga, die in de hoofdstad gebleven was, dagelijks de schoon bereden troepen uit Azië overkomen, die het leger voltallig moesten maken; en schoon de aanwezigheid van den sultan den togt buitengewone snelheid bijzette, was het reeds laat in den zomer toen men de Poolsche grens bereikte. En hier hadden de Polen, door Duitsche huurtroepen versterkt, een zoo vaste stelling ingenomen, dat de storm dien de Turken herhaaldelijk, zelfs onder persoonlijke aanvoering van den sultan, er tegen waagden, telkenmaal werd afgeslagen, en men zich ten slotte tot den aftogt en een voorloopig vredesverdrag verstaan moest.

In den tijd dat Osman aan de Poolsche grens oorlog voerde, stond Gabor voor Presburg, en verwoestten zijn benden ook buiten Hongarije het keizerlijk gebied. Tegelijk werden er echter van den kant des keizers onderhandelingen geopend, en het sprak van zelf dat deze te eerder voortgang hadden, nu de Turksche veldtogt tegen Polen, die, als hij gelukt was, tot een algemeene beweging in de pas bedwongen keizerlijke landen had kunnen leiden, een ongunstig eind had genomen. Wat er in dien tijd tusschen Gabor en de Turksche regering verhandeld werd, daarvan is Haga niet best op de hoogte, omdat de berigten uit Hongarije niet naar Constantinopel maar naar het Turksche leger kwamen. Nieuwe Tartaarsche benden, vernam hij, die de sultan aan Gabor tegen den keizer had te hulp gezonden, waren door dezen niet in Hongarije toegelaten, wat dan ook uit den weerzin der Hongaren om zulke plunderzieke bondgenooten in hun land te hebben, ligt te verklaren viel. Aan den anderen kant leidden de door hem ingewonnen berigten tot het denkbeeld, dat er

weldra een formele oorlog tusschen keizer en sultan te wachten stond, waarin dan Gabor als bondgenoot der Turken zou deelnemen. De sultan, heette het onder anderen, was zeer verstoord over de talrijke Duitsche troepen, die hij aan de zijde der Polen had zien vechten, en die, zijns inziens, zonder toedoen van den keizer zich niet aan het Poolsche leger hadden kunnen aansluiten.

Inderdaad schijnt Gabor bij de onderhandelingen, waar sedert October een congres te Nikolsburg in Moravië voor geopend was, zich steeds de gelegenheid hebben voorbehouden om ze af te breken zoodra er hetzij in Duitschland, hetzij van den Turkschen kant, zich iets voordeed wat hem in staat kon stellen den oorlog met den keizer onder betere vooruitzigten te voeren, dan die de hem tot dusver verstrekte hulp van buiten en de altijd onzekere gezindheid zijner Hongaren hem bood.

In het begin van 1622 liet Ferdinand den vrede reeds afkondigen. De Hongaren zouden hem weder als koning erkennen, maar daarvoor zou hun amnestie verleend en op een rijksdag, binnen zes maanden te houden, de gelegenheid gegeven worden om de grieven, die zij tegen zijn bestuur hadden, uit den weg te ruimen. Gabor zou van den koningstitel en het algemeen bestuur van Hongarije afstand doen, en de kroon, die hij bij tijds uit Presburg naar een meer binnenwaarts gelegen vesting had laten brengen, uitleveren; maar daarvoor zou hij de waardigheid van Duitsch rijksvorst, een paar hertogdommen in Silezië en het bestuur over zeven aan zijn vorstendom grenzende Hongaarsche graafschappen erlangen.

Nu zouden echter over de uitvoering der vredesvoorwaarden te Kaschau nog nadere onderhandelingen plaats grijpen; en hier bleek het, dat de zaak van den vrede nog alles behalve in orde was. Nu eens eischte Gabor dat men den keizer slechts trouw zou zweren onder voorwaarde dat hij zich aan den vrede hield; dan weder wees hij er op dat de sultan hem den vrede en vooral de uitlevering der kroon ontried. Eerst met het eind van Maart waren alle bezwaren uit den weg geruimd.

De toelichting van hetgeen men over de onderhandelingen te Kaschau verneemt, vindt men in Haga's berigten. Aan het eind van 1621 was het beslist dat de sultan niet, zoo als men vroeger meende, te Adrianopel zou overwinteren om in de lente een nieuwen veldtogt te ondernemen, maar naar de hoofdstad zou terugkeeren. Toch was de kans op nieuwe krijgsbewegingen

der Turken in Europa daarmeê niet vervallen. De sultan scheen het hoog op te nemen dat er van Poolschen kant geen nadere stappen tot bevestiging van den voorloopig gesloten vrede werden gedaan; Gabor kon, meende men, de Hongaarsche kroon zonder toestemming der Porte niet uitleveren; en terwijl men vernam dat er in dien zin een waarschuwing aan hem gerigt zou worden, hoorde men tevens van troepen, die de Hongaren te hulp zouden gezonden worden zoo zij den oorlog hernieuwden. Maar van den grootvizier, een Aziatisch pascha, die om zijn dapperheid te midden van den Poolschen oorlog tot zijn ambt verheven was, klaagt Haga dat er, wat de Oostenrijksche zaken betreft, weinig met hem is aan te vangen; en weldra bleek het dat zoowel hij als de sultan plannen koesterden, waarbij de gedachte aan een oorlog in Europa vervallen moest.

Dat er iets van belang op handen was, zag men reeds uit den ijver waarmeê de sultan alle middelen te baat nam om zijn schatkist te vullen. Het heette dat Osman, tegen den raad van bijna al zijn wereldlijke en geestelijke raadslieden, een pelgrimstogt naar Mekka stond te ondernemen, en inderdaad werd alles tot zijn vertrek naar Azië in gereedheid gebragt. Doch met dien togt stonden, naar men vreesde, vrij wat grooter plannen in verband. De sultan weet, zeide men, den ongunstigen afloop van den Poolschen veldtogt aan lafhartigheid en onwil der Janitzaren, en hij was het met den grootvizier eens geworden om hen door een nieuwe Aziatische militie te doen vervangen.

Dat Gabor, nu de sultan zijn blikken naar Azië wendde, zich met den keizer tot een vrede verstond, vindt Haga zeer natuurlijk. Toch schijnt Gabor zelf, ook na de onderhandelingen te Kaschau, de kans op een snelle en ook door Turksche hulp ondersteunde hernieuwing van den oorlog in het oog te hebben gehouden. Een merkwaardig licht wordt over zijn plannen verspreid door een brief van Christoffel Sticke, een onzer agenten in oostelijk Europa[1]. Deze schrijft op 28 April 1622 dat Gabor, blijkens een berigt dat hij hem had doen toekomen, een schikking met den keizer niet had kunnen vermijden, maar dat hij de voorwaarden ‘zoo voorzigtig’ had gesteld, dat zij onmogelijk vervuld konden worden. De stenden van Silezië b.v. zouden niet willen toestaan dat hij van de hem toegekende

1 De brief (Rijks-archief, Duitschland, 1622) is slechts met de voorletters St. geteekend, maar de hand - is gemakkelijk te kennen.

hertogdommen bezit nam. De Turken zouden den vrede niet goedkeuren; met het oog op bewegingen van hun kant had hij den keizer reeds om een hulpleger van 40,000 man voetvolk en 16,000 ruiters aangevraagd, wat hem natuurlijk niet verstrekt kon worden; en bood men hem niet de verlangde hulp, hoe kon hij zich dan tegenover Turkije aan den gesloten vrede houden? De Hongaarsche kroon had hij aan een commissie van drie Hongaarsche en drie Zevenbergsche heeren moeten toevertrouwen, om niet den schijn aan te nemen als ware het hem met den vrede geen ernst; maar intusschen had hij Jägerndorff naar Constantinopel gezonden om over het hernieuwen van den oorlog te handelen; en met 1 Junij hoopte hij het beleg van Weenen te beginnen.

Dit laatste berigt was onjuist en overdreven; maar uit de lucht gegrepen was het niet. In een gecijferd toevoegsel op een brief van 14 Mei, waarin de komst van een gezant van Gabor vermeld was, die waarschijnlijk verklaring omtrent den gesloten vrede zou brengen, berigt Haga dat de gezant hem de aanstaande komst van Jägerndorff had meêgedeeld, die nieuwe plannen tegen het huis Oostenrijk aan de Porte zou voorleggen; en blijkbaar is hij niet weinig verlegen om instructie wat hij doen moet als men hem over die zaak om raad komt vragen.

Slechts weinig dagen later had Haga de treurige voorvallen te berigten die aan Osman's leven zoowel als aan zijn plannen een eind maakten. De geruchten over die plannen, de haat dien de sultan de Janitzaren openlijk betoonde, hadden hun gemoederen verbitterd, en toen men hoorde dat hij maatregelen nam om zich met al zijn schatten naar Azië in te schepen, had er op 19 Mei 1622 een oproer plaats, dat zich eerst tegen de booze raadslieden van den sultan scheen te keeren, maar weldra zich tegen zijn persoon rigtte. De ellendige Mustapha werd uit den kerker, waarin hij half verhongerd wegkwijnde, op den troon hersteld, en een der eerste bevelen die in zijn naam werden uitgevaardigd, was het ombrengen van zijn voorganger. Daarmede begon voor Turkije een tijd van soldatenheerschappij en gruwelen en verliezen, waarvan het zich eerst na jaren eenigzins zou herstellen.

II.

Tot op den slag aan den Witten Berg was Bohemen het hoofdtooneel van den Duitschen oorlog geweest. Na dien slag blijft men in de landen van het huis Oostenrijk nog hier en daar aan den overwinnaar het hoofd bieden: Mansfeld in Bohemen, Jägerndorff in Silezië, vooral Gabor in Hongarije. Maar te gelijk zet Spinola aan het hoofd der Spaansch-Nederlandsche troepen zich in de Rijnpaltz vast, en de Unie geeft weldra de zaak van haar hoofd gewonnen. In den ban des rijks, balling en van al zijn landen beroofd, vond Frederik van de Paltz hulp en sympathie waar hij ze als onwettig heerscher van Bohemen niet ontmoet had. Duitsche rijksvorsten - een markgraaf van Baden, een hertog Christiaan van Brunswijk, - werven troepen in zijn belang; koning Jacobus, die zijn optreden in Bohemen had afgekeurd, zoekt hem in zijn erflanden te handhaven; onder Mansfeld, die van Bohemen naar den Rijn is gerukt, heeft hij een aanzienlijk eigen leger. Zoo werd al spoedig, nog eer dat Gabor's schikking met den keizer ten volle haar beslag had, de Rijnstreek in de oogen van Europa het hoofdtooneel van den oorlog.

Ook hier bleef voor 's hands de zege aan de katholieke wapenen. Juist die zege echter moest al ligt nieuwe vijanden van den overwinnaar te velde roepen. De toeleg om de keurvorstelijke waardigheid van de Paltz aan Beijeren, en dus aan een katholiek vorst, over te dragen, was door een toeval geruimen tijd vóór de uitvoering aan het licht gekomen. Nu Bohemen van de overblijfselen der protestantsche legers gezuiverd was, zag men er weldra de kerkelijke restauratie met vrij wat meer felheid dan vroeger zich ruimbaan maken. In al dien voortgang van het katholicisme in het rijk, konden de protestantsche vorsten van Noordduitschland, konden de koningen van het Noorden voor hunne zaak gevaar zien. En wat Frankrijk betreft, nog geheel afgezien van Duitschland, kon het in den pas hernieuwden oorlog tusschen Spanje en de Nederlandsche gewesten, die door deze juist niet voorspoedig gevoerd werd, en in de pogingen der Spaansche en Duitsche Oostenrijkers om zich van de passen tusschen Spaansch Italië en Tirol te verzekeren, aanleiding genoeg vinden om zijn oude politiek tegenover het huis Oostenrijk weder op te vatten.

Op den duur moest dus de loop der zaken zich op de vorming eener Europeesche coalitie tegen de Spaansch-Oostenrijksche magt rigten; en dan zou natuurlijk de aandacht zich op *alle* elementen van wederstand tegen die magt, dus ook, meer dan vroeger, op de Porte en haren Zevenbergschen vasal vestigen. Slechts bleef de vraag *hoe* en *wanneer* dit zou geschieden.

Het sprak van zelf dat wie den opstand der Bohemers en de aanvaarding der Boheemsche kroon door Frederik van de Paltz als revolutionnair had afgekeurd, ook in Gabor's krijgsbedrijven van 1621, op zich zelf beschouwd, geen goed kon zien. Hij voerde zijn oorlog in een Christenland met Turksche hulp, en met het oog op de waarschijnlijke gevolgen van een veldtogt, die het Poolsche rijk aan de Turksche heerschappij moest onderwerpen. Hier te lande had men den Boheemsche opstand begunstigd en sympathizeerde men geenszins met Polen; maar toch schijnt prins Maurits, wien het trouwens niet aan alle ingenomenheid met de bestaande magten en het beginsel van behoud ontbrak, voor Gabor zekere minachting gekoesterd te hebben. Jacobus van Engeland had zich, blijkens een brief van een zijner ministers aan den Engelschen gezant te Constantinopel in het begin van 1622, tot op dien tijd met voordacht buiten alle betrekking met hem gehouden[1].

Daarentegen zagen de mannen, die bij den Boheemsche opstand en den daarop volgenden strijd de hoofdrollen vervuld hadden, - een Thurn, een Mansfeld, een Jägerndorff, - in Gabor een bondgenoot en beschermer; en opende zich voor hen, door de vrees die hun vijanden ook elders inboezemden, een nieuw tooneel van politieke werkzaamheid, dan was het te ver-

1 Met dit beweren van den staatssecretaris Calvert (Roe, p. 28) is in strijd een berigt uit de dikwijls aangehaalde en uit Hongaarsche bronnen geputte levensschets van Gabor, die onder anderen in Mailath's geschiedenis der Magyaren (IV, p. 205-248) is overgenomen, en waar men leest dat Jacobus in 1621 aan Gabor een voor hem en de Hongaren zeer vleijend schrijven met een belofte van 80,000 dukaten subsidie had gezonden, die ook werkelijk te Constantinopel waren uitbetaald. Intusschen wordt hiervan niets gemeld door Jacobus' nieuwsten geschiedschrijver Gardiner, die zijn bemoeijingen met den oorlog juist bijzonder bestudeerd heeft; en bij diens berigten over de finantiëele zaken van Jacobus is het niet eens ligt te vatten hoe hij zulk een som kan beschikbaar hebben gehad. De zaak is wel een onderzoek waard; maar hetzij Gabor, wat wel in hem vallen kon, den brief verdicht heeft om zijn Hongaren te bemoedigen, hetzij Jacobus zijn bemoeijingen met Gabor voor zijn eigen staatslieden heeft zoeken verborgen te houden, aan de ongunstige gezindheid van Jacobus tegen Gabor is geen twijfel.

wachten, dat zij den Zevenbergschen vorst bij het Christelijk Europa in een beter daglicht zouden stellen.

Welligt lag reeds in die zending van Jägerndorff naar Constantinopel, die weinige dagen vóór Osman's dood als zeer aanstaande werd aangekondigd, de strekking om door den indruk dien een man van zijn rang - hij behoorde tot het Brandenburgsche huis, - moest maken, ook die gezanten bij de Porte voor Gabor's plannen te winnen, die niet, zoo als Haga, van het begin af aan in het voordeel dier plannen zich beijverd hadden. De moord van den sultan en de verwarring die er op volgde, schijnen echter uitstel veroorzaakt te hebben. Eerst geruimen tijd later hoort men weder ter loops van maatregelen, aan de Porte ten behoeve van Jägerndorff's zending genomen: en ten slotte was het niet hij, maar graaf Thurn, de bekende hoofdaanlegger van den Boheemschen opstand, die in September 1622, vergezeld van een gezant van Gabor, te Constantinopel verscheen.

De zaak die Thurn kwam voorstaan was, volgens Haga, herstel van het vroegere verbond tusschen de landen der kroon Bohemen en het koningrijk Hongarije, en van Frederik van de Paltz op den Boheemschen troon. Met het oog hierop had de pascha van Buda zijn volk reeds opgeroepen, en wachtte hij nog slechts op het besluit der Porte. Gabor hoopte nog vóór den winter tot in Bohemen door te dringen en op Beijerschen bodem te overwinteren; maar het was de vraag of hiervan, hij het ellendige bestuur waar men in Turkije onder zuchtte, iets kon te regt komen.

Wist men nu niet van de reeds vroeger voorgenomen zending van Jägerndorff, die, al was het maar om den bitteren haat dien de gezant den keizer toedroeg, geen ander doel dan hernieuwing van den oorlog kan gehad hebben, dan zou men ligt kunnen meenen dat Gabor's nieuw oorlogsplan was uitgelokt door hetgeen in den tusschentijd in Hongarije geschied was. Op een rijksdag, in Mei te Oedenburg geopend, waren er onder keizerlijken invloed verschillende besluiten genomen, die aan Gabor en zijne partij hoogst vijandig waren. Zoo was er b.v. verordend dat alle goederen, kerkelijke en andere, die in den loop van den oorlog in andere banden geraakt waren, moesten worden teruggegeven, en die maatregel werd ook op de graafschappen toegepast die aan Gabor waren toegewezen. Alle schenkingen van Gabor werden vernietigd, zonder dat er voor hen die op het geschonkene geld hadden voorgeschoten,

eenige vergoeding werd vastgesteld. Uiterst scherpe bepalingen waren er tegen ieder, *van welken rang hij ook ware*, gemaakt, die zich met Turken of Tartaren in onderhandelingen ten nadeele der Christenheid zou inlaten.

Liet Gabor zulke besluiten onopgemerkt, dan leed zijn aanzien in Hongarije een zwaren slag; en het is moeijelijk om er niet een nieuwe aanleiding tot zijn aanvallende politiek in te zien, al name hij ook later, om in Europa den schijn te hebben als had hij alleen om de zege van godsdienst en regt de wapenen opgevat, het voorkomen aan als hielden zij weinig in wat hij zich kon aantrekken[1].

Intusschen knoopten zich aan Thurn's zending nog verdere plannen, buiten hetgeen terstond na zijn komst door Haga aan de Staten Generaal gemeld was. Roe, de Engelsche gezant, deelt aan zijn regering de instructie van den gezant mede dien Gabor met Thurn had meêgezonden; en hieruit blijkt het dat hij de Porte ook moest bekend maken met een aanbod der voornaamste protestanten in Polen aan zijn heer om dezen de kroon van dit land te verschaffen; iets wat dan tevens strekken zou om de gedurige geschillen tusschen Polen en Turken door een duurzamen vrede te doen vervangen.

Van dit plan maakt Haga geenerlei melding. Roe trouwens, die er geruimen tijd later nog een paar maal op terugkomt, geeft zelf te kennen dat het ten slotte niet zoo veel om het lijf had gehad. Het aanbod van Gabor was uitgegaan van muitzieke Poolsche troepen wien het loon voor hun diensten in den oorlog niet bij tijds was uitbetaald, en Gabor had het afgewezen, schoon hij het altijd iets rekende waar hij bij de Porte van gebruik kon maken. Zelfs de Poolsche ambassadeur die tegen den winter van 1622 te Constantinopel verschenen was om een nader vredesverdrag te sluiten, had zich laten overtuigen dat Gabor in deze zaak geen vijandige houding tegen zijn regering had aangenomen.[2].

Toch is het nog de vraag of die Poolsche zaak oorspronkelijk van zoo weinig belang was als Roe het in die latere brieven laat voorkomen. Het stilzwijgen van Haga laat zich zeker even goed verklaren uit zekeren schroom om over een zaak

1 Voordragt van Gabor's gezant, Res. St. Gen., 7 Maart 1624.

2 Roe, Neg. 117 en 141. Deze plaatsen zijn waarschijnlijk daarom aan Ranke en anderen, die van Roe's eerste berigt gebruik maken, ontgaan, omdat voor de namen *Gabor* en *Polen* cijfers gebruikt zijn.

die niets beteekende maar opspraak kon wekken, aan zijn meesters zich uit te laten, als uit een zamenwerking van zijn kant met Gabor die het raadzaam was geheim te houden. Maar nu is het vooreerst een feit dat er onder de Poolsche protestanten groote ontevredenheid met koning Sigismund heerschte. Tijdens den veldtogt van sultan Osman had Gustaaf Adolf van Zweden zich van Riga meester gemaakt; en dat hem dit gelukt was, wordt door den bekendsten Poolschen annalist van die dagen, bisschop Piasecki, ten deele ook aan den haat toegeschreven die de pogingen der Jezuïten ten gunste der katholieke restauratie bij de protestantsche burgerij tegen den koning als hun beschermer gewekt hadden. Ten tweede had Thurn, spoedig na zijn komst te Constantinopel, zich bij den Engelschen gezant vervoegd om dezen zoo mogelijk voor Gabor's plannen tegen den keizer en tot herstel van Frederik van de Paltz op den Boheemschen troon te winnen. Roe had zich hiermede niet willen inlaten, zoo als hij ook niet kon zonder tegen zijn instructie en de vredespolitiek van zijn koning te handelen. Maar nu is het duidelijk dat Gabor zich slechts dan aan verdere plannen kon wagen als hij tegenover den keizer zich van de begunstiging van Engeland had verzekerd; en juist de min gunstige afloop van Thurn's bemoeijingen met Roe kan hem van uiterste stappen in de Poolsche zaak hebben afgehouden. Eindelijk vindt men een paar jaar later in Roe's eigen brieven herhaaldelijk melding gemaakt van plannen tot Gabor's verheffing op den Poolschen troon, die hij reeds vroeger met het huis Radzivill zou gesmeed hebben.

Nu zijn er ook in Haga's brieven althans een paar uitdrukkingen die over deze zaak eenig licht schijnen te verspreiden. Als hij schrijft over het aanstaand vertrek van den Poolschen gezant, geeft hij zijn hoop te kennen dat hij dezen, ‘in weerwil van de lasteringen die er over de Nederlanden loopen,’ geen reden tot klagt heeft gegeven. - In die betuiging ligt iets wat zweemt naar een bekentenis. - Toen jaren later nieuwe plannen van Gabor op den Poolschen troon door Haga worden meêgedeeld, zegt hij met blijkbare zelfvoldoening altijd wel geweten te hebben dat Gabor veel liever nog in Polen dan in Hongarije koning wilde zijn. Vooral die laatste uitdrukking schijnt allezins de ondervinding te wettigen dat Gabor reeds nu, al was het dan ook slechts kort, werkelijk zijn oog op den Poolschen troon had gevestigd, en dat Haga zijn plan kende

en begunstigde. Het is als straalt in zijn woorden de vreugde door dat hij nu eindelijk vrij uit over een politiek mag schrijven waar hij vroeger slechts in het geheim zich aan had kunnen wagen.

Juist uit dezen tijd zijn Roe's klagten over Haga. Terwijl Roe, in den geest van zijn koning en volgens de toenmaals geijkte beginselen der politieke zedelijkheid, alles tegengaat wat tot een aanval der Turksche magt op een Christen-mogendheid kan leiden, laat Haga, volgens hem, geen middel onbeproefd om den keizer te schaden; en den ijver dien hij ten gunste van Gabor en dus tegen Oostenrijk en Polen aan den dag legt, kan zijn Engelsche ambtgenoot zich alleen uit schitterende beloften verklaren, die hem voor zijn diensten gedaan zouden zijn. Maar al is die voorstelling volkomen juist, al heeft zelfs Haga, evenzeer als hij den keizer tegenwerkte, ook het zijne, zoolang dit pas gaf, er toe gedaan om in Polen een burgeroorlog ten behoeve van Gabor te helpen wekken, dan is hij toch niet te betichten van hetzij tegen het belang en den geest zijner lastgevers gehandeld, hetzij een kortzigtige en wilde politiek gevolgd te hebben. Het zou zoo lang niet duren of Roe zelf zou in Gabor den regten man zien om het kwaad te verhelpen dat de zege der Spaansch-Oostenrijksche magt had meêgebragt. Was het voor ons in onzen oorlog met Spanje voordeelig dat de magt onzer vijanden zooveel mogelijk werd uiteengehouden, wat was dan wenschelijker dan dat in de landen waar de keizer pas zijn gezag hersteld had of zijn naasten en trouwsten bondgenoot vond, alles in rep en roer gebragt en de protestantsche partij, waar wij evenzeer meê sympathizeerden als de keizer ze verfoeide, met goede vooruitzigten weder onder de wapenen geroepen werd?

Gabor's toeleg om tegelijk met Turksche hulp tegen den keizer te velde te komen en zich in nadere betrekking tot de Europeesche mogendheden te stellen, bepaalde zich niet tot Thurn's zending. Hij was met Venetië in onderhandeling over een verbond van verdediging. In October 1622 was er een afgevaardigde van hem te 's Hage om zich met Frederik van de Paltz over nieuwe plannen te verstaan, en welligt ook door dezen met de staatslieden onzer gewesten in aanraking te komen. Nu gingen reeds te Constantinopel de zaken niet zoo als hij in het begin hoopte. Van oorlogsbewegingen vóór den winter kwam niets. De groote raad van den sultan, waar de toenmalige grootvizier, een oud en bedachtzaam man, tot Haga's

ergernis, maar waarschijnlijk niet zonder toedoen van Roe[1], de zaak van Hongarije voor had gebragt, wilde wel een zeker aantal troepen ter beschikking van Gabor stellen, maar vijandelijkheden met den keizer vermijden. Toch bleef Gabor bij zijn plan; en terwijl hij voor'shands van elken toeleg op den Poolschen troon afziet, zoekt hij met goed gevolg in den vrede tusschen Turkije en Polen, dien zijn gezanten vroeger moesten tegenwerken, zich zelven te laten opnemen, om zoo doende, als het tusschen hem en den keizer tot een strijd kwam, de Polen ligter van aanvallen op zijn land te weêrhouden.

In de eerste maanden van 1623 begonnen de zaken voor Gabor een beteren keer te nemen. Zijn voorname bondgenoot aan de grenzen, Diak Mehemet, kwam naar Constantinopel om zijn oorlogsplannen aan te prijzen. Een der veelvuldige wisselingen van het ambt van grootvizier, die sedert Osman's dood door soldaten-oproeren bewerkt werden, bragt een man aan het bewind, die wel, toen hij iets vroeger het hoogste ambt bekleedde, zich als een toonbeeld van Turksche ruwheid had laten kennen, maar die met Gabor zeer ingenomen en niet zonder voortvarendheid was. Met Diak Mehemet werd een ander veldoverste van grooten naam naar de grenzen gezonden, om als pascha van Bosna het kommando in den oorlog te aanvaarden; en des noods moesten zij de geheele grensbevolking in de wapenen roepen. De koning van Polen, met wien onmiddellijk na het optreden van den nieuwen grootvizier vrede was gesloten, dacht men door verwijzing op de voorwaarde ten gunste van Gabor en door een dreigende beweging van den kant der Tartaren, van het zenden van hulptroepen aan den keizer af te schrikken.

Wat Gabor dus van de Porte kon verwachten, werd hem met een ijver en in een mate verstrekt, die met den toestand des rijks naauwelijks scheen te rijmen. Een zoo goed als krankzinnig sultan, dien men slechts door een minderjarigen broeder van zijn voorganger kon vervangen, zoo men niet, waar werkelijk reeds spraak van was, een vreemd huis, b.v. het Tartaarsche, op den troon wilde plaatsen: gedurige oproeren van Janitzaren en Spahi's in de hoofdstad; opstanden in Azië, die des te gevaarlijker waren omdat de rebellen voor een heilig doel, het wreken van Osman's dood, de wapenen zeiden op te nemen; dat alles scheen

1 Negot. p. 124.

het Turksche rijk zoo al niet tot een wissen val, dan toch tot een tijdelijke magteloosheid te veroordeelen. Haga uit dan ook meer dan eens zijn verbazing dat er onder zulke omstandigheden nog zooveel voor Gabor gedaan wordt. Maar grensoorlogen waren bij maatschappelijke toestanden zoo als de Turksche, waarin rooftogten, vooral in de grenslanden, naauwelijks een buitengewoon bedrijf konden heeten, evenmin kostbaar als tegen den zin der bevolking; Gabor gold veel aan het Turksche hof, en wist door voorspiegeling van werkelijke of ingebeelde gevaren van den kant der Oostenrijksche magt indruk op de gemoederen te maken; en een oorlog in verband met hem en dus met behoorlijke krachten en niet zonder hoop op goeden uitslag ondernomen, kon welligt den troon versterken.

Viel er nu voor Gabor in het buitenland op steun of althans begunstiging te rekenen? Van Venetië hoopte hij een bijdrage voor de oorlogskosten. Het verbond dat in het begin van 1623 door Frankrijk met Savoye en Venetië, met het oog op de zaak der passen tusschen Italië en Duitschland gesloten werd, was reeds in zoo ver in zijn voordeel, als het tegen de Spaansch-Oostenrijksche magt gerigt was; en het gevolg zag men terstond in de kennis die eerst nu door den Franschen gezant te Constantinopel van graaf Thurn's aanwezigheid genomen werd. Haga stelde aan de Staten-Generaal Gabor's zaken in een hoogst voordeelig licht voor, niet zonder nu en dan op de wenschelijkheid te wijzen om hem geldelijken onderstand te verleenen; en de sultan gaf in een brief aan prins Maurits zijn eigen ijver voor Gabor's plannen te kennen. Van hoog belang acht Haga het, zoo er van den kant van Engeland iets ter bemoediging der Turksche en Zevenbergsche plannen geschiedde; en Roe's brieven, geschreven onder den indruk van hetgeen hij over Jacobus' mislukte pogingen ten behoeve van Frederik van de Paltz vernam, verraden nu en dan zekeren spijt dat de hem voorgeschreven gedragslijn hem verbiedt om Gabor's toeleg te begunstigen en zoo doende den keizer voor rede vatbaarder te maken.

Toch vindt men in zijn berigten nog veel meer sporen van het diepe wantrouwen dat hem tegen Gabor blijft bezielen. De voorstellingen die Gabor aan de Porte van de plannen des keizers gaf, als had deze een algemeen verbond tegen Turkije op touw gezet en hem zelven, als hij er deel aan wilde nemen, uit den buit een koningrijk toegezegd, schijnen op den Engel-

schen gezant een ongunstigen indruk gemaakt te hebben. Te midden der geruchten die er over de toerustingen aan de grenzen loopen, ziet men Roe gedurig het denkbeeld opperen dat het Gabor met den oorlog slechts om een voor hem voordeelige schikking met den keizer te doen is, en dat men nog vóór het begin der krijgsverrigtingen met het berigt van een vrede zal verrast worden. In hoe ver zijn verhalen omtrent keizerlijke zendingen aan Gabor, kort vóór het begin van den oorlog, juist zijn, laat zich voor'shands niet best uitmaken; maar is geen reden om aan zijn mededeeling te twijfelen omtrent Gabor's aanzoek om een volmagt die hem in staat zou hebben gesteld alle krijgsbewegingen te schorsen, en omtrent den ongunstigen indruk dien dit zelfs op Haga maakte, in wiens eigen brieven de zaak echter niet vermeld wordt.

Op het verdachte van Gabor's houding in die dagen komen wij straks terug. In zoover was echter Roe's argwaan ongegrond, als de oorlog tegen den keizer door Gabor en de Turksche en Tartaarsche benden die hem hielpen, in Augustus 1623 inderdaad begonnen werd.

III

Vóór zijn vertrek naar den oorlog gaf Gabor aan Haga van zijn plan kennis in een Latijnschen brief die zich bijna voordoet als een manifest, - zoo als hij dan ook terstond aan de Staten-Generaal werd opgezonden, - en die het wezen zijner onderneming vrij wel kenmerkt. Van geen bijzondere belangen die hem tot den oorlog drijven, spreekt hij; hij neemt de wapenen op voor het heil der Christenheid en tot herstel van hetgeen door de nederlaag van Frederik van de Paltz bedorven is. Hiertoe is het thans de regte tijd om de gunstige stemming die er aan het Turksche hof voor hem heerschte. Hij weet dat zijn onderneming in de Nederlandsche gewesten sympathie zal vinden; maar met hen, met Venetië wenscht hij een nadere verbindtenis, en hij wijst aan hoe men met hem persoonlijk het ligtst kan onderhandelen. - Met andere woorden: Gabor handelt in het bewustzijn van een Europeesch en protestantsch belang te dienen: maar voor'shands heeft hij geen

andere krachten tot zijn beschikking in het bestrijden der Oostenrijksche magt, dan zijn eigene en die de aartsvijand der Christenheid hem wil verschaffen.

Toch handelde Gabor niet geheel op eigen gelegenheid. Het begin van 1623 had den koenen hertog Christiaan van Brunswijk, die reeds in het vorige jaar een aanzienlijk leger ten behoeve van Frederik van de Paltz te velde had gebragt, met zijn krijgsvolk in den Neder-Saksischen kreits zien verschijnen, die meer dan eenig ander deel van Duitschland, om de vele kerkelijke goederen die er in protestantsche handen waren geraakt, reden had om voor een katholieke restauratie te vreezen. Na de overdragt der Paltzische keurstem op Maximiliaan van Beijeren en de maatregelen die Ferdinand tegen het protestantisme in Bohemen verordend had, ontbrak het waarlijk niet aan redenen voor het protestantsche Noordduitschland, dat tot dus ver in den grooten strijd hetzij de partij van den keizer gekozen, hetzij zich onzijdig gehouden had, om een vijandige houding tegen de Oostenrijksche magt aan te nemen. En wat kon men, bij de gisting die er in de Boheemsche en Oostenrijksche landen heerschte, niet een omkeering ten gunste van het protestantisme verwachten, zoo er tegelijk van het Noorden Christiaan van Brunswijk, gesteund door de Noordduitsche rijksleden, van het Zuiden Gabor met Turksche hulp waren opgedaagd!

Waar Gabor later op de gebeurtenissen van het jaar 1623 verwijst, doelt hij werkelijk meermalen op den zamenhang die er tusschen zijn veldtogt en de onderneming van Christiaan van Brunswijk bestaan had; en dan stelt hij zich zelven in het licht der bedrogen partij, die men een togt had laten wagen en later tegen de afspraak in den steek had gelaten. Het blijkt niet dat die voorstelling tegenspraak heeft gevonden. Maar nu is het de vraag, wie het plan ontworpen heeft om onderling zoo verwijderde strijdkrachten te laten zamenwerken. Bedenkt men dat Gabor in die dagen in geen openlijke verbonden met de groote mogendheden van Europa stond, maar daarentegen velerhande betrekkingen tot die talrijke staatslieden uit de Paltz, de Boheemsche landen, Oostenrijk had, die na de nederlaag hunner partij als ballingen in den vreemde rondzwierven, en van vreemde magthebbers nu eens hun levensonderhoud, dan weder de verwezenlijking van nieuwe plannen eischten, dan spreekt het bijna van zelf dat men hier al het

eerst aan onderhandsche bemoeijingen van dezen te denken heeft. In hoe ver de magthebbers zelve, b.v. prins Maurits, in de zaak gemengd zijn geweest, dat blijft een onuitgemaakt vraagstuk totdat er nog meer stukken over dezen tijd aan het licht zullen zijn gekomen.

Christiaan's plannen hadden een treurig einde. Met den Neder-Saksischen kreits en het verdere Noord-Duitschland was geen vooruitkomen. Weldra naderde Tilly met het leger der Liga om Christiaan in den kreits zelven aan te tasten. Om een slag te vermijden trok de Brunswijksche hertog in de rigting der. Nederlandsche grenzen af; maar vóórdat hij ze bereikt had, in het begin van Augustus, werd hij achterhaald en geheel verslagen. Toen Gabor dus zijn veldtogt begon, was de bondgenoot waarop hij rokende, reeds nergens meer te vinden.

Dit feit, dat natuurlijk aan Gabor niet lang onbekend kon blijven, had een dubbel gevolg. Vooreerst moest het hem zelven duidelijk worden dat het eigenlijk doel van zijn togt - hernieuwing der beweging in Bohemen en de aangrenzende landen tegen het huis. Oostenrijk, - gemist was nu hij er alleen voor stond; en men kreeg hier dus een van die oorlogen, waar vredesonderhandelingen al spoedig de krijgsbewegingen begeleiden. Maar buitendien moest in de oogen van westelijk Europa, dat het mislukken van Christiaan's plannen reeds lang had zien aan komen, en den zamenhang dier plannen met Gabor's togt niet of naauwelijks bevroedde, een alleenstaande aanval op de Oostenrijksche magt als de zijne doelloos en ondoordacht schijnen. Toen, dan ook in September 1623 een brief hij de Staten-Generaal ter tafel kwam, waarin Gabor, nog vóór dat hij zijn togt ondernomen had, om geldelijken bijstand vroeg, was het advies van prins Maurits dat men Gabor zeer zou aanmanen bij zijn loffelijke plannen te blijven; maar de vraag of het raadzaam was hem geld te verstrekken, liet hij, zoo als het, heette, aan de wijsheid der Staden over, die er dan ook natuurlijk niet aan deden.

Gaat men intusschen het beloop van Gabor's veldtogt na, dan blijft er geen twijfel, of men had op belangrijke uitkomsten kunnen rekenen, zoo er slechts iets van den anderen kant had kunnen geschieden. Schoon ziekte van Gabor zelven in den togt vertraging bragt en het leger eerst in October in die streken van Hongarije verscheen vanwaar het zoowel Moravië als de vestingen bewesten den Donau en Weenen zelf bedreigde,

werd hem geen tegenstand van belang geboden: vereenigd met de Turksche en Tartaarsche troepen ging Gabor's krijgsmagt het leger ver te boven dat Ferdinand onder den markies de Montenegro tegen hem over kon stellen. De vrees dat hij een snellen togt naar Praag zou wagen verwezenlijkte zich niet; maar een maand lang hield hij zijn tegenpartij bij Göding, in Moravië, geblokkeerd, terwijl zijn stroopende benden het land doorkruisten: en eerst vrij laat in November, toen zijn talrijk leger ook zelf door gebrek en koude begon te lijden, en het gewone oorlogssaizoen der Turken reeds geruimen tijd verstreken was, hief hij de blokkade op om de krijgsverrigtingen door vredesonderhandelingen te doen vervangen.

Terwijl Gabor te velde was, in September 1623, had men te Constantinopel op nieuw een troonswisseling. De grootvizier wiens gunstige gezindheid jegens Gabor zooveel tot de hernieuwing van den oorlog met den keizer had bijgedragen, had zich meer en meer bij allen gehaat gemaakt, en de steun dien de Janitzaren hem ten einde toe verleenden, kon op den duur zijn val niet verhoeden. De eerste maatregel dien zijn opvolger in overleg met de verdere wereldlijke en geestelijke grooten beraamde, was de vervanging van den onnoozelen Mustapha door Osman's jeugdigen broeder Murad. Mustapha's leven werd gespaard, juist omdat hij onnoozel en dus in de oogen der Turken heilig was. Kostte dus de verandering geen bloed, zonder geld kwam zij echter niet tot stand; want de aanvankelijke weigering der bezoldigde troepen om in de benarde omstandigheden des rijs het bij troonswisselingen gewone geschenk aan te nemen, bleek weldra niet gemeend te zijn. Dat de voorstanders der toenmalige Turksche politiek niet zonder buitengewone inspanning het nieuwe bestuur er toe brengen konden om in den geest van het oude te blijven werken, ligt in den aard der zaak: juist uit deze dagen heeft men een brief van Haga, waarin hij bij zijn lastgevers er ten zeerste op aandringt dat men hem in staat moge stellen om, zoo goed als andere gezanten, zijn politieke bemoeijingen door geschenken te steunen. De gunstige berigten echter die er spoedig van Gabor's togt inkwamen, schijnen op zich zelf reeds voldoende te zijn geweest om hem voor'shands den steun der Porte te doen bijblijven.

Tijdens de komst dier berigten was er te Constantinopel reeds een keizerlijk gezant verschenen, van wiens zending reeds

onder het vorige bewind spraak was geweest. De eisch dien hij stelde toen hem tegen het eind van November bij den sultan gehoor werd verleend, was terugroeping der Turksche en Tartaarsche troepen en van Gabor zelven uit het keizerlijke gebied. Zijn ontvangst was intusschen niet zoo, dat Haga er zich ongerust over maakte. De sultan, heette het, was niet tegen herstel van den vrede, maar deze moest dan in overleg met Gabor en de grenspascha's gesloten worden; en aan Gabor zelven werd door de Turksche regering per brief te kennen gegeven dat de Porte nog steeds geneigd bleef om de Hongaren met den koning dien zij zelve verlangden, en de Bohemers met hun bondgenooten tegen den keizer te ondersteunen. - Dat Gabor na al wat er in Turkije geschied was, bij de Porte zulk een doorgaanden steun blijft vinden, daarin ziet Haga een bijzondere beschikking der voorzienigheid, en hij laat ook niet na om met het oog hierop de Staten-Generaal op de wenschelijkheid te wijzen dat er ook van hun kant in denzelfden geest iets gedaan worde.

Gabor had echter, zoo als wij zagen, in dien tijd zelf reeds van het voortzetten van zijn onderneming afgezien. De stemming waar hij in verkeerde, blijkt uit de voordragt die zijn gezant Adam von Vitzkow op 6 Maart 1624 in de vergadering der Staten-Generaal hield. Van het begin af, heet het daarin, had hij de Bohemers trouw geholpen. Toen Frederik van de Paltz, tegen zijn raad, het den keizer in Bohemen had gewonnen gegeven, was hij den oorlog niet zonder gevolg blijven voortzetten. Niet om eigen belangen, louter ter wille van Frederik en de Boheemsche ballingen, had hij de wapenen op nieuw opgenomen, en dat wel met uitstekend gevolg. Maar wat kon hij doen nu Christiaan van Brunswijk, in plaats van volgens afspraak bij tijds in Bohemen of Silezië te verschijnen, zich door Tilly had laten slaan; nu de keizer daardoor de handen tegen hem vrij had en uit Polen en van elders versterkingen kreeg; nu hij geheel zonder Duitsche troepen was gelaten, en dus niet eens de middelen had om de plaatsen die hij in Moravië veroverd had, behoorlijk bezet te houden. De groote sommen die zijn togt hem gekost had, had hij voor Frederik van de Paltz gaarne over. Maar de wapenstilstand, dien hij met den Hongaarschen palatinus tot in September gesloten had, was door den keizer slechts tot het eind van Maart bekrachtigd; en hij kon dus weldra nieuwe vijandelijkheden verwach-

ten. Wilde men dat hij voet bij stuk hield, dan moest Frederik zelf zich met een aanzienlijk leger naar Silezië begeven, waar dan stellig alles zijn partij zou kiezen; een ander leger moest Tilly bezig houden; hij zelf moest gedeeltelijke vergoeding der gemaakte oorlogskosten erlangen; en de Engelsche regering moest door maatregelen tot herovering der Paltz de kracht der vijanden verdeelen. Men moest niet gelooven dat hij tot verzoening met den keizer geneigd was: voldeed men aan zijn eischen, dan zou hij zelf Frederik met een leger ondersteunen en de Turken tot invallen in het keizerlijk gebied en in Polen brengen. Liet men hem echter aan zijn lot over, dan kon hij slechts in een schikking met den keizer zijn heil zoeken.

Men ziet het: Gabor stelt zijn eigen bedrijven ten gunste der goede zaak tegenover het verzuim der andere protestantsche mogendheden in het licht; en de eischen die hij stelt zoo dit verzuim zal worden goedgemaakt, zijn van dien aard dat er aan geen vervulling kan gedacht worden. Het antwoord der Staten was hoogst beleefd, maar kwam natuurlijk daarop neêr dat er aan de zaak niet kon gedaan worden. Frederik van de Paltz, die even als prins Maurits over het antwoord geraadpleegd was, had gaarne gezien, dat men zijn bondgenoot althans eenige vergoeding voor de gemaakte kosten had toegezegd, maar hier wilde men niet in treden.

Toch was de tijd niet ver dat de groote mogendheden, naar middelen zoekende om krachtiger weêrstand aan de Spaansch-Oostenrijksche magt te bieden, in Gabor een hoogst wenschelijken bondgenoot zouden zien. Reeds in den voorzomer van 1624 meldt Haga dat de Fransche en Engelsche gezanten te Constantinopel Gabor per brief tot het voortzetten van den oorlog hebben geraden, en aan de Porte al hun invloed ten zijnen gunste aanwenden.

Gabor had echter toen zijn vrede met den keizer reeds gesloten. De onderhandelingen hadden tot in het begin van Mei geduurd, naar het heet omdat de keizer oorspronkelijk tegen verzoening gestemd was en door enkele vijanden van Gabor in die stemming werd gesterkt, totdat ten slotte de ijver dien de meeste Hongaarsche grooten voor den vrede aan den dag legden, de schaal deed overslaan. De vrede was op den voet van dien van Nikolsburg, maar in zoover voor Gabor nadeeliger, als in de zeven Hongaarsche graafschappen die hem voor zijn leven

waren toegekend, aan den keizer grooter invloed dan vroeger werd voorbehouden.

Overziet men nu nog eenmaal wat door Gabor na zijn eersten vrede met Ferdinand is uitgerigt, dan zal men, dunkt mij, tot het volgende resultaat omtrent zijn politiek komen. Tot den vrede van Nikolsburg heeft hij zich noode geleend; de besluiten van den rijksdag te Oedenburg maken het zelfs gevaarlijk om er zich aan te houden. Van het begin af is het dan ook zijn plan om in overleg met de protestantsche magten van Europa en met bijstand der Porte den oorlog te hernieuwen. In vaste verbindtenis met de groote mogendheden staat hij nog niet: maar die drijvers der protestantsche politiek, die overal in Europa op den gang der zaken trachten in te werken, kennen en begunstigen zijn plannen. Later dan hij eerst gemeend heeft, kan hij tot de uitvoering overgaan; en terwijl hij door de Porte naar eisch wordt geholpen, blijkt het spoedig dat hij te vergeefs op hulp van de Duitsche zijde rekent, en dat dus het eigenlijke doel van zijn onderneming: - de vernietiging der Oostenrijksche magt in de landen der Boheemsche kroon, - gemist is. Voor het oogenblik heeft hij de overmagt, en met kracht bedient hij zich er van; maar zoodra de omstandigheden hem dwingen om den met glans begonnen veldtogt te eindigen, is hij bedacht om vrede te sluiten, en daar hij toch altijd getoond heeft wat hij met hulp der Porte tegen den keizer vermag, acht deze het op den duur niet raadzaam om hem af te wijzen.

Zal men zich nu verwonderen zoo hij, in den steek gelaten door de mogendheden wier belangen tegenover de Oostenrijksche magt hij door zijn ondernemingen meende voor te staan, wel bekend met den treurigen toestand van het Turksche rijk en met de zwakheid van den steun dien de Porte in betere dagen plagt te bieden, zijn aandacht heeft gewijd aan een verandering van politiek die hem als bondgenoot van den keizer een plaats, zijner waardig, onder de vorsten van Europa kon doen geworden?

Khevenhiller, de keizerlijke gezant aan het hof van Madrid, berigt in zijn werk over de geschiedenis van Ferdinand, dat in den loop van 1623 Gabor onders'hands aan den keizer had aangeboden om Zevenbergen onder zijn oppergezag te brengen, er de katholieke godsdienst, met inbegrip van kloosterwezen, te dulden. en hem tegen Turken en rebellen zoowel met zijn aan-

zienlijken schat als met zijn invloed te ondersteunen; want, heette het, bij de Porte stond de beschikking over oorlog en vrede aan hem. Daarvoor verlangde hij intusschen de hand van Ferdinand's oudste dochter. De keizer had toen geantwoord dat hij, naar de gewoonte van het Oostenrijksche huis, over de hand zijner dochter niet zonder den raad zijner verwanten kon beschikken; en inderdaad was toen de raad van den koning van Spanje ingewonnen. Het antwoord, vervat in een brief van den Spaanschen minister Olivarez van 27 October, hield in dat Gabor in allen geval eerst katholiek moest worden, - waarvan hij trouwens zelf de mogelijkheid had laten doorschemeren, - en dat hij voor het geval van zijn dood zijn landen aan de aartshertogin zou moeten verzekeren. - Wegens Gabor's valsche bedoelingen, zoo besluit Khevenhiller zijn berigt, en omdat hij over zijn land geen beschikking had, heeft de zaak geen verder gevolg gehad.

Nu is Gabor's voorstel, volgens dit berigt, stellig vóór den oorlog geschied; maar wat er later over voorgevallen is komt na den oorlog, zoo als reeds blijkt uit de dagteekening van den brief van Olivarez. Reeds vóór den oorlog had dan ook Roe van de zaak vernomen. Toen mededeelingen van den Poolschen gezant omtrent de gunstige gezindheid die Gabor, na al wat er van zijne vijandige bedoelingen verhaald was, jegens zijn koning en den keizer begon aan den dag te leggen, en de berigten die hij over onderhandelingen van keizerlijke gemagtigden in Zevenbergen bekomen had, hem in den waan hadden gebragt dat Gabor's oorlogsplannen niet gemeend waren, had hij den Zevenbergschen gezant er naar gevraagd, en deze, die waarschijnlijk order had om alles voor zijn heer op zijn gunstigst voor te stellen, had van het portret eener aartshertogin verteld, dat Ferdinand aan Gabor zou gezonden hebben, om hem voor een verzwagering met zijn huis te winnen. Na den vrede bleef, volgens een berigt van Haga, aan het Turksche hof de vrees voor die verzwagering heerschen, totdat het gebleken was dat hij een ander huwelijk op zigt had. En die vrees was waarlijk niet ongegrond. Een Hongaarsch annalist uit die dagen vermeldt een gezantschap in 1625 door Gabor aan den keizer gezonden en waar hij zelf deel aan had genomen: een gezantschap dat heette slechts in het algemeen om raad en hulp voor Gabor's huwelijksplannen te moeten vragen, maar dat beginnen moest met een aanzoek om de hand van Ferdinand's tweede dochter,

en daaraan tevens aanbiedingen omtrent een veroveringstogt tegen Turkije moest vastknoopen. Wees de keizer het aanzoek van de hand, dan moest het gezantschap hem om een aanbeveling voor de hand eener Brandenburgsche prinses vragen, en terstond naar Berlijn doorreizen. Dit geschiedde, en in het begin van 1626 is het huwelijk tusschen Gabor en Catharina van Brandenburg ook werkelijk gesloten.

Een huwelijk tusschen een aartshertogin en een vorst van Zevenbergen had men reeds vroeger gezien, toen Ferdinands zuster met Sigismund Bathory trouwde. Een vorst, die in gehechtheid aan het katholieke geloof den keizer evenaarde zoo niet overtrof, Maximiliaan van Beijeren, had zijn zegel gehecht aan het huwelijk zijner zuster met paltzgraaf Wolfgang Wilhelm, toen deze althans voor het oog der wereld nog protestant was; en hoe nabij had niet nog onlangs het huwelijk tusschen de zuster van den Spaanschen koning en den protestantschen prins van Wales geleken! Met het oog hierop gaat het niet best om Gabor's huwelijksplan volstrekt ongerijmd te noemen. Hij was een protestantsch vorst; maar nog daargelaten het uitzigt op zijn overgang, bood hij het katholicisme in zijn land voordeelen, die men van een koning van Engeland naauwelijks zelfs kon *vragen*. Hij was van geboorte een eenvoudig edelman; maar met het keizerlijke huis door het huwelijk verbonden, waarborgde hij de keizerlijke landen rust aan hun meest bedreigde zijde, en opende hij het uitzigt op den val van een rijk, waarvan het bestaan een schande zoowel als een bedreiging voor de Christenheid mogt heeten.

Juist dat Turksche plan, zal men zeggen, behoort nog meer dan de rest van Gabor's voorslagen in het gebied der hersenschimmen thuis. Hoe kon er in den treurigen toestand van Europa, naast de plannen die keizer en Liga in Duitschland zochten ten uitvoer te leggen, aan een veroveringstogt tegen het Turksche rijk gedacht worden? Roe zocht in een dergelijk plan, dat Gabor den keizer toedichtte om de Turken bang te maken, een vrij lomp bedrog; en veranderde het van karakter als Gabor het aan den keizer voordroeg?

Bij het beantwoorden hiervan dient vooreerst gelet op den toestand van het Turksche rijk. Reeds kort na Murad's troonsbeklimming vernam men dat de koning van Perzië van de onlusten in Aziatisch Turkije tot vermeerdering van zijn gebied dacht gebruik te maken; en als Haga in de lente van 1624

verneemt dat Bagdad door de Perzen is genomen, en de vorst der Drusen met dezen in verband heet te staan, roept hij uit: is dit waar, dan is het gedaan met Azië. In Europa ging het waarlijk niet beter. De koning der Tartaren zocht men door zijn voorganger te vervangen omdat men vermoedde dat hij met de Perzen heulde; maar de toeleg mislukte, en de schijnbare verzoening die er op volgde, maakte het vorige kwaad eer erger dan beter. In Februarij schrijft Haga dat de schatkist geheel was uitgeput: men had een vroeger schatmeester op nieuw aangesteld, omdat hij de eenige scheen die door allerlei streken nog geld wist te vinden. Muntvervalsching en schaarschte hadden tegen het einde van het jaar de stemming zoo verergerd, dat de Turken het herstel van Mustapha, ja een *Christenheerschappij* boven het voortduren van den bestaanden toestand verkozen.

In zulke omstandigheden moest Turkije de wisse buit schijnen voor wie het met beleid en kennis van zaken aangreep. Het plan dat Gabor hiertoe ontworpen zal hebben, bleef dan ook niet het eenige. Weinige jaren later zou Wallenstein er een ander in bijzonderheden hebben uitgewerkt, dat bij Tilly grooten bijval vond. En geen wonder dat juist Wallenstein en Gabor op dezelfde plannen kwamen.

Wallenstein was katholiek en diende met zijn veldheerskunst de zaak van het katholicisme. Maar de restauratie zoo als zij door Ferdinand in overeenstemming met de Liga, na hun overwinning op Denemarken en de Noord-Duitsche protestanten gedreven werd, achtte hij onraadzaam en ondoenlijk. Zoo hij juist in die dagen een veldtogt tegen Turkije ontworpen heeft, dan ligt in dit plan ongetwijfeld een strekking om voor de restauratie-plannen de bevordering van een algemeen belang der Christenheid in de plaats te stellen. Want al ontsproten de plannen tot kruistogten tegen Turkije uit denzelfden geest als die ten gunste der Roomsche kerk, toch lag er tevens een strekking in tot verzoening tusschen de partijen die de Christenheid verdeeld hielden. Toen men in de latere helft der zestiende eeuw een oplossing der kerkelijke kwestiën in Duitschland in het openstellen der kerkelijke goederen voor den geheelen adel, zonder onderscheid van gezindte, meende te vinden, toen daagt meer dan eens het plan op om die goederen aan een nieuwe ridderorde toe te wijzen, met de verpligting om aan de Hongaarsche grens de Turken te bestrijden. Was er spraak om bij een mogelijke hereeniging der Nederlandsche gewesten onder het Oos-

tenrijksche huis, aan prins Maurits een plaats toe te wijzen, zijn rang en veldheerstalenten waardig, men noemde hem als den aanstaanden veldheer der Christenheid tegen de Turken. In het zoogenoemde ‘groote plan’, dat Sully aan Hendrik IV toeschrijft, - de organizatie van een Europeesch statenstelsel op dien voet, dat alle overmagt van één huis door politiek evenwigt zal vervangen worden, - is de kruistogt tegen de Turken het werk waarin het eendragtig geworden Christelijk Europa zijn krachten zal toonen.

Kon nu Wallenstein een oogenblik in zulk een strijd het middel zien om de felle kerkelijke restauratie-plannen van zijn tijd te keeren en zelf, als zegevierend veldheer der Christenheid, een plaats in te nemen waar hij de drijvers dier plannen met goed gevolg het hoofd kon bieden, hoeveel grootscher en zuiverder was niet de stelling die Gabor door het verwezenlijken van een dergelijk plan zich zou verworven hebben. Wallenstein zocht uit den buit der Noord-Duitsche rebellen zich een bezit te verschaffen, dat hem een plaats onder de Duitsche rijksvorsten zou verschaffen, en riep juist hierdoor den Duitschen vorstenstand tegen zich in het harnas. Gabor was gebieder van een aanzienlijk land, waar zijn populariteit hem een vasten steun bood. Wallenstein zou ook in Turkije slechts als keizerlijk veldheer zijn opgetreden, zonder anderen steun tegenover zijn gebieder dan dien zijn geluk in den oorlog en zijn aanzien bij het leger hem gaf. Gabor zou als vorst van Zevenbergen, en door zijn kennis van het Turksche rijk, zich weldra als onmisbaar doen kennen, zoo men het gewonnene wilde behouden. En terwijl Wallenstein, waar hij een gematigde politiek tegenover het protestantsche Duitschland voorstaat, zich door de bemoeijingen van Maximiliaan van Beijeren en zijn medestanders spoedig van zijn veldheerschap en zijn pas gewonnen hertogdom ziet ontzetten, had Gabor als schoonzoon van den keizer, als gebieder van Zevenbergen en hetgeen hem uit den Turkschen buit ten deel zou vallen, als de aangewezen man om de zaken van het nieuw gewonnen Oostersch rijk te ordenen, als de oude bondgenoot eindelijk van al wat in 's keizers landen de zege van het katholicisme betreurde, ten behoeve dier verzoenende politiek tusschen de gezindheden die hij steeds had voorgestaan, een zelfstandige kracht kunnen aanwenden, die hem bij de beslissing van het lot van Europa een eerste rol zou verzekerd hebben.

Maar wij zagen het reeds: zijn huwelijksplan vond bij den

keizer geen bijval. En wat hij zich toch altijd had voorbehouden, - het verzaken zijner nieuwe plannen ten gunste der vooruitzigten die deelneming aan een coalitie tegen het huis Oostenrijk hem bieden kon, - werd na zijn Brandenburgsch huwelijk, dat hem met een der eerste protestantsche vorstenhuizen van Duitschland en tevens met Zweden's grooten koning verzwagerde, nog meer dan vroeger de hem aangewezen politiek.

(Wordt vervolgd).

De laatste regeling der landrente op Java.

(Ordonnantie van 3 *April* 1872, *Staatsbl. van Ned. Indië*, N°. 66.)

Heeft hetgeen tot nu toe van de zijde van hen, die op het Nederlandsche staatstooneel een liberale politiek voor de Koloniën in hun vaandel voeren, voor Java is verricht, bij het denkend publiek daar weinig waardeering gevonden, dan is dat niet omdat niet de wenschelijkheid eener hervorming van het bestaande algemeen wordt gevoeld, maar omdat men bij de hervormers een logisch, weldoordacht plan, door wezenlijk liberale beginselen beheerscht, steunende op grondige kennis van Java's toestand, meende te missen, omdat men veelal in hunne handelingen slechts onsamenhangende grepen zag, die op zich zelf weinig of niets ten goede vermogen.

Gelden ook voor haar de woorden: ‘le libéralisme c'est la justice,’ dan, zoo meende men, mag van de koloniaal liberale staatspartij worden geëischt, dat zij bij Java's beheer met al wat onrecht is, breke, het recht alom doe zegevieren. En toch hoever is het er, nadat zij jaren lang het bewind in handen had, nog van verwijderd, dat die plicht zou zijn vervuld. Zijn, om ons te bepalen tot een onderwerp, dat zeker onder de eersten aan de orde moest komen, stuitender ongerechtigheden denkbaar dan nog in Java's belastingwezen worden aangetroffen, dat b.v. van een inlandschen handelaar of ambachtsman, die niet meer dan ƒ 100 's jaars verdient, door de zoogenaamde bedrijfbelasting een deel van die schamele verdienste vordert, terwijl voor den Europeaan, die op grootere schaal hetzelfde bedrijf

uitoefent, wien daaruit soms tonnen gouds in één jaar toevloeien, die belasting niet geldt, noch eenig equivalent daartegen overstaat; dat - een ander voorbeeld - aan menig landbouwer, wiens grond schier alle waarde mist, zware grondlasten oplegt, die hem ter nauwernood het noodige laten, terwijl het den millionair gelegenheid geeft om, zonder noemenswaardig aandeel in de kosten der huishouding van den Staat te dragen, de bescherming daarvan voor zijn persoon en zijn rijkdommen te genieten.

Is haar oeconomisch credo, dat de weg tot materiëelen vooruitgang voor Java dezelfde is, die Europeesche maatschappijen tot zooveel hooger standpunt heeft gevoerd, dan, meende men verder, mag ook deze eisch aan de koloniaal-liberale staatspartij worden gesteld, dat zij, het gezag in handen hebbende, natuurlijk met de voorzorgen, die exceptioneele omstandigheden vorderen, naar een toestand streve, waarin de drijfveer van het ‘eigenbelang’ bij Java's bewoners hare volle kracht kon doen gelden, waarin de steun, waarop zij van de zijde van den Staat aanspraak heeft, door haar wordt gevonden. En toch, hoe weinig is ook tot vervulling van dien plicht nog gedaan!

Slaan wij b.v. het oog op den inlandschen landbouw, den voor Java verreweg belangrijksten tak van productie, dan zal, ja, als eene toepassing op zijn gebied van het credo, in de eerste plaats voorschrijvende, den landbouwer zooveel mogelijk bij den deugdelijksten landbouw te interesseeren, op de zoogenaamde agrarische wet worden gewezen. En inderdaad, is het waar dat voor den deugdelijksten landbouw verrichtingen worden vereischt, die duurzaam op het productief vermogen van den grond influenceeren, waarbij dus een maximum van belang met een tijdelijk, precair bezit van den grond niet bestaanbaar is, dan deed ook ongetwijfeld de agrarische wet met de daaruit voortgevloeide besluiten een stap in de goede richting, door, zoowel aan het zoogenaamde gebruiksrecht als aan het eigendomsrecht, waarin dit geconverteerd zal kunnen worden, een permanent karakter toekennende, den Staat verbiedende om anders dan tegen behoorlijke schadeloosstelling daarover te beschikken, beiden onder de hoede van den rechter te stellen, al zal die stap dan ook voor een groot deel van Java's bouwgrond eerst zijn volle waarde erlangen, wanneer conversie van de communale rechten daarop in individueele rechten zal hebben plaats gemaakt.

Doch die eerste stap is op zichzelf geheel onvoldoende. Wat baat den landbouwer de zekerheid van een voortdurend bezit van den grond, zoo hij geenerlei waarborg heeft, dat hij de vruchten van den arbeid en het kapitaal, die hij er aan besteedt, zal genieten? En welken waarborg heeft hij daaromtrent, zoo lang de eischen van den Nederlandsche fiscus niet begrensd zijn; zoolang Java's belastingwezen ten eenenmale beginselloos is, bij de verdeeling van den druk der lasten recht en billijkheid worden geïgnoreerd: zoolang Java's ingezetenen als taillables et corvéables à merci worden behandeld?

Is alzoo regeling van de finantieele verhouding van Nederland's en Indië's belastingschuldigen, van laatstgenoemden onderling, conditio sine qua non, om den landbouwer het gewenschte belang bij den deugdelijksten landbouw te geven, meer nog dan zoodanige afbakening zijner verplichtingen tegenover den Staat is er noodig; ook op de rechten, welke voor hem tegen die verplichtingen overstaan, komt het aan.

In de eerste plaats op zijn recht op bescherming tegen diefstal en roof. Hier en daar, vooral in nog primitieve bergstreken, moge over onveiligheid niet te klagen vallen, het is een niet te loochenen feit, dat in dit opzicht de toestand van Java nog veel, in meer dan éene streek nog bijna alles te wenschen overlaat, ook daar zelfs waar de Europeaan verklaren kan, dat hij in de gouden eeuw meent te leven, toen de deuren geen grendels, de kisten geen sloten behoefden. Geen wonder, want het ligt in den aard der zaak, dat een diefstal bij hem au sérieux zou worden genomen, alle aanwezige middelen tot opsporing van de daders van het misdrijf zouden worden aangewend. Men ga echter eens na, hoe het er in de dessa's gesteld is; op hoe groote schaal daar bijvoorbeeld de voor den inlandschen landbouw zoo heillooze diefstallen van vee, het eerste waarin de landbouwer zijn opgespaarde penningen pleegt te beleggen, de beste bestemming in den regel in het belang van zijn bedrijf, die hij er aan geven kan, voorkomen, en men zal zich in een geheel andere phase van de door den romeinschen dichter bezongen tijdvakken verplaatst zien.

Komt het den landbouwer, voor zooveel hij ze niet zelf verbruikt, niet alleen op zekerheid omtrent de vruchten van zijn bedrijf, maar ook op de waarde daarvan aan, dan mag ook hier de verplichting van den Staat tot verbetering van het communicatiewezen, waardoor producent en consument nader

bij elkaar worden gebracht, beiden de voordeeligste markten geopend worden, niet onvermeld blijven.

Ontbreekt er dus nog veel, eer de inlandsche landbouwer zooveel mogelijk belang bij den deugdelijksten landbouw kan hebben, ook nog in andere, niet minder dringende behoeften heeft een oeconomische hervorming te voorzien, eer haar taak tegenover den tak van bedrijf, waarvan hier sprake is, als voleindigd kan worden beschouwd.

Wat toch kan de prikkel van het eigenbelang uitwerken, waar niet de middelen ten dienste staan, noodig om zijne impulsie te volgen waar de kennis wordt gemist, die daarbij voorlichten moet?

Zal een rationele landbouw kunnen worden gedreven, dan is in de eerste plaats een nadere regeling van het grondrecht noodig. Of heeft de wetgever in dit opzicht genoeg gedaan door den landbouwer, mits hij zijn recht als eigendom late stempelen, vrij genot en vrije beschikking over zijn grond toe te staan? Dan zou elk perceel op zich zelf genoegzaam moeten zijn om den deugdelijksten landbouw te drijven, van alle andere perceelen daarvoor geheel onafhankelijk. De oppervlakkigste kennis is echter voldoende om te doen beseffen, dat dit niet het geval is. Bestaat bij den landbouw in Nederland eene onderlinge onafhankelijkheid, die er toe leidde om het vrije genot van den grond door de zoogenaamde rechten en verplichtingen van naburige erven te beperken, oneindig grooter is die afhankelijkheid met het oog op de eigenaardige eischen van den tropischen landbouw, waarbij nog komt het zoo verbrokkeld grondbezit, op Java. Men denke in de eerste plaats aan irrigatie en waterloozing, voor den landbouw op vele gronden eene levenskwestie, waarvoor recht van waterleiding over andere perceelen conditio sine qua non is. Bij het inlandsch grondrecht ontbreekt het hieromtrent, hoe gebrekkig ook, niet aan alle voorziening; althans is de bemoeiing van het bestuur in het algemeen belang er niet door uitgesloten. Wordt het door de agrarische wet bij conversie in eigendomsrecht toegekende ‘vrije genot’ niet alsnog, met het oog op de eischen, waarop we doelen, op doelmatige wijze beperkt, dan is het, hoeveel ook thans de toestand in dat opzicht te wenschen moge overlaten, te vreezen, dat die, in stede van te verbeteren, nog verslimmeren zal.

Van hoeveel gewicht een nadere regeling van het grondrecht

voor irrigatie en waterloozing moge zijn, er zijn nog andere niet minder klemmende plichten, die met het oog daarop op den staat rusten. Zal van de ressources, die Java voor den landbouw aanbiedt, zooveel mogelijk partij worden getrokken, dan is een doelmatige verdeeling van het beschikbare water onmisbaar, dan zijn verder groote werken noodig om zooveel mogelijk water, waar het wordt vereischt, beschikbaar te krijgen. Ook in behoorlijke waterloozing, waaraan op vele plaatsen voor den landbouw zoo dringende behoefte bestaat, is niet zonder groote werken te voorzien. Een en ander is in den bestaanden maatschappelijken toestand zonder tusschenkomst van den Staat onbereikbaar. Men leze wat deskundigen, een Holle, een de Bruijn, een Krajenbrink over dit onderwerp hebben geschreven; men observeere welke resultaten in enkele in dit opzicht bevoorrechte streken reeds verkregen zijn, en twijfel omtrent het vele wat de Staat nog te doen heeft, omtrent de rijke vruchten, die van zijn optreden te verwachten zijn, zal niet meer mogelijk wezen.

Kan in andere opzichten de Staat het gebrek aan middelen van den inlandschen landbouwer wellicht niet direct te gemoet komen, men ontneme hem niet, men bescherme wat hem toekomt, men ga te groote verbrokkeling van het grondbezit tegen en reeds veel zal er gewonnen zijn.

En wat nu eindelijk den derden factor, die tot vooruitgang moet meêwerken, betreft, hoeveel valt er in haar belang nog door den Staat te verrichten! Op hoe lagen trap des inlanders landbouwkennis over het algemeen nog staat, daarover zijn allen, die hem van nabij kennen, het eens. Wat wordt er gedaan om den inlander als mensch te ontwikkelen, eene ontwikkeling, die hem natuurlijk mede in zijn bedrijf ten goede zal komen? Wat wordt er gedaan om hem omtrent de eischen van een deugdelijken landbouw voor te lichten? Ja er zijn ambtenaren, die zijn arbeid ten behoeve van den fiscus leiden, ook aan zijn eigen landbouw niet vreemd blijven, doch onder alle kundigheden, welke van deze worden gevorderd, is er voor degene, welke ter behoorlijke vervulling van die taak noodig zijn, geene plaats. Hadde de Nederlandsch-Indische regeering, sinds zoovele jaren zeker de grootste landbouwondernemer der wereld, een nietig deel van de inkomsten, die het cultuurstelsel afwierp, aan de wetenschap van den landbouw geofferd, eene school voor haar opgericht, er uitstekende mannen aan ver-

bonden, de gelegenheid tot proeven op onbekrompen schaal gegeven, daar zijne cultuurambtenaren voor hun werkkring zich laten voorbereiden, dan zouden niet alleen de gouvernementscultures geheel andere resultaten hebben kunnen afwerpen, dezelfde resultaten met veel minder arbeid, met veel minder verlies van productieve krachten hebben kunnen verkregen worden, maar dan zou ook de inlandsche landbouw een geheel eind verder kunnen zijn gevorderd. Wat is, nadat jaren over hervormingen is gesproken, in die richting gedaan?[1]

Wacht! is het antwoord van hen, aan wie men meent te moeten verwijten dat al deze behoeften en zoovele andere, die in deze korte schets geene plaats konden vinden, onvervuld bleven; ge vergeet dat Rome niet in één dag is gebouwd, dat een reuzenwerk als Java's hervorming niet in eens tot stand is te brengen, dat iedere stap nauwgezette voorbereiding vereischt, dat ‘langzaam maar zeker’ onze leuze moet zijn.

Het is omdat wij zoo gaarne in die verzekering bemoediging zoeken, dat wij, ook al waren de directe gevolgen voor de betrokkenen ons onverschillig, vurig zouden wenschen de ordonnantie van 3 April 1872, de nieuwe regeling der landrenten decreteerende, uit het Indische staatsblad te zien gewischt, eene regeling waarmeê, zoo die onder liberale vlag tot uitvoering moest komen, inzonderheid voor den inlandschen landbouw het gevraagde vertrouwen onbestaanbaar moet worden geacht.

Onbestaanbaar omdat èn van recht èn van staathuishoudkunde ook de eenvoudigste eischen op schromelijke wijze er door worden miskend.

Alvorens dit oordeel te motiveeren, zullen wij trachten in grove trekken den inhoud der ordonnantie weêr te geven.

‘De landrente wordt,’ zoo luidt de redactie, gelijk zij laatstelijk in Staatsblad n°. 219^{a} van 1872 is gedecreteerd, ‘op Java en Madura, met uitzondering van de residentiën Preanger-regentschappen, Soerakarta en Djokdjokarta, geheven van alle beplante gronden (de nipabosschen daaronder begrepen),

1 Het in commissie stellen onder den vorigen directeur van binn. bestuur, van een paar ambtenaren, tot voorlichting der landbouwers, omtrent verbetering hunner zaaiwijze, aanleg van terrassen, enz., verdient hier een woord van dankbare erkenning.

waarop zakelijke rechten worden uitgeoefend en die niet vallen onder de bepalingen omtrent de verponding'[1].

Van de heffing zijn vrijgesteld:

a. Gedurende de drie eerste oogstjaren nieuw ontgonnen sawahs en gronden, voor het eerst beplant met gewassen, welke eerst na verloop van meer dan één jaar, doch dan jaarlijks terugkeerende of doorgaande oogsten afwerpen;
b. Gronden, wier gemiddelde jaarlijksche bruto-opbrengst volgens den aanslag der klassificatie, niet meer dan ƒ 10 bedraagt;
c. Gronden in gebruik bij de hoofden en bevolking der zoogenaamde perdikan-dessa's, alsmede van die dessa's, uitsluitend bestemd ter bewaking van de graven der voorouders van vorsten, regenten en andere inlandsche grooten of van tempels en andere in de oogen der inlandsche bevolking heilige plaatsen; en zulks voor het geheel of voor een gedeelte, al naar gelang de vrijstelling op het oogenblik van de uitvaardiging der ordonnantie genoten wordt;
d. Gronden, waarover voor de suikercultuur op hoog gezag, in verband tot § 2 van artikel 1 van de wet van 21 Juli 1870 (Indisch staatsblad n°. 117), wordt beschikt;
e. Woonerven, tot eene uitgestrektheid van het vierde gedeelte van een bouw van 500 vierkante rijnlandsche roeden;
f. Gronden in gebruik bij den barissan te Pamakassan (Madura).

De bepaling van het belastingcijfer zal plaats hebben door eene klassificatie naar den maatstaf der waarde van de gemiddelde bruto-opbrengst per bouw aan padie of ander eerste gewas gedurende de laatst verloopen drie jaren in tien klassen, de hoogste omvattende alle geproduceerde waarde van ƒ 100 en meer, de tweede die van ƒ 90 tot ƒ 100, de derde die van ƒ 80 tot ƒ 90, en zoo vervolgens, het minimum der opvolgende klassen steeds ƒ 10 verschillende. Voor iedere klasse bedraagt het quotum der landrente het ⅕ van het cijfer, dat de grens tusschen die en de op haar volgende klasse vormt.

De klassificatie en aanslag heeft eerst plaatst dessa'sgewijze van alle belastbare gronden en bloc, en wel door de residenten

1 De regeling der landrente voor de Preanger Regentschappen, gedeereteerd bij ordonn. van 11 December 1872, Stbl. n°. 219, verschilt in hoofdzaak alleen daarin van de onderwerpelijke, dat zij individueelen aanslag voorschrijft.

na voorbereiding door eene commissie, in den regel bestaande uit den controleur, het districtshoofd of het onderdistrictshoofd en het hoofd en twee oudsten der betrokken dessa, en nadat den dorpshoofden gelegenheid is gegeven om hunne bezwaren in te brengen.

Daarna volgt de repartitie van den dessa-aanslag ‘overeenkomstig den grondslag der klassificatie’ over de individueele belastingschuldigen, welke onder controle van controleur en districtshoofden is opgedragen aan het bestuur der dessa, dat daarvan schriftelijk aanteekening moet houden.

Indien de aanslag volgens de nieuwe regeling meer dan met ⅕ de gemiddelde opbrengst der landrente gedurende de drie laatst voorafgegane jaren overtreft, wordt de verhooging voor dat meerdere over de vijf jaren van den aanslag verdeeld.

De aanslag der dessa's heeft plaats voor een tijdvak van vijf jaar.

Blijkt in den loop van zoodanig tijdvak, dat het voor de klassificatie bij de berekening der gemiddelde productie aangenomen cijfer van uitgestrektheid onjuist is, dan wordt de invloed, welken die fout heeft gehad, gerectificeerd, edoch de daaruit voortvloeiende verhooging van den aanslag wordt mede niet in eens opgelegd, doch verdeeld over de nog loopende jaren van het tijdvak van aanslag.

Voor gronden, die een geheel jaar onbebouwd zijn gebleven, wordt afschrijving van belasting verleend tot het bedrag waarvoor die bij de repartitie zijn aangeslagen.

Omtrent het verzamelen van gegevens voor toekomstige aanslagen is bepaald:

‘Voor de vaststelling eener volgende klassificatie der gronden en van een nader quotum der landrente worden telken jare de velden van een vijfde van elk gewest, waarvan nog geene statistieke opname heeft plaats gehad, opgemeten en dessa'sgewijze aanteekening gehouden van de gemiddelde opbrengst der velden en den gemiddelden laagsten prijs der padie.’

Ten aanzien van de op hoog gezag of vrijwillig met koffij beplante gronden, waarvan het product aan den lande moet worden geleverd, is bepaald, dat de vorenstaande regeling daarop niet toepasselijk is, doch de daarover verschuldigde landrente blijft opgaan in den prijs, die daarvoor te goed wordt gedaan.

Om de regeling der landrente te beoordeelen, moet in de eerste plaats worden nagegaan, welke plaats deze inkomst van den fiscus in het belastingwezen inneemt. Een last, uitsluitend rustende op den grond, waarop de agrarische wet het zoogenaamde gebruiksrecht toekent, is zij echter niet de eenige, waarmede die tegenover den fiscus is bezwaard. Naast de onder dien naam bekende praestatie in geld, staan praestaties in arbeid, een deel der zoogenaamde heerendiensten en de cultuurdiensten. Verder, voor zoover de grond met sommige exportartikelen wordt bebouwd, de daarop geheven wordende rechten van uitvoer, voor zoover die niet de door de industrie daaraan toegevoegde waarde treffen. Tegenover deze gezamenlijke lasten op den bovenbedoelden grond staan geene andere lasten ten aanzien van andere bronnen van inkomsten over dan - de speciale lasten op de in anderen rechtstoestand verkeerende gronden, kunnen hier buiten beschouwing blijven - voor de inlanders en daarmeê gelijkgestelden, die eenig bedrijf uitoefenen, de zoogenaamde bedrijfsbelasting. Voor zoover ze dus door deze laatste niet worden opgewogen, moeten ze als speciale lasten op den bedoelden grond worden beschouwd; als lasten namelijk, die de rechthebbenden op dien grond te dragen hebben, buiten en behalve hun aandeel in de overige belastingen op denzelfden voet als de andere belastingschuldigen. Wat was de omvang dier lasten, alvorens de ordonnantie van 3 April den wettelijken toestand kwam wijzigen? Dat die niet met het oog op de regtsverhouding van den grond, waarvan hier sprake is, tot den Staat was begrensd, de geschiedenis hunner wording is daar om het te betoogen. Door de ordonnantie, die sinds 1818 de landrente regelde, werd op den voorgrond geplaatst, dat de gegevens om een deugdelijken maatstaf voor die belasting te stellen, ontbraken; werd schipperen in overleg met de belastingschuldigen aan hen, aan wie de heffing te beurt viel, voorgeschreven; een schipperen, dat nog steeds bleef voortduren. Ook voor de heerendiensten bestonden geen vaste grondslagen. Verder heeft men het nog niet gebracht dan tot eene regeling, die een uniform maximum voor alle gronden, onafhankelijk van hunne uitgestrektheid en vruchtbaarheid, voorschrijft. Hoe was het eindelijk met de cultuurdiensten, die zoo groote plaats onder de

grondlasten kwamen innemen, dat zij de landrente in belangrijkheid naar den achtergrond drongen, gesteld? Oorspronkelijk bestemd om die belasting in geld geheel of gedeeltelijk te vervangen - de waarde van den arbeid zou volgeus den ontwerper van het cultuurstelsel met de verschuldigde landrente worden verrekend - werden ze weldra daarnevens gevorderd, wel is waar tegen eene betaling, doch die op verre na geen voldoend equivalent was. In de eerste periode van het cultuurstelsel, toen de auri sacra fames alles beheerschte, toen het ‘magt gaat boven recht’, in den onbeperktsten zin werd gehuldigd, werd bij het opleggen van dien last, behalve op de gelegenheid, die bestond, om van den arbeid een productief gebruik te maken, alleen op de draagkracht der belasten gelet. Allengs echter vonden meer humane begrippen ingang. De drukkendste cultures werden opgeheven; bij de overigen trachtte men door betere betaling den last te verlichten. Sinds 1856 was zelfs den cultuurplichtige een volledig equivalent voor zijn arbeid, naar den maatstaf van hetgeen hem die bij aanwending voor eigen rekening opbrengt, door het regeeringsreglement toegezegd. 't Was er er echter nog ver van af, dat die toezegging overal zou zijn verwezenlijkt. Bij de suikercultuur was het onlangs, althans zoo heet het, ingevolge de recente regeling bij de wet beproefd, al was het dan ook door gebrekkige uitvoering niet overal geslaagd. Bij den anderen tak der cultures, dien der koffi, waarbij ongeveer ⅓ der grondbezitters is ingedeeld, vond en vindt ook thans nog slechts een deel der betrokkenen in de uniforme betaling, die voor het product wordt te goed gedaan, een volledige vergoeding voor den daaraan besteden arbeid; ten aanzien der overigen, die in minder gunstige omstandigheden voor de productie verkeeren, blijft de cultuurarbeid een, dikwerf zware, finantieële last. Werd alzoo de omvang der grondlasten in den bestaanden toestand door geen rechtsbeginsel beheerscht, toch bracht die toestand meê, dat de billijkheid niet geheel uit het oog werd verloren, zekere grens niet werd overschreden; dat, bij den zoo ongelijken druk der lasten in arbeid op verschillende gronden, eene tendentie tot evenwicht der gezamenlijke grondlasten, hoe onvolkomen ook, bestond. Aan het zoo plooibare karakter der landrente was dat te danken. Zoo als we boven herinnerden, gaf de regeling van Commissarissen-Generaal aan hen, die met de uitvoering waren belast, ruime hand tot schipperen, dus ook aan

hun billijkheidsgevoel ruim spel. Bovendien gelastte zij hen ‘de omstandigheden der dessa's’ bij het bepalen van het cijfer der landrente in aanmerking te nemen. Moest noodwendig, toen de druk der lasten in arbeid allengs werd verzwaard, dit op de omstandigheden der dessa's grooten invloed hebben, een invloed bij de ongelijke verdeeling dier lasten voor verschillende dessa's zeer verschillend, dan bracht ook het bedoelde voorschrift meê om daarmeê rekening te houden. Dat zulks in werkelijkheid is geschied, lijdt geen twijfel, al blijkt het ook uit de leggers der landrente niet, die steeds een traditioneele verhouding tusschen de productiecijfers en de cijfers van den aanslag aanwijzen. Hoe dit laatste niets bewijst, hoe de cijfers, in die leggers voorkomende, dikwerf geheel fictief zijn, vervaardigd om het bedrag der landrente, dat men billijk achtte, met den traditioneelen maatstaf op het papier te doen kloppen, is van algemeene bekendheid.

Blijkt dus, dat herziening der gezamenlijke grondlasten, eene begrenzing, welke den omvang daarvan met de rechtsverhouding van den grond tot den Staat in overeenstemming trachtte te brengen, een der eerste plichten van den kolonialen wetgever moest worden geacht, zij het dan dat hij dien niet kon vervullen, alvorens de noodige gegevens zich te hebben kunnen verschaffen, het blijkt tevens, dat een zelfstandige regeling der landrente, een vestigen daarvan op vaste, van de andere grondlasten onafhankelijke grondslagen, zooals door de ordonnantie van 3 April geschiedt, terwijl die andere grondlasten onveranderd werden gelaten, wel verre van in het bestaande te kunnen verbeteren wat niet deugt, wat er in te bederven valt, moet bederven.

Is dus het standpunt, waarop de wetgever zich bij het ontwerpen der nieuwe landrenteregeling heeft geplaatst, blijkbaar onjuist, en daardoor onze wensch, dat zij, vóórdat het tot uitvoering komt, nog uit het Staatsblad moge worden gewischt, reeds voldoende gemotiveerd, we willen echter, om zooveel mogelijk bondgenooten te winnen, dat standpunt voor een oogenblik tot het onze maken, ook van dat standpunt hare onhoudbaarheid trachten aan te toonen.

Wat heeft de wetgever met den door hem voor de landrente gestelden maatstaf beoogd? Blijkbaar evenmin eene restauratie van dien grondlast, zooals die vroeger werd geheven, als behoud van het bestaande. Hoe gebrekkig ook de toestand,

anterieur aan de belastingheffing door den Westerschen Souverein, bekend zij, zooveel is zeker, dat het er ver van af is dat over geheel Java praestatie van een zelfde deel der bruto productie aan rijst of ander eerste gewas, van een deel onafhankelijk van de productiviteit van den grond, hetgeen de grondslag der nieuwe regeling uitmaakt, regel zou zijn geweest. En wat het latere tijdvak betreft, de maatstaf dien Raffles - om van vroegere ephemere toestanden niet te spreken - decreteerde, was evenmin uniform, varieerde al naar gelang van den cultuurtoestand, van de vruchtbaarheid van den grond. Heeft ze slechts kort den wettelijken, nimmer den werkelijken toestand beheerscht, daarom is toch de fractie der bruto productie, die de ordonnantie van 3 April voortaan wil geheven zien, noch op het een, noch op het ander terrein het aandeel der schatkist geworden. Het kan dus alleen zijn, zooals een geacht schrijver vóór ons poseerde, eene peraequatie der landrente, een gelijk maken van den druk daarvan voor alle gronden, die de wetgever met het stellen van dien maatstaf heeft beoogd.

Aan dat doel hebben wij dus zijne ordonnantie thans te toetsen.

En dan doet in de eerste plaats deze vraag zich voor: Kan de heffing van een universeele fractie der bruto productie aan rijst of ander eerste gewas, die de wetgever als grondslag zijner regeling stelde, tot zoodanige perequatie voeren?

Dat die vraag ontkennend moet worden beantwoord, lijdt, meenen wij, geen den minsten twijfel.

Immers bij eene analyse der productie, die de in vruchtbaarheid zoo zeer verschillende, door de ordonnantie belaste gronden afwerpen, blijkt dat die productie voor sommige ter nauwernood bij elken oogst den daarvoor besteden arbeid en de gemaakte kosten vergoedt, terwijl ze voor anderen een grooter of kleiner, somtijds aanzienlijk surplus laat, zoodat de fractie der bruto productie, die voor een gedeelte van den belasten grond slechts een deel van de voordeelen, die het gebruiksrecht daarvan afwerpt, representeert, voor een ander gedeelte die geheel absorbeeren zal, weêr voor een ander alleen van de vergoeding van besteden arbeid en kapitaal kan worden opgebracht.

Is grooter ongelijkheid in den druk van eenen grondlast denkbaar?

En het is niet alleen het verschil in vruchtbaarheid van verschillende gronden, dat meêbrengt, dat eene heffing van een

gelijke fractie der bruto opbrengst als grondlast geheel verschillenden druk moet veroorzaken, ook op een zelfden grond zal dat bij de cultuur van verschillende gewassen of verschillende mate van intensiteit bij overigens gelijke cultuur het geval zijn. Voor een houw suikerriet b.v. pleegt, wanneer die en bloc wordt verkocht, aan den inlandschen planter van ƒ 120 tot ƒ 200 te worden betaald; een bouw rijst eerste gewas brengt hem op de meeste plaatsen niet meer dan ƒ 50 of ƒ 60, dikwerf veel minder, op. En toch is het netto provenu, dat na aftrek der productiekosten, d.i. rekening houdende met de aan beide oogsten bestede arbeid en kosten, over wordt gehouden, in het eene geval dikwerf niet grooter dan in het ander. Bij verschillende intensiteit van landbouw kan de bruto opbrengst enorm verschillen, zonder dat het netto provenu met meer dan een geringe fractie daarvan is verhoogd. Kan voortaan de grondbezitter zijn landbouw met het oog op de regeling der landrente inrichten - op de oeconomische nadeelen, daarvan het gevolg, komen we nader terug - toch wordt, daar de eene grond intensiever cultuur eischt dan de andere, de eene voor de cultuur van gewassen van hooge bruto opbrengst meer dan de andere is geschikt, de ongelijkheid daardoor niet opgeheven, al zal zij minder treffend zijn dan bij den eersten vijfjarigen aanslag, waarvoor als maatstaf zal worden genomen de bruto opbrengst in een periode, toen men nog op de gevolgen, die de wetgever daaraan verbinden zou, niet bedacht kon zijn.

Hoe groote ongelijkheid in den druk der belasting moet verder het voor den maatstaf daarvan buiten aanmerking laten der zoogenaamde tweede gewassen niet ten gevolge hebben! Men bedenke slechts dat, terwijl sommige gronden ten gevolge van hunne geaardheid voor de cultuur van die gewassen zoo geschikt zijn, dat de waarde, welke er door verkregen pleegt te worden, in den regel gelijk staat met, zoo niet overtreft die van het eerste gewas, op andere gronden meer dan één cultuur, althans met de landbouwwerktuigen van den inlander onmogelijk is, tusschen die beide uitersten tal van nuances inliggen[1].

1 Over het algemeen zijn de zandgronden, veelal in de drooge mousson gemakkelijker te bewerken dan in de natte, voor de cultuur van tweede gewassen het meest geschikt. Stugge, zware klei daarentegen is in de drooge mousson met de middelen, die den Javaan ten dienste staan, dikwerf niet voor bewerking vatbaar. Over het algemeen mag, volgens het oordeel van deskundigen, Java's Noord-Oost-kust beneden het Kendeng-gebergte tot aan Soerabaya, de Moeriah uitgezonderd, voor zoover ze niet verbeterd is door het slib van de daardoor heenstroomende rivieren, tot deze laatste categorie worden gerekend, terwijl de zuidelijke zachthellende vlakten en plateaux, vooral die van den Sendoro, de Merapie en den Slamat en het grootste deel van Bagelen voor de cultuur van tweede gewassen uitnemend geschikt zijn. In Moentilan b.v. vertegenwoordigt, volgens het oordeel van bevoegden, het tweede gewas, de geheele streek en bloc genomen, zeker grooter waarde dan het eerste. In het Sedayoesche en een groot deel van Grobogan daarentegen kan zijn waarde niet hooger dan op een tiende van die van het padiegewas worden gesteld.

Ten overvloede nog een enkel woord over de afwijkingen van den aangenomen grondslag, die de wetgever in zijne regeling heeft gebracht. Hoe die te verklaren?

In de eerste plaats het buiten rekening laten van een deelder geproduceerde waarde, dat van de aangenomen klassificatie, het in een klasse vallende maximum en minimum voor gelijk cijfer aanslaande, het gevolg is.

In welke omstandigheden ook reden tot klassificatie moge bestaan, zeker niet waar, zooals de wetgever onderwerpelijk aanneemt, de gegevens aanwezig zijn om den juisten maatstaf, waarnaar men wenscht te heffen, op elk te belasten voorwerp speciaal toe te passen, waar dit schier zonder meerdere moeite zou kunnen geschieden. Daar worden de ongelijkheden, aan eene klassificatie inhaerent, door deze als het ware willekeurig in het leven geroepen.

Doch al had klassificatie in het systeem van den wetgever eene raison d'être, daarmee zou nog niet het brengen van alle productie, meer dan ƒ 100 bedragende, in één klasse, de vrijstelling van wat meer dan het in die klasse vallende minimum is geproduceerd, gerechtvaardigd zijn.

Dat men daarmeê zou bedoeld hebben, wat inderdaad in den regel het gevolg zal zijn, om hen, voor wie hun grondrecht het meeste waarde heeft, proportioneel het lichtst te treffen, is wel niet te vooronderstellen.

Heeft dan wellicht de wetgever beoogd een premie aan deugdelijken landbouw te geven, en zóo daartoe aan te sporen?

Dan is hem echter onbekend geweest, wat het oppervlakkigst overzicht van Java's toestand reeds leert, dat op sommige gronden schier zonder eenige inspanning meer, soms aanzienlijk meer dan ƒ 100 aan eerste of hoofdgewas wordt verkregen, terwijl op andere gronden met de meeste inspanning dat cijfer niet te bereiken is.

Verdient de vrijstelling van landrente van die gronden, wier gemiddelde productie niet meer dan ƒ 100 per bouw heeft bedragen, goedkeuring, omdat zoodanige opbrengst in den regel niet eens de aan den oogst bestede arbeid en kosten zal vergoeden, en dus ook geene termen kunnen bestaan om een grondlast te heffen, irrationeel schijnt de gestelde grens. Immers het is van algemeene bekendheid, dat de productiekosten van een bouw eerste gewas, bij eenigszins deugdelijken landbouw, aanzienlijk meer dan ƒ 10 bedragen.

Blijkt alzoo, ook wanneer hij aan des wetgevers eigen doel getoetst wordt - bovenstaande grove trekken, waartoe wij ons wenschen te bepalen, zijn, meenen wij, voldoende om het in het licht te stellen - de door hem aangenomen maatstaf der landrente volkomen onjuist, wie ook daarin ons ongelijk mocht geven, zal niettemin onze bondgenoot tegen de ordonnantie, die we bestrijden, moeten zijn, met het oog namelijk op de wijze, waarop de toepassing van dien maatstaf zal moeten plaats hebben, op de factoren, waarvan daarbij het gebruik voorgeschreven is.

Die factoren zijn - het door ons gegeven résumé der ordonnantie bracht het in herinnering - de uitgestrektheid van den bebouwden grond, de daarvan verkregen productie, de laagste prijs daarvan, alles gedurende de drie laatste jaren, zoo althans niet, wat de elk jaar voorgeschreven opteekening van de betrekkelijke cijfers waarschijnlijk maakt, voor volgende aanslagen nader een langer periode wordt bepaald.

Wat in de eerste plaats hier, meenen wij, in het oog moet vallen, is dat voor de aanwijzing van een eenigszins normaal gemiddelde aan bruto opbrengst, wat de wetgever moet geacht worden te beoogen, al ware zoodanig gemiddelde bij de zoo uiteenloopende waarde, die verschillende gewassen den grond doen afwerpen, denkbaar, een periode van drie jaar veel te kort is, in de eerste plaats omdat goede of slechte oogsten daarin veelal een abnormaal overwicht hebben zullen, voor boomen en heesters bovendien, omdat die in verschillende perioden van hun levensduur veelal zeer verschillend vruchtdragend vermogen hebben. Bestaat het voornemen om voor latere tijdvakken, evenals voor de Preanger Regentschappen uitdrukkelijk is gedecreteerd, telkens met al de resultaten gedurende het laatst voorafgegane tijdvak re-

kening te houden, d.i. in stede van drie, telkens vijf jaar terug te gaan, dan zou, hoewel de termijn ook dan te kort zou blijven om tot een gemiddelde te kunnen leiden, omdat van de voortaan werkelijk te verkrijgen productie in dat geval het in principe door den wetgever aangenomen deel zou worden geheven, de last door die omstandigheid niet kunnen worden verzwaard. Wel echter bestaat dat gevaar voor het eerste tijdvak, waarvoor de landrente zal worden berekend naar de resultaten, verkregen gedurende een tegenover den belastingheffer reeds afgesloten periode, waarover alle grondlasten reeds gekweten zijn.

Van meer gewicht nog, op zich zelf voldoende om het strengste oordeel over de ordonnantie te motiveeren, is het bezwaar, waarop we thans te wijzen hebben, namelijk dat, althans voor den eersten aanslag, die dit jaar moet plaats hebben, de te gebruiken factoren niet op te sporen zijn, daarvoor niet anders dan onware cijfers zullen kunnen worden genomen.

Ja, aan de Staten-Generaal worden ieder jaar de uitgestrektheid der bebouwde gronden, de productie van rijst, de marktprijzen daarvan meêgedeeld. Wie echter ooit het opmaken van die statistieken door de ambtenaren, die er meê belast zijn, heeft hooren bespreken, weet dat zij daarbij niet meer ernst plegen te bewaren dan met de augures van het oude Rome, wanneer die aan hunne functiën werden herinnerd, het geval was. Hoe het met de opgaven, die het binnenlandsch bestuur omtrent de uitgestrektheid der bouwvelden bezit, is gesteld, hebben de opmetingen, door den voor de statistieke opname opgerichten diensttak bewerkstelligd, aangetoond. Niet alleen dat ze absoluut geheel onjuist werden bevonden - voor sommige dessa's bedroeg het verschil tusschen de officiëele en de werkelijke uitgestrektheid meer dan 100 percent, - maar ook relatief, voor de verhouding van de uitgestrektheid der bouwvelden van verschillende dessa's onderling, bleken ze geenerlei waarde te bezitten. Terwijl b.v. in het district Lebaksyoe, in de residentie Cheribon, tusschen de door het bestuur aangenomen en de werkelijke uitgestrektheid slechts een verschil van minder dan één percent werd geconstateerd, bedroeg dit voor het naburige district Djattiewangie niet minder dan 71 percent. Betrekkelijk gering is nog de uitgestrektheid, waarvoor de opmeting heeft plaats gehad; voor verreweg het grootste deel van Java blijft men zich met de gebrekkige, door belanghebbenden

opgegeven cijfers behelpen. En de cijfers van de rijstproductie, valt daar meer staat op te maken? Evenzeer op de opgaven van belanghebbenden berustende, mogen zij al in enkele residentiën eenigszins zijn gecontroleerd, er staat tegenover, dat vele daarvan geheel zijn gefingeerd -, meer dan één ambtenaar van het binnenlandsch bestuur legde reeds in openbare geschriften de erkentenis daarvan af - expresselijk vervaardigd zijn, om een landrentecijfer, dat men billijk achtte, met den traditioneelen maatstaf op het papier in overeenstemming te brengen. Bestaat er een middel om alsnog betere gegevens voor het verledene te krijgen? Ja, men zou de producenten kunnen ondervragen, doch deze, grootendeels voor eigen gebruik produceerende, veelal niet dan een gering deel van hun product ter markt brengende, weten in den regel zelf de hoeveelheid daarvan niet op te geven en zullen bovendien weinig geneigd worden bevonden om aangaande hetgeen zij weten de waarheid te zeggen. Nog meer in het duistere, zoo mogelijk, verkeert men omtrent andere eerste gewassen als rijst. Hoe weinig dienaangaande aan het bestuur bekend is, kan blijken uit de banaliteiten, die in het verslag der statistiek over de residentie Kedoe - het eenige, dat nu toe verschenen is - daarover voorkomen. In de leggers der landrente vindt men voor de meeste residentiën cijfers van opbrengst daarvan, zooals van de rijst, in het geheel niet vermeld, doch is alleen van den aanslag per bouw aanteekening gehouden. En wat nu den derden factor, de *gemiddelde laagste prijs* betreft, hieromtrent rijst zelfs twijfel wat er mede bedoeld wordt. Onder de vroegere regeling pleegde bij den aanslag van laagsten *marktprijs* te worden gesproken; hetgeen, al heeft het uit den aard der zaak hier niet een even bestemde beteekenis als b.v. voor producten, die op de Amsterdamsche beurs plegen te worden verhandeld, echter op een eenigszins normaal peil scheen te wijzen. Moet, waar van laagsten prijs wordt gesproken, niet aan eene enkele transactie, door welke abnormale omstandigheden ook beheerscht, worden vastgehouden? Wat daarvan zij, de gegevens, welke omtrent de prijzen in de zoogenaamde leggers voorkomen, bevatten in den regel geen meerdere waarde dan die omtrent de productie; ze zijn even als deze dikwerf opzettelijk vervalscht, en zullen ook in den regel wel niet meer gerectificeerd kunnen worden.

Genoeg, meenen wij, om aan te toonen, dat men, de ordon-

nantie van 3 April uitvoerende, voor den aanslag der dessa's in de landrente in het eerste tijdvak cijfers zal verkrijgen, die, ook in het systeem der regeering omtrent de belastingplichtigheid, de verdeeling der lasten van allerlei omstandigheden zullen doen afhangen, geheel vreemd aan die, waarvan zij afhankelijk zouden moeten zijn.

En aan die cijfers gaat men zich voor vijf jaar binden, voor zoover namelijk niet inmiddels de onjuistheid van een der factoren, de uitgestrektheid, aan het licht komt, in welk geval de invloed, welken die onjuistheid op het cijfer van aanslag heeft te weeg gebracht, door trapsgewijze verhooging gedurende de nog loopende jaren van den aanslag allengs wordt hersteld; welke bezwaren ook overigens tegen den aanslag mogen rijzen, tot geene wijziging daarvan zullen zij aanleiding kunnen geven.

Wat de repartitie van het bedrag, waarvoor de dessa en bloc is aangeslagen, tusschen de individueele belastingschuldigen betreft, het dessabestuur, waaraan die is toevertrouwd, moge niet aan dezelfde grove feilen omtrent de factoren, waarnaar ook deze zal moeten geschieden, blootstaan als de Europeesche ambtenaren, die het belastingcijfer der dessa bepalen, op dat bestuur wil de ordonnantie het niet aan laten komen. Een wakend oog op zijne handelingen te houden, is aan de Europeesche ambtenaren opgedragen. Zal die bepaling echter in de gegeven omstandigheden anders dan illusoir kunnen zijn? Werd verder beoogd de leden der gemeenschap zelve door het invoeren van een vijfjarigen aanslag der dessa meer gelegenheid tot controle, meer zekerheid omtrent hun quotum te geven, ook dat doel mag als gemist worden beschouwd. In de eerste plaats toch blijft de dessa-aanslag, niettegenstaande zijne nominale fixiteit, aan veranderingen onderhevig, van vrij gecompliceerde berekeningen afhankelijk, - men denke hier aan de jaarlijksche verhooging, indien de aanslag met meer dan één vijfde de gemiddelde opbrengst der landrente gedurende de drie laatste jaren te boven gaat, aan de latere trapsgewijze verhooging, ingeval de bij de berekening aangenomen uitgestrektheid onjuist blijkt, aan de verdere veranderingen, die het cijfer van aanslag ondergaat, zoo gronden, waarover deze is berekend, onbebouwd blijven of andere belastingplichtig worden, welke, tijdens die berekening, nog in de termen van vrijstelling verkeerden. Bovendien het voorschrift, dat de repartitie heet te regelen, houdende

dat deze moet plaats hebben door klassificatie - men herinnere zich dat iedere klasse eene speelruimte van ƒ 10 heeft, - op denzelfden voet als voor den aanslag van de gronden der dessa en bloc, waarbij het axioma, dat het geheel gelijk moet zijn aan de som zijner deelen, voorbij schijnt te zijn gezien, zal in de meeste gevallen onmogelijk blijken en zet dus zelf de deur voor willekeur open[1]. Last not least de voorname oorzaak, die de leden der gemeente tot nu toe in zoovele knoeierijen van het hoofd der dessa moest doen berusten, namelijk dat deze weêr voor hen knoeide tegenover het Europeesch bestuur, door het opgeven van valsche cijfers zijne corporatie aan een deel zijner lasten onttrok, zal niet alleen, althans vooreerst, blijven bestaan, maar zelfs meerdere beteekenis nog erlangen.

Ziet hetgeen wij omtrent de onwaarde der cijfers, die als factoren voor den aanslag der dessa's zullen moeten gebruikt worden, gezegd hebben, uit den aard der zaak bepaaldelijk op den eersten aanslag, die dit jaar moet plaats hebben, dan blijft nog de vraag te beantwoorden: hoe zal het daarmeê voor volgende aanslagen gesteld zijn? De voorziening, met het oog daarop voor de opmeting der velden genomen, is, volgens het oordeel van deskundigen, geheel onvoldoende. Wat de productie betreft, is er, meenen wij, maar één weg om met de bestaande middelen door waarneming tot een aproximatieve kennis daarvan te komen, namelijk den grond in blokken te verdeelen, die op het oog in dit opzicht in nagenoeg gelijke omstandigheden verkeeren, van elk dier blokken een onderdeel als type te nemen, en daarvan de opbrengst nauwkeurig te constateeren. Laat echter de ordonnantie toe dien weg in te slaan? Moet zij niet geacht worden te eischen, dat met de productie van elken grond-

1 Men stelle zich b.v. voor eene dessa, die vijftig landrenteplichtige bouws heeft, waarvan 30 gemiddeld hebben geproduceerd ƒ 98 per bouw, alzoo vallen in de tweede klasse ad ƒ 18, en dus hebben op te brengen aan landrente 30 × ƒ 18 = ƒ 540; terwijl voor de overige 20 bouws, die gemiddeld geproduceerd hebben ƒ 55 per bouw, en dus vallen in de VIde klasse ad ƒ 10, de landrente bedraagt 20 × ƒ 10 = ƒ 200. De gezamenlijke gronden der dessas zouden dan hebben te betalen ƒ 540 + ƒ 200 = ƒ 740. Maar de dessa en bloc, wier gemiddeld product was

30 × ƒ 98 + 20 × ƒ 55 / 50
= ƒ 81 per bouw, valt in klasse III, en is dus aangeslagen moeten worden voor 50 × ƒ 16 = ƒ 800.

bezitter afzonderlijk rekening worde gehouden? En zal dit, waar een paar honderd Europeesche ambtenaren, op wie het aan zal komen, tegenover meer dan anderhalf millioen grondbezitters staan, immer tot kennis der waarheid, immer tot andere dan bedriegelijke gegevens kunnen leiden?

Mocht men ook al de toekomst meer optimistisch dan wij in dit opzicht kunnen inzien, wat wij omtrent de actueele gegevens boven vermeldden, zijn feiten, op Java onder al degenen, die aan de inlandsche maatschappij niet vreemd zijn, van algemeene bekendheid, voor geene tegenspraak vatbaar. Daarop - men verbloeme het zich niet - komt het thans aan; daarnaar zal de verantwoordelijkheid van hen, die de landrenteregeling in den bestaanden toestand tot uitvoering mochten laten komen, in de eerste plaats moeten worden afgemeten.

Zijn bovenstaande grove trekken, meenen wij, voldoende om aan te toonen dat de ordonnantie van 3 April, wanneer men ze beoordeelt naar de gevolgen, die ze voor den rechtstoestand moet hebben, allerbedroevendst is, een blik op de oeconomische gevolgen zal ons tot geen bemoedigender conclusie leiden.

Op den voorgrond staat in ons oog, dat evenmin als een zuivere rechtstoestand, een deugdelijke oeconomische toestand zonder eene regeling der grondlasten in hun geheel, eene afbakening van den totalen druk daarvan, bereikbaar is.

Immers om voor den landbouw de intensiteit van het eigenbelang als drijfveer tot productie tot een maximum te brengen, is in de eerste plaats een grondrecht noodig, dat den bebouwer de vruchten van het kapitaal en den arbeid, dien hij aan den grond, ook tot instandhouding en verhooging van zijn productief vermogen, dus met het oog op de toekomst, besteedt, waarborgt. Hoe is dit bestaanbaar, zoolang tegen het gebruik van den grond lasten overstaan, waarvan de omvang onbepaald is?

Afbakening van één uit het complex dier lasten, terwijl de anderen onbepaald blijven, brengt in dit opzicht niet verder.

Bovendien zijn, daar de regeling alleen als voorbereiding optreedt, de door haar gestelde grenzen niet duurzaam; het ligt zelfs geheel in het onzekere voor hoe lang zij zijn gesteld; eindelijk zullen, zooals we boven aantoonden, althans vooreerst die grenzen alleen op het papier den omvang der landrent bepalen.

Waren de gegevens voor eene herziening der gezamenlijke grondlasten, voor een juiste begrenzing daarvan nog niet aanwezig, kan er daarom den wetgever geen verwijt van worden gemaakt dat hij de zoo gewenschte zekerheid daaromtrent niet gaf, wel kan zijne ordonnantie worden verweten, dat zij nieuwe onzekerheid komt verwekken, meerdere bezorgdheid voor de toekomst bij den landbouwer moet doen ontstaan.

Hoe weinig bepaald de wettelijke maatstaf der landrente onder de oude regeling ook mocht wezen, hoeveel zij ook aan de ‘zinnelijkheid’ van hen, die tot hare toepassing waren geroepen, overliet, allengs was feitelijk een zekere bestendigheid ontstaan; werd in de laatste jaren naar verhooging gestreefd, over het algemeen had die niet dan allengs, op weinig drukkende, bijna onmerkbare wijze plaats gehad. Wat de andere grondlasten betreft, voor zoover daarin in de laatste jaren verandering was gekomen, pleegde die in het voordeel der belastingschuldigen te zijn. Zoo was een betrekkelijke securiteit bij de landbouwers ontstaan, die, hoe wenschelijk wettelijke begrenzing der grondlasten bleef, echter voor den landbouw groote waarde had. Hoe zeer die door elke ingrijpende verandering in de grondlasten, waarvan de billijkheid niet wordt gevoeld, erger nog waarvan de onbillijkheid in het oog springt, noodwendig moet worden verstoord, is duidelijk, vooral wanneer men bedenkt dat de inlandsche grondbezitter zelf op de regeling zijner lasten allen invloed mist, dat een hem vreemde overheerscher die eigenmachtig voorschrijft. Waar deze éénmaal op in zijn oog met de billijkheid strijdige wijze den bestaanden toestand gaat veranderen, daar ligt het natuurlijk voor den inlander geheel in het onzekere waar het einde daarvan zal zijn.

Hoe zal men nu aan den inlandschen grondbezitter betoogen dat de nieuwe regeling, speciaal de verhooging van het belastingcijfer, dat zij ongetwijfeld voor vele gronden zal meêbrengen, billijk is? Kan het anders of hij moet gevoelen dat

die regeling met den ongelijken druk der overige grondlasten geene rekening houdt, of bepaaldelijk degenen, die vroeger voor zware heeren- of cultuurdiensten in verlichting der landrente eenige compensatie vonden, moeten zich thans verongelijkt achten? Kan het anders of hem moet stuiten de ongelijke druk dien de heffing van een zelfde fractie van het bruto product meêbrengt, voor gronden van verschillende vruchtbaarheid, voor gronden ook waarvan de vruchtbaarheid dezelfde is, doch waarvan de eene toevallig - wij denken hier aan het eerste tijdvak - in de laatste jaren met een product is bebouwd, dat bruto meer opbracht dan het product van de andere, al is dan ook de netto opbrengst niet meer, wellicht minder geweest? Kan het anders of het moet hem treffen, dat de cijfers, waarvan bij de toepassing der regeling gebruik zal worden gemaakt, onwaar zijn; dat degene, die daaromtrent het meest zal hebben misleid, ook nog nadat zijne misleiding zal zijn gebleken, er het best aan toe zal zijn? Wat zal eindelijk van de verwarring, die de gecompliceerde en onmogelijke berekeningen, welke de ordonnantie voorschrijft, onvermijdelijk zullen stichten, van de misbruiken, waartoe dit leiden moet, de indruk bij hem zijn?

Is de onzekerheid, die de landrenteregeling omtrent de toekomst der grondlasten opwekt, voor den oeconomischen toestand zeer te betreuren, ook voor zoover zij de toekomst bindt, ziet zij de eischen van dien toestand geheel voorbij.

Immers ook na het einde van het eerste vijfjarig tijdvak, zoolang zij van kracht zal blijven, - gaat men na, hoe zeer de stelregel: ‘il n'y a que le provisoire qui dure’, op de mede ‘voorloopige’ regeling, die haar voorafging, toepasselijk is gebleken, dan kan ook voor haar niet op een korten levensduur worden gerekend - het een vijfde der bruto productie, zij het met afwijkingen, als maatstaf der landrente stellende, roept zij, nadat in Nederland het anti-oeconomische der tienden eene volksovertuiging is geworden, een dubbele tiende in het leven. Terwijl alle deskundigen het er over eens zijn, dat de landbouw van Java's inheemsche bevolking nog op lagen trap staat, dat dit voor een deel aan onvolkomen bewerking en bemesting van den grond is toe te schrijven, dat dus verhooging van productiekosten dringend wordt vereischt, wordt door die dubbele tiende aan den landbouwer,

zoo hij den goeden weg opgaat, een deel der verkregen resultaten ontnomen, en niettemin meerdere inspanning en kosten, die hij daaraan ten offer bracht, geheel voor zijne rekening gelaten. Terwijl in het algemeen de vermeerdering van Java's productie ook door de teelt van producten van meerdere waarde een eerste voorwaarde is van vooruitgang, belooft die dubbele tiende een premie aan den producent al naar gelang minder door hem wordt geproduceerd.

Meende men dat zoodanig aandeel in de productie het gerechte aandeel van den staat was, de toewijzing daarvan aan den staat dus door het recht werd geboden, wat verhinderde, dien grondlast, zonder aan zijne waarde tekort te doen, in een anderen, die den vooruitgang van den landbouw niet in den weg zou staan, te converteeren?

Ook in een ander opzicht nog zal, meenen wij, de ordonnantie van 3 April een nadeeligen invloed op den oeconomischen toestand uitoefenen.

Konden wij den belemmerenden invloed van de zoogenaamde tienden op het eigenbelang als drijfveer van productie eene volksovertuiging noemen, met niet minder recht kan hetzelfde van het gemeentelijk grondbezit, dat over een groot deel van Java een duurzamen band tusschen den bebouwer en den door hem bebouwden grond uitsluit, worden gezegd. Verminderen de nadeelen daarvan, naar gelang aan de deelgerechtigden voor langer tijd hetzelfde stuk wordt toebedeeld en mutaties in de éénmaal gemaakte verdeeling zeldzamer worden, dan moet ook de tendentie daartoe, die op vele plaatsen wordt opgemerkt, en die allengs van zelf tot individueel bezit kan voeren, worden toegejuicht. En toch de nieuwe landrenteregeling grijpt in dat proces storende in. De actueele verdeeling der gronden staat natuurlijk in verband met den omslag der lasten, die tegen het grondbezit overstaan. Immers de waardeverhouding der aandeelen hangt niet alleen af van de productiviteit van den bodem, maar ook van de lasten, die er op rusten. De actueele verdeeling der lasten in de gemeenten moge nog weinig zijn nagespoord, zeker is het, dat die niet in overeenstemming is met de repartitie, zooals de nieuwe landrenteregeling die voorschrijft; dat zij niet naar de *bruto*, maar veel meer, zooals rationeel is, naar de *netto* productie, de waarde van den grond, pleegt te geschieden. Blijft dus het omtrent die repartitie door de or-

donnantie voorgeschrevene geen doode letter, dan zal noodwendig verbreking van het evenwicht, dat tusschen de deelhebbers in den gemeentegrond bestond, het gevolg zijn, en dat evenwicht zal niet anders dan door een nieuwe verdeeling van den grond kunnen worden hersteld.

Zeiden wij te veel, toen wij beweerden dat de landrenteregeling van 3 April èn van het recht èn van de staathuishoudkunde ook de eenvoudigste eischen op schromelijke wijze miskent?

W.K. VAN DEDEM.

(*Wordt vervolgd.*)

Regtsgeleerdheid.

Letterkundig overzigt.

Het is nu ongeveer drie jaren geleden, dat de Nederlandsche regtsgeleerden in ditzelfde tijdschrift voor de eerste maal werden uitgenoodigd om jaarlijks bijeen te komen, en te trachten door gezamenlijke medewerking ons regtswezen te verheffen uit den kwijnenden toestand, waarin het al te lang verkeerd had. De heer Mr. G.A. van Hamel, thans Secretaris der Nederlandsche Juristen-Vereeniging, wees ons in een paar artikelen, die van de warmte zijner overtuiging blijken gaven, en opgenomen werden in de afleveringen van Februarij en Maart 1870, op het voorbeeld onzer Duitsche vakgenooten, die een dergelijk werk ondernomen hadden, en riep ons op om dat goede voorbeeld te volgen.

De Duitsche Juristendag bestond toen sedert tien jaren, en had al dien tijd gearbeid onder omstandigheden, die voor het welslagen van het beoogde doel verre van gunstig mogten genoemd worden. Immers, zoo ergens de wijze, waarop veranderingen in de bestaande wetgeving tot stand moeten komen, gebrekkig was geregeld, dan was dit zeker het geval in Duitschland gedurende de jaren, waarvan hier sprake is.

Hunne eerste bijeenkomsten hielden de juristen onder de heerschappij der Bondsvergadering (hoe ver schijnt die tijd reeds achter ons te liggen!): en, zoolang die te Frankfort zetelde, kon het niet anders, of de veelheid der vormen en de onderlinge naijver van groote en kleine regeringen moesten steeds eene ernstige belemmering opleveren op den weg van hen die aan het vaderlandsche regt eene krachtige ontwikkeling overeenkomstig de eischen des

tijds wilden verzekeren. En, toen in 1866 de oude Bond uiteenspatte om voor eene nieuwe regeling plaats te maken, werden wel voor die landen, welke onder den Noordduitschen Bond kwamen, de vooruitzigten. op eene ernstige hervorming van het regt aanmerkelijk verhelderd, maar scheen tegelijk de mogelijkheid eener gemeenschappelijke regtsontwikkeling voor het geheele Duitsche vaderland voor goed opgeheven te zijn. Toch was het ondanks al die bezwaren den Duitschen regtsgeleerden gelukt, door vereeniging van alle krachten een niet te miskennen invloed te verwerven op de wetgeving der onderscheiden landen, en kon de heer van Hamel ons wijzen op vele en gewigtige resultaten, die daaraan te danken waren geweest. Ook voor ons vaderland prees hij eene dergelijke poging aan; wat daar gunstig gewerkt had, kon zulks ook hier alligt evenzeer doen; en dringend klonk ten slotte zijne vermaning tot allen, wier stem invloedrijk genoeg zou zijn om het gansche leger der vaderlandsche juristen op te roepen tot het gemeenschappelijke werk. Wanneer zij eens de handen aan het werk sloegen, en eene gelijksoortige vereeniging, als Duitschland toen reeds sedert lang kende, voor ons land in het leven riepen, wie weet of niet het Nederlandsche volk hun nog na eeuwen danken zou voor hetgeen zij deden.

Die roepstem bleek ditmaal niet de stem eens roependen in de woestijn. Weinige weken, nadat het tweede nummer in het licht verschenen was, vernam men reeds, dat er eene commissie gevormd was, zooals de heer van Hamel die gewenscht had: eenige professoren, eenige advocaten, eenige leden der magistratuur. De noodige maatregelen ter voorbereiding werden door deze heeren genomen, en op 8 September daaraanvolgende kon reeds eene eerste algemeene vergadering te 's Gravenhage geopend worden, die later door twee dergelijke bijeenkomsten in 1871 en 1872 te Amsterdam en Arnhem gevolgd is.

Een zoo spoedige bijval is slechts zelden het deel van hen, die in het openbaar optreden met eenig nieuw plan om bestaande gebreken weg te nemen. Dat de heer van Hamel zich daarin heeft mogen verheugen, en het door hem aangegeven denkbeeld binnen weinige maanden reeds ten uitvoer was gelegd, levert zeker het beste bewijs op, dat dat gevoel van onvoldaanheid, of laat ik liever zeggen van wrevel over den bestaanden toestand, waar-

aan hij woorden had weten te geven, in onze regtsgeleerde kringen algemeen heerschte. Zooals de zaken stonden, dit begreep ieder, konden en mogten zij niet blijven; onze wetgeving was in menig opzigt krank: en van daar dat zoo velen bereid werden gevonden om met gretige hand te grijpen naar een geneesmiddel, waarvan men zich herstel scheen te mogen beloven. Trouwens, wanneer men zich den stand van zaken, zooals zich die in 1870 voordeed, te binnen wil brengen, zal men moeten toestemmen, dat voor eene dergelijke stemming alleszins reden bestond. Eene korte herinnering moge hier plaats vinden, om de juistheid van dit oordeel te staven.

In iedere wetenschap bestaat vooruitgang en ontwikkeling: zonder dat zoude zij haren naam onwaardig zijn en ongeschikt worden om eene stof te leveren voor de werkzaamheid van den menschelijken geest. Dit is in het algemeen waar, zelfs voor die wetenschappen, wier inhoud uit onveranderlijke feiten bestaat, en waar de vooruitgang dus alleen gelegen kan zijn in de meerdere volledigheid, waarmede men tot de kennis dier feiten nadert. Maar in veel hooger mate nog is dit het geval met de regtsgeleerdheid, waar niet alleen de genoemde kennis voor gedurige ontwikkeling vatbaar is, maar waar bovendien de feiten zelven, waarop zij berust, niet als vaststaande kunnen worden aangemerkt. Het doel dezer wetenschap is de wegen aan te wijzen, waarlangs het menschelijk verkeer zich behoort te bewegen, de regelen, waarnaar wij ons in onze handelingen jegens de geheele maatschappij zoowel als jegens hare individuele leden te gedragen hebben. Die regelen moeten echter uit den aard der zaak verschillen, naar de denkbeelden van elk geslacht, naar de behoeften van ieder tijdvak. Wat vroeger door allen als regtvaardig geprezen werd, doet het regtsbewustzijn van een later geslacht welligt pijnlijk aan: wat aan de behoeften van eene landbouwende bevolking voldeed, wordt door eene handeldrijvende natie misschien als onnoodige belemmering verworpen; wat door een minder ontwikkeld volk als nuttig en noodig wordt aangehouden, kan later zonder gevaar gemist worden, wanneer de beschaving tot een hoogeren trap van ontwikkeling gekomen is. De taak van den regtsgeleerde is het, de voorschriften op te sporen, die voor elk volk in de omstandigheden, waaronder het zich bevindt, het meest passen; de taak van den wetgever is het te zorgen, dat

het werkelijk geldende regt met de uitkomsten van dat onderzoek overeenstemt.

Zoolang men geene geschreven wetten kende, en het regt onmiddellijk uit het bewustzijn des volks voortkwam, was hierin weinig moeijelijkheid gelegen. De regter, die alleen behoefde regt te spreken naar de beginselen, die van de vaderen waren overgeleverd, zoolang die door de voortdurende algemeene toestemming bleven gelden, kon er geen bezwaar in zien, daarvan af te wijken, zoodra zij onder zekere omstandigheden in strijd kwamen met het regtsbewustzijn van het volk, dat hem in het vinden van zijn oordeel behulpzaam was. Eerst toen het regt in een meer ontwikkelden toestand overging, en men begon de wetten te beschrijven, werd het noodig zorg te dragen, dat die wetten met de veranderde tijdsomstandigheden in voortdurende overeenstemming bleven. De personen van regter en wetgever werden nu meer en meer gescheiden; en er moest dus uit den aard der zaak een zekere tijd verloopen tusschen het oogenblik, waarin de eerste door de ondervinding kwam tot het inzigt, dat eene zekere bepaling niet meer aan de bestaande behoeften voldeed, en dat, waarop de laatste er toe kon overgaan om den verouderden regtsregel door nieuwe voorschriften te vervangen. Hoe meer de wetgeving zich uitbreidde, des te enger werd de kring, die voor het zoogenaamd gewoonteregt beschikbaar bleef, totdat eindelijk in de vorige eeuw het denkbeeld ingang begon te vinden, dat men het regt in zijn geheelen omvang in schrift zoude brengen, en aan de gewoonte, althans wanneer de wet niet uitdrukkelijk daarnaar verwees, alle verbindende kracht ontzeggen. Op die wijze, meende men, was volkomen zekerheid te verkrijgen, en zoude de verwarring, die toenmaals op het gebied des regts maar al te zeer bestond, kunnen ophouden.

Die verwachting is over het geheel genomen vervuld. Wetboeken als die, welke wij hier bedoelen, zijn bijna overal in Europa ingevoerd; en sedert dien tijd is het veel gemakkelijker geworden dan vroeger, uit te maken, naar welke regelen ieder voorkomend geval te beslissen is. Maar tegelijkertijd is ook het gevaar voor eene wanverhouding tusschen regt en wet, als waarop wij zoo even wezen, aanzienlijk toegenomen. Toen men met de invoering van zoodanige wetboeken een aanvang maakte, was men daarvan nog niet overtuigd; integendeel koesterden velen de hoop, dat het eenmaal ge-

lukken zou, in overeenstemming met de beginselen van het natuurregt een wetboek te ontwerpen, dat voor altijd den vasten en onveranderlijken grondslag van het maatschappelijk verkeer zou kunnen uitmaken. Wie zoo dachten, dwaalden ongetwijfeld; en thans zal niet ligt een regtsgeleerde gevonden worden, die het tegenspreekt, dat wel de vroegere onzekerheid grootendeels weggenomen is, maar dat de behoefte aan geregelde ontwikkeling en verbetering even sterk gevoeld wordt, als vóór dat er van algemeene wetboeken eenige sprake was. De gemakkelijkheid om aan die behoefte voldoening te geven, is verminderd, nu men bij elke verandering moet zorgen de economie der geheele wetgeving niet te verbreken; de noodzakelijkheid om verouderde begrippen voortdurend op te ruimen on aan nieuwe plaats te verschaffen, is geheel dezelfde gebleven.

Zoo is het in het algemeen, en onder gewone omstandigheden. Maar bovendien komen er in de regtsgeschiedenis tijdperken voor, waarin die waarheid met verdubbelde kracht schijnt gevoeld te worden; wanneer nieuwe denkbeelden op verschillend gebied zieh van den geest der volkeren hebben meester gemaakt, en zij dus meer dan gewoonlijk onder de noodzakelijkheid verkeeren om hunne oude, en thans snel verouderende regtsbegrippen met die nieuwe eischen in overeenstemming te brengen. En is dat waar, dan dunkt mij, dat wij alle regt hebben om aan te nemen, dat sedert de Napoleontische wetgeving, wier hoofdbeginselen ook in onze wetboeken van 1838 nog worden teruggevonden, voor de Europeesche volkeren in menig opzigt een dergelijk tijdperk aangebroken is.

In de eerste plaats herinner ik hierbij aan de gewigtige resultaten, welke de geschiedkundige regtsstudie sedert het begin dezer eeuw op wetenschappelijk gebied verkregen heeft. Ons burgerlijk regt, het is algemeen bekend, bestaat uit twee verschillende elementen: aan de eene zijde het eeuwenoude volksregt, zooals het bij de Duitsche stammen op het oogenblik, dat zij na de aanneming van het Christendom eene plaats beginnen in te nemen onder de beschaafde natiën, van oudsher gegolden had; aan den anderen kant het meer ontwikkelde Romeinsche regt, dat onder den invloed van geestelijken en geleerden bij hen werd ingevoerd. Die beide elementen, die in het regt van alle Europeesche volken in meerdere of mindere mate worden weergevonden, zijn nergens met volkomen bewustheid tot elkander gebragt. Zoo zij te zamen zijn blijven

bestaan, dan was het hoofdzakelijk, omdat enkele begrippen zoozeer in het volksbewustzijn leefden, dat alle pogingen om ze uit te roeijen op dien lijdelijken tegenstand hebben schipbreuk geleden. Eene behoorlijke vereeniging van de beide, eigenlijk nog steeds met elkander strijd voerende stelsels was nimmer tot stand gekomen.

Over dien chaos nu is door den arbeid der zoogenaamde historische school een nieuw en verrassend licht opgegaan. Niet alleen dat de geleerden, die tot haar gerekend worden, met helderheid hebben aangewezen, welke beginselen van Romeinschen, welke van nationalen oorsprong waren; maar zij hebben ons bij de beoordeeling dier beginselen teruggebragt tot den kring van denkbeelden, waartoe zij oorspronkelijk behoorden, en ze op die wijze in het ware licht gesteld. Zoo werd het mogelijk, de vraag te behandelen, welke van die uiteenloopende beginselen nog voor onzen tijd waarde hadden, en hoe men eene zamensmelting kon tot stand brengen, die, in overeenstemming met de geschiedknndige ontwikkeling, aan onze tegenwoordige eischen kon voldoen. Te lang reeds hadden, om een bekend voorbeeld uit het bezitregt te nemen, onze geleerden gestreden, of men de Romeinsche interdicten, de Duitsche gewere-actie, dan wel de kanonieke actio spolii zou gebruiken, en hoe men al die strijdende elementen zou verzoenen; thans, nu men die allen in hun waar karakter had leeren kennen, werd het tijd om, met behoud van het goede, dat in elk hunner gelegen was, eene bezitactie in het leven te roepen, voor onzen tijd even voldoende als die oude regtsmiddelen het voor vroegere eeuwen geweest waren.

Zoo was het op wetenschappelijk gebied. Op dat der praktijk werkten weder andere oorzaken, maar die van haren kant even sterk moesten leiden tot eene geheele wijziging in de tot nu toe geldende begrippen. Als voornaamste aanleiding daartoe wijs ik op de groote uitvindingen van onze dagen, bepaaldelijk op den stoom en de telegraaf, die, door de wijze van productie geheel te veranderen, en het verkeer tusschen de menschen aanmerkelijk te vereenvoudigen, de maatschappij in vele opzigten hervormd hebben. Het regt moest daarvan noodwendig de gevolgen ondervinden. En nu bedoel ik niet, of althans niet in de eerste plaats, den directen invloed, dien zij op menig regtsinstituut hebben uitgeoefend; ofschoon het niet te ontkennen valt, dat het voor de beoordeeling eener overeenkomst volstrekt niet onverschillig is, of zij mondeling, bij brief of

per telegram gesloten werd; en evenmin, dat eene verzending door middel van spoorwagen of stoomboot naar andere begrippen te beoordeelen is, dan zoo die nog met een zeilschip of vrachtwagen plaats had. Toch bepaalt deze invloed zich tot betrekkelijk weinige onderwerpen, en kan hij ten minste niet worden gelijk gesteld met de indirecte gevolgen, die deze zelfde veranderingen, at aangaat de opvatting van het regt in zijn geheel, gehad hebben.

De meer gemakkelijk geworden communicatiemiddelen hebben de burgers der onderscheidene landen in nadere aanraking tot elkander gebragt, en op die wijze niet alleen vele nationale vooroordeelen deen verdwijnen, maar ook het geregeld verkeer tusschen hen zoozeer uitgebreid, dat langzamerhand de wensch ontstaan is naar meerdere eenheid en gelijkvormigheid van het regt. Reeds vroeger had men in het handelsregt een soortgelijk verschijnsel kunnen waarnemen: bij ons gold Wisbysch zeeregt, in Hamburg gebruikte men Hollandsche polissen, in Frankrijk raadpleegde men Amsterdamsche kooplieden; men was daar reeds lang gewoon het goede te nemen, waar men het vond. Maar thans, nu het reizen aan een groot deel der burgerij een even cosmopolitisch karakter verleent, als vroeger alleen voor zeelieden en handelaren bestemd scheen, begint men ook voor andere deelen dan zee- en assurantieregt naar eenheid te verlangen in de regelen, die het nieuwe verkeer beheerschen zullen. De vergelijkende regtsstudie is meer dan vroeger eene noodzakelijkheid geworden; en, terwijl van den eenen kant voor eene kleine natie als de onze het gevaar niet te loochenen is, om door al te groote volgzaamheid hare zelfstandigheid prijs te geven, zou men aan de andere zijde den geest des tijds miskennen, indien men al te angstvallig aan eigen denkbeelden vasthield.

Bovendien heeft diezelfde gemakkelijkheid van verkeer de concurrentie aanzienlijk vermeerderd, terwijl de uitvinding der stoomkracht er toe geleid heeft, dat de industrie, indien zij de plaats, welke haar onder de bronnen van volkswelvaart toekomt, wil blijven innemen, gedreven moet worden met kapitalen, die in den regel de krachten van enkele individuen te boven gaan. Van daar vooreerst, dat de verschillende soorten van associatie meer dan vroeger de bijzondere zorg des wetgevers vereischt hebben; en in de tweede plaats, dat de verhouding, die vroeger tusschen roerende en onroerende goederen pleegde aangenomen te worden, aan eene

ernstige kritiek is onderworpen. De meerdere waarde, die steeds aan laatstgenoemden is gehecht, kwam in strijd met de behoeften des tijds; de belemmeringen tegen hunne vervreemding, die uit eene landsvaderlijke zorg ontstaan waren om de vermogens voor de nakomelingen te bewaren, begonnen als drukkende en onnoodige banden beschouwd te worden; de gelegenheid werd verlangd om ook dit deel van den algemeenen rijkdom dienstbaar te maken aan de uitbreiding der industrie; in één woord, gelijk men het uitdrukte, het onroerend goed moest gemobiliseerd worden.

Terwijl aldus op het gebied van burgerlijk en handelsregt alles drong naar hervorming, was ook op dat van het strafregt eene dergelijke beweging, zij het ook van geheel verschillende beginselen uitgaande, merkbaar. De stoot kwam daar hoofdzakelijk van de nieuwere philanthropische beginselen, die, ofschoon zij sedert de vorige eeuw algemeen verbreid waren, toch in den Code Pénal nog weinig of geene toepassing hadden gevonden. Meer en meer begon de overtuiging veld te winnen, dat het niet de zwaarste straffen zijn, die tot bevordering van de rust der maatschappij het meeste bijdragen; steeds ernstiger werd de twijfel, of het, ook tot bereiking van het meest nuttige doel, den eenen mensch vrij staat, het leven van den ander te verkorten; en gedurig luider werd de eisch van eene verbeterde inrigting der gevangenissen, opdat niet langer de misdadiger, door het Staatsgezag aan de gewone maatschappij onttrokken, gebragt zoude worden onder invloeden, die nadeelig op zijn karakter moeten werken. De minste vordering, die aan een strafstelsel kon gedaan worden, was, dat het de gevangenen niet verder bedierf; konde eene inrigting gevonden worden, waardoor men de kans had hen verbeterd aan de maatschappij terug te geven, dan verschafte dit aan die maatschappij zelve het grootste voordeel; maar ook voor hen, die dit als eene illusie ter zijde stelden, was de oude gemeenschappelijke gevangenis een gruwel, die hoe eer zoo beter moest worden opgeruimd.

Zoo luidden de eischen op het gebied van het materiële regt; en daaraan sloot zich op dat der regtsvordering het verlangen naar vereenvoudiging en herziening der vormen. Vormen moeten er zijn; zoo die er niet waren, en ieder zijne gedingen voor den regter kon brengen op de wijze, die hem het meest geschikt scheen, zou grenzenlooze willekeur daarvan het gevolg zijn, en zou het

voor den regter onmogelijk worden uit de verwarde voorstelling der feiten, die hij van alle kanten ontvangen zou, de waarheid op te sporen. Zonder vormen is dus geene regtspraak denkbaar. Maar daarom is het volstrekt niet onverschillig, welke er gevolgd worden. In het burgerlijke regt moet iedere formaliteit, die niet streng noodzakelijk is, worden geweerd; in het strafregt moet iedere waarborg, die tegen eene mogelijke onregtmatige veroordeeling denkbaar is, worden verleend; bij beiden moeten de vormen zoo zijn ingerigt, dat zij altijd hulpmiddelen blijven bij het zoeken naar de waarheid, en nimmer in hinderpalen ontaarden op den weg, die naar dat doel leidt.

In vroeger eeuwen waren zij dit langzamerhand geworden. Men was toen gewoon alles in schrift te behandelen, hetgeen het gevolg had, dat wel eens de formele waarheid, die, welke uit de acta op te maken was, gehuldigd werd boven de materëile, die, welke zich in werkelijkheid had voorgedaan. Onze wetboeken staan gelukkig niet meer op dat standpunt, en volgen eenen middenweg tusschen de verouderde schriftelijke instructie en de geheel vrije mondelinge voordragt, die door velen als het zekerste middel om tot de kennis der waarheid te geraken aangeprezen wordt. Vele wetgevingen ondertusschen naderen dit laatste stelsel reeds meer dan de onze; en ook in ons vaderland ontbreekt het niet aan stemmen, die zich ten gunste daarvan verheven hebben. Maar zelfs al blijft men bezwaar maken om de mondelinge procedure in al hare zuiverheid aan te nemen, dan nog is er voldoende aanleiding om zich ernstig de vraag te stellen, of de grenslijn bij ons wel daar getrokken is, waar hij behoort, en of er, waar het geldt vereenvoudiging der vormen, ook voor onzen wetgever niet nog menige stap te doen overblijft.

Ik heb mij in het vorenstaande moeten bepalen tot enkele losse omtrekken. Gemakkelijk zoude het vallen, de geleverde schets verder in bijzonderheden uit te werken; maar het is onnoodig, omdat het gezegde voldoende zal zijn om mijne uitspraak te wettigen, dat zoo ooit, dan in de laatste vijf en twintig jaren de behoefte aan herziening en verbetering der wetgeving op elk gebied algemeen gevoeld werd. De onderscheidene volken, met wie wij het meest in aanraking komen, en waarmede wij ons dus het best kunnen vergelijken, hebben dan ook getracht daaraan zoo goed

mogelijk te gemoet te komen. In Duitschland werd na de wet op het wisselregt een algemeen handelswetboek en een nieuw wetboek van strafregt ingevoerd; terwijl de rijksgrondwet het vooruitzigt opent op meerdere wetboeken, waarbij de onderscheidene verdienstelijke particuliere wetgevingen, die hier en daar zijn voorgegaan, zeker niet zonder invloed zullen blijven. In Engeland, waar men niet door eene volledige codificatie gebonden is, en het dus veel gemakkelijker valt partiële hervormingen in te voeren, is op deze wijze reeds veel tot stand gebragt: terwijl in Frankrijk de regering van Napoleon III, die voor de stoffelijke welvaart des volks steeds een geopend oog had, niet achterwege is gebleven met menige poging in de door ons bedoelde rigting te doen. Alleen ons vaderland heeft niets aan te wijzen, wat met dit alles op ééne lijn gesteld kan worden. Wel werden ook hier dezelfde behoeften gevoeld, en ontbrak het niet aan klagten over den bestaanden toestand; maar van verbeteringen bespeurde men weinig. Wanneer men enkele losse grepen op het gebied van het strafregt uitzondert, bleef alles overigens sedert 1838 zoo ongeveer bij het oude.

En toch was er bij ons nog eene grief te meer op te ruimen, die bij andere volken niet, of althaus niet in gelijke mate gehoord werd: onze regterlijke inrigting werd algemeen afgekeurd. Tegelijk met de wetboeken van 1838 was eene regterlijke organisatie tot stand gekomen, die zelfs door hare warmste verdedigers nimmer is vrijgesproken van het verwijt van omslagtigheid. Op elke plaats van eenig aanbelang eene regtbank, in elke provincie een hof van appel, aan het hoofd van die allen een hof van cassatie; ziedaar tal van collegiën, die uit den aard der zaak in een klein land als het onze onmogelijk gunstig konden werken. Op de kosten, daaraan verbonden, wil ik niet wijzen: de tractementen zijn, vooral door de waardevermindering van het geld in de laatste jaren, langzamerhand gekomen op een voet, dat de natie daarover waarlijk niet klagen kan. Maar ernstiger is het bezwaar, dat voor al die collegies geen werk te vinden is, en het hun dus, zelfs wanneer men de theoretische bekwaamheden hunner leden zoo hoog mogelijk schat, noodwendig ontbreken moet aan de ondervinding, die voor eene goede regtspraak onmisbaar is. Wil men eene flinke regtspraak, dan moet de praktijk worden zamengetrokken op eenige weinige punten, waar zich nevens eene werkzame magistratuur, ook eene

degelijke balie kan vormen; zoodra de geheele civiele praktijk zich tot enkele zaken per jaar bepaalt, moeten uit den aard der zaak regters zoowel als advocaten het ondervinden, dat hunne handen bij dat ongewone werk verkeerd staan.

Met algemeene goedkeuring werd dan ook in de Grondwet van 1848 gelezen, dat een ontwerp van wet betreffende de nieuwe regterlijke inrigting zoo mogelijk in de eerste zitting der Staten-Generaal, en in allen geval niet later dan in de daarop volgende, zou worden voorgesteld. Maar helaas, dat artikel, dat zoo schoon op het papier stond, en dat zoo spoedig verbetering beloofde, is in de praktijk niet alleen nog altijd onuitgevoerd gebleven, maar is zelfs het struikelblok geworden, waarop alle pogingen om in andere opzigten verbeteringen en hervormingen aan te brengen afgestuit zijn. Sedert de grondwetsherziening toch lost onze regtsgeschiedenis zich meer of min op in de geschiedenis der mislukte pogingen om aan ons vaderland eene verbeterde inrigting der regterlijke magt te schenken. Sommige dier plannen vervielen, doordien de minister, die ze had voorgedragen, in eene van de talrijke ministeriële crises, waaraan ons land zoo rijk is, ten onder ging; anderen kwamen zoover, dat hun eerste artikel bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal in stemming gebragt en verworpen konde worden. Maar welk lot hun ook beschoren mogt zijn, hierin waren allen gelijk, dat zij den toestand lieten zoo als hij was, en geen anderen invloed uitoefenden, dan dat zij den tijd onzer wetgevers in beslag namen, die voor andere onderwerpen zeer zeker met meer vrucht had kunnen besteed worden.

Eindelijk gelukte het in 1861 den heer Godefroi, de poging, die ook hij op het voetspoor van zoo vele voorgangers gewaagd had, met een gunstigen uitslag bekroond te zien, en werd eene wet, houdende eene nieuwe regterlijke inrigting, in het Staatsblad opgenomen. Het spreekt van zelf, dat het hier mijne bedoeling niet kan zijn, in eene beoordeeling van haar stelsel te treden. Ware zij ingevoerd, dan zou zij zeker menige verbetering hebben aangebragt; maar zoover is het nimmer gekomen. Hetgeen geschied is, is aan alle lezers van dit tijdschrift bekend. De oppositie, die van den aanvang af tegen de wet gevoerd was, bleef ook na hare aanneming niet rusten; elke gelegenheid werd aangegrepen om haar in de algemeene schatting te ondermijnen en hare invoering tegen te houden; en eindelijk kwam het in 1870 zoover, dat de Tweede Kamer

een votum uitsprak, hetwelk zoo al niet in woorden, dan toch inderdaad met eene herroeping der vroeger aangenomen wet gelijk stond.

Zoo waren dus meer dan twintig jaren voorbijgegaan zonder eenig nut. Zoo stond men nog geheel op hetzelfde punt, vanwaar men bij den aanvang was uitgegaan: het bestaande was afgekeurd, maar wat men er nu voor in de plaats zou stellen, bleef eene open kwestie. Of liever, want ook hier was stilstand achteruitgang, de toestand was in al die jaren verergerd: terwijl andere natiën gehoor hadden gegeven aan den eisch der tijden, en om ons heen overal leven en ontwikkeling waar te nemen was, hadden wij onze krachten verspild in vruchteloozen arbeid. Met elk jaar worden de behoeften dringender; en nog altijd moest men elkander angstig afvragen, wanneer de dag zou aanbreken, dat met het vervullen daarvan een ernstige aanvang zou worden gemaakt.

Geen wonder, dat onder deze omstandigheden een gevoel van moedeloosheid zich van de Nederlandsche regtsgeleerden meester begon te maken. Waarom moest ons vaderland meer dan alle andere tot werkeloosheid gedoemd zijn? Wij, Nederlanders, zijn zeer gevoelig voor het oordeel, dat vreemdelingen over ons vellen, en de Franschman, die ons eens de Chinezen van Europa noemde, heeft een woord gesproken, dat ons dieper getroffen heeft, dan hij zelf waarschijnlijk ooit bedoeld had. Dat woord behelsde zeker eene onregtvaardigheid; maar toch is het niet te ontkennen, dat er wel eenige aanleiding om den spotlust van vreemde natiën op te wekken, gelegen was in het schouwspel van die telkens herhaalde, en altijd weder mislukte pogingen om eene regeling tot stand te brengen, wier noodzakelijkheid in theorie althans door niemand werd tegengesproken.

En, moesten wij ons dus als Nederlanders schamen voor de burgers van andere landen, als regtsgeleerden hadden wij ruimschoots reden om hetzelfde te doen tegenover onze landgenooten. Op ieder gebied ging ons vaderland vooruit. Handel en nijverheid namen deel aan de algemeene ontwikkeling; groote werken werden overal aangelegd, die onzen ondernemingsgeest tot eere strekten; de constitutionele denkbeelden werden sedert 1848 in tal van organieke wetten verwezenlijkt; alleen op het gebied der eigenlijke regtsgeleerdheid bleef alles braak liggen. Voorwaar, wel was er alle aanleiding om ons ernstig af te vragen, of dat zoo moest voortgaan, en of onze eer als wetenschappelijke en praktische mannen er niet

mede gemoeid was, dat eindelijk onze medeburgers eens eenige vrucht van ons werk te zien kregen, al was het ook in den meest bescheiden vorm.

Zoo was de algemeene stemming; en onder die omstandigheden was het niet onnatuurlijk, dat het voorstel van den heer van Hamel, om op het voetspoor onzer Duitsche vakgenooten eene juristenvereeniging in het leven te roepen, velen toelachte. Welligt zouden hare besluiten aan onze wetgevende magt een weg aanwijzen, die naar het gewenschte doel zou kunnen voeren, en zoude men dus eindelijk eens de vele teleurstellingen vermijden, waarop tot nu toe elke poging schipbreuk geleden had.

Toch waren er (en kon het anders?) van den aanvang af velen, die van het aangeprezen hulpmiddel weinig heil verwachtten. Congressen, zeiden zij, waren in de laatste jaren herhaaldelijk gehouden, zoowel binnen als buiten ons vaderland, nationale zoo goed als internationale, op elk gebied van menschelijke kennis; maar wat was de uitkomst geweest? Er was veel gepraat, veel feest gevierd, maar weinig uitgevoerd. De wetenschap was door al die zoogenaamd wetenschappelijke bijeenkomsten weinig of niet gebaat.

Wie zoo redeneerden, hadden zeker in menig opzigt niet geheel ongelijk: hunne fout bestond alleen daarin, dat zij zich bij hun oordeel op een verkeerd standpunt plaatsten. Dat congressen de wetenschap niet vooruitbrengen, spreekt wel van zelf; het tegendeel is ook door hunne grootste verdedigers niet beweerd. En wel dwaas zou de geleerde zijn, die, in plaats van de vruchten zijner studie neder te leggen in geschriften, die op de studeerkamer doorwerkt kunnen worden, ze onvoorbereid wilde brengen voor eene gemengde vergadering, waar velen de noodige kennis, en allen de noodige stemming missen, om ze naar behooren te volgen en op hunne regte waarde te schatten.

Maar kunnen congressen daarom geen nut stichten? Eene dergelijke gevolgtrekking zoude zeker ten hoogste eenzijdig zijn. Al was het zelfs waar, wat de bedoelde tegenstanders zeggen, dat zij volstrekt niets meer zijn dan gezellige bijeenkomsten, dan nog zouden dergelijke vereenigingen van vakgenooten op gezette tijden reeds als zoodanig een heilzamen invloed kunnen uitoefenen.

In iederen kring behoort een zeker esprit de corps te zijn; een besef, dat, al gaat in het dagelijksch leven ook elk zijn eigen weg,

er toch een aantal gemeenschappelijke belangen zijn, die alleen dan behoorlijk behartigd kunnen worden, indien iedereen op zijne wijze en naar de mate zijner krachten daartoe medewerkt. Ook onder de regtsgeleerden moet eene dergelijke overtuiging meer algemeen worden; en daartoe kan het zijn nut hebben, dat men elkander zoo nu en dan eens op onzijdig terrein ontmoet, en, door zamen te werken tot hetzelfde doel, elkander beter leert waarderen. Bij iedere installatie hoort men veel gewagen van de harmonie tusschen magistratuur en balie, en beveelt elke partij zich om het zeerst in de voorlichting en ondersteuning der andere aan; maar naauwelijks zijn die woorden uitgesproken, of zij schijnen menigmaal weder terstond vergeten. Of zou het zoo zeldzaam zijn, van hoogleeraren en advocaten de meening te hooren, dat het der regterlijke magt in den regel aan ijver en bekwaamheid ontbreekt; van regters, dat de advocaten gewoon zijn hun eigen belang en dat hunner cliënten boven dat van het algemeen te bevorderen; van praktizijns, dat de hoogleeraren op hun zuiver theoretisch standpunt zich van de eischen der praktijk geene voorstelling kunnen vormen? Ik wenschte, dat het zoo ware, maar meen, dat de ondervinding, ook die, welke wij op de vergaderingen der juristenvereeniging hebben kunnen opdoen, ons het tegendeel leert. Dergelijke vooroordeelen, waardoor men de fouten, die men teregt in enkele individuen afkeurt, aan geheele klassen toeschrijft, moeten verdwijnen; en zij zullen dit ook doen, maar alleen dan, wanneer men elkander juister heeft leeren kennen. Als men te zamen heeft gewerkt, en den belangeloozen ijver op prijs heeft leeren stellen, waarmede allen naar hetzelfde doel gestreefd hebben, zal men zich ook eene billijker voorstelling van de dagelijksche werkzaamheden dierzelfde mannen gaan maken.

En nog een ander nut kunnen diezelfde zamenkomsten opleveren. Men spreekt daar verschillende ambtgenooten, en verneemt, dat menig wetsartikel ten gevolge van een klein verschil van toepassing in het eene arrondissement veel gunstiger werkt dan in het andere. Ook al trad de wetgeving in nog veel meer bijzonderheden dan nu het geval is, zullen er toch steeds, vooral op het gebied der regtsvordering, een aantal dergelijke bepalingen overblijven, die meer of min omslagtig kunnen worden opgevat, en waarbij het vooral van de uitvoering zal afhangen, of zij belemmerend dan wel

heilzaam werken zullen. De wetgever kan hier slechts weinig aan doen; voor betoogen in wetenschappelijke tijdschriften zijn dergelijke punten ongeschikt; maar het meeste heil verwacht ik van onderlinge bespreking, waardoor de gunstige resultaten, die de een verkregen heeft, ter kennis komen van den ander. De cassatie wordt door hare voorstanders aangeprezen als een middel om voor alle collegies, die tot toepassing der wet geroepen worden, eenheid in de uitvoering te verkrijgen; maar veel meer dan zij, die slechts in enkele gevallen en bij bepaalde wetsovertreding werkt, kan, dunkt mij, de hier bedoelde zamenspreking er toe bijdragen om over het geheele vaderland de wet gelijkmatig te doen werken op die wijze, welke in het algemeen belang de meest heilzame gebleken is.

Zoo ziet men, dat, ook al ware de juristenvereeniging niets anders geworden dan de gezellige bijeenkomst, waarin sommigen vreesden, dat zij ontaarden zou, zij nog in onze regtsgeleerde kringen een gunstigen invloed had kunnen uitoefenen. Maar zij was meer: niet zonder reden mogt men de hoop voeden, dat men in haar een der krachtigste hulpmiddelen zou vinden om de gewenschte herziening onzer wetten op practische wijze voor te bereiden.

In Duitschland was de juristendag bovenal bestemd om de particularistische neigingen op het gebied der wetgeving tegen te gaan. In tal van vorstendommen en provinciën verdeeld, die alle hun eigen regt hadden, en waar dikwijls de meest tegenstrijdige beginselen golden, gevoelde men daar bovenal behoefte aan eenheid. Wat men het meest vreesde, was, dat elke Staat zou voortgaan met het voorbeeld te volgen, hetwelk reeds enkelen gegeven hadden, en gebruik maken van het souvereine regt, dat hem ontwijfelbaar toekwam, om zijne eigene wetgeving te herzien. Wel zoude op die wijze menige partiële verbetering hier en daar worden ingevoerd, maar de laatste sporen van een gemeenschappelijk Duitsch regt, die nog aanwezig mogten zijn, zouden onherstelbaar verloren gaan, en de praktijk, wie het minder om de theoretische zuiverheid dan om de zekerheid van het regt te doen is, zou zich verliezen in een doolhof van voorschriften, waarin zelfs de meest ervaren geleerde den weg niet dan met moeite zou kunnen wedervinden.

Onder die omstandigheden was het een gelukkig denkbeeld geweest, om ten behoeve der hervorming van het regt in gemeenschappelijken Duitschen geest een beroep te doen op de stemming, die

na de gebeurtenissen van 1848 algemeen heerschte, en die eindelijk voor een paar jaren tot de wederoprigting van het Duitsche keizerrijk geleid heeft. Evenals op ieder gebied, werd ook onder de regtsgeleerden de overtuiging algemeen, dat, zoo men ooit tot de verwezenlijking van dit ideaal wilde geraken, het noodig was, dat ieder wat van zijne eigen denkbeelden aan het algemeen belang ten offer bragt. Zoolang Pruis en Beijer, zoolang Sakser en Zwaab hunne bijzondere opvattingen bleven handhaven, kon er van een Duitsch regt geen sprake zijn. Eerst dan, wanneer men zich op een meer verheven standpunt stelde, kon men medewerken tot die beslissingen, die, menigmaal met overgroote meerderheid van stemmen genomen, een zoo krachtigen zedelijken invloed op de wetgevende ligchamen der onderscheidene Staten moesten uitoefenen.

In Italië, waar de toestand in hoofdzaak dezelfde was als in Duitschland, is, gelijk wij uit de jongste aflevering der Revue de droit international hebben vernomen, in 1872 eene gelijksoortige vereeniging opgerigt. Wat op hare eerste bijeenkomst, die van 25 November tot 8 December heeft geduurd, verhandeld is, zal ons eerst later in bijzonderheden worden medegedeeld; maar toch is dunkt mij het vermoeden niet gewaagd, dat ook daar de behoefte om meerdere gelijkheid te brengen in den regtstoestand der onderscheidene provinciën, waaruit het koningrijk thans bestaat, de naaste aanleiding tot den maatregel geweest is. De vraag is daar, hoe men het best de Piemonteesche, Lombardische, Toscaansche en Napolitaansche wetten tot een enkel Italiaansch regt zal kunnen vereenigen; en zeker hebben wij alle regt tot de voorspelling, dat alleen dan, wanneer alle Italiaansche wetgevers en regtsgeleerden zelfverloochening genoeg bezitten om tot dit doel te willen medewerken, er vrucht van hunnen arbeid te wachten is.

In ons vaderland is de toestand in vele opzigten geheel anders; maar toch is bij alle mogelijke verschil tusschen de moeijelijkheden, welke wij ondervinden, en die, waarmede de bedoelde landen te kampen hebben, genoeg analogie, om hetzelfde redmiddel, waarnaar zij gegrepen hebben, ook voor ons aanbevelenswaardig te maken. De oude provinciale geest is bij ons sedert lang overwonnen: en, zoo daarvan soms nog in kleine afwijkingen van karakter en zeden, of wel in naijver tusschen onderscheidene plaatselijke belangen enkele sporen overgebleven zijn, op het gebied van het regt zal

men die te vergeefs zoeken. Niet ligt zal daar een maatregel worden voorgedragen, die, door de Friezen gewenscht, door de Limburgers als zoodanig verworpen zal worden, of die, door de Hollanders aanbevolen, door den tegenstand der overige provinciën zal mislukken. Maar bij ons is een ander en niet minder groot bezwaar gelegen in ons sterk ontwikkeld gevoel van individualiteit. Of het ligt aan den bijzonder onafhankelijken aard van ons volkskarakter, dan of het een noodzakelijk gevolg is van onzen toestand als kleine natie, laat ik in het midden: zeker is het, dat, evenals men in de politiek nog altijd het gemis betreurt van bepaalde partijen, die, door vaste beginselen te zamen verbonden, in staat zijn om met krachtige hand het staatsbestuur te voeren, zoo ook op regtsgeleerd gebied hervormingen plegen af te stuiten op de verscheidenheid der uiteenloopende denkbeelden, waardoor alle mogelijkheid om voor eene daarvan eene meerderheid te verkrijgen, vervalt.

Over iedere belangrijke kwestie heeft elk ontwikkeld mensch zijne eigen overtuiging; dat spreekt van zelf; treurig zou het zijn, indien het anders ware. Voor die overtuiging behoort hij te strijden; om die ingang te doen vinden, behoort hij alle geoorloofde middelen in het werk te stellen; wie zou het wraken? Maar tegenover zijne overtuiging staat die van honderden en duizenden, die even veel regt van bestaan heeft als de zijn; en, als men nu geroepen wordt om met die andere een maatregel te beramen, die in de praktijk uitvoerbaar zal zijn, dan dient men zich uit den aard der zaak wel eens te vergenoegen met datgene, wat in ons oog eigenlijk slechts een expedient is, en wat naar onze opvatting niet meer dan eene gedeeltelijke verbetering belooft. Als ieder wacht, totdat zijn ideaal volkomen met dat van alle overigen zamenstemt, en alle verbeteringen afwijst, die niet aan dat ideaal beantwoorden, dan komt zeer zeker niets tot stand.

Aan dit gebrek lijden menigmaal onze politieke mannen; en dezelfde fout beheerscht ook onze regtsgeleerde wereld. Op staatkundig gebied (de ondervinding der laatste jaren heeft het maar al te duidelijk bewezen) is niets moeijelijker dan een maatregel van ingrijpenden aard tot stand te brengen. Ook al is hij geheel in de rigting der partij, die aan het roer heet te zitten, acht de een, dat hij niet ver genoeg gaat, de ander dat hij te ver gaat; en beiden te zamen vormen eene meerderheid, onder wier afkeurend

oordeel de voorgedragen maatregel bezwijkt. Op het terrein der regtsgeleerdheid ontwaart men hetzelfde verschijnsel; wordt eenige verbetering voorgedragen, dadelijk verheffen zich afkeurende stemmen, die allen den bestaanden toestand verwerpen, maar waarvan de een liever die, de ander liever gene regeling gewenscht had; en het gevolg is, dat de zaak bij het oude blijft.

Van die overdreven geest van individualisme, die tot nog toe al onze pogingen verlamd heeft, en die eindelijk op volstrekte onmagt dreigt uit te loopen, moest de juristenvereeniging ons verlossen. Daar kon ieder zijne eigen denkbeelden naar hartelust verdedigen. Verdienden zij aanbeveling, dan zou hij daar steun bij de meerderheid zijner vakgenooten vinden; waren zij onjuist, of althans volgens het gevoelen dier meerderheid voor eene dadelijke toepassing onvatbaar, dan zou hij dit gemakkelijk kunnen vernemen. Maar dan zou ook de eisch niet overdreven zijn, dat hij, desnoods onder protest en met afwachting van betere tijden, althans voorloopig aan die denkbeelden het stilzwijgen oplegde, en, berustende in datgene, wat nu eenmaal de wensch der meeste deskundigen bleek te zijn, medewerkte om aan die wenschen de best mogelijke vervulling te verzekeren.

Zoo kwam men eindelijk eens tot eene communis opinio; niet omtrent hetgeen in absoluten zin waar en goed was, want dat laat zich door geene meerderheid uitmaken; maar omtrent hetgeen men in de eerste plaats te doen zou hebben om tot eene aanvankelijke verbetering van algemeen erkende gebreken te geraken. Zoo kon men aan de nietregtsgeleerde leden der wetgevende magt, die toch ten slotte steeds de eindbeslissing moeten nemen, een leiddraad in handen geven, die hen, wanneer de belangrijke discussiën der specialiteiten hen soms het spoor bijster mogten hebben gemaakt, weder op den veiligen weg terug zou brengen. Hielden zij zich aan het oordeel, dat door de meerderheid der deskundigen na rijp beraad als het hare was uitgesproken, dan mogten zij nog in het oog van sommigen hunner collega's blijven dwalen; zij hadden althans de zekerheid van dit in goed gezelschap te doen.

Wanneer men dit alles bedenkt, kan het geene verwondering wekken, dat, gelijk wij boven zagen, toen voor nu drie jaren geleden de eerste vergadering der Nederlandsche Juristenvereeniging te 's Gravenhage bijeen kwam, daarvan over het algemeen goede verwachtingen gekoesterd werden. Sedert dien tijd zijn drie vergade-

ringen gehouden; eene vierde bijeenkomst zal binnen weinige weken plaats hebben; en de vraag schijnt dus thans niet ongepast, in hoeverre zij tot heden aan die verwachtingen voldaan heeft. Ik zal trachten, in de volgende bladzijden eenige bijdragen tot beantwoording daarvan te verzamelen, en doe zulks in de eerste plaats door een vlugtigen blik te werpen op de in druk verschenen Handelingen.

Volgens art. 1 van het Reglement stelt de vereeniging zich ten doel, aan de Nederlandsche regtsgeleerden de gelegenheid te geven om onderling te beraadslagen over onderwerpen van wetgeving betreffende het burgerlijk-, handels-, straf- en procesregt, en daarmede zamenhangende onderwerpen. Vraagt men, met het oog hierop, welke onderwerpen tot nu toe de eer eener dergelijke beraadslaging waardig zijn gekeurd, dan zal men tot het besluit komen, dat die niet zonder tact gekozen zijn, en daarbij eene stelselmatige volgorde niet te miskennen is.

Reeds dadelijk nam men de hoofdzaak onder handen, waarom de vereeniging te zamen geroepen was: de wijze van herziening onzer wetboeken. Volgt men daarbij den weg, die zich op den eersten blik als de meest regelmatige schijnt aan te bevelen, dat namelijk ieder wetboek op gezette tijden aan eene geheele herziening en omwerking onderworpen wordt, dan is het vooruitzigt om resultaten van dien arbeid te zien, uiterst gering. Uit den aard der zaak bevatten zij zoo vele onderwerpen, dat het ondoenlijk is voor die allen eene regeling te vinden, die de meerderheid der kamers bevredigt; iedere beslissing op zich zelve zal door eene minderheid afgekeurd worden, en, zoo al die minderheden zich vereenigen, moet bij de eindstemming het geheele plan noodwendig vallen. Geeft men daarentegen de voorkeur aan het stelsel van partiële verbetering, zoodat men elk onderdeel op zich zelf houdt, dan loopt men ligtelijk gevaar om besluiten te nemen, die niet passen in het geheele stelsel, en geeft men -in allen gevalle aan de tegenstanders eene overheerlijke dilatoire exceptie in handen: de zaak is op zich zelve niet kwaad, hoort men dan, maar wij kunnen haar niet goedkeuren, tenzij wij eerst het plan in al zijne bijzonderheden hebben overzien.

Waar zoo de meeningen tegenover elkander stonden, heeft de

juristenvereeniging teregt den middenweg gevolgd, door als haar verlangen uit te spreken, dat van tijd tot tijd partiële herzieningen de noodige veranderingen in de wetboeken zouden aanbrengen, terwijl op bepaalde tijdstippen eene geheele herziening van elk der wetboeken zou worden ondernomen, uitsluitend met het doel om de bestaande herzieningswetten in het wetboek over te nemen, en daarmede tot één geheel zamen te smelten.

Eene tweede moeijelijkheid, die aan het tot stand komen eener verbeterde wetgeving in den weg scheen te staan, lag in het regt van amendement, of liever in de toepassing, welke de Tweede Kamer daaraan gaf. Het regt zelf kan natuurlijk niet worden weggenomen, en niemand zou dit ook verlangen: het is een der meest gewigtige voorregten van de volksvertegenwoordiging in constitutionele staten. Maar hoogst nadeelig moet het werken, wanneer ieder lid daarvan op die wijze gebruik maakt, dat hij onder de beraadslagingen, menigmaal geheel onvoorbereid, ingrijpende veranderingen aan de stemming zijner medeleden onderwerpt. Hoe ligt worden dan beslissingen genomen, waarvan men de geheele strekking niet heeft kunnen doorzien, en wordt het stelsel van het regeringsontwerp verbroken door veranderingen, die naderhand blijken alles behalve verbeteringen geweest te zijn.

Om dit kwaad te weren, heeft de vereeniging het middel aanbevolen, dat niet alleen elk wetsontwerp van wege de Tweede Kamer door eene speciale commissie zou worden onderzocht, maar dat na afloop der stemming over de afzonderlijke artikelen een bepaald onderzoek zou worden ingesteld, of het ontwerp naar aanleiding van de daarin bij de beraadslaging gebragte wijzigingen nog eenige verbetering behoeft, alvorens tot de eindstemming over het geheel worde overgegaan. Als eenmaal deze bepaling eene plaats in het reglement der kamer zal gevonden hebben, zullen wij, hoop ik, niet weder het verschijnsel zien, dat over eene belangrijke wet gedurende vele weken gediscussiëerd wordt; dat alle artikelen worden aangenomen, hetzij zooals ze door de regering waren voorgedragen, of zooals de meerderheid ze door gebruikmaking van het regt van amendement gewenscht had; en dat eindelijk het geheel, hetwelk uit die moeitevolle bearbeiding te voorschijn kwam, zoo weinig bevredigend bleek te zijn, dat de meerderheid zich genoodzaakt zag het te verwerpen.

Een derde wensch der vereeniging met betrekking tot hetzelfde onderwerp is thans vervuld: het was deze, dat de behandeling der ontwerpen, door de sluiting eener zitting afgebroken, in den stand, waarin zij zich toen bevond, in de volgende zitting zou kunnen worden hervat, wanneer de regering de kamer daartoe uitnoodigde, en deze geen nieuw onderzoek in de afdeelingen noodig oordeelde.

Na aldus haar oordeel te hebben uitgesproken omtrent de beste wijze, waarop der herziening der wetboeken tot stand zou kunnen komen, ging de vereeniging over tot het behandelen van eenige hoofdbeginselen, die bij eene nieuwe regterlijke organisatie gevolgd zouden moeten worden. Onder deze rubriek reken ik in 1870 de verwerping der cassatie in burgerlijke zaken; in 1871 de aanbeveling van het appel in strafzaken; in 1872 de afkeuring van den dubbelen regtsbijstand en van de regtbanken van koophandel, en den wensch om het verleenen der regterlijke magtiging, die ouders, voogden, curators, bewindvoerders of gehuwde vrouwen volgens de wet in vele gevallen behoeven, aan den kantonregter op te dragen.

Dat deze soort van onderwerpen tot heden toe meer dan andere de belangstelling der vergadering gewekt heeft, was zeer natuurlijk. Voor een groot deel toch van het regt, en juist voor dat, waar de bestaande gebreken door het publiek het meeste gevoeld worden, het procesregt in burgerlijke en strafzaken, is geene verandering mogelijk, tenzij eerst de beginselen zijn uitgemaakt, waarnaar de regterlijke magt zal zijn ingerigt. Daarbij komt, dat na het ongelukkig lot, aan de wet van 1861 beschoren, de regering al spoedig blijken gaf van haar ernstig voornemen, om te trachten door een nieuw ontwerp aan de bestaande klagten tegemoet te komen. Eindelijk lag juist in de treurige ondervinding op dit gebied, de naaste aanleiding tot het oprigten der vereeniging; en meende zij dus hare werkzaamheden op de meest waardige wijze ten nutte van het algemeen te zullen openen, indien het aan haren invloed gelukken mogt, eene wet te doen aannemen, die de mogelijkheid voor verdere verbeteringen opleverde. Van haren kant is zij niet in gebreke gebleven te doen wat zij kon: de hoofdbeginselen eener zoodanige regeling zijn door haar aangegeven.

Hoe gewigtig echter de vragen mogten zijn, die zich bij het bedoelde onderwerp woordeden, en hoe uitlokkend het vooruitzigt, waarmede zij destijds meende zich te mogen vleijen, toch toonde zij

teregt doordrongen te zijn van het besef, dat ook andere deelen van het regt evenzeer aanspraak konden maken op hare belangstelling. Zoo werden, wat aangaat het handelsregt, in 1871 onze wetgeving omtrent de faillissementen, en in 1872 onze regeling der naamlooze vennootschappen aan kritiek onderworpen; terwijl op het gebied van strafregt en strafvordering de preventieve hechtenis in 1871, en de verbetering van het gevangeniswezen in 1872 tot onderwerp harer beraadslagingen gestrekt hebben.

Wanneer men die lijst nagaat, en daarop zoo vele en uiteenloopende zaken aantreft, dan wordt men getroffen door den omvang van al het werk, dat reeds afgedaan is, en rijst onwillekeurig de vraag op, of de oogst eigenlijk niet wat al te overvloedig is. Al die onderwerpen zijn afgehandeld in drie zittingen, ieder van drie dagen, dus zeker in minder dagen, dan de volksvertegenwoordiging maanden, ja jaren zou noodig hebben, eer zij eene beslissing uitsprak; is dat niet te vlug, en zouden de discussiën er niet bij gewonnen hebben, indien er wat minder te doen ware geweest? Dat de eene discussie belangrijker is geweest dan de andere, spreekt van zelf: daarover hier een oordeel te vellen, zou moeijelijk zoo niet onvoegzaam zijn. Maar, wat zeker ieder zal afkeuren, het is, dat er beslissingen genomen zijn zonder discussie; zooals in 1872 plaats had, toen de voorgestelde regeling der jurisdictio voluntaria, zonder dat iemand daarover het woord had verlangd, met bijna algemeene stemmen werd aangenomen. De reden hiervan kan zeker voor een deel daarin gelegen hebben, dat ieder de zaak in de uitgebragte preadviezen voldoende toegelicht achtte; toch zal ook de omstandigheid, dat de beschikbare tijd voor dien dag door een belangrijk onderwerp, dat voorafging (de afschaffing der procureurs), ingenomen was, en voor den volgenden dag weder andere zaken aan de orde gesteld waren, er het hare wel toe hebben bijgedragen. In het belang van den indruk, dien de besluiten der juristenvereeniging naar buiten moeten maken, ware het te wenschen, dat het programma steeds zoo werd vastgesteld, dat over ieder onderwerp niet alleen eene stemming maar ook eene ernstige beraadslaging plaats konde grijpen.

Daarbij komt, dat, als wij op die wijze voortgaan, wij vóór dat wij er aan denken, aan het einde der baan zullen wezen, of liever ons plotseling zoo ver op den weg gevorderd zullen vinden, dat

van een volgen der wetgevende magt geen sprake meer zal kunnen zijn. Welke illusiën men ook bij het oprigten der vereeniging moge gekoesterd hebben, en thans nog hebben overgehouden, zeker heeft niemand ooit verwacht, dat onze Staten-Generaal binnen een tijdsverloop van drie jaren eene regterlijke organisatie zouden tot stand brengen, en bovendien den tijd vinden om eene nieuwe wet op de naamlooze vennootschappen aan te nemen, ons faillitenregt geheel te herzien, en de verouderde inrigting onzer strafgevangenissen te hervormen. Ik zwijg nu nog van de preventieve hechtenis, die men als een onderdeel van het wetboek van strafvordering kan beschouwen, en van het vooruitzigt, dat na al die werkzaamheden de aanstaande bijeenkomst weder eene vierde lijst van wenschen zal doen kennen. Op die wijze kunnen wij niet voortgaan. Dat een gids den wandelaar, wien hij den weg wil wijzen, voorgaat, is zeer natuurlijk; weinig zou die door zijne hulp gebaat zijn, indien hij achter hem aan kwam loopen; maar even nutteloos zou zijne tegenwoordigheid zijn, indien hij hem zoo snel voorbij rende, dat de wandelaar hem uit het oog verloren had op het oogenblik, dat hij zijne voorlichting wilde inroepen. Wil de juristenvereeniging werkelijk een gids voor den wetgever zijn en blijven, dan, dunkt mij, zal zij haren stap eenigszins moeten matigen naar dien van haren reisgenoot. Misschien zoude uit dien hoofde het denkbeeld overweging verdienen, om de bijeenkomsten niet meer zoo geregeld ieder jaar te houden; maar zeker zal men het programma voor iedere vergadering zoo moeten beperken, dat telkens slechts eenige weinige eenvoudige vragen aan het oordeel der leden onderworpen worden. Dat het doel, hetwelk de vergadering zich voorstelt, op die wijze zeker niet minder bereikt zal worden, kan blijken, wanneer wij thans een vlugtigen blik werpen op de behandeling, die tot nu toe aan de onderscheidene vragen is ten deele gevallen.

Art. 1 van het Reglement omschrijft dit doel aldus, dat door de onderlinge beraadslaging eene gemeenschappelijke overtuiging omtrent de verschillende onderwerpen van wetgeving behoort te ontstaan. Ten einde daartoe te geraken, leeren de volgende artikelen ons, dat de behandeling van iedere vraag wordt voorbereid door een of meer preadviezen, waarin het onvoldoende, gebrekkige of verouderde der bestaande wetgeving op dit punt wordt uiteengezet, de tijdigheid der verbetering besproken, en in hoofdtrekken aange-

wezen, waarin de verlangde verbeteringen moeten bestaan. De verschillende onderwerpen worden dan in de algemeene vergadering aan de orde gesteld, en over elk daarvan in zijn geheel de beraadslaging gehouden.

Reeds boven zeide ik met een enkel woord, dat het naar mijne meening niet gewenscht zoude zijn, hier in een uitvoerige beoordeeling te treden der adviezen, die schriftelijk of mondeling uitgebragt zijn. De preadviezen zijn geene volledige verhandelingen, en mogen dit zelfs niet zijn; zij kunnen alleen dienen om de kwestiën te stellen en de discussie voor te bereiden. En heeft de een nu daarbij meer naar uitvoerigheid, en de ander naar kortheid en scherpte van uitdrukking gestreefd, hierover valt geen oordeel te vellen, zoolang allen voldaan hebben aan hunne verpligting om aan het debat eene zekere rigting te geven en het binnen bepaalde grenzen te beperken. Met de uitgesproken adviezen is het hetzelfde geval; ook daar heeft ieder in het midden gebragt, wat hij tot toelichting noodig achtte; dit te beoordeelen zou even onvoegzaam zijn, als het nutteloos zou wezen, de gebezigde argumenten thans voor de lezers van dit tijdschrift nog eens te herhalen.

Liever bepaal ik mij dus tot eene algemeene opmerking, die voor het vervolg haar nut kan hebben: het is deze, dat bij de herlezing weer duidelijk in het oog springt, hetgeen men reeds gedurende de vergadering gelegenheid had op te merken, hoe zeer het eene onderwerp meer dan het andere voor eene vruchtbare discussie geschikt is.

Nemen wij als voorbeeld het debat over de naamlooze vennootschappen. Daarover waren twee preadviezen uitgebragt, waarvan vooral dat van den heer Mr. C.A. Cosman uitmuntte door volledigheid: tal van kwestiën, die zich bij dit inderdaad moeijelijk en ingewikkeld onderwerp kunnen voordoen, waren door hem gesteld. Het vraagpunt, zooals het door het Bestuur in behandeling gebragt werd, kwam echter alleen hierop neder: is het wenschelijk, dat de geheele regeling der naamlooze vennootschap ten aanzien van het kapitaal worde overgelaten aan den wil der vennooten, onder verpligting alleen van openbaarheid ten aanzien van het kapitaal en den vermogenstoestand? En de discussie was nog eenvoudiger: behalve de poging van een der leden om over coöperative vereenigingen, die slechts zeer verwijderd met het onderwerp in verband stonden,

het woord te voeren, bepaalde zij zich hoofdzakelijk tot de vraag, of staatstoezigt dan wel openbaarheid ter verhindering van misbruiken te verkiezen ware. Bij de stemming is men daarentegen, dank zij het initiatief van eenige leden, in meer bijzonderheden getreden. Er is toen beslist, dat aan den wil der vennooten de regeling moet worden overgelaten ten aanzien van *a.* het bedrag van ieder aandeel, *b.* den aard van den inbreng, *c.* de waardering van den inbreng, *d.* de hoeveelheid van den inbreng, *e.* den tijd van den inbreng. Omgekeerd zijn wettelijke voorschriften verlangd ten aanzien van *a.* de bevoegdheid om niet volgefourneerde blanco-aandeelen uit te geven, *b.* het ontslag van verpligtingen van aandeelhouders, *c.* de vermeerdering of vermindering van kapitaal. Eindelijk is de wensch te kennen gegeven, dat bij overtredingen van bestuurders ten aanzien van de genoemde punten de strafregtelijke verantwoordelijkheid niet geheel zoude uitgesloten worden. Over al die punten is met meerderheid van stemmen, terwijl slechts zeer enkelen tegenstemden, het oordeel der vergadering kenbaar geworden; eene bespreking der gronden, waarop dat oordeel rustte, was er echter weinig of niet geweest.

Nog ongunstiger indruk maken de discussiën over de verbeteringen, in het faillitenregt aan te brengen. Ook hier waren zeer belangrijke preadviezen door de heeren Mrs. J. Pols en F.S. van Nierop gegeven, en waren, gelijk trouwens de aard van het onderwerp medebragt, allerlei mogelijke verbeteringen ter sprake gekomen, om hetzij afgekeurd of aanbevolen te worden. Het Bestuur had ditmaal de vraagpunten zoo gesteld, dat die allen onder acht nummers gebragt afzonderlijk in behandeling konden genomen worden; de discussie werd dan ook over dien allen één voor één geopend, maar niemand vroeg het woord. De geheele beraadslaging bepaalde zich vóór de pausering tot het bespreken van een paar nieuwe kwestiën, door een der leden geopperd; terwijl na de pausering door eenige sprekers strijd gevoerd is over het nut van vormen in de regtsbedeeling. Zeker heeft dit onderwerp de vergadedering nuttig, en, dank zij het talent, waarmede het behandeld is, aangenaam bezig gehouden: maar met dat al stond het toch slechts in eene zeer verwijderde betrekking tot het faillissement, dat aan de orde was.

Stelt men nu daartegenover andere onderwerpen, b.v. de af-

schaffing der cassatie in de eerste bijeenkomst, dan ziet men dat de voordeelen en nadeelen daarvan door een aantal sprekers volledig zijn ontwikkeld, en het onderwerp werkelijk uitgeput was, toen de stemming der leden daarover plaats had. Met de verbetering van het gevangenisstelsel was het evenzoo: de bekende gronden van aanbeveling voor het cellulaire en voor het Iersche of progressive stelsel werden door verschillende sprekers ontwikkeld: de vragen, voor hoelang afzonderlijke opsluiting veilig kan worden toegepast, en of voor langere straffen het laatstgenoemde stelsel aanbeveling verdient, werden niet door stemming uitgemaakt, dan nadat de redenen, die voor en tegen pleiten, volledig waren uiteengezet.

Dat deze laatste wijze van behandeling de voorkeur verdient, zal wel geen betoog behoeven. Men heeft, toen op eene der bijeenkomsten eene dergelijke opmerking gemaakt was, de vraag gedaan, of dan het ideaal gelegen was in eene vergadering, waar veel gepraat werd. Voor eene vereeniging, die geen besluiten te nemen heeft, maar wier taak het is, de beslissingen van andere collegies voor te bereiden, zou ik niet aarzelen die vraag toestemmend te beantwoorden. In zulk eene vereeniging moet ieder bezwaar, al schijnt het ook gezocht, worden te berde gebragt: ieder feit, al geeft het op zich zelf slechts geringen steun aan het voorstel, dat in behandeling is, moet worden aangevoerd; ten einde door den overvloed der argumenten de algemeene overtuiging te versterken. Hoe omslagtiger daar de discussiën gevoerd zijn, des te spoediger kan naderhand de beslissing genomen worden door hen, aan wie dit is opgedragen. Spreekt men dus van idealen, dan zou mijn ideaal hierin bestaan hebben, dat al de 500 redevoeringen, waartoe het jongste ontwerp van wet op de regterlijke inrigting aan onze volksvertegenwoordigers de stof heeft geleverd, waren uitgesproken op de vergadering der juristenvereeniging: zelfs al had daarvan het gevolg moeten zijn, dat zij van deze de gewoonte hadden overgenomen, om zoo nu en dan eeus eene beslissing te nemen, geheel zonder discussie.

De reden, waarom de beraadslaging over de laatstgenoemde onderwerpen zooveel belangrijker is geweest dan die over de eerste, is natuurlijk niet ver te zoeken: zij ligt in den aard der onderwerpen zelven. Bij de cassatie gold het een enkel scherp afgeteekend vraagpunt; bij de keuze tusschen cellulair en progressief ge-

vangenisstelsel evenzeer; ieder voelt zich al spoedig in staat om daar aan de eene of aan de andere zijde partij te kiezen. Maar bij de regeling der naamlooze vennootschappen of de verbetering van het faillitenregt is het een ander geval. Daar geldt het niet een enkel hoofdbeginsel, maar komt het vooral aan op de toepassing; over een aantal schijnbaar ondergeschikte punten moet daar de beslissing der vergadering worden ingeroepen; en niet onnatuurlijk is het, dat de rijkdom der stof de sprekers afschrikt om hunne medeleden bezig te houden met beschouwingen, die, over een klein onderdeel van het geheel loopende, niet veel kans hebben om de algemeene belangstelling op te wekken. Wil men dus bij voortduring vergaderingen, die door de belangrijkheid der discussiën aanspraak mogen maken op de aandacht van het regtsgeleerd publiek, dan zouden wij het Bestuur in overweging willen geven, vooral zulke onderwerpen te kiezen, waar de beraadslaging zich om eene enkele vraag bewegen kan; of, indien het noodig is, meer omvangrijke regtsinstituten ter sprake te brengen, dan toch hunne behandeling steeds op die wijze te verdeelen, dat men zich telkens tot een enkel eenvoudig punt bepalen kan.

Of dwaal ik in deze opvatting, en kan de vereeniging alleen door hare stemmingen even veel invloed uitoefenen? Om deze vraag te beantwoorden, wijd ik ten slotte ook aan dit deel harer werkzaamheden eene korte beschouwing.

Reeds zagen wij, dat in het meermalen aangehaalde artikel 1 van het Reglement als doel der vereeniging gesteld wordt het vormen eener gemeenschappelijke overtuiging, ten einde door haren zedelijken invloed mede te werken tot de hervorming van het Nederlandsche regtswezen. Om daarvan te doen blijken, bepaalt het Reglement verder, dat, zoodra de preadviezen ontvangen zijn, het Bestuur ten aanzien van elk onderwerp de vraagpunten vaststelt, die na het sluiten der beraadslaging achtereenvolgens aan de beslissing der vergadering onderworpen worden.

Over de waarde, aan deze stemmingen te hechten, is het oordeel vaak zeer uiteenloopend. Terwijl enkele voorstanders der vereeniging zich daarop met voorliefde beroepen, en wel zouden wenschen, dat alle besluiten dadelijk kracht van wet konden verkrijgen, hoort men de tegenstanders daarover menigmaal met minachting of spot spreken. Eene beslissing, bij meerderheid van stemmen genomen

door eene vergadering, wier meeste leden jongelieden zijn, die geene voldoende ondervinding hebben om hen tot eene zelfstandige overtuiging te brengen, en die zich dus laten leiden òf door het gezag van eenen hoogleeraar, òf door de wegslepende taal van een begaafden redenaar, wordt door hen niet hoog gesteld. En als men dan zulk eene beslissing wil uitgeven voor het gevoelen van *de* Nederlandsche Juristenvereeniging, of zelfs wel voor de communis opinio der Nederlandsche juristen dan werpen zij dit als eene bespottelijke aanmatiging van zich af.

Men zou hierop kunnen antwoorden, dat de voorstelling, die aan eene dergelijke veroordeeling ten grondslag ligt, grootelijks overdreven is, en men de stemlijsten slechts behoeft in te zien, om tot de overtuiging te komen, dat naast hen, aan wie men dus op weinig beleefde wijze het regt eener eigen meening wil ontzeggen, steeds een aantal van onze meest bekende regtsgeleerden aan de discussiën en stemmingen heeft deelgenomen. Die allen, wier gevoelen men toch wel zal eerbiedigen, wier gezag men zelfs op menig punt zal moeten erkennen, hebben dan toch evenzeer als de overigen medegewerkt tot het vormen dier gewraakte communis opinio.

Men zou voorts in herinnering kunnen brengen, dat de vergadering der juristenvereeniging voor allen open stond, en het dus eigenlijk de schuld der wegblijvenden is geweest, indien de stemming niet altijd naar hunnen wensch is uitgevallen. Ik wil mij hier niet beroepen op het spreekwoord, dat, wie zwijgt, toestemt; dit zou welligt in bepaalde gevallen onbillijk kunnen zijn. Maar in den regel zeker zal men hen, die om deze reden zich tegen de vereeniging verklaarden, met volkomen regt kunnen vragen, waarom, indien dit hun eenig bezwaar was, zij dan niet liever zelven verschenen zijn, om te trachten door hun gezag of hunne welsprekendheid den verkeerden invloed der anderen te bedwingen.

Maar, waar ik bovenal op wil wijzen, is dit, dat men, door aldus over de besluiten der juristenvereeniging te oordeelen, zich op een geheel verkeerd standpunt plaatst. Niet om het resultaat der stemming is het in de eerste plaats te doen, want directe uitwerking heeft dat in geen geval; maar om den indruk, dien het naar gelang van de wijze, waarop het tot stand gekomen is, maken moet. Wordt dus in eene slecht bezochte vergadering met geringe meerderheid eene beslissing genomen, dan behoeft niemand daar eene

andere beteekenis aan te hechten, dan dat de gevoelens over dit onderwerp verdeeld zijn, en de zaak dus voor uitvoering nog niet rijp is. Maar als het aantal tegenwoordige leden aanzienlijk geweest is, en deze na eene belangrijke discussie met overgroote meerderheid zich voor eene zekere stelling hebben verklaard, dan zou het ijdel zijn te ontkennen, dat een dergelijk oordeel groote waarde bezit. Wil men billijk zijn, dan zal men de omstandigheden in aanmerking nemen, waaronder elk besluit genomen is; en zal men b.v., wanneer met 119 tegen 19 stemmen de cassatie een verwerpelijk regtsmiddel genoemd is, daarin de overtuiging moeten erkennen van de meerderheid onzer regtsgeleerden, ook dan wanneer men weigeren zou dezelfde beteekenis te hechten aan de veroordeeling, die met 28 tegen 21 stemmen over het progressive gevangenisstelsel is uitgesproken.

En daarom vooral, omdat bij deze stemmingen het resultaat zelf niet op onbepaalde eerbiediging aanspraak mag maken, acht ik het eene zoo goede gewoonte, om in den regel niet alleen het aantal stemmen te publiceren, maar ook de namen van hen, die zich voor of tegen het genomen besluit hebben uitgesproken. Niet ieder kan deel nemen aan de voorafgaande beraadslaging, maar bij de stemming moeten allen hun gevoelen openbaren. Zoo krijgt men de gelegenheid om de stemmen niet alleen te tellen, maar ze ook te wegen. En zoo verneemt men tevens, hoe menig regtsgeleerde, aan wiens oordeel teregt hooge waarde gehecht wordt, denkt over de onderscheidene vraagstukken. Er zijn namen, die ook zonder eenige toelichting gewigt in de schaal leggen, alleen omdat men ze aan deze of aan gene zijde der stemlijst opgeteekend vindt.

Tot hiertoe heb ik de vraag, welke resultaten de juristenvereeniging aanvankelijk had opgeleverd, voornamelijk behandeld met het oog op de door haar uitgegeven Handelingen: trouwens ik schrijf een letterkundig overzigt, en uit den aard der zaak moest deze wijze van beschouwing derhalve op den voorgrond treden. Ik wil echter niet eindigen zonder ook op het gebied der praktijk een uitstap te hebben gewaagd, en stel dus in de laatste plaats de vraag, welke vruchten de wetgeving van haren driejarigen arbeid geplukt heeft. Is de toestand nog even treurig als toen de ver-

eeniging werd opgerigt, of is er onder den invloed van hare werkzaamheid verbetering merkbaar geweest?

Voor weinige weken werd het laatste ontwerp van wet op de regterlijke inrigting verworpen; en, zoolang men onder den indruk dier gebeurtenis verkeert, zal men ligt geneigd zijn op de gestelde vraag een bepaald ontkennend antwoord te geven. Zoo ooit, dan schenen thans de kansen, dat men tot eene bevredigende uitkomst geraken zou, zeer gunstig te staan; het besef, dat de bestaande toestand langzamerhand onhoudbaar begon te worden, scheen algemeen doorgedrongen te zijn; de hoofdbeginselen, waarnaar de inrigting der regterlijke magt hervormd zou kunnen worden, waren door de juristenvereeniging aan de hand gegeven; invloedrijke leden der volksvertegenwoordiging hadden tot die beslissingen medegewerkt; het ontwerp was in overeenstemming daarmede opgesteld. Toch mogt dit alles niets baten, en heeft ook dit plan in het lot zijner zeven voorgangers gedeeld. Alleenlijk is men deze keer begonnen met alle artikelen afzonderlijk aan te nemen, om bij de eindstemming de geheele wet en bloc te doen vallen.

Bij zulk een uitslag zoude er alle aanleiding zijn om mistroostig te worden. Is dat dan het resultaat van zooveel arbeid? zou men kunnen vragen. Ware er gebleken, dat de meerderheid der vertegenwoordigers den bestaanden toestand bestendigd verlangde te zien, dan zoude men zulks natuurlijk moeten eerbiedigen; ware er gebleken, dat die meerderheid ten gunste eener andere regeling eene gevestigde overtuiging bezat, ook dan was er kans, dat er althans iets tot stand kwam; maar neen, de hoofdbeginselen worden door de Kamer goedgekeurd, en de zaak springt alleen af op de onmogelijkheid om eene praktisch uitvoerbare toepassing dier beginselen te ontwerpen. En keeren wij ons thans tot de juristenvereeniging, dan kunnen wij ook van haar vragen: is dat dan het resultaat harer voorlichting? Haar streven was eene goed gemeende poging om de wetgevende magt tot eene meer vruchtbare wijze van werken te brengen; ook die poging is weder ijdel gebleken; wij behoeven ons dus niet langer daarmede te vermoeijen.

Zoo spreken welligt velen in den lande; en ook mijn eerste indruk, toen de tijding der verwerping kwam, verschilde niet veel hiervan. Toch behield bij eenig nadenken eene andere opvatting de bovenhand, en het is hoofdzakelijk om bij mijne medeleden

diezelfde overtuiging te vestigen, dat ik nog de volgende opmerkingen aan hun oordeel onderwerp.

Toen wij voor nu drie jaren geleden onze vereeniging oprigtten, was de aanleiding daartoe voornamelijk gelegen in de opgedane ondervinding, dat op de wijze, die tot nog toe door onze wetgevende magt gevolgd was, geene doortastende hervormingen tot stand gebragt konden worden. Wat nu gebeurd is, heeft de juistheid van dit oordeel weder door een nieuw bewijs gestaafd; en zouden wij dan, terwijl het kwaad, waartegen wij te velde zijn getrokken, blijkt nog altijd te bestaan, aanstonds wanhopig worden, omdat het ons niet gelukt is, het bij de eerste gelegenheid te overwinnen? Als het zoo gemakkelijk weg te nemen geweest ware, zou men dit doel ook wel zonder onze vereeniging hebben kunnen bereiken.

Neen: laat ons liever onze werkzaamheid verdubbelen. Het is thans een tijd van bonden. Allen, die eenig doel wenschen te bereiken, vereenigen zich om in de rigting, die daarheen leiden moet, zamen te werken; en de ondervinding heeft geleerd, dat menigmaal zulke demonstratiën een gunstig gevolg hebben te weeg gebragt. Zoo hebben wij het anti-dagbladzegel-verbond gekend, dat zeker veel er toe heeft bijgedragen, om de belasting, waartegen zijne leden wilden strijden, afgeschaft te krijgen. Zoo hebben wij nu het anti-schoolwet-verbond, welks leden ook in onderlinge aansluiting het krachtigste middel zien om eenmaal tot het doel, dat zij zich voor oogen gesteld hebben, te geraken. Welnu, laat ook onze juristenvereeniging zulk een bond worden. De naam doet niets ter zake; men schijnt dien liefst zoo leelijk en omslagtig mogelijk te kiezen; wij zouden dus kunnen spreken van een anti-wetsverbetering-belemmering-verbond. Alleen op de zaak komt het aan. Laat ons voortgaan met het bewustzijn op te wekken of levendig te houden, dat het regt voortdurend met de behoeften van het maatschappelijk leven gelijken tred behoort te houden, en de wetgever, die daarvoor geen geopend oog heeft, de meest ernstige belangen der natie verzuimt. Eindelijk zal die herhaalde aandrang tot het gewenschte gevolg moeten leiden.

Reeds zijn er gunstige voorteekenen. De vereeniging had den wensch uitgesproken naar afschaffing der cassatie in burgerlijke zaken, de meerderheid der vertegenwoordiging heeft dat beginsel aangenomen; de vereeniging had appel in alle strafzaken verlangd,

ook dat is door diezelfde meerderheid goedgekeurd; de vereeniging had de overbrenging der jurisdictio voluntaria naar de kantongeregten aanbevolen, en nog is eene wet ter bereiking van dit doel aanhangig, die, geen deel der regterlijke organisatie uitmakende, in het lot, dat deze getroffen heeft, niet heeft gedeeld. Zoo dit laatste ontwerp gevallen is, het is niet geweest omdat de Tweede Kamer weigerde hare goedkeuring te hechten aan de beginselen, die door de juristenvereeniging aangenomen zijn: het was alleen omdat zij niet tot klaarheid heeft kunnen komen aangaande de inderdaad niet gemakkelijke vraag, door welke middelen die alleen staande beginselen in de praktijk tot een behoorlijk aaneensluitend geheel verwerkt zouden kunnen worden. Zulke middelen nu waren ook door de juristenvereeniging nog niet aangegeven.

Bovendien, aan eene wet op de regterlijke inrigting zijn in ons vaderland, wat daarvan de reden moge wezen, onoverkomelijke bezwaren verbonden; de ondervinding heeft dit genoegzaam geleerd. Maar al moge dit werk nu ook zoo nuttig en noodig zijn, als men wil; het is toch niet het eenige, wat den wetgever te doen staat. Welke de voornemens der regering zijn, is op dit oogenblik niet met zekerheid te zeggen; ofschoon er vermoedelijk in de eerste jaren wel geen minister zal te vinden zijn, die met een nieuw wetsontwerp voor den dag durft komen. Men zal dus van zelf den weg moeten volgen, dien de juristenvereeniging reeds in hare eerste vergadering aanbeval, en partiële hervormingen voordragen. Zelfs op het gebied der regterlijke organisatie zijn op die wijze wel eenige verbeteringen aan te brengen; maar treedt men daar buiten, dan zijn er tal van onderwerpen, die aldus geregeld kunnen worden, zonder dat men daarbij voor al te groote moeijelijkheden behoeft te vreezen. Reeds zijn er verscheidene door de juristenvereeniging behandeld; niets verhindert ons om op dien weg voort te gaan; vermoedelijk zal de wetgevende magt op den duur niet ongeneigd bevonden worden om ons te volgen.

Maar, komen wij met zulke aanspraken voor den dag, dan moeten wij ook zorgen, dat wij steeds waardig blijven om gevolgd te worden; en moet het verwijt, als zoude onze vereeniging een klein clubje zijn, buiten eenige verhouding tot hare aanmatiging van de Nederlandsche juristen te vertegenwoordigen, minder nog dan vroeger verdiend wezen. In dezelfde aflevering der Revue de droit

international, waarvan ik vroeger melding maakte, wordt van onze vereeniging het volgende verslag gegeven: ‘L'intérêt inspiré par ces congrès n'augmente pas. Le nombre des personnes, qui y prennent part, diminue d'année en année. Le premier congrès comptait plus de 150 membres; au second il y en avait une centaine; à Arnhem on n'en comptait qu'environ 65, et à la fin du congrès le nombre était réduit à 46! Comme aux congrès précédent s on y vit fort peu de membres de la magistrature.’ Deze voorstelling is zeker vrij donker gekleurd. Wijst men op Duitschland, waar vele honderden te zamen plegen te komen, dan vergeet men maar al te ligt, dat, de verhouding der bevolking in aanmerking genomen, de tientallen bij ons kunnen opwegen tegen honderdtallen daar ginds. En, ziet men de lijst der leden na, dan is er zeker geene aanleiding om over gebrek aan belangstelling te klagen. Het noemen van bepaalde namen zou zeker hier onkiesch kunnen schijnen; maar niet te ontkennen is het, dat men daar een groot aantal onzer meest bekende regtsgeleerden aantreft. De meesten hunner namen als bestuurders, preadviseurs of sprekers een ijverig deel aan de werkzaamheden.

Toch wil ik niet tegenspreken, dat de medewerking op verre na niet zoo algemeen is, als te wenschen zoude zijn. Tegenover de velen, die toetraden, bleven nog maar al te velen van verre staan; en zelfs van hen, die lid werden, bezocht menigeen nimmer de vergaderingen. Ook dat het getal dezer bezoekers geregeld afnam, is ongetwijfeld een bedenkelijk verschijnsel.

Wat kan daarvan de oorzaak zijn? In de voorgaande bladzijden heb ik verschillende bezwaren, die ik zoo hier en daar tegen de juristenvereeniging had hooren uiten, ter sprake gebragt; zijn allen laten zich echter zamenvatten in de ééne vrees, dat men geene resultaten van zijn arbeid zal zien. Kan men door werken eenig nuttig doel bereiken, dan zijn de meeste menschen wel tot eenige opoffering van tijd en moeite bereid: maar is dat niet het geval, dan trekken zij zich (en waarlijk niet zonder reden) liefst terug. Welnu, wanneer dat het hoofdbezwaar is, dan kan ik alleen herinneren, dat het van ons zelven afhangt, of het al dan niet verwezenlijkt zal worden. Van bepaalden onwil om aan de wenschen der regtsgeleerden te gemoet te komen, is tot heden noch bij de regering, noch bij de volksvertegenwoordiging eenig blijk te bespeuren

geweest: maar eene dergelijke stemming zou zeker ontstaan, indien de groote meerderheid der juristen zich aan het werk onttrok. Beide omstandigheden werken op elkander in: wanneer de regtsgeleerden niet in eene verbeterde wetgeving de vrucht van hunnen arbeid mogen zien, verflaauwt van zelf hunne belangstelling in het werk der voorbereiding; terwijl aan de andere zijde voor de wetgevende magt alle aanleiding om de wenschen der juristenvereeniging te vervullen weggenomen wordt, zoodra zij daarin niet langer de resultaten eener communis opinio eerbiedigen kan.

Van harte hoop ik, dat de ondervinding ons de waarheid van het tegenovergestelde moge leeren. Moge de teleurstelling, welke de afstemming van het achtste ontwerp van regterlijke organisatie ons berokkende, een prikkel voor ons zijn om het werk der verbetering van ons regtswezen met nog meer ijver en belangstelling dan vroeger voor te bereiden. Moge de ongunstige indruk, welken die afstemming algemeen gemaakt heeft, voor de wetgevende magt eene aanleiding worden om de hervorming, waarop de juristenvereeniging zoo menigmaal heeft aangedrongen, thans ernstig ter hand te nemen. En moge zoo de wensch vervuld worden, door een der voorzitters bij het sluiten der vergadering uitgesproken, dat de werkzaamheden der vereeniging blijken van overwegend nut te zijn niet alleen voor de regtswetenschap, maar voor de bevordering der belangen en van het geluk van ons vaderland.

P.R. FEITH.

Bibliographisch album.

Bernard van Galen, vorst-bisschop van Munster. Historische schets van een belangrijk tijdperk der XVIIe *eeuw en van de Nederlandsche Republiek, vooral omstreeks* 1672, *door P. Corstiens. Rotterdam, G.W. van Belle*. 1872.

De vorst, wiens geschiedenis in het bovenstaande werk beschreven wordt, behoort tot die personen, welke op de meest verschillende wijze beoordeeld zijn geworden. Vele schrijvers, en onder hen de oudere en nieuwere Hollandsche, hebben hem in een zeer slecht daglicht gesteld; andere daarentegen hebben hem hoog, ja te hoog verheven. De rij van de schrijvers der laatste categorie is geopend door des bisschops vicaris-generaal Alpen en tot nu toe gesloten door den heer Corstiens.

Onze landgenooten hebben Christoph Bernard (dezen naam toch draagt hij gewoonlijk) eenen wrok toegedragen, die van de oudere geslachten op de jongere is overgegaan. Niet onnatuurlijk was dat gevoel in den tijd, toen de bisschop nog leefde en onze voorvaderen verbitterd waren op eenen vorst, die, hoewel zooveel minder machtig dan de Nederlandsche republiek, hun vrees wist in te boezemen. Minder natuurlijk is het, dat die wrok tot op onzen tijd voortgeduurd heeft en nog voortduurt. Men heeft te zeer vergeten, hoe moeilijk, vooral in die tijden, de positie van Christoph Bernard als vorst-bisschop was. Behalve zijne geestelijke plichten had hij ook wereldlijke te vervullen, die zeker niet gemakkelijk te vereenigen waren.

In hoeverre Christoph Bernard aan zijne tweeledige roeping beantwoord heeft, tracht onder de nieuwere schrijvers vooral Tücking aan te toonen. De heer Corstiens nu volgt de voetstappen van dezen Duitscher, en het is dus niet te verwonderen, dat de bisschop het onder de handen van den Nederlandschen schrijver goed, ja nog beter dan onder die van Tücking heeft. Daarbij komt nog eene andere reden. Onder de oorzaken van de antipathie, die onze voorouders tegen C.B. koesterden, behoorde ook deze, dat het juist een bisschop, een Roomsch vorst, was, die hun allerlei onaange-

naamheden berokkende, terwijl om dezelfde reden deze door zijne geloofsgenooten hier te lande met een gunstiger oog beschouwd werd. Deze opmerking is ook toepasselijk op den heer C., want na het lezen van het bovenstaande werk is het voor niemand een raadsel, welken godsdienst de schrijver belijdt. Dit op den voorgrond stellen der religie, gepaard aan eenige minder gepaste aan- en opmerkingen jegens andersdenkenden, is m.i. eene groote, ofschoon misschien verschoonbare, fout, die het geheele werk aankleeft en ontsiert. Welke punten ook de heer C. minder uitvoerig behandeld heeft, hij vindt altijd plaats en gelegenheid, aan zijne zeer ver gedrevene godsdienstige partijdigheid bot te vieren en eenige meer of minder schampere uitdrukkingen te bezigen.

Reeds het portret van den bisschop, door den heer C. ontworpen, toont eene zekere ingenomenheid met den held zijner geschiedenis. Te recht prijst hij hem wegens zijne kuischheid, die in die tijden een zeldzaam verschijnsel bij een geestelijk vorst was. Minder stem ik in met den lof van matigheid in het drinken, hem eveneens toegezwaaid. Men behoeft slechts de brieven van sommige onzer gezanten aan het hof van den bisschop te lezen, om tot een ander denkbeeld te komen. Vooral de missives van Mortaigne, die in 1670 eenige maanden als commissaris van H.H.M. in Munsterland doorbracht, toonen zulks aan. Niet zonder opzet noem ik juist dien persoon, omdat hij zeer onpartijdig, zelfs hoogst welwillend over C.B. aan H.H.M. schreef, terwijl aan den anderen kant Alpen's getuigenis staat, dat Mortaigne wegens zijne aangename manieren en andere goede hoedanigheden aan C.B. zeer welkom was en hoog in diens gunst aangeschreven stond. Onze gezant was dan ook op alle feesten en plechtigheden de gast van den bisschop. Bij die gelegenheden werd, zooals hij naar den Haag schreef, ‘liberaliter’ gedronken, zoodat hij somtijds eene uitnoodiging van de hand moest wijzen, alzoo daegs te voren wat ‘te sterck gedronken was’ of ‘vermits mij niet alte wel bevonde oover de goede ciere des daegs te voren gemaeckt.’ Al wordt nu de bisschop niet met name genoemd, zoo blijkt daaruit toch, dat diens hovelingen eenen goeden dronk niet versmaadden, hetgeen zeker niet het geval zou geweest zijn, als hun meester hun daarin niet een goed voorbeeld gegeven had, dewijl diens ingetogenheid in andere opzichten, waarom men hem wel eens den bij-

naam van *castus* geeft, zoo gunstig op zijne naaste omgeving en de geheele geestelijkheid van het stift werkte.

Vervolgens behandelt de S. de drie twisten, die de bisschop met de stad Munster gehad heeft. Toen de eerste door het verdrag van Schönefliet (25 Feb. 1655) geëindigd was, heerschte er rust, doch het was te verwachten, dat zij niet van langen duur zou zijn. Aan den eenen kant was de stad Munster, trotsch op hare voorrechten, in het geheel niet genegen, meer concessies te doen; aan den anderen was de bisschop niet de man, om te dulden, dat in zijn land eene stad zich zoozeer op hare privilegies verhief. Het was derhalve zeker meer uit berekening, meer uit verlangen, om voor goed een einde aan den nog steeds dubbelzinnigen toestand te maken, dan uit goedhartigheid en ietwat te ver gedreven vertrouwen, zooals de S. meent, dat de bisschop zijne troepen uit Munster liet vertrekken. Hij zag zeer goed in, dat zulk eene concessie de Munsteraars tot de eene of andere handeling zou vervoeren (gelijk ook gebeurde), die hem de gelegenheid zou verschaffen, den hoogmoed der stad voor goed te fnuiken. Dat zulks nog niet bij het Geister-verdrag (20 Oct. 1657), dat een einde aan den tweeden twist maakte, geschiedde, was zeer zeker voor een groot deel te danken aan de houding van H.H.M. Daarin schijn ik het met den heer C. eens te zijn, doch niet in de beoordeeling van de redenen, die de Staten bewogen, hunne bemiddeling aan te bieden. Noch om oude diensten te beloonen en nieuwe te koopen, noch omdat zij zich aan het welvaren der Munstersche burgerij lieten gelegen liggen, maar uit eene beredeneerde, gedurende geruimen tijd volgehouden politiek, meenden H.H.M. zich in den twist te moeten mengen. Het was het welbegrepen belang der Staten, tot het behoud der meerdere of mindere vrijheid, waarin de grootere Duitsche steden zich verheugden, bij te dragen, opdat daardoor een tegenwicht tegen de macht der vorsten, in wier gebied die steden lagen, gevormd wierde. In zulk eenen toestand verkeerden de Staten ook tegenover Munster, en had de bisschop niet spoedig door een verdrag met de stad een einde aan hunne inmenging gemaakt, zoo zouden de zaken misschien eenen anderen keer genomen hebben, dan de heer C. doet vermoeden. Sommige hooggeplaatste personen hier te lande toch waren niet afkeerig van het denkbeeld, Munsterland tot eenen semi-souvereinen staat onder de oppermacht van H.H.M. te maken.

De derde twist, gedurende welken de Staten een zoo droevig figuur maakten, werd geëindigd door het verdrag van 26 Maart 1661, waardoor de stad Munster geheel aan den bisschop onderworpen werd en deze, nu zijn eigen land in rust was, de handen vrij kreeg.

Weldra gaf de quaestie der Lichtensteinsche schuld en de daarmede samenhangende over de Dijlerschans tot moeilijkheden tusschen H.H.M. en Christoph Bernard aanleiding. De heer C. belooft die zaak zoo kort mogelijk te behandelen, en hij houdt woord. Tot zoover goed, al moge ook de uiteenzetting der quaestie daardoor meer aan beknoptheid, dan aan volledigheid en duidelijkheid gewonnen hebben; doch het is minder te prijzen, dat de S., hoe kort hij ook wil zijn, noodeloos uitgebreider wordt, alleen om eenige onaangenaamheden tegen andersdenkenden te pas te brengen.

De quaestie over Borculo mag zich in eene vergelijkenderwijs zeer uitvoerige vermelding verheugen, evenals het bestuur van den bisschop in zijn stift en de pogingen, die hij met goed gevolg aanwendde, om het van de vreemde inmenging, die na den Westphaalschen vrede voortgeduurd had, te bevrijden. Die uitgebreidheid is zeker de reden, dat het Rijnverbond, waarover de S. op tamelijk twijfelachtigen toon spreekt, als het ware weggemoffeld is, tenzij men wil onderstellen, dat zulks gedaan zij, om op den bisschop niet de blaam te werpen, dat hij, een Duitsch vorst, zich met Frankrijk verbond. Beter ware het m.i. geweest, die handeling te bespreken, daar zij in den zeer moeilijken toestand, waarin de Rijnvorsten zich bevonden, groote verontschuldiging vindt, als men in aanmerking neemt, dat zij, te zwak om zelfstandig te blijven, hulp van bondgenooten noodig hadden en daarbij slechts de keus tusschen den onmachtigen keizer en den veelvermogenden koning van Frankrijk hadden.

Den eersten oorlog tusschen H.H.M. en Munster behandelt de S. vrij wijdloopig. Jammer, dat hij zich hier aan eene zekere zucht tot romantiseeren overgeeft en dat de beschrijving der krijgsbedrijven, die echter niet duidelijker zijn geworden, eene zoo groote plaats beslaat. Daardoor toch is het staatkundige gedeelte op den achtergrond geschoven en staat men plotseling, na eene zeer korte vermelding der onderhandelingen van H.H.M. met Brandenburg in 1665 en 1666, voor den vrede van Kleef.

Na eene verhandeling over het niet-huwen der priesters, en na

den twist, dien C.B. met Brunswijk-Lunenburg over Höxter voerde, komt men aan de Bentheimsche quaestie. Aangenaam is het te constateeren, dat hier de schrijver, ofschoon de zaak juist over de religie loopt, eene gematigdheid ten toon spreidt, die men zou wenschen, in het geheele werk te ontmoeten. Van het standpunt van den heer C. moge het natuurlijk zijn, dat Truitje, zooals hij, doodfamiliaar, de ongelukkige gravin noemt, geheel en al ongelijk heeft, hij behandelt de quaestie met groote bezadigdheid en oefent op het punt der geldigheid van het graaflijk huwelijk eene zeer gematigde critiek uit.

Over de handelingen der diplomatie van 1666 tot 1672 loopt de S. zeer losjes heen, waarschijnlijk omdat de bronnen, die hij geraadpleegd heeft, daarover niet veel meer behelzen, want Depping, dien Tücking en de heer C. daarbij het meest schijnen gebruikt te hebben, is op dit punt zeer oppervlakkig.

Daarna worden de zendingen van Syborgh, luitenant-generaal (lees: luitenant-kolonel) Copes en Amerongen behandeld, waarbij, in parenthesi, op te merken valt, dat de gelden, waarover de tweede sprak, niet aan de stad Munster tijdens haren wederstand tegen den bisschop voorgeschoten waren, maar vroeger gediend hadden, om, volgens het plan van C.B. zelven, de stad Vechta van de bezetting, die de Zweden aldaar nog na den Westphaalschen vrede hielden, te bevrijden.

Dewijl de zendingen der drie genoemde personen behandeld zijn, is het te verwonderen, dat van die van Mortaigne met geen enkel woord gewag gemaakt wordt, terwijl Alpen daaraan ten minste nog een paar zinsneden wijdt, wel is waar zonder te vermelden, waarom zij plaats had. Gelijk men weet geschiedde zij, om den twist over de bij de Dijlerschans aangehaalde haver uit den weg te ruimen.

In dit tijdperk maakt de S. een ruim gebruik, van Depping, maar keert bij het behandelen van den tweeden Munsterschen oorlog tot zijne eigene woorden terug. Na het verhaal der eerste veroveringen des bisschops, geeft hij eene romantische beschrijving van de samenkomst van Lodewijk XIV en zijne bondgenooten op het kasteel Billioen bij Velp, waarbij men het den romancier vergeven moet, dat hij niet de juiste personen ten tooneele voert.

Met eene bijzondere, licht te begrijpen voorliefde, is onder de krijgsbedrijven het beleg van Groningen geschetst. Aan den ge-

heelen oorlog van 1672 tot 1674 heeft de heer C. veel zorg en moeite besteed, niet alleen wat de oorlogsfeiten, maar ook wat de diplomatische onderhandelingen betreft. De beoordeelingen van personen en zaken, welke ook hier in menigte voorkomen, laat ik liefst voor rekening van den schrijver, ofschoon hij zijne onpartijdigheid meent te toonen, door niet te willen spreken over lage wreedheden, die Rabenhaupt bij de herovering der Nieuwe Schans zou hebben toegelaten.

Na den vrede van Keulen (22 April 1674), tusschen H.H.M. en Munster, loopt de geschiedenis van Christoph Bernard, wat zijne betrekkingen met het buitenland aangaat, spoedig af. Zulks is zeer zeker hieraan te wijten, dat Alpen en Tücking insgelijks over het tijdperk 1674-1678 tamelijk kort zijn; en het is te betreuren, dat den heer C. geene meerdere bronnen ten dienste gestaan hebben. Daardoor is de houding van C.B. veel te schoon voorgesteld. Bekend toch is het, dat hij in 1676, nadat hij eenigen tijd te voren een verbond met H.H.M. gesloten had, met Frankrijk onderhandelingen aanknoopte, die lijnrecht tegen het gemelde verdrag inliepen en slechts op des bisschops stijfhoofdigheid op het punt der subsidies afstuitten. In het algemeen kan men de diplomatische bedrijvigheid van C.B. in twee tijdperken splitsen, die door het jaar 1674 gescheiden worden. In het eerste vallen zijne twisten met de stad Munster, waarin het recht zeer zeker op zijne zijde was, de Lichtensteinsche quaestie, waarin de Staten zich met hunne gewone bemoeizucht mengden, en de twee oorlogen van Munster tegen de Nederlandsche republiek, die te vergeven zijn aan eenen vorst, die zich door zijnen nabuur aanhoudend gekrenkt en gewantrouwd zag. Na 1674 echter wierp hij eenen smet op zijnen naam door de zoo even gemelde onderhandelingen met Frankrijk en verlaagde hij zich, door het sluiten van talrijke subsidie-verdragen, gedeeltelijk zelfs met vorsten, met wie hij het in andere punten oneens was, tot de rol van eenen koopman, die zijne waar, in casu soldaten, aan den meestbiedende verkoopt.

De laatste oogenblikken van C.B. worden zeer uitvoerig beschreven, evenals de inhoud van het testament, waarbij hij verschillende giften maakte, ook aan de hoofdkerk te Munster, die echter door noodlottige omstandigheden veel, ja het meeste van de haar geschonkene zaken heeft zien verloren gaan. De heer C. is zoo vriendelijk, hier en daar eene uitlegging van de gelegateerde voorwer-

pen te geven aan den lezer, die met kerkelijke zaken minder vertrouwd is; het is echter te vreezen, dat die verklaring velen van de lezers, die ik den S. toewensch, de zaak niet duidelijker zal gemaakt hebben.

In de waardeering van den uitslag van 's bisschops pogingen wijkt de heer C., wat niet dikwijls gebeurt, van het voetspoor van Tücking, ‘dien uitmuntende geleerde’, af. Gaarne geef ik den S. toe, dat C.B. door H.H.M. zoo niet aangevallen, dan toch in vele opzichten gekrenkt is geworden; doch minder juist is het m.i., H.H.M. te beschuldigen, dat zij in Steinfurt (?) en Bentheim door de juffers van Zelst (weder een familiare naam voor de gravin en hare zuster) de ‘revolutie uitlokten of aanmoedigden en bezoldig-den.’ Hoe men ook over de Bentheimsche zaak moge denken, zeer zeker heeft daarin de bisschop het initiatief genomen en door zijne handelingen de maar al te licht opgewekte bemoeiingen van H.H.M. uitgelokt.

Met eene korte aanwijzing der leden van het thans grafelijk geslacht van Galen en eene beschrijving van het boven des bisschops graf opgerichte monument, welks ‘voortreffelijk beeldwerk den diepen godsdienstzin veraanschouwelijkt, die den grondtrek vormde van zijn karakter’, besluit de S. het leven van Christoph Bernard als wereldlijk vorst, om in het laatste hoofdstuk diens verrichtingen als bisschop te bespreken en eene schets van diens karakter en hoedanigheden te geven. Groote en verdiende lof wordt C.B. voor zijne handelingen als geestelijk vorst toegezwaaid. Met niet minder woorden prijst de heer C. het karakter van den bisschop, al schijnt hij hier en daar met de ééne hand iets terug te nemen van hetgeen hij met de andere gegeven heeft. Tücking is reeds kwistig met loftuitingen geweest, doch hier is de S. plus royaliste que le roi. Na eene aandachtige lezing komt men tot de slotsom, dat de heer C. slechts één misslag ontdekt heeft, namelijk het verbreken van het aan de bezetting van Coevorden gegeven woord. Alles heeft de bisschop gedaan alleen met het doel, om het geluk van zijnen staat te bevorderen. Daarom heeft hij de stad Munster ten onder gebracht; daarom meende hij geen geoorloofd middel ongebruikt te moeten laten, om de inkomsten van zijn bisdom door uitbreiding van grondgebied te vermeerderen. Die beoordeeling kan ik niet in haar geheel overnemen, evenmin als de overdrijving,

waarmede C.B. als krijgsman op ééne lijn met Condé, Turenne, Luxemburg, Maurits en Willem III gesteld wordt. Of de bisschop altijd de grootste eerlijkheid aan zijne wereldlijke ‘ranggenooten’ betoond heeft, laat ik evenzeer liefst in het midden.

Het geheele werk, voor zoover het van de hand des heeren C. is, wordt besloten met eene vergelijking tusschen 1672 en 1872. De S., hoe weinig men zulks na te voren geuite meeningen moge verwachten, brengt hier een woord van hulde aan prins Willem III en aan de krachtsinspanning onzer voorvaderen. Hij eindigt met te wijzen op onzen tegenwoordigen toestand en met aan te toonen, hoe Nederland en Oranje met elkander grondwettig en onafscheidelijk vereenigd zijn. Hier komt hij op een glibberig terrein. Men is reeds huiverig de bladzijde om te slaan. De vrees wordt verwezenlijkt. De grondwet waarborgt, volgens den schrijver, aan alle erkende kerkgenootschappen het recht tot gelijke bescherming; dit beginsel staat vast, en ‘nog slechts de meerdere of mindere eerlijkheid, waarmede het gestelde beginsel voor alle kerkgenootschappen in oefening wordt gebracht’, biedt nog stof tot onderzoek en verbetering. Gaarne had ik deze zinsnede, die niet door jeugdige frischheid uitmunt en tot den gang der redeneering geenszins noodig is, gemist.

Tot zoover loopt het werk van den heer C. zelven. De inleiding en de aanteekeningen zijn van eene andere hand. Uit die inleiding verneemt men, dat de heer C. wegens verandering van werkkring tijd noch gelegenheid heeft gevonden, zelf de laatste hand aan zijn werk te leggen. Daaraan wijt ik het, dat er sommige misstellingen ingeslopen zijn, die anders zeker vermeden zouden zijn geworden. Het zij mij vergund, eenige weinige daarvan te vermelden.

De naam van één der personen, die in 1657 als gezanten van H.H.M. naar Munster gingen, is niet de Hoog (blz. 32), maar van der Hooge, terwijl bij den datum van de verovering der Dijlerschans de oude en de nieuwe stijl verward zijn geworden (blz. 55). Eene andere vergissing, die uit Tücking verholpen had kunnen worden, is de vermelding (blz. 123), dat de pest-verordening van C.B. in 1843 te Munster en te Regensburg herdrukt is; hier is de naam eener stad in de plaats van dien van eenen uitgever (Regensberg) getreden. Indien de heer C. het origineel van den brief der gravin van Bentheim (blz. 129) gelezen had, zou hij niet ge-

aarzeld hebben, dien slechts pro memorie te vermelden; de stijl van ‘Truitje’ is verre van geacheveerd, doch heeft bij Aitzema noch aan sierlijkheid, noch vooral aan duidelijkheid gewonnen.

Op blz. 243 is weder eene kleine vergissing. De heer C. spreekt over de verovering van Christianstadt door de Denen, terwijl integendeel de Zweden die stad, welke vroeger door Christiaan V vermeesterd was, heroverden.

De houding van de beide zoo bekende Furstenbergen weet de S. aan geene bepaalde reden, hoogstens aan den indruk, dien de macht van Lodewijk XIV op hen maakte, toe te schrijven (blz. 143). Het is zeker, dat geld, meer dan de roem van den Franschen koning, op de beide broeders, vooral op Willem Egon indruk maakte. De heer C. breidt eenige bladzijden verder (blz. 153, 154) het getal van de personen, welke in dien tijd hunne Duitsche afkomst verloochenden, onnoodig uit. In eene opheldering over de Furstenbergen spreekt hij over drie broeders, Frans Egon, bisschop van Straatsburg, Willem, die als diplomaat aan C.B. groote diensten bewees, en Willem Egon. Behalve deze nuttelooze en ongerijmde verdubbeling van één persoon, is de geheele verdere vermelding den heer C. zeker duidelijker dan mij en misschien velen anderen. Hij verhaalt, dat Willem Egon, die grooten invloed op den keurvorst van Keulen had, even als Frans Egon bisschop was, hetgeen, in parenthesi, niet gelijktijdig plaats had, zooals men misschien uit de woorden van den heer C. zou opmaken. Willem Egon (over Willem hoort men niets meer) werd te Keulen gevangen genomen, maar werd later kardinaal en woonde te Parijs, waar eene straat naar hem genoemd werd. Men zou denken, dat daarmede de geschiedenis van Willem Egon in korte trekken verhaald was, doch alsdan verkeert men in eene dwaling. Een paar regels verder, op de volgende bladzijden, leest men, dat Willem Egon, dus denkelijk dezelfde persoon, in 1704 overleed en dikwijls, even als zijn broeder (welke?), ‘Monseigneur van Straatsburg’ genoemd werd, waaruit men, volgens den S., zou mogen besluiten, dat hij na het overlijden of de abdicatie van dien broeder tijdelijk den bisschopszetel heeft bekleed. Hier verkeer ik geheel in het onzekere, over hoeveel Furstenbergen gesproken wordt, over drie of twee. Het is het beste Willem en Willem Egon tot één persoon te vereenigen, en hem ná den dood van Frans Egon den bisschopszetel van Straatsburg te laten bekleeden. Mocht de heer C. nog zeer ge-

steld zijn op den blz. 153 genoemden Willem en zich dien niet gaarne laten ontnemen, misschien kan hij hem in den broeder van den bisschop van Paderborn, eenen baron van Furstenberg of Vorstenberg, die o.a. op blz. 144 voorkomt, terugvinden.

De heer C. vergeve mij deze uitweiding over eene vergissing, die minder hinderlijk zou zijn, indien zij niet begaan was juist op eene plaats, die tot verduidelijking moet dienen. Zulk eene vergissing, ik herhaal het, is voorzeker alleen hieraan toe te schrijven, dat de heer C., die in zijn werk zoo vele bewijzen van nauwkeurigheid geeft, niet tot het laatst toe zich daaraan heeft kunnen wijden. Misschien ware zij vermeden geworden, indien de S. bronnen, zooals Mignet, Droysen, d'Estrades (dien hij alleen uit de Sammlung van Wiens schijnt te kennen) en de Urkunden und Actenstücke over de regeering van den grooten keurvorst, geraadpleegd had, die hem niet ten dienste schijnen gestaan te hebben en die men ongaarne mist. Tegen de schrijvers, die gebruikt zijn, heb ik niets, wel tegen hunne waardeering. Tücking en Depping hebben m.i. minder waarde, dan aan hen gehecht is; daarentegen zijn de ‘vrome’ Aitzema en het boekje van S. de V[ries], dat beter dan zijne reputatie is, zeker lager geschat, dan zij verdienen. Gelukkig schijnt de heer C. weinig gebruik gemaakt te hebben van Sylvius (van den Bosch). Wanneer men nagaat, dat deze klaarblijkelijk den Mercurius en deze misschien de Opreghte Haerlemse Courant als hoofdbron gebruikt heeft, is het een treurig verschijnsel, dat hij als continuator van den oorspronkelijken, belangrijken Aitzema opgetreden is.

Men houde mij deze lange recensie ten goede, die beschouwd moet worden als een gevolg van mijne belangstelling in het bovenstaande werk. De heer C. gebruike den aanleg, dien hij tot nauwkeurigen en ijverigen arbeid bezit. Hij bestede zijne krachten aan nieuwe werken en zende ze, ontdaan van onnoodige, soms hinderlijke tendenz-bijvoegsels, de wereld in. Ik twijfel niet, of velen met mij zullen hunne komst met genoegen zien.

F. DER KINDEREN FZN.

***Schets der organische scheikunde, van Dr. Rudolph Fittig, Professor der Chemie aan de Universiteit te Tübingen. Naar de achtste Hoogduitsche uitgave van Wöhler's Schets, in het Nederlandsch bewerkt door Dr. F.W. Krecke, Assistent aan het scheikundig Laboratorium der Hoogeschool te Utrecht. Utrecht, Gebr. van der Post*. 1873.**

De benaming van schets geeft wellicht aanleiding tot het vermoeden, dat dit boek slechts eene opeenstapeling geeft van theoretische beschouwingen en feiten, zonder de bereiding en beschrijving van belangrijke stoffen. Dit vermoeden wordt echter bij het kennismaken niet bevestigd, zoodat in dit geval het boek meer geeft dan het belooft, daar wij te doen hebben met een werk van ongeveer 500 pagina's octavodruk, hetwelk men gerust een elementair leerboek mag noemen.

Het werk wordt ingeleid door een voorwoord van Prof. P.J. van Kerckhoff, dat meer dient om de opmerkzaamheid er op te vestigen, dan het aan te bevelen, daar hij van meening is, dat de vertaling bij het gebruik zich zelve moet aanbevelen.

Uitgenoodigd om deze Schets in dit tijdschrift aan te kondigen, zoo wil ik trachten daaraan zoo kort mogelijk te voldoen.

In de inleiding wordt o.a. een kort en duidelijk overzicht gegeven van de constitutie der koolstofverbindingen, volgens de nieuwere scheikundige theoriën, van isomerie en homologie, van het verband tusschen physische en chemische eigenschappen der organische lichamen, van de elementaire analyse met de noodige berekeningen, van de bepaling der dampdichtheid. Ten slotte wordt daarin vermeld, welke groote afdeelingen van organische stoffen achtereenvolgens zullen worden behandeld.

Deze verdeeling is de volgende:

1°. De cyaanverbindingen, de oxyden en zwavelverbindingen der koolstof, onderverdeeld in twee groepen.

2°. De vetlichamen, welke men kan beschouwen als derivaten van het moerasgas CH_4, onderverdeeld in acht groepen. De eerste groep dezer hoofdafdeeling bevat de koolwaterstoffen der moerasgas-

reeks, de éénatomige alcoholen, waarbij behoorlijk acht is geslagen op de isomere wijzigingen, die na het tweede lid der reeks kunnen optreden, de vetzuren met de vele isomeren, de aldehyden en ketonen.
De koolwaterstoffen C H_{2n} (aethyleenreeks) met éénzurige alcoholen C_n H_{2n} O, éénbasische éénatomige zuren C_n H_{2n-2} O_2, zooals acrylzuur, aldehyden C_n H_{2n-2} O en een aanhangsel over de pyridinebases maken den inhoud uit der volgende groep.
De zesde groep, zijnde de vierde groep dezer afdeeling, handelt over de glycolen, over de éénbasische, tweeatomige zuren C_n H_{2n} O_3, de tweebasische, tweeatomige zuren C_n H_{2n-2} O_4 en de tweebasische, tweeatomige zuren C_n H_{2n-4} O_4.
De volgende groep omvat o.a. de driezurige alcoholen met de vetten en oliën, en daarvan afgeleide één-, twee- en driebasische, drieatomige zuren.
In de achtste groep worden de vierzurige alcoholen met afgeleide zuren en in de laatste groep de zesatomige alcoholen en de groote klasse der zoogenaamde koolhydraten behandeld.

3°. De aromatische verbindingen, welke alle een of meer kernen van zes atomen koolstof bezitten.
Deze afdeeling is onderverdeeld in zes groepen, dus de elfde tot de zestiende groep.
De elfde groep bevat de koolwaterstoffen C_n H_{2n-6}, de phenolen, de alcoholen en aldehyden, zooals benzylalcohol en aldehyd en de afgeleide één- en meerbasische zuren.
De veertiende groep handelt over de indigo, de volgende groep over de naphthalinderivaten en de laatste over de anthraceenderivaten.

4°. Minder bekende organische lichamen, te zamen behandeld in negen groepen.

De zeventiende groep bevat de glucosiden, de achttiende eenige zuren, zooals mecoonzuur, de negentiende de alkaloïden, de twintigste kleur- en bitterstoffen, de een en twintigste oliën, de twee en twintigste harsen, balsems, enz., de drie en twintigste de galbestanddeelen, de vier en twintigste de eiwitlichamen en de laatste groep het urinezuur met zijne devivaten.

Na deze korte inhoudsopgave kan nog vermeld worden, dat op sommige plaatsen met enkele woorden melding wordt gemaakt van de toepassingen in het dagelijksch leven, dat de bereiding van belangrijke lichamen met nauwkeurigheid is vermeld, dat de eigenschappen voldoende zijn beschreven; behalve qualitatieve bepalingen vindt men ook enkele quantitatieve, zooals die van blauwzuur, ureum, glucose, enz.

Hoewel er geene uitgebreide theoretische beschouwingen geleverd worden, vindt men toch voor belangrijke lichamen de rationele nieuwere formules opgegeven en veelal op de bekende wijze graphisch opgehelderd.

Het boek is duidelijk vertaald, laat zich zeer gemakkelijk lezen en is met een groote letter op goed papier gedrukt.

Ten slotte wensch ik eenige opmerkingen, die ik onder het lezen van het werk heb gemaakt, niet achterwege te laten. Over eenige onnauwkeurigheden in de formules, wil ik den vertäler niet hard vallen, daar ik zelf bij ervaring weet, hoe gemakkelijk fouten in de cijfers der formules, achterblijven; ik geloof echter, dat het niet overbodig is ze vermelden, daar dan de gebruikers van het boek met de correctiën hun voordeel kunnen doen.

Blz. 10,	r. 5 v.o. staat:	in den noemer c,	lees: *e*.
Blz. 16.	Bij de elementair-analyse wordt geene melding gemaakt van de nieuwste wijze met aan beide zijden open buizen, welke methode in vele laboratoria uitsluitend wordt gebezigd.		
Blz. 24.	r. 13 v.b. staat:	0,00008936,	lees: 0,00008906.
Blz. 28.	Bij de bepaling van de formule der morphine en azijnzure morphine ware het duidelijkheidshalve wenschelijk geweest de reden te vermelden, waarom door 0,35, in het andere geval door 0,29 gedeeld wordt.		
Blz. 29.	r. 10 v.b. staat:	$C_6 H_{12} O$,	lees: $C_6 H_{12} O_6$.
Blz. 36.	r. 15 v.b. staat:	evenals,	lees: *evenmin als*.
Blz. 38.	Fittig neemt als formule voor het roode		

bloedloogzout aan $K_3 (CN)_6 Fe$ in plaats van de meer gebruikelijke $K_6 (CN)_{12} Fe_2 = K_6 (Fe_2 Cy)_{12}$, waarin het ferricyaan

	als een sexvalent radikaal wordt beschouwd. In overeenstemming met zijne formule zijn dan ook de formules van het ferricyaanwaterstofzuur; het nitroprussidnatrium, enz.		
Blz. 60.	r. 4 v.b. en r. 16 v.b. staat:	$C_n H_n +_2$	lees: $C_n H_{2n} +_2$.

Dat de koolwaterstoffen $C_n H_{2n+2}$ thans ook veelal paraffine genoemd worden, kon vermeld zijn geworden, evenals de thans gebruikelijke uitgang *an*, zooals methan, aethan, enz.

Blz. 87,	r. 7 v.o. staat:	$C_2 H_5. NH_3$,	lees: $C_2 H_5. NH_2$.
Blz. 89,	r. 8 v.b. staat:	$(C_2 H_5)_5 NI$,	lees: $(C_2 H_5)_4 NI$.
Blz. 100,	Bij de octylalcohol was der vermelding waardig geweest, dat in de Pastinaca sativum boterzure octylether aanwezig is.		
Blz. 115,	r. 12 v.o. staat	ontleding van azijnether,	lees: ontleding van azijnether *door ammoniak*.
Blz. 164,	r. 10 v.b. Deze formules zullen aldus gewijzigd moeten worden:		

$CH_2. OH. CH_2. CH_2. OH$ en $CH_2. OH. CH. OH. CH_3$.

CH_2 OH — CH_2. OH

CH_2 — en — CH. OH

CH_2. OH — CH_3.

normale propylglycol. propylglycol van Wurtz.

Blz. 181,	r. 8 v.b. staat:	CH_3. NH_2 (CO. $OH)_2$,	lees: C_2 H_3. NH_2 (CO. $OH)_2$.
Blz. 182,	r. 5 v.o. staat:	propylcyanuur,	lees: propyleencyanuur.
Blz. 191.	Hier wordt meermalen gesproken over margarine, als bestanddeel van rundertalk, varkensreuzel, olijfolie, enz., hetgeen in strijd is met hetgeen voorafgaat, daar op r. 11 v.b. opgegeven wordt, dat de vetten bestaan uit een mengsel van de neutrale glycerineëthers van stearinezuur (stearine), palmitinezuur (palmitine) en oliezuur (oleïne), en ook in strijd met blz. 126, waar ver-		

	meld wordt, dat margarinezuur waarschijnlijk niet in de natuur voorkomt.		
Blz. 202,	r. 18 v.b. staat:	$C_4 H_4 O_6 Na$,	lees: $C_4 H_4 O_6 Na_2$.
Blz. 203,	r. 7 v.o. staat:	$C_4 H_2 (NO_3)_2$,	lees: $C_4 H_2 (NO_3)_2 O_4$.
Blz. 287,	r. 11 v.o. staat:	$C_6 H_3 . CH_2 . OH$,	lees: $C_6 H_5 . CH_2 . OH$.
Blz. 297,	r. 11 v.o. staat:	$C_6 H_4$ { O. CH_3	lees: $C_6 H_4$ { O. CH_3.
Blz. 297,	r. 11 v.o. staat:	$C_6 H_4${ CH	lees: $C_6 H_4$\{ C H O.
Blz. 153,	r. 13 v.o. De formule van het diallyl zal aldus voor te stellen zijn: CH_2=CH. CH_2. CH_2. CH=CH_2.		
Blz. 429.	De juistheid der opgave, dat Engelsche terpentijnolie, afkomstig van Pinus taeda, een *linksch* draaiingsvermogen bezit, valt te betwijfelen; althans volgens de onderzoekingen van Guibourt en Bouchardat moet het op + 18,5 gesteld worden. Waarschijnlijk heeft het linksche draaiingsvermogen zijn oorsprong te danken aan eene foutieve opgave in het Journal für practische Chemie, Bd. 36, S. 317, waar het		

	tegenovergestelde vermeld wordt van datgene, hetwelk in de oorspronkelijke verhandeling (Journal de Pharm. et de Chimie, 3e Série, Tome 8, p. 20) te vinden is. Aldaar wordt namelijk vermeld, dat de terpentijn van Pinus taeda *links* (-9), de olie dezer terpentijn *rechts* (+ 18,5) roteert.		
Blz. 436,	r. 8 v.b. staat:	$C_{19}\ H_{19}\ Cl$,	lees: $C_{10}\ H_{19}\ Cl$.
Blz. 444,	r. 2 v.o. staat:	taurocholzuur,	lees: glycocholzuur.
Blz. 454,	r. 15 v.o. De haematine wordt hier beschouwd als de ijzerhoudende kleurstof der bloedlichaampjes; namelijk thans wordt zij veelal aangenomen als een ontledingsproduct der haemoglobine.		
Blz. 462	laatste reg. staat:	$CO\{^{NH_4.CO}_{NH_4.CO}\}CO$,	lees: $CO\{^{NH.CO}_{NH.CO}\}CO$,
		dat is ureum, waarin 2 atomen H door het bivalente radikaal van het mesoxaalzuur $C_3\ O_3$ vervangen zijn.	
Blz. 464,	reg. 2 v.o. staat:	$C_3\ Ag\ N_2\ O_3$,	lees: $C_3\ Ag_2\ N_2\ O_3$.

En nu het eindoordeel. Gaarne wensch ik het boek aan te bevelen aan hen, die een degelijk en niet *te* beknopt leerboek voor de organische scheikunde willen gebruiken en wien de studie uit boeken in vreemde talen geschreven moeielijk valt.

Leiden, 9 Maart 1873.
Dr. D. DE LOOS.

De Portugeezen op weg naar Indië.

> En zeeker de bondigheit heb ik voorneemelyk betracht: indien ook getroffen..... zoo berouwt my deezes arbeids niet.
> Hooft, Nederl. Historiën. Opdracht.

Op het laatst der elfde eeuw was het zuidelijk gedeelte van het Pyreneesche schiereiland nog in de macht der Arabieren. De strijdlustige koning van Castilië, Alfonso VI, had van hunne verdeeldheid gebruik gemaakt, Toledo veroverd, en was tot aan de Guadiana doorgedrongen, toen de Almoraviden, de beheerschers van Marokko, door hunne Spaansche geloofsgenooten te hulp geroepen, aan zijne veroveringen grenzen stelden. Alfonso was in zijn kruistocht tegen de ongeloovigen door vele buitenlandsche ridders bijgestaan. Een van dezen, graaf Hendrik, een zoon van hertog Eudo van Borgondië, ontving ter belooning zijner diensten Alfonso's natuurlijke dochter Theresa ten huwelijk, en eene landstreek in leen tusschen Taag en Minho, die toen tot Galicië behoorde en naar de haven-stad Porto-Cale (Oporto) aan den mond van den Douro haar naam ontving. Na den dood van Alfonso (1109) regeerde graaf Hendrik onafhankelijk. Hij nam geen weidscher titel aan dan dien van ‘graaf en heer van geheel Portugal,’ maar zijne weduwe, de Castiliaansche koningsdochter, verwisselde dien met den koningstitel, die op haar zoon, Affonso I, den eersten koning van Portugal, overging. Na zijne onafhankelijkheid, door Castilië betwist, met eene jaarlijksche schatting van den Paus, hun scheidsrechter, gekocht te hebben, beoorloogde Affonso met goed geluk zijne zuidelijke naburen, de Arabieren, ontweldigde hun (1147), met behulp van Nederlandsche en Engelsche kruisvaarders Lisjbuna, het oude Olisippo,

en kwam daardoor in het bezit van de beste haven aan de Portugeesche kust, tevens den sleutel tot het vruchtbare dal van den Taag. Lisboa (Lissabon), zooals de stad sedert heette, was dan ook de aangewezen plaats voor de hoofdstad des rijks. In haar bezit, viel het Affonso's opvolgers minder moeielijk hun gebied zuidelijk uit te breiden. Alleen Algarve bood langdurig tegenstand. Het waren wederom Nederlanders, onder graaf Willem van Holland, die Affonso II hulp verleenden bij zijne veroveringen in dit bergland (1217). Eerst onder Affonso III (1245-1279), werd het geheel aan de Arabieren ontnomen.

Ten westen en zuiden door den Oceaan begrensd en aan de landzijde niet meer door de Ongeloovigen bedreigd, kon Portugal nu eerst tot ontwikkeling komen. Het was een geluk voor den jeugdigen staat, in een tijd toen de handhaving van het koninklijk gezag een weldaad was voor het volk tegenover de verdrukking door adel en geestelijkheid, vorsten te bezitten, die beider heerschzucht in toom wisten te houden, en hunne krachten wijdden aan de bevordering van landbouw, handel en scheepvaart. Onder Pedro I (1357-67) telde men niet zelden in de haven van Lissabon 450, voor een groot deel echter buitenlandsche, koopvaarders.

Onder het onverstandig bestuur van Fernando (1367-83), die de voorrechten van den adel uitbreidde, en het volk uitputte voor zijne oorlogen tegen Castilië, ging veel van het goede verloren. Bij zijn dood werd het rijk met ontbinding bedreigd. Zijn eenig kind Beatrix (Brites) was met een zoon van Juan I, koning van Castilië, verloofd, die nu, op grond van beschikkingen door Fernando genomen, aanspraak maakte op de kroon van Portugal. Maar de Portugeezen waren reeds te zelfstandig geworden om zich aan Castilië te laten wegschenken. Zij kozen een natuurlijken broeder van Fernando, Jan (João), grootmeester der Aviz-orde, tot regent en besloten den koning van Castilië, die de grenzen reeds naderde, met de wapenen te keer te gaan.

Het was geen benijdbare stelling waarin de Regent zich bevond. Aanspraak maken op den troon van Portugal kon hij niet. Indien het volk al de rechten van Castilië niet erkende, een groot deel van den adel deed dit wel; en bovendien, er leefden nog twee broeders van Fernando, zonen van de ongelukkige Inez de Castro, op wier geboorte niet dezelfde smet kleefde als op die van den Grootmeester. Maar beide prinsen

werden door Juan van Castilië gevangen gehouden en streng bewaakt. De Regent nu was een man van doorzicht. Hij gaf voor, het gezag te handhaven namens zijn oudsten broeder, den wettigen prins João, en liet op zijn banieren den prins in de gevangenis voorstellen, beladen met ketens.

Maar ook zijn tegenstander, koning Juan, was een man van groote bekwaamheden, en die over een veel grootere strijdmacht beschikken kon dan Portugal. Dit had ook koning Fernando moeten ondervinden. Zelfs op zee had deze het onderspit moeten delven. Maar de verhouding was nu geheel verschillend. Toen was het de koning van Castilië die door Portugal bemoeielijkt werd, want Fernando maakte aanspraak op den Castiliaanschen troon. Thans waren het de Portugeezen, die hunne onafhankelijkheid moesten verdedigen. En in weerwil van Castilië's overmacht, in weerwil van de verdeeldheid onder den Portugeeschen adel, was het de moed en volharding van het Portugeesche volk die ten laatste zegevierde. Juan, die Lissabon hield ingesloten, moest het beleg opheffen, en bij een lateren inval in Portugal, leed hij in den beroemden slag bij Aljubarrota een volkomen nederlaag (14 Augustus 1385).

Eenige maanden te voren waren de Cortes van Portugal te Coïmbra bijeengeroepen om over de regeering te beraadslagen. Zooals te verwachten was, werd de Regent tot koning gekozen. Zijn kanselier, de schrandere João das Regras, had de rechten der zonen van Inez de Castro met veel sluwheid bestreden en daartoe van documenten gebruik gemaakt, waarvan de echtheid met grond in twijfel is getrokken.

Het was zeer in het voordeel van koning João dat een der vroegere pretendenten op den troon van Castilië, John of Gaunt, hertog van Lancaster, thans den oorlog van dat rijk met Portugal te baat nam om een inval in Spanje te doen. De inval mislukte wel, en ‘time-honoured Lancaster’ mocht tevreden zijn, dat zijne aanspraken door Castilië werden afgekocht; maar nu de vijand zijne krachten moest verdeelen viel het João gemakkelijker hem geheel uit Portugal te verdrijven. Zijn bondgenootschap met John of Gaunt werd door het huwelijk met diens dochter Philippa bezegeld, een gelukkig huwelijk, want Philippa was een voortreffelijke en ontwikkelde vrouw, die zich zeer liet gelegen liggen aan de opvoeding van hare kinderen. Haar karakter had slechts ééne schaduwzijde: ver gedreven strengheid in het godsdienstige, die, zoo als wij

zien zullen, niet zonder invloed gebleven is op de vorming van het karakter der Infanten.

João had nog lang met Castilië te kampen. Eerst in 1411 werd de vrede tusschen beide rijken gesloten. Intusschen hadden drie zijner zonen den mannelijken leeftijd bereikt. Het was een edel drietal. Dapperheid en stoutmoedigheid hadden zij met velen hunner vorstelijke tijdgenooten gemeen, maar in verstandsontwikkeling gingen zij zeker de meesten te boven. Duarte (Eduard), de troonsopvolger, bezat een uiterst gevoelig karakter, innemend en oprecht in hooge mate; de tweede, Pedro, een krachtiger natuur, warm voorstander der wetenschap, zou zich op zijne verre reizen, ook aan de hoven van Mohammedaansche vorsten, meer onbevangenheid van oordeel, ineer gematigdheid in het godsdienstige verwerven dan zijne broeders; Henrique, João's derde zoon, had het meest van de strenge levensopvatting zijner moeder geërfd. Onthouding en zelfkastijding, stipte opvolging der godsdienstplichten, waren hem van zijn jeugd af eigen. In zulk een gemoed moest godsdienstijver tot fanatisme overslaan. Wij zullen straks zien hoe gelukkig die neiging door eene andere werd opgewogen.

Verlangend uitziende naar de gelegenheid om hunne riddersporen te verdienen, moest de Infanten het denkbeeld toelachen van een kruistocht tegen de ongeloovigen. João, die het voor Portugal noodzakelijk achtte dat men tegenover Spanje een gewapende neutraliteit in acht nam, wist aan die gedachte een vorm te geven door het plan van een aanslag op Ceuta, de oude havenstad der Arabieren aan de noordpunt van Afrika, die de straat van Gibraltar bestreek, zoodat zij van daar uit de scheepvaart zeer bemoeielijkten. Ceuta aan de Arabieren te ontweldigen, de plek van waar zij het eerst naar het Pyreneesch schiereiland waren overgestoken, en van waar zij hunne geloofsgenooten in Europa het gemakkelijkst hulp konden verschaffen, was zeker een stout plan; ook zag João wel in, dat de uitvoering voor de Portugéezen met geldelijke offers gepaard moet gaan, maar het volk was hem genegen, en had veel voor hem over[1] Het viel hem niet moeielijk ook den

1 Het is zonderling dat Schäfer (Gesch. von Portugal) de oude voorstelling volgt, alsof João zich door zijne zoons zijns ondanks tot die onderneming liet overhalen, terwijl hij zelf het gezegde van den infant Henrique meêdeelt, door Ruy de Pina in zijne ‘Chronica do Rey D. Duarte’ opgeteekend, waaruit het tegendeel blijkt. Ook Major (Prince Henry the navigator. London, 1868) laat den koning bukken voor den wensch van zijne zonen.

adel (de Ricoshomens) voor de onderneming gunstig te stemmen. De invloed van zijn vriend en vroegeren wapenbroeder Nuno Pereira was hem daarbij van dienst. Dat een man van 't beleid van João de ligging en den toestand der vesting vooraf liet bespieden, en bij de uitrustingen van den tocht andere plannen voorwendde[1], behoeft nauwelijks vermelding.

Het was in 1415 dat de aanslag ondernomen werd. Abu-Saïd, de emir van Fez, die toen op den troon zat, was een wellusteling, die zich niet om de christenen bekommerde, maar Ceuta bezat een energieken bevelhebber, Sala ibn-Sala, die onmiddellijk maatregelen nam om de plaats te verdedigen[2]. Misleid evenwel dooreen schijnbaren aftocht van de vloot der christenen, zond hij de troepen die hij te hulp had geroepen, daar zij wanordelijkheden bedreven, terug. Zoo werd Ceuta slecht verdedigd en bij den eersten aanval ingenomen. Vooral de infant Henrique onderscheidde zich daarbij door zijne onversaagdheid. Maar het zou eene moeielijke taak zijn om de vesting tegenover de voortdurende aanvallen der Arabieren te behouden. De meesten betwijfelden hiervan de mogelijkheid, en de eerste, dien de koning tot gouverneur verkoos, bedankte voor deze eer. Toen liet Dom Pedro de Menezes, graaf van Viana, die bij deze weigering tegenwoordig was en toevallig een stok in de hand hield, zich ontvallen, dat hij zich mans genoeg voelde om met dien stok de stad tegen alle mogelijke Morisco's te verdedigen. De koning hield hem aan zijn woord, en Menezes beschaamde dat vertrouwen niet. Nog twee eeuwen later werd zijn stok aan iederen nieuwen gouverneur in handen gesteld.

Jaão stelde zich met Ceuta tevreden en breidde zijne veroveringen niet verder uit. Die enclave op vijandelijke gebied, steeds in gevaar van verrast of overrompeld te worden, daar zij natuurlijk een doorn was in het oog der Muzelmannen, moest slechts eene oefenschool blijven voor den wapenhandel, en een geschikt terrein om aan te grooten strijdlust onder zijne edelen afleiding te verschaffen. Dat de Arabieren de stad niet weder in hun macht kregen, lag wel ten deele aan het beleid

1 Namelijk eene onderneming tegen de Hollanders, die zijne schepen geplunderd hadden. Graaf Willem IV werd echter in 't geheim, door hem gerustgesteld.

2 Description et Histoire du Maroc, par Léon Godard (1860), II, 393.

van Menezes en de dapperheid der Portugeezen, maar ook voor een groot deel aan onlusten in de Moorsche staten zelve en gebrek aan samenwerking tusschen hare vorsten.

João's opvolger (1433), zijn zoon Duarte, was een welgezind maar zwak vorst. Zelf niet geneigd om de krachten van zijn volk aan onvruchtbare ondernemingen te verspillen, kon hij geen weerstand bieden aan den vurigen aandrang van prins Henrique om hun jongsten broeder Fernando de gelegenheid te geven op een kruistocht tegen de Ongeloovigen zijne sporen te verdienen. Een aanslag tegen Tanger werd beraamd, en zonder beleid ten uitvoer gebracht (1437). De Portugeezen werden met groot verlies teruggeslagen en geheel van hunne schepen afgesneden. Alleen op voorwaarde dat zij Ceuta weder in de handen der Arabieren zouden stellen, werd aan de overgeblevenen toegestaan ongewapend te vertrekken. De ongelukkige Fernando, als gijzelaar achtergelaten, zou het slachtoffer worden van Henrique's onverstandigen ijver; de Cortes besloten het verdrag door dezen met den vijand gemaakt niet te bekrachtigen, en zich in het bezit van Ceuta te handhaven. De arme jonge man, aan zijn lot overgelaten, werd door de teleurgestelde en verbitterde Mooren doodgemarteld. Hij verdroeg die martelingen met een lijdzaamheid die hem den eernaam van ‘den standvastige’ heeft doen verdienen. Het beminnelijke karakter van dezen prins, zoo zeer overeenkomende met dat van Duarte, had de beide broeders zeer aan elkander gehecht, en men verhaalt, dat het smartelijke gevoel zijner machteloosheid om den armen gevangene te verlossen, den dood van den jongen koning verhaastte. Duarte regeerde slechts zes jaren. Hij stierf in 1438.

Wij hebben prins Henrique tot nog toe van eene minder gunstige zijde leeren kennen. Die zijde is geheel naar de Middeleeuwen toegekeerd. Met hart en ziel kruisvaarder, had hij geen oog voor de eischen van het volk, voor de behoefte van zijn land aan vreedzame ontwikkeling. Maar in een ander opzicht was hij zijn tijd vooruit. De lust tot onderzoek, die zich door geen teleurstellingen of tegenstand laat ontmoedigen, maar met vast vertrouwen op haar doel afgaat, was een kenmerkende trek van zijn karakter. Dat zij zich uitte in eene richting die met zijn hooggaande ambitie en zijn vromen zin in overeenstemming was, spreckt van zelf. Maar de weten-

schap heeft daarbij niet verloren. Het kan ons onverschillig zijn of de zucht om den eernaam te verdienen van ‘eerste veroveraar en ontdekker van het heidenland’[1], hem tot ontdekkingen aanspoorde, dan of ijver voor het katholieke geloof zijne handelingen bestuurde: genoeg dat hij er voortaan zijn leven aan wijdde en zijn vermogen aan ten beste gaf. Met recht staat Hendrik ‘de zeevaarder’ aan het hoofd der ontdekkers van den nieuweren tijd.

Waarschijnlijk heeft de verovering van Ceuta het eerst de begeerte bij hem opgewekt om zich meer kennis te verschaffen van landen en volken, dan men zich uit de fabelachtige vertelsels van zijn tijd kon eigen maken. Althans van dien tijd af liet hij niet na zoo veel mogelijk van de Mooren inlichtingen in te winnen omtrent de uitgestrektheid van hun gebied, hunne zuidelijke naburen, de handelswegen die hen met het land der Negers in aanraking brachten. Die gewesten langs den zeeweg op te sporen zou voortaan zijn hoofddoel zijn. Eene villa o het voorgebergte van Sagres, aan de zuidspits van Portugal, waar hij niets dan den onmetelijken oceaan voor oogen had, was van nu af zijn geliefkoosd verblijf. Daar bevond hij zich in de nabijheid van Lagos, de haven waar hij thans met het uitrusten van enkele kustvaarders een aanvang maakte. De inkomsten der Christusorde, waarvan hij het grootmeesterschap bekleedde, stelden hem hiertoe in staat.

De westkust van Afrika was reeds in de veertiende eeuw tot aan kaap Bojador, voornamelijk door Genueezen, bevaren. Van de ontdekkingen van dien tijd zijn ons schaarsche en uiteenloopende berichten overgebleven, maar de oudste zeekaartboeken die tot ons gekomen zijn helpen ons eenigszins op den weg. Op den Florentijnschen portulano van 1351 vinden wij eene rivier voorbij kaap Non (de Wadi Dra?) als laatste aanwijzing van de bevaren kust; voorts de Azoren, de Madeiragroep en de Canarische eilanden. Bij Lanzarote, een der laatsten, ziet men het wapenschild van Genua. Het was de Genuees Lanzarote Malocello, die zich voor een korten tijd op het eiland vestigde en het zijn naam gaf. Op een Catalaansche zeekaart van 1375 is zelfs kaap Bojador vermeld. Maar dit was ook de uiterste grens tot waar de kennis der kusten reikte, als wij eene gebrekkige aanwijzing op een zeekaart en even

1 João de Barros, Da Asia (Lisboa, 1778), I, p. 18.

gebrekkige berichten kennis mogen noemen. Inderdaad moesten kusten en eilanden op nieuw worden ontdekt, want die verre tochten waren met te groote gevaren verbonden, en hadden voor handel en verkeer te geringe resultaten opgeleverd, dan dat men er zich op nieuw aan had willen wagen. Wij mogen glimlachen over die ‘verre tochten’ en ‘groote gevaren,’ maar men bedenke, dat de schepen van dien tijd voor de vaart op den Oceaan nog weinig geschikt waren, dat men geene instrumenten bezat en altijd de kust in 't oog moest houden, en dat men met passaatwinden en stroomingen geheel onbekend was. Maar bovendien was de kustrand der woestijn werkelijk een gevaarlijk vaarwater door de talrijke ondiepten en klippen, de hevige strooming en veelvuldige windstilten. Kaap Non was dan ook het verste punt waar men veilig komen kon. ‘Quem passar o Cabo de Não ou tornará ou não’ zeiden de Portugeezen met een woordspeling; wie kaap Non omzeilt keert terug of... misschien ook niet. Ook de Arabieren waagden zich niet verder langs de kust. Voor hen als voor de ouden was de Atlantische Oceaan de ‘zee der duisternis,’ mare tenebrosum, de grens der bewoonde wereld, waar voortdurende nevels heerschten en de zeevaart geen doel meer had.

De eerste onderzoekingstochten, op last en meestal door vertrouwden van prins Henrique ondernomen, hadden geen gelukkigen uitslag. Verder dan kaap Bojador bracht men het niet. Er waren nog te veel vooroordeelen in het spel. Meenden zijne tegenstanders niet, op gezag der Ouden, dat de zuidelijke streken, die men wilde bereiken, woest en onbewoond waren, en dat de zon er zoodanig brandde, dat de blanken, indien zij er het leven al afbrachten, terug zouden komen zoo zwart als de Negers, die de grenzen dier woestenij bevolkten?[1] Eindelijk, in 1434, gelukte het Gil Eannes het waagstuk te volbrengen. Kaap Bojador werd omgezeild, en van het land aan gene zijde werden eenige planten medegebracht ten bewijze, dat het niet zulk een woestenij was als men dacht. Onmiddellijk zond Henrique weder schepen uit om de ontdekkingen voort te zetten, en weldra kwam men in aanraking met woestijnbewoners, die den naam droegen van Azanegues (Zenágah of Senhádja, een Berberstam) en eene andere taal spraken als de Arabieren. Men bracht er eenigen gevangen naar Portugal, en onder dezen be-

1 De Barros, I, 38.

vonden zich mannen van aanzien, die op een volgende reis tegen negerslaven en stofgoud werden uitgewisseld. Het was het eerste goud, dat men van eene zeereis naar huis medebracht (1443).

Tot nu toe was het alleen aan den vasten wil van Henrique te danken geweest, dat men, in weerwil van de geringe uitkomten, de vaarten naar het Zuiden had doorgezet. Thans, nu het bleek dat er voordeel te behalen was, werd ook de handel opmerkzaam. In 1444 liep de eerste kleine handelsvloot, uit zes vaartuigen bestaande, van Lagos in zee. Met een groote menschenbuit keerde zij terug. De oude kroniekschrijver[1], die ons het verhaal van dezen tocht heeft bewaard, aarzelt niet die rijke vangst[2] aan eene bijzondere gunst der Voorzienigheid toe te schrijven. Men noeme dit geen ongevoeligheid. Integendeel, de man had diep medelijden met de arme gevangenen. ‘Indien de redelooze dieren (zegt hij) hun gevoel doen blijken als. huns gelijken smart lijden, hoe wilt gij dan dat ik mijn menschelijk gevoel zal bedwingen, met die rampzalige wezens voor oogen en bij het besef dat ook zij van den geslachte der zonen van Adam zijn!’ En treffend verhaalt hij hunne landing te Lagos. ‘Toen zij allen bijeen geschaard stonden, boden zij een merkwaardig schouwspel aan; sommigen waren nagenoeg blank, schoon en goed gebouwd; anderen bruiner, sommigen zoo zwart als Ethiopiërs[3], zoo afschuwelijk van gelaat en van lichaam, dat zij wel op bewoners van de onderwereld geleken[4]. Maar welk hart, hoe ongevoelig ook, zou niet van medelijden getroffen zijn bij het gezicht van die schepsels; sommigen hielden de oogen neergeslagen en het gelaat badende in tranen als zij elkander aanzagen; anderen kermden van smart en sloegen

1 Gomes Eannes de Azurara, Chronica do descobrimento c conquista de Guiné, com notas do Visc. de Santarem (Paris, 1841), p. 111. Vergelijk p. 132 vv.

2 In 't begin der 15e eeuw golden de slaven van de Canarische eilanden 40 Livres, of 6-700 gulden naar de tegenwoordige waarde (Peschel, Gesch. des Zeitalters der Entdeckungen, S. 166) Op 't einde der 15e eeuw was de inkoopsprijs te Arguin van 6 tot 15 miticals (de mitical = 445 reis), dat is omstr 90-225 gulden naar onze waarde. Zie de Berichten van João Rodriguez bij Schmeller, Ueber Val. Fernandez (Abhandl. der I Classe der K. Bayer. Acad. d. Wissensch, Bd. IV).

3 Er staat ‘tiopios’. De Ouden noemden de zwarten zonder onderscheid Ethiopiërs. Het schijnt dat Azurara, toen hij dit schreef, nog weinig Negers gezien had.

4 Que vyam as imageẽs do imisperyo mais baixo.

de oogen ten hemel met luide jammerkreten, alsof zij hulp zochten bij den Vader der menschen; anderen hielden de handen voor het gelaat en wierpen zich midden op den grond; anderen hieven een klagend gezang aan; naar de gewoonte van hun land, en hoewel de onzen hun taal niet verstonden, was dit lied de welsprekendste uiting hunner groote droefheid. Maar om hun smart nog te vermeerderen kwamen zij, die met de verdeeling belast waren, en begonnen hen te scheiden, ten einde de portiën gelijk te maken, zoodat kinderen van hunne ouders, vrouwen van hunne echtgenooten en broeders van elkander werden afgerukt. Geen wet die daartegen waakte: ieder moest gaan waarheen het lot hem bestemde. O gij, die die verdeeling moet maken, zie met barmhartigheid zooveel ellende aan, en bedenk dat er zijn, die zoo nauw bij elkander behooren, dat gij ze niet scheiden kunt! Wie zou die scheiding tot stand kunnen brengen, zonder groote moeite? Want nauwelijks waren ze in parten afgedeeld, of zonen, die hun vader elders zagen, baanden zich met geweld een weg om tot hen te komen; moeders met haar kinderen in de armen, wierpen zich voorover op den grond en bekreunden zich niet over de wonden die men haar sloeg, als de kleinen maar niet van haar weggenomen werden!'

Maar de scheiding had plaats, en de Infant was er bij tegenwoordig en verheugde zich, dat zooveel zielen behouden zouden worden, die anders verloren waren gegaan. En hij had gelijk, zegt Azurara, want de meesten werden goede Christenen, en troostten zich in hun lot, en zij werden niet met ijzers beladen *als andere slaven*, maar vriendelijk behandeld en dikwijls beschouwd als leden van het gezin. 'Gij ziet dus hoe vrij de Infant kon verschijnen voor de oogen van den Heer God, na aldus tot de waarheid gebracht te hebben niet alleen dezen, maar zoo vele anderen die in vervolg van tijd in hetzelfde lot zouden deelen.'

Hoe lang zou het nog duren vóór het misdadige van den slavenhandel tot het volksbesef doordrong! Zoo weinig werd dit nu nog gevoeld, dat de Venetiaansche doge Mocenigo, in zijne bekende rede van 1421, de slaven openlijk opsomde onder de voornaamste handelsartikelen van de republiek!

Het was in 1445, dat Diniz Diaz, een ondernemend edelman uit Lissabon, het Negerland bereikte, en de eerste negerslaven uit de eerste hand naar Portugal overbracht[1] De Senegal, die toen, zoo als nog thans, het gebied der Berbers van dat der Negers scheidde, werd door hem voorbij gevaren, tot hij aan een hoog voorgebergte kwam, dat met zijn begroeiden kruin ver in zee uitstek en van hem den naam ontving van Cabo Verde.

In dezen tijd of iets later maakten de Portugeezen met het bouwen van hun eerste sterkte op een der eilanden in de baai van Arguin aan de Berberkust een aanvang. Het was van hier uit dat men het spoedigst de oase Wadan kon bereiken, waar karavanen uit Noord, Oost en Zuid elkander ontmoetten, en de waren uit Sudan ter markt werden gebracht. Daardoor werd Arguin weldra een druk bezochte handelsplaats. De Berbers brachten er hoofdzakelijk negerslaven, stofgoud, huiden, gom, en ontvingen linnen en wollen stoffen en andere waren, maar voor het grootste deel tarwe in ruil[2]. Bij het toenemen van den handel in Senegambie en Guinea verloor Arguin zijn grootste gewicht. Wij zullen er in de zeventiende eeuw onze landgenooten ontmoeten.

Eene tweede handelsvloot uit Lagos was in 1445 uitgezeild. De Infant had de kapiteins verschillende inlichtingen gegeven en o.a. aangeduid, waar zij den mond van de rivier de Nijl zouden vinden, wier arm, die naar het westen loopt, Çanaga genaamd werd[3]. En op de aangewezen breedte werd dan ook de Senegal door hem ontdekt, die Diaz, zoo als wij zagen, was voorbijgevaren. In de eerstvolgende jaren werd de kust van Senegambie door andere moedige mannen verder opgevaren, maar overal werd men door de Negers vijandig ontvangen. Hun ver-

1 Azurara, p. 159.

2 Zie het reisverhaal van Alvisc da Ca da Mosto (1455), bij Ramusio, Navigationi et Viaggi (1613), p. 99 vv., en de berichten van Johan Rodriguez (eind 15e eeuw), bij Fr. Kunstmann, Die Handelsverbindungen der Portugiesen mit Timbuktu (Abhandlungen der III Cl. d. Bayerischen Akademie der Wissensch., Bd. VI). Wadan heet bij Da Mosto Hoden, bij Rodriguez Oadem.

3 Azurara, p. 278. Z e n á g a h was, zoo als wij reeds zagen de naam van een Berbervolk, dat in vroeger tijd groote macht bezat; zijn gebied strekte zich uit tot aan de naar hen genoemde rivier.

giftigde pijlen kostten een der meest onvermoeide zeevaarders, Nuno Tristão, het leven.

Na 1448 treedt in de geschiedenis der ontdekkingen een periode van stilstand in. De oorzaak was deze.

Koning Duarte was in 1438 gestorven. Bij uitersten wil had hij zijne weduwe, Leonora, eene dochter van Ferdinand IV, infant van Castilië en koning van Aragon, tot regentes benoemd, gedurende de minderjarigheid van zijn zoon Affonso, die bij zijn dood slechts zes jaren telde. Duarte was aldus handelende buiten zijne rechten getreden, want de keuze van een Regent stond niet aan hem maar aan de Cortes. Ook was het een zeer onverstandige daad geweest om zijne broeders, mannen van uitstekende verdiensten en bij het volk zeer in aanzien, inzonderheid Dom Pedro, den oudsten, voorbij te gaan. Waarschijnlijk had de zwakke Duarte zich door zijne gemalin laten overreden, die door familie-geschillen[1] van Pedro vervreemd was. Hoe het zij, het volk was de koningin niet genegen en duchtte den invloed van Castilië op de aangelegenheden van het rijk. Pedro werd in 1439 door de Cortes tot regent gekozen. Maar hij had een zware taak te vervullen. De koningin was hem openlijk vijandig en werd daarin gesterkt door den eerzuchtigen graaf van Barcellos, een natuurlijken zoon van koning João, die zijne kleindochter aan den jongen Affonso wilde uithuwelijken, terwijl deze aan de dochter van D. Pedro verloofd was. Leonora nam eindelijk de wijk naar Spanje en trachtte te vergeefs den koning van Castilië tot den oorlog tegen Pedro aan te zetten. Zij stierf in 1445. Een jaar daarna werd haar zoon Affonso meerderjarig en Pedro droeg hem de regeering over. Maar de jeugdige vorst liet in de Cortes uit zijn naam verklaren, daar hij den leeftijd en de ondervinding nog niet had om alleen aan het hoofd der regeering te staan, dat hij zijn oom Pedro tot mederegent verkoos, en allen opriep om dezen onderdanigheid te bewijzen. Niet lang zou die goede verstandhouding duren. De listige graaf van Barcellos, sinds 1443 hertog van Braganza, zijn zoon de graaf van Ourem en de adelspartij die D. Pedro vijandig was, wisten den zwakken Affonso tegen zijn oom op te zetten en hem te bewegen om

1 De gemalin van D. Pedro was even als de koningin eene Aragonsche prinses, maar van een anderen tak, die vroeger aanspraak gemaakt had op de kroon van dat rijk.

D. Pedro van de regeering uit te sluiten en zelfs van het hof te verbannen. Maar hierbij bleef het niet. Men deed hem eindelijk zulke beleedigende eischen, dat hij genoodzaakt werd zich te wapenen. Misschien dat dit besluit zijn broeder Henrique van hem vervreemdde, daar deze slechts eene zwakke poging deed om hem bij den koning te verdedigen[1]. Ook het streven van de koningin, Pedro's dochter, om eene verzoening te bewerken, was te vergeefs. Met een aanzienlijke schaar van gewapende volgelingen, toog de infant naar Lissabon om recht te eischen. De koning bracht een vijfmaal sterker getal troepen bijeen en trok hem te gemoet. Tegen den wil van Pedro kwam het tot een gevecht, waarvan het gevolg te voorzien was. De infant werd verslagen en sneuvelde in den strijd (1445). Met zijn dood was de adelspartij meester van de regeering.

En met haar de veroveringspolitiek. D. Pedro was een man van den Vrede geweest; hij had in 1437 tegen de onderneming naar Tanger gestemd, die door de koningin en door den infant Henrique vurig werd voorgestaan, en ook dit had misschien beiden tegen hem ingekomen. Voor de onderzoekingstochten van Henrique had hij daarentegen groote sympathie, en ook *hij* was geen vreemdeling in de geographische wetenschap. Van zijn groote reis had hij een afschrift van Marco Polo's reizen medegebracht, dat hem door de Venetiaansche republiek geschonken was, en een wereldkaart die zijn broeder van veel dienst was,

Ook koning Affonso (V) stelde belang in de Afrikaansche ontdekkingsreizen, maar gedurende de eerste jaren zijner regeering beletten hem de oneenigheden met D. Pedro daaraan zijne aandacht te schenken, en na diens dood vervulde het denkbeeld van een kruistocht tegen de ongeloovigen zijn geheele ziel. Eerst wilde hij gevolg geven aan eene oproeping van paus Nicolaas V om tegen de Turken, die Constantinopel hadden ingenomen, ten strijde te trekken, maar de overige christenvorsten toonden daartoe minder ijver dan hij, en alleen die onderneming te wagen zou de grootste roekeloosheid geweest zijn. Dat het volk, zooals de oude kronijkschrij-

1 Zie Schäfer, II, 442, wiens voorstelling steunt op Pina's Chron. do Rey D. Affonso. Misschien verspreidt Herculano in zijne Historia de Portugal meer licht over de verhouding van Henrique tot Pedro, maar ik heb dit werk niet kunnen raadplegen. Major (Prince Henry the navigator), die zijn held niet compromitteeren wil, zwijgt er wijselijk van.

ver vermeldt, over de zware oorlogskosten groote klachten aanhief, maakte minder indruk op den strijdlustigen koning.

De kruistocht werd nu tegen de Mooren in Afrika gericht. De koning wilde te Tanger, waar de Portugeezen zoo veel leergeld hadden betaald, de schande hunner vroegere nederlaag uitwisschen, maar op raad van den bevelhebber van Ceuta, werd dit plan met een aanslag op Alcaçar Seguer (Kasr es sagir, klein Kasr, tusschen Tanger en Ceuta) verwisseld. De infant Henrique, nu een man van 64 jaren, nam met jeugdigen ijver deel aan den tocht, en droeg tot de spoedige overgaaf der vesting bij (1458), die aan de hoede van Duarte de Menezes, een zoon van den beroemden Pedro, werd toevertrouwd. Nauwelijks was het leger vertrokken, of de emir van Fez sloeg met een aanzienlijke macht het beleg voor de stad. Met een moed en beleid, zijn vader waardig, hield Duarte zich staande, en toen de levensmiddelen waren uitgeput en het besluit moest genomen worden om de paarden te slachten, liet hij een dertigtal ridders, met zijn jeugdigen zoon Henrique aan het hoofd, op die paarden gezeten, een uitval doen. Als wij den Portugeeschen geschiedschrijver mogen gelooven, had deze wonderbare stoutheid den aftocht van het Moorsche leger ten gevolge. In 't begin van 't volgende jaar kwam de vijand evenwel terug; Menezes had de vesting intusschen versterkt en verdedigde haar even standvastig als vroeger tegenover een overmachtig leger. De geest der oude kruisvaarders scheen in die Portugeesche ridders gevaren, maar weinigen bezaten het beleid der Menezes, ook de koning niet, die een aanslag op Tanger tot tweemaal toe met een nederlaag moest boeten (1463-64), en aan een onberaden aanval op Arzilla den kundigen Menezes opofferde. Geen tegenspoed evenwel kon Affonso's strijdlust koelen, geene bezwaren van de Cortes over de zware oorlogslasten, die het volk uitputten, hem tot eene andere staatkunde bewegen. In 1471 werd een nieuwe kruistocht ondernomen, en na een heeten strijd, die tallooze menschenlevens kostte, Arzilla veroverd en Tanger door de Mooren verlaten. Van nu af voegden de vorsten van Portugal ook Algarve in Afrika bij hun koningstitel[1].

Maar nog was Affonso's eerzucht niet bevredigd. Eene poging om aan de bekwame Isabella van Castilië den troon van

1 Rey do Portugal e dos Algarves daquem e dalem mar em Africa.

dat rijk te betwisten, moest hij met een nederlaag bij Toro boeten (1476). Ook de laatste jaren zijner regeering - hij stierf in 1481 - verspilde hij aan vergeefsche pogingen om die nederlaag te wreken.

De schatkist was uitgeput, het volk verarmd, de edelen daarentegen met jaarwedden en schenkingen overladen, de kroondomeinen aan hen verspild. Was het wonder dat in al de jaren van Affonso's regeering de ontdekkingstochten, zoo roemrijk begonnen, met zoo weinig ijver werden doorgezet?

Henrique was in 1460 gestorven. Nog bij zijn leven en met zijne medewerking werden de Azoren op nieuw opgespoord en bevolkt[1], en hadden de reistochten plaats waarvan de Venetiaansche koopman Alvise da Ca da Mosto en de Portugeesche beambte Diogo Gomez van Cintra ons verhalen hebben nagelaten[2].

Beide reizigers deelen ons merkwaardige bijzonderheden mede omtrent de Negers van Senegambië. Da Mosto, in 1455 uitgevaren, hield zich geruimen tijd op bij den volksstam der Djolof, wier koning Budomel[3] hem gastvrij ontving. Van daar zeilde hij in gezelschap van twee andere schepen, waarvan er een onder bevel stond van Antonio Uso di Mare, een Genueesch edelman, verder de kust langs, tot aan de Gambia, maar hunne pogingen om vriendschappelijke betrekkingen met de Negers aan te knoopen, werden overal vijandelijk teruggewezen. Wij behoeven nog niet met Da Mosto aan te nemen, dat de Negers bevreesd waren door de Blanken verslonden te worden, om ons dit te verklaren.

Op een tweede reis door Da Mosto met Uso di Mare ondernomen, en waaraan de infant, uit ingenomenheid met hun plan, een derde karveel toevoegde, gelukte het hun met de ne-

1 Zie Peschel, Gesch. d. Entdeckungsr., p. 80-82; Major, Prince Henry, p. 234-45, ook over het aandeel der Vlamingen aan de expedities daarheen. Het ciland Fayal heette bij de Portugeezen ook Ilha dos Framengos. De onzen noemden de geheele groep Vlaamsche eilanden.

2 Da Mosto, bij Ramusio, Navigationi et Viaggi, t. I (ed. van 1613), fol. 100 vv. Diogo Gomez bij Schmeller, Ueber Valentin Fernandez Aleman, in: Abhandlungen d. I Cl. d. K. Bayerischen Akademie der Wissensch. Bd. IV, 3e Abth.

3 De koning der Djolof van Cayor, waar Da Mosto zich zal hebben opgehouden, voert nog heden den titel van Damel. Het is dezelfde titel als het ‘Temala’ der Portugeezen. Zie later.

gers aan de Gambia handel te drijven. Merkwaardig is het bericht dat hun vorst een vazal was van den ‘keizer van Melli, het hoofd van al de negers,’ hetgeen door Gomez bevestigd wordt, die eveneens van de inwoners vernam, dat het land ten zuiden van de Gambia aan koning Bormelli, d.i. aan den sultan van Melli, behoorde, die in de stad Quioquia[1] woonde en heer van al de goudmijnen was. Het beroemde negerrijk van Melli bezuiden den Niger strekte zich dus toen nog tot aan den mond van de Gambia uit. - De beide Italianen zetten de reis nog verder langs de kust voort, een kaap voorbij die zij kaap Roxo noemden, en nog vele mijlen verder tot voorbij de Rio Grande, maar daar hun tolk de negers van die streken niet meer verstond, besloten zij terug te keeren. Zij hadden namelijk het gebied der Kru(Kroe)-negers bereikt, wier taal geheel afwijkt van die der Jolof en Mandingo in Senegambië[2].

Op de heenreis hadden zij een avontuur gehad, dat door Da Mosto slechts ter loops en onnauwkeurig verteld wordt. Voorbij kaap Branco door een storm beloopen, werden zij naar een groep onbewoonde eilanden gedreven, waarvan zij er twee bezochten, die den naam ontvingen van Boavista en Santiago. Zij zouden dus het eerst de Kaapverdische eilanden gezien hebben; maar er zijn te veel tegenstrijdigheden in het verhaal om er gezag aan te hechten[3].

Ook Diogo Gomez geeft ons verslag van zijn eigen bevindingen op twee tochten naar het zuiden (1456-57 en 1462). Maar daar dit verslag blijkbaar later door hem werd opgesteld, en eerst na 1500 afgeschreven of vertaald (in een soort van

1 Zonder twijfel hetzelfde als Cochia, waarvan Da Mosto spreekt, f°. 100 v°. Het is het oude Kúkia of Kúgha aan den Niger Daar Kúkia tot Sonrhay behoorde, zou men hieruit opmaken, dat Ssonni Ali zich toen reeds van het rijk van Mélli had meester gemaakt. (Vgl. Barth, Reisen, IV, p. 606 en hierna blz. 296.)

2 Vergelijk de beschrijving der kusten door Val. Fernandez (1507), bij Schmeller, a.w. p. 60, 61 en ‘Val. Ferdinand's Beschr. der Serra Leoa, herausgeg. von Fr. Kunstmann’ (München, 1861), p. 19. Daaruit blijkt, dat de meening (Waitz, Anthropologie der Naturvölker, II, 51, 52), alsof de Kroe's eerst in de 17^{e} eeuw de kust bezet hadden en hun naam van 't engelsche *crerv* zou afkomstig zijn, te verwerpen is. Volgens Fernandez was *cru* de naam van hun gemeenschappelijken ‘afgod’, die in de gestalte van een zeer ouden boom vereerd werd (vgl. ook Waitz, II, 176).

3 Zie Major, a.w. bl. 286. De ontdekking van Boavista in 1456 wordt evenwel bevestigd door Val. Fernandez (Schmeller, a.w. p. 70).

Latijn) verdient het geen onbepaald vertrouwen: ook zijn de eigennamen dermate verhaspeld, dat men er dikwijls naar raden moet wat zijn bedoeling is. Op zijn eerste reis voer hij de kust langs tot aan de Rio Grande, waar de negers hem o.a. malaguette-peper aan boord brachten, in korrels en in de schalen (in corticibus suis sicut crescit), waarmeê hij zeer in zijn schik was. Men kende die specerij reeds door de Italianen, die haar aan de noordkust van Africa vonden, waar zij door de Arabieren uit het Negerland werd heengebracht, en haar 'grana paradisi' noemden[1].

De tweede reis is zeer kort beschreven, maar verdient de aandacht omdat ook hierin sprake is van de ontdekking der Kaapverdische eilanden. In de haven van Zaza (?) in het land der Barbacins tusschen Senegal en Gambia, treft hij een karveel aan van Antonio de Noli, een Genuees, en neemt met hem de terugreis aan. Onderweg zien zij eenige eilanden in zee, bezoeken er een van, en noemen het Santiago, 'zoo als het tot op dezen dag geheeten wordt.' Gomez had er op gestaan, dat hij het eerst aan land zou gaan, en kent zich daarom de eer der ontdekking toe. Maar Noli kwam voor hem in Portugal aan, en maakte van de gelegenheid gebruik om de 'capitania de insula S. Jacobi (sic)' van den koning te verzoeken. De koning stond hem die toe en hij behield ze 'tot aan zijn dood.'

Dit zou in 1462 hebben plaats gehad. Wij weten evenwel uit eene officieele oorkonde van 3 Dec. 1460, dat *toen* de westelijke groep der Kaapverdische eilanden (waaronder S. Jacobe of Santiago) reeds ontdekt *was*, en De Barros noemt uitdrukkelijk Antonio Nolli, zijn broeder Bartolomeo en zijn neef Rafaele de ontdekkers, omstreeks 1461[2]. De oostelijke eilanden van de Kaapverdische groep werden, waarschijnlijk in 1462, door eenige schepen van den Infant D. Fernando gevonden.

Het was ook in 1461 of 1462 dat de kust verder opgevaren werd door Pedro de Cintra, die o.a. aan het voorgebergte Serra Leoa (Sierra Leone, Leeuwengebergte) dien naam gaf 'naar het groote gebrul op de bergen dat door den donder veroorzaakt werd, dien men voortdurend op de hooge toppen

1 De Barros, I, 146.
2 I, 139-140.

hoort.' Van deze reis heeft Da Mosto eenige bijzonderheden opgeteekend uit den mond van een Portugees die er bij tegenwoordig was[1]; van alle volgende scheepstochten tot 1482 bezitten wij niets dan de schaarsche berichten bij latere Portugeesche schrijvers, Wij vernemen dat Soeiro da Costa de kust opvoer voorbij Cabo de Palmas tot aan Cabo de tres Puntas bij Axim, waar later eene factorij voor den goudhandel werd opgericht. Hij schijnt dus het eerst de kust van Guinea bereikt te hebben[2]; de naam, van de Arabieren overgenomen, was evenwel reeds lang in gebruik, en werd vroeger aan het geheele Negergebied gegeven. De waarschijnlijkste afleiding, van de handelsstad Djenné aan de Djoliba, is reeds door De Barros vermeld.

Koning Affonso V, die zoo als wij zagen eene andere bevrediging voor zijne eerzucht zocht dan zijn oom Henrique, en zich weinig aan de scheepvaart liet gelegen liggen, besloot in 1469 den handel op de Afrikaansche kusten aan Fernan Gomez, een Lissabonsch koopman, voor den tijd van vijf jaar te verpachten, onder voorwaarde dat hij elk jaar, van Sierra Leone af, de kust 100 Sp. mijlen verder zou laten opvaren. Na afloop van dezen termijn werd de pacht op verlangen van de Cortes aan den meestbiedende toegestaan.

Fernan Gomez was zeer gelukkig in zijne onderneming. Zijne schepen waren de eersten die aan de goudkust den handel openden (1471) en tien jaren later Loango bereikten. In denzelfden tijd werden de eilanden ontdekt op eenigen afstand van de bocht van Biafra gelegen, S. Thomé, Anno bom (op nieuwjaarsdag het eerst gezien), Ilha do Principe, en dat schoone eiland, dat elken reiziger die het aan den horizon ziet opdagen in verrukking brengt door zijn hooge met dichte bosschen bedekte bergen die zich terrasgewijze tot 12000 voet verheffen, en waaraan zijn ontdekker Fernão Po (1471?) geen juister naam kon geven dan Ilha Formosa, dien het later met den zijnen verwisselde.

Een glansrijker tijdperk ging de scheepvaart te gemoet, toen João II in 1481 zijn vader in de regeering opvolgde. Hij was

1 Ramusio, I, 110 vv.

2 De bewering van vele Fransche schrijvers, dat dit reeds in de 14^{e} eeuw geschied zou zijn door handelaars van Dieppe, is het laatst uitvoerig en m.i. voldoende wederlegd door Major, Prince Henry, bl. 117 en Preface, bl. XXIV vv.

een geheel ander man dan Affonso. Wat zijn tijd eischte: besnoeiing van het gezag der rijke edelen, die in hunne uitgestrekte bezittingen eene heerschappij uitoefenden onvereenigbaar met de handhaving der koninklijke macht, wist hij te volbrengen met niet minder geestkracht dan zijne tijdgenooten Lodewijk XI en Isabella la Catholica. Indien gewelddadige middelen alleen tot dat doel konden leiden, deinsde ook hij niet terug, en met reden, want die machtige grooten heulden met Castilië, dat er belang bij had de macht van Portugal te verzwakken. De hertog van Braganza had zich zelfs verbonden, indien Isabella zijne plannen ondersteunde, om den handel naar Guinea, de voornaamste bron van inkomsten voor de kroon van Portugal, voor Spanje open te stellen. Zijne kuiperijen werden ontdekt, en hij moest die met zijn leven boeten. Ja, João aarzelde niet zijn eigen zwager, den hertog van Viseu, toen deze met den ontevreden adel tegen hem samenspande, hetzelfde lot te doen ondergaan. Maar de Grooten wisten zich te wreken. Het is voldoende bewezen, dat het toedienen van vergif João's gestel ondermijnde en zijn vroegen dood (1495) veroorzaakte.

Hij was een vroom vorst, zegt bisschop Osorio, zeer stipt in de vervulling zijner godsdienstplichten. In humaniteit stonden de vrome vorsten van dien tijd evenwel nog niet hoog. Goncalo Pirez, een zeeman, van wien wij eenige berichten bezitten omtrent de kolonisatie van het eiland S. Thomé in 1492[1], deelt ons o.a. het volgende mede. (Tot opheldering diene, dat de Joden, in dat jaar uit Spanje verdreven, voor een deel in Portugal een schuilplaats gevonden hadden, onder voorwaarde dat zij binnen acht maanden het koningrijk zouden verlaten.) ‘De eerste gouverneur’, verhaalt hij, ‘dien de koning naar het eiland zond, was een zijner hovelingen, Alvaro de Castro, en wel met 2000 kinderen van 7 jaar en daar beneden, die hij (João) den Castiliaanschen Jodenhadlatenontnemen en vervolgens laten doopen. Velen van die kinderen stierven; er zullen er nu (na 14 jaar) nog 600 in leven zijn. De goeverneur liet ze zooveel mogelijk paren, maar blanken met blanken zijn niet zoo vruchtbaar als blanken met zwarten. Van de overige duizend inwoners zijn de meesten gedeporteerden, namelijk personen, die in 't moederland den

1 Opgeteekend door den meergemelden Val. Fernandez. Zie Schmeller, a.w. bl. 41.

dood verdiend hebben. Zij mogen slaven houden om voor hen te werken. Bovendien zijn er somtijds 5 à 6000 slaven op het eiland als ruilwaar.'

Als de ziel van die arme Jodenkinderen dus maar door den heiligen waterdoop behouden was, kwam het er minder op aan, of men hen aan hunne ouders ontroofde en in een ongezonde luchtstreek verplaatste, waar zij bij honderden werden weggemaaid. Zij mochten nog tevreden zijn, dat men hen niet met zwarten 'paarde', hoewel dit volgens den weinig teergevoeligen Pirez wel zoo verstandig geweest zou zijn. Maar laten wij niet onbillijk zijn en er niet uitsluitend d e n k o n i n g een verwijt van maken. Het volk wilde niet anders. Het had zich zelfs tegen de toelating der verdreven Joden in Portugal verzet. Vroegere vorsten, zoo als João I, hadden de zonen Tsraëls, die hun als geldmannen, ook als geleerden, groote diensten bewezen, de hand boven 't hoofd moeten houden, en ook later nog zouden de koningen hen tegen het gepeupel, door geestelijken opgeruid, in bescherming moeten nemen.

Mocht de kolonisatie-ijver van João al eens wat ver gaan, door de geestkracht waarmede hij de ontdekkingstochten voortzette, heeft hij zich aanspraak verworven op de erkentelijkheid van het nageslacht. In dit opzicht trad hij geheel in de voetstappen van den infant Henrique, en het is alleen aan zijn vroegen dood te wijten, dat niet hij, maar zijn opvolger, door de ontdekking van den zeeweg naar Indië de kroon op het werk heeft mogen zetten.

Vooreerst verdienen zijne bemoeiingen tot uitbreiding van de handelsbetrekkingen met Afrika's binnenland onze aandacht. Latere onderzoekingen[1] hebben aan het licht gebracht, dat in dezen tijd de koningen van Sonrhay de machtigste vorsten waren van westelijk Sudan. Ssonni Ali, die van 1464-1492 zou geregeerd hebben, veroverde de beroemde handelsstad Timbuktu - waardoor hij bij christelijke schrijvers als koning van Timbuktu bekend werd, - vernietigde de macht der vorsten van Mélli en maakte Walata en Djenné schatplich-

1 Hoofdzakelijk de kronijk van Ahmed Baba, door Barth bekend geworden. Zie zijne Reisen, Bd. IV en Zeitschrift der deutschen Morgenländ. Gesellschaft, Bd. IX (1855). Leo Africanus, die Sudan in 't begin der 16e eeuw bereisde, heeft ons evenwel reeds een en ander van deze 'koningen van Tombulto' medegedeeld. Zie 'Descrittion dell Africa per Giovan Leon Africano,' parte VII, bij Ramusio, I, 77 vo. en vv.

tig. Ook zijn opvolger, Mohammed ben Abu Bakr, bekend onder den naam Askía (bij Leo Afr. Izchia), breidde het rijk aan alle kanten uit, zoodat westelijk Sudan en zelfs Senegambie in zijn tijd (1492-1529 bij Barth) door voortdurende oorlogen geteisterd werd. Dit weerhield den koning van Portugal niet om aan verschillende vorsten gezanten te zenden, hetzij in 't belang van den handel, hetzij om nadere inlichtingen in te winnen omtrent het binnenland. Behalve den koning van Timbuktu vinden wij genoemd den koning van Tukurol, Mandi Mansa (= koning Mandi), een machtig vorst der Mandingo-negers, Temalá, koning der Fullos en eindelijk den koning der Moses.

Voor Tucurol leze men Tucuroles, een stam der Fulah, wiens gebied aan dat der Djolof-negers grensde. Het is zonder twijfel dezelfde volksstam, die nog bij de Franschen in Senegambië onder den naam van Toucoulors of Toucouleurs bekend is, wat zij van het Engelsche *two colours* hebben willen afleiden. Het verdient opmerking dat deze stam, die tot de meest ontwikkelde Fulah's, maar ook tot de meest fanatieke Muzelmannen behoort, reeds in João's tijd een machtig rijk had gesticht[1]. Met den koning der Fullos wordt waarschijnlijk een ander Fulahvorst bedoeld, die in Futa heerschte en door zijn oorlogzuchtigen aard het zijne naburen, de bondgenooten van Portugal, zeer lastig maakte. En wat Mandi Mansa betreft, deze heerschte in Melli, zoo lang de vorst van Sonrhay het goed zou vinden.

Merkwaardig is ook hetgeen door de Portugeezen van den koning des Moses, d.i. Mõssi, bericht wordt, een negervolk in Sudan, oostelijk van Melli, dat het Mohammedanisme altijd vijandig geweest is, en dat daarom in den tijd van Askía, een vurig Mohammedaan, door dezen beoorloogd werd[2]. Koning João had vroeger van een negervorst der Djolof, die, uit zijn land verdreven, bij hem zijn toevlucht had gezocht, veel van dit volk der Mõssi vernomen, dat in zijn godsdienstgebruiken groote overeenkomst met de Christenen zou hebben. Hij bracht dit in verband met hetgeen hem van Priester Jan (Preste João, Paap Jan, zooals onze voorouders hem noemden) verhaald was, dien mythischen christenvorst, dien men lang in Azië gezocht had en ten laatste in den ‘koning van Abyssinië’ meende te-

1 Vergelijk ook het bericht bij De Barros, I, 260.

2 De Mõssi zijn ons sedert niet nader bekend geworden. Barth (Reisen, Bd. IV) spreekt slechts met een enkel woord van hen.

rug gevonden te hebben. Dat in Afrika een christenvolk woonde, te midden van mohammedanen en heidenen, had reeds den infant Henrique bijzondere belangstelling ingeboezemd, en bij de weinige kennis, die men toen bezat van de geografie van Afrika, is het niet te verwonderen, dat hij de hoop had gekoesterd in het westelijk binnenland iets naders van hem te vernemen. Het bericht dus, dat ook bij de Mõssi sommige gebruiken aan het Christendom deden denken, leidde tot de in onze oogen zonderlinge dwaling, dat zij in de buurt woonden van het christelijke Abyssinië, en daar zich in dien tijd juist een Abyssiniër te Lissabon ophield, liet koning João hem in zijn taal een brief schrijven en zond dien aan den koning der Mõssi. Als deze hem ooit ontvangen heeft, zal hij er wel niet veel van verstaan hebben.

Meer voordeel voor den handel dan deze pogingen om met het binnenland in betrekking te komen, gaf de vaart op de kust van Guiné. De negers waren zoo geneigd hun stofgoud, ivoor en slaven tegen artikelen van de Europeesche markt te ruilen, dat João het noodzakelijk vond daar een station te vestigen. Diogo d'Azambuja werd daartoe uitgezonden, met 500 man troepen en de noodige werklieden om een fort te bouwen. In Januari 1482 aan de goudkust geland, door de Portugeezen la Mina geheeten, had d'Azambuja een onderhoud met het stamhoofd Kara Mansa, en betoogde hem hoe noodzakelijk het was voor het heil zijner ziel, dat hij zich tot het christengeloof bekeerde, en voor het welslagen van den handel dat de Portugeezen zich hier vestigden. Kara Mansa was van meening, dat het voor de onderlinge vriendschap dienstiger zou zijn indien zij elkander maar van tijd tot tijd zagen, en dat samenwoning licht aanleiding zou geven tot geschillen, en deze de kennismaking met hun godsdienst weinig zouden bevorderen. Maar de slimheid van den negervorst stuitte natuurlijk af op het vaste voornemen van den Portugees, die genoegzame macht bij zich had om zich te doen gelden. Kara Mansa nam dan ook het verstandige besluit om het bouwen van eene vesting in te willigen en zoo ontstond S Jorge da Mina, dat in later tijd het voornaamste station der Hollanders zou worden.

Na het bouwen van S. Jorge, zoo verhaalt de Barros, nam de koning van Portugal den titel aan van heer van Guiné (senhor de G.), en gaf de kapiteinen, die de kust verder op zouden varen, in last om op de plaatsen, waar zij landden, een

steenen pijler (padrão) op te richten, met het wapen van Portugal, en een opschrift, waarin de dag der ontdekking en de naam van den ontdekker vermeld stonden. De eerste die dit deed was Diogo Cão, in het jaar 1484, en wel aan den mond eener groote rivier, die door de inwoners Zaïre genoemd werd, en waaraan de Portugeezen uit misverstand den naam gaven van het rijk waardoor zij stroomde, namelijk Congo. Diogo Cão voer de rivier een eind op en bemerkte dat de inwoners even donker en kroesharig waren als de negers. De negertolken evenwel, die men medegenomen had, verstonden hun taal niet, hetgeen zeer natuurlijk was, want de taal der Congovolken behoort tot een geheel anderen stam als die der negers. Maar deze ontdekking zou eerst veel later gemaakt worden; de eenvoudige gevolgtrekking van de Portugeezen was, dat deze donkerkleurige menschen met hun kroeshaar (com seu cabello revolto) niet wel anders dan negers konden zijn.

De inwoners van Congo ontvingen de Portugeezen vriendelijk, en wisten hun aan 't verstand te brengen, dat hun vorst (Mani Congo) in 't binnenland woonde, zoodat Cão besloot een paar van de zijnen met geschenken naar het hof te zenden. De residentie was namelijk te Ambassi op eenige dagreizen afstands van de kust; over het kustland, Sonho, heerschte een bloedverwant en vasal van den koning van Congo (Mani Sonho). De afgezanten bleven langer uit dan den bepaalden tijd, zoodat Cão eenige inwoners als gijzelaars medenam, en de kust zuidelijker langs voer, tot aan Cabo Negro (22° ZB.), op verschillende punten landde en overal inwoners medenam om bij een volgend bezoek als tolk te dienen. In Congo terugkomende[1], werd hij door de zijnen met blijdschap ontvangen. De koning had zich zeer welwillend betoond, en was bereid zich in hun godsdienst te laten onderrichten. Daartoe gaf hij een der aanzienlijken van zijn rijk, Caçuta, en eenige jongelieden aan Caõ op zijn terugreis mede. Toen deze het noodige onderricht genoten hadden en te Belem gedoopt waren, besloot João hen naar Congo terug te zenden, vergezeld door eenige geestelijken, en rustte daartoe drie schepen uit onder het opperbevel van

1 Ik wijk hier van De Barros af, die Cão twee reizen laat doen, op gezag van Marten Behaim, den duitschen geograaf, die te Lissabon woonde en aan dezen tocht deelnam. Zie F.W. Ghillany, Geschichte des Seefahrers Martin Behaim (Nürnberg, 1853), bl. 45 vv. Vgl. Peschel, a.w. p. 89.

Gonzala de Souza (1490). Onderweg stierf deze aan de pest; zijn neef Ruy de Souza nam het bevel over en werd in Sonho met groot gejuich ontvangen. Mani Sonho, een bejaard man, verlangde dadelijk met de zijnen gedoopt te worden, en werd nu herschapen in Dom Manuel, conde de Souho. Na afloop van de plechtigheid begaf Ruy de Souza zich naar de residentie; onderweg kwamen hem verscheidene grooten te gemoet, die de koning had afgezonden om hem te verwelkomen. Mani Congo (verhaalt de Barros) ontving de Portugeezen op een groot plein van zijn paleis, dat zoo vol volk was, dat Souza's geleiders met groote moeite plaats moesten maken om hen door te laten. De vorst was gezeten op een houten verhevenheid, hoog genoeg om door allen gezien te kunnen worden; zijn zetel was van elpenbeen, kunstig met stukjes hout ingelegd; zijn eenige kleeding was een stuk damast, dat Cão hem geschonken had, om het onderlijf geslagen; aan de linkerarm droeg hij een koperen armband; aan den linkerschouder een versierde paardenstaart, die door hen voor een teeken der koninklijke waardigheid gehouden wordt[1], en op het hoofd een muts zoo hoog als een mijter, vervaardigd van fijn palmhout met opgewerkte figuren, even delikaat als bij ons (zegt de B.) het weefsel van fluweel-satijn. Toen Ruy de Souza voor hem genaderd was, begroette hij hem op 's lands wijs, en de koning op de zijne, door met de rechterhand aan den grond te komen, alsof hij stof opnam, en daarmede de Souza en vervolgens zich zelven over de borst te strijken, wat het grootste compliment was dat men elkander in dat land kon maken.

En het bleef niet bij deze complimenten, want na weinig dagen werd aan de Portugeezen toegestaan om den bouw van eene kerk te beginnen, en de koning, wien een opstand van de Mundequetes in het binnenland in de wapens riep, haastte zich om zich vóór zijn vertrek te laten doopen en ontving met zijn gemalin de namen zijner koninklijke peten, João en Lionor.

Toen koning João van Congo als overwinnaar van den veldtocht terugkeerde, nam Ruy de Souza zijn afscheid, en liet de geestelijken te Ambassi achter, en eenige andere personen, wie hij opdroeg om zoo mogelijk in het binnenland door te dringen tot aan het groote meer, waar men zeide, dat de

1 Zoo als bij verschillende Afrikaansche volken het geval is, vooral staarten van wilde dieren.

Zaïre haar oorsprong nam, en waarin eenige eilanden lagen die bevolkt zouden zijn door de zoo even genoemde Mundequetes[1].

Er zijn sedert bijna vier eeuwen verloopen, en nog altijd weten wij niet wat wij van dat groote meer te denken hebben; de bovenloop van de Zaïre heeft nog geen ontdekker gevonden. Maar wij mogen thans hopen, nu men meer op dit gedeelte van Afrika's binnenland de aandacht gevestigd heeft, nu Engelschen en Duitschers wedijveren om die gewesten voor de wetenschap te veroveren, dat ook weldra dit raadsel zal worden opgelost.

Zoo werd dan Congo een christelijk rijk; vooral D. Affonso, de opvolger van koning João, die meer dan vijftig jaar regeerde, was een groot vriend van de Portugeezen en een ijverig aanhanger van het christendom. Ambassi werd onder zijn bestuur een half christelijke stad, rijk aan kerken en kloosters, en ontving den naam S. Salvador. Wat er verder van Congo werd en hoe dit rijk zijn belang voor Portugal verloor zullen wij later zien.

Aan de eigenlijke Negerkusten kon het christendom geen ingang vinden. Toen João Affonso d'Aveiro, te gelijk met Cão uitgevaren, in 1485 voor het eerst de kust van Benin bezocht, had de koning, om de Portugeezen, die hem als slavenhandelaars welkom waren, te vriend te houden, voorgewend het christendom te willen aannemen, maar de zendelingen die de koning van Portugal er heen zond moesten weldra onverrichter zake terugkeeren. Aveiro bracht uit Benin de eerste staartpeper (pimenta de rabo) mede, die de Portugeezen naar Vlaanderen ter markt zonden, maar men schatte ze veel lager dan de echte (indische) peper.

Bijzondere belangstelling wekten bij den onderzoeklievenden João de berichten die een gezant uit Benin hem gaf omtrent zekeren machtigen koning in het binnenland, wien de Negers aan de kust Ogané noemden, en die daar in even groote achting gehouden werd, zegt de Barros, als bij ons de Paus. Hem zonden de vorsten van Benin, als zij den troon beklommen,

1 Wat Ad. Bastian (Ein Besuch in S. Salvador, bl. 12 vv.) van deze Munedequetes vertelt zijn slechts gissingen. - Het bewuste meer, dat bij latere schrijvers Aquilonde of Chilande heet, vindt men op de kaarten der 16^{e} en 17^{e} eeuw op de hoogte van den Evenaar of wat zuidelijker. Het deelt zijn water mede zoowel aan den Nijl als aan den Congo.

alouder gewoonte, een gezant met rijke geschenken, om hem van die troonsverandering kennis te geven en de bevestiging in hunne waardigheid te verzoeken. Ten teeken hiervan ontvingen zij van Ogané een staf, een helm van geel koper, en een kruis van hetzelfde metaal om op de borst te dragen. Dit kruis zou tot eene soort van religieuse wijding gediend hebben. Zoo lang de gezant zich aan het hof van Ogané ophield kreeg hij dezen niet te zien, maar bij het afscheidsgehoor stak de groote koning hem onder een zijden gordijn zijn voet toe, waaraan godsdienstige eer bewezen werd. Ook werd den gezant, ter belooning voor den langen weg dien hij had afgelegd, een klein kruis om den hals gehangen, dat hem vrij maakte van alle servituten en waardoor hij zekere voorrechten genoot. Of dit verhaal wat opgesierd is weten wij natuurlijk niet, maar de Barros, een geloofwaardig schrijver, verhaalt dat hij in zijn tijd (1540) een gezant van Benin die zulk een kruis om den hals droeg gesproken heeft, en dat deze hem de waarheid dier vroegere berichten bevestigde. Of wij bij deze soort van leenmanschap aan den destijds zeer machtigen sultan van Bornu te denken hebben, is een vraag die ik nauwelijks durf stellen. Den koning van Portugal kwam natuurlijk bij het verhaal van den Beninschen gezant Priester Jan weder in de gedachte, wiens heerschappij men nog altijd met Indië in verband bracht, en van wien hij omtrent den weg naar het beloofde land inlichting hoopte te ontvangen, hetzelfde wat reeds vele jaren te voren de infant Henrique gehoopt had[1].

Want hoe langer hoe meer drong zich de gedachte aan Indië op den voorgrond. Hoe meer men de zuidpunt van Afrika naderde, des te meer begon men aan de juistheid der oude meeningen omtrent de ligging van dat werelddeel te twijfelen. Nog altijd was de voorstelling van Ptolemaeus, die de Arabieren hadden overgenomen, de meest gewone, dat de oostkust van Afrika zich van Sofala af niet verder zuidelijk uitstrekte maar naar het oosten omboog, zoodat de Indische zee een binnenzee vormde tusschen Azië en Afrika. De uiterste punt van Afrika kwam dan òf ten zuiden van Malakka te

1 Azurara, p. 94. Het bericht bij Diogo Gomez (Schmeller, bl. 29), dat de Infant hem een Indiër zou hebben medegegeven om voor 't geval dat hij Indië bereikte tot tolk te dienen, komt mij wel wat verdacht voor.

recht, òf sloot zich weder bij China aan, alleen door een zeestraat van Azië gescheiden. Maar op de middeleeuwsche kaarten week men somtijds geheel van die voorstelling af. De Portulano van 1351 gaf aan Afrika een vorm die veel op den waren gelijkt. Dit konden niet anders dan vermoedens zijn, maar zij begonnen meer en meer steun te vinden in de reeds gemaakte ontdekkingen, en de hoop op te wekken dat de zeeweg om Afrika heen niet zoo omslachtig zou zijn als de oude voorstelling deed vermoeden[1].

Hoe verder zij kwamen, hoe meer ook bij dat kleine maar dappere volk de geestdrift werd opgewekt. En geen geringe steun was de wijding die de kerk aan hun streven gaf. Want al nemen wij niet aan, met de oude historieschrijvers, dat ijver voor 't geloof bij de meesten op den voorgrond stond, er is geen twijfel aan of deze was een kracht te meer om hen in hunne pogingen te doen volharden. Ook doet het feit dat het beleid van die scheepstochten doorgaans aan den adel werd toevertrouwd, ons reeds voorzien dat strijdlust, veroveringszucht, daarbij een groote rol zou spelen.

Maar wat de westerlingen vooral naar Indië heentrok, was de traditioneele rijkdom dier weinig bekende gewesten. Wat de ouden reeds verteld hadden spraken lateren hen na: ‘India ist meeste lant boven alle landen der werelt, ende dat rycste, dat machtigste ende oec dat volste van volk’[2]. Bovendien, had men geen bewijzen van dien rijkdom? Had de handel met het Oosten de Italiaansche republieken niet rijk en machtig gemaakt? En wat nu als men door rechtstreeksche verbindtenissen kon verkrijgen wat vroeger alleen door tusschenkomst van de Ongeloovigen mogelijk was geweest?

Het is waar: dat die handel een groote drijfveer zou geweest zijn tot opsporing van den zeeweg naar Indië, heeft den schijn tegen zich, als men het gering getal waren in aanmerking neemt, dat, vergeleken met thans, uit oostelijk Azië in Europa werd ingevoerd. Voor een groot deel waren het artikelen van weelde. Edelgesteenten, paarlen, kostbare zijden stoffen, Spanje en Portugal hadden die door de Arabieren leeren kennen en op prijs stellen, maar wat de laatste betrof, de Portugeezen wisten zoo weinig

1 Zie o.a. het facsimile der globe van Martin Behaim (1492) bij Ghillany.

2 Bartholomeus Engelsman (de Glanvilla), van den proprieteyten der dinghen. Haerlem, Jacop Bellaert, 1485, het 73e hoofdstuk van 't 15e boek.

dat ze uit Indië kwamen, dat Vasco de Gama een voorraad zijde daarheen medenam voor den ruilhandel[1]. De hoofdartikelen waarmede Indië in onzen tijd de Europeesche markt voorziet, waren toen òf onbekend, òf weinig in gebruik. Thee, koffie, tabak, werden zoo als men weet eerst in de zeventiende eeuw in Europa ingevoerd. Het katoen was wel bekend, maar werd hoofdzakelijk gebruikt om door andere stoffen heengeweven te worden en daaraan stevigheid te geven[2]; en in de geringe behoefte die aan deze stof bestond, behoefde Indië niet te voorzien, want de katoenplant werd ook in de oostelijke kustlanden der Middellandsche Zee aangekweekt. Veel meer gezocht was de zijde. Maar ook de zijdeteelt was in de vijftiende eeuw in het zuiden van Europa reeds zeer ontwikkeld, en al bleven de geweven stoffen uit het Oosten zeer gezocht, hare groote kostbaarheid moest den invoer beperken.

Bij andere handelswaren moet men vooral de hooge transportkosten in aanmerking nemen, die haar invoer en algemeen gebruik in Europa verhinderden. Dit was het geval met de rijst, en ook met de suiker, waarvan men daarenboven de raffinage nog niet kende. Suiker behoorde in de Middeleeuwen in de apotheek t'huis, - ‘un apothécaire sans sucre’ heette in Frankrijk iemand die niet voorzien was van de waren die tot zijn bedrijf behoorden, - en de apotheek kon zich genoegzaam voorzien van de productie in Zuid-Europa en het Noorden van Afrika. Zoo bleven dan over als uitsluitend Oostersche en wel hoofdzakelijk Indische producten eenige medicinale kruiden en verwstoffen - indigo werd nog weinig op prijs gesteld, - reukwerken en hoofdzakelijk specerijen.

Specerijen: dit was in de Middeleeuwen en nog lang daarna het voorname Indische handelsartikel. Neemt men in aanmerking dat deze in de vijftiende eeuw ongeveer tienmaal[3] zooveel kostten als thans, dan staat men verbaasd over de groote hoeveelheden die daarvan in Europa verbruikt werden.

Maar de zaak is, dat in vroeger tijd de specerijen veel meer

1 De Barros, I, 339, 346.

2 Te Barcelona bestonden reeds in de 13^{e} eeuw fabrieken, die daartoe het katoen bereidden en sponnen. Zie Ant. de Capmany, Memorias historicas sobre la marina, commercio y artes de Barcelona (1779), T. I, parte 3, bl. 25, 85; vgl. parte 2, bl. 247.

3 Bij het gebrekkige der gegevens en de groote fluctuatie der geldswaarde is het niet mogelijk den prijs met juistheid te bepalen.

te beteekenen hadden. Ze vormden een hoofdbestanddeel van apotheek en keuken. In mengsels van peper, gember, kaneel suiker, kruidnagelen en vooral muskaatnoten, zocht men het geneesmiddel tegen allerlei kwalen. Niet alleen maag en ingewandskwalen, ook hoofd en borstziekten moesten door specerijen genezen worden[1]. Daarenboven waren bij de zware spijzen die men placht te gebruiken specerijen voor de spijsvertering noodzakelijk; althans men placht spijzen en dranken veel meer te kruiden dan thans. Geen wonder dat men ze als een onmisbaar artikel beschouwde, en dat men er hooge waarde aan hechtte. Tollen werden geheven, schattingen opgelegd in peper. Te Basel betaalden de Zürichers voor elke scheepslading een pond van die specerij; aan den Rhijn bij Worms en Spiers, aan den Donau bij Ens, en elders heerschte hetzelfde gebruik. Te Baden in Zwitserland werd aan de broodverkoopers door de graven van Habsburg een pond peper als jaarlijksche belasting opgelegd (1299). In Provence, waar de Joden den specerijhandel grootendeels in handen hadden, moesten hunne gemeenten aan den aartsbisschop jaarlijks als schatting betalen van een tot twee pond peper, in sommige dorpen slechts een half pond. De Joodsche gemeente te Malaucène moest jaarlijks een pond peper, een pond gember en een pond was opbrengen voor het recht van een afzonderlijk kerkhof en eene school waar Hebreeuwsch geleerd werd. Nog in 1385 legde de koning van Provence aan de gezamenlijke Joden die zich in zijn rijk gevestigd hadden eene schatting op van 60 pond peper. In Bourgogne werd voor de vrijlating van een lijfeigene door de geestelijkheid een pond peper geëischt. Ja, nog in 1505 liet Rome de inwoners van een Corsicaansch dorpje, voor de bescherming aan haar verleend, jaarlijks een pond peper betalen [2].

Opmerkelijk is het dat nog lang na het vinden van den waterweg naar het Oosten de handel hoofdzakelijk tot dezelfde waren beperkt bleef. In 't begin van de zeventiende eeuw kon onze Spieghel nog zeggen:

‘Oost-Indien (brengt) Peper, Noten, Foely, Nagl'en, Zijd,’

1 Depping, Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe, I, 307. Vergelijk o.a. de aanteekeningen van Dr. Paludanus op Linschoten, I, 88-91.

2 Depping, I, 288, 289; II, 333; Hüllman, Städtewesen des Mittelalters, I, 23 vv.

maar de invoer van het laatste artikel was intusschen veel belangrijker geworden.

Zien wij nu door wier bemiddeling het Westen tot nog toe van die weinige maar gezochte handelsartikelen voorzien was, en of men van dien tusschenweg nog hetzelfde gebruik kon maken als voorheen.

Toen Europa na de groote volksverhuizing eenigszins tot rust kwam en de handel begon te herleven, werden de betrekkingen met het Oosten het eerst weder aangeknoopt door Italiaansche steden. Deze wisten zich de werkeloosheid der Grieken ten nutte te maken, en langzamerhand den geheelen tusschenhandel op de Middellandsche zee aan zich te trekken. Venetië had zich reeds in de achtste eeuw in betrekking gesteld tot het Grieksche rijk; honderd jaar later kwam de Adriatische republiek in rechtstreeksch verkeer met Egypte. Zij kreeg weldra machtige mededingsters in Amalfi, Genua en Pisa. Tot de zelfstandige ontwikkeling dier handelssteden droeg zonder twijfel de strijd tusschen wereldlijk en geestelijk gezag, die in Italië met hevigheid gevoerd werd, het zijne bij. Paus en Keizer hadden er beiden belang bij haar tot vrienden te maken. Maar daardoor kreeg ook het individueel belang van elke stad den boventoon, en de handelsnaijver gelegenheid wortel te schieten. Van gemeenschappelijke ondernemingen is geen sprake: elke stad handelt voor zich zelve en zoekt de anderen zooveel mogelijk schade te doen. Houden wij echter in het oog dat zij ook nog weinig gemeen hadden, dat eenheid in taal vóór de dertiende eeuw niet bestond, en de tongval der Genueezen b.v. evenzeer het Provencaalsch nabijkwam als wat men eerst veel later het Italiaansch begon te noemen.

Het duurde niet lang of die naijver sloeg tot vijandelijkheden over. Amalfi, de zwakste der zusteren, werd er het eerste slachtoffer van (1138), maar haar overwinnares, Pisa, moest anderhalve eeuw later (1284) voor haar overmoed boeten en bukken voor de overmacht der Genueezen[1]. Van nu af waren Genua en Venetië de voorname mededingsters; de weinige an-

1 Langen tijd pronkten Genua en Florence met stukken van de havenketting, die men ten teeken van triomf op de mededingster had medegevoerd. Het is een weldadig gezicht, die thans in den Campo Santo van Pisa te zien opgehangen als een verzoeningsgeschenk van de vroeger zoo vijandige zustersteden.

dere handelssteden die een rechtstreekschen handel dreven met het Oosten, zoo als Barcelona, sloten zich, als het pas gaf, meestal bij een van beide partijen aan. De Genueezen, stoute zeevaarders, waren het overmoedigst. Hun vrijbuiters, door de regeering niet tegengegaan, somtijds zelfs aangemoedigd, deden den vijand het meeste afbreuk, en de Barceloneezen volgde hierin hun voorbeeld. In het laatst der veertiende eeuw kwam het tot een uitbarsting. De Genueezen kwamen de Venetianen in hun eigen vaarwater bestoken, veroverden zelfs Chioggia, de sleutel van de Lagunen, maar de geestkracht en de samenwerking van edelen en burgers redde de republiek. Onze talentvolle schrijfster, Mevrouw Bosboom, heeft dien strijd voor ons doen herleven in haar ‘Triomf van Pisani.’

Deze worsteling om de oppermacht had beide partijen uitgeput, maar Venetië kwam de geleden verliezen spoedig te boven. Zij had een groot voordeel boven Genua, een krachtig bestuur. De Aristokratie had zich op het laatst der dertiende eeuw van het bewind meester gemaakt en wist, door alles aan een streng staatstoezicht te onderwerpen, door den handel strikt te regelen en zich zelve aan het hoofd te stellen van alle ondernemingen, de teugels van het bewind in handen te houden, dank zij de geestkracht en de talenten van de mannen die dien stand vertegenwoordigden. Genua daarentegen kon den strijd tusschen naijverige adelsfamiliën niet te boven komen; het volk was niet machtig genoeg zich tegenover haar te doen gelden, en het gevolg was dat de republiek meer dan eens zich in de armen wierp van vreemde meesters.

In de eerste helft van de vijftiende eeuw had Venetië den toenemenden handel met het Oosten grootendeels in handen. Gedurende de kruistochten waren de Syrische havens de voorname stapelplaatsen van dien handel geweest, maar toen in 1290 St. Jean d'Acre, de laatste bezitting der Christenen in Syrië, voor de volgers van Mohammed had moeten bukken, verplaatste hij zich bijna geheel naar Egypte. De aanvoer der kostbaarste waren van de Perzische golf over Bagdad en Aleppo bleef bestaan; ook trok Genua oostersche waren van hare havens in de Zwarte Zee, maar de voornaamste handelsplaatsen werden Kaïro en Alexandrië. Ook is dit niet te verwonderen als men bedenkt dat de aanvoer naar Egypte grootendeels over zee plaats had, en de waren alleen van Suez over land vervoerd moesten worden, terwijl de landwegen naar Syrië en de

Zwarte Zee veel kostbaarder en omslachtiger waren. Grooter invloed zou dit verschil gehad hebben op de prijzen der koopmanschappen, indien de hooge tollen, door de beheerschers van Egypte geheven, daaraan geen tegenwicht gegeven hadden. In 't begin der veertiende eeuw stonden b.v. de rechten op de specerijen gelijk met een derde van hare waarde. Ook later, onder de Osmanen, schijnt deze toestand dezelfde te zijn gebleven: althans de tarieven te Aleppo en te Alexandrië kwamen toen in de hoofdzaak overeen[1].

De vestiging der Osmanen in Europa was voor den Venetiaanschen handel noodlottig. Een hardnekkigen strijd voerde de republiek om het behoud van hare bezittingen in Griekenland en den Archipel, maar op den duur behielden de Turken de overhand. Na de verovering van Constantinopel (1453) werden de Venetianen langzamerhand uit alle handelsplaatsen in den Levant verdreven. Ook Genua verloor ten eenenmale haar handel in de Zwarte Zee, sinds Caffa, na twee eeuwen in haar bezit te zijn geweest, den vijand in handen viel (1475). Waren de Italiaansche steden toen eenig geweest, zij hadden zich met hun aanzienlijke zeemacht veel langer kunnen staande houden en gemakkelijk kunnen wedijveren met de opkomende handelsstaten, aan wie centralisatie van gezag een groote kracht verleende, maar zij haatten elkander nog feller dan den gemeenschappelijken vijand. De Florentijnen die, sinds de havenstad Livorno in de vorige eeuw hun eigendom was geworden, rechtstreeks betrekkingen met het Oosten hadden aangeknoopt, verbonden zich nu openlijk met de Turken tegen Venetië, en een hunner geschiedschrijvers verhaalt met groote zelfvoldoening hoe de Venetianen in de havensteden, die de vijand op hen veroverde, met hun toedoen werden uitgeroeid[2].

Nog andere oorzaken dan de veroveringen der Turken leidden tot den achteruitgang van Venetie's handel reeds vóór dat de zeeweg naar Indië gevonden was. Vooreerst ontaardde de regeeringsvorm meer en meer in despotisme. Eene instelling als die der drie staatsinquisiteurs (1454), aan wie een onbeperkte macht werd toegekend, moge misschien noodzakelijk geweest zijn om vijandelijkheden tusschen adelsfamiliën, zoo als deze de meeste groote steden van Italië teisterden, te verhoe-

1 Vgl. Depping, II, 169. Macpherson, Annals of commerce, I, 490; II, 338.
2 Kroniek van Benedetto Dei, aangehaald bij Depping, II, 223.

den, het kon niet anders of zij moest alle vrijheid van handeling beletten, en daardoor allen ondernemingsgeest uitdooven. De verkregen rijkdommen leidden bij den Adel tot overdaad, en aan de niet-adellijken was reeds lang alle initiatief ontnomen. Men bleef bepalingen handhaven, die voor een tijd nuttig geweest waren, maar op den duur voor den handel groote beletselen werden. Zoo had b.v. de instelling, dat men voor de waren die naar elders werden uitgevoerd, een groot deel van de waarde weder in waren moest terugbrengen, ten doel gehad om den transporthandel aan zich te houden en aan de Venetiaansche industrie den toevoer van ruwe stoffen te verzekeren. Maar toen de industrie, ook al ten gevolge van beperkende wetten[1], niet meer wedijveren kon met die van andere steden, en men beter bewerkte stoffen tot billijken prijs van elders kon verkrijgen, moest de handel noodzakelijk lijden onder die samenkoppeling met de industrie, en moesten andere natiën er te meer door worden aangespoord om voor hun eigen fabrikaten zelven handelswegen te zoeken.

Zoo laat het zich verklaren dat Venetië, op het laatst der vijftiende eeuw nog een machtige handelsstaat, het opsporen van nieuwe handelswegen aan anderen overliet, en door verouderde wetten en instellingen gebonden, van de groote ontdekkingen der vijftiende en zestiende eeuw geen partij wist te trekken; nog minder kon Genua, door innerlijke verdeeldheden verlamd en telkens van vreemde meesters wisselend, deel nemen aan de groote handelsbeweging van den nieuweren tijd: haar kundigste zeelieden en ondernemendste handelaars moesten elders hulp zoeken om hun plannen ten uitvoer te brengen. Velen zochten dienst bij Portugal. Cristoforo Colombo deed daar de kennis op die hem leidde tot de grootsche ontdekkingen, waartoe Spanje hem zou in staat stellen. Ook de kleinhandelaars verlieten hun vaderland. Onder de bevolking van Castilië telde men in 't begin der zeventiende eeuw tienduizend Genueezen[2].

Het was noodig dat wij ons den toestand van den handel met het Oosten op het einde der vijftiende eeuw voor den geest brachten, opdat het ons duidelijker zou worden, hoe al-

1 Vergelijk Daru, Histoire de Vénise, III, 96.
2 Capmany, T. III, 347.

les er toe drong om den zeeweg naar Indië op te sporen. Wij zagen dat die handel uit kostbare waren bestond, die door vele handen moesten gaan en aan verscheidene tollen onderworpen waren voor ze hare bestemmingplaats bereikten[1]; dat de Turken de oude handelswegen reeds voor een deel gesloten hadden, en thans het Westen met een volkomen afsluiting van het Oosten bedreigden; en dat verschillende omstandigheden samenwerkten om Portugal de taak te doen opvatten, door de Italiaansche handelsrepublieken zoo langen tijd vervuld, maar waartoe thans hare krachten niet meer uitreikten: Europa te voorzien van de schatten van het Oosten.

Met dit doel voor oogen trachtten de Portugeezen op verschillende wijze inlichtingen te verkrijgen omtrent den weg dien zij te volgen zouden hebben. Alle nasporingen in Afrika's westelijk binnenland waren natuurlijk vergeefs gewest, maar in 1486 deed men te gelijker tijd een poging om ter zee langs de westkust den doortocht op te sporen, en door een persoonlijk onderzoek van schrandere en ondernemende mannen Afrika's oostkust en het handelsterrein in Indië te verkennen. Koning João II, die met levendige belangstelling den voortgang der ontdekkingstochten gadesloeg en bevorderde, en tevens zijne aandacht wijdde aan de verbetering van den scheepsbouw en van de nog zoo gebrekkige instrumenten voor de scheepvaart, stelde zich aan het hoofd dier beide ondernemingen.

Twee schepen onder 't bevel van Bartholomeu Diaz en João Infante, door een voorraadschip begeleid, zeilden in Augustus 1486 van Portugal uit. De inboorlingen, die Diogo Cão op zijn reis naar Congo aan de kusten had opgelicht, werden nu met kostbare kleederen en sieraden voorzien op verschillende plaatsen aan land gezet, met den last om zoo veel mogelijk inlichtingen in te winnen omtrent het binnenland en vooral omtrent het rijk van dien Priester Jan, in wien men een christen-bondgenoot hoopte te bezitten tegen de volgers van Mohammed. Nadat Diaz de kust 120 Sp. mijlen verder was langs gevaren dan Cão, liet hij niet ver van de tegenwoordige Walvischbaai op 24° ZB. zijn eersten pijler oprichten. Zuidelijker varende kreeg men weldra met storm te kampen, en

1 Bij de beschouwing van den handel der Arabieren in Indië, in een volgend opstel, zal ons dit nog duidelijker worden.

daar de schepen klein waren en het water kouder werd dan gewoonlijk, maakte het scheepsvolk zich zeer ongerust. Maar de storm bedaarde, en nu zochten zij weder oostelijk land te bereiken. Er gingen echter eenige dagen voorbij zonder dat men dit in 't gezicht kreeg - want zonder het te weten waren zij de zuidspits van Afrika omgezeild. Eindelijk wendden zij noordelijk en kwamen aan een inham, waar een groote kudde hoornvee geweid werd.

De inwoners gingen verschrikt op de vlucht, zoodat men niets meer van hen te weten kwam dan dat ‘het negers met kroeshaar waren, zooals die van Guiné,’ eene eerste vluchtige observatie van de Hottentotten. De baai ontving den naam van Angra dos Vaqueiros (baai der koeherders). Het is de tegenwoordige Vleeschbaai bij de rivier Gauritz.

Zijn tocht voortzettende, verblijd over de nieuwe richting van de kust, vond Diaz weldra een klein eiland en liet daar een pijler plaatsen dien hij padrão da Cruz noemde (in de tegenwoordige Algoa-baai). Maar nu kwam het scheepsvolk in verzet. Beangst door het onstuimige vaarwater en bevreesd dat de mondkost ten einde zou raken, eischten zij eenstemmig terugkeer. Nog drie dagen bedong Diaz tot nader onderzoek; het laatste punt wat men bereikte was de mond van een rivier, waaraan men den naam gaf van kapitein Infante (de Bosjesmans of de groote Vischrivier). Daar de klachten niet ophielden zag zich Diaz tot terugkeer gedwongen. Toen hij het eiland van het kruis weder bereikte, en den pijler bespeurde dien hij daar had opgericht, ‘werd het hem te moede,’ zegt de geschiedschrijver, ‘als een vader die zijn zoon achterlaat, voor altijd uit zijn oogen verbannen, bij de gedachte met hoeveel gevaar voor hem en de zijnen, hij slechts dit resultaat had kunnen verkrijgen, daar God hem niet had toegestaan het voorname doel te bereiken.’ Wat verder kreeg men ‘dien grooten en aanzienlijken kaap in 't gezicht, gedurende zoo vele eeuwen gezocht,’ en waaraan Diaz en de zijnen, gedachtig aan de stormen en gevaren die zij hadden doorgestaan toen zij hem omzeilden, den naam gaven van Cabo tormentoso (stormkaap), een naam dien koning João bij hun terugkeer in Cabo de boa esperança veranderde, want nu was er hoop dat Indië niet moeielijk meer te bereiken zou zijn.

Wél had de moedige Diaz reden gehad om het smartelijke te gevoelen van de teleurstelling, zoo na aan het doel geko-

men, dit toch niet te mogen bereiken: want niet aan hem zou het beleid van den nieuwen onderzoekingstocht worden toevertrouwd. Toch verdient de naam van Bartholomen Diaz naast dien van Vasco de Gama in eere te blijven.

Nog voor Diaz' terugkomst waren twee ondernemende Portugeezen die het Arabisch machtig waren, Pero de Covilhã en Affonso de Paiva, naar het Oosten getogen[1]. Over Kaïro naar Tor, de havenplaats op het Sinaietisch schiereiland, en van daar te scheep naar Aden gereisd, gingen zij hier van elkander. Paiva stak over naar Abyssinië, en Covilhã begaf zich naar Indië, bezocht Kananor en Kalikut, de voornaamste handelsplaatsen aan de kust van Malabaar, en ging van daar over Goa naar het eiland Hormuz in de Perzische golf, toen de stapelplaats voor den handel van Indië naar het Westen, waar hij gelegenheid vond met een handelsvaartuig de oostkust van Afrika te bezoeken, die hij tot Sofala bevoer. De zeelieden verhaalden hem veel van een groot eiland dat daaromtrent gelegen was, en dat zij, zegt de berichtgever, het eiland van de Maan noemden, - een misverstand ontstaan door de verbastering van El-Comr of El-Comor, den naam dien de Arabieren aan Madagascar gaven, in El-Camar[2].

Te Kaïro teruggekeerd, waar hij zijn medgezel Paiva zou aantreffen, vernam Covilhã dat deze kort te voren gestorven was. Op het punt om de reis naar Portugal voort te zetten ontmoette hij bij toeval twee Portugeesche Joden, R. Abraham uit Beja en Jozef, een schoenmaker uit Lamego, die hem op last van koning João kwamen opzoeken. Zij waren vroeger in het Oosten geweest en hadden den koning veel verteld van Hormuz, en het verlangen bij hem opgewekt om daarvan meer bijzonderheden te vernemen. Hij wenschte daarom dat Covilhã R.Abraham daarheen zou vergezellen. Na Jozef met berichten van al wat hij gezien had naar Portugal teruggezon-

1 Zie over hun reis, behalve De Barros en Castanheda, het verhaal bij Francisco Alvarez, in Ramusio's Navigationi et Viaggi (uitg. van 1613, I, 236 v.).

2 De naam El-Comr is waarschijnlijk ontstaan door verwarring met de grootste der Comoren. Zie Guillain, Documents sur l'Afrique Orientale publiés par ordre du Gouvernement (Paris, 1856), I, 267. De naam Madagaiscar komt reeds bij Marco Polo voor, maar hij verwart dit eiland in sommige opzichten met Makdisju (zie Mc. Polo edited by Yule, London 1871, II, 347).

den te hebben, begeleidde Covilhã den Rabbi naar Hormuz, liet dezen over Aleppo naar Portugal terugkeeren, en reisde zelf naar Shoa, waar koning Alexander van Abyssinië hof hield. De bejaarde vorst ontving hem vriendelijk, maar stierf weinige dagen na zijn komst. Zijn opvolger Nahum volgde de gewone politiek der Abyssinische vorsten om vreemdelingen vrij in hun land te laten komen, maar er hen ziet weder uit te laten. Covilhã moest dus blijven waar hij was, maar had zich overigens niet over Nahum, noch over zijn opvolger David te beklagen, want dertig jaar later vond hem een Portugeesch gezantschap als een rijk en aanzienlijk Abyssiniër terug. Ook toen evenwel werd hem zijn verzoek om zijn vaderland temogen weerzien niet toegestaan.

De berichten die Covilhã aan den koning van Portugal zond zijn niet tot ons gekomen. Veel licht zullen ze niet verspreid hebben; althans Vasco de Gama scheen, zoo als wij zien zullen, met de plaatsen waar hij aankwam, weinig bekend te zijn. Ook berust de bewering, dat de Arabieren aan Covilhã de zekerheid verschaft zouden hebben dat men Afrika kon omzeilen, op een misverstand[1].

Tot goed verstand van de eerste tochten der Portugeezen naar Indië moeten wij evenwel nagaan wat Covilhã had *kunnen* vernemen, namelijk in hoever de oostkust van Afrika aan de Arabieren bekend was, en waar zij hoofdzakelijk handel dreven en koloniën gevestigd hadden. Zeer schraal zijn de berichten die Arabische schrijvers ons daaromtrent gegeven hebben[2]. Het meeste vernemen wij nog van Ibn Bathuta, die de kust in 1331 zelf bezocht, en uit eene kroniek der koningen van Kiloa of Kîlwa die Francisco d'Almeida bij zijne verovering van die stad in 1505 in handen vie[3]. Omtrent de vestiging der eerste Arabische kolonie worden wij door Salîl-ibn-Razîk, den geschiedschrijver van Omân, ingelicht[4].

1 Denkelijk heeft men de volgende plaats bij Alvarez in dien zin opgevat: ‘Et alcuni Arabi intese, che detta costa tutta si poteva navigare verso Ponente, *e che non se ne sapeva il fine*.’ Als men het eind niet wist, kon men op die bewering, dat men naar 't Westen kon varen, weinig staat maken. Ook volgt daarop: ‘e che *vi* cra una Isola grandissima’, etc., wat op Madagascar betrekking heeft.

2 Ze zijn medegedeeld en uitvoerig besproken door Guillain, a.w.t.l.

3 Uittreksels bij De Barros, Dec. I, liv. 8, cap. 4, 6 (uitg. van 1777, I, parte II, 211 vv).

4 History of the Imans and Seyyids of Omân, transl, and edited by G. Percy Badger. London, pr. for the Hakluyt Society, 1871, p. xiii, 5.

Vóór de zevende eeuw bezochten de Arabieren de kust alleen als handelaars. De moessons, die regelmatig de eene helft van 't jaar uit het NO., de andere helft uit het ZW. waaien, hadden hun daarheen reeds vroeg den weg gewezen. Hoever zij hun toen bekend was hebben wij hier niet te onderzoeken. Het was onder de regeering van chalief Abdalmelik (685-705) dat zich daar het eerst eene kolonie vestigde. Omân, op Arabie's noordkust, tot dien tijd slechts in naam eene provincie van het rijk der chaliefen, werd toen met de wapenen aan hun gezag onderworpen. Suleimân en Saîd, de hoofden der Omanis, waren genoodzaakt te vluchten en namen met velen hunner stamgenooten de wijk naar ‘het land der Zendsj’ (zwarten) of Zanzibar.

Volgens de kroniek van Kiloa wilden deze eerste kolonisten, die daar Emozaiden genoemd worden (ammu-Saîd, volk van Saîd?), zich niet aan de later aankomenden onderwerpen, daar zij tot eene andere godsdienstige sekte behoorden, trokken zich naar het binnenland terug en vermengden zich met de inboorlingen. Het is dezelfde kroniek die ons inlichtingen geeft omtrent de latere kolonisatie, die waarschijnlijk in 't begin van de tiende eeuw plaats had. Een aantal bewoners van Noordelijk Arabië begaf zich, om de vervolgingen van den vorst van Laçah (El-Haça) te ontgaan, naar het ‘land van Ajan’ (Adsjân, door de Somâli bewoond), en stichtte daar de steden Magadoxo (Makdisju) en Brava (Barawa), waarvan de eerste weldra tot zulk een aanzien kwam, dat zij alle Arabieren die aan de kust woonden aan haar gezag onderwierp. Van Makdisju uit zou het goudland Sofala het eerst bereikt zijn, door een vaartuig dat de stroom zoo ver zuidelijk medesleepte. Massudi, een Arabisch schrijver uit de tiende eeuw, bericht ons dat in zijn tijd ook van Siraf en Omân uit met Sofala handel gedreven werd.

Aan een andere groep kolonisten had men, in 't laatst van de tiende of 't begin van de elfde eeuw, de stichting van de stad Kiloa te danken, weleer de machtigste van de gansche kust, en nog bloeiend bij de komst der Portugeezen. Het waren Perzen onder zekeren Ali, die een zoon zou geweest zijn van sultan Hacen van Sjiraz bij een Abyssinische slavin[1].

1 Sjiraz was toen de residentie der Emirs-al-Omra, van den stam der Buïden, de beheerschers van het rijk der Chaliefen. Wie met Hacen bedoeld kan zijn is mij duister.

Ali, een man van talent en ambitie, maar wien zijne afkomst van hooge ambten buitensloot, begaf zich, zoo verhaalt de kroniek, met een aantal volgelingen op twee schepen naar de Afrikaansche kust. Te Makdisju en Barawa vond hij rechtzinnige Mohammedanen, die hem, een. Sjîiet, niet licht als hun opperhoofd geduld zouden hebben; hij voer dus de kust verder langs en landde eindelijk op Kiloa, een klein eiland aan het zuideinde van de kust van Zanzibar, dat hij van de bewoners kocht, en waar hij woningen bouwde en versterkingen aanlegde. Weldra onderwierp hij Monfia en andere omliggende eilanden. En zijne opvolgers breidden hunne heerschappij uit van de eilandén Pemba en Zanzibar af tot Sofala toe, waar zij de Arabieren van Makdisju langzamerhand verdrongen.

Zoowel van het moederland als van die oudste koloniën uit, namen dus de Arabieren langzamerhand alle kusteilanden van eenige beteekenis in bezit, waar zij het veiligst waren tegen overvallen van krijgszuchtige Kafferstammen, en vestigden zich ook op het vasteland waar groote haudelsvoordeelen hen die gevaren over 't hoofd deden zien. Bij de komst der Portugeezen vinden wij dan ook verscheidene min of meer aanzienlijke handelsplaatsen: Makdisju en Barawa aan de Somâlikust, Malindi, Mombas en anderen aan de kust van Zanzibar, die door een Kafferstam bewoond werd, dien de Arabieren Suáheli (kustbewoners) noemen, zuidelijker Kiloa, Mozambique en Sofala. Het eiland Zanzibar komt omstreeks 1400 onder zijn oorspronkelijken naam Andsjouïa voor als de residentie van den ‘koning der Zendsj’. De vorst dien de Portugeezen daar aantroffen droeg nog den koningstitel[1]. Van het gebied van Sofala wordt Syuna de hoofdplaats genoemd, misschien het bekende Sena. Behalve goud leverde Sofala ook koper en ijzer op. Slaven waren reeds zeer vroeg een voornaam handelsartikel van het ‘land der Zendsj.’ In het midden van de achtste eeuw had de chalief Aboe-'l Abbâs niet minder dan 4000 Zendsj onder zijn soldaten. Edrisi (twaalfde eeuw) vermeldt dat de vorst van het eiland el-Kais in de Perzische golf, toen de stapelplaats van den handel met Indië, georganiseerde rooftochten aan de kust van Zanzibar ondernam.

Zoo voerden dan de Arabieren op het einde der vijftiende eeuw aan de gansche oostkust van Afrika eene, althans van

1 De Baaros, I, parte II, 106; II, parte I, 21.

buitenaf onbetwiste heerschappij. Overal waar voordeel te behalen was hadden zij zich genesteld. Geen vrees ook dat anderen hier hunne mededingers zouden worden. De Indiërs waren geen zeevaarders. Wij zullen wel Indische kooplieden daar aantreffen, maar zij kwamen op Arabische vaartuigen. En wat de volken van het Westen betreft, waren deze niet door een gansch werelddeel en door onbevaarbare zeeën van deze kusten gescheiden? De tijd zou het leeren.

Meer en meer naderde het groote vraagstuk, de omzeiling van Afrika, zijne ontknooping. Van het Westen uit was men de oostkust reeds genaderd; van het Oosten uit was diezelfde kust door een Portugees onderzocht. Nog bleef een onbekende kuststrook over, waarvan men de richting slechts gissen kon, en een vaarwater waarvan men de gevaren nog moest ondervinden.

Koning João II had het beloofde land slechts in 't verschiet mogen zien. Lichaamslijden en huiselijke rampen hadden zijn gestel in de laatste jaren gesloopt. Hij stierf op veertigjarigen leeftijd (1495), zonder kinderen na te laten. Zijn neef en zwager, Dom Manuel, hertog van Beja, was de aangewezen troonsopvolger. Aan hem, ‘den Gelukkige,’ zou het gegeven zijn het groote doel te bereiken.

Reeds onder zijn voorganger waren toebereidselen gemaakt voor een nieuwen scheepstocht. Bartholomeu Diaz was met het toezicht op het bouwen en uitrusten van de daartoe bestemde schepen belast geworden, en aan Esteva˜ da Gama, een bejaard edelman, zou het opperbevel worden opgedragen. Toen Manuel aan de regeering gekomen was, liet hij zich weldra aan dit plan gelegen liggen. Velen zijner raadslieden waren er evenwel niet mede ingenomen. Zij meenden dat het een te reusachtige taak was voor de schouders van Portugal om in Indië zelve den handel te willen beheerschen en dat dit tot niets anders zou leiden dan tot uitputting van krachten[1]. Maar Manuel dacht er anders over. Hij aarzelde wel, en liet zijn astroloog, Abraham ben Samuel Zacuth, onderzoeken welke

1 Wie Camões kent zal zich hierbij dat schoone slot van den Vierden Zang zijner Lusiadas (strofe 95 en vv.) herinneren, waar een grijsaard het woord neemt om het vermetele plan van de vaart naar Indië te bestrijden:

> Oh gloria de mandar! Oh vaã cobiça
> Desta vaidade, a quem chamamos fama! enz.

stelling zijn planeet ten aanzien van den voorgenomen tocht innam. Het gestarnte was hem gunstig, wat wel niet het geval zou geweest zijn als de openbare meening zich niet voor het plan had verklaard.

De keus van opperbevelhebber (Capitão mor) viel op Vasco da Gama, den zoon van Estavão die intusschen overleden was, een man van kunde en geestkracht. In Juli 1497 was het kleine eskader zeilrêe[1]. Het bestond uit drie kleine schepen, van 120, 100 en 50 ton, zoo stevig mogelijk gebouwd en opgetuigd, en een klein proviantschip. Op het admiraalschip, de S. Gabriel, werd Pero d'Alanquer, die ook Diaz begeleid had, als stuurman geplaatst. De S. Rafael stond onder 't bevel van Paolo da Gama, Vasco's ouderen broeder, die aan de zieken groote diensten zou bewijzen, de Berrio, een kleiner karveel onder Nicolao Coelho, en het proviantschip onder Gonzalo Nunez. Den 8sten Juni ging de vloot van Lissabon onder zeil, begeleid door een schip dat naar de Mina bestemd was en waarover Bartholomeu Diaz het bevel voerde. Totdat deze hen verlaten had om zijn koers oostwaarts te vervolgen, was de tocht voorspoedig, maar weldra werd door tegenwind en stormen hun voortgang gestremd. Drie maanden lang zwalkten zij rond op den Oceaan, en het was niet zonder tegenstand van het scheepsvolk, en zelfs van de stuurlieden, dat de vlootvoogd standvastig den aangewezen koers hield. Eerst den 4^{den} November kwam hij in de baai van S. Helena (niet ver van de kaap de Goede Hoop) voor anker om water in te nemen en de poolshoogte te bepalen. Want het astrolabium dat men gebruikte was nog een gebrekkig houten werktuig, en door het deinen van het schip vertrouwde men de waarnemingen aan boord genomen niet.

Aan deze kust leerden de Portugeezen een ras van ‘negers’ kennen, ‘klein van lichaam en leelijk van aanzien, geelbruin van kleur, en sprekende op een snikkenden toon.’ Het was die stam van het Hottentotten-ras, waaraan wij later den naam van Bosjesmans zouden geven. Zij gedroegen zich eerst vreedzaam en vriendelijk, maar door eenig misverstand zoo het schijnt maakten zij op eens van hunne wapenen gebruik, zoodat de vlootvoogd en een paar manschappen gewond werden.

1 Over de schrijvers die door mij voor dezen en de volgende scheepstochten geraadpleegd zijn, spreek ik in een volgend opstel.

Hierop verdwenen zij in het binnenland, en na eenige dagen zette Da Gama zijn tocht voort. De ‘Genius der stormen’ zou hem hier gunstiger zijn dan zijn voorganger en zijne opvolgers. De beruchte Stormkaap kwam weldra in 't gezicht; maar na een paar dagen tegenwind was men zoo gelukkig hem den 22sten om te zeilen, en landde drie dagen later aan de zuidkust. De Hottentotten toonden zich ook hier niet voor de vreemdelingen bevreesd, en lieten zich overhalen hunne schapen tegen andere zaken in te ruilen, maar het duurde niet lang of deze ruilhandel gaf aanleiding tot geschil, zoodat de vlootvoogd de ankers liet lichten en verder voer. Kort daarop hadden zij een storm door te staan, die drie dagen aanhield. De schepen vonden elkander terug bij eenige kleine eilanden, niet ver van de Ilheo da Cruz, waar Diaz zijn laatsten pijler had opgericht (in de Algoa-baai).

Men naderde nu de uiterste grens van de bekende kust, waar Diaz door zijne manschappen tot den terugtocht gedwongen was. Een wel was er de vastheid van wil en de geestkracht van een Vasco da Gama toe noodig, om zich niet door de moeielijkheden die men hier te overwinnen had en door de bezwaren van het scheepsvolk te laten afschrikken. Want het was een gevaarlijke kustzoom dien men thans naderde. Zandbanken en ondiepten, volslagen gebrek aan goede havens, en hevige branding door de sterke zeestroomingen vervoorzaakt, die van het Noorden en Oosten zich door het kanaal van Mozambique de kust langs een weg naar het Zuiden banen, waren de oorzaak geweest dat hier zooveel eeuwen lang de zee onbevaren was gebleven.

Doch ook nu was de fortuin Da Gama gunstig. Een gunstige wind brak de kracht van den stroom, die hem van de kust had afgedreven. Op kerstdag (natal) kreeg hij weder land in 't gezicht, dat van daar den naam ontving, dien het tot heden behouden heeft. Gebrek aan drinkwater noopte hem den 10^{den} Januari 1498 aan de monding van een rivier, waarschijnlijk de Inhampura (Limpopo), de booten uit te zetten en de kust te onderzoeken. Weldra liep daar een hoop volk te samen, ‘mannen en vrouwen, allen groot van gestalte,’ en daar zij zich zeer vreedzaam betoonden, gingen er eenige Portugeezen aan land, en traden met hen in onderhandeling. Het was hunne eerste kennismaking met de Kaffers. Castanheda verhaalt dat een der matrozen ‘die vele negertalen verstond’

zich ook aan hen verstaanbaar kon maken, wat niet onwaarschijnlijk is, daar de taal der volken van de zuidwestkust (Congo, enz.), zoo als wij nu weten, tot denzelfden stam behoort. Hun rijkdom aan koperen sieraden bewees dat dit metaal hier overvloedig moest zijn. De Portugeezen ruilden er een grooten voorraad van in tegen linnen, waarop de inboorlingen grooten prijs schenen te stellen. Zij vertoefden hier vijf dagen en gaven aan het oord waar zij zoo goed ontvangen waren den naam van ‘Agoada (ververschingsplaats) da boa gente,’ en aan de rivier dien van ‘Rio do Cobre.’

Des nachts voer Da Gama het voorgebergte langs dat thans kaap Corrientes heet, en daar de kust zich een eind verder terugtrekt, en de stroom zeer sterk uit het westen liep, vreesde hij in een diepe bocht te geraken waar hij moeielijk weer uit zou kunnen komen, en hield zich daarom zoo ver mogelijk van de kust verwijderd. Zoo voer hij zonder het te weten het beroemde goudland Sofala voorbij, en bereikte den 22sten Januari den mond eener groote rivier, die wij thans als de Quilimane kennen, een der uitwateringen van de Zambesi. Aan de vrijmoedigheid waarmede de kustbewoners zich op de schepen begaven en aan het voorkomen van sommigen hunner, die mestizen schenen te zijn van Arabieren en Kaffers en eenige woorden Arabisch verstonden, bemerkten de Portugeezen tot hun groote blijdschap dat zij in bevaren wateren gekomen waren, 't geen door de berichten van andere groote schepen die hier voorbij zeilden bevestigd werd. Naar die goede voorteekenen gaf Da Gama aan de rivier den naam van ‘Rio dos bons sinaes,’ maar niet geheel te recht, want terwijl men hier de schepen kalefaatte, wat zeer noodig geworden was, brak het scorbuut onder het scheepsvolk uit en sleepte velen hunner ten grave. Scheepsdokters waren toen nog een ongekende weelde, maar Paolo da Gama bezat eenige chirurgische kennis en won door de zorg die hij voor de zieken droeg de harten van allen,

Den 24sten Februari ging het drietal schepen - het proviantschip had men aan de zuidkust verbrand, - weder onder zeil en hield de kust in 't gezicht. Men voer verscheidene kleine eilanden voorbij en kwam den 1sten Maart weder aan een eilandgroep gelegen aan den ingang van een baai, die Da Gama door de karveel van Coelho liet opnemen. Aan de noordzijde van het grootste eiland vond Coelho een vaarwater, waardoor hij de haven kon binnenkomen. Ook zag hij daar eenige

schepen voor anker liggen. Nauwelijks had bij aan den vlootvoogd verslag gedaan van zijn wedervaren, of er kwamen reeds eenige sambuken (kustvaarders) van het eiland naar de schepen toe, en daarop bevonden zich mannen van een goed uiterlijk en bruine gelaatskleur, op Moorsche wijze gekleed, die zich onbeschroomd bij de Portugeezen aan boord begaven en in 't Arabisch inlichtingen vroegen omtrent hun plaats van herkomst en bestemming. Van hen vernam men dat het eiland Mozambique heette en een Arabisch handelsstation was tusschen Indië en Sofala. Hun sjeikh voerde het bewind in naam van den vorst van Kiloa. Da Gama liet hun door zijn tolk de verlangde inlichtingen geven en den sjeikh een loods verzoeken om hem naar Indië te geleiden. Weldra kwam de gezant terug en noodigde uit naam van zijn meester den vlootvoogd uit zich met zijne schepen in de haven te begeven om de ouderhandelingen te vergemakkelijken. Da Gama liet zich daartoe overhalen en ging op korten afstand van de stad voor anker liggen. Buiten de moskee en de woning van den sjeikh bestond deze uit niets dan hutten met stroodaken.

Na eenige geschenken met zijn bezoekers gewisseld te hebben, kwam de sjeikh zelf den vlootvoogd een bezoek brengen en vroeg hem, naïef genoeg, of zij Turken waren, want hij had gehoord dat deze even blank waren als zij. Wij moeten hierbij in aanmerking nemen dat de Arabische kooplieden in deze streken met de christenen zeer weinig bekend konden zijn en nog minder reden hadden hen hier te verwachten dan de Turken. Ook bleek het, dat men de Portugeezen voor Mohammedanen gehouden had, want toen de sjeikh vernam dat zij christenen waren, veranderde de vriendschap - zoo verbeeldden zich althans de Portugeezen - in wantrouwen, zoodat Da Gama eenige dagen op de beloofde loodsen moest wachten; eindelijk kreeg hij er een aan boord, en besloot nu onder zeil te gaan, maar de wind was niet sterk genoeg om de kracht van den stroom te breken, zoodat hij weder voor een der voorste eilanden, door hem S. Jorge gedoopt, het anker uitwierp. Na een week op gunstiger wind gewacht te hebben, zond hij eenige manschappen met den loods aan land om een plaats te zoeken waar zij water konden innemen. De loods ontsnapte en het kwam van lieverlede tot vijandelijkheden; bij de Portugeesche schrijvers dragen de Muzelmannen bij deze en de volgende gelegenheden daarvan meestal de schuld, maar men

moet erkennen dat hun wantrouwen niet ongegrond was, en zooveel blijkt ook nu, dat de Portugeezen een hunner sambuken, met koopwaren beladen, overzeild hadden. Da Gama zag zich nu genoodzaakt de plaats te beschieten om den sjeikh te noodzaken hem een anderen loods te verschaffen, en bereikte daarmede zijn doel.

Den 29sten Maart op nieuw onder zeil gegaan, werden de schepen door een hevigen wind voorbij Kiloa gedreven en kwamen den 7den April voor Mombas. Wij hebben gezien dat dit een van de voornaamste handelsplaatsen der Arabieren was. Even als Mozambique aan de binnenzijde van een klein eiland gelegen, zoodat men het niet gewaar wordt voor men de baai inloopt, maakte het in dien tijd door zijne aanzienlijke steenen gebouwen en vestingwerken den indruk van een Europeesche stad. Da Gama was zoo voorzichtig met zijn schepen aan den ingang van de baai te blijven liggen, en hoewel de sjeikh hem welkom heette en voorstelde hem van het noodige en ook van Indische specerijen te voorzien, meende hij hem toch te moeten wantrouwen; ik moet evenwel bekennen, dat de kwade bedoelingen, die de Portugeezen ook dezen Muzelman toedichten, mij uit hunne verhalen niet overtuigend gebleken zijn.

Daar de loods van Mozambique hem hier ontsnapt was (wat den man te vergeven is daar men hem eenige malen gegeeseld had), moest Da Gama op avontuur zijn tocht voortzetten, maar weldra kreeg hij twee sambuken in 't gezicht en vervolgde ze zoo lang tot hij er een bemachtigde, op hoop dat iemand van de bemanning hem naar Kalikut zou kunnen brengen. Dat men de aanzienlijke koopwaren van de sambuuk buit maakte en de lieden pijnigde om te vernemen wat men weten wilde, was de Portugeezen eenigszins te vergeven. Hun toestand toch, zonder gids, in een onbekende zee rondzwalkende, omringd door de vijanden van hun geloof, was verre van te benijden.

De pijnbank leverde echter geen bevredigend resultaat. Geen der manschappen kon den weg wijzen naar Kalikut. Maar Da Gama vernam van hen dat iets verder aan de kust de stad Malindi lag, waar men zonder twijfel een loods kon bekomen, want de sjeikh van die plaats was een zeer welwillend man, en er lagen juist drie of vier handelsvaartuigen uit Indië in de haven; ook woonden daar verscheidene aanzienlijke handelaars uit Gudsjerat, onderdanen van den koning van Kambaja.

Den 15den April kwamen de Portugeesche schepen voor Ma-

lindi. Malindi, op het vasteland gelegen, was toen, even als Mombas, een aanzienlijke handelsplaats, en beroemd door zijn schoone vrouwen even als Mombas door zijn ruiters. Da Gama zond een bejaard Arabier, een man van aanzien die zich op de sambuuk als passagier bevonden en wien hij met achtiñg bejegend had, aan den sjeikh, met het aanbod van vriendschappelijke onderhandeling. De sjeikh verklaarde zich hiertoe genegen, en van weerszijden werden er geschenken uitgewisseld. Aan zijn wensch dat de Portugeesche vlootvoogd aan land zou komen om hem te bezoeken gaf deze geen gehoor, onder voorwendsel dat zijn koning het hem verboden had, maar de sjeikh kwam nu zelf bij Da Gama aan boord en betoonde zich zeer vriendschappelijk, en genegen om met Portugal handelsverbintenissen aan te knoopen. De Gama schonk hem de gevangenen van de sambuuk en bewees hem alle eer, maar nam toch groote voorzichtigheid in acht.

Terwijl hij op den loods wachtte, dien de sjeikh hem beloofd had, ontving hij een bezoek op zijn schip van eenige Banianen (Indische kooplieden) uit Kranganor, die tot zijne groote vreugde christenen bleken te zijn. Te Kranganor namelijk woonden vele zoogenoemde S^{t}. Thomas-christenen, behoorende tot de Syrische kerk, die in zeer vroegen tijd zendelingen naar Indië gezonden had, van waar de legende afkomstig was dat S^{t}. Thomas daar het christendom zou gepredikt hebben. Zij zouden later veel te lijden hebben van de onverdraagzaamheid hunner Roomsch-Katholieke broeders; thans liet men hen aan de gansche kust van Malabaar vrij in de uitoefening van hun godsdienst.

Onder de Gudsjeratsche kooplieden, met wie de Portugeezen hier kennis maakten, bevonden zich (zoo als De Barros verhaalt, die hen echter met de Syrische christenen verwart) lieden van ‘de godsdienstige sekte van Pythagoras, die het ongedierte dat hen aanhangt niet dooden, en ook geen vleesch eten (nem comem cousa viva)’ Er schijnt hier sprake te zijn van de Buddhistische sekte der Dsjaina's, die zelfs in Surate en elders voor het ongedierte hospitalen hebben gesticht. Een hunner verklaarde zich bereid om als loods te dienen, en verkreeg hiertoe verlof van den sjeikh.

Van al het noodige voor de reis voorzien, gingen de Portugeezen den 24sten April onder zeil. De overtocht was voor

spoedig; den 17^{den} Mei kregen zij het hooge gebergte van de Malabaarsche kust in 't gezicht, en drie dagen later bevonden zij zich voor Kalikut, het doel hunner reis.

De weg naar Indië was gebaand. Van den 17^{den} Mei 1498 dagteekent een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het volkenverkeer, eene nieuwe toekomst voor de volken van het Oosten.

P.A. TIELE.

Friedrich Heinrich Jacobi.

(*Vervolg en Slot*[1])

> Die meisten Leser der jacobischen Schriften werden wohl das Gefühl mit mir theilen, sich im Studium derselben mit einem liebevollen und edlen Geiste unterhalten zu haben, und vielfältig, tief, lehr- und sinnreich angeregt worden zu sein.
> HEGEL.

V.

Wanneer men Jacobi prijst wegens de geestkracht die hem, in weerwil van de worsteling zijn binnenste vaak ten prooi was, en in dien tijd, verhinderd heeft zich het katholicisme in de armen te werpen, mag tevens niet onopgemerkt blijven, waarin die geestkracht een steun vond. Jacobi schijnt namelijk geene sterke behoefte gevoeld te hebben aan bepaalde dogmatische overtuigingen. Hij heeft zijn leen lang, met vermoeiende eentonigheid[2], gestreden voor het behoud van de denkbeelden Geloof en Openbaring. Maar wat men nu eigenlijk te gelooven had, en wat die Openbaring nu eigenlijk openbaarde, Jacobi heeft het nooit in bijzonderheden ontwikkeeld Geloofde men aan het bestaan eener bovenzinnelijke wereld en dat die wereld op de eene of andere wijze tot Openbaring gekomen was, dan scheen alles gevonden, dan scheen de demon van de ongeloovige wijsbegeerte voor goed uitgedreven. Jacobi zelf brengt ons althans geene schrede verder, en hij heeft zijn geheele leven gewijd aan de wetenschappelijke handhaving van

1 Zie *de Gids* van 1 Juli.
2 'Durchgängig sprechend, und ohne viel Mannigfaltigkeit,' zegt Hegel van Jacobi.

het goed recht der bewondering en der aanbidding, zonder haar voorwerp aan te geven.

Ik ken geen schrijver van naam, die in zijne werken zulk eene armoede van denkbeelden verraadt. Hij heeft er hoogstens drie of vier die in allerlei vormen wederkeeren, en niet zelden in denzelfden vorm. Wanneer Jacobi u gezegd heeft, dat de mensch slechts door geloof wetenschap kan hebben van de werkelijkheid, en dat de mensch, weigerende met dit geloof aan te vangen, allerlei edele en aangename gewaarwordingen op moet geven; wanneer hij u heeft uitgelegd, dat het betoogend verstand onfeilbaar komen moet tot pantheïsme, dat dit pantheisme noodwendig Spinozisme zijn moet, en Spinozisme in dan grond atheïsme is, dan heeft hij geheel uitgesproken. Ware Jacobi dertig jaren vroeger gestorven, wij zouden er weinig bij verloren hebben.

Die armoede van gedachten komt ook sterk uit in zijn reman *Woldemar*. Het is een boek waarin de handeling tot de kleinste evenredigheden wordt herleid en dat 482 bladzijden vult met redeneeringen zonder einde. Op zichzelf hindert ons dit niet. Wanneer Jacobi in een los aanéengeregen romantischen vorm een schat van opmerkingen, ervaringen, denkbeelden had nedergelegd, zouden wij tevreden en dankbaar zijn geweest. Van dien schat is evenwel weinig te bespeuren. Jacobi laat zijn held een paar van de hierboven genoemde denkbeelden weer opdreunen. Woldemar ‘graut’ het natuurlijk, als Jacobi, bij de gedachte dat hij niet meer zou kunnen bewonderen en aanbidden, en verder spreekt deze held over het zedelijk leven eene beschouwing uit, die reeds, en nagenoeg met dezelfde woorden, in *Allwinn's Brieven* voorkomt. De persoon van Woldemar is dan ook slechts eene tweede uitgaaf van den persoon van Allwin, en kenmerkend voor Jacobi's geringe behoefte aan afwisseling mag het zeker heeten, dat Woldemars vrouw eenvoudig den naam van Allwina draagt.

Wij moeten den roman dus nemen als eene zielkundige studie. Zoo wordt hij ons door Jacobi aangeboden. ‘Menschheit, wie sie ist, erklärlich oder unerklärlich, auf das Gewissenhafteste vor Augen zu legen,’ dit, zegt hij in de voorrede, was zijn oogmerk. Hij had beter gedaan met eene minder algemeene uitdrukking te kiezen. Men vindt hier minder ‘Menschheit’ dan, zoo het woord mij vergund is, ‘Deutschheit.’ De handelende, of liever de hier sprekende personen zijn al te ga-

der brave menschen, die het buitenkansje hebben van door een hartstocht losgelaten te worden juist op het oogenblik waarop het drijven van dien hartstocht gevaarlijk zou worden voor de welvoegelijkheid en de goede zeden. Waar Jacobi in de menschelijke natuur zulke goedige en ordentelijke hartstochten gevonden heeft, is meer dan ik zeggen kan.

De toestand die ons in *Woldemar* geschilderd wordt is in het kort deze: Woldemar leert twee vriendinnen kennen, Henriëtte en Allwina. In Henriëtte meent hij de vrouw te vinden voor wie hij wel de innigste vriendschap, maar toch nooit iets anders dan vriendschap zal kunnen gevoelen. Zij gelooft in oprechtheid Woldemar met dezelfde oogen aan te zien. Bij dit geloof komt vooreerst de wensch om hare vriendin Allwina aan Woldemar uit te huwelijken, maar dan ook de gelofte die zij haren vader, aan diens sterfbed, heeft moeten afleggen van nooit te zullen denken aan eene verbintenis met Woldemar, tegen wien haar vader altijd weerzin had gevoeld. Woldemar, die in het begin van geen huwelijk heeft willen hooren, wordt op een gegeven oogenblik plotseling door Allwina betooverd. Weldra zijn zij man en vrouw. Maar het duurt niet lang of Woldemar bespeurt zijne vergissing. Die hij inderdaad liefheeft, liefheet zoo als men slechts eens liefhebben kan, is niet Allwina, maar Henriëtte; en als deze nog eens gevraagd werd voor wie zij in hare gedachte Woldemar bestemde: voor zich of voor hare vriendin, zou zij waarschijnlijk niet meer hetzelfde antwoord geven. Ziedaar dus van beide zijden den hartstocht in het worstelperk met de wettelijke verbintenis van het huwelijk. Is men nieuwsgierig naar het einde der worsteling? Henriëtte zal vlieden? Woldemar zich een kogel door het hoofd jagen? Allwina van wanhoop en bedrogene liefde sterven? Het gaat rustiger toe. Allwina gaat uit logeeren. Woldemar en Henriëtte hebben eene explikatie. Bij minnelijke schikking gaan zij uitéen. Kortom, zij zijn verstandig, heel verstandig. Mevrouw Woldemar kan terugkeeren en verder in vrede hare dagen slijten met haren wettigen echtgenoot.

Het verhaal is onberispelijk en kan door jongejuffrouwen gelezen worden, maar de kunst weet natuurlijk met zulk eene onbelangrijke geschiedenis niets uit te richten.

Er heerschen omtrent de eischen, die de zedelijkheid aan de kunst te stellen heeft, nog vaak zonderlinge denkbeelden, en

zonderling zijn zij, omdat zij in verband staan met eene lagere opvatting van de eigenlijke taak der kunst. Ik kan niet anders zien of de kunst heeft volkomen dezelfde taak als de wetenschap, al staan aan beide ook geheel andere middelen ten dienste. Kunst en wetenschap moeten in het bijzondere het algemeene, in het toevallige het noodzakelijke, in de verschijnselen de wet der verschijnselen terugvinden. De wetenschap moet dit algemeene, dit noodwendige, in een geheel afgetrokkenen, de kunst moet het in een zeer konkreten vorm teruggeven.

Dat de wetenschap die roeping heeft, wordt niet betwijfeld. Het is haar niet te doen om de kennis der voorwerpen die vallen, noch om die van hetgeen waarop zij vallen; alles wat met dit een en ander in verband staat is haar volkomen onverschillig; zij onderzoekt enkel de snelheid waarmede een lichaam valt, wat nu ook verder dat lichaam zijn moge, en noemt de voorwaarden dier snelheid de wet van het vallen. Die natuurwet drukt dan het vast en onfeilbaar wederkeerende uit te midden van eene groote verscheidenheid van omstandigheden. De natuurwetenschap zal daarom dan eerst haar einddoel bereikt hebben, wanneer zij de zoo bont gekleurde wereld van verschijnselen teruggebracht heeft tot éene enkele formule die van al het konstante in de verschijnselen rekenschap geeft.

Maar de kunst zoekt evenzeer naar wetten of juister nog naar hetgeen in overeenstemming met vaste wetten geschiedt. Zoo althans heeft de klassieke kunst haar werk opgevat. Al hare beste voortbrengselen zijn niet anders dan belichaamde afgetrokkenheden. Hare Venus is niet het afbeeldsel van de eene of andere schoone, wier gelaatstrekken aan een voorbijgaanden smaak hebben behaagd, maar de onvergankelijke uitdrukking van *het* vrouwelijk Schoon. Men bemerkt de overeenkomst. De wet van het vallen staat tot de voorwerpen die vallen gelijk eene volmaakte Venus staat tot de schoone vrouwen die er zijn, geweest zijn of komen zullen, omdat zoowel de wet van het vallen als de Venus niets anders zijn dan de uitdrukking van het algemeene, het konstante dat in vallende voorwerpen of in behagelijke lichaamsvormen aanwezig is. Dit algemeene vindt op het gebied der wetenschap en der kunst alleen de intuitie van het genie.

Hetgeen waar is van de beeldende kunst, geldt van de andere kunsten evenzeer. De goede tooneelspeler is hij, die het

een of ander karakter vertoont zoo als het zich in doorsnede uit. Geen twee huichelaars zien er volmaakt hetzelfde uit, maar in twee en in duizend huichelaars zal een bepaalde gelaatstrek of een bepaalde houding van het lichaam op te merken zijn, die bij allen dezelfde is, zoodat men zal kunnen zeggen: zie ik dien trek of die houding, zoo wordt de voorstelling van een huichelaar met noodzakelijkheid bij mij opgewekt, juist gelijk men zegt: zie ik een voorwerp vallen, zoo weet ik ook dat de snelheid waarmede het valt in die en die evenredigheden toeneemt. - De muziekus heeft dan zijn hoogste kunstwerk geleverd, wanneer het hem gelukt het mathematisch vaststaand verband te grijpen, dat er tusschen de gewaarwordingen, die hij wil opwekken, en de noten, die hij vereenigd heeft, aanwezig is, zoodat hij zeggen kan: gegeven die samenvoeging van toonen, zoo moet een beschaafde van het indoeuropeesche ras die en die gewaarwordingen ondervinden. Zelfs de portretschilder, in schijn tot het individuëele bepaald, moet toch weer in dit individuëele aan het algemeene uitdrukking verleenen. Wanneer hij zijne kunst verstaat, zal hij den persoon, die voor hem zit, niet afbeelden zooals deze het eerste het beste oogenblik er uitziet, maar hij zal dien persoon zoolang gadeslaan als noodig is om onder al de uitdrukkingen van diens gelaat juist die uitdrukking te onderscheiden, welke als de eigenlijke vertolking van diens wezen en dus als de regelmatig wederkeerende beschouwd moet worden.

In de letterkunde is het niet anders. Hetgeen Homerus, Shakespeare, Molière onsterfelijk maakt, is de takt waarmee zij onder al de mogelijke uitingen van het gevoel dat zij schilderen juist die gekozen hebben die algemeen is, onafhankelijk van tijden en plaatsen, en waarin dus elk, die datzelfde gevoel koestert, zichzelven herkent. Degeen die aan een groote smart ten prooi is wegens hetgeen hij verloren heeft, moet met Priamus zijne smart luchten ook in afgeven op hetgeen hij overhoudt. Wie een stem niet wil hooren, welke met de stem van het geweten maar al te duidelijk samenvalt, moet naar de kinderachtigste middelen grijpen om die stem te verdooven, hopende daarmede zijn geweten tot zwijgen te brengen, en met Richard, getroffen door de verwijten zijner moeder, uitroepen: ‘Strike the drums, strike, I say’. Wie lijdt onder dwaze en blinde ingenomenheid met een persoon die hem begoochelt, moet ons altijd door een of ander woord herinneren aan dat *Le pauvre*

homme, dat Molière zijnen Orgon in den mond legt. Er is hier een moeten dat de kunstenaar vindt, volkomen gelijkstaande met het moeten dat de wetenschap vindt. Het volstrekt noodzakelijke te ontdekken, is daarom beider taak.

Hieruit ziet men hoe kinderachtig het is in de kunst slechts eene nabootsing der natuur te willen zien. Men zou even goed de wetenschap slechts een inventaris van de natuur kunnen noemen. Naschrijven en boekhouden is de werkzaamheid van geene enkele Muze. Evenmin als eene wetenschap, komt een kunstvoortbrengsel tot stand, zonder dat er tusschen den menschelijken geest en de natuur een huwelijke hebbe plaats gevonden. Wat uit dat huwelijke geboren wordt, moet het beeld vertoonen van den vader zoowel als van de moeder.

Maar hieruit ziet men tevens, welke rekening de kunst te houden heeft met de zedelijkheid. Zij kent het zedelijk leven slechts in zoover dit aan zijne eigene wetten gehoorzaamt, niet in zoover het beantwoordt aan meer of minder toevallige invloeden en willekeurige bepalingen. Het zedelijk leven is voor de kunst ook eene werkelijkheid, waarin zij het algemeene, het noodzakelijke poogt te treffen. De kunst moet daarom van eene geheel deterministische opvatting van het zedelijk leven uitgaan. Dit is de voorwaarde van haar bestaan, juist omdat in een voortbrengsel der kunst alles door eene innerlijke maar volstrekte noodzakelijkheid samen moet hangen. Gelijk in eene wetenschap, zoo moet in een kunstvoortbrengsel alles verklaard, dus voor alles eene oorzaak aangegeven worden. Voor het willekeurige, het ongemotiveerde is hier geene plaats. Wanneer dus in een roman iets gebeurt of niet gebeurt, enkel omdat de handelende persoon iets al of niet verkiest te doen, enkel omdat hij gebruik maakt van eene vrije wilsbepaling, in één woord wanneer wij van zijn doen en laten niet de volstrekte noodzakelijkheid kunnen inzien, is de roman veroordeeld. Want in dat geval hebben wij altijd slechts met een op zichzelf staand geval, niet met iets algemeens te doen, en het bloot individuëele kan, overeenkomstig de hier geleverde beschouwing, nooit voorwerp der kunst zijn.

Het is dus niet onverklaarbaar, dat Goethe de ‘lucht van *Woldemar*’ niet kon uitstaan. Henriëtte en hare geheime minnaar zijn exceptioneele wezens. Zij kunnen welk bestaan, maar nooit den kunstenaar eenige belangstelling inboezemen. Zijn Woldemar en Henriëtte in staat, na de wederzijdsche

openbaring van hetgeen er in hun binnenste omgaat, rustig naast elkander te blijven leven, juist alsof er niets ware voorgevallen, dan verdienen zij een getuigschrift van goed gedrag en onbesproken wandel, maar niet eene plaats in een roman.

Wij bezitten eene eerst in later tijd bekend gewordene parodie van Goethe op die soort van romans, die ter wille van de zedelijkheid de logika van den hartstocht verbreken. Men wist reeds uit *Wahrheit und Dichtung*, dat Goethe zich over Nicolaï's *Freuden des Jungen Werther's* menigerlei scherts veroorloofd had. Nicolaï had namelijk aan den Werther een ander slot gemaakt: Albert staat zijne Lotte aan Werther af. Alles is dus in orde. Geen echtbreuk, geen zelfmoord. En waarom zou Albert niet door eene vrije wilsbepaling zijne vrouw aan zijnen mededinger geven? De mensch is immers vrij!

Nadat Goethe dit in *Wahrheit und Dichtung* medegedeeld, en verhaald heeft hoe Nicolaï Albert een pistool met kippenbloed laat vullen en het hem behendig laat leggen in de plaats van het pistool waarmee Werther zich denkt dood te schieten, gaat Goethe voort: ‘Ich verfasste, zur stillen und unverfänglichen Rache, ein kleines Spottgedicht: Nicolaï auf Werther's Grabe, welches sich jedoch nicht mittheilen lässt. Auch die Lust alles zu dramatisiren, ward bei dieser Gelegenheit abermals rege. Ich schrieb einon prosaischen Dialog zwischen Lotten und Werther.... Das Originalblatt dieses Scherzes ist niemals abgeschrieben worden und seit vielen Jahren verstoben.’

Er schijnt evenwel toch een afschrift van gemaakt en onder Jacobi's papieren te recht gekomen te zijn. Zoeppritz heeft het in 1869 uitgegeven in den reeds dikwerf aangehaalden *Nachlass*. Is dit werk misschien niet in aller bereik, zoo moge de volgende aanhaling niet onwelkom zijn:

> ‘*Lotte im Neglischee; Werther im Hausfrack sitzend, sie verbindt ihm die Augen*[1].
> *Lotte*: Nein, Werther, das verzeih ich Alberten mein Tage nicht, ich hab ihn lieb und werth und bin ihm alles schuldig; aber mich dünkt doch wenn einer einen klugen Streich machen will, soll er ihn nicht halb thun, soll nicht durch einen grillenhaften läppischen Einfall alles verderben, was er etwa noch gut machen könnte. We ist da nun Menschenverstand, Gefühl, Delicatesse in seiner Aufführung? Der verfluchte Schu .....

1 Het pistoolschot heeft namelijk Werther het gezicht beschadigd.

> Deine lieben Augen, Werther, du hast seit der Zeit noch nicht helle daraus gesehen. *Werther*: Sie brennen mich heut wieder sehr. Es wird besser werden. Albert hats gut gemeynt. Was kann man dafür dasz es die Leute gut meynen. *Lotte*:..... Meynt er doch Wunder was er gethan hätte; wenn er zu uns kommt sieht er immer so freundlich drein, als wenn er uns glücklich gemacht hätte. *Werther*: Hat er's nicht? Hat er mich nicht dir gegeben? Dich mir! Bist du nicht meine Lotte? *Lotte*: Wenn er dann Gelassenheit, Gleichgültigkeit genug hatte das zu thun: konnt ers mit weit wenigerm Aufwand. Wäre er staat seiner Pistolen selbst zu dir gegangen, hätte gesagt: Werther, halt ein Bischen. Lotte ist dein! Du kannst nicht leben ohne sie! Ich wohl! Also seh' ich als ein rechtschaffener Mann - - enz. *Werther*: Du bist doch immer die liebe Lotte, findst das alles sehr dumm und bist im Grunde doch nicht bös. Küsse mich, Weibchen, und mache dasz wir zu Nacht essen. Ich möchte zu Bett ob ich gleich spüre, dasz mich meine Augen werden wenig ruhen lassen.'

Dit is meer dan eene parodie; het is onderricht in de schoonheidsleer. Inderdaad, zij die aan de kunst slechts nabootsing van de natuur vragen mogen om dit tafereel niet glimlachen. 'Du kannst ohne Lotte nicht leben! Ich wohl!' Menige eerzame echtgenoot zou het immers kunnen zeggen, en menige Lotte zou immers wel willen ruilen. En is dan zulk eene minnelijke schikking, in een land waar echtscheiding van landsvaderlijke genade afhangt, niet veel minder beleedigend voor de zedelijkheid dan Goethe's slot van het *Leiden des jungen Werthers*?

Met andere woorden: er is in den roman voor den vrijen wil geene plaats, daar den vrijen wil alles mogelijk is en de roman juist alleen van het noodzakelijke en berekenbare leeft.

Kunnen wij met *Woldemar* als geheel geen vrede hebben, wij erkennen dat het gebrekkige slot, wanneer men er van te voren niet mede bekend is, juist omdat de ontknooping eerst geheel aan het eind komt, de spanning waarin men het werk leest ongedeerd laat. De knoop zelf is goed gelegd en men verwacht voortdurend eene katastrofe. Karakterstudie is overal zichtbaar. Het karakter van Woldemar zelven is belangrijk. Jacobi heeft in zijn held 'den geestelijken wellusteling' willen teekenen, den man van smaak, van oordeel, van edele opwellingen, van zedelijke aspiratiën, maar die, van alles proe-

vende, van alles genietende, overal den room afscheppende, toch dien zedelijken ernst mist, welke alleen in staat is aan het leven eene hoogere wijding te geven. Komt zulk een karakter, of juister nog, komt iemand van dien aanleg, maar wien juist karakter ontbreekt, tot zelfkennis, dan komt hij tevens tot het besluit, dat door Woldemar aan het eind van den roman wordt uitgesproken: 'Wer sich auf sein Herz verlässt, ist ein Thor.'

VI

Wij moeten aan de hand van Jacobi van de esthetische vragen weer tot de in engeren zin wijsgeerige vragen terug. Een gegrond oordeel zullen wij ook eerst over hem kunnen uitbrengen, nadat wij hem in zijnen strijd met Schelling zullen hebben gadegeslagen, een strijd die met groote hevigheid werd gevoerd.

Jacobi was de aanvallende partij, en wel met zijn geschrift: *Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung*[1] (1811 het eerst uitgekomen). Schelling antwoordde met zijn *Denkmal der Schrift von den göttlichen Dingen* etc[2].

Ook in dit geschrift van Jacobi wordt het groote thema van zijne letterkundige werkzaamheid behandeld en uitgewerkt. Hetgeen ons van de natuur onderscheidt is datgene waardoor wij meer dan de natuur en boven haar verheven zijn, het is het bovenzinnelijke en bovennatuurlijke in ons; het vermogen waardoor wij in staat zijn de natuur onzen invloed te doen ondervinden en haar krachtens dezen invloed te doen voortbrengen hetgeen zij anders niet had voortgebracht; vooral het vermogen waardoor wij de natuur in ons zelven overwinnen, en haar onderwerpen aan de wetten van wijsheid, gerechtigheid, schoonheid, die haar, gelijk van zelf spreekt, oorspronkelijk vreemd zijn.

1 WW., III, bl. 247-460.
2 WW. (uitgaaf van K.F.A. Schelling, 1861), I, S. bl. 19-136. Nadere bijzonderheden zijn te vinden bij Kuno Fischer, *Gesch. der neueren deutschen Philosophie*, Dl. VI, bl. 213 vlgg.

Het bewustzijn van dit vermogen te bezitten dragen wij met ons om, en op het innigst is daarmede verbonden het opzien tot een wezen boven ons, waarin wij hetgeen onze menschelijke persoonlijkheid uitmaakt in het volkomene terugvinden en waarin wij uit dien hoofde den God aanbidden, Wiens almachtige werking niet samenvalt met het gebied waarop de natuurwetten heerschen, maar Wiens wil, met zelfbewustheid en vrijheid handelende, uit liefde de dingen in het aanzijn heeft geroepen. Deze liefde verhindert dat Zijn wil willekeur zij, gelijk omgekeerd Zijne vrijheid Zijne zelfbewustheid verzekert. Ofschoon nu de mensch als redelijk, maar eindig wezen, gebonden is aan eene dubbele uitwendige voorwaarde, de natuur beneden, God boven hem, zoo kan hij toch door de waarneming van zijn eigen geest een besef hebben van hetgeen God is; dit besef onderstelt dat er iets is dat beseft wordt en God dus niet het gewrocht is onzer verbeelding. Het beseffen van God is in den aanvang slechts een zoeken en tasten, maar Jacobi maakt de gedachte van Pascal tot de zijne: gij zoudt Mij niet zoeken, hadt gij Mij niet reeds gevonden, en acht het steeds vollediger vinden van zedelijken vooruitgang onafscheidelijk. Niet elke Godsvrucht is onbestaanbaar met onzedelijkheid, maar bij toenemenden zielenadel stijgt het karakter onzer religie, zoodat zij ten slotte zelve eene deugd in ons wordt, alle andere deugden onderstelt, de edelste en de schoonste, ja als het ware de bloem van alle andere deugden heeten mag. De Godskennis is derhalve niet voor Jacobi iets uitwendigs, dat men in zich opneemt, maar integendeel eene vrucht van ware zelfbewustheid. Wij hebben een God, zegt hij, die in ons mensch werd, en onmogelijk kan men een anderen God kennen, zelfs al werd deze ons onderwezen. Want hoe zou ons de kennis van een God bijgebracht worden? Wijsheid, gerechtigheid, vrije liefde zijn krachten, waarvan men zich eerst eene voorstelling leert maken, wanneer men van die krachten bij al hetgeen men zelf doet gebruik maakt.

Wij vernemen hier weder na eeuwen den toon der oude duitsche mystiek, het vereenzelvigen van kristen en Kristus, het geboren worden van God in ons, waarvan Meester Eckart[1]

1 Aanhalingen uit Eckart en Tauler kan men vinden in mijne *Geschiedenis van het Katholicisme*, Dl. III, bl. 347 vlgg.

en Tauler reeds wisten te spreken, ofschoon uit niets blijkt dat Jacobi met zijne voorloopers bekend is geweest. Dit vergeestelijken van de kerkelijke leerstukken verklaart waarom Jacobi, gelijk wij deden opmerken, in weerwil van zijne overwegend apologetische richting, nooit voor eenige dogmatische overtuiging het harnas aantrekt. Aan die leerstukken, gelijk aan de geschiedkundige zijde van het kristendom, was hem weinig, misschien niets gelegen. Het geschrift dat ons thans bezig houdt is gegroeid uit eene beoordeeling van het zesde deel van de Werken van den bekenden Wandsbecker bode, eene beoordeeling die voor den ‘Hamburgischer unparteiischer Correspondent’ bestemd was. Tegenover Matthias Claudius, die aan de geschiedkundige werkelijkheid van het Evangelie groote waarde hecht, treedt Jacobi's vergeestelijkende, mystieke richting duidelijk aan het licht. Wat Kristus in ons is, hoe hij in ons leeft, is voor Jacobi het eenige waarop het aankomt, en hij is niet bevreesd het hangen aan de gewijde geschiedenis als godsdienstig materialisme te brandmerken.

Maar nauwlijks heeft hij dit harde woord uitgesproken, of hij haast zich mede te deelen hoe zeer hij deze verkleefdheid en in het gemeen elke gehechtheid aan uitwendige vormen begrijpen, waardeeren kan. De wilde die voor den waterval ter aarde valt en de tegenwoordigheid van den grooten geest vermoedt, de bijgeloovige die voor een beeld ligt nedergeknield, kan in zijn oog gewaarwordingen ondervinden van de verhevenste soort. Deze waardeering van de gehechtheid aan bepaalde vormen stemt Jacobi verder tot groote verdraagzaamheid. Hij heeft slechts zachte ironie over voor hen die aan de redelijkheid hunner eigene meeningen in dier voege gelooven, dat zij onwillekeurig elks instemming verwachten en, blijft deze uit, terstond de verstandelijke ontwikkeling des tegensprekers er de schuld van geven. Jacobi wil de verdraagzaamheid evenwel niet verder uitgestrekt zien dan tot meeningen, opvattingen. Die waarheid, die hij onverschillig beschouwen kan, noch wil, ligt voor hem uitsluitend in het bewustzijn van onze hoogere aandrift. Die haar loochent, loochent den eigenlijken aanleg van de menschelijke natuur, de richting in welke zij zich volgens dien aanleg bewegen moet. Hij geeft daarom de volgende bepaling van de waarheid: zij is voor hem de overtuiging, ‘dat de mensch de bestemming en de kracht heeft om zich met zijn geest te verheffen boven het dierlijke, dat met

zijn wezen saamgeweven is'[1]. Maar, men weet het reeds, aan deze overtuiging huwt zich altijd bij Jacobi die andere, volgens welke er iets buiten ons aan onze hoogere aandrift beantwoordt, al geeft hij toe dat wij onvolledig daarmee bekend zijn.

Jacobi wil zich dus plaatsen tusschen 'de Realisten en de Idealisten.' Hun, die met Claudius zoo sterken nadruk leggen op hetgeen onafhankelijk van onszelven bestaat, roept hij toe, dat hetgeen in ons eigen binnenste omgaat voor ons het beslissende is; hun, die alles tot onze inwendige wereld terugbrengen, in onzen geest de eenige bron van alle werkelijkheid zoeken, dat zij vergeten hoe weinig wij met het oog zouden kunnen zien, met het oor hooren, indien er buiten ons niet iets te zien en te hooren viel. Hier, dat is ongeveer tegen het midden van Jacobi's verhandeling, begint eigenlijk eerst de aanval op Schelling, met name op diens zoogenoemde *Identitätsphilosophie*.

Hij noemt Schelling niet; hij spreekt slechts van de filosofen, van wie hij geene zeer liefelijke beschrijving geeft. Het is, verzekert hij, zulk eene platonische liefde die zij der waarheid toedragen, dat zij zich om het bezit van de waarheid in het geheel niet meer bekommeren. Het ware bestaat voor hen niet meer; of liever; wat niet is, dat schijnt hun het ware, en dit in te zien de kern van alle wetenschap, die geene voorwerpen buitzen zich behoeft. Het volstrekte Zijn heeft deze wetenschap gevonden, maar zij vergunt dit Zijn niet iets bepaalds te zijn; eene zuiver logische geestdrift heeft zij overgehouden, maar geloof, hoop en liefde uitgeschud; in het beloofde land van het zuivere weten zal zij u voeren, maar verwacht niet, dat er een druppel melk en honig of van soortgelijke onreine dingen vloeit. 'Zulk eene wijsheid kan hij, die hier getuigenis aflegt, onmogelijk als ware wijsheid laten gelden; uitdrukkelijk en met luider stem moet hij tegen zulk eene wijsheid opkomen.'

Maar even krachtig is zijn verzet tegen hen die den mensch alles van buiten af laten toekomen, die slechts op hunne zinnelijke waarneming vertrouwen, en het oppermachtig gezag van rede en geweten loochenen. Niet uit hun binnenste welt het woord op, dat over alles beslist. Iemand moet hun komen vertellen, dat er een God is; anders blijft hun dit ten eene-

1 WW. III, bl. 318.

male onbekend. Wonderen moeten hun Gods almacht kond doen. De grondslag van hun geheelen godsdienst is de mededeeling, die zij van Gods gezanten ontvangen hebben. Is eens door hen onderzocht of die gezanten vertrouwen verdienen, zoo blijft verder alle onderzoek afgesneden. Daarna nog een stem te gunnen aan rede en geweten, is in hun oog de deur openzetten voor allerlei willekeur en dwaling.

Terwijl wij Jacobi's bewegingen tegen dezen laatsten wederpartijder aan hare plaats laten, willen wij hem nog verder zien manoevreeren tegen de ‘filosofen.’ Hij bestookt hen reeds met hunne eigene geschiedenis. Toen ik begon, verhaalt Jacobi, en het spreekt van zelf dat wij de nauwkeurigheid van zijn verhaal geheel voor zijne rekening laten[1], tastte, ofschoon met een ander oogmerk en met andere middelen, Kant tegelijkertijd als ikzelf de aanmatiging aan door welke de spekulatieve wijsbegeerte zich inbeeldde, bovenzinnelijke waarheden te kunnen demonstreeren. Maar niettemin hield hij aan de overtuiging vast, naar welke bovenzinnelijke begrippen, en met name deze drie: Vrijheid, Onsterfelijkheid, God, toch het eigenlijk voorwerp der wijsbegeerte zijn. Dit wil niet anders zeggen dan dat de wijsbegeerte met deze begrippen haar eigen bestaansrecht verliest. Mist zij bestaansrecht, dan moet de rede, ook volgens Kant, aan zichzelve vertwijfelen, daar, ook volgens hem, Godskennis de hoogste taak der rede is. Bovendien hadden voor Kant de zooeven genoemde bovenzinnelijke begrippen God, Vrijheid, Onsterfelijkheid geheel dezelfde beteekenis als die zij voor ieder hadden. Hij dreef met die begrippen geen onwaardig spel. Alleen de levende God, met verstand en vrijheid begaafd, was voor Kant de waarachtige God.[2]. Niemand heeft hem destijds om dat oordeel met minachting aangezien; integendeel, zoo men zich ergerde, het was aan de kritiek waaraan Kant

1 Men verg. de doorloopende kritiek van Hegel, *Werke*, Dl. XVII, bl. 14 vlgg.

2 Men leest inderdaad in Kant's *Kritik der reinen Vernunft* deze merkwaardige plaats: ‘Da man unter den Begriff von Gott nicht etwa blos eine blind wirkende ewige Natur, als die Wurzel der Dinge, sondern ein höchstes Wesen, das durch Verstand und Freiheit der Urheber der Dinge sein soll, zu verstehen gewohnt ist, *und auch dieser Begriff allein uns interessirt*, so könnte man nach der Strenge dem Deïsten allen Glauben zu Gott absprechen. Indessen..... ist es gelinder und billiger zu sagen, der Deïst glaube einen Gott, den Theïst aber einen lebendigen Gott.’

de drie genoemde bovenzinnelijke begrippen onderwierp, het was aan den doodsteek door hem gegeven aan de bewijzen die tot dusver voor de waarachtigheid dier begrippen tot aller bevrediging waren aangevoerd. Ook verdient het opmerking, dat Kant, zoodra hij de theoretische bewijzen der zuivere rede had doen vallen, er onmiddellijk de postulaten van de praktische rede voor in de plaats stelde. Op die wijze scheen alles gevonden; langs een anderen weg had men de oude schatten herkregen.

Zoo rozenkleurig is het er in de filosofie niet blijven uitzien. Jacobi verhaalt verder, hoe Fichte's *Wissenschaftslehre*, de eigene dochter der kritische wijsbegeerte, die postulaten van de praktische rede overboord wierp en de zedelijke wereldorde zelve God noemde. Hiermede werd de ‘levende God’, dien Kant gezocht had, verzaakt, immers een wezen gepredikt, waaraan bewustzijn noch persoonlijkheid toekomt, en het fraaiste was het zelfvertrouwen waarmede deze godsleer als de eigenlijke triumf van den waren godsdienst werd voorgesteld.

Had de oudste dochter der kritische wijsbegeerte in 1798, voor het minst door hare vrijmoedigheid, eenig opzien gebaard, de tweede kwam en ging nog een stap verder. Het geheele onderscheid tusschen de wijsbegeerte, die de natuur, en de wijsbegeerte, die het geestelijk leven tot voorwerp had, nam zíj weg, en verklaarde openhartig, zonder dat het iemand ontstelde: niets boven, niets buiten de natuur. Leer van de natuur werd daarmede de geheele filosofie, met dien verstande evenwel, dat aan de natuur geenerlei van 's menschen denken onafhankelijk bestaan werd toegeschreven, dat zij samenviel met de wereld van onze voorstellingen, begrippen en verbindingen van gedachten, en buiten deze wereld niet aanwezig was. Het verstand dat kent en de natuur die gekend wordt, werd daardoor één. ‘Es blieb übrig nur ein wunderbarliches, intellektuelles Reich wunderbarlicher intellektueller Träume, ohne Deutung und Bedeutung.’ Er bleef eene soort van wetenschap over, DIE ER BELANG BIJ HEEFT DAT ER GEEN GOD ZIJ, namelijk geen ‘levende God.’ Want waar deze God aangenomen wordt, is in beginsel het dualisme gegeven, en van te voren die eenheid voor de wetenschap onmogelijk gemaakt die door het naturalisme geëischt wordt.

Nadat Jacobi tot dit vonnis gekomen is, waarmee hij zooveel ergernis moest geven, maakt hij, altijd zonder Schelling te noe-

men, maar met altijd duidelijker toespeling op dezen wijsgeer, een scherp onderscheid tusschen het oprechte en het onoprechte naturalisme. Om oprecht te blijven mag het naturalisme spreken van God noch zijn gebod, van vrijheid noch zedelijkheid, aangezien het de waarachtigheid dezer dingen niet meer aannemen kan. ‘Von ihnen redend sagt er, was er in Wahrheit nicht meint. *Wer aber solches thut, der redet Luge*’[1].

Schelling meende op dezen aanval niet te mogen zwijgen.

In de voorrede van zijn *Denkmal* (gedagteekend München, 13 December 1811) verzekert hij uitdrukkelijk, dat zijn boek geen pleidooi is voor den tijdgenoot, omdat het geschilpunt tusschen hem en Jacobi zoowel aan de algemeene letterkundige geschiedenis van zijn vaderland als aan de geschiedenis der wijsbegeerte behoort; dezen zullen onzen strijd niet vergeten en het oordeel uitbrengen. ‘Ik zal met hem of hij met mij voor de rechtbank der nakomelingschap treden.’ Zulk een besef had Schelling van het belang der vraag, die nu tusschen hem en Jacobi vereffend moest worden.

Schelling's antwoord is zoowel beoordeeling van zijnen wederpartijder als toelichting van eigen standpunt. Het leerstuk: niets buiten, niets boven de natuur, neemt Schelling geenszins voor zijne rekening; natuur noemt hij alleen: ‘die (noch) nicht seyende (blosz objektive) absolute Identität.’ Daarentegen is God in zijn oog ‘als Subjekt, die seyende absolute Identität’, en in dit karakter ‘ein Jenseits; also wohl auch ein Auszer und Ueber der Natur seyn musz.’ In zijn stelsel, verklaart hij, ‘ist vom ersten Beginn an der realen Welt eine ideale, der Natur die Geisterwelt entgegengesetzt worden,’ en hij onderscheidt het daarom uitdrukkelijk van het Spinozisme waarmee Jacobi het vereenzelvigd had. Ja, in zijn verweerschrift gaat Schelling zoover dat hij bevestigen durft: ‘alle Angaben (Jacobi's), welche meine wissenschaftlichen Ueberzeugungen betreffen, sind kecke durch nichts zu begründende Erdichtungen

1 Elders nog malscher: ‘Der Naturalist sucht mit den Worten Gott, Freiheit, Unsterblichkeit nur zu täuschen’, of: ‘wer Naturalist ist in dem Sinne treibt mit jenen Worten nur Betrug und Spiel;’ ja: ‘er will nichts wissen von dem wahren Gott, scheut ihn aber dennoch zu leugnen mit den Lippen.’ Het is niet aangenaam te zien, dat Jacobi hier in den gewonen toon der orthodoxe polemiek vervalt. Hoe vaak is sedert door haar dat thema van leugen en bedrog gezongen! Zoo dikwerf gelukkig, dat het thans op niemand meer eenigen den minsten indruk maakt.

ihres Verfassers.' Schelling noemt dan ook het geheele boek van Jacobi, dat zware geschut aanwendende waarvoor de duitsche polemiek zelden bevreesd is, 'eine literarische Schandthat.' Wij komen aanstonds op Schellings toelichting van zijne denkbeelden terug[1], en willen inmiddels zien wat wij ter beoordeeling van Jacobi's wijsgeerige werkzaamheid in het algemeen hier kunnen leeren.

Maar Schelling houdt haar eigenlijk niet voor eene wijsgeerige, voor eene echt wetenschappelijke werkzaamheid. Jacobi heeft twee stellingen die het kort begrip van al zijne beweringen uitmaken: 1°. Spinozisme is atheïsme, is fatalisme en bij de fatalistische beginselen van dit stelsel moet ook de wijsbegeerte van Leibnitz en Wolf vroeg of laat belanden; 2°, de demonstreerende methode moet onvermijdelijk op Spinoza's fatalisme uitloopen. Anders dan Baco, erkent hij dat eene oppervlakkige wijsbegeerte ons God nog laten kan, maar dat eene strenge demonstratie, eene konsekwente filosofie ons God noodzakelijk doet verliezen. Anders ook dan Kant, met wien Jacobi zich gaarne op éene lijn stelt, acht hij het voor die konsekwente wijsbegeerte bewijsbaar dat er geen God is, terwijl Kant toch alleen het onbewijsbare van Gods bestaan geleerd had, maar tevens de filosofie onvermogend had verklaard om te bewijzen, dat er geen God is[2]. Nooit zou Kant toegegeven hebben, dat 'de wetenschap belang heeft bij de ontkenning van God,' welke stelling toch het middelpunt van Jacobi's filosofeeren uitmaakt. Maar dit juist veroordeelt dat filosofeeren als onwetenschappelijk, daar deze stelling, zij moge waar zijn of niet, in elk geval bij Jacobi op de nauwkeurigste

1 The recht, gelijk later blijken zal, schrijft Steffens (*Was ich erlebte*, aangehaald bij Fischer): 'Die Schrift musz noch immer Gegenstand eines ernsten Studiums sein; auch wer jetzt Schelling fassen will, musz sie ganz begriffen haben.'

2 In Kant's verhandeling *Was hciszt sich im Denken oriëntieren*? (uitgaaf van Hartenstein, Dl. I, bl. 119 vlgg.) had Kant inderdaad gezegd: 'Denn, wenn es sich gleich mit dem Vernunftglauben ganz wohl verträgt, einzuräumen: dasz speculative Vernunft selbst nicht einmal die Möglichkeit eines Wesens, wie wir Gott denken müssen, einzusehen im Stande sei; so kann es doch mit keinem Glauben, und überall mit keinem Fürwahrhalten eines Daseyns zusammenbestehen, dasz Vernunft gar die Unmöglichkeit eines Gegenstandes einsehe, und dennoch aus andern Quellen die Wirklichkeit desselben erkennen könnte?' Men moet evenwel niet vergeten, dat Kant dit in 1788 schreef, dat is, eer Jacobi het scherpe onderscheid gemaakt had tusschen verstand en rede.

ontleding van het menschelijk kenvermogen had moeten rusten, en Jacobi zulk eene ontleding zelfs niet beproefd heeft; vervolgens, daar deze stelling, nog eens: zij moge waar zijn of niet, een breken is van te voren met alle filosofie, die elke waarde verliest, zoolang zij niet althans nog de verwachting koestert van omtrent God iets wetenschappelijk uit te maken. Het ergste is evenwel, dat Jacobi zijn persoonlijk onvermogen om langs wijsgeerigen weg God te vinden algemeen maakt, en daardoor aan die schriftgeleerden gelijk wordt die den sleutel der kennis weggenomen hebben en nu, terwijl zij zelven niet ingaan, anderen verhinderen in te gaan.

Schelling beschouwt dan ook Jacobi's hoofdstelling als eene *idée fixe*. Jacobi kan nu eens niet anders dan in elken demonstreerenden wijsgeer een werkelijken of nog onvoltooiden Godloochenaar zien. Hij weet wel, dat Jacobi voor de rede terug verlangt wat hij aan het verstand ontzegt, maar aan deze onderscheiding hecht hij niet veel. Jacobi heeft eenvoudig aan het gevoel den naam van rede gegeven, omdat dit voornamer klonk. In den grond der zaak werd niet het gevoel tot de waardigheid van de algemeen geldende rede verheven, maar de rede tot den rang van zuiver persoonlijk gevoel verlaagd. Er was met dat woord *rede* eene geveinsde hulde gebracht aan het rationalisme der eeuw, maar alleen om onder dezen schijn des te beter alle weten in verdenking te kunnen brengen van atheïstisch te zijn, eene verdachtmaking waarvan de vijanden der wetenschappelijke beschaving, gelijk Kant reeds voorzien had, slechts al te goed ten voordeele van hun vroom obscurantisme gebruik hebben gemaakt.

Eer Jacobi zich veroorloofde zooveel tegen de demonstreerende methode de zeggen, en zelfs te voorspellen tot welk besluit zij noodlottig voert, had hij, volgens Schelling, moeten toonen, dat hij die methode althans volkomen begreep. Men kan, naar Jacobi, het bestaan van God niet bewijzen ‘omdat een bewijs altijd staat boven hetgeen het bewijst en hieraan zijne waarheid en zekerheid mededeelt.’ Ware dat zoo, antwoordt Schelling, dan zou de stelling: *hoe grooter de hoek van een driehoek, hoe grooter de zijde die er tegenover ligt*, staan boven het systeem van Pythagoras, omdat zij aan dit systeem hare waarheid en zekerheid mededeelt. Schelling keert dus Jacobi's uitspraak juist om, en zegt: ‘Hetgeen waaruit men iets afleidt staat ouder het afgeleide en wordt aan het afgeleide onder-

geschikt, daar het slechts gediend heeft om dit laatste voort te brengen.' Kenmerkend is deze bepaling voor Schelling's standpunt tegenover dat van Jacobi. Voor Jacobi is iets bewezen, wanneer het teruggebracht is tot het geheel waartoe het behoort, gelijk men een rad invoegt in het raderwerk waarvan het een deel uitmaakt. Voor Schelling is iets bewezen, wanneer het uit iets anders voorvloeit met eene noodzakelijkheid gelijk aan die waarmede de vrucht uit den boom te voorschijn komt. Het eigenlijk karakter van een bewijs hebben beiden opgevat in overeenstemming met hunne geheele wijsbegeerte, welke wijsbegeerte zelve slechts de afspiegeling is van de wijze waarop zij zich het leven van de natuur voorstellen. Jacobi en Schelling zien beiden in het wijsgeerig denken slechts eene herhaling in een anderen vorm van hetgeen in het leven der natuur plaats grijpt. Voor Jacobi is dat leven een werktuigelijk samenstel, voor Schelling, daarentegen, een gedurig zich ontwikkelen en worden. Veroorlooft men het gebruik van kunsttermen, dan kan men Jacobi's beschouwing mechanisch, die van Schelling dynamisch noemen. Geen wonder dus, dat zij het karakter van het bewijs geheel anders bepalen.

Het is Schelling evenwel niet om die bepaling in het afgetrokkene te doen, maar om de beteekenis van die bepaling voor de groote vraag of het bestaan van God tot het gebied van het bewijsbare behoort. Kant had die vraag beantwoord in ontkennenden zin. Fichte had er geen belang bij gehad, daar hij het Godsbegrip in het begrip der zedelijke wereldorde geheel had laten opgaan. Schelling was, naar zijn eigen getuigenis, de eerste geweest, die den door Kant en Fichte verworpen inhoud der vroegere metafysika tot het groote voorwerp der wetenschap gemaakt, en van nieuws aan vertrouwen getoond had in de wijsbegeerte. Hij was dus, reeds lang eer hij met Jacobi in het strijdperk trad, een levend protest geweest tegen diens grondbeginsel, en het was te voorzien, dat zij vroeg of laat handgemeen zouden worden ten aanzien van hetgeen toen voor de spekulatieve wijsbegeerte eene levensvraag mocht heeten. Tegenover de stelling van Jacobi, volgens welke die wijsbegeerte tot atheïsme moet leiden, plaatst Schelling un het volgende:

> 'Das Daseyn eines lebendigen Gottes ist eben darum erweislich, weil dieses lebendige Daseyn aus einem nothwendigen Grunde, dessen wir uns nothwendig bewuszt werden, und der insofern vor

> und unter dem lebendigen Daseyn ist, sichselbst entwickelt, also auch aus ihm zu entwickeln ist.'

Geheel het diepzinnige en grootsche Godsbegrip van Schelling ligt in deze weinige woorden uitgedrukt, woorden, wel in staat Jacobi te overtuigen van de ruwheid, waarin hij verviel met alle pantheïsme op éene lijn te stellen en aan alle wijsbegeerte den ondergang in het atheïsme te voorspellen. Schelling onderscheidt zich op het nadrukkelijkst van Spinoza. Voor dezen was God de onveranderlijke substantie, voor Schelling het wordend Subjekt van het Heelal: voor den een het Zijn, voor den ander het Worden; voor den een bevat God van alle eeuwigheid het Heelal in zich gelijk een beginsel al zijne logische gevolgen bevat; voor den ander is God van alle eeuwigheid potentiëel datgene wat ooit wezen zal, gelijk de kiem potentiëel de boom is. Spinoza ziet in het heelal eene wiskunstige deduktie, Schelling een zich vormend kunstwerk. De God van Spinoza heeft verstand noch wil en mist persoonlijkheid; de God van Schelling wordt het hoogste Verstand, de zedelijkste Wil, wordt Persoonlijkheid. Eeuwig zijn bij Spinoza de attributen der goddelijke substantie: bij Schelling daarentegen heeft het goddelijk Wezen eene Geschiedenis. Spinoza blijft het onverschillig of hij God beschouwt onder het attribuut van de uitgebreidheid of onder dat van het denken; Schelling ziet datgene, wat in zijne eerste verschijnselen slechts uitgebreidheid scheen, zich ten slotte als denken, als zelfbewustheid, openbaren.

Met zulk eene filosofie had Schelling het recht tegen Jacobi op te komen, die naturalisme en theïsme als volstrekte tegenstellingen behandelde. Daar Jacobi, gelijk wij het bij herhaling gezien hebben, het onwederlegbare van deze beide beschouwingen gelijkelijk staande hield, trok Schelling juist daaruit het gevolg, dat zij te vereenigen moesten zijn, en hijzelf beproefde die vereeniging tot stand te brengen door aan te nemen, dat er in het goddelijk wezen plaats is voor hetgeen wij natuur noemen, dat het natuurlijke het nog onontwikkeld geestelijke, het geestelijke de volle ontwikkeling is van hetgeen wij eerst slechts als natuur konden waarnemen. Ik ben naturalist, had Schelling mogen zeggen, omdat de ware wijsgeerige beschouwing van de natuur op theïsme moet uitloopen; ik ben als wijsgeer theïst, omdat het ware theïsme het naturalisme tot

grondslag en doorgangspunt heeft. Hiertegenover had Jacobi slechts te bieden een God zonder natuur, eene natuur zonder God.

Schelling aanvaardt tegenover Jacobi al de gevolgen die uit dit opnemen van het naturalisme in het theïsme voortvloeien. Het eindige en het oneindige, het zinnelijke en het geestelijke, het kwade en goede vormen voor Schelling geene volstrekte tegenstellingen meer, evenmin als het onbewuste en het bewuste, het dierlijke en het persoonlijke. Als prediker in waarheid van de *identiteitsfilosofie* tracht hij Jacobi's dualisme te overwinnen. Schelling ziet overal de identiteit van hetgeen voor het gewone denken zoo scherp mogelijk tegenover elkander staat. God is hem Alpha en Omega, het Begin en het Einde, maar hij verwacht niet, dat het Einde aan het Begin gelijk zij en de Voltooiing ons niet verder gebracht hebbe dan de Aanvang. De onveranderlijkheid en eeuwigheid Gods ligt enkel daarin, dat in het Begin reeds als kiem aanwezig is wat het Einde noodzakelijk openbaren moet. Hij wil geenszins, gelijk Jacobi hem verweten had, het onbewuste tot de oorzaak van het bewuste of duisternis en dood tot de oorzaken van licht en leven maken. Maar uit den chaos ontstaat de orde, uit de duisternis het licht, omdat die chaos en die duisternis reeds van den aanvang aan dit niet in volstrekten zin waren; omdat hetgeen telkens voorafgaat reeds oorspronkelijk den aanleg heeft om te worden hetgeen telkens volgt. Het pasgeboren kind is even onbewust van zichzelf als het kussen waarop het rust, maar wie zal in het kind en in het kussen het gemis van zelfbewustheid gelijk stellen? Het kind is NOG NIET zelfbewust. Zulk een NOG NIET, in volkomen denzelfden zin, past Schelling, verstaan wij hem recht, op alles toe wat in het heelal ongoddelijk schijnt. Het kwade is nog niet het goede, de duisternis nog niet het licht, natuur nog niet geest, maar het onvolmaakte gaat zwanger van het volmaakte, het mindere draagt het meerdere in zijn schoot. Het verderfelijke wordt gezaaid, het onverderfelijke komt uit dat zaad te voorschijn. Onze tranen besproeien den akker waar eens vreugde gemaaid wordt. Uit het stof der aarde verrijst de mensch, uit de zondige menschheid wordt geboren de gezalfde Gods. Profetie is het wezen der Schepping. Alles is vol van toekomst; alles heeft, zonder het uit te kunnen spreken, op de lippen de grootere heerlijkheid van hetgeen waardoor het vervangen zal worden. Het gansche schepsel zucht,

verwachtende de openbaring der kinderen Gods. In allen is God bestemd alles te worden.

Dat is Schellings epos van het leven Gods in het Heelal; zijne diep zedelijke vergoddelijking der natuur. Heeft Jacobi dit stelsel begrepen? Hij is in zijn innerlijken tweestrijd veronderd. Toen hij in 1816 zijne Verhandeling *von den göttlichen Dingen* nog eens uitgaf, heeft hij er geen woord in veranderd, en met geen woord gepoogd eene beschouwing te wederleggen, waaruit in elk geval een geheel andere lucht ons tegemoet komt dan uit dat vervelend herhalen[1]: vergoddelijking van de natuur is ongodisterij en elke wijsbegeerte moet tot de leer van een blind noodlot leiden. Die van Schelling predikt althans het fatalisme van den geest, wiens zegepraal en opperheerschappij onvermijdelijk zijn. Wie heeft lust zich over deze onvermijdelijkheid te beklagen?

Nadat Schelling Jacobi's eenzijdigheid heeft blootgelegd, onthaalt hij zijne wederpartij op de mededeeling van een gezicht, hetgeen hem de gelegenheid geeft Jacobi nog het een en ander toe te voegen, dat hij den ouden man niet zoo onmiddellijk in het gezicht had kunnen zeggen en dat toch wel verdiende gezegd te worden. Hij verraadt daarbij èn kunstzin èn gebrek aan fijnen smaak.

Schelling ziet eene ontelbare menigte menschen van allerlei beroep en in haar midden Jacobi als redenaar. De meesten liepen weg, slechts eene kleine kern bleef, waaruit een den redenaar antwoordde. Schelling zelf had inmiddels naderbij kunnen treden en hoorde nu hoe een rechtzinnig theïst Jacobi de les poogde te lezen. Daarop ontvangt Jacobi eene terechtwijzing van de vrienden der rede, die hij evenmin als de rechtzinnigen heeft kunnen bevredigen. Eindelijk vallen hem, en wel in den persoon van Schelling, de wijsgeeren van beroep aan. Door alle dezen uitgestooten, richt Jacobi zijne schreden naar een aangenamen heuvel, de verblijfplaats der dichters, der redenaars, der groote schrijvers. Hij wordt er vriendelijk ontvangen, en onder de hand maakt een der wijsgeeren bij zichzelven de opmerking: ‘de man die noch geheel dichter noch geheel wijs-

1 ‘Seit fünf und zwanzig Jahren ertragen wir das *Genörgel* von Religion und Glauben, mit dem Sie uns in den Ohren liegen,’ zegt Schelling, of laat hij zeggen tot Jacobi door personen, die hij sprekend invoert. Het is niet de ergste van de liefelijkheden, die hij Jacobi toeduwt.

geer is noch recht binnen noch recht buiten het kristendom staat, kan misschien juist daarom hopen nog eene plaats te vinden onder de schrijvers.'

Hoe het zij, Jacobi wordt niet toegelaten zonder een enkele harde waarheid te hebben gehoord. Het verheugt ons, zoo spreekt iemand hem toe, dat gij tot ons komt. Wij hadden u al lang verwacht. Maar wat hebt gij dan toch bij u, dat hier zulk een ongewonen reuk verspreidt[1]? Jacobi scheen niets bij zich te hebben dan zijn boek: *von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung*. De ander nam het hem uit de hand, rook er aan en wierp het met de uitdrukking van eene zeer onaangename gewaarwording achterover van den heuvel af in het open veld: hij ging daarop voort: waarlijk, met zulke dingen moet gij hier niet aankomen. Hier woont geene boosheid; hier is elk slechts met het zijne bezig; hier heeft elk zijne eigene aarde, zijnen eigenen stam. Een groot dichter (Goethe) heeft u indertijd reeds van het geleerde *commérage* willen aftrekken. Gij leunt te veel op anderen. Gij hebt altijd de eene of andere aanhaling noodig om daaraan uwe eigene redenering voort te spinnen. Zelfs uw *Woldemar* kon niet opschieten zonder ellenlange plaatsen, overgenomen uit Plutarchus en de hemel weet welke andere schrijvers nog meer.... Sommigen beweren, dat gij dan alleen goed schrijft wanneer gij hartstochtelijk wordt, en dat uw stijl anders mat is. Het kan wel zijn dat gij dezen prikkel noodig hebt, maar gij moet toch zorgen dat gij nooit den goeden toon beleedigt door in verdachtmaking en aanhitsing te vervallen. Geen deskundige kan uwe kunstvaardigheid als schrijver in twijfel trekken, daarom moet gij niet weigeren goeden raad aan te nemen, en de waarheid willen hooren ten aanzien van uwe deugden en van uwe gebreken. Gij noemt de dingen bij hun naam, dit is uw verdienste, maar uw fout dat gij er u te veel van bewust toont te zijn wanneer gij een gelukkige, eene juiste uitdrukking gevonden hebt en te veel zelf zorgt, dat niemand haar over het hoofd zie. Uw vriend Asmus stelt gij u niet genoeg ten voorbeeld, die 'dem glänzenden Gedanken, ehe er hervortritt, die Strahlen löscht.' Onvoorwaardelijk kunnen wij u niet als schrijver aanmerken. Gij zijt slechts een godgeleerd-wijsgeerig

1 Ik dacht vooral aan dezen trek toen ik Schelling gebrek aan fijnen smaak verweet.

schrijver, die met uw pen den titel van den achtsten Hendrik hoopt te verwerven, den titel van Verdediger des Geloofs, of die, gelijk de fransche vorst allerkristelijkste koning heet, allerkristelijkste wijsgeer wenscht te heeten; en deze beide eigenschappen wenscht gij op eene wijze te vereenigen die u als schrijver eenen rang verzekert. Maar daartoe zijn degelijke gedachten noodig, daarvoor is wetenschap onmisbaar, en haar hebt gij juist van den aanbegin roekeloos in het aangezicht geslagen door haar het vermogen te ontzeggen van de goddelijke dingen te kennen. Nu worden uwe verhandelingen kapucinaden. Gij verheft te veel de stem, denkt niet genoeg rustig na, ontstelt reeds bij het eerste woord dat u gevaarlijk schijnt. Gij zijt altijd aan het kijven, aan het opdringen van uwe overtuiging omtrent den eenig mogelijken weg van geloof en godsdienst te handhaven. Heeft Kristus zoo geleerd? Heeft Sokrates zoo gesproken? Sokrates had toch anders gelegenheid genoeg om zich het kijven, den toon van Xanthippe, eigen te maken...

De strafrede is ten einde. En nu ziet Schelling verder hoe Jacobi een oogenblik een begin van verbrijzeling des harten toont. Jacobi verlaat den heuvel, komt langs zijn boek dat nog steeds op den grond ligt, en is in tweestrijd: zal hij het opnemen of het laten liggen? Hij beseft thans de ijdelheid der dingen waarbij hij tot dusver zijn roem heeft gezocht. Hij is op het punt van eene goede keuze te doen. Daar komt zijn vooroordeel weer alles bederven: ware Godsdienst is met weten en wijsbegeerte onbestaanbaar!..... Zijn kwade Engel heeft gezegevierd, en duidelijk verneemt men zijn besluit: ‘Rede en Verstand, Wijsbegeerte en Goeden Smaak wil ik van nu aan den rug toekeeren, en mij wenden tot de zuiver godsdienstigen, tot de kinderen Gods.’

Maar kan hij tot dezen komen? Ginds is een andere heuvel waarop aangebeden wordt. Men ziet daar vrome gebaren, moeders hare kinderen voerende aan den voet van schoon omkranste altaren. Jacobi nadert, doch kan slechts naderen tot op zekeren afstand, dan wordt hij weder afgestooten; hij wijkt terug, doch ook slechts tot op zekeren afstand; dan begint hij weder aangetrokken te worden. Het gaat met dezen lichten geest ten aanzien van den godsdienst, gelijk met lichte lichamen ten aanzien van eene elektrisch geladene oppervlakte. In dezen pijnlijken toestand wordt Jacobi aangesproken door een

vreemdeling, die hem de ernstigste verwijten maakt. Hoe? Jacobi's verstand wil onzijdig blijven ten aanzien van dien God, dien wij niet slechts met ons geheele hart, dien wij evenzeer met ons geheele verstand behooren, lief te hebben? Zijn verstand is tevreden met de belijdenis: ik weet niet of er een God is? Hij wil slechts zalig zijn in zijn gevoel? Verfoeilijk quietisme, dat geen partij kiest tusschen God en de wereld. Want men kan God niet anders dienen dan door de wereld te bestrijden. - Een krijgsman Gods op aarde, zoo noemen de Oosterlingen den mensch. Had God ons slechts als kinderen aan zijnen boezem willen koesteren, hij had ons niet van zich gestooten in deze ruwe wereld. Jacobi zou in de groote huishouding Gods, waar alles zich weert, wel gaarne het vertroetelde kind des huizes zijn, en bovendien nog afgeven op hen die daarbuiten moedig in het strijdperk staan. Maar dezen hebben meer waarde in Gods oogen dan een heir van geestelijke lediggangers, want zij worstelen juist om hetgeen zij gevoelen ook te begrijpen. Waar hun hart is, daar is ook hun geest. Hun kennen is liefhebben, hun liefhebben is willen kennen!..

Zevenentwintig bladzijden lang wordt deze rede, wordt het visioen nog voortgezet, maar het belangrijke houdt hier op. Schelling is niet genoeg kunstenaar geweest; hij heeft niet genoeg maat gehouden. Hij wordt te lang, te zwaar op de hand. Het snoeimes van den franschen smaak weet ook deze duitsche schrijver, hoe veel talent hij anders verrade, niet te hanteeren. Ook heeft Schelling zich veel te boos gemaakt om aan de kunst niet ontrouw te worden. Zijn geheele werk is er op aangelegd om Jacobi, gelijk men zegt, wetenschappelijk en zedelijk te vernietigen; en Schelling heeft daardoor natuurlijk niets anders bereikt dan dat wij zijn eigen karakter, zijne persoonlijkheid lang zoo verheven niet vinden als zijne wijsbegeerte[1]. Zijn geschrift herinnert (alle evenredigheden in acht genomen) aan het scherprechtersbedrijf indertijd door Prof. Scholten uitgeoefend tegen Prof. van Oosterzee. Voor ons, die in alle bespiegelende wijsbegeerte slechts eene esthetische opvat-

1 Jacobi's antwoord, voor de nieuwe uitgaaf van zijn aangevochten en deerlijk gehavend werk, is waardig. Hij schold niet weder. Bij Jacobi was juist de persoonlijkheid verhevener dan de wijsbegeerte. Het spreekt van zelf, dat ons oordeel over de persoonlijkheid van Schelling niet slechts op de beschouwing van dezen strijd rust.

ting van het Heelal zien, is een strijd, als die tusschen Schelling en Jacobi gevoerd werd, niet een strijd tusschen ‘de wetenschap’ en ‘het geloof,’ - de wetenschap, die overal mathesis is, heeft met de wijsbegeerte van Schelling evenveel of even weinig van doen als met het geloof van Jacobi, - maar het is een strijd tusschen een ruimer, breeder, schooner opvatting van de dingen, en zulk eene opvatting als meer aan het gewone slag van menschen behaagt. Het monisme van geesten als Schelling staat tot het dualisme van geesten als Jacobi gelijk bijvoorbeeld de muziek van Beethoven staat tot de muziek van iemand, die in zijne ziel op verre na niet zulke verhevene en diepe harmoniën vernomen heeft. Als Beethoven durft Schelling dissonanten aan, die ook juist den greep van het genie vorderen om tot harmonie te kunnen worden.

Wat blijft de grootste onder ons toch klein! Schellings genie, sterk genoeg, om, andere Atlas, de geheele werkelijkheid op zijne reuenschouders te nemen en haar ten top van den berg der verheerlijking te dragen, is niet groot genoeg om Jacobi's dualisme recht te laten wedervaren; om hem, den leeraar van de filosofie der IDENTITEIT, te doen beseffen, dat zijn monisme met dat dualisme geene volstrekte tegenstelling vormt, dat Jacobi's dualisme eenvoudig *nog* niet monisme is, maar er de kiem van behelzen moet. Vraagt men waarom Schelling dit niet kan inzien, zoo schijnt het slechts mogelijk te antwoorden: omdat Jacobi en Schelling, niet slechts geesten van anderen aanleg, maar zij bovendien tijd- en stadgenooten waren. Wie weet hoe fraai Schelling over Jacobi geschreven zou hebben, indien deze Fra Jacopo had geheeten en in de veertiende eeuw monnik ergens in een italiaansch klooster ware geweest. Het geheim der verdraagzaamheid ligt vaak in een eenvoudig antidateeren van levende persoonlijkheden. Geesten van tijdgenooten die men niet lijden mag moet men naar een andere eeuw doen verhuizen; het is niet te zeggen welk een betooverend licht dan op hunne onaangename tronie valt.

Hegel, geen stadgenoot en jonger tijdgenoot, velt over Jacobi reeds een veel gunstiger oordeel. Had Schelling Jacobi een *sykophant*, een aanbrenger en theologischen tinnegieter genoemd, Hegel, die in het dualisme zeker even weinig smaak kon vinden, schrijft[1]: ‘Jacobi ist vom edelsten Character, ein tief

1 *Werke* (Berlijn, 1836), Dl. XV, bl. 535 vlgg. Elders, Dl. XVI, bl. 203: ‘Wir schicken noch die Versicherung voraus, dasz wir vor dem Reinmenschlichen in diesem Veteran der Literatur, vor seinem Geistestalent, alle gebührende Hochachtung besitzen, und wo unser harmloses Urtheil schmerzen könnte, es zunächst nur seine literarische Erscheinung angeht, indem wir ja über den Menschen zu richten nicht berufen sind.’ Gelijke welwillendheid spreekt uit Dl. XVII, bl. 3

gebildeter Mann.' Hij waardeert ten volle de meerderheid van Jacobi tegenover de bloemrijke zendelingen van de droge wijsbegeerte van Wolf, en weet wat het voor Jacobi bewijst op de eigenlijke beteekenis van het spinozisme opmerkzaam gemaakt te hebben, eene beteekenis waar een Mendelssohn geene oogen voor had. Het verschil in het algemeen tusschen deze twee geeft hij nauwkeurig op, waar hij zegt: 'Mendelssohn setzte in's Denken und Begreifen unmittelbar das Wahre und Wesen... Jacobi ist das Denken nicht die Quelle der Substanz, sondern die Substanz die Quelle des Denkens.' Naar waarheid kenschetst hij Jacobi tegenover Kant door in het licht te stellen, dat deze wegens het subjektief karakter onzer denkvormen, gene vooral wegens de eindigheid van onzen geest, de rede buiten staat acht het bovenzinnelijke te kennen.

Men begrijpt evenwel, dat Hegel, met al zijne onpartijdigheid, er geen oogenblik aan denkt om zich aan Jacobi's zijde te scharen. Zag Jacobi in Schelling's spreken van God slechts leugen en bedrog, Hegel verklaart te recht dat Jacobi's spreken van geloof en openbaring ook bijzonder geschikt is om de goêgemeente zand in de oogen te strooien. Overal bouwden destijds de geloovigen die taal van Jacobi na, en waanden er zich zeer door gesticht, maar zij vergaten, dat de Kerk openbaring had genoemd de mededeeling van Gods wege door middel van Gods gezanten van eene bepaalde leer, en het geloof allereerst een voor waar houden van deze leer, terwijl Jacobi juist, - wij hebben het gehoord, - van dit supranaturalisme gruwde. Het onderscheid tusschen geloof, in den zin van Jacobi, en denken kan Hegel niet zo groot vinden. Het geloot zal eene onmiddellijke bewustheid zijn van het Volstrekte Wezen, de geloovige voelt zich van dat Wezen doordrongen, één daarmeê. Welnu, de denker evenzeer. De geloovige weet zich wel vereenigd maar niet vereenzelvigd met het Volstrekte Wezen: de denker onderscheidt evenzeer zijn eindig verstand van dat absolute Denken dat tevens absoluut Zijn is. Hegel acht evenwel op het onmiddellijk karakter van ons Godsbesef vrij

wat af te dingen, wanneer men althans eenig denkbeeld van God er mee verbindt. Het onmiddellijke weten is slechts dat weten dat wij aan de zinnelijke waarneming danken. Heeft het weten een geestelijker inhoud, zoo is het slechts in schijn onmiddellijk, inderdaad de vrucht van eene opvoeding die lang heeft geduurd. ‘De Egyptenaren,’ zegt Hegel, ‘hebben evenzoo onmiddellijk geweten dat God een os of een kat was; en nog heden ten dage hebben de Indiërs de onmiddellijke bewustheid van meer soortgelijke waarheden.’ Het getuigt dus van gebrek aan nadenken over het hoofd te zien, dat het Algemeene geen voorwerp van onmiddellijke bewustheid zijn kan. En hoe algemeen is Jacobi's godsbegrip! Terecht merkt Hegel aan, dat wij van Jacobi niets anders ontvangen dan het hoogste Wezen, *l'Être Suprême* van de fransche deïsten: dat hij den honger naar het hoogere meer wekt dan bevredigt.

VII.

Na het oordeel van mannen als Schelling en Hegel, en reeds vroeger dat van Goethe over Jacobi vernomen te hebben, schijnt ons ter voltooiing dezer kenschets niets over te blijven dan eene vergelijking tusschen Jacobi en Hamann[1].

Hamann is een oorspronkelijke geest. Jacobi heeft zijn leven lang geteerd op een paar gedachten van zijn genialen voorganger. Daarentegen heeft Jacobi aan deze gedachten een wijsgeerigen vorm gegeven, dien Hamann nooit in staat zou geweest zijn haar te verleenen en zonder welken zij toch waarschijnlijk voor de geschiedenis van het menschelijk denken verloren waren gegaan. Die twee gedachten, - de noodzakelijkheid van te gelooven, toegepast op de zinnelijke waarneming, en de kennis van de werkelijkheid buiten ons die wij aan deze waarneming ontleenen, het gevolg eener openbaring, - komen bij Hamann onder een ander licht te voorschijn dan bij Jacobi, minder opzettelijk, meer als in het voorbijgaan, meer als eene

1 Leerrijk daarvoor is Hegel's opstel over Hamann, *Werke*, Dl. XVII, bl. 38 - 110, zoowel als de langdurige briefwisseling tusschen Hamann en Jacobi.

der vele paradoxale uitingen van een geest, die er behangen in schept de menschelijke rede in haar onvermogen ten toon te stellen en alles terug te brengen tot eene openbaring van de Godheid. In Jacobi's hand zijn die denkbeelden wapenen geworden, de wapenen bij uitnemendheid in het tuighuis zijner theologische polemiek. Jacobi brengt die denkbeelden in verband met geheel eene beschouwing van de wijsbegeerte en hare methode, eene beschouwing waarin Hamann zich niet kan vinden, omdat zij hem, die alle tegenstellingen zoo gaarne in zich opnam[1], te uitsluitend, te volstrekt oordeelend en veroordeelend is. Juist omdat Hamann nog zooveel meer dan deze twee denkbeelden had, stelt hij er niet zijne ziel en zaligheid in, gelijk dit bij Jacobi het geval is, die wel beseffen moest, dat hij, werden hem deze twee geroofd, niet veel meer overhield. Hamann kon te minder bij de genoemde stellingen blijven staan, naarmate hare waarde bijna alleen in den strijd met het wijsgeerig dogmatisme uitkwam, dus van ontkennenden aard was, en hij, niet gelijk Jacobi met polemiek tevreden, behoefte gevoelde de volheid van zijne godsdienstige inzichten naar alle zijden uit te storten.

Groot is inderdaad het verschil tusschen Hamann en Jacobi wanneer men op de kracht en levendigheid van hun geloofsleven let. Jacobi was veel meer aangetast door het ongeloof dat hij bestreed. Hij herinnert aan Prometheus: een roofvogel heeft de nagels geslagen in zijn hart. Hij speelt niet met een vijand, die hem wel niet overwinnen kan, maar hem toch gevoelig lijden doet. Er is iets gejaagds, iets pathetisch, daardoor ook iets en zelfs te veel oratorisch in zijn stijl, want hij moet zich gedurig verweren tegen eene noodlottige macht die, niet slechts buiten hem aanwezig, veeleer haren medeplichtige vindt in zijn eigen verstand. Hamann heeft nooit getwijfeld, veel minder vertwijfeld, nooit de angsten, ‘den afgrond’, van Pascal gekend, waarvoor Jacobi juist terugbeefde. Hij speelde daarom met de tegenwerpingen van het ongeloof, behandelde ze uit de hoogte, en verhief zich vaak tot een humor, die altijd boven Jacobi's bereik bleef. Deze geeft den indruk alsof hij met zijne bewering: de wetenschap vindt God niet, kan God niet vinden, van den nood, gelijk men zegt, eene deugd maakte; alsof hij

1 ‘Es ist wunderbar, in welch hohem Grade er alle Extreme in sich vereinigt,’ schrift Jacobi aan zijn broeder, omtrent Hamann.

in den grond van zijn hart het anders gewenscht en niets liever gewild had dan de pantheïsten met hunne eigene wapenen te kunnen bestrijden. Hij keert zich van de wijsbegeerte af met eene zekere teleurstelling, met eene zekere bitterheid, ongeveer gelijk aan die welke tegenover het vrouwelijk geslacht den man vervullen kan, die zich in éene vrouw bedrogen heeft. Hamann kon niet teleurgesteld worden door de wijsbegeerte, omdat hij op geen enkel tijdpunt van zijn leven iets van haar verwacht had. Zijn kristendom was geheel anders ontstaan dan dat van Jacobi. Deze had het medegebracht van den omgang met eene dienstbare en bewaard in zijne engelreine ziel. Nooit had hij het kunnen verliezen, indien niet de fransche Encyclopedisten op den verstandelijken inhoud van het kristendom storm geloopen hadden. Dien verstandelijken aanval af te slaan moest dus zijn hoofdoogmerk zijn. Hamann daarentegen had zijn kristendom gevonden, gelijk een man in schamele kleeding en morsige armoede een parel vindt van groote waarde, die hem plotseling rijk maakt. In de bedorvene lucht van zijn diep gezonken zedelijken toestand was op eens uit de heerlijke oorkonden van den verhevenste aller godsdiensten een adem van leven, van zielenadel en zielsverheffing tot hem gekomen die hem dronken had gemaakt van de heiligste vreugde. Wat had hij bij de wijsbegeerte te staan bedelen om bewijzen, om eene zekerheid, waarvan het hem nauwelijks de moeite waard was te onderzoeken of zij hem door de wijsbegeerte wel kon worden verleend. Jacobi kunt gij vragen wat hij met zijn verstand, wat hij met zijn hart weet; hij heeft nauwkeurig berekend hoeveel voedsel het inwendig leven ontvangt van het denken, hoe veel van het gevoel. Maar vraag dit niet aan Hamann, die u slechts éene bron kan noemen van al zijne wetenschap: den Bijbel, want, wat die Bijbel hem gegeven heeft, is in de hoofdzaak dit: de opvatting van de zinnelijkwaarneembare werkelijkheid als het zinnebeeld van het geestelijke. Jacobi, met die voor het verstand berekenbare, begrijpelijke werkelijkheid verlegen, zoekt en stelt het goddelijke boven en buiten haar. Hamann behoeft zoover niet te reiken; de gewone werkelijkheid vergeestelijkt zich onder zijne handen; alles wordt beeld, alles wordt profetie. Wanneer men hem uit het veld denkt te slaan met de opmerking dat hij met zijne manier van verklaren, van allegoriseeren, groote waarheden, even goed als uit den Bijbel, uit de vuilnis van Crébil-

lon's romans zon kunnen te voorschijn halen, antwoordt hij met de grootste kalmte: ‘darauf sind wir angewiesen.’ ongeveer gelijk da Costa aannam het Evangelie te verkondigen uit de *Mystères de Paris*. Het zinnelijk waarneembare en het geestelijke vormen dus geenszins voor hem, gelijk voor Jacobi, tweeërlei gebied, waartoe tweeërlei weg en deur den toegang verschaft; neen, natuur is de taal van den geest, geest de ziel der natuur.

Hamann's grootscher aanleg leert hem dus in zijne beschouwingen eene eenheid vinden, waar Jacobi aan innerlijken tweestrijd ten prooi blijft. Maar die eenheid is niet de vrucht van zijn denken, veeleer het gevolg van een voortdurend gericht houden van het oog op het edele, het verhevene. Jacobi's tweestrijd is van dien aard, dat daaruit blijkt hoeveel meer hij filosoof was dan Hamann. Hamann's eenheid is van dien aard,dat daaruit blijkt hoeveel oorspronkelijker geest, hoeveel krachtiger persoonlijkheid hij was dan Jacobi.

De rechtzinnnigheid heeft vaak gepoogd zich van Hamann en Jacobi meester te maken en de wederpartij heeft haar soms deze merkwaardige schrijvers gegund. Men herinnert zich wellicht[1], dat Lindner Hamann den verdediger der stijfste orthodoxie noemt. Het is niet aan den schrijver dezer regelen te bepalen wat rechtzinnigheid heet noch wie zij als hare bondgenooten wil erkennen. Maar indien rechtzinnigheid bestaat in het naspreken van de leeringen der vaderen, in het kunstmatig doen bewegen van uitgeleefde vormen, in het op den voorgrond plaatsen van dogmatische tegenstellingen die voor ons denken hare beteekenis verloren hebben; indien rechtzinnigheid zich kenmerkt door te belijden, niet wat men zelf gelooft, wat men zelf in den strijd des innerlijken levens veroverde, maar wat het voorgeslacht geloofd heeft; indien zij gelijk hebben, die de rechtzinnigheid, gelijk deze gewoonlijk optreedt, eenzelvig achten met ziellooze eentonigheid, in den grond diep ongeloovige vreesachtigheid, en alle vrije openbaring des geestes doodende bekrompenheid, dan zou ik toch op mij durven nemen tot de rechtzinnigen met eenig zelfvertrouwen te zeggen: Hamann was niet uwer een[2] en Jacobi evenmin. Wat Hamann in

1 Zie *De Gids* van 1 Mei.

2 Gelijk Jacobi zich omtrent een zeker supranaturalisme de uitdrukking: materialistische godsdienst veroorloofd heeft (zie boven), zoo vinden wij bij Hamann in diens geschrift: *Golgatha und Scheblimini*: ‘Unglaube im eigentlichsten historischen Wortverstande ist die einzige Sünde gegen den Geist der wahren Religion, *deren Herz im Himmel*, wie ihr Himmel im Herzen ist. Nicht in Diensten, Opfern und Gelübden, die Gott von den Menschen fordert, besteht das Geheimnisz der christlichen Gottseligkeit, sondern vielmehr in Verheiszungen, Erfüllungen und Aufopferungen, die Gott zum Besten der Menschheit gethan und geleischt, nicht im Gebot das er aufgelegt, sondern im höchsten Gute das er geschenkt bat.... Dogmatik und Kirchenrecht gehören lediglich zu den öffentlichen Erziehungs- und Verwaltungsanstalten.... sic sind weder Religion noch Weisheit die von oben herabkommt, sondern irdisch, menschlich, und touflisch.’ Jacobi, in den reeds vroeger aangehaalden brief, schrijft van Hamann: ‘Ihm ist der wahre Glaube, wie dem Verfasser des Briefes an die Hebräer, Hypostasis. Alles andere, spricht er verwegen, *ist heiliger Koth des groszen Lama*... Lavater's Durst nach Wundern ist ihm ein bitteres Aergernisz und erregt ihm Misztrauen in Absicht der Gottseligkeit des Mannes, den er übrigens von Herzen liebt und ehrt.’

Londen gered heeft was waarlijk niet de eene of andere oude, onverstaanbare formule; wat Jacobi bezield en waarvoor hij den smaad van sommige wijzen en verstandigen gedragen heeft was niet, verre van dien! - een door meerderheid van stemmen op eene kerkelijke vergadering vastgesteld, of liever doorgedreven leerstuk. Machtiger greep het aan. hooger voerde het mede; de borst doortintelend van hooger en vreugdevoller leven dan waartoe uwe uitgeputte fraseologie ooit zal blijken in staat te zijn. Deze mannen hebben willen gelooven en aanbidden, niet krakeelend theologiseeren. Zij hebben om vleugelen gesmeekt, die hen boven het gemeene en gewone konden verheffen. Zij hebben in hun voorbeeld willen toonen, dat een kristen niet een ontmenschelijkt wezen is, sprekende zonder bezieling, handelende zonder koninklijke waardigheid, maar dat hij is wat een engelsch schrijver te recht genoemd heeft: ‘the highest style of man.’

Heidelberg.
A. PIERSON.

Uit oude familiepapieren

Memoria Ludovici Caspari Valckenarii. Scripsit Jo. Theod. Bergman. Edidit Societas Artium et Doctrinarum Rheno-Trajectina. Rheno-Trajecti, apud C. van der Post. 1871.

Tot het schrijven van dit boek heeft eene prijsvraag aanleiding gegeven, welke reeds in 1816 door het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen onder aller aandacht gebracht was. Van de vier groote philologen, die gedurende de vorige en het eerste gedeelte dezer eeuw de eer hunner wetenschap in Leiden hadden opgehouden, kon Hemsterhuis gekend worden uit het beroemde Elogium van Ruhnkenius, Ruhnkenius uit de niet minder beroemde Vita van Wyttenbach, Wyttenbach uit de veel minder beroemde, maar toch altijd voor de kennis der feiten bruikbare Vita van Mahne; maar de levensbeschrijving van Valckenaer ontbrak. De sedert 1816 door het Utrechtsch Genootschap jaarlijks herhaalde poging leidde tot geen goeden uitslag, zoodat in 1839 de zoo dikwijls vergeefs uitgeschreven prijsvraag is ingetrokken. Eindelijk heeft Dr. Bergman de pen opgevat en aan de Directie de verhandeling aangeboden, welke hier voor mij ligt; men toonde zich bereid de kosten der uitgave te dragen en zoo is dan nu aan Valckenaer de hulde gebracht, die hem veel te lang was onthouden.

Hoe jammer dat dit boek niet vijftig jaar vroeger is geschreven! De vreemdeling zal het slechts bij uitzondering ter hand nemen, want het mist den rijkdom van inhoud en de voortreflelijkheid van vorm, waardoor inzonderheid de Vita Ruhnkenii zoo aantrekkelijk is. Bovendien zal men zich buiten onze grenzen licht wel tevreden stellen en ook kunnen

stellen met de leerzame Geschichte der klassischen philologie in den Niederlanden van Lucian Müller. En wat onze landgenooten aangaat, zij die geen vreemdelingen zijn in de literatuur van dit tijdvak, zullen bij Dr. Bergman wel het een en ander vinden, dat hun nog onbekend was, maar zoowel de Vita Ruhnkenii als de reeds uitgegeven brieven van Valckenaer, doch voornamelijk de werken zelven van den grooten philoloog, die aan onze literatoren niet vreemd zijn, geven zooveel bouwstoffen om te leeren hem op prijs te stellen, dat de nieuwste levensbeschrijver, die trouwens niet veel meer tot zijne beschikking had dan deze algemeen bekende bronnen, weinig of niets kon toevoegen aan het beeld, dat menigeen zich reeds uit de opgenoemde gegevens had samengesteld.

Ik ben voorbereid op de opmerking, dat dit verwijt onverdiend en vergezocht is. Men zal mij zeggen, dat Dr. Bergman het niet helpen kan, dat de trekken die hij wilde verzamelen, in gedrukte bescheiden waren te vinden, en men zal beweren, dat die verzameling van het allerwege verspreide toch altijd een nuttig werk was. Ik erken de juistheid van deze verontschuldiging, maar wil nu ook nader verklaren, wat mij in dit jongste geschrift van onzen bejaarden Oud-Bibliothecaris minder voldoet. Eigenlijk zeide ik het reeds: het boek had evengoed voor vijftig jaren kunnen geschreven worden. Voor den schrijver schijnt met 1785, het sterfjaar van Valckenaer, de philologie te hebben afgedaan. Maar die bedenkt, welke reuzenschreden ook op dit gebied na dien tijd gezet zijn, verlangt onder het lezen onwillekeurig eene aanwijzing van de plaats, welke aan Valckenaer in de geschiedenis zijner wetenschap toekomt en vooral eene nauwgezette beoordeeling van het gebruik, dat nog heden ten dage van zijne werken kan en moet gemaakt worden. Wat is verouderd? Wat is na hem beter gezegd? Wat heeft nog altijd blijvende waarde? Op deze vragen hoort men geen antwoord en juist dit verlangt de lezer thans, al kon hij in 1816 ruimschoots tevreden zijn geweest met hetgeen Dr. Bergman hem geeft.

Wellicht is het beter, vragen als boven gesteld werden, niet alleen met het oog op Valckenaer te beantwoorden: het komt mij doelmatiger voor, hem niet los te maken van de periode waartoe hij behoort; maar hoe dit zij, eene beschouwing der werken van Valckenaer, gepaard met eene schatting van de tegenwoordige waarde, vereischt een afzonderlijk boek, en

al meende ik daartoe de noodige voorbereiding en geschiktheid te bezitten, toch zou iets dergelijks niet als ter loops in eene korte aankondiging kunnen worden afgedaan. Er is iets anders, dat ik den lezer wil mededeelen. het was mij bekend, dat behalve de letterkundige nalatenschap van L.C. Valckenaer, welke door zijn kleinzoon Mr. L.C. Luzac aan de Leidsche bibliotheek was vereerd, bij de familie nog tal van bijzondere papieren bewaard werden. De eerst bedoelde stukken had ik in 1862 reeds goeddeels doorgeloopen en bovendien had Dr. Bergman daarvan, naar het scheen, getrouw gebruik gemaakt. Doch in de familiepapieren, welke hij niet had ingezien, hoopte ik het een en ander te zullen vinden, om Valckenaer in zijn huislijken kring te leeren kennen en daarmede eene bijdrage te leveren tot de kennis der vaderlandsche zeden en gebruiken in de vorige eeuw. Mr. J. van Heukelom Jr., de kleinzoon van Valckenaers dochter, heeft mij met de grootste bereidvaardigheid inzage in die papieren gegeven. Hij heeft daardoor aanspraak op mijnen dank, gelijk ook op dien mijner lezers, ingeval zij oordeelen, dat ik het rechte gebruik van de toevertrouwde documenten gemaakt heb. Het is mij evenwel gegaan, als het menigeen gaat. Ik zocht naar bijzonderheden omtrent Valckenaers leven en vond mij plotseling verplaatst op geheel ander terrein.

Na het lezen van stapels brieven en een half dozijn testamenten en boedelscheidingen, kan ik de opgaven van Dr. Bergman nopens de familie van Valckenaer eenigermate verbeteren. Isaac Valkenaer, de overgrootvader van den Professor, was tegen het midden der zeventiende eeuw Predikant te 's Hertogenbosch. Een zijner verwanten was lid der Gedeputeerde Staten van Utrecht en zijne vrouw heette Maria Prouningh uit Deventer, die ongetwijfeld vermaagschapt was aan den slotvoogd van Loevestein. Zijn zoon, Mr. Jacob Lodewijk, schepen van 's Hertogenbosch, trouwde een Roomsch-Catholijk meisje, Catharina van Kessel, en liet bij zijn dood zijne drie kinderen in kommervolle omstandigheden achter. De dochter Maria Catharina werd opgenomen in het klooster te Rhijnberg: de oudste zoon Isaac ontving van zijne grootmoeder Prouningh al hetgeen, waarover zij volgens de wet vrij mogt beschikken, hetgeen bijna hare geheele nalatenschap was, want Jacob Lodewijk had bij verschillende gelegenheden min of meer belangrijke geldsommen vooruit ontvangen, zoodat de

andere zoon Johannes Warner met nagenoeg ledige handen kon aftrekken. Het lot bracht beide broeders naar Leeuwarden, waar Isaac Rector werd van de Latijnsche school, - later ging hij in dezelfde betrekking naar 's Hage - en Johannes Warner Advocaat bij den Hove van Friesland. Deze trouwde met Susanna de dochter van den Walschen predikant Caspar Baux, die hem wel iets maar, naar 't schijnt, niet veel ten huwelijk bracht. Zooveel is zeker, dat de ouders moeite had den hunne vijf kinderen groot te brengen en een hunner nog vele jaren later aan zijn broeder den Professor over de ‘sobere habitjes’ schrijft, waarin hij tot zijne smart in zijne jeugd zich op straat moest vertoonen. De oudste der kinderen, Lodewijk Caspar, werd in 1715 geboren; daarop volgde Pieter Alexander, dien wij eerst aantreffen als kapitein in het Regiment van den heer Generaal Baron van Aylva, in 1768 als Majoor en in 1774 als Luitenant-Colonel; ten derde Maria Catharina, die reeds in 1745 overleed; ten vierde Paulus Jacobus, over wien later meer; eindelijk Marc Antoine, die jong gestorven is.

Zware zorgen drukten op den Franeker professor, toen in 1750 zijn vader het hoofd nederlegde. Zijn broeder de kapitein was met Mej. Guérin gehuwd en had onderscheiden kinderen, doch kon zonder ondersteuning ook met de grootste zuinigheid niet buiten schulden blijven, daar hij geene effective compagnie had. Paulus Jacobus was in 1749 te Leiden in de medicijnen gepromoveerd, doch de vrolijke losbol was voor de practijk volkomen ongeschikt. Marc Antoine was op dien tijd student te Franeker, doch het voorbeeld van broeder Paulus trok hem veel meer aan dan dat van broeder Caspar. Het blijkt duidelijk uit de voorhanden brieven, dat de Professor gedaan heeft wat hij kon en meer dan hij moest om zijne broeders bij te staan. De herhaaldelijk door de beide oudste in later jaren betoonde dankbaarheid, de liefde waarmede zij over en tot hun broeder schrijven, is daarvan het klare bewijs. Op den duur kon het evenwel zoo niet gaan. (Nog vóór den dood van Marc Antoine, die in 1754 met achterlating van niet weinig schulden overleed, nam. 1 Februari 1752, was Caspar gehuwd met eene Amsterdamsche jufvrouw, Johanna van der Streng, die hem, naar het schijnt, een aardigen bruidschat had aangebracht, al bestond er dan ook geen gemeenschap van goederen. Maar Paulus kon toch niet op schoonzusters zak teren: er moest iets anders bedacht worden. Zijn

doctorstitel, de vriendschappelijke verhouding van den Professor tot sommige hoog aanzienlijke oudleerlingen, de connecties eindelijk van Mevr. Valckenaer in Amsterdam, deden gelooven, dat Paulus best zou doen zijn geluk in Oost-Indië te gaan beproeven. Zoo aanvaardde hij op het einde van 1752 de reis naar Batavia en hier ligt nu voor mij de gansche stapel brieven, die Caspar gedurende zeven-en-twintig jaren van zijn broeder uit Indië ontving. Bedrieg ik mij niet geheel en al, dan bevatten die uitvoerige brieven enkele merkwaardige gegevens om de levenswijs onzer voorouders in Indië in de laatste periode van het bestaan der Compagnie te leeren kennen. Gedurende tweehonderd jaren zijn er zeker duizende dergelijke brieven geschreven, maar het is de vraag, of het nageslacht er vele heeft bewaard en of zij dikwijls door belangstellenden worden ingezien. Mogelijk geeft het volgende wel aanleiding, dat een ander met beter succes in dergelijke oude familie-documenten gaat snuffelen.

Ook met ondersteuning van een der Haagsche neven, is broeder Paulus eindelijk geslaagd, om eene aanstelling als onderkoopman te bekomen en maakt hij zich gereed het vaderland te verlaten. Zijn bagage was licht en bestond hoofdzakelijk uit twee recommandatie-brieven, den eenen van Graaf Bentinck, den anderen van de dochter van ZExc. den Gouverneur-Generaal Mossel. Uit nood had hij zijne recognitielijst, welke hij voor 126 gld. gekocht had, aan een wijnkooper overgedaan voor 390 gulden, die daarop kon verzenden dertien vaten bier en twaalf amen wijn, waarmede hij circa ƒ 1500 hoopte te winnen. Op de gepermitteerde lijst neemt Paulus voor eigen negotie (!) nog mede voor driehonderd gulden wijn en eenige ankers jenever, waarop hij rekent een kapitaal te zullen verdienen. Voor particulier gebruik behoeft de onderkoopman niet minder dan drie ankers rooden wijn, want hij moet als een der hoofden van het schip zijn fatsoen ophouden en de reis zal licht weinig minder dan vijf maanden duren.

Na eenig oponthoud aan de Kaap, komt het schip nagenoeg te bestemder tijd op de reede van Batavia, maar het verblijf aldaar valt Dr. Paulus niet mede. Wel wordt hij zeer vriendelijk ontvangen door Ds. Columba, den oud-leerling zijns broeders; wel verkoopt hij zijne handelswaren naar wensch; maar het leven is schrikkelijk duur. Aan eigen rijtuig valt

in het geheel niet te denken: dat zou hem aan onderhoud 1200 gld. 's jaars kosten; met een vriend huurt hij dus een wagen - hij noemt het een charet - die hun - 't is geen schrijffout - zestig rijksdaalders (van 48 stuivers), in de maand kost. De prijs van een pond boter bedraagt een daalder, later op Ternate zelfs een rijksdaalder: van een flesch bier vijftien stuivers. Een middagmaal kost hem 24 stuivers: gelukkig dat er zeer veel gastvrijheid op Batavia heerscht en hij bijna geregeld wordt uitgevraagd. Een lijfjongen kan men huren voor tien gulden in de maand; de prijs van een slaaf wordt gerekend op circa honderd rijsdaalders, waarbij dan het onderhoud komt, dat jaarlijks op omstreeks 75 gulden kan gesteld worden. De eenvoudigste woning kost hem acht rijksdaalders aan maandhuur. Een vat bier kon men in Amsterdam krijgen voor twee-en-twintig gulden en in Indië kost een vat serbster - waarschijnlijk extra fijne kwaliteit - honderd rijksdaalders. In 't kort, men heeft een rijksdaalder noodig, waar men in Holland genoeg heeft aan een gulden. - Uit deze laatste mededeeling van Paulus blijkt dus, dat de verhouding der geldswaarde in Indië en in Nederland gedurende honderd jaren weinig verandering heeft ondergaan.

Weldra werd Dr. Paulus met eene wedde van 1600 gld. 's jaars en den rang van opperkoopman tot tweeden stadsdocter van Batavia benoemd. Behalve deze betrekking, welke hem weinig te doen gaf, konden de geneeskundige bezoeken bij particulieren, die met een rijksdaalder betaald werden, zijn inkomen verbeteren. Hij kon juist rondkomen, meer niet; doch had het vooruitzicht binnenregent van het hospitaal te worden, welk ambt jaarlijks allicht twintig duizend rijksdaalders opbracht. Onze stadsdocter gaat nu langzaam, maar geregeld vooruit. Hij betaalt een paar honderd rijksdaalders aan huishuur, heeft drie slaven en twee slavinnen, die hem twaalf honderd gulden hebben gekost en hij maakt een begin met het afdoen zijner schulden in het moederland. Hij schrijft geregeld brieven van acht, tien, twaalf en meer dichtgeschreven foliobladzijden; wat ons minder verwonderen zal, als wij ons herinneren, dat hij slechts tweemaal 's jaars gelegenheid had zijne berichten naar Europa af te zenden. Eerst in 1759 komt er behalve met de retourvloot en de naschepen een derde gelegenheid. Later op Ternate is er slechts eenmaal 's jaars gelegenheid tot schrijven en moeten de brieven eene reis doen van

gemiddeld tien maanden, zoodat de antwoorden uit Holland bijna drie jaren uitblijven. Die voorzichtig is, en broeder Paulus is voorzichtig geworden, verzendt altijd behalve den origineelen brief een duplicaat met een ander schip. In Holland gaat dat bezwaarlijker, want daar heeft niet een ieder een inlandschen schrijver tot zijn dienst. Ook is men daar niet bijzonder op de hoogte van Indische toestanden en afstanden. Kapitein Valckenaer bijv. Schrijft aan zijn zwager Guérin, die in Bengalen is en sluit den brief in een anderen aan broeder Paulus, die zich op dat oogenblik op Ternate bevindt.

Er komt veel verbetering in den toestand van Dr. Paulus, als hij kort daarop een veertienjarig blauwtje trouwt, dat juist het weeshuis had verlaten. Mejufvrouw van Esp bracht hem een dertigduizend rijksdaalders ten huwelijk, welk hem veel dienst bewezen bij de inrichting zijner huishouding. 't Is waar, hij moest met zijne vrouw Portugeesch spreken; zij hield niets van uitgaan; zij was zeer gesteld op een groot aantal bedienden, waarin zij hare eer stelde: zij was altijd met hare slavinnen aan eenig naai- of borduurwerk bezig en liet de huishouding inmiddels in het riet loopen: als uitspanning vond zij het soms heel aardig achter haar man ‘op zijn dragonders’ paard te rijden; maar daarentegen was zij ook gemakkelijk van humeur, of zoo men wil indolent, en dertigduizend rijksdaalders maken veel, dat krom is, weer recht. Aan de inrichting der huishouding werden niet minder dan tienduizend rijksdaalders besteed; men had nu 27 slaven, waaronder twee violisten; vijf paarden dat weinig schijnt, maar op de Tijgergracht had men daaraan waarschijnlijk niet zooveel behoefte als later op het Koningsplein, en de particuliere practijk raakt nu bij onzen docter wat op den achtergrond. Er werd een huis gekocht voor 5800 rijksdaalders; aan kanten voor mutsen, enz. werd zevenhonderd gulden besteed, aan zilverwerk 4000 gld. en de bruiloftsmaaltijd kostte ƒ 2100. In het kort, men kon zich te Batavia vertoonen, ofschoon de arme mevrouw Valckenaer - ik moest jufvrouw zeggen, want alleen de echtgenooten der Edele Heeren waren mevrouwen - later eene povere figuur maakte naast de vrouw van Schoonderwoert, den Gouverneur van Ternate, die zich met ƒ 40000 aan juweelen omhangen had. Toch verbergt al die pracht een leven van ontberingen: waarmede zal Caspar broeder Paulus pleizier doen? Zend mij wat Amsterdamsche koek en een tonnetje van die heerlijke pekelworst, waar-

van zuster het geheim heeft. De eerwaarde lippen van Ds. Columba hebben het artikel gekeurd en voortreffelijk gevonden. Geen nanassen of pompelmoezen halen bij de vaderlandsche pekelworst.

De gelukkige echtgenoot van Mej. van Esp wordt eindelijk in 1759 tot eersten stadsdocter bevorderd. Arme, arme zieken! mag men wel uitroepen, als men het volgende extract leest uit een brief van 2 November 1759. Dezelfde Dr. Paulus, van wien zijn broeder aan Dr. Bernard verklaard had, dat hij bijv. historiae naturalis minime peritus was, schrijft aldus: ‘Ik meen UEd. bevorens wel geschreven te hebben, dat wij uit hoofde van ons ambt de practijk alleen behoeven te exerceeren in de publieke gestichten, als daar zijn: de Compagnie's en Vrijman's Boeijen, het Chineesche hospitaal, benevens 't Arm-, Wees- en Spinhuis. Men eischt niet van ons, dat wij dagelijks in deze huizen verschijnen, zoodat wij er alleenlijk komen, als er gevaarlijk patienten zijn, Mijn collega en ik hebben ieder een ondermeester, die onder ons is bescheiden: deze moeten de dagelijksche practijk aldaar waarnemen en ons iederen morgen rapport doen van den toestand der zieken. Hieruit ziet UEd. dat onze dienst noch onze tractetementen niet zeer zwaar zijn.’ Wat die ‘ondermeesters’ betreft, omtrent deze lees ik verder: ‘Behalve den tweeden stadsdocter zijn hier in korten tijd nog drie a vier Medicinae doctores gearriveerd, doch uitgekomen in kwaliteit van scheepsoppermeesters. Deze menschen, die niet veel hebben, zoeken alle een stuivertje met de practijk te verdienen, 't geen den meesten nog mislukt, uithoofde van de groote menigte ondermeesters, die hier taliter qualiter practiseeren en door de domme menigte ook al met den naam van *Docter* worden gedoopt. Dewijl hier geen collegium medicum is, kunnen zulke misbruiken niet wel geweerd worden; waardoor onze faculteit op Batavia dan ook in eene soort van kleinachting is; om welke en andere redenen mij 't oefenen van de practijk alhier sterk begint te vervelen; kunnende UEd. uit 't gezegde ook gemakkelijk besluiten, dat er met onze kunst thans weinig fortuin te maken is op Batavia.’ Nog vreemder zal menigeen opkijken, als hij hoort dat ZExc. de Gouverneur-Generaal Zelf in vroeger jaren zulk een ‘ondermeester’ als lijfmedicus had aangesteld. De groote sterfte in Indië zal met de zorgeloosheid op dit punt wel in verband hebben gestaan.

Geen brief wordt door broeder Paulus naar Franeker afge-

zonden, zonder de dringendste verzoeken om krachtige en herhaalde recommandatie-brieven van invloedrijke personen in Nederland, die veelal met namen worden aangeduid. Hij heeft de vaste overtuiging dat het zonder deze onmogelijk is in Indië vooruit te komen en dat zonder kruiwagens ook de kundigste en ijverigste dienaar der Compagnie vergeten wordt, wanneer hij niet soms geparenteerd is aan de leden der Hooge Indische Regeering. De feiten bewijzen, dat Dr. Paulus volkomen gelijk had. Na lang aanhouden gelukt het hem eindelijk in December 1760 benoemd te worden tot koopman en secunde van 't Gouvernement Ternate.

Het staat te betwijfelen, op broeder Caspar met genoegen gezien heeft, dat Paulus de medicijnen vaarwel zeide. Ds. Columba had vroeger al geschreven, dat de dienst der Compagnie niet wel kon worden waargenomen door iemand die de meineedigheid haatte en dat het niet te zeggen was, hoeveel valsche eeden jaarlijks in Indië werden gezworen. Maar 't lag er toe. De secunde had gewoonlijk den rang van opperkoopman, maar de docter, die als onderkoopman uit den dienst der Compagnie getreden was, mogt nu niet een rang overspringen en kreeg slechts den titel van koopman, hetwelk een verschil in bezoldiging maakte van 20 gulden 's maands. Alles moest nu echter op grooter schaal worden ingericht, wat aanzienlijke uitgaven veroorzaakte en de teruggaye der door de Hollandsche vrienden voorgeschoten gelden eenigszins vertraagde. Zoo zijn voor de uitrusting 2800 bottels bier en 1600 bottels wijn benoodigd en de leden der Hoogde Regeering verlangen eenig bewijs van dankbaarheid: de directeur-generaal van de Paar bijv. moet met een lief slavinnetje worden tevreden gesteld. Toch was de betrekking niet zoo bijzonder schitterend. Behalve de karige bezoldiging van zestig gulden 's maands, welke Valckenaer, gelijk meest ieder deed, liet oploopen, om haar later in Amsterdam te ontvangen, dewijl de Compagnie op de betaling in Indië 25 pCt. kortte, kon de secunde rekenen op een paar duizend gulden emolumenten. Zijn bijzondere winst op eigen handel mogt een vijftienhonderd gulden bedragen; maar hij had nu ook een vijftigtal slaven te onderhouden en behoefde 's jaars 2000 rijksdaalders. Gelukkig bestond er gelegenheid het kapitaaltje van Jufvr. van Esp voordeelig uit te zetten en onze secunde verzuimde dat buitenkansje niet.

Van het leven op dezen buitenpost krijgt men geen zeer gun-

stigen indruk. In den tijd, dat een baardschrapper, gelijk Paulus schrijft, Resident van Cheribon werd, viel op weinig beschaving in de Indisch-Europeesche maatschappij te rekenen en deze bestond dan ook nergens. Eenerzijds eene onzinnige en pronkzieke weelde - zoo was de doopsprei voor Paulus oudste dochtertje met juweelen en paarlen versierd ter waarde van tienduizend gulden - anderzijds een predikant, die zich eenmaal 's weeks smoordronken op straat liet zien, een ander die slechts drie teksten had om over uit te weiden en wiens leerredenen ‘allerpitoyabelst’ waren, daar hij bijna memorieloos was, een derde - men schenkt mij de namen - die van den kansel had verkondigd, dat al wie bij hem niet ter kerk kwam, onverbiddelijk naar de hel zou varen, voor welk leerstuk hij onderhouden moest worden door den Raad van Politie. Maar wat kon men op Ternate verwachten, als Ds. Columba uit Batavia mededeelt, dat gierigheid en luiheid aldaar op den troon zaten, dat kaarten en dobbelsteenen om den voorrang dongen, dat er ja, aldaar zes kerken waren en twaalf predikanten, zes nederduitsche, drie portugeesche en even zooveel maleische, welke evenwel al te gader in het vaderland voor weetnieten en fortuinzoekers werden uitgekreten. Columba verhaalt daarop met innige zelfvoldoening, dat hij door zijne fraaie predicatiën den volkomen haat dier weetnieten had opgewekt. Gelukkig zal de rust in de Gemeente wel hersteld zijn, toen hij in Mej. Falck een rijk trouwlustig weeuwtje gevonden had en hij zijne zestig slaven in dienst kon hebben zoo goed als ieder ander.

Na een zeven- of achtjarig verblijf op Ternate heeft onze secunde; ook ten gevolge van onaangenaamheden met den Gouverneur Munnik, van deze betrekking ruimschoots genoeg. Eene vrij voorspoedige reis van twee maanden brengt hem met zijne vrouw, twee dochtertjes en 51 slaven in October 1768 op Batavia terug. Hij leeft nog altijd op hoop, dat de recommandatie-brieven iets zullen uitwerken en wil, als dit plan mislukt, naar het vaderland terugkeeren. Het ontgaat hem niet, dat de zaken der Compagnie sterk achteruitgaan. Zijn fraai huis op de Tijgergracht dat hij eens voor 5800 rijksdaalders gekocht had, had hij in 1760 met driehonderd rijksdaalders verlies van de hand gedaan en nu was datzelfde huis onlangs weder verkocht voor 2400 rijksdaalders. De gouden dagen waren voorbij, zoowel voor de Compagnie zelve als voor hare dienaren. Hij wil het evenwel nog eens aanzien en wordt tij-

delijk lid in den Raad van Justitie des kasteels van Batavia, daarna Eerste Commissiant bij de verbranding der specerijen, verder Commissaris voor het brandmerken der kisten van de retourvloot, die op het vertrekken stond; maar dat alles vulde zijne beurs niet: integendeel, de laatstgenoemde betrekking had hem genoodzaakt een festijn te geven, waarvan de kosten tot 300 rijksdaalders waren opgeloopen. Hoofdzaak zijn en blijven de recommandatie-brieven: die van het Hof, de beste van alle, zijn soms wel te verkrijgen voor eenige ducaten aan de bedienden der Secretarie. Broeder Caspar doet wat hij kan; eindelijk, na ontvangst van een brief van den Stadhouder, wordt Paulus benoemd tot Gouverneur en Directeur van Ternate, ter vervanging van zijn persoonlijken vijand Munnik.

Nu beginnen de bijdragen aan de familie rijkelijker te vloeien. De schulden zijn lang afgedaan. De majoor, die met zijn zwaar huishouden van ƒ 900 niet leven kan en als kapitein noodwendig in schulden was geraakt, krijgt geregeld ondersteuning en ook de professor wordt voor zijne niet geringe moeite schadeloos gesteld en meer dan dat. Maar mag de Gouverneur van Ternate al op ƒ 18000 's jaars rekenen, zijne betrekking is niet te vergelijken met het Gouvernement van Amboina, dat 14000 rijksdaalders 's jaars opbrengt. Ook zit hij op zware lasten. Aan cadeaux aan den Secretaris en aan den eersten klerk der Hooge Regeering moet hij 550 rijksdaalders uitschieten, zijne uitrusting kost hem duizend rijksdaalders, waaronder 325 rijksdaalders alleen voor een statiekleed. Daartegen beteekende het niet veel, dat hij zelf op Ternate 23 slaven ten geschenke ontving en eene mooie partij vogelnestjes, welke hij tegen 34 gulden de kattie 1^{e} kwaliteit weder verkocht. Dagelijks heeft hij tien, twaalf gasten aan tafel en behoeft jaarlijks acht vaten bier en meer dan 2000 bottels rooden wijn. Dit laatste is minder te verwonderen, want de meeste leden van den Raad van Politie waren aan den drank: ‘broeders van de lik’ gelijk hij het noemt. Daarbij zeventig slaven te onderhouden, waaronder negen speeljongens, en voor elk zijner beide meisjes drie slavinnen, die de kinderen nooit uit het oog verloren. Men begrijpt eigenlijk niet, hoe er nog zooveel overschoot. Alleen de festiviteiten bij de geboorte van den Erfprins kostten den dankbaren Gouverneur ƒ 3700, welke royaliteit hij met de schrielheid der Leidsche Curatoren vergelijkt, die het feest der Academie in 1775 hadden gevierd voor ƒ 25000. Dit a governo.

Van zijn bestuur schrijft Paulus zeer weinig. Hij vertelt het een en ander tot lof van de Alfoeren van Halmaheira en hoe hij op dit eiland in zestien maanden tijds 130000 nagelboomen en 900 notenmuskaatboomen heeft laten omhouwen. Een paar malen handelt hij over zijne verhouding tot den koning van Ternate. Meermalen komen de vuurbergen van Ternate en Makjan ter sprake en hoe de Gouverneur, die het kasteel Oranje niet mogt verlaten, op het plein een loods had laten opslaan, waar hij uit vrees voor de aardschuddingen verscheiden maanden verblijf heeft gehouden: eene vrees die niet geheel ongegrond was, want, gelijk men weet, is in 1840 het kasteel op deze wijze werkelijk vernield. Maar wat onder zeer veel eentonigs mij in deze correspondentie vooral aantrekt, is de hartelijke genegenheid, die tusschen die beide broeders bleef bestaan. In plaats van met de jaren en den afstand de slijten, schijnt zij veeleer toe te nemen. De brieven worden voortdurend langer en vooral natuurlijker. Caspar en Paulus reikhalzen naar het oogenblik waarop zij elkander zullen wederzien. Paulus had al vast aan Mevr. Valckenaer geschreven, dat hij den eersten middag op Katwijksche schelvisch met aardappelen rekende. Wel had hij de medicijnen lang vaarwel gezegd, maar in zijn ledigen tijd nam hij nog wel eens een degelijk werk ter hand en zoo had hij ook het Elogium Hemsterhusii gelezen. Hij is bepaald boos op Ruhnkenius, op Meester David, zoo als hij zegt, die geschreven had, dat Hemsterhuis de grootste criticus van zijn tijd was geweest. En gij dan, schrijft hij, mij dunkt, gij staat toch ten minste met Hemsterhuis gelijk. Meester David moest wat minder hoog kraaien. - Een der eerste daden van den Gouverneur van Ternate bestaat in het overmaken van eene vrij aanzienlijke som, om de levensgroote portretten te laten schilderen van zijne beide broeders en hunne vrouwen: een verlangen, waaraan evenwel niet werd voldaan, daar Caspar, gelijk bekend is, een onoverwinlijken tegenzin had om zich te laten uitschilderen. Naarmate de bezigheden van Paulus toenemen, wordt hij meer en meer gedwongen de beide afschriften zijner uitvoerige brieven, welke hij eerst in het klad schreef, door inlandsche schrijvers te laten vervaardigen. Uw schrijven was mij aangenaam, pleegt Caspar te antwoorden, maar het aangenaamst was toch uw eigenhandig postscriptum. Het is ergerlijk, wordt dan weder uit Ternate geschreven, dat gij voor uw college in vaderlandsche geschiedenis,

hetwelk gij zegt dat u zooveel moeite kost, slechts tweehonderd gulden ontvangt. Dan weder komt hun beider gezondheidstoestand ter spraak. Beiden zijn in den loop der jaren zeer zwaarlijvig geworden. Paulus zou zijne vrouw nu niet meer achter op het paard kunnen nemen. Beiden lijden van tijd tot tijd aan zinking op de oogen: het door Caspar aangewende geneesmiddel, sneeuwwater, zal niet binnen het bereik van Paulus zijn geweest. Wij vernemen nu ook, uit Caspars eigen schrijven, dat de hypochondrie, waaraan hij leed, hem alle twee jaren placht te overvallen: allerheilzaamst daartegen was het verblijf te Warmond op het buitentje, dat hij gekocht had.

Het laat zich wel nagaan, dat in eene maatschappij als de Europeesch-Indische toenmaals was, de opvoeding der kinderen niet tot haar recht kon komen. Sommigen, die wat vermogender waren, stuurden ze naar Europa, maar dat ging lang niet gemakkelijk. Professor zelf had eerst door de bemiddeling zijns broeders zulk een knaapje aan huis, hetwelk hij later heeft overgedaan aan zijn zwager den Middelburgschen rector Kluit. Daar de vader ƒ 60000 's jaars maakte, meent Paulus, dat hij voor de opvoeding bij een professor licht ƒ 3000 mag betalen. Anderen hebben wel 3000 tot 4000 rijksdaalders moeten geven. Aan scholen viel op Ternate in het geheel niet te denken. Na den dood zijner vrouw hoorden de beide meisjes van Paulus wel geen Portugeesch meer, maar in huis werd nooit iets anders gesproken dan Maleisch. De oudste, die nu al bijna volwassen was, had ja bij een Hollandschen meester den bijbel leeren lezen, maar net als de papegaaien, schrijft haar vader: zij verstaat er geen woord van. De jongste had het nog niet eens tot dien trap van geleerdheid gebracht. Op Samarang schrijft de vader aldus: Mijne dochters die welvarende zijn, maar op Ternate weinig gelegenheid hebben gehad, om goede manieren te leeren, zijn hier op Samarang gehuisvest bij den heer opperkoopman van Santen, wiens huisvrouw de dochter is van den Generaal Casembroot, die zeer groote bekwaamheid bezit om jongen jufvrouwen eene goede opvoeding te geven, zoodat ik verzekerd ben, dat de kinderen wat goeds bij deze dame zullen leeren. Ook heeft dezelve de goedheid gehad de meisjes geheel op zijn vaderlands op te schikken, daar zij bij mijn eerste aankomst met ouderwetsche kleedertjes voor den dag kwamen, en dat op eene plaats als dat Samarang, alwaar de dames de nieuwe modes

van het vaderland met de Indische pracht gepaard laten gaan en alwaar men in 't generaal zeer splendied leeft. Mij dunkt dat ‘het kapitaaltje van twee tonnetjes,’ dat de vader had overgegaard, op deze wijze duur gekocht was.

Deze brief was gedateerd uit Samarang van 9 Januari 1779, waar de Gouverneur op zijne terugreis naar het vaderland door storm genoodzaakt was geweest binnen te loopen. Het vertrek kon nu nog wat vertraagd worden, maar in 1780 hoopte hij toch in Leiden te zijn. Het was de laatste brief. Dan 20sten April 1780 schreef Mevr. van Son, de vrouw van den Advocaat, der Compagnie, aan hare nicht Mevr. Valckenaer, dat het schip waarop de Oud-Gouverneur zich bevond, dicht bij de Kaap de Goede Hoop met man en muis vergaan was. Hoe zijn broeder den slag gedragen heeft, weet ik niet: wel zie ik, dat hij die geheele Indische correspondentie in een dikke folioportefeuille zorgvuldig verzameld en bewaard heeft. Niets heeft hij laten verloren gaan, zelfs niet de afschriften van de brieven door zijn broeder aan andere personen gericht. Ook de courant ligt er bij met de beschrijving van de schipbreuk. Tusschen het vele eentonige en onbeduidende, dat deze correspondentie kenmerkt, voelt de lezer, dat een nauwe band de beide broeders bleef verbinden. Eerst ziet Paulus een weinigje op tegen zijn broeder, die negen jaren ouder was en dien hij om zijne verplichtingen als een vader moest eeren en eerde. In zijne brieven aan den kapitein is hij veel vrijer en ongedwongener. Maar als hij later zijne schulden heeft afgedaan, als hij tot Gouverneur van Ternate is bevorderd, wordt zijn toon ook tegen Caspar natuurlijker en durft hij weer speling geven aan zijn van nature vrolijken aard. Het berouwt mij niet eenige avonden aan deze lectuur te hebben gegeven, gelijk het ook Mr. L.C. Luzac niet berouwd heeft, den eenigen waarschijnlijk, die ooit vóór mij dien geheelen stapel brieven achtereen heeft doorgelezen. Ik mag niemand aanraden mijn voorbeeld te volgen: het voornaamste weet men nu; maar als ik den een of ander kon opwekken zijne familiepapieren eens na te zien, twijfel ik niet of uit deze bron zou niet weinig kunnen bijeengebracht worden, om onze voorouders in Indië beter te leeren kennen. Aan alle laudatores temporis acti zij zulk een onderzoek met vrijmoedigheid aanbevolen.

Amsterdam, 11 April 1873.

S.A. NABER.

Port-Royal.

Port-Royal, par Sainte-Beuve. Troisième Edition. 7 Volumes.

(*Vierde en laatste Artikel.*)

VI.

Pascal's beeld dreigt ieder oogenblik uit de lijst van Port-Royal te wijken: het springt voor onze oogen naar voren uit de enge begrenzing: doch van het standpunt van Port-Royal bezien, vormt dat beeld niet het eigenlijke midden van het tafereel: neen, voor allen die zich hechten aan het klooster, valt zeer bijzonder het eigenaardigste licht op Angélique's jongsten broeder, op den doctor der theologie, ANTOINE ARNAULD.

De groote Arnauld, zoo werd hij door zijn tijdgenooten genoemd. Al was het toen de tijd der groote namen en der groote mannen, er is over hem maar één stem. Juist de vervolging, die hij te verduren had, maakte hem in de oogen zijner omstanders nog grooter. Hoort zijn grafschrift, door Boileau gedicht:

> Au pied de cet autel de structure grossière,
> Gît sans pompe, enfermé dans une vile bière,
> Le plus savant mortel qui jamais ait écrit:
>
> Mais pour fruit de son zêle on l'a vu rebuté,
> En cent lieux opprimé par leur noire cabale:
> Errant, pauvre, banni, proscrit, persécuté.
> Et même par sa mort, leur fureur mal éteinte

N'aurait jamais laissé ses cendres en repos,
Si Dieu lui-même ici de son ouaille sainte
A ces loups dévorants n'avait caché les os.

Het bewijst in elk geval, dat Arnaulds naam door de besten uit het Frankrijk dier dagen met ongewonen eerbied werd genoemd: zijn geschriften werden als orakelspreuken aangehoord, en die belangstelling verflauwde niet gedurende een lang leven van 82 jaar, waarin hij werken schreef, wier inhoud een 42-tal groote deelen in quarto vult. En thans! - bijna al wat hij schreef schijnt vergeten: in Academische bibliotheken als die van Utrecht vindt men zelfs zijn werken niet. Inderdaad is er niet veel meer van hem over dan een naam[1].

Hij-zelf was te Parijs geboren, den 8sten Februari 1612, jongste kind van den advocaat Arnauld. Toen zijn vader, na het drukke, rumoerige leven, dat hij geleid had, vol kamp tegen de Jesuïten, vol zorg voor het groote huishouden, het hoofd op 59jarigen leeftijd in 1619 nederlegde, was Antoine dus nog zeer jong. Zijn oudere zusters waren toen reeds in het klooster Port-Royal, dat Angélique in 1609 had hervormd, en hadden aan dat klooster allengs dat eigenaardige merk gegeven, waardoor het beroemd zou blijven. Trouwens, al die leden van de familie Arnauld waren een zeer bekwaam, heftig en tegelijk doctrinair geslacht: een geslacht, dat polemiseerde en strijd voerde: en weldra bleek het, dat in den allerjongsten zoon - die geboren werd toen de oudere kinderen zelven reeds kinderen hadden - zich al die hoedanigheden der familie als het ware concentreerden. Hij werd de meest volmaakte uitdrukking van het type Arnauld.

Voorloopig was hij bij den dood van zijn vader nog een kind: hij werd door zijn moeder opgevoed tegelijkertijd met de zonen van zijn zuster Mevrouw le Maître; wij noemen Le Maitre en de Saci, die oom tegen hem zouden zeggen, al waren zij ouder of van gelijken leeftijd. Hij zou even als Le Maître in de rechten gaan studeeren: maar de moeder had

1 Arnauld is (dunkt mij) zeer goed geteekend in het uitgebreide en inhoudrijke werk van Hermann Reuchlin, Geschichte van Port-Royal. Het eerste deel verscheen in 1839 en beslaat 820 bladzijden: het tweede deel verscheen in 1844 en is groot 836 pagina's. Zie over Arnauld, I, pag. 206 seqq., II, pag. 488, 511 seqq.

sinds het oprijzen van Port-Royal zulk een voorliefde voor alle godsdienstige vraagstukken gekregen, dat zij hem bewoog liever theologie te gaan studeeren aan de Sorbonne. Lescot, de biechtvader van Richelieu, zou hem eerst onderwijzen; deze was een goed scholasticus, doch niet in den zin van Augustinus; Saint-Cyran echter, die allengs ook de vriend der moeder was geworden, gaf den aankomenden student de werken van Augustinus ter overdenking: hij greep de leerstukken, door Augustinus ontwikkeld, met al zijn ziel aan: in 1635 kon hij den titel van bachelier verwerven en nu zou hij voortstudeeren om de hoogere graden te verkrijgen, en eindelijk dien met veel moeite en na jaren werkens te bekomen graad van doctor in de theologie. Zijn leven had in die dagen niets bijzonders: als men wil, had het zelfs zijn wereldsche kanten: het was een werken uit ambitie om den hoogsten wetenschappelijken rang te verwerven. Slechts kenmerkte hij zich door groote oprechtheid, en Walon de Beaupuis wist later te verhalen, hoe Arnauld op eervolle wijze zich bij disputen overwonnen verklaarde. Hij was intusschen meer en meer in contact gekomen met den abt de Saint-Cyran: toen deze in 1638 gevangen was gezet, werd de vriendschappelijke betrekking schriftelijk aangehouden. Deze nu wist den jongen Arnauld te overtuigen, dat hij zijn leven niet ernstig, niet diep genoeg opvatte: dat er veel te veel menschelijke ijdelheid in die studie school: ‘wees bang voor die geleerdheid,’ zoo riep hij hem toe: ‘de doctorale waardigheid is het, die u bedrogen heeft’: die woorden werkten: en zoo geschiedde het dat, terwijl Arnauld allengs die zoo begeerde graden kreeg, hij tevens geheel en al veranderd was; dat hij in den geest reeds geheel toebehoorde aan Port-Royal.

Hij werd ten volle - met alle rechten en attributen - doctor in de theologie den 18^{den} December 1641, toen hij 29 jaren oud was. Zijn moeder overleed in datzelfde jaar 1641; zij was op het einde van haar leven (zoo als wij weten) mede in het klooster Port-Royal gegaan, en, als laatste woord van eene stervende, had zij haar jongsten zoon toegeroepen: ‘verdedig altijd de waarheid.’ Welnu, hij zou het doen, *usque ad effusionem sanguinis*, op gevaar van de waarheid met zijn bloed te bezegelen, zoo als de woorden zijner bul luidden.

Saint-Cryan was in die dagen geheel en al zijn gids en zijn leidsman. Arnauld bezocht hem in de gevangenis: en op één dier bezoeken, 8 Mei 1642, waarin de abt hem steeds aan-

maande niets ter wereld laf te doen (rien faire lâchement), wekte hij hem op een boek te schrijven, in zekeren zin als manifest van Port-Royal. Want omstreeks 1640 was het nagelaten werk van Jansenius, het boek Augustinus, uitgekomen, en dat werk was voor Saint-Cyran het toppunt der volmaaktheid uit het oogpunt der leer: doch de officiëele Kerk, de traditie, was er dadelijk tegen, en de Jesuïten vooral, de mannen van den vrijen wil, waren reeds den aanval begonnen. Saint-Cyran wilde nu dat iemand van zijn school eens aanwees, hoe de beginselen van Augustinus in de praktijk van het godsdienstig leven haar toepassing vonden. Arnauld volgde dien wenk en schreef een boek, dat onder den titel van 'La Fréquente Communion' in 1643 uitkwam. Het boek maakte een geweldigen opgang en werd dadelijk als manifest van Port-Royal opgenomen. Daarbij kwam nu het feit dat paus Urbanus VIII, door een bul van Juni 1643, de beginselen, waarvan Jansenius was uitgegaan, veroordeelde. Al was nu in die bul nog niet de naam van Jansenius genoemd, zoo wist in bevoegde kringen een ieder wie bedoeld was, en het boek la fréquente Communion werd dus dadelijk mede een verboden werk. De nieuwsgierigheid mengde er zich onder en dat alles werd nog sterker, toen in dat zelfde jaar 1643 Saint-Cyran stierf, zoodat nu voor de oogen der wereld op Arnaulds schouderen de mantel van den abt viel, en de leerling dus hoofd der richting werd. De aanleiding, die als punt van uitgang tot het schrijven was genomen, was deze: de prinses de Gueméné en de markiezin de Sablé, die beiden haar best deden om zich te gedragen naar de regelen van Saint-Cyran, hadden getwist of men naar een bal mocht gaan, den dag, waarop men aan de communie had deelgenomen. Er was toen door Mad. de Gueméné een leefregel, door Saint-Cyran en Singlin opgesteld, vertoond: daartegen waren allerlei geestelijken opgekomen, onder anderen le père Sesmaisons: en Arnauld ging nu op zijn wijze de kwestie behandelen, en tegen de zwakke, fletsche en flauwe opvatting van zedeleer en leven zijn protest inleggen. In zeker opzicht was dus het boek van Arnauld een boek van devotie. Het maakte een uiterst strengen en droevigen indruk. De stijl was scholastisch en als in den derden persoon geschreven: veel verheffing, veel *relief* werd er niet in gevonden; doch de indruk van ernst, dien het wilde te weeg brengen, werd volkomen bereikt. De man, die door Arnauld het meest geprezen en be-

wonderd werd in deze bladzijden, was Carlo Borromeo, de strenge heilige, de man der tuchtroede en der zeer harde boetedoening. En op het voetspoor van dezen heiligen werd nu ook door Arnauld alles zoo kras mogelijk opgevat. Voor zijn tijdgenooten kreeg Arnauld dus dadelijk, bij het begin van zijn loopbaan, die sombere, stroeve plooi. Intusschen werd het boek veel gelezen: in de brieven van Balzac wordt het meermalen genoemd: men twistte zelfs over de nieuwe fransche woorden door Arnauld gewaagd, o.a. over het woord *exacteté*, dat hij in den trant van *netteté, sainteté* vormde en in de plaats van *exactitude*, gebruikte: in één woord, Arnauld werd door zijn boek dadelijk beroemd. Des te meer, omdat dadelijk van de zijde, die zich tegen Saint-Cyran en Port-Royal had gekant, verschillende strijdschriften tegen het werk uitkwamen: de volgelingen der Jesuïten Nouet en Petavius lieten er weêrleggingen tegen drukken: het werd een storm - een storm in een glas water. De fijne wereldwijze Mazarin, die na den dood van den heftigen Richelieu in 1642 Frankrijk zou gaan besturen, zag het eerst eenigszins glimlachend aan. Ter wille van het Parlement, dat hij noodig had, wilde hij de Jansenisten (wier denkwijzen door velen van die parlementaire familiën werden gedeeld) wel eenigszins laten begaan[1], doch de geestelijkheid, die hij nog meer moest ontzien, vroeg vervolging; hij bedacht dus een uitweg, en daar nij, als Italiaan uit Rome, de heilige stad kende, ried hij Arnauld aan naar dat Rome te gaan, ten einde daar zijn stellingen te verdedigen. Arnauld liep bijna in den valstrik. Doch ten slotte, beter geraden, ging hij niet. De vervolging kon nu niet gestuit worden. Het was Maart 1644, en hij moest zich gaan verbergen. Hij stelde zich *à couvert* (zoo als hij 't noemde) *sous l'ombre des ailes de Dieu*. Hij was nu 32 jaar en voortaan zou bijna zijn gansche leven altijd in het half-donker worden gesleten: als een mol onder den grond, zooals Madame de Sévigné het schilderachtig uitdrukte.

Doch juist door dat verbergen en zich schuil houden werd hij in de verbeelding zijner tijdgenooten des te grooter. Hij was klein van gestalte en zwart: *petit homme noir et laid*, heet het van hem: een gelaat vol uitdrukking: maar men zag hem niet: men zag alleen dat er telkens boeken van zijn hand verschenen

1 Zie dit punt goed ontwikkeld door Ranke, Französische Geschichte. Edite 1859, deel III, p. 28.

- zoo al zeer spoedig nu *la tradition de l'Eglise* - en men voelde de slagen in die boeken aan anderen toegebracht. Want hij was een bij uitstek polemische natuur, altijd in wapenrusting, man der logische deductie: geen vonken van genie spatteden, als bij Pascal, uit dat zwaardgekletter: neen, hij was slechts een taai worstelaar; maar op dat gebied een athleet, een verbazende controversist. Zijn terrein was eenigszins bekrompen; hij moest, om te kunnen produceeren, altijd een boek hebben, waartegen hij kon strijden: dan volgde hij vast en streng de regels van het spel; zijn heftige en hevige pen kraste over het papier en de sombere zinsneden volgden elkander op. Een streng man: streng voor anderen, doch allereerst voor zich zelven, een Cato van 't Christendom.

Van 1644 tot 1648 was hij voor goed verborgen. In een soort van halfduister kwam hij omstreeks 1648 voor het eerst weder voor den dag in het klooster Port-Royal der vallei. Daar werkte en studeerde hij met de overige heeren Solitaires, met Le Maître, met de Saci, met Lancelot. En daar juist ook in 1648 zijn zuster, la Mère Angélique, met haar gezellinnen in de vallei terugkwam, werd het een zeer bedrijvig en aangenaam bijeenzijn. Arnauld zelf werkte daar vooral aan het onderwijs. Hij schreef in manuscript zijn boeken over de grammatica en logica; en verrassend is het, hoe zeer hij zich verstaan kom met de toen voor het eerst opgang makende wijsbegeerte van Descartes. Allerlei gesprekken en discussiën werden toen daarover in het klooster gehouden: vooral het punt dat de dieren slechts automaten waren, hield hem bezig en werd door Arnauld verdedigd. De hertog de Luines - die juist toen de groote beschermer en aanhoudende bezoeker was, die het klooster had doen verbouwen en vergrooten, en een klein kasteel (dat van Vaumurier) voor zich er bij had laten oprichten - had alle moeite om tegen Arnauld vol te houden, dat zijn jachthonden toch wel eigen scherpzinnigheid hadden. Doch Arnauld hield vast aan Descartes: de deftige methode van dien wijsgeer had hem bekoord, en het fiere *cogito ergo sum* zijn hart gestolen. Pascal zou wel anders hebben neêrgezien op het ijdele streven van Descartes; doch Arnauld nam die manier van redeneeren over en vereenigde het met de leer van Saint-Cryan en Jansenius tot een soms vrij wonderlijk geheel.

Zoo leefde hij tot 1653 in Port-Royal. In Juni 1653 verscheen nu de bul van den paus Innocentius X, waarbij - als

vervolg op een vroegere bul van zijn voorganger, paus Urbanus VIII, van Juni 1643 - niet langer de beginselen, waarvan Jansenius was uitgegaan, maar de vijf gewraakte stellingen uit het boek Augustinus werden veroordeeld: altijd echter met weglating van den naam van Jansenius. Arnauld had eerst bij zich zelven besloten over deze twistpunten te zwijgen; maar hij kon het niet uithouden, daar de Jesuïten reeds hier en daar en overal den aanval begonnen. Er was spoedig slechts een aanleiding noodig om Arnauld's polemiek te doen losbarsten. Die aanleiding kwam; wij hebben ze reeds vroeger vermeld. Op dem 31sten Januari 1655 was de hertog de Liancourt, een der vrienden van Port-Royal, in den biechtstoel van een der kerken te Parijs; de pastoor weigerde hem daar de absolutie wegens zijn verhouding tot Port-Royal; nu moest wel iemand uit den kring van dat klooster opstaan. Arnauld gaf een brief uit, weldra gevolgd door een tweeden brief, een klein boekdeel, waarin de kwestie werd behandeld, of het waar was, dat de door den Paus veroordeelde stellingen in het boek van Jansenius werden gevonden (de kwestie van het feit en 't recht): en waarin ten tweede uit het voorbeeld van de verloochening van Petrus werd aangetoond, dat ook den rechtvaardigen de Genade soms konde ontbreken. Die brieven werden nu voor de theologische Faculteit de Parijs, de Sorbonne, aangeklaagd. - Het gewicht van deze gebeurtenis voor Arnauld was zeer groot. Hij was een der sieraden der theologische wereld en liet zich nog altijd bijzonder voorstaan op zijn titel van doctor der theologie; zijn positie in de Sorbonne was altijd groot geweest en hij zou dat alles verliezen, wanneer hij zijn proces niet won. Men weet den uitslag: hoewel vele beroemde mannen zich tegen de censuur van Arnauld verklaarden: - wij noemen namen als van de Sainte-Beuve en zelfs van de Rancé, - werd, na heftige debatten en geweldige pleidooien der geestelijkheid, Arnauld in Januari 1656 veroordeeld. - Men had in Arnauld de leer van Jansenius en Saint-Cyran en vooral Port-Royal willen treffen. Dit laatste werd niet bereikt. Want al kon men een controversist als Arnauld bekampen, zonder dat het groote publiek partij trok: - zijn verweerschrift, de dissertatio theologica quadripartita, vond natuurlijk weinig lezers - uit het klooster stond iemand op, die veel schitterender het staal kon doen flikkeren: Pascal. Arnauld was intusschen door die veroordeeling bepaald sterk benadeeld. Hij was in het kloosters der vallei

en wachtte op het eindoordeel. Hij herhaalde bij zich zelven de woorden van Augustinus op Psalm 118; toen kwam de tijdding van het vonnis, en hij ging weg, om zich weder te verbergen.

En het was goed, dat hij zich nu verborg, want men zou hem anders in de Bastille gezet hebben. Paus Alexander VII bekrachtigde door zijn bul van 16 October 1656 de bul van Innocentius X, ditmaal met bijvoeging van den naam van Jansenius en van zijn boek. Van 1656 tot het jaar 1668 is Arnauld nu wederom verborgen: het meest in gezelschap van Nicole, die hem nu in al zijn werken helpt. En dit verschuilen moet zoo letterlijk mogelijk worden opgevat: eens, in een der herbergen van de voorsteden van Parijs, als koopman verkleed, gekomen, werd hij slechts gered door de tegenwoordigheid van geest van Saint-Gilles, die op zijn fluit begon te spelen en afleiding bezorgde. Hij studeerde in zijn geheime afzondering altijd-door en voortdurend schreef hij, het meest polemische werken. Men zag hem nergens, en hij zelf zag natuurlijk de menschen niet. Aandoenlijk is het, hem in zijn brieven van zeer bekende personen te zien schrijven: '*je n'ai jamais vu*' dezen en genen. Doch daardoor werd hij in de voorstelling der menschen hoe langer hoe somberder: een onderaardsche schaduw bedekte hem, en hij zelf kreeg iets hards. Toch was hij met al zijn hardheid zoo kinderlijk van gemoed; in de huizen waar hij verborgen was kon hij soms spelen met de kinderen. Doch de hardnekkigheid van geest in de polemiek nam wel toe. Zelfs dagteekent uit die dagen zijn twist met den toen bijna stervenden Pascal, over de questie van het feit en het recht, in welken twist de schoone kant niet aan zijn zijde was. Een oogenblik scheen het alsof hij weder openlijk zijn aangezicht zou kunnen vertoonen: de bisschop van Comminges, de heer de Choiseul-Praslin, had in 1663 een soort van compromis ontworpen, waardoor ook Port-Royal zich zou hebben kunnen neêrleggen bij de veroordeelende bul omtrent de stellingen van het Jansenisme. Doch Arnauld meende de hand niet te kunnen aannemen en de poging tot verzoening sprong dus geheel af. Hij moest dus in 1663 weder eens zoo scherp zich schuil houden. Daarbij kwam dat velen hem gispten, omdat de eigenlijke slagen, wegens het niet tot stand komen van het compromis, neêrkwamen op de zusters van Port-Royal. De aartsbisschop Péréfixe leidde toch nu tegen haar de harde vervolging van 1664. Vele doctoren der theologie, die in 1656 Arnauld's partij hadden gekozen,

o.a. de Sainte-Beuve, gingen dan ook nu over tot de tegenpartij. Zij beschuldigden Arnauld van koppigheid, van humeur. Weldra kwam de zeer sterke bul van Alexander VII, van 1665, waarbij deze zijn vroeger in 1656 gegeven bul herhaalde, verscherpte en tevens het formulier bekrachtigde, waarbij men de vijf stellingen, getrokken uit het boek van Jansenius, moest verwerpen en oprechtelijk verdoemen in den zin door dien schrijver bedoeld. Zoo was de geheele wereld tegen Arnauld. Hij was alleen met zijn geweten. Doch ook de zusters uit Port-Royal bogen niet. - In deze dagen vallen zijn eerste betrekkingen met Holland, of liever met Utrecht. De leiders van Port-Royal dachten er aan desnoods uit Frankrijk te verhuizen: enkelen hadden, even als de Engelsche Puriteinen, aan America gedacht; anderen vestigden het oog op het eiland Nordstrand, op de kusten van Holstein. Dit eiland was 11 October 1634 bij een doorbraak der dijken door de zee als verzwolgen; vele duizende inwoners waren toen omgekomen. De hertog van Holstein-Gottorp, tot wiens domein het behoorde, wilde groote privilegies geven aan ieder die concessie vroeg om het eiland droog te maken en goede dijken er aan te leggen. Een dier privilegies was de vrije uitoefening van den godsdienst. Er vestigde zich een catholieke gemeente, die weldra afhing van de kerk te Utrecht. En sinds 1663 zijn nu voortdurend onderhandelingen aan den gang tusschen de HH. van Port-Royal en den feitelijken kerkvoogd van Utrecht, den heer Neercassel, wiens zelfstandige houding tegenover de Jesuïten men toch reeds bewonderde, om door geldelijke offers voet te krijgen op Nordstrand. Men nam deel in deze financieele zaak, om zeker te zijn ergens een vaste wijkplaats te hebben.

Intusschen vingen enkele der zeer hooge kringen te Parijs aan eerbied te toonen voor Port-Royal. De prinses van den bloede, Madame de Longueville, stelde haar hôtel open voor de vervolgden, en sinds 1666 is dan ook Arnauld meestal daar verborgen. Hij was werkzaam aan een vertaling van het Nieuwe Testament met de Saci en Le Maître, de zoogenaamde vertaling van Mons, welke aan een bepaalde behoefte voldeed en algemeen werd bewonderd in de hoogere kringen. Toen men die vertaling aanviel, kon Arnauld ze met glans verdedigen. Hij kwam daardoor weder eenigszins in gunst. Aan het hof had hij verschillende vrienden, vooral de Condé's. Er begon een zoeler wind voor hem te waaien.

Men weet wat geschiedde. Op het einde van het jaar 1668 werd, met goedvinden van Lodewijk XIV en met bewilliging van Paus Clemens IX, een vrede der Kerk gesloten, waarbij de zusters en Heeren van Port-Royal zich verplichtten de formule van Paus Alexander VII te teekenen, wanneer daarbij in het midden werd gelaten of de veroordeelde stellingen al of niet uit het boek van Jansenius waren getrokken. De pauselijke nuntius Gondrin werkte zeer mede om deze uitkomst tot stand te brengen. En de koning was verheugd dat thans geheel zijn rijk in vrede zou leven. Trouwens een lid der familie Arnauld, Pomponne, de zoon van d'Andilly, was reeds ambassadeur en werd, bij koninklijken brief van 5 September 1671, minister van buitenlandsche zaken en riep dus zijn bloedverwanten in het volle licht.

Arnauld verliet zijn schuilhoek, en werd door Pomponne den 24sten October 1668 aan den grooten koning voorgesteld. Hij was naief-verblind door den glans, die van dien troon afdaalde. De zon van Lodewijk XIV schitterde toen met al haar stralen. En Arnauld scheen een oogenblik gelukkig. Hij kon nu openlijk in het daglicht werken en handelen: een bedrijvige werkzaamheid begon hij in vereeniging met Port-Royal; hij was 56 jaar, in de volste rijpheid van zijn geestkracht. Hij schreef en schreef. Met zijn vrienden gaf hij in 1670 *les Pensées* van Pascal uit. Geheel het Port-Royal was een bezige bijenkorf, waar honig werd gegaard. Doch die daarbinnen huisden vergaten te veel, dat de gansche toestand van vrede afhing van het humeur van den koning. Nog was de luim goed; nog gevoelde hij zich overwinnaar van het buitenland; nog omgaf hem Molière en ook Mad. de Montespan; doch dit zou niet altijd duren. De uiterst handige en bekwame prediker der Jesuïten Bourdaloue had reeds in 1670 in een zijner kerkredenen een zeer opgemerkten aanval tegen het karakter van Arnauld gewaagd. Sprekende over ‘de christelijke strengheid en ernst,’ had hij reeds een schitterend welsprekend stuk voorgedragen over de strengheid die vooral zich uit in liefdeloosheid tegen de anderen, in aanvallen tegen geheele corporatiën, in een droefgeestige norschheid. Kortom, Port-Royal moest voorzichtig zijn. En het was niet voorzichtig. Er waren reeds enkele zaken geschied door de Heeren van Port-Royal, waarover de koning de wenkbrauwen fronsde, zoo over Nicole's mémorie tegen de casuïsten, zoo over Henri Arnauld's mandement. De koning liet

door Pomponne aan Arnauld zeggen: dat hij niet meer tevreden was. Arnauld wilde ook niet buigen: de koning nam nu weldra besluiten over de kerkelijke zaken, die den vrede ophieven.

Arnauld week dadelijk: hij poogde zich te verbergen even als vroeger, in Frankrijk. Maar Madame de Longueville was in April 1679 gestorven: hij zag dat het schuilen vruchteloos zou zijn, en den 17^{den} Juni 1679 ging hij over de grenzen naar België. Hij zou nooit meer in Frankrijk komen. Hij was nu 68 jaar en hij zou nog vijftien jaren in ballingschap leven, tot 1694. Doch leven als een oude leeuw, zonder afmatting te kennen. Nicole wilde niet medegaan op al die zwerftochten en maande tot rust. Maar het droevig verheven antwoord van Arnauld klonk hem toe: ‘Rust, rust - heb ik niet een eeuwigheid om in te rusten?’

Zijn tocht leidde hem eerst in de Spaansche Nederlanden; in 't begin zag men hem te Mons, waar hij zes maanden bleef - daarna te Doornik, Kortrijk, Gent en eindelijk te Brussel. Daar betrok hij weldra, met eenige vrienden die hem vergezelden, een huis in de Quakelstraat (Rue des Cailles), eigenlijk drie kleine huizen, die elk, onder afzonderlijken gevel staande, in elkander liepen en juist op dat tijdstip gebouwd waren om tot eenig gesticht te dienen. Overal waar hij in België had vertoefd en nu vooral te Brussel, bleef hij schrijven, welsprekender nog dan vroeger: een groote hoogheid van geest kenmerkte hem in die dagen in zijn polemiek: bijna klassieke bladzijden zijn door hem toen opgesteld, vooral tegen Mallet.

Doch België was nog niet geheel veilig voor hem: hij trok dus naar het klassieke land der vervolgden en vluchtelingen, naar Holland. Arnauld was van Juni 1680 tot October 1682 in ons land. De man, tot wien hij daar vooral zich begaf, was de feitelijke aartsbisschop van Utrecht, Neercassel. Deze is een zeer opmerkelijk man geweest; hoewel hij zich nog geheel en al voegde in de organisatie der Roomsch-Catholieke kerk - eerst met Codde is de afscheiding der Oud-Catholieken geschied - waren er kleine wrijvingen tusschen hem en Rome, die aantoonden dat de Utrechtsche kerkvoogd zich niet neêrleggen kon bij de uiterst strenge centralisatie, die Rome, met behulp der Jesuïten, overal in alle deelen van het Catholieke grondgebied wilde invoeren. Neercassel zelf was een zeer gedistingeerd man; men behoeft zijn portret - in het gebouw van den Driehoek van St. Marie te Utrecht of in het Seminarie in de Muurhuizen

te Amersfoort - maar aan te zien, om getroffen te worden door de nobele en fijne trekken, die volkomen zouden passen in de omgeving van Lodewijk XIV. Trouwens, hij had zijn opleiding in het Oratoire ontvangen en was altijd met Frankrijk in betrekking gebleven; toen dan ook de fransche koning in 1672 binnen Utrecht trok, werd de Dom dier stad hem onmiddellijk overgegeven, om er de Catholieke godsdienstviering weder in te voeren. Als schrijver had Neercassel zich vooral bekend gemaakt door zijn werk *Amor poenitens*. Met Arnauld was hij vooral in aanraking gekomen door de zaak van Nordstrand; doch dit was slechts de aanleiding; de levensopvatting vau Neercassel en die van Port-Royal waren stroomen van gelijke richting; beiden hadden hetzelfde gewicht gehecht aan de zelfstandigheid der bissoppen en der dioceesen en hadden gelijken strijd met de Jesuïten te voeren.[1] Wegens den Calvinistischen geloofsijver der Utrechtsche gemeente achtte Neercassel het niet geraden lang te utrecht te wonen; hij koos tot verblijf het kleine stadje Huissen bij Arnhem, van waar hij telkens bezoekreizen aan een aantal zijner gemeenten bracht; op een dier reizen is hij in Juni 1686 te Zwolle overleden. Met hem nu was Arnauld in Holland steeds in betrekking. Arnauld vertoefde vooral te Delft, doch ook te Utrecht en op het buiten van Van der Graft in de veenen achter Alphen, waar van Erckel pastoor was.

Arnauld was bijzonder ingenomen met ons land. In een brief van 27 Mei 1681 aan de Pontchateau geschreven (zie de Verzameling zijner Brieven, deel II, n°. 347, p. 103) kan men een aardige beschrijving van ons land lezen[2]. Het verblijf van

1 Zie over hem van Heussen's Batavia Sacra. In den laatsten tijd hebben zich met Neercassel vooral bezig gehouden: J.M. Neale, ‘History of the so called Jansenist Church of Holland.’ Oxford, pag. 172 en 173; Bennink Janssonius, ‘Geschiedenis der Oud R.C. kerk in Nederland,’ bl. 118-155; Prof. Lintelo de Geer, ‘De Dom van Utrecht,’ 1866; Prof. Ter Haar, Utrecht in 1672, 1872, blz. 67 vlgg. - en vergelijk voor alle verdere kleine détails de uitnemende dissertatie van J.A. Gerth van Wijk, ‘Historiam Ecclesiae Ultrajectinae Romano-Catholicae, male Jansenisticae dictac. 1859.’

2 Nous avons fait bien des voyages depuis votre départ. Nous sommes présentement dans les Isles fortunées. je m'étais figuré ce pays-là selon ce qu'on m'en avait parlé, comme des marécages dont on aurait de la peine à se tirer, ou des amas de fange et de boue, comme était le village dont je vous écrivis si piteusement, il y a dix-huit mois. Ce nest rien moins que cela; ce sont tous petits canaux fort propres, qui donneut moyen d'aller partout en barque quand on veut. Mais on y va aussi à pied par des rues aussi nettes et aussi sèches que des allées de jardin. Car on y apporte tous les ans de nouveau sable, et si l'on y manquait, on serait mis à l'amende. Ce sont au reste les meilleurs gens du monde, presque tous Catholiques, et regardés comme les plus devots de toute cette Eglise de Hollande, etc.

Arnauld was voor de gezindheid van Neercassel en de zijnen niet zonder gewicht. Hij versterkte blijkbaar de strekking van Utrecht, om zich meer en meer zelfstandig ten opzichte van Rome te houden. Overigens bleef Arnauld volkomen in zijn geheel, ook in Holland. Men zou wellicht meenen dat hij, nu hij in Holland zoo gastvrij was ontvangen en door geen vervolging werd geplaagd, eenigszins de gevoelens van dat Holland had gemenageerd; neen, niets van dat alles: hij stelde er als het ware prijs op om aan het Calvinistische Holland te toonen, dat hij in de verste verte geen Calvinist was; daarenboven, hoe hard Lodewijk XIV Port-Royal ook vervolgde, deze bleef voor Arnauld de koning bij uitnemendheid, en zoo gebeurde het, dat, terwijl Lodewijk bezig was een de maatregelen, welke zouden leiden tot herroeping van 't Edict van Nantes, en gansch Holland hierover in beweging was, Arnauld die maatregelen ging verdedigen; nog sterker: in 1681 zien wij hem de partij der samenzweering der Catholieken in Engeland, onder Titus Oates, verontschuldigen; toen eindelijk de herroeping van 't Edict van Nantes kwam, stond Arnauld weder op de bres om dat goed te keuren; hij was niet bereid zijn denkbeelden te verloochenen ter wille van zachte behandeling. Doch op die wijze kon hij niet in ons Protestantsch land blijven. In October 1682 ging hij weder naar het Catholieke Brussel.

Hij was nu 70 jaar, en hoewel hij zich nu eerst eenige maanden stil hield, was zijn aard te heftig om rust te kennen. Hij was weder bezig boeken te schrijven, die hij dan langs allerlei omweg in Frankrijk zocht te verspreiden. Een bezending boeken, welke hij met veel zorg had bijéénverzameld, werd juist in dat jaar door de fransche Regeering aangehouden, terwijl de personen, welke bij die voorgenomen verspreiding waren betrokken (o.a. le père de Breuil) voor langen tijd in den kerker werden gezet. Doch al zulke rampen wekten hem slechts op om des te meer te volharden. Hij zette zich dubbel aan het werk om de wereld van het goed-recht zijner richting te overtuigen. Hij kreeg in die dagen te Brussel

dappere medehelpers in twee jongere aanhangers, in Quesnel en du Guet. Hij wilde dan ook van geen schikkingen hooren: integendeel, strijden tegen een ieder, op zijne wijze, omringd met muren en staketsels van redeneering. Nu vooral begon hij zijn polemiek tegen den wijsgeer Malebranche: het weêrleggen van diens stelsel behoort tot het beste wat Arnauld heeft geschreven; ook met den opkomenden Leibnitz brak hij een lans, en steeds was hij bezig tegen een ieder zijn wapens te keeren. Zijn laatste geschriften waren weder tegen de Jesuïten gericht, naar aanleiding der vervolging die een klooster te Toulouse had te verduren; - maar ook nog tegen Willem III van Oranje: en, hoe ook vervolgd en verbannen, verdedigde hij nog altijd Lodewijk XIV, zelfs wegens de dragonnades en wegens zijn daden in de Pfalz.

In 1690 - hij was nu 78 jaar - werd hij weder door de toen eenigszins clericale regeering van Brussel lastig gevallen: hij moest dus weder verhuizen, wederom vluchten: natuurlijk naar Holland, het eenige land waar men volmaakt vrij kon leven. Van April tot September 1690 is hij dus weder in Holland, zwervend met zijn klein gezelschap en toch altijd polemiseerend. Aan Bossuet verweet hij juist in die maanden zijn gebrek aan moed, zijn weinige fierheid tegenover den koning. Eindelijk mocht hij op het einde van 1690 te Brussel terugkeeren. Daar wachtte hem echter eene grievende beleediging, dewijl een valsch geschrift onder zijn naam in omloop was gebracht. Juist scheen men in Frankrijk hem beter gezind: zijn neef Pomponne was in 1691 weder minister geworden. De koning vroeg dezen voor het eerst weder naar zijn oom, ‘naar den staat der gezondheid en naar den leeftijd van Arnauld.’ Pomponne antwoordde snel, hopende dat Lodewijk XIV iets verder zou willen gaan en hem zou veroorloven rustig in Frankrijk te sterven. Doch het vriendelijk woord kwam niet. Nog een laatste boek schreef Arnauld te Brussel over de kerkelijke welsprekendheid; toen legde hij zijn dagwerk neder: op het laatst van zijn leven waren vooral bij hem Ruth d'Ans, domheer in Brussel, en verder medevluchtelingen als des Essarts en Guelphe, die hem tot secretarissen dienden: hij bleef echter geheel in de schaduw, kwam slechts even uit in den kleinen tuin van zijn huis te Brussel en stierf daar den 8sten Augustus 1694, 82 jaren oud.

Toen hij gestorven was, had het volgende voorval plaats aan

het hof van Versailles. Boileau, de rechtschapenheid in persoon, en altijd de trouwe vriend van Arnauld - men herinnere zich, dat hij eens aan den koning had durven zeggen: ‘Laat uwe Majesteit slechts overal naar Arnauld zoeken, gij zijt te gelukkig om hem te vinden.’ - Boileau dichtte nu zijn tiende Epitre *A mes vers*, waarin een drietal warme regels aan Arnauld waren gewijd. Het dichtstuk moest als laatste nieuwe pennevrucht aan den koning worden voorgelezen. Racine belastte er zich mede. Hij las de verzen voor: doch toen hij aan de regels op Arnauld kwam, hield hij even stil - doch ging moedig voort, en liet nu aan den koning hooren, datgene waarop Boileau zich 't meest verhoovaardigde, te weten, dat Arnauld eens zijn verzen had verdedigd en gerechtvaardigd:

Arnauld, *le grand Arnauld*, fit mon apologie.

Lodewijk XIV knikte toestemmend.

De koning had hem wel overal vervolgd, maar rekende den niet geringen tegenstander toch als deel van den roem zijner regeering.

Noemt nu ook de nakomelingschap Arnauld niet meer zoo groot, als zijn tijdgenooten meenden, zij zal hem toch ook niet geheel kunnen vergeten. Zijn leven was een leven zonder zon. Zijn persoon was in geschriften niet zeer beminnelijk, hij had te veel gal: de slagorde van zijn argumenten werd meestal versterkt uit het arsenaal zijner beleedigingen. Doch dit ééne staat vast: hij was jaloersch op wat hij de waarheid achtte, en die waarheid heeft hij verdedigd als een trouwe wachthond. Intrigues heeft hij nooit gesmeed. Hij vocht met open vizier. Hij was heftig, hij was sterk. Zin tijdgenooten noemden hem den man, waard dertig legioenen: dat is ons te veel; doch hij blijft voor ons een moedige, krachtige figuur, vol merg en pit, met zijn eerlijke koppigheid, met zijn deêge degelijkheid, met zijn bitterheid, met zijn vastheid in vervolging. Zijn karakter is voor ons grooter dan zijne werken, en onophoudelijk blijft hij voor onze gedachten trekken van de ééne plaats naar de andere, met 't woord op de lippen: ‘rust, rust, heb ik niet een eeuwigheid om in te rusten?’[1]

Wordt Arnauld niet meer gelezen, zijn medehelper en medestander NICOLE is altijd een der voorbeelden uit de Fran-

1 Zie over hem twee schoone bladzijden van Saint Marc Girardin, Essais de litterature et de morale, 1853, I, pag. 36, 37.

sche literatuur, op wien in de scholen, en later in het leven, de aandacht nog altijd wordt gevestigd. De *Essais de morale* van Nicle blijven, zoo men wil, in goeden naam. Telkens komen bloemlezingen uit die *Essais* uit, meestal door fijne kenners te samen gekozen. Een der laatste en beste edities is zeker de schoone keus, die Silvestre de Sacy in 1857 bij Techener uitgaf. Toch komt het mij voor, dat het woord bloemen, met het oog op Nicole, slechts met groot voorbehoud is te gebruiken; zoekt men frischheid van geur, malsche geschakeerde kleuren, een ranken, veerkrachtigen stengel, men zal ze vergeefs in deze anders keurig geschikte ruikers treffen; neen, de verzameling blijkt slechts te zijn een hoeveelheid van fijne, zelfs zeldzame bloemen: planten, die jaren achtereen in de bladeren van dikke boeken zijn weggeborgen, en nu, daaruit genomen en te zamengebracht, ons boeien door fraaie teekening, door fijnen vorm, maar waaruit de geur is vervolgen, het leven is verdwenen. Gedroogde bloemen zijn het - meer niet. Zoek niets sprekends, stel u tevreden, zoo ge bij 't zien van de bloem onwillekeurig denkt aan een voor u aandoenlijke herinnering. Dit is dunkt mij de indruk, dien de geschriften van Nicole thans op ons maken. De vroeger, mede door Madame de Sevigné, zoo hooggeprezen stijl, schijnt ons nu wat fletsch toe, soms eentonig als 't gedroppel der buien op een regenachtigen dag. De Heer Silvestre de Sacy verwijt ons, wanneer wij zoo oordeelen, dat ons verhemelte bedorven is door de gekruide en gepegerde spijzen der pikante letterkunde onzer dagen; het kan zijn, maar wij herinneren er aan, dat de luchtige zoon van Madame de Sevigné Nicole's stijl toch ook vergeleek bij *blanc-manger*, waaraan men spoedig genoeg heeft. Laten wij moeder en zoon disputeeren en zien, welke plaats de metgezel van Arnauld voor en in Port-Royal heeft. - Hij was te Chartres geboren in 1625, e zoon van een advocaat: de jongen las alles wat hij kon vinden, stichtelijke en niet stichtelijke boeken en zou - dit spreekt van zelf - studeeren. Hij ging in 1642 als student naar Parijs om zich in de theologie te bekwamen; hij werd er de leerling van de Sainte-Beuve, de man van de middenpartij, die hem dadelijk een gematigde plooi in zijne studiën gaf. Doch hij had relaties met Port-Royal, door zijn tante Marie des Anges Suireau: hij kwam dus al spoedig daar in die omgeving en werd - toen hij, wegens de twisten over

de vijf punten van Jansenius, het opgegeven had om priester of zelfs doctor der theologie te worden - meester in de literatuur en in de wijsbegeerte te Port-Royal. Singlin nam hem spoedig onder zijn leiding, en sinds 1654 zien wij hem in alles als vaste hulp en medewerker van Arnauld. Nicole was echter van gansch andere natuur dan Arnauld. Was deze moedig, hevig en krachtig, Nicole had eigenlijk een vreesachtige natuur: zijn fijne, zachte en eenigszins delicate aard deed hem liefst de moeielijkheden ontwijken of voorbijtrekken: hij had een zwak gezicht en kon dus niet altijd-door lezen of werken: hij gevoelde zich spoedig afgemat. Toch hielp ij Arnauld trouw, hij schreef keurig latijn en had in het fransch een gemakkelijken, bevalligen stijl: hij wond zich op en vermande zich om tot de hoogte van Arnauld te komen. Doch zelfs midden in den strijd, was het zeer duidelijk, dat Nicole inderdaad van meening was dat de harde kamp ter wille van een misverstand in de wereld was gekomen: volgens hem hadden de lieden zich verbeeld, dat het Jansenisme een secte was; hij zou bewijzen dat het een denkbeeldige ketterij was: al het rumoer en geraas was soms *much ado about nothing*; kortom, Nicole was de man, die met de nieuw advocaten-positie voor den dag kwam, het onderscheid tusschen 't feit en 't recht; de paus had rechtens gelijk, maar feitelijk vergiste hij zich; want de veroordeelde stellingen waren in het gansche boek van Jansenius niet te vinden.

Nicole was intusschen Port-Royal door zijn schrijven van het grootste nut; hij had Pascal zeer geholpen bij 't vervaardigen der Provinciales; in 1658 en 1659 deed hij een reis in Vlaanderen en in Duitschland langs den Rhijn, en daar vertaalde hij de Provinciales van Pascal in het latijn; hij had Terentius goed daarvoor gelezen en gaf nu den latijnschen Pascal, onder den pseudoniem van Wendrock, te Kenlen in 1658 uit. Voorts hielp hij verder Arnauld, doch altijd met deze nuance, dat hij zooveel mogelijk verzachtingen wilde aanwenden en een verzoeningspolitiek wilde volgen: hij was in dit opzicht diplomaat, en velen der Heeren uit Port Royal waren het geheel en al met hem oneens. Dit nam niet weg, dat hij Arnauld overal volgde en vergezelde en met hem de schuilplaats deelde, die het hôtel van Mad. de Longueville hun aanbood. Slechts was hij in den toestand van iemand, die met anderen in een bootje op het meer is gaan zitten en tegen zijn

wil of bedoeling nu verre afdrijft. Toen dan ook de kerkelijke wrede kwam, ging hij te Troyes wonen, als om aan te geven, dat hij niet alle lotgevallen van Arnauld later zou willen deelen. Hij werkte echter gedurende deze jaren van vrede geheel in den geest van Arnauld. Hij schreef een lang en breed werk tegen 't Calvinisme, om aan te toonen, dat de opvatting van het avondmaal door de Catholieke kerk de juiste was. Het werk had tot titel: de la Perpétuité da la foi de l'Eglise Catholique touchant l'Eucharistie; het eerste deel kwam uit in 1669, de twee latere in 1672 en 1676. Het was een geweldig controversistische arbeid, vol excepties en prescriptiën tegen de protestanten; de houding van den schrijver was daarbij deze, dat hij den schijn aannam van wel goed te zijn met deze calvinisten te willen redetwisten - en als gevolg van dat werk wordt vermeld, dat Turenne het Protestantisme vaarwel zeide.

Hoe dit zij: Nicole had tegelijkertijd een anderen ader geopend. Nevens de geleerde polemiek, die hij als volgeling van Arnauld voerde, was hij begonnen, op het voetspoor van Pascal, kleinere fransche brieven te schrijven, waarin hij de godsdienstige questies voor het publiek bracht. Het waren de zoogenaamde *Imaginaires*, straks gevolgd door de *Visionnaires*. De titel geeft al aan, dat Nicole nog altijd vast hield aan het denkbeeld, dat kleine oorzaken de bron van al het kwaad en van al het geraas waren geweest. De stijl- had een eenvoudige fijnheid en grensde aan het beminnelijke naieve; het talent van Nicole kwam reeds geheel tot zijn recht. Sommigen, die zich herinnerden hoe flikkerend Pascal schreef, noemden Nicole wel een Pascal zonder stijl; maar anderen wisten te waardeeren, hoe in die schijnbaar doodgewone vormen werkelijk een zeer fijne anatomie van het christelijke hart werd gevonden. En dat alles werd nog duidelijker, toen sinds 1671 achtereenvolgens Nicole's *Essais de morale* verschenen: dit waren zijn meesterstukken; en enkele daarvan, o.a. Les moyens de conserver la paix de la société, hebben bepaald duurzame waarde. madame de Sevigné wilde ze in bouillon veranderen, om ze geheel te kunnen opdrinken. Wij gaan zoover niet, maar wijzen op de menschkundige opmerkingen bij het verbreken van trouwe vriendschap; opmerkingen, die aan de hand geven, dat ook hij niet zoo zeker was altijd aan zijn vrienden te behagen. Trouwens, hij had zich bij het begin van den kerkelijken vrede eenigszins ter zijde gehouden en hield

zich die jaren op zekeren afstand van Arnauld. Onwillekeurig kwam hij weder bij Arnauld: zelf had hij mede aanleiding gegeven tot het verbreken van den vrede, door de latijnsche memorie over de verslapping der zedeleer bij de Jesuïten. Nu kwam weder de vervolging en Arnauld moest wijken en vluchten naar het buitenland. Ook Nicole was reeds in Brussel; doch toen nu Arnauld hem opriep, om hem weder overal te volgen, ook naar Holland, toen had het tooneel plaats, dat wij boven hebben beschreven. Nicole's zachte en bange aard had de overhand: hij wilde rust.

Hij was nu 54 jaar en liet Arnauld alleen naar Holland gaan, terwijl hij naar Luik en weldra naar Sedan trok; doch de rust, die hij bedoeld had, zou hij natuurlijk nu 't allerminst krijgen. Een ieder uit Port-Royal wierp nu den steen op hem, en dit werd niet minder, toen het bleek, dat hij bij den aartsbisschop de Harlay moeite deed om in vrede zijn verdere dagen te Parijs te mogen slijten. Hij zelf heeft in brieven aandoenlijk verhaald, hoe hij 't harde leven niet kon uithouden, en Arnauld, zijn aard kennende, heeft hem nimmer scherpe verwijten gedaan. De overige Heeren en vooral de dames van Port-Royal konden echter nooit anders dan medelijden met hem gevoelen, al werden zij later weder eenigszins zijn vrienden. Hij leefde nu verder stil en vergeten, schreef het leven van zijn tante Marie des Anges, verbeterde de geschriften van anderen, polemiseerde nog eens met de calvinisten, schreef ook tegen Quesnel en bedacht zelfs een nieuwe zachtere opvatting van het stelsel der Genade. Van dit laatste wilde het eigenlijke Port-Royal natuurlijk niets hooren. Hij leefde in Parijs overigens door een ieder geacht, als een christelijk beoefenaar der letteren en stierf 70 jaar oud, in 1695, vijftien maanden na Arnauld. Hij had gevraagd, dat ook zijn hart in Port-Royal zou worden begraven. Doch men vergat het.

VII.

Arnauld kan beschouwd worden als de schakel, die de eerste generatie uit het klooster Port-Royal verbindt aan

het geslacht, dat nu allengs, na het sterven der ouderen, op den voorgrond treedt. Wij begeven ons thans geheel en al in den kring van dat tweede geslacht, dat met het eerste gemeen heeft den ernst, de getrouwheid aan de eigenaardige opvatting van 't Christendom, maar dat in eenvoud, in stille rustige waardigheid voor de eerste keurbende onderdoet. Deze leden der tweede generatie zijn voortdurend in strijd, voeren altijddoor polemick tegen Rome, en in dien strijd nemen zij soms geheel die advocaten-positie aan (door Nicole vooral gevonden), van te willen beweren, dat zij zich zouden onderwerpen aan de veroordeeling der vijf stellingen van Jansenius, zoo de Paus slechts kon bewijzen, dat de punten in het veroordeelde boek te vinden waren. Tegenover de Roomsch-Catholieke kerk en hiërarchie beroepen zij zich dus op een exceptie. Lancelot had vroeger gezegd: ‘Of die stellingen al of niet in Jansenius te vinden zijn, is van ondergeschikt belang: het essentieele is of zij in den Heiligen Augustinus zelven voorkomen; wij bewijzen het en het is dus de heilige kerkvader (weet 't wel), dien gij veroordeelt, wanneer gij deze stellingen vonnist.’ Doch de tweede generatie zegt tot den Paus; ‘Gij veroordeelt de vijf stellingen en wij ook; wij onderwerpen ons in de questie van *'t recht*; maar zijn die vijf punten in Jansenius *feitelijk* te vinden? Gij zegt 't, doch wij blijven twijfelen, totdat gij 't ons bewijst.’ Zoo weken zij eenigszins af van den geest van Saint-Cyran, en Lancelot, oud geworden, deelt dan ook, in een brief van 24 Januari 1684, de wereld van Port-Royal in twee afdeelingen: de eerste, hoe langer hoe minder talrijk, van hen die met Saint-Cyran hebben geleefd, en de tweede van hen, die later gekomen, *Josef niet gekend hebben*. Deze tweede school nam het denkbeeld der hervorming van het catholicisme, in den zin van Augustinus, niet meer zoo grootsch op; zij interpreteeren, polemiseeren, doch altijd staande op een betrekkelijk nauwen grondslag. Het wordt soms een school van controverse meeningen. - Ook de karakters lijden wel iets daaronder; in plaats van groote rust tegenover de woede en vervolging der vijanden, komt een zekere ‘Rechthaberei.’ Zij zijn soms geleerder - de vrouwen vooral - dan de onmiddellijke volgelingen van Saint-Cyran; werkelijk staan zij er op het beter te weten dan de Paus, en niettegenstaande den Paus Roomsch-Catholiek te blijven; doch zij worden heftiger: Port-Royal wordt allengs meer dan vroeger een kring van oppositie.

De vrouw nu, die nog op zeer edele en fiere wijze den toon aangeeft in deze tweede generatie, is LA MÈRE ANGÉLIQUE DE ST. JEAN.

Geboren 2 November 1624, stierf zij 29 Januari 1684. Zij is dus 59 jaren oud geworden, en in dat leven heeft zij een vastberadenheid, een dapperheid, een wakkerheid en een flinkheid ten toon gespreid, die aan haar karakter iets mannelijks geven. Zij was de dochter van Arnauld d'Andilly, de zuster van den minister, markies de Pomponne, en deze laatste was gewoon aan zijn vriendin Madame de Sévigné - zie een brief van 29 November 1679 - te zeggen: ‘reken er op, dat al mijn broeders, al mijn kinderen en ik zelf leêghoofden zijn, in vergelijking met Angélique.’ Zij had niet alleen veel karakter, maar zij was ook een geniale vrouw, vol geest en vuur. Zij onderscheidde zich van haar vrouwelijke omgeving ook daarin, dat zij een kunstenaarshart in zich omdroeg. Zij was gewoon kleine beeldjes van was te maken, en had zij op dit punt geen gewetensbezwaren gehad, daar zij de eischen der kunst niet geheel en al kon doen samenstemmen met die der godsdienst, dan hadden haar vingeren zeker schoone kunststukken voortgebracht. Nu bedwong zij dat vuur, en liet zij slechts zien hoe levendig haar geest was door de gevatheid, waarmede zij, te-midden van de vervolging, altijd een ieder bejegende, die haar waardigheid aantastte.

Reeds op haar zesde jaar was zij in het klooster Port-Royal gebracht, om onder de zorgen der zusters van haar vader, Angélique en Agnès, te worden opgevoed. Dáár binnen de muren van het klooster vond zij haar wereld, haar kring van gedachten. De natuurlijke levendigheid van haar geest mocht geen andere dwaaltochten ondernemen, dan langs de paden van het labyrinth der Dogmatiek over de Genade Gods. Op haar zeventiende jaar kwam zij onder de schriftelijke leiding van Saint-Cyran, toen gevangene te Vincennes. Weldra deed zij, in 1644, de gelofte, en gedurende twintig jaren was zij de onderwijzeres der kinderen en der novices. Zij wisselde dit werk af met eigen studiën van levensbeschrijvingen der heiligen, en van zelf werd zij er zoo toe gebracht om bouwstoffen bijéén te verzamelen over het leven van de eerste mère Angélique, de hervormster van het klooster. De drie deelen met berichten omtrent het leven van die Angélique, die in 1742 te Utrecht zijn verschenen, zijn dan ook grootendeels door haar zorgen

verzameld. Zij legt bij dat alles zeker wetenschappelijk streven aan den dag; zekere geleerdheid was haar eigen. Haar oom Arnauld, de doctor der theologie, heeft haar toegerust met al de bagage der godgeleerde kennis, en zij is bereid daarover met anderen te redetwisten. Vandaar is zij toch altijd een gansch andere dan de eerste Angélique; deze, de eigenlijke grondlegster van Port-Royal, was allerminst een theologische natuur; zij was met al de volheid van haar overtuiging Christin, verheven in haar eenvoud en strengheid; deze haar nicht was een kampioen voor de opvatting, die zij de ware achtte. Laten wij echter billijk zijn. De eerste Angélique kon Port-Royal stichten, de laatste moest het verdedigen. En in die verdedigende, verwerende houding zien wij dan ook Angélique de St. Jean steeds staan. Om haar geheel en al te teekenen hebben wij niet anders noodig dan haar gestalte en woorden weêr te geven gedurende de twee groote aanvallen die Port-Royal te doorstaan had, allereerst in 1664, toen de aartsbisschop Péréfixe, later in 1679, toen de aartsbisschop de Harlai het klooster aantastte[1].

De vervolging van 1664 was (na Mazarins dood) op persoonlijk verlangen van Lodewijk XIV begonnen. De nieuwe aartsbisschop van Parijs, die, na het terugtrekken van de Retz en na het sterven van de Marca, was opgetreden, de goedhartig bulderende Péréfixe, ging aan den wil van den koning gevolg geven, en, na eenige vruchtelooze pogingen om de zusters te bewegen het door de geestelijkheid vastgestelde formulier over de vijf stellingen van Jansenius te teekenen, zou hij de zusters gaan straffen Hij had eerst, 9 Juni 1664, een lang bezoek aan het Port-Royal van Parijs gebracht en ieder der zusters afzonderlijk toegesproken. Reeds toen had hij gezien, dat die Angélique de St. Jean een vrouw was van meer dan gewoon karakter, en toen hij tegenover haar Saint-Cyran aanviel, had hij op haar gelaatstrekken gelezen, dat zij zich met geweld bedwong den aanval op den heiligsten man, dien zij gekend had, niet met woorden te beantwoorden. Haar oogen moesten zeggen wat zij gevoelde. Nu zou Péréfixe verder gaan. Den 26sten Augustus 1664, ten twee ure, kwam hij vóór het klooster

1 Wij gebruiken van haar: Discours de la R.M. Angélique de St. Jean, appelles Misericordes du Recommandations faites en chapitre. A Utrecht, chez Corneille le Fevre, 1735. - Voorts Discours de la R.M. Marie Angélique de St. Jean sur la règle de S. Benoît. 2 Tomes. Paris, 1736. Vooral de uitnemende, door haar zelve opgestelde Relation de la captivité de la mère Angélique de St. Jean, te vinden in de uitgave in quarto der Relations.

te Parijs met acht koetsen, vergezeld van zijn grootvicarissen, van de aalmoezeniers en andere geestelijken, te-samen twaalf in getal, van den *lieutenant-civil*, den provoost van de wijk, den bevelhebber van de wacht en vier commissarissen. Hij had een geleide van twintig deurwaarders met hun stokken, en 200 boogschutters van verschillende regimenten, die zich op de binnenplaats van het klooster in 't gelid plaatsten, met het musket op schouder. De aartsbisschop was in groot ambtsgewaad en men droeg het kruis voor hem uit. - Daarbinnen in het klooster waren de zusters onder haar abdis Madeleine de Ligny en vooraan stond de reeds zeventigjarige mère Agnès met haar drie nichten, dochters van d'Andilly, onder welke allereerst het oog viel op de kloeke, bijna veertigjarige Angélique de St. Jean. De aartsbisschop, na al de zusters in kapittel te hebben vergaderd, hield, omringd van zijn twaalf geestelijken, een korte rede, waarin hij de halstarrigheid van het klooster beklaagde en haar aanzeide, dat hij als straf twaalf der zusters zou wegvoeren, en wel allereerst de abdis, la mère Agnès, en Angélique de St. Jean. De abdis de Ligny antwoordde met de gewone kalmte: ‘Monseigneur, wij gelooven in geweten verplicht te zijn om van deze daad van geweld in hooger beroep te komen en te protesteeren, gelijk wij thans protesteeren, dat al wat men nu met ons doet of zal doen, geenerlei waarde en kracht tegen ons heeft.’ En al de aanwezige zusters herhaalden luid en als met één stem: ‘Wij appelleeren, wij protesteeren, wij protesteeren!’ - De aartsbisschop antwoordde onwaardig heftig, zoo als altijd: ‘Ik lach er wat om!’ - Hij voerde de twaalf gevangenen zelf naar de deur van het klooster; en daar de eene of andere bleef dralen, verloor hij het weinigje koelbloedigheid, dat hij bezat. In zijn zenuwachtige drift liep hij heen en weder tot naar een verkeerden uitgang. De zuster Angélique de St. Jean, zoo fier en rustig, wees hem te-recht, en zij was te midden van dat wapengekletter en dat rumoer in haar binnenste zielsblijde, van werkelijk als één dier Heiligen, wier leven zij zoo dikwijls had overpeinsd, ter eere van haar Heiland vervolgd te worden. Bij de poort van 't klooster stond haar vijf en zeventigjarige vader d'Andilly, die toegesneld was op het gerucht van hetgeen met Port-Royal gebeurde. Zij wierp zich aan zijn voeten en vroeg zijn zegen. Toen nu de lieutenant-civil achtereenvolgens de namen der zusters vroeg, vóór dat zij in de koetsen stapten, vroeg hij

ook - al kende hij haar goed - haar naam. Zij zeide den naam dien zij in het klooster droeg. Hij vroeg toen den geslachtsnaam. Enkele der omstanders, die dicht bij hem stonden, fluisterden hem toe: ‘Ziedaar den heer d'Andilly, die haar vasthoudt; het is één van zijn dochters.’ Hij wenkte met het hoofd, om te kennen te geven, dat hij 't ook wel wist, maar dat zij zelve het moest zeggen en herhaalde: ‘Uw naam?’ - ‘Toen zeide ik’ - het zijn haar eigen woorden - ‘dien naam zeer luid, zonder te blozen, want in zulk een geval staat het belijden van onzen naam gelijk met het belijden van den naam van God, wanneer men dien naam wil onteeren ter wille van Hem.’

Zoo trad de fiere dochter der Arnaulds in de koets en reed zij met drie andere weggevoerde zusters weg. Een geestelijke en een onbekende dame zaten mede in 't rijtuig. Zij spraken geen woord. Angélique de St. Jean was de eerste die moest uitstappen, en wel in het klooster der Annonciades, dicht bij de straat Saint-Antoine. In dat klooster was een der biechtvaders, le père Nouet, dezelfde die 20 jaren geleden zoo sterk in zijn preeken had uitgevaren tegen het boek van Arnauld, ‘la Fréquente Communion’, en abdis was de weduwe van den bekenden maarschalk de Rantzau. Deze dame was van de Lutherschen godsdienst tot het Catholicisme bekeerd; zij had veel ijver, wist velen ook tot bekeering te bewegen en gold voor geleerd. Met opzet had men Angélique de St. Jean daar gebracht, opdat zij iemand zou kunnen vinden, die tegen haar bestand zou zijn. Er heeft dan ook gedurende de tien maanden, dat zij in dit haar vreemde klooster geïnterneerd is geweest, een eigenaardig drama plaats tusschen Angélique en Mad. de Rantzau. Het zijn soms heftige samenspraken, pikante tooneelen: de ééne wil niet buigen, de andere niet toegeven: de abdis is geheel en al ultramontaansch; de gevangene houdt vast aan haar meer vrije en zelfstandige opvatting van het Christendom. Dit laatste komt al dadelijk bij het eerste binnentreden in het klooster der Annonciades uit: men bracht haar namelijk dadelijk naar de kapel der Onbevlekte Ontvangenis; ‘dit mysterie’ - zegt zij daarop - ‘was mij nieuw, daar er bij ons geen altaar was toegewijd aan meeningen die bestreden konden worden; ik wierp mij dus slechts in de armen van de Moeder der schoone keuze en der heilige hoop, welke de twee titels zijn waaronder ik haar in dit huis (zoolang ik er was) altijd heb aangeroepen.’ Zoo was het begin en zoo bleef de toestand altijd-door. Toch was het

voor haar, die zoo samengegroeid was in de organisatie van het klooster Port-Royal, die van kind-af in die vereeniging zich geheel en al thuis had gevoeld, een bittere gewaarwording aldus van al haar zusters afgescheurd te zijn. Wel deed zij haar best over dag fier te blijven, te midden van haar omgeving, en het gelukte haar, door altijd het oog op hooge voorbeelden te vestigen: ‘ik deed de ondervinding op, dat men, om in groote droefenis niet te verzwakken, nooit de oogen moet neêrslaan die men naar het gebergte heeft opgeheven.’ Maar het kostte strijd; het sterkere deel van haar persoon moest het zwakkere - dat aan de droefheid wilde toegeven - telkens ondersteunen; ‘het was mij alsof ik mijn ziel op mijn handen droeg, zooals een vrouw een kind, dat men speent, in de armen wiegt: zij wandelt er mede op en neer en geeft het afleiding zooveel zij kan, opdat het zich der voedster niet herinnere.’ Zoo leefde zij eenige weken in haar gevangenis; want het was een ware afsluiting; achter slot werd zij gehouden in een kamer boven bij den zolder, geheel gescheiden van het overige gedeelte van 't klooster; zij mocht er slechts uitkomen op de uren en tijden van den dienst en dan onder geleide van een der nonnen, die dadelijk na het einde van de dienst haar weder opsloot. Slechts drie keeren per dag opende zich zoo haar deur. Zelden bezocht haar de abdis, Mad. de Rantzau, en dan alleen met het doel om haar te bekeeren. Van de zusters van Port-Royal hoorde zij niets, alleen soms het met gejuich ontvangen bericht, dat enkelen teekenden. Aan de Sacramenten mocht zij geen deel nemen. En des avonds werden drie deuren achter haar gesloten en gegrendeld. - Des nachts kwam dan ook de angst, die over-dag was bedwongen, een angst die hoe langer hoe sterker werd: zij leerde ‘wat wanhoop is en welke weg daarheen leidt.’ Zij begon te meenen, dat God haar kastijdde in zijn toorn; zij kreeg een gevoel, alsof God zich van haar afwendde: want tot nu toe was zij altijd slechts bezig geweest met de gedachte aan den roem om te lijden ter wille van de waarheid: en die nog zelfzuchtige inzichten brachten dan een storm in har brein, een orkaan van denkbeelden te weeg, waarbij men zich zelve zou gaan afvragen of alle strijd niet ijdel was, of de Voorzienigheid Gods werkelijk bestond. Toen, in het bitterst van haar zielelijden, had eens op een nacht God haar opgewerkt door een straal van zijn Licht, en had dat licht, haar hart treffende, zulke vreemde

en zonderlinge zaken haar ontdekt, dat zij, van vrees vervuld, niet meer de oogen op God durfde slaan. Zij gevoelde zich in de diepte, in de laagte; zij had tot den hemel willen reiken en was in den afgrond neêrgeploft. - Zij was in gevaar van haar lamp te zien uitdooven, omdat zij geen hoop genoeg had om het vuur van haar liefde en het licht van haar geloof te onderhouden; de duister omwolkte geesten der Hel zag zij: het was een soort van twijfel, zooals Pascal dien had gekend. - Die toestand duurde zes weken: allengs kwam met de gewoonte en met de zekerheid van gang het geloof weder boven; zij herinnerde zich uit welk huis ze was gekomen, en dat zij niet voor niet een dochter der Arnaulds was; als tegen November 1664 de Jesuïten hun preeken in het klooster der Annonciades gingen houden, ging zij niet naar het koor: in haar kamer maakte zij zich zelve een kerk; zij zong daar luide, de echo volgende, de liederen en gezangen mede, die het koor in de vasten aanhief; kortom, zij werd thuis in haar stilte en afzondering, en des nachts, te middernacht of later, stond zij op om God ter eere te zingen. ‘Ik wilde dat men gezien had hoe goed en hoe schoon het is om zóó in het midden van den nacht zich te vinden, bezig God te prijzen in een gevangenis en Zijn lof te zingen, zonder dat iemand u kan hooren dan God alleen, en zonder zelve iets te hooren dan de diepe stilte in de groote stad, die eindelijk tot rust komt als het geraas en gerol der rijtuigen ophoudt. Dat heeft iets zoo schoons en verheffends, dat men het bijna niet kan weêrgeven.....’ - Zoo kwam dan na veel strijd en na veel schrik, wanneer men haar vertelde dat zoo vele zusters van Port-Royal, en zelfs la mère Agnès (wat niet waar was) teekenden, de kalmte terug: een kalmte, die, na de stormen van twijfel en angst, ditmaal vergezeld ging van veel tranen over al de afwijkingen van Gods weg. - Altijd-door, te midden van al dien inwendigen kamp, bleef zij echter in staat het hoofd te bieden aan Mad. de Rantzau. Een zeer pikant tafereel vertelt zij ons zelve van één dezer gesprekken. Mevrouw de Rantzau had in de spreekzaal eenigen tijd met haar vertoefd, en op een vrij hoogen en trotschen toon, als ware zij nog in de wereld de gemalin van den maarschalk, haar toegesproken; nu bracht zij de gevangene zelve naar haar kamer. Doch het gesprek hield haar gedachten bezig en redetwistend stapte de abdis voort. Zij gingen beiden de trap op en kwamen aan

de deur van Angélique's kamer, die gesloten was. De sleutel moest door een der andere mindere zusters gezocht worden; het duurde eenigen tijd, en zoo stonden zij een kwartier op de trap. En het in de zaal afgebroken gesprek werd nu hervat, heftiger en heftiger van toon. Mevrouw de Rantzau beriep zich op Origenes, Angélique antwoordde met den Heiligen Hieronymus. ‘Zij achtte zich sterk door een beroep op het vierde concilie; dat dwong mij een beroep te doen op het vijfde en zesde concilie, betreffende Honorius. Nauwelijks hoorde zij mij Honorius noemen, of zij nam zijn verdediging op zich.... Ik had het veld vrij voor mijn antwoorden, maar daar ik er geen nut of genoegen in zag iemand te weêrspreken, die de waarheid niet zocht, wilde ik het gesprek afbreken, zeggende, dat ik al die twisten aan de geleerden overliet en mij slechts bezig hield met bidden. Zij antwoordde onmiddellijk, als wilde zij mij verder lokken, daar zij dacht dat ik den twist wilde ontwijken: “O ik ken de geheele kerkelijke geschiedenis, ik weet dat alles en zal op dat alles u antwoorden.” Nu hernam ik met wat meer warmte, want haar aandrang prikkelde mij: “En ik, mevrouw, ik weet niets, daarom is het 't best niet te redetwisten, want ik ben uw portuur niet. Ik smeek u, laat mij God bidden en spaar mijn droefenis.” Zij werd al warmer en warmer en zeide mij niet los te laten, daar het mijn heil betrof. Ik werd ook ongeduldig, en zonder verder antwoord maakte ik voor haar een diepe buiging en mij naar een venster keerend, viel ik op mijn knieën om God te bidden, in afwachting dat men den sleutel bracht.’ - Van dat gehalte zijn meer gesprekken ons bewaard; men ziet door die woorden heen (gelooven wij) de levendigheid der gebaren, het vuur der oogen. Wij kunnen alles niet mededeelen; alleen dezen trek nog, die teekent. mevrouw de Rantzau sprak op een dag over den smaad van het anathema en over de excommunicatie over Port-Royal, door den Paus uit te spreken: ‘Er is toch één troost,’ zeide Angélique, ‘het is dit: dat de opvolgers van den H. Petrus wel eens navolgers zijn van zijn te groote voortvarendheid om het zwaard te trekken, en dat zij dan even als hij te spoedig kwetsen, zonder het verlof van Christus af te wachten; maar Christus treedt dan te voren en geneest het oor.....’ Het einde was, dat Mad. de Rantzau een zekeren eerbied voor haar gevangene kreeg en dat zij niet zonder teekenen van hoogachting haar later liet vertrekken.

Dat weggaan had plaats op 2 Juli 1665, toen al de gevangen zusters uit de verschillende kloosters, waar zij geïnterneerd waren, werden gevoerd en in een lange rij van koetsen, omringd door ruiters en gevolg van den aartsbisschop, naar het klooster Port-Royal der vallei werden gebracht, waar zij drie en een half jaar in volkomen afsluiting en in excommunicatie zouden vertoeven. Wel hadden enkelen geteekend, zeven of negen in getal: de zusters Marguerite de Sainte Gertrude (du Pré), Flavie (Passard), Melthide du Fossé, Dorothée (Perdreau) lieten zich overhalen; er werden dus enkelen gemist: maar er ging een stil gejuich onder de zusters in de koetsen op, toen men op de hoogte van Jouy, verlicht door de morgenzon, in een der rijtuigen de oude mère Agnès terugzag, die dus niet had geteekend; en hartstochtelijk was de blijdschap toen zij de kloeke Angélique de St. Jean in haar midden zagen.

Wij slaan die treurige drie en een half jaar over, en evenzoo de gelukkige jaren die voor Port-Royal aanbraken, sinds bij arrest van October 1668 de vrede in de Kerk tot stand kwam. Angélique de St. Jean geniet mede van die rust en wordt 3 Augustus 1678 abdis van het klooster. En als abdis, als hoofd, is zij volkomen op haar plaats, want in Mei 1679 begint, na het breken van den vrede, de laatste zware vervolging, die uitloopt op de vernietiging van Port-Royal. De vervolging wordt thans geleid door een gansch ander persoon, dan door den niet zeer fijnen en slimmen Perefixe. De nieuwe aartsbisschop, de Harlay, is een der politiekste koppen, die ooit den kerkelijken zetel van Parijs hebben ingenomen[1]. Het is maar jammer, dat hij aartsbisschop was, want zedeloozer figuur leefde er misschien niet in Parijs. Hij was een zeer schoon man - men zeide, wanneer men hem onder zijn vrouwelijk gehoor zag, formosi pecoris pastor, formosior ipse - en verwonderlijk beleeft. Toen men besloten had het klooster Port-Royal des Champs nu voor goed te fnuiken, zond de Harlay eerst den 9^{den} Mei 1679 een zijner onderhoorigen, den abt Fromageau, derwaarts, ten einde informatiën te nemen. La mère Angélique de St. Jean moest als abdis hem te woord staan. Het onderhoud en het verhoor over het aantal zusters, enz., ging nu zijn gang en alles geschiedde met hoffelijkheid en plichtpleging. Angélique versprak zich

1 Hij is het best geteekend in de gedenkschriften van zijn secretaris. Zie les Mémoires de l'abbé Legendre, secretaire de M. de Harlay, archevêque de Paris. Uitgave van Charpentier, 1863.

niet en antwoordde slechts op de vragen, zonder zich uit te laten over hetgeen niet gevraagd werd; bij het scheiden vroeg zij alléén aan den abt, waaraan zij de eer van dat bezoek en dat verhoor te danken had. De abt verklaarde dat hij slechts een opdracht vervulde en niet wist waarom; ‘doch, Mevrouw,’ zoo eindigde hij, ‘wat hebt gij te vreezen, onder een zoo zacht bestuur als het tegenwoordige? De koning heeft den vrede lief en de aartsbisschop is een vijand van alles wat opzien baart en behandelt de zaken zachtkens...’ Acht dagen later, woensdag 17 Mei, des ochtends ten 9 uur, kwam de aartsbisschop zelf. Het was zijn eerste bezoek aan het klooster der vallei, sinds hij nu acht jaren aartsbisschop was geworden. Hij liet de abdis, die aan de mis was, zeggen, dat zij zich niet haasten moest. Hij stapte uit zijn koets en ging eerst in de kerk; voor den vorm boog hij zich even op zijn knieën, maar zoo kort, dat hij slechts even den tijd had op één der zerken, waar hij knielde, een grafschrift te lezen, dat hem wat vreemd voorkwam. Terwijl hij nog wachtte, liet hij den heer de Saci roepen, zeide hem waarom hij kwam, sprak over dat grafschrift en noodigde hem uit de abdis voor te bereiden op de boodschap, die hij (de Harlay) kwam brengen. Kortom, hij gedroeg zich als man van de groote wereld. Toen de Saci wegging, zag hij Racine, zijn collega in de fransche Academie, in de kerk en ging met hem spreken. - Ondertusschen was de mis geëindigd en kwam la mère Angélique de St. Jean, vergezeld van de priores, la mère Du Fargis, hem te gemoet. Hij zeide haar nu zijn mededeeling, welke daarin bestond, dat Port-Royal in het vervolg geen nieuwe zusters mocht aannemen. Om het te verzachten gaf hij deze wending daaraan, alsof het slechts een tijdelijke maatregel was, ten einde de te groote lasten van het klooster te verminderen. Angélique deed dadelijk allerlei opmerkingen gelden; zette uitéén dat, wanneer men het klooster werkelijk wilde bijstaan in het dragen van zijn lasten, men dan een verkeerden weg insloeg; de Harlay erkende dat er iets waars was in de woorden van de abdis, maar dat hij slechts den wil van den koning uitvoerde, die wet was, en dat het niet noodig was al de beweegredenen daarvan na te gaan. Angélique liet hem echter niet los, riep zijn bemiddeling in, wees op de rampen en de tranen die hij veroorzaakte aan de arme zusters; de kerkvoogd werd haast verteederd, en het helaas! helaas! klonk telkens uit zijn mond. Het gesprek werd bijna

een fijn duel, elk der uitgesproken zinsneden haast een degenstoot, die òf wondde òf zoo handig en sierlijk mogelijk den aanval afwendde. Al zuchtend drukte echter de Harlay het staal wat dieper in haar borst, en terwijl hij steeds den hoed in de hand hield om de menigvuldige buigingen der abdis, die tegenover hem stond, te beantwoorden, deed hij haar goed gevoelen dat de koning in Port-Royal een middelpunt van oppositie zag, en dat zulk een vereeniging gevaarlijk was in den Staat; men maakte te veel leven en rumoer in en om Port-Royal; hij toonde aan, dat de houding van Arnauld, den doctor der theologie, den koning ten hoogste had verwonderd; zijne Majesteit had dan ook, volgens de Harlay, toen Arnauld ter wille van de aanvallen op de door hem met de Saci en Le Maistre vervaardigde bijbelvertaling van Mons, een request wilde richten, gezegd, dat de eerste de beste die dat request kwam aandragen, door den kapitein van zijn garde naar de Bastille zou worden gebracht. ‘Het schijnt, Monseigneur,’ hernam nu Angélique, ‘dat men onze Heeren van Port-Royal wel sterk afscheidt van de overige menschen, omdat toch over de geheele aarde de vorsten aan hun onderdanen de vrijheid laten tot hun rechtvaardiging, als tot een veilige wijkplaats, de toevlucht te nemen.’ Zoo had zij telkens van die woorden, die een minder zich zelven meester zijnde wederpartij tot uitvallen en tot vergissingen hadden kunnen voeren, doch de Harlay was zeer bezwaarlijk te verrassen. Hij scheidde zeer vriendelijk van haar, en eerst bij het wegrijden liet hij, doch niet tegenover haar, het bevel hooren, dat ook de Heeren van Port-Royal zich moesten verwijderen. Stappend in zijn koets wenkte hij de Saci, zeide hem eenige vriendelijke woorden ook over de abdis en gaf hem den raad met zijn vrienden binnen veertien dagen een ander verblijf te kiezen.

Angélique de St. Jean begreep uit dat alles, dat het vonnis onherroepelijk was. Menschen konden haar niet meer helpen; symbolisch deed zij in de ijskoude hand eener op dien dag gestorven zuster een papier plaatsen, waarop de woorden: ‘wij doen een beroep op uw Rechtbank, onze Heer Jezus! De rechters der aarde sluiten het oor voor onze meest rechtvaardige klachten, maar gij zijt zelf ons Recht, en gij zult ons recht en mededoogen geven.....’: en aan den bisschop van Angers, haar oom, schreef zij deze schoone woorden: ‘Indien Port-Royal boven op een rots ware gebouwd, zou men er zich

niet over verbazen, dat de bliksem telkens op haar torenspits neêrflikkerde; maar wij moeten het beleid van God en van de wereld daarin bewonderen, dat men, hoe verborgen wij ook mogen zijn in onze vallei en onze eenzaamheid, ons toch telkens opzoekt en ons van alle kanten vervolgt.' - 'Zonderling (schrijft zij den 2^{den} Juni): wie zou het gelooven, dat onder een koning, die geheel Europa doet beven, men in den Staat te vreezen heeft voor het kuddeke onzer kleine kinderen en voor vier of vijf priesters, leiders van een vereeniging van geestelijke zusters, welke slechts vreeswekkend is voor den Duivel, omdat, dank zij God, die vereeniging een goed geordend leger is....'

De vervolging ging nu haar ongestoorden loop. Angélique de St. Jean bleef abdis en werd als zoodanig in 1681 herkozen. De verkiezing geschiedde reeds niet zonder zorgen, daar men vreesde dat de aartsbisschop ditmaal de vrije keuze niet meer zou toestaan; toch mocht alles nog zijn loop hebben; doch de abdis zelve zou niet lang meer voor haar klooster behoeven te strijden. Haar neef en zielsvriend, de Saci, stierf den 4^{den} Januari 1684, op het landgoed Pomponne, en sinds dat sterven was het alsof de smart als een zwaard haar hart doorvlijmde. Drie weken later, 24 Januari, was zij op het graf van de Saci neêr gaan knielen, voordat bij het begin van den Vesper het koor de kerk binnentrad. Opstaande van de zerk gevoelde zij een heftige pijn in de zijde. Zij nam nog deel aan den Vesperdienst, sprak nog het *Pater* met gebroken stem, doch weldra moest zij zich te bed begeven en den 29sten Januari - zij was 59 jaar oud - blies zij den adem uit. Een van haar laatste woorden was geweest het vers uit het Hooglied: 'Dochters van Jeruzalem, ik bezweer u mijn zielsbeminde niet wakker te maken, niet in zijn rust te storen.' Zij had allengs al haar meer levendige, vurige gedachten tot een gevoel van rust en vrede weten te buigen en had zich geoefend alles onder het gezichtspunt der Eeuwigheid te aanschouwen en te begrijpen. Zij rekende op het laatst niets meer al wat niet eeuwig was: zij had altijd haar broeder Pomponne beklaagd, dat hij als minister van Lodewijk XIV aan allerlei valstrikken der wereld bloot stond, en zij werd slechts kalm over hem, toen hij in 1679 in ongenade viel.

Ook om haar - even als om de eerste Angélique - schaart zich een schilderachtige stoet van vrouwelijke figuren, de vrou-

wen der tweede generatie van Port-Royal, de meesten wel min of meer strijdende en redetwistende zusters, maar die strijden en heftig zijn omdat zij een zaak, een beginsel hebben te verdedigen. Wij zullen enkelen van haar pogen te schetsen, en wel in de eerste plaats Christine Briquet en Eustoquie de Brégy. - De eerste, Christine Briquet, springt bijna voort, met rappen voet, uit de rustige omgeving. Zij, dochter uit een der parlementaire geslachten, nicht der Bignons, toont maar één gebrek, dat zij te veel sap, te veel pit had. De groote doctrinair onze eeuw, Royer-Collard, kon zoo hartelijk lachen wanneer hij dacht aan de soms ondeugende zetten van deze Christine Briquet. Zij bleef dan ook het antwoord nooit schuldig, en het bloed steeg haar bij de eerste drie woorden eener discussie dadelijk naar het hoofd. Al hare hoedanigheden kwamen helder in het licht, toen zij bij de vervolging in het jaar 1664 ook op het einde van dat jaar was weggevoerd om in een ander klooster geïnterneerd te worden. De abdis van dat gesticht - het was 't klooster Sainte Marie, in de straat Saint-Antoine - kwam in geen enkel opzicht met haar gereed. Men werd dáár tot de erkenning genoopt, dat zij alle dagen, uit het standpunt der orthodoxe kerk beschouwd, slechter werd. Péréfixe, de aartsbisschop, voegde haar dan ook de volgende veelbeteekenende woorden toe: ‘Ik wenschte van ganscher harte dat gij vierduizend-maal minder geest hadt dan gij bezit..... Het is zeker, dat uw geest u ten verderve voert. Gij zijt een vrouwelijke theoloog, philosoof en kampvechtster der dogmatiek. Gij bemoeit u met het onderwijs eener wetenschap. Zeg mij eens hoe die wetenschap heet? Is het theologie of wijsbegeerte, die gij meent te leeren?’ Inderdaad bleef zij niet altijd binnen de perken van Port- Royal, ja schreed zij soms tot aan 't Protestantisme. Zij was zeer rijk: toen zij het noviciaat aannam, bezat zij reeds ongeveer een half millioen, en had een groot gevoel van onafhankelijkheid en zelfstandigheid. Doch juist daarom is het roerend om te zien, met welke teedere aanhankelijkheid zij Angélique de St. Jean lief heeft. Als het uur dáár is, dat op 2 Juli 1665 de verschillende geïnterneerde zusters naar het klooster Port-Royal der vallei werden teruggebracht, houdt juist die koets vóór het klooster Saint-Antoine stil, waarin la mère Angélique de St. Jean reeds zat; Christine valt haar om den hals: het was nog donker, doch zij herkende Angélique onmiddellijk, en in het verhaal van haar wegvoering

schreef zij deze schoone woorden: ‘Ik bedroog mij niet: zij was het inderdaad: en zoo de duisternis mij belette haar gelaat te zien, had ik echter nauwelijks haar stem gehoord of het was mij gemakkelijk te erkennen, dat de oneindige barmhartigheid Gods mij in zijn Genade bezocht, en dat die eeuwige Zon mij haar teruggaf, die Hij mij gegeven heeft om mijn pad te verlichten en mij te leeren in Zijn geboden en in Zijn waarheid te wandelen.’ Zij stierf in 1689.

Naast haar kan dadelijk genoemd worden Eustoquie de Bregy, Zij was uit een anderen, hoogeren kring dan Christine de Briquet: zij was gravin en haar moeder was vrij bekend en gezien aan het hof. Die moeder, wier brieven en gedichten later zijn uitgegeven, was echter vooral een dier *précieuses* door Molière gekarakteriseerd; een dame, die voortdurend haar geest vermoeide met de belangrijke kwesties, die het onderwerp der breedsprakige boeken van Mlle de Scudery uitmaken. De dochter had iets van dat *précieuse* overgehouden: men vindt in de gesprekken, die zij heeft opgeteekend, dan toon van de romanlectuur dier dagen, en men begrijpt dat de aartsbisschop Péréfixe dat woord over haar kon zeggen, toen hij haar duidelijk wilde maken, waarom de Jansenisten zich van haar hadden kunnen meester maken: ‘Wat hebben zij gedaan? Zij hebben u in uw zwak aangetast; zij hebben u schoone phrases opgezegd.’ Zij behield ook in haar kloosterleven zekere trotschheid en hoogheid; de aartsbisschop beklaagde er zich herhaaldelijk over: - en in hare rapporten en relaties speelt haar de ijdelheid dikwijls trekken. Doch het moet erkend worden, dat een ieder, die haar tegenkwam, juist al sprekende haar luim en geest uitlokte: een gesprek met haar werd van zelf een schermles. En daarbij worden werkelijk schoone gedachten van haar ons medegedeeld. Eens toen haar moeder haar op het gemoed drukte, dat zij gevaar liep de menschen die zij zoo innig lief had nimmer terug te zien en wel door haar halstarrigheid, antwoordde zij: ‘God is een spiegel, waarin de zielen der rechtvaardigen zich altijd zien en elkander aanschouwen: en zoo men ze uit mijn oogen wegrukte, men kan ze nimmer uit mijn hart bannen.’ Zij stierf in 1684.

Beide zusters nu, Eustoquie de Brégy en Christine Briquet, waren als het ware adjudanten van Angélique de St. Jean. Zij versterkten de overigen als de abdis verwijderd was, en zij leerden een ieder het hoofd recht-op te houden; toen de Kerk

zooveel moeite deed om Port-Royal tot het teekenen van 't formulier te brengen, hebben zij geen oogenblik zelfs van aarzeling gekend: geen twijfel is ooit bij haar opgekomen; zij hebben standvastig geweigerd, steunende op het gevoel van haar recht.

Anderen waren zwakker: zoo de eigen zuster van Angélique de St. Jean, namelijk Angélique Thérèse: deze, te-zamen met la mère Agnès geïnterneerd, had de dringende vermaningen der officieele Kerk niet kunnen weêrstaan: ze was niet zoo sterk als de overigen; haar vader, d'Andilly, noemde haar, na hetgeen hij haar val noemde, 't arme gansje; doch vergeten wij niet dat hij, die het meest tot de verandering van zienswijze bij haar toebracht, geen gewone priester was; het was Bossuet, toenmaals deken van het kapittel te Metz, maar reeds zeer bevriend met Péréfixe. Veelvuldig zijn de gesprekken, die zij met den volgens haar zachten Bossuet hield; zijn groote kunst bestond hierin, het gewicht der onderteekening te verminderen, haar dat teekenen gemakkelijk te maken. Een ander, doctor der theologie, Chéron, overtuigde haar dan nog meer - en zij teekende. Toen zij het gedaan had kwam het zelfverwijt op: zij durfde de hand, die de pen had gehouden, niet meer aanzien; zij verborg die hand, als had zij er een onoverwinnelijken afkeer tegen.

Nog andere zusters zouden onmiddellijk om Angélique de St. Jean te groepeeren zijn: wij denken aan Elisabeth-Agnès le Féron, die later priores van het klooster werd; wij noemen Aanstasie du Mesnil en Gertrude du Valois, die beiden zeer jong door Angélique de St. Jean tot het klooster werden toegebracht, later allerlei vervolging hebben geleden, nooit zich hebben verloochend, en niettegenstaande die vastheid van wil, zoo zacht, zoo teeder en zoo rustig haar weg gingen; - doch vooral vermelden wij la mère Racine, de zuster van Jean Racine's vader. Zij, la mère Agnès de Sainte-Thècle Racine, sinds 1690 abdis, en wel de voorlaatste abdis van het klooster, kon zich nog uit haar kindsche jaren herinneren, dat Saint-Cyran op haar hoofd de handen legde. Zij leefde tot 1700, en kon dus in haar leven het uiteinde aan het begin van het Port-Royal der Arnaulds vastknoopen. Haar vaste hand had op het laatst nog den toegang in het klooster aan al de personen, die uit nieuwsgierigheid of welwillendheid zich in betrekking wenschten te stellen met de kloosterlingen, verboden.

Doch ons roept juist nog de groep van vrouwen, die, in de

wereld levende, meer als beschermsters en weldoensters van Port-Royal optraden en ijverig die taak opnamen. Wij hebben vroeger bij de eerste Angélique reeds enkele dier hoog adellijke dames vermeld, - o.a. de eenigszins grillige en luimige markiezin de Sablé -: wij nomen nu vooral de hertogin de Longueville, de prinses de Conti, de hertogin de Liancourt en Mlle de Vertus. Madame de Longueville, Condé's eenige en beroemde zuster, had in 1653 een tot nu toe aan avonturen rijk geschakeerd leven aan den godsdienst willen toewijden. Toen zij 35 jaar oud was, zeide zij vaarwel aan al den glans der wereld, die haar het hoogste wat op aarde te verkrijgen is, weelde, aanzien in politieke zaken, kracht om menschen en zaken te bewegen, liefde, hartstocht, met volle teugen te genieten had gegeven; Singlin wist haar hart te bekeeren en voor hemelsche zaken te doen kloppen, en nog 25 jaren, tot haar dood in 1679, zou zij de groote beschermster van Port-Royal blijven. Zij liet in de vallei naast het klooster een klein hôtel bouwen, waar zij van tijd tot tijd vertoefde. Eerst na haar afsterven kon het Hof er aan denken de groote wreede vervolging te beginnen, die tot den val van het klooster leidde. Zij, wier weelderige schoonheid nog na twee eeuwen Victor Cousin's hoofd van streek bracht, ging in het begin van haar bekeering alle boetedoening van 't lichaam ondervinden: de slaap op harde planken, de tucht, het vasten, het dragen van een ijzeren gordel. En weldra uitte zich haar verbeterd leven in liefde voor de Kerk, voor de armen en in een voortdurend gebed. Zij verdeeld haar verder leven tusschen het klooster der Carmelieten van den faubourg Saint-Jacques en tusschen het Port-Royal der vallei. Haar hart werd in het laatste klooster bijgezet. - Naast haar plaatst zich van zelve haar schoonzuster, de prinses de Conti. De jongere broeder van Condé, de prins de Conti, had zich vooral na de Fronde geheel aan Mazarin aangesloten, en toen die fijne wereldwijze kardinaal, met echte koopmansdiplomatie, zijn schoone jonge nichten uit Rome naar Parijs had doen overkomen, zoowel de dochters van zijn ééne zuster, die met Cavaliere Lorenzo Mancini, als die van zijn andere zuster, die met graaf Girolamo Martinozzi gehuwd was - (schitterende reeks van vrouwen, wier lotgevallen door A. Renée zijn verhaald), had Conti in 1653 de oudste der Martinozzi's, de zeventienjarige Anne Marie, tot gemalin genomen. Deze was daardoor prinses van den bloede van Frankrijk geworden, en

genoot nu een oogenblik van al de weelde van haar staat en haar rang: echt Italiaansche, droeg zij 't hart zoo hoog mogelijk: doch weldra, toen haar tot nu toe altijd verdorven gemaal door den aartsbisschop van Aleth, Mons. Pavillon, werd bekeerd, gaf ook zij haar voornemen te kennen om geheel van levenswijze te veranderen, en op haar negentiende jaar gaf zij zich over aan God. Haar leven is voortaan dat van een heilige, als moest zij tot zoenoffer strekken voor al de lichtzinnigheid en zonde van haar zusters en nichten. Zij plaatste zich zelve voor de nakomelingschap als in een zwarte lijst. Wel had zij nog te strijden. Fontaine verhaalt, dat zij eens haar schoonste snoer paarlen verkocht en den prijs aan de armen gaf, - maar toen zij het snoer zag weggaan, zag zij het nog eens voor het laatst aan en liet een kleinen zucht hooren. Zij nam Lancelot bij zich als onderwijzer van haar zonen: na den dood van haar gemaal, in 1666, verbond zij zich meer en meer aan alles wat Port-Royal betrof. Bekend is het, hoe zij Bourdaloue in 1670, na zijn preek over de ‘sevérité de la Pénitence,’ waarin hij den persoon van Arnauld had aangetast, vrij onbeleefde verwijten maakte. Zij stierf in 1672, toen zij 35 jaren oud was.

Naast de twee schoonzusters mogen als beschermsters van Port-Royal genoemd worden, de hertogin de la Rochefoucault-Liancourt en de jonge gravin de Vertus. De eerste was de dochter van den maarschalk van Schomburg, en dus van duitsche afkomst: twintig jaren oud, was zij in 1620 gehuwd met den hertog de liancourt, oom van den schrijver der Maximes. Haar gemaal was eerst uiterst lichtzinnig, doch zij wist hem aan zich te verbinden, en om hem bij zich te houden, begon zij die tuinen van Liancourt aan te leggen, wier bevallige lijnen en waterwerken den roem van hun tijd uitmaakten. Na achttien jaren huwelijks had zij haar man volkomen bekeerd, en te-zamen leidden de echtgenooten nu nog 36 jaren een voorbeeldig leven. Zij sloten zich aan Port-Royal aan, en het is juist deze hertog, die aanleiding gaf, dat het proces in 1655 tegen Arnauld begon en dat de Provinciales werden geschreven. De hertogin was en bleef het model van een huisvrouw, en beiden, man en vrouw, stierven in 1674, na Port-Royal rijk bedacht te hebben. - De dochter van Claude de Bretagne graaf de Vertus, jongere zuster van de bekende Madame de Montbazon, had zich, daar haar moeder in allerlei avonturen verwikkeld bleef, min of meer moeten terugtrekken

bij haar verschillende vriendinnen, vooral bij Madame de Longueville. Zij was een groote bewonderaarster van Singlin en droeg later die liefde en bewondering op de Saci over. In alle onderhandelingen, ten voordeele der bewoonsters van Port-Royal, was zij nu gewikkeld, en eindelijk ging zij bepaald in de vallei bij het klooster wonen, naast het kleine hôtel, dat Madame de Longueville er had laten bouwen. In 1674 wilde zij zich nader aan Port-Royal verbinden, en nam zij het kleed van novice aan, zonder echter de gelofte te doen. Haar laatste elf jaren waren geheel en al jaren van ziekte en lijden. Zij stierf in 1692.

Dit waren nevens anderen, als de rijke en altijd behulpzame Madame de Fontpertuis, weduwe van het parlementslid van Metz, vooral de hooge beschermsters van Port-Royal. La Rochefoucauld, die ze kende, noemde ze dikwijls spottend les mères de l'Eglise: en niet ontkend kan het worden, dat haar dikwijls een geest van intrigue bezielde om toch vooral de belangen van het Port-Royal te behartigen. - Lachend toont Mevrouw de Sevigné ons het weefsel dezer dames, zoo ragfijn en zoo licht, dat het dikwijls op spinnewebben begint te gelijken. Hoe kan zij soms in ééns als een lachende zonnestraal vallen in die wat al te sombere en grijze omgeving. Want zij is juist het tegendeel van al die Jansenisten. Zij is een gezonde, rijke, bloeiende natuur, vol levenslust, vol schalksche vroolijkheid, hartig door 't attische zout, waarmede zij haar gesprekken besprenkelt. Laat haar in het volle zonlicht schitteren, zij de Dorine van de groote wereld! - Maar dat zij, bij al haar afkeer van bleeke kleuren, toch de wereld van Port-Royal haar beste vrienden noemde, pleit zeer zeker èn voor de markiezin èn voor de innigheid en hooge waarde van onze kloosterlingen.

VIII.

In den kring der ‘Heeren van Port-Royal’, tot wie we thans naderen, is met het allengs verdwijnen en sterven der eerste groep, die zich om Saint-Cyran vroeger had geschaard, een groote verandering merkbaar. De eersten hadden zich min of meer kunnen bijéénvoegen; het was wel geen ge-

organiseerde maatschappij, geen gesloten geheel, maar het bij elkander zijn, het met elkander werken, stond op den voorgrond. De vervolgingen van 1664 en 1679 doen hen geheel en al uit elkander stuiven; Arnauld, dien zij meer en meer als hun geestelijk hoofd beschouwen en wiens beslissing ingeroepen werd, wanneer moeielijke punten van leer of gedrag zich voordeden, week in Juni 1679 voor goed uit Frankrijk om er niet meer terug te komen; zij misten dus tegelijkertijd een vast verblijf en een bezielend middelpunt; zij moesten elk voor zich hun weg zoeken en, hoewel vasthoudend aan de traditie van de eerste Angélique en Saint-Cyran, toch uit eigen overtuiging en inzicht de kracht putten om voorwaarts te gaan en der wereld de kenmerken te toonen, waaraan men hun richting zou kunnen herkennen. Daarbij staan zij thans altijd op de tweede plaats, op lageren rang als de zusters van Port-Royal. Op de zusters valt het volle licht. Deze houden den kamp vol tegen Rome en tegen Lodewijk XIV; haar in het witte kleed gehulde gestalten houden het vlammend zwaard des geestes gekeerd tegen de machthebbers der wereld, die haar pogen te overweldigen; de Heeren van Port-Royal staan allen in den omtrek slechts van de kampplaats, als uitgezette posten, als verloren schildwachten; zij zien uit, zij waken, zij verkennen, en, als de hitte van den strijd voor de zusters ondragelijk wordt, zien wij hen stil en ongemerkt het koele verkwikkende water aandragen, droppelen, die laven en sterken en nieuwe veerkracht geven.

Tot hen behoort nu in de eerste plaats HAMON. - Zijn persoon krijgt de ware beteekenis, wanneer de vervolging van 1664 en 1665 woedt, en de zusters (nā Juli 1665) gedurende drie en een half jaar geblocqueerd en opgesloten zijn in het klooster der vallei. Reeds was in 1660 aan het bestaan der jongens-scholen op last der regeering een einde gemaakt; allengs waren al de ‘Heeren’, aan wier geestelijke leiding de kloosterlingen gewoon waren, verwijderd. Singlin was 8 Mei 1661 door een *lettre de cachet* verdreven en op last der grootvicarissen (die den aartsbisschop van Parijs vervingen, zoolang de Retz nog niet van aftreden wilde weten), opgevolgd door den boerschen Bail; de zusters waren dus allengs beroofd van de lessen en woorden van hen die haar mede de eigenaardige plooi in het geestelijke hadden gegeven. Nu in de blocquade en toestand van excommunicatie zou men ze in het klooster

der vallei nog meer isoleeren. Harde en zeer alledaagsche biechtvaders werden haar toegevoegd, die alleen sterk waren in de officieele opvatting der Kerk-leer; geen brieven mochten binnen de muren komen of de poort verlaten. Men wilde ze van alles afscheiden om zóó haar hart te breken.

Toen was het dat één der Heeren van Port-Royal, dien men de zusters in die drie en een half jaar van opsluiting had moeten laten, Hamon, aller gemoed wist te troosten en te sterken in het besluit om niet te buigen. Hij was de geneesheer van het gesticht, de opvolger als zoodanig van Pallu; hij was te Cherbourg geboren in 1617 en had als knaap reeds de aandacht getrokken door zijn voorliefde voor de studie en het opteekenen en verzamelen der schoone spreuken, door de oudheid ons overgeleverd; hij was naar de academie te Parijs gegaan om te studeeren, was dáár gouverneur geweest van de Harlay, den lateren eersten president van 't parlement, en had de medicijnen tot studievak gekozen. Hij werkte hard en was op weg een beroemd geneesheer te worden, toen in 1649. op zijn 31ste jaar, de stem van God hem uit de sleur der wereld riep. Hij begon een geheel ander leven - eerst onder leiding van den Parijschen pastoor du Hamel - weldra zien wij hem in 1650 in het Port-Royal der vallei komen. Al zijn bezittingen en goed had hij verkocht en onder de armen verdeeld, en om nu verder nuttig te zijn werd hij na Pallu's dood de vaste geneesheer van het klooster en van de behoeftigen in den omtrek. In het klooster zelf nam hij de betrekking waar met zekeren huiverenden ernst; zoodra hij over den drempel kwam waar de zusters huisden, werd zijn spraakzame aard door hem bedwongen tot een uiterst korte toespraak; buiten het klooster nam hij op zijn verre en éénzame wandelingen en tochten naar de hutten, altijd zijn bijbel met zich mede, en las en overdacht hij te midden der natuur de voor hem geheimzinnige gedachten. De uitspraken der Heilige Schrift waren voor hem vol allegorie, niets dan symbolen. Toen hij oud was geworden en het loopen van dorp tot dorp hem zwaar begon te vallen, had hij zich een ezel aangeschaft en reed nu op dat dier, aan welks zadel hij een knop had vastgehecht, waarop zijn boek kon rusten, naar allen die zijn hulp hadden ingeroepen. Als de tocht lang was, hield hij zijn handen met breiwerk bezig en richtte ondertusschen, van tijd tot tijd met lezen ophoudend, zijn vurige en vertrouwelijke gebeden tot zijn God. Wat was zijn kleeding

bitter eenvoudig! Hoe hing het donkere haar hem achteloos langs de slapen! Doch daar lag zoo'n hemelsche vreugde op zijn gelaat, dat reeds van zelf 't gezicht der zieken oplook als zij hem hoorden komen. Hij had iets wat in de verte aan Saint Francois en aan diens bloemrijke vroomheid herinnerde. Denk daarbij dat hij een man was van fijne beschaving, die in het Spaansch de werken van de Heilige Thérèse las en het Italiaansch verstond, die de oude talen goed machtig was en het meest in het latijn voor zich zelven schreef. Men kan zich dus voorstellen dat hij ook een eigenaardige wending en kleur aan zijn overpeinzingen wist te geven. En werkelijk is zijn klein geschrift, in den trant van de bekentenissen van Augustinus - Relation de plusieurs circonstances de la Vie de M. Hamon, faite par lui même - een verzameling van zeer fijne en naieve opmerkingen en trekken. Ook zijn brieven bevatten soms keurige zinspelingen en schilderingen. Daar is er één waarin hij den dood van een kind verhaalt, dat door de zusters van Port-Royal is verpleegd en begraven: ‘kleine engel, dien engelen al zingende in de groeve brachten,’ en zoo eenvoudig en blijmoedig van toon, dat men den overgang van leven en dood, zoo voorgesteld, niet meer schrikwekkend kan achten. Een andere brief laat ons goed zien, hoe hij in zijn overpeinzingen en opmerkingen altijd van de hem omringende natuur uitgaat. ‘Ik zat verscholen in het bosch op een oude bank, die reeds lang daar stond, bedekt met mos ..... Voor mij had ik het gezicht op een poveren kastanjeboom, die daar in der tijd geplant was om het begin van een nieuwe laan te vormen. Maar de boomen, welke daarachter stonden, waren veel grooter en hadden hem verhinderd genoeg op te groeien. Nu was het echter schoon om te zien hoe de natuur, die zoo verstandig en bewonderingswaardig is in al die kleine, bijna onopgemerkte zaken, al de takken van mijn armen boom naar den kant van de zon had gebogen, van waar hem het leven kwam. Het was zichtbaar dat hij die verderfelijke schaduw met al zijn macht ontvluchtte. Ik vond de boomen des wouds dus wijzer dan de menschen; want in plaats dat deze al hun takken en wortels naar den kant van de eeuwige Zon stellen, die het leven is, dat hen doet leven, buigen zij ze naar de zijde van den dood.....’ Zoo peinsde en schreef Hamon, en zijn eenigszins mystieke beschouwingen toonden slechts aan, welk een diep inwendig leven hij leidde.

Toen nu het klooster in 1665 geheel werd geïsoleerd, was hij na eene korte vlucht van negen maanden teruggekomen, omdat zoo velen in het klooster der vallei ziek werden. Hij vroeg en verkreeg daartoe het verlof van den aartsbisschop van Parijs, en zoo kwam hij den 26sten Augustus 1665 des avonds terug en stelde hij zich dus ook eenigermate als gevangene. Hij had onderscheiden voorwaarden moeten aannemen. Geen brieven te ontvangen voor de zusters: altijd in zijn bezoeken aan de zusters vergezeld te wezen van een waakster, door den aartsbisschop te benoemen, en eindelijk met luider stem altijd tot de zusters te spreken, opdat de waakster het kon hooren. En zoo kwam hij in het klooster, min of meer bespot door de wachten der soldaten, die het klooster omgaven, en die wegens zijn armoedig voorkomen hem zijn titel onthielden. Doch op eer en gemak was hij niet gesteld, hij, die gewoon was het karige voedsel, dat hem werd toegedeeld, altijd in twee helften te deelen, en de ééne helft aan de arme weduwen te geven. Zijn verheven hart klopte slechts voor de onzienlijke dingen, en nu werd hij, al kon hij niet veel spreken, toch als van zelf de *directeur* der gevangene zusters. In dubbelen zin: omdat hij als arts tegenwoordig was als zware ziekte de zusters overviel en de dood naderde, die alle banden slaakte. Die zusters stierven dan, wegens de excommunicatie, zonder het Sacrement te hebben ontvangen, en Hamon stond daar aan haar sponde, om, zooveel als het toezicht hem toeliet, zachte woorden van bemoediging en opbeuring bij den doodstrijd te spreken. Zoo stierven in de drie en een half jaar vijf zusters als in zijn armen, en treffend was het, dat bij den dood der laatste (zuster Anne Eugénie, vroeger Mevrouw de Saint-Ange) zoo sterk het gevoel van innige liefde haar en alle omstanders doordrong, dat de harde waakster bewogen werd en alles stil liet begaan. Maar niet alleen voor de lijdenden en kranken was hij in dubbelen zin de medicijnmeester: ook voor de gezonden zou hij in haar afzondering de beste raadgever blijken. Vroeger toch in 1656, toen voor het eerst de vervolging begon, was hij reeds eens bezig geweest om zijn overpeinzingen over de plaatsen van den Bijbel op schrift te zetten. Andere Heeren van Port-Royal hadden hem daartoe opgewekt, en zoo had hij een lange paraphrase en verduidelijking van het Hooglied opgesteld, een zonderling naief boek, dat onzen glimlach dikwijls zou uitlokken, als wij 't lazen.

Maar nu de zusters in 1664 waren uit elkander gedreven, geinterneerd en later gevangen gehouden, had hij, waar zij zonder leiding waren, een ander werk begonnen. Hij was namelijk voor haar kleine tractaatjes gaan opstellen, en zoo ontvingen de zusters van tijd tot tijd zulke vertroostende brieven, met dat kleine nette schrift geschreven, dat zij dadelijk als dat van Hamon herkenden. Die opstellen zijn later uitgegeven[1]. Het zijn alle opbeuringen om toch den moed niet te verliezen: regelen van gedragslijn hoe men moet doen, nu de menschen ons vervolgen; nu het Sacrament, de mis, het laatste oliesel is ontnomen; het is een krachtige wekstem om nooit zooveel van God te hopen, dan wanneer ons alles dreigt te ontzinken van den kant der menschen; en eindelijk een betoog, dat het niets helpt om tot het Sacrament te naderen of daarvan beroofd te zijn, zelfs voor de zaak van Jezus Christus, wanneer men overigens niet een ware en ernstige vroomheid bezit, die alleen nuttig voor alles is. De aandoenlijke toon van die kleine geschriften maakt ze bij al haar eenvoudigheid zoo roerend, en van tijd tot tijd breekt door het kalme en effen geruisch der zacht kabbelende zinnen een toon door, die als een krijgsklaroen het hart doet opspringen. Denk u den indruk, dien woorden als de volgende moesten maken op arme vrouwen, die van alle kanten door vijandelijke soldaten waren omringd: - ‘Allen, die de zaak van Jezus Christus als de hunne beschouwen, bidden voor ons. In de verst verwijderde streken zijn er personen, die de armen ten Hemel heffen voor ons, terwijl wij ze misschien laten hangen. - Maar wat is onze gezichtseinder beperkt, als wij slechts die aardsche rechtvaardigen zien, die zich voor ons in de bres stellen! Hadden wij het geloof, dat de onzienlijke oogen geeft, waarvan Augustinus spreekt, dan zouden wij ons omringd zien van al de legerdrommen van den Hemel, en de heuvelen die deze belegerde plaats omgeven, zouden ons van alle kanten bezet blijken met vuurwagens ter onzer verdediging.’

1 Het zijn de Traitez de Piété composez par M. Hamon, pour l'instruction et la consolation des Religieuses de Port-Royal, à l'occasion des differentes épreuves auxquelles elles ont été exposées. Wij gebruiken de editie Amsterdam, chez Nicolas Potgieter, Libraire vis à vis la Bourse. 1727. - Zie voorts van Hamon, Recueil de lettres et opuscules, 2 tomes, à Amsterdam, 1734, en ook Commentaire sur les Lamentations de Jérémie. Paris, 1790, uitgegeven omdat de daarin vervatte klachten dubbel toepasselijk waren op de ellende van het tijdvak na 1789.

Het was niet dan met grooten weêrzin, dat Hamon tot het schrijven van deze opstellen was overgegaan; hij meende daartoe niet berekend te zijn; maar eens aan 't werk, verflauwde hij niet. Hij wist nu op allerlei toon te troosten en op te beuren. Hoor bijv. dat liefelijk beeld om de zusters te overreden, dat het soms goed is, als zij van elkander verwijderd worden. ‘De kleine afstand die er is tusschen de snaren van een lier, belet niet dat zij terzelfder tijd weêrklinken en te meer samen stemmen om één schoone harmonie te vormen. Waren die snaren niet zoo gespannen en waren zij in en door elkander gevlochten, dan hadden zij in de nauwe verbinding geen vereeniging in de muziek, welke de eenige éénheid is, die men van hen verlangt; men moet ze dus scheiden om ze te vereenigen.’

Hamon kon altijd te Port-Royal blijven. Zelfs bij de vervolging van 1679 werd hij er als geneesheer gelaten. Hij stierf er in Februari 1687, en werd er als geneesheer opgevolgd door Hecquet. De faculteit der medicijnen te Parijs heeft het portret van Hamon doen ophangen onder de beeldtenis der beroemde artsen, en in de groote faculteitszaal kan men nog altijd de trekken van onzen vriend beschouwen: die trekken zijn fijn en zacht, slim en teeder, terwijl de lange haren, waarvan een vlok neêrhangt op het voorhoofd, aan 't geheel het voorkomen geven van iemand, die op het land leefde en werkte.

Naast Hamon wordt in de dagen der vervolging als vertrooster en helper altijd genoemd de Heer DE SAINTE-MARTHE. Hij was na Singlin's dood, en terwijl de Saci de eigenlijke directeur werd, aangewezen als de biechtvader der kloosterlingen. Hij was de nederigheid zelve, en heeft, één rechte lijn volgende, de grootst mogelijke gelijkmatigheid in leven en wandel ten toon gespreid. Zijn vader behoorde tot de parlementaire geslachten; doch hij gevoelde dadelijk een onweêrstaanbare roeping tot de Kerk. Hij kwam als biechtvader te Port-Royal in de dagen der vervolging, in 1656, en is als zoodanig in betrekking gebleven tot 1679. Na 1679 moest hij vluchten, was ook in Holland, tot dat hij in 1690 dicht bij Gif stierf. Hij had zich in den laatsten tijd geheel in stilzwijgen en volkomen afzondering gehuld. Men was zoo volkomen rustig en zeker in zijn nabijheid en in zijn raadgeving; hij was één der weinige menschen, in wie Pascal een onbepaald

vertrouwen had; hem liet de groote, onrustige, geduchte athleet als biechtvader bij zich roepen in zijn laatste ziekte, en aan hem deelde hij de meest geheime bewegingen van zijn geest en hart mede. Hij had bij de vervolging in 1664 en 1665 zich moeten verschuilen, doch des nachts sloop hij rondom de muren van het klooster der vallei, bespiedende of hij ook iemand uit 't klooster kon ontdekken. Een toen de afsluiting wat minder streng werd, de soldaten minder scherp toezagen en de tuin weder door de zusters in vrijheid kon worden bewandeld, had de Sainte-Marthe de gewoonte om des avonds uit Parijs of uit het huis, dat hij dicht bij Gif bewoonde, te komen: dan klom hij op een boom, die dicht bij den muur van 't klooster stond en hield tot de aan de andere zijde van den muur neêrgebogen zusters, kleine toespraken om haar te versterken. Hij deed dit gedurende den winter, en in onze verbeelding zien wij hem daar des nachts op de takken van den met rijp bedekten boom, zonder o de koude te achten, de zusters in heilige stilte troosten. De sterren flikkeren vriendelijk 't tooneeltje toe.

Grooter naam naar de wereld had de aanhanger van Port-Royal, dien wij nu zullen trachten te teekenen, namelijk TILLEMONT. Die slechts eenigszins de geschiedenis der eerste Romeinsche keizertijden heeft beoefend, kent zijn gewichtige en inhoudrijke werken, en sinds Gibbon openlijk bekende altijddoor het pad te volgen door Tillemont gebaand, verzuimt niemand op dien tocht dezen gids te raadplegen. Hij zelf behoorde, even als de Saint-Marthe, tot een der oude parlementsfamiliën, het geslacht le Nain; den naam de Tillemont voegde hij er bij naar een klein landgoed, in zijn bezit, waar hij op het laatst van zijn leven woonde. Hij was in 1637 geboren en werd op zijn 9de jaar naar de scholen van het Port-Royal der vallei gezonden, waar hij opgroeide met den jongen de Bernières en met du Fossé. Hij is dan ook inderdaad de meest volmaakte leerling geworden, dien deze scholen hebben opgeleverd. Reeds dadelijk werd Livius zijn lieveling-schijrver, en de jonge Tillemont, zijn roeping volgende, was reeds bezig historische tabellen op te maken en de feiten, door Livius vermeld, chronologisch te groepeeren. Uit de bronnen zelven poogde hij de ‘aanalen’ op te stellen. Walon de Beaupuis en Nicole waren het, die hem in den beginne den weg moesten wijzen; maar de leerling bleek in deze geschiedkundig nasporingen

en studiën weldra sterker dan de meesters, en toen Nicole later zoo dikwijls moest polemiseeren over zaken der kerkelijke geschiedenis, wendde hij zich steeds tot Tillemont om over zulke punten de volledige detail-kennis te verkrijgen. Daar was dan ook in geheel zijn arbeid een zeer belangelooze strekking; hij werkte altijd het liefst voor derden, en de zelfstandige boeken, die hij later schreef, bedoelden in de eerste plaats een breeden leiddraad, een krachtig hulpmiddel voor den arbeid van anderen te zijn. Sinds zijn achttiende jaar is hij blijven voortwerken en studeeren en uittreksels maken uit alle Romeinsche historieschrijvers en Christelijke kerkvaders; een beroep behoefde hij niet te kiezen: hij voegde zich aan Port-Royal, en toen hij in de dagen der eerste vervolging op zijn 19de jaar in 1656 Port-Royal moest verlaten, ging hij eerst met zijn vrienden, de Heeren Akakia, een oogenblik naar Parijs in de rue des Postes wonen, om weldra weder stil zijn verblijf te nemen in het huis van Bagnols (les Trous) dicht bij het klooster. En de arbeid bleef overal dezelfde. Toen de vervolging strenger werd, ging hij een schuilplaats zoeken te Beauvais, in het Seminarium van den bisschop, waar hij slechts zijn studie voortzette. Bij den vrede der Kerk keerde hij naar Port-Royal terug, om later bij het woeden der vervolging in 1679 zijn eigen landgoed te gaan bewonen, waar hij, met uitzondering van eene kleine reis naar Holland, tot kort voor zijn dood bleef. Die dood overviel hem in 1698 te Parijs. De geleerden kennen nu alle zijn geschriften, zoowel zijn geschiedenis der Romeinsche keizers, in 6 deelen, als zijn gedenkschriften over de Kerkelijke Geschiedenis der zes eerste eeuwen, in 16 deelen; eerst in onze dagen zijn zijne bouwstoffen voor de geschiedenis van den Heiligen Lodewijk gedrukt; en in alle opzichten zijn Tillemonts compilatiën nauwgezet en degelijk bearbeid; hij is - volgens Gibbon - de muilezel die nooit struikelt, en op wiens rug men zich veilig overal al de steilten en langs al de ondiepten der eerste eeuwen van 't Christendom kan laten voeren. Dit alles weet de geleerde wereld. Minder bekend is wellicht zijn eigen godsdienstig gemoedsleven, en toch bezit men daarover een keurig verhaal, geschreven door zijn secretaris Tronchai[1]. Het boekje is

1 De titel is: Vie de Monsieur Le Nain de Tillemont, avec des reflexions sur divers sujets de morale et quelques lettres de pieté. Utrecht, 1735.

niet zeer groot en is zonder naam des schrijvers uitgekomen, maar het heeft groote waarde voor hen, die in een spiegel het beeld willen zien van een eenvoudige, reine, rustige, bijna verheven natuur. Men krijgt een gewaarwording alsof men den blik richt op een kalm meer, waarvan de golven, zachtblauw gekleurd, kalm en effen voortruischen: steekt een oogenblik de wind op en wordt de golfstroom breeder en zwaarder, - het duurt niet lang; in volkomen kalmte snellen en stuwen zich de waterstrepen weder voort: eentonig, doch verfrisschend en versterkend. Het is bijna onmogelijk in kleine trekken den indruk van zulk een geheel - en dat is het leven van Tillemont - mede te deelen. Vergenoeg u met de opteekening, dat bij Tillemont de gansche dag in vaste tijdperken verdeeld was: alles geschiedde op het bepaalde uur: de studie, het gebed, de oefening, kortom, alles; ‘want,’ zeide hij, ‘de geest van den mensch, van nature onstandvastig, heeft noodig door een volgorde van vaste regelen en handelingen bepaald te worden, om niet door haar eigen lichtheid te worden meêgegesleept.’ Het liefst zien wij hem in 't gezelschap van kinderen, aan wie hij op hunne wijze poogde uit te leggen wat zonde was en hoe men daaraan moest weêrstaan. Hij zelf was zulk een goede zoon voor zijn ouders; aandoenlijk is het met was droefheid hij zijn moeder bij 't sterven bijstond en hoe hij bang was, toen zijn geleerd werk verscheen, te veel door zijn vader geprezen te worden. Zijn mildheid aan de armen ging tot aan de uiterste grenzen. Zoodra hij het kwartaal van zijn inkomen ontving, zonderde hij het deel der armen af: hij had zijn vaste behoeftigen, die hij maandelijks onderhield en voor wie hij dan bleef zorgen. Hij wandelde gaarne, en ging hij op reis, dan was het - hoever de tocht ook strekte - als eenvoudige dorpspriester gekleed, steeds te voet, met den stok in de hand. Een vrolijke goedheid straalde dan van zijn gelaat, en voor ieder, die hem tegenkwam, had hij als van zelf een vriendelijk woord over. Hij zong, al voortstappend, zachtkens zijn geestelijke liederen - en mij dunkt, die den beroemden man zoo op weg moet hebben ontmoet, zal, zonder hem te kennen, nog wel eens omgekeken hebben en zich op dien dag nog wel eens die met stof bedekte, maar toch zoo blijmoedige, rustige figuur herinnerd hebben. Tillemont polemiseerde niet. Eens echter heeft hij niet geschroomd den handschoen op de nemen. Het was toen de beroemde en

anders hoog door hem vereerde stichter van La Trappe, de strenge abt de Rancé, op zijdelingsche wijze Port-Royal vernederde. Het was in 1696 en allen waren reeds zeer oud. Nu was sinds jaren in het klooster van de Rancé, in dat zwijgende onverbiddelijke graf, een broeder van Tillemont, dom Pierre le Nain: en de zeer oude meester der scholen van Port-Royal, Walon de Beaupuis, wilde dien broeder van Tillemont, dien hij vroeger ook had onderwezen, nog eens vóór zijn dood zien. De Beaupuis was 75 jaar oud en deed den langen weg van Beauvais naar La Trappe, 60 mijlen, te voet. Doch voor het klooster gekomen, wilde nu de Rancé hem niet het genoegen doen van hem dm Pierre le Nain te laten zien en te spreken. Het waren de dagen der zeer strenge vervolging en de Beaupuis vooral was door den koning als onverbeterlijk Jansenist gebrandmerkt. Toen deze daad van de Rancé bekend was geworden, schreef Tillemont een langen brief aan den stichter van La Trappe. De brief is in zachten, gedempten toon geschreven, maar gaat recht op den man af. Breedvoerig zet Tillemont uiteen, wat Port-Royal eigenlijk gewild heeft, door niet het formulier te teekenen. Het was voor de aanhangers van Port-Royal de zaak der gewetensvrijheid, die zij verdedigden. Nooit hebben zij geintrigueerd of gunst van menschen gezocht. - ‘Welke is dan de oorzaak van uw gedrag tegen hen geweest? Ik wil niet oordeelen; maar ik weet wel dat men algemeen gemeend heeft, dat gijl al te zeer de menschen vreest, en dat de wensch om uw eigen huis te behouden, u er toe geleid heeft om de machtigen dezer aarde te leien, tot schade van hen die het ongeluk hadden denzulken te mishagen. Mijn vader, is het niet ten koste van uw geweten?....’ Men moet de beteekenis van een de Rancé in deze 17de eeuw goed begrijpen, zich doordringen van den indruk, dien zijn bijna bovenmenschelijke tucht maakte, om goed te gevoelen hoe zeer het woord van Tillemont, dat hij, Rancé, de machtigen dezer wereld vreesde, hem en de tijdgenooten moest treffen. Wij willen niet van Tillemont scheiden, zonder opgemerkt te hebben dat hij, wat het stilzwijgen betreft, het bijna eens was met Rancé. In een verwonderlijke schoone bladzijde, die hij over den toestand der zaligen heeft geschreven, laat hij deze heilige hymnen zingen ter eere der Godheid, maar inwendig, in een stilzwijgen geëvenredigd aan Zijn Grootheid: ‘Alle hartstochten die ons nu verscheuren, alle voorwerpen die ons thans zoo afleiden in het gebed, al die voorstellingen der ver-

beelding en al die gedachten, aangegeven door de wisselzieke lichtheid van onzen geest, dat alles zal zich niet meer doen hooren; niets zal ons stilzwijgen breken.'

Tillemont zou ons van zelf in aanraking gebracht hebben met zijn vriend, den biechtvader LE TOURNEUX, hem, die een oogenblik zoo glansrijk de taak verrichtte, vroeger door Singlin, de Saci en de Saint-Marthe vervuld. Op dringend verlangen toch van den hertog de Roannez, had de aartsbisschop de Harlay in October 1681 toegestaan, dat ad interim de 41jarige Le Tourneux de werkzaamheden van biechtvader van Port-Royal mocht aannemen. Hij was eerst betrekkelijk weinig bekende, de zoon van arme ouders te Rouen en in het college der Jesuïten tot geestelijke opgevoed; daar op dat college had hij zich echter machtige vrienden gemaakt in de beide zonen van den kanselier le Tellier, en deze (wij noemen Louvois) hadden hem geholpen. Later was hij in aanraking gekomen met du Fossé en Tillemont en door deze met Port-Royal. Men had nu reeds meermalen opgemerkt, dat hij een bijzondere gave van welsprekendheid had; de indruk, dien hij soms als redenaar op den kansel maakte, was zeer groot; van die gave had hij echter tot nu toe nooit een schitterend gebruik gemaakt: hij studeerde en schreef en sprak slechts nu en dan; doch de Saci vooral wekte hem ook op, de meer schitterende zijde van zij talent te toonen. En zoo geschiedde het, dat hij, biechtvader van Port-Royal geworden, in 1682 in de kerk de Saint-Benoît te Parijs het Carême preekte. Dat Carême werd een bepaalde gebeurtenis: de hooge kringen van Parijs stroomden nu naar de kerk. Als zijn kleine gestalte het preekgestoelte innam, maakte de verwondering over zijn nietige, weinig schoone uiterlijke verschijning, spoedig plaats voor hooge ingenomenheid met hetgeen hij uitéén zette en leerde. De sterkste voorbeelden worden ons daarvan verhaald; hoe na zijn leerrede over de weelde de adellijke dames, nog voor het einde van het Carême, al wat zij kostbaars bezaten verkochten.Kortom, het was een eenig succès. De koning Lodewijk XIV hoorde er aan 't Hof van spreken. 'Wie is toch', vroeg hij aan Boileau, 'die prediker, die men Le Tourneux noemt? De geheele wereld gaat hem hooren. Is hij zoo bekwaam?' - 'Sire,' antwoordde Boileau, 'Uwe Majesteit weet, dat men altijd naar nieuwe zaken loopt; hier is een prediker die het *Evangelie* leert.' En La Bruyère heeft naderhand in een zijner karakterschetsen ook

de herinnering aan dat Carème van Le Tourneux bestendigd. Die biechtvader van Port-Royal werd door een ieder geroemd en een straal van die glorie kaatste op het klooster terug. Dit was misschien de reden waarom hij eensklaps moest verdwijnen. Op het einde van 1682 zien wij hem vluchten, wijken en zich verbergen in de provincie: hij ging weder schrijven, onder anderen het boek: l'Année Chrétienne[1]. Toen hij over dat boek werd lastig gevallen, ging hij eens - het was November 1686 - naar Parijs; daar gekomen werd hij door een beroerte getroffen en stierf hij plotseling: zijn hart werd naar 't klooster Port-Royal gebracht.

Ook uit de kringen der aanzienlijken bleven velen in deze tweede periode vrienden van Port-Royal. Wij noemen alleen den nam van den telkens vallenden en opstaanden graaf DE BRIENNE, en wijzen op twee edellieden van fijne vormen en hoogen naam, den ridder DE SÉVIGNÉ en den graaf DE TRÉVILLE. Renaud de Sévigné, ridder van Matla, was de oom van de beroemde markiezin. Hij was krijgsman geweest, had Retz geholpen in de Fronde, altijd dapper gevochten en iets origineels gehad. Toen hij eens een stad stormenderhand mede hielp innemen, had hij midden in het vuur een kleine meisje van 3 jaar, dat verlaten omliep, in zijn mantel genomen, daarvoor gezorgd en het in een klooster gebracht. Oud en weduwnaar (hij was later gehuwd geweest met de moeder van Madame de la Fayette), had hij in 1660 zich tot den godsdienst gewend, was hij door Singlin bekeerd en met Port-Royal in aanraking gekomen. Al zijn weelde, zijn paarden en koetsen had hij vaarwel gezegd en was in een klein verblijf bij het klooster te Parijs gaan wonen. Alleen behield hij een zonnescherm, waarmede hij in de tuinen van het klooster en elders, tot niet geringe verbazing der kinderen, steeds wandelde. Hij had moeite om zich zelven tot gehoorzaamheid te dwingen. Daarentegen las hij veel: op zijn 57ste jaar leerde hij nog latijn; met hart en ziel achtte hij zich gebonden aan Port-Royal, en zijn hoofsche ridderlijkheid bracht hij over in zijn verhouding jegens de bewoonsters van dat klooster. Hij stierf in 1676. - Naast hem moet dadelijk vermeld worden de graaf de Tréville, al bleef deze meer buiten het klooster, en is hij dus meer een vriend dan een inwoner geweest. Hij behoort tot het al-

1 Wij hebben in handen een uitgave in zes deelen. Paris, 1746.

lerfijnste wat de adel van Frankrijk heeft opgeleverd. Nog altijd, wanneer men in Frankrijk iets zeer gedistingeerds als met één naam wil aanduiden, noemt men slechts 't woord Tréville. Toen op het einde van het jaar 1872 in Parijs de heer Doudan, vertrouwde van den ouden hertog de Broglie, stierf een van die figuren, welke men in de Parijsche hooge kringen noemt '*les suprêmes délicats*', toen noemde Cuvillier-Fleury, om hem te karakteriseeren, onmiddellijk weder den ouden naam van Tréville. Zulke karakters en geesten hebben echter meestal hun ideaal te hoog geplaatst om iets goeds, iets duurzaams te kunnen scheppen: zij worden slechts bekend door fragmenten, door enkele gezegden. Tréville's lot was niet anders[1]. Hij was een jong, geestig hoveling, op wien de dood van Henriëtte d'Angleterre zooveel indruk maakte, dat hij zich tot de ernstige zijde van het leven bekeerde. Hij was van nature satiriek en pikant, en was gewoon met een soort van minachting neêr te zien op de anderen; en dien zelfden hoogen toon bracht hij nu over in zijn gesprekken en disputatiën met de wereld van Port-Royal. Hij was eentijd lang, door zijn fijne opvatting der vraagstukken, een man van gezag in die kerkelijke kringen; later verliet hij hen en begaf hij zich weder midden in de wereld.

Dit voor goed terugtreden zou nooit opgekomen zijn bij een ander edelman, die zich geheel en al met al den hartstocht, die hem meêlseepte, aan Port-Royal voor altijd verbond. Wij bedoelen den abt DE PONTCHÂTEAU. Hij is in alle opzichten zulk een krachtige man en zoo massief, dat wij soms aan hem denken, wanneer wij een van die sterk gebouwde en gespierde figuren zien, die op de schilderij van Rubbens het kruishout op Golgotha oprichten. Zijne gansche natuur kwam dan ook bij wijlen in opstand tegen de levensrichting, die hij zich gekozen had; maar hij bedwong die natuur, zoo als een ruiter het steigerend en zich loswringend ros temt; ja, zoo sterk was de tucht, dat men veilig kan zeggen, dat ten langen leste het lichaam door vasten gestorven is. T[ij doet denken aan dien eersten boeteling zonder genade en erbarmen, den vroegeren advocaat Le Maître. Hij was de zoon van Charles du Cambout, markies van Coislin, baron van

1 La Bruyère teekende hem eenigzins éénzijdig in zijn Caractères onder den naam van Arsène. Zie het eerste hoofdstuk der Caractères.

Pontchâteau, enz., enz., één van de oudste edellieden van Frankrijk en volle neef van den kardinaal de Richelieu. Zijn één zuster huwde met den hertog d'Epernon, de andere met den graaf d'Harcourt. Zijn oudste broeder ging in de wereld, en zijne afstammelingen zijn later bekend als hertogen de Coislin: - doch hij zelf (geb. in 1634) werd bestemd voor de Kerk. Als zoodanig werden reeds rijke abdijen hem als kind van zeven jaren gegeven, want hij zou volgens de bedoeling zijner ouders en bloedverwanten moeten schitteren in hooge waardigheden, zoo als de neef, kardinaal de Richelieu, hier hem den weg had gewezen. Doch men had gerekend buiten onzen jongen geestelijke. Pontchâteau wilde dien weg niet op; op zijn zeventiende jaar was hij in aanraking gekomen met Singlin, en deze bracht hem tot Port-Royal. Hij gaf zich over aan die leiding en richting; met vurigen hartstocht greep hij die leer aan. Wel viel Pontchâteau nog telkens terug: de wilde natuur ontworstelde zich aan de greep, maar telksne zien wij hem terugkomen bij Singlin. ‘Ik kan niet,’ zoo riep hij afgemat Singlin toe; ‘gij wilt niet;’ was het eenige antwoord. En hij zou toonen dat hij wilde. Hij wierp alles weg wat aan rijkdom, of glans der wereld, of hoogen rang van bloedverwanten herinuerde, en stelde zich geheel en al in dienst van Port-Royal. Tot de hoogste onverdraagzaamheid en eenzijdigheid toe, ontwikkelde hij de leer van Port-Royal. Het liefst nam hij natuurlijk de zaken ter hand, die eenigszins moeielijk waren, die naar het buitengewone zweemden. Die andere edelman, dien wij vroeger ook in de drukkerijen van Port-Royal hebben leeren kennen, d'Asson de Saint-Gilles, werd vooral zijn vriend. En beiden zijn dan ook meestal op reis voor de grootere zaken en onderhandelingen van het klooster. Zien wij de Saint-Gilles bijv. te Rotterdam omstreeks 1660, waar hij den kardinaal de Retz - die daar in de logementen en herbergen, met de losse Trijntjes en Truitjes van die dagen, zijn leven jolijselijk verdoet - nog tot ernstiger plichten, ook tegenover Port-Royal, zoekt terug te brengen, een werk dat hem niet gelukte: Pontchâteau is op zijn beurt meermalen in Holland, hetzij om in 1667 de Bijbelvertaling der HH. van Port-Royal bij Elzevier in Amsterdam te doen drukken, hetzij om later de instructiën van Arnauld te halen en Neercassel te raadplegen. Vooral met Neercassel was hij zeer bevriend, die hem verschillende reliquiën gaf, welke hij

aan Port Royal overhandigde. Hij deed ook een bedevaart naar de plaats waar de martelaars van Gorkum waren gevallen. In alle opzichten was hij door zijn reizen Port-Royal van dienst: onder allerlei namen ontmoeten wij hem dan ook in alle mogelijke oorden; zijn tehuis was echter altijd het klooster, waar hij zich dan met tuinwerk bezig hield. Met zijn zuster, de hertogin d'Espernon, bleef hij altijd in briefwisseling, in de hoop haar nog te bekeeren. Hij stierf in Juni 1690.

Als wij nog verder gaan en niet er tegen opzien kennis te maken met jongere mannen, met hen, die vrienden in den geest van Port-Royal zijn, al hebben zij misschien nooit binnen de muren van het klooster verwijld, dan zouden wij DU GUET en QUESNEL ontmoeten. Zij werden later bijna vertegenwoordigers van twee verschillende schakeeringen der leer van Port-Royal. Du Guet is een man in den geest van Nicole, Quesnel houdt vast aan het aggressieve, het actieve element van Arnauld. Du Guet is der studie zeer waard. Niet alleen omdat hij een lievelingsauteur was van de vrome Madame Elisabeth, zuster van Lodewijk XVI, en ook niet omdat een keur van zijn schriften nog onlangs weder is uitgegeven door den vroegeren hoofdredacteur van 't Journal des Debats, Silvestre de Sacy[1]: maar ook om den indruk, dien zijn persoon in zijn omgeving en vooral in de hooge kringen van zijn dagen maakte. Madame de la Fayette, de zoo reine en teedere schrijfster der Princesse de Clèves, werd door hem op het laatst geheel en al tot den godsdienst geleid. Hij was dan ook geheel en al de leider van de eenigszins verfijnde vrouwelijke geesten. Hij zelf was zoo gevoelig, bijna teeder in zijn schrijven: een man, begaafd met een zachte verbeeldingskracht, die aan ieder liet bemerken, dat hij vleugels had, die hij niet gebruikte: die 't liefst verborgen en verscholen woonde: die een tint van melancholie en soms daardoor iets gemaniëreerds had en die in alles zekere geheimzinnigheid liet raden. Hij was in 1649 te Montbrison, in la Forez, waar de Astrée vroeger was ge-

1 Zijn beste geschriften zijn: Caractères de la Charité en l'Explication de l'ouvrage des six jours. Het eerste geschrift is onder den titel van Explication des qualités ou des caractères que St. Paul donne à la charité, uitgekomen te Utrecht, chez Corneille Guilliaume le Febvre, 1732. Het laatste kwam uit te Parijs, 1736.

dicht, geboren. Hij zelf ging eerst ook langs de zijde van het romaneske zijn levensweg op; doch op zijn twintigste jaar kwam hij - het was de periode van den vrede der Kerk - in aanraking met Arnauld en Nicole. Die ontmoeting was beslissend. Wel ging hij in het Oratoire en werd als zoodanig hier en daar gezonden om te preeken of te leeren. Wij vinden hem vooral in de later zoo sterk Jansenistische stad Troyes, in Champagne, - doch later, toen hij wegens de vervolging der Jansenisten meende te moeten vluchten, zien wij hem in 1685 plotseling weder bij Arnauld. In het huis, waar deze te Brussel in ballingschap leefde, woonde ook du Guet. In de lucht te Brussel kon hij het echter niet uithouden; hij werd ziek, zwierf weder rond, totdat de president de Ménars te Parijs hem een kamer in zijn hôtel aanbood. Hij bleef daar dertig jaar, en in die jaren heeft hij half in het duister, altijd in de schaduw, de conscientiën dergenen, die in de wereld de zaak van Port-Royal voorstonden, geleid. Hij was de directeur der zielen. Ontelbaar zijn de brieven van zijn hand, die later zorgvuldig zijn verzameld en gedrukt. Hij was in die raadgevingen, die hij verspreidde, altijd wars van al hetgeen naar het buitengewone, het vreemde, het opzienbarende zweemde: neen, zijn invloed was haast uiterlijk onmerkbaar, maar innerlijk des te sterker: het sap, dat, door den stam van den boom, in alle twijgen dringt en groene bladen uit de knoppen doet barsten; de beek onder het gras verholen en slechts zichtbaar omdat op die plaats de bloemen ranker haar stengel opheffen, de kruiden weliger wassen. Madame Daguesseau en anderen zouden er van weten te getuigen. Een oogenblik liet hij later zich verschalken door daden van la soeur Rose, die naar wonderen zweemden: hij leende het oor een oogenblik naar profetiën en geloofde aan een naderende bekeering der Joden; doch weldra werd hij weder die hij was, de gematigde man bij uitnemendheid. Dien geest wist hij in te boezemen aan zijn bepaalde leerlingen, aan den geschiedschrijver Rollin en aan den abt d'Asfeld; die meer zachte opvatting had hij ook willen mededeelen aan zijn eersten en meer bepaalden volgeling, den toen jongen abt d'Etemare; maar te vergeefs: deze ging, hoewel hij zijn hooge bewondering voor du Guet bleef behouden, tot de meer aanvallende en scherpe richting over. Du Guet had zoo op het laatst van zijn leven te worstelen met twee tegenstrevende elementen. De officieele Kerk vervolgde

hem, en een deel van zijn eigen groep wilde niet van hem weten. Hij zwierf weder rond. Op 81jarigen leeftijd zien wij hem geweken te Amersfoort: later ging hij weder naar Parijs, waar hij in 1733 stierf. - Het was dus Quesnel, op wiens schouderen Arnauld's mantel was gevallen, die hem had weêrstaan. Quesnel was dan ook degeen, tot wien du Guet's leerling, d'Etemare, zich later meer aangetrokken gevoelde. Hij is de eigenlijke apostel geworden van het Jansenisme der 18de eeuw: vader van een geslacht, dat men wel eens de derde generatie van Port-Royal heeft genoemd, maar dat dan ook vrij belangrijk afweek van de oude, verheven, strenge figuren van het eerste Port-Royal. De aanvallende en meer scherpe houding van Quesnel had zich reeds geteekend in 1696, toen, bij het optreden van den aartsbisschop, Noailles, eenige Jansenisten het boek van Saint-Cyran's neef, de Barcos, *l'Exposition de la Foi*, uitgaven; de aartsbisschop had dat boek veroordeeld, doch de beginselen onaangetast gelaten: du Guet wilde die hand van Noailles aanvatten, Quesnel niet. Later was Quesnel de aanleiding tot het uitvaardigen van den bul Unigenitus in 1713, - uit zijn werk Reflexions Morales werden 101 stellingen veroordeeld, - doch nu werd hij ook geheel en al 't hoofd van de groote oppositie tegen Rome, die hij nu eens uit Brussel, dan uit Amsterdam, dan weder van elders leidde.

Wij moeten echter terugtreden tot Port-Royal. Wij Toeven intusschen niet, noch bij den strengen rechtsgeleerden DOMAT, noch bij den ‘brusquen’ halfgeleerde BOCQUILLOT, noch bij den dichterlijken SANTEUL, die zoo dikwijls van 1682-1694 gastvrij in 't klooster werd opgenomen; want daar is nog één zeer groote persoonlijkheid, die binnen de muren van Port-Royal heeft gebeden en gestreden, wiens naam onafscheidelijk aan dat klooster verbonden is en die al onze aandacht waard is, wij bedoelen RACINE. De volmaaktste fransche poësie is dus in zekeren zin, even als het stoutste en schoonste fransche proza, dat van Pascal, uit Port-Royal voortgekomen. En let wel, dat Port-Royal zich nooit op deze voordeelen naar de wereld beroemde. In al de necrologiën wordt bijna niet gezinspeeld op den glans, die door deze twee heroën der literatuur op het klooster afstraalde. De veredeling van fraaie gedachte-vormen behoorde niet tot de taak, die Port-Royal te vervullen had. Die werkkring lag op gansch ander gebied, op dat

der ziel. Juist tegen de zelfvergoding, waartoe de glans der literatuur en der poësie leidde, kwam Port-Royal het sterkst op: alle waarachtige roem moest gezocht worden in een besef der menschelijke ellende door den zondenval en der redding uit dien toestand door de Genade Gods. De mensch moest beginnen met zich zelven af te sterven: in zelfverbrijzeling en zelfvernietiging moest de grond van redding, van roem en van heil gevonden worden. Doch die twee werelden en die twee levensbeschouwingen - die der idealiseering der menschelijke natuur, door al wat de poësie verrukkelijk en smaakvol weet te duiden, en die der erkenning allereerst van de verdorvenheid der menschelijke natuur - moesten noodwendig bij een waarachtigen dichter (indien deze door allerlei levensomstandigheden met Port-Royal in aanraking was gebracht) in botsing komen. En dit is dan ook werkelijk het geval geweest bij Racine. Hoeveel diep-schokkende momenten hij ook in zijn treurspelen heeft ten tooneele gevoerd: al die verwikkelingen werden geëvenaard zoo niet overtroffen door de roerende tragedie, die in de eigen borst van den dichter afspeelt. De liefde voor Port-Royal is bij hem telkens een liefde die den haat moet overwinnen.

Racine was geboren in 1639 te la Ferté-Milon: toen nu in 1638 de eerste HH. Solitaires uit Port-Royal waren verdreven, hadden zij juist de wijk genomen te la Ferté-Milon, waar de ouders van een hunner kweekelingen, den jongen Vitart, woonden. Die Vitart nu was een neef van Racine, en zoo zien wij dat uit beide de familiën der Racine's en der Vitarts allerlei leden - door de eerste kennismaking aangetrokken - aan Port-Royal zich verbonden. Racine's ouders stierven zeer vroeg, doch zijn grootmoeder Racine en de zuster van zijn vader gingen weldra in het klooster; de jonge Vitart en diens moeder (oudtante van onzen Racine) behoorden mede tot dien kring, zoodat het natuurlijk was dat ook Racine, na de eerste opvoeding, zijn verdere opleiding in de scholen van Port-Royal ontving. Hij was er in de beste jaren van zijn jeugd, van zijn 16de tot zijn 19de jaar (1655-1658). Reeds werden de scholen belemmerd en lastig gevallen, doch Racine mocht er nog, vooral onder leiding van Lancelot, zijn Grieksche studiën voortzetten. Hij dichtte daar zijn eerste zangerige beschrijvingen van het klooster, van de tuinen, van den vijver, van de weidevelden in den omtrek, verzen, welke aan die van Lamartine doen denken, vol bloemendauw en heugenis van schaduwrijke takken,

die over het water der beek zich buigen. Hij leerde al dwalend door die velden den Griekschen roman van buiten, dien Lancelot hem verbood te lezen: en straks waagde hij zich aan een vertaling der latijnsche geestelijke hymnen, aan welken arbeid ook de Saci bezig was geweest. Hij begon zich reeds dichter te gevoelen. En ziet, al dadelijk heeft het ernstige Port-Royal reden het hoofd over hem te schudden. Wel zijn zij allen zijn vrienden - aandoenlijk is de ons overgebleven brief van den boeteling Antoine Le Maître van 21 Maart 1656, met het opschrift: ‘pour le petit Racine à Port-Royal’ - maar zij zijn toch niet allen over hem tevreden. Weldra, nu hij Port-Royal verlaat, keert hij zich geheel af van de wereld der smart en der zelfverloochening, die alleen roemde in de dwaasheid van 't kruis: hij wilde het leven, het Grieksche leven, genieten. Het was het jaar 1661, toen de groote vervolging tegen Port-Royal begon; doch Racine lette er bijna niet op en dronk weeldering het genot met volle teugen in. Hoe sterker Port-Royal vervolgd werd, des te vrijer gevoelde hij zich. De familie deed nog moeite hem tot inkeer te brengen, en zond hem in het Zuiden, dicht bij Nîmes, naar een oom Sconin, die daar priester was. Doch hij wilde zich niet tot priester laten vormen, en dáár in het Zuiden maakte hij de eerste ontwerpen voor tragedies en misschien die schoone verzen aan Parthénisse, die wel sterk getuigen van een andere liefde, als die Port-Royal leerde[1]. Hoe het zij, hij keerde weldra naar Parijs en ging den lichten weg des levens op: de eerste tragedies werden opgevoerd en de beker van den roem werd genoten. Doch daar ter zijde in het duister stond dat vervolgde Port-Royal, dat hem altijd bleef hinderen. Zijn tante Racine, zijn tante Vitart, hadden reeds geheel met hem gebroken, - doch altijd moest hij toch hooren van Port-Royal, en

1 Ziehier enkele regels:

Ce fut lors que voyant ton mérite adorable,
Je sentis tous mes sens t'adorer tour à tour,
Je ne voyais en toi rien qui ne fut aimable,
Je ne sentais en moi rien qui ne fut amour.

Vous qui n'avez point vu l'illustre Parthénisse,
Bois, fontaines, rochers, agréable séjour!
Souffrez que jusqu'ici son beau nom retentisse,
Et n'oubliez jamais sa gloire et mon amour.

elk geschrift van een der Heeren scheen hem toe zinspelingen op zijn gedrag te bevatten. Zoo troffen hem uitingen uit Nicole's Visionnaires tegen Des Maretz, woorden, waarin deze de dichters voor het tooneel vergeleek bij vergiftigers der ziel. Hij greep naar de pen en schreef toen bijtende antwoorden, vol verborgen venijn tegen Port-Royal. Hij meent nu voor goed en voor altijd van Port-Royal door een afgrond gescheiden te zijn. Want hij was (te beginnen met het jaar 1664) een gansch andere hulde gaan volgen, de vereering voor Lodewijk XIV. En in de dertien jaren, die nu komen, is dan ook de reeks van zijn tragediën niet anders dan een verheerlijking van het Versailles van den grooten koning, een lange hymne op den koning der wereld, den toongever in het gebied der schoone vormen en der groote daden dezer aarde. De poësie van Racine was de schitterende illuminatie van dat feest; de breede omschrijving van die regelen uit de Bérenice, waar de geliefde van den vorst wijst op de toortsen en festoenen ter eere van haar held. - ‘De cette nuit, Phénice, as tu vu la splendeur?’ - en in de bedwelming der vreugde zien wij Racine, die weleer de voedsterling was van vrouwen als la mère Angélique, thans aan de voeten van actrices, als Mlle Duparc, als la Champmelé. Het was het jaar 1677. In de schildering van den hartstocht van Phédra had de dichter zich zelven overtroffen; doch met de bekrooning der zinnelijke passie, had de vlam, die door de aderen van den dichter woelde, tegelijkertijd uitgewerkt. En nauwelijks verdoofde die stem der wereld, of scherper en scherper knaagden de gewetensbezwaren en de herinneringen aan Port-Royal. Hij kon het niet uithouden. Reeds was op raad van den biechtvader tot een meer burgerlijk huwelijk besloten, als om het evenwicht in den arbeid en gedrag te herstellen; toen werd allengs de zachtste en toegefelijkste uit die heeren van Port-Royal, wij noemen Nicole, opgezocht, en deze wist met behulp van Boileau, niet zonder moeite, Arnauld te overreden wederom Racine te ontvangen. De zoon van den dichter heeft ons die eerste ontmoeting geschetst, hoe zijn vader, na het verlof ontvangen te hebben, naar het huis van Arnauld ijlde, toen de kamer binnentrad en zonder te letten op de menschen, die bij Arnauld waren, voor hem op de knieën viel; de oude stroeve Arnauld, die zoo weêrbarstig was geweest, voor hij hem ontving, ontroerde nu, en zonk ook voor Racine op de knieën. Zoo was Racine weder

binnen den kring van dat Port-Royal, dat hem als kind en als jongeling had gedragen. Toch verliet hij nog niet geheel en al den toovercirkel van Versailles en van Lodewijk XIV. Hij beloofde zich zelven slechts geen verzen meer te maken, en daar hij juist in dat jaar 1677 een benoeming verkreeg tot historiograaf, nam hij zich voor slechts geschiedenis te bestudeeren. Hij volhardde daarin, en zijn betrekking tot het Hof gebruikte hij nu om de vervolging tegen Port-Royal te doen temperen en matigen. Hij was in 1679 in de kerk van het klooster, toen de aartsbisschop de Harlay daar binnentrad, om zijn harde maatregelen te nemen; en in elk opzicht was hij de vriendelijke tusschenpersoon, die het klooster waarschuwde en ried. Intusschen hield hij zijn belofte om niet meer te dichten, daar de poësie hem toch eigenlijk van Port-Royal had afgetrokken. Doch in het jaar 1688 drong een vriendelijke stem hem toch weder die verzen ter hand te nemen, en wel juist ter verheerlijking van den godsdienst, dien hij ter wille der poësie eens had verlaten. Mevrouw de Maintenon was bezig de meisjes in het door haar gekweekte klooster Saint-Cyr dramatische voorstellingen te doen geven. Zij vroeg Racine een stuk, dat zich niet om den spil der liefde bewoog. De dichter schiep zijn Esther, vol allusies op het kloosterleven, vol zinspelingen ook op Port-Royal. De bewondering, die zijn Esther opwekte, prikkelde hem in 1689-90 een tweede tragedie in denzelfden geest te dichten, en zijn Athalie, het meest volmaakte fransche treurspel, ontstond. De Athalie had echter niet dezelfde toejuiching der tijdgenooten als Esther. Racine liet de verzen weder varen en begon zich weder der geschiedenis te wijden. Het was duidelijk, dat hij zich zijn vroegeren afval van Port-Royal nog altijd verweet. Hij schreef toen het zoo bekende en zoo sober gestelde Abrégé de l'Histoire de Port-Royal, een geschrift in twee gedeelten, dat de geschiedenis van het klooster tot het jaar 1665 vermeldde, en vervolgd werd door een supplement, dat kortelijk de overige feiten opteekende. Hij schreef het voor den aartsbisschop de Noailles, om de welwillendheid van dien kerkvorst voor het klooster in te roepen. Dat geschrift kon hem natuurlijk geen dank verwerven van Lodewijk XIV; en toen hij nog iets later een memorie schreef over de ellende van het volk, welk stuk de koning eens in de handen van Mad. de Maintenon zag, was de ongenade daar. Een hard woord ontviel aan de lippen van den koning. Racine

mocht niet meer in zijn nabijheid komen. Zoo sloot zich die toovercirkel voor Racine. De andere kring - die van Port-Royal - bleef nu volstrekt alleen over. Doch zijn dagen waren bijna ten einde. Het was April 1699 en hij voelde dat hij sterven zou; toen zag hij nog eens naar al zijn gedichten om, en naar al de menigvuldige verbeteringen, die hij in manuscript aan die verzen had aangebracht. Hij had zich in de dagen van zijn roem voorgesteld, dat die verbeteringen zijn naam nog luisterrijker aan de nakomelingschap zouden overleveren. Doch het was thans in zijn oogen slechts ijdelheid: hij liet alles verbranden, en toen - slechts 59 jaar oud - stierf hij 21 April. In het vorig jaar 1698 had hij zijn testament geschreven en daarin deze woorden vermeld: ‘Ik verlang, dat na mijn dood mijn lichaam naar het Port-Royal der vallei worde gebracht en dat het begraven worde in het kerkhof aldaar, aan den voet van het graf van Hamon. Ik bid nederig dat mij die gunst gegeven worde, hoe onwaardig ik ze ook zij, door de ergernissen van mijn vervlogen leven.’

Aandoenlijk is het, dat hij juist naast den zachten kinderlijk nederigen Hamon wilde rusten. Diens nabijheid in den dood zou Racine wederom iets moeten geven van die reinheid, welke het deel was der kinderen van Port-Royal.

IX

Nog stonden de muren van het klooster. Het getal der zusters nam echter reeds af. Ditmaal hadden niet, zooals vroeger, bij de vervolging van 1664, eenige bisschoppen of leden der hooge geestelijkheid als het ware deel aan de zaak van het klooster. Neen, de zusters werden niet weggevoerd, ook werd niet de ban over haar uitgesproken: maar men liet ze geheel alleen, zonder eenige hulp. Lodewijk XIV, de koning, behoefde slechts boos te worden over een onvoorzichtigen stap, over een geschrift, uit den vreemde komend, of dadelijk kon de tegenspraak van het klooster gestraft worden.

En de koning werd ieder oogenblik toorniger. Het moest in Port-Royal dood-stil zijn; de koning wilde den naam zelfs niet meer hooren. Het eenige punt van aanraking tusschen

het klooster en het kasteel te Versailles was, dat van tijd tot tijd de edellieden van het Hof, op hun jachten, het wild vervolgden tot aan den zoom van het woud en dat een arm hert hijgend zich stortte in den vijver van het klooster om aan de huilende honden te ontkomen. Eens bracht de jacht op die wijze nog een ander bezoek aan de verlaten zusters. Het was den 1sten September 1963, dat, het wild najagend, de verbannen koning van Engeland daar kwam. Hij steeg van zijn paard om de kerk te zien en vroeg naar de abdis; deze - la mère Racine - kwam dadelijk, liet hem wijn en brood geven en sprak met hem geruimen tijd. Het verdrinkend hert, de verjaagde koning, ze pasten juist in den somberen gemoedstoestand der zusters van Port-Royal. Grauw was daar de lucht: de gezichtseinder helderde niet meer op: en boven in de wolken scheen het alsof booze machten telkens stormen en wervelwinden loslieten, die het klooster op zijn grondslagen deden dreunen. De storm stak telkens op en de wind blies harder en harder.

Er waren enkele priesters en leekene, die de zusters durfden helpen of geschriften van Port-Royal wilden verspreiden: ziehier hun lot. - Vuillart, leek en oud-secretaris van een der abbé's, werd 12 jaren in de gevangenis gehouden; hij stierf in het jaar van zijn loslating, 1715. - De Benedictijner Dom Gerberon werd te Brussel gevangen genomen en opgeëischt door Lodewijk XIV; achtereenvolgens werd hij te Amiens en te Vincennes vastgezet; hij bleef zeven jaar in den kerker en mocht er slechts in 1710 uitgaan; hij was toen 82 jaar oud, verzwakt van hoofd, en stierf het volgende jaar. - De priester de Valricher werd zeven jaar in de Bastille gehouden, toen naar het kasteel de Loches gebracht, daarna te Saumur en te Tours: hij stierf eindelijk dáár in het jaar 1710, na twintig jaren gevangenis en ballingschap. - Het hardste lot trof le père Du Breuil van het Oratoire: hij was betrokken in de verzending van de boeken, die Arnauld in Frankrijk wilde brengen. Hij werd zoo hard mogelijk behandeld en verdroeg alles met een bijna ongeloofelijke zachtheid; hij werd eerst in de Bastille gezet, toen van citadel tot citadel gesleept en stierf op 84jarigen leeftijd, na 14 jaren gevangenis en ballingschap.

Bij de hardheid van behandeling voegde de koning tegelijkertijd de beleediging van het woord. De hertog van Orleans, op het punt van naar het leger van Spanje te vertrekken, noemde onder hen, die hem zouden vergezellen, ook Fontpertuis,

den onwaardigen, lichtzinnigen zoon der vriendin van Port-Royal. - ‘Hoe, mijn neef?’ zeide de koning met een streng gelaat, ‘Fontpertuis! de zoon van die Janseniste vrouw, van die gekkin, die overal Arnauld gevolgd is! Ik wil dien man niet bij u hebben.’ - ‘Waarlijk, Sire,’ antwoordde de hertog van Orleans, ‘ik weet niet wat de moeder gedaan heeft, maar wat den zoon aangaat, hij is zoo min mogelijk Jansenist, ik ben er borg voor, want hij gelooft niet eens in God.’ - ‘Is het mogelijk, mijn neef?’ zeide de koning op zachter toon. - ‘Het is de waarheid zelve, Sire! ik kan het u verzekeren.’ - ‘In dat geval,’ hernam de koning, ‘kan het geen kwaad; gij kunt hem meênemen.’

De gansche adel moest het gevoelen, dat men zich niet met Port-Royal mocht bezig houden. De Grammonts hadden het reeds ondervonden. De gemalin van den maarschalk de Chamilly behoorde tot de Jansenistische denkbeelden: toen nu de maarschalk stierf, werd aan haar het pensioen, dat anders aan de weduwen der fransche maarschalken werd verleend, niet gegeven. Er werd voor haar een uitzondering gemaakt, wegens haar voorliefde voor de nieuwigheden in de Kerk.

Het werd erger, toen in Mei 1703 de papieren van Quesnel waren gevonden. Madame de Maintenon las ze des avonds den koning voor en een reeks van arrestatiën der mannen, die men in de papieren slechts genoemd vond, volgde. De biechtvader des konings, père de la Chaise, was onvermoeid in het uitvinden van nieuwe schuldigen in die papieren. tot de eerste gevangenen behoorden Dom Thierry de Viaixne, een Benedictijner uit de abdij d'Hautville bij Reims; hij werd in Augustus 1703 gevat en te Vincennes vastgezet: dan de Benedictijner Dom Jean Thiroux, die in October 1703 in de Bastille werd geplaatst: voorts de abt Anselme de Brigode, wiens broeder metgezel van Quesnel was; hij werd ook in Vincennes geborgen, waar hij stierf; zijn moeder, die handelaarster was, moest een zeer hooge cautie stellen en mocht niet meer gaan waar zij wilde, hoe ook de maarschalk Vauban zich voor die vrouw in de bres stelde. Toen mede in dat jaar 1703 op de zoogenaamde Cas de Conscience van Eustace de hand was gelegd, werd, even als voor 50 jaren Arnauld, weder een doctor der theologie uit de Sorbonne geschrapt. Ditmaal was het Petitpied, leerling van Du Guet; hij vluchtte naar Holland, en geholpen door Fouillou, Louail en Mlle. de Joncoux,

ging hij onder aanvoering van Quesnel zijn zaak in boeken bepleiten.

Dit geschiedde als in de verte, en ondertusschen dreven zwarter en zwarter wolken tegen het klooster en blies de wind steeds harder! De donkere machten in de lucht begonnen de wraaktonen tegen Port-Royal te laten hooren!

En daar binnen was nog geen dertigtal oude zusters. Abdis was, na het sterven van la mère Racine in 1710, Elisabeth de Saint-Anne Boulard. Zij waren reeds zoo oud en zoo zwak. Doch zij beefden niet; zij hielden zich aan het woord van Angélique de St. Jean: ‘Van het begin van onze vervolging af, hebben wij honderdmaal aan God gezegd, dat wij het schip wilden laten waren en opgeven, zoo Hij slechts onze ziel wilde redden.’ Laat dan het schip vergaan, het klooster 't gevaar loopen van uit elkander te worden gerukt; geen nood: zij zullen haar ziel redden en den koning weerstand bieden.

De koning had eindelijk van paus Clemens XI, in het jaar 1705, de bul *Vineam Domini Zabaoth* verkregen, waardoor ook van wege de Kerk de bul van Clemens IX opgeheven werd, die indertijd, in 1669, had voorgeschreven om een eerbiedig stilzwijgen te bewaren over de questie, of de vijf stellingen uit het boek van Jansenius al of niet waren getrokken. De kerkelijke strijd kon dus weder begonnen worden. Het antwoord zou worden gegeven op Eustace's boek en Quesnel's brieven. De aartsbisschop van Parijs, de Noailles, vaardigde een bul uit, met een mandement, aan welks hoofd hij de woorden plaatste: ‘tegen het Jansenisme.’ De geheele officieele wereld was in rep en roer om steenen te werpen tegen Port-Royal. Zelfs Fénélon deed dapper mede en schreef scherpe brieven. Aan de zusters van het klooster werd nu weldra aangezegd om de bul van den paus en het mandement van de Noailles te beämen. Doch de zusters hadden op dien eisch geen ander antwoord, dan hetgeen vroeger door Nicole gegeven was: Zoo men aan hen en haar, die twijfelen of de vijf stellingen in het boek van den bisschop van Yperen staan, eenvoudiglijk zeide: *spreek ons niet meer daarover*, zou ik hen ongelijk geven en berispen, indien zij niet gehoorzaamden. Maar zoo dikwijls men hun zegt: ‘Erken dat de vijf stellingen in het boek van Jansenius gevonden worden en veroordeel ze in zijn zin en bedoeling,’ hebben zij recht te antwoorden: ‘Wij weten niet wat

de zin of de bedoeling van Jansenius is, doe we moeten veroordeelen, en wij hebben zijn stellingen niet in zijn boek kunnen vinden. Zoo men ze daarna wegens deze woorden vervolgt, zal de vervolging terugspatten op hen, die de bewerkers daarvan zijn. Nimmer toch kan het een lage en onnutte zaak wezen om oprecht en eerlijk te zijn.' - Zoo spraken de zusters, vooral aangespoord door de priores Madeleine de Sainte-Julie Baudrand en door zuster Elisabeth Agnes le Féron, en zij droegen den 21sten Maart 1706 haar biechtvader Marignier op om, als haar antwoord op den eisch ter beaming van bul en mandement, te zeggen, dat zij 't wilden doen, doch zonder te derogeeren aan hetgeen ten haren behoeve was verordend door den vrede van paus Clemens IX. Zij beriepen zich op het eerbiedig stilzwijgen door hem geboden. Zij hielden vast aan de beginselen der Arnaulds.

De oude oppositie leefde dus nog. Daar was in Port-Royal nog heugenis aan oude veldslagen, vroeger door Mère Angélique gevoerd. De zusters gevoelden zich als oude soldaten, in dienst der waarheid. Zij zagen dus niet tegen den nieuwen strijd op. Doch het werd ernstiger dan vroeger. De biechtvader van den koning drong harder bij hem aan. Lodewijk XIV zelf werd oud en men vreesde dat het tijdvak van minderjarigheid des konings, dat zou moeten volgen na deze regeering, niet rustig zou kunnen voorbijgaan, wanneer de onvergenoegde elementen van het rijk zulk een kader van oppositie als Port-Royal nog konden zien staan. Er moest dus haast worden gemaakt om de oppositie te vermorzelen. Port-Royal vertegenwoordigde niets meer dan een gewetensbezwaar; maar Lodewijk XIV duldde geen gewetensbezwaren, wanneer hij beval.

De schok zou komen. Eerst kwamen enkele arresten van den koning den laatsten strijd aankondigen. De spanning werd zoo groot, dat het lichaam der oude zusters den kamp bijna niet kon volhouden en enkele van haar stierven. Zoo overleden in April de 73 jarige priores le Féron en zuster Baudrand, den 20sten April de abdis Elisabeth de Sainte-Anne Boulard en de onderpriores de Bernières. De stervende abdis had nog den tijd gehad, daar ook de priores le Féron den doodstrijd streed tot priores te benoemen Louise de Sainte-Anastasie du Mesnil, en deze werd nu als priores het hoofd, daar de aartsbisschop

verbood een nieuwe abdis te kiezen[1]. De biechtvader Marignier was zoo sterk er door getroffen, dat ook hij stierf.

Doch al herhaalden zich de arresten van den koning als zoo vele donderslagen tegen het klooster; al werden nu de bedienden, dan het geld haar afgenomen; al stierven ook daarbinnen na elkander de oude hoofden; zij die overbleven waren door geen ratelend onweder bang te maken. De elementen mochten woeden, zij bleven stand houden. Haar rentmeester en notaris - le Noir de Saint-Claude - werd nu in de Bastille gezet, waar hij eerst na den dood van Lodewijk XIV uit losgelaten werd. En den 22sten November 1707 werd wederom de grootste kerkelijke straf over

1 Ziehier dus de abdissen van Port-Royal:

Namen.	**Jaar der keuze.**	**Jaar van 't einde van haar ambt.**
Jeanne de Boulehart	1575	sterft 1602.
Jacqueline Marie Angélique Arnauld	1602.	legt het ambt neder 1630.
Marie Geneviève de St. Augustin le Tardif eerste vrij gekozene	23 Juli 1630.	1636.
Jeanne Catherine Agnès de St. Paul Arnauld	19 Sept. 1636.	1642.
Jacqueline Marie Angélique Arnauld	3 Oct. 1642.	1654.
Marie des Anges Suireau	26 Nov. 1654.	sterft 10 Dec. 1658.
Jeanne Catherine Agnès de St. Paul Arnauld	17 Dec. 1658.	1661.
Magdeleine de St. Agnès de Ligni	12 Dec. 1661.	1669.
Henriette Marie de St. Magdeleine du Fargis	23 Juli 1669.	1678.
Angélique de St. Jean Arnauld	3 Aug. 1678.	1684.
Henriette Marie de St. Magdeleine du Fargis	1684.	1689.
Agnès de Ste Thècle Racine	1689.	sterft 1700.
Elisabeth de Ste Anne Bonlard de Ninviliers	1700.	sterft 20 April 1706.

Over de laatste vervolging en verwoesting van Port-Royal raadplege men: Mémoires sur la destruction de Port-Royal, 1740 (par Fouillou), Histoire abrégée de la dernière persecution de Port-Royal, 3 tomes, 1750 (par l'abbé Pineau), Premier gémissement d'une ame vivement touchée de la destruction de Port-Royal, 1714 (par le père Boyer), en voorts de Nouvelle Histoire abrégée de Port-Royal, par Mlle Poulain, 4 tomes, 1786. Deze naam van Poulain is slechts een pseudonym; de ware naam is Mad. Schimmelpenninck.

haar uitgesproken; zij werden geëxcommuniceerd. doch men kwam zoo niet verder. De zwarte wolken dreven boven en aan alle kanten tegen het klooster, de stormwinden gierden er tegen, maar het bleef staan.

Toen vroeg de koning in zijn ongeduld de bul van den paus, die de vernietiging van het klooster veroorloofde. De aarts-

bisschop sprak 11 Juli 1709 het daarop betrekkelijk decreet uit en in October 1709 werden alle nog aanwezige zusters - hoe oud en gebrekkelijk sommigen ook waren - weggevoerd. En daar zoo op eenige schreden afstands van Versailles, die stille muren, die ledige gebouwen, die gevel nu toch nog bleven staan, als grievend verwijt tegen willekeur, als protest tegen macht en geweld - zoo werden tegen de steenen losgelaten alle wervelwinden, alle booze geesten van 't verderf. Waar het klooster had gestaan, mochten de honden rondloopen en snuffelen.

Gij hadt gelijk, Lodewijk XIV! gij begreept, dat beginselen de eenige wezenlijke vijanden zijn van macht en van geweld.

En de afkeer tegen Port-Royal werd in de koninklijke familie der Bourbons vastgehouden. Bij de opvoeding der prinsen werd dit op den voorgrond gezet. Den hertog de Bourgogne, den kleinzoon van Lodewijk XIV, vond men in de laatste jaren van zijn leven bezig een memorie tegen de Jansenisten te schrijven; en toen later de zoon van Lodewijk *X*V, de Dauphyn, de geschiedenis moest leeren en hem het leven van Nero verteld werd, riep hij uit: ‘Mijn hemel! dat is wel de grootste schurk van de wereld; daar moest nog maar bijkomen dat hij Jansenist was!’

X.

De muren zijn gevallen, de vrouwen zijn weggevoerd, de mannen zijn gevlucht; wat blijft er over?

Een herinnering. - Legenden weten te verhalen van een stad, die in de zee gezonken is, en waarover de zwijgende wateren nu stroomen: doch tegen den avond, wanneer de schepeling daar over de baren huiswaarts zeilt, valt 't voor, dat te midden van 't geklots der golven een vreemde zangerige toon op die plek hem treft: hij houdt zich stil en luistert: hoort, daar ruischt een zang van onder de wateren hem tegen: een wegstervende echo van 't laatste kerklied, uit de gezonken stad: *Dies irae!* Zoo is ook de glinsterende en stormachtige zee der geschiedenis over het verwoeste Port-Royal heengegaan; doch hem, die de historische ontwikkeling van de vorige eeuwen nagaat, om het tegenwoordige te begrijpen, treft en boeit plotseling de stem uit Port-Royal.

Wat wil die stem? Wat heeft het Port-Royal tot de geschiedenis der menschelijke ziel toegebracht? Welk type hebben wij gewonnen door Port-Royal? - Het is die vraag, die wij nog kortelijk moeten beantwoorden: want wij zouden al zeer weinig geslaagd zijn in ons pogen om den indruk van Port-Royal weer te geven, wanneer wij den lezer in den waan lieten, alsof de winst voor de toekomst bestond in de meer of minder juiste opvatting der doornachtige vijf stellingen uit het boek van Jansenius. Neen, dat alles is bijzaak. Port-Royal is meer dan een school van controverse kwesties. De hoofdzaak is, dat een nieuw karaktertype aan de menschheid is toegevoegd, en dat dit nieuwe type buitengewoon hooge waarde heeft.

Het gaat moeielijk met een enkel woord zulk een nieuw type te karakteriseeren; wij kunnen het allen doen door vergelijking met andere bepaald omschreven individualiteiten, door geschiedenis of literatuur aangeboden. De fransche literatuur der zeventiende eeuw, en wel de Misanthrope van Molière, geeft ons hier een analogie aan de hand. Wij meenen bij benadering het type van Port-Royal 't best te kunnen weêrgeven door het te noemen het type der CHRISTELIJKE ALCESTES.

Allereerst is het beeld specifiek christelijk. Niet in dien algemeenen vagen zin, die desnoods een Goethe tot de Christenen zou willen rekenen, maar in den zin van hen, die zich bewust zijn te roemen in de dwaasheid van het Kruis. De aanhangers van Port-Royal gaan uit van het denkbeeld, dat het Christendom iets zeer bijzonders is; iets geheel anders dan de godsdienst der deïsten; zij zouden geneigd zijn te zeggen: een deïst is een mensch, die in zijn kort bestaan niet den tijd heeft gevonden atheïst te worden. Neen, zij beweren, dat sinds de komst van Christus op aarde, het menschelijk zijn iets anders, iets meer is geworden, dat het ideaal van een volmaakt heroïsche ziel den menschen toen is voorgesteld. Dat ideaal vinden zij in een volmaakte overwinning en vernietiging der natuur. Hadden zij in onze eeuw geleefd, dan zouden zij als verklaarde en openlijke vijanden hebben beschouwd hen, die, op het voetspoor van Buffon, de wetenschap der natuur als de wetenschap bij uitnemendheid, als het steunpunt van alles beschouwen. Nu, in de zeventiende eeuw levende, nemen zij alles enger op, doch stellen als beginsel van alles dit dualisme: de natuur, en dus de menschelijke natuur, is absoluut verdorven, zij moet dus om-

gekeerd en bekeerd worden, en die bekeering geschiedt door de Genade Gods. Die Genade is op den Kruisberg het sterkst geopenbaard, doch blijft voortdurend werken en moet voortdurend ingeroepen worden. Tot haar moet men vlieden, omdat de menschelijke natuur vol gebreken en zonde is. In zekeren zin kan men zeggen, dat zij alle waarde aan de weldaad der Schepping ontnemen om des te meer waarde te hechten aan de weldaad der Verlossing. Zij ontnemen de eer aan den Vader om ze den Zoon te geven. Het was alsof zij voorzagen de groote fout der nieuwe philosophie, die, onder voorwendsel van den mensch te gaan eeren, hem in massa is gaan vleien en voor hem is gaan pluimstrijken. Zulk een miskenning van den mensch, leidende tot een verwijdering van alle zedelijke en maatschappelijke voorzorgen en behoedmiddelen, die de samenleving mogelijk moeten houden - was verre van hen. Integendeel. Zij meenden dat het menschelijk hart gevallen en bezoedeld was door allerlei onreinheid. Zij ordeelden dus niet anders over het menschelijk hart als la Rochefoucauld, als la Bruyère, als Molière, maar zij namen tegelijk het redmiddel aan. Het redmiddel was geworteld in het besef der menschelijke ellende. Die ellende werd vooral veroorzaakt door zelfzucht en zelfvergoding. De vereering en liefde voor het eigen ik was de hoofdbron van al het kwaad. Dat eigen ik moest men dus haten. Zelfvernietiging en zelfverbrijzeling moest in de plaats komen van zelfvergoding. Men moest niet tevreden zijn met zich zelven tot een deel van het geheel te maken; neen, men moest zich zelven verbrijzelen, dan eerst was de grond geschikt om vruchten voort te brengen. Zoolang de vraag nog bij ons op kon komen bij vergelijking met anderen: waarom *ik* niet? dan was nog niets gewonnen; neen, het woord over anderen moest altijd dit zijn: hij moet meer worden, ik minder. De menschelijke vrijheid, als vrijheid van wil, werd nu op volstrekte wijze door hen met de voeten getreden. Volgens hen was het niet genoeg in stilte te peinzen over de ziel; neen, op zich zelve was de ziel niets, zij kreeg alleen beteekenis, wanneer zij als spiegel de Zon der waarheid weêrkaatste. De ziel moest niets dan spiegel willen zijn; dagelijks moest zij zich zelve weten af te sterven. Gebed, kastijding, armoede waren hier de hulpmiddelen. Doch de hoofdzaak was, zich steeds onder het Kruis te plaatsen, geheel het leven, bij dag en bij nacht. Dat

Kruis herinnerde hun het oorspronkelijke bederf, den afgrond van de zonde en de Verlossing. Het vertegenwoordigde de goddelijke Dwaasheid, die men tegenover het menschelijk verstand stellen moest.

Dat was de één kant van 't type: de andere zijde kan niet beter uitgedrukt worden dan door het noemen van Alceste, den Misanthrope van Molière. Die Alceste is natuurlijk geen gewoon menschenhater, geen figuur, zooals de Timon van Athene door Shakespere geteekend, die de uitgezochtste scheldwoorden den menschen naar het hoofd werpt, en in zekeren zin in een toestand van waanzin verkeert. Neen, het is het beeld van den eenigszins hooghartigen man in de wereld; de man, die het leven ernstig opneemt: die zijn best doet om waar en waarachtig te zijn; wiens leus is zich niet tevreden te stellen met al den glans en met al de gaven, die de wereld biedt, met al het schijnschoon, den klinkklank, met al de woorden, die als zoovele munten nu eenmaal gangbaar zijn. Hij is te trotsch om zich op te houden met de hoffelijke leugens, met de wereldsche vormen, met de praktische berekening van het leven: hij wil daarmede breken om volmaakt oprecht te wezen, om te verwezenlijken het type van *l'honnête homme, l'homme d'honneur*: om na te streven de deug, afgescheiden reeds van elken godsdienstigen grondslag. Uit die opvatting put hij de kracht om te kunnen haten; en bij het volgen van dat levensplan bestuurt hem nu in alles de rede. Inderdaad is de grondslag van de misanthropie van Alceste het raisonnement: niet het gemoed, het temperament, of humor drijft hem er toe, neen, slechts het analyseerende verstand. Hij kan, ja, losbarsten - maar in den regel heeft zijn karakter een droeve melancholieke tint; het vroolijke, het zonnige van het leven is verloren, omdat het tot lichtzinnigheid leidt. Hij volgt het liefst de schaduwzijde van den levensweg, ook in zijn afkeer van schreeuwende kleuren en rijke schakeeringen, waarmede lieden van zijn eeuw zich in de kleeding tooiden. Hij mist vergevingsgezindheid, omdat hij de volkomenste strengheid op zich zelven toepast. Hij zou de wereld willen uitloopen, wijl ze zoo verdorven wordt. Van nature is Alceste een weinig frondeur, als herinnerde hij zich de Fronde en de Retz, en spoedig acht hij zich miskend; doch daar is bij dat alles zoo groote loyauteit en openheid in het karakter, dat het onwillekeurig achting afdwingt. De Philintes houden, niettegenstaande alles, zeer veel van hem, en men weet

dat de smettelooze hertog de Montausier er trotsch op was, toen, bij de eerste opvoering van het drama, men gelijkenis tusschen hem en Alceste meende op te merken. - Welnu, het type van Port-Royal heeft met zijn Jansenistische austeriteit iets van dien Alceste. Ook hier wordt de weemoed spoedig bitterheid (noir chagrin): bij het ontvlieden van zich zelven, het van zich werpen van het besef en den last zijner eigen tegenwoordigheid, bij het gevoel van eigen onvoldaanheid - zooals de godsdienstige opvatting medebracht - paarde zich een ter zijde gaan in de wereld, een wandelen in de schaduw, een zich verbergen. Er was niets blijgeestigs, niets luchthartigs, niets meêgaands in dat type van Port-Royal. Pascal zou juist de meest verheven misanthroop van Frankrijk zijn. Diepe ernst was de grondtoon van allen, een ernst, voor welker onwrikbaarheid, als tegen een rotsgevaarte, één voor één de golven eener zoogenaamde philosophische en gemakkelijke levensbeschouwing kwamen breken. En de droefheid was mede hun levensdeel. De smart van het leven werd zoo sterk door hen gevoeld. Vandaar hun weêrzin tegen Montaigne, die voor hen de verpersoonlijking was van dat genoegelijk, zich in de handen wrijvend, lachen om de ellende van de menschen; een lachen dat hen zoo tegen de borst stuitte. En bij dat alles zouden zij vooral willen voegen de afkeer van rijkdom, de bepaalde armoede. Terwijl de oudheid alleen den rijkdom vereerde; terwijl de wereld vroeger en later naar blinkende schatten zag, wilden zij de spreuk der Stoïcijnen, die tot de armoede zeide: gij zijt geen kwaad, veranderen in de meer teederen uitroep: armoede, gij zijt een weldaad.

Let wel op, dat het leven - in de opvatting van Port-Royal - nu een zeer eigenaardig kunststuk moest vormen. Die opvatting van Christelijke hooghartigheid gaf iets singuliers aan hen, die zich tot Port-Royal bekeerden. Alles was voorts de vrucht van een vaste methode. De natuur en de oorspronkelijke aanleg werd met opzet tot een vaste plooi gedwongen. Die van Port-Royal zijn dan ook bijna altijd het omgekeerde van een rijke weelderige natuur of van een krachtig leven, begeerig naar succès. Neen, zekere grenzen werden niet overschreden, en het verstand, zichtbaar door de kleine dosis kritiek, dreef telkens binnen de eens gezette perken. De Heeren en Dames van Port-Royal zijn bijna altijd *doctrinairen*, zoo als de vader der doctrinairen van onze eeuw, Royer-Collard, dan ook werkelijk uit hun school kwam, en niet zoo ver afstaat van Alceste.

De wereld om hen heên verweet hun - en dat verwijt wordt tot een grievende hatelijkheid in den mond van Joseph de Maistre - zekere gedwongenheid van vorm. Dit is zeker, dat zij den natuurlijken mensch tot één vast patroon wilden dwingen, en tot verwringens toe hem naar dit voorbeeld plooiden. Zij hielden echter bij dat alles toch nog zekere maat. Er zijn rechtvaardigen in Port-Royal, geen heiligen. Er was geen overdreven geleerdheid bij hen, geen overdreven boetedoening, geen overdreven hard werken: een ieder bleef binnen zekere grenzen in zijn temperament. Doch het volgen van één patroon, de autoriteit die zij daarin eerbiedigden, maakte wel dat ze allen als het ware met één kleur overgoten schenen; en bij den afkeer tegen elk geschakeerd koloriet werd die kleur als van zelf grijs. Het eentonige, de loodkleurige eenzelvigheid is dan ook het gebrek, waarin zij wel eens vervielen. De veelheid hunner geschriften is monotoon, in den vorm soms vervelend. Met uitzondering van hun zeer groote auteurs houden zij er van anoniem te schrijven: trouwens meestal werken en schrijven zij gezamenlijk, en de één kan dan later niet zeggen, wat het gedeelte van den ander is. In dat opzicht is werkelijk de zelfverloochening van hun studie zeer te prijzen. Doch die in de eerste plaats van zichtbare kleur houdt, moet niet juist de schriften van hen gaan lezen, die liefst in den schaduwkant vertoefden en wier kerk zooveel mogelijk verschilt van een Gothischen Dom.

Doch kenmerkend voor hun aard is wel, bij hun eerbied voor autoriteit, hun taaie zelfstandigheid. Augustin Thierry moge misschien te ver gaan, wanneer hij in zijn Histoire du tiers-Etat de kerkelijke beweging, die in de bedding van Port-Royal werd geleid, veréénzelvigen wil met die staatkundige beweging naar parlementaire vrijheid, die in de Fronde een vergeefschen en vruchteloozen aanloop en uitweg vond: toch is niet te miskennen dat beide bewegingen reeds daardoor iets aanverwants, iets gelijksoortigs hebben, omdat zij beide uitgingen van dezelfde hoogere burgerij in Frankrijk. Port-Royal bedoelde werkelijk een zelfstandige vervorming van het Catholicisme. Het Frankrijk van die dagen heeft te recht of ten onrechte (wij beslissen niet) de poging niet geschraagd; doch bewonderenswaardig blijft nu de kracht, waarmede de aanhangers van Port-Royal hun eerst opgevatte beginselen vasthouden. Zij wijken geen oogenblik: zij houden vast aan wat zij

recht achten, met een taaiheid van wil, die aan de engelsche leiders der handhaving van de parlementaire vrijheid tegen Karel I doet denken. Zij geven hun eens verkregen rechten niet op, en de mannen der macht en van het geweld zijn dus zich zelven gelijkgebleven, toen zij die secte der Jansenisten van Port-Royal een allergevaarlijkste oppositie noemden. Richelieu en Lodewijk XIV zijn het hierin eens, en men weet dat in den mond van den grooten keizer Napoleon de woorden: ‘het is een Jansenist’, de grootste beleediging was. Hij was gewoon deze vreemde opéénstapeling van verwijten te maken: ‘het is een ideoloog, een lid van de Constituante, een Jansenist.’ Alle machthebbers begrepen als bij intuïtie dat Port-Royal, door zelfstandig op zijn recht te blijven staan, een kracht op zich zelve was. Dat volhouden, die energie bij soms zoo weinig middelen ter verdediging, die hun ter beschikking stonden, maakt hun strijd tegen de Jesuïten zoo dramatisch. Wat ook Joseph le Maistre moge zeggen, die strijd wordt openlijk door hen aanvaard, en kloek door hen tot den einde volgehouden: en als alle machten dezer aarde tegen hen zijn, Koning en Paus, als de Jesuïten schijnbaar overwinnen, als Rome hen gaat veroordeelen, dan nog geven zij hun beginsel niet prijs, maar formuleeren zij, bij monde van Pascal, dat verheven beroep op grooter macht dan op Rome: ‘Ad tuum, Domine Jesu, tribunal appello! - bij uw rechtbank, Heer Jezus, kom ik in hooger beroep!’ - ‘Zoo mijn brieven (de Provinciales) te Rome worden veroordeeld, ik zeg u, dat hetgeen ik er in veroordeel, in den Hemel zal worden veroordeeld.’ En voorts slingeren zij voor alle tijden, door den arm van Pascal, dezen steenworp tegen de Jesuïten: ‘Telken keere dat de Jesuïten den Paus zullen verrassen, zal men geheel de Christenheid meineedig gaan maken. De Paus nu is zeer gemakkelijk te verrassen wegens al zijn bezigheden en het vertrouwen dat hij in de Jesuïten stelt: en de Jesuïten zijn zeer bij machte hem te verrassen, omdat zij lasteren.’

Merkt op, dat zij bij den strijd tegen Rome en de Jesuïten op niemand leunen. In geen enkel opzicht zouden de aanhangers van Port-Royal den Staat willen gebruiken in hun strijd tegen de officieele Kerk. Dat onderscheidt hen zeer bijzonder van de Gallicanen. Het Jansenisme wordt wel altijd in de regeering van Lodewijk XIV als het ware ter zijde gestreefd door het Gallicanisme, maar bedoelt iets geheel anders.

Terwijl Port-Royal het geloof wilde zuiveren, bedoelden de Gallicanen niet anders dan een zaak van jurisprudentie: zij wilden een goed concordaat met den Paus sluiten of handhaven, waarbij het hof van Rome, in het kiezen en aanwijzen der priesters, in het bestuur der kerkelijke goederen, de rechten zou eerbiedigen van den Staat. Hoeveel belang nu ook de Jansenisten er bij zouden gehad hebben, om zich door zulke concessies van den arm van den Staat te verzekeren, hebben zij deze fout nooit begaan. Zij waren te hooghartig om tegen de Kerk den Staat in te roepen: tot gebeurtenissen, waartoe wij Duitschland in onze dagen hebben zien overgaan in zijn verdrijving der Jesuïten-orde, zou Port-Royal niet den stoot hebben gegeven: Pascal stelde er zich mede tevreden, met zijn heldere fransche logische eerlijkheid, de casuïstiek der Jesuïten *absurd* te maken.

Die volkomen zelfstandigheid en hooghartigheid behoort tot de karaktrekken van het type van Port-Royal.

Het ware Frankrijk goed geweest, wanneer het dit type meer in eere had gehouden. Toestanden als die wij daar onder Napoleon III en tegenwoordig zien gebeuren, waarbij de officieele Kerk telkens den arm van den Staat vraagt om haar te schragen, en de Staat de hypocrisie in de hand werkt, wijzen er op dat Frankrijk dubbel noodig heeft de herinnering aan twee mannen: aan Mirabeau, maar ook aan Pascal.

XI.

Wij zijn van Utrecht uitgegaan en keeren als van zelven terug tot den omtrek van die stad. Zoolang de vervolging duurde, hebben wij achtereenvolgens de Saint-Gilles, Sainte-Marthe, Tillemont, de Pontchâteau, Arnauld, Quesnel, Petitpied en. zoo vele anderen in Holland tijdelijk zien vluchten en reizen, vooral ook om zich in verbinding te stellen met den door hen allen vereerden en geliefden Neercassel, den feitelijken kerkvoogd van Utrecht. Nu Port-Royal gevallen is, zien wij in de steden en dorpen rondom Utrecht, meestal onder vreemde namen, een bijzonder slag van Fransche geestelijken, die stil en verborgen daar leven, doch die in voortdurende briefwisseling staan met Parijs, en met enkele bisschoppen uit

den vreemde, en die, als wij ze goed aanzien, blijken te zijn de zonen van Port-Royal.

Wij kunnen niet naar al die plekken gaan. Wij wijzen slechts op Amersfoort: wij wijzen vooral op het liefelijk landgoed Rhijnwijck te Zeist.

Te Amersfoort was omstreeks het jaar 1726 een Seminarie gesticht. Het Utrechtsche kapittel had zich nu, - na de benoeming en handhaving van Codde, straks opgevolgd door Steenoven, die in het jaar 1725 stervende, vervangen werd door Barchman Wuytiers, - geheel van den paus te Rome afgescheiden, en had een school noodig om de jonge geestelijken van zijn richting te vormen en op te leiden. Het College te Leuven, dat een tijd lang die taak vervulde en, op de plaats waar Baius en Jansenius hadden gewerkt, de Jansenistische leer verspreidde, was in dit opzicht niet ongemoeid gelaten, en het scheen noodig in die leemte te voorzien. Uit België en Frankrijk kwamen nu de professoren, onder wie wij de namen opmerken van Le Gros, Hoffreumont en Willemaers. Het Seminarie werd in de buurt Muurhuizen gesticht en is nog altijd in werking. Wie daar heden komt, heeft het voorrecht van door den vriendelijk scherpzinnigen President Karsten in de verschillende zalen en kleine bibliotheken rondgeleid te worden en mag een oog slaan in het Archief, waar zoo vele schrifturen, ook van Port-Royal (wij wijzen alleen op de kostbare verzameling der brieven van la mère Angélique de St. Jean), verzameld zijn. Die eenigen tijd hebben gewijd aan de studie van Port-Royal, zijn ook altijd te Amersfoort in dat gesticht in de Muurhuizen geweest, en hebben daar gewerkt. Sainte-Beuve en Faugère waren er gasten en vrienden: de duitscher Dr. Hermann Reuchlin, uit Pfrondorf boven Tübingen, reisde er heen om bouwstoffen te verkrijgen voor zijn inhoudrijk werk. En als men in die kamers ontvangen wordt, waar portretten van la mère Angélique, la mère Agnès, van Angélique de St. Jean, van de Saci en van le Maître u aanzien, voelt men dat men de atmosfeer van Port-Royal ademt. Welnu, vlak over dat gesticht, in dezelfde straat, kwam ook op zijn zwerftochten, in het jaar 1730, de 81jarige Du Guet wonen: nog toont men u het huis, waar hij aldaar een vijftiental maanden bleef, en men weet u te verhalen van de gesprekken van Du Guet met professor le Gros van het Seminarie, over de noodzakelijkheid, waarin God soms de menschen zou kunnen plaatsen

om zich van een leugen te bedienen. Toevend in de kapel van het Seminarie, of behoedzaam wandelend in de binnenplaats en tuin van het gesticht, heeft zijn fijne en reeds zoo grijze gestalte gezorgd, dat een straal van den bleeken glans van Port-Royal door de nauwe ramen viel en in de sobere kamers en stille gangen van het gebouw haar eigenaardig licht deed trillen.

Doch wij gaan, als wij 't verkiezen, in de open lucht, naar Zeist, onder het loof der eiken en linden van Rhijnwijck. We hebben, als we thans den straatweg naar Driebergen links afslaan en door het breede hek, dat nog altijd met den ouden naam prijkt, de laan opwandelen, slechts wat verbeeldingskracht noodig, om, geholpen door oude platen, het sinds 1844 afgebroken huis ons voor te stellen, dat in 1720 op naam van Des Essarts, Arnauld's vriend, werd gekocht. De fransche Heeren, hun vaderland ontvluchtend, hadden meer van die landgoederen in Utrechts omtrek als zoo vele wijkplaatsen voor zich doen koopen: wij noemen het huis den Ham en Schoonauwen: doch geen plek was zoo geliefd als Rhijnwijck. Trouwens het was er zoo schoon. De smalle rivier kronkelde in de verte tusschen bloemhoven en lustwaranden; de nachtegaal zong er uit de bloeiende meidoorn; de liefelijke wasem van het jeugdig groen woei er hun tegen, als zij in die dreven wandelden. En gezeten voor het statige oud-Hollandsche huis, in het lommer der hooge boomen, terwijl een kleine vijver slechts de meetkunstige regelmatigheid der lanen van het park brak, vonden zij daar een plek, een hoekje om te lezen en te studeeren, zoo als zij zich dat in hun beste droomen slechts hadden voorgesteld. Daar genoten zij volle rust. Met de familiën in den omtrek - men treft in hun brieven dikwijls den naam van de Pesters aan - waren zij in goede verstandhouding: van benadeeling of vervolging is hier geen spoor. De vreemde geestelijken en abbés die er waren, hebben dan ook gezorgd, dat in Frankrijk de liefelijke naam van Rhijnwijck is blijven klinken; zij, die met de studiën van Port-Royal zich bezig houden, kennen allen (zij het dan ook slechts bij naam) den bundel manuscripten, die door Le Roy de Saint-Charles verzameld en Geschreven zijn, en op de bibliotheek van Troyes in Champagne bewaard worden, onder den naam van *Souvenirs de Phynwick* of *Anecdotes écrites à Rhynwick en Hollande*. De man, die als de ziel en het middelpunt van die vereeniging te Rhijnwijck moet be-

schouwd worden, is de kloeke abbé d'Étemare, Du Guet's leerling. Het zou onze taak overschrijden hier het leven van dien d'Etemare te schetsen of de beteekenis te verhalen van die inrichting van Rhijnwijck voor de Utrechtsche Oud-Katholieke kerk, toen zij later geheel en al dienstbaar werd gemaakt om de laatste hoogere opleiding te geven aan de jonge geestelijken der Utrechtsche kerk: wij kunnen ook nu niet treden in de redenen tot verval, toen Duparc de Bellegarde het huis te Utrecht achter Klarenburg kocht, dat nog altijd het eigendom der Fransche Heeren is, en werwaarts toen de manuscripten en eigen domsbewijzen werden overgebracht, totdat allengs in 1770 Rhijnwijck als inrichting van hooger onderwijs opgeheven werd. Dat alles ligt buiten ons bestek. Wij wilden echter niet dat onze lezers van de schilderij van 't klooster Port-Royal voor goed zouden afscheid nemen, zonder dat verre op den achtergrond even, zij het slechts een oogenblik, voor hun oogen oprezen de lanen en tuinen van Rhijnwijck, zonder dat zij in hun verbeelding daar onder de boomen de statige slanke gestalten zagen, die in ons Holland de traditie vasthielden, de herinnering bewaarden van het Port-Royal der Arnaulds.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

***Volkshuishoudkunde. Een leesboek voor de leerlingen der Burgerscholen. Door Mr. J. Knottenbelt, leeraar in de Staatshuishoudkunde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen en Advocaat te Rotterdam. Arnhem, J. Voltelen*. 1872. 229 blz.**

***De Arbeid, wet des levens en der opvoeding. Redevoering van P. Felix S.J. Conferentieprediker van de Notre-Dame te Parijs. Uit het Fransch met aanteekeningen door B. van Meurs. 's Hertogenbosch, W. van Gulick*. 1872. 92 blz.**

Populaire Staathuishoudkunde is aan de orde van den dag, vooral bij ons te lande. Aan de worsteling der geesten op het gebied der wetenschap nemen wij, voor zoo ver naar buiten blijkt, weinig deel. Nieuwe theorieën scheppen wij niet, nieuwe scholen stichten wij niet. Nederland heeft nog geen man aan te wijzen, wiens naam te gelijk met Ricardo, Malthus, Mill, Carey, Bastiat, Macleod, List, Roscher, Schäffle genoemd wordt. Daarentegen is er wellicht geen land ter wereld, waar de verworven resultaten der wetenschap meer dan hier in allerlei vormen onder het bereik van de verschillende klassen des volks gebracht worden. Wij vergenoegen ons met de bescheidene taak van grossiers en debitanten in staathuishoudkunde en leveren daarbij doorgaans geimporteerde waar af, 't zij eenvoudig zoo als zij over de grenzen tot ons gekomen is, 't zij naar de behoeften en den smaak onzer afnemers min of meer gefatsoeneerd.

Met alle recht mocht ik deze taak eene bescheidene noemen. Doch dit verhindert niet, dat zij met evenveel recht eene nuttige genoemd worde. Geen staathuishoudkundige zal de diensten, die de winkelier aan de maatschappij bewijst, geringer schatten dan die

van den groothandelaar, al zijn zij minder schitterend. De arbeid van dezen zou zonder de hulp van den debitant vrij onvruchtbaar wezen. Zelfs zou men mogen beweren, dat hij die het dichtst nabij den verbruiker staat het meest onmiddellijk medewerkt ter vervulling der behoefte.

Wij mogen het dan een verblijdend verschijnsel achten, dat Populaire Staathuishoudkunde voortdurend bij ons een goeden aftrek vindt. Het is werkelijk een nuttige arbeid, de kennis van de groote beginselen van het maatschappelijke leven te doen doordringen tot de verschillende klassen des volks, vooroordeelen weg te ruimen en juiste denkbeelden omtrent hare wezenlijke belangen onder de menigte te verspreiden. Wij mogen dankbaar zijn aan de mannen, die er hunnen arbeid toe leenen om in deze behoefte te voorzien; en wij mogen aan het ruim en telkens wederkeerend aanbod van dergelijke producten de aangename onderstelling ontleenen, dat de behoefte aan die producten gevoeld wordt. Want ook hier z wel de regel gelden, dat de vraag het aanbod uitlokt.

De beide geschriften hierboven genoemd hebben niet alleen dit met elkander gemeen, dat zij zich op het terrein der Populaire Staathuishoudkunde bewegen, maar zij stemmen ook hierin overeen, dat zij bij voorkeur gericht zijn aan dezulken, die het meest behoefte aan onderrichting hebben, aan de jongelieden, de leerlingen, en wel in 't bijzonder de leerlingen uit de burgerklassen der maatschappij: zij zijn dus bestemd om Volksschriften in den meest bepaalden zin des woords te zijn. Er is echter dit onderscheid, dat het eerstvermelde blijkens den titel den kring zijner lezers bepaald in de lagere klasse dier burgerij zoekt.

Blijkt het leesboek van den Heer Knottenbelt wezenlijk aan deze bestemming te beantwoorden, dan zou dit een zeer gunstig denkbeeld geven van de hoogte der ontwikkeling van hen voor wie het geschreven is. Ik kan de vrees niet van mij weren, dat de twee eigenschappen, die hij zelf aan zulken arbeid tot voorwaarden stelt: ‘eenvoudigheid end beknoptheid,’ hier wel eenigszins gemist worden. Hij heeft, gelijk hij zelf erkent, Rapet's bekend Manuel de morale et d'économie politique, dat in Frankrijk in der tijd als volksboek bij uitnemendheid met een aanzienlijken prijs bekroond is geworden, tot voorbeeld gekozen. Te recht heeft hij ingezien, dat dit werk echter veel te uitvoerig, te omslachtig en te

hoogwetenschappelijk was. Ik ben overtuigd, dat Rapet's boek wel veel gelezen en bestudeerd is geworden, maar allerminst door de Fransche arbeiders en boeren voor wie het bestemd was. Maar ook de Heer Knottenbelt heeft nog de fout niet geheel weten te vermijden, die hij in zijn model afkeurde. Ik laat daar, dat het in den vorm nog minder boeiend is dan het fransche boek, waar de beschouwingen en redeneeringen steeds aan gebeurtenissen en voorvallen worden aangeknoopt, die niet alleen telkens de aandacht verfrisschen, maar ook aan de vertoogen le mérite de l'àpropos bijzetten. Maar het komt mij voor, dat het boek, hoe ook bekort, nog altijd veel te omvangrijk is voor de jongens van de burger dag- en avondscholen en dat er veel in voorkomt wat hunne bevatting te boven zal gaan. Niet, dat het boek niet helder en bevattelijk geschreven zou zijn. In dit opzicht is het voortreffelijk. Moeielijke vraagstukken zijn met groot talent helder uiteengezet. De orde is geleidelijk. Over de deugdelijkheid der verkondigde beginselen verbiedt de bescheidenheid *mij* (om goede redenen) een prijzend oordeel uit te spreken, terwijl het mij evenmin voegen zou, hierop aanmerkingen te maken. Maar ik mag wèl vragen, of b.v. de digressie over het leerstuk der waarde, hoe prijsselijk ook op zich zelve, geschikt is om door die jeugdige, bekrompen verstanden te worden opgenomen, of de bijzonderheden over het geld, over den dubbelen en den enkelen standaard, ja tot over de remedie toe, niet veel te ver gaan, of het tamelijk breede verhaal van de geschiedenis en de werking der Nederlandsche Bank voor zulk slag van lezers als de Heer Knottenbelt zich voorstelt bruikbaar is? Had hij op den titel zijn boek bestemd voor de leerlingen der *hoogere* burgerscholen, als leesboek ter voorbereiding en begeleiding van de lessen, die zij hebben te ontvangen, ik zou zijn oogmerk volkomen begrepen hebben. En onder dezen kring zal het werk dan ook wel zijne lezers vinden. Doch de jongens uit den stand onzer ambachtslieden en arbeiders behoeven, zoo komt het mij althans voor, nog anderen, minder fijnen kost.

Haast zou ik zeggen, dat voor dit slag van lezers het andere boekje beter geschikt is. In de eerste plaats omdat het veel dunner is. Dan, omdat het niet den ganschen omhaal van wetenschap weer wil geven. Het doet maar een greep: ‘de arbeid wet

des levens;’ maar die is voor 't oogenblik genoeg. Dan, omdat het den trant voert, bij de lagere klassen het meest geliefd, den preektrant. De bestemming van het boekje is meer moraliseerend dan onderrichtend.

Eigenlijke ‘wetenschap’ vindt ge er niet in, misschien zelfs wel eene of andere uitdrukking strijdig met ‘de wetenschap.’ Systeem moet ge er niet in zoeken. Maar de groote wet des levens: ‘de mensch wordt tot den arbeid geboren,’ de geestige onderscheiding tusschen ‘bezig zijn’ en ‘arbeiden,’ waarin een groot economisch beginsel ligt opgesloten, de schoone waarheid: ‘overal waar de mensch zijne vrijheid kan gebruiken schept hij alles door zijne arbeidzaamheid,’ de erkentenis van den arbeid als grondslag der maatschappij en tevens als het middel tot vorming en veredeling van de mensch zelven, dit zijn denkbeelden die, in het jeugdig gemoed gezaaid, kans hebben tot vruchtdragende wetenschap te ontkiemen.

Volgens het naschrift door den Heer B. van Meurs aan de vertaalde redevoering toegevoegd (dat bijkans de helft van het geheele boekje beslaat en waarin hij een schat van zedespreuken en vermaningen, anekdoten en verzen, alle op het nut der arbeidzaamheid betrekking hebbende, aan zijne jonge lezers aanbiedt) is deze rede in der tijd door Pater Felix uitgesproken voor een vierhonderd-tal *studenten* en hunne familiën. Al hebben wij hier ook maar te denken aan de studenten van een fransch *collège*, ik zou meenen, hier nu op eene vergissing omtrent de bestemming van het boekje in tegenovergestelden zin te moeten wijzen. Dit boekje toch zou ik allen leerlingen van onze burger dag- en avondscholen in handen willen geven om het leesboek van den Heer Knottenbelt aan die der hoogere burgerscholen voor te behouden. Zoo zal elk zijn kring hebben gevonden waarin het nut kan doen.

S.V.

***Beknopt Statistisch Handboek. Overzicht nopens de uitgestrektheid, bevolking en den maatschappelijken toestand der voornaamste Staten. Naar de beste bronnen bewerkt door W.J. Geerling, ambtenaar bij het Departement van Financiën. Gouda, G.B. Van Goor Zonen*. [1872] 144 blz.**

De Beijersche statisticus G. Fr. Kolb gaf voor eenige jaren ouder den titel: ‘Grundriss der Statistik der Völkerzustands - und Staatenkunde,’ een popnlair werkje in het licht, waarvan in 1871 de vierde uitgave verscheen. In het beknopt bestek van 88 bladzijden bevat het een schat van belangrijke gegevens omtrent de onderscheiden Staten van Europa met hunne bezittingen in andere werelddeelen en de Vereenigde Staten van Noord-America. De inhoud is over 't algemeen gelukkig gekozen, de stijl is bondig en duidelijk en de geheele inrichting van dien aard dat de schrijver het met recht kan noemen: ‘ein Handbüchlein für Jedermann.’

Van dit geschrift heeft de heer Geerling een Nederlandsche bewerking geleverd. Het ‘Beknopt statistisch Handboek’ is hoofdzakelijk uit Kolb's Grundriss samengesteld. De schrijver heeft het gekozen model zooveel mogelijk op den voet gevolgd, maar zijn arbeid is toch iets meer dan een bloote vertaling. Wat Kolb over de Duitsche Staten mededeelt werd eenigszins besnoeid; over de Staten buiten Europa, door Kolb met uitzondering van de Vereenigde Staten onvermeld gelaten, heeft de schrijver met eenige bekorting medegedeeld wat hij in den ‘Almanach de Gotha 1872’ vond opgeteekend. Het eigen werk des schrijvers bepaalt zich tot de statistiek van Nederland die bij Kolb één, hier zestien bladzijden beslaat. Behalve van de beide genoemde compilatiën werd volgens het ‘voorwoord’ nog van ‘Balbi's Erdbeschreibung ’ en van ‘vele officieele bronnen’ gebruik gemaakt.

Met een weinig oordeel en een weinig nauwkeurigheid had de heer Geerling uit de geraadpleegde bouwstoffen zonder veel moeite een bruikbaar Handboekje kunnen samenstellen dat als compilatie uit compilatiën, zonder op eenige oorspronkelijkheid aanspraak te maken, nuttig zou zijn tot verspreiding van statistieke kennis on-

der lezers, die noch in Kolb, noch in den Almanach de Gotha den weg kunnen vinden. De heer Geerling heeft aan deze zeer bescheiden, maar volstrekt- onmisbare eischen niet voldaan. Zijn arbeid is niet anders dan een willekeurig samenraapsel van cijfers zonder begiusel en zonder orde in slordigen stijl bijeengebracht. Waar hij uit Kolb en den Almanach compileerde, greep hij slechts naar wat hem het eerst voor de hand kwam, zonder zich veel te bekommeren over 't verband waarin de gegevens in deze beide werken voorkomen; wat door hem over Nederland werd geleverd is slordig en zonder stelsel; zeer belangrijke onderwerpen zijn overgeslagen of in enkele regels afgehandeld, terwijl zaken van betrekkelijk minder gewicht met onnoodige uitvoerigheid beschreven worden. Van de kunst om door eend goede keuze uit de voorhanden gegevens den toestand van 't land in groote trekken statistisch te schetsen is bij den schrijver geen spoor te ontdekken.

Om dit ongunstig oordeel te staven, vestigen wij de aandacht op de financiën van Nederland, een model van slordige en willekeurige bewerking. Aan de opgave der accijnsen ontbreken de bieren en azijnen en 't geslacht. De vijf overige accijnsen worden met de voor 1872 geraamde opbrengst afzonderlijk vermeld, het geslacht dat aanmerkelijk meer opbrengt dan de wijn en de zeep had niet in het ‘enz.’ verscholen mogen worden: Voor de Indirecte Belastingen vindt men de volgende opgave:

Indirecte belastingen ..... ƒ 14,038,710 *a* Successierechten ƒ 3,203,000 met 38 opc. enz.

Wegens 't weinig bepalende der benaming Indirecte Belastingen mocht in een populair geschrift de opgave van wat daaronder te verstaan is, niet ontbreken, vooral daar slechts 4 belastingen onder die rubriek vallen. De Directe Belastingen worden gespecificeerd, waarom deze niet? en waarom dan alleen de Successierechten vermeld, en de Registratierechten, in hoofdsom op ƒ 5,140,000 geraamd, overgeslagen?

In de tabel van de raming der Middelen (Staatsblad 1871, n°. 192) draagt afdeeling D, welke de rechten op den in- en uitvoer, de vuur- ton- en bakengelden en het formaatzegel bevat, kortheidshalve alleen ‘in- en uitvoerrechten’ tot opschrift. Zonder oordeel wordt in 't Handboek het totaal der afdeeling ƒ 4,711,590 als de opbrengst der in- en uitvoerrechten opgegeven, ofschoon die

rechten slechts ƒ 4,300,000 bedragen, en de beide overige belastingen op ƒ 400,000 en ƒ 11,590 zijn geraamd. Op gelijke wijze worden onder het hoofd ‘Domeinen’ de inkomsten van wegen, vaarten, veren en havens dooreengemengd met de daarvan geheel onderscheiden opbrengsten die de Staat uit de hem *jure privato* en *jure publico* toebehoorende domeinen geniet. Indien de ruimte geene splitsing toeliet, dan hadden althans deze posten kunnen worden omschreven gelijk in art. 1 1° f, en ° der wet op de Middelen is geschied.

Van de 4 Hoofdsoorten der Staatsschuld[1] wordt alleen het nominaal kapitaal, niet de voor iedere soort verschuldigde interest opgegeven. Deze belangrijke cijfers hadden op denzelfden regel met de kapitalen kunnen worden vermeld, zie b.v. Staatk. en Staathuishoudk. Jaarboekje 1871 bl. 169. De opgave van ƒ 38,309,590 als het hoogste cijfer van de rente der schuld is onjuist; op 1 Januari 1844 bedroeg de rente der gevestigde

schuld	ƒ 38,758,895
die der vlottende schuld	740,791
	———
	ƒ 39,499,686.

(zie: De Bosch Kemper in 't Jaarboekje 1852, bl. 283).

De historische herinnering dat van 1850 tot 1862 ongeveer ƒ 150 millioen besteed zijn voor schulddelging, had uit het Jaarboekje 1871, bl. 170, kunnen aangevuld worden tot 1871. Daar vindt men in bijzonderheden vermeld, dat van 1850 tot 1871 het nominaal kapitaal der schuld met ƒ 275 mill., de jaarlijksche rente met bijna 8½ mill. is verminderd, en dat daarvoor een som van ƒ 240½ mill. is besteed.

Het totaal van de ontvangsten en de uitgaven der provinciën over 4 en der gemeenten over 3 jaren, is alles wat het Handboek over Provinciale- en Gemeente-financiën mededeelt. Geen enkel woord tot aanwijzing van de bronnen waaruit de ontvangsten voortkomen, noch van den aard der uitgaven. Welk nut hebben zulke cijfers zonder toelichting? En met hoe weinig moeite kon men aan de nauwkeurig bewerkte tabellen van Mr. T.G.H. Reitsma

1 Bl. 4 staat Amortisatie *Certificaat* voor: *Syndicaat*. Op dezelfde bladzijde regel 15 v.b. staat *en* voor *in*. Deze drukfout maakt den zin onverstaanbaar. Het boekje wemelt van fouten, waarvan de schuld misschien meer bij den schrijver dan bij den zetter is te zoeken.

in 't Jaarboekje 1871 de cijfers ontleenen, die althans in de hoofdtrekken een begrip van de financieele huishouding der provinciën en gemeenten zouden geven. De daarvoor benoodigde ruimte ware te vinden geweest door bekorting der afdeeling *Krijgswezen*, die twee en een halve bladzijden beslaat en waarin de samenstelling en sterkte van Leger en Zeemacht met betrekkelijk groote uitvoerigheid worden opgegeven. Ondanks die uitvoerigheid is die afdeeling nog onvolledig; van de vestingen en linieën van verdediging wordt daarin geen gewag gemaakt. Voor België vindt men daarentegen een opgave der ‘vestingen en versterkte plaatsen’ bl. 20; zelfs Lillo en Liefkenshoek zijn daarbij vermeld; alleen Dendermonde en Antwerpen, het centrum van 't nieuwe Belgische verdedigingsstelsel, werden overgeslagen. Maar wie kan bij de statistiek ook aan alles denken!

Wanneer men over weinig ruimte te beschikken heeft en uit 3 cijfers 2 wil kiezen, dan getuigt het van weinig tact om de beide minst belangrijke over te nemen en het hoofdcijfer ongebruikt te laten. Van de Gevangenissen vindt men het totaal der bevolking op 31 Dec. en de afwisselende bevolking vermeld. Zonder lang in de *Statistiek van 't Gevangeniswezen* te zoeken nam de schrijver de cijfers die hem 't eerst voorkwamen op blz. 1. Dat de waarde van 't cijfer der afwisselende bevolking zeer twijfelachtig is, werd in 't Jaarboekje 1865 bl. 226 en 228 aangetoond. Voor de gevangenissen heeft het middelcijfer der bevolking (in de Statistiek op bl. 5 te vinden) vrij wat meer beteekenis, dan het eenigszins toevallig cijfer der bevolking op een bepaalden dag. Door alleen totalen te geven en de cijfers niet te splitsen naar de 4 soorten van gevangenissen, brengt de schrijver bij den lezer een verkeerde voorstelling te weeg. Veroordeelden wegens overtreding van politieverordeningen zijn hier met de zware misdadigers der strafgevangenissen in één cijfer te amen gevoegd. Welk een ongunstigen indruk geeft niet het cijfer van 44,000 afwisselende gevangenen, indien men niet bekend is met de wijze waarop dat cijfer berekend wordt.

Een opgave van 't aantal stoomwerktuigen, stoomketels en paardenkrachten is alles wat de schrijver over de nijverheid heeft mede te deelen. De zeevisscherijen zijn geheel vergeten, en daaromtrent ontbreekt het toch niet aan statistieke gegevens. De statistiek der

spoorwegen bestaat alleen uit een opgave van de lengte der gezamenlijke lijnen in kilometers en van de aanlegkosten der Staatslijnen; van personen- of goederenvervoer of van de opbrengst wordt niets medegedeeld. Bij de telegrafie is voor de opbrengst van den Rijkstelegraaf over 1861 ƒ 340,986 vermeld; het Regeeringsverslag geeft ƒ 334,862. De reden waarom een ander cijfer dan het officieele wordt opgegeven had hier wel vermeld mogen worden. In plaats van de algemeene phrase ‘dat de opbrengst der Rijkslijnen verre door de exploitatiekosten overtroffen wordt’ hadden wij liever een opgave van de tekorten over eenige jaren gezien. Bij de opgave der munten wordt wel vermeld, dat een gulden 20 stuivers en een stuiver 8 duiten heeft [onmisbare opgave in een Handboek voor 1872!!], maar geen onderscheid gemaakt tusschen standpenningen en pasmunt. De Nederlandsche Bank is vergeten, maar van de Javasche Bank worden circulatie en metaalvoorraad opgegeven.

Een opgave van de voornaamste cijfers der Staatsbegrootingen, mits met eenige toelichting, gelijk Kolb in zijn Grundriss heeft gedaan, is een geschikt middel om in groote trekken de financiën der Staten te schetsen. Maar door de groote verscheidenheid der posten, die in de verschillende begrootingen onder nagenoeg gelijknamige hoofdstukken worden gerangschikt, heeft de mededeeling van de eindeijfers der hoofdstukken zonder eenige toelichting, weinig of geen nut. Waarom blijft alle opheldering achterwege bij de Indische begrooting, afdeeling: *Uitgaven in Ned. Indië*? Zoo ergens dan is hier toelichting noodig, omdat de Indische begrooting behalve de Regeeringsuitgaven ook het bedrijfskapitaal bevat, dat de Staat in de exploitatie der Koloniën besteedt. Tot welke conclusiën moet de lezer komen, die hier alleen voor 't binnenlandsch bestuur in Indië, zonder onderwijs en openbare werken, ruim ƒ 42 mill. ziet uitgetrokken. Het populair karakter van 't Handboek in aanmerking genomen, was de schrijver niet gehouden aan de alleen in 't belang van administratie en comptabiliteit ingevoerde splitsing der begrooting in inkomsten en uitgaven in Nederland en in Ned. Indië. Een duidelijker overzicht had kunnen verkregen worden door zoowel voor de inkomsten als de uitgaven, de over de beide afdeelingen verspreide gelijksoortige posten bijeen te voegen, en de Regeeringsfinanciën van het exploitatie-beheer te scheiden. De hoe-

veelheid en opbrengst der in Indië te verkoopen producten had in een noot of binnenslijns vermeld kunnen worden. Wat beteekent een toelichting als deze: ‘De uitgaven in Nederland strekken tot voorziening in de behoeften van den Indischen dienst en de rentebetaling, daarin is tevens de sluitpost begrepen.’ *Behoeften van den Indischen dienst*, welke? Welke rentebetaling bedoeld is had vooral hierom moeten worden vermeld, omdat de ƒ 10 mill. schuld van den Staat aan de Handel-Maatschappij niet onder de op bl. 4 voorkomende opgave der Staatsschuld is opgenomen. Wie geen volhardend lezer van 't Bijblad is, zal de beteekenis van den term ‘sluitpost’ bezwaarlijk vatten. Wat hier door ‘sluitpost’ bedoeld wordt, had met de woorden der Begrooting: ‘Bijdragen van Nederlandsch Indië aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven’ voor een ieder verstaanbaar kunnen worden uitgedrukt.

Op bl. 14 heeft de schrijver in 3 regels het volledig en overtuigend bewijs geleverd zijner onbekendheid met onze financieele historie. Het is zelfs moeilijk om in weinig woorden en cijfers meer onjuistheden saâm te vatten. Er staat:

Koloniale schuld.

‘Geconsolideerde schuld à 5 pCt	ƒ 66,000,000
Kolon. schuld ten laste van Java à 4 pCt	162,500,000
de rente hiervan bedragen	9,800,000.’

De heer Geerling schijnt niet te weten, dat er geene Koloniale Schuld bestaat, en dat de hier bedoelde schulden, zelfs bij hare instelling, in werkelijkheid gewone Nederlandsche staatsschulden waren. Het bestaan der zoogenaamde Oost-Indische [niet ‘Koloniale’] schuld is in de Staten-Generaal herhaaldelijk, ook door Van Hall, voor een fictie verklaard, en de Minister Van Bosse heeft zich in 1859, na gezet onderzoek, met die zienswijze vereenigd[1] De bij hare vestiging in naam Oost-Indische schuld is sedert de conversiemaatregelen van 1844 met de overige staatsschuld versmolten of ingekocht en vernietigd. De medegedeelde cijfers zijn bovendien onjuist. De 4 percents schuld bedroeg niet 162½, maar 165 millioen, namelijk:

1 Bijblad, 1859/60. Tweede Kamer. Bl. 203 a.

140 mill.	Stbl. 1836, n°. 11, art. 1
22½ mill.	het saldo van de bij Stbl. 1836, n°. 11, art. 4 op 51 mill. bepaalde schuld, welke bij Stbl. 1837, n°. 9, met 21 mill. en bij Stbl. 1840, n°. 18, met 7½ mill. verminderd werd.
2½ mill.	het overschot van 14 mill. uitgegeven ingevolge Stbl. 1836, n°. 12, dat niet in 5 pCt. Losrenten is geconverteerd. Stbl. 1837, n°. 9.

Hoe de 64 [niet 65] mill. 5 pCt. Oost-Indische schuld is ontstaan, en door welke maatregelen die schuld gedeeltelijk werd afgelost, gedeeltelijk in 4 pCt. Werkelijke Schuld en in zoogenaamde 4 pCt. Oost-Indische Bezittingen geconverteerd, is nauwkeurig beschreven door Mr. Is. Capadose in 't Jaarboekje 1860, bl. 241 v.v. In 1863 is de afkoopsom van den Scheldetol tot aflossing van '4 resteerend bedrag der 4 pCt. Overzeesche Bezittingen [ƒ 12,179,500] aangewend. Stbl. 1863, n°. 114.

Ondanks al deze maatregelen is, door de kracht der administratieve traditie, voor de rente der denkbeeldige Oost-Indische schuld jaarlijks een afzonderlijk bedrag van ƒ 9,800,000 uit de Indische geldmiddelen op de Staatsbegrooting overgebracht, en in de Wet op de Middelen omschreven als: ‘Uitkeeringen uit de geldmiddelen van 's Rijks Overzeesche Bezittingen tot kwijting der renten ten laste dier Bezittingen daargesteld.’ Eerst in 1864 heeft de invloed van art. 4 der Indische Comptabiliteitswet (Stbl. 1864, n°. 35) met den ouden sleur doen breken en is de versleten fictie voor goed afgeschaft. Sedert komt de afzonderlijke rentepost van ƒ 9,800,000 niet meer op de Staatsbegrooting voor. Had de heer Geerling slechts één der ‘vele officieele bronnen’, waarop hij zich in de voorrede beroept, geraadpleegd en niet gedachteloos den Almanach de Gotha 1872 bl. 665 nageschreven, dan zouden deze financieele antiquiteiten niet zijn opgedolven en als *hautes nouveautés* in de statistiek over 1872 geëxposeerd.

De verdere opgaven omtrent de Koloniën zijn even fragmentarisch en slordig als de rest. Zoo is b.v. bij de posterijen het cijfer der buitenlandsche brieven te laag, omdat de rechtstreeksche correspondentie tusschen Singapore en de postkantoren te Samarang, Soerabaya, Riouw en Macassar, die in 't Koloniaal Verslag in een afzonderlijke kolom voorkomt, vergeten is. Waar, gelijk hier, de of-

ficieele bron geraadpleegd schijnt, koos de heer G. gemakshalve het eerste cijfer dat hem voorkwam, zonder zich de vraag te stellen of het eerste ook het beste is. Van daar dat ook de opgaven van 't binnenlandsch brievenvervoer en van de telegrammen te laag zijn; de aan de eerste kolom der tot deze onderwerpen betrekkelijke Regeeringstabellen ontleende cijfers betreffen alleen de portbetalende brieven en telegrammen. De heer G. had of een ander totaal moeten kiezen, of moeten vermelden dat dienstbrieven en diensttelegrammen niet in de medegedeelde cijfers begrepen zijn. Het bericht dat op de Indische Gouvernementsscholen 143 ‘actieve’ onderwijzers zijn, zou zeker verblijdend wezen, indien men na inzage van 't Koloniaal Verslag niet moest veronderstellen dat de 143 onderwijzers *in actieven dienst* bedoeld worden.

Met de statistiek der West-Indische Bezittingen is 't nietb eter gesteld. Bij de opgave van 't bevolkingscijfer op 1 Jan. 1870 [lees: 31 Dec. 1869] is verzuimd te vermelden dat de bewoners van 't Leprozenhuis te Batavia er niet onder begrepen zijn. De bevolking op 1 Jan. 1871 [lees: 31 Dec. 1870[is niet 51120, maar 50210. Van de immigratie-opgave is geen enkel cijfer goed, gelijk uit onderstaande vergelijking blijken kan.

Immigranten aangevoerd volgens

	Geerling.	**'t Koloniaal Verslag.**
1868	675.	691.
1869	486.	492.
1870	492.	637.

Het totaal der aanwezige immigranten is niet 1973, maar 2236. De volgende opgave getuigt weder van groote slordigheid: ‘onder staatstoezicht waren nog 29995 geëmancipeerden, waarvan 18840 onder contract werkzaam.’ Deze beide cijfers zijn van verschillende jaren, 29995 is van 31 Dec. 1869, 18840 van 1 Jan. 1868. Ook is 18840 verkeerd gekozen; in dat bedrag zijn de immigranten begrepen; het aantal vrijgemaakte slaven onder contract werkzaam was 1 Jan. 1869: 17072.

Bij 't verder doorbladeren van 't Handboek verraden de Germanismen[1] al spoedig, waar het excerpt uit Kolb's ‘Grundriss’ be-

1 Bl. 23 zuidvruchten; bl. 29 af te dragen, voor: uit te keeren, bl. 42 Moezeldepartement, bl. 76 zich verhoudt, voor: staat in verhouding, bl. 83 wollen industrie, katoenen industrie, bl. 132 animalische producten, enz. Tollen en tolgelden, voor: in- en uitvoerrechten komt op elke uit het Duitsch vertaalde bladzijde voor.

gint. De begrootingen der Duitsche Staten worden echter meestal uit den Almanach de Gotha medegedeeld, vermoedelijk om zekere moeilijkheden te vermijden, die zich bij 't vertalen van Duitsche begrootingsposten mochten voordoen. Wij maken er den heer G. geene grief van, dat hij in verband met het bestek van zijn Handboek de opgaven uit den Almanach met eenige bekorting overneemt, maar wel dat hij daarbij zoo gedachteloos te werk gaat, en begrootingsposten vermeldt, die zonder behulp van den Almanach onverstaanbaar zijn. Wat beteekent b.v. het op de Pruissische begrooting van uitgaven voor ruim 61 mill. th. uitgetrokken bedrag: ‘Exploitatiekosten en heffing der opbrengst van domeinen en belastingen?’ *Exploitatiekosten*, waarvan? Deze omschrijving is letterlijk uit den Almanach vertaald, en aldaar op hare plaats, omdat met een: *voir ci-dessus* verwezen wordt naar een op de vorige bladzijde voorkomende splitsing der 61 mill. in perceptiekosten der directe en indirecte belastingen en in uitgaven voor de exploitatie der aan den Staat toebehoorende domeinen, bosschen, spoorwegen, mijnen, smeltovens, fabrieken, van de Staatsloterij, de Staatsdrukkerij, de Munt, enz. Voor Nederlanders die gewoon zijn de Openbare Werken onder Binnenlandsche Zaken te zoeken, is het volstrekt noodig den met 13¾ mill. th. in uitgaaf uitgetrokken post: *Ministere du commerce, de l'industrie et des travaux publics*, volledíger te vertalen dan door ‘Ministerie van Koophandel.’ Wanneer men voor 't Koningrijk Saksen met een bevolking van 2,423,000 zielen den begrootingspost *Douanes et impôt de consommation* in den Almanach met slechts 632,900 th. vindt uitgetrokken, dan mag men op grond van 't laag bedrag een onjuistheid vermoeden. De heer G. die blijkbaar Kolb's omschrijving van den post *Schlachtsteuer und Einnahmegebühren für Reichssteuern* voor oogen had, vertaalt: ‘Inkomende rechten en belasting op het geslacht.’ Voor den opbouw van 't afgebrande Hoftheater te Dresden is niet, 1,900,000 th., maar slechts 300,000 th. op de begrooting uitgetrokken. De post van 1,900,000 th. is voor wegen en bruggen bestemd. Bij Kolb vindt men een opgave van de tot een gezamenlijke waarde van 4 mill. th. door de onder-

scheidene takken der Saksische ijzerindustrie in 1869 geproduceerde centenaars. Bij 't overnemen dezer opgave is de heer G. voor de vertaling van 't lastige woord *Hohofengusseisen* teruggedeinsd, en heeft de 35,888 centenaars van dat artikel eenvoudig weggelaten, zonder er op te letten, dat door die weglating het cijfer van 4 mill. th. te hoog wordt voor de gezamenlijke waarde der overige ijzerproducten. Een voorzichtig vertaler zou zich in dit geval hebben gedekt door ook de 4 mill. th. te supprimeeren. In 't vertalen veroorlooft de heer G. zich overigens nog al eenige vrijheden. *Eisenblech* wordt stoutweg overgezet door ‘lood’ bl. 33.

In de paragraaf over Wurttemberg leest men: ‘De Wurttembergsche natie is een der best ontwikkelde van Duitschland. De beroemde akademie te Tübingen telde 1868/69 807 studenten.’ Deze fraaie tirade is noch aan den Almanach, noch aan Kolb ontleend, maar geheel van des schrijvers eigen vinding. Zonder iets af te dingen op de ontwikkeling waarin de Wurttembergers zich verheugen, geloof ik dat dergelijke apodictische, door geene bewijzen gestaafde uitspraken misplaatst zijn in een statistisch Handboek, waarvan de schrijver blijkens de voorrede ‘door cijfers als de positieve uitdrukking der feiten een begrip wil geven van den toestand der volken.’ Om den graad van ontwikkeling eener natie te kennen, zijn nog wel eenige andere gegevens noodig, dan alleen het cijfer der studenten gedurende een enkel winter-semester.

In den Almanach wordt voor Wurttemberg de opbrengst der staatsspoorwegen 4,138,000 fl., posterijen 150,000 fl., telegrafen 7,300 fl. en van eenige andere middelen bijeengeteld en het totaal 8,429,787 fl. als *produit des domaines* omschreven. Zonder te letten op de zeer onderscheiden bestanddeelen waaruit de post is samengesteld, wordt het geheele totaal voor de ‘domeinen’ opgegeven.

Voor de opbrengst der zoutbelasting in Beijeren is het verbazend hoog bedrag van 10,694,000 fl. vermeld. Volgens den Almanach is dit het cijfer van de opbrengst der inkomende rechten, volgens Kolb, van de inkomende rechten en de zoutbelasting. De exploitatickosten der staatsspoorwegen en domeinen zijn ruim 9½ mill. fl. te hoog gesteld; in de daarvoor opgegeven 28,636,018 fl. zijn de perceptiekosten van alle directe en indirecte belastingen, de uitgaven voor posterijen, telegrafen en een aantal andere takken van staatsdienst begrepen. Welk vertrouwen verdient een statistisch

werk waarin deze en dergelijke *blunders* voorkomen. Reeds het hoog bedrag der cijfers had bij den schrijver eenigen argwaan moeten wekken.

Wij hebben in de 34 vluchtig doorgeloopen eerste bladzijden van het Handboek reeds zoovele bewijzen van slordigheid en van des schrijvers volslagen onbedrevenheid in statistischen arbeid gevonden, dat wij ons niet verplicht rekenen de correctie dezer statistische cacographie verder voort te zetten. Alleen nog enkele voorbeelden om te doen zien, dat het boek aan 't einde zoo mogelijk nog slordiger is dan aan 't begin.

Van Haïti, blz. 127, wordt alleen de waarde van den uitvoer en 't aantal ingeklaarde schepen vermeld; de ook in den Almanach voorkomende cijfers van den invoer en van de uitgeklaarde schepen zijn overgeslagen. De waarde van den invoer van San Domingo bedraagt niet 50,000, maar 520,000 dollars, de scheepvaartbeweging 62, en niet 52 schepen. Van Chili en Ecuador wordt alleen de buitenlandsche, niet de binnenlandsche staatsschuld opgegeven. Van laatstgenoemden Staat zijn wel de uitgaven maar niet de inkomsten vermeld, en voor de uitgaven is bij vergissing het cijfer der inkomsten genomen. Is deze verwarring soms opzettelijk en een fijne ironie van den verwarden financieelen toestand der Zuid-Americaansche republieken? Het aantal ingeklaarde schepen in Peru is 260 hooger dan de heer G. opgeeft. Van Brazilië worden de invoerrechten vermeld, maar de 13¾ mill. bedragende uitvoerrechten overgeslagen. In den Almanach is de waarde van het uitgevoerde katoen 45,510,000, in 't Handboek slechts 41,410,000 milreïs. Bij de opgave van 't grondgebied en de bevolking der Argentijnsche Republiek leest men in den Almanach, p. 468:

La République revendique de plus:

	habitants.
‘le Gran Chaco Argentin	45,000.
la Patagonie	25,000.
les Pampas Argentinas	20,009.
	———
	90,000.’

Vrij vertaald luidt dit in 't handboek, blz. 134: ‘De Staat maakt mede aanspraak op den Gran Chaco en de Argentijnsche Pampas

in het noorden van Patagonie, met 46,000 zielen.' Weinige regels verder vinden wij nog een voorbeeld van vrije vertaling: 'peaux de mouton et fourrures' worden overgezet door 'talk en smeer.' Dat op dezelfde bladzijde 'emigratie' voor 'immigratie' wordt gelezen, en voor de lengte der spoorwegen 951, in plaats van 985 kil., is misschien de schuld van den zetter, zeker dan toch van den corrector. Één drukfout in den Almanach, p. 470 heeft den goeden heer G. geheel in de war gebracht. Er staat namelijk: 'Mouvement du ports de Buénos-Ayres.' Het is geen gewaagde gissing dat hier 'du port' en niet 'des ports' moet worden gelezen. De schrijver van 't Handboek is blijkbaar van een tegenovergesteld gevoelen en vertaalt: 'in de verschillende havens van Buénos-Ayres.'

Ten slotte deelen wij den lezer nog het volgende staaltje mede van des schrijvers keurigen stijl:

'Deze staat [Paragay], die bij zijne erkenning in 1852 nog 1,300,000 zielen telde verdient alleen vermelding hoe oorlog, hongersnood en besmettelijke ziekten een bevolking, op overigens rijken grond, met wegrukking van bijna het geheele mannelijk geslacht, tot op een vierde hebben kunnen verminderen.'

Wat ons bij 't lezen van 't Handboek het meest verwonderde is, dat de schrijver nog een uitgever voor zulk broddelwerk heeft kunnen vinden.

Utrecht, Nov. 1872.

J.F.B. BAERT.

Verbetering.

In het artikel '*De laatste regeling der landrente op Java*,' geplaatst in het Nummer van 'de Gids' van Julij 1. 1., gelieve men de voorlaatste alinea, 1e volzin, op blz. 109, te lezen, als volgt:

De bepaling van het belastingcijfer, met uitzondering van dat voor de zoogenaamde gogos, zal plaats hebben door eene klassificatie naar den maatstaf van de gemiddelde bruto-opbrengst per bouw, ongerekend de zoogenaamde tweede gewassen, gedurende de laatste drie jaren, elke oogst berekend tegen den prijs van het product gedurende het jaar, waarin die oogst valt, en wel den *laagsten* prijs, bepaaldelijk ten aanzien van padie [voor andere gewassen durfde men dien niet als bekend aannemen en werd blijkbaar daarom alleen van *aanwezige gegevens* ook omtrent den prijs gesproken] - dit is de uitvoering van de zeker niet gelukkig geredigeerde, ten deele onverstaanbare bepaling der ordonnantie, door de regeering nader bij niet gepubliceerde lastgevingen voorgeschreven - en wel in tien klassen, de eerste omvattende alle gemiddeld op dien voet geproduceerde waarde van ƒ 100 en meer, de tweede die van ƒ 90 tot ƒ 100, de derde die van ƒ 80 tot ƒ 90 en zoo vervolgens, het minimum der opvolgenden klassen steeds ƒ 10 verschillende.

Waar verder in het artikel wordt gesproken van bruto-opbrengst aan padie (rijst) of ander eerste gewas, leze men: *bruto-opbrengst, ongerekend de zoogenaamde tweede gewassen*.

Op dezelfde blz., laatste regel van onderen, achter de woorden *en bloc*, leze men nog: - voor de sawahs en tagals, de boomgaarden en de woonerven is nader bij niet gepubliceerde lastgeving een afzonderlijke klassificatie en aanslag voorgeschreven.

Tusschen de 4e en 3e alinea, van onderen, op blz. 110, leze men:

Ten aanzien van de gogos, waaronder volgens nadere voorschriften bij de uitvoering moeten worden verstaan 'niet jaarlijks beplante tegalans' is bepaald:
'Van de klassificatie, bij dit artikel vastgesteld, zijn de gogovelden uitgesloten. Zoo lang zij niet vatbaar zijn voor eene toepassing dier klassificatie, zijn deze gronden onderworpen aan eene jaarlijksche opname en aanslag, die door het hoofd van gewestelijk bestuur, zooveel mogelijk overeenkomstig de grondslagen der voormelde klassificatie, geregeld worden.'

Baertiën Hooft.

I.

Amsterdam ligt, als een halve maan of wassenaar, aan den zuidelijken oever van het Y. De Amstel, wier wateren in de laatste eeuw verleerd hebben geregeld noordwaards te stroomen, stortte zich weleer in de Y-golf uit. Slechts aan hare westzijde loopt bij den riviermond een kaai langs den oever, het Damrak genaamd; aan den oostkant staan de achtergevels der diepe huizen van de Warmoesstraat met hunne grondslagen onmiddelijk in het water. Dit maakte, vooral in de XVIIe Eeuw, toen vele voorname kooplieden vóor aan de straat hunne winkels en achter hun opslag hadden, het laden en lossen van goederen, die te water verzonden werden, zeer gemakkelijk.

De bogen der halve maan, die zich ál meer vermenigvuldigd en ál verder uitgebreid hebben, worden door verscheidene gordels van grachten uitgemaakt, die opvolglijk *Cingel, Heeren-, Keizers-* en *Princengracht* heeten.

Het is den ouden Burgemeesters van Amsterdam niet euvel te duiden, dat zij zich het Patronaat over de schoonste grachten hebben voorbehouden en die *Heerengracht* hebben genoemd; de *Princen*-gracht slechts weinig luister bijzettende en er niet in slagend het Cingel den naam van *Conincxgracht*, dien het een tijd lang gevoerd heeft, te doen behouden.

Winkeliers, die in de Warmoesstraat hun fortuin hadden gemaakt, vestigden zich niet zelden met hun kantoor in een deftig woonhuis aan de Zuid- en Westzijde van dat Cingel.

Wat kan dit alles echter den jonkman schelen, die op een avond in Januari van het jaar 1635, met een groene veêr op zijn zwarten hoed en in een dikken mantel gewikkeld, zich

voortspoedt van de Warmoesstraat naar het Cingel? Hij vliegt met een kloppend hart de stoep van een welgebouwd huis op, en verbeidt met ongeduld het oogenblik, waarin hem zal worden opengedaan. Nog slingert de kunstig gesmede schelknop zachtkens heen en weêr, waaraan hij bescheiden getrokken heeft; en reeds meent hij, dat men hem niet heeft gehoord. Hij is toch al 23 jaar oud, en behoorde de spreuk zijner eenige zuster indachtig te wezen: ‘patientie is goed cruydt’.

Hij kortte zich nog den tijd met gedachteloos het ijzeren duikelaartjen om zijn spil rond te draayen, waarmeê des daags een der vensterluiken van de zijdelkamer werd vastgezet, toen de ketting van der bovendeur werd afgelicht en deze ter breedte van een wijde kier werd geopend. Nelletiën, de oude dienstmeid, liet daarop den jonkman in, en beandwoordde de vraag, ‘of de Juffrouw thuis was,’ niet alleen bevestigend, maar voegde er zelfs bij, dat hij in de binnenkamer nóg een kennis zoû aantreffen.

Dit laatste scheen onzen borst maar half welkom. Niet, dat hij de vrouw des huizes, die eene weduwe was van 48 jaar, alléen wenschte te ontmoeten: verre van daar. Hij zoû, ware dit het geval geweest, zijne vizite zeer, zeer kórt gemaakt hebben: maar, hoewel hij niet heel schrander was uitgevallen, hoorde hij duidelijk uit het zeggen van de dienstmaagd, dat, zoo de Jónge Juffrouw, naar wie hij n i e t had gevraagd, hare moeder gezelschap hield (gelijk hij hoopte), een medegast hem te-gemoet zoû treden. En zóo was het.

Staat mij toe, met meer volledigheid dan in die tijd onder burger lieden gebruikelijk was, u te zeggen, met wie wij, zoo ge 't goedvindt, in dat huis op de Conincxgracht, op dien Loumaandsavond van het jaar 1635, gaan kennismaken.

Onze jonkman treedt, zonder veel komplimenten, met hoed en mantel de hooge kamer binnen. Het is een vrij groot vertrek, dat de geheele breedte van het huis inneemt, zoo dat Nelletiën, om in haar keuken voor het avondeten te gaan zorgen, de kamer in de volle lengte moet dóorsloffen, terwijl voords eene langs den wand loopende bovengaanderij het achterhuis met de bovenvertrekken van het voorhuis gemeenschap geeft.

Een oogenblik verwijlt onze jonkman, in het halfdonker, onder deze net betimmerde balustrade, om op te nemen, w i e n hij ontmoeten zal. Voor het lange breede gordijn van groen damast, dat de binnenplaats-kruisvensters afsluit, staat de tafel,

op haar zware gedraaide pooten. Aan gene zijde van de tafel, doch eenigszins aangeschoven bij den op roodmarmeren kolommen rustenden hoogen schoorsteen, waarin de overblijfsels van een groot turfvuur liggen te kwijnen, - is de vrouw van den huize gezeten; zoo als wij vernamen eene weduwe van bijna vijftig jaar, maar nog frisch van uitzicht, en wier haren niet noodig hebben onder de achterwaards liggend kantvleugels van haar witte huive eene wijkplaats voor grijzing te zoeken. Zij draagt voords, een grooten ronden geplooiden kraag, een zwart lakensch met fulpen agrementen doorwerkt kleed, en heeft aan een der vingers van hare blanke, breyende handen, een half dozijn schitterende ringen.

Aan de linkerzijde van de tafel, dicht bij het venstergordijn, zit een nog jeugdig, maar reeds geheel volvormd meisjen. Voor zoo ver het betreklijk flaauwe licht van twee dikke talkkaarsen, op koperen tafelkandelaar, het toelaat, doet zij van tijd tot tijd een steek aan de borduring van een strook donkerblaauw fluweel, die wel bestemd schijnt tot draagband voor een degen. Gelukkig de jonge Ridder, zoû men allicht zeggen, die daarmede bevoorrecht zal worden! Die handen toch, hoewel wat traag in haar bewegingen, zijn zoo blank en fraai gevormd als Rubbens ze ooit geschilderd heeft: zij zijn niet van de smalle, maar van de mollige soort. Ziet die putjens op de plaats de knokkels, en dan die fijne toppen, als duim en voorvinger een draadtjen puntig maakt, dat door het naaldoog gestoken moet worden. Het spreekwoord zegt: aan de nagels kent men den leeuw: maar - men kent er ook de vrouw aan. Ik spreek hier niet van misbruik der nagels. Ik spreek van kleur en vorm. Dit meisjen, gij hebt het begrepen, was eene poezele blondine. Het gouddraad, waarmeê ze borduurt, zoû al heel fijn en koel van kleur moeten zijn, om er heur gedeeltelijk achterover gekamd, maar verder in weelderige lokken hoofd en hals omgevend háar bij te kunnen vergelijken. Fijner gepenceelde wenkbraauwen onder het schitterend voorhoofd, met zijn zacht geaderde slapen, vindt men bij geen *madonna* van Rafaël. En wanneer zij haar blaauwe oogen opsloeg en bijv. soms plotselijk den voor de tafel zittenden vreemdeling aanzag, van wien ik nog niet heb gesproken, - dan scheen dit bijna een evenement: zoo diep en helder was dat blaauw, zoo groot die glans, zoo verrassend de rijkdom der kleine bewegingen, die honderd nuances van gevoel en verbeelding schenen uit de drukken.

De vreemdeling, dien ik daar aanduidde, was níet vreemd voor onzen jonkman, zoo min als voor de moeder en dochter, die hij bezocht. Hij was van gelijke leeftijd als de nieuw ingetredene, maar schéen iets ouder. Hij had iets van een zeeman, zoû men zeggen: een roode kleur, tintelende oogen, harde handen, en een glimlach, welks gulheid eerder vrijpostigheid was.

Nog moet ik van een persoon spreken, in dit vertrek vertegenwoordigd. Boven de hooge schouw hing het portret ten halven lijve van den overleden man en vader dezer vrouwen. Aan hem dankte de dochter hare blonde haren, en ofschoon hij een deftig burgerlijk voorkomen had, weêrsprak zijn uitzicht niet, dat zijn grootvader op zee, bij Duins, was omgekomen, en dat die grootvader zes broeders had gehad, die koopvaardijschippers waren, gelijk hij.

In één woord: gij bevindt u in het huis van Krijn Willemsen Hooft, wiens weduwe, Maria van Bronckhorst, benevens hunne eenige dochter, ik de eer heb gehad aan u voor te stellen.

De overlevering der patriciesch-Amsterdamsche familie Hooft luidt, dat de stamvader van het geslacht, een Zaandammer reeder en scheepskapitein, zeven zonen had, alle schippers op hun eigen schip gelijk hij; dat de vader en zijne zonen die op de ‘kleyne Oost’ voeren, gelijk men het noemde, dat is Denemarken en Noorwegen, op zekeren dag in het jaar 1572, alle te gelijk in de Sondt ten anker kwamen, en dat de Koning van Denemarken, om dit aardig toeval, deze acht zeevaarders aan zijne tafel noodigde.

De vader heette Willem Jansen Hooft; de zeven zonen, die tot hun jaren gekomen zijn: Broer Hooft, oude Jan Hooft, Cornelis, Pieter, Claes, jónge Jan en Krijn of Quirijn Hooft.

Pieter Hooft was de grootvader van Muydens beroemden Drossaart; Quirijn - de grootvader van den man, hier, boven den schoorsteen, en van een anderen Krijn, die in Noorwegen gehuwd was, en uit wien, in den jare 1612, te bergen de glimlachende rosse jonkman werd geboren, dien wij hier in het gezelschap aantreffen zijner nichten, en dien men Dirck Krijnssen Hooft noemde.

Wij hebben inmiddels onzen nieuw ingetreden jongen vriend lang genoeg aan de kamerdeur laten posthouden, om thands tot hem te-rug te keeren.

Dirck Krijnssen zat met den rug naar de deur en met den hoed op het hoofd. De binnentredende groette half bedremmeld met den zijne; hij sloeg zijn mantel open en zeide: ‘Goên avond samen, vrienden!’

De oude Juffrouw Hooft keek met half dicht geknepen oogen, om den binnenkomende te herkennen.

Onze vriend had de onhandigheid het éerst het jonge meisjen te groeten, dat Baerte heette; raakte toen verward in de handschudding, waar Dirck Krijnssen hem meê ontving, en kwam dus vrij laat naar de gezondheid van de vrouw des huizes vernemen.

Dirck intusschen zett'e zich bij Baertgen, en liet de plaats vóor de tafel voor onzen jonkman open.

‘Wel zoo, Justus?’ zeide moeder Marijtgen, ‘bent gij het? Ik zoû je haast niet herkennen... Je bent weêr zoo mooi als poes.’ Hiermede zinspeelde Juffrouw Hooft op de inderdaad zwierige kleeding van den jongeling. Hij droeg namelijk een kakaukleurd wambuis, met gouddraadstrepen, een zwart fluweelen broek met satijnen strikken en roode Napelsche zijde kousen. Terwijl de nieuwlings ingevoerde platte kraag zoo min aan zijne uitrusting ontbrak als de *petit-poinct*-handboorden. Met een gouden koord en dito kwastjens waren zijne *feuille-morte*-handschoenen bovendien vercierd.

‘Ik zeg niets van die fijne Napelsche koussens,’ ging Juff. Hooft met eenige vinnigheid voort: ‘in het veen ziet men op geen turfie, en vaders, of moeders winkel is ruim genoeg voorzien... Ja, hoe maakt het de goeje vrouw?’

De jonkman, die een donker bruin oog, maar daarbij een uitzicht had zoo goedig dat het aan domheid grensde, kreeg een groote kleur, en zag, in zijne verlegenheid, naar Baertgen, die een lachjen met Dirck wisselde, maar toch te veel gevoel van rechtvaardigheid had, om niet de balans tusschen hare moeder en den jongen Vondel (want wij hebben hier werkelijk met den thands eenigen zoon van den grooten dichter te doen) een weinig te herstellen.

Baertgen herinnerde zich, dat hare grootouders van vadersen moederszijde insgelijks een winkel hadden gedaan, en zij hield zelve te veel van opschik om uit dezen hoofde te kunnen toelaten, dat er aanmerkingen gemaakt werden op het kostuum van den jongen Joost, dat alleszins naar haar smaak was.

‘Je zoudt Justus wel verlegen maken, moeder!’ zeide ze, ‘en je vergeet, dat er in *de Trou*,’ het winkelhuis der Vondels, ‘jaarlijks voor duizenden naar buitenslands wordt omgezet. Waarom zoû een rijke koopman geen Napelsche kousen mogen dragen?’

- ‘Een rijke koopman ben ik nog in het geheel niet, Juffer Baertgen,’ zeide Joost, straks purper-, nu vermiljoenrood.

‘Je bent er toch al een jaar of vijf *in*, niet waar, Sinjeur?’ ging de deernisloze weduw voort; ‘en je zult je moeder al mooi in de hand komen..... Maar ja, hoe gaat het met de goeje vrouw?’

- ‘Dank je, Juffrouw, - maar niet beter!’ andwoordde de jonkman. ‘Doctor is er van daag twee maal geweest en zeide, dat moeder niet buiten gevaar was...’

- ‘Dan zijn we je dubbel verobligeert voor de attentie van het ons te komen zeggen,’ andwoordde de onverbiddelijke, die wel wist, dat het hart van den m i n n a a r méer dan dat van den z o o n hem naar de Cingel gedreven had.

‘Zie eens,’ zeide Baertgen, om hem eene afleiding te geven, ‘wat fraai geschenk neef Dirck voor mij meê van Vranckfoort gebracht heeft,’ en zij toonde aan den verbluften Just een fraai geëmaliëerd borstcieraad, dat tevens *cassolette* was, en geschikt om met reukwerk gevuld te worden.

‘Ja,’ zeide Dirck, ‘Baertiën-nicht houdt nog al van die snuisterijen, en ik denk: het is alle dagen geen kermis.’ Dit zeggende pakte hij, met de grootste vrijmoedigheid, het schoone meisjen onder de kin, dat zijne hand wel afweerde, maar toch niet met een uitdrukking, die voor 't vervolg dergelijke privauteiten zoû voorkomen.

‘En hoe gaat met de broeders van Rhetorijcke?’ vroeg Dirck. ‘Ik heb, sints ik mijn expeditie-contoor te Amersfoort op touw heb gezet, niet veel meer van de edele konst gehoord.’

- ‘Uitstekend!’ andwoordde Joost. ‘Eendracht maeckt macht. Sedert de *Lavendel* voor goed verdwenen is, zijn de Ouwe-Cameristen en de Academisten het meer éens geworden... We hebben, op het Schermschool boven de kleine Hal, malkander heerlijke feestmalen gegeven.... de luidtjens van Coster aan ons, en wij wederkeerig... Daar is ook al een heel mooi nieuw blazoen in de maak - de Bijecorff

omkranst met ons Eglantiertjen.... En we zijn nu aan 't bouwen óok...'*

p - 'Zóo... ben-je aan 't bouwen...' zeide Dirck. 'En komt vader nog drukt op de speelavonden?' vroeg hij, met den ironischen trek, die zijn knevel en wenkbraauwen nooit verliet.

'Vader is nacht en dag met Keizer Konstantijn bezig,' andwoordde de jonge Joost....

'En dus komt alles nu op U aan?' spott'e Dirck.

'Dat is te zeggen, daar zijn nog wel ándere poëeten en kamerspelers, die er druk voor werken,' andwoordde de goede jongen.

Baertgen had met hem te doen: zij wist zeer goed, dat de jonge Joost een volijverig rederijker was, maar bloot als opperman in de kamer fungeerde; dat zijne beurs meer op kontributie gesteld werd dan zijn vernuft, en dat hij, ofschoon een lieve zangstem hebbende, zoo min een groot dichter of kunstenaar was, als hij tot dus verre zich een groot koopman had betoond. Om hem eenigszins te redden tegenover haren gruwzamen neef, zeide zij:

'Sinjeur Joost, je hebt zoo'n goede smaak: hoe vindt ge 't patroon van deze *porte-épée*?' en zij maakte eene beweging die Joost den moed gaf op te staan, en zich tusschen haar en Dirck Krijnssen te plaatsen, om het borduurwerk in oogenschouw te nemen.

''t Is heerlijk!' zeide Joost: 'wat een mooye, zwierige ranken, en wat werkt dat gefigureerde paerlemoer en dat geschubde goud uitmuntend op dat donker fluweel.

Neef Dirck is toch niet in den Ridderstand verheven?' waagde hij er zoet-bitter bij te voegen.

'Neen, jongetje, dat niet!'' andwoordde Dirck, die inmiddels met zijn borst en elbogen op de tafel was gaan liggen en zijn hartstochtlijk aanstaren van de schoone Baerte slechts nu en dan afbrak om een minachtenden blik op den jongen Vondel te werpen. 'Alleen groote dichters, zoo als gij en uw vader, gaan op ridderketenen uit.... Jammer maar, dat er wel eens ijzeren, in plaats van gouden rammelen.' Dit was eene onedele toespeling op de gevangenschap, waarmede men Vondel in der tijd om zijn *Palamedes* bedreigd had.

* Wagenaar, *Amst.* I, 397.

De jonge Joost begreep niet recht wat de forsche Noorman bedoelde, maar de toon en de blik van dezen deden hem een rilling over zijn leden gaan, hij verbleekte, en ging te-rug naar zijn zitplaats. De oude Juffrouw Hooft, die de Vondels weinig genegen was, had toch eene te goede opvoeding gehad, om toe te laten, dat, ten haren huize, dit gesprek zoo dóorging; zij zeide daarom, op een minzamen toon, tot den vernederden jongeling:

‘Neen, het is een draagband, dien Baertgen aan Jonker Vlaming van Outshoorn, ter gelegenheid van zijn huwelijk met onze nicht Claesgen Hooft, zal aanbieden.’

Daar werd nog een en ander gesproken. Er kwam echter geen enkel woord meer over de lippen van den armen Justus. Al spoedig trouwens reeds Dirck op, en zeide, dat hij aan Warner beloofd had hem op zijn contoor te komen vinden. Warner was de éenige broeder van Baertgen, en zett'e, onder toezicht van zijn oom Pieter, de handels- en reederijzaken voort, die de vader hem had nagelaten.

Dirck voegde het woord bij de daad; ging met groot gemak moeder Marrijtgen omhelzen, nam de beide handen van Baertgen, haar ‘tot morgen’ wenschend, tikte met een vriendelijk woord zijn medeminnaar op den schouder, en verwijderde zich door de deur, die naar de keuken en binnenplaats leidde, vanwaar men het contoor bereikte, dat zijn uitgang had in de Langestraat.

‘Zeg toch aan vader en Anna,’ zeide Baertgen, toen Dirck vertrokken was, en terwijl zij zich tot den jongen Vondel keerde, ‘dat ik spoedig eens zal komen zien, hoe moeder het máakt.’

Deze woorden werden met veel vriendelijkheid gezegd; maar daar de beide vrouwen opgerezen waren, had Joost geen moed zijn bezoek te verlengen. Hij hing dus zijn mantel om, greep zijn hoed, groette de oude Juffrouw; en de jonge volgde hem in het voorhuis. De maan scheen helder door het snijraam boven de deur, en toen Baertgen er een blik naar opsloeg, kwam zij den armen Joost werklijk schooner dan een Engel voor. Zij hield hare armen zachtkens over elkaâr geslagen voor het lijf, en scheen te wachten, dat Joost de voordeur zoû openen.

‘Hé ja! hoe gaat het met je cither?’ vroeg zij; ‘we moeten toch eens weêr een duëttinootjen samen zingen.’

Wat had Joost in een ander oogenblik deze voorslag met

vréugde vervuld; maar door zijn goed hart vloog als een bliksemschicht de gedachte aan zijne ter dood kranke moeder.

‘Graâg..... als moeder weêr beter is,’ zeide hij, met een bevende stem.

‘O ja!’ hernam het lichtzinnig meisjen. ‘Beterschap!’ De deur was geopend en met het laatste woord stak zij hartelijk de hand naar den jonkman uit, die ze met vurigheid drukte en, het gemoed vol verwarde aandoeningen, naar huis keerde.

II.

In de nacht van 11 op 12 Februari van het zelfde jaar 1635, waarin we den jongen Vondel op zijn bezoek bij de familie Hooft vergezeld hebben, wonen wij eene treurige geschiedenis bij in de Warmoesstraat. Het is ten huize van den 47-jarigen dichter-zelven.

In den gevel zijner woning was een steen gemetseld, waarop twee elkaâr omsluitende rechter handen waren uitgebeiteld, en waaronder met romein-kapitale letters het opschrift was geplaatst: IN DE TROV. Ofschoon, toen de oude Vondel, de vader van den dichter, dit huis betrok, het waarschijnlijk dien naam reeds droeg, scheen deze er toch al zeer gepast voor te zijn van het oogenblik af, dat Vondel er Mayken de Wolff, als zijne wettige vrouw, in binnenleidde.

Het dichtwerk van den grooten man wettigt wel het vermoeden niet, dat deze dichter, in zijne gade, eene Muze gevonden heeft, die hem bezielde, of, zoo als Bilderdijk, eene weêrhelft, die hem aanbad: in tegendeel - onder den invloed harer familie kon zij haren man maar naauwelijks vergeven, dat hij nu eenmaal tot de edelste gloriën van het land behoorde; duidde zij hem zelfs euvel, dat hij zich, door zijn schrijven ten voordeele der Remonstranten, zoo vele vijanden maakte; en men mag het er veilig voor houden, dat de verschijning, waarvan Vondel verhaalt, als zoû zij hem na hare dood aangezet hebben tot het voltooyen van zijn *Konstantijn*, eene vrucht is geweest van des dichters verbeelding, waartoe de werkelijkheid alleen-bij-reaktie aanleiding had gegeven. Maar daarentegen wat Mayken in idealiteit te kort schoot, vulde zij

in praktischen zin en moedige werkzaamheid ruimschoots aan. Zij was het, die voor een groot gedeelte zich met het drijven hunner handelszaak en winkelneering belast had. Die zaken waren belangrijker dan men ze doorgaands afschetst; daar het de moeite waard was voor Vondel, in het jaar 1628, ter inning van zekere praetensiën, zich naar Denemarken te begeven. Hier trad de dichter persoonlijk als koopman op; maar het schijnt, dat, in 't algemeen, gedurende zijn eerste dichterlijk tijdperk, en in het tijdperk zijner voorbereiding, Máyken gezorgd heeft, dat ten hunnent de schoorsteen vrolijk kon blijven rooken. Vondels huisvrouw was iets ouder dan hij. Geboren in 1586, schonk zij hem nog op 48-jarigen leeftijd het kind, op welks overlijden hij dat roerend vaersjen gemaakt heeft:

‘Konstantijntje,
't Zaligh kijntje’;

en schoon in dat dichtjen, tegenover het zegepralend kind, alleen de *bedroefde*, niet de *verzwakte*, moeder geschetst wordt, zoû het kunnen wezen, dat dit late kraambed, gevoegd bij het verdriet, dat de dood van haar lief dochtertjen Saartjen* haar bezorgd had, haar overlijden heeft vervroegd.

In de nacht van 11 op 12 Februari des jaars -35, zat Vondel aan haar bed, met haar vermagerde hand in de zijne. Hunne dochter Anna lag er geknield vóor en schreide in haren neusdoek. Zij verwachtten ieder oogenblik den laatsten snik. De jonge Joost was niet te huis; men had wel om hem gezonden, maar boven de Kleine Vleeschhal in de Nes vierde men de inwijding van het nieuwe Kameristen-blazoen: ‘Door Yver in Liefde bloeyende.’ In plaats van hem, was er echter nog een ander man in de kamer van wat meer leeftijd: het was de welgegoede heelmeester Ariaen van Bancken, een Oud-Amsterdammer en Vondels huisvriend, in wien Mayken een groot vertrouwen had. Toen zij zeer lang,

* Men kent het schoone dichtstukjen, ook bij het sterven van dit dochtertjen door den tederhartigen vader gemaakt:

‘De speelnoot vlocht (toen 't anders niet mocht sijn)
Een krans van roosmarijn.’

Zij † in Sept. 1633, en werd den 12den in de Oude Kerk begraven. Mr. J. van Lennep plaatst haar sterven 7½ jaar te vroeg. II, 526.

zacht hijgende, roerloos gelegen had, gaf zij te kennen, dat zij nog iets wilde zeggen. Vondel boog zich tot haar over:

'Joost,' zeide ze, 'ik ben het bangst voor Just;' zoo noemde men den zoon, in onderscheiding van den vader. 'Hij is zijn hoofd geheel kwijt - en tot alles in staat - om Baertië. Beloof me, dat je hem o p r e i s zult sturen... Dan,' vervolgde zij, haar hoofd verleggende en hare stem een weinig verheffende, 'Meester,... Meester Ariaen,' en een glimlach ging nog over haar trekken, 'kunt ge je dochtertjen Aeltië niet wat ingeven, dat die nog eenmaal - de vrouw - en reddende engel van mijn arm kind kan worden.....'

Mr Ariaen trad nader aan de veege sponde: 'Goede moeder,' zeide hij, 'wees zonder zorgen: leg uw hoofd gerust neêr: we zullen voor u en de uwen ál doen wat we kunnen.'

Het hart van den braven Vondel was vol: vol van droefheid en dankbaarheid. O, hoe dierbaar werd hem nu deze vrouw, al had ze ook zoo weinig in zijn geestesleven kunnen deelen. Zij was hem eene trouwe hulp en gezellin geweest, de moeder zijner kinderen: van die uitmuntende dochter Anna, die daar bij haar bed lag, van Saartjen en Konstantijntjen, die haar naar den Hemel waren voorgegaan - en dan van den ongelukkigen Joost, dan jonkman zonder hoofd en met een allerzwakst charakter.

'Mayken!' riep Vondel door zijn tranen, 'God vergelde je al het goed, dat je aan mij en onze kinderen gedaan hebt!' Hij boog zich op haar neder, kuste haar klam gelaat: 'Goeje nacht, Joost!' fluisterde zij, en - ontsliep.

Daar was gerucht beneden in huis; het kwam de trappen op; de jonge Joost stortte naar binnen, en daar was al de waardigheid en kracht noodig, die Vondel boven zijn zoon vooruit had, om dezen lichtzinnige met de woorden: 'daar ligt uw moeder; zij is al dood!' uit de bedwelming te-rug te brengen, waarin zijne slemppartij hem gewiegd had.

Drie dagen later, den 15^{den} Februari, volgden vader en zoon in stille droefheid het lijk naar de Oude Kerk, waar het in het 'Vrouwenchoor', in Vondels eigen graf* is bijgezet.

Vóor het einde der maand, was Joost, de jonge, met een naamgenoot van hem, zekeren Joost Bourgonje, die later zijn zwager werd, op reis naar Duitschland en Denemarken.

* Zie de *Liefdesg.* enz., bl. 57 (*Gids*, 1871, n°. 2).

En in Juni - hadden onverlet de drie huwelijksuitroepingen plaats van Dirck Krijnssen, en Baertgen Hooft, die zich met der woon gingen vestigen in Amersfoort[1.].

III.

Ik heb niet kunnen opsporen, hoe lang de schoone Baertgen Hooft met haren achterneef Dirck is getrouwd geweest. Lang genoeg, naar 't schijnt, om Just van den Vondel, acht jaar na zijn moeders dood, te doen besluiten ook op zijne beurt een huwelijk aan te gaan, en wel met de zelfde Aeltgen Ariaens van Bancken, de chirurgijnsdochter, waarvan zijn moeder op haar doodbed gesproken had.

Deze jonge Joost heeft in onze letterkundige leerboeken een zeer slechte reputatie. Geeraardt Brandt, die hem echter niet persoonlijk zal gekend hebben[2.], zegt van hem, dat hij was ‘klein van geest en los van hoofde; dat men hem tot neering en koopmanschap hadt opgebracht, maar dat hy er de man niet toe was.’ Nochtans voegt hij er bij, dat onze loshoofd, ‘met zyn vrou by zynen vader woonende, zyne zaaken eenighsins waarnam en zich passelyk’ gedroeg. Hij was reeds in het jaar -41, naar het voorbeeld van vader en zuster, tot de Katholieke Kerk te-rug gekeerd, waartoe ook de Van Banckens bleven behooren. Langer dan 5 a 6 jaar is hij ondertusschen met Aeltgen niet gehuwd geweest. Zij schijnt, hoewel de dochter van een geneesheer... een zwak gestel gehad te hebben, en liet haren man drie kinderen na, welke hem alle op jeugdige leeftijd ontvielen.

-Wij vinden hem-zelven het eerst als een weduwnaar van 37 jaar te-rug op een mooyen Oktoberdag, in een tuin, die hem had toebehoord, en die hij nog te huur hield[3.], gelegen buiten de S^{t}. Anthonis-Poort[4.] aan het Molenpadt, dat is in de tegenwoordige Plantaadje. Hij is daar in een vreemd geassorteerd gezelschap. Voor-eerst vinden wij er den jeugdigen, maar drogen dichter Jan Serwouters, boekhouder van beroep; dan, den schilder Carel van Savoy, bekend door zijn portret

van de schoone Isabella Bosmans[* 5.]; verder eene Dame van middelbare leeftijd, in wier spraak men eene Italiaansche herkent, al heeft zij het uitzicht van eene Israëlietische: voords, niet bij deze vrienden, maar in een zijvertrekjen, een oud Heer met licht-rood krullend haar en donker-roode oogranden, die wel zeer zeker tot de 'Joodsche Natie' behoorde. Joost scheen niet te weten, hoe hij met deze dubbele audiëntie tot een goed einde zoû komen.

Hij prezenteerde intusschen zonder komplimenten aan de drie gedoopte personen een glaasjen brandewijn met suiker, en de Italiaansche vrouw, die de leer '*'s lands wijs - 's lands eer*' was toegedaan, weigerde niet een kleinigheid dier hartversterking te gebruiken.

'Zoo zoo,' zeide Just, 'dus gij zijt hier blijven hangen, sedert dat relletjen van Mas-Aniëllo!'

- '*Si, Signore!*' andwoordde de Donna, en vervolgde in gebroken Hollandsch, dat wij voor 't gemak een weinig zullen beschaven: 'Mijn vader had groote vrees, dat het goevernement van den *Vice-Re, il Conte di Monterei*, nooit weêr hersteld zoû worden. Mijn meester in de boetseerkunst, *il famoso* Giuliano Finelli[†], zuchtte in den kerker, en ik nam de vlucht met mijn broeder Gaetano, die mij hier bij Signor Carlo' - zij bedoelde Carel van Savoy - 'introduceerde..'

- 'Signora Ricci,' zeide de schilder, inlichtend,

'Angiolina Ricci,' verbeterde zij.

'De Juffrouw dan heeft, in die twee jaar, hier te lande al heele fraaye werken uitgevoerd,' ging meester Carel voort. 'Niet alleen verstaat zij uitnemend de kunst van het boetseeren in was; maar zij maakt ook allerlei chimicque praeparaten, om het metaal der vercierselen na te bootsen... Niet waar, Signora, *per imitar ornamenti in oro, e con perle e diamanti....*?'

- '*Si, si, Signore!*' zeide de kunstenares.

Het gelaat van Justus teekende schier verrukking. 'Dát is het!' riep hij, 'Dat is het! - Jan!' sprak hij tot den dichter-boekhouder Serwouters, en hij wenkte hem buiten de kamer: 'Is die zaak in orde? Heeft de patroon toegegeven?'

- 'De Patroon,' andwoordde Serwouters, 'is bereid u

* Huisvr. van Giambatista Benzi, door Vondel zoo heerlijk bezongen. Zie Noot 5.

† Gb. Passeri, *Vite*, p. 263.

ƒ 1800: - uit te betalen, als gij het connoscement der partij zijden stoffen aan hem wilt endosseeren....'

- Goed, goed, geef hier...

- 'Dan zal de patróon, bij arrivement van het schip, zich verzekeren, dat de expertise, die van zijnent wege bij de inlading te Napels heeft plaats gehad, goed is geweest, en de partij voor het gezegd bedrag mogen behouden, of naar keuze in openbare veiling aanslaan.' -

- 'Goed, goed,' zeide Just: ''t ware anders beter, dat de Patroon al die heerlijke wollen en zijden stoffen, damast en fluweel naar Denemarken exporteerde; zoo als ik ZEd. heb aangeraden... Ik heb daar zeer notabele relaties aangekoopt..'

Serwouters maakte de beweging van iemant, die met Schillers personaadje zegt: 'Ich habe hier nur ein Amt, und keine Meinung;' hij stelde het connoscement in Justus' handen, en deze ging er meê in het kamertjen, daar hem de Israëliet stond te wachten. Inmiddels prevelde hij binnensmonds: '1800 guldens, en 300 gulden op de acties in de uitgraving, dat is 2100, en 100 gulden van moeders vingerling, dat is 2200, en 100 gulden, die Schabaelje mij leenen zal..... dan bén ik er.'

Eene sekonde later onderhandelt hij met den koopman: want deze Israëliet was een koopman.

'Edele Heer,' zegt de Oosterling, het is voor niet: één dozijntjen zillevere rijertjens: het is voor niets. En de koopman, die zich dicht bij het venster geplaatst had, verslond met de oogen den inhoud van een klein robbevellen *écrin*, dat hij in de hand hield. Het was iets schitterends: want de weêrschijn verlichtte het gelaat van den koopman. Just hield de beide handen op den rug van een stoel, en keek bedrukt naar de lucht.

''t Is wat moois,' zeide de Jood.

'Ja, maar je hebt me bepaald gezegd 2300: - gulden.'

'Neen,... ik heb uwe gezegd 3200: - en nu doe ik er nog wat af: ik vraag maar - één duizend en twaalf ducatonnetjens...'

- 'Ik betaal je contant.....'

- 'Dat is uw voordeel, Edele Heer! anders was het 4000: - guldetjes.... 't Is zoo mooi!' zeide de koopman, en schudd'e met het hoofd. 'Maar zóo als uwe wil....' en hij sloot het *écrin*; en maakte zich gereed het weder bij zich te steken.

Just hield zijn arm te-rug en begeerde het stuk nog eens te zien. Het was een zeer schoon borstkruis van vrij groote diamanten, ingericht, om er een of ander heilig of teder herinneringsteeken in te sluiten, en aldus gedragen te worden.

Just gaf het met een zucht aan den koopman te-rug. ‘Neen, steek het bij uwe, Edele Heer! - het geld zal ik wel krijgen. Een klein bónnetjen, onderteekend met uwes geakkrediteerde firma, is mij genoeg..... Vaders inventaris is mij meer als borg.....’

- ‘Geen woord aan vader!’ riep Just uit.

- ‘Neen,’ zeide de handelaar: ‘Uwe begrijpt me niet. Ik bedoel maar: zonder crediet is er geen negotie.....’

Just ging met het borstcieraad in de andere kamer.

- ‘Ziet gij, Juffrouw Ricci!’ zeide hij, en toonde haar het geopend *écrin*.

- ‘*O, che bello, che magnifico gioiello!*’ riep de Italiaansche.

- ‘Ja, ziet gij; de Juffrouw, wier wasse beelt gij dan zoudt maken, moest dit dan om den hals hebben!’

- ‘*Capisco, capisco*!’ was het andwoord. ‘Nu, die zulk een schoone parure heeft, zal wel *la più bella creatura di Amsterdam* zijn!’

- ‘Ja, dat is ze!’ riep Just, en zijne oogen schoten stralen: ‘en van Amersfoort ook.’

Wij verlaten dit gezelschap, en vinden den armen Just, eene maand later, in gesprek met zijn vader en zuster.

IV.

Het drietal zit in Vondels schrijfvertrek, dat door zijn hooge vensters het uitzicht had over het Water of Damrak. Het is daar rustig, in die Warmoesstraatsche achterhuizen; om dat er sedert de XV^{de} of XVI^{de} Eeuw geen kaai meer langs heenloopt en de schepen zich stil door het water voortbewegen.

Vondel is in een deftig zwart gewaad gekleed. Hij heeft dezen morgen deelgenomen aan de begrafenis van Burgemeester Gerbrand Claeszen Páncras. Hij heeft daarbij voorgedragen zijn fraai gedicht, getiteld: *Dootbaer*.

‘Nu volght de Stadt, in rouw, by paren
Den Burgermeester, die het kruis
Der Stadt vercierende, acht paer jaren
Een toevlught was van menig huis
Een blijde troost der ouderloozen.’

Hij heeft Anna, zijne dochter, de slotregels juist laten hooren:

‘Wy dragen U op onze handen,
Terwijl de rouw ons harten wont,
Te kercke, droef en ongeduldigh,
O Burgervader, goet van aert:
Wy blijven lóf den grave schúldigh.
De sleutels van de poort, bewaert
Tot op den oever van uw leven,
Ontfangt het Raethuis met de maer
Van uwe doot, te vroegh beschreven
Met inckt van tranen op uw baer,
Waer neffens onze Heeren gingen.
Leef lang in uw nakomelingen!’

- ‘Dat wensch ik U, Vader!’ zeide Just, ‘en daarom kom ik je nog eens spreken over mijn voornemen....’

Het gelaat van den dichter nam eene ernstige uitdrukking aan. ‘En met wie zoudt ge een twéede huwlijk willen aangaan?’ vroeg hij.

‘Met wie anders als met Baertië, Vader? - mijn eerste liefde.... Och, als ge haar wat meer kende...’

- ‘Je zalige moeder hield niet veel van haar,’ zeide Vondel: ‘zij vond, dat ze tóen al-te-veel om haren opschik gaf...’

- ‘Maar dat is vijftien jaar geleden, Vader!’ pleitte de zoon. ‘Zij was toen 17; ze is nu eene effective vrouw van 32 jaren...’

- ‘Ik vrees Just,’ zeide Anna, ‘dat gijliê elkaâr niet veel vooruit zult brengen... Je hebt allebeî het zelfde zwak...’

- ‘Och, waarom?’ andwoordde Just: ‘t is waar, dat we allebeî de dingen graag een weinig in het groot doen. Neef van der Vecht, zeide mij ook altijd, in de dagen dat ik nog bij hem op den Blaeuburghwal woonde, dat ik voor een groot koopman in de wieg was gelegen....’

- ‘Hij hield je voor de gek,’ andwoordde Anna. Just bloosde.

- ‘Kan ík het helpen, dat ik niet veel óp heb met viezevazen en femelarijen?...’

- ‘Just, Just!’ zeide Vondel, en sloeg op Anna een blik, die den zoon tot meerder achting voor zijne brave zuster vermaande. ‘Maar hoe staat het met haar fortuin?’

- ‘O, heel goed!’ andwoordde Just: ‘Zij heeft in Amersfoort het contoor en de stallen van Dirck na zijn dood aangehouden, zoo als gij weet; en daar zijn altijd heele drukke verzendingen van kostbare waren naar Duitschland geweest...* Ze moet daar zelfs vrij wat land hebben liggen.’

Vondel dacht na. ‘Als ik haar oom Pieter eens spreken kon,’ zeide hij: ‘dat is zoo'n oude vriend† van ons; die zoû mij niet misleiden...’

- ‘Welnu, Vader, doe dat!’ zeî Justus. ‘Zij is wel in stad, maar in waardschap bij haar schoonvader den ouden kaptein Hooft. Willen wij dan morgen eens naar oom Pieter, naar den Nieuwendijk stappen?’

Vondel gaf toe. Anna wist wel, dat Baertgen Hooft niet voor het model van een huishoudster te boek stond, maar Just was ook al bij de 40 jaar - weduwnaar - had strikt genomen vaders consent niet eens noodig; en was op nieuw, sedert hij met de Amsterd. kermis Baertgen in den schouwburg gezien en gesproken had, tot over de ooren verliefd.

Wat zij daarenboven niet wist, was, dat Just de oude kennis met Baertgen reeds weêr voor goed had aangeknoopt, en dat hij haar had weten te bewegen, om gedurende haar verblijf in Amsterdam toe te laten, dat haar borstbeeld in was geboetseerd werd, door *la signora Angiolina Ricci*.

Des volgenden morgens stapten vader en zoon op het door hen bepaalde uur naar den Nieuwendijk, waar Pieter Hooft de bloeyende winkelzaak zijns vaders in scheepsvictualie, zeemansuitrustingen, vlaggen, wimpels, enz. voortzett'e, ook na dat zijn broeder, de vader van Baertgen, aan de Cingel zijn koopmanskantoor op Noorwegen gevestigd had.

Toen de Vondels zich voor de toonbank aanmeldden, zeide een oude schele knecht, dat de patroon naar de korenmarkt was, maar spoedig te huis zoude komen; de Juffrouw was

* Wagenaar, *Amst.*, III, 529.

† Zie Vondels Bruiloftsd. bij van Lennep, III, 104. Mr. Jacob plaatst het te vroeg. De weduwnaar van Grietgen van Bronchorst kwam eerst 13 Okt. 1631 met Neeltgen De Vries voor Commissarissen.

Juffrouw Baertgen gaan bezoeken ten huize van den ouden kaptein.

‘Als de Heeren zoo lang bóven wilden gaan.... Daar was nog wat moois te kijken ook: een kopstuk, waar al de in den winkel voor-handen vergulde scheepsnimfen en Pallassen zoo veel als niks bij waren. Het was hier dezen morgen bezorgd.’

Vondel, de vader, lett'e niet veel op deze woorden, en volgde Just naar boven.

Daar stond, op een chineesch verlakt meubel, dicht bij het venster, de levensgroote buste van Baertgen Hooft, in was geboetseerd, getint, en met verwonderlijke kunstmiddelen het leven afgezien.

Just bleef nu achter den vader en schoof een gordijn open, terwijl deze met zeker ontzag zich op een afstand voor het kunstwerk plaatste.

De allengs in jaren klimmende dichter, die eerlang tot zichzelven zeggen zoude:

> ‘Ick tel mijn grijze haeren
> Oock zonder glazen oogh.....
> En noch ontvonckt mijn hart in lust tot poëzy...’*

stond als vastgenageld, door de macht van zoo veel overweldigende schoonheid; den hoed, dien de dichter had opgehouden, nam hij langzaam en onwillekeurig af:

> ‘Hier scheen een dageraet in 't aenschijn óp te blozen,
> Voor 't rijzen van de zon; te mengen blanck en root:
> Bezielde leliën en levendige roozen.’

Liefde maakt den domste schrander, zegt men vaak. De jonge Joost ging daarvan het bewijs leveren.

‘Vader,’ zeide hij, ‘ik loop even naar de Mart, om sinjeur Pieter te gaan opzoeken.’

Toen Joost Junior met Monsieur Hooft te-rug-kwam, had de dichter de regelen geschreven, die ik u ga voorlezen, en ondervond de zoon geen belemmering meer in zijn huwelijksplan:

* V. Lennep, VI, bl. 191.

Op een gekleurt wassen beelt[6.].

Zoo volght de Kunst Natuur van pas,
En schept uit zuiver Maegde-was
Geen dootse schaduw van een Beelt,
Maer 't wezen, daer de Ziel in speelt;
Een Ziel, die, zeker waert ge-eert,
Ons aengebore zeden leert,
En door den zwier der leden toont
Wat waerdigheit daer binnen woont.
Al 't geen haer milt is toegedeelt,
Bewijst wat mensch van mensch verscheelt.
Haer oogen blaeuwen in den kring
Gelijk turkoizen in den ring,
En geven eenen heldren dagh
Van gunst en vriendschap en ontzagh.
Wat spreeckt, wat zeit de lieve mont,
Die 't hart des minnaers heelt, en wont,
En, met een klanck van teer gewelt
Getempert, trotsen nedervelt,
Die willigh strijcken, en 't geweer
Voor hare voeten leggen neêr?
Hoe weeligh zwieren, hier en daer,
De locken van het blonde hair!
Men zou gelooven, dat de lucht
Der lente in zulcke stricken zucht.
De boezem koestert kuische min.
Het schijnt of Cyprus Koningin
De borst dus uitsteeckt, en gebiet
Al watze wil, en anders niet.
Hoe blinckt de blancke perle aen 't oor,
Als dauw en druppels van Auroor!
Hoe voeght de goude keten om
Dien zwanen-hals, daer 't Heiligdom
Van 't diamante Kruis aen vast,
Bedeckt het poezeligh albast.

Van hare noit bevleckte borst,
Zoo blanck als sneeuw by winter-vorst.
zoo 't wel-gelijcken wort gelooft*,
Hier trof de Kunst haer wit op 't HOOFT.

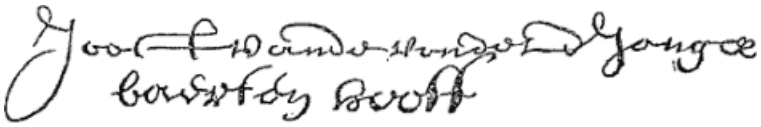

V.

Zal ik u het huwlijksleven schetsen van den zoon des dichters met haar, wier beeltenis hij hier voor ons verrijzen doet?

Geeraardt Brandt, de nuchtere, verwloze, maar eerlijke historicus, zegt er niet veel goeds van: maar schijnt de geschiedenis alleen te hebben opgemaakt uit zekere retrospektieve klachten van den dichter, toen hij hem, in zijn hoogen ouderdom, ging bezoeken. Vondels poëzie in het tijdvak 1650-1656 draagt geenszins de sporen van zielelijden en verzwakking; de *lucifer* was in aantocht, de gedichten op de Blockhuizen, op Karel den I^{e}, een deel van die op Christina van Zweden, op Marten Tromp, Van Galen, de *Wiltzangh* op het buiten der Hinlópens, de *Inwijdingh van het Amst. Stadhuis* werden geleverd; het krooningsfeest op S^{t}. Lucas had plaats. Dat alles wijst op een stemming, die niet is wat Brandt den dichter in den mond legt: *elendig*†. Dat Vondel, bij de bekommeringen des levens, zijn troost zocht en vond in de bewerking der *Harpzanghen* Davids kan daarom toch waar zijn.

Joost de Jonge, zegt Brandt, was ‘quaalyk gepáart [aan zyn tweede vrouw], die zyn losse zinnen [nog meer] aan 't hollen holp, en veel geldts verdeê. Door zyn ongeregelt leven, slecht beleidt, en bot verzuim liep alles in 't wilde.’ Het komt mij

* Geprezen.

† B. 61: ‘Indien ik de troost en verquikking der Psalmen niet hadde, ik verging in mijn elende.’

voor, dat die toestand te sterk gekleurd is. De jonge Joost geeft over het geheel den indruk van een goeden hals, wien van zijns vaders genie alleen een zekere neiging voor het *magnifique* was toebedeeld, welke hij niet botvierde in grootsche dichtschilderingen, maar waarvoor hij bevrediging zocht in het doen van onvoorzichtige handelsspekulaties en in het leven op een betrekkelijk grooten voet.

Hij zal iets artistieks in zijne natuur gehad hebben, dat zijn gevoel van orde geheel overschaduwde en hem de vermaken der waereld, aan de zijde zijner schoone vrouw, sterk zal hebben doen najagen.

Wat deze vrouw aangaat - toen Vondel de vaerzen op haar beeltenis maakte, die wij gehoord hebben, was ze sedert 15 jaar het hoofd van een huis geweest. Zij had haren eersten man geen kinderen geschonken; zij schijnt in gegoede omstandigheden te hebben verkeerd: er was dus gelegenheid om zich veel in 't openbaar te vertoonen, en van zich te doen spreken. Vondel bezingt echter hare ‘a e n g e b o r e z e d e n ,’ haar ‘w a e r d i g h e i t ,’ haar v l e k k e l o o s g e m o e d , bij al haar schoonheid en lieftalligheid. Werpt men mij tegen, dat zij eenige jaren, wellicht van 1635 tot 1650, buiten Amsterdam geleefd heft, en hare gangen dus minder kunnen worden nagegaan, - dan andwoord ik, dat er, voor eene vrouw als de beschrevene, veel deugd noodig is, om zoo lang met een halven zeerob als Dirck Hooft in Amersfoort te wonen, en bij de familie en vrienden in Amsterdam ter goeder naam en faam bekend te blijven.

Dit geloof ik: dat Baertgen Hooft veel van weelde hield, dat zij op onverstandige wijze haren beperkten man heeft aangezet, om groote ondernemingen te doen; in zonderheid consignaties naar Denemarken; dat beiden gaarne menschen zagen: dat zij hunne teering gants niet inrichtten naar hunne neering, en dat Just zich links en rechts bedriegen liet; hetgeen door den vader niet kon voorkomen worden, om dat deze een weêrzin tegen den koophandel had en de Voorzienigheid hem tot den eersten dichter van zijn land had bestemd.

Toen hij dan ook later, ter inning van eenige praetensiën zijns zoons, naar Denemarken reisde (bijna 20 jaar na dat hij dit land nóg eens bezocht had) ontbrak hem geenszins de lust aldaar een tal van ‘groote personaadjen’, zoo als Brandt zich uitdrukt, ‘onsterffelyken lof tóe te zingen’ en verzett'e hij

zich niet tegen het maken van zijn portret, door den hofschilder Karel van Mander*: dit bewijst wel, dat hij zich niet zóo ongelukkig gevoelde, als men het doet voorkomen.

Intusschen hadden er ontegenzeggelijk treurige gebeurtenissen in zijne familie plaats gehad, die niet onvermeld mogen blijven.

De jonge Joost ‘verquiste en verloor, binnen weinig jaaren’, zegt Geeraardt Brandt, ‘niet alleen zijn eige middelen, maar ook zoo veel van 't geen hem anderen hadden toebetrout, dat hy op 't punt stondt van te breeken [bankroet te gaan]; ten waare zijn vader, uit vaderlyke zucht en eerlieventheit, hem de handt hadt gebooden; de schuldtheffers te vrede stellende, en groote sommen voor hem betaalende.’

Het blijkt inderdaad van elders, dat de jonge Joost omstreeks 1654 den kousenhandel, dien zijn vader geheel aan hem overgelaten had, verliet, maar toch genoegzaam ter goeder naam stond, om den 5^{den} December den eed als lid van het Gilde der Makelaars te kunnen doen.

Bij gelegenheid van den verkoop van eenig vast goed, dat aan de drie minderjarige kinderen uit zijn huwlijk met Aeltgen van Bancken toebehoorde, treden als voogden op: de oude Vondel en diens vriend Pieter Blesen. Moet daaruit toch wellicht afgeleid worden, dat de vader van de natuurlijke voogdij over zijn kinderen ontzet was? Hoe 't zij - zoo Baertiën hem, voor nu 24 jaar geleden, voorstelde bij de cither eens weêr een ‘duëttinootjen’ samen te zingen, - de duo, dien zij op een graauwen Decemberavond van het jaar 1659 aanhieven, was van een hoogst aandoenlijken aard.

Zij woonden in een klein huisjen op het Rockin†. Het was 8 uur in den avond. Baerte was met eenig naaiwerk bezig. Justus' voordochtertjen Maria, pas elf jaar oud, was al handig genoeg om hun jongste kind, Willem, een 4-jarig knappjen, naar bed te hebben kunnen leggen. Just, nu al een man van 47 jaar, zat voor den haard, met de handen in den zak. Zijn oudste zoontjen, dat Joost heette, als vader en grootvader, en de eerstgeborene was uit zijn huwelijk met Baertiën, stond, bij de tafel, met den meesten ernst een kaartehuis te bouwen.

Wij, die Just gezien hebben als de frissche kavalier, met zijn napelsche zijden kousen, toen hij zoo schuchter zijn hof bij

* Van Lennep.

† Te onderstellen; want in Mei 1656 werd van dáar een ‘kraemkindt’-jen van hen begraven.

Baertiën kwam maken, zouden hem bij de herinnering moeilijk herkennen, zoo vervallen ziet hij er uit, al dragen zijn kleêren nog geene sporen van armoede.

Baertiëns gezondheid heeft weêrstand geboden aan den drang van het lijden; een weinig vermagering misstaat der 41-jarige vrouw niet; en als zij in de kaars ziet, en met die fraaye vingers van altoos, ditmaal een garen-, geen gouddraad, door de naald steekt, ondergaat men onwillekeurig den indruk eener schoonheid, wier harmoniën door geen kleed van lompen zouden te verstoren zijn. Zij werpt nu en dan een weemoedigen blijk op het kaartehuis, dat haar zoontjen bouwt, en zucht dan.

'Heb-je nu nog betalingen te doen, man?' zegt ze.

Just heft het hoofd op, werpt een rolletjen papier, waarmeê hij heeft zitten te spelen, in de haard, wrijft zich over het voorhoofd en zegt: 'Ja, den wissel van Ricci! ik heb dien Napolitaan, als ouden handelsvriend, niet kunnen weigeren zijn tratta van 300 *scudi* te accepteeren; hij zoû mij in tijds dekken. Hij heeft het vergeten, zoo als ze mij altóos vergeten!'

- 'Maar, man, waarom stel je je dan ook zoo licht borg? - Na onze ongelukken, en nu je makelaar bent, hadt je dat goed kunnen weigeren.'

- 'Ben-je dan vergeten,' zegt hij, 'wat groote verplichtingen ik aan die familie heb?..... Heeft zijn dochter je borstbeeld niet gemaakt? Het is haar goed betaald; maar zulke dingen zijn met geen goud op te wegen....'

Dit blijk zijner liefde deed Baertgen áan. Zij ging bij hem staan, ging met hare vingeren door zijn haren, en kuste hem op het voorhoofd.

'Hoû-je dan altijd nog zoo véel van me, Just?' vroeg zij, met bewogen stem.

'Vraag je dat nog, Baertiën?' riep hij. 'Voor wie heb ik naar rijkdommen getracht? Voor wie zal ik het lot nog op nieuw gaan uitdagen? - Voor wie,' voegde hij er stil bij, 'heb ik zelfs dingen gedaan, die....'

Zij sloot hem den mond. 'Ach,' zeide ze, 'spreek het niet uit! O zeker, ik ben schuldig, de schuldigste,' fluisterde zij.

- 'Neen, Baertiën,' zeide hij: 'ik, als de man, had verstandiger moeten zijn! Maar is het mij aan te rekenen, dat ik er trotsch op was de liefste vrouw van het land te hebben?'

Terwijl zij zoo spraken, had het dochtertjen Maria den klei-

nen Joost buiten de kamer getroond. In dit oogenblik ging de klopper aan de voordeur en men hoorde spreken op de stoep.

De echtgenoten ontzett'en lichtelijk en luisterden. Zij hoorden nu niets meer dan het tikken der gangklok.

Maar een oogenblik daarna opende men de huisdeur, en Maria kwam haastig binnen, om te zeggen, dat de neven De Wolff en Van der Vecht vader wenschten te spreken.

Just en Baertgen zagen elkander met ongerustheid aan, en zeiden te gelijk: 'Verzoek te Heeren om binnen te komen.'

Baertgen zett'e zich aan de tafel; Just ging naar achter, om de Heeren door de binnenkamer te ontvangen.

Joan de Wolff en Jacob van der Vecht waren zwagers, beide aanzienlijke kooplieden* (al voerde Joan maar den titel van 'Sijcraemer'), zwagerszoons en -schoonzoons van den dichter Vondel.

Jacob van der Vecht, die een jaar of acht ouder was dan Joan en de vijftig achter den rug had, trad het eerst binnen. Baertgen reeds op en verzocht de Heeren, meer met een heusch gebaar dan met woorden, plaats te nemen.

De Wolff nam het woord: 'Baerte-nicht,' zeide hij, 'wij komen je een tijding brengen, die van geen aangenamen aard is. Gij weet, dat we Justus reeds voor een paar jaar hebben aangeraden, ter voorkoming van nieuwe moeilijkheden, het land te verlaten, en onder behoorlijk toezicht, zijn fortuin in Oost-Inje te gaan beproeven.... Maar Just was daar niet toe te bewegen... Ondertusschen, daar moest raad geschaft worden...'

- 'Ja, neef Hans,' riep Justus uit, De Wolff den voornaam gevend, dien hij in hun kindsheid plach te dragen: 'je hebt volkomen gelijk: ik heb mijn onrecht ingezien: het kan zóor niet langer gaan... Och, ik twijfel niet, of je zult ook Baertiën bereid vinden, om met me scheep te gaan.... maar ik ben nog niet door al mijn obligo-s heen...'

- 'Verontrust je daar niet over,' zeide Van der Vecht 'Ik heb, buiten mijn schade, voor den wissel van Ricci kunnen interveniëeren. We hebben alles klaargemaakt; het passagiegeld is betaald.... maar Baertiën kan niet meê....'

- 'Neen,' zeide de Wolff zich zelf aanmoedigende, 'Baertiën kan niet meê.'

- 'O God! moest ons dat nog overkomen!' riep de vrouw,

* Van der Vecht was lakenkooper. V.L., VII, 632.

en bedekte zich, op de tafel leunend, het gelaat met de handen.

‘Baertiën nie meê!’ riep Just, en werd zoo bleek als zijn linnen. ‘Maar, Heeren! dan ga ik óok niet.’

- ‘Je zult wél,’ zeide Van der Vecht.

‘Maar ik ben toch vrij man!’ riep Just. ‘Ik zal vader gaan vragen, of dat een behandeling is!’

- ‘Vader excuseert zich van je nog vóor je vertrek te ontmoeten!’ zeide de Wolff op zachten toon.

‘Mijn God!’ riep Just: ‘dat is verschrikkelijk! Vader, die me verstoot.’

- ‘Hoe heb-je hém, zijn zaken, zijn naam behandeld!’ zeide Van der Vecht. ‘Heeft hij geen 40,000 guldens bij je akkoord laten zitten? - Ben-jij geen oorzaak dat hij dat postjen in den grooten lommerd heeft moeten aannemen?’

Just verviel in een mijmering. Hij leunde zijn hoofd aan den hoogen schoorsteen.

De Heer Van der Vecht haalde een opgerold pergament uit den zak. De Wolff fronste lichtlijk het gelaat, als of hij het slaan van een grooten slag nog voor onnoodig hield.

Plotselijk keerde Just zich om, en zeide: ‘Ik ga niet; ik scheî me niet van mijn huisvrouw.’

- ‘Vrindtje,’ andwoordde de Heer van der Vecht, dan moeten we je aanzeggen, dat je wél zult gaan: want dat in Burgemeesterskamer aldus besloten is.

- ‘O God! een vonnis!’ riep Baertiën, trad op haar man toe, en omhelsde hem. ‘Wij hebben samen misdaan, Just,’ zeide zij, ‘laat het ons samen moedig dragen. Moeten wij een tijd gescheiden zijn - wie weet wat een gelukkige toekomst of zich, over weinige jaren, voor ons nog weêr opent.’

- ‘En wanneer, wanneer wordt dat gruwzame vonnis uitgevoerd?’ vroeg Just. ‘Zal ik gevangen genomen worden? Zal men mij boeyen?’

- ‘Wel neen, Just,’ andwoordde de goedhartige Jan de Wolff: ‘als ge u goedschiks tot de reis laat vinden, zal je geen leed geschieden.’

- ‘Maar je vertrek is op overmorgen bepaald,’ voegde Van der Vecht er bij.

‘Overmorgen!’ riepen Just en Baertiën te gelijk, op wanhopigen toon.

‘En mijn uitrusting!’ zeide Just.

‘Nicht Agnes heeft daarvoor gezorgd,’ andwoordde De Wolff - hiermeê zijne vrouw, de vermaarde Agnes Block, aanduidende.

‘Och ja, als nicht Baertiën morgen de overkleêren maar zoo wat bij-een-pakt,’ zeide Van der Vecht, ‘dan gaat alles van zelf.’

- ‘Wij zullen u komen afhalen,’ zeide de Wolff.

‘En vader!’ -

- ‘Vader - zult gij niet meer zien,’ andwoordde de Wolff: ‘hij is, met Anna, bij mij, buiten.’

VI.

En de 2^{den} dag daaraan, naderden den steiger nabij den Schreyerstoren, te midden van het gewoel veler personen, die elkaâr vaarwel zeiden en die bezigen matrozen hun bagaadje aanbevolen, ook Just van den Vondel, die zijn vrouw onder zijn éenen arm had en zijn éenig dochtertjen onder den anderen. Ook zijn oudste zoontjen was er bij; en op een paar passen afstands volgden de Heeren Van der Vecht en De Wolff.

De boot, die Just naar boord zoû voeren, lag aan den steiger. Aan de koffers van den tobbert was niet veel in te laden. Het schip lag op zijn vertrek, met den voorsteven naar Pampus gekeerd. Als de wind gunstig bleef en er geen vorst tusschenbeide kwam, zoû men, hoewel het December was, eenmaal aan Texels reede, dadelijk zeilen.

Sints lang waren de juweelen, die het borstkruis omgaven, door Just in der tijd aan Baertiën geschonken, met gemeen overleg te gelde gemaakt; maar het zilveren kasjen in kruisvorm was nog aanwezig.

Baertiën had daarin van Just, door een romeinsch geestelijke, een stukjen van het echte kruis des Heilands gekregen; in die onderstelling noemt Vondel het, in zijn gedicht, een ‘heiligdom’.

Toen zij nu, met diepe aandoening elkaâr vaarwel hadden gezegd, Justus vrouw en kinderen nógmaals omhelsd had, kreeg Baertiën uit haar beugeltasch een klein pakjen, dat zij Just nog gaf, met de woorden: ‘Hier heb je het kruis, het teeken des lijdens; ik heb er wat haren van een boetende Magdalena om heen gewonden.’

En met dat *souvenir*, met die blonde haarlok, die, ontrold, misschien twee amsterdamsche ellen lengte had, was de uitwijkeling op het punt in de boot af te klimmen, toen iemant, ‘die hem toch zóo niet wou laten vertrekken,’ den steiger op kwam loopen. Het was de 72-jarige vader, die omtrent de gelukkige stemming van den goedhartigen loshoofd was ingelicht. Hij drukte hem aan zijn hart. ‘Anna ligt buiten ziek,’ zeide hij; ‘maar wenscht u Gods zegen.’[7.)]

Daarop gaf hij zijn zoon nog een schrijven mede voor den Heer Rijcklof Goenszen, Kommandeur ter Zee en extraordinaris Raát in Indië; en de krachtige riemslagen van twee matrozen voerden den armen Just naar boord*

VII.

Hij is op die zeetocht overleden. Hoe lang Baertgen hem overleefd heeft, is niet bekend.

Het zoontjen, dat wij het kaartehuis zagen bouwen, liep het in de waereld óok niet meê; ik zal daar, bij later gelegenheid, van verhalen.

Het lieve dochtertjen M a r i a bereikte slechts den ouderdom van 20 jaren. Met de laatste regels der ‘Uytvaert,’ haar door en 81-jarigen goortvader gewijd, zalik deze studie besluiten:[8.)]

Wat herquam van het enckel Een
Doolt, als in ballingschap verschoven;
Vint geene rustplaets hier beneên;
En zoeckt het Vaderlant daer boven.

Zoo waelt de lely van 't kompas,
Die met den zeilsteen wert bestreecken,
Rondom, en zoeckt de starlichte as,
Haer wit, waer van zij was versteecken.

* Van Lennep heeft hier, als meermalen, het rechte jaar niet. VII, 630 en volg.

Maria steegh met haer gemoedt,
Van werreltsche ijdelheên gescheiden
En los, naer dit volkomen goet,
Waertoe d'elenden 't hart bereiden.

Twee vleugels, ootmoet en gedult,
Verhieven haer uit aertsche dampen,
Daer 't eeuwigh' Een 't gebreck vervult,
En vleesch en geest niet langer kampen.

Haer leste stem en âem was GODT,
De troost der aengevochte harten,
Het beste deel, en hooghste lot.
Zoo voer ze heene uit alle smarten.

Wat kroontghe, op dat uw liefde blijck',
Met paerle, zilver, en gesteente,
En palm, en roosmarijn, het lijck?
O Speelnoots, dit 's een dor gebeente.

Zij leefde tien paer jaren lang,
Maer nu van 's werrelts last ontbonden,
Verwachte om hoogh geen' ondergang.
Het hemelsche uurwerck telt geen stonden.

Een rey van Englen kroon' de ziel
Met lauwerier in 's Hemels hoven,
Nu 't kleet des lichaems haer ontviel.
Zy noode ons met gebên Daer-boven.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Genealogie van Baertgen Hooft en van Vondels kleinkinderen.

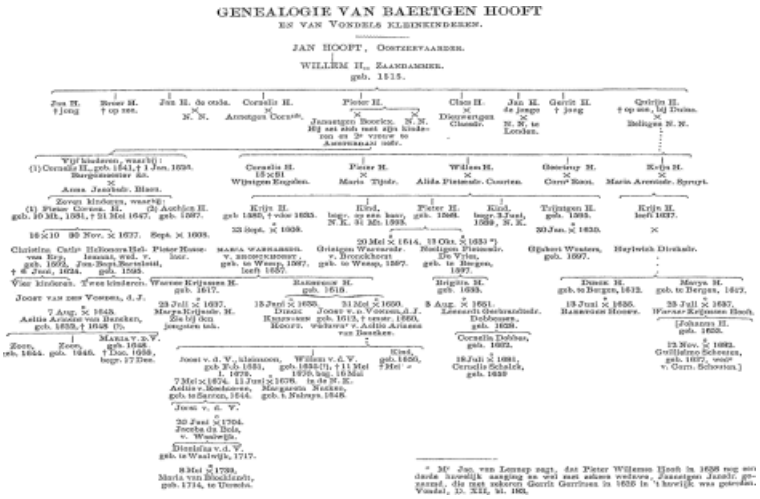

Eindnoten:

1.) Mr. J. Van Lennep heeft zich (VI, 41, XII, 236) eene verkeerde voorstelling gemaakt van de betrekking die Baertgen Hooft op Amersvoord had. In deze plaats woonde de katholieke (thands, meen ik, uitgestorven) familie Hooft van Huysduynen, die echter aan de Amsterdamsche Hoofden niet verwant was, en een ander wapen voerde (een zilveren brabbe in een lazuren veld: voorkomend bij de wapens der regentuur van het K. Jongensweeshuis alh.). Baertgen Hooft, hoewel zij insgelijks in Amersvoord gewoond heeft, was wel deugdelijk eene *Amsterdamsche* schoonheid en, door vader en moeder beide, oomzegster van den Pieter Willemsen, wiens drie huwelijken door Van Lennep vermeld worden (XII, bl. 183). Of de 'tak, waar Vondels schoondochter toe behoorde, Roomsch bleef', zoo als Van Lennep zegt, blijkt niet met volkomen zekerheid: het zoû met al die noordsche huwelijken (zie de Geslachttafel) vreemd zijn. De gebroeders Krijn Willemsen en Pieter Willemsen Hooft hebben roomsche kinderen gehad (Baertgen was er één van); maar daarom komt het zoo veel te vreemder voor, dat de vader hunner vrouwen, de gezusters Van Bronckhorst uit Weesp, in die stad het ambt van Schepen zoû bekleed hebben (Van Lennep, XII, 183).

2.) In vriendschappelijk verkeer stond Geeraardt Brandt stellig niet met Vondel, toen Hoofts uitvaart in den Schouwburg met proza van den horlogiemaker proponent gestoffeerd werd en Vondel hierbij tegenwoordig was, anders zoû hij zich niet vermeten hebben ten zelven jare (1647) de bekende Voorrede tot het door hem uitgegeven 2de deel der Rotterdamsche kl.-8°-editie van Vondels Poesy den edelen dichter naar het hoofd te slingeren: want al is die Voorrede voor 1° Jan. en dus anteriëur aan Hoofts overlijden, dat in Mei plaats had, er moesten verscheiden jaren verloopen eer de auteur er Vondel zijn leedwezen over betuigde. Zie *Leven v.V.*, bl. 55, Van Lennep zegt, dat de *beide* drukken te Schiedam het licht zagen, IX, 145. Bij Brandt zelf lezen we, dat de eerste te Rotterdam verscheen.

3.) Daar zijn twee transporten van een 'thuyn, buiten de S. Anth.-poort op 't Moolenpadt': één ten gevolge van een verkoop van 20 Juni 1648 aan Adriaen Hendrickszen Bruyningh, door Joost van de Vondel de Jonge (Dr P. Scheltema, *Aemstel's Oudh.*, IV, 161); één van 14 Juli 1656, van Giertje van Bancken, weduwe van Joost Bourgonje, en namens de kinderen van Aeltgen van Bancken (en den zelfden Joost v.d.V.d.J.) op Jacob Lambertszen, voor ƒ 1000: - (Zie *Register van Quytscheldingen*, ten Stadhuize: 1 Juny 1656: 8 Juny 1657). Zijn dit twee verschillende tuinen? - Hadden Ariaen v. Bancken en Joost Jr., beide, een tuin buiten de St. Anth.-Poort aan 't Molenpad, dat Joost den zijne verkoopen kon en de kinderen uit zijn eerste huwlijk nog eigenaren voor de helft in dien van den moederlijken grootvader bleven? 12 M^{t}. 1657 wordt een

tuin ter zelfder plaatse overgedragen door Hendrick Wijnantsz. op Pieter Blesen, voor ƒ 1400: - (zelfde *Reg.*).

4.) Deze poort is vóor de 4de uitlegging, nog in 1636 van steen herbouwd; aan 't einde der St. Antonis- of Joden-Breêstraat. Wag. I, 47.

5.) Eene schilderij van Carel van Savoy vermeldt Wagenaar, *Amst.*, II, bl. 213. Zij was geplaatst in de kerk op de Boommarkt, ter stede, waar de timmerman Lomans aan 't bouwen is. De gemeente is later verhuisd naar 't Cingel over 't Koningsplein.

6.) Het eerst gedrukt in den bundel *Verscheyde Nederduytsche Gedichten*, door den uitgever opgedragen aan den portretschilder Geeraardt Pietersen van Zijll, in 1651.

7.) Eene gevoelvolle teekening van dit afscheid, in welke een uitmuntend talent van schikking, en eene groote juistheid van proportie en kleurverdeeling is ten toon gespreid, heeft de Heer Ch. Rochussen tot Van Lenneps Vondel bijgedragen. Zie Dl. VII, bl. 631.

8.) Den 17den Dec. 1668 werd Maria v.d.V. in de N. Kerk begraven (Dr P. Scheltema, *Amst. Oudh.*, IV, bl. 164); zij 'quam' van de Princegragt, en woonde derhalve ook toen waarschijnlijk bij haar tweede moeder. Dat zij bij den grootvader gewoond zoû hebben berust dus op een misverstand; daar Vondel, zegt men, terstond uit de Warmoesstraat naar 't Cingel is verhuisd: maar Brandt is tegen Baertgen Hooft zeer ingenomen en fingeert daarom, dat de 'dry kinderen' (van Aeltgen van Bancken) 'namaals by den grootvader woonden, en in de bloem hunner jeught overleden.' Zoo moest het verhuizen van Vondel en Anna, toen Joost en Baertgen het winkelhuis betrokken, worden toegeschreven aan 's 'ouden man' 's 'verdriet', waardoor hij 'van hun af ging woonen'; net als of er voor een dichter geen andere reden bestaan kon, om uit eene winkelneering te vluchten, die hij nooit bemind had; en uit een huishouden met 5, 6 kinderen.

De agrarische toestand van Rusland na de opheffing der lijfeigenschap.[1]

De grooté hervormingen, die Rusland in de laatste jaren heeft ondergaan, hebben haar grond in de ongelukkige uitkomst van den oorlog met de Westersche Mogendheden. Wat de ramp van Jena in 1806 voor Pruisen is geweest, zijn de neerlagen in de Krim in menig opzicht voor Rusland geworden: een keerpunt in zijn ontwikkeling, het begin van een nieuwen tijd.

De laatste jaren der regeering van keizer Nikolaas waren voor Rusland jaren van bijna ondragelijken druk. De revolutie van 1848 had hem tot een volkomen Aziatischen despoot gemaakt. Het Russische rijk moest worden afgezonderd van het Westen, de bakermat der omwenteling; alles, wat de geesten in beweging kon brengen, werd angstig bespied en geschuwd. De letterkundige producten van het Westen waren aan een

1 Zie de studie van den Heer N.G. Pierson over ‘De Dorpsinstellingen in Rusland’, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, jaargang 1867, blz. 459 vlg. De schrijver vestigt daarin de aandacht op de overeenkomst, die in sommige opzichten bestaat tusschen de agrarische vraagstukken in Rusland en onze koloniale quaestie. Zie verder: ‘Die ländliche Verfassung Ruszlands’, von August Freiherrn von Haxthausen, 1866. - ‘Russlands ländliche Zustände seit Aufhebung der Leibeigenschaft.’ Drei Russische Urtheile, übersetzt und commentirt von Julius Eckardt, 1870. - Julius Eckardt, ‘Baltische und Russische Culturstudien,’ 1869, en ‘Jungrussisch und Altlivländisch’, 1871. - ‘Russland am 1 Januar 1871, von einem Russen.’ - Schédo-Ferroti, ‘Le patrimoine du peuple’, 1868. - Émile de Lavaleye, ‘Les formes primitives de la propriété’, I, Revue des deux Mondes, v. 1 Juli 1872. - Nadat dit artikel geschreven was, verscheen een geschrift van L. von Wurstenberger, ‘Die gegenwärtigen Agrarverhältnisse Russlands’. Het oordeel van den schrijver komt op de voornaamste punten met de aangehaalde ‘Drei Russische Urtheile’ overeen.

strenge censuur onderworpen, de wetenschap werd met de kleingeestigste middelen onderdrukt. De keizer vreesde zelfs de stoffelijke ontwikkeling van zijn rijk. Alleen op de militaire grootheid van Rusland was zijn belangstelling gevestigd.

In den waan zijner onoverwinnelijkheid begon Nikolaas den oorlog tegen ‘de heidenen’ van het Westen. Die oorlog was de ondergang van zijn regeeringsstelsel en deed hem de bittere gevolgen ondervinden van het absolutisme, dat alle kracht en zelfstandigheid bij zijn onderdanen had onderdrukt. De strijd tegen den ‘zieken man’ openbaarde de ziekte, waaraan Rusland zelf leed, het diep bederf in alle deelen van den staat.

Slechts kort overleefde de keizer de rampen van zijn rijk. Den 2^{den} Maart 1855 overleed hij.

Het Russische volk ademde vrijer bij de tijding van zijn dood. Men wist dat de troonsopvolger, ofschoon in de zuivere leer van het absolutisme opgevoed, een man was van een milden geest, maar bovendien was de overtuiging gevestigd, dat het oude stelsel, ook met den besten wil, niet meer was te handhaven, dat de noodzakelijkheid dwong een nieuwen weg te betreden. De overtuiging, dat de neerlagen der Russische legers tevens de neerlaag waren van het oude regeeringsstelsel, matigde bij velen de smart over de rampen van hun vaderland.

De eerste hervormingen van Alexander II, - de opheffing der beperking van het aantal studenten aan de universiteiten, de afschaffing der hooge sommen voor reispassen, de vergunning tot het uitgeven van nieuwe dagbladen en tijdschriften, - wekten een enthousiasme, dat bewees, hoe weinig keizer Nikolaas zijn volk had verwend. Maar bij die eerste hervormingen kon niet worden stilgestaan. De gisting, eenmaal verwekt, was niet meer te stuiten; de eischen der openbare meening, nadat zij begonnen was haar macht te doen gelden, werden stouter en onweerstaanbaarder.

Een geweldigen invloed oefende de drukpers, die als een nieuwe macht optrad. Een man verscheen op het tooneel, die als journalist een zeldzamen invloed heeft uitgeoefend en de openbare meening een tijdlang bijna volkomen heeft beheerscht: Alexander Herzen. Hij was een der eersten, die het inzagen en verkondigden, dat de oorlog met de Westersche mogendheden de val van het despotisme van keizer Nikolaas zijn moest, dat de verloren slagen aan den Donau en in de Krim overwinningen waren van de zaak der vrijheid in Rusland.

Het was natuurlijk, dat de ontwakende vrijheidszin in de cerste plaats in verzet kwam tegen de instelling, die meer dan 22 millioen menschen in slavernij hield en die Rusland buiten de beschaafde wereld plaatste: de lijfeigenschap. Tegen die instelling waren de eerste slagen van Herzen gericht; hare afschaffing beschouwde hij als de eerste voorwaarde van Ruslands wedergeboorte. Het gold hier niet alleen de vrijmaking van millioenen Russische onderdanen en dus de toepassing van een humaniteitsbeginsel, maar ook een hervorming van uitgestrekte politieke gevolgen.

Keizer Alexander zelf was overtuigd, dat een zijner eerste zorgen aan het lot der boeren moest zijn gewijd, en reeds terstond na zijn troonsbestijging opende hij, ofschoon in de verte, het uitzicht op afschaffing der lijfeigenschap. Hij wenschte daarbij zooveel mogelijk in overeenstemming met den adel te handelen. Bij de kroning te Moskou in September 1856 gaf hij aan de vergaderde adelscorporaties zijn verlangen te kennen, dat zij het initiatief zouden nemen. In den loop van 1857 werd een commissie tot voorbereiding benoemd. Evenwel, een aanzienlijk deel van den adel was niet gezind om onvoorwaardelijk tot de afschaffing der lijfeigenschap mede te werken en zijn voornaamste privilege zonder vergoeding prijs te geven. Men verlangde niet alleen schadeloosstelling voor de vrij wordende lijfeigenen, maar ook staatkundige rechten van de regeering. De meest bescheidenen vroegen uitbreiding van de bevoegdheid der adelscorporaties, anderen wenschten een parlement, uit de adellijke lichamen samengesteld, om over de emancipatie te beraadslagen; sommigen zelfs waagden het van een constitutie te spreken.

Toen de regeering zag, dat de adel zijn medewerking afhankelijk wilde maken van de verkrijging van staatkundige rechten en dat van de adelscorporaties geen spoedige oplossing van het groote vraagstuk was te wachten, nam zij de zaak der emancipatie meer onmiddellijk in handen en benoemde in 1859 een nieuwe commissie. In twee jaren was het ontwerp der emancipatiewet voltooid. Den 3^{den} Maart 1861 verscheen de wet, waarbij de lijfeigenen vrij werden verklaard. In het manifest, waarbij de keizer de opheffing der lijfeigenschap proclameerde, verklaarde hij, dat het werk der emancipatie een nalatenschap was van zijn voorgangers, een taak, die, onder de leiding der Voorzienigheid, door den loop der gebeurtenissen aan zijne handen was toevertrouwd. -

Om den toestand, die bij de opheffing der lijfeigenschap bestond, en de vragen, die zich daarbij voordeden, te begrijpen, is het noodig op te klimmen tot den oorsprong dier instelling.

Men zou *a priori* meenen, dat de lijfeigenschap in Rusland een overblijfsel was uit barbaarsche tijden, uit den ruwsten toestand der maatschappij. Die meening evenwel wordt door de geschiedenis niet bevestigd. Haar oorsprong is van betrekkelijk jeugdige dagteekening; eerst op het einde der zestiende eeuw is zijn ontstaan. Tot op dien tijd werden er slechts weinige lijfeigenen gevonden; het waren krijgsgevangenen, gekochte slaven en personen, die zich vrijwillig, ofschoon wellicht door nood gedwongen, in dienst van grondbezitters hadden begeven. De grond was voor het grootste deel domein van den staat, voor een ander deel in het bezit van den adel. Bovendien waren er, althans later, gronden, die als domein aan de keizerlijke familie toebehoorden. De velden werden bebouwd door de boeren, die, in gemeenten vereenigd, daarop woonden en voor het gebruik van den grond pacht betaalden. In sommige streken evenwel bracht de adellijke grondeigenaar een scheiding in zijn velden en nam een deel in zijn onmiddellijk bezit, terwijl het andere gedeelte aan de boeren werd afgestaan, die, als betaling voor het gebruik dezer velden, de gronden van hun heer moesten bewerken, m.a.w. pacht *in natura* opbrengen. De heeren hadden bovendien een aantal dienaars, die op de gronden woonden, welke zij voor zich hadden behouden en die in hun onmiddellijken dienst stonden. De gemeenten kenmerkten zich oorspronkelijk door een zeer patriarchaal karakter en bezaten een uitgebreide autonomie. In den ‘raad der Oudsten’ werd een gemeenschappelijke vader der gemeente gekozen, die over de gemeenteleden politiemacht en de lagere rechtspleging uitoefende. De gronden werden, waarschijnlijk reeds vanouds, in gemeenschap bezeten, zoodat ieder gemeentelid aanspraak had op een gedeelte der velden, die telkens op nieuw werden verdeeld.

De boeren nu, die op de gronden van den adel woonden, - de landbouwers, die tot de domeinen behoorden laten wij thans rusten, - hadden slechts hunne verplichtingen tegenover de heeren te vervullen, maar waren overigens vrij. Hadden zij aan die verplichtingen voldaan, dan konden zij de gemeente verlaten en gaan waarheen zij wilden. En van dat recht werd ruim ge-

bruik gemaakt. Men onttrok zich aan harde heeren, ging van de minder gegoede tot de rijkere grondbezitters over, verliet de onvruchtbare streken en zocht de meer bevoorrecht op. Het was de natuurlijke toestand van een land van een zeer ongelijke vruchtbaarheid en met een dunne bevolking. Die vrije, nomadische beweging was natuurlijk lastig voor de heeren en ten nadeele der onvruchtbare streken. De adellijke grondbezitters, vooral de min gegoede, waren somtijds plotseling zonder arbeiders, onvruchtbare streken werden ontvolkt. Ook de staat ondervond de gevolgen. Het viel toch moeilijk van die vlottende bevolking belastingen te heffen. En wat de boeren zelf betreft, zij verloren met het heen en weder trekken veel tijd en geraakten aan een zwervend leven gewoon.

Die nadeelige gevolgen waren de aanleiding, dat de regeering in den natuurlijken toestand ingreep en aan de vrije beweging der boeren een einde maakte. In 1593[1] werd een ukase uitgevaardigd, die het heen en weder trekken der landbouwers verbood; zij moesten blijven in de gemeente, waartoe zij behoorden op den dag, waarop de wet van kracht werd. Zoo werden zij gebonden aan den grond, dien zij eenmaal bewoonden. Geen wonder, dat de St. George's-dag, de dag, waarop de dwangmaatregel begon, in de volksliederen en verhalen voortleefde als de groote ongeluksdag van den Russischen landbouwer. Spoedig daarna werd bepaald, dat ook zij, die in den onmiddellijken dienst der heeren stonden, wanneer zij reeds een zekeren tijd hadden gediend, hun meesters niet meer mochten verlaten en door deze niet meer ontslagen worden.

De wet van 1593, ofschoon zij in 1601 door den czaar Gudunof voor tijdelijk werd verklaard, bleef van kracht. Haar oorsprong was niets anders dan een verbodsbepaling, een maatregel tot bescherming van den adel en om volksverloop uit minder vruchtbare streken te verhoeden. Wat betreft de opheffing van de vrijheid der dienaars van den adel, zij was somtijds even drukkend voor de heeren, die voortaan in dure tijden hun knechten in dienst moesten houden, als voor de dienaars zelf. De oorsprong van dezen laatsten maatregel schijnt geweest te zijn, dat de dienaars soms in grooten getale werden ontslagen en dan als landloopers rondzwierven of zich aan rooversbenden aansloten.

1 Dit jaartal is ontleend aan Schédo-Ferroti, die naar den Russischen geschiedschrijver Karamsin verwijst.

Uit de opheffing van het recht der boeren om zich vrij te verplaatsen, heeft zich de lijfeigenschap met al haar gevolgen ontwikkeld. Nadat de boeren aan den grond, waarop zij eenmaal woonden, waren gebonden, kon het niet anders, of zij moesten in een toestand van afhankelijkheid van hunne heeren geraken. Het middel om aan de willekeur der adellijke grondbezitters perken te stellen, was hun ontnomen. Wel bleef aanvankelijk, op vele plaatsen, uit kracht der gewoonte, een patriarchale betrekking tusschen heeren en boeren bestaan, maar de landbouwers konden niet meer beletten, dat de heeren hun de wet stelden. De lijfeigenschap begon zelfs tot slavernij te naderen, toen de heeren zich het recht toeëigenden om hunne boeren naar welgevallen te verplaatsen en te verkoppen.

Onder Peter den Groote kwam de lijfeigenschap in een nieuwe phase; hij was het, die haar een wettelijken vorm gaf. Dezelfde man, die Rusland voor de Westersche beschaving opende, heeft een toestand bevestigd, met de eerste begrippen van menschelijkheid in strijd. De heeren namelijk werden verantwoordelijk gesteld voor de betaling van de hoofdelijke belasting, die de boeren aan den staat moesten opbrengen, en voor de levering van recruten aan het leger; bovendien moesten zij de armen en zieken onderhouden. Tegenover die verplichtingen nu moesten uitgebreide rechten staan; de heeren toch konden niet gedwongen worden aan de eischen van den staat te voldoen zonder een uitgestrekte macht over de boeren te bezitten. Zoo werd de adel geschoven tusschen de regeering en den boerenstand en gaf de staat zelf aan de grondbezitters een macht in handen, die tot misbruik en onderdrukking aanleiding moest geven.

Het is natuurlijk, dat de autonomie der gemeenten, door de verhouding, waarin de heeren tot de boeren werden geplaatst, geschonden werd. Was vroeger de politiemacht over de gemeenteleden door den Oudste uitgeoefend, thans ging zij op den heer over, wiens belang medebracht, dat hij op de aangelegenheden der gemeente en op de leden afzonderlijk toezicht hield. In vele gevallen evenwel had de nieuwe toestand, ofschoon de autonomie der *gemeenten* verzwakkende, juist een versterking van de macht der *Oudsten* tengevolge. Wanneer de heeren namelijk niet op hunne goederen in de nabijheid der dorpen leefden, of al hunne gronden aan de gemeenten hadden afgestaan, dan stelden zij den Oudste van het dorp verantwoordelijk voor de nakoming van de verplichtingen der gemeenteleden.

Het gevolg was, dat de Oudste, om zijn taak te kunnen vervullen, zich dezelfde macht over de dorpelingen moest toeëigenen, die anders de heer uitoefende[1].

Peter de Groote zelf ging de adellijke grondbezitters voor in willekeurige behandeling der boeren. Duizende kroonboeren werden naar de fabrieken van den staat verplaatst en dienst-

1 Wij vermelden hier de verschillende gevoelens omtrent den oorsprong van het communaalbezit in Rusland. Sommigen meenen, dat het van zeer ouden datum is, anderen, dat het eerst na de invoering der lijfeigenschap is ontstaan. Haxthausen, een der eersten, die buiten Rusland de aandacht op het Russische communaalbezit hebben gevestigd, geeft deze voorstelling: De eerste bevolking van Rusland was langs de rivieren en stroomen gevestigd; van daar uit verspreidden zich volkplantingen in het binnenland, die aanvankelijk kleine, patriarchale vereenigingen vormden, zonder onderling verband. De grond werd door iedere vereeniging gemeenschappelijk bezeten; individueel bezit was er niet. Later vormde zich het denkbeeld, dat de geheele bodem, de 'heilige Russia', toebehoorde aan het geheele Russische volk, dat door den Czaar werd vertegenwoordigd, als hoofd der volksfamilie. Aan den Czaar, als opperhoofd, meende men, was de verplichting opgelegd, om voor ieder van zijn onderdanen te zorgen en aan iedere gemeente gronden aan te wijzen, die dan wederom onder de gemeenteleden moesten verdeeld worden. Maar die velden werden slechts tijdelijk gegeven; zelfs de edellieden, welke met gronden werden begiftigd, ontvingen die niet als een onherroepelijk geschenk. - Geheel anders is de voorstelling, door Schédo-Ferroti, op gezag van een der eerste Russische geschiedschrijvers, Karamsin, gegeven. Volgens hem is het gemeentebezit geen overblijfsel uit de vroegste tijden, maar eerst van het einde der 16de eeuw afkomstig. Oorspronkelijk, meent hij, stonden de heeren aan iederen landbouwer afzonderlijk gronden ter bebouwing af en handelden bij het vaststellen der voorwaarden en bij het ontvangen der pacht met iederen boer afzonderlijk. Het waren vrije overeenkomsten, die met de verschillende landbouwers gesloten werden. In het begin na de invoering der lijfeigenschap bleven de heeren waarschijnlijk met de boeren afzonderlijk onderhandelen. Op den duur evenwel vonden zij al die verschillende rekeningen te omslachtig en begonnen met de *gemeente* te rekenen. Deze werd verantwoordelijk voor de betaling der leden. Tegenover den eisch nu der gemeente, dat ieder harer leden een deel der geheele pachtsom, die de grondbezitter had bedongen, betalen zou, stond de verplichting van hare zijde om aan ieder gemeentelid een stuk grond te geven. De velden gingen in communaalbezit over en werden periodiek onder de gemeenteleden verdeeld. De commune, die vroeger alleen een administratief karakter had bezeten, werd nu ook een landbouw-corporatie, die in het bezit was van velden. De gemeente, oudtijds slechts een 'unité administrative', werd thans bovendien een 'unité agricole.' - Wij wagen het niet een bepaalde uitspraak te doon omtrent den oorsprong van het Russische gemeentebezit. Alleen komt het ons onwaarschijnlijk voor, dat, gelijk Haxthausen aanneemt, een bepaalde theorie omtrent den eigendom van den grond bij het geheele volk zou hebben bestaan. Ook de voorstelling van Schédo-Ferroti schijnt ons een kunstmatige verklaring van een instelling, die eveneens bij andere volken wordt gevonden en in een onwillekeurig ontstane volksgewoonte haar grond kan hebben.

baar gemaakt aan de plannen van den Czaar, om Rusland te beschaven. Dat feit verdient opmerking. De oorsprong der lijfeigenschap was geweest het opheffen van de vrije beweging der boeren om het verloopen der bevolking in sommige streken tegen te gaan: het was een maatregel in het belang van het platteland. Maar die dwang begon zich weldra te wreken. Niet alleen de landbouw toch had behoefte aan werkkrachten, ook de zich ontwikkelende industrie eischte arbeiders. Maar nu het landvolk, - verreweg het grootste deel der geheele bevolking, - aan den grond, waarop zij zich eenmaal bevond, was gebonden, en het vrije toestroomen van arbeiders naar de plaatsen, waar hun krachten werden vereischt, gestremd was, moest men tot nieuwen dwang zijn toevlucht nemen.

Ook de particuliere boeren vonden een middel om aan den onnatuurlijken toestand tegemoet te komen, die door de dwangmaatregelen was ontstaan. Het werd namelijk gewoonte, dat de heeren aan hunne lijfeigenen verlof gaven, om hunne gemeente te verlaten en elders werk te zoeken tegen jaarlijksche betaling van een verlofgeld. Op nieuw was daarmee een ruime gelegenheid tot willekeur geopend. De heer behield het recht, om, na afloop van den termijn der verlofpas, den lijfeigene terug te roepen, een recht, dat kon gebruikt worden, om een hooger verlofgeld te bedingen. Kwam een lijfeigene, die zich in een stad had gevestigd, tot welvaart, dan was er hem alles aan gelegen, dat zijn verlof bestendigd werd; maar dikwijls moest die vergunning duur worden betaald. Onder Katharina II had dat stelsel zulk een uitbreiding verkregen, dat het bijna wederom leidde tot den toestand, die aanleiding had gegeven tot de lijfeigenschap. Zóó velen gingen voor korteren of langeren tijd elders werk zoeken, dat somtijds slechts grijsaards, vrouwen en kinderen in de dorpen achterbleven, tot schade van den landbouw.

Katharina, de bewonderaarster van Voltaire, wenschte een tijdlang het lot der lijfeigenen te verbeteren en dacht zelfs aan emancipatie, maar de oorlogen, die zij voerde, noodzaakten haar den adel te ontzien. Onder hare regeering werd de lijfeigenschap zelfs uitgebreid over West-Rusland en de Ukraine. Hier woonden de boeren als kolonisten op de gronden van den adel, wel aan velerlei willekeur blootgesteld, maar toch vrij; ook de dorpsinstellingen van Groot-Rusland werden hier niet gevonden. Maar toen die provinciën aan den opstand onder Pugatschef

hadden deel genomen, werden zij aan dezelfde belasting en aan dezelfde dienstplichtigheid als de Groot-Russische onderworpen. Ook hier werden de grondbezitters verantwoordelijk gesteld voor het hoofdgeld hunner boeren en moesten zij tegenover die verplichting uitgestrekte rechten ontvangen. Bovendien werden gedeelten der rijksdomeinen aan particulieren afgestaan; duizende kroonboeren gingen daardoor over in de handen van adellijke grondbezitters en werden lijfeigenen. Hun aantal werd onder Katharina waarschijnlijk met 4-5 millioen vermeerderd.

Nadat de reactie, die, ten gevolge der Fransche omwenteling in Rusland ontstond, een tijdlang de gedachten van het lot der lijfeigenen had afgeleid, keerde Alexander I, onder den indruk der toestanden, die hij in West-Europa had leeren kennen, ofschoon wankelend, tot hervormingsplannen terug. Een indirecte maatregel tot verbetering van het lot der particuliere boeren was de aankoop van adellijke goederen door den staat, waardoor de lijfeigenen, die daartoe behoorden, kroonboeren werden en de regeering het in haar macht kreeg hun toestand te verbeteren. In 1817 werd aan de boeren in de Baltische provinciën het recht van vrije beweging verleend, aanvankelijk echter tot hun kersspel beperkt; later werd het tot hun provincie, in 1847 eerst tot het geheele rijk uitgestrekt. De adel der Oostzee-provinciën kon zonder groote bezwaren tot dien maatregel medewerken, omdat het heen en weer trekken der boeren, dat de aanleiding tot de beperking hunner vrijheid was geweest, hier nooit in die mate als in Groot-Rusland had plaats gevonden.

Onder keizer Nikolaas heerschte er groote onzekerheid in den agrarischen toestand. Velerlei tegenstrijdige maatregelen werden genomen, concessies gedaan en plotseling teruggenomen, waardoor verwarring en ontevredenheid zoowel bij de boeren als bij den adel werden gesticht. Ook hier bleek het, dat vrije, natuurlijke toestanden meer waarborg geven voor geleidelijke overgangen, dan gedwongene en kunstmatige, die een aanhoudend ingrijpen, een voortdurende tusschenkomst der regeering noodig maken. Toch was er onder Nikolaas vooruitgang in het lot der landbevolking. De vijandige verhouding, waarin hij bij den aanvang zijner regeering tegenover den adel stond, was gunstig voor de boeren. Op groote schaal ging hij voort particuliere landerijen te koopen en tot staatsdomein te maken, waardoor wederom aan een aantal lijfeigenen de betrekkelijke weldaad ten deel viel kroonboeren te worden. Maar omgekeerd daalden

somtijds kroonboeren eenigszins tot den rang van lijfeigenen, wanneer van de staatsdomeinen aan particulieren werd weggeschonken. Met bedreiging van strenge straffen vernieuwde de keizer, tot groote ontevredenheid der adellijke grondbezitters, een vroeger verbod, om lijfeigenen te vervreemden, zonder den grond, waartoe zij behoorden. Voorts werden de heeren beperkt in hun recht om weerspannige lijfeigenen naar Siberië te zenden; sommige lichaamsstraffen werden verboden; de toestemming van den heer werd niet langer vereischt voor een huwelijk tusschen lijfeigenen, die tot hetzelfde landgoed behoorden. In 1842 werd aan de boeren toegestaan met hunne heeren contracten te sluiten omtrent de voldoening hunner pacht *in natura* of in geld. Het was een gewichtige concessie, omdat zij de erkenning der lijfeigenen als personen insloot. Evenwel, zóóver was de keizer van plannen tot emancipatie verwijderd, dat de autoriteiten bij circulaire werden aangeschreven te waken, dat uit het besluit van 1842 geen ijdele verwachtingen zouden geput worden en dat de lijfeigenen aan de wettige heerschappij der grondbezitters zich bleven onderwerpen.

Nadat de Krimoorlog was uitgebroken, geraakten de agrarische toestanden in groote verwarring, wederom door het aanhoudend ingrijpen der regeering. De staat had, ten behoeve der grondeigenaars, hypotheekbanken opgericht. Midden in den oorlog werden de kredieten opgezegd en kwamen de grondbezitters in groote verlegenheid. De regeering zag weldra, dat zij een maatregel had genomen, die den adel te gronde richtte, en schorste haar besluit. Maar de ontevredenheid, eerst bij de grondbezitters opgewekt, ging nu op de lijfeigenen over. Deze namelijk hadden, weinige jaren geleden, het recht verkregen om landerijen, die wegens schulden verkocht werden, tot het hoogste bod te koopen en hoopten nu hun voordeel te doen met den nood der grondbezitters door de opzegging der hypotheken. Die verijdelde hoop verbitterde het landvolk. Daarbij hadden buitengewone lichtingen plaats. Bloedige opstanden waren het gevolg, vooral in de Westelijke provinciën, waar de tradities van vroegere vrijheid nog het jongst en het levendigst waren. Een tot overmaat van ramp keerden velen, die als verlofgangers zich in de steden hadden gevestigd, tengevolge van de kwijning der industrie, naar hunne gemeenten terug en eischten, volgens hun recht, ondersteuning van hunne heeren. Eindelijk werd een aantal grondbezitters nog op een andere wijze getroffen.

Velen hadden de gewoonte hunne goederen met de lijfeigenen te verpachten, om of op reis te gaan of in een stad de ontberingen van het landleven te ontvluchten. In 1854 verscheen op eenmaal een besluit, waarbij het verpachten van gronden werd verboden, zoodat grondbezitters, die nooit op het land hadden geleefd, gedwongen werden zich op hunne goederen te vestigen.

Zoo had het dwangstelsel met zijn nasleep van gewelddadige maatregelen tot een verwarring geleid, die alle partijen verbitterde. Dat was een deel van den boedel, dien keizer Nikolaas aan zijn zoon naliet. Het kon aan Alexander II niet verborgen blijven, dat de toestand van den adel en van de landbevolking onhoudbaar was, en met recht kon hij verklaren, dat de opheffing der lijfeigenschap een nalatenschap was van zijn voorgangers. De troonsopvolger behoefde zich geen oogenblik te verwijten, dat hij een revolutionaire staatkunde inwijdde; de noodzakelijkheid maakte hem tot hervormer. -

Wij overzien nog eenmaal den toestand, die bij de opheffing der lijfeigenschap bestond.

De boerenbevolking was hoofdzakelijk samengesteld uit drie hoofdklassen:

1. De kroonboeren, die op de staatsdomeinen woonden. Hun aantal bedroeg ongeveer 22,500,000, - mannen en vrouwen te zamen. Zij waren, evenals de particuliere boeren, in gemeenten vereenigd, die gronden van den staat in voortdurende crfpacht hadden en daarvoor een jaarlijksche pacht (obrok) betaalden, hetzij in arbeid, hetzij in geld; het laatste was sinds 1840 regel geworden. De toestand der kroonboeren wordt zeer verschillend beschreven. Volgens sommigen was hun lot treuriger nog dan dat der particuliere lijfeigenen, die door hunne heeren dikwijls uit eigenbelang goed werden behandeld. Volgens de meeste berichten evenwel is die voorstelling onjuist en was de staat, althans in latere jaren, vooral sinds in 1838 een afzonderlijk ministerie voor de domeinen was ingesteld, de adellijke grondbezitters voorgegaan in zorg voor de landbouwers, die op zijn gronden woonden.
2. Apanageboeren, die op het domein der keizerlijke familie gevestigd waren. Hun aantal bedroeg ongeveer 2,000,000. Zij waren in een toestand, met dien der kroonboeren overeenkomende.
3. De particuliere boeren, de eigenlijke lijfeigenen, waartoe ongeveer 11,000,000 mannen, 11,500,000 vrouwen, te zamen

22.500,000 behoorden[1]. De groote emancipatie in 1861 had alleen op deze betrekking. Vandaar dat onze verdere beschouwingen hen alleen betreffen[2].

Van de adellijke goederen behield de heer gewoonlijk ⅓ voor zich, terwijl in den regel ⅔ in voortdurende erfpacht aan de gemeenten was afgestaan. Van de opgezetenen nam hij een deel in zijn onmiddellijken dienst; deze hadden hun verblijf op de gronden, die de heer voor zich behield. De overigen, die op de in erfpacht afgestane terreinen woonden, moesten de gronden van den heer bewerken; de duur van dien arbeid was niet nauwkeurig bepaald; gewoonlijk werkte de boer drie dagen in de week voor den heer. Evenwel deze kon eischen, gelijk hij in den oogsttijd veelal deed, dat de lijfeigene de geheele week voor hem arbeidde.

De heer, tegenover den staat aansprakelijk voor het hoofdgeld, dat de boeren, als rijksbelasting, moesten opbrengen, en voor de levering van recruten, moest een macht hebben over de gemeenteleden, die tegen zijn verantwoordelijkheid opwoog. Hij bezat politiemacht over zijn lijfeigenen, kon lichte lijfstraffen opleggen en de tragen buiten de gemeente verbannen. In menig opzicht evenwel had de humaniteit langzamerhand aan de willekeur van het recht grenzen gesteld, die de heeren, zonder vrees voor de veiligheid van hun leven of voor oproer, niet durfden overschrijden.

Wilde een lijfeigene buiten de gemeente een bedrijf uitoefenen, dan was de toestemming van den heer noodig, die daarvoor een jaarlijksch verlofgeld eischte; hij behield evenwel het recht den lijfeigene terug te roepen. Een belangrijk deel van de bevolking der steden bestond uit verlofgangers. Vele kramers, koetsiers, dienstboden, maar ook zeer voorname handelaars, leefden slechts met verlof van hun heeren in de steden

1 In 1857 waren er 49,708 heeren met 1-21 lijfeigenen.

In 1957 waren er 36,024 heeren met 21-100 lijfeigenen.

In 1857 waren er 19,808 heeren met 100-500 lijfeigenen.

In 1857 waren er 1447 met meer dan. 2000 lijfeigenen.

2 Behalve de drie genoemde klassen waren er nog vrije boeren, die eigen grond bezaten, of als vrijen op particuliere landerijen woonden. Hun aantal bedroeg ongeveer 2 millioen. - Bij de beschouwing van den agrarischen toestand van Rusland, moet in het oog worden gehouden, dat in de Baltische provinciën, in een deel van de Ukraine en in de gouvernementen van het vroegere koninkrijk Polen andere toestanden voorkomen dan in de overige deelen van Rusland, - toestanden, welke wij evenwel buiten onze beschouwing laten.

en bleven afhankelijk. Het kwam voor, dat een aanzienlijk bankier jaarlijks een verlofgeld moest betalen, om zijn zaken te mogen drijven; rechtens had zijn heer hem naar het land kunnen terugroepen.

Tegenover de rechten van den heer stond zijn verplichting om de armen der gemeente te onderhouden en de zieken te verplegen. Hij voorzag zijn lijfeigenen van brandhout, timmerhout en van zaaikoren. Eindelijk was hij, met het oog op jaren van misgewas, met de zorg voor het onderhoud van voorraadschuren belast.

Het communaalbezit was geregeld, gelijk het ook nu nog is. De bosschen en weiden waren onverdeeld, het visch- en jachtrecht werd gemeenschappelijk uitgeoefend. De bouwlanden daarentegen, die de gemeente in erfpacht bezat, werden voor korteren of langeren tijd verdeeld. De perioden van verdeeling waren niet overal dezelfde; zij verschilden tusschen zes, twaalf en vijftien jaren, of werden naar de behoefte geregeld. Het dorp was meestal in het midden der gemeentevelden gelegen. Tegen de periode eener nieuwe verdeeling werden die velden door de landmeters der gemeente in drie kringen ingedeeld, om de waarde van de gronden, naar gelang van den afstand van de woningen, te bepalen. De velden, binnen die kringen gelegen, werden wederom verdeeld in gronden van eerste, tweede en derde qualiteit, naargelang der innerlijke waarde. Het geheel werd vervolgens in lange, smalle strooken gesplitst, de som der strooken werd gedeeld door het aantal personen, die op een gedeelte van den gemeentegrond aanspraak konden maken. Ieder aandeel moest zooveel mogelijk uit strooken van gelijke waarde worden samengesteld. De gemeente vereenigde zich dan om door het lot de verschillende aandeelen toe te wijzen. Zoo was het aan het toeval overgelaten of iemand een min of meer aaneengesloten geheel, dan wel een aantal uiteenliggende strooken verkreeg. - De woningen met haar tuinen werden, evenals de losse goederen en het vee, individueel bezeten.

Wie hadden recht op een deel van den gemeentegrond? Bij de bepaling hiervan heerschte een verschillend gebruik. Men rekende òf, - zooals in de gemeenten op de rijksdomeinen, - per mannelijk hoofd, - òf per gehuwd paar. In het laatste geval had een huisgezin ook met volwassen, maar ongehuwde zonen, slechts op één aandeel recht. Wanneer evenwel een zoon huwde, ont-

ving hij bij de eerste nieuwe verdeeling een eigen aandeel, ook al bleef zijn gezin, zooals in Rusland veel voorkomt, één met dat van zijn ouders. Het was gewoonte, vooral op de uitgestrekte rijksdomeinen om, zooveel mogelijk, land in reserve te houden, ten einde een huwend paar terstond een stuk grond te kunnen geven en al te talrijke nieuwe verdeelingen te voorkomen. Dat reserveland werd, zoolang het niet was toebedeeld, òf op korten termijn verpacht òf het bleef braak liggen. Aan ieder aandeel in de gemeentevelden was de verplichting verbonden, om minstens drie dagen in de week voor den heer te arbeiden of pacht, hetzij in geld hetzij in producten, op te brengen. Het recht op een stuk van den gemeentegrond was niet voor verjaring vatbaar. Wanneer een gemeentelid zich elders was gaan vestigen, had hij, teruggekeerd naar zijn dorp, bij een nieuwe verdeeling der velden, wederom recht op een aandeel.

Wij komen thans tot de veranderingen, die de emancipatie der lijfeigenen heeft teweeg gebracht.

Twee voorname aangelegenheden waren te regelen: de betrekking van de lijfeigenen tot de heeren en de afbakening van de gronden, welke de heeren voor zich zouden behouden en van die, welke aan de gemeenten zouden worden afgestaan.

Door de emancipatiewet van 3 Maart 1861 werden terstond alle lijfeigenen tot personen verheven; hunne afhankelijkheid van de heeren hield op; zij konden eigendom verkrijgen. Maar een periode van overgang werd noodig geoordeeld. Zij, die in den onmiddellijken dienst van den heer stonden, moesten nog twee jaren in hunne betrekking blijven, maar konden daarvoor loon eischen. Als vergoeding voor die verplichte dienstbaarheid waren zij in den overgangstijd vrij van militie en van enkele staatsbelastingen. Bovendien waren zij tegen willekeur beschermd; maakte een heer zich aan mishandeling van zijn dienaar schuldig, dan was de betrekking reeds binnen twee jaren vervallen. - Zij, die als verlofgangers buiten de gemeente leefden, moesten nog twee jaren hun verlofgeld betalen. Evenwel door de vaststelling van een wettelijk *maximum* van 30 roebels voor mannen en 10 voor vrouwen was ook hier tegen misbruik gemaakt.

Zeer ingewikkeld zijn de bepalingen der emancipatiewet omtrent de afbakening der gemeentevelden. Groote moeilijkheden waren te overwinnen. De afscheiding der gronden berustte tijdens de lijfeigenschap hoofdzakelijk op den wil der grondbezitters en op de gewoonte; ook was de bodem niet gekadastreerd. Daarbij meenden de boeren, dat, nu zij vrij waren verklaard, op eenmaal al hunne verplichtingen tegenover de heeren moesten ophouden; zij beschouwden de gemeentevelden als hun toekomende en meenden dat alleen willekeur hen vroeger tot arbeid of tot het betalen van geld had gedwongen; het begrip van pacht was hun vreemd.

Vóór alles stond bij den wetgever vast, dat aan de heeren in geen geval kon worden toegestaan al de gemeentegronden terug te nemen, maar evenmin konden zij gedwongen worden voorgoed alles af te staan, wat langzamerhand in het bezit der gemeenten was gekomen. Terwijl de wetgever zoo voor de belangen der lijfeigenen zorgde, scheen hij uit te gaan van de onderstelling, dat het verkrijgen van gronden een weldaad voor hen was. Maar aan den anderen kant meende hij hun de *verplichting* te moeten opleggen om die gronden aan te nemen. De oplossing dier schijnbare tegenstrijdigheid was de vrees, dat de boeren lichtvaardig hun grond zouden verlaten en dat plotseling een talrijk zwervend proletariaat zou ontstaan. Die vrees was gegrond op de ondervinding van de traagheid van den Russischen boer, van zijn zwakke liefde tot den landbouw en zijn neiging tot een zwervend leven[1]. Nu werd, ter bescherming van de belangen der heeren, een *maximum* van grond bepaald, dat de boeren slechts mochten vragen, terwijl een *minimum* werd vastgesteld, dat zij voor ten minste negen jaren *moesten* aannemen. Maar bij een zoo groote ongelijksoortigheid van gronden als Rusland bezit, konden die maten niet overal dezelfde zijn. Het geheele rijk werd daarom in drie hoofdafdeelingen gesplitst, naar de verschillende gesteldheid

1 Ook om andere redenen was zoowel bij de heeren als bij de boeren de begeerte om gronden te bezitten beperkt. Ontvingen de heeren te veel, dan moesten zij vreezen, bij het ophouden van den gedwongen arbeid, hunne velden onbebouwd te zien liggen; vandaar de vrijgevigheid van sommige grondbezitters tegenover de gemeenten, omdat deze de velden, die zij aannamen, moesten koopen of in pacht nemen. Maar juist die lasten beperkten wederom de begeerte der boeren, om zooveel mogelijk land te ontvangen.

van den bodem. Een verschillend *maximum* en *minimum* werd voor die streken aangenomen. De gemeenten nu konden de gronden, die haar werden toegewezen, òf koopen òf in altijddurende erfpacht nemen. Wanneer evenwel een der partijen den koop eischte, dan moest de andere daarin toestemmen, althans waar het gemeenten betrof, die reeds vroeger, in plaats van arbeid te praesteeren, pacht in geld betaalden. De regeering wilde de verkrijging van eigendom door de gemeenten zooveel mogelijk bevorderen en rekende die, welke reeds van praestatie *in natura* tot den hoogeren vorm van pacht in geld waren overgegaan te hoog ontwikkeld om niet, wanneer zij het wenschten, zoo spoedig mogelijk eigendom te verkrijgen. Wanneer een gemeente haar velden kocht, dan kwam de staat te hulp en gaf als voorschot ¾ van de koopsom, aflosbaar in 49 jaren; het overige moest de gemeente zelf opbrengen; de staat kreeg, tot dekking van zijn voorschot, een hypotheek op de gemeentegronden[1].

Wanneer de gemeentegronden niet werden gekocht, dan stond de grondbezitter ze af in altijddurende pacht. Aan de vergadering der gemeenteleden werd overgelaten te bepalen of de pachtsom in geld dan wel in arbeid zou worden betaald. De wetgever wilde niet tot den hoogeren vorm, - geldpacht, - dwingen, maar dien toch begunstigen. Hij bepaalde, dat, wanneer eenmaal geldpacht was overeengekomen, niet tot den lageren vorm, - praestatie van arbeid, - mocht worden teruggegaan. Voor het geval, dat omtrent het bedrag van de pachtsommen tusschen heeren en boeren geen minnelijke schikking kon getroffen worden, werden wettelijke bedragen vastgesteld, die natuurlijk voor de verschillende streken zeer uiteenliepen. Evenzoo werd een wettelijk aantal werkdagen bepaald voor de

1 De hoeven der boeren, - de woningen met haar tuinen, - werden, evenals de gemeentevelden, geacht het eigendom van de heeren te zijn; de boeren betaalden ook hiervoor pacht. Volgens de emancipatiewetten konden de boeren den koop hunner hoeven eischen tegen een wettelijk vastgestelde som. De staat begunstigde den aankoop. Werden niet alleen de velden, maar ook de hoeven gekocht, dan gaf de regeering ⅕ der koopsom als voorschot. Die transacties schijnen zeer nadeelig voor de heeren geweest te zijn. De staat namelijk gaf zijn voorschot in obligaties,w die spoedig tot 85 pCt. daalden. Bovendien werden de hypotheekbanken, die de staat in vroegere jaren ten behoeve van de adellijke grondbezitters had opgericht, thans geliquideerd; de schulden der heeren aan die banken werden nu verrekend met de obligaties, die zij ontvingen.

gemeenten, die arbeid in plaats van geld aan de grondbezitters bleven praesteeren.

De afschaffing der lijfeigenschap heeft op het communaalbezit geen invloed gehad. Bij de voorbereiding der emancipatiewet schijnt de regeering ernstig overwogen te hebben of een opheffing van het gemeentebezit raadzaam was, maar ten slotte is zij er voor teruggedeinsd bij de wet een instelling af te schaffen, die zoo diep in het volksleven is geworteld. Zij heeft een beslissing omtrent de opheffing of het behoud aan de gemeenten overgelaten en slechts bepaald, dat voor een besluit tot afschaffing ⅔ van de stemmen in de gemeentevergadering vereischt worden.

Het spreekt van zelf, dat de administratie en justitie, nadat de macht der heeren over de boeren ophield, een groote verandering moesten ondergaan. In 1864 verscheen een wet, waarbij de nieuwe organisatie van het bestuur der gemeenten, der kreitsen en gouvernementen tot stand kwam. Het karakter dier organisatie is zeer democratisch.

Aan de gemeente is een vrij uitgebreide autonomie en een groote macht over de leden verleend; de bevoegdheid, die vroeger de heer bezat, is op haar overgegaan. Aan het hoofd staat, gelijk vroeger, een ‘Oudste’ (Starost), die door de gemeentevergadering wordt gekozen. Hij is het hoofd der politie, gelijk vroeger de heer het was, en tevens dorpsrechter[1]. Zijn competentie gaat tot het opleggen van boeten tot een bedrag van 1 roebel en van gevangenisstraf van twee dagen; hij regelt de verdeeling der lasten, die, zoowel ten behoeve van de gemeente zelve, als van de kreitsen en gouvernementen, op de leden rusten. De gemeentevergadering beslist over de uitsluiting en de opname van gemeenteleden. Zij oefent hetzelfde patronaat uit als vroeger de heer. Wil een gemeentelid zich voor eenigen tijd uit zijn dorp verwijderen, dan is een vergunning noodig, zoodat de vrije beweging van het landvolk, ook na de opheffing van de lijfeigenschap, beperkt is. De blijvende beperking is een natuurlijk gevolg van het communaalbezit en de aansprakelijkheid der gemeente voor de lasten harer leden. Die verantwoordelijkheid noodzaakt haar tot een streng toezicht op

1 De adellijke grondbezitters staan niet onder de politiemacht der Starosten, Men achtte het onvoegzaam de heeren onder de macht te stellen van hen, die vroeger hun lijfeigenen waren.

ieders doen en laten. Zelfs de mogelijkheid om het lidmaatschap eener gemeente op te geven, is aan bezwarende voorwaarden gebonden. Zookan, eer de zekerheid is verkregen, dat het nieuwe dorp, waar men zich wil vestigen, de opname goedkeurt, de band met het oude niet verbroken worden.

De gemeenten nu zijn tot groepen vereenigd, die den naam van *Wolosten* dragen. Het *minimum* van een *Wolost* bedraagt 300, het *maximum* 2000 zielen. Het hoofddoel dier vereeniging van gemeenten schijnt te zijn een hoogere macht te vormen boven de afzonderlijke gemeenten en een corporatie samen te stellen voor de gemeenschappelijke belangen van naburige dorpen. Zij wordt bestuurd door een 'Wolostvergadering' en een 'Wolostraad.' De eerste bestaat uit afgevaardigden, door de gemeentevergaderingen gekozen, de tweede uit de Oudsten, de Starosten, der verschillende dorpen: bovendien is er een 'Wolostgericht'. Aan het hoofd der vereeniging van gemeenten staat wederom een Oudste, Starchina geheeten. Aan de besturen der Wolosten is de zorg voor allerlei aangelegenheden opgedragen. Zij zorgen voor de voorraadschuren, besturen de verzekeringskassen, hebben het toezicht op de betaling der belastingen ten behoeve van het rijk en de provincie. Sommige Wolosten hebben schoolcommissiën en zorgen door spaar- en hulpbanken voor de stoffelijke welvaart der gemeenten, die tot hun kring behooren. Zij zijn bovendien belast met den aanleg en het onderhoud der buurtwegen, hetgeen op sommige plaatsen door opbrengst van belastingen, op andere in den vorm van heerendiensten geschiedt[1].

Het is bekend, dat in Rusland vóór alles het rechtswezen behoefte had aan hervorming. Hier ontbrak alles wat tot de eerste voorwaarden eener goede rechtspleging behoort. Er was geen scheiding van administratie en justitie, het recht

1 Behalve de beperkte kringen der afzonderlijke en der vereenigde gemeenten, - der Wolosten, - zijn bij de wet van 1864 nog twee uitgebreidere kringen gevormd: de kreitsen, met kreitsvergaderingen en kreitsraden; de gouvernementen met gouvernementsvergaderingen en gouvernementsraden. Deze corporaties hebben wederom uitgestrekte bemoeiingen. In Rusland bestaat nog geen afscheiding tusschen de werkkringen van rijk, provincie en gemeente, zooals in de meest ontwikkelde staten van Westelijk Europa. Van daar dat de kreits- en gouvernementsbesturen, evenals de gemeenten, daar met publieke werken belast zijn en functies waarnemen, die elders tot het gebied van het rijk behooren.

was niet veilig tegen inbreuken van allerlei autoriteiten. Gelijk onder keizer Nikolaas de generaals bijna op ieder gebied de voornaamste rollen vervulden en zelfs onder de curatoren der hoogescholen werden aangetroffen, zoo waren zij ook een belangrijk element in de rechtspleging. Bovendien kwam de geheime politie telkens als een macht der duisternis tusschen beide. Gewichtige processen waren in den regel, door de talrijke instanties, van eindeloozen duur; alles werd schriftelijk behandeld; openbaarheid was onbekend. En het grootste kwaad was de algemeen beruchte omkoopbaarheid der rechterlijke macht, wier bezoldiging, indien ze al niet op de onderstelling van omkooping gegrond was, haar althans onvermijdelijk tengevolge had.

Onder de weldaden der regeering van den tegenwoordigen keizer behoort de verbetering van dien treurigen toestand. Voor de lagere rechtspleging was een hervorming reeds terstond noodig tengevolge der emancipatiewet, waardoor de lijfeigenen aan de bijna onbeperkte macht hunner heeren werden onttrokken.

Sinds de nieuwe inrichting der rechtspleging spelen op het land twee klassen van ambtenaren de hoofdrol: de vrederechters en de ‘vredebemiddelaars’. Iedere maand komen de vrederechters van een kreits bijeen en vormen te zamen een college van appèl van de uitspraken der afzonderlijke rechters. Ook hier, even als bij de gemeenten en Wolosten, schijnt de wetgever als stelsel te hebben aangenomen, gelijksoortige machten te vereenigen om contrôle uit te oefenen over de handelingen van iedere macht afzonderlijk.

Naast de vrederechters vervullen op het land de ‘vredebemiddelaars’ een zeer gewichtige plaats. Zij zijn administratieve ambtenaren en oefenen toezicht uit op de Oudsten der gemeenten en Wolosten. Bovendien werd hun de moeilijke taak opgedragen, om de geschillen te behandelen tusschen heeren en gemeenten over de scheiding der gronden. Voor de zeer ingewikkelde quaesties, die uit de emancipatie der lijfeigenen voortvloeiden, werden specialiteiten vereischt; het was noodig aan afzonderlijke ambtenaren de beslissing dezer geschillen op te dragen, die anders tot de competentie van den gewonen rechter gebracht hadden kunnen worden. Zoodra geen minnelijke schikking tusschen heeren en boeren werd getroffen, traden de ‘vredebemiddelaars’ op. Evenals de vrederechters

vormen de vredebemiddelaars van een kreits, vereenigd, wederom een college van appèl van de beslissingen der afzonderlijke bemiddelaars.

Wat is nu de werking geweest der emancipatiewet en der hervormingen, die daaruit voortvloeiden? Heeft de opheffing der lijfeigenschap, de toepassing van liberale beginselen, de heilzame vruchten gedragen, die verwacht werden?

Wat in de eerste plaats den indruk betreft, dien de emancipatie op de lijfeigenen zelf maakte, deze schijnt in den aanvang niet zoo diep te zijn geweest, als het gewicht der gebeurtenis deed verwachten. De weldaad der vrijmaking werd onmiddellijk gevoeld door hen, die in de groote steden als verlofgangers leefden en een bedrijf uitoefenden. Wel was ook voor hen een overgangstijdperk van twee jaren vastgesteld, waarin zij hun verlofgeld moesten blijven betalen, maar terstond reeds was aan de onzekerheid van hun leven een einde gemaakt; zij konden niet meer naar het land teruggeroepen worden. Toen de keizer den 3^{den} Maart zijn paleis verliet om de voorlezing der emancipatiewet in een der kerken bij te wonen, werd hij met gejubel begroet; later werden hem door de bevrijden adressen van dankzegging aangeboden. Maar op het platteland schijnt de bevrijding in het begin met onverschilligheid vernomen te zijn. De vreugde der boeren werd getemperd door de blijvende verplichting om pacht te betalen of hunne velden te koopen. In het Oosten van het rijk barstten oproeren uit. Onder de leus: ‘land en vrijheid’ werd kostelooze afstand der gemeentegronden geëischt. Bij het lichtgeloovige volk, dat den Czaar als zijn vader, de grondbezitters als zijn natuurlijke vijanden beschouwde, vond de sage ingang, dat in de authentieke emancipatiewet aan de boeren hun velden kosteloos in eigendom werden toegekend, maar dat zij door den adel en de beambten vervalscht was. In het gouvernement Kasan stond een landbouwer op, die zich voor den uit Petersburg gevluchten, door den adel vervolgden Czaar uitgaf. Gesteund door een talrijke menigte, verwekte hij een opstand, die met de wapenen moest onderdrukt worden. Toch schijnen de transacties tusschen heeren en boeren over het algemeen vreedzaam te zijn afgeloopen.

Over de resultaten der hervormingen sinds 1861 en over

den invloed op den landbouw schijnen in de eerste jaren na de emancipatie weinig stemmen te zijn vernomen. Eerst in den winter van 1867/68, toen een slechte oogst een deel van Rusland met hongersnood bedreigde, werd met nadruk de aandacht op den agrarischen toestand na de emancipatie gevestigd. Van verschillende zijden kwamen ernstige klachten. In 1868 verscheen onder den titel ‘Land en Vrijheid’ een geschrift, dat met donkere kleuren den achteruitgang van den landbouw, den benarden toestand der adellijke grondbezitters, de demoralisatie van den boerenstand, de verwarring der administratie en justitie schilderde[1]. In hetzelfde jaar richtte de bekende Russische schrijver Schédo-Ferroti[2] een aanval tegen het communaalbezit, dat hij als de voorname oorzaak van den onbevredigenden toestand der landbevolking beschouwde. In 1869 eindelijk verscheen een derde geschrift over den toestand van den boerenstand, dat de feiten, door den schrijver van ‘Land en Vrijheid’ medegedeeld, bevestigde[3].

De schrijver van ‘Land en Vrijheid’ erkent, dat de opheffing der lijfeigenschap aan keizer Alexander II een plaats onder de groote hervormers heeft verzekerd en dat zij voor de toekomstige ontwikkeling van Rusland weldadig zal zijn, maar hij wijst tevens op de verliezen, die de overwinning heeft gekost, op de onnoodige offers, die de toepassing der liberale beginselen na 1861 heeft geëischt. Als veld van waarneming heeft hij hoofdzakelijk gekozen een district in de nabijheid van Petersburg, een terrein, dat een verscheidenheid van toestanden oplevert, gelijk op een zoo kleine oppervlakte zelden is te vinden. Aan de resultaten, op die wijze verkregen, hecht hij meer waarde dan aan berichten op officieele reizen verzameld.

Wij trachten de uitvoerige kritiek van den schrijver samen te vatten.

De resultaten der emancipatie, betoogt hij, moesten in het Noorden en in het Zuiden zeer verschillend zijn. Europeesch

1 Het boek verscheen met de initialen P.L.; het wordt toegeschreven aan Paul von Lilienfeld, vroeger vice-gouverneur van Petersburg, later gouverneur van Koerland.

2 Een pseudoniem voor den baron von Firks.

3 A. Koschelef, ‘Over den tegenwoordigen toestand van den Russischen boerenstand.’ Dit geschrift is, evenals ‘Land en Vrijheid’, een der ‘Drei Russische Urtheile,’ door J. Eckardt vertaald en in den aanvang van dit opstel vermeld.

Rusland moet, wat den landbouw betreft, in twee deelen worden onderscheiden. In het Noorden zijn de gronden schraal en eischen veel bemesting, terwijl juist hier het houden van vee door de lange, strenge winters wordt bemoeilijkt; draineering der akkers is noodig en er worden gebouwen vereischt, om den oogst zoo spoedig mogelijk te bergen. De landbouw in het Noorden is een zeer samengesteld bedrijf, een harde strijd tegen de natuur. Anders is het in het Zuiden. Daar wordt, over een groote uitgestrektheid, een laag zwarte aarde aangetroffen, die weinig bewerking vereischt en slechts behoeft losgemaakt te worden, om voor bezaaiing geschikt te zijn. In die gezegende streken, met haar gunstig klimaat, werkt de natuur mede en kan het bebouwen der akkers op de eenvoudigste wijze geschieden. Het onderscheid tusschen den landbouw in het Zuiden en in het Noorden is even groot, als dat tusschen de luchtig opgetrokken hut van den Indiaan, die geen winter kent, en het Russische boerenhuis, dat den bewoner straft voor iedere leemte in den bouw.

In de Noordelijke helft zijn de uitkomsten der emancipatie zeer ongunstig. Van alle zijden worden klachten gehoord over slechte oogsten; de boerderijen zoowel van de heeren als van de vroegere lijfeigenen zijn in verval; de veestapel is afgenomen; de verwoestingen van epidemische ziekten onder het vee hebben zich tengevolge van slechte behandeling uitgebreid. De akkers zijn uitgemergeld; vandaar dat de atmosferische invloeden zich meer dan vroeger doen gevoelen, gelijk een zwak lichaamsgestel de werking van ongunstig weder sterker ondervindt dan een krachtig. Een aantal grondbezitters heeft besloten zijn landbouwondernemingen op te geven; de waarde van den grond is zeer aanmerkelijk gedaald. Ook een aantal hoeven van vroegere lijfeigenen staan leeg. In de gemeentevergaderingen is regelmatig strijd, aan wien vacante stukken grond zullen worden toebedeeld, niet door overvloed, maar door gebrek aan vragers; men weigert land aan te nemen met de lasten, die daarop drukken. In sommige streken zelfs hebben de boeren aan de heeren velden teruggegeven. Wel zijn er streken, die een uitzondering maken, maar daar is de welvaart aan buitengewone omstandigheden, aan een bijzonder gunstige ligging, te danken. Beter zijn de uitkomsten in het Zuiden geweest. In deze dichter bevolkte en door de natuur meer bevoorrechte streken is men de krisis na de emancipatie ge-

makkelijker teboven gekomen; de welvaart is er toegenomen, het land in waarde gerezen, zelfs onbebouwde gronden zijn in cultuur gebracht. Toch is zelfs hier de veestapel afgenomen.

De lage trap van ontwikkeling der Russische boeren is de oorzaak dat de emancipatie in een groot deel van Rusland tot onbevredigende uitkomsten heeft geleid. Toen men de boeren uit hun staat van afhankelijkheid bevrijdde, heeft men hen tevens bij het bebouwen hunner velden geheel aan zich zelf overgelaten, maar vergeten dat tot het zelfstandig uitoefenen van den akkerbouw een aantal eigenschappen, physieke, verstandelijke en zedelijke, worden vereischt, die niet ieder bezit; dat, zonder overleg en volharding, die zich door geen tijdelijk ongunstige omstandigheden laat ontmoedigen, geen landbouwonderneming kan slagen. De Russische boer heeft na zijne bevrijding niet de noodige verkracht getoond; toen de dwang tot werken ophield, werkte hij zoo weinig mogelijk. Den tijd, dien hij vroeger voor zijn heer moest arbeiden, kreeg hij vrij, maar in plaats van dien nuttig te besteden, brengt hij zijn vrije uren door in onmatigheid, - de groote kwaal van het Russische landvolk. De werkkracht van het volk is verminderd; dat is de hoofdoorzaak der verminderde productie. De staat zelf moet de gevolgen van dien toestand ondervinden. De landbouwers, zelfstandig gemaakt, zonder de verstandelijke en zedelijke voorwaarden van zelfstandigheid te bezitten, kunnen op den duur niet behoorlijk hunne belastingen opbrengen.

Verder zijn groote moeilijkheden ontstaan door het gemis eener behoorlijke verdeeling der gronden tusschen heeren en boeren. Zoolang de lijfeigenschap bestond, gebruikten de landbouwers de hooi- en weilanden van de heeren en werden door hen van brandhout en timmerhout voorzien. Maar wat is bij de emancipatie geschied? Bij de afbakening der gemeentegronden, hebben de boeren niet alle soorten van grond ontvangen, die zij behoeven. Op sommige plaatsen was het *maximum*, waarop zij recht hadden, reeds bereikt, maar bestond het alleen uit bouwland; op andere werd ook hooi- en weiland, maar onvoldoende, toebedeeld. Zoo had een verdeeling plaats in stukken, die niet zelfstandig kunnen zijn; het was, alsof men een wagen ging verdeelen en den een het onderstel, den ander het overige gaf. Wel wordt op sommige plaatsen door overeen-

komsten tusschen heeren en boeren in dien nood voorzien, maar op de meeste is aanhoudend strijd. Waar het gemeenteland aan alle zijden door gronden van den heer is ingesloten, heeft deze een monopolie van hetgeen aan de boeren ontbreekt en stijgen de prijzen boven het bedrag van de vroegere pacht. Maar veelal wordt het monopolie van den heer op onrechtmatige wijze verbroken. Het stelen van hout uit de bosschen is een algemeen kwaad geworden en het aanstellen van wachters, op zich zelf reeds kostbaar, is onvoldoende.

De emancipatie heeft ook geleid tot een isoleering van kapitaal en arbeid. Hebben de boeren gebrek aan de noodige hulpmiddelen, de heeren missen arbeiders, wanneer zij die het meest behoeven. In vijf maanden ongeveer loopt in Rusland de geheele landbouw af; de eigenlijke oogst moet in natte zomers dikwijls in één of twee weken geschieden. Maar in dien tijd, die over het slagen der onderneming beslist, staat de heer zonder arbeiders, of moet een loon betalen, dat bijna alle winst op zijn producten verslindt; vandaar dat soms op ongelegen tijden geoogst wordt, waardoor in de Noordelijke gouvernementen een waarde van millioenen roebels verloren gaat. Aan de eene zijde staat een talrijke bevolking, samengedrongen binnen de enge grenzen van de gemeentegronden, aan den anderen kant staan de groote grondbezitters met uitgestrekte velden vóór zich, maar die zij, bij gebrek aan arbeiders, niet kunnen bebouwen. Nu zouden hier landbouwmachines groote diensten kunnen bewijzen en werkelijk zijn vele grondbezitters na de emancipatie begonnen daarbij redding te zoeken, maar spoedig bleken zij onbruikbaar. De grond toch in het Noorden bevat, tengevolge van geologische revoluties, een groot aantal steenen, die het gebruik van machines beletten. Ook in dit opzicht evenwel wordt erkend dat het Zuiden in een beteren toestand verkeert.

Eindelijk is de overgang tot den nieuwen toestand bemoeilijkt door de vervanging van praestaties *in natura* door geldpacht. Zoolang de boer zijn pacht in arbeid voldeed, had hij slechts te zorgen, dat hij met zijn paard tijdig aan het werk ging; nú moet hij geld afzonderen en maanden lang de verzoeking weerstaan, om het voor spiritualia te gebruiken. Een stelsel van geldpacht staat ongetwijfeld hooger dan praestatie *in natura*; het geeft aan beide partijen een grootere vrijheid,

maar veronderstelt een ontwikkeling, die bij de Russische boeren niet bestaat.

Laten de agrarische toestanden, uit een economisch oogpunt beschouwd, veel te wenschen over, niet minder wat de inrichting der administratie en justitie betreft.

De schrijver van ‘Land en Vrijheid’ betoogt, dat de wetgever te veel heeft gegeneraliseerd en op echt bureaucratische wijze, zonder de werkelijkheid te raadplegen, wetten heeft ontworpen. In Rusland, beweert hij, is het onderscheid tusschen stad en land grooter dan in eenigen West-Europeeschen staat. Zoodra men de groote steden verlaat, blijkt het, welk een klein deel van het Russische volk zich tot beschaving heeft verheven. Wat de landsteden aangaat, deze zijn eigenlijk groote dorpen, dikwijls slechts kunstmatig gevormd in het belang der administratie. Voor dat platteland nu is een wetgeving ontworpen door beambten, die alleen de groote steden kenden; vandaar dat zij voor een groot deel een doode letter is gebleven. Één voorbeeld. Bij een cholera-epidemie werd een circulaire aan alle besturen in een zeker gouvernement gericht, met het voorschrift om dagelijks nauwkeurig bericht te geven omtrent het aantal lijders, herstelden en overledenen. Maar wat was het geval? In de meeste districten ging slechts eenmaal 's weeks een post, in sommige om de veertien dagen. Dit voorbeeld wordt als typisch beschreven. Ook bij de consequent doorgevoerde scheiding van administratie en justitie is het onderscheid tusschen stad en land voorbijgezien. Een zeer ingewikkeld raderwerk van bestuur heeft men samengesteld, tallooze organen geschapen, maar niet gedacht aan het gering aantal personen op het platteland, geschikt om openbare betrekkingen te vervullen. Zoo is de scheiding van bestuur en rechtspleging op het land voor een deel denkbeeldig geworden en moet men voor verschillende ambten tot dezelfde personen zijn toevlucht nemen.

De grootste fout echter is, dat men zich al te zeer door democratische beginselen heeft laten leiden en bij het toekennen van zelfbestuur aan de gemeenten, den invloed der hooger ontwikkelden stelselmatig heeft vernietigd. In Rusland bestaan op het platteland slechts twee standen: de adel en de boerenstand; de middelstand, die in geheel Rusland zwak is, wordt

op het land bijna in het geheel niet aangetroffen. De adel ontleent daar zijn beteekenis aan den grondeigendom, waardoor hij tegenover het gemeentebezit het individueel bezit vertegenwoordigt, en aan zijn hoogere ontwikkeling, waardoor hij tegenover de boeren de repraesentant is der beschaving. Tusschen den adel en den boerenstand moeten geen kunstmatige scheidsmuren door de wet worden opgetrokken; de adel zelf, die in Rusland minder uitsluitend is dan in eenigen anderen staat, begeert het niet. Maar er bestaan natuurlijke scheidsmuren, op de verschillende ontwikkeling gegrond. Dat is bij de wetgeving van 1861 uit het oog verloren. Men heeft terstond een volkomen gelijkheid van allen bij de wet geproclameerd, hoe weinig zij ook in de werkelijkheid bestond. De massa der boeren met hun communaalbezit en hun solidariteit, waardoor alle zelfstandigheid wordt gedood, en de een zich in welvaart en ontwikkeling weinig boven den ander kan verheffen, heeft de macht in handen; de adellijke grondbezitters, de meerderen in verstandelijke en zedelijke beschaving, zijn toeschouwers of lijdende partij.

En hoe is het gesteld met de autoriteiten in de dorpen en Wolosten? De Starosten en Starchina's, die aan het hoofd staan, kunnen dikwijls nauwelijks lezen of schrijven en worden slechts terzijde gestaan door niet altijd nuchtere en veelal onbetrouwbare klerken. Toch zijn hun talrijke en gewichtige belangen toevertrouwd. In de dorps- en Wolostvergaderingen voeren eenige luidruchtige boeren het hoogste woord, terwijl de orderlijke landbouwer zich ontstemd terugtrekt. Meestal eindigen de vergaderingen met drinkgelagen, en met een verzwakt gevoel voor orde en tucht komt de boer te huis. Het verlies, dat de volkswelvaart door die ongebondenheid lijdt, moet bij millioenen roebels berekend worden. De grondbezitters, ofschoon zij vele belangen met de boeren gemeen hebben, zijn machteloos. Hun eigendommen, die meestal aan de gemeenten grenzen, zijn slechts veilig, als in de boeren nog eenig autoriteitsgevoel uit vroegere dagen is overgebleven.

De justitie op het land is gebrekkig. De instelling van vrederechters heeft aan de stadbewoners een goede rechtspleging verschaft; maar op het land, waar hun werkkring veel te uitgestrekt is, kan men nauwelijks recht verkrijgen; daarbij komt, dat de verschillende autoriteiten zóó talrijk zijn, dat de eenvoudigste zaak op de omslachtigste wijze moet behandeld wor-

den. Één sprekend voorbeeld. De inspecteur van politie brengt door middel van den kreitsopzichter ter kennis van het kreitsbestuur, dat een weg, die door de boeren bij wijze van heerendienst moet worden onderhouden, op eenig punt onberijdbaar is geworden. De voorzitter van het kreitsbestuur gaat inspectie houden en beveelt het dorpshoofd den weg door de heerendienstplichtige boeren te doen herstellen. Het geschiedt, gelijk alle heerendiensten, gebrekkig of zoo, dat de toestand slechter wordt. Dan begint de instructie van het wanbedrijf. De voorzitter van het kreitsbestuur gaat wederom inspectie houden om te constateeren dat zijn bevel niet is uitgevoerd en geeft aan den vrederechter, als juridische autoriteit, aan den vredebemiddelaar, als administratieve macht, kennis van het gebeurde. Beiden gaan inspecteeren; de schuldigen en de getuigen worden gedagvaard, maar de bode is, bij het overbrengen der dagvaarding, onderweg dronken geworden en heeft haar verloren. De winter komt, de weg wordt gedurende eenige maanden onder de sneeuw bedolven en daarna is het niet meer uit te maken wie de schuldigen waren. Zes verschillende autoriteiten zijn betrokken bij dit proces, waarvan het einde is, dat de schuldigen niet gevonden zijn en de weg niet hersteld is. En wat is nu de indruk der boeren? Zij zeggen: waarom heeft de inspecteur van politie, toen hij den weg gebrekkig hersteld vond, niet terstond verbetering bevolen, wat met eenige karrevrachten steenen had kunnen geschieden? waarom ging hij eerst naar den voorzitter van het kreitsbestuur, die kwam, zag en niets deed, maar tot den vrederechter zich wendde? En eindelijk kwamen allen te zamen aangereden en namen voor hun vervoer een aantal paarden in beslag, die juist hoog noodig waren op het land..... Wij hebben *te veel* autoriteiten.

Zoo lijden niet alleen de adellijke grondbezitters, maar ook de boeren onder de onpraktische wetten.

De schrijver van ‘Land en Vrijheid’ komt tot deze slotsom: De Russische boer, dat rijk begaafde, goedmoedige natuurkind, is op weg, om door overmaat van vrijheid en door het ontbreken van gezag gedemoraliseerd te worden. De eerbied der jongeren voor de ouderen is afgenomen, de familiebanden zijn losser geworden. De welvaart der landbevolking is verminderd; geheele gemeenten leven onder groote ontberingen van den eenen dag op den anderen, maken schulden en komen in de handen van woekeraars, zoodat zij in drukkender afhan-

kelijkheid geraken dan waarin zij ooit tevoren onder hun heeren waren. En de grondbezitters? Vroeger was het landleven een gelukkig bestaan, een symbool van rust. Maar die tijd is voorbij. Het leven op het land is inspannender geworden dan het drukke stadsleven, dat men vroeger ontvluchtte; diefstal en bedrog zijn toegenomen en recht is moeilijk te verkrijgen. Vandaar het verschijnsel, dat zoovele grondbezitters naar staatsambten dingen en hunne goederen verlaten. -

Met de donkere schildering, waarvan wij de voornaamste trekken weergaven, komt in de hoofdzaken het geschrift van Koschelef, dat wij vermeldden, overeen. De vraag, of de agrarische toestanden na de emancipatie zijn verbeterd, kan, naar het oordeel van den schrijver, niet eenvoudig ontkend of bevestigd worden. Er is in sommige opzichten voeruitgang. De verplichtingen der boeren zijn geregeld; zij kunnen niet meer, zooals vroeger, als dienaars van de heeren worden opgeëischt; zij behoeven geen onbeloonde diensten meer te verrichten; de praestaties *in natura*, nadeelig voor heeren en boeren beiden, beginnen te verdwijnen; de vrije arbeid neemt toe. Maar daarnevens is achteruitgang waar te nemen. De rijkdom der landbouwers is over het algemeen afgenomen. Wel is het aantal woningen vermeerderd, doch de oorzaak ligt niet in meerdere welvaart, maar in de splitsing van vele huisgezinnen tengevolge van familietwisten. De voorraadschuren, die vroeger zelfs onder veel ongunstiger omstandigheden niet werden aangesproken, zijn verdwenen. De zedelijkheid is achteruitgegaan; dronkenschap is de algemeene kwaal; diefstallen zijn aan de orde van den dag. Ook hier klachten over de al te uitgebreide autonomie, die aan de gemeenten is verleend. Aan de landbouwers, beweert Koschelef, is een macht toevertrouwd, buiten verhouding tot hun ontwikkeling. Zij laten hun rechten gelden, maar besef van plichten hebben ze niet. Rechtsbewustzijn ontbreekt hun zoozeer, dat het onmogelijk is contracten te sluiten. Vele grondbezitters veranderden de praestatie van arbeid in geldpacht, maar deze wordt onregelmatig betaald. De ontwikkeling van den vrijen arbeid wordt door de willekeur der werklieden belemmerd. Een aantal boeren is veelal ten achter in het betalen der belastingen; eerst wanneer de uiterste nood dwingt, verhuren zij zich als arbeiders, maar werken gebrekkig. De toestand der rechtspleging op het platteland is weinig geschikt om de maatschappelijke banden te versterken. De Wo-

lostgerichten, uit boeren bestaande, hebben niets te beteekenen en zijn bij de landbouwers zelf in minachting. Zij roepen de hulp der vrederechters en vredebemiddelaars in, ook waar deze onbevoegd zijn: somtijds ook zijn die autoriteiten genoodzaakt zich uit eigen beweging in de aangelegenheden der gemeenten te mengen, wanneer de verwarring daar tot het uiterste is gekomen. Toen in een district werd voorgesteld, om de instelling der vredebemiddelaars op te heffen, omdat het hoofddoel van hun werkzaamheid. - de regeling der betrekking tusschen heeren en boeren, - was vervallen, waren de landbouwers de eersten om te vragen: welk bestuur blijft dan over? Zoozeer wordt door de landbevolking de behoefte aan hoogere machten gevoeld. Ook Koschelef meent, dat de scheiding der administratie en justitie op het platteland te streng is doorgevoerd. Vóór alles acht hij noodig de vestiging van gezag onder de boeren. Herstel van de macht der grondbezitters, het opdragen van een voogdij over de dorpen aan de vroegere heeren, rekent bij onmogelijk. ‘De dooden kunnen niet herleven en *die* dooden zijn allerminst de beklagen.’ Nieuwe autoriteiten zijn noodig. Koschelef wenscht dat op het platteland het getal en de bevoegdheid der vrederechters zullen worden uitgebreid en dat hun toezicht over de gemeenten zal worden opgedragen. Zij zijn mannen, ‘gedoopt met het water der nieuwe wet;’ hun gezag is niet door hun verleden bij de boeren in minachting. -

De beide geschriften, waarvan wij den hoofdinhoud weergaven, schijnen in Rusland grooten indruk te hebben gemaakt en tot een heftigen strijd aanleiding te hebben gegeven. Bijzondere oorzaken werkten daartoe mede. Sinds den Poolschen opstand van 1863, die in haar tweede phase een aristocratisch karakter had, was in Rusland een kruistocht tegen den adel begonnen en was de boerenstand het troetelkind der openbare meening geworden. Vandaar de toorn tegen hen, die het waagden de ondeugden van het landvolk in het licht te stellen en den agrarischen toestand aan een scherpe kritiek te onderwerpen.

Ofschoon het voor ons, die Rusland slechts uit geschriften kennen, moeielijk is het recht der partijen volledig te beoordeelen, schijnt het niet te ontkennen, dat de agrarische toestand na de emancipatie aan groote gebreken lijdt. Er is geen

reden, om de feiten, door de beide schrijvers vermeld, te loochenen. Tusschen beider berichten is een overeenstemming, die dubbele aandacht verdient, omdat de schrijvers in verschillende gedeelten van Rusland wonen[1]. Vooral Koschelef, die tot een partij behoort, welke niet van overmatige voorliefde voor den adel en van ingenomenheid tegen den boerenstand beschuldigd kan worden, is niet van partijdigheid te verdenken. De schrijver van ‘Land en Vrijheid’ daarentegen, ofschoon geen reactionair en geen hartstochtelijk aristocraat, schijnt soms voor de belangen van den adel en het groote grondbezit te pleiten. Toch maakt zijn schildering den indruk, in de hoofdtrekken niet overdreven te zijn.

Maar al wordt de juistheid der medegedeelde feiten aangenomen, dan volgt daaruit niet, dat de vrijzinnige beginselen in Rusland schipbreuk hebben geleden. Uit een beschouwing der ongunstige verschijnselen na de emancipatie blijkt, dat zij deels hun grond hadden in den snellen overgang uit den ouden toestand, die, na veel te lang bestendigd te zijn, op eenmaal moest verlaten worden, eer een nieuwe behoorlijk was voorbereid, deels wellicht in enkele misgrepen van den wetgever, maar niet het minst in het onveranderd voortduren der vroegere dorpsinstellingen, inzonderheid van het communaalbezit. Herstelling schijnt te wachten van moedigen, onafgebroken vooruitgang, van een krachtig bestuur en van de vestiging van volkomen natuurlijke toestanden.

De grieven tegen den toestand na 1861, voor zoover zij het volksleven betreffen, schijnen ons volkomen natuurlijk en bewijzen niet, dat de Russische boerenstand onvatbaar is voor ontwikkeling en vrijheid. Aan de beschaving der lijfeigenen was weinig zorg besteed; het schoolwezen verkeerde in een jammerlijken toestand. In 1850 had geheel Rusland, - Siberië ingesloten, maar Polen uitgezonderd, - slechts 1500 lagere scholen, die onder het ministerie van openbaar onderwijs stonden, met 70,000 leerlingen. Daarvan moeten voor de steden 431 scholen met 27,000 leerlingen worden afgetrokken, zoodat voor het platteland slechts 1069 staatsinrichtingen voor lager onderwijs met 43,000 kinderen overblijven. Daarnaast stond

1 De schrijver van ‘Land en Vrijheid’ is grondbezitter in de nabijheid van Petersburg; Koschelef in het gouvernement Rjasan, ten Zuid-Oosten van Moskou.

wel een groot aantal scholen, door geestelijken bestuurd, maar bij den lagen trap van beschaving der onderwijzers was van de onderwezenen weinig te wachten. En evenmin kon de Grieksche kerk met haar versteende dogmatiek en haar vormendienst op het zedelijk en godsdienstig leven van het volk een heilzamen invloed uitoefenen. Welk gezag kon de geestelijke hebben, die minder dan een arbeider werd bezoldigd, die van de gaven zijner gemeenteleden moest leven en op feestdagen bedelende rondgaan, om giften voor zijn gezin in te zamelen?[1] Neemt men in aanmerking, dat het geslacht, hetwelk in 1861 werd geëmancipeerd, onder zulke omstandigheden was opgegroeid, dan moet men zich verwonderen dat het landvolk, toen het vrij was geworden, geen sterker bewijzen van verwildering heeft gegeven. Hoe kon terstond rechtsgevoel worden verwacht van een bevolking, die meer dan twee en een halve eeuw in afhankelijkheid had geleefd; een bevolking, waaraan de praktijk en de wet geen persoonlijkheid hadden toegekend? Hoe had een gevoel van plicht zich kunnen ontwikkelen bij hen, tegenover wie men nooit recht had laten gelden? Was het niet natuurlijk, dat vele lijfeigenen, vrij geworden, hunne vroegere heeren behandelden, zooals zij vroeger door hen behandeld waren?

De klacht, dat toenemend misbruik van spiritualia een der groote kwalen is, waaraan de Russische landbevolking lijdt, is zoo algemeen, dat aan de gegrondheid niet getwijfeld kan worden. Dat kwaad schijnt een zoo grooten omvang te hebben verkregen en zulke verwoestingen aan te richten, dat de regeering genoodzaakt is geweest maatregelen tot bedwang te nemen,

1 De Hoogleeraar Ackersdijk schreef voor 35 jaren in zijn ‘Verhaal eener reize naar Rusland’, II, blz. 320: ‘Wanneer de aanzienlijken zich op hunne goederen bevinden, bezoeken zij regelmatig de kerk, betoonen daar den gewonen eerbied voor den priester in zijn plegtgewaad, buigen zich, kussen zijn kleed. Als nu na den dienst de pope zijne opwachting bij den heer komt maken, ontvangt hem deze niet in zijne kamer, maar in het voorhuis, spreekt hem een paar vriendelijke woorden toe, laat hem een glas brandewijn geven, of veroorlooft hem, om in de keuken met zijne bedienden te gaan eten en drinken, waar deze zich dan met den pope, als met huns gelijke onderhouden, en niet zelden zich vermaken met zijne gulzigheid, welke doorgaans ten gevolge heeft, dat zij hem des avonds naar huis moeten geleiden, zoo niet derwaarts dragen.’ Waarschijnlijk zullen dergelijke tooneelen zeldzamer zijn geworden, maar nog wordt de toestand der lagere geestelijkheid als hoogst treurig beschreven. Gelukkig schijnt de regeering zich in den laatsten tijd het lot der popen aan te trekken.

ofschoon die in strijd waren met de belangen der schatkist. De boeren zelf, - zoo wordt verzekerd, - voelden de noodzakelijkheid van beperkende bepalingen; in één district werd besloten op duizend inwoners slechts voor één herberg vergunning te verleenen, - een maatregel, waarvan de schrijver van ‘Land en Vrijheid’, waarschijnlijk terecht, slechts een uitbreiding van den geheimen verkoop van sterke dranken en een verergering van het kwaad verwacht. De vermeerdering van onmatigheid kan voor een deel in verband staan met de afschaffing der lijfeigenschap. Het is licht verklaarbaar, dat de landbouwers met hun verwaarloosde zedelijke ontwikkeling, uit reactie tegen de vroegere slavernij, misbruik van hunne onafhankelijkheid hebben gemaakt, en, nadat zij voor een groot deel ontheven waren van gedwongen arbeid, hun vrije uren doorbrachten in ledigheid, die de onmatigheid bevorderde, waartoe de Russische boer een sterke neiging schijnt te bezitten. De Grieksche kerk oefent hier niet alleen geen gunstigen, maar zelfs een nadeeligen invloed uit. De lange vastentijd, die door het bijgeloovige volk streng wordt geëerbiedigd, geeft aanleiding, dat voor de gebrekkige voeding bij sterke dranken vergoeding wordt gezocht; daarbij zijn de kerkelijke feestdagen talrijk en worden de gedenkdagen der meest apocriefe heiligen gevierd. Maar nog een bijzondere oorzaak, die met de emancipatie in geen verband staat, schijnt de onmatigheid in de laatste jaren bevorderd te hebben. In 1863, juist toen de boeren, te midden van het eerste genot hunner vrijheid, het meest tot uitspattingen geneigd waren, werd een nieuwe regeling van den accijns op sterke dranken ingevoerd, waardoor de prijzen aanmerkelijk daalden en het verbruik in de hand werd gewerkt.

De meeste der gebreken, die zich in het Russische volksleven na 1861 hebben vertoond, schijnen geen achteruitgang aan te wijzen, maar de openbaring te zijn van den lagen trap van zedelijke ontwikkeling, waarop het landvolk, ook tijdens de lijfeigenschap, stond[1] Het ongeluk van Rusland was, dat het in

1 De schrijver van ‘Land en Vrijheid’, evenals Koschelef, klaagt over de toenemende splitsing der gezinnen, tengevolge der familietwisten. Het is onmogelijk dat verschijnsel uit de verte nauwkeurig te beoordeelen; maar die splitsingen op zich zelf kunnen ovenzeer een vooruitgang als een achteruitgang aanwijzen. De gewoonte, dat de kinderen na hun huwelijk één gezin met dat hunner ouders blijven uitmaken, schijnt in Rusland de bron van veel kwaal te zijn. Het is mogelijk, dat de verheffing van het gevoel van persoonlijkheid, tengevolge van de afschaffing der lijfeigenschap, een begeerte naar zelfstandigheid bij de jongere leden van gezinnen heeft opgewekt. Is dat het geval, dan zijn de splitsingen, waarover geklaagd wordt, ofschoon wellicht tijdelijk van nadeelen vergezeld, een gunstig verschijnsel.

korten tijd had in te halen, wat gedurende vele tientallen van jaren was verzuimd. Toen door de schuld der voorgeslachten in den agrarischen toestand ten slotte een verwarring heerschte, die, in verband met den Krimoorlog, een plotseling breken met het oude noodig maakte, was een overgangstijdperk vol moeilijkheden onvermijdelijk. Het was de nemesis der verwaarloozing en der lange onderdrukking van het volk.

Onder die omstandigheden nu was niets dringender noodig dan de vestiging van een krachtig bestuur over de geëmancipeerde bevolking en de handhaving van het gezag. Maar hier schijnt de regeering fouten te hebben begaan. In plaats van den graad van ontwikkeling der landbevolking te raadplegen, heeft de wetgever, wellicht onder den invloed van democratische beginselen, aan de boeren een autonomie gegeven, waarvoor zij niet rijp waren. Er schijnt te veel gedecentraliseerd te zijn. Volgens verschillende berichten zijn de gemeenten gebleken niet berekend te zijn voor de taak, die haar is opgelegd, en is op vele plaatsen een schromelijke verwarring de vrucht der al te onbeperkte zelfregeering geweest. Ook in hare verwachting, dat een aantal gemeenten, tot Wolosten samengevoegd, een hoogere autoriteit zouden vormen, is de regeering, naar het schijnt, teleurgesteld. Gelijk te voorzien was, kon een aantal boeren, ieder op zichzelf zonder genoegzame beschaving, vereenigd, geen hoogere wijsheid ontwikkelen. En evenzeer als de administratie schijnt de justitie op het platteland gebrekkig en weinig geschikt, om den zwakken eerbied voor het recht bij de bevrijde lijfeigenen aan te kweeken[1]. Evenwel, het moet erkend worden, dat de regeering stond voor een uiterst moeilijk vraagstuk. De vroegere administratieve macht der heeren was, evenmin als hun politiemacht, te handhaven. Zij, die gewoon waren geweest over de boeren, terwijl zij lijfeigenen waren, te heerschen, konden moeilijk als autoriteiten over de bevrijden worden gesteld. Ook hier deden zich de bezwaren van den snellen overgang gevoelen. Aan een toereikend aantal nieuwe mannen was gebrek, zoodat in de behoefte aan ambtenaren niet

1 De regeering schijnt zich op dit oogenblik met een hervorming der Wolostgerichten bezig te houden.

behoorlijk kon worden voorzien. Daarbij komt nog, dat in Rusland de uitgestrektheid van het rijk, in verband met de dunheid der bevolking, een goede administratie en een juiste maat van decentralisatie bijna onmogelijk maakt. De staat is gedwongen niet alleen aan de gemeenten een uitgebreide bevoegdheid tot regeling harer eigen huishouding te geven, maar zelfs sommige draden van het rijksbestuur aan de gemeenten vast te knoopen en zich van de gemeentebesturen te bedienen tot waarneming van rijksbelangen. Zoo wordt het hoofdgeld, een rijksbelasting, geïnd door de gemeenten, die tevens voor de opbrengst der geheele som, waarvoor de leden zijn aangeslagen, verantwoordelijk worden gesteld. Maar ofschoon de regeering bij de nieuwe inrichting van het bestuur en de rechtspleging niet vrij was, maar gebonden, zoowel door gebrek aan beambten als door de gesteldheid van het rijk, toch wordt haar wellicht niet ten onrechte verweten, dat zij, misschien verleid door de idealiseerende beschouwingen omtrent den boerenstand, die een tijdlang in Rusland heerschten, op het platteland een ontwikkeling heeft verondersteld, die in de werkelijkheid niet bestond[1].

Moeten de ongunstige verschijnselen na de emancipatie zoowel in de gebreken van het volksleven als in enkele fouten van de wetgeving gezocht worden, voor een groot deel hebben zij hun grond in het communaalbezit en in de administratieve inrichting der gemeente.

1 Ook de inrichting der kreits- en gouvernementsbesturen schijnt niet te voldoen en zoo kostbaar te zijn, dat zij zwaar op de belastingschuldigen drukt, zonder een geëvenredigd nut te stichten. Men heeft het goede beginsel prijs gegeven, dat de werkzaamheden, aan de zelfregeering verbonden, - de vaste betrekkingen uitgezonderd, - zonder bezoldiging moeten waargenomen worden. Het gevolg is, dat die besturen geen vrije corporaties zijn, maar dat de leden, met het oog op de hooge bezoldiging, zich aan hunne betrekking vastklemmen en afhankelijk worden van hunne kiezers. Verder wordt geklaagd dat het platteland in die besturen overheerschend dreigt te worden. Reeds spoedig nu de invoering der wet van 1864 waarschuwde Katkof, de invloedrijkste journalist in Rusland, nadat de macht van Herzen was gebroken: ‘Laat ons alle idyllische voorstellingen terzijde stellen en de werkelijkheid in het aangezicht zien. Zoodra de leiders der boeren het overwicht zullen begrijpen, dat aan die klasse is gegeven, zullen zij niet nalaten daarvan partij te trekken; het openbaar onderwijs zal gaan afhangen van onontwikkelde mannen, de zorg voor de openbare gezondheid van menschen, die een afkeer hebben van ziekenhuizen en doetoren en alleen aan toovenaars gelooven. In één woord, alle gewichtige aangelegenheden der gouvernementen en districten zullen zijn overgegeven aan de handen van onwetende mannen en hunne leiders.’

De nadeelige gevolgen, die elders uit het communaalbezit zijn voortgevloeid, vertoonen zich ook in Rusland. En die gevolgen kunnen niet uitblijven. Zooals wij zagen, werden de gemeentegronden alle zee, twaalf of vijftien jaren bij het lot verdeeld; niemand is dus zeker, dat hem na dien tijd hetzelfde stuk grond zal worden toebedeeld. Hoe kan de bezitter bij zulk een onzekerheid zich beijveren om verbeteringen aan te brengen? Wie kan lust hebben om groote kosten aan zijn land te besteden? Niemand is zeker of hij niet werkt voor zijn buurman; de waarschijnlijkheid is zelfs groot. De natuurlijke prikkel tot krachtsinspanning, dien de eigendom geeft, ontbreekt hier geheel en al. Vandaar dat de landbouw in Rusland langzaam vooruitgaat en de productiviteit van den bodem minder groot is dan zij zijn kon. Daarbij is de kleinheid der deelen, waarin de gemeentevelden gesplitst worden, een bezwaar. Ieders aandeel vormt, gelijk wij mededeelden, geen aaneengesloten geheel, maar het lot kan den landbouwer zeer uiteenliggende stukken toewijzen. Zoo moet hij zich somtijds getroosten voor een werk, dat twee of drie uren vereischt, een afstand van zeven of acht uren af te leggen. Vandaar dat sommigen hunne afgelegen stukken eenvoudig onbebouwd laten.

Daarbij wordt de vooruitgang van den landbouw tegengehouden door de voogdij, die de gemeente over hare leden uitoefent. De vergadering der gemeenteleden bepaalt, wanneer gezaaid en geoogst moet worden; de Oudste van het dorp laat aan iedere woning den vastgestelden tijd rondzeggen; hij, die afwijkt van dien termijn, wordt gestraft of berispt. Zelfs *wat* er verbouwd zal worden schijnt door de gemeente bepaald te worden[1]. Wel ontbreekt het niet aan besluiten om gezamenlijk vroegere cultures door meer voordeelige te vervangen, maar de vrijheid van het individu, het particulier initiatief wordt belemmerd.

Een even groote hinderpaal voor de welvaart der landbouwers is de solidaire aansprakelijkheid der gemeenten voor de betaling van de lasten harer leden. Tegenover het bezit van een stuk gemeentegrond staat de verplichting om pacht te betalen, of, wanneer de gemeentevelden gekocht zijn, tot de aanuïteiten bij te dragen. Evenzoo is de gemeente verantwoordelijk voor het hoofdgeld, dat de staat heft[2]. Wanneer nu een gemeentelid

1 Schédo-Ferroti, ‘Le patrimoine dn peuple’, pag. 11.

zijn grond heeft verwaarloosd of zijn geld in onmatigheid verteerd, zoodat hij in de gemeentevergadering moet verklaren, dat hij zijn aandeel in de belastingen niet kan betalen, dan moet dat aandeel door de ijverigen en gegoeden worden gedragen. En hetzelfde geldt van hetgeen bij wijze van heerendienst moet worden gepraesteerd; b.v. bij het leveren van paarden voor ambtenaren of tot vervoer der bagage van militaire korpsen. Volgens den regel moest die levering bij beurten plaats hebben. Maar wat is het geval? De een heeft zijn paard door verwaarloozing verloren, de ander heeft het voor schulden verkocht; ook deze last drukt wederom het meest op de ijverigen en gegoeden. Nu worden die diensten wel betaald, maar ver beneden de waarde, vooral in den zaaitijd en oogsttijd. Zoo is de solidaire aansprakelijkheid een premie van aanmoediging tot traagheid en wangedrag en een belasting op de vlijt en de zedelijkheid. Zij maakt het voor den landbouwer moeilijk om tot welvaart te komen en ontmoedigt den ijverige. Het ontbreekt wel is waar niet aan middelen om een nalatige te straffen. Men laat hem in buiten het dorp werken ten bate der gemeente, maar met dien dwang wordt de achterstallige schuld zelden geïnd; dikwijls toch worden de trage arbeiders als onbruikbaar teruggezonden. De gemeente heeft ook het recht om den inboedel te verkoopen; maar het is ondoelmatig dat recht te gebruiken, omdat daardoor alle kans verloren gaat, dat de schuldige, wien zijn stuk grond, zoolang hij lid der gemeente is, niet kan worden ontnomen, het achterstallige zal opwinnen. De gemeente, eindelijk, kan een schadelijk lid verwijderen, maar van die bevoegdheid wordt niet licht gebruik gemaakt en neemt in ieder geval de achterstallige schuld niet van de schouders der overblijvende gemeenteleden.

Een gemeenteinrichting dus, waarbij aan de leden geen grondeigendom, zelfs geen, voor vele jaren gewaarborgd, bezit is toegekend, waarbij een patronaat wordt uitgeoefend, dat de geestkracht verlamt en, behalve de zware lasten, welke ieders deel zijn, nog die worden gevoegd, welke de tragen afwerpen, - zulk een inrichting moet de grond zijn van een aantal maatschappelijke gebreken[1].

1 De schrijver van ‘Land de Vrijheid’ noemt als een der voorname gebreken in den toestand na 1861, dat bij de toewijzing van gronden aan heeren en gemeenten, de laatste dikwijls niet alle soorten hebben ontvangen, zoodat de boeren verstoken zijn van hout, - een behoefte, waarin eenvoudig door diefstal wordt voorzien. Het is niet waarschijnlijk dat dit bezwaar zal blijven bestaan. Waar de heeren aan de eene zijde te veel, de boeren te weinig hebben, daar zal de behoefte tot een ruilhandel dringen, tenzij de natuur der menschen in Rusland anders is dan overal elders. Overigens wordt reeds door den schrijver zelf bericht, dat op sommige plaatsen heeren en boeren door overeenkomsten in die leemte voorzien of op weilanden houtgewas kweeken.

Die gemeenteinrichting nu bestond wel is waar reeds tijdens de lijfeigenschap, maar zij moest haar nadeeligen invloed na de afschaffing dubbel doen gevoelen. Ook vroeger was een onnatuurlijke toestand aanwezig, die den ijver verdoofde, maar daartegenover stond de dwang als een kunstmatige prikkel tot arbeid. Met de afschaffing der lijfeigenschap hield die kunstmatige prikkel op, zonder door een natuurlijken vervangen te worden. Had aan de boeren bij de emancipatie individueel bezit kunnen gegeven worden, werden bovendien de vruchten van den arbeid der ijverigen niet voor een deel door de nalatigheid der tragen bedreigd, dan zouden de bevrijde lijfeigenen terstond een opwekking tot krachtig werken uit eigenbelang hebben gehad.

Met de opheffing van het communaalbezit en een hervorming der gemeenteinrichting zou ook een ander bezwaar, het gebrek aan arbeiders, verminderen.

De klachten omtrent den vrijen arbeid zijn van tweeërlei aard; zij betreffen zoowel de insoliditeit als de schaarschheid van arbeiders. De eerste zal waarschijnlijk slechts langzaam ophouden; zij heeft haar grond in verwaarloozing van het volk, zoodat verbetering slechts te wachten is van toenemende ontwikkeling. Wat de schaarschheid van arbeiders betreft, zij zal waarschijnlijk voor een deel van tijdelijken aard zijn geweest, een gevolg van den overgangstoestand. Wanneer men den schrijver van ‘Land en Vrijheid’ hoort verzekeren, dat aan de ééne zijde de boeren dicht opeengedrongen zijn in de dorpen, aan de andere zijde de groote grondbezitters staan, met uitgestrekte velden vóór zich, maar die zij, bij gebrek aan arbeiders, niet kunnen bebouwen, dan kan, - aangenomen, dat het bericht niet overdreven is, - slechts aan een voorbijgaanden toestand worden gedacht. De algemeene wetten der maatschappij zouden in Rusland moeten falen, indien niet na korteren of langeren tijd tusschen de beide partijen

toenadering plaats had, en de bevolking arbeid voor behoorlijk loon bleef afwijzen. Maar een *tijdelijk* gebrek aan samenwerking is verklaarbaar. Het is niet onnatuurlijk, dat de bevrijde lijfeigenen na het ophouden van den verplichten arbeid, niet overal de gedwongen betrekking terstond in een vrije veranderden, dat velen zich zoolang mogelijk onttrokken aan den dienst der heeren, van wie zij kort geleden afhankelijk waren. Een *blijvende* oorzaak van schaarschheid van arbeiders kan wederom voor een deel in het communaalbezit liggen, dat een goede verdeeling van arbeid belemmert. Wat is nú het geval? Ieder huisgezin heeft een stuk grond, dat door de leden wordt bebouwd. Maar dat bebouwen der gemeentevelden geschiedt natuurlijk met zeer ongelijke bekwaamheid en ongelijke, somtijds zeer onvoldoende middelen. Velen, die geschiktheid zouden hebben, om in dienst van anderen te werken, bebouwen hun stuk grond zoo gebrekkig, dat het nauwelijks in hun dringendste behoeften voorziet. Die toestand zou, bij een opheffing van het gemeentebezit, veranderen. Wanneer het tijdelijk bezit in voortdurende erfpacht of in eigendom werd veranderd, dan zou een wedstrijd beginnen van de ijverigen en bekwamen met de tragen en ongeschikten. In dien strijd zouden velen blijken tot de zwakkeren te behooren en zich op hun grond niet kunnen handhaven. Ofschoon allen door hun recht op een stuk grond tot den landbouw geroepen waren, zouden niet allen blijken uitverkoren te zijn. Zijn, die geen geschiktheid tot den landbouw hebben of minder dan hun naburen slagen, zouden uit eigen beweging hun recht op den grond, die hun arbeid niet beloont, aan anderen overdragen, om òf als arbeiders in dienst van de groote grondbezitters te gaan, òf van de kleine, die door aankoop van gronden, op weg zijn tot grootere te worden òf ook, gelijk nú reeds ten deele geschiedt, zich geheel aan een andere industrie te wijden[1]

1 Daar het bebouwen van het stuk gemeentegrond in het Noorden van Rusland dikwijls niet toereikend is om in de behoeften van een gezin te voorzien, wordt veelal naast den landbouw nog eenig ander bedrijf uitgeoefend. Zoo wordt, naar het schijnt, in de Russische dorpen vaak een kleine industrie aangetroffen. Dikwijls oefent een dorp of een streek dezelfde soort van nijverheid uit. Zoo worden op de eene plaats bijna uitsluitend horologemakers, op een andere smeden of timmerlieden gevonden; elders worden kousen of handschoenen vervaardigd. Maar die industrie, omdat zij op kleine schaal wordt uitgeoefend, leidt een kwijnend leven en kan niet met de fabrieken wedijveren.

Er zou langs natuurlijken weg een scheiding in de verschillende elementen der bevolking plaats hebben. Een grootere schakeering, een grootere verscheidenheid van toestanden zou het gevolg zijn. Zij, die ongeschikt bleken, om, zij het ook op kleine school, grondbezitters te wezen, zouden in dienst van meer begaafden, en, gedeeltelijk tengevolge dier meerdere begaafdheid, reeds meer gegoeden, vruchtbaarder werken, ook voor zich zelf. Als loontrekkende arbeiders zouden zij in een beteren toestand komen, dan waarin zij als ongeschikte, kleine landbouwers waren.

Maar nog andere belemmeringen moeten uit den weg worden geruimd, zal de vrije arbeid zich in Rusland regelmatig ontwikkelen. Gelijk wij zagen, is de vrije beweging van de leden eener gemeente, ook na de afschaffing der lijfeigenschap, nog beperkt. Om zich uit het dorp te kunnen verwijderen, is een verlofpas noodig, die slechts voor een bepaalden tijd wordt verleend. Wil men elders gaan wonen, dan is de toestemming der nieuwe gemeente, waar men zich wenscht te vestigen, noodig. Die formaliteiten belemmeren een natuurlijke maatschappelijke orde en beletten de verschillende krachten haar natuurlijke neiging te volgen. Nog steeds schijnt jaarlijks tegen het goede seizoen een aantal dorpelingen zich op weg te begeven, om elders werk te zoeken, terwijl zij het bewerken van hun gronden aan de vrouwen en kinderen overlaten. Sommigen zoeken de zeehavens op, anderen reizen naar de hoofdsteden, Petersburg en Moskou, of daarheen, waar groote werken worden uitgevoerd; velen uit het Noorden gaan als maaiers naar het Zuiden en keeren tegen den winter naar hunne dorpen terug. Het is een nomadische arbeidersbevolking. De oorsprong dier zwerftochten, die een nationale gewoonte zijn geworden, was de noodzakelijkheid om zich nog andere inkomsten te verschaffen dan het bebouwen van het hun toegewezen stuk grond opleverde. Het spreekt van zelf, dat de verplichting der arbeiders, om telkens naar hunne gemeente terug te keeren, een lastige band is, die den arbeid onregelmatig maakt en de werklieden demoraliseert. Zoolang die band niet is losgemaakt en ieder in zijn beweging volkomen onafhankelijk, kan de vrije arbeid zich niet behoorlijk organiseeren.

Maar om dien band te kunnen losmaken, is een verandering van het belastingstelsel noodig, een opheffing van de solidariteit, die de gemeenten dwingt de leden, wanneer zij zich uit hun

dorp verwijderen, in het oog te houden. De verplichting om een deel van de pacht der gemeentevelden of van de aanuïteiten te betalen, zou aan den grond moeten gehecht worden; het hoofdgeld, de rijksbelasting, door een andere vervangen of van ieder persoonlijk moeten gevorderd worden, waar hij zich bevindt. De gemeenten zouden er dan geen belang meer bij hebben hare leden te binden en minder streng behoeven te zijn bij het opnemen van nieuwe ingezetenen. Eindelijk zouden alle praestatiën *in natura* en zou alles, wat bij wijze van heerendienst wordt geleverd, door een belasting in geld moeten vervangen worden[1].

Nu worden van de volkomen vrijheid van beweging door sommigen ernstige nadeelen voorzien. Men vreest dat een groote verplaatsing der bevolking het gevolg zal zijn. Dat verschrijnsel werd op groote schaal reeds verwacht onmiddellijk na 1870, het jaar, waarin de overgangstoestand eindigde voor de gemeenten, die haar grond niet hadden gekocht en waarin de leden dier gemeenten het recht kregen, om zonder de toestemming hunner vroegere heeren, te verhuizen.

De man uit het volk, - zoo beweerde men, - bijna vreemdeling op den grond, die hem niet in eigendom toebehoort, is niet gehecht aan zijn woonplaats en verwisselt die met een gemakkelijkheid, waarvan een West-Europeër geen begrip heeft. Men vreesde, dat geheele provinciën zich van het Noorden naar het Zuiden zouden verplaatsen. Verschillende voorbeelden werden aangevoerd, dat de bevolking van geheele streken, aangelokt door de voorstelling van een paradijs in andere gedeelten

1 Het ontbreekt niet aan plannen tot hervorming. Reeds in 1859 is een staatscommissie benoemd, om plannen tot belastinghervorming in te dienen. De commissie keurde het hoofdgeld af, zoowel in beginsel, omdat het een belasting is op het arbeidsvermogen, als om de wijze van heffen, daar deze de solidaire aansprakelijkheid der gemeenten tengevolge heeft. Zij wil voor het hoofdgeld een grond. en huisbelasting in de plaats stellen. In 1863 schijnt het hoofdgeld in de steden reeds voor het grootste deel door een patentbelasting en door eene op de huizen te zijn vervangen. De plannen der commissie, zoo wordt bericht, zijn door de kreits- en gouvernementsbesturen, wier advies was ingewonnen, niet gunstig ontvangen, omdat zij niet met een opheffing van de talrijke privilegiën in belastingzaken gepaard ging en. De quaestie omtrent de afschaffing der heerendiensten, is in Rusland sinds lang aanhangig. In 1845 werd reeds een commissie benoemd, om hervormingen voor te stellen. In 1864 werd bepaald, dat, waar eenmaal belasting in geld bestaat, geen terugkeer tot praestaties in *natura* mag plaats hebben. Bij de voorziening in nieuwe behoeften is de keus vrijgelaten.

van Rusland, of door geruchten, dat elders kosteloos grond was te krijgen, reeds besloten had gezamenlijk te verhuizen[1]. Het is ons niet gebleken, dat de vrees, welke voor vier jaren werd uitgesproken, zich in die mate heeft bevestigd, dat na 1870 een groote volksverhuizing heeft plaats gehad, en, wanneer ook velen zich door valsche voorstellingen lieten verlokken, - zoo uitgestrekt is Rusland niet, hoe groot het ook zij, dat de bevolking op die wijze lang zou kunnen misleid worden. Toch is het niet te ontkennen, dat de vrijheid van beweging, in verband met de betere middelen van vervoer, waarschijnlijk een toenemende golving der bevolking zal veroorzaken en dat inzonderheid de spoorwegen, die een zoo groote macht in Rusland beginnen te worden, veranderingen in de verspreiding der bevolking zullen brengen, wellicht tot schade der streken, waar de bewoners op een kunstmatige wijze zijn vastgehouden[2]. Maar ook hier moet men zich voor overdreven voorstellingen wachten. Zoo schijnt de schijver van ‘Land en Vrijheid’ ten onrechte te vreezen, dat de spoorwegen het Noorden ten gunste van het Zuiden zullen ontvolken, ‘volgens de onveranderlijke wet, dat iedere kracht zich daarheen richt, waar zich de gunstigste omstandigheden voor hare aanwending voordoen.’ Nu zich eenmaal in het Noorden een uitgebreide cultuur heeft gevestigd, ondanks het ruwe klimaat en den schralen bodem, is het niet te verwachten, dat het een *tabula rasa* zal worden. De beschaving, die daar onder minder gunstige omstandigheden dan in het Zuiden is geplant, zal zeker nog lang een talrijke bevolking boeien. Maar zelfs wanneer het door de natuur meer bevoorrechte Zuiden bij toeneming dichter dan het schrale Noorden mocht bevolkt worden, dan zou het slechts een na-

1 Schédo-Ferroti deelt mede, dat op een vaag gerucht, volgens hetwelk kostloos land was te verkrijgen, naar sommigen te Samara, volgens anderen aan de oevers van den Kuban, of in een mythische streek ‘met warme bronnen,’ duizenden in het midden van Rusland zich gereed maakten om te verhuizen. Een ander punt, dat het voorwerp werd van idyllische voorstellingen, was Stawropol in het Zuiden, waarheen een stroom van boeren zich richtte, na in hun gemeenten alles verkocht te hebben, zoodat de gouverneur van Stawropol het noodig achtte tegen misleidende verwachtingen te waarschuwen. De aanleiding was ten deele een verkeerd begrepen circulaire der regeering omtrent de kolonisatie van gronden, tot het staatsdomein behoorende.

2 Onlangs werd bericht, dat kort geleden een groote emigratie heeft plaats gehad uit de gouvernemeneten Pultawa en Tschernigow en uit eenige districten van Podolië en Volynië naar de Noord-Kaukasische landen.

tuurlijke toestand zijn, die niet door kunstmatige hinderpalen mag worden belemmerd. Het eenige middel om de nomadische neiging van het Russische volk tegen te gaan en de overmatige begeerte naar verwisseling van woonplaats te stuiten, is de vestiging van een natuurlijke maatschappelijke orde, de vervanging van het gemeentebezit door individueel bezit of eigendom. Bij den tegenwoordigen toestand voelen zich de boeren als slechts tijdelijk op hun grond gestationeerden en schijnt een geringe aanleiding genoeg om velen naar elders te lokken. Vandaar ook de klacht over het onnatuurlijke verschijnsel, dat, ofschoon de boden tot den landbouw uitlokt en het Russische volk door de natuur in de eerste plaats tot dat bedrijf bestemd schijnt, de neiging tot die industrie zóó zwak is, dat de besten van het landvolk zich dikwijls met geringschatting daarvan afwenden. Alleen eigendom of een meer blijvend bezit kan een vasten band leggen tusschen de bevolking en den grond en de liefde tot den landbouw versterken.

De opheffing van het communaalbezit schijnt evenwel nog niet nabij te zijn. De regeering, gelijk wij reeds vermeldden, heeft bij de emancipatie die instelling niet durven aantasten, maar slechts bepaald, dat door de gemeenten zelve, met een meerderheid van ⅔ der stemmen over de afschaffing of het behoud moet worden beslist. De besten onder de landbouwers schijnen dringend de opheffing van een instelling te wenschen, die, evenals de geheele gemeenteinrichting, de welvaart van de ijverigen en bekwamen onderdrukt en het slachtoffers maakt van de traagheid van anderen. Die tragen zijn het, die in de gemeentevergaderingen de goeden overstemmen. Schédo-Ferroti meent, dat, wanneer de regeering slechts bepaalde, dat ieder, die niet al zijn verplichtingen jegens de gemeente heeft vervuld, van het stemmen in hare vergaderingen werd uitgesloten, het communaalbezit spoedig zijn grootsten steun zou hebben verloren. Zonder eenige gewelddadige tusschenkomst der wet zou het dan alleen door een zuivering der stemgerechtigde leden verdwijnen.

Maar niet alleen bij de minst ontwikkelde boeren vindt het communaalbezit steun, het heeft ook hartstochtelijke bewondering gevonden bij mannen, die bij de instelling zelve geen onmiddellijk belang hebben. Door twee partijen, die grooten invloed hebben bezeten en wellicht nog uitoefenen, wordt het in bescherming genomen en verheerlijkt als een middel om

Rusland te behoeden tegen de maatschappelijke kwaal, waaraan West-Europa lijdt.

De opheffing van het gemeentebezit, - zoo werd beweerd, - zou in Rusland een proletariaat doen ontstaan, zooals de sociale toestanden in het Westen hebben voortgebracht. Men ontkent niet, dat de hooge ontwikkeling van landbouw en industrie daar te danken is aan het individueel bezit, aan de zekerheid, dat ieder werkt voor zich en de zijnen, maar met grooten nadruk wijst men op de schaduwzijde.Een zeker aantal menschen is in het bezit van groote rijkdommen of van een middelmatige fortuin, maar daarnaast staat de talrijke klasse van proletariërs, levende bij den dag, zonder een stuk grond te bezitten, en zelfs, indien zij zich eenig vermogen heeft verworven, door de groote kapitalisten gedrukt en niet in staat met de gegoeden te wedijveren. West-Europa gaat aan het individualisme en egoisme te gronde. Geheel anders in Rusland. Daar is de maatschappij gevestigd op het beginsel der christelijke liefde. Aller belangen komen samen in die der gemeente; deze is de gemeenschappelijke band. Niemand komt ter wereld zonder het uitzicht eenig grondbezit te ontvangen, ieder heeft aanspraak op een stuk van de aarde, de gemeenschappelijke moeder. Niemand ook erft de gevolgen van de schuld zijner ouders. In welken treurigen toestand de kinderen ook verkeeren, bij het begin van hun mannelijken leeftijd ontvangen zij hun aandeel in den gemeentegrond en beginnen den stijd met het leven niet onder zoo ongelijke omstandigheden, als waarin men elders, naar gelang van zijn afkomst, is geplaatst. En terwijl de kinderen niet de ellende der ouders erven, plukken zij wel de vruchten van hun vlijt, omdat de losse goederen, welke deze zich hebben verworven niet in gemeenschap worden bezeten. Zelfs hij, die zijn dorp heeft verlaten, om aan een stedelijk bedrijf zich te wijden, kan, als de fortuin hem ongunstig is geweest, naar zijn gemeente, als naar zijn vaderhuis, terugkeeren en op nieuw aanspraak maken op een stuk van den grond; hij is niet tot de klasse der proletariërs vervallen.

Die rozenkleurige schildering van het gemeentebezit, die in de meeste opzichten met de werkelijkheid in strijd schijnt te zijn, is afkomstig uit de school der zoogenaamde Slavophilen; zij hangt samen met het romantisch karakter dier partij. Sinds Peter den Groote heeft zich in Rusland een machtige opposi-

tie gevormd, die het oud-Russische karakter vertegenwoordigde tegenover de Westersche beschaving, welke de groote Czaar, als een despotisch hervormer, met forsche hand in zijn rijk invoerde, zonder ontzag voor de tradities van het volksleven. Tegen die van buiten aangebrachte beschaving is in verschillende vormen een reactie ontstaan, waarin zich het nationale element liet gelden. In het volk, in den adel, in de wetenschap en literatuur was telkens een worsteling zichtbaar tusschen het echt Russische wezen, dat, trotsch op zijn eigen kracht, onafhankelijk wilde blijven van vreemden invloed en tusschen de Westersche beschaving, waarvan het gedurig de meerderheid moest erkennen. Uit dien strijd is ook de partij der Slavophilen voortgekomen. Uit hare gehechtheid aan het nationale ontsproot een sterke voorliefde voor het volk. Het volk toch was het meest van vreemden invloed vrij gebleven en had de tradities van het voorgeslacht het trouwst bewaard; van het volk was een wedergeboorte van Rusland in nationalen geest te verwachten. Vandaar de democratische richting der Slavophilen, hun ingenomenheid met den boerenstand, hun belangstelling in de agrarische quaestie. Het troetelkind dier partij was het communaalbezit als een eigenaardig Russische instelling.

Tot ongeveer dezelfde resultaten komen de socialistische democraten, ofschoon zij van geheel andere beginselen dan de Slavophilen uitgaan. Die partij, welke zich gevormd heeft in de school der Fransche en Duitsche socialisten en in Alexander Herzen een tijdlang haar alvermogenden aanvoerder heeft gehad, koesterde natuurlijk, evenzeer als de Slavophilen, een groote voorliefde voor het volk. Het gemeentebezit wordt door haar verheerlijkt als de oplossing der sociale quaestie, als de ‘nieuwe formule der beschaving.’ - ‘De verbetering van den landbouw op de Westersche wijze,’ schreef Alexander Herzen, ‘laat de meerderheid van het volk zonder brood; die kunstmatige ontwikkeling, ofschoon zij enkele landbouwondernemers tot rijkdom brengt, kan geen vergoeding geven voor den ontzettenden toestand van het hongerende proletariaat.’ Een ander lid der partij zag in de Russische dorpsgemeente de verwezenlijking der socialistische ideeën, waarmee West-Europa worstelt, en schreef: ‘Wat in het Western door de grootste denkers is geleerd, wat daar als de hoogste vorm der wijsbegeerte geldt, waartoe Europa eerst na eeuwenlange beroeringen is gekomen, dat heeft

in Rusland van oudsher in het karakter en in de denkbeelden van het volk gelegen.'

Die beide partijen zijn hinderpalen geweest voor een gezonde oplossing der agrarische quaesties en zijn het wellicht nog. In hare blinde ingenomenheid met het gemeentebezit vergaten zij, dat die instelling, welke Rusland voor een Westersch proletariaat heet te behoeden, de meesten in een toestand laat, die weinig boven dien van proletariërs is verheven; dat, om armoede te weren, waaraan velen toch niet ontkomen, de veerkracht der ijverigen, de talenten der meer begaafden, de welvaart van het geheel onderdrukt worden. Zij zagen voorbij, dat in het paradijs der Russische landgemeente allen, die lust en kracht tot een hoogere ontwikkeling bezitten, onder de tirannie van de zwakke leden der maatschappij worden geplaatst.

Volgens de Slavophilen en democraten is het communaalbezit niet slechts een levensbeginsel voor Rusland, maar ook bestemd om geheel Europa te hervormen. Een orgaan der eerste partij schreef: 'Hoe gewichtig ook de onmiddellijke gevolgen van het gemeentebezit zijn mogen, hoe groot ook de voordeelen zijn, die het voor het tegenwoordige aanbiedt, dat alles is niets bij het gewicht, dat deze reusachtige sociale instelling in de toekomst kan verkrijgen, wanneer zij zich volkomen zal hebben ontwikkeld en van een toevallig feit een bepaald beginsel zal zijn geworden. De geschiedenis zal eenmaal bewijzen, dat dit beginsel een der levenskiemen is, die in de diepten der Slavische nationaliteit zijn verborgen. De Slavische stam heeft de roeping om de ketenen te verbreken, waarin de volken van het Westen de lagere klassen, zonder vermogen, geboeid houden. De emancipatie van den vierden stand, de oplossing der sociale quaestie door middel van het oud-Russisch beginsel van het communaalbezit, is de taak, die hij van de geschiedenis heeft ontvangen, de rechtstitel, krachtens welken hij tot heerschappij over de Europeesche wereld is geroepen. De leer der gelijke aanspraak van allen op den bodem, de verandering van het individueel bezit in gemeentebezit, is de vaan waaronder de Slavisch-Russische stam moet strijden en over West-Europa zegevieren.' Julius Eckardt verzekert, dat hij in 1865 een talentvol en algemeen geacht publicist hoorde verkondigen: 'Door middel der instelling van het gemeentebezit en de ontkenning van het recht op individueel bezit, hebben wij de taak overal in de wereld het gebondene te bevrijden.

Ons communaalbezit, dat ieder de gelegenheid geeft als lid eener landgemeente aandeel aan den grond te verkrijgen, is de vervulling van hetgeen waarnaar Lassalle en zijn voorgangers hebben gestreefd. Hebben wij dit beginsel eerst in Rusland volkomen toegepast, dan zullen wij met behulp daarvan de wereld onderwerpen. Alle proletariërs en niet-bezittenden in Europa zijn onze natuurlijke bondgenooten.' Waarschijnlijk met het oog op dergelijke denkbeelden zeide Cavour eenige jaren voor zijn dood tot een Russisch diplomaat: 'Het recht op een gelijk aandeel aan den grond, dat gij aan ieder uwer boeren toekent, is ons gevaarlijker dan al uwe legers.'

De theorieën der Slavophilen en democraten wijzen op een gevaar, dat den vooruitgang van Rusland bedreigt. Het verkeert in den moeilijken toestand van overgang, waarin ieder land is geplaatst, dat lang is verwaarloosd, waarin allerlei nieuwe behoeften zich voordoen en dat een buitengewone krachtsinspanning noodig heeft om niet in de achterhoede der beschaving te geraken. Om zijn productiviteit en zijn welvaart te verhoogen moet het hervormingen aanbrengen, die groote uitgaven vereischen. Maar om die uitgaven met gewone middelen te dekken, moet het zijn rijkdom eerst hebben vergroot. Bij dien toestand, die het noodzaakt telkens tot krediet zijn toevlucht te nemen, heeft het in de eerste plaats behoefte aan inwendige en uitwendige rust. Voor beiden zijn de dwepende partijen, die vooral sinds den Poolschen opstand den boventoon gevoerd hebken, gevaarlijk. Voor de voltooiing der hervormingen, die in Rusland zijn aangevangen, voor de ontwikkeling zijner rijke bronnen van welvaart is een staatkunde, die zich van alle avontuurlijke ondernemingen onthoudt, dringend noodig. Ook de vruchten van de opheffing der lijfeigenschap, kunnen alleen bij een omzichtige behandeling, en, door vrede gekoesterd, rijpen.

R.P. MEES, R. AZ.

Nederland en Turkije in het begin van den dertigjarigen oorlog.

(*Vervolg van* 3e *Deel, blz.* 102.)

Toen Frederik van de Paltz de Boheemsche kroon aanvaardde. en dus openlijk als het hoofd der bewegingen tegen de Oostenrijksche magt optrad, was er in Westelijk Europa, buiten Duitschland, geen staat die hem openlijk en met kracht ondersteunde, dan de Vereenigde Gewesten. In het Oosten nam Gabor, de vasal der Porte, het voor hem op; en ook hij vond bij den Nederlandschen gezant te Constantinopel al den steun, dien deze door eigen invloed en het gezag van zijn land aan het Turksche hof, hem kon verleenen.

Later, toen Frederik uit zijn koningrijk verdreven en zelfs van zijn erflanden beroofd als balling rondzwerft, en toen juist hierdoor de kansen op bemoeijingen der mogendheden ten zijnen gunste schijnen toe te nemen, ziet men Gabor zijn heil in het voortzetten of hernieuwen van den oorlog met Oostenrijk zoeken, zoodra er maar eenige hulp van buiten zich schijnt voor te doen; en ook hierbij vindt hij in Haga een trouwen bondgenoot. De bijstand echter dien hij verwachtte, kwam niet opdagen. De bijval zelfs dien te Staten-Generaal aan zijn onderneming schonken, toonde zich louter in woorden, niet in de geldelijke hulp die Haga zoowel als Frederik voor hem verlangde. Geen wonder zoo onder zulke omstandigheden zijn aandacht zich nader op die plannen tot duurzame verzoening met den keizer vestigde, die hij reeds vóór zijn laatsten togt een oogenblik in het oog had gevat.

Reeds toen was de Européesche coalitie tegen de Spaansch-

Oostenrijksche magt, op welker aanstaande vorming Gabor bij zijn vorig bedrijf zonder twijfel de oogen had gevestigd, hare verwezenlijking een groote schrede genaderd. Weldra ziet men dan ook de bemoeijingen der Europeesche diplomatie te Constantinopel vooral op het winnen van Gabor als bondgenoot voor den naderenden oorlog gerigt.

De hoofdrol echter wordt hierbij niet meer door den Nederlandschen gezant vervuld. Naast Engeland en Frankrijk, de mogendheden die thans de plannen tegen Oostenrijk schenen ter hand te nemen, moesten onze gewesten des te meer in de schaduw treden nu Gabor vroeger, toen hij slechts naar hen kon uitzien, geen feitelijke hulp van hen erlangd had. In plaats van zalfstandig, zoo als vroeger, voor de belangen van Oostenrijk's vijanden bij de Porte te werken, volgt Haga geruimen tijd het spoor van Roe, zijn Engelschen ambtgenoot; en wat hij aan zijn lastgevers meldt staat in belangrijkheid bij Roe's brieven zoo zeer achter, dat het ten hoogste hier en daar tot aanvulling dient van hetgeen *daar* gevonden wordt. Eerst aan het eind van Gabor's loopbaan, waar Roe's berigten weder ontbreken, werpen Haga's brieven nog eenmaal een verrassend licht op de laatste plannen van den Zevenbergschen vorst.

I.

Langen tijd had het Spaansche hof de vestiging van een houdbaren staat der Europeesche zaken in een huwelijksplan tusschen den prins van Wales en een Spaansche prinses gezocht. Met het oog hierop had het zich verzet tegen die uiterste maatregelen die door keizer Ferdinand in overleg met Beijeren tegen Frederik van de Paltz genomen werden; en juist hierop grondde Jacobus I zijn hoop op het herstel van zijn schoonzoon onder redelijke voorwaarden.

Aan die hoop kwam voor goed een einde toen prins Karel in 1623 in persoon een reis naar Spanje ondernomen had om zijn bruid te halen. Juist tijdens dit bezoek kreeg te Madrid die rigting de overhand, die de eenheid van belang en politiek tusschen beide Oostenrijksche liniën boven alles stelde, en bereid was de belangen van Keurpaltz hieraan op te offeren.

Het gevolg was dat de prins zonder zijn bruid huiswaarts keerde, en dat bij hem en zijn reisgenoot, den veelvermogenden Buckingham, het Spaansche huwelijksplan voor een vijandige stemming tegen Spanje plaats maakte.

Lag dus het plan in duigen om het herstel van Keurpaltz door vreedzame zamenwerking van Engeland en Spanje te bewerken, dan werd het zaak voor Engeland om naar hetzelfde doel met de wapenen te streven. Was de betrekking tusschen Spanje en Engeland voor goed afgebroken, dan moest de Engelsche regering van zelf het oog op een nadere verbindtenis met Frankrijk rigten. En juist in Frankrijk zag men weldra in Richelieu den staatsman optreden die de krachten des lands als van ouds tegen de dreigende Spaansch-Oostenrijksche heerschappij zou rigten. Door hem werden, ten deele reeds in 1624, de bewegingen verordend die het huis Oostenrijk van de pas verworven voordeelen in Noord-Italië zouden berooven. Met hem werd de verzwagering tusschen het Engelsche en Fransche koningshuis ontworpen, waar in 1625 de regering van Karel I meê zou openen.

Als Frankrijk en Engeland zich tegen de Spaansch-Oostenrijksche politiek vereenigden, dan vonden de verdere elementen eener Europeesche coalitie tegen die politiek zich van zelf. De Vereenigde Gewesten behoorden er toe door hun strijd met Spanje. Venetië en Savoye waren met Frankrijk reeds tegen het Spaansch gezag in Italië verbonden. Gustaaf Adolf van Zweden, Christiaan IV van Denemarken schenen ligt er toe te brengen om in het Duitsche rijk de leiding eene protestantsche beweging te aanvaarden; en nu, door de overwinning van keizer en Liga, elk Duitsch gebied door de katholieke restauratie bedreigd werd, was er geen twijfel of een aantal Duitsche rijksleden zou zich gaarne aan hen aansluiten.

Nu was het stellig van het hoogste gewigt voor de nieuwe plannen tegen Oostenrijk, dat ook Gabor op nieuw tegen den keizer te velde kwam. Die overtuiging heerschte ook onder de vertegenwoordigers der mogendheden te Constantinopel. Of men hem echter, na hem zoo kort geleden alleen te hebben gelaten, op nieuw in de wapenen zou kunnen brengen, dat was zeer de vraag, vooral met het oog op de geruchten die hem in de naauwste verbindtenis met het keizerlijke huis lieten treden.

Dit is een punt waar Roe, die sedert het midden van 1624

instructie had om de belangen van den keizer niet langer te ontzien, in zijn brieven gedurig terugkomt. In zijn oogen is Gabor de bedrogene, die op den duur zal bevinden dat hem noch de hand eener aartshertogin, noch een vergrooting van gebied ten koste der Turken, in ernst is toegedacht. Dat Gabor zelf bij den keizer met een plan tegen Turkije kon zijn opgetreden waarvan de volvoering grootendeels van hem zelven afhing en hem ook tegenover den keizer magt en zelfstandigheid zou hebben geschonken, daar schijnt Roe niet aan gedacht te hebben. Een voordeel acht hij het dat Gabor toch ook andere plannen koestert die met zijn aansluiting aan den keizer niet bestaanbaar zijn; zijn verbindtenis b.v. met de protestantsche en anti-Oostenrijksche partij in Polen, die hem een uitzigt op den troon van dit land opende. Waarlijk, het is een glansrijke regtvaardiging van Haga's vroegere bemoeijingen met de zaak van Gabor, dat men thans Roe dezelfde politiek, - het werpen der Turksche magt op de landen van den keizer en het stoken van onlusten in Polen ten gunste van Gabor, - al is het dan ook bescheiden en bedektelijk, ziet aanbevelen. Lang duurt dit echter niet: weldra blijkt het uit zijn brieven dat hij namens zijn koning een teregtwijzing over zoo onchristelijk en beginselloos een bestaan ontvangen heeft.

Gabor's houding was niet het eenige wat de aandacht der gezanten te Constantinopel vereischte. De Turksche regering had hem in zijn oorlog tegen den keizer gesteund, en nog tijdens zijn onderhandelingen over den vrede, in de lente van 1624, hem vermaand om met de haar bevriende mogendheden, Frankrijk en Engeland, de State-Generaal en Venetië, ééne lijn te trekken. Maar sloot Gabor zijn vrede met den keizer, dan kon het de Turken in den treurigen toestand van hun rijk een voordeel schijnen om hem voor te zijn; en inderdaad was de gezant dien de keizer na het uitbreken van den oorlog naar de Porte had gezonden, Kurtz von Senftenau, er in geslaagd om van den grootvizier een eenvoudige bekrachtiging van den vrede te erlangen, die in 1606 voor 20 jaren gesloten was. Dat men hierdoor den keizer het regt gaf om het eerst onlangs veroverde Waitzen terug te eischen; dat men, door Gabor in het verdrag niet te noemen en dus schijnbaar aan zijn lot over te laten, hem het regt gaf om ook zelf in zijn onderhandelingen zich om de Porte niet te bekreunen; daar had men blijkbaar niet eens aan gedacht.

Een dubbel vredesverdrag moest dus uit den weg geruimd, eer men den keizer een nieuwen oorlog uit het Zuid-Oosten kon berokkenen. En hierbij kwam nu nog de oude vrees voor een schikking tusschen Turkije en Spanje, die de Porte in hare toenmalige omstandigheden welligt smakelijker kon gemaakt worden dan vroeger, en die de Spaansche regering zou toelaten om al hare krachten tegen de haar vijandige Christenmogendheden te rigten.

Reeds in Mustapha's dagen was zulk een schikking weder ter spraak gebragt door lieden die namens keizer Ferdinand's zuster, de groothertogin-weduwe van Toscane, tot het brengen van geschenken aan de sultane's en het loskoopen van gevangenen heetten te komen. In het begin van 1624 had de grootvizier een Jood, die reeds vroeger als politiek agent tusschen Spanje en Turkije was werkzaam geweest, naar Spanje gezonden om in het belang van een formeelen vrede te werken. In het midden van 1625 vindt men werkelijk bij de Porte een vredesvoorstel van Spaansche zijde aanhangig, waarbij allerlei voordeelen werden voorgespiegeld, en dat buitendien door geschenken aan de magthebbers werd aannemelijk gemaakt. Roe zocht het door een betoog aan de Turksche regering, Haga door het bekend stellen van een Spaansch staatsstuk uit ouderen tijd te ontzenuwen, dat de Turken over de ware bedoelingen der Spanjaarden de oogen kon openen; en hun pogingen werden met goed gevolg bekroond. Toch bleven de bemoeijingen der Spaansche regering hun ook later zorg baren.

Wat de verdragen met den keizer betrof, zoowel om de wijziging in het bezit der beide partijen sedert den vroegeren vrede, als om de noodzakelijkheid om Gabor in het verdrag op te nemen, kon de Porte nieuwe onderhandelingen eischen. Gabor's verdrag bevatte bepalingen over maatregelen die hij en de keizer gemeenschappelijk zouden nemen zoo Turkije zich tegen de uitvoering verzette: bepalingen die zijn betrekking tot de Porte schenen op te heffen, en die hij zelf slechts met verwijzing op het tegen hem gepleegd verzuim in het Turksch verdrag wist te regtvaardigen. Werd er nu een congres verordend tot het vaststellen van een vrede tusschen den keizer en de Porte, en waar gezanten van Gabor aan de zijde der Turksche optraden, dan konden beide verdragen voor opgeheven gelden. Want was de hernieuwing van den vorigen vrede geldig, dan behoefde er niet op nieuw onderhandeld; en

bleef de vroegere betrekking tusschen de Porte en Gabor in stand, dan was deze stellig buiten den kring zijner bevoegdheid gegaan met op eigen gelegenheid een verdrag te sluiten.

In de lente van 1625 kwam zulk een congres door toedoen der gezanten werkelijk tot stand. En ook regtstreeks hadden zij op Gabor reeds gewerkt. In Februarij hadden zoowel Roe als Haga hem in hun brieven de gunstige kansen uiteengezet die er voor nieuwe bewegingen tegen den keizer waren, nu zoovele mogendheden tegen het huis Oostenrijk in de wapenen kwamen. Roe maakt zijn regering er gedurig opmerkzaam op dat men Gabor moet laten gevoelen hoeveel prijs men op zijn hulp en persoon stelt. Verstrekte men hem geldelijken bijstand, dan zou men stellig, om de ligging van zijn land en de onkostbaarheid der Hongaarsche legers, meer winnen dan wanneer men elders groote sommen besteedde. Dat men op die wijze de magt der ongeloovigen zou vergrooten, daar behoefde men niet voor te vreezen; Gabor zou geen duimbreed nieuwen grond aan de Turken gunnen. - In zijn brieven aan de koningin van Bohemen dringt hij steeds aan op de wenschelijkheid om Gabor door een huwelijk met een Duitsche prinses nader aan de zaak van het Europeesche protestantisme te verbinden; en schoon Elizabeth eerst op den trots der Duitsche vorsten wijst, schrijft zij ten slotte in den zomer van 1625 dat de hand eener Brandenburgsche prinses voor Gabor beschikbaar is, en dat men hiervan spoedig meer zal hooren.

Gabor zelf was door zijn eigenaardige stelling altijd tot het volgen eener dubbelzinnige politiek gedwongen. Thans echter ziet men hem nog meer dan anders langs twee wegen wandelen. De een leidde tot zijn nadere verbindtenis met den keizer; geen loutere hersenschim zoo als Roe meende, maar toch een hagchelijke zaak. Aan het eind van den anderen toonde zich een coalitie tegen het Oostenrijksche huis waar Frankrijk een hoofdrol stond te vervullen: het land wat voor het natuurlijke middelpunt van den weerstand tegen de Oostenrijksche wereldheerschappij kon gelden, en welks onzijdige houding in het begin van den Duitschen oorlog meer dan iets anders tot de zege van den keizer had bijgedragen. In het begin van 1625 waren er van Franschen kant door een onderhandsche zending betrekkingen met hem aangeknoopt, die hij terstond door een dergelijke zending van zijn kant voortzette.

In Mei, juist in de dagen van het congres waar de verhouding tusschen keizer en Porte stond geregeld te worden, verscheen een onlangs te Constantinopel aangekomen Zevenbergsch gezant bij Roe om hem, na de algemeene betuigingen die men van zijn heer gewoon was, bepaaldelijk af te vragen of hij magtiging had om namens de Engelsche regering met de Zevenbergsche een verbond te sluiten. Roe had die magtiging niet; evenmin de gezanten van Frankrijk, de Staten-Generaal en Venetië, waar dergelijke vragen aan gerigt werden. Bij gebreke hiervan had de Zevenbergsche gezant last om zich van verdere opening te onthouden, en er slechts op aan te dringen dat de gezanten bij de Porte voor Gabor vrijheid van handelen in het sluiten van verbindtenissen met Europeesche mogendheden zouden bewerken. Uit de houding van den gezant scheen het te blijken dat men hier met een opregte toenadering van Gabor tot de Oostenrijk vijandige magten te doen had. Maar weldra vernam men dat op het congres de vrede inderdaad gesloten was: wel een vrede die veel zaken aan commissiën ter nadere regeling overliet en dus ligt weder kon vervallen, maar toch een vrede.

Niet veel later, in den zomer van 1625, verscheen het gezantschap te Wennen wat Gabor's huwelijk met een aartshertogin voor het laatst zou ter spraak brengen. Ziet men hoe de annalist die aan de zending deelnam, ze louter aan Gabor's onbegrensde eerzucht toeschrijft, dan zal men in het aanzoek wel iets meer zoeken dan een voorslag waarvan het zeker was dat hij geen bijval kon vinden, en die slechts met het doel gedaan werd om in zijn verwerping het begin eener nieuwe politiek te vinden. Gabor's stelling tegenover den keizer was sterker dan ooit. Nog in den loop des aars ontvangt hij van den sultan de gevraagde magtiging om zich met vreemde mogendheden te verbinden. Voor het iets later verwezenlijkte plan van den keizer om zijn zoon tot koning van Hongarije te laten kroonen, duchtte men zijn tegenstand. Zoo ooit dan was het nu voor den keizer de tijd om zijn vriendschap te zoeken.

Dit geschiedde dan ook. Aan het gezantschap viel een uitstekende ontvangst ten deel. De keizer legde over het geheel voor Gabor een hoogachting aan den dag waar deze niet vergat bij de gezanten te Constantinopel meê te pralen, zoodat Haga hem nog laat in het jaar aan het fluitje van den vo-

gelaar moet herinneren. Had Ferdinand al bezwaren om Gabor de hand zijner dochter te schenken, de vrouw die hij hem aanbeval was naauw verwant met de keizerin: een dochter van dienzelfden hertog van Nevers dien wij vroeger als het hoofd der ‘Christelijke ridderorde’ leerden kennen. Met een Duitsche en protestantsche prinses boven een vermaagschapping met een zoo beslist vijand der Turksche magt als Nevers te verkiezen, deed Gabor den stap die zijn politiek van de keizerlijke voor goed verwijderde.

In October 1625 zag de Nederlandsche gezant Vosbergen te Berlijn het Zevenbergsche gezantschap binnenkomen, dat voor Gabor om de hand van Catharina van Brandenburg moest vragen. Nog vóór de lente van het volgende jaar verscheen Gabor's bruid aan de grenzen van zijn gebied. En in dien tijd had reeds de coalitie tegen den keizer hare werking getoond, en Gabor zijn geneigdheid om er aan deel te nemen. Nog in het oorlogssaizoen van 1625 was koning Christiaan van Denemarken met een leger in Noordduitschland verschenen, ter verdediging der belangen die door de zege van keizer en Liga bedreigd werden. In December van hetzelfde jaar werd in den Haag, met het oog op den Duitschen oorlog, een formeel verbond tusschen Engeland, de Vereenigde Gewesten en Denemarken gesloten; en in overleg met een Zevenbergsch gezant, die juist toen namens zijn meester vroegere openingen der Staten-Generaal omtrent de aanstaande coalitie kwam beantwoorden, besloot men ook met Gabor nadere betrekkingen aan te knoopen.

II.

De ongunstige afloop van hetgeen men in den dertigjarigen oorlog den naam van Deenschen oorlog kan geven, is bekend. Aan het Haagsch verbond namen Frankrijk noch Zweden deel. Door een schikking der Italiaansche zaken tusschen Frankrijk en Spanje, verviel weldra het werkzaam aandeel dat Frankrijk tot dus ver aan den strijd tegen de Spaansch-Oostenrijksche magt genomen had. Dit was nu zeker geen reden waarom het niet, althans onder s'hands, zich in de Duitsche zaken kon

mengen; maar in het land zelf had de regering met bewegingen der hugenoten te kampen; en de goede verstandhouding met Engeland, die door het huwelijk van Karel 1 met de zuster van den Franschen koning bevestigd scheen, had reeds zeer spoedig voor ernstig misverstand plaats gemaakt, dat ten slotte, in 1627, tot een aanval der Engelschen, ten gunste der hugenoten, op Frankrijk leidde.

Was dus de coalitie van het begin af kleiner van omvang dan men zich had voorgesteld, de vijand waar zij tegen gerigt was, bleek krachten te bezitten die men niet van hem kende. Naast het leger der Liga, dat tot dus ver de zaak van keizer en katholicisme had doen zegepralen, bragt een eenvoudig edelman, Wallenstein, met eigen middelen een keizerlijk leger bijeen, dat weldra niet slechts de vijanden van den keizer uit Duitschland zou verdrijven, maar ook voor het keizerlijk gezag in het rijk een geheel nieuwen grondslag bieden.

Terwijl Wallenstein zij leger te velde bragt, in de lente van 1626, zou er in den Haag een nieuwe bijeenkomst in de zaak der coalitie plaats hebben, waar men onder anderen ook Gabor verzocht had zich te laten vertegenwoordigen. er verscheen van hem geen gezant: welligt zou in elk geval de tijd te kort zijn geweest om er een te zenden. Toch daagde zijn vertegenwoordiger nog later op dan men had kunnen wachten. Eerst in Augustus wordt zijn gezant Quadt door de Staten-Generaal gehoord; zijn instructie is van April. Dat hij zoo laat gezonden is, dat verontschuldigt hij zelf met de drukte van Gabor's huwelijksfeesten, en dit laat zich ook hooren als men bedenkt dat Brandenburg's invloedrijkste staatsman als geleider der bruid was meêgekomen om zich met Gabor over de politiek van zijn meester te verstaan. Het was zeer de vraag of de kansen der coalitie gunstig genoeg stonden om er deel aan te nemen; en aan Brandenburg gaf Gabor den raad zich hier voor s'hands niet aan te wagen. Intusschen, twee maanden vroeger had de Fransche gezant te Constantinopel instructie van huis ontvangen, dat hij Gabor onderstand voor zijn aanstaande krijgsbewegingen mogt toezeggen, en hiervan aan Gabor zelven kennis gegeven. Dit bewijs dat Frankrijk feitelijk aan de coalitie deelnam en zij dus niet ligt in een zwakke en ijdele poging zou uitloopen, kan voor Gabor zelf zeer ligt de naaste reden zijn geweest om zich door Quadt's zending met de verbondenen in nadere betrekking te stellen.

De rede van Quadt voor de Staten-Generaal is merkwaardig om het licht wat zij over de politieke inzigten van zijn meester verspreidt. Omstreeks de helft er van bestaat uit een betoog van hetgeen Gabor reeds vroeger in zijn schriftelijke onderhandelingen met de mogendheden meermalen had te kennen gegeven: dat de verbondenen Turkije door een plegtig gezantschap tot deelname aan den oorlog tegen den keizer moesten uitnoodigen. En geen wonder! Door Perzen en Aziatische rebellen, door roofzuchtige kozakken en van ontrouw verdachte Tartaren bedreigd, zou de Porte op den duur de hand naar den vrede moeten uitsteken, die haar door beide liniön van het huis van Oostenrijk geboden werd. Maar door de hoofdmogendheden van Christelijk Europa plegtig aangezocht om hen tegen het aloude hoofd der Westersche Christenheid te ondersteunen, zou zij zich in de oogen der Mahomedaansche wereld met nieuwen glans tooijen, en welligt in den nieuwen oorlog zelf de kracht vinden om ook over hare andere belagers te zegevieren.

De Staten intusschen konden hier weinig doen. In oorlog met Spanje, verbonden tot het leveren eener vrij aanzienlijke bijdrage voor het onderhoud van het Deensche leger, waren zij niet eens geneigd om een deel van den geldelijken bijstand dien Gabor voor zijn hulp liet eischen, voor hun rekening te nemen. Alles hing af van Engeland, waarheen Quadt zich van uit den Haag dacht te begeven. En hoe kon men van een regering, zoo teergevoelig waar Christenbelangen tegenover Turksche op het spel stonden, een zoo stoutmoedigen en goddeloozen maatregel verwachten als een uitnoodiging aan den sultan om zich op den keizer te werpen! In zoover was Quadt's zending van het beging af aan mislukt.

Over het geheel, wat men uit Roe's briefwisseling met zijn regering verneemt, geeft geen hoogen dunk van den politieken zin der Engelsche staatslieden, wier instructieën hij moest volgen. Men liet hem, klaagde hij, tijden lang zonder antwoord op hetgeen hij over Gabor's zaken schreef; en hierop ontvangt hij nu een antwoord van den staatssecretaris Conway, van April 1626, wat hem op de hoogte zal brengen. Naast berigten over het eerst Haagsche congres en over groote plannen die Gabor later per brief aan de verbondenen had geopperd, vindt men hier ook de redenen waarom men verzuimd had hem te antwoorden. Vooreerst allerlei drukte, die het onmogelijk had gemaakt om zich met Gabor's zaken bezig te houden. Maar ver-

der, waarom had Gabor aan den koning van Engeland in der tijd niet even goed een afgevaardigde gezonden dan aan dien van Frankrijk, die niet eenmaal hetzelfde geloof met hem was toegedaan? Zulke bedenkingen golden bij de Engelsche regering in een zaak die voor den begonnen oorlog beslissend kon zijn.

Hoe wenschelijk ook Gabor een meer doortastende politiek van de zijde der verbonden mogendheden achtte, in de onderhandelingen die hij zoowel regtstreeks, door brieven, met de Europeesche hoven als met de gezanten der mogendheden te Constantinopel voerde, maakte hij zijn deelneming aan het verbond ten slotte van slechts twee voorwaarden afhankelijk: dat men hem een maandelijkschen onderstand van een betrekkelijk gering bedrag zou verstrekken, en dat men niet buiten hem om den vrede zou sluiten. Tegen de billijkheid dier eischen was niets in te brengen; en in den loop van 1626, lang vóór dat Quadt's zending haar beslag kon hebben, werd door Gabor alles voor een hernieuwing der krijgsbewegingen in gereedheid gebragt, die hij in zamenwerking met een leger uit Noordduitschland in het werk dacht te stellen.

Hiertoe echter had hij natuurlijk de stoffelijke en zedelijke hulp der Porte noodig. Op welke wijze en in welke mate deze hem zou geworden, daarover liepen zijn meeste onderhandelingen met de gezanten te Constantinopel, die zoo als altijd grooten invloed op de besluiten der Turksche regering oefenden.

In het algemeen werden Gabor's belangen te Constantinopel weder met ijver en goed gevolg behartigd. Het was een tegenval dat in Julij de schrandere en met de gezanten bevriende staatsman, die in dien tijd te Constantinopel als plaatsvervanger van den grootvizier werkzaam was, door een soldaten-oproer om het leven kwam; want nu kostte het weder heel wat moeite om zijn opvolger voor Gabor's plannen te winnen. Toch gelukte dit aanvankelijk vrij wel. Tot pascha van Buda werd een der mindere grenspacha's verheven, die met Gabor bevriend en om zijn krijgshaftigheid beroemd was. Aan de ‘koningen, vorsten en steden’ die zich in Duitschland vereenigd hadden, werden brieven van wege den sultan met betuigingen van sympathie en verwijzing op Gabor als op zijn gemagtigde gezonden: iets wat Roe weinig waard rekent, maar waar Haga des te meer aan hecht omdat het huis Oostenrijk nog steeds zocht althaus uiterlijk en in de oogen van Europa met Turkije op goeden

voet te schijnen. De Zevenbergsche stenden hadden, als in antwoord op de verkiezing van Ferdinand's zoon tot koning van Hongarije, Gabor's vrouw als zijn opvolgster erkend; en zoo als de zaken van de Porte thans stonden, scheen men er zeer geneigd om dit besluit te bekrachtigen.

Wat ten slotte weder eenig bezwaar gaf, was de oude kwestie of en in hoe ver men de Turken op Christenlanden mogt afsturen. De laatste eischen van Gabor, die hij op het oogenblik aan de gezanten stelde dat zijn troepen reeds weder te velde kwamen, hielden onder anderen in dat het Turksche grensleger op het gebied van den keizer zou overwinteren, en dat men de Turken tot een inval in Polen zou brengen, ten einde den keizer van alle kans op Poolsche hulp te berooven. In het eerste zag Haga geen kwaad: - Spanje en de keizer, zegt hij in zijn brieven, zochten ook wel verstandhouding met de Turken, ter onderdrukking van Christenlanden, en Turkije, al was het nog sterk genoeg om de Oostenrijksche gevaar meer. Roe daarentegen, die zelf wel eens dergelijke redeneringen bezigt, maar die in de brieven zijner regering steeds van het schandaal las dat een inval, door de Turken ten behoeve der coalitie in 's keizers landen gewaagd, verwekken zou, wilde er alleen bij de Porte op aandringen dat het Turksche leger tijdens Gabor's veldtogt, diens grenzen zou dekken. De vijandelijkheden tegen Polen schijnen voor het oogenblik door alle partijen onraadzaam te zijn geacht; en Haga zelf geeft iets later in een brief te kennen, dat Gabor er niet bij winnen zou, daar hij bij een werkelijken oorlog tusschen Polen en Turkije zijn troepen aan de Turken ter hulp zou moeten zenden, in plaats van ze tegen den keizer te bezigen.

Het leger dat tot zamenwerking met Gabor uit Noordduitschland zou overkomen, nam zijn weg door Silezië, waar men op een beweging der bevolking tegen de Oostenrijksche heerschappij rekende. Het opperhevel was in naam aan Mansfeld toevertrouwd; maar van hertog Johan Ernst van Saksen Weimar, die aan het hoofd van een eigen leger onder zijn orders gesteld was, kon hij zich weinig goeden wil beloven; een Deensch krijgscommissaris was hem toegevoegd; en de nederlaag die hij vroeger in het jaar door Wallenstein bij Dessau geleden had, had zijn aanzien niet doen toenemen. De keizer hield echter het gevaar dat hem door Gabor's en Mansfeld's bewegingen

dreigde, voor erg genoeg om Wallenstein zelven met het grooter deel van zijn leger tot verdediging zijner eigene landen te ontbieden.

In September rukten eerst Johan Ernst, daarna Mansfeld Hongarije binnen. Te vergeefs hadden zij getracht om tegen Wallenstein in Moravië en Silezië te velde te blijven. Ook Gabor had zijn leger bijeen en verwachtte de Turksche troepen die hem zouden steunen. In hun berooiden toestand en bij de tweedragt hunner aanvoerders waren hem de Duitsche troepen evenzeer tot last als tot hulp; maar nu zij eens in Hongarije waren was het voor hem stellig de wijste partij om de wapenen niet vóór den tijd te laten varen, maar in zamenwerking met zijn bondgenooten den keizerlijken veldheer tegen te treden. Bekend is het hoe Gabor een slag tegen Wallenstein door geveinsde onderhandelingen en een haastigen aftogt ontweek; en de sterfte die in Hongarije al spoedig onder het keizerlijke leger ontstond, toonde hoe juist hij had gezien met den vijand liever eerst af te matten dan zich reeds dadelijk in een open strijd met hem te meten. Weldra vernam men te Constantinopel van voorspoedige gevechten door Gabor en zijn bondgenooten geleverd, en zag men er een aantal Christengevangenen in triomf binnenvoeren.

Van langen duur kon echter ook deze oorlog niet zijn. Reeds terzelfder tijd dat Mansfeld Hongarije binnentrok, was er berigt ontvangen van een beslissende nederlaag die koning Christiaan van Denemarken door Tilly geleden had. Terwijl dus Gabor geen hoop op anderen bijstand uit het Noorden kon wachten dan de troepen die reeds bij hem waren, had Wallenstein alle gelegenheid om zijn leger in de keizerlijke landen op nieuw te rekruteren. Het kwam dan ook spoedig tot onderhandelingen met den keizer, die van zijn kant de verwijdering der Duitsche troepen uit Hongarije wenschte; en juist aan het eind van het jaar bragt men het tot een schikking die Gabor in zijn vroegere stelling tegenover den keizer, maar weder onder minder gunstige voorwaarden dan bij den vorigen vrede, herstelde, en hem dwong om den aftogt der Duitsche troepen te verordenen.

Quadt's zending had nog in 1626 tot een verdrag met Engeland geleid, waarbij Gabor in het verbond werd opgenomen en toezegging der verlangde onderstandsgelden kreeg. Over den omslag dier gelden over de verbondenen moesten echter

nog onderhandelingen gevoerd; en daardoor had eerst in Februarij van het volgende jaar de toetreding van de Vereenigde Gewesten en Denemarken plaats, waardoor het verdrag ten volle in werking trad. De toestand was dus deze dat de krijgsverrigtingen, door Gabor met het oog op zijn aanstaande deelname aan het verbond ondernomen, reeds voor vrede hadden plaats gemaakt nog vóór dat zijn verdrag met de mogendheden en de voor hen daaruit voortvloeijende verpligtingen geldig waren. Slechts Christiaan van Denemarken, die als zelf te velde de noodzakelijkheid om Gabor in de wapenen te houden het meest gevoelde, had krachtens een voorloopige schikking zijn aandeel in de onderstandsgelden geruimen tijd vóór de formeele afsluiting van het verdrag beschikbaar gesteld, en in overleg met de Staten-Generaal aan Haga de uitbetaling laten opdragen, die dan ook in Februarij 1627 plaats had.

Nu heette het van Gabor's kant te Constantinopel eerst dat hij met den keizer slechts een wapenstilstand had gesloten, daarna dat de vrede nog niet ten volle zijn beslag had. Op zijn tijd zou hij weder te velde komen, maar in allen geval eischte hij van de Engelsche en Nederlandsche gezanten het deel der onderstandsgelden dat hun meesters ten laste kwam, al was het maar voor zijn veldtogt van het vorige jaar. Toen aan Roe en Haga in Julij die eisch gesteld werd, hadden dezen de voor Gabor bestemde gelden nog niet ontvangen. Haga antwoordde per brief in algemeene bewoordingen; Roe waagde het om te verklaren dat hij het geld weldra beschikbaar zou hebben, en het zou uitbetalen zoodra Gabor door een inval in Silezië de krijgsverrigtingen hernieuwd had.

Inderdaad, het was voor de verbondenen van het hoogste gewigt dat Gabor weder te velde kwam. Mansfeld had vóór het eind van 1626 zijn leger verlaten om over Turksch gebied naar Venetië te reizen en nieuwe pogingen ten gunste der Duitsche zaken aan te wenden; maar op reis overleed hij. Johan Ernst bleef bij zijn leger, maar kort na Mansfeld trof ook hem de dood. Het overschot der Duitsche troepen trok in Januarij op nieuw Silezië binnen, waar enkele vestingen, in het begin van den veldtogt door hen bezet, hun tot steun konden dienen. Maar Wallenstein had in dien tijd zijn leger weder voltallig gemaakt, en stond weldra gereed een aanval op hen te wegen dien zij stellig niet weêrstaan konden. En werden zij door den vijand overweldigd, dan zou de Deensche ko-

ning, die anders met meer magt en onder gunstiger voorteekenen dan men na zijn nederlaag gewacht had, weder te velde was gekomen, door de overmagt van keizer en Liga zonder twijfel verpletterd worden.

Kon men nu redelijkerwijze van Gabor verwachten dat hij te wapenen weder zou opvatten? Toen hij Quadt afzond scheen Frankrijk, schoon tot de coalitie niet toegetreden, ze althans te begunstigen; en de Fransche gezant te Constantinopel die hem in het begin van 1626 den bijstand zijner regering had toegezegd, had die belofte omstreeks een jaar later nog eenmaal herhaald. Maar sedert hadden zich teekenen eener geheelde omkeering der Fransche politiek voorgedaan; en lang duurde het niet of men zag aan de Porte het belang van den keizer bij Frankrijk's vertegenwoordiger steun vinden. Toen er spraak was van gemeenschappelijke krijgsplannen tusschen de verbondenen van het Noorden en Gabor van het Zuiden, had het een tijd lang geheeten dat Gustaaf Adolf van Zweden, die in 1626 een nieuwen togt tegen Polen had ondernomen, van daar tot Silezië zou voortdringen; maar in plaats van hem was Mansfeld verschenen, wien Wallenstein op de hielen zat. Nat zulke teleurstellingen was het niet vreemd zoo Gabor eer op zijn eigen veiligheid dan op het belang der verbondenen bedacht was. Maar wel verre van hem door ruimere aanbiedingen te winnen. zocht men in de vertraging van het verdrag een reden om zijn eisch om onderstandsgelden voor zijn veldtogt van 1626 niet ontvankelijk te verklaren.

Hierbij kwam nu nog de houding van Turkije. Een tijd lang had de Porte Gabor's oorlogsplannen en de ondernemingen der verbondenen begunstigd, maar zonder openlijk met den keizer te breken; want hiertoe wachtte men op de formeele uitnoodiging der verbondenen. In 1626 was de herovering van Bagdad mislukt, en hernieuwde opstanden in meer dan één gedeelte des rijks waren hiervan het gevolg. Gabor's verdrag met dan keizer maakte een eind aan de kans op voordeelen in Europa die tegen de nadeelen in Azië geleden, konden opwegen; en daar hij te gelijk zijn misnoegen liet blijken over het verzuim der Porte om de prinses van Zevenbergen als zijn opvolgster met de teekenen der vorstelijke waardigheid te beleenen, kon men zelfs vreezen dat hij een aanleiding tot vijandelijkheden zocht. Dit alles wekte bij de Porte de zucht om ook van haar kant met den keizer een vasteren vrede te

sluiten, en in den zomer van 1627 namen de onderhandelingen een aanvang.

Zoo werkte dan alles zamen om Gabor van zijn verbondenen te verwijderen. Aan de troepen in Silezië zond hij geen hulp, en weldra werd Wallenstein ze ten volle meester. In September werd de vrede tusschen Turkije en den keizer, behoudens bekrachtiging door beide hoven, gesloten; en toen later, bij de onderhandelingen over de bekrachtiging te Constantinopel gevoerd, enkele bezwaren van den kant der Porte geopperd werden, antwoordde de keizerlijke gezant op trotschen toon dat er geen letter aan het verdrag kon veranderd worden. En geen wonder: ongehoorde voorspoed had de keizerlijke wapenen bekroond; Wallenstein's troepen drongen tot in Jutland door, en reeds sprak men er van om koning Christiaan van de regering te ontzetten. Noode ging men aan het Turksche hof tot de bekrachtiging van den vrede over, maar men kon niet anders: de berigten uit Azië bleven nog steeds ongunstig. En wat Gabor betrof, schoon hij zijn betrekkingen met de gezanten der mogendheden niet afbrak, won thans zelfs bij Haga die geest van wantrouwen en verbittering tegen hem veld, die men vroeger alleen bij zijn Engelschen ambtgenoot opmerkt.

III.

De coalitie van 1625 had tegenover de magt van keizer en Liga, haar veldheer Christiaan van Denemarken tegenover Tilly en Wallenstein het onderspit gedolven. Het jaar 1628 zag een dubbelen triomf der katholieke wapenen: de keizerlijken meester in Jutland en aan de Duitsche kusten der Oostzee, en het protestantisme in Frankrijk door den val van la Rochelle van zijn laatste bolkwerk beroofd.

Juist die zege echter zou de elementen van tweedragt aan het licht brengen, die er in den boezem van het katholieke Europa bestonden. De overwinningen van het katholicisme in Duitschland waren het eerst behaald door de Liga. Eerst na de vorming der coalitie had Wallenstein aan het hoofd eener keizerlijke krijgsmagt zich de eerste rol toegeëigend. Weldra bleek het dat men in hem nog iets anders kon zien dan den

gelukkigen handhaver van diezelfde beginselen waar een Maximiliaan van Beijeren en een Tilly voor gestreden hadden. Want hij toonde zich den grondlegger van een militarisme dat den keizer meer dan één zijner voorgangers tot heer van Duitschland zou maken, maar waarmeê de aloude magt der Duitsche vorsten onbestaanbaar was, en dat buitendien met het kerkelijk beginsel te weinig gemeen had om tot waarborg voor het belang van het katholicisme te strekken. Het verzet der katholieke vorsten tegen Wallenstein was dan ook reeds in het jaar zigtbaar, waarin hij op weg scheen om, door het vestigen eener Oostenrijksche heerschappij over de Oostzee, Europa eerst regt aan de hoofdmogendheid van het katholicisme te onderwerpen.

En nu Frankrijk. Het geschil tusschen de Fransche en Engelsche regering stond met zaken van kerkelijken aard - de maatregelen tot bedwang der hugenoten en de behandeling van het katholieke gevolg der Engelsche koningin, - in verband, en had daardoor een toenadering tusschen Frankrijk en Spanje ten gevolge gehad. Maar reeds maanden vóór den val van la Rochelle had een nieuwe Italiaansche kwestie de ijverzucht tusschen de beide mogendheden weder gewekt, en de paus zelf riep Richelieu naar Italië om aan de overmagt der Spanjaarden perk te stellen.

Hierin lag nu tevens voor het protestantisme in Europa en Duitschland de mogelijkheid om op nieuw in Frankrijk een bondgenoot tegen de Spaansch-Oostenrijksche magt te vinden. Een ook in het protestantisme zelf waren nog krachten welker werking de oorlogskans kon doen keeren. De stad Straalsund had Wallenstein met Deensche en Zweedsche hulp het hoofd geboden en voor 's hands zijn plannen tot beheersching der Oostzee doen mislukken; en in den Zweedschen koning, die thans voor het eerst in de zaken van Duitschland meer onmiddellijk ingreep, zagen de schranderste staatslieden der keizerlijke partij reeds toen hun gevaarlijksten tegenstander.

Voor den sultan was het jaar 1628 slechts weinig minder heugelijk en gewigtig dan voor den keizer. De gevaren die zijn magt dreigden, waren in Azië, de Perzische oorlog en de opstand in Armenië; in Europa de zelfstandige en verdachte houding van den koning der Tartaren. Alle werden zijn in den loop des jaars òf uit den weg geruimd òf van hun dreigend karakter beroofd. Een der dapperste Tartaarsche grooten, die om een geschil met het vorstelijk huis uit het land gevlugt en door

de mishandeling van zijn achtergelaten gezin grievend beleedigd was, bood zich aan om den regerenden koning te onttroonen en diens voorganger, die als staatsgevangene in Turkije geïnterneerd was, te herstellen; en dit gelukte hem. De aanstelling van een nieuwen grootvizier, die zich een man van talent en geestkracht toonde, bragt nieuw leven in den Aziatischen oorlog; en door zijn gelukkige krijgsbedrijven zag het hoofd der Armenische rebellen zich genoodzaakt om in onderwerping zijn heil te zoeken. Wat eindelijk de Perzen betreft, naast nadeelen die ook zij bij de onderwerping van Armenië geleden hadden, dreigde hen aan hun Noord- en Zuidooster grenzen een oorlog met de Usbeken en met den grooten Mogol, die hen wel zou noodzaken hun troepen aan de Turksche grens te verminderen.

Waren al die voordeelen een jaar vroeger behaald, de vrede met den keizer was welligt door de Porte niet bekrachtigd. Maar ook nu was het nog de vraag in hoever men er aan gehouden was, daar de keizerlijke bekrachtiging lang op zich liet wachten, en er allerlei geruchten over vijandige plannen van den keizer liepen. Bij het verspreiden dier geruchten vervult weder Gabor een hoofdrol.

Reeds in Januari 1628, terwijl de toestand van het rijk nog even treurig was als vroeger, werden door een gezant van Gabor in een geheime audientie aan den sultan al de oude verhalen over plannen tegen het Turksche rijk opgedischt, waarbij de keizer aan Gabor zclven een aanzienlijk deel van den buit zou hebben toegezegd, maar die hij het zijn plicht achtte aan de Porte meê te deelen. Zelfs Haga acht dit verzinsels, uitgedacht om Gabor's onderhandelingen met den keizer te bemantelen; en inderdaad, het ontbrak niet aan andere aanwijzingen dat hij Zevenbergen van Turkije onafhankelijk zocht te maken, en met het oog hierop naar grieven zocht waar hij een twist aan kon vastknoopen.

Nog een paar maanden hoort men nu en dan van booze geruchten omtrent Gabor, totdat in april de komst van een Zevenbergsch gezant wordt berigt, die de oude betrekkingen tusschen hem en de Porte weder kwam aanknoopen. Het was, zeide men, vooral de ontevredenheid van een deel zijner onderdanen met zijn goede verhandhouding met den keizer, die hem hiertoe aanzette. De brief dien zijn gezant voor Haga meêbragt, bevatte weinig anders dan algemeenheden. Maar reeds

in Mei bragt een koerier van Gabor berigten van een te bepaalden aard om er geen gewigt aan te hechten. De keizer, heette het, had in Silezië en aan den Donau nieuwe legers op de been gebragt, die tegen de Turksche en Zevenbergsche gedeelten van Hongarije bestemd waren, en het was volstrekt noodig om de Turksche grensmagt in de wapenen te roepen. Als Gabor zulk een raad gaf was het duidelijk genoeg dat het hem ernst was om in vereeniging met de Porte de aanslagen van den keizer te keer te gaan.

Reeds in dien tijd waren de eerste krijgsverrigtingen in Tartarije met goed geluk bekroond, en kreeg men ook uit Azië gunstiger berigten. Toen later, in den zomer, de zaken van Tartarije geheel ten gunste der Turken geschikt waren, dringt Haga bij de Porte op het zenden der aldaar gebezigde troepen naar de Hongaarsche grens aan, wat den keizer ongetwijfeld zou dwingen om een deel zijner troepen van het oorlogstooneel in Noordduitschland en Denemarken terug te roepen. Aan het Turksche hof was de stemming zoo gunstig mogelijk voor Gabor, en begon men tegen den keizer weder den stouten toon van vroeger van te slaan.

Nu vernam men later nog wel het een en ander wat scheen aan te duiden, dat men aan den Hongaarschen kant vijandelijkheden kon verwachten. Gabor, zeide men, had het raadzaam geacht zijn legers naar de grenzen te doen oprukken, en de keizer dacht den vrede met Turkije niet te bekrachtigen. Twee feiten echter schenen die geruchten te logenstraffen: de komst van een keizerlijk gezant aan de Turksche grens, en de voortzetting van den oorlog in Noordduitschland. Veeleer scheen er een nieuwe oorlog met Polen voor de deur te staan; want het gevaar van rooftogten der kozakken, waardoor men in de laatste jaren reeds zooveel geleden had, was verergerd nu de verdreven Tartaarsche vorsten bij hen een toevlugt gevonden hadden, en men achtte de Poolsche regering verpligt om de kozakken, als hare onderdanen, in toom te houden.

Met die Poolsche zaak hangen hoogst merkwaardige plannen zamen, waarin Haga als de raadsman der Porte voorkomt. Tegen het midden van 1627 hadden de plunderingen der kozakken aan de kusten der Zwarte zee bij de Turksche regering een oud plan doen herleven om den mond van den Dnieper door forten te sperren. Tegelijk echter wilde men beproeven of men niet met de kozakken zelve in betere verstandhouding

kon geraken, iets waartoe hun misnoegen over de kerkelijke politiek der Poolsche regering gelegenheid scheen te bieden. Want de kozakken behoorden tot de Grieksche kerk, en deze werd door de Jezuïten, die aan het Poolsche hof alles golden, zooveel mogelijk benadeeld. De geheele Rutheensche natie, meende men, moest door de Porte worden uitgenoodigd om bij haar steun te zoeken. Maar om zich gehoor te verschaffen had men vooral den steun van hunne geloofs- en stamgenooten, de Moscovieten, noodig. Er zou dus een Griek naar Moscovië gezonden worden om een verbond tusschen den tzaar en den sultan aan te bevelen, en de zending van een Moscovisch gezantschap uit te lokken; en op raad van Haga werd er tevens aan Gustaaf Adolf een brief gerigt om hem te verzoeken zijn invloed bij den tzaar ten gunste der Turksche plannen aan te wenden. Met Moscovieten en Ruthenen verbonden zou men de Polen voor goed in toom kunnen houden; en in Haga's oogen is dit ook voor de zaak van het protestantisme van gewigt, omdat men op dezen grondslag voortbouwende ook op nadere verstandhouding tusschen de Ruthenen en de verdrukte hervormden in Polen en Littauwen zou kunnen werken. Voor de Porte trouwens lag het ook daarom voor de hand om buitenaf ten behoeve der Grieksche kerk op te treden, omdat nog onlangs uit Turkije zelf, in overleg met Roe en Haga, de Jezuïten wegens hun aanslagen tegen het bestuur dier kerk verbannen waren.

Een gezantschap der Moscovieten kwam werkelijk in den herfst van 1628 te Constantinopel opdagen, waar het geruimen tijd bleef. Het moest onder anderen de Porte tot een onderneming tegen Polen aansporen, en de geneigdheid van den tzaar te kennen geven om, zoodra zijn wapenstilstand met Polen ten einde liep, den oorlog met kracht te hervatten. En nu, tijdens de aanwezigheid der gezanten, in Januari 1629, kwam het berigt dat Gabor voor zich of voor den Zweedschen koning de Poolsche kroon verlangde, en dat beide zich verbonden hadden om elkander hierin te helpen zoo de keus der Polen op een hunner viel.

Nu weet men ook van elders dat er in 1628 tusschen Gabor en Gustaaf Adolf onderhandeld is over hetgeen hun te doen stond zoo de Poolsche troon vakant kwam[1]. Over den

1 Droysen, Gustaf Adolf, II, 68 sqq.

waren aard van Gabor's Poolsche plannen vindt men echter in Haga's brieven nader uitsluitsel.

Tot bevordering namelijk van die plannen verschenen er, namens Gabor, in April twee Fransche edellieden te Constantinopel, markies d'Excideuil en Roussel. In Junij verleende hun de plaatsvervanger van den grootvizier, om alle opspraak te vermijden, een nachtelijke audientie.

Wat nu die beide edellieden betreft, uit een brief van onzen gezant te Venetië[1] blijkt het dat zij in November 1628 vandaar vertrokken waren om zich naar Gabor te begeven. D'Excideuil was de oudere broeder van Chalais, die in 1626 zijn deelname aan een komplot tegen Richelieu met zijn leven boette; en tijdens het beleg van la Rochelle werd hij genoemd als een der grooten, onder wier leiding de hugenoten van Guienne de wapenen dachten op te nemen, zoodra er een Engelsche vloot tot ontzet aan de kust verscheen[2]. Waarschijnlijk had hij zich met het oog op zijn eigen veiligheid uit Frankrijk verwijderd, om zooals zoo vele zijner landgenooten bij een bekend protestantsch vorst in het leger of als diplomaat dienst te nemen. Aan een verzoening tusschen hem en Richelieu en een geheime zending namens dezen te denken, dat verbiedt reeds de wijze waarop Haga van zijn verhouding tot den Franschen gezant te Constantinopel spreekt, die hem en zijn medgezel eerst in alles had tegengewerkt, maar later, toen het tusschen Frankrijk en de Spaansch-Oostenrijksche magt om de zaken van Mantua tot openlijk vijandelijkheden kwam, Gabor in alles voorstond. Zoo had Haga zich niet kunnen uitdrukken als hij in hen iets anders dan gemagtigden van Gabor gezien had.

Wat nu het ware doel van Gabor met de zending der beide Franschen naar de Porte was, blijkt uit een translaat van Haga's cijfer dat van den nazomer van 1629 schijnt te zijn[3], en waar als aanteekening op te lezen staat dat het aan Vosbergen - den grondigsten kenner onzer Noordsche diplomatie, - ter hand gesteld zou worden om te zien of men het aan den Zweedschen gezant Camerarius zou meêdeelen.

1 Vreede, Inleiding II, 2, bijlage VII.
2 Richelieu, Mém., collection Michaud, VII 507, waar zijn naam ‘Dissideuil’ gespeld is.
3 Het stuk ligt als bijlage bij een brief van 4 Augustus; de laatste datum er in gemeld is 27 Julij; en de aanteekening is van 23 October. Brieven uit Constantinopel bleven zes weken en vaak langer onderweg.

Gabor's voorstellen komen, volgens dit stuk, daarop neêr, dat de sultan het goed zal keuren zoo hij, *ook bij het leven van den Poolschen koning*, met hulp der Poolsche patriotten zich van de kroon van Polen meester maakt; dat ter bevordering van dit zijn plan Turksche en Tartaarsche troepen aan de Poolsche grenzen zullen gesteld worden, en men den vorst van Moldavië als verdacht van verstandhouding met de Oostenrijksche (d.i. koninklijke) factie in Polen, zal trachten in handen te krijgen; eindelijk dat de grenspascha's gelast zullen worden om voor de veiligheid der Zevenbergsche grens te zorgen, en des noods verdere hulp te verleenen. Werd Gabor koning van Polen, dan beloofde hij met Turken en Tartaren opregte vriendschap te houden, de togten der kozakken te beletten, een uitgeweken Tartaarsch vorst die groote plannen tegen Turkije scheen te koesteren, - hij was, zeide men, tot het Christendom overgegaan, en had den veelbeteekenenden naam van ‘koning Constantijn’ aangenomen, - aan de Turken uit te leveren, en de magt van Oosternrijk zoo te breken dat de Porte ze niet langer zou behoeven te vreezen.

Met deze voorstellen had de Turksche regering zich zeer ingenomen betoond, en aan de grenspascha's waren terstond de verlangde bevelen toegezonden. - Dat de vorst van Moldavië wel niet in hechtenis was genomen maar toch afgezet, had Haga reeds in het begin van Julij gemeld. - In diezelfde maand waren met de Moscovische gezanten ook de beide Franschen vertrokken om tusschen Gabor en den tzaar een verbond tegen Polen te sluiten, en de Moscovische regering tot het verleenen van geldelijken bijstand aan Gustaaf Adolf te nopen, wien zij na afloop hunner Moscovische zending moesten opzoeken. De Turken zelve beloofden den tzaar onder anderen hunne hulp in het terugbekomen van Smolensk en andere grensplaatsen.

Het belang van Gabor's Poolsche plannen in Europa's toenmalige omstandigheden is niet te miskennen.

De toestanden hadden zich in de laatste tijden ten nadeele der Spaansch-Oostenrijksche magt gewijzigd. In de benarde geldelijke omstandigheden waar de Spaansche regering in verkeerde, was de verovering der zilvervloot door Piet Hein voor haar een harde slag, voor hare vijanden een opwekking om haar met nieuwe kracht te lijf te gaan. In Italië verschenen Fransche legers; in de Nederlanden ging men met goed ge-

volg aan het beleg van den Bosch. In Noordduitschland bragt het edict van restitutie, waarbij alle protestantsche vorsten in hun bezit gestoord, vele protestantsche onderdanen in hun kerkelijke vrijheid gekrenkt werden, een gisting te weeg die zelfs Wallenstein in het handhaven van het keizerlijk gezag onder zulke omstandigheden bezwaar deed zien; en om althans één vijand minder te hebben, gunde men Christiaan van Denemarken een voordeeliger vrede dan hij ooit had kunnen hopen. Maar zelfs dit was niet alles. De hoofden der katholieke Liga, die het edict hadden helpen doordrijven, boden de keizerlijke politiek zooals Wallenstein ze dreef, niet minder weerstand dan er van den kant der protestanten dreigde, en werkten zoowel Wallenstein's militarisme als de Italiaansche politiek der Spaansch-Oostenrijksche magt tegen.

Het was nu de tijd dat een man als Gustaaf Adolf met goed gevolg in de zaken van Duitschland kon ingrijpen. Er waren dan ook reeds van meer dan één kant pogingen aangewend om hem hiertoe, door het bewerken van een vrede tusschen Zweden en Polen, de vrije hand te bezorgen: tot in 1628 door de Staten-Generaal; sedert het begin van 1629 door Engeland; later nog door Frankrijk. Wallenstein zond den Poolschen koning hulp om zoo doende den vrede te beletten. Ongaarne echter zagen velen in Polen de keizerlijke troepen verschijnen; en juist dit werkte mede om den wapenstilstaud zijn beslag te doen krijgen, die in September den Zweedschen koning voor zes jaren vrijheid tot den Duitschen oorlog gaf[1].

Hoe veel grootscher en meer afdoend een politiek was het nu niet om met hulp van diezelfde anti-Oostenrijksche partij, die het bestand met Zweden had helpen bewerken, en van de vereenigde magt van Zevenbergen, Turkije en Moscovië, den trouwsten bondgenoot der Oostenrijksche magt van den Poolschen troon te verdrijven, en den wakkersten en schrandersten vorst van Oostelijk Europa in zijn plaats te stellen! Zoo althans dacht Haga. Zijn verbittering over de perken die Roe en diens regering met hun consideratie voor de belangen der Christenmogendheden van Oostelijk Europa hem zoo lang gesteld hadden, straalt, dunkt mij, in zijn bitse opmerking door dat het Poolsche oorlogsplan der Porte wel den keizerlijken resident moed gaf omdat het dan zijn meester niet zou gelden,

1 Droysen, G.A., II, 20. - Ranke, Wallenstein, 171 sqq.

maar dat hij, Haga, hoopte dat het althans strekken zou om de pogingen van den Engelschen koning tot het bewerken van den vrede tusschen Zweden en Polen te begunstigen, ‘zoo deze tot het algemeen belang strekten.’

Voor den keizer intusschen waren Gabor's plannen, zoo zij gelukten, alles behalve zonder gevaar, en de stemming aan het Turksche hof bleef hem ongunstig. Zijn ambassadeur, die tegen het eind van 1628 te Constantinopel was aangekomen om bekrachtiging van den vrede te bieden, maar tevens teruggave van Waitzen en andere plaatsen te eischen, was geruimen tijd, bijna van alle vrijheid beroofd, in de stad gebleven, en ten slotte tegen het eind van den zomer teruggekeerd zonder iets van hetgeen hij eischte erlangd te hebben.

De verbittering die er aan het Turksche hof tegen Polen heerschte, nam toe door de verschijning van nieuwe rooversvloten der kozakken, bij welker bestrijding de Turksche vloot geen schitterend figuur maakte. Daarentegen schenen bij Gabor de Poolsche plannen spoedig op den achtergrond te raken. In October ontving men te Constantinopel berigt dat hij te wapen was, maar met het doel om de Heiduken - de grensbewoners tusschen zijn gebied en dat van den keizer, - voor goed onder zijn bestuur te brengen. Weder iets later gold het een verzoek aan den sultan om de zeven Hongaarsche graafschappen, die Gabor voor zijn leven waren toegewezen, op aandringen der bevolking bij Zevenbergen in te lijven en onder de bescherming der Porte te nemen. De gezant die in November dit verzoek kwam overbrengen, bleek niet eens omtrent de Poolsche zaak te zijn ingelicht.

Weldra werd het duidelijk waarom Gabor van het grootsche plan dat hij in het begin des jaars koesterde, zijn gedachten gewend had naar hetgeen hem naderbij lag. Dezelfde brief van Haga, waarin de inwilliging van zijn verzoek om de inlijving der graafschappen wordt meêgedeeld, bevat tevens het berigt van zijn dood. Reeds lang aan waterzucht lijdende, heette hij toch steeds weder hersteld zoodra er van nieuwe ondernemingen spraak was, totdat op 15 November 1629 zijn kwaal een eind aan zijn leven maakte. Het was hem niet vergund om naast den grooten Zwedenkoning in Europa de rol te vervullen, die zijn talent welligt eerst regt had doen uitkomen.

IV.

Met Gabor's dood eindigt deze studie. Het is door zijn persoonlijkheid, en door vergelijking der betrekkingen waarin hij met de verschillende mogendheden van Europa stond, dat de ware aard der Nederlandsche politiek tegenover Turkije het naast aan het licht komt.

Gabor's eigen politiek, voor zoo ver zij zich hier toont, beweegt zich zich tusschen twee groote denkbeelden. Nu eens zoekt hij de zaak van het protestantisme, in verbindtenis met Turkije zoowel als met de mogendheden van het Westen, tegen de katholieke magten te handhaven, die hem zelve het naast liggen. Dan weder is het de algemeene zaak der Christenheid, die hij over Turkije zal doen zegevieren. In beide gevallen kan hij slechts door aansluiting aan andere mogendheden zijn doel bereiken. In beide ook kenmerkt zijn politiek zich door die losheid van het kerkelijke, die men bij Hendrik IV, bij Wallenstein, eenigszins zelfs bij Richelieu vindt, en door die vrijheid van allen schroom voor hetgeen bestaat en als regt geldt, die de staatslieden van het voortschrijdend Calvinisme, zooals Christiaan van Anhalt, eigen is.

Bij een handelsvolk, bij het volk dat het eerst van allen verklaard had geen verpligtingen te kennen tegenover een vorst die zijn roeping miskende, bij het hervormde Nederland eindelijk, moest een politiek al het eerst bijval vinden die volgaarne den Turk tot bondgenoot nam, die den opstand der Bohemers tegen hun koning met kracht aanwakkerde, en die zich niet ontzag de magt der ongeloovigen op de katholieke mogendheden van het Oosten te werpen. Van die echt Nederlandsche gezindheid die zich hierin kon vermeijen, had men te Constantinopel in Haga den regten vertegenwoordiger. Zoolang de Boheemsche oorlog nog eenige kans tot slagen had, vervulde hij op zijn afgelegen post als bondgenoot van den Zevenbergschen held een rol hem en zijn vaderland waardig.

Om zelf door vijanden bestookt elders een reeds verloren zaak te herstellen, daar hadden de Vereenigde Gewesten de kracht niet toe. Gabor's tweede oorlog, waarbij hij slechts op ons en dan nog wel veeleer op onze sympathie dan op onze hulp kon rekenen, was van het begin af een mislukte zaak.

Eerst de coalitie die zich op den duur tegen de Spaansch-Oostenrijksche magt vormde, gaf hem weder nieuwe kans om in zijn eigen plannen tegen die magt te slagen.

Maar de ziel dier coalitie was Engeland; en Engeland's koningen, voortdurend met hun eigen onderdanen in strijd, zochten hun steun veeleer in de afgetrokken beginselen die hun beschouwingen over regten en pligten hun aan de hand gaven, dan in hetgeen den zoon des eenen, den broeder des anderen - den te vroeg gestorven prins Hendrik van Wales, - scheen te zullen kenmerken: het deelen *in* en zich toeëigenen en juist daardoor beheerschen *van* de neigingen en hartstogten van hun volk. Een volk tegen zijn vorst, de ongeloovigen tegen een Christenland in de wapenen te brengen, dat was hun een gruwel. Op hun hulp aangewezen kon Gabor op geen volvoering zijner koene plannen rekenen.

Vaak zoekt men in de geschiedenis het bewijs dat hetgeen zedelijk voor geijkt geldt ook in het belang is van hem die het beoefent. Maar de geschiedenis *is* geen handleiding van zedekunde of wat dan ook: zijn is de gedenkrol der starre feiten. Een Karel I, die in zijn eerbied voor het regt der koningen en het bestaan der Christenlanden een keizer ontzag die het licht van het protestantisme - want voor een Engelschman *was* het katholicisme duisternis, - bij zijn volk uitdoofde, en een Polen dat reeds vroeger in het oog van meer dan één schrander staatsman slechts voor verdeeling deugde, werd door zijn onderdanen naar het schavot verwezen. Een Richelieu, de voorvechter der koninklijke magt, die in Portugal, in Catalonië, in Schotland de bevolking tegen haar wettigen heer opzette, de kerkvorst die in Duitschland het protestantisme over de katholieke restauratie deed zegevieren, werd de grondlegger van het gezag welks naaste houder ongestraft zich en den staat kon vereenzelvigen. En biedt al een vergelijking tusschen den Nederlandschen en den Engelschen staatsman, wier brieven in dit opstel gebezigd zijn, geen zoo doorslaand kontrast, toch zal de *praktische* Hollander, zoo als Roe hem noemt, die de politiek van een Gabor steeds op prijs weet te stellen zoolang zij met het belang van zijn eigen land rijmt, ten slotte een beter indruk maken dan de schrandere en beschaafde Engelschman die, al ziet hij de fouten zijner regering, hare angstvallige berekeningen van hetgeen regt en onregt is, toch altijd weder tot de zijne maakt.

's Hage, 1873.

J.W.G.v.O.

De rechtstoestand der kerkelijke goederen bij de hervormde gemeenten.

Mr. W. Heineken, de Rechtstoestand der kerkelijke goederen bij de Hervormden. Amsterdam, J.C. Loman Jr. 1873.

Het beheer der kerkelijke goederen bij de Hervormde gemeenten is een onderwerp, dat in de laatste jaren de belangstelling van zeer velen in groote mate heeft beziggehouden. Was het na de reorganisatie van het bestuur der Hervormde Kerk in 1816 een der eerste zorgen van koning Willem I geweest, ook het beheer dier goederen en het toezicht op dat beheer bij Staatsverordeningen te regelen, de overtuiging had van lieverlede veld gewonnen, dat de Staat zich hier begeven had op een gebied, dat het zijne niet was, en waarvan hij zich dus behoorde terug te trekken. Bij een Koninklijk Besluit, in den aanvang van 1866 genomen, werd dan ook bepaald, dat dit Staatstoezicht een einde zou nemen, na een overgangstijdvak van 3 jaren, gedurende hetwelk dat toezicht nog zou worden uitgeoefend door een van regeeringswege ingesteld Algemeen College.

Wat zoude nu evenwel voortaan omtrent het beheer dier goederen rechtens zijn? Had het Algemeen College de bevoegdheid daaromtrent algemeen verbindende regels vast te stellen? Of was het de Synode, het hoogste kerkelijk college, die tot deze regeling gerechtigd was? Of moest men aannemen, dat de gemeenten, na het terugtreden van den Staat, op dit

gebied eene vrijheid hadden verkregen, waarin zijn niet dan met hare eigene toestemming konden worden beperkt? Eene reeks van vragen, welker beantwoording tot veel verschil van gevoelen aanleiding gaf, en waaromtrent eene definitieve beslissing ook thans nog niet is gevallen.

Doch, hoe groot de verscheidenheid der meeningen was omtrent de regeling van het beheer, één punt werd algemeen geacht vast te staan, namelijk, dat de eigendom van die goederen toekwam aan de gemeenten. De feitelijke toestand was daarmede in overeenstemming. De beheerders der kerkelijke goederen beheerden ze niet alleen, maar beschikten er over, zonder te twijfelen aan het eigendomsrecht der gemeenten, welke zij vertegenwoordigden; zij verkochten ze waar dit noodig of nuttig was, en besteedden de opbrengst, gelijk dit in het belang der gemeente raadzaam werd geacht. Wel is waar, vroegen zij op deze handelingen de hoogere goedkeuring, waar dit bij de reglementen was voorgeschreven, doch alleen gelijk bij voorbeeld ook de burgerlijke gemeentebesturen de hoogere goedkeuring op dergelijke handelingen verzoeken, zonder dat daaruit wordt afgeleid, dat de burgerlijke gemeenten geen eigendomsrecht op hare goederen zouden bezitten. Ook de rechterlijke magt, waar hare tusschenkomst ter beslissing van geschillen werd ingeroepen, gaf geene blijken, aan het eigendomsrecht der kerkelijke gemeenten te twijfelen.

Geen wonder dus, dat het eenig opzien verwekte toen de Heer Heineken een werk in het licht zond, waarin op historische gronden uitvoerig wordt betoogd, dat deze zienswijze niet anders is dan eene dwaling. Volgens hem zijn die goederen na de Hervorming in eigendom gekomen aan den Staat, en heeft deze van dien eigendom nooit afstand gedaan, noch dien aan een ander overgedragen. De kerkelijke goederen der Hervormde gemeenten ook thans nog het eigendom van den Staat (met uitzondering alleen van die, welke door gift of erflating van bijzondere personen, of uit de opbrengst van inzamelingen zijn verkregen): ziedaar dus de conclusie, waarvoor de Heer Heineken wel ten slotte zelf eenigermate terugdeinst[1], maar die toch noodwendig uit zijn betoog volgt.

Het zal niet noodig zijn, in het breede te wijzen op de belangrijke gevolgtrekkingen, welke uit deze leer, indien zij juist

1 Blz. 199.

is, zouden voortvloeien. Vooreerst, wat de regeling van het beheer betreft, zou wel bezwaarlijk kunnen worden betwist, dat, voor zooveel die goederen aan den Staat behooren, alleen de Regeering daartoe bevoegd is. Maar er is meer. De vraag zou allicht rijzen, of bij de bestaande gelijkstelling van alle kerkgenootschappen de Staat wel zou mogen voortgaan, om nog langer, gelijk tot dusver, al die goederen te doen strekken uitsluitend ten nutte van de Hervormde kerk? In elk geval zou de plicht van den Staat medebrengen om ter verzekering van het behoud dier goederen onmiddellijk nieuwe maatregelen te verordenen.

Dat eene leer nieuw is, is nog geene reden om haar alleen daarom als onjuist te verwerpen. Het kwam ons daarom wenschelijk voor, naar aanleiding van het werk van den Heer Heineken, de geschiedenis dier kerkelijke goederen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Blijkt het echter daarbij, dat naar ons oordeel de strekking der na de Hervorming omtrent die goederen genomen maatregelen door den S. niet juist is opgevat, en dat ook zijne voorstelling van hunne geschiedenis na de omwenteling van 1795 in verschillende opzichten te wenschen overlaat, dan zal het niet meer verwonderen, indien wij, zijne conclusie ter toetse brengende, ons daarmede in geenen deele kunnen vereenigen.

I

Bij de invoering der kerkhervorming bevond zich hier te lande, evenals elders, eene groote menigte goederen, in den loop der tijden door gift of erfmaking van geloovigen ten behoeve van godsdienstige doeleinden geschonken. In de bestemming dier goederen, en daarmede ook in de benamingen waaronder zij bekend waren, bestond de meeste verscheidenheid. Zij laten zich echter in het algemeen in twee klassen verdeelen. Sommigen waren in het bijzonder bestemd voor den kerkdienst op eene bepaalde plaats; als de kerkgoederen, waaruit in het onderhoud der kerkgebouwen en pastoriën werd voorzien; de pastorie-, vicarie-, memorie-, getijdegoederen en meer andere, waarvan de inkomsten door de plaatselijke dienstdoende

kerkleeraars werden genoten; de kosteriegoederen, bestemd tot bezoldiging dezer klasse van kerkelijke bedienden. Andere hadden eene meer algemeene bestemming, niet aan den kerkdienst in eene bepaalde gemeente verbonden, als de bisschoppelijke tafelgoederen, de bezittingen der kapittels, abdijën, kloosters enz.

Al deze goederen gezamenlijk plegen in algemeenen zin onder den naam van geestelijke goederen te worden aangeduid. In engeren zin evenwel verstaat men onder geestelijke goederen (ook wel groote geestelijke goederen genoemd) in het bijzonder die, welke wij hierboven aanduidden als van meer algemeene bestemming zijnde. De overige geestelijke goederen, ter bekostiging van den eeredienst in eene bepaalde kerk of parochie strekkende, worden onder den naam van kerkelijke goederen begrepen. Het is over de kerkelijke goederen in dezen zin, dat ons onderzoek loopt.

Welk is dan het lot geweest dezer kerkelijke goederen bij de invoering der Reformatie? De Heer Heineken zegt: zij zijn door den Staat onteigend. Met het gebruik van dit laatste woord wil hij in het midden laten, of en in hoeverre vóór de hervorming gesproken kan worden van eigendommen der kerken en kerkelijke gemeenten. Maar bij wien het eigendomsrecht dan ook vroeger moge berust hebben, volgens zijne voorstelling hebben de Staten der onderscheidene provinciën, de toenmalige Souvereinen, na de Hervorming dien eigendom aan zich getrokken.

Nu is het zeker a priori geenszins ondenkbaar, dat vooral in een tijdvak van geweldigen ommekeer als dat der Reformatie een dergelijke maatregel van confiscatie zou zijn genomen. Doch dit neemt niet weg, dat men aan dengene, die eene dergelijke bewering uitspreekt, den eisch mag stellen, dat hij het besluit aantoone, waarbij de confiscatie is uitgesproken.

De Heer Heineken nu beroept zich daartoe op eene resolutie der Staten van Holland en Zeeland van 26 November 1574, waarbij de geestelijke goederen zouden zijn ‘aangeslagen,’ en op eenige volgende resolutiën, waarbij de bestemming en het beheer dier goederen nader is geregeld. Doch als wij nu die resolutie van 26 November 1574 opslaan, wat vinden wij dan? Niets anders, dan dat de Staten, ‘willende uit goede devotie eenmaal ordre stellen op het onderhoud van de Leeraars en Dienaars des Goddelijken Woords,’ bepalen, ‘dat alle Leer-

aars zoowel binnen als buiten de Steeden van Holland, voortaan jaarlijks voor allen anderen betaald zullen worden uit de gereedste inkomsten van de Goederen, tot den Kerkendienst binnen de Steden of Vlekken, haarluider Woonplaatse, specteerende of toebehoord hebbende;' voorts, dat de magistraten der steden en plaatsen met hunne leeraars over hunne bezoldiging zouden overeenkomen, tot een maximum van ƒ 300 in de steden en van ƒ 200 in de dorpen, en dat als de voorschreven goederen en inkomsten niet voldoende waren tot de betaling van dit tractement, het ontbrekende uit de andere geestelijke goederen en inkomsten zou worden gevonden. Maar noch in deze resolutie, noch in eenige volgende wordt eene bepaling aangetroffen, waarbij de Staten zich tot eigenaars dier kerkelijke goederen verklaren.

De Heer Heineken schijnt aldus te hebben geredeneerd: de Staten regelen de bestemming der kerkelijke goederen, en op welke wijze zij zullen worden beheerd; dus waren zij eigenaars: want wie anders dan de eigenaar kan de bestemming en het beheer van zijn goed regelen. Doch hierbij wordt het onderscheid tusschen publiek- en privaatrecht ten eenenmale uit het oog verloren. De Staten waren de Hooge Overheid der provincie, en als Hervormde Overheid achtten zij zich gerechtigd en verplicht, de openbare oefening van den Roomschen eeredienst te verbieden, dien der Hervormden te handhaven en te ondersteunen. Als Souverein onttrokken zij daarom de geestelijke goederen aan het gebruik ten behoeve van eenen in hun oog bijgeloovigen en afgodischen eeredienst, en bestemden die voor de ware Hervormde religie. Maar het was niet noodig, dat zij daartoe in privaatrechtelijken zin eigenaren dier goederen waren.

In andere provinciën vinden wij denzelfden loop van zaken als in Holland. In Friesland wordt bij resolutie van 31 Maart 1580 bepaald, dat de inkomsten der pastorie-, vicarie-, prebende- en kosteriegoederen 'sullen worden geconverteert ende gekeert tot onderhoudinge van eerlicke ende degelicke Predicanten, Schoolmeesters, ende alimentatien ende onderhoudenisse van den Nooddruftigen, ende ad alias pias causas.' Het beheer dier goederen wordt opgedragen aan personen, door de gemeenten aangewezen.

In Overijsel besluiten Ridderschap en Steden den 13^{den} April 1581, dat de pastorie- en vicariegoederen en ook de kerke-

en kosteriegoederen op het platte land en in de kleine steden door de Drosten zouden worden geinventariseerd, ‘omme voirts dye selve tot godtlichen dienst te doen gebruicken, soe end' als men tot erholdinge godtlichen woerdes bevynden sall toebehooren.’

Voor Gelderland blijkt uit een placaat van 29 Januari 1582, dat de Landdag, de oefening van alle andere dan de ‘ware Evangelische en Apostolische religie’ verbiedende, tevens heeft bepaald, dat de kerken met godzalige en geleerde predikanten en schoolmeesters zouden worden voorzien, en dat deze ‘mit nottruftigen onderholdt uth der Geistlichen gudern’ verzorgd zouden worden. Het beheer der klooster- en kerkegoederen was reeds vroeger bij placaat van 31 Mei 1580 geregeld.

Na de reductie van Groningen in 1594 wordt in de door het politiek gezag vastgestelde kerkorden van 1595 zoowel wat de Stadjurisdictiën als wat de Ommelanden betreft, bepaald dat de predikanten in het genot zouden worden gesteld van de geheele pastorie; mocht de opbrengst niet voldoende zijn tot het onderhoud van den eenen of anderen predikant, dan zoude die uit andere geestelijke goederen aangevuld, of twee of meer naburige dorpen bijeengevoegd worden. De prebenden, vicariën, proostdijen, officiën en andere geestelijke beneficiën zouden onder behoorlijk toezicht geadministreerd worden ten behoeve van het onderhoud van goede leeraars, schoolmeesters en studenten, tot verpleging der armen en tot andere pios usus.

Overal vinden wij dus zorg en toezicht der overheid, dat de kerkelijke goederen behoorlijk zullen worden beheerd en gebruikt ten behoeve van den Hervormden Eeredienst, en wel zooveel mogelijk tot zoodanige bijzondere doeleinden als waartoe zij ook onder de Roomsche kerk gediend hadden; doch van confiscatie is geene sprake[1]. Het beginsel, hetwelk de Staten hierbij volgden, komt overeen met dat ook in art. 9 onzer tegenwoordige armenwet gehuldigd. Zoo het doel eener instelling van weldadigheid is vervallen, wordt volgens dat ar-

1 Alleen voor de Generaliteitslanden moet wellicht eene uitzondering worden gemaakt. Deze behoorden niet tot de Unie, maar zijn jure victoriae aan de Staten-Generaal onderworpen. Dit recht van overwinning schijnt b.v. te zijn toegepast bij de reductie van 's Hertogenbosch in 1629; daarbij werd toch bepaald, dat de kerkelijke en pastoriegoederen zouden volgen aan de Hoog Mogende Heeren Staten-Generaal, om daarvan zoo ten behoeve der stad als anderszins te disponeeren. Verg. Heineken, blz. 50, noot.

tikel het gebruik harer inkomsten en bezittingen tot eene andere, aan de laatst bekende zoo nabij mogelijk komende bestemming geregeld, en wel, zoo andere daartoe gerechtigden ontbreken of nalatig zijn, door den koning. De stichting, de instelling van weldadigheid blijft bestaan; het is niet krachtens privaateigendomsrecht, dat de regeering tot de nadere regeling der bestemming overgaat, maar krachtens haar publiek gezag[1].

In 1577 is door de Staten van Holland nog een andere maatregel genomen, die in vervolg van tijd gedeeltelijk ook in andere provinciën is nagevolgd. Daar namelijk bij de bestaande wijze van beheer de predikanten ‘door quaede ordre ende kleine toesicht’ niet tot betaling van de hun toegelegde alimentatie en onderhoud konden geraken, zoo besloten de Staten den 10^{den} Januari 1577, dat al de inkomsten der pastoriën ten platten lande van Zuid-Holland onder éénen ontvang zouden worden gebracht. Al deze goederen werden alzoo als het ware tot één fonds vereenigd, later bekend onder den naam van het geestelijk kantoor van Delft, dat door ruime subsidiën van staatswege (rantsoenpenningen op de verpachting van de gemeene landsmiddelen) werd gestijfd, en waaruit de gezamenlijke predikantstraktementen, benevens andere kerkelijke uitgaven, werden gekweten. Doch beschouwden nu de Staten dit en andere dergelijke fondsen als staatsfondsen? In geenen deele. Zij bleven onder afzonderlijke administratie zoo lang de Republiek bestond. Werden goederen tot het kantoor van Delft behoorende verkocht, dan werd de opbrengst niet in de schatkist gestort, maar in landsschuldbrieven belegd ten behoeve van het kantoor. Ja zelfs werd van de eigen inkomsten van het kantoor de 100ste en 200ste penning als belasting ten behoeve van den lande betaald[2]. Mij dunkt, hier is

1 Hoewel meer onmiddellijk slechts op ééne provincie betrekking hebbende, is ook voor de geschiedenis der geestelijke goederen in het algemeen zeer belangrijk het werk van Mr. W.B.S. Boeles, De geestelijke goederen in de provincie Groningen, 1860. Het geheel publiekrechtelijk karakter der beschikkingen onder de Republiek door de overheid ten opzichte der geestelijke goederen genomen, is door denzelfden schrijver nader aangedrongen in: Rapport en adviezen betreffende de quaestie der betaling van traktement en pensioen aan de predikanten der Hervormde Gemeente te Kampen (1873), blz. 47 en volgg.

2 Vergelijk het in 1870 uitgegeven werk van den Heer W. van Beuningen, Het geestelijk kantoor van Delft, en de daarin afgedrukte rekeningen van dit kantoor; een werk, dat over de geschiedenis der geestelijke goederen, wat in het bijzonder Holland betreft, een geheel nieuw licht heeft doen opgaan.

meer dan het volgen van eenen ietwat omslachtigen administratieven sleur.[1]. Het is de feitelijke erkenning, dat het openbaar gezag ten opzichte van deze fondsen wel optrad als beheerder, doch niet als eigenaar.

Ook de goederen van eene reeks van kloosters zijn in verloop van tijd aan het geestelijk kantoor van Delft toegevoegd. De goederen der kloosters en abdijen hebben aanvankelijk eene geschiedenis gehad, afwijkende van die der kerkelijke goederen. De kloosters, hoofdzakelijk bestemd tot het leiden van een bespiegelend leven, slechts in de tweede plaats tot doeleinden van openbaren eeredienst, van onderwijs en armenzorg, vonden niet hunne aangewezen opvolgers, gelijk de gemeenten der vroegere Roomsch Katholieke Staatskerk die vonden in de gemeenten der Hervormde Staatskerk. Men bedenke daarenboven, dat de oorlog tegen Spanje veel geld kostte; dat de kloosters rijk waren, en dat de kloosterlingen veelal heulden met den vijand. Aanvankelijk vinden wij dan ook verordeningen, die zouden doen meenen, dat de Staten zich deze goederen wilden toeeigenen, om ze ten behoeve der algemeene zaak te besteden. Doch weldra ziet men overal hierop terugkomen, en ook deze goederen door de Staten ad pias causas, eeredienst, onderwijs en armenzorg bestemmen. Zoo werd in Holland een deel dezer goederen aangewezen tot onderhoud der Leidsche Hoogeschool. De adellijke abdijen, welke ook te voren hoofdzakelijk tot onderhoud van verarmde adellijke personen hadden gestrekt, worden aan de Ridderschap gelaten. Vele andere kloosters werden, gelijk gezegd, aan het geestelijk kantoor van Delft toegevoegd. In andere provinciën werden de kloostergoederen evenzeer tot plaatselijke of gewestelijke kantoren vereenigd, ten einde onder beheer van het publiek gezag tot vrome doeleinden te worden aangewend. Zoozeer leefde overal de overtuiging, dat gewijde zaken, hoe bijgeloovig ook de eeredienst ware voor welke zij aanvankelijk bestemd waren, niet tot profane doeleinden mochten worden aangewend, maar veeleer, na verwijdering van de dwaling en van het bijgeloof, tot eene anderen geoorloofden eeredienst moesten worden besteed.[2].

1 Verg. Heineken, blz. 49.

2 J. Voet, ad Pandectas, Lib. I, tit. VIII, n°. 6. Quamvis autem sacra non sint profananda, neque regulariter usibus eximenda piis; utcumque superstitioso destinata divini cultus exercitio; sed magis errore ac superstitione remota in alios pariles licitos numinis divini cultus convertenda; argl. legatum 16 ff. de usu et usufr. legat. enz.

De vraag blijft nog over: indien dan de eigendom der kerkelijke goederen na de Hervorming niet aan den Staat is gekomen, aan wien behoorde die dan? Aan de Hervormde gemeenten? De Heer Heineken merkt terecht op, dat de Regeering wel het gebruik en genot dier goederen aan de Hervormden heeft gegeven, doch over den eigendom geene uitdrukkelijke beschikking ten hunnen gunste heeft genomen. Konden dan wellicht de Hervormde gemeenten, als opvolgsters der Roomsch Katholieke gemeenten, van rechtswege op dien eigendom aanspraak maken? Deze meening, hoewel later na 1795 herhaaldelijk verdedigd, en zelfs eenigermate door het gezag van den Heer Thorbecke gesteund[1], komt ons gewaagd voor, en wel reeds aanstonds om deze reden, dat het zeer twijfelachtig is, of de plaatselijke gemeenten volgens het Roomsch Katholieke kerkrecht wel als zedelijke lichamen, eigenaressen van het kerkelijke goed, konden worden aangemerkt. De kerkfabriek, pastorie, vicarie, custorie, enz., werden veeleer beschouwd als afzonderlijke instellingen, die elk in zekere mate een zelfstandig bestaan hadden. Zij vormden dus, wat men tegenwoordig stichtingen pleegt te noemen, bij welke instellingen de stichting zelve als eigenares der daartoe behoorende goederen wordt beschouwd. Ook na de Hervorming hebben zij naar ons inzien hetzelfde karakter behouden[2]. Alleen waar door Regeeringsmaatregelen

1 Aanteekening op de Grondwet, deel II, blz. 224: ‘Voorzeker bouwde (men) van den beginne af in de lucht, zoo (men) eenig ander regt poogde te bewijzen, dan dat van iedere plaatselijke protestantsche gemeente afzonderlijk, om hare katholijke voorgangster te vervangen.’ Op de vorige bladzijde neemt Th. aan, dat de geestelijke goederen na de hervorming *in het grootste deel onzer provinciën* voor Staatsgoed zijn verklaard. De Heer Heineken, zich natuurlijk gaarne op deze autoriteit beroepende (blz. 52), ziet daarbij evenwel de door ons cursief gedrukte woorden over het hoofd. Intusschen toonen juist deze naar ons inzien aan, dat Th. het oog had op de instelling der geestelijke kantoren; en dat hij zich dan omtrent den aard van dezen maatregel vergist, meenen wij boven te hebben aangetoond.

2 Wij hebben gemeend ons te kunnen onthouden van eene meer bepaalde behandeling der meeningen onder de Republiek en later door rechtsgeleerden omtrent het recht op en de bestemming der geestelijke goederen voorgestaan. Wie zich daaromtrent wil inlichten vindt een duidelijk overzicht in het werk van Mr. F.C.W. Koker, Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicariegoederen in Nederland, 1857, blz. 147 en volgg. Belangrijk is ook het door dien S. behandelde arrest van den Hoogen Raad, in zake Winssen, van 29 Februari 1856, W.v.h.R., n°. 1727.

verschillende dergelijke instellingen tot één gemeenschappelijk doel werden vereenigd, gelijk bij de instelling der geestelijke kantoren, gingen de afzonderlijke stichtingen te niet; doch aan de instelling, die ten gevolge dier maatregelen in het leven trad, behoort hetzelfde karakter eener stichting te worden toegekend.

Destijds evenwel heeft men zich omtrent deze theoretische questie betreffende het eigendomsrecht minder geplaagd. Het Romeinsche recht rangschikte de res sacrae onder de goederen, die aan niemand toebehooren. Wilde men voldoen aan den wensch om zich voor elke zaak eenen bepaalden eigenaar te denken, men zeide, dat de geestelijke goederen toebehoorden aan God, aan de kerk, aan den patroon der parochiekerk, aan den oorspronkelijken schenker of aan diens erfgenamen, enz. Genoeg, dat de goederen behoorden aan een bepaald doel, en dat de overheid toezag, dat ze aan dat doel, zoolang en in zoover dit met de landswetten overeenstemde, niet werden onttrokken.

II.

De revolutie van 1795 vond de Hervormde Staatskerk in het bezit van al die goederen en inkomsten, welke haar onder de Republiek door beschikking der overheid waren toegekend. Van de kerkelijke goederen waren de kerkgebouwen en kerkegoederen benevens de kosteriegoederen allerwege in het bezit der plaatselijke kergemeenten gebleven. De pastoriegoederen slechts in sommige provinciën; in de overige waren deze in de geestelijke kantoren ingesmolten, en ontvingen de predikanten, in de plaats van de inkomsten der goederen, tractementen uit die kantoren. Spreekt men om dezen tijd van geestelijke goederen, men bedoelt daarmede de geestelijke kantoren, zonder zich bepaaldelijk rekenschap te geven van de bestanddeelen, waaruit zij waren te zamengesteld. Daarenboven genoot de Hervormde kerk nog velerlei subsidiën rechtstreeks uit de

openbare kassen, zoowel voor onderhoud van gebouwen en kosten van den eeredienst als voor bezoldiging van leeraars en kerkelijke bedienden.

Doch de Staatskerk overleefde de oude Republiek niet lang. Den 5^{den} Augustus 1796 werd door de Nationale Vergadering, naar aanleiding van een voorstel van haar medelid Ploos van Amstel, gedecreteerd: ‘Er kan noch zal geene bevoorregte noch heerschende kerk in Nederland meer geduld worden. Alle placaten en resolutiën der gewezene Staten-Generaal, uit het oude stelsel der vereeniging van Kerk en Staat geboren, worden gehouden voor vernietigd.’

Dit besluit moest natuurlijk een geheele verandering brengen in de betrekkingen tusschen den Staat en de Hervormde kerk. Alle kerkgenootschappen stonden voortaan tegenover den Staat op een voet van volkomen gelijkheid, en er kon dus ook geene sprake van zijn, dat één daarvan, de voormaals heerschende kerk, in het genot harer uitsluitende voorrechten zou worden gehandhaafd. Het is op de toepassing van dit beginsel, in het bijzonder voor zooveel de rechtstoestand der kerkelijke goederen er bij betrokken is, dat wij thans onze aandacht moeten vestigen.

Door den Heer Heineken is aan dit tijdvak en aan de daarin genomen maatregelen geenszins zoodanige belangstelling geschonken als zij naar ons oordeel verdienen. Van zijn standpunt is dit wel te verklaren. Uitgaande van de stelling, dat reeds na de Reformatie de Staat den eigendom der kerkelijke goederen had verkregen, en vervolgens tot het resultaat komende, dat gedurende dat tijdvak de Staat van dien eigendom geenen afstand heeft gedaan, moesten de bijzondere daarin genomen maatregelen voor hem veel van hun belang verliezen.

Wij verschillen, gelijk boven is uiteengezet, van den Heer Heineken reeds aanstonds wat het uitgangspunt betreft; en daarenboven meenen wij, dat hij den geest der na 1795 vastgestelde bepalingen veelal niet juist heeft opgevat. Ook met het oog op velerlei misverstand omtrent deze maatregelen elders bestaande, komt ons dus eene nadere uiteenzetting niet zonder belang voor.

Op den weg der Nationale Vergadering lag het niet, de onmiddellijke toepassing van het door haar op 5 Augustus 1796 gedecreteerde beginsel te bevelen. Het reglement, volgens hetwelk zij was te zamen gekomen, handhaafde nog de geweste-

lijke souvereiniteit en de hoogstgeconstitueerde macht in elke provincie was dus vooralsnog uitsluitend bevoegd, dáár omtrent de zaken van inwendige huishouding bevelen te geven. Het mandaat der Vergadering was hoofdzakelijk het ontwerpen eener Constitutie, welke ter goedkeuring aan de volksstemming zoude worden onderworpen. In deze Constitutie moesten nu natuurlijk ook de noodige bepalingen worden opgenomen betreffende de toekomstige verhouding van Kerk en Staat.

Den 10^{den} November 1796 werd het ontwerp der Constitutie door de daartoe benoemde Commissie ter tafel gebracht. De discussiën daarover werden van den aanvang van Januari tot het einde van Mei 1797 bijna onafgebroken voortgezet. Den 16^{den} Maart kwamen de artikelen ‘van den Godsdienst’ in behandeling, en gaven tot langdurige beraadslagingen aanleiding. Over de hoofdbeginselen, dat de Kerk zou zijn gescheiden van den Staat; dat alle kerkgenootschappen gelijk zouden zijn voor de wet; dat dus de uitsluitende bevoorrechting van de voormaals heerschende kerk moest ophouden, bestond in de vergadering geen verschil van gevoelen. De hoofdvraag waarover de discussie liep was deze: zal de Staat voortaan voor de bezoldiging van de kerkelijke leeraren van alle kerkgenootschappen zorgen? of zal hij zich van alle betalingen ten opzichte van welk kerkgenootschap ook onthouden? Eene commissie tot het ontwerpen eener nadere redactie van de betrokken artikelen benoemd, had tot geene overeenstemming kunnen komen, maar bracht twee stellen van artikelen ter tafel, waarin de beide stelsels waren belichaamd. Volgens het eene zouden de geestelijke goederen evenredig tusschen dé onderscheidene kerkgenootschappen worden verdeeld, en daarenboven de bevoegdheid open blijven, om bezoldiging uit de Staatskas te verleenen. Volgens het andere zouden de geestelijke goederen worden nationaal verklaard, en alle gelegenheid tot bezoldiging uit openbare kassen afgesneden. Den 11^{den} Mei nu werd met 55 tegen 51 stemmen het laatstbedoeld ontwerp tot leiddraad der discussie aangenomen, en daarmede in beginsel tot nationaalverklaring der geestelijke goederen en tot onthouding van den Staat ten opzichte van het bezoldigen der kerkelijke leeraars besloten.

Eene beslissing in tegenovergestelden zin werd genomen toen het de vraag gold, wat er met de kerkgebouwen en daarbij behoorende goederen zou gebeuren. Zouden ook deze worden

nationaal verklaard? of zouden zij worden toegekend aan de gezamenlijke kerkgenootschappen, in elke plaats aanwezig? Den 18^{den} Mei werd met 59 tegen 43 stemmen besloten, dat deze gebouwen en goederen niet zouden zijn nationaal, maar plaatselijk.

Gaan wij nu de bepalingen van het ontwerp van 1797 na, zooals het ten slotte uit de discussiën te voorschijn kwam, dan vinden wij, dat in de eerste plaats volgens art. 745 alle bezittingen en inkomsten der onderscheidene godsdienstige genootschappen en kerkgemeenten, dus ook van de Hervormde kerk, die hun door vrijwillige dispositiën, donatiën, collecten, aankoop of opbouw sedert den jare 1581 waren eigen geworden, als hun wettige eigendom werden erkend. Het jaar 1581 was aangenomen als dat, waarin de Hervormde kerk werd geacht hier te lande definitief te zijn gevestigd. In de tweede plaats werden alle kerkgebouwen en pastoriehuizen met de goederen en fondsen tot hun onderhoud bestemd, verklaard te zijn eigendommen van de gezamenlijke ingezetenen der plaats, waar zij gelegen waren, zonder onderscheid van kerkgenootschap; terwijl deze ingezetenen omtrent het gebruik der kerkgebouwen en pastoriehuizen zoodanige schikkingen zouden maken, als geacht werden met de rechtvaardigheid en billijkheid overeen te komen. Wat eindelijk de overige geestelijke goederen en fondsen betrof, deze werden nationaal verklaard, voor zoover zij sedert 1581 waren gebracht onder nationale, provinciale of kwartierlijke administratie; alleen zouden de in dienst zijnde leeraren der gewezen bevoorrechte kerk, zoolang zij in functie bleven, het genot der hun toegekende tractementen en pensioenen behouden. Overigens werden alle betalingen uit openbare kassen ten behoeve van eenig kerkgenootschap afgeschaft.

Omtrent de pastoriegoederen, waar die in het bezit der plaatselijke gemeenten waren gebleven, en omtrent de kosteriegoederen bewaarde het ontwerp het stilzwijgen. Zij werden niet nationaal verklaard. Moet men dus niet aannemen, dat de bedoeling der Nationale vergadering was, dat deze aan de gemeenten zouden verblijven? Zeker is het, dat men zoodoende eene onbillijkheid beging, door aan die gemeenten, welke het ongeluk hadden gehad, dat hunne pastoriegoederen onder het beheer der geestelijke kantoren waren gebracht, die zonder schadevergoeding te ontnemen. Of men had alle pastoriegoe-

deren nationaal moeten verklaren, of men had bij de opheffing der geestelijke kantoren aan de daarbij betrokken gemeenten schadevergoeding moeten toekennen. Uit alles blijkt evenwel, dat de Nationale Vergadering van de geschiedenis der kerkelijke goederén en der geestelijke kantoren niet voldoende op de hoogte was. Daardoor bleef zij aan den vorm hangen, en nam de toevallige wijze van beheer tot maatstaf harer beslissing[1].

Men weet, dat het ontwerp van 1797 niet in werking is getreden. Het kon in zijne voornaamste bepalingen het werk genoemd worden van de dusgenoemde moderaten in de Nationale vergadering, die door zich nu eens bij de linker-, dan weder bij de rechterzijde te voegen, de beide uitersten van federalisme en van centralisatie hadden trachten te ontgaan. Bij de volksstemming in de groudvergaderingen voldeed het ontwerp aan geen van beide partijen, en bezweek onder hunne vereenigde oppositie.

In de Tweede Nationale Vergadering, die in September 1797 bijeenkwam, was de linkerzijde reeds aanstonds veel sterker vertegenwoordigd. Door den coup d'Etat van 22 Januari 1798, waarin de generaals Joubert en Daendels de hoofdrol speelden, ontsloeg zij zich van de nog overgebleven opposanten. Thans zou het ontwerpen der Staatsregeling minder bezwaar ontmoeten, dan in het vorige jaar. Den 25sten Januari worden de beginselen gedecreteerd, die aan de aanstaande constitutie ten grondslag zouden liggen. Den 6^{den} Maart brengt de commissie tot de Staatsregeling haar ontwerp ter tafel. Den 17^{den} Maart wordt het titelsgewijs in discussie gebracht, en denzelfden dag bij acclamatie aangenomen. Door de grondvergaderingen, inmiddels gezuiverd van alle ‘tegenstrevers der grondbeginselen van de revolutie’, wordt het den 23sten April goedgekeurd.

1 Aan deze fout maakte zich ook de latere secretaris-generaal van eeredienst, J.D. Janssen, schuldig, toen hij in de zitting van 2 Augustus 1796 zeide: ‘Alleen schijnt mij toe, dat het niet ter zake doet, den oorsprong der zoogenaamde kerkelijke of geestelijke goederen (*wel verstaan, die onder het onmiddellijk bewind van den vorigen Souverein geweest zijn*) op te speuren, - de Souvereiniteit thans berustende in den boezem der geheele Bataafsche Natie, dunkt mij, dat *zoodanige goederen* nu ook dadelijk Nationaal zijn.’ De door ons cursief gedrukte woorden toonen aan, dat ook Janssen hier onderscheid maakte tusschen de geestelijke kantoren en de andere kerkelijke goederen. Alleen omtrent de eerste waagt hij het, eene stellige meening uit te spreken.

Ofschoon bij de bepalingen omtrent de geestelijke goederen, in deze constitutie voorkomende, die van het ontwerp van 1797 in het algemeen als leiddraad waren genomen, zoo werd daarvan evenwel in verschillende opzichten afgeweken. Zij waren thans uit het lichaam der Staatsregeling verwijderd en onder de additioneele artikelen opgenomen.

Volgens het 6de dezer artikelen werden de kerkgebouwen en pastoriehuizen der voormaals heerschende kerk, voor zoover zij door aanbouw uit de afzonderlijke kas der gemeente geene bijzondere en wettige eigendommen waren, overgelaten aan de beschikking van iedere plaatselijk bewind, om deswege binnen zes maanden tusschen de verschillende kerkgenootschappen een vergelijk te treffen. Het kerkgenootschap, hetwelk in iedere plaats het grootste aantal leden telde, zou de voorkeur hebben tot naasting van kerk en pastorie, onder bepaling evenwel, na gedane begrooting der waarde, van eene uitkeering aan de andere kerkgemeenten naar evenredigheid harer leden, welke daardoor alsdan gehouden werden voor altijd afstand te hebben gedaan van de gemeene aanspraak. De aldus genaaste kerken en pastoriën zouden ten allen tijde blijven onder de bezitting, beheering en het speciaal onderhoud der kerkgemeenten, aan welke zij bij het contract waren toegewezen. De torens en klokken werden aan de burgerlijke gemeenten afgestaan.

Art. 4 bepaalde: alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit te voren de tractementen of pensioenen van Leeraren en Hoogleeraren der voormaals heerschende kerk betaald werden, worden nationaal verklaard. Uit de inkomsten dezer goederen zouden in de eerste plaats betaald worden de tractementen der Leeraars en der Hoogleeraars, welke hun evenwel niet als in 1797 levenslang, doch thans slechts gedurende nog 3 jaren zouden worden betaald, na verloop waarvan de gemeenten daarin zouden moeten voorzien: en voorts de reeds toegekende predikants-, hoogleeraars- en weduwen-pensioenen. Vervolgens zouden deze goederen worden aangelegd tot een vast fonds voor de Nationale opvoeding en ter bezorging der behoeftigen. Nogtans bleef onverlet de aanspraak, welke eenig lichaam of gemeente daarop mocht maken en, met de noodige bewijzen voorzien, aan het Vertegenwoordigend lichaam ter beslissing zou moeten inleveren.

Alle andere kerkelijke goederen, door vrijwillige gift, erfmaking, inzameling of aankoop bij eenig kerkgenootschap ver-

kregen, werden bij art. 5 als het wettig eigendom der bezitters erkend, en aan hen als zoodanig verzekerd.

De redactie dezer bepalingen was niet gelukkig, en gaf, hetgeen in eene aangelegenheid als deze vooral te vermijden ware geweest, in velerlei opzicht tot twijfel aanleiding. Dit zal blijken als wij de uitvoering nagaan, aan deze bepalingen gegeven.

Wet de kerken en pastoriehuizen betreft, zoo staat het vast, dat deze bij art. 6 niet nationaal zijn verklaard, maar in handen zijn gegeven der plaatselijke besturen, ten einde daaromtrent eene schikking tusschen de onderscheidene plaatselijke kerkgemeenten te treffen. Hoewel het niet zoo duidelijk werd gezegd als in 1797, lag blijkbaar aan het artikel ten grondslag het denkbeeld, dat deze gebouwen waren te beschouwen als het gemeenschappelijk eigendom van de gezamenlijke ingezetenen der plaats. Daarom werd er ook bijgevoegd, dat na de bepaling der uitkeering, door het naastende kerkgenootschap te voldoen, de leden der overige kerkgemeenten zouden geacht worden afstand te hebben gedaan van de *gemeene aanspraak*. Maar wat was nu rechtens omtrent de kerkgoederen, waaromtrent de staatsregeling het stilzwijgen bewaarde? Deze vraag ontving hare practische oplossing bij de publicatie van het intermediair uitvoerend bewind van 12 Juli 1798 en het decreet ven het Vertegenwoordigend Lichaam van 12-14 Februari 1799, omtrent de uitvoering van het 6de additioneel artikel: waarbij werd beslist, dat bij de waardeering der gebouwen ook zouden worden in aanmerking genomen de daarbij behoorende goederen of inkomsten en de daarop rustende lasten en schulden. Er werd dus aangenomen, gelijk het door het ontwerp van 1797 in terminis was beslist, dat de kerkelijke goederen als het ware een accessorium waren der kerkgebouwen en het lot daarvan moesten volgen.

Daar het al spoedig bleek, dat het ondoenlijk was, de schikkingen allerwege binnen den bepaalden tijd van 6 maanden tot stand te brengen, werd bij publicatie van 11 October 1798 bepaald, dat deze termijn kon worden overschreden, mits maar de belanghebbende kerkgenootschappen vóór den 1sten November hunne aanspraksn bij het plaatselijk bewind hadden ingebracht, bij gebreke waarvan zij zouden geacht worden daarvan afstand te hebben gedaan.

Het is licht verklaarbaar, dat de Hervormden niet van ganscher harte tot de uitvoering dezer verordeningen medewerk-

ten. Zij waren in het bezit der gebouwen en kerkegoederen; zij beschouwden die als hunnen eigendom, en achtten zich dus door de voorgeschreven verdeeling in groote mate verongelijkt. Evenwel, de Staatsregeling had tegen hen beslist, en waar de plaatselijke besturen aan de uitvoering de hand hielden, konden dus hunne talrijke vertoogen en verzoekschriften niet baten. In Brabant, waar de Roomschgezinden verreweg de meerderheid uitmaakten, gingen een groot aantal kerkgebouwen deels bij schikking, deels met geweld, aan deze over. In de overige provinciën werden, zooveel mij gebleken is, slechts enkele kerkgebouwen aan de Roomschgezinden afgestaan, doch kwamen op vele plaatsen schikkingen tot stand, waarbij de Hervormden het behoud hunner kerken, pastoriën en kerkegoederen tegen belangrijke uitkeeringen, niet alleen aan de Roomsch-Katholieken, maar ook b.v. aan de Doopsgezinden, kochten. Op vele andere plaatsen echter waren nog geene schikkingen tot stand gebracht toen de constitutie van 1801 in werking trad.

Nog moeielijker en onzekerder dan van art. 6 was de uitvoering, aan art. 4 omtrent de geestelijke goederen en fondsen te geven. Aanvankelijk bleef deze zaak rusten, totdat den 20sten Maart 1799 door de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam aan het Uitvoerend Bewind werd opgedragen ‘om ten aanzien van het onderwerp van art. 4 der additioneele artikelen van de Staatsregeling zoodanige voordracht aan deze vergadering te doen, als hetzelve ten meesten nutte en conservatie der geestelijke goederen zal vermeenen te behooren.’ Het voorstel door het Uitvoerend Bewind ter voldoening aan deze opdracht onder dagteekening van 7 Mei 1799 ingezonden, was zeer eenvoudig, doch radicaal. Het kwam daarop neder, dat niet alleen de geestelijke kantoren, maar ook alle kerkgoederen en plaatselijke pastoriegoederen onmiddellijk zouden worden gebracht onder nationale administratie en dus ten volle nationaal verklaard. Meenden sommige der tegenwoordige bezitters op die goederen wettige aanspraak te kunnen maken, dan zouden zij die bij het Wetgevend Lichaam kunnen doen gelden, maar zij zouden zelve het bewijs van hun recht moeten leveren. Het schijnt moeielijk te betwisten, dat dit voorstel verder ging, dan het 4de additioneel artikel, eene bepaling, die geene andere dan eene strikte uitlegging toeliet, gedoogde. Dit artikel toch verklaarde alleen

die goederen nationaal, waaruit de tractementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren betaald werden. In geen geval konden daaronder begrepen worden de kerkgoederen, terwijl het Uitvoerend Bewind daarenboven over het hoofd schijnt te hebben gezien, dat over deze goederen reeds beschikt was bij de besluiten van 12 Juli 1798 en 12-14 Februari 1799, waarbij zij waren beschouwd als behoorende bij de kerkgebouwen en mitsdien vallende onder de toepassing van art. 6. Maar ook de plaatselijke pastoriegoederen, die door de predikanten zelve waren beheerd en bezeten, konden bezwaarlijk geacht worden te behooren tot de goederen waaruit tractementen waren betaald. De redactie van art. 4 schijnt geen andere uitlegging toe te laten, dan dat het alleen sloeg op de geestelijke kantoren, evenals in het ontwerp van 1797 duidelijker was uitgedrukt, en dat de pastoriegoederen hetzij over het hoofd waren gezien, hetzij geacht te behooren tot die kerkelijke goederen, waarvan de eigendom bij het 5de artikel was verklaard aan de kerkgenootschappen te behooren. Dat er ook kosteriegoederen bestonden schijnt aan het Uitvoerend Bewind onbekend te zijn gebleven; anders zou het in zijn stelsel ook daarvan de nationaalverklaring ongetwijfeld hebben voorgesteld.

Doch wat hiervan zij, de Hervormden begrepen, dat het thans tijd werd voor hunne belangen te waken. In de jaren 1799 en 1800 valt de voorname werkzaamheid der gecommitteerden, die uit de meeste Hervormde gemeenten afgevaardigd, zich classis- en provinciesgewijze vereenigden tot verdediging van de aanspraken van hun kerkgenootschap. In een aantal uitvoerige adressen aan de Eerste Kamer ingezonden, betoogden zij, dat de geestelijke goederen, zoowel die in de kantoren onder het beheer van het openbaar gezag gebracht, als die plaatselijk gebleven waren, de eigendom waren van de Hervormden, hetzij als opgevolgd in de rechten der vroegere Roomsch-Katholieke gemeenten, hetzij krachtens de beschikkingen der Staten, na de Hervorming genomen; en dat dit eigendomsrecht beschermd werd niet alleen door de algemeene beginselen der staatsregeling, maar ook door het 5de additioneele artikel, hetwelk geen onderscheid maakte tusschen giften van de overheid of van bijzondere personen, maar in het algemeen alles wat door vrijwillige gift was verkregen, als eigendom der bezitters erkende. Het Uitvoerend Bewind, nader gehoord, kwam tegen deze bewering op bij zijn advies van 3 Mei 1800, als

zijn gevoelen te kennen gevende, dat de adressanten hun eigendomsrecht op de gereclameerde goederen niet hadden bewezen. Ook de Roomsch-Katholieken lieten zich hooren: in hunne adressen plaatsten zij zich op dit standpunt, dat het wel billijker ware geweest, indien de goederen aan hen als oorspronkelijke bezitters waren teruggegeven, maar dat zij zich nederlegden bij de nationaalverklaring, waardoor ze althans niet langer uitsluitend voor de Hervormden zouden bestemd blijven.

De Eerste Kamer stelde al deze stukken achtereenvolgens in handen van hare commissie tot de kerkelijke zaken, die daaraan ongetwijfeld een nauwgezet onderzoek zal hebben gewijd, doch geruimen tijd niets van zich liet hooren. Alleen toen het einde van den termijn van 3 jaren gedurende welken volgens de Staatsregeling de predikantstractementen nog zouden worden uitbetaald, begon te naderen, begreep zij, dat er iets moest gedaan worden. In haar rapport van 5 Februari 1801 ging ook de commissie uit van de stelling, dat de nationaalverklaring zich alleen uitstrekte tot alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit te voren tractementen betaald werden, en dus niet tot alle kerkelijke goederen, speciaal tot onderhoud van kerken en pastoriën geaffecteerd, zoodat zij zich ten opzichte der laatsten niet met het voorstel van het Uitvoerend Bewind vereenigde. Ten opzichte der geestelijke en pastoriegoederen was dit evenmin het geval. Wel was de commissie blijkbaar van oordeel, dat de Hervormden bij hunne reclame van al die goederen te ver waren gegaan; maar toch meende zij, dat niet dan na een voorafgaand onderzoek der bijzondere gevallen kon worden beslist, op welke goederen de nationaalverklaring kon en behoorde te worden toegepast. Zonder dus eenig bepaald oordeel over de quaestie der pastoriegoederen uit te spreken, adviseerde zij, en het Vertegenwoordigend Lichaam vereenigde zich daarmede (20 Februari, 27 Maart 1801), tot het inwinnen bij de met het beheer belaste openbare autoriteiten van nadere inlichtingen omtrent den aard, de bestemming enz. der verschillende geestelijke goederen; tot het openen van eenen nieuwen termijn tot nadere toelichting der gemaakte reclames; en om inmiddels gedurende nog een jaar, en dus tot 23 April 1802, de betaling der tractementen te continueeren[1].

1 Het is niet wel verklaarbaar, hoe de Heer Heineken in zijn historisch résumé, op blz. 118 kan zeggen: ‘De oorsprong en rechtstoestand van al die goederen (de goederen die vóór de hervorming voor de uitoefening van den roomschen ecredienst hadden gediend) kwamen bij de afschaffing der heerschende kerk ter sprake, zoowel bij de staatslieden als bij de kerkelijke partijen, en het algemeen gevoelen was, dat zij behoorden aan den Staat, die ze had gebruikt om den officieelen godsdienst te bekostigen.’ Omtrent de kerkelijken immers verklaart de Heer H. zelf, hoe zij hun eigendomsrecht op die goederen met hand en tand hebben verdedigd. En wat de staatslieden aangaat, kan men van een algemeen gevoelen alleen spreken in zooverre betreft het recht van den Staat om de bezittingen der geestelijke kantoren tot zich te nemen.

Alvorens dit jaar verstreken was, had de Bataafsche Republiek eene andere constitutie verkregen.

De Staatsregeling van 1801, door het Uitvoerend Bewind met voorbijgang van het Vertegenwoordigend Lichaam aan de volksstemming onderworpen en door deze aangenomen, kwam, hoewel met handhaving van de één- en ondeelbaarheid van het gemeenebest, in vele opzichten op de meest ingrijpende bepalingen van die van 1798 terug. Ook in het kerkelijke was dit merkbaar. Art. 13 luidde: Ieder kergenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve wierd bezeten. Volgens artikel 14 behielden de hoogleeraren, leeraren en bedienden der voormaals bevoorrechte kerk hunne tractementen en pensioenen uit politieke kassen betaald wordende, totdat ingevolge art. 12 de omslag dier kosten over de leden des kerkgenootschaps en door de wet zou zijn geregeld.

Aan de geschillen over kerken en pastoriën was derhalve door art. 13 in eens een einde gemaakt; de Hervormden bleven in het bezit der gebouwen en kerkgoederen voor zooveel die niet vóór 1 Januari 1801 waren afgestaan of schikkingen omtrent uitkeeringen daaruit waren tot stand gekomen. Ook de pastorie- en kosteriegoederen behielden zij, waar zij in het rechtstreeksch bezit daarvan waren gebleven. Die pastoriegoederen, welke in de geestelijke kantoren onder het beheer van het openbaar gezag waren gebracht, bleven nationaal, en werden bij voortduring als zoodanig beheerd; voor die goederen kwamen echter in de plaats de tractementen welke daaruit van ouds waren betaald, althans zoo lang art. 12 niet zou zijn ten uitvoer gelegd. Doch tot die uitvoering is zelfs geene poging gedaan[1].

1 Behalve de reeds aangehaalde werken van de Heeren Boeles en van Beuningen, vergelijke men voor het tot dusver behandelde tijdvak, hoofdzakelijk de Dagverhalen der Nationale Vergadering en van het Vertegenwoordigend Lichaam, de Besluiten der Eerste Kamer en de verzameling van Proclamatiën en Publicatiën. Bij de Besluiten zijn ook de voornaamste rapporten afgedrukt.

III.

Zoo zag zich dan de Hervormde kerk, ten gevolge der Staatsregeling van 1801, in het genot der tot dusver door haar bezeten goederen en inkomsten bevestigd, en, noch bij het Staatsbewind, noch bij den later opgetreden Raadpensionaris bestond eenige bedoeling om op dien toestand inbreuk te maken. Integendeel werden behalve de tractementen en pensioenen, in art. 14 der Staatsregeling met name genoemd, ook de overige kerkelijke betalingen van verschillende aard ten behoeve der Hervormden hervat, gelijk die van ouds gebruikelijk waren geweest. En zoo zou het misschien zijn gebleven, had niet in 1806 Lodewijk Napoleon den troon van het koningrijk Holland bestegen. Deze vorst, die, ofschoon Roomsch-Katholiek, geenerlei vooringenomenheid tegen de Protestanten koesterde, achtte zich evenwel geroepen, in den uitwendigen toestand van den Roomsch-Katholieken eeredienst verbetering te brengen. Doch ook hetgeen onder zijne regeering met het oog daarop werd verordend, heeft slechts eene zeer gedeeltelijke uitvoering erlangd.

Vooraf behoort hier te worden vermeld een maatregel, die wel is waar van zuiver administratieven aard was, maar toch in de gevolgen den weg heeft gebaand tot de opheffing der geestelijke kantoren. Krachtens beschikkingen namelijk der Ministers van Binnenlandsche Zaken (onder wien ook eeredienst behoorde) en van Finantiën van 11 Maart 1807, werd de ordonnanceering der kerkelijke betalingen, gerekend van 1 Januari, bevorens overgebracht bij den Minister van Binnenlandsche Zaken. Die betalingen, welke tot dusver op den ouden voet, hetzij uit de geestelijke kantoren, hetzij uit de departementale geldmiddelen waren gekweten, werden dien ten gevolge, ook wat den vorm betreft, gewone Rijksuitgaven. De kantoren zelve, als nationaal eigendom, bleven nu onder het uitsluitend opperbeheer van den Minister van Finantiën, en hunne inkomsten werden als gewone staatsinkomsten verantwoord. De bij de kan-

toren voorhanden schuldbrieven ten laste van de publieke schatkist, waarin de opbrengst der grootendeels verkochte goederen was belegd, werden vervolgens krachtens koninklijke decisie van 6 april 1808 geamortiseerd. De afzonderlijke administratiën over de overblijvende bezittingen der geestelijke kantoren bleven nog in stand tot 31 Januari 1811, toen zij krachtens besluit van den Staatsraad, intendant-generaal van finantiën en van de keizerlijke schatkist in Holland, werden opgeheven en bij het gewone domeinbeheer gevoegd. En en ander was dus de administratieve tenuitvoerlegging van de in 1798 uitgesproken nationaalverklaring.

Gaan wij thans over tot de organieke bepalingen, omtrent ons onderwerp door Koning Lodewijk vastgesteld, zoo vinden wij deze hoofdzakelijk te zamengevat in het belangrijke Decreet van 2 Augustus 1808, bestemd om de eindregeling te zijn van de finantieele belangen der onderscheidene kerkgenootschappen. Het begint met aan de Hervormde predikanten het voortdurend genot te verzekeren van de tractementen en inkomsten, welke hun tot dusver waren toegelegd. Ook de geestelijken der tot dusver niet door den Staat onderhouden gezindheden zouden in het vervolg, naarmate de staat der schatkist het toeliet, worden betaald. Inmiddels werden de Roomschgezinde en Luthersche geestelijken gehandhaafd bij het genot der pecunieele voordeelen, welke hun op sommige plaatsen waren toegestaan (art. 1 en 2). Alle betalingen, aan geestelijken der verschillende gezindheden gedaan wordende uit plaatselijke of andere kassen of publieke fondsen, welke niet aan eenig godsdienstig genootschap toebehoorden, zouden met den aanvang van het jaar 1810 ophouden, en bij vervolg door de publieke schatkist geschieden. Daarentegen zouden ‘de kerkelijke goederen en fondsen, welke zijn onder de administratie van plaatselijke besturen, of onder andere publieke beheering, en welke mitsdien geen particulier eigendom zijn, en welke goederen thans strekken om aan geestelijke personen hun tractement hetzij geheel of ten deele te betalen’, aan de publieke schatkist worden overgebracht (art. 3).

Tot toelichting dezer laatste bepaling strekke het volgende. Hier en daar, vooral in steden, waren onder de Republiek de plaatselijke klooster- en pastoriegoederen niet onder provinciaal, maar onder plaatselijk bestuur gebracht, door welk bestuur de inkomsten dier goederen tot kerkelijke doeleinden en andere

praecausae werden aangewend. Men begreep nu, dat omtrent deze plaatselijke geestelijke kantoren dezelfde weg behoorde te worden ingeslagen, als sedert 1798 met de groote provinciale of kwartierlijke kantoren het geval was geweest, Intusschen is aan het voorschrift om ze in de publieke schatkist over te brengen, slechts gedeeltelijk voldaan; sommige steden zijn tot heden toe in het bezit daarvan gebleven. Vandaar het verschijnsel, dat in deze gemeenten ook thans nog de Hervormde predikantstractementen uit de gemeentelijke geldmiddelen worden voldaan.

Van invloedrijke Roomsch-Katholieke zijde[1] waren pogingen aangewend om den Koning te bewegen, ook de verdere pastoriegoederen, die aan de kerkelijke gemeenten waren verbleven, nationaal te verklaren. Doch deze raad is niet opgevolgd. Uit den tekst van art. 3 van het decreet van 2 Augustus is bij tegenstelling af te leiden, dat de Koning die goederen beschouwde als aan het godsdienstig genootschap behoorende, als particulier eigendom.

De eenige kerkelijke personen, die ten gevolge van het decreet hunne bezoldigingen verloren, waren de kosters en verdere kerkelijke bedienden. Deze betalingen kwamen volgens art. 6 met 1 Januari 1810 ten laste der kerkelijke genootschappen.

Ten aanzien van de kerken en gebouwen, tot den openbaren eeredienst geschikt, en de daaraan behoorende fondsen bepaalde art. 9 van het decreet, dat men dadelijk zou overgaan tot het maken van schikkingen, welke het meest overeenkwamen met de gesteldheid der onderscheidene godsdienstige gezindheden in iedere stad of plaats. De Koning zou daartoe commissiën benoemen, welke onder zijne approbatie dit geheele werk op zijn langst in den loop van het jaar 1809 moesten ten einde brengen. Nadat deze schikkingen zouden zijn gemaakt, zou het onderhoud der kerken en gebouwen tot den eeredienst gebruikt wordende, ten laste van de godsdienstige gezindheid komen, welke het gebruik en bezit daarvan zon hebben, zonder dat uit eenige publieke kas daartoe zou worden bijgedragen.

Dit artikel werd nader bij Koninklijk Besluit van 23 September 1808 aldus geinterpreteerd, dat de bedoeling daarvan

1 Met name door den Heen P.J. Cuypers, president van de tweede sectie van den Staatsraad.

geenszins was om een algemeen onderzoek te doen instellen en schikkingen te doen ontwerpen omtrent de kerken in alle steden en plaatsen, veelmin om daardoor te willen vernietigen of veranderen conventies of arrangementen, welke daarover reeds gemaakt waren, of om het uit te strekken tot kerkgebouwen, welke uit eigendommelijke fondsen gebouwd zijn en onderhouden worden; maar alleen om de commissiën te doen werkzaam zijn op plaatsen, alwaar reeds geschillen over het bezit der kerken bestonden of billijke bezwaren en klachten deswege ingebracht werden.

De Heer Heineken ziet in de bepaling van art. 9 van het decreet van 2 Augustus een bewijs, dat de Regeering destijds uitging van het beginsel, dat de eigendom der kerken en kerkegoederen aan den Staat toekwam[1]. Doch deze gevolgtrekking is niet voldoende gerechtvaardigd. Veeleer ligt het voor de hand, in art. 9 een terugkeer te zien tot de uitvoering van het 6de additioneel artikel der Staatsregeling van 1798, hetwelk de kerkelijke gebouwen en goederen niet nationaal verklaard, maar evenredige verdeeling daarvan tusschen de verschillende kerkgenootschappen in elke plaats voorgeschreven had. Daarom kon op de schikkingen, die onder de werking van dat artikel tot stand gekomen waren, niet worden teruggekomen; alleen op de overige plaatsen zou thans gelegenheid worden gegeven het werk weder op te vatten, alsof art. 13 der Staatsregeling van 1801 niet tusschen beiden gekomen ware.

Wat nu het gevolg betreft, aan art. 9 gegeven: door den koning werden eenige partieele beschikkingen genomen, meest in zeer welwillenden zin. Wel werden daarbij op verschillende plaatsen, waar de Roomsch-Katholieken de meerderheid of eene sterke minderheid uitmaakten, kerken aan haar afgestaan; doch het waren deels zoodanige, die niet in gebruik, of voor den Hervormden Eeredienst niet bepaald noodig waren; en op de overige plaatsen werden aan de Hervormden subsidiën uit de

1 Blz. 66 en 118. Ter laatst aangehaalde plaatse zegt hij: ‘Het besluit van 1808 hield vast aan het beginsel, dat den Staat de eigendom van alle kerkelijke goederen toekwam; het hief de geestelijke kantoren op, en liet de gemeenten in het gebruik van de andere kerkelijke goederen.’ Omtrent de kerkgoederen wordt hierboven gehandeld; wat de overige kerkelijke goederen, de pastorie- en kosteriegoederen, betreft, zij opgemerkt, dat het decreet daaromtrent geenerlei beschikking hoegenaamd inhoudt, en dat, zoo uit art. 3 iets kan worden afgeleid, het dan is, dat de Koning de pastoriegoederen *niet* als Staatseigendom beschouwde.

schatkist verleend, ten einde aan hunne behoefte beantwoordende bedehuizen te kunnen aanbouwen. Doch de eigenlijke rapporten der tot het onderzoek gecommitteerde assessoren van de landdrosten, waarin de overige geschillen behandeld werden, en die, nadat bij Koninklijk Besluit van 10 November 1809 een uiterste termijn van nog een maand tot het indienen der reclames was geopend, in den aanvang van 1810 inkwamen, bleven ten gevolge der politieke gebeurtenissen, die tot de inlijving dezer gewesten bij Frankrijk leidden, onafgedaan.

Inmiddels moest er worden voorzien in het beheer en onderhoud van zoodanige kerkgebouwen, als tot dusver nog onder de administratie der plaatselijke besturen waren gebleven. Volgens de bedoeling toch van het decreet van 2 Augustus 1808 zouden alle betalingen ten behoeve van den eeredienst uit plaatselijke fondsen en kassen met 1 Januari 1810 een einde nemen. Dit gaf aanleiding tot het schrijven van den Minister van Eeredienst en Binnenlandsche Zaken aan de Landdrosten van den 5^{den} December 1809, waarbij deze ambtenaren werden uitgenoodigd, de plaatselijke besturen en hunne departementen uitdrukkelijk aan te schrijven en te gelasten om te zorgen ‘dat zoodanige kerkgebouwen, als thans mochten zijn onder de beheering van plaatselijke besturen, worden overgegeven en in administratie gelaten aan de kerkelijke gemeenten, welke daarvan op den 1 van Louwmaand aanstaande het bezit en gebruik zullen hebben; mitsgaders dat zoowel het onderhoud als de inkomsten dier gebouwen overgelaten worden aan de genoemde kerkgenootschappen, behoudens nogtans nadere schikkingen, voor zooverre onder die kerkgebouwen eenige mochten gevonden worden, waarover thans reclames aanhangig zijn, en deze reclames onverhoopt op den 1sten Louwmaand voornoemd niet mogten zijn beslist.’ Op deze wijze gingen de kerken en kerkgoederen, die nog sedert 1798 in handen der plaatselijke besturen gebleven waren, thans aan de kerkelijke gemeenten over; zelfs de pastoriehuizen, die (ten gevolge van opbouw of aankoop uit de plaatselijke kas) aan steden of dorpen toebehoorden, werden bij een nader Koninklijk Besluit van 18 Mei 1810 aan de kerkelijke gemeenten afgestaan[1]

1 Voor de maatregelen onder Lodewijks regeering genomen, vergelijke men van Beuningen, het Geestelijke kantoor van Delft, blz. 296 en volgg., en Ypey en Dermout, Geschiedenis der Hervormde Kerk, IVde deel. Het laatste werk is niet altijd zoo volledig en nauwkeurig, dat het niet raadzaam zou zijn de oorspronkelijke stukken in de Staatsarchieven van dien tijd te vergelijken.

Wanneer we vermeld hebben, dat bij Keizerlijk Decreet van 21 Februari 1811 nog eenige goederen van geestelijken oorsprong zooals de abdijen, die aan de Ridderschappen waren gekomen, en de Utrechtsche kapittelgoederen, die door bijzondere personen werden bezeten, met de domeinen zijn vereenigd, doch dat daarbij uitdrukkelijk werden uitgezonderd ‘ceux dont les revenus sont affectés au salaire des ministres des cultes, à leurs dépenses, ou à l'instruction publique,’ dan hebben wij de eenige algemeene verordening vermeld, die onder de Fransche overheersching betreffende de geestelijke of kerkelijke goederen tot stand kwam. En thans is het de geschikte plaats om een blik terug te werpen op het geheel en de einduitkomst der maatregelen gedurende het revolutionaire tijdvak sedert 1795 ten opzichte van de goederen der voormaals heerschende hervormde kerk genomen.

Er bestaat een vrij algemeen denkbeeld niet alleen bij kerkelijke personen, maar ook bij staatslieden, dat de Hervormde kerk in dit tijdvak door den Staat op eene schromelijke wijze is geplunderd.[1]. Het voorafgaande overzicht zal, vergissen wij ons niet, reeds den indruk hebben gegeven, dat deze meening in elk geval zeer overdreven is. Doch beschouwen wij de zaak nog wat nader.

Ene vraag, welke vooraf moet worden beantwoord, is deze: kon de Hervormde Kerk, nadat zij had opgehouden Staatskerk te zijn, aanspraak maken op het behoud van al die goederen en inkomsten, welke haar als Staatskerk door de overheid waren toegekend? Gelijk wij gezien hebben, heeft de Nationale Vergadering, zoowel in 1797 als in 1798, deze vraag algemeen ontkennend beantwoord, en bestond verschil van gevoelen alleen daarover, of the Hervormde Kerk op sommige der door haar bezeten goederen een verkregen recht kon doen gelden, en welke bestemming aan de overige zou worden gegeven.

Doch allicht zal de juistheid dezer opvatting, als uit een revolutionairen tijd afkomstig, aan sommigen verdacht voorkomen.

1 Sommigen gaan verder, en stellen zich voor, dat de Staat de bezittingen van alle kerkgenootschappen heeft geconfisqueerd. Aldus de Heeren de Brauw en van Wassenaer in de zittingen der Tweede Kamer van 19 en 20 December 1872; de laatste voegt er bij: ‘bij decreet van 1796, naar ik meen.’ Doch hier ontbreekt zelfs de schijn van een historischen achtergrond.

Het is daarom niet zonder belang, na te gaan, welke oplossing in een ander land, onder andere omstandigheden aan deze quaestie is gegeven, en wel toen de opheffing der Iersche staatskerk in 1869 door het Engelsche parlement werd uitgesproken. Ten gevolge der aanneming van eene motie van den Heer Gladstone, waarbij die opheffing in beginsel was goedgekeurd, was het Lagerhuis in 1868 ontbonden. Bij de nieuwe verkiezingen maakte de Iersche staatskerk het hoofdpunt van verschil uit.Het Lagerhuis, hetwelk onder deze omstandigheden bijeenkwam, nam het ontwerp tot opheffing der staatskerk aan. Doch hoe heeft het nu omtrent de goederen beslist? Heeft het deze aan de gewezen staatskerk gelaten? In geenen deele. Wel zou die kerk de goederen behouden, welke zij door giften van bijzondere personen sedert 1660 (tijdstip waarop zij geacht werd definitief te zijn gevestigd) had verkregen. Wel werd aan de in dienst zijnde geestelijken, zoolang zij in functie bleven, het genot hunner inkomsten gelaten. Maar de goederen, zoowel kerkgoederen als pastoriegoederen, behield zij niet. Het eenige wat haar geschonken werd, waren de voor den eeredienst benoodigde kerkgebouwen en pastoriehuizen, zonder meer.

Ten gevolge van de behandeling der wet in het Hoogerhuis ondergingen de voorwaarden der voormalige staatskerk wel is waar nog eenige verbetering. In plaats van de door bijzondere personen geschonken goederen (prelate endowments) ontving zij eene uitkeering in eens, die geacht werd aanmerkelijk hooger te zijn, dan de waarde dier goederen. Eene premie van 5 pCt. boven de waarde werd uitgeloofd overal waar de geestelijken de hun levenslang gelaten inkomsten tegen betaling eener som in eens wilden laten afkoopen. Maar de groote massa der goederen werd ook bij de wet, zooals zij ten slotte is aangenomen, aan de voormalige staatskerk ontnomen, en tot zuiver liefdadige doeleinden ten behoeve van Ierland bestemd.

Deze oplossing dus werd aan het vraagstuk gegeven door een volk, dat van nature conservatief is, in eenen tijd, dat van revolutie geen sprake was. En wij gelooven terecht. Wanneer eene overheid een bepaald kerkgenootschap tot heerschende of staatskerk verheft en boven andere met subsidiën en inkomsten begunstigt, dan geschiedt dit, omdat die overheid, de leerstellingen dier kerk alleen juist achtende, het de roeping van den

Staat oordeelt, de verkondiging daarvan te begunstigen. De Staatskerk is dus een lichaam, dat een deel vervult der verplichtingen, die geacht worden volgens de staatsregeling op het openbaar gezag te rusten, derhalve een publiek lichaam; en de inkomsten welke de overheid aan dit lichaam schenkt, strekken om het in staat te stellen aan dit doel te beantwoorden. Maar daaruit volgt, dat zoodra bij gewijzigde begrippen de bevordering van eenen bepaalden eeredienst niet meer geacht wordt tot de roeping van het staatsgezag te behooren, de overheid volkomen gerechtvaardigd is, de tot dat einde toegekende inkomsten terug te nemen. Alleen op het behoud der goederen, welke zij van bijzondere personen ontving, kan zoodanige kerk aanspraak maken. En deze aanspraak is ten opzichte der Hervormde kerk in 1798 ten volle geërbiedigd.

Eene tweede vraag, welke bij de opheffing eener Staatskerk ter beslissing overblijft, is deze: zal de Regeering voortaan alle kerkgenootschappen gelijkelijk subsidiëeren, of zal zij zich aan allen onderstand ten behoeven van kerkelijke doeleinden onttrekken? In het eerste geval ligt het voor de hand, in de eerste plaats de kerkelijke goederen, waarover het openbaar gezag de beschikking terug erlangde, tot dit einde te gebruiken, en ze onder de verschillende gezindheden te verdeelen. In het andere geval zullen die goederen tot eene andere bestemming kunnen worden aangewend. Het is over deze vraag, dat, gelijk wij boven zagen, in de Nationale Vergadering van 1797 de voorname strijd tusschen de rechter- en de linkerzijde liep. Wij onderzoeken thans niet, welke beslissing de meest wenschelijke was, maar herinneren alleen, dat zij destijds ten opzichte van de kerkgebouwen en kerkegoederen in eenen tegenovergestelden zin viel, als ten opzichte der geestelijke kantoren.

Wat de kerkgebouwen en daarbij behoorende goederen betrof, deze zouden op elke plaats tusschen de verschillende gezindheden verdeeld worden. Het bleek ons, dat op een aantal plaatsen zoodanige schikkingen tot stand kwamen, maar dat de zaak op vele andere plaatsen, eerste ten gevolge van art. 13 der Constitutie van 1801, later ten gevolge van de aftreding van Koning Lodewijk, onafgedaan bleef. De Hervormde kerk heeft dien ten gevolge van deze goederen meer behouden, dan haar evenredig deel. Aan den Staat is daarvan niets ten goede gekomen.

De geestelijke goederen en fondsen, waaruit predikantstractementen betaald werden, zijn nationaal verklaard, om tot een vast fonds te worden aangelegd voor de nationale opvoeding en ter bezorging der behoeftigen. Het is merkwaardig, in het voorbijgaan de overeenkomst te constateeren tusschen deze beslissing onzer Nationale Vergadering van 1798 met die door het Britsche Parlement in 1869 genomen. Doch welke uitvoering is bij ons aan deze bepaling gegeven? Van het nationale fonds voor opvoeding en armenzorg is niets gekomen. De geestelijke kantoren zijn, ja, opgeheven en hunne goederen met het domein vereenigd. Doch daarentegen heeft de Staat alle betalingen aan predikanten en predikantsweduwen, die vroeger ten laste van die kantoren waren, voor zijne rekening genomen. Nu vergete men niet, dat die kantoren geenszins alleen uit pastoriegoederen bestonden, van ouds tot bezoldiging der dienstdoende kerkleeraars bestemd. Nemen wij b.v. het geestelijk kantoor van Delft. In de eerste plaats waren daaraan toegevoegd de aanzienlijke goederen van een reeks van kloosters, waarop dan toch de Hervormde gemeenten in geen geval aanspraak konden beweren; in de tweede plaats ontving het belangrijke subsidiën van de Staten uit de rantsoenpenningen der verpachte middelen. Uit een overzicht van de inkomsten van het Delftsche kantoor over de jaren 1788-1794 blijkt, dat van de totale inkomsten, ten bedrage (over deze 7 jaren te samen) van ƒ 2,474,000, niet minder dan ƒ 1,918,000 uit de rantsoenpenningen voortvloeiden[1]. De Hervormde kerk nu behield volgens het decreet van 2 Augustus 1808 niet alleen de tractementen, enz., welke de inkomsten der onder die kantoren gebrachte pastoriegoederen vertegenwoordigden, maar ook het geheele bedrag, hetwelk door die kantoren niet anders dan met hulp van kloostergoederen en van subsidiën uit de openbare geldmiddelen had kunnen worden betaald.

De pastoriegoederen, welke onder de Republiek in het bezit der plaatselijke gemeenten waren gebleven, hebben zij in hun geheel behouden.

Het eenige, wat de Hervormden verloren, waren de subsidiën uit openbare kassen en fondsen voor bezoldiging van kosters en andere kerkelijke bedienden en voor onderhoud van kerke-

1 v. Beuningen, Geestelijk kantoor van Delft, blz. 214 en volgg.

lijke gebouwen. De kosteriegoederen daarentegen bleven weder aan de Hervormde gemeenten.

Kan men nu nog beweren, dat de Hervormde kerk in het thans behandelde tijdvak is beroofd en geplunderd? Of dat de Staat zich uit de kerkelijke goederen heeft verrijkt?

IV.

Wat ook enkelen mogen gewenscht hebben, de Regeering begreep na het herstel onzer onafhankelijkheid in 1813, dat in het kerkelijke zoowel als in andere opzichten, terugkeer tot vóór 1795 niet mogelijk was. Slechts een flauw schaduwbeeld van de voormalige instelling eener Staatskerk werd teruggevonden in art. 133 der Grondwet van 1814: de Christelijk hervormde godsdienst is die van den Souvereinen Vorst; en ook dit verviel in 1815. Wat de finantieele betrekkingen tusschen den Staat en de kerkgenootschappen aangaat, bij de wederopvatting der onder het Fransche bestuur grootendeels achterwege gebleven betalingen aan de kerkelijke leeraars, keerde men geheel terug tot den toestand door het decreet van 2 Augustus 1808 in het leven geroepen. Reeds het besluit van den Souvereinen Vorst van 19 Januari 1814 bepaalde, dat de tractementen en toelagen, welke tot op den 31sten December 1810 aan de Hervormde predikanten en leeraars van andere kerkgenootschappen waren toegekend, te rekenen van 1 December 1813, weder uit 's Lands kas zouden worden voldaan. En dit werd nader bevestigd bij artikel 136 der Grondwet van 1814, waarbij aan de Christelijke Hervormde kerk bij voortduring het genot werd verzekerd der tractementen, pensioenen, weduwen-, kinder-, school- en academiegelden, die voormaals hetzij directelijk uit 's Lands kas, of uit de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen, of eenige plaatselijke inkomsten zijn betaald geworden. Men ziet uit deze opsomming der bronnen waaruit de verschillende tractementen voortvloeiden, aanstonds, dat de steller het decreet van 1808 voor oogen heeft gehad. Aan de overige gezindheden werd insgelijks voortdurende uitbetaling van vroeger genoten toelagen beloofd.

Bij de vastelling der Grondwet van 1815 moest behalve op Noord-Nederland ook het oog gevestigd worden op de thans daarmede vereenigde Belgische provinciën. In deze laatste hadden gedurende den revolutionairen tijd de geestelijke goederen en inkomsten evenzeer hunne eigene geschiedenis gehad. Na de inlijving dier gewesten bij het Fransche Rijk had ook daar de katholieke Staatskerk als zoodanig opgehouden te bestaan. Het arrêté du directoire exécutif van 17 Ventôse an VI (7 Maart 1798), had op het voetspoor van hetgeen vroeger in Frankrijk was geschied, in de Belgische gewesten de nationaalverklaring uitgesproken van: tous les biens du clergé, waaronder werden begrepen zoowel de kerkegoederen als de pastoriegoederen. Er was evenwel ten opzichte van deze laatste de bepaling bijgevoegd, dat de nationaalverklaring slechts zou worden toegepast naar gelang de pastoorsplaatsen vacant zouden worden, waarvan het gevolg was geweest, dat een aanmerkelijk deel dezer pastoriegoederen nog aan de kerk was verbleven. In 1801 was het concordaat voor het geheele Fransche rijk tot stand gekomen, waarbij de Paus had berust in den plaats gehad hebbenden verkoop van geestelijke goederen, maar daarentegen bezoldiging van de geestelijkheid door den Staat bedongen. Aan deze laatste bepaling was uitvoering gegeven, en tevens waren overeenkomstig den geest van het Concordaat de nog niet verkochte kerken en fabriek- of kerkegoederen aan hunne oorspronkelijke bestemming teruggegeven.

Ook in de Zuidelijke provinciën had zich dus een nieuwe toestand gevestigd; en evenmin als in de Noordelijke gewesten lag het in de bedoeling der Regeering op hetgeen geschied was terug te komen. Het kwam er derhalve op aan, in de nieuwe Grondwet voor het Vereenigde Koningrijk ten opzichte van alle kerkgenootschappen eene algemeene formule op te nemen, waardoor de bestaande toestand eenvoudig werd bekrachtigd. Van hier de bepaling in art. 194 der Grondwet van 1815, welke onveranderd als art. 168 in die van 1848 is overgegaan: de tractementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden en derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd.

Thans nog een enkel woord omtrent de regeling, welke het beheer der kerkelijke goederen der Hervormde gemeenten bij

de bekende Koninklijke besluiten van 1819-1823 onderging.

Gedurende de Republiek was dit beheer, als een natuurlijk gevolg van den nauwen band tusschen Staat en Kerk bestaande, allerwege door het openbaar gezag geregeld, en onder zijn voortdurend toezicht uitgeoefend. Na 1795 had dit gezag zich allengs ook in deze teruggetrokken; doch zonder dat eene nieuwe algemeene organisatie was vastgesteld. Van hier een toestand, waarin dit beheer geheel aan plaatselijke willekeur was overgelaten en een algemeen toezicht ten eenenmale ontbrak.

Koning Willem I, na in 1816 aan het Hervormd kerkgenootschap eene organisatie gegeven te hebben, achtte zich geroepen, ook in den toestand van het beheer verbetering te brengen. Van hier de reglementen, bij de bovenbedoelde Koninklijke besluiten vastgesteld, waarbij voor elke provincie afzonderlijk het beheer der kerkelijke fondsen en van de kosten van den eeredienst werd geregeld en onder toezicht van een door de Regeering aangewezen provinciaal college gesteld.

De Heer Heineken heeft de geschiedenis dezer Reglementen breedvoerig behandeld. Het ligt niet in onze bedoeling hem op dezen weg te volgen. Wel is het daarentegen voor ons van belang, een oogenblik stil te staan bij de vraag, waaraan de toenmalige Regeering de bevoegdheid tot het vaststellen van zoodanige regeling meende te kunnen ontleenen.

Ging de Regeering daarbij uit van de meening, dat althans die goederen der Hervormde gemeenten, welke van vóór de vestiging der Hervormde Staatskerk dagteekenden, aan den Staat in eigendom toebehoorden, zoodat de bevoegdheid tot regeling haren grond zou hebben gevonden in privaat eigendomsrecht? Er blijkt niets van; en ook de Heer Heineken neemt dit niet bepaald aan. Het is dan ook duidelijk, dat op dezen grond de bevoegdheid der Regeering zich niet verder zou hebben kunnen uitstrekken, dan tot de regeling van het beheer dier oude goederen, geenszins om, gelijk geschiedde, ook bepalingen vast te stellen omtrent de goederen en inkomsten, welke de gemeenten aan bijzondere giften, collecten of omslagen te danken hadden.

De reglementen zelve geven omtrent het standpunt, waarvan de Regeering bij de vaststelling uitging, geene inlichting. Andere verordeningen uit deze zelfde tijden zijn echter duide-

lijker. Wij wijzen op de besluiten van 10 October 1814, 10 September 1815 en 1 Juli 1816, waarbij autorisatie van Gedeputeerde Staten werd voorgeschreven voor het verrichten van onderscheidene privaatrechtelijke handelingen door ‘administratiën van armen-, gods- of weeshuizen, diaconiën, *kerken en andere diergelijke publieke administratiën en gestichten*.’ Derhalve: de Regeering beschouwde de beheerders der kerkgoederen als publieke administratiën. Wij wijzen verder op het Koninklijk Besluit van 16 Augustus 1824 (Staatsblad n°. 45), waarbij aan de kerkbesturen en kerkelijke administratiën werd ingescherpt, dat zij geenerlei bestelling of beschikking hadden te maken omtrent onderwerpen, waarvan de bezorging hun niet uitdrukkelijk bij de bestaande wetten, reglementen, orders of instructiën was opgedragen. Wij bevinden ons dus tegenover een bepaald regeeringsstelsel, hetwelk de kerkgenootschappen beschouwt als onderdeelen van het raderwerk van den Staat, en als zoodanig uit den aard der zaak aan de regeling en het toezicht van het Staatsgezag onderworpen. In dit stelsel was het regeeringstoezicht ook op de finantieele administratie der kerkgenootschappen volkomen op zijne plaats. Daarom was zoodanig toezicht bij de Israëlieten ingevoerd; daarom werd het bij de Hervormden geregeld; daarom zou het ook bij de Roomsch-Katholieken in de Noordelijke gewesten zijn toegepast, gelijk het krachtens het Keizerlijk Decreet van 30 December 1809 in de Zuidelijke provinciën bestond, indien de tegenstand van dat kerkgenootschap het niet had belet.

Eene andere vraag is het, of deze opvatting der toenmalige Regeering omtrent den aard en het karakter der kerkgenootschappen in overeenstemming was met de beginselen en bepalingen van het bestaande Nederlandsche Staatsrecht. De rechterlijke macht, in vervolg van tijd geroepen om over het verbindend gezag dezer reglementen te beslissen, was, en terecht, niet van dit gevoelen. Zij beschouwde de kerkgenootschappen blijkbaar als zuiver privaatrechtelijke zedelijke lichamen, alleen geregeerd wordende door hunne eigene statuten, buiten inmenging of medewerking der Regeering. Zoo de rechterlijke macht desniettegenstaande de reglementen handhaafde, het was alleen omdat zij aannam, dat het Hervormde Kerkgenootschap die, door ze op te volgen en uit te voeren, als zijne statuten had overgenomen.

Het privaatrechtelijk karakter der kerkgenootschappen is thans, ingevolge art. 1 der wet op de kerkgenootschappen van 10 September 1853, waarbij hunne volkomene autonomie is erkend, boven allen twijfel verheven. Reeds vroeger, namelijk in 1852, was onder goedkeuring der Regeering het door den Koning in 1816 vastgestelde Algemeen reglement voor de Hervormde kerk door een kerkelijk reglement vervangen. Na de wet van 1853 zijn achtereenvolgens de verordeningen uit vroegeren tijd, die op het zelfbeheer der kerkgenootschappen inbreuk maakten, voor zooveel noodig door de Regeering ingetrokken. Zoo vervielen ook de provinciale reglementen op het beheer krachtens het koninklijk besluit van 9 Februari 1866.

En thans aan het slot van dit historisch overzicht gekomen, meenen wij daarin voldoende bouwstoffen te hebben bijeengebracht ter beantwoording der vraag, welke de tegenwoordige rechtstoestand is van de kerkelijke goederen der Hervormde gemeenten.

De Heer Heineken betoogt, gelijk wij reeds vroeger vermelden, dat die goederen, voor zooveel zij althans niet uit bijzondere giften of inzamelingen afkomstig zijn, het eigendom zijn van den Staat. De eerste en, voor zooveel mij gebleken is, eenige maal, dat zoodanig beweren van regeeringswege is uitgesproken, was bij een rapport van den Minister Nedermeijer van Rosenthal van 13 Januari 1852[1]. Noch het 6de additioneel artikel der Staatsregeling van 1798, noch art. 13 van die van 1801, dus betoogde de Minister, maakt gewag van den eigendom; zoodat de Staat, toen hij in 1798 over die kerk- en pastorijgoederen als eigenaar beschikte, wel het bezit en beheer, maar niet den eigendom heeft afgestaan. Hetzelfde denkbeeld wordt nader uitgewerkt door den Heer Heineken. De Staat heeft zich na de Reformatie de geestelijke goederen toegeëigend; noch bij de revolutie, noch later tot 1866 heeft hij zich van zijnen eigendom ontdaan[2], en ook het loslaten van de administratie in laatstgenoemd jaar is niet het opgeven van het eigendomsrecht.[3].

1 Afgedrukt als Bijlage B. achter het Academisch proefschrift van Mr. Heineken, de Staat en het kerkbestuur der Nederlandsch Hervormden sedert het herstel onzer onafhankelijkheid. Leiden, 1868.
2 Blz. 198.
3 Blz. 199

Wij meenen daarentegen voldoende te hebben aangetoond, dat eene confiscatie van de geestelijke goederen in het algemeen na de Hervorming niet heeft plaats gehad, en dat uit de beschikkingen, welke de Regeering als overheid omtrent de bestemming dier goederen nam, nog geenszins een privaat eigendomsrecht van den Staat op die goederen kon worden afgeleid.

De afschaffing der heerschende kerk in 1796 deed de reden vervallen, welke er toe had geleid, het genot dier goederen uitsluitend aan de Hervormde kerk toe te kennen. Van dit oogenblik af stonden zij dus op nieuw ter beschikking van het staatsgezag. Welke is nu die beschikking geweest ten opzichte der verschillende soorten van kerkelijke goederen?

Omtrent de kerkelijke gebouwen werd aangenomen het denkbeeld eener verdeeling tusschen de onderscheidene kerkgenootschappen door de zorg der plaatselijke besturen. De staatsregeling noemde niet uitdrukkelijk de kerkgoederen; maar bij de uitvoering zijn deze steeds geacht bij de kerkgebouwen te behooren. Door het tot stand komen van schikkingen zijn zij ten deele, hetzij aan de Hervormde, hetzij aan andere kerkgenootschappen overgegeven; die welke nog in handen der plaatselijke besturen waren gebleven, zijn ten gevolge der aanschrijving van 5 December 1809 aan de Hervormden overgedragen. De Heer Heineken neemt zelf aan[1], dat de Hervormde gemeente te Amsterdam ten gevolge van de overdracht in het einde van 1809 den eigendom der kerkgoederen aldaar heeft verkregen; waarom dan ook niet de overige gemeenten?

De plaatselijke pastorie- en kosteriegoederen zijn, gelijk wij betoogden, bij de staatsregeling van 1798, hetzij over het hoofd gezien, hetzij gerekend te behooren tot die kerkelijke goederen, waarvan het 5de addit. art. den eigendom had toegekend aan de kerkgenootschappen. Doch wat hiervan zij, in elk geval zijn de Hervormde gemeenten in het bezit dier goederen gebleven, en dat terwijl zij beweerden eigenaren daarvan te zijn, gelijk door hen niet dubbelzinnig in het openbaar met klem van redenen is betoogd. Zij zijn in hun bezit, noch van de pastorie en kosterie, noch van de kerkegoederen door den Staat ooit gestoord; en is nu niet hetgeen aan hun oorspronkelijken

1 Blz. 105, 106 in de noot.

eigendomstitel mocht hebben ontbroken, door de verjaring ten volle aangevuld?

Zelfs al wilde men aannemen, hetgeen wij niet doen, dat de pastoriegoederen konden geacht worden onder de geestelijke goederen en fondsen, waaruit predikantstractementen werden betaald, en waarvan de nationaalverklaring bij het 4de additioneel artikel werd uitgesproken, begrepen te zijn, moet dan niet het ontbreken van elke daad der Regeering om deze bepaling ten uitvoer te leggen, tot dezelfde slotsom leiden?

En men meene niet, dat wij er de Regeering van Koning Willem I een verwijt van zouden willen maken, dat zij door stil te zitten de aanspraken van den Staat op die goederen zou hebben doen verloren gaan. Dit stilzitten was niet anders dan eene getrouwe toepassing van art. 194 der Grondwet van 1815, hetwelk juist niet wilde dat aan zulke in den revolutionairen tijd geboren aanspraken alsnog gevolg zou worden gegeven. De uiting van den Minister van Rosenthal in zijn aangehaald rapport: ‘Het zou noodig kunnen worden, dit door den Staat toen niet afgetreden eigendomsrecht te doen gelden,’ is dan ook met het oog zoowel op de ingetreden verjaring, als op art. 168 der tegenwoordige grondwet, niet anders dan eene ijdele bedreiging.

Ten slotte eenige opmerkingen over de veelbesproken quaestie van het beheer der kerkelijke goederen. De feitelijke toestand is thans deze, dat, na de intrekking der reglementen op de kerkelijke administratie, elke gemeente het beheer harer goederen en het toezicht op dat beheer naar eigen goedvinden regelt. Wel heeft een groot aantal gemeenten van deze vrijheid gebruik gemaakt om door aansluiting aan het dusgenaamd Algemeene College van Toezicht eene eenvormige regeling van het beheer en een gemeenschappelijk toezicht in te voeren. Doch dit zich noemend Algemeen College, hetwelk na de ontbinding van het gelijknamig in 1866 ingestelde regeeringscollege door de keuze van slechts een deel der gemeenten in het leven is getreden, kan ingevolge dezen zijnen oorsprong uit den aard der zaak geene bindende regelen stellen of voorschriften geven aan gemeenten, die zich niet vrijwillig daaraan onderwerpen. Een en andermaal heeft de Synode pogingen aangewend om tot de vaststelling eener algemeen verbindende regeling te geraken, doch tot dusver zonder goed gevolg.

De Heer Heineken nu betoogt uitvoerig, dat de Synode de bevoegdheid tot zoodanige regeling niet bezit. Dit betoog schijnt wel het hoofddoel van zijn geheele werk te zijn; ook het argument aan het beweerde eigendomsrecht van den Staat outleend, moet daartoe dienst doen. Menig hard, doch verdiend woord krijgt de Hoog-Eerwaarde Vergadering, ‘het lichaam dat over meer dan twee millioenen onderdanen regeert’, in het voorbijgaan te hooren over hare hebbelijkheid om steeds de smeekende hand naar den Koning en den Minister uit te strekken tot het verkrijgen van geldelijke bijdragen voor verschillende behoeften, en dat juist wanneer zij haar gezag ook over de kerkelijke goederen wil laten gelden en zich het meest op hare onafhankelijkheid laat voorstaan.

Wij erkennen gaarne, dat het een levendig en onderhoudend pleidooi is, en toch heeft het ons weinig bevredigd. Het is volkomen waar, dat noch onder de Republiek, noch onder de werking van het algemeen reglement van 1816, de kerkelijke autoriteit ooit gezag of toezicht over het beheer der gemeentelijke goederen en fondsen heeft uitgeoefend. Maar even waar is het, dat ook de gemeenten ten opzichte van dit beheer volstrekt niet de vrije hand hadden. Het was de Regeering, die het beheer regelde en toezicht daarop deed uitoefenen. Thans heeft de Regeering zich teruggetrokken; maar waaruit blijkt dan, dat de daardoor erlangde vrijheid alleen ten bate der gemeenten moet komen? Men zou zeggen, de aangewezen weg is, dat thans de Synode bij wettige kerkelijke verordening regele, wat in het algemeen belang der kerk niet ongeregeld kan blijven, en wat dan ook bij art. 65 van het algemeen reglement van 1852 aan haar ter regeling is opgedragen.

Neen, zegt de Heer Heineken, want door zich met het beheer in te laten, zou de Synode de grenzen te buiten gaan, door de Regeering bij de vaststelling van het Algemeen Reglement van 1816, hetwelk gewijzigd in dat van 1852 voortleeft, aan hare macht gesteld. Over deze tegenwerping slechts enkele woorden. Volgens het gevoelen van den Heer Heineken zelven, tegenwoordig door bijna iedereen aangenomen, is het Reglement van 1816 door den Koning onbevoegdelijk vastgesteld en als zoodanig onverbindend. Ligt dus in dit Koninklijk Besluit de eenige grondslag van de macht der Synode, dan heeft die Synode geen wettig bestaan, en derhalve ook geene

rechtsbevoegdheid. Het moet ons dan alleen verwonderen, dat de Heer Heineken het nog noodig heeft geacht, een geheel werk te schrijven om de onbevoegdheid dier niet wettig bestaande Synode, ten opzichte van een speciaal punt, het beheer der kerkelijke goederen, te betoogen.

Is daarentegen, gelijk door de rechterlijke macht wordt aangenomen, het Reglement van 1816, tot de vaststelling waarvan de Koning de bevoegdheid miste, door de naleving en daadwerkelijke bekrachtiging van de zijde der kerk tot statuut van het kerkgenootschap aangenomen, dan ligt de grondslag zijner verbindbaarheid niet in een besluit des Konings, maar in de bekrachtiging door het kerkgenootschap. Maar dan was ook het kerkgenootschap bevoegd, dit haar statuut in 1851 te herzien; en de goedkeuring, aan het herziene algemeen reglement bij het Koninklijk Besluit van 1852 gegeven, kon toch zeker de verbindende kracht daarvan niet wegnemen.

Derhalve: of de Synode heeft geen wettig bestaan, en dan is het ijdel over hare rechtsbevoegdheid te twisten. Of het tegendeel is waar; maar dan wordt hare bevoegdheid geregeld door de Statuten en Reglementen, die de kerk krachtens hare autonomie voor zich zelve vaststelt, en niet door een of ander Koninklijk besluit. En dan is de Synode niet alleen krachtens de bepalingen van het Algemeen Reglement van 1852 bevoegd, maar ook in het algemeen belang der kerk verplicht, maatregelen te nemen, opdat niet door gemis van toezicht de goederen der Hervormde gemeenten worden verkwist of weggemaakt, of aan hunne bestemming, ten behoeve van den openbaren eeredienst bij het kerkgenootschap, worden onttrokken.

Of de Synode daartoe tot dusver den rechten weg heeft ingeslagen, is eene andere vraag. Dat de vrij centraliseerende richting harer ontwerpen, bij de thans feitelijk van alle toezicht ontslagen kerkvoogdijen tot grooten tegenstand aanleiding zouden geven, was te voorzien. Had zij zich op eenen breederen grondslag geplaatst, en omtrent het beheer zelf aan de gemeenten de meeste vrijheid latende, alleen ter voorkoming van misbruiken de noodige bepalingen gemaakt, hare pogingen zouden ongetwijfeld meer instemming hebben gevonden.

Doch wij treden thans niet verder in de quaestie van het beheer. Ons hoofddoel was, naar aanleiding van het werk van den Heer Heineken, omtrent de geschiedenis en den tegenwoor-

digen rechtstoestand der kerkelijke goederen bij de Hervormde gemeenten, een nader onderzoek in te stellen. Wij hadden daarbij van de elkander opgevolgde regeeringen vaak maatregelen te vermelden, waarbij logische samenhang en een leidend beginsel maar al te zeer werden gemist. En toch meenen wij te hebben aangetoond, dat uit die maatregelen ten slotte een rechtstoestand is te voorschijn getreden, waarin de gemeenten der Hervormde kerk zich het eigendomsrecht op de door haar bezeten kerkelijke goederen ten volle zien verzekerd, zonder dat daarom de waarborgen, dat zij voortdurend aan hunne bestemming dienstbaar zullen blijven, behoeven te ontbreken.

W.A. VAN VERSCHUER.

Bibliographisch album.

Dr. L.J. Suringar. Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak **1632-1794.** *Leiden, Van der Hoek*. **1873.**

Nog vele oude Nederlandsche steden wachten op een geschiedschrijver, die haar lotgevallen zal nagaan en aan het licht brengen. Hetgeen dikwijls de schrijvers van zulke monographiën in den weg staat, is het gemis aan werken, waarin de onderdeelen der oude historie behandeld zijn, en wier raadpleging het vormen van een volledig geheel vergemakkelijkt. Elke nieuwe arbeid derhalve, die een punt onzer gemeentelijke geschiedenis tot helderheid brengt, moeten wij met vreugde begroeten als een nuttige voorbereiding voor een later te voltooien monument.

Voor Maastricht is dit speciaal het geval. Eensdeels is de historie dezer stad, die tot de oudste van Nederland behoort, om zeer bijzondere redenen belangrijk; aan den anderen kant is tot nog toe nimmer een voldoende geschiedenis dezer veste geschreven. In vroeger eeuwen, toen Orlers, Balen, Alkemade, de Riemer en zooveel anderen de pen opvatten om Noord-Nederlandsche steden te beschrijven, behoorde Maastricht tot die landen, welke beurtelings door de legers van vijandige mogendheden werden bezet, en steeds te zeer als ‘pays conquis’ werden beschouwd, dan dat men hun de eer zou aangedaan hebben, hun historie naast die der Zeven Souvereine Provinciën te boeken.

Toch verdient Maastricht, gelijk wij zeiden, onze bijzondere aandacht. Geen andere stad in Nederland en misschien in Europa, levert een sterker voorbeeld van de ingewikkelde toestanden, waarin

de Souvereiniteit tengevolge van het feodale recht geplaatst kon worden. Die Souvereiniteit toch behoorde sinds de X^{e} eeuw en tot aan de Fransche omwenteling aan twee heeren, aan den Prins-Bisschop van Luik en aan den Hertog van Brabant, in wiens rechten de Staten-Generaal der Vereenigde Provinciën later opvolgden. ‘Trajoctum neutri domino, sed paret utrique,’ was het oude gezegde. Hoe intusschen deze zonderlinge toestand geboren werd, waarop de rechten van ‘beyde de genaedige Heeren ende Princen’ precies steunden, en hoever zij zich juist uitstrekten, ziedaar zoovele punten, die gedurende het bestaan zelf van dit dualisme voortdurend stof tot soms scherpe en altijd scherpzinnige twisten gegeven hebben. Zoodat de tegenwoordige historicus wel de argumenten van weerszijde gebezigd kan opsommen, maar het hem moeilijk is een beslissing te geven, niet het minst omdat in vroeger tijden de materialen altijd met de meeste zorg zijn verward en verborgen.

Men zal licht begrijpen, dat, waar twee Souvereiniteiten op zulke duistere en overoude grondslagen gevestigd waren, de regeeringsvorm menige eigenaardige bijzonderheid moest vertoonen, waarvan de studie uitlokkend is. Geen wonder dan ook, dat Dr. L.J. Suringar, te Maastricht geboren, zich daardoor heeft aangetrokken gevoeld en er het onderwerp zijner academische dissertatie van gemaakt heeft. Zijn ‘Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794,’ vult een ware leemte in de historie der stad aan. Hij heeft de taak, die hij zich voorgesteld had, met liefde opgevat, met ijver en met onmiskenbaar talent volbracht. Talrijke bronnen zijn door hem gebruikt; zoowel het stedelijk archief als die te 's Hage en te Brussel heeft hij onderzocht, en men kan zeggen, dat het geheele werk luide getuigt van zijn lust in de wetenschap, en van zijn levendige belangstelling in zijn geboorteplaats.

Schoon het den schrijver vooral te doen was, om den regeeringsvorm zijner stad te behandelen, zoo als die bestond sedert dat zij door de Staten-Generaal was veroverd geworden (1632), heeft hij begrepen, dat aan zijn beschrijving een historische ontwikkeling diende vooraf te gaan, waaraan hij de helft van zijn lijvig werk gewijd heeft. Daarin doorloopen wij in korte paragraphen de ge-

heele geschiedenis van Maastricht, van de komst der Romeinen af tot op die der Fransche legers in het laatst der vorige eeuw. Vooral staat de schrijver stil bij de diplomata, charters, privilegiën en tractaten, waardoor de regeering der stad gewijzigd werd; maar ook laat hij zich hier en daar medesleepen tot het bespreken van enkele historische feiten, die niet onmiddellijk de politieke geschiedenis raken. Ook voor die uitweidingen mogen wij hem dankbaar zijn, want zij zijn dikwijls de aanleiding tot een betere uiteenzetting der gebeurtenissen, dan die welke tot nog toe gegeven werd. Zoo ontmoeten wij b.v. een zeer helder betoog tot wederlegging van het verhaal der oude Hollandsche geschiedschrijvers aangaande de verwoesting en uitmoording der stad door Parma na het beleg van 1579, een verhaal ook door Motley wat licht overgenomen.

Tot het eigenlijke onderwerp zijner studie genaderd, behandelt Dr. Suringar het ‘Recueil der Recessen, wegens beyde de genaedige Heeren, de Staten-Generaal en den Prins-bisschop van Luik in 1665 geëmaneert,’ welk stuk de hoofdbron is om het raderwerk van de regeering der stad te leeren kennen. Vervolgens gaat hij in bijzonderheden den werkkring van elk collegie en van iederen magistraat na, en voegt eindelijk aan zijn monographie een aantal bijlagen toe, waaronder wij een volledige lijst aantreffen van de Commissarissen-Deciseurs door de beide Souvereinen van 1580 tot 1792 benoemd.

Wij volstaan met deze korte mededeeling omtrent den verdienstelijken arbeid door Dr. Suringar in het licht gegeven. Zij zal voldoende wezen, om ieder, die belang stelt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten, den lust te doen gevoelen met dit werk nader kennis te maken. Wij hopen vurig, dat de schrijver het niet bij deze eerste studie zal laten, maar dat hij zal voortgaan aan de historie der grijze Maasstad zijn krachten te wijden. Voor Maastricht inzonderheid zou het een waar geluk zijn, onder hare zonen een nieuwen beoefenaar harer geschiedenis te zien optreden, die met talent en liefde hare niet genoeg bekende en toch zoo roemrijke annalen aan het licht brengt.

VICTOR DE STUERS.

Gronden der Werktuigkunde, door H.G. van de Sande Bakhuyzen. Arnhem, van Egmond en Heuvelink. 1872.

Toen ik, nu ongeveer twaalf jaar geleden, het voorstel deed om het Y onbelemmerd in de Noordzee te doen uitstroomen en alzoo aan Amsterdam een vaarwater voor de groote scheepvaart te verzekeren, heeft mijn naam een zekere mate van bekendheid verkregen, die hij, zonder deze omstandigheid, welligt niet verworven had.

Zoo als 't gewoonlijk gaat, was deze bekendheid aanleiding, dat mij verschillende werkzaamheden werden opgedragen, welke echter allen hetzelfde karakter hadden, namelijk van in hoegenaamd geen verband te staan tot het onderwerp, dat ik ter sprake had gebragt en dat, als ik het wel heb, nog steeds geacht mag worden aan de orde van den dag te zijn.

Immers de groote schepen komen nog niet langs den kortsten weg uit zee naar de hoofdstad; de droom van den dichter van het toekomstig Y-muiden is nog niet verwezenlijkt, en terwijl Rotterdam reeds in het bezit is van een vrije gemeenschap met zee, waardoor tal van vaartuigen de stad bereiken, wordt te Amsterdam nog altijd gewacht op het schouwspel, groote stoomschepen uit Java en Noord-Amerika te zien schutten door de Noordzee-sluizen en daarna met halve kracht en omzigtigheid te zien stoomen tusschen de blinde bermen van de hoofdvaart in den nieuw ingedijkten Y-polder. Aan wie de schuld van dien toestand? Naar mijn beste weten ook voor een deel aan de redactie van het tijdschrift waarvoor deze bladzijden bestemd zijn.

Want ziehier naar waarheid verhaald, wat in de dagen van den strijd over sluizen, of geen sluizen bij Holland op zijn Smalst, geschied is en wat tot nog toe trouw in mijn geheugen bewaard is gebleven.

In die dagen - het was in 1862 - toen ik al mijn best deed om mijne vaderstad te bewaren voor de concessie-Jäger, met den aankleve en de gevolgen van dien, werd mij door een der leden van de redactie van ‘de Gids’ de gelegenheid gegeven tot het schrijven.... welligt van enkele bladzijden over het onderwerp, dat ik getoond had bestudeerd te hebben?

Geenszins; ik werd uitgenoodigd een recensie te geven van een boekwerk, dat mij volstrekt niet aanging en dat in hoegenaamd geen verband stond met de zaak, waaraan ik in die dagen al mijne krachten had besteed.

Dat was dus de uitkomst van mijn toenmalig streven; men gunde mij de eer om naar vaderlandsche gewoonte op te treden als recensent, om, langs dezen meer en meer gebruikelijken weg, mij te vormen tot mede-arbeider aan een onzer beste tijdschriften!

Mijn antwoord was goed gemeend, maar niet beleefd, want het was een weigerend antwoord. Als motief voor de weigering gaf ik op, dat ik niet van kritiek hield; maar het is mij niet mogen gelukken den glimlach van ongeloovige verbazing weg te nemen, dien mijne weigering en het opgegeven motief had doen te voorschijn komen.

Ik zie dien glimlach nog altijd en juist dit is de reden, waarom ik zulke oude herinneringen heb opgehaald, ter inleiding voor de beoordeeling van de '*Gronden der Werktuigkunde door H.G. van de Sande Bakhuijzen, Hoogleeraar te Delft*' (thans te Leiden), dat mij onlangs door de redactie van 'de Gids' is toegezonden.

Die glimlach toch was niet gemotiveerd en ook thans, terwijl ik mij werkelijk tot recenseeren moet zetten, geef ik nogmaals de verzekering, ik houd niet van recenseeren; wanneer ik het doe, geschiedt het met tegenzin, en ik doe het enkel, omdat het werkje, dat mij nu elf jaar na de eerste uitnoodiging door 'de Gids' is toegezonden, zich beweegt op een gebied, waaraan het grootste deel van mijne studiën tot nog toe gewijd was.

Het boekje, waarover ik te schrijven heb, is, blijkens de voorrede, oorspronkelijk geweest een geautographieerd dictaat, door wijzigingen en bijvoegingen gebragt in den tegenwoordigen vorm en bestemd ten gebruike bij het onderwijs aan de hoogere burgerscholen. Tot nadere aanwijzing van het gebruik, wijst de schrijver in het eind van zijne voorrede op een viertal onderwerpen, die naar zijne meening bij het onderwijs zouden kunnen worden voorgeslageu, als te moeijelijk of als van minder belang voor de leerlingen aan de hoogere burgerschool. Deze onderwerpen zijn: de beschouwing

over den tandvorm der raderen, op blz. 23, de berekening der resultante van krachten, op blz. 75, de beweging van een ligchaam door eene kracht of een koppel, op blz. 164, wellight ook de afdeeling over het arbeidsvermogen, op blz. 140. Trekt men het achttiental bladzijden, hieraan gewijd, af van de 178, waaruit het werkje bestaat, dan blijven een 160-tal over, als voorstelling van de uitgebreidheid van het boekje, dat aldus herleid mag beschouwd worden te bevatten, hetgeen door den schrijver noodig wordt geacht voor het onderwijs in de gronden der werktuigkunde aan de leerlingen der Hoogere Burgerschool.

Doch ook alzoo beschouwd, schijnt die omvang nog grooter dan hij werkelijk is, want de meeste figuren, zelfs die welke volstrekt niet ingewikkeld zijn, hebben zeer groote afmetingen, zoodat daardoor een vrij aanzienlijke ruimte wordt ingenomen en de werkelijke inhoud van het boekje welligt op een tiental bladzijden minder had kunnen worden afgedrukt.

Denken we ons dan het boekje in dien meer beknopten vorm, dan blijft het een werkje van niet meer dan een 150-tal bladzijden en al vergeet men ook niet, dat het compres gedrukt is, zoo is toch de hoofdindruk die van verbazing, dat het den schrijver gelukt is, in zulk een beperkte ruimte zulk een tal van leerstukken te behandelen en zoovele onderwerpen aan te roeren als hier geschied is.

Is dit een verdienste of een fout? ziedaar een hoofdvraag, rondom welke zich een reeks van andere vragen als van zelf groepeeren.

De behoefte aan een leerboek op het gebied der werktuigkunde, is reeds sedert lang erkend, en meer dan een schrijver heeft zijne krachten ingespannen om den eere-prijs te behalen, die werkelijk toekomt aan hem, die er in slagen mogt, in den vorm van een leer- of handboek, de beginselen der mechanica onder het bereik te brengen van het algemeen en meer in het bepaald van de studeerende jongelingschap, voor wie het onderwijs op de hoogere burgerscholen bestemd is.

Maar die prijs is niet gemakkelijk te behalen en wel, omdat de opgave zelf zoo ontzaggelijk onbepaald is. Volgens welke methode moet zulk een handboek geschreven worden, met het oog op welke behoeften moet de schrijver te werk gaan, welke onderwerpen moe-

ten er in worden besproken, wat is de beste vorm die aan zulk een leerboek kan gegeven worden?

Zijn die vragen beantwoord en is dus het raam werk bepaald, dan worden aan den schrijver, die zich tot het werk wil zetten, hooge eischen gesteld; want hij moet meester zijn van een goeden, duidelijken stijl, doorkneed zijn in de zaken, die hij behandelt, vertrouwd zijn met de moeijelijkheden in de toepassing van de verschillende beginselen, en boven alles moet hij een levendige voorstelling hebben van de beste wijze, waarop aan oningewijden de te verkrijgen kennis kan worden medegedeeld.

Is een van deze eischen onvervuld gebleven, dan zal het geleverde werk betrekkelijke waarde kunnen hebben, bruikbaar zijn voor enkele van zijn lezers, tijdelijk in een onvervulde behoefte kunnen voorzien en aan latere schrijvers den weg kunnen wijzen om niet op dezelfde klippen te stooten; maar de eere-prijs is niet behaald en het werk zal niet wezen, wat bijv. de ‘Elements de Statique’ van Poinsot zijn gebleken, een standaardwerk voor elken beoefenaar der werktuigkunde en een navolgenswaardig voorbeeld voor ieder, die op dit gebied zijn krachten wil beproeven.

Laat ik dit boek eens even mogen opslaan en de eerste zinsnede der inleiding voor den geest terugroepen; zij luidt aldus:

‘L'idée que nous avons des corps est telle, que nous ne supposons pas qu'ils aient besoin de mouvement pour exister. Ainsi, quoiqu'il n'y ait peut-être pas dans l'univers une seule molecule qui jouisse d'un repos absolu, même dans un temps limité très court, nous n'en concevons pas moins clairement qu'un corps peut exister en repos. Mais si ce corps est une fois en repos, il y demeurer a toujours à moins qu'une cause étrangère ne vienne l'en tirer; car comme le mouvement ne peut avoir lieu que dans une certaine direction, il n'y aura pas de raison pour que le corps se meuve d'un coté plutot que de tout autre; et par conséquent il ne se mouvra point. Done, si un corps en repos vient à se mouvoir, on peut etre assuré que ce n'est qu'en vertu d'une cause étrangère qui agit sur lui. Cette cause, quelle qu'elle soit, qui ne nous est connue que par ses effets, nous l'appelons *force* ou *puissonce*.

La force est donc une cause quelconque de mouvement.’

Ik zet dadelijk op den voorgrond, dat ik het met de uitkomst

dezer redeneering niet eens ben, want dit geheele betoog rust op de gewone opvatting omtrent het verband tusschen oorzaak en gevolg, en naar mijne overtuiging is dat verband geheel denkbeeldig, enkel een voorstelling van den menschelijken geest, iets dat in werkelijkheid evenmin aanwezig is, als de meridianen op den aardbol of de ecliptica aan den hemel.

Doch dit voor het oogenblik daargelaten. Welk een meesterschap in den vorm! Is 't niet of de schrijver zich rustig bij u komt neerzetten, en terwijl hij 't is die spreekt, meent ge wel, dat hij uwe gedachten heeft uitgesproken, terwijl hij ze tegelijkertijd zoo heeft medegedeeld, dat het onmogelijk schijnt 't anders of beter te doen.

Willen we er nu de inleiding van den voormaligen Delftschen Hoogleeraar eens naast leggen?

'De werktuigkunde is de leer der krachten en bewegingen.

Stof (materie) is datgene, wat ruimte inneemt. Een begrensd deel van die ruimte noemt men *lichaam*. Materieele of stoffelijke of somtijds kortweg punten, noemt men in de werktuigkunde de deeltjes, die men verkrijgt, zoo men zich een lichaam tot in het oneindige verdeeld denkt. Een lichaam bestaat volgens die voorstelling uit een oneindig aantal materieele punten. Bij de beschouwing der lichamen kan men somtijds het verschil in toestand der materieele punten, waaruit het bestaat, buiten rekening laten (bijv. ten gevolge der geringe afmetingen van het lichaam), en dan het gansche lichaam beschouwen als een enkel punt, waarin al de stof, waaruit het lichaam bestaat, vereenigd is. Men noemt dit dan ook een materieel punt. Zoo men bijv. de beweging van een voortgeschoten kogel in het eenvoudigste geval beschouwt, kan men het bewegende lichaam als een materieel punt aanmerken; dit is echter niet meer geoorloofd zoo men die beweging in zijne bijzonderheden wil nagaan.

De plaats van een punt kan op verschillende wijzen bepaald worden: hetzij door zijne afstanden....'

Doch ik wil niet verder dicteeren; want, dat bemerkt ge wel, er wordt gedicteerd; de leeraar staat in persoon voor u met zijne aanteekeningen in de hand, en terwijl ge nog bezig waart te denken aan een kogel en de u onbekende bijzonderheden, waarnaar verwezen werd, moest ge reeds aanhooren, hoe de plaats van een

punt wordt bepaald en daarna nog het een en ander, tot ge eindelijk besloot voor 't oogenblik maar alles op te schrijven om het dan later eens op uw gemak na te lezen en te overdenken.

Ik laat voor 't oogenblik daar, of de inhoud van het dictaat goed is; ik neem ook in aanmerking, dat, blijkens de voorrede, het boek als eene omwerking van een dictaat gegeven wordt; maar ik vraag: waarom den gebrekkigen vorm van een dictaat behouden, wanneer men als schrijver met zijn arbeid in het licht treedt? De gebreken zijn niet twijfelachtig. De inleiding, die juist bestemd moet zijn om den lezer geleidelijk met het te behandelen onder werp in kennis te brengen, is hier een drooge reeks van bepalingen en opgaven zonder geregeld verband.

Van eene definitie der werktuigkunde, die welligt overbodig, maar minst genomen quaestieus is, wordt op eenmaal overgegaan tot de definitie van stof, waarvan in de eerste zinsnede niet gesproken was; en zoo wordt van het een op het ander, ik zoude bijna zeggen, overgesprongen, zonder dat ergens blijkt, of de schrijver de moeite genomen heeft zich op het standpunt van zijn leerling te verplaatsen en van daar uit met hem de zaken te beschouwen, waarin onderwijs gegeven wordt.

En nu moge de eisch om Poinsot nabij te komen, of ook maar in de verte na te volgen, te hoog zijn; niet te hoog is de eisch, dat iemand, die een handleiding voor het onderwijs geeft, beginne met zich in den toestand zijner leerlingen te verplaatsen en de blijken geve van dezen eisch althans niet ten eenemale uit het oog te hebben verloren. Het uitgeven van boeken staat zeker een elk vrij, en ieder, die de resultaten van zijne studie in een boek neerlegt, doet daarmede in zekere mate altijd een nuttig werk; maar wanneer een boek bestemd is als leiddraad bij het onderwijs, dan moeten de eischen van het onderwijs op den voorgrond staan. Het is daarom, dat wij de questie van den vorm op den voorgrond hebben gesteld, al moge ook menigeen van oordeel wezen, dat vorm maar bijzaak is en dat een werk reeds goed mag genoemd worden, wanneer de schrijver de bewijzen heeft gegeven kennis van zaken te hebben. Vorm is in een leerboek geen bijzaak en het verwaarloozen van den vorm is zelfs de eerste stap om aan den inhoud groote schade toe te brengen.

Men oordeele zelf. De schrijver zegt: ‘Stof is datgene, wat

ruimte inneemt. Een begrensd deel van die (van welke?) ruimte noemt men lichaam.'

Onduidelijk, zoo niet onjuist. Want een begrensd deel van de ruimte is wel een ligchaam in meetkundigen zin; maar in de werktuigkunde wordt over stoffelijke ligchamen gehandeld en deze worden door de definitie, die de schrijver in de genoemde regels geeft, niet duidelijk aangewezen, tenzij men de woorden '*die* ruimte' wil laten slaan op iets, dat niet genoemd was.

Doch de geheele definitie is niet gelukkig, want zij gaat uit van de voorstelling, alsof er een ledige ruimte bestaat, die door de stof wordt aangevuld, terwijl men met evenveel regt zou kunnen uitgaan van de voorstelling, dat ruimte de uitgebreidheid is van de stof die wij waarnemen.

Beide definitiën gaan uit van bepaalde voorstellingen en zijn naarmate van het te kiezen standpunt welligt even verdedigbaar, maar de laatste sluit beter aan de voorstelling van de werkelijkheid aan en zou daarom onzes inziens de voorkeur verdienen.

Ik roer met deze opmerking schijnbaar een onbeduidende questie van redactie, maar in waarheid een questie van beginsel aan, die het geheele werkje beheerscht en waaromtrent eene nadere beschouwing geenszins overbodig is, omdat aangaande menige bladzijde dezelfde opmerkingen zouden kunnen worden gemaakt.

Welke methode moet gevolgd worden bij het schrijven van een handboek, bestemd ten gebruike bij het onderwijs? Moet de schrijver uitgaan van afgetrokken denkbeelden en, van dáár uit, de werkelijkheid trachten te bereiken; of moet hij, van de werkelijkheid uitgaande, den weg aanwijzen langs welken men gekomen is, tot de hoofdbeginselen, die den eigenlijken inhoud der wetenschap uitmaken? Zoo geheel in het algemeen gesteld laat zich deze vraag niet volstrekt beantwoorden; maar het antwoord daarop wordt mogelijk, zoodra wordt aangewezen, voor wie het te geven onderwijs bestemd is. Geldt het bijv. het onderwijs voor aanstaande Ingenieurs, dan wordt eerst een korte maar duidelijke uiteenzetting der beginselen vereischt, met een uitgebreide reeks van toepassingen in de meest verschillende gevallen, omdat de toepassing van de beginselen op bepaalde gevallen verreweg moeijelijker is dan het begrijpen van het beginsel zelf en omdat het juiste begrip van een beginsel het best wordt verkregen, ja men mag wel zeggen, alleen

kan worden verkregen, door het herhaaldelijk toe te passen op gevallen, die in de praktijk voorkomen.

Onderwijs in de theorie zonder daaraan steeds verbonden toepassing is uit den aard der zaak een hoogst onvruchtbare en onbevredgende arbeid; het staat gelijk met het klepperen van den molen, die draait, zonder dat er graan in gestort wordt, en doet mij altijd denken aan de excercitiën, die ik als schutter heb moeten maken, waarbij al de handgrepen van de lading voorkomen, doch waarbij kruid en kogels ontbreken en waarbij dan ook nooit anders dan denkbeeldige schoten werden gelost.

De leerlingen der Hoogere Burgerscholen vereischen geen opleiding tot Ingenieur. Willen zij zich daartoe vormen, dan gaan zij naar een Polytechnische school om daar de studiën te maken, die zij behoeven, ten einde later als wetenschappelijk praktische mannen te kunnen optreden. Hun die vorming op de hoogere burgerschool geheel of ook maar gedeeltelijk te geven, zal altijd een vruchteloos streven blijven. Het onderwijs aldaar moet bovendien volgens de bedoeling der wet in de eerste plaats tot algemeene ontwikkeling strekken en dus een geheel andere rigting hebben, dan het onderwijs voor aanstaande Ingenieurs.

De rigting aan te wijzen, welke aan de hoogere burgerschool moet gevolgd worden, is evenzeer mogelijk, maar ze te volgen, vereischt bij den docent veel kennis, veel wetenschap en vooral veel zelfstandige ontwikkeling. Want ook hier geldt de bekende waarheid dat het geven van goed ontwikkelend onderwijs des te moeijelijker is, naarmate de leeftijd van den onderwezene geringer is. Een cursus te geven over een onderdeel van eenige wetenschap aan menschen van zekeren leeftijd, wier kennis reeds vrij uitgebreid en wier oordeel reeds eenigermate zelfstandig is geworden, schijnt velen het toppunt van bekwaamheid, omdat zulk onderwijs gewoonlijk den naam van hooger onderwijs draagt. Doch aan jongelieden de eerste beginselen der wetenschap mede te deelen - neen niet mede te deelen, maar te doen begrijpen, te doen inzien, zelf te laten vinden, is verreweg moeijelijker en staat mijns inziens veel hooger.

Daarom schijnt de taak van den leeraar aan de hoogere burgerschool mij toe, niet enkel een eervolle maar ook een uiterst moeijelijke te zijn, die wel waard is, dat zoo velen daaraan hunne

krachten wijden en het tot pligt maakt, de methode bij dit onderwijs te volgen, tot een onderwerp van naauwgezette overdenking te maken.

Mijns inziens moet dit onderwijs hoofdzakelijk ten doel hebben aan de leerlingen te doen inzien, hoe uit de waarneming der natuur en hare verschijnselen de beginselen zijn afgeleid, die den eigenlijken inhoud der wetenschap uitmaken. Bedoel ik nu daarmede een volledige geschiedenis der verschillende wetenschappen aan te bevelen, als een nieuw leervak aan de hoogere burgerscholen? Allerminst! De geschiedenis der verschillende wetenschappen en wel wordt het tijd, dat hiervoor leerstoelen worden opgerigt, want geen onderwijs draagt beter vruchten, dan het onderwijs in de geschiedenis van den menschelijken geest, afgespiegeld in de geschiedenis der wetenschap.

Maar wat ik bedoel is bijv. het volgende. Twee leeraars aan hoogere burgerscholen, van gelijke bekwaamheid, zullen geroepen zijn onderwijs te geven in de cosmographie. De een begint met de uiteenzetting van het stelsel van Copernicus, maar de andere komt op het denkbeeld om zich te verplaatsen in den tijd, toen Copernicus nog niet geleefd had, en hij leidt zijn leerlingen langs den weg, die gevolgd is door de verschillende ontdekkers, die Copernicus zijn voorafgegaan. Zal niet de laatste dieper indruk te weeg brengen bij zijn leerlingen? Blijkbaar ja, want de geschiedkundige weg sluit uit den aard der zaak aan bij elk verstand, dat begint zich te ontwikkelen en moet dit wel doen, omdat er zulk een naauwe overeenstemming is tusschen de ontwikkeling van den enkelen mensch en van de menschheid in haar geheel.

Doch hierbij behoeft het niet te blijven.

Waarom toch zou de docent niet nog iets verder kunnen gaan, door bij elk verschijnsel, dat besproken wordt, duidelijk de grenslijn, te trekken tusschen den eigenlijken inhoud der waarneming en datgene, wat door redeneering en onderstelling uit de waarneming is afgeleid, om alzoo aan te wijzen welke de waarde is van onze wetenschappelijke kennis.

Uitvoerbaar is dit wel, en waar het geschiedt, is men zeker de beoefening der wetenschap los te maken van het dogmatisch karakter, dat haar nog zoo veeltijds aankleeft. Dan zal men haar geven voor hetgeen zij is: namelijk als de uitkomst van het onder-

zoek, dat tot nog toe plaats heeft gehad in stede van haar te bekleeden met den mantel der onfeilbaarheid, die haar maar al te dikwijls om de schouders wordt gehangen en die juist door haar zoo veilig kan worden gemist.

Maar is zulk een wijze van behandeling noodig, ja is zij wel te volgen bij het onderwijs in de gronden der werktuigkunde, die immers in zekerheid nagenoeg gelijk staan met wiskundige waarheden? Mijns inziens zeer goed en ik zal daarvan dadelijk een voorbeeld geven in verband met het werkje, dat wij bespreken.

Zoo als men weet is de hefboom een van de oudste werktuigen en de leer van den hefboom is oorspronkelijk tot grondslag van de geheele werktuigkunde genomen, ja zelfs eeuwen lang gebleven.

Uit de beschouwing van dat werktuig is de uitdrukking ‘moment’ afkomstig, waarmede in de werktuigkunde bedoeld wordt het product van eene kracht met den afstand van een bepaald punt tot de rigting dier kracht. Op zich zelf heeft die uitdrukking geenerlei beteekenis, want het product van twee ongelijksoortige grootheden of wanneer men wil van het aantal eenheden, waarin elk dier grootheden is uitgedrukt, blijft, hoe men de zaak ook neemt, op zich zelf beschouwd, zonder eenige beteekenis.

Maar bij de leer van den hefboom komt niet één, maar komen minstens twee momenten voor. Deze momenten worden onderling vergeleken en de uitkomst dier vergelijking geeft in gewijzigden vorm, hetgeen oorspronkelijk door de ervaring was verkregen, namelijk: dat de grootte der krachten in omgekeerde rede is van de lengte der hefboomsarmen.

Immers, wanneer men de krachten K en k en de overeenkomstige hefboomsarmen l en L noemt, dan is de eigenlijke uitdrukking van de uitkomst der waarneming: K/L=k/l; maar, door herleiding dezer vergelijking laat zich ook schrijven: Kl=kL, en deze producten worden dan de momenten genoemd van de beide krachten ten opzigte van het steunpunt van den hefboom.

Op deze wijze besproken, begrijpt dadelijk ieder de beteekenis van de gebruikte termen en is tevens de leerling opmerkzaam gemaakt, dat een moment enkel beteekenis heeft in vergelijking met een ander moment. Geheel anders gaat onze schrijver te werk.

In het derde hoofdstuk, handelende over: ‘De samenstelling

van meerdere krachten op een punt of lichaam werkende' lezen wij in de tweede afdeeling: 'Momenten van krachten in een vlak op een punt werkende:

a. Bepalingen: Het product van eene kracht en den afstand van een bepaald punt tot die kracht (lees: tot de rigting dier kracht) wordt het *moment* van die kracht ten opzichte van dat punt genoemd; die afstand heet de *arm van het moment*.'

Mag deze definitie goed worden genoemd? Ik betwijfel het. Van een arm te spreken, waaraan een kracht werkt, gaat goed, maar de arm van een moment is een minder duidelijke uitdrukking, tenzij men moment gelijk stelt met koppel. Doch dit doet de schrijver blijkbaar niet, want hij wijdt eerst eenige bladzijden aan de momenten en bespreekt daarna afzonderlijk de koppels, als een op zich zelf staande zaak!

Wij willen dan ook bij de juistheid van deze bepaling niet te lang stilstaan; want de zooveel belangrijker vraag doet zich op, hoe de schrijver er toe gekomen is om momenten en koppels afzonderlijk te behandelen en alzoo een stap achterwaarts te doen in een rigting waarin, naar ik meende, door Poinsot een zoo beslissenden stap voorwaarts gedaan is. Doch ik kan het mis hebben. Ik sla daarom mijn handboek nog eens op en nu lees ik in een der Mémoires (9e editie pag. 351):

'Que ces sortes de produits, qu'on appelle *moments*, n'étaient au fond que la mesure de certaines forces cachées que les couples ont mis en évidence,' en wat daar verder volgt in de belangrijke paragraaf, waaraan het bovenstaande tot opschrift dient.

Kent de schrijver deze paragraaf niet? Het zoude onbeleefd zijn dit te onderstellen en de onderstelling zoude ook zeker onjuist zijn. De naam van Poinsot is te goed bekend, en is zoo naauw verbonden aan de leer der koppels, als plaatsvervanger van de vroegere leer der momenten, dat onbekendheid hier ondenkbaar is.

Ook is de nieuwere beschouwing van Poinsot ten onzent reeds sedert lang ingeleid, want als ik de 'Beginselen der Mechanica' van J.P. Delprat, tweede druk (1848), opsla, dan vindik, na eene zeer korte inleiding over algemeene eigenschappen der krachten en van het evenwigt, reeds op bladz. 7, dus in den aanvang van het boek, een hoofdstuk over koppels. Het woord moment wordt eerst in dat

hoofdstuk en wel in verband met de koppels genoemd, geenszins als een op zich zelf staande zaak besproken.

Dit kan ook wel niet anders, want er is geen geval denkbaar van een kracht, werkende ten opzigte van een punt, waarbij niet onmiddellijk een ‘koppel’ te voorschijn treedt, dat de waarde heeft van hetgeen vroeger door de abstracte uitdrukking ‘moment’ werd aangewezen. Waarom nu weer scheiding gemaakt tusschen twee zaken, die blijkbaar niet onderscheiden zijn?

Toen mij voor een zestiental jaren het werk van Poinsot in handen werd gegeven door een leeraar der voormalige Delftsche Akademie, ben ik vol bewondering geweest over de scherpzinnigheid en helderheid van dien uitnemenden schrijver, en de leer der koppels kwam mij voor als een ontdekking op het gebied der werktuigkunde, die nimmer verloren zou gaan en de leer der momenten geheel zoude vervangen.

Ik ben sedert van dit gevoelen niet teruggekomen; en geroepen als ik ben, bij het onderwijs in de werktuigbouwkunde, de beginselen der mechanica onophoudelijk in toepassing te brengen, weet ik bij ervaring, welk een onwaardeerbaar hulpmiddel de leer der koppels is, om een duidelijk inzigt te krijgen in de wijze, waarop de krachten in onze werktuigen werkzaam zijn.

Deze leer te vervangen door de vroegere leer der momenten, dit zoude een stap achterwaarts zijn, die door niets geregtvaardigd is. En de nieuwe leer van de koppels te plaatsen naast de vroegere leer der momenten, als waren het gansch onderscheiden zaken, zoo iets zoude mij ten eenemale onmogelijk wezen, dan alleen in het geval, dat ik een historisch overzigt van dit deel der wetenschap wilde geven, hetgeen echter blijkbaar niet het doel geweest is van den schrijver, wiens arbeid wij bespreken.

Het zoude dan ook naauwelijks der moeite waardig zijn, daarbij langer stil te staan, ware het niet dat eenige omstandigheden dit tot eene verpligting maken.

De schrijver is geen alledaagsch persoon. Eerst te Delft gepromoveerd tot Ingenieur, daarna te Leiden tot phil. Doctor, later benoemd tot leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Utrecht, spoedig daarna tot Hoogleeraar aan de Polytechnische School en thans geroepen tot een der hoogste wetenschappelijke betrekkingen in ons vaderland, zoude het zoo vreemd niet zijn, wanneer hier de vlag de lading dekte en dus aan het dictaat van den voormaligen Leeraar, beschermd door

het gezag van den Hoogleeraar, een waarde werd toegekend, die het niet bezit.

Doch er is meer. Onze schrijver is vroeger ook als recensent opgetreden en leverde in een der jaargangen van dit tijdschrift eene beoordeeling van een werk over beschrijvende meetkunst, die, men zal 't zich welligt herinneren, niet gunstig uitviel en die aan den schrijver van dat werk zeker niet aangenaam zal geweest zijn, al ware het enkel om het zonderlinge naschrift, dat daaraan was toegevoegd.

En wat was wel de voornaamste reden tot afkeuring? Gemis aan methode, waardoor de schrijver den indruk gaf de beschrijvende meetkunst te beschouwen als een verzameling van kunstgrepen en handelwijzen, in plaats van ze te behandelen als een wetenschap. Doet nu onze schrijver beter? De wil is misschien goed geweest, maar zoo als door hem met de leer der momenten en koppels is gehandeld, dat mag toch zeker den naam van eene methodische uiteenzetting niet dragen, tenzij men het methode wil noemen, leerstukken van een zelfden inhoud naast elkander te plaatsen, zonder een enkel woord ter waarschuwing aan den lezer, dat in het wezen der zaak tweemaal hetzelfde werd behandeld. Doch reeds genoeg over dit onderwerp, wij zouden er korter over hebben kunnen zijn, wanneer het hier niet gegolden had een der voornaamste zaken in de gronden der werktuigkunde en wanneer het niet een schrijver gold, wien nog onlangs juist om zijne voortreffelijke leerwijze in 't openbaar lof was toegezwaaid.

Wij zouden gaarne met dien lof instemmen, maar afgezien nog van het vraagpunt, dat daareven behandeld werd, hebben wij daartegen bezwaar omdat, met het oog op het boekje dat voor ons ligt, het ons voorkomt, dat de schrijver eensdeels niet methodisch genoeg te werk gaat, en waar hij methodisch te werk gaat, niet de methode volgt, die voor het onderwijs in de beginselen der wetenschap moet gevolgd worden.

Wil men een bewijs voor het eerste, wij slaan de inleiding nogmaals op; we vinden daar een definitie van stof, van kracht, van materieele punten en nog vele andere zaken, maar van *tijd*, een der hoofdelementen in de werktuigkunde, wordt met geen woord gesproken. Toch was dit niet overbodig, want reeds in de eerste regels van het eerste hoofdstuk wordt van dat begrip gebruik gemaakt, en

voor methodisch onderwijs is 't wel een eerste vereischte om duidelijk de begrippen vast te stellen, waarvan reeds dadelijk gebruik moet worden gemaakt.

‘Kracht’ wordt genoemd ‘de oorzaak, waardoor een punt in beweging wordt gebragt’ en aan den lezer wordt overgelaten de vraag: of hier met punt ook ligchaam wordt bedoeld.

Weinige regels vroeger wordt gezegd: ‘De ervaring leert, dat een punt niet uit zich zelf van den toestand van rust in dien van beweging overgaat en, aan zich zelf overgelaten, steeds dezelfde beweging in de regte lijn behoudt.’

Mag deze uiteenzetting geschikt worden genoemd om den leerling geregeld te leeren denken? Wij gelooven het niet. Een punt is een afgetrokken begrip en hoe kan de ervaring daaromtrent iets leeren; ook hier moet dus het woord ligchaam bedoeld zijn. En dan nog is de bewering niet juist, want de uitspraak in deze regelen neêrgelegd, is eene van die, welke niet geacht kan worden op de ervaring gegrond te zijn, omdat het bij eenig nadenken duidelijk is, dat wij geen enkel ligchaam kunnen waarnemen in den toestand, die ondersteld wordt, namelijk van geheel aan zich zelf overgelaten te zijn.

Doch waartoe meer dergelijke opmerkingen; de kritiek daalt daardoor onwillekeurig af tot een catalogiseeren van gemaakte fouten en de roeping der kritiek staat mijns inziens hooger. Zal zij nut stichten en vruchtbaar zijn, dan moet zij niet enkel het oog rigten op de gebreken en onvolmaaktheden, van elken menschelijken arbeid onafscheidelijk, maar veeleer, daar waar gedwaald is de aanleiding tot die dwaling helpen opsporen en altijd regt doen wedervaren aan het ‘streven’, al is ook het doel van dit streven niet bereikt.

Ik breng dan ook gaarne hulde aan het blijkbaar ernstige streven van onzen schrijver om de gronden der werktuigkunde binnen het bereik te brengen van de leerlingen aan onze hoogere burgerscholen.

Maar is de daarbij gevolgde methode goed; goed vooral met het oog op de behoeften, waarin het geroepen is te voorzien?

Mijns inziens neen en zie hier waarom.

Wel bezien is er slechts ééne methode om tot wezenlijke kennis te komen, namelijk de inductieve methode, hierin bestaande:

dat men, uitgaande van eigen waarneming, langs den weg van zelfstandig nadenken, zich heldere begrippen trachte te vormen omtrent datgene, wat wij de buitenwereld noemen. Laat ieder, die zelfstandig gewerkt heeft, het zeggen of niet de kennis, langs dezen weg verkregen, een geheel ander karakter draagt dan de kennis door boekenstudie verworven, en of niet de laatste eerst vastheid verkrijgt, wanneer die ook langs dan eerstgenoemden weg is bevestigd geworden.

Hierin is de reden te vinden, waarom de man van de practijk met betrekkelijk weinig kennis, dikwijls zooveel meer vermag dan menig geleerd man, wien alle beschikbare kennis ten dienste staat.

De eerste heeft zijn beperkte kennis langs zuiver inductieven weg, door zich zelf en dus uit de eerste hand verkregen; de laatste, juist wegens de groote mate van zijn kennis, heeft het meerendeel uit boeken, dat is uit de hand van anderen en niet door eigen ervaring. Deze soort van kennis, zal, wat men ook doe, altijd een gansch ander karakter hebben dan de straks genoemde en het onderscheid tusschen beide blijkt onvermijdelijk, wanneer men verpligt wordt, die kennis toe te passen met het oog op een of ander te bereiken doel.

Ware het uitvoerbaar, dan zoude ook bij het onderwijs geen andere dan de inductieve methode moeten worden toegelaten, althans waar het onderwerpen geldt, die met wis-, natuur- of werktuigkunde in verband staan, want indien ook al de mate van kennis, op die wijze te verkrijgen, wat kleiner moge wezen, de verzamelde kennis zoude een karakter van vastheid hebben, dat op geen andere wijze te verkrijgen is. En wat boven alles waarde heeft, de leerling zou in het zelfstandig bezit gekomen zijn van een methode, die hem den weg ontsluit tot alle andere kennis, voor zoo ver die voor het menschelijk verstand bereikbaar is.

Doch geheel uitvoerbaar is dit niet. Want om den reeds aanwezigen inhoud der wetenschap door den leerling zelf langs den inductieven weg te doen verkrijgen, dient men toch wel te weten door welke opeenvolging van gewaarwordingen, voorstellingen, denkbeelden en begrippen die wetenschap ontstaan is, en de geschiedenis daarvan ligt, voor een groot deel van onze kennis, zoo ver achter ons, dat de ontwikkelingsgang daarvan niet meer valt op te sporen.

Bij het onderwijs in de wiskunde bijv. is men dan ook wel genoodzaakt van zekere zaken uit te gaan, die als algemeen bekend worden ondersteld, en de groote moeijelijkheid bij het schrijven van een goed handboek voor lagere wiskunde ligt geheel in het stellen van de eerste begrippen, waaraan de volgende leerstellingen kunnen worden vastgeknoopt.

Is dit het geval bij de wiskunde, dezelfde moeijelijkheid doet zich in zekere mate bij elke wetenschap op, omdat alle kennis zich aansluit aan zekere indrukken, die, oubewust opgedaan, niet tot de eigenlijke wetenschap behooren en toch den grondslag voor eigenlijke wetenschap moeten vormen.

De groote kunst nu bij het onderwijs is den leerling telkens aandachtig te maken op de kennis, die hij om zoo te zeggen reeds verkregen heeft zonder het zelf te weten; de voorstellingen die hij reeds onbewust bezit, te maken tot denkbeelden waarvan hij bewust is, om eindelijk aan deze denkbeelden nieuwe voorstellingen aan te knoopen of daaruit verdere gevolgen door redeneering af te leiden, behoudens de verpligting om deze altijd weder aan de ervaring te toetsen.

Waar dit geschiedt is men zeker met vrucht te arbeiden, het verstand te ontwikkelen en den leerling te bewaren voor die soort van dogmatische kennis, die niet op eigen overtuiging berust, maar veeleer gegrond is op de tijdelijke indrukken, die het woord van den leermeester of de letters van het boek te weeg hebben gebragt en dus in waarheid kennis uit de tweede hand mag worden genoemd.

Wij gelooven gaarne, dat het bevorderen van deze laatste soort van kennis allerminst het doel van onzen schrijver geweest is.

Blijkens zijn arbeid is hij in de theoretische beoefening van de Mechanica t'huis; het onderwijs in dit vak aan de Polytechnische school is hem gedurende korten tijd toevertrouwd geweest; en doordien wij gelijktijdig gestudeerd hebben aan de voormalige Delftsche Akademie, weet ik bovendien, dat reeds toenmaals schrijvers als Poisson en Navier geen vreemdelingen voor hem waren.

Van waar nu, dat iemand, voorzien van zooveel kennis en geleerdheid, toch zoo weinig slag toont te hebben om anderen den toegang tot de wetenschap gemakkelijk te maken, en bij het me-

dedeelen van zijne kennis blijkbaar vergeet zich te plaatsen op het standpunt van hem, die deze kennis nog niet bezit en de eerste beginselen der wetenschap nog moet leeren kennen?

De reden van dit verschijnsel is geheel dezelfde, waarom ook de man, die spoedig en vrij gemakkelijk rijk is geworden, meestal de minst geschikte persoon is om een arme op te beuren en hem den weg tot meerdere welvaart te wijzen.

De hulp, die van hem komt, geeft bijna altijd een geheel andere uitkomst, dan die welke gewenscht was; en hoewel het verzamelde kapitaal van den rijke dikwijls een vermogend hulpmiddel is tot spoedige oplossing van een maatschappelijk vraagstuk, het verheft den arme wel uitwendig, maar maakt hem nimmer tot hetgeen hij welligt in langeren tijd door eigen inspanning zoude geworden zijn.

Zoo kan men ook te spoedig rijk geworden zijn op het gebied van wetenschap. En om voor armen op dit gebied nuttig werkzaam te zijn, moet men zelf arm geweest zijn niet alleen, maar zich nog duidelijk kunnen voorstellen, hoe men zich in dien toestand gevoelde en langs welken weg men daaruit gekomen is.

Heeft iemand die armoede nimmer gekend, is hij reeds van zijne jeugd af gevoed, doorvoed, overvoed met kennis en wetenschap die hem werd toegevoerd, tien tegen een, dat hij nooit eenig werk zal voor den dag brengen, dat waarlijk zelfstandig mag worden genoemd.

En al wordt hij geen plagiator, geen vertaler, geen compilator, in den gewonen zin dezer woorden, telkens zal men in zijnen arbeid de sporen vinden van de bronnen, waaruit hij heeft geput, de boeken, waaruit hij heeft geleerd, de personen door wie hij is opgeleid.

De bron nu waaruit onze schrijver geput heeft, is niet de levende rijke wereld der verschijnselen, maar de wiskunde, de groote galerij der abstracte denkbeelden, waarin de geraamten te vinden zijn van allerlei zaken, die op zich zelf wel een bestaan hebben, maar die hier ontdaan zijn van alles wat aan die dingen leven en beweging gaf en wat ze herkenbaar maakte voor ieder.

Het boek door hem gebruikt, is niet het groote boek der ervaring en waarneming; en zelfs waar hij op die ervaring een beroep doet, schrijft hij op hare rekening abstracte voorstellingen, die nimmer door de ervaring te verkrijgen zijn.

En de persoon, die uit zijn werk spreekt, dat is niet hij zelf en hij zelf in de eerste plaats, maar de personen der schrijvers, wier werken aan zijne studie een rigting hebben gegeven, die, hoe nuttig ook welligt voor ander werk, hem 't schrijven van een handboek voor oningewijden bijna tot een onmogelijkheid hebben gemaakt.

Men kan geen gids zijn voor anderen, wanneer men zelf op den top van den berg gaat staan, tenzij men eerst weer afdale in de vlakte, om zich met hem, wien men den weg wil wijzen, te bevinden te midden van zooveel, wat den blik verwart en de aandacht aftrekt en waardoor juist de eerste stappen op het gebied der wetenschap met zooveel regt de moeijelijkste mogen genoemd worden.

Maar dit afdalen in de vlakte, van een hoogte, die welligt met moeite bereikt was, hoe zeldzaam is het, en hoe zeer moeten allerlei omstandigheden er toe medewerken om daartoe te noodzaken, onweerstaanbaar te dwingen.

Indien onze Kaiser van meet af aan een goed observatorium gevonden had, een publiek op de hoogte om de groote waarde zijner wetenschap te begrijpen en een staatsman, genegen om zijn persoon te waardeeren, zoude hij ooit de pen hebben opgevat om een werk te schrijven, waarin voor ieder onkundige bevattelijk wordt gemaakt, wat zoo velen onbereikbaar hoog toeschijnt?

Zoude Poinsot een leerboek hebben zamengesteld, dat wel onder de klassieke werken mag worden gerangschikt, wanneer hij niet onder het aankomende geslacht de willige hoorders had moeten zoeken voor de denkbeelden, wier beteekenis door zijne tijdgenooten werd miskend?

Men mag het veilig betwijfelen. En zijn beide voorbeelden geschikt om moed te geven aan hen, wier arbeid eerst jaren naderhand erkenning begint te vinden, vooral kunnen ze dienen om ons steeds te herinneren, dat ook op het gebied der wetenschap tegenspoed en moeijelijkheden de beste leerschool vormen, en dat zij, wien het gegeven wordt deze school te doorloopen, in waarheid de bevoorregten mogen genoemd worden.

Delft, 30 Junij 1873.

A. HUËT,

Leeraar aan de Polytechnische School.

***Special-catalog der Ausstellung des Königreichs der Niederlände. Wien*, 1873. *Verlag der Niederländische Commission*.**

Waarover wij ook te klagen mogen hebben, zeker niet over de plaats aan Nederland voor zijne producten ingeruimd. Een gedeelte van het hoofdgebouw dicht bij de rotonde en daarbij aansluitende een gedeelte eener zij-galerij geven gelegenheid, om uit te doen komen wat bijzonder de aandacht verdient. Vergelijkt men te dien opzichte ons lot met dat van het Duitsche rijk, dan zijn wij bevoorrecht te achten; dit toch heeft slechts een klein gedeelte van het hoofdgebouw en eene dubbele zij-galerij, zoodat een zeer groot aantal zijner goederen weggeborgen moest worden in bijgebouwen.

Op onze tentoonstelling valt dan ook wel de aandacht. Is onze ruimte niet zoo overvol met fraaie kunstproducten bezet als b.v. die van Frankrijk of Engeland (onze buren aan de westzijde der rotonde), en heeft dus het oog bij ons niet zooveel vermoeienis te duchten, juist dat genot van een oogenblik rust geeft den bezoeker of voorbijganger meer gelegenheid het een of ander speciaal gade te slaan. Wij maken ons toch geene illusiën omtrent onze nijverheid. Vertoont zij den nationalen karaktertrek van degelijkheid, zij zal den palm voor sierlijkheid van vormen niet wegdragen. Indien dus eens onze producten wat meer op elkander gedrongen waren, zooals die van andere natiën het zijn, dan zouden die misschien minder de aandacht trekken, dan nu ze eenigszins uiteengespreid staan.

Het grootste succes heeft ongetwijfeld Wijnand Fockink. De voorbijganger kan zijne pyramide niet ignoreeren. Nu is dat zeer billijk, want Fockink is misschien wel de meest beroemde van alle Nederlandsche industrieelen, degene, wiens merk wijd en zijd bekend is. Maar dit feit is tevens een bewijs voor mijne bewering, dat eigenlijke kunstproducten door Nederland niet zijn te voorschijn gebracht. Wordt het oog in de Fransche afdeeling dadelijk getrokken door bronswerken, of in de Engelsche door aardewerken porselein-producten, bij ons zijn het de kruiken en flesschen, ideale vertegenwoordigers van Fockink's half en half, enz.

Dan volgt aan onze westelijke grens in het hoofdgebouw de pyramide van de Handelmaatschappij, den Amsterdammers welbekend, die een goed effect maakt vlak tegenover den ingang naar de zij-galerij en dus ook in het oog valt. Natuurlijk wordt die pyramide slechts oppervlakkig beschouwd; den tijd en het geduld om daaraan voldoende aandacht te schenken en die talrijke monsters te beschouwen (of te bestudeeren, want studie wordt daarbij vereischt) heeft van de bezoekers van het hoofdgebouw haast niemand of zeker niet één op de honderdduizend.

Trekken die twee inzendingen de meeste aandacht, men zou haast geneigd zijn te zeggen, dat de indruk van ons deel der tentoonstelling pyramidaal is. Met een enkel woord was men er dan van af en dat woord zou uitstekend gediend hebben om zijne gedachte te verbergen. Doch neemt men het als synoniem met degelijk, dan komen wij weder terug op de algemeene kenschetsing onzer nijverheid.

Ik wil daarmede niet gezegd hebben, dat de inzending der Handelmaatschappij degelijk maar niet smaakvol zou zijn: integendeel, zij heeft met den meest mogelijken smaak tentoongesteld landbouw-producten, die in zich zelve niets aantrekkelijks voor het oog bezitten. Zij heeft zich te dien opzichte bepaald verdienstelijk gemaakt jegens onzen handel en vooral jegens onze Oost-Indische bezittingen.

Dien lof zou ik ook wenschen toegekend te zien aan den heer W. Lehmann van Amsterdam, die eene volledige verzameling monsters Oost-Indische tabak, alsmede aan het Genootschap ‘Natura Artis Magistra,’ dat velerlei Oost-Indische voorwerpen exposeerde. Beiden deden dit met talent, de eerste voor een ondankbaar artikel - want bladen tabak zijn eentonig - de tweede voornamelijk wat de keuze der voorwerpen betreft. De vitrine van den heer Lehmann staat in de Agriculturhalle en heeft dus eene ongunstige plaats, maar verdiende evenzeer in de groote zaal als de trophee der Handelmaatschappij eene plaats te hebben. Die inzending van Artis is reeds meermalen besproken en zelfs bespot, doch mij dunkt geheel ten onrechte; de verklaring van haar Bestuur heeft dit voldoende bewezen en een blik op die inzending zal den onbevooroordeelde gunstig stemmen. Dit Bestuur heeft m.i. dus ook zich verdienstelijk gemaakt jegens onze koloniën.

Van de andere inzenders - en zij zijn talrijk - zal ik volstrekt niet beweren, dat zij slechte waar hebben geleverd. Verre van dien - al moge men den wensch niet onderdrukken kunnen, dat artikelen als de kachels van Hunck, - praktisch en goedkoop als ze zijn, maar onoogelijk - het onvermijdelijke salontafeltje, de plompe rieten meubeltjes en het ouderwetsche damesbureau, achterwege waren gebleven. Ze zijn nu daar om te toonen, hoeverre wij in de meubelfabricage ten achter staan bij vreemde volken, want ze maken een bedroefd effect tusschen de prachtige Fransche en Oostenrijksche meubelen.

Doch ik betreur één ding bij alle inzendingen (met die 4 uitzonderingen) en bij onze geheele tentoonstelling, dat daaraan zoo weinig talent besteed is, dat die zoo weinig getuigen van goeden smaak, ja haast zou ik zeggen, dat die in alle opzichten getuigen, dat smaak en kunstzin of tact van tentoonstellen geheel ontbreken. Neem b.v. de tapijten uit Deventer; mijn hemel, welke modellen en kleurenschakeering kozen de inzenders! Zij, die de Deventer tapijten in de Hollandsche huizen gezien hebben, zouden een aantal fraaiere patronen kunnen aanwijzen dan die men te Weenen ziet. Hoe vallen dezen af bij de Oostenrijksche b.v., vooral nu daarbij tot overmaat van ramp de haren loopers en kleedjes zijn gevoegd. Systematisch, maar tot bederf van het effect. De wollen dekens hangen achteraf. Ik zal niet uitweiden over de aangename kleurenschakeering op vreemde dekens, maar vraag of de Leidenaars zich niet het voorbeeld der Tilburgers hadden ten nutte kunnen maken en gezamenlijk tentoonstellende, beter doel kunnen treffen. De Tilburgers hebben trouwens niet al te veel wil van de reis; de Belgische Commissie heeft aan de lakens van Verviers vrij wat meer recht doen wedervaren, zoodat hunne tentoonstelling bepaald indruk maakt en onze lakens onder de massa weefgoederen verloren zijn. De fabrikanten van linnens en katoenen hadden ook meer vertoon kunnen maken. Gebs. Stork zonden hunne welbekende kast, de Veenendaalsche stoomspinnerij heeft er ook eene vrij ouderwetsche, maar de goederen lagen wat in elkander gefrommeld en verfomfaaid. Het zilverwerk van Bonebakker ziet er weer prachtig gedreven uit, maar de kast is te vol met allerlei kleinigheden. Ik verbeeld mij, dat indien in plaats van enkel professors en andere hoogst respectable man-

nen, ook eenige winkeljufvrouwen naar Weenen gezonden waren[1], om onze producten ten toon te stellen, men veel meer wil van den arbeid gehad zou hebben.

Het is opvallend hoe weinig onze Nederlandsche nijveren of tentoonstellings-Commissie de kunst verstaan om de producten te doen uitkomen - en toch zijn er daaronder, die meer dan eene tentoonstelling mede gemaakt hebben. De schuld ligt bij beide partijen. Er zijn misschien artikelen, waarmede niets uit te richten valt, als b.v. kazen, monsters granen, sigaren, enz. Die worden dan ook in de Agriculturhalle gestopt, en hij die daar eens geweest is komt er niet licht weder. Wanneer men eens zich vermaakt heeft met de enorme potten pepermentjes - alsof de inzender de cholera voorzag - of met de ouderwetsche vitrine, welke de heer A.J. Reijnvaan in de afbraak van een ouden tabakswinkel schijnt opgedolven te hebben, zeker om het slot, dat zijne sigaren zou vrijwaren tegen dergelijk lot als zij te Napels ondervonden - dan heeft men alle kansen op genot uitgeput. Die ‘Esswaaren’ moet men ‘geniessen;’ ze achter slot te zien maakt ze niet verleidelijk.

Ik zou het der Commissie dan ook niet euvel geduid hebben, dat zij die artikelen wat in een hoek gestopt had, als zij die b.v. opeengepakt en gestapeld had in dien donkeren hoek, waar nu alle plannen van openbare werken zijn verscholen. Droevig genoeg, want met zijne openbare werken kan Nederland onbeschroomd voor den dag komen; de brug te Kuilenburg, die te Moerdijk, de plannen der Amsterdamsche Kanaalmaatschappij, die van den Rotterdamschen waterweg en eindelijk dat van het Centraalstation te Amsterdam, mogen gezien en zullen gewaardeerd worden. Maar wie ziet ze nu? Ik bedoel niet een technicus, want die kan ze gaan zoeken, maar het groote publiek. Trouwens dit zou niet alle plannen evenzeer waardeeren kunnen, want enkele daarvan zijn geteekend met grooten eenvoud, het kenmerk van het ware, maar niet van het schoone, en toch is het schoone een eerst vereischte op eene tentoonstelling. Vergelijk b.v. eens de plannen der Ka-

1 Men zou dan toch de knappe mineurs niet hebben behoeven te missen, waarvan de onderofficieren (en naar deze beoordeel ik hen) ter bewaking der goederen te Weenen achterbleven.

naalmaatschappij met die van de Fransche openbare werken; er is niets in wat het oog frappeert, wat den onkundigen een begrip geeft van de zaak; hij, die de plannen kent, heeft soms moeite genoeg het eene van het andere te onderscheiden. Het is bovendein een halsrekkend werk, terwijl men daarentegen de Fransche plannen kan bestudeeren en onderling vergelijken, zittende op eene gemakkelijke sofa. In deze negatieve qualiteit spant zeker het plan van het Centraalstation te Amsterdam de kroon; het is de welbekende platte grond van Amsterdam met de teekening, die wij allen zoo dikwijs hebben onder het oog gehad en ook moesten hebben om te begrijpen wat er worden zou van ons dierbaar (!) open havenfront, enz. Doch wat zal een vreemdeling daarvan vatten? En toch was er misschien geen plan zoo geschikt om eene goede voorstelling daarvan te geven. Een groot centraal personenstation, met eene breede kade voor passagiersstoombooten, en een groot goederenstation met een of meer bassins en loskaden met hangars. Waarlijk, de heer van Prehn heeft zich zelven onrecht gedaan. Hamburg - ook hem welbekend - heeft het probleem om zijne nieuwe havenwerken ten toon te stellen, beter begrepen. Een groot model en relief gewerkt van de havens en het aangrenzende gedeelte der stad, dan nog eens een modelletje van de Sandthorhaven - beide met de schepen er in - en eindelijk een model, aantoonende de doorsnede van al de kaden, hangars, enz., op de schaal van 1 à 50 - alles onverminderd de noodige teekeningen en plannen. Daarbij komt dan de tentoonstelling van de Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-actien-gesellschaft, die het model van haar nieuwste schip - de Frisia - zond, staande in het model van haar droogdok, en voor de noodige beschrijvende brochures en reclames zorgde. Ik weet wel, dat wij uit Amsterdam dat alles nog niet als wezenlijk bestaande zouden kunnen vertoonen - doch de projecten zijn toch vastgesteld, en wat eenmaal in project in Holland is vastgesteld, dat komt er ook - helaas dikwijs wel wat laat, maar toch, het komt er. Een beetje toekomst-muziek hadden wij waarlijk wel mogen geven. Is er iemand die vreest, dat de verwachtingen omtrent de toekomst van onze haven zullen beschaamd worden?

Inderdaad, wij moesten wat meer vertooning willen maken - wat doen wij anders deel te nemen aan zoo'n fancy-fair? Misschien kom ik met mijne aansporing te laat en zal die van Weenen voor

langen tijd de laatste wereldtentoonstelling blijven - maar de verzuchting moet mij van het hart. Ik besluit dus met den wensch, dat zooveel mogelijk Nederlandsche inzenders naar Weenen gaan om te zien, hoe hunne inzending uitkomt en dan vergelijken hoe de artikelen van vreemde concurrenten effect maken.

En nu de Catalogus, de Special Catalog. Daaraan gaat vooraf eene statistiek van ons land en van onze koloniën. Wij mogen niet over het Duitsch van die beschrijving klagen; maar ik beken toch, dat mij wel hier en daar eene uitdrukking getroffen heeft, het meest wel die van Eintritt en Austritt bij de statistiek der scheepvaartbeweging. Daarentegen heb ik vollen vrede met de uitdrukking: ‘mittelschulen’, naar mij dunkt eene zeer gelukkige overzetting; zoo zal dan een Hollandsche vader in het Duitsch kunnen spreken van zijne mittel-Tochter, als hij bedoelt zijne dochter, die op de middelbare meisjesschool gaat. Kernachtig en juist.

Waren de opgaven maar even juist. Zoo heet het ‘die Hauptprodukten der Colonien sind Kaffee, Zucker, Reis, Indigo und Zinn.’ Waar blijven de tabak en de thee? die wel den voorrang boven de indigo verdienen.

Maar het hoofdstuk, dat voornamelijk mijne aandacht trok, is, dat der ‘Commercielle Einrichtungen.’ Ik wil niet vallen over de uitdrukking: ‘Börsen für den *Austrausch* der Waaren’, maar vraag, wat heeft het te beteekenen, als de Nederlandsche Bank gezegd wordt ‘*alle* 25 Jahre ihr Privilegium zu erneuren,’ dat haar reserve op 2¼ millioen wordt geschat in plaats van op 4 millioen, dat zij correspondenten, enz. heeft in ‘den Hauptstädten des Königreichs,’ dat de voorraad munt en muntmateriaal genoemd wordt: *die* Depots von Münzen und Barren? Van de drukfouten (b.v. de beleeningen met 100 millioen te veel opgegeven) spreek ik niet. Alleen bij de Rotterdamsche Bank is vermeld, dat zij ‘gegründet ist durch öffentliche subscription’, alsof zij eene liefdadigheidsinstelling was. De Associations-cassa heet ‘Möbeln’ to ‘belehnen’ en de ‘Creditverein belehnt Hypotheken’, terwijl haar toestand in 1865 wordt geschetst. De Maatschappij voor Handel en Nijverheid komt onder

de levenden voor, ‘betheiligt sich an allen Arten von Industrie und Handelsunternehmungen und belehnt pfänder und deposito's.’ De Credit- en Depositobank ‘kauft und verkauft Wechsel.’ De ‘Rentencassa nimmt Gelder gegen Verzinsung’ - dat doen we allen op onze beurt en velen krijgen niet genoeg naar hun zin. ‘Die Bank von Surinam macht dieselben Operationen wie die Niederländische Bank’ (er wordt niet aangegeven: waar). De Kasvereeniging heeft 1 millioen kapitaal en doet ‘Einkassirungen für Kaufleute.’ ‘Der gegenseitige Credit in Rotterdam belehnt den kleinen Handel.’ Twee Hypotheekbanken bestaan te Amsterdam, waarvan eene in ‘derselben Zeit Lebensversicherungs-gesellschaft ist.’

Voorwaar, beter gezwegen dan met zoo weinig kennis gesproken. Waarom niet eerst iemand geconsulteerd, die van dat onderwerp iets afweet.

Ik heb de rest van de inleiding niet vergeleken. Wat echter op pagina 50 gezegd wordt omtrent den Spoorweg Samarang-Vorstenlanden, die 20 kilometers lang en nog in aanbouw heet, terwijl de lijn Batavia-Buitenzorg ‘concessionirt’ zou zijn, en dan de uiteenloopende opgaven omtrent onze Nederlandsche Spoorwegen op pag. 15 en 31 (zoo zou de Rijnspoorweg volgens de eene pag. 176,620 kilometers en volgens de andere 206,8 lang zijn) overtuigen mij dat die inleiding vrij slordig is samengesteld of afgeschreven van een oud model met enkele wijzigingen.

Ik herhaal het: het is diep te betreuren, dat als wij den vreemdeling willen inlichten, wij dat zoo slordig doen.

Amsterdam.

N.J. DEN TEX.

***Utrecht in* 1672. - *Ene historische voorlezing door Dr. B. ter Haar (met aanteekeningen). Utrecht*, 1872.**

Toen de hoogleeraar Ter Haar zijne lessen over Kerkgeschiedenis ten vorigen jare zou aanvangen, hield hij ter opening deze voorlezing over hetgeen voor twee eeuwen te Utrecht was voorgevallen, en vernieuwde de herinnering aan een der meest noodlottige gebeurtenissen in de geschiedenis van onze republiek. ‘Zou er uit de lessen der geschiedenis niet nog meerdere wijsheid te garen zijn, zoo wij ook op de schaduwzijde en de donkerste partijen het oog hielden gevestigd?’ zoo vraagt de schrijver. Wij laten die vraag en hare beantwoording rusten, al was zij voor hem de aanleiding om naast al de herinneringen aan een roemrijk verleden, die het jaar '72 ons bracht, ook deze aan eene groote vernedering te plaatsen. Een onderzoek naar en eene herinnering aan het verledene zijn belangrijk, zoo zij strekken, om het ons beter te doen kennen, om een helderder licht over toestanden, personen en feiten te verspreiden. Hoe drukkend de bezetting van Utrecht door het leger van Lodewijk XIV voor vele inwoners van Utrecht ook was, de afloop van dezen strijd met den machtigen koning en zijne bondgenooten bewees dat dezelfde geest van vroeger in Holland nog leefde en dat zelfs Frankrijk wijken moest voor de bekwaamheid onzer staatslieden en de veldheerstalenten van Willem III.

Hoe geheel anders zag Utrecht er in 1672 uit, dan thans. Nog door de oude wallen met torens en grachten ingesloten, boden slechts de vijf poorten den toegang naar binnen; voor den wal lagen de bolwerken nog onveranderd, vroeger ter betere verdediging opgericht, en breede, met boomen beplante singels liepen rondom de geheele stad. Vóór de Weert,- Catharijne- en Tolsteeg-poorten breidden zich uitgestrekte en bevolkte voorsteden uit; boomen, tuinen en hofsteden lagen aan alle zijden er tusschen. De Maliebaan buiten de Maliepoort, met het Maliehuis, was de plaats waar de burgerij zich kwam vermaken, hetzij door het geliefde balspel, waaraan de plaats zijn naam ontleende, hetzij door zich in de lindenlanen te bewegen. Vele aanzienlijken hadden daar en aan de singels hunne koepels en tuinen, waar zij van hunne beslommeringen uitrustten.

Binnen in de stad herinnerde nog veel aan den vroegeren tijd;

geen storm had nog de kerken geteisterd; de Dom-, de Jansen Pieterskerken stonden nog ongedeerd; de Marie-kerk en zoo menige kloosterkerk was nog ongeschonden; vele gebouwen, al was hunne bestemming veranderd, droegen nog de sporen van hun vroeger gebruik.

Zóó zag Lodewijk XIV de stad toen hij haar op Maandag 24 Juni 1672 het eerst bezocht. Hij kwam van Zeist, waar sinds acht dagen zijn leger was gekampeerd en voor hem en zijn hofstoet prachtige tenten naast het oude kerkgebouw waren opgeslagen. Te paard, omstuwd door den bloem van den Franschen adel, reed de koning tot voor de Witte-Vrouwenpoort en van daar buiten om langs den singel tot de Weertpoort. Daar binnen gaande sloeg hij een blik op de Oudegracht, de Neude en de Voorstraat en keerde zoo naar zijn leger weder. Nieuwsgierig zagen Utrechts deftige burgers den vreemden, zwierigen stoet aan. De toeloop van de nieuwsgierige menschen was overgroot, zegt een gelijktijdig schrijver, en de kostelijkheid van den Franschen adel, met hunne geborduurde rokken, die van goud en zilver glinsterden, onuitsprekelijk. Al waren er velen onder de toeschouwers, die den voorspoed des konings diep betreurden en als een groote ramp beschouwden, er waren er ook onder die niet zoo ongaarne de fransche heerschappij gevestigd zagen of althans er voor het oogenblik wel mede tevreden waren. De nabijheid van het leger en van het Fransche hof gaf veel vertier in de stad; dagelijks kwamen er de Fransche edellieden met een stoet van bedienden, kochten daar wat zij noodig hadden en maakten ruime verteringen, zoodat vele winkeliers, vele ambachten en neringen goede winsten maakten. In en buiten de stad heerschte eene buitengewone drukte. De weg van de Witte-Vrouwenpoort, de Steenstraat langs, naar de Bildt en Zeist, was dagelijks vol van Fransche edellieden, ruiters, soldaten, lakeien, die naar de stad gingen; de inwoners van Utrecht wandelden in grooten getale met vrouwen en kinderen naar Zeist, huurden speelwagens of reden in eigen karossen, kalessen en koetsen daarheen, om den grooten koning te zien. Het was te Zeist eene geheel ongewone drukte en gedrang en de Franschen maakten door hunne voorkomende beleefdheid het den bezoekers zoo aangenaam en gemakkelijk, dat sommigen zelfs hunne vrienden uit Amsterdam en elders uitnoodigden, om met de schuiten over te komen om het ongewone en nieuwe schouwspel te zien

en den koning van Frankrijk met zijn hofstoet ter misse of aan tafel te zien gaan.

In de stad heerschte niet minder drukte; aanhoudend trokken troepen langs en door de stad; de aanzienlijkste Fransche edellieden, geestelijke en wereldlijke grooten, kwamen de stad bezien en verbleven er soms enkele dagen. Zij brachten dan hun geheele gevolg en wagens en karren vol bagaadje mede, zij voerden ledikanten en beddegoed, serviezen en keukengereedschap, paarden en voorraad met zich en werden bij de voornaamste ingezetenen, die groote huizen bewoonden, gehuisvest. Was het ook voor dezen soms lastig zulke vreemden te ontvangen, de groote voorkomendheid der Franschen, hunne hoofsche manieren en vriendelijke toon wonnen weldra de harten. Zij eischten niets, zij betaalden alles wat zij behoefden ruim, en zorgden vooral, dat bij hun vertrek niets werd gemist.

De officieren, die in de stad moesten verblijven, werden bij de mindere burgers ingekwartierd; de soldaten lagen eerst in de kerken en kloosters, of buiten de stad in de voorsteden, later in de buurten dicht bij of achter de wallen, en menige arbeider en handwerksman vond er nog een voordeel in zulke vreemden te herbergen; alles werd immers ruim vergoed, en eene strenge krijgstucht werd geoefend, die elke afpersing of gewelddadigheid belette.

Het meeste moest de landbevolking lijden, want het leger had natuurlijk voor menschen en paarden veel noodig, en vee, koorn en alles wat te bekomen was, werd er heen gevoerd, nu eens gekocht maar ook dikwijls geroofd; zelfs het onrijpe koorn werd tot voeder voor de paarden afgemaaid en daardoor veel schade veroorzaakt. Daarom verklaarden de HH. Staten, toen zij door den Franschen Intendant Robert werden gedwongen om 32,500 soldaten drie maanden lang te onderhouden of 300,000 gulden te betalen: ‘Dat door deze occupatie alles verlaten, boeren en ingezetenen ten platte lande verjaagd, de huizen en goederen geplunderd, al het huisraad geroofd en geruïneerd, het koorn rijp en onrijp tot fourage der paarden gebruikt is.’ Zou de beschrijving niet wat sterk gekleurd zijn met het oog op den gedanen eisch? Ik geloof, dat de heer Ter Haar althans het te erg maakt, als hij den weg van Arnhem op Utrecht als eene woestijn beschrijft, ‘waarop men geen menschen ontmoet, waar men niets ziet als het puin van de afge-

brande en afgebrokene huizen. De landerijen liggen onbebouwd, en hier en daar slechts zweeft een boer over zijn ledig erf, die tot de uiterste ellende en armoede gebracht is.' Zoo erg zal het voorttrekkend leger het niet gemaakt hebben, waar men overal zich gehaast had onderwerping aan te bieden, waar nergens eenige tegenstand was geboden, waar vooral de krijgstucht streng was gehandhaafd. Er was later, toen de Franschen weg waren, misschien ook nog wel reden voor hen, die zich zoo gehaast hadden om zich aan den koning te onderwerpen, om het geweld en de tyranny des vija nds, de ellenden der landzaten en de groote verliezen wat breed uit te meten.

In de stad althans waren de straten niet doodsch en ledig; daarvoor was er gedurig te veel te doen en te veel te zien. Reeds op Zaterdag, 29 Juni, oude stijl, liet de kardinaal de Bouillon de burgemeesters op Paushuizen, waar hij zijn intrek genomen had, ontbieden, en kondigde hun aan, dat men de Domkerk voor den R.-C. eeredienst zou bestemmen. Nog dienzelfden avond werd de predikstoel met de daarnaast staande banken, die het koor van het kruispand en schip afscheidden, weggenomen. Zondagmorgen vroeg werden de stoelen en overige banken er uit gebracht en alles voor den R.-C. eeredienst ingericht. Weder stond het hoofdaltaar op zijne oude plaats op het Koor; de oude banken der Kapittelheeren, die in het Koor, toen het als academische gehoorzaal gebruikt werd, waren blijven staan, kregen hunne vroegere bestemming terug; nog drie altaren werden in allerijl in de kerk opgericht, en om negen uren kwam de kardinaal de plechtige wijding der kerk verrigten. Den geheelen dag werd er nu dienst gedaan; de paters du Doit en Brienen predikten er in het fransch en een plechtig te Deum besloot den dag. Sinds dien tijd zag men de kerkelijke plechtigheden telkens met meer luister gevierd. Was het wonder, dat er wrok en wrevel ontstond onder de burgers; dat, terwijl de roomschgezinden het hoofd opstaken en al meer eischten, zelfs met geweld de St. Jacobskerk trachtten in bezit te nemen, de gereformeerden zich verongelijkt en gekrenkt gevoelden?

Reeds maandag, den 8sten Juli, moest afgekondigd worden, dat die in religie verschilden, elkander niet mochten schelden noch misdoen, op lijfstraffe. Ook de predikanten werden gewaarschuwd de roomschen en hunne kerkleer in hunne predikatiën te ontzien. Na-

tuurlijk waren het dan ook de roomschgezinden, die den Franschen koning vereerden en gaarne zijn bestuur bestendigd hadden gezien, waardoor de herstelling van hun eeredienst en van hun gezag zou worden verzekerd. Bekend is de processie, ook de heer Ter Haar heeft die weder beschreven, die de bisschop Neerscassel op donderdag den 22sten Mei 1673, den Heiligen Sacramentsdag, door Utrechts straten hield. Men kon toen bij verschillende huizen outaren en opschriften opmerken, waarin Lodewijk XIV verheerlijkt werd. Maar niet alleen kerkelijke plechtigheden, begrafenissen, priesterwijdingen, optochten wekten de belangstelling van Utrechts burgerij, ook dat gedurig doortrekken van troepen, die telkens, bijna dagelijks zich hernieuwende schermutselingen en gevechten, die aan de Hollandsche zijde van het Sticht geleverd werden en al die eigenaardige toneelen, die een gevolg van de nabijheid van de strijd waren. Nu waren het uitrukkende troepen, of binnenkomende gekwetsten en gevangenen, dan allerlei geruchten en tijdingen, die de nieuwsgierigheid prikkelden. Soms ook waren het de geldvorderingen en eischen van den Franschen intendant, die de gemoederen, vooral van de regenten en aanzienlijken, verontrustten en hen in menige vergadering bezig hielden, menigte van conferentiën en brieven vorderden.

Intusschen was de stadsregeering onveranderd gebleven en de Franschen hadden, zonder zich in het bestuur van burgemeesters en vroedschap of van de Staten der provincie te mengen, slechts aan deze hunne eischen gesteld en met hen onderhandeld, hun overlatende voor orde en recht, veiligheid en rust te waken. Ook de Hoogeschool bleef bestaan. Toch had zij vooral veel te lijden. Het koor van de Domkerk, toen achter den predikstoel en de banken verscholen, had zij moeten ontruimen; het plein en de omgang waren haar ontnomen en voor kerkelijk gebruik bestemd. Zelfs de auditoria, waar toen de lessen, althans gedeeltelijk, gegeven werden, waren voor magazijnen ingericht. Toch gelukte het aan de stedelijke regeering en de Staten het gebruik er van terug te erlangen, en zóó konden de lessen gegeven worden en het onderwijs voortgezet. Weinigen echter maakten er gebruik van, want vele der vroegere studenten hadden de stad verlaten en nieuwe kwamen er bijna niet heen. Evenwel ging men ijverig, zelfs in de vacantie voort, om de localen niet ongebruikt te laten en daardoor een voorwendsel te ge-

ven aan de vreemden om ze weder voor magazijnen te bestemmen. Zoo bleef de Hoogeschool bestaan, maar de Hoogleeraren moesten het lot van hen deelen, die geen betaling konden ontvangen, omdat de Intendant al het geld afvorderde. Zoo bereikte men November 1673 en daarmede het eind der Fransche overheersching. De kans was gekeerd, Utrecht zou verlaten worden; nog eens werd een eisch van vijf tonnen gouds gesteld, en toen er niet aan voldaan kon worden, werden veertien der aanzienlijkste burgers als gijzelaars medegevoerd. Een der hoogleeraren, de Koning, hij noemde zich zelven Regius, was onder dat getal, een geleerde die op een tractement van ƒ 200 kruidkunde onderwees en toen ook andere waardigheden bekleedde. Hij kwam weldra terug. Intusschen waren de Franschen dan toch vertrokken en met hen de bisschop Neercassel en de meeste geestelijken; terstond, den 23sten November, was de Dom weder door de gereformeerden in bezit genomen; wat zij aan beelden en versierselen bevatte, hoewel het niet veel was, werd vernield en verbrand, de altaren werden weggenomen en reeds des namiddags hield de predikant Gentman, door den kerkeraad uitgenoodigd, eene dankrede waar nog des morgens de mis was gevierd.

Ziedaar het onderwerp dat voor deze voorlezing zich de Hoogleeraar ter Haar gekozen heeft. Hij stelde zich ten doel op den toestand onzer stad en van onze kerk en hoogeschool gedurende het verblijf der Franschen, de aandacht te vestigen. Hij behandelt daartoe enkele bijzonderheden uitvoerig en richt ook den blijk op hetgeen buiten Utrecht toen voorviel. Zijn voorstelling is zeker wel geschikt dien toestand als zeer treurig te doen kennen; maar fel geteisterd was toch stad en provincie niet, en wat Utrecht en andere gewesten toen overkwam, was het niet grootendeels een gevolg van vroeger eigen verzuim, van eene zuinigheid, eene nalatigheid die alles wat ter verdediging van zelfstandigheid en onafhankelijkheid kon strekken had doen vervallen; was het niet eene overdreven zucht tot behoud van rust en schatten, die de burgers zelf zich tegen alle pogingen ter afweer des vijands gedurig deed verzetten? waren er zelfs niet velen die de komst des vreemden konings met vreugde begroeten? De heer Ter Haar heeft aan het einde zijner voorlezing eene soort van toepassing gevoegd. Hij meent dat de blijk op dien tijd ons met het tegenwoordige verzoenen moet, een spoorslag zijn tot vernieuwde en verhoogde werk-

zaamheid, ons met goede en blijde hope moet bezielen. Trouwens dit kan men van de beschouwing van vele gebeurtenissen van vroegeren tijd verwachten, en deze wijsheid kan uit de lessen der geschiedenis gemakkelijk gegaard worden. Wij zouden liever uit de ondervinding in 1672 opgedaan, het gevolg trekken, dat het tijd is voor 's lands weerbaarheid te zorgen, vóór dat de vijand over de grenzen is, als men op onafhankelijkheid prijs stelt.

B.J.L. DE GEER.

John Stuart Mill.

De geheele beschaafde wereld is door den dood van John Stuart Mill in rouw gedompeld. Men heeft het pijnlijk gevoel, dat een groot en helder licht is gebluscht; dat een denker, die den stempel van zijn krachtigen geest op de cultuur van zijn tijd had gedrukt, van het tooneel dezer aarde is verdwenen.

Vooral Engeland heeft veel verloren. Wie de geschiedenis raadpleegt, zal het dwaze denkbeeld laten varen, dat het volk, hetwelk Johannes Scotus Erigena, Willem van Occam, Baco, Hobbes, Locke, Berkeley, Hume onder zijne zonen telt, geen volk van denkers heeten mag. In de zeventiende en de eerste helft der achttiende eeuw stond Brittannië aan de spits der beschaving. Het ging in den grooten strijd om verlichting vooraan. Over het kanaal reikte het zijne wereldbeschouwing aan het naburige Frankrijk toe. Vandaar wandelden de nieuwe denkbeelden, welke eene nieuwe gedaante aan Europa geven zouden, steeds verder en verder. Toen ontwaakte ook Duitschland uit zijne langdurige verdooving. Maar van Engeland was de stoot uitgegaan, die allerwege frisch en krachtig leven wekte. Duitschland werd van leerling spoedig meester. Door zijn gemoedelijken ernst, zijn kolossalen ijver en zijne onafhankelijkheid in de theorie werd het toongevend op het gebied van wetenschap en wijsbegeerte. Nog trekt het de blikken van geheel Europa tot zich. Toch is de scepter der wijsbegeerte sedert eenigen tijd uit de handen van Duitschland in die van Engeland weder overgegaan. En dat heeft Engeland aan de vereenigde krachten van Bentham, Whewell, Hamilton, Bain, Grote, Herbert Spencer en John Stuart Mill te danken. Zeker heeft de laatstgenoemde niet het minst daartoe bijgedragen. Enkele van de meest gewichtige denkbeelden, welke

thans gemeengoed der denkers zijn, werden door hem in omloop gebracht. Hij heeft eene revolutie in sommige zienswijzen en onderzoekingen te voorschijn geroepen. Zelfs op de zwaarste problemen der philosophie wist hij licht te doen vallen. Hij was een volksleeraar: sommige van zijne geschriften, bestemd om in eene oogenblikkelijke, eene practische behoefte te voorzien, voeren den gewonen lezer niet zoo diep of hij kan ze begrijpen met dien geringen graad van inspanning, welke een intellectueel genot is. Maar zijn ernstige geest kon niet in den kring van gemeenplaatsen wonen, op welke de populaire, de voor allen genietbare welsprekendheid teert. Intusschen was zijne virtuositeit ook dan, als hij zich tot de wijsgeeren van professie richtte, zoo groot, dat het hem nooit de minste moeite scheen te kosten klaar en duidelijk te zijn. Nergens ontdekt men in zijne geschriften sporen van langdurige en pijnlijke inspanning. Meer alledaagsche vernuften betalen met wat zij doen; de zeldzaam begaafde, de rijk begenadigde met wat zij zijn.

Opmerkelijk is het, hoe zelfs de vijandige organen den grooten invloed erkennen, die door Mill, is uitgeoefend geworden. Zoo schrijft de *Standard*, het blad der Tories, dat van al onze tijdgenooten niemand zoozeer als Mill, door zijne geschriften ten goede en ten kwade, tot verspreiding van waarheid en dwaling beiden, heeft gewerkt. ‘Hij was de Gamaliel,’ lezen wij, ‘aan wiens voeten de hedendaagsche scholen der liberalen gezeten waren. Zijne onkreukbare eerlijkheid en zijne mannelijke onbeschroomdheid zijn boven allen twijfel verheven. Nooit was iemand ernstiger in de opsporing der waarheid, krachtiger in haar verkondiging. Geen verschil van meening kan ons, die bij zijn leven zijne tegenstanders waren, weerhouden onze hulde aan een karakter te brengen, op hetwelk de Britsche wijsbegeerte en litteratuur roemen mogen.’

Deze edele waardeering kan ons niet verwonderen. De bij uitstek vrijzinnige Mill oogst haar, omdat hij geen bekrompen partijman was. Hij wist, dat, bij den onvolkomen toestand der geestelijke wetenschappen, antagonisme van strijdige zienswijzen niet alleen mogelijk, maar zelfs noodig en nuttig is. Hij begreep, dat er eene oppositie is, welke tot steun verstrekt. ‘Op zedelijk gebied, zeide hij, dreigt men steeds halve voor volle waarheden aan te zien. Rousseau ontdekt enkel de schaduwzijde der beschaving, menig ander enkel hare

lichtzijde. Sommigen zien alleen hoe verkeerd het is de groote schare, die van geestesontwikkeling verstoken blijft, de vierschaar te doen spannen over de meest ingewikkelde problemen; hoe schadelijk het is haar van eerbied voor intellectueele voortreffelijkheid te spenen, welke enkel bij een aristocratie, die tijd tot geestesbeschaving heeft, kan worden aangetroffen, hoe goed het is aan deze het bewind toe te vertrouwen en haar enkel tegenover God, niet tegenover hare minderen, verantwoordelijk te stellen; anderen bespeuren alleen, hoe iedere klasse geneigd is, indien zij er de macht toe heeft, haar bijzonder belang ten koste van het groot geheel door te drijven en hoe verstandig het dus is het volk te laten regeeren, dat er geen belang bij heeft zich zelf te onderdrukken.'

Uit deze woorden blijkt, dat Mill het betrekkelijk recht van conservatieven en liberalen beiden wist te huldigen. Het kon hem niet verwonderen, dat onder beide partijen denkers van den eersten rang worden aangetroffen. De conservatieve leidslieden verstaan volgens hem de kunst om waarheden te ontdekken, welke, schoon door hunne volgelingen veronachtzaamd, in de gevestigde leerstellingen en instellingen liggen opgesloten, maar zij loopen gevaar de waarheden te miskennen, die daarbuiten liggen; de hoofden der liberale richting houden bij voorkeur het oog gericht op de waarheden, die tegen het bestaande indruisen. De eersten zoeken naar den oorsprong en den zin van het oude; zij gaan van het vermoeden uit, dat wat lang geloofd en gedaan is een reden moet hebben, om welke het geloofd en gedaan wordt, om welke het ten minste als overtuiging of practijk heeft kunnen wortel schieten; de liberalen daarentegen zijn te vaak geneigd zich enkel om de waarheid of valschheid eener stelling te bekreunen, en niet te vragen aan welke behoeften der menschelijke natuur zij beantwoordt, welke de feiten of schijnbare feiten zijn, die haar in het leven riepen. Eenzijdig is het in de traditioneele meeningen volstrekt geen waarheid te zien, maar even eenzijdig voor alle waarheid, welke daarbuiten ligt, de oogen toe te drukken. Beide eenzijdigheden vullen elkander aan en vandaar dat de boom der kennis van een deel zijner levenskracht beroofd wordt, indien niet liberalen en conservatieven tevens hem kweeken. Dit inzicht was bij Mill de wortel dier philosofische verdraagzaamheid en dier onbekrompen waardeering, welke hem, ondanks het vierkante van sommige zijner denk-

beelden, leermeester der meest uiteenloopende richtingen deden zijn.

In den klassieken zin des woords was Mill een wijsgeer. Zijn geest was zoo veelzijdig, zoo harmonisch mogelijk ontwikkeld. Juist door het universeel karakter zijner kennis is hij er in geslaagd met onuitwischbare trekken zijn naam te schrijven in de geschiedenis van staathuishoudkunde, logica en metaphysica. Met de physische en mathematische wetenschappen was hij vertrouwd genoeg om hare resultaten te kunnen waardeeren en hare methoden te kunnen beschrijven. De meesterstukken der oude en der nieuwe literatuur, die van Griekenland en Rome, van Engeland en Frankrijk waren hem bekend; daarenboven was hij een hartstochtelijk vriend van muziek en zelfs, naar men beweert, geen onbedreven componist. Wie enkel de strenge en ernstige lijnen van zijn portret beschouwt, zou niet licht vermoeden, dat die schijnbaar koude denker een warm hart bezat. Maar in zijne boeken komen talrijke bladzijden voor, wier edel en verheven karakter ons het oude adagium te binnen roept: pectus est quod disertum facit. Wellicht herinnert men zich o.a. de gloeiende bewoordingen, waarin hij zijn geestdrift voor de symphonieën van Beethoven heeft uitgesproken. Iemand, die het geluk had hem persoonlijk te kennen, verzekert, dat hij een zeldzaam levendig gevoel bezat voor al wat schoon en treffend is, zoowel in het leven als in de kunst. ‘Alleen dan was hij koel, wanneer zijn verstand over waar en valsch te beslissen had; alleen dan onbuigzaam, wanneer hij bestreed wat hem onrecht toescheen, of kampte voor wat in zijne oogen recht was.’

Met dit getuigenis strookt het verhaal, dat de geneesheer, Dr. Gurney van Nizza, betreffende het uiteinde van zijn beroemden patiënt aan de *Daily News* heeft toegezonden. Mill bracht sedert vele jaren, behalve toen hij als lid van het Parlement in Londen moest zijn, den winter op een landgoed bij Avignon door. ‘Hij genoot eene goede gezondheid en was opgeruimd van geest, totdat hij door erysipelas werd aangetast, welke noodlottige ziekte hem binnen vier dagen grafwaarts sleepte. De genoemde kwaal is endemisch in de laag gelegen kleistreken bij Avignon. Mill wist, dat de ligging niet gezond was; toch kocht hij het huis en het daarbij behoorende torrein om dicht bij het kerkhof te wezen, waar vijftien jaar geleden zijne vrouw begraven was, en zoo dikwijls mogelijk

bij haar graf te kunnen vertoeven. Het huis is dicht door boomen omstuwd, die hij niet wilde laten vellen, opdat de nachtegalen, welke in die streek zeer talrijk zijn, niet zouden verdreven worden. De laan, in wier schaduw hij gewoon was te werken, was zoo vol van die vogels, en zoo tam waren zij, dat, bij mijne bezoeken, zij mij volgden van boom tot boom.'

Uit de dagbladen weet men, dat John Stuart Mill de beroemde zoon van een beroemden vader was. Men heeft tevens bespeurd, dat die vader, James Mill, eene gewaardeerde 'History of British India' geschreven heeft. Maar wellicht is het minder bekend, dat volgens het getuigenis van een zoo bevoegd rechter als George Grote dit werk tot het voortreffelijkste behoort gerekend te worden, wat ooit op geschiedkundig terrein geleverd is. 'Nergens vindt men, zegt de gevierde historicus van Griekenland, de voornaamste deugden van den geschiedvorscher in hooger graad vertegenwoordigd; het is een boek, dat uitmunt door een nijvere en langdurige verzameling van bronnen, door een zorgvuldige en schrandere kritiek der getuigenissen, door een scherpte van psychologische analyse, welke den auteur den sleutel tot maatschappelijke toestanden doet vinden, die zeer ingewikkeld zijn en hemelsbreed afwijken van zijne persoonlijke ervaring.' Daarenboven heeft James Mill 'Elementen van staatshuishoudkunde' geschreven, naar men zegt, een logisch en bondig kort begrip der geheele wetenschap, geheel op de hoogte van zijn tijd. Dit boek was voor de opvoeding van zijn oudsten zoon, John Stuart, bestemd, die de richting van zijn geest buiten twijfel grootendeels verschuldigd was aan den invloed der denkbeelden, welke onder het ouderlijk dak op hem werkten. Het laatste werk van omvang, waarmede James Mill de literatuur van zijn volk heeft verrijkt, is een 'Analysis of the Phenomena of the human mind,' een boek in twee deelen, bij welks lezing ieder, die geen philosoof van professie is, onvermijdelijk in slaap zal vallen, maar dat, ondanks zijn dorheid en zijn abstract, prozaïsch karakter, een goudmijn voor de beoefenaars der zielkunde is; want de auteur munt uit in de ontleding van de saamgestelde toestanden des bewustzijns en het eerst van allen stelde hij het groote gewicht van eene onverbreekbare associatie van denkbeelden voor oogen. Daarenboven bezat James Mill talenten, welke het persoonlijk verkeer met hem uiterst leerzaam en vruchtbaar deden zijn. Wederom hoore men wat

Grote uit eigen ervaring dienaangaande getuigt: ‘Wat hij met de pen in de hand heeft geleverd kon geen grooter indruk maken dan de onvoorbereide en mondelinge ontvouwing zijner denkbeelden; de vruchtbaarheid van zijn gesprek over wijsgeerige onderwerpen, zijne kracht van discussie, de gave, die hij bezat, om anderen tot discussie uit te lokken, de gevatheid en schranderheid zijner antwoorden, het merkwaardige talent, waarmede hij ons door al de bochten en wendingen van eene soort van Platonischen dialoog wist henen te leiden; dat alles maakte zijn omgang voor wie hem kenden nog nuttiger dan zijn schriften voor het groote publiek zijn geweest. Een gesprek met hem was niet enkel leerzaam, maar een prikkel, waardoor het intellect uit den slaap werd wakker geschud. Van alle menschen, die wij ooit gekend hebben, naderde James Mill het dichtst tot het ideaal, dat Plato zich van den dialecticus vormde; hij verstond evenzeer de kunst om reden te vragen van wat door anderen gezegd werd als om reden te geven van wat hij zelf zeide. Voeg nu nog daarbij zijn ernstig karakter, de kracht zijner overtuiging, zijne eenvoudige en oprechte verknochtheid aan de waarheid, zijne onbegrensde minachting voor bloote paradoxen, en men zal begrijpen, dat de intellectueele uitnemendheid van zulk een man op jeugdiger geesten een grooten indruk maakte. Velen van hen, die zijn omgang hebben genoten, mannen thans met grijzende haren en ten deele in aanzienlijke, maatschappelijke posities geplaatst, met name de schrijver dezer regelen, erkennen met dankbaarheid, dat zij aan de leiding en opwekking van den historicus van Britsch-Indië onberekenbaar en onvergetelijk veel verschuldigd zijn.’

Het kan ons niet verwonderen, dat de talentvolle zoon van zulk een vader, door den vader zelf gevormd, op zijn beurt een beroemd man geworden is. John Stuart Mill werd op den 20sten Mei 1806 te Londen geboren, waar zijn vader een aanzieulijke betrekking in het India House bekleedde. Den naam John Stuart ontving hij van het parlementslid Sir John Stuart een vriend zijns vaders. Hij werd op kostschool noch universiteit geplaatst; zijn vader zelf was zijn eerste leermeester. Ter voltooiing zijner opvoeding werd hij later naar Parijs gezonden, waar hij geruimen tijd onder het dak van den beroemden staatshuishoudkundige Jean Baptiste Say doorbracht. Hier had hij gelegenheid de eerste geesten van Frankrijk op letterkundig, wetenschappelijk en politiek gebied te leeren

kennen. In het zuiden van Frankrijk was hij later de gast van Sir Samuel Bentham, broeder van den beroemden wetshervormer, Jeremy Bentham, met wien zijne familie lang op den meest vriendschappelijken voet had verkeerd. Jeremy Bentham, dit zij tusschen twee haakjes gezegd, wist den veelbelovenden jongeling te waardeeren; ondanks zijn jeugdigen leeftijd belastte hij hem met de uitgave van zijn *Rationale of juridical evidence*, een werk, dat in 1827 in het licht verscheen. Gedurende zijn verblijf in Frankrijk legde Mill den grond tot die degelijke kennis der Fransche literatuur en politiek, waarvan men zoo vele sporen in zijne schriften vindt.

Naar Engeland teruggekeerd, ontving ook hij een post bij het India House. Gedurende 35 jaren was hij daar werkzaam en ten slotte, in 1856, klom hij tot dezelfde aanzienlijke betrekking op, die zijn vader gedurende zijne laatste levensjaren had vervuld, tot den post van voorzitter van het *Examiner's Office*. Men wil weten, dat, toen het bestuur over Engelsch Indië in 1858 aan de kroon werd overgedragen, Mill dezen maatregel afkeurde. Lord Stanley bood hem een zetel in den nieuwen Indischen Raad aan, maar hij wees dien wegens gezondsheidsredenen van de hand.

Ondanks zijne ambtsbezigheden vond Mill steeds veel tijd tot studie en literarische werkzaamheid. Reeds vroeg leende hij zijne pen aan den door Bentham gestichten *Westminster Review*, en van 1835 tot 1840 was hij, eerst met W. Molesworth, later geheel alleen, redacteur, ja zelfs eigenaar, van de toen vereenigde *London and Westminster Reviews*. Onder zijn beheer nam dit maandwerk in de rij der Europeesche tijdschriften de eerste plaats in. Als jongeling was hij reeds vaardig in het schrijven van dagbladartikelen; toen na de Fransche omwenteling van 1830 zijn hart geheel van politiek vervuld was, trad hij in de couranten als krachtig advokaat der Parlementshervorming op. Maar de plaats, die hij zich in de geschiedenis der beschaving veroverd heeft, wordt niet uit pennevruchten van korten levensduur en voorbijgaande beteekenis gekend; zijne groote vermaardheid als denker en geleerde berust op enkele omvangrijke werken, van welke ik in de eerste plaats zijne Logica wil noemen.

In 1843 gaf hij zijn *System of Logic, Ratiocinative and Inductive* uit. De editie, die thans voor mij ligt, de zevende, is van het jaar 1868. Vertalingen van dit werk verschenen

er in het Duitsch, in het Fransch, in het Italiaansch, misschien nog in meer Europeesche talen. Het is het schoonste en nuttigste boek over logica, dat ooit geschreven is. Mill heeft hier al zijne voorgangers ver achter zich gelaten. De beste handboeken over logica, die later in de wereld werden gezonden, zijn voor 9/10 reproductie van zijn arbeid. Aan Mill komt de verdienste toe de logica tot een waarlijk vruchtbare en belangwekkende wetenschap te hebben omgeschapen. Hij was de eerste in geheel Europa, die de ouderwetsche, dorre, omslachtige syllogistiek, grootendeels nuttelooze marteling der hersenen, voor zoover zij gemist kan worden, op zijde schoof, om daarentegen aan de inductie, welke tot dusverre door de logici verwaarloosd was, het grootste deel zijner aandacht te wijden. Tot op zijn tijd heette het vrij algemeen, dat niet de inhoud, maar enkel de vorm van ons denken object der logica is. De logica, zoo zeide men, bekreunt zich niet om de waarheid eener conclusie of om de waarheid van hare praemissen; zij vraagt alleen of de conclusie uit de praemissen volgt, of de conclusie juist is, gesteld dat de praemissen juist zijn. Zij heeft met de vormen van het denken te maken en beschouwt dit enkel uit een formeel, niet uit een materieel oogpunt. Het verschil tusschen een bevestigend en een ontkennend oordeel, dat tusschen syllogismen in barbara, darii en celarent, behoort door haar te worden opgemerkt, want een oordeel kan bevestigend of ontkennend, een syllogisme kan van deze of gene soort wezen, welke ook de inhoud moge zijn. Maar aan geheel andere wetenschappen worde het overgelaten te beslissen, of een begrip, een oordeel, eene redeneering al dan niet waarheid geeft. De logica eischt enkel consequentie in ons denken; uit haar oogpunt is ieder begrip, ieder oordeel goed, dat niet eene tegenstrijdigheid in zich sluit; voor haar rechtbank geldt iedere redeneering, waarbij de gevolgtrekking aan de praemissen beantwoordt. Met één woord: de logica is enkel eene formeele, niet eene materieele of objectieve wetenschap.

Maar te recht vroeg Mill: wat baat het stelselmatig te denken, indien wij stelselmatig dwalen? Men hecht aan het juiste denken, maar toch enkel omdat het juiste denken eene voorwaarde tot ontdekking der waarheid is. Wel kunnen wij door bloot toeval, terwijl we aan inconsequentie ons bezondigen, toch ten slotte bij waarheid aanlanden, maar dan is de juiste conclusie niet *onze* waarheid, want wij zijn buiten staat haar te

bewijzen. De logica behoort dus in ruimeren zin te worden opgevat, zij moet als de wetenschap gelden, die den weg der wetenschap beschrijft. Buiten twijfel, het is van belang, dat wij niet struikelen, hetzij onze weg naar het doel moge voeren, al dan niet. Het is dus goed, dat de formeele logica eene borstwering oprichte op het pad van ons denken. Maar hare beoefening kan enkel strekken om ons aan helder denken te gewennen en tegen het verwarde denken te wapenen; zij kan dus slechts een onderdeel dier algemeene wetenschap zijn, welke de ware logica is. Eene volledige logica moet eene volledige wetenschap der methode zijn; zij behoort ons de voorwaarden te doen kennen, van welke het afhangt, of wij zekerheid erlangen, en of wij onze overtuiging rechtvaardigen kunnen. Aan deze leuze getrouw, heeft Mill in het tweede gedeelte van zijn handboek op onovertroffen wijze de methoden der inductieve wetenschappen ontvouwd. Het spreekt van zelf, dat, door zijne ruimer opvatting der logica, zij eene wetenschap geworden is, welke eerst dan met vrucht bestudeerd kan worden, als men practisch reeds eenigszins met de methoden van wetenschappelijk onderzoek bekend is geraakt. Om die reden moet het betreurd worden, dat nog altijd aan de hoogescholen de gewoonte bestaat om in het allereerste studiejaar de lessen over logica te volgen. Wanneer men de langdradige syllogistiek van vroeger dagen vermijden wil, maar nochtans aan studenten van het eerste jaar logica doceeren moet, dan wordt men, hoe ook met het program van Mill ingenomen, licht verlokt, onder de vlag der methodenleer, eene lading oppervlakkige en populaire *Allerlei- Wissenschaft* binnen te smokkelen.

Als een tweeden karaktertrek van Mill's handboek vermelden wij een nieuw inzicht aangaande de verhouding tusschen syllogisme en inductie. In zijne geschiedenis der wijsbegeerte verwijt Hegel aan Baco, dat hij de inductie aan den syllogisme overstelt. De terechtwijzing luidt aldus: ‘Jede Induktion ist auch ein Schlieszen, was auch Aristoteles bekannt war. Aus einer Menge Dinge wird ein Allgemeines abgeleitet: Erster Satz, diese Körper haben diese Eigenschaften; Zweiter, Alle diese Körper gehören zu einer Klasse; also Drittens hat diese Klasse diese Eigenschaften. Das ist vollständiger Schluss.’ Het woord *Schluss* beteekent hier syllogisme. Hegel tracht, op dezelfde wijze als Aristoteles, de inductie aan den syllogisme ondergeschikt te maken. Volgens Aristoteles is dit in-

ductie, ‘dat men den terminus major van den terminus medius bewijst door middel van den terminus minor.’ Aan hen, die het vergeten mochten zijn, wil ik herinneren, dat in een syllogisme het praedicaat der conclusie terminus major heet, daar zoodanig praedicaat meestal verder reikt dan het subject, dat om die zelfde reden terminus minor wordt genoemd; terminus medius is het begrip, dat als schakel fungeert tusschen de twee overige, in de praemissen gescheiden en in de conclusie verbonden begrippen. Ziehier een gewone syllogisme:

Alle menschen zijn sterfelijk,
Jan, Piet en Klaas zijn mensch,
Ergo: Jan, Piet en Klaas zijn sterfelijk.

De terminus major is sterfelijk; de terminus minor: Jan, Piet en Klaas; de terminus medius: mensch.

Indien men nu de terechtwijzing van Hegel en de definitie van Aristoteles ter harte neemt, dan zal men met de drie begrippen: Jan en compagnie, mensch en sterfelijk, den volgenden inductieven syllogisme kunnen construeeren:

Jan, Piet on Klaas zijn sterfelijk,
Jan, Piet en Klaas behooren tot de klasse der menschen,
Ergo: de klasse der menschen is sterfelijk.

Maar de conclussie maakt hier een geweldigen sprong; zij behelst veel meer dan de praemissen; de redeneering is geen sluitrede.

Om althans den schijn van strenge demonstratie te redden, zou het betoog aldus moeten worden ingericht:

Jan, Piet en Klaas zijn sterfelijk,
Jan, Piet en Klaas maken het geheele menschelijk geslacht uit,
Ergo: het geheele menschelijk geslacht is sterfelijk.

Maar zoo wordt enkel de schijn, niet het wezen gered. Want inderdaad is nu alle argumentatie prijs gegeven. De conclusie klinkt als een algemeen oordeel, maar is feitelijk een bijzonder oordeel; het praedicaat wordt niet aan een onbepaald aantal individuen toegekend, aan alle, zij mogen vele of weinige zijn, die zekere eigenschappen, door zekeren naam aangeduid, gemeen hebben, maar enkel aan de drie individuën, die het ook

reeds volgens de eerste praemis bezaten. Het eenige verschil is, dat in de conclusie die drie individuen met een gezelschapsnaam worden aangeduid; overigens is zij een eenvoudige herhaling der praemis. Wij hebben hier dus niet met een syllogisme te maken. Bij een syllogisme is gevolgtrekking, komt een waarlijk nieuwe, een derde stelling voor den dag, door toepassing van een algemeenen regel op een bijzonder geval. Dit blijkt daaruit, dat de conclusie juist kan wezen, terwijl de beide praemissen valsch zijn. Zoo b.v. in den volgenden syllogisme: alle toovenaars zijn Grieken, Aristoteles is een toovenaar, ergo Aristoteles is een Griek. Maar in de redeneering, die hierboven vermeld werd, ontbreekt iedere gevolgtrekking. Wat zich als zoodanig voordoet, is de eerste praemis, in een nieuw kleed gestoken; maar men weet, dat de kleeren den man niet maken, en dat men dezelfde blijft, ook al verwisselt men telkens van rok. Wat als inductieve syllogisme ter markt gebracht, zelfs als volledige, als eenig ware inductie gehuldigd wordt, is noch syllogisme, noch inductie, maar in het geheel geen bewijsmiddel.

Vruchteloos is het inducties tot syllogismen te willen herleiden. Ook de poging, door Whately in het werk gesteld, moet veroordeeld worden. Inductie is volgens hem een syllogisme, waarvan de major verzwegen wordt, ofschoon de conclusie juist aan dien major al hare kracht ontleent. De gedaante onzer inductieve redeneeringen heet bij hem elliptisch; door eens opzettelijk te vermelden al wat in de gauwigheid verzwegen wordt krijgt men een syllogisme in optima forma, gelijk het volgende voorbeeld toonen moet:

> De magneten, die ik wel en die ik niet heb waargenomen, trekken ijzer aan:
> De magneten, die ik wel en die ik niet heb waargenomen, maken te samen alle magneten uit:
> Ergo: alle magneten trekken ijzer aan.

Maar ieder bespeurt, dat wat hier als major wordt opgedischt, reeds de conclusie is, de stelling, waarvan bewijs gevorderd wordt. Ieder bespeurt tevens, dat in dien major de sprong gewaagd wordt, welke aan inductie eigen is, de sprong van waargenomen tot niet waargenomen feiten, het besluit van het bekende tot het onbekende. De gevolgtrekking van een algemeen karakter, de erkenning van een regelmatigheid, op

welke de inductie uitloopt, wordt hier enkel in schijn door syllogistische redeneering gestaafd. Moeten wij het er dus voor houden, dat syllogisme en inductie twee stroomen zijn, wier wateren steeds gescheiden blijven en waarop wij beurtelings varen kunnen, twee geheel afzonderlijke methoden, die ieder hare zelfstandige waarde hebben van welke nu eens de eene, dan weder de andere tot bewijs en ontdekking leidt? Ook deze zienswijze wordt door Mill valsch genoemd. Dit is het nieuwe in zijne beschouwing, dat hij den syllogistischen aan den inductieven betoogtrant ondergeschikt maakt. In kontrast met Hegel en Whately, wier leer ik ontvouwd heb, plaatst Mill zich juist aan de tegenovergestelde pool. Volgens hem steunt iedere algemeene waarheid ten slotte op inductie. Volgens hem kan eene algemeene waarheid nooit het bewijs eener bijzondere stelling zijn. Dit zijn de twee leeringen, welke hij gelijktijdig wil zien vastgehouden. Wij willen ze in de omgekeerde orde behandelen en dus in de eerste plaats onderzoeken, of de major van een syllogisme steeds betoogkracht mist.

Algemeen wordt erkend, dat een syllogisme valsch is, als het besluit meer behelst dan in de praemissen ligt opgesloten. Volgens Mill heet dit met andere woorden, dat de major de conclusie niet bewijzen kan. Wil men den major als bewijs der conclusie doen gelden, dan is de syllogisme eene petitio principii. Wanneer wij b.v. zeggen:

Alle menschen zijn feilbaar,
De paus is een mensch,
Ergo: de paus is feilbaar,

dan is er geen bewijs geleverd, geen gevolg getrokken. Niemand vraagt naar bewijs, als hij het reeds in handen heeft. Slechts dan is het noodig de pauselijke feilbaarheid te betoogen, als er aangaande haar twijfel bestaat. Welnu, die twijfel zal door een syllogisme worden uit den weg geruimd. Ik zal wat onbekend is uit het reeds bekende afleiden. Bekend zij, dat het geheele menschelijk geslacht feilbaar is. Maar hoe kan ik meenen, dat deze algemeene stelling pal staat, en nogtans in twijfel trekken, of de individu des pausen feilbaar is? Major en conclusie getuigen hier van hetzelfde verband en het eenige onderscheid tusschen beiden is, dat dit verband door de conclusie enkel voor een bijzonder geval, door den major voor alle

gevallen wordt uitgesproken. Zoo schijnt het dus, dat de syllogistische vorm, als bewijs voorgedragen, eene verschalking heeten moet.

Mill berust in dien schijn. Hij zegt, dat men de beteekenis der algemeene stelling niet vat, wanneer men haar betoogkracht toekent. De major zelf is volgens hem conclusie, maar conclusie van een algemeen karakter, die als memorandum dient, omdat men zich al de bijzondere feiten, waarop zij berust, niet herinneren kan. Wat is het, vraagt hij, waaruit ik opmaak, dat ik eens sterven zal? Ik weet het niet door rechtstreeksche waarneming, ik weet het derhalve door redeneering, d.i., ik leid het uit andere waargenomen feiten af. Die andere feiten zijn: de dood van uwe en van mijne voorouders. Ik kan daaruit regelrecht tot mijne eigene sterfelijkheid besluiten, zonder den major, de algemeene stelling, te hulp te roepen. Zoo deinst de kat voor vuur terug, na eens haar pootjes gebrand te hebben. Het dier generaliseert niet, het zegt niet tot zich zelf: alle vuur brandt; maar uit het bijzondere feit, dat het zich eens aan vuur gebrand heeft, trekt het het bijzondere besluit, dat het zich thans weder branden zou. Welke is dan de dienst der algemeene waarheden, indien zij niet bewijzen? Het geheugen is niet in staat alle bijzondere feiten behoorlijk gegroepeerd te onthouden; het verstand is dus evenmin bij machte er voor ieder nieuw geval telkens de juiste conclusies uit te trekken. De algemeene stellingen, waarin wij de bijzondere feiten samenvatten, komen aan de zwakheid van het menschelijk geheugen en aan de onmacht van het menschelijk verstand te gemoet. Door de algemeene stellingen is de mensch in staat op een rijk kapitaal van ondervinding te teren. Door haar verheft hij zich boven het dier, kan hij zijne kennis tot schier in het oneindige vermeerderen. Zelve kunnen zij met de aanteekeningen van een notitieboek vergeleken worden.

Strikt noodig is dus de major, de algemeene stelling, niet, als we tot eene conclusie zullen komen. Rechtstreeks kunnen wij uit het bijzondere tot het bijzondere besluiten en doen dat inderdaad telkens. Zoodra er eene schemering van verstand bij het kind aanwezig is, trekt het gevolgen, maar jaren verloopen, voordat het het gebruik der algemeene taal leert. Op dezelfde wijze als de kinderen, concludeeren ook de dieren. Zij kunnen geen algemeene oordeelen vormen, omdat zij de daartoe vereischte teekenen missen. Zelfs volwassenen besluiten telkens van het bijzondere tot het bijzondere, wanneer zij uit hunne

persoonlijke ervaring gevolgen trekken. Zonder algemeene stelling zien we het iemand aan, dat hij valsch is. Onze conclusie berust op vroegeren omgang met individuën, die ook zoo keken of ook zoo lachten, en die we als valsch hebben leeren kennen. Het zou ons moeite kosten in woorden uit te spreken, waarin de valsche blik, waarin de valsche lach bestaat. Onze kennis heeft hier, gelijk ik het vroeger heb uitgedrukt, een anoniem karakter. Wij zijn in dit opzicht enkel praktisch, niet theoretisch gevormd. Vandaar dat we geen rekenschap kunnen geven van ons oordeel en evenmin onze wijsheid aan anderen kunnen overdoen. De ervaring, die we bij vroeger gelegenheden hebben opgedaan, heeft indrukken in onzen geest achtergelaten, en naar deze richten we ons in het bijzondere geval, dat zich thans aan ons voordoet. Onvermijdelijk is de syllogistische vorm geenszins. In den regel bedienen we ons niet van hem. Dikwijls zijn we zelfs buiten staat hem te gebruiken. Maar in menig geval is hij uiterst nuttig. Want als we eene algemeene conclusie hebben opgemaakt, dan behoeven we niet meer de afzonderlijke feiten te onthouden, uit welke zij werd afgeleid. We zouden dat ook niet kunnen. Het is dus een groot geluk, dat we een taal, dat we algemeene formules bezitten; wel kunnen we niets met die formules bewijzen, maar we kunnen ze telkens volgens de behoeften van het oogenblik vertolken.

Er is eene schaduwzijde. De grond tot eene algemeene gevolgtrekking kan oorspronkelijk te zwak zijn geweest, maar toch blijft men uit gewoonte aan haar hangen, vergeet het bewijs nog eens te herzien, redeneert alsof de conclusie onbetwistbaar ware. Zoo nemen wij reeds bij het leeren spreken allerlei vooroordeelen over. Onze troost is dat, als we de taal misten, wij het niet verder dan de dieren zouden brengen. Ook is er een voorbehoedmiddel tegen de dwalingen, welke ons door middel der taal worden ingeprent. Wij bedoelen: de gezonde theorie aangaande den syllogisme. Iedere syllogisme is een cirkelbewijs, als we met den major de conclusie willen staven. Het bewijs der conclusie moet tevens dat van den major zijn. En waar is dat bewijs te zoeken? De ervaring alleen kan het ons bezorgen. Wie deze les onthoudt en in praktijk brengt, loopt zelden gevaar door algemeene stellingen op een valsch spoor te worden geleid. Hij vraagt aan de algemeene stellingen reden van haar bestaan. Hij wil ze bekrachtigd zien. Hij is

een nadenkend wezen, dat telkens vraagt: waarom? Hij bauwt niet na, wat hem door anderen wordt voorgezegd, maar weet zich te verantwoorden, wanneer hij eene algemeene phrase op zijn lippen neemt.

Zoo kan Mill's theorie van den syllogisme dienen om ons tot vrijheid en zelfstandig oordeel op te voeden.

Behalve de reeds genoemde is er nog eene tweede reden, waarom de syllogistische vorm aanbeveling verdient. Als we zonder tusschenkomst van eene algemeene stelling eene bijzondere conclusie trekken, dan loopen we gevaar over feiten henen te glijden, die de bijzondere conclusie omverstooten, en welke ons door de algemeene stelling zouden voor den geest zijn geroepen. In dit opzicht is de syllogisme een kunstgreep om ons te herinneren aan al, wat een besluit voor een concreet geval onwettig kan doen zijn. Het is nuttig zich den geheelen omvang van datgene voor te stellen, wat ons bewijs staven moet, als het iets bewijzen zal. Zoo wapenen we ons tegen lichtvaardigheid bij onze inducties. Zijn de praemissen onvoldoende om eene algemeene gevolgtrekking te schragen, dan kunnen zij evenmin tot steun aan de gevolgtrekking voor een bijzonder geval verstrekken. Mis ik het recht om uit den dood van uwe en mijne voorouders tot de sterfelijkheid van alle menschen te besluiten, dan heb ik evenmin grond om daaruit mijne eigene sterfelijkheid af te leiden. De ervaring, die waarborg voor de juistheid van eene enkele voorspelling is, moet van dien aard zijn, dat zij eene algemeene voorspelling rechtvaardigt. Stel dat mijne inductie voor een bijzonder geval onwettig is; wanneer ik haar tot alle gevallen uitbreid, dan is er groote kans, dat ons feiten voor den geest zullen treden, die de valschheid der inductie overtuigend toonen. Mill geeft het volgende voorbeeld. Als een onderdaan van het Romeinsche rijk, tijdens de regeering van Marcus Aurelius, bij de richting, die de phantasie en de verwachtingen door het leven en het karakter der Antonijnen kregen, had willen besluiten, dat Commodus een rechtvaardig vorst zou zijn, hoe bitter ware hij dan teleurgesteld! Die teleurstelling had hij zich kunnen besparen, door te bedenken, dat, als zijne conclusie gelden zou, dezelfde praemissen deze algemeene conclusie rechtvaardigen moeten: alle Romeinsche keizers zijn goede vorsten. Bij zoodanige generalisatie zouden zeer van pas de namen van Nero en Domitianus hem zijn te binnen geschoten.

Ziedaar de theorie, die door Mill aangaande den syllogisme wordt voorgedragen. Vóór eenige jaren werd zij door Henri Taine verworpen. Volgens dezen scherpzinnigen denker is dit de groote fout van Mill, dat hij zich een verkeerd begrip van bewijs vormt. Mag men Taine gelooven, dan bewijst men een feit door te toonen, dat er eene oorzaak, eene abstracte wet is, welke het feit onvermijdelijk te voorschijn roept. De dood van Jan en compagnie, aldus oordeelt hij, is voor ons geen grond om te concludeeren, dat wij zelve sterven zullen. Alleen dit, dat 's menschen lichaam eene onstandvastige chemische verbinding is, strekt mij tot bewijs, dat mijn leven eenmaal zal worden afgebroken[1].

Ik moet er rond voor uitkomen, dat deze redeneering mij niet overtuigen kan. Ieder oogenblik verandert de groepeering der moleculen. De dood is niet verklaard door op het onstandvastige der chemische verbinding te wijzen. Daarenboven, lang voordat de scheikunde geboren was, wist men, dat de mensch sterven moet. Men wist het door inductie bij bloote optelling. Men wist het op dezelfde wijze als ieder weet, dat vuur brandt, dat brood voedt, dat water naar beneden stroomt. De definitie van bewijzen, die Taine geeft, is onvolledig. Bewijzen is: nieuwe feiten uit bekende feiten afleiden. Die bekende feiten behoeven niet altijd de oorzaak en verklaring der nieuwe te zijn. In ieder geval erkent ook Taine, dat de major: alle menschen zijn sterfelijk, geen betoogkracht heeft. Volgens hem is bewijsmiddel het onderzoek, dat de oorzaak, de abstracte wet aantoont, den sleutel tot verklaring in de hand geeft. Zoo worden wij ook door hem tot de ervaring verwezen en tegen het schermen met algemeene stellingen gewaarschuwd.

Dit is de kern van Mill's leer: de major voegt tittel noch jota aan het bewijs der conclusie toe. Tegen deze uitspraak diene men geldige bezwaren in, als men den roem wil oogsten Mill te hebben wederlegd.

Het spijt mij te moeten erkennen,- dat Mill's leer mij niet onaantastbaar schijnt. Het spijt mij en ontrust mij, daar verschillende denkers van den eersten rang aan die leer hun ze-

1 *Le positivisme Anglais*, bl. 124. ‘On prouvera la mortalité du prince Albert en montrant la cause, qui fait qu'il mourra. Et pourquoi mourra-t-il, sinon parce que le corps humain, étant un composé chimique instable, doit se dissoudre au bout d'un temps; en d'autres termes, parce que la mortalité est jointe à la qualité d'homme? Voilà la cause et voilà la preuve.’

gel hebben gehecht: Sir John Herschell, Dr. Whewell, George Grote, Bain, Bailey, Buckle, enz.

Ik meen, dat Mill's theorie aangaande de functies van den syllogisme zonder uitzondering voor ééne bepaalde soort van syllogismen geldt, voor die, waarvan de minor een analytisch oordeel; eene identische stelling is, eene uitspraak, die niet afzonderlijk gestaafd behoeft te worden.

Zulk een minor ontmoeten wij b.v. in den volgenden syllogisme:

alle menschen zijn sterfelijk,
de paus is een mensch,
ergo: de paus is sterfelijk.

In het denkbeeld: *paus* ligt het denkbeeld *mensch* opgesloten. Men kan den minor niet verwerpen, zonder tot eene *contradictio in terminis* te vervallen. Maar juist om die reden is hier geen gevolgtrekking. Wat zich als conclusie voordoet, is enkel eene onvolledige herhaling van den major, geen nieuwe stelling, geen voortgang van het bekende tot het onbekende.

Er is een erger bezwaar. De conclusie moet, afgezien van hare praemissen, onzeker heeten. Maar welk recht heeft men de sterfelijkheid van het geheele geslacht aan te nemen, zoolang die van een bepaalden individu aan twijfel onderhevig is? Dit is petitio principii, ellendig draaien in een cirkel.

Beide moeilijkheden worden met éénen slag uit den weg geruimd, als men met Mill aanneemt, dat de ware praemisse de zekerheid is, dat onze voorouders overleden zijn. Het besluit, dat de paus zal sterven, is dan inductie voor een concreet geval. Volgens deze theorie is het niet de conclusie van het algemeene tot het bijzondere, maar die van het bijzondere tot het bijzondere, welke den geest vervult. De major is enkel voorbehoedmiddel tegen al te groote vermetelheid bij den inductieven sprong; de syllogisme geen bewijs, maar eene formule om ons te herinneren, dat de waargenomen sterfgevallen den toekomstigen dood des pausen niet staven kunnen, indien zij niet tevens recht geven om den dood van alle menschen te voorspellen, die thans leven of nog geboren zullen worden.

Het kan niet geloochend worden, dat Mill hier met groote schranderheid ééne nuttige zijde van den syllogistischen vorm heeft in het licht gesteld. De vorm onzer redeneeringen is meestal elliptisch. Men zegt b.v.: ‘Pfefferkorn was een schelm,

want hij was een renegaat.' Of wel, men zegt: 'Pfefferkorn was een schelm, want alle renegaten zijn schelmen.' In het eerste geval wordt stilzwijgend ondersteld, dat alle renegaten schelmen zijn. In het tweede geval, dat Pfefferkorn een renegaat was. Soms is het nuttig den verzwegen schakel in de uitgesproken redeneering op te nemen. De syllogistische vorm, dien men dan erlangt, is een middel om over de juistheid van ons besluit te oordeelen; hij roept ons alles voor den geest, wat pal moet staan, indien onze conclusie gelden zal.

Maar dit zelfde voorbeeld kan ons leeren, dat Mill's theorie aangaande het nut van den syllogisme eenzijdig is en dat het besluit van het bijzondere tot het bijzondere volstrekt niet de type van alle redeneering behoeft te wezen.

Gesteld dat het mogelijk ware met onwrikbare psychologische gronden aan te toonen, dat verzaking van den godsdienst, waarin men geboren en opgevoed is, steeds een teeken van laaghartige huichelarij of schaamtelooze baatzucht heeten mag, dan zou de major vast staan, onafhankelijk van de conclusie. Tot staving der conclusie zou men verder niets noodig hebben dan het bewijs van den minor te leveren. En hier zou het niet mogen heeten, dat men onmogelijk verder dan eene algemeene stelling gaan kan, dat, als men eens bij haar is aangeland, er niets meer te concludeeren overschiet, maar de mogelijkheid van gevolgtrekking geheel is uitgeput. Dit alles houdt op waar te zijn, zoodra de minor, gelijk in het genoemde voorbeeld, een synthetisch oordeel is, eene uitspraak, die, zonder dat men met zich zelf in strijd geraakt, geloochend kan worden. Wanneer men namelijk een onafscheidelijk verband tusschen twee feiten heeft ontdekt, dan kan de toepassing der aldus verkregen algemeene waarheid op nieuwe gevallen tot nieuwe conclusies leiden en is de major wel degelijk een middel om uit het bekende tot het onbekende te besluiten.

Niemand wist beter dan Pascal dat men, door een nieuw geval onder het bereik van eene oude, reeds aangenomen stelling te brengen, inderdaad tot zeer verrassende ontdekkingen kan komen. Zijne studie der mathesis had hem dit geleerd. Ook in zijne polemiek tegen de Jezuiten vond hij er bewijzen van. 'C'est ici,' aldus sprak hij de eerwaarde vaders toe, 'une des plus subtiles adresses de votre politique, de séparer dans vos écrits les maximes que vous assemblez dans vos avis.' De minor is eene bloote mededeeling: 'Plusieurs théologiens célèbres

sont d'avis, qu'on peut tuer pour un soufflet reçu.' Maar nu komt de major, die op eene geheel andere bladzijde te lezen staat: 'Tout ce qu'approuvent des auteurs célèbres est probable et sûr en conscience.' De verbinding dier twee stellingen heeft ten gevolge, dat aan de Christenen de dolk in de handen wordt gedrukt.

Het voorbeeld van Pfefferkorn is slecht gekozen, als men toonen wil, dat een syllogisme bewijsmiddel kan zijn. Want het staat niet vast, dat verzaking van den godsdienst der vaderen steeds uit gemeenheid van karakter voortvloeit. Ik wil dus een beter voorbeeld laten volgen, waarin de algemeene stelling boven alle waarheid verheven was, lang voordat men van hare toepassing op het concrete geval kon droomen.

Karakteristieke eigenschappen der ellipse waren reeds door de oude Grieken ontdekt. Keppler bevond, dat de baan, waarin zich Mars beweegt, die karakteristieke eigenschappen heeft. Zijne vonkelnieuwe en onbetwistbare conclusie was, dat de planeet in hare omwenteling eene ellipse beschrijft.

Hier kan men niet zeggen, dat de waarheid van den major van die der conclusie afhangt. Stel dat de zon eens wat grooter of kleiner ware, dan zou de planeet, bij behoud van dezelfde tangentiaalkracht, niet eene elliptische loopbaan volgen. De groote ontdekking van Keppler, de minor, ware in dat geval onmogelijk geweest. Maar de major zou ook dan nog gelden en de eigenschappen der ellipse zouden blijven, wat zij ten eeuwigen dage zullen zijn.

Hier kan men evenmin zeggen, dat de major, zonder schade voor het betoog, kan gemist worden, dat de syllogistische vorm enkel een kunstgreep is om ons te herinneren aan al wat de conclusie zou kunnen omverstooten[1]. De ware evidentie voor de elliptische loopbaan van Mars is niet dat vele lijnen, welke met genoemde baan bepaalde eigenschappen gemeen hebben, ellipsen zijn, maar dat alle lijnen, welke die eigenschappen bezitten, ellipsen *moeten* zijn.

Het punt, waarop het steeds aankomt, is te onthouden, dat

1 'As to the major,' zegt Mill, 'we now fully understand, that the place, which it nominally occupies in our reasonings, properly belongs to the individual facts or observations of which it expresses the general result; *the major itself being no real point of the argument*, but an intermediate haltingplace for the mind, interposed by an artifice of language between the real premises and the conclusion, by way of security.' Dat alles geldt niet van den syllogisme betreffende de ellipsen en Mars.

de conclusie bewijs vereischt. Het is dus de vraag, of de onzekerheid, waardoor zij gedrukt wordt, ooit door een beroep op eene algemeene stelling kan worden weggenomen. Mill ontkent het. ‘The major,’ zegt hij, ‘is een affirmation of the sufficiency of the evidence on which the conclusion rests.’ Dit is de kern zijner theorie, dat de major *altijd* de zoo beschreven rol vervult. Om die reden meent hij, dat de major *nooit* bewijsmiddel wezen kan; immers men mag tot ondersteuning der conclusie geen stelling aanvoeren, welke de waarheid der conclusie in zich sluit.

Ik erken ten volle, dat dit alles voor die syllogismen geldt, in welke de minor eene identische waarheid is, maar welke, juist om die reden, den naam van syllogismen niet verdienen, daar zij eigenlijk slechts twee termen bevatten, terwijl er in den echten syllogisme nooit minder dan drie termen zijn.

Ik erken verder, dat, ook onder de syllogismen, wier minor eene synthetische waarheid is, er vele worden aangetroffen, bij welke de waarheid van den major van die der conclusie afhangt. Ook voor dezen geldt de theorie van Mill: de major mag niet als bewijsmiddel worden gebezigd. Ziehier een voorbeeld. Het zij uit de vertraging van den loop van Encke's komeet gebleken, dat de aether materie is, m.a.w. de eigenschap der inertie bezit. Het zij tevens bewezen, dat de vaste lichamen graviteeren, dat de vloeistoffen graviteeren, dat de lucht graviteert. Indien deze praemissen onvoldoende zijn om tot het graviteeren van den aether te besluiten, dan geven zij evenmin recht tot de algemeene stelling: alle materie graviteert. Twijfel aangaande de bijzondere conclusie kan hier niet door een beroep op de algemeene stelling worden weggenomen.

Maar dit alles is slechts om deze reden waar, dat wij geen verband inzien tusschen gravitatie en inertie. We hebben, naar het schijnt, hier met attributen te maken, welke onafhankelijk van elkander zijn. Konden we toonen, dat gravitatie gevolg van inertie was, dan zou de major: alle materie graviteert, wel degelijk bewijsmiddel zijn.

En daarom beweer ik, dat de theorie van Mill in die gevallen valsch is, waarin niet alleen de minor een synthetisch oordeel, maar tevens de major eene onafhankelijk van de conclusie vaststaande waarheid, eene onbetwistbare wet mag heeten. De theorie van Mill is in die gevallen valsch, waarin uit de onwaarheid der conclusie enkel de onwaarheid van den minor, nooit die van den major volgen zou.

Onbetwistbare algemeene waarheden bezitten wij o.a. op het gebied der mathesis. Twee rechte lijnen sluiten geen ruimte in. Voor een eersten keer tusschen de rails van een spoorweg instaande, kan men zich verbeelden te zien, dat zij op verren afstand, zoowel ter rechter als ter linkerzijde, samenloopen. Het zal ons niet dwingen den major aan een nieuwen toets te onderwerpen. De algemeene stelling staat pal. Wij zeggen: òf de rails zijn geen rechte lijnen, òf het is enkel schijn, dat zij ruimte insluiten.

Onbetwistbare algemeene waarheden bezit men ook in andere wetenschappen. Vóór Franklin waren reeds verschillende eigenschappen der electriciteit bekend. Franklin ontdekte, dat de bliksem electriciteit is. Nu lag de conclusie voor de hand, dat de bliksem de bedoelde eigenschappen bezit.

Bij den opbouw van syllogismen dezer soort is de groote, moeilijke taak een nieuw geval te kiezen, dat onder het bereik der oude algemeene stelling valt. Of het nieuwe geval, de minor, inderdaad onder de oude wet, den major, te huis behoort, is eene quaestie van identiteit, eene materieele vraag, welke natuurlijk zelfstandig moet worden uitgemaakt: Dikwijls wordt zij, zonder behulp van eenige syllogistische formule, door een beroep op waarneembare feiten beslecht; dikwijls is er een tweede sluitreden noodig om te toonen, dat men met een geval te maken heeft, waarin toepasselijkheid van den algemeenen regel bestaat. Maar steeds is het bewijs van den minor eene ontdekte gelijkheid.

Als men voor den major den gepasten minor gekozen heeft, dan is datgene, wat er nog te doen overschiet, kinderwerk. Het komt er dan enkel op aan eene noodzakelijke gevolgtrekking uit te spreken. Bij inductie waagt men een sprong; het is mogelijk mis te springen, al is de grond, waarvan men uitgaat, nog zoo stevig. Maar bij syllogistische redeneering staat men zelden aan gevaar van dwaling bloot. Buiten twijfel, men kan zondigen, door b.v. aan den terminus medius in de twee praemissen eene verschillende beteekenis te hechten. Er wordt dan een sluitreden van vier termen geboren, die natuurlijk alle waarde mist. Ook kan men zich aan de fallacia a dicto secundum quid ad dictum simpliciter schuldig maken. De taal spant strikken aan ons denken. Ook bij syllogistische redeneering zijn er dus klippen, waarop men stranden kan. Maar als de praemissen eens vaststaan, is het toch eene be-

trekkelijk zeer lichte taak de juiste conclusie voor den dag te halen. Inspanning en talent worden er vereischt om voor den major een geschikten minor te kiezen; dit ondervindt de mathematicus bij iedere schrede; maar de toepassing van den major op den minor, het te voorschijn brengen der nieuwe waarheid door verbinding van de tot dusver onverbondene, is een veilig en gemakkelijk werk. Toch wordt er door die toepassing en door die verbinding eene nieuwe waarheid veroverd, en al brengt de syllogisme, wanneer eens de praemissen vaststaan, ons gemakkelijk vooruit, toch is het niet te loochenen, dat hij ons vooruitbrengt.

Wij verwerpen dus de stelling van Mill: ‘The conclusion is not an inference drawn *from* the major, but an inference drawn *according* the major: the real logical antecedent, or premise, being the particular fact from which the general proposition was collected by induction.’ Dit geldt slechts voor vele syllogismen. Aan de betoogkracht van den major kan niet getwijfeld worden, als deze eene strikt bewezen algemeene stelling is, terwijl de minor een nieuw geval vertegenwoordigt, op hetwelk, wegens pas ontdekte identiteit, de major of de oude wet wordt toegepast.

Maar duidelijk is het, dat, als men met syllogismen van deze soort te maken heeft, de sluitreden geen eindbewijs zijn, geen zelfstandige waarde hebben kan. Het is mogelijk, dat de major conclusie van een reeds voorafgaanden syllogisme is. Zoo teruggaande moet men toch, vroeg of laat, bij eene algemeene stelling aanlanden, die zelve geen vrucht van syllogistische redeneering, maar òf inductie, òf oorspronkelijk gegeven van het bewustzijn is. De syllogisme, met welken een keten van syllogismen begint, kan niet zelf aan vroegere syllogismen worden vastgehecht. Eene reeks van demonstraties moet een aanvang hebben, moet ten slotte op een major steunen, die zelf niet door demonstratie verkregen werd.

Toen Mill zijne loopbaan als wijsgeer begon, werd schier algemeen in de scholen der philosofen geleerd, dat de syllogisme eenig bewijsmiddel is. Dit had niet enkel eene bekrompen opvatting van de wetenschap der logica ten gevolge, maar bracht tevens mede, dat de algemeene grondstellingen als onbewijsbaar werden afgeschilderd. Het spreekt van zelf, dat de poorten voor willekeurige en onvruchtbare bespiegeling geopend waren; ieder richtte op zulk eene wijze zijne beginselen in,

dat hij in staat was er zijne conclusies uit af te leiden. Mill bracht in dat alles verandering. Bij velen deed hij de leer ingang vinden, dat de algemeene grondwaarheden, op welk gebied zij ook te huis behooren, inducties zijn, dat alle waarheden, welke geen deducties zijn, aan generalisatie van ondervindingen haar bestaan te danken hebben en door een beroep op ondervindingen gestaafd kunnen worden. De tegenwerping, met welke reeds Leibnitz Locke dacht te verslaan, dat namelijk de axioma's noodzakelijke waarheden zijn, dat ervaring wel leert wat is, maar niet wat wezen moet, werd ook thans door Whewell aangevoerd. Alles hangt hier, zoo luidde Mill's antwoord, van de beteekenis van het woord *noodzakelijk* af. Verstaat men er volkomen zeker en algemeen geldig onder, dan zijn vele waarheden noodzakelijk, wier empirische oorsprong door niemand betwist wordt, b.v. alle water bestaat uit waterstof en zuurstof, alle water bevriest bij een temperatuur van 32°, alle dieren sterven. Bedoelt men met noodzakelijke waarheden identische stellingen, dan kunnen bezwaarlijk de axioma's zoo worden genoemd. Want dezen kan men verwerpen, zonder eene logische inconsequentie te begaan, d.i. zonder hetzelfde in éénen adem te bevestigen en te ontkennen. Wel zijn er identische stellingen, welke men niet betwisten kan, op straffe van met zich zelven in strijd te geraken, b.v. het kleinere kan het grootere niet in zich sluiten; figuren, die elkander dekken, zijn gelijk enz; maar dit zijn enkel woorddefinities, stellingen, door welke twee verschillende namen aan een en hetzelfde feit gegeven worden, beweringen; die niet als uitgangspunt van betoog kunnen dienen en dus ten onrechte met den titel van axioma's worden versierd. De echte axioma's, zoowel de logische en de mathematische als de mechanische, de chemische enz., zijn geen identische oordeelen, maar synthetische waarheden. Verstaat men eindelijk onder noodzakelijke waarheden die, waarvan het tegendeel ondenkbaar is, dan neme men in aanmerking, dat, in dezen laatsten zin, eene waarheid zeer goed te gelijker tijd noodzakelijk en inductief kan wezen. Immers datgene alleen is denkbaar, waarvan de ervaring ons het analogon verschaft. Niemand is in staat zich een geval te verbeelden, dat tegen *alle* ervaring indruist, b.v. dat er een grens der ruimte zou zijn. Ziedaar het kort begrip der argumenten, waarmede Mill, onder bijval van uitnemende denkers, tot verbazing en ergernis evenwel van anderen, den empirischen oor-

sprong van al onze kennis tegenover de advokaten van het aangeborene bepleit. Misschien laat zich iets op zijne beschouwing afdingen, daar hij de overtuiging van de waarheid der axioma's bij ieder onzer enkel als vrucht van individueele ervaring doet gelden. Wellicht heeft hij er te weinig op gelet, dat niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk de toestand der ouders in de kinderen wordt aangeboren. Men kan dit aanvoeren, zonder daarom te betwijfelen, dat de basis van al ons weten inductief is.

In Mill's logica neemt inductie de allervoornaamste plaats in. Natuurlijk, want zij is volgens hem de eenige sleutel tot kennis der wereld. En die zienswijze is volkomen juist. Al weigeren wij op het voorbeeld van Mill alle syllogismen over ééne kam te scheren, toch erkennen wij met hem, dat iedere syllogisme slechts de uitbreiding, de toepassing eener inductieve waarheid is. Maar welk recht heeft men om te induceeren? In Januari hebben wij de boomen steeds bladerloos gezien. In Januari zullen wij de boomen steeds bladerloos vinden. Deze twee stellingen zijn niet aequivalent. Wat helpt ons over de kloof, die ze van elkander scheidt? Zeg niet: het axioma, dat regelmaat de natuur doordringt. Inductie gaat niet uit van dit axioma, maar voert er henen; onmogelijk kan het dus bij alle inductie richtsnoer zijn. Wel moet er regelmaat in de natuur bestaan, zal ooit eenige inductie geldig wezen. Iedere, bijzondere inductie onderstelt regelmaat in eene bijzondere richting. Maar de algemeene regelmaat der natuur bewijst evenmin, dat er in een bepaalde fractie der natuur regelmaat heerscht, als de sterfelijkheid van het geheele menschelijk geslacht die van een zeker menschelijk individu bewijzen kan. Wat dringt ons dan te generaliseeren, indien het niet de oorspronkelijke overtuiging van een wettelijken gang van zaken is? Instinctief, zonder rationeelen grond, verwacht de mensch, verwacht binnen zekere grenzen zelfs het dier, dat de toekomst aan het heden gelijk zal zijn; dat vuur altijd branden, dat brood altijd voeden, dat water altijd dorst lesschen zal. Die verwachting vertoont zich bij gelegenheid der ervaring, maar kan niet uit haar worden afgeleid. Ervaring is, zooals eens gezegd werd, gelijk aan het licht op den achtersteven van het schip, zij werpt haren helderen glans op de golven achterwaarts. Het vermogen der inductie wordt vereischt om vooruit te zien. De wetenschap bestaat uit algemeene stellingen. Dezen nu worden nooit door bloote waarneming ontdekt. Aanschouwing

blijft steeds op bijzondere feiten gericht. Door zijne neiging tot generalisatie, door den sprong van het bekende tot het onbekende, is de mensch niet enkel aanschouwer, maar tevens verklaarder der wereld, stichter der wetenschap. Op dit alles leg ik nadruk, omdat het mij eene noodzakelijke beperking der leer toeschijnt, volgens welke al ons weten *enkel* in ervaring zijn oorsprong vindt.

Pleit ik dus tegen die school van philosofen, als wier laatste eminent hoofd door de geheele beschaafde wereld Mill wordt begroet? Protesteer ik tegen de wijsbegeerte der ervaring? Hier blijkt het, hoe hoog noodig scherpe definitie is. Wetenschap ontstaat niet enkel door ondervinding, maar kan enkel door ondervinding bewezen worden. Dat dit de groote waarheid is, welke er van de vroegere ervaringsphilosophie is overgebleven, heeft Mill wellicht niet duidelijk genoeg in het licht gesteld. Men spreekt over ervaringsphilosophie als over eene oude bekende, maar verzuimt zich rekenschap te geven van hare eigenaardigheid. Alle empiristen hebben dit gemeen, dat zij wat tot het gebied des geestes behoort, zooveel mogelijk uit ervaring en opvoeding trachten af te leiden. Maar zij ontkennen geenszins, dat er een on verklaarbaar overschot is. Ik zou wel eens willen weten, zeide Hume, welken zin het kan hebben te loochenen, dat eigenliefde, wraakgierigheid en seksoneele neiging aangeboren zijn: Ook Locke onthield zich van de avontuurlijke bewering, volgens welke de geest enkel een lijdend wezen, bloot een vergaderbak van indrukken, een passieve spiegel der wereld is. Nergens ontkent hij de werkzaamheid van het intellect en zijne oorspronkelijke vermogens. Leibnitz deed op de theorie van Locke een valsch licht vallen, toen hij, in een strijdschrift tegen hem gericht, het oude adagium der sensualisten aldus aanvulde: nisi intellectus ipse. Alsof Locke's leer zelve niet de stilzwijgende erkenning dier noodwendige restrictie was! Mill zelf heeft er eindelijk herhaalde malen op gewezen, dat er oorspronkelijke, onverklaarbare feiten des geestes zijn, zooals geheugen, verwachting, vermogen om gelijkheid en verschil te bespeuren. Is dit dan kenmerkende eigenschap der ervaringsphilosophie, dat volgens haar de geest zich nergens tot het algemeene en abstracte kan verheffen, zonder daarbij van het bijzondere en concrete uit te gaan? Zeker leert zij dit, maar hare tegenstanders leeren hetzelfde. In zijne beroemde *Philosophy of Discovery* verklaart Whewell nadrukke-

lijk, dat al onze kennis, zelfs die der axioma's, niet zonder ondervinding verkregen wordt. Sommige empirici daarentegen schromen niet de axiomata als denkwetten te beschouwen, in dien zin in onze hersenen voorbereid, dat slechts weinige ervaringen noodig zijn, om bij ons de overtuiging te vestigen, dat iedere verandering tot hare voorwaarde eene voorafgaande verandering heeft, dat overal en altijd twee punten slechts door ééne lijn vereenigd kunnen worden. Wat is dan de thans gewijzigde beteekenis van dien kruistocht tegen de aangeboren begrippen, welke door de voorstanders der ervaringsphilosophie nog telkens op nieuw ondernomen wordt? Het doel is te toonen, dat de eenige *waarborg*, dien men voor de geldigheid van een begrip of voor de juistheid van een oordeel aanvoeren kan, ervaring is. Ziedaar de karakteristieke stelling, die, rijk aan gevolgen, de wereld der denkers heden in twee helften splitst. De neiging bestaat om aan te nemen, dat wat is, geweest is, en wezen zal. Maar die neiging voert dikwijls op het dwaalspoor. Zij heeft de dressuur der ervaring van noode. Alleen de ervaring kan ons leeren in welke richting uniformiteit bestaat. Alleen het getuigenis der ervaring is in staat eene algemeene stelling te bevestigen. ‘Geenszins,’ antwoorden de tegenstanders der empirische philosophie. ‘Wat gij leert aangaande alle stellingen geldt slechts van sommige. Buiten twijfel, eene stelling gelijk deze: alle materie is zwaar, kan enkel door een beroep op feiten gestaafd worden. Dit is eene empirische waarheid. Maar er zijn sommige stellingen, voor welke wij een hoogeren waarborg bezitten, nam. denknoodwendigheid.’ Zoo opent de tegenstander der empirische wijsbegeerte een poort, door welke vooroordeelen kunnen binnensluipen. Mill heeft een groot deel van zijn leven besteed om die poort dicht te metselen. Hij heeft aangetoond, dat, wat we al of niet kunnen denken, voor een goed deel van onze opvoeding afhangt, en dat het toppunt van willekeur is, zich op wetenschappelijk gebied van een subjectieven maatstaf te bedienen. Hij heeft verder getoond, dat universeele denknoodwendigheid vrucht van universeele ervaring is, en dat de eerste dus enkel het gezag kan bezitten, hetwelk zij aan de laatste vooraf ontleend heeft. Zoo is de eigenaardigheid van Mill's empirisme en van ieder empirisme het groote beginsel, volgens hetwelk ervaring eenig mogelijk criterium van waarheid is.

Op dat beginsel heeft Baco, de stichter der moderne ervaringsphilosophie, zijn stelsel van inductieve logica gebouwd. Het was eene eerste proeve, welke groote deugden, maar ook groote gebreken had. Aan Mill komt de eer toe, beter dan iemand vóór hem, die deugden en die gebreken beiden te hebben aangewezen. Tevens is hij er in geslaagd op denzelfden grondslag een tweede en veel beter stelsel van inductieve logica te stichten.

In de oudheid meende men, dat inductie bij bloote optelling, wanneer er geen enkel voorbeeld tegen haar pleitte, volkomen gewettigd was. Men kende geen zuiverder toetssteen van uniformiteit. Het was de inductie, welke den koning van Siam wegens ingebeeld bedrog in toorn deed ontsteken, toen een onvoorzichtige Europeaan het waagde hem van rivieren te vertellen, die soms ophielden vloeibaar te zijn en een vasten vorm aannamen, zoodat men met wagens en paarden er over henen kon rijden. Baco begreep, dat zoodanige inductie slechts mera palpatio, rondtasten in den blinde, was. Duidelijk zag hij in, dat 's menschen kennis verre van precies moet zijn, zoolang de waarneming zich slechts tot die gevallen uitstrekt, welke de natuur hem vrijwillig aanbiedt. Daarom wekte hij de onderzoekers op hunne passieve houding tegenover de natuur te verlaten en niet af te wachten of zij wellicht feiten voor oogen stelt, die de eene of andere inductie omverstooten. Eerst dan, meende hij, is men bevoegd de *instantias contrarias* te loochenen, wanneer men de natuur door goed gekozen experimenten ondervraagd en haar zoo de belijdenis afgeperst heeft, dat zij niet bestaan. Hij bracht met andere woorden de proefondervindelijke methode in zwang. Ziedaar volgens Mill zijne groote verdienste.

Daarmede gingen echter fouten gepaard, welke de nuttigheid zijner logica aanmerkelijk temperden. Ten onrechte meende Baco, dat de ware weg slechts dan bewandeld wordt, als men tot de meest algemeene stellingen het allerlaatst opklimt. Hij meende, dat men schrede voor schrede op de ladder der waarheid omhoog moet stijgen, van het concrete tot stellingen, die slechts weinig feiten bedekken, van deze tot eenigszins meer algemeene stellingen en zoo behoedzaam verder, zonder ooit een enkelen tred over te springen. Deductie, welke een zoo gewichtige rol op het gebied der wetenschap speelt, wordt dan geheel buitengesloten en aan alle geesten wordt dezelfde ge-

leidelijke weg afgebakend, zoodat Baco zich zelfs diets kon maken, de methode te hebben aangewezen, volgens welke een alledaagsch verstand met gelijke snelheid als een groot genie bij ontdekking van nieuwe waarheden vooruit kan komen. Zijne tweede fout was, dat hij pluraliteit van oorzaken niet in rekening bracht. De zekerheid der resultaten, die men volgens de door hem aanbevolen methode verkrijgt, wordt namelijk gedrukt door het feit, dat menig verschijnsel: dood, gezondheid, hitte, beweging enz., hier van deze, ginds van gene oorzaak afhangt. Als eene werking steeds door dezelfde oorzaak voortgebracht wordt, dan mag men, tot opsporing dier oorzaak, den regel van eliminatie toepassen, volgens welken iedere omstandigheid, die, bij behoud van het effect, gemist kan worden, niet de oorzaak is. Maar al zijn er ongezonde kinderen van gezonde ouders, daaruit volgt geenszins, dat de ongezondheid der ouders niet dikwijls oorzaak van den ziekelijken toestand der kinderen is. Want eene slechte gezondheid is een dier feiten, welke op verschillende wijzen kunnen worden te voorschijn geroepen.

De grootste grief evenwel, die men tegen Baco kan indienen en welke nochtans het eerst door Mill geformuleerd is geworden, is deze, dat hij niet heeft bespeurd, dat de inductieve logica enkel dan van dienst kan zijn, wanneer er wetten van opvolging, niet wanneer er wetten, volgens welke feiten gepaard gaan, moeten bewezen worden.

Niet alle wetten, die men aanneemt, zijn van denzelfden aard. Er zijn wetten van gelijkheid, vaste quantitatieve verhoudingen, b.v. 2 + 2 = 4, 3 + 1 = 4. Telkens hebben wij aanleiding om aan voorwerpen eene nieuwe groepeering te geven. Telkens bespeuren wij, dat het getal der voorwerpen daarbij geen verandering ondergaat, dat vier steenen vier steenen blijven, zij mogen op ééne rij geplaatst of in afdeelingen gesplitst worden. Nooit ondervinden wij het tegendeel. Vandaar dat het instinkt, hetwelk tot generalisatie drijft, zich hier in al zijne kracht doet gelden. Hetzelfde mag van elk dier axiomas worden gezegd, op welke de mathematische wetenschap berust. ‘Dingen, die aan hetzelfde ding gelijk zijn, zijn aan elkander gelijk.’ Niet altijd ziet men kans grootheden rechtstreeks op elkander af te meten. Nu verklaart het axioma, dat de uitkomst van rechtstreeksche meting gelijk is aan die van meting door middel van een derde ding. Een kind, dat met drie gelijke blok-

jes hout speelt, ondervindt dit talrijke malen in één uur. ‘Twee punten kunnen slechts door ééne rechte lijn verbonden worden.’ Als we met gesloten oogen, in onze verbeelding, dit axioma toetsen, dan vinden wij het bevestigd. Bij intuitie ziet men in, dat het zoo *moet* zijn. Maar dat *moeten* wijst enkel op de grenzen van ons denkvermogen. We kunnen, hoe sterk onze phantasie ook moge zijn, ons niet een geval voorstellen, dat tegen *alle* ervaring indruist.

In de tweede plaats worden er wetten aangenomen, volgens welke zekere verschijnselen steeds samengaan: alle raven zijn zwart, insekten brengen hun jongen niet levend ter wereld. Maar door uitbreiding van ervaring wordt hier de oorspronkelijke goedgeloovigheid dikwijls getemperd. De ondervinding dwingt tot behoedzaamheid in het generaliseeren, want zij leert dat er witte raven bestaan en dat er sommige insekten zijn, die haar jongen wel levend ter wereld brengen. Daarenboven toont nader onderzoek, dat menige regelmatigheid in het samengaan van eigenschappen van causaliteit afhangt en dus niet een zelfstandige wet van coëxistentie heeten mag. Alleen de redelijke mensch is een sprekend wezen, maar niemand zal rede en spraak als wederzijds onafhankelijke attributen beschouwen; men zal gissen, dat de mensch door zijn spraak in het bezit der rede of door zijne rede in het bezit der spraak is, of wel dat redeen spraak beiden gevolgen zijn van eene gemeenschappelijke oorzaak, functies van eene zekere ontwikkeling der hersenen. Verder dient te worden opgemerkt, dat het samengaan der karakteristieke eigenschappen van een soort in ieder exemplaar dier soort niet als eene wet, maar als eene definitie, als regel voor het gebruik van een naam, behoort te worden voorgesteld. Als men zegt dat ijzer een bepaald specifiek gewicht en een bepaald atoomgewicht bezit, dan beduidt dat niet, dat die twee attributen in de geheele natuur verbonden zijn, maar enkel dat de naam van ijzer slechts daar te pas komt, waar zij beiden worden aangetroffen. Slechts dan kan er van eene eigenlijke wet van coëxistentie sprake zijn, wanneer twee of meer eigenschappen, welke voor geen afleiding uit andere vatbaar zijn, hand aan hand gaan. Stel dat het wollig haar en de zwarte huid van den neger zoodanige attributen zijn. Om hun geregeld samengaan te staven, is er geen middel buiten inductio per enumerationem simplicem op de ruimst mogelijke schaal; men moet door een beroep op feiten toonen, dat de vereeniging geldt voor

alle tijden, voor alle plaatsen, dat zij door de geheele natuur bevestigd wordt; onze waarneming moet zoo veelzijdig zijn, dat we met een gerust geweten durven zeggen: uitzonderingen bestaan er niet, want anders zouden wij ze hebben opgespoord.

Bij het bewijs van zoodanige wetten kan de logica ons geen richtsnoer aan de hand geven. De juistheid onzer inducties kan hier niet aan een algemeen beginsel getoetst worden. Geheel anders is het, wanneer we wetten van opvolging te staven hebben. Wij vergelijken b.v. verschillende gevallen, waarin dezelfde gebeurtenis telkens onder nieuwe omstandigheden plaats grijpt. Wij concludeeren, dat de omstandigheden, welke, zonder vernietiging van het effect, ontbreken kunnen, geen deel der oorzaak zijn. Wij concludeeren tevens, dat de omstandigheden, die niet wegvallen kunnen of het effect verdwijnt tevens, oorzaak of deel der oorzaak van het effect zijn. Wat nu ligt er in deze conclusies opgesloten? Dit, dat de gebeurtenis werkelijk een effect is, of, om het in andere woorden uit te drukken, dat zij aan vaste voorwaarden gebonden is. De groote onderstelling, welke aan al onze causaalinducties ten grondslag ligt, is, dat iedere gebeurtenis hare onvermijdelijke antecedenten heeft. Wij richten ons naar deze onderstelling, wanneer wij door eliminatie te midden van den kring der antecedenten die trachten op te sporen, van welke het verschijnsel afhangt. Als de natuur niet uit eigen beweging die verscheidenheid van gevallen aanbiedt, welke wij tot ons doel, de eliminatie der overtollige antecedenten, noodig hebben, dan maken wij, zoo mogelijk, nieuwe gevallen en persen aan de natuur door experimenten hare geheimen af. Bij dat alles is de wet der causaliteit onze groote praemisse en zijn onze inductiemethoden slechts de deductieve toepassingen dier wet. Men lette b.v. op de zoogenaamde methode van verschil.

Hier worden twee gevallen vergeleken, welke alle omstandigheden op ééne na gemeen hebben. In het geval, waarin die ééne omstandigheid afwezig is, grijpt zeker feit niet, in het geval, waarin zij aanwezig is, grijpt dat feit wel plaats. Stond nu de wet der causaliteit niet reeds vast, dan zouden we geen recht hebben tot een regel van opvolging tusschen die ééne omstandigheid en het feit te besluiten. Wij zouden eerst die opvolging door de geheele natuur moeten bevestigd vinden, voordat we haar als regel zouden mogen aannemen.

Waarop berust dan de wet der causaliteit zelve? Zij is òf een

aangeboren waarheid òf *inductio per enumerationem simplicem*. Als men met Mill den laatsten term van dit dilemma aanvaardt, zoo doet zich een schijnbaar bezwaar voor. Hoe kan de juistheid der strenge methode van causaalinductie afhangen van een resultaat, door den zwaksten, den bedriegelijksten vorm van inductie verkregen?

Wie dit bezwaar te berde brengt, maakt zich aan de *fallacia a dicto secundum quid ad dictum simpliciter* schuldig. De inductie bij eenvoudige optelling is slechts in *vele*, niet in *alle* gevallen eene gebrekkige bewijsvoering.

Dat bij bloemen purperkleur en de afwezigheid van liefelijke geur gepaard gaan, weten wij door inductie bij eenvoudige optelling. Maar wij weten het niet zoo ter dege, of wij zijn bereid de mogelijkheid van uitzonderingen te erkennen. Verhaalt ons evenwel sir John de Mandeville, een Normandiër uit de 14de eeuw, van Afrikaansche vrouwen met edelgesteenten in hare oogkassen, die door haar blik een man plotseling dooden kunnen, van negerstammen, die het hoofd onder den schouder dragen, van Aethiopiërs met één voet, maar die dan ook zoo groot is, dat hij zijn gelukkigen bezitter den dienst van een parasol bewijst, dan antwoorden wij zonder aarzeling: onmogelijk. De ervaring leert in welke richtingen wij eenvormigheid in de natuur verwachten mogen. Zoo b.v. in lichaamsbouw.

Inductie bij eenvoudige optelling is in vele gevallen een stevige vorm van bewijs, waaraan niets ontbreekt. Door haar weten wij, dat vuur brandt, dat water naar beneden stroomt, enz. De meest universeele waarheden, de axioma's van geometrie en arithmetica, zijn voor geen ander bewijs vatbaar. Nogtans twijfelt niemand aan hare juistheid. Ook de algemeenheid van de wet van oorzaak en gevolg is eene stelling, welke men aan inductie bij bloote optelling te danken heeft Van nature verwacht de mensch, dat wat eens geschied is zich herhalen zal, dat wat nu is, overal is. Instinktief rekent hij op regelmaat. Maar de uitkomst haalt dikwijls een streep door zijne rekening. Door de ervaring wordt zijne verwachting steeds meer met de werkelijkheid in overeenstemming gebracht. Spoedig ontdekt hij, dat er geen uniformiteit in *ieder* opzicht bestaat, dat de kleur der paarden verschilt, dat niet iedere nacht dezelfde droomen, dat niet ieder voorjaar dezelfde temperatuur oplevert. Maar nu eens hier, dan weer ginds ondervindt hij, dat gelijke omstandigheden gelijke gebeurtenissen ten gevolge hebben. Bij

iedere ademhaling vindt hij dien regel voor een bijzonder geval bekrachtigd. Op steeds ruimer schaal wordt zij door de feiten gestaafd. Schijnbare uitzonderingen boeien zijne aandacht, omdat zij in strijd met zijne verwachting zijn, en ziet, bij scherper toezien blijken zij den regel te bevestigen. Zoo wordt de oorspronkelijke neiging tot inductie door de ervaring in het juiste kanaal geleid. Steeds vaster schiet de overtuiging bij hem wortel, dat iedere gebeurtenis hare vaste voorwaarden heeft en dat, zoodra deze vervuld zijn, de gebeurtenis zelve plaats grijpt. Zoo erlangt hij een beginsel, waaraan hij voortaan al zijne inducties betreffende opvolging van feiten toetsen kan, het groote beginsel der causaliteit.

Iedere gebeurtenis hangt van bepaalde voorwaarden af. Als het vriest of dooit, dan is er een oorzaak voor dat vriezen, voor dat dooien. Mogen we eveneens zeggen: iedere eigenschap hangt van bepaalde voorwaarden af? Buiten twijfel, de afgeleide eigenschappen zijn aan wetten gebonden: als de lengte van het darmkanaal van een dier gevolg is van het voedsel, dat de soort geniet, zoo bezit een dier een langer of korter darmkanaal krachtens eene wet niet van coëxistentie, maar van successie. Maar worden ook de grondeigenschappen door wetten beheerscht en kunnen zij, ten deele althans, door opsporing dier wetten, onder het bereik der menschelijke willekeur worden gebracht? Baco dacht het en vermoedde op dien grond, dat de kunst om goud te maken eens zou worden uitgevonden. Het komt er op aan, aldus redeneerde hij, de oorzaak van iedere eigenschap van het goud uit te vorschen; door bijeenvoeging der verschillende oorzaken kan men dan het kostbare metaal verkrijgen. De man, die dit recept schreef, was geen phantast, geen middeleeuwsch alchimist, maar in menig opzicht een bezonnen denker van den nieuwen tijd. Om hem recht te doen wedervaren, vergelijke men hem eens met zijn beroemden Italiaanschen tijdgenoot Giordano Bruno. Deze streeft nog naar eene oplossing van het wereldraadsel; hij richt zijne aandacht op het universum in zijn geheel. Baco wekt tot onderzoek der afzonderlijke natuurverschijnselen, tot détailstudie op. Kontrast tusschen beider methode is daarvan het gevolg. Bij Bruno heerscht de bespiegeling: uit begrippen en abstracties, als waren zij realiteiten, spint hij zijn betoog. Baco volgt de ervaring: hij bouwt de wetenschap uit feiten en betrekkingen tusschen feiten op, hij wil haar aan de welvaart van ons geslacht dienstbaar maken.

Liebig heeft er op gewezen, dat de weg der ervaring reeds vóór hem met vrucht bewandeld was. Maar Baco's verdienste was het, dat hij die methode, tot dusverre enkel praktijk, in theorie deed kennen. Treffende opmerkingen, lichtstralen, aphorismen, met een prachtig kleed omhangen, karakteriseeren haar in zijne veelgelezen schriften. Hij bracht afkeer van ijdele en spitsvondige scholastiek, onafhankelijkheid van onderzoek, hooge waardeering van het menschelijk geluk, eerbied voor de feiten in zwang. Daardoor neemt hij in de geschiedenis der wetenschappen eene plaats in. Te recht wordt de empirische manier van philosopheeren aan zijn naam vastgeknoopt. Empirie, het spreekt van zelf, beteekent hier meer dan bloot waarnemen, hooren, proeven, ruiken; zij richt zich op het algemeene, op het vinden van wetten, van regelmatigheden. Tot de empirie behoort dus de inductie. Baco prijst de inductie, maar begrijpt dat inductie bij bloote optelling dikwijls een slechte bewijsvorm is, eene methode, welke geen zekerheid geeft. Hij stelt er wetenschappelijke inductie, causaalinductie voor in de plaats, inductie, welke door vergelijking en eliminatie de feiten aanwijst, die volgens een regel en niet maar toevallig verbonden zijn. Om hier tot goede resultaten te komen, is het noodig met een onbeneveld oog tegenover de werkelijkheid te staan, niet voor hersenschimmen neer te knielen. Met ijver dringt Baco op omverwerping van alle idolen aan; zelf intusschen grijpt hij naar een nevelbeeld, en ineent de godin te omvatten. Hij steunt op de door niets gerechtvaardigde onderstelling dat, gelijk iedere gebeurtenis hare vaste antecedenten, zoo iedere eigenschap eene onvermijdelijk met haar gepaard gaande eigenschap bezit. Naast de algemeene wet van successie neemt hij eene algemeene wet van coëxistentie aan. Hij denkt vernuftige kunstgrepen uit om toevallig en noodwendig verbonden eigenschappen te onderscheiden. Binnen de landpalen der inductieve logica trok hij problemen, welke daarbuiten te huis behooren. Wetten van coëxistentie kunnen enkel ieder afzonderlijk door een beroep op de geheele natuur gestaafd worden, door de opmerking dat zij gelden in alle tijden, op alle plaatsen, onder alle omstandigheden. Gelijk de axioma's, zoo zijn ook de inducties aangaande het bloot samengaan van verschijnselen op zich zelve staande beweringen, welke niet onder ééne ruimere waarheid kunnen worden saamgevat en elkander dus niet steunen kunnen. Met de inducties aangaande opvolging

van verschijnselen is het beter gesteld. De reeds ontdekte regelmatigheden van successie helpen ons om nieuwe te bekrachtigen, ook al kunnen de laatste niet uit de eerste worden afgeleid. Immers die reeds ontdekte regelmatigheden zijn een waarborg van de wet van algemeene causaliteit. Hier alleen kan dus de inductieve logica ons van dienst wezen. Wij kunnen wel bij opvolging van gebeurtenissen, maar niet bij het bloot gepaard gaan van eigenschappen eene algemeene wet noemen, die uitdrukt, waarin de regelmaat der natuur bestaat. Mill is de eerste, die dat alles in het heldere daglicht gesteld, die de ware verhouding tusschen de causaalwet en de methoden van causaalinductie aangetoond heeft. Indien de inductieve logica in de handen van haren stichter tot weinig resultaten heeft gevoerd, zoo moet dit daaraan worden toegeschreven, dat zich de noodzakelijkheid van een verschil van methode bij de verschillende soorten van inducties niet aan hem heeft opgedaan.

Sommigen twijfelen aan de bruikbaarheid van Mill's methoden van causaalinductie. Zoo b.v. Dr. L'Ange Huet. Wat toch, vraagt hij, is er noodig om b.v. de eerste methode, die der veranderde omstandigheden, toe te passen? Twee of meer gevallen van een verschijnsel, die slechts ééne omstandigheid gemeen hebben. ‘Maar wij kunnen gerustelijk stellen,’ aldus luidt zijne bedenking, ‘dat zulke gevallen niet bestaan.’

Die opmerking zou, meen ik, slechts dan doel treffen, wanneer we iemand, die wild vreemd in de wereld is en nog niets door ervaring had geleerd, de bedoelde methode als bewijsmiddel in de hand wilden stoppen.

Zulk een persoon zou, ook al nam hij de causaalwet aan, zich niet volgens die methode laten overtuigen, dat kinine een geneesmiddel tegen de koorts is. Hij zou aldus kunnen redeneeren: wel is in zeer verschillende gevallen op het gebruik van kinine genezing gevolgd, maar ik heb geen waarborg, dat in al die gevallen het slikken van den bitteren drank het eenige gemeenschappelijke antecedent is geweest; misschien was er tevens telkens een schip de linie gepasseerd, of was de patiënt met zijn linker been uit bed gestapt, of had hij op zijn laatsten koortsdag twintigmaal zijn neus gewreven; misschien moet binnen de kring van zulke antecedenten de oorzaak der genezing worden gezocht.

Om de methode met vrucht in toepassing te brengen, moest men reeds weten, dat zulke feiten met ziekte en gezondheid

niets uit te staan hebben. Steeds is het noodig, wil men tot het onbekende komen, gebruik te maken van wat reeds bekend is. Het was eene valsche bewering van Cartesius, dat, als we aangaande eenig punt zekerheid erlangen willen, we beginnen moeten met aan alles te twijfelen, met alle uitkomsten der ervaring te wantrouwen. Onmogelijk is het eenige inductie te bewijzen, indien we niet van de hypothese mogen uitgaan, dat de juistheid van sommige inducties reeds boven allen twijfel verheven is. Want de toetssteen van een zwakker inductie kan slechts een steviger inductie zijn. ‘Het gezonde menschenverstand, zegt Mill, geeft het middel aan de hand ons van de steviger inductie als van een criterium te bedienen; de logica kan niet anders doen dan ons daarbij een gids zijn.’

Intusschen is het volkomen waar, dat de methode der veranderde omstandigheden slechts dan betoogkracht heeft, wanneer de eliminatie volledig is. We moeten de zekerheid hebben, dat de gevallen, waarin we een verschijnsel bestudeeren, slechts ééne omstandigheid gemeen hebben, die met het verschijnsel in verband *kan* staan. Vandaar dat de genoemde methode slechts zelden bruikbaar is. Gelukkig zijn er andere, vruchtbaarder methoden. En wat men niet door ééne afzonderlijke methode bereiken kan, dat levert dikwijls verbinding van methoden op. Toch is zelfs die verbinding geen almachtig middel, waarmede men, bij den tegenwoordigen toestand der kennis, de oorzaak van iedere werking en de werking van iedere oorzaak toonen kan. Dit spreekt van zelf.

Wat niet zoo voor de hand ligt en zelfs tot groote schade der wetenschap, door tal van hare beoefenaars wordt over het hoofd gezien, is dat er wetten van samengestelde verschijnselen zijn, welke niet inductief, maar enkel deductief kunnen worden opgespoord. Als de werkingen van verschillende oorzaken tot één homogeen geheel samenvloeien, dan is het onmogelijk door eliminatie het aandeel van iedere oorzaak uit te vorschen. Stel dat twee beweegkrachten op een lichaam werken; in het resulteerende verschijnsel zijn de effecten dier krachten niet te onderscheiden en de vraag kan dus niet te berde worden gebracht, welk effect aan de eene, welk aan de andere oorzaak moet worden vastgeknoopt. Het kan zelfs den schijn hebben, alsof er niets gewerkt wordt, daar het lichaam, wanneer even groote krachten in juist tegengestelde richtingen

haren invloed doen gelden, natuurlijk onbewogen blijft. De methoden van causaalinductie laten hier in den steek, daar men het effect niet in zijne bestanddeelen kan ontleden. Nu zegt men het samengestelde verschijnsel voorloopig vaarwel, en richt zijn aandacht op eenvoudiger verschijnselen, op de werkingen der afzonderlijke oorzaken. Na volgens de gewone methoden van inductie de wetten dier afzonderlijke oorzaken te hebben vastgesteld, berekent men welk resultaat die oorzaken verbonden moeten opleveren. Vervolgens toetst men de zoo verkregen uitkomst aan het samengesteld verschijnsel zelf. Ziedaar de deductieve methode, welke volgens Mill op het gebied der geestelijke wetenschappen onze voorname toevlucht behoort te zijn. Zij moet overal worden toegepast, waar de ingewikkelde feiten voor geen ontleding vatbaar zijn of de mogelijkheid van proefneming is buitengesloten. Baco wilde enkel van inductie hooren: deductie werd door hem in den ban gedaan. Dat kon goed wezen voor zijn tijd, toen de fundamenten der meeste wetenschappen nog onstevig waren en men placht te deduceeren, waar geïnduceerd moest worden. Uit overijld vastgestelde en willekeurig aangenomen praemissen leidde men conclusies af, die men vervolgens verzuimde aan de werkelijkheid te toetsen. Geen wonder, dat men op die wijze enkel den pas markeerde. Maar indien de beginselen, die men bij zijne deductie op den voorgrond stelt, zelve langs den echt wetenschappelijken weg, d.i. door juiste inductie verkregen zijn, kan de deductieve methode tot heerlijke ontdekkingen leiden. Met haar behulp is men er in geslaagd de theorie der projectielen te ontdekken, de oorzaken der planetenbewegingen aan te wijzen, de verklaring van menige ondergeschikte wet te geven. Vooral thans behoort met kracht tot de beoefening der deductieve methode te worden opgewekt. De wetenschappen der natuur hebben een omvang bereikt, waarbij het onmogelijk wordt alles te onthouden en alles te overzien, indien men de tallooze feiten niet uit groote algemeene wetten afleiden kan. Indien daarentegen de geestelijke studiën nog altijd in een achterlijken toestand verkeeren, dan moet dit hoofdzakelijk daaraan worden toegeschreven, dat men pleegt te induceeren, waar gededuceerd moet worden. Men richt zijne aandacht op de saamgestelde feiten, die zich aan de onmiddellijke waarneming voordoen, en tracht, door vergelijking van gevallen, de oorzaken of de gevolgen dier feiten op te sporen. Zoo

leert men de wetten van het politieke, sociale en zedelijke leven niet kennen, want publieke veiligheid, nationale voorspoed, volkszedelijkheid zijn feiten, op welke de meest verschillende en soms strijdige oorzaken haren invloed uitoefenen. Dergelijke ingewikkelde feiten kunnen slechts dan begrepen worden, als het onderzoek aanvangt met de wetten der eenvoudigste feiten, met de kennis van 's menschen vermogens en begeerten, om vervolgens op te sporen wat er uit samenwerking dier wetten, uit harmonie en botsing van belangen en hartstochten voortvloeien moet. Aan de ontvouwing van deze denkbeelden, aan de toelichting van de methode der geestelijke wetenschappen heeft Mill de schoonste en leerzaamste bladzijden gewijd, welke ooit over dit onderwerp geschreven werden.

Mill is de eerste, die de taak van Baco, de stichting eener inductieve logica, in haren geheelen omvang weder heeft opgevat. Daarom achtte ik mij verplicht een parallel tusschen beiden te trekken. Volgende eeuwen zullen Mill's naam in éénen adem met dien van Baco noemen en tevens met dien van Aristoteles, stichter en voltooier der syllogistiek. Want van hem dagteekent eene geheel nieuwe periode in de geschiedenis der logica. Natuurlijk is het nieuwe aanzien, dat die wetenschap onder zijne handen verkregen heeft, niet geheel zijn eigen werk. Terwijl men in de scholen der wijsgeeren zich enkel met de syllogistiek bezig hield, werden door Sir John Herschel de hoofdbeginselen der inductieve methoden vastgesteld. Aan Whewell is Mill het verschuldigd, dat hij een zoo uitmuntend hoofdstuk over classificatie schrijven kon; in zijne opvatting van causaal verband vindt men de denkbeelden van Hume terug. Maar dit wil enkel zeggen, dat de tijd rijp was om dat prachtige stelsel van inductieve en deductieve logica te stichten, waardoor Mill zijn naam vereeuwigd heeft.

Weinige jaren na de verschijning zijner logica gaf Mill zijne Beginselen van Staathuishoudkunde uit. Ik ben volstrekt niet op de hoogte om over dit werk een zelfstandig oordeel te vellen. De deskundigen beweren, dat hij ook op dit gebied zich weder *facile princeps* onder zijne tijdgenooten betoonde. Maar hier was de weg meer gebaand, waren door de vereenigde pogingen van

mannen als Adam Smith, Ricardo, Bentham, Rae, Babbage, de groote beginselen reeds vastgesteld. Aan Mill wordt de roem toegekend, dat hij de productie aan den arbeider, niet den arbeider aan de productie heeft ondergeschikt gemaakt. Zijn werk schijnt in ieder opzicht een praktische beteekenis te hebben. De groote denkbeelden van Ricardo, welke enkel in abstracto waren uitgesproken en tot veel misverstand hadden aanleiding gegeven, werden door Mill met de feiten des dagelijkschen levens in verband gebracht en zoo toegelicht. Zal de gewone lezer Ricardo begrijpen, dan moet hij hem uit Mill leeren kennen. In enkele opzichten daarenboven is Mill meer dan Ricardo's tolk. Volgens Cairnes is dit b.v. een geheel nieuw inzicht van Mill, dat de arbeidende klassen een beter toestand te gemoet gaan. Tot op zijne dagen gold het als het onvermijdelijk lot dier klassen steeds op hetzelfde schrale levensdeel te blijven teren. De redeneering, waarmede men deze droevige conclusie staafde, was de volgende. Zoodra het loon door tijdelijke omstandigheden boven dat minimum stijgt, hetwelk de arbeiders tot levensonderhoud strikt noodig hebben, groeit door voortplanting hun aantal dermate aan, dat weldra de markt met arbeiders overvoerd en zoo het loon weder tot zijn minimum teruggedrongen wordt. Aan de kracht van het populatiebeginsel laat Mill alle recht wedervaren; ook ontkent hij niet de juistheid der redeneering, maar hare praemissen vult hij aan door de opmerking, dat het niet een physisch, maar een moreel minimum van loon is, waartoe de arbeider verwezen wordt. Zelfs de slechtst betaalde arbeider ontvangt nog iets meer dan bepaald noodig is om het leven te rekken; iedere klasse maakt aanspraak op een zekere weelde, zonder welke zij niet bestaan, ten minste zich niet vermenigvuldigen wil; naarmate de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der volksmassa's toeneemt, zullen de eischen, die zij aan het leven stellen, grooter, de behoeften, die zij bevredigd willen zien, talrijker worden, en bij gevolg zal de toestand der arbeidende klassen, naarmate het menschelijk geslacht vooruitgaat, steeds aangenamer worden.

Ter loops zeide ik reeds, dat Mill's oorspronkelijkheid in andere gedeelten der wijsbegeerte niet zoo sterk als bij zijn behandeling der logica uitkomt. ‘De tijd, zoo schreef hij zelf eens, dat groote en vruchtbare nieuwe waarheden door de bloote kracht van het genie, zonder voorafgaande langdurige studie en

ophooping van kundigheden, konden worden ontdekt, is voor goed verstreken. De meest oorspronkelijke denkers zijn thans diegenen, die het grondigst weten, wat hun voorgangers hebben gedacht. Iedere nieuwe steen van het gebouw moet thans op vele andere geplaatst worden; men moet dus lang klimmen om werkzaam deel aan den arbeid te kunnen nemen. De gelukkige gedachten zijn reeds alle gevonden. Nieuwe richtingen buiten de bestaande op het gebied der philosophie, andere dan idealisme, materialisme, scepticisme, eeuwenheugende stelsels, zijn er niet meer.' Het verwijt kan niet op Mill worden toegepast, dat hij in gebreke blijft zich bij zijne voorgangers aan te sluiten. Ruiterlijk erkent hij steeds wat hij hun verschuldigd is. Zoo breed meet hij het telkens uit, dat de lezer, die niet geheel op de hoogte is, gevaar loopt hem te laag te stellen.

Slechts weinig ruimte schiet mij over om de plaats aan te wijzen, die door Mill op het gebied van zedeleer, zielkunde, metaphysica en politiek werd ingenomen.

Als zedeleeraar was hij discipel van Bentham, den utilitarianist, gelijk hij als psycholoog discipel van zijn vader, scherpzinnig ontleder van zielstoestanden, mag heeten. In beide opzichten wordt hij gevonnisd door velen, die hem valsch verstaan. De wetenschap van het geestelijk leven is een gebied, waarop ieder stemgerechtigd meent te zijn. 'Hier heerscht geen terminologie, welke den onbevoegden eerbied inboezemt en stilzwijgen oplegt; gemoed, plicht, geweten, deugd zijn wachtwoorden der groote schare, en vandaar dat ieder, ook zonder voorafgaande studie, op hoogen toon over de zoo aangeduide zaken medespreekt. Daarenboven vallen de feiten, op welke de deskundige zich hier beroept, binnen den horizont der ondervinding van een kind; de onderwerpen, aan welke hij zijne aandacht wijdt, zijn gevoelens, die we aantreffen in eigen borst, handelingen, die we zelven hebben verricht.' Geen wonder dus dat de moraal in den slechten zin des woords een populair vak is, een terrein, hetwelk de ernstige denker niet betreden kan, zonder zich aan het gevaar van misverstand en veroordeeling te zien blootgesteld. Het utilitarianisme staat in een kwaad gerucht, omdat men niet vat, wat het wil. Door een klank misleid, meent men dat het plicht en deugd op zijde schuift om den geest enkel op genot te richten. Intusschen moest men, zelfs bij die verkeerde opvatting, bedenken, dat er

verschillende soorten van genietingen, lagere en hoogere zijn, dat een klucht, die ons een schaterlach ontwringt, minder zaligheid verschaft dan de aanschouwing van een schoon landschap, waarbij wellicht een wolk van melancholie over onze ziel henenglijdt, en dat dit laatste kunstgenot weder in het niet zinkt, wanneer men het vergelijkt met de weelde, die het hart vervult, als men er in slaagt een grievend leed te keeren, dat een dierbaar hoofd bedreigt. Wat noopt, vraagt Mill te recht, als er van menschelijk geluk sprake is, allereerst te denken aan beestachtigen lust? Beter is het een onbevredigd poëet dan een verzadigd zwijn te zijn. Maar het utilitarianisme is er ver van af te leeren, dat de maatstaf van het goede het welzijn van den handelenden persoon zelf is. Het verheven ideaal, dat dit stelsel ons voor oogen plaatst, is het grootst mogelijk geluk der wereld. Ook dit geeft weder tot misverstand aanleiding. Men vat het zoo op, alsof de bruidegom, wanneer hij aan zijne bruid een kus op de lippen drukt, daarbij vermeerdering van de massa geluk, welke er in deze wereld bestaat, beoogen moet. Maar het utilitarianisme leert niet, dat het geluk der wereld de eenige *drijfveer* tot zedelijk handelen is. Het leert eenvoudig, dat het geluk der wereld eenige *maatstaf* der zedelijkheid van 's menschen handelingen is. Het onderscheid tusschen *drijfveer* tot en *maatstaf* van zedelijkheid is klaar als de dag. Immers het gebeurt niet zelden, dat iemand, door goede bedoelingen geleid, eene onzedelijke daad verricht. Men zal Louis Saint geen booswicht noemen, omdat hij, in dagen toen verdraagzaamheid zonde scheen, ketters vervolgde. Over zijne handelwijze zullen wij den staf breken, zonder evenwel er hem een verwijt van te maken, dat hij niet bespeurde, dat wat ieder voor goed hield, inderdaad slecht was. ‘De drijfveer tot een daad heeft niets te maken met hare zedelijkheid, maar veel met de waarde van den agens.’ Dit is het abc der moraal.

Het geluk der wereld is volgens Mill standaard van goed en kwaad. Ten onrechte meent men, dat daarmede de gewone plichten worden op zijde geschoven. Zij blijven gelden, maar als logische deducties uit het hoofdbeginsel. Het universeele welzijn zou zeker allerminst behartigd worden, indien ieder zelfstandig beoordeelen moest op welke wijze het behartigd wordt. In het publiek belang moet er door de maatschappij een stel van bijzondere plichten worden voorgeschreven, waaraan men

zich in de praktijk te houden heeft. Maar wat baat dan het hoofdbeginsel? Zoowel uit een praktisch, als uit een theoretisch oogpunt mag het onmisbaar heeten. Uit een praktisch oogpunt, want hoe zullen wij, zonder hoogste beginsel, als de secundaire beginselen ons op tegengestelde wegen lokken, als vriendschap en ambt ons strijdige eischen stellen, aan onze weifeling betreffende wat gedaan moet worden, een einde maken? Uit een theoretisch oogpunt, want hoe zullen wij, zonder hoogste beginsel, eenheid en samenhang brengen in onze zedeleer? Wie het hoofdbeginsel verwerpt, maakt het zich onmogelijk eenig netelig vraagstuk van praktischen aard op afdoende wijze te beslechten. Hij snijdt zich tevens de gelegenheid af eene zedeleer te ontvouwen, welke op den naam van wetenschap aanspraak kan maken.

Mill leert, dat iedere nuttige klasse van daden zedelijk verdient te heeten, en dat wij dus, indien wij weten willen, welke klassen van daden zedelijk zijn, de ervaring hebben te raadplegen, daar deze ons leert, welke klassen van daden nuttig zijn. De tegenstander beweert, dat iedere zedelijke klasse van daden nuttig is, en dat wij dus, indien wij weten willen, welke klassen van daden in den echten zin des woords nuttig zijn, onderzoeken moeten, welke klassen van daden zedelijk zijn. Maar hoe zullen wij dan bepalen, welke klassen van daden zedelijk zijn? Zal het geweten onze maatstaf zijn? Maar het geweten spoort aan tot wat als plicht *geldt*. Het openbaart niet wat plicht *is*. Het drukt enkel zijn zegel op de traditioneele zedewet. Het kan geen beginsel van vooruitgang wezen. Daarenboven schrijft het niet overal hetzelfde voor. In een ruwe maatschappij is wraak een plicht en wordt men door wroeging gekweld, als men verzuimt de aangedane beleediging in bloed uit te wisschen. Maar in een meer beschaafde maatschappij behoeft er geen smet te rusten op hem, die nalaat zijn eigen rechter te zijn; er zijn hier andere en sterker machten dan wraakoefening, die de boozen weerhouden ons te krenken. Het publiek belang verbiedt hier zelfs, dat de straf van de beleedigde partij uitga. De kerk treedt hier op om bloedwraak als misdaad te brandmerken. Zoo werd, reeds vóór de prediking van het utilitarianisme, de menschheid door besef van wat noodig en nuttig is bij het uitschrijven der zedewet bestierd. Mill wil ons niet op onbetreden wegen lokken, maar eischt alleen, dat de mondige mensch met open oogen het richtsnoer

zal volgen, waardoor hij zich in de dagen zijner kindschheid meer of minder blindelings liet leiden. Natuurlijk zal men daarbij winnen, want de kans van dwaling neemt af, als wij met helder besef op het doel lossturen.

Ofschoon, gelijk Bentham, advokaat eener rationeele zedelijkheid, staat Mill boven dien meester door zijne beschouwing der menschelijke natuur. Het denkbeeld, dat Bentham zich van den mensch vormde, was zeer eenvoudig, maar onvolledig. Hij meende, dat er geen andere motieven zijn, die op onze handelingen invloed uitoefenen, dan zelfzucht, sympathie en antipathie. Mill daarentegen wijst er met nadruk op, hoe de mensch voor een idee leven en sterven kan, hoe eergevoel, drang naar volmaking, besef van eigen waardigheid de sleutel tot vele zijner daden zijn. Ten onrechtè wordt aan zijne theorie miskenning van het plichtgevoel ten laste gelegd. Toch begrijpen we die beschuldiging. Mill tracht het plichtgevoel te ontleden, uit zijne factoren te verklaren: wie zoodanige taak onderneemt, verschijnt aan velen in een ongunstig licht; de groote schare beeldt zich steeds in, dat een gevoel ontleden en het weggoochelen eenerlei is. Zegt de wijsgeer b.v.: het geweten *wortelt* in egoïsme en sympathie; dan verstaat menigeen dat glad verkeerd en schuift er de volgende stelling voor in de plaats: het geweten *is* egoïsme en sympathie. Dus loochent ge het geweten! roept men den armen wijsgeer verontwaardigd toe; dus ontkent ge, dat de rechter in ons binnenste onvoorwaardelijke plichtsbetrachting eischt? Wellicht tracht de wijsgeer dan te toonen, dat het einde aan het begin, dat het product aan zijne factoren ongelijk kan wezen; dat een gevoel van zijn oorspronkelijk object kan worden losgescheurd om op iets anders te worden overgebracht; dat op dezelfde wijze als de gierigaard een slaaf van zijn geld, zoo de brave een slaaf van zijn plicht wordt; dat de laatste, ook al denkt hij niet aan het nadeel, dat onwaarheid hem of anderen berokkenen kan, zich nogtans bezwaard gevoelt, als hij zich door de macht der omstandigheden een logen heeft laten ontwringen, maar dat zoo ook de eerste, al was hij vast besloten nooit een penning van zijn schat te verteren, zich van wanhoop de haren zal uitrukken, wanneer hem zijn spaarpot is ontroofd. Maar door zulk eene redeneering stijgt de weerzin van hem, die het gevoel van verplichting onverklaarbaar en ongeschikt voor analyse acht, eerst ten top. Men gruwt er van, dat de liefde tot deugd om haar zelve en

de gehechtheid aan het geld als zoodanig op dezelfde wijze zouden ontstaan. Men bestrijdt den tegenstander met argumenten, die niemand elders gelden laat. ‘Uwe theorie is onzedelijk,’ roept men toe. Het antwoord luidt: ‘Op wetenschappelijk gebied vraagt men enkel naar waar en valsch: gij ontduikt den strijd door een ongepaste aanklacht; wederleg mij, zoo gij kunt.’ Of wel, men zegt: ‘Uwe theorie stelt heilige deugd en zondige verslaafdheid op ééne lijn.’ Het antwoord luidt: ‘Hoe zou men over den physioloog oordeelen, die beweerde, dat, daar een pestbuil op dezelfde wijze als het gezonde lichaam groeit, alle groei ziekte is?’

Op metaphysisch terrein nam Mill eene in veler oogen onhoudbare stelling in. Gelijk Berkeley loochende hij het zelfstandig bestaan der stof. De materie is naar zijn inzien *enkel* geestelijk phaenomenon. Verdediging van dit idealisme is keering en inslag van zijn laatste groote werk, zijn beroemd pleidooi tegen Hamilton. Maar de hoofdtrekken er van kan men reeds in zijn eerste groote werk, in zijne Logica, ontdekken. Om den inhoud van Mill's idealisme te vatten, moet men weten wat er thans tegenover staat. Er is niemand, die den betrekkelijken aard onzer kennis doorziet, of hij gaat blijmoedig een goed eind weegs met Mill mede, maar voor de laatste schreden op het pad deinst men terug, beducht in den afgrond van het nihilisme neer te tuimelen. Mill kent geen gevaar en stapt onbeschroomd verder. Een lichaam is volgens hem niets anders dan eene reeks van bewustzijnstoestanden, welke door eene vaste wet verbonden zijn. De leer, die gewoonlijk wordt voorgedragen, is minder stout; men bepaalt er zich toe het realisme van vroeger dagen, de theorie van Locke en Cartesius, te verwerpen; men erkent niet te weten wat de materie op zich zelve is, daar geen menschenhand den sluier van gewaarwordingen oplichten kan, waarin zij ons verschijnt; maar men plaatst zich enkel kritisch, niet negatief tegenover de materie, men loochent niet dat de materie als onkenbare oorzaak van zinnelijke gewaarwordingen bestaat.

Ziedaar het standpunt, dat door eene groote schare van denkers, o.a. door Huxley en Helmholtz, wordt ingenomen. Een stuk marmer, aldus redeneeren zij, heet rood, rond, hard enz. Maar de roodheid van het marmer is een toestand van het bewustzijn, waarvan we ons zelfs niet voorstellen kunnen, hoe hij in het marmer zou bestaan. Stel dat het marmer bleef wat

het is, maar dat òf het bedrag der ethertrillingen òf de natuur van het netvlies eene verandering onderging, dan zou het marmer niet rood, maar anders gekleurd schijnen. Sommige menschen zijn wat men blind voor kleuren noemt, zij kunnen de eene kleur niet van de andere onderscheiden Een zoodanig persoon zou het stuk marmer groen kunnen noemen, en dat met hetzelfde recht als waarmede het door ons voor rood wordt verklaard. Daar nu het marmer op zich zelf niet te gelijker tijd rood en groen kan zijn, zoo bewijst dit, dat de eigenschap der roodheid enkel in ons bewustzijn en niet in het marmer bestaat. Op dergelijke manier kan men gemakkelijk inzien, dat de zichtbare rondheid en de voelbare hardheid van het marmer enkel in het bewustzijn worden aangetroffen. Indien de oppervlakte der cornea den cilindervorm had, zoo zouden we een geheel ander begrip van een rond lichaam hebben dan thans het geval is; indien de kracht onzer spieren honderdmaal grooter ware, dan zou het marmer ons even zacht toeschijnen als thans een balletje wittebrood. Ook uitgebreidheid mogen we niet op rekening van het marmer zelf plaatsen; alles wat we van die eigenschap weten is een toestand van het bewustzijn. Wat uitgebreidheid heet, is bewustzijn van een verhouding tusschen twee of meer aandoeningen van tastgevoel of gezicht. Het is volstrekt onbegrijpelijk, dat uitgebreidheid onafhankelijk van zoodanig bewustzijn als het onze zou bestaan. Wat ook het marmer op zich zelf moge zijn, alles wat wij er van weten kunnen is onder den vorm van een bundel bewustzijnstoestanden. ‘Ziedaar, zegt Huxley, het idealisme, de leer volgens welke, wat het universum zelf ook moge zijn, onze kennis er van zich tot een schilderij beperkt, die het bewustzijn voor ons plaatst. Misschien gelijkt de schilderij, ofschoon ik niet begrijp hoe dit mogelijk zou zijn; misschien heeft zij niet meer overeenkomst met hare oorzaak dan eene van Bach's fugen met den persoon die haar speelt, of dan een dichtstuk met den mond en de lippen van den man die het voordraagt. Het is voor al de praktische doeleinden van het menschelijke leven genoeg dat ons vertrouwen in de voorstellingen van het bewustzijn door de uitkomst gerechtvaardigd wordt, en dat zij ons in staat stellen met een vasten tred door de wereld te wandelen’[1]. Geheel op dezelfde wijze oordeelt Helmholtz[2].

1 T.H. Huxley: *Lay Sermons*, bl. 329.
2 Zie o.a.: *Handbuch der Optik*, bl. 443

Mill gaat verder. Hij neemt niet aan, dat de door eene vaste wet verbonden gewaarwordingen van gezicht, gehoor, gevoel enz., welke wij met den naam *marmer* aanduiden, een metaphysisch substraat, eene uitwendige oorzaak hebben. Hij acht de erkenning er van bloote willekeur. En wel om twee redenen. Ziehier de eerste. Stel dat er zoodanig substraat een tijd lang bestond, maar dat het vervolgens vernietigd werd, terwijl onze gewaarwordingen steeds in dezelfde orde plaats bleven grijpen; zouden wij het substraat missen? Zouden we bespeuren, dat het in den afgrond van het niets was weggezonken? Zouden we niet met evenveel recht als thans aannemen, dat het nog bestond? Toch zou ons geloof dan iederen grond missen. En dien mist het ook nu. In de tweede plaats: men zegt, dat de groep zinnelijke gewaarwordingen, die -wij marmer noemen, een effect in ons bewustzijn is, door een onbekend en onkenbaar iets buiten ons bewustzijn te voorschijn geroepen. Maar welke evidentie hebben wij voor het bestaan van *causae efficientes*? Ervaring toont ons nergens voortbrengende kracht. Wij ontdekken enkel wetten van opvolging, gelijktijdigheid en gelijkheid.

Theoretisch verliezen wij volgens Mill niets bij zijne leer. De realiteit der dingen wordt niet geloochend; er wordt slechts ontkend, dat zij elders wonen dan in het bewustzijn. Wij kunnen het sprankgebruik behouden, want gelijk vroeger maken wij onderscheid tusschen werkelijke dingen en phantasiebeelden, d.i. tusschen dingen, welke in onze gemeenschappelijke wereld te huis behooren, en de hersenschimmen van een enkel individu. Evenmin verliezen wij ons richtsnoer voor de praktijk. We weten dat, als we de gezichtsgewaarwording van water hebben, het niet geraden is in eene zekere richting te ver vooruit te gaan, daar we dan de gewaarwordingen van koude, vochtigheid, wegzinken en stikken zullen hebben. Ziedaar eene les der ondervinding, die gelden blijft, ook al schuilt er geen werkelijkheid achter de wereld onzer zinnelijke gewaarwordingen en al maken we de leuze van Berkeley tot de onze: het *esse* der stoffelijke voorwerpen is enkel *percipi*. Een ontoegankelijk universum daarentegen, waarvan ons universum het symbool is, mag een vijfde wiel aan den wagen, eene overtollige en dus verwerpelijke hypothese heeten. 's Menschen actueele gewaarwordingen zijn niet de teekenen van iets, dat geen gewaarwording is, maar teekenen van andere, gelijktijdig mogelijke gewaarwordingen.

Hier doet zich een psychologisch probleem voor. Hoe is de mensch er toe gekomen om mogelijke gewaarwordingen in dingen om te scheppen, welke buiten en zonder het subject bestaan? Mill verklaart zich de zaak op de volgende manier.

Onze mogelijke gewaarwordingen vormen bundels. De geur, de kleur, de smaak, de zichtbare vorm en grootte, de voelbare vorm en grootte van den citroen behooren bij elkaar. Nu eens is het de eene, dan weder de andere gewaarwording uit die groep, welke ons de oogenblikkelijke mogelijkheid der overige aankondigt. Zoo kunnen onze oogen ons zeggen, dat er een citroen op tafel ligt. Maar gevoel en reuk kunnen dat ook. Men kan water herkennen door er de hand in te steken. Maar eveneens door het te proeven of het te zien.

Verder hebben die bundels eene zekere permanentie, welke aan de actueele gewaarwordingen niet eigen is. De laatsten zijn vluchtig, komen en gaan. Maar de bundels zijn alle meer of minder duurzaam. Thans zie ik de schilderij niet, welke in mijn huiskamer hangt. Maar ik zou haar kunnen zien en zou haar werkelijk zien, indien ik op de daartoe vereischte plaats aanwezig ware en de noodige hoeveelheid licht in mijne oogen viel. De mogelijkheid van gewaarwording is onafgebroken. Het hangt slechts van de vervulling van bepaalde voorwaarden af die mogelijkheid ieder oogenblik werkelijkheid te doen zijn. Vandaar dat als ik mij de wereld voorstel, zooals zij op eenig oogenblik bestaat, ik al de indrukken medereken, van welke ervaring mij geleerd heeft, dat ik ze juist nu, onder eenige denkbare omstandigheid, ontvangen zou, en tevens een onbepaald aantal andere indrukken, van welke ik weet, dat zij mogelijk zijn, schoon hunne voorwaarden mij onbekend zijn.

Eindelijk bespeuren wij, dat de bundels van mogelijke gewaarwordingen soms veranderingen ondergaan en dat die veranderingen in de meeste gevallen niet van ons bewustzijn, niet van onze tegenwoordigheid of afwezigheid afhangen, maar meer of min regelmatig elkander opvolgen. Hetzij wij waken of slapen, het vuur gaat uit, en dit maakt een einde aan eene bijzondere mogelijkheid van warmte en licht. Hetzij wij er al dan niet bij zijn, het koren wordt rijp en brengt eene nieuwe mogelijkheid van voedsel voort. Zoo gaan dus de groepen van mogelijke gewaarwordingen hun eigen gang, zonder zich te bekreunen om onze werkelijke gewaarwordingen.

Neem nu nog in aanmerking, dat de werkelijke gewaarwor-

dingen niet enkel vluchtig, maar meestal tevens van luttel belang zijn. De groepen van gewaarwordingen, die we ieder oogenblik hebben *kunnen*, zijn daarentegen van hooger gewicht. Alles trekt onze aandacht tot die groepen. Vandaar dat we bezwaarlijk een indruk erlangen, zonder hem terstond tot zijn groep terug te brengen, en als we niet weten, in welke groep hij te huis behoort, dan weten we ten minste, dat er een groep is, in welke hij te huis behoort: m.a.w. de indruk bewijst, dat hier en nu een aantal van mogelijke indrukken voorhanden is, zonder welke hij niet zou zijn ontstaan. Alles noopt ons de groepen aan de actueele gewaarwordingen over te stellen. De oogenblikkelijke mogelijkheid eener bepaalde groep wordt niet altijd door dezelfde feitelijke gewaarwording aangeduid. De groep heeft eene permanentie, welke de feitelijke gewaarwording niet bezit. De groep ondergaat veranderingen, op welke de feitelijke gewaarwordingen meestal geen invloed uitoefenen.

Is het dus niet zeer natuurlijk, dat de mensch aan de groepen afzonderlijk denkt, ze in zijne voorstelling van de werkelijke gewaarwordingen losmaakt? Niet zeer natuurlijk, dat hij aan de groepen eigen namen geeft: boom, mensch, enz.? Op zich zelve zijn de groepen niets, maar er behoort nadenken toe dit in te zien. Het elliptisch denken, dat de gewone sleur is, ziet het onmisbaar correlaat der groepen, haar subject, voorbij en kent aan de groepen zelfstandig aanzijn toe. Vervolgens worden de gehypostaseerde mogelijke gewaarwordingen als krachten of oorzaken beschouwd, welke actueele gewaarwordingen te voorschijn roepen. De menschheid is hier in den strik geloopen, dien zelfs Aristoteles niet te ontwijken wist: zij heeft het potentieele, dat op zich zelf nul is, tot een ding gemaakt, dat het actueele voortbrengt en als zijne verklaring gelden moet.

Ziedaar Mill's theorie. Men bestrijdt haar op tweeërlei wijze. Herbert Spencer zegt: wat de materie op zich zelve is, weet ik niet, maar dat zij buiten en zonder ons bestaat, weet ik wel, want het tegendeel laat zich niet denken! Mill antwoordt: ik ben een sprekend voorbeeld der onjuistheid uwer stelling; daarenboven mag denknoodwendigheid nooit als bewijs worden opgedischt. Er is nog eene tweede objectie, welke reeds door Reid tegen Berkeley werd ingediend, toen hij schreef: ‘Bisschop Berkeley bedacht zeker niet, dat wij enkel door middel van de stoffelijke wereld met denkende wezens gemeenschap

oefenen of kennis van hun bestaan erlangen. Beroof ons van de stoffelijke wereld en gij berooft ons tevens van onze familie, onze vrienden, ons vaderland, ieder menschelijk wezen; gij ontrukt ons ieder voorwerp van liefde en achting, gij laat ons met ons zelve alleen staan.' Zoo trachtte O'Hanlon het idealisme van Mill te weerleggen door op de consequenties te wijzen, waarvan dit stelsel naar zijne meening zwanger gaat. De overtuiging, volgens welke er eene oorzaak der stoffelijke verschijnselen buiten ons bestaat, acht hij noodig om het denkbeeld van het bestaan des naasten te rechtvaardigen. Mill daarentegen oordeelt dat het hem gelukt is, zonder behulp van die hypothese, de conclusie te staven, volgens welke er gevoelige wezens buiten ons zijn. Mijn bestek is niet ruim genoeg om de redeneering mee te deelen, waarvan hij zich tot dat doel bedient. Ik moet den lezer verzoeken de argumentatie zelf in Mill's werk over Hamilton na te slaan. Ook heb ik geen ruimte om thans een eigen oordeel over Mill's idealisme uit te spreken. Alleen wil ik opmerken, dat men zich de bestrijding van dit stelsel zeer gemakkelijk maakt, wanneer men enkel op zijne lastige gevolgen wijst.

Over Mill's verhouding tot het positivisme een enkel woord. Aan de uiteenzetting van Comte's systeem heeft hij een keurig boek gewijd. Buiten Littré heeft wellicht niemand meer dan Mill bijgedragen om den grooten Franschen denker aan Europa bekend te maken. Maar hij wist zich steeds volkomen vrij te houden van dien zweem van dogmatische bekrompenheid, welke Comte en zijne volgelingen binnen zekere grenzen geen open quaesties dulden doet. Ook week hij van Comte in zeer gewichtige punten af, zoo b.v. in zijne opvatting van wijsbegeerte, in zijn oordeel over logica en psychologie, in zijn denkbeeld over de bruikbaarheid van het causaliteitsbeginsel. Comte's idealen voor de praktijk des levens acht hij zonder waarde. Hij ontzegt hem het recht te meenen, dat de wetenschap der maatschappij door hem op hechte grondslagen gevestigd is. Toch is het overdrijving, wanneer Fawcett beweert, dat Mill enkel in die stellingen met Comte overeenstemt, welke niet van Comte zelf zijn. Buiten twijfel is Comte's philosophie ten deele een vrucht van den tijd, de gemeenschappelijke erfenis der denkers van zijn eeuw. Dit geldt vooral van het grondbeginsel, waarop het geheele stelsel rust, en dat Mill aldus omschrijft: 'Wij kennen enkel verschijnselen en onze kennis der verschijnselen

is relatief, niet absoluut. Alle werking is een raadsel, wij weten van geen enkel feit, hoe het wordt voortgebracht, wij weten alleen in welke verhoudingen van opvolging en gelijkheid de feiten onderling staan. Die verhoudingen zijn constant, zij zijn steeds dezelfde onder dezelfde omstandigheden. Wetten noemt men de constante verhoudingen van gelijkheid en opvolging, welke de verschijnselen aan elkander schakelen. De wetten der verschijnselen zijn het eenige, wat ons aangaande hen bekend is. Hun eigenlijke natuur, hun laatste oorzaken, doeleinden en werkende krachten, liggen buiten het bereik van ons kenvermogen.' Dit alles werd door Hume, Bentham en James Mill geleerd. Het fundament van het positivisme is dus niet door Comte gelegd. Maar de zoogenaamde wet der drie denkwijzen, aan welke Mill zijn zegel hecht, is buiten kijf Comte's eigendom. En door zijne prachtige historische toelichting dier wet, heeft hij zich naar Mill's oordeel een blijvend monument gesticht. Daarenboven hecht Mill groote, zoowel theoretische als praktische, waarde aan Comte's classificatie der wetenschappen. Allerminst zou Mill er toe vervallen zijn om, gelijk Whewell gedaan heeft, Comte een *shallow pretender* te noemen. Ondanks zijne talrijke en soms belachelijke afdwalingen vereerde hij Comte als een der grootste genieën, die het menschelijk geslacht ooit heeft opgeleverd. Het voorbeeld van Mill staaft den regel, volgens welken denkers van den eersten rang milde en rechtvaardige censoren zijn. Hun geest is te actief, te scheppend om zich bij voorkeur met dwalingen bezig te houden; zij weten hun voordeel te doen met iedere waarheid, die zij op hun weg ontmoeten.

Tot dusverre sprak ik van geschriften, uit - welke men Mill's stelsel van wijsbegeerte kennen leert. Dezen dwingen achting af, maar een boekje, dat ons den auteur tevens liefhebben doet, is zijn *On Liberty*. Ziedaar een juweeltje, waardoor Mill tot de karaktervorming, allereerst van het jonge Engeland, maar vervolgens van het geheele moderne Europa, heeft bijgedragen. Het is eene krachtige opwekking tot zelfstandigheid, een overtuigend pleidooi tegen de tirannie der gewoonte en vóór de libertas philosophandi. Nooit is het recht der minderheden zoo flink gestaafd. Nooit is zoo duidelijk aangewezen, dat de waarheid, ja zelfs de uitgemaakte waarheid, er belang bij heeft bestreden te worden, daar zij, onweersproken, een dood dogma wordt. Nooit is zoo klaar getoond, dat er niet de minste kans

op ontdekking en invoering van een beteren levensregel bestaat, wanneer iedere afwijking als excentriek gehekeld wordt. Ik heb dikwijls hooren zeggen, dat Mill in zijne geschriften geheel Engelschman is. Inderdaad zwijgt hij over vele zaken, waarover men op het vaste land rondborstig zijne meening zegt. Ultramontanen en atheïsten, openbaringsgeloovigen en rationalisten kunnen schier met hetzelfde genot zijne Logica lezen. Hij vermijdt het noodeloos ergernis te geven. Twee voorbeelden zullen duidelijk maken wat ik bedoel. De major van een syllogisme, zegt hij, heeft geen betoogkracht, behalve wanneer de major eene geopenbaarde waarheid of een positieve wet is, daar ons uitgangspunt in die gevallen niet het bijzonder feit, maar de algemeene stelling is. Volgens Hume strijdt het wonder met de ervaring, immers met de causaliteitswet, maar Mill protesteert tegen deze bewering, zeggende, dat de geloovige God als oorzaak van het wonder noemt. Ziedaar eene poging om het wonder te redden, door welke Mill in tegenspraak met zich zelf komt, want als hij de wet ontvouwt, volgens welke iedere gebeurtenis eene oorzaak heeft, dan verklaart hij nadrukkelijk, dat men bij het woord *oorzaak* steeds aan een phaenomenon te denken heeft. Onwillekeurig herinnert men zich hier, hoe Leibnitz pater Des Bosses voor zijne beginselen trachtte te winnen, door de uitvinding van een *vinculum substantiale*, hetwelk de monadologie met de transsubstantiatieleer in overeenstemming bracht. Toch zou het verkeerd zijn te meenen, dat Mill, de groote denker, een klein karakter was, of dat hij alle partijen naar den mond wilde praten. Boven zulk een verdenking is de man verheven, die het waagde voor Auguste Comte het harnas aan te trekken, voor zulke impopulaire stelsels als utilitarianisme en idealisme een lans te breken of het vaandel der ervaringsphilosophie te ontplooien, toen dit schier door niemand meer gevolgd werd. Maar Mill wenscht te overtuigen, niet af te schrikken. Hij begrijpt, dat alles verloren is, wanneer de lezer in toorn zijn boek van zich werpt. Om die reden ontziet hij geliefkoosde meeningen, wanneer hij, zonder ze te bestrijden, aan de gewichtige stellingen, welke hij verdedigt, hoopt ingang te verschaffen. Dat zijne taktiek verstandig was, heeft de uitkomst geleerd. Zonder geweldige schokken te veroorzaken, heeft hij de denkwijze van het meest verlichte gedeelte van zijn volk als met handen omgekeerd. Zijn kalme betoogtrant heeft hem aan de hoogescholen, onder de studenten, een invloed doen erlan-

gen, welke door dien van geen enkel professor wordt opgewogen. Maar aan zijn kloeken zin en aan zijn wijsgeerige onvertsaagdheid heeft niemand recht te twijfelen. Hij was er niet de man naar ter wille van de volksgunst ook maar een haar breed af te wijken van de door hem als plichtmatig erkende gedragslijn. Dit bleek, toen hij, door een kandidaat voor het parlement te steunen, die in den reuk van atheïsme stond, zijn eigen kansen op herkiezing nagenoeg geheel bedierf.

Mill was een van de beminnelijkste en achtingswaardigste karakters, die de wereld ooit te aanschouwen kreeg. Wie er de overtuiging van erlangen wil, hoore de onopgesmukte feiten, welke ons door vrienden van den overledene worden medegedeeld. Ik heb hier een nommer van *The Examiner* voor mij liggen, dat juist gedurende het schrijven van dit artikel in mijn handen kwam en waarin mannen als Thornton, Herbert Spencer en Fawcett hun getuigenis aangaande Mill als mensch afleggen. Daar ik bespeur, dat dit nommer, gedateerd 17 Mei, reeds is uitverkocht, wil ik ten minste een paar bijzonderheden, die mij zeer getroffen hebben, hier overnemen. Het is zoo hartverkwikkend te ontdekken, dat iemand, dien men als groot man heeft vereerd, tevens een goed man is geweest. Ieder zal met vreugde bespeuren, welk een schoone commentaar op het utilitarianisme Mill's leven verdient genoemd te worden.

Ziehier een staaltje van Mill's schier romaneske edelmoedigheid. Men weet, hoe moeilijk het is tegenspraak te verduren, vooral als zij van een geestverwant uitgaat. En als geestverwant van Mill mag Herbert Spencer gelden. In enkele kardinale opzichten wijkt hij evenwel af van Mill. Juist op die verschilpunten had hij het schelle licht doen vallen. Omstreeks zeven jaren geleden zag Herbert Spencer zich verplicht aan de inteekenaars op zijn *System of Philosophy* eene circulaire te verzenden, waarin hij hem berichtte, dat volgende deelen niet verschijnen zouden, daar de uitgave hem tot dusverre groote finantieele opofferingen had gekost, welke hij niet verder voor zijne rekening kon nemen. Kort daarna ontving Spencer van den hem persoonlijk onbekenden Mill een brief, waarin deze zijn innig leedwezen uitdrukte, dat een zoo verdienstelijk werk dreigde te worden afgebroken, en waarin hij hem aanbood de verliezen te dragen, die de publicatie van het volgende deel kon na zich slepen. Dit deed Mill, schoon hij niet rijk was. Zoo gedroeg Mill zich tegenover een eerlijk en waarheidlievend

tegenstander. Spencer wees het grootmoedig aanbod van de hand, schoon hij de gezindheid, waaruit het was voortgesproten, op hare volle waarde wist te schatten.

‘Den laatsten keer, toen ik een avond in Mill's huis doorbracht, had ik,’ zoo schrijft Spencer, ‘wederom gelegenheid te bespeuren, hoe zijne welwillendheid jegens een vriend niet in het minst getemperd werd door een uitgesproken antagonisme. Er was nog een gast, die eerst met Mill ten opzichte van enkele betwiste punten geheel ééne lijn getrokken had, maar veertien dagen geleden van zienswijze veranderd was en op onomwonden manier zich tegen enkele van Mill's stellingen in een gedrukt werk had aangekant. Niet alleen was hij zelf met hart en ziel aan de waarheid verknocht, maar hij bezat eene buitengewone gave om eene dergelijke gezindheid in anderen te waardeeren; vandaar dat oppositie geen gevoel van bitterheid bij hem te voorschijn riep, en dat niet alleen in schijn, maar in werkelijkheid, ja zelfs onder de meest tergende omstandigheden.’

‘Mill's gemoedsleven, aldus gaat Spencer voort, schijnt mij het best gekarakteriseerd te worden, wanneer men zegt, dat de hoogere natuur bij hem het overwicht behield, een overwicht, hetwelk misschien, zoowel in praktijk als in theorie, de lagere natuur niet geheel tot haar recht deed komen. Dat snelle verouderen, hetwelk men in de laatste jaren had kunnen opmerken, en dat zeker de inleiding tot zijn eenigszins ontijdigen dood was, kan naar mijn inzien als het gevolg van eene levensrichting worden aangemerkt, waarin wetenschap en arbeid eene al te groote plaats besloegen. Vragen we evenwel waarom hij zulk eene levenswijze koos en zoodoende zijn lichamelijk welzijn weinig in rekening bracht, dan zien we, dat ook hier de overdrijving, als zij zoo heeten mag, edel was. Een buitengewone begeerte om het menschelijk geluk te bevorderen was het, waaraan hij zich ten offer bracht.’

Van Mill's onverdroten arbeidzaamheid geeft Thornton het merkwaardig bewijs. ‘Gedurende 23 jaar schreef hij bijna iedere “politieke” depêche van eenig gewicht, waarin de handelsvorsten van Leadenhallstreet hunne instructies aan hunne proconsuls in Azië zonden. Wat de hoedanigheid dier documenten betreft, is het genoeg op te merken, dat zij van John Mill waren; hunne quantiteit kan men daarnaar afmeten, dat een beschrijvende kataloog dier stukken een klein quarto vo-

luum van tusschen de 300 à 400 bladzijden vult, hetwelk in Mill's eigen handschrift thans voor mij ligt; ook daarnaar, dat de briefwisseling tusschen het *Court of Directors* en de Indische gouvernementen jaarlijks omstreeks tien kolossale in perkament gebonden deelen besloeg, ieder vijf à zes duim dik, en dat er, meer dan twintig jaren, twee dier deelen ieder jaar geheel door Mill werden samengesteld; en dat in tijden, waarin hij zich nog met vrijwilligen arbeid zooals zijn Logica en Staatshuishoudkunde, bezig hield.'

Dit mag reuzenarbeid heeten. Maar als het er op aankwam een vriend te helpen, was Mill in staat nog meer op zijne schouders te laden. Toen hij in 1856 *Examiner* werd, zorgde hij er voor, dat Thornton als een van zijne *Assistant-Examiners* hem werd toegevoegd. 'Kort daarna,' schrijft Thornton, 'verviel ik in een toestand van zwakheid van zenuwen, die mij bijna een jaar voor iederen geestelijken arbeid ongeschikt deed zijn, zoodat ik, had Mill mij niet gered, mijn ontslag had moeten indienen. Maar kalm nam hij mijne taak voor zijne rekening en verrichtte gedurende twaalf maanden, behalve zijn eigen werk, nog al mijne officieele bezigheden. Is het wonder dat zulk een man met geestdrift bemind werd door wie hem kenden?'

Slechts eens, zegt Thorton, heb ik Mill verstoord gezien. Het was omstreeks den tijd, waarop hij van het *India House* afscheid zou nemen. 'Met een paar mijner collega's over die zaak sprekende, zeide ik, dat we Mill niet moesten laten gaan, zonder hem een blijvend teeken onzer hoogachting aan te bieden. Mijn voorstel vond terstond bijval. Ieder lid van het *Examiner's Office* - want ijverzuchtig verhinderden wij, dat wie daar niet toe behoorde, zich bij ons aansloot, - kwam zijne bijdrage aanbieden; men wachtte niet, totdat er gevraagd werd; in een half uur hadden we vijftig à zestig pond, ik ben de juiste som vergeten, bijeen, die voor een prachtigen zilveren inktkoker werden bestemd. Daar kwam, voordat het geschenk vervaardigd was, onverwacht een kink in den kabel. Mill had de lucht van ons plan gekregen, hij vervoegde zich tot mij, en sprak mij als ontwerper op bijna verwijtenden toon toe. "Ik haat, zeide hij, al zulke demonstraties en ben vast besloten er mij niet het onderwerp van te laten maken. Zij zijn nooit geheel vrijwillig. Er zijn altijd personen, die mededoen, omdat zij niet gaarne weigeren willen; kortom, wat ge ook moogt doen, ik wil er niets van

hooren.” Te vergeefs was het, dat ik hem herhaalde, hoe gretig ieder, zonder uitzondering, was toegetreden; te vergeefs, dat ik hem zeide, dat de zaak reeds te ver gevorderd was om haar nu ongedaan te maken, dat, als hij den inktkoker niet nemen wilde, wij niet wisten wat er mede te doen, en dat ik in het bijzonder in groote verlegenheid zou zijn. Mill was niet te bewegen. Het gold hier een beginsel, en als een beginsel op het spel stond, kon hij niet toegeven. Er schoot niets over dan tot geweld onze toevlucht te nemen. Aan een bediende werd in last gegeven ons geschenk aan Mill's huis te bezorgen en hard weg te loopen, zoodra hij het afgegeven had. Deze list gelukte, maar ik ben er zeker van, dat als Mill's beminde stiefdochter, Miss Helen Taylor, ons niet had bijgestaan, de inktkoker zou zijn teruggezonden en nooit de eereplaats in het salon zou verworven hebben, die hem ten slotte beschoren werd.’

Ook het volgende is teekenachtig. De beroemde petitie, waardoor de Oost-Indische maatschappij het gevaar van opheffing in 1857 trachtte te keeren, was door Mill gesteld geworden. In eene der laatste vergaderingen van eigenaars werd door een der aanwezige Directeurs op dit stuk gezinspeeld, alsof het het werk van den naast hem zittenden beambte ware. ‘Ik hoor, liet hij er na een oogenblik op volgen, dat ook de heer Mill, hier tegenwoordig, bij de vervaardiging van het document geholpen heeft.’ Toen de vergadering was afgeloopen, kwam ik, zegt Thornton, kokende van verontwaardiging, in Mill's kamer, riep uit: ‘wat een schande!’ en liet toen een stroom van woorden volgen, die paste bij zulk een exordium. Zoodra Mill er een speld tusschen kon steken, antwoordde hij: ‘Waarom maakt ge u zoo warm? De directeur had volkomen gelijk. De petitie was het gemeenschappelijk werk van Z. en mij.’ ‘Hoe kunt ge dat zeggen? vroeg ik; ge weet immers, wat ik weet, dat ieder woord er van door u geschreven is.’ ‘Neen, voegde mij Mill toe, gij vergist u; een geheele regel op de tweede bladzijde is door Z. ingelascht.’ Thornton bezit het uit Mill's pen gevloeide handschrift der petitie.

In 1865 werd Mill door Westminster uaar het parlement afgevaardigd. Kort daarop schreef ik in dit tijdschrift: ‘Ware ik kiezer geweest, ik zou aan Mill mijne stem onthouden hebben. Misschien konden velen op even eervolle wijze de taak

vervullen, welke hij onlangs als volksvertegenwoordiger op zich nam; maar niemand anders is in de drie Vereenigde Koningrijken bij machte zulke boeken te schrijven, als die, waarmede Mill van tijd tot tijd de menschheid verrijkt.' Thans zou ik niet meer zoo oordeelen. Vroeger wist ik niet, over welk eene buitengewone werkkracht Mill beschikken kon. Het was mij onbekend, hoe zeldzaam edel en onbaatzuchtig zijn karakter was, en ik kon dus den gelukkigen invloed niet in rekening brengen, dien het publieke optreden van zulk een groot en rechtschapen man ten gevolge hebben moest. Als lid van het parlement stelde Mill nieuwe problemen aan de orde van den dag, quaesties, welke tot dusverre enkel theoretische, maar geen praktische beteekenis gehad hadden. Is onze grond, vroeg hij, een geschikt voorwerp van privaateigendom? Zoo ja, binnen welke grenzen? Mag het nuttig heeten, dat aan de vrouwen het stemrecht onthouden wordt? Twee gewichtige politieke bewegingen van onzen tijd werden dus door hem het eerst op touw gezet. Het mag wel als bewijs van de kracht zijner argumenten gelden, dat hij, in het conservatieve Engeland, eene aanzienlijke minderheid voor zijn Bill tot politieke emancipatie der vrouw wist te winnen. Wellicht is men evenwel geneigd de kiezers van Westminster toe te juichen, die Mill, wegens zijn onpraktischen zin, toen het mandaat vernieuwd moest worden, hun stem onthouden hebben. Zijne medeleden dachten niet geheel op die manier, want steeds werd er gaarne en met eerbied naar hem geluisterd. Daarenboven is het niet kwaad te herinneren, van welken aard Mill's radicalisme was. Reeds in 1837 schreef hij: Er zijn verschillende scholen van radicalen. Er zijn historische radicalen, die als eene erfenis der Engelschen, welke ons door de Saksen of de barons van Runnymede is nagelaten, instellingen eischen, door welke de politieke vrijheid gewaarborgd wordt. Er zijn metaphysische radicalen, die aan de beginselen der democratie vasthouden, niet omdat die beginselen de middelen tot een goed gouvernement zijn, maar omdat zij de corollaria van abstracties zonder werkelijkheid, van 'natuurlijke vrijheid' of 'natuurlijke rechten' zijn. Verder zijn er de gelegenheidsradicalen, die radicalen zich betoonen, omdat zij de maatregelen der Regeering afkeuren, welke toevallig op het kussen zit. Eindelijk zijn er lieden, die radicalen door hun stand zijn, die radicalen zijn, omdat zij, zooals iemand gezegd heeft, geen heeren zijn. Ter

onderscheiding van die allen noem ik hen philosophische radicalen, die op staatkundig gebied den gewonen regel der philosofen volgen, hen die, wanneer er over middelen gestreden wordt, beginnen met op het doel het oog te vestigen, en, wanneer zij werkingen wenschen te voorschijn te roepen, aan de oorzaken denken.

Mill was voorstander en vertegenwoordiger van eene staatkunde, welke op de exacte basis van weten berust. Zijne aanwezigheid in het parlement was een krachtig protest tegen dien onvruchtbaren en onzedelijken strijd der partijen, welke heerscht, waar het groote doel, het geluk der maatschappij, niet de oogen en de harten tot zich trekt, en waar de wegen, welke tot dat doel leiden, niet met gemoedelijken ernst en wetenschappelijken zin worden opgespoord. Jaren geleden werd door Auguste Comte op treffende wijze aangetoond, hoe bij gemis aan een vast en gemeenschappelijk richtsnoer voor lage hebzucht en ijdele heerschzucht de poorten wijd geopend worden, terwijl de politieke partijen in onzedelijke cliques ontaarden. ‘In bijna alle constitutioneele landen,’ zeide hij, ‘pleegt thans de macht in handen van hen te geraken, die zich om het algemeen belang doorgaans weinig bekreunen. Wie op het kussen wil komen, moet besluiten aan de eischen eener partij te voldoen, en zijne beste krachten besteden om de aanvallen der overige partijen af te slaan. Vandaar dat ieder, die eene pen weet te voeren of redenaarstalent bezit, de hoop mag voeden eenmaal in de staatkundige wereld eenen gewichtigen invloed uit te oefenen. Ondergeschikte bekwaamheden, welke slechts dan waarde verl ngen, wanneer zij tot een nuttig einde worden besteed, hebben thans een allerverderfelijkst overwicht. Enkel de stichting en zegepraal eener wetenschappelijke staatkunde zal ons van den noodlottigen invloed der advokaten verlossen kunnen.’

Mill was geen handig advokaat, maar een man vol edelen burgerzin en een wetenschappelijk gevormd politicus. Voor zoover wij uit de verte hebben kunnen oordeelen, was zijne tegenwoordigheid in het Engelsch parlement een zegen voor zijn volk. In dat parlement treft men een figuur als Disraeli aan, die, in plaats van de argumenten zijner tegenstanders te weerleggen, den ernstigen minister Gladstone belachelijk maakt, door op zijne ‘zalvende welsprekendheid’ te schimpen, en wanneer hij zelf minister is, de oppositie verdacht maakt, door haar

te verwijten, dat zij de praerogatieven der kroon aanrandt en dat hare slagen het op de koningin gemunt hebben. Diezelfde man waagt het, wanneer hij geen portefeuille heeft, in het parlement te zeggen, dat ‘de koningin lichamelijk en geestelijk ongeschikt is langer hare hooge plichten te vervullen.’ Van zulk een persoon was John Mill, voor zoover ik heb kunnen nagaan, de volkomen antipode. Toen hij op rijpen leeftijd de betrekkelijk kalme atmosfeer der theoretische politiek verliet om in het woelig strijdperk van het parlement af te dalen, had zijne verschijning ten gevolge, dat de toon der discussies veredeld werd, dat de praktische quaesties aan den toets van algemeene, goed gestaafde beginselen onderworpen en zoo op een zuiverder terrein werden overgebracht. Wars van alle bekrompenheid en koppigheid, trachtte hij den strijd der partijen te beslechten, in plaats van dien op onedelmoedige wijze mede te voeren. Ziedaar den indruk, dien de lezing van sommige zijner speeches bij mij en anderen heeft achtergelaten.

Al is het slechts kort geweest, dat hij in de wetgevende vergadering van zijn land heeft zitting gehad, zijne tegenwoordigheid aldaar zal onuitwischbare sporen achterlaten. Want gelijk reeds gezegd is, hij heeft wat philosophische droomerijen schenen in brandende, praktische vragen van den dag veranderd. Ten deele moet het aan het daardoor verwekt misnoegen worden toegeschreven, dal Westminster's kiezers hem hun stem onthouden hebben, toen hij zich ten tweeden male als kandidaat stelde. Het onrecht, dat zij zich zelven en hem hebben aangedaan, kan thans niet meer worden goed gemaakt. De mensch is voorbijgegaan; onze troost is, dat zijn werk blijven zal. Moesten we enkel over Mill als denker oordeelen, dan zouden we van hem zeggen, wat jaren geleden door Taine aangaande hem getuigd werd: ‘On n'a rien vu de pareil depuis Hegel.’ Maar nu wij tevens zijn karakter kennen, mag hem nog grooter lofspraak niet onthouden worden, want het is ons thans gebleken, dat hij niet enkel in het rijk der wetenschap, maar ook in het oneindig hooger rijk der liefde eene allereerste plaats innam.

Groningen, Juni 1873.

VAN DER WIJCK.

Omtrekken[1].

II. Mary's opvoeding.

Mary, geboren te Marseille, kind van eene engelsche moeder en een en franschen vader, had bij haren doop den naam van Marie ontvangen, en zou dien naam waarschijnlijk altijd gedragen hebben, ware zij niet, zeer vroeg ouderloos, aan de zorg van eene engelsche tante toevertrouwd, die zich veroorloofde haar eenigszins te verdoopen. Kort na den dood der ouders kwam deze tante, Miss Eliza, over om hare pleegdochter mee te nemen naar Winchester, de stad die Mary niet weer verlaten zou dan ten gevolge van omstandigheden, welke in den loop van dit verhaal zuilen worden meegedeeld.

I.

Mary telde toen twaalf jaren. Zij vertoonde zeer zeker het fransche type, maar volstrekt niet onvervalscht. Ook hare afkomst van moeders zijde was onmiskenbaar op haar gelaat. Den eenen dag scheen zij meer haren zuidelijken, den anderen dag meer haren noordelijken oorsprong te verraden. De engelsche dagen waren evenwel de uitzondering.

Recht bedroefd was Mary niet bij het vooruitzicht van Marseille te verlaten. Zij overlaadde hare tante met vragen omtrent Engeland. Miss Eliza, daarentegen, die hare zuster te

1 Zie *de Gids* van 1 April.

Marseille zoo gelukkig had gekend, kon van die plek zooveler herinneringen niet anders dan met aandoening afscheid nemen, en had een gevoel als pleegde zij roof aan het graf der jonggestorvene moeder door Mary zoover van dat graf te verwijderen. Had plicht haar niet naar Engeland geroepen, waar zij eenen ouden vader onontbeerlijk was, zij had een zekeren afkeer, die haar tegenover Frankrijk aangeboren scheen, overwonnen, en besloten met het kind te Marseille te blijven. De laatste dagen vóor haar vertrek bezocht zij opzettelijk en bij herhaling met Mary het kerkhof. Telkens leidde zij het gesprek op het graf der ouders. Maar, al rolden Mary een oogenblik de tranen over de wangen, het kind scheen ras weer de aanleiding vergeten, om van nieuws hare tante uit te hooren omtrent het vreemde land aan de overzijde der zee. Het noopte Miss Eliza eens tot eene zachte terechtwijzing, die Mary het gevaar duidelijk moest maken van zich over te geven aan den indruk of aan de opkomende gedachte van het oogenblik.

Soortgelijke terechtwijzingen had Mary wellicht van niemand anders zoo geduldig verdragen, maar tante Eliza bezat reeds haar hart. Er lag op het fijn gebeeldhouwd gelaat van deze jonge engelsche vrouw eene uitdrukking die het kinderhart gewonnen had, want kinderen houden van ernstige menschen. De trekken waren juist scherpgeteekend genoeg om den opmerkzamen beschouwer te doen vermoeden, dat er in de ziel een strijd had plaats gegrepen. Er was ook in het oog iets dat van veel inwendig leven getuigde. Eliza had inderdaad eene innerlijke levensgeschiedenis achter zich, over welke zij zich niet beklaagde al waren er zeer weemoedige herinneringen mede verbonden.

Zij was zachter geworden door lijden.

Oorspronkelijk had zij tot die karakters behoord, die scherp oordeelen over al het onvolkomene dat hen treft, en dit aan de oprechtheid, ja aan hun geweten, meenen verschuldigd te zijn. Toegevendheid toch was heulen met het slechte; een vriendelijke stemming met betamenden afkeer van het vele slechte in de wereld onbestaanbaar. Waren wij nu eens zwak en bedorven, zoo moesten wij ons onthouden van eene blijmoedigheid en tevredenheid, die alleen voegen zouden in eene wereld van volmaaktheid. Zoo had Eliza oorspronkelijk gedacht; en deze overlegging had reeds hare gestrengheid verheven boven het peil een er gewone, zelfzuchtige hardvochtigheid.

Met dit karakter was zij in de school van veeljarige teleurstelling getreden. Dierbare betrekkingen waren haar, de eene na de andere, ontrukt. Telkens had zij een land der belofte uit de verte aanschouwd, maar het niet mogen binnengaan.

Het had haar niet dezelfde gelaten.

Weinig teeder, zoolang zij bezat, was zij, door te derven, haar vermogen om lief te hebben gewaargeworden. Zij had bespeurd, dat haar hart verwonderlijk sterk hing aan diezelfde wezens, die hare sombere theorie als zoo weinig lievenswaard voorstelde. Ook de stille overweging, dat zij hun, die de dood haar ontnomen had, het leven wellicht gelukkiger had kunnen maken, ware zij in staat geweest hun iets meer te betoonen van diezelfde vriendelijkheid die zij in beginsel zoo weinig gerechtvaardigd vond, had haar onwillekeurig zachter gemaakt voor de overblijvenden.

Zoo had Eliza zachtheid mogen leeren. Maar op dit woord *leeren* moet de nadruk vallen. Wat de mensch door innerlijken strijd verkrijgt, kan hij niet dan met eene zekere inspanning beoefenen. Die inspanning geeft iets gedwongens. Men durft zich niet te laten gaan. Eliza slaagde in terughouden, matigen, onderdrukken, in zelfbeheersching; maar achtte nu ook niets gevaarlijker dan gehoor geven aan de opwellingen van het hart. Wat in haren bijbel stond omtrent ‘eene wacht voor onze lippen’ en het ‘uitwerken van onze zaligheid met vreezen en beven,’ omtrent ‘de arglistigheid van het menschenhart,’ omtrent ‘den engen weg en de enge poort,’ behoorde tot de gedeelten die zij het liefst en het veelvuldigst overlas. Het ‘voorzichtiglijk wandelen’ bleef hare leus.

Men begrijpt nu reeds in welke richting Mary's opvoeding geleid werd. In Eliza's wijze van opvoeden kon natuurlijk niet liggen, wat in Eliza's persoonlijkheid zelve niet lag. De stem der vriendelijkste vermaning, der zorgvolste belangstelling werd dikwerf genoeg vernomen, maar niet dat onmiskenbaar geluid, dat wij den kreet van het hart noemen.

Ik wil eenige bijzonderheden mededeelen. Men heeft gezien, hoe spoedig tante Eliza op het kerkhof er bij was om Mary de naïeve openbaring van hare kinderlijke nieuwsgierigheid te beletten. Nauwelijks waren zij in Winchester of er greep iets soortgelijks plaats. Toen Mary, in hare nieuwe slaap- en leerkamer door Eliza rondgeleid, daar alles op het aangenaamst ingericht vond, viel zij hare tante plotseling om

den hals met de verzekering, dat geen grooter geluk denkbaar was dan het geluk van door tante Eliza te mogen worden opgevoed.

Het maakte Eliza stil. Zij gaf haar pleegkind een kus op het voorhoofd, maar verder geen antwoord. Eerst aan den avond van den volgenden dag kwam zij er op terug en poogde toen Mary aan te toonen, dat men niet zoo vooruit mocht loopen op de toekomst. Zou het waarlijk voor haar het hoogste geluk zijn? God mocht het geven, en Eliza's gebeden stegen er dagelijks voor ten hemel. Maar zoo de mensch kon zaaien en nat maken, God alleen kon den wasdom schenken.

Eliza zeide dit een en ander neergeknield voor Mary's bed, met den rechter arm onder Mary's hoofd, met de linkerhand het donkere haar van het kind wegstrijkend. Naarmate Eliza haar duidelijk maakte wat zij eigenlijk bedoelde, begonnen Mary's oogen hoe langer hoe meer te tintelen; eene onbekende wereld ging voor haar open. Dat wikken en wegen van mogelijkheden, deze terughouding tegenover de toekomst was geheel nieuw voor Mary, en werkte machtiger op hare verbeelding dan de meest gekleurde taal het had kunnen doen. De oogenblikkelijke uitwerking van Eliza's woorden was dan ook juist van dien aard, dat Mary bij vernieuwing tot het besluit kwam, tegen welks overijling tante Eliza haar juist had willen waarschuwen.

Ongeveer een jaar later werd er een bezoek aan Londen gebracht. In de *National Gallery* stond Mary verrukt; niet minder in de zalen van het *British Museum*, inzonderheid voor de loketten met autografen van beroemde mannen. Ook gevangenissen en hospitalen wilde zij zien, maar Eliza wilde het alleen gedoogen voor het vondelingenhuis. Hier was Mary een en al medelijden. Zij kuste en liefkoosde de kleine schepselen met groote hartelijkheid. Snuisterijen en versnaperingen werden mild uitgedeeld. Hare tante liet haar begaan, maar gelastte haar tevens, op verzoek van de direktrice, aan een zeker kind, dat zich, ik weet niet waaraan, had schuldig gemaakt en daarom in een hoek stond, niets uit te reiken. Nauwlijks hadden tante en direktrice den rug gekeerd, of het gebod werd overtreden. Mary ijlde toe op het gestrafte kind, omhelsde het teeder, zocht het beste van hetgeen zij nog over had voor de kleine uit, ja ontdeed zich reeds van een zijden halsdoekje, dat de bewondering van het kind scheen gaande te

maken, toen tante Eliza plotseling omzag, tot Mary naderde en haar bij den arm verwijderde. In een gesticht, waarin men uit vriendelijkheid toegang heeft verkregen, de regelen van het huis te minachten; inbreuk te maken op de tucht, die daar vooral zoo onontbeerlijk is, Eliza's innerlijkst gevoel, geheel haar plichtsbesef kwam er tegen op.

Mary begreep eerst niet waarin zij misdaan had, en hield niet op hare tante uit te leggen hoe aangenaam het zou zijn, een dier kleine, ongelukkige schepselen mee naar Winchester te nemen. Aldaar terug, scheen zij echter bijzonder getroffen door de terechtwijzing die zij in het vondelingenhuis ontvangen had. Het was niet de eerste, maar evenmin de laatste van dien aard. Nu eens werd haar gebrek aan nadenken en overleg verweten, omdat zij haar juist ontvangen weekgeld aan den eersten den besten bedelaar op straat weggeschonken had; dan werd haar de eisch der volstrekte oprechtheid onder het oog gebracht bij gelegenheid van eene onwaarheid waaraan zij zich op school had schuldig gemaakt met het doel om aan een harer vriendinnen eene straf te besparen. Naarmate Mary opgroeide, naarmate haar oordeel rijpte, moest zijzelve beter den zin van soortgelijke lessen begrijpen, tot dat haar eindelijk, inderdaad slechts de keus overbleef tusschen verzet tegen of onvoorwaardelijke overgaaf aan den invloed van hare tante Eliza.

Zij gaf zich over.

Haar fransch karakter kon zij weldra niet meer volgen, zonder eene kleine gewetenswroeging te ondervinden, die met den dag voelbaarder werd. Had zij onder een eersten indruk soms inderdaad iets verricht dat minder goed was, zoo maakte zij die ervaring terstond algemeen: het handelen naar indrukken was op zichzelf een kwaad. Na eenigen tijd zag zij in het hart met zijne tochten en driften louter een verrader. Toen zij zoo ver was, en zich tevens tegenover dien grooten vijand in haar binnenste machteloos gevoelde; toen zij zich dagelijks voornam zichzelve nooit uit het oog te verliezen, maar het uitvoeren van dat voornemen haar dagelijks even zwaar viel, waardeerde zij in Eliza meer en meer de krachtige figuur die van geen wankelen of toegeven wist. Eliza vertegenwoordigde voor Mary haar beter Ik; de vastheid, het nadenken, de zelfbeheersching tegenover de bewegelijkheid, de indrukkelijkheid, de zelfvergetelheid. Zij bad hare tante elken dag, haar niet los- of aan

zichzelve over te laten, haar op elke overijling of gedachteloosheid opmerkzaam te willen maken. Met meer goede bedoeling dan opvoedkundigen takt gaf Eliza aan dien wensch gehoor. Zoo leefden de beide vrouwen in het stille, vriendelijke Winchester, als in de schaduw van de indrukwekkende kathedraal dier stad, twee heiligen in het oog van velen, nabij haar geweten, nabij dien Rechter van levenden en dooden die immers rekenschap zal vragen van elk ijdel woord dat de mensch gesproken heeft, in eene stemming van ernst, die door vriendelijkheid voor allen en kiesch weldoen aan velen niet zelden als door een zonnestraal bij vochtig weder beschenen werd. Tante Eliza mocht, als zij Mary, nu eene achttienjarige, aanzag, de zelfvoldoening smaken van haar doel bereikt, haar ideaal verwezenlijkt te zien. Mary was voorbeeldig geworden, achtenswaardig zelfs wegens de overwinningen die zij op zichzelve behaald, en de wilskracht die zij daarbij ontplooid had, maar... ook nader gekomen tot den Vriend van tollenaren en zondaren?

II.

Eliza's zelfbeheersching had zich ook te betoonen gehad ten opzichte van eene bijzonder teedere aangelegenheid. Mary was katholiek opgevoed op verlangen van haren vader. Ofschoon het diep betreurende, had Eliza nogtans het kerkelijk geloof van haar pleegkind geëerbiedigd, en slechts dien algemeen godsdienstig-zedelijken invloed uitgeoefend, welke met dien eerbied bestaanbaar was.

Een kapellaan van de fransche ambassade in Londen kwam geregeld den eersten Zondag van elke maand voor de weinige Katholieken in Winchester de mis lezen. Mary had den geestelijke persoonlijk leeren kennen en in hem iemand gevonden even als zij geboortig uit Marseille.

Onthield Eliza zich van alles wat naar kritiek van de roomsche plechtigheden zweemde, er was een ander in Mary's dagelijksche omgeving, die geenszins dezelfde terughouding in acht nam. Haar neef Charles, na zijn terugkeer van de Akademie, weer te Winchester gevestigd, veroorloofde zich menige aardigheid ten aanzien van het katholiek kerkgeloof.

Niet dat er Charles bijzonder veel aan gelegen was tot welk kerkgenootschap men behoorde, of welke leerstellingen juist Mary aankleefde. Maar in den laatsten tijd was hem eene vrees bekropen. Dagelijks getuige van Eliza's invloed op hare pleegdochter en van Mary's toenemende angstvalligheid en gestrengheid jegens zichzelve, kon hij niet nalaten op hare toekomst vooruit te loopen en zich af te vragen of Mary niet in een klooster eindigen moest. Dit gevaar wilde hij afwenden. Van daar zijne poging om Mary afkeer in te boezemen van haren godsdienst.

Hij ontveinsde zich nog dat het liefde was, wat hem met zooveel belangstelling in Mary's toekomst vervulde. In het algemeen, schier in het afgetrokkene, vond hij het jammer dat Mary door overdreven godsdienstijver aan de samenleving wierd ontrukt. Zijn protestantsch hart ontwaakte plotseling bij hetgeen zijne verbeelding hem afmaalde Die zachte, zijden haren zouden eens worden afgesneden! Die lieve handen eens, en dan voor altijd, niets dan een kruisbeeld omvatten! Die oogen zich eens rood krijten om de beangstigende schaduwen van zonden, die nooit hare reine ziel bevlekt hadden! Charles haatte het Katholicisme.

Wij kunnen het hem nauwlijks euvel duiden, wanneer wij bedenken hoe diep de liefde voor Mary wortelde in geheel het verleden en karakter des jongen mans van even vijfentwintig jaren.

Charles was tegelijk een zinnelijke natuur en een geest die aan het ideale behoefte had. De harmonische ontwikkeling van zijn aanleg liet dus te wenschen overig, maar dit wil niet zeggen, dat er geen verband was tusschen de twee zijden van zijn wezen. Het dikwerf onvervuld blijven van zijne behoefte aan het ideale wreekte zich in een sterker spreken van zijne zinnelijke natuur, gelijk omgekeerd zijn toegeven aan, ja zijn tijdelijk opgaan in het zinnelijke, terwijl het hem met schaamte en droefheid vervulde, telkens hem weer aandreef om zich terug te trekken in het ideale. Zijn voorbeeld bewees op nieuw hoe licht de overgang is. Op beiderlei gebied verheffing boven het alledaagsche, overgaaf aan eene macht die ons aan kleingeestige berekening ontrukt en eene nieuwe wereld voortoovert. Het onmetelijk verschil tusschen hetgeen zoo dicht bij elkander ligt en zooveel overeenkomst schijnt te vertoonen, kon door Charles nog niet opgemerkt worden. Daartoe behoort

meer innerlijke ervaring dan waarover hij te beschikken had, vooral ook meer nadenken dan waaraan hij zich plag over te geven.

Overwegend was bij hem de stemming waarin hij verkeerde, en die stemming in menig opzicht onberekenbaar, wankelend tusschen de hoogste spanning en eene matheid, die aan zwaarmoedigheid grensde. Van alles proevende, ondervond hij licht een zeker gevoel van lusteloosheid, indien niet van walging. Zijnen akademietijd had hij èn beter èn slechter kunnen doorbrengen. Vol weetgierigheid, had hij soms maanden louter met boeken geleefd, om zich dan weer even onverdeeld in al de verstrooiïngen van het studentenleven te werpen. Dit dilettantisme had zijnen geest verhinderd zich aan tucht te gewennen, en op zijnen ijver teruggewerkt als het veelvuldig gebruik van lekkernijen op den eetlust. Met zooveel als hij bezat, kwelde hem vaak verveling.

In de liefde tot Mary had hij evenwel gevonden hetgeen hij voor hart en karakter meende noodig te hebben: een gevoel, dat het diepste van zijn wezen raakte. Met welk eene verrukking kon hij haar aanstaren, haar, beeldschoone mengeling van hetgeen het Zuid en het Noord bekoorlijks had, eene mengeling die hem het zinnebeeld was van de harmonie die hij in haar innerlijk leven geloofde waar te nemen. Zonder het zelve te weten, had zij met zachte en tevens vaste hand hem, bijna een schipbreukeling, na zoovele slingeringen aangegrepen en gered. Die kalmte, die haar boven het aardsche verhief, zou ook hem hooger opvoeren, boven het peil dier tegenstrijdige gewaarwordingen en driften waarvan hij al te lang noodlottig het slachtoffer was geweest. Neen, hij kon zich voortaan zijn inwendig leven niet buiten Mary's invloed denken, en daarom was er hem alles aan gelegen, dat de kloosterpoort zich voor haar sloot.

Dit zou geschieden. Maar geenszins ten gevolge van Charles kritiek. Geheel onafhankelijk daarvan, had Mary zich reeds sedert eenigen tijd in eene richting bewogen, die haar van Rome verwijderde.

Hetgeen haar deed wankelen was in de allereerste plaats haar onbegrensd vertrouwen in tante Eliza. Niet met deze te kunnen nederknielen, viel haar hard. Bovendien was Eliza's geheele wijze van opvoeden van dien aard geweest, dat Mary meer moest beginnen over te hellen tot de gestrengere opvatting van een

puriteinsch protestantisme dan tot de zooveel toegeeflijker opvatting van de katholieke godsdienstleer.

Zoo had zij althans zelve tegenover den kapellaan van de fransche ambassade de verandering gekenschetst, die zij in haar binnenste voelde plaats grijpen, en de aanleiding daartoe was juist gegeven door hetgeen die geestelijke tot verdediging van zijn kerkgenootschap had aangevoerd:

‘Het Protestantisme, had hij in de hoofdzaak gezegd, is de onbarmhartigheid zelve. Het moet tot wanhoop leiden. Het plaatst den mensch tegenover de ontzettendste raadselen alleen met een boek en een feilbaar oordeel. Dat oordeel moet onophoudelijk werken. Eerst moet de mensch, die het Protestantisme volgt, kiezen tusschen de verschillende sekten. Heeft hij gekozen, het is niet eens voor goed, want de kerk bij welke hij zich aangesloten heeft kan weer verandering ondergaan in de leer, in welk geval van nieuws moet worden onderzocht of de verandering verbetering is. Rust kent hij nooit: wie kan zalig zijn in eene altijd slechts voorloopige overtuiging? Voort moet hij door de woestijn, zonder gids, laafnis, uitzicht. Heeft hij gedwaald, hij moet zichzelven te recht brengen; gezondigd, hij moet òf den last zijner zondenschuld voortslepen, òf zichzelven belijden en vergeven. Geen boezem waaraan hij vertrouwen kan wat hem kwelt, geen mond die hem vrijspreekt. In den hoogsten zin kan men van den Protestant zeggen: hij leeft alleen en hij sterft alleen.

Anders in het Katholicisme. Het verwijst den heilbegeerige niet naar een boek geschreven in doode talen, want door eene menschelijke stem wil de mensch vernemen wat hij te gelooven heeft. Reeds het jonge kind wordt opgenomen, niet in eene vereeniging van heele en halve, en altijd kijvende theologen, maar in de alleenzaligmakende kerk, welker doop de onbedriegelijke waarborg is van eeuwig geluk. Niet bij onzekere meeningen wordt het opgevoed, maar bij het onveranderlijk geloof der kerk, of liever, bij die aanschouwelijk gemaakte mysteriën van het kristendom welker diepe zin het groote drama van het gevoelsleven in elk menschenhart ontsluit. Dit geschiedt bij monde van die priesteren Gods, die den zondaar op allerlei wijs te gemoet komen, en den geloovige een God verkondigen aan wien hij zich op het nauwst verwant gevoelen kan, een God die geleden heeft, nog elken dag als het offer der volmaakte gehoorzaamheid wordt gewijd; op wiens boezem

het hoofd eens vriends heeft gerust, en die nog gedurig zijne moeder naast zijnen troon ziet staan. De Katholiek mag gevoelen en in liefde zalig zijn, want liefde is de grondtoon van zijne godsdienstleer; liefde, het geheim dier Schepping, waardoor wij bestaan; liefde, de bron dier Menschwording, waaraan wij den hemel danken; liefde, dat dagelijks neerdalen op het altaar als brood voor de hongerige ziel; liefde, die sakramenten, die uitwendige teekenen, die de geloovige slechts tot zich behoeft te nemen om terstond der goddelijke genade deelachtig te worden. Waarlijk, in den Katholiek, met zulk eene godsdienstleer gevoed, moeten de diepste snaren trillen van het menschelijk gevoel. Het Katholicisme is daarom bij uitnemendheid de godsdienst van ons, bewoners van het Zuiden. Wij zullen ons in dat Noordsche Protestantisme nimmer te huis kunnen gevoelen. Wij, zuidelijken, weten bij ervaring, dat de mensch niet verstand is en overleg, maar hartstocht en aandrift; dat niet een betoog, slechts een hart zich van ons eigen hart meester kan maken. Het hart daartoe in staat, waar anders klopt het dan in onze moederkerk?'

Zoo had de kapellaan gesproken, maar zijne woorden misten hunne werking. Mary's opvoeding, de strijd tegen hare gemoedsbewegingen daaruit ontstaan, waren voor het vernemen van deze taal eene slechte voorbereiding geweest, ja moesten die taal veeleer geschikt maken om bij Mary de balans ten voordeele van het Protestantisme te doen overslaan en haar tot het besluit te leiden, dat het oogenblik gekomen was, waarop zij eenen godsdienst moest verlaten, die zoo overvloedig aankweekte, wat zij juist meende te moeten bestrijden.

Hare liefde voor Charles hield haar evenwel nog een oogenblik terug. Zij had begrepen waarom Charles hare kerk aanviel; zij wist dat Charles haar, dat zij hem liefhad, dat hare overgang tot het Protestantisme hen veel nader tot elkander zou brengen. Maar het hinderde haar dit te weten, omdat nu de godsdienstvraag niet meer zuiver gesteld was, immers niet meer buiten de inmenging bleef van elke wereldsche overlegging. Hoe kon het 'arglistig hart' er nu nog zeker van zijn, dat bij de begeerte om van godsdienst te veranderen, de geheime wensch om de vereeniging met Charles gemakkelijker te maken niet ook in het spel was? En hoe licht kon Charles haren overgang opnemen als, zij het dan ook slechts ten deele, bewerkt door hare liefde tot hem!

Zij legde den kapellaan, haren biechtvader, geheel den ingewikkelden toestand bloot. Deze wees haar vooral op de schoonheid van Gode het offer te brengen harer liefde en daarmede het offer haars levens. Met de levendigste kleuren maalde hij haar de zaligheid af, die de omarming en de gemeenschap van den Hemelschen Bruidegom haar verzekeren zou. Andermaal richtte de welmeenende geestelijke het tegendeel uit van hetgeen hij bedoelde. Hoe aanlokkelijker dit tafereel, hoe sterker zij geloofde zich de vreugde die het voorspiegelde te moeten ontzeggen. De zaligheid dier mystiek scheen haar een valstrik, eene verleiding; terwijl omgekeerd de vereeniging met den aardschen bruidegom haar meer en meer voorkwam op den weg dier plichtsvervulling te liggen, waarin zij nu eens de volle bestemming van den mensch had leeren vinden.

Want, zou zij op het karakter van Charles niet ten goede kunnen werken? Veel in dat karakter maakte haar ongerust. De vaste overtuiging dat Charles haar gelukkig zou maken, was niet haar deel. Doch wat nood, indien zij slechts zijn waarachtig geluk zou mogen bevorderen! In liefhebben met geheele overgaaf des harten had zij wellicht een gevaar voor zichzelve gezien, maar te beminnen uit toewijding en met de kans van het slachtoffer dier toewijding te worden, was juist het soort van huwelijksheil waarvoor zij zich bestemd waande.

Het laatste beletsel was daarmede gevallen, en het oogenblik daar, waarop Mary breken zou met haar godsdienstig verleden.

Toen zij op dien guren achtermiddag van een der laatste dagen der maand Maart, in die groote kathedraal van Winchester, die nog de sporen toont van de puriteinsche beeldstormerij, het hoofd boog onder de handen van den konfirmeerenden bisschop, doemden nog eens tooneelen voor hare herinnering op, waarin zij een vroolijk en levendig gevoelend kind, in het zonnige Zuiden, te Marseille, zag spelen aan het strand der Middellandsche Zee, welker golven niet bewegelijker waren geweest dan haar jong gemoed. Het was geen weemoedig gevoel, dat haar daarbij vervulde, maar wel een aangrijpend bewustzijn dat zij leven, wereld en menschheid voortaan onder een geheel nieuw licht aanschouwen zou. Uit de kerk keerde zij weder aan den arm van hare tante Eliza, die daarna met haar nederknielde voor het geopende Schriftwoord, om God te danken. Hare stille gebeden voor Mary waren dan verhoord. Haar pleeg-

kind had de nauwe poort en den engen weg leeren verkiezen. Mary sprak een luid en krachtig Amen uit, sloeg het boek van Ruth op, en bepaalde hare tante bij het bekende woord van de Moabitische tot Naömi: uw volk is mijn volk en uw God is mijn God.

III.

Ook voor Charles was het een dag van ernstige vreugde.

Welk eene heerlijke toekomst ging hij met Mary te gemoet! Een veilige haven ging hij binnen. Aan hare engelreine hand zou hij een ander mensch worden. Hij was het reeds, toen hij den eersten kus mocht drukken op haar voorhoofd, bevende van ontroering en beschroomd haar aan te raken.

De verloving zou waarschijnlijk spoedig door de inzegening van het huwelijk gevolgd zijn, indien niet plotseling een telegram uit Amerika Charles bij zijn stervenden vader geroepen had. Eerst voor korten tijd was zijn vader voor handelszaken derwaarts gereisd.

Die tijding gaf aan de geliefden de eerste aanleiding om in hun verschillend karakter tegenover elkander uit te komen. Charles was natuurlijk bereid te gaan, maar begon toch met zich zeer ongeduldig uit te laten tegen den noodlottigen samenloop van omstandigheden die hem kwam scheiden van zijne jonge bruid, en eene reis veroorzaakte welke hem van nieuws prijs moest geven aan die afmattende verscheidenheid van indrukken, waaraan hij juist zoo gelukkig was in Mary's tegenwoordigheid zich onttrokken te gevoelen. Ziedaar misschien zijne geheele toekomst met haar op het spel gezet. Hoe lang kon de scheiding niet duren; hunne harten eenigszins van elkander vervreemden; althans verhinderen, dat zij even spoedig elkander leerden verstaan als anders het geval zou zijn geweest!

Mary, daarentegen, wilde aan zulke vragen geen oogenblik hare aandacht schenken. Zij zag niets voor zich dan een heiligen plicht, die door Charles hoe eer hoe beter vervuld moest worden. Zij moedigde hem aan, van de eerste de beste gelegenheid naar Amerika gebruik te maken. Hij zocht uitvluch-

ten; hij talmde; hij wachtte op één woord, waaruit hare droefheid onmiddellijk spreken zou. Toen hij, wachtens moede, haar ronduit zeide, dat hij haar ongaarne zoo gelaten zag, gaf zij ten antwoord: ‘maar mag ik anders dan gelaten zijn, wanneer ik u afsta aan uw stervenden vader?’

Bij het afscheid nemen, in den vroegen morgenstond van een Aprildag, was de vrouwelijke teergevoeligheid meer aan de zijde van Charles dan aan die van Mary. Hij hing aan haren hals tot het laatste oogenblik en besproeide hare wangen met zijne tranen; zij bleef zichzelve; getroffen, niet geroerd; ernstig, niet week. Van boord wuifde Charles haar nog met hartstochtelijke bewegingen een laatst vaarwel toe, en had haar niet eerder uit het gezicht verloren, of hij verborg zijn aangezicht in zijn mantel en fluisterde een bitter woord. Maar nauw had hij het uitgesproken, of hij schaamde er zich over. Toen zag hij Mary weer voor zijn geest, gelijk hij haar in dien bescheidenlijk verlichten nevel uit zijn oog had zien verdwijnen, zoo ernstig, zoo kalm, als een heiligenbeeld dat naar boven wees. Hij prees zich gelukkig haar toe te behooren; hij wilde zich den tijd ten nutte maken om het geluk van haar te bezitten ten volle waardig te worden.

Het was goed, dat hij, althans in den aanvang, zoo gestemd was, want zijn verblijf in Amerika duurde langer dan de telegram had doen verwachten. De toestand van zijn vader verplichtte hem wel te blijven, maar het leven scheen niet in onmiddellijk gevaar. Reeds vóor Charles' aankomst had de zieke verpleging gevonden, die hij ongaarne opgaf, en Charles had dus veel vrijen tijd, waarvan een groot gedeelte besteed werd aan het schrijven van brieven aan Mary, brieven, die gaandeweg steeds minder geduldig werden.

Veel troost ontving hij niet. Wel waren hare antwoorden in geenen deek koel. Het kwam Charles zelfs voor, dat Mary haar gevoel beter met de pen dan met de lippen wist te uiten. Onmiddellijk na zijn vertrek had zij hem geschreven, dat haar alles onverschillig was, dat nacht haar omgaf; iets later: ‘ik heb mij gisteren avond moede aan u gedacht, toen ben ik maar ingeslapen om van u te droomen.’ Maar Charles had den indruk alsof de scheiding haar voornamelijk deed lijden om zijnentwil. Er sprak namelijk onmiskenbaar uit hare brieven eene zekere bezorgdheid. In de taal harer jeugd had zij hem eens geschreven: ‘veille sur ton coeur; entretiens moi

dans ton âme.’ Hij wist zelf wel, dat hij een indrukkelijk man was, maar Mary had dit niet behoeven te zien; had het allerminst behoeven te zeggen.

Hij kwam evenwel deze gewaarwording te boven, en tot een besluit, dat hij dadelijk aan Mary's goedkeuring onderwierp. Elk onmiddellijk gevaar scheen voor zijn vader voorbij, en diens toestand die eener langzame uitputting van krachten te worden. Toch wilde de kranke zijnen zoon geen dag missen. Charles sloeg Mary dus voor in Engeland met den handschoen te trouwen, en daarop terstond naar Amerika te komen.

In een brief, even zacht en liefelijk van vorm als gestreng en beslist van inhoud, wees Mary dit voorstel van de hand. Het had haar innig goed gedaan te zien hoe Charles naar haar verlangde; hij mocht vrij gelooven, dat zij niet minder reikhalzend naar hem uitzag; zoodra hij terug zou zijn, mocht hun huwelijk geen dag onnoodig uitstel ondervinden. Maar was het kiesch, sterfbed en hoogtijd zóo tot elkander te brengen; den kranke te laten bespeuren, dat de verlenging van zijn kwijnen de plannen eener levenslustige jonkheid dwarsboomde? Indien zij bij hare aankomst den vader eens stervend of juist gestorven vond, zou dan voor hen beiden, maar inzonderheid voor Charles, niet eene mengeling van gewaarwordingen ontstaan, waarop hij zelf niet gesteld kon wezen? Mary gaf hem daarom in overweging zijn plan te laten varen; hij moest als een man volharden en dragen wat niet te veranderen was; hare hoogachting voor hem zou slechts kunnen toenemen, wanneer zij hem op de toekomst niet zelfzuchtig vooruitloopen, maar daarentegen zijne plichten in Amerika tot den einde met getrouwheid en liefde vervullen zag.

Op dit stellig antwoord, dat Charles bitter teleurstelde, volgden eenige weken waarin zijnerzijds de briefwisseling veel minder levendig werd. Hij had Mary niet minder lief, hij bewonderde haar vooral niet minder, maar hij begreep haar niet ten volle. Waarom liet zij hem den polsslag van het leven harer liefde niet duidelijker gevoelen? Eens betrapte hij zich op de verzuchting: men kan niet met engelen leven! Mary maakte hem zijn verflauwen in de korrespondentie gemakkelijk. Zij antwoordde regelmatig op elken brief, maar schreef nooit uit zichzelve.

Charles zou ongetwijfeld het een en ander gemakkelijker gedragen hebben, indien het wachten, om zoo te spreken, op zijns

vaders dood hem niet tot eene onaangename werkeloosheid en daaruit voortspruitende verveling gedoemd had. Hij was nu reeds drie maanden in Amerika. Wat er in zijne onmiddellijke omgeving te zien viel, had hij gezien, en het boezemde hem geene belangstelling meer in. Gaarne had hij door reizen zijn gezichtskring een weinig uitgebreid, en daarin eene nieuwe afleiding gezocht, maar de vader, die zich altijd zwakker gevoelde, kon er niet van hooren dat zijn zoon hem een enkelen dag zou verlaten. Er kwam nu over Charles zulk een gevoel van *desoeuvrement* en verlatenheid als indrukkelijke karakters op menige harde proef pleegt te stellen.

Eene uitkomst was het onder deze omstandigheden, dat hij de nadere kennis maakte van Mr. Anderson en diens dochter, Graziëlla, eene bekoorlijke kreoolsche, die de dertig reeds naderde. Anderson, die vroeger planter was geweest en thans eene villa bewoonde in de nabijheid van New-York, de stad waar ook Charles vertoefde, was even als deze een hartstochtelijk schaker. In het bezige Amerika waar elk tijd geld noemt, beschouwde hij het als eene vondst iemand als Charles aan te treffen die den geheelen dag tot zijne beschikking, en daarbij liefhebberij en talent voor het schaakspel had. Charles kon hem dan ook niet dikwerf noch langdurig genoeg bezoeken. Anderson was een Amerikaan in de minder gunstige beteekenis van het woord: ruw georganiseerd, met veel eerbied bezield voor het geld, oververzadigd van de gewone verstrooiingen des levens die hij aan al de badplaatsen van Europa volop genoten had.

Graziëlla was door hem van de eene badplaats naar de andere gesleept. Maar, terwijl haar vader niets anders dan het lustelooze eener meer dan bevredigde nieuwsgierigheid daarvan had medegebracht, had zij daarentegen haar verblijf in den vreemde en onder personen van zoo uiteenloopende nationaliteit zich ten nutte gemaakt om in den omgang met menschen eene geoefendheid en vaardigheid te verwerven, die in menig opzicht éénig mochten heeten. Er was nauwlijks eene beroemdheid in Europa, die zij niet persoonlijk had leeren kennen. Kunstenaars, geleerden en diplomaten hadden hunne namen geschreven in haar album, en niet weinigen onder dezen hunne namen van enkele woorden of versregels doen vergezeld gaan, die bewezen, welken indruk de schrijvers van Graziëlla ontvangen hadden. Dat album was eenigszins het dagboek

van hare reizen. Niets ging haar beter af dan wanneer zij den eenen of den anderen naam tot het uitgangspunt van hare mededeelingen maakte, en daaraan een verhaal voortspon, waaraan de levendigheid en gloed harer verbeeldingskracht een voor het minst even groot aandeel hadden als de werkelijkheid.

Charles luisterde dan met geopende ooren en oogen. Ook hij had de wereld gezien en eene groote verscheidenheid van indrukken ondervonden. Maar eigenaardig was juist het onderscheid in de uitkomst waartoe éénzelfde weg hen beiden geleid had. Charles had de wereld gezien om, hare ijdelheid erkennende, met nadruk te leeren vragen of er dan niet buiten die zoogenaamde wereld ergens een plek was waar het hart tot zijn recht komen, en bevrediging, immers waarachtigheid, vinden kon. Graziëlla had insgelijks die ijdelheid leeren erkennen, maar om er voortaan behagen in te scheppen, om er telkens van nieuws deel aan te nemen als aan een verstrooiend en tijddoodend spel, onbeteekenend voorzeker in zichzelf, maar waarbij men, al meedoende, zich warm maakt. Wat zij beiden bijgewoond en ervaren hadden, was voor Charles een spoorslag geweest om te besluiten dat er nog iets beters moest zijn dan dit alles; voor Graziëlla eene aanleiding om te gelooven, dat het leven inderdaad niets anders op te leveren had dan het ledig, het ijdel vertoon, dat zij zoo door en door kende. Maar dit verschil in slotsom, bij zooveel gelijkheid van ervaring, was juist oorzaak, dat zij eene zekere aantrekkingskracht tot elkander gevoelden. Graziëlla vond in Charles' geloof aan dat betere eene naïeveteit, eene frischheid, die eene aangename, eene prikkelende verscheidenheid opleverde na al de geblaseerdheid in welker midden zij veelal geleefd had. Van zijnen kant had Charles, zonder zich daarvan volkomen bewust te zijn, een zeker opzien tot hetgeen hem soms Graziëlla's rijpere ondervinding en geestesmeerderheid dacht. Beiden stonden voor iets, dat hun persoonlijk vreemd was, en daarom hunne nieuwsgierigheid opwekte: Graziëlla voor een idealisme, aan welks oprechtheid zij voor het eerst van haar leven niet twijfelen kon; Charles voor een scepticisme, waarvan een booze geest hem bij oogenblikken influisterde, dat het wel eens een veel voornamer en praktischer levenswijsheid kon zijn. Van daar dat Charles zoo gretig toehoorde, wanneer zij met hare mededeelingen over reizen en menschen begon en er allerlei sarkastische opmerkingen invlocht, terwijl omgekeerd Graziëlla Charles

bijna als een fenomeen gadesloeg, wanneer hij haar van zijne heilige, van zijne ernstige Mary verhaalde en met verrukking sprak over den kostelijken schat, dien hij, na al zijn geestelijk omdolen, in Mary's liefde en gemoedsrust gevonden had.

Wanneer wij zeggen, dat Graziëlla aan de oprechtheid van Charles' idealisme niet twijfelde, zoo wordt eenvoudig daarmede bedoeld, dat zij dit vooralsnog niet deed, maar geenszins dat zij er geen lust toe gevoelde. Zij zag, om kort te gaan, dat idealisme aan gelijk een tot hiertoe gelukkig veldheer eene vesting aanziet, waarvan hij de zwakke zijde nog niet heeft ontdekt. Zij zou gaarne toegegeven hebben, dat Charles voor het oogenblik met zijne liefdevolle en innige vereering van Mary volmaakt ter goeder trouw was. Maar dat dit mannenhart eene volstrekte uitzondering zou maken op den regel, en onverminderd, onverflauwd, een heilig gevoel zou kunnen koesteren, bestand tegen elke verleiding, elke betoovering der zinnen, dat was meer dan hetgeen Graziëlla plaatsen kon in hetgeen haar het verkeer met de wereld had geleerd. Zij wilde er althans de proef van nemen. Bleek Charles ten slotte niet wondbaar, hij zou er niet bij verliezen, en zij de eerste gelegenheid gevonden hebben om achting te verkrijgen voor het mannelijk geslacht. Met deze overleggingen vervuld, stelde zij zich van nu aan ten doel Mary te verdringen.

Men vloeke haar niet om deze duivelsche proefneming, dit afschuwelijk werk der duisternis! Indien zij van ons mannen andere dingen geleerd; indien zij in den man had leeren zien den priester in het gewijde heiligdom der liefde; indien zij, door veelvuldigen omgang met de besten, had leeren waarnemen dat de liefde in ons eene religie is en haar beeld eene Pudicitia met de trouw tot voorhoofdsband, Graziëlla zou zoo diep niet gezonken zijn, de deerniswaardige!

Zoo Graziëlla althans nog Charles bemind, en, moede van een ijdel koketteeren, plotseling in zijne armen tot liefde ontvonkt, haren vrouwenadel gered had! Maar de tijd waarin dit voor haar mogelijk ware geweest, was sedert lang en onherroepelijk voorbij. Haar hart was verwelkt, en hetgeen nog eenigszins op gevoel bij haar geleek, was slechts de uiting van weelderige zinnelijkheid.

Graziëlla bediende zich tegenover Charles achtereenvolgens van eene dubbele taktiek. Eerst zocht zij hem zijne betrekking tot Mary in een meer of minder belachelijk daglicht te

doen voorkomen. Naar de wijze waarop hij over zijne geliefde had gesproken, had zij, Graziëlla, in den aanvang gedacht, dat het zijne moeder of zijne tante, of ook eene gouvernante uit zijne jeugd was. Het mocht eene zonderlinge liefde heeten, die verstandig wist te redeneeren, en zelve de gelegenheid afsneed, die haar geboden werd, om te bereiken hetgeen toch het hoogste toppunt harer wenschen moest zijn. Die voorbeeldige Mary, dat ideaal van alle deugden, maakte veeleer den indruk eener volleerde kokette, die uitnemend de kunst moest verstaan om een mannenhart, door het beurtelings af te stooten en aan te trekken, blijvend aan zich te verbinden. Zij, Graziëlla, wilde bij die engelsche, puriteinsche heilige wel eens een lesje nemen om er achter te komen hoe eene vrouw een man ketent aan hare zegekar.

Men kan denken hoe Charles deze zoo misplaatste ironie opnam. Sedert Mary geweigerd had naar Amerika te komen, had hij haar in zijn binnenste de plichtmatigheid van haar wezen wel dikwerf euvel geduid, en haar dien ten gevolge wel minder veelvuldig en minder hartelijk geschreven. Maar nu Graziëlla het bestond, Mary's karakter zoo geheel bezijden de waarheid, zoo vervalscht, voor te stellen; nu Graziëlla, hetgeen met het beste in Mary samenhing, verlaagde tot eene koketterie, die harer altijd diep onwaardig zou blijven; nu hij dientengevolge een smet geworpen zag op het vlekkelooze ideaal, dat hij in Mary liefhad en vereerde, nu kwam alles in hem, zijne liefde, zoowel als zijne eigenliefde, zijn teeder gevoel zoowel als zijn trots, op tegen de vrouw, die laag genoeg stond om een engel als Mary te miskennen. Hij haatte Graziëlla; hij stiet haar van zich gelijk eene slang; hij meed haar gezelschap en schreef een brief aan Mary, waarin de adel der uitdrukking wedijverde met den gloed der liefde.

Toen Graziëlla zag, dat zij zich vergist had, hield zij van haren boozen toeleg niet af, om voortaan de trouw van Charles als onkreukbaar te eerbiedigen. Neen, het eenige besluit, dat zij uit hare misrekening trok, was geen ander dan dat een ander middel aangewend moest worden om Charles afvallig te maken. Met een kwalijk verholen spijtgevoel sprak zij bij zich zelve: Charles houdt het langer uit dan ik gedacht had. Het prikkelde haar tot een nieuwen aanval.

Om Graziëlla's gezelschap te kunnen mijden, en zich bij Anderson te kunnen verontschuldigen, had Charles den laatste

meegedeeld, dat de toestand van zijn vader hem geene langdurige afwezigheid vergunde. Hij had waarheid gesproken. De uitputting van den kranke nam sterk toe; en nu Charles' oog niet meer op Mary's komst gericht kon zijn en hij bij de Andersons geene verstrooiing meer wilde zoeken, zat hij liever dan voorheen bij het ziekbed van zijn vader neder, die elk oogenblik van tegenwoordigheid, dat zijn zoon hem schonk, ten hoogste waardeerde.

Graziëlla speurde in deze wending de gelegenheid die zij zocht. De sceptieke, spotachtige jonge vrouw veranderde zich in de teerhartigheid zelve. Zonder zich te laten aandienen, drong zij in het slaapvertrek van Charles' vader door. Zij stelde zichzelve met een paar woorden voor aan den ouden man als de bekende, de vriendin, over wie zijn zoon hem zeker meer dan eens gesproken had. Zij plaatste zich zoo vertrouwelijk naast den lijder, merkte zoo snel en zoo juist twee of drie geriefelijkheden op, die men hem zonder eenige de minste moeite kon verschaffen, sprak zoo zacht, zoo innemend, dat Charles overbluft en Charles' vader weldadig aangedaan was, en haar dringend uitnoodigde haar bezoek spoedig te hervatten.

Dat was het juist wat Graziëlla vooreerst had willen bereiken. Zij kwam schier elken dag, scheen enkel te komen om den kranke, en van Charles nagenoeg geene notitie te nemen. Een oogenblik waarin zij met dezen alleen was, gebruikte zij om hem te zeggen, dat hij toch wel begrepen zou hebben hoe weinig het haar ernst was geweest met hare opmerkingen betreffende Mary. Maar voor het overige sprak zij niet met hem. Zij liet hem echter dagelijks getuige zijn van de vriendelijke, ja hartelijke wijze waarop zij den ouden man verpleegde. Zij schudde diens peluw; zij plaatste zich naast het bed en sloeg den arm om den lijder, en liet zijn hoofd aanleunen aan haar boezem. Zij wischte het zweet van zijne slapen, besproeide zijn voorhoofd, en deed dan haren adem er over heengaan, om eindelijk een kus, een langen kus te drukken op de rimpels. Alles ging haar even bevallig af; de oude man glimlachte soms van eene weelde, die hij wellicht nooit gekend had. Charles zag dagelijks toe; volgde onwillekeurig met het oog elk van hare bewegingen, en - zal ik het zeggen? - gevoelde bijwijlen, neen, in dagelijks en dagelijks schrikwekkender toenemende mate, eene aandoening, hoe zal ik haar noemen? eene aandoening van jaloerschheid ten opzichte van zij-

nen vader. Wat was het? Hij kon het zich niet verklaren; het was ongerijmd; het was afschuwelijk; maar toch het was zoo! Had hij, hij Charles, recht op die liefkozingen? Behoorde zijn verbijsterd hoofd aan dien boezem te rusten? Die kus op zijn voorhoofd te branden? Wat demon gaf hem die vragen in? Het is, zegt hij zichzelven, het is waanzin, het is een benauwde droom die mij overvalt. Hij verlaat meer dan eens het vertrek als Graziëlla zijnen vader verpleegt. Vruchteloos: Het brandt door zijne gelederen. Hij lijdt: Hij kwijnt. Hij moet haar vlieden en opzoeken. Hij haat en hij aanbidt haar. Stervend, oud en stram, zou hij herleefd zijn onder haren wellustigen ademtocht; hoe zou zijne onbewapende jeugd weerstand hebben geboden?

Graziëlla ontging geene enkele van Charles' martelingen. Toen al de koorden gelegd waren, haalde zij den strik op het rechte tijdstip toe. Haar scepticisme had gezegevierd. In hare armen vergat Charles een oogenblik, één noodlottig oogenblik, zijne Mary.

IV.

Eene maand later vinden wij hem in Rome. Zijn vader was bezweken. In eene snelle en verre reis had hij eene afleiding gezocht voor de bittere smart, waaraan hij ten prooi was na dat oogenblik van zelfvergetelheid. Buitendien hadden zijne geneesheeren hem een onmiddellijk vertrek naar Italië en het verblijf van eenige maanden aldaar, uit hoofde van zijn zeer geschokten gezondheidstoestand, dringend aanbevolen. Dat hij dit naar Winchester schrijven kon, maakte hem het verlengen zijner afwezigheid na den dood zijns vaders gemakkelijk. Met Graziëlla bleef hij niet alleen niet in briefwisseling, maar vóor zijne afreis had hij haar gezegd, dat hij alle betrekking met haar afsneed, en haar alleen zijn adres liet voor het geval, dat in de toekomst uit hunne treurige vereeniging plichten zouden ontstaan waaraan hij zich onder geenerlei voorwendsel dacht te onttrekken.

Tusschen de ruïnen van Rome dwaalde hij in diepe verslagenheid rond. Hij had de achting voor zichzelven verloren

immers twee harten misleid, waaraan hij door de heiligste banden verbonden was. Zijn vader was heengegaan, diezelfde Graziëlla als zijne weldoenster zegenend, wie, had hij haar in hare walgelijke gedaante gekend, niet onnatuurlijk een vloek van zijne stervende lippen getroffen had. Mary moest nog altijd in den waan verkeeren, dat, zoo hij op het huwelijk niet had aangedrongen, dit uitsluitend het gevolg was geweest eerst van plichtsbesef tegenover den kranke, daarna van zorg voor zijne eigene gezondheid. Hare woorden: ‘veille sur ton coeur, entretiens-moi dans ton âme,’ vervolgden hem steeds; of neen; vervolgen deden zij niet; zij ruischten als een klagelijk geluid, als de weemoedige zucht van een herfstwind. Zij raakten de innigste roerselen van zijn hart en deden dat hart wegsmelten in berouw. Gedurig, thans levendiger dan ooit, zag hij Mary voor zich gelijk hij op de stoomboot, bij zijn vertrek uit Engeland, haar in den nevel van den morgenstond had zien verdwijnen. Hij had haar verbeurd; hij had haar verloren als de gezellin zijns levens wier liefde hij zich waardig mocht noemen. Zoo dacht hij menigwerven. Maar bij tijden was het hem toch weer alsof hij, die schandelijk verloochend had, de driemaal herhaalde vraag vernam: hebt gij mij lief; alsof ook hij, zeer bedroefd zijnde, antwoorden mocht: gij weet dat ik u liefheb. Hij hoopte niet op herstel van het geluk, dat hij eigenhandig verwoest had, maar hij kon het vertrouwen niet opgeven, dat, hoewel in zeer gewijzigden vorm, de beteekenis, die Mary van den aanvang in zijn leven had moeten hebben, niet onvervuld zou blijven. Het was altijd eene reddende liefde geweest die hij voor zijn inwendig leven, waaraan de tucht zoozeer ontbrak, van haar verwacht had. Nog, al had zij zooveel dieper dan te voren zich tot hem neer te buigen, nog kon zij hem redden, en dat door hem te vergunnen haar zijne zonde te belijden, haar het vreeselijk geheim toe te vertrouwen, waarvan de last zoo loodzwaar op hem drukte. Zij, de engelreine, moest de biecht zijner ziel vernemen. Zij alleen kon hem vrijspreken, en hem heiligen door hare liefde.

Maar, nog eens, dit vertrouwen sprak slechts bij wijlen. Gewoonlijk was het duister in zijn binnenste. Onder al de werken der kunst, die hij te Rome kon bezichtigen, was er één inzonderheid, dat hem meer dan al de overigen boeide: het was de Transfiguratie van Rafaël in het Vatikaan. Op den berg ziet men het verheerlijkte aangezicht van den Godszoon; aan

den voet van den berg de verstompte, wezenlooze trekken van den mannzieken jongeling, tot wiens genezing de hulp der discipelen te vergeefs ingeroepen wordt. In deze aangrijpende tegenstelling lag iets uitgedrukt dat op zeldzame wijze beantwoordde aan de innerlijke tweespalt, waarvan hij zich meer dan ooit, en door pijnlijke ervaring, bewust was geworden. Het meest boette hij voor zijn misstap, als tusschen hem en Mary het beeld zich schoof van Graziëlla. Er kunnen in ons leven onuitwischbare herinneringen zijn, die ons wreed vervolgen.

Zoo gingen de lange wintermaanden van zijn verblijf te Rome voorbij. Met een beklemd hart zag hij het voorjaar komen, dat hem elk voorwendsel voor eene langere afwezigheid rooven, en het beslissend oogenblik dier biecht voor Mary zou doen aanbreken, waarop harerzijds een oordeel volgen kon, dat geheel zijn verder leven tot akelige eenzaamheid doemde.

Op een morgen ontving hij een schrijven uit New-York. Men meldde hem dat Graziëlla moeder geworden, maar twee dagen later in het kinderbed gestorven was.

In dat schrijven was een brief ingesloten van Graziëlla zelve. Het waren slechts eenige regelen, geschreven aan den morgen van haren sterfdag; regelen die getuigden, dat het bewustzijn van den naderenden dood en het juist ontwaakte gevoel van moederliefde eene lichtschemering hadden gewekt in hare donkere ziel. Niet zij, schreef de ongelukkige, niet zij had gezegevierd, maar Charles, wiens gedrag, nadat hij een oogenblik bezweken was voor haren toeleg, haar achting ingeboezemd en bewezen had, dat hij waarheid had gesproken toen hij haar vroeger zijne liefde jegens Mary als een heilig gevoel had voorgesteld. Zij voelde het einde naderen van een troosteloos leven; maar haar leeren kennen van Charles behoorde tot het beste dat zij in dat leven ondervonden had. Zijne smart over het ongeluk dat zijzelve hem berokkend had was het eenige dat zielenadel aan haar had geopenbaard. Voorts had zij hem niets te zeggen, dan een woord tot aanbeveling van haar kind. Charles moest zorgen, dat het zoo weinig mogelijk op de moeder geleek.

Het was, om zoo te spreken, eene absolutie, die Graziëlla hem van haar sterfbed toegezonden had, te treffender voor hem omdat hij haar nooit van die zijde had verwacht, en diep gevoelde dat hij ook geen recht had gehad, haar van die zijde te

verwachten. Diep was hij geroerd door toon en inhoud van Graziëlla's schrijven, dat voor het eerst een zachter gevoel voor deze vrouw in zijn hart wakker maakte. Het bracht hem echter tevens in een pijnlijken tweestrijd. Ware Graziëlla louter de verachtelijke verleidster gebleven, de herinnering aan haar zou altijd gepaard zijn gegaan met verachting voor zichzelven, omdat hij in staat was geweest haar slachtoffer te worden. Nu in de schaduwen van den dood een beter licht op haar gevallen en onwillekeurig om haar een traan aan zijn oog ontrold was, verachtte hij zichzelven minder, maar hinderde het hem daarentegen, ter wille van de zuiverheid zijner betrekking tot Mary, dat eene andere dan zij hem verteederde.

Doch de strijd dezer gewaarwordingen loste zich meer en meer op in de onwederstaanbare behoefte om onder Mary's oogen te staan en haar zijn hart te kunnen uitstorten. Het kwam hem toch ten slotte voor, dat hij nader tot haar gebracht was, nu Graziëlla niet meer leefde. Lang genoeg, veel te lang had hij in zijne brieven moeten zwijgen. Wel had hij zijne verslagenheid niet bedekt, en zelfs herhaalde malen geschreven, dat hij zich harer liefde niet meer waardig achtte; dat hij haar, ook met het oog op zijne wankelende gezondheid, haar woord teruggaf; wel had hij in overeenstemming daarmede gezorgd, dat zijne brieven aan Mary niet den hartelijken en vertrouwelijken toon van vroeger hadden aangenomen; maar zoolang niet medegedeeld was wat eigenlijk scheiding tusschen hen maakte, had hij natuurlijk den indruk dat hij haar misleidde. Thans moest er een einde komen aan dat kwellend vergelijk, dat hij voortdurend had moeten treffen tusschen de oprechtheid en zijn weerzin om haar schriftelijk te zeggen wat hij wist dat haar zoo diep grieven zou.

De reis naar Engeland werd niet langer uitgesteld. Charles nam haar over Marseille. Hij plukte er bloemen op het graf van Mary's moeder. Hij nam die bloemen mede, bijna als een zoenoffer. Weinige dagen later was hij in Winchester terug, maar zonder iemand aldaar van zijne aankomst te hebben verwittigd. Hij kon nog niet besluiten, onmiddellijk tot Mary te gaan.

Charles nam zijn intrek in eene woning tegenover de kathedraal, waarheen hij wist dat Mary zich dagelijks begaf. Hij stelde zich den volgenden morgen op eenigen afstand van het venster van eene bovenkamer, om Mary te zien voorbijgaan

terwijl zij zich naar den *Morningservice* begaf. Zijn *Common Prayer-book* hield hij tusschen de vingeren, en de bloemen van het graf te Marseille lagen bij de bladzijde, die hij juist gelezen had, bij de bede: Doe ons niet naar onze zonden en vergeld ons niet naar onze ongerechtigheden. Daar naderde Mary, met tante Eliza aan den arm. Ook Mary had haar gebedenboek in de hand. Hij volgde haar met zijne geheele ziel. In haar stemmig lang gewaad maakte zij hem een oogenblik den indruk van een jongen priester met zijn breviarium. Zij verdween in de schaduwen van het gothisch portaal.

Daarop schreef hij haar een brief om haar te zeggen dat hij zich in Winchester bevond, dien avond bij haar zou komen, maar alleen door haar ontvangen wenschte te worden, daar hij, eer hij haar aan zijn hart zou mogen drukken, eene hoog ernstige mededeeling had te doen.

Charles zag Mary dien avond alleen. Hij deed belijdenis zonder eenige terughouding. Hij gaf haar de bloemen van haar moeder's graf, en den brief te lezen, dien Graziëlla stervend hem geschreven had. Hij vroeg haar eindelijk, terwijl hij hare hand in zijne beide handen klemde, of zij hem vrijspreken, of hare liefde alles uitwisschen en verzoenen; hem, den gevallene, redden en heiligen kon?

Mary barstte los in tranen. Hij liet haar uitweenen, en bleef sprakeloos bij haar staan. Zij scheen een wijle zijne tegenwoordigheid niet meer te bemerken. Hij leed onuitsprekelijk. Dat hij haar diep bedroefd zou maken, daarop was hij voorbereid. Maar hij had gehoopt, dat hare droefheid haar geen oogenblik van hem zou scheiden, dat zij, tot eenig antwoord, hare armen zou uitstrekken om hem te ontvangen; weenen zou, ja, maar weenen aan zijn hals, en, hem de hare noemende voor altijd, in éene verhevene omarming, éene uitstorting van liefde, hem zuiveren zou van allen smet.

Hij werd teleurgesteld. Toen Mary haar gewoon, zelfbezit herkregen had, verzekerde zij Charles, terwijl zij hem dankte voor zijne openhartigheid, dat zij te veel geschokt was om terstond te weten wat zij doen moest, wat haar plicht haar voorschreef ten aanzien van de betrekking, die van nu aan tusschen hen moest bestaan. Zij bad om eenig uitstel eer zij het beslissende woord had uit te spreken.

V.

Den volgenden dag was Charles reeds op weg naar Amerika, vast besloten voortaan geheel voor zijn kind te leven. Hij schreef Mary een laatsten afscheidsgroet. Nu haar hart niet terstond tot gunst van hem gesproken, nu hare liefde hem niet onmiddellijk, door een innerlijk en onwederstaanbaren aandrang, gerehabiliteerd had, gevoelde hij dat, al zou Mary er ook later toe gekomen zijn hunne vereeniging te wenschen, er altijd iets tusschen hen zou blijven, dat de volstrekte gemeenschap hunner zielen beletten moest. Geene goede of edelmoedige gezindheid, door nadenken opgewekt; alleen eene plotselinge bezieling of ingeving der liefde had dat beletsel kunnen wegnemen.Het ondeelbaar oogenblik, Mary daartoe gegeven, was onherroepelijk voorbij.

Toen Mary Charles' laatst vaarwel gelezen had, zonk zij inéen van smart, maar zonder hem ongelijk te geven. Tevens, - zij kon het zich niet verklaren, - ondervond zij, en dat voor het eerst in haar leven, de behoefte om een tijd lang tante Eliza niet te zien. Gretig greep zij eene gelegenheid aan om met een bekende familie voor eenige maanden naar Marseille te reizen. Misschien was er een duister besef in haar, dat hare opvoeding er niet vreemd aan was, zoo op een allesbeslissend oogenblik haar hart niet gewaagd had te spreken. Het afscheid der beide vrouwen was pijnlijk, en Mary's laatste woord, uitgesproken niet een bitteren glimlach die Eliza door de ziel sneed: ware ik thans nog katholiek, dan kon ik mij bergen in een klooster.

Heidelberg.

A. PIERSON.

Malaga in 1872-73.

> Tan a la exageracion llevan en Holanda la limpieza y la pulcritud, que un andaluz recien llegado de aquel pais decia á sus amigos: 'Figúrense Vds. si será alli la gente limpia, que en la calle, en el teatro, en los templos, en todas partes, hay agentes de la autoridad que en viendo que uno va á escupir se le acercan á decirle que si quiere escupir tenga la bondad de pasar á Bélgica'
> CORREO DE ANDALUCIA.

Richard Ford zegt dat niets den Spanjaarden zoo onaangenaam is als dat eeuwige boeken-schrijven van vreemdelingen over hun land waarvan zij gewoonlijk alleen maar den slechten kant hebben gezien. Ford vindt dat de Spanjaarden daarin gelijk hebben, en bladzijden 265 tot 270 van zijn '*Gatherings from Spain*' houden een soort van strafpredicatie tegen de lichtzinnigen, die alles bedillen en het meeste afkeuren van hetgeen zij in Spanje hebben gezien. Laat niemand zich verbeelden, schrijft hij blz. 267, dat de meest juiste opmerkingen met de beste bedoeling gemaakt, ooit een Spanjaard anders dan hoogst onaangenaam zullen zijn. Het zou betreurenswaardig consequent geweest zijn als Ford zich had gedragen naar de lessen en vermaningen, die in deze regelen liggen opgesloten. Maar gelukkig heeft hij dit niet gedaan, en daaraan hebben wij zijn geestig boekje te danken, waarin hij den geesel van zijn vernuftige satire ten dienste stelt van de intime kennis, die hij door fijne en scherpzinnige opmerking van hetgeen men ziet en niet ziet in Spanje, heeft verkregen. Zijn boek is zoo onderhoudend, zoo vermakelijk, zoo doorgaans vroolijk van toon, dat het dramatische, aan de behandeling van Spaansche maatschappelijke toestanden van zelf verbonden, door den glans van zijn humor, zonder in het comische te vervallen, met een tintje van vermakelijke ironie wordt overtogen, waardoor men met

droge oogen de sterkst sprekende voorbeelden kan lezen van diep nationaal en individueel verval van het Spaansche volk. Gelijk de zweep van den *moyoral* ieder individu van zijn achtspan bereikt op bepaalde lichaamsdeelen, even zoo zwierig, lustig en zeker zwaait Ford den geesel zijner satire in 't rond, maar treft daarom niet minder gevoelig ieder plekje, waar nationale trots en persoonlijke fierheid kwetsbaar zijn in de Spanjaarden, die deze hoedanigheden zeer overdrijven.

Ay! de mi España! Ford had altijd gelijk, en hij heeft nog steeds gelijk nadat dertig jaren verloopen zijn sedert hij het schiereiland doorreisde. Hij sloeg daar weinig van over en moet de oude en nieuwe geschiedenis van het volk vlijtig beoefend hebben om zóó in zijn geest te zijn doorgedrongen.

Dat de kritiek van vreemdelingen bij de Spanjaarden niet gewild is, bleek ons, toen wij het volgend antwoord inzonden aan de courant, die de regels, aan het hoofd dezer inleiding geplaatst, had opgenomen. '*Contestacion al andaluz que ha vuelto de Holanda. Tan a la exageracion llevan en Malaga la inmundicia y la indecencia como el andaluz que vuelve de Holanda lo puede ver a cada hora, que la gente escupen no importe donde ni delante quien que sea. En la calle, en el teatro en la iglesia, en los salones, sobre la alfombra y a la mesa durante la comida. El cura en su pulpito, el orador desde la tribuna; el ecclesiastino enfrente del altar todos escupen como si tal cosa. En los coches del ferro de carril de primera, por mas que hayan señoras, se escupe que es un gusto. Escupir es cosa tan corriente, que se podria tomar el pais por un inmenso escupidero. El que no escupe está sospechado de conspirar contra la libertad*.'

In onzen kleinen vriendenkring hadden wij ons daarover vroolijk gemaakt, maar grooter voldoening werd ons onthouden. De courant plaatste het antwoord niet.

Met het voornemen mijne indrukken van Spanje meê te deelen, bedoel ik in 't minst niet wraak te nemen over de partijdigheid van een courant, en dat nog wel een Spaansche courant. Mijn wensch is geenszins kwaad te spreken van land en volk; ik mag dit wel te voren aankondigen, want het zal heel moeielijk zijn er veel goeds van te zeggen.

Zoo groot en machtig en roemrijk als Spanje was in het begin en midden der zestiende eeuw, zoo vervallen, omnachtig en vernederd is het thans. Met den besten wil van de wereld

kan men voor de ellende, waaraan het land ten prooi is, de oogen niet sluiten. Bij iederen stap dien men in Spanje doet, kan men aanleiding vinden om zich te verbazen over de achterlijkheid der dingen, en men vraagt dan onwillekeurig aan zich zelven, hoe 't komt dat een volk in drie honderd jaren niet is vooruitgegaan? Men denkt naar aanleiding van dit alles meer over de *Cosas de España*, en natuurlijk, hoe meer men nadenkt, hoe meer feiten men opmerkt en vergelijkt, zooveel te meer leert men 't land kennen, of minstens zooveel te meer punten van belangstelling doen zich voor. De veel beteekenende rol, die Spanje in Europa gespeeld heeft, zijn meesterschap op het gebied van fraaie kunsten en letteren zijn voorheerschen in étiquette, mode en galanterie, zijn voorrang in Westersche beschaving, waarvan het verval sedert Philips II dateert, stempelen Spanje tot een Westersch land, terwijl de overheersching der Arabieren, die van 711 tot 1269 en, sedert hoofdzakelijk tot Granada bepaald, tot 1492 duurde, aan Spanje het Oostersche karakter gaf, dat het tot op den huidigen dag, zonderling met oud christelijke en modern sociale begrippen vermengd, vooral in het zuiden, behouden heeft. De wonderlijke toestanden, die uit deze contrasten en vermengingen ontstaan, geven den reiziger in Spanje indrukken, die geen ander land ter wereld verwekt. Men gelieve daarin verontschuldiging te vinden voor den onwederstaanbaren lust om iets van Spanje te vertellen, nadat men vier wintermaanden in dat land heeft doorgebracht, en dat wel den winter van 1872 op 1873.

I.

Reeds den 1sten October 1872, na een natten September, was het koud en onvriendelijk. Voor herstellende zieken, die aan koû nog geen weerstand konden bieden, was het tijd om naar het Zuiden of Oosten te gaan. De Riviera, Sicilië, Algiers, Caïro, allen stonden op 't lijstje, maar Spanje stond er niet op. Eerst Edwin Lee's boekje over Spanje, meer bepaald over Malaga en zijn klimaat, deed mij mijne aandacht op die stad vestigen. Deze aandacht groeide tot voorkeur: vroegere plannen om Spanje te bezoeken waren afgestuit op de destijds be-

staande moeielijkheid om van Algiers naar Oran te komen (zie Herinneringen uit Algiers, 1862 blz 107); thans zijn die twee algiersche steden door een spoorweg verbonden, en tusschen Oran en Cartagena, de haven van Murcia, varen stoombooten ongeveer twee malen per week, zoo ongeregeld als in Spanje regel is. Marseille als uitgangspunt nemende, scheen er gelegenheid te over om al de oostelijke havens van Spanje per stoomboot te bereiken. Een vrijwillige verbanning uit Holland was mij door ziekte opgelegd; Spanje had ik nog slechts uit zee gezien, toen ik in 1853 door de straat van Gibraltar en langs Finisterre naar Engeland stoomde. Ik was nieuwsgierig naar Spanje en hoopte, door nieuwigheden getroffen, het leed mijner verbanning te verzachten. Maar het was voornamelijk Dr. Lee's bericht over het klimaat van Malaga, dat mij die plaats tot winterverblijf deed verkiezen. Wat hij daarover schrijft heb ik bewaarheid gevonden en wil ik daarom hier kortelijk vermelden.

'De droge lucht is hetgeen Malaga's klimaat bijzonder kenmerkt; hierin is het te verkiezen boven Madera, dat gedurende de wintermaanden wel wat warmer is, maar tevens zeer vochtig. Sommige winterdagen te Malaga zijn te droog en de *terral*, een N.W. wind, is scherp en doordringend; maar als regel kan men aannemen, dat zieken gedurende zes van de zeven dagen kunnen uitgaan. Van 1846-51 viel te Malaga gemiddeld 16 duim regen. Zoo weinig regen zou den plantengroei beletten, wanneer de zee niet zoo nabij was. De zeedampen komen aan dit gebrek te gemoet. Na zonsondergang daalt de temperatuur, die over dag tamelijk hoog is, en de zeedamp valt als dauw op 't land. Dit ziet men duidelijk bij *levante* of oostenwind, als wanneer die dampen terstond over de stad worden gedreven, en de kade vochtig is als had 't er op geregend. De gemiddelde temperatuur van Malaga is 66,52 F. wisselende van 55° tot 82° F.'

Van mijn jeugd af aan, had ik verlangd naar Granada en de wonderen van de Alhambra. Cordova en Sevilla konden nog altijd mijne verbeelding bezig houden, en, ofschoon niet meer gelijk vroeger bereid om ellende en ontbering blijmoedig te trotseeren in het vooruitzicht van eenig genot, dat op teleurstelling kon uitloopen, toch scheen mij het nog nooit door mij betreden Spanje het aangewezen land om er schadeloosstelling te zoeken voor het vele goede, dat ik t'huis moest achterlaten.

Met den besten wil van de wereld, zal ik in mijn verhaal niet kunnen verbergen, dat ik buiten den waard had gerekend.

Het eerste dat gedaan moest worden te Marseille, gaf al terstond aanleiding tot overdenking en bedenking. Er was te beslissen, hoe de reis naar Barcelona, enz. zou gedaan worden, over land of over zee. Van Perpignan tot Gerona heeft men diligence. Tot aan de grenzen van Spanje is de straatweg voortreffelijk, maar daarover..... Doch al was de weg als een kolfbaan..., in de *Semaphore de Marseille* lazen wij iederen dag, dat de diligence werd aangehouden; de passagiers, die zich geduldig, lieten plunderen, werden wel niet mishandeld, maar die onbehoorlijkheden hadden in den nacht plaats; het was daar guur aan den voet der Pyreneën, en de dieven konden met den besten wil niet beletten, dat hunne slachtoffers koû vatten, koorts kresen, enz. Alzoo werd tot de zeereis besloten, waar *embarras de choix* zich bij voordoet. *A. Germond de Lavigne* schreef een *Itinéraire de l'Espagne et du Portugal*, uitgegeven bij *L. Hachette et C.*, zonder jaartal, hetgeen zeer bedriegelijk is. Deze schrijver behoort onder de optimisten; hij wil de wereld genezen van de vooroordeelen, die tegen Spanje bestaan. De wijze waarop hij dit aanlegt is echt fransch en behendig. Hij schetst een beeld van de voorstelling, die volgens zijne fantasie een reiziger zich van Spanje maakt; natuurlijk is zijn reiziger een soort van wezel, bang voor zijn eigen schaduw, die achter zijn gordijnen, onder zijn bed angstig gluurt, zijn beurs en zijn horlogie wegstopt, zijn deur baricadeert en 's morgens wakker wordende, zich verbaast dat hij nog leeft. Op deze overdreven schets laat hij volgen: ‘*Pauvre Espagne! quel fantôme on en fait au loin*!’ Als reisboek is zijn werk niet aan te bevelen; men bemerkt aan alles dat hij van de Spaansche toestanden absoluut een goeden dunk wil geven, en dat hij daardoor verleid wordt om zaken, die 't niet verdienen, aan te prijzen en op te hemelen. Zoo bijv. met de stoombooten van Marseille naar Spaansche havens. Hij vult daarmeê ruim twee kolommen in zijn route N°. 44 en zegt aan 't slot; ‘het vertrek der booten is steeds tijdig aangekondigd; de tarieven zijn voor allen dezelfde; aan boord zijn goede *restaurants*.’ De Nederlandsche consul te Marseille, de heer Alma, een zeer verplichtend landgenoot, bij wien geen Nederlander te vergeefs hulp zal zoeken, bracht mij in kennis met den Spaanschen consul, en op diens raad werd de stoomboot Estremadura, kapt. Corveto,

waarvan het vertrek op 29 October was bepaald, voor mijn overtocht gekozen.

Van Marseille moet even het nieuwe *Palais des Arts de Longchamp* vermeld worden. A. Saurel schreef onlangs (1870) *Marseille et ses environs*, een allerliefst boekje met belangwekkenden, eenvoudigen tekst en allerliefste kaartjes en plaatjes. Van dit paleis zegt hij: *il séduit par le charme des lignes, l'originalité de son plan et la beauté exeptionnelle de sa situation*. Volkomen juist; het is prachtig; misschien mag ik zeggen, dat ik nooit schooner paleis zag. De bouwmeester heet Henri Espérandieu, een gelukkige naam voor zulk een ondernemer. Het officieele cijfer van kosten, behalve aankoop van 't terrein, wijst op fr. 4,114,644,57. Te precies om waar te zijn, is 't niet? Met tienmaal zooveel is men er nog niet. Het is eene herinnering aan het tweede keizerrijk, dat door zijne verkwisting zich zoo vele vrienden of minstens aanhangers verwierf. B.v. een gewezen civiel ambtenaar te Marseille, aan wien ik een brief uit Brussel had gebracht. Wij komen een bejaard heer tegen, en mijn ambtenaar groet hem, als ware 't zijn innige vriend. ‘Welk een geluk u aan te treffen,’ roept hij uit, ‘waar woont gij tegenwoordig?’ ‘In de Re.....p...., ach! mijn dierbare vriend, het woord wil mij niet uit de keel,’ was 't antwoord van den ouden heer, die in de *rue de la république*, vroeger *rue impériale*, woonde. ‘Helaas, mijn vriend, ik begrijp u maar al te goed..., maar doe mij 't genoegen overmorgen met mijnheer....’ hier werd op mij gewezen, ‘te komen dineeren; slechts intimen weet ge?’ Wie is die vriend? vroeg ik later: de man schijnt onder de republiek te zuchten. ‘Mijn hemel! ik kan waarlijk niet op zijn naam komen; hij is mijn heel intime vriend; wij zagen ons in jaren niet, in een groote stad, bij verschillende departementen werkzaam... en dan *depuis les évènements, mais nous avons mangé si longtems le pain de l'empereur*.’ De man wilde volstrekt geen ander brood gegeten hebben dan *pain de l'empereur*. De republiek hief de betrekking op, waarmeê de *empereur* hem brood enz. enz. had gegeven.

De Estremadura vertrok niet den 29sten en niet den 30sten October, en de 31ste werd nog tot een verloren dag gemaakt door dien men het vertrek der stoomboot eerst op 8 uren 's morgens, toen op 12 uren 's middags, ten laatste op 4 uren namiddags aankondigde, welke laatste aankondiging zoo ernstig

gemeend was, dat het vertrek werkelijk te 7 uren 's avonds plaats vond. Inderdaad men heeft daarbij niet te klagen, dat het vertrek niet tijdig en niet dikwijls genoeg is aangekondigd. Aan het kantoor van de stoomboot gaf men eerst op voor passage 1e kl. van Marseille tot Malaga 125 francs; bij informatie van den consul bleek het, dat men slechts 110 francs mocht vragen. Alzoo zijn de tarieven zelfs voor ééne stoomboot en ééne reis niet dezelfde. Wat men naar aanleiding van zulke ervaring verwachten kan van den *restaurant* aan boord, laat zich gemakkelijk denken. Er was overvloed van spijs; doch olie, knoflook en uijen bedierven het al.

Overigens herinner ik mij die zeereis met genoegen en dankbaarheid. Het bootje was wel klein en niet vlug, maar de golf *du lion* is in den winter dikwijls onstuimig en gevaarlijk, en ditmaal troffen wij 't heerlijkste weêr van de wereld, een spiegelgladde zee, bijkans geen beweging: ware 't niet het geluid van de schroef geweest, men had zich in de haven kunnen wanen; de kapitein en zijn stuurman waren vriendelijke, welwillende lieden, die hun best deden om mij hunne taal te leeren; zij vreesden dat ik verhongeren zou, omdat zij mij niet zagen toetasten aan de maaltijden, die zoo recht naar hun nationalen smaak waren.

Wij moesten den 1sten November 's avonds zes uren te Barcelona zijn, doch eerst te half elf kwamen wij in de haven. Den volgenden morgen om 7 uren liet ik mij aan wal zetten en had wegens een reiszakje met toiletzaken een grooten omweg naar het tolhuis te maken. Anders zouden een paar riemslagen den passagier aan de *puerta de la Paz* mogen brengen, eene landingplaats tegenover de kaserne *de las Atarazanas*, een soort van fort aan het eind van de *Rambla*, de voornaamste straat en tegelijk *de* wandeling van Barcelona. Een zich zelf opdringend wegwijzer begreep, dat 't zijn belang was mij aan 't einde van den *muro de mar* te brengen, waardoor hij mij een half uur van de stad verwijderde, en gelegenheid vond om mij vijf francs af te zetten voor het eenige rijtuig dat daar te krijgen was. De muur, die Barcelona nog ten deele omgeeft, omvatte vroeger de gansche stad. Om het opruimen en behouden van dien muur is heel wat te doen geweest; er zijn revolutiën om ontstaan. De koningin wilde dit, de plaatselijke regeering dat, en het volk weer wat anders. Dat andere vindt men er thans nog. Aan de landzijde is de muur slordig af-

gebroken; aan de zeezijde, om het smokkelen te weren, bestaat hij nog. Die muur is eigenlijk een terras op den wal, die de haven moet beheerschen. Van de Rambla voert een breede trap er heen, en van twaalf tot twee uren 's namiddags vindt men daar 's winters, volgens de traditie, de *beau monde*.

Nooit zal ik den indruk vergeten, dien Barcelona op mij maakte. De zon scheen overheerlijk; de boomen langs de Rambla waren nog in blad; het logement *Fonda de las cuatro Naciones* heeft een zeer Oost-Indisch voorkomen, Niet onvriendelijk, maar toch met onverschilligheid wordt men er ontvangen; het is als meende de heer in 't bureau: ‘ga, tracht het u gemakkelijk te maken en laat mij met rust.’ De kamer, die men mij gaf, was allerliefst en op Japansche wijze met matten belegd en van schuifdeuren aan 't balcon voorzien. Mij dacht, dat hôtel was aangenaam en zindelijk, maar onverwijld moest het openbare leven worden gadegeslagen, dat zeer uitlokkend scheen. Al de drukte van een groote stad, die zich voorbereidde om feest te gaan vieren. Weldra bemerkte ik dat het een feestdag was, Allerzielen, *la commemoracion de los difuntos*, zooals 't heette. De kerken waren open, maar hoeveel devoten waren er in? Wonderlijk zooals die menschen met hun kerk en hunne heilige zaken omspringen: van eerbied of innige bewondering of plechtige aanbidding of zelfs maar van voegzame aandacht, geen spoor; de knieën worden gebogen, de vingeren ingedoopt, de hand snel langs voorhoofd en borst bewogen; terwijl gaan de oogen nieuwsgierig rond, de lippen bewegen... en fluks wippen de weinige jeugdige personen, die men in dergelijke verrichtingen zag, ter kerkdeur uit en vermengen zich lustig onder de massa, die pratend en lachend onder het lommer van de boomen een recht aangenaam beeld van stadsvroolijkheid oplevert. Bedelaars hebben mij in Barcelona dien dag niet lastig gevallen. Het publiek was den ganschen dag door zeer gemengd, en ik zou op eigen gezag niet durven vertellen op welk uur de *beau monde* wandelde. *Beau monde* in den overdrachtelijken zin, want in de beteekenis van schoone vrouwen, zag ik daar de schoonste die ik in Spanje gedurende mijn verblijf onder de oogen kreeg. De heeren waren gekleed als bij ons, de dames ook, maar velen hadden de mantille tot kapsel; voor mooie is dit aan te bevelen, het verhoogt de bevalligheid, al wordt die soort van sluier niet meer gedragen zooals vóór vijftig jaren in Andalucia. Maar het volk zag er

heel anders uit dan b.v. te Marseille, waar men dikwijls Barcelona meê vergelijkt. De kleeding der vrouwen uit de volksklasse is niet anders dan die van vrouwen derzelfde klasse in Frankrijk, misschien nog iets minder netjes. De mannen hebben geen eigenlijk costuum; de stoffage voor broek en kort buis is meestal linnen; een hoed, pet of roode muts, *gorro*, met de pluim of punt op een oor omgeslagen, een hoog gekleurd ceintuur van rood of ander katoen, vele malen om 't lijf gewonden. Het zeer bijzondere in hun costuum zijn de *alpargates*, Sp.: *espardenyas Cat*: van esparto gevlochten zoolen met zwarte linten of banden recht langs de voeten van de neuzen tot de hielen vastgehouden. Zij zijn daar vlug op en komen zonder geluid te maken over den weg. Het volk scheen op gewekt, uiterst beweeglijk en tuk op vermaak. Daar waren stalletjes, waar frisch water en vruchten en zoetigheid werd verkocht. Het geheel leverde een aantrekkelijk tooneel en wekte lust tot meêdoen; men waande arglooze vreugd, onschuldige uitspanning te aanschouwen. Vriendelijk waren met dat al de gezichten dier lieden niet; de donkere gelaatskleur, zwarte oogen, haren en baarden, deze laatste aan menige vrouwenlip tamelijk sterk geprononceerd, geven aan hunne trekken, die uiterst bewegelijk zijn, iets wilds, dat den vreemdeling behoedzaam mag maken. Daar waren op de Rambla verschillende kiosken *a l'instar de Paris*, waarin voor eenige cuartos[1] couranten en prenten werden verkocht. Gretig werden die gekocht en gecommentarieerd. Wat het volk 't meest amuseerde, waren voor mij onverstaanbare verzen in plat Catalaansch, maar uit enkele woorden was het duidelijk dat de tekst hetzelfde doel had als de prenten, die b.v. een schietstrijd voorstelden. De schutters mikten op palen, die de vorsten van Europa, met kroonen gedekt, voorstelden. Amadeo primero was daarbij present; het onderschrift luidde: *A bajo las testas coronatas*. Dit was den tweeden November 1872. Bij mijn bankier te doen hebbende, hoorde ik daar verder het een en ander dat sterk contrasteerde met

1

1 gouden	Doblon de Isabel	= 100 Reales.
1 zilveren	Duro = 2 Escudos	= 20 Reales.
1 zilveren	Escudo = 2½ Pesetas	= 10 Reales.
1 zilveren	Peseta	= 4 Reales.

In koper zijn stukken van *dos cuartos*. 1 Real heeft vier stukken van *dos cuartos*, plus een *ochavo* of 8½ cuartos. Een Real is omtrent 12½ cent Nederlandsch.

den aangenamen indruk dien het eerste aanschouwen van Barcelona op mij gemaakt had; het was mij als had ik op een pad getrapt. Pas twee dagen geleden waren in de *calle Fernando* op klaarlichten dag twee menschen vermoord. Politieke hartstocht diende tot voorwendsel en verontschuldiging. Men gaf mij den raad om het aannemen van goud geld zooveel mogelijk te vermijden; er was veel valsch geld in omloop, goud 't meest. Ook zou men mij zekere papieren maar niet over de post sturen, want op het brievenvervoer kon men niet aan; de ambtenaren geven zich niet veel moeite, en langs den weg, den spoorweg niet uitgezonderd, hadden al meer en meer onordelijkheden plaats. In het logement vertelde een Franschman dat hij drie dagen te Barcelona was, en dat hij drie valsche doblons had ontvangen; het zonderlingste van het geval was, dat iemand aan de deur van het hôtel hem 50 pCt. van de waarde der echte doblons aanbood voor zooveel stuks valsche als hij hebben mocht.

De cathedral, eenige *paseos*, het fort Montjuich, enz. werden bezocht en bezien, maar hetzij dat ik onwel of vermoeid was geworden, het was mij als had Barcelona een aanminnig masker laten vallen, om met het hideuse gelaat der anarchie op te treden. Ik had geen aandacht meer *for the sights to be seen*, en was gansch verdiept in fantasiën over de toekomst, de naaste toekomst van een volk, dat zoo cynisch aan zijne brutaliteiten vrijen loop liet. Zijn dat dan, dacht ik, de resultaten van vrijheid en onafhankelijkheid; moet fierheid van het volk, moet nationale trots, moeten dapperheid en ondernemingsgeest uitloopen op openbare aanprijzing van koningsmoord en gezagdooding? Ik lees wel in de geschiedenis van Spanje, dat de Cataloniërs onder de koningen van Aragon gewend waren om hun deel te hebben aan de wetgevende macht van den souverein. De eed, dien de edelen van Aragon aan hunne nieuw te huldigen koningen deden, bewijst dat zij aan die koningen geen onbegrensde macht wilden verleenen. Zij zwoeren: ‘Wij, die zoo goed zijn als gij, wij kiezen u tot koning, onder voorwaarde, dat gij onze wetten en voorrechten beschermt, zoo niet, niet.’ De Cataloniërs erkenden den koning van Aragon slechts als graaf van Barcelona, en gehoorzaamden aan geen andere wetten, dan die met hunne toestemming waren gemaakt. Die nationale trots der edelen van de 15de eeuw, waarop het volk zich thans nog zoo gaarne verhoovaardigt, is die dan nu ontaard in zekeren republikeinschen geest, die wars is van alle

orde en regel? Kan de geestdrift voor vrijheid zich thans niet anders meer toonen, dan door afkeer en haat van wat zweemt naar onderwerping aan de wet en gehoorzaamheid aan die haar moeten handhaven?

Een deel van den avond bracht ik in het théatre door, het lyceo théatre, dat, wat ruimte, elegantie en rijkdom betreft, met de grootste en fraaiste théatres van Europa op een lijn kan staan. Er werd een Verdische opera vrij wel gezongen, maar het publiek maakte misbaar tegen zekere phrases, waarin een koning gecomplimenteerd wordt. Een buurman wist mij te beduiden, dat het een politieke strijd was, en dat de *brutos* moesten stil zijn, enz. De voorstelling kwam tot haar natuurlijk einde, en op straat was nu kalmte, in vergelijk van het gejoel, dat er den ganschen dag had geheerscht. Reeds te negen uur den volgenden morgen bescheidde in en mij aan boord; eerst te twee uur 's namiddags verlieten wij de haven van Barcelona, eene stad die in gewone tijden de moeite van een bezoek wel loonen zal, maar waar ik den eersten droeven indruk kreeg van den jammervollen toestand die zich sedert over het schiereiland heeft uitgebreid.

De reis naar Valencia was voortreffelijk: heerlijk weêr, kalme zee, eene temperatuur die mij, invalide, niet belette tot 8 uren 's avonds op het dek te blijven, in bewondering van een sterrenhemel, zoo klaar en helder, als ik in langen tijd niet genoten had.

Te elf uur voormiddags, den 4^{den} November, lagen wij in de haven van Valencia, die er even treurig uitziet, als de haven van Barcelona, waar wel meer schepen zijn, maar waar zeebrekers, dammen, kaden en muren er uitzien als ruïnes. Bootjes en bootslieden hebben een gelijk miserabel voorkomen, maar noch hier, noch te Barcelona waren de mannen en jongens lastiger dan overal elders De stad van den *Cid campeador* ziet men op een half uur afstands van *la Grao*, zoo heet het onveilige strand, dat men haven gelieft te noemen. Tusschen beide plaatsen over een zandgrond wordt gemeenschap onderhouden, o.a. ook door een spoorweg, die ieder half uur heet af te rijden; maar ik trof het niet; het was niet heel druk met den handel, en het halve uur was een heel uur geworden. Alzoo in een *tartana* - wat 'n ding! Een langwerpig vierkante kast op twee wielen, de bak op de as bevestigd, geen bodem, slechts een mat of tapijt, bij wijze van zak, waarin bagage, en

welke bagage? - twee banken in de lengte van den bak, die banken hangen aan riemen. Over de gansche lengte van den bak een zwarte huif over hoepels gespannen. Men kruipt achter in die kast, is zonderling getroffen door den vlottenden vloer, dien men vreest met zijn laarzen te doorboren, ziet naar voren den rug van den koetsier, die niet gansch het uitzicht op een deel van zijn muildier beneemt, naar achteren den kop van een ander muildier, voor een voleende *tartana* Hoe men in zoo'n voertuig over Spanje denkt, kan de lezer zich voorstellen. Het publiek van Valencia gaat in die *tartana's* toeren. Ook hier is een *fonda de las cuatro naciones*; de waard had eene mooie vriendelijke vrouw, en hoewel zij nog iets minder Fransch verstond dan haar man, bleek zij overigens veel slimmer dan hij. Slechts weinige uren waren mij hier vergund voor een wandeling door de stad, met hare enge ongeplaveide straten, *paseos*, met slecht onderhouden plantsoen, enz. Er zijn eenige paleizen, die door uitgebreidheid of bijzonderen bouwtrant de aandacht trekken: een op de *plaza Villarasa* is zeer bijzonder, door een overdadig met beelden (*haut relief*) voorzienen gevel van geel gevlamd marmer, als ware het albast. Een vluchtig bezoek aan de cathedrale. De fraaiste zaken van Spanje vind men altijd in de kerken. Het museum van schilderijen, in een oud klooster, zag ik met genoegen; buiten Spanje treft men niet veel Ribalta's, Ribera's en Juan de Juanes; het meerendeel der schilderijen zijn vodden. De stukken der bovengenoemde meesters zijn in ééne zaal te zamen. Mijn leidsman wilde mij niet excuseeren van de *plaza de toros*, een nieuw en heel groot amphiteatre, dat aan de kerk behoort. Priesters in Spanje zijn groote voorstanders van stierengevechten; zij vinden er zelf vermaak in en een uitmuntend middel om het volk zoet te houden. Natuurlijk kan men de stofferige straten of lanen of wegen, hoe zal men die ongeplaveide passages tusschen huizen in Valencia noemen? niet doorgaan, zonder de hoogwijze reden te vernemen, waarom men de straten niet wezenlijk op de eene of andere wijze tot straten maakt. Bij regenweder wordt die stof slijk, vermengd met alles wat menschelijk en dierlijk publiek er op werpen of laten vallen. Dat alles te zamen maakt mest voor de *Huerta de Valencia*, een door bergen omkranste, uiterst vruchtbare vlakte, de Elysesche velden van Spanje. Die vlakte wordt kunstmatig bevloeid; de Mooren of Arabieren hebben door hun vlijt de gansche streek met een net van kanalen en

waterleidingen overtogen, en de natuur over het land haar hoorn van overvloed doen openen. Men gelieve wel op te letten, dat het de Arabieren zijn die dat werk hebben gedaan, en zij hebben ook een waterstaatsrechtspraak ingesteld. Die zaken bestaan nog en het *tribunal de los acequieros* of *del riego* is nog in zijn ouden vorm werkzaam. Er zijn veel goede en bezienswaardige zaken, instellingen en industriën in Valencia, maar kapitein Corveto had mij verzocht vóór 's avonds zes uur aan boord terug te zijn; wij zouden in den nacht vertrekken; ik had mij dus met een haastig overzicht te vergenoegen.

Het was intusschen op nieuw het oude liedje. De boot bleef den geheelen nacht in de haven en de lading ongerept langs scheeps. Er waren passagiers tweede klasse aangekomen, waaronder een jong mensch van Majorca, die daar onder het voorloopig gouvernement ambtenaar geweest was, maar hij en zijn vader waren legitimisten en daarom uit den dienst verwijderd. Wellevend en vriendelijk was hij, verstandig en goed onderwezen kwam hij mij voor, hij kou zich vrij duidelijk in het fransch uitdrukken, en vertelde mij zonder bitterheid, dat in zijn land posten en ambten minder dan ergens elders naar bekwaamheid werden gegeven, dat bij iedere regeeringsverandering het personeel van ambtenaren afwisselde, en daardoor het getal van partijen en ontevredenen steeds grooter werd, dat hij en zijn vader, tegelijk hunne betrekkingen verliezende, krap aan waren, maar dat hij bij den ouden man in de nabijheid van Malaga op een klein familiegoed ging wonen, en er alle ambten voor goed aan gaf, dewijl het te voorzien was, dat binnen kort Spanje aan wanorde ten prooi zou vallen: de italiaansche jongen, dien Prim bij overrompeling op den troon had geplaatst en die de dwaasheid had zich in te beelden dat hij daar op kon blijven, zou spoedig leeren, dat Spanje geen vreemdeling als gebieder wilde dulden. Hij gaf mij onderricht in 't Spaansch, en vermaakte mij met de zinrijke spreekwoorden, waaraan die taal zoo rijk is.

Waarom moest ik zoo vroeg aan boord komen, daar wij toch niet voortmaken? veroorloofde ik mij te vragen, waarop de kapitein een tweeledig antwoord gaf. De weg van Valencia naar de Grao is na zonsondergang niet veilig; het is wel niet zeker, dat men er bestolen of vermoord wordt, maar de feiten leeren, dat er kans voor bestaat. De boot zou werkelijk de reis tegen tien of elf uur 's nachts hebben kunnen voortzetten, wanneer de haven-

meester van Valencia dezelfde wetstoepassing had gevolgd als die van Barcelona, waar de lading na zonsondergang mocht worden overgenomen. Ik hoorde den passagier van Majorca zeggen: *Fiate en la virjen y no corras*, hij schreef dit spreekwoord in mijn dagboek en de *j* in plaats van *g* in *virgen* blijft voor zijn rekening. Hij wilde er meê zeggen, dat de kapitein, als hij maar de goede argumenten had gebruikt, de toestemming tot voortwerken wel zou hebben gekregen, maar hard werken is hun smaak niet, en het spreekwoord meent: 'Geloof in de heilige maagd en laat violen zorgen.' Die arme tweede klasse passagiers; er waren er nog eenige, o.a. eene jonge vrouw met een klein kind, wier echtgenoot als 2^{e} Lt. naar Cuba was vertrokken, om daar tegen de insurgenten te vechten, of tot hen over te loopen (?); die arme menschen waren in hun vooronder ten prooi aan ongedierte, dat zich gelukkig in de kajuit en hutten der eerste klasse niet vertoonde, maar 's zomers, zeide de *mozzo* (kajuitsjongen in dit geval, in 't algemeen jongeling) o! ja dan zijn ze natuurlijk overal. Den 5^{den} November 's namiddags één uur verlieten wij Valencia, de boot tot in de kajuit of salon vol lading, niet welriekend. Maar het weêr, de lucht, de hemel waren prachtig, frisch en helder; een waar genot zoo'n uitstapje. Men vaart steeds in 't gezicht van de kust, gedurig verandering van vorm en licht. Ik liet mij niet kwellen door gebrek aan ruimte, noch door gebrek aan Europeesch voedsel, noch door eenige misères in het leven der Spanjaarden, hoewel ik die toch niet over het hoofd zag. Het bootje liep hoogstens zes mijlen, maar ik had niet meer haast dan de Spanjaarden, en ik gevoelde met hen het zoete van zich te laten leven; en het leven en zonneschijn zijn beide de moeite waard om er van te genieten.

Den 8sten November 's morgens zeven uren ankerde de Estremadura in de haven van Malaga. Uit de verte zag de stad er aardig genoeg uit. Zij ligt in een vlakte, in het midden van een halven cirkel, die het strand hier vormt, aan de uitloopers van de *Sierra Tejeda*. Ten N.O. leunt zij aan den *Gibralfaro*, een heuvel waarop de citadel in 1279 door de Arabieren gebouwd is, die trouwens de geheele stad en al de steden van Andalusië hebben gebouwd. Ford zegt, dat Rasis het Malaga van die dagen beschrijft als een stad naar der Arabieren hart en als een aardsch paradijs. Ferdinand V veroverde haar na een hardnekkig gevecht aan het

eind van een moeielijk beleg in Mei 1487. Hij hield geen der plechtige beloften welke hij gedaan had, maar vierde zijn overwinning door *auto da fé's*, zware boeten, verbeurdverklaringen en dergelijke liefelijkheden, die van oudsher tot op den huidigen dag bij de Spanjaarden gebruikelijk zijn. Door zulke bedrijven verwierf hij zich de heilige onderscheiding van te worden bijgenaamd *El Catolico*. Hij en zijne opvolgers wisten door uiterlijken geloofsijver de machtige geestelijkheid en haar opperhoofd, den Paus, aan zich te verbinden en daarin ligt de hoofdoorzaak van Spanje's ongeluk. Dom fanatisme, geworteld in redeloos bijgeloof, is steeds onder den naam en schijn van godsdienst onder het volk verspreid, en dat dit hun ten vloek strekt, zien wij in de hedendaagsche gebeurtenissen. De rampzaligen, die onder den naam van republikeinen zich op hun atheïsme beroepen, die God loochenen en Christus bespotten, werpen zich ter aarde voor de *madona*, stellen hun hoop op amuletten en zijn bang voor 't vagevuur. De Spaansche kerk (dat is iets anders dan de Roomsche kerk) is zoo absolute meesteresse van het volk geweest, heeft zoo geheel het leven der Spanjaarden doordrongen, zoo volkomen hun zieleleven, gelijk de armen en beenen van marionnetten, aan draden, dat men het gansche bestaan van het volk alleen dan verklaren kan, wanneer men den sleutel tot het verborgene aan de kerk gaat vragen.

Maar ik moet Malaga beschrijven, en zal gaandeweg wel gelegenheid vinden, om voorbeelden tot steun mijner stellingen bij te brengen. - Het aardige van Malaga smelt als sneeuw voor de zon, wanneer men nabij komt. Van de haven heeft onze vice-consul, de heer Carlo Felix Fynje, een zeer juiste beschrijving gegeven in zijn rapport over Malaga's handel in 1871. Dat rapport is opgenomen in de verzameling van consulaire en andere berichten, uitgegeven door het ministerie van buitenlandsche zaken, 1^{e} afl., deel I, jaargang 1873. Het is mij aangenaam, reeds hier den naam van dien vice-consul te kunnen vermelden; door mijn lang verblijf in Malaga had ik gelegenheid om van zijn dienstijver en particuliere dienstvaardigheid rijke ervaring op te doen. De schepen blijven in de haven voor anker, en met schuitjes komt men door middel van een paar riemslagen aan de landingsplaats, die veel te klein is. Het was nog vroeg in den morgen; een bootsman maakte zich van mij en mijne bagage meester en deponeerde zijn vracht

onder het afdak van een loods, die hij *aduana* doopte en die ook *para* heette, omdat er de hoofdwacht der *carabineros* (tolsoldaten) in gehouden werd, waarin ik toen niet vermoedde, dat ik binnenkort een tijdelijk toevluchtsoord zou vinden. Ik vond in dat locaal niemand; na een poosje toevens ging ik rondkijken, opende een kamer, vond een persoon slapend, die wel een officier kon zijn. Met mijn sleutels in de hand liep ik op hem toe, wees hem mijn bagage, zeide in 't fransch dingen die hij niet verstond, en 't resultaat was, dat hij een afwijzende beweging tegen de sleutels maakte en een gebaar waaruit ik opmaakte, dat ik mijn boeltje maar moest meênemen. Ik gesticuleerde een beetje en zeide *fonda de la Alameda*, en was weldra in dat eerste hôtel van Malaga aangekomen. Wie, die dit ware verhaal leest, zal nu zeggen, dat de tollijnen in Spanje moeielijk te passeeren zijn? Geen *maravedis, real* of *peseta* was voor den dag gekomen, de bagage was zelfs niet aangezien; met den fieren blik, waarmede vroeger de *Ricos hombres* van *Castilië* genade mogen bewezen hebben, werd mij beduid: ‘wat denkt gij wel, vuige vreemdeling, dat ik Spaansche degendrager uwe prullen zal nasnuffelen?’ De landingsplaats, tot waar de *Alameda* begint, heet *plaza del mar*. Nog betrekkelijk kort geleden was die plaats onder water. De zee trekt zich steeds terug, omdat zij vies is van 't vuil, dat de *Malagueños* zoo onverschillig laten gaan waar 't kan. De *Alameda*, ook genaamd *Salon de Bilbao*, is een wandeling, die zich uitstrekt van de *plaza del mar* tot aan de rivier, waarover de *puente de Tetuan*. Eene beschrijving van die wandeling kan al licht mooier zijn dan de werkelijkheid; zoo als zij in 't fransche reisboek staat moet zij noodwendig teleurstellen. Overal in Europa zou een dergelijke wandeling in eene stad van 100,000 inwoners een sieraad zijn. Zij is 420 meters lang en 42 meters breed, aan weêrszijden met een dubbele rij boomen beplant, waartusschen fonteinen, bustes, marmeren banken en gas-candelabers. Dus alles wat men tot versiering noodig heeft. Aan de lage zijden der wandeling zijn straten langs de voornaamste huizen van de voornaamste kooplui; de trottoirs zijn omtrent anderhalve meter breed. De *Alameda* maakt het centrum van de nieuwe of Europeesche stad; naar den Z.W. kant waar de zee steeds wijkt zijn twee paralelstraten, door dwarsstraten welke die wijken in vierkante blokken verdeelen, op de *Alameda* uitloopend. Al dit fraais overziet men in de weinige

minuten die men noodig heeft om van de *muelle* (kade) tot aan de *fonda de la Alameda* te gaan. Ach mij! dacht ik, die ongeplaveide straat, die gebroken marmeren banken, die neuslooze busten, die droge verminkte fonteinen aanziende, die zwarte stof van den weg opsnuivende, zal het wel mogelijk zijn iets goeds te vinden in een stad, waarvan het voornaamste en rijkste gedeelte er zoo haveloos uitziet? Na een verblijf van vier maanden heb ik recht die vraag te beantwoorden, maar mijne lezers mogen zelf oordeelen. Te Marseille was het bovengenoemde hôtel (*fonda*) mij door velen die de plaats kenden als 't beste, toch nog niet veel bijzonders opgegeven. Het is een vierkant paleis met een *patio* (binnenhof), een *enstresol* en twee verdiepingen. De *rez de chaussée* dient langs de zijde der *Alameda* voor koffijhuis, dat ook van de *patio* toegankelijk is. De hoofdingang van 't hôtel is in de *puerta del mar*, eene breede straat die loodrecht op de *Alameda* staat. Het is een kolossale deur, geflankeerd door twee enorme kolommen van rood marmer, welks voetstukken minstens een halve el buiten de muurlijn vóórkomen, waarover ik mij den 28sten November te verblijden had. Die intrede kon een goeden indruk maken, maar alles ziet er morsig uit, en in het midden van de *patio, impluvium* zou men 't kunnen noemen, is een vierkante verdiepte deksteen bij wijze van rooster, waaruit geuren opstijgen zooals uit onze stadsgrachten, beschamender erkentenis. Doch het is beter niet verder in bijzonderheden te treden. De *fonda* wordt gehouden door iemand, die zich voor een Zwitser uitgeeft, en wiens secretaris een Italiaansch-Zwitser beweert te zijn, en zoo tot *Ober*- en andere *kellner* afdalende, wordt 't al minder en minder Zwitsersch. Er is in dit huis, in waarheid het eerste hôtel van Malaga, volslagen gebrek aan *comfort* en zindelijkheid. Het meubilair is schaarsch, oud, kapot en smerig. De bediening onordelijk en afhankelijk van den tact dien men heeft om zich dezen of genen der satellieten gunst te koopen door wel aangebrachte fooien. Daar was eene *criada* dienstmeid, eene echte Spaansche, wel een.... neen 't is niet te zeggen, hoe oud, vuil en gemeen dat wezen er uitzag. Er werden twee maaltijden verstrekt aan de abonnés, een *déjeuner* tusschen 10 en 12 uren en een diner te 5 uren, men kreeg wijn, een gele naar *sherry* zwemende *vino seco*, alles slecht. Men betaalde daarvoor 45 *Reales*, omtrent ƒ 6 per dag. Alles slecht, dat was zoo en dat bleef zoo, en het gaf tevens de op-

lossing van de matigheid in spijs en drank, die in de *fonda* werd in acht genomen.

Wat is er te zien in Malaga? Eigenlijk niets. De eerste dagen waren de moeielijkste. Zou men aan zooveel gebrek lijden, waar alleen de heerlijke hemel, de zachte temperatuur tegenover stond, kunnen gewennen?

Maar die heerlijke hemel, die zachte temperatuur maakten werkelijk veel goed. De noodlottige politieke toestand, waarin Spanje verkeerde, had de gewone immigratie van Engelsche familiën naar Algiers gericht, en toch, het zij vermeld tot triomf van Malaga's winterklimaat, toch hebben wij Engelsche familiën van Algiers naar Malaga zien oversteken, niettegenstaande het sociale leven in eerstgenoemde plaats zoo goed is als in Frankrijk.

Het fraaiste gedeelte van de stad hebben wij reeds beschreven; met het andere gedeelte kunnen wij spoedig afrekenen. Achter de *Almeda* loopt eene woestenij het is de half ingevallen, half afgebroken *Atarazanas*, tuighuis. Ford vermelt in 1845, dat er toen nog een fraaie Arabische poort stond, die in 1833 gevaar liep van omvergehaald te zullen worden. De steenen van dien boog zijn nu niet eens meer onder den hoop puin te herkennen, waarachter de *Malagueños* zich half versteken om onzeggelijke dingen te doen. Daar begint het oude Malaga, het Malaga naar der Arabieren hart, een doolhof van enge lanen, een hoop sterk bewoonde huizen, geen of uiterst slechte rioleering. Ezels met zakken beladen kruipen, om zoo te zeggen, overal door, maar er zijn toch laantjes waar zij voor staan blijven. De vuilnisman moet dan zijn verzameling met de handen dragen in de esparto tasschen, waarop hij later zelf plaats neemt. Er zijn twee hoofdstraten, *calle Nueva* en *calle Granada*, die wel drie meters breed zijn; daarin zijn de winkels met Europeesche koopwaren. Vervolgens zijn er twee voorname plaatsen - voor pleinen zijn ze te klein - de *plaza de la constitucion* en de *plaza de Riego*; te midden van laatstgenoemde is een zuil ter herinnering aan generaal don José Maria Torryos, die in 1831 met een vijftigtal karnuiten voor de liberale zaak, op bevel van Christina's generaal Moreno, werd vermoord. Zoo ging het en zoo gaat het in Spanje: die heden als verrader ter dood gebracht wordt, vereert men morgen als een martelaar voor de goede zaak.

De kade, die de haven insluit, heeft huizen van een vroolijk

voorkomen; zij hebben geen eigenlijke balcons, maar *ventanas*, die 30 à 40 centimeters buiten den muur uitsteken, meestal helder groen en wit beschilderd en van binnen met gekleurde matjes of gordijnen behangen. Blijft te vermelden de *guadal medina* en de *barios* (voorsteden) aan de overzijde gelegen. De *guadal medina* neemt de plaats in van een rivier; er liggen ook bruggen over; die van Tetuan is de voornaamste. Den 1sten Januari 1869 werd die brug plat geschoten door de helden der vrijheid, die zich niet door het *governo provisorio* van Prim wilden laten ontwapenen. In December 1872 was zij nog niet hersteld. In de rivier is geen water; soms gebeurt het, 's winters bij hevige regens, dat er *bandjer*, zou men op Java zeggen, ontstaat, en dat is het eenige middel om het vuil van allerlei aard, dat door allerlei organen voortdurend op die bedding van zand en steen gedeponeerd wordt, weg te krijgen. Maar de zee wil het niet opnemen en werpt het terug in de haven, die daardoor van lieverlede ontoegankelijk wordt. Deze quasirivier is eigenlijk de hartader van het stadsverkeer; de rijtuigen en lastdieren drijft men bij voorkeur er door, omdat de bedding, hoe ongelijk en smerig, toch nog gelijker en althans veel breeder is dan de straten of kaden langs het water. De *barios* Trinidad en Perchel zijn bewoond door eene bevolking, waarvoor ik geen naam heb, en die thans in Malaga en andere steden van Andalusië doet en laat doen wat zij goed vindt, maar wat absoluut slecht is. Het spoorwegstation is aan 't eind van de voorstad Trinidad. In de rivier worden oud roest- en andere markten gehouden. Markten van levensmiddelen hoegenaamd zijn zoo walgelijk voor oog en neus, dat het mij niet mogelijk is ze te beschrijven, zonder er ziek van te worden. Malaga heeft een cathedraal en vele andere kerken, die geen van alle eene beschrijving verdienen. Eerstgenoemde is heel groot en slechts het koor (*silleria del coro*) is bezienswaard. Een leerling van Cano is de kunstenaar die het wrochtte in 1658. Er zijn twee théatres waarin voorstellingen gegeven worden. Het eene, *teatro de Cervantes*, is *de* comedie, en geeft iederen avond, als er geen revolutie in den weg komt, voorstellingen van oude Spaansche stukken van Lope de Vega, moderne uit 't fransch vertaalde *vaudevilles* en Spaansche blijspelen van den tegenwoordigen tijd die heel laf zijn. Het andere is *teatro principal*, waar *don Juan de Tenorio* nu en dan werd opgevoerd, meestal het een of ander

afschuwelijk drama. De menschen gaan veel naar de comedie, niet om de voorstelling, maar om den avond te dooden. Wijders bezit de stad een *plaza de toros*, gansch verscholen in een gemeene buurt, eenige cafés van slecht allooi en voor dezen winter een *circo ecuestre*, waar Blanus zich over zou chamen. Nog dienen vermeld te worden drie sociëteiten, *circulo malagueño, del commercio* en *del Lyceo*. Eerstgenoemde lag aan de kade, het derde huis van den hoek *plaza del mar*; dit wordt zoo nauwkeurig aangeduid om mijn nader te verhalen toestand op 28 November 1872 begrijpelijker te maken. De omgeving van Malaga lokt niet tot wandelen; slechte, stofferige wegen, geen gras, geen boomen, geen water dan dat van de Middellandsche Zee, die, zooals reeds is opgemerkt, zich voor het vuil van de *guadal medina* terugtrekt: dit is hare eenige beweging, want getij gaat er niet, en alleen wanneer de *levante* haar tegen het strand opstuwt, komt zij aan de zorgeloosheid van het volk tegemoet, door van tijd tot tijd eens een gedeeltelijke opruiming te houden. De heuvels om de stad zijn kaal, en zoolang de druiven, waarmede ze beplant zijn, geen blad hebben, vertoonen die heuvels hunne naakte wanden, die door de zon verschroeid schijnen. Met dat al is het aanzien van het landschap op een afstand, die vorm en kleur zonder détails laat uitkomen, inderdaad prachtig. Van de zee gezien, teekent de sterk gekleurde heuvelrij de fraaiste silhouetten die men tegen den blauwen hemel van 't Zuiden maar zien kan. Menigeen stelt zich Spanje voor als een land vol weelderigen plantengroei, maar het tegendeel is waar. Het land heeft een hard, ruw voorkomen: zandige vlakten, kale bergen, geen boomen, geen boschjes, geen vogels, geen lieftalligheid hoegenaamd. Waagt men zich op een groote wandeling, dan wordt men allicht zwaarmoedig gestemd door de stilte en eenzaamheid te midden van eene natuur, die ontegenzeggelijk een grootsch karakter heeft, maar tevens een gevoel van verlatenheid over den wandelaar brengt. Op weinige uitzonderingen na, volgens verhalen en beschrijvingen, heeft het Spaansche landschap overal dat stugge en onvriendelijke, waardoor het bij onze frissche landouwen en boschstreken, en bij de weelderige natuur van Italië, treurig afsteekt. Die sombere grootheid krijgt het spaansche landschap door de bergen die de horizon opsluiten, door de dalen en kloven welke de bergketens grillig vaneenscheuren. Er zijn in Andalusië uiterst vrucht-

bare dalen; ook Aragon moet daaraan rijk zijn; maar vruchtbare dalen, door deels en gansch onoverkomelijke terreinmoeielijkheden van elkander en van de wereld daarbuiten gescheiden, kunnen Spanje geen recht geven om met andere schoone landen op éene lijn te komen. Het komt mij voor, dat men de schoonheid van Andalusië sterk heeft overdreven; zij is van eene soort die alle teederheid uitsluit; het is eene verpletterende schoonheid, die niet toelaat dat men haar zal liefhebben. De beide Castiliën en Estremadura, la Mancha gedeeltelijk, zou men woestijnen kunnen noemen. Spanje's rivieren doen weinig voor de schoonheid van het land; als magere spranken slingeren zij zich over steenen en zand, langs naakte stofferige oevers, met stekelige planten begroeid. De Duero gaat door akelige steenvlakten, waar niets groeit en slechts de wind vernomen wordt; daar waar hij bij Zemora Spanje gaat verlaten, wordt hij eerst een belangrijke rivier. De Taag vliet over een door woest gescheurde rotsen hobbelig bed, langs steile, onvruchtbare wanden, door het wildste en armste gedeelte van Spanje, waaraan zij geen goed weet te doen. De Ebro, die in het midden van den Pyreneeschen bergketen in het *Reynosadal* ontstaat, wordt eerst bij Tudela bevaarbaar. De Guadalquivir is tusschen Cordova en Sevilla de zegen van een landstreek die thans nog achthonderd *pueblos* (kleine dorpen) telt. Gedurende de Arabische heerschappij, beweert men, waren er twaalfduizend dorpen. Van Sevilla zet die rivier haar loop voort door een vlak land, dat spoedig in een onafzienbare, naakte zandwoestijn overgaat. De Guadiana, die een afstand van 600 kilometers doorloopt, doet een deel van la Mancha eventjes aan, gaat sluiks door onbewoonde streken en begraaft zich werkelijk in heuvelachtige zandwoestijnen, die zich naar Serena uitstrekken, waar zij eindelijk iets goeds te doen vindt. Spanje bezit ware woestijnen; het land heeft eene monotonie in zijne vlakten, eene wildheid, verwarring, verschrikking in zijne steenen bergen, die ongetwijfeld hun somber en woest karakter aan de bewoners moet doen beërven. En zoo is het ook; gelijk Buckle in zijne geschiedenis der beschaving het demonstreert, deelt de natuurlijke gesteldheid van een land aan het volk zijn aard mede en determineert dien. Washington Irving keert de stelling om en zegt: ‘*The scenery of Spain partakes something of the attributes of its people who are proud, hardy, frugal and abstenious*.’ Ik las ergens, dat in Oud Castilië het land zoo

naakt is, dat bij Burgos in een kring van twaalf mijlen diameter, door heuvels ingesloten, één boom te zien is. Er is een spreekwoord dat zegt: Als de leeuwerik over de vlakte van Castilië komt, moet zij onder haar vleugels haar graankorreltjes meêbrengen.

Wat door kunst van dit land te maken is, behoort niet tot de raadsels. Zie de *Huerta* van Valencia, zie Murcia, en komt ge niet verder dan Malaga, zie dan de buitenverblijven *San José* en *Concepcion* van twee rijke kooplieden, die daar lusthoven hebben aangelegd: *Heilige Josef* en *Ontvangenis*; heilige namen niet waar? meent ook niet, dat men die plaatsen bereikt, zonder moeielijkheden te ondervinden en te overwinnen. Het terrein tusschen de stad en die buitens vervult de plaats van vagevuur tusschen twee uitersten. Van weg kan men niet spreken: men laat zich karren over het droge bed van Malaga's rivier, doorwaadt eenige malen het sprankje bruin water, dat de eer van de *Guadal medina* tracht op te houden, en bereikt na veertig of vijftig minuten tobbens die heerlijke tuinen, waar boomen, planten en bloemen van alle werelddeelen in de vrije lucht welig en schitterend en geurend de zinnen streelen. Wij verzochten kennis te mogen maken met de hoveniers van die paradijsjes. Beide waren Franschen, zij genoten hoog salaris, waren tevreden over het inlandsche werkvolk, wien het aan verstand en doorzicht niet ontbreekt, maar wel aan dien gestadigen ijver, aan dat voet bij stuk houden, dat de natuur evenals de maatschappij vergt van hen, die resultaten op hun werk wenschen te zien.

Den 13^{den} November vertrokken wij naar Granada. Wel voorspelde men mij bittere koû, en besprak de mogelijke gevolgen van dien; Granada moest men zien in Mei, enz. Maar eene week te Malaga had mij dat verblijf niet leeren liefhebben; van uitstel kon licht afstel komen, en de Alhambra niet gezien te hebben, wanneer men er om zoo te zeggen naast heeft gewoond, dat gevaar was dreigender, banger dan dat van sneeuw en ijs. Het was mijn eerste uitstapje in Spanje. *La Madrileña* is een diligence-onderneming, waarvan de rijtuigen toen te 3 uren 's namiddags, in verbinding met den spoorweg naar Granada, aan de overzijde van ons hôtel afreden. Wie is ondernemender, *la Madrilẽna*, of de reiziger die in hare enge, vuile omnibussen plaats neemt? Wij stegen in en zaten daar saamgepakt met twee Spaansche heeren en evenveel dames. Bij

het afrijden, dat met horten en stooten gepaard ging, maakten de vrouwen het teeken des kruises. De rammelkast moest in de rivier afdalen en aan de andere zijde er weêr uitstijgen. Hierbij hadden de passagiers veel te lijden, en de vrouwen gilden en schreeuwden, en riepen, zich kruisende, een massa heilingen aan, en lachten en grinnikten zoodra de angstverwekkende bewegingen bedaarden. In den spoortrein was ons het leven door vuile inlandsche reizigers verre van aangenaam. Zij hadden in hun uiterlijk niets dat 1^{e} kl. passagiers deed vermoeden. Mij dacht, het overdreven gevoel van gelijkheid dat Spanjaarden bezielt, speelde ons hier een part, want zelfs buiten revolutietijden is de onderste altijd geneigd, en dikwijls in staat, de bovenste te zijn. Het volk heeft een natuurlijken trots, zekere fierheid, waardoor het zich gemeenzaam en op zijn gemak aanstelt. Vreemdelingen, die de Spaansche manieren niet kennen, zien daarvan zonderling op, en worden bij iederen pas dien zij doen, herinnerd aan de democratische zeden die het Spaansche volk onder aristocratische instellingen altijd gehad heeft. Wat ons in hunne manieren zoo hinderde, was niet de democratische geest, die ze inspireert, maar veeleer de ongemanierdheid dier manieren, waarop reeds vroeger is gewezen. De spoorweg was gereed tot een plaatsje Salines genaamd, waar wij 's avonds te negen uren aankwamen. Daar hadden wij de diligence te zoeken, die ons naar Loja zou brengen. Wij vonden die en plaatsten ons in de coupé. De nacht belette de ellende en armoede van het rijtuig te zien; wij hadden die door het gevoel te beoordeelen. De lage zitbank, de engte, het niet sluiten van glazen en portieren, waren kwellingen, die ons in den aanvang onlijdelijk schenen. De nacht was vinnig koud; het landschap, door de bijkans volle maan beschenen, leverde een tafereel van melancholie, een motief voor de sombere poëzie van de valleien des doods. Schrikwekkende silhouetten teekenden zich van tijd tot tijd tegen den twijfelachtigen horizon als schimmen uit een andere wereld. Inderdaad heeft het gansche tooneel een onvergetelijken indruk op mij gemaakt. De wagen, met zeven, soms negen dieren bespannen, ijlt voort; door zweepslagen, stokken en steenen en het geschreeuw van *mayoral, zagal* en *delantero* steeds aangevuurd, rukken die dieren als 't ware vliegend voorbij geïsoleerde *guardia civil*, die in hun mantel gewikkeld, hier en daar post gevat hebben en het fantastische van het tooneel verhoogen. Omtrent mid-

dernacht snelt het gansche gespan door de enge en lange straten van Loja; vijf à zes malen heeft het scherp te wenden door de rechthoekige bochten dier nauwe lanen, en men zou angst uitstaan, wanneer men niet door alles wat was voorafgegaan, buiten de grenzen van het gewone stond en meer aan schaduwen dan werkelijkheid dacht.

Station Loja. Daar stapten wij na eenig toeven in den spoortrein, en kwamen te twee uur in den morgen te Granada. Zonderlinge, nooit te vergeten nacht. Van koude en overspanning koortsig, hadden wij dien nacht verder door te brengen in een hôtel, waar de scherpe lucht van de Sierra Nevada, door wijde kieren van venster en deuren binnendringende, onze kaarsen uitblies.

De Spanjaarden, die overigens alles wat van Arabischen oorsprong is, weinig achten, omdat het niet christensch is, hetgeen zoo'n roomsch-catholiek volk bijzonder voegt, zeggen heden ten dage van de stad, die wij nu te zien kregen:

> Quien no ha visto a Granada
> No ha visto a nada.

Joseph Serfaty geleidde ons den veertienden November des morgens om negen uur naar *Kal-'at Al-hamra*, het roode kasteel, zooals een Arabische dichter het reeds A.D. 864 noemde. Dit vermeldt Ford in zijn uitnemende beschrijving van dat wonder der wereld. Zonder het boek van dien geestigen schrijver, zouden wij toch aan hem gedacht hebben, want Serfaty was er niet weinig trotsch op, dat hij gedurende twee jaren met hem door Spanje had gereisd. In *Murray's Handbook of Spain*, uitgave 1865, wordt dit vermeld, en ofschoon Serfaty al ruim zestig jaren oud is, bemerkt men duidelijk dat de omgang met den oordeelkundigen Ford hem goed gedaan heeft, al is hij niet vrij van de verwaandheid dier Spanjaarden, welke zich Engelschen noemen, omdat zij van Gibraltar afkomstig zijn, waardoor zij bij de Engelschen onder den titel van *scorpions of the rock* worden aangeduid. Met zekere voornaamheid spreekt hij als een welgeïnformeerd man over de noodzakelijkheid van scheiding tusschen fabel en geschiedenis bij het aanschouwen van overblijfselen uit vorige eeuwen, en hij doet al zijn best om niet aangezien te worden voor een dier bijgeloovigen, die de bruine vlekken in de fontein der *Sala de los Abencerrages*,

voor bloedvlakken van de op Boabdil's last vermoorde Abencerrages houden.

De morgen was helder en frisch, de hemel blauw, de *vega* groen, de huizen wit. In Oosterschen stijl geeft dit paarlen en smaragden, omlijst door van doorschijnend goud overtogen lazul. Met woorden kan men niet uitdrukken hoe schoon de ligging van Granada, hoe betooverend de toegang tot de Alhambra door de *torres de las Granadas* is. Ofschoon de *plaza de los Algibes*, zooals die thans is, niets schoons te zien geeft, zelfs niets schoons achter den gewitten muur van het Arabische paleis doet vermoeden, vermindert dit in geenen deele den boven alle beschrijving liefelijken indruk, dien men al terstond krijgt bij het binnentreden van den *patio de la Alberca*. Met het grootste genoegen brachten wij eenige uren in de overblijfselen van dit bekoorlijke Arabische paleis door. De totaalindruk was bij het aanschouwen en blijft in de herinnering veel meer onuitsprekelijk bekoorlijk dan treffend door grootheid. De Arabische bouwtrant, waarvan de Alhambra het fraaiste voortbrengsel is, dat ik voor oogen kreeg, munt uit door bevalligheid en elegantie en heeft niets van de grootheid die Grieksche en Romeinsche kunst kenmerken; zij spreekt tot de zinnen en prikkelt de verbeelding in eene richting die strenge gedachten verbant. Alles is hier behagelijk, harmonieus, geheimzinnig, een wulpsche droom. De vurige verbeelding van den Oosterling deed hem een wereld naar zijne fantasie droomen; de Alhambra is het tooverpaleis, dat hij met de oogen des geestes zag, en dat hij met de schatten van de onzichtbare wereld heeft trachten te verwezenlijken. De Alhambra is de bloem der Arabische poëzie, een fantastische maar bekoorlijke bloem, waar de schitterende kleuren van het Oosten nog in prijken, en waarvan men nog de bedwelmende geuren meent in te ademen.

Een samenstel van kolommen, bogen, gewelven, vijvers, fonteinen, dat dergelijke indrukken teweeg brengt, mag, ja moet men wel onder de kunstvoorbrengselen rangschikken en er een eereplaats onder gunnen, want al heeft De Custine gelijk, wanneer hij over Arabische kunst sprekende, zegt: ‘*l'architecture Arabe ne mérite pas l'éloge qu'on en fait; c'est l'art d'un peuple efféminé, un art sans grandeur et sans ideal*,’ toch is er niets in dat men *vulgaire* zou kunnen noemen. Vorm en versiering, die zoo harmonisch tot liefelijkheid samenwerken, zijn allen het effect van de eenvoudigste regels, waarvan de toepassing

streng tot in de geringste bijzonderheid is volgehouden. Het is een mathematisch genie, dat door eene combinatie van evenwijdige rechte lijnen, door andere lijnen rechthoekig en diagonaal gesneden, een oneindige verscheidenheid van figuren wist te scheppen, waardoor de versieringen der wanden, *tarkish*, het voorkomen hebben als waren de muren met Perzische shawls behangen. De zolderingen in cederhout, ivoor, paarlemoer en zilver zijn op dezelfde wijze geteekend, terwijl de ronding der koepels in die bijenkorfversiering is aangelegd, die, hoewel evenzeer door mathematische berekening verkregen, en het echt Arabische karakter uitdrukkende, zoozeer het eigenaardig schoon der *Sala de los Ambajadores* en *de los Abencerrages* verhoogt.

Geen beelden, geen schilderwerk neemt de Arabische bouwmeester te hulp, om zijn schoonheidsgevoel te bevredigen, en de vraag of hij daaraan geen behoefte heeft, dan wel of hij zich daarvan onthoudt uit gehoorzaamheid aan den Koran, die het nabootsen van hetgeen leeft (organisch leeft), verbiedt; ben ik geneigd in den eersten zin bevestigend te beantwoorden, op grond van de uitsluitend zinnelijke genietingen, waarvoor ik den Arabier, volgen eigen waarneming en de mededeelingen van anderen, vatbaar acht. Het is met dat al een feit, dat de Koran, uit overdreven vrees voor afgodendienst, tot deze beperking van de kunst tracht te dwingen. De weinige voorbeelden van ongehoorzaamheid aan dit voorschrift, welke in de Alhambra voorkomen, doen niet naar meer verlangen. In de *patio de los leones* staat de bekende tienhoekige fontein op de ruggen van twaalf gedrochten, die men leeuwen pleegt te noemen: zij gelijken op heraldieke monsters, en hebben afschuwelijke snuiten, waaruit een waterpijp te voorschijn komt. In de zoogenaamde *Sala de Justicia* zijn drie plafonds met schilderijen op leder, maar die kunnen hier buiten rekening blijven, omdat ze waarschijnlijk van lateren dan den Arabischen tijd dateeren. Het spreekt van zelf, dat de kunst zijn hoogste vlucht niet nemen kan, wanneer de menschelijke figuur buitengesloten blijft; hoe zal men met enkel mathematische figuren eentonigheid kunnen vermijden? Niettegenstaande den betooverenden indruk, dien de Alhambra op mij maakt, kan ik daarom toch niet de Arabische kunst een hoogeren rang toekennen dan in de rijen der decorative kunst te vinden is, maar daarvan levert dan ook de Alhambra een onvergelijkbaar toonbeeld, dat onge-

twijfeld ieder, die het voorrecht heeft er heen te kunnen gaan, ten hoogste zal voldoen.

Teekeningen, nabootsingen van welken aard of omvang, zelfs die in Sydenham, kunnen geen denkbeeld geven van de Alhambra, zooals zij zich voordoet op haar uit Granada's vlakte verrijzenden heuvel, vanwaar men de diepe ravijn beheerscht, waarin de Darro kronkelt en gonst. Wild stort die rivier zich langs de wanden van den Sierra Nevada, wiens eeuwige sneeuw licht schijnt te leenen aan den blauwen hemel. Sierlijk wuivend stijgen machtige populieren uit de enge ravijn, als wachters en boden van de weelderigheid binnen het paleis. Het uitzicht is ruim naar alle kanten: naar het oosten begrensd door de hoogten van de Generalife, wijdt de blik naar het westen over de stad Granada, en verder over de vruchtbare *vega*, vlakte, door een krans van blauwende bergen omgeven. Gaat er heen, gaat er heen! Lijdt de ellende van modern Spanje, geniet de heerlijkheid van verwoest Arabië, en maakt u gemeenzaam met de liefelijkheid van dit Moorsche ideaal. Waarlijk de herinnering aan die dagen te Granada is wegsleepend, en men moet er geweest zijn, om opgewondenheid te vergoêlijken.

De Generalife, *Jennatu-l-'arif*, tuin van den bouwmeester, volgens Ford, is een villa van fonteinen en waterleidingen, heel kleingeestig in den trant van Broek-in-Waterlandsche tuintjes aangelegd. Ik heb daar niets van te zeggen. Overigens gaf het Granada dezer dagen mij weinig te genieten. Wij zagen wat daar nog te zien is van Arabische herkomst; bebewonderden, inderdaad bewonderden de *Cartuja*, waarin de sacristij, een wonder van pracht door onyx, agaat, marmer, ingelegd houtwerk en alles wat rijkdom en weelde aan een heiligdom kunnen te koste leggen. Wij zagen de cathedraal, waarin de *Capilla de los Reyes* met de prachtige monumenten voor Ferdinand en Isabella en Juana hunne dochter en haar onbeteekenenden echtgenoot Philips.

Maar de grootheid van Isabella noch de krankzinnigheid van Juana konden de bitterheid niet wegnemen, die Ferdinand's daden mij in het geheugen brachten, toen wij *Santa Fé*, bij het verlaten van Granada, langs trokken. De Alhambra had mij vervuld met herinneringen aan de Arabieren; ik had hunne kunst, hun werk, hunne nijverheid, zooals die zich in hunne waterleidingen nog heden ten dage tot nut en voordeel van de

ondankbare Spanjaarden doen gelden, gezien. Hun ondergang met de naaste oorzaken en gevolgen stonden mij klaar voor den geest, en medelijden met hen hield de bovenhand over alle gemoedsaandoeningen die hun lot in mij gaande maakte.

In April 1491 sloegen tachtig duizend Spanjaarden, onder aanvoering hunner schoone en koene koningin Isabella, het beleg voor Granada. Het duurde negen maanden. Een brand verwoestte hun kamp, maar Isabella, die besloten had het beleg gedurende den winter voort te zetten, liet eene stad bouwen, die *Santa Fé* genoemd werd. Ten slotte moesten de Arabieren de poorten ontsluiten.

In den morgen van den 2^{den} Januari 1492 had het geheele kamp der Christenen een vroolijk aanzien; alles was leven en drukte. De groote kardinaal Mendoza werd vooruitgezonden, aan het hoofd van een sterke afdeeling, waarbij zijn eigen soldaten en de veteranen van het voetvolk, die grijs geworden waren in de oorlogen tegen de Arabieren. Zij moesten de Alhambra in bezit nemen, om de ontvangst der souvereinen voor te bereiden. Ferdinand hield zich eenigszins achterwaarts bij eene moskee, die sedert aan den heiligen Sebastiaan gewijd is. Hij was omgeven van zijne hovelingen, met hun schitterend gevolg, waarbij de banieren van hunne hoog adellijke stamhuizen zich ontplooiden. De koningin hield zich nog verder terug bij het dorp Armilla.

Terwijl de kardinaal aan het hoofd zijner kolonne den heuvel der martelaren besteeg, daalde de Arabische prins Abou-Abdallah hem te gemoet; hij werd door vijftig ruiters gevolgd en bewoog zich in de richting der plaats, waar Ferdinand zich ophield, aan de boorden van den Xenil. Den koning naderende, wilde de Arabische prins van zijn paard stijgen om als huldebetoon 's konings hand te kussen; maar Ferdinand belette hem dit, door hem te omhelzen met al de blijken van eerbied en sympathie. Daarop gaf Abou-Abdallah aan zijn overwinnaar de sleutels van de Alhambra, zeggende: ‘Zij behooren U, o koning! omdat zóó Allah's wil is; wees in uwe overwinning genadig en gematigd[1]’.

Men toont op den weg nog de plaats waar Boabdil stil stond, toen hij als balling een laatsten blik op de roode torens wierp, en zijne moeder tot hem zeide: ‘Ween nu als eene

1 Prescott, History of the reign of Ferdinand and Isabella. Vol. II, p. 82.

vrouw over het verlies van de Alhambra, want gij hebt haar niet als een man weten te behouden.' De plek heet nog altijd: *el ultimo suspiro del Moro*.

Granada, stad en rijk, waren overgegeven onder uitdrukkelijk beding, dat den Arabieren geloofsvrijheid zou worden gewaarborgd.

Helaas, daarvan is niets geworden. In een plechtige vergadering van geestelijken en rechtsgeleerden, onder voorzitterschap van den aartsbisschop van Toledo en Granada, werd vastgesteld, dat de koning niet verplicht was om zijn woord aan ongeloovigen te houden. Ferdinand gaf daarop een bevel uit, dat den Arabieren de keus liet tusschen doop of verbanning. Met bloedige gestrengheid werd dit bevel uitgevoerd; de Arabieren verlieten in wanhoop het land, of bekeerden zich in schijn tot het geloof hunner vervolgers. Door dezen geloofs- of kerkijver, een ware barbaarschheid, verloor Spanje duizenden nuttige en bekwame handen. Latere vervolgingen onder opvolgende koningen maakten dit alles nog veel erger[1].

De terugreis naar Malaga begon 's nachts te twee uren. Te 12 uren 's namiddags kwamen wij er aan. De spoorweg is door Franschen aangelegd over een terrein vol moeielijkheden. Van Bobadilla tot dicht bij Malaga windt hij zich langs en door rotsen en kloven, waartusschen men van tijd tot tijd valleien ziet met citroen-, oranje- en olijfboomen begroeid, maar voor het grootste gedeelte loopt de weg over en langs dorre steen; een geschikte inleiding tot het desolate Malaga, dat ons terstond weder een bewijs leverde van de individueele willekeur, die daar in de plaats van orde en gezag heerscht. De rivier was de weg dien men met rijtuig te volgen had; minstens dertig personen in allerlei voertuigen hadden daarin langs de eenige smalle gleuf af te dalen, maar dit werd onmogelijk, doordien een te zwaar beladen kar niet voort kon tegen de hoogte op, en de karvoerder, *hidalgo como el rey*, niet verkoos ter zijde te gaan, om de vigilantes en omnibussen te laten passeeren. Onze koetsier vond dat heel natuurlijk; immers hij had al den tijd. Het is treffend, zooals de Spanjaarden altoos tijd hebben. De vreemdelingen, die over tijd anders dachten, verlieten na een kwart uur wachtens de rijtuigen, en wandelden over de Tetuanbrug, die weldra niet slechts voor voetgangers, maar ook voor de circulatie van rijtuigen zou geopend worden. *Weldra*,

1 Carl von Rotteck, Spanien und Portugal.

heeft bij een volk, dat aan tijd geen waarde hecht, een geheel andere beteekenis dan onder hen die werken moeten om te leven, en voor wie werken door gewoonte een behoefte des levens is geworden. Die *puente de Tetuan* speelt een belangrijke rol in Malaga; in alle revolutiën wordt om haar bezit gestreden. De Alameda aan de eene, de *barios* aan de andere zijde; de eerste voor het behoud, de laatste om de verovering der brug. Hare geschiedenis is een toonbeeld van het karakter der bevolking van Malaga; zoo dikwijls als zij hersteld wordt, dat zelden gebeurt, zoo dikwijls wordt zij ook weder vernield. Den bewoners der *barios* is het minder om de herstelling dan om de onbruikbaarheid der brug te doen; de Alameda-kant haast zich niet te herstellen, wat de *barios* toch weêr komen stuk schieten en vernielen. Daarbij komt, dat een werk van publiek nut dikwijls driemaal betaald wordt, zonder dat men het maakt; het geld vindt zijn weg naar de zakken van kleine en groote beambten, en dergelijke feiten zijn te alledaagsch, te veel menschen van allerlei soort en karakter nemen er deel aan, om openbare aanklacht tegen zulke verkeerde gebruiken te kunnen verwachten. Bovendien kennen de Spanjaarden elkander genoeg om in zulke aangelegenheden op messteken bedacht te zijn, want die behooren tot de weinige dingen waarmede zij haastig te werk gaan. Wij zouden daarvan weldra een voorbeeld zien. Er broeide iets in Malaga; men zag Castillo te paard door de stad en omstreken rond waren. Castillo is een republikein, die in 't geniep het volk tot opstand aanzet, maar zich in den strijd schuil houdt, niet omdat hij 't gevecht vreest, maar uit berekening. De man heeft ambitie, hij begeert voor zich titels en eer en geld, en daarom voert hij oorlog tesen hen die ze bezitten.

Als ooit zijn volkje het wettige gezag onder den voet kan krijgen, zal hij als een andere Masaniello het aanvaarden. Tusschen hem en dien Napolitaan is ook nog deze overeenkomst, dat Castillo vroeger baas was van een troep visschers, maar sedert hij in stilte een politiek leider van havelooze lieden is, houdt hij zich met paardrijden, redevoeren en zulke belangrijke zaken bezig. Heel Malaga kent Castillo; stedelijk-, provinciaal-, lands-, militairen civiel-bestuur, ieder weet wie hij is en wat hij doet. In de laatste dagen van November werd hij mij herhaaldelijk gewezen, altijd te paard door de rivier op weg naar de *barios*; men wist wat hij er ging doen. Men begon al over de bepaling van

dag en uur waarop de revolutie zou uitbreken te redeneeren, maar niemand wilde den man aanvatten, de een omdat hij nog niets misdreven had, de ander uit vrees van de revolutie te verhaasten. De grieven waren: Amadeo I, die het volk *mama deo* (vingerzuigen) noemt, moest van den troon, de geheele troon moest weg, de republiek daarvoor in de plaats, belastingen moesten afgeschaft, het volk nog vrijer als vrij zijn, en, wat er niet bij gezegd werd, Castillo en consorten moesten baas worden.

Den 25sten November was de politieke atmosfeer over Malaga drukkend. Wij woonden de vergadering van den provincialen raad bij. Het gaat daar zonderling toe; de leden rooken sigaartjes; het publiek rookt wat en zooveel het goedvindt; meerdere honden en ééne geit zagen wij onder het auditorium. Na verloop van een uur was de vergadering afgeloopen. Hoe die zaal er wel uitzag?. . Daar werd het nieuws van den dag vernomen. De rebellen hadden den spoorweg tusschen Madrid en Cordova onbruikbaar gemaakt; er was geen post aangekomen; de telegraaf was afgesneden. Eenige onzer vrienden, Engelsche heeren en dames, waren in rijtuigen naar Churriana gereden; op een halfuur afstands van de stad waren zij door omtrent honderd gewapende lieden aangehouden. Zij noemden zich republikeinen en zochten wapens; bovendien waren zij grootendeels beschonken, maar toch niet zoo, of sommige hunner herkenden een te Malaga gevestigd Engelsch koopman, voor wien ze nog eenige consideratie hadden. Zij lieten het gezelschap doortrekken, dat terstond rechtsomkeert naar de stad maakte, waar zij te vier uren in den namiddag terugkwamen. Intusschen was het aan alles te zien dat onheilspellende geruchten, van mond tot mond gefluisterd, onrust in de gemoederen stortten, maar angst had nog niet den boventoon. De straten waren overvol van menschen, en 's avonds te acht uren stonden wij onder de menigte schouder aan schouder op de *plaza de la constitucion*. In het midden dier plaats staat een ijzeren candelaber; daaromheen was de massa het luidruchtigst. De policie trachtte het aanplakken van republikeinsche manifesten te beletten. Een agent loste een schot uit zijn revolver in de lucht, zooals later beweerd werd, om het volk vrees en ontzag in te boezemen; maar de man moest die heldendaad terstond met zijn leven boeten, want nauwlijks had hij zijn pistool opgeheven en afgetrokken, of hij viel, door een messteek in den rug getroffen, dood neêr. Een kameraad,

die hem te hulp kwam, kreeg een wond, even snel, maar minder juist aangebracht, aan de gevolgen waarvan hij eenige uren later stierf. De grootste verwarring, de dolste drift om uit de voeten te komen, gegil, gedrang, volgden onmiddellijk op deze scène en toen wij zoo bedaard mogelijk door *Calle nueva* naar ons hôtel trokken was alles donker en gesloten; slechts hier en daar zag men ratten uit de goten sluipen en langs de muren op nachtelijken roof uitgaan. *Maniana la gorda*, voorspelde men ons in 't hôtel. *La gorda* wil zeggen: de echte, de ware, de groote. Bij iedere naderende revolutie, hoe klein ook, wordt de *gorda* aangekondigd. Met kersmis wordt er een extra loterij gespeeld met buitengewoon groote prijzen; die heet ook de *gorda*.

Den 26sten brak de *gorda* nog niet los, maar de republikeinen werden al stouter en stouter. Het manifest, dat den avond te voren niet mocht worden aangeplakt, en waarom twee menschen het leven hadden verloren, zag men nu aan alle deuren en hoeken; het lag in alle koffijhuizen en werd vrij rondgevent. Het was geteekend door den oud-generaal en senator van het koningrijk Don Juan Contreras[1], die aldus met zijne republikeinsche gezindheid actief optrad. Zoodra Malaga met eene revolutie bedreigd wordt, maken de huismoeders hare huizen tot vestingen, in zooverre zij proviand opdoen voor het aantal dagen dat zij vreezen opgesloten te zullen blijven. Meerendeels bestaat die leeftocht uit *bacalao*, stokvisch. De voorraad wordt ruim genomen, want het is immers deze keer *la gorda*, en wie durft zich dan op straat begeven? De bangsten doen den grootsten voorraad op; hunne huizen blijven bij gevolg in de *bacalao*-geur, waardoor zij den graad van hun angst verraden. Wij kregen van onzen hospes den raad om 's avonds niet uit te gaan: de policie had den schrik beet en het gespuis was er te stouter door. Den 27sten November kwamen in ons hôtel de familie van den militairen gouverneur Brigadier Salamanca en de familie van een kapitein bij de artillerie; de stad was schijnbaar rustig, maar deze verhuizing gaf ons toch iets te denken. Waarom blijven die menschen niet in hun huis? Waarom bergt men ze niet in de Gibralfaro, de citadel? Thans zou ik zulke naïeve vragen niet meer doen. In hare huizen zouden die familiën door het grauw vermoord zijn, als de troe-

1 Dezelfde die 4 Aug. 1873 als gijzelaar aan boord van het Pruisische schip Friedrich Carl was.

pen een nederlaag hadden geleden, En op de troepen valt in Spanje niet te rekenen; naarmate zij bepraat worden, loopen ze over tot de partij die ze te beoorlogen hebben. De republikeinen gaven hoog op van de macht, waarover zij beschikten; van alle kanten stroomden wapens en betuigingen van sympathie hun toe. Malaga zou weêr vooraan zijn, nu het er op aankwam den *tonto*, onnoozelen vreemdeling (hiermeê werd Amadeo bedoeld) te verjagen, die niets met de *coses de España* te maken had. Dien avond zat het *café* van de *fonda de la Alameda* tot negen uren nog vol republikeinen, met gezichten en gebaarden zooals slechts in de *Conseil de Venise* te zien waren. Morgen zou *la gorda* zijn, en waarlijk het kwam er toe. Te twee uren 's namiddags kwamen wij terug van het postkantoor; in *Calle Granada* waren alle winkels toe, en in *Calle Nueva*, die uitkomt in de straat *puerta del mar*, was men met groote drift bezig om deuren en vensters te sluiten en te grendelen. Voor onze *fonda* stonden de logés en eenige andere lieden te kijken, zooals men dit doet naar een naderend onweêr. Te drie uren drong onze hospes er op aan dat men zou binnenkomen: hij moest voor de veiligheid van allen het huis sluiten; de storm naderde; hij wees de huizen aan waaruit zou geschoten worden, misschien al zoo aanstonds; de deur van 't hôtel zou niet ligt geopend worden als de poppen eens aan het dansen waren, enz. Wij gingen dus binnen en het was hoog tijd. In mijne kamer komende vond ik die vol personen, meestal dames, die zonder te weten bij wien ze waren, zelve geen ramen naar de Alameda hebbende, uit nieuwsgierigheid elkander waren nageloopen om door de venstergordijnen (en welke gordijnen?) de troepen-bewegingen, die zich zeer ernstig voorbereidden, te bespieden. Daar kwam een troep kinderen aan, jongens van tien tot twaalf jaren oud, wel twee honderd in getal; die kinderen, haveloos en vuil in de kleêren, hadden dito roode lappen aan boomtakken, waarmede ze wuifden en schreeuwende in een zijstraat verdwenen ‘Zóó begint het altijd’, zeide handenwringend eene schoone *Malagueña*, die in onze *fonda* woonde en een paar *anglaises* was nageloopen. Zij kon mij niet uitleggen, waarom het altijd zóó begint. Het schijnt eene strategische manoeuvre van de insurgenten, die er hunne en andermans kinderen aan wagen, om tijd en positie te winnen, er op rekenende dat de troepen niet op kinderen zallen schieten. Zij deden dat ook ditmaal niet. Maar nauwlijks waren de kinderen uit

het gezicht, of het lieve leven begon. Inzonderheid werd uit een huis naast de *Calle nueva*, dat als 't ware de opsluiting vormt van de *puerta del mar*, hevig in de richting der Alameda op de troepen gevuurd. Minstens tien straten komen op de Alameda uit, waarvan de helft naar de zijde der oude stad, de andere helft aan den overkant naar de zeezijde. Van de stadszijde werden de soldaten bestookt. Zij hielden zich uitmuntend. Wij zagen aan de overzijde een peloton opgesteld dat kennelijk op bevel in de lucht schoot, niettegenstaande drie der hunnen in armen en beenen gewond werden. Wij zagen die mannen vallen, maar weêr opstaan en snel een huis binnentreden in een der naar de vischmarkt leidende dwarsstraten. Het peloton rukte voort naar de *puente de Tetuan*, om die te verdedigen tegen de Perchellers, die gelukkig geen geschut hadden om de pas herstelde brug stuk te schieten. Intusschen ging het vuren voort, maar de kapitein der artillerie, dezelfde die zijn vrouw en kinderen in onze *fonda* had gebracht, rukte aan op het midden der Alameda, stelde zijn 4-ponder in batterij, gericht op het huis in de *puerta del mar* waaruit zoo hevig geschoten werd, en na een schot gelost te hebben, ging hij verder met zijn kanon naar de genoemde brug, waar hij meer dan één schot te doen had om de aanvallers aan den overkant ontzag in te boezemen, In mijn kamer had middelerwijl een tooneel plaats, dat de dames van haar streek bracht. Onder mijn ongenoodigde gasten was ook de zwager van den vermelden kapitein der artillerie, die het oorlogsbedrijf van zijn zwager zoo van nabij ziende, een vreeselijk misbaar maakte, en voort naar het venster drong, misschien met het plan om het te openen en ons allen daardoor aan gevaar bloot te stellen. Het werd hem belet, maar de dames hadden den schrik beet, en mijn kamer was in een oogenblik ontruimd. Wij waren als gevangenen in huis; het schieten bleef tot 's avonds acht uren aanhouden. Uit angst of om eenige andere reden werd geen gaslicht in 't hôtel aangestoken; alles was duister, ieder was bedrukt, niemand bleef in zijn kamer, het eten was nog iets slechter dan gewoonlijk, stinkende petroleumlampen dwarrelden van den eenen corridor naar den anderen. In de *patio* waren de mannen, die van de zaken afwisten, druk aan 't fluisteren. De vreesachtige *Malagueña* vond het schandelijk dat men erkende republikeinen, ja zelfs vrijmetselaars, een schuilplaats onder ons gaf, waardoor de toestand der andere logés gecompromitteerd werd. Nu en

dan kwam er nieuws in het hôtel, langs welken weg is niet te zeegen, want de deur ging niet open. Onder anderen hoorde men vertellen dat Castillo, nu er gevochten werd, bij zijn moeder op een zolderkamertje zat. Den ganschen nacht door werden nog schoten gehoord, maar den volgenden dag scheen het gevecht geëindigd. Tegen tien uren voormiddag waagden wij ons op straat, raapten lood, waaraan geen vorm te herkennen was van ronde- of puntkogel, bezagen het effect van het artillerieschot op 't rebellenhuis: geen glas was heel, geen balcon was ongedeerd; overigens was er niet veel schade aangericht.

Er waren twee Europeesche posten aangekomen; de twee of drie couranten die het hôtel hield, waren natuurlijk aan de dames voorbehouden, zoodat wij, die al een paar dagen niets uit Europa hadden gehoord, naar de Club verlangden. De Vice-Consul, de heer Fijnje, kwam mij de bescherming der Nederlandsche vlag in zijn huis aanbieden voor het geval dat ik mij in 't hôtel niet veilig achtte. ZEd. die reeds veel van die revolutiën had bijgewoond, sprak echter met de grootste kalmte, en zou alle ongerustheid hebben weggepraat, wanneer die bestaan had. Als men gedurende de gevechten maar binnenshuis blijft, is er bij zulke straatrevolutiën geen gevaar voor vreemden. Buitenshuis is dat anders, zooals ik tot mijn groot ongemak nog denzelfden dag gewaar werd. Verdiept in lectuur zat ik omstreeks drie uren 's namiddags alleen in de club, toen een hevig geweervuur mij opschrikte. IJlings liep ik naar beneden, vond de *muelle*, kade, verlaten; slechts op den hoek, mikkende naar de Alameda, stond een *carabinero*, bij wien ik mij aansloot, omdat de lafhartige clubwachter de poort achter mij dichtgrendelde, zoodra ik er was buitengetreden. De *carabinero* verstond mij niet; eigenlijk kon de man niet veel voor mij doen. Als ik bij hem bleef staan, zouden de soldaten althans niet op mij schieten, maar voor de rebellen was hij juist een mikpunt; van dien kant was mijne stelling dus een verhooging van gevaar. In dergelijke toestanden gewent men zich ongeloofelijk en onbegrijpelijk snel aan dingen, die, zoolang men ze zich slechts voorstelt, in de verbeelding vreeselijk schijnen. Wanneer men er over theoretiseert, dan zou men dit, en dat, en allerlei wijze dingen doen, die misschien toch noodlottige gevolgen zouden hebben. In dit geval deed ik geen wijze dingen, en alles liep goed af. Na eenige seconden onder de bedekking van den *carabinero* op dien

hoek gestaan te hebben, stak ik over naar de *para*, de hoofdwacht, waar eenige officieren mij heel beleefd en vriendelijk ontvingen. Zij spraken weinig Fransch, ik nog iets minder Spaansch. Men beduidde mij, dat er gevaar was zoowel in de *para* als op de Alameda; mijn bezoek daar duurde maar enkele seconden. Zoo er aan alle kanten gevaar was, dan moest die kans gewaagd worden, die op veiligheid uitliep. Ik wandelde daarom, ondanks het geweervuur, bedaard de Alameda op. Ter hoogte van 't hôtel gekomen, vond ik in de volle breedte van de *puerta del mar*, een peloton *carabineros* opgesteld, om het vuur te beantwoorden uit hetzelfde huis, dat gisteren zoo gecribleerd was door een cartetsgranaat. Achter de soldaten heensluipende, stapte ik de straat over, om de stoep of het trottoir van het hôtel te bereiken. Op hetzelfde oogenblik werd een rebel door een kogel in het hoofd getroffen, en met een vervaarlijken luchtsprong viel hij, op omtrent twintig ellen van mij, op de stoep dood neder. Ik gleed langs den muur tot voor den ingang van 't hôtel, verschool mij in een der hoeken tusschen kolom en deur, en had eenige seconden, die mij minstens minuten schenen, te wachten, alvorens de deur op mijn haastig kloppen en roepen openging.

Meer gevaar dan dit heb ik van de Spaansche revoluties niet te trotseeren gehad. Het was mij een verrassing, in 't hôtel de hartelijke gelukwenschen te ontvangen van de goede bekenden, die mij op de Alameda gezien hadden, en voor mij meer angst hadden uitgestaan, dan ik zelf. Ik heb geen kogels om mij heen hooren fluiten, zooals men zich verbeeldde dat het geval moest geweest zijn. Doch ik was tevreden met mijn avontuur; ik verlangde niet naar meer.

Malaga was nu in staat van beleg; de civiele gouverneur Burrell had zijn gezag in handen van den militairen gouverneur Salamanca overgegeven. Granada zond cavalerie te hulp, en Zaterdag den 30sten November werd er niet meer gevochten. Te oordeelen naar het getal schoten, dat wel duizenden mag bedragen hebben, waren er al heel weinig dooden en gewonden. Mem zeide dat in het geheel omstreeks vijftig menschen gedood of zwaar gewond waren, dertig rebellen en twintig militairen. Dergelijke statistiek wordt gewoonlijk niet nauwkeurig opgemaakt, vooral niet in Spanje, waar de begrafenis van arme drommels, die niets aan kerk en priesters kunnen nalaten, overhaast en slordig geschiedt. Adres aan het *campo santo* van Malaga, waar een bepaalde afscheiding met een muur is gemaakt tusschen

de plaats voor de rijken en de plaats voor de armen. De armen worden zoo maar zonder kist, soms zonder eenige bedekking *niet* weggestopt; althans ik heb de half vergane lederen dier dooden op het armenkerkhof boven den grond zien uitsteken. Wat Ford in 1845 over *funeral service* schrijft, in zijne *Gatherings from Spain*, blz. 248, hebben wij gezien in 1872 te Malaga. *Such bodies (of the lower orders) are cast into the trench like those of dogs, and often naked, as the survivors or sextons strip them even of their rags*.

Van het aantal gevangenen dat in die dagen van gevecht naar de citadel gebracht werd, gaf men hoog op. Om er niet veel last van te hebben, laat men ze bij voorkeur ontsnappen. De Spaansche vrienden zeiden ons, dat die gevangenen met *Ceuta* zouden kennis maken, maar na eenige dagen hadden zij medelijden met die arme drommels, die medegesleept waren door heethoofden die zich schuil hielden. ‘Ja,’ zeide een vriend van ons, een fijn beschaafd Spaansch geneesheer, ‘ja, *die* kerels moest men pakken en hen onder de locomotieven op den spoorweg laten vermorzelen.’ Spanjaarden zijn over het geheel zeer wreed; wij hebben daarvoor bewijzen van later datum dan hun gruwelen te Haarlem, Naarden, enz.

De staat van beleg was geen beletsel voor het Zondagsmuziek op de Alameda, waar een ellendig, van ongeverwde planken losjes saamgespijkerd, dakloos getimmerte als muziekpavilloen dienen moet. Daar blazen de muzikanten *del ejercito*, van het leger dat tachtig infanterieregimenten bij namen te noemen heeft, in koperen instrumenten, en vergasten het publiek op valsche Offenbachiades. De *Malagueñas* kwamen dit maal slechts matig op; zij vreesden misschien nog *carreras*, oploopen, die nergens zoo gemakkelijk ontstaan als in Spanje. Een schreeuw, één man die hard loopt, doet de menigte, vooral de vrouwen, terstond gillend uiteenstuiven. Maar de dames kunnen zich niet snel uit de voeten maken, omdat zij door gebrek aan oefening slecht ter been zijn. Zij hebben zulke kleine handjes en voetjes, en doen al het mogelijke om die extremiteiten klein te houden; zij kwellen zich in te enge schoenen en wandelen bijna nooit. Wel dansen zij, maar dat duurt niet lang; zoodra een dame getrouwd is, mag zij volgens de Spaansche begrippen van voegzaamheid niet meer dansen. De schoonheden zijn er niet overvloedig, maar onder de weinige vindt men echte juweeltjes. Haar gelaatskleur, die noch bruin, noch blank is, mag men misschien door

de zon vergulde matheid noemen: het zwarte haar en de nog zwarter oogen, de frissche lippen, de hagelwitte tanden, alles spant samen om het geheel wondervol aanlokkelijk te maken. Het past niet van schoonheden anders dan goeds te zeggen; daarom bepaal ik mij tot hare aanschouwelijke hoedanigheden. Haar gang, hare gebaarden, hare waaier-bewegingen zijn uiterst bevallig. Ongelukkig verzaken zij al meer en meer de mantille voor die zotte Parijsche kapsels, door *Punch* soms zoo geestig bespot. Zij zijn naïf coquet en laten zich, wonderlijk genoeg, soms meer dan een jaar het hof maken door een aanbidder, die niet verder komt dan de straat, terwijl zijn aangebedene te huis achter een ongemakkelijke ijzeren tralie hem toelonkt. De Spanjaarden stellen zich in vele zaken met den schijn tevreden, maar toch kan dit met de liefde niet het geval zijn, en daarom zijn sommige hunner gebruiken totaal onverklaarbaar, tenzij de verliefden, gelijk fanatieke monnikken, het vleesch kastijden om het geloof te behouden. Een jongman bemint een meisje; hij brengt haar serenades, en ziet haar avond aan avond op haar balcon of achter haar tralies; soms weten de ouders van deze ontmoetingen niets, soms ook wel; maar al hebben die gelieven elkaar driehonderd avonden van liefde gesproken, toch verbindt hen dit niet, zooals bij ons te lande een engagement het doen zou. Ieder weet toch dat *señor* zoo en zoo bij *señorita* zoo en zoo aan 't venster komt. Dikwijls komt het later tusschen die personen tot een huwelijk, maar niet zeldzaam is het, dat op zekeren avond Don Almaviva te vergeefs komt fluisteren en dat zijne Rosina den volgenden dag haar zeer ernstig engagement met Don Juan openbaar maakt.

De voornaamste uitgangen voor de Spaansche dames zijn de wandeling op de Alameda en naar de kerk. In de laatste vindt men haar zoowel 's morgens als 's avonds. Voor de rijkere klasse komt 's avonds de comedie in concurrentie. Maar gedurende de heilige week en kersmis staan alle andere bezigheden stil; de dames brengen dan haar tijd *bijna uitsluitend* in de kerk door. Het gaan naar de kerk, en het zitten in de kerk, op de steenen, of als 't heel mooi is op een mat (want in Spanje zijn in de kerken geen andere zitplaatsen dan die voor de priesters in het koor) zijn stellig zeker niet enkel daden van vroomheid. Waartoe zou het anders dienen dat in de cathedralen hier en daar, op geïsoleerde plaatsen, op marmeren tafelen gegraveerd staat in letters van tien centimeters: ‘Hier mag niemand met vrouwen *spreken*

op straffe van excommuniatie en een boete van twee en een halve *douro*'. Het drukste voorkomen had Malaga's hoofdkerk in den nacht van 24 op 25 December. Ter eere van de wonderdadige bevalling van *Nuestrá Señora* wordt dan een middernachtsmis gevierd. Niet de tallooze kaarsen en kaarsjes, die weinig tot verlichting van het enorme gebouw afdoen, niet de optochten, costumes, het heen en weer dravende kerkelijk personeel van allerlei leeftijd en voorkomen, niet de slecht uitgevoerde muziek, waarbij op het orgel de geluiden van alle bestaande dieren worden nagebootst, niet de *indulgencia plenaria* lokken de massa naar dit feest, dat alles behalve een godsdienstig karakter heeft. Maar de massa trekt de massa; de geheele bevolking zonder onderscheid stroomt samen en de gansche congregratie heeft een wonderlijk oneerbiedige houding. Naar gelang de lieden meer of minder vuil en armoedig gekleed of bedekt zijn, is hun gedrag.... vrijer; nog al verward liggen ze, niet enkel geknield, over den marineren vloer verspreid; hier on daar komt een bevriende viervoeter blaffend in de gichelende groepen meêspelen. Het gebulk van ezels, het loeien van vee, het gesjirp en gefluit van vogels geeft aan het tooneel iets carnavalachtigs, dat zonderling strijdt met het voorwendsel der viering en met de hooge gewelven van den tempel waarin ze plaats heeft.

Zonder een vijand te zijn van uiterlijke praal bij godsdienstoefening, moet ieder mensch, waarin eenig kunstgevoel zit, toch walgen van de misselijke vertooningen, waarmede de kerk in Spanje het publiek wil beet nemen. En wonderlijk genoeg, want het zijn juist in dat land de kerken waarin de voortbrengselen van kunst vereenigd en bewaard worden. De kerk was voorheen bijkans de eenige patronesse der kunst; en de groote schilderscholen van Sevilla, Valencia en Castilië (Madrid) stonden om zoo te zeggen in haar dienst, werden door haar geïnspireerd en op contributie gesteld voor de decoratie der tempels en voorwerpen van vereering. Murillo, Velasquez, Ribera, Morales, Cano, Zurbaran, wier werken een eerste plaats onder de *chefs d'oeuvre* innemen, hadden zich gelijkelijk naar de eischen van het heilige tribunaal te voegen. Murillo, die zijn leven te Sevilla sleet, heeft nooit dan voor kerken en kloosters geschilderd. Over het algemeen mist men in de Spaansche school dien grootschen stijl, dat streven naar ideale schoonheid, dat aan de Italiaansche eigen is, en uit dien hoofde heeft zij nooit eene hooge vlucht

kunnen nemen, gelijk deze. Men is getroffen door de macht van het Spaansche genie zooals het vooral bij zijne schilders uitkomt, maar het is juist ruimte en verheffing, die er aan ontbreken; alles is eng en hard. Er is iets in van Afrikaansche rauwheid. Juist daar waar het Spaansche genie zich uitdrukt in kunst, daar komt dat gemengde karakter van Westersche beschaving en Oostersche woestheid het duidelijkst aan 't licht. Christendom en barbaarschheid dooreengemengd. Eeuwen van haat en oorlog tusschen verschillende rassen hebben hunne rijke verbeelding, hunne vurige hartstochten, hun ferm karakter bezoedeld met een wreedheid die instinctmatig is geworden. Zij leerden hen behagen scheppen in tafereelen van geweld, bloed en verschrikking. Men vindt dit karakter bij hunne dichters zoowel als bij hunne schilders, die bij voorkeur sombere, ijselijke, niet zelden gemeen afschuwelijke onderwerpen behandelen. Aan de akeligste tooneelen van bittere smart, van walgelijke armoede, van menschelijk lijden in de meest tastbare vormen, hebben de groote meesters hun talent besteed met een kracht die men bewondert, maar tevens met een hardheid van kleuren waarvan men gruwt. De Spaansche schilderschool is te veel in zich zelf opgesloten gebleven; zoo min als de Vlaamsche heeft zij de antieken bestudeerd, die het gevoel voor ideaal schoon ontwikkelen. Theophile Gautier zegt in zijn *Voyage en Espagne: 'Les effrayants tableaux de martyres sont très nombreux en Espagne où l'amour du réalisme est poussé aux dernières limites. Le peintre ne vous fera pas grâce d'une seule goutte de sang; il faut qu'on voie les nerfs conpés qui se retirent, les chairs vives qui tressaillent,... Ribera a peint dans ce genre des choses à faire reculer d'horreur el verdugo lui même.... une féroce peinture d'êcorcherie et d'abattoir, qui semble avoir été faite pour des cannibales par un valet de bourreau.'*

Buiten Velasquez, die schilder was van het hof, zijn er weinig voorbeelden van zoogenaamde profane, niet kerkelijke stukken. Ik spreek niet van bijbelsche, maar van kerkelijke stukken; ieder begrijpt hoe zeer de laatste bij uitnemendheid den priester tot verspreiding van bijgeloof en fanatisme dienstig waren.

De grof realistische richting der kerkelijke schilderkunst is zoo schromelijk overdreven, dat het hoog verhevene, waaraan de godsdienst behoefte heeft om te kunnen sterken en troosten,

tot een platte alledaagsheid is vernederd, waardoor niet slechts het kunstgevoel, maar iedere hoogere aspiratie sluimeren blijft of verstikt wordt. Men kan zich niet voorstellen hoe een volk niet wakker wordt uit de onverschilligheid of dommeligheid, waarin het verkeeren moet om zoo'n slaafsche nabootsing der bestaande dingen te dulden, daar waar men de kunst heeft aan te roepen. De beelden in de kerken zijn niet alleen gekleurd, maar soms werkelijk met kleedingstukken behangen. Men ziet menigen houten Christus aan 't kruis met satijnen lendenkleedjes waaraan gouden franjes, Jezus als kind in crinoline rokken, Ecce Homo van was in vleeschkleur met getrouwe nabootsing van geronnen bloed, en wezenlijke haren. Wijders poppen volkomen als in een wassenbeeldenspel, met geëmailleerde oogen; Christussen aan 't kruis met pruiken van wezenlijk haar, waarop wezenlijke doorns, zijn niet zeldzaam. Te Burgos, zegt men, is een Christus gemaakt van eene opgestopte menschenhuid. Vraagt men dan nog wat voor dat onwetende volk de kerk en hare priesters gedaan hebben? Het Spaansche volk met zijn schitterende hoedanigheden en van nature heerlijken aanleg heeft behoefte aan godsdienst, zoo goed, ja meer dan eenig ander volk. Maar de Spaansche kerk heeft den godsdienst en ieder ander verheven gevoel in hen gedood en het opgevoed in kinderachtige belachelijke aperijen. In plaats van hun hart te vullen met edele gevoelens, heeft zij hunne zinnen bedorven door platte, gemeene voorstellingen van menschelijke ellende, die in zich zelve geen waarde of beteekenis heeft. In plaats van hun hart op te heffen boven de materieele dingen, werkt zij door eene misplaatste tentoonstelling van de schatten dezer aarde op de levendige verbeelding van menschen, wier zinnelijke driften eerder bedaard dan aangevuurd moeten worden. Het is dan ook zoo ver gekomen, dat de voorstellingen van Christus met bloedende wonden en verbrijzelde ledematen het volk tot model dienen bij de woestheden die het thans, in dat christenland bij uitnemendheid, bedrijft.

Kersmis is overigens een feesttijd voor de *Malagueños* en de boeren uit de buurt. Reeds drie dagen te voren komt het landvolk op hunne met vruchten beladen ezels naar de hoofdplaats, en de Alameda is langs éénen kant in hare geheele lengte overdekt met vruchten van allerlei soort, citroenen, oranjeappelen, gewone appelen, peeren, druiven, kastanjes, noten,

meloenen, tomaten, uien, knoflook, met gepekeld varkensvleesch, duizenden levende kalkoenen, enz. enz. Gelukkig is de temperatuur niet heel laag, anders zou men met die slecht gekleede boertjes medelijden hebben. De verkoop begint eerst den dag na kersmis, zoodat sommigen vijf a zes dagen naast hunne zoo maar op den grond neêrgeworpen koopwaren bivakkeeren en den nacht onder den blooten hemel doorbrengen. Hunne china'sappelen geuren gelukkig sterker dan alle andere waren te zamen, maar het geheel is zoo primitief, zoo armoedig als in geen *dessa* op Java, Die markt komt toch alle jaren terug en neemt de wandeling van den *beau monde* in beslag, maar er wordt niets gedaan tot gemak der marktlieden noch ter bevordering van orde en zindelijkheid. Hoe die plaats, als de markt opbreekt, er uitziet en lang uit blijft zien, kan men zich voorstellen. Eenige honderden menschen hebben daar gedurende vijf of zes dagen alles gedaan. Wonderlijke zorgeloosheid voor gezondheid en leven, akelige onverschilligheid voor menschelijk lijden; het is echt Oostersch, echt onbeschaafd.

De landlieden gaan zooals zij kwamen, op hun ezel en meestal de *trabuco*, het geweer, met de kolf omhoog, op den rug. Alle landlieden hebben geweren; vandaar dat men overal in een oogwenk gewapende benden bijeen heeft die men naar gelang van omstandigheden roovers, insurgenten of soldaten noemt. Zij zitten op de van esparto gevlochten zakken, meestal zijlings en niet zonder zekere gratie, die wel voornamelijk in de natuurlijkheid, het *abandon* gelegen is, waarmede zij schijnbaar zich laten gaan naar de luimen van den ezel. In de verte zien die ruiters er schilderachtig uit; de kleur is zooals die van Murillo's bedelaar in het Louvre te Parijs. Veelal neuriën zij eene Arabische melodie, ietwat klagend. Wanneer zij van hun dier moeten afstijgen, heeft men de lestheid van hunne bewegingen te bewonderen, vreemd genoeg bij menschen, wier grootste genot het is in den zonneschijn 's winters, in de schaduw 's zomers op hun rug te liggen. Opmerkelijk is het genot, dat die soort van lieden vinden in niets doen. Uren achtereen kunnen zij daarmeê bezig zijn; dit is geen paradox, want zij leven in hunne fantasie een veel aangenamer leven, dan hetgeen de werkelijkheid hun aanbiedt; zorgen kwellen hen niet; wanneer zij gegeten en gedronken hebben, laten zij zich gaan in het rijk der verbeelding. Zij be-

hooren tot de eenvoudigen van geest, die in karakter met hun zonnig klimaat overeenkomen - waarin nu en dan stormachtige uitbarstingen plaats hebben. Welk een onderscheid met menschen uit onze streken; wij zijn zoo aan werken gewoon, dat wij volkomen het talent missen om ons te amuseeren met niets doen. Gelukkig is dit geen questie van keus, maar deels van natuur, deels van opvoeding. Aan deze laatste is voor de Andalouzen alles te doen. Men zal hen natuurlijk nooit die voortgezette werkzaamheid doen beërven, zonder welke men hier van gebrek omkomt, maar mochten zij, in plaats van in dom bijgeloof gesterkt te worden, daarvan bevrijd geraken, dan zou ongetwijfeld hun goede aanleg uitkomen en het gebruik der menschelijke rede hen allengs wat meer beschaven. Want al is de man, zoolang hij gezond en gevoed is, tevreden met de bloemen zijner fantasie; al is beschaving een vage term, waarmeê in gevallen als dit slechts zeer onvolledig wordt te kennen gegeven wat men wenscht of mogelijk acht; ieder hunner en allen te samen hebben last van de zorgeloosheid waarin zij leven; het past geen menschen om onverschillig en wreed, egoist en hardvochtig, ruw en wild als dieren te zijn.

Onder onze Spaansche vrienden te Malaga behoorde een medicinae docter; nog slechts kort te voren was hij *Alcalde*, eerste burgemeester; thans oefende hij, behalve een weinig stadspraktijk, ook uit toezicht over het hospitaal en de *casa de espositos*, vondelinghuis. Eindelijk, niettegenstaande de man al dikwijls gezegd had '*todo a su disposicion de Usted*,' kregen wij hem er toe om ons de genoemde inrichtingen te laten zien. Bij het hospitaal gekomen, begrepen wij 's mans verlegenheid om dat aan vreemdelingen te toonen.

Zooals het in Spanje veelal gaat, was ook hier de fantasie op hol geslagen en de werkelijkheid ver vooruitgesneld. Het treft vreemdelingen, dat Spaansche steden zooveel onvoltooide gebouwen bevatten. Op zeer weinige uitzonderingen na, zijn alle cathedralen van het schiereiland onafgewerkt. Omdat de Spanjaarden weelde boven noodzakelijkheid stellen, maken zij reusachtige en kostbare bouwplannen. Met overhaasting begint men den aanleg, maar nog nauwlijks is het terrein gezuiverd, de fundeering getraceerd, de bouw aangevangen, of de fondsen zijn uitgeput. Wel sluit de rekening niet; er moest nog wat over zijn, maar wie zal de moeite en het gevaar trotseeren om uit te vinden waar het gebleven is? Alles is op

en ledig, behalve de met vuil water gevulde kuilen op het bouwterrein. Daar staat de boel en blijft veelal zoo staan, totdat de tijd van het gebouw een ruïne heeft gemaakt vóór het afgebouwd is. Wat in Malaga eenmaal stuk is, wordt niet gerepareerd; dit is waar van bruggen, huizen, meubelen, kleederen, enz.; anders was het niet mogelijk, dat Malaga en zijn bewoners er zoo gehavend uitzagen. Het hospitaal ligt tamelijk ver buiten de stad; wij moesten die halsbrekende rivierbedding door om er te komen, en voor den zieke die daarheen gebracht moet worden, is dat bezwarend genoeg; trouwens men is hier teêrgevoelig in geen enkele richting. Intusschen, is het bouwplan grootsch: het terrein, ruim genoeg om er eene kleine stad op te bouwen, is verdeeld in wijken voor zieken van verschillenden aard, voor mannen, voor vrouwen, voor kinderen, afzonderlijk. Sommige dier gebouwen staan, of liever zullen (?) staan, geheel op zich zelve; andere zijn door buiten-galerijen onderling verbonden. Men kan zich daar op de plaats wel eene voorstelling maken van het geheele plan, maar wat er van gereed was, bepaalde zich tot het volgende. In het midden van het plein eene kerk; daarmeê was men 't verst gevorderd; links van de kerk nog niets; achter de kerk een voorloopige keuken en waschhuis, en rechts van de kerk een *ébauche* van verschillende zalen, waarvan de twee voorste, hoewel nog slechts in ongepleisterde muren en ongeschaafde vloeren, in gebruik waren voor de slachtoffers van het jongste straatgevecht. Onze vriend de medicinae doctor deed wat hij kon om de eer van de zaak op te houden; hij zag in de toekomst het voltooide hospitaal een model worden waar heel Europa een voorbeeld aan zou komen nemen; en met den schijn tevreden, merkte hij ons zwijgen aan als geloof aan zijne theoriën. Op weg naar het vondelinghuis, gingen wij even in een bewaarschool, *San Juan de Dios*, waarin fransche liefdadigheidszusters van den heiligen *Vincentius van Paulo* het bestuur voerden. De *Supérieure*, eene vrouw van omtrent zestig jaren, bleek iemand van ongemeene levenservaring, buitengewone geestkracht en onverstoorbare toewijding aan hare moeielijke taak. Door zes of acht jongere zusters bijgestaan, had zij bij ruim tweehonderd kinderen van twee tot zestien jaren oud, orde en tucht te bewaren. Voor meisjes is de school een asyl; die wonen daar en blijven er soms lang genoeg (tot haar vijftiende of zestiende jaar), om zooveel te leeren, dat zij als naai-

ster of kamenier voor zich zelve kunnen zorgen. De *Supérieure* had op circa een dozijn meisjes te wijzen, die zij, ofschoon niet zonder moeite, in 't gesticht had weten te houden. ‘Dagelijks,’ zoo zeide zij, ‘hebben wij in het spreekkamertje bezoeken af te wachten van jonge mannen, die deze meisjes tot vrouw begeeren. De faam van hare bekwaamheden lokt de liefhebbers; zij rekenen er op hunne vrouw den kost te laten verdienen.’ De *Supérieure* had de beweegreden tot deze huwelijksaanvrage goed geraden, dachten wij; althans al die vijftienjarige meisjes waren foei leelijk, zooals meestal het volk van Malaga heel leelijk is. Zij sprak over de bevolking der stad in termen, die alleszins den ongunstigen indruk dien zij op ons gemaakt had, bevestigden; en hoewel zij veel, heel veel van de liederlijkheid der ouders, zooals die in de kinderen voor den dag kwam, vertelde, hoewel zij daarover veel nog deed vermoeden, zoo verzweeg zij nog meer en verzekerde mij met tranen in de oogen: ‘*je crois quelquefois que Dieu a rétiré sa main de ces gens*.’ Het locaal in de tuin waren zoo net en zindelijk, als wij nog nooit iets van Spanjaarden gezien hadden. De zusters waren hier franschen, maar wij zouden nog denzelfden dag tot ons groote genoegen eene inrichting onder uitsluitend Spaansche leiding zien, waar de reinheid in al het zichtbare insgelijks voorbeeldig mocht heeten. Het was de *casa de espositos*; wij vertoefden daar een half uur en in dien tijd werd het gesticht wet twee nieuwelingen verrijkt. De treurige beschrijving, de Ford geeft, *Murray's hand-book of Spain* blz. 271, vol. I, van *la Cuna* te Sevilla, vonden wij hier Goddank niet bewaarheid. Het is wel een onderwerp voor belangwekkende beschouwing op zedelijk en statistisch gebied, er is wel iets bedroevends en zorgwekkend in, dat dergelijk gesticht altijd tot aan de grens van zijn capaciteit bewoond is; maar wij kwamen daar slechts on te zien, hoe die kinderen er behandeld werden. Wij zagen een groote zaal en daarin 350 kribjes of wiegjes, alles hagelwit en frisch; twee bejaarde vrouwen hielden het oppertoezicht. Zij waren gekleed in keurig net religieus costuum en lieten ons met het grootste vertrouwen overal rondzien. De uiterlijke reinheid liet niets te wenschen over. Daar waren ook jonge vrouwen om de kleine vreemdelingen te voeden; maar helaas, ééne kon toch geen vijf kleinen helpen! en daar was men aan toe. In een land, waar vrouwen die met toestemming,

op autorisaties van den *cura*, pastoor, moeder worden, hare kinderen naar de *cuna* brengen, waar dus de wettige kinderen almeê te vondeling worden gelegd, daar kan men niet verwachten, dat veel liefhebberij zal bestaan voor het vak van minne, en die bestaat er dan ook niet. Veel van die kleine tobbers gaan bij gebrek aan voedsel spoedig dood; de zindelijke zusters en de zindelijke bedjes en de goede administratie die onze doeter beweert dat er bestaat, kunnen die arme creaturen niet in 't leven houden.

Zouden wij nu ook nog een gevangenis gaan zien? Niemand had daar lust in; wij konden ons met het vuile uiterlijk van het gebouw en het personeel er om heen best tevreden stellen. Gaat eens zien als er visitedag is. Voor den gevangene met wat geld zijn alle dagen visitedagen; heeft hij of hebben zijne vrienden en verwanten wat veel geld, dan kan hij het zich nog aangenamer en gemakkelijker maken. Iemand zit b.v. preventief - het doet er niet toe waarvoor - het kan zijn voor diefstal, enkelen of dubbelen moord of wat dan ook. De rechter krijgt bezoek van een lid zijner familie, dat voorzichtig te werk gaat en het meeste voordeel voor het kleinste offer tracht te verkrijgen. Voor een zeker aantal *douros* wordt de gevangene vrijgelaten, dat is, men laat hem ontsnappen, maar de rechter is niet zoo dom om den vogel te vergeten; zoodra de vluchteling bij de een of andere zaak voor zich of voor zijn familie bijzonder geïnteresseerd is, op het oogenblik dat zijne vrijheid hem zeer veel waard is, zendt de rechter hem of hun een boodschap, en dit wordt herhaald zoolang tot de vogel weêr in de kooi moet.

Men geloove niet, dat ik overdrijf. Ongelukkig is het in Spanje gesteld met alles wat beheer en administratie betreft; de rechtspleging is het slechtst van alle; zij is veeleer de beul dan de steun der gerechtigheid. Toevallige of gekochte gunst zijn zoowel in crimineele als in burgerlijke processen, de eenige motieven om schuldigen vrij te laten en onschuldigen te veroordeelen. Het omkoopen gaat zoo openlijk in zijn werk en wordt niettemin zoo stoutweg ontkend, dat ik soms twijfelde of de Perzische Armeniërs, die ik tot hier toe voor de gewetenlooste leugenaars hield, hun weêrga hier niet gevonden hadden. De politieke toestand waarin, het land verkeert, dit valt niet te ontkennen, is maar al te

geschikt om de slechte zeden en verkeerde hebbelijkheden, die wortel gevat hebben in de Spaansche maatschappij, aan te kweeken. Er is geen geld; tractementen en soldijen worden zeer ongeregeld uitbetaald, en de regeering schijnt door zware belastingen uit te schrijven daarin te willen voorzien. Spanje heeft dien ten gevolge een tarief van inkomende rechten waarvan een eerlijk man schrikt. Maar daar weten de *contrabandistas* raad op. Eenige dagen na het oproer van 28 November, waarbij de *carebineros* de stad en de inwoners te behoeden hadden tegen overrompeling en plundering van het *canaille*, ontmoette ik bij den britschen consul den inspecteur voor de Engelsche consulaten, die van Gibraltar kwam en verhaalde, dat daar aan sommige koopwaren wezenlijk gebrek was, want dat alles naar de kust van Spanje was uitgevoerd. De kooplui van Malaga hebben er van tijd tot tijd wat geld voor over, om in Granada een *prononciamento* uit te lokken, ten einde de kust van tolsoldaten vrij te krijgen. De arme Spanjaarden, die zoo gaarne Gibraltar voor zich hadden, protesteeren tegen de Engelsche bezetting vooral op grond van de schade, die het smokkelen aan hunne staatskas berokkent, en omdat de samenzweerders daar hunne revolutiën bekonkelen. Het protest is gegrond, maar een land met omtrent 750 Engelsche zeemijlen kustlijn en met een hoog tarief zal geen eind aan 't smokkelen zien, al hield Gibraltar op een vrijhaven onder Engelsch bestuur te zijn; en dat Spaansche revolutiën alleen in Gibraltar worden klaar gemaakt, wie kan dat gelooven? Andalousië, dat te allen tijde op zijne liefde voor vrijheid boogde, predikt nog heden ten dage *free trade*, waarbij de gansche provincie inderdaad het grootste belang heeft, al verliezen de smokkelaars daardoor hunne onwettige winsten. In dit opzicht staat Andalousië lijnrecht tegenover Valencia en Catalonië, die voor hunne industrie beschermende rechten wenschen. Onder vele andere is dit één beletsel tot de wezenlijke eenheid van Spanje, die nooit bestaan heeft dan in de verbeelding van koningen en koninginnen; en sedert de Spanjaarden die als onnutte weelde hebben afgeschaft, is zelfs de gedachte aan eenheid verloren Voor vreemdelingen, zelfs de onkundigste, die den winter van 1872 op 1873 in Spanje doorbrachten, al lazen zij zelfs geen couranten, was het niet mogelijk om aan iets anders dan sterke verdeeldheid onder de bevolking van het schiereiland te denken. Gedurende al den tijd dat wij daar waren, was er ieder oogen-

blik groot nieuws, dat op de hoeken van de straten werd uitgeschreeuwd en slecht gedrukt op smerig papier rondgevent. Het betrof een nederlaag of een overwinning van de Carlisten, een opstand te Madrid, een complot in Murcia of Valencia, een *prononciamento* te Barcelona. Den volgenden dag las men die berichten in een der weinige couranten, die men zonder zich te schamen lezen kan, en het politiek overzicht eindigde onveranderlijk met deze woorden: *en el resto del peninsula reina completa tranquilidad*. Niet minder dan negen dag- en weekbladen, *periodicos*, kwamen er te Malaga uit, niet zoo heel geregeld, maar zoolang het staken niet was aangekondigd, werd het abonnementsgeld gevraagd; of het onder alle omstandigheden betaald werd, betwijfel ik. Men had de *Avisador Malagueño*, een handelsblad; *El correo de Andalucia*, conservatief; *El Diario mercantil*, slordige havenrapporten: *Boletin Oficial, El constitucional*, republikeinsch; *El porvenir, La nueva Era*, beide wat rood; *El amigo del Pueblo*, bloedig en vurig. Zekere Carrion, afgevaardigde ter *Cortes*, was daarvan de leider; hij moest nu en dan naar Madrid, minder om daar Malaga te vertegenwoordigen, dan wel om schandalen op te doen, en daarmede de uitgave van zijn blaadje weer met nieuwen ijver te hervatten. Een weekblaadje onder de leiding van den Italiaanschen vice-consul, *El Folletin*, was het *court journal* voor Malaga; men vond daarin de rijtoeren uit Blanus' paardenspel hemelhoog geprezen, en weidsche opgaven van eene schilderij vervaardigd door een jongen van veertien jaren. Al die couranten zijn warm van toon; ieder verzekert het ware licht over de ware zaak te verspreiden; maar alle zijn zoo infaam slecht gedrukt, dat het mij veel inspanning kostte om naast de moeielijkheid van de taal ook nog die van papier en druk te overwinnen. Het nummer van 12 Januari 1873 van de *Correo de Andalucia* was treffend netjes uitgevoerd en daar waren loftuitingen over Malaga in te lezen, zooals men er nooit in las. Dat nummer was bestemd voor de Weener tentoonstelling.

Den eersten Januari 1873 werden wij al vroeg vergast op schoten en muziek. Het kon zijn ter viering van het nieuwe jaar, of zou 't wezen ter eere van de *circuncision del Señor*; waarom niet? Den 8sten December waren de vreemdelingen opgeschrikt door kanongebulder van den Gibralfaro; men dacht niet anders of de stad werd wegens een uitgebroken opstand,

door de citadel gebombardeerd. *Pas du tout*. De godsdienstige regeering van het vrome Malaga vierde *La purissima concepcion de Nuestra Señora patrona de España y de sus Indias*. Het geschut brandde er duchtig op los; de klokken luidden en de troepen paradeerden. In het *teatro de Cervantes*, zie de *correo* van 8 December, zou den avond van dien heiligen dag *una magnifica funcion* plaats hebben, '*el cancan de Mabile*.' 's Morgens van tien tot elf uur was *gran funcion* in de cathedraal. Maar den eersten Januari was het om heel wat anders te doen. Het was nog pas half acht in den morgen; de Alameda sliep als 't ware nog, maar de republikeinsche helden wilden er geen gras over laten groeien. Don Manuel Castillo, in burgerkleeding met een sabel om en te paard, opende een armzaligen optocht van een honderdtal lieden *en costume de ville*, dat heel ver was van *uniforme*; vooral de muzikanten waren schraaltjes in de kleêren. Men poogt bij zulke gelegenheden natuurlijk de *Marseillaise* uit de trompetten te stooten. Daar waren ook banierdragers voor twaalf zwarte banieren met witte doodshoofden, waarop o.a. te lezen stond: *El amigo del Pueblo a las victimas de primero de Enero* 1869.

De troep liep ordeloos zonder eenig decorum, sigaartjes rookende, naar de vroeger beschreven muzenstellaadje; er werden aanspraken gehouden en daarna verwijderde de bende zich onder het afschieten van revolvers, om zich door de enge lanen van de stad naar het kerkhof te begeven, waar de *victimas* vóór drie jaren min of meer begraven waren. Wanneer dergelijke manifestatiën niet de voorboden waren van erger, zou men de arme menschen zulke pretjes wel gunnen want zij hebben al heel weinig gelegenheid om zich te vermaken Er bestaat voor het volk geen enkele inrichting, die aan de behoefte tot uitspanning kan voldoen. Gedurende de kersmisweek en den achtsten Januari bij gelegenheid van *La adoracion de los Santos Reyes* gaat het volk uit naar *Galeta*, een plek aan het strand omtrent een uur van de stad. Men vindt daar een tiental armoedige tentjes, vuile stukken doek op stokken gespannen; daaronder wordt wijn en *aguardiente* verkocht. De debitanten zijn niet rijk aan glazen, die zoo al, dan maar even in zeewater worden afgespoeld, want het frissche water verkoopt de *aguadore*, en van de duizenden menschen die daar verzameld en die niet vies zijn, bedrinken zich de meesten aan frisch

water. Hunne overige mondbehoeften brengen ze meê, behalve de vischjes, *boquerones*, die staande het feest gevangen worden; deze diertjes zijn zes a zeven centimeters lang en worden zoo uit het net aan stokjes geregen en voor een rookend vuur geroosterd: dit parfumeert de lucht niet. Maar men wil zien hoe 't Malagavolk zich vermaakt en moet daar wat voor over hebben, want de zintuigen worden daarbij niet gestreeld. Onder de volksklasse zijn weinig mooie vrouwen en meisjes; in dit opzicht vooral is de roem van Malaga verbazend overdreven. Hare stemmen zijn over het algemeen heesch en recht onaangenaam; zij verheffen die tot ver boven het noodzakelijke, en zelfs de vrouwen uit de betere klassen, wanneer zij doen alsof zij t'huis zijn, spreken op een toon en met een stem van rusie hebbende schorre *altos*, die in de *fausset* vervallen. Dit is zoo algemeen, dat men naar de oorzaak, vraagt; die o.a. gezocht wordt in de meêdoogenloosheid, waarmede men de kleine kinderen laat schreeuwen. De mannen en jongens houden zich veelal in groepen afgezonderd van de vrouwen en meisjes; zij zingen bekende of geïmproviseerde liederen met guitarbegeleiding zonder eenige kunst, want met den duim der rechterhand strijken zij eenvoudig over al de snaren. Hier en daar wordt een *fandango* gedanst en dan is er een gemengde cirkel om het dansende paar; zij zingen daarbij en laten hunne castagnetten klikken en de toeschouwers klappen in de handen. De dans is gracelijk, niettegenstaande de onmiddellijke omgeving der dansenden daartoe niet meêwerkt. Het mulle zwarte zand dient tot dansbodem, en de omstanders dringen zich zoo dicht om de dansenden, dat hun geen twee ellen ruimte overblijft. Er waren minstens twintig zoo dansende paren over het terrein verspreid, maar overal was het 't zelfde; één paar menschen opgesloten in een kring van aangapende en soms kreten slakende omstanders. Het schijnt dus wel dat *fandangos*, zelfs in Andalousië, tot de rariteiten behooren. Op het tooneel te Parijs hebben de Spaansche dansen meer aanlokkelijks dan onder het volk, waar ze eenmaal t'huis behoorden. Een paar malen in intiemen kring van eenige Spaansche heeren en dames, waar het dansen van de kinderen tot de volwassenen oversloeg, bleek het duidelijk, dat zij de nationale dansen niet kenden. Den nieuwsgierigen liefhebber verwijst men naar de binnenlanden, waar hem nog meer verrassingen wachten.

Het genoegen dat eten, drinken, dansen, praten, lachen,

zitten en liggen in 't zand kunnen opleveren, wordt niet gesteund door muziek, comedievertooning, koorddansen, goochelen en die soort van zaken, waardoor het kermishouden zich overal ter wereld onderscheidt. Geen andere hulpmiddelen tot vermaak worden den volke aangeboden, dan eenige rouletten en loterijen om een vet zwijn. Dobbelen is in der Spanjaarden aard, en die zwijnloterijen zijn aan de orde van den dag. Een walgelijk zwart beest ligt op een tweewielig wagentje, waarover een tentje met doek en koper, kleurig versierd; over het zwijn ligt een scharlaken kleedje gespreid met muntstukken er aangehecht, die tot premiën bestemd zijn.

Alles wat men daar ziet, is heel armoedig en vuil. Het is mogelijk dat die lieden zich vermaken, maar dan is het wel omdat zij gewoon zijn aan overvloed van ontberingen, en omdat, zooals Ford zegt, alles wat meer is dan een gevangenisration, hun weelde toeschijnt. De weg, dien zij te gaan hebben, de wagens en paarden waarmede zij zich laten transporteeren, de kleeding die hen bedekt, de spijzen die ze nuttigen, het is van A tot Z niet eenvoudig, maar miserabel. Zoolang het volk geen gevoel heeft van de ellende waarin het verkeert, is in hun gansche bestaan geen verbetering te verwachten. En niet spoedig, zoo ooit, zullen zij dat gevoel krijgen, omdat, zooals Ford in 1845 schreef: ‘de inquisitie als 't ware van iederen Spanjaard een monnik in een ommuurd klooster heeft gemaakt. Zij staan als schildwachten trouw op post om vreemdelingen en al wat nieuw en nieuws, *Novedad*, is, te weren.’ De noot, waartoe dit woord *Novedad* aanleiding geeft, blz. 166 van de *Gatherings from Spain*, is te karakteristiek, om die hier niet over te nemen. ‘Het woord *nieuws* heeft in de gewone spreekwijze de beteekenis gekregen van verandering, gevaar. De Spanjaarden raken er door van hun streek en vreezen het als eene ketterij in zaken van godsdienst. Alle klassen van het volk hebben de treurige ondervinding opgedaan, dat al de veranderingen en verbeteringen, die men hun herhaaldelijk als 't begin van een beteren toestand, een tijdperk van geluk, heeft voorgespiegeld, op niets dan verslimmering en teleurstelling uitloopen. Vandaar dat zij niet slechts de ellende, waaraan zij gewoon zijn, dragen, liever dan te speculeeren op mogelijke verbeteringen; maar zij geven de voorkeur aan den slechten staat van zaken, waarvan zij alles weten, boven een goeden dien zij niet kennen. *Mas vale el mal conocido, que el bien*

por conocer. “Hoe vaart mevrouw, de echtgenoot van Uwe Genade?” vraagt een Spaansch heer aan zijn vriend.“*Como estâ mi Señora la Esposa de Usted*?” “Zij gaat zonder nieuws.” “*Sigue sin Novedad*,” is het antwoord, als mevrouw zoo al 't zelfde is. “*Vaya Usted con Dios, y que no haya Novedad*!” “Ga met God, Uwe Genade! en dat niets nieuws U overkome,” zegt een ander, als hij van een vriend afscheid neemt.’

Wel, laat ons medelijden hebben met de teleurstellingen van Spanje; maar wie heeft geene teleurstellingen ondervonden? Laat ons treuren over mantillas en fandangos en boleros, die welhaast tot de mythen zullen behooren. Laat ons den *arriero* op zijn ezel of muildier schilderachtig vinden in zijn vuil en ongedierte. Laat ons denken: ‘Spanje is Spanje’, wanneer wij de menschen daar, in vuile krotten en holen neêrgehurkt, zich zien voeden met ingewanden van polypen en andere onbeschrijfelijke dingen. Laat ons zoo philosophisch mogelijk ons in de *Cosas de España* denken. Maar vergeten wij daarom niet, dat al de zedelijke, staatkundige, financieele ellende, waarin wij dat volk thans als verloren zien, de kenmerken zijn van de achterlijkheid, die het in menig opzicht tot een excentriek, zij het dan ook tot een pittoresk volk maakt. In de rij der Europeesche volken neemt Spanje thans de plaats in van een antiek meubel in een welgeordende huishouding. Men kan er zich niet van bedienen; het is ongemakkelijk en dreigt bij aanraking te breken; men is bang het aan te roeren; maar het is eenig in vorm en kleur, en de liefhebber van rariteiten haalt er zijn hart aan op.

Hoe de feesten op de Galeta (noem die vereenigingen zooals ge wilt, ze worden er niet beter door) afloopen, laat zich denken. De maan was den zesden Januari 1873 in haar eerste kwartier en trok zich spoedig schuchter in haar zeebad terug. Volgens Ford vallen er meer dooden bij groote feesten, dan bij de meeste Spaansche krijgsgevechten in het open veld, en omdat dit eigenlijk is zooals het in de Spaansche zeden past - men is dat zoo gewoon - wordt er, zegt Ford in 1845, niet van gerept in de *periodicos*. Er is iets aan 't geval veranderd in de laatste jaren. Kersmis en Drie Koningen van 1872/3 verminderden Malaga's bevolking, dank zij van achteren onder de vijfde rib wel aangebrachte messteken, met vijf zielen. De *Correo* rapporteerde over drie van de vijf, en noemde het

escandalo. Dit bemoedigende teeken van voortuitgang heeft men voor Spanje's toekomst in het oog te houden.

Het artikel in Ford's *Handbook for Spain*, handelende over messen en het genezen van meswonden, blz. 860, deel II, is, gelijk trouwens het gansche boek van Ford, allerinteressantst en amusantst. Daar vindt men o.a. een recept voor zalf, *unto del ombre*, waarmeê meswonden genezen, zonder lidteekens te laten. ‘Neem een man in de bloem van gezondheid, die zoo pas is gedood, hoe verscher zoo beter; snij het vet rondom het hart zorgvuldig weg, smelt het over een zacht vuurtje, clarifieer het en bewaar het op een koele plaats.’ Het groote aantal godsdienstige feesten in Spanje, in combinatie met zonneschijn, wijn en vrouwen, voorziet in de behoefte van de exemplaren, die men voor de zalf noodig heeft.

Wonderlijk tegenstrijdig is het, dat menschen, die er zoo gemakkelijk toe overgaan om het levenslicht van anderen uit te blazen, die ook, wanneer zij tijdelijk onder de heerschappij hunner hartstochten zijn, geen vrees voor den dood kennen, zoo verbazend bang zijn voor lijken. Hun vooroordeel op dit punt is geheel Oostersch, en een der oorzaken van hunne onwetenheid, hier zou men misschien domheid mogen zeggen, op heelkundig gebied. De chirurgen, die in waarheid niet veel meer zijn dan de oude *Sangrados*, worden, voor zoover ze studeeren, voor gevallen van pathologische anatomie en obstetrie gewezen op waspreparaten. Het behandelen van lijken bezoedelt de levenden; dit mag wel een der redenen zijn, waarom de federale republikeinen van 1873, die op groote schaal dooden en verminken, in de eerste plaats afschaffing van de doodstraf eischten.

In het laatst van December 1872 kwam eene Fransche dame, wier echtgenoot in dienst van de spoorwegbouwmaatschappij is, met haar aan croup lijdend kindje 's nachts in een der hôtels aan de Alameda te Malaga. Zij zond om geneeskundige hulp, waarop de waard, vreezende dat het kindje in zijn huis zou sterven, de moeder dwong om met haar kind het hôtel te verlaten. Zij ging in het rijtuig, dat gereed stond om den doctor te halen, en daarin stierf het kind. De inlanders zijn alle zoo bang voor dooden, dat het gedrag van den waard alleen door de vreemdelingen luide gelaakt werd. Die menschen schijnen aan de besmetting van dood te gelooven. Hoe jammer dat hun geloof zoo in bijpaden verdwaald is. De

miraculeuse verschijningen van heilige maagden, enz., die de monniken en priesters hen onderwijzen, vervullen de lieden met een vrees voor spoken, die nog sterker is dan hun geloof aan de uitwerking van gebeden en zielmissen, waarvoor anders heel wat jaren aflaat te verkrijgen zijn. Een Duitscher, een man van nauwgezetheid en vlijt, heeft uitgerekend dat iemand, die er een paar gulden vigilantehuur voor over heeft, gedurende de heilige week, in een uur tijds, bij verschillende geprivilegeerde altaren 29,639 jaren, 9 maanden, 13 dagen en 3½ minuten aflaat kan opdoen of afdoen, zoo men wil[1].

Ik heb reden om te gelooven, dat de Spaansche doctoren van heden niet meer zoo beneden peil zijn als Ford ze beschrijft, die ze bij roovers vergelijkt, en dan nog aan deze de voorkeur geeft, omdat ze de beleefdheid hebben den patiënten een keus te laten tusschen ‘de beurs of het leven’, terwijl doctoren in de meeste gevallen beide nemen. De Spaansche doctor, die in onze *fonda* woonde, betoonde zich voor de arme moeder en haar doode kindje zoo vriendelijk als vreemde oogen hem daartoe misschien dwongen; maar wij willen hem liever het volle crediet laten voor zijn betoonde menschelijkheid. Hij was de eenige Spanjaard uit onze omgeving, die niet schroomde het gedrag van den wreeden en vreesachtigen *Hôtelkeeper* luide af te keuren. Wij zouden juist omtrent dien tijd een onderzoek instellen naar een bericht, waarmede ons 't uitzicht op beter eten in zijn hôtel, dan wij in 't onze kregen, was geopend. Onze hoop was altijd zwak, maar na dit voorval wilden wij met den man en zijn huis en zijn eten niets te maken hebben. Trouwens waar zou de man goed eten van daan halen? Vee van allerlei soort is slecht; visch uit de Middellandsche Zee is niet te vergelijken bij die uit den Oceaan; groenten zijn of verbasterde Europeesche, of oneetbare inlandsche. Zelfs het brood is slecht, terwijl men toch goed meel heeft. De broodquaestie trok mijne bijzondere aandacht, en deze onderzoekende, kreeg ik almeê eenig inzicht in andere economische zaken. Dat in het brood, zelfs in het beste, geen melk komt, ligt voor de hand. Er is geen melk, er zijn maar weinig koeien, misschien staat er wel in 't een of ander statistisch jaarboekje hoe veel of hoe weinig, maar er is zoo weinig rundvee, dat men, even als vóór dertig jaren te

1 Zie over deze aflaatanecdote *Gatherings from Spain*, pag. 251.

Batavia, tot de rijken moet behooren, om alle dagen rundvleesch te kunnen eten; dat is niet slechts een quaestie van kunnen betalen, maar nog bovendien van gunst des vleeschverkoopers of van aanzien dat men geniet. Er is bijgevolg zeer weinig koemelk, en van versche boter is volstrekt geen sprake. Maar wat zou men ook met versche boter doen, die men *manteca de vacca* noemt en waartegen de inlandschen den neus optrekken? Voor gebraad en gebak enz. wordt in Malaga de voorkeur gegeven aan hetgeen men daar *manteca de porco*, varkensboter, bij ons reuzel noemt. Visch bakt men met olijfolie, waartegen de lieden uit het Noorden geen bezwaar zouden hebben, mits de olie frisch en zuiver was. Maar zie daar de achterlijkheid van de Andalouzen: hun olijfolie is zoo slecht, dat ze enkel voor machinegebruik door 't buitenland gekocht wordt. Behalve de genoemde soorten van boter is er nog eene derde, waarvoor men zich speciaal te wachten heeft, het is de zoogenaamde *manteca Valenciana*, bestaande uit gelijke deelen knoflook en varkensvet tot één mengsel gewreven.

In het laatst van Januari ging ik in gezelschap van onzen vice-consul, den heer Fijnje, op informatiën omtrent het broodwezen uit. Spanje brengt prachtige tarwe voort, en het gebuilde meel is al heel goed; de marktprijs daarvan was gedurende den geheelen winter 15 *réal* per *arroba*. Een *réal* gelijk twaalf en een halve cent, een *arroba* gelijk elf en een halve kilogram. Wij kwamen bij vele bakkers, hetgeen overbodig was, want zij hebben een zetting waarnaar allen zich moeten regelen, en dat zij dan ook doen, als hun belang het meêbrengt. Ten laatste kwamen wij bij *Señor Rosado*, den voornaamsten van het gild, een vermaard clubbist, en daar werden alle verkregen inlichtingen geverifieerd en bevestigd. Het bleek alsnu, dat in den winter van 1872/3 te Malaga een kilogram brood van goed gebuild meel, maar slecht gebakken, twintig *cuartos* of negen en twintig en een halve cent kostte, terwijl de prijs van het meel ƒ 19.72 per honderd kilogrammen was. De broodprijs had, met inbegrip van een goede winst voor de bakkers, veertien *cuartos* kunnen zijn, en bedroeg inderdaad twintig *cuartos*.

Señor Rosado lachte witjes toen daarop gezinspeeld werd; hij had hooger ambitie dan het publiek aan goed en goedkoop brood te helpen. Vroolijk als iemand dien 't naar wensch gaat zeide hij: ‘*Quien bien tiene y mal escoge, por mal que le venga no se enoje*’, dat zooveel beteekent als: wees vriendelijk

tegen de fortuin, als zij u toelacht. In troebel water kunnen ook bakkers visschen, al is hun deeg niet van 't beste. Zijne ambitie heeft *Señor Rosado* gevoerd tot eene plaats, waar hij het sedert warmer zal hebben gehad dan voor zijne ovens. Gedurende de jongste troebelen is hij door zijne kornuitjes tot civielen gouverneur van *Ciudad Real* aangesteld.

Nu moeten onze bakkers zich niet voorstellen, dat het door alle tijden heen voor de broeders van het Gilde in Spanje is weggelegd om zulke aanzienlijke ambten te verkrijgen. De omstandigheden, waarin het land verkeert sedert de abdicatie van Amadeo I, zijn zelfs voor Spanje buitengewoon, waar overigens, niettegenstaande den zoogenaamden republikenschen geest, b.v. in Andalouisie, het ambtsbejag in vollen bloei staat. Ik hoorde eens te Malaga een gesprek onder vrienden over de verkiezing van een paar *alcaldes tenientes*, onderburgemeesters, zooals er destijds negen waren in het lichaam van den gemeenteraad. Men werd het eens en zou de twee genoemde personen doen verkiezen, omdat die het best gebruiken konden. Is die betrekking dan gesalarieerd? Neen, vernam ik later van een kennis, die op de hoogte was. Neen, er was geen bezoldiging aan die betrekking verbonden, maar een indirect inkomen, dat niets of wel iets beteekent, naarmate van den tact des titularis, om er wat van te maken. De genoemde *alcaldes tenientes* zijn b.v. marktmeesters, die van de visch-, die van de vleesch-, die van de groentemarkt, enz. De waren moeten gekeurd worden en..... Ja, zoo! Naar het aanzien dier markten te oordeelen schijnt men alleen te betalen om inferieure waar te mogen uitstallen.

Alzoo in 1873 dáár de toestanden zooals die twee eeuwen vroeger bij ons waren, zie *Jhr. Mr. J. de Witte van Citters*, ‘Geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden.’ Ter eere van God en tot instandhouding van de ware Christelijke Gereformeerde kerk beweerden enkele familiën destijds het roer in handen te moeten houden.

Zijn wij dat voor goed en gansch en al te boven? Dan is er nog hoop voor Spanje ook, zoodra de Spanjaarden naar goede voorbeelden gaan uitzien, ‘*Quien dice España dice todo*’, die Spanje zegt, heeft alles gezegd, is een spreekwoord dat werkelijk een gevoelen uitdrukt, even als *España sobre todo*. Vooralsnog zijn de vreemdelingen het niet geheel met hen eens; dat het zoo worden kan is mogelijk..... met ter tijd. Hunne spreek-

woorden zijn geestig, de bijnamen en qualificatiën die zij uitdeelen puntig en ter snede; zij zijn vlug van bevatting en prompt in hunne antwoorden. Den 19^{den} Januari was de dag gewijd aan *El dulce nombre de Jesus*: eenige onzer Spaansche kennissen vierden feest en noodigden ons daaraan deel te nemen aan de table d'hôte. Het betrof *Don Jesus*. In Spanje geeft men aan beiderlei kunne wonderlijke doopnamen, zonder vrees voor heiligschennis, b.v. een jong meisje heet soms *Concepcion, Trinidad, Encarnacion. Don Jesus* was een rare snuiter, reeds alleen daardoor, dat hij zich verbeeldde de mooiste man van Malaga te zijn. Hij was altijd schitterend in nieuwe kleeren en scheen over het geheel kostbare gewoonten te hebben. Hij was tolbeambte, twee duizend *pesetas* tractement, ongeveer ƒ 1000; zijne vrienden gaven hem den titel van *primo visto ciego*, eerste blinde ziener, zinspelende op zijn ambt, dat de man verloren heeft door de revolutie van Februari. Van deze catastrophe had hij een voorgevoel, zooals hij mij eens vertelde, bij gelegenheid dat hij mij den weg wees naar het telegraafkantoor, waar ik eene depêche voor een zieken vriend naar Engeland had te zenden. Dit is 't ongeluk van Spanje, dat bij iedere revolutie het personeel der administratie verandert; ik ben zeer tevreden met mijne betrekking, maar als ze den Koning wegjagen, dan verlies ik die, en ik vraag u wat heb ik met den Koning te maken? *Que desgracia*!

Aan het telegraafbureau vernam ik van den heer achter het luikje, dat de lijn tusschen Cordova en Madrid door....? was stuk gesneden; wanneer dat hersteld zou zijn wist niemand, het was dit en dat, maar mijn depêche kon niet naar Engeland. Mij omkeerende zag ik een jong mensch, die al lang geleden op reis een poging had gedaan om Fransch met mij te spreken. Hij had gehoord wat er voorviel tusschen den telegrafist en mij, en toen ik mij bij hem beklaagde over de moeite die de....? ons maakten door telegrafen en spoorwegen te vernielen, dat mijn zieken vriend er het grootste belang bij had om naar Engeland te laten seinen, enz., toen zeide die jonge mensch: ‘maar de onderzeesche telegraaf van Lissabon kan u dezelfde dienst bewijzen als die over Madrid.’ De man achter 't luikje tot verantwoording geroepen, gaf drie redenen op waarom hij van die lijn niet had gesproken: 1°. ik had er niet naar gevraagd, 2°. het was veel duurder langs dien weg, en 3°. *Nosotros somos un poco indolente*. En dat is waar, daar stuit veel op af, want de lieden met wie wij vreemdelingen te doen hebben, zijn

over het algemeen verplichtend, goedwillig, zij wenschen lof te verdienen wegens hunne beleefdheid, maar zij zijn zoo licht van hun stuk te brengen. Moeite doen, volhouden, zijn nergens alledaagsche zaken, maar vooral niet bij Zuidelijke en Oostersche volken, en aangezien het schiereiland bewoond is door een mengsel van die beide, zoo komen die eigenschappen daar voor als witte merels. Hunne luchthartigheid lijdt daarbij geen schade, maar andere zaken, waaraan zij positief gebrek hebben zonder de behoefte te gevoelen, blijven dientengevolge beneden peil. Het onderwijs ontbreekt niet geheel, want er zijn eenige individuën onder de lagere klassen die wat lezen en schrijven kunnen, maar het is er allertreurigst meê gesteld en het staat uitsluitend onder de leiding der geestelijken. Malaga heeft eene bijzondere school voor lager en middelbaar onderwijs, maar toch laat de uitgeweken Pool die haar voor zijne rekening heeft ondernomen, er den *cura* heel wat in meêpraten.

Het werd mij afgeraden deze school te gaan zien; de kennismaking met den Pool zou niet meêvallen, want het kon niet missen of hij zou om geld te leen vragen; hij was altijd *à sec*, omdat alles aan den schijn werd opgeofferd: er werden tooneelvoorstellingen gegeven, waarvoor men een weinig gebruikt wordend schouwburgzaaltje huurde, en daar liet de Pool dan zijne leerlingen stukken van Shakspeare, Molière en Schiller uitvoeren. Wijdloopige verslagen vulden daarna eenige der plaatselijke couranten en daarin lazen dan de leerlingen en hunne ouders de loftuitingen over het talent der tooneelisten. Allen zonder onderscheid waren begaafd en vol aanleg; in ieder was alles wat men noodig heeft om een brillant acteur te worden. Om daarmeê van het onderwijs in Malaga afscheid te nemen, volgt hier eene aanhaling uit het Verslag van den meergenoemden vice-consul, den heer Carlo Felix Fijnje. Als een staaltje hoe het met 't onderwijs hier te lande gelegen is, mogen de volgende regelen dienen, in de Staats-Courant van Madrid, dd. 4 Februari jl. voorkomende: ‘Volgens officieele opgaven, door het Ministerie van handel en nijverheid (*Fomento*) verzameld, bestond het personeel dat op 1 Maart 1866 stedelijke ambten uitoefende, uit 72,798 leden, waarvan 12,484 lezen noch schrijven konden, behalve nog 921, die slechts konden lezen. Aan het einde van hetzelfde jaar bestond genoemd personeel uit 72,157 leden, waarvan 12,479 lezen noch schrijven konden. En als ware deze opgave niet betreurenswaardig genoeg - van

de 51,745 personen waaruit de stedelijke commissiën bestonden, met het opzicht over het schoolwezen belast, waren 5955 zelfs niet in staat de desbetreffende hun opgelegde verplichtingen te lezen. Op 1 September 1868 bestond hun aantal uit 79,477, waarvan 14,097 niet lezen of schrijven en 713 alleen lezen konden. Den 31sten December 1869 konden van de 65,518 personen 9717 lezen noch schrijven, behalve 558 die slechts lezen konden.' Dit staaltje van Spaansche Staatscourant-Statistiek geeft ons geen hoog denkbeeld van de orde in de bureaux der Statistiek, en het zou niet te verwonderen zijn, dat men van een Spanjaard, wien men zou willen beschamen door deze cijfers, ten antwoord kreeg: 'Foei, dat zijn cijfers van het gouvernement, en wie heeft ooit een gouvernement iets goeds zien doen!'

Het was den 30sten Januari 1873, dat ik met mijn Engelschen vriend, den borstlijder (naar wij soms meenden, in het laatste stadium) de haven van Malaga uitroeide, om tusschen twaalf en twee uren de heerlijkheid van de lucht en van de zee (gelijkelijk blauw) te genieten. Het gezicht op de kust, waar bergen en heuvels hunne licht- en schaduwzijden op breede schaal voor ons ten toon spreidden, de koesterende zonnestralen, het waren vergoedingen voor de vele ontberingen, waaraan het leven in Malaga zoo rijk is. Hoe gelukkig dat de *Malagueños* met hunne handen niet aan den hemel en aan de zon kunnen raken; de frischheid en helderheid zou er dra af zijn. Ter landingsplaats aangekomen, bemerkten wij aan het andere einde van de haven, bij den vuurtoren, een oploop van menschen. Zou er weer een revolutie zijn? doch neen, men kondigt die immers te voren aan. Een visscher had ter hoogte van genoemd baken een ongewone vangst gedaan. In zijn net had hij een voorwerp gevonden, zooals hij er nooit een had opgehaald. Het was een individu geheel en al onbekend in de ichtyologische fauna der Middellandsche en andere zeeën. Wat zou hij er meê aanvangen? Over de veren kwam het ding eindelijk terecht bij het tolkantoor, en daar kwam men op het vermoeden, dat het postkantoor er bescheid over zou kunnen geven. En dit was ook zoo. Een *oficial de correo*, postbeambte, had er iets op gevonden om zijne inkomsten te vermeerderen, buiten bezwaar van den lande. Hij maakte zich meester van de brieven, vóór dat de postzegels gestempeld waren, nam bij voorkeur die naar verre landen bestemd, omdat die de duurste zegels droegen,

scheurde dat gedeelte van de adressen, waarop de zegels kleefden, en ontdeed zich dan van de brieven, die hem verder geen belang inboezemden, door ze in zee te werpen. Of dit zijn gewone manier van doen was, of dat hij 't ook wel eens anders deed? Wel waarschijnlijk heeft de *oficial* nog vele andere naar Europa of naar Amerika bestemde brieven aan Neptunus of aan Pluto geofferd, zonder de minste consideratie voor den goeden naam der in het noorden voor *nuestra Señora Santissima* strijdende Carlisten, die alle verloren brieven op hunne rekening n.

Die roeipartij had ons goed gedaan, en mijn arme zieke vriend verlangde meer toertjes, ook te land, te maken gedurende de veertien dagen die ik nog met hem zou zijn. Half Februari, beweerde men, zou 't in Sevilla niet meer koud zijn en

> '*Quien no ha visto a Sevilla*
> *No ha visto a maravilla*.'

Dit wonder van Andalousie niet te zien, wanneer men als 't ware onder de schaduw der *Giralda* leefde, ware nog minder vergeeflijk, dan te Rome den Paus niet te hebben gezien. Daar in Sevilla is Murillo te zien in al zijn grootheid, daar is de *Alcazar*, een Arabisch paleis uit de tiende en elfde eeuw, dat de Alhambra naar de kroon steekt. De vrouwen van Sevilla zijn beroemd om hare schoonheid. Een maand zou niet toereikend zijn om al de heerlijkheid van Murillo's geboortestad te genieten. In afwachting van de teleurstelling die mij van Republikeinsche zijde werd voorbereid, reed ik met mijn zieke naar Palo, Churriano, Torremolinos, enz. Wij hoorden beweren dat Andalousie thans niet meer is, wat 't vroeger was. Wanneer wij, t'huis komende, over slechte wegen, droge rivieren, absentie van boomen klagen, dan zeggen ons de Spanjaarden, dat te voren alles fraai was, maar dat de hedendaagsche staatkunde alles bedorven heeft. Arme menschen, die van al wat slecht is de schuld aan anderen, liefst aan het gouvernement geven. Ook van de schraalheid der grasvelden, het moerasachtige der weiden, de gebrekkige drainage, de vernielde waterleidingen, de kapotte bruggen. Ook van de geringe bevolking van geheel Spanje, dat, bijna zoo groot als Frankrijk, hoogstens 15 à 16 millioen inwoners telt. Zonderling, dat een volk, waarbij men zich om regeering zoo weinig bekom-

mert als de Spanjaarden dit doen, al zijn gebreken aan *el gobierno* verwijt. Werd er maar aan de wegen over het schiereiland een duizendste gedeelte besteed van het geld dat aan de kerk wordt betaald voor missen, waarmeê men voor de zielen den weg naar den hemel beweert te banen, dan zouden vele gedeelten van Spanje reeds lang toegankelijk zijn, en daardoor het ontsnappen van roovers en andere onafhankelijkheidsmannen naar bijkans onbereikbare schuilhoeken niet zoo gemakkelijk vallen. Want de onveiligheid in het land is zoowel oorzaak als gevolg van de wildheid waarin het verkeert. Het is al dertig jaren geleden dat Ford schreef: 'Verscheiden watermaatschappijen heeft men in den laatsten tijd opgericht; zij zullen artesische putten boren, kanalen aanleggen en voltooien, rivieren bevaarbaar maken en *premie-aandeelen uitgeven*: van al het genoemde zal alleen het laatste gebeuren.' Er is werkelijk in die dertig jaren al bitter weinig gedaan om het land als zoodanig te beschaven en vruchtbaar te maken. De bosschen zijn omgehakt, de rivieren in watervolumen achteruitgegaan, de opbrengst van den grond bleef karig en werd kariger, waar die van den aanvang gering was; het volk bleef arm, en, zoo voortredeneerende, heeft men den sleutel tot de insolventie van dat nooit volprezen Spanje: dat is te zeggen, nooit volprezen volgens de Spanjaarden, want mij is die pracht en rijkdom bij het weinige wat ik van de rijkste provincie zag, niet in het oog gevallen. Maar die fiere Spanjaard, groot in zijne naïveteit, zegt niet enkel als een grap: '*Si Dios non fuese Dios, seria rey de las Españas*,' indien God niet God was, zou hij zich Koning van Spanje maken; neen, hij gevoelt daarbij iets, eene superioriteit boven al het geschapene, en van daar die dwaze hoogmoed, die hem, in den beschaafden stand gebrek lijden, in den lageren stand bedelen boven werken doet verkiezen. Spanjaarden zijn te WelGeboren menschen, om te werken; hunne aristocratische democratie geeft aan den lageren stand een zekere natuurlijke fierheid en familiariteit, die de hoogere zich laat welgevallen. De bedelaar, hoe onoogelijk zijn lichaam en de daaraan hangende kleeding er uitzie, vervolgt u overal, dringt in uw koffijhuis, in uw *patio*, en wee u, wanneer gij moê getergd den man of de vrouw of den troep eindelijk bar wegzendt. Er is een standaardphrase, waardoor men den bedelaar, zonder onbeleefd te zijn, kan terugwijzen: '*Perdone Usted por Dios Hermano*!' Vergeef mij, broeder! om Godswil. Maar zelden

hebben die woorden, door mij uitgesproken, de werking gehad, die de *Malagueños* er door verkregen. Wij waren vreemden, en van die konden zij gerust leen en, ook al leenden die vreemden ongaarne. Eigenlijk doet een bedelaar dengenen een dienst, van wien hij een aalmoes aanneemt; immers wat men aan den armen geeft, leent men aan God, die dan ook maar voor de intrest tevens moet zorgen. Menigmaal heb ik bedelaars de vreemdelingen hooren uitschelden voor '*bruto*', en nog veel leelijker namen, die men gelukkig niet altijd verstaat, omdat de *Malagueños* van die klasse nog iets minder zuiver Spaansch spreken dan de Andalousen over het algemeen. Zij verwisselen naar willekeur de *V* met de *B*, en dan trekken zij sommige volzinnen samen. Zoo werd ik b.v. 's avonds bij het uitlaten door eene bediende gegroet met '*B'ast con Dios*', dit beteekende '*Va Usted con Dios*'. Ga met God, of God zij met u.

Wanneer het Spaansche gouvernement nu nog eens op de markt van Europa komt leenen, dient het het wel tot voorwaarde te stellen: '*Dios se lo pagará a Usted*', want als er een toestand is insolventer dan insolvent, dan verkeert Spanje daarin. Reeds in 1845 schrijft Ford, *Gatherings*, pag. 39: '*At all events, Spain is over head and ears in debt, and irremediably insolvent*.' Wat daar verder volgt, is geen '*conciliatory language*', en zou den schrijver eigenlijk den pas afsnijden om iets goeds van Spanje te zeggen. Hoe meer ik Ford's boek doorblader, zooveel te meer zie ik dan ook dat hij zich daaraan zelden te buiten gaat. Of zijne meeningen te hunnen gunste zouden gekeerd zijn, wanneer hij de voorvallen te Malaga op den twaalfden Februari 1873 had kunnen bijwonen, mag betwijfeld worden.

Den tienden Februari waren wij op een allerliefst bal, ten huize van een half Duitsche, half Spaansche familie. Te midden van een geanimeerden wals komt een gast binnen, met het bericht, dat Malaga eenigszins geagiteerd is door een telegram uit Madrid, meldende dat Amadeo, men noemde hem nooit den Koning, geabdiceerd heeft. Het feit zelf scheen niemand eenige belangstelling in te boezemen, maar de vraag was eenvoudig, of de straten van Malaga veilig waren. Dit werd onderzocht en geruststellend beantwoord. Men danste tot laat in den nacht, en kwam ongedeerd t'huis. De enge straten waren kalm, en het slechte gas verlichtte die genoegzaam, om te kunnen waarnemen, dat behalve de fluitende nachtwachts, *serenos*,

niemand de rust verstoorde. Men zegt, dat het gas in heel Spanje slecht is; dat het te Malaga zoo is, ondervonden wij alle avonden in de *fonda*; wanneer het ontstoken werd verspreidde het door 't gansche huis een verpestende lucht. De gasfabriekant, een Duitscher, directeur eener fransche compagnie, had sedert jaren een aanzienlijke som van de stad te vorderen.

Den volgenden dag werd het gerucht bevestigd. De *Alcalde* Don Pedro Gomez de Gomez werd naar Madrid als lid der *Cortes* opgeroepen, maar hij begreep zijn post niet te moeten verlaten met het oog op de dingen die gebeuren konden. De goede naam, dien deze *Alcalde* ook onder de vreemdelingen genoot, werd daardoor zeer bevestigd, want wat hem te wachten stond in Malaga, dit kon ieder wel nagaan, zou niet aangenaam zijn. De meeste Spaansche beambten zouden onder dergelijke omstandigheden van het eerste voorwendsel 't beste gebruik gemaakt hebben, om van hun post goedschiks te deserteeren. Tegen den avond werden gedrukte blaadjes rondgevent, waarin den volke het heugelijke nieuws werd verkondigd, dat de *Cortes* het bewind hadden overgenomen van Amadeo I, die voor zich en zijne erven van den Spaanschen troon afstand had gedaan.

Dat de dagen van het koningschap geteld waren, gevoelde een ieder, die den toestand van nabij kon gadeslaan, want regeering was een woord, de koningstitel eene bespotting. De abdicatie kon uitbarstingen van de partijen verhaasten, maar anarchie bestond zoowel vóór als sedert het aftreden van Amadeo I. Men had gevreesd, dat het tot een verjagen van den Italiaanschen prins zou komen. Door vrijwillig heen te gaan, heeft hij de edelste en wijste daad bedreven, die hij als koning van Spanje doen kon. Maar niemand was er op voorbereid. Nog kort geleden, den 30sten Januari, had het kanon gebulderd te Malaga ter eere van de geboorte van een derde kind der koninklijke echtelieden. Voor den doop van dat kind had men vele moeielijkheden te overwinnen gehad; in de couranten werd gelezen, dat geen priester die plechtigheid wilde volvoeren; kostbare geschenken, heel kostbare geschenken waren uitgedeeld aan ministers en generaals en hunne vrouwen; ridderorders met en zonder diamanten regenden op ontrouwe dienaren. Voor weinige weken had men den oudsten zoon van Amadeo, die den 13^{den} Januari drie jaar was geworden, met de *insignia*

van *Principe de Asturias*, kroonprins, begiftigd, zoodat er toen drie kroonprinsen van Spanje waren, want aan den zoon van Don Carlos, den ridder der heilige maagd, en dien van Isabel de deugdzame, was die waardigheid in der tijd evenzeer opgedragen door lieden, die daar min of meer het recht toe hadden.

Men zeide, dat de geschiedenis met den generaal Hidalgo en het daaruit volgende ontslag, door alle artillerie-officieren ingediend, de maat van Amadeo's wanhoop had doen overloopen. De dappere jonge man schijnt er werkelijk over gedacht te hebben, om zich aan de spits van een leger te stellen en een poging te wagen om de roovers van Don Carlos en Santa Cruz onschadelijk te maken en te verdrijven. Maar aan de spits van welk leger? waar zou hij officieren en manschappen vinden op wie hij zich kon verlaten? Waar de arme man ook heen zag, waar hij de hand uitstak om hulp, slechts zwakheid, verraad, ja zelfs bespotting was hetgeen zijn oog en zijne hand ontmoetten. Persoonlijk gevaar telde hij niet.

Kort na de abdicatie, verscheen in den *London Times* een artikel dat aldus eindigt:

'*Spain for the Spaniards! By all means. He will be an idiot who henceforward seeks to share their wretchedness with them. But which Spaniards? Carlists, Alfonsists, Montpensierists, Republicans, Unitarians, Federalists, or who? There is room for them all - room for them to cut each other's throats, break down each other's bridges, stop each other's trains. There is room for all these, but there is no room in Spain for an honest man. It may be said that Spain contained one patriot, and he was an Italian. The history which commenced with the dethronement of Isabel II, and ends with the abdication of Amadeus I is a history of all that is base, underhand, and unmanly*.'

De rede waarmede Amadeo I afscheid nam van Spanje, is een meesterstuk van waardige, edele mannentaal, en den steller van dat stuk is, beweert men, hij zelf. Van alle levende vorsten, die een troon moesten verlaten, is hij de eerlijkste, de welmeenendste, de minst zelfzuchtige. Naarmate men voor die eigenschappen achting koestert, moet men het volk beklagen dat ze totaal schijnt te missen. Dit moet men het Spaansche gepeupel ter eere nageven, dat zij geen poging hebben gedaan om den vreemdeling, die wettig tot den troon was ge-

roepen, persoonlijk leed aan te doen, toen hij zich vrijwillig verwijderde, zonder iets anders meê te nemen dan zijne familie en de zaken die hem toebehoorden. Wijselijk ook heeft hij zich terstond verwijderd; reeds den 12den Februari was de familie op weg naar Lissabon, en terstond begon de republikeinsche pret, waarvan het begin zich volgenderwijze te Malaga toedroeg.

Den twaalfden Februari, reeds te zeven uur in den morgen, kwamen optochten of liever havelooze benden, de beruchte Castillo[1] voorop, met roode vanen in top over de Alameda. Een voorloopig comité ontwierp een plan om de *ayuntamiento* af te zetten, de troepen te ontwapenen, aan alle autoriteiten der provincie, der gemeente, civiel en militair, ontslag te geven. Zij, leden van het republikeinsch federal voorloopig comité, zouden de zaken in handen nemen, orde handhaven, rust bewaren, vrijheid van personen en veiligheid van bezittingen waarborgen. Reeds te negen uren hadden die liefhebbers de *guardia civil*, een honderd man, ontwapend, en weldra zag men niets anders op straten en plaatsen, dan gewapend *canaille* uit de *barrios*, dat tegen tien uren nog slechts een soldaat had doodgeschoten; en dat was geen staatkundige maatregel geweest; dat was, zooals later bleek, een *bravo*, die iets particuliers van vroegeren datum met den soldaat te verrekenen had. Intusschen had de gewone beweging der stad geheel opgehouden; huizen en winkels waren gesloten, *canaille* was baas. Het is inderdaad geen aangename gewaarwording een gansche bevolking te zien *a la merci* van een troep lieden, die nooit anders op den voorgrond komen dan om wanorde te stichten, die in hun bijzonder leven openbare bewijzen van ongeschiktheid geven, waardoor ze bij politie en justitie meer bekend zijn dan menig groot heer. Bij troepen van acht en tien liepen die mannen door de stad; nu en dan werd een trompet gestoken, en het geheel gaf den indruk van naar wild zoekende jagers. Men bemerkte intusschen duidelijk, dat de gemoederen van lieverlede opgewondener werden. De groepen werden luidruchtiger, grooter; zij hielden stand en keken in 't rond als verwachtten ze een aanval uit de huizen van de AlamedaWij vreemdelingen wandelden daar nog, tot dat tegen drie uren in den namiddag de heeren rustbewaarders alle naar de

1 In Mei liet Castillo zich tot een aanzienlijk ambt te Manilla benoemen.

muelle, de kade liepen, aan het eind waarvan het douanegebouw door de republikeinen werd aangevallen en door niemand verdedigd, want de militaire commandant had de troepen in de citadel teruggetrokken, eenvoudig uit vrees dat zij met de republikeinen gemeene zaak zouden maken. De menigte had de deuren van haar naar ruwe indrukken graag gemoed wijd open. Iedere aanval op een poort, ieder raam dat kletterend neêrviel, deed hoera's ten hemel stijgen; het was als bij een vuurwerk waar elke gekleurde pijl kreten van bewondering doet opgaan. Hoe meer tegenstand de levenlooze voorwerpen boden, zooveel te heftiger werd de aanval. Breken en scheuren bevredigden weldra niet meer; toen men het gebouw was binnengedrongen, werden meubels en archieven de vensters uitgeworpen op straat; de telegraaftoestellen volgden dien weg en van dat alles werd een vuur gemaakt, waaromheen het volk '*Christiano sin mancha*' danste, als werden er ketters verbrand. De agitatie klom zichtbaar, en wij achtten het geraden ons buiten den roet-regen te begeven. Er was zooveel papier verbrand, dat de geheele kade er uitzag als had 't zwart gesneeuwd. Maar juist die verbranding bewees, dat de bende nog onder eenig appel stond. Het was toch duidelijk, dat die *sans culottes* of '*descami sados*' hemdloozen, geen direct belang konden hebben bij het verbranden van het douanenarchief en een deel van het archief van het gerecht, waar zekere loketten bij voorkeur werden geplunderd en aan de vlammen prijs gegeven. De troep gehoorzaamde dus aan eenige personen; waarschijnlijk kooplieden van den eersten rang en advocaten of notarissen, die bij de verdwijning van zekere documenten een bijzonder belang hadden.

Wij gingen naar ons hôtel terug; de menigte was luidruchtig, maar er werd niet gevochten. Eerst sedert eenige uren waren zij baas; de tweedracht werd nog gesmoord in den jubel over de eendracht; de militaire macht was in de citadel opgesloten; met den besten wil kon men dus geen voorwendsel tot vechten vinden. Bovendien hadden eenige welgezinde republikeinen van beteren stand dan de massa nog iets in te brengen. Op weg ontmoetten wij sommige van die heeren; mijne Spaansche kennissen spraken hen aan, en zij vertelden met grooten ophef, dat zij hunne maatregelen hadden genomen; aan de hoeken der straten was 't reeds aangeplakt, 'dat de eerste die plunderde of moordde voor eigen rekening, zou worden dood-

geschoten', volgde een naam of zes. Die heeren waarborgden de orde, ten minste als ..... enz. De civiele gouverneur had zich begeven aan boord van een schip in de haven; hij scheen minder op zijne *exadministrés* te vertrouwen, dan de zoo pas vermelde heeren op de republikeinen en hunne voornemens. Met eenige Engelsche dames stonden wij tusschen vier en vijf uren 's namiddags van een der balcons naar de Alameda te kijken, die er verlaten uitzag. Slechts een groep of wat rustbewaarders waren zichtbaar en in een daarvan was een onverlaat, die zijn geweer op ons balcon aanlegde. Geen der Engelsche dames maakte 't geringste gebaar van vrees; eene van haar zeide: '*what a funny fellow*,' en daarmeê was 't uit en het gevaar van den dag voorbij. 's Avonds bleef men t'huis, men wist niet wat gebeuren kon. In het café van de *fonda* trof ik een kennis uit Manchester, een lustigen Engelschman, die tot uitspanning van vreeselijk drukke zaken reisde, en wiens originaliteit mij grootelijks behaagde. Wij bespraken de naaste toekomst van Malaga; wij begrepen dat het er, zoo als men zegt, een beerenboel zou worden en besloten op raad van een Malagaschen Engelschman, die bij ons zat, om den volgenden dag met de stoomboot *Hadriano*, die te zeven uren 's morgens de haven zou verlaten, naar Gibraltar te gaan. Het was al over acht uren toen dit besluit genomen werd; er bleven nauwelijks tien uren over vóór het vertrek. Een der hoofdzaken was reisgeld; daarom te gaan vragen, op dat uur, bij mijn bankier, zou tot niets geleid hebben. Natuurlijk kwam onze vice-consul het eerst in aanmerking om een dienst aan te vragen; de heer Fynje gaf mij terstond zoo veel geld als ik berekende van Malaga via Gibraltar, Tanger, Malta en Sicilië naar Napels noodig te hebben. De verplichtende welwillendheid van dien vice-consul kan ik niet genoeg prijzen, en ik ben zeker, dat alle Nederlanders, even als ik, bij hem meer hulpvaardigheid zullen vinden, dan men in billijkheid van een consul verwachten mag. Wanneer ik niet van onzen consul gewaag, hebbe men daaruit niet af te leiden, dat die niet uitermate beleefd was, maar de heer consul is een Spanjaard en de heer Fynje een Nederlander, niet minder beleefd dan de consul, en die bovendien de daad aan het woord paart.

Reeds den volgenden morgen den 13^{den} Februari, om zes uren, was de heer Fynje gereed om mij naar boord van de *Hadriano*

te begeleiden. Malaga was als Pompei, zoo helder de hemel, zoo stil en verlaten de stad. Een oude sloeproeier bracht mij naar de boot vol beangste *Malagueñas* en *ños*, die den nacht aan boord hadden doorgebracht. De eerste stralen der zon schoten uit de blauwe diepte en verlichtten de heuvels, waartegen het Engelsche of protestantsche kerkhof is aangelegd. In waarheid is dat kerkhof de eenige openbare tuin in of bij Malaga. Het werd in 1831 aangelegd door den Britschen consul, den heer Mark, een man aan wien Malaga veel te danken heeft; de vreemdelingen houden zijne nagedachtenis in dankbare vereering. Men meene niet, dat de aanleg van een kerkhof, al is er ruimte in overvloed, zoo'n eenvoudige zaak is in een land waar kerkelijke vooroordeelen in de plaats treden van christelijke menschenliefde, waar protestanten minder geteld worden dan honden, en waar nu nog herhaaldelijk de vrouwen het teeken des kruises maken, wanneer zij met een protestant in gesprek komen. In zijn tijd waarschuwde Ford de protestanten niet in Spanje te sterven, wanneer zij op een eerzame begrafenis gesteld waren; behalve te Cadix en te Malaga werd in die dagen hun stoffelijk overschot ten prooi gelaten aan de roofvogels.

Al was het juist niet om aan deze waarschuwing gehoor te geven, verblijdde het ons allen toen wij omstreeks acht uren de haven uitstoomden, en het heerlijke panorama van Spanje's Zuidkust zich voor ons oog ontplooide. Spanje toont zich waarlijk op een afstand het gunstigst.

D.H.

Vlissingen.

‘S'arrêter c'est déchoir!’
Leopold II, Koning van België.

‘Gelukkig het land dat weinig genoemd wordt.’ Het schijnt als of deze spreuk gemaakt is tot troost voor Nederland, of ten minste als argument voor hen, die, - vindende dat alles is pour le mieux dans le meilleur des mondes, wanneer zij slechts niet gestoord worden in hun rustige rust, deze orakeltaal voorhouden aan diegenen, welke gaarne hun land iets minder vergeten - iets meer genoemd zagen.

Want, het valt niet te ontkennen, Nederland is een vergeten land. Een ieder, die slechts een weinig reist, kan zich daarvan overtuigen. Uitgenomen bij de logementhouders langs de boorden van den Rijn of in 't gast...hoffvolle Zwitserland wordt de naam van Nederlander buiten onze grenzen met minder sympathie, met minder eerbied zoude ik haast gezegd hebben, genoemd dan bijv. die van Belg, van inwoner van dat kleine landje, dat, wat invloed en beteekenis aangaat, in 1830 bij Nederland ten achteren stond, maar sinds dien tijd nimmer in gebreke is gebleven alle gunstige gelegenheden aan te grijpen om terrein te winnen, en daarin geslaagd is.

En toch heeft Nederland een ‘verleden’, dat recht heeft op een ‘heden’, en al is de overwegende rol, welke de Republiek der Vereenigde gewesten mocht spelen, niet meer weggelegd en ook veel te zwaar geworden voor de krachten van het constitutioneele koningrijkje Nederland, - toch zoude de beteekenis van ons land eene grootere kunnen wezen, dan zij nu is.

En daarom is het goed wanneer op zicht- en tastbare wijze het tegenwoordige geslacht herinnerd wordt aan de voorvaderen en hun roem, hun rijkdom en hun glorie, en wanneer wat ons overblijft van hunne kunstschatten of van de materieele getuigen

van een rijk, deftig, fier publiek- en familieleven, wordt te zamen gebragt en voor ons ten toon gesteld. Die geschiedenis, die daar geschreven staat op paneel, edel metaal of ivoor, die herinneringen, verbonden aan wapentuig, huisraad of kostuum - zij spreken duidelijker dan de in muffe lederen of perkamenten band te zaâm gevatte oude historiebladen, wier vertolking in een vorm en taal, smakelijk en verteerbaar voor 't hedendaagsch geslacht, nog meestal wachten moet op de zich hunner ontfermende sympathie van een of ander vreemdeling.

Het is een zonderlinge gewaarwording, die, waarmede men de afbeeldsels van 't forsche en fiere voorgeslacht tegemoet treedt, wanneer een tentoonstelling als in Arti ten vorige jare, in een kort bestek de bezielde doeken van een Frans Hals, van der, Helst, Rembrandt, enz. te zamen brengt.

Wat gelijken zij groot, forsch en rustig, die gespierde schutters met hunne zware wapenen, kunne deftige en rijke kleedij, - wat zien zij denkend en doordrongen van eigen beteekenis en waardigheid, die wijze en vroede mannen, die diakenen en staalmeesters, die burgemeesters en schepenen!

Welk een ernst ligt er in die sprekende grijsaardskoppen, mannen, die in hun jeugd al de angst en bange vreeze hebben doorworsteld van den aanvang van den grooten strijd met Spanje, met wie misschien de geheime gezondenen van den prinse van Oranje, een van der Werff, een Frans Duyst, zamensprekingen gehad hebben over wat te doen viel ter bevordering van de goede zaak, en wier zware rimpels geploegd werden in het denkende voorhoofd door zorg voor de belangen van gemeenebest of stad.

Zouden ook zij - die zooveel gewaagd en veil gehad hadden - zouden ook zij die leus onderschreven hebben:

> ‘Gelukkig het land dat vergeten wordt?’

Neen - zeer zeker niet. Men wist in die dagen fier te zijn op den goeden naam van 't eigen land tegenover het buitenland, op de eigen provincie tegenover de andere verbondenen, op de eigen stad tegenover de naijverige zusters, op de waardigheid, welke men op alle - helaas! zelfs soms op de niet alleredelste - wijze trachtte te veroveren en te behouden voor de leden der eigen familie.

En - mogt die fierheid dikwerf ontaard zijn in naijver en in voor het algemeen belang zeer schadelijke jaloezij, toch

heeft zij veel gewrocht, veel tot stand gebracht, en menig voorbeeld gaven deze hooghartige burgers, dat zij de leuze der niet minder hooghartige Fransche edellieden tot de hunne maakten: ‘Noblesse oblige!’

Die tijden zijn nu lang voorbij! De roemrijke republiek volgde den weg, vóór haar opgegaan door hare zuidelijke zusters de niet minder glorierijke Italiaansche handelsvorstinnen Zij allen losten zich op in de reusachtige gewrochten van den eersten Napoleon. Toen deze inéénstortten, en Nederland weder aan zich zelven teruggegeven werd, had de wereld te groote stappen voorwaarts gedaan, dan dat een terugkeer tot de vroegere toestanden mogelijk was.

Zeer zeker is dit niet te betreuren. De beteekenis van een land, een provincie, een stad en een individu is alles betrekkelijk veel kleiner geworden dan voorheen. Men beschouwt, men behandelt, de belangen zijn ieder oogenblik in 't spel van, veel grooter groepen, - en alles keert terug tot de rol van factoren, dáár waar men vroeger aan éénheden dacht.

Maar het is alsof een zekere ontmoediging het gevolg is geweest van de betere erkenning der relatieve grootte. Wat is een lid der vroegere regeerende familiën uit een onzer steden? Niets als een kiezer zooals zoovelen rondom hem. Wat is die stad? Een meer of min gemakkelijk te administreeren gedeelte der provincie. Wat die provincie? Niet meer dan een klein deel van 't kleine land, welks plaatsje zoo gering gelijkt op de wereldkaart, naast de kolossale volkeren-agglomeratiën, die zich samenvoegden.

Om tot het juist besef van dien veranderden toestand te komen, hebben de nieuwe middelen van volkerengemeenschap het hunne bijgedragen. Men reist, men ziet, men vergelijkt - en ach! wat zijn wij klein.

Wil men nog iets van het vroegere waarnemen, zoo moet men zich haasten naar die oorden waarvan de gemeenschap met de wijde buitenwereld moeielijk en gering was. Dáár vindt men nog de hartelijke gemoedelijke toewijding, de innige verknochtheid aan de plaats der geboorte en inwoning; dáár leeft nog voort de herinnering aan de kleine twisten en kleine triomfen zonder tal, bevochten met en behaald op naburige stad of

provincie; dáár wordt het geschiedboek van de eigen veste nog met liefde bijgeschreven; en, moge soms die taak zwaar vallen, omdat aangeteekend moet worden hoeveel van vroegere grootheid verdween, met zooveel te meer blijdschap wordt begroet, wat hoop geeft voor de toekomst!

Zulke oorden vindt men in Zeeland. De geboren Zeeuw houdt innig van zijn geboorteland; misschien is hij, met den Fries, nog het meest doordrongen van een eigenaardig provincialisme. Het is een aardig ras, die Zeeuwsche landlieden, met hun bevallige kleederdracht, hunne veelknoopige vestjes, hunne fraaie gespen, hunne ronde hoeden, die, met de even karakteristieke kostumen der blootarmige boerenschoonen, door Dillens zoo wel bekend geworden zijn ook buiten de Nederlandsche grenzen. Met hunne scherper geteekende gelaatstrekken, hun fijner vorm van hand en voet, schijnen zij zeer verscheiden van onze grofbeenderiger landbouwers uit Noordof Zuid-Holland.

Doch - wil men nog den van de wereld afgezonderden eilandbewoner leeren kennen, zoo moet men zich haasten. Walcheren en Zuid-Beveland zijn verbonden aan den vasten wal, de ijzeren wagen lokt vreemden her, en eigen volk naar den vreemde, en de alles gelijkmakende invloed der 19de eeuw zal ook hier het eigendommelijke van het volksleven doen verdwijnen.

Was het een besef hiervan, of wel alleen een bewijs van die innige liefde voor de stad der inwoning, die den burgervader van Vlissingen bracht tot het opteekenen van wat daar eenmaal was, en van wat nu bestaat? Of werd hij misschien gedreven door het denkbeeld dat, wanneer gebeuren zal wat ieder regtgeaard Vlissinger wenscht, nl. dat het oude tuighuis onzer trotsche zeekasteelen, die dood en verderf bragten in Kanaal en Atlantischen Oceaan, nu worde het hoofd der bruggen, die welvaart en vrede zullen voeren over beiden, - dat dan die vloed van het internationaal verkeer zal medesleepen en vervormen wat overbleef van oude zeden en herinneringen?

Hoe dit zij - het samenstellen en uitgeven der Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen, door den heer Winkelman[1], heeft zeer zeker op dit oogenblik de verdienste eener

1 Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Vlissingen, door H.P. Winkelman. Vlissingen, P.G. de Vey Mestdagh, 1873. Bij denzelfden is uitgegeven een fraaie kaart van Vlissingen, met de nieuwe haven en spoorwegwerken en hunne geprojecteerde uitbreiding.

actualiteit, en men mag het betreuren, dat hij alleen voor het eerste gedeelte en niet ook voor de beide volgende - ‘het beschrijven der lotgevallen van Vlissingen van de vroegste tijden af,’ - en ‘het schetsen der levensbijzonderheden van de voortreffelijkste inwoners van Vlissingen,’ - de taak, hem nagelaten door den heer Moens (zie voorrede van genoemd werk), volvoerde.

Dankt Vlissingen zijn naam aan de door Willebrordus achtergelaten flesch, - herinnering aan een vruchtelooze poging tot bekeering der Walchenaars? Moet Ulysses de nog minder aannemelijke peet zijn? - hoe dit zij, Vlissinghe is een oude naam in de geschiedenis der Nederlanden, al komt hij eerst toe aan een ander oord dan de tegenwoordige stad.

Het Oud-Vlissingen, het veer van Walcheren op Vlaanderen, kreeg een kwade mededingster in het Nieuw-Vlissingen, dat omtrent 1227 zoude gesticht zijn, en dat tot een stad en vesting werd, terwijl het Oud-Vlissingen verviel tot den rang van voorstad, van uitspanningsoord der Nieuw-Vlissingers, om eindelijk aan de eischen van den nieuweren vestingbouw opgeofferd, en in 1810 geslecht te worden.

Een aardig staaltje van den ijver, waarmede men de belangen van Nieuw-Vlissingen voorstond, - een liefelijke toepassing van het strife for life, - vindt men in een keur, nog bestaande in Alva's tijd, en waarin aan de Nieuw-Vlissingers op poene van 10 schell. verboden werd wijn of bier te Oud-Vlissingen te halen of te gaan drinken.

De eerste havenwerken van eenige beteekenis, de nog bestaande Koopmanshaven, bestaande uit de Voorhaven, de Bierkaai en de Pottekaai, stichtte Willem de derde, graaf van Holland, in 1315. Het schijnt dat de geschiedenis der uitbreiding dier werken steeds nauw verbonden moest zijn aan die der derde Willemmen.

De visscherij voer wel bij deze verbetering. De Vlissingsche visschers kwamen reeds toen de haring tot onder de Schotsche kusten weghalen, en naarmate Brugge en Sluis hoe langer hoe moeielijker te bereiken werden door de toenemende ondiepten in de Schelde, bloeide het schier geheel door ‘scheepsreeders, schippers en bootsgezellen bevolkte’ Vlissingen, ten spijt van den naijver der buren.

Van dien naijver werden wel eens harde bewijzen ondervonden. Zoo drongen die van Sluis op de hoogmis, 1sten Pinksterdag 1485, Vlissingen binnen, brachten den schout Wouter van Domburg om, en plunderden de stad.

Om herhaling te voorkomen, liet Philips van Bourgondië in 1489 de stad van muren en vesten voorzien. De ommuurde stad werd door de haven bijna in hare geheele lengte doorsneden en in twee vrij wel gelijke deelen gedeeld. Hare grootte zal ongeveer een derde van nu geweest zijn.

In 1530 werd de ingang van de haven verbeterd door de constructie van twee hoofden. De beteekenis van Vlissingen was zoodanig geworden, dat Karel V de stad noemde: ‘de Koningin en sleutel van Nederland’. Toen de stad ophield in Spaansche handen te zijn, toonde Willem I evenzeer haar gewicht te kennen. Hij verplaatste in September 1576 den zetel der admiraliteit van Zeeland van Veere naar Vlissingen, en hielp de nijvere bevolking, beklemd geraakt tusschen de oude muren, deze uit te zetten. In 1580 werden zoowel stad als havenwerken uitgebreid; de Engelsche kaai, een haven, in denzelfden mond uitloopende als de Koopmanshaven, doch bijna loodrecht op deze staande, werd onder een iets meer als rechten hoek weder verlengd door de Potte- of Rommelhaven.

Deze twee nieuwe havens verdubbelden ruim de berging voor schepen, en waren niet lang door nieuwe muren binnen de stad gebracht, toen Prins Maurits in 1609 en 1612 deze tot haar tegenwoordigen vorm bracht door ‘eene groote buijtenlage oostwaarts’.

De oude vestinggrachten werden tot havens vergraven en zoo kreeg Vlissingen, - alhoewel later de richting wat veranderd werd - vrij wel die derde uitbreiding van zijne waterwerken, welke later genoemd werd de ooster of dokhaven, de marinedokhaven en het marinedok, terwijl dit alles omringd werd door een cirkel van vestingmuren, forten en grachten.

Langs deze havens verrezen schoone en deftige huizen; Vlissingen won in beteekenis - dikwerf niet zonder protest van Middelburg, ja zelfs van de staten van Walcheren!

Zoo protesteerde Middelburg in 1574 tegen het recht van het heffen van kraangeld voor de wijnen, dat prins Willem I aan het twee jaren vroeger van de Spanjaarden verloste Vlissingen verleende, en betoogden zoowel Middelburg als de Walchersche staten, dat Vlissingen zonder hun voorkennis zijn

nieuwe havens (in 1614 voltooid) niet zoude openen. Vlissingen stoorde zich echter noch aan het een noch aan het ander.

De nieuwe havens, slechts gedeeltelijk beschoeid, verzandden spoedig en telkens werd gebesogneerd over en ook wel gearbeid (doch dit minder) aan verbetering.

Eindelijk was in 1682 de toestand zoodanig geworden, dat de admiraliteit van Zeeland den magistraat van Vlissingen aanschreef maatregelen te nemen, aangezien ''s lands schepen in het zoogenaamde dok aan den grond zaten'.

Doch de uitgaven voor een afdoende verbetering gingen waarschijnlijk de finantieele krachten van de stad te boven. De toestand werd zoo erg, dat eindelijk de stadhouder Willem III als admiraal-generaal aan de heeren Hoogmogenden voor moest stellen, de admiraliteit van Zeeland te machtigen, een leening aan te gaan van drie ton om een geschikt dok te maken, 'wilde men de schepen van den staat behoeden voor geheelen ondergang'!

De geschiedenis van dit dok is een merkwaardige bijdrage tot de kennis van het samengestelde raderwerk der toenmalige administratie. De stad Vlissingen maakt bezwaar het dok in te laten korten, waarvoor ettelijke particuliere werven zouden opgeruimd moeten worden, en wenscht ook zekerheid te hebben dat men de koopvaardijschepen niet uit het dok zal weren. Verder wil zij voor niet meer dan 30,000 gulden in de kosten bijdragen. Een deputatie uit de vroedschap kan met den prins het niet eens worden, en deze dreigt een dok te Veere te doen aanleggen. Eindelijk stelt de prins een ultimatum, waarbij grootendeels aan alle bezwaren der stad te gemoet gekomen wordt. De conclusiën van de vroedschap zijn zeer opmerkelijk: 'ten opzichte van de groote avantages, vermeerdering van ingesetenen, aankweek van commercie ter zee en scheepsbouw, boven de ontlasting van de jaarlijksche en altijd durende kaaiwerken en het diephouden der havens die deze onse stad bij voortgang van voorz. te bouwen dokwerk daaruit te verwachten heeft' eindigt zij met 'te consenteeren'. In de gesloten overeenkomst komt o.a. voor, dat de magistraat: '20 dagen lang, alle paarden onder het ressort zal citeeren, tot het wegvoeren der aarde, die uit het dok gehaald wordt'.

In 1691 was het geld op. De admiraliteit en ook de staten van Zeeland geven eenige gelden, maar nog blijft meer noodig. Prins Willem, thans koning van Engeland, doch steeds het oog

open blijvende houden voor de groote belangen in Nederland, zendt een brief (27 Oct.) aan de staten van Zeeland, waarbij hij, aangezien ‘dat het maken van het dok te Vlissingen door hem altijd was aangezien als een zeer noodzakelijk werk, zoo voor de dienst van den staat in het algemeen, als wel die der provincie in het bijzonder, en hij niets liever zou zien dan dat het voltooid was’ voorstelt 100,000 gulden te geven uit de opbrengst van zekere in Oost-Indië veroverde prijzen. De staten namen echter op dien brief eenvoudiglijk geen besluit.

Een nieuwe geldleening van 238,000 gulden werd door de Staten-Generaal geautoriseerd, tegen 3½ procent aangegaan, en op 1 Junij 1693 was het werk voltooid en werd het dok geopend[1].

De admiraliteit vaardigde in 1695 een nieuwe ordonnantie op het gebruik van het dok uit. De vroedschap, gekrenkt in hare rechten, gelast den dokmeester Jacobus de Roo, geen gevolg te geven aan die ordonnantie. Conflikt, - de stadsboden scheuren de ordonnantien af, - eerst in Januarij 1697 komt het tot een schikking.

Twee jaar later eischte het dok weder 60,000 gulden[2], in 1701 ƒ 200,000, in 1717 een aanzienlijk deel eener leening van ƒ 600,000.

In 1730 wordt de sluis onderloops; de herstelling, onder de leiding van een Fransch ingenieur P. de Fruitiere uit Duinkerken gedaan, kost ƒ 300,000, doch baat niet, want in 1744 verzakt de geheele sluis en wordt onbruikbaar.

De admiraliteit verzoekt en bekomt verlof ƒ 150,000 te negociëeren om een onderzoek in te stellen naar hetgeen aan de sluis te doen is. Dit geschiedt 10 Junij 1745. Op 14 Februarij 1749 brandt het arsenaal der admiraliteit af, en is het geld voor het geheel herbouwen van de sluis op. Na lang talmen besluiten eindelijk op 31 Julij 1750 de Heeren Hoog-

1 De heer Winkelman meent dat het dok eerst in 1695 voltooid was, want op 25 Maart van dat jaar: ‘werd de resolutie van de weth. tot het doen openen van de Sasse en het dok geapprobeert’.

2 Over de kosten van het dok bestaat verschil. Uit het werk van den heer Winkelman zoude men afleiden dat het dok kostte ƒ 165,000 + 30,000 + 238,000 = 433,000. Volgens den heer A.L. Tromp, ‘Geschiedkundig overzigt van den aanleg en de gemaakte veranderingen aan het dok der marine te Vlissingen’, zouden met inbegrip der ƒ 60,000 van 1699 de kosten geweest zijn 598,000, terwijl in de Jonge, ‘Geschiedenis van het Ned. zeewezen,’ ƒ 498,000 vermeld wordt.

mogenden de admiraliteit met ƒ 500,000 ter hulpe te komen, doch - zij preleveeren daar een som op van 218,800, ter delging van oude schuld, en betalen niet op tijd. Het gevolg was dat eindelijk het werk stil bleef liggen, totdat de stad Vlissingen onder garantie der admiraliteit een leening van ƒ 135,000 sluit om het te voltooien, hetgeen geschiedde in 1753. Prins Willem IV betaalde de interest van deze leening uit eigen fondsen.

In 1782 was de toestand der beschoeiingen van het dok van dien aard, dat de grond er langs en er door in het dok gleed, en de huizen op de kaden scheurden en dreigden in te storten. De Heeren H.M. besteedden onmiddellijk de gelden ‘beschikbaar voor het aankoopen van een schip van 70 stukken’ om deze calamiteit te keer te gaan.

In 1806 verwijdden de Franschen de sluis van 14,60 meter tot 17,50. Doch de Engelschen verwoestten haar bijna geheel in 1809, en zaagden de beschoeiingen zoo laag mogelijk af.

Na de herneming der stad door de Franschen, stond Napoleon onmiddellijk een crediet van 1,290.000 francs voor de herstelling van dok en sluiswerken toe. Het werk werd wel kostbaar doch met niet genoeg zorg verricht - dit bleek later slechts al te zeer. Een troost voor onze Hollandsche ingenieurs is, dat het bestuurd werd door Franschen; de aannemers echter waren landgenoten.

Toen nu in 1837 het droge dok en in 1848 de groote sluis door de marine geheel herbouwd en hersteld werden en deze ook feitelijk de beschoeiingen en de voorhavens onderhield, moest eindelijk in 1857 de stad Vlissingen besluiten ‘afstand te doen van hare rechten op de voorhaven’, en beheerde het departement van marine het dok, de marinehaven en de voorhaven. Doch dit heeft niet plaats gehad dan na menigen strijd - zoo vast was de traditie aan het volhouden van de rechten der stad geworteld.

Is de geschiedenis van de maritieme werken van Vlissingen opmerkenswaardig, geeft zij ons een ware voorstelling van de groote offers, die - wanneer de nood aan den man was - gebracht werden, maar ook van den administratieven warwinkel en het gehaspel tusschen de verschillende aan hunne rechten stokstijf

vasthoudende machten, die hun vrucht maar al te dikwerf te loor lieten gaan, brengt zij dus al het voor en tegen der inrichting van het huishouden van staat in de 17de en 18de eeuw ons levendig voor den geest; het weinige wat ons medegedeeld wordt van het leven en het bedrijf der Vlissingers vormt evenzeer een karakteristiek beeld.

Onze eerste Vlissingers dan waren stoutmoedige visschers, tuk op het verkrijgen van rechten en privilegiën, zooals dát, hetwelk graaf Willem III gaf: ‘dat alle visschers en kooplieden van buiten komende, binnen de haven van Vlissingen, wegens hetgeen zij elkander binnenscheeps misdeden, manslag uitgezonderd, voor hunnen schipper of stuurman mogten terecht staan,’ - vlug in het profijt trekken van het ongeluk van anderen, zooals bleek bij het ondergaan van den bloei van West-Kapelle, Sluis, Oud-Vlissingen.

Haring-, kabeljaauw- en walvischvangst werden met afwisselend geluk gedreven; maar - de beste tak van industrie was de vrijbuiterij.

De onafhankelijksoorlog tegen Spanje legde hier de gronden voor. De Vlissingsche visschers toonden zich flinke en moedige matrozen, en prins Willem I beloonde de stad voor haar ijveren voor de goede zaak, door het toekennen van verschillende privilegiën. Reeds gewaagden wij van 't heffen van kraangeld, - eerste reden van twist met Middelburg, - verder vrijdom van tol in Braband en Vlaanderen, - vrije zeevaart en vrijdom om zoowel te Middelburg als te Antwerpen ladingen aan te brengen en op het Vlakke en de reede van Arnemuiden te laden en te lossen, even goed als de eigen schippers van Arnemuiden of Middelburg. Dit gaf tot hoogloopende twisten aanleiding, en menigmaal moesten de raden van Zeeland of wel de prins-stadhouder tusschenbeiden komen om den vrede te herstellen.

De Vlissingsche kooplieden (waaronder zich Antwerpsche uitgewekenen bevonden) verkregen vergunning kaapvaarders uit te rusten. In de eerste jaren der 17de eeuw bezaten zij 27 goed gewapende kapers, voorzien van 512 stukken geschut en bemand met 3556 koppen.

In 1640 regelden de Staten-Generaal deze industrie, en bepaalden zij dat de kapers voorzien moesten wezen van ‘brieven van Marque, en eene commissie verleend door den admiraal-generaal’. Van de opbrengst der gemaakte prijzen, die door

een lands controleur geveild werden, bekwam de staat twee tienden, de admiraal-generaal één tiende.

In de zeventiende eeuw waren er dagen dat te Vlissingen tien à twaalf buitgemaakte schepen binnenkwamen. Van de drie duizend prijzen, die de Hollandsche en Zeeuwsche kapers van af 1572-1673 wisten te bemagtigen, kreeg Vlissingen een ruim deel. Ook later bloeide deze zoo weinig met onze hedendaagsche begrippen overeen te brengen industrie. In 1702 had Vlissingen 28 kapers, ieder voorzien van 16 tot 24 stukken en bemand met 90 tot 200 man.

In 1703, 1704 en 1705 bragt de kaapvaart voor Vlissingen meer dan anderhalf millioen op. Later verliep zij, doch nog in 1830 namen drie Vlissingsche kapers ettelijke Engelsche schepen.

Dat deze kaapvaart flinke zeelieden vormde, lag voor de hand. Vlissingen kon in 1663 op één dag, uit één straat, de Dubbele Huizen genaamd, 1500 man leveren voor de vloot van den admiraal Bankers.

Doch ook op het handelsgebied toonden de Vlissingers zich wakker. De Lampsens, die een eigen vloot hadden, wier kapteins (een Jan Gideons, een Abraham Krijnse, een Michel Adriaanszoon de Ruijter) de zee van duinkerksche kapers schoonveegden, die eigen volkplantingen, Nieuw-Walcheren (Tabago) stichtten even als de van de Pere 's Berbice in eigendom hadden, het waren mannen van energie en stoutheid, die aan Vlissingen een beteekenis gaven, welke dikwerf den naijver van de Hollandsche steden wekte.

De conflikten, voortvloeiende uit de concurrentie door Vlissingen aan de West-Indische maatschappij aangedaan, werden soms zelfs tragisch. Om de Vlissingers te beletten den slavenhandel voor eigen rekening te drijven tusschen de kust van Guinea en Martinique of Guadeloupe, rustte de Kamer van Koophandel te Amsterdam in 1714 een met 30 stukken gewapend schip uit. Dit nam tot acht Vlissingsche sluikers, doch vloog eindelijk in een geregeld gevecht met deze, met volk en al in de lucht, waardoor, zegt de Vlissingsche geschiedschrijver: ‘deze schepen een goede reis maakten en de Vlissingsche handel weder eenigen tijd tierde’.

Na 1715 kwijnde de handel. In 1751 was weder een ontluiken: achttien schepen waren in de vaart, waarvan acht ten slavenhandel, maar de Engelsche oorlog in 1781 gaf den genadeslag.

Alleen de sluikhandel op Engeland, dit gevaarlijk en minder eerlijk bedrijf, gaf in het Fransche tijdperk nog wat vertier. Doch het bombardement door de Engelschen in 1809, waardoor Vlissingen zoozeer leed en o.a. het fraaie stadhuis, ‘het schoonste van Zeeland,’ tot eeuwigdurenden spijt der opregte Vlissingers vernield werd, gaf een geduchten knak aan de eenmaal bloeiende stad.

Te vergeefs trachtte men tot in 1820 de tot gewoonte geworden en zoo verleidelijke sluikhandel voort te zetten. Een welgewapende kotter verdedigde zich openlijk tegen de Engelsche wachtschepen - maar de avontuurlijke tijden waren voorbij en ook deze ‘niet zeer eerlijke, maar voor Vlissingen niet on belangrijke bron van vertier, droogde geheel op’.

In deze eeuw was de geschiedenis van Vlissingen nauw verbonden aan die van de rijkswerf en verdere marine-werken. Veel vertier gaf het arsenaal en de werven, doch deze levendigheid verdween door hunne opheffing, zooals weemoedig gezegd wordt:

‘Voor ieder die de rijkswerf in al zijne glorie gekend had, leverden de doodsche verlaten terreinen een akelig schouwspel op’.

De bevolking in 1810 gevallen tot 4,840 zielen, in 1860 geklommen tot 11,814, daalde dan ook in 1870 tot 9,332.

De werkelijk kolossale spoorweg en havenwerken op het eiland Walcheren in onze dagen uitgevoerd, hebben de stad Vlissingen niet aangeroerd, maar daarentegen haar geheele omgeving in de letterlijke beteekenis te onderste boven gekeerd. Waar forten en hooge wallen waren, zijn havens gemaakt, die, geheel gereed, de diepgaandste schepen zullen kunnen bevatten; waar de diepe vestinggrachten den vijand moesten keeren, rijden de locomotieven en liggen breede wallen en kaden gereed de koopmansgoederen af te wachten. De zeedijk, die Walcheren verdedigde, is wijd opengescheurd, en daar, waar misschien Michiel Adriaanszoon de Ruijter, de lijnslagersjongen, met zijn zwarten vriend Jan Company op de hooge zeewering zat te turen naar die groote geheimnisvolle zee en luisterde naar de stemme van den vreemd ruischenden wind, als die daar streek langs 't zilte nat en hem zonderling zoet voorfluisterde van toekomstige roem en grootheid - daar toonen thans duizenden en duizenden van medusen alle schakeeringen, van 't zachtste hemelblauw tot 't helderste melkwit, wanneer zij op of nederduiken

in het doorschijnende water van den twintig meter diepen mond der nieuwe haven.

Wanneer men uit zee komt en de nederiger haven van 1315, de Wester of Koopmanshaven, geopend door graaf Willem III, en die, welke voor het ‘behoud van 's lands schepen’ geheel hersteld werd in 1687 door den stadhouder Willem III, de ooster of dokhaven, voorbijvaart, zoo komt men ongeveer 1200 meter verder aan den meer dan 200 meter breeden mond van de haven, welke op 8 Sept. 1873 plechtig geopend werd door koning Willem III.

Het schouwspel is indrukwekkend. De buitenhaven beslaat een kleine veertien bunder. Zij is naar de zeezijde omgeven door forsche dijken en meer landwaarts ingesloten door een prachtige bazaltkade. Ongeveer op de helft harer lengte doet zich aan de linkerzijde een dubbele schutsluis voor, den ingang verleenende naar de eigenlijke bassins.

Vaart men de door prachtige gebogen ijzeren deuren gesloten, twintig meter breedte bij 140 meter lengte metende groote sluis door, zoo komt men in het verbreede gedeelte van het kanaal van Vlissingen naar Veere. Dit verbreede gedeelte beschrijft landwaarts in circa een kwart cirkel van de sluis, die wij binnenkwamen, tot aan die, welke bij het lokaalstation van den spoorweg gelegen is, en den ingang vormt van het eigenlijke kanaal. Het verbreede kanaal beslaat bijna evenveel oppervlakte als de buitenhaven. De linkeroever is van een steenstorting voorzien en volgt het beloop van den kwartcirkel. Ongeveer halverwege doet zich - helaas! *niet* voor de toegang van het daar geprojekteerde, doch door de Eerste Kamer afgestemde droog dok. Een 250 el verder moet het verbindingskanaal komen met het marinedok en dus tevens langs de marinevoorhaven met de ooster of dokhaven. Deze marinehaven zal door een tweede paar sluisdeuren tot schutten geschikt gemaakt worden; de sluisopening zal even als die van de groote dubbele schutsluis aan de Buitenhaven worden 20 meter, de lengte ongeveer gelijk als daar, de breedte van de sluiskom en van het overige deel van de marinehaven 60 meter, waardoor een tweede toegang tot de bassins zal verkregen worden.

De regteroever van het verbreed kanaal levert meer verscheidenheid. De buitenhaven loopt nog een 240 à 250 el landwaarts in voorbij den ingang van de dubbele sluis van het

verbreed kanaal en vormt een inham, grootendeels met bazalt ommuurd, gelijk wij boven zeiden.

In den regteroever van het verbreed kanaal nu, doen zich twee andere inhammen voor, de eerste en tweede binnenhaven, welke zich echter veel verder landwaarts uitstrekken dan de buitenhaven. De achterkaden dezer havens komen vrij wel in elkanders verlengde uit, welke lijn ongeveer loodrecht staat op de as van het kanaal van Vlissingen naar Veere. De beide westerkaden der havens loopen evenwijdig aan de richting van dat kanaal; de oosterkaden daarentegen loopen van den mond der havens af, schuins naar die richting naderende, daar die havens aan de achterzijde smaller zijn dan aan den mond. Gelijk gezegd werd, heeft de oever een kwart cirkel beloop, zoodat de tweede haven natuurlijk minder lang is dan de eerste. De gemiddelde breedte van de eerste binnenhaven is pl. m. 150, van de tweede pl. m. 120 el; de lengte op het midden der havens gemeten is van de eerste pl. m. 450, van de tweede pl. m. 400 el, de oppervlakte dus 6,73 en 4,80 bunder.

Tusschen den inham van de buiten- en de eerste binnenhaven is een plateau van pl. m. 260 el breedte en dat, achter den inham van de buitenhaven, zich 150 el verbreedt, om echter allengs smaller wordende in het verlengde van de achterkaden der twee binnenhavens, slechts pl. m. 210 el breedte zijn. Tusschen de twee binnenhavens is een tweede plateau, breed pl. m. 115 el, en in 't midden gemeten lang pl. m. 430 el. Ingesloten tusschen de westzijde van de tweede binnenhaven en den regteroever ligt een derde plateau, dat dus den vorm heeft van een afgestompt mes, daar de breedte bij den havenmond tot nul uitloopende, daarentegen gemeten in 't verlengde der achterkaden pl. m. 200 el is.

De vorm van het geheele terrein waarin de buiten-, de twee binnenhavens en daarachter het stationsemplacement gelegen is, kan men eenigszins vergelijken bij een half dichtgeslagen waaijer, waarvan het pl. m. zestig meter breede kanaal van Vlissingen naar Veere de steel zoude wezen en waarbij zich de bijzonderheid zou voordoen dat de lengte der bladen, in pJaats van van buiten naar het verlengde van den steel heen toe te nemen, zoude afnemen naar het beloop van een kwartcirkel.

Het geheele eerste en tweede plateau is omringd van een kaaimuur van bazalt, gedekt met hardsteen, welke men ook rijkelijk aan de sluiswerken aangebracht heeft. Het geheel

geeft door de kolossale afmetingen en het schoone materiaal een indruk van kracht en flinkheid.

Op deze plateaux nu vindt men het havenstation, tal van sporen, en op het eerste plateau naar de zijde der binnenhaven eenige houten loodsen en kranen, door de regeering gesteld om, zoodra mogelijk, gelegenheid tot opbergen, laden en lossen te geven.

De kaart, met goedkeuring van den minister van binnenlandsche zaken uitgegeven bij den heer Mestdagh, geeft de voorgenomen vergrootingen aan, wanneer de nu gemaakte bassins te klein mochten wezen.

In het verlengde van de tweede binnenhaven zoude een nieuwe gegraven worden, waardoor nog een oppervlakte van 8,40 bunder bassin verkregen kan worden.

Mogt ook dit niet voldoende zijn, zoo zoude men ten westen van het kanaal naar Veere 32 bunders bassin graven ter plaatse waar de oude fortifikatien van Vlissingen liggen, welke bassins zich zouden uitstrekken tot in het verlengde van de oude Koopmans-, Bier- en Kaashavens.

Dit plan is niet zeer duidelijk aangegeven, daar o.a. nergens een toegang tot die bassins te vinden is, noch van uit het verbreed kanaal noch van uit de kaashaven, terwijl het toch wel eenigszins een inconvenient voor een bassin zou zijn, wanneer men er met geen schip in kon. Bovendien zoude de stad Vlissingen tusschen bassins zoodanig worden opgesloten, dat een uitbreiding der thans slechts voor circa 12000 inwoners ingerichte stad vrij bezwaarlijk zoude wezen. Wij kunnen het voorloopig wel laten rusten.

Met hetgeen bestaat kan, indien met overleg gewerkt wordt, veel gedaan worden.

Nu nog eenige gegevens omtrent de diepte der havens: De buitenhaven is thans op eene diepte van 4.70 meter benevens laag water. De uitdieping tot de bepaalde 6.70 beneden laag water is aanbesteed. De slagdrempel van de groote sluis (van de dubbele schutsluis) ligt 8.10 meter beneden gewoon hoogwaterpeil, 8.30 beneden gierstrooms hoogwaterpeil. De diepte van het verbreed kadaal en van de binnenhavens 8.25 meter beneden hoogwaterpeil. De diepte van het kanaal binnen de keersluis, is bij kanaalpeil 7.45 meter.

Ten slotte zij opgemerkt dat het debarcadere flottant, noodig om reizigers op en af personenbooten te laten landen aan

de buitenhaven in de nabijheid van het havenstation, niet gereed zal zijn voor Junij 1874.

De groote vraag is nu: welke zijn de kansen van succes voor Vlissingen? Bestaat er vooruitzicht dat Nederland eenige vruchten plukke van pl. m. 18,000,000 gld., welke de aansluiting van Walcheren aan het spoorwegnet en de haven en kanaalwerken, wanneer eenmaal alles voltooid zal zijn, zullen gekost hebben?

De ligging van Vlissingen als haven wordt algemeen gehouden voor zeer gunstig. De kosten van het op diepte houden der havens, welke steeds door uitbaggering zal moeten geschieden, zullen echter groot zijn.

Voor het overige wordt alles beheerscht door de volgende gegevens:

de behoefte in Nederland, bestaande aan uitbreiding van relatiën en de levendigheid van den handel;

de zeeafstand van Vlissingen van de voornaamste havens, voornamelijk van de Engelsche en Amerikaansche;

de landafstand (spoorweg) van Vlissingen naar de voornaamste centrums;

de onkosten aan het gebruik van de haven verbonden, als loods-, licht-, ton- en bakengelden, haven en sluisgelden;

de onkosten verbonden aan het lossen en laden uit het zeeschip, - magazijn en opslagkosten, los en laadkosten op den spoorwegwagon;

de gezindheid van de Engelsche en Duitsche spoorweg-maatschappijen tot medewerking.

Het verkrijgen van directe stoomvaart-verbindingen.

Is er in Nederland levendigheid van handel? Bestaat er behoefte aan de uitbreiding der relatiën?

Toen in 1869 de algemeene aandacht op Vlissingen gevestigd werd door de brochures van den kapitein ter zee Jansen, en door de mislukte proef der koninklijke Nederlandsche stoomboot-maatschappij om zonder subsidie een stoomvaartverbinding met Amerika tot stand te brengen, werd een geheele litteratuur over die stoomvaart in het leven geroepen, waarin de heer Fokker zich als medestrijder voor Vlissingen, de heeren A. Plate

t.o. 166

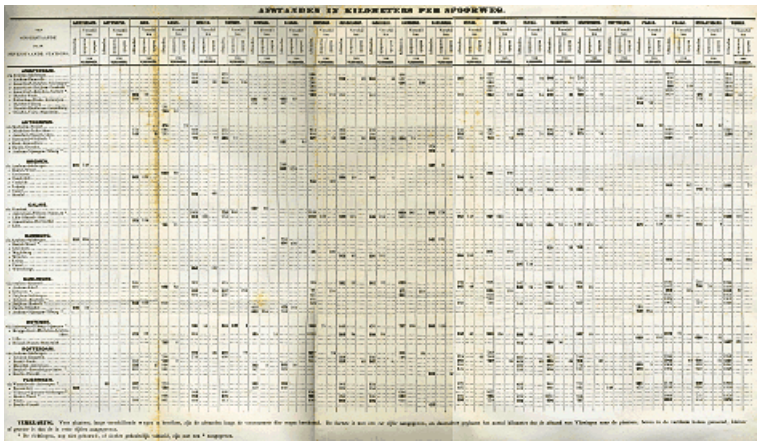
AFSTANDEN IN KILOMETERS PER SPOORWEG.

De Gids. Jaargang 37

F. Izoon en G.C. Daum als voorstanders van Rotterdam deden kennen.

Bij het lezen der meeste brochures en vooral van de keurige memorie van toelichting gevoegd bij het wetsontwerp, voorstellende het geven van een jaarlijksch subsidie van ƒ 600,000 van staatswege aan een stoomvaartlijn Vlissingen - New-York, welk voorstel gedaan werd door de leden der Tweede Kamer Staten-Generaal, s'Jacob, Kalf, de Bruijn Kops, Stieltjes en Tak, krijgt men den indruk alsof de handel van Nederland in kwijnenden toestand verkeerde, maar vooral die op Amerika.

Neemt men nu de handelsstatistieken der laatste jaren, zoo zoude men geneigd zijn tot een andere conclusie te komen.

Van 1866-1869 bedroeg de gemiddelde jaarlijksche algemeene invoer	ƒ 558,810,670	Vermeerdering tegenover het gemiddelde v. 1866/1869.
in 1870 bedroeg dit cijfer	ƒ 654,735,466	17.1 pCt.
in 1871 bedroeg dit cijfer	ƒ 785,480,145	40.5 pCt.
Het aandeel invoer uit de Vereenigde Staten van N.-Amerika was hierin:		
van 1866-1869 gem. per jaar	ƒ 10,027,715	
in 1870	ƒ 15,767,656	57.2 pCt.
in 1871	ƒ 34,340,074	242.4 pCt.
De algemeene uitvoer bedroeg:		
van 1866 -1869 gem. per jaar	ƒ 466,880,911	
in 1870	ƒ 539,366,689	15.5 pCt.
in 1871	ƒ 649,477,523	39.1 pCt.
Het aandeel *rechtstreeks* bestemd voor Noord-Amerika, was hierin:		
van 1866-1869	ƒ 5,362,419	
in 1870	ƒ 5,332,611	-0.5 pCt.
in 1871	ƒ 6,024,177	12.3 pCt.
Voor Bremen bedroeg de algemeene invoer: van. 1866-1869 gem. jaarlijks:		

	322,626,135 marc banco of ƒ 290,588,521	
in 1870	306,579,276 marc banco of ƒ 275,921,348	-5.5 pCt.
in 1871	466,452,431 marc banco of ƒ 419,807,187	44.4 pCt.
in 1872	496,197,211 marc banco of ƒ 446,577,489	53.5 pCt.

Hierin bedroeg het aandeel van Noord-Amerika:

van 1866-1869 gem. jaarlijks:		
	74,001,192 marc banco of ƒ 66,601,072	
in 1870	99,504,443 marc banco of ƒ 89,553,998	19.4 pCt.
in 1871	120,633,047 marc banco of ƒ 108,569,742	63.0 pCt.
in 1872	116,650,567 marc banco of ƒ 104,985,510	57.6 pCt.

Voor Hamburg[1] bedroeg de algemeene invoer:

van 1866-1869 gem. jaarlijks:		
830,543,730 marc banco	= ƒ 747,489,348	
739,373,940 marc banco in 1870	= ƒ 665,346,546	-10.9 pCt.
1,206,487,900 marc banco in 1871	= ƒ 1,085,839,110	45.2 pCt.

Waarin het aandeel van N.-Amerika was:

van 1866-1869 gem. jaarlijks:		
13,395,684 Thalers	= ƒ 23,932,231	
13,414,385 Thalers in 1870	= ƒ 24,145,713	0.8 pCt.
20,378,150 Thalers in 1871	= ƒ 36,680,670	53.2 pCt.

En men schrijve geen al te grooten invloed op deze resultaten aan den oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk toe. Deze heeft zijn *onmiddellijken* invloed ten nadeele der Duitsche havens slechts kunnen doen gevoelen van Augustus 1870 tot Februarij 1871. En dat de naweeën niet al te groot zijn geweest, blijkt uit het groote cijfer in 1871 door Bremen en Hamburg dadelijk weder bereikt, en dat voor Bremen in 1872 456.62 pCt. bedraagt van den invoer in 1847. Doch de Amerikaansche invoer is voor Bremen afgenomen. Deze bedroeg in

1869	39.60 pCt.
1870	49.03 pCt.
1871	41.29 pCt.

1 De tabellarische Uebersichten des Hamburgischen Handels in 1872 zijn nog niet verschenen.

doch in	1873 slechts invoer langs den zeeweg.	36.84 pCt.	van den geheelen

Onze invoer uit Amerika vermeerderde in 1870 27 pCt. tegenover 1869, en in 1871 118 pCt. tegenover 1870. Of deze schoone toename in 1872 behouden is, kan ongelukkigerwijze niet nagegaan worden, omdat van de officieele statistiek over dat jaar nog niets verschenen is.

Wat den zeeafstand van Vlissingen betreft, beschouwd in vergelijking met hare concurrenten Hamburg, Bremen en Antwerpen, zoo geeft een blik op de kaart aan, dat het ten opzichte der Engelsche en Amerikaansche havens gunstig ligt. In ‘Een brug over den Oceaan,’ wordt dit met cijfers aangetoond, waarvan wij alleen willen aanhalen dat, voor richtingen naar het kanaal en verder, Vlissingen dertig uren stoomens vóór heeft bij Hamburg of Bremen. Het ligt 11¾ mijl (de mijl à 7407 meter) dichter bij den mond der Schelde dan Antwerpen, - een verschil van niet veel beteekenis in volle zee, maar van meer invloed daar waar het de vaart geldt op een bezocht en ongemakkelijk vaarwater.

De ligging van Vlissingen - het zij herhaald - is dus voordeelig. Minder gelukkig valt een vergelijking der afstanden te land (per spoorweg) van Vlissingen naar de verschillende centrums uit.

Men ziet uit bijgaande tabel, dat de toestand voor Vlissingen verre van geheel voordeelig is. Wil men zich rekenschap geven van den invloed, dien de grootere spoorwegafstand op de vervoersprijzen heeft, zoo heeft men slechts na te gaan bijv. voor de Amerikaansche artikelen: dat in de meeste Duitsche tarieven: katoen (in geperste balen) vervoerd wordt tegen een tarief van 3,33 cents nederl. court. per ton[1] en per kilometer; tabak tegen 4 cents nederl. court. per ton en per kilometer. In het lokaal verkeer der nederl. staatsspoorwegen vindt men, dat tabak vervoerd wordt tegen 2,58 cent per ton en per kilometer.

Wanneer dus Vlissingen per spoorweg een zeventig kilometer verder verwijderd is van eenige bestemmingsplaats dan een andere haven, zoo zal men - als gemiddelden prijs van vervoer 2½ cent per ton kilometer aannemende - op de andere kosten drukkende op het transport, gld 1,75 *per ton* moeten kunnen uitsparen om tegen die haven te kunnen concurreeren.

Zijn nu de loods,- licht,- ton- en bakengelden, haven- en sluisgelden, alsmede de kosten verbonden aan lossen of laden, magazijn, opslag, laden en lossen op en van den spoorwegwagon zoodanig berekend te Vlissingen, dat een dergelijke besparing, als blijkens de voorgaande beschouwing een vereischte is, waarschijnlijk zal wezen?

1 Per ton van 1000 kilo.

De kosten van het loodswezen worden bepaald door de wet van den 20sten Augustus 1859, no. 93. Wat de licht-, tonen bakengelden aangaat, deze zijn aangegeven in de wet van 1849, staatsblad no. 48.

Een herziening van deze kosten is niet waarschijnlijk zonder dat deze tevens plaats hebbe voor de andere nederl. havens. Zoodra de scheepvaart door het kanaal van den Hoek van Holland een *geheel* voldongen feit zal zijn en ook Amsterdam een nieuwen waterweg zal kunnen aanwijzen, is die herziening noodig. Het is natuurlijk dat het algemeen belang medebrengt, dat deze ongelden voor alle nederlandsche havens tot een minimum teruggebracht worden.

Het haven- en sluistarief te Vlissingen wordt - indien ik mij niet vergis - aan een herziening onderworpen. Eene beoordeeling daarvan moet dus aangenomen worden.

Voor de berekening der verdere kosten, van af gangboord schip tot op den spoorwegwagon, zal Vlissingen zich in zeer bijzondere omstandigheden bevinden, naar mijn bescheiden oordeel, in niet zeer gunstige.

Bij resolutie van de ministers van binnenlandsche zaken en van financiën (van den 2den September 1873, no. 85), zijn voorschriften en een tarief bekend gemaakt voor de exploitatie der kaaien en open terreinen aan de spoorweghavens, alsmede voor de behandeling en opslag der goederen aldaar.

Het onderhoud der havens, kaden en plateaux blijft voorloopig aan den Staat. Evenzoo de aanleg en de exploitatie der hijsch- en weegtoestellen, alsmede der loodsen aan de havens en der sporen, die deze in verbinding brengen met de paar hoofdsporen, loopende langs het havenstation. Dit met de paar bijbehoorende sporen - wordt ter exploitatie overgegeven aan de maatschappij tot exploitatie van staatsspoorwegen. Het terrein aan die maatschappij overgegeven, is echter overal afgescheiden van de havens en vormt als het ware een enclave te midden der door of namens den Staat geëxploiteerde havenwerken. Er is dus volkomen scheiding tusschen *spoorweg*- en *haven*exploitatie, dus vermenigvuldiging van administratie, verantwoordelijkheid en - onmisbaar - van kosten.

Om kort te gaan: Er is geen enkel gegeven aauwezig waardoor men ten opzichte der bijkomende kosten te Vlissingen in betere omstandigheden verkeert dan elders. En toch *kan* en *moet* dit, gelijk boven aangetoond werd.

Naar men verneemt - en de aanwezigheid bij de opening der Vlissingsche havens van den directeur eener engelsche spoorwegonderneming maakt dit gerucht aannemelijk - zoude de aandacht van zeer aanzienlijke Engelsche en Duitsche spoorwegondernemingen op Vlissingen gevestigd zijn.

Doch wat baat dit, zoolang de doorgaans grootere afstanden langs den spoorweg op het vasteland, om de concurrentie mogelijk te maken, *lage* spoorwegvrachten gebiedend noodzakelijk maken, terwijl de maatschappij, die de verbinding tusschen de Engelsche en Duitsche ondernemingen moet vormen, volgens de verklaring van den nederlandschen minister van binnenlandsche zaken[1]. *zonder herziening harer concessie*, niet bij machte schijnt lage tarieven toe te staan.

Hierin zit een der knooppunten der geheele quaestie.

Wat ten slotte het verkrijgen van directe stoomverbindingen aangaat - zoo ligt de ongelukkige afloop der pogingen, gedaan om een allernoodzakelijkst subsidie van rijkswege te verkrijgen voor een maildienst op Amerika, versch in het geheugen. De Tweede Kamer der Staten Generaal vond niet noodig om het werk te voltooien, waarvoor zij toch ongeveer 18 millioen gulden zal hebben toegestaan - die vrij wel nutteloos verspild zullen zijn, wanneer de haven Vlissingen *niet* voldoet aan de verwachtingen, die men omtrent haar toekomst mocht koesteren.

Het komt mij voor, dat een hoofdargument voor het toeslaan van het verlangde subsidie - hetwelk slechts even aangestipt werd in het verslag der rapporteurs (blz. 23 der uitgaaf bij Martinus Nijhoff te 's Gravenhage), namelijk het politiek belang - te weinig op den voorgrond is getreden.

Onberekenbaar is de schade, die gemis aan doorzicht Nederland berokkend heeft door twintig jaren te lang te talmen met het aanleggen van spoorwegen. De groote vlucht, die België, Bremen en Hamburg genomen hebben, zijn daar om ons te bewijzen hoeveel wij door eigen schuld verspeeld hebben.

Eindelijk de handen aan 't werk geslagen zijnde, heeft men binnen betrekkelijk niet al te langen tijd een groot en kostbaar net geschapen - en onze Nederlandsche ingenieurs hebben

1 Zie verslag het verhandelde op de vergadering te Utrecht, 20 en 21 Augustus, der vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid, punt XV.

getoond het eeremetaal, hun mildelijk te Weenen toegewezen, ook eerlijk en flink verdiend te hebben.

Wij hebben dus voor een deel ons weder gewapend tot deelneming in den grooten concurrentiestrijd. Allerbetreurenswaardigst - en helaas echt Hollandsch! - is het nu halverwege te blijven steken. Les Hollandais font de grandes choses mais sans grandeur - zeide een fransch schrijver niet lang geleden. Hij had er bij kunnen voegen: ‘et sans beaucoup d'esprit de suite.’

Het tracé van ons staatspoorwegnet is - beschouwd uit het oogpunt der concurrentie tegen onze actieve naburen - zeer weinig concurrenzfähig. Vlissingen-Venlo is, vergeleken met Antwerpen-Gladbach, minstens twintig kilometer langer dan noodig, en zoude, indien een meer rechtstreeksch tracé gevolgd ware, alsdan nog een twintigtal langer zijn dan wenschelijk; doch hiertegen zoude niets te doen geweest zijn.

Desniettegenstaande is de voortreffelijkheid van Vlissingen als haven zoodanig, dat hare concurrentie niet alleen mogelijk, maar zelfs te duchten zou wezen. Hiervoor was echter staatshulp noodig - men schept geen handelshaven zonder groote opofferingen, - en wilde men Vlissingen aan zijn lot overlaten, zoo had men den spoorweg niet verder dan tot Goes - hoogstens tot aan het Sloe moeten doortrekken; de producten van Walcheren, de 16,000 zielen van Middelburg en de 9,000 van Vlissingen rechtvaardigden geen uitgaaf van achttien millioen.

De rol der kleine staten moet wezen: *nuttig te zijn*. En zeer zeker is het zaak, nu meer dan ooit, een raison d'être te hebben, - niet in zijne roeping te falen.

Dit is naar mijne overtuiging over het hoofd gezien, toen men het subsidie aan de Vlissingsche maildienst op New-York weigerde. Hoe goed de nieuwe waterwegen naar Amsterdam en naar Rotterdam[1] ook misschien zullen slagen, een maildienst mag niet aan een mogelijke interruptie door het ijs van 20 à 30 dagen worden blootgesteld. En daarom: het

1 In de brochure van den Heer A. Platen F. Jzoon, werd op 22 October 1869 gezegd, blz. 13: men vergete alweer niet, dat daarmede wel drie jaar verloopen zullen en in dien tijd het voordeel van Vlissingen boven Rotterdam vervalt, doordien ook wij een beter vaarwater hebben.
Thans 4 jaar later heeft Rotterdam

volgens den waterstaat	27 decimeter diepte bij laag water en 0,44 bij hoog water,
volgens de marine	25 decimeter diepte bij laag water
Vlissingen heeft	47 decimeter diepte bij laag water en zal 67 krijgen.

scheppen van maildiensten uit Vlissingen, het voldoen aan internationale behoeften - de taak voor Nederland weggelegd blijft à l'ordre du jour.

Op negentien Augustus was Antwerpen in feestdos en feestvreugde, zooals de rijke kunstlievende Vlamenstad dat in lang niet geweest was. Een geheel volk was te zamen gestroomd om Leopold den II^{den} te begroeten - om zijne ingenomenheid te betoonen met den intelligenten zoon van den zoo merkwaardigen eersten koning der Belgen. Onder meerdere plechtigheden, legde de koning den eersten steen van de gebouwen, waarin de stad Antwerpen haar machineriën gaat aanleggen, die de nieuwe maritieme werken van Antwerpen van hydraulische werktuigen zullen voorzien, zooals de tegenwoordige tijd ze vereischt. Het is de STAD Antwerpen, die deze uitgaaf van acht millioen franken voor haar handel overheeft. Bij het leggen van dien eersten steen herinnerde de burgemeester van Antwerpen met trots en dankbaarheid het feit, dat op 19 Augustus 1856, bij het leggen van den eersten steen van het bassin aan het Kattendijk door Leopold den I^{sten}, men had kunnen laten zien, dat de handelsbeweging van Antwerpen, in 1829 vertegenwoordigd door een in- en uitloopen van 1028 zeeschepen metende 160,658 ton, in 1855 bedragen had 2003 schepen metende 372,124 ton. En nu mocht hij wijzen op een beweging in 1872 van 4193 schepen metende 1,641,653 tonnen.

De koning was gedurende al de dagen van zijn verblijf in Antwerpen blijkbaar geheel vervuld van het belang voor geheel België om niet op den ingeslagen weg te blijven stilstaan, maar Antwerpen behulpzaam te zijn om nog beter aan zijn roeping te voldoen.

Zondags, beantwoordende den burgemeester, zegt hij: ‘messieurs, votre port réclame, quant à son outillage et quant aux facilités qu'il doit offrir au commerce, d'importantes et indispensables améliorations. J'appelle de tous mes voeux le jour où je pourrai me féliciter avec tous de l'accomplissement de cette oeuvre capitale. Dans ce siecle de progrès presque fébrile, *s'arrêter, c'est déchoir et vous voulez marcher*!’

Den volgenden dag op het banquet, door den handel in de zoo karakteristieke herbouwde beurs gegeven, heet het weder: ‘Anvers a fait sâns doute beaucoup de progrès; mais il lui en reste encore à faire.

Vous connaissez les nécessités de l'époque que nous traversons; elles sont aussi connues de nous et de notre gouvernement. Mais nous parviendrons, je l'espere, à doter votre métropole de ce qui lui manque encore. Il lui faut une ligne de quais assez vaste poùr permetre à tous les navires d'y arriver et pour la mettre à même de rivaliser avec les autres ports concurrents.

Je porte un toast au développement. d'Anvers. *Boire à Anvers, c'est boire à la prospérité et à la richesse de la Belgique*.’

De kamer van koophandel, om het ijzer niet koud te laten worden, heeft zich gehaast in een adres aan den koning hem de belangen van Antwerpen nogmaals aan te bevelen.

Voorloopig zal de rechter Schelde-oever gerectifieerd worden, waardoor de kaden veel aan breedte zullen winnen, en, even als te Rotterdam, de steamers aan die kaden zullen kunnen lossen en laden, zonder in de bassins te behoeven te gaan, hetgeen een groote tijdsbesparing zal wezen. Overigens voert de Belgische staat kolossale werken uit, waardoor de bassins met een nieuw zeer uitgebreid goederenstation verbonden zullen worden en reeds grootendeels zijn. Voegt men hierbij den aanleg van Antwerpen-Gladbach en Antwerpen-Woensdrecht, waarvan in een vergadering der maatschappij Sambre et Meuse (een door de Grand Central Belge geexploiteerde lijn) werd medegedeeld, dat de Grand Central Belge *de concessie verkregen had*, dan ziet men hoe zeer Antwerpen zich wapent en hoe zeer de aandacht van geheel België op de concurentievraag gevestigd blijft.

Dat deze steeds levendig was, zal men zich herinneren, wanneer men denkt aan de beweging die de afdamming der Ooster-Schelde in België veroorzaakte. Groot was de opgewondenheid; zelfs ging zij zoover, dat in een Belgische courant voorgesteld werd ‘d'aller briser cette digue avec l'épée!’ - Gelukkig begreep men bij onze buren, dat bij waterbouwkunde een degen een weinig geschikt werktuig is, en was een glimlach het eenige antwoord. Maar sinds dien tijd heeft zich hoe langer hoe meer geaccentueerd een politiek van concentreeren van alle spoorwegen in handen van den Staat. Is dit eenmaal gelukt,

en volgt de Grand Central Belge den weg van den Grand Luxembourg, dan is Nederland volkomen geïsoleerd van Frankrijk en Elsas Lotharingen, behalve langs de Luik-Limburger lijn,

Dus men slape niet in - de gevaarlijkste concurrent voor Vlissingen is Antwerpen - en de Belgische regeering volgt een consequente spoorweg- en handelspolitiek, steeds gerigt op den bloei van Antwerpen.

Een der merkwaardigste episoden van deze politiek heeft zich voorgedaan, toen de Grand Luxemburg in handen van den franschen Oosterspoorweg zoude overgaan. Deze zoude alsdan langs de Luik-Limburger lijn en de Staatsspoorwegen doorgaande treinen tusschen Basel, Amsterdam en Rotterdam georganiseerd hebben. Met een vrij kunstmatige opzweeping van het nationaal gevoel wist de Belgische regeering een wet door te drijven, waarbij het afstaan van spoorweglijnen ter exploitatie aan andere maatschappijen, zonder voorafgaande goedkeuring der Belgische regeering, verboden werd. Zouden de politieke redenen echter wel de hoofdzaak in deze question brulante geweest zijn, of zoude misschien het slaan op den grooten trom van 't nationaal eergevoel niet - zooals helaas! zoo dikwerf - slechts gediend hebben om de attentie van den waren toeleg af te leiden? Waarheid is, dat door het fusioneeren van spoorwegmaatschappijen onmogelijk te maken, men de particuliere spoorwegen letterlijk dwingt zich in de armen van den Staat tewerpen.

De slotsom van deze beschouwingen is: Vlissingen *kan* tot een schoone toekomst gebracht worden.

Hij, die wel eenige aandacht wilde wijden aan wat voorafging, zal bevroeden welke gelukkige samenloop van omstandigheden hiertoe noodig zal wezen - hij zal kunnen besluiten tot wat geschieden moet.

Niet alleen moet er veel gedaan, maar ook - wat dikwerf zooveel moeijelijker valt - op veel teruggekomen worden.

Weet men zich hiertoe niet - of niet snel genoeg te beraden - dan zal men aan de concurrentie van Antwerpen het hoofd niet kunnen bieden. Maar dan vrees ik ook dat het einde van al de schoone verwachtingen, en het resultaat van al de schoone woorden, gesproken en geschreven over Vlissingen, gelijk zal wezen aan dat van het vuurwerk, afgestoken ter eere van het openen der nieuwe havens: ‘Drie groote

pauwstaarten en vijfentwintig groote moordslagen met dubbele kanonadeslagen, makende een oorverdoovend gedruisch' en zich oplossende en zich verliezende in: veel rook!

Het wapen van Zeeland is een leeuw ter halve lijve in het water. Men weet nooit of hij halverwege gered of reeds halverwege verdronken is. Men heeft achttien millioen besteed om den leeuw op het droge te helpen. Blijft men echter nu staan, zoo gaan zij met den leeuw: te water!

W.V.

Bibliographisch album.

Mevr. E. van Calcar. De dubbele roeping der vrouw. Arnhem, D.A. Thieme, 1873.

Toen wij onlangs allen gezellig bij elkaar zaten, werd een boekje bij ons ter huiskamer ingeleid met den titel: *De dubbele roeping der vrouw*. ‘Nu al eene dubbele roeping!’ riepen wij schier gelijktijdig en in de hoogste verbazing uit. Daar al sinds jaren deze sociale kwestie mij zeer na aan het harte ligt, zoo is het mij bepaald onmogelijk om een werk, dat daarover handelt, te laten voorbijgaan zonder het in te zien. Ditmaal zou mijne belangstelling mij niet berouwen. Bij het doorbladeren vond ik zóóveel opmerkenswaardigs in dit geschrift, dat ik al dapper aan het opensnijden was, alvorens ik het mij eigenlijk bewust werd.

‘De dubbele roeping der vrouw’ is eene brochure, welke haar oorsprong dankt aan de Vereeniging ter bevordering van Fabrieken Handwerksnijverheid in Nederland, want door haar werd de volgende prijsvraag uitgeschreven: ‘*Door welk onderwijs en langs welken weg kan de aanstaande vrouwelijke bevolking in staat gesteld worden om, - buiten den stand der dienstboden - vóór het huwelijk in eigen onderhoud te voorzien, en in gehuwden staat zegen en welvaart in den huiselijken kring te helpen ontwikkelen*.’ Het antwoord, ingezonden onder de zinspreuk: ‘Pestalozzi heeft ons een paedagogisch fondament aangewezen, waarop zoowel het paleis van een vorst als de hut eens daglooners kan gebouwd worden’ - woorden van madame de Stael - werd het goud waardig gekeurd. Toen bleek, dat de auteur niemand anders was, dan de reeds in vele opzichten gunstig bekende mevrouw Elise van Calcar.

Het antwoord op de prijsvraag is in zes hoofdstukken verdeeld. In het eerste, als inleiding, geeft de schrijfster rekenschap van haar plan. Zij stelt zich de zaak aldus voor: de Vereeniging heeft terdege in de maatschappij rondgekeken, en is daarbij telkens gestuit

op: ‘ledigheid, ongeschiktheid, ijdelheid, onkunde en zedeloosheid bij de werkelooze ongehuwden, en op: luiheid, slordigheid, pronkzucht en gemis aan overleg in het gezin.’ Die treurige ervaring bracht haar tot de bovengestelde prijsvraag, in de vaste overtuiging, ‘dat dit doel te bereiken is, ja, *bereikt worden moet*, omdat de behoefte des tijds er toe dringt en er rijp voor schijnt te zijn.’ Alzoo leest mevr. v.C. tusschen de regels: Da Vereeniging erkent ten volle het recht der vrouw, om alle krachten, haar als mensch gegeven, even veelzijdig te ontplooien als de man, en zich een onafhankelijke en achtingswaardige positie te verwerven door eigen arbeid en kracht - maar zij ontveinst zich niet, dat daarin ook een gevaar schuilt - en dat ernstig zich de vraag aan ons opdringt: ‘Zal die onafhankelijke, zich zelve genoegzame vrouw ook geschikt zijn om zegen en welvaart in den huiselijken kring te helpen ontwikkelen?’ Wijl mevr. v.C. zich overtuigd houdt, dat het ‘de bedoeling der Vereeniging niet geweest is, om de gansche vrouwenkwestie in bijzonderheden omstandig behandeld te zien,’ zoo heeft zij zich bepaald tot ‘eene beknopte samenvatting en eene klare voorstelling van het opvoedkundig systeem, dat zich ter oplossing van dit sociale vraagstuk als het doeltreffendste aanbeveelt.’ Zij voelt zich echter gedrongen, voordat zij daartoe kan overgaan, ‘een vluchtigen blik te werpen op de vrouw, met betrekking tot hare krachten en toestand in de maatschappij, ten einde te ontdekken, welke beletselen haar tot hiertoe in den weg stonden, om zich meer zelfstandig tot een werkdadig leven te vormen.’

Aan die voorafgaande beschouwing wijdt mevrouw van Calcar drie hoofdstukken. Het eerste dezer drie handelt over de kwestie of dit tweeledig doel voor de vrouw bereikbaar is; kan zij ongehuwd ‘in de maatschappij werkzaam zijn, zonder door dien arbeid *ongeschikt* gemaakt te worden om *in het huisgezin gelukkig te zijn en gelukkig te maken*? Zullen de vrouwen, door naar het eerste wit te streven, het tweede niet uit het oog verliezen? Of door hun pogen op het tweede te richten, het eerste niet missen? Is de natuur der vrouw rijk en krachtig genoeg om beide doeleinden te kunnen omvatten? Is het niet een dubbelen last op den teederen schouder leggen, als wij de vrouw voor het maatschappelijk beroep en voor de huiselijke taak tevens willen bekwamen?’

Een ieder vermoedt natuurlijk, dat mevr. v.C. die dubbele plichts-

vervulling niet onvereenigbaar acht; dat zij haar niet *te zwaar* rekent, hoe zwaar ook reeds ieder op zich zelf zijn moge. Voor het moei tevolle van die dubbele taak heeft de schrijfster zulk een geopend oog, dat zij uitroept: Ik geloof zelfs, dat wanneer vrouwen eens een opvoedingsplan voor den man ontwierpen, waarbij verlangd werd, dat hij voortaan niet enkel voor zijn maatschappelijken stand, maar ook voor zijne huiselijke verplichtingen èn als man, èn als vader zou gevormd worden - ik vrees, dat menig man zou uitroepen: 'dat is *te veel* van een menschenkind gevergd! Onze echtgenooten en kinderen moeten het met ons maar voor lief nemen; als wij in ons openbaar leven slechts onze plaats met eere weten te bekleeden, komt de rest er minder op aan.' Ook *ik* gevoel het veelomvattende van die dubbele levenstaak, en ben het dus in dit opzicht geheel met mevr. v.C. eens, maar in een ander verschil ik met haar. Het mag waar zijn, dat vele mannen over een *te grooten* eisch zouden klagen, indien hun in een afgewerkt plan een dubbelen levensplicht op de schouders werd gelegd, inde werkelijkheid heeft de maatschappij het hun al eeuw in eeuw uit gedaan. Welke man acht dat zijne vrienden hunnen plicht doen, zoo zij louter broodwinners zijn? en de eischen, welke hij den vrienden stelt, zullen dezelfde zijn als welke de vrienden stellen aan hem. Het noodzakelijke en rechtmatige van den eisch eener dubbele plichtsvervulling wordt dan ook door de mannen zóó levendig gevoeld, dat men diegenen hunner, welke als echtgenoot en vader te kort schieten, zich zelf voortdurend hooren verontschuldigen.

De vrouwen een dubbelen eisch te stellen, is veel van haar gevergd, 'maar wie zal bepalen tot welke hoogte de ontwikkeling der vrouw zal kunnen stijgen, als de zon der ware vrijheid over haar, door vooroordeel en onderdrukking alle eeuwen door verduisterd pad, zal zijn opgegaan, en zij, onbelemmerd in haar streven en onverkort in hare rechten, al de volheid der krachten mag ontvouwen, waarmede de natuur haar zoo mild bedeelde? Zij is nog nimmer volkomen zich zelve geweest; zij heeft nog nooit de onbetwiste gelegenheid gehad om te beproeven wat zij kan of niet kan. Over het geheel genomen - want van de uitzondering is hier geen spraak - is hare opvoeding *nimmer geëvenredigd geweest aan hare gave of aan hare roeping. Hare opleiding was steeds onvolledig, eenzijdig en bekrompen*, als uitvloeisel van eene verkeerde

opvatting van haar wezen en van hare bestemming.' Van waar dat? 'Het dom vooroordeel en de willekeur van de sterkeren kenden haar geen recht van zelfstandig bestaan toe. Zij was alleen geschapen voor den man; aan hem ontleende zij al haar licht en het doel van haar aanzijn.' Dit had ten gevolge, 'dat de vrouw tot op den dag van heden eene onbekende grootheid was. Haar leven is nog altijd eene zekere X gebleven. Hare natuur is de geheimzinnige gesluierde, de wondervolle sphynx, en boven haar voorhoofd staat: "*mysterie*". Men drong haar een zeker conventioneel karakter, een opzettelijk voor haar gemaakt ideaal op. Zij moest uiterst teergevoelig en zacht zijn - onnoozel zelfs - gemoedelijk en onderdanig. De hoogste trap van hare vorming mocht haar opvoeren tot stille deugd en godsdienstigheid binnen de enge grens van het huiselijke leven; maar wetenschap, kunst en industrie lagen even ver buiten haar gezichtskring als het staatsburgerlijke leven.'

In de hier aangehaalde bespiegelingen valt, mijns inziens, de geachte schrijfster in de fout, dat zij om het heden het verleden uit het oog verliest. Wanneer zij zegt te zullen onderzoeken, 'welke beletselen haar - nl. de vrouw - tot hiertoe in den weg stonden om zich meer zelfstandig tot een werkdadig leven te vormen' zou zij de waarheid nader gekomen zijn, indien zij gesproken had van de: beletselen, welke haar *thans*, of *sedert betrekkelijk korten tijd* in den weg stonden. Alzoo bevalt mij ook de uitspraak niet: 'zij is nog nimmer volkomen zich zelve geweest; zij heeft nog nooit de onbetwiste gelegenheid gehad om te beproeven, wat zij kan of niet kan'. Evenmin: 'Men drong haar een conventioneel karakter op en wetenschap, kunst en industrie lagen even ver buiten haar gezichtskring, als het staatsburgerlijke leven'. Deze opvatting is *niet juist*. Om mijn recht tot zulk een streng vonnis te staven, wil ik met een enkel woord herinneren aan hetgeen in vele werken van beroemde auteurs onweersprekelijk bewezen is. Noch in de oudheid, noch in de middeleeuwen stond, bij de beschaafde volken althans, de vrouw zoo weinig in aanzien als wij uit de woorden van mevr. v.C. zouden moeten opmaken. Zelfs niet bij zoogenaamde barbaarsche volken. Zoo b.v. verhaalt Xenophon ons in zijne Anabasis, lib I, cap. III, dat Suennesis, koning van Kilikië, zijne gemalin Epuaxa tot Kuros zond om dezen ten zijnen gunste te stemmen. Zou Suennesis zulks gedaan hebben, wanneer in zijn rijk *de vrouw veracht was*,

of hij had kunnen vermoeden, dat Kuros en de zijnen *als schepsels van lager rang op haar nederzagen*? De verdere loop van het verhaal bewijst ons genoegzaam dat aan Kuros de handeling van Suennesis geenszins misviel. Wat vinden wij van de Germaansche vrouw vermeld? In tal van werken kan men lezen, dat zij hoogelijk geëerd werd. Om der beknoptheid wille zal ik mij tot eene aanhaling bepalen. Johannes Scherr bericht ons onder veel meer in zijne: *Geschichte der Deutschen Frauenwelt* de volgende bijzonderheid: 'Aus der taciteischen Schilderung der Eheverhältnisse erhellt deutlich, dass die Germanische Frau nicht die Sklavin, sondern die Genossin des Mannes war, und allbekannt ist die berühmte Stelle der Germania: "Die Deutschen glauben, dass dem Weib etwas Heiliges und Prophetisches innewohne; darum achten sie des Rathes der Frauen und horchen ihren Aussprüchen."' - Om de waardeering van de vrouw in de middeleeuwen te bewijzen, vestig ik in de eerste plaats de aandacht op den *vrouwendienst*. Tot welke overdrijving en ziekelijkheid deze ook weldra verviel, de grondslag toch was zuivere waardeering en hoogachting van de vrouw. In de tweede plaats wensch ik te herinneren aan het feit, dat in de 11de en 12de eeuw eene vrouw als de wijd en zijd beroemde Héloise geenszins eene uitzondering was. Schier alle nonnen en abdissen hadden zich wetenschappelijk gevormd en genoten als geleerden de hoogste eer. - Voor den nieuweren tijd verwijs ik naar de dagen der Renaissance. In de 16de eeuw was de Europeesche vrouw *niet veracht*. In Engeland regeerde koningin Elizabeth, die eene gelijke macht en aanzien bezat als haar vader. In Frankrijk leefde Anna van Bretagne, gemalin van Lodewijk XII; zij was de ziel van het hof. Louise van Savoye, moeder van Frans I, staat bekend als eene zeer begaafde vrouw; toen de koning in den slag bij Pavia door Karel V overwonnen en gevankelijk naar Madrid gevoerd was, nam zij de teugels van het bewind in handen en kweet zich goed van hare taak. Niemand betoonde zich echter zoo groot als Margaretha van Valois, zuster van Frans I; zij stelde alle verdienstelijke vrouwen in het duister. Van haar vinden wij vermeld, dat zij niet slechts vele nieuwe talen kende, maar ook het Latijn, Grieksch en zelfs Hebreeuwsch machtig was; behalve de schoone kunsten en wetenschappen beoefende zij ook geschiedenis, philosophie, astronomie en theologie. Deze veelzijdige kennis, samengaande met

het beminnenswaardigste karakter, doet Karl Strack (zie Frauenspiegel: Renata van Este und deren Leiden) van haar uitroepen: ‘mit einem Worte: Sie war eine ungewöhnliche Erscheinung’. Een eougewone verschijning, met het oog op Frankrijk misschien in zeker opzicht, doch met het oog op Italië in geen geval. In Italië had niet te vergeefs een Dante en een Petrarca geleefd; hun invloed -duurde voort lang na hun dood. In iedere vrouw werd de Beatrice van Dante geëerd. De waardeering was een spoorslag tot ontwikkeling, en zoo treffen wij in de 16de eeuw aldaar een legio van rijk begaafde vrouwen aan. Mevrouw Dora d'Istria (vorstin Ghika) zegt in haar: *Des femmes par une femme*, dat zij voor dit tijdperk haast niet weet, hoe zich met de Fransche taal te redden, daar *auctrice, dottoressa, poetessa, rimatrice, pittrice, scultrice*, enz., alle woordvormen zijn, die het Fransch niet kent. Napels kon zich beroemen op de dichteressen: Vittoria Colonna, Tullia d'Aragona en Isabella di Morra; Florence op: Glarice de' Medici-Strozzi; Rome op: Ersilia Cortese; Milaan op: Camilla Scarampa, en zoo iedere stad op helder fonkelende sterren. In elke kunst, in elke wetenschap had Italië in die dagen vrouwen, welke ze met buitengewoon schoon gevolg beoefenden. Onder de meest beroemden behoort: *Olympia Morata*. Zij, geboren te Ferrara, in 1526, vervaardigde reeds op haar veertiende jaar eene grondige verdediging van Cicero, toen deze door een zeker geleerde was aangevallen. In het Grieksch en vele andere talen bewoog zij zich even gemakkelijk als in hare moedertaal. Dat in die dagen het talent werd gevierd om het talent, zonder aanzien des persoons of der sekse, kan uit het volgende blijken: Olympia Morata werd aan eene Duitsche universiteit tot hoogleeraar beroepen; Dota d'Accorso doceerde in de rechten aan de universiteit te Bologne; Laura Cereta-Serina aan die te Brescia; Novella d'Andrea en Helena Cornaro Piscopia vervulden hoogleeraarsstoelen te Padua. De eene gaf college in de philosophie, de andere in het kanonieke recht. Marta Marchina, een meisje dat zeep op straat rondventte, wist zich des avonds en des nachts zoovele kundigheden te verwerven, dat haar aan de universiteit te Rome een katheder werd aangeboden. Bescheidenheid deed haar het aanbod van de hand slaan. In de 15de eeuw maakte Isotta Nogarola van Verona zich als improvisatrice beroemd, en Lucia Bergalli als rimatrice (de Hollandsche woorden?); Madonna Properzia

dei Rossi muntte zoozeer in de beeldhouwkunst uit, dat de grootste meesters in dat vak jaloersch van haar waren. Als tweede voorbeeld, hoe in die dagen rang en stand geheel achterstonden bij aanleg en talent, verwijs ik naar de school door Vittorino da Feltre gesticht. Door Giovan Francesco Gonzaga, vorst van Mantua, tot leeraar zijner kinderen, zoowel jongens als meisjes, verkozen, verwierf hij zich door zijn degelijk onderwijs grooten naam. Toen nu tal van aanzienlijken hunne kinderen aan hem wenschten toe te vertrouwen, opende hij met vergunning van zijn vorstelijken heer eene school, die hij weldra ook toegankelijk stelde voor kinderen van geheel onvermogende ouders. De vorstendochter vertoefde alzoo onder hetzelfde dak, dat het talentvolle arbeiderskind herbergde. De Feltre's inrichting is de eerste geweest, waar wetenschappelijk onderricht gepaard ging met gymnastische oefeningen. Ik zou nog een geruimen tijd op deze wijze kunnen voortgaan, doch ik zal er mij van onthouden, vast overtuigd, dat voor een ieder, die ook maar eenigermate studie gemaakt heeft van de *geschiedenis der beschaving*, zoowel de genoemde als de nog te noemen voorbeelden allen feiten zijn over en over bekend, terwijl ik niet twijfel of voor al diegenen, welke tot op heden zich niets aan dat gedeelte der geschiedenis lieten gelegen liggen, meer dan genoeg gezegd is, om ze te doen inzien, dat de tijd aan de vrouwen niet altijd zoo ongunstig geweest is, als juist de eerste helft onzer verlichte 19de eeuw. Meermalen is het de vrouw vergund geweest haar zelve te zijn, en steeds bracht zij het er met eere af. Maar nu moeten wij ook niet vergeten, dat in de meest verlichte eeuwen geen inrichting van onderwijs voor de vrouwen gesloten was. Is de vrouw door de natuur niet misdeeld, zij werd echter door haar niet zoo sterk bevoorrecht, dat *zij* zonder studie en degelijke voorbereiding zou vermogen, waartoe *de man* eerst na inspannenden arbeid bekwaam wordt. Dit begrepen de Italianen der 15de en 16de eeuw, en vandaar dat van de opvoeding der vrouw in die dagen door Jacob Burckhardt in zijne: *Cultur der Renaissance in Italien*, het volgende gezegd is: ‘Vor allem ist die Bildung des Weibes in der höchsten Ständen wesentlich dieselbe wie beim Manne. Es erregt den Italienern der Renaissance nicht das geringste Bedenken der literarischen und selbst der philologischen Unterricht auf Töchter und Söhne gleichmässig wirken zu-

lassen; da man ja in dieser neuantiken Cultur den höchsten Besitz des Lebens erblickte, so gönnte man sie gerne auch den Mädchen.' Waaraan hebben wij het toe te schrijven, dat de tijden zoozeer ten nadeele van de vrouw veranderd zijn? De oorzaak ligt bij de Katholieken in het huldigen der Spaansche richting, en bij de Protestanten in den opgang, dien het Calvinisme maakte. Reeds vroeger is door mij aangetoond (Ned. Spect., n°. 17, 1871, Anna Maria van Schurman), dat deze kerkleer zoowel der kunst als der maatschappij en samenleving niets dan nadeel en teruggang gebracht heeft. In stede dus, dat wij voor de sociale positie der vrouw naar *vooruitgang* haken, kunnen wij gerust *achteruitgang* wenschen; *achteruitgang* tot over de zegeviering van het Calvinisme heen.

Mevrouw van C. houde het mij ten goede, dat ik het mijn plicht geacht heb aan te wijzen, welke slechte, historica zij is. Reeds meermalen gaf zij er bedroevende bewijzen van. Zoo heeft zij eens - zie het eerste nummer van den eersten jaargang onzer Roeping - het volgende der Nederlandsche vrouwen op de mouw zoeken te spelden: 'In de vroegste herdertijden kostte bij de Grieken - nota-bene herdertijden bij de Grieken! - eene herderin een schaapskop. In tijden van schaarste klom de prijs tot een ramskop, maar als de waarde tot een ossenkop steeg, dan had men met eene schoone van den eersten rang te doen'. Waar de schrijfster dezen onzin uit geput heeft, is mij onbekend, maar dat het onzin is, staat vast. Was het lot en de maatschappelijke toestand der vrouw in alle eeuwen, wat mevr. v.C. in overeenstemming met de groote menigte waant, zoowel de geschiedenis der Staten als die der samenleving zou eene geheel andere zijn. Sedert betrekkelijk korten tijd oefent de vrouw overwegenden invloed uit, onbewust en onwillens, of althans met de overtuiging, dat zij iets onrechtmatigs doet. Het begint wederom anders te worden. Zelfs in de matig ontwikkelde ontwaakt thans het gevoel, dat zij voor iets anders bestemd is dan om òf zich dood te vervelen, òf zich dood te werken, òf de speelpop haars man te zijn. Menig echtgenoot toch zou zijne vrouw wel niet veel anders willen behandelen dan het kind zijn hansworst: dans eens popje, dans eens! Zij gevoelt, dat eene hoogere levensroeping haar toebedeeld is, doch tevens houdt zij er zich stellig van overtuigd, '*dat haar tot de rechte vervulling van hare taak vrij wat ontbreekt - zij ontwaart, dat er aan den ei*

harer vermogens niet is voldaan, dat er veel in haar sluimeren blijft en moet verstikken, wat tot bloei en ontwikkeling wilde komen'. Zij erkent het juiste van de terechtwijzing, dat zij onverstandig is in hare barmhartigheid en mildheid, zoodat hare aalmoezen meer kwaad dan goed doen; zij durft niet weerspreken, dat hare teederheid het ongeluk van haar vertroeteld kind zal worden.

Wijl nu niettegenstaande de hoogst ongunstige omstandigheden, waarin de vrouw sedert een paar eeuwen verkeerd heeft, geschiedenis en leven er toch nog zoovelen weet aan te wijzen, die zich vertoond hebben als lichtgevende sterren, durft mevrouw van C. 'de hoop voeden, dat de vrouwelijke aanleg toereikend zal blijken om, het dúbbele doel voor oogen, door eene harmonische ontwikkeling van al haar krachten aan beide levenseischen te kunnen beantwoorden, *mits er van den aanvang harer baan af niet willekeurig een deel van haar wezen veronachtzaamd en onderdrukt wordt*. De eenzijdig huiselijke en gemoedelijke opvoeding is onvolledig bevonden voor den eisch des vrouwelijken levens in onzen tijd. *Onvoldoende voor de gehuwde vrouw*, omdat zij intellectueel te zeer ten achter blijft bij hare wederhelft en hare moreele moederplichten niet behoorlijk kan volbrengen; *onvoldoende voor de ongehuwde vrouw*, omdat zij haar hulpeloos laat en ongeschikt om in eigen onderhoud te voorzien en als zelfstandige burgeres op te treden'.

Hoe helder, levendig en in welk een waar licht mevr. v.C. zich de kwestie voor oogen stelde, toen zij hare prijsvraagbeant woording schreef, blijkt o.a. hieruit, dat zij telkens op de keerzijde der medalje wijst. Zoo ook te dezer plaatse. Bijna onmiddelijk na het boven aangehaalde vinden wij de woorden: 'Wij aanschouwen een allergewichtigst en, ontveinzen wij het niet, een gevaarlijk oogenblik in de geschiedenis der menschelijke beschaving, en een ieder, die het wel meent met het aankomend vrouwelijk geslacht, zal den ernst van het tijdsgewricht bevroeden, want wij dreigen nu bepaald van het eene uiterste naar het andere over te slaan en wellicht vervallen wij voor eenigen tijd in een ietwat overdreven jagen naar kennen en weten. Het is de reactie van de onderdrukking van den vrouwelijken geest. Nu eenmaal de wijn aan het gisten is, zal menig kruikje springen of met geweldig opbruisen ledig schuimen'.

Zun het anders kunnen? Is het tegenovergestelde mogelijk, ja

denkbaar? Gaat het niet zoo met alles wat nieuw is? Of zou iemand mij iets kunnen noemen, waar de overdrijving, vooral in den beginne, niet binnen drong? Wie zal de zaak zelf durven afkeuren om dit betreurenswaardig, doch op onze menschenwereld noodzakelijk gevolg? Voorzeker niemand met gezonde hersenen, zoolang hij niet bewijzen kan, dat het *jammervolle* gevolg het *eenige* gevolg is. De vrouw zal heel wat misbruik van hare opnieuw verkregene rechten en vrijheden kunnen maken, eer de man op dien grond bevoegd zal zijn haar beide onwaardig te keuren. Doch bestaat er werkelijk zulk eene groote kans, dat de vrouw hare vrijheid niet zal kunnen dragen? Op grond van het verleden durf ik vertrouwen, dat het getal der buitensporigen geringer zou wezen, dan waarmede zelfs hij, die het meeste welwillendheid betoont ten opzichte van dit sociale vraagstuk, zich durft vleien.

In het tweede en derde hoofdstuk der voorafgaande beschouwing behandelt mevr. v.C. ‘wat tot hiertoe de ontwikkeling der vrouw tot eene zelfstandige werkzaamheid ter verkrijging van een onafhankelijk bestaan in den weg heeft gestaan’. De beletselen zijn tweeërlei. De eerste soort ‘*ligt buiten de vrouw*, in de maatschappelijke gesteldheid, die haar omgaf en die zij niet vermocht te beheerschen; de tweede schuilt *in haar eigen leven en zijn*’.

De eerste soort vinden wij gesplitst in:

a. de publieke opinie,
b. beperking van het arbeidsveld der vrouw,
c. ontoegankelijkheid van degelijk en volledig onderwijs,
d. slechte belooning van vrouwelijken arbeid.

De tweede:

a. in den lichamelijken,
b. in den zedelijken,
c. in den verstandelijken toestand der vrouw.

De publieke opinie is een eeuwenoud, doch ook nu nog bijna onoverwinnelijk bolwerk. De vrouw werd en wordt geacht ‘een wezen van minder rang te zijn en *geen volkomen mensch*’. Vandaar, zegt de schrijfster, ‘het vooroordeel, dat haar leven geen eigen waarde of beteekenis heeft, maar alleen zin en “raison d'être” ontleent aan den man - dat het dus een ware ramp is ongehuwd

te blijven en alzoo het eenige doel des levens te missen - daar de vrouw op zich zelve een onding is, tot niets in staat dan om eene huishouding waar te nemen'. Al ben ik het volkomen met mevr. v.C. eens, dat het eene dwaasheid is om te beweren, dat de vrouw maar ééne soort van bestemming heeft, te meer, daar er in onze beschaafde maatschappij niet eens mannen genoeg zijn om in dat geval de vrouwen tot hare bestemming te brengen, zoo had ik het toch niet overdreven geacht, indien er in deze prijsvraag wat meer nadruk op gelegd was, dat het huwelijk niettemin de hoogste bestemming is. 't Zou kunnen zijn, dat de schrijfster zulks met opzet vermeden heeft en wel dewijl zij zelf gehuwd is en dus een dergelijk betoog van haren kant licht een minder aangenamen indruk kon maken en den schijn geven van niet geheel onbevooroordeeld te zijn. Daar nu evenwel mijne maatschappelijke positie eene andere is, zoo kan ik er vrijelijk nadruk op leggen, en als mijne meening verklaren, dat de huwelijksstaat voor de vrouw de hoogste staat is. De natuurlijke leidsvrouw te zijn van het kind, dat vader zegt tegen hem, dien wij liefhebben en hoogachten, dien wij opwekken tot volharding in den levensstrijd en die ons steunt in verdriet en tegenspoed, zeg! o zeg! is er iets schooners voor ons vrouwen bereikbaar? Maar geldt dat alleen voor de vrouw? Ik vermoed het tegendeel, en de getuigenis van verscheidene *mannen* versterken mij in dien twijfel. Zij, personen van talent en naam, zeggen hetzelfde omtrent den ideaalstaat der mannen, als de publieke opinie omtrent dien der vrouwen. Het sterkst van alles vond ik dit in de aesthetische geschriften uitgedrukt. Nog nooit heb ik een dergelijk werk ter hand genomen, of ik trof er de stelling in, dat eerst in de verbinding en samensmelting van man en vrouw de ware menschelijke eenheid tot stand komt. Zoo getuigt Friedr. Schiller, zoo C. Lemcke, zoo J. van Vloten, zoo vele anderen.

Die publieke opinie heeft zich niet bepaald tot het bovengenoemde vooroordeel. Een tweede harer dwaze uitspraken is: *de verachting van den arbeid*. Dat de schrijfster hier sterk tegen te velde trekt, spreekt van zelf. Thans wordt als niet veel meer dan eene *schande* geacht, wat als de hoogste eer moest aangeschreven staan. Wie heeft niet menigmaal de dwaasheid hooren zeggen, zoo niet zelf gezegd: 'Wij kunnen haar niet meer zien, want zij heeft eene betrekking gezocht.'

De beperking van het arbeidsveld der vrouw stelt mevr. v.C. geheel op rekening van den man. '*Hij* beperkte haar zoodanig, dat schier elke deur haar gesloten was, om tot zelfstandig onderhoud te geraken.' Aan wetenschap mocht zij niets doen en de fraaie kunsten beoefenen voor liefhebberij, niet voor beroep, d.w.z. zóó, dat het voor een kunstkenner niet de minste waarde bezit. In dit opzicht heeft de nieuwste tijd al verbetering gebracht.

Onvolledig onderwijs zou het noodzakelijke gevolg dezer vooroordeelen geweest zijn, al was daar nog niet de meening bijgekomen, dat 'al het lieftallige, aanminnige der vrouw - die bekoorlijke naïveteit, dat koddige bijgeloof, die vermakelijke onkunde - door kennis zou te loor gaan.' En wat nog als de zwaarste bedenking in het midden werd gebracht was: zou grondige kennis onderworpenheid niet doen verkeeren in verzet?

Dat eene vrouw alleen, *wijl* zij vrouw is, voor haren arbeid minder moet betaald worden dan de man, ook al levert zij even deugdelijk werk, behoort tot de 'verouderde misbruiken, die zeer ontmoedigend werken op de vrouw en haar streven - een onrecht, dat zich niet staande houden kan en door alle philanthropen bestreden moet worden - want het is een bron van groote demoralisatie der vrouw. Werken en niet genoeg verdienen, werken en altijd arm blijven - toch niet vooruitkomen - ja achteruit raken..... Hoe menigeen heeft er den moed bij verloren, en met den moed ook de eer en de deugd laten varen.'

De lichamelijke toestand van de vrouw zou haar een beletsel zijn voor de vervulling van hare dubbele levensroeping. Mevr. v.C. vindt hare zusteren al buitengewoon zwak. Zóó erg is mij dat nooit in het oog gevallen. Wel hoor ik aan alle kanten van zwakte en bloedarmoede spreken, doch heb tevens waargenomen, dat dezulken veelal in het bezit zijn van een ijzeren wil. Zij *zullen* en *willen* mededoen, waar zij vermaak in scheppen, en volbrengen nu ook, percentsgewijs gerekend, stellig sjouwersmanswerk. Indien zij dus maar hun wil van het *aangename* richten op het *nuttige*, dan zullen zij nog heel wat in zwakte kunnen toenemen, voordat beroep of huisgezin er onder lijdt. Al zou men nu ook kunnen bewijzen, dat ik te licht denk over de teederheid van het vrouwelijk gestel, dan nog zou het er weinig op aankomen, want daarin ben ik het volkomen met de schrijfster eens, en zeker velen met ons, dat al *is*

de physieke toestand der vrouw zoodanig, deze daarom nog niet aldus *behoeft te blijven*. ‘Geeft haar een doelmatiger lichamelijke opvoeding en draag zorg voor betere woningen, scholen, werkplaatsen, in één woord: alle lokalen waar vrouwen plegen te verwijlen’, en zie eens hoe zwakte veranderen zal in kracht. De grootste jammer wordt voortgebracht door het systeem van stilzitten. *Dit* past niet voor een meisje, en *dat* past niet, zoodat voor haar met de zeven of acht jaar reeds langzamerhand alles begint ongepast te worden wat haar juist gezond en flink gebouwd kan maken.

En dan nog welke verwarring heerscht er nog niet maar al te dikwijls in het brein van ouders en opvoeders - dit nadeel treft zoowel jongens als meisjes - tusschen frissche lucht en tocht, tusschen een verpeste atmospheer en een goed verwarmd vertrek! In den regel ziet men, dat kinderen van ouders - vooral gelden in dit geval de moeders - die niet tegen de koude kunnen, er althans niet van houden, schier te gronde gericht worden door verbroeiing, terwijl in het omgekeerde geval menig telg tien dooden zou sterven door een kwalijk toegepast verhardingssysteem, zoo het den mensch mogelijk was meer dan eenmaal den laatsten adem uit te blazen. In verkeerd elementair onderricht zoekt de schrijfster een derde reden voor den slechten physieken toestand van de vrouw.

Om verbetering te brengen in den moreelen toestand moet de vrouw leeren *willen* en begrip krijgen van de waarde die de arbeid bezit. 't Mag waar zijn, dat ‘geen rijk aristokraat met meer verachting op de bedelares kan neerzien dan de vlijtige dagloonersfamilie,’ waarlijk geëerd, dunkt mij, kan de arbeid eerst dan worden, wanneer allen er aan deel nemen, rijk en arm; wanneer het voor ons vrouwen zal geworden zijn als het thans voor de mannen is. Indien men hoort, dat deze of gene man van zijne rente leeft, zoo neemt men dat bericht voor kennisgeving aan, doch in geen mensch met geestesbeschaving komt het op den bedoelden persoon er een grein hooger om te stellen. Hoever wij vrouwen nog wel van zulk eene gulden eeuw af zijn? Wie zal het bepalen en toch: welke zegen zou het verspreiden! Indien men zich zulk eene wereld eens goed voor oogen stelt, dan bevindt men, dat er een hemel door op aarde zou dalen. Nijpende armoede zou zelden of nooit meer voorkomen, terwijl het huisgezin

als bestraald zou worden door een goddelijken glans. De toestand van het echtelijke leven in onze hedendaagsche maatschappij is reeds velen een steen des aanstoots geweest. Direkt en indirekt hebben Stuart Mill en Marie Delsey - om het nu maar bij deze twee te laten - gewezen op het onrechtmatige, ondoeltreffende, ja, demoraliseerende van de wetten betreffende het huwelijk. Zij redeneeren ongeveer aldus: ‘De bewustheid: hij of zij kan niet meer van mij af, is veeltijds de dood voor de liefde en eene rijke bron van ellende voor de kinderen en verdere omgeving. Huwelijksgeluk is in den regel een negatieve zaak - geen gebrek en geene eischen noch van de zijde des mans, noch van die der vrouw. Van een werkelijk vereend wezen, van een verbond, waarin *de zielen* gloende aaneengesmeed zijn, hebben slechts enkelen een flauw begrip. Hoeveel zou anders worden, indien de echtscheiding gemakkelijker was[1], of liever, indien de bekentenis: ik heb mij vergist in de keuze eener echtgenoote - keuze een*er* echtgenoo*te*, want bij de vrouw is in onze maatschappij nooit van *keuze*, in het schaarschte geval slechts van *keuring* sprake - niet geacht werd eene zedelijke smet te werpen op hem, die deze belijdenis aflegt, eene smet, die zóó diep invreet, dat zij overgaat op kinderen en kindskinderen. Op elk gebied geldt de bekentenis: ik heb mij vergist, voor eene zeldzaam voorkomende mate van zelfkennis; slechts op het stuk van 't huwelijk is het anders. De moeilijkheden, door de wet aan echtscheiding verbonden, berusten veel minder op moreele dan materieele gronden: hoe zal een man in de behoefte van twee huisgezinnen voorzien? Indien nu ook de vrouw in staat was door de uitoefening van eenige kunst of beroep in haar en anderer onderhoud te voorzien, zoo zou dit bezwaar veel van zijn gewicht verliezen. En dan welke edele wedstrijd om elkander te *blijven behagen* en ten zegen te zijn van haar

1 Men denke hier aan hetgeen dezer dagen in den Elzas voorvalt, waar men zich verheugt in de aanstaande afschaffing der drukkende bepalingen van de wet omtrent dit punt door den invloed der geestelijkheid in Frankrijk in 1816 gemaakt. Zij, die vreezen, dat vergemakkelijking van de echtscheiding en ontheffing van alle smet daaraan voor de betrokkenen verbonden, een geheelen omkeer in de maatschappij zou te weeg brengen, hebben slechts te letten op de gezinnen, welke bestaan uit broeder(s) en zuster(s). Hoewel de samenwoning geheel vrijwillig is, blijven de meesten jaar en dag bij elkaar.

of van zijn kinderen, zou het onmiddellijk gevolg wezen van de bewustheid: ons echtverbond geldt voor niet langer dan dat *beide* partijen het zullen wenschen.' Maar al zagen wij ook dit alles voorbij, dan nog zou men moeten opkomen voor het algemeen worden van den arbeid onder de vrouwen om den onmiddellijken zegen - afgescheiden van eer en loon - welke uit den arbeid als van zelf voortvloeit. 'Arbeid adelt' is een gulden spreuk, maar *arbeid* doet nog meer: *door hem wordt het leven eerst leven*. Waarom moet zulk een talrijke schare van vrouwen - getrouwd en ongetrouwd - zich schier dood vervelen? Dat iemand eens in onzen toch zoo cijferlievenden tijd in cijfers de verveling kon opgeven, die door de vrouwen uit gemis van arbeid geleden wordt! Ik vermoed, dat de grootste tegenstanders van kunst- en beroepuitoefenende vrouwen er plotseling de ijverigste voorstanders van worden zouden; zoo niet alle geheugenis hun faalt, kennen zij immers uit eigene ervaring de verschrikking van *het niets doen*. Men zal mij misschien wel willen tegenwerpen, dat de vrouw toch inderdaad niet zooveel leeg zit, dat zij toch altijd met iets bezig is. Hierop zou ik moeten antwoorden, dat er nog maar al te veel tijd in positief *niets doen* wordt doorgebracht: uit de glazen kijken en dergelijk schoons; doch behalve dit: vele bezigheden van de vrouw staan volkomen gelijk met niets doen; eene menigte zijn zoo onbeduidend en kunnen zoo goed verricht worden zonder de minste inspanning des geestes, dat de verbeelding der vrouw onder dat werktuigelijk bezig zijn volkomen vrij spel heeft. Wee haar, zoo die verbeelding door eene onbeduidende romanlectuur verhit is! Menige vrouw groef zich zelf een graf, terwijl zij borduurde op neteldoek of op stramien.

De vereering van den arbeid kan licht in de fout vervallen om alles den naam van arbeid te onthouden, wat geen rechtstreeksch product oplevert, geen product, waarvan de waarde in zilver is aan te geven. Onze tijd heeft reeds getoond, maar al te dikwijls zeer sterk aan dat euvel mank te gaan. Zoo komt men tot verachting van vele wetenschappen en tot verachting van het schoonste, in de geheele schepping: *het genie*. In plaats van het genie te waardeeren, het te aanbidden, het bij zijn kleed vast te grijpen en te koopen met goud, lacht men over den onpraktischen sukkel. Maar vergeet men ook, dat nog nooit een rijk tot buitengewonen bloei

gekomen is, of wetenschap en kunst stonden er in hoog aanzien en hare beoefenaren werden als gedragen op de handen?

Hoe dat mevr. v.C. over het niets doen denkt, hetzij van armen, hetzij van rijken, vinden wij uitgedrukt in de volgende woorden: ‘Het zwervende leven heeft iets aantrekkelijks voor de bedelares. Het lot is haar ongunstig geweest; zij had, op hooger sport des ladders geboren zijnde, waar bij hare geboorte een groot kapitaal haar wachtte, stellig niet gebedeld en zou waarschijnlijk lekker geleefd en weelderig rondgezwierd hebben.’ Zij kent dus tweeerlei gemeen - hoog en laag - en stelt het op volkomen dezelfde lijn. Het vonnis is hard - maar onbillijk?

Al is het wanbegrip, dat arbeid de vrouw ontadelt het natuurlijke gevolg geweest van tijd en omstandigheden, toch verdient de man het verwijt, dat hij uit egoïsme haar in dien dwazen, waan heeft gesterkt. Zal hij er licht toe te bewegen zijn haar thans van het tegenovergestelde te overtuigen? Ja of neen, het doet er niet toe, indien zij zelf maar beseffen gaat en die overtuiging door daden toont, dat zij de kostwinnende vrouw geheel behoort te bevrijden van de onrechtmatige vernedering, die eene bekrompene maatschappij op haar geworpen heeft. Allen moeten arbeiden en voor allen zal werk te vinden zijn, zoo geene dwaze zelfverheffing en zucht tot pronk er geheele klassen toe drijft om allen naar hetzelfde te staan.

Voor allen zal arbeid te vinden zijn, maar is een ieder geneigd arbeid te zoeken? Arbeid is de natuurlijke vijand der luiheid en luiheid - een ingeworteld kwaad in onze maatschappij. Ook hiervan draagt de verachting van den arbeid de schuld; al werkende leert men eerst inspannend werk liefhebben. Zoo er geene luiheid was, het getal gevallene vrouwen zou aanmerkelijk minder wezen, want wanneer aan luiheid zich gemis aan zedelijk gevoel paart d.i. gevoel van eigenwaarde, wie zal dan staande kunnen blijven? Beklagenswaardige schepsels, bittere teleurstelling is het eenige wat u wacht!

Het gebrek aan moreele kracht hangt, volgens mevr. v.C., nauw samen met haren intellectueelen toestand. Zij heeft een diepen indruk gekregen van de bekrompenheid en onwetendheid der vrouwen, vergeleken bij de ontwikkeling der mannen. Dit gevoelen zegt, naar mij voorkomt, *niets*, juist omdat het *te veel*

moet bewijzen. Men kan niet spreken van de onontwikkeldheid en bekrompenheid *der vrouw* en wel omdat men bij eene dergelijke redeneering één stand vrouwen op het oog heeft, terwijl het leven er velerlei geeft. Bedenken wij toch, welk een onderscheid er is tusschen de land-, dorp- en stadbewoonster. Zij verschillen in leven en bedrijf, in vorming, ja, in hun geheele zijn. De boerin, de godin der hofsteden, gaat gewoonlijk in haar bedrijf op, zoodat zij veelal van niets anders dan hetgeen haar onmiddellijk raakt, begrip zal hebben. De bewoonster van dorp of landstad heeft het ontegenzeggelijk druk met hare huishouding. Alles wat maar eenigszins naar luxe zweemt moet zij zelf toebereiden of in orde brengen. Zulke zaken uit de stad te laten komen gaat niet aan; de transportkosten en de kans op beet genomen te worden, maken het veeltijds onmogelijk. Ook geeft de opbrengst van tuin en moesgrond haar gemeenlijk veel werk. Doch de uren, die haar resten, kan zij besteden aan hare liefhebberijen, dus, zoo zij er maar hart voor heeft, aan de ontwikkeling haars geestes, want publieke vermakelijkheden zijn bij haar zeldzame zaken en hare conversatie is in den regel zeer beperkt, waardoor ook het toilet weinig tijd eischt. De stadsbewoonster, zelfs zij, die tot de middelklasse behoort, heeft het gewoonlijk niet zoo bijster druk met hare huishouding. Verscheidene zaken kan zij zich heel wat goedkooper kant en klaar aanschaffen dan zelf toebereiden of vervaardigen. De sleutel op dit raadsel is gemakkelijk te vinden. De leveranciers genieten het voordeel van het in 't groot koopen. Al is zij nu ook niet beschaafd genoeg om hare vrije uren te besteden aan datgene, wat het verstand ontwikkelt en het hart verheft, beide ondervinden als van zelf het voordeel van den veel ruimeren kring, waarin hunne meesteres zich beweegt.

Om billijk te zijn in het oordeel over de intellectueele ontwikkeling der vrouw, dient men haar te stellen tegenover den man, haar in stand en levenswijs gelijk. Wat de boerin betreft, die doet stellig niet onder voor haar man en hare arbeiders; zij is de spil, waar alles om draait. *Is zij kloek*, de boerderij werpt groote winsten af; *is zij ziekelijk* of *onbedreven*, de zaak gaat slecht, de boer kan het niet voorkomen. De bewoonster van dorp of landstad staat misschien bij den man wat achter. Het behoort ten minste zóó, want hij heeft èn gemeenlijk meer tijd èn beweegt

zich in den regel in ruimer kring. Wat de vrouw uit de volksklasse der groote steden aangaat, is het zeker niet waar, dat de man boven haar uitblinkt. De man kan timmeren of metselen - dikwijls is het er nog naar - en in den kroeg zitten; meer vermag hij niet. Eischen de omstandigheden, dat er gehandeld moet worden, komt er van '*t woord doen* sprake, de vrouw treedt op den voorgrond en zij begint met haar man weg te duwen en het zwijgen op te leggen of in zijne tegenwoordigheid de tegenoverstaande partij onbewimpeld te kennen te geven, dat zij maar niet letten moet op 't geen hij in het midden zal brengen. In de hoogere standen doet de vrouw zich nu wel stellig niet als zulk eene stoute figuur kennen, maar dat zij in gezond verstand en, zoo wij den geleerde uitzonderen, in kennis zoover bij den man achterstaat, heb ik tot nu toe niet kunnen waarnemen. Ik ontmoette heel veel bekrompene, eigenlijk bepaald domme vrouwen, maar ook heel veel mannen, waarvan weinig anders te zeggen valt. Dat het patent van beperktheid in denken het eigendom is van een der twee seksen, geloof ik niet. In kennis munten rentenier, ambtenaar of koopman over het algemeen niet bijster uit. Zelfs in de politiek, het liefhebberijvak van vele mannen, zijn hunne denkbeelden niet eens bijzonder helder. Telkens op nieuw komt dit uit, wanneer er verkiezingen op handen zijn, en zoo in gezelschap deze of gene politieke kwestie ter sprake wordt gebracht, dan bemerkt men dikwijls alras, dat de meeste hunner niet eens de couranten met vrucht gelezen hebben. Al geloof ik dus niet aan de onvoorwaardelijke minderheid der vrouw, niettemin wensch ik even innig als mevr. v.C., dat haar intellectueele toestand eene groote verbetering te gemoet moge gaan. En op de vraag: vanwaar die weinige verstandsontwikkeling bij de vrouw; zij leerde toch van alles? kan ik mij wel vereenigen met het antwoord ons door de schrijfster dezer brochure gegeven: ‘Wij zoeken de oorzaak der onvruchtbaarheid van het onderwijs:

1°. Hoofdzakelijk in het gebrek aan gepaste zintuigelijke voorbereiding in de eerste zeven jaren;

2°. In de overlading der scholen en de te groote afdeelingen, bij te weinig personeel, waardoor een ontzettend tijdverlies ontstaat, terwijl de persoonlijke inwerking op de individu's te veel ontbreekt; iets wat voor meisjes gebiedend noodzakelijk is;

3°. In het onregelmatig en te kortstondig schoolbezoek;
4°. In den aard van het onderwijs zelf, zoowel wat leerstof als wat leervorm, betreft;
5°. In het gemis van vrouwelijke leiding, waardoor de zedelijke invloed der school tot vorming van het karakter der meisjes verzwakt wordt, zoo niet verloren gaat.'

Met deze opsomming, waarbij wij de uitsluiting van het Hoogeronderwijs ongaarne missen, eindigt mevr. v.C. hare inleidende hoofdstukken, zoodat eerst thans de eigenlijke beantwoording der prijsvraag een aanvang neemt.

'De weg, op welken het aankomend vrouwengeslacht moet voortgeleid worden, mag geen andere zijn dan een zuiver *paedagogische, waarop men aan al de eischen haars wezens gelijktijdig recht laat wedervaren en de vrouw opkweekt tot kracht en bloei van haar physiek, tot ontwikkeling van haar moreel bestaan en tot het volle gebruik van al hare intellectueele vermogens. Niet enkel het lichaam, niet enkel den geest, maar het lichaam door en met den geest en den geest door en met het lichaam harmonisch te ontwikkelen* is het schoone deel der opvoeding; die de gansche persoonlijkheid der vrouw zal omvatten.'

Hoe dat doel te bereiken? Door eene verstandige opleiding en doelmatig onderricht, antwoordt mevr. v.C. Aan de zedelijke vorming der meisjes hecht zij groote waarde, doch begeert niet, dat dit bij jonge kinderen in een zedekundig verhaal of formeel godsdienstig onderwijs zal bestaan. Men leere ze het *goede* lief te hebben en houde er dus dwang en gebod buiten. Men gewenne ze aan *orde en regelmaat*, zoo zullen zij leeren, dat er eene wet is, die hun wil en begeerte een perk stelt. Anders 'ontwaakt hun zedelijk leven niet en blijft het dierlijke leven hen alleen beheerschen.' Laat vooral de eerste indrukken, die het kind ontvangt, geode indrukken zijn. De drie eerste levensjaren beslissen dikwijls voor het geheele verdere leven. Men lette op den aard van het kind. Hoe rusteloos bedrijvig is het! 'Geen drangmiddelen zijn noodig om het kleine wezen tot beweging en werkzaamheid op te wekken. Het loopt, het draaft, het klimt, het kloutert, het sleept en torscht, verzamelt en verstrooit.' Daar moet de opvoedster en

onderwijzeres partij van weten te trekken. Alzoo geen dwang tot stilzitten, van buiten leeren en versjes opzeggen. De werkader zou er door barsten en bij velen nooit weer genezen, want op lateren leeftijd ‘is er zooveel te leeren, waarbij zij altijd maar lijdelijk moeten blijven, dat de activiteit al meer versterft.’

De grondslag van de geheele opvoeding der vrouw is het elementaire onderwijs. Niemand verwacht voorzeker iets anders, dan dat mevr. v.C. ook nu weer optreedt als ijverigste voorstandster der Fröbelmethode. Ik geloof, dat hare liefde in alle opzichten begrijpelijk en te verdedigen is. De ervaring heeft mij geleerd de leerwijze van Fröbel hoog te schatten. Jammer, dat die scholen uit den aard der zaak heel duur *moeten zijn*, ten minste zoolang zij alleen van particulieren zullen uitgaan. De ontwikkeling van de opmerkingsgave en van de handigheid zijn de twee hoofdbeginselen van die methode. Alle zintuigen leeren de kinderen gebruiken en en oefenen. Zoo is van alle overdrijving vrij, hetgeen de schrijfster van zulk eene voorbereidingsklasse beweerde. Zij zeide: ‘Wanneer eene school volgens deze beginselen goed werkt, dan zal het zeven- of achtjarig kind in een goeden toon lezen, op het gehoor alle woorden en volzinnen schrijven, kleine volzinnen ontleden, met de hoofdregels kunnen rekenen op de lei en uit het hoofd. Zij zullen van stokjes even goed den platten grond van het huis, dat zij bewonen, kunnen leggen als van de buurt, en de kennis van de plaats waar zij zich bevinden is de grondslag der aardrijkskunde geworden; de gesprekken over de onderlinge betrekkingen der menschen hebben hen voorbereid tot het onderwijs en de geschiedenis, terwijl zij van dieren, planten en producten reeds veel weten te verhalen.’ Zóóveel al spelende te leeren! - en spelende geschiedt het; vandaar die lust in het school gaan bij de kleinen - zijn de kinders niet te benijden, wier ouders in staat zijn hun volgens die leermethode te laten opvoeden. En dan de handigheid bovendien. Let eens op met welke groote vaardigheid en juistheid een kind, dat eene Fröbelschool bezocht, zich van zijne taak zal kwijten, indien het 's middags gelast wordt zijn servetje op te vouwen. Al dat vlechten, knippen, vouwen en leggen ontwikkelde oog en hand. Dat vaardigheid en handigheid vooral de vrouw in haar leven en bedrijf te pas komt, zal voorzeker niemand in twijfel trekken, en zoo er gevonden mochten worden, zij lezen mevr.

v.d. C's. boekje; hetgeen zij over dit punt zegt, is ongetwijfeld overtuigend genoeg.

Met het achtste jaar breekt een tweede tijdperk in de opvoeding aan. De voorbereidende school wordt verwisseld met die van lager- of uitgebreid lager-onderwijs. Op eens - althans verre van langzamerhand - moet het meisje deelnemen aan een groot aantal van de meest uiteenloopende vakken. Mevr. v.C. wenscht, en zeker niet zonder recht, dat ook gedurende den leeftijd van 8-15 jaar in de opvoeding van het meisje niet alle oefening in handigheid en praktijk zal verwaarloosd worden. Hoe nu dat alles er in te stampen? Niet volgens de oude en bestaande methodes, want de ondervinding heeft geleerd, dat al kreeg menig meisje ook in alles les en zelfs veel les, er toch maar zeer weinig van zitten bleef, zoodat zij bijna even goed er geen onderricht in had kunnen ontvangen. Hoevele uren zijn er alzoo niet voor haar vermorst! Vooral met het oog op den tijd, dien het meisje behoeft om zich te oefenen in datgene wat haar als vrouw onontbeerlijk zal wezen, dringt mevr. v.C. aan *op beperking van de leervakken*. Op grond der ervaring, dat lang niet voor alle meisjes het leerprogam te uitgebreid is, zagen vrij dien wensch liever veranderd in: *geef vrijheid in het onderwijs, laat het zoo individueeel mogelijk wezen.* Dat wij het onderricht toch niet behandelen als ware het een drankje den kinderen door een dokter voorgeschreven: alle uren één lepel. Er zijn dingen, die ieder beschaafd mensch weten *moet* en die dus elk kind dient te leeren, hoeveel verdriet en hoeveel tijd het hun ook koste. Maar reeds bij het lager onderwijs wordt in te veel opzichten uit het oog verloren, dat alleen *die* kennis waarde heeft voor een mensch, iets voor hem worden kan, welke hij zich zelf verwierf. De dresseermethode werpt geene vruchten af; de kennis op die wijze verkregen vervliegt als eau de cologne, en al blijft zij zitten, de bezitter heeft er niet aan, want hij is haar geen meester; integendeel zij is hem de baas.

Wanneer dus de kennis van het hoog noodzakelijke verkregen is, dan geloof ik, dat de toepassing van het volgende beweren geene slechte gevolgen na zich zou slepen. ‘Aan de vrouw late men over, om aan te wijzen, welke leervakken zij met de meeste vrucht eenmaal beoefenen zal. Ongetwijfeld zal zij, zoo zij slechts tot grondige kennis opklimt, beter keuze doen voor hare sexe dan

de hoogste en wijsste mannelijke autoriteiten, die nu uitvoerige leerplannen voor haar ontwerpen. Zij zal, kennen wij haar wel, waarschijnlijk de vakken kiezen, welke de meeste analogie met haar wezen hebben en waaraan zij op de tegenwoordige hoogte harer vorming de meeste behoefte gevoelt; zij kiest de gezondheidsleer boven de wiskunde, het boekhouden boven de algebra, physika en chemie boven philosophie, de oeconomie boven de geologie enz.'

Ook stem ik met mevr. v.C. hierin overeen, dat de opvoeding en 't onderwijs der vrouw geschieden moet *door de vrouw*. Al is de man toegerust met zeer voldoende kennis en met den besten wil ter wereld, zelfs dan zal hij het meisje niet kunnen geven, waaraan zij het meeste behoefte heeft. Hiermede bedoelen wij natuurlijk niet, dat er op eene midd. school voor meisjes geen enkel leeraar les zou moeten geven; wij willen hiermede alleen als onzen wensch doen kennen, dat het uitzondering blijve voor de *midd. school* en in het geheel niet voorkome op de lagere school. De ervaring heeft in het nadeel der hulponderwijzers beslist. De vrouw bezit in den regel het talent om ook bij het classikaal onderwijs zich min of meer naar de individualiteit der leerlingen te schikken. Hare fijnere opmerkingsgave zal haar weerhouden om de klasse als eene eenheid te beschouwen. Telkens opnieuw ziet zij in dat iedere leerling een wezentje op zich zelf is en de geheele eenheid der klasse bijgevolg niets anders dan een hersenschim, het inwilligen van een onvermijdelijk kwaad. Zoo zal zij ieder kind zooveel mogelijk behandelen naar zijn aard; niet streng zijn tegen allen, zoo dit in haar karakter ligt, of toegevend tegen allen, wanneer hare natuur dit medebrengt. De leerlingen, wier gevoel sterk ontwikkeld is, zal zij sparen voor openlijke vernederingen; hen geene domooren heeten ten aanhoore hunner medescholieren; hen niet vernederen om het verkeerde, dat zij doen, maar verheffen om hetgeen zij prijzenswaardig voortbrachten. De ervaring heeft zoozeer in het voordeel der onderwijzeressen beslist, dat zelfs in sommige steden op de openbare armenscholen in de laagste klasse de meesters vervangen zijn door meesteressen. In groote steden bestaat er nog eene reden waarom het onderricht van vrouwen boven dat van mannen aan de lagere scholen te verkiezen is: veeltijds behoort de onderwijzeres tot betere familie. Van hoeveel gewicht dit wezen

kan en in den regel is, zal het best beseft worden door hen, die het lager onderwijs van nabij leerden kennen.

Eene waardige opvoedster en onderwijzeres te zijn, eischt veel talent en veel beschaving. Niet ieder, die genoegzaam geheugen bezit om zich eenige akte te verwerven, is geschikt voor het onderwijs. Het komt vooral in de lagere school, maar zelfs ook in middelbare, veel minder aan op uitgebreide kennis dan op takt bij het onderwijzend personeel. *Takt* is de groote eisch en *takt* bezitten juist zoo weinigen. Het spreekt wel van zelf, dat zij, die het meest weten, veelal het gelukkigste zullen zijn in de keuze hunner leerstof, maar daarom acht ik uitgebreide kennis toch van minder waarde dan takt, wijl zelfs zij, die zich met moeite een diploma voor het lager onderwijs verwierf, toch altijd nog veel meer weet dan zij op de school kan brengen. Zoo heeft het mij waarlijk bevreemd, toen ik voor eenige maanden zag, dat er door een paar personen in ‘den Nederl. Spectator’ in allen ernst de vraag behandeld werd, of de werken van Heine op de meisjesscholen kunnen gebracht worden, ja, dan neen. Aan eene behandeling van Heine's werken, heeft tot nu toe geen leeraar of leerares gedacht en zulks zal niet licht geschieden, tenzij men met dien naam zou willen noemen het voorlezen van een paar acht- of tien regelige versjes uit eene bloemlezing van verschillende dichters. Aan eene behandeling van Heine's werken op de meisjesscholen *kun* niet gedacht worden, voor dat die inrichtingen geworden zijn, hetgeen ik ze zou wenschen: *scholen, waarvan het hoofddoel was om de leerlingen* ZELF TE LEEREN WERKEN EN ONDERZOEKEN; *eene soort van akademie dus*. Al wat daar beneden staat, kan best op een lagere school verkregen worden; hare leermethode verhindert zulks niet; zoo noodig breide men het uitgebreide nog meer uit[1]. De kennis, die daar beneden staat, is op de lagere school te verwerven, of met een ernstigen wil kan zij in een uur of wat verkregen worden. Dezer dagen ben ik in die meening op nieuw versterkt. Een jong-

1 Op den keper beschouwd, heeft de tegenwoordige verdeeling van het onderwijs geen goeden zin. Drieërlei onderwijs *is* er niet en *kan* er niet *wezen*. Hetgeen men leert, valt in de klasse van het *lager* of van het *hooger* onderwijs; dat is: het *onvrije* en het *vrije* onderwijs; dat is: de kennis, *welke men van anderen krijgt*, of de kennis, *welke men zich zelf verwerft*, onder voorlichting echter van begaafde en verdienstelijke mannen.

mensch, dat geene midd. school bezocht had en alzoo van de staathuishoudkunde niet meer leerde dan den naam, kreeg op eens lust die wetenschap wat nader te kennen. Hij kocht een de Bruijn Kops en besteedde alle dagen een snipperuur aan die studie en wel met dit gevolg, dat hij na een maand tijds niet gemakkelijk door een leerling uit de hoogste klasse burger- of handelschool zou overtroffen zijn. Hoevele uren waren er nu wel voor hem op deze manier uitgespaard? Het jonge mensch had *geen* oeconomie geleerd, maar *wel* leeren denken; vandaar dat onder de bestudeering van de Bruijn Kops hem meermalen de kreet ontsnapte: ‘hemel! ik kende oeconomie zonder te weten dat ik het kende’. Het behandelde kwam hem volstrekt niet vreemd voor. - Zoo zal het een goed ontwikkelde niet alleen met de oeconomie gaan, maar met alle vakken; deze bewering zou ik met voorbeelden kunnen staven. Toch hecht ik veel waarde aan degelijk persoonlijk onderricht; voor de methode van studie kan het den leerling van veel nut zijn.

Alzoo juich ik luide de meening van mevr. v.C. toe, dat de vakken op de middelbare school volkomen vrij zullen zijn. Ja, eigenlijk moest men niet alle vakken *mogen* bijwonen, doch vrees niet, dat ik daarvoor een wetje wensch. Al zijn, naar mijne meening, de tegenwoordige midd. scholen niet veel anders dan lagere scholen, waar de leerlingen ieder uur een ander persoon voor de klasse ziet verschijnen; verschilt althans de leermethode niet, zoo was het mij tot voor korten tijd eene bepaald onbegrijpelijke zaak, hoe de directrice van de Hoogere burgerschool voor meisjes te Amsterdam er toe is kunnen komen om in de toehoorderessen, dat zijn dus leerlingen voor een enkel vak, een gevaar voor de school te zien, daar zoo min zij als de meeste der anderen aan het middelb. onderwijs verbonden, mij zullen toegeven, dat er geen verschil in leermethode bestaat. Sedert had ik het genoegen die directrice te leeren kennen. Ik vernam hare bezwaren, doch deel ze niet, tenzij men met mij beweert, dat tusschen de leermethode der middelbare en lagere scholen geen verschil is en mag wezen. De toehoorderessen kunnen geen beletsel voor degelijk onderwijs wezen, want zij zijn - hoewel naar mijn inzien ten onrechte - niet meer dan figuranten; geen leeraar of leerares behoeft er zich aan te storen of zij de vorige les bijwoonden, ja, dan neen; alzoo doet het er

niets toe of zij het onderwijs kunnen volgen. Dat de toehoorderessen een bezwaar voor de goede orde zouden zijn, is niet denkbaar; want hoe zal iemand, die zich telkens opnieuw de moeite getroost om op een bepaalden tijd naar de school te gaan en daar één of twee uur door te brengen enkel en alleen om wat meer van dit of dat vak te leeren, het in den zin kunnen krijgen dat doel onbereikbaar te maken door rust en regel te verstoren? De lessen op de midd. scholen moeten niet alleen volkomen vrij zijn, maar tevens toegankelijk wezen voor vrouwen van elken leeftijd.

Of het lager- en midd. onderwijs vruchten zal afwerpen voor maatschappij en samenleving, hangt niet allermeest van eenige reglementen en bepalingen af. De groote zaak ligt in de onderwijzeres. In de eerste plaats zal zij het talent moeten bezitten, om zich de liefde en sympathie harer leerlingen te verwerven. Nog maar al te veel staan meesteres en leerling - dit geldt ook bij de jongens - als vijanden tegenover elkander. De onderwijzeres voelt niets voor hare kweekelingen en de kweekelingen niets voor de onderwijzeres, zoodat zij in hunne jeugdige onbezonnenheid en, als 't ware aangeboren wreedheid, zich zelden ontzien haar zooveel mogelijk te plagen. Dit is een gewichtig punt en sleept veel heillooze gevolgen na zich, bederft ten minste veel goeds. Geen onderwijs zal schoone en onvergankelijke vruchten afwerpen, tenzij het overgebracht is *van* individu *op* individu. Wel hun, die het geluk hadden eene onderwijzeres en opvoedster te krijgen, die zij konden liefhebben en hun vertrouwen schenken! Deze enkele overtuiging zou al voldoende zijn om met angst vervuld te worden voor het groot aantal onderwijzeressen van de midd. school, doch wijl ik, gelijk ik reeds zeide, deze school behandeld wenschte als eene voor *uitgebreid-lager-onderwijs*, zoo zal ik over dit punt niet verder spreken. De slechte verhouding tusschen onderwijzers en leerlingen wordt maar al te dikwijls door het huisgezin gevoed. Menigmaal hoort men een student partij trekken voor zijne professoren, maar leerlingen van de midd. en lagere scholen zullen hunne onderwijzers meestal belachen. In zooverre een overgroot getal leeraren daar niet de schuld van is, in zooverre *kon* en *moest* het anders worden.

De takt om zich bemind te maken bij zijne leerlingen hangt nauw met ontwikkeling en beschaving samen. Niet ieder, die geheugen genoeg bezit om zich eene acte te verwerven, is eene ge-

schikte onderwijzeres. Met opzet herzeggen wij: ‘geheugen genoeg bezit’, want nog maar al te weinig waarborgt de verkrijging eener acte een goed verstand en een gezond oordeel. Indien het bezit van een diploma te dien opzichte werkelijk iets zou waarborgen, dan moest examinator en examinanda eenige dagen achtereen met elkaar op en neergaan. Indien dan de examinator iemand was, die het in hem gestelde vertrouwen verdiende, het onderwijzend personeel zou weldra veel in gehalte toenemen. Doch zoo iets wordt door de groote onkosten daaraan verbonden tot de onmogelijkheden gemaakt. Naar mijne meening is een heel groot gebrek van de examens, dat zij veel te veel een onderzoek zijn naar hetgeen de aspirant *niet* weet. In stede dat de geëxamineerde mag praten, dat aan haar wordt overgelaten om mede te deelen hoe zij hare taak opvatte, moet zij bepaalde, dikwijls zeer zonderlinge, duistere en kleingeestige vragen beantwoorden[1]. Het schijnt ook, dat de examinatoren zich verplicht gevoelen elk onderdeel van het vak te behandelen, zoodat het onderzoek in alle opzichten even oppervlakkig is. In den regel keeren alzoo zij, die werkelijk met hart en ziel zich bekwaamden, al dragen zij ook het gewenschte diploma in den zak, hoogst onvoldaan *over* het examen *van* het examen terug. Een paar punten ter sprake te brengen, maar dit nu ook wat dieper te behandelen, heeft volstrekt geen bezwaar in; de geëxamineerde weet immers niet vooruit, welke het zijn zullen? En al mocht de geëxamineerde de keuze doen, dan nog zou het nadeel niet groot zijn. Is het niet overbodig vrees te koesteren, dat iemand, die in *één, twee* zaken toont goed en degelijk ontwikkeld te wezen, in andere punten groote flaters zal begaan, wanneer zij voor hare klasse staat?

Een groot beletsel voor de degelijke opleiding der Nederlandsche vrouw is het ontzettend aantal uren, dat er aan het leeren van vreemde talen moet besteed worden. Met mevr. v.C. roepen wij uit: ‘Welk een hooge premie mocht hij niet verwerven, die ons

1 Van de vele zotheden zal ik slechts enkele noemen. Te Haarlem werd aan aspirant-hoofdonderwijzeressen gevraagd: Wonen er Chineezen te Haarlem? Wat moet eene onderwijzeres het eerst doen 's morgens als zij opstaat? Noem mij de stations van hier naar Berlijn? Door examinatoren van het middelb. onderwijs werd gevraagd: Wat is het opmerkelijke in het dierenepos van Willem van Madoc? Vertel de geschiedenis der pauzinnen. Maak een opstel over: Wat is eene tragische figuur?

eens aan eene *beknopte methode* hielp *om talen te leeren spreken*!' Eenige kennis van vreemde talen is voor een beschaafd Nederlander in dezen tijd bepaald onontbeerlijk. Maar men vergete toch niet, dat de kennis van talen op zich zelf niets waarborgt of geeft; menigeen zou zich in *vier talen* korrekt kunnen uitdrukken, indien hij vermocht in *eene taal* te denken. Ook in dit geval komt het allermeest op gezond verstand aan. Voor iemand die dat bezit, zal een kort verblijf in het land zelf meer afdoen, dan vijf of zes jaar schoolonderricht. Ik acht het eene fout van ons Nederlanders, dat wij nog zooveel waarde hechten aan uiterst korrekt spreken en schrijven. Moet voor vreemde talen niet het hoogste gerekend worden, dat wij er ons tamelijk gemakkelijk in bewegen kunnen? Maar wijl nu taalonderricht niet uit onze scholen kan geweerd worden, zoo geven wij er toch dubbel acht op, om zoo weinig vakken als maar mogelijk is op het leerprogram te stellen. Daarom zeggen wij mevr. v.C. na: 'Wanneer zal men toch zooveel gezond verstand op de opvoeding toepassen, om kinderen, die geen muziekalen aanleg hebben, haar tijd niet op eene piano te laten verrammelen - en wie geen aanleg heeft voor beeldende kunsten, geen papier te laten volmorsen met lijnen, wier zin zij toch nooit verstaan zullen.' Maar bij matigen aanleg zou ik niet gaarne het onderwijs in deze kunsten geheel verwaarloosd zien, want zelfs een weinigje bekendheid met theorie en praktijk werkt dikwijls al uit, dat iemand met geheel andere opgen en ooren hoort en ziet, dan hij anders doen zou.

Onder diegenen, welke niets dan heil verwachten van het midd. onderwijs, behoor ik niet. De gebreken en bezwaren zijn te groot, dan dat ik ze over het hoofd kan zien. Voor geene plaats acht ik inrichtingen voor een dergelijk onderricht minder noodzakelijk, dan te Amsterdam. Voor een goed deel zijn het daar scholen van weelde; de Handelsschool kan men het geheel noemen. Deze inrichting kost de stad jaarlijks eene tonne gouds, en gaat men na, welke leerlingen de school bezoeken, dan bevindt men, dat de ouders der meesten best in staat zouden zijn geheel de onkosten van het onderwijs hunner kinderen te betalen, en zij alzoo niet jaarlijks een cadeau van zooveel honderd guldens van staat of stad behoefden te ontvangen. Vandaar mijne begeerte, dat de regeeringen zich allermeest lieten gelegen liggen aan't armen-onderwijs, de lagere

scholen der eerste klasse en de industriescholen. Zijne kinderen naar laatstgenoemde inrichtingen heen te zenden, moest veel algemeener zijn dan nu nog het geval is. Van zelf zou dan het aantal vakken, waarin onderricht gegeven werd, zich uitbreiden. Laat het maar gerust aan de vrouwen over, om zelf aan te geven op welke wijze zij in hun onderhoud wenschen te voorzien. Niemand zij bevreesd, dat zij iets kiezen zullen, in strijd met hun aanleg en karakter; geen hunner zal lust gevoelen grofsmid te worden, of aan het heiblok te staan. ‘Men verwachte echter niet te veel van de industriescholen. De opleiding in menig vak zal evenwel op de werkplaatsen zelve te volledíger zijn, zoo een degelijke grond van algemeene kennis en ontwikkeling gelegd is.’ En wat de beoefening van kunst of wetenschap betreft, niemand beangstige zich, dat de begeerte daartoe ooit algemeen zal worden. Hoewel sedert eenige jaren de vrouwen zelf strijden of anderen laten kampen voor hun recht om zich te ontwikkelen geheel naar wensch en aanleg, zoo is de toestand in Nederland op dit oogenblik nog van dien aard, dat ik er mij slechts over verheugen kan - en zeker velen met mij - niet veroordeeld te wezen eenige geleerde Nederlandsche vrouwen te moeten noemen. Ik weet er niet een. Wel-ken ik vele vrouwen met gezond verstand, goed oordeel, levendige phantasie, fijne opmerkingsgave en talent om hetgeen zij voorstellen willen juist weer te geven, maar geleerde vrouwen, vrouwen wier kennis die der mannen van het vak evenaart, zijn mij zoo ten eenenmale onbekend, dat ik er wel het besluit uit trekken durf: *Nederland heeft ze niet*! Mevrouw Bosboom-Toussaint is er het naaste aan toe om dit beweren te logenstraffen.

In het laatste hoofdstuk teekent mevr. v.C. de degelijk opgevoede vrouw, wanneer zij gereed staat de wereld in te treden. Zij gaat na, wat *die* voor maatschappij en leven zijn kan en wat *deze* haar behoort te bieden en te waarborgen.

De vrouw, wiens leden en organen in de eerste zeven of acht levensjaren gezond en veelzijdig werden geoefend, terwijl zij zich in de eigenlijke leerjaren flink ontwikkelde, zal bij haar intrede in de wereld reeds te veel bekwaamheden en handigheid verkregen hebben, dat zij zich behoeft te geven voor 't laagste en onaangenaamste werk

Zij zal reeds dadelijk iets kunnen verdienen, zelfs betrekkelijk veel, en bij die betrekkingen waar de belooning tot op heden niet in de minste verhouding staat tot de verdiensten van haar, die ze bekleedt - wij hebben o.a. de bewaarscholen op het oog - daar *moet* en *zal* ook verandering komen.

Thans staan wij voor de belangrijke vraag: zal een meisje, dat tot de beoefening van een bepaald vak is opgeleid, niet ongeschikt voor het huwelijk wezen, d.i. onbekwaam om te midden der huishouding *gelukkig te zijn* en *gelukkig te maken*? Hierop antwoord ik met de woorden van mevr. v.C.: 'Men moet zich niet *al te* ongerust maken over de meisjes, die een vak beoefenende, niets van de huishouding geleerd hebben. Immers zij staan volkomen gelijk met zooveel duizend vrouwen, die, als zij in het huwelijk treden, even weinig vermoeden, wat de aard harer plichten als gade en moeder zal wezen, als zij instaat zouden zijn om te zeggen: hoe zij het huiswerk voor de meid zullen verdeelen over de dagen der week. Waarom moet men nu juist aan die vlijtige en bekwame jonge vrouw, die althans eenigermate, door de uitoefening van een beroep, den ernst der plichtbetrachting heeft leeren in praktijk brengen, strenger eischen voorleggen, als aan al die weelderige beuzelaarsters, die voor de ramen hebben gezeten met haar eentonig handwerkje om naar de vrijers uit te zien en visites af te wachten?' Er kan nog meer in het voordeel van de beroepsoefenende vrouw gezegd worden. Of zij gelijk zijn zal aan de 'duizend vrouwen, die als zij in het huwelijk treden, even weinig vermoeden, wat de aard harer plichten als gade en moeder is' hangt veel minder samen met de opleiding tot een beroep, dan men, oppervlakkig gezien, vermoeden moet. De groote zaak waar in deze, zoo niet alles, dan toch het meeste van afhangt, is de omgeving waarin het meisje werd opgevoed. Zoo in die huishouding de striktste orde heerschte; geen van de leden, om welke reden ook - natuurlijk met uitzondering van ziekte - werd vergund te laat aan het ontbijt of middagmaal te komen; elk stuk er zijne vaste plaats had en niemand het geheel straffeloos op een ander plekje kon nederzetten; wanneer de borden, kopjes enz. steeds even zindelijk werden gereinigd en de wasch altijd met de vereischte zorg opgedaan, dan zal een meisje, in zulk eene omgeving opgevoed, al heeft zij ook na haar tiende of twaalfde jaar aan die verschillende bezigheden weinig of

niet persoonlijk deel kunnen nemen, toch zulk een diepen indruk van orde en netheid bekomen hebben, dat zij, eenmaal gehuwd, geene slordigheid om zich heen zal kunnen gedoogen. Verder: de oefening der eerste levensjaren en het gemak, waarmede zij hare omgeving steeds bezig zag, zal haar overtuigd hebben, dat de huishoudelijke arbeid toch geen heksenwerk is; ingeval zij dus in haar huwelijk te doen krijgt met onwillige of onbekwame dienstboden, zoo ontrukt zij hun gewis naaiwerk of schuurlap en toont hun hoe het wezen moet. Tot haar eigene verbazing zal zij het er veel beter afbrengen, dan zij ooit had durven vermoeden.

Dat het talent om in eigen onderhoud te voorzien ongeschikt voor het huwelijk zou maken, is niets dan vooroordeel. 'Waardoor gaan de huisgezinnen te gronde? - Hebt hij ooit gehoord: "hier of daar is een man door de vlijt of door de arbeidzaamheid of door de handigheid zijner gade geruïneerd?" - maar wel duizendmaal door hare *luiheid, slordigheid, lichtzinnigheid, roekeloosheid, overdaad* of door *gebrek aan overleg* en *zuinigheid*, door *pronkzucht* en *hoogmoed*. Ik vraag u, wat heeft dat zondenregister gemeen met een nuttig bedrijf, met eene eerlijke hanteering?' Natuurlijk niets. Integendeel zelfs, eene winstgevende uitoefening van photographie, lithographie, stenographie, letterzetterij, het repareeren van klokken, het regelen van pendules enz. enz. vereischen juist, dat de vrouw zich volkomen onthoudt van de meeste dezer zonden en zich met hart en ziel toelegge op al deze deugden. Alzoo: *de geschiktheid om in eigen onderhoud te voorzien, maakt iemand geenszins onbekwaam om in het huwelijk* GELUKKIG TE ZIJN en GELUKKIG TE MAKEN.

Men kan niet zeggen, dat om eene liefhebbende gade, trouwe moeder en bekwame huisvrouw te zijn, de kennis van eenig bepaald handwerk of bedrijf gevorderd wordt, maar wel kan men beweren, dat de talenten, welke voor menig vak onontbeerlijk zijn, de gade, moeder en huisvrouw uitmuntend zouden te stade komen. Al ontbreekt nog in onzen tijd aan de meeste degelijke huismoeders die nooit te versmaden kennis, toch staan zij voor niets, gevoelen zij *dat zij alles kunnen*. Worden nu de omstandigheden van dien aard, dat een hunner door handenarbeid in eigen onderhoud voorzien moet, dan gewis zal niemand spoediger dan zij zich bekwamen tot de uitoefening van eenig bedrijf of beroep.

De waarheid van dit beweren *kan*, dunkt mij, niemand in twij-

fel trekken. *De voortreffelijkste huismoeder is alzoo het beste geschikt om, zoo de omstandigheden het eischen, in eigen levensonderhoud te voorzien, en zij, die eenig beroep of handwerk grondig aanleerde, maakte zich daarmede tevens die bekwaamheden en talenten eigen, welke onmisbaar zijn om eene liefhebbende gade, trouwe moeder en degelijke huisvrouw te wezen. De* DUBBELE *roeping der vrouw is dus eene* ENKELE. Wel haar! wel de maatschappij!

Ik zou kunnen eindigen zonder een woord meer, doch - hoe vermetel, het velen ook toeklinken moge - eene bede moet mij nog van het hart. Gij heeren autoriteiten, gij bestuurders van land en stad, en gij allen, die geroepen zijt of u geroepen acht om de natie met uw raad voor te lichten, o, vorm u toch niet door subjectieve opvattingen een stel theoriën over het gewichtige sociale vraagstuk, dat thans aan de orde is en zich niet terzijde *laat schuiven*. Verkondig de wereld niet als uwe overtuiging - bedenk, gij zijt een man van gezag - *dit* KAN de vrouw en *dat* VERMAG zij NIET, alvorens gij de geschiedenis op dit stuk geraadpleegd hebt. Maak u iets eigen van de rijke litteratuur, welke er over dit onderwerp bestaat. Elke geschiedenis der beschaving zal u leeren, dat de *vrouw* tot alles geschikt is, wat *de mensch* vermag; dat het hersenvolumen niets met logisch denken en praktische bekwaamheid te maken heeft. Mocht gij in het eene boek, door het ter hand te nemen, schier ongeloofbare dingen lezen, vat een ander op. Gij zult zien: *allen leeren u hetzelfde*, en toch *verre, verreweg het grootste aantal* dezer werken zijn geschreven *door mannen*.

Moch dit stuk er ook maar een enkelen toe brengen, deze gewichtige kwestie iets grondiger te bestudeeren, om mijner zusteren en om der maatschappij wille, dan zal ik de uren aan dit opstel besteed zalig prijzen!

Augustus, 1873.

HROSWITHA.

***De Tweede Kamer zaliger, door M. Brochure, in* 8°., 25 *blz.*, 1873. *Te Rotteboel, bij Mikmak en Zoon*.**

De aardigheid van deze brochure kan ik eigenlijk niet vatten. Heeft de schrijver dan geen hart voor 't staatsleven in Nederland? Hoe durft hij anders op zoo lichtvaardigen toon van 't geluk spreken, dat wij aan onze Grondwet te danken hebben? Is dan het vijf-en-twintigjarig tijdperk, sedert de invoering dier Grondwet verloppen, een voorwerp van bespotting geworden, is onze staatkundige geschiedenis dan een ‘malle molen’, zooals hij 't noemt, waarin men altoos in de rondte draait, zonder ooit vooruit te komen, al zit men ook te paard of in een rijtuig?

Of vergis ik mij, en is 't geen scherts, die hier bedoeld wordt, maar heilige ernst, ten einde tot verbetering te komen van 'tgeen er nog aan onze grondwettige gewoonten, ons constitutioneel leven hapert? Heilige ernst, slechts met bittere ironie vermengd en gekruid?

't Is in alle geval geen alledaagsch persoon, die zich achter die voorletter M. schuil houdt. Want ook op den vorm (in den regel 't eenige wat in 't bibliographisch album van dit tijdschrift beoordeeld wordt), op de litterarische gestalte van het werkje, heeft hij den stempel gedrukt eener wellicht nog bandelooze, maar toch onmiskenbare oorspronkelijkheid.

De brochure heeft veel opgang gemaakt en een overzicht van den inhoud is hier onnoodig. Ik herinner dus slechts, dat de volgende zinsneden, die ik als een voorbeeld van die oorspronkelijkheid wensch aan te halen, in het vlugschrift op blz. 18 voorkomen, dadelijk na 't gekscherende betoog, dat de leden der Tweede Kamer aanmoediging verdienen in hun streven om ministeriën af te breken. ‘De nieuwe wetenschap bouwt op ervaring. Geheugenwerk, uithoofd leeren van ellenlange bespiegelingen omtrent rnogelijkheden en waarschijnlijkheden, - weg daarmee uit onzen nieuweren leergang! Grondwetsleer, grondwettige leer, leer der oubeschreven grondwettige plichten, weg daarmee! Geen kennis buiten ervaring, - geen ingenieur van naam, die niet als kind zijn speel-

goed heeft gebroken, om te zien wat er in zat, - en hoe het in elkaar zat. Waarom dan den Kamerleden 't genoegen misgund, dat bij 't kind als heugelijk voorteeken geldt? Is niet elk on deelige onder hen geroepen eenmaal zelf zulk een opperste Staatsdienaarschap samen te stellen? En wie zegt, bij 't aanschouwen van een Staatsdienaarschap, zoo dadelijk wat er in zit?...'

Onrustig, onsamenhangend, onklassisch, zal men zeggen. Toegegeven, - maar oorspronkelijk zonder eenigen twijfel, en wij hebben- niet zooveel oorspronkelijks in onze hedendaagsche letterkunde, dat dat ons reeds zou behoeven tegen te staan. Purisme is klaarblijkelijk een zwak van onzen schrijver - en woorden als ondeelige voor individu, Staatsdienaarschap voor Ministerie, - 't eentonige herhalen van 't woord grondwet, om 't woord constitutie te vermijden (à propos, - waarom niet bij afwisseling eens *staatsregeling* gebruikt?) 't kon met voordeel gemist worden; - tevens moet ik de vrees uitdrukken, dat wij bij volgende geschriften van M. weer op hetzelfde purisme zullen stuiten; want men ontdoet zich niet zoo licht van een zwak als van een fout. 'Das Zarteste, Unfassbarste, Mächtigste, Unüberwindlichste in menschlichen Dingen ist die Tendenz', zegt Ranke ergens, - en is een zwak niet ook een Tendenz?

Er is echter in de compositie van deze brochure *één* groote fout, die in 't vervolg gemakkelijk te vermijden zal zijn, indien de schrijver de gemiddelde dosis aesthetische ontwikkeling bezit. Ik behoef er nauwelijks pp te wijzen. In de eerste en grootste drie kwart van 't vlugschrift geeft de schrijver een overzicht van onze staatsrechtelijke geschiedenis sedert 1848, dat geheel de strekking schijnt te hebben, om de Tweede Kamer gelijk te geven in al wat zij doet tegenover de Ministers. Op even pikanten als onderhondenden toon betoogt hij dat de handelingen van alle ministeriën, vooral sedert 1853, verkeerd, onhandig, onstaatkundig zijn geweest, zoodra de verhouding der meerderheid tot de minderheid in de Kamer veranderde. Wilde men hem onvoorwaardelijk gelooven, dan zouden alle ministeriën in zulk een geval het hoofd in den schoot hebben moeten leggen, - of ook, even als de japansche ministers, met ootmoed het zwaard hebben moeten kussen; waarmede de Mikado-Kamer hun vergunde zich het onderlijf open te snijden. Van ontbindingen der Kamers, als die in 't zittingjaar

1866/67, maag in dat systeem natuurlijk vooral geen sprake zijn. Daarop volgt de opsomming van hetgeen op wetgevend gebied tot stand gekomen is: - een schrale oogst, gelijk ieder weet, - die nog schraler lijkt door de breedvoerige vermelding van 'tgeen niet tot stand kwam: geen wet op de rechterlijke organisatie, geen strafwet, geen strafvordering, geen waterstaatswet, geen comptabiliteitswet, geen schutterijwet, geen defensiewet, enz. enz. Nu zou men zeggen dat de schrijver bij zijne voorstellen tot verbetering vooral zou zorgen dat die vlekkelooze, zondelooze Kamer meer onbelemmerden invloed kreeg op den gang der zaken; - dat hij b.v. om den toekomstigen ministers een heilzamen schrik in te boezemen, eene strafvervolging tegen alle oud-ministers zou aanraden wegens het grovelijk verzuimen ook zonder opzet van de uitvoering der grondwettige bepalingen, voor zoover die uitvoering wegens den aard des onderwerps tot hunne ministeriëele departementen behooren (art.. 3.*e*. en ƒ der wet, houdende regeling der verantwoordelijkheid van de Hoofden der Ministerieele Departementen, van 22 April 1855, Stsbl. N°. 33). Of men zou verwachten, dat hij de Grondwet in dien zin wilde veranderd, zien, dat het Ministerie slechts eene commissie van Kamerleden werd, aan de Kamer verantwoordelijk voor de uitvoering harer bevelen....

Niets van dat alles. Verbetering zoekt M. in 't regeeren *zonder* Kamer, en 't laatste gedeelte der brochure bevat een betoog hoe dat mogelijk is, zonder, schending der Grondwet. Hoever men 't kan brengen met langdurige oefening in de gymnastiek des geestes, daarvan legt onze schrijver hier afdoende proeven af. Hij wil de Kamers niet ontbinden, - natuurlijk niet, want dan zouden ze binnen twee maanden weer bijeenkomen. Neen, - volgens hem moeten zij op den gewonen tijd bijeenkomen en zoolang zitting houden als noodig is voor dè behandeling der begrooting, - en misschien van enkele onteigeningen en naturalisatiën, die niet kunnen blijven liggen en die de Grondwet nu eenmaal aan de wetgevende macht op draagt; daarbij moet men echter zoo min mogelijk het minimum van twintig dagen overschrijden, door de Grondwet voor de jaarlijksche zitting der Staten-Generaal bepaald. Zijn de begrootingen eenmaal vastgesteld, - laat dan de Kamers uiteengaan, - dan heeft het: Ministerie gedurende een jaar min twintig dagen de handen vrij om te administreeren en wetsontwerpen voor te bereiden, - en de

Kamer-leden hebben dan een jaar om zich bekend te maken met de wenschen van 't ‘geheele Nederlandsche volk’, dat zij vertegenwoordigen, en om hun eigen persoonlijke wenschen wat te vergeten.

Uit den geheelen toon van dit laatste deel blijkt, dat de schrijver 't hier ernstig meent: de lofzang op de Tweede Kamer in den aanvang was dus slechts bittere ironie?

- Ach ja, het schijnt wel!

Maar welk een vergrijp tegen den smaak, - zoo maar zonder waarschuwing van de ironie tot de rechtstreeksche uiting van gevoelens over te gaan! en dat wel zonder verandering van uiterlijken vorm. Hoe wil men weten, wat de schrijver in den aanvang bedoelde, als hij aan 't einde zijn jaar van Kamerlooze Regeering aldus verdedigt: ‘Geen wetten zullen tot stand komen! - Ja, maar deden zij dat tot dusver? - ... Het land ligt voor alle vijanden open, en hoe moeten wij ons defensiestelsel inrichten? - Zeven jaren zijn verloopen sedert 1866, drie sedert 1870, - en hoevelen zijn de Staatsdienaren van oorlog die men heeft ver- sleten? - Er is een oorlog met Atchin in vollen gang, - een kostbare oorlog, die onze koloniën in gevaar brengt. - In onze nederzettingen is ook veel koffij, en de koffij is duur. - Hooger onderwijs, rechterlijke organisatie eischen dringend voorziening. - Heemskerk, Fock, Godefroy, de Vries....’ en met dergelijke orakeltaal maakte de man zich van alle tegenwerpingen af tegen zijn onzinnig plan. Even als in 't begin, in 't ironische gedeelte, gaat hij hier op de merkwaardige, hem geheel eigene, wijze van redeneeren voort, en brengt den lezer, daardoor een tijd lang in 't onzekere aangaande zijne bedoeling.

De oorspronkelijkheid en levendigheid van des schrijvers stijl zijn trouwens de eenige redenen waarom mij de vermelding van diens vlugschrift hier wenschelijk toescheen. Propaganda te maken voor het door hem voorgestelde middel tot verbetering van onzen politieken toestand, is thans mijn doel niet.

Overigens is eene omstandigheid wel geschikt mij weer aan 't wankelen te brengen in de meening, dat de schrijver het ernstig meent. Tot de uitvoering van 't plan is geheimhouding een eerste vereischte: zoodra het ruchtbaar werd dat het Ministerie zulk een voornemen koesterde, dan behoefde de Kamer slechts de dis-

cussie over de begrooting een weinig te rekken, - b.v. tot Jun. of Juli van 't volgende jaar, om 't plan geheel te verijdeleni Ware dus de schrijver in ernst geweest, dan zou hij zijn gevoelen schriftelijk of mondeling aan het Ministerie, - of bij ontstentenis aan Z.M. medegedeeld hebben.

Intusschen, de zaak is mij nog duister; overtuiging straalt in elke zinsnede der brochure door, - scherpzinnigheid, kennis van zaken, politieke zin ontbreken ook niet. En daarom, kan ik den wensch niet onderdrukken dat de schrijver de brochure liever ongeschreven gelaten had: want wie weet, wat voor vreemde coupen een avontureus minister of opperste Staatsdienaar niet nog daaruit kan distilleeren. Laat ons afwachten, - en vertrouwen op de bedaardheid onzer landslieden, hoog- en laaggeplaatsten.

Droomland, Sept. 1873.

J.A.S.

Politieke gedachten van een leek.

Het moet voor de Regeering ditmaal een bijzonder pijnlijke taak zijn geweest om, te midden eener nog niet opgeloste ministeriëele crisis, de rede op te stellen, waarmede het zittingjaar 1872/73 der Staten-Generaal den 13^{den} September jl. is gesloten. Hoe toch zou zij de formule motiveeren, waarin aan de Vertegenwoordiging voor haar toewijding aan 's lands belangen 's Konings jaarlijksche dank moest worden betuigd? Kon zij zich dankbaar betoonen voor de consequentie waarmede, na de afstemining der voorgestelde inkomstenbelasting aan het einde van een vorig zittingjaar, thans bijna alle belangrijke maatregelen die door haar in 's lands belang waren wenschelijk gekeurd, als herziening der kieswet, afschaffing der plaatsvervanging, nieuwe rechterlijke organisatie, door de Tweede Kamer waren verworpen of tot een onbepaalde toekomst verschoven? Onmogelijk. Een variant op het ‘niet geheel onvruchtbaar’ van de vorige sluitingsrede, gevolgd door een opsomming van enkele tot stand gebrachte wetten, op een enkele uitzondering na allen vreemd aan de politiek, was al wat haar te geven overbleef. Wat zij aan de vertegenwoordigers des volks geven kon, zij gaf het, het moet worden erkend; en zelfs bleek zij een voldoende hoeveelheid optimisme te hebben behouden, om in de troonrede, door haar aan den Koning voorgedragen en door Z.M. bij de opening der nieuwe zitting van de Staten-Generaal uitgesproken, een in elk opzicht verblijdend tafereel van den toestand des lands te schilderen, door geen enkele zwarte stip ontsierd. Een vreemdeling, die al zijn kennis van onze toestanden uit deze troonrede zou geput hebben, had gewis de overtuiging erlangd, dat voor de gelukkige bewoners van het bevoorrechte plekje gronds tusschen Schelde en Dollard geen enkele noemenswaardige verbetering in het staatsbestuur te wenschen was overgebleven.

Ofüciëele staatsstukken zijn voorzeker een gewichtige bron voor de geschiedenis; en toch lijdt het geen tegenspraak, dat er andere bronnen noodig zijn dan de troonrede van 15 September 1873, om ook slechts het allerflauwste denkbeeld te erlangen van onzen tegenwoordigen toestand. Die rede vermeldt niet dat de arbeidende klassen, dat wil zeggen, allen die hun levensonderhoud zonder de machtige hulp van eigen kapitaal moeten winnen, van den aanzienlijken ambtenaar af tot den nederigen daglooner toe, voor hun karig loon nauwelijks de onmisbaarste levensbehoeften kunnen verkrijgen; niet dat de verkeerde richting der beweging van het kapitaal aan de eene, de waardevermindering van het geld zonder evenredige stijging der loonen aan de andere zijde, de kloof tusschen armen en rijken steeds verbreeden; niet dat de partij, die zich een vrijzinnige ontwikkeling onzer staatsinstellingen ten doel stelt, vijf jaren lang een overwegenden invloed op het staatsbestuur heeft uitgeoefend, zonder de hervormingen te kunnen tot stand brengen, die op haar weg lagen en den toestand van het grootste deel des volks van lieverlede zouden hebben verbeterd; niet dat het voortdurend gemis aan overeenstemming tusschen Regeering en Vertegenwoordiging het geloof aan de deugdelijkheid van den constitutioneelen regeeringsvorm bij de natie ernstig heeft geschokt. Dat alles wordt in de troonrede niet gezegd, en behoort toch voor een onpartijdige waardeering van den toestand des lands mede in aanmerking te komen.

Wanneer achtereenvolgens drie Kabinetten van dezelfde politieke richting, overeenstemmende met die der meerderheid in beide takken der Vertegenwoordiging, moedeloos de teugels van het bewind nederleggen, en de ministeriëele crisissen steeds langduriger en steeds onoplosbaarder worden, dan moet daarvoor een dieper grond bestaan dan de zwakheid van sommige Ministers en de eerzucht, of wel, zooals men tegenwoordig pleegt te zeggen, het individualisme van sommige afgevaardigden. Zwakke Ministers en eerzuchtige afgevaardigden zijn in andere constitutioneele landen zeker niet minder dan hier te vinden, zonder daar evenwel legislatieve onmacht te veroorzaken; en hetgeen thans bij velen de ondeugd van het individualisme heet, gold vroeger algemeen voor de deugd der onafhankelijkheid. De hoofdreden der onvruchtbaarheid van den wetgevenden arbeid gedurende de laatste jaren ligt elders. Zij ligt in den weerzin der regeerende klassen tegen de oeconornische hervor-

mingen, die nevens de eigen werkzaamheid der arbeidende klassen vereischt worden om het peil der algemeene welvaart te doen rijzen. Totdat die weerzin zal zijn overwonnen, zal de lof van niet geheel e onvruchtbaarheid de hoogste zijn, die aan de Staten-Generaal bij de sluiting hunner vergadering kan worden toegekend.

I.

Een deel des volks is welvarend, het kan niet worden ontkend. In alle deelen des lands zijn de grondeigenaars gedurende de laatste dertig jaren, om zoo te zeggen, al slapende rijk geworden. De aanzienlijke stijging der prijzen van landerijen en landbouwproducten, een gevolg deels van den vrijen handel en de verbeterde middelen van vervoer, deels van de waardevermindering van het geld, is hun ten goede gekomen, zonder dat zij er jets voor behoefden te doen. Verbazend zijn de koopprijzen en pachten, die tegenwoordig voor landerijen worden bedongen. Ook die kapitalisten, die geen land bezitten, hebben niet te klagen. Immers de gemiddelde rentestand is in twintig jaren met ongeveer een vierde verhoogd; en ook soliede effecten geven tegenwoordig vrij hooge renten. Maar de winst der kapitalisten en grondbezitters heeft tot schade gestrekt voor de klassen, die zonder eigen kapitaal arbeiden. Om het gebruik der kapitalen van anderen te erlangen, hetzij in den vorm van landerijen, hetzij in dien van geld, moesten zij steeds hooger prijzen betalen. De gestadig toenemende duurte der levensmiddelen maakte de loonen der arbeiders en de bezoldigingen der ambtenaren, voor zoover zij in naam op dezelfde hoogte bleven, inderdaad steeds geringer. En ofschoon in de laatste jaren in vele takken van bedrijf de loonen eenigszins zijn verhoogd, weegt deze verhooging in de meeste gevallen niet op tegen die in de prijzen der diensten van het kapitaal en der levensbehoeften. In den ongunstigsten toestand verkeeren de ambtenaren, op wier loon de gewoonte nog grooter invloed schijnt uit te oefenen dan op dat der werklieden. Bij de genoemde oorzaken eener steeds toenemende verrijking der bemiddelde en verarming der onbemiddelde klassen, komt nog de verkeerde richting, waarin het kapitaal zich ten onzent voor een groot deel beweegt. Het is

een bekend feit dat dezelfde kapitalen, die zich aan inlandsche ondernemingen van handel of nijverheid schuchter plegen te onttrekken, veelal met lichtzinnige zorgeloosheid aan staatsleeningen of buitenlandsche nijverheidsondernemingen toestroomen. Wel is waar hebben de verliezen, ten gevolge van het overdreven vertrouwen op insoliede staten of spoorwegmaatschappijen in den laatsten tijd vooral door kleine kapitalisten geleden, den smaak voor soliede geldbelegging in hooge mate opgewekt. Maar al is de lust voor dolzinnige speculatiën voor het oogenblik uitgedoofd, het is er ver af dat dientengevolge een gezonde ondernemingsgeest zou zijn opgewekt. Integendeel, men mag aannemen dat tegenwoordig voor de inlandsche nijverheid moeilijker dan ooit kapitaal is te verkrijgen. Nu is het voor den vooruitgang van het menschelijk geslacht in het algemeen vrij wel om het even, of het Nederlandsche kapitaal aan de ontwikkeling van Minnesota of Zuid-Rusland, dan wel aan die van Nederland zelf wordt dienstbaar gemaakt. Maar voor hen, die hier te lande van hoofd- of handenarbeid leven, is het verschil tusschen de beide soorten van kapitaalsaanwending zeer aanzienlijk. De onttrekking der kapitalen aan de inlandsche industrie heeft ten gevolge, dat onze handel en nijverheid kwijnen; de verschillende takken van bedrijf mogen niet achteruitgaan, zelfs eenigen vooruitgang aanwijzen, een vergelijking onzer handelscijfers met die van naburige landen en koopsteden is voldoende om de overtuiging op te wekken, dat van krachtige ontwikkeling in deze ten onzent geen sprake is; en wie onder dezen toestand lijden, het zijn alweder de arbeidende klassen, wier arbeid weinig gevraagd en slecht betaald wordt.

Onder deze omstandigheden mag van den wetgever, die in de behoeften van den Staat uit de beurzen der ingezetenen heeft te voorzien, worden gevorderd dat hij, zoo al niet het kapitaal zwaarder belaste dan den arbeid, althans een strenge rechtvaardigheid tusschen beide in acht neme; zoo al niet aan de beweging van het kapitaal een betere richting trachte te geven, althans niet de verkeerde beweging kunstmatig bevordere. Er ontbreekt veel aan, dat hier te lande aan deze billijke eischen zou zijn voldaan. Ons belastingstelsel, het vermogen in portefeuille geheel vrij latende, werkt daardoor als een premie op de geldbelegging in effecten. De zegel-, registratieen hypotheekrechten, die met recht een belasting op het ongeluk

zijn genoemd, en welker vervanging reeds bij de wet van 12 Juli 1821, Stbl. n°. 9, verklaard werd in ‘nadere overweging’ te zullen worden genomen, drukken loodzwaar op de beweging van alle kapitaal dat niet in effecten is belegd, en treffen vooral de middelklasse, voor welke zij het verkrijgen van recht zoo goed als onmogelijk maken. Het patentrecht, oorspronkelijk een vergoeding voor de vrijheid om sommige bedrijven te mogen uitoefenen, heeft in den tegenwoordigen toestand der maatschappij, nu niemand meer aan de vrijheid van bedrijf zou willen tornen, als eenzijdige belasting op een deel der nijverheid geen *raison d'être* meer; het laat verschillende bedrijven, en daaronder den voornaamsten tak van nijverheid, den landbouw, vrij, en legt een hoogst onbillijken druk op hen, die weinig of geen winsten hebben behaald of wel verliezen hebben geleden. De accijnsen op de zeep, het zout en de azijn werken als een hoofdgeld, en treffen vooral de lagere klassen; die op het geslacht is een premie op den uitvoer van een voedsel dat op onze arbeidende klassen, kon het onder hun bereik worden gebracht, den heilzaamsten invloed zou uitoefenen. De belasting op het personeel eindelijk wordt op zoodanige wijze geheven, dat de onbemiddelden verreweg het zwaarst worden getroffen.

Deze overigens meer dan bekende gebreken zullen niemand verwonderen, die zich herinnert hoe ons belastingstelsel een overblijfsel is uit den tijd van Koning Willem I. In die dagen werden de voordeelen der vrije beweging van het kapitaal niet zoo algemeen ingezien als thans, en gold ook de bevoorrechting der gegoede klassen niet voor zoo schadelijk; een bevoorrechting trouwens, die ten gevolge der stijging van de prijzen der landerijen en van den rentestand tegenwoordig veel stuitender is dan destijds. Men verbaast zich, wanneer men de straks reeds genoemde wet van 1821, houdende de grondslagen van het stelsel van 's Rijks belastingen met den jare 1824, herleest, dat het belastingstelsel in den loop eener halve eeuw zoo weinig wijziging heeft ondergaan. Zondert men een paar later ingevoerde accijnsen uit, dan is het geheele tegenwoordige stelsel in de genoemde wet omschreven. Sedert zijn alleen de meest in het oog springende bezwaren opgeheven, door de afschaffing van enkele belastingen op levensbehoeften, zonder ander equivalent dan de Indische baten, en door die van de gemeenteaccijnsen met een equivalent, dat wel niemand als definitief zal aanmerken. Voor het overige is van de belastinghervorming

die men in 1848 in de naaste toekomst droomde, niets gekomen. Het verbeterd besef van onze verplichtingen jegens de bevolking onzer Oost-Indische bezittingen, gepaard met de steeds toenemende behoeften der staatshuishouding, zal wel beletten dat opnieuw aan afschaffing van belastingen zonder equivalent worde gedacht. Het komt er thans op aan voor de onrechtvaardige belastingen, die zullen moeten worden afgeschaft, equivalenten te vinden, welke uit den aard der zaak vooral op de gegoede klassen zullen drukken. Men zal moeten komen tot afschaffing der zegel- en registratierechten, waarvan naar billijkheid alleen een gering recht, strekkende tot vergoeding der kosten van de registratie, kan behouden blijven; voorts tot opheffing van de accijnsen op de zeep, het zout, de azijn en het geslacht. Men zal het patentrecht dienen uit te breiden tot een algemeene belasting op de inkomsten, en wel liefst tot een belasting op de verschillende bronnen van inkomsten, het vermogen in portefeuille daaronder begrepen, in den trant van de Engelsche *income-tax*. Men zal òf het grondbezit onder de te belasten bronnen van inkomsten moeten medetellen, òf moeten overgaan tot herziening van het kadaster, waaruit voor den Staat een zeer aanzienlijke vermeerdering van inkomsten zou voortvloeien. Men zal de belasting op het personeel aan een ingrijpende herziening moeten onderwerpen, en tevens, bijvoorbeeld door het afstaan van een paar grondslagen dier belasting aan de gemeenten, een einde moeten maken aan den onhoudbaren toestand, die bij de afschaffing der gemeente-accijnsen is geschapen. Men zal eindelijk de inkomsten van den Staat zooveel dienen te vermeerderen, dat tot een aanzienlijke verbetering van de bezoldiging der lands-ambtenaren kan worden overgegaan.

Behalve door de noodzakelijkheid der herziening van het belastingstelsel, is in de laatste jaren onze politieke toestand beheerscht door de behoefte aan verbetering van het leger. De militiewet kent aan ieder die betalen kan de bevoegdheid toe, om den dienst bij de militie door een ander in zijn plaats te doen waarnemen, ten gevolge waarvan het leger uitsluitend uit de lagere klassen wordt gerecruteerd. Op zich zelf ligt hierin een ernstige onrechtvaardigheid tegenover de onbemiddelden, die gedurende zekeren tijd aan hun broodwinning worden onttrokken, terwijl de gegoeden zich van dezen persoonlijken dienst voor een betrekkelijk geringe som gelds kunnen ontslaan. Deze

ourechtvaardigheid werd wel niet opgeheven, doch eenigszins verminderd door het vooruitzicht, dat in tijd van oorlog ook de zoons der gegoede burgers weder tot verdediging van het vaderland de wapenen zouden opvatten, evenals zij dit in 1830 hadden gedaan. Maar dit vooruitzicht is ten gevolge van den vooruitgang in de kunst van oorlogvoeren geheel verdwenen. Dank zij de nieuwere tactiek en de verbeterde vuurwapenen, is ieder man, die niet volkomen geoefend is, op het slagveld nutteloos *chair à canon*. In geval van oorlog de bloem der natie zonder eenige vrucht ter slachtbank te voeren, kan niemand in de gedachte komen. Bovendien kan aan soldaten als de onze, waaronder de meest ontwikkelde elementen des volks ten eenenmale ontbreken, bij de tegenwoordige ontwikkeling der krijgswetenschap 's lands verdediging niet met vertrouwen worden overgelaten. Het is dus noodzakelijk geworden het bestaande onrecht jegens de niet-bezittende klassen op te heffen, en ook de zoons der gegoeden reeds in vredestijd tot persoonlijken dienst bij de militie te verplichten. Daardoor alleen kunnen de levende strijdkrachten op het peil worden gebracht van die der mogendheden, met welke een oorlog voor ons denkbaar is. Deze hervorming heeft met de herziening van. het belastingstelsel dit gemeen, dat zij van de gegoede klassen vrij aanzienlijke opofferingen ten algemeenen nutte eischt; te aanzienlijker, naarmate de afkeer van den krijgsdienst bij onze burgerij dieper geworteld is.

Het is duidelijk, dat vragen als de hier aangestipte er volkomen op berekend zijn, om aan een rationeele partijvorming ten grondslag te strekken. Het ligt op den weg eener partij van behoud om, behoudens verbeteringen op ondergeschikte punten, de beginselen van het belastingstelsel en van de militiewet te willen handhaven; op dien eener partij van hervorming, om de grondslagen van het belastingstelsel en de wijze van legervorming te willen herzien. Ongelukkig is de demarcatielijn onzer staatspartijen overal eerder te vinden dan hier. De conservatieve partij, wel verre van de voorname plaats in te nemen, die haar als handhaafster der bestaande instellingen zou toekomen, heeft onder een verkeerd beleid in het land en in de Kamer bijna elken invloed verloren. In stede van, op het voorbeeld van wijlen den heer Van Hall, hun voordeel te doen met het volksgeloof, dat behoud en gematigdheid woorden zijn van één en dezelfde beteekenis, hebben de latere leiders der conser-

vatieven hun steun gezocht bij de kerkelijke partijen, bij de orthodox-Gereformeerden en vooral bij de Roomsch-Katholieken. Het natuurlijk gevolg daarvan was dat allen, die gematigdheid in het staatkundige gelijk in het godsdienstige bovenal op prijs stelden, en geneigd waren zich aan te sluiten bij elke partij, die hun het rustig behoud van het bestaande zou verzekeren - en deze geestesrichting telt onbetwistbaar onder de kiesgerechtigde *bourgeoisie* zeer vele aanhangers - zich van de conservatieven afwendden. Dezen werden dientengevolge steeds zwakker en van de kerkelijken afhankelijker. De liberale partij nam de mannen van het gematigd behoud in haren schoot op. Zij won daarmede een zeer aanzienlijke vermeerdering van getalsterkte. Terwijl zij vroeger, toen de Katholieke geestelijkheid er nog voordeel in zag om zich met haar te verbinden, in de Tweede Kamer niet zelden en in de Eerste Kamer altijd in de minderheid bleef, kon zij nu geheel alleen aan al haar tegenstanders, de Katholieken daaronder begrepen, in beide Kamers der Staten-Generaal het hoofd bieden. Maar dit voordeel was geen zuivere winst. Hetgeen de liberale partij aan breedte won, verloor zij in diepte. De nieuwe elementen, wier streven veeleer behoud dan hervorming van het bestaande was, brachten in het karakter der partij een belangrijke wijziging. Verdediging der moderne maatschappij, óók tegen de aanvallen van het hier te lande trouwens weinig te vreezen socialisme, maar bovenal tegen de mokerslagen waarmede het Katholicisme, op gezag van den Pauselijken banvloek, haar gewis eerlang zou bestormen: met andere woorden, de eigenaardige roeping eener conservatieve partij in een constitutioneelen staat; deze werd het best, om niet te zeggen het eenig uitgevoerd deel van het liberaal programma. Al moest rnen erkennen dat de wetten die het meest aan de aanvallen der kerkelijken blootstonden, de Grondwet en de schoolwet, aan ernstige gebreken leden, dat de eerste aan een goede regeling van het krijgswezen en van het kiesrecht, de laatste aan een behoorlijke uitvoering van het grondwettig voorschrift omtrent *voldoend* openbaar lager onderwijs overal in het Rijk in den weg stond, toch wilde men, uit vrees voor de Roomsch-Katholieke reactie, niet toestemmen, dat in één van beide een tittel of jota zou worden, veranderd. Met onuitputtelijk geduld besteedden de liberale organen meer en meer al hun krachten aan de bestrijding van het Katholicisme als godsdienstig-staatkundige richting; en de warmste

liberalen werden zij, die in 1853 met de meeste goede trouw tegen de ‘Papothorbeckianen’ waren te velde getrokken.

Hoe meer echter de liberale partij zich aldus in haar behoudend karakter ontwikkelde, des te meer geraakte haar hervormend karakter op den achtergrond. Een deel harer aanhangers bleef de meest dringende hervormingen, die van het belastingstelsel en van de militiewet, met hart en ziel voorstaan. Maar voor een ander deel, voor de nieuwbakken liberalen, om een gemeenzamen term te gebruiken, die van het menu der liberale richting vooral de verdediging van het bestaande of wel den strijd tegen Rome naar hun smaak vonden, waren deze hervormingen minder gewenscht. Nu eens beweerden zij, dat de handhaving en verdediging der moderne maatschappij hoofdzaak, en al het andere daaraan ondergeschikt was; dan weder, dat de meest noodzakelijke verbeteringen in het belastingstelsel reeds verkregen, en de overige van minder overwegend belang waren. Indien deze stellingen regelmatig telkens door dezelfde afgevaardigden of in bepaalde organen waren verdedigd, zoo zou zich een afzonderlijke, voor het oogenblik met de liberalen verbonden fractie gevormd hebben. Maar dit was niet het geval. Door sommigen nu en dan uitgesproken, door niet weinigen gedeeld, verspreidde zich meer en meer te midden der liberale partij de meening, dat men zeer wel liberaal kon zijn zonder de dringende noodzakelijkheid van hervorming van het belastingstelsel en van de militiewet toe te geven. Dat waren maar oeconomische hervormingen, meende men; alsof in den tegenwoordigen toestand der maatschappij gewichtiger en meer principiëele dan deze denkbaar waren! Hetgeen shibboleth der liberale richting had behooren te wezen, werd bijzaak; hoofdzaak werd voor haar, hetgeen de eigenaardige taak eener constitutioneele conservatieve partij ware geweest. Het gevolg van dezen vicieusen toestand bleef niet uit. Het vertoonde zich in de, thans algemeen toegegeven, doch meestal aan andere oorzaken toegeschreven, desorganisatie der liberale partij, die uit haar legislatief onvermogen duidelijk is gebleken. Op het gebied der verkiezingen heeft deze desorganisatie tot dusver slechts weinig sporen achtergelaten. Alleen verloor de liberale richting bij de jongste algemeene verkiezingen voor de Tweede Kamer sommige plaatsen door de groote krachtsinspanning der kerkelijken, en een enkelen zetel ten gevolge van de ontevredenheid der liberalen zelf over den gang van zaken. Maar

desniettemin is zij aan de Zuidzijde van het Binnenhof nog steeds aanzienlijk machtiger dan eenige andere partij, terwijl haar meerderheid, in de oude zaal der Staten van Holland volstrekt geen tegenspraak lijdt. Dit laatste, opmerkelijk feit is zeker een niet te versmaden argument voor de stelling, dat onze liberale partij tegenwoordig alles behalve een partij van hervorming is. Of laat het zich aannemen dat, terwijl de noodzakelijke hervormingen ongetwijfeld in het dadelijk nadeel der gegoede klassen zullen wezen, kiezerslichamen, zelf uitsluitend door die klassen gekozen, en in haar keus beperkt tot de vermogendsten in den lande, zonder eenige pressie van de onbemiddelde burgerij een staatslichaam zouden samenstellen, waarvan de meeste leden aanstonds bereid zouden zijn zich en hun gelijken zwaarder te belasten? Zelfs de grootste optimist zal, naar het schijnt, deze onderstelling moeten verwerpen. En dan blijft er alleen plaats voor deze andere, dat de meerderheid der Eerste Kamer haar roep van hervormingsgezindheid alleen te danken heeft aan het feit, dat de Tweede Kamer geen voorstellen van hervorming tot haar laat doordringen. Ware het anders, men mag het voor zeker houden, dat zij den roem van volgzaamheid, haar thans zoo twistig toebedeeld, spoedig zou overleefd hebben.

II.

Het zal nuttig zijn, tot nader bewijs van het vooropgestelde, de lijdensgeschiedenis der voorstellen tot oeconomische en militaire hervorming van de laatste jaren kortelijk in herinnering te brengen. Reeds in 1869 heerschte hier en daar twijfel of een Kamer, gekozen onder een census die hooger is dan in eenig ander land van Europa, tot herziening van het belastingstelsel bereid zou worden bevonden. Bleek die twijfel gegrond, zoo zou men, om teleurstellingen te voorkomen, wèl doen door eerst den census te verlagen, en dan aan een vernieuwde Kamer voorstellen van belastinghervorming voor te dragen; in het tegenovergesteld geval was het verkieslijk, met de belastinghervorming te beginnen. Het Ministerie-Fock gaf indirect blijk, dat het omtrent de offervaardigheid van de vertegenwoordigers der gegoede klassen een bescheiden twijfel voedde, door

een herziening der kiestabel aan te kondigen en na een vrij lang tijdsverloop in te dienen. Van dat oogenblik af waren de dagen van dat Ministerie geteld; het zag zijn ontwerp van censusherziening verpletterd onder een verslag, waarin de hand van den eersten staatsman der liberale partij niet te miskennen was, en trad af om redenen, die nimmer geheel opgehelderd zijn, maar waaronder wèl ingelichte lieden niet zonder grond meenden, dat de censusquaestie een voorname rol speelde.

Het derde Ministerie-Thorbecke, in het begin van 1871 opgetreden, verklaarde terstond dat het de Kamer niet met den census zou bezig houden. Het vertegenwoordigde althans in dit opzicht de politiek van het optimisme, die van het geloof aan de gezindheid der gegoede klassen om de noodzakelijk geworden opofferingen uit eigen beweging te doen. Het nam niet alleen het belastingstelsel, maar ook de militaire quaestie ter hand, terwijl het beide in een min gewenscht onderling verband bracht. Men weet met welken uitslag. De ten laatste ingediende militaire wetsontwerpen brachten het, niet zonder moeite, tot een onderzoek in de afdeelingen der Tweede Kamer, weldra door ongunstige rapporten gevolgd. Het voorstel tot vervanging van het patentrecht en de accijnsen op het geslacht en de zeep door een algemeene belasting op de inkomsten kwam in openbare behandeling: na langdurige discussiën werd artikel 1 in de zitting der Tweede Kamer van den 2^{den} Mei 1872 met 51 tegen 27 stemmen verworpen. De politiek van het optimisme was geslagen.

Er is over dit votum der Tweede Kamer veel geschreven, en vrij algemeen is het geweten aan enkele liberalen, die de oppositie den dag te voren hadden geholpen om een voorstel tot verzending van de amendementen op artikel 1 naar de afdeelingen te verwerpen. In hoever dat oordeel juist was, kan hier in het midden blijven. Maar dit is zeker, dat een voorstel als dat van den Minister Blussé nooit door de Kamer zou zijn aangenomen, al was het nog zesmaal in de afdeelingen onderzocht en dientengevolge van al zijn gebreken gezuiverd. Er waren tegenstanders van het voorstel, die voor een rechtvaardiger verdeeling van lasten konden zijn gewonnen: bepaaldelijk zij, die onoverkomelijk bezwaar hadden tegen het voorgedragen Pruisische stelsel van belasting op de inkomsten, als aanleiding gevende tot groote willekeur, maar zich zouden hebben kunnen vereenigen met het treffen der inkomsten bij

de bronnen, gelijk het in Engeland geschiedt. Wie echter nooit hun toestemming tot het invoeren eener inkomstenbelasting zouden hebben gegeven, het waren zij die bezwaar hadden tegen het belasten van het vermogen in portefeuille en van de inkomsten uit het grondbezit; en dezen vormden te zamen in de Kamer zonder eenigen twijfel een aanzienlijke meerderheid. Men vond hen volstrekt niet alleen op de banken der oppositie, maar ook in vrij grooten getale te midden der liberale partij; en de liberalen, die om deze reden tegen het ontwerp van den heer Blussé stemden, waren juist niet degenen, die voortdurend door de dagbladpers om hun zoogenaamd individualisme worden lastig gevallen. Wie het vermogen in portefeuille, gelijk tot dusver, onbelast wilden laten, spraken meestal niet, doch waren bij de stemming op hun post. De voorstanders van vrijstelling van de inkomsten uit het grondbezit lieten zich daarentegen luid genoeg hooren. Men wil de reeds zwaar belaste grondbezitters dubbel treffen; zoo klonk het uit hun mond; de inkomsten uit den grond zijn reeds belast door middel der grondbelasting, en het zou onrechtvaardig zijn er een nog zwaarder druk op te leggen. Aldus redeneerende, schenen zij, en zij alleen, onkundig te zijn van de aanzienlijke rijzing in de waarde van den grond, ten gevolge waarvan een belasting, dertig jaar geleden niet te zwaar, thans veel te licht is. Of meent men, dat de liberalen van deze soort de voorkeur, zouden geven aan een herziening van het kadaster, die millioenen meer in de schatkist zou brengen? Vreest men niet, dat tegen zoodanigen maatregel het thans zoover weggeworpen argument zal komen dienst doen, dat de grondbelasting eigenlijk een grondrente is, zoodat zij op een vast bedrag moet bepaald blijven en haar verhooging, met een gedeeltelijke onteigening zonder schadeloosstelling zou gelijk staan? Zoo niet, men lette op hetgeen nog onlangs in de Tweede Kamer is voorgevallen, bij de behandeling van het wetsontwerp tot herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen. Bij die gelegenheid betoogde de heer Van der Linden, op grond van de aanzienlijke verhooging in waarde van den grondeigendom, dat de belasting daarop meer moest opbrengen. Men zou meenen, dat dit gevoelen steun moest hebben gevonden, nu het toch was uitgemaakt dat de inkomsten uit het grondbezit vooreerst niet langs anderen weg zouden worden getroffen. Men zou zich bedriegen. Van alle

kanten stonden liberale afgevaardigden op, om tegen het denkbeeld van den heer Van der Linden te protesteeren; en het liberalisme scheen niet gerust, eer de Minister zich aldus had uitgelaten: ‘Gij kunt dat wel zeggen, voert men aan, maar uwe bedoeling is de grondbelasting op de gebouwde eigendommen, zoodra de herschatting zal zijn geschied, te verhoogen. Die insinuatie had men wel met een of ander woord uit de stukken mogen bewijzen, waarin het tegendeel te lezen staat.’ (Bijblad 1872/73, blz. 1849). Inderdaad verdiende de Minister hier ten volle vertrouwen; bij de discussie over de inkomstenbelasting toch was hij, destijds lid der Kamer, voorsteller van een amendement, waarbij de inkomsten uit het grondbezit aan de belasting werden onttrokken.

Genoeg ten betooge, dat in zake het belastingstelsel liberaal heeten en hervormingsgezind zijn tweeërlei is. Het Ministerie-Thorbecke, om den draad onzer lijdensgeschiedenis weder op te vatten, trad na het votum over de inkomstenbelasting af, en werd na een langdurige crisis door het Kabinet De Vries opgevolgd. Het nieuwe bewind sloeg aanvankelijk den goeden weg in. Het verklaarde ronduit, na hetgeen omtrent de gezindheid der Kamer gebleken was, geen herziening van het belastingstelsel te zullen beproeven; het kondigde een voorstel tob herziening van den census aan, en gaf te kennen dat de behandeling van alle gewichtige wetsontwerpen behoorde te worden uitgesteld totdat dit voorstel zou zijn behandeld. Na den gebleken onwil van de Vertegenwoordiging, om aan de gegoede klassen waaruit zij was voortgesproten zwaarder lasten op te leggen, was deze politiek doelmatig en verstandig. Het brevet van ongeschiktheid, daardoor aan de Tweede Kamer uitgereikt, verwekte echter in dat staatslichaam een storm, waarvoor het Ministerie bezweek. Onder den drang van de commissie van rapporteurs voor het eerste hoofdstuk der staatsbegrooting, had het de zwakheid van zich bereid te verklaren, om met de tegenwoordige Kamer belangrijke wetsontwerpen af te doen; en weldra voegde het er een tweede fout bij, door de indiening van een wetsontwerp te beloven tot afschaffing der plaatsvervanging: een maatregel, meer nog dan de herziening van het belastingstelsel aan de gegoede klassen onwelkom. Reeds toen was de afloop van het zittingjaar 1872/1873 met zekerheid te voorspellen. Het wetsontwerp tot herziening der kieswet kwam, en werd in de Kamer vrij algemeen, maar vooral aan de libe-

rale zijde, met onverholen weerzin ontvangen. Om billijk te zijn moet men erkennen, dat het kiesrecht door de aanneming van het ontwerp van den heer Geertsema niet op de meest gewenschte grondslagen zou zijn gevestigd. Ben goede kieswet is niet mogelijk, zoolang de Grondwet eensdeels belet dat de kiesbevoegdheid worde toegekend aan alle burgers, die door hun studiën of maatschappelijke betrekking een voldoeuden waarborg van geschiktheid opleveren, onverschillig of zij al of niet directe belasting betalen; en anderdeels den gemeentelijken census juist op de helft bepaalt van dien voor het Rijk. Bij de volkomen ongeneigdheid der regeerende klassen om de Grondwet op eenig punt te herzien, kon de Regeering echter niet auders doen dan op de bestaande, gebrekkige grondslagen voortbouwen. Haar voorstel verdiende inderdaad verreweg de voorkeur boven de tegenwoordige ongerijmde regeling van het kiesrecht. Het hief de bestaande onevenredigheden op, en fnuikte de alleenheerschappij der vermogende klassen. Het genoot echter, zooals gezegd is, in de Tweede Kamer geen beter onthaal, dan een paar jaren te voren aan het ontwerp van den Minister Fock was ten deel gevallen. Het verslag van het onderzoek in de afdeelingen stelde het boven allen twijfel dat het wetsontwerp, kwam het in discussie, zou worden verworpen. Hetzij ter wille van haar prestige, hetzij uit begeerte om het Kabinet De Vries te handhaven, wenschte de meerderheid dit te voorkomen. De commissie van rapporteurs trachtte derhalve den Minister van binnenlandsche zaken over te halen om, alvorens het ontwerp in behandeling zou komen, alsnog een plaatselijk onderzoek in te stellen naar zijn vermoedelijke werking. Dit plaatselijk onderzoek kon tot niets dan tot uitstel leiden; want het eenige dat onderzocht kon worden was de mate van gegoedheid van hen, die zeker bedrag in de directe belastingen betalen, of, zooals de tegenwoordige kieswet voor voldoende houdt, daarin tot zeker bedrag zijn aangeslagen; en de geschiktheid om kiezer te zijn hangt volstrekt niet af van het vermogen, vooral niet in een tijd, waarin goed onderwijs ook voor onbemiddelden overal verkrijgbaar is of althans behoort te zijn. De Minister was echter nogmaals zwak, en verklaarde zich, hoewel schoorvoetend, tot het opgedrongen onderzoek bereid, in geval het door de Kamer werd verlangd. Daarop vereenigde de Kamer zich met 48 tegen 16 stemmen met een voorstel van den heer Van Reenen, om het ‘door de Regeering

aangeboden' (zoo heette het) onderzoek naar de vermoedelijke werking van de voorgestelde wijziging der kieswet aan te nemen, en hangende dat onderzoek de verdere behandeling van het wetsontwerp 'voorloopig' te verdagen. De gevreesde kieshervorming, die het kiesrecht ook aan vele minder gegoede burgers zou hebben geschonken, was daarmede vooreerst ter zijde gesteld.

De Regeering had nu den goeden weg geheel verlaten, en moest wel teleurstelling ondervinden in haar streven, om met de tegenwoordige Kamer de noodzakelijke militaire hervorming tot stand te brengen. Een denkbeeld opvattende van een der bekwaamste militaire leden der Kamer, had zij die hervorming in den meest beknopten vorm voorgedragen, door zich tot de afschaffing van plaatsvervanging en nummerverwisseling te bepalen en een meer algemeene herziening der militiewet tot een later tijdstip uit te stellen. Wie de voorliefde onzer Vertegenwoordiging voor zuiver formeele bezwaren kent, zal zich niet verwonderen, dat juist van dezen eenvoudigen vorm een der voornaamste grieven tegen het wetsontwerp werd gemaakt. Een ander en ernstiger bezwaar was hierin gelegen, dat de voorgestelde verplichte persoonlijke dienst, hoe wenschelijk ook op zich zelf, in beginsel onvereenigbaar is met de loting, door artikel 181 der Grondwet voorgeschreven. Men zou meenen, dat dan op herziening der inderdaad zeer gebrekkige voorschriften van het achtste hoofdstuk der Grondwet moest zijn aangedrongen. Maar dan zou men toonen, onze vertegenwoordigers niet te kennen. Integendeel haastten zij zich te protesteeren tegen een redevoering van den Minister van oorlog, waarin deze de wenschelijkheid van grondwetsherziening op dit punt had aangetoond. 'Men voegde er bij,' zoo leest men in het verslag der Tweede Kamer over de voorgestelde wijziging der militiewet, 'met leedwezen en bevreemding kennis te hebben genomen van de verklaring, door den Minister van oorlog in de zitting der Eerste Kamer van den 17^{den} Januari j.l. afgelegd, volgens welke zonder grondwetsherziening moeilijk tot eene definitieve regeling onzer levende strijdkrachten te geraken zou zijn.' Maar indien men in geen geval grondwetsherziening wilde, waarom zich dan niet vereenigd met de poging der Regeering, om de wijze van legervorming zooveel te verbeteren als de Grondwet toeliet? Omdat men de kans niet wilde loopen, dat de zonen der gegoede burgerij naast

die van de geheel onbemiddelde klassen onder de wapenen zouden staan. Omdat ook vele liberalen in het gevoelen deelden, dat een liberaal afgevaardigde (de heer Gevers Deynoot) aldus formuleerde: ‘Men moge breed uitweiden over het beginsel van gelijkheid - het bestaan van standen in de maatschappij ten gevolge van opvoeding, onderwijs en vorming, kan niet worden weggenomen. Niemand zal ontkennen, dat het bijv. voor den boerenknaap minder groote opoffering is soldaat te zijn, dan voor hem, die door ontwikkeling en opvoeding verre boven den boerenknaap staat..... Het is daarom bij persoonlijken dienstplicht onmisbaar om aan sommige klassen van lotelingen voorrechten, ja groote voorrechten te schenken: alleen op die voorwaarde kan ik er mij dan ook vóór verklaren.’ Trouwens aan groote voorrechten voor sommige klassen van miliciens ontbrak het niet in het regeeringsontwerp, waarmede de aangehaalde spreker zich dan ook ten slotte vereenigde. Het motief, waarom hij die voorrechten noodzakelijk noemde, schijnt echter minder juist. Men kon veilig, zoolang de: dienst er geen schade onder leed, aan hen die eigen woning konden bekostigen vergunnen om buiten de kazernen te wonen, te meer daar dezen thans ellendig zijn ingericht, hetgeen echter vermoedelijk spoedig zou veranderen zoodra de mogelijkheid bestond, dat zij door jongelingen uit de gegoede klassen zouden worden betrokken. Maar het ging niet aan, dezen een bepaald recht op dit privilege toe te kennen, omdat het voor hen grooter opoffering is soldaat te zijn dan voor boerenknapen. Wien veel is geschonken, van hem kan ook veel worden gevorderd. Juist op de meest ontwikkelde klassen des volks rust de dure plicht, om blijmoedig voor te gaan in de onaangename maar noodzakelijke opofferingen, die de weerbaarheid des lands vordert. De last van den persoonlijken dienst moge hen iets zwaarder drukken dan de minder gegoeden: hun zijn ook, in een goede opvoeding en een onbezorgd leven, voorrechten geschonken die niemand hun kan outnemen. Zou het niet edelmoedig en tevens verstandig zijn wanneer zij, voor wie de ruimste plaats is bereid aan het gastmaal des levens, er ook in toestemden om een evenredig deel in de algemeene lasten te dragen? Hun vertegenwoordigers begrepen het niet alzoo. Met 43 tegen 25 stemmen verwierpen zij, in de zitting der Tweede Kamer van 30 Juni j. 1., het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst, en doofden daardoor in het

land den laatsten straal van hoop uit, dat zij een algemeen belang boven een klassenbelang zouden weten te stellen.

Welk besluit valt nu uit deze droevige parlementaire herinneringen te trekken? Dit, naar het schijnt, dat de Staten. Generaal meer zin hebben voor de oogenblikkelijke, eng opgevatte belangen der gegoede burgerij, dan voor de dringende behoefte der geheele maatschappij aan oeeonomische en militaire hervorming. Deze zou niet zijn uitgebleven indien de geheele liberale partij, die gedurende de laatste jaren in het bewind en in de vertegenwoordiging den toon aangaf, van die behoefte doordrongen was. Zij is dit niet; zij heeft haar vereenigingspunt elders gezocht dan in de behoefte aan hervorming, en deze tot zekere hoogte als bijzaak beschouwd. Ziedaar de reden van de legislatieve onmacht die zij heeft tentoongespreid, van de teleurstellingen die zij heeft opgewekt, van den staat van ontbinding waarin zij verkeert. Toch behoort haar ongetwijfeld de toekomst; maar alleen mits zij ophoude de eersce plaats op haar programma toe te kennen aan behoud van het bestaande, en weder worde hetgeen zij eenmaal was en uit haar aard behoort te zijn, een partij van hervorming.

III.

Onze politieke toestand is treurig. De machteloosheid en de twisten der partijen, de stilstand der wetgeving, de korte duur der ministeriën hebben het prestige van den constitutioneelen regeeringsvorm gevoelig geschokt. De oppervlakkigheid verwacht alles van een ontbinding der Tweede Kamer. Na de ondervinding, eenige jaren geleden dienaangaande opgedaan, is het echter niet twijfelachtig, dat dezelfde kiezers ongeveer dezelfde afgevaardigden naar het Binnenhof zouden terugzenden. Duurzame verbetering is alleen te wachten van nieuwe partijverdeeling, meer dan de tegenwoordige op waarheid berustende. Er is een groote taak te vervullen; de handhaving der bestaande instellingen en haar verdediging tegen de aanvallen der kerkelijken, vooral van de Katholieken. Dit moet worden erkend, zelfs al is men voor de werkzaamheid van het Katholicisme niet uitermate bevreesd, en al gelooft men dat het woord van den dichter:

> 't Kroost van April
> Blijft eeuwig Home vloeken

nog niets van zijn kracht verloren heeft. Deze taak nu behoort eigenaardig aan een conservatieve partij, samen te stellen uit de tegenwoordige gematigde conservatieven, tegenstanders van kerkelijke overheersching, en uit dat aanzienlijk deel der tegenwoordige liberalen, dat niet uit zucht naar hervorming, maar uit vrees voor reactie tot de liberale partij is toegetreden. Deze nieuwe conservatieve partij zal ongetwijfeld de meerderheid in beide Kamers op haar hand hebben, en wellicht gedurende vele jaren regeeringspartij kunnen zijn. Als zoodanig zal zij vermoedelijk evenmin als de tegenwoordige liberale partij de groote hervormingen tot stand brengen, waaraan het land behoefte heeft. Zij zal echter de kerkelijke partijen in toom houden, en door de bevestiging en ontwikkeling der verkregen instellingen veel goeds kunnen doen. Niet zelden zal zij daarin gesteund worden door de gesmaldeelde liberale partij, die, dank zij het verlies van een groot aantal harer aanhangers, weder een partij van hervorming zal zijn geworden, en in zedelijk overwicht zal gewonnen hebben hetgeen zij in numerieke kracht zal moeten derven. Langzaam, maar zeker, zal onder deze meer aan de werkelijkheid beantwoordende partijverdeeling het besef, dat ingrijpende hervormingen op oeconomisch en militair gebied noodzakelijk zijn, en daarmede de partij, die zich het tot stand brengen dier hervormingen tot doelwit heeft gekozen, veld winnen. En wanneer de nieuwe liberale partij ten laatste een meerderheid in de Vertegenwoordiging zal hebben erlangd - hetgeen niet kan uitblijven - zoo zal zij, aan het bestuur gekomen, haar programma ook weten uit te voeren, iets dat van de tegenwoordige liberale partij niet kan worden gezegd.

Dit denkbeeld wijkt af van het middel, dat in den regel tot zuivering onzer politieke atmospheer wordt aangeprezen. Men wil namelijk verbetering zoeken in hetgeen den tegenwoordigen toestand slechts kan verergeren. Alsof de fout onzer liberalen deze was, dat zij te veel, en niet deze, dat zij geen groote hervormingen tot stand brengen, wil men hun ijver temperen door de gematigde conservatieven te bewegen, tot hun rijen toe te treden. Vond deze raad ingang, de tegenwoordige desorganisatie zou bestendigd worden en toenemen. Het voordeel, van de teugels van het bewind een wijle langer te kunnen behouden, zou deliberale partij moeten bekoopen met het verlies van hetgeen van haar prestige is overgebleven. Haar

nieuwe medestanders zouden haar, meer nog dan zij dit thans reeds is, maken tot een partij van behoud in plaats van een partij van hervorming. Dat dit meer dan een ijdele vrees is, bleek eenigen tijd geleden op treffende wijze uit een artikel in het Algemeen Handelsblad, geteekend V., onder welke letter zich een bekwaam liberaal verbergt. Daarin werd, terecht of ten onrechte, beweerd dat de gedachte, die bij de formatie van het tegenwoordig Ministerie had voorgezeten, was een verzoening tot stand te brengen van de liberalen onderling, en van dezen met de gematigde conservatieven; en met het oog daarop werd het der Regeering als een fout toegerekend, dat zij deze fractie had afgeschrikt door in den aanvang van haar bestuur de herziening der Indische tarieven in vrijzinnigen geest door te zetten. Ziedaar de weinig benijdenswaardige toekomst aangewezen, die de liberale partij zou wachten, indien zij zich liet verleiden om zich met het rechter centrum der Tweede Kamer te verbinden. Bij elken maatregel, die zich voordeed, zou de vraag moeten rijzen, niet alleen of hij nuttig zou werken, maar ook of hij wellicht belangen zou kunnen kwetsen, door de conservatieve bondgenooten verdedigd. Op de ontkennende beantwoording van deze laatste vraag zou ongetwijfeld elke hervorming van eenig belang afstuiten. De demoralisatie der liberale partij zou toenemen in dezelfde mate als haar populariteit verminderde. Een politieke partij, die ter wille van een tijdelijk voordeel haar beginselen verzaakt, snelt haar ondergang te gemoet. De gestadige nederlagen van die fractie der conservatieven, die zich bijna geheel in de kerkelijke partijen heeft opgelost, hebben geleerd dat deze regel, ondanks de gewone apathie onzer kiezers, ook hier te lande opgaat.

Een geheel andere rol zou de liberale partij vervullen, indien zij, gezuiverd van de conservatieve elementen, die zij reeds thans in haar midden heeft opgenomen, als minderheid in de Kamer de vlag van oeconomische en militaire hervorming hoog hield. Zij zou minderheid zijn en weinig kans hebben, om in den eersten tijd weder regeeringspartij te worden: dit onbetwistbaar feit zal ongetwijfeld velen van het hier ontwikkeld denkbeeld afkeerig maken. Maar mag dit een nadeel heeten voor een serieuse partij, wier programma van hervormingen op het gebied der financiën, van het krijgswezen en van het rechtswezen achtereenvolgens onuitvoerbaar is gebleken? En zelfs zoo het een nadeel heeten mocht, hoeveel voordeelen wegen

niet daartegen op! Uit de strenge handhaving van haar beoginselen, die haar positie als minderheid haar gemakkelijk zou maken, zou zij nieuw aanzien in den lande, nieuwe zedelijke kracht putten. Elke Regeering zou haar steun door toegeeflijkheid trachten te verkrijgen of te behouden. De geschiedenis heeft geleerd, dat groote hervormingen soms gemakkelijker tot stand komen onder conservatieve dan onder liberale Regeeringen. Men denke aan de afschaffing der korenwetten in Engeland, aan de grondwetsherziening van 1848 hier te lande. Was niet de liberale partij vóór 1848 in beide Kamers der Staten-Generaal in de minderheid? Toch veroorzaakten de populariteit en de innerlijke waarde der hervormingen, die zij voorstond, dat Koning Willem II op een gegeven oogenblik begreep aan haar wenschen te moeten toegeven. En toen was ook weldra de tijd gekomen, waarop zij met goed gevolg het bewind kon aanvaarden. Wie zal zeggen hoeveel van het prestige, dat de liberale partij van 1849 tot 1853 in staat stelde een aanzienlijk deel van het gebouw onzer nieuwe staatsinstellingen op de in 1848 gelegde fondamenten op te trekken, te danken was aan den tijd, door haar op de banken der oppositie doorgebracht?

Dit is zeker, dat niets een politieke partij zoozeer verzwakt als het blijkbaar onvermogen om haar beginselen te verwezenlijken, dat de liberale *bourgeoisie* in de laatste jaren heeft tentoongespreid. Er zijn teekenen aan den hemel die aanduiden, dat het hierdoor veroorzaakt *malaise* aan de kerkelijke partijen, de eenigen die hebben getoond te weten wat zij willen, dreigt ten goede te komen. Op die wijze zou de bovenmatige vrees voor de Katholieke reactie zeer wel haar doel kunnen voorbijstreven, en de verwaarloozing van het liberaal programma ter wille van de eenparige bestrijding van den gemeenschappelijken vijand dezen tijdelijk machtige wapenen in handen kunnen geven. Tijdelijk; want op den duur is de overheersching van het Katholicisme hier te lande volstrekt niet te duchten. Maar ook een tijdelijk overwicht der kerkelijken zal gemakkelijker worden voorkomen wanneer de liberale partij, gezniverd van alle vreemde elementen, weder een partij van hervorming zal zijn geworden, dan wanneer de verdedigers der moderne maatschappij zullen blijven voortgaan vreesachtig samen te scholen en elke poging tot verbetering van gebrekkige maatschappelijke toestanden onwillig af te weren.

Brielle, September 1873.

J.D. VEEGENS.

Japan in 1872.

‘A beau mentir qui vient de loin,’ zegt een oud fransch spreekwoord, dat - als alle spreekwoorden - dikwerf gepast, maar ook menigmaal onjuist is. Wanneer wij somtijds juiste, maar ook dikwijls averechts verkeerde berichten omtrent Japan vermeld vinden, dan bewijst dit de waarheid onzer meening, doch met dit al is het te betreuren, dat daardoor dikwijls zeer valsche voorstellingen omtrent dit land ontstaan. Als wij dus bij het mededeelen van de hoofdgebeurtenissen in Japan, gedurende het jaar 1872, de belangstelling onzer lezers op nieuw vragen, mag wel de verzekering voorafgaan van de historische trouw, waarmee wij onze taak zullen volbrengen, en de hoop ons bemoedigen, dat het ons aan geen vertrouwen bij onze lezers ontbreken zal.

Japan verkeert onwedersprekelijk in een hoogst merkwaardigen toestand; geen land ter wereld is in zulk een korten tijd, met zulk eene vervaarlijke snelheid door andere volkeren meêgesleept op den weg van het volkerenverkeer en van den vooruitgang. Wij hebben in onze vroegere schetsen getracht den toestand van dit land telkenmale zoo goed wij konden weêr te geven; doch het zou eene groote dwaling zijn, zoo iemand meende, het Japan, van heden gelijk te moeten achten aan het Japan van verleden jaar. De Regeering des lands heeft wederom in menig opzicht zoo diep ingegrepen in van oudsher heerschende gewoonten en wetten, dat wij ter liefde van de waarheid wel *verplicht* zijn ook het Japan van heden te schetsen. Jaren, ja eeuwen lang bleef Japan hetzelfde; zelfs tot kort voor 1868 was het nog volkomen gelijk aan het Nippon van Kaempfer en Thunberg. Doch hoe geheel anders is het thans! Geene maand, ja bijna geene week gaat voorbij, zonder dat men van deze of gene nieuwigheid hoort. Toen de Britsche Minister Sir Harry

Parkes, die door een langdurig verblijf en groote werkzaamheid volkomen bekend was met Japan, onlangs te Londen, in zijn rapport over den consulairen dienst in Japan, betoogde, dat er nog (engelsche) militaire troepen in Jedo *noodig* waren om de Legatie aldaar te beschermen tegen het gevaar, waaraan zij is blootgesteld, heeft Z. Exc. iets gezegd, wat de Minister stellig niet zou gesproken hebben, zoo hij geweten had, hoe zeer Japan gedurende de 18 maanden zijner afwezigheid veranderd is, en hoe zeer de Regeering des Mikado's, na de afschaffing van alle overblijfselen van het feodale stelsel, de rechten der vreemdelingen krachtig wil en kan handhaven. Het japansche zwaard, dat klassieke scherpe zwaard der Samoerai van vroeger, rast niet alleen in de scheede - het verroest bij de uitdragers en heeft plaats gemaakt voor de deftige parapluie, die thans onafscheidelijk den Samoerai volgt op zijne wegen.

Dit weinige zij genoeg om den lezer de vrees te ontnemen voor herhalingen of ‘oud nieuws.’ Wij willen thans aanvangen met den staatkundigen toestand van Japan en achtereenvolgens eenige opmerkingen over den handel, de openbare werken en het onderwijs meêdeelen, om met eenige regelen over de Westerlingen in Japan te besluiten.

I. Staatkundige toestand.

Het groote afschaffingswerk der feodaliteit was in 1871 met goed gevolg volbracht. De vroegere landsheerlijke provinciën (*Han*) waren volkomen gelijk geworden aan de keizerlijke regeeringsdistricten (*Ken*); over het gansche land werden ambtenaren, benoemd, die onmiddellijk onder de bevelen van het Jedobestuur staan en eene nieuwe staatkundige indeeling van het Rijk was gevestigd. Het laatste jaar (72) is gekenmerkt door een krachtig optreden der Keizerlijke Regeering in het hervormen van Japan naar Westersche begrippen. Er bestaat bij haar eene groote begeerte de staatkundige en maatschappelijke verhoudingen geheel gelijk aan de Westersche te maken; zij heeft voor altijd met de traditie en met haren vroegeren

leermeester (China) gebroken. Voorwaarts! zoo snel mogelijk voorwaarts! is thans hare leus. Zoo zien wij in het afgeloopen jaar de eene proclamatie of wet de andere opvolgen, met het doel de manieren en gewoonten der Westerlingen zoo spoedig doenlijk door de bevolking te zien aannemen, en zoo verviel Japan in de fout van hare goede bedoelingen. De aloude gewoonten en manieren van het eigenlijk gezegde Volk kunnen door een Regeeringsbesluit maar niet zoo voetstoots verjaagd worden. In hare begeerte, in haar ongeduld om Japan in de rij der beschaafde Natiën van het Westen te zien opgenomen, ziet de Regeering voorbij dat het den Westerlingen eeuwen gekost heeft om op hun tegenwoordig standpunt te komen, en dat de nationale geest in Japan zich in één jaar tijds niet kan laten omkeeren en in Westersche denkbeelden metamorphoseeren.

Behoudens deze bruisende drift in het navolgen, werd veel goeds in het afgeloopen jaar tot stand gebracht. Het ministeriëel kabinet werd min of meer naar Westersch model vervormd; eene adviseerende Vergadering (wel eens verkeerdelijk parlement genaamd) van hooggeplaatste mannen benoemd en de opperste uitvoerende macht aan de *Dayôkwan* (Raad van State) toegekend. Wel is waar is de Mikado het hoofd van al het uitvoerend gezag, doch de Dayôkwan maakt alle belangrijke wetten namens zijne majesteit openbaar. De regeeringsvorm is dus een soort van *theocratie* gebleven. Van eene eigenlijke constitutie kan geen sprake zrjn, daar het Volk volstrekt geen stem heeft in de verkiezingen van de Lands-bestuurders. Z.M. de keizer benoemt en ontslaat allen zonder onderscheid.

Het gezantschap, in December 71 uit Japan vertrokken, ondervond in Amerika eene hartelijke ontvangst en slaagde in zijne plannen. Z.M. de keizer maakte voor de eerste maal in de geschiedenis van Japan een officiëele reis naar het Zuiden des Lands, vergezeld van een eskader van acht stoomschepen.

De spoorweg tusschen Jedo en Jokohama werd op plechtige wijze door Z.M. ingewijd en andere spoorbanen werden ontworpen en in aanleg gebracht. De telegraaf tusschen Jedo en Nagasaki, in aansluiting met alle lijnen der wereld, werd voltooid en in werking gesteld. De brievenposterij werd meer ontwikkeld en beter geregeld. Het Boeddhisme werd gekortwiekt en eene eenvoudige ‘staatkundige zedeleer’ daarvoor in de plaats gesteld. Het leger werd geheel op Westersche (Fran-

sche) wijze ingericht, gekleed en geoefend. De keizerlijke marine werd naar Europeesche (gemengd Engelsche en Russische) wijze bewapend, bemand en bestuurd. Afzonderlijke rechtbanken, afgescheiden van de gemeentebesturen, aan wie vroeger de rechtsmacht was opgedragen, werden gevestigd. De Westersche jaar-, maand- en dagverdeelingen werden aangenomen en een nieuwe kalender vastgesteld. Reusachtige plannen (op papier) omtrent het onderwijs, havenwerken en andere tallooze verbeteringen meer werden ontworpen. Er is dus weder vrij wat tot stand gebracht, sedert wij ons laatste bericht over Japan openbaar maakten. Toch moet men uit deze teekenen van vooruitgang niet opmaken, dat er in den geest van het Japansche *volk* eene geheele omkeering heeft plaats gegrepen. Wel is waar zijn de denkbeelden der bevolking in de *open havens* sedert de omwenteling van 1868 belangrijk gewijzigd, doch in het binnenland is het volk bijna hetzelfde gebleven wat het van oudsher was; het begrijpt weinig of niets van de tallooze veranderingen die door de Regeering gemaakt zijn. De beweging op den weg des vooruitgangs in Japan is *hoofdzakelijk* het gevolg van de veranderde gevoelens dier weinige, meer verlichte Japanners, welke of Westersche landen bezocht hebben, of door veelvuldige aanraking met de Westerlingen en eenige kennis van Westersche talen '*geëuropeïzeerd*' zijn. Aan het onderwijs, vooral het lager volksonderwijs, aan de opbeuring van het volk uit den toestand dier goedhartige en tevredene onwetendheid is weinig, veel te weinig gedaan. De Regeering gaat snel voorwaarts, doch slaat te weinig acht op den grondslag van alle beschaving, namelijk de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van het individu. Zóo is in 't algemeen de toestand van Japan in 1872. Hoe zal het in de volgende jaren gaan? Zal het volk door dien chaos van verbeteringen spoedig in kennis en beschaving gelijk gemaakt worden aan de beschaafde Westersche natiën? Wij betwijfelen het en zien alleen in opvoeding en onderwijs, gedurende eene lange reeks van jaren aan de bevolking ten beste gegeven, de onmisbare voorwaarden om in dit schoone land ook de schoone voortbrengselen van wetenschap, kunst en beschaving allerwege onder den volke verspreid te zien.

Laat ons thans met de belangrijkste gebeurtenissen meer in bijzonderheden kennis maken. Voor de eerste maal in de historie van Japan werd bij gelegenheid van het japansch nieuwjaar receptie gehouden aan het hof des Mikado's. Het corps diplomatique werd op gelijke wijze ontvangen als zulks aan europeesche hoven gebruikelijk is. De Italiaansche minister-resident in Japan, Comte Fé d'Astiani, doyen van het corps diplomatique, hield in de fransche taal eene rede van gelukwensching, waarop Z.M. in de japansche taal antwoordde. Het keizerlijk paleis was kort te voren op europeesche wijze met kostbare meubelen gestoffeerd, die te San Ifrancisco vervaardigd en met tal van keizerlijke wapenschilden en emblemata versierd waren. Hoezeer bijna alles aan het hof des Mikado's naar nWestersche wijze veranderd wordt, toch schijnt de regeering hierin japansch te blijven, dat zij bij haar gevoelen omtrent de goddelijke afstamming van Z.M. blijft volharden. Dit blijkt althans uit de volgende gebeurtenis, die in den aanvang van Januari '72 plaats greep. Er werd bevel gegeven dat het groote feest van *Dai-ziô-jé*, dat sedert overoude tijden eenmaal bij de troonsbestijging van elken nieuwen Mikado gevierd werd, door het gansche land zou plaats hebben. Alle gouvernementsambtenaren, zoowel de japansche als Westersclie, zouden op kosten des Keizers onthaald worden. Daar evenwel de meeste beambten en voornamelijk de Westerlingen geheel onbekend waren met de bedoeling van dit zoo roemrijk feest, zoo maakte de keizerlijke Regeering de volgende uitlegging daarvan openbaar:

Instelling van het feest van *Dai-ziô-jé*.
'Toen Ni-ni-gi-no Mikoto[1], de kleinzoon van Ten-syô-dai-zin[2]

1 Ni-ni-gi-no Mikoto, ook wel Hiko-ho no ni-gi-no Mikoto geheeten, is de *derde* der aardsche geesten (*Tsoetsi-no-Kami*) uit het mythologische en voorhistorische tijdperk der Japansche geschiedenis. Hij regeerde 310,000 jaren.

2 Ten-syô-dai-zin is de Chineesch-Japansche naam van de *eerste* der aardsche geesten, namelijk de godin Ama-terasou-oho-Kami, ook wel Oho-hirou-mé-no Moetsi geheeten. Deze namen beteekenen letterlijk: 'het groot genie, dat aan den hemel schittert', en: 'de vrouwelijke geest der groote zon'. Tensyô-dai-zin regeerde 250,000 jaren en wordt beschouwd als de *grondlegster* der thans bestaande Mikado-dynastie. Zij staat door het gansche land der opgaande zon in hooge eere. Dit vrouwelijk, hemelsch genie was volgens de Japansche historici de oudste dochter van I-za-nagi-no Mikoto, den laatsten der zeven hemelsche geesten (*Ama-no-Kami*), welke vóor de aardsche geesten geregeerd hebben. I-za-nagi-no Mikoto was gehuwd met I-za-nam-no Mikoto en regeerde (in don hemel) 23,040 jaren. Zij worden beschouwd als de eigenlijke scheppers van het vaste land van Japan.

uit den liemel op de aarde zou komen, schonk zijne- grootmoeder (Ten-syô-dai-zin) hem een rijstaar en zeide: Mijn zoon neem dit! (en op Japan wijzende): Zie hier het Land, dat Gij zult regeeren'!
'Ni-ni-gi-no Mikoto kwam toen uit den hemel en vestigde zich in het paleis van Takutiko, in de provincie Hioëga (eiland Kioe-Sioe). Aldaar plantte hij voor de eerste maal rijst. Toen deze rijst de eerste oogst leverde, proefde hij ze. Dit is de oorsprong van het feest van Dai-ziô-jé. Het feest van Dai-ziô-je heeft maar eenmaal plaats bij het begin van elke nieuwe (Mikado's) Regeering. De nieuwe Mikado wenscht thans deze plechtigheid te vieren, en bij zijne troonsbestijging dezen plicht ter eere van Ten-syô-dai-zin te vervullen. Het is dus een zeer belangrijk feest voor Japan, want de keizer wil op dezen dag de nagedachtenis vieren van Ten-syo-dai-zin en de andere hemelsche en aardsche geesten. De keizer zal, op zijn troon gezeten, de eerste voortbrengselen van den oogst dezes jaars proeven en wenscht tevens een banket te geven aan al zijne ambtenaren zender onderscheid. De aardsche voedingsmiddelen, die wij aan Ten-syô-dai-zin te danken hebben, zijn het eerst noodige voor het levensonderhoud van menschen en dieren. Op grond hiervan is de Tenno (keizer) aan zijne voorvaderen verplicht zorg te dragen voor de voeding van zijn volk. De keizer kwijt zich van dezen plicht op het feest van Dai-ziô-jé. Alle inwoners van dit Rijk zullen op dezen dag daarvan doordrongen zijn; zij zullen geen arbeid verrichten, de Kami's danken dat zij zorg droegen voor de producten der aarde, den Tenno wegens zijne deugden eeren en hunne wenschen uiten voor de welvaart en den voorspoed van Japan.'

De consuls der vreemde mogendheden in de open havens werden ook uitgenoodigd aan dit feest deel te nemen, hetgeen allen gereedelijk deden. En zoo werden we allen door Z.M. op kostelijke wijze onthaald en plengden wij den beker ter eere van Ten-syô-dai-zin.

Een tweede bewijs dat men de oude historische overleveringen toch niet geheel loslaat - iets wat wij ten hoogste toejuichen - ligt in de onlangs (in Dec.) plaats gehad hebbende kalenderverandering. Volgens order van Dayôkwan moet voortaan de troonsbestijging van den eersten Mikado *Zin-Moe* als uitgangspunt aangenomen worden om de jaren te tellen, en moet men voortaan de in Europa gebruikelijke (Gregoriaansche)

maand- en dagverdeeling van het jaar bezigen. Het jaar 660 vóor de Christelijke jaartelling is als vast punt aangenomen. De 1e Januari 1873, welke naar de oude wijze zoude zijn samengevallen met den 3den dag der twaalfde maand van het 5e jaar Mei-ji, moest, ook de Japansche nieuwjaarsdag zijn en alzoo heeten de 1e dag der 1e maand van het jaar 2533 ná Zin-Moe-Tenno. Hieruit volgt, dat men 28 dagen heeft overgeslagen, ten einde met onze europeesche jaartelling in 't gelijk te komen. Het zal voortaan zeer gemakkelijk zijn japansche jaren en datums met de europeesche te vergelijken, daar men slechts 660 behoeft op te tellen om ons jaartal in het japansche, en 660 af te trekken, om de japansche jaren in europeesche over te brengen. De datums zijn voortaan gelijk aan de onze. Deze kalenderverandering is inderdaad zeer nuttig en wenschelijk, omdat de vroegere japansche maandverdeeling dikwerf aanzienlijke verschillen leverde in den zonnestand; hieraan was een groot nadeel voor den landbouw verbonden, daar de boeren zich met zaaien, oogsten, enz. aan de maanden (en niet aan den zonnestand) vasthielden. De Regeering heeft evenwel een veel te korten tijd aan hare onderdanen gelaten, om hunne zaken naar deze nieuwe jaartelling te regelen. Het besluit van. Dayôkwan werd eerst in December uitgevaardigd. Niet zonder reden waren vele Japanners tegen deze plotselinge verandering gestemd. Het is namelijk de gewoonte in Japan om op oudejaarsavond alle rekeningen en loopende zaken te vereffenen, en daar de Regeering dezen dag vier weken vervroegd had, werden vele kooplieden daardoor in ongelegenheid gebracht. Tot juist begrip van deze kalenderverandering mogen de volgende chronologische bijzonderheden dienen. De japansche chronologie wordt verdeeld in *drie* groote tijdperken. De 1e periode omvat de zuiver mythologische tijden en begint nog vóor de schepping der wereld, meer dan honderd duizend millioenen jaren vóor onze jaartelling. De 2e periode vormt als het ware den band, die de rein mythologische met de historische tijden verbindt. De 3e periode eindelijk omvat het historisch gedeelte en begint met de troonsbestijging van den eersten Mikado Zin-Moe, in het jaar 660 voor Chr.

Na de schepping van hemel en aarde[1] werd uit de aanraking

1 De scheppingsgeschiedenis wordt door meerdere japansche geschiedschrijvers verhaald. Hierin komt evenveel, zoo nog niet meer onbegrijpelijks voor als in de Mozaïsche verhalen. Men vindt ze vermeld in de werken van Kaempfer, Siebold, Pompe, enz.

van den hemel en de aarde de eerste der zeven groote hemelgeesten (Ama-no Kami) geboren. Deze heette Koeni-toko-tatsi-no Mikoto, dat is: ‘de verheven Geest, die van den beginne af bestaan heeft’. Op dezen geest volgden de zes andere hemelsche geesten. Deze zes regeerden te zamen 82½ millioenen jaren. I-za-nagi sluit deze reeks der hemelgeesten en bracht door een vleeschelijk huwelijk met I-za-nami den eersten grooten aardschen geest voort, te weten: de godin Ten-syô-dai-zïn. Met deze zongodin neemt het 2e tijdperk der vijf aardsche geesten een aanvang. De vijf aardsche geesten (Tsoetsie-no Kami) regeerden te zamen 2,333,934 jaren. De laatste, Oekaya-foeki-avasésoe-no Mikoto had vier zonen, van welke Ivaré-bikono Mikoto den titel van *Mikado*: ‘meest verhevene der menschen’ verkreeg. Deze was de eerste Keizer van Japan, en is in de geschiedenis bekend onder den naam van *Zin-Moe*. Met Zin-Moe, den stamvader van het tegenwoordig keizerlijk geslacht, neemt het 3e tijdperk of de historische periode een aanvang. Alle latere schrijvers zijn het eens, dat dit tijdvak met de troonsbestijging van Zin-Moe in het jaar 660 voor Chr. een aanvang neemt. De japansche Regeering heeft thans dit tijdstip als uitgangspunt der nieuwe jaartelling aangenomen. Behalve deze jaartelling als de voortaan gebruikelijke, is echter voor bijzondere gelegenheden de zoogenaamde *Nen-gô* of keizers-kalender gebleven. De japansche keizers, sedert Ko-tok Tenno (645 ná Chr.), zijn namelijk gewoon om, in navolging der chineesche keizers, afzonderlijke namen te geven aan de tijdvakken hunner Regeering. Zoo is het jaar 2533 ná Zin-Moe (1873) gelijk aan het zesde jaar *Mei-ji*. De tegenwoordige keizer heeft het woord *Mei-ji* (jaartelling van de *wet*) tot spreuk gekozen. Deze wijze van jaren tellen is natuurlijk zeer omslachtig. Om nen-gô-jaren in onze jaren over te brengen en omgekeerd, wordt eene nauwkeurige lijst vereischt van alle ‘epitheta’ door vroegere keizers aan hunne respectieve regeeringstijdvakken gegeven, alsmede eene opgave van den duur der regeering van elken Mikado[1].

De zestigjarige tijdcirkel, welke onder het gewone volk gebruikelijk was om jaren te tellen, zal thans buiten gebruik gesteld worden. Deze tijdrekening is eigenlijk van Chineeschen

1 Men vindt eene nauwkeurige lijst der *Nen-go* in het werk van Léon de Rosny: ‘Coürs de Japonais’, 7e partie, pag. 69. Paris, 1869.

oorsprong en begint met het jaar 2637 vóot Chr. (het 61e jaar van de regeering des Chineeschen keizers Hoanh-ti). Zoo is b.v. het 1e jaar van den 44^{n} cirkel gelijk aan het jaar 57 vóor Chr. en het 1e jaar van den 76^{n} cirkel gelijk aan het jaar 1864 ná Chr. Bijgevolg hebben wij in 1873 het 9^{e} jaar van den 76^{n} cirkel.

In overeenstemming met de kalenderverandering moesten de vroegere maanden plaats maken voor de Westersche maanden. De Japansche maand werd vroeger gerekend van de eene nieuwe maan tot de volgende; alzoo een synodische maand. Een *gewoon* jaar had vroeger 356 dagen, verdeeld in twaalf synodische maanden van 29 dagen 12 uren 44 min., of juister gezegd in 5 maanden van 29 en 7 maanden van 30 dagen. Om nu zooveel mogelijk met den jaarlijkschen omloop der aarde om de zon gelijk te blijven, voegden de Japanners om de *drie* jaren eene dertiende maand van 30 dagen bij het jaar van 355 dagen, waardoor dit schrikkeljaar 385 dagen duurde. De gemiddelde lengte van het jaar werd daardoor op 365 dagen teruggebracht.

Het aantal officiëele feestdagen (*matsoeri's*) is bij de wet verminderd en de verdeeling eenigszins gewijzigd. De Regeering heeft den *Zondag* als algemeene *rustdag* aangenomen en bepaald, dat de werklieden, ambtenaren enz. de zes overige dagen der week als *werkdagen* moeten beschouwen, onverschillig of het op een of meer dier dagen al dan niet regent. Het was vroeger namelijk gewoonte op regenachtige dagen niet te arbeiden; deze gewoonte is thans afgeschaft.

Den 20^{n} Juni verliet Z.M. het keizerlijk kasteel te Jedo om met het eskader, bestaande uit de gepantserde korvet *Rujokan*. (vlagschip), den kanonneerboot *Teibokan I*, de korvetten met stoomvermogen *Nitsiu-kan, Mosun-kan, Yuko-kan, Teibokan II, Ujokan* en *Kasugo-kan*, den voorgenomen tocht naar het Zuiden des Lands te ondernemen. Het eskader stoomde eerst naar Toba in de prov. Shima, daar Z.M. van hier uit de tempels Riô-Dayin-Gû in de provincie Isé wenschte te bezoeken; vervolgens stevende men naar het eilandje Oösima, aan de zuidelijke punt der prov. Ki-Siu, van daar naar Osaka en Fushimi. In laatstgenoemde plaats bezocht Z.M. het graf

zijns vaders, wijlen keizer *Kômei*. De reis werd naar de havens van Hiogo, Tadotsu in de prov. Sanuki (eiland Sikok'f) voortgezet. Vervolgens liep de tocht door de binnenzee langs het eiland Hirmésima door straat van der Capellen (straat Simoneseki) naar Nagasaki, van daar naar Kumamotto, de hoofdstad en vroeger prinselijke zetel der prov. Higo, en ten slotte naar Kagosima, hoofdstad en vroegere zetel des vorsten van Satsuma. Op den terugtocht bezocht Z.M. de heete baden te Atami in de prov. Idzu en keerde de keizer over Jokohama per spoor naar Jedo terug.

Te Osaka bezichtigde Z.M. de Rijksmunt, de geneeskundige school en het hospitaal, de natuur- en scheikundige school, het kasteel en eenige andere merkwaardigheden meer. In Kioto bezocht Z.M. niet alleen de beroemde tempels aan zijne voorvaderen gewijd, maar ook de aldaar gevestigde taalscholen met europeesche meesters. De europeesche onderwijzers werden op zeer bemoedigende en hoffelijke wijze door Z.M. toegesproken. Den 19^{den} Juli 's nam. 4½ uur kondigde het geschut der strandbatterij te Nagasaki aan, dat het eskader in het gezicht was. Kort daarop volgde, een oorverdoovend kanongebulder door de Russische en Amerikaansche oorlogschepen in de haven, terwijl het japansche eskader bij het binnenstoomen der baai en de strandbatterij alle huizen in de stad en het vreemdelingenkwartier deden dreunen van hunne vervaarlijke schoten. In den omtrek der landingsplaats - bij de aloude mosseltrap - en in de straten, door welke Z.M. zou passeeren, had zich eene overgroote menigte nieuwsgierigen verzameld. De Regeering had namelijk kort te voren openbaar gemaakt, dat een ieder vrijelijk den souverein mocht aanschouwen en dat de gewoonte om te knielen als Z.M. voorbijgaat voor goed was afgeschaft. Men behoefde slechts het hoofd eerbiedig te buigen en de handen voor op de dijen te plaatsen. Geen wonder dat dus duizenden op de been waren om een enkelen blik van den geheiligden vorst op te vangen. Geheel anders dan in europeesche landen, waar levendige toejuichingen der menigte de komst des vorsten vergezellen, heerschte hier op 't oogenblik der landing eene eerbiedige en diepe stilte. Geen kreet, geen zuchtje zelfs werd vernomen; dit zou, naar de begrippen des japanschen volks, strijdig geweest zijn met den eerbied voor den vorst. Toen Z.M. gekleed in een soort van (franschen) maarschalksuniform met volgestikte gouden borst,

te paard de straten doorreed, aan beide zijden vergezeld van hooge staatsdienaren in gelijksoortige uniformen uitgedost, met marine-steken op het hoofd en met degens gewapend, boog zich het meerendeel der Japanners in de diepste stilte ter aarde. Men kon de oude gewoonte niet nalaten, al had de Regeering het onnoodige daarvan openbaar gemaakt. Z.M. werd voorafgegaan door een heraut die de keizerlijke vlag met het Chrysanthemum-wapen droeg.

Op den volgenden dag was gansch Nagasaki, zoowel het vreemdelingenkwartier als de japansche stad, in feesttooi gehuld. Des avonds had een der schitterendste illuminatiën plaats, die wij ooit zagen. De talrijke schepen in de baai, het vreemdelingenkwartier Oöra, ons goed oud Desima, de japansche stad: het was alles een zee van licht; overal waar men zich wendde waren tallooze menschen in vroolijkheid bijéén. En inderdaad het mocht een merkwaardige dag genoemd worden. Nog nooit in de geschiedenis van Japan zag Nagasaki den keizer in haar midden. Daar waar vijftien jaren geleden nog strenge verbodsbepalingen bestonden tegen het vrije verkeer met de bewoners van Desima, zag men thans de vreemdelingen in edele harmonie met de inboorlingen wedijveren om aan deze merkwaardige gebeurtenis allen mogelijken luister bij te zetten.

Te Nagasaki bezocht Z.M. het gouvernementsgebouw, de stoomfactorij te Akuanoera, vroeger door den nederlandschen werktuigkundige Hardes gesticht, doch thans geheel onder japansch bestuur, zonder eenige hulp van vreemdelingen, alsmede de sleephelling, thans onder directie van twee Engelschen. De buitengewone hitte verhinderde de inspectie van eenige andere merkwaardigheden der plaats, welke op het programma stonden, zooals het kantoor der Great Northern Telegraph Company, het gouvernementsgebouw in het vreemdelingenkwartier, de taalschool en de natuur- en geneeskundige school.

Daar het bezoek van Jokohama niet in het oorspronkelijk plan lag, wenschte Z.M. aldaar een streng incognito te bewaren, waardoor aldaar geene feestelijkheden plaats hadden. In Kumamotto, de hoofdstad der voormalige provincie Higo, bleef Z.M. twee dagen en in Kagosima tien dagen. In de baai van Kagosima werd een spiegelgevecht door de vloot gehouden, terwijl een stierengevecht en jacht op wilde zwijnen tot de uitspanningen der volgende dagen behoorden.

Overal ontmoette Z.M. een vreedzamen, kalmen geest on-

der de bevolking. In Kagosima had evenwel een onverwacht voorval plaats. De broeder des voormaligen prinsen van Satsuma, Shirnadzoe Saboero[1], eene welbekende figuur in de hedendaagsche geschiedenis van Japan, richtte een openlijk schrijven tot Z.M., hetwelk niet zonder merkwaardige beteekenïs is. Shimadzoe Saboero is een dier klassieke japansche edellieden met sterk uitgedrukte chineesche denkwijzen, welke met zekere minachting op de westerlingen neêrzien en den nieuwen staat van zaken in Japan betreuren. Wij deelden verleden jaar mede, hoe Z.M. door tusschenkomst van den heer Iwakoera getracht heeft, dezen invloedrijken vorst gunstig voor de tegenwoordige Regeering te stemmen. Deze zending heeft niet geheel aan de verwachtingen beantwoord, zooals uit den open brief duidelijk blijkt. Shimadzoe Saboero bleef in Kagosima wonen en verkoos liever geen werkzaam aandeel te nemen aan de tegenwoordige staatkunde van Japan. De open brief van Shimadzoe bevat ongetwijfeld veel wat ernstige overweging verdient; het ware zeer te wenschen dat de keizerlijke Regeering aan menige juiste opmerking van den grijzen Satsumavorst hare aandacht wilde schenken. De lezer oordeele zelf uit den brief, dien wij hier laten volgen:

‘*De voorname Studiën van den meest Verhevene*.’

Deze zijn: De vestiging van nationale grondbeginselen en de strenge uitvoering der wetten. Het vaststellen eener alge meene kleederdracht. De hervorming van het onderwijs. De zorgvuldige ontwikkeling en keuze van het menschelijk talent. De nauwgezette regeling der betrekkingen, welke Japan met de vreemdelingen heeft aangeknoopt en eene nauwkeurige onder scheiding tusschen de rechten des Japanners en des Vreemdelings. Het aanwakkeren van den militairen geest en de hervorming der legerwetten. Eene juiste onderscheiding van de rechten der Edelen en het gewone Volk. De verbanning van al wat gemeen is, de opprijsstelling der deugd, de verachting van valsche kunsten en het eeren der waarheid. Strenge maat regelen tegen losbandigheid en scherpe afscheiding tusschen de beide seksen. Het recht van iedereen om zich tot zijn souve-

1 Shimadzoe Saboero is de Edelman, door wiens gevolg Lenon Richardson gedood werd. In 1871 werd de heer Iwakoera met eene zending belast om dezen invloedrijken Vorst vóor het tegenwoordig gouvernement te winnen. (Zie Japan in 1871. Gids, 1872.)

rein te wenden. Nauwgezette rechtsbedeeling en eerlijke toepassing van belooningen en straffen. Vermindering der taken en verlichting der belastingen. Nauwgezette berekening der Rijks-inkomsten en uitgaven.

Deze zijn in de hoofdzaak de meeningen, sedert vele jaren door Uwer Majesteit's dienaar voorgestaan. Uw dienaar had vier jaren geleden (1869), toen hij een kort bezoek aan de Hofstad (Jedo) bracht, reeds het voornemen opgevat deze zijne meeningen aan Uwer Majesteit's oordeel te onderwerpen, doch daar hij in die dagen geene geschikte gelegenheid vond zijn voornemen ten uitvoer te brengen en evenmin begunstigd werd met Uwer Majesteits genadige ondervraging, zoo was hij verplicht te zwijgen, doch thans is hij, bij gelegenheid van Uwer Majesteit's reis, gelukkig genoeg geweest het Hemelsche Gelaat te vereeren en kan hij zich niet langer weêrhouden zijne onbeduidende gevoelens te openbaren. Hij mag in dit gewichtig oogenblik niet langer stilzitten en de gebeurtenissen in ons Land met onverschilligheid aanzien. Ofschoon overtuigd, dat Uwe Majesteit uws dienaars verouderde en onwetende gevoelens niet zal kunnen aannemen, zoo gevoelt hij dat er misschien nimmer weer eene geschikte gelegenheid zal zijn die te openbaren; en daarom wenschte uw dienaar thans deze korte mededeeling te doen. Hij vraagt nederig verschooning voor zijne stoutmoedigheid. Doch zeker is het, dat het geluk van ons Land, bij het tegenwoordig stelsel van Uwer Majesteit's regeering, bij den dag vermindert. Het Keizerlijk Geslacht zelfs, dat eeuwig zou moeten duren, loopt gevaar van in de ondeugd te vervallen: *Republiek* geheeten. Uw dienaar kan zoo klaar als in een spiegel zien, dat Groot Japan eenmaal afhankelijk zal worden van de Westersche barbaren. Hij kan slechts zuchten en weenen. Uw dienaar Hisamitsoe[1] wacht elke straf af voor zijne stontmoedigheid en zijn gebrek aan eerbied.

'Eerbiedig aangeboden met ware vrees, ootmoed en ontzag.

7^{e} maand (Aug.) 1872. Jiusammi Hisamitsoe.'

Nadat de Regeering in de voorgaande jaren zoo krachtig is opgetreden in de afschaffing der feodaliteit, had men mogen verwachten dat er in het afgeloopen jaar even krachtig zou gearbeid zijn aan de zoo noodige organieke verbeteringen op het gebied van onderwijs, rechtsbedeeling, belastingen, enz.

1 Een andere naam van Shimadzoe.

Vergeleken met de vorige jaren is echter het laatste jaar tamelijk onvruchtbaar geweest. Er werd te veel gedaan in kleine, onbeduidende, uitwendige hervormingen en te weinig verricht voor den wezenlijken vooruitgang van het *volk*. Shimadzoe heeft volkomen gelijk als hij aanprijst: de hervorming van het onderwijs, de ontwikkeling van 't menschelijk talent, de op prijsstelling der deugd, de verachting van valsche kunsten, het eeren der waarheid, nauwgezette rechtsbedeeling, vermindering der belastingen en nauwkeurige regeling der uitgaven en inkomsten. Aan deze hoofdzaken is weinig of niets gedaan, in weerwil dat het een jaar was van voorspoed en van binnenzoowel als buitenlandschen vrede.

Overgroot is het aantal hervormingen van ondergeschikten aard. Zoo heeft de Regeering last gegeven, dat het gelijktijdig gebruik van badhuizen voor mannen en vrouwen door de plaatselijke autoriteiten verboden zou worden. Ook mogen voortaan geene onkuische boeken en dito snuisterijën meer in 't openbaar verkocht worden en mag niemand ongekleed of half gekleed zich op de straten of in het opene deel zijner woning vertoonen. De oude bepalingen omtrent de zoogenoemde theehuizen zijn zoodanig gewijzigd, dat het voortaan streng verboden is meisjes bij contract te noodzaken als *geïsha's* (zangeressen) of *djooro's* (courtisanes) te fungeeren. Alle meisjes of vrouwen zijn volkomen vrij om zich al dan niet in deze theehuizen te laten opnemen. Indien eene vrouw vrijwillig *geïsha* of *djooro* wil worden, zal zij een pas van het gouvernement moeten verzoeken, tegen betaling van 3 dollars (c. ƒ 7.80) per maand. Het besluit waarbij deze veranderingen werden ingevoerd, luidt aldus:

> Daar het onrecht is en tegen de grondbeginselen der maatschappelijke verhoudingen, om menschenhandel te drijven of wel menschen tegen hun zin in absolute onderwerping aan hun meester te houden, om 't even of dit voor een zeker aantal jaren of voor het geheele leven is, zoo is deze zaak reeds sedert oude tijden streng verboden geweest.
> Aangezien het afschuwelijk is personen te dwingen, onder den naam van: ‘dienstbaarheid voor een zeker aantal jaren,’ zooals tot nu toe geschiedde, zoo zal dit voortaan streng verboden zijn. Het wordt toegestaan leerling-bedienden in zijn dienst te nemen, om deze te onderwijzen in het boerenbedrijf, den handel of eenig handwerk, doch het tijdperk mag niet boven de

7 jaren gaan. Indien beide partijen het verlangen, mag deze termijn verlengd worden. Gewone bedienden zullen bij het jaar gehuurd worden; indien de bediende langer wenscht te blijven, zal de overeenkomst vernieuwd kunnen worden. Alle publieke vrouwen, zang- en dans-meisjes, enz., die voor een zeker aantal jaren verbonden waren, worden onmiddellijk in het genot hunner volle vrijheid gesteld, terwijl de Regeermg aan geene klachten omtrent aan deze personen geleende geldsommen enz., zal gehoor geven.
Het boven bepaalde moet streng gehoorzaamd worden.

‘Uitgegeven door Dayôkwan (Raad van State).

2 November 1872.’

De billijkheid van dezen maatregel vereischt geen betoog. Evenwel moet men zich niet voorstellen, dat de vroegere toestand der theehuizen zooveel slechter was dan die, welke in Europeesche inrichtingen van dien aard gevonden wordt. Het tegendeel is waar. De *djoroja's* (theehuizen) en de japansche *djooro's* staan en stonden op verre na niet op zulk een laag zedelijk peil als dit in europeesche landen het geval is. Alle schrijvers over Japan, welke min of meer over deze zaak uitgeweid en het gehalte dezer inrichtingen beschreven hebben, zijn deze meening toegedaan.

Verder heeft het gouvernement in zijn vaderlijke zorg aanbevolen voortaan geen gebruik meer te maken van de dikke vloermatten, welke sedert overoude tijden in Japan gebruikt worden. Als reden hiervoor wordt opgegeven, dat de matten de *luiheid* al te zeer in de hand werken.

Aan de gouvernements-beambten in de open havens is gelast zich naar europeesche wijze te kleeden en te schoeien; dikke matten zijn in alle gouvernementsgebouwen verboden en tafels en stoelen daarvoor in de plaats gesteld.

Voor alle mannelijke onderdanen van Z.M. den Mikado is het verplichtend gemaakt het hoofdhaar naar europeesche wijze te kappen of alleen samen te binden; het van ouds gebruikelijke scheren van het bovenste gedeelte der kruin is streng verboden. Namens de Regeering is ook aan de vrouwen aanbevolen voortaan zich zelve te kappen en niet meer van de vroeger zoo onmisbare kapsters gebruik te maken. Men beweert dat de vrouwen te veel tijd aan hare kapsels besteedden.

Op zulk eene schrikbarende wijze volgde in den allerlaatsten.

tijd het eene regeeringsbesluit het andere op. Het zal nu de vraag zijn of dit zoo zal kunnen voortgaan, zonder dat de bevolking zich verzet tegen dat inbreuk maken op haré persoonlijke vrijheid in zaken van zulk een ondergeschikt belang. Het is wel verklaarbaar dat de meer verlichte Japanners hunne staatkundige en maatschappelijke verhoudingen aan de westersche verlangen gelijk te maken, doch het eigenlijk gezegde volk in Japan is voor eene zoo snelle invoering van al die nieuwigheden nog geenszins rijp. De driftige, menigmalen weinig doordachte navolging van Europa bewijst de gebrekkige en oppervlakkige kennis van de geschiedenis der beschaving bij de regeeringspersonen. Er heerscht te veel schijnvertoon in Japans, te veel liefde voor uiterlijk vernis, te groote begeerte om in de oogen van Europa te schitteren en te weinig gezindheid voor hetgeen degelijk is als het niet onmiddellijk indruk maakt. Het gouvernement wil de tekortkomingen van eene jeugd, in afzondering en zelftevredenheid doorgebracht, in een enkel oogenblik herstellen, en is er te weinig van doordrongen, dat Japan onmogelijk denzelfden weg als de europeesche natiën kan gaan, wanneer het de fundamenteele kennis en de werkzaamheid voorbijziet, die de kracht van den Westerling uitmaken.

Door zich voortdurend te mengen in gewoonten van het dadagelijksche leven, wijzen van kleederdracht, haarkappen, groeten, enz., vreezen wij dat de Regeering den verkeerden weg opgaat en hare macht verspilt in plaats van die aan te wenden voor duizenderlei andere, meer gewichtige zaken.

Een der belangrijkste staatkundige gebeurtenissen was het bezoek van een gezantschap der Lioe-Kioe eilanden aan Z.M. den Mikado. De *Shotai* (koning) dezer eilanden was vroeger min of meer schatplichtig aan den vorst van Satsuma. Sedert de nieuwe staat van zaken in Japan gevestigd is, kon deze verhouding van Satsuma tot de Lioe-Kioe eilanden niet langer voortduren en werd dientengevolge tot eene nieuwe overeenkomst met de keizerlijke Regeering te Jedo besloten. Tot dit doel kwam een gezantschap van drie hooggeplaatste Lioe-Kioeanen aan het hof des Mikado's, hetwelk hen met de meeste eerbewijzen ontving. De Regeeringscourant (*Dayôkwan Nisshi*) gaf

een verslag van de ontmoeting der gezanten met den keizer, hetwelk wij belangrijk genoeg achten om het onzen lezers mede te deelen:

> ‘Bij de ontvangst der Gezanten was Z.M. op den keizerlijken troon gezeten; de eerste minister van Staat, Sanjio Udaijin, stond aan Zr. Ms. rechter- en de minister van buitenlandsche zaken aan Zr. Ms. linkerzijde. Ook de overige ministers en vice-ministers waren in de troonzaal aanwezig. De kamerheer geleidde den eersten gezant tot voor Zr. Ms. troon, de tweede en derde gezanten volgden. Daarna werden de namen der gezanten voorgelezen. De eerste gezant gaf vervolgens aan den kamerheer de brieven over van den *Shotai* (koning), alsmede de lijsten der geschenken door den Shotai aan den keizeir en de keizerin aangeboden. De kamerheer gaf een en ander aan Zijne Majesteit over. - De brieven waren van den volgenden inhoud:
>
> Sedert Uwe Majesteit den Japanschen troon besteeg, zijn de wetten voor het eerst krachtig gehandhaafd en is het bestuur geheel hervormd. De zwartharige menigte baadt in de verheven goedheid en iedereen danst van vreugde. Sho-Tai buigt zich in den Zuidelijken hoek ootmoedig neder; hij heeft van het beroemde werk vernomen en is vervuld van blijdschap. Hij zendt thans den eersten gezant Shô-ken, den gezant Ko-yo-kô en den raadsheer Ko-I-chin om eerbiediglijk de plechtigheid van gelukwensching te vervullen en de schatting te geven van de producten dezer streek. Hij bidt ootmoedig om verlof zich tot Uwe Majesteit te mogen wenden.
>
> 19^{e} dag van de 7^{e} maand van het 5^{e} jaar Mei-ji.
>
> Eerbiedig aangeboden door Sho-Tai van Lioe-Kioe.’

‘Daarna volgt de brief aan de Keizerin:

> Gij, Sieraad, Keizerin in het keizerlijk paleis, gezellin der deugd van den meest Geëerden, Gij zijt de Moeder van het keizerrijk. Het land gaat dagelijks vooruit op den weg des vooruitgangs, zoodat de zwartharige menigte haar leven met vreugde geniet en in vrede voorwaarts streeft. Sho-Tai buigt zich in een hoek van de zee ootmoedig neder; hij heeft van het beroemde werk vernomen en is vervuld van blijdschap. Hij zendt den eersten gezant Shô-ken, den gezant Ko-ya-ko en den raadsheer Ko-I-chin om eerbiediglijk de plechtigheid van gelukwensching te vervullen en de schatting te geven

van de producten dezer streek. Hij bidt ootmoedig om verlof, zich tot Uwe Majesteit te mogen wenden.

19e dag van de 7e maand van het 5e jaar Mei-ji.

Eerbiedig aangeboden door Sho-Tai van Lioe-Kioe.'

'Lijst der geschenken aan Zijne Majesteit:

Drie doozen Chineesche penseelen,
Een doos Chineesche inkt,
Twee Chineesche inkt-steenen,
Twee rollen Chineesche schilderstukken,
Tien stukken fijn purperen hennip-stoffen met geweven strepen,
Tien stukken dito met geverwde streepen,
Vijf stukken wit zijden damast,
Tien stukken roode en witte kripzijde,
Een stuk satijn met draken in gouddraad,
Een stuk gaas met dito
Een brievendoos met paarlemoêr versierd,
Tien flesschen brandewijn.

Aan de Keizerin:

Vijf stukken fijn purperen hennip-stoffen met geweven strepen,
Vijf stokken dito met geverwde strepen,
Vijf stukken wit zijden damast,
Tien stukken gebloemde zijde,
Tien stukken kripzijde,
Een stuk satijn met draken in gouddraad,
Een stuk gaas met dito
Vijf flesschen brandewijn.'

'De Mikado antwoordde hierop het volgende:

Sedert vele jaren heeft (de koning van) Lioe-Kioe Satsuma gediend. In dezen tijd van geheele vernieuwing heeft hij ons een brief gezonden en de voortbrengselen van zijn land ons aangeboden. Zijne getrouwheid en oprechtheid zijn ongeëvenaard. Wij nemen deze geschenken met genoegen aan.'

'De gezanten lazen hierna de namen der geschenken voor, welke door ken zelve aan Z.M. werden aangeboden. Zijne Majesteit antwoordde hierop:

Gij hebt aan ons Hof de bedoelingen van Uwen Meester met zulk eene getrouwheid ten uitvoer gebracht, dat er zelfs geen punt aan ontbreekt. Gij hebt ons producten van uw land aangeboden, die wij met het meeste genoegen aannemen.

Zijne Majesteit gaf daarna het nieuwe besluit omtrent de Lioe-Kioe eilanden aan den Minister van buitenlandsche zaken,

die het overluid voorlas en daarna aan den eersten gezant overhandigde.

Besluit.

Zegel van groot Japan.
Wij door den wil des Hemels, opvolgers van den Keizerlijken Troon, die tienduizend jaren door één geslacht werd ingenomen, wij bezitten de vier zeeën en heerschen als souverein over de acht districten. Lioe-Kioe is aan onze Zuidelijke grens gelegen: het karakter is hetzelfde als het onze en ook de taal verschilt niet. Gedurende vele geslachten heeft het Satsuma gediend en nu hebt gij, o Shotai, met eerbiedwaardige oprechtheid van hart gehandeld. Wij wenschen u een bijzonder gunstbewijs te geven, door u te benoemen tot koning van de Lioe-Kioe-Han en u tot den rang der *Kuazoku* (edelen) te verheffen. Regeer o, Sho-Tai, over uw volk in een juist besef van de verplichtingen eener Han en blijf in gehoorzaamheid aan onze wetten, nog lang de steun van het keizerlijk huis.

Eerbiedig dit!'

(Verheven Zegel des Keizers.)

'De gezant boog eerbiediglijk en verklaarde namens den Sho-Tai deze benoeming aan te nemen:
Uw dienaar Ken zegt eerbiediglijk: uw dienaar heeft in gehoorzaamheid aan het bevel van zijn armen vorst schatting gegeven aan het hemelsche hof. De heilige goedheid heeft thans aan mijn armen vorst den rang van koning eener Han verleend en heeft hem tot Kuazoku verheven. De geheiligde goedheid is ondoorgrondelijk en eischt zijne dankbaarheid en ootmoed. Uwe dienaren: Ken en de anderen, aanbidden de genadige uitdrukking van Uwer Majesteits besluit ter wille van onzen vorst.
Sho-Ken, eerste gezant Ko-yu-kô, gezant Ko-I-shin, raadsheer.'
'De kamerheer des keizers las daarop de lijst der keizerlijke geschenken aan den koning van den Lioe-Kioe Han en zijne echtgenoote.

De keizer aan den koning der Lioe-Kioe Han:

Vijf stukken Yamato brocade (goudgeborduurde zijde), Een paar geëmailleerde bloemvazen, Drie stukken wasdoek voor het bedekken van vloeren, nieuwe
uitvinding.'

‘De keizerin aan den koning der Lioe-Kioe Han:
Twee rollen fluweel met gouddraad gestikt,
Drie rollen Hakata-zijde,
Drie Europeesche carpetten.’

‘Aan de echtgenoote van den koning der Lioe-Kioe Han:
Vijf rollen fluweel,
Drie Europeesche carpetten.’

‘De gezanten bogen bij de ontvangst der geschenken, terwijl het keizerlijk muziekkorps een muziekstuk uitvoerde. De kamerheer geleidde de gezanten naar een andere zaal, waar zij door den eersten minister van staat en de overige ministers ontvangen werden. De ministers wenschten de gezanten geluk met den goeden uitslag hunner zending, terwijl de kamerheer hun namens Zijne Majesteit eenige geschenken aanbood.’

Later deelde de Regeeringscourant de volgende nieuwe, besluiten omtrent de Lioe-Kioe Han mede:

Aan Sho-Tai, koning van den Lioe-Kioe Han.

‘Dertigduizend Jen (c. ƒ 78000) worden u toegezonden ter circulatie in uwe Han.’

(Hier volgt een opgave der nieuwe muntstukken te zamen ad. 30000 Jen.)

Aan het ministerie van buitenlandsche zaken.

‘Voortaan zullen eenige Rijks-beambten officiëel in de Lioe-Kioe Han werkzaam zijn.’
‘Noot. Gij zult een rapport uitbrengen over de personen, die die aldaar aangesteld zullen worden.’

Aan het bestuur der Lioe-Kioe Han.

‘Voortaan zullen de tractaten, door u met vreemde landen gesloten, tot het rechtsgebied van ons ministerie van buitenlandsche zaken gebracht worden.’

Aan Sho-Tai, koning der Lioe-Kioe Han.

‘Het is besloten, dat gij voortaan zult gelijk staan met een ambtenaar van den *eersten* rang. Een jashiki (vorstelijke woning) wordt u geschonken in Mochinoki-Zaka te Tokiô (Jedo).’

Zooals uit de medegedeelde stukken en uit meerdere gesprekken, welke wij met ambtenaren hielden, bleek, beschouwt de

japansche Regeering de Lioe-Kioe eilanden als een japansche kolonie of beter gezegd: *buitenlandshe bezitting*. Met uitzondering van het recht om tractaten te sluiten met andere mogendheden, blijft het inwendig bestuur geheel aan den Sho-Tai overgelaten. De wetten door hem uit te vaardigen moeten echter de goedkeuring der japansche Regeermg bezitten. Het verbod op de invoering van het Christendom in de Lioe-Kioe eilanden zal streng gehandhaafd blijven.

De zoogenaamde Christenquaestie heeft in het afgeloopen jaar tot veel geschrijf aanleiding gegeven Vooral hebben de engelsche bladen, die in Japan verschijnen, ouder gewoonte alle zeilen bijgezet, om de Japanners over te halen de zendelingen en het Christelijk geloof vrijen toegang tot het binnenland te verleenen. Doch hierbij bleef het niet. Een zeker engelsch blad ontzag zich niet *valsche* berichten omtrent hernieuwde vervolgingen van japansche christenen uit te strooien. Dit valsche bericht omtrent ernstige, geloofsvervolgingen in Simabara, door de Nagasaki Grazette verspreid, werd door de Illustrated London News geïllustreerd weêrgegeven, en verspreidde zich toen als een loopend vuurtje door alle landen van Europa. Welnu, al wat over vervolgingen in Simabara geschreven is, is louter verzinsel. Er hebben geene vervolgingen plaats gehad, die ook onmogelijk plaats konden hebben, omdat in gansch Simabara geen enkele Japanner tot de Christenen behoort. De R.C. priesters te Nagasaki - de hoofdschuldigen in den uitvoer der Urakami-bewoners in het jaar 1870 - hebben hunne wandelingen nog niet tot Simabara durven uitstrekken, en bepalen zich meer tot de armoedigste bewoners van Nagasaki's voorsteden en dorpjes, zoo als Urakami, Ypongi, enz. Het eenige geval van officieele aankanting tegen het Christendom in het laatste jaar viel te Hakodadé voor. De gouverneur van Jezo, Kuroda geheeten, liet eenige weinige Japanners in hechtenis nemen, die door de russische zendelingen te Hakodadé bekeerd waren. De russische consul Olarovski teekende protest aan tegen de handeling van den gouverneur, voornamelijk omdat onder de gevangen genomen Japanners een zijner bedienden was. Kuroda werd kort daarop door de Jedo-regeering terug-

geroepen. In de (engelsche) dagbladen verscheen het eene artikel op het andere, om de ‘Christianity’ te verdedigen. Zoo verscheen onder anderen een ‘*open brief aan den Mikado*’, welke in de engelsche en japansche talen gedrukt en overal verspreid werd. De schrijver van dezen brief is onbekend. Sommigen meenen dat het een Japanner moet zijn, doch de inhoud deed ons vermoeden dat het veeleer het werk is van een of anderen zendeling, welke het stuk met behulp van een Japanner in 't japansch vertaald heeft. De toon die in het geschrift doorstraalt, is niet die eens Japanners. Wie de manieren dezer natie kent, zal met ons van gevoelen zijn, dat de Japanner allerminst jegens zijn vorst zulk een toon aanslaat. Daar deze open brief nog al eenige sensatie gemaakt heeft, zoo willen we dien hier laten volgen:

> ‘Ik wend mij eerbiedig tot Uwe Majesteit. Ik kwam van verre, na moeitevolle reizen te land en ter zee en ben gedurende mijn verblijf in Uwer Majesteits Rijk met de manieren en gewoonten in Japan bekend geworden. Ik deed de ervaring op dat Uwer Majesteits onderdanen niet tevreden zijn met liun vroeger laag standpunt, dat zij zich niet dwepend hechten aan oude gewoonten, vooruit willen gaan in het goede en het slechte willen verbeteren. Uwer Majesteits Regeering, vrijzinnig als zij is, geeft met verdraagzaamheid gehoor aan de voorstellen harer onderdanen. Geene zaak - zoo zij goed is - kan Uwe Majesteit te gering zijn. Gij hebt met onpartijdigheid landgenooten zoowel als vreemdelingen in uwen dienst genomen, als zij slechts in deze of gene zaak uitmunten. Zoo worden kennis en talent met elken dag meer en meer op prijs gesteld en bloeit het onderwijs[1]. Iedereen heeft opgemerkt dat groot Nippon rneer en meer op Europa gaat gelijken en geen ander Aziatisch land gelijken tred met Japan kan houden. Ik zie met belangstelling de groote dingen tegemoet, die Japan in de toekomst zal volbrengen.
> Ik heb echter een heimelijk verdriet. Indien 't mij wordt toegestaan, wil ik u alles meedeelen wat mij op 't hart ligt.
> Wetten en staatkundige hervormingen moeten overeenkomstig de eischen des tijds veranderd en verbeterd worden. Sedert Uwe Majesteit op den Troon kwam, zijn er vele verbeteringen in het Landsbestuur gemaakt en werden vele oude wetten afgeschaft. De veranderde staat van zaken had dit noodzakelijk gemaakt. Die veranderingen werden niet uit behaagzucht ingevoerd of om den bijval der menschen te winnen. Zoo werd b.v.

1 Dit ‘*bloeiende* onderwijs’ behoort tot nog toe tot de vrome wenschen. *Ref.*

de instelling van de *Shiu-gi-in* (het zoogenoemd parlement of raadgevend lichaam in Jedo) noodig, omdat het volk meer en meer belang stelde in staatkundige aangelegenheden[1]. Departementen van burgerlijk en militair bestuur werden gevestigd en vreemdelingen verzocht onderwijs te geven in kunsten en wetenschappen. Zoodoende werd de natuurlijke aanleg der Japanners meer en meer ontwikkeld. In navolging der Westersche systemen van brievenposterij is men ook in Japan postkantoren gaan oprichten. Westersche werklieden en bouwkundigen werden aangesteld voor het bouwen van stoomschepen en de daarstelling van telegraphische gemeenschap. Er is geen geld gespaard om jongelieden in staat te stellen buitenslands te studeeren of hunne opvoeding te ontvangen. Het is aan Westersche kooplieden vergund, zonder strenge bewaking zich vrijelijk in Japan te vestigen. Al deze nieuwe bepalingen zijn het gevolg van het aannemen van Westersche begrippen en grondbeginselen. Dit alles kon alleen door Uwer Majesteits wijsheid en medewerking van het volk tot stand gebracht worden. Uw dienaar juicht deze veranderingen in hooge mate toe.

Er is echter éene zaak, welke mij onbegrijpelijk voorkomt. Waarom is het verbod op der vreemdelingen godsdienst niet ingetrokken? Als ik dit vraag, zal Uwe Majesteit antwoorden, dat het verbod eene wet des lands is. Maar waarom vergelijkt Uwe Majesteit den toestand des lands voor twintig jaren niet met den tegenwoordigen staat van zaken? Te dien tijde was alle gemeenschap en handel met Japan verboden, met uitzondering van de Chineezen en Hollanders. Vreemde schepen mochten alleen in de haven van Nagasaki binnenloopen. De Japanners mochten geene groote schepen bouwen, om verre zeeën te bevaren. Alleen aan doctoren was het vergund europeesche schrijfwijzen te leeren of vreemde boeken te lezen. Waren deze niet ook wetten des lands? Doch zij zijn alle afgeschaft, zoodat er niets meer van overgebleven is. Hoe komt het dat deze wetten in het verleden streng gehandhaafd werden, doch thans zijn afgeschaft? Is het niet duidelijk, dat de meer vrijzinnige staatkunde der Regeering en de toenemende kennis bij het volk daarvan de redenen zijn? Doch als het den godsdienst betreft, blijft de Regeering steeds aan de oude wetten hangen en blijft zij het Christelijk geloof een verderfelijken godsdienst noemen. Hoe komt het dat bij haar zoo groote blindheid, zulk een gemis aan gezond verstand, zulk een niet te doorgronden vooroordeel bestaat? Uwe Majesteit zal antwoorden, dat het Christelijk

1 Deze '*belangstelling*' is nog hoogst twijfelachtig. *Ref.*

geloof de eenige verderfelijke godsdienst is en daarom verboden moet worden. Indien dit zoo is, laat mij dan vragen, waarom Uwe Majesteit dezen godsdienst zoo bepaald verderfelijk acht? Men kan eene zaak alleen leeren kennen, na haar onderzocht en beproefd te hebben. Noemde Uwer Majesteits onderdanen in vroegere tijden alle vreemdelingen niet barbaren? Doch nadat men met deze volkeren in aanraking gekomen was, ontdekte men dat zij niet zoo barbaarsch waren; sedert is er ook geen sprake meer hen uit Japan te verdrijven. De Japanners waren aanvankelijk verwonderd over de kennis door de vreemde landen in hunne stoomschepen enz. tentoongesteld en hebben vervolgens het stelsel der vreemde natiën aangenomen. Zij waren verrast door het stoomwerktuig en den telegraaf; ook deze zijn nu in Japan algemeen in gebruik gekomen. Vele Japanners hebben de kleederdracht der vreemden aangenomen; zij beproefden de europeesche wijze van het haar te dragen en het aangenamer vindende dan de japansche manier, hebben vele, zoowel beambten als gewone lieden, de Europeërs nagevolgd. De Samoerai legden hunne zwaarden af, zoodat de voormalige tweesabeldragende klasse thans uiterlijk niet meer te onderscheiden is van hunne minderen in rang. Nadat men bevonden had, dat het voedsel der vreemden smakelijk was, ziet men thans overal vleesch op de japansche tafels[1]. De Japanners hebben aanvankelijk al deze zaken onderzocht en werden dus bij ervaring in staat gesteld datgene aan te nemen, wat zij goed voor hen achten. Doch al deze zaken zijn nog maar kleinigheden van Westersche verbeteringen. Iemand die den toestand aandachtig gadeslaat, begrijpt dat de Japanners even weinig van het *ware geheim* der europeesche superioriteit kennen, als de verwijderde provinciën Ko en Etsz in het oude China van elkanders zaken afwisten. Ter wille van Uwe Majesteit doet het mij leed te moeten zeggen dat de vreemdelingen hierover heimelijk glimlachen. Weet Uwe Majesteit wat het geheim is van de weelde en de macht der westersche mogendheden? Dit ligt in het aantal welwillende en brave menschen onder hen. En hiervan is de godsdienst, die geloof, hoop en liefde leert, de eigenlijke oorzaak. De godsdienst is de reden van het goede beheer en van de deugden der vreemdelingen. De industrie, de volharding, de kennis in hunne kunsten, uitvindingen en werktuigen tentoongespreid, hebben alle hun oorzaak in het geloof, de hoop en de liefde van hunnen godsdienst. Wij kunnen in het algerneen zeggen dat de toestand der westersche landen de vrucht

1 Grovelijk ‘overdreven’. *Ref.*

is van hunnen godsdienst, terwijl de godsdienst zelf de wortel is, waaruit hun voorspoed voortkomt. Nu willen Uwer Majesteits onderdanen de vruchten genieten en deze overnemen. Doch dit is belachelijker dan het kluchtige nabootsen der apen, zoolang men de oorzaak van den voorspoed der westersche natien blijft verwerpen. Als het hart en de gezindheid slecht zijn, zullen de woorden en het gedrag evenzeer verkeerd wezen; als de wortel eens booms slecht is, moeten ook de vruchten slecht zijn. Oordeelt Uwe Majesteit dat de westersche godsdienst slecht is? Dan moeten ook de westersche volkeren zelve slecht wezen. En als deze Natiën verdorven zijn, dan moeten ook hunne brave en meegaande onderdanen slechte menschen wezen en dan moeten ook hunne wondervolle kunsten en uitvindingen van eene kwade natuur zijn. In dat geval zijn ook de nieuwe wetten slecht, die Uwe Majesteit in Japan heeft uitgevaardigd. De onderwijzers, die aan japansche scholen vreemde talen en wetenschappen onderwijzen, zijn dan ook slechte menschen. De kooplieden van vreemde landen, die in Japan handel drijven, zijn dan verdorven handelaars. De telegrafen, stoomschepen, stoomwerktuigen, enz., zijn niets dan slechte zaken. Waarom gebiedt Uwe Majesteit niet dat zij alle zullen vernietigd worden, dat de slechte leermeesters zullen weggejaagd, de verdorven kooplieden zullen ter dood gebracht en de slechte wetten dadelijk zullen afgeschaft worden? En er is meer: Waarom gelast Uwe Majesteit niet dat de kleeding, het voedsel, het kapsel, enz. der vreemdelingen verbannen moeten worden? Dat de zwaarden niet mogen worden afgelegd en andere gewoonten van vreemde landen niet aangenomen mogen worden? Het is eene onmogelijkheid, dat menschen goed kunnen zijn, als hun godsdienst slecht is, en indien een volk verdorven is moet hun land natuurlijk ook zoo zijn. Hoe kunnen wij het dan verklaren, dat Uwer Majesteits schitterend rijk vriendschappelijken omgang heeft met verdorven Natiën en aan verdorven kooplieden toestaat met Japanners handel te drijven, terwijl alleen de verdorven godsdienst der vreemdelingen verboden wordt? Waarom maakt men geen einde aan de tractaten en den handel met de vreemdelingen en waarom keert men niet terug tot den toestand waarin Japan zich twintig jaar geleden bevond? Waarom wordt de gansche keizerlijke legermacht niet opgeroepen om deze verdorven vreemdelingen te vernielen, hun slechten godsdienst eens voor al te vernietigen en vervolgens de aarde te vervullen met den zuiveren atmospheer van Uwer Majesteits Rijk? Uwe Majesteit wenscht dit niet te doen; zij keurt alle gewoonten der vreemde landen goed en haat alleen datgene wat

juist den waren grond hunner meerderheid uitmaakt. Ik kan eene staatkunde niet begrijpen, welke gelijkt op den rat, die niet weet of hij zijn neus of zijn staart zal volgen, of hij achterwaarts dan wel voorwaarts wil gaan. Indien Japan de beschaving der westerlingen wenscht te bezitten, indien het genoegen vindt in hunne letteren, kunsten en wetenschappen, als het doordrongen is van bewondering over de mechanische uitvindingen en dit alles tot het hare wil maken, dan moet Japan deze dingen niet trachten te verkrijgen als de man die eene rivier wil ledig scheppen met een emmer, in plaats van te zoeken naar de bron, vanwaar het water bestendig opwelt. Als de bron eenmaal gevonden is, zal men met gemak de verschillende stroomen kunnen vinden, die van daar uit hun oorsprong nemen. Het goede bestuur, de beschaving der westerlingen, de hooge trap van ontwikkeling waarop kunsten en wetenschappen bij hen staan, hunne schrandere uitvindingen - zoozeer door Uwe Majesteit bewonderd - zijn alle slechts stroomen, die van eene en dezelfde hoofdbron vloeien. De godsdienst dezer landen - zoozeer veracht en veroordeeld door Uwer Majesteits Regeering - is de bron van waar zij ontspringen. Het is eene groote zelfmisleiding de stroomen te willen hebben en de bron te veroordeelen. Zulk eene dwaling kan alleen voortvloeien uit onwetendheid.

Weet Uwe Majesteit verder waarom alle Aziaten de westerlingen verachten? Uwe Majesteit zal misschien hierop antwoorden: omdat de westerlingen weekhartig en arm zijn. Uw die naar is van eene andere meening. De Aziaten kunnen niet begrijpen dat de westerlingen een vast geloof in den christelijken godsdienst hebben. Dit geloof heeft hen geheel doordrongen en zelfs gaan zij overal - zelfs verre over den Oceaan - aan 't werk om hun geloof te verbreiden. Moeilijkheden en gevaren slaan hen niet ter neder; zelfs achten zij hun leven weinig in deze ondernemingen. De westerlingen zien verder dat de Aziaten den christelijken godsdienst haten, en ofschoon zij in hun hart smart gevoelen over zulk eene onwetendheid en het voor hen onmogelijk is de verachting der Aziaten te ontgaan, zoo vervreemden zij zich toch niet van hen. Laat mij een voorbeeld noemen door te wijzen op China en de *Danko*-eilanden (Sandwichs eil.). De bevolking van eerstgenoemd land bedraagt vele millioenen, het grondgebied heeft ca. vijf à zesduizend ri (mijlen) oppervlakte, zoodat het het grootste rijk van geheel Azië is. Toch hebben de westersche natiën maar geringe achting voor het groote Chineesche rijk en gevoelen er weinig eerbied voor. Dit komt alleen, omdat de Chineezen het

christendom haten. Danko bestaat uit slechts weinige eenzame eilanden, niet grooter dan een kanonschot reikt. Doch het eert het christelijk geloof en daarom staan de westersche mogendheden het toe dat Danko een onafhankelijk rijk blijft.
De eenige reden is dat de heerscher van dit eiland in den christelijken godsdienst gelooft. Dit is althans de meening der westerlingen. Uit dit voorbeeld kunnen wij leeren wat het geval zoude wezen in andere soortgelijke gevallen.
Tegenwoordig bestaat er in Japan groote afkeer voor het christendom. Wordt China geacht of gehaat door de vreemdelingen? Waarom overweegt Uwe Majesteit deze vraagstukken niet? Wij moeten echter nog iets zeggen omtrent den afkeer voor het christendom in Japan in oude tijden. In die dagen waren Portugal en Spanje de machtigste landen van Europa; onder voorwendsel van ijver voor den godsdienst trachtten zij andere landen te bemachtigen. De Paus van Rome vervolgde toen - bezield door groote willekeur in de uitoefening zijner macht als kerkelijk souverein - alle menschen, die in een of ander opzicht van zijne leerstellingen afweken. Zoo kwam het, dat Engeland, na eene lange worsteling, met groote moeite aan de vervolgingen der Pausen ontsnapte. Te dien tijde hadden de Roomsche priesters, die naar Japan kwamen, geen ander doel dan de onverzadelijke plannen van Spanje en Portugal in de hand te werken. Dientengevolge vatte Toyotomi Taiko (Taikosama) een kwaad vermoeden tegen hen op, terwijl de boeddahpriesters van deze gelegenheid gebruik maakten om talrijke beschuldigingen tegen hen in te brengen. Zoo kwam het dat het christelijk geloof den naam van “*slechte godsdienst*” verkreeg. Hieraan alleen is het toe te schrijven, dat het christendom in Japan zoozeer gehaat wordt. Doch de westersche natiën van den tegenwoordigen tijd zijn niet meer dezelfde als tweehonderd jaren geleden. Zij hebben in geenen deele de slechte gewoonten van die dagen. Het volk is thans vrij een godsdienst te kiezen onder de verschillende sekten; de koningen bemoeien er zich niet mede. Wijsgeeren, dichters, geleerden, kunstenaars gelooven allen in het christendom. Boeren, soldaten, vrouwen en kinderen behooren alle tot de aan hangers van dezen godsdienst. In vroegere tijden bezigden de Souvereinen den godsdienst als een werktuig; thans vormt zij het geestelijk leven en de energie der huisgezinnen. Weldadige mannen houden zich in zelfverloochening met goede werken bezig. Moedige mannen offeren hun leven op voor het behoud en het welzijn van hun vaderland. Wie kan het ontkennen dat deze nieuwere beschaving haren grondslag heeft in

het christendom? Een goede boom brengt goede vruchten voort; een slechte boom slechte vruchten. De voortgaande beschaving van den tegemvoordigen tijd is de vrucht en het christendom is de boom. Als Uwe Majesteit de vrucht goed acht, twijfel er dan niet aan of de boom goed is. Als Uwe Majesteit zich te vergeefs bezig houdt met de vruchten te verzamelen en daarvan de zoetheden te genieten en de wijze niet kent van den goeden boom over te planten, die zulke goede vruchten voortbrengt, zal zij dan niet een voorwerp der bespotting zijn voor de westersche natiën?
Zoolang Uwe Majesteit de verbodsbepalingen tegen het christendom niet terugroept, zoolang zal de japansche natie - al tracht zij ijverig de kunsten en hervormingen van Europa over te nemen - nimmer de ware europeesche beschaving deelachtig worden. Japan zal dan alleen een “mannetje” kuunen worden, dat gezicht, oogen, handen en voeten heeft, doch dit mannetje zal geen *ziel* bezitten. Kan een “mannetje” beschaafden, maatschappelijken omgang met een “mensch” hebben?
Indien Uwe Majesteit ten slotte zou begeeren het christendom in Japan in te voeren, zou zij het eerst van allen gedoopt moeten worden, om verder als het hoofd der kerk de leider te zijn van de millioenen volks onder haar bestuur. Hoe zeer zouden de souvereinen van Europa Uwe Majesteit eeren en liefhebben, indien zij zulk eene beslissing nam! Hoe zouden de bewoners der westersche landen bidden voor het geluk van Uwe Majesteit? Zij zullen zich innig verheugen en tot elkander zeggen: “Geheel Azië is onwetend in de grondbeginselen van den oppersten machthebber; Japan alleen kent ze. Is het Oosten nu niet Europa? Nippon zal de eerste mogendheid van Azië zijn in macht en weelde. Laat ons onze oogen openen in de verwachting van wat komen zal.” Zoo zullen de loftuitingen voor Japan ten hemel stijgen, terwijl stemmen van bewondering tot aan de uiteinden der wereld zullen gehoord worden. Wil Uw Majesteit dit goed overwegen en in overeenstemming daarmede handelen? Uw dienaar - een vreemdeling - heeft het onderwerp in dezen vorm behandeld uit gevoel van spijt, want hij is langen tijd in Uwer Majesteits Rijk geweest en kan niet verduren dat dit land door andere rijken wordt aangezien met een gevoel van afkeer en minachting. Bovendien wenscht hij oprechtelijk dat Uwer Majesteits rijk dagelijks op den weg der ware beschaving moge vooruitgaan en met alle andere landen in macht en weelde zal kunnen wedijveren. Om deze redenen heb ik deze mijne gevoelens terneêrgesteld in den vorm van een openbaar schrijven aan Uwe Majesteit. Ik zal mij bij-

zonder verheugen, wanneer het Uwer Majesteits aandacht zal ontvangen.'

Niet alleen op deze onsmakelijke wijze willen die vrome christenen (?) indruk maken op het Japansche volk, ook op andere manieren worden alle krachten ingespannen om de christelijke (?) hartstochten onder de vreedzame Japansche bevolking over te planten.

Het heerlijke klimaat en de kans om in Japan door bij-postjes lieden van fortuin te worden, drijven de christelijke broederliefde der heeren Amerikaansche missionairs op tot ongekende hoogte. Zie hier een staaltje van deze heeren. In het jaarlijksch congres van de American baptist-missionary-union werd door een zekeren Reverend Dr. Nathan Brown (die gaarne naar Japan wilde gaan) openlijk de leugen verkondigd, dat 'de heer zendeling Goble (kort te voren uit Japan teruggekeerd en op de vergadering aanwezig) onder vele andere Japanners ook den Mikado zelven tot het christendom bekeerd had'. Goble liet deze onwaarheid onwedersproken en deelt op dezelfde vergadering mede, dat 'Iwakoera, het hoofd der ambassade, op de zeereis van Jokohama naar San Francisco, het verlangen had te kennen gegeven aan hem Goble te worden voorgesteld, waarop Goble zijne vertaling van het evangelie van Mattheus aan den gezant overhandigde. De heer Iwakoera had daarvoor bijzonderen dank betuigd en den wensch uitgedrukt, dat gansch Japan spoedig geëvangeliseerd zou zijn.' Noch de zoogenoemde bekeering van Z.M., noch de wensch aan Iwakoera toegedicht, kunnen een schijn van waarheid bezitten. De heer Iwakoera is iemand van de oude school, dat is: welgezind om trapswijze voort te gaan op den ingeslagen weg, doch overigens behoudend. Hij is reeds sedert jaren een der eerste staatslieden in Japan en was altijd zeer sterk tegen de toelating van het Christendom in Japan, omdat hij daarvan binnenlandsche staatkundige moeilijkheden verwacht. In elk geval zal de heer Iwakoera in zijne gesprekken op dit gebied zich hoogst voorzichtig uitgelaten hebben[1].

Het corps protestantsche zendelingen in Japan hield in 't

1 Wij hebben hier slechts de hoofdzaken meêgedeeld. Een ieder kan het gesprokene vinden in de verslagen van de: 'American Baptist missionary Union, fifty eight annual meeting. The Japanese Mission.' New-York Tribune, 23 June 72.

afgeloopen jaar voor de eerste maal een openbaar congres te Jokohama, ten einde te beraadslagen op welke wijze men in Japan het zendingswerk zou volvoeren. Dit congres werd bijgewoond door 16 (engelsche en amerikaansche) missionairen en 3 ouderlingen van de Union 'Church' te Jedo en Jokohama.

Op dit congres werd besloten tot de voordracht eener commissie voor de vertaling des Bijbels in het japansch. In deze commissie werden benoemd: J.C. Hepburn, M.D.L.L.D.; S.R. Brown, D.D. en D.C. Greene.

Ten opzichte van de vestiging van kerken in Japan werd besloten éenheid in de methoden van evangelisatie te brengen, om zooveel mogelijk het gevaar van secten-strijd te vermijden. Men wilde éenheid in naam en organisatie in de toekomstige japansche kerken. Vervolgens werden discussiën gevoerd over de prediking, onderwijzing, het oprichten van predikers-ambten onder de inboorlingen, over de pers, geneeskundigen bijstand, enz.

Men besloot het volgende:

> 'Aangezien liet inlandsen element het voornaamste middel moet vormen ter ontwikkeling van het zendingswerk, zoo wordt besloten om in Japan zoo spoedig doenlijk inlandsche predikers op te leiden.
> Ten einde de verspreiding van geschikte christelijke lectuur te bevorderen, zal een comité benoemd worden om alle boeken of stukken, die in het japansch vertaald zullen worden, vooraf te beoordeelen, opdat de traktaatgenootschappen gevraagd zullen kunnen worden de kosten van drukken enz. te vergoeden.
> Aangezien onze Heer zelf en de Apostelen de genezing van zieken aan de prediking van het Evangelie paarden en aangezien belangrijke voordeelen voor de christenheid ontstonden door den invloed van hospitalen en het uitreiken van geneesmiddelen, mits dit alles onder christelijke contrôle geschiedt, zoo besluiten wij dat de uitoefening der geneeskunde hoogst nuttig is voor het zendingswerk en in vele opzichten onmisbaar is als pionnier-werk.
> Daar de geneeskundige zendelingen in heidensche landen belangrijken bijstand hebben ontvangen van de vreemde ingezetenen en het medisch zendingswerk het best wordt uitgevoerd en gecontroleerd door eene afzonderlijke vereeniging, zoo besluiten wij dat deze vergadering het hare zal doen om de oprichting dier vereenigingen te bevorderen. Deze genootschappen zullen de geneeskunde uitoefenen op eene, aan het christendom dienstbare wijze, terwijl de vreemde ingezetenen der respectieve

vestigings-plaatsen uitgenoodigd zullen worden aan de beraadslagingen en instandhouding dezer vereenigingen deel te nemen. De geneeskundige zendelingen zullen als hoofden (agenten) dezer genootschappen optreden.'

Ten slotte werd besloten, dat men, met het oog op het toenemend gebruik van Romeinsche letters in het schrijven der japansche taal, in plaats van de chineesche karakters en *Kana*, alle zendelingen en studenten der taal zou uitnoodigen een uniform, schrijfsysteem te bezigen en als zoodanig te volgen de tweede editie van Dr. Hepburn's engelsch-japansch woordenboek. Wij mogen hier niet vergeten te vermelden, dat de heer Hepburn, geneeskundig zendeling van de Presbyterian. Church en beroemd wegens zijne grondige kennis der japansche taal, door tusschenkomst van den amerikaanschen Minister Resident de Long, vergunning verkreeg om Z.M. den Mikado een prachtexemplaar van den Bijbel (in het Engelsen), benevens een exemplaar van zijn engelsch-japansch woordenboek aan te bieden. De aanbieding had den 9^{den} November '72 plaats en werd beantwoord door een eigenhandig schrijven van dankbetuiging van den Keizer.

Hebben de Westerlingen, met name de Amerikanen, Engelschen en Franschen, in het afgeloopen jaar niet stil gezeten om te trachten den Japanners zoo spoedig mogelijk de zegeningen van het Christendom op te dringen, het japansche volk heeft zich in alles, wat op godsdienst betrekking heeft, zoo kalm en bedaard mogelijk gedragen. Zooals de meeningen *thans* zijn, is de Regeering wel niet gezind den zendelingen vrijen toegang tot de bevolking te verleenen, doch evenmin is zij van plan den ouden toestand te laten blijven. De tempels - en wel voornamelijk de Buddha-tempels, die vroeger met zorg onderhouden, werden en waaraan veel geld werd ten koste gelegd - worden meerendeels aan hun lot overgelaten. Slechts enkele hoofdtempels der oude Sinto-leer genieten Rijks-ondersteuning; voor de overigen moet de bevolking zelve zorgen, indien zij die in stand wil houden. Zelfs zullen de beroemde tempels te *Shiba* (bij Jedo) - de aloude begraafplaats der Sjoogoens - afgebroken worden, naar de berichten luiden. Deze eerbiedwaardige monumenten der japansche geschiedenis, schoone overblijfselen van het oud Japan, waren een beter lot waardig. Uit alle oorden der wereld komen reizigers deze schoone tempels bezichtigen, om er nog een indruk op te vangen van het lang

verleden en het eigenaardig karakter dezer kunstgewrochten te bewonderen. Het grieft ons van deze wandalismen te vernemen. De Japanners verlangen door de oogen der geheele wereld als beschaafde lieden te worden aangezien, doch de hedendaagsche tempel-sloop-manie heeft op ons eene tegenovergestelde uitwerking. Er zijn wel is waar vele menschen wier eenig belang dat zij in Japan stellen, bestaat in de ontwikkeling der handelsbetrekkingen met dit land, of de spoedige voltooiing van spoorwegen en telegrafen; doch er is nog eene andere klasse - en voor deze gevoelen wij vrij wat meer sympathie - die het heden en verleden van Japan met dieperen blik beschouwen en aan de toekomst trachten vast te knoopen. Voor deze zijn de trotsche gedenkteekenen eener aloude eeuwenlange heerschappij van hooge waarde. Zij kunnen de verwoesting dezer tempels niet zonder leedwezen aanzien en roepen den Japanners toe: ‘ga voort op den weg der beschaving, maar vergeet uwe geschiedenis, uw verleden nooit!’ Een ander bewijs voor de veranderingen op godsdienstig gebied in Japan, bestaat in de afschaffing van de *Jingishô* (departement van eeredienst). De Jingishô stond in vroegere tijden gelijk met den Daijôkwan of Raad van State en was het hoogste departement van bestuur. Aanvankelijk veranderde de Regeering dit ministerie in eene departementale bestuursafdeeling *Kioboeshô* geheeten, doch in het einde des jaars (1872) werd ook de Kioboeshô afgeschaft en de zorg voor den eeredienst aan de *Momboeshô* of het ministerie van opvoeding en onderwijs opgedragen.

Alvorens het departement van eeredienst van het Staatstooneel verdween, had het verscheidene hervormingen voorgesteld en uitgevaardigd. Zoo werd het aan alle priesters van alle japansche tempels toegestaan elke soort van voedsel te gebruiken, in het huwelijk te treden, de haren te laten groeien en zich naar verkiezing te kleeden. Tegen half Juni werd door de Kioboeshô eene vergadering van Buddha-priesters te Jedo bijeengeroepen. Het doel daarvan is ons echter geheel onbekend gebleven. Het is evenwel waarschijnlijk dat toen besloten is de Buddha-leer geheel te veranderen, alle beelden te verwijderen en eene meer eenvoudige leer in de plaats te stellen. Korten tijd daarna kondigde althans de Kioboeshô aan, dat er overal in den lande leerzalen zouden geopend worden en eenige beroemde priesters de grondbeginselen van den godsdienst zouden

verklaren. ‘Wij maken dit openbaar’ - zoo luidde het einde dezer publicatie - ‘opdat een ieder, zonder eenig onderscheid van rang of geslacht, naar deze predikatiën zal kunnen gaan luisteren.’ Werkelijk werden toen door het gansche land predikatiën omtrent de nieuwe leer gehouden. In Nagasaki vloeide de nieuwsgierige menigte in grooten getale naar den vermaarden priester, en ook uit andere landschappen vernamen wij hetzelfde. Beelden en sieraden werden uit de Buddha-tempels verwijderd en het aantal Priesters verminderd. Kennelijk had de Kioboeshô het voornemen, de verschillende secten der Sintoen Buddha-leer te amalgameeren en ongemerkt eene soort van ‘politieke zedeleer’ daarvoor in de plaats te stellen, gepaard met de vereering der oude japansche heiligen.

Bij de veranderingen door de Regeering in den godsdienst ingevoerd was van vijandigen tegenstand niets te bespeuren. Twee oorzaken zijn hiervoor aan te wijzen: 1°. is het eigenlijke (lagere) volk zoo gewoon de diepste gehoorzaamheid aan de bevelen des Goddelijken Heerschers te bewijzen, dat het zelfs bij niemand opkomt zich tegen eenig bevel des Mikado's te verzetten, al verneemt men het, zoo als hier, met niet weinig leedgevoel; en 2°. heerscht er bij dit volk op godsdienstig gebied groote verdraagzaamheid. Godsdienstige partijschappen en godsdiensthaat, die in onze christelijke (?) natiën zulk een groote rol spelen, zijn er nagenoeg onbekend. De meest beschaafde en verlichte Japanners, met welke wij gedurende ons verblijf in Japan kennis maakten en vrijelijk over de zaak spraken, zijn allen vrijdenkers of, beter gezegd, natuurphilosophen, het bestaan eener persoonlijke, zich zelve bewuste Macht niet ontkennende, maar er evenmin aan geloovende; terwijl zij de door de Regeering verordende prediking eener maatschappelijke moraal, die tevens voorschrijft het goede te willen niet om aan zekere Hemelsche Macht aangenaam te zijn, maar alleen omdat het schoon en goed is, voor de bevolking allernoodzakelijkst achten.

Evenwel hebben de pogingen der Regeering om zooveel mogelijk het Buddhisme te verdringen, niet kunnen teweegbrengen, dat de bevolking alles wat tot den ritus van den Buddha-dienst behoort, dadelijk liet varen, en het zal, naar onze meening, nog jaren, eeuwen misschien, moeten duren, eer de reeds voor dertien eeuwen ingevoerde, door de vroegere Shogoens steeds beschermde, sedert meer en meer verbreide, ja

met de oude Sinho-leer des Lands vermengde en thans diep gewortelde Buddha-dienst geheel zal zijn verdwenen.

Wat de toestand van het christendom aangaat: hoewel de Regeering op het oogenblik nog geenszins geneigd is christelijke priesters en predikers toe te laten, schijnt zij het toch minder vijandig dan vroeger. Dat zou men daaruit opmaken, dat onlangs twee Japansche priesters van gouvernementswege naar Berlijn zijn gezonden, om aldaar onder de leiding van den Hofprediker de verschillende sekten en leerstellingen van het christendom te bestudeeren. Omtrent den weg dien de Regeering met betrekking tot het christendom zal hebben in te slaan, zullen deze priesters bij hunne terugkomst waarschijnlijk advies moeten uitbrengen.

De grondregelen der nieuwe leer, die door de Regeering voorgestaan wordt, zijn in de drie volgende wetten vervat:

I. Gij zult de Kami's (beroemde afgestorven mannen, welke na hunnen dood vereerd worden) eeren en uw vaderland liefhebben.
II. Gij zult de beginselen des Hemels en de plichten der menschheid duidelijk verstaan.
III. Gij zult den Keizer eeren als Uwen Souverein en de bevelen Zijner Regeering gehoorzamen.

Om deze mededeelingen omtrent den godsdienst te besluiten laten wij eene der predikatiën volgen van welke hierboven gesproken is.

Predikatie in Juni 1872 *door een Hoogepriester der Sintoleer te Jedo gehouden*.

Onderwerp: ‘Gij zult de beginselen des Hemels en de plichten der menschheid duidelijk verstaan.’

> ‘De betrekkingen tusschen Hemel en Aarde behooren tot de belangrijkste die ter onzer kennis komen. Van den Hemel ontstaan de krachten die de veranderingen in de seizoenen brengen, die de bewegingen der aarde regelen, enz[1]. Op de aarde zien wij maatschappelijke betrekkingen ontstaan tusschen de menschen. Tusschen deze twee, Hemel en Aarde, bestaat groote overeenkomst. De Hemel bestuurt en leidt de Aarde;

1 Men kan het den hoogepriester niet euvel duiden, dat hij weinig begrip heeft van de gevolgen van den schuischen stand onzer aardas en van de gravitatie-wet van Newton.

bij het begin des jaars verlicht de Hemel onze velden in helderen glans[1] en de bloemen op de Aarde vertoonen ons daarna hare talrijke kleuren; wanneer de Hemel zich in den winter somber vertoont en de sneeuw neervalt, dan verliest ook de Aarde hare helderheid en gehoorzaam aan de bevelen van haar meerdere neemt ook zij een duister voorkomen aan. Dit is nu maar een enkel voorbeeld, doch zeer vele zouden er genoemd kunnen worden om aan te toonen hoe onze wereld altijd gehoorzaam is aan den wil des Hemels. Zoo zou het ook moeten zijn met de verschillende betrekkingen tusschen de menschen. Kinderen moeten liefde en gehoorzaamheid toonen jegens hunne ouders; de vasal moet nauwgezet de wenschen van zijn heer ten uitvoer brengen; de vrouw moet onderdanig zijn aan haren man. Hoe zou het een kind staan, als het door zijn vader of moeder geroepen zijnde, antwoordde: “ik kan niet komen; ik ben bezig met spelen?” Wat zouden de gedachten zijn van iemand die er getuigen van was dat een dienstknecht weigerde aan den last van zijnen meerdere te voldoen? En wat is de uitkomst van twist die er is ontstaan tusschen man en vrouw? De man gaat 's morgens uit om in de velden te arbeiden, terwijl zijne vrouw te huis blijft om zijn middagmaal gereed te maken. Er gebeurt iets, wat den man belet op het gewone uur thuis te zijn. Beseft nu de vrouw haar plicht niet, dan begint haar het wachten te vervelen. “Waarom,” zegt zij, “keert mijn man niet terug? Als *hij* niet op zijn tijd past, dan kan hij niet verwachten dat *ik* het eten bewaar.” Zij neemt nu haar maal alleen, bluscht vervolgens het vuur uit en maakt de bordjes[2] schoon. Juist op dit oogenblik komt haar man binnen. Welk een tooneel ontstaat nu? Hij is woedend zijn middagmaal niet te kunnen genieten; zij antwoordt dat hij beter ojj zijn tijd moest passen. Voorzeker is het geen gelukkig paar! Maar als de man over zijn tijd t'huis komt en zegt: “Ik ben over mijn tijd; hebt ge nog eenig voedsel voor mij?” en de vrouw spoedt zich dadelijk heen om thee en voedsel te brengen - dan zeg ik, dat zij te zamen wel leven en de harmonie in huis niet verstoord wordt. Welk van deze twee toestanden is nu verkieselijk? Daarom moet men nimmer de maatschappelijke betrekkingen vergeten, die gegrond zijn op de betrekkingen welke tusschen Hemel en Aarde, bestaan; want welke treurige gevolgen kunnen uit zulk eene verwaarloozing

1 Het japansche jaar begint in de maand Februari. Het begin der lente vult dus bijna met het begin des jaars samen.

2 De kleine (houten of steenen) etensbakjes der Japanners.

ontstaan! Om dit aan te toonen, wil ik u nu eene vermakelijke geschiedenis verhalen. Er woonde eens op het land een jongeling, schoon, beleefd, verstandig. Maar hij had eene fout en die was *vergeetachtigheid*. Nu leefde deze jongeling vergenoegd tot hij ongeveer zeventien jaren oud was, waarna zijn vader hem vertelde dat hij moest gaan trouwen. Een beminnelijk meisje werd gevonden en de formaliteiten (van het huwelijk) werden geregeld. De bruiloftsdag kwam en het huwelijksfeest werd gevierd. Daar komt de jongeling met zijne bruid, door een aantal vrienden vergezeld; zij zetten zich neder, vallen met lust aan op de dranken en spijzen en verkeeren in de beste opgeruimdheid. De bruidegom zelf geeft een goed voorbeeld en dronk den eenen kop (glas) na den anderen, totdat hij zooveel genomen had, als maar juist goed voor hem was. Op dit oogenblik vertrokken de gasten en hij bleef met zijne bruid alleen. Let nu op wat het gevolg was van zijne vergeetachtigheid. Rondziende, viel zijn oog op de bruid, die in de kamer zat; hij keek zeer verwonderd en vroeg: “wie zijt gij?” “Wel ik geloof, ik ben uwe vrouw” antwoordde zij. “Vrouw?!” gaf de man ten antwoord, “maar ik herinner mij niet, ooit getrouwd geweest te zijn! Alles wat ik weet is, dat een aantal vrienden kwamen om mij te zien en dat ik hun een feest gaf en dronk - en dronk o zulk een groote hoeveelheid wijn! Kunt gij mij als het u belieft ook zeggen, waarom ik van daag zulke mooie kleederen aan heb?” “Inderdaad, ik weet het niet,” zeide de bruid - die naar 't scheen ook vergeetachtig was. “Ik heb ook alles vergeten, doch het is misschien beter iemand anders daarnaar te vragen.” Zoo werd overeengekomen, dat elk hunner zijne ouders zou vragen. De jongeling kwam in zijns vaders kamer en riep: “vader! vader!” “Wel, wat is er?” “Waarom is hier een vreemd meisje, dat verklaart mijne vrouw te zijn? Weet gij iets af van deze zaak?” “Wel neen,” antwoordde de vader, “ik herinner mij niets,” - ge ziet, ook hij vergat. Zoo bleven deze twee in groote verlegenheid. Middelerwijl was het meisje naar hare ouders gegaan om die te vragen. Doch onderweg was zij vergeten, waar zij woonden. Zij vroeg daarom aan een *kago*-drage, die juist voorbijging: “kunt u mij, als het u belieft, ook zeggen, waar ik woon?” “Gebruik mij niet als een voorwerp uwer scherts,” antwoordde de man. “Neen, maar zeg 't mij, als het u belieft, want ik ben het geheel vergeten.” “Wel als gij zelf het niet meer weet, hoe zal iemand anders dat weten,” antwoordde de man. En weggaande liet hij haar midden op den weg staan, - Was dit niet een schoone toestand voor een jong

paar? En zooals gij ziet, kwam dat alles van hunne vergeetachtigheid. Ik zie dat gij schik hebt in deze geschiedenis. Wel, het is voorzeker om te lachen, dat lieden hun bruiloft vergeten; doch ziet hier de leering. In dit geval ontstonden geene zeer kwade gevolgen; doch wat zouden, vraag ik u, de gevolgen zijn van het *vergeten* der beginselen van Hemel en Aarde? Zou dat ook zijn om te lachen? Geenszins zult gij zeggen. Alles op deze aarde geschiedt door tegenstrijdigheden. Zomer en winter, licht en duisternis, het eene is ten opzichte van het ander juist tegenovergesteld. In werkelijkheid bestaat er geene lente of geen herfst; zij zijn ontstaan door vereeniging van zomer en winter en bestaan dus op zich zelve niet. Ook oefenen deze twee jaargetijden geen zoo grooten invloed uit op onze aarde als met de beide andere het geval is. Juist zoo is het met de schemering, zoowel de morgen als avondschemering, welke beide uit licht en duisternis bestaan. Op gelijke wijze kan er geen *halfheid* bestaan in onze maatschappelijke betrekkingen. Iemand begrijpt zijn plicht of hij begrijpt dien niet. Begrijpt hij dien, dan gaat alles goed; slaat hij geen acht daarop, dan is oneenigheid de uitkomst. - Gij weet allen, dat in het laatste jaar iedereen een voorrecht kreeg, dat vroeger uitsluitend aan de militairen gegeven werd. Tot op dien tijd mochten de Samoerai (militairen) alleen te paard stijgen, doch nu mag ook een koopman rijden en zelfs zijn er reeds velen onder u, die uitmuntend rijden kunnen. In zeker oord waren eenige kooplieden bezig zich in een rijbaan op hunne paarden, te oefenen. Doch ongelukkig wilde een ieder de voorste zijn; wat was hiervan het gevolg? Elk oogenblik hadden er botsingen plaats, waardoor verscheidene personen gekwetst werden. Daarop stapte een van de partij van zijn paard af, ging naar een Samoerai toe, die bij hen stond, en zeide: “mijnheer, ik weet dat gij een goed ruiter zijt, wilt gij mijne plaats innemen en ons allen de goede manier toonen om in het zadel te zitten?” Ik ben u zeer verplicht, zeide de Samoerai, “doch ik ben bang een slag te krijgen van een anderman's stijgbeugel.” Men besloot toen dat slechts één hunner met den Samoerai in de renbaan zou rijden. Daarop steeg de laatste te paard, en de teugels besturende hield hij zijn paard in achter het andere. Zij reden heen en weer, en telkens als het eene paard het andere wilde voorbijstreven, hield de Samoerai zijn paard in. Zoo liet hij zijn paard naar zijn verlangen elk oogenblik voortgaan of stilstaan. Allen waren verbaasd hierover, doch toen zij weder te paard stegen en dezelfde middelen bezigden als de Samoerai,

vonden zij tot hunne verwondering, dat zij nu ook in staat waren plaats en richting te houden, juist zooals de Samoerai. En waarom was dit zoo? Omdat de wil des menschen sterker is dan die van een redeloos dier; daarom konden de paarden niet liet tegendeel doen van hetgeen de rijders verlangden. Alleen omdat zij dit *niet wisten* waren de ruiters vroeger in zulk eene verwarring geraakt; doch zoodra de juiste betrekking, die er tusschen ruiter en paard bestaan moet, wel bepaald was, ging alles goed. Dit nu is ook het geval met de maatschappelijke betrekkingen tusschen de menschen.
Gij moet daarom nooit vergeten, dat de beginselen, waartoe ik uwe aandacht inriep, eene zeer ernstige beschouwing waardig zijn. Het blijft aan u allen overgelaten den weg te kiezen, dien gij wilt volgen, dat is: deze beginselen na te komen of ze te minachten, doch ik verzeker u, dat de eenige weg, die tot een gelukkig leven leidt, bestaat in het nagaan van de betrekkingen tusschen hemel en aarde en in het volgen van deze grondslagen in den omgang met uwe medemenschen.'

In onze schets van het vorige jaar gaven we uitvoerig bericht van de veranderingen, die de afschaffing der landsheeren en de herstelling der Monarchie ten gevolge gehad hebben. De merkwaardige proclamatie van 29 Aug. '71 werd zonder tegenkanting door het volk ontvangen en eene nieuwe staatsregeling gevestigd. Zoo werden de *Han* afgeschaft en *Ken* in de plaats gesteld. Bij deze nieuwe staatkundige indeeling van het Rijk is in 't algemeen van elke voormalige provincie (landsheerlijk district) *éene Ken* gemaakt, ofschoon de Keizerlijke Regeering in sommige gevallen provinciën gesplitst en in andere gevallen meerdere vroegere landschappen tot éene Ken vereenigd heeft. De namen der nieuwe districten zijn echter alle veranderd en dragen den naam van de vroegere hoofdsteden der respectieve provinciën. Ofschoon eene opnoeming van zoovele vreemde namen weinig aantrekkelijks heeft, achten wij ons toch verplicht de thans gevestigde staatkundige indeeling van Japan in tabellarischen vorm mede te deelen. Men zal zich herinneren dat de Regeering 3 *Foe* (groote regeeringsdistricten) heeft laten voortbestaan, namelijk die van Tokei (Jedo), Kioto en Osaka. De overige bestuursdistricten behooren alle tot de *Ken*. Men vindt in de volgende tafel vooreerst de namen der nieuwe Ken (of provinciën); in de tweede kolom

zijn de tegenwoordige hoofdplaatsen opgegeven, alwaar nu het provinciaal bestuur gevestigd is. In de derde afdeeling zijn de namen vermeld der vroegere provinciën, zooals die met de nieuwe indeeling overeenkomen; de vierde kolom bevat de namen der voormalige departementen en in de vijfde afdeeling vindt men de voormalige Han en Ken, welke nu tot de nieuwe Ken zijn samengesmolten. Deze lijst is opgemaakt naar de officieële opgave onlangs door het ministerie van binnenlandsche zaken openbaar gemaakt. Wij geven deze tabel hierachter als bijlage.

De grensscheidingen der nieuwe Ken zijn op nieuw nauwkeurig bepaald. Overal in het binnenland ontmoet men houten grenspalen, zoowel der Ken als der afzonderlijke gemeenten. Het geheele Rijk zal door Europeesche deskundigen naar westersche wijze opgemeten en in kaart gebracht worden. Er bestaan wel is waar talrijke (japansche) kaarten van Japan (zoowel algemeene als bijzondere districten en gemeentekaarten), doch deze zijn wegens gebrekkige opmetingen niet zeer nauwkeurig. Neemt men echter de geringe hulpmiddelen in aanmerking, die men tot geographische en topographische waarnemingen, gebezigd heeft, dan is het werkelijk nog te verwonderen, dat de japansche kaarten nog niet veel meer van de waarheid afwijken. Het meest gebrekkig is de orographie in de japansche kaarten. Op 't oogenblik zijn twee Engelschen, de heeren Mcnean en Joyner bezig met het opmeten en in kaart brengen van liet noordelijk deel des Rijks. De kaarten die zij vervaardigen zijn ingericht naar het plan der militaire topographische kaarten van Europeesche landen. Waarschijnlijk zullen weldra meerdere deskundigen aan dit belangrijke werk toegevoegd worden; het zal anders minstens nog tientallen van jaren moeten duren alvorens er van een nauwkeurige kaart van Japan sprake kan zijn. Het departement van oorlog heeft wel in de *Nishin Shinjishi* de medewerking verzocht van alle Ken-besturen tot het in kaart brengen van hunne districten; doch op 't oogenblik zijn de Japanners nog niet in staat om nauwkeurige triangulatiën te verrichten of het opgemeten terrein nauwgezet in kaart te brengen.

Aan de volkstelling schijnt in het laatste jaar meer zorg besteed te zijn dan vroeger. Elk Ken-bestuur heeft eene opgave van het aantal inwoners van zijn district naar Jedo moeten opzenden. Wij gelooven dat sommige besturen vrij

nauwgezet zijn te werk gegaan, doch zouden er niet voor durven instaan, dat dit met allen het geval is. Volgens deze opgaven bedroeg de totale bevolking van Japan in het jaar 1871:

Mannen	16,733,698
Vrouwen	16,061,199
te zamen	32,794,897 inwoners.

De vroegere schrijvers over Japan variëeren in hunne opgaven tusschen 30 en 40 millioen.

Volgens dezelfde gouvernementsopgave bedroeg de bevolking der hoofdstad Tokeï (Jedo) in 1871:

Mannen	416,812
Vrouwen	363,509
te zamen	780,321 inwoners.

Uit dit getal ziet men dat vroegere schrijvers in vrij groote dwaling verkeerd hebben, wanneer zij aan de hoofdstad eene bevolking van 1½ millioen toekenden.

De bevolking van Kiôtô, de tweede stad des Rijks, werd als volgt opgegeven.

Kiôtô met de voorsteden Fushimi en Jodo:

Mannen	283,188
Vrouwen	281,058
te zamen	564,246 inwoners.

Kiôtô zonder de voorsteden:

Mannen	119,110
Vrouwen	125,773
te zamen	244,883 inwoners.

Het aantal tempels te Kiôtô was:

Sinto-tempels	147
Buddha-tempels	927
totaal	1074.

De politie en het rechtswezen werden veel verbeterd. De rust en veiligheid der vreemdelingen zoowel als inboorlingen zijn thans beter dan ooit gewaarborgd. De politie in de open havens is werkelijk beter dan in menig Europeesch land. Men behoeft - zooals wij uit eigen ervaring weten - thans niet de minste voorzorgsmaatregelen te nemen of bevreesd te zijn

voor zijne veiligheid, al reist men ook geheel alleen diep het binnenland rond. Aan de handigheid der politie is het gelukt den sluipmoordenaar, die in 1870 den Sanji (edelman) *Hirotawa* als slachtoffer van den vooruitgang deed vallen, op den 20sten Mei 1872 te ontdekken en vervolgens met de galg te straffen.

Het aantal doodvonnissen in Jajjan is - vergeleken met Europeesche landen - vrij groot te noemen, ofschoon de doodstraf in den laatsten tijd voor vele misdaden in tuchthuisstraf met dwangarbeid vervangen is. Toch wordt in Japan nog menige misdadiger met den dood gestraft, die in Europa met eenige jaren gevangenis zou vrijkomen. - De Regeering maakte in het laatste jaar nieuwe bepalingen omtrent de lijken van ter dood veroordeelde misdadigers. Iedereen weet dat het sedert overoude tijden in Japan verboden was lijkopeningen te verrichten, ten gevolge waarvan de studie der anatomie voor aanstaande geneeskundigen ten zeerste bemoeilijkt werd. In Nagasaki heeft wel is waar de gouverneur, na herhaald aandringen van den heer Pompe van Meerdervoort, vroeger leeraar aan de geneeskundige school aldaar, enkele malen vergunning verleend tot het houden van praktisch anatomische oefeningen op de lijken van ter dood gebrachte misdadigers, doch de algemeene verbodsbepalingen bleven desniettemin voortbestaan. Thans zijn deze gewijzigd en kunnen alle niet opgevraagde lijken aan de anatomie dienst doen.

Dat de japansche Regeering aan gestrengheid ook vergevensgezindheid paart voor politieke misdrijven, blijkt uit het gebeurde met *Enomoto Kamajiro*, den beroemden admiraal des laatsten Sjoogoens, die zich in 1869 tot het uiterste verdedigde om de Tokugama-partij te doen zegevieren. Men weet dat Enomoto eindelijk verplicht was zich bij Hakodade en Kamida op genade over te geven aan de partij des Mikado's. Nadat hij drie jaren in ballingschap doorgebracht had, heeft de Regeering hem niet alleen kwijtschelding verleend, maar hem in eene aanzienlijke betrekking geplaatst bij het exploitatiewezen van het eiland Jezo.

Er hadden in het afgeloopen jaar eenige kleine oproerigheden plaats in de verschillende deelen des lands. Naar 't schijnt is het gouvernement in vele gevallen daarvan zelf de oorzaak geweest, door de boeren met te zware lasten te bezwaren. Zoo had den 15den Mei een opstand plaats onder de boeren in de

nabuurschap van Niëgata. Zij hadden zich te Sancho-no-netchi verzameld en waren langs de rivier *Shinano* tot aan de stad Niëgata, de woonplaats van den Chiji (gouverneur) der Ken, getrokken. Zij droegen een vlag voorop met de woorden: 'Weg met het tegenwoordig gouvernement, Tokugawa[1] voor altijd!' De dorpen, door welke zij heên trokken voorzagen de oproermakers van rijst en andere voedingsmiddelen. De gouverneur der Ken zond een ambtenaar met den rang van *Gonsanji* benevens eenige andere beambten, om de zaak in der minne te schikken. Men kon de oproerige menigte echter niet tot bedaren brengen. Daarna werd een *Sanji*, Matsdaira geheeten, en de *gonsanji* Nambre gezonden, doch ook deze werden slecht ontvangen en konden ter nauwernood met de vlucht hun leven redden. Een der ambtenaren werd door de oproerigen gevangen genomen.

Daarop riep de gouverneur alle officieren en soldaten der Niëgata-Ken bijeen en beval hun zich gereed te houden tegen een mogelijken aanval op de stad en het vreemdelingenkwartier. De heeren Jachi-hanji en Ito Gondaisakwan werden naar de oproerlingen gezonden om hen te waarschuwen hunne wapens neder te leggen. Deze beambten werden ook met geweld bejegend en zwaar gewond. Vier bataillons troepen trokken nu op de oproerige boeren los, vele onder hen werden gedood, de rest redde zich met de vlucht. Het bleek later duidelijk dat de Regeering ruimschoots schuld had aan dit oproer, door van de boeren te zware belastingen te heffen, zoowel in den vorm van taxen als van gedwongen arbeid. De hoofdleider van het oproer - zekere Watanabé Kuské - had van de ontevredenheid der boeren gebruik gemaakt om een aanval op het tegenwoordig bestuur te ondernemen. Watanabé werd door de keizerlijke troepen gevangen genomen en stond toen terecht voor Matsudaira Sanji van de Niëgata-Ken. Toen deze hem vroeg waarom hij zich aan 't hoofd va.n dezen opstand geplaatst had, weigerde hij te antwoorden, zeggende dat zijn rechter te jong voor hem was. Toen hem nu gezegd werd dat de Sanji iemand was van hoogen rang, stemde hij toe te antwoorden op 'tgeen hem gevraagd werd. Zijne verklaring kwam op het volgende neêr:

1 'Tokugawa' is de familienaam van de laatste Sjoogoens dynastie (welke met Minamoto-no Ijejasu in 1603 een aanvang nam en met Minamoto-no Nobon-Josi in 1868 eindigde.

> ‘De redenen die ik had tot het beginnen van een opstand waren de algemeen in den lande heerschende gevoelens van ontevredenheid over en haat jegens liet tegenwoordig bestuur. Voorname provinciën, zooals Satsuma en Tjoosjoe (Nagato) staan aan 't hoofd van de misnoegden en hebben besloten het bestuur des Mikado's te overvallen. Ik verlangde een signaal te geven tot den algemeenen opstand tegen alle nietswaardige ambtenaren, die thans in dienst der Regeering zijn. Ik wilde mijn land daardoor redden. Ik betreur het niet te zijn geslaagd en zal moedig den dood ondergaan, echter in de hoop, dat ik niet door “ophanging” zal vernederd worden.’

Eene deputatie van circa honderd boeren reikte daarna een verzoekschrift in om ontheven te worden van de buitengewoon hooge lasten, die men hun had opgelegd met het doel de openbare werken te Terodamari te voltooien. De Regeering had namelijk de boeren gedwongen daaraan te arbeiden in het jaargetijde van ploegen en zaaien. Daardoor konden deze menschen hunne landerijën niet naar eisch bewerken. Er bestond dus niet ten onrechte eenige verbittering jegens het bestuur. Ook in de Imari-Ken (Fizen) hadden in Maart eenige ongeregeldheden plaats, die een gelijke oorzaak hadden. In de Kochi-Ken trachtte eenige vroegere Samoerai (ex-prinselijke beämbten), die ten gevolge der Han-afschaffing tot armoede vervallen waren, een oproer onder de boeren te bewerken, waartoe een order van het departement van financiën om de jaarlijksche rijst-belasting in dit district te verhoogen, hun de gewenschte aanleiding gaf. Een bataillon troepen herstelde ook hier spoedig de rust. In de Okajama-Ken (vroegere prov. Bizen) waren in het laatst van December circa 40,000 menschen tegen de gouvernements-beambten in verzet gekomen. Verscheidene personen zouden gewond en ongeveer zestig huizen vernield zijn.

Het heeft ons steeds verbaasd dat er nog niet meer en heviger oproeren in Japan plaats hadden. De voormalige prinsen hadden duizende niets- of weinig-doende ambtenaren in hun dienst. Sedert de afschaffing der Han zijn deze menschen om zoo te zeggen broodeloos geworden. De keizerlijke Regeering heeft slechts weinige van hen in haar dienst genomen. Dit overgroote aantal voormalige beambten zou inderdaad onder eene goede leiding tot een geduchten tegenweer in staat zijn.

Door den toenemenden handel en het drukke verkeer met China daartoe aangespoord, heeft Japan in 1871 getracht met dit land een tractaat te sluiten. Daartoe vertrok prins Daté (oud daïmio van Uwajima) als gevolmachtigd gezant naar China en werd het volgende ontwerp-tractaat opgemaakt.

> ‘China en Japan hebben lang in vriendschap verkeerd, doch wenschen hunne onderlinge betrekkingen te verbeteren en meer te bevestigen. Daarom zijn aangesteld tot gevolmachtigden, door China: Zijne Exc. Li-Hung-Chang, commissaris des koophandels, bewaarder van het erfrecht, kanselier van staat, president van het departement van oorlog en onderkoning (landvoogd) van Chihli, en door Japan: Zijne Exc. Daté, prins van Uwajima, minister van staat, om volgens de instructiën van hunne respectieve souvereinen, over bepalingen te beraadslagen, welke voortaan nauwgezet door elk der beide staten opgevolgd zullen worden. Deze (gevolmachtigden) zijn het volgende over eengekomen:

I.

> Voortaan zullen China en Japan zich nauwer aan elkander sluiten, en om hunne vriendschap van langen duur te doen zijn, zal men elkander wederzijdsche achting toedragen, zonder eenige geringschatting van een van beide zijden. Zoo zal de vrede voortdurend gehandhaafd worden.

II.

> China en Japan vrienden zijnde, zal ieder hunner, in geval van ondervonden onrecht of onbillijkheid door toedoen van een derden staat, hulp verleenen aan den anderen staat.

III.

> De wetten der beide landen zijn verschillend; geen van beide natiën zal trachten hare denkbeelden en zienswijzen aan de andere op te dringen. Elk van beide landen zal het zijne bijdragen tot de bescherming van den onderligen handel en bevolking. Overtreding der wet zal aan geen bewoner in een van beide landen geoorloofd zijn.

IV.

De gezanten van elk land zullen met hunne familiën en hun gevolg respectievelijk toegang hebben tot Peking en Jedo, hetzij om aldaar voortdurend te verblijven, hetzij om er een tijdelijk bezoek te brengen. Elke gezant zal zijne uitgaven zelf bekostigen en vrijheid hebben huizen of land te huren voor

officiëele doeleinden. Men zal den gezanten in elk van beide landen behulpzaam zijn in het overbrengen van hunne goederen, verzending van brieven, enz.

V.

Ofschoon de beämbten van beide landen in rangen en klassen verdeeld zijn, zoo komen die niet volkomen overeen. Er is daarom overeengekomen dat zij, die *omtrent* denzelfden rang hebben, op gelijken voet zullen correspondeeren. Zij die lager in rang zijn zullen den voorrang toekennen aan den hoogeren in rang en dezen de verschuldigde eerbewijzingen geven. Officiëele brieven zullen door beambten van beide landen geädresseerd worden aan beambten van overeenkomstigen rang en niet aan een hoogeren beambte. Bij aankomst zal de rang en naam van den bezoeker op zijn kaart vermeld moeten zijn. Wanneer een japansch ambtenaar voor de eerste maal in China komt, zal hij aan de plaatselijke autoriteit daarvan schriftelijk meêdeeling doen en met zijn zegel voorzien, ten einde tegen mogelijke misbruiken te waken. Een chineesch ambtenaar die in Japan komt zal zich insgelijks aldus moeten gedragen.

VI.

De correspondentie tusschen de twee staten zal als volgt gevoerd worden: door China in chineesche karakters en door Japan in het japansch karakterschrift met een copie in het chineesch, of wel in het chineesch alleen, zooals het japansch gouvernement zal goedvinden.

VII.

De beide staten zullen elkander de havens aanwijzen, welke voor den vreemden handel open zijn, als ook van die havens, waarheen onderdanen van een der beide landen zich voor den handel zullen kunnen vestigen, volgens later overeen te komen bepalingen.

VIII.

Beide staten kunnen consuls in elk der open havens benoemen, ten einde toezicht op hunne respectieve onderdanen te houden. Alle geschillen, rechtsgedingen, beheer van eigendommen, enz., welke mochten ontstaan, zullen door de consuls beslist worden volgens de wetten hunner

respectieve landen. Bij geschillen tusschen de onderdanen van elk der beide landen zal de aanklagende partij zijne aanklacht moeten indienen bij den consul van de beschuldigde partij. De consul zal dan eerst

de zaak in der minne trachten te schikken, en indien dit niet gelukt zal hij de plaatselijke autoriteit met de zaak in kennis stellen. Laatstgenoemde zal dan de zaak onderzoeken, den schuldige arresteeren en de schulden doen uitbetalen; de plaatselijke autoriteit zal echter niet verplicht zijn de verliezen der aanklagende partij te herstellen.

IX.

Indien een der beide landen geen consul heeft in een of andere open haven, zullen de onderdanen, residenten in die plaats, aan de plaatselijke autoriteit moeten gehoorzamen. Laatstgenoemde zal in alle rechtszaken uitspraak doen en de schuldigen gevangen nemen, voor zooveel het zijn eigen onderdanen betreft. Indien de schuldigen niet tot zijn landgenooten behoort, zal hij dien aan den naastbijzijnden consul ter bestraffing overleveren.

X.

De onderdanen van beide landen, die in de open havens wonen, zullen vriendschappelijke gevoelens jegens elkander aankweeken. Zij zullen daarom geene zwaarden of andere wapenen dragen. Hij die te dezen opzichte tegen de wet handelt, zal gestraft en zijne wapens zullen verbeurd verklaard worden. Onderdanen van een der beide landen zullen, op het grondgebied van het andere land wonende, zich met hunne eigene zaken alleen bezighouden; zij staan, onverschillig of zij korten of langen tijd verblijven, onder het bestuur van den consul. Zij zullen hunne kleederdracht niet veranderen en geen reden geven tot verwarringen.

XI.

Personen van een der beide landen, die wegens vonnissen naar het grondgebied van het andere land vluchten, zullen door de plaatselijke autoriteiten opgespoord worden. Deze zal den vluchteling gevangen nemen, aan zijn consul daarvan kennis geven en maatregelen nemen tot zijne deportatie.

XII.

Indien een onderdaan van een der beide landen met wapenen in het binnenland reist van het andere land en de bevolking doodt, zal hij door

de plaatselijke overheid gevangen genomen en aan zijn consul overhandigd worden, tevens niet kennisgeving van de misdaad. Indien hij tegen den ambtenaar, die hem gevangen neemt, geweld pleegt, zal hij dadelijk ter dood ge-

bracht worden. Men zal dan aan den consul de omstandigheden meêdeelen en den consul de gelegenheid geven de zaak te onderzoeken. Komen dergelijke gevallen in het binnenland voor, dan moet een nauwkeurig verhaal van het gebeurde aan den consul ter hand gesteld worden.
Misdadigers, die in de open havens gearresteerd zijn, zullen terechtgesteld worden door de plaatselijke overheid en den consul te zamen. Indien een misdadiger in het binnenland gearresteerd is, zal de plaatselijke autoriteit hem terechtstellen en aan den consul verslag van het gebeurde geven. Indien onderdanen van een der beide landen oproer maken in het andere land, ten getale van tien of meer, en de inboorlingen ten algemeenen nadeele opstoken, zullen de plaatselijke autoriteiten hen op staanden voet gevangennemen. De consul zal hiervan onderricht worden en zijne medewerking verleenen. Indien zoodanig oproer in het binnenland plaats heeft, zal de plaatselijke overheid de zaak gerechtelijk behandelen en aan den naastbijzijnden consul daarvan kennis geven.

XIII.

De oorlogschepen van elk der beide staten kunnen in de open havens van den anderen verblijven, ten einde hunne landgenooten te beschermen, doch zij zullen zich niet naar andere havens, noch naar binnenlandsche wateren begeven, tenzij zij door tegenweêr hiertoe genoodzaakt zijn. Inbreuk op deze bepaling zal gestraft worden.

XIV.

Indien een van beide staten in oorlog verkeert met een derden staat, zal hij zijne havens kunnen sluiten en tijdelijk den handel opheffen, na daarvan alvorens kennis gegeven te te hebben. Alle schepen zullen zich overigens vrij kunnen bewegen. Chinezen die in Japan wonen of Japanners die in China wonen zullen geen partij kiezen voor een der oorlogvoerende partijen.

XV.

Het wordt door beide landen aan hunne consuls verboden handel te drijven. Ook zullen zij tegelijkertijd niet als consuls eener andere tractaatmogendheid mogen optreden. Indien een consul zich slecht gedraagt, zal zijn minister hem terugroepen, nadat het wangedrag behoorlijk bewezen is. Niemand zal de harmonie tusschen de beide landen mogen verstoren.

XVI.

Daar elk land een eigen vlag heeft, zoo zal een schip tot een der beide natiën behoorende, de vlag van het andere land niet mogen voeren. Bij overtreding dezer bepaling zullen schip en lading verbeurd verklaard worden. Indien de schuldige een beambte is, zal hij bovendien gedegradeerd worden.

XVII.

Boeken van beide landen mogen vrijëlijk in het andere land circuleeren en door de onderdanen gekocht worden.

XVIII.

Deze artikelen zijn overeengekomen om elk misverstand te voorkomen en de vriendschappelijke betrekkingen tusschen beide landen te handhaven. Ten bewijze waarvan de gevolmachtigden deze bepalingen met hunne zegels voorzien. Zoodra dit tractaat door de keizers van China en Japan goedgekeurd en geratificeerd is, zal het in elk der beide landen openbaar gemaakt worden, opdat alle beambten daarmede bekend worden en voor de naleving zorg dragen.

In het 10^{e} jaar van Tung-che.

In het 4^{e} jaar Mei-ji,'

Dit tractaat is tot nu toe niet geratificeerd. De japansche Regeering weigert te voldoen aan de art. 2, omdat zij niet ten onrechte vreest, daardoor in moeilijkheden te zullen komen met Westersche natiën, die eventueel met China zouden oorlog voeren. Men vreest dat dit gemakkelijk zou kunnen plaats hebben, indien er in China weder eens een aanval op de Westerlingen geschiedde, als die welke in '70 in Tientsin plaats had. De chineesche regeering van haar kant schijnt dit artikel niet te willen loslaten, zoodat men het tot nu toe niet eens geworden is. De prins van Uwajima had het ongeluk door dit tractaat zijne betrekking te verliezen.

Het japansch gezantschap in December '71 vertrokken, om de verschillende tractaatmogendheden te bezoeken, neemt zijn taak met geduld op. Wij willen hier slechts van de ontvangst

gewagen, welke het in Amerika ten deel viel. Omtrent de ontmoetingen in de europeesche Staten is ons nog te weinig met zekerheid bekend, om daarover uit te weiden.

De amerikaansche burgerlijke zoowel als militaire autoriteiten hebben het gezantschap met hartelijkheid, ja zelfs met geestdrift ontvangen. Alle amerikaansche bladen waren vol van het gezantschap en schenen niets belangrijkers te vinden, dan elke kleinigheid uitvoerig te vermelden. Zoo worden wij door deze bladen onderricht hoe de gezanten slapen, eten, drinken, enz., hoe groot het hoofd van den heer Iwakoera (chef van het gezantschap) is en andere even belangrijke zaken meer. Aan banketten, diners, eerewijnen, enz. kwam geen einde, zoodat de gezanten de Amerikanen noodwendig voor groote Epicuristen moeten houden.

Op den 15^{den} Jan. '72 kondigde een salvo van het kanon te San Francisco de aankomst aan der groote pacific mailboot '*America*', waarop het gezantschap zich bevond. Aan wal komende, verzamelden zich tallooze toeschouwers om het nationaal costuum der gezanten en de jonge japansche dames in oogenschouw te nemen, welke onder de hoede van het gezantschap de reis meêmaakten.

Op den volgenden dag werd een comité uit den gemeenteraad van San Francisco bij de gezanten ten gehoore ontvangen en door den amerikaanschen minister-resident in Japan, den heer de Long, voorgesteld. 's Avonds werd aan de ambassade eene serenade gebracht. Iwakoera hield toen bij monde van den heer de Long de volgende rede:

> 'Burgers van San Francisco! Het is een in Japan algemeen erkend feit, dat onze voorspoed, sedert de sluiting van het tractaat met de Vereenigde Staten, zeer vermeerderd is, ten gevolge eener meer uitgebreide handelsgemeenschap. Wij achten den vooruitgang in Westersche kunsten en wetenschappen thans als de belangrijkste zaak voor ons volk; wij wenschen tevens dat met onze onderlinge gemeenschap ook onze onderlinge vriendschap zal toenemen. Met het oog op eene spoedige invoering der Westersche beschaving in ons land, heeft Zijne Majesteit, de Tenno, aan ons gevolmachtigde gezanten opgedragen een bezoek te brengen aan alle tractaatmogendheden en tevens bevolen uw land het eerst te bezoeken. De hartelijke ontvangst die ons ten deel valt is een onbetwistbaar bewijs van de vriendschap der Amerikanen jegens ons. Ik geef u de verzekering dat dit weêrklank vindt in de harten van ons volk. Uwe vriend-

schappelijke gevoelens zullen, na aan Zijne Majesteit den Tenno te zijn medegedeeld, door gansch Japan bekend gemaakt worden en zoodoende onze onderlinge vriendschappelijke betrekkingen meer en meer bevestigen. Het is de eerlijke wensch van het Japansche volk dat deze voortdurend zullen toenemen, opdat wij bij toenemende gemeenschap elkander beter zullen leeren kennen.'

Talrijke publieke vermakelijkheden hadden er te San Francisco ter eere van het gezantschap plaats. Op den 23sten Jan. werd door de stad een groot banket aangeboden en de gezanten welkom geheeten. De vice-ambassadeur Ito hield in antwoord op den welkomst-toast de volgende rede:

'Vereerd met uwe edelmoedige vriendschap, wensch ik u en door u aan de burgers van San Francisco onzen hartelijken dank te betuigen voor de vriendelijke ontvangst, die aan het gezantschap is te beurt gevallen, en voor de eer op dezen avond onze natie aangedaan.
Het is thans misschien eene geschikte gelegenheid u de vele verbeteringen kortelijk te schetsen, welke in den laatsten tijd in Japan tot stand kwamen.
Slechts weinige lieden, behalve geboren Japanners, hebben eene juiste kennis van den toestand waarin ons land zich bevindt.
De vriendschappelijke betrekkingen met de tractaatmogendheden, waarvan Amerika de eerste was, worden voortdurend gehandhaafd en onze handelsbetrekkingen uitgebreid.
Onze zending, op bevel van Z.M. den Keizer ondernomen, zal de rechten en belangen onzer natie trachten te bevorderen, en onze betrekkingen met vreemde landen meer en meer trachten te bevestigen. Wij zijn overtuigd dat wij elkander meer en meer zullen waarderen, naarmate wij elkander beter zullen leeren kennen. (Toejuichingen.)
Ons volk heeft door lezen, hooren en waarnemen in vreemde landen, eene algemeene kennis verkregen der instellingen, gewoonten en manieren van vreemde natiën. Het is thans de ernstige wensch zoowel der Regeering als van ons volk om de beschaving der meer verlichte natiën na te jagen. In verband hiermede hebben wij reeds de militaire-, marine-, wetenschappelijke opvoedings-stelsels der vreemden aangenomen, terwijl de handel der vreemdelingen ons algemeene practische kundigheden aanbrengt. Ofschoon de vooruitgang in stoffelijken zin met spoed plaats heeft, zoo is de geestelijke ontwikkeling van ons volk betrekkelijk veel grooter geweest. Onze geleerdste mannen zijn eenstemmig op dit punt.

Ons volk kende vroeger geene vrijheid van handelen en denken, omdat het vele duizende jaren lang in eene absolute gehoorzaamheid aan despotieke souvereinen gehouden werd. Met onzen stoffelijken vooruitgang leerde het volk zijne rechten begrijpen. De burgeroorlog was slechts tijdelijk.
Onze *daïmio's* (ex-prinsen) stonden grootmoediglijk hunne landschappen af aan het gouvernement des Keizers. Binnen een jaar tijds was het feodale stelsel, dat gedurende vele eeuwen in ons land gevestigd was, geheel afgeschaft, zonder dat daarbij een enkel geweer werd afgevuurd, of een droppel bloed vergoten. Deze bewonderenswaardige uitkomst is alleen verkregen door de vereenigde handeling van volk en Regeering, die beide op den vreedzamen weg des vooruitgangs verder willen gaan. Welk land heeft in de middeleeuwen zijn feodale stelsel zonder krijg kunnen afschaffen? Deze feiten bewijzen dat de verandering in denkwijzen in Japan veel grooter waren dan de stoffelijke verbeteringen. Door betere opvoeding onzer vrouwen, hopen wij volgende geslachten verstandiger en meer ontwikkeld te maken. Met het oog hierop, komen onze dochters reeds tot u, om van u hare opvoeding te erlangen.
Japan kan tot nu toe niet op oorspronkelijkheid roemen, doch zal trachten zich wijzer te maken door de voordeelen der Westersche beschaving over te nemen en de dwalingen te vermijden, welke de geschiedenis der meer verlichte natiën Japan geleerd heeft.
Nauwelijks een jaar geleden, onderzocht ik in bijzonderheden het financie-stelsel van de Vereenigde Staten en ontving gedurende mijn verblijf in Washington allerbelangrijkste hulp van aanzienlijke beambten aan uw departement van financiën. Elke bijzonderheid werd getrouw aan mijne Regeering overgebracht; velen daarvan zijn reeds door ons aangenomen, terwijl anderen spoedig in werking zullen komen.
In het departement van openbare werken, dat thans onder mijn bestuur staat, is de vooruitgang bevredigend te noemen. Spoorwegen zijn in aanbouw en zullen zoowel in het oosten als westen des rijks daargesteld worden. Telegraafdraden loopen over vele honderde mijlen van ons vaderland; binnen eene maand zullen circa duizend mijlen voltooid zijn. Vuurtorens verlichten thans onze kusten, terwijl onze scheepswerven voortdurend in werking zijn. Alle dragen tot onze beschaving bij, en wij erkennen in dit alles ten volle onze verplichtingen in dezen jegens u en andere vreemde natiën.
Als gezanten zoowel als particulieren is onze grootste wensch, om van deze zending terug te keeren met uitkomsten, die ons geliefd vaderland tot nut zullen zijn en het in stoffelijke en

verstandelijke welvaart zullen vooruitbrengen. Wij zullen trachten, onzen handel te vermeerderen, en door eene overeenkomstige vermeerdering onzer productie, een gezonden grondslag te leggen voor een meer uitgebreiden handel. Japan biedt u, aanzienlijke burgers eener groote, handeldrijvende natie, in den handel zijne medewerking aan. Het is begeerig om deel te nemen aan de nieuwe handels-aera, die thans over den pacific Oceaan oprijst. Uwe moderne uitvindingen stellen u in staat meer te doen in dagen, dan onze vaderen in even zoovele jaren tot stand brachten. Wij kunnen den tijd, die thans zoo gunstig voor ons is, niet laten voorbijgaan zonder met kracht voorwaarts te streven.
De roode schijf in het midden van onze nationale vlag zal niet langer verschijnen als een ouwel op een toegezegeld rijk, maar zal van nu af aan zijn - wat zij moet wezen - het edel zinnebeeld van *de opgaande zon*, die voorwaarts en opwaarts streeft te midden van de verlichte volken der wereld.' (Langdurige toejuichingen.)

Het gezantschap bleef tot 31 Jan. '73 in San Francisco en omstreken, en vertrok toen naar Sacramento. Alvorens zij vertrokken, lieten de gezanten het volgende openbaar maken:

'Ondergeteekenden wenschen eerbiediglijk hun oprechten dank te betuigen aan de beambten van staat, stad en land, alsmede aan alle klassen der bevolking, waarmede zij de eer hadden in aanraking te komen, voor de allervriendelijkste oplettendheden en edele gastvrijheid, die zij sedert hunne aankomst in de stad San Francisco mochten ondervinden. Zij wenschen tevens de verzekering te geven, dat zij het zich tot een groot genoegen zullen rekenen, deze beleefdheden bij de eerstkomende gelegenheid te beantwoorden.'

(*get.*)	Tomomi Iwakoera,	buitengew.	gezant.
	Jusammi Takajosi Kido,	buitengew.	vice-gezant.
	Jusammi Tosi Mitsi Okoebo,	buitengew.	vice-gezant.
	Jushii Hebobumi Ito,	buitengew.	vice-gezant.
	Jushii Massoeka Jamagoetsie,	buitengew.	vice-gezant.

Wij zullen het gezantschap niet verder volgen, en de Amerikanen met de gezanten laten feestvieren. Er is weinig belangrijks bij die ontmoetingen voorgevallen; het waren alle herhalingen van hetgeen te San Francisco had plaats gehad. Toch mogen wij niet onvermeld laten dat eene vereeniging van priesters en geestelijken te Sacramento een lang adres bij het

gezantschap indiende over de '*vrijheid van godsdienst*', welke volgens hen de oorzaak was van de grootheid der Vereenigde Staten. Dit adres was door een overgroot aantal geestelijken geteekend. Ook moeten wij, om den heer minister de Long de eer te geven, die ZExc. toekomt, van het gezantschap in de gelegenheid te hebben gesteld alle merkwaardigheden des lands te bezichtigen, nog mededeelen, dat de gevangenis van den beruchten Mormoon Brigham Young te Utah (in de nabijheid van het 'Salt Lake') door het gezantschap bezocht werd. Te Chicago kwam aan al het feestvieren en redevoeren geen einde. Te Washington werd de ambassade op het 'Witte Huis' hartelijk ontvangen. De rede door Iwakoera voor den President gehouden, is tamelijk gelijkluidend met die van San Francisco. President Grant hield een flinke toespraak, waarin hij het gezantschap verwelkomde en o.a. zeide dat: de rijkdom, de macht en het geluk van een volk bevorderd worden door aanmoediging van den handel en handelsgemeenschap met andere mogendheden; door bevordering van arbeid; door practische toepassingen der wetenschap op de kunsten en het fabriekwezen; door veelvuldige, snelle en goedkoope middelen van vervoer tusschen de verschillende deelen des lands; door aanmoediging van de emigratie, die verschillende gewoonten, uitvindingen en industriën van andere landen aanbrengt; door een vrije drukpers; door vrijheid van denken en geweten en vrijzinnigheid in het toelaten der verschillende godsdienst-secten.

Van de officieele resultaten, die het bezoek heeft opgeleverd, is alleen belangrijk te noemen het besluit der Vereenigde Staten, om het aandeel van Amerika in de Simoneseki-indemniteit aan Japan te schenken, onder voorwaarde dat deze 375,000 mex. dollars (c^{a}. ƒ 775,000) zullen besteed worden aan het onderwijs in Japan, onder behoorlijke contrôle der Regeering. De heer Henry Northrup van New-Haven, hoofdinspecteur van het onderwijs in Noord-Amerika, had dit voorstel bij de Regeering ingediend. Wij laten de quaestie van het al dan niet schenken dezer indemniteit buiten onze beschouwing, doch achten de handelwijze van de Vereenigde Staten ten opzichte van de andere Staten die in de Simoneseti-zaak betrokken zijn, niet zeer delicaat. Alvorens eene vaste beslissing in deze zaak te nemen, ware het onzes inziens niet meer dan welvoegelijk geweest, dat Amerika zich met de andere betrokken natiën verstaan had.

Twee der gezanten, Kido en Okoebo, zijn later naar Japan teruggekeerd, daar de Regeering hunne hulp in het bestuur des lands meende noodig te hebben.

De onlangs in Japan aangekomen minister-resident voor Oostenrijk, de heer Calice, heeft het japansch gouvernement verzocht te willen deelnemen aan de internationale tentoonstelling in 1873 te Weenen te houden. De japansche Regeering benoemde onmiddellijk daarop eene commissie, met den minister van buitenlandsche zaken aan het hoofd, om allerlei producten van Japan, mineralen, ruwe grondstoffen, bewerkte voorwerpen, enz. te verzamelen en voor de Weener tentoonstelling gereed te maken. De Regeering heeft al het mogelijke gedaan om Japan een goede figuur te doen maken op de tentoonstelling. Kostbare bestellingen werden gedaan; de beroemdste porselein-fabrieken in Fizen, Kaga en Satsuma moesten de best mogelijke fabrikaten afleveren. Als wij de lijst nagaan der gezonden voorwerpen, dan komen wij tot de overtuiging dat de bezoekers van de Weener exhibitie op hun gemak meer en betere voortbrengselen van Japan zullen zien dan wij, europeesche bewoners van Japan, gedurende ons geheele verblijf in dit land zullen kunnen aanschouwen. De directe voordeelen dezer tentoonstelling kunnen voor Japan noch Europa bijzonder groot zijn, doch het doel dat Japan er mede heeft, is ook een geheel ander, en wel dit: zich in Europa onder de overige beschaafdere natiën te doen gelden. Onder zijne kenmerkende eigenschappen is de ijdelheid des Japanners niet de minste. Moet men daarom geen al te groote waarde hechten aan deze vertooning, toch kan het gerust een verblijdend verschijnsel heeten, een volk van het verre Oosten te zien deelnemen aan eene schoone instelling, welke den opmerkzamen toeschouwer veroorlooft een algemeenen blik te werpen op de voortbrengselen van kunst en nijverheid van alle landen der beschaafde wereld.

Den 19^{den} Dec. '72 hielden Z.M. de Keizer en H.M. de Keizerin inspectie over de voorwerpen voor de Weener tentoonstelling. Op de daaraanvolgende dagen was deze verzameling te Jedo ook voor de gezanten en andere Europeërs te zien. De groote verzameling bestaat uit 17 afdeelingen, te weten:

1°. mineralen, ertsen, metalen, schelpen, entomologische voorwerpen, petrefacten; 2°. drogerijen, parelen uit Omara, graangewassen, plantaardige, oliën en vetten, zout en eenige chemicaliën: 3°. verfstoffen, kleuren, kaarsen, was-soorten; 4°. japansche likeuren en sterke dranken, wijnkruiken, wijnkoppen, sakikuipen; 5°. soorten van tabak, rookgereedschap, pijpen in duizenderlei, vormen, enz.; 6°. leder, huiden, bontwerk, schoenen; 7°. bergkristallen voorwerpen, bijouteriën, sieraden, enz.; 8°. lakwerk (paarlemoer-, goud - en zilver-lak), kabinetwerk, enz.; 9°. gevlochten voorwerpen, manden, doozen: 10°. oud-lak en brons-artikelen; 11°. vischtuig; 12°. schildpad-werk, poppen en modeartikelen, zijden sieraden, papiersoorten en photographiën; 13°. muziekinstrumenten, schilderstukken, teekeningen; 14°. Jezo-collectie: visschersbooten, sleden, modellen van huizen, wieren, vogels en andere dieren, photographiën van Jezo; 15°. porceleinen voorwerpen (het voornaamste der geheele verzameling) uit Fizen, Kaga en Satsuma; 16°. modellen van huizen en tempels, kookgereedschappen, huishondartikelen, enz.; 17°. verzameling van dieren.

In het begin van Januari vertrok het stoomschip '*Phase*' (een der booten der messageries maritimes) met de verzameling naar Triëst. Aan boord van dit schip zijn talrijke leden der japansche tentoonstellings-commissie naar Weenen vertrokken. Als chef der expeditie is de heer Sano, tevens benoemd tot minister-resident van Japan aan het oostenrijksche hof, mede vertrokken.

Op last van het gouvernement hebben in Japan zelve in het jaar '72 twee proeven van tentoonstellingen plaats gehad, namelijk eene te Kioto en eene kleinere te Jedo. Met groote liberaliteit gaf de Regeering aan de vreemdelingen vergunning de Kioto-tentoonstelling te bezoeken. Door de consuls werd namens het japansche gouvernement het volgende ter kennis der Westerlingen in de open havens gebracht:

> 'De algemeene tentoonstelling te Kioto zal den 15den April 1872 geopend worden. Het zal aan vreemdelingen vergund zijn, te rekenen van den 17den April, gedurende vijftig dagen Kioto te mogen bezoeken. Personen die zich naar Kioto wenschen te begeven, zullen zich aan de volgende bepalingen onderwerpen.

I.

De consuls te Ozaka en Robé zullen paspoorten ontvangen,

daarop de nationaliteit en den naam van den houder vermelden, hetzelve met hun zegel voorzien en aan den belanghebbende uitreiken. Indien het noodig mocht geacht worden de paspoorten tusschenwegs te inspecteeren, zal men ze ter visie moeten afgeven. Indien men weigert zijn paspoort op aanvraag te laten viseeren, of niet in het bezit daarvan is, zal men niet verder mogen doorreizen.

II.

Gedurende het verblijf in Kioto zal men niet buiten het rechtsgebied van de Kioto-foe gaan. Ook is het volstrekt verboden te jagen of vuurwapens af te schieten. Men zal plaatsen, welke niet voor het publiek opengesteld zijn, niet mogen binnentreden. Ofschoon het meer Biwa (meer van Oötz) in de provincie Oömi buiten het grondgebied der Kioto-foe ligt, zoo zal men bij uitzondering toestemming geven dit meer te bezoeken. De grenzen zullen zijn: Hikone in het oosten; Koeratsoe in het zuiden; Katada in het noorden.
Personen, die gezind zijn voorwerpen naar de tentoonstelling te zenden, worden uitgenoodigd zich door tusschenkomst hunner respectieve consuls aan de plaatselijke overheid te Osacca of Hiogo te vervoegen. Inzenders zullen eene week vóor de opening Kioto mogen bezoeken en eene week na de sluiting der tentoonstelling mogen blijven.'
(Hier volgt de lijst der tentoongestelde voorwerpen.)

Deze tentoonstelling werd gehouden in drie groote temples; een dezer, *Chionin* geheeten, ligt in het oostelijke gedeelte van Kioto; de tweede, *Kenninji* genoemd, in het zuidoostelijk en de derde, *Hon-gan-ji*, in het zuidwestelijk deel der stad. De tentoonstelling werd zonder veel ceremoniën geopend. Toegangskaarten voor vreemdelingen kostten een halven rio (ca. ƒ 1.30) voor elken tempel. De groote tempels waren in verschillende afdeelingen verdeeld en smaakvol versierd; ook waren de meeste voorwerpen met tact tentoongesteld. In den tempel Kenninji was de eerste afdeeling gewijd aan ivoren snijwerk, oud lakwerk en bronzen voorwerpen, munten, muziekinstrumenten, porcelein en aardewerk. In de tweede kamer vond men nieuw lakwerk, nieuw brons, pleisterwerk, porcelein en aardewerk in Kioto gemaakt, en confituren. In eene derde afdeeling zag men allerlei vogels, een vreeselijk grooten cryptobranchus japonicus (water-salamander), waarvan verteld werd dat hij de vingers van den vinder had afgebeten; een chineesche pauw wandelde in ge-

zelschap van zijne echtgenoote en negen jonge varkens op het voorplein van den tempel rond. Slechts eenige ijzeren gereedschappen, pompen, brandspuiten, enz. waren door de vreemdelingen van Osaka en Kobé tentoongesteld. De rijks-munt had een fijne essaai-balans en eenige andere werktuigen gezonden. De meeste voorwerpen konden gekocht worden, hoewel er ook sommige artikelen waren, die men voor geen geld kon bekomen, omdat zij aan japansche edellieden behoorden, die ze slechts tijdelijk hadden willen afstaan.

De tempel *Hon-gan-ji* - de grootste van gansch Kioto - is wegens zijne hooge oudheid en gesneden werk merkwaardig. De tempel alleen is een bezoek overwaardig. Hier vond men in de eerste afdeeling handschriften, boeken, schilderstukken, kamerschermen en schutsels tentoongesteld, aan velen waarvan fabelachtig hooge waarden werden toegekend. In eene andere kamer ontmoette het oog tal van waaiers, poppen, speelgoed in duizenderlei vormen, enz. en in de laatste en grootste afdeeling stonden in bonte harmonie dooreengemengd mineralen, petrefacten, landbouwproducten, geneesmiddelen, bergkristal, koralen, planten, dwergboompjes in potten, kunstbloemen in schoone vazen, enz.

De tempel *Chionin* is niet zoo groot als Hon-gan-ji, doch ligt allerliefst onder prachtige, oude ceders, aan de helling eens heuvels. Naast dezen tempel bevindt zich in een afzonderlijk torentje een monsterklok van ca. 4½ meter hoogte, en met een diameter van 2.7 meter, en een dikte van het metaal van 0.23 meter. Het geluid dezer klok is zoo krachtig, dat het over de gansche uitgebreidheid van Kioto duidelijk vernomen wordt. De vooruitgang (?) heeft de Japanners er reeds toe doen besluiten om dit kunstig gietwerk te koop aan te bieden als oud brons tegen zooveel per pikel. Ware dit slechts het eenige vandalisme!

In den tempel Chionin waren voorwerpen van dagelijksch gebruik tentoongesteld: bontwerk, papier, ruwe zijde, hennip, vlas en andere vezelstoffen, oude en nieuwe wapenen, harnassen, zijden en katoenen geweven stoffen, zeer schoon oud tapisseriewerk en talrijke kleinigheden meer.

De geheele Kioto-tentoonstelling van '72 is, zooals van eene eerste proeve te verwachten was, niet te vergelijken met eene europeesche expositie. Gebrek aan systeem in het rangschikken en het totaal gemis van een catalogus waren de

grootste fouten en maakten dat de vreemdelingen de waarde van vele voorwerpen geenszins konden beoordeelen. Toch was deze tentoonstelling naar getuigenis van allen die haar bezochten, zeer bezienswaardig, en leverde zij den opmerkzamen toeschouwer veel merkwaardigs op. Bovendien munt de stad Kioto zelf met hare omgeving zoozeer uit door hare schoone natuur en hare historische waarde, dat niemand zich beklagen zal eene reis derwaarts te maken. Het meer Biwa en de stad Oötz aan zijnen oever leveren menig schilderachtig gezicht op aan den beminnaar van natuurschoon, terwijl de versche zalm en forel te Oötz voor eene andere klasse van reizigers hunne bijzondere aantrekkingskracht uitoefenden.

Te Kioto leverde een hôtel, op eene europeesche wijze ingericht door twee ondernemende Japanners, tegen 3 riô's (ƒ 7.80) per dag, zooveel comfort, als men in het binnenland van Japan maar verwachten kan. Er was bovendien nog een fransch hôtel tijdelijk gereed.

De tentoonstelling te Kioto heeft niet aan de verwachting beantwoord, die de Regeering daarvan gekoesterd had. Men had vermoed, dat het aantal vreemde bezoekers veel grooter zoude geweest zijn dan werkelijk het geval was. Dit zou ook stellig grooter geweest zijn, indien de wegen en middelen van vervoer in Japan beter waren. Bewoners van Hiogo en Osaka konden zonder opoffering van veel tijd en geld de reis naar Kioto gemakkelijk ondernemen, doch dit was met de vreemdelingen te Jedo, Jokohama en Nagasaki geenszins het geval. Men moet van deze plaatsen een langdurige reis van verscheidene dagen maken om te Kioto te komen en het kwam den meesten kooplieden - die het voornaamste deel der europeesche bevolking in Japan uitmaken - zeer slecht gelegen 20 à 30 dagen en eene som van 200 à 300 dollars te besteden voor het bezichtigen eener tentoonstelling. - Wij mogen de expositie, in '72 te Jedo gehouden, hier ook niet onvermeld laten. Zij had plaats met het doel voorwerpen van kunst, wetenschap en nijverheid, zoowel der japansche als westersche natiën, aan de japansche bevolking tot hare leering te vertoonen. De *Momboesho* (het ministerie van onderwijs) had deze tentoonstelling bevolen. Men vond er de vreemdsoortigste zaken in bonte mengeling door elkander gesteld. Zoo zag men b.v. allerlei japansche sieraden naast europeesche schilderijen, platen, sèvres porcelein, opgezette vogels, wa-

pens, reuzensalamanders, metalen visschen, planten enz. Tot de zeldzaamste voorwerpen behoorden een horlogie in diamanten en robijnen gezet, een australische vaas, een fossiele monsteroester van 4 voet lengte en 3 voet breedte, fossiele visschen, een zeer oud beeld van circa 3 voet hoogte, den japanschen Aesculaap of vader der japansche geneesheeren voorstellende, welk beeld geflankeerd werd door een uit hout gesneden (japansch) kunstlijk. Ofschoon dit kunstcadaver in geenen deele de vergelijking kon doorstaan met Ozon's beroemd fabrikaat uit papier maché, en menige anatoom er stellig eenige gegronde aanmerkingen op zou kunnen maken, zoo had dit beeld als eene eerste proeve van japansche plastische kunst stellig eenige verdienste. Onder de europeesche schilderijen was niet veel bijzonders geëxposeerd. Eene copie van van der Helst's ‘Schutters-maaltijd’ en eene afbeelding van de ‘Niagara-waterval’ waren nog de beste onder de schilderstukken.

Tot de beste tentoongestelde zaken behoorde eene collectie der verschillende japansche papiersoorten en de manieren om dit te vouwen, alsmede eene verzameling poppen, die de verschillende kleederdrachten en hoofdtooisels weêrgaven, welke in den loop der tijden in Japan gebruikelijk waren. Verder op zag men eene collectie der verschillende telegrafieinstrumenten: Bréguet, Wheatstone, Siemens en Morse waren daar vertegenwoordigd. In een ander zaal ontmoette men de busten van Victor Emmanuel en Garibaldi, die een waakzaam oog hielden op het zadelwerk en paardentuig van oude en nieuwe vinding aldaar aanwezig. Ook ontbrak het niet aan oude bronzen voorwerpen, japansche kamerschermen met de portretten van beroemde mannen uit de japansche geschiedenis, als: sjoogoen Minamoto-no Joritomo, de eerste mikado Zin-Moe, de eerste daïmio's van Kaga en Satsuma, de beroemdste courtisane van den eersten prins van Satsuma, Taïko-Sama, sjoogoen Ashikaga en vele anderen. Beneden de portretten dezer heroën waren ook afzonderlijk de kleederen afgebeeld welke zij droegen, en komt men hier alzoo te weten, dat Joritomo een met goud gestikt kleed en de Satsimaprins bruine zijde droegen, en de eerste Mikado zich in een wit satijnen kleed vertoonde, met groote roode figuren geborduurd.

In het midden van den tempel was een aantal japansche muziekinstrumenten tentoongesteld, van de gewone samisen, tot de meer ingewikkelde soorten; daarnaast zag men allerlei

soorten van maskers, banieren, harnassen, enz., hij den ouden adel van Japan in gebruik.

Ook ontbrak het niet aan keurige collectiën fijn porcelein, zoowel van japansche als europeesche fabriekaadje, munten van vele volken der aarde, en eene zeer goed gerangschikte verzameling japansche oude en nieuwe munten. Merkwaardig was hier een in Japan vervaardigde hemelglobe van zwart lak, met gouden sterren. De sterrebeelden waren met groote getrouwheid daarop afgebeeld. Hierop volgde eene kamer met opgezette (japansche) visschen en insecten, welke slecht gerangschikt was. Aan de wanden hingen gedroogde varens, grassoorten en bladen, zeer netjes achter glas in lijsten gezet, verschillende soorten van bamboe, denneboomenhout en andere houtsoorten. Daaronder stonden kistjes met mineralen en metalen, bergkristal, koraal, malachite, opaal, goud, zilver, koper, ijzer en goudzand, alsmede eenige fossilia, zooals de kaak van een haai, welks tanden op eene zonderlinge wijze door het omringende gesteente staken, fossiele bladeren en een gedroogde, om een stok gewonden slang. In eene andere galerij waren de voor Japan zoo nuttige zeewieren tentoongesteld, alsmede een menschelijk skelet en eenige schedels van menschen en dieren. Hierop volgden eenige skeletten van katten, honden, wolven en opgezette exemplaren van stekelvarkens, miereneters, wezels, hermelijntjes, dassen, enz. Een groote schedel verdient afzonderlijke vermelding, daar hij gezegd werd antidiluviaansch te zijn. De vorm was ongeveer gelijk aan den schedel een olifants, doch verschilde daarvan in menig opzicht; voor een mastodontenschedel was hij te klein. De Japanners kenden het dier niet, waarvan deze schedel afkomstig was.

In hoever het doel: ‘instructie der Japanners’, met deze tentoonstelling bereikt is, zullen wij niet beslissen; men had, onzes inziens, eene betere organisatie en rangschikking moeten volgen; alles had niet zoo verward dooreengemengd moeten zijn. Voor het *onderwijs* ware het stellig vrij wat beter, blijvende musea op te richten, zooals dit in Europa geschiedt. Doch wij mogen niet al te veel eischen van een volk, dat nog zoo kort geleden uit zijnen eeuwenlangen slaap ontwaakte, en juichen daarom deze eerste - zij het dan ook gebrekkige - poging, om het volk door aanschouwen op te wekken tot studie en waarneming, van

harte toe. Het is een verblijdend verschijnsel, dat het tentoonstellingsgebouw weken lang dagelijks door duizende toeschouwers bezocht werd, een bewijs dat het den Japanners geenszins aan den lust ontbreekt, hunne kennis zooveel mogelijk te vermeerderen. Al zijn er dan ook geene geleerden gevormd, toch zal de tentoonstelling er wel het hare toe hebben bijgedragen, den Japanner tot meer nadenken en studie op te wekken.

(*Het slot in het volgend Nummer*.)

Geen dank - ook geen zegen?

Het is Mei, en tevens heerlijk, zonnig voorjaarsweêr. Gelukkig, want bij de meeste boeren is in de schuren het hooivak ledig. Hoewel de ervaring leert, dat men ook nog in de eerste Meidagen moet rekenen op wat schraalte en koude, zegt de overlevering - en zij heeft een taai leven - dat den laatsten van grasmaand het vee van stal kan, en het gras op het land *behoort* te wezen. Ook hier het verschijnsel, dat de menschen hunue eigen tekortkomingen onzen lieven Heer trachten aan te rekenen. Een oude boer, te spaarzaam om voor ruimte van stalvoeder te zorgen, zal in de eerste dagen van Mei zijn vee in de weide een hoogen rug zien trekken van verkleuming, het onder de houtwallen en heggen krimpend zien wegschuilen voor hagelslag en noordenwind, en zal u zeggen: ‘'t is Meie, mieneer! ik hebbe mien plicht 'edoan.’ Waarbij hij denkt, maar niet zegt: ‘Onz' lieven Heere heurt nou te zurgen veur de rest!’ De zuinigheid bedriegt zoo de wijsheid en de vroomheid.

Maar, zooals wij zeiden, het is lenteweêr en er *is* gras. Als ge nu soms een goede kennis onder onze boeren hebt, en gij wenscht eens een dag bij hem door te brengen of hem ten uwent te zien, neem dan den goeden raad van ons aan, om daartoe van dezen tijd gebruik te maken. Zoo van half Mei tot half Juni is het eene rustige week of wat. Daarna valt de drukte in van maaien en hooien, en vóór dien tijd reppen zich alle handen, om, behalve voor de bewerking der aardappelvelden, te zorgen voor het uitdiepen van slooten, het herstellen van wallen, het aanbrengen van hekken en andere afsluitingen, ten einde het naar buiten hunkerende vee straks binnen de grenzen te houden van zijne groene weiden.

Op een dezer kalme voorjaarsdagen breng ik u bij Nikolaas Verhoogen, doorgaans, met bijvoeging van zijns vaders naam,

Berends Kloas genoemd. Ik weet zeker, dat gij de opmerking zult maken: Wat woont die man daar lief! Immers terwijl ge het zijhekje doorgaat, dat door zijn schuinschen stand met een luiden slag achter u dichtvalt, ziet gij door eene niet lange, maar breede allée van bloeiende vruchtboomen het ouderwetsche maar flinke boerenhuis liggen. Het is omringd door zwaar geboomte; iets waarvan onze landlieden houden, want het is ‘zoo'n beste beschuttinge veur 't huus in 't noajoar.’ Twee forsche beuken vormen vóór de boerderij een ruime boog, waardoorheen gij den gevel ziet, helder verlicht door de lentezon.

Eer wij nu echter op het huis toetreden, verzoeken wij u even geduld te hebben. Een ommezien slechts, en wel in dubbelen zin. Wij noodigen u namelijk uit, om een oogenblik stil te staan en u om te keeren, ten einde uwe aandacht te vestigen op eene arbeiderswoning, die met een heel klein lapje grond er om heen, vlak tegenover den ingang van Verhoogens erf aan den overkant van den weg is gelegen. Zooals gij bemerkt heeft men uit dat huisje het gezicht op de boerderij en kam men omgekeerd uit de hofsteê bedoeld erfje en woning overzien. En omdat er natuurlijk op ons dorp geen stulp, geen hoekje bouwgrond, wat zeg ik? geen kar of wagen zelfs is waarvan wij u den eigenaar niet weten aan te wijzen, kunnen wij ook in dezen man en paard noemen en mededeelen, dat de eigenaar en bewoner van de boerderij tevens dit kleine eigendom wettig het zijne noemt.

En nu gaan wij verder, het geschreeuw van een troep ganzen trotseerende, en met duizend lovertjes bestrooid door de overhangende takken der vruchtboomen.

De boerderij en vervolgens het woonvertrek binnentredende, ziet gij duidelijk dat het geen drukke tijd is. Verhoogen heeft bezoek en zit rustig met zijne gasten te praten. Als hij ze op zijne manier aan u voorstellen wilde, zou hij met den vinger u de personen aanwijzen en zeggen: Dit is mien oome Lubbert, en dat is mien meû Femmegien, en die vier bint de kiender van heurluden. Een dorpsgenoot, die met zijn ledigen tijd geen raad wist, had bemerkt dat Berends Klaas visite had en daarom zichzelven genoodigd. Gij hoort hem in dezen kring noemen ‘mieneer Botting.’ Dien titel heeft hij te danken aan zijne vroegere betrekking van klerk op het kantoor van een' notaris. Sinds hij op middelbaren leeftijd een erfenisje heeft gekregen,

heeft hij zijne copieerpen neêrgelegd en in onze gemeente domicilie gekozen, alsmede het beroep van dorpswijze.

Zooals de friesche klok achter vrouw Verhoogen u zegt, is het half vier. Men drinkt een kopje thee als intermezzo tusschen het stevig middagmaal van twaalf en de boterhammen met koffie van straks vijf uur. Alle aangezichten staan buitengewoon vrooljjk, en de gastvrouw lacht zelfs zoo overmatig, dat haar de oogen overloopen, en ze genoodzaakt is, het schoteltje, waarin ze gloeiende thee had gegoten, op de tafel te zetten. Oome Lubbert was weêr bezig zijne onverbeterlijke grappen te vertellen.

‘Bij ons op Noordveene,’ zoo verhaalde hij daareven, is van 't winter 'n oavendschoele holden. Dat deê de nije ondermeister, 'n oarig geleerd man, die de jongeluden veule leeren kan, da'ze niet weten. Nu goeng Jan Ploeger d'r ook hen,'n knoap van 'n joar of zestien, moar niet van de slimsten. En op 'n oavend, dat 't vinnig kold was, was de meister al met de aêren in de weer, en doar komt Jan binnen. ‘G'n oavend, meister!’ - ‘Goeien avond, Jan!’ - ‘Jongens, jongens, meister, wa' knipoogen ze buten weêr!’ - ‘Wat zeg je, Jan, wie bedoel je?’ vroagt de ondermeister. - ‘Ik miene, meister, dat de steren (sterren) zoo knipoogen.’ - Ah, zoo! - maar, Jan, weet je wel wat die sterren eigenlijk zijn? - ‘Ik denke van lochies (lichtjes) zooas keersen of laampen!’ zei Jan. Maar toen begos de meister de jongens te vertellen, dat de sterens zoo groot wel bint as de eerde, en soms nog veule grooter; en dat 'r apperent ook wel minsen en beesten op leven: en da' ze alle gelieke mit 'n vliegende voart deur de locht draeien.... Nou, Janboas wist dan niet, wat of hie heurde, 't Was 'm niet meugelijk, om 't te geleuven. En toe de meister vertelde van de vliegende voart, toe goeng 't 'm te veer, en toe zeidie hardop: ‘Meister, dat lieg ie!’

Een luid gelach barstte los bij het slot van het verhaal. Oome Lubbert had zijn ouden roem gehandhaafd. ‘Woar in de wereld haelt hie toch altied zien malle vertellegies van doan?’ vroeg vrouw Verhoogen, terwijl ze met haar blauw katoenen zakdoek zich de tranen afwischte.

Hoe bont volgen de tooneelen elkander in het leven op!

Daar gaat op hetzelfde oogenblik de deur open bij Verhoogen, en een oud, gebrekkig vrouwtje strompelt met zóóveel moeite binnen, dat plotseling de lach der bijeenzittenden plaats maakt voor de uitdrukking van ernst en medelijden.

‘Wie is dat?’ fluisterde meu Femmegien. En vrouw Verhoogen antwoordde heimelijk: ‘Olde Triene’, welk bescheid hare moei niet wijzer maakte.

De oude vrouw leunde op een stok. Zij droeg een schoudermantel, die vroeger de algemeene dracht onzer boerinnen was bij koud of regenachtig weêr. Oorspronkelijk van zwart grein en van binnen gevoerd met wit flanel, was de mantel van ons bestje van buiten groenachtig geworden en de voering geelgrijs. Onder dit bovenkleed zaagt gij een laag uitgesneden jak en de borst bedekt met een witten halsdoek. Een zwarte rok en een zware wollen boezelaar hinderden de oude volstrekt niet bij het wel zachte, maar toch altoos nog frissche lenteweêr. Haar gelaat was omlijst door eene breedgeplooide muts, waarvan de banden met een grooten strik boven op het hoofd waren vastgemaakt. Over geheel die ouderwetsche kleeding lag een waas van zindelijkheid en zorgvuldigheid, die tot instemming noopte met het algemeene oordeel, dat 't ‘'n helder old minse’ was.

Het stramme lichaam moest zij geheel omkeeren, om de deur weêr toe te doen. - ‘Dag saemen!’ kuchte ze, en viel op den eersten den besten stoel bij de tafel neêr.

‘Hoe is 't, olde Triene, broaf vermeuid?’ vroeg deelnemend Verhoogen.

‘Wisse bin 'k vermeuid, Kloas! - mit sunte Steffen ook al zeuventig 'ewest’, antwoordde ze, en ze keek bij deze mededeeling min of meer zegevierend rond.

‘Lust oe 'n koppien thee, Triene?’ vroeg vrouw Verhoogen, en het woord bij de daad voegende, schoof zij haar een kopje toe, nadat ze op het schoteltje een kolossaal stuk kandijsuiker gelegd had.

‘Nou,’ zei het oudje, onverschillig het aangebodene naar zich toehalende, ‘'k geve aêrs niet veule om thee. Mag 'k oe sukerskeere[1] 'reis hebben?’ En met dit instrument brák zij de klont in gruizeltjes.

Na eenige oogenblikken legde de oude vrouw hare hand op den arm van Verhoogen, die naast haar zat, en zei zoo vriendelijk als ze kon: ‘Heur 'reis, Berends Kloas, ik wol oe 'reis wat zeggen. Ik moet uut mien huusien; 't kan niet langer,

1 Suikerschaar is de naam van eene soort van nijptang, bjj onze boeren algemeen in gebruik, om de kandij aan stukken te breken.

zegt knieperige Jaunes. Joa - en haar gezicht betrok aanmerkelijk - joa, knieperig nuum 'k 'm. 'n Old minse jaegt hie zien huusien uut, omda' ze niet altied betaelen kan ... 't Is bij Jannes krek aers as bij mien. Mien wille is goed, moar ik kan niet; en hij hef 't wel in de macht, maar hij wil niet.'

Verhoogen kwam daartegen op. Hij zeide, dat hij met de omstandigheden van den man bekend was, en kon zich best begrijpen, dat hij met zoo'n zwaar gezin wekelijks de huur van het huisje noodig had.

'Nou moar,' begon olde Triene weêr vriendelijker, 'nou stoat oe huusien leêg, Kloas; en as 't kan, wol 'k het geern van oe huren. Wat dunkt oe? en hoeveule moet het wezen?'

Verhoogen dacht een oogenblik na. Dat oogenblik was echter naar den zin van het oudje te lang.

'Koman, wil 't 'r niet uut?' vroeg ze. Maar toen ook daarop Verhoogen nog niet onmiddellijk antwoordde, vervolgde Triene:

'As 't neen is, zeg 't dan moar ronduut. Ik hebbe 't wel edocht.... Is dat nou, Kloas, omda 'k 'n roomsch minse binne, zeg?' En bij die woorden week hare vriendelijkheid zoo geheel voor wrevel, en er sprak zooveel toorn uit het oude oog, dat gij onwillekeurig het vrouwtje eens aanzaagt en op eene onaangename wijs uw afkeer voeldet strijden tegen uw deernis.

Verhoogen scheen aan zulke uitvallen van haar gewoon te zijn. Althans hij schudde slechts even het hoofd, terwijl hij glimlachte. Zijne vrouw echter, die ook nu nog op veertigjarigen leeftijd hem liefhad en bij hem opzag, zooals zij het zeventien jaren geleden op haar trouwdag gedaan had, kleurde een weinig en begon verontwaardigd:

'Fij toch, Triene, Kloas hef nog nooit...' Maar haar echtgenoot legde haar met een wenk het zwijgen op en zei opgeruimd:

'Koman, olde, nou niet meer grommen! Vertel nou eerst moar 'reis: hoeveule heb ie van oe jaekenije (diakonie)?'

'Krek twee gulden in de weke, en gien cent meer!'

'Zoo! - En wat verdien ie mit breiden en spinnen?'

''n Gulden zoo wat. 't Is 'r ook wel 'reis 'n dubbeltien over, moar deur de baank 'n gulden.'

'Nou, en dan is 'r toch ook nog wel 'n goede minse, die oe wat gef van tied tot tied!'

'Kom, Kloas, da's maer onneuzele proat van oe!' - en

het was bij die woorden, alsof er een onweêr samentrok op het oude, gerimpelde gelaat. ‘Wie denkt om olde Triene? De veurige weke goeng Jan Oabels veurbij en hij begos 'n proatien. Nou, denk ik, rieke boer! nou zul ie dan toch Triene wel wat geven. En wat duut hie? G'n dag - was 't - en vort goeng hie.... De minsen moesten de wereld moar 'reis kennen, zooas ikke,’ lachte ze schamper, en daarop bleef zij een oogenblik in somber gepeins zwijgen. Ze schudde het hoofd en bewoog ontevreden de lippen. ‘Lestent (laatst),’ begon ze op nieuw met verheffing van stem, ‘lestent wordde vrouw Oosterman begraeven, en alle arme luden die d'r bij waeren, kregen riekelijk van 't begraffenismoal[1]. 't Was mien te wied weg, moar ik dochte: zie zullen oe niet vergeten. En wat mien ie, da 'k er van 'had hebbe?... Krek zooveule, volk! as hier op mien haand ligt!’ en ze legde bevend en toornig de ledige oude hand op de tafel. ‘Neen, Kloas!’ besloot ze met minachtend gebaar, ‘as Triene 't van de minsen hebben moest, dan was 't beter veur heur, da' ze moar uut de tied was’[2].

Doch nu liep de maat bij vrouw Verhoogen over. ‘Hou ereis, olde Triene! da' kan 'k toch niet best heuren. D'r goat gien winter veurbij of de pestoor gef oe eerappels, meer as genog. Vrouw van der Boon hef oe 'n paer moanden 'eleden 'n beste wollen rok 'egeven. Mit de nyjoarsgoaven[3] hebben ze oe ook fiks bedocht. En niet da 'k er proat van wil hebben, moar van onsluden kun ie toch ook niet zeggen, da' we niet om oe denken!’

Hierop zweeg het oudje. Doch haar zwijgen kondt gij uitleggen zooals u goeddacht. Door blik noch woord verried zij, of ze van ondankbaarheid overtuigd, zich stilhield, dan of zij het verstandig achtte, de lieden maar te laten praten.

Toch brak er een zonnestraaltje door de wolken van hare ontevredenheid, toen Verhoogen op nieuw van zijn huisje begon te spreken en haar mededeelde, dat zij tegen een zeer geringen huurprijs het betrekken kon, zoodra zij wilde. Triene verklaarde, dat het braaf van hem was, en het hem knap stond, dat hij niet te veel vergde van eene arme oude vrouw. Haar

1 Het is in Drenthe en Overijssel de gewoonte, dat na afloop van het begrafenismaal aan de armen het overschot wordt gegeven.
2 ‘Uit den tijd zijn’. Gewone uitdrukking voor ‘overleden zijn’.
3 Onder dezen naam staan de gelden bekend, die enkele dagen vóór het nieuwe jaar ingezameld en op den oudejaarsdag aan de armen uitgereikt worden.

lof temperde zij wel door te zeggen, dat eene minder zachte bejegening van eene oude stumpert, als zij was, ‘onbeheurlijk’ zou wezen. Maar toch was zij blijkbaar in haar schik met den uitslag van de onderhandeling, toen zij den mantel dichter om de schouders trok, en zich tot vertrekken gereed maakte. Leunende op den stok, stond zij op en zei: ‘Nou Kloas en Roelefien, 't beste!’ terwijl de rest van 't gezelschap een hoofdknik kreeg en een ‘G'n dag, allemoale!’

‘Wel he 'k van mien leven!’ riep meu Femmegien, toen Trien de deur achter zich had dichtgehaald. En zij schudde het hoofd beurtelings tegen ieder in den kring.

‘Joa, 'k zegge 't oe, 't is 'n vremd minse, 'n wonderboarlijk vremd minse!’ bevestigde vrouw Verhoogen.

‘Krek mien olde blesse,’ schertste oom Lubbert; ‘hoe meer joaren, hoe meer kuren!’

Maar onze exklerk zette een ernstig gezicht en sprak deftig vermanend: ‘Zoo zijn ze nu allen, Klaas Verhoogen en Lubbert Bergman! Je moogt het gelooven of niet, maar zoo zijn ze, de arme lui. Als je wat voor hen doet, worden ze nog brutaal toe. Hoe meer notitie je van hen neemt, des te meer eischen ze. In de stad houden eenige heeren voorlezingen voor het volk. Allemaal malligheid! Want wat denk je, dat de menschen doen? Als 's avonds de voorlezing is afgeloopen, gaan ze naar de kroeg. Denk je, Verhoogen, dat je ooit iets anders dan last zal hebben van dat ouwe mensch? Niet omdat ze Roomsch is. Ik ben, Goddank! liberaal genoeg. Maar let 'reis op hetgeen ik je zeg: Ondank zal je loon wezen!’

‘Nou joa, - ondaank!’ zei Verhoogen, terwijl hij onverschillig het hoofd even achterover wierp. Blijkbaar wou hij zeggen, dat dank of ondank nu juist de spil niet behoeft te wezen, waarom dergelijke zaken zich bewegen.

‘Ik vertel je, man, dat ik bij ondervinding spreek. Ik heb het eens gehad, dat in mijne buurt een arm gezin erg aan het sukkelen was. Toen de meesten weêr wat opknapten, zei ik op 'n middag tegen de meid: kom, breng jij dien schotel met aardappelen en dat stuk vleesch er naar toe, en ik deed er nog een halve flesch wijn bij. En denk je dat ze mij later nog eens kwamen bedanken? Niets er van, en zoo zal het jou ook gaan!’

‘Triene is 'n old, gebrekkelijk minse, mieneer Botting.

Heur man is dood. Zie hef twee kiender 'had, en iene d'rvan is overleden en de aêre is noa Gronningerlaand verhuusd, en doar heurt ze niks meer van.'

'Dat is allemaal tot je dienst, Verhoogen! Maar je hebt zelf gehoord, hoe zij zich uitlaat over menschen, die haar hebben geholpen. Zoo zal ze natuurlijk over jou en je huisgezin ook spreken, reken daarop!'

'O,' luidde het antwoord, 'zie kos wel wat oariger wezen, doar wi 'k niet van zeggen. Maar 'n minse kan alles niet krek zoo kriegen, as hie het hebben wil. En olde luden bint wel meer zoo wat nukkig!'

'Nou, jij moet het weten. Je praat er ten minste licht genoeg over. Maar ik wil eens hooren, wat je later zeggen zult, als je alle dagen met de ontevredenheid van het ouwe schepsel te doen hebt?'

'Wel,' klonk het lachend uit Verhoogen's mond, 'wel, ik zal niemendal zeggen, en heur moar 'n beetien loaten grommen!'

Daar onze wijsgeer geen kans zag den ander te overtuigen, zweeg hij, en Verhoogen liet eveneens de zaak rusten. Wat oome Lubbert aanleiding gaf, om het debat te besluiten met de opmerking: 'De stemmen staeken, onze volk!'

Op een afstand van tien minuten gaans van Verhoogen's boerderij lag het huisje, dat de oude vrouw, met wie wij kennis maakten, moest verlaten. Op een maandagmorgen, kort na het sluiten van de nieuwe huur, zien wij olde Triene voor het laatst uit het huisje komen. Zoo even had de knecht van Verhoogen haar inboedel op den wagen geladen, en was er mede weggereden. Twee stevige jonge deerns en een boerenknaap van een jaar of dertien, alle kinderen van Verhoogen, hadden bij het opladen geholpen; en ook zij waren op Triene's verzoek heengegaan, enkele voorwerpen dragende, die men liever niet toevertrouwde aan de schokken van den wagen.

Ons oudje kwam buiten, en zette haar stok tegen de deurpost, om met de noodige zorgvuldigheid het huisje te sluiten. Zij trok de onderdeur in den klink, stak daarna den sleutel in de bovendeur, sloot die en duwde er met de handpalm tegen aan, om zich te verzekeren, dat ze dicht was. Vervolgens nam ze den stok weêr op, en keek nog eens door het

venster naast de deur naar binnen, terwijl ze met eeue knorrige zelfvoldoening mompelde: ‘Zie zoo, nou zullen ze toch niet zeggen, dat Triene den boedel zoo maar smerig hef loaten liggen!’ Toen keerde zij zich om en liep met den mantel over den linkerarm en den stok in de rechterhand langzaam het pad af, dat over een klein erf naar den weg voerde.

‘'t Is toch wat te zeggen. Old en rimmetiekig en dan verhuzen!’ klaagde zij half luid, terwijl ze het hoofd schudde.

‘Goed, da 'k moar gien eerappels hier 'epoot hebbe,’ zei ze daarna, met een blik op het lapje grond tusschen het huis en den weg.

Het plankje, dat als vonder diende over de greppel, die langs den weg liep, ging zij over en zei half luimig: ‘Pas op, olde, da' je nou niet veur de leste moale misstappen!’

Op eenen kleinen afstand trad zij de woning binnen van eene buurvrouw, aan wie zij den sleutel gaf, met het verzoek, die door een van de kinderen naar den eigenaar te laten brengen.

‘Nou, Trienebuur, goê reize en 't beste!’

‘Daank, oe ook zoo!’ En Triene vervolgde haar weg.

‘Wacht, ik zal oe!’ dreigde ze met opgeheven stok buurvrouw's hond, die even aansloeg. ‘Die gloepert hef mien de veurige weke 't brood van de toafel 'esteulen!’ zei ze onder het voortgaan, half tot zich zelve, en half tot de buurvrouw, die haar niet meer verstaan kon.

Intusschen waren de vier helpers met hare tilbare have in de nieuwe woning aangeland. En lang voordat de eigenares verscheen, was alles reeds afgeladen 'en binnengebracht. Een vijftal stoelen, twee kleine tafels, een bed met toebehooren, een oude klok, een ouderwetsch bureau op drie pooten, waarin de wormgaatjes niet meer te tellen waren, maar met helder glimmende koperen plaatjes en hengseltjes; voorts eenig haarden keukengereedschap, een bundel kleêren, een spiegeltje en wat aardewerk, ziedaar alles wat Triene op aarde bezat. Een oogenblik was men van plan geweest, om de oude vrouw te verrassen, door alles schielijk eene plaats te geven, maar tijdig kwam men daarvan terug, ten gevolge van de verstandige opmerking, door een der meisjes gemaakt: ‘'t Mocht 'reis niet noa 't zin wezen!’

Zoodra nu de nieuwe bewoonster was aangekomen en zich had neêrgezet, vroeg men hare bevelen. Met den grootsten ijver volgde ons viertal hare wenken op, en vooral Jan, het

zoontje van Verhoogen, hielp uit al zijne macht. Het ging de oude vrouw dan ook zeer naar den zin, en bijzonder welwillend sprak zij: ‘Fiks zoo, maegies, hang nou de gerdienen moar veur de glaezen!’ En tot den knecht: ‘De klokke moar noast het bedde, mien jongen!’ En tot Jan: ‘Wel, jongien, ie binnen joa zoo stark as 'n klein peerd.’

Had zij dit laatste in vredesnaam maar niet gezegd! - Toen het bureau eene plaats had gekregen tusschen de deur en het kleine zijraam, zag Triene, dat het niet juist in het midden stond. ‘Nog 'n klein ziertien noa de westkaante!’ verzocht ze. Waarop Jan volijverig het bedoelde meubel aangreep en het uit al zijne kracht op zijde trok, - met het ongelukkig gevolg, dat de tweede poot krakend afbrak, en naar het midden van het kleine vertrek voortrolde.

‘Kwoâ jongen, wat mankeert oe? Blief 'r of, zegge 'k oe! 'k zal oe leeren, 'n aêr zien goed te verrenuweeren!’ En die woorden gingen van zulke heftige gebaren vergezeld, dat Jan, uit vrees van met den stok der oude vrouw kennis te maken, het geraden achtte, zich verder van Triene en dichter bij de deur te posteeren. Doch toen hij zich buiten gevaar zag, werkten zijn ongeluk en de toorn der oude zoo ontzachlijk op zijne lachspieren, dat het hem niet mogelijk was een effen gezicht te zetten. Zijne oudste zuster drong hem daarom met zacht geweld naar buiten en bewoog hem naar huis te gaan.

De gebroken poot zette men weêr op zijne oude plaats en Triene moest toestemmen, dat geen mensch de breuk zien kon. Doch de vriendelijke bui was voor goed voorbij. Toen na afloop van het werk een der meisjes opmerkte, dat zij nu zeker voor van middag geen eten gereed had, noemde zij dit ‘'n onneuzel zeggen’, want wanneer en waar had zij voor haar middagmaal kunnen zorgen? En toen de eerste ophelderde, dat zij het zoo niet bedoeld had, maar dat zij haar had willen voorstellen, wat eten voor haar van huis te halen, verklaarde Triene, dat zij dit heel gaarne wilde, ‘ten minste as oe moeder dat veur 'n old minse over hef.’

Het duurde niet lang na het vertrek van den knecht en de beide dochters van Verhoogen, of eene van dezen keerde terug met een middagmaal, dat het oudje zich liet smaken. Tevens kwam zij met de boodschap van moeder, dat Triene eiken morgen, als ze wilde, karnemelk kon krijgen. ‘Iene van ons kan 't oe wel brengen,’ luidde het slot van de mededeeling.

‘Nou, da 's goed, kiend! Moar heur 'reis, vroag oe moeder of 'k 's oavens niet een weinegien brij van heur mag hebben in plaetse van de karremelk. Meuglijk is 't oe moeder geliek, en ik hebbe 't veule liever. Zu 'je 't zeggen?’

‘Joa, wisse za 'k 't zeggen, dag Triene!’

Onwillekeurig lachte de dochter, toen zij het verzoek aan hare moeder overbracht. ‘Altied hef ze wát!’ zei ze, en moeder beaamde: ‘Joa, 't is 'n nuver old vrommes!’ Doch dit nam niet weg, dat alle avonden een van Verhoogen's kinderen de begeerde spijs naar de kleine woning bracht. En vrouw Verhoogen placht te zeggen, als ze zag dat hare meisjes Triene's brij gereed maakten: ‘Maegies, doet 'r veural goed wat stroop in: bejoarde minsen holden van zuutigheid.’

De nieuwe buurvrouw was eene getrouwe kerkgangster. Den eerstvolgenden zondagmorgen vond Verhoogen haar dan ook reeds om acht uur geheel en kraakzindelijk gekleed. ‘Zoo, zoo,’ sprak hij, ‘al in de kleêren? Wel, de reize moet oe toch wel meuilijk wezen, Trienebuur!’

‘Joa, moar da, 's niks, Kloas, da 's niemendal!’ - en zij maakte tweemaal eene afwerende beweging met de hand. ‘De pestoor hef ezegd: Volholden moar! - volholden! zeg hie. En hie hef geliek. Ik binne dichter bij 't ende as bij 't begin. Zien plichten moet 'n minse zoo lang meug'lijk waernemen... Moar,’ klonk het plotseling, met verandering van stem, ‘moar wa 'k zeggen wil, Kloas. Zol dat niet kunnen, da 'k zundags 'n beetien middageten van oe kreeg? Ze moe 'n rekenen, Kloas, om tien uur of half elf goat de karke uut, dan moe 'k dat ende nog weêrumme loopen. As 'k dan thuuskome, dan bin 'k broaf vermeuid, dat ku 'je wel begriepen. En dan weet gien minse, hoe geern of 'k dan moar blieve zitten, woar 'k zitte.’.... En alsof ze van Verhoogen's gulheid zeker was, besloot ze met de vraag: ‘Wat denk ie, Kloas, zal 't kunnen? zal Roelefien 'r niks op tegen hebben?’

En Verhoogen sprak bemoedigend: ‘Wel neen, niemendal! wat zal ze 'r op tegen hebben? Goat ie moar noa de karke, Trienemeu, en loat mien moar veur de rest zurgen!’

Zoo was 't begin, en zoo ging het voort. Het oudje veeleischend, knorrig, vol aanmerkingen, ‘altied vol vieven en zessen’ - en de Verhoogen's toegefelijk, verschoonend. Boodschappen, die zij had te doen, deden de kinderen. Elken dag kwam op de klok af haar avondeten, en 's zondags met het

slaan van twaalf haar middagmaal. Niets buitengewoons werd er in de boerderij gegeten of gedronken, waarvan zij niet haar deel ontving. Het bleef voor Triene geen geheim, als er een jarige was, als er gasten waren gekomen, of als er ‘zoo moar uut 'n oarigheid’ wat extra's gebakken of gebrouwen werd: altoos kwam een schoteltje of een witte kom met een omgekeerd bord er op, zich verschuilende onder een boezelaar, stilletjes bij haar binnen en vertellen wat er aan de hand was. Prijzenswaardige volharding van die voorwerpen, te meer daar olde Triene het zelden kon nalaten, om na hun inhoud met smaak georberd te hebben, bij hun vertrek te zeggen, dat 't wat laf of wat hartig, wat zuur of wat zoet, ‘'n weinegien te veul an de dikke of an de dunne kaante’ was geweest.

Soms maakte buurvrouw het werkelijk zoo bont, dat de eigenares der geheimzinnige boezelaar het te kwaad kreeg, en thuiskomende zei: ‘Fij, wat is mien dat toch 'n naer minse!’ Dan gebeurde het wel eens, dat de kinderen den volgenden dag schoorvoetten tegen moeders bevel, om dit of dat voor de oude vrouw te doen, of aan haar te brengen. Doch in den regel kwam alles weêr in de oude goede plooi, als Verhoogen zelf op een wenk van zijne echtgenoote er zich mede bemoeide. Als bij instinkt gevoelden zoowel de zestienjarige Dina, als hare jongere zusters en broeders, dat ze tegen vader niet bestand waren. Niet in lichamelijken zin: Roelofje, zijne vrouw, zou u dat aan het verstand kunnen brengen. Zij placht tot hare geburinnen te zeggen:

‘Mit Kloas is 't 'n wonder! 'n wonder zegge 'k oe! Buurvrouwe, 't is om zoo te zeggen ongeleuflijk, maar nog nooit ofte nimmer hef hie 'n haand uutesteuken noa de kiender; en toch, zie doen en loaten álles veur 'm. D'r komt altied wel 'reis wat veur in 'n huusholdinge, is 't woar of niet? Moar 't minste of geringste dat 'r mit de kiender an de haand is, dat weet hie zoo moar met 'n zacht proatien of te doen. Is 't niet oarig?’

Het mocht dan in haar oogen een wonder wezen, het was waarheid, wat vrouw Verhoogen vertelde. De kinderen mochten boos zijn, onwillig wezen om het hun opgedragene te verrichten, met opgewonden woorden hunne grieven te berde brengen, - niet zoodra kwam de zaak voor de hoogste huiselijke rechtbank, of zij gevoelden zich ontwapend, klein, overwonnen. En die overwinning dankte het hoofd des gezins aan de zelfbeheersching, de deelneming, de redelijkheid, waarvan zijne woorden getuigden.

Olde Triene had, zonder dat zij het wist, een uitstekend advocaat in den eigenaar van haar huisje. Want eiken storm die er opstak tegen hare norschheid en onaangename woorden, wist hij te bezweren door te herinneren, dat zij 't met den ouderdom te kwaad, het niet te ruim en niet te vroolijk had, en dat ze zoo ‘miseroabel rimmetiekig’ was.

Het is in het drukste van het hooien. Weet gij, waarde lezer, wat dat zeggen wil?

Het wil zeggen, dat in opgeslagen hutjes, in hooischelven, onder omgekeerde schuitjes de maaiers nachtverblijf houden op het veld; zich wat rusten betreft op half, en wat werken aangaat, op dubbel rantsoen stellen, en voor dag en voor dauw het vroolijk geklinkklank doen hooren, waarmeê ze hunne zeisen vlughandig wetten. - Het wil zeggen, dat, eer nog de vroege zomerzon uit de kimmen verrijst, het zweet van den arbeider zich mengt met den dauw, die bij iederen slag van de zeis uit het gras opstuift als een stofregen, en die straks met al de kleuren van den regenboog de eerste zonnestralen zal toelachen. - Het wil zeggen, dat in de eerste ochtendschemering rappe handen bezig zijn, om slaperige paarden in het gareel te slaan, en daarna de dieren, onwillig om reeds nu de droomerigheid zich van de leden te schudden, noodzaken om rennend de jongens en meiden naar de hooivelden te brengen. - Het wil zeggen, dat als de stedeling, met verkrachting der natuur, nauwelijks ter helft zijner nachtrust is gekomen, de landman reeds den zwaren boom legt op de eerste vracht hooi, den ‘reep’ er om heen slaat, en met heel de kracht en de zwaarte van zijn lichaam die aanhaalt en vastsnoert.... O, heerlijke tooneelen van gezonden, menschelijken arbeid, van krachtvolle, manlijke inspanning, bestraald door het reine licht van het eerste ochtendrood!

Toch kan ik u geen denkbeeld geven van de drukte, die op dit oogenblik bij onze boeren heerschte. Het was drie á vier weken lang een weder geweest, een hooiweder zóó heerlijk, dat zonder de minste stoornis dag aan dag de arbeid was voortgegaan, en binnen ik weet niet hoe korten tijd het gras van den stengel viel, en tevens als heerlijk rijp hooi in de schuren

zijne geur verspreidde. Doch nu had de lucht een dreigend aanzien gekregen. Sinds gisteren kwam de zon niet te voorschijn. Het was drukkend warm, en men verwonderde zich, dat de regen nog niet nederviel, want telkens kon men hem als grijpen. Doch van zijn talmen werd partij getrokken. Oude menschen, die sinds lang hark en hooivork niet meer hanteerden, namen die weêr ter hand, om wat rijp was en nog niet binnen, zoo mogelijk vóór den regen in te halen. Tehuis bleef niemand, dan die bij den karnton of in het melkhok niet kon gemist worden.

Het is ochtend en half zeven ongeveer. Verhoogen rijdt voor de tweede maal zijn erf af, en zal juist het hek doorgaan, om bij het huisje van Triene op den weg te komen, als de oude vrouw zich in de deur vertoont en roept: ‘Kloasbuur, 'n ommezien!’

‘Ho, jongens!’ zegt de boer tot zijne paarden, terwijl hij de teugels aantrekt.

Met de vriendelijkste plooi, die haar oud gelaat kan aannemen, spreekt Triene nu:

‘Wa 'k zeggen wil, Kloas! Ik hebbe 'n voertien (vrachtje) turf 'ekoft van Jan van de Wetering. En nou wol 'k oe vrendelijk vroagen, om ze van daege te loaten haelen, als 't kan. Zie liggen op de Veenediek, en....’

‘Mien lieve minse,’ luidt het antwoord, ‘al wol 'k dat nou nóg zoo geern, dat is niet meugelijk! Da' ku' je ook zelfs wel begriepen, Triene! Mien volk wacht mien op 't land; de peerden hebben gien oogenblik rust.... Morgen kan 't misschien wel, want 't zal wel goan regenen, en dan moe'n we toch opholden.’

‘Zoo! en denk ie dan, dat mien turf dreuge zal blieven, as 't regent?’ - Het gelaat stond bij die woorden weêr bijkans even betrokken als de lucht. Maar alsof zij zich plotseling herinnert, dat zij zoo sprekende hare zaak bederft, voegt zij er weêr op zacht dringenden toon bij:

‘Kom, Kloas, kom! help nou 't olde minse nog moar 'reis!’

‘Onmeuglijk, Triene!’ antwoordt Verhoogen beslist, en met de duidelijke bedoeling, om het gesprek af te breken.

Op dat woord keert het oudje zich om zonder een woord te spreken, stapt met drift over den drempel van haar huis en werpt met een forschen slag de deur toe.

Onwillekeurig ziet Verhoogen haar na en zegt bij zichzelven:

‘'t Is toch wat te zeggen mit oe!’ - Maar de tijd gaat voorbij, en hij jaagt zijne bruinen den weg op, ten einde het verloren oogenblik in te halen.

Den volgenden morgen was Dina Verhoogen bezig met het bakken van een geduchten stapel pannekoeken, terwijl hare moeder op een kleinen afstand van den haard bij eene tafel stond te strijken.

Nadat zij zich met het voorschoot het zweet van het voorhoofd had gewischt, zei de dochter: ‘Wil ie wel geleuven, moeder, dat mien gien eten lust, as 'k mit bakken 'edoan hebbe?’

‘Nou maegien, 't wondert mien niet. Deur de waarmte vergoat oe denkelijk de honger!’ zei moeder.

Dina echter trok zich de zaak niet erg aan. Want een oogenblik daarna neuriede zij een vroolijk wijsje, en tikte ze met het groote mes de maat op den rand van de koekepan.

‘Hoe zal 't nou wel mit Triene wezen?’ begon moeder; ‘zal ze van daege wat beter 'emutst wezen?’

‘'k Wete 't niet, moar 'n uurtien 'eleden hebbe 'k heur bij de putte 'ezien, en 't gezichte stond nog niks niet opgeruumd.’ En Dina glimlachte bij de herinnering aan gister avond, toen zij haar gewoon bezoek bij de oude vrouw had gebracht, maar met het bericht was t'huisgekomen, dat Triene ‘gien kik’ gegeven had.

‘Wat ploagt dat minse toch heurzelfs d'rmit, dat heur 't heufd zoo vaeke verkeerd stoat, is 't niet, moeder?’

‘Krek zoo, maegien, dat zeg ie goed. De vaeder zeg ook mennigmoal, da' zie veur heurzelfs 'n biester ongelukkig minse is deur die kwoajigheid.’

‘Wát zeg ie, moeder?’ vroeg een poos later Dina, die bij het sissende gebak minder scherp hoorde.

‘Ik zegge, ie moe'n straks 'n paer dunnegies bakken veur d'olde vrouwe. Onze Jan kan ze heur wel brengen.’

‘Joa,’ zei de bakster lachend, ‘dan zal ze misschien ook wel wat vrendelijker worden.’

Doch Dina had te groote verwachting van den invloed harer pannekoeken, zooals wij weldra zullen zien.

Men moet weten, dat den vorigen avond nauwelijks het werk gedaan was, of een der Verhoogens was het woonvertrek der boerderij binnengekomen met het bericht, dat 't ‘'n weinegien begos te droppelen.’ Wat later kletterde de regen reeds tegen de glasruiten. Eindelijk stroomde het water uit de lucht,

zoodat men niet kon nalaten om tot elkander te zeggen: ‘Heur, heur 't reis regenen!’

‘O sapperloot,’ had Verhongen lachend gezegd, ‘wat zal nou onze buurvrouwe kwoad wezen.... Moar 'k hebbe toch 'n beetien ezurgd,’ had hij aan zijne huisgenooten verteld. ‘In 't veurbijrieden binne 'k van de morgen bij iene van de turfmaekers op de Veenediek anegoan, en die hef me beleufd, dat hie de turf van Triene mit wat roegte (ruigte) bedekken zal.’

Intusschen was Dina met haar werk gereed en Jan werd met de pannekoeken naar onze oude vriendin gezonden. Het was bij twaalven, en men stond op het punt van het middagmaal te gebruiken. Doch Jan bleef langer weg dan noodig was, en men besloot dus niet op hem te wachten, maar al vast aan tafel te gaan.

Nauwelijks echter had men eenige oogenblikken aangezeten, of de knaap trad binnen met een gelaat, dat van toorn gloeide. Hij liep de aanzittenden voorbij, en berstte met nauwelijks weêrhouden tranen los in den uitroep: ‘'k Wol, dat olde Triene dood was, en... en... ik wil d'r nooit weêr hen!’ en trad op het raam toe, waar hij bleef staan, zwijgend naar buiten ziende, en met den rug naar de zijnen gekeerd.

Met ontsteltenis zagen de anderen op, en verward klonk het dooreen: ‘Hoe heb 'k 't nou mit oe, Jan? Wat hef zie 'ezegd? Wat is 'r veurevallen, jongien?’ Doch op geen dier vragen gaf de knaap antwoord; het was hem ook niet mogelijk. Zijn gemoed was zoo vol, dat hij zich slechts met de grootste moeite weêrhield van luide te snikken, en groote tranen biggelden hem langs de wangen.

Toen men nogmaals een poging wilde doen, om hem tot spreken te bewegen, zei Verhoogen op gedempten toon: ‘Stille moar!’ en gaf den zijnen een wenk om den jongen ongemoeid te laten.

Na eenige oogenblikken sprak Verhoogen: ‘Kom, onze Jan! nou zol 'k moar goan zitten, en eerst 'n weinigien eten, dan zu' we straks saemen 'reis proaten.’

‘Mien lust gien eten, vaeder!’ was het antwoord, waarin Verhoogen berustte.

Intusschen was het middagmaal geëindigd. De tafel werd afgenomen; allen gingen huns weegs en aan hunnen arbeid. Vader en zoon bleven alleen in het vertrek.

Verhoogen stopte zijne pijp, en na die aangestoken te hebben, sprak hij:

‘Zie zoo, mien jongen, kom nou 'reis hier zitten, en vertel vacder 'reis wat 'r gebeurd is. Hef olde Triene 't zoo biester 'emaekt?’

Jan zette zich naast zijn vader en begon: ‘Joa, zie hef 'ezegd, dat vaeder net zoo gemien was as de aêren, en da'je te gierig waeren om 'n old minse te helpen. As de burgemeister of de domeneer 't oe 'evroagd hadden, zei ze, zol 't wel gebeurd wezen...., want da' je veur de grootheid wel kloar stoan, moar da'je om 'n aarm minse krek zooveule geven as om 'n kat of 'n hond.... Joa, dàt zei ze’, herhaalde hij met toorn, doch tevens werd op nieuw zijne aandoening hem te machtig, en met heesche stem voegde hij er nog slechts de verzekering aan toe: ‘en 'k goa d'r nooit weêr hen.’

‘Het spiet mien,’ zei Verhoogen, na eene poos gezwegen te hebben, ‘'t spiet mien, dat het gebeurd is. 'k Wol krek oe 'ezegd hebben, om noa de middag (het middagmaal) 't olde peerd veur de waegen te zetten, en mit Dinoa de turf te goan haelen van de Veenediek. De natsten kunnen buten 'ezet worden om te dreugen.’

Maar de knaap gaf door geen enkel woord te kennen, dat hij lust had, om van voornemen te veranderen.

Alsof hij daar niet op lette, begon Verhoogen op nieuw: ‘En toe 't olde minse zoo roasde, heb ie toe ook wat weêrumme 'ezegd?’

‘Neen,’ luidde het aarzelend antwoord, ‘ik hebbe niks 'ezegd.’

‘Moar da's mien onbegriepelijk, jongien! Je binnen noatuurlijk kwoad 'eworden, en ie zollen niks weêrumme 'espreuken hebben?... Kom, Jan, vertel mien de woarheid!’

En Jan, zich vermannende, bekende: ‘Joa... ik hebbe heur uuteskolden.... “Olde hekse” heb ik 'ezegd, en... leugenoarster....’

‘Nou joa,’ viel zijn vader hem in de rede, en misschien nog wel meer zukke woorden...., ‘moar 't is goed, da'je de woarheid spreken.’ En een oogenblik later: ‘Die woorden ha'je niet moeten gebruken. Het is wel broaf van oe, da'je oe vader liefhebben. 't Is broaf, da'je 't niet heuren willen, as er kwoad van mien 'espreuken wordt, moar....’

‘'t Is 'n slecht minse’, vulde de knaap aan.

‘Het *is* 'n lastig minse,’ zei Verhoogen toestemmend en verzachtend tevens. ‘Maar d' olde vrouwe is altied allienig. Zie hef gien maegd, om veur heur te warken, en gien kind om

veur heur te zurgen. Zie hef meestentieds last van de kolde en as 't 's nachts moar 'n beetien waeit, willen heur de voeten niet waarm worden, klaegt ze. Dán zit heur 't rimmetiek hier en dan doar in de leden... Nou ku'je wel begriepen, dat zoo'n minse veultieds ontdoan is en knorrig, en da'ze gauw kwoad wordt. Je weten dat nog zoo niet, mien jongien, moar zoo'n olde vrouwe, die zwak en aarm en allienig is, dat is zoo'n stumpert in de wereld!'

Hier - was 't opzet of toeval? - hier zweeg hij, om op te staan, een zwavelstok van den schoorsteenmantel te nemen, en na die in het vuur te hebben gehouden, er zijne pijp mede aan te steken, die was uitgegaan.

Blijkbaar luisterde de knaap naar zijn vader, schoon niet zonder eenigen onwil.

Verhoogen begon op nieuw: 'Heb ie doar wel 'reis an edocht, dat oe moeder, as zie 't beleeft, ook ienmoal zoo'n old minse zal wezen? Doar heb ie nog nooit an 'edocht, wed ik. 't Is wel woar, oe moeder zal nooit zoo grommig wezen. Moar as nou reis vaeder en Dinoa en wijluden allemoale 'esturven of weg'egean waeren, zal dat dan veur oe moeder ook niet 'n bedroefd en allienig levent[1] wezen?'

Nog eens ontstond eene kleine pauze.

'Loa 'k 'reis zien,' vervolgde daarna Verhoogen, 'loa 'k 'reis zien, hoe old zol Triene al wezen? Zie is in heur drieënzeuven-tigste, as 'k 't wèl hebbe. Het is wel te denken, da' zie 'r niet lange meer wezen zol. 't Is het beste, da' we heur verdraegen, d' aarme vrouwe, zoolang as 't nog duurt. As ze nou 'reis dood en begraeven is, geleuf ie dan niet, dat het schrikkelijk spietig is, a' je zoo 'n minse niet medeliedend behaandeld hebben?'

Na dit gezegd te hebben, stond Verhoogen langzaam op. Zwijgend zette hij zijn stoel tegen den wand en verliet het vertrek.

Op de deel gekomen, vroeg Dina - zij had even als de andere huisgenooten het woonvertrek vermeden, begrijpende, dat vader 'mit Jan an de gaank' was -: 'Vaeder, is 't nou gien tied, om de turf te goan haelen? Dan kun' we krek nog veur melkoavend weerumme wezen.' Doch Verhoogen vond, dat er geen haast bij was, en dat zij het nog maar gedurende een uur 'op zien beloop' moest laten.

1 Dikwijls voegen de Overijsselsche landlieden om den wil der welluidendheid eene *t* achter het woord *leven. Wij* doen het niet achter, maar midden in *wezentlijk*.

Doch ziet, van dat uur was nog niet de helft verstreken, of de knaap was bezig met het oude paard van den stal te halen en het in te spannen. De hekken, benoodigd voor het bergen van het vrachtje, legde hij op den wagen, en riep toen: ‘Dinoa, bi' je kloar? kom vort dan!’ En Dina, door eene natuurlijke fijngevoeligheid bestuurd, gaf door blik noch woord verwondering te kennen. Alsof het de natuurlijkste zaak van de wereld was, verscheen zij op het geroep van den jongeren broeder, zette zich naast hem op den wagen, en weldra waren zij samen op weg naar de Veendijk.

Twee à drie uren later stond reeds het vrachtje op het kleine erf van olde Triene's woning. Jan stond boven op de turven en vulde de manden, die vervolgens door Dina in de kleine schuur werden gebracht. Nu en dan was er een half of bijna half vol, waaromtrent Jan zijne zuster waarschuwde: ‘Natte!’, en die dan door Dina op het erf werden uitgestort.

Handig en vlug werd het werk verricht, en weldra zien we den knaap met een bezem den bodem van den wagen aanvegen, opdat niet het kleinste stukje van de brandstof verloren ging. Daarop sprong hij naar beneden, en bouwde met zijne helpster van de vochtige turven luchtige stapeltjes, opdat zon en wind er hun best op zouden doen.

Doch terwijl we dat ijverige tweetal en hun arbeid gadeslaan, zouden wij haast vergeten, dat er nog een ander is, die eveneens de oogen op hen gevestigd houdt. Het is Verhoogen. Hij bevindt zich in zijne woonkamer, en staat bij het raam, waar zijn zoontje straks aan toorn en droefheid ter prooi was geweest.

Hij bukt zich, om onder het gordijn te kunnen door zien, en bespiedt zijne kinderen. Nauwlijks heeft hij zich uit zijne gebogen houding opgericht en even zich van het raam verwijderd, of op nieuw keert hij terug, bukt zich en staart naar buiten. Het is, alsof hij zich niet verzadigen kan aan hetgeen hij er ziet.

Toch is daar niets anders te zien dan het eenvoudige tooneel, dat wij beschreven: de twee jongelieden, bezig met buurvrouws brandstof. Verhoogen bukt zich en ziet.... ‘Best jongien!’ zegt hij zacht en peinzend. Zoo zacht en peinzend als iemand pleegt te spreken, wien eene dankzegging op de lippen zweeft.

Het was ruim zes uur, toen de ledige wagen langzaam den boomgaard doorreed en bij het huis stilhield. Na samen het paard onttuigd en op stal gezet te hebben, stapten Jan en Dina naar binnen, waar zij tot de juist koffie drinkende familie zeiden:

‘'N oavend saeme!’ en zich in den kring nederzetten. Toen sprak Verhoogen tot zijne vrouw:

‘Moeder, za 'k oe wat zeggen? Iene van de maegies moet nog noa de bakker om krentenweg. Hef hie gien krentenweg, dan de grootste en beste koeke, die in den winkel is. En dan moet er sukeloamelk 'ekookt worden. Ik trakteere van oavend. En woarumme denk ie? Umdat onz' Jan zoo bovenste best op'epast hef.’

Vader klapte bij die woorden den knaap, die met een verlegen lach rondkeek, op den schouder. En moeder, reeds met de hand diep in den beugeltas om er geld voor den bakker uit te halen, moeder knikte haar jongen toe met vochtig, maar stralend oog.

Het spreekt van zelf, dat Dina Verhoogen en hare jongere zusters het gebeurde verhaalden aan hare vriendinnen, en natuurlijk lieten die vriendinnen niet na, het thuis over te vertellen. En zoo kwam het, dat een paar dagen later mieneer Botting, die zijn buurman, den timmermansbaas, in het werk had, door dezen werd aangeklampt met de vraag of hij het reeds gehoord had, dat ‘olde Triene Jan van Kloas Berends zoo biester ofegrauwd hadde.’

Botting verklaarde, dat hij er al iets van vernomen had, en zeide tevens: ‘'t Is bespottelijk, zoo 'n last als die Verhoogen's zich zelven op den hals gehaald hebben.’

Onze Mr. timmerman echter vond het ‘oarig van die luden’, dat zij zooveel verdragen wilden van de oude vrouw.

‘Met je permissie,’ zei de ander, ‘vindt je het dan ook aardig om de menschen te stijven in hunne verkeerdheid? Als je alles verdraagt, worden de lui hoe langer hoe brutaler. Verhoogen ondervindt het nu al van dat lastige mensch. Neen, ze moeten mij de arme lui niet leeren kennen. Eens was er in mijne buurt een huisgezin ziek. Toen zeg ik op 'n middag tegen de meid: Breng er wat aardappelen en vleesch en een halven flesch wijn naar toe. En denk je, dat ik er ooit een bedank-je voor gehad heb?’

Alles ging den ouden gang. Olde Triene bleef oud en knorrig. En het gezin van Verhoogen bleef dezelfde zorg voor haar dragen.

Desniettemin, gelijk het in de wereld pleegt te gaan, had er onder deze schijnbare bestendigheid eene langzame verandering

plaats. Vooral met ons oudje. Zij was gewoon, 's morgens met een kleinen emmer naar de put te gaan op Verhoogen's erf, dien zelve te vullen en huiswaarts te dragen. Dat geschiedde niet meer. Eerst hadden de kinderen op regenachtige en gure dagen het voor haar mogen doen. Maar weldra was het eene vaste gewoonte geworden, dat zij haar van water voorzagen.

Wat weêr het ook mocht zijn, koude noch warmte, regen noch wind konden 's zondags Triene in huis houden: getrouw deed ze den verren en moeilijken kerkgang. ‘Ik mag 't niet zien,’ had Verhoogen meer dan eens gezegd, en dikwijls had hij haar aangeboden, den kapwagen in te spannen en haar daarin naar de kerk te brengen. Doch de oude vrouw wilde er niet van weten. 't Was duidelijk, dat zij die zware vermoeienis zich als eene zelfkastijding oplegde. Alleen door list liet zij zich nu en dan, in den laatsten tijd bijna elken zondag, overhalen om te rijden. Het heette dan, dat Verhoogen en zijne vrouw zelven het weêr te warm of te koud, den weg te nat of te stoffig vonden, om te voet te gaan. En daar men, naar de Protestantsche kerk zich begevende, de Roomsche voorbij moest, kon Triene gemakkelijk onderweg uitstappen.

Toch beklom ze den wagen zelden, zonder te verklaren, dat zij verkeerd handelde, en dat Verhoogen ook niet moest denken, er goed aan te doen. Zei de laatste dan met een glimlach: ‘Moar, buurvrouwe, onz' lieven Heere zal toch wel willen lieden, dat zoo 'n old minse in de waegen noa de karke goat’, dan wendde zij het gelaat af en antwoordde ze met eenige drift: ‘Hold oe stille, Kloas Berendsz, oe geloove is joa mien geloove niet!’

Een zeer gewoon zwak van bejaarde lieden speelde meê een rol in haar afkeer van den wagen. Zij kon volstrekt niet dulden, dat iemand van haar dacht: olde Triene kan niet meer. Daarom moesten ook alle kleine diensten, die haar werden bewezen, haar worden opgedrongen onder allerlei voorwendsels. Begont ge met haar te zeggen, dat iets haar te moeilijk of te veel zou zijn, dan kreegt gij het onmiddellijk met haar te kwaad.

Zij had nu drie jaren in het huisje van Verhoogen gewoond. Den derden winter was zij gelukkig doorgekomen, - zou zij het ook nog het derde voorjaar kunnen doen? - De kans stond hachlijk. Want hare krachten verminderden zichtbaar, en wat bij eene vrouw van vaste gewoonten een veeg verschijnsel mocht heeten, des morgens stond zij steeds later en later op.

Op zekeren morgen liet Dina bij het binnenkomen zich ont-

vallen: ‘Hoe is 't Triene, bien ie niet goed, da' je zoo laete nog op bedde liggen?’

‘Niet goed? Wat proat ie toch, wicht? Begriep ie dan niet, dat 'n aarm minse list moet gebruken, as de centen opraeken? As 'k 'n maande vol turf in iens op de heerde kos gooien, dan zol 'k ook wel vrogger van bedde wezen. 't Is om de kolde en aers niks!’

Zulk eene vergissing, als Dina hier beging, gebeurde echter slechts zelden. Men kende nu eenmaal het zwak der oude vrouw. En ten overvloede herinnerde Verhoogen nu en dan de zijnen, dat ze bij Triene ‘mit de zaeken niet zoo rechtuut, moar zoo 'n weinegien van ter ziede moesten aankomen.’

Het was op een kouden, grauwen morgen, in 't begin van April, dat het venster van het kleine huisje veel langer dan anders gesloten bleef. Uit de boerderij had men er een paar malen reeds de aandacht op gevestigd, maar gedacht: ‘Zie sloapt nog.’ Toen het evenwel acht uur werd, zonder dat het venster werd geopend, ging vrouw Verhoogen op raad van haar echtgenoot eens kijken.

De kleine schuurdeur was steeds zoo losjes dichtgemaakt, dat men die van buiten zonder veel inspanning kon ontsluiten. De oude vrouw lag te bed en opende, toen hare bezoekster voor de bedstede trad, de oogen. Doch het was terstond te zien, dat haar blik iets glinsterends, iets gejaagds en verwards had.

‘Zoo, maegien, breng ie de brije? Kom, da 's goed. Maar is ze wel waarm? Als ze kold is, lust ze mien niet.’

Zij was klaarblijkelijk in de verbeelding, dat het avond was en zij Dina voor zich zag.

‘Ik binne Roelefien, oe buurvrouwe. Ik kome 'reis kieken, hoe 't mit oe goat.’

‘Zoo, bin ie Roelefien?’ sprak Triene langzaam en nadenkend, terwijl ze oplettend vrouw Verhoogen in het gelaat zag. ‘Moar,’ zei ze eensklaps sneller, ‘moar woarumme steek ie de laampe niet an? Wat zullen de luden wel zeggen?’ En vervolgens zei ze weêr half fluisterend, alsof zij tot zich zelve sprak: ‘Zie zullen zeggen: de boedel is op; zie hef gien eulie meer in de laampe, gien vuur meer an de heerd, en olde Triene is dood!’

‘Stille moar, Triene, 't is gien oavend. 't Is ochtend, mien beste, 't is al acht uur 'eslaegen. Stille moar!’

‘Acht uur 'eslaegen? fij, wat hebbe 'k dan lank 'esloapen. Fij, fij!’ En ze ging overeind zitten, om haastig op te staan.

‘O neen, dat nou niet,’ zei vrouw Verhoogen, met zacht geweld haar terughoudende. ‘Blief nog 'n poosien liggen. Da 's veule beter, want ie binnen 'n beetien uut stuur.’

‘Uut stuur?’ riep de kranke. ‘Proaties! zeg ik oe. Kom, Roelefien, gauw wat, help mij van bedde, heur ie niet?’ En of ze wilde of niet, buurvrouw moest het oudje ondersteunen, toen ze bevend en zwak van het bed op een stoel en van den stoel op den grond stapte. Uitgeput zeeg ze neêr en bleef ze bij de bedsteê zitten.

Vrouw Verhoogen maakte van dit oogenblik gebruik, om snel naar buiten te gaan en het venster te openen, en vervolgens neder te knielen bij den haard, en een paar half verbrande turven uit de asch op te rakelen. Weldra had zij een vuurtje gereed en den ketel met water er boven gehangen.

‘Moe 'k nou hier blieven zitten? Hoe hebbe 'k nou mit oe, Roelefien?’

‘Neen, wisse niet. Ie willen bij 't vuur wezen, is 't niet?’

Zonder te antwoorden, liet Triene zich van den stoel overeind helpen, en terwijl vrouw Verhoogen den eenen arm haar om den rug sloeg en op den anderen de hand der kranke liet rusten, strompelde zij voort, voetje voor voetje, naar het warme plekje bij het vuur.

‘Nou za 'k oe gauw 'n koppien koffie kloar maeken.’ - Werkelijk had zij in een oogwenk de warme drank gereed. Zij schonk in, goot de koffie uit het kopje in een schoteltje en bood het der oude vrouw aan. Deze dronk er werktuigelijk van en sprak: ‘Joa, eerst gauw koffie drinken. En dan moet oe vaeder de waegen moar inspannen. 't Is tied veur de karke.’

‘Tied veur de karke? Moar 't is joa Zoaterdag, Triene!’

Doch Triene antwoordde niet. Zij haalde den schoudermantel nog dichter om zich heen, en zat half duttend bij den haard zich te koesteren.

Ik durf niet zeggen, of het Verhoogens echtgenoote opviel, maar het *was* opvallend, dat, als gij daar die zieke oude vrouw zaagt zitten te midden van hare afgebruikte meubelen, alles op wonderlijke wijze tot u sprak van oud en af zijn. Het kreupele bureau, met wormgaatjes bezaaid; de kleine vierkante tafel met hare rondgesleten hoeken, hare grauwe verweloosheid en diepe naden; het spaarlampje, dat nog van den vorigen avond op de tafel stond, schier zonder olie; de oude friesche klok, wier slinger met een zeurig piepen heen en wederging, en die, wan-

neer hij sloeg bij elken slag trilde en rammelde, alsof zij door de inspanning geheel ontstelde en bijna niet meer kon; en eindelijk de oude vrouw zelve, weggedoken in haar mantel, het gelaat vol diepe, strakke rimpels en het suffe hoofd op de borst gebogen, - alles scheen te zeggen: Wij zijn versleten, verbruikt, stervende!

Zonderling! Het scheen wel, dat op dit oogenblik eene dergelijke aandoening zich een weg baande door de verwarde gedachten der oude vrouw en tot haar bewustzijn doordrong. Want toen de klok op hare gewone, luidruchtige wijze tien uur sloeg, keek zij met bevend gelaat naar de wijzerplaat op, schudde met een flauwen glimlach het hoofd, en mompelde: ‘Krek as de vrouwe. Hiesch en bieverig van older!’[1]

Men zond om den dokter. Hij vond de kranke koortsig en zwak, en sprak het niet tegen, toen Verhoogen zei: ‘Noa mien dunk goat 't zoo zachies an noa 't ende!’ Toch duurde het nog eenige dagen, eer het einde er was, en Dina en hare moeder waren gedurende dien tijd in de gelegenheid, om bewijzen te geven van hare barmhartigheid en - haar geduld. Het is onaangenaam en hard om van eene stervende iets kwaads te vertellen. Doch de waarheid gebiedt, om te zeggen, dat olde Triene wel een weinig eene lastige zieke was. Als de eene harer verzorgsters bij haar was, wenschte zij juist de andere te zien. Bracht men, op haar verzoek om te drinken, haar thee, dan zei ze knorrig, dat zij water verlangde. Ongeduldig sprak zij soms...., doch laat ons nu maar liever hiervan zwijgen, te meer, daar ik geloof, dat degenen, die haar verpleegden, reeds lang die onaardigheden hebben vergeten.

Nacht en dag zat de moeder of de dochter bij de bedstede. Eene jongere zuster van Dina wilde eveneens hare diensten bewijzen, maar vader en moeder zeiden; ‘'t maegien is te jonk, zie moet heur sloap hebben.’ Wat voor de zieke nuttig of smakelijk mocht wezen, werd haar dagelijks aangeboden. ‘As 'k oe nou 'reis 'n slokkien wien mit waeter gaf, Triene; da's frisch in de mond.’ Zoo luidde het nu eens, en dan weêr: ‘Lust oe de soepe niet? Wat dunkt oe dan van 'n beskuute mit wat rookvleisch?’ enz. Dat Triene niet te ruim voorzien was van beddelinnen en andere noodige artikelen, kondt gij tijdens hare ziekte niet bespeuren. En toen eindelijk de dokter

1 Heesch en bevend van ouderdom.

waarschuwde, dat het nu nog maar kort kon duren, liep Verhoogen naar den pastoor en zeide: ‘'k Geleuve, mieneer de pestoor, dat 't van de nacht ofloopt met onze buurvrouwe!’ Terstond volgde de priester Verhoogen, en Triene ontving de laatste vertroostingen harer kerk.

Een paar uren vóór haar verscheiden had zij een zeer helder oogenblik. Zij zag en herkende Verhoogen, die bij de bedstede stond.

‘Kloas, ik zegge oe goê nacht!’ zei ze met zwakke stem. ‘Ie hebben veule veur mij edoan, en Roelefien mit de kiender ook!’

Maar alsof een booze geest, in weêrwil van hare zwakte en ondanks de kracht der kerkelijke genademiddelen, der arme ziel nog parten speelde, voegde zij er bij: ‘Moar 't was toch ook oe plicht, - want ik was old.... en veule ha 'k niet neudig.’

Het was het laatste woord, dat van Triene's lippen werd vernomen.

Het behoeft niet gezegd te worden, in welk huis de dood der oude vrouw een gevoel van leêgte veroorzaakte. De hulp, door de Verhoogens haar verleend, had zich langzamerhand uitgebreid tot een aantal van dagelijks terugkeerende kleine diensten. En het gebeurde nu menigmaal in den loop van den dag of 's avonds, dat een der kinderen de opmerking maakte: ‘'t Is mien toch krek, moeder, of 'k nog vergeten hebbe, noa olde Triene te goan.’

‘Joa, kiend, da 's de gewoonte!’ placht moeder daarop te antwoorden. En als onwillekeurig dan de gedachte verwijlde bij haar, die 't voorwerp hunner barmhartigheid was geweest, dan zei de een: ‘Wat was 't olde minse toch kraakzindelijk!’ en de andere: ‘En wat was ze zuunig!’ en een derde: ‘Wat kos ze nog mit 'n iever zitten te spinnen!’ Mocht bij zulk eene gelegenheid iemand herinneren aan hare knorrigheid en slecht humeur, dan zei met aller goedvinden moeder op vergoêlijkenden toon: ‘Ze was wel 'n weinigien humeurig, maar 't was toch ook 'n old en ongelukkig minse, is 't woar of niet?’

Toen in een der eerste dagen na het overlijden van Triene de bakker zich aanmeldde bij Botting, en de heer des huizes zich verwaardigde, zelf het versche brood van hem aan te ne-

men, liep hun gesprek, aan de voordeur gevoerd, over het pas beschreven ongeval.

‘Naar mijn domme verstand,’ sprak mijnheer Botting, ‘moet haar dood voor Klaas Berendsz eene verlossing wezen. Wat heeft hij anders van haar gehad dan last en verdriet?’

En ten einde ook den bakker zijne opinie over arme menschen aannemelijk te maken, vertelde hij nogmaals het immer treffende geval van het huisgezin, dat eens aardappelen, vleesch en een halven flesch wijn van hem had gekregen, en hem niet eens had bedankt.

P. HEERING.

Holland op zijn smalst.

De zitting der Tweede Kamer van 4 December 1872, waar de behandeling van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen tot eenige meerdere woordenwisseling aanleiding gaf, dan waaraan sinds jaren het publiek gewend was, heeft op velen, die de kunst waardeeren, een aangenamen indruk gemaakt; en deze indruk is zoo verrassend geweest en zoo zeer in overeenstemming met sinds lang gekoesterde wenschen, dat velen zich er van overtuigd houden dat voortaan in Nederland de monumenten onzer kunst en onzer historie gered zijn en dat voor deze eene schoone toekomst is gewaarborgd.

Het valt mij moeielijk in die verwachting te deelen en mij door dat enthousiasme te laten medesleepen. Want ik vraag mij af of wij voorloopig althans op iets meer kunnen wijzen dan op de belangstelling door zeer enkelen geuit en door de Tweede Kamer ‘pro memorie’ geregistreerd.

Wat zal er op den duur - en het geldt een zaak van duurzamen aard - van die belangstelling overblijven, indien niet bij geheel het volk het gewicht van de verzorging onzer kunstvoorwerpen begrepen en beaamd wordt?

Wat zal het baten of een museum beloofd en wellicht ook - op min of meer schralen voet - gebouwd wordt, wanneer niet bij de natie zelve de overtuiging bestaat dat de kunst een nationaal belang is waarvoor even goed als voor Waterstaat, Defensie en Koloniën behoort gezorgd te worden?

Is nu dat besef in Nederland levendig?

Ik twijfel er zeer aan; menigeen zal reeds een glimlach op de lippen komen, wanneer hij Koloniën en Kunst - Javakoffie en Rembrandt's nachtwacht - in de rij der belangen op één lijn hoort stellen.

En natuurlijk; er wordt weinig over kunst gesproken of gedacht. Hoe het met de kunstmonumenten hier te lande gesteld is,

is aan de meesten en inzonderheid aan hen die officieel geroepen zijn daarvoor te waken, geheel onbekend; evenmin vormt men zich een denkbeeld van het moreel en materieel belang der kunst, en een zware nevel bedekt de vraag wat er behoort en wat er kan gedaan worden.

Is het in dien stand van zaken te verwonderen, dat ik aarzel mij te scharen bij hen, die na de zitting van 4 December alles gewonnen achten. Zij, die het geduld hebben de volgende regelen te lezen, zullen mij, geloof ik, gelijk geven; zij zullen erkennen, dat bij den lagen trap waarop èn de kunst èn vooral de belangstelling daarin hier te lande staan, een levendig enthousiasme niet gewettigd is.

Zoo men een betere toekomst wilde verzekeren, zou men misschien wèl doen te trachten aan ons volk met a + b te bewijzen, dat de kunst zijn aandacht waardig is. Voor specialiteiten in de kunst is elk betoog overbodig; voor sommigen, die het instinct van het schoone en verhevene bezitten, doch de gelegenheid misten over kunst na te denken, is het voldoende het moreele, humanitaire nut der zaak te verklaren; voor verreweg de meesten, wier dagelijksche lectuur de beursnoteering is, en die van elk budget elken dienst zouden willen schrappen, die niet met een batig slot eindigt,.... voor dezen moet men zich getroosten met cijfers aan te toonen dat ook kunsten en wetenschappen een batig slot zullen afwerpen; een batig slot, niet bestaande in nationalen roem, ontwikkeling der ziel, beschaving der zeden en dergelijke mooie zaken meer, maar een echt tastbaar batig slot, in baar geld, in guldens Nederlandsch courant.

Het is wellicht niet zeer poëtisch, maar het is een waarheid, dat het dit laatste punt is, waarop de krachtsinspanning van allen, die de kunst wenschen te bevorderen, moet gericht worden; immers in dat punt treffen de gevoeligste snaren van de groote massa der vaderlanders samen; daar ligt de cardo van alle vraagstukken; wanneer men dat hart - het finantieel belang - zal hebben doen kloppen, dan kan men zeker zijn dat het bloed met snelheid en kracht tot in de uiterste ledematen zal voortgejaagd worden. Zoo lang die drijfveer niet getroffen wordt, zoolang zal men de kunst een beleefden handdruk geven, van tijd tot tijd uit fatsoen een aalmoes[1], maar nooit zal men

1 Een ambtenaar aan Koloniën zeide mij eens, sprekende van de uitgave van den Boro-Boedoertempel op staatskosten: ‘zie zoo, nu kunnen wij daarmeê een twintigtal jaren weer volstaan en ons dekken tegen het verwijt dat er voor de kunst niets gedaan wordt.’ Ik herinnerde mij onwillekeurig de geschiedenis van den tourist, die, om aan de vervolging van een beer te ontsnappen, hem van tijd tot tijd een kleinigheid toewierp!

haar geld toevertrouwen, want zulk een geldbelegging zou niet als soliede en rentegevend beschouwd worden. Wat men voor de kunst zal afzonderen, zal vergezeld gaan van een zucht ‘in godsnaam’, zooals men aan een arme telkens een penningske uitreikt; ‘in godsnaam’, om een eind aan de zaak te maken, en bovenal om er van af te zijn; uit verveling dus zal men het tiende gedeelte toestaan van hetgeen noodig is om het een of ander gewezen hofje te ‘herscheppen’ in een Trippenhuis; maar kom dan niet het volgend jaar de negen andere tienden vragen, vraag vooral niet een cent voor een nieuwe zaak: 't was al wel dat men u gisteren iets gaf, men kan niet steeds voor de kunst gelden afzonderen; en dan de defensie kost reeds zooveel, en de schuldenlast is zoo groot, en onze dijken gaan voor, die ‘het aan de zilte baren ontwoekerd land’ moeten beschermen. Dat is de taal die van de woekeraars tegenover de eischen der kunst verwacht mag worden zoolang voor hun oog een hoog procent niet is verschenen.

Velen denken dat er van de verzorging onzer knnstmonumenten geen andere winst te verwachten is dan die, welke door logementhouders en vigilantekoetsiers uit de zakken van herwaarts gelokte kunstlievende vreemdelingen geklopt wordt. Voor hen is elk met sierlijkheid opgetrokken gebouw een verkwisting, elk museum een dure aardigheid, elk oud monument een slechts voor gapende touristen merkwaardige hoop steenen.

Die eenzijdige beschouwing mag men hun niet al te euvel duiden, want zij is gedeeltelijk het gevolg van den erbarmelijken toestand waarin onze oude en onze nieuwe monumenten en onze openbare verzamelingen zich bevinden. De eerste zijn door wansmaak of door gebrek aan onderhoud zoo dikwijls misvormd, de laatste zijn zoo weinig ingericht om tot ontwikkeling en beschaving te dienen, dat de oppervlakkige beoordeelaar niet licht kan begrijpen welk belang zij kunnen inboezemen.

Bij eenig nadenken intusschen zal blijken dat de verzorging onzer monumenten van groot gewicht is.

Wij zullen niet lang stilstaan bij den gunstigen invloed dien

de algemeene beschaving en ontwikkeling van het volk ondervinden door de beoefening der schoone kunsten. Meer tastbaar is het materieel voordeel dat daaruit voortvloeit voor die menigvuldige takken van nijverheid welke zonder de beoefening der schoone kunsten moeten kwijnen, omdat onze produkten door de meer artistieke voortbrengselen van den vreemdeling verdrongen worden.

Hoe zal men verwachten dat onze kunstindustrie haren ouden glans herkrijgen zal, wanneer rondom ons verreweg de meeste gebouwen en voorwerpen van wansmaak getuigen, wanneer onze musea of onvolledig zijn, of zoo slecht ingericht dat de studie er onmogelijk is; wanneer in één woord de onverschilligheid voor de kunst met wandalisme hand aan hand blijven gaan?

Men zegge niet dat onze aanleg minder artistiek dan die der Belgen of Franschen is; een beweren dat tot niets minder zou moeten leiden dan tot het opgeven van elke poging om onze kunsteducatie te verbeteren. Onze voorouders uit de XVIe en XVIIe eeuw hebben de nationale kunstindustrie zoo zeer ontwikkeld dat de voortbrengselen uit die dagen steeds met gretigheid door de vreemden worden gezocht. Waarom zouden wij thans niet met eenige inspanning den ouden naam kunnen doen herleven; waarom zouden wij ons moeten getroosten van naburige landen afhankelijk zijn, zoodra het geldt een voorwerp dat van goeden smaak en artistieke kennis getuigen moet? Kunnen wij niet even goed als vroeger onze voorouders en thans de Franschen en de Belgen de industrie beoefenen der artistieke aardewerken, der geweven tapijten, der gouden en zilveren drijfwerken, der geschilderde glazen, der gesneden of gebeeldhouwde meubelen? Engeland heeft sinds twintig jaren getoond hoe krachtig de kunst tot de ontwikkeling der industrie kan medewerken. Ook Nederland kan daarvan het bewijs geven, indien het met vasten wil de zaak der kunst tot een nationaal belang maakt.

Het is niet voldoende dat men teeken- en ambachtscholen oprichte, dat men zelfs op min of meer karigen voet een akademie van beeldende kunsten stichte, of te hooi en te gras een schilderij aankoope of aan een jong kunstenaar een schraal subsidie toekenne. Wil men in werkelijkheid de kunst vruchtbaar doen worden, dan moet men alle middelen aanwenden die onder geheel het volk den kunstzin vermogen aan te kweeken, dan moet de artistieke opvoeding der natie ondernamen worden.

Geheel de atmosfeer waarin wij leven behoort doordrongen te zijn van den eerbied en de belangstelling voor de kunst. En deze belangstelling zij algemeen en strekke zich tot elken tak der kunst uit. Want tusschen de verschillende schoone kunsten bestaat er solidariteit even als tusschen de wetenschappen. De een kan niet bloerjen zoo de andere kwijnt. Gelijk de geschiedenis niet kan beoefend worden, zonder kennis van talen, zonder heraldiek, numismatiek, zegelkunde, enz., zoo kan evenmin de eene kunst op den duur met goed gevolg beoefend worden, wanneer de andere verwaarloosd is.

Ook is van het onderwijs op scholen en akademiën niets duurzaams te verwachten, wanneer niet de geest door het zien van smaakvolle voorweten aanhoudend verfijnd en beschaafd wordt.

Het is daarom dat men die oude gebouwen welke van kunstzin getuigen behoort in eere te houden of te herstellen; dat men bij het stichten van nieuwe de eischen van den goeden smaak bevredigen moet tegelijk met die der doelmatigheid; dat men eindelijk musea moet bezitten, waar onze kunstenaars kunnen komen studeeren; musea zijn voor de kunst wat bibliotheken, observatoria, nosocomia en laboratoria voor de wetenschap zijn.

Is derhalve de verzorging onzer monumenten en onzer verzamelingen, met het oog op de bevordering der Industrie, een nationale zaak, niet minder is zij dit, waar het geldt de belangstelling waarop die monumenten recht hebben, welke met onze volksgeschiedenis in een onmiddellijk verband staan.

Ook de verspreiding van de kennis onzer nationale historie is een staatsbelang. Want evenzeer als - zoo niet meer dan - taal, godsdienst of zeden, schept de geschiedenis den band die bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt.

Die kennis der geschiedenis zal het volk minder verkrijgen door lessen op scholen, die het niet bezoekt en door boeken, die het niet leest, dan wel door het zien van voorwerpen, welke òf materieele getuigen van zekere historische feiten waren, òf ter herinnering daaraan vervaardigd en tentoongesteld zijn.

> Segnis irritant animos demissa per aurem,
> Quam quae sunt oculis subjecta fidelibus.

De Staat heeft er dus belang bij dat zulke oude monumenten - voor zoover dit mogelijk is - tot edificatie van het tegen-

woordige en van de volgende geslachten worden bewaard, en dat nu en dan door middel van opzettelijk vervaardigde voorwerpen de herinnering aan eenige gebeurtenis levendig blijve. Zoowel de monumenten die voor de kunst als die welke voor onze geschiedenis belangrijk zijn, behooren derhalve verzorgd te worden.

Het is duidelijk dat hier in de eerste plaats de hooge regeering geroepen is handelend op te treden. Vooreerst omdat de Staat de rijkste eigenaar van kunstvoorwerpen is; geen particulier toch, geen korporatie kan verzamelingen aanwijzen gelijk het Trippenhuis en het Mauritshuis bevatten.

Maar ook verder dan tot zijn eigen zaken behoort de Staat zijn zorg uit te strekken. Wanneer een gemeente- of kerkbestuur uit onverschilligheid of uit bekrompenheid van verstand, uit geldgebrek of uit welke oorzaak ook, handelt of verzuimt te handelen, zoodat de hierboven genoemde belangen bedreigd worden, is de regeering moreel verplicht het mogelijke te doen om het kwaad te voorkomen. Zoo kan het noodig zijn dat de Staat door aankoop verhindere, dat sommige zaken vernield of uit het land verwijderd worden; ik wijs op de hunnebedden, op de overblijfselen van Barends en Heemskerk, die zeer te recht door de regeering aangekocht zijn. Zoo zal men van staatswege soms onderzoekingen moeten instellen, die anders tot nadeel voor kunst of geschiedenis geheel achterwege zouden blijven.

Vooral in Nederland is tegenover de apathie van de korporatiën een uitbreiding der staatszorg dringend noodzakelijk. Het is waar dat ook hier overdrijving denkbaar en afkeuringswaard zou zijn, doch zij die thans reeds huiveren om de grenzen der staatszorg uit te breiden, kunnen, geloof ik, voorloopig gerust zijn. Het is niet te voorzien dat in de eerste tijden althans de opgewekte aktiviteit der regeering haar zou behoeven mede te sleepen tot handelingen die buiten haar werkkring liggen, en dat zij haar de autonomie der bijzondere besturen zou doen schenden; de betere verzorging harer eigen schatten alleen kan aan de regeering in de eerste jaren werk genoeg verschaften; en het door den Staat gegeven voorbeeld zou indirekt reeds veel tot verbetering van den algemeenen toestand kunnen bijdragen.

Eerst dan zal het tijd zijn te onderzoeken of tot tegengang van wandalisme bij korporatiën, het nemen van ingrijpende maatregelen noodzakelijk is, en of het soms ook noodig zij, onze voorwerpen van kunst en historie te beschermen, ook

wanneer zij niet aan den Staat behooren, even als de wet de hazen en konijnen beschermt, zonder zich aan partikuliere eigendomsrechten te storen. Trouwens ook zonder de wetgeving op dit punt aan te vullen, kan de regeering veel doen; meer dan zij tot nog toe gedaan heeft. Want wanneer ook de wet geen wapenen gegeven heeft om de gemeente- en kerkbesturen te verhinderen in het begaan van wandalisme, leveren dikwijls de omstandigheden zelve aan de regeering de middelen om in het belang van kunst en nationale geschiedenis werkzaam te zijn. Hoe dikwijls komt het niet voor dat het verleenen van subsidiën of het toestaan van andere voordeelen banden schept, waarvan men gebruik kan maken om een invloed te verkrijgen die aan de kunst ten goede zou komen. Niet alleen is in ons land dit indirekte middel steeds verwaarloosd geworden, maar het is meer dan eens voorgekomen, dat de staatssubsidiën het plegen van de gruwelijkste wandalismen hebben bevorderd.

De onverschilligheid der regeering is hier te lande niet alleen een feit, maar een beginsel geweest. Hierin van alle beschaafde staten van Europa verschillend, heeft Nederland de leer gehuldigd dat ‘kunst geen regeeringszaak is’! Dit sophisme heeft twintig jaren lang den dienst gedaan van het geboomte, waarin de struisvogel zijn hoofd steekt en veiligheid meent te vinden. Maar het bedriegelijke van dit woord kan niet langer ontkend worden. Vooreerst heeft men nooit dit valsche beginsel in zijn geheelen omvang kunnen noch durven toepassen; de regeering had anders geen onderwijs moeten geven in het teekenen, geen subsidie hier en daar toekennen voor restauratiën, geen afdeeling *Kunsten en Wetenschappen* onderhouden, en consequent het Trippen- en het Mauritshuis moeten verkoopen, om Beaumont-geweren aan te schaffen en de Kanaalmaatschappij te ondersteunen. Gelukkig was het gezond verstand sterker dan de leer. Toch heeft die leer *ontzachelijk* veel kwaad gedaan, zooals blijken zal, wanneer men in bijzonderheden nagaat, wat er gedurende deze lange regeeringssluimering is geschied. Verontschuldiging zou misschien nog gevraagd mogen worden voor die schandalen, welke door *individus* gepleegd zijn, omdat men zou kunnen aanvoeren, dat de regeering huiverig was de grenzen van de staatszorg uit te breiden. Maar zelfs wanneer met die niet voldoende gerechtvaardigde huivering genoegen genomen wordt, zoo blijft op de regeering loodzwaar

drukken het verzuim, waaraan zij zich ten opzichte *harer eigen bezittingen* schuldig maakte.

Om den toestand te bestempelen waarin hier te lande de monumenten van kunst en historie verkeeren, is zeker het woord ‘ellendig’ niet onjuist gekozen, zoodat men met recht op dit gebied mag spreken van Holland op zijn smalst.

Met hoeveel genoegen en trots men moge wijzen op al het groote en grootsche door onze kleine natie verricht, daar waar zij in Europa oceaan en rivieren bedwingt, in Azië millioenen aan haren scepter onderwerpt, overal en altijd blijken geeft van oprechtheid, trouw en menschlievendheid, met evenveel kracht.... en weemoed zal men haar behooren te beschuldigen waar er sprake is van hare belangstelling in de kunst. Hier zou vergoêlijken gelijk staan met willens en wetens bedriegen. En ik geloof dat hij een waar beminnaar van zijn land is, die in de hoop op herstel zonder omwegen het kwaad ontsluiert en de waarheid openbaart. Deze overtuiging heeft mij geleid bij het schrijven van onderstaande beschouwingen.

Op zeer weinige uitzonderingen na, is de liefde en de eerbied voor de kunst bij de meeste onzer besturen zoo goed als geheel uitgedoofd.

De uitzonderingen zelfs waarop men zou kunnen wijzen, hebben dit eigenaardig en bedroevend karakter, dat zij zich bij een en hetzelfde individu niet aanhoudend, maar slechts intermittent voordoen. Zij doen denken aan dien gentleman, die op Zondag glacé-handschoenen monsterde, maar de overige dagen der week met onbedekte en ongewasschen handen te voorschijn kwam; voor hem keerde althans de Zondag om de acht dagen weder, maar de uitzonderingen die wij bespreken, bezitten helaas die periodiciteit niet.

Zoo was het zeker een verblijdende uitzondering, toen het stedelijk museum gesticht werd, dat de onsterfelijke werken van Frans Hals bevat, en waarvoor oprechte dank verschuldigd is: maar dit symptoon van kunstliefde bleef eenvoudig een symptoon; want de stichter van Haarlem's museum bezorgde ons noch als burgemeester der hoofdstad, noch als minister het zoo dringend noodige gebouw, waarop de verzameling van het Trippenhuis wacht; en Haarlem zelf, waarvan men zou gemeend hebben dat zij de kunst waarlijk als voor twee eeuwen beminde,

Haarlem heeft onlangs die meening gelogenstraft en haar onder de puinen der Houtpoort begraven.

Zoo opende Leiden in 1872 een stedelijke verzameling tot berging harer kunstschatten; en toch slechts eenige maanden later was het niet dan ter nauwernood dat het plan werd verijdeld, om de schoonste zaal van datzelfde Raadhuis, waar de gelden voor het museum waren toegestaan, te moderniseeren en van haar beste sieraden te berooven[1].

Zoo 's Gravenhage, waar ook een museum werd gevormd, zonder dat dit beletten kon dat men nog onlangs besloot eenige kunstvoorwerpen te verkoopen die in een door de stad aangekocht huis zich bevonden, en voor dat museum als het ware aangewezen schenen.

Zoo Rotterdam, dat het museum Boymans herbouwde, doch bij haar schatrijke kooplieden geen geld genoeg wist te vinden om de relatief geringe som te verkrijgen die haar het bezit der collectie Vis Blokhuizen zou verzekerd hebben.

Zulk een voorbijgaand symptoom vertoonde eindelijk zelfs Thorbecke, op den dag dat hij aan Apollo en de Muzen meende te offeren, toen hij dat vreeselijke wolven- en paardengevecht van Verboeckhoven kocht, dat tot voor een tweetal jaren in een der zalen van het Departement van Binnenlandsche Zaken aan aller oog onttrokken werd.

De enkele symptomen van kunstverzorging, die men kan aanwijzen, beletten derhalve niet dat men over het algemeen de verwaarloozing der kunst als den normalen toestand behoort te erkennen.

Alle daden van wandalisme op te noemen die in de laatste jaren in Nederland gepleegd zijn, zou een reuzenwerk wezen. Vooreerst zijn vele schandalen niet gekonstateerd geworden, en men zou derhalve een opzettelijke inspektie in de elf provincien moeten houden, om een volledige opgave te bekomen. Dan hetgeen op de eene of andere wijze bekend werd, is helaas reeds zooveel, dat de opsomming alleen daarvan de grenzen van deze studie zou overschrijden. Wij zullen er ons bij bepalen slechts enkele staaltjes te geven.

In de eerste plaats feiten van vernieling zonder noodzakelijkheid; dan voorbeelden van verwaarloozing, waar moedwillig verzuim gelijk staat met opzettelijke slooping en vernietiging.

1 Zie Nederlandsche Spectator van 4 Januari 1873.

Vervolgens staaltjes van verkeerdelijk verrichte restauratiën; ook hier is er met volkomen verderf vaak geen verschil. Eindelijk de onverschilligheid wat betreft het behoud in den lande van onze artistieke schatten, de onverschilligheid in het doen van nuttige onderzoekingen, de onverschilligheid voor alles wat kunst heet bij het stichten van nieuwe monumenten.

Onder de oude gebouwen die van staatswege opzettelijk vernield zijn, zonder dat daartoe eenige noodzakelijkheid bestond, en terwijl daarentegen alles pleitte voor hun behoud, bekleeden twee Maastrichtsche gebouwen eene eerste plaats.

Vooreerst de kruittoren te Wijck-Maastricht[1], een zeer merkwaardig, schilderachtig gelegen en goed bewaard gebouw uit het begin der XIIIe eeuw (1204), afgebroken alleen om den wansmaak te gelieven van den Deken der daarnaast gelegen St. Maartenskerk. Deze had vroeger, als voorwendsel om de slooping te verkrijgen, gewezen op het gevaar dat de nabijheid van het in den toren bewaarde buskruit voor zijne kerk opleverde. Daarop is het buskruit er uit genomen en is de toren overgegaan van Oorlog op Finantiën (Domeinen). Bij gelegenheid van de ontmanteling van Maastricht heeft men het gebouw gesloopt en in de Maas geworpen, niettegenstaande het ijveren van onderscheiden personen en de pogingen van de Oudheidkundige Kommissie uit de Akademie. Hoe een gebouw, dat reeds sinds meerdere jaren niet meer tot de vestingwerken behoorde, toch begrepen kon worden in de slooping dier fortificatiën, is nimmer door de regeering uitgelegd. Voor hem, die den ‘dessous des cartes’ kent, is het duidelijk, dat bij sommige personen, die in deze zaak den Minister geadviseerd hebben, het gelieven van den Deken met electorale berekeningen in verband stond.

Ziehier wat de Akademische Kommissie over deze slooping schreef:

‘Een eerwaardig, en misschien wel in ons Vaderland eenig gedenkteeken, dat den loop van zes eeuwen had getrotseerd, werd in den letterlijken zin in het water geworpen, en de geschiedschrijver der kunst in Nederland heeft eene daad te boeken, die een zeer treurige bladzijde in hare gedenkrollen zal beslaan, als een beschuldigende getuige optreedt tegen-

1 Zie verslag van de Akad. Kommissie 1869, blz. 40.

over gebrek aan kunstzin en piëteitsgevoel bij het geslacht der tegenwoordige eeuw, met betrekking tot de gewrochten en daden der voorouders.'

Toen de heer Sloet van de Beele deze daad van wandalisme in de Kamer aan de regeering verweet, gaf deze tot verontschuldiging een volkomen onjuiste voorstelling der feiten, waarvan de wederlegging voor den heer Sloet helaas onmogelijk was, omdat hij niet genoeg op de hoogte was van de lokale toestanden.

De Hoogbrugghe of Akerpoort te Wijk-Maastricht werd ook bij gelegenheid der ontmanteling noodeloos gesloopt.

De Akademische Kommissie zeide hiervan[1]: 'Deze poort bood in haar geheel een merkwaardige, en in hare hoofdvormen vrij gave proeve van vroegeren middeleeuwschen bouw, van te meer belang, daar ons vaderland zoo weinige overblijfselen van krijgsbouwkunst uit dien ouden tijd, zooals die ook in deze poort vertegenwoordigd worden, meer kan aanwijzen.... Geheel op zich zelf en afgescheiden van de thans aansluitende wallen kon het een goed, schilderachtig geheel bieden, vooral wanneer aan de buitenzijde, de gevel en de beide hoektorens tot onder op den bodem der droge gracht vrijgemaakt en zichtbaar gehouden werden. Voor den algemeenen uitweg uit de Hoogebrugstraat naar buiten zoude het gebouw volstrekt geen belemmering te weeg brengen.'

Het is een treurig verschijnsel, dat wanneer er sprake is van de vernieling van een of ander oud gebouw, zij die een oogenblik voor het behoud daarvan wedijveren, zich aanstonds gewonnen geven, wanneer men den aanleg van eenig nieuw werk als motief aanvoert. Slechts zelden wordt er onderzocht of niet het behoud van het oude met het stichten van het nieuwe kan samengaan.

In andere landen daarentegen tracht men meestal het oude te bewaren en het nieuwe daarmede in harmonie te brengen. Als voorbeeld wijs ik op den spoorweg die van Keulen tot Mainz door een zeer smalle strook gronds loopt, en niettegenstaande groote bezwaren, toch geen enkel monument op zijn weg vernielde. Steekt daarbij onze railway in de Vorstenlanden van Java niet af, waarvoor men de materialen vond in de ruïnen van den tempel van Brambanan?

1 Verslag over 1868-69, blz. 38.

Het zijn inzonderheid de oude stadspoorten die het slachtoffer zijn van genoemd gebrek aan liefde voor het behoud.

Ik weet wel dat de stadspoorten, zooals de vroegere geslachten die bouwden, niet meer geheel in overeenstemming zijn met de tegenwoordige toestanden. In de middeneeuwen was het zaak de toegangen tot een stad zoo veel mogelijk te versperren; thans daarentegen heeft de toegenomen circulatie op vele punten het verruimen der toegangen noodig gemaakt. Maar daaruit volgt volstrekt niet dat men zonder meer al onze oude poortgebouwen zou behooren op te ruimen. Wanneer men werkelijk eenig gevoel voor het schoone of eenigen eerbied voor het oude had, dan zou men beamen ‘que ce n'est pas aux monuments à se déranger pour laisser passer les routes, mais aux routes à se détourner pour respecter les monuments’; men zou telkens onderzoeken of niet op eenige wijze, zelfs wanneer dit kosten na zich sleepte, aan de behoefte der circulatie kan tegemoet gekomen worden; of men niet zou kunnen handelen gelijk te Parijs, waar niet alleen onder, maar ook rondom de Porte St. Denis en de Porte St. Martin toegangen zijn aangelegd; gelijk te Brussel, bij de Porte de Hal, gelijk te Frankfort bij de Eschenheimer Thor, gelijk te Keulen, te Aken, te Neurenberg, enz. Maar juist daaraan wordt niet eenmaal gedacht, eenvoudig omdat men in een poort niets anders ziet dan een hoop metselwerk.

Toch is er meer in zulk een gebouw te zoeken. Van welke poorten voor de XVIIe eeuw dagteekenen, gelijk de Maastrichtsche Hoogbrugghepoort, gelijk de Haarlemsche Kennemer en de Zwolsche Sassepoort, zijn voor de kennis der militaire verdedigingskunst hoogst gewichtig; voor de architectuur zijn inzonderheid van belang die gebouwen uit de XVIIe eeuw, welke niet ter verdediging maar tot ornementatie waren opgericht en de zichtbare teekenen van stedelijke rechten waren; men vindt of liever vond ze slechts in Noord-Nederland. Men had ze dus wel met eenigen meerderen eerbied mogen behandelen; maar de vraag of de mogelijkheid tot behoud bestond, werd, gelijk ik zeide, niet eenmaal gesteld. Zoo verdwenen talrijke poortgebouwen te Leiden, te Haarlem, te Delft, te Utrecht, enz., en nog dagelijks zet de moker zijn ondoordacht werk voort. Betreurenswaardig was vooral de slooping der groote Houtpoort te Haarlem, en onlangs die der kleine Houtpoort aldaar; dan de vernieling van de St. Catherijnepoort te Utrecht, een der weinig bekende meesterstukken van den

schilder Paul Moreelse. Enkele malen word tot voorwendsel gebezigd de belemmering der circulatie; meestal is er geen andere reden opgegeven dan wat men pleegt te noemen ‘verfraaiing van de toegangen tot de stad’, verfraaiing die dan neêrkwam op het plaatsen van vier vormelooze lantaarns van gegoten ijzer.

Onze voorouders hadden geloof ik, meer smaak toen zij die elegante monumenten oprichtten die voor de steden zijn, wat een titelblad voor een boek is. Trouwens in onze eeuw is de zucht naar een fraai frontispice even zeer uit de boeken als uit de steden verdwenen en wanneer wij bij het naderen eener stad niets meer moeten zoeken dan den dorren naam op de muren van een stationsgebouw geverwd, moeten wij ook bij het openslaan onzer hedendaagsche boeken niet denken ons oog aan een sierlijke titelprent te kunnen vergasten.

Het wandalisme der gemeente- en kerkbesturen kent geen grenzen. Wat al niet in onze steden vernietigd en gesloopt is, kan moeielijk overzien worden; meestal is er van het oude geen aanteekening gehouden; zoo er iets nieuws gesticht werd, is vaak tegen alle regelen van smaak gezondigd geworden, zoodat aan den algemeenen kunstzin onberekenbare schade is toegebracht. Bekrompen inzichten, onkunde van timmerlieden en metselaars die den titel van gemeentearchitect voeren, hebben alom in den lande de fraaiste gebouwen óf vernield óf geschonden.

Zoo zijn verreweg de meeste onzer middeneeuwsche kerken en onzer stadhuizen in- en uitwendig schandelijk gehavend. Nog onlangs werd een uitmuntende eikenhouten betimmering uit de XVIIe eeuw uit het stadhuis te Medemblik weggebroken. Een gelijk lot trof het houtwerk uit de kerk te Sneek. Voor eenige jaren werden te Gouda op de markt de gesneden koorbanken publiek verkocht.

Het zijn vooral de oude kerkramen met geschilderde glazen versierd, welke van den moedwil der sloopers te lijden hadden; als voorbeeld noem ik de kerken te Abbekerk, Bloemendael, Hasselt, Zevenhuizen.

Toen in deze laatste gemeente het schendend werk zou ondernomen worden, deed de Oudheidkundige Kommissie uit de Koninklijke Akademie stappen bij de kerkvoogden en den predikant. Zij wees er onder anderen op, dat het thans levende geslacht moreel niet gerechtigd was de kerk te berooven van

sieraden, door vroegere schenkers daarin gebracht; ‘hunne gave aan de kerk vermaakt, en door hunnen dood bezegeld, moest immers niet minder dan elke beschreven uiterste wil, ten allen tijde, in ieder opzicht, en door ieder, maar vooral door de leden der gemeente, waartoe zij eenmaal behoorden en die hun lief was, en dus ook door het kerkbestuur dier gemeente geëerbiedigd worden. Mochten de kerkvoogden dien heiligen plicht verzuimen? Zou daardoor de goede gezindheid bij het thans levende geslacht, om tot opluistering der gemeente en van het huis harer godsdienstige samenkomsten bij te dragen, wel aangevuurd, opgewekt of behouden blijven?’ In dien zin werd aan kerkvoogden en predikant geschreven. Het eenig resultaat dat de Kommissie verkreeg was een domme en onbeleefde brief, waarin geklaagd werd over ‘het opwekken of aanblazen van twist tusschen den predikant en zijne kerkelijke autoriteiten’, en over een poging ‘om verdeeldheid te stichten, door invloedrijke leden der gemeente op te zetten tegen kerkvoogden!’ Het kerkbestuur brak derhalve de ramen uit en bood ze te koop aan, ‘ten einde daardoor in staat gesteld te worden van ramen *in den geest des tijds, die den schoonheidszin niet beleedigen* en een doelmatige afsluiting waarborgen, aan te schaffen.’

De regeering overigens kocht de glazen niet op, en waar zij zich thans bevinden weet ik niet. Eenigen tijd zijn zij in handen van Utrechtsche Israëlieten geweest.

Aan opzettelijke slooping is voortdurende verwaarloozing nauw verwant. Wat ginds de moker verricht, doet hier langzaam maar zeker de tand des tijds. Dikwijls, wanneer de tijd niet snel genoeg werkt, wordt op het eind een handje geholpen en de vernieling voltooid. Deze wijze van handelen is vooral daarom in Nederland zoozeer in zwang, omdat er twee voordelen aan verbonden zijn: vooreerst kost de slooping minder, en vervolgens wanneer een gebouw of een voorwerp ten gevolge van langdurige verwaarlozing zijn eersten glans verloren heeft, kan men verwachten dat het publiek daarin minder belang stelt, en dat de stem van een enkel, die zich tegen de vernieling mocht verheffen, geen weerklank vindt.

De Staat is op dit gebied een der hoofdschuldigen. Onderhoud of restauratie van eenig staatsgebouw, voorgeschreven door

den wensch om het voor de kunst of de geschiedenis te bewaren, is in de laatste twintig jaren nooit voorgekomen, behalve voor het kasteel van Brederode, dat gebracht kan worden onder de uitzonderingen waarvan ik vroeger sprak, en dat alleen bewijst het gemis aan een *vast* stelsel.

Een stelsel is er inmiddels wel, en de administratie der Domeinen past het toe waar zij maar kan; het bestaat daarin, dat de Staat geen gebouw onderhoudt, dat niet eenige rente afwerpt. Aan alles wat niet in gebruik is, of wat geen huur opbrengt, wordt geen hand uitgestoken.

Op grond van dit luisterrijk gierigaardsstelsel is b.v. de Gevangenpoort te 's Gravenhage gedurende dertig jaren volkomen verwaarloosd, niettegenstaande een Koninklijk Besluit het tot nationaal monument verklaard had.

Daar werd zoo weinig het oog op gehouden, dat men voor korten tijd verbaasd stond te vernemen, dat er onderscheiden huishoudens in genesteld waren, zonder eenigen titel hoegenaamd; het kostte zelfs vrij wat moeite om de ontruiming van het gebouw te verkrijgen; ja er was bijzondere inspanning noodig om het goed recht van den Staat te handhaven tegenover de aanspraken van een koopman in gerookte paling, die beweerde dat zijn familie van den tijd der de Witten af gedurende de Haagsche kermis den handel in visch achter het hek der poort met een kruiwagen had uitgeoefend!

Het gebouw zelf heeft steeds de dringendste reparatiën ontbeerd, en thans is de toestand van het dak zóó, dat het water zich door onderscheiden verdiepingen een weg baant. Wat men overigens nog heeft kunnen doen om het uiterlijk aanzien der poort te bederven, is geschied. Men heeft hier en daar een muurvak met pleister besmeerd, en toegelaten dat de doorgang met affixen beplakt werd.

Is het te verwonderen, dat er stemmen zijn opgegaan om de volkomen amotie der Gevangenpoort te verkrijgen. De argumenten waren, dat dit gebouw akelige herinneringen opwekt, dat het leelijk en zonder belang is, en dat het de circulatie verspert.

Wat de eerste reden betreft, die aan de teêrgevoeligheid onzer tijdgenooten tot eer strekt, daarop mag men antwoorden, dat het een vrij kinderachtig begeeren is, om een gebouw te doen boeten voor gruwelen door menschen gepleegd. Of was het niet dwaas van de Commune om het hôtel van Thiers en

de Vendôme-zuil omver te halen? Onwillekeurig denkt men aan kinderen, die het meubel stuk slaan, waartegen zij zich gestooten hebben.

Trouwens, wanneer men het stelsel consequent wilde toepassen, zoude het sloopingswerk in Nederland, gelijk elders, breede proportiën behooren aan te nemen. Het ‘groene zoodje’ zou weggegraven en het Binnenhof geslecht moeten worden, en daar wel elke gevangenis treurige herinneringen moet opwekken, zou men ook hier een streng onderzoek moeten instellen.

Het tweede argument is niet beter. Dat de Gevangenpoort leelijk zou zijn, is een kwestie van smaak, waarover niet te twisten valt. Ik weet menschen die de daarnaast gebouwde Societeit in haar soort nog leelijker achten. Dan men behoort niet uit het oog te verliezen, dat een middeneeuwsche poort, bestemd om vijandelijke aanvallen op het slot der Hollandsche Graven af te weren, en dat een gevangenisgebouw, geen monumenten zijn, die ooit bestemd waren om een liefelijken indruk te maken, maar veeleer om een gevoel van eerbied en angst op te wekken. Of bouwt men onze moderne cellulaire gevangenissen zoo, dat zij tot idyllen stemmen? Zij, die ontkennen dat de Gevangenpoort geen belang kan inboezemen, hebben blijkbaar over de zaak niet nagedacht. Het belang van dit gebouw bestaat in zijn eigenaardigheid; ik geloof niet, dat eenig in Nederland of in België een tweede specimen kan aangetoond worden, dat ons even juist te zien geeft hoe onze oude kerkers waren ingericht. Het is derhalve voor de geschiedenis wel degelijk van belang dit laatste staaltje te bewaren en met onverdeeld genoegen zal ieder, die aan historie hecht, gezien hebben, dat op de begrooting van dit jaar eindelijk een som is uitgetrokken om de Gevangenpoort te herstellen en te onderhouden. Ons land is rijk genoeg om van tijd tot tijd ook voor de wetenschap een kleine som uit te geven en om zich de weelde te veroorloven van naast de zoo comfortable ingerichte gevangenissen voor onze hedendaagsche heeren moordenaars, een specimen te behouden van de kerkers, waarin hun geachte voorvaders hebben gewoond.

Het utiliteits-argument, dat de Gevangenpoort aan de circulatie in den weg staat, is wel bestemd geweest het meest indruk te maken. Daarvan is dan ook door de sloopers zeer veel gebruik gemaakt en er is een tijd geweest, dat de Haagsche dagbladen dagelijks het publiek vergastten op ongelukken door

de drukke beweging onder de poort veroorzaakt en zelfs op sommige, die in andere gedeelten der stad waren voorgekomen. Men vergat daarbij geheel, dat men had behooren te beginnen met het aanwenden van die middelen, welke de circulatie hadden kunnen verbeteren zonder het poortgebouw prijs te geven; waarom daar niet gelijk elders een trottoir aangelegd, waarvoor ruim plaats is? Waarom het plakken van affixen binnen de poort toegelaten, hetgeen alleen er toe bijdragen kan om de opeenhooping van voetgangers te vermeerderen? Men vergat verder, dat de slooping der poort niet dan een onvolkomen maatregel zou zijn, en dat aan de eischen der circulatie alleen dan voldaan zou wezen, wanneer een breede kade aan de westzijde van den Vijver zou opgetrokken worden.

Wat men bovenal vergat, was de eerbied en de belangstelling, waarop, een overoud historisch monument recht heeft.

Even weinig belangstelling is tot nog toe aan een ander monument te beurt gevallen, de Helpoort te Maastricht, een gebouw uit de XIe eeuw, stellig het *eenige* Romaansche poortgebouw in Nederland. Het dak alleen wordt onderhouden; een vrij gevaarlijke scheur, die zich in een der muren geopenbaard heeft, wordt willens en wetens door het Domein verwaarloosd, ‘omdat het gebouw niets opbrengt.’ Over twintig jaren kan men de ruïne van deze merkwaardige poort tegemoet zien.

Een ander verwaarloosd staatsgebouw is het Oude Hof te Delft, eenmaal het paleis van den Zwijger, thans een artilleriekazerne. Een gedienstige kanonnier toont aan de talrijke bezoekers (vooral Engelschen en Amerikanen ondernemen pelgrimaadjes daarheen) de plek waar de stichter van ons volksbestaan doodelijk getroffen werd, en de sporen die het moorddadig lood in den wand achterliet. Deze sporen worden door de herhaalde betasting der bezoekers in diermate vergroot, dat men op het einde van het jaar zou meenen te staan voor een gat door bommen geboord! Een jaarlijksche kalkvulling herstelt intusschen de oude proporties en de bezoeken en betastingen beginnen op nieuw. Dit tafereel zou alleen tot lachen wekken[1], indien de geheele toestand van het Oude Hof ons niet met schaamte moest vervullen. Met welk een ijver wordt niet de nagedachtenis van den Zwijger verdedigd, zelfs tegen de ge-

1 Evenals de pistolen van Balthazar Gerardts, bij sententie door den beul vernietigd..... doch op het Mauritshuis steeds zichtbaar.

ringste insinuatiën die sommige hedendaagsche geschiedschrijvers zich veroorloven. Ongetwijfeld heeft die ijver een loffelijken grond. Maar wat moet men denken, wanneer men ontwaart dat de plek waar Prins Willem voor onze onafhankelijkheid gevallen is en die voor ieder Nederlander een heilige plek moest wezen, veranderd is in een morsige kazernetrap! In Frankrijk eert men de martelaren beter; op de plaats waar Lodewijk XVI slechts eenige jaren begraven is geweest, heeft men een Chapelle expiatoire gesticht.

Wanneer ik eindelijk gewezen zal hebben op de instortende gebouwen van het Binnenhof en op de kloostergebouwen waarin de Utrechtsche Hoogeschool gevestigd is, geloof ik dat de dringende noodzakelijkheid, om in den toestand van 's lands onroerende eigendommen verbetering aan te brengen, niet in twijfel kan getrokken worden.

Dezelfde noodzakelijkheid tot spoedig handelen bestaat voor de voorwerpen van kunst, wetenschap en historie welke zich in de verzamelingen van het Rijk bevinden.

De vorige regeeringen hebben deze verzamelingen beschouwd als overgeërfde opeenstapelingen, die men uit een zeker gevoel van fatsoen niet wel kon opruimen, maar waaraan het jammer zoude wezen, eenig geld of eenige moeite te besteden. Er werd niet begrepen, dat de musea een der meest onontbeerlijke en der krachtigste hefboomen zijn tot ontwikkeling van het volk, tot bevordering der kunst en der industrie, en ten slotte tot verhooging van de algemeene welvaart. Vandaar dat er niets hoegenaamd gedaan is om de pakhuizen, waaraan wij den naam van Musea geven, zoo in te richten, dat zij als hulpmiddel voor de wetenschap kunnen dienen. De voorwerpen zijn er op de meest onpraktische wijze op elkaar gestapeld, en maken meer het effekt van een fantastische expositie die voor onze oogen warrelt, dan van een inrichting bestemd om in te lichten en te onderwijzen. Geen ruimte, geen licht, geen geregelde rangschikking, geen volledige seriën, geen catalogussen.

Voorts, als meende men, dat de studie nog meer behoorde bemoeilijkt te worden, zijn de uren waarop het bezoek der Musea is toegestaan, zooveel mogelijk beperkt. Zoo sluiten het Trippen en het Mauritshuis (dit laatste zelfs des zomers) reeds ten 3 ure, en zijn zij des Zaterdags geheel gesloten ten einde de oud-Hollandsche schoonmaakszucht te bevredigen; alsof daartoe een geheele dag noodig ware, en alsof het niet van algemeene be-

kendheid ware, dat tegen een fooitje ook des Zaterdags de deur zich ontsluit.

Op Zondag zoude het - dunkt mij - zaak zijn de toegangen zoo wijd mogelijk open te stellen. De mindere man weet helaas dan met zijn ledigen tijd geen raad, en men zou een zeer moreel werk verrichten wanneer men hem in de gelegenheid stelde zijn hart en zijn geest te verheffen bij het zien van de heerlijke voortbrengselen van den Schepper of van de menschen. Het is waar, er zijn piëtisten die bij de eenvoudige gedachte zullen rillen; maar zij moesten bedenken dat zoo men zelfs op sabbatdag het kalf uit den put mag halen, wij gerechtigd zijn te vragen, dat op Zondag de deuren der herbergen, die zoovele afgronden zijn, wat minder en die der Musea wat meer geopend worden.

Onze Musea intusschen zijn op dien dag niet of slechts gedurende eenige uren zichtbaar; opmerkelijk is trouwens de varieteit in de bepalingen omtrent de uren waarop de Musea van den Staat geopend zijn, en waarvoor wel geen andere reden zal bestaan dan het ‘varietas delectat.’ Het Trippenhuis is in den zomer tot 4 uur zichtbaar, des Zondags in het geheel niet. De benedenlokalen van het Mauritshuis zijn nooit dan tot 3 uur geopend en sluiten des Zondags. De schilderijen op het Mauritshuis kan men 's zomers op Zondagen aanschouwen van 12 tot 2 uur, ‘mits de bezoekers zich vooraf voorzien van toegangkaarten, die daags te voren tusschen 9 en 12 uur en op den dag zelven tusschen 10 en 11 uur gratis te verkrijgen zijn bij den concierge van het gebouw en aan de opzichters van het kabinet bij het binnentreden weder moeten worden afgegeven!’ Er wordt niet gevraagd of men gevaccineerd is en aan de militiewet voldaan heeft. Het Paviljoen te Haarlem mag men Zondags een uur langer zien. Maar uit alle verzamelingen wordt eenstemmig op Zaterdag het publiek geweerd.

Hoe geheel anders begrijpen b.v. de Engelschen dat de musea bestaan om nut te stichten, en hoe praktisch weten zij die daartoe in te richten. Elk voorwerp is op doelmatige wijze tentoongesteld, en voorzien van een korte beschrijving, die men in uitmuntende catalogussen nader toegelicht kan vinden; aan den ingang der galerijen vindt men tabellen die een duidelijke, schoon beknopte verklaring bevatten van hetgeen men aldaar zien zal. Ontbrekende voorwerpen worden aangekocht of door kopiën en afgietsels vervangen.

Enkele lokalen zijn bestemd om tijdelijk verzamelingen te ontvangen, die door liefhebbers ten behoeve der studeerenden worden ter leen gegeven. Van hun kant zenden de musea elkaar dikwijls geheele seriën over om die tijdelijk te exponeeren. Tot 10 ure des avonds heeft het publiek toegang; er zijn refreshment rooms in de gebouwen aanwezig, en zij die studeeren willen, worden op alle mogelijke wijzen geholpen en bijgestaan.

Wanneer wij de vreemden tot voorbeeld namen, en den toestand onzer musea verbeterden, zouden de oogen ook der groote massa zich openen; dan zou het nut onzer verzamelingen, voor niemand meer raadselachtig zijn en er zou niemand gevonden worden, die de noodige gelden tot instandhouding der musea zou durven betwisten.

Dat onze musea als rentelooze kapitalen blijven liggen is trouwens vrij verklaarbaar, wanneer men nagaat hoe gebrekkig de administratie daarvan is georganiseerd. Zoo werd in 1849, na den dood van den heer Apostool, het Trappenhuis voor den tijd van drie jaren toevertrouwd aan eenen Direkteur, den heer Pieneman, die tevens belast werd met de *mede*directie van het Museum van moderne schilderijen op het Paviljoen te Haarlem, een cumulatie van funktiën, die zeker bedenkelijk was, indien men in het oog houdt, dat Pieneman ook reeds Direkteur voor de schilderkunst bij de Koninklijke Akademie van beeldende kunsten te Amsterdam was.

Deze benoeming intusschen kostte aan het land geen enkelen cent, want de betrekking was onbezoldigd. En als men weet, dat destijds het toezicht over de zalen aan slechts *twee* opzichters en aan *twee* oppassers, ‘ouden van dagen,’ tegen een karig loon was opgedragen, zal men inzien, dat alles op zijn zuinigst was ingericht om een museum dat eenige millioenen waard is, te verzorgen en te bestieren.

Aan den Direkteur werd nog geen instruktie, maar werden slechts eenige wenken gegeven, die zich door een aartsvaderlijke eenvoudigheid kenmerkten. Hem werd een rapport gevraagd over den staat der schilderijen en aangezegd, dat hij zich alleen met het dagelijksch onderhoud mocht bezighouden en zich voor elken buitengewonen maatregel (zooals restauratiën) vooraf tot den Koning moest wenden! Volgens dit systeem, had derhalve de Direkteur niet anders te doen, dan de schilderijen af te stollen en de zalen schoon te houden.

Men ontdekte ook, dat zoo er al vroeger een instruktie voor

de opzichters bestaan had, deze geheel in onbruik Was geraakt en men ging er toe over een nieuwe te vervaardigen, tegelijk met een reglement van orde voor de in het Museum studoerende schilders.

Intusschen bleek het reeds spoedig uit een rapport van den Direkteur, hoe dwaas het was de beslissing omtrent buiten-gewone maatregelen en bij name restauratiën ten behoeve van Amsterdamsche schilderijen, in handen te stellen van 's. Konings regeering in den Haag. Nog in 1844 werd daarom besloten tot het instellen van een Kommissie van hoogstens vijf leden, waarvan de Direkteur rechtens deel zou uitmaken. Deze Kommissie was alleen bestemd, om in zaken, die niet tot het dagelijksch beheer behoorden, aan de regeering inlichting te verschaffen, des gevraagd of niet, verder om het oog te houden op eventueele restauratiën, en eindelijk om een jaarlijksch verslag uit te brengen.

Tegelijkertijd werd de Dirkctie van het Paviljoen te Haarlem geheel en uitsluitend in handen van den heer Pieneman gesteld, totdat in 1847 de zaken andermaal gewijzigd werden.

De Kommissie over het Trippenhuis namelijk werd toen veranderd in een Raad van Bestuur, waaraan ook het dagelijksch beheer werd opgedragen.

Deze Raad kreeg tevens het beheer van het Haarlemsche Paviljoen, doch alleen voor de alledaagsche aangelegenheden, en eigenlijk zonder eenige macht hoegenaamd; want er werd bepaald, dat in alle kwestiën van eenig gewicht (zooals de benoeming van opzichters, de bewaring, den aankoop of de plaatsing der schilderijen) met den Direkteur van het Haagsche Museum in overleg moest getreden worden, en aan dezen werd bij verschil van meening de bevoegdheid verleend om op den Minister te appelleeren!

Het is deze prachtige combinatie die tot heden toe vigeert.

De instruktie voor den Raad van Bestuur is hoogst gebrekkig; zij vermeldt in zeer algemeene termen, dat de Raad het Museum moet verzorgen, dat zonder machtiging der regeering geen voorwerpen uit het Museum mogen vervoerd worden, dat als iets hersteld moet worden, men dit aan bekwame (!) personen moet opdragen, dat het publiek de schilderijen en prenten moet kunnen zien en kopieeren. Doch terwijl omtrent dit kopieeren in kleine bijzonderheden getreden wordt, en zeer naief aan den raad de bevoegdheid verleend wordt, om

aan de regeering voorstellen in het belang van het Museum te doen, is er niets hoegenaamd bepaald om den Raad zelf te controleeren; ja zelfs van het opmaken van een jaarlijksch verslag wordt niet gesproken.

Nu is het wel waar, dat voor ieder, die niet blind is, de toestand van het Trippenhuis ellendig is, en dat voor ieder, die niet doof is, de maat van de smaadwoorden, welke wij van vreemdelingen daarover hooren moeten, tot aan den rand vol is,.... maar onze kalmte en ons geduld verlaten ons niet. Wij zien zonder schaamte dien toestand voortduren.

De Raad van Bestuur, die eens in het jaar vergadert, bestaat uit vier personen, waarvan twee door hun hoogen ouderdom (83 en 72 jaren) buiten staat zijn zelfs de eerste verdieping te bereiken. Dan twee opzichters, die een loon van 1000 en 900 gulden genieten en daarvan nog in het weduwen- en weezenfonds moeten storten.

Een dezer is belast met de verzorging van de verzameling prenten, een der uitnemendste collecties der wereld. Onder die prenten bevinden zich exemplaren, die duizenden waard zijn. Nu zij het verre van mij, iets te willen zeggen tegen de eerlijkheid der vroegere conservators of van de hedendaagsche. Maar in 't algemeen mag men vragen, of het met de regelen eener goede administratie strookt een schat ter waarde van een millioen gulden, die bij gebrek aan contrôle met het meeste gemak kan geplunderd worden, toe te vertrouwen aan een ambtenaar op een traktement van ƒ 900! De depredaties, onlangs door den bibliothecaris van Troyes gepleegd, geven op die vraag het antwoord. Overigens, heeft men ook al niet oneerlijkheid te vreezen, men moet althans bedenken, dat men voor dat geld geen deskundigen van het eerste water zal verkrijgen. De geschiedenis van het laatste jaar heeft het bewezen. Men moest een nieuwen conservator benoemen. De eenige in geheel Nederland misschien, die daarvoor door zijn speciale studiën de aangewezen man was, werd werkelijk door de regeering aangezocht die betrekking te aanvaarden. De man was met weinig tevreden, doch daar hij reeds een betrekking had van een paar duizend gulden, maakte hij bezwaar deze prijs te geven om op een traktement van ƒ 900 te gaan leven. De regeering intusschen, de zuinigheid betrachtende, was niet te bewegen deze conciergebezoldiging te verhoogen. Van de specialiteit werd afgezien en een

ander persoon werd benoemd, en toen deze drie dagen later, bij het hooren van de schitterende conditiën door den armen Nederlandschen staat aangeboden, bedankte, ging men over tot de aanstelling van den tegenwoordigen titularis, wiens eenig gebrek daarin bestaat, dat hij zich voor zijn vak, op 64 jarigen leeftijd, nog geheel en al moet bekwamen!

De Regeering heeft dus een triomf behaald, de ƒ 900 sinds 1847 nooit verhoogd..... en toch een conservator voor de prenten gevonden.

't Zijn dan ook maar prenten. Waarom daaraan geld of moeite besteed[1]? 't Is waar, dat er een ets van Rembrandt onder loopt, waarvan slechts acht exemplaren bekend zijn, en dat voor één daarvan voor een tiental jaren 1180, zegge elf honderd tachtig pond sterling betaald werd; maar dit is nog geen reden om tot behoud van dergelijke voorwerpen een cent uit te geven. En toch zou eenig geld wel noodig wezen, want de prenten zijn niet eens behoorlijk opgezet en bij elke manipulatie worden zij meer bedorven en versleten!

Het bestuur van de Haagsche verzamelingen is niet minder gebrekkig georganiseerd dan dat van de Amsterdamsche.

De verzameling schilderijen op het Mauritshuis is sinds 1841 geheel en sinds een tiental jaren uitsluitend aan een enkelen persoon met den titel van Direkteur toevertrouwd. Wij hebben gezien, dat deze tevens de direktie heeft over de verzameling te Haarlem. Met welk doel deze combinatie is uitgedacht, is een raadsel. Vroeger stond hem een conservator ter zijde, maar na den dood van den laatsten titularis, is die betrekking - men heeft nooit geweten waarom - onvervuld gebleven. Ziedaar dus twee Musea in verschillende steden gevestigd toevertrouwd aan één enkelen persoon zonder contrôle, zonder hulp! Mag dit een goede organisatie heeten?

Ook de verzameling oudheden in de benedenlokalen van het Mauritshuis is aan één enkel man sinds 33 jaren opgedragen.

1 Burger zeide van deze verzameling: ‘Cette collection de gravures et d'eaux-fortes est une des plus riches du monde, avec celle de Paris et de Londres. L'oeuvre de Rembrandt y est, je pense, le plus beau qui existe. ceux d'Albrecht Dürer, de Rubens, de van Dyck sont magnifiques. On trouve aussi dans le Cabinet des Estampes une série unique, d'une soixantaine de maîtres primitifs, innommés et indécrits!’

Niet anders is het gesteld met het Ethnologisch Museum te Leiden, waarmede sinds jaren zonder bezoldiging *voorloopig* belast is de Direkteur van 's Rijks Museum van oudheden.

Gaan wij den toestand na, waarin de verzamelingen zelven verkeeren, dan zullen wij ontwaren, dat de natuurlijke gevolgen van de onverschilligheid der vroegere regeeringen niet uitgebleven zijn.

Dat het gebouw, waarin het Amsterdamsche Museum zich bevindt, zoowel wat ruimte[1] als wat inrichting betreft, beneden alle kritiek is, achten wij overbekend. Dat het onverantwoordelijk is, de aldaar geplaatste schatten naast petroleum-magazijnen te laten staan, weet ieder. Wij zullen daarbij dan ook niet stilstaan, te meer, omdat eindelijk en ten laatste er eenige hoop mag gekoesterd worden, dat een opzettelijk daartoe bestemd gebouw in een niet al te ver verwijderd verschiet tegemoet gezien kan worden. Maar wat men misschien niet zoo algemeen kent, is de erbarmelijke toestand waarin de schilderijen zelven verkeeren. Het régime waaraan zij sinds jaren zijn blootgesteld geweest, des zomers de brandende zon, des winters de gloeiende en rookende kachel of 's nachts de felle vorst, in de overige saizoenen de vocht en de natte mousson, dit alles heeft op de doeken en paneelen dezelfde uitwerking gehad, die het op een gewone met verf bestreken plank zou gehad hebben. Het groote publiek schijnt het niet te kunnen begrijpen, maar het is toch een stellige waarheid, dat zonder aanhoudende oplettende zorg een schilderij van Rembrandt even goed kan vergaan als een geverfde deur of als een met fijn lak bestreken rijtuig. De gebarste, gekraakte en bedorven schilderijen van het Trippenhuis zouden het kunnen bewijzen. Ik citeer een stuk van Cuyp (n°. 66) waarvan de verf hier en daar afspringt; een stuk van W. van de Velde, dat schandelijk gevernisd is; de Nachtwacht eindelijk, die met een veel te dikke vernislaag onlangs is overdekt geworden. Sommige doeken zijn zoo verwaarloosd, dat zij half gescheurd uit de lijst hangen; om niet van overdrijving beschuldigd te worden, zal ik er een noemen, waarmede dit het geval is: het

1 Een veertigtal schilderijen ligt op de zolders van het magazijn en zijn voor het publiek natuurlijk niet zichtbaar. Daarheen zullen denkelijk de laatst geschonken 40 stukken van Liotard ook wel vervoerd worden. Een aangename prikkel voor hen, die aan het land geschenken zouden willen doen!

is n°. 104, een gezicht op Nijmegen door van Goijen. Met een lantaarn en een ladder gewapend, kan de nieuwsgierige lezer dit stuk, dat eenige duizenden waard is, op de tweede verdieping achter in een gangetje rechts in den hoek boven tegen het plafond terugvinden.

Geloof niet, dat de Raad van Bestuur zich daarom bekommert. Op de ladders kan hij niet klimmen, voor restauratie geld aan te vragen is hij niet gewend, en ook de regeering heeft altijd met genoegen gezien, dat men haar niet lastig kwam vallen. O, als het 10,000 pikols Java-koffie gold, waarvan ontdekt werd, dat zij op een zolder lagen te bederven, wat zouden de Amsterdammers opstaan, en hoe zou er een koffieboonenver-zorgingsagitatie opgewekt worden!

De schilderijen op het Mauritshuis verkeeren in een beteren toestand; maar hier ontbreekt ruimte en licht. Zeker zijn er niet meer dan twintig, die volkomen goed gezien kunnen worden; één heeft er een schuilplaats moeten zoeken in het kamertje van den Direkteur; een uitstekende verzameling miniaturen wordt bewaard in de kamer van den Direkteur van het Kabinet van curiositeiten, en is dientengevolge bij het publiek geheel onbekend. Verbetering zou gemakkelijk en weinig kostbaar wezen. Wanneer men ook de benedenlokalen voor de schilderijen inruimde en door het dak bovenlicht deed vallen, zou het tegenwoordige gebouw zeer wel als Museum kunnen dienen.

Allertreurigst is het pandjeshuis, dat in de benedenverdieping aan bederf is overgegeven. Geen vreemdeling die ons daarover niet beschimpt. Alleen de inboorling blijft sinds 50 jaren steeds even bedaard. Als God aan Noach had bevolen, twee voorwerpen van elke soort te nemen, en hem den tijd niet gegund had ze netjes te rangschikken, dan geloof ik, dat men een ‘rommel’ - sit venia verbo - verkregen zou hebben, die met deze verzameling eenige overeenkomst had. Wanneer men daarin opgravingen mocht doen, zou men naast prachtige stukken van drijfwerk, van email, van aardewerk, naast heerlijke Chineesche en Japansche porseleinen en weefsels, een menigte merkwaardige doch misplaatste vijgenbladen vinden, afkomstig van Nieuw-Caledonische dames, dan een aantal aardigheden, die, men weet niet hoe, hier aangeland zijn; bloemen van witte was, uitgeknipte mannetjes, het ‘onze vader’ vijftig maal op de oppervlakte van een dubbeltje ge-

schreven, en dergelijke fraaiigheden meer! Niets, geeft daarvan een beter denkbeeld, dan de bespottelijke catalogus van het Museum, een boekske, dat een *bezoldigd* Direkteur sinds meer dan dertig jaren niet den tijd heeft gevonden te verbeteren of aan te vullen, Een zestal letterlijk daaruit overgeschreven nummers zal er een denkbeeld van geven.

N°. 724. Het japansch verlakt door wijlen den heer C.N. Huygens te 's Hage kunstig nagemaakt.- N^{0}. 725. Een oorlogsbijl uit den Spaanschen tijd. - 726 Jacobas kannetjes. - 727. Hansje in den kelder. - 728. Een gezicht uit Zwitserland op den St. Gothard. - 729. Bloemen van witte was gemaakt. - 730. Een versiersel van rederijkers. - 731. Sabel en geweer, afkomstig uit de boot van J.C.J. van Speijk, en zoo voorts!

Nog koddiger is de Fransche catalogus dezer verzameling, waarvan ik eenige extracten mededeel tot vermaak van den lezer en tot gerief van den Direkteur, die in de voorrede het Kabinet aanbeveelt ‘à la coopération de chacun pour son ampliation.’ Risum teneatis!

N°. 4. La chemise. . portée par Guillaume III... pendant les trois derniers jours de sa vie, après la chûte fatale de son cheval. - 5. Robe de chambre, portée par idem (door het paard?) - 12. Broderie représentant un tombeau, faite sur la mort de la mère de Guillaume I. - 20. Cheveux pris du cercueil de Jaqueline de Bavière. - 37. La cuirasse d'un in-connu. - 91. *Quelques* tableaux en miniature. - 98. Hausse-col, très-antique (een heerlijke toelichting voorwaar). - 105. Chef d'oeuvre de papier découpé représentant la nuit de Noël. - 106. Idem avec vaisseaux. - 109. Perspective en papier. - 114. Chef d'oeuvre gravé sur ardoise. - 121. Vernis Japonais, artistement *contrefait* par feu C.N. Huygens. - 125. Objet singulier produit par du foin brulé. - 140. Go-belet. . *du temps des chevaliers*. - 141. Pièces émaillées, *de très-ancienne date*. (De tijdsbepaling wordt steeds meer helder).- 154. Porcelaine (!) antique, nommée maïolique. - 157. Sceptre *antique* d'un roi des Parthes. (Als die niet antiek was!) - 189. Tuyau de l'île de Bali. - 191. Caisse aux balles de Sumatra. - 197. Objets, *usés* à Java pour les Waaygangs ou représentations de théâtre. - 214. Petit Pedro del Porco, en or. - 239. Modèles d'instruments, propres à l'agriculture, aux mines et au ménage. - 242. Bible en langue

d'*Abysine*. - 249. Costumes des Africains, Américains et Australiens. - 258. Selle des paysans africains. - 260. Caisse de momie. - 288. Fruits ciselés, à différents usages. - 308. Armoire, avec de la porcelaine précieuse de la Chine et du Japon. - 332. Armoire çontenant des instruments de charpentier, des modèles d'instruments d'agriculture et de quelques métiers, une représentation des traveaux dans une mine de cuivre, et le cortège d'un grand et d'un petit seigneur. - 346. *Quelques* monstres, fabriques *artificiellement*. - 352. Vêtements de Corée, *peuple* tributaire *du Japon* (!) - 356. *Deux* armoires, contenant de la porcelaine chinoise. - 386. Le grand Lama, saint de la Chine. - 393. Un culbuteur. - 414. Petit fourneau à thé, et théière en faience, dans une boite ronde, qui tourne à force du feu. - 422. Corde de riz, *très-forte*.

Ik heb ‘pour la bonne bouche’ n°. 178 bewaard; Modèle du couteau avec lequel Ankerström a assassiné Gustave III, roi de Suède. Tot nog toe dacht men algemeen, dat deze vorst aan een kogelwond was overleden. Mr. A.A. van de Kasteele intusschen spreekt dit tegen met de overtuigings-stukken in de hand!

Lezer, is het te verwonderen, dat de vreemdeling den draak met ons steekt.... en zijn wij niet een geduldig volk!

Laat men met onverschilligheid het Trippenhuis te midden van petroleumtonnen staan, ook te 's Hage zijn de maatregelen van voorzorg tegen brandgevaar uiterst gebrekkig. De ramp van het Museum Boymans had toch tot voorzichtigheid moeten leiden. Eerst dit jaar heeft men het Mauritshuis van bliksemafleiders voorzien! In de verzameling schilderijen bevinden zich tot nog toe slechts twee ladders, waarvan de eene twee man en een half uur werk noodig heeft om opgericht te worden. Dit is zeker voor het spoedig afhaken van een honderdtal schilderijen, in 7 kamers verspreid, niet overvloedig[1].

Wanneer ik ten slotte zal medegedeeld hebben, dat door sommige oppassers in de benedenlokalen gerookt wordt, geloof ik, dat men mij eenige bezorgdheid niet euvel zal duiden.

1 In de Londensche Musea vindt men in elken hoek niet alleen extincteurs, maar gevulde wateremmers en ladders.

Van de verzameling moderne schilderijen op het Haarlemsche Paviljoen, waaraan een conservator verbonden is met een traktement van ƒ 400 (!), zoowel als van de prentenverzameling te Leiden, mag men vragen, waarom de regeering deze Musea aldaar laat. Even dwaas als het zou wezen, een vuurtoren te Maastricht op te richten, even ongerijmd is het Rijks-Musea te onderhouden in steden, waar hoegenaamd geen artistiek leven bestaat, terwijl juist daar, waar een legio kunstenaars leeft, aan dergelijke verzamelingen behoefte is. Welk nut de collectie van het Paviljoen zal stichten, zoolang die te Haarlem is, schijnt onverklaarbaar. De eenige reden waarom die daar geplaatst werd, is, dat de Staat aldaar in het Paviljoen een goedkoope gelegenheid bezat om de schilderijen te bergen. Stond het Paviljoen midden op de Mookerheide, wij mogen er niet aan twijfelen dat ook de schilderijen daarheen verzeild waren. Trouwens de verzameling, ook al stond deze in een woestijn, kon nooit meer in vergetelheid geraakt zijn dan zij dit thans is. Wel koopt men van tijd tot tijd iets aan, ten einde den aankoop van Verboeckhoven's wolvengevecht te doen vergeven, maar het is er verre van af, dat het Museum ook slechts een flauw denkbeeld van de moderne Hollandsche school zou geven. Israëls, Bosboom, Bles, Bisschop, van de Sande Bakhuijzen, Bakker Korff, Alma Tadema, vindt men er of in 't geheel niet, of slechts door ondergeschikte werken vertegenwoordigd. Men vergelijke daarmede het Palais Ducal te Brussel, waar niet alleen Belgische, maar ook vreemde kunstenaars aangetroffen worden.

Ook het bijna niet bezochte Leidsche prentenkabinet diende men te verplaatsen, liefst naar den Haag, waar niets van dien aard gevonden wordt, en waar het Mauritshuis dringend aan een verzameling gravures en etsen behoefte heeft. Want wat een woordenboek voor een bibliotheek is, dat is een prenten-collectie voor een museum van schilderijen. Wat doet in Leiden - ik vraag het - de goede, doch onvolledige verzameling klassieke pleisterbeelden, waarvan het beheer aan den Direkteur van het prentenkabinet is toevertrouwd? Tien minuten verder in het Museum van oudheden vindt men een tweede verzameling afgietsels op haar beurt onvolledig. Blijkt ook hieruit wederom niet, dat men er niet om geeft na te gaan welk nut een museum kan en behoort te stichten?

Ook de Leidsche verzamelingen van oudheden en voor Ethnographie wachten reeds te lang op radikale verbetering.

De noodlottige onverschilligheid en zuinigheid van vroeger tijden heeft het eene Museum reeds tweemaal en het andere in den tijd van tien jaren driemaal doen verhuizen, natuurlijk niet zonder schade voor de telkens geamoveerde voorwerpen. Zoo zij thans eindelijk in een goede haven aangeland waren, zou men zich kunnen troosten; maar dit is niet het geval; want de huizen waarin zij tegenwoordig geplaatst zijn, maken de tentoonstelling en de studie onmogelijk. Herhaaldelijk heeft vruchteloos de ijverige directeur Dr. Leemans daarover geklaagd. ‘De toestand, zoo schreef hij in 1870, wordt hoe langer hoe meer onhoudbaar, niet alleen ten gevolge van plaatsgebrek, maar ook om den lang niet geruststellenden staat van het gebouw’. Niet alleen heeft de regeering aan alle vertoogen steeds het oor gesloten, maar men heeft zelfs zijdelings getracht de waarheid te smoren! Dr. Leemans is genoodzaakt geweest uit zijn jaarlijks voor de Staatscourant bestemd verslag die zinsneden te schrappen, waarin de ellendige toestand der Musea werd aangewezen! Later heeft hij op eigen kosten zijn *volledig* rapport *afzonderlijk* doen drukken. Meende dan de regeering, dat de waarheid niet bestond en niet aan het licht zou komen, wanneer men haar in de Staatscourant verbloemde? Dacht men op die wijze den Staat goed te dienen? Had niet de regeering die zoo gaarne beweert, dat radikale verbeteringen afstuiten op den onwil der Kamers om gelden daarvoor toe te staan, er op uit moeten zijn om de gebreken van den toestand in al hun naaktheid publiek te maken?

Wanneer wij den staat onzer Musea overwegen, schreeuwen dan de schimmen van Rembrandt, van Hals, van de geheele roemrijke Hollandsche school ons niet in de ooren, dat wij niet waard zijn zulke geniën onder onze voorouders te tellen! Moet ons het rood niet op de wangen staan, wanneer wij zien dat de Hollandsche schilders al de musea van Europa voor de helft met hun heerlijke gewrochten vullen, en dat overal in Europa, in Pruissen, in Oostenrijk, in het kleine Saksen, in het arme Beijeren, in Oldenburg, in Hessen, in België, in Engeland, in Frankrijk voor *onze* schilderijen met onbekrompen middelen heerlijke paleizen ingericht of gebouwd zijn! Wij, wij overtreffen of evenaren

al deze natiën in rijkdom, maar wij geven geen cent uit, ik zeg niet tot vermeerdering, maar tot het hoog noodige onderhoud van die kunstjuweelen welke wij onwaardigen nog bezitten! Frankrijk daarentegen, schoon het vijf milliarden oorlogsschatting betalen moest, heeft nog dit jaar vier nieuwe zalen in het Louvre geopend, om er Hollandsche schilderijen in te plaatsen! ‘'t Is zonde, zoo zeide mij onlangs een Franschman, dat wij in 1815 gedwongen werden u uwe schilderijen terug te geven; want waarlijk in onze handen zouden zij beter in eere gehouden zijn en aan de menschheid meer nut en meer genot verschaft hebben.’ Ik wist niet welk antwoord ik mompelen moest op deze voor onze natie zoo grievende beschouwing; lezer! zoudt gij een verontschuldiging gevonden hebben?

Het zal niemand bevreemden, dat de regeering, die steeds nalatig was haar kunstschatten te onderhouden en te verzorgen, er ook nooit aan gedacht heeft die te vermeerderen en aan te vullen. Toch is de aanvulling van een museum even noodig als die van een bibliotheek[1]. Evenmin als men Vondel missen kan, wanneer men Cats bezit, evenmin mag Hobbema ontbreken, waar Ruisdael gevonden wordt. Elke gaping in een collectie is voor de studie nadeelig.

Aan gapingen, helaas, ontbreekt het in onze musea niet. Terwijl men te Brussel een zestal zalen gevuld heeft met meesters uit de XVe en XVIe eeuw, terwijl te Keulen, te Neurenberg, te Munchen, te Londen ook van deze schilders geheele verzamelingen zijn bijeengebracht, zijn wij ten eenemale verstoken van de gelegenheid om deze periode onzer kunstgeschiedenis te bestudeeren. Te vergeefs zult gij in 's Rijks musea

1 Trouwens ook 's Rijks Bibliotheken worden nagenoeg niet aangevuld. De Koninklijke Bibliotheek te 's Hage houdt jaarlijks, na aftrek van alle onkosten van binden, enz. en van de abonnementen op periodieke werken, een zuivere som over van 3000 gulden. Daaruit moet aangevuld worden, in een tijd dat alle wetenschappen een hoogere vlucht nemen en dat de bedrijvigheid der drukpers vertiendubbeld is. Wil men weten hoe men moet schipperen? Een aanschrijving van Thorbecke heeft bevolen alleen en uitsluitend boeken aan te koopen betreffende het recht, de geschiedenis en de staatswetenschappen, de geliefkoosde vakken van dien staatsman. Het bestaan van andere wetenschappen wordt eenvoudig geïgnoreerd, en men moet er zich niet over verwonderen zoo de meest onontbeerlijke boeken gemist worden. Als punt van vergelijking neem ik België, dat in 1873 voor de verkooping Serrure alleen 20,000 francs gaf.

zoeken naar Lucas van Leiden, naar Scorel, naar Goltzius, naar Lastman, Pinas, van Mander en zoovele anderen.

Met de schilders van den bloeitijd is het niet beter gesteld; in het Mauritshuis mist men - ik noem slechts de Dî majores - Frans Hals, Hobbema, van Goyen, Sal. Ruisdael, van Ravesteijn, Esajas van de Velde, den ouden Willem van de Velde, Flinck, Berck Heyde, Brouwer, de Grebber.

In het Trippenhuis ontbreekt Rembrandt als landschapschilder, en bijna de geheele pleiade, die zich om Rembrandt schaart (Bramer, Pinas, Lastman, Wttenbroeck, de Wet, de Poorter, A. de Gelder, Esselens, Roghman, Lievens)[1].

Natuurlijk: in ons rijk land is er daarvoor geen geld, of liever daar is geld genoeg, maar men wil het er niet voor geven. In Frankrijk, waar men op dit oogenblik andere lasten te torschen heeft als wij, weet men wel een paar ton te vinden om fresco's van Raphael voor den Staat te behouden.

Wij behoeven zelfs niet naar Frankrijk te gaan om een voorbeeld te vinden dat ons beschaamt. Ons eigen land heeft in een der moeielijkste oogenblikken zijner geschiedenis getoond, dat het mannen bezat die nog voor iets anders tijd en geld overhadden dan voor onmiddellijke materieele behoeften. In 1799, toen de Bataafsche Republiek waarlijk niet in weelde leefde, is het besluit genomen tot stichting van het eerste nationaal Museum, dat in Nederland heeft bestaan. Het is mij uit de rekeningen, op 's Rijks archief aanwezig, gebleken, dat voor dit Museum, dat op het Huis in het Bosch geplaatst was, in 1799 is uitgegeven de som van ongeveer 12,000 gulden! In 1800 vond ik voor restauratiën een uitgaaf van 2000 gulden, en voor aankoop van 400. In 1804 gaf men 1889 en in 1806 2244 gulden uit.

Ook wij - indien wij maar wilden - zouden voor onze musea een penningske kunnen afzonderen. Al ware het slechts door minder voor Waterstaat, voor spoorwegen of voor Defensie te verkwisten. Niet dat ik een stuiver zou willen onthouden aan hetgeen voor deze groote belangen werkelijk vereischt wordt. Ik spreek alleen van hetgeen men verspilt. Om bij Oorlog te blijven,

1 Terwijl onze Staat 7 schilderijen van Rembrandt bezit, heeft de Louvre er 19, de National Gallery 16, het Museum te Kassel 25! Onze Musea tellen 18 stukken van Wouwerman, dat te Dresden heeft er 63, en de Ermitage bezit er 49!

zal ik een paar voorbeelden noemen: zijn de gelden wel te verantwoorden, die weggeworpen worden aan die ongelukkige gesp - thans een koperen kruis - waarmede men onze officieren dwingt te verkondigen dat zij XV of XX of XXV jaren garnizoensdienst achter den rug hebben? De administratie van die krijgshaftige gesp kost jaarlijks aan den Staat het onderhoud van meerdere klerken, en het sommetje dat zoodoende reeds verzwolgen is, zou aanzienlijk genoeg zijn, om een paar Hobbema's op het Mauritshuis te bezorgen.

Een ander voorbeeld. Voor vijftien jaren droegen onze soldaten de patroontasch nog gelijk sinds twee eeuwen, en gelijk ook thans weder, over den schouder. Plotseling werd ontdekt dat de buik en de heupen door de natuur aangewezen waren om de patroontasch te torschen. Bij wijze van proef ontving een bataillon een nieuw model buikbanden, en eenige maanden later mocht het geheele Nederlandsche leger zich in dit harnachement verheugen. De vreugde was kort. Reeds het volgend jaar werd alles afgeschaft en de patroontasch more majorum over den schouder gehangen. Inmiddels waren minstens 80,000 gulden letterlijk verkwist. Wat zou het Trippenhuis dit geld goed hebben kunnen gebruiken!

Wanneer men de verschillende Departementen rondliep en overal de onbetwistbaar nuttelooze stuivertjes bij elkaar bracht, er zou op de 100 millioen onzer begrootingen wel een millioentje voor de Kunst te vinden zijn.

Maar ons is de Kunst die moeite niet waard. Wilt gij weten wat de regeering voor het Mauritshuis overheeft? 800 gulden! Die som van 800 is, niettegenstaande de stijgende behoeften en de verminderende waarde van het geld, sinds onheuchelijke jaren niet vermeerderd geworden. Integendeel. De regeering heft voor een achttal jaren op dit bedrag de aanmerkelijke som van ƒ 14, zegge veertien, bezuinigd. O aartsvaderlijke zuinigheid! Gij wordt in Nederland nog steeds als het hoogste goed aangebeden; zonder ophef, in stilte, worden uwe heerlijke wetten nageleefd. Gij hadt reeds jaren lang bepaald, dat er voor het Mauritshuis op de begrooting aan kosten van onderhoud *en van aankoop* niet meer dan 814 gulden zou besteed worden. Welnu, men heeft nog beter gedaan...., en men schrapte, zonder iets te zeggen, met het woord *aankoop*, de in het vervolg niet meer benoodigde veertien gulden!

Overigens was deze belangrijke wijziging in de begrooting

niet bestemd om in het bestaande iets te veranderen. Want sinds 43 jaren is er voor het Mauritshuis nooit een enkel stuk aangekocht. Ja zelfs, toen voor een drietal jaren te 's Hage onder de oogen der regeering een oude teekening van Episcopius verkocht werd, waaruit bleek, dat zeker thans nog op de Catalogussen van het Museum als onbekend vermelde schilderij het werk was van Alexandro Turchi, toen zelfs werd dit historisch document niet gekocht. En toch daar gold het een bedrag van slechts 20 gulden. Het was dus zeker niet omdat de Waterstaat en de Defensie zoo veel geld verslinden, dat men die teekening verzuimde in het archief van de verzameling op te nemen.

Intusschen, ook zonder aan te koopen zouden 's Lands musea reeds een vrij belangrijke uitbreiding kunnen erlangen, wanneer men slechts de talrijke aan den Staat behoorende zaken, die overal verspreid liggen, wilde bijeenbrengen. Zulk een maatregel zou ook met het oog op het behoud dier voorwerpen zelven zeer gewenscht zijn; immers thans slingeren zij op allerlei zolders en in verschillende oorden rond, zoodat zij zoo niet vernield, dan toch vergeten en verwaarloosd worden, terwijl zij een betere behandeling verdienden, en zoo zij behoorlijk in de musea tentoongesteld waren, uitstekende diensten aan kunsten en wetenschappen konden bewijzen.

Om een denkbeeld te geven van wat er hier en daar nog verborgen ligt, zal ik enkele zaken noemen.

Zoo zijn er in de Gevangenpoort een aantal foltertuigen en beuls-zwaarden; in 's Rijks Archief zijn er ook eenige. Met geringe kosten zou men in de Gevangenpoort een zeer merkwaardige collectie kunnen Vormen van voorwerpen, betrekking hebbende op de vroegere lijfstraffen. Zonder veel moeite zou men van de gemeentebesturen te Haarlem, Delft, Amsterdam, den Bosch, Roermond, Hasselt, enz. zeer interessante bijdragen voor zulk een museum in eigendom of ter leen kunnen verkrijgen. Afschaffers der doodstraf konden wellicht die verzameling doen dienen om het scepticisme ten opzichte van galg of schavot aan te kweeken.

In het Ministerie van Koloniën treft men een groot aantal goede of althans merkwaardige schilderijen aan: vooreerst een volledige serie portretten van de Gouverneurs-Generaal van Nederlandsch Indië: dan 35 portretten van leden van de Rotterdamsche Kamer der O.1. Compagnie, van het begin der XVIIe tot het laatst der XVIIIe eeuw; onder deze heeft een twaalftal

behalve de historische, ook kunstwaarde; verder een voortreffelijk regentenstuk met acht portretten, in 1599 geschilderd, en afkomstig van het Koloniaal Magazijn te Amsterdam; dit stuk, dat op eene goede plaatsing in een onzer musea aanspraak mag maken, hangt thans boven den lessenaar van een Referendaris, die te midden van 3,500,000 Nederlanders bevoorrecht is; voorts allegoriën door Lairesse en C. de Wit; en eindelijk een serie, wel niet voor de kunst, maar voor de historie hoogst merkwaardige schilderijen uit de XVIIe eeuw, voorstellende onze vroegere handelskantoren in Voor- en Achter-Indië: namelijk Judea (Bangkok), Neijra, Eawec, Raaiebaagh, Canton, Couchijn, Cananor. Deze stukken, gedeeltelijk aan flarden gescheurd, zijn onlangs op den turfzolder gevonden. Ten slotte vermeld ik nog een borstbeeld van Piet Hein in gebakken aarde.

Bij deze koloniale verzameling zou nog behooren een in 's Rijks Archief aanwezig houten bord van Japansch verlakt werk, waarop in gouden letters de namen vermeld staan van alle opperhoofden van den handel op Decima en van de aangekomen en verongelukte Hollandsche schepen gedurende drie eeuwen.

Op het Archief hangen voorts vier groote in alle opzichten allermerkwaardigste schilderijen met de pen geteekend door den ouden Willem van de Velde, een uitmuntenden meester, van wien onze musea geen enkel stuk bezitten. Zij werden voor den jongen Tromp vervaardigd en stellen vier van onze roemrijke bedrijven ter zee voor: de slagen bij Duinkerke, bij Duins, bij Hoek van Holland en voor Livorno.

Een tiental jaren geleden werden zij toevallig door de regeering, op aandrang van een particulier persoon, gekocht. Jaren lang hebben zij vervolgens op het Ministerie van Binnenlandsche Zaken in de antichambre van Z.E. tegen den muur gestaan, op het gevaar af van beschadigd of verscheurd te worden. Eindelijk heeft de archivaris ze medelijdend in een der vertrekken van het archiefgebouw geherbergd, en daar hangen zij nu sinds geruimen tijd, en God weet voor hoe lang, smachtende naar een hoog noodige restauratie!

Bescheidenheid is eene schoone deugd, maar toch komt het mij voor, dat het Nederlandsche volk, zonder van snoeverij beschuldigd te worden, iets meer kon doen om den roem zijner zeehelden in levendige herinnering te brengen.

Waarom laat men b.v. in de modellenkamer van het Depar-

tement van Marine eenige onzer schoonste trophaeën, den spiegel van den Royal Charles en de overblijfselen van Barends en Heemskerk? Deze reliquiën verdienden een betere plaats dan dit donker, weinig bekend en min bezocht lokaal. En wil men weten waarom het weinig bezocht is? Omdat de oude zeerob die er de wacht houdt, geen fooitjes wil uitreiken aan de commissionairs die de touristen door de straten der residentie rondleiden! Moest de bekendheid van zulke trophaeën wel van dergelijke kleinheden afhankelijk zijn?

In het oude Huygenshuis op het Plein te 's Hage, thans in gebruik bij Marine, vindt men een zaal met Nederlandsche tapisseriën, achter boekenkasten en kantooralmanakken verborgen.

De oude gebeeldhouwde figuren, van de kap der Loterijzaal afkomstig, moet men gedeeltelijk in het gebouw van 's Rijks Archief, gedeeltelijk op de zolders van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken zoeken. Daar ligt ook een aantal oudheden, die met andere alom in den lande verspreid[1], geduldig wachten op het beloofde Museum voor vaderlandsche kunst en geschiedenis.

Na de bestaande staatsverzamelingen besproken te hebben, is het hier de plaats om een woord te zeggen van dit Museum in spe, dat steeds tot de desiderata blijft behooren.

Men is het denkbeeld van dit Museum verschuldigd aan den Minister Thorbecke, die in 1863 bij gelegenheid der Delftsche tentoonstelling van oudheden aan de Hoofdcommissie dier expositie schreef: ‘Het kan der Hoofdcommissie bekend zijn, dat ik de groote zaal in het Binnenhof alhier tot een Museum van oudheden, vaderlandsche kunst, zeden en beschaving wensch te bestemmen. Aan de bereiking van dit doel zou ook uwe tentoonstelling welligt dienstbaar kunnen worden. Mogelijk is het toch, dat eigenaars van voorwerpen, aldaar te plaatsen, bereid zouden worden bevonden, die, na afloop der tentoonstelling, voor de Rijksverzameling af te staan, zoo niet in eigendom, dan in bruikleen. Het zou mij bijzonder aangenaam zijn, te dien einde de welwillende medewerking der Hoofdcommissie te ondervinden, en reeds nu meen ik daarop hare aandacht te mogen vestigen, aan haar doorzicht overlatende, welke de meest doeltreffende handelwijs zij.

1 Sinds 1866 staat er onder den toren der kerk te Heilo een aan den Staat geschonken oude steenen grafkist.

Men mag zich vleijen, dat menigeen, die in het bezit van zoodanige voorwerpen is, niet ongenegen zal worden bevonden die definitief of tijdelijk voor een Museum af te staan, dat naar alle waarschijnlijkheid de belangstelling van ingezeten en vreemdeling zal trekken. Menig voorwerp, dat anders zelden wordt bezigtigd, zou op die wijze, in verband met andere, zijne ware plaats kunnen innemen, licht geven en ontvangen.

Gaarne worde ik ter gelegene tijde onderrigt, welk gevolg door de Hoofdcommissie aan mijne uitnoodiging zal zijn gegeven.'

Ik zal niets voegen bij dit meesterlijk betoog ten behoeve van een Nationaal Museum; men kon niet beter spreken dan de Minister Thorbecke schreef.

Maar hij schreef in Januarij 1863..., en wij tellen 1873; en mogen wij nu niet vragen: welk gevolg is door den Minister aan zijn voornemen gegeven?

Wanneer men nagaat, hoe door de regeering, ondanks de pogingen van sommigen, deze zaak moedwillig verwaarloosd is, moet men tot het besluit komen, dat de brief, in 1863 geschreven, nooit ernstig gemeend was.

De Akademische Commissie, ofschoon - zonderling genoeg - nooit door de regeering omtrent het Vaderlandsche Museum geraadpleegd of zelfs met het plan in kennis gesteld, richtte zich den 14^{den} Junij en den 30sten Julij 1865 tot den Minister, om hem deze aangelegenheid te doen herdenken. Het antwoord was zeer laconiek: 'de aandacht des Ministers bleef op de zaak gevestigd'[1].

In 1866[2] onderzocht de Commissie of het Haagsch Gemeentebestuur wellicht een lokaal voor dit Museum kon afstaan; doch het bleek weldra dat alleen de groote Hofzaal zou kunnen dienen. 'Ware de bedoelde zaal tot zulk een bestemming dienstbaar gesteld geweest', zoo sprak de Commissie, 'dan zou althans het gemis van een lokaal en de onzekerheid wat er van het besproken Museum komen, en waar het gevestigd zal kunnen worden, niet onder de redenen hebben gegolden, waardoor het ongeraden werd geacht, onderhandelingen te openen tot aankoop van de (Portugaalsche) meubelen, en de Zevenhuizensche kerkglazen.' Andermaal werd de zaak aan de regeering bij opzettelijk schrijven aanbevolen.

1 Zie verslag der Akad. Commissie over 1865-66, blz. 30.
2 Zie verslag der Akad. Commissie over 1866-76, blz. 45.

Intusschen sloeg de Commissie hare oogen op het Muiderslot, en vroeg aan den Minister om dit gebouw voor het Museum te bestemmen[1]. Ook het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam drong daarop aan, waarop Z.E. antwoordde, ‘dat het voorstel hem niet verwerpelijk voorkwam’, en hij verzocht dat de Commissie een plan en een begrooting van kosten zou ontwerpen. Dat men evenwel eenvoudig er op uit was de zaak op de lange baan te schuiven, bleek weldra, toen van het fantastisch plan tot oprichting van een Museum Willem III gebruik werd gemaakt, om de zaak volkomen te doen rusten. Het Museum Willem III verloste de regeering van het Muiderplan, gelijk dit haar bevrijd had van het Loterijzaalplan. Ja, de regeering gevoelde zich zoo weinig gebonden door den brief van 1863, dat zij - niet zonder eenige naieviteit - in 1867 het oordeel der Commissie vroeg aangaande een plan om de groote Hofzaal in een Concertzaal en in een Muziekschool te veranderen!![2]

‘De rust van de Regeering’, zoo drukte zich de Commissie het volgend jaar uit[3], ‘scheen wel wat al te ongestoord voort te duren, terwijl de Commissie al meer en meer in verlegenheid geraakte, zoowel met betrekking tot het aanwijzen van een behoorlijke berging van voorwerpen, als ook tegenover de bezitters van diergelijke voorwerpen, die zich genegen verklaarden tot een afstand aan het Rijk, doch onder voorwaarde, dat met het inrigten van een gebouw, en toegankelijk stellen van het verzamelde, niet langer zou gedraald worden.’

Bij brief van 6 November 1868 beval de Commissie derhalve op nieuw bij den nieuwen Minister van Binnenlandsche Zaken het Muiderslot aan. Zij kreeg ten antwoord, ‘dat het Muiderslot voor het beoogde doel niet wel kon gebezigd worden, ook *om de kosten voor de tijdelijke inrichting, de in- en uitwendige herstellingen - en de bezwaren van een behoorlijk toezicht*!’ verder dat er *eenig* uitzicht bestond - men rade waarop - dat het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam de noodige fondsen *trachten zou* bijeen te brengen om een Museum te stichten, in welk geval de voorwerpen voor het ontworpen Rijksmuseum daar in bruikleen en ter bewaring zouden kunnen gegeven worden!

1 Zie verslag 1867-68, blz. 55.
2 Zie verslag 1867-68, blz. 61.
3 Zie verslag 1868-69, blz. 60.

In één adem angst voor behoorlijk toezicht in een Rijksgebouw (te Muiden); vertrouwen in een zorgvuldige bewaring door middel van een privaat genootschap! en daarbij vergat men dat op het oogenblik zelf de voorwerpen, door het geheele land verspreid, zonder eenig toezicht moesten blijven!

De Commissie trachtte nu het doel te bereiken door haar verlangen tot het allerkleinste minimum te reduceeren. Zij vroeg *een gedeelte* slechts van de groote Hofzaal, door een eenvoudig hekwerk af te scheiden. Doch de Minister antwoordde dat hij, 'ook zelfs voor een tijdelijke plaatsing der bedoelde voorwerpen, dit lokaal minder geschikt *bleef* achten.'

Daarbij is het gebleven.

Het geheim van het laatste antwoord ligt eenvoudig hierin, dat inmiddels de archieven van het Departement van Binnenlandsche Zaken in de Hofzaal waren overgebracht. Zij zijn er zoo heerlijk geplaatst, dat het een reuzenwerk zal wezen, ze er ooit weder uit te krijgen, ook omdat daarvoor een ander gebouw zou noodig zijn, en dus eenig geld, waarmede men liefst niet het eindcijfer der begrooting verhoogt.

Trouwens na de noodlottige verknoeiing der Hofzaal heeft deze al haar eigenaardigheid voor een Museum verloren, zoodat het vrij onverschillig wordt, of de verzameling in dit gebouw dan wel in een ander geplaatst wordt. De hoofdzaak is, dat er spoedig een geschikt locaal worde aangewezen, want de toestand is niet langer houdbaar. Dit zal iedereen toegeven, die weet hoe op dit oogenblik de aan den Staat behoorende voorwerpen in het gebouw van Binnenlandsche Zaken behandeld worden. Onlangs begaf ik mij in den doolhof van dit Ministerie, ten einde een kijkje te nemen in hetgeen ik noemen zal: het Voorloopig Museum voor Vaderlandsche geschiedenis en kunst.

Na meer dan eens verdwaald en een aantal gangen, trappen, kolenhokken en turfkisten en verschillende moeielijk te omschrijven localiteiten voorbijgetrokken te zijn, geraakte ik in een verlaten reduit, waar in vroeger jaren de een of andere ongelukkige klerk zoo al niet de tering, dan toch minstens de spleen zal opgedaan hebben. Van uit die cel drong ik door een niet gesloten doch nauw deurtje in een armoedig vertrek, ongeveer twee meter hoog en vijftien vierkante meter groot, totaal dus dertig meter kubiek. Ik was in het heiligdom. Voor mij uit een gebroken marmeren schoorsteen, links twee venstertjes; behangsel twijfelachtig, vloer onzeker. Een

werkman, die door de hofjes der Sumatrastraat verwend is, zou geen 24 uur in dit lokaal willen doorbrengen. De inventaris van de daar aanwezige voorwerpen doet aan een pandjeshuis denken. Links een rolmangel, die in geen betrekking staattot de collectie; een tafel die wellicht eenmaal vier pooten telde en niettegenstaande haar vetusteit niet als oudheid daar bewaard wordt; een door de wormen verteerde mand, gevuld met papieren, betrekking hebbende op vroegere besmettelijke ziekten een kast met een skelet, ten gebruike bij medische examens.

Nu de verzameling zelve vooreerst eenige stukken, die het voorrecht genoten, dezen zomer in de zalen van Arti te Amsterdam een luchtje te scheppen. Helaas, hun villegiatuur was kort en voor hen is de eindelooze rust in het muffig lokaal wederom begonnen. Een achttal geschonden houten heiligenbeelden uit de XVe eeuw, en een bas-relief: de herkomst van deze stukken schijnt evenmin bekend, als die van een tegen den wand liggend slecht stadsgezicht; een schoone gebeeldhouwde stoel; drie of vier gebroken stukken geschilderd glas; een ingelegde commode uit den tijd van Willem V. Op den grond een open kist, waarin het afgietsel van een graf uit de kerk te Mainz bewaard wordt. Als ik zeg bewaard, dan moet dit cum grano salis begrepen worden; immers het afgietsel ligt bloot, en reeds zijn de neuzen en andere uitstekende deelen geschonden. Twee of drie ongeopende kisten, waarvan de inhoud raadselachtig is; een dezer bevat, naar ik hoorde, een onlangs aangekochte ijzeren haardplaat.

Ik zou der waarheid te kort doen, wanneer ik niet melding maakte van de Succursale van ons Nationaal Museum. Want die is er. Hoe men er komt, en langs welke deuren en trappen men gaan moet, verklaar ik vergeten te hebben. Ik kan alleen ten dienste van een volgenden Livingstone meedeelen, dat men in de reis daarheen voorbij een vuile deur kruipt, waarop geschreven staat: Archief van 's Konings Kabinet. Dit Archief, waar de oorspronkelijke Regeerings-documenten bewaard worden, schijnt met bijzondere geheimzinnigheid afgesloten te zijn; althans de toegang was letterlijk geblindeerd door een aantal haardplaten, kachels, schoorsteenpijpen en kolenbakken. In de buurt staat een trapje leidende naar de Succursale. Verbeeld u een lang vertrek, laag, vuil, onwelriekend, met overal gebarsten muren, hier en daar met gapingen in vloer en plafond; in den hoek links op een turfkist ligt de verzameling, bestaande uit de gebeeldhouwde eikenhouten consoles van de

kap der oude Hofzaal. Zij liggen daar als brandhout, sommige aan den knagenden worm overgeleverd; andere met geschonden vormen; tot troost liggen de neuzen en ooren er naast. Tegenover, twee spiegellijsten uit het gebouw, waar thans de Landsdrukkerij gevestigd is. Verder kachels en andere stookingredienten. Doet dit tafereel den bezoeker reeds pijnlijk aan, nog erger wordt het wanneer hij verder doordringt. Daar toch wachten hem de modellen voor Koloniën, Hoogen Raad, Hofzaal en Parlementsgebouw. Vooraan het bewijs van onkunde en wandalisme; in het verschiet de blijken van vermetelheid en eigenwaan!

Tegenover dit tafereel herinner ik niet aan het South-Kensington Museum te Londen, niet aan den Louvre en aan het Musée de Cluny, maar eenvoudig aan de verzamelingen van kleine met ons land gelijkstaande staten: aan de Porte de Hal te Brussel, aan het Germaansch Museum te Neurenberg, aan het Beijersch Museum te München. En dan wil ik gevraagd hebben of niet ieder, die eenig belang stelt in de schoone kunsten en in de eer van zijn vaderland, weemoedig mag uitroepen: quousque tandem!....

Is het te verwonderen, dat het met de verzorging der voorwerpen aan gemeente- en kerkbesturen behoorende, vaak niet beter gesteld is, dan met die van den Staat. Intusschen treft men hier en daar eenige gunstige symptomen aan, die tot nog toe slechts uitzonderingen zijn, maar wellicht de hoop op een betere toekomst in het verre verschiet openen. Sommige gemeenten (Leiden, Alkmaar, Gouda,) hebben onlangs het plan gevormd, om haar kunstvoorwerpen in een museum te vereenigen. Wenschelijk ware het, zoo dit voorbeeld algemeen navolging vond, en zoo men dan niet - gelijk te dikwijls gebeurt - de zaken halfweg in den steek liet. Te Maastricht, bijv., heeft men aan het Historisch en Oudheidkundig Genootschap een gedeelte van het oude Raadhuis afgestaan. In een vertrek waarvan de vloer op een gewelf rust, moesten verschillende zware steenen, afkomstig van de aloude vestingwerken, geborgen worden. Bij het binnenbrengen van een Romaansche doodkist, stortte een gedeelte van het gewelf in, en sinds vijf jaren is die opening nog niet hersteld, zoodat een aantal voorwerpen in de kazematten der buitenwerken voortdurend moeten blijven liggen!

Kampen vooral behoorde een gemeente-museum te stichten.

De hofjes en oude-mannen-huizen aldaar zijn gevuld met interessante schilderijen, waaronder een Lucas van Leiden, verschillende stukken van Mechtelt van Lichtenberg, genaemt toe Boecop (1572, 1574), en van andere voorname doch weinig bekende meesters. Zij zijn erg verwaarloosd en sommige hangen in keukens, waar zij door de warmte van den haard half gebarsten zijn. Het stadhuis te Kampen bezit twee prachtige met eikenhout betimmerde zalen, die zoowel voor Nederlanders als voor vreemdelingen geheel onbekend gebleven zijn, ofschoon zij niet behoeven te wijken voor den Frac van Brugge, waarheen de touristen in menigte toestroomen. Ook daar wordt niet genoegzaam gezorgd; de eikenhouten toegangsdeur, met zeer schoon slotwerk voorzien, wordt jaarlijks getrouw met kalk gewit. Een fraai Parijsch gobelin dient er als vloerkleed.

Te Kuilenburg in het weeshuis hangt een twintigtal schilderijen, gedeeltelijk aan flarden gescheurd; voor restauratie bezit men geen fondsen, en weldra zal daarvoor geen mogelijkheid meer bestaan.

Te Bommel ziet men het huis van Maarten van Rossum, een schoon gebouw, in den stijl der XVIe eeuw, uitwendig met fraaie basreliefs versierd, inwendig voorzien van vijf prachtige schoorsteenen met beeldhouwwerk en tafereelen in Delftsche tegeltjes. Het behoort aan een landbouwer, die de zalen gebruikt om er uien, peren en appelen te bergen, en die mij in 1870 verklaarde het voornemen te hebben opgevat om het huis te sloopen! De Staat behoorde dit aan te koopen, en zou dit als post- en telegraafkantoor kunnen inrichten.

Onze oude Gothische kerken, welke meest alle in het bezit der Hervormden zijn, hebben tot nog toe bijna nergens belangstelling opgewekt. Vooral hun ameublement is veelal schandelijk verwaarloosd.

In de St. Jacobskerk te 's Gravenhage zijn er een aantal heerlijke geschilderde glazen, die men - ik weet niet wanneer - door elkander in een der ramen van het koor geplaatst heeft. Daar waar een figuur in een voet of in een arm moet uitloopen, vindt men een hoofd of een wapenbord aan een ander, tafereel ontleend. Niemand denkt er aan het geheel in zijn ouden toestand te herstellen.

In een zijkapel der groote kerk te Zutphen bestaat een boekerij, die sinds de XVIe eeuw onveranderd gebleven is; men vindt er nog de boeken aan kettingen bevestigd. Wel

een zeldzaam overblijfsel uit vroeger tijden, en dat belangstelling verdiende. Welnu, deze is er zoo weinig, dat men toelaat dat uit de meeste oude boeken (waaronder zich zeer kostbare bevinden) prenten en bladen weggescheurd worden. In de ramen zijn er schoone geschilderde ruiten, die voortdurend door de kinderen worden vernield. Met geduld en kalmte rapt elken Zaterdag de schoonmaakster de brokjes op, en werpt die in den vuilnisbak! Die operatie heb ik eenige jaren geleden met eigen oogen gezien. Ik trachtte tot een betere verzorging aan te sporen, en ik gaf in overweging om des noods de glazen te verkoopen. Noch het een, noch het ander denkbeeld mocht bijval vinden. In dezelfde kerk wordt een koperen doopvont bewaard, met talrijke beeldjes versierd; de helft dezer figuren is reeds gestolen, en men heeft getracht dit verlies onzichtbaar te maken door de aan de achterzijde geplaatste beelden vooraan te brengen!

De prachtige cartons der Goudsche kerkglazen, die reeds veel van de vochtigheid geleden hebben, liggen steeds opgerold; toen men sommige daarvan in 1872 tentoonstelde, geschiedde dit door ze op den vloer der kerk uit te spreiden, met eenige baksteenen op de uiteinden! Wanneer deze cartons in een museum goed geëxponeerd waren, zou de studie daarvan voor onze schilderschool van onberekenbaar nut wezen.

De kerk te Dordrecht bezit prachtige gesneden koorbanken uit de XVIe eeuw, vol beelden en beeldhouwwerk, die door den moedwil van bezoekers voortdurend geschonden worden. In een zijkapel is er een voorstelling in marquetterie van het heilig graf te Jeruzalem, zooals dit zich in de XVIe eeuw vertoonde. Dit hoogst merkwaardige stuk is reeds half geschonden en verloren, en men denkt er niet aan het te restaureeren.

De verwaarloozing der oude grafsteenen eindelijk is regel, iets dat èn voor de beeldhouwkunst, èn voor de geschiedenis zeer te betreuren valt.

Beter is het over het algemeen gesteld met de kerken, die zich in handen der Katholieken bevinden. Daar althans worden vroegere kunstvoortbrengselen gewoonlijk gewaardeerd, schoon somtijds de bedoeling meer te prijzen is, dan de wijze waarop de verzorging of de restauratie geschiedt.

Het is inzonderheid aan den aartsbisschop van Utrecht en aan den pastoor van Heukelom, dat men dank verschuldigd is voor de herlevende belangstelling in de oude Christelijke kunst.

De heer van Heukelom heeft te Utrecht een museum gesticht, dat een verblijdend teeken des tijds genoemd mag worden. Daar kan men een voorbeeld vinden van hetgeen ijver, volharding en liefde voor de kunst vermogen. Een achttal zalen, gevuld met kerkelijke oudheden, drijfwerk, miniaturen, broderiën, kantwerk, schilderijen, beeldhouwwerk, enz. vertoont een schat van voorwerpen, die stellig zouden vernietigd zijn of het land hadden verlaten, indien een kunstlievende hand ze niet had gered en verzameld.

Intusschen is reeds onnoemelijk veel uit Nederland naar den vreemde gegaan. Het is bekend, dat jaarlijks geheele scheepsvrachten naar Parijs, Brussel en Londen vertrekken, om aldaar verkocht te worden. ‘Ik zend morgen 800 kilo oudheden naar Parijs’, kan men van tijd tot tijd onze kooplieden hooren zeggen. Nooit wordt er van Staatswege onderzocht of onder die 800 kilo zich iets bevindt, dat verdiende in een der Rijksverzamelingen bewaard te worden[1]; veelmin wordt iemand naar de vreemde markten gezonden, om aldaar de belangen van den Staat op het gebied van kunst en historie te behartigen[2]. Integendeel, het is reeds voorgekomen, dat de Staat zijn eigen zaken verschacherd heeft. Voor een achttal jaren moest het Departement van Marine aan het huis van het Loodswezen te Vlissingen eenige herstellingen aan het dak, enz. doen, die een som van 7 of 800 gulden beliepen. Om dit bedrag - en dus ook het eindcijfer der begrooting, waar alles op aankomt - met een 100 of 150 gulden te kunnen verminderen, heeft men zich niet geschaamd voor een spotprijs de gobelins te verkoopen, die een der zalen van het huis versierden, of eigenlijk gezegd - men heeft ze wederrechtelijk onder'shands aan den aannemer der reparatiën overgedaan, tegen een vermindering van de aannemingssom!

1 En wanneer men het door kunst- en vliegwerk zoo ver gebracht heeft, dat de Regeering onderzoek doet, dan is men nog niets gevorderd. In 1863, toen te Dordrecht 8 koperen kroonen publiek verkocht werden, was het door de Regeering op aandrang der Akademische Commissie toegestaan krediet zóó mager, dat men zelfs niet één kroon vermocht te koopen. De Israëlieten hadden er meer voor over. Ook voor de Zevenhuizensche kerkglazen en voor twee prachtige oude bedsteden uit Portugael weigerde de Regeering genoegzame gelden beschikbaar te stellen!

2 Vreemde Staten daarentegen komen zich bij ons van kunstvoorwerpen voorzien. In het South-Kensington Museum zag ik onderscheiden zilveren halssieraden, van gilden, rederijkerskamers en schutterijen afkomstig; een halsketen van de Gorkumsche schutterij was onlangs gekocht.

Nog onlangs werd mij goudleer te koop aangeboden, afkomstig van een Rijksgebouw. 't Was dood eenvoudig: wat zou men er mede gedaan hebben? Een museum is er niet, en de zolders met zulke oudheden te overladen, gaat niet aan.

Ten bewijze, hoe weinig de regeering zich zelfs om de aan den Staat toebehoorende oudheden bekommert, kan de geschiedenis dienen van het beeldhouwwerk der oude Hofzaal te 's Gravenhage. Toen - ter kwader ure - de slooping van de kap dier zaal aanbesteed werd, had de regeering zich de bevoegdheid voorbehouden, om tegen schatting die voorwerpen, welke zij uit de afbraak wenschte te behouden, van den aannemer over te nemen. Reeds in 1861 wees de Akademische Commissie op de gehouwen en gebeitelde versierselen en snijwerken, aan die kap aanwezig; doch zelfs nog in 1863 had men niets gedaan om deze terug te erlangen! Eerst in 1869 gelukte het den Minister die voorwerpen te bekomen van de *erven* des aannemers, in wier bezit zij waren overgegaan.

De gemeentebesturen doen voor den Staat in onverschilligheid niet onder. Uit het Stadhuis te Medemblik heeft men een uitstekende eikenhouten wandbekleeding verkocht. Delftsche tapisseriën, in het Raadhuis te Leiden aanwezig, zijn ten vorige jare ter nauwernood aan den hamer ontsnapt. Men wilde ze vervangen door een ‘net papiertje met gouden sterretjes, in den geest van den tijd.’

Diezelfde geest deed in 1862 den Amsterdamschen Gemeenteraad machtiging geven tot het verkoopen van een aantal schilderstukken, tot dusver op de Gildekamer van het vroeger Collegium Chirurgicum bewaard.

Te 's Hage heeft men voor eenige jaren goudleer verkocht, dat stellig tot versiering van het Raadhuis of van het stedelijk museum had aangewend kunnen worden. Nog onlangs was men op het punt een geschilderd plafond en een schoorsteen van de hand te doen.

Bruinisse verkocht zeer merkwaardige foltertuigen voor oud ijzer en vele andere gemeenten ontdoen zich van uitstekende kunstvoorwerpen, meestal zonder daarvoor zelfs de helft der waarde te ontvangen.

De besturen van hofjes en stichtingen kunnen zich soms door het finantieel belang der kas dekken, wanneer zij historische monumenten verkoopen. Toch was het geen zeer kiesche handeling, toen het Haarlemsche hofje van Heythuyzen een

jaar geleden het portret van den stichter zelven, door Frans Hals geschilderd, aan het Brusselsch museum afstond.

Binnen kort is een soortgelijke handeling van wege het hofje van Beresteyn te verwachten, en dan zal het niet één, maar vier schilderijen van Frans Hals betreffen. Mag men hier niet vragen of het dan aan Nederland niet evenveel en meer waard is dan aan België, om de meesterstukken van Hals te bezitten?

De verkoop van voorwerpen uit de kerken is steeds op groote schaal gedreven, niettegenstaande er, wat de Katholieke kerken betreft, kanonieke verbodsbepalingen bestaan. De Hervormde kerkbesturen worden door geenerlei gewetensbezwaar tegengehouden, zelfs niet door de waarschuwende stem en de ondubbelzinnige wilsverklaring van hen, die de kerken indertijd begiftigd hebben. Een voorbeeld zal dit verwijt staven.

Men zal zich herinneren, hoe schandelijk de kerk te Zevenhuizen hare geschilderde glazen verkocht. Welnu, diezelfde kerk bezat eenige schoone met arenden en wapens versierde koperen kronen, op een waarvan de schenkers geschreven hadden:

> Dese drie mannen hebben door Liefde gedreeven,
> Dese kroon de kerk tot Sevenhuyse gegeven;
> Door waar betrouwen en hertelijk verlangen
> Datse de kroon des eeuwigen Levens sullen ontfangen.
> Siet ik kome haastelijk; *houdt dat gij hebt*,
> *Opdat niemant uwe kroone neme*.
> Openb. Cap. III, vers 11.

Die goede zieltjes! Zij vermoedden niet dat hunne afstammelingen mannen van vooruitgang zouden zijn, diep doordrongen van ‘den geest des tijds!’[1] De kroonen lagen gisteren bij een Haagsch koopman, en morgen vertrekken zij naar Engeland. Die goede zieltjes!

Schier overal zijn bij gelegenheid van het invoeren van het gas, de koperen kronen weggenomen en voor oud koper verkocht. Dat het gas niet onvermijdelijk dit offer eischte, hebben de eenvoudige landbouwers van Kuilenburg voor eenigen tijd bewezen. Zij kochten de op de markt tentoongestelde kronen in, lieten op eigen kosten de armen uithollen en voor gasverlichting inrichten, en deden de aldus getransformeerde kronen weder ophangen.

1 Geijkte uitdrukking der Zevenhuizensche landoekonomen.

Bloemendael, Hasselt, Abbekerk hebben zich schuldig gemaakt aan de verkooping hunner geschilderde ramen, en in 1872 verkocht de kerk te Sneek een heerlijke eikenhouten betimmering met beeldhouwwerk en talrijke wapens, benevens een trap, die maanden lang te 's Hage bij een koopman gebleven zijn, als om de Regeering in de gelegenheid te stellen deze uitmuntende stukken voor het land te bewaren. Maar niemand bekommerde zich daarom, en thans versiert de betimmering het kasteel van den Baron de la Rousselière, in de omstreken van Luik!

Ook de Katholieke kerkfabrieken hebben zich soms niet ontzien de kerken van haar beste sieraden te plunderen, en dit, gelijk ik opmerkte, niettegenstaande kanonieke verbodsbepalingen. In de Acta et decreta Synodi Provinciae Ultrajectensis van 1865, een boek dat voor de R.K. geestelijken van geheel Nederland een wet is, zijn deze bepalingen aldus geformuleerd: ‘Deo dicata, ecclesiastica bona... sacra eo ipso sunt, quod ad religiosos usus destinantur. Nefas est, nisi legitima accedente auctoritate, legitimisque suffragantibus causis, ab usu ad quem adhibenda sunt ea distrahere. Absque consensu episcopi nulla altaria fixa diruere licet, *nullas picturas, statuas aliasve sculpturas amovere et cum aliis immutare, nulla monumenta demoliri*[1]. Om zaken van geringe waarde te vervreemden, is de toestemming der belanghebbenden en van den diocesaan bisschop voldoende; voor zaken van grootere waarde wordt echter ten gevolge eener constitutie van Paulus II, de pauselijke goedkeuring vereischt. Het is er intusschen ver van af, dat de geest die deze wijze bepalingen deed neerschrijven, steeds bij de R.K. kerkbesturen en pastoors aangetroffen wordt. Ik zal ten bewijze slechts twee voorbeelden aanhalen, het eene een twintigtal jaren geleden, het andere van zeer jonge dagteekening, beide zeer karakteristiek voor de kennis van den toestand.

Ik bedoel den verkoop der Maastrichtsche relikwiekasten en dien van het oxaal uit de kerk te 's Hertogenbosch.

De oude St. Servaaskerk te Maastricht bezat te midden van vele andere heerlijke kunstgewrochten en naast de schoone

1 De aan God gewijde geestelijke goederen zijn heilig, omdat zij voor de godsdienst bestemd zijn. Het is ongeoorloofd zonder wettelijke machtiging en wettige redenen haar bestemming te veranderen. Zonder toestemming des bisschops mag men geen altaren vernielen, geen schilderijen, standbeelden of andere beeldhouwwerken wegnemen of tegen andere ruilen en geen monumenten sloopen.

‘noodkist’, waarin de beenderen van den patroon der stad en apostel der Tongeren bewaard werden, een viertal relikwiekasten uit de XIIe eeuw, uitmuntende door drijfwerk, door email en door edelgesteenten. Deze stukken zijn vooral daarom allermerkwaardigst, omdat zij de eenige monumenten zijn, waarvan met zekerheid gezegd kan worden, dat zij voortgebracht waren door de Maastrichtsche kunstenaarschool, welke indertijd met de Keulsche wedijverde en waarvan de sporen bijna geheel verloren zijn.

Ongeveer 25 jaren geleden werden deze vier relikwiekasten door den pastoor tegen een spotprijs eigenmachtig aan een handelaar verkocht, en daarna aan den Russischen prins Soltikow te Parijs overgedaan! De opbrengst van dezen schandelijken verkoop strekte om een stel nieuwe miskleederen te betalen, benevens een wit kleed, waarmede een zeer schoon middeneeuwsch Mariabeeld overdekt werd; om een draaghemel van klatergoud te koopen voor de groote processiën; om een standbeeld op te richten ter eere van Karel den Groote, dien de pastoor ten onrechte beschouwde als den stichter van een gedeelte der kerk; om het romaansch koor met renaissance ornamenten in ‘stuc’ te beplakken, en om eenige zeer middelmatige geschilderde ramen te doen vervaardigen!

De relikwiekasten werden, toen in 1861 de verzameling Soltikow te koop werd aangeboden, door het Belgisch gouvernement met een ander stuk gekocht voor de som van 6250 francs. Thans bevinden zij zich in de Porte de Hal te Brussel.

Toen deze kunstgewrochten aldus ons land verlieten, was het Koninklijk Besluit van 16 Aug. 1824 (Stsbl. n°. 45) nog van kracht. Toch heeft de regeering, na eenige geheime stukken met de Gedeputeerde Staten van Limburg gewisseld te hebben (die in de vergadering van 21 Sept. 1849 besproken werden), hoegenaamd niets gedaan. Daarvoor kunnen redenen bestaan hebben; maar wat - zoo niet onverschilligheid - belette de regeering om later te doen wat België deed, en de ‘reliquaires’ in 1861 op de publieke verkooping te heroveren? Zij heeft niet eenmaal gepoogd het te doen; zij heeft niet eenmaal geweten, dat zij te koop waren!

Even ergerlijk is de geschiedenis van de verwijdering van het oxaal uit de St. Janskerk te 's Hertogenbosch.

In de middeneeuwsche kerken is het van de XIIIe eeuw af het gebruik geweest om het koor, dat met het allerheiligste in

t.o. 366

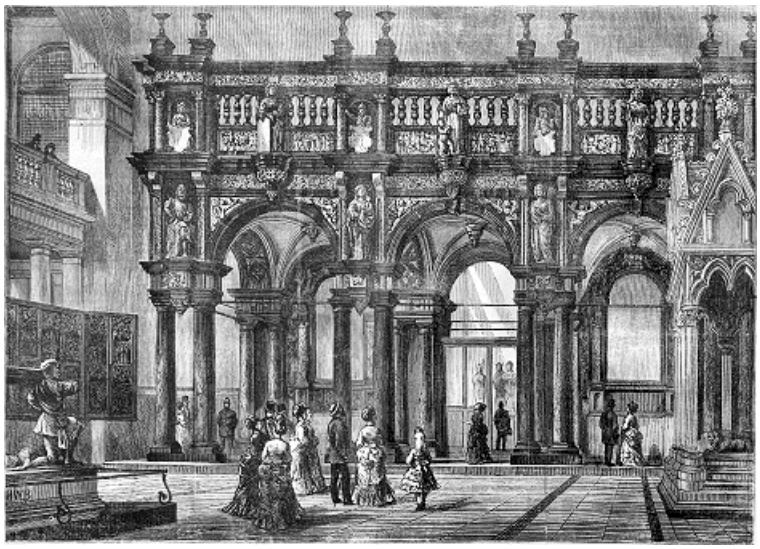

HET VOORMALIG OXAAL UIT DE ST. JANSKERK

den tempel van Salomo gelijk staat, van de kerk zelve af te scheiden door middel van een oxaal of jubé, hetwelk zinnebeeldig het bij de Israëlieten gebruikte gordijn vervangt. Deze monumenten werden allengskens met grooter pracht opgetrokken, gelijk sommige in België nog aanwezige exemplaren kunnen aantoonen. In Noord-Nederland, geloof ik, was het oxaal van 's Hertogenbosch het eenig overgeblevene. Na de XVIe eeuw was van dergelijke constructies in de Vereenigde Provinciën natuurlijk geen sprake meer; ook in de Katholieke landen waren zij in de XVIIe en XVIIIe eeuwen verwaarloosd geworden, tot dat men voor 30 jaren, toen de studie der middeneeuwen herleefde en die der Christelijke kunst op nieuw beoefend werd, begreep, dat de jubés een symbolische beteekenis hadden, en dat zij ook uit een architectonisch oogpunt recht van bestaan hadden. Zoo werden zij in vele oude kerken hersteld en in sommige nieuwe aangebracht[1]. Men had dus mogen verwachten, dat in onzen tijd aan het oxaal van den Bosch geen schendige hand zou geslagen worden, te meer daar dit monument groote verdiensten van architectuur en sculptuur bezit.

Het oxaal, dat een gothisch jubé verving, was min of meer in navolging van dat uit de O.L. Vrouwekerk te Antwerpen, in renaissancestijl van het laatst der XVIe eeuw gebouwd. Nevensstaande plaat geeft van dit monument een juist denkbeeld; de zuilen zijn van rood marmer, het entablement en de tribune van zwart marmer, de beelden en basreliefs van albast. Het geheel vormt een prachtig kunststuk en was in Nederland eenig in zijn soort. ‘Dans son ensemble, comme dans ses détails’ zegt Mr. Ch. Piot, ‘ce petit monument est bien conçu, bien exécuté; les proportions en sont parfaitement comprises; les moulures et l'ornementation d'une riche élégance.’

Welnu, een vijftal jaren geleden is dit juweeltje op persoonlijken aandrang van den bisschop van 's Hertogenbosch - die in de zaken der St. Janskerk oppermachtig schijnt te zijn - gesloopt en publiek in de dagbladen te koop aangeboden! Men zegt dat de afbraak 2000 gulden gekost, en dat de verkoop 1200 gulden opgebracht heeft[2]! Gedurende eenigen

1 Een enkel architect heeft er in Duitschland minstens 30 nieuwe gebouwd.

2 Deze slooping is gevolgd geworden door die van het fraaije groot altaar, waarvan de verkoop 110 gulden opbracht, en door de oprichting van twee zeer middelmatige altaartjes aan den ingang van het koor in schuinsche richting geplaatst. Een dier altaren is aan de Gorkumsche Martelaren gewijd. Het is te betreuren, dat de vereering van Nationale heiligen geschieden moest ten koste van de vereering, waarop een Nationaal monument aanspraak heeft. Die altaren overigens zijn, wat den stijl betreft, niet onberispelijk, en hun plaatsing op een daarvoor nooit bestemd punt, maakt een zeer ongelukkig effect. Waar het hoofdaltaar gebleven is, weet ik niet.

tijd is het lot van dit monument geheel onbekend geweest, totdat men het plotseling in de maand Juli van dit jaar in zijn ouden staat in het South-Kensington Museum kon zien prijken; alleen de achterzijde is verloren; de brokstukken er van moeten zich nog in de St. Janskerk en in handen van enkele partikulieren bevinden.

Het Londensch Museum heeft er in 1871 de som van £ 900 voor betaald, nagenoeg de waarde der materialen. Men heeft het gebouwtje opgesteld in een der twee onlangs geopende kolossale zalen, gewijd aan de architectonische en monumenteele beeldhouwkunst; zalen waarin de groote *afgietsels* geplaatst zijn van de Trajaansche zuil, van het portaal van S. Jago de Compostella, van Hindoesche tempels, enz. Te midden van deze pleisterafgietsels, bekleedt het *oorspronkelijke* Bossche oxaal de eerste en de eereplaats[1]!

Gaat men de redenen na, welke tot de amotie van dit merkwaardig monument deden besluiten, dan staat men over de lichtvaardigheid en luchthartigheid der sloopers verstomd. Ik zal niet stilstaan bij de minder loffelijke drijfveeren waardoor volgens de chronique secrète van den Bosch de geïnteresseerde raadgevers van den bisschop bewogen werden. Daaromtrent is elke bewijsvoering onmogelijk en iedere discussie ijdel. Beschouwen wij alleen de argumenten, die verdienen besproken te worden.

Vooreerst werd gezegd, dat het oxaal het vrije gezicht op het hoofdaltaar belemmerde. Dit was slechts ten halve waar, want door de geopende middenboog kon men het altaar zien. Maar buitendien is dit vrije gezicht in de oude Katholieke kerken nooit een hoofdpunt geweest. Evenals bij de Israëlieten een gordijn het Heilige der Heiligen aan het gezicht onttrok, zoo ook kan men zeggen, dat een jubé sym-

1 Het doel dezer expositie is: ‘to show the student, how great masters have decorated architecture with sculpture, what amount of relief, of finish, of detail conveys to the spectator the impression the sculptor has intended to produce.’ (J.H. Pollen, Descriptive Catalogue.) Zal immer de Nederlandsche Staat er iets toe bijdragen om den Nederlandschen architect, die nog zoo achterlijk is in zijn kunst, dergelijke voorbeelden - zij 't ook op kleine schaal - onder de oogen te brengen?

bolisch een afsluiting tusschen het koor en het schip der kerk vormen moest. De onmogelijkheid voor het grootste gedeelte der geloovigen om het altaar te zien, is in de Katholieke kerken zoozeer een aangenomen feit, dat men sinds eeuwen zich daarbij heeft neergelegd, en schellen en klokken bezigt om aan de gemeente den voortgang van den kerkelijken dienst op bepaalde oogenblikken te verkondigen. Overigens heeft het radikale te 's Hertogenbosch uitgedachte middel volstrekt niet het gewenschte gevolg gehad. Thans hebben wel de drie of vier eerste rijen der kerkbezoekers van uit één der vijf hoofdschepen een vrij gezicht op het altaar; maar de volgende rijen zijn door de ruggen hunner voorgangers, en de personen, die zich in de zijschepen bevinden, door de zuilen der kerk in datzelfde gezicht voortdurend belemmerd.

Dezelfde opmerkingen maakte reeds in 1867 de heer Ch. Piot: ‘Le conseil de fabrique oublie sans doute qu'anciennement les chrétiens assistaient à certaines parties de la Messe, lorsque le grand rideau était baissé. Par la même raison (que le jubé empêche les fidèles de voir le maître-autel) il serait bon de faire disparaître aussi les piliers, les colonnes des églises, la chaire à prêcher, les clôtures du choeur, enfin tout objet derrière lequel les fidèles peuvent se placer et qui peut offusquer la vue du maître-autel.’

Een tweede argument deed zich voor als gegrond op het architectonisch belang der kerk zelve: het oxaal, zoo zeide men, verbreekt op betreurenswaardige wijze de perspectief van het groote schip!

Inderdaad is een dergelijk beweren alleen als een ‘caprice’ te beschouwen, en is het geoorloofd daaraan een tegenovergesteld verlangen te opponeeren; nl. dat men het perspectief op een of ander punt door een gebouw afbreke. De eenige die daaromtrent beslissen kan, is, geloof ik, de oorspronkelijke bouwmeester der kerk; en nu is het uit de teruggevonden fundamenten gebleken, dat ten allen tijde op dezelfde plaats een oxaal gestaan heeft; dat een zoodanige constructie dus altoos in het plan der kerk opgenomen was. En zeer te recht lag van den beginne af een jubé in de bedoeling des bouwmeesters; immers zonder een dergelijk monument mist het oog een rustpunt, en vormen de dicht naast elkaar geplaatste kolonnetten der pilaren een onafgebroken en eenigszins eentonig verschiet. De geheele lengte der kerk bleef voor den toeschou-

wer zichtbaar, daar het oog over het oxaal heen zich vrij tot aan het uiteinde van het koor kon uitstrekken; daarentegen bood juist het jubé een vergelijkingspunt aan, waarmede men zich een nauwkeurig denkbeeld kon vormen van de kolossale hoogte van het gewelf, iets wat thans onmogelijk geworden is. Het is juist deze overweging, die de hedendaagsche architecten er toe heeft bewogen, een veelvuldig gebruik van oxalen te maken. ‘On s'aperçut que, loin de faire un mauvais effet de perspective dans les églises, les jubés placés près du choeur en produisaient un excellent par l'agrandissement qu'ils semblent donner aux proportions de l'édifice.’ (Piot.)

De derde reden eindelijk, bestemd om op de massa effect te maken, was niet beter dan de twee voorgaande: het oxaal moest daarom verdwijnen, omdat zijn stijl met dien der kerk streed.

Het is waar, dat het eerste uit de XVIe eeuw is, en de laatste den gothischen stijl vertoont. Maar is een dergelijke constatatie voldoende om de amotie van een op zich zelf prachtig kunststuk te wettigen? Waar zal men dan eindigen? Moeten dan ook niet alle latere gedenkteekenen, grafsteenen en geschilderde glazen vernield worden; mag dan het schoone gebeeldhouwde orgel in de St. Janskerk blijven bestaan? Men ziet thans te 's Hertogenbosch het ongerijmde er van in, en niemand denkt er aan het orgel te sloopen. En te recht: men behoort een gebouw, gelijk de Bossche kerk, te beschouwen als een historisch museum, waaraan elke generatie haren arbeid gewijd, dat elk geslacht van zijn geest doordrongen heeft, en dat ons de geschiedenis der eeuwen op zijn wanden te lezen geeft. Volkomen eenheid van stijl is bij gebouwen van zulk een kolossalen omvang, waaraan eeuwen lang gewerkt is, toch niet te verkrijgen; elke eeuw heeft daarop zijn stempel gedrukt, en de St. Janskerk zelf draagt de kenmerken van zes of zeven perioden, die een tijdsgewricht van 250 jaren omvatten. Zal men daar nog durven spreken van volkomen uniformiteit!

De Engelschen, die ons oxaal bezitten en de vrijheid nemen ons op den koop toe uit te lachen, komen insgelijks tegen deze dwaze stelling op. ‘One of the first acts of restoration was the removal of the magnificent Rood Screen and scarcely less magnificent High Altar, because the *sagacious* architect considered that they were out of place in a gothic church. If this principle is to be followed out in modern restoration, the magnificently pictorial interiors of the Belgian and Italian churches

will, in a few years, be rendered as cold and unpicturesque as our English cathedrals. The Belgian churches derive their great charm from the jumble of styles; take away their Renaissance fittings, gorgeous altars, marble screens and richly-carved confessionals, and the churches of Antwerp or Bruges will be far less interesting and far less pictorial than those of Norwich or Coventry. This so-called “gothic revival” is doing an incredible deal of harm.... Such restorations are far more injurious than the churchwardenism of the last century..... We are glad to be able to state that the work of destruction at Bois-le-Duc has been arrested and the magnificent organpulpit and brass parcloses, which still adorn that most noble church, are not to share the fate of the Rood Screen.’

The work of destruction! Wie bekommert zich daarom in Nederland? Onze Belgische broeders, wier kunstzin bij onze onverschilligheid zoo sterk afsteekt, hebben, waar wij zwegen, een kreet van afkeuring en van smart doen hooren. In 1867 heeft de Commission Royale des monuments in haar Bulletins een lithographie en een beschrijving van het oxaal gegeven en ons wandalisme aan de kaak gesteld: ‘par suite du principe de non-intervention dans les affaires religieuses ('t was intusschen geen affaire religieuse) professé par le gouvernement néerlandais, des faits semblables peuvent se renouveler. En laissant l'indépendance la plus complète et la liberté d'action la plus entière aux administrations des cultes, l'Etât ne croit pas devoir empêcher *un acte, qu'à juste titre on doit flétrir du nom de vandalisme et stigmatiser de l'épithète de barbarie*!’.

Wij, Nederlanders, wie de zaak in de eerste plaats betrof, hebben geen woord gesproken. De stervende Oudheidkundige Commissie uit de Akademie bewaarde in haar verslagen het diepste stilzwijgen; en natuurlijk, want zij wist van de zaak niets af. Samengesteld uit vier leden in Holland woonachtig en met allerlei bezigheden overladen, was zij voor alle mededeelingen afhankelijk van de kunstlievende familiebetrekkingen en vrienden van de leden en feitelijk alleen van den voorzitter Dr. Leemans. Wanneer men de namen nagaat van de enkele personen, die gedurende tien jaren berichten aan de Commissie zonden, zal men steeds dezelfde terugvinden; verschillende daaronder zijn die van Leidsche studenten, welke een milde gastvrijheid bij Dr. Leemans genoten hadden, en hun belangstelling in dien verdienstelijken geleerde ook door het toezenden van archaeolo-

gische mededeelingen betuigden. Vaste korrespondenten meende de Commissie niet te mogen benoemen, uit vrees dat zij daardoor een voor de gevolgen niet wenschelijken band zou scheppen tusschen deze en de Akademie zelve. Zoo heeft men uit den Bosch slechts berichten ontvangen, zoolang de zoon des voorzitters aldaar woonachtig was; na diens vertrek vernam men nooit iets meer.

Wel had het oxaal recht gehad de algemeene aandacht en inzonderheid die van de Regeering te trekken. Want zoo al de amotie zelve goedkeuring ontmoet had, zou de vraag hebben moeten rijzen of niet de Staat behoorde te zorgen, dat het monument op eenige andere plaats in ons land bewaard bleef.

Ik weet niet of veel Nederlanders over het verlies van het jubé zullen treuren. Men is zoozeer er aan gewend al wat de geest, de kunstzin en het genie onzer voorouders voortgebracht hebben, ongehinderd uit ons vaderland te zien verdwijnen, dat men op dit punt verhard en versteend is. Toch zou het mij verwonderen, wanneer het enkelen niet ging zooals mij, toen ik op den dag harer opening de zaal van het Londensch Museum binnentrad, waar het Bossche jubé de hoofdplaats inneemt. Ik kon bijna niet gelooven, dat hetgeen ik zag in werkelijkheid voor mij stond, en toen een opzichter naar mij toetrad, en mij een catalogus (kosteloos nog wel) aanbood, waarin ik een beschrijving kon vinden van het ‘most magnificent Dutch monument’, gevoelde ik mij diep vernederd, en was ik angstig dat men mij vragen zou of ik Nederlander was.

Laten wij het intusschen erkennen: dat men het jubé aan de Nederlandsche Regeering niet te koop aanbood, mogen wij waarlijk den bisschop niet euvel duiden. Want men zou toch van het aanbod geen gebruik hebben gemaakt. Kunst immers heette tot voor twee jaren geen regeeringszaak, en bij dit sophisme legde zich het Nederlandsche volk met kalmte en gelatenheid neder.

Wij begrijpen niet genoeg, dat de verachting en de onverschilligheid voor de voortbrengselen van den geest het bewijs zijn van achteruitgang en verval. Wat zouden wij ons niet schamen, wanneer men onze natie op denzelfden lagen trap van beschaving plaatste als Spanje? En toch tot welke gevolgtrekkingen moet hij komen, die in Londens South-Kensington Museum het jubé van den Bosch ontwaart, naast drie kasten, gevuld met de heerlijkste juweelen, eeuwen lang door Koningen

en Vorsten aan de Spaansche Madonna del Pilar geschonken, en in de troebelen na 1870 stuk voor stuk verkocht! *Wij*, wij vinden, niet gelijk de Spanjaard; een verontschuldiging in de duurte en in de onzekerheid der tijden, in een revolutionairen toestand, die het geringschatten van een roemrijk verleden wel niet moest veroorloven, maar toch kan verklaren; wij kunnen niet beweren, dat wij uit geldgebrek de pronkstukken door vroegere eeuwen ons nagelaten voor een handvol gouds moeten verschacheren! Wij leven in weelde: Indië brengt millioenen op; de Indische overschotten vallen als een gestadige manna over ons neder; wij voeren oorlog met hetgeen de koffie boven de raming opbrengt; de middelen hier te lande leveren jaarlijks hoogere inkomsten.... maar als het geldt een voorwerp van nationale kunst te bewaren en te verzorgen, houden wij de beurs gesloten!

Gaan wij verder: gesteld dat de Regeering het jubé gekocht had; waar zou men het geplaatst hebben? In een opzettelijk daartoe te bouwen zaal? De haren zouden menigeen te berge rijzen, bij de eenvoudige gedachte! Er ware wel een geschikt lokaal aan te wijzen geweest: de Hofzaal op het Binnenhof. Maar die dient nu eenmaal - God betere 't.... en de Regeering - als pakhuis voor oud papier; en men mag beweren dat het oxaal, waaraan zooveel artistieke kennis en wetenschap ten koste gelegd waren, zou hebben moeten wijken voor de pennevrucht van vroegere en latere scribae en klerken!

Het Bossche schandaal is derhalve niet uitsluitend aan de plaatselijke kerkelijke autoriteit te wijten, ook niet aan de Regeering alleen; geheel de natie, wier jaren lange onverschilligheid dergelijke feiten mogelijk maakte en verontschuldigde, draagt daarvan de schuld.

Het is te hopen dat men eindelijk het kwaad zal inzien en op verbetering bedacht zijn; de geschiedenis van het oxaal is slechts één paragraaf uit een dikken foliant gescheurd; moge die treurige historie de slotparagraaf zijn.

Het gebeurde met het Bossche jubé geeft nog aanleiding om de aandacht te vestigen op de wijze, waarop hier te lande over het algemeen wordt te werk gegaan bij het restaureeren van historische en kunstmonumenten en op het gebrekkige stelsel - zoo men dien naam mag bezigen - dat door de Regeering

gevolgd wordt, wanneer zij zulke herstellingen met subsidiën ondersteunt.

Restauratie is in Nederland een groote uitzondering; een natie, welke niet eens de monumenten die in goeden staat verkeeren onderhoudt, is zelden te bewegen een ruïne te herstellen.

Intusschen van tijd tot tijd wordt er iets gedaan, doch helaas meestal met zooveel onkunde en roekeloosheid, dat men waarlijk niet weet of men niet den op een schilderachtige wijze vernietigenden tand des tijds moet verkiezen boven de grove, barbaarsche verminking, waaraan de mensch zich, onder voorwendsel van restauratie, schuldig maakt.

Twee omstandigheden werken samen om de meeste herstellingen te doen mislukken. Vooreerst de bekrompenheid der geldmiddelen, hetgeen dikwijls er toe leidt de zaken ten halve te verrichten. Dan de onkunde van hen, die de restauratiën besturen en van hen die ze uitvoeren. Personen met een gezond begrip van kunst, van oudheid en speciaal van architectuur, worden in onze gemeente- en kerkbesturen zelden aangetroffen; aan den anderen kant hebben de architecten, aan wie onze gebouwen worden overgeleverd, in den regel geen artistieke opvoeding genoten, hetgeen in een land waar tot voor een paar jaren de schoone bouwkunst nergens onderwezen werd, niet te verwonderen is. Zoo neemt men zijn toevlucht tot timmermans- of metselaarsbazen, en wat even erg is tot gewezen genie-officieren en tot waterstaatkundigen.

De gevolgen blijven dan ook niet uit.

Vooreerst wijs ik op hetgeen men noemen mag de *opknappingsmanie*, welke tot doel heeft op een goedkoope wijze onze gebouwen te verfrisschen; een ware pest, die zich door geheel Nederland heeft verspreid. De operatie komt neer op het verven en bepleisteren van elk muurwerk, dat onder het bereik van de herstellers valt. Het eigenaardig karakter van een gebouw wordt nooit begrepen noch geëerbiedigd. Is het van baksteen, liever dan hier en daar een ouden steen door een nieuwen te vervangen, wordt de geheele gevel met spoedig afvallend cement bepleisterd. Is de gevel van hardsteen, de verfkwast overdekt hem met steeds dikkere verflagen; wanneer daarbij nog met eenig verstand te werk gegaan werd, zou men het door de vingers kunnen zien; maar wat moet men zeggen, als men b.v.

een 's Gravenhaagsch Stadhuis zoo ziet verven, dat de bruine steenen met wit en de witte steenen met bruin besmeerd worden!

Wat al bedorven werd is onnoemelijk. Te 's Hage werd het Mauritshuis geheel, het Binnenhof en de Gevangenpoort gedeeltelijk bepleisterd; de Schouwburg, van hardsteen gebouwd, werd nog onlangs geverfd, of, zooals men het noemde, gesilicatiseerd, hetgeen in alledaagsche taal wil zeggen, dat het met een minder kostbare specie werd bestreken. Te Arnhem en te Leiden zijn de Raadhuizen met verf en in verreweg de meeste steden en dorpen zijn de kerken geheel of gedeeltelijk met cement bedekt, hetgeen vooral daar betreurenswaardig is, waar de oorspronkelijke bouwmeester een gecombineerd gebruik heeft gemaakt van hard- en baksteen, en zoodoende aan onzen ouden bouwstijl een eigenaardig karakter gegeven heeft.

Inwendig zijn onze gebouwen aan de verf- en beplakkingswoede evenmin ontkomen. Ik noteerde te Kampen in de Hooge kerk een balustrade en een fijn gehouwen preekstoel, die op deze wijze bedorven zijn. Men mag het nog een geluk noemen, wanneer daarbij de oorspronkelijke kleur wordt nagebootst, want dit is niet steeds het geval; te Middelburg in de kleine Statenzaal zag ik een gesneden eikenhouten betimmering van gothischen stijl liefelijk met een grasgroen tintje aangestreken!

Waar op meer ingrijpende wijze gerestaureerd wordt, is het nog erger gesteld. Dit kunnen onze gothische kerken - waaronder ik de Amsterdamsche Nieuwe kerk speciaal als type noem, en waarbij ik den weldra door den Staat gesubsidieerden Dom te Utrecht niet mag vergeten - op honderd plaatsen getuigen. Ook inwendig zijn en worden zij voortdurend jammerlijk gehavend, veel meer dan de eischen van de godsdienstoefeningen der Hervormden het noodig maken.

Zelfs de geringste details geven de blijken van onkunde der bouwmeesters. Toen te Leiden voor een paar jaren de zuidelijke transeptgevel der Hooglandsche kerk werd gerestaureerd, herstelde men zorgvuldig een op den top misplaatst fronton in renaissancestijl! Zoo ooit dan had men toen de gelegenheid het door een gepast gothisch fleuron te vervangen.

Dit fronton doet alleen onder voor de drie merkwaardige ornamenten, welke de gevels van de Haagsche Kloosterkerk bekroonen, en die in de plaats gekomen zijn van evenveel ijzeren kruizen. Het moet wel een geniaal man geweest zijn,

die deze fantastische krullen heeft uitgedacht, welke in geen stijl der wereld teruggevonden worden.

Nergens hebben onkunde en wansmaak noodlottiger gewerkt dan bij de herstelling van de spits van den St. Jacobstoren te 's Gravenhage. Die ijzeren spits, waaraan jaren gewerkt, en zeer veel geld vermorst is, tracht de torens van Brussel en Antwerpen na te bootsten, en is inderdaad gelukkig eenig in zijn soort. Doch zelfs indien men er in geslaagd ware met juistheid de vormen van de flamboyant-gothische periode te vertoonen, wat moet men dan denken van een architect, die op een toren van de allereenvoudigste en vroegste gothiek een spits bouwt van een driehonderd jaren jongeren stijl! Waarlijk een rijk versierde generaalssteek op het hoofd van een turfboer gedrukt, zou geen bespottelijker effect kunnen maken.

Ook de staatsgebouwen ontgaan het algemeen noodlot niet Men denke aan de ijzeren tribunes in de zaal der I^{e} Kamer, en aan de Hofzaal op het Binnenhof. Of de barbaarsche handelingen aan dit laatste monument gepleegd, wel den naam van restauratie mogen dragen, weet ik niet: in werkelijkheid is er met opzettelijke vernieling geen verschil[1]. Niet alleen de vernieling der oude kap, en de bouw van de afzichtelijke ijzeren constructie verkondigen de volslagen onkunde van den bouwmeester als restaurateur; elke bijzonderheid, tot de minste toe, spreekt het vonnis over hem uit; ik wijs slechts op de trap voor de hoofddeur van het gebouw.

Betreurenswaardig is dikwijls de methode bij de herstellingen gevolgd, ook wanneer zij op zich zelve met verstand gedaan worden.

Zoo werd voor eenigen tijd door het gemeentebestuur van Breda het bovenste gedeelte van den kerktoren geheel en al hersteld, zonder dat de kerkelijke gemeente aan het der kerk toebehoorende benedengedeelte van den toren iets tot herstelling of onderhoud had verricht!

Een fraaie toestand voorwaar! Van lieverlede hadden zich

1 Het vervangen van de eeuwenoude houten kap der Hofzaal door het tegenwoordige ijzeren dak, geschiedde in de verwachting, dat er in langen tijd geen kosten van reparatie zouden gevorderd worden. Intusschen is reeds dit jaar een som van, ƒ 5000 besteed moeten worden om het zinkbekleedsel door leijen te vervangen, ten einde de zaal voor uilen en vleermuizen beter af te sluiten. De kap zelf had minstens ƒ 75,000 gekost. Men ziet dat de finantieele zijde der zaak evenmin als de artistieke reden tot vreugde geeft.

scheuren, ontzettingen en afwijkingen in het benedengedeelte van den toren doen kennen, en had het kwaad eindelijk zulk een hoogte bereikt, dat men voor het verdere behoud van het geheel ernstige vrees begon te koesteren. En de toren èn de aan een gedeelte daarvan gemaakte kosten dreigden verloren te zullen gaan. Gelukkig nam de gemeenteraad andermaal de zaak in handen, en wist zij met Rijkssubsidiën de restauratie ook van het onderste vak te voltooien.

Even verkeerd als het is de herstelling van een toren van boven aan te vangen, even schadelijk is het een kerk inwendig te restaureeren, wanneer het buitenwerk niet vooraf in goeden staat is gebracht. Toch wordt dit wel eens gedaan, vooral in Katholieke kerken.

Het is een niet onnatuurlijk verschijnsel dat de pastoors in de eerste plaats verlangend zijn het inwendig aanzien hunner kerken te verbeteren; vooreerst is het voor hen hoofdzaak, om de kerkelijke plechtigheden welke zij vervullen, met den meesten luister te omgeven; dan, de milddadigheid der gemeente is gemakkelijker en in ruimer mate op te wekken ten behoeve van de versiering van een of ander altaar, dan voor minder aan het oog en aan het hart sprekende herstellingen aan gewelven, aan daken en aan goten.

Zoo werd te Maastricht de schoone St. Servaaskerk, omstreeks 1860, op aandrang van den Deken, inwendig in haar geheel met kostbaar schilderwerk opgetooid, zonder dat aan meer dringende reparatiën gedacht werd. In 1870 bleek het dat het geheele dak volkomen verrot was, en dat onverwijlde restauratie tengevolge van het binnendringen van het water vereischt werd. Toen eerst werd met hulp van gemeente en provincie datgene verricht, wat in de eerste plaats had behooren te geschieden: de vernieuwing van het dak; inmiddels was de regen overal binnengestroomd en hadden de helft der gewelven en twee derden van het schilderwerk ontzachelijk geleden.

Bedenkelijk is ook de methode, welke bij de restauratie der St. Janskerk te 's Hertogenbosch gevolgd wordt. Aan deze kerk, voorzeker de schoonste van geheel Nederland, is in de laatste drie eeuwen nooit de hand geslagen, dan om steen- en beeldhouwwerk in- en uitwendig te schenden of nu en dan, wanneer de nood drong, op lompe manier te herstellen.

Uitwendig zijn alle scherpe kanten, alle beelden, al de fijn gebeitelde ornamenten verdwenen of door ruwe baksteenen ver-

vangen, zoodat de oorspronkelijke vormen schier overal onherkenbaar zijn. Van binnen heeft men de beelden en hun consolen en baldaquins of weggenomen of verminkt, en de geheele oppervlakte van het in hardsteen opgetrokken gebouw met dikke kalklagen overgewit, zelfs daar waar zich muurschilderingen bevonden.

Veertien jaren geleden is eindelijk de restauratie van dit monument ondernomen. Er waren veel moeilijkheden te overwinnen: de finantieele kwestie was - gelijk voor kunst altijd in ons doodarm land het geval is - een groot bezwaar; de kerk was niet rijk, particuliere bijdragen konden alleen van Katholieken verwacht worden, omdat vele Hervormden het als een door Satan ingegeven voornemen beschouwden, een gebouw in 't leven te houden, waar ‘Paapsche superstitiën en afgoderij’ gepleegd werden; men moest dus wel tot stad, provincie en Rijk zijn toevlucht nemen, en men slaagde er in een voor onze vaderlanders ongehoorde, maar voor de behoefte van den toestand uiterst matige som bijeen te brengen.

Een andere moeilijkheid, waarvan het publiek zich veel te weinig rekenschap geeft, ligt in den aard van het werk zelf. Een monument gelijk de St. Janskerk behoort, voor men de handen aan 't werk slaat, in al zijn deelen nauwkeurig onderzocht, bestudeerd en begrepen te worden; men moet in de overgebleven ongeschonden steenmassa het geheim van de oorspronkelijke bouwmeesters ontdekken. Ook de werklieden moesten vertrouwd raken met een arbeid, dien zij vroeger nooit verricht hadden; men moest teekenaars, metselaars, timmerlieden, steen- en beeldhouwers vormen. Deze bezwaren zijn langzamerhand overwonnen geworden, dank zij vooral den ijver van een jong, doch zeer ervaren architect, den heer Hezenmans.

Intusschen werd langzamerhand het Bossche publiek, dat niet genoeg begrijpt wat het beteekent, steen voor steen een gevaarte als de St. Janskerk te vernieuwen, wel wat ongeduldig, zoodat de gemeenteraad voor eenige jaren besloot, niet langer alle krachten volgens één ‘plan d'ensemble’ aan te wenden, maar die te splitsen door een tweede geheel afzonderlijke restauratie op touw te zetten, die van den toren. Gelukkig is het resultaat van de toepassing van dit verkeerd systeem bevredigend geweest; de eenige aanmerking, die men den architect van den toren maken kan, is, dat hij de oude groote moppen heeft

vervangen door moderne kleine baksteenen, zoodat het grootsche en ouderwetsche effect van den toren geleden heeft. De meerdere kosten, die de vervaardiging van steen van grooter afmeting zou veroorzaakt hebben, hadden niet geteld moeten worden.

Men heeft vrij wat minder reden zich te verheugen over de zoogenaamde inwendige restauratie van de kerk, die gelijktijdig met de beide andere onder de hooge direktie van den Bisschop en de gewillige en eerbiedige medewerking van de kerkfabriek plaats heeft. Eigenlijk kan hier niet wel van restauratie gesproken worden, vooreerst, omdat tot nog toe meer afgebroken dan hersteld is, vervolgens, omdat wel verre van volgens een vast plan te handelen, men slechts hier en daar werkzaam is, dan om een nieuw raam, dan om een nieuw altaar of eenig ander meubel in de kerk aan te brengen.

De inwendige restauratie komt zoodoende op het volgende neer: men heeft het jubé en een paar altaren weggeworpen, drie of vier nieuwe altaren en eenige beelden geplaatst, eenige ramen met geschilderd glaswerk versierd, zonder dat die ramen uitwendig gerestaureerd waren, en eindelijk een zijkapel, waar de geloovigen meer speciaal zich tot het gebed begeven, met vrij middelmatige muurschilderij en opgesmukt.

De mediocriteit van onderscheiden altaren doet niet zeer gunstig denken over de kundigheid van den bouwmeester, die het inwendige der kerk verzorgt. De indruk wordt niet beter, wanneer men nagaat hoe onstelselmatig gearbeid wordt en hoe er b.v. tot nog toe niet schijnt aan gedacht te worden, de barbaarsche witsellaag weg te ruimen, die als een doodskleed het monument bedekt; integendeel, telkens wordt de kalklaag tot groot genoegen en voordeel der witters hernieuwd!

Maar bovenal verdient de versnippering van krachten gelaakt te worden, die het gevolg dezer driedubbele onzamenhangende restauraties is.

Eenheid en krachtsinspanning zijn juist hier vereischten. Het eerste springt terstond in het oog. Ten bewijze, dat tot nog toe met veel te geringe middelen gearbeid is, zal een onderzoek naar den toestand der restauratie dienen.

De vaste sommen welke jaarlijks aan de uitwendige herstelling besteed kunnen worden, beloopen een totaal van ongeveer (men schrikke niet) 20,000 gulden, welke als volgt verkregen worden.

Subsidie van het Rijk	ƒ 8000
Subsidie van de Provincie	ƒ 3000
Subsidie van de Stad	ƒ 3000
Bijdrage van de kerk	ƒ 1000
Bijdrage van particulieren	ƒ 2000
Cathedraticum en collecte in de kerk	ƒ 3000

Deze magere som moet alle kosten goedmaken: daarmede moeten de materialen voor loodsen en steigers en die voor de kerk zelve aangeschaft worden, daarvan moet zoowel de architect als de werkman betaald worden! Natuurlijk is het personeel uiterst gering. Elk ambacht of kunstbedrijf telt bijna één vertegenwoordiger. Behalve den architect en één opzichter, heeft men in het geheel 26, zegge zes en twintig man, namelijk:

2 beeldhouwers (à 14 cents per uur!)
3 ornamentwerkers
15 steenhouwers
3 opperlieden
1 metselaar
1 timmerman en
1 smid.

Een echt vaderlandsch hart zal er zich over verheugen, en er trotsch over zijn, dat de restauratie van een gevaarte gelijk de St. Janskerk aangedurfd en verricht wordt met zoo weinig geld en met zoo weinig menschen. Maar als wij de bij ons ingeroeste bekrompenheid van ons afschudden en den waren toestand in de oogen durven zien, zullen wij ontwaren, dat hier de zuinigheid misplaatst is; of liever, dat hier van zuinigheid geen sprake kan zijn. Immers gesteld dat de gezamenlijke werkzaamheden b.v. vijf ton zullen kosten, door langzaam te werken zal men geen cent profiteeren; de vijf ton zullen toch eenmaal verbouwd zijn. Wat beslissen moet omtrent de snelheid waarmede de vijf ton uitgegeven zullen worden, is aan den eenen kant de behoeftige staat van het te restaureeren gebouw, en aan de andere zijde onze finantieele kracht.

Nu bedenke men, dat de St. Janskerk zoodanig vervallen is, dat men niet te spoedig daarin voorzien kan, en dat volgens de tegenwoordige snelheid er minstens nog 85 jaren zullen voorbijgaan, eer de uitwendige restauratie voleindigd zal zijn, zoodat eenige gedeelten tot het jaar 1967 zullen wachten! Men overwege verder, dat een verdubbeling der jaarlijksche gelden

volstrekt niet boven de krachten der onderscheiden schatkisten - althans niet van die van den Staat - zou gaan.

Ook behoort men zich rekenschap te geven van de nadeelen, die buiten de vertraging van het werk[1] nog het gevolg zijn van niet gemotiveerde zuinigheid. Het gebrek aan ruimer middelen heeft namelijk noodlottig gewerkt op het gehalte der talrijke steenen beelden, die het thans voltooide noordelijk portaal versieren. En geen wonder: welke produkten kan men van beeldhouwers verwachten, die een salaris verdienen van.... 14 cents per uur! Men had misschien beter gedaan het vervaardigen dier beelden voorloopig uit te stellen, liever dan er te maken, die wellicht over honderd jaar een meer kunstlievend geslacht door betere zal willen vervangen. Maar men heeft niet zonder eenig scepticisme overwogen, dat zoo men dien rationeelen weg insloeg, het wel eens kon gebeuren, dat, wanneer het gebouw gereed was, de Regeering doof zou worden voor een aanvrage van subsidie, alleen strekkende om beelden te bekostigen, - en het zekere boven het onzekere verkiezende, heeft men figuren gemaakt, die vrij middelmatig zijn.

Iets dergelijks zou in België - een land dat wij ons gaarne tot voorbeeld moesten stellen, niet gebeurd zijn. Daar toch worden de beelden voor de St. Gudulekerk, voor de stadhuizen te Brussel, te Gent, te Yperen niet toevertrouwd aan beeldhouwers à 14 cents per uur, maar opgedragen aan de eerste kunstenaars van het land. Onze Zuidelijke broeders hebben trouwens meer geld dan wij over voor de herstelling van historische monumenten. Het *jaarlijks* daarvoor toegekend subsidie bedroeg in 1864 een totaal van 544,000 francs; waarbij de verschillende provinciën een som van 564,500 francs voegden.

Deze gelden worden algemeen in België erkend, niet toereikend te zijn voor het doel, want in 1864 berekende men, dat de *dringende* reparatiën alleen een som van 7 millioen behoefden, en dat 20 millioen noodig waren om andere nuttige herstellingen te doen.

Nederland gaf in 1873 voor deze zaak 17,000 gulden uit,

1 Deze vertraging wordt ook veroorzaakt door de omstandigheid, dat de architect bij gebreke aan een tweeden opzichter verplicht is werkzaamheden te verrichten, die eigenlijk door een opzichter behoorden verricht te worden. Zoo moet hij thans in persoon alle opmetingen doen, langs goten en daken klimmen om het minste profiel in teekening te brengen, en dan nog zelf de te houwen steenen in de ware grootte uitleggen, een zeer tijdroovend werk!

en op de begrooting voor 1874 is dit bedrag tot op 25,650 verhoogd! En toch, indien wij gelijk België 3 ton gaven, zou dit slechts 3/1000 van de gezamenlijke uitgaven van den Staat bedragen. Zou men op de 20 millioen voor Binnenlandsche Zaken niet een paar ton kunnen vinden en een derde ton aan de amortisatiemillioenen kunnen ontwoekeren? Daardoor zou ook een zeer oude schuld geamortiseerd worden.

Een grootere uitbreiding aan de restauratie der Bossche kerk gegeven zou eindelijk het geheele land ten goede komen. De weldra noodzakelijke herstelling toch van den Dom te Utrecht, van de Bovenkerk te Kampen en van meer andere gebouwen zal de behoefte aan een aantal flinke architecten en goede werklieden, die ons thans ontbreken, meer en meer doen gevoelen. Zulke menschen kan men niet plotseling verkrijgen. De Bossche werken uu konden als het ware een ‘pépinière’ leveren, waardoor onze architectuur, onze algemeene ontwikkeling gebaat zouden worden. Evenals de herstelling van den Keulschen Dom voor geheel de Rijn-provinciën een ongekende en krachtige impulsie aan de beoefening der middeneeuwsche bouw- en beeldhouwkunst gaf, zou ook de restauratie der St. Janskerk in Nederland een nieuw leven op dit gebied doen ontstaan.

Ik moet nog wijzen op de gebrekkigheid van het door de regeering gevolgde stelsel, daar waar zij met staatsgelden herstellingen of gebouwen subsidieert.

Eigenlijk mag men van een stelsel niet spreken; wel verre van een vast en scherp toezicht te houden op het gebruik, dat van de verleende subsidiën gemaakt wordt, wel verre van in de mildheid der regeering een middel te vinden om een gunstigen invloed uit te oefenen bij besturen en korporatiën, die zonder finantieele banden van den Staat geheel onafhankelijk zouden zijn, wordt er voortdurend in den blinde gesubsidieerd, zonder te vragen wat er geschiedt en wat er geschieden moet.

Wat daarvan het gevolg is, bewijst helaas zonneklaar de Bossche St. Janskerk. Reeds heeft het Rijk daaraan ƒ 112,000 uitgegeven, en toch heeft de controle der regeering in niets anders bestaan, dan in de gedurende 14 jaren drie of viermaal bevolen zending van een of twee afwisselende en niet altijd deskundige personen. Deze hebben geen andere opdracht, dan den stand der gesubsidieerde werken na te gaan. Men begeeft zich naar den

Bosch, beklimt de steigers, bevindt alles in de beste orde en brengt een stereotyp rapport uit: het subsidie wordt op nieuw verleend.

Vraag nu niet, of soms ook terwijl de Staat *uitwendig* jaarlijks ƒ 8000 vermetselt, de kerk *inwendig* verwaarloosd of geschonden wordt, of oxaal en altaren zonder eenige kennisgeving aan de regeering worden vernield; treed vooral niet in bijzonderheden; stel niet de vraag, of het niet jammer is, dat de van de staatsrestauratie afkomstige oude beelden, die thans vervangen zijn, naast de kerk overhoop liggen, in afwachting dat zij tot puin geslagen worden om de ruimte niet te versperren[1]; 't is waar, dat zij in een museum geplaatst, voor de studie der middeneeuwsche beeldhouwkunst van uitstekend nut konden zijn. Dat alles was den inspecteurs niet opgedragen te onderzoeken,.... en ook aan niemand anders wordt dit bevolen.

Uit al het voorgaande ontwikkelt zich duidelijk, geloof ik, de noodzakelijkheid om in de oude wanorde van zaken te remedieeren; om zich niet langer te vergenoegen met toevallige inspecties of adviezen, die of te zeldzaam bevolen, of soms geheel vergeten worden, en altijd gebrekkig zijn.

Wij moeten eindelijk er toe overgaan, om het systeem te volgen, dat in alle beschaafde landen aangenomen is: de instelling namelijk van een vast, opzettelijk daartoe georganiseerd lichaam (commissie, bureau, afdeeling of comité), speciaal bestemd om van wege den Staat te waken en te advizeeren, overal waar de belangen van kunst en geschiedenis dit vereischen.

Ik wijs niet op Frankrijk, waar het belang der verzorging der schoone kunsten geleid heeft tot het instellen van een afzonderlijk Ministerie; noch op Engeland waar men een Science and Art Department heeft. Wij zijn te voorzichtig, te langzaam en te onverschillig om een nieuw Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het leven te roepen. Maar ik zal op België wijzen, dat sinds jaren een instelling heeft, die ons tot model kan dienen: ik bedoel de Commissions Royales d'Art et d'Archéologie. Wij zullen die instelling in verband met de algemeene maatregelen van staatszorg beschouwen.

1 Slechts enkele zijn in het lokaal van het Prov. Noord-Brabantschs Genootschap bewaard.

In België dagteekent de zorg voor de historische en kunst-monumenten van het Keizerlijk Decreet van 30 Dec. 1809[1], waarbij aan de 'marguilliers' en bijzonder aan den penningmeester der kerkfabrieken opgedragen werd te waken voor de goede en tijdige reparatie der kerkgebouwen, en bevolen werd, dat jaarlijks tweemaal in tegenwoordigheid van deskundigen inspectiën zouden plaats hebben.

Koning Willem I nam den 23sten Aug. 1824 (Sb. 45) een besluit - in Nederland onlangs zonder meer ingetrokken (!) - om aan de kerkbesturen en kerkelijke administratiën elke beschikking te ontzeggen omtrent voorwerpen, waarvan de zorg hun niet uitdrukkelijk door de bestaande reglementen, verordeningen of wetten was opgedragen. Tot het stichten en bouwen van nieuwe kerken, en het herbouwen of veranderen der bestaande, werd de koninklijke goedkeuring vereischt, zoodat alleen de tot behoud der gebouwen noodige reparatiën geheel werden vrijgelaten. Ook werd het verboden zonder 's konings machtiging of die der aan te wijzen autoriteiten, kunstvoorwerpen of historische gedenkstukken uit de kerken weg te breken, te vervoeren of te vervreemden of daarover op eenigerlei wijze te beschikken, behoudens de rechten van bijzondere personen of corporatiën.

In verband hiermede, werd den 7den Januari 1835 door Léopold I een arrêté genomen, waarbij tot verzekering van het behoud dier monumenten, welke door hun oudheid, door de daaraan verbonden historische herinneringen, of door hun kunstwaarde uitmunten, - werd ingesteld een Commissie, bestemd om op 's Ministers aanvraag advies uit te brengen aangaande: 1o. de reparaties door bovengenoemde monumenten vereischt: 2o. de plannen betreffende het bouwen en herstellen van de gebouwen vermeld in art. 2 van het Koninklijk Besluit van 2 Aug. 1824, en van andere openbare gebouwen.

Die Commissie telde negen leden, van welke vijf architecten waren, één hoofdingenieur, één schilder. Een senaatslid was voorzitter.

Inmiddels kwam den 30sten Maart 1836 de gemeentewet tot stand, welke in art. 76 bepaalt, dat aan het advies van de Permanente Deputatie uit den Provincialen Raad en aan 's Ko-

1 Décret concernant les fabriques des églises. Chap. II. Section 11 § 3 des réparations, art. 41 seqq.

nings goedkeuring onderworpen zijn alle beslissingen der gemeenteraden, betreffende, zoowel het sloopen van monumenten der oudheid, als het doen van herstellingen daaraan, wanneer deze reparatiën van dien aard zijn, dat zij den stijl of het karakter van het monument zouden kunnen wijzigen. Ook op de openbare instellingen in de gemeente onder een speciale administratie staande, werden dergelijke voorzieningen toepasselijk verklaard; en de besluiten dezer administratiën werden buitendien aan het advies der gemeentebesturen onderworpen.

Hoe gunstig deze voorzieningen ook afsteken bij de bandeloosheid en wetteloosheid, waarin de Nederlandsche Vandalen zich verheugen, toch zijn zij verre van volmaakt en wordt haar gebrekkigheid in België algemeen erkend. Zeer dikwijls, vooral voor een twintigtal jaren, kon men op vernieling, verwaarloozing of vervreemding van burgerlijke en kerkelijke monumenten wijzen. Intusschen is de toestand langzamerhand verbeterd en het besef van den eerbied, waarop kunst en historie aanspraak hebben, meer en meer doorgedrongen.

Tot dit resultaat heeft vooral de regeering medegewerkt, minder door de toepassing der wet, waaraan de noodige strafbepalingen ontbreken, dan wel door het geven van het geode voorbeeld. Waar men de dringende kracht der wet miste, wist men, zonder de zelfstandigheid der besturen en kerkfabrieken te schenden, langs den weg van gemeenzaam overleg het goede doel na te jagen en te bereiken. Steeds werd b.v. het toestaan van de subsidiën afhankelijk gesteld van de inwilliging van zekere eischen in het belang der oude monumenten, en dikwijls werd tegelijkertijd de geldelijke medewerking van besturen en korporatiën uitgelokt, verzekerd en vruchtbaar gemaakt.

Reeds blijkt de gunstige invloed der regeering uit de groote artistieke ontwikkeling waartoe sinds 1830 België gekomen is en waarvan de materieele resultaten merkbaar zijn overal waar de bouwkunst en de industrie de hulp der kunst behoeven.

Het is hoofdzakelijk aan de Commission des Monaments van 1835, dat deze gelukkige uitkomsten te danken zijn.

De middelen waarover zij te beschikken had, waren niet zeer ruim; hare leden hebben nooit meer dan reiskosten genoten; het totaal bedrag der uitgaven voor bezoldiging van ambtenaren, voor de bibliotheek, het onderhoud der lokalen, de bureau-behoeften en de reizen, was aanvankelijk slechts 4000 frs.; eerst na lange jaren werd dit cijfer verhoogd, en in 1861 be-

liep het nog niet meer dan 7500 francs. Thans is het, sedert de uitbreiding na 1860 aan de Commissie gegeven, geklommen tot 28,700 francs.

Dat deze sommen niet nutteloos zijn uitgegeven, kan men reeds afleiden uit de overweging dat de waarde der *bouwwerken* alleen, welke aan de beoordeeling der Commissie onderworpen werden, reeds in 1862 een *jaarlijksche* som van meer dan vier millioen vertegenwoordigde, en thans (bij de groote werken die te Brussel en te Antwerpen uitgevoerd worden) ver boven dat cijfer gerezen is.

Ook de vergelijking van den vroegeren met den tegenwoornigen toestand, geeft stof tot vreugde over de uitgegeven penningen. Welke geleerde, welk architect hield zich vóór 1835 met de studie der Romaansche of der Middeneeuwsche bouwkunst bezig? Waar was er toen een administratie of korporatie, die gelden besteedde ten behoeve van de monumenten en kunstvoorwerpen? Zoo er sinds dien tijd ontzachelijke vorderingen gemaakt zijn, is dit aan den aanhoudenden arbeid der Commissie te danken.

Tegenkanting van alle zijden heeft niet ontbroken. Waar alles moest geschapen en geregeld worden, ontmoette de commissie vaak vijandige stemming en tegenwerking. De gemeentebesturen en de kerkfabrieken deden het voorkomen alsof zij hen tot nuttelooze en noodlottige uitgaven wilde overhalen; haar controle werd door mannen, wier verwaandheid een uit vloeisel hunner domheid was, niet dan met ongeduld verdragen, en men verweet haar dat, wanneer zij wettelijke bepalingen inriep, zij aan vrijheid en autonomie een schendige hand sloeg.

Vandaar dat bij een werkkring die duizende monumenten betrof, de goede bedoelingen en de wijze adviezen der Commissie meer dan eens verijdeld zijn geworden. Desniettemin heeft zij steeds met onverdroten ijver en met stalen geduld het kwaad ontsluierd en zooveel doenlijk tegengewerkt.

Het zijn vooral klachten over de gebrekkigheid der aan haar oordeel onderworpen plannen, en over de moedwillige verwaarloozing en verandering der daarin door haar soms na langen arbeid gebrachte wijzigingen, die telkens wederkeeren. Het blijkt tevens dat, wat de kerkfabrieken betreft, die, welke de staatssubsidiën kunnen missen, geheel eigenzinnig te werk gaan, en in spijt der door de Commissie gemaakte aanmerkingen, toch vaak belangrijke werken ondernemen tegen alle regelen der kunst en zelfs van het meest gewone gezond verstand in.

Ik zal uit een brief van de Commissie aan den Minister van binnenlandsche zaken (7 Maart 1842) een uittreksel mededeelen, omdat het daar gezegde nog heden ten dage, helaas, letterlijk in Nederland[1] waarheid gebleven is, terwijl in België de toestand sinds 30 jaren aanmerkelijk verbeterd is.

'Reeds herhaalde malen', schrijft de Commissie, hebben wij de gelegenheid gehad de aandacht te vestigen op misbruiken, die in de beoefening der schoone bouwkunst geslopen zijn, en indien voor eenige jaren de regeering doeltreffende maatregelen genomen had, zou het kwaad de tegenwoordige hoogte niet bereikt hebben. De eerste de beste vermag de architectuur te beoefenen, partikulieren op kosten te jagen, publieke administratiën tot onnuttige uitgaven over te halen en zelfs de openbare veiligheid in gevaar te brengen. Heden ten dage is er geen aannemer die zich niet architect noemt, geen landmeter die niet zijn naam doet volgen door den titel van architecte juré. De meeste publieke administratiën hebben helaas er toe bijgedragen om deze wanorde te vermeerderen. *Over het algemeen maken de gemeentebesturen en de kerkfabrieken voor de uitvoering van allerlei gebouwen gebruik van mannen, wier volslagen onkunde niet te betwijfelen valt.* Dikwijls zijn de provinciale besturen niet kieskeuriger op dit punt. Zij geven soms de betrekking van architect, tot wier richtige vervulling zooveel waarborgen van de zijde der titularissen behoorden vereischt te worden, aan eenvoudige landmeters, die in de architectuur volkomen vreemdelingen zijn.

'De Commissie wenscht daarom vurig de instelling van een jury, waaraan zou worden opgedragen een of tweemaal in het jaar de jonge architecten een examen te doen ondergaan, en hun naarmate van hun bekwaamheid diplomata van eerste en tweede klasse uit te reiken. Wordt door dezen maatregel het kwaad ook al niet volkomen uitgeroeid, de regeering zal dan ten minste aan de publieke administratiën kunnen aanbevelen de voorkeur te geven aan zulke geëxamineerde personen, wanneer het geldt de vervulling van de betrekking van provincialen of gemeentelijken architect of die van onderwijzer aan de verschillende akademies. Wat de werken betreft, waarvoor de Staat subsidiën heeft verleend, daar kan de regeering eischen, dat zij aan gediplomeerde architecten worden toevertrouwd.'

1 Bij voorbeeld te 's Gravenhage en te Leiden.

Ook bij de regeering heeft het nimmer ontbroken aan den lust om tot bereiking van het voorgestelde doel mede te werken. Steeds won zij het oordeel der Commissie in omtrent al de ontwerpen voor op te richten staatsgebouwen[1], ten einde het deugdelijk en smaakvol gebruik van 's lands penningen te verzekeren.

Nog blijkt de belangstelling der regeering uit talrijke Koninklijke besluiten en uit menigvuldige circulaires. Zoo voorzagen de ministers in 1861 en 1862 in het verloren gaan of niet opvolgen van de door de Commissie goedgekeurde of gewijzigde plannen en gemaakte aanmerkingen, Een arrêté van 31 Mei 1860 had een uitnemende strekking: het bepaalde dat in elke provincie correspondeerende leden benoemd zouden worden, op de voordracht van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie. Deze leden moeten minstens eens in de drie maanden onder voorzitterschap van den Gouverneur der provincie vergaderen. Jaarlijks is er te Brussel een algemeene vergadering van de gewone leden en van de correspondenten. Deze laatsten moeten des gevraagd aan de Commissie inlichtingen en adviezen geven, en des noods de goedgekeurde werken nagaan; zij kunnen ook uit eigen beweging de aandacht der Commissie of van de regeering op de belangen van kunst en geschiedenis vestigen.

Een jaar later, den 23sten Februari 1861, schreef een arrêté aan de Commissie voor het opmaken van een algemeenen inventaris van al de aan publieke instellingen behoorende oudheden en kunstvoorwerpen, belangrijk voor de geschiedenis, de kunst of de nationale archeologie. Deze maatregel, dien wij niet moesten verzuimen ook in Nederland te nemen, is van overwegend belang. Daardoor toch worden talrijke zaken aan het licht gebracht, het besef van de waarde onzer oude kunstschatten geboren of verlevendigd, en wandalisme of onverschilligheid te keer gegaan. Alleen is het werk zeer moeielijk en

1 Men ziet zelfs de minste bijzonderheden niet over het hoofd. Toen voor eenige jaren een nieuwe vleugel aan het Ministeriegebouw in de Rue Ducale te Brussel toegevoegd werd, heeft men b.v. de Commissie geraadpleegd over het al of niet maken van zolderramen. Wij hebben in 1872 een nieuwen vleugel gebouwd aan het Ministerie van Finantiën. Daarbij is niemand geraadpleegd. Is het dan te verwonderen, dat het gebouw in de Parkstraat op een kazerne of op een gasthuis gelijkt, en moet men niet verstomd staan over het geduld der Hagenaars, die gedweê de stad laten ontsieren?

veel omvattend: reden te meer om er niet langer mede te wachten.

Een arrêté van 30 Juni 1862 keurde het Reglement van orde der Commissie goed. Dit stuk is in 12 hoofddeelen gesplitst, handelende over: 1. les réunions, 2. le président et le vice-président, 3. les membres, 4. le secrétaire, 5. les elèves-architectes, 6. les inspections, 7. les membres correspondants, 8. le comité mixte des objets d'art, 9. la bibliothèque, 10. le budget, 11. les travaux soumis au contrôle et à la haute surveillance de la commission, 12. les séances générales.

Ik zal daaromtrent slechts één bijzonderheid nader aanstippen, en wel naar aanleiding van het 5e hoofdstuk. Sinds 1845 werd jaarlijks door de Commissie een som van 1200 à 1500 francs verdeeld tusschen meerdere élèves-architectes, die onder haar leiding werkzaam waren. Een arrêté van 1851 stichtte in de plaats daarvan twee beurzen, elk van 800 francs, ten behoeve van twee élèves, die aan de Commissie zouden verbonden worden. Zij moeten van 17 tot 24 jaar oud zijn, en minstens drie prijzen aan een der Koninklijke Akademiën van Beeldende Kunsten verkregen hebben. Jaarlijks, doch niet langer dan 5 jaren, worden zij op voordracht der Commissie met het subsidie begiftigd. Daarvoor moeten zij de projecten copieeren of wijzigen, verkenningen en plaatselijke opnamen doen, en de Commissie in alle werkzaamheden ten dienste staan. Hun worden natuurlijk reiskosten uitbetaald.

Op deze wijze wordt de Commissie door geschikte personen bijgestaan en worden er goede architecten en archaeologen gevormd.

Ik zal nog een vijftal circulaires aanhalen, om te doen zien hoe veelvuldig de onderwerpen zijn, waarop men in België de aandacht vestigt, en die in ons land geheel en al vergeten worden.

Bij circulaire van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie van 31 Maart 1853 werden, naar aanleiding van de voor restauratie van kunstvoorwerpen aan kerken en publieke instellingen verleende subsidiën, vaste beginselen gesteld, en de wettelijke bepalingen op dit punt in het geheugen geroepen.

Den 12^{den} Augustus 1859 drongen dezelfde Ministers aan op de plaatsing van bliksemafleiders.

Een missive van de Commissie van 22 Maart 1861 beklaagde zich over de slechte nakoming van het decreet van 1809, be-

treffende de herstelling der kerkgebouwen. Zij wees op het inwateren der muren, het laten groeien van onkruid daarin, de slechte zorg voor muurverbindingen, het gevaar van ophooping van zware en brandbare materialen op de gewelven, de gebrekkige toegangen tot zolders en torens, het bouwen van huizen tegen de kerken, het niet plaatsen van bliksemafleiders.

Een andere missive van 10 Januari 1862 noodigde den Minister uit om de aandacht te vestigen op het behoud en de restauratie der schilderijen[1]. Zij waarschuwde tegen het gevaar der vochtigheid, van de werking der zon, van den damp der kerkkaarsen, van vele onvoorzichtige wijzen van schoonmaken en van vernissen.

Den 3^{den} Maart 1862 werd aangedrongen op het opsporen en het behouden van onder de kalk bewaard gebleven muurschilderingen.

Dat Nederland met dergelijke voorbeelden voor oogen onbewegelijk de vorderingen van het wandalisme heeft aangezien, is daarom te minder te vergeven, omdat het niet aan waarschuwende stemmen ontbroken heeft.

Wij toch hebben ook een Oudheidkundige Commissie gehad, die, schoon gebrekkig georganiseerd, genoeg nuttige wenken en adviezen heeft gegeven. Een korte herinnering aan haar lotgevallen kan wellicht leerrijk zijn.

Het was in 1860 dat de Koninklijke Akademie van Wetenschappen het gelukkig denkbeeld kreeg om een Commissie van vier leden in het leven te roepen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden. De middelen, waarover deze Commissie te beschikken had, waren uiterst gering en geheel ontoereikend voor het doel. Men had tot haar dispositie een som gesteld van.... ƒ 100, zoodat er voor elk der drie categoriën van de haar opgedragen werkzaamheden niet meer dan ƒ 33.33⅓ kon uitgegeven worden! Het onthaal dat van de Regeering ondervonden werd was schitterend! de Minister van Binnenlandsche Zaken zond de Circulaire, waarin algemeene belangstelling gebedeld werd, aan de burgemeesters rond, en de Minister van Financiën verleende genadig.... vrijdom van port! De

1 De kerken in België bezitten over de 50,000 schilderijen.

burgemeesters en de kerkelijke autoriteiten wierpen de Circulaires in de snippermand, en de Synodale Commissie der Hervormde kerk liet weten, dat zij geen gelegenheid had om aan het verlangen der Commissie te voldoen.

Zonder regeeringsgezag noch stoffelijke middelen, uitsluitend afhankelijk van den goeden wil van sommigen, trachtte de Commissie eenig nut te stichten, en werkelijk is het haar gelukt enkele monumenten voor ondergang te behoeden, en hier en daar zeer belangrijke aanteekeningen en inlichtingen te bekomen. Talrijk en ontmoedigend waren evenwel de teleurstellingen, die haar te beurt vielen, niet het minst van de zijde der regeering, waarvan wij de gelegenheid hadden den geest te beschrijven naar aanleiding van het Vaderlandsch Museum. Niettegenstaande een jaarlijks wederkeerende circulaire, bleven kerk- en gemeentebesturen steeds in gebreke de slooping of de restauratie der monumenten mede te deelen, zoodat berichten daaromtrent slechts bij toeval onder de aandacht der Commissie kwamen. Dan was natuurlijk dikwerf de zaak te ver gevorderd en de gelegenheid te zeer voorbijgegaan om nog tijdig maatregelen te nemen. Klachten hierover keerden periodiek terug, zonder dat iemand er zich om bekommerde. En toen in 1864 de Akademie aan de regeering verzocht hare begrooting ten behoeve der Commissie met ƒ 400 te verhoogen, werd in die aanvrage niet bewilligd, maar antwoordde de Minister, ‘dat hij het verkieslijk achtte hulp te bieden, waar dit in bijzondere gevallen noodig mocht bevonden worden !’ Alsof de nood niet overal sinds lang bestond, en alsof niet de toekomst moest leeren, dat later de gelden tot het doen van aankoopen, opnemingen, enz. vereischt, meermalen geweigerd zijn.

Intusschen was de Commissie zoo weinig verwend, dat zij zich ‘innig verheugd verklaarde over het *bemoedigend* antwoord van Z.E.’ Toch merkte zij reeds het volgend jaar op, dat ‘wanneer plotseling met kracht maatregelen genomen, werkzaamheden aan deskundigen opgedragen worden, onderzoekingen, opnemingen, opmetingen, enz. geschieden moeten, die niet kunnen uitgesteld worden, totdat de toezegging van buitengewone, geldelijke tegemoetkoming en de vereischte machtiging van de Regeering aangevraagd en verkregen zijn. Het afgeloopen jaar bragt de ondervinding dat de welwillende toezegging der regeering de moeielijkheden, die de Commissie dreigden, niet uit den weg ruimde.’ Men wees er op dat in het eerste

halfjaar ƒ 91.18 verteerd was, en dat er dus voor de overige zes maanden nog een saldo van ƒ 8.82 overbleef. Daar het bezwaarlijk scheen, hiermede in Venetiaansche weelde te leven, ging de Commissie andermaal tot den Minister (Mr. Thorbecke) en smeekte om een aalmoes van ƒ 200. Z.E. erkende de billijkheid van het verzoek; maar..... hij had bedenking tegen den vorm. ‘Oh! la forme!’ Wat zou Molière in Nederland nog mooie onderwerpen voor zijn komediën gevonden hebben!

De Minister dan weigerde niet zonder dien officieelen omhaal van bureautermen, welke eenmaal uitgevonden werden om de zwakheid der argumentatie te verbergen. Daar was evenwel een staartje aan 's Ministers antwoord. Even als men het Vaderlandsch Museum in het riet stuurde, door de Loterijzaal te weigeren en ‘het uitzicht te openen’ op het Muiderslot, dat men nooit van plan was af te staan, zoo ook werd nu het afwijzen der 200 gulden vergezeld van den raad om de Commissie van de Akademie los te maken. Wij zullen straks zien, dat die raad volstrekt niet welgemeend was.

Intusschen zocht de Commissie troost in een poging om de medewerking van de 20 geleerde genootschappen uit ons land te verkrijgen. Hij die weet hoe zeer de ijver van vele dezer inrichtingen afhangt van enkele individualiteiten, zal er zich niet over verbazen dat de poging mislukte.

De toestand werd meer en meer onhoudbaar; wel had de Akademie zich ontfermd en ƒ 300 toegestaan, maar men was uit geldgebrek gedwongen de vergaderingen tot twee of drie 's jaars in te krimpen, aan den voorzitter het maken van copiën en doortrekken op te dragen[1], en weldra zou men in de derde klasse der spoorwegen moeten reizen. Toch eischte de Commissie niet veel, toen zij bad om een gepasporteerden sergeant-majoor, althans geschikt om teekeningen *door te trekken*, en een bouwkundige, aan wien de opmetingen en opnemingen konden overgelaten worden.

In 1870 eindelijk begon de doodstrijd, die uit liefde voor de aan haar toevertrouwde belangen twee jaren nog gerekt werd. Men had de treurige ondervinding opgedaan, dat al het streven,

1 ‘De Commissie bracht geen uitgaven wegens scshrijfloon in rekening, maar belastte haar voorzittend lid met al het schrijfwerk, of de hulp daartoe vereischt kwam voor zijn bijzondere rekening. Voor vergaderingskosten behoefde nimmer een som te worden uitgetrokken, daar een der leden zijn vertrek gastvrij openstelde.’ (Verslag 1866).

al de offers der Commissie op de onverschilligheid van regeering en van natie waren afgestuit. Gebrek aan fondsen en aan bergplaats had het aankoopen van belangrijke oudheden doen staken; bij de ontmanteling van Maastricht waren schier alle pogingen tot behoud of tot studie verijdeld. Gemeente- en kerkbesturen zoowel als wetenschappelijke genootschappen hadden voortdurend het oor gesloten voor de dringendste uitnoodigingen[1]. Men zag eindelijk ook in, dat de oorsprong zelf der Commissie en de aard harer instelling de bereiking van het doel bemoeilijkten, doordien er voor het aanstellen van Correspondenten geen gelegenheid was.

Mismoedig en verbitterd legde dan in 1870 de Commissie haar mandaat neder[2]. Als laatste poging ten goede, wees zij op de noodzakelijkheid om een Rijkscommissie in te stellen, en gaf zij in hoofdtrekken de organisatie daarvan aan, overeenkomstig die der in België bestaande Commission des Monuments: een klein aantal leden, een bezoldigde secretaris, twee jonge bouwkundigen, Correspondenten, reis- en verblijfkosten, en de bevoegdheid om de uitkomsten van onderzoekingen publiek te maken.

De Akademie begreep, dat de menigvuldige belemmeringen en bezwaren waaraan de zaak tot nog toe onderworpen was geweest, niet uit den weg te ruimen waren door de vervanging van de optredende leden. Indachtig aan den wenk vroeger door de regeering gegeven, schreef zij den 11^{den} Dec. 1870 aan den Minister (Mr. Fock) om de instelling van een Rijks-commissie te verzoeken. De beslissing volgde spoedig en wel op 31 December, den laatsten dag, waarop Z.E. als hoofd van het Departement werkzaam was. De Minister zeide dat tegen het in het leven roepen een er Rijks-cornmissie, overwegende bedenkingen bestonden, zoodat hij tot het verwezenlijken van dat denkbeeld althans voor het tegenwoordige niet zou kunnen medewerken! Men had den moed -

1 Talrijke monumenten zijn gesloopt zonder dat daarvan bericht gezonden werd, zoodat er tot het houden van aanteekeningen enz. geen gelegenheid is geweest. Ik noteer de kasteelen Popkensborch en Wadesteyn, het huis ter Horst, de stadhuizen van Eindhoven en Arnemuiden, de Gruitpoort te Doetinchem, de kerken te Rossurn, te Kedichem, te Neerlangel, te Kessel, te Boven-Karspel, te Almen.

2 De Commissie hield de zaken nog tot in 1871, de Voorzitter tot in 1872 gaande.

of was het onwetendheid? - te vragen of de Academische Commissie, ‘die gedurende een tal van jaren niet zonder goeden uitslag (*niet zonder* is subliem!) werkzaam was geweest’ niet kon goedvinden nog wat aan te blijven. ‘Mocht zij evenwel daartoe niet kunnen besluiten, dan zou voor de regeering niets anders overblijven, dan er in te berusten en bij voorkomende gelegenheden de voolichting van deskundigen uit of buiten de Akademie te verzoeken’!

Inmiddels was Mr. Thorbecke wederom als Minister opgetreden en de Akademie hoopte bij dezen, die vroeger zelf het denkbeeld eener Rijkscommissie geopperd had, beter te zullen slagen. Doch ook hij ‘had bedenking’. De verdere overwegingen van den Minister grenzen aan het fantastische; volgens hem was inderdaad de Akademische Commissie een Rijkscommissie, en ‘zoo niettegenstaande haren grooten ijver en werkzame belangstelling hare pogingen den gewenschten uitslag niet gehad hebben, *het was niet te verwachten, dat eens andere Commissie gelukkiger zou zijn*.’

Waarlijk, ik weet niet waaraan wij hier moeten denken: was het onwil, was het onkunde met den waren toestand, die deze apodictische conclusie deed neerschrijven? En wat moet men zeggen van die andere zinsnede: ‘Raadzaam schijnt het alzoo de taak voortaan aan de belangstelling van genootschappen en partikulieren over te laten.’ Voor ons kan het raadzame hiervan niet meer betoogd worden. De geschiedenis der laatste jaren, de toestand onzer Rijksverzamelingen, het verkoopen van het Bossche jubé, zijn te versch in het geheugen. Maar mocht zelfs in 1871 een Minister zulke illusiën voorwenden

Gelukkig schijnt een betere toekomst thans geopend te worden.

Met ware vreugde zullen zij, die hart hebben voor hun vaderland, en voor zijn roemrijk verleden op het gebied van kunst en geschiedenis, vernomen hebben dat de regeering op de begrooting van 1874 een som heeft uitgetrokken tot bestrijding der kosten voor bewaring van - en toezicht op onze monumenten.

Voor hen, die den moed en het geduld gehad hebben de voorgaande bladzijden te lezen, zal, denk ik, de noodzakelijkheid om met kracht de handen aan het werk te slaan, niet

twijfelachtig zijn. Het moet evenwel niemand verwonderen, indien hier of daar geroepen wordt, dat de regeering toch vooral niet te veel en niet te spoedig handelen moet; men heeft reeds kunnen hooren dat een onzer Parlementsleden aan den Minister verweet: ‘'t is hollen of stilstaan.’ Het is nu eenmaal een eigenaardigheid van velen om hun redeneeringen aan te scherpen met spreekwoordelijke uitdrukkingen, die hij het minste onderzoek niet anders dan zinledige klanken blijken te zijn.

Of mag men niet antwoorden dat ons lang stilstaan, ons achteruitgaan op rekening onzer voorgangers komt, die ons nu dwingen tot hollen, en ons de vrijheid niet laten om een minder haastigen gang te gaan?

Wij moeten ons wel reppen, zoo wij onze monumenten voor volkomen ondergang behoeden willen en onzen ouden rang te midden der beschaafde natiën van Europa wenschen te heroveren. Wij moeten ons reppen, indien wij schandalen als dat van het Bossche jubé niet willen zien herhalen; wij moeten ons reppen, want morgen besteedt de Staat ƒ 24,000 aan de restauratie van den Utrechtschen Dom, en het Rijk mag niet langer zijn geld in den blinde weggeven.

Staan wij een oogenblik bij den Dom stil; reeds heeft men sinds 1850 een som van ƒ 109,000 aan haar besteed; vraagt men op welke wijze, dan moet het antwoord ongunstig luiden; daarvoor behoeft men slechts na te gaan hoe de buitenzijde van het koor verknoeid is. Zal nu de regeering verantwoord zijn, wanneer zij zonder eenig onderzoek, zonder contrôle, 's lands penningen aan de handen van den eersten den besten bouwmeester toevertrouwt; of blijkt ook hier niet zonneklaar de behoefte aan vaste advizeurs?

Er is meer. De wijze maatregel, dien de Minister aan de Staten-Generaal voorstelt, kan en behoort nog andere vruchten te dragen dan voortvloeien enkel uit de verzorging van bestaande monumenten.

De werkkring der advizeurs zal, even als in België, nog twee andere punten omvatten: en wel vooreerst het instellen van onderzoekingen op het gebied van kunst en geschiedenis; vervolgens het waken voor den aan de kunst verschuldigden eerbied bij het stichten van nieuwe Rijksgebouwen.

Het is duidelijk, dat er sommige onderzoekingen kunnen

voorkomen, die alleen van staatswege met goed gevolg kunnen ingesteld worden. Dit zal vooreerst dikwijls het geval zijn bij monumenten aan den Staat toebehoorende; dan waar het geldt nasporingen, die van langdurigen aard zijn en zich over het geheele grondgebied van het Rijk uitstrekken. Niet dat van staatswege het werk steeds zou behooren aangevat te worden; hoe meer er door lokale wetenschappelijke vereenigingen gedaan wordt, des te beter. Maar de regeering mag de belangen van kunst en historie niet aan bijzondere maatschappijen overlaten, zonder het oog geopend te houden en gereed te zijn, daar waar zij verwaarloosd worden, onmiddellijk bij te springen, hetzij door zelf te handelen, hetzij door aan anderen de impulsie te geven.

Dit toezicht nu wordt in België door de Commission des Monuments en hare talrijke Correspondenten gehouden, en het is te verwachten, dat ook onze toekomstige advizeurs op dezelfde wijze hun taak zullen begrijpen. In België b.v. worden van wege de Commissie òf direkt òf door middel van lokale vereenigingen soms opgravingen naar Romeinsche en Germaansche oudheden gedaan, die zich tot op Nederlandsch gebied (Limburg) uitstrekken! Zoo werd te Meerssen, te Bergh, te Valkenburg (alle Nederlandsche gemeenten) met Belgisch geld onderzocht. Steekt daarbij niet de handelwijze onzer regeering ongunstig af, die in 1868 weigerde de noodige gelden toe te staan, om op eigen gebied den aan het Rijk behoorenden Plompen Toren op Schouwen op te nemen en op te meten?

Zelfs wanneer bij uitzondering de regeering eenig onderzoek instelde, was dit tot nog toe uit den aard der zaak hoogst gebrekkig, zooals het volgende voorbeeld kan bewijzen.

Toen Maastricht ontmanteld werd, was het voorzeker van groot belang de oude poortgebouwen uit de XIIIe en XIVe eeuw in teekening te brengen en aanteekening te houden van de merkwaardigheden, die gedurende den loop van het werk ontdekt konden worden. Hier kon zeker niemand beter dan de Staat zonder veel moeite dien wetenschappelijken arbeid verrichten. Intusschen dacht men daar niet aan, en was reeds de Tongerschepoort afgebroken, eer dat op aandrang der Akademische Commissie en op mijn persoonlijken aandrang aan den ingenieur gelast werd teekeningen te doen maken en aanteekeningen te doen houden. Voor de Tongorschepoort had ik intusschen zelf reeds dien arbeid verricht. Wat de overige

wallen betreft, deze werden met de meeste zorgeloosheid behandeld. En natuurlijk: de ingenieur had hoegenaamd geen ambitie in zulk werk, dat geheel buiten zijn gewonen arbeid lag, en zijn onverschilligheid werkte aanstekelijk op zijn opzichter, aan wien overigens niet de minste belooning werd toegezegd noch gegeven. Vandaar dat de teekeningen òf gebrekkig òf zelfs. leugenachtig zijn opgesteld geworden; want dikwijls is het voorgekomen, dat de opzichter geheele plannen zonder opmeting fantaseerde! Het gelukte mij nog van de regeering een som van 400 gulden te verkrijgen om de oude Romeinschepoort op te graven, die onder de O.L. Vrouwepoort bedolven lag. Daarvan althans werden onder mijn toezicht nauwkeurige teekeningen gemaakt. Doch.... deze hoogst interessante documenten zijn op de reis tusschen het Departement van Financiën en dat van Binnenlandsche Zaken zoek geraakt, en met de ƒ 400 van den Staat verloren! Ziedaar de gevolgen van gebrek aan organisatie.

Iets dat vooral de aandacht onzer toekomstige advizeurs overwaardig is, zijn onze oude muurschilderingen, die voor de kennis der schilderkunst van de XI-XVIe eeuw van onberekenbaar nut zijn; de geschiedenis onzer primitieve schilderschool, die de luisterrijke eeuw van Rembrandt voorbereidde, staat op de wanden onzer kerken onder de witsellaag te lezen. De gelegenheid om ze te bestudeeren doet zich meestal toevallig en gewoonlijk slechts voor korten tijd voor. Vandaar dat zij - zonder een steeds wakende Commissie - licht onherstelbaar verloren gaan. Niettegenstaande haar gebrekkige hulpmiddelen, heeft de Akademische Commissie op dit gebied veel gedaan. Toch kennen wij slechts het bestaan van een dertigtal muurschilderingen en niet meer dan een tiental is er in teekening gebracht. Van maatregelen om het eens ontdekte te behouden is er geen sprake; en hoe weinig men het belang van dergelijk schilderwerk beseft, zal helaas weldra - naar ik verneem - de Bathmensche gemeente bewijzen. Voor een paar jaren werd er ter gelegenheid van de restauratie der kerk te Bathmen een aantal belangrijke muurschilderingen ontdekt. Gelukkig was de predikant eon verlicht man. Hij gaf van de vondst aan Dr. Leemans kennis, en het gelukte niet alleen al de ontdekte tafereelen in teekening te brengen en uit te geven, maar zelfs één daarvan voor overwitting te behoeden. Helaas, dit gunstig resultaat schijnt niet lang verzekerd te zullen

blijven. Sommige Bathmensche ingezetenen zijn op het zien van de belangstelling door de wetenschappelijke wereld betoond op den schitterenden inval gekomen, dat die belangstelling misschien wel in klinkende munt kon betoond worden. Dientengevolge zijn zij bij de regeering een subsidie voor een nieuw orgel komen vragen, met belofte daarvoor de muurschilderingen in eere te zullen houden. Daar de staat voor orgels nooit geld uitgeeft, is het verzoek zonder meer van de hand gewezen en nu wordt onbewimpeld in de dagbladen medegedeeld, dat uit pure wraak de witkwast over het schilderwerk der XVe eeuw gestreken zal worden! Wij zijn aan zooveel barbaarschheid gewend, dat ons dit wandalisme niet moet verwonderen; toch hoop ik nog dat de gemeente Bathmen haar eenmaal zoo loffelijk vermelden naam niet zal willen schandvlekken.

> O fortunatos nimium sua si bona norint
> Agricolas!....

Ik weet niet of de regeering iets gedaan heeft om in dit geval, al ware het ook met louter moreele overtuigingsmiddelen, het kwaad te beletten.

In België zou voorzeker door de Cornmission des Monuments de zaak behartigd zijn. Daar heeft men reeds talrijke muurschilderingen niet alleen onderzocht, maar gerestaureerd[1]. Ook in Engeland begrijpt men het belang dezer overblijfsels van vroegere artistieke ontwikkeling. Ik heb voor mij liggen een brochure, in 1872 uitgegeven door het Science and Art Department of the Committee of Council on Education (South-Kensington Museum), en bevattende een lijst van gebouwen in Engeland waar muurschilderingen aangetroffen worden ouder dan de helft der XVIe eeuw (compiled for the use of schools of art). Die lijst bevat 523 steden en dorpen, waarvan de kerken onderzocht zijn.

Een leemte, waarin de instelling van een Commissie van advizeurs zal kunnen voorzien, is het gemis aan elke artistieke contrôle bij de stichting van nieuwe monumenten.

Dat de hedendaagsche civiele architectuur in Nederland op een zeer lagen trap staat, behoeft geen breed betoog. In een

1 In Nederland zijn er slechts twee gerestaureerd. Een in de St Servaaskerk te Maastricht; de andere in de kerk te Bommel; deze laatste op allezins noodlottige wijze.

land waar de oude monumenten, wel verre van bestudeerd te worden, schandelijk zijn verwaarloosd, waar tot voor weinige jaren geen onderwijs in de schoone bouwkunst gegeven werd, is zulk een resultaat onvermijdelijk.

Onze monumenten worden gebouwd door Ingenieurs van den Waterstaat, die ze op sluizen doen gelijken, door gewezen genie-officieren, die spiritistische en perispritische denkbeelden in steen trachten te vertolken, aan gewezen timmerlieden en metselaars, die den naam van architect durven voeren en als blinden te werk gaan. Wat bespot ons niet de vreemdeling, en wat zullen onze nakomelingen ons niet minachten bij het zien van monstruositeiten gelijk de Hooge Raad, het Ministerie van Koloniën[1], het nieuwe Ministerie van Finantiën? om niet te spreken van hetgeen het Haagsche Gemeentebestuur heeft doen bouwen, van het Politie-bureau af tot de eenvoudigste pomp of lantaarn, die Huijgensplein en Buitenhof ontsiert!

Ook te Leiden leveren de Staatsgebouwen het bewijs, dat men zich niet in het minst om de kunst bekommerd heeft, en dat de bouwmeesters volslagen onkundig waren van de allerelementairste beginselen van architectuur en van constructie. Het Physisch Kabinet, het Physisch Laboratorium, het Observatorium, het balcon van de Bibliotheek zijn even onoogelijk, als al de gebouwen, die van wege de gemeente zijn gesticht geworden.

Een speciale vermelding verdient het nieuw Nosocomium. Daar is b.v. er naar gestreefd om inwendig een monumenteele trap te bouwen! Leelijker, onpraktischer en onzinniger constructie is niet te bedenken. Och! had de bouwmeester maar niet zoo hoog willen vliegen, had hij maar een minder pretentieuse trap gemaakt, en liever er aan gedacht om een eenvoudig hijsch-toestel (ascenseur) er aan toe te voegen, wat zouden hem de ware liefhebbers van kunst aan den eenen kant en de zieken en kreupelen aan de andere zijde dankbaar geweest zijn!

Ik zal mij wel er voor wachten, al de afzichtelijke monumenten van Nederland in beschouwing te nemen; dit zou een

1 Er zijn er, die ‘voor de symmetrie’ een tweede gebonw als Koloniën willen doen verrijzen op het terrein van het oude Huijgenshuis. Ik hoop, dat men verstandiger zal zijn en dat men aldaar een werkelijk schoon monument zal stichten, dat men vlak voor het front van den Hoogen Raad kan doen doorloopen, ten einde dit te verbergen en het te kunnen voortzetten, wanneer Koloniën, dat jaarlijks zooveel aan reparatie kost, afgebroken zal kunnen worden. Voorloopig zouden althans twee derden van de facade aan het Plein verbeterd zijn.

noodelooze pijniging zijn. Toch kan ik geen weerstand bieden aan den lust om een oogenblik stil te staan voor een nog verschen gevel, dien van het militair hospitaal, niet ver van het station van den Rijnspoorweg te Amsterdam. Niet dat dit gebouw ons door zijn wansmaak zou kunnen verrassen: daarvoor zijn wij te goed voorbereid, want wie den gang van zaken in Nederland kent, zal zonder eenige nadere inlichting begrijpen: 1°. dat een militair hospitaal wordt gebouwd door Oorlog; 2°. dat Oorlog daarvoor de plannen laat maken door de genie; 3°. dat uit de handen van de genie niet anders dan kazematten en reduiten kunnen te voorschijn komen; 4°. dat dus het bovenbedoeld hospitaal het liefelijke voorkomen van een bomvrije kaserne of van een kazemat zal hebben.

Dat alles is zeer gewoon, zeer alledaagsch en zeer natuurlijk[1]. Maar wat men niet kan raden is, dat de bouwmeester een versiering heeft willen aanbrengen, en wel in den vorm van een ‘krul’, waarin de naam ‘militair hospitaal’ geschreven staat. Die krul, welke min of meer onderstaande figuur vertoont,

doet onwillekeurig denken aan die naieve ornementaties, welke onze schooljongens niet zonder eenig welgevallen aan het einde hunner themata plaatsen, om hun vreugde over volbrachten arbeid kenbaar te maken.

Ik wijs er daarom op, omdat hieruit blijken kan, hoe weinig men er aan denkt iets artistieks te maken. Want anders had de ontwerper van die heerlijke krul slechts behoeven de oogen te openen, om in de duizende mooie oude gevelsteenen van Amsterdam een motief te vinden, waaraan hij een dragelijke cartouche kon ontleenen.

Misschien was het intusschen de moeite niet waard daarvoor een wandeling door Amsterdam te maken. Maar welke verontschuldiging is er dan voor den architect (?), die te Leiden het fraaie manege-poortje sloopte en het door een niet te verdedigen

1 In Nederland wel te verstaan; want in België gaat de genie, waar dit noodig is, met knappe civiele architecten te rade: de kazerne du Petit-Château te Brussel, de nieuwe poorten te Antwerpen zijn dan ook werkelijk schoone gebouwen.

monstruositeit verving? Hier toch behoefde men geen stap te doen, om een goed oud model en zelfs om materieele bouwstoffen te vinden.

De maat loopt geheel over, wanneer wij de aandacht vestigen op die monumenten, welke niet om de een of andere utiliteitsreden gebouwd worden, maar enkel en alleen tot verfraaiing van plein en stad.

Of kan men ongelukkiger voortbrengselen vinden, dan het monument voor 1813 in het Willemspark, dat door tobben verknoeid werd en waarvan de bas-reliefs den toets der meest toegevende kritiek niet kunnen doorstaan; treuriger dan de Ruijter's standbeeld te Vlissingen, dan dat van Willem II op het Buitenhof, dan het monument op den Dam. Elk zou tot de meest komische opmerkingen aanleiding kunnen geven. Zoo heeft rnen op de fontein van den Dam de Trouw willen afbeelden onder de gedaante van een hond. Misschien zou men verwacht hebben, dat de beeldhouwer onder de verschillende rassen, dat zou gekozen hebben, hetwelk als het edelste steeds bij gefigureerde voorstellingen gebezigd wordt. Helaas, zijn oog is op een blindemanshond gevallen, en het is een poedel, dien hij gebeiteld heeft!

Wij hebben, geloof ik, genoeg aangehaald, om onze ergernis te wettigen. Ten slotte moeten wij nog twee redeneeringen bespreken, die steeds tot vergoelijking worden gehouden, en dikwijls zonder tegenspraak worden aangehoord.

Vooreerst wordt er gezegd, dat onze monumenten daarom minder schoon zijn, omdat wij er niet veel geld aan besteden. Daarop mag men antwoorden, dat wij rijk genoeg zijn om, evenals onze voorouders, voor blijvende gebouwen iets meer uit te geven, dan noodig is voor naakte muren en een pannendak. Wanneer wij een ton besteden tot stichting van een Ministerie of van een Museum of van een Stadhuis, dan mogen wij daarbij gerust 2 of 3 percent voegen voor het intellectueel genot van het oog. Daartoe zijn wij niet te arm[1]; maar - het word moet er uit - wij zijn er te gierig voor. Of kon de gemeente 's Gravenhage in 1860 niet met even veel weelde haar policiebureau bouwen, als in 1565 haar stadhuis?

1 Men bedenke hoe bij den bouw der Staatsspoorwegen het geld is weggeworpen!

Dan, men moet niet vergeten dat schoonheid en eenvoud hand aan hand gaan, en dat een gebouw niet duurder behoeft te worden, omdat daarbij smaakvolle proportiën en vormen zijn aangegeven. Dat een monument, om schoon te heeten, zeer georneerd en zeer duur zou moeten zijn, is een onjuist begrip. De Grieken, die het geld niet wegwierpen, wisten op alles den stempel van smaak en kunstzin te drukken, tot op de eenvoudigste voorwerpen, tot op het keukengereedschap toe.

Een ander argument, waarmede dikwijls de kritiek wordt afgeweerd, doet zich voor onder den vorm van dit gemeenzaam gezegde, dat in den mond van velen bestorven is: ‘'t is wel niet mooi; maar als het maar *doelmatig* is, dat is voldoende.’ Het is evenwel te vergeefs, dat men zich achter deze ‘phrase’ zoekt te redden. Want vooreerst behoeft men niet toe te geven, dat men bij *elk* gebouw tevreden behoort te zijn, wanneer het slechts *doelmatig* is.

Vervolgens mogen wij, zonder tegenspraak te vreezen, zeggen, dat het juist niet de doelmatigheid is, waarop zich onze afschuwelijke monumenten kunnen beroemen. Of zijn zij niet vol van gebreken, de Hooge Raad, het Ministerie van Koloniën, het Leidsch Nosocomium, waar b.v. de apotheek eenvoudig vergeten was, evenals het hijschtoestel? En indien men bedenkt, dat deze gebouwen al in zeer sterke mate doelmatig behoorden te zijn, om hun wanstaltigheid te doen vergeten en vergeven, wat blijft er dan van het vergoelijkend argument over?

Hier opent zich derhalve voor de Commissie van advizeurs een ruim veld van werkzaamheid. Want, indien de regeering goed geïnspireerd is, zal zij voortaan geen gebouw meer stichten, zonder het advies van zulk een uit ware deskundigen samengestelde Commissie te hebben ingewonnen.

Bij het beschouwen van den toestand onzer monumenten en het schetsen van het in Nederland heerschend wandalisme, heb ik slechts een gedeelte van den sluier opgelicht. Maar de enkele staaltjes, die ik mededeelde, zijn voldoende om te doen zien, hoe bedroevend de historia morbi is. Moge althans het anatomiseeren van den invretenden kanker leiden tot een

juist besef van de kwaal en tot het aanwenden van krachtige medicijn.

De kunst en de eerbied voor onze historie zijn erg ziek, maar Goddank nog niet geheel dood. Vergeten wij niet, dat behalve Italië, geen ander land in de XVIe-XVIIIe eeuw op het gebied der kunst zooveel heeft voortgebracht als Nederland, en dat wij, wat roemrijke geschiedrollen betreft, voor niemand behoeven te wijken.

De oude kiem van moreel e en intellectueele superioriteit leeft nog, maar zij is lang verstikt geweest, niet het minst door zorgeloosheid en door te uitsluitende bezorgdheid voor meer materieele belangen.

De regeering kan door doeltreffende maatregelen de impulsie geven tot een verjongd leven; de tegenwoordige Minister, die zich zelf een groot voorstander noemde van alles wat kunst en wetenschap betreft, heeft ons reeds reden gegeven om te vertrouwen, dat hij het zich tot een taak zal stellen het wandalisme te beteugelen en aan de kunst te geven wat haar toekomt. Mogen de Kamers, moge het geheele Nederlandsche volk tot dat streven medewerken.

VICTOR DE STUERS.

Bibliographisch album.

Victor Cherbuliez, De Vergelding van Joseph Noirel. Uit het fransch vertaald. Tiel, Wed. D.R. van Wermeskerken, 1872.

In het laatste jaar zijn in Engeland maar twee goede romans uitgekomen, beweren de recensenten aldaar. Dat zij Middlemarch van Miss Evans en Old Kensington van Miss Thackeray bedoelen, zal ik wel nauwelijks behoeven te zeggen. Twee vrouwen dus, hebben op het vooral in Engeland zoo vruchtbare terrein der romanliteratuur het beste geleverd wat het scherpziend oog van bevoegde beoordeelaars, en dat wel in een zoo lang tijdverloop van volle twaalf maanden, er op heeft weten te ontdekken. Opmerkelijk feit in onze dagen vooral, nu 't tot een ziekelijke hebbelijkheid van velen geworden is om gedurig aan onze arme maatschappij het verwijt te doen hooren, dat zij de vrouwen tot onmacht doemt om niet alleen een naam, maar zelfs om een onafhankelijk bestaan te verwerven. Toch leefden deze beide dames onder dezelfde wetten en maatschappelijke toestanden als anderen, en genoten zij geene andere opvoeding van staat noch stad, dan die welke toegankelijk is voor alle hare zusteren. Maar deze vrouwen maakten daaz-in eene uitzondering op vele der dochteren Eva's die tegenwoordig evenzeer de aandacht van het publiek op zich vestigen, dat zij die aandacht niet trokken door op markt en plein weeklachten aan te heffen over miskenning, als hulpeloozen en verdrukten loom en lijdelijk wachtende totdat anderen op haar jammerkreten aansnellen en bijstand verleenen, maar dat zij zich aangordden om met eere de taak te vervullen die zij vrijwillig op zich genomen hadden. Krachtig en wakker waren zij, en veel te hoog in 't gevoel van eigenwaarde, om in ijdel klagen en zuchten een tijd te verspillen dien zij als kostbaar hadden leeren waardeeren, omdat het nuttig gebruik daarvan haar rijkdom en eer tevens had verschaft. Het welslagen dankten

zij aan eigen verdienste, 't geen vrij wat weldadiger voor het gevoel is dan het besef aan anderen verschuldigd te zijn wat eigen kracht wel had moeten, maar blijkbaar niet heeft kunnen geven. Moeite noch arbeid ontzagen zij echter. De talenten welke zij ontvangen hadden, wisten zij tot ontwikkeling te brengen, maar alleen ten koste van een zoo vlijtigeh en gezetten arbeid en van zulk een onverpoosde studie, dat reeds die volharding ons eerbied afdwingt. Wanneer echter heeft hulpeloos geklag ooit nog de vruchten geleverd, waarop ijver en wakkerheid ons gelukkig dagelijks triomfantelijk wijzen[1].

Middlemarch en Old Kensington zijn ook hier te lande de lievelingen van ons lezend publiek geworden. Telkens en telkens weer wordt in onze omgeving het vertrouwen uitgedrukt dat ge beide gelezen, zoo niet herlezen hebt, en gedurig ontstaat er dan een zekeren wedstrijd onder de bewonderaars om altijd weer nieuwe schoonheden te doen uitkomen, waarvan men het ongemerkt voorbijgaan als nauwelijks mogelijk onderstelt. Vraagt ge mij naar de verklaring van die algemeene ingenomenheid met romans, die toch waarlijk niet uitmunten door een kunstige intrigue of verrassende uitkomsten, dan meen ik die daarin vooral te vinden, dat het hoofdkarakter van beide is: waarheid en eenvoud. De schrijfsters hebben te veel kennis van het menschelijk hart en een te geopend oog voor de wereld, zij hebben ook te veel eerbied voor den temple der letteren, waarin zij als priesteressen met heiligen ernst dienst doen, dan dat zij 't van zich zouden verkrijgen sympathie af te

1 Het Athenaeum heeft een lijst opgemaakt van de namen der Engelsche vrouwen, die op het letterkundig gebied niet alleen brood, maar ook roem en eer verworven hebben. Het wil bewijzen, dat zwakheid wel klagen kan over de onmacht der vrouwen om zelfstandig op te treden, maar dat de ervaring die klacht als ijdel verwerpt. Wij vinden daaronder behalve de Misses Evans en Thackeray en de Ladies Lewis, Eastlake en Gordon, een dertigtal zoo gehuwde als ongehuwde en adellijke zoowel als burgerlijke vrouwen vermeld, die voor het meerendeel geene vreemdelingen zijn ook bij ons publiek. En toch is daar met opzet geen enkele van de vele namen, bijgevoegd, die op het terrein der schilder- en toonkunst zulk een welverdienden roem gewonnen hebben. Wettigt dat lijstje niet voldingend de bewering, dat aan de omstandigheden geweten wordt wat de individuën misdrijven? Gelukkig is deze opgaaf aanmoedigend voor de wakkeren onder onze vrouwen en beschamend voor de zwakken.

bedelen voor personen die zij in gemoede als onbestaanbaar met vleesch en bloed moeten verwerpen, of die zij veroordeelen als de producten eener opgezweepte verbeelding. Niet hartstochten willen zij wekken en prikkelen, maar het leven voorstellen zoo als het zich in de werkelijkheid aan ons vertoont. Glijdt echter ons oog gewoonlijk vluchtig heen over veel wat ons omringt, al teekent 't hier soms verbazing en daar weer ergernis, zij willen ons juist de oorzaken dier verschijnselen doen kennen, ophelderen wat ons hinderlijk was en verklaren wat ons raadselachtig voorkwam. Niet den mensch in zijne uitzonderingen schilderen zij ons, maar den mensch zoo als wij hem in ons zelven en in onze omgeving ieder uur van den dag ontmoeten, maar niet altijd begrijpen. Den roman te verlagen tot een kermistent, waarin bij voorkeur het zeldzame, het afwijkende uitgestald wordt, en dan liefst zoo gedrochtelijk mogelijk, daarvan hebben zij een afkeer. In hare handen wordt de roman veeleer een Camera Obscura, waarin wij onze medemenschen met onloochenbare getrouwheid voor ons zien gaan en staan en zich bewegen; maar tevens schrijven zij met duidelijke letteren op de wanden, waarom de een zich links en de ander zich regts wendt en wat zoo velen den breeden weg opdrijft en die enkelen de enge poort doet inslaan. Spreken wij van die geheimzinnige draden des levens, welke ons menschen her- of derwaarts trekken, en die wij nu eens met den naam van omstandigheden en dan weer met dien vau toeval bestempelen, duidelijk toonen zij ons aan dat daarin niets geheimzinnigs schuilt, maar dat wij blijkbaar het spel der hartstochten niet begrijpen, al worden wij er ook zelf door bestuurd en geleid en maar al te dikwijls overheerscht zelfs. Het leven te teekenen zoo als 't in waarheid is, dat willen zij, en niet eenig bepaald doel bereiken. Zij willen ons eenvoudig het oog openen voor 't geen wij ziende niet zien en hoorende niet begrijpen. En wanneer meer menschenkennis daardoor ons deel wordt, dan, ja dan zal de lectuur van boeken als deze stellig het verblijdend gevolg hebben, dat wij minder snel zijn in ons oordeel over anderen en de geprezen of gewraakte daad eerst roemen of laken, zoodra ook de beweegredenen daartoe ons helder voor oogen staan. Tout savoir e' est tout pardonner, zou ook hier tot motto kunnen strekken.

Ik zou mij niet gaarne wagen aan een schets van deze romans, welke eenigermate voldeed aan 'tgeen men hier te lande gewoon is

een recensie te noemen. Veel liever zou ik er mij in verlustigen op die even juist gedachte als kernachtig geformuleerde opmerkingen te wijzen die, in Middemarch vooral, in haast te grooten getale voorkomen, en waarvan velen ongetwijfeld een blijvende plaats zullen winnen in ons geheugen, zoo niet in ons hart. 't Zijn van die spreuken, welke men boven de deur van zijn huis of aan de wanden van zijn woonvertrek schrijft, opdat de heldere blik van wijzeren dan wij, ons voorlichte op onzen weg. Van daar dat men het boek kan opslaan waar men wil en toch altijd geboeid wordt, want niet een kunstig gewrongen intrigue bindt den lezer, maar de eenvoud en de waarheid van opvatting van het inwendig leven van den mensch. In de ontleding der karakters ligt hier het talent. Hoe verschillend schijnen de karakters der hoofdpersonen van beide romans, de ernstige Dorothea, die in gemoede meent alleen in wetenschap bevrediging te vinden, en de beminnelijke Dolly, die geen voldoening kent dan in opoffering voor anderen. En toch valt alle verschil tusschen die beide schijnbaar zoo afwijkende karakters geheel weg zoodra het hart zijn rechten wil handhaven en de vrouw voor ons optreedt, in al haar beminnelijkheid en liefde. Hinderlijk soms wordt 't, den hooghartigen Causabon zoo geëerd en gevierd te zien door zijne vrouw, ja onze sympathie voor haar dreigt daardoor weleens te xsverflaauwen. Maar nauwelijks waagt de schrijfster den in mijn oog grooten misslag te begaan om de jonge weduwe aan dien vlinder Ladislaw te verbinden, of 't blijkt dat Dorothea in waarheid nog geheel in ons harte leeft, want wij treuren over dien stap, als een vernedering van haar. Kent ge aandoenlijker schildering dan de zusterlijke liefde van Dolly voor dien zoo loszinnigen George, en gaat u zelf niet een rilling langs de leden wanneer die Causabon van de Middlemarch, onder den naam van Henley in Old Kensington, elke uiting van de verteederende trouw zijner bruid ijskoud beantwoordt, omdat zijn geheele ziel in succès naar de wereld opgaat! Noem mij een tweede gezin, zoo juist geteekend als dat van Doctor Lydgate, of liever noem mij een enkelen lezer, die u niet regts en links tien en twintig Lydgates als met den vinger kan aanwijzen. Alleen vrouwen kunnen Mary's teekenen, mannen eerder de Rhoda's welker, hoe dan ook flauwe gelijkenis met Becky Sharp, ons als beeldtenis uit de pen van Miss Thackeray, juist zoo vreemd niet zal schijnen. Maar ook vrouwwen

alleen kunnen een Sir James en zijn vrouw schetsen, die juist door hun goedige onbeduidendheid, als hoofdpersonen op den voorgrond treden. Wij kennen die Brooke's en die Mrs. Palmer's, en wel vast moet de hand zijn en wel geoefend het oog die zulke personen voor ons op het papier als doen leven, omdat onze eischen aan den kunstenaar te hooger rijzen, naarmate wij meer bevoegd zijn om over datgene te oordeelen wat hij ons wil voorstellen.

Maar niet Middlemarch en niet Old Kensington wil ik hier aankondigen, getuige immers de geheel andere titel die boven dit artikel geschreven staat. Alleen om het verschil te doen uitkomen tusschen het werk van twee beroemde Engelsche romanschrijfsters en van een evenzeer gevierd en Franschen romanschrijver, haalde ik ze hier aan. Is 't mijn schuld echter, dat reeds het enkele noemen van die beide Engelsche titels mij een warm woord van lof uit de pen lokte? - Waarheid en eenvoud noemde ik het kenmerk dier beide romans, ja de hoofdverdienste er van; in die waarheid en in dien eenvoud vind ik den magneet, waardoor ze aller harten tot zich trekken en aan zich verbinden. Maar juist ook het gemis van die waarheid en dien eenvoud noem ik de fout, waardoor de toch inderdaad met zoo groote bekwaamheid geschreven Fransche roman evenmin harten winnen zal als zijne lezers meer dan voor een oogenblik van spanning, boeien.

Kalm is de toon der beide vrouwen, zelfs dan, wanneer zij bange tooneelen en hevige gemoedsaandoeningen schilderen; hevig en hartstochtelijk, ja woest somtijds is daarentegen de toon van den Franschen schrijver, als moest het koken der driften ons tot op het zwijgend papier toe, hinderlijk zijn. Toch wekt de kalme toon sympathie en meêgevoel, terwijl de bruisende taal het hart kouden onverschillig laat. Men deelt in de vreugde en in het leed van een Dorothea en een Dolly, omdat men zoo ten volle leeft in alles wat die beide denken en doen; maar voor Marguerite gevoelt men meer angst dan liefde, meer bezorgdheid voor het lichamelijk lijden eener zwakke vrouw die in de handen van een krankzinnige geraakt is, dan leed over de miskenning eener liefhebbende echtgenoot. De eenvoud der Engelsche schrijfster bekoort, overreedt, sleept mede, en de opgeschroefde taal van den Zwitser vermoeit, boeit niet lang, ja verveelt ten slotte. Juist daar alleen waar ook bij hem eenvoud heerscht, zoo als in de beschrijving van het burgerlijk gezin te

Genève, is de auteur werkelijk meester van den lezer, want daar maakt hij dezen tot lid van dat gezin en dwingt hem bijna er alle toestanden van te doorleven. Nauwelijks evenwel komt die krankzinnige op het tooneel, of de belangstelling wijkt, omdat bij zijne verschijning de waarheid eensklaps de vlucht neemt. Is 't niet duidelijk? De Engelsche kunstenaressen penseelen met verwonderlijke getrouwheid het inwendig leven dergenen voor wie zij onze aandacht en zoo mogelijk onze belangstelling trachten te winnen; niet beelden, niet halve poppen, niet eens bekwame acteurs willen zij ten tooneele voeren, maar zij willen ons in nauw verkeer brengen met waarachtige menschen, die denken en handelen en beramen en uitvoeren en liefhebben en haten, zoo als wij dat bij ervaring kennen. En nu bestaat haar talent daarin, dat zij aan die beelden den adem des levens wisten in te blazen, zoodat wij met hen leven en gevoelen, lijden met hun droefheid, en blij zijn in hun vreugde, 't niet eens bemerkende dat de hand die wij met warmte drukken, in waarheid ijskoud is, en dat het oog, waarin wij liefde lezen, inderdaad stram en strak staat. Wij zijn de dupes van de kunstenares, zonder dat wij 't weten; en wanneer men er ons op wijst, dan hindert ons die ontdekking en wij keeren toch weer naar onze dwaling terug, omdat wij die liefelijke verschijningen niet meer uit onze harten kunnen bannen.

Geheel anders gaat de Fransche schrijver te werk. Niet het inwendig leven, dat wij allen door eigen lief en leed kennen, wil hij teekenen, maar met forsche trekken den strijd der hartstochten zoo scherp afbeelden, dat wij half verbaasd en ontroerd hem aanstaren. Is bij de Engelschen het inwendig leven hoofdzaak en het uitwendige zelfs zoo zeer bijzaak, dat de te weinige belangstelling daarvoor bepaalde misgrepen, als het huwelijk van Dorothea en het terugvorderen van het vermogen van Dolly, ten gevolge heeft, bij den Franschman is het uitwendig leven daarentegen alles, en zijne personen worden eenvoudig door de omstandigheden her- en derwaaarts geslingerd, onverschillig dus of 'tgeen zij doen al dan niet overeenkomt met hun karakter. In de Engelsche romans is alles wat er gebeurt het product der personen, in den Franschen roman zijn die personen de blinde en onmachtige slaven der gebeurtenissen. In Middlemarch vindt ge niet één, maar twee, maar drie, maar vier onderwerpen die het hoofdelement van den roman zouden kunnen

genoemd worden, en in Old Kensington ontmoet ge weer dienzelfden rijkdom, omdat in beide romans alle personen zelfstandig optreden en ieder hunner de belangstelling weet te wekken voor 'tgeen hij denkt en doet; in Joseph Noirel daarentegen is ééne enkele gebeurtenis, en dan nog wel een onnatuurlijke gruwel, de eenige spil waarom de geheele roman draait en waarvan alle personen, zonder eenig onderscheid, de gedienstige vliegraderen zijn. 't Is een kunstige machine, met overbrengende beweging. Neem uit den Franschen roman den moord weg, en alle personen staan u aan te gapen, omdat zij alleen aan den moord, niet aan hun individualiteit, hun ontstaan te danken- hebben. Nu is 't ongetwijfeld een groote verdienste van elken schrijver indien hij zijn verhaal zoo weet in te richten, dat al de personen die er in voorkomen één geheel vormen, en er evenmin straffeloos iemand uit gemist als er aan toegevoegd kan worden; maar even ongetwijfeld is 't een groote fout van elken auteur, indien al die personen als levenlooze deelen eener machine ronddraaien zouder de minste zelfstandigheid, terwijl tij duidelijk de ijzerdraadjes laat zien, waaraan hij zijne poppen laat dansen. Ja, 't is reeds een fout, zoodra de onmisbaarheid van die draadjes blijkt, waut dan is het treurig bewijs geleverd dat die personen niet door den adem des levens bezield zijn; en in plaats van sympathie bij den lezer te wekken, geeuwt deze bij elken tour dien zij in de hand van den machinist verrichten. Dorothea heeft waarachtige liefde voor Causabon, Dolly waagt 't nauwelijks aan de werkelijkheid van haar geluk te gelooven als zij aan Henley's zijde gaat, en al zagen wij beide liever aan beminnelijker mannen verbonden, wij kunnen 't begrijpen dat hunne begaafdheden zooveel achting en bewondering inboezemen, dat reeds het vleiende om door hen boven anderen verkozen te worden, voor liefde doet aanzien wat toch in waarheid geen liefde is. Maar de nuchtere en onnoozele Marguerite toont niet dat zij iemand lief heeft; en hoe haar echtgenoot aan een huwelijk denken kan, terwijl hij blijkbaar alleen onder de herinuering van den beganen dubbelen moord leeft, en dat nog wel niet uit wroeging, maar enkel uit vrees dat een ellendige medeplichtige hem nog meer geld zal afpersen, blijft tot den einde toe onbegrijpelijk. Joseph Noirel zelf is een kraukzinnige, die geenerlei sympathie inboezemt, en tot wien Marguerite dan ook alleen als haar redder opziet. Onverklaarbaar

blijft daardoor het bijna scabreuse slot, 't geen nog eenigermate te redden zou geweest zijn door een enkel bewijs van waarachtige liefde, welke liefde echter juist overal ontbreekt.

Zoowel Middlemarch en Old Kensington als Joseph Noirel, zijn bij afleveringen verschenen, en ze hebben gedurig menigeen reikhalzend doen uitzien naar het vervolg. Maar bij de eersten sproot dat verlangen voort uit warme genegenheid voor de lief gekregen personen, en bij den laatste uit nieuwsgierigheid naar het al of niet langer verborgen blijven van den gruwel. En dan vergete de lezer van den Hollandschen Joseph Noirel niet, dat Cherbuliez een allerbekwaamst penvoerder is, die het smijdige. Fransch zoo aardig weet te hanteeren, terwijl de vertaler hier alweer de juistheid bewijst van 'tgeen onlangs gezegd werd van Fransche tooneelstukken, dat ze in den mond van onze acteurs inderdaad ergerlijk en stuitend worden, omdat ons dan ruw en plat en maar al te duidelijk wordt voorgesponnen, waarop de Parijzenaar, met een glimlachje, slechts even schijnt te willen zinspelen.

Hoe gaarne had ik een ander getuigenis gegeven van het werk van een zoo begaafd en verdienstelijk man als Cherbuliez, maar de Engelsche dames hebben mij te krachtig doen gevoelen hoe heerlijk de zuivere en onverbloemde waarheid is, dan dat ik daaraan zou hebben willen of nu zelfs kunnen te kort doen. En in zooverre is 't mij toch ook weer aangenaam een woordje over deze drie romans te mogen zeggen, omdat ik daardoor de gelegenheid vond er op te wijzen, hoe doodend voor alle waarachtige kunst dat jacht maken is op effect, waardoor maar al te veel waarachtig talent verwoest wordt. Alleen door het onverpoosd zwoegen van de stoompers kan Engeland voorzien in den onverzadelijken lust van zijn publiek, om telkens weer nieuwe romans te lezen; maar die romans dragen dan ook het karakter dat ze evenzeer met stoom ontworpen en geschreven zijn, terwijl hunne helden onder voortdurende stoompersing onmachtig zijn iets anders te doen, dan waartoe dat reusachtig werktuig hen dwingt. Mogen die dwaasheden ook maar door stoom uit het geheugen der lezers verbannen worden. Gelukkig waarlijk, dat ze hunne harten nooit hebben aangeroerd zelfs. Niemand ook die aan Joseph Noirel denken zal, dan zoo als de herinnering aan elke gruwelijke misdaad ons bijblijft. Maar duizenden en tien duizenden zullen voorzeker lang nog in hunne harten

de beelden ronddragen van een Dorothea en een Dolly, van een Mary en een Lady Sarah, van een Lydgate en een Raban, en die voortbrengselen van de verbeelding van twee begaafde vrouwen beloven evenzeer household names onder ons te worden, als Dickens er ons zoo velen heeft nagelaten. En waarlijk, dát is niet de minst kostbare erfenis welke wij aan de groote novellisten te danken hebben. Een boek als Joseph Noirel maakt ons wrevelig bijna, omdat wij 't ons nauwelijks kunnen vergeven soms inderdaad nieuwsgierig geweest te zijn naar het lot van personen die eer in een tuchthuis moesten verscholen worden, dan onder de oogen gebracht van beschaafde en gemoedelijke lezers. Boeken als een Middlemarch en een Old Kensington daarentegen verhelderen onze menschenkennis, en ze verzoenen ons met zooveel wat wij rondom ons betreuren en afkeuren, en met een zeker weldadig gevoel leeren ze ons de waarheid erkennen van deze woorden:

Happy he whose inward ear
Angels comfortings can hear,
O'er the rabbles laughter.
P.N. MULLER.

Vogels van diverse Pluimage, door C. Vosmaer. Tweede deel. Leiden, A.W. Sijthoff, 1874.
Londinias, door C. Vosmaer. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1873.

‘Hij liegt als of het gedrukt was’, zoo zingt de eerste vogel van de tweede vlucht die de Heer Vosmaer bij Sijthoff uit laat vliegen, en op 't titelblad staat, waarschijnlijk om 't spreekwoord te bevestigen, het jaartal 1874 gedrukt. Martinus Nijhoff is meer waarheidlievend, gelijk den uitgever betaamt van zoo menig historisch werk. Hij, beter dan iemand, kan weten hoeveel gewicht te hechten is aan de kennis van het tijdstip waarop een boek het licht gezien heeft, - en hoe de letterkundige geschiedenis door het antidateeren in de war gebracht wordt. Ook voor den eventueelen biograaf van den schrijver is 't van belang te weten, dat de beide hier genoemde werken in 't najaar 1873 zijn uitgegeven, de *Vogels* nog iets vroeger,

als ik 't wel heb, dan de *Londinias*. Die biograaf vergenoegt zich (indien hij eenigszins à la Mühlbach werkt) met de jaartallen te vergelijken, zooals die op de titelbladen voorkomen, - leest de beide werken vluchtig door, om te zien waarover die handelen, en komt (ik veronderstel dat hij à la Mühlbach werkt) tot de conclusie, dat de Heer Vosmaer, berouw gevoelende over de lichtzinnigheid der *Londinias*, een jaar later het tweede deel der *Vogels* uitgaf, ten teeken dat hij *a sadder and a wiser man* geworden was.

Nu bestaat er groote waarschijnlijkheid, dat voortaan de Mühlbachsche methode al meer en meer door biografen gevolgd zal worden, omdat die veel minder tijd kost en veel meer verkoopbare resultaten oplevert dan elke andere. Ik acht het dus mijn plicht, tegen bovenbedoelde conclusie bij voorbaat protest aan te teekenen, door hier te constateeren:

1°. Dat de Vogels (2de Deel) en de *Londinias* beide in 't najaar van 1873 zijn uitgekomen.

2°. Dat de Heer Vosmaer volstrekt geen berouw moet of mag hebben over de *Londinias*, evenmin als over het tweede deel der *Vogels van diverse Pluimage*. Want beide werken zijn uitvloeisels van denzelfden zin voor 't schoone in de kunst en in 't leven, en van hetzelfde scepticisme omtrent de deftigheid, de deugd die bij onze hollandsche bourgeoisie de rol vervult van de liefde, in zooverre zij alle dingen bedekt, o.a. vacuïteit en platheid.

Zou 't noodig zijn over den inhoud der Londinias uit te weiden? Waartoe zou 't dienen? De nieuwheid van 't boekje bestaat nagenoeg geheel in den vorm. Want ziet, - de Heer Vosmaer beschrijft eerst eene zeereis, per stoomboot van Rotterdam naar Harwich, - eene spoorreis van daar naar Londen, - dan de drukte en de onmetelijkheid der Londensche straten, - 't vervelende van den Engelschen Zondag, - een uitstapje naar Richmond, - voorts een bezoek aan de bibliotheek en de Elgin Marbles in 't Britsch Museum, - eindelijk de terugreis bij slecht weer; - alles onderwerpen die al menigmaal voor ons beschreven zijn. Welnu, hij heeft er iets geheel nieuws van gemaakt (in onze letterkunde althans), door zijne vier reizende helden onder de onmiddellijke inwerking der Goden te plaatsen, en door het gebruik van de breedklinkende, pompeuse versmaat der Ilias en der Odyssee.

Evenmin als de schrijver der narede wil ik mij mengen in den strijd, of dit moderne epos ‘tot de school van Nonnus, Quintus, Kolluthus, dan wel tot de apokriefe epos-literatuur behoort’, - maar eenvoudig bekennen, dat onze taal in de handen van den dichter zich uitmuntend in die versmaat plooit. Men oordeele:

> . . . . . Okeanos vriendlijke grijsaard,
> Slechtte de ruggen der golven; in 't ronde, in kudden of eenzaam,
> Dwaalden, de diepte alom ontstegen, de robben op 't zeevlak,
> Schuimende golfjes gelijk en ze brachten een bitteren zeereuk
> Mee uit de diepte; ze weiden tot Helios 't zonnige vierspan
> Neerwaarts drijft in 't west; dan telt en verzamelt ze Proteus,
> Jaagt ze aan de kusten en legt zich er tusschen te ruste als een herder.

Of wil men een staaltje van 't wonderlijke en toch niet onwelluidende effect, dat hexameters maken, als daarin afkeer van oxtailsoup en heimwee naar onvervalschte koffie moeten uitgedrukt worden.... Doch neen, lezer; ge doet veel beter het boekje zelf te koopen, - of te leenen (met den uitgever sta ik in geen connectie), dan kunt ge u meteen in de alleraardigste illustration verheugen en in de wijze van uitgaaf, schoon ge wellicht met mij aan iets minder doorzichtig papier de voorkeur zoudt gegeven hebben.

Ten aanzien van 't tweede deel der *Vogels van diverse Pluimage* meen ik te mogen verwijzen naar 'tgeen ik over 't eerste in een vorig nummer (Aug. 1872) van dit tijdschrift in 't midden bracht; dadelijk rnoet ik er echter bijvoegen, dat 'tgeen mij toen een gebrek toescheen, in dit deel gemist wordt: toen verweet ik den schrijver, dat hij in zijn zeer begrijpelijken afkeer van de al te praktische neigingen van onzen tijd het boek zelf, waarin aan dien afkeer de teugel gevierd werd, tot een soort van praktisch boek gemaakt had, door er gedurig in te polemiseeren. Polemiek ontbreekt gelukkig geheel in dezen nieuwen bundel.

Eene inleiding, in dien prettigen stijl geschreven, dien een Engelschman *lazy and desultory* zou noemen, en die een zoo aangename afwisseling biedt van 't eeuwige betoogen, dat onze ooren doet tuiten, - die inleiding vertelt ons dat de innerlijke kunstwaarde der stukken den schrijver tot eenigen maatstaf gestrekt heft bij de keuze der opstellen die hij voor deze nieuwe uitgave bestemde. Met meer recht dus, dan bij den vorigen bundel, zou de schrijver thans kunnen verklaren, dat de éénheid van richting, in de hier

verzamelde stukken niet te miskennen, *zonder opzet*, maar ‘uit een zelfde liefde en een zelfden afkeer, uit een zelfde beschouwing en beoefening van 't leven’[1] ontstaan is.

Van die opstellen bevalt mij het tweede 't meest; het schildert sommige episoden uit ‘*Een ouden strijd*’, dien namelijk tusschen dood en leven. De gedachte van 't telkens weder opkiemende en overwinnende leven is hier de grondtoon van eenige keurig gepenseelde tafereeltjes, waaronder ik vooral de verkooping ten huize van den overleden dorpswinkelier noem, en de ontmoeting van den wandelaar met de dankbare arme bij het graf van den gestorven weldoener. Ik beken zelden iets gelezen te hebben, dat beter dan dit laatste een zekere herfststemming, om 't zoo te noemen, uitdrukt: iets dat overeenkomt met een stillen, grauwen Octoberdag, wanneer de gele bladeren af en toe neervladderen, - een weemoedige, maar rustige, niet pijnlijke of benauwende stemming. - Het laatste der vijf korte opstellen in dezen bundel, ‘*Van twee koningskinderen*’ getiteld, is een allegorisch verhaal van den strijd tusschen de beide koningen Intellectus en Sensorius, die opgelost en beslecht wordt door het huwelijk van den zoon des eerstgenoemden, Logikos, met Mimosa, de dochter van Sensorius. Ik weet niet of 't aan mijne prozaïsche gesteldheid ligt, - maar ik vind deze allegorie gezocht en gerekt, en ik geloof dat de schrijver zich vergist heeft, toen hij dezen Vogel onder hen rekende, wier slagpennen stevig genoeg waren om nogmaals de kooi te verlaten.

Daarentegen verdienen de ‘*Bladen uit een levensboek*’, het langste der hier opnieuw verschenen opstellen, die eer ten volle. Er is, - dat durf ik wedden, al ken ik des schrijvers familie en opleiding niet, - er is een aanzienlijke hoeveelheid ‘*Wahrheit*’ met een toevoegsel van ‘*Dichtung*’ in dit stuk.

- 't Gaat u niet aan, wordt mij toegeroepen, of er autobiographie in is, ja dan neen! ge zijt de biograaf niet, waarvan ge gesproken hebt!

- Ik erken dat gaarne; ik wil den Heer Vosmaer ook maar waarschuwen, dat hij groot gevaar loopt door zijn eventueelen biograaf *au pied de la lettre* genomen te worden met zijn *Bladen uit een levensboek*. Dat is immers voor zoo'n biograaf wel zoo gemakkelijk, als

1 ‘Vogels v. div. Pluimage’, Dl. I, p. 31.

te onderzoeken wat waar en wat verdient is, in 'tgeen de schrijver van zich zelf getuigt.

Onder de bladen, waarop ik die '*Wahrheit*', die herinneringen van des schrijvers eigen ervaring meen te vinden, noem ik de allerliefste tooneelen van 't Gymnasiaal leven, ook de beschrijving van de moeite die 't den held kostte, een vak uit te kiezen. Daartoe behooren ook die bladen, welke bij mij de herinnering hebben opgewekt aan goede vrienden, Sterne en Töpffer; - want in den vader, den ouden Heer v.N., zal waarschijnlijk iedereen den ouden Heer Shandy herkennen, met minder vooroordeelen, maar even goedhartig en choleriek; ook zijn sommige gesprekken tusschen Mijnheer en Mevrouw v.N. zeer Shandyaansch; en de Heer Vosmaer kan soms even prettig de wandeling van een insekt over beschreven papier nagaan, als Töpffer, de schrijver van *la Bibliothèque de mon oncle*. Een verwijt bedoel ik hiermede in 't minst niet: van gelijkenis spreek ik, niet van nabootsing. En die gelijkenis past zoo goed in 't kader van deze *Bladen*, dat men den Heer Vosmaer gerust mag houden voor eene natuur, met de twee genoemde schrijvers verwant, - en die dus, zonder hen te willen imiteeren, zelfs zonder aan hen te denken, soortgelijke gedachten onder soortgelijke vormen uitdrukt.

Ik meen dat onze letterkunde met schrijvers van zulk een gehalte niet te rijk gezegend is. Te meer is ons dus elke uiting waard van hen die wij bezitten.

Amsterdam, October 1873.

J.A.S.

Wolfskampen Dine. Een verhaal uit het Twentsche volksleven, door Paganus. Nijmegen, A. Blomhert. 1872.

In deze novelle wordt den lezer de geschiedenis meegedeeld van eene boerendochter, die na eene slechte opvoeding genoten te hebben, het platteland verlaat en te Zwolle gaat dienen, daar het slachtoffer der verleiding wordt, vervolgens van kwaad tot erger vervalt en eindelijk, na eene poos zwervens, in het dorp harer geboorte terugkomt, om er weldra als een volslagen bedorven schepsel te sterven in de grootste armoede.

Ofschoon deze geschiedenis, goed behandeld, de bouwstof bevat voor eene flinke novella, is het den schrijver niet gelukt, een boeiend verhaal er van te maken. In de twee of drie eerste hoofdstukken (in 't geheel zijn er zeven) heerscht eenige aanschouwelijkheid: gij luistert naar gesprekken en woont sommige gebeurtenissen bij. Maar in het vervolg moet gij schier alles aannemen op gezag van den schrijver, die met vrij groote haast u de eene bijzonderheid na de andere vertelt, en blijkbaar geen tijd heeft, om de dingen voor uwe oogen te laten geschieden, de personen zelven te doen handelen en spreken, en u deelgenoot te maken van hunne gedachten en gewaarwordingen. Daaraan is het te wijten, dat het verhaal den lezer vergast op eene reeks van uiterlijke voorvallen, maar hem schier geheel onbekend laat met het *inner life* der hoofdpersonen, en dat de schrijver zelf niet heeft bemerkt, hoe aan zijne novelle ontbreekt juist wat haar interessant had moeten maken, de teekening namelijk van een strijd.

In heel de geschiedenis van Wolfskampen Dine is geen strijd van eenige beteekenis waar te nemen. Haar vader is een pochend, ondegelijk man, die van zijn kind eene ijdeltuit maakt; hare moeder een zieltje, die wel wat schreit en lamenteert, maar al heel spoedig in de dingen berust. Welnu, Dine gaat steeds erger den verkeerden weg op; Esters, de vader, wordt weldra en blijft een dronkaard, zijne vrouw is hetzelfde onbeduidende schepseltje tot haren dood toe. De dochter maakt zich in den beginne wel beangst voor de gevolgen harer lichtzinnigheid en ziet er later wat tegen op, om naar hare geboorteplaats terug te keeren, terwijl ook het gedrag van haren vader eene enkele maal zweemt naar beterschap. Maar te vergeefs wacht gij op eenige wezenlijk gunstige wending, op eene onweerstaanbare uiting van ouderlijke of kinderlijke liefde; te vergeefs op een uur, waarin de ten top gestegen ellende eindelijk toch berouw, kracht tot handelen, desnoods alleen een wanhoopskreet als openbaring van een beter ik te voorschijn roept. Kan zoo'n verhaal interessant wezen?

De schrijver verzekert aan het slot, dat hij in de mededeeling van Dine's lotgevallen niet overdreven heeft. En het is heel wel te gelooven, dat op een Twentsch dorp deze geschiedenis precies zoo is gebeurd. Doch wat zou dat? Natuurlijk luidt in dit geval onze aanmerking, dat die geschiedenis niet belangwekkend genoeg is, om

ze tor lezing aan te bieden. Een novellist schetst niet met het onsmakelijke en leelijke, of, zoo zulks onvermijdelijk is in zijn verhaal, hij verstrooit u niet wat licht over de duisternis.

Waarom is er onder al de menschen, die in dit dorpsverhaal voorkomen, geen enkele werkelijk aantrekkelijke persoon? Van den jeugdigen predikant te Haakhorst wordt in het voorbijgaan verzekerd, dat hij ‘een ferme jongen’ (!) is, en van den nieuwen burgemeester iets dergelijks gezegd. Doch eene der hoofdfiguren is Dr. Brusk, die ten tooneele wordt gevoerd als een man van ruwe vormen maar van grooten gemoedsadel. Van dezen adel echter bespeurt ge slechts weinig, en die ruwheid is zoo verregaande, dat onzen dokter woorden als ‘smeerpoes’, ‘beesteboel’ en nog erger, ook als hij onder dames is, in den mond bestorven liggen. Voorts geeft noch hij, noch iemand anders blijk van eene liefdevolle en volhardende zucht, omde deerniswaardige Dine terecht te brengen. Foei, welk eene menschensoort, die van Haaghorst!

Wat den vorm betreft, waarin het verhaal ons wordt medegedeeld, de schrijver laat niet alleen zijne personen ettelijke zonden begaan tegen de taal, den beschaafden toon, de eischen van stijl en welluidendheid, maar hij zelf bedrijft ze in zoo groot aantal en in zoo opvallende mate, dat eene nadere aanwijzing overbodig mag heeten.

Het dorpsleven, de boeren, hunne naieve taal, hunne aartsvaderlijkheid hebben veel aantrekkelijks. Dus kunnen ook dorpsverhalen iets aangenaams hebben. Doch die deze laatsten wil schrijven, moet niet van de boerenwereld zijn, maar er boven staan. Waarschijnlijk heeft de auteur van ons verhaal zoo lang onder de Twentsche land lieden gewoond, dat hij ten laatste eenigszins hunner een is geworden. Althans hij is plat, ruw, onpoëtisch; schrijft slecht hollandsch en een slordigen stijl. De schaduwzijde van het dorpsleven spiegelt zich af in geheel zijne vertelling.

Gelukkig, dat Paganus zijn naam verzweeg. Want *heidenmäszig* is hij tekort gekomen in zijne taak als verhaler, en wij hebben dit kunnen zeggen *sine ira et studio*, of zelfs den schijn er van.

Cheribon, Febr. '73.

P. HEERING.

Mr. A. Ver Huell, Cornelis Troost en zijjn werken. Arnhem, P. Gouda Quint, firma Is. An. Nijhoff en Zoon, 1873.

De aankondiging van dit lijvig, met sierlijke letters op zwaar papier gedrukt boek, zal menigen beminnaar der Hollandsche schilderkunst in het eerste oogenblik hebben doen hopen, dat er een nieuwe monographie verschenen was naast de uitstekende geschriften door Westrheene en Vosmaer aan Jan Steen, aan Potter, aan Rembrandt gewijd. Misschien mochten sommigen wenschen dat de biographie van onze groote schilders (van welke zoovele nog niet beschreven zijn) vóór die der ‘dii minores’ ware ter hand genomen; maar tevens zou men erkend hebben dat men niemand de keuze der stof moet opdringen, en dat overigens de figuur van Troost in de rij der Hollandsche meesters een merkwaardige is.

Troost is de schilder, die ons bij uitnemendheid de zeden der XVIIIe eeuw te zien geeft en als het ware de literatuur illustreerde, waarin ons het Holland van vroegere dagen in zijn intimiteit ontsluierd wordt. Wil men nu een goed beeld van dezen schilder geven, dan zal men ook onze vroegere maatschappelijke toestanden en de tooneeldichters en schrijvers der vorige eeuw niet mogen voorbijgaan. Alleen in het kader zijner tijdgenodten wordt Troost belangrijk; daarvan geïsoleerd, biedt hij dezelfde aantrekkelijkheid niet meer.

Wie dit met ons beaamt, zal zich door het boek van den Heer Ver Huell teleurgesteld voelen. Bij al het wetenswaardige dat het meedeelt, bij al den daaraan besteden arbeid, blijft het in gebreke niet alleen aan den boven vermelden eisch, maar zelfs aan zijn title te beantwoorden. Noch van Troost, noch van zijn werken geeft het een eenigzins volledige of systematische beschrijving; de biographie van den schilder vult slechts een viertal bladzijden, en zijn voornaamste stukken - die van het Mauritshuis en die van het Museum Fodor - worden slechts ter loops of in het geheel niet vermeld; ook de interessante Regenten- en Anatomiestukken van Troost worden slechts op beknopte wijze aangestipt. Met meer recht zou het boek mogen heeten een beschrijving van de pastels en prenten door en naar Troost, welke zich in het bezit van den schrijver be-

vinden. Van deze beschrijving nu kan niet gezegd worden, dat zij te beknopt is; integendeel, met liefde staat de Heer Ver Huell bij elk zijner stukken stil, en dikwijls vindt hij de gelegenheid ous in kennis te brengen met bijzonderheden, die - hoe interessant ook - toch met het onderwerp niet dan in een verwijderd verband staan. Intusschen mag men hem dankbaar zijn voor een met schetsen toegelichte descriptie van een zevental in zijn bezit zijnde studiën voor de Nelri. Jammer maar, dat diezelfde uitvoerigheid niet eveneens aangetroffen wordt bij de andere werken, die van Troost genoemd worden.

Ook de opsomming der schilderijen en prenten die op verkoopingen zijn voorgekomen (waartoe de schrijver onderscheiden catalogussen heeft onderzocht) had van groot belang kunnen zijn, indien daarbij meer kritisch te werk gegaan ware; nu is de raadpleging van deze lijst moeielijk, dewijl de verschillende nummers niet volgens een goed systema zijn gegroepeerd, gelijk dit door al de hedendaagsche biographen gedaan wordt, maar vermeld worden in de orde, waarin zij toevallig op de verkoopingen voorkwamen. Aan het slot van het boek vindt men eenige werken opgenoemd van Sara, de dochter van Troost, en eindelijk eenige genealogische bijlagen.

Wij gelooven den indruk, dien het geheel op ons maakte, niet beter te kunnen weergeven, dan door de bekende woorden: dankbaar, maar onvoldaan.

Victor d'Avlyn.

In de maand November 1870 had de .....de militaire afdeeling, van het koningrijk der Nederlanden, van commandant verwisseld; iets dat voor vele ingezetenen van X., dat zijne garnizoensplaats was, eene aangename gebeurtenis mocht heeten, want de vertrokken generaal en zijn adjudant hadden met de burgerij van X. in een staat van voortdurende oneenigheid geleefd. Vooral de generaal en de burgemeester van X. waren geslagen vijanden.

Aan wien de schuld?

Men had den nieuwen generaal, jonkheer d'Avlyn, als een kundig en minzaam man hooren prijzen, en bij vele autoriteiten, als ook bij den burgemeester van Sandenberch, bestond het voornemen, om een weinig water in den wijn te doen, en zoo mogelijk alle vorige geschilpunten te laten rusten.

Niet lang nadat in de woning van den nieuwen generaal, door het optrekken der gordijnen, het signaal tot het ontvangen van bezoeken gegeven was, zeide de burgemeester van Sandenberch tot zijne vrouw:

- Cecile, wij moesten nu niet langer wachten om eene visite bij de d'Avlyns te maken.
- Zijn zij dan al gereed?
- Er zijn reeds verscheidene familiën geweest, en ik zoude niet gaarne zien, dat wij tot de laatsten behoorden.
- Gij moet dan maar een dag bepalen.
- Wat denkt ge van maandag? Maar gij hebt wellicht nog iets voor uw toilet noodig?
- Voor mijn toilet, neen.
- Gij naamt dezen winter niets nieuws; bedenk je eens?
- Als gij er dan toch op aandringt.... ja dan.... van Sandenberch.....
- Kom, spreek!

-Welnu, een fluweelen mantel, dien had ik eigenlijk hoog noodig.

- En zoudt ge nu waarlijk dien wensch verzwegen hebben als ik je niet tot spreken uitgelokt had?

- Het is zoo'n uitgaaf.

- Laat dat aan mij over. Schrijf naar Soissons, en laat men er eenigen op zicht zenden. Maar geen prullen. Als ik mij wel herinner, heeft Ernestine er in der tijd een van circa twee honderd van hen gehad. Je behoeft geen minderen te nemen.

Mevrouw van Sandenberch stond met eenige drift op, ging naar haren echtgenoot en sloeg hare armen om zijnen hals. Hij beantwoordde die liefkozing met hartelijkheid, en haar toen op armslengte van zich houdende, zeide hij met welgevallen:

- Cecile, gij zijt toch een aardig wijfje, en uw vroolijk gezichtje te zien, is de beste dank, als men je een genoegen doet.

De baron van Sandenberch was op dertigjarigen leeftijd met de achttienjarige freule Ernestine van Breevoorde gehuwd. Zij had hem een kind, en zoon geschonken, doch de geboorte van dit kind had aan de moeder de gezondheid gekost. Na eene vijfjarige echtvereeniging, door Ernestine in sukkelenden toestand doorgebracht, was zijne vrouw hem ontvallen. De Baron van Sandenberch had zijne vrouw innig bemind en na haren dood had hij zijne liefde zoo uitsluitend op zijnen zoon Oscar overgebracht, dat geen zijner bloedverwanten of vrienden hem een tweede huwelijk toegedacht hadden. Bijna ongelooflijk had dan ook zijne familiebetrekkingen het bericht geklonken, dat Baron van Sandenberch op vijf-en-vijftigjarigen leeftijd met de twee-en-twintigjarige Cecile Meyer in het huwelijk zou treden. Wie was Cecile Meijer? Er waren zoovele familiën van dezen naam; tot welke behoorde Cecile?

De kennissen waren te bescheiden om aan den Baron van Sandenberch zelven om uitsluitsel te vragen.

Maar wie ook al onbekend met Cecile's afkomst bleven, Mevrouw de Douairière van Broekhuizen, die op den Breedenburg bij Utrecht woonde, halve zuster van den Baron, was ten volle van Cecile's afkomst ingelicht.

Zij wist dat Cecile de eenige dochter en het eenig kind was van een luitenant der marechaussées, welke na den dood harer ouders als winkeljufvrouw bij het huis Brassers te Amsterdam was werkzaam geweest. Zij wist dat Cecile in dat établissement om haar lief uiterlijk, vlug fransch spreken en bescheiden gedrag op hoogen prijs was gesteld.

En dit was de volle waarheid.

Ja, het was een zeer onaangenaam bericht voor den chef van het huis Brassers geweest, dat Cecile Meijer om haar ontslag vroeg. Doch toen zij hem tot haren vertrouwde maakte en hem mededeelde dat zij de verloofde van den burgemeester van X. was, kon hij niet anders dan haar geluk wenschen.

En zoo verliet Cecile Meijer in den jare 1865 Amsterdam, ging op den huize Breedenburg logeeren en trouwde drie maanden later den Baron van Sandenberch.

Wist de burgerij van X. wie Cecile was?

Er werd wel eens gemeesmuild als men den ouden baron met zijne jonge vrouw zag. Er werden wel eens minder aangename toespelingen geuit, wanneer Cecile zich in het gezelschap van heeren zeer vrij bewoog. Er werden wel eens onheusche aanmerkingen gemaakt als men Cecile op eene haar eigenaardige wijze fransche volzinnen in het gesprek horde mengen; maar wie zich al aan die op- of aanmerkingen ergerden, de baron en zijne vrouw hoorden ze gelukkig niet.

Ook scheen het huwelijksgeluk van den baron van Sandenberch met de jaren eer toe- dan af te nemen.

Met onverholen welbehagen zag men zijnen blik steeds rusten op het immer vroolijk en vriendelijk gelaat zijner vrouw.

En zij was dan ook liefelijk om aan te zien. Cecile had eene slanke, goed ontwikkelde gestalte. Haar hoofd was bijzonder wel gevormd, hare handen en voeten buitengewoon klein, een overvloed van nature golvend rood haar omsloot haar mat gekleurd gelaat, en een paar volle lippen liet, wanneer zij lachte, twee rijen hagelwitte tanden zien, die aan hare tint bepaald luister gaven.

En toch was Cecile niet rnooi. Daarvoor waren hare oogen te klein, haar mond te groot, hare gelaatskleur niet levendig genoeg. Maar met al deze gebreken bezat Cecile eene onweerstaanbare bevalligheid, eene onbeschrijflijke aantrekkelijkheid, en wie eenmaal die bevalligheid opgemerkt, of den invloed van die aantrekkingskracht ondervonden had, vergat Cecile nimmermeer.

Op den vijfden December kwam het rijtuig van den baron van Sandenberch voor. Hij en zijne vrouw wierpen eenen laatsten blik in den grooten penantspiegel van hun salon.

De burgemeester die thans zestig telde, zag er in zijn galakostuum zoo voordeelig uit, dat men hem nauwelijks vijftig zou hebben gegeven. Wel waren zijne lokken grijs, doch die krachtige gestalte, die levendige blozende tint, die vriendelijke bruine oogen zouden een man van vijftig niet misstaan hebben.

En Cecile? In haar grijs-morée zijden kleed, fluweelen mantel en zwarte baret met fantasieveeren, was zij zoo geheel de élégante, voorname dame, dat niet alleen het oog van den echtgenoot met welgevallen op haar rusten moest.

Nauwlijks was het echtpaar vertrokken, of eene huurkoets hield voor het huis stil, waaruit de baron Oscar stapte.

- Waar is mama? was zijne eerste vraag.

- Mijnheer en mevrouw zijn zoo juist uitgereden, om een bezoek bij den nieuwen generaal af te leggen, antwoordde Karel de huisknecht.

- Dat is verdoemd vervelend, bromde baron Oscar, ging naar de huiskamer, smeet zijn hoed, smeet zijn overjas en bestelde port.

- Het is hier weergaasch koud! pruttelde hij, terwijl hij met den pook in het haardvuur porde, waarop het bergje van doorgebrande turven eensklaps tot een aschhoop samenstortte. En zich tot Karel wendende, die met den wijn binnenkwam, zeide hij:

- Heeft Mama hier gegeten?

- Mevrouw zat, nadat zij voor de visite gekleed was, op de portretzaal.

- Is daar vuur aan?

- De kachel op mijnheer en mevrouw's slaapkamer brandt zeker nog.

- Breng mij dan den wijn naar boven.

Het huis van den burgemeester van Sandenberch was een der grootste huizen van X. De bouworde, ofschoon er gedurende de laatste jaren aanmerkelijke vertimmeringen hadden plaats gehad, deed vermoeden dat het aanvankelijk voor een klooster bestemd was geweest, ofschoon het aan deze bestemming nimmer voldaan had. Sommige vertrekken droegen nog kennelijke sporen van eene kerkelijke bouworde; vooral in de portretzaal was deze richting niet te miskennen.

Oscar ging den langen gang door, de trap op, den bovengang over, en stond voor de laatste deur in de diepte van den gang stil, welke naar de portretzaal leidde.

Dit vertrek had acht Ned. ellen diepte, op vier breedte, en

had aan het boveneinde door twee boogvensters een uitgestrekt uitzicht op tuinen. Het penant tusschen de twee ramen was bijna geheel gedekt door een grooten spiegel, die tot op den grond reikte. Deze spiegel, eene kleine tafel met wit marmeren blad, eene ottomane en eenige leuningstoelen, waren de weinige meubelen die dit vertrek bevatte, hetwelk verwarmd werd door een wit porceleinen kolomkachel, wier voorzijde in de slaapkamer der echtgenooten van Sandenberch uitkwam.

En toch had dit vertrek geen ongezellig aanzien, want de wit gestukadoorde muren waren geheel met schilderijen bedekt, meest allen familieportretten, doch ook vele genrestukken. De geheele verzameling had voor een kunstkenner weinig waarde. Slechts éene schilderij had dikwijls de aandacht van liefhebbers getrokken, en groote sommen waren er den Baron voor geboden. Men beweerde dat zij een van Dijck, of ten minste eene zeer goede kopie was. Zij stelde in kolossale afmetingen een geharnast ridder voor. Diens helm en handschoenen lagen achteloos naast hem op den grond, en hij stond daar in fiere mannelijke houding, ofschoon hij het hoofd een weinig gebogen hield. Maar opmerkelijk wàs de uitdrukking van dat schoone, edele gelaat, hetwelk door ravenzwarte lokken omschaduwd werd; opmerkelijk was de uitdrukking dier zielvolle oogen, van dien weisprekenden mond; maar opmerkelijk vooral zijne geheimzinnige houding; de ridder toch hield den wijsvinger van de linkerhand op de gesloten lippen, terwijl zijne rechter ter aarde wees.

De schilderij hing in de diepte van de zaal, juist tegenover den penantspiegel. En menigeen, die onergdenkend de portretzaal binnenkwam, bleef plotseling ontzet staan, want men zou gezworen hebben, dat daar iemand naderde, die iets geheimzinnigs te zeggen had.

Toen Oscar binnentrad, stond ook hij stil, verrast door de afspiegeling van het beeld, maar zich lachend naar de schilderij keerend, zeide hij:

- O, mama's lieveling.

Een oogenblik bleef hij er voor staan. Met de schilderij opgevoed, had zij nimmer bijzonderen indruk op zijne verbeelding gemaakt, en het was Cecile geweest, die er zijne aandacht op gevestigd had.

Hoe dikwijls had hij haar voor die schilderij zien staan. Hoe dikwijls had hij haar hooren zeggen:

- Oscar, welk geheim zou die ridder met zich omdragen?

En hij had zich verwonderd over hare belangstelling. Het was immers maar eene schilderij. Een beeld van iemand die in de zeventiende eeuw geleefd, of wellicht nimmer geleefd had. En wat deed het er ook eigenlijk toe, of die ridder nu waarlijk een geheim met zich omgedragen had, dan of hij bij toeval zulk eene geheimzinnige houding had aangenomen. Hij zou daar zijn hoofd niet mede breken; hij vond zulke vragen maar vermoeiend; zij stoorden het dolce-far-niente van het leven.

En toch, nu Oscar in de portretzaal vertoefde, scheen de nagalm van Cecile's stem daar nog te weerklinken, doch dit vermeerderde slechts zijne ergernis over haar vanhuiszijn. Hij dronk een glas port en drentelde gemelijk de kamer op en neder. Maar hij wierp geen blik op de sterk gedecolleteerde oudtantes, of de in fluweel en goud gedoste oudooms, noch op de grootouders met allongepruiken, noch op de jonkvrouwen met onmogelijk witte gelaatskleuren, noch op de onnatuurlijke, stijf opgesmukte kinderen met sinaasappelen in de hand. Neen, Oscar had niets op met al die doode heeren en dames; voor zijn part mochten zij hem gestolen worden.

Oscar dronk nog een glas port en bleef toen voor de ottomane staan, waarop de sporen zichtbaar waren dat iemand daar korten tijd geleden gezeten had. Een boek toch was er achteloos op nedergeworpen, en een voetbankje stond er in schuinsche richting voor.

Oscar nam het boek op. Het was eene aflevering van eene Musée litéraire, en hij staarde op het titelblad.

- Van Dumas, zeide hij op minachtenden toon; hoe kan Mama zich toch altijd met die prullen onledig houden; ik geloof dat die geheele fransche literatuur tegenwoordig geen knip voor den neus waard is.

Oscar smeet het boek verachtelijk neder, dronk nog een glas port en vleide zich toen behagelijk op de ottomane, zeggende:

- Dat mama nu ook uit moet zijn! Had ik mij gedurende den geheelen morgen niet op haar lief gesnap gespitst..... Visite's maken, Papa's oude zwak, alsof de wereld vergaan zou als men niet op dag en uur eene beleefdheidsvisite maakte. Wat is de wereld toch vervelend, en het eenige wat niet verveelt, is mama, en dat *zij* nu uit is - 't is beroerd!

Baron Oscar rekte zich en draaide zich op de ottomane verscheidene malen om en om. De warmte die van de kachel straalde, de spoedig achter elkander gedronken glazen ouden

wijn, de liefelijke rust na het schommelen der vigilante, deed hem in een rustigen slaap vallen.

Baron Oscar van Sandenberch was griffier bij het kantongerecht te X. Hij was omstreeks dertig jaar, had een athletische gestalte, een regelmatig schoon gevormd gelaat en zeer zwaar lichtblond haar, dat golvend om zijn voorhoofd hing.

Hij was voor een man van dertig jaar wat te gezet, en deze gezetheid was hem een voorwendsel om zich van lichaamsoefeningen te onthouden, die hem juist bijzonder nuttig zouden geweest zijn.

Sedert vijf maanden was hij griffier te X., en had voorloopig zijn intrek in het huis van zijn vader genomen.

Baron Oscar's lichte sluimering was allengs in een vasten slaap overgegaan. Zijn hoofd was van het kussen gegleden en rustte nu minder aangenaam tegen de rugleuning van de rustbank. De onaangenaamheid dezer houding scheen zich al spoedig door een hevig snurken kenbaar te maken.

- Wel Oscar, slapen en dat nog wel op dit uur! Riep Cecile op vroolijken toon, terwijl zij den slapende met haar lederen visiteboekje herhaaldelijk op het voorhoofd tikte.

- Zijt gij daar, mamaatje, riep Oscar opspringend; de hemel zij gedankt dat gij te huis zijt!

- En waarom zijt gij nu al terug? wij hadden je niet voor Zondag verwacht?

- Tot Zondag op Breedenburg! neen, dat was te veel.

- Was 't er dan nog akeliger dan anders?

- Als het kan, ja. Tante was suffer geworden, Line en Adelheid hadden het zoo woedend druk met een tombola zonder nieten, dat mijn hoofd nog suffer werd dan dat van onze arme Tante.

- Foei, Oscar, gij overdrijft.

- Volstrekt niet, mama, en ik ben innig dankbaar, dat gij hier zulke dingen niet uithaalt; men heeft hier ten minste een rustpunt voor zijn hoofd.

- Daar gij dan ook dapper gebruik van maakt. Gij hadt zeker een benauwden droom, want gij snurktet om er akelig van te worden.

- Een benauwden droom? Neen, ik heb niet gedroomd.

En als ik gesnurkt heb; dan was het zeker een duidelijk teeken van afgrijzen voor alles wat ik te Breedenburg ondervinden moest. Maar nu alle gekheid op zij. Laat ik je eens even bewonderen, gij ziet er waarlijk prachtig uit.

- Ja, let eens op dien mantel; dien kent ge nog niet.
- Zoo! iets nieuws?
- Vindt ge het niet lief van je papa? Hij wilde volstrekt dat ik dezen nam. Hij was de mooiste, maar ook de duurste; raad eens wat hij kost?
- Zes en dertig gulden.
- Malle jongen, daar hebt gij geen verstand van. Honderd drie-en-negentig.
- Poeh, poeh, dan heeft papa in de beurs geblazen; maar wat zou voor mijn mamaatje ook goed zijn? En ge zijt zoo naar den generaal geweest? Hoe lijkt het je? Beter dan dat andere zoodje?
- Foei Oscar, spreek toch fatsoenlijk. Het zijn allerliefste menschen.
- Zoo, kom dan dadelijk naast mij zitten, en vertel mij alles.
- Een oogenblik geduld. Ik wil eerst deze mooie kleeren uitdoen, maar binnen tien minuten ben ik weer hier.

Cecile hield woord en kwam spoedig in een bevallig huistoilet weder, zeggende:

- Maar Oscar, hoe komt gij nu in de portretzaal verdwaald?
- Dat moogt gij wel vragen. Maar het was beneden verduiveld koud, en toen ik van Karel hoorde dat je hier gegeten hadt, ben ik maar naar boven getogen. Wilt ge ook een glas port?
- Neen, dank je.
- Weet ge Mama, wat ik straks dacht, toen ik daar zoo langs die portretten drentelde?
- Neen.
- Dat ik grooten lust had, papa aan te raden, dat hij een uitdrager liet komen, om dat geheele rommelzoodje aan hem te verkoop en.
- Maar Oscar, hoe is het mogelijk? Portretten en stukken die meer dan eeuwen in uwe familie waren. Is het huis dan niet groot genoeg om ze hier een plaatsje te gunnen?
- Er komt aan alles een einde, vind ik, en dus ook aan den eerbied voor zulke potsierlijke schilderijen. Omdat men nu weet dat zoo'n beschilderd stuk doek een oudoom of eene oudtante moet voorstellen, zou men er zich nooit van mogen ontdoen?

- Doch aan een uitdrager verkoopen?

- Nu, een uitdrager, dat meen ik zoo bepaald niet. Maar als papa nu die waarde heeren en dames maar elders ophing, doch daar nu juist deze kamer voor te nemen, die het beste uitzicht heeft! Als ik mijn zin kreeg, dan gingen de portretten weg, en dan zette ik hier een biljart.

- Een biljart? Denkt ge dat je papa daar nog lust in zou hebben?

- Neen, niet met papa, maar met u wilde ik biljarten.

- Met mij?

- Ja, je knuistjes zijn wel wat klein, om eene queue vast te houden, maar ik zou een schopje voor je laten maken, en zoudt ge er dan geen zin in hebben?

- Mogelijk wel, maar waarom mogen de portretten niet blijven hangen?

- Om 's hemels wil, al die staroogende heeren en dames, die je altijd aankijken, zij zouden mij de mooiste carambole bederven.

- Maar denkt ge dan, dat die witte muren niet ongezellig zouden zijn? En het portret van mijn ridder, van mijn geheimzinnigen ridder, zoudt gij dat ook weg willen nemen?

- Die mocht voor mijn part blijven hangen, en wat de muren betreft, die zou ik wel weer bekleeden. Een brief aan Buffa en Zonen, en ik krijg eene heerlijke collectie Cruikshanks, eene mooie, partij lieve vrouwenkopjes en een paar cahiers animaux peints par eux-mêmes, en dat zou je wat vroolijker aankijken dan die bleeke mottige tronies.

- En mijn ridder, hoe zou hij in dat gezelschap te moede zijn?

- Nu, neem hem dan ook weg. Hang hem in je slaapkamer.

- Hem wegnemen, Oscar, de schilderij wegnemen van de plaats waar zij zoo vele jaren hing! Het zou mij zijn alsof ik heiligschennis pleegde.

En Cecile zag met eerbied naar de schilderij op, waarvoor ze nog steeds stil stonden.

- Heeft hij je zijn gehelm al verteld?

- Neen, nog niet, Oscar, maar hij zal het zeker eenmaal doen.

- Mamaatje, weet je waar ik blij om ben?

- Neen, Oscar.

- Dat het origineel van dat portret naar alle waarschijnlijkheid een paar eeuwen geleden in den een of anderen grafkelder is bijgezet.

- En waarom zijt ge daar blij om?

- Wel als zijne edelheid nog op dit aardrijk ronddoolde en hij zag op een dier zwerftochten mijn lief mamaatje, dau mocht hij eens evenveel sympathie voor haar gevoelen als zij voor hem gevoelt, en dan stond ik voor niets in.

- Wat bedoelt ge?

- Dat geheimzinnig heer kon je eens tot een geheimzinnig uitstapje noodigen en zoo mocht gij eens met hem uitgaan om nimmer weder te keeren, en dan was Papa zijn aardig vrouwtje, en ik mijn lief mamaatje kwijt.

- Kom, Oscar, laten wij toch geene groote kinderen zijn en liever wat degelijks praten. Ik zou je immers van de d'Avlyns vertellen.

- o Ja, die had ik geheel vergeten, maar laten wij dan gaan zitten.

Oscar rolde de ottomane nog wat nader bij de kachel en daarna zijne hand op de pijp leggende, zeide hij:

- Nu, die heeft ook haar eersten gloed gehad. Is hier geene schel?

- Waarom wildet gij schellen?

- Om aan Naatje te zeggen dat zij hiernaast wat opstookt.

- o, Laat mij dat maar doen.

- Neen, je moogt die witte handjes niet vuil maken, dan zal ik gaan.

- Oscar, *dat niet*, zeide Cecile op beslisten toon, en hem met hare rechterhand terughoudende, ging ze hem voorbij.

Oscar hoorde aan de andere zijde in de kachel poken, turf opladen, het deurtje sluiten, en onderwijl lachte hij zoo minzaam, dat hij zeker een ander voorwerp voor oogen had dan de kachelpijp die hij schijnbaar met de grootste ingenomenheid beschouwde.

Toen Cecile teruggekomen was, zetten beiden zich op de ottomane neder, en terwijl Oscar haar het voetbankje gaf, zeide hij:

- Nu zitten wij dan toch eindelijk; kom, mamaatje, nu eerlijk opgebiecht.

- Het huis kent ge. De vestibule was beeldig ingericht: een massa oranjeboomen en allerliefste gipsbeelden. Ik geloof zeker dat er een verwarmingstoestel was aangebracht, want de warmte kwam ons te gemoet. In het salon, dat keurig was - zwarte meubels met groen fluweel - zat Mevrouw op de canapé. Ik werd naast haar geplaatst, terwijl de generaal uwen Papa terstond à faire nam.

- Is Mevrouw mooi?

- Mooi! dat is altijd de eerste vraag. Zij is zeker dichter bij de vijftig dan bij de veertig.

- Il fût un temps jadis.

- Précisement, maar toen was zij ook zeker heel mooi. Zij is klein, beneden het middelmatige, doch haar gelaat heeft fijne geregelde trekken, eene zachte tint, zwart haar, donkere blauwe oogen en haar mond..... ja, die wordt bedorven door een scherpen trek aan de hoeken.

- Dus een Xantippe gelijk?

- Oscar, val mij nu niet in de rede, want anders vertel ik je geen woord meer.

- Komaan, mamaatje, ik zal je weer op gang helpen. Haar mond..... maar neen ik durf het niet weder uitspreken.

- Met dat al heeft zij iets zeer voornaams; men kan het haar terstond aanzien, dat zij eene vrouw uit de groote wereld is; alleen.

- Ga door.

- Welnu, ik meen dat het mij opviel, dat zij in alles zich zelve zoo noemde. Nooit sprak zij van '*wij*', maar altijd van '*ik*'; doch het kan zijn dat de generaal zich weinig met huiselijke zaken inlaat. En nu de dochter.

- Neen, eerst de generaal. Kategorisch, mamaatje; eerst de oude vogels, en dan de jonge.

- De generaal..... ja..... hoe zal ik hem beschrijven? Hij maakt een gemengden indruk.

- Gemengd; hij is toch geen kleurling?

- Een kleurling, neen; hoe komt ge er aan? Hollander, maar toch iets onhollandsch. Wellicht is zijn moeder eene fransche geweest.

- Of zijn vader van franschen oorsprong. Mij dunkt, de naam d'Avlyn klinkt nog al fransch. Maar ga verder, Mamaatje. Gemengden indruk.

- Juist, gemengden indruk. Hij is lang, doch niet zoo lang als gij zijt. Hij heeft eene sterk sprekende fysionomie, heldere gelaatskleur, lichtbruin haar, een zachten glanzenden baard, eenigszins rossig van kleur. Hij heeft eene vriendelijke, men zou haast zeggen een boekachtige manier van praten, en als hij lacht, heeft hij zulk een bijzonderen glans op zijn gelaat, dat men zou wanen dat er licht van hem afstraalt.

- Hij is toch niet electrisch, geen bioloog, hoop ik. En zijne oogen?

- Zijne oogen.... ja, ik zou je niet kunnen zeggen welke kleur die hebben, maar het zijn groote, veelbeteekenende oogen. Doch nu Eleonore.

- Is dat hunne dochter?

- Ja, Oscar, en o zoo mooi!

- Mooi?

- Een prachtig meisje. Fijn, slank, uiterst bevallig, lange zwarte krullen, eene zuidelijke tint, groote, bruine, smachtende oogen; o Oscar, zij is zoo mooi!

- Hoe oud zou zij zijn?

- Negentien, op zijn hoogst twintig.

- Kan ze aardig praten?

- Zij sprak weinig. Maar er was voor haar ook geene gelegenheid tot praten. Je weet, bij zoo'n eerste bezoek is er altijd iets gedwongens. Een ieder beijvert zich, dat er toch geen oogenblik stilstand in het discours komt, en zoo waren je Papa en de generaal aanhoudend druk samen, en Mevrouw nam mij geheel in beslag.

- Dus hebt gij eigenlijk Eleonore's stem niet gehoord?

- O zeker: een oogenblik voor dat wij opstonden kwam de adjudant van den generaal, en daar sprak zij zeer levendig mede.

- Wie is dat?

- Luitenant Corstens.

- Van adel?

- Ik weet het niet; zijn de Corstens' van adel?

- Neen, ik geloof het niet. En wat is dat voor een snoeshaan?

- Ook al een mooi en een lief mensch. Lang, fijn gebouwd, zeer bevallige manieren, blond, eene witte tint, groote zachte, blauwe oogen en eene stem die als muziek klonk.

- En sprak Eleonore druk met hem?

- Toen de adjudant binnenkwam, werd zij als bezield.

- Mamaatje, nu verbeeldt gij je zeker, dat ik terstond verliefd op die Eleonore zal worden, door mij jaloersch te maken.

- Gij jaloersch, Oscar! Zou uwe flegmatische natuur ooit den prikkel van jaloezie kunnen gevoelen? Maar wat gij ook van haar zeggen moogt, die Eleonore Honyck zal hier fureur maken.

- Eleonore Honyck! is zij dan geene freule d'Avlyn?

- Neen, zij is eene voordochter. De genereraal huwde met zijne nicht Francisca d'Avlyn Douairière Honyck.

- Hoe weet gij al die bijzonderheden zoo nauwkeurig?

- Eergisteren maakte mijnheer Conradi hier eene visite.

Hij had mevrouw d'Avlyn als jong meisje gekend; vandaar dat zij zoo goed ingelicht zijn.

- Dus heeft de generaal geene kinderen?

- Neen, Conradi vertelde, dat de generaal door dat gemis gedurende de eerste jaren van zijn huwelijk zeer zwaarmoedig gestemd was. Hij moet vooral hartstochtelijk naar een zoon verlangd hebben.

- Hoe is dat mogelijk? Mij dunkt, geene kinderen is een last minder.

- Oscar, hoe kunt ge toch zoo harteloos spreken!

- Harteloos, mamaatje? Welnu, dan zijn er duizenden harteloos met mij.

- Ik weet niet, of de mannen er zoo over denken, maar wij vrouwen hebben dan toch eene andere opvatting.

- Hebt gij er dan leed van, mamaatje, dat gij gene kinderen hebt

- Oscar, dat is een onderwerp, waarover ik liever niet spreek.

- Dus waren de eerste indrukken van de d'Avlyns aangenaam?

- o Ja, zeer aangenaam, ofschoon ik toch wel zien kon, dat Conradi gelijk had, dat ze namelijk hun huwelijksgeluk wel op konden.

- Zoo, waaraan meendet gij dat te kunnen bespeuren?

- Och, dat kan ik zoo juist niet bepalen. Maar er is een je ne sais quoi, dat men voelen kan, doch niet beschrijven.

- Maar kan het ook zijn dat je juist omdat Conradi dat nu verteld heeft, iets meendet te vinden, wat je anders niet gedaan zoudt hebben?

- Dat is waarlijk eene vernuftige opmerking, en alweer een bewijs, Oscar, dat gij een helderen geest hebt, veel te helder, om je zelf te veroorloven op klaarlichten dag een slaapje te doen.

- Dat slaapje zal mij nog lang ingepeperd worden. Maar ik zal Mamaatje nu weer eens gunstig stemmen, door haar te zeggen, dat het mij verwondert, dat zij mij zulk eene heldere voorstelling van de familie d'Avlyn heeft geleverd.

- Dat komt, Oscar, omdat ik mijne verbeelding laat werken, terwijl *gij* de uwe laat slapen.

- Alweer slapen..... maar nu, dat daargelaten, zeg mij eens, kunt gij van iedereen op het eerste gezicht zoo'n aanschouwelijke voorstelling geven?

- o Neen, duizende menschen zijn mij voorbijgegaan,

zonder den minsten indruk op mij te maken; maar ja, van sommigen kan ik mij de eerste ontmoeting nog even duidelijk herinneren, alsof die gisteren had plaats gehad.

- Bij voorbeeld uwe eerste ontmoeting met papa?
- Ik behoef mijne oogen maar toe te doen, om alles weer te zien.
- Alles; wat bedoelt gij?
- Wel, het geheele tooneel, zooals ik je Papa het eerst zag.
- Vertel mij dat eens.
- Heeft je Papa je daar nooit over gesproken?
- Neen.
- Nu, ik was dan drie jaar bij Brassers geweest en.....
- Maar nu een woord, mama, nu wij toch vertrouwelijk zijn. Hoe verdwaaldet gij toch ooit in een modewinkel?
- Wel, Oscar, wat zou ik beginnen, toen mijne ouders zoo plotseling na elkander gestorven waren, en ik zonder talenten en zonder een cent geld alleen in de wereld stond? Ik moest mijn brood verdienen. Om voor bonne te spelen, daartoe had ik geen lust, en wat bleef mij nu over, dan om winkeljufvrouw te worden? Doch ik heb mij mijne keus nimmer beklaagd.
- Ge hadt zeker te huis ook geen vroolijk leven, en dus viel het je niet af.
- Wie heeft je ooit gezegd Oscar, dat ik tehuis geen vroolijk leven had? Als ik dat beweerde, dan zou ik mijne lieve ouders te kort doen. Natuurlijk, wij waren niet rijk. Een inkomen van een 1sten luitenant der marechaussées is niet groot, maar mijne ouders deden toch alles wat zij konden om mij genoegen te geven.
- En waar bestond dat genoegen in?
- Een paar malen in het jaar ging ik naar een bal en zomers gingen wij trouw naar Harmonion.
- En wat was Harmonion?
- Een buitensocieteit, waar 'muziek gemaakt werd.
- En wat deedt ge daar?
- Wanneer het Zondagsmiddags mooi weder was en wij allen in ons pontificaal waren, papa in zijn besten uniform, mama in haar zwart satin-chine japon en ik in een frisch zomerkleedje, dan trokken wij naar Harmonion, zochten een aardig plekje uit, niet te ver van de kiosk waarin de muzikanten zaten; mijn vader bestelde een flesch Rijnwijn, rookte zijne sigaar en wij luisterden stilzwijgend en deftig naar de blaasinstrumenten; voilà tout.

- En voegden zich geene andere menschen bij uw gezelschap; kwamen er geene heeren om je aan te spreken?

- O neen, dit gebeurde zeer zelden, meestal bleven wij met ons drieën.

- En moest dit nu amusement heeten?

- Ja, Oscar, ik heb mij later ook dikwijls afgevraagd: waarom gingen de menschen toch eigenlijk naar Harmonion?

- Zeker niet voor de muziek, want daar luistert niemand naar. Maar alle menschen zaten toch niet even deftig en stijf als uwe familie?

- Allen even deftig en stijf. Het was alsof zij eene begrafenis bijwoonden. Alleen de familie van den Broekhorst was vroolijk en luidruchtig.

- Wie was dat?

- De graaf en de gravin van Egtkerken met hunne zoons en dochters. Zij kwamen meestal met een groot gezelschap en namen dan plaats in de danszaal.

- Hadden ze daar gereserveerde plaatsen?

- Neen, maar niemand zou toch die plaatsen ingenomen hebben, en wat meer zegt, niemand stond op om den tuin eens rond te wandelen, voordat de Egtkerkens wandelden.

- Wat zegt ge daar, mamaatje?

- Welzeker, zij gaven den toon.

- En als zij nu eens geen lust in wandelen hadden?

- Dat gebeurde wel eens, maar dan wandelde ook niemand.

- 't Is al te dwaas!

- Ja, 't is dwaas, en nu vind ik het dwazer dan ooit; toen dacht ik dat het zoo hoorde.

- Dus waart gij, aardig meisje van zestien, zeventien jaar, gedoemd, om den geheelen middag tusschen papa en mama aan een tafeltje geplakt te zitten, omdat de Egtkerkens geen lust in opstaan hadden?

- Ja, Oscar.

- 't Is al te gek. En dan neemt men het ons adellijken nog wel kwalijk, als wij ons iets op onzen adel laten voorstaan, terwijl verstandige, fatsoenlijke menschen ons zoo nutteloos bewierooken. Maar dat komt van die dwaze titels; voor mijn part mochten ze allen afgeschaft worden.

- Dat moet je niet zeggen, Oscar; in mijne oogen is adel een voorrecht.

- Meent ge dat?

- Wel zeker. Geloof je niet dat je papa, die zich nooit op zijn titel en rang laat voorstaan, juist daardoor veel invloed heeft? Welk een innig genoegen kan het mij soms geven, wanneer hij door zijn eenvoud menschen beschaamt, die zonder de minste aanspraken toch hun neus in den wind steken.

- En die zich verbeelden heel voornaam te zijn, omdat zij in een mooi huis wonen en een goed gevulden effectentrommel bezitten.

- Om zoodanigen trots te leeren kennen, moet je in Amsterdam gewoond hebben.

- Och mamaatje, vertel mij daar eens een staaltje van.

- Ik was heel intiem met Elize Fromser, ook een jufvrouw bij Brassers. Zij was geëngageerd met mijnheer Ulrich, onderwijzer in de duitsche taal. Hij was heel knap en had ook lessen te Haarlem. Toen hij daar op het perron van het station kwam, deed een spoorbeambte een wagon 1ste klasse open. 'Tweede klasse', riep mijnheer Ulrich. 'Stap in, mijnheer,' zeide de beambte, 'de andere wagens zijn vol en de trein vertrekt.' Op hetzelfde oogenblik vertoonde zich voor de binnenzijde van het portier een gebrild gelaat, en een mannenstem zeide op trotschen toon: 'geen plaats, de wagon is gevuld door *mij* en *mijne* familie.' 'Plaats genoeg', riep de beambte, en duwde zonder veel complimenten mijnheer Ulrich naar binnen. Deze bespeurde toen dat hij in gezelschap van eene amsterdamsche familie was, waar hij les aan huis gaf. Niemand groette, niemand sprak, en den anderen morgen ontving hij het bedrag der loopende lessen, met de mededeeling, dat men voortaan van zijne komst wenschte verschoond te blijven.

- 't Is schandelijk..... En datzelfde familiehoofd zal bij voorkomende gelegenheid met hooge borst roemen dat hij burger is van het vrije Nederland. Maar, mamaatje, wat zijn wij afgedwaald! Weet gij nog waar wij waren?

- Wel zeker, wij waren bij Brassers, en ik zou je vertellen, wanneer en hoe ik je papa het eerst zag.

- Juist. Ga door, mamaatje.

- Nu, ik was er dan drie jaar geweest en ik had weleens kleine onaangenaamheden, maar nooit nare scènes gehad. Doch in den zomer van vijf-en-zestig werd ik letterlijk vervolgd door een mijnheer..... ja, wat hij was en wie hij was heb ik nooit geweten, doch hij was mij een kwelduivel. Hij radbraakte het fransch op eene jammerlijke wijze en scheen die

taal als een vrijbrief te beschouwen, om mij de grofste dingen te zeggen. Ofschoon ik altijd huiverig was om te klagen, had ik vast besloten om er met den chef van' het établissement over te spreken. Doch voor ik zulks gedaan had, kwam hij weder om mij te kwellen. Hij scheen ditmaal vast besloten te zijn geene handschoenen te vinden die hem pasten, en toen ik hem eindelijk een paar snibbige woorden toevoegde, werd hij zoo brutaal, dat de tranen mij uit de oogen sprongen. Op eenmaal kwam er een heer vooruit, die er al geruimen tijd gestaan had, doch dien ik door mijne ergernis niet gezien had, zeggende: ‘Mademoiselle, quand ce monsieur aura fait son choix, j'espère que vous aurez la bonté de me servir.’ En daarbij wierp hij zulk een bliksemenden blik op dien flauwert, dat deze zijne handschoenen opnam, zijn geld nederlegde en afdroop. Ik vermocht niet te spreken en liet mijne tranen den vrijen loop, en uw vader, want hij was het natuurlijk, zeide: ‘Ik heb volstrekt geen haast, lief kind, ik zal wel eens terugkomen.’ En toen hij wederkwam, scheen hij nog geen haast te hebben en bleef zoo minzaam en zoo hartelijk met mij praten, dat ik spoedig weer vroolijk en gelukkig werd. En hij kwam nog eens, en nog eens, en de vierde maal vroeg hij mij ten huwelijk. Het overige weet gij.

- Welzoo, welzoo. Dus was het papa's ridderlijke handelwijze, die uw jong hartje tot hem deed neigen? Welzoo, welzoo.

- Ja, Oscar, ridderlijkheid is datgene wat ons het meest in de mannen aantrekt.

- En zeg mij nu eens, mamaatje, welk een indruk ik bij onze eerste kennismaking op je gemaakt heb?

- Oscar, het is altijd een bewijs van ijdelheid, als men naar het oordeel der menschen vraagt.

- Ik ben volstrekt niet ijdel en ik zou het je als eene gunst verzoeken, dat ge mij oprecht mededeelt hoe gij over mij dacht.

- Nu dan. Den eersten indruk kan ik mij niet levendig genoeg meer voorstellen, maar toen ik je zoo omstreeks eene maand gekend had, dacht ik: Oscar is een mooi mensch, hij heeft lieve manieren, een helderen geest, een goed hart; jammer dat hij zoo lui is.

- Plus sincère qu'aimable.

- Gij vroegt mij de volle waarheid, en eigenlijk, Oscar, ben ik blij dat ik je die eens heb kunnen zeggen, al zoudt gij er ook erg boos om worden.

- Waarom zijt gij daar blij om?
- Ter wille van je papa.
- Om papa?
- Ja, Oscar, hij lijdt er onder, dut gij zoo weinig belangstelling hebt in zaken, die anders een man van uw leeftijd geheel bezielen.
- Laat papa zich daarover wel eens uit?
- Somwijlen. En dan zegt hij: Ik wenschte dat Oscar wat meer eerzucht had en belangstelling voor staatkunde liet blijken. Zie, als je papa er soms over spreekt, om zich bij eene volgende verkiezing niet weer candidaat te stellen, dan weet ik dat hij denkt: Mocht ik toch hopen dat Oscar eenmaal lid van de Kamer zal worden!
- Zoo, meent ge dat?
- O, niets dat uw papa meer hindert dan dat gij zoo weinig belangstelling in regeeringszaken stelt.
- Wat kan mij de regeering schelen; daar zal ik mijn hoofd niet mede breken.
- Ziet ge, Oscar, daar spreekt gij juist uwe meening uit. Gij wilt er je niet op toeleggen.
- Op toeleggen? denkt ge dat het daarmede te verkrijgen is?
- Natuurlijk, de mannen zullen toch wel niet als staatkundigen geboren worden.
- Daar is iets van aan. Maar om volksvertegenwoordiger te zijn, heeft men ten minste eene gave noodig die mij geheel ontbreekt.
- En die zou zijn?
- De gave om in het publiek te spreken is mij volstrekt niet gegeven.
- Ook al omdat gij je daarin niet oefent. In een gezelschap behoort gij meestal tot de zwijgende partij. Hebt ge geena wellnidende, krachtige, ja gevoelvolle stem, en weet gij uwe gedachte niet zeer helder weder te geven?
- Mamaatje, gij zoudt mij waarachtig electriseeren en nog een redenaar van mij kunnen maken
- Neen, niet ik, Oscar; ik alleen vermag niets, maar ik hoop en vertrouw dat er een bondgenoot komen zal.
- Welke bondgenoot bedoelt gij?
- Hebt gij wel eens van de schoone slaapster in het bosch gehoord?
- Neen, nooit.

- Nu: Er was eens eene prinses. Neen, laat mij liever zeggen: Er was eens een prins. Hij was jong, mooi, rijk, verstandig, goedhartig, maar een booze toovernimf had over zijne wieg eene bezwering uitgesproken, dat hij namelijk altijd slapen zou. Doch het zou een onbewuste slaap zijn. Hij zou meenen, dat hij liep, dat hij reed, dat hij sprak, maar dit alles was slechts schijn en die schijn zou aanhouden totdat er eene machtige toovernimf kwam, die hem met haren tooverstaf zou aanraken, zoodat de ban verbroken werd, en dan zou de prins pas ontwaren, hoe zwaar, hoe onbeschrijfelijk zwaar hij geslapen had.

- Gij spreekt in raadsels, maar gij begont met eene prinses.

- o Ja, dat is de eigenlijke historie, maar om uwentwil keerde ik haar om. De prinses viel in slaap en alles in het koninklijke slot sliep mede: de visschen in de braadpan, het speenvarken aan het spit, de kok met het mes in de hand, waarmede hij den kalkoen wilde slachten; staatsiejufvrouwen, papegaaien, paarden en koetsiers, alles sliep honderd jaar. En toen kwam er een koninklijke jager en hij betrad het slot, zag de prinses op de rustbank, knielde voor haar neder, raakte met zijne lippen de hare aan; daarop ontwaakte de prinses, en alles begon te leven. De visschen in de braadpan sprongen, het spit met het speenvarken begon te draaien, de kok slachtte den kalkoen, de staatsiejufvrouwen negen, de papegaaien riepen: kopje krauwen, de koetsier legde de zweep op de paarden en het zesspan ging in volle vaart vooruit.

- En wat heeft nu dat kindersprookje met mij te maken?

- Hebt gij dat niet begrepen?

- Neen.

- Wel een bewijs dat ik gelijk had om je met dien slapenden prins te vergelijken. Maar wacht maar, ik zie haar reeds komen, de schoone prinses die je met hare blanke hand zal aanraken om je voor goed wakker te schudden.

- Al begrijp ik je niet volkomen, dan bemerk ik toch, mamaatje, dat gij het leven als een tooversprookje beschouwt. En o mama, dan zijt gij geheel op een dwaalspoor, en met je romaneske ideeën zult gij nog eens heel bedrogen uitkomen.

- Ik weet niet, Oscar, wat je mijne romaneske ideeën noemt. Maar gij zult toch de liefde niet geheel willen wegcijferen?

- Wegcijferen niet, maar zij moet voorzeker eene ondergeschikte plaats in ons leven innemen.

- Meent ge dat?

- Wel zeker. Als ik ooit trouw, waar ik vooreerst geen plan op heb, dan zal ik allereerst met mijn verstand te rade gaan.

- Ik geloof dat het verstand bij de liefde juist niet veel te zeggen heeft.

- En wat zou men dan moeten raadplegen?

- Wel de neiging van het hart, dat zich somwijlen geboeid gevoelt, zonder dat onze wil daar iets toe bijgedragen heeft. En dat is, dunkt mij, het ware.

- Zoo, zoo. Zoo'n eerste neiging zou men maar blindelings moeten toegeven; zoo'n eerste liefde, meestal eene laffe verliefdheid, zou ons maar de wet moeten stellen..... Huur een huis, kies eene betrekking, koop een paard, doe het zonder je verstand te gebruiken, en gij zult bedrogen uitkomen. En bij een huwelijk zou je het verstand maar over boord moeten smijten. Eene prachtige redeneering, ik moet het zeggen.

Oscar praatte, maar Cecile luisterde niet. Zij had hare oogen van hem afgewend, en na eene wijle voor zich uit gestaard te hebben, met eenen liefkozenden blik hare rechterhand beschouwd. Een oogenblik later streek zij met die hand langs de oogen, alsof zij opwellende tranen wilde terugdringen.

- Wat scheelt u, mamaatje?

- Och, niets.

- En waarom zaagt gij zoo aandachtig naar dat witte handje?

- Oscar, op die hand is een traan gevallen, en ik zal dien traan nimmer vergeten.

- Kom, mamaatje, nu moeten wij niet sentimenteel worden. Hebt gij eene eerste liefde onderdrukt, omdat uw verstand die niet rechtvaardigde, dan hebt gij daar zeer wijs aan gedaan.

- Ik heb dat ook gemeend, Oscar, maar.....

- Welnu?

- Och, wij kunnen alles niet zoo onder woorden brengen, maar ik geloof dat wij meer op de natuur moesten vertrouwen.

- Natuur! natuur! Is dan de rede ons niet gegeven, om de natuur te beheerschen? De natuur wil altijd ten kwade, en daarom moet zij immers door het verstand geleid worden?

- Gelooft gij waarlijk dat de natuur altijd ten kwade wil?

- Wel zeker, mama. De mensch, die zijne natuurdriften vrij spel laat, wordt een ongelukkig wezen. Waarom zouden er wetten en maatschappelijke verordeningen zijn, als de natuur ten goede wilde? Het zou mij een mooie wereld worden,

als de menschen volgens de natuur gingen leven. Ik denk dat de boel dan spoedig ten onderste boven zou gekeerd worden.

- Ja, mijne gedachten over deze zaken zijn ook niet helder genoeg, om ze te kunnen uitspreken, maar soms bij oogenblikken voel ik het zoo duidelijk, dat vele menschen dwalen, omdat zij niet beter weten.

- Allemaal gekheid. De menschen weten over het algemeen drommels goed hoe zij handelen moeten. En als gij in de war raakt, dan komt het omdat gij uwen geest met zulke vervloekte fransche prullen voedt; ja, zulke romans als die van Dumas en consorten zijn uwe morgen- en avondspijs. Ik zag je waarachtig nog liever in Aaltje de keukenmeid lezen.

- Welzeker, en in een recept studeeren, hoe of men spoedig, lekker en goedkoop een pudding bakt.

- Nu ja, spot maar met mijne woorden. Je zult het je nog eens beklagen, dat je niet naar mijn raad geluisterd hebt. Waarlijk, mama, je moet wat nuttigers lezen, en je verbeelding niet zoo veel vrij spel laten, want die verbeelding doet je menschen en zaken in een licht zien, zooals geen ander ze ziet.

- Mon Dieu, vous êtes charmant, vraiment charmant.

- Om je nu eens een voorbeeld te noemen. Je hebt mij nu die d'Avlyns beschreven, en je weet, ik heb geene andere gegevens, dan die ge mij gaaft, maar wil ik je nu eens zeggen, welk een indruk die op mij gemaakt hebben?

- Ja, zeg mij dat eens.

- Welnu, dan vind ik dien generaal met zijn zachten baard, met dien glans op zijn gelaat, met die oogen, wier kleur gij niet bepalen kunt, met zijne boekachtige manier van praten, een pedanten schoolvos, waarmede vrouwen en meisjes, en vooral jonggehuwde vrouwen, maar heel voorzichtig moeten zijn. Die mevrouw Francisca, met haren goeden wereldtoon, maar die toch geen fijnen toon genoeg heeft om haren man een plaatsje in hare aandacht te gunnen, houd ik voor een katje, dat men niet zonder handschoenen aan moet pakken. Die ferule Eleonore, met hare fluweelzachte oogen, die daar maar zit zonder een woord te spreken, houd ik voor eene ijdeltuit, die niets liever doet dan haar mooi gezichtje in den spiegel te bekijken. En die adjudant met zijne bevallige manieren, muzikale stem en witte tint, houd ik voor een ingebeelden gek, die gelooft dat elk mooi meisje op hem verliefd is.

Oscar zag Cecile eenigszins uitdagend aan, alsof hij zeggen wilde: Nu, wat kunt gij daartegen inbrengen?

Cecile zeide niets, maar zag spijtig voor zich.

- En nu is mama boos?

- Boos niet, Oscar, maar gij weet, dat gij mij altijd ergert, door alles zoo ruw op te nemen. En ik weet niet hoe het komt, maar gij hebt mij ditmaal meer verdriet gedaan dan anders.

- Verdriet gedaan! Nu nog mooier. Wij hebben een verbond van volmaakte oprechtheid gesloten en van uw recht maakt gij zoo ruim gebruik, dat gij mij zelfs zeer harde waarheden over mijn persoon durft toevoegen, en ik zou mijn oordeel niet mogen uitspreken over menschen die ik slechts uit uwe beschrijving ken en die gij nauwlijks een u ur zaagt.

- Gij hebt gelijk, Oscar, er is volstrekt geen reden om mij verdrietig te maken. Onze meeningen zullen ook niets aan de waarde van de d'Avlyns af- of toedoen.

- Dus.....

Oscar's volzin, die zijn ‘dus’ moest volgen, werd in zijne geboorte gesmoord door het binnenkomen van Karel de huisknecht, die zeide:

- Mevrouw, de burgemeester is tehuis en het eten is opgedaan.

Cecile stond haastig op, doch hare haast belette niet, dat Oscar haar ter zijde kwam en haar zijnen arm aanbood.

Zwijgend gingen zij de portretzaal uit, den bovengang over, de trappen af, en traden de eetzaal binnen.

Zij vonden daar den burgemeester voor den haard staan, dien hij den rug toekeerde.

- Zijt gij al te huis, Oscar, Wij hadden je niet voor Zondag verwacht, zeide de baron van Sandenberch.

- Wat deed ik eigenlijk op Breedenburg? 's Zomers is het er al niet vroolijk, en dit seizoen lamlendiger dan ooit.

- Hoe maakt mijne zuster het?

- Tante wordt met den dag doover.

- En Adelheid en Line?

- Druk met allerlei nonsensicale zaken.

- Ook nieuws aan den staatkundigen hemel van Utrecht?

- Ik ben weinig in Utrecht geweest. Een paar keer naar Sic Semper om te biljarten, en nieuws, neen.

De burgemeester had een onbeschrijfelijk gevoel van ergernis bij de gedachte, dat zijn zoon bijna veertien dagen van huis was geweest, in eene andere provincie, drie kwartier van de hoofd-

stad dier provincie vertoefd had, en te huis komende niets anders te zeggen had, dan dat zijne tante doover werd, zijne nichtjes het druk hadden en dat er geen nieuws was. Hij was op het punt om zijne ergernis in woorden lucht te geven, doch hij beet zich op de lippen en dacht met eene stille verzuchting: Kan men uit een vaatje tappen wat er niet in is?

Met eenige drift zette de burgemeester zich aan tafel en sneed de ossenrib voor.

Dit gerecht werd zwijgend gegeten.

De anders altijd vroolijke en spraakzame Cecile was dezen middag bijzonder stil, en terwijl zij zwijgend at, dacht zij: Waarom heb ik mij daareven zoo opgewonden? Ik heb nog nimmer met zulk een vuur en zoo gemakkelijk gesproken. Het bruiste in mijn hoofd en mijn hart klopte. Wat is er met mij gebeurd? Ik was van morgen zoo gedrukt, ja zelfs een beetje angstig om naar die d'Avlyns te gaan, en thans is het mij alsof ik de wereld zou kunnen doorvliegen.

- Ge hebt zeker van je mama gehoord, dat wij bij de d'Avlyns geweest zijn?

- Ja, mama heeft mij zoo wat op de hoogte gebracht.

- Die familie is mij zeer goed bevallen. De generaal schijnt mij een kundig en een aangenaam mensch, mevrouw hoogst fatsoenlijk en hunne dochter is een beschaafd meisje. Ik hoop, Oscar, dat je niet te lang zult wachten om daar eene visite te maken.

- Ik hoor van mama dat Conradi er een huisvriend is; ik zal mij door hem laten voorstellen.

- Je neemt je wel eens meer voor visites te doen, die dan toch later blijken nooit gedaan te worden. Ik hoop echter dat je in deze eene uitzondering zult maken; want ik stel er bepaald prijs op, om met den generaal op een goeden voet te komen. Cecile, ik heb van morgen in de societeit gehoord, dat er gisteren avond in de bestuursvergadering besloten is, dat wij leden van de societeit een bal zullen geven.

- Een bal! Wanneer?

- Juist van daag over een maand, den vijfden Januari. De nieuwe zaal zal dan ingewijd worden; men stelt er zich nog al iets van voor.

- Denkt gij er ook heen te gaan?

- Wel zeker, en als gij lust hebt om te dansen, dan kunt gij het mijnentwege gerust doen.

- Ik heb het hier nooit gedaan, Sandenberch, en ik zal het nu ook maar laten.

- Zoo als gij goedvindt. Freule d'Avlyn treft het.

- Ja, eene heerlijke gelegenheid om hare intrede in X^{sche} wereld te doen.

- Nu Oscar, zorg ten minste dat je vóór het bal je visite maakt, zeide de burgemeester.

Oscar knikte en dacht: papa en mama schijnen het nu als eene uitgemaakte zaak te beschouwen, dat ik op die Eleonore verlieven moet. Ik houd niets van die vooropgezette zaken. Ook heb ik geen plan om mij in het huwelijksgareel te laten slaan. Ik zal wachten dat ik als papa vljf-en-vijftig ben en dan trouw ik eene vrouw als mamaatje die aardig praten kan.

Van tafel opstaande nam Oscar dan ook zijn gewoon hoekje bij den haard in. Hij verwachtte niet anders, of Cecile zou zich tegen hem over plaatsen, en zoo zouden zij hun gezellig keuveluurtje hebben, terwijl de burgemeester in zijne kamer zijne siesta nam.

Maar Oscar wachtte ditmaal te vergeefs. Cecile was naar boven gegaan, en op hare slaapkamer gekomen, had zij zich op eenen lagen stoel bij de kachel geplaatst. Zij wierp zich een doek over het hoofd, omdat zij vreesde naar de vervelende gesprekken van hare kamenier te moeten luisteren, die bezig was hare kleeren op te bergen.

- Is mevrouw niet wel? vroeg Naatje deelnemend.

- Een weinig hoofdpijn.

- Wil ik dan ook liever heengaan?

- Neen, berg maar eerst weg.

Naatje bewoog zich zoo stil als een muis en sloop spoedig de kamer uit.

Het toemaken der deur hoorende, trok Cecile zich den doek van het hoofd en zag rond.

Neen, zij had geen hoofdpijn. Integendeel. Nimmer was haar hoofd zoo helder geweest. Het kwam haar zelfs vreemd voor, dat zoo onophoudelijk de meest verschillende tooneelen haar zoo helder, zoo onbegrijpelijk helder voor oogen stonden. Vooral de gebeurtenissen, die hadden plaats gehad in de jaren die zij te Amsterdam doorbracht, stonden haar als zoovele lichtende beelden voor den geest. En bovenal het beeld van hem, Lodewijk Boeker, hoe duidelijk, hoe onbegrijpelijk duidelijk zag zij het! Het was weer den avond van koninginneverjaardag. Zij wandelde gearmd met Lodewijk Boeker langs de meest verlichte straten en pleinen; ongemerkt waren zij van

hun gezelschap afgedwaald en hij had haar naar de Leliegracht gebracht, en toen zij daar voor een klein, een heel klein popperig huisje, een notendop van een huisje, stil stonden, had hij gezegd: ‘Zie, jufvrouw Cile, hier woon ik, en dat lichte venster is de kamer van moeder, maar zij wordt oud en het bestuur van het huishouden valt haar zwaar. En o jufvrouw Cile, ik wenschte zoo hartelijk graag naar een lief jong mooi huishoudstertje. Ik heb niet veel, 't is waar, ik ben maar boekhouder van een onaanzienlijk kantoor, maar de patroons zijn goed, en met het nieuwe jaar krijg ik opslag. Het huisje is geriefelijk, al lijkt het klein. Er is een bovenkamer, die nu niet gebruikt wordt, maar die zou nieuw behangen kunnen worden, en met andere gordijnen en een nieuw vloerkleed, zou het alles een ander aanzien krijgen. Zeg, jufvrouw Cile, zeg, zoudt gij mijn jong, lief, mooi huishoudstertje willen worden?’ En daarop had hij zoo teeder hare hand gedrukt. En hare eerste aandrift was geweest dien handdruk te beantwoorden. Maar zij had het niet gedaan. Want zie, daar was een spook verrezen, een spook dat *Armoede* heette; zij was voor dat spook geschrikt, zij had hare hand teruggetrokken en gezegd: Ik zal morgen mijn antwoord geven. En zij had den daarop volgenden nacht geen oog toegedaan, en toen zij Elise Fromser des morgens om raad had gevraagd, had deze gelachen en uitgeroepen: ‘Wat, durft die slokker van een Boeker jou ten huwelijk vragen? Foei, Cile, hoe durft gij er om denken? dat is zeker, dat gij daar te goed voor zijt. Wacht maar, jij doet nog eens eene *rijke* partij, en als je met Boeker trouwt, dan komen wij nooit bij je, want Ulrich verkeert in een geheel anderen kring.’ En deze woorden, hadden zij niet haar wankelend besluit bepaald? Mevrouw Ulrich zou jufvrouw Boeker te *min* voor zich achten; neen, *dat niet*. En toen de avond gekomen was, had zij aan Lodewijk Boeker gezegd, dat zij zijn voorstel niet kon aannemen. En hij had niets geantwoord, maar zij had de tranen uit zijne oogen zien springen, en om zijne ontroering te verbergen, had hij hare hand gegrepen en een traan was op die hand gevallen.

Deze tooneelen stonden Cecile even helder voor oogen alsof zij ze gisteren beleefd had. En thans?.... Nu had zij het *rijke* huwelijk gedaan dat Elise haar voorspeld had. Nu was zij baronnes van Sandenberch, schatrijk, woonde in het

mooiste huis van X., had knechten in livrei, vele dienstboden die op hare wenken vlogen, zij behoefde zich geene enkele weelde te ontzeggen die voor geld te krijgen was, en toch hoe *arm* kon zij zich dikwijls gevoelen. Ja, zij werd gevierd, geprezen, bemind, maar er bleef een ledig, een ontzettend ledig in haar hart, dat door dat alles niet aangevuld kon worden. Tot haren echtgenoot zag zij met eerbied en vertrouwen op. Maar toch, zij had zich van het huwelijk eene andere voorstelling gemaakt.

En weer vlogen Cecile's gedachte naar Lodewijk Boeker terug. Weer zag zij *zijne* groote zachte oogen met zooveel liefde op haar gevestigd. Hij, zoo gevoelvol, zoo edel in zijn eenvoud en plichtbesef. Ja, *hij* had gewild, dat het kleine huisje op de Leliegracht door haar tot een tooverpaleis zou herschapen zijn. O, die kleine bovenkamer, die toen niet gebruikt werd, maar die voor haar nieuw behangen zou worden, hoe duidelijk zag zij die nu. Een lichtgrijs behangsel met rozen knoppen bezaaid, witte neteldoeksche gordijnen, een grijs geruit vloerkleed, geel geverfde meubels, een canapé met sitsen overtrek. En in die kamer, die stille bovenkamer, zou wellicht eenmaal een wiegje gestaan hebben, een manden wiegje met wit geglansd katoen gevoerd, en daarin zou op hagelwitte kussensloopen een engelachtig kind gesluimerd hebben. Naast de wieg zou de gelukkige moeder geknield hebben gelegen, om over den slapenden engel te waken, en op een afstand zou de vader gestaan hebben, in stille verrukking starende naar dit zijn aardsch paradijs.

o, Hoor, hoor die jonge vrouw snikken; zie haar als in wanhoop met angstig jagenden boezem door de kamer op en neder wandelen; zie hoe zij zich op de knieën werpt, haar gelaat in hare handen verbergt, om eindelijk den smartkreet te slaken: ‘Neen, neen; dat geluk zal ik nooit kunnen genieten, dat heb ik moedwillig van mij gestooten.’

Lang blijft zij in deze knielende houding. Maar zij wordt kalmer. Zij staat op, wascht haar gezwollen oogleden en glimlacht met dien onderworpen glimlach, die zooveel lijden, verbergt. Zij maakt zich gereed om naar beneden te gaan. Maar voor zij den drempel van hare kamer overschrijdt, blikt zij nog eenmaal op hare rechterhand, kust die en fluistert:

‘Lodewijk Boeker, gij zijt gewroken.’

De vijfde Januari was daar.

Het was een van die heldere winterdagen, waarop de sneeuw zoo koesterend door de zon beschenen werd, dat men eerder wanen zou, door een blauw gekleurd glas een voorjaarslandschap te zien, dan dat men gelooven zou in het hartje van den winter te zijn. De zonnestralen schenen dan ook vroolijk op de vestingwerken, buitenwijken, straten, pleinen en huizen van X., en hulde ook de woning van den generaal in een vriendelijken gloed.

- Generaal, het rijtuig is voor, zeide Jacob de huisknecht, de kamer van zijn meester binnentredende; een groot vertrek met twee ramen, die het uitzicht hadden op het L. plein.

- Is het reeds drie uur, Jacob?

- Ja, generaal.

- Wat vliegt de tijd als men aan het werk is.

De generaal wierp de pen neder, nam zijn hoed en volgde Jacob.

- Papa, gaat u rijden? vroeg Eleonore, terwijl zij de trap afkwam.

- Ja, lieve; wildet ge meêgaan?

- Neen, papa, maar u zoudt mij toch een groot genoegen kunnen doen.

- Welk genoegen?

- Ik maak mij zoo erg ongerust, dat mijne *capuchon perdue* voor van avond niet komt.

- Wat zegt ge, kind? je.....

- *Capuchon perdue*, zoo noemen ze tegenwoordig een balmantel. Ik heb al vier boodschappen naar juffrouw Hermans gezonden, maar zij laat altijd maar zeggen, dat de mantel er wel op tijd zijn zal.

- En wat wildet ge nu?

- Och, zoudt u eens even bij haar willen aanrijden, en haar op het hart drukken dat zij den mantel zendt?

- Zal ik hem dan meêbrengen?

- Ja, als hij klaar is. Maar zij heeft laten weten, dat de kwasten er nog niet waren; ziet u, daar wacht zij op.

- Maar Eleonore, kunt gij nu niet iets anders omdoen? 't Is toch maar een ding, dat je vijf minuten om hebt, om het dan af te gooien; je mama heeft zeker nog wel iets?

- Maar papa, hoe kunt u nu zoo praten? Zoudt u dan willen, dat ik een ouderwetsch ding, een familie-stuk omdeed? Een oude mantel bij een nieuwmodisch bal-toilet; ik zou bepaald monsterachtig zijn, bepaald monsterachtig.

- Nu kind, wind je niet op. Ik beloof je, ik zal bij

Hermans aangaan, en als die kwasten zich nog laten waehten dan zal ik haar zeggen, dat zij den mantel in elk geval zenden moet. Dit is immers je wensch?

- Ja, ik weet niet..... och papa..... ik had het zoo gaarne netjes in orde, maar spreek u eens met haar.

De generaal plaatste zijne hand onder de kin van Eleonore, hief haar lief gezichtje tot zich op en zeide glimlachend:

- Gij zijt toch een recht ijdel ding, maar vertrouw op je zaakgelastigde, ik zal naar omstandigheden handelen. - Jacob, zeg aan Evers, dat hij bij Hermans aanrijdt.

De generaal ging naar buiten; te gelijk kwam zijn adjudant de trappen van het bordes op.

- Ik zie, u gaat rijden, general?

- Ja, Corstens, de bruinen moeten eens draven; zij worden te weelderig op stal. Hadt ge iets?

- Neen, generaal, ik kwam maar eens even hooren, of u ook bericht van die zaak van Harmsen gekregen hadt?

- Nog niets gehoord. Hebt gij ook lust om mede te rijden? Ik laat ze maar tot den tol loopen.

- Goed, generaal.

De heeren stapten in het rijtuig.

- Ik denk Corstens, in die bewuste zaak: geene tijding, goede tijding. Mij dunkt, dat het ministerie er wel op letten zal, daar men hier met een op zich zelf staand feit te doen heeft.

- Van morgen ontving ik een telegram. Mijne eerste gedachte was: daar krijgen wij uitsluitsel, doch dat was mis. Het was een bericht van huis.

- Toch geene slechte tijding?

- o Neen, integendeel. De bevordering van Ganswijlen tot officier van Justitie en daardoor het publieke engagement van mijne jongste zuster.

- Doet zij eene goede partij?

- Naar de wereld juist niet schitterend, maar zij hebben elkander al jaren lang lief gehad.

- Nu, Corstens, dan wensch ik je geluk. Van zulk een verleden is veel te verwachten.

De adjudant boog en dacht: 't Is toch een nobele vent die generaal; hoe hartelijk neemt hij deel in het geluk van een paar menschen, dat hij nimmer zag, terwijl hemzelven de huwelijksbeker geen weelde geboden heeft.

- Generaal, rijdt Evers niet verkeerd?

- Neen, wij moeten even bij Eleonore's naaister stilhouden; ik heb daar eene commissie voor mijne dochter te bezorgen.

- Mijne commissie voor freule Eleonore zal wel in het water vallen.

- Hoe dat?

- Voor een paar dagen spraken wij over den hopeloozen toestand van de bloemkassen alhier en daarop heb ik naar 's Hage getelegrafeerd om een bal-bouquet voor uwe dochter, doch nu de morgentrein mij nog niets gebracht heeft, zal het zeker aankomen wanneer het nutteloos zal zijn.

- Laat je dat niet bekommeren. Eleonore is zonder je bloemen al opgewonden genoeg door haar eerste bal.

- Twintig jaren, generaal!

- Ja, Corstens, als men nagaat, welke geringe aanleidingen er slechts noodig zijn, om op dien leeftijd het hart beurtelings van blijdschap te laten kloppen, of van vrees te doen beven, dan gevoelt men dat men oud wordt en met de wereld der aandoeningen voor goed heeft afgerekend.

- Oud! Generaal, dat woord staat in uw woordenboek nog niet.

Het rijtuig hield stil. Bram sprong van den bok en schelde. Een dienstmeisje kwam voor, luisterde naar Bram, ging naar binnen en liet de deur openstaan.

De generaal liet het raampje zakken. Door de geopende deur zag men in den langen gang juffvrouw Hermans aankomen. Zij was eene groote magere vrouw, hoekig van vormen en met eene donkerbruine gelaatskleur. Op den stoep gekomen, neigde zij heel diep voor de heeren.

- Het spijt mij, juffrouw Hermans, dat ik je nog lasting kom vallen, maar mijne dochter is een beetje ongerust over haren bal-mantel.

- O! de capeson pardu van de freule. Ja, meneer de generaal kan niet begrijpen, hoe akelig het mij maakt, om de freule te dupeeren, maar het is me schuld niet; waarlijk, generaal, het is me schuld niet.

De generaal, die genoot van den ernst, waarmede de naaister deze zaak behandelde, zeide glimlachend:

- Maar zoudt gij mij den mantel maar *zoo* niet mede kunnen geven?

- Wat, meneer de generaal, zonder kwasten? Een diep afgrijzen sprak uit juffrouw Hermans' stem.

- Nu ja, zet er dan maar wat anders op, een knoop of een lint of zoo iets.

- Neen meneer de generaal, dat zou mijne *eer* te na zijn. De freule zag het model van de capeson pardu van Mevrouw van den gouverneur en bestelde mij juist zoo eene met rozenrood gegarneerd, en zooals ik hoor, is het de freule's eerste bal en dan moet toch alles navenant zijn.

- Wat moet ik dan aan mijne dochter zeggen?

- Dat de freule gerust kan zijn. Zie je, meneer de generaal, het ligt hem in de kwasten. Ik heb een meisje, dat voor mij werkt, en dat meisje heeft een vader, die erg aan de remetiek lijdt. Heeft de vader nu een pijnlijken dag, dan kan het kind niet werken, en daardoor is zij soms wat laat. Maar zoo even heeft zij mij nog een boodschap met Miebet gestuurd, ook al eene arme stumpert, die gaarne een cent verdient, en Miebet heeft mij gezegd: vóór half vier zouden de kwasten er zijn, en Virginie is van haar wroord, meneer de generaal, zij is van haar woord.... zie, meneer de generaal, daar komt zij reeds aan.

Juffrouw Hermans begon eensklaps zulke vreemde vertooningen met hare lange magere armen te maken, dat de generaal en zijn adjudant hun lachlust moesten bedwingen.

Zij hield op om op heeschen toon te zeggen:

- Zij ziet mij al; zij begint al te draven.

Een oogenblik later zagen zij een meisje op den rug, dat een pakje aan juffrouw Hermans overhandigde. Zij had een verschoten paarsch katoenen kleed aan, daarboven een rossig zwart manteltje, en een rood wollen mutsje dekte slechts boven op het hoofd een massa zwart haar, dat een oud hairnet geheel scheef deed hangen.

- Wel, Virginie, kind, ik ben blijde dat gij er zijt; nu kan meneer de generaal zien, dat ik waarheid gesproken heb, en nu behoeft *hij* zich niet langer *ongerust* over de kwasten te maken.

Het meisje keerde zich om, en de twee heeren in het rijtuig ontwarende, sloeg zij verlegen, de oogen neder, doch om ze terstond met vrijmoedigheid op te slaan, en tegelijk vriendelijk te nijgen. Zich daarop tot de naaister keerende, zeide zij op vleienden toon:

- Waarlijk, juffrouw, het spijt mij, dat ik u moest laten wachten, maar vader was juist in de laatste dagen zoo naar.

- Maak je maar geen zorg, lief kind, alles is nog tijdig genoeg, zeide de generaal bijzonder vriendelijk.

Na deze woorden zag het meisje den generaal zoo dankbaar aan, dat hij een oogenblik getroffen scheen door hare groote, donkere, kwijnende oogen.

- Gaat meneer de generaal dadelijk naar huis? vroeg de naaister.

- Neen, juffrouw, wij rijden nog even tot den tol.

- Dan kan ik de heeren voorspellen, dat de mantel er zijn zal, voor dat de heeren te huis zijn. En juffrouw Hermans' blik was even zegevierend, als de blik van een veldheer, die voorspelt, dat de aanval zijner manschappen met eene schitterende zege zal bekroond worden.

- De generaal scheen noode te scheiden van het groepje op de stoep. Maar wijl er geen voorwendsel was, om langer te blijven, groette hij vriendelijk en trok het raampje omhoog.

Bram sprong naast den koetsier, en binnen weinige rninuten rolde het rijtuig de D-poort uit.

- 't Is aardig, zeide de generaal, dat de mensch, die eene sterke aandoening ondergaat, meent, dat allen die deelen. Ik geloof voorzeker, dat die. Hermans waande, dat wij even gelukkig waren door het tijdig aankomen der kwasten, als zij zelve was.

- Ja, 't was een bijzonder staaltje van naaisters eerzucht. Maar generaal, hebt gij op dat meisje gelet?

- 't Was een lief ding.

- *Lief*! Neen, generaal, het was *meer*. Ik zeg u, als dat meisje een half jaar goed gevoed en als eene dame gekleed werd, dat zij alle jonge dames van X. naar de kroon zou steken.

- Het was een mooi gezichtje.

- Ik geloof nooit, dat zij eene hollandsche is.

- Vindt gij dan de hollandsche gezichtjes niet mooi?

- o Generaal, zoo bedoel ik het niet. Eene echte, mooie blondine - men zegt te recht, dat daar niets boven gaat, maar die zuidelijke tint, die op dat gelaat ligt, heeft ook eene niet te beschrijven aantrekkelijkheid, vooral zoo met het eerste waas der onschuld.

- Hoe oud schat je haar?

- Zestien, op zijn hoogst zeventien, want men moet rekening houden met haren stand. Het slechte voedsel doet de kinderen kwijnen en de heerlijke, gewoonte van X. om in kelders te wonen, vertraagt mede de ontwikkeling.

- Zoo, zestien, op zijn hoogst zeventien, meent ge?

- Ja, ouder dunkt mij is zij niet. Ik houd haar voor een kind van eene fransche tooneelspeelster. Zulke menschen zijn altijd maar blij, als zij hunne kinderen kwijt zijn; aanvankelijk zenden zij dan wat geld, niaar dat houdt spoedig op.

- Ik geloof niet, Corstens, dat de fransche actrices hier naar het noorden trekken.

- En wie zegt u, generaal, dat die rheumatische vader altijd hier gewoond heeft? Juist die rheumatiek zou mij doen denken, dat hij uit het Zuiden gekomen was. De inboorlingen blijven meestal van die plaag verschoond.

- Ik moet je zeggen, Corstens, dat je sterk zijt in het maken van combinatiën. Is dat altijd je zwak?

- Niet altijd, generaal, maar soms kan ik bij het zien van een persoon, een sterken indruk van zijn verleden of zijne toekomst ontvangen.

- Dan zijt gij een geestverwant van Zschokke.

- Ja, die spreekt van iets soortgelijks in zijn Leven, denken en werken.

- Maar ik heb altijd ondervonden, Corstens, dat men zeer voorzichtig met zulke bevindingen zijn moet, ja dat men ze meestal kan wantrouwen.

- Hoe bedoelt u dat?

- Wat wij ingeving of voorgevoel noemen, is dikwijls niet anders dan eene onbewuste gedachten uitwerking, van een aanstoot met de werkelijkheid. Om een voorbeeld te noemen. Zult gij eene ingeving hebben omtrent de lotsbepaling van den keizer van China, of de koningin van Otaheite? Immers neen. Die personen laten u bepaald onverschillig, omdat zij buiten uw voorstellingsvermogen staan. Doch het denken aan iemand, die ons lief is, of het zien van iemand, die bij het eerste gezicht eene sterke belangstelling bij ons opwekt, brengt, zonder dat wij ons daarvan bewust zijn, eene menigte van hersenbeelden in beweging; die hersenbeelden smelten onwillekeurig tot eene eenheid samen, en -waar wij van omgeving of voorgevoel spreken, hebben wij slechts met eene onbewuste combinatie van ons eigen hersenleven te doen, die, ofschoon de werkelijkheid haar opgeroepen heeft, in uitkomst meestal geheel van de werkelijkheid verschilt.

- Dus, generaal, gij gelooft niet dat wij, hetzij door droomen, hetzij door geestverschijningen, wanneer ons gemoedsleven in overprikkelden toestand verkeert, een blik kunnen

werpen, in die geheimzinnige sfeer, die ons wel altijd omringt, maar wier sluier wij in gewonen toestand niet bij machte zijn op te heffen; gij gelooft niet, dat vandaar stemmen tot ons kunnen komen, geestenstemmen, die ons het verledene ophelderen of de toekomst openbaren; gij gelooft in één word niet, dat wij gemeenschap kunnen oefenen met de geesten onzer afgestorvenen?

- Wat zal ik je daarop antwoorden, Corstens? Ja, wel degelijk geloof ik dat, maar in geheel anderen zin dan gij bedoelt. Voor mij is de dood *de groote scheikundige*, die het verband van de verschillende deelen des lichaams oplost. Waanneer de samenwerking verbroken is, heeft ook voor mij alle ziele- en geestesleven opgehouden. De verbroken vorm wordt in de aarde weggeborgen, om daar naar de wetten der stofwisseling tot ontelbare nieuwe verschijnselen omgezet te worden, terwijl de ziel, de *idee* van het lichaam, in de levende menschheid als eene herinnering blijft voortleven. Hebben wij nu iemand liefgehad, die een groot denkbeeld met zich omdroeg, en die dat denkbeeld in zijn leven trachtte te verwezenlijken, dan zal na den dood van zoo iemand de herinnering aan den persoon meer op den achtergrond wijken, terwijl wij als met onweerstaanbare kracht gedreven worden, zijn denkbeeld, dat door liefde en sympathie het onze geworden is, met allen ijver voor te staan, en op deze wijze zal zijne groote ziel in ons voortleven..... Maar ook de kleinen, de eenvoudigen dezer wereld, zij kunnen na hunnen dood een machtigen invloed uitoefenen. Een meisje dat wij slechts weinige weken kenden, en dat eensklaps in den bloei van haar bestaan werd weggenomen, zij kan, als eene *reine gedachte* met ons voortlevende, eene wereld van aandoeningen bij ons opwekken en eene oorzaak tot handelingen worden, die zonder deze herinnering wellicht nimmer volvoerd zouden zijn.

- Dus gij gelooft, generaal, dat van den mensch na zijnen dood niets geestelijks overblijft, dan eene gedachte, eene herinnering?

- Niets dan eene gedachte, eene herinnering, gij hebt het gezegd.

- En zouden dan die allen, die zoo zeker, zoo onomstootelijk zeker gelooven, dat de geesten hunner geliefde afgestorvenen hun verschenen zijn, zouden zij allen gedwaald hebben, generaal?

- Corstens, de mensch vindt er een eigenaardig genoegen in om de natuur te verminken en zich het gewone alledaagsche natuurleven als bovennatuurlijk te denken.

- Ik begrijp u niet.

- De gave, om de aandoeningen die het menschelijk hart bestormen, in beelden te kleeden, die beelden een individueel bestaan te schenken, om ze dan weer invloed op den persoon te geven van wien zij uitgingen, is eene gave die wij bij alle volken aantreffen. Denk er aan hoe Achilles, toen hij in woede ontstak en zijn zwaard trok om Agamemnon te dooden, plotseling Pallas ziet, Pallas door Hera gezonden, die zoo wel medelijden had met den beleediger als met den beleedigde, Pallas die hem overreedt zijne drift te beteugelen en zich aan de uitspraak der goden te onderwerpen; Achilles steekt zijn zwaard in de schede, Pallas verdwijnt, geen der omstanders had haar gezien. Denk aan den vermaarden Derwish, die de gave bezat om het beeld van den dood te laten zien.

- Ik ken dat feit niet.

- De Derwish hield den tooverspiegel aan een levenslustig jongeling voor en op de vraag: Wat ziet ge? antwoordde hij: ‘Een wilden jager, die een vergiftigden pijl juist op mijn hart aanlegt’ De Derwish hield den tooverspiegel aan een door lijden gebogen grijsaard voor, en op de vraag: Wat ziet ge? antwoordde hij: ‘Een engel die mij de doornenkroon van de slapen neemt’.

- Gij wilt daarmede zeggen, dat zij slechts de beelden zagen die de fantasie hun voortooverde?

- Juist!..... Cotstens, vervolgde de generaal met aandoening, terwijl hij zijne hand een oogenblik op het hoofd van zijn adjudant liet rusten, de kleine plek die ik nu bijkans met mijne vingeren omspan, bevat het schoonste instrument dat de natuur gewrocht heeft. Wat is wondervoller dan het menschelijk denkvermogen? Bezitten wij door dat vermogen niet alles? Aan den bouwkundige schenkt het de ideale tempelgewelven, waaronder de sterveling in aanbidding nederknielt; aan den beeldhouwer geeft het een geestelijk parthenon, waarin de meest zinverrukkende marmerbeelden leven en bewustzijn aannemen; voor den schilder wordt een onmetelijk doek ontrold, waarop niet zijne hand, maar zijn geest, de schoonste groepen penseelt; aan den toonkunstenaar wordt eene geestelijke aeolus-harp geschonken, waaruit bij de minste trilling de

schoonste harmoniën golven; aan den godsdienstigen mensch schenkt het de geheimzinnige godsstem; aan den natuurvorscher de gave om de verschijnselen te onderscheiden; aan den wiskundige het geestesoog, waarmede hij zonnestelsels ziet; aan den denker het ondeelbare oogenblik, waarin hij het eindige met het oneindige samenvat; en voor den dichter wordt het de bakermat van de kinderen zijner fantasie. o Zeg het hem, dat de wezens die hij voortbracht door de samenwerking van zijn gevoelen, denken en willen, geen bestaan hebben dan in zijn hersenleven, hij zal glimlachend die praktische opmerking aanhooren, want hun bestaan toch is voor hem van hoogere realiteit dan dat der levende menschheid die hem omringt.

- Dus wat men ingevingen, visioenen of geestverschijningen heet, noemt gij slechts voorstellingen van het menschelijk denken?

- Ja..... Het voorstellingsvermogen doet ons indrukken en herinneringen in beelden kleeden; die beelden schijnen zich geheel van onze zinnen los te maken, zij gaan van ons uit, wij zien ze op een afstand of nabij ons, wij spreken tot hen, zij spreken tot ons, zij deelen in onze aandoeningen, wij gevoelen hun vreugde, hun lijden mede, maar die beelden hebben evenmin individueel bestaan als de stralende Pallas of de nevelveelden in den tooverspiegel van den Derwish. Wij hebben hier slechts te doen met de eeuwige wisselwerking van den mensch en zijne omgeving. Die omgeving wekt aandoeningen in het menschelijk bewustzijn en de mensch bezielt op zijne beurt de omgeving.

- En generaal, gij zoudt mij met die woorden eensklaps de geheele bovenzinnelijke wereld willen ontrooven, die wereld der geesten en verborgenheden die dit arme dorre leven als met een idealen sluier omringt?

- Neen, ik wil u niets ontrooven, en zou dit ook niet kunnen, al zou ik zulks ook willen. Onze levensbeschouwing is geen kleed dat wij naar goedvinden aan- of uittrekken. Onze levensbeschouwing is samengeweven met de innigste roerselen van ons bestaan en vormt daarmede een onverbrekelijk geheel. De wijzigingen die zij in den loop der tijden ondergaat, zijn even moeilijk na te sporen, als de werking der invloeden van de buitenwereld op het leven der plant.

- Ik hoop niet, generaal, dat gij mij uw vertrouwen minder waardig zult keuren, nu gij weet dat ik uwe beschouwing niet deel.

- Integendeel, het zal mij zelfs aangenaam zijn, met u over deze onderwerpen te spreken. Het is in mijne oogen een bewijs van kortzichtigheid, de waarde van een mensch te bepalen, naarmate hij onze levensinzichten deelt, of bestrijdt. Want hoeveel waarde ik ook aan het menschelijke denken moge hechten, zoo is het slechts een onderdeel van ons hoogste bestaan.

- En dat bestaan noemt ge?

- Onze handelingen. In de meest ernstige oogenblikken onzes levens komt niet de vraag tot ons: Wat hebt gij gedacht? maar wel: Wat hebt gij gedaan? Alleen onze handelingen bepalen onze waarde.

De adjudant antwoordde niet, en ook de generaal zweeg. Beide leunden in gedachten tegen de kussens van het rijtuig. Aan den tol gekomen, schrikten zij, wijl de paarden eensklaps wendden.

De generaal boog zich voorover, en wees op een huis, dat op aanmerkelijken afstand tusschen hoog geboomte half verscholen lag, en vroeg:

- Is dat de pachthoeve, waarover de burgemeester sprak?

- Ja, generaal, en dat lage hout rechts, is het bewuste boschje van Gargeno. Het is een mooi goed. Maar het ergste is, dat zoolang als het proces duurt, het huis onbewoond blijft, en het land achteruitgaat.

- Zaagt gij de hoeve van nabij?

- Verleden week kwam ik er langs. Ik was de groote poort uitgereden, en aan de hoeve gekomen, ben ik afgestegen, en heb toen het corpus delicti eens goed opgenomen.

- En wat dacht gij er van?

- Er pleit iets voor beide opvattingen. Strikt genomen zou men zeggen dat het overpad bij de hoeve behoorde; maar het blijft toch altijd eene groote dwaasheid, om voor zoo'n klein lapje gronds een kostbaar proces aan te gaan.

- Geringe aanleidingen zijn dikwijls oorzaken van onberekenbare gevolgen.

De generaal leunde weer achterover, en beide mannen vervielen tot hun vorig zwijgen.

Het rijtuig hield stil; de generaal stapte uit, en toen ook zijn adjudant wilde volgen, hield hij hem terug, zeggende:

- Wel neen, Corstens, laat Evers je te huis brengen.

- Nu, tot van avond, generaal.

- Tot van avond, wat meent ge?

- Gij komt immers ook op het bal?

- Welzeker, waar waren mijne gedachten?
- Komt u tijdig? Ik heb de eerste wals met uwe dochter.
- Wij zullen op onzen tijd passen. Adieu, Corstens.
- Adieu, generaal.

Toen Jacob zijn meester opendeed, zeide hij op vroolijken toon:

- De mantel van de freule is gekomen.
- Zoo..... Jacob, je moest eens bij Hermans aangaan en vragen, wie dat meisje is, dat de kwasten van Eleonore's mantel gewerkt heeft. Ik was er juist toen zij ze bracht; het kind zag er uit alsof zij het noodig had; ook hoorde ik iets van een zieken vader; wij kunnen daar wellicht iets aan doen, Jacob.
- Dat kunnen *wij* zeker, generaal.

De generaal nam geen aanstoot aan dat '*wij*'.

Jacob was meer dan dertien jaar in zijnen dienst geweest; hij bekleedde verschillende betrekkingen, en onder deze was hij niet het minst trotsch op die van aalmoezenier.

- Papa, mijne *capuchon perdue* is te huis, was de vreugdekreet van Eleonore, toen de generaal zich aan tafel zette.
- Ik heb het gehoord, kind. Hebt ge pijn, Francisca?
- Ja, mijn tic plaagt mij weer zoo.
- Is die op eens op komen zetten?
- Welk eene vraag! gij weet immers dat ik er nooit zonder ben.
- Ik bedoel of je erge pijn hebt. Ik had je in de laatste dagen niet hooren klagen.
- *Ik* klaag niet altijd als ik pijn heb.

De generaal nam een teug uit zijn glas, hield het daarna voor het licht, zeggende:

- Jacob, die wijn smaakt naar de kurk; je moest eene andere flesch uitkrijgen.

Francisca gaf den sleutel van den wijnkelder, met een blik, die duidelijk zeide: Alweer een flesch!

Jacob nam eerbiedig den sleutel aan, en daalde naar beneden. Maar toen hij de lantaarn nederzette om den wijnkelder te ontsluiten, mompelde hij:

- Jawel, ik zag je wel kattig kijken, maar Jacob is slim. Je hoeft de generaal niet altijd af te snauwen, en dan je gezeur met je pijnen, die niets om het lijf hebben, maar Jacob

is niet van gisteren..... Neen, ik bedank er nu voor om weer zoo'n heerlijk roodbandje open te trekken; ik weet wat ik doe, je zult ten minste van middag een goed glas wijn hebben.... Je hebt zeker verdriet gehad.... Jacob moet weer naar dat meisje gaan vragen. Jawel, Jacob is niet dom, hij is ten minste mevrouw te slim af.

Jacob ging achter in den kelder, waar de wijn voor feestelijke gelegenheden lag. Hij nam eene flesch Leoville, wreef er het briefje af, sloot den kelder, toog naar boven, trok de flesch open en zette haar naast zijn meester neder.

De generaal schonk zijn glas in, proefde, zag verbaasd, hield het glas voor het licht, en zeide:

- Heb je je niet vergist, Jacob?

- Ik geloof het niet, generaal.

Het diner werd zwijgend genuttigd.

Opstaande zeide Eleonore:

- Mama, kan ik Grada krijgen, om mij te helpen kleeden?

- Dan moet zij je nu dadelijk helpen; te half zeven heb ik haar noodig.

- Te half negen komt het rijtuig voor, zeide de generaal, dan hoop ik dat mijne dames gereed zullen zijn.

Jacob had de flesch en het glas reeds opgenomen en die naar de kamer van zijn meester gebracht. Hij ontstak het gaslicht, schoof den leuningstoel wat dichter bij den open haard en wierp daar een eiken blok op, hetgeen de vlam helder deed opflikkeren, trok de tafel waarop de wijn en een beker sigaren stonden wat dichter bij den leuningstoel, en zag daarna met welbehagen rond.

De generaal kwam binnen, en hoe hoog anders de oplettendheden van Jacob ook werden gewaardeerd, ditmaal schenen ze niet opgemerkt te worden.

Hij zette zich in gepeins bij den haard neder, maar zijne gedachten waren verre van zijne omgeving en verwijlden bij geheel andere tooneelen. Hij staarde in het haardvuur en zag, ja wat zag hij?

Eene kamer, een groot, weinig gemeubeld vertrek, eene tafel, waarop legkaarten, bouwdoozen en kinderboeken lagen; een vloer, waarop een tol, een mandenwagentje, een ledepop verspreid waren. Hij zelf stond aan den ingang van dat vertrek en naast hem stond zijne zuster. Beide waren zij eenige oogenblikken in sprakelooze aandacht verdiept bij het zien van het schoonste

tafreel dat immer een menschenoog kan aanschouwen. Voor een geopend raam, waarvoor wijngaardranken natuurlijke draperieën vormden, zat een meisje van omstreeks twintig jaar, weelderig van vormen, met een beeldschoon gelaat, en op haren schoot rustte een bloeiend kind, dat luid kraaiend de armpjes uitstak naar een zilveren rammelaar, dien het meisje hem voorhield. En terwijl hij als in betoovering dit tooneel beschouwde, hoorde hij het meisje zeggen: ‘Nu is Victor weer zoet!’

Hoe lang staarde, hij op dit tafereel?

Het maakt plaats voor een ander.

Het was weer dezelfde weinig gemeubelde kamer, maar thans werd zij door een hanglamp verlicht. Alle kinderspeelgoed was weggeruimd. Aan de tafel zat hetzelfde meisje bezig met eenig naaiwerk. Hij stond weder in de geopende deur en genoot dien aanblik met verhoogd genot. Eindelijk ging hij tot haar, knielde voor haar neder, legde zijn hoofd in haren schoot en fluisterde: ‘Hélène, zijt gij de mijne, voor altijd de mijne?’

En het meisje, hare hand op zijn hoofd leggende, fluisterde: ‘Victor, ik kan maar éenmaal liefhebben.’

Hoe lang genoot hij deze zalige herinnering?

Zij maakte weder plaats voor eene andere.

Het was nacht. Hij en het meisje stonden aan een zeestrand, door een sterrenhemel verlicht. Zij moesten scheiden en de smart der scheiding verbood hem te spreken, maar in zijn hart fluisterde eene stem: ‘Hélène, ik kom weder, spoedig weder’.

En dit tafereel maakte weer plaats voor eene menigte andere tafreelen. Zij vlogen hem voorbij als in koortsspanning; hij wilde ze grijpen en reeds waren ze hem ontvlucht; maar steeds zag hij zich zelf als een waanzinnige voortijlende, zoekende en nimmer vindende. Eindelijk zag hij zich weder aan het zeestrand staan. Zijne zuster stond naast hem en hij hoorde haar op weemoedigen toon zeggen: ‘Victor, gij moet u als een man in uw lot schikken; geloof mij, alle nasporingen zijn vruchteloos. Hélène is dood.’ En hij zag haar daarop zoo weemoedig naar de zee blikken, alsof zij zeggen wilde: ‘Daar vond zij haar graf.’

‘En toch is zij niet dood,’ fluisterde de generaal, ‘neen, zij leeft, en ons kind leeft, en ik zal hen vinden.’

‘Laat ik toch niet weder dwaas worden; laat ik mij niet weder aan eene zinsbegoocheling toegeven, die toch weer op eene wreede teleurstelling eindigen moet.’

‘Neen, laat ik mij losrukken van een verleden dat mij slechts de bitterste, smartelijkste herinneringen geeft.’

Losrukken van zijn verleden. De generaal meende wat hij zeide. Maar kon hij het? Kon hij zich losrukken van zijn eigen ik? Kon hij zich losrukken van eene herinnering, die samengeweven was met de fijnste vezelen van zijn hart? Was herinnering niet de leiddraad van zijn leven geworden? Kon hij zich eene gebeurtenis in zijnen mannelijken leeftijd herinneren, waaraan zij geen deel had gehad? Dat brandend verlangen na haar plotseling verdwijnen, om haar weder te vinden. En meende hij haar niet altijd te vinden? Zag hij haar niet voor een raam zitten bij het binnenrijden van een nieuwe garnizoensplaats? Dook haar beeld niet onder de volksmenigte op, die zich op het paradeveld verzamelde? Streek hare gestalte hem niet rakelings voorbij bij een feestelijken optocht? O, die herinnering, waar had zij hem niet vervolgd? Dan als de schoone bloeiende Hélène, dan als de loodkleurige drenkelinge. Die kleine hand, zoo teeder in hare liefkozing, hoe had hare ijskoude aanraking hem doen opschrikken te midden van een feestmaal, te midden van eerbetooning der wereld, te midden van liefdegenot. Plotseling, als eene wraakgodin, was dan die herinnering opgedoemd, en hij had eene loodzware hand op zijn schouder voelen drukken en eene stem hooren fluisteren: ‘Gij behoort mij, en gij zult geene andere toebehooren.’ Maar die beelden verdwenen, om voor Hélène als *moeder* plaats te maken. Neen, hij was niet kinderloos. Hélène had een kind ter wereld gebracht, en hij zou het vinden. Hoe menige armelijke woning was hij binnengetreden, omdat hij zeker geloofde, dat die zwartoogige knaap, of dat donkerkleurig meisje, een vreemdeling was onder de blonde broertjes en zusjes. Hoe menigeen had hem de hand gedrukt, en betuigd: ‘Gij zijt mijn weldoener,’ en toch was het slechts eigenbelang, dat hem gedreven had, eigenbelang om het spoor van Hélène en zijn kind weder te vinden.

En was hij niet immer bedrogen uitgekomen? En thans, nu hij zoo vast geloofde, met dat droevig verleden afgerekend te hebben, moest hij door dat meisje op de stoep van Hermans,

in dien maalstroom van bange herinneringen teruggeworpen worden.

Hoor hem fluisteren:

‘Ja, zij had Hélène's oogen, juist die lieve manier van groeten; ook hare stem kwam mij bekend voor. Maar zij kan niet ouder dan zeventien zijn, en ons kind zou ruim achttien moeten wezen. Neen, neen, laat mij toch wijs worden en niet altijd achterom zien.’

Eensklaps sprong de generaal op, alsof hij door eene slang gebeten werd, en riep op donderenden toon:

- Eleonore!

- Wat is het, papa?

- Eleonore, ik heb je meer gezegd, dat je niet zoo plotseling achter mij moet komen; dat kunnen kostschoolmanieren zijn, doch ik houd er niet van.

- Och, papa, het spijt mij, dat ik u liet schrikken, maar met dien zelfkant aan de deuren hoort men ze niet opengaan, en op mijn wit satijnen schoentjes heeft u mij niet aan hooren komen. Ook meende ik dat u sliept, en daarom raakte ik u maar even aan, uit vrees om u wakker te maken. Vindt u niet dat ik er lief uitzie?

- Ja, heel lief, Eleonore. De generaal staarde echter met een levenloozen blik naar de wolk van wit krip en rozenguirlandes, die Eleonore's gestalte eene betooverende bekoorlijkheid verleende.

- Is u uiet wel, papa?

- Waarom vraagt ge dat?

- U ziet er zoo vreemd, zoo somber uit.

- Ik ben niet somber. Zeg mij, Eleonore, hebt gij uw danskaartje reeds vol?

- Bijna.

- Met wien danst gij de cotillon?

- Van Sandenberch wilde volstrekt dat ik hem voor de cotillon zou opschrijven; doch ik heb er maar een beetje om heen gepraat.

- En waarom wildet ge de cotillon niet met van Sandenberch dansen?

- O, van Sandenberch mocht zich dan eens gaan verbeelden, dat ik al heel erg op hem gesteld ben.

- En zijt gij dat niet?

- Ik vind hem wel een goed mensch, heel goed, en ik geloof dat hij alles voor mij zou overhebben.

- Waar maakt gij dat uit op?

- Hij is altijd zoo bezorgd voor mij. Donderdag, na het concert, moest u eens gezien hebben, hoe hij mij in mijn burnous pakte; maar om hem te plagen, deed ik haar telkens weder los.

- En waarom wildet ge hem plagen?

- Omdat hij anders te veel verbeelding zou krijgen.

- Te veel verbeelding is juist het zwak van Oscar van Sandenberch niet. Maar ik begrijp je wel, gij wildet hem niet veroorloven, dat hij zoo den meester over je speelde.

- Juist, papa.

- En toch, Eleonore, geloof ik, dat hij een zacht meester zou zijn.

- Gelooft u dat?

- Ja, ik houd het voor zeker, dat de vrouw, aan wie van Sandenberch zijne liefde schenkt, naar alle waarschijnlijkheid eene gelukkige vrouw kan worden.

- Waarom gelooft u dat?

- Omdat van Sandenberch tot die soort van mannen behoort, die hunne vrouwen gelukkig maken; Oscar zal nimmer eene vrouw bedriegen.

- Bedriegen, nu dat is ook al heel erg! Welke man zal ooit zijne vrouw bedriegen?

- Lieve Eleonore, gij kent het leven nog niet. En gij staat op een standpunt, waarop gij licht bedrogen zult worden. Gij zult vele vleiers hebben. Aan u zal het hof gemaakt worden, om uw rang, om uw geld, om uw mooi gezichtje, en toch, mijn kind, wanneer ge huwdet, zou ik je zoo gaarne uit liefde zien huwen.

- Papa?

- Wat is het, kind?

- Zou mevrouw van Sandenberch uit liefde gehuwd zijn?

- De generaal keerde zich plotseling geheel van Eleonore af, en zijn gelaat, dat tot op dezen oogenblik okerkleurig getint was, nam eensklaps een hoogroode kleur aan. Na eenige oogenblikken zeide hij op gedempten toon:

- Ik weet het niet, Eleonore, ik ken haar nog te weinig, om daarover te durven oordeelen.

- Ik vind het een allerliefst mensch, en ik zou wel altijd bij haar willen zijn.

- Het is eene zachte vrouw.

- Papa, wat zou mevrouw van Sandenberch op het laatste concert gescheeld hebben?

- Op het laatste concert; hebt gij toen iets vreemds aan haar bespeurd?

- In de pauze had u immers zoolang met haar gepraat en de jonge baron was zoo druk met mij geweest, en toen u beide weg waart, en ik mevrouw van Sandenberch aanzag, leek zij mij zoo vreemd.

- Vreemd; wat had zij dan?

- Wel, zij, die altijd zoo bleek is, had eene erge roode kleur, en het was alsof zij lachen en schreien wilde tegelijk. En toen ik haar vroeg, of zij bedroefd was, zeide zij: ‘O neen!’ Daarna werd zij zoo vroolijk, en ik dacht: papa heeft haar zeker iets verteld, dat haar heel veel pleizer heeft gedaan.

- Dat kan ik mij niet herinneren, wij hebben juist zeer ernstig gesproken. Maar, lieve Eleonore, wij zijn geheel van ons onderwerp afgedwaald. Weet gij wel, dat gij mij nog de ware reden schuldig zïjt gebleven, waarom gij de cotillon niet met van Sandenberch wildet dansen?

- Papa, als ik geheel oprecht zal zijn, omdat ik zeker geloof, dat Corstens mij vragen zal.

- En waarom gelooft ge dat?

- Ja... ziet u... ik meen, ik denk, ik ben blij, dat ik vroeg gekleed ben, want ik geloof, dat Adolf zoo aanstonds komen zal, om mij de bloemen te brengen en mij voor de cotillon te vragen.

- Eleonore, reken niet te vast op die bloemen. Corstens vreesde, dat zij niet tijdig genoeg zouden aankomen.

- Niet komen, papa, de bloemen niet komen? Ik reken er vast op, en wanneer de bloemen niet kwamen, was al mijn genoegen voor het bal weg.

- Maar, Eleonore, hoe kunt gij nu zoo overdrijven?

- O ja, zoo is u altijd; u kunt altijd iemands genoegen bederven.

- Eleonore, Eleonore!..... en tegelijk trok de general de lieve gestalte tot zich.

- Neen, papa, ik meen dat zoo niet, maar ik zou het verschrikkelijk vinden, als de bloemen niet kwamen.

Zich eensklaps uit haars vaders armen losmakende, riep zij op zegevierenden toon:

- Hoort u daar niet schellen, papa?

- Ja, lieve, wat zou dat?

- Daar is Adolf, of in ieder geval zendt hij de bloemen. De generaal en Eleonore luisterden beide met gespannen

aandacht, en toen Jacob met een doos binnenkwam, ijlde Eleonore hem tegemoet.

- Voor mij, Jacob?

- Neen, freule, het zijn de fouragères van den general; een der sterren was losgeraakt, ik had ze naar Smits gebracht.

- O zoo, zeide Eleonore spijtig en verliet het vertrek.

Jacob legde de uniform klaar, zette eenige toiletartikelen gereed, en bleef toen op een eerbiedigen afstand staan, zeggende:

- Generaal, ik ben bij Juffrouw Hermans geweest. Het meisje heet Virginie Hessels. Zij woont met haren vader op den grachtswal bij de Lijstraat tegenover den molen. Zij hebben eene kamer boven een korenpakhuis; de andere kamers gaan in de Lijstraat op, maar Hessels' kamer gaat aan den walkant op. Zij wonen er sinds twee jaar; toen meende juffrouw Hermans dat ze van Leeuwarden waren gekomen.

- 't Had zoo'n haast niet gehad, Jacob.

- Ja generaal, dat begreep ik wel, maar ik moest toch twee huizen van juffrouw Hermans, bij den meubelmaker wezen, om de platen terug te brengen.

- Welke platen?

- Och mevrouw heeft voor de freule's verjaardag zoo'n grooten spiegel besteld; hoe noemt Grada die ook weer.... eene vieze

- O je meent een Psyché, ja wel, 't is goed Jacob.

- Zal ik den generaal ook met kleeden helpen? 't Is half zeven.

- Neen, dank je.

‘Wat is het toch onaangenaam,’ zeide de generaal toen Jacob vertrokken was, ‘dat Francisca zoo alles doet zonder mij te raadplegen. Nu moet ik weer van de dienstboden hooren, welk cadeau zij aan Eleonore geeft..... Of meende zij wellicht dat ik er mij tegen verzetten zou? Een Psyché! Alsof Eleonore niet ijdel genoeg was!’

Kleine onaangenaamheden zijn soms de beste afleiding voor een groot verdriet. De generaal werd ten minste aan zijn verleden ontrukt, en wandelde kalmer gestemd zijne kamer op en neder. En om alle groote en kleine zorgen voor goed te verbannen, dwong hij zijnen geest, om zich onledig te houden met het onderwerp, dat hem geheel vervuld had, toen Jacob hem dien namiddag was komen storen.

Een stalen geheugen en eene levendige verbeelding waren de kenmerkende eigenschappen van het geestesleven van den

generaal; eigenschappen die hem bijzonder te stade kwamen bij zijne geschiedkundige studiën. Was de geschiedenis altijd zijn element geweest en hadden reeds verscheidene geschiedkundige artikelen van zijne hand in tijdschriften het licht gezien, het bleef altijd zijn lievelingsdenkbeeld, om een meer uitgebreid geschiedkundig werk te schrijven, waarin hij zijne zelfstandige beschouwing van een tijdvak der geschiedenis van Nederland kon nederleggen.

Als onwillekeurig waren zijne gedachten telkens op het veelbewogen tijdvak van Oldenbarneveld teruggekomen. Menigvuldige bronnen had hij daarvoor bestudeerd en hij meende de gegevens bij elkander te hebben. De inleiding was reeds geruimen tijd geleden geschreven, en juist aan den morgen van dezen dag was hij begonnen zijn plan ten uitvoer te brengen.

Door het gedurig nadenken over het leven van den grooten staatsman had hij zich volkomen met zijn onderwerp vereenzelvigd, en de verschillende deelen hadden zich in zijnen geest reeds tot eene eenheid gevormd. Die vorm thans ten papiere te brengen was zijn doel.

‘Ja,’ zeide de generaal, terwijl hij voor zijne schrijftafel stil stond, ‘nuttige werkzaamheid, ziedaar het beste middel om de kwellingen van mijn geweten te ontvluchten. Wie zal beletten, dat het water aan de bergen ontspringende tot een stroom vereenigd naar de zee spoedt? Wie zal de sterren in haren loop stuiten? Wie zal door een rusteloos overpeinzen ook slechts een atoom van zijn verleden kunnen veranderen? Spinoza heeft gelijk: Berouw is een eigenschap van zwakke zielen. Ik *wil* sterk zijn, ik *wil* niet meer achterom zien. Voorwaarts! klinkt mijne leuze.’

De generaal greep naar de pen, maar legde haar weder neer, zeggende: ‘Laat ik mij eerst kleeden, dan kan ik rustig schrijven, totdat het rijtuig voorkomt.’

Hij kleedde zich met spoed, met al den spoed van iemand, die geen oogenblik te verliezen heeft, en zich aan zijne schrijftafel nederzettende, was het hem, alsof de gestalte van Oldenbarneveld tegen hem over stond en deze hem toeriep: Stel mijne onschuld in het ware licht. - Breng nieuwe bewijzen voor mijne miskenning bij. - Roep de wereld toe, dat de doodstraf een gruwel is.

Hij greep naar de pen en hij schreef. Zijne pen vloog over het papier. Ja, hij moest zelfs zijnen spoed matigen. Moest

hij niet aan den copiïst denken? Maar ook in deze spoedsvermindering lag een eigenaardig genoegen. Nu toch kon hij duidelijk twee wezens in zich waarnemen. *Een* dat sprak en *een* dat schreef. En de tijd vloog, vloog hem al te spoedig voort. Hij hoorde de pendule half negen slaan, de stemmen van Francisca en Eleonore in den gang weerklinken, en Jacob zeggen:

- Generaal, het rijtuig is voor.

Met ergernis wierp hij de pen neder, denkende: Waarom moet die vervelende, werkelijkheid mij thans komen storen nu de bronnen van mijnen geest zoo rijk vloeien, waarom?.. Maar wat baten klachten? Ik moet van u scheiden, mijn wordend geestelijk kind, doch om met te meerder liefde tot u weder te keeren.

De generaal volgde Jacob.

In de vestibule kwamen zijne dames hem reeds te gemoet. Men plaatste zich in het rijtuig, de zweep werd op de paarden gelegd en voort ging het naar de groote societeit.

In het hoekje van het rijtuig geleund, was de generaal nog te veel in zijne gedachten verdiept, om acht te geven op het gesprek, dat tusschen Eleonore en hare moeder gewisseld werd. Doch zijne aandacht werd getrokken, toen Francisca met stemverheffing vroeg:

- Eleonore, hebt ge uwe avondsjaal wel bij je?
- Ja zeker mama. Voelt u eens, papa, of zij daar niet achter u op de bank ligt?
- o Dat moet je niet aan je papa vragen, die denkt om geheel andere dingen, dan of zijne vrouw en dochter ook koude kunnen vatten.

Een schamper antwoord zweefde hem op de lippen, doch hij verbeet zich en zeide ernstig:

- Francisca, ik vermeen, als twee vrouwen niets te doen hebben, dan voor haar toilet te zorgen, en zij bezitten de middelen om zich alles wat daartoe noodig is, in ruime mate te verschaffen, dat het dan overdreven zou zijn, als een derde zich daarmede nog bemoeide. Eleonore, de sjaal ligt er.

Bijna gelijktijdig voelde hij de kleine hand van Eleonore in de zijne, alsof dit liefdebetoon hem zeggen moest: Papa ik gevoel voor u, vergeef mijne moeder.

Hij hield die hand vast, totdat het rijtuig stilhield. Hij sprong er uit en hielp zijne dames uitstijgen. Hij zag haar

de stoep opwippen en hare hand op den arm der cornmissarissen leggen. Hij wilde volgen, maar keerde zich om en zeide:

- Bram, denk aan de sjaal van freule Eleonore; die ligt nog in het rijtuig.

Hij zag dat de danszaal beneden was en het licht door een tal van vensters naar buiten drong.

Voor die vensters zag hij groepjes menschen staan, die door de latten der stores naar binnen gluurden. Hij meende voor het eerste venster vlak naast de stoep het rneisje te zien, Virginie, Virginie Hessels, in dezelfde schamele kleeding, waarin hij haar op de stoep der naaister gezien had.

Hij boog zich een weinig ter zijde, om haar nog beter op te nemen, maar op hetzelfde oogenblik kwam er een ander rijtuig aanrollen en hij werd gedwongen naar binnen te gaan.

Hij zag zijne dames uit de kleedkamer komen, waar zij een laatsten blik in den spiegel hadden geworpen; hij zag ze aan den arm der commissarissen de balzaal binnentreden.

Een oogenblik was hij als verblind door het gaslicht, hetwelk door honderden gasvlammen verspreid werd, en dat tooverachtig op de spiegels speelde, welke ontelbare malen de bonte, feestelijk getooide menschen massa weerkaatsten.

Hij zag hoe aller blikken zich tot zijne dames wendden, toen zij, op hare eigene ongedwongen wijze, de zaal binnentraden, om zich bij de groep te voegen, die zich aan het boveneinde der zaal gevormd had. En ofschoon hij een gesprek voerde met eenige officieren, die vooruitgetreden waren, om hem aan te spreken, bleven zijne oogen op Eleonore rusten. Hij zag, hoe zij verscheiden aanzoeken ten dans afwees, terwijl hare blikken onrustig door de danszaal dwaalden. Dien blik volgende, zag hij, hoe zij eensklaps bloosden, toen zijn adjudant binnenkwam, en binnen weinige oogenblikken zag hij haar en Adolf onder de dansende paren gemengd. Hij kon ook nu zijne oogen niet van Eleonore afhouden. Hij zag hoe hare fijne voetjes nauwlijks den vloer raakten; hoe hare slanke gestalte zich veerkrachtig en buigzaam op het vroolijk maatgeluid rhytmisch voortbewoog. Een oogenblik was hij geheel in Eleonore's dansen verdiept, maar als door een tooverslag werden zijne blikken naar het raam getrokken waarvoor hij Virginie had bespeurd.

Naar zijne berekening moest het raam bij de deur wezen. Zij kon hem vandaar niet zien; de dansende paren waren een scheidsmuur tusschen hem en haar. Na den dans, zag hij

Adolf en Eleonore eenige malen de zaal rondwandelen en merkte hij op, dat Adolf, nadat hij Eleonore bij hare moeder gebracht had, de zaal verliet.

Waarom gaat Corstens heen? vroeg hij onwillekeurig.

Voordat de tweede dans begon, zag hij zijn adjudant weder komen en een einde makende aan het kwijnend gesprek met kapitein Ufeld, ging hij zijn adjudant te gemoet, zeggende:

- Wat is er, Corstens, ik zag je zoo plotseling heengaan. Is er ook bericht over die zaak van Harmsen gekomen?

- Neen, generaal, dat niet. Maar om u de waarheid te zeggen, vermeende ik daareven bij het aankomen voor het eerste venster der balzaal het meisje te zien, dat wij van middag bij Hermans zagen, en.....

- Gij gingt zien, of gij je niet vergist hadt?

- Juist.

- En stond zij er?

- Ja, generaal, ik had medelijden met het arme ding; zij was zoo dun gekleed. Ik wilde haar geld geven, opdat zij een warmen doek kon gaan koopen

- En nam zij het aan?

- Neen, zij wierp haar kopje met fierheid in den nek, en zeide: Geld neem ik niet aan, mijnheer, en koud heb ik het ook niet; ik vind het zoo prettig hier te staan en naar al die mooie heeren en dames te zien en naar de muziek te luisteren.

- Staat zij er nog?

- Ja, maar nu voor dit raam, aan het boveneinde der zaal. Zij kan daar nog beter alles opnemen en ik heb haar beloofd de latten van de store wat om te draaien.

Tegelijk zag de generaal Corstens naar de store gaan en eenige latten horizontaal zetten. Hij zag zijn adjudant glimlachen als iemand, die zich van eene uitstekend minzame handerwijze bewust is, terwijl zijn eigen hart toegenepen werd door eene verzengende pijn.

Hij moest afleiding zoeken.

Zijne blikken zwierven door de zaal en zijn oog bleef op mevrouw van Sandenberch rusten. Hij deed reeds een stap vooruit om zich naar de plaats te begeven waar zij zat, doch plotseling veranderde hij van richting, terwijl hij dacht: Neen, laat ik mij van avond niet te veel met mevrouw van Sandenberch bezighouden. Niet weer het oude liedje: Een man weet aardig te praten, eene vrouw begint te blozen, en het eerste aanknoo-

pingspunt is gelegd voor eene betrekking, die altijd zoo smartelijk eindigt..... Mevrouw van Sandenberch, gij ontbeert levensgenot..... Welnu? Is dat kind daarbuiten niet zeventien, wellicht achttien jaar geworden, zonder ooit levensgenot gekend te hebben?

De generaal ging een aangrenzend lokaal binnen.

- D'Avlyn schijnt zich bij de whisters te voegen, zeide Francisca tot Cecile, die er in haar zeegroen velours-épinglé kleed, met witte quipuren gegarneerd, allerliefst uitzag.

- Houdt de generaal veel van kaarten?

- Neen, over het algemeen niet, maar op een bal maakt hij altijd, een partijtje, wijl hij het vermoeiend vindt om het dansen aan te zien. Danst gij niet?

- Och neen, mevrouw.

- Waarom niet? Op uwe jaren was ik eene hartstochtelijke liefhebster en eene even onvermoeide danseres als Eleonore. En welk een genot is het om *haar* te zien!

Dat vonden meer menschen.

- Kijk eens, Ufeld, zeide kolonel Franssen, wat een prachtig gezicht, om die mooie dochter van den generaal met dien athleet van een Sandenberch te zien dansen!

- Zij walsen niet, zij zweven.

- Niet waar? Dat verduivelde embonpoint zit mij in den weg, anders.....

- Zoudt ge ook nog eens beproeven, of gij het niet verleerd hadt?

- Waarachtig! Het moet eene zaligheid zijn, om met zoo'n wezen in de armen de zaal eens door te vliegen.

- Het zou mij niets verwonderen, dat *zij* nog eens een paar werden.

- 't Zou gekker kunnen treffen. Ik zou haar aan Sandenberch gunnen. Hij is juist de man, om haar op de handen te dragen.

- Nu, wat belet hem een aanzoek te doen? Naam, geld, positie, wat kan de generaal meer verlangen? Ik voorspel je, voordat de Mei in het land is, hebben wij eene verlovingspartij bij den generaal.

En Oscar? Voor het eerst begreep hij, wat eene wals was. O, mocht die muziek nimmer ophouden, mocht die bekoorlijke nymfengestalte voor immer aan zijn hart blijven rusten!

Maar de muziek hield op; ja nog eenige oogenblikken bleef Eleonore naast hem gaan; maar nauw voelde hij thans den druk

van hare vingertoppen op zijn arm, en ook dit moest hij missen.

De schoone droom was uitgedroomd.

Het orchest gaf de eerste tonen van een polka, en hij moest Eleonore aan luitenant Corstens afstaan.

En toch verliet zij hem niet geheel. Neen, die wals had hun bestaan vereenigd, en Oscar kon zich het leven niet meer zonder Eleonore denken.

Maar zou hij het thans lijdelijk aanzien, dat zij met anderen danste? Zou hij een kalm toeschouwer kunnen blijven, nu hij haar vriendelijk zag praten en lachen met den adjudant? Zou hij het kunnen verdragen, dat Corstens zijn arm om haar middel zou slaan? Neen, dat was te veel.

Met gebogen hoofd ging Oscar de zaal uit, de gangen door, de straat op, schelde aan zijn vaders huis, ging Jacob zonder een woord te spreken voorbij, nam een licht van het buffet der huiskamer, snelde naar de portretzaal, zette de lamp neder en wierp zich op de ottomane.

Geruimen tijd bleef hij als een standbeeld zitten.

Eensklaps riep hij op hartstochtelijken toon: ‘Eleonore, Eleonore, wat hebt gij van mij gemaakt? Een verliefde dwaas, die wel dag en nacht aan uwe voeten zou willen zitten om naar uw betooverend gelaat te staren, of die op uw machtwoord naar verre landen zou willen reizen, om eene bloem te plukken, als zij u behagen kon; o Eleonore, waarom zijt gij mij zoo dierbaar geworden?’

En Oscar sprong op, ijlde aanhoudend de portretzaal op en neder, om eindelijk weer voor de ottomane stil te staan, zeggende:

‘Ja, mama heeft het wel voorspeld. De schoone toovenares zou komen, om mij uit mijnen doodslaap wakker te schudden..... en nu..... zal ik haar eenmaal de mijne mogen noemen? O, Eleonore, de gedachte dat gij mij zoudt kunnen afwijzen, de gedachte dat gij u aan een ander zoudt kunnen wegschenken, die gedachte zou mij krankzinnig maken.’

En weer wierp Oscar zich op de ottomane, terwijl zijne schoone mannelijke trekken door eene wreede pijn misvormd werden.

‘O, mamaatje, mamaatje,’ steunde hij eindelijk, ‘help mij haar winnen!’

En mamaatje? ook zij was niet in hare gewone gemoeds-

stemming. Zij was gejaagd en gespannen, maar zij moest hare onrust verbergen. Zij moest met een vriendelijk lachje menig vleiend woord beantwoorden, en al hare welsprekendheid te hulp roepen, om luitenant Donckers te overtuigen, dat zij hem onmogelijk de wals kon toestaan, die hij zoo gaarne van haar verkrijgen wilde.

- Waarlijk, mijnheer Donckers, ik dans niet, ik deed het hier nooit en ik mag voor u geene uitzondering maken.

- Mevrouw, als ik niet vreesde banaal te schijnen, dan zou ik zeggen: De uitzonderingen bevestigen den regel.

- Zeer waar, mijnheer Donckers, maar geloof mij, als men zich iets op goede gronden voorgenomen heeft, dan gevoelt men meestal berouw, als men daarvan afwijkt.

Cecile sprak deze woorden op zulk een weemoedigen toon, dat luitenant Donckers haar met meer oplettendheid aanzag en dacht: Dat vrouwtje heeft verdriet, ik mag haar niet kwellen.

Zich daarop met ernstig gelaat naar Cecile buigende, zeide hij:

- Veroorlooft u mij dan, mevrouw, om dezen dans al pratende met u door te brengen?

- O, zeer gaarne, mijnheer Donckers.

Cecile schoof de plooien van haar kleed wat bij elkaar en luitenant Donckers nam op den stoel naast haar plaats.

Het noodlot scheen zich echter voorgenomen te hebben, luitenant Donckers en mevrouw van Sandenberch te scheiden.

Op het alleronverwachtst kwam er een dansend paar tegen een heer en dame bonzen, die reeds geruimen tijd een levendig gesprek gevoerd hadden, met dat gevolg, dat kapitein Ufeld wegstoof en de dame bijna op de knieën van luitenant Donckers terecht kwam.

Toen de dame van haren schrik bekomen was, stond luitenant Donckers op en bood haar den stoel naast Cecile aan, terwijl hij voor deze boog, zeggende:

- Ik hoop later van het mij toegestane voorrecht gebruik te maken.

Cecile had in de dame, die zoo onverwacht naast haar geplaatst werd, mevrouw Starens herkend.

Mevrouw Starens was de jonge, mooie, rijke weduwe van een hoofdambtenaar, en was zich eenige maanden nadat zij weduwe geworden was, te X. komen vestigen.

Mevrouw Starens gaf voor, dat zij ter wille van de opvoeding harer jongens naar X. verhuisd was; doch de chronique

scandaleuse vertelde, dat mevrouw Starens, wilde zij nog iets van haren goeden naam redden, wel verplicht was geweest hare woonplaats te verlaten, wijl door eene opzienbarende betrekking met een getrouwd man zelfs hare beste vrienden haarden rug toekeerden.

Wat hiervan zij zooveel is zeker, dat de ontvangst van mevrouw Starens te X. niet bijzonder hartelijk geweest was, en de vrouw, in wier salon men zich korten tijd geleden verdrongen had, ja om wier gunsten men zicli wel eens wat al te diep gebogen had, werd thans eerder gemeden dan gezocht.

De Sandenberchs, ofschoon altijd zeer voorkomend voor vreemdelingen, hadden dan ook aan mevrouw Starens nog geen bezoek gebracht; want hoe welwillend de burgemeester ook was, hij had een bepaalden afkeer van alles, wat naar dubbelzinnigheid zweemde.

Wellicht juichte mevrouw Starens in stilte, dat het lot haar zoo toevallig met de vrouw van den burgemeester in aanraking had gebracht; doch zij had te veel goeden toon, om als vreemdelinge het eerst het gesprek te beginnen.

- Mevrouw Starens, als ik wel zie, zeide Cecile, met een van hare aanminnigste lachjes.
- Juist, mevrouw, en het spijt mij, dat er niemand is om mij voor te stellen.
- Daardoor zou mijn verzuim nog te sterker uitkomen, dat ik u nog geen bezoek bracht.
- Mag ik die woorden als eene belofte beschouwen, dat ik u eens spoedig bij mij zal zien?
- O, voorzeker, bevalt het u hier nog al?
- Voorloopig zeer goed. De toon der gezelschappen schijnt levendig en ongedwongen.
- Dat is mij ook zoo voorgekomen.
- Woont u hier sinds lang?
- Sedert vijf jaar.
- Mijn verblijf telt nauwlijks zoovele maanden.
- U is om de opvoeding uwer kinderen hierheen gekomen?
- Ja, mevrouw, en.....

Hier stokte mevrouw Starens' stem. Toevallig, geheel toevallig hadden de blikken der beide vrouwen elkander ontmoet, en deze trotsche vrouw, die het hoofd niet had willen buigen voor de blikken van minachting en koelheid, waaraan zij in de laatste maanden reeds gewoon was geraakt, voelde eensklaps

het pantser van onverschilligheid, waarmede zij haar gemoedsleven omgeven had, wegvallen voor den zachten sympathetischen blik van Cecile.

Vreezende hare aandoening te verraden, stond mevrouw Starens haastig op, en terwijl zij op kapitein Ufeld wees, die nog altijd hare terugkomst verbeidde, zeide zij op eenigszins heeschen toon:

- Adieu, mevrouw van Sandenberch, tot ziens.

De ledige stoel naast Cecile werd terstond door mevrouw Heckmans ingenomen, mevrouw Heckmans, echtgenoote van den procureur Heckmans, wiens familieleden van ouder tot ouder in X. hadden gewoond, als ware steunpilaren van de X^{sche} conversatie.

Mevrouw Heckmans was eene zwaarlijvige dame, met vlasblond haar, vriendelijke manieren en zeer lichte blauwe oogen, die hare vijanden, want ook mevrouw Heckmans had vijanden, wel eens valsche oogen noemden.

- Dat was mevrouw Starens, niet waar? zeide mevrouw Heckmans op zachten toon.

- Ja, eene mooie vrouw.

- Zij ziet er nog goed uit; jammer dat zij zooveel ten haren laste heeft.

- Men moet niet alles gelooven, wat de wereld zegt.

- O, daar hebben wij onze lieve Cecile weer, die wil alles altijd ten goede uitleggen; maar wees gerust, ik vergis mij ten dezen opzichte niet. Ik heb mijne relatiën, ik ben ingelicht, ten volle ingelicht.

- Het is jammer, dat de opgewondenheid van eenige oogenblikken zoo duur moet geboet worden.

- Jammer? Ik vind het integendeel uitmuntend. Men ziet tegenwoordig al genoeg door de vingers. Als men zulke zaken ook al gering ging achten, waar zou het met de zedelijkheid, waar zou het met het fatsoen naar toe? Het is gelukkig dat zij geene meisjes heeft.

- Hoe bedoelt u dat?

- Wel, op jongens drukt dat minder, die moeten hun eigen weg door het leven maken, maar zoo'n fout van eene moeder staat allicht een goed huwelijk in den weg.

- Zoudt u dat gelooven?

- Wel zeker, en dat vind ik ook uitmuntend. Waarlijk, mijn lieve mevrouwtje, men kan met die dingen niet te voorzichtig zijn.

Mevrouw Heckmans schoof wat nader bij Cecile en op Mevrouw d'Avlyn wijzende, die met kolonel Fransen de zaal op en neder wandelde, zeide zij bijna fluisterend:

- Die mag haar huwelijksgeluk ook wel aan den balk schrijven.
- Wat bedoelt u?
- Wel, mijne lieve mevrouw, wat mij betreft, ik deel in die algemeene opgewondenheid niet, die men hier te X. over den nieuwen generaal betoont.
- Niet?
- Neen en op goede gronden. Aanvankelijk hoorde ik wel iets fluisteren, maar ik geloof zulke praatjes nooit dadelijk; doch zooals ik zeide, ik heb mijne relatiën, en menschen die aan den weg timmeren, ziet u.. och er blijft niets verborgen. Nu, in éen woord, *ik* heb niets op met die verandering.
- Ik begrijp u niet.
- Niet begrijpen? Zoo iets begrijpt men toch met èen half woord. Ik wil dit alleen maar zeggen: De vorige was een brompot, die altijd niet iedereen overhoop lag, maar ik zeg maar: beter een brompot dan een vrouwenverleider.
- Wat zegt u daar? zeide Cecile, en zij gevoelde dat zij doodsbleek werd.
- Welzeker, mijn lieve mevrouwtje, ik weet het uit goede bronnen, en juist de meest onschuldige meisjes en demeest argelooze vrouwen zijn zijne offers. Ik zeg nog eens, men kan niet te voorzichtig zijn, en *ik* zal ten minste de conversatie met *die* freule en mijne meisjes niet aanmoedigen.
- Maar mevrouw Heckmans, hoe kunt u toch alles zoo dadelijk voor goede munt aannemen? Waarlijk, er loopt meer boos opzet onder zulke praatjes dan men vermoedt. Zou deze generaal, ofschoon hij vele vrienden heeft, ook niet zijne vijanden hebben? Menschen die afgunstig van hem zijn, omdat hij op zijne jaren reeds zulk eene hoogen rang bekleedt.
- Ik moet zeggen, mevrouw van Sandenberch, gij zijt eene allerliefste advocaat. De generaal moest het weten dat hij zoo warm verdedigd werd. Maar geloof mij, ik zeg zulke dingen niet dan op goede gronden. Men noemt geen koe bont, of er is een vlekje aan.
- O mevrouw, zeg dat niet; de laster spaart niemand.
- Laster is een hard woord. Maar ik ken dan toch menschen die nooit belasterd zijn. Daar hebt gij bij voorbeeld

uw man. Ik was de beste vriendin van zijne eerste vrouw. Ernestine was een goed, lief schepsel, maar altijd klagende; en ik vraag je, wat brengt een man eerder op verkeerde wegen, dan eene klagende vrouw? Maar het moet nog de eerste keer zijn, dat ik ooit liet minste of geringste van den baron gehoord heb. En later, toen hij weduwnaar werd, van hetzelfde; nooit heeft iemand hem *iets* ten laste kunnen leggen.

- Ja, Sandenberch is een edel mensch, maar ook hij is zeer met den generaal ingenomen.

- Juist, mevrouw, zeer met hem ingenomen, en met den vorigen lag de baron altijd overhoop. Maar ik zeg maar: beter een brompot dan een valsche vriend.

Mevrouw Heckmans stond eenigszins haastig open draaide zich rechts naar hare dochter Françoise, die aan den arm van luitenant Corstens haren toer voor de galop wachtte.

Zij trok het ceintuur van Françoise recht, dat door het dansen in eene verkeerde plooi was geraakt.

Een angstig gevoel begon Cecile te beklemmen. Wat beteekende die redeneering van mevrouw Heckmans? Die lofrede op Sandenberch, die waarschuwing voor den generaal? Zou zij iets vermoeden? Maar wat kon zij vermoeden? Er bestond immers niets? Zou men het al opgemerkt hebben, dat de generaal haar boven anderen scheen te verkiezen? Liep daar wellicht reeds een praatje over? Of zou het de gewone jaloerschheid van mevrouw Heckmans zijn, die nooit velen kon dat zij lief werd gevonden en dikwijls boven hare dochters gesteld werd. Ja, dat zal het zijn, dacht Cecile. En deze gedachte troostte haar over het wegblijven van den generaal. Men zou dezen avond dan toch geen stof tot op- of aanmerkingen hebben.

Juist wilde Cecile, vrij van onrustige gedachten, een gesprek met mevrouw d'Avlyn beginnen, toen zij plotseling een lichten schok door hare leden gevoelde, op het gezicht van den generaal en van Sandenberch, die al pratende uit de koffiekamer traden, een paar malen op en neder wandelden, en toen onder de middengaskroon bleven staan.

Cecile kon hare blikken niet van hen afwenden.

En waarlijk, die beide mannen waren eene aandachtige beschouwing overwaardig.

De baron van Sandenberch was de type van den edelen grijsaard. Ja, die gestalte, dat gelaat, sprak van een werkzaam

verleden, en toch staarde dat helderbruine oog nog zoo levendig de toekomst in, alsof er nog veel afgewerkt moest worden,. eer dat het zilverlokkig hoofd zich voor goed ter ruste legde.

En de generaal d'Avljn vertoonde een beeld van mannelijke kracht met jongelingshartstocht bezield. Ja, hartstocht sprak uit dat snelle gebarenspel, uit die afwisselende kleur, uit die stem, die beurtelings den diepen bastoon of de schelle fausset kon aannemen; hartstocht vooral sprak uit dat geaccentuëerd zelfbedwang, dat hem op een vurig ros deed gelijken, hetwelk door een moedig ruiter bereden werd; elk oogenblik zou men wanen, het edele dier vooruit te zien stuiven, maar een trek van de meesterhand, en onbewegelijk staat het daar.

'Nu zal hij zeker komen om mij aan te spreken,' dacht Cecile, toen de beide mannen zich weer in beweging zetten. Maar neen, tot hare teleurstelling zag zij hen de koffiekamer weer binnentreden.

- D'Avlyn laat ons van avond geheel aan ons lot over, en hij schijnt het vreeslijk druk met uw man te hebben.

- Ja..... antwoorde Cecile, en eene ongekende ontroering belette haar aan dat 'ja'iets toe te voegen.

Cecile schrikte toen zij plotseling Eleonore voor zich zag en deze hoorde zeggen:

- Waarlijk, lieve mevrouw, ik heb nog geen oogenblik tijd gehad om u eens te komen aanspreken.

- Gij hebt het ook zoo druk met dansen, dat wij op zulke plichtplegingen niet mogen letten.

- O, mevrouw, met u te praten is voor mij geene plichtpleging; geloof mij, ik zou gaarne een dans overslaan, om eens rustig naast u te mogen zitten.

- Maar lieve Eleonore, zeg mij toch eens, wat er met Oscar gebeuld is? Na die wals met u heb ik hem uit het oog verloren en tot nog toe niet wedergezien.

- De jonge Baron? ik weet waarlijk niet, mevrouw, waar hij gebleven is, maar hij moet zeker spoedig terugkomen.

- Hoe zoo?

- Hij is voor de cotillon met mij geëngageerd en die zal zoo beginnen. Ziet u maar, zij zetten de stoelen al gereed.

- Ik begrijp er niets van; nauwelijks had hij u aan luitenant Corstens overgegeven, of hij verdween spoorloos.

- Zie, mevrouw, daar komt baron Oscar reeds aan.

Oscar naderde met een veerkrachtigen stap en een glimlach op de lippen.

Eleonore lachte vrijmoedig en zeide:

- Uwe mama dacht, dat gij u door het walsen met mij zoo vermoeid hadt, dat gij de rust waart gaan zoeken.

- Wat!.... riep Oscar verbolgen, en voor het eerst van zijn leven zag hij Cecile toornig aan.

- Foei, Eleonore, dat is niet lief van u. Ik vroeg je slechts of gij wist waar Oscar was, omdat ik hem sinds geruimen tijd miste.... Oscar, gij moet haar niet gelooven, of wilde zij wellicht een complimentje uitlokken over haar bevallig dansen?

Oscar's gelaat helderde op. Hij geloofde Cecile volkomen.

- Welnu, dames, ik vermeen dat ik u beide bevredigen kan. Freule d'Avlyn zal ik bekennen, dat ik na de verrukkelijke wals, die ik met haar maken mocht, onmogelijk in de zaal kon blijven, om haar met anderen te zien dansen. En mamaatje zal ik zeggen, dat ik al dien tijd op dezelfde plek vertoefd heb, waar zij mij een maand geleden een tooversprookje verteld heeft, dat ik toen niet ten volle begreep, maar waarvan ik heden avond de oplossing gekregen heb.

- Niet waar, Oscar, fluisterde Cecile, een betooverend prinsesje?

- Met fluweelzachte oogen, mompelde Oscar, terwijl Eleonore haar kleed schikte, hare hand op zijn arm legde en hij zijne schoone als in triomf ten dans geleidde.

‘Nu de cotillon begint, zal de generaal toch zeker komen,’ dacht Cecile, ‘en het is maar goed dat hij zoo lang gewacht heeft; nu kan hij rustig naast mij blijven zitten.’

Maar de cotillon was reeds in vollen gang, doch de general kwam niet.

Allerlei ongunstige vermoedens begonnen Cecile weder te bestormen, en eindelijk bleef zij bij de gedachte staan: ‘De generaal zal gehoord hebben dat ik winkeljuffrouw geweest ben, en daardoor zal ik geheel in ongenade zijn gevallen.’

Maar ook deze gedachte verwierp zij. Neen, zoo kinderachtig kon de generaal niet zijn; iets ernstigers moest hem terughouden. Maar wat? Neen, Cecile vond geene afleiding in de gesprekken der heeren, die haar af en toe kwamen aanspreken; haar kwelde slechts éene vraag: Waarom kwam de generaal niet?

Een oogenblik werden hare oogen naar Oscar en Eleonore getrokken, doch zij wendde die spoedig weer van hen af.

Neen, dezen avond kon zij zich niet in Oscar's geluk verheugen.

Oscar's geluk? Juister zou zijn: Oscar's geboorte Ja, wel was er in den jare 1840 in den stamboom der van Sandenberchs een mannelijk oir ingeschreven onder den naam van Oscar; wel telde twee-en-twintig jaar later het studentencorps van Utrecht een baron Oscar van Sandenberch; wel had de rechterlijke macht van het koningrijk der Nederlanden sinds zes maanden een griffier Oscar van Sandenberch onder zijne ambtenaren, maar den *mensch* Oscar van Sandenberch had men tot op dezen avond te vergeefs gezocht. De individu, die op dien naam antwoordde, was tot heden een onbezield voorwerp geweest, dat door den tijdstroom als eene onbewuste massa medegesleurd werd, doch die door geen eigen hopen en lijden aan dien tijdstroom kleur of kracht gegeven had. Maar op heden avond had de Gralathea-legende zich herhaald en het bewustelooze marmer was bezield geworden.

En zij, van wie die bezieling uitging, zij, aan den zonnestraal gelijk, die, de warmte van onzen dampkring ontwikkelend, oorzaak is, dat ook de schijnbaar ondoordringbare ijskorst van de oppervlakte der rivier wordt weggevaagd, zij, Eleonore, was zij bewust van de kracht, die van haar uitging? Wist zij, dat het op- of nederslaan harer oogleden, het openen of sluiten harer lippen, eene wereld van aandoeningen in Oscar opriep?

Neen! Eleonore mocht als de zonnestraal een rijk en krachtig leven schenken, zij was, als de zonnestraal, onbewust van het leven dat zij gaf.

En toch was ook in haar het levensbewustzijn nooit krachtiger geweest, dan juist heden avond. Maar het was bij oogenblikken een droevig bewustzijn, een gevoel van smart, dat haar telkens de vragen op de lippen leide: En dit is nu Adolf? En dit is nu het bal? O, waarom moest zij altijd, als door eene onverwinbare macht gedreven worden, om naar de plek te staren, waar Adolf naast Françoise Heckmans zat? Waarom moest hij altijd zijn gelaat naar het hare gekeerd honden? Waarom moest die bleeke blondine met die groote vreemdsoortige oogen hem zoo bekoren; waarom?

En eenige minuten was Eleonore zoo geheel in de aanschouwing van Adolf verdiept, en haar hart klopte zoo hoorbaar, toen zij zag, dat Adolf zelfs geen oogenblik zijne oogen van Françoise afwendde, toen een ander haar voor een toer in

de cotillon kwam halen, dat het Eleonore toescheen alsof eensklaps al de paren van de cotillon met haar in de rondte dansten. Doch hare oogen sluitende, en hare lippen stijf op elkaar klemmende, dacht zij: O, laat ik mij toch niet verraden. En met kracht bestreed zij die opwellende ontroering.

Een oogenblik later ontsnapte haar een onhoorbare zucht, die de kant van haar balkleed aanmerkelijk deed rijzen en dalen. Daarna sloeg zij hare oogen met een kwijnenden blik naar Oscar op, en zeide op fluisterenden toon: ‘Zoudt gij mij mijne capuchon perdue willen omhangen? ik geloof dat het een weinig koud in de zaal wordt.’

Oscar ontwaakte door deze woorden uit eene droomerige beschouwing van Eleonore's schoone gestalte. Hij sprong op, haalde den balmantel en kweet zich met bevende vingers en kloppend hart van den hem opgedragen last.

En de toer van de ridderorden en bouquetten was daar.

Eleonore ontving zoo vele bouquetten, dat Oscar ze voor haar in bewaring moest nemen, en toen het hare beurt was, om de ridderorde uit te reiken, zag zij een oogenblik, een ondeelbaar oogenblik, naar Adolf, maar toen boog zij zich tot Oscar, en spelde hem de ridderorde op de borst.

Oscar van Sandenberch, de fortuin heeft wellicht nog groote gaven voor u in hare hand, maar nooit in uw leven zult gij weder zoo volkomen gelukkig zijn, als op dezen oogenblik.

De cotillon was ten einde, maar de generaal was niet in de danszaal gekomen.

- En nu is het, geloof ik, mijne beurt, freuleEleonore, zeide luitenant Corstens, toen het orchest de wals na de pauze gaf.
- Ja, zeide Eleonore op eenigzins spijtigen toon, en meer fier dan vriendelijk, leide zij hare hand op den arm van Adolf.
- Een allergeanimeerdste avond!
- O, zeker.
- De cotillon duurde wat lang.
- Vondt ge?
- Ja, zij geven wat te veel toeren.
- Och als men aangenaam praat, dan duurt het niet te lang.
- Dat kan zijn, maar *ik* was toch blijde toen zij eindigde.
- Zoo, dat zou men niet gezegd hebben.
- Waarom niet?
- Och; gij hadt het zoo druk met juffrouw Heckmans.

- 't Is wel een aardig meisje, zij kan zoo *naief* praten, maar *mooi* is zij niet.
- Niet?

Eleonore voelde zich van een zwaren last ontheven, nu Adolf Françoise niet mooi vond. En zij dacht: Ik schijn mij daareven geheel vergist te hebben.

Eensklaps werden hare voetjes nog vlugger en hare wangen namen een hooger blos aan.

- 't Is jammer, dat de toertjes zoo kort duren; met u, freule, wordt men nooit moe.
- Niet?
- Neen, gij walst overheerlijk; dat schijnt van Sandenberch ook te vinden.
- Hoe dat?
- Omdat hij met niemand gewalst heeft dan met u.
- Hebt gij daarop gelet?
- Denkt gij, dat men niet op u let?
- Maar ik dacht niet, dat gij er oogen voor gehad hadt.
- Waarom niet?
- Och....
- Corstens, zeide kolonel Franssen, mag ik je eene gunst verzoeken?
- Welke gunst?
- Een extra toertje met je dame te maken.
- Dat moet freule d'Avlyn beslissen.
- Staat gij het mij toe, freule?
- o, Zeer gaarne.

Eleonore walste met kolonel Franssen een paar malen de zaal rond, en deze bleef eindelijk hijgende en blazende staan.

Eenige oogenblikken later tot adem komende, bracht hij haar naar Corstens terug, zeggende:

- Freule, gij hebt een gelukkige gemaakt.
- Nu, freule Elenore, hoe is het u bekomen?
- Hij is niet vlug meer.
- Willen wij er nu eens doorvliegen?
- o, Gaarne.

En in Adolf's armen zweefde Eleonore, alsof zij op den stroom der muziek afdreef, en zij dacht: Hoe dwaas van mij om te denken, dat hij iemand ter wereld liever vindt dan mij.

Het orchest gaf eene polka mazurka, ‘Une fille d'Eve’ van Talexy.

Toen de zachte droomerige variatie begon, dacht Cecile er aan, dat men ditzelfde op het Donderdagsche concert vóór de pauze gegeven had. En in de pauze was hij gekomen, en had zoo lief, zoo innig lief met haar gesproken, en had zij niet in zijne oogen gelezen: ‘Gij hebt een vriend gevonden’.....

En waarom was hij nu dezen avond zoo koud, zoo wreed?

Cecile zat eene wijle in gedachten verloren, en....., daar was bijkens een kreet aan hare lippen ontsnapt, toen zij den generaal plotseling voor zich zag staan. Hij zette zich naast haar neder, zeggende:

- Een vermoeiend gezicht, dat dansen, mevrouw, als men zelf niet mededanst. En gij hebt u niet laten overhalen?
- Neen, generaal.
- Daar moet ik u zeer om prijzen.
- Waarom, generaal?
- Och, al dansende wordt men licht tot iets medegesleept, waarover men later berouw gevoelt.
- U is streng, generaal.
- Streng, mevrouw? och neen; strengheid voor vrouwen is mijn zwak niet. Vooral voor jonge meisjes ben ik zeer toegevend. Laat haar het jonge, rijke leven zooveel mogelijk genieten; doch is eenmaal de slagboom, gevallen, die de vrouw van het jonge meisje scheidt, dan zal zij zeker het meeste voldoening smaken, die het getrouwste hare plichten vervult.
- Ik geloof, generaal, dat gij den plicht hooger stelt dan het geluk.
- Geluk, mevrouw, is eene zaak, waarvan men de juiste bepaling nog niet heeft kunnen geven. Maar zeker is het, dat een ieder, wiens gemoedsleven een weinig ontwikkeld is, naar geluk streeft, doch....
- U wilt zeggen, dat weinigen het bereiken?
- Bereiken? Het geluk bereiken? Wat zal ik u daarop antwoorden? Het geluk, mevrouw, kleedt zich in de jeugd in een vorm, in een beeld; dat beeld zweeft voor ons uit en wij ijlen het na. Ontsnapt het ons, dan zijn wij teleurgesteld, maar krijgen wij het in onze macht, dan zijn wij dikwijls evenzeer teleurgesteld. Dit is een bewijs, dat het geluk niet onder een vorm te grijpen is. En, willen wij het geloof aan het bestaan van het geluk toch niet opgeven, dan moeten wij wel tot het besluit komen, dat het geluk eene zaak is, die

buiten bepaalde vormen aanwezig kan zijn. Ik zou hef geluk liefst eene zielsstemming willen noemen, die, wanneer wij haar bezitten, aan elke levensomstandigheid haren eigenaardigen glans verleent, en die, wanneer wij haar missen, ook de schoonste levensomstandigheden kleurloos doet schijnen.

- En welke zielsstemming zou dat zijn, generaal?
- Die, wanneer wij volkomen vrede met ons-zelven en met ons lot hebben.
- Maar die tevredenheid is zoo moeielijk te verkrijgen.
- Juist, mevrouw, daarvoor moet gearbeid worden, maar in dien arbeid zal de overtuiging ons krachtig ter zijde staan: dat het geluk niet aan bepaalde vormen gebonden is, want dan toch zullen wij reeds bij oogenblikken door onze verbeelding de voldoening van een arbeid kunnen smaken, dien wij eerst langzamerhand zullen volbrengen.
- Die gedachte is moeielijk te vatten, generaal.
- Die kunt gij ook niet vatten, omdat ge nog jong zijt en dus het geluk nog aan een schijnvorm bindt. Ik kan mij dat levendig voorstellen, want, heeft iemand met hartstocht, ja, met verbijstering, schijnbeelden nagejaagd, dan heb ik dat gedaan; maar langzamerhand heb ik de betrekkelijke waarde van alle dingen leeren kennen. Neen, wij menschen dragen geen onfeilbaren maatstaf met ons van goed of kwaad, van geluk of ongeluk. Dit zijn maar gedachtenvormen die wij op het bestaande toepassen. Alles, de tegenstrijdigste aandoeningen, de meest terugstootende zaken, moeten medewerken om ons leven rijk en boeiend te maken, en de meest sombere oogenblikken zijn zeer dikwijls de voorboden van een nieuwen dag. Maar wij mogen niet te ernstig worden; vergeef den ouden man, dat hij het was; ik moest bedenken, dat gij nog jong zijt, nog zeer jong in vergelijking van mij.

De generaal drukte Cecile vluchtig, maar met warmte de hand en verliet haar.

Cecile bleef als verdoofd zitten.

Eindelijk streek zij met de hand langs het voorhoofd, terwijl zij dacht: Wat was dat? Heb ik gedroomd? Waarom is hij veranderd? Waarom was hij zoo koel, zoo streng?

- Cecile, zeide de burgemeester, de familie d'Avlyn vertrekt; willen wij ook maar gaan?
- O, gaarne.
- Wat is het? voelt gij u niet wel?

- Heel wel, maar ik ben zoo moe.

- Ik zal het rijtuig terstond laten voorkomen.

De rijtuigen van den burgemeester en van den general werden tegelijk afgeroepen.

De burgemeester bood Francisca, de generaal Cecile, en Oscar Eleonore den arm.

Ofschoon het rijtuig van den generaal het eerst voorgereden was, stapte hij niet binnen, maar zeide:

- Bram, laat Evers even oprijden.

Toen het rijtuig van den burgemeester voorkwam, hielp hij Cecile instijgen, en nadat zij gezeten was, zeide hij nogmaals:

- Goeden nacht, mevrouw van Sandenberch, slaap wel.

- Het is waarlijk laat geworden, zeide de burgemeester; kom Cecile, schenk mij nog een kop thee; ik ga eens even zien, of de post mij ook iets gebracht heeft.

Cecile schonk de kopjes in en bleef daarna gedachtenloos met haren arm op het theeblad rusten.

- Mama, wat is die Eleonore een engel! zeide Oscar, terwijl hij zijn driftig op- en nederwandelen der kamer staakte en voor Cecile staan bleef.

- Ja, zij is zeer lieftallig.

- En dat bezielde, ofschoon zij geen woord spreekt. Wat ligt er een gloed en tegelijk eene kwijning in die oogen; welk eene fierheid in die buigzame gestalte; welk eene waardigheid in al hare bewegingen..... Gij antwoordt niet, mama?

- Ik luister naar u, Oscar, zooals ik in de laatste dagen dikwijls deed, als gij Eleonore ontmoet hadt.

- Ja, gisteren, heden morgen nog, vond ik Eleonore beminnelijk, aanvallig, maar zulk eene betooverende bekoorlijkheid als zij heden avond ten toon spreidde, zag ik nimmer. Ik zou voor dat meisje alles kunnen overhebben.... O, Mama, help mij haar winnen. Laat ons huis haar lief worden, wees gij eene vriendin, eene zuster, ja, eene moeder voor haar en laat mij mogen hopen, dat zij mij eenmaal toebehooren zal.

- Dus zoudt gij voor Eleonore alles over hebben?

- Ja, alles!

- Zoudt gij ook om harentwil volksvertegenwoordiger willen worden?

- Volksvertegenwoordiger? ..... Ja, als ik uit dien schoonen mond een mond van aansporing hoorde, als ik uit hare oogen bezieling mocht putten, als ik wist, dat haar hart vroolijk kloppen zou, wanneer de zaak, die ik voorstond, bijval vond, o, ja! dan zou ik welsprekend kunnen worden. O, mijn God, ik wist het niet, dat er zoo veel in eene vrouw verborgen lag. En dan te denken, dat zulk een heerlijk schepsel mij geheel zou toebehooren en dat eenmaal aan hare knieën een wezen zou dartelen, een wezen haar gelijk, dat mij vader noemen zou, o, mama, dat te denken en te gelooven, dat zulk een hemel van geluk voor mij, voor mij, Oscar van Sandenberch, zou weggelegd zijn, die gedachte doet mij duizelen!

Cecile drukte de hand op het hart, en had zij aan hare aandrift toegegeven, dan had zij uitgeroepen:

Zwijg, Oscar, gij vermoordt mij!

Maar zij beheerschte die aandrift, sloot de oogen en leunde in haren stoel.

Het binnenkomen van den burgemeester maakte ditmaal een einde aan hun tête à tête, en deze zeide:

- Kom, Cecile, wij moesten naar boven gaan. Oscar, gaat ge ook slapen?
- Ik wil deze nog eerst oprooken.
- Nu, zoo als ge wilt.

Oscar drukte, op eene voor hem ongewoon hartstochtelijke wijze, zijn vader en Cecile de hand, en toen de deur achter hem toeviel, zeide hij: Slapen? Voor geen wereld ging ik thans slapen!

Boven gekomen, zeide de burgemeester:

- Ik moet je zeggen, Cecile, dat de generaal mij bij eike ontmoeting beter bevalt. - Ik wenschte, dat gij getuige geweest waart van de belangstelling waarmede hij luisterde naar mijne plannen voor de nieuwe arbeiderswoningen, waarin hij mij zelfs eenige wijzingen voorstelde, die ik zeker ter harte zal nemen. Ook heeft hij plan om hier eene societeit voor den soldaat te doen oprichten, zooals die reeds in andere plaatsen bestaat. Men gevoelt, dat hij het volk lief heeft en ook geheel doordrongen is van de overtuiging, dat lotsverbetering van het individu het zekerste middel is tot ontwikkeling van

meer zedelijkheid. Maar het is ook onbegrijpelijk, hoe die man zich in korte weken bemind heeft weten te maken. En toch is hij geen vleier. Integendeel, hij kan soms streng oordeelen, vindt ge niet?

- Ja... dat kan wel zijn. Ook Eleonore is een lief meisje.

- Wel zeker, en ik geloof, dat zij het eerste meisje is, dat indruk op Oscar gemaakt heeft. Van avond was hij bepaald opgewonden. Nu, dat verwondert mij dan ook niet. Als hij voor *dat* meisje onverschillig was gebleven, zou ik haast denken, dat Oscar van een ander maaksel was dan gewone mannen. Ik heb van avond voor het eerst die hooggeprezen oogen eens goed van nabij gezien, maar zij zouden waarlijk een ouden man jong maken. Denkt ge, dat het iets voor hem zijn zou?

- Ik weet het niet. Soms zou ik haast vreezen, dat Eleonore's hart niet meer vrij is.

- Dat zou mij spijten. Maar dan is het maar te hopen, dat Oscar dat spoedig inziet. Ik zou mijn jongen niet gaarne eene hopelooze liefde gunnen, neen, geene hopelooze liefde. Goeden nacht, Cecile, gij moogt wel wat voortmaken, het is geducht laat geworden.

- Goeden nacht, Sandenberch, slaap wel.

Cecile wilde voortmaken, maar hare handen waren als verlamd. Eindelijk was zij gereed, maar kon ook toen nog niet aan slapen denken.

Zij zette zich vol gedachten op een leuningstoel bij de kachel neder.

De tegenstrijdigste gewaarwordingen doorkruisten haar, maar boven alles hoorde zij de vragen klinken:

Zou de generaal meenen, dat ik lichtzinnig ben? En Sandenberch, die mij zoo lief heeft en zoo volmaakt vertrouwt, wat zou *hij* zeggen, als hij dezen avond in mijn hart had kunnen lezen?

Op zijne studeerkamer teruggekomen, wierp de generaal een blik op zijn manuscript en kon bijna de verzoeking geen weerstand bieden om de pen weer op te vatten. Maar hij deed zulks niet en dacht:

Laat ik gaan slapen om morgen met frissche kracht mijn werk te vervolgen.

Hij legde zich neder, maar uren vlogen voorbij, zonder dat de slaap zijne oogen deed luiken. Slechts een rusteloos overpeinzen kwelde hem, dat hem pas losliet, toen hij het vaste voornemen gevormd had, om den eerstvolgenden avond naar den grachtswal te gaan, zoo mogelijk dat meisje van dienst te zijn, doch niet naar haar verleden te vorschen.

De generaal volvoerde dit voornemen. Nauwlijks was de avondschemering gevallen, of hij sloeg zijn oudsten mantel om en spoedde zich naar het door Jacob opgegeven adres.

De deur van het benedenhuis stond open en wijl er sneeuw aan zijne laarzen gehecht was, kon hij zonder geruisen naar boven gaan.

De kamerdeur sloot slecht en hij ging op het licht af, dat door de kieren drong. Hij klopte zacht aan, en na eenige oogenblikken zag hij Virginie voor zich, die op fluisterenden toon zeide:

- Goeden avond, mijnheer, wat is er van uwen dienst?
- Gij werkt in passementeriën?
- Ja, mijnheer.
- Ik heb hier eene ouderwetsche beurs, een familiestuk: zij is zeer beschadigd, zoudt gij haar ook kunnen herstellen?
- Wilt u zoo goed zijn binnen te komen, doch als u zoo vriendelijk wildet zijn om zachtjes te spreken. Vader slaapt; hij heeft een paar dagen erge pijnen gehad. Nu heb ik hem droppels ingegeven en nu slaapt hij eindelijk.

De generaal trad binnen, plaatste zich op den hem aangeboden stoel, haalde de beurs te voorschijn en gaf haar aan Virginie.

Hij zag, hoe zij de beurs aandachtig beschouwde en hoorde haar toen op nadenkenden toon zeggen:

- De mot heeft haar duchtig beschadigd en de herstelling zal moeielijk zijn.
- Doch zoudt gij het kunnen?
- Als u mij tijd geeft; dan zal ik zien wat ik doen kan, doch het zal niet gemakkelijk zijn de juiste kleuren te vinden. De nieuwe zijde zal tegen de oude afsteken, maar ik zal mijn best doen, als ik er maar tijd mede heb.

Eene wonderbare mengeling van aandoeningen overstelpte hem toen hij dat meisje zoo ernstig over de versleten beurs

hoorde spreken, ernstiger dan menige staatszaak besproken wordt; hij vergat haar te antwoorden en bemerkte dit eerst, toen zij hem met hare groote kwijnende oogen oplettend aanzag.

- Ik geef je allen tijd; ik heb er geen haast mede.
- O, mijnheer, dan maak ik mij niet ongerust, engij zult tevreden met mijn werk zijn.
- Hebt gij nog al veel te doen?
- Ja, mijnheer, nu in den winter met de danspartijen gaat het goed..... waart u gisteren ook niet in het rijtuig, dat bij juffrouw Hermans stilhield?
- Juist, toen zag ik je en hoorde dat je passementwerkster waart.
- Is u de vader van de freule d'Avlyn?
- Ja, die ben ik.
- Dan is u de generaal.
- Juist.
- Nu weet ik het, waarom u mij straks zoo bekend voorkwam.
- Hebt gij nog broers of zusters?
- Neen, ik ben maar alleen.
- En uwe moeder?
- Die is gestorven toen ik nog heel klein was.
- Hebt gij den naam Virginie van uwe moeder?
- Dat weet ik niet. Vader spreekt nooit van moeder, en wordt altijd bedroefd als ik naar haar vraag.
- Hoe oud zijt gij?

Virginie bloosde tot achter de ooren en zeide stamelend:

- Dat weet ik niet precies.
- Wanneer zijt gij jarig?
- Dat weet ik ook niet, mijnheer.
- Wordt uw verjaardag dan niet gevierd?
- Neen, mijnheer. Och, mijnheer, bij ons armen wordt dat zoo nauw niet genomen als bij de rijken, en vader is al jaren lang ziek.
- Hebt gij altijd hier gewoond?
- Neen, mijnheer, wij zijn van Leeuwarden gekomen.
- Hebt gij als klein kind ook nog op andere plaatsen gewoond?
- Neen, mijnheer, ik ben in Leeuwarden geboren; wij woonden op de Tuinen.
- En moet gij nu den kost voor uwen vader verdienen?
- Ja, mijnheer.
- En hebt gij geene andere inkomsten dan hetgeen gij verdient?

- Neen, mijnheer.
- Virginie, vertrouwt gij mij?
- Ja, mijnheer.
- Nu, dan zal ik je zeggen dat ik medelijden met je heb, medelijden met je eerlijke armoede, en dat ik ter liefde van iemand, op wie je zeer gelijkt, een voorstel aan je wil doen..... Neen, je behoeft niet te schrikken, nu je mij dit bankbiljet voor je ziet nederleggen. Ik ben een getrouwd man, en ik heb eene dochter, die omstreeks zoo oud is als gij zijt. Ik zal niets verkeerds van je vragen en zal hier ook niet wederkomen, maar ter wille van haar, die ik heb lief gehad, vraag ik je, of je dit geld van mij wilt aannemen? En dan zult ge elke drie maanden eene zelfde som ontvangen, niet door mijne hand, maar door middel van een brief.

Hij zag, hoe Virginie beurtelings van zijn gelaat naar het bankbiljet, en van het bankbiljet naar zijn gelaat zag, en hoorde haar eindelijk fluisteren, terwijl zij naar een ledikant wees, dat in een hoek der holle kamer stond:

- Ja, mijnheer, ik neem het aan, voor hem neem ik het aan, voor mijn vader; ik kan hem dan alles geven wat hij behoeft.

De generaal stond op, zeggende:

- Nu, Virginie, het blijft bij de afspraak. Alle drie maanden krijgt gij die som, en mocht de brief uitblijven, dan schrijft gij mij terstond.
- Ik kan niet schrijven, mijnheer.
- Niet? Wellicht ook niet lezen?
- Neen, mijnheer.
- Maar gij hebt toch wel een vertrouwd persoon die ge mij zenden kunt? Zelve had ik liever niet dat je kwaamt, hoort ge Virginie? zelve liever niet.
- Ik kan Miebet sturen.
- Wie is Miebet?
- Ook een meisje, maar niet jong meer. Zij woont in den kelder op den hoek; zij breidt voor de lui.
- En kan je Miebet vertrouwen?
- O, als me zelve.
- Nu, zend haar dan als de brief mocht uitblijven, want ik kan hier niet wederkomen.
- Nooit weerkomen, mijnheer, nooit weerkomen?
- Nu! nu! Virginie, mocht het zijn dat gij een vriend,

of een vriendenraad nooclig hebt, laat mij dan gerust roepen, dan kom ik terstond.

- O, mijnheer, vader zal u zoo gaarne eens zien, als hij hoort, dat u zoo goed voor ons is, en nu slaapt hij en ik zou hem niet gaarne wakker maken.
- Laat hem slapen, Virginie, ik moet vertrekken.

Onwillekeurig deed de generaal een paar stappen in de richting van het ledikant en had daarbij het ongeluk op een garenklos te stappen, dien hij onder zijne laars verpletterde.

Dit geluid deed den zieke ontwaken die met flauwe stem vroeg:

- Kind, is daar iemand?
- Een heer, die mij werk komt brengen en die mij goed betalen wil.
- Weet gij wie het is?
- De vader van de freule, voor wie ik de laatste kwasten gewerkt heb.
- Dus niet jong meer?
- Neen, vader.

De generaal trad nu aan het bed. De lamp die Virginie in de hand hield, wierp een helder licht op een vervallen gelaat, een slordigen baard en eenige haarvlokken die woest over het kussen verspreid lagen.

- Gij lijdt veel, vriend?
- Verschrikkelijke pijnen, mijnheer; van avond is het niets beter.
- Is dat meisje je eenig kind?
- Ja, mijnheer.
- En hare moeder?
- Dood!
- En.....

De generaal keerde zich af. Eene ontzettende walging beving hem en hij dacht: Is de wreedste onzekerheid niet beter dan zulk eene waarheid? Maar hij vermande zich en vervolgde:

- Virginie, een lieve naam.
- Ja, mijnheer.
- Heeft zij dien naam van hare moeder?
- Neen, wij noemden haar naar hare grootmoeder.
- Uwe vrouw was dus geene hollandsche?
- Waarom denkt ge dat, mijnheer?
- Naar den onhollandschen naam te oordeelen.

- De grootouders mijner vrouw waren roomsch-katholiek, en die hebben veel op met vreemde namen.

- Juist, zij geven aan hunne kinderen namen van heiligen.

- Ja, mijnheer.... Virginie, zet die lamp op tafel; het licht hindert mij.

- Vriend, ik zal u niet langer ophouden. Nu, Virginie, het blijft bij de afspraak.

- En de beurs, mijnheer?

- Die zal ik wel eens laten halen, tegen dat ik berekenen kan, dat zij gereed zal zijn. Goeden avond, Hessels; goeden avond, lief kind.

Virginie bleef met de lamp bij de trap staan, totdat de bezoeker die afgeklommen was.

Buiten gekomen, spoedde de generaal zich voort. De oostenwind deed zijn gloeiend voorhoofd verkoelen, en hij dacht: ‘Hoe dwaas, van alweder de verzoeking geen wederstand te kunnen bieden, om naar het verleden van dat meisje te vorschen. En als die vader het gesprek niet ruw afgebroken had, hoe ver had ik nog door willen dringen? In Leeuwarden geboren, hare moeder naar alle waarschijnlijkheid eene Friezin, ja, daar vindt men dat vrouwentype: slanke gestalte, zwart haar, donkere oogen, witte gelaatskleur, en de zangerige friesche tongval heeft mij aan het zoetvloeiend accent van Hélène herinnerd. Dwaas, dwaas, die ik ben. Ik word aan den dobbelaar gelijk, die altijd meent dat de laatste kaart winnen zal. Moet men niet krankzinnig zijn, om verband te willen zoeken tusschen dat wezen op die sponde en mijne Hélène?’

Te huis en op zijne kamer gekomen, verdwenen eensklaps alle onaangename, tegenstrijdige indrukken, en hij zag slechts de groote, donkere, weemoedige oogen, die zulk een betooverenden invloed op hem hadden uitgeoefend.

Eene wijle bleef hij peinzend staan, maar zich fier oprichtende, zeide hij op krachtigen toon:

‘Zoo ooit, dan moet ik thans sterk zijn..... Die waan moet rusten.... Heden zijn het de onschuldige oogen van dat reine wezen, die mij onweerstaanbaar boeien; morgen kan, wanneer in schemerdonker een lichtzinnig meisje hare hand op mijn arm legt, eene huivering door mijne leden varen, bij de gedachte: Als het mijn kind eens was? Over eenige maanden zie ik een jongen gauwdief oppakken, en het spooksel verrijst, bij de onderstelling: Het kon mijn zoon

wezen..... Neen, ik *wil* met het verledene breken. Ik *wil* vrede hebben met het denkbeeld, dat Hélène met den bloesem onzer liefde door de wreede golven verslonden werd.'

Maanden waren voorbijgesneld. De lente zweefde als eene dartele danseres over het aardrijk, en waar hare teere voeten dien bodem raakten, ontwaakten grasscheut en bloemen tot een nieuw leven. De zwaluwen waren tot hunne nesten wedergekeerd, en de meizon wist ook X. en hare vestingwerken in een gloeiend en wasemend kleed te hullen.

De dertiende Mei, Eleonore's verjaardag, vond den general reeds vroeg aan het werk.

Warme lucht drong door de geopende vensters; ook de deur sprong open en Eleonore ijlde naar binnen met den vreugdekreet:

- Papa, lieve papa, hartelijk dank voor het mooie cadeau!
- Cadeau, Eleonore? daar weet ik niets van.
- Maar papa, het is immers van daag mijn verjaardag en die psyché heb ik toch van u en mama gekregen?
- Van mij niet, Eleonore. Ik ben nog altijd in beraad wat ik je geven zal, en wil je intusschen maar eens hartelijk omhelzen.
- O, papa, dat is het beste geschenk. Nu zijt gij weer mijn eigen lieve papa, zoo als u waart toen wij pas hier kwamen.
- Ben ik dan veranderd?
- Weet u dat niet? Sinds den dag van het bal is u een ander mensch geworden.
- Spreek daar niet over, Eleonore; het is niet goed, om altijd in het verleden te leven. Laat het verleden zijne dooden begraven.
- Nu moet u niet weer somber worden.
- Ik ben niet somber..... Is er van daag ook iets vroolijks aan de hand?
- Ik wacht ten twee uur visites. Ik denk dat mevrouw van Sandenberch ook wel zal komen. Komt u dan binnen?
- Als mevrouw van Sandenberch komt, dan kunt gij op mij rekenen. Ik zie haar altijd gaarne. Waarom schrikt ge, lieve?
- Voor mij, Jacob?
- Ja, freule.

Omziende, zag de generaal dat Jacob een prachtig bouquet kostbare bloemen aan Eleonore gaf.

- Was er geen boodschap bij, Jacob?

- Neen, freule. De knecht van den bloemist bracht ze, en zeide niets dan: ‘Met de complimenten voor de freule.’

Toen Jacob het vertrek verlaten had, zeide Eleonore, terwijl eene donkere blos hare volle wangen kleurde:

- Hoe lief van Adolf; vindt u niet, papa?

- Waarom gelooft ge dat Adolf dat bouquet gezonden heft?

- Hij zal het weer goed hebben willen maken voor het niet aankomen der bloemen voor het bal.

- Maar dat was immers zijne schuld niet?

- Dat weet ik wel, papa, maar het is toch lief van hem, dat hij nu deze bloemen zendt.

- Maar weet Corstens dan dat gij jarig zijt?

- O ja! mama heeft het hem verteld. Wij wachten hem ook van morgen. Ik zal mama eens gauw de bloemen laten zien.

De generaal oogde Eleonore na en dacht: Ik hoop dat het blijken zal, dat de bloemen van Adolf zijn, en toch.... neen, ik zou liever wenschen dat Eleonore in deze teleurgesteld werd. Corstens zou nimmer de man zijn, dien ik voor haar zou kiezen.

Hij zag Eleonore dien morgen niet weder, en toen hij te half drie het salon binnenkwam, zag hij dat verscheidene vrienden en kennissen vereenigd waren. Hij ontving met een zeker welgevallen de hartelijke gelukwenschen van mevrouw van Sandenberch en Oscar, en toen pas bespeurde hij dat zijn adjudant niet aanwezig was.

Doch nauwelijks had hij deze opmerking gemaakt, of hij zag Corstens binnentreden, voelde zijnen warmen handdruk, zag hem eerbiedig voor Francisca buigen en naar de hoogblozende Eleonore gaan, die naast de gueridon stond, waarop de vaas met bloemen prijkte. Hij zag hoe Corstens hare hand drukte en hoorde haar met eene van aandoening trillende stem zeggen, terwijl zij op de bloemen wees:

- Mijn besten dank daarvoor.

- Deze bloemen? Ik weet er niets van.

- Waren zij dan niet van u?

- O, freule..... gij meent dat het de bloemen waren waarover wij spraken; neen, zij zijn nog niet aangekomen.

- O, zoo.

De generaal voelde zich het bloed naar het hoofd stijgen. Zijn blik vloog de aanwezigen langs, want wie Corstens' noodleugen ook geloofde, hij doorzag hem, en op het teleur-

gestelde gelaat van Oscar van Sandenberch las hij wie de gever was. Hij wilde iets tot Eleonore's verontschuldiging zeggen, doch zweeg, wijl hij de hand van mevrouw van Sandenberch een oogwenk op zijn arm voelde en haar hoorde fluisteren:

- Zeg niets, spaar Oscar's gevoel.

Een opwellende toorn over Eleonore's onverschoonbare overijling overmeesterde den generaal in die mate, dat hij, vreezende iets onaangenaams te zullen zeggen, bezigheden voorwendde en het gezelschap verliet.

Na nog eenige oogenblikken het kwijnend gesprek met mevrouw d'Avlyn voortgezet te hebben, vertrokken ook Oscar en Cecile.

Aan den avond van dezen dag wachtte Cecile met spanning op Oscar.

Hij had aan de deur der d'Avlyns afscheid van haar genomen en een uur later een briefje gezonden, het bericht inhoudende, dat hij niet te huis kwam eten, wijl hij op de societeit een Utrechtsche kennis gevonden had en dezen niet terstond verlaten kon.

De burgemeester had geen reden om aan de echtheid van dit bericht te twijfelen, doch Cecile had het briefje met een bezwaard hart gelezen en herlezen. Zij vroeg zich onophoudelijk af: Waar was Oscar? Wat deed hij? Hoe gevoelde hij zich? Hoe wreed was hij teleurgesteld! Met welk een hoopvol hart had hij de bloemen gezonden. En nu....

Neen, Cecile had nooit volkomen in zijne hoop gedeeld. Zij meende altijd te bespeuren dat Eleonore's hart aan Corstens geboeid was. Maar Oscar had dit vermoeden verworpen en zich al meer en meer met de hoop gaan vleien dat Eleonore hem beminde. Hare minzaamheid had hem misleid en op het alleronverwachtst had hem de waarheid de oogen opengescheurd.

Cecile durfde het voorgevallene niet aan den burgemeester mededeelen. Het kon toch voor Oscar niet aangenaam zijn, als hij er op aangezien werd. Arme Oscar! zuchtte Cecile, waar zijt gij? In hare gejaagdheid was het haar niet mogelijk in de huiskamer te blijven. Zij ontstak een licht, ging naar boven en als van zelve richtte zij hare schreden naar de portretzaal. Zij plaatste zich op de ottomane en onwillekeurig kwam haar de morgen voor oogen toen zij daar met Oscar gezeten had.

Ruim zes maanden waren sinds dat oogenblik verloopen. Als door een tooverslag zag zij al de verschillende tooneelen voor zich, die sedert die eerste kennismaking met de d'Avlyns hadden plaats gehad. Weer zag zij zich naast mevrouw d'Avlyn op de canapé zitten, oogenschijnlijk naar haar luisterend, doch geheel geboeid door de stem van den generaal. Weer zag zij Sandenberch het sein van opstaan geven, zich zelve voor mevrouw d'Avlyn buigen, terwijl zij den minzamen blik van den generaal opving. Weer hoorde zij hem zeggen: ‘Mevrouw van Sandenberch, als de aangename indrukken die ik heden morgen ontvangen mocht, eenigszins door u en den burgemeester gedeeld worden, dan stel ik mij veel van onzen vriendschappelijken omgang voor.’ Weer doorleefde zij al de verschillende gewaarwordingen, die gedurende die eerste maand bij haar opgekomen waren. Nog eenmaal ondervond zij het smartelijk bewustzijn dat haar op het bal doordrongen had. Zij dacht aan de teruggetrokkenheid van den generaal, aan den ernstigen toon zijner gesprekken, die haar zooveel stof tot denken hadden gegeven, en tusschen dit alles door, aan de warme oprechte liefde van Oscar voor Eleonore.

‘Wat is toch alles vreemd,’ zeide Cecile; ‘waarom moet men altijd wenschen, hopen, om teleurstelling te ondervinden?’ En al peinzend dwaalden hare blikken langs de familieportretten, terwijl zij vroeg: ‘Zoudt ook gij eenmaal gedacht, gevoeld, geleden hebben als wij? Mannen en vrouwen, waarvan velen reeds eeuwen in uwe graven rusten, zoudt gij allen op deze aarde uwe geheime boezemsmart met u omgedragen hebben?’

Onwillekeurig stond Cecile op en wandelde langs de portretten. Bij het schemerlicht der lamp schenen zij leven en beweging aan te nemen. Eindelijk bleef zij voor het beeld van den geheimzinnigen ridder staan. Dit beeld was niet schemerachtig, hoe flauw ook verlicht. Zij kende elken trek van dat edel gelaat; zij kende de uitdrukking van die denkende oogen, van dien gevoelvollen mond, zoo welsprekend in zijn eeuwig zwijgen. Op eenmaal trilde Cecile, terwijl eene lichte huivering door hare leden voer, en een oogenblik later fluisterde zij.

‘O, ridder, nu ken ik uw geheim: “*Gevoelen* en *zwijgen*”,.... ja, dat is het.’

Peinzend bleef zij voor de schilderij staan. Plotseling boog zij haar hoofd luisterend ter zijde; zij meende voetstappen te hooren; ja, dat moest Oscar zijn.

Cecile rukte de deur open, snelde den gang in, legde hare hand op Oscar's arm, voordat hij zijne kamer kon binnengaan, en zeide op smeekenden toon:

- Oscar, kom nog een oogenblik in de portretzaal.

Oscar liet zich als een kind leiden.

Zwijgend wandelden zij de zaal op en neder. Eensklaps bleef Oscar staan, en zeide met nokkende stem:

- O, mama, ik had haar zoo lief.

Cecile antwoordde niet. Wat zou zij antwoorden? Zwijgend gingen zij weer eene wijle op en neder. Weer stond Oscar stil, en Cecile's hand grijpende, zeide hij:

- Mamaatje, ik heb *u* toch behouden; hoe goed dat gij thans hier zijt!

Oscar vermoedde niet, welk eene reine weelde hij met deze woorden in Cecile's hart uitstortte.

Voor het eerst toch had zij *vrede*, volkomen *vrede* met haar lot.

Aan den morgen, die op Eleonore's verjaardag volgde, ontving de generaal een schrijven van zijn adjudant, waarin deze hem om de hand zijner dochter vroeg. Deze brief bevatte een ingesloten schrijven aan Eleonore.

- Dat vind ik edel van Corstens, zeide de generaal, den brief toevouwende, maar ik mag dat niet toestaan. Ik moet hem ten minste eerst spreken. Hij ging zijn adjudant op zijne kamer opzoeken en zeide:

- Corstens, ik mag dat offer niet aannemen.

- Offer, generaal?

- Ja, jongen, geen omwegen. Eleonore heeft zich overijld. Ge bemint haar niet, doch om hare eer te redden, biedt ge haar uwe hand aan. Dat mag ik niet goedkeuren. Eleonore bemint je, maar zij zal dit gevoel te boven komen. Vraag een verlof, vraag, zoo gij het noodig oordeelt, verplaatsing. Ik zend Eleonore eenigen tijd van huis, en geloof mij, over drie maanden denkt niemand meer aan die zaak. Eleonore zal zich troosten en ten minste geleerd hebben, dateen meisje zich aldus niet overijlen mag.

- Generaal, gij zijt edelmoedig.

- Geene edelmoedigheid, geloof mij, Corstens, het huwelijk

is eene veel te ernstige zaak om zich door bijredenen, van welk eene edele natuur zulke drangredenen ook zijn mogen, te laten leiden. Ware, innige, alles beheerschende liefde, zoowel van de zijde van den man als van den kant der vrouw, moet aanwezig zijn; in elk ander geval is het groote dwaasheid, om een band te sluiten, die moeielijk weer ontbonden kan worden.

Tegenstand prikkelt, en de generaal bespeurde aan de afwisselende kleur op Adolf's gelaat, dat het hem onaangenaam was op deze wijze toegesproken te worden.

- Ja, ik begrijp, vervolgde de generaal, dat het voor een man van eer pijnlijk moet zijn, om heden iets te herroepen wat hij gisteren schreef, maar overdenk alles rijpelijk. Uw schrijven aan Eleonore blijft voorloopig onder mijne berusting. Mocht gij bij nadere overweging van inzicht veranderen, welnu ..... dan geef ik u dat schrijven terug; mocht gij echter volharden, dan zal ik het aan mijne dochter overhandigen.

De generaal vertrok, met een levendig voorgevoel, dat Adolf bij zijn besluit zou blijven. Dit voorgevoel werd bewaarheid.

Hij ontving spoedig de woorden: ‘Wil mijn brief aan uwe dochter geven’. De generaal deed zulks, en nu was de verloving van Eleonore en Adolf spoedig een geklonken zaak. De generaal zag Eleonore's liefste wensch vervuld; ook Francisca was gelukkig; doch hij kon niet in de algemeene vreugde deelen.

Fancisca verwonderde zich aanvankelijk over de kalme wijze waarop de generaal deze voor haar zoo gelukkige gebeurtenis beschouwde. Zij gaf hier echter geen blijk van en stelde zich tevreden met de gedachte: ‘Dat het ook eigenlijk hee natuurlijk was, dat d'Avlyn zoo weinig deelneming betoonde, want hij was immers maar een stiefvader, en hoe kon die ooit een vaderhart bezitten?’

Weder vlogen maanden voorbij. Het engagement van Eleonore had geene merkbare verandering in het huiselijk leven der familie d'Avlyn gebracht. Corstens was den afgeloopen winter reeds een huisvriend geworden; hij rekte thans zijne bezoeken wat langer en was natuurlijk steeds bereid om Eleonore naar alle publieke amusementen te vergezellen.

Het eenig in 't oog vallend gevolg van Eleonore's verloving was een plotseling afbreken van den vriendschappelijken omgang

met den huize Sandenberch, welke omgang thans tot eenige beleefdheidsbezoeken bepaald was.

Op een Juli-morgen, dat de familie d'Avlyn aan. de koffietafel vereenigd en ook Adolf tegenwoordig was, zeide Eleonore op vleienden toon:

- Adolf, gij gaat toch den twintigsten met ons naar het buitenconcert?
- Den twintigsten, wanneer is dat?
- Aanstaanden Donderdag.
- Is er dan iets bijzonders?
- Wel het concert van Dunkler.
- Komt Dunkler?
- Weet gij dat niet? Het programma stond van morgen reeds in de courant.
- Zoo, ja, het is goed.
- Gij hebt toch geene verhindering?
- Verhindering, neen!
- Aan uw gezicht zie ik dat gij iets hebt.
- Ik dacht aan eene afspraak, doch die kan ik even goed verdagen of vervroegen.
- Is het iets van belang?
- Och, neen.
- Dus wij kunnen gaan?
- Wel zeker!

Adolf zag op zijn horloge en stond op.

- Gaat ge reeds, Adolf; wilt ge niet mee gaan rijden?
- Gaat ge rijden?
- Ja, om twee uur.
- Laat mij eens zien..... ja,.... als wij ten drie uur te huis kunnen zijn, dan kan ik mee gaan; anders niet.
- Kunnen wij dat, mama?
- Als Adolf om drie uur bepaald is, moeten wij er ons in schikken.
- Alweer eene afspraak, Adolf! zeide Eleonore met een pruilend mondje.
- Maar die even weinig om het lijf heeft als die van donderdag.
- Dus ge gaat meê
- Natuurlijk..... Maar dan loop ik even naar mijne kamer, om mij wat op te. frisschen.

Adolf groette; Eleonore volgde hem tot aan de kamerdeur; hij drukte haar vluchtig de hand en verdween.

Toen Eleonore zich omkeerde, zag zij, dat de oogen van den generaal op haar gevestigd waren.

Zij ging naar hem toe en legde haren arm om zijnen hals.

De generaal stond op, liet zijne hand over hare glanzende lokken glijden, terwijl hij haar met een blik van bewondering aanzag, die tegelijk zoozeer door weemoedige liefde getemperd werd, dat deze blik, in stede dat hij Eleonore's ijdelheid aanvuurde, haar tot ernst stemde.

Op eenmaal sloeg zij hare beide armen om haars vaders hals en verborg haar gloeiend gelaat aan zijne borst.

Slechts een oogenblik verwijlde zij in deze houding. Eensklaps liet zij hare armen slap nedervallen en snelde de kamer uit.

Er was zoo vele bekoorlijke aanminnigheid in deze instinctmatige handeling, dat zij den generaal ontroerde. Hij oogde haar na, terwijl hij in gedachte de woorden uitsprak: ‘Zij geeft den vader wat de minnaar niet vraagt.’

Tegen zijne gewoonte, bleef de generaal in de huiskamer vertoeven.

- Hadt gij iets, d'Avlyn? vroeg Francisca met eenige verbazing.

- Om de waarheid te zeggen, ja..... Ik wilde eens met je spreken over de eenigszins vreemde houding van Adolf.

- Vreemde houding, hoe meent ge dat?

- Wel, vindt gij dan, dat hij er uitziet als een gelukkige verloofde?

- Gelukkig..... och, Adolf is meestal kalm en aan. Zich zelf gelijk, maar hij ziet er toch waarlijk ook niet ongelukkig uit.

- Ongelukkig? Neen, maar zwaarmoedig, afgetrokken. En valt het je niet op, dat alle plannetjes die gemaakt worden, steeds van Eleonore uitgaan? Moest het niet zijn trots en glorie wezen, om haar overal als zijne verloofde bruid voor te stellen?

- Maar d'Avlyn, hoe kunt ge nu zulke kleinigheden zoo hoog opnemen. Eleonore houdt dol van uitgaan, Adolf minder, en zoudt gij nu in zulk een verschil van smaak een bezwaar zien?

- Neen, dat verschil van smaak zou juist zoo zwaar niet bij mij wegen, wanneer dit de eenige schaduw op hunne verbintenis was. Maar je weet, Francisca, dat mijn twijfel, of Adolf Eleonore lief heeft, eer vermeerderd dan verminderd is.

- En ik zeg je, d'Avlyn, dat uwe levendige verbeelding je spoken op klaarlichten dag doet zien. Wie, die Adolf's verhouding tegen Eleonore opmerkt, moet niet overtuigd worden, dat hij alles doet om haar genoegen te geven?

- Juist, Francisca, die- toegevendheid, die vergedreven inschikkelijkheid verveelt mij.

- Wat is dat nu weer?

- Te groote inschikkelijkheid is zeer dikwijls een sluier waaronder men gebrek aan liefde verbergt. Ik zag veel liever, dat hij nu en dan eens den meester over haar speelde, dan die gedweeë vriendelijkheid waarmede hij al hare wenschen inwilligt.

- Ik moet je zeggen, d'Avlyn, dat je diep graaft om bezwaren op te delven. Welke vader, welke moeder, zou niet trotsch zijn op een schoonzoon als Adolf Corstens? 't Is waar, hij is niet van adel, dit was mij aanvankelijk een groot bezwaar. Maar is hij niet de beschaafdste mensch, dien men zich denken kan? Quite a gentleman in al zijn doen en laten. En daarbij zijne zachtaardige gemoedsstemming, zijn ontwikkelde geest, zijn eervol karakter, zijn leven, waarop, niemand een smetje kan aanwijzen, waarlijk, d'Avlyn, al gingt gij ons land door, ik geloof niet, dat gij iemand zoudt kunnen vinden, aan wien ik mijn Eleonore geruster zou toevertrouwen dan aan Corstens.

- Gij hebt wellicht volmaakt gelijk in uwe beschouwing omtrent Adolf's karakter; en toch zou ik menigeen kunnen noemen, met wien ik haar liever verbonden zag.

- En gij denkt daarbij aan uw candidaat, Oscar van Sandenberch.

- 't Is mogelijk. Toch zou ik Eleonore niet gedrongen hebben, om de hand van van Sandenberch aan te nemen; ook zij had hem moeten liefhebben. Maar ik had mij gevleid, dat wanneer de zaken een rustig beloop hadden genomen, hij hare liefde had kunnen winnen.

- Ik zal ook niet zeggen, dat van Sandenberch niet eene uitmuntende partij voor haar geweest zou zijn. Adel, geld, eene goede betrekking, *daar* was alles vereenigd; maar Eleonore had nu eenmaal Adolf lief, en wat was daaraan te doen?

- En waar staat het geschreven, Francisca, of waar leert de natuur ons, dat de vrouw de eerste schrede tot een huwelijk doet? Is niet overal de afwachtende houding haar deel?

- Natuur! natuur! ik vind, bij een huwelijk van een meisje als Eleonore, komen geheel andere dingen in aanmerking als de vraag: Wat leert de natuur ons?

- Zoo..... is Eleonore dan ook geen deel der menschheid, en zal haar huwelijk niet eveneens onder de natuurwet

vallen, als dat van elk menschenkind? En waar eene wet verkracht wordt, zal ook zij de schromelijke gevolgen van zulk eene verstoring niet ondervinden?

- En ik zou dan wel eens van. u willen weten, d'Avlyn, welke natuurwet door Eleonore's huwelijk met Adolf verkracht werd?

- De wet, die wij zoo even bespraken, dat het n.l. de plicht eener vrouw is, om voor zulk eene nauwe vereeniging als het huwelijk is, hare afwachtende houding niet te verlaten. Juist omdat de liefde voor de vrouw het leven in het leven is, moet zij wachten, dat de man haar dien grooten schat komt afvragen. Bij elke teleurstelling die zij dan later ondervinden mag, zal de gedachte haar troosten: Eenmaal toch heeft hij boven alles gewenscht, dat ik de zijne zou zijn. Maar wat zal de vrouw staande houden in oogenblikken van verwaarloozing, als zij vragen moet: ‘Heeft hij mij wel ooit bemind?’

- Als men je hoorde spreken, dan zou men wanen, dat het eene uitgemaakte zaak is, dat Adolf Eleonore spoedig verwaarloozen zal; waarlijk heel lief!

- Versta mij niet verkeerd, Francisca. Ik stel het geval, dat het kon gebeuren. Wat zou Eleonore's lot dan zijn? Heeft zij standvastigheid en zelf beheersching genoeg, om, zonder de liefde van haren man te genieten, toch hare huwelijksplichten getrouw te vervullen? Of zal Eleonore, eenzaam van hart in het gevoel der wereld levende, voor een sterk aanloksel bezwijken?

- Het bloed der Honyck's stroomt door hare aderen; zij zal hare *eer* weten te bewaren.

- Fierheid is eene schoone karaktergave, doch zij kan ons geen steun bieden in eene sterke verzoeking.

- Maar wat wilt ge dan, d'Avlyn? Eleonore is nog niet eens getrouwd en reeds ziet ge haar in verzoeking om alles op te offeren en eene nietswaardige te worden.

- Eene nietswaardige..... Dat woord is hard, Francisca. Vele vrouwen die hoog geacht worden en die zich zelve zijn blijven achten, hebben ook verzoeking gekend, ja, zijn er wellicht voor bezweken, om zich beter terug te vinden dan voor dat zij dwaalden. Maar daartoe behoort eene zekere aangeboren vastheid van karakter die ik in Eleonore te vergeefs zoek.

- Ja, wel is het jammer, dat zij zoo meegaande is, doch daarom behoeven wij nog zulke treurige gissingen niet te maken. D'Avlyn, laten wij liever gelooven en hopen, dat Adolf en Eleonore gelukkig zullen zijn.

- Gij hoopt zulks omdat gij het gelooft, Francisca. Maar als men niet gelooft, kan men ook niet hopen.

- Het is uwe gewone zwartgallige manier, om de zaken te beschouwen. Ik voor mij kan volstrekt niet inzien, waarom Eleonore geene aantrekkingskracht zou bezitten om Adolf te boeien.

- Gij weet, hoe ik over haar denk. Velen zouden in haar het toppunt hunner wenschen zien, maar Adolf is nu eenmaal de man niet om door haar geboeid te worden; daartoe is hij zelf te ijdel.

- Adolf ijdel?

- Ja, Adolf's ontwikkelde geest belet niet, dat hij zich dikwijls door zijne ijdelheid laat medesleepen, en waar hij deze gevierd ziet, zal hij eerder beheerscht worden, dan dat hij zelf heerschen zal.

- En welke vrouw zou hem dan kunnen boeien?

- Eene ontwikkelde vrouw die aan een streng zedelijk beginsel eene algeheel toewijdende liefde wist te paren.

- Dus een ideaalvrouw, die hij te vergeefs zoeken zal.

- De tijd van zoeken is voor Adolf voorbij. Hij meent gevonden te hebben. Doch het is de vraag, of de verbintenis die hij met Eleonore gesloten heeft, niet door gebrek aan levenskracht zal ontbonden worden.

- Maar, d'Avlyn, ik begrijp je niet; je spreekt over hunne vereeniging alsof die morgen of overmorgen weer verbroken zou kunnen worden.

- Eene verloving is geen huwelijk.

- Maar toch zoo goed als een huwelijk.

- Zeg dat niet, Francisca.

- Niet?

De generaal aarzelde, zijn hart klopte met versnelden slag, de aderen van zijn voorhoofd zwollen op, zijne hand die op de tafel leunde, beefde zichtbaar, zijne lippen openden zich, zonder een geluid door te laten, hij wierp een doordringenden blik op zijne vrouw en eene inwendige stem riep: ‘spreek’!

Maar Francisca bezat de gave niet, om in de trilling van het stemgeluid, in den starenden blik van het oog, in de opmerkelijke opvolging van de gedachtenreeks, eene geschiedenis te lezen. Neen, op haar gelaat blonk geen zweem van sympathie en terwijl de generaal te vergeefs naar een woord zocht, om de lang verkropte geschiedenis zijns harten aan te vangen,

terwijl hij naar het oogenblik hijgde, om aan Francisca de bekentenis te doen, dat hij, ofschoon negentien jaar met haar verbonden, door een smartelijke herinnering van haar gescheiden was geweest, eene bekentenis die de moeder nopen zou, om tweemaal toe te zien voordat zij hare dochter dit ondoordacht huwelijk zou laten aangaan, ging dit oogenblik onherroepelijk voorbij, toen Francisca eensklaps met stemverheffing en glimlachend gelaat zeide:

- En weet ge nu, d'Avlyn, waartoe al uwe woorden geleid hebben?
- Neen!
- Om mij te versterken in de meening, dat lange engagementen tot niets goeds leiden. Is Adolf zwaarmoedig, dan komt dit zeker uit verliefdheid voort. Eleonore heeft geld; Adolf eene betrekking; waarom zouden zij wachten? Ik vind het maar het beste dat zij zoo spoedig mogelijk trouwen, en dan zult gij overtuigd worden, door het toenemend geluk der jonge lieden, dat uwe vrouw Francisca een degelijker inzicht heeft in 's levens toestanden, dan gij met uwe sombere vooronderstellingen.

Gelijk de bladen der mimosa samenkrimpen wanneer de grond, waarop zij bloeit, dreunt onder den hoefslag van een paard, dat op aanmerkelijken afstand van haar voorbijgaat, zoo kromp het hart van den echtgenoot samen bij deze beslissende woorden, die op eenigszins spotachtigen, uitdagenden toon werden gesproken.

De generaal vermeed zijne vrouw aan te zien, en verliet het vertrek.

De muziek van het corps van Dunkler verrukte de ooren dergenen die opgekomen waren om er naar te luisteren; doch het vermocht niet de droevige uitdrukking van Adolf's gelaat te verbannen.

Het was met eene zekere gejaagdheid, dat Eleonore in de pauze hare hand op zijn arm legde, wijl hij haar voorgesteld had den societeitstuin eens rond te wandelen.

- Wat scheelt je, Adolf? vroeg Eleonore, toen ze nauwlijks drie schreden van hun gezelschap verwijderd waren.
- Mij niets.
- Zeg dat niet. Ik zag je nimmer zoo als heden avond; eenmaal meende ik zelfs dat je een traan wegpinktet.

- Och, kom, dat zult gij je verbeeld hebben. Of wellicht waren het Lumbye's Traumbilder, die mij buiten mijzelf hebben gebracht.

- Neen, Adolf, neen, dat was het niet. Er was iets anders dat je toen bezig hield. Je scheent op dat oogenblik ook niet naar de muziek te luisteren.

- O, dat heb ik wel meer; mooie muziek heeft altijd de uitwerking op mij, dat zij mijne gedachten ver, ver wegvoert.

- En waar dacht ge toen aan?

- Ik.....

- Een verliefd paar ! klonk het op eenmaal; laat ons gauw doorgaan. En tegelijk gingen Françoise en Pauline Heckmans met kapitein Ufeld voorbij.

- Foei, nu zijt gij ondeugend, zeide Corstens, terwijl hij het groepje staande hield.

- Wat meent ge, Corstens? vroeg Françoise lachend.

- Denkt ge, dat ik het niet gehoord heb?

- Wat, gehoord?

- Neen, ik herhaal het niet, maar ik zal je ook plagen, als het groote nieuws publiek wordt.

- Nieuws, publiek? Kom, je schertst..... Neen, neen, freule d'Avlyn, geloof hem niet..... hij....

Françoise's stem stokte, en zij zag Adolf aan met een blik, waarvan de uitdrukking moeielijk te bepalen zou zijn.

- Weet u wel, juffrouw Heckmans, dat u mij daar een zeer slechten raad geeft? zeide Eleonore zacht.

- Ik.... wat zeide ik dan?

- Dat ik Corstens niet gelooven moest.

- O, neen, zoo bedoel ik het niet. Ik meende, als hij u iets van mij vertelde, dan moest u hem niet gelooven. Maar kom, wij mogen u niet staande houden. Adieu, freule. Adieu, Corstens.

Met vluggen tred verwijderden zij zich.

Eleonore en Adolf wandelden langzaam verder, terwijl Adolf met een glimlach zeide:

- 't Is een levendig ding, die Françoise.

- En weet je wat ik geloof, Corstens?

- Nu?

- Dat je afgetrokkenheid met Françoise in verband staat.

- Maar, Eleonore, hoe komt ge nu daaraan?

- Is dat zoo vreemd? Is Françoise niet een meisje dat door iedereen lief gevonden wordt, en weet ik niet te goed, hoe druk gij met haar op het bal waart?

- Maar, lieve, tusschen eene dame een weinig het hof te maken op een bal, of.....
- Nu, ga door.
- Of om iemand te treuren, zooals gij meent, dat is een groot verschil.
- Dus, je denkt niet om Françoise?
- O, neen, bepaald niet, daar kunt gij geheel gerust over zijn. Het is een lief natuurkind; haar te hooren snappen, is goud waard, maar.....
- Ge gevoelt niets voor haar?
- Neen, waarlijk niets.
- Ik geloof wel, dat *zij* veel van je hield.
- Zoo, meent ge?
- O, zeker!

Adolf glimlachte; het streelde zijne ijdelheid, dat een zoo algemeen gevierd meisje wellicht door zijn engagement eene teleurstelling ondervonden had. Zijne sombere stemming, die reeds gedeeltelijk verdreven was, vluchtte nu geheel, en hij begon op levendigen toon een gesprek met Eleonore, die er nu verder niet meer aan dacht, naar de oorzaak van zyne zwaarmoedigheid te vorschen.

Van dit oogenblik af scheen ook Eleonore geene reden meer te hebben, om Adolf iets te verwijten.

Integendeel, hij werd opgeruimder en levendiger dan hij immer geweest was. Hij scheen zich aanhoudend in te spannen, om met alles en iedereen ingenomen te zijn.

Doch, wie zich ook door dezen schijn mocht laten misleiden, de generaal bleef met bezorgdheid de toekomst te gemoet zien. Hij gevoelde zich als de ervaren zeeman, die in volle zee aan den horizont een dunne zwarte streep ontwaart. Het ongeoefend oog zou wanen eene nabijzijnde kust te zien, doch hij weet dat het eene opkomende wolk is, eene wolk die storm voorspelt. En waar zijne omgeving met genot de frissche zeelucht inademt en in dartele stemming plannen voor de toekomst maakt, vraagt de bezorgde stuurman zich af: Waar zullen wij morgen zijn?

Maar ook de generaal wilde zich niet door bange voorgevoelens laten beheerschen. Hij zocht afleiding en vond die in zijn werk.

Zijn manuscript vorderde nu met rasschen spoed. Elk uur dat hij aan maatschappelijke verplichting kon ontwoekeren, werd aan zijn geestelijk kind besteed. Met al meer en meer ingenomenheid zag hij het beeld zich vormen van den vereerden

staatsman, dat zoolang voor zijn zielsoog gezweefd had. Met reinen wellust las hij en herlas hij de bladen, waarin hij zijne innigste overtuigingen had nedergelegd. Nog eenige tafreelen en het spoedde ten einde. En dikwijls genoot hij in gedachte de weelde van het oogenblik, dat zijn Oldenbarneveld voor de pers gereed zou zijn.

Op een Septembermorgen, omstreeks elf uur, kwam mevrouw d'Avlyn de studeerkamer van den generaal binnen. Zij deed dit nooit, of zij moest haren man iets buitengewoons te zeggen hebben.

De generaal leide dan ook terstond de pen neder, en zag zijne vrouw vragend aan.

- d'Avlyn, zeide Francisca, ik heb gisterenavond met Adolf zoo goed als afgesproken, dat het huwelijk nu maar van daag over een maand, dat is 18 October, zal plaats hebben. De jonge lui kunnen dan nog mooie dagen op hun reis door Duitschland hebben, en zijn, vóórdat de koude invalt, te Parijs. Wat zegt ge daarvan?

- Francisca, als ge dat met Corstens afgesproken hebt, wat zou ik er dan van zeggen?

- Niet waar? En dan, dunkt mij, twee partijen in de bruidsdagen, één voor de getrouwde en één voor de jongelui. Op den dag van het huwelijk maar geen drukte; dan maar een eenvoudig collation met de getuigen. In de laatste brieven aan de broers en zusters heb ik er al met een woordje op gezinspeeld; ik denk dus wel, dat zij gelegenheid zullen vinden om over te komen; denkt ge ook niet?

- Als zij er reeds kennis van dragen, dan zullen zij er natuurlijk wel op rekenen.

- Gij zegt er niet veel op, d'Avlyn?

- Francisca, wat zou ik er op zeggen?

- Gij hadt anders nog wel eens bezwaren?

- Die heb ik ter zijner tijd medegedeeld; mij dunkt dat het minder passend is daar thans over te spreken.

- Niet waar, die denkbeeldige bezwaren moet men maar overwinnen. Als iets dan toch zijn beslag moet krijgen, dan maar hoe eer hoe beter. Ik vind het ook nog al aardig, dat zij nu juist naar Parijs gaan. Het is voor Adolf heel belangrijk, om die stad in hare verwoesting te zien, Als hij zoo lang verlof

kon krijgen, dan konden ze dunkt mij den geheelen winter wel in Parijs blijven. Nu maar, dat is van later zorg. Adolf komt straks, om alles met je te bepraten. Goeden morgen, d'Avlyn, ik zal je niet langer ophouden.

Met statigen tred verliet Francisca de studeerkamer.

De generaal nam de pen niet weder op. Hij was als verdoofd door al die mededeelingen. Uit die verdooving werd hij door de vleiende stem van Eleonore gewekt, die hem zachtjes medetroonde, met de woorden:

- Och papa, kom eens even in het salon, daar zijn de stukken zijde, waaaruit ik eene keus moet doen voor mijne bruidsjapon, en ik weet niet wat ik kiezen zal.

De generaal volgde Eleonore.

- Ziet u eens, papa, wat vindt *u* nu het mooiste; dat effen wit gros de naples, of dat parelgrijs moirée?

- Ik zou het effen wit nemen, Eleonore, dat doet mij aan uw eerste bal denken; toen zaagt gij er zoo lief uit.

- O, het effen wit, het effen wit; nu weet ik wat ik doen moet: het effen wit; nu ben ik vast bepaald.

Met een glimlach keerde de generaal zich van Eleonore af, zich verwonderende over het verschil ven gewaarwordingen, die het vooruitzicht van dezelfde gebeurtenis bij twee personen kon doen ontstaan. Maar Eleonore's opgewondenheid zou spoedig ternedergeslagen worden. Een paar letteren van Adolf deelden haar mede, dat zij dien dag niet op een bezoek van hem moest rekenen, wijl eene lichte ongesteldheid hem het uitgaan belette.

Eleonore was ontroostbaar. Een geheelen dag door te brengen zonder Adolf te zien, dit was eene beproeving, die zij sinds hare verloving nog niet ondervonden had. Zij haalde hare moeder over om te toeren.

De landauer reed tweemaal langs Adolf's kamers, maar de dames werden geen spoor van hem gewaar, wijl de overgordijnen zorgvuldig gesloten waren.

Eleonore zond in den namiddag Jacob verscheiden keeren met briefjes en verfrisschingen naar Adolf, ja trachtte zelfs den generaal over te halen om in persoon naar Corstens' gezondheid te informeeren.

Deze weigerde echter beslist. Maar toen er drie dagen verliepen, en Adolf's ongesteldheid nog steeds voortduurde, gaf de generaal eindelijk aan Eleonore's wensch gehoor, en ging zijn adjudant bezoeken. Hij vond Corstens op de sofa uitgestrekt; doch

zijn bleek gelaat, zijne ingevallen oogen, zijn zenuwachtige handdruk overtuigden den generaal volkomen van zijne ongesteldheid.

- Gij hier, generaal? zei de adjudant, terwijl een flauwe blos zijne wangen kleurde, om terstond door eene marmerbleekheid vervangen te worden.
- Eleonore liet mij geen rust, of ik zelf moest u bezoeken. Wat scheelt er aan?
- Ik denk een gevatte koude. Van Duin heeft mij een paar dagen huisarrest gegeven.
- Zoo!
- Ja, 't is lastig, als die dokters zoo streng zijn.
- Streng..... ja.....
- Wat zegt u, generaal?
- Ik brak mijne woorden af, omdat ik afgeleid werd door eene gedachte, die zich aan mij opdrong.
- En mag ik die gedachte weten?
- Het was eene herinnering aan mijn laatste bezoek ten uwent.
- Uw laatste bezoek?
- Herinnert ge u den morgen na Eleonore's verjaardag niet?
- O, voorzeker.
- Ik kwam toen naar aanleiding van uwen brief, en wel om u tot ernstig beraad aan te manen.
- Ja.
- Corstens!
- Wat bedoelt u, generaal?
- Gelijke omstandigheden wekken gelijke gewaarwordingen.
- Ik begrijp u niet.
- Adolf, ik zou u nogmaals eene ernstige overweging willen aanbevelen.
- Verklaar u, als het kan, duidelijker, generaal.
- Mijne vrouw heeft mij medegedeeld, dat gij met haar eenige voorloopige schikkingen gemaakt hebt betreffende aanstaande gebeurtenissen. Ofschoon vrouwen, en vooral Francisca, eene bijzondere voorliefde schijnen te bezitten om zaken vooruit te drijven, zoo zie ik voor mij geen heil in het bespoedigen van uw huwelijk met Eleonore. Gij zijt beide jong, gij kunt wachten; waarom een verlovingstijd te bekorten, die voor vele jonge menschen zulk een aangenaam tijdperk is?
- Generaal, ik heb *alles* aan uwe vrouw overgelaten.
- Maar dit is het juist wat ik afkeur. Vrouwen zijn over

het algemeen heerschzuchtig; wij moeten die heerschzucht niet bevorderen.

- Zoudt u dan wenschen, generaal, dat wij dien vastgestelden datum nog wat verschoven?

- Mijne wenschen komen hier niet in aanmerking. Het geldt hier uwe en Eleonore's toekomst. Zij is in deze lijdelijk; dus hangt de beslissing van u af.

- Van mij?

- Natuurlijk; verwondert u dat?

- Neen.... maar....

- Gij zoudt liever zien dat anderen handelden; maar juist deze aarzeling van uwe zijde bevestigt mijn vermoeden.

- Welk vermoeden?

- Dat een huwelijk met Eleonore weinig lichtpunten voor u heeft; ja, dat er van uwe zijde een geheime hinderpaal voor die vereeniging bestaat.

- Generaal!

- Corstens, gij zult mij wellicht indringend vinden. Maar, mijn vriend, als gij wist in welk eene harde school ik geleerd heb, dat men voor alle dingen trachten moet *waar* voor zich zelf te zijn, dan zoudt gij mijn gevoel in deze aangelegenheid ten volle begrijpen.

- Generaal, *kan* ik waar zijn?

- Gij kunt het zijn, als gij het ernstig wilt.

- Kon ik vergeten dat u de vader van Eleonore zijt, dan zoudt u juist degeen wezen aan wien ik mijn vertrouwen zou willen schenken.

- Tracht dan die betrekking te vergeten en bedenk ook, dat ik, ofschoon ik Eleonore als eene dochter lief heb, toch op een meer onzijdig standpunt sta, dan indien zij werkelijk mijn kind ware.

Een wijle zwegen beiden. Adolf had de hand voor de oogen geslagen. Hij scheen aan wreeden twijfel ten prooi. Na eenige oogenblikken stond hij op, wandelde een paar malen de kamer op en neder, ging weer zitten, en zeide:

- Ik wil aan een innerlijken aandrang toegeven, die mij noopt om mijn hart voor u uit te storten..... Generaal, gij kent het meisje, dat wij op den vijfden Januari op de stoep van Hermans zagen, maar u hebt voorzeker nimmer vermoed, welk een indruk die ontmoeting bij mij heeft achtergelaten. Ook later eerst heb ik mij rekenschap van dien

indruk kunnen geven. Aanvankelijk zag ik slechts in haar een schoon kind, dat door armoede tot kwijning gedoemd was. Maar haar beeld week niet uit mijne gedachte. Steeds zag ik dat beeldschoone gelaat en die bezielde oogen. Des avonds in het schemerlicht meende ik, dat elk meisje, dat mij tegenkwam, Virginie moest zijn. Elke dame, die ik in gezelschap ontmoette, vergeleek ik met hare ideale schoonheid. Het scheen mij toe, dat mij iets gegeven en tegelijk iets ontnomen was. Ik gevoelde meer belangstelling voor mijne omgeving, en bespeurde niettemin een ledig, dat ik vergeefs trachtte aan te vullen. En wanneer ik over deze verandering in mijn gemoedsleven nadacht, dan vooral kwam die lieve gestalte, met die peinzende oogen, met de grootste helderheid voor mijn geest. Kon het anders, of ik moest trachten haar weder te zien? Aanvankelijk gebeurde dit vluchtig. Maar spoedig, toen ook zij mij begon op te merken, zag ik haar langer en menigvuldiger. Generaal, ik kan, ik mag in geene bijzonderheden treden, doch het zij u genoeg te weten, dat elke dag, elk uur mij nauwer aan Virginie verbond. Met welk een weelde zag ik ook haar als tot een nieuw leven ontwaken. Hoe teeder werd hare stem, hoe welsprekend schoon werden die donkere oogen. Ik gaf zonder nadenken aan deze liefde toe. Aan een wettig huwelijk dacht ik niet, maar evenmin geloofde ik, dat iets ter wereld de macht zou bezitten om mij van Virginie te scheiden. De dag van Eleonore's verjaardag kwam, en u weet, welke gebeurtenis die voor mij aanbracht. Ik heb toen verkeerd gehandeld. Thans zie ik het duidelijk in, maar op het oogenblik dacht ik goed te doen. Ik kon, zoo meende ik, Eleonore huwen en gelukkig maken, en behoefde daarom Virginie niet op te geven. Ofschoon ik lief had, ja, met mijn geheele ziel lief had, kende ik de liefde niet. Ik wist niet dat de liefde, hoe veelomvattend zij ook zijn moge, een uitsluitend element in zich heeft; ik wist niet dat alle dubbelhartigheid in de liefde zich vreeselijk wreekt. Neen, ik zal u niet beschrijven wat ik leed, wanneer ik, na het genot van Virginie's teedere liefdebetuigingen, mij in Eleonore's gezelschap bevond. Dan gevoelde ik al het lakenswaardige van mijne handelwijze, en kleinachting voor mij zelf verjoeg mij dikwijls uit Eleonore's nabijheid. Deze verhouding duurde tot half Juli. Toen hoorde Virginie bij Hermans over mijne verloving met Eleonore spreken. Onze eerste ontmoeting, nadat zij daarvan kennis droeg, was het

oogenblik van scheiding. Niets, niets kon haar overhalen, mij weer eene samenkomst te gunnen. Hare verplichting jegens u, die haar, zooals ik vernam, zoo mild ondersteunt, deed haar geen oogenblik aarzelen, om afstand van mij te doen. Generaal, toen leerde ik de edelaardigheid van dat beminnelijk wezen ten volle kennen, dien onvergelijkelijken rijkdom van gevoel, bij die wilskracht, waarmede zij mij afwees. Maar die strijd was haar te zwaar. De overgangen van geluk en ontbering waren te plotseling. Haar teeder lichaam kon het niet dragen, en thans worstelt zij met eene ziekte, waaraan de dood voorzeker binnen weinig maanden een einde zal maken.

Adolf sloeg de handen voor het gelaat, en tranen gleden langs die handen op de tafel, waarop hij leunde.

Ook de generaal had moeite om eene opwellende aandoening meester te worden.

Nadat Adolf tot kalmte gekomen was, drukte de generaal hem de hand, zeggende:

- Corstens, ik stel uw vertrouwen op prijs. Maar gij kunt niet vermoeden, welke snaren gij ook in mijn hart hebt aangeroerd.

- Eleonore!

- Neen, niet alleen Eleonore, mijn eigen leven, mijn eigen jeugd hebt gij met levendige kleuren geschilderd.

- Generaal, gij begrijpt mij dus?

- Volkomen. En ik gevoel mij gedrongen om u wederkeerig mijn vertrouwen te schenken.

De generaal stond op. Ook hij wandelde eenige malen de kamer op en neder. Eindelijk bleef hij voor zijn adjudant staan, zeggende:

- Corstens, ik wil u een blik in mijn leven laten werpen..... Ik was eerzuchtig en had de militaire loopbaan gekozen, geloovende mij in deze het meest te kunnen onderscheiden. Lof der wereld in te oogsten: ja, bij die voorstelling klopte mijn hart. Ik lachte om de verliefde droomerijen mijner kameraden. De *vrouw* bestond voor mij niet; geschriften die de liefde bezongen, werden door mij met minachting verworpen. Mijne belangstelling werd slechts gewekt door de roemrijke wapenfeiten en heldhaftige daden der voorgeslachten. Zelf door daden of geschriften iets te leveren dat mijn naam aan de vergetelheid ontrukken zou, dit was het doel van mijn streven. Om op betrekkelijk jeugdigen leeftijd een eersten rang in ons leger te bekleeden, was niet minder mijn vurige wensch.

Al te lang drukte mij de luitenantsepaulet op den schouder. Bij wijlen werd ik door eene tot somberheid overhellende zwaarmoedigheid aangegrepen. Mijne moeder meende, dat ik trouwen moest, doch ik bekommerde mij weinig om hare wenschen. Mijne nicht Francisca werd weduwe. Zij was eene schoonheid en bovendien zeer rijk. Mijne moeder meende, dat ik niet beter doen kon, dan Francisca te huwen. Zij bewerkte eene verloving tusschen ons. Hoe die tot stand kwam, is mij nog een raadsel. Genoeg, wij waren verloofd. Deze gebeurtenis bracht echter niet de minste verandering in mijn gemoedsleven te weeg. Ik beschouwde mijn huwelijk met Francisca als eene oppervlakkige wereldsche aangelegenheid. Deze verbintenis stond mijne vooruitzichten niet in den weg, en dit was mij genoeg. Ons huwelijk was in den nazomer van twee en vijftig bepaald. In de maand Juni verkreeg ik eindelijk mijne bevordering. Ik vroeg een verlof aan en wilde dit bij mijn zwager en zuster Kerwijnen, die toen op Noordlust te Katwijk aan Zee woonden, doorbrengen. Mij daarheen begevende, vermoedde ik weinig, dat ik aan den ingang van eene voor mij nieuwe wereld stond.

Nadat de eerste begroetingen voorbij waren en mijne zuster mij met trots haar viertal bloeiende kinderen getoond had, zeide zij: ‘Maar de mooiste zult gij nog zien, dat is de jongste, onze Victor.’ Zij legde haren arm in den mijnen en bracht mij naar de speelkamer der kinderen. In de geopende deur bleven wij zwijgend staan en ik staarde op een groep zoo liefelijk, zoo schoon, zoo boeiend, als immer mijne oogen zagen.

Een meisje, weelderig van vormen, met een gelaat zoo rein als wij ons dat der engelen denken, in de allerbekoorlijkste houding van eene jonge moeder met hare eerstgeborene op de knieën, die door lachjes en lonkjes het spelend, jubelend kind tot meerder dartelheid uitlokt, werd door een zonnestraal, die door een half beschaduwd venster drong, in een lichtgloed gehuld.

Als geboeid door eene macht buiten mij, bleef ik op den drempel staan, om zoo lang mogelijk dit tafereel te genieten. Een geritsel, dat mijne zuster maakte, verried onze nabijheid. Wij traden nader. Luide bewonderde ik den kleinen Victor; in stilte bewonderde ik het schoone kindermeisje, op wier knieën hij rustte. Zij heette Hélène. Zij was twintig jaar, uit Beaucaire geboortig, en had het bezielde schoon, dat de vrouwen uit die streken kenmerkt. Hélène *te zien* was haar lief te hebben.

Adolf, er is veel over *liefde* gezegd en geschreven. Maar wie kan eene juiste bepaling der liefde geven?

Wanneer wij door die macht aangegrepen worden, en zij ons geheel beheerscht, dan vooral zijn wij allerminst in staat om den aard en het wezen der liefde te ontleden. Maar ook in later jaren, als de onstuimige drift al lang bekoeld is, wanneer wij op onze eigene levenservaringen terugzien als op het leven van een ander, dan ook nog vragen wij: Wat is liefde? Wij kunnen honderd schoone en aanvallige vrouwen ontmoeten en toch zal geene enkele in staat zijn, liefde bij ons op te wekken. En op toevallige wijze zullen wij eene vrouw zien, en als door hooger macht gedreven, zullen wij ons van haar willen bemachtigen om haar tot de onze te maken. Wat is die macht, wat is die aandrift, die alle hinderpalen als stuifzand voor zich uitdrijft en die niet bevredigd is, voordat zij haar doel bereikt heeft?

Adolf, ik geloof, dat wij de liefde ontwaakte scheppingskracht kunnen noemen. Ja, de mensch zelf, een voortbrengsel van de natuur, is met een scheppend vermogen begiftigd. Dit vermogen kan in hem sluimeren, maar bij wijlen zal het in al zijne kracht ontwaken. En waar deze kracht zoo koninklijk, zoo alleenheerschend te voorschijn treedt, daar voert zij den mensch tot op het hoogste toppunt van zijn bestaan.

Neen, de man is niet volkomen in een zelfzuchtig, eenzijdig streven. Laat hem landen veroveren, of schatten uit den schoot der aarde delven, of lauweren van den boom der kennis plukken, hij zal zich dàn pas overwinnaar gevoelen, wanneer hij het veroverde aan de voeten der vrouw kan nederleggen, - der vrouw, een wezen hem gelijk en toch zoozeer van hem verschillend, een wezen, dat zich vol vertrouwen, zonder vragen, zonder berekening, aan hem overgeeft, wier hoogste geluk alleen door hem voortgebracht wordt; een wezen, wier geheele bestaan zich oplost in liefde, maar die in hare kinderlijke onschuld onbewust is van hare reinheid en hare waarde. En wanneer nu de man zulk een rijk begaafd wezen op zijn levensweg ontmoet, dan zal zich somwijlen eene onbedwingbare neiging tot haar en hem openbaren, dan zal eene magnetische aantrekkingskracht van haar uitgaan, hun beider bestaan zal zich vereenigen en eene nieuwe schepping is voortgebracht.

Een tijdperk van meer dan negentien jaren ligt tusschen het heden en mijne ontmoeting met Hélène, en toch staat haar beeld

mij helder, ja, lichtend, voor oogen. Nog zie ik haar met dien blos op de donzige wangen, met dien onbeschrijfelijk lieven glimlach om de rozenlippen, met dat verhoogde zelfbewustzijn, dat alleen de liefde schenkt. Zoo stond zij voor mij, toen ik mij van haar losrukte, met het stellige voornemen om tot haar weder te keeren en haar voor altijd aan mij te verbinden. En zij, de engel, zij geloofde, zij vertrouwde volkomen op mijn mannenwoord; zij meende, dat wij door een band gebonden waren, die in hare oogen alleen door den dood ontbonden kon worden.

In den kring der mijnen teruggekeerd, scheen mijn voornemen om met Francisca te breken, mij onuitvoerbaar toe. Mij met een door de maatschappij gerechtigden band aan Hélène te verbinden stond mijne vooruitzichten in den weg; een heimelijke omgang stuitte mijn eergevoel. Al wikkende en wegende verstreek de tijd, en het vastgestelde tijdstip voor mijn huwelijk met Francisca kwam, zonder dat ik iets voor haar gedaan had, die mij alles geschonken had wat eene vrouw schenken kan.

Toen wij onder de geboden stonden, kreeg ik de tijding van mijne zuster: ‘Victor, Hélène is verdwenen, weet gij waar zij is?’..... Die woorden, die vraag, heeft gedurende mijn geheele leven in mijn oor geklonken, en voorzeker zal ik ten grave dalen zonder antwoord te bekomen, want zelfs de ijverigste nasporingen naar Hélène zijn vruchteloos geweest. Maar vraag mij niet op welk eene wijze deze herinnering mijn levensgeluk vergald heeft; neen, voor mij geen zonnig oogenblik, dat niet door de schaduw van het verleden verduisterd werd. En daardoor, mijn vriend, heb ik het recht om u te waarschuwen. Ik begrijp zeer goed, dat gij met dat lieve, wellicht reeds ten doode opgeschreven kind niet huwen kunt, maar daarom behoeft gij u-zelf nog geen geweld aan te doen door een huwelijk met Eleonore te sluiten.

- Generaal, zou ik nog terug kunnen treden?
- Men kan altijd terugtreden.
- En Eleonore, moet ik dan hare rust zoo wreedaardig verwoesten?
- Ja, hetzelfde wat ik mij in die dagen van strijd afvroeg, wanneer Francisca met opgewondenheid van eene toekomst sprak, die mij een doodsch ledig toescheen.
- Generaal, wat moet ik doen?

- Corstens, ik mag u mijne ondervindingen mededeelen, maar gij moet zelf beslissen.

- Generaal, ik kan u niet zeggen, wat tal van gewaarwordingen mij onophoudelijk bestormt en afmat. Nauwlijks heb ik mij voorgenomen om alles het hoofd te bieden en aan die stem gehoor te geven, die mij verbiedt om Eleonore de hand te reiken boven het graf van Virginie, of een ander schrikbeeld staat mij voor oogen. Eleonore heeft mij lief met de onergdenkendheid van een kind, maar met het hart eener vrouw. Hoe zal het haar te moede worden, als zij vernemen moet: de man wiens beloften gij hoordet, wiens liefdebetuigingen u zoo gelukkig maakten, hij was geen oogenblik, geen enkel oogenblik de uwe; hij had steeds een ander beeld voor oogen; zijn hart was steeds vervuld van eene andere liefde. Generaal, ik durf die beteekenis niet indenken; ik durf mijzelf niet zoozeer in hare en mijne oogen vernederen.

- Ik ken dat gevoel, mijn vriend. Er is geen bitterder dronk dan de teug uit den beker der waarheid. Men moet oud geworden zijn, gehard door den strijd des levens, om den moed te hebben *waar* te zijn.

- Gij zoudt mij dus moedig noemen, als ik aan uwe vrouw en Eleonore schuldbelijdenis deed?

- Voorzeker. En dus handelend zoudt gij *en* uw *en* Eleonore's levensgeluk bevorderen, terwijl gij, als ge in uwe stilzwijgendheid volhardt, *en* u-zelf *en* haar eene zware beproeving oplegt.

- Wat bedoelt u met die woorden?

- Wanneer ge blijft zwijgen en het voorgenomen huwelijk wordt voltrokken, dan steunt uw huwelijksgeluk op een schijngrond. Ja, Eleonore heeft u *nu* lief. Waarom? Omdat zij in u gelooft. Maar meent ge, als zij kennis droeg van den waren stand van zaken, dat haar gevoel zulk eene onttoovering overleven zou? En gij-zelf. Gij verkeert wellicht in den waan, dat met den dood van Virginie, ook uwe begeerte naar liefde zal sterven. En toch zult gij spoedig ontwaren, dat gij naar die wereld van aandoeningen en gewaarwordingen terug zult verlangen, die hare hand u ontsloten heeft. Maak u-zelf ook niet diets, dat Eleonore in staat zal zijn deze behoefte aan liefde te bevredigen. Indien zij daartoe de macht bezat, dan had haar beeld reeds lang het beeld van Virginie overvleugeld. Geloof mij, door een huwelijk met Eleonore sluit gij u-zelf

buiten het reinste geluk dat het leven aan den mensch schenken kan, en telkenmale als gij als gehuwd man uw hart zult voelen spreken, zult gij in mindere of wellicht meerdere mate den strijd moeten doorleven, die thans uw deel is. Maar genoeg, ik mocht u waarschuwen, ik mag u niet overhalen om op mijn verantwoording te handelen. Bij eene ernstige keuze moeten wij aan de uitspraak van ons eigen hart of geweten gehoor geven. Vaarwel. Laten wij elkander niet wederzien, voordat gij tot een bepaald besluit gekomen zijt.

Beide mannen drukten elkander met warmte de hand en de generaal vertrok.

Aan den morgen van den volgenden dag ontving de generaal een schrijven van Corstens, inhoudende:

‘Ik wil mijn woord aan uwe dochter gestand doen.’

‘Het zij zoo,’ zeide de generaal, ‘en dan wil ook ik trachten vrede te hebben met dit huwelijk.’

Maar hij had geen vrede. Neen, te midden der menigvuldige toebereidselen die voor deze gebeurtenis gemaakt werden; te midden der vaak verbijsterende drukte, die het onafscheidelijk gevolg is van een tal logeergasten; te midden der vele feesten, die door belangstellenden en vreemden in de bruidsdagen gegeven werden, zag hij altijd het lieve kind met de donkere oogen, de schoone Virginie, de teere bloem die in den bloei des levens door eene lichtzinnige hand geknakt was.

Jacob was naar den grachtswal geweest en had zorg gedragen voor datgene, wat tot verpleging der zieke kon dienen.

Somwijlen nam ook de generaal zich voor, om in persoon naar Hessel's woning te gaan, doch een zekere schroom weerhield hem den drempel der kamer te overschrijden die Virginie met haar vader deelde.

De laatste receptiedag was aangebroken.

Het bruidspaar bood een verrassenden aanblik aan.

Eleonore in haar wit zijden kleed met oranjebloemen getooid en de slanke fiere gestalte van Adolf vormden eene groep, die schitterde van levenslust en schoonheid.

Bewondering stond te lezen op het gelaat der bezoekers, die af- en aanstroomden.

Het duidelijkste las men die bewondering in de gelaatstrekken van den baron van Sandenberch. Met vereering drukte hij de toppen van Eleonore's vingeren en de toon zijner stem daalde merkelijk, toen hij de groeten van Oscar, die zijn zoon uit Dresden voor hen gezonden had, aan het bruidspaar overbracht.

Ook de oogen van Cecile, ofschoon zij levendig met Francisca sprak, dwaalden telkens naar Eleonore af, om dan weer een oogenblik op het gelaat van den generaal te rusten.

Deze, ofschoon hij slechts een zwijgenden groet met Cecile gewisseld had, gaf zich geene de minste moeite om haar te naderen, doch zoodra zij en de burgemeester vertrokken waren, verliet ook hij de receptiezaal.

De bruidsdagen bleven druk en levendig.

Ja, zelfs de meest onvermoeide feestvierders gevoelden dankbaarheid, dat de plechtigheden op het stadhuis en in de kerk afgeloopen waren en het uur eindelijk daar was, waarop de jonggehuwden zouden afreizen.

De gewaarwording, waarmede de generaal Eleonore aan zijne borst drukte en haar in het wachtend reisrijtuig beurde, had hij zelf geen naam kunnen geven, maar in den toon waarop hij Adolf toefluisterde: ‘Sluit elke gedachte buiten en denk dat zij uwe vrouw is,’ lag het innigst meegevoel voor hem en haar.

Alle logeergasten waren vertrokken. Stilte en regel was in den huize d'Avlyn teruggekeerd.

Men sprak veel over de jonggehuwden, die door telegrammen en brieven dikwijls van zich lieten hooren.

November stelde zich koud en vochtig in.

Des avonds brandde reeds een turfvuur in den haard.

Allerlei werkzaamheden, ambtsverplichtingen, dringende aangelegenheden, die door de laatste feestelijke dagen verschoven waren, hadden de belangstelling van den generaal zoo uitsluitend gevorderd en namen zijn beschikbaren tijd zoo geheel in, dat het beeld van Virginie, hoewel niet uitgewischt, dan toch verdrongen was. Ja, weken waren op weken gevolgd, zonder dat zijne gedachten zich bepaald met haar hadden beziggehouden.

Het was dus met een zeker gevoel van vervreemding, dat

de generaal op een Decembermorgen naar Jacob luisterde, toen deze zeide:

- Generaal, dat meisje van Hessels gaat met den dag achteruit; ik vrees dat zij het niet lang meer maken zal.
- Zoo, Jacob, waart gij er onlangs?
- Gisteren avond ben ik er eens heengegaan, generaal; maar ik had erg aan haar verloren.
- Ontbreekt er ook iets?
- Neen, generaal, dat niet; maar ik geloof toch dat zij een verlangen heeft.
- En dat zou zijn?
- Dat u haar eens bezocht.
- Meent ge dat?
- Zij heeft er een paar malen op gedoeld, en er gisteravond bepaald om gevraagd.
- Waarom mij dat niet eerder gezegd, Jacob?
- Generaal, gij hadt het in de laatste weken zoo volhandig. Ook weet ik, dat al die treurigheid u niet lijkt.

De generaal deed Jacob geen verwijten, maar begaf zich dienzelfden avond naar den grachtswal. Hij vond Hessels in een leuningstoel zitten. Zijn geschoren gelaat was ingevallen, maar zijn geheele uiterlijk was aanmerkelijk verbeterd, sinds hij hem den laatsten winter gezien had.

- Hoe gaat het, vriend? vroeg de generaal, terwijl hij op den hem aangeboden stoel plaats nam.
- Goed, mijnheer de generaal; voor mijn doen goed, heel goed; als het met het kind maar beter ging.
- Hoe is het van daag met je dochter?
- Slecht; ze is in de laatste dagen zeer verminderd.
- Spreek zoo hard niet.
- Ze slaapt; ze is daarbij doof van het opium; ze hoort ons niet. Voor haar zal het een rust zijn, als het met het lijden gedaan is. Maar wat moet er van mij worden? ze neemt de broodwinning meê.
- Hessels, maak je niet ongerust; ik zal voor je zorgen.
- Generaal, het is te veel. Nu zal het kind gerust zijn.
- Heeft die ziekte je dochter zoo op eens aangegrepen?
- Ze is van jongs af teer geweest; ik vreesde altijd dat ze niet oud zou worden.
- Ze is je eenig kind, niet waar?

- Ja, het eenige wat ik bezat.
- En je vrouw sinds jaren dood, zooals ik hoorde.
- Mijnheer de generaal!
- Waarom, ziet gij mij zoo bedenkelijk aan?
- Mijnheer de generaal, 't valt hard te liegen in het aangezicht van den dood.
- Liegen, Hessels; waarom zoudt gij liegen?
- Ik heb jaren lang om bestwil gelogen, doch er komt een oogenblik, dat die leugen in de keel blijft zitten.
- Kunt gij mij, moogt gij mij de waarheid zeggen, mijn vriend, doe het dan, als je dit verlichting kan geven.
- Ja, mijnheer de generaal, dat is een vreemde geschiedenis.
- Vreemd?
- Virginie is mijn kind niet.
- Niet?
- Neen; maar niemand weet dat. Ook weet zij het niet.
- En waarom gaat ze dan voor je kind door?
- Als mijnheer, de generaal een oogenblik geduld heeft, dan wil ik het hem vertellen. Nu is daar toch geen kwaad meer bij.
- Zeg mij alles, Hessels. Houd niets achter.
- Ik moet het van ver af ophalen. Ik was een knap en gezond man. Ik woonde te Leiden. Ik was passementwerker en deed ook in het paardenhaar en de veeren. Ik had eene goede klandisie en ging ook op de buitens werken. Ook bij den baron op Noordlust te Katwijk aan Zee. In de maand April van 1852 was ik weer bij den baron ontboden. Intusschen hadden zij op het kasteel eene fransche kindermeid gekregen. Zij was mooi en lief, en als zij met het jongste kind van de baronnes op den schoot zat, dan was zij om voor te knielen. En ik had vele reparatiën aan de kinderbedjes te doen, en was daardoor dikwijls op de kinderkamer. De baronnes zei: ‘Hessels, hebt ge het werken verleerd?’ want mijne handen stonden stil, als ik naar Hélène zag. Zoo heette zij. En toch durfde ik haar geen woord toespreken, ten minste van geene liefde. Maar toen mijn werk gedaan was en ik vertrekken moest, vroeg ik haar of zij mijne vrouw wilde worden. Maar toen begon ze lachen en ze zei, dat zij aan geen trouwen dacht, en dat ze gelukkig was bij den baron en de baronnes, en dat ze van hunne kinderen hield alsof het haar eigen kinderen waren. En ik zei: ‘Nu, Hélène, ik kan je

niet dwingen, maar als je ooit veranderen mocht, hier hebt ge mijn adres, en als je ooit een vriend noodig hebt in dit vreemde land, kom dan bij mij.' En ze gaf me de hand, generaal, en daarop scheidden wij. Ik ging weer aan mijn werk, maar mijne ambitie was weg. En hoe blij was ik, toen ik in September een brief van mijn zuster uit Leeuwarden kreeg, met het aanbod, of ik in de zaak van haar overleden man wilde komen, die ook een beddenwinkel gehad had. Ik verkocht het een en ander, en zat nu met mijne zaken gepakt, om binnen een paar dagen te vertrekken, toen er op den laten avond aan mijne deur geklopt werd. En wie staat daar voor mij? Hélène! Maar, generaal, hoe geheel anders als toen ik haar op Noordlust zag. Angstig zag zij om, en ze zei gejaagd: 'Hessels, ik kom om hulp; Hessels, ik ben zoo ongelukkig.' En ik zei niets, maar ik sloot de deur, hielp haar hoed en mantel afdoen, zette een stoel voor haar bij de tafel, en toen kwam ze tot rust. Ik durfde niets vragen, en ze zei me ook niets. Maar toen ze de kamer eens rondzag, en het ingepakte goed zag staan, toen vroeg ze: 'Hessels, gaat ge vertrekken?' En ik zei: 'Ja, Hélène, ik ga naar het Noorden van ons land.' En toen viel zij voor me op de knieën en smeekte: 'O, Hessels, neem mij dan mee, want niemand mag me zien, neen, niemand.' En, generaal, toen wist ik al wat er gaande was, en ik beurde Hélène op, en ik beloofde voor haar te zullen zorgen. Maar, verveel ik den generaal ook?

- Ga door.

- Ik hield Hélène een paar dagen verborgen, en toen nam ik haar mee naar Leeuwarden. Doch, zoo was het bij mijne zuster niet gemeend. Alleen, dat was goed, maar met eene vrouw, en dan nog wel met eene vreemde vrouw, waarmee ik niet voor de wet getrouwd was, dat ging niet. Generaal, nu moest ik kiezen of deelen. Maar kon ik Hélène aan haar lot overlaten? Hélène, die wist, dat zij moeder zou worden? Neen, generaal, dat kon ik niet van me verkrijgen. Wij gingen dus op ons-zelven wonen. Ik had een beetje geld en ik ging op daghuur in een winkel werken. En als ik 's avonds en Zondags te huis was, dan zag ik immers de lieve oogen van Hélène. En, generaal, haar tijd kwam. Het ging alles naar wensch. Zij werd moeder van het mooiste kindje dat je met oogen zien kondt. En alle leed was vergeten. Het

was een lust, Hélène met haar eigen kind te zien. Maar ik moest toch uitgaan om te werken, want het geld liep door de vingers. En of er nu iets gebeurd is, of dat Hélène onvoorzichtig geweest is, met den vierden dag sloeg het om; toen kwam er koorts opzetten. Ze raakte aan het ijlen en riep maar niets als: ‘Victor, Victor.’ Ik denk, generaal, dat dit de naam van den man is die haar verleid heeft. En, generaal, geen ander woord kwam over hare lippen als die naam. 't Was akelig om te hooren, en ik was blij dat de dood kwam. Voordat ze stierf, kwam ze weer bij haar verstand, en toen zei ze: ‘Hessels, waar is Virginie?’ Toen gaf ik haar het kind, ze kuste het en vroeg: ‘Hessels zult gij een vader voor haar zijn?’ En ik zei: ‘Ja, Hélène.’ Toen wenkte ze, dat ik het kind zou wegleggen en naast haar bed zou knielen, en toen lei ze haar hand op mijn hoofd en zei: ‘Hessels, ge zijt een goed man.’ En, generaal, dit zijn hare laatste woorden geweest.

- En hoe ging het toen met het kind?
- Moeite heeft het mij gekost, maar ik heb haar toch groot gekregen.
- En hebt *gij* haar het passementwerken geleerd?
- Geleerd niet, generaal; zij heeft het van mij afgezien; het was een vlug kind.
- En nu?
- Ja, nu is de dood ook voor haar te wachten, en het is maar goed, generaal; wat heeft een mensch aan zijn leven als hij niet gezond is?

De generaal keerde zich van Hessels af en begaf zich naar het kleine ledekant, waarop Virginie lag, thans een schim van datgene wat zij den vorigen winter was.

Hij zette zich aan het voeteneinde neder om haar ontwaken af te wachten. Duurde dit lang? duurde dit korf? hij wist het niet. Met stille ontzetting staarde hij naar dat marmerbleek gelaat.

Eindelijk opende zij de oogen. Zij liet een flauwen kreet van verrassing hooren, en zeide met zwakke stem:

- Is u daar, mijnheer? dat is goed, ik wilde u iets vragen, ik wilde u over mijn vader spreken.
- Virginie, ge moet je over niets ongerust maken. Laat het aan mij over; ik zal voor alles zorg dragen wat je lief was.

- O, mijnheer dat is goed, nu kan ik gerust sterven.

Hij zag hoe hare hand de zijne zocht. Een oogenblik hield hij die doorschijnende vingeren in de zijne, maar vreezende dat zijn gevoel hem zou overmeesteren, zeide hij:

- Lieve, ik mag nu niet langer blijven, maar ik kom weder, spoeding weder.

Nogmaals drukte hij hare hand, groette Hessels en vertrok.

Den hoed diep in de oogen gedrukt, het hoofd op de borst gezonken, ging de generaal met versnelde passen huiswaarts.

Op zijne kamer gekomen sloot hij de deur af. Een wijle stond hij roerloos. Op het alleronverwachtst was nu zijn vurigste wensch vervuld. Maar op welk eene wijze?

In den maalstroom der gewaarwordingen die hem overstelpten dreed het eerst de gedachte boven:

Die man, die Hessels, van wien ik mij eenmaal met walging afkeerde, die heeft mijne Hélène voor wanhoop behoed, die is een vader voor mijn kind geweest.

Avond na avond had men in het schemeruur den generaal in een ouden mantel gehuld naar den grachtswal kunnen zien gaan om een wijle te vertoeven aan de sponde van het wezen, dat hem zoo dierbaar was geworden en wier laatsten zucht hij wenschte op te vangen.

Het graf had zich boven Virginie gesloten. De kamer boven het korenpakhuis stond ledig. Hessels was een bewoner geworden van het St. Andreas-gasthuis.

De jonggehuwden schreven trouw.

Eleonore werd niet moede over Parijsche toiletten en Parijsche modemagazijnen uit te weiden.

Adolf schreef over Versailles, de Louvre en Père la Chaise; zijn laatste brief eindigde dus:

‘Heden morgen bezochten wij het graf van Heloïse en Abelard. Vreemd werd het mij op die plek te moede. Het was mij alsof de schimmen der gelieven van uit hunne rustplaats omhoog stegen; het was mij alsof ze tot mij spraken, en te gelijk dacht ik aan velen die mij lief zijn en vroeg: Wellicht is ook voor één hunner het graf reeds gedolven.’

De generaal las deze zinsnede verscheiden malen over, en dacht: ‘Dit is eene toespeling op Virginie. Als Adolf alles wist, wat zou er in hem omgaan? Maar ik zal zijnen levensweg niet moeielijker maken. In mijn eerstvolgenden zal ik hem echter haar dood melden. Waarom op dit punt te zwijgen?’

Voordat de generaal aan Adolf schreef, wilde hij eerst Virginie's graf bezoeken. Hij begaf zich daarheen in den namiddag van den twintigsten December. Het graf lag aan de uiterste oostzijde van het X^{sche} Noorderkerkhof, op den rechterhoek van het middenpad en den weg langs den muur. Aan het middenpad stond eene bank. De generaal zette zich daarop neder. Het graf van zijn kind was nauwelijks eenige schreden van hem verwijderd. De zon daalde en hulde het kerkhof in een purpergloed. De generaal staarde op het graf, doch zijne gedachten zweefden vormloos door de ruimte. Langzamerhand plaatsten zich de meest verschillende beelden voor zijn zielsoog. Hij zag zich zelf als jongeling vol levenslust de loopbaan zijner keuze intreden. Hij zag zich als man worstelen met zijne wenschen en teleurstellingen. Hij doorleefde nog eenmaal de geschiedenis zijner eerste liefde. En nu zag hij in zich zelf een dubbel leven ontstaan. Een leven voor de wereld en een leven van innerlijke ervaring; een leven van het grootste zelfbedwang en een leven van de buitensporigste verbeeldingsvrijheid; een leven dat de maatschappij gelukkig prees, en een leven dat van dag tot dag zijne geheime zelfkwelling met zich droeg. En vreemd, thans scheen het hem alsof die dubbele levensstroom weer tot eene eenheid samenvloeide, en het punt van vereeniging was het graf aan zijne voeten; ja, daar lag de oplossing van het geheim zijns levens, daar lag de bloem zijner liefde diep in de aarde bedolven, maar het was geene doode bloesem, neen, Virginie had in zijn hart eene gestalte aangenomen en daar leefde ze voort in onverwelkbare schoonheid.

De lange avondschaduwen verlengden zich, de zon daalde, een grauwe nevel bedekte de graven.

De generaal bemerkte niet dat de tijd voorbijsnelde; droomend bleef hij voor zich uit staren. Maar eensklaps scheen het hem alsof uit den hem omringenden nevel eene gedaante te voorschijn trad, en hij zag, ja hij *zag* Hélène.

Zij stond voor hem in al den glans harer jeugd; zij breidde de armen naar hem uit en fluisterde: ‘Victor !’

Ademloos staarde hij naar de verschijning. Plotseling rees hij op, hij wilde haar in de armen sluiten, en sloot slechts den grauwen nevel aan zijne borst.

Peinzend keerde hij huiswaarts.

Japan in 1872.

(*Vervolg en slot van blz.* 293.)

II. Handel met de vreemdelingen.

Ofschoon de handel voor de in Japan gevestigde huizen geenszins meer de groote winsten heeft opgeleverd van vroegere jaren, omdat Japan meer en meer in den kring van het geregeld handelsverkeer werd opgenomen, zoo is toch de totale uitvoer in 1871 grooter geweest dan in een der voorgaande jaren, en werd door dien vermeerderden uitvoer de basis voor een gezond handelsverkeer met Japan gelegd.

De steden Jokohama en Hiogo zijn in welvaart belangrijk toegenomen; zij zijn de voornaamste stapelplaatsen voor den uitvoer van zijde en thee, de twee belangrijkste uitvoerartikelen van Japan.

De totale handelsomzet (directe en indirecte handel te zamen) in Japan bedroeg:

OPEN HAVENS.	**in 1871.**		**in 1870.**	
	INVOER.	**UITVOER.**	**INVOER.**	**UITVOER.**
Kanagawa (Jokohama)	$ 14,445,231	$ 14,431,486	$ 24,384,872	$ 14,295,916
Hiogo en Osaka	$ 7,766,149	$ 8,406,311	$ 7,187,141	$ 6,838,748
Nagasaki	$ 1,634,610	$ 2,524,203	$ 2,698,269	$ 1,509,416
Hakodadé	$ 183,010	$ 495,161	$ 86,658	$ 58,214
Totaal	$ 24,029,000	$ 25,857,161	$ 34,356,940	$ 22,702,294
Totale omzet	49,886,161 mex. Dollars.		57,059,234 mex. dollars.	

Wat Kanagawa betreft, hebben wij het voor Japan belangrijke feit te constateeren, dat de invoer niet meer zooveel aanzienlijker was dan de uitvoer als dit in de vorige jaren het geval was. Dit wijst op een gezonden toestand des handels. Deze gunstige uitkomst is voornamelijk toe te schrijven aan de uitmuntende oogsten der twee laatste jaren, waardoor de invoer van rijst en andere voedingsmiddelen geheel overbodig was en de bevolking ook tevens meer zorg kan besteden aan het cultiveeren van producten voor den uitvoer. Aan zijde alleen werd in 1871 voor eene som van $ 7,687,680 (12,012 pikols) van Jokohama naar Europa uitgevoerd.

De handel in Hiogo en Osaka is toegenomen, en bedroeg volgens de opgave van de kamer van koophandel aldaar, aan invoer: 7,766,149, en aan uitvoer: 8,406,311 mex. dollars. Ook hier is de verhouding tusschen in- en uitvoer ten gunste van Japan. Voornamelijk is de theehandel met Amerika beduidend vermeerderd.

In Nagasaki is de omzet stationair gebleven. Deze haven zal wel niet gemakkelijk weder tot haar vroegeren bloei geraken, doch zij zal altijd eene belangrijke handelsplaats blijven, wegens haar uitmuntende inrichting en geschikte ligging voor de booten, die van China op Japan varen en omgekeerd. Bovendien zal Nagasaki als kool-station voor de steeds talrijker wordende stoomvaartuigen voortdurend haar bescheiden aandeel blijven houden.

Hakodadé blijkt niet zeer voorspoedig te zijn in handelszaken. De totale omzet was in 1871 slechts 678,171 mex. dollars. De hoofdreden hiervan is de geringe en armoedige bevolking van het eiland Jezo en de daarmede in verband staande geringe productie van stapelartikelen voor de vreemde markten. Zeewier en *Awabi* vormen de voornaamste uitvoerartikelen; de invoer bestaat hoofdzakelijk uit eenige wollen en katoenen manufacturen.

Niëgata is ten gevolge harer ongunstige ligging en slechte haven zoo goed als geheel opgegeven. Nagenoeg alle consuls hebben zich vandaar verwijderd, omdat de kooplieden zich alle teruggetrokken hebben, met uitzondering van een paar Duitschers. Ten gevolge hiervan is er geen handelsrapport van deze plaats openbaar gemaakt.

Wij gelooven dat de handel met Japan thans op een tamelijk stationair punt is gekomen. Opening van meer havens zal daarin naar onze meening geene verandering brengen, zoodat wij er voor den handel volstrekt geen voordeel in zien bij het

sluiten der nieuwe tractaten op de opening van meer havens aan te dringen. Integendeel hebben vele geachte handelshuizen ons medegedeeld dat zij van de opening van meerdere havens eerder nadeel dan voordeel verwachtten, aangezien zij dan verplicht waren in die nieuwe havens filiaal-huizen op te richten, en deze weder vele onkosten medebrengen.

De japansche Regeering heeft haar best gedaan den zijdehandel zooveel zij kon te bevorderen. De *Okoerasho* (het ministerie van financiën) bepaalde dat alleen diegenen, welke volkomen bekend zijn met den handel en de qualiteit van zijdewormeieren, daarin zullen mogen handel drijven. Het gouvernement liet een onderzoek instellen naar de bekwaamheden van personen, die zich hiermede bezig houden, en reikte aan de kundigen eene acte van toelating uit.

Het zijdeseizoen '71-72 liet zich aanvankelijk niet gunstig aanzien. In 1871 had eene commissie van europeesche kooplieden te Jokohama beraadslaagd over de middelen om den ongunstigen staat van zaken te verbeteren, en werden als resultaat dezer overwegingen verschillende geschriften openbaar gemaakt om den Japanners meer zorg aan te bevelen in het verzamelen, schiften en afhaspelen der cocons.

De zijdemarkt opende in Juli met lage prijzen, ten gevolge van den min gunstigen indruk, dien de zoozeer verminderde qualiteit der japansche zijde in Europa gemaakt had. Zelfs waren de prijzen ca. 25 pCt. lager dan de in vorige jaren betaalde sommen. Plotseling kwam hierin verandering en fluctueerde de markt korten tijd daarna geweldig. Over 't algemeen bleven de klachten der twee laatste jaren bij de europeesche kooplieden bestaan, namelijk dat de zijde niet zindelijk genoeg behandeld en slecht gehaspeld was. Enkele partijen die aan de markt kwamen, maakten hierop wel is waar eene uitzondering, doch in 't algemeen liet de behandeling nog te wenschen over. Naar de meening van den heer Isidore dell' Oro, die in den ‘Moniteur des Soies’ een verslag gaf van zijne bevindingen in het japansch zijde-district Schimamura, besteden de Japanners thans eenige meerdere zorg aan de voeding en verpleging der zijdewormen, en zijn zij hierin zelfs vele europeesche districten vooruit, doch de Japanners zijn te ruw in het uitzoeken en haspelen, en wijden hieraan veel minder oplettendheid dan in Europa geschiedt. De Japanners dragen zeer nauwkeurig zorg

voor eene gelijkblijvende temperatuur (van ca. 21 à 23° C.), weren de vochtigheid - dien grooten vijand van den zijdeworm - uit hunne *magnaneriën* (kweekplaatsen), doch verliezen bij de haspeling de *reinheid* en *gelijkmatigheid* van den draad te veel uit het oog. Aan de vernietiging van het *oedji-insect* wordt thans meerdere zorg besteed.

Uit de volgende opgave blijkt het bedrag van den zijdehandel, zoowel als der andere invoer- en uitvoer-artikelen welke den *directen handel* tusschen Japan en de Westersche landen aangeven.

INVOER.	**1871.**	**1870.**
Katoenen manufacturen	$ 8,011,478	$ 7,274,423
Wollen dito	$ 2,056,789	$ 1,982,449
Metalen	$ 536,291	$ 320,681
Wapens en ammunitie	$ 293,120	$ 201,908
Gemengde zaken	$ 2,398,433	$ 1,963,944
Totaal	$ 13,296,111	$ 11,743,405

UITVOER.	**1871.**	**1870.**
Ruwe zijde	$ 8,416,712	$ 5,008,593
Cocons	$ 41,127	$ 111,310
Zijdewormeieren	$ 2,184,688	$ 3,473,150
Thee	$ 4,651,292	$ 3,848,231
Koper	$ 416,630	____
Gemengde zaken	$ 3,474,356	$ 2,701,871
Totaal	$ 19,184,805	$ 15,143,155

De theehandel verkeert in een bloeienden staat. Amerika verbruikt de grootste hoeveelheid thee en schijnt aan japansche theeën de voorkeur boven chineesche te geven. De prijzen waren in het algemeen hooger dan in vorige jaren, zoodat de Japanners hierin een prikkel te meer hebben zich met meer vlijt en nauwgezetheid op deze belangrijke cultuur toe te leggen.

De afschaffing der oude prinsdommen bracht voor vele europeesche kooplieden eigenaardige moeilijkheden mede. Zeer vele prinsen namelijk hadden zich diep in schulden gewikkeld bij meerdere kooplieden in de open havens, welke vroeger gereedelijk geld of goederen leenden tegen hooge renten. Toen nu de prinsen op zwart zaad gezet waren, begrepen de kooplieden onverwijld bij de keizerlijke Regeering aan te dringen op uitbetaling der door de prinsen verschuldigde gelden. De kooplieden meenden terecht dat de Regeering verplicht was - nu de Han en de prinselijke eigendommen op haar overgegaan waren - met de voordeelen ook de nadeelen van deze verandering te dragen. Toen in den winter van '71 talrijke verzoekschriften bij de Regeering waren ingekomen, werd door haar de volgende proclamatie openbaar gemaakt:

> Daar het noodzakelijk is, dat wij het geldelijk bedrag nauwkeurig te weten komen, hetwelk de verschillende *Han* aan de vreemdelingen verschuldigd zijn, hetzij wegens door de *Han* gesloten leeningen, hetzij wegens in de open havens gekochte goederen, zoo worden alle personen, die iets te vorderen hebben, verzocht daarvan opgave te doen aan deze kenchô (gemeentehuis), vóór of óp den 28^{n} dag van de 12^{e} maand (6 Febr. 1872).
>
> Wij geven tevens hierbij kennis dat deze opgaven allen voor onderzoek zullen moeten worden ingezonden, en dat zij na bovengenoemden datum niet meer zullen aangenomen worden.
> 30 Jan. 1872. Kanagawa-Kenchô.

De gezanten der Westerlingen zijn tegen deze notificatie terecht in verzet gekomen, omdat zij zonder hun medeweten en toestemming was uitgevaardigd. Later werd de zaak tusschen de gezanten en de japansche Regeering in 't gelijk gebracht, en heeft laatstgenoemde zich in het uitbetalen der door de Han nagelaten schulden zeer onbekrompen getoond. Men moet namelijk niet vergeten, dat onder die zoogenaamde vorderingen (*claims*) verscheidene waren, welke op den toetssteen der rechtvaardigheid onderzocht, moeilijk de proef zouden doorgestaan hebben. Om een voorbeeld te noemen, kwamen onder die ‘claims’ schulden voor van kapitalen, die tegen 5 pCt. rente in de *maand* uitgeleend waren, hetgeen alzoo 60 pCt. in het jaar maakt, kapitalen, die door zulke dolzinnige renten misschien vertiendubbeld waren. Verder hooge sommen voor nog niet betaalde oude stoombooten of schepen, insgelijks met on-

gemeen hooge renten bezwaard. De japansche Regeering stond op een moeilijk en alleronaangenaamst standpunt. Zij begreep verplicht te zijn deze oude schulden uit den weg te ruimen, doch kon natuurlijk geen vrede met deze woekerwinsten hebben. De gezanten van hunne zijde deden wat zij konden om de zaken in der minne te schikken, en maanden de schuld eischers aan eenig water bij den wijn te doen. De groote moeilijkheid bleef evenwel de grens te bepalen tusschen billijke en onbillijke vorderingen. De zaak werd echter weldra geschikt in het voordeel der schuldeischers, en zoo verlieten verscheidene kooplieden Japan korten tijd daarna met prinselijke fortuinen, die zij aan de onttroonde prinsen te danken hadden.

Na herhaald aandringen der westersche kooplieden op den vrijen handel en ten gevolge der gunstige rijstoogsten van de beide laatste jaren, besloot de japansche Regeering het eeuwenoude verbod op den uitvoer van rijst te wijzigen en dien onder zekere bepalingen toe te staan. De gezanten ontvingen de volgende missive:

> ‘Het japansch gouvernement heeft bepaald dat een zekere hoeveelheid rijst, welke door het departement van financiën bewaard wordt[1], ter geschikter tijd in de open havens van Japan, bij inschrijving in het openbaar, zal verkocht worden, zoowel aan vreemdelingen als Japanners. Deze rijst zal uitgevoerd mogen worden, indien er overvloed van dit voedingsmiddel in den lande voorhanden is. In het tegenovergestelde geval blijft de uitvoer van rijst verboden.
> Geschreven aankondigingen omtrent den verkoopdag en de hoeveelheid te verkoopen rijst, zullen aan het gemeentehuis van elke open haven, waar de verkoop zal geschieden, aangeplakt worden. Personen, die wenschen te koopen, kunnen de rijst daags te voren komen inspecteeren.
>
> Geschreven aanbiedingen zullen op den verkoopdag tot 's middags 12 uur aan het gemeentehuis ontvangen worden.
> Elk aanbod moet bevatten: opgave van den prijs per pikol rijst in gouden jen te betalen. Zilveren jen of mex. dollars zullen tegen den koers van den dag in betaling worden aange-

1 Omdat de boeren hunne belasting in rijst opbrengen.

nomen. De aanbiedingen zullen ten 2 uur 's namiddags van den verkoopdag in tegenwoordigheid der bieders geopend worden. Het gouvernement behoudt zich echter het recht voor, eenig aanbod van de hand te wijzen, als het te onvoordeelig blijkt te zijn. Voor het overige zal de rijst aan den meestbiedenden afgeleverd worden.
Indien twee of meer personen gelijke aanbiedingen doen, zullen zij kunnen loten, wie hunner de kooper zijn zal. De kooper wiens aanbod is aangenomen, zal een vijfde deel van den koopprijs op den koopdag aan het gemeentehuis deponeeren. De overblijvende vier vijfde deelen moeten binnen zeven dagen na den verkoop betaald worden. Nadat de geheele som afbetaald is, zal de rijst afgeleverd worden. Indien de kooper de gekochte rijst in het pakhuis van het gemeentehuis wenscht te bewaren, nadat hij den koopprijs voldaan heeft, zal hij dezelfde pakhuishuur moeten betalen, welke voor andere magazijnen in de plaats van verkoop berekend worden.' (Volgen nog eenige kleine bepalingen.)

Het is later gebleken dat deze bepalingen van het gouvernement voor den vrijen handel zeer weinig te beteekenen hebben, aangezien slechts eene enkele firma voortdurend de gunst geniet de gouvernementsrijst te koopen en uit te voeren

Behalve de sedert eenige jaren te Jokohama en Hiogo gevestigde engelsche Oriental-Bank, is in '72 ook een duitsche bank in Jokohama gevestigd, onder directie van den heer Mammelsdorf, vroeger in dienst van het Comptoir d'Escompte.

Wij mogen het bericht over den handel niet besluiten zonder gewag te maken van den windhandel in levend vee, welke in den winter van '72 ons in de tijden van Quincampoix of der haarlemmer tulpen-manie verplaatste. Op eenmaal ontstond bij Nagasaki en omstreken eene inderdaad belachelijke navraag voor allerlei soort van dieren. Het betrof eerst de leelijkste dieren, namelijk de varkens, daarna de schapen, geiten, koeien, drommedarissen, kameelen, honden, kippen, eenden, ganzen konijnen, ja zelfs muizen werden in allen ernst voor geld en dikwerf voor veel geld te koop gevraagd. De telegraaf tusschen Nagasaki en Shanghaï werd geen oogenblik met rust gelaten, om scheepsladingen van een of ander gedierte uit Shanghaï naar Nagasaki te doen overkomen. Op den eenen dag werden ongeloofelijk hooge prijzen voor een of ander dier betaald, dat een of twee dagen later nauwelijks de kosten van

vervoer kon vergoeden. Duizende dollars zijn met deze speculatie gewonnen en verloren. Deze manie was echter niet van langen duur; na twee à drie maanden had men er genoeg van. De oorzaak van het ontstaan dezer dwaasheid is niet gemakkelijk op te sporen. Sommigen beweerden, dat de Japanners thans, bij hun streven om meer en meer europeesch te worden, ook meer vleeschvoedsel aten en zich deswegens meer met de veeteelt wilden gaan bemoeien. Indien dit zoo ware, dan zou het een niet ongelukkig verschijnsel geweest zijn, doch dat dit niet zoo is, kan iedereen blijken uit den aard der dieren, die in dezen windhandel betrokken waren. Honden en witte muizen kunnen bezwaarlijk gerekend worden tot die diersoorten, waarmede wij gewoon zijn ons te voeden. Uit den korten duur dezer handelsagitatie bleek dan ook weldra dat de geheele handel niets anders was dan eene speculatie, waarschijnlijk door eenige Chineezen en Japanners begonnen en opgewekt.

III. Openbare webken.

Het voornaamste wat in 1872 op het gebied der openbare werken voorviel is: de voltooiing en inwijding van den spoorweg Jedo-Jokohama, de voortzetting van het werk aan den spoorbaan tusschen Hiogo en Osaka, de voltooiing van den telegraaf Jedo-Jokohama-Osaka-Hiogo-Nagasaki, in aansluiting aan de onderzeesche kabels naar Shanghaï en Vladivostock, het ontwerpen van een plan voor een groote haven bij Osaka, en het uitvaardigen van nieuwe bepalingen op het mijnwezen.

Ofschoon een deel der lijn Jokohama-Jedo reeds den l2^{den} Juni voor het publiek geopend was, zoo had de feestelijke opening eerst op den 15^{den} October plaats, nadat de geheele weg voltooid was. 's Morgens ten 8 ure vertrok een trein uit Jokohama met de gezanten der Westersche Mogendheden, verschillende consuls en andere genoodigden, ten einde Z.M. den Mikado te Jedo op te wachten. Z.M. werd door een lijfwacht van 50 lanciers en drie batterijen artillerie, elk van 4 stukken, van het keizerlijk paleis naar het station te Jedo begeleid.

Overal had zich langs de straten, waardoor Z.M. passeeren moest, eene groote menigte nieuwsgierigen verzameld, doch ook overal heerschte de diepste stilte. De keizer was in een rijtuig gezeten, met vier paarden bespannen en vergezeld van den keizerlijken prins Arisugawa no Miya en den eersten minister van staat Sanjio u daijin. Het keizerlijke rijtuig werd gevolgd door elf andere rijtuigen, waarin verschillende hooge beambten en edelen gezeten waren, onder anderen de voormalige prinsen van Tjoosjoe, Bizen, Higo en anderen. Zijne Majesteit werd overal met diepe buigingen en eene eerbiedige stilte begroet. Slechts het geraas der rijtuigen en de kommando's aan de lijfwacht gegeven, braken van tijd tot tijd de doodelijke stilte af.

Het feestterrein bij het spoorwegstation te Jedo was smaakvol en rijk versierd met allerlei banieren, vlaggen en bloemen. Aan het einde van het platform was een troon opgericht van fijn zwart lakwerk, met goud ingelegd en goud geborduurde zijden kussens. Het Japansch muziekkorps, dat onder leiding van den engelschen kapelmeester Fenton (thans in dienst der japansche Regeering) niet onredelijke vorderingen in de europeesche muziek gemaakt heeft, voerde het onlangs aangenomen Japansch volkslied en eenige andere muziekstukken uit. De keizer en alle andere japansche beambten waren gekleed in rijke nationale costumen, met uitzondering van het schoeisel dat europeesch was. In het bijzonder trokken de drie Lioe-Kioe-gezanten de aandacht der menigte; zij kenmerkten zich behalve door hunne kleeding, door een sterk uitgedrukt mongoolsch uiterlijk en lange baarden en knevels. De europeesche gezanten waren in galacostuum op het feestterrein aanwezig Luide fanfares en het presenteeren van 't geweer door de eerewacht kondigden aan dat Z.M. in het station was aangekomen. De (japansche) Minister vau Openbare werken, Jamao, en de hoofddirecteur der spoorwegen, Inaë Masaru, geleidden Z.M. naar eene groote zaal, waar de vertegenwoordigers der vreemde Mogendheden verzameld waren. Z.M. bedankte in weinige woorden de Ministers voor hunne tegenwoordigheid, waarop Comte Fé d'Astiani als doyen van het corps diplomatique antwoordde. Daarna begaf Z.M. zich, vergezeld van de genoodigden, naar den trein. De optocht moge als de eerste van dien aard, welke in Japan ooit gehouden is, hier vermeld worden:

Inoë Masura, Hoofddirecteur van open bare werken. Jotsusuji Sjo Sammi, Kugé (edelman). Hofbeambte.		Jamao Jozo, Minister van openbare werken. Shikibunoskoe, Ceremoniemeester. Hofbeambte.
Zr. Ms. Zwaarddrager. Hofbeambte.	Zijne Majesteit DE MIKADO.	Zr. Ms. privaat Secretaris. Hofbeambte.
3 Hofbeambten. Geneesheer des Keizers.	Zijne Keizerl. Hoogheid PRINS ARISUGAWA NO MIYA. (Neef des Keizers).	3 Hofbeambten. Geneesheer des Keizers.
Saigo Sanji, Minister van Staat. (Daijokwan). Okuma Sanji, Minister van Staat. Itagaki Sanji, Minister van Staat. Oöki Momboekio, Minister van openbaar onderwijs. Saga Kioboekio, Minister van eeredienst. Ito Shihokio, Minister van justitie. Ijichi Foekoe gisjo. Viee-president van den Raad van State. Jamagata Rikuguntayoe, Minister van oorlog. Fukuoka Shihotayoe, Vice-minister van justitie. Madeno Kozi Kunaitayoe, Groot-kamerheer des Keizers. Hichikata Dainaishi, Eerste Rijks-secretaris. Saigo Ri kugun Shoyoe, Vice-minister van oorlog. Tamano Shiho Gondaihanji, Rechter. Ujeno Jiugoi, Vice-minister van financiën. Sano Jiugoi, Directeur der vuurtorens. Toriwo Rikugunshoyoe, Luitenant-generaal.	Sanjo Udaijin, Eerste Minister van Staat.	Sojejima Guaimukio, Minister van buitenl. zaken. Comte Fé d'Astiani, Minister-resident voor Italië. C.E. de long, Minister-resident der Vereenigde Staten, waarnemend minister-resident voor de Nederlanden. Baron H. Calice, Minister-resident v. Oostenrijk. Signore Rodriguez y Munoz. Chargé d'affaires van Spanje. Comte de Turenne, Chargé d'affaires v. Frankrijk. de Butzow, Chargé d'affaires v. Rusland. R.G. Watson, Chargé d'affaires v.Gr.-Brittannië. (Minister-residenten v. Duitschland en Nederland afwezig). Inoë Bunda, Minister van financiën. Shisido Kioboetayoe, Vice-minister van onderwijs. Kuroda Kaitakudjikan, Minister van landbouw.

Mutsu sosei no Kami,
Directeur der belastingen.

Komura Kaigunshoyoe,
Vice-minister van Marine.

Matsmoto Shiho
Gondaihanji, Vice-minister
van policie.
Joshii Kunaishoyoe,
Kamerheer des Keizers.
Shibusawa Jiugoi,
Directeur der
lands-inkomsten.
Foekoeha Jiushii,
Vice-minister van
eeredienst.

Okubo, Gouverneur van Tokei (Jedo).

Tani Rikugunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Notsu Rikugunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Ito Kaigunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Kunaizio, Secretaris van den groot-Kamerheer.

Miura Rikugunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Sasaware Rikugunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Nakamuta Kaigunshosio, Assistent-minister van oorlog.
Iwaja Shonaishi, Gouvernements-secretaris.

Kunaizio, Kamerheer des Keizers.

Ex-Daïmio's en Kugé's. (Voormalige Vorsten en Edellieden).

Tokugawa Jiu Ichii, broeder des laatsten Sjoogoens.
Matsudaira Jonu, Kugé.
Nakamikado Jiunii, Kugé.

Mori Jiunii, Oud-prins van Tjoosjoe.
Kamei Jiusammi, Kugé.
Hosokawa Jiushii, Oud-prins van Higo.
Gezanten der Lioe-Kioe-eilanden.

Nakajama Jiu Ichii, Kugé.

Nijo Jonu, Kugé.
Ohara Jiunii, Kugé.
Ikéda, Jiunii, Kugé.
Sawa Jiusammi, Kugé.
Ikéda Jiushii, Oud-prins van Bizen.

Spoorweg-ambtenaren.

Takéda Harukaze, Assistent-directeur der spoorwegen.
Sabata Kanské, Assistent-directeur der spoorwegen.

Europeesche ingenieurs en spooi-beambten.

Ojé Taku, Vice-gouverneur van Kanagawa.

Nakajama.
Hoofddirecteur der in- en uitgaande rechten.
Motono,
Assistent-directeur der in- en uitgaande rechten.
Takagi, Secretaris van den gouverneur van Kanagawa.
Santo, idem.
Hara, Assistent-directeur der vuurtorens.
Hirao, Assistent-directeur der ijzerwerken.

Consul voor Zwitserland.
Consul voor Denemarken.

Consul voor de Sandwichs-Eilanden.
Consul voor Noord-Duitschland.
Consul voor Groot-Brittannië.
Consul voor de Vereenigde Staten.
Consul voor Italië.
Consul voor Frankrijk.
Consul voor Portugal.
Consul voor België.
Consul voor Nederland.[1]

1 Wij deelen deze lijst tevens mede om te doen opmerken op welken noodeloos weelderigen voet de japansche administratieve en uitvoerende macht is ingericht. Voor het kleine spoorbaantje (niet grooter dan de afstand Amsterdarn-Utrecht) zijn nu reeds zooveel en zooveel directeuren en assistent-directeuren, terwijl het departement van oorlog niet minder dan 8 ministers heeft!

Toen deze stoet in den trein had plaats genomen, zette die zich in beweging. Locomotief en wagens waren rijkelijk met bloemen en vlaggen versierd. De tusschenstations Shinagawa, Kawasaki, Tsurumi waren insgelijks in feesttooi. Binnen het uur was de feesttrein te Jokohama aangekomen. In het feestelijk getooide station te Jokohama werd Z.M. ontvangen door den vice-gouverneur Ojé Taku en de europeesche spoorwegbeambten, in dienst van het japansch gouvernement. Het corps consulaire benevens de beambten werden door den gouverneur aan Z.M. voorgesteld en nadat deze ceremonie had plaats gehad, werd Z.M. geleid in het feestpaviljoen. Hier plaatste de Mikado zich op den troon, die in het paviljoen was aangebracht, en las van een papier het volgende:

> ‘Ik heb den spoorweg tusschen Tokei en Jokohama geopend en hoop ten zeerste dat dit verbeterd middel Van vervoer moge strekken tot de ontwikkeling van den handel en tevens moge bijdragen tot den voorspoed van mijn volk.’

Comte Fé d'Astiani, minister-resident van Italië, sprak daarop, namens de gezanten, het volgende:

> ‘Sire! Le corps diplomatique est heureux d'être gracieusement appelé par votre Majesté à assister à la cérémonie significative et importante d'aujourd'hui. Cette fête solennelle, à l'occasion de l'ouverture du premier chemin de fer de votre Empire, marque une des gloires de l'auguste règne de votre Majesté Impériale, un progrès éclatant dans la voie de la civilisation moderne, dont le Japon est désormais l'allié fidèle.
> Puissent tant d'efforts généreux et constants, que les Nations de l'occident ont suivis du plus vif intérêt, être couronnés de tout le succès que V.M.I. et son gouvernement ont en vue dans leur initiative éclairée.
> Tel est le voeu du corps diplomatique qui s'empresse, Sire, d'offrir à votre Majesté ses hommages et ses félicitations.’

Z.M. bedankte met eenige woorden voor deze toespraak, waarop de vertegenwoordigers der vreemde mogendheden van het feestterrein vertrokken. Hierop ontving Z.M. eene commissie uit de vreemde ingezetenen (kooplieden) van Jokohama. De heer Marshall, president van de kamer van koophandel, hield eene lange rede, waarin hij Z.M vermeerderden voorspoed en handel van Japan toewenschte. De minister van

binnenlandsche zaken Sojejima antwoordde namens Zijne Majesteit op dezen speech in de volgende bewoordingen:

> ‘Met veel genoegen heb ik de gelukwenschen vernomen, die mij door de vreemde gasten van Jokohama zijn toegebracht. Iedereen, die in Japan leeft, hetzij hij er geboren is, of slechts tijdelijk vertoeft, zal beschermd worden in zijne rechten. Wij zullen dit beginsel meer en meer toepassen om den voorspoed te bevorderen en ons land op den weg der beschaving steeds voorwaarts te brengen. Zoolang de harmonie tusschen ons land en de vreemde landen zal bestaan, zoolang zal zoowel de vreemde als de inlandsche bevolking van Japan mij na aan 't hart liggen.’

Vervolgens kwam eene deputatie van vijf leden uit de japansche bewoners (kooplieden) van Jokohama voor den keizerlijken troon. De president dezer commissie hield eene rede, die wij wegens hare groote bijzonderheid, als zijnde het eerste voorbeeld in de geschiedenis van Japan dat *kooplieden* direct het woord mochten richten tot Z.M., en wegens den klassieken stijl, hier in haar geheel willen vermelden.

> ‘Het schitterend geluk van het keizerrijk is thans plotseling vermeerderd. Uwer Majesteits heilige goedheid bestraalt het heelal. Jokohama gaat dagelijks in welvaart vooruit; de handel van iederen koopman neemt toe. Sedert de invoering van den telegraaf en het postwezen is de gemeenschap met alle deelen des lands gevestigd. Hieraan is nu een spoorweg toegevoegd; verwijderde plaatsen zijn nu naburen geworden. Het is nu mogelijk binnen één dag naar Jedo te gaan en van daar naar Jokohama terug te keeren; zware koopmansgoederen kunnen thans met gemak vervoerd worden. De spoorwegen zijn reeds in beschaafde landen beproefd en daarom werd deze schrandere uitvinding ook in ons rijk gebracht. De spoed en het gemak door den spoorweg ons gegeven, zullen eene bron van weelde en voordeel worden, meer dan een mond kan uitspreken. Daar deze stad de voornaamste handelsplaats is in Japan, zoo verheugt de geheele handelsstand zich in hooge mate over Uwer Majesteits genadige gunsten. De vooruitgang van ons rijk op den weg der beschaving is slechts eenige weinige jaren oud, doch het volk van alle natiën bewondert de invoering van dit roemrijke en ongeëvenaarde werk en juicht het in hooge mate toe. Wij zijn overtuigd dat de grondslag van voorspoed en geluk onder Uwer Majesteits Regeering gelegd zal worden, dat het eeuwige werk meer en meer zijne volmaking zal naderen

> en dat wij in het einde op éene lijn zullen staan met andere landen der wereld, ja deze zelfs zullen overtreffen. Het volk van Uwe Majesteit ziet met vertrouwen de toekomst tegemoet en wenscht naarstiglijk te volharden. Het is inderdaad het prachtigste werk, dat sedert den oorsprong der wereld gezien werd. Wij kunnen geene woorden vinden om onze vreugde uit te drukken. Het volk van Uwe Majesteit neemt het bezoek van Uwe Majesteit gretig waar om Uwe Majesteit zijne onbeteekenende gelukwenschen aan te bieden. Allen verheugen zich in onbegrensde mate en bidden dat Uwer Majesteits Regeering tienduizend jaren moge duren. Uwe nederige onderdanen bieden, als vertegenwoordigers der bevolking, Uwe Majesteit hunne gelukwenschen met den meesten eerbied aan. Eerbiedig aangeboden met waar ontzag en diepen eerbied.
> 14 October 1872 (get.) Hara Zensaburo enz.'

De gouverneur Ojé Taku antwoordde namens Zijne Majesteit:

> 'Ik verheug mij over uwe gelukwenschen. Handelt volgens deze uwe gevoelens en mogen uwe pogingen steeds met een goede uitkomst bekroond worden.'

Hiermede waren de ceremoniën te Jokohama afgeloopen en vertrok Z.M. weder per spoor naar Jedo.

Nadat de feestelijkheden te Jokohama afgeloopen waren, stormde de menigte met hartstochtelijke geestdrift op den keizerlijken troon en het voetkleed los, waarover Z.M. geloopen had. Ieder wilde een stuk van den verbrijzelden troon machtig worden, om dit als een kostbare reliek te bewaren. Het tapijt was in een oogwenk in duizende stukken gesneden en ten slotte kon men van het een noch het ander iets meer gewaarworden.

Te Jedo teruggekomen zijnde werd Z.M. door verschillende hooge japansche ambtenaren en het vreemdelingen-personeel van den spoorweg opgewacht. Z.M. beklom aldaar nogmaals den troon en las de volgende rede voor:

> 'Gij bracht de voltooiing van den eersten spoorweg in ons Land ter mijner kennis. Ik heb dien geopend en het is mij een groot genoegen, dat deze spoorbaan zulk een rijke bron van gemak en welvaart zal zijn. Dit groote werk werd aangevangen in de eerste dagen van eene algemeene hervorming, in de verwachting, dat ons volk zich over de voordeelen

> van den spoorweg zou verheugen. De volharding en geestkracht tot het volvoeren van dezen arbeid zijn in hooge mate lofwaardig. Ik verwacht daarvan grooteren nationalen voorspoed en wensch u geluk met den gelukkig volbrachten arbeid. Het is mijn voornemen het spoorwegnet in ons land meer en meer uit te breiden en de spoorbanen allerwege door gansch Japan te verspreiden.'

De eerste Minister van Staat, Sanjo Udaijin, naderde thans den troon en hield uit aller naam een rede, welke in de hoofdzaak op een gelukwensch voor Z.M. neêrkwam.

Daarna verscheen ook in Jedo eene deputatie van vijf japansche kooplieden voor den troon en hield deze eene gelijksoortige rede als de kooplieden van Jokohama. De gouverneur van Jedo antwoordde namens Z.M. daarop in gelijkluidende termen als te Jokohama door den gouverneur dier plaats geschied was.

Ten slotte werd de staf europeesche en japansche spoorwegbeambten door den Minister van Openbare werken voor Zr. Ms. troon geleid. De Mikado sprak hen in de volgende bewoordingen toe:

> 'Ik ben zeer voldaan over de uitmuntende uitkomst, welke wij door Uwe volharding en toewijding aan het werk verkregen. Het strekt mij tot groot genoegen, vooral de diensten te erkennen der vreemde heeren, wier kennis en ondervinding zooveel tot de voltooiing van dit werk hebben toegebracht.'

Nadat de Minister van Openbare werken kortelijk dank gezegd had voor deze rede, keerde Z.M. weder naar het keizerlijk kasteel terug.

De spoorweglijn is sedert geregeld in exploitatie en geeft goede resultaten, daar het aantal reizigers tusschen Jedo en Jokohama zeer groot is. In de maand December 1872 bedroeg het aantal reizigers nagenoeg 100,000 en waren de ontvangsten 32,900 dollars. De kosten van aanleg van deze lijn hebben in het geheel 1,443,000 dollars (ca. 3,751,800 gulden) bedragen. Aan de spoorweg Hiogo-Osaka wordt voortgewerkt, doch wegens geldgebrek niet met dien spoed, welken het gouvernement wenschte. Met het oog op verdere invoering van andere openbare werken werd in December te Londen eene nieuwe leening gesloten, door bemiddeling van de 'Oriental-Bank' van Jokohama.

Deze leening ad 12 rnillioen pond sterling werd tegen den koers van 92 met 7 percent rente te Londen volteekend.

Het japansch gouvernement rekent er op, dat de Staatsinkomsten over eenige jaren beduidend zullen toenemen, wanneer de tegenwoordige ex-prinselijke geslachten geene rijksondersteuning meer zullen genieten. Naar eene opgave, welke wij van een japanschen hoogen beambte ontvingen, bedragen de totale inkomsten van Japan thans ca. 110 millioen riô per jaar (286 millioen gulden). Hiervan moeten evenwel af (volgens de contracten met de ex-prinsen gesloten, bij de afschaffing der Han) ca. 80 millioen riô voor bezoldigingen der vroegere prinsen en familiën, zoodat er slechts ca. 30 millioen riô (of 78 millioen gulden) rest voor de huishouding van den Staat. De Regeering hoopt het aan de ex-daïmo's uit te keeren bedrag meer en meer in te krimpen en aldus na verloop van tijd in het ongestoord bezit der geheele rijksinkomsten te geraken. Zooveel is zeker, dat het gouvernement op 't oogenblik arm is, en daarom komen ons de groote openbare werken voorshands gevaarlijk voor. Het zou Japan niets schaden, indien het daarmede nog een tiental jaren wachtte, en onzes inziens ware het beter indien men op 't oogenblik meer aandacht schonk aan de volks-ontwikkeling en het volks-onderwijs, die den grondslag van echte beschaving moeten uitmaken. De telegraaf Jedo - Nagasaki is voltooid, doch nog niet voor Europeërs opengesteld. De Japansche Regeering maakt evenwel sedert eenige maanden daarvan gebruik. Het schijnt, dat men op sommige plaatsen in het binnenland met vooroordeelen onder het volk tegen den telegraaf te worstelen heeft. In de provinciën Aki en Nagato geloofde het volk ten platte lande, dat deze uitvinding om door draden berichten over te brengen het werk der '*Kiristan*' (duivelswerk) moest zijn[1]. Men vertelde, dat deze draden met versch bloed van jonge (ongehuwde) meisjes bestreken werden. De meeste jonge dames haastten zich toen hare tanden zwart te maken en de wenkbrauwen af te scheren, ten einde zich het uiterlijk van getrouwde vrouwen te geven en aldus aan den bloeddorstigen

1 Het woord 'Kiristan' (Christen) heeft een onaangenamen klank in de ooren van het japansche volk, ten gevolge van de strenge verbodsbepalingen der Regeering tegen dezen godsdienst. Deze verbodsbepalingen, sedert meer dan 2½ eeuw geldig, zijn heden (Maart '73) ingetrokken.

telegraaf te ontsnappen. Natuurlijk beklaagden zich de ongehuwde jonge mannen over dezen veiligheidsmaatregel der jonge dames en wilden eerstgenoemden zich wreken door talrijke telegraafpalen en draden te verwoesten en stuk te snijden.

Aan de plannen der Regeering om de haven van Osaka voor groote (europeesche) vaartuigen geschikt te maken, is in dit jaar '72 gevolg gegeven. Hiogo neemt voortdurend in handel en welvaart toe, ten spijt van het gouvernement, dat deze welvaart in de groote stad Osaka zag. Ofschoon toch deze laatste stad tot de open havens behoort, is de handel der vreemdelingen er tamelijk onbeduidend. En daar de afstand van Hiogo slechts 5 uur gaans, en ter zee met een bootje, maar 2½ uur bedraagt, zoo gaan de japansche kooplieden van Osaka naar Hiogo om aldaar hunne inkoopen te doen. Zeker bezit Osaka thans eene buitengewoon slechte, of liever gezegd in het geheel geen haven; echter is ook de haven van Hiogo (Kobé) geenszins geschikt, en zijn de schepen bij stormwinden of hooge zeeën op deze open ree volstrekt niet buiten gevaar. Op 't oogenblik is de ree van Hiogo veel beter dan de Osakahaven. Het gouvernement wil er thans eene goede haven maken en daardoor beproeven, den handel en de scheepvaart naar deze stad te verplaatsen. De europeesche kooplieden zijn zeer hiertegen gestemd en wenschten veel liever, dat de Regeering de haven van Kobé verbeterde. Kobé is thans eene gevestigde handelsplaats; het vreemdelingenkwartier is inderdaad uitmuntend aangelegd; zeer vele kostbare gebouwen, pakhuizen enz. werden door de europeesche kooplieden aldaar gevestigd. Het is dus zeer natuurlijk, dat deze zeer ongaarne zich verplicht zouden zien Kobé te verlaten en zich te Osaka weder nieuwe uitgaven van aanbouw enz. te getroosten.

Niettemin blijft de Japansche Regeering bij haar voornemen volharden en werd aan den Nederlandschen ingenieur C.J. van Doorn, vroeger Hoofdingenieur bij de Kanaalmaatschappij, in vereeniging met den heer Lindo, officier der genie bij het Nederlandsche leger, opgedragen de plannen voor eene nieuwe haven van Osaka, in verband met het bevaarbaar maken der Jodagawa, in gereedheid te brengen. Naar wij vernemen zijn deze plannen

thans bijna gereed en zal het werk dus waarschijnlijk eerstdaags worden aangevangen.
Ook heeft de Regeering besloten de gouvernementsgebouwen in Jedo voortaan min of meer naar europeeschen bouwtrant (met brikken) op te bouwen. Deze stad, in vroegere jaren zoo menigmalen door vreeselijke branden geteisterd, zooals wij uit de beschrijvingen van Kaempfer, Overmeer Fischer, Meijlan, Doeff en anderen weten, is den 3den April '72 weder door een geduchten brand half vernield. Ongeveer 20 duizend menschen werden bij dien brand van woning en goederen beroofd. Sedert achttien jaren had er in gansch Japan niet zulk een vervaarlijke brand plaats. Een hevige stormwind verbreidde het vuur met eene ongeloofelijke snelheid. De verwoesting door den brand bedroeg:

	17	gouvernementsgebouwen.
	287	gouvernementsgebouwen woningen voor ambtenaren en gepensioneerden.
	60	tempels.
	4753	woonhuizen.
totaal	5117	gebouwen.

Acht menschen verloren het leven, 67 werden gewond en 20,272 menschen geraakten zonder woning, terwijl de totale verliezen op 1,514,900 riô (ca. 4 millioen gulden) geschat warden. De gouverneur liet dagelijks 50 koku rijst aan de ongelukkigen uitdeelen. Het ware zeker zeer te wenschen, dat men in Japan meer steenen woningen ging bouwen, om aan de talrijke branden eenigszins paal en perk te stellen, doch de groote kostbaarheid zal hiertegen nog wel langen tijd een beletsel blijven.

De Rijks-Munt te Osaka is voortdurend bezig de nieuwe japansche munt te slaan. In het jaar loopende van 31 Oct. 1871-31 Oct. '72 werd voor eene totale waarde gemunt van 22,055,201 Jen (ca. 57,343,522 gulden). Intusschen zal zij nog langen tijd moeten voortgaan alvorens het klinkend metaal in eene goede verhouding staat tot de ongeloofelijke hoeveelheid papiergeld welke in Japan in omloop is. De zwavelzuurfabriek aan de munt, in het laatste jaar opgericht, is thans onder directie van den engelschman Finch in volle werking.

De zending van de amerikaansche missie onder generaal Capron, om het eiland Jezo te exploiteeren, schijnt tot heden nog zeer weinig resultaten gegeven te hebben. De Amerikanen houden zich ijverig bezig met het aanleggen van wegen en het aankweeken van amerikaansche gewassen en dieren voor den landbouw; doch de Japanners schijnen het in dit voor hen zoo koude klimaat niet te kunnen uithouden. Tegen den winter zijn ca. 625 emigranten, die onder schoone beloften en premiën van het gouvernement naar Jezo vertrokken waren, weder naar het Zuiden des lands teruggekeerd. Velen onder hen waren ziek en vermagerd door de ongewone koude. Het is onzes inziens tamelijk zeker, dat de moeite door de Japansche Regeering aan Jezo besteed, toch nimmer tot het doel zal leiden, dit eiland door Japanners bewoond en bebouwd te zien. De Aïno's kunnen het daar best uithouden, doch de Japanner kan het klimaat op den duur niet verdragen. De kostbare zending van den generaal Capron met zijn talrijken staf zal weinig anders kunnen uitwerken dan voorkomen, dat Jezo niet stilletjes door de Russen wordt ingepalmd. Wij gelooven dan ook dat de Japansche Regeering hoofdzakelijk dit laatste doel op 't oog heeft, daar er werkelijk in schoone, bevolkte streken van de andere japansche eilanden veel meer voor deze amerikaansche missie te doen valt. Wij zouden het daarom vrij wat wenschelijker vinden, indien de zending onder Capron - die een bekwaam practisch landhuishoudkundige schijnt te zijn - hare zorgen aan meer dankbare gedeelten des Rijks ging wijden. De Japansche Regeering zou zich dan misschien minder te beklagen hebben, zulke hooge sommen voor landhuishoudkundige ondernemingen uit te geven.

Zeer te bejammeren is het, dat het gouvernement geene meer vrijzinnige bepalingen heeft gemaakt ten opzichte van het mijnwezen. Hierin moet naar onze meening voor Japan eene der hoofdbronnen van welvaart in de toekomst gelegen zijn. De japansche bodem bevat - zooals we uit ervaring weten - inderdaad een schat van bruikbare mineralen en onder deze is de steenkool zeker een der belangrijkste. In de eerste plaats om de Japanners, bij het meer en meer toenemend gebruik van stoomwerktuigen, van arbeidsvermogen te voorzien en ten anderen voor de stoomvaart in de chineesche en japansche wateren.

De stoomvaart in de zeëen van Oost-Azië is in de laatste jaren verbazend toegenomen en verdringt de zeilschepen meer en meer. Deze stoombooten gebruiken veelal òf engelsche kolen, die wegens de kosten van vervoer natuurlijk zeer hoog in prijs zijn, òf australische kolen, die wel goedkooper, maar ook veel slechter zijn dan goede engelsche kolen. Toch kosten australische kolen in Jokohama (met de kosten van vervoer) nog ca. 12 à 13 dollars (31,20 - 33,80) per ton. Daar er nu in Japan, voornamelijk in de landstreken rondom Nagasaki, overvloed van kolen voorhanden is en daaronder steenkool, welke niets voor de australische kool behoeft onder te doen, zoo zou werkelijk eene meerdere koolproductie een tak van groote welvaart kunnen worden. Evenwel heeft het gouvernement daar geheel anders over gedacht en nieuwe bepalingen gemaakt, die er geenszins toe zullen leiden den mineraalrijkdom spoedig geëxploiteerd te zien. Tot eene voordeelige bewerking van mineraalgronden in Japan zijn europeesche machinerie en europeesche kennis bepaalde vereischten. De japansche wijzen van werken zijn zoo uiterst primitief, hunne hulpmiddelen ter uitsmelting van ertsen zijn zoo gebrekkig en hunne chemische, metallurgische en mineralogische kennis is over 't algemeen zoo gering, dat men zeer onverstandig doet met aan Europeërs te verbieden Japanners in de ontginning van mijnen behulpzaam te zijn met kapitaal en kennis. Compagnieschappen tusschen ondernemende Japanners en Europeërs zouden ongetwijfeld reeds lang verrezen zijn, indien de Regeering deze niet verboden had. Zooals de zaken thans staan is het voor den Europeër onmogelijk zijn kapitaal of kennis aan de ontginning van japansche mijnen te besteden, en is het evenzeer den Japanners onmogelijk mineraalgronden met voordeel te ontginnen, zonder de daarvoor noodige kennis en werktuigen te bezitten. Wij willen de nieuwe bepalingen op het mijnwezen, zooals die in Mei 1872 door de Dayôkwan werden uitgevaardigd, hier laten volgen:

> ‘Het eerst noodige om zakan die op het mijnwezen betrekking hebben wel te verstaan, is, dat men wete wat men eigenlijk onder *mineralen* verstaan moet. Alle anorganische lichamen worden mineralen genoemd[1]. Er zijn twee soorten van mine-

1 De Regeering heeft hier bedoeld: *Levenlooze* NATUUR*producten*.

ralen: 1°. die welke metalen bevatten, zooals goud, zilver lood, ijzer, tin enz. en die welke niet-metallisch zijn, zooals steenkool, zwavel, zout, edelsteenen en alle andere mineralen, die geene metalen bevatten. Al deze mineralen zijn zonder onderscheid het eigendom van het Gouvernement. Daarom heeft het laatstgenoemde alleen het recht mineralen uit den grond te halen. Al behoort ook de oppervlakte van den bodem, welke een mijn bevat, aan zekeren eigenaar, zoo zijn toch de mineralen van dien bodem (onverschillig of zij àan of òp de oppervlakte aanwezig zijn) het eigendom van de Regeering en behooren zij bijgevolg niet aan den eigenaar van den grond. Het is noodig, dat men deze zaak met juistheid begrijpe!
Het is overbodig teelaarde (gewone aarde) en gewone steenen tot de mineralen te rekenen; daarom kan de eigenaar van den grond daarmede naar welgevallen te werk gaan.
Aangezien alle mineralen het eigendom van het Gouvernement zijn, zoo zal men alleen na sluiting van een contract met de Regeering eene mijn mogen bewerken. Niemand zal het recht hebben mijnen, welke onder contract met het Gouvernement door hem bewerkt worden, als onderpand (hypotheek) voor schuld te geven. Personen die geld leenen, om de bewerking eener mijn tot aan het einde van den contracttijd te kunnen voortzetten, moeten vooraf verlof daartoe aanvragen en eene gezegelde toestemming van de plaatselijke autoriteit verkregen hebben; indien later eene of andere aanklacht over eene geldleening mocht geschieden, waarbij de gezegelde toestemming niet wordt overgelegd, dan zal de mijn ten opzichte dezer leening vrij van elke verplichting verklaard worden.
Het is volstrekt verboden de bewerking eener mijn aan eenigen vreemdeling af te staan of deze als onderpand voor schuld uit te zetten.

Men zal altijd vooraf aan het Departement van Openbaren werken toestemming moeten vragen, om eenige vreemde machinerie of vreemde werklieden bij eene mijn te plaatsen.
Men zal geene andere vreemdelingen dan werklieden en mechanici mogen aanstellen.
Er zal tweemaal 's jaars een rapport van bijgaanden vorm aan het Departement van Openbare werken ingezonden moeten worden, namelijk een in de 7e en een in de 12e maand. Dit rapport zal de opbrengst der mijn en den prijs daarvoor verkregen, nauwkeurig vermelden. Indien de opbrengst der mijn of de prijs der producten opzettelijk te laag worden opgegeven, om zoodoende de rijksbelasting (royalty) te ontduiken of te

verminderen, dan zal het contract verbroken en de mijn met alle toebehoorende werktuigen enz. verbeurd verklaard worden.
Bovengenoemde bepalingen moeten goed onthouden worden.
Er zijn eenige mijnen in bewerking waarvan men niet nauwkeurig de omstandigheden kent, onder welke zij geopend werden; de plaatselijke autoriteiten zijn daarom gelast de tot nu toe bestaande vergunningen tot het bewerken dezer mijnen nauwgezet te onderzoeken. Zij zullen tevens tegen het einde van de zesde maand (1872) aan het Departement van Openbare werken rapporteeren omtrent de belastingen of geldelijke bijdragen welke voor deze vergunningen betaald zijn.
Men zal geen erts mogen verkoopen, zoolang men met den proefarbeid bezig is. De proeftijd zal door het Departement van Openbare werken bepaald worden.

De plaatselijke Overheden zullen aan het einde der 6^{e} maand ook een rapport inzenden omtrent de mijnen, die verlaten zijn en omtrent alle nieuwe mijngronden, waarin nog geene mijnen zijn aangelegd. Zij zullen tevens vermelden, welke mijngronden naar alle waarschijnlijkheid met voordeel bewerkt zouden kunnen worden. Zij zullen tevens de namen en woonplaatsen van personen opgeven, die deze mijngronden, onder contract van het Gouvernement, zouden willen bearbeiden. Het Departement van Openbare werken zal dan de zaak onderzoeken en aan deze personen de verlangde contracten uitreiken.'

3^{e} maand 1872. (get.) Departement van Openbare werken.

Deze nieuwe mijn-bepalingen zijn weinig in overeenstemming met de meer vrijgevige politiek welke het gouvernement meer en meer volgt. De gebrekkige stijl en gedachtengang daargelaten, valt er vrij wat op deze wet af te dingen. Het hoofdargument, dat het gouvernement eigenaar is van alle mineralen, gaat moeilijk op. In westersche landen is een of andere mijngrond wel dégelijk het eigendom van den landeigenaar. Deze kan naar verkiezing deze gronden zelf bewerken of aan anderen verhuren. De groote landheeren in Engeland en Duitschland verhuren in den regel hunne mijngronden aan eene of andere compagnie en ontvangen een klein gedeelte van de winst als huur. Wanneer de gouvernementen in Europa toezicht houden op de mijnen, dan is dit alleen om het leven der arbeiders te beschermen en tegen ongelukken te waken. Elk vrijzinnig landsbestuur zal het vormen van particuliere industrieele ondernemingen zooveel doenlijk bevorderen. Het

is zeer onwaarschijnlijk, dat de Japanners vele vennootschappen zullen vormen tot ontginning van mijngronden, omdat het niet in den aard der Japanners ligt veel geld te besteden aan boringen, voorloopige onderzoekingen, eersten aanleg enz. zonder dat zij tevens dadelijk winsten genieten. Als men vroegere schrijvers gelooven mag, zou de Japansche Regeering bevreesd zijn, dat de japansche mijnen uitgeput zullen raken als zij de ontginning te veel aanmoedigt. Deze vrees is naar hetgeen wij van den japanschen bodem zagen, geheel ongegrond. In de verzameling mineralen, die wij sedert ons verblijf in Japan maakten, komen ertsen voor uit alle deelen des lands, meerendeels kiezen. Buitengewoon verspreid zijn het koperkies, zwavelkies, zwavellood (loodglans), antimoon-loodertsen, dikwerf met een weinig zilver, zwavel, kwartsen enz. Wij gelooven inderdaad, dat er in Japan geene enkele provincie is, waar niet een belangrijk erts met voordeel zou gegraven kunnen worden.

IV. Onderwijs en wetenschap.

Over het onderwijs in Japan is zoowel in Japan als in Europa verbazend veel *gesproken* en *geschreven*. Maar is er zeer veel voor *gedaan*? Het doet ons leed te moeten verklaren, dat wij in onze gunstige verwachtingen, aanvankelijk door de oprichting van een Ministerie van Onderwijs en talrijke *voorgestelde* hervormingen opgewekt, in den laatsten tijd zeer zijn teleurgesteld. De *Momboesho* (ministerie van onderwijs) heeft zich alle moeite gegeven een nieuw stelsel van onderwijs te projecteeren en kwam in de maand Augustus met een reusachtig plan voor den dag. Volgens dit plan zouden in Japan 52,000 lagere scholen, 256 middelbare of taalscholen en 8 hooge scholen gevestigd worden. Het onderwijs aan de lagere school (volksschool) zou op westerschen voet ingericht worden en omvatten: het leeren lezen en schrijven der japansche taal, de beginselen der japansche geschiedenis, de beginselen der geographie, de rekenkunde, vormleer, het zingen, teekenen en de algemeene zedeleer. Het onderwijs aan de middelbare

scholen zou volgens dit plan omvatten: de wiskunde, aardrijkskunde, algemeene geschiedenis, engelsche taal, fransche taal, hoogduitsche taal, beginselen van natuur- en scheikunde, beginselen der natuurlijke historie, het teekenen, japansche taal en geschiedenis en de algemeene zedeleer.

Omtrent het hooger onderwijs werd medegedeeld, dat de Regeering daarvan later een afzonderlijk plan wenschte in te dienen. De plaatsen waar de Regeering de 8 universiteiten wenschte te vestigen, zijn: Tokei, Osaka, Nagasaki, Kanazawa, Niëgata, Nagoya, Hirosima, Sendaï. Herhaalde malen klopte Momboesho bij Okwiasho (ministerie van financiën) aan, om de plannen verwezenlijkt te zien, doch deze deinsde voor de som (3 millioen dollars) terug, welke Momboesho voor haar plan noodig oordeelde. Intusschen waren al deze papieren voornemens gedrukt en overal verspreid en hoorde men iedereen spreken over den uitmuntenden vooruitgang van Japan. Wij waren zelve ook eenigen tijd *dûpe* van deze tooneelvertooning, welke daarmede eindigde, dat door de Hooge Regeering werd toegestaan voor het *lager onderwijs*:

voor gansch Japan! $ 293,527,61 (= ƒ 763,171,79 cent) per jaar.

Zijnde nog geene 0,0092 jen (of ƒ 0,024) per hoofd van het aantal inwoners.

Voor het middelbaar en hooger onderwijs is het bedrag nog niet vast bepaald. Naar men zegt, wil de Regeering de terugkomst der Gezanten afwachten en eerst de rapporten hooren en onderzoeken door de aan het gezantschap toegevoegde commissarissen voor onderwijszaken uit te brengen. Intusschen is men aangevangen aan eene soort normaal- of kweekschool een aantal japansche jongelieden voor aanstaande lagere schoolonderwijzers op̄ te leiden.

Het gaat in Japan tot dusverre als in vele europeesche staten; aan oorlogsuitgaven, openbare werken en andere schoonklinkende zaken meer wordt het eerst gedacht, en als er dan nog wat overschiet van het budget, mag het onderwijs dit hebben.

Wij willen nu hiermede niet zeggen, dat men in Japan achteruitgegaan is in onderwijs-zaken. Integendeel is in het afgeloopen jaar meer daarvoor gedaan dan in vorige jaren, doch de toestand van het land in aanmerking genomen, mochten we meer, veel meer verwacht hebben, te meer daar de meeste beschaafde Japanners volkomen begrijpen, dat er radicale hervorming in

opvoeding en onderwijs moet komen, wil Japan voortaan in de rij der meer verlichte natiën zijne plaats innemen. Als wij echter de geschiedenis onzer Westersche landen nagaan, dan zullen deze zoozeer gewenschte verbeteringen in Japan ook wel trapsgewijze na verloop van tijd moeten aangebracht worden. Indien men maar niet vergeet, dat men in Japan met de lagere school moet aanvangen, om iets goeds tot stand te kunnen brengen, dan is reeds veel gewonnen.

De taalschool in Jedo (vroeger *Kaiseijo*, thans *daigaka Nankoö* geheeten) is beter ingericht en uitgebreid. Zij bestaat thans uit drie afdeelingen, te weten: eene engelsche afdeeling met 10 Amerikanen, meestal geheime zendelingen, als onderwijzers, eene fransche afdeeling met 5 fransche, en eene duitsche afdeeling met 5 duitsche onderwijzers. In de meeste voorname hoofdplaatsen der nieuwe *Ken* zijn ook een of twee meesters voor de engelsche en fransche talen werkzaam. Velen onder hen zijn echter geheel vreemd aan de taak van onderwijs geven. Nog steeds gaat het Bestuur voort menschen als leermeesters in dienst te nemen, die voor deze taak maar half geschikt zijn, in plaats van werkelijke onderwijzers aan te stellen. De schuld daarvan ligt voornamelijk bij de Amerikanen, die ook het dolzinnig denkbeeld huldigen, dat iedereen, die niet bepaald krankzinnig is, onderwijs mag en kan geven. In het algemeen wordt aan deze taalscholen te veel werk gemaakt van eene oppervlakkige kennis in de engelsche taal en te weinig gelet op grondige wiskundige vorming.

De *marineschool* te Jedo werd onder bestuur van den heer Koning, oud officier der Nederlandsche marine, en met medewerking van nog 6 andere, meest engelsche zeevaartkundigen, uitgebreid en geregeld. Op 't oogenblik worden aldaar ca. 225 jongens voor de zeevaart opgeleid. De Regeering heeft plan deze school meer en meer uit te breiden.

De keizerlijke vloot bestaat thans uit 10 stoomschepen, waarvan twee gepantserd. Aan het Marine-hospitaal te Takanawa bij Jedo is tijdelijk de heer Dr. Wheeler van de Britsche Legatie als arts werkzaam.

Het japansche leger is geheel gereorganiseerd naar fransch model. De troepen zijn met *chassepots* gewapend en dragen min of meer fransche uniformen. Eene ‘mission militaire’ bestaande uit één kolonel, 9 officieren en 16 onderofficieren, allen van het fransche leger, kwam naar Japan om er eene militaire ukademie op te richten en het leger op europeeschen

voet te organiseeren. Aan het groot militair hospitaal te Jedo, waaraan ook eenige geneeskundige lessen gegeven worden, trad de nederlandsche officier van gezondheid Dr. T. Wiebenga Beukema als dirigeerend arts op. Het geheele Rijk is in zes militaire hoofddistricten verdeeld, elk waarvan een instructiekamp heeft. De volgende kampements-plaatsen zijn gekozen: 1ste district *Tokei* (Jedo); 2e *Sendaï* (prov. Mutsu); 3e *Nagoya*; 4e *Osacca*; 5e *Herosima*; 6e *Kumamotto* (prov. Higo).

Eene factorij voor de behandeling en haspeling der ruwe zijde werd in *Tomioka* opgericht onder directie van den heer P. Brunat en Dr. Mailhet. Hieraan zijn 7 fransche mannelijke en vrouwelijke deskundigen werkzaam, om de Japanners met de europeesche bereidings- en haspelingswijzen bekend te maken.

De overige inrichtingen van natuur- en geneeskundig onderwijs zijn op denzelfden voet als in het vorige jaar in stand gebleven en met het onderwijs voortgegaan.

In de provincie Mikawa, alsmede in Nagasaki, hebben eenige bijzondere personen (Japanners) ondernomen bijzondere scholen op te richten, zonder hulp van het gouvernement. Het plan is er vreemde talen, de verschillende takken der japansche opvoeding, alsmede europeesche handwerken (naaien, breien, borduren enz.) aan japansche meisjes te onderwijzen.

De bibliotheek der vroegere Sjoogoens, bestaande uit eene kostbare verzameling japansche, chineesche en europeesche boekwerken, is onder zekere bepalingen voor het publiek opengesteld. De Momboesho maakte het volgende dienaangaande openbaar:

> ‘Er is een bibliotheek gevestigd binnen het museum Yushima in Tokei, met het doel kennis en talenten zooveel mogelijk te bevorderen. Het publiek zal naar verkiezing alle boeken kunnen lezen. Laat ieder dit wel begrijpen en als hij daartoe lust gevoelt, zich aanmelden bij den bibliothekaris om boeken te mogen lezen.
> De wereld is groot en het aantal boeken in de wereld zoo groot, dat er onvermijdelijk steeds eenige boekwerken ontbreken. Indien iemand daarom lust gevoelt eenig werk aan de bibliotheek ten geschenke te geven, om eene leemte aan te vullen, dan wende hij zich tot ons kantoor (dept. onderwijs) of tot de plaatselijke overheid in de verschillende provinciën.
> NB. Indien men boeken ten geschenke wenscht te geven wordt eene opgave verzocht van het aantal deelen; de kosten

van vervoer zullen door de bibliotheek vergoed worden. Als de geschonken boekwerken eene zekere waarde overschrijden zal de gever kosteloos eene leeskaart bekomen.'

Juli 1872. Afdeeling musea van het dept. Momboesho.

Hierop volgen eenige reglementaire bepalingen, om tot de bibliotheek te worden toegelaten.

In de japansche boekdrukkerijën heerscht een veel grootere levendigheid dan in vroegere jaren. Tal van nieuwe uitgaven voor de studie van vreemde talen en wetenschappen verschijnen in japanschen druk; zelfs hebben wij europeesche boeken nauwkeurig in Japan zien nadrukken, zoo nauwkeurig zelfs, dat de naam van den uitgever in Europa, jaartal enz. onveranderd in de japansche uitgaven wordt overgedrukt. Te Nagasaki bestaat thans eene drukkerij met lettergieterij, galvanisch laboratorium voor de vervaardiging van vormen en clichés, onder het bestuur van onzen japanschen vriend Motokei, een inderdaad bekwaam en ijverig man, door wiens toedoen voornamelijk de typendruk in Japan werd ingevoerd. Motokei drukt alles met losse, door hem zelf vervaardigde typen. Zijne collectie chineesche typen is naar het oordeel van deskundigen volkomen en uitmuntend uitgevoerd. Romeinsche, gothische en kunstletters worden in deze merkwaardige werkplaats met eene groote vaardigheid gegoten en afgewerkt, zoodat de stads-drukkerij te Nagasaki tegenwoordig europeesche boeken zoowel als japansche en chineesche met het grootste gemak kan uitgeven. Motokei houdt zich thans bezig met de uitgave van een hoogduitsch-japansch woordenboek.

Onder de belangrijkste uitgaven behoort verder de tweede, vermeerderde en verbeterde druk van Hepburn's japansch-engelsch woordenboek. Het ministerie van onderwijs ondernam de uitgave van een nieuw groot japansch woordenboek, dat ten doel heeft het Chineesch zooveel mogelijk te vermijden en de spelling der woorden in *romeinsche letters* (in plaats van de gebruikelijke karakters) aan te geven. Dit belangrijk woordenboek heet *Go-i*. De letter A omvat alleen 3751 woorden, waaruit men zien kan dat deze uitgave de grootste thans bestaande woordenboeken, zooals: de *Gagen Shiuran, Kuanjikô, Wakumshiori* nog ruimschoots zal overtreffen. De samenstel-

ling van dit woordenboek is geene gemakkelijke taak, omdat de orthographie der japansche taal zeer weinig bepaald is en omdat het romeinsch alphabet niet voldoende is den juisten klank van vele japansche woorden nauwkeurig weer te geven. De menigvuldige verschillen in de spelling der japansche woorden volgens ons alphabet, welke men telkenmale aantreft, bewijzen dat de taak niet gemakkelijk is. Het is nu te hopen dat er door de *Go-i* meerdere gelijkvormigheid in de schrijfwijzen van japansche woorden met romeinsche letters zal ontstaan. In elk geval is de poging van den wakkeren minister van onderwijs, Z. Exc. Oöki Mombukio, zeer toe te juichen, daar het woordenboek ons misschien een stap nader zal brengen tot de zoo wenschelijke afschaffing van het karakterschrift. Wanneer wij het romeinsche alphabet reeds sedert lang als eene weldaad voor Japan beschouwden, dan willen wij hiermede niet zeggen de studie van het Chineesch te minachten. Integendeel hopen wij dat de geleerde Japanners zich met de Chineesche litteratuur en geschiedenis blijven bezig houden; wij wenschen alleen afschaffing van het Chineesch en het karakterschrift voor de algemeene volkstaal, opdat de kinderen niet meer zooveel tijd voor de studie van hun eigen taal zullen behoeven te besteden, en daarnevens meer andere nuttige kundigheden zullen kunnen verleenen. Het hindert ons altijd wanneer wij zien hoe bij aardige vlugge jongens het geheugen ten koste van het oordeel aan het werk gezet wordt. Dit nu is in de japansche lagere scholen tot nu toe het geval. Gedurende 7 à 8 jaren doen de schoolkinderen niet anders dan elk karakter één voor één opschrijven en memoriseeren. Men zal ons toestemmen dat dit een allerverderfelijkst opvoedingsstelsel is en het daarom in hooge mate wenschelijk is dit lastige karakterschrift te laten varen. Het ministerie van onderwijs is hiervan volkomen doordrongen en is zelfs in een ander uiterste vervallen, namelijk alles wat maar eenigszins Chineesch is met diepe verachting van zich af te stooten. Zoo zijn in '72 alle leeraren in het Chineesch, welke vroeger door de sjoogoens in hooge eere gehouden werden, eenvoudig ontslagen; de tempel aan Confucius gewijd (te Jedo) is in een gebouw voor het ministerie van onderwijs veranderd, zoodat men thans de scholen der westersche talen enz., bestuurt op dezelfde plaats waar het standbeeld des grooten chineeschen wijsgeers staat. Er bestaat eenig gevaar dat vele Japanners

een of twee westersche talen met gemak zullen gaan lezen, doch onbekwaam zullen zijn hetgeen zij hiervan weten in hun eigen (Chineesch-japansche) taal over te brengen.

V. De Westerlingen in Japan.

Het aantal Europeërs, vooral dat der Amerikanen, is in Japan meer en meer toegenomen. In dienst van liet japansch gouvernement zijn thans ca. 280 westerlingen werkzaam. Elke natie heeft iets te doen: de Engelsche - die de meerderheid uitmaken - leggen spoorwegen en telegraaflijnen aan, slaan de munten, houden de vuurtorens in orde en geven onderwijs in het marinewezen: de Amerikanen geven taalonderwijs (engelsche taal), maken Jezo bewoonbaar, en adviseeren in staatkundige en internationale rechtszaken; de Franschen organiseeren het leger, geven onderwijs in de fransche taal en zijde-industrie en dirigeeren het marine-etablissement te Jokoska; de Hollanders en Duitschers geven onderwijs in de natuur- en geneeskundige wetenschappen en zullen waterbouwkundige werken aanleggen. Zoo meent de Japansche Regeering uit elk land datgene uit te zoeken, wat zij het beste voor haar acht. Men spreekt thans over de invoering van den *Code Napoléon* en het aanvragen van meerdere fransche rechtsgeleerden, doch deze zaak is nog maar een gerucht. Zoo zal elke natie voorloopig wel wat te doen hebben. Amerika verkrijgt wel is waar meer en meer invloed op de Japanners, hetgeen door de ligging der beide landen voldoende verklaard wordt; doch er zijn reeds te veel andere goede nationale elementen in Japan aanwezig, om te vreezen dat de Vereenigde Staten de andere natiën uit de japansche staatsbetrekkingen zullen verdringen. De Engelschen zijn hiervoor het meest bevreesd en in 't algemeen de groote tegenstanders der Amerikanen. Van beide kanten wordt voortdurend strijd gevoerd. De Japanners worden door de engelsche bladen gewaarschuwd zich toch niet al te veel met de Amerikanen in te laten; zij achten dit gevaarlijk

en spreken van: ‘the danger of becoming the prey of American political influence of the most greedy and unscrupulous nature.’ Zelfs zag de Engelschman er gevaar in, dat het japansch gezantschap de atmospheer van Washington inademde, omdat: ‘weinige menschen deze lucht zonder zedelijke ontaarding konden verdragen.’

De verhouding van Japan tot de andere Mogendheden is vriendschappelijk gebleven, met uitzondering misschien van Peru. Een toeval was de aanleiding dat Japan op een minder aangename wijze met dit land in aanraking gebracht werd. In de maand Juli namelijk verscheen een peruaansch zeilschip, de *Maria Luz* geheeten, in de haven van Jokohama. Dit schip was geladen met chineesche koelies, die door den kapitein Hereira, een officier van de peruaansche marine, met toestemming der portugeesche Regeering te Macao voor rekening van het peruaansche gouvernement aangeworven waren. Dit schip was door tegenweer van zijn koers geraakt en gedwongen Jokohama binnen te loopen, voor het innemen van provisiën en het repareeren van eenige schade. Niemand nam aanvankelijk notitie van het schip, toen op zekeren nacht een chineesche koelie zwemmende en schreeuwende zich aan stuurboordzijde van het gepantserde britsche oorlogschip *Iron Duke* vertoonde. De man werd door de engelsche matrozen uit het water gehaald en aan boord van de ‘Iron Duke’ verpleegd. Op een der volgende dagen vond men een tweeden koeli zwemmende langs de ‘Iron Duke’; deze man werd ingelijks opgenomen en verhaalde zoo goed hij kon, dat zij aan boord van het peruaansche schip slecht behandeld werden, en hij liever wilde sterven, dan de reis naar Peru medemaken. De kommandant van het oorlogschip gaf aan den britschen chargé d'affaires Watson kennis van het gebeurde, en deze deelde het op zijne beurt mede aan de japansche autoriteiten, met de raadgeving de handelingen van den kapitein jegens de koelies officieel te doen onderzoeken. De japansche Regeering gaf gehoor aan dezen raad, zond de policie aan boord van het peruaansche schip en vorderde van den kapitein - die verplicht was zich naar de japansche wetten te schikken, omdat Peru geen tractaat met Japan heeft - alle koelies aan land te doen zenden, ten einde men de zaak zou kunnen onderzoeken en de koelies een voor een ondervragen. De kapitein protesteerde wel hiertegen, zeggende dat hij nie-

mand overlast deed en slechts in Jokohama was om te repareeren, doch hiermede was men niet tevreden. De koelies werden allen door de policie aan wal gebracht. Uit het lang gerekt verhoor der koelies scheen te blijken, dat de kapitein op de zeereis zeer gestreng was geweest en bij eenige koelies den staart van het hoofdhaar had afgesneden - eene zeer groote wreedheid en schande in het oog der Chineezen. De kapitein van zijn kant betoogde dat hij door oproerigheden van verscheidene koelies verplicht was geweest strenge maatregelen te nemen, wilde hij het schip in behouden haven brengen. Na zeer vele en langdurige rechtszittingen onder voorzitterschap van den gouverneur van Jokohama, werd besloten de koelies en het schip vrij te laten en den kapitein slechts eene mondelinge bestraffing te geven. Wilden eenige of alle koelies vrijwillig weder naar het schip terugkeeren, dan werd hun dit vrijgelaten; verkozen zij niet weder aan boord der ‘Maria Luz’ te gaan, dan zou het gouvernement de koelies naar China laten terugzenden. De kapitein eischte, dat het japansche gouvernement, hetwelk de koelies tegen zijn wil van zijn schip had verwijderd, hen ook weder aan boord zou laten terugbrengen. De Regeering weigerde de koelies te dwingen naar boord terug te keeren. Daar ten slotte geen enkele koelie vrijwillig terugging, zoo liet de Regeering hen naar China overbrengen en aan de Chineesche autoriteiten overhandigen; deze waren met de handelwijze der japansche Regeering hoogelijk ingenomen en betuigden daarvoor hunne erkentelijkheid. De kapitein, door langdurig oponthoud verarmd en in schulden gebracht, was verplicht zijn schip voor schuld achter te laten; hij zond een protest in bij het japansch gouvernement, met opgave der door Japan veroorzaakte schade, en berichtte Japan te zullen verlaten en de geheele toedracht der zaak aan het peruaansche gouvernement te zullen meedeelen. De Japanners lieten hem zonder antwoord vertrekken. Thans is er bericht dat Peru twee gepantserde oorlogsvaartuigen naar Japan zal zenden om opheldering over deze zaak te ontvangen en een tractaat met Japan te sluiten.

Uit een rechtskundig oogpunt beschouwd, gelooven wij niet dat de japansche Regeering het recht had de koelies, tegen den wil van den kapitein, van boord te halen, zoolang het schip in de haven van Jokohama niemand last aandeed. Zelfs als men

toegeeft, dat de koelies op de zeereis niet goed behandeld zijn (hetgeen zeer mogelijk een gevolg van hunne oproerigheden kan geweest zijn), dan nog mocht de japansche rechter zich onzes inziens niet het recht toekennen Peruanen te veroordeelen, wanneer deze in *volle zee* (dus buiten japansch grondgebied) onrechtmatige handelingen jegens Chineezen plegen. De consuls der tractaatmogendheden te Jokohama, die volgens de tractaten mede een stem kunnen uitbrengen, wanneer de japansche policie met onderdanen van vreemde natiën te doen heeft, welke geen tractaten met Japan hebben, weigerden - met uitzondering van den britschen vertegenwoordiger - op genoemden grond terecht aan het verzoek der japansche Regeering om mede te werken, te voldoen.

Beschouwt men de moreele zijde der zaak, dan is het natuurlijk zeer te bejammeren, dat de koeliehandel zulke, naar 't schijnt onvermijdelijke, ruwe en wreede handelingen medebrengt, en ware het zeer te wenschen dat alle mogendheden strenge bepalingen omtrent dezen handel maakten, om elke willekeur van de zijde der contractanten of gezagvoerders der schepen buiten te sluiten. De britsche chargé d'affaires is eigenlijk de oorzaak geweest van de handelingen der Japanners en beriep zich op het feit, dat twee koelies zich onder bescherming der britsche vlag gesteld hadden. De heer Watson achtte zich op grond daarvan verplicht de japansche Regeering aan te raden alle koelies van boord te doen halen, ten einde aan de afschaffing van dezen bedekten ‘slavenhandel’ - onder den naam van *coolietrade* - het zijne bij te dragen. Wij zijn overtuigd dat Japan in deze zaak alleen op instigatie van den engelschen chargé d'affaires gehandeld heeft, en er niet aan gedacht zou hebben de zaak gerechtelijk te behandelen, indien het daartoe van britsche zijde niet aangespoord ware. Het grappigste van het langdurig rechtsgeding was, dat de advokaat Dickins - die voor kapitein Hereira pleitte - den gouverneur van Jokohama, onder wiens presidium de zaak behandeld werd, bewees, dat in Japan ook slavenhandel, dat wil zeggen, handel in menschen bestond, en bijgevolg Japan volstrekt geen recht had andere natiën om den *koeliehandel* - die door alle groote mogendheden toegestaan werd - lastig te vallen. De advokaat toonde namelijk met bewijzen gestaafd aan, dat jonge meisjes door de eigenaars van theehuizen van de ouders *gekocht* worden

voor een zeker aantal jaren, ten einde deze kinderen met of tegen hun wil voor een onzedelijk leven op te leiden. En ziet, geen maand daarna was het nieuwe reglement op de theehuizen in werking gesteld, waarvan wij hierboven gewaagden.

In het corps diplomatique had in het afgeloopen jaar veel verandering plaats. De belgische gezant, 't Kint de Roodenbeek, vertrok voor goed naar zijn vaderland; de britsche chargé d'affaires F.O. Adams werd benoemd tot 1^{en} secretaris bij het gezantschap te Berlijn, en werd opgevolgd door den heer G. Watson, die tot aan de terugkomst van Sir Harry Parkes den post van gezant zal blijven waarnemen. De minister-resident van het duitsche rijk, von Brandt, vertrok tijdelijk naar Duitschland, om het japansch gezantschap aldaar op te wachten. De minister-resident van Nederland, van der Hoeven, verliet Japan, om als gezant aan het italiaansche hof op te treden. De amerikaansche minister-resident de Long keerde na eene korte afwezigheid weder naar Japan terug. Zoo het ons vergund is, onze meening te zeggen, zouden we eene gedurige afwisseling van gezanten in Japan ten zeerste afraden. Men komt in dit land niet zoo spoedig op de hoogte - allerminst der staatszaken - als zulks in europeesche landen, waar men de taal verstaat, en boeken, tijdschriften, couranten, enz. kan lezen, het geval is. Men moet meerdere jaren in Japan vertoefd hebben, om den Japanner goed te leeren kennen, en hem met juistheid te beoordeelen. Verder is de invloed van een gezant, die meerdere jaren in Japan vertoefd heeft, in den regel veel grooter dan die van een even bekwamen gezant, die slechts korten tijd in Japan verblijf hield. De britsche Regeering begrijpt dit zeer goed, en heeft Sir Harry Parkes weder in Z. Exc. vroegere betrekking geplaatst. Ook zouden wij, als Nederlander, die ons land liefheeft, ons verblijden, indien onze Regeering er toe mocht besluiten, aan de juiste opmerking van den heer van Zuylen (in de Tweede Kamer, begrooting van marine voor 1873, te berde gebracht) gehoor te geven, en in de japansche wateren onze hollandsche driekleur meermalen te laten wapperen. *Drie* jaren zijn voorbijgegaan, sedert het laatste hollandsche oorlogschip, *de Marnix*, in Japan was, en ofschoon men nu geenszins de waarde van een volk behoeft af te meten naar het aantal oorlogschepen dat het be-

zit, of van tijd tot tijd de vlag laat vertoonen, zoo wenschen we toch dat Nederland zich van een land, waaraan wij door onze historie nauw verbonden zijn, niet gaat vervreemden. Een Oostersch volk, als de Japanners, let hierop meer dan wij Europeërs wel denken, en daar nagenoeg alle beschaafde natiën van Europa van tijd tot tijd een vaartuig naar de japansche wateren zenden, enkel en alleen om de vlag te vertoonen, en de Engelschen, Franschen, Amerikanen en Russen zelfs voortdurend een eskader in deze zeeën hebben, zoo zien wij volstrekt niet in, waarom Nederland, dat als zeemogendheid, of wil men liever, als koloniale mogendheid, zijne waardigheid veilig mag doen gelden, eene uitzondering moet maken op den algemeenen regel. Onze hollandsche vlag, vroeger zoo populair, zoo bekend in Japan, mag niet vervreemden van dit land, waar de Hollanders thans ook nog uitgebreide handelsbetrekkingen hebben[1].

Om tot het corps diplomatique terug te keeren, vermelden we dat de recepties aan het hof van Z.M. den Mikado meer en meer in zwang komen. Voor het eerst in de geschiedenis van Japan, was H.M. de keizerin op verscheidene recepties tegenwoordig. De dames de Long en de Butzow werden vergezeld van de heeren gezanten de Long en de Butzow, door H.H.M. den keizer en de keizerin ontvangen. H.M. was in het nationaal costuum gekleed, en ontving de Westersche dames staande. Een talrijke menigte japansche hofdames was bij deze receptie aanwezig. Nadat de wederkeerige ‘speeches’ gewisseld waren, namen de keizer en de keizerin plaats op europeesche stoelen. De receptiezaal was bijna geheel naar europeeschen stijl gemeubileerd.

Aan de voornaamste Westersche hoven zijn in den loop van het jaar japansche gezanten geplaatst. Bij het hof van H.M. Victoria werd de heer Terashima benoemd, vroeger vice-minister van buitenlandsche zaken; te Washington de heer Mori, die dit jaar vervangen wordt door den heer Wojeno; te Hongkong tot consul-generaal Hayashi. Voor Parijs, Weenen, Berlijn, Rome

1 Wij hebben wel eens hooren beweren: ‘dat het met Holland in Japan gedaan was’. Dit is ten eenemale onjuist. Wel zijn wij thans niet meer de *eenige* bevoorrechte natie, doch de Hollanders zijn nog heden ten dage - in verhouding tot de bevolking van ons land - het *talrijkst* in Japan vertegenwoordigd.

en St. Petersburg zijn kortelings ook minister-residenten van Japan aangesteld.

De heer Mori, vroeger minister-resident in Washington, heeft een boek geschreven in de engelsche taal, getiteld: *Life and Resources in America, by Arinori Mori; for circulation in Japan. Washington*, 1872. Dit boek is in den handel te verkrijgen, en bevat inderdaad vele scherpzinnige opmerkingen en juiste gevolgtrekkingen. Het werk is in 14 hoofdstukken verdeeld, en volgens de voorrede bestemd: ‘om de vooroordeelen weg te nemen, die uit gebrekkige kennis voortvloeien, en alle Japanners, die hun vaderland liefhebben, aan te sporen op den weg des vooruitgangs en van het menschelijk geluk voorwaarts te streven.’ Het eerste hoofdstuk is gewijd aan het officieele en politieke leven in Amerika; daarin wordt de waarheid niet verzwegen; men oordeele:

> ‘Now, as the people here (Washington) mentioned, numbred in the gross not far from sixty thousand persons, obtain their positions through political influence, it is natural that they should take a special interest in politics and do their utmost for the suceess of the particular party to which they belong.’

En iets verder:

> ‘Generally speaking, the career of the public men in this country is rneasured more by their cunning or suceess in managing the people who have votes, rather than by their abilities.’

In het tweede hoofdstuk wordt het leven onder boeren en planters beschreven, vervolgens de handel en het onderling verkeer, het leven onder kunstenaars. Over den godsdienst en de instellingen van opvoeding zegt de schrijver:

> ‘Both the old and new testament contain, as most of such books do, many wonderful and strange stories, hard to be comprehended. The present writer deems it best not to allude here to any of them, as they appear to him to be of no grave importance, in regard to their real religious essence. The increasing influence of the Bible is marvellously great, penetrating every where. It carries with it a tremendous power of freedom and justice, guided by a combined force of wisdom and goodness.’

Wij zouden den uitgever benadeelen, door meer aan te halen, en raden iederen belangstellende aan, niet zoozeer voor het

profijt des uitgevers, als wel voor zijn eigen genoegen, het boekje van den heer Mori te koopen en te lezen. Men zal er veel nieuwe, frissche denkbeelden in ontmoeten, en de beschaafde wereld eens zien door den bril van iemand, die daarin niet is groot gebracht. Wij meenen, dat het volstrekt niet kwaad is, ook eens het oordeel van verstandige Oosterlingen over de Westerlingen te vernemen.

Een ander Japanner heeft ook het zoet en zuur van het auteurschap willen ervaren, en ons een kort verhaal gegeven van zijne ervaringen gedurende den fransch-duitschen oorlog. De schrijver, Watari geheeten, studeert in Parijs en was gedurende het beleg getuige van al de ellende door den oorlog veroorzaakt. Zijn boekje heet: *Petite Histoire de la guerre entre la France et la Prusse* (Juillet 1870-Mars 1871), *par R. Watari, Japonais, étudiant à Paris. Paris, Lahure*. De innerlijke waarde van dit geschrift staat beneden dat van den heer Mori, doch het heet dan ook slechts eene petite histoire.

Nu wij over litteratuur, door Japanners geschreven, bezig zijn, mogen we vooral niet vergeten melding te maken van een allerliefst werk van een kundigen Europeeër over de legenden en volksverhalen van Japan. De heer Mitford, vroeger secretaris bij de britsche legatie te Jedo, heeft elken beminnaar van Japan een aangenamen dienst bewezen, met zijne kennis van de japansche taal dienstbaar te maken aan de vertaling van de meest geliefkoosde volksverhalen in Japan. Wij kunnen niet genoeg iederen belangstellenden aanbevelen de beide deeltjes te lezen. Het werkje heet: *A.B. Mitford, Tales of Old Japan. London, Macmillan and Co.*, 1871, 2 *vols.*

In den loop van het jaar werd te Jokohama eene afdeeling gevormd van de Royal Asiatic Society, en op den 29sten Juli de eerste bijeenkomst gehouden met een tal van 19 leden, bijna alle Amerikanen en Engelschen. In de volgende maandelijksche vergaderingen werden de volgende bijdragen geleverd: Satow, tolk bij de britsche legatie: Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van de Lioe-Kioe-eilanden; Dr. Hadlow, arts bij de amerikaansche marine: over de Hyalonema mirabilis (de welbekende japansche glaskoraal, die in zoo groote hoeveelheden bij Enosima gevonden wordt); G.J.L. Hodges, attaché bij het britsche consulaat: over den Eusijama. Het hoofddoel der

vereeniging is, alle wetenswaardige zaken omtrent Japan te verzamelen en in druk uit te geven.

Wij waren zoo gelukkig, drie voorwerpen uit de japansche steenperiode te vinden, te weten: twee steenen punten van pijlen en een steenen bijltje. Deze voorwerpen worden sedert overoude tijden in den tempel bewaard en door het volk als relieken uit den japanschen kami-tijd geëerd. Zij zouden oorspronkelijk afkomstig zijn uit de provincie Jetsigo, niet ver van Niëgata. Siebold heeft, voor zoover wij weten, het eerst eenige met de onze overeenkomstige pijlpunten en bijltjes gevonden en beschreven, doch daar wij in de verslagen van het internationaal archeologisch congres, in 1869 te Norwich gehouden, lazen, dat Sir John Lubbock en andere beroemde archeologen van meening waren dat men het bestaan hebben eener steenperiode in Japan nog niet met zekerheid mocht aannemen, zoo meenden wij hier met eenige regelen van de door ons verzamelde voorwerpen melding te moeten maken. Anderen, zooals de heeren Franks en Brown, hebben insgelijks silex-voorwerpen (pijlpunten, lanspunten) in het noorden van Japan gevonden, zoodat het ons meer dan waarschijnlijk, ja zeker voorkomt, dat de silex- periode bij de Japanners bestaan heeft, en bijgevolg de meermalen geopperde afstamming der Japanners van de Chineezen hoe langer hoe onwaarschijnlijker wordt.

Meer en meer schijnt bij reizigers, wien de fortuin gunstig geweest is, de lust te ontwaken, Japan te bezoeken. En inderdaad zouden we alle beminnaren van verre reizen een bezoek aan dit land - mits het niet al te vluchtig zij - zeer aanraden. De stoomvaart geeft thans zes malen per maand gelegenheid binnen twee maanden Japan te bereiken, terwijl ook de kosten van vervoer op de engelsche en fransche mailbooten aanmerkelijk verminderd zijn. In het afgeloopen jaar bezochten o.a. ook eenige vorstelijke personen de japansche wateren. In de eerste plaats Z.H. prins Alexis van Rusland (derde zoon van den Czaar), die als luitenant ter zee, aan boord van het stoomfregat *Soetlana*, onder admiraal Passiët, eene reis om de wereld maakte. De japansche Regeering heeft moeite noch kosten gespaard, om den prins met de meeste voorkomendheid te ontvangen. In Nagasaki, Hiogo, Jokohama en Jedo werden feestelijkheden, illuminatiën, enz. ter eere van Z.H. gegeven.

Den 13^{den} Nov. '72 kwam het russische eskader te Jokohama aan. De Regeering had het keizerlijk zomerverblijf te Hama-go-ten, bij Jedo - dat indertijd ook aan den hertog van Edinburgh was afgestaan - voor de ontvangst van den prins ingericht. Op een der volgende dagen werd Z.H. bij Z.M. den Mikado ten gehoore ontvangen. Talrijke en kostbare geschenken werden gewisseld; de Mikado gaf ook hoogstdeszelfs photographisch portret aan den prins, met verzoek dit aan zijn vader, den Czaar aller Russen, te willen overhandigen, waarbij Z.M. tevens den wensch uitdrukte, de beeldtenis van den Russischen keizer te mogen erlangen.

Z.M. bracht den prins een contra-bezoek aan boord van de *Soetlana*. Prins Daté, ex-daïmio van Uwajima, was belast den prins, gedurende zijn verblijf in Japan, in alles van dienst te zijn.

De vorsten Philip en Augustus van Saxen-Coburg-Gotha bezochten insgelijks de japansche wateren.

De Pacific-mail company, zoo belangrijk voor het bezoek van Japan, had in 't afgeloopen jaar een groot verlies te lijden. De *America*, het beste en grootste schip der pacific-vloot[1] - een drijvend hôtel gelijk - verbrandde in den nacht van 24 Aug., niet lang na aankomst in de haven van Jokohama. Meer dan vijftig menschen, meerendeels Chineezen, verloren daarbij het leven, terwijl de brievenmails voor Hongkong, benevens groote geldsommen, die zich aan boord bevonden, een prooi der vernielende elementen werden. De oorzaak van den brand ligt geheel in het duister; eene commissie van enquête heeft niets kunnen opsporen, en gaf als haar gevoelen te kennen, dat er moedwil bij in 't spel geweest zou zijn. Deze meening is echter door geen enkel redelijk bewijs gestaafd.

Eene engelsche onderneming zal, nevens de Pacific-mail-company, een brug over den Pacific Oceaan slaan, en het steeds toenemend verkeer tusschen Jokohama en San-Francisco meer en meer in de hand werken.

1 Dit prachtige schip had een inhoud van 4554 gemeten tonnen. De kosten van aanbouw hadden 1, 600,000 dollars (ƒ 4,160,000) bedragen.

Tot besluit willen we melding maken van de ontdekking door den heer J. Walter gedaan, omdat deze voor de geschiedenis van onze oude betrekkingen met Japan niet zonder belang is. Walter is namelijk het graf van William Adams, den wakkeren stuurman van het hollandsch schip: ‘de Liefde’, op 't spoor gekomen. Kaempfer en andere schrijvers over Japan vermelden, dat Adams, die in 1600 als stuurman van het eerste hollandsche schip ‘de Liefde’, onder bevel van kapitein Quackernack in Japan gekomen en door den Sjoogoen Minamotono Ijejata als leermeester in de artillerie en den scheepsbouw te Suruga aangesteld was, in het jaar 1620 te Firado gestorven is, alwaar destijds door zijne bemiddeling eene engelsche factorij (nevens de nederlandsche) was opgericht. Deze factorij werd door Richard Corks als opperkoopman en 8 andere Engelschen van 1613 tot 1623 bestuurd en in laatstgenoemd jaar wegens groote verliezen opgeheven. Als wij bedenken, dat de toenmalige Sjoogoen bepaaldelijk Adams' diensten verlangde, dan komt het ons ook vreemd voor, dat Adams van Suruga naar Firado zou gegaan zijn. Het is thans zeker, dat Adams niet te Firado gestorven en begraven is, maar in Hemmimoera, een klein dorp nabij Jokoska (niet ver van Jokohama). In den tempel Toökozan Jodosji van dit dorp wordt thans nog een klein bronzen beeldje als een reliek van Adams bewaard. Somtijds woonde Adams in Jedo en soms in Hemmi, naarmate zijne bezigheden het vereischten. Te Jedo heet nu nog de straat, waarin Adams gewoond heeft, Anjin-Chô, naar Anjin-Sama, den naam dien Adams bij de Japanners droeg. Deze straat is dicht bij de Nipon-bassi of groote brug gelegen, vanwaar de afstanden op de rijkswegen gerekend worden.

Het dorpje Hemmi ligt in de provincie Sagami aan den voet van een heuvel, niet ver van het zeestrand. De tempel is ca. 10 minuten gaans van het arsenaal van Jokoska verwijderd. Het bronzen beeldje wordt in een oud goudlak doosje bewaard en door de bewoners van het dorp vereerd. Het beeldje schijnt van Siameeschen of Birmeeschen oorsprong te zijn. In de archieven van den tempel staat dan ook geschreven, dat Adams gezegd had: ‘dit beeldje komt van Siamo.’ Bovendien bestaat er nog een brief, door Adams in gebrekkig Hirakana geschreven, waarin hij den dorpsbewoners dank zegt voor de goedheid hem bewezen in het

versieren van zijn huis met groen en bloemen ten tijde van het *Matsuri* (feest). Deze brief draagt echter geen datum. Het graf van Adams, alsmede dat van zijne Japansche vrouw, is gelegen op den top van een vrij hoogen nabijzijnden heuvel. Men heeft c^{a}. 20 minuten noodig, om van den tempel tot het graf te komen. Het graf wordt, ofschoon het reeds meer dan 250 jaren oud is, met groote zorg onderhouden, en is ingericht even als de graven van Japanners, die vroeger den rang van 'Hattamotto' bezaten. De heer Walter kon den datum op den grafsteen van Adams niet meer ontcijferen. De datum op den grafsteen van zijne vrouw kon na eenig schrappen en schoonmaken leesbaar gemaakt worden, en bleek te zijn: *kan-ziu-ichi nen*, 7^{e} maand, 16^{e} dag, hetgeen met het jaar 1633 van onze tijdrekening overeenkomt. Adams' vrouw heeft hem waarschijnlijk 13 jaren overleefd, daar Adams onmogelijk later dan in het jaar 1620 kan gestorven zijn, omdat het schip *The Royal James*, dat den 7^{den} December 1620 uit Firado naar Engeland zeilde, het bericht van Adams' dood en eene authentieke copy van zijn testament medebracht. De datum van Adams' dood blijft dus onzeker. Voor aan den ingang der grafplaats zijn twee groote steenen lantarens - zooals men die overal op de tempelhoven in Japan vindt - waarop de inscriptie: 'Hier geplaatst door de bewoners van de (straat) *Anjin-chô* in Jedo, ter nagedachtenis van Anjin-Sama. Kansei-ziu nen, 2^{e} maand' (1799).

Hieruit blijkt dat Adams zeer gezien en populair geweest moet zijn bij de Japanners.

Het is bekend, dat het eerste hollandsche gezantschap naar den Sjoogoen onder Jacob Spex in Juli 1611 Adams te Swinga ontmoette en deze zich toen met de gezanten naar het Hof begaf om over de handelspas te onderhandelen, welke dan ook den 30sten Augustus 1611 door Sjoogoen Ijejasu verleend werd. Het mag eenigszins vreemd schijnen, dat Adams, na dertienjarig verblijf in Japan, niet met de *Clove*, onder kapitein John Saris, in 1613 naar Engeland terugkeerde. Saris verliet Firado op den 5^{den} December 1613, en nam vele brieven van Adams voor Engeland mede. De Sjoogoen had aan Adams verlof gegeven, te gaan of te blijven, zooals hij verkoos. Adams had echter, behalve zijne vrouw en dochter

in Engeland, ook eene vrouw, zoon en dochter in Japan, en had zich de gunst des Sjoogoens zoozeer verworven, dat deze hem een onbezorgd ruim leven en tamelijk goed jaargeld toekende. Adams wilde nu waarschijnlijk een spaarpot maken, en verkoos daarom liever niet zoo spoedig naar huis terug te keeren. Bovendien had hij twist gehad met kapitein Saris, die hem op een klein tractement aan boord van zijn schip wilde nemen.

De *Royal James* bracht, zooals we zeiden, Adams' testament in Engeland. Dit wordt in de archieven van de voormalige Oost-Indische Compagnie bewaard. Met rechtschapen onpartijdigheid verdeelt Adams zijn vermogen, dat 1972 taels, 2 maes en 4 kondarijnen (ca. ƒ 6409.74) bedroeg, tusschen zijne japansche en engelsche familie. Het is best mogelijk dat er thans nog nakomelingen van Adams' japanschen zoon bestaan, doch de heer Walter heeft deze niet op 't spoor kunnen komen.

De priester van den tempel Toökosan te Hemmi heeft het volgende verslag omtrent Adams' graf gegeven:

> ‘Toökosan of Jodosji was sedert lang eene heilige plaats der Tendai-secte. In de middeleeuwen kwam een vreemdeling, Anjin genaamd, tot ons. Men zeide, dat hij de laatste nakomeling der Coreesche koningen was. Hij werd aangesteld als onderwijzer in de vuurwapenen en ontving van den grooten militairen gezaghebber Tashogoe een salaris van 250 koku rijst en het dorp Hemmi, in Mioera, prov. Sagami, tot zijn eigendom. Hij woonde bij de Nipon-hashi, in Jedo, in de straat, thans nog Anjin chô geheeten, en was gewoon tweemalen 'sjaars naar Jodosji (Hemmi) te komen bidden, omdat hij aldaar zijn graf had gekozen. Na zijn dood werd hij te Jodosji (Hemmi) begraven, op den heuvel Joshi-kawasaka geheeten. Een steenen monument werd op zijn graf geplaatst, hetwelk thans nog bestaat, onder den naam van Anjin-tsuka.
> De Buddhisten gaven na zijn dood aan Anjin den naam Jius homanin Genzui Koji; wij weten evenwel niet met juistheid wanneer hij stierf. Zijne vrouw heette Kaikioin Mioma bikuni; zij werd na haren dood op den 16^{den} dag van de 7^{e} maand van het 11^{e} jaar kwansei naast Anjin begraven.
> Te Jodosji worden thans bewaard: een boek, een koperen beeldje van kwannon (bovengenoemd Siameesch beeldje) en een

blad van de haitara-boom, 'twelk Anjin gewoon was als beschermmiddel bij zich te dragen.
Het bronzen beeldje werd in een afzonderlijken tempel geplaatst en wordt vereerd als de twintigste van de drie en dertig Buddha-tempels in het district Mioera, prov. Sagami. De tempel draagt tot opschrift:

"Voor u de hoogste zaligheid,
die biddend in deez' tempel beidt!"

Wij bepalen ons tot deze korte mededeeling, omdat wij u niet door een lang verhaal willen vervelen.'

(*get.*) priester van Jodosji.

Hiermede nemen wij afscheid van onze lezers, in de hoop later in de gelegenheid te zijn de voortgaande ontwikkeling van Japan in korte trekken te schetsen.

Nagasaki, Maart 1873. GEERTS.

TEGENWOORDIGE TOESTAND.			VOORMALIGE TOESTAND.	
FOE of KEN	HOOFD-PLAATS. (zetel des Bestuurs.)	Voormalige PROVINCIE. (geogr. indeeling.)	Voormalige DEPARTEMENTEN. (geographische indeeling.)	Voormalige HAN en KEN, welke thans vereenigd zijn. (Staatkundige indeeling; vroegere Bestuurszetels.)
Tôkei-Foe (Jedo).	Jedo of Tôkei (Saiwaibassi-poort).	Musashi	Ebara, Tosima, gedeelten van Ashidaté en Katsushika.	Tôkei-foe, Sinagawa en Kosugé-ken.
Kiôto-Foe	Kiôto (Tachiuri, dôri).	Jamasiro	{Otokuni, Katono, Otagi, Ki, Uji, Kuze, Tsutsuki, Sagara.	{Kiôto-foe, Jodo, Kaméoka, Sonobé, Ajabé en Jamaga-ken.
Kiôto-Foe	Kiôto (Tachiuri, dôri).	Tamba	{Funai, Ikaruka, Kuwada.	
Osaka-Foe	Osaka (Higashi Jokobori).	Setsu	{Shimanokami, Shimanosimo, Teshima, Nosé, Nishraari, Higashinari, Sumiyoshi.	Osaka-foe, Takatsuki-ken en Asada-ken.
KEN.				
Kanagawa	Jokohama	Sagami	{Miura, Kamakoera, Takakoera.	{Kanagawa, Mutsura.
Kanagawa	Jokohama	Musashi	{Tachibana, Kuraki, Tsutsuki, Tama.	{Kanagawa, Mutsura.

Hiôgo	Kobé,	Setsu	Jatabé, Uhara, Muko, Kawanobé, Arima.	Hiôgo, Amagasaki, Mita.
Nagasaki	Nagasaki	Fizen of Hizen	{Sonogi, Takaki, deel van Matsura.	Omura, Fukujé, Simabara, Nagasaki.
Nagasaki	Nagasaki	Eiland: Iki	{Iki, Ishida.	Hirado.
Niëgata	Niëgata	Jetsigo	Kambara, Iwafuné.	Minéjama, Sibata. Murakami, Mikkaichi, Muramatsu, Kurokawa.
Saitama	Iwatsaki	Musashi	Saitama, deelen van Katsahika en Ashidaté.	Oshi, Iwatsaki, Urawa.
Iruma	Kawagoyé	Musashi	{Jokomi, Iruma, Chichibu, Ofusama, Ozato, Haisawa, Kami, Hara, Hiki, Niëkura, Naka, Kodama, Koma.	Kawagoyé.
Ashigara	Odawarra	Sagami	{Ashigara-no-kami, Ashigara-no-shimo, Osumi, Aikawa, Joroki, Tsukuï.	Nirajama, Odawarra, Ogino, Jamanaka.
Ashigara	Odawarra	Idzu	{Kimizawa, Takata, Naka, Kamo.	
Kisaradzu	Kururi	Awa	{Heguri Awa, Asaina, Nagasa.	{Tatéjama, Kachijama, Nagaô, Hanawa, Tsurumaki, Kururi, Tsurumai, Ichinomiya, Sakurai,

				Matsuo, Kikuma, Iïno, Otaki, Sanuki, Okubo, Mijagaë.
Kisaradzu	Kururi	Kadzusa	{Ichihara, Môda, Suyé, Amawa, Ishimi, Nagara, Jamanobé, Musa, Haniu.	{Tatéjama, Kachijama, Nagaô, Hanawa, Tsurumaki, Kururi, Tsurumai, Ichinomiya, Sakurai, Matsuo, Kikuma, Iïno, Otaki, Sanuki, Okubo, Mijagaë.
Imba	Sakura	Shimôza	{problem}{Juki, Sashima, Katûshika, Soma, Okada, Tojoda, Chiba, Hania, Imba.	Sakura, Koga, Sekiyado, Jûki, Oïmi, Sogansu, Katûshika.
Niëhari	Tsuchiura	Hitachi	{Niëhari, Tsukuba, Kôchi, Namekata, Shishida, Kashima, Sosa, Unakami, Katori.	{Tsuchiura, Tatsuzaki, Uchiku, Asaö, Matsugawa, Ishioka, Shitsaku, Wakabajashi, Tako, Takuöka, Komikawa.
Niëhari	Tsuchiura	Shimôza	{Niëhari, Tsukuba, Kôchi, Namekata, Shishida, Kashima, Sosa, Unakami, Katori.	{Tsuchiura, Tatsuzaki, Uchiku, Asaö, Matsugawa, Ishioka, Shitsaku, Wakabajashi, Tako, Takuöka, Komikawa.

Ibaraki	Mito	Hitachi	Taka, Kushi, Naka, Ibaraki, Makabé.	Mito, Kasama, Shimatsumu, Matsuok, Shimodaté, Shishido.
Kuruma	Takasaki	Kôdzuké	{Toné, Agatsuma, Seta, Usuï, Nawa, Kamura, Sai, Kataöka, Tako, Midorino, Kuruma.	Numata, Isézaki, Maëbashi, Takasaki, Amaka, Nanukaichi, Iwabana, Obata.
Tochigi	Tochigi	Kôdzuké	{Owaraki, Nitta, Jamada.	Mibu, Sano, Ashikaga, Fukiagé, Nikkô, Tatébayashi.
Tochigi	Tochigi	Shimotsuké	{Ashikaga, Janada, Samugawa, Aso, Tsuga.	Mibu, Sano, Ashikaga, Fukiagé, Nikkô, Tatébayashi.
Utsunomiya	Utsunomiya	Shimotsuké	Haka, Shiwonoja, Nasu, Kôchi.	Mochigi, Utsunomiya, Karasujama, Kurobané, Otawara.
Nara	Nara	Jamato	{problem}{Sô-no-kami, Sô-no-shimo, Heguri, Hirosé, Katsurakino-kami, Katsuraki-no-shimo, Oshinomi, Uchi, Joshino, Uta, Shiki-no-kami, Shiki-no-shimo, Takéchi, Tôchi, Jamanobé.	Nara, Korijama, Takatori, Koidzumi, Tawaramoto, Jagimoto, Shibamura, Kujira, Jagiu, Gojô.
Sakai	Sakai	Kawachi	{Nishikori, Ishikawa, Furuchi, Jasugae, Ogata,	Tannami, Hakata, Sakai, Kishinowada, Joshimi.

			Takajasu, Kôchi, Sara, Mamuda, Katano, Wakajé, Shibukawa, Shiki, Tachihi-no-minami, Tachihi-no-kita, Jamagi.	
Sakai	Sakai	Idzumi	{Otori, Idzumi, Hiné, Minami.	Tannami, Hakata, Sakai, Kishinowada, Joshimi.
Anotsu	Tsu	Iga	{Aë, Jamada, Iga, Nabari.	Tsu, Nagashima, Kaméjama, Kambé, Komono Kuwana.
Anotsu	Tsu	Isé	{Ano, Amuki, Suzuka, Kanawa, Miyé, Kuwana, Inabé, Asaké.	Tsu, Nagashima, Kaméjama, Kambé, Komono Kuwana.
Watarai	Jamada	Shima	{Tarashi, Ako.	Toba, Hisai, Watarai.
Watarai	Jamada	Isé	{Také, Watarai, Iïno, Iïtaka, Ichishi.	Toba, Hisai, Watarai.
Watarai	Jamada	Kiï	{Gedeelte van Muro.	Toba, Hisai, Watarai.
Nagoya	Nagoya	Owari	{Kasugai, Aichi, Haguri, Umi-no-higashi, Umi-no-nishi, Niwa, Nakazima.	Nagoya, Inu-Jama.
Nukata	Okazaki	Mikawa	{Awomi, Kamo, Nukata, Hatsu, Hoi, Shidara, Atsumi.	Nishio, Okazaki, Karija, Hambara, Koromo Tawara,

				Nishibassi, Nishiôhira, Tojobassi, Shigéhara.
Nukata	Okazaki	Owari	{Chita.	Nishio, Okazaki, Karija, Hambara, Koromo Tawara, Nishibassi, Nishiôhira, Tojobassi, Shigéhara.
Hamamatsu	Hamamatsu	Tôtômi	{Hamana, Fuchi, Tojoda, Inasa, Aratama, Chô-no-Kami, Iwata, Jamana, Suchi, Sano, Haihara, Kinohigashi.	Horiyé.
Shidzuoka	Shidzuoka	Suruga	Shita, Mashidzu, Uto, Abé, Iwobara, Fuji, Suntô.	Shidzuoka.
Jamanashi	Kôfu	Kaï	Jamanashi, Jashiro, Koma, Tsuru.	Kôfu.
Shiga	Oötsu	Oömi	Shiga, Kuributo, Jasu, Koga, Gamô, Kauzaki.	Minakuchi, Nishiôji, Otsu, Zézé, Jamakami.
Nagahama	Nagahama	Oömi	Aichi, Inujama, Iïda, Asai, Ikago, Takasima.	Miyagawa, Asahijama, Hikoné.
Gifu	Gifu	Mino	{Taki, Ishidzu, Fuwa, Ahachi, Ikéda, Ono, Motosu, Mushiroda, Atsumi, Kagami, Jamagata, Muké, Gunjô, Kamo, Kani, Toki, Jena, Katagata,	Ogaki, Gunjô, Kanô, Iwamura, Imawo, Naëgi, Takatomi, Nomura, Kasamatsu.

			Umi-no-Nishi, Haguri, Nakasima.	
Tsukuma	Matsumoto	Shinano	{Tsukuma, Ina, Suwa, Atsumi.	Takajama, Matsumoto, Takatô, Iïda Ina.
Tsukuma	Matsumoto	Hida	{Ono, Mashita, Joshiki.	Takajama, Matsumoto, Takatô, Iïda Ina.

TEGENWOORDIGE TOESTAND. KEN.	HOOFD- PLAATS. (zetel des Bestuurs.)	VOORMALIGE TOESTAND. Voormalige PROVINCIE. (geogr. indeeling.)	Voormalige DEPARTEMENTEN. (geographische indeeling.)	Voormalige HAN en KEN, welke thans vereenigd zijn. (Staatkundige indeeling; vroegere Bestuurszetels.)
Nagano	Nagano	Shinano	{Harishima, Takai, Minochi, Saku, Sarashina, Chiïsagata.	Matsushiro, Uyéda, Iïyama, Iwamurata, Komoro, Susaka, Nagano.
Miaki	Sendai	Iwaki	{Gedeelte van Uta, Watari, Igu, Katta.	Sendai, Toyomé, Tsunoda.
Miaki	Sendai	Rikuzen	{Oshika, Momonô, Tôda, Shita, Kami, Kurokawa, Natori, Sibata.	Sendai, Toyomé, Tsunoda.
Fukushima	Fukushima	Iwasiro	{Shinobu, Adachi, Asaka, Iwasé, Daté.	Nihommatsu, Fukushima, Shirakawa.
Fukushima	Fukushima	Iwaki	{Shirakawa.	Nihommatsu, Fukushima, Shirakawa.
Iwasaki	Iwasaki	Iwaki	{Gedeelte van Uta, Namékata, Shiba, Naraha, Tamura, Iwaki, Ishikawa, Kikuda, Iwasaki, Shirakawa.	Tanagura, Miharu; Nakamura, Idzumi, Iwakidaira, Junagaja.

Wakamatsu	Wakamatsu	Iwasiro	Aidzu, Jama, Onuma, Kawanuma.	Wakamatsu.
Jonézawa	Jonézawa	Rikusen	{Motojoshi, Toyomé, Kurihara, Tamadzukuri, Késé.	Ichinoseki, Izawa.
Jonézawa	Jonézawa	Rikuchiu	{Izawa, Esashi, Iwai.	Ichinoseki, Izawa.
Iwaté	Morioka	Rikuchiu	Hei, Waka, Hiyénuki, Shiba, Iwaté, Kunoyé.	Esashi, Morioka.
Awomori	Awomori	Mutsu	Tsugaru, Kita, San-no-hé, Ni-no-hé.	Hirosaki, Kuroishi, Hachi-no-hé, Hichi-no-hé, Tonami, Taté.
Jamagata	Jamagata	Uzen	Murajama, deel van Oitama, Mogami.	Tendô, Jamagata, Kaminojama.
Oitama	Oitama	Uzen	Deel van Oitama.	Jonézawa.
Sakata	Sakata	Uzen	{Tagawa.	Oidzumi, Matsuminé.
Sakata	Sakata	Ugo	{Akumi.	Oidzumi, Matsuminé.
Akita	Akita	Rikuchiu	{Katono.	Iwasaki, Honjô, Akita, Kaméda, Jashima.
Akita	Akita	Ugo	{Hiraka, Okachi, Juri, Kawanobé, Akita, Jamamoto, Segita.	Iwasaki, Honjô, Akita, Kaméda, Jashima.
Tsuruga	Tsuruga	Wakasa	{Onin, Oita, Mikata.	Obama, Sabaë.

Tsuruga	Tsuruga	Echizen	{Imadachi, Nanjô, Tsuruga.	Obama, Sabaë.
Asuwa	Asuwa	Echizen	Asuwa, Josida, Niu, Sakai, Ono.	Fukui, Hombô, Maruoka, Ono, Katchijama.
Ishikawa	Kanazawa	Kaga	Kawagita, Ishikawa, Nômi, Enuma.	Kanazawa, Daishôji.
Nanaö	Nanaö	Noto}	Hakui, Kashima, Fushi, Suzu, Imidzu.	
Nanaö	Nanaö	Etchiu}	Hakui, Kashima, Fushi, Suzu, Imidzu.	
Niëkawa	Niëkawa	Etchiu	Tonami, Niëkawa, Nei.	Tojama.

Kaihiwazaki	Kaihiwazaki	Jetsigo	Kubiki, Koshi, Iwono, Kariha, Mishima.	Takata, Joita, Shikya, Kiyozal, Kashiwazaki.
Aikawa	Aikawa	Eiland Sado	Kamo, Hamochi, Sawata.	Sado.
Tojoöka	Tojoöka	{Tamba	{Taki, Higami, Amada.	Kashiwabara, Maidzuru, Miyadzu, Minéjama, Kumihama, Tojoöka, Muraoka, Idzushi, Ikuno.
Tojoöka	Tojoöka	{Tajima	{Asako, Jafu, Futakata, Shidzumi, Keta, Kinosaki, Mikumi, Idzushi.	Kashiwabara, Maidzuru, Miyadzu, Minéjama, Kumihama, Tojoöka, Muraoka, Idzushi, Ikuno.
Tojoöka	Tojoöka	{Tango	{Kasa, Joza, Naka, Kumano, Sano.	Kashiwabara, Maidzuru, Miyadzu, Minéjama, Kumihama, Tojoöka, Muraoka, Idzushi, Ikuno.
Tottori	Tottori	{Inaba	{Iwai, Hômi, Jagami, Chidzu, Omi, Takakusa, Kéta, Jahigashi.	Tottori.
Tottori	Tottori	{Hôki	{Kawamura, Kumé, Jabashi, Aséïri, Omi, Hino.	Tottori.
Tottori	Tottori	{Eiland Oki	{Ama, Chifuri, Ochi, Suki.	Tottori.

Shimané	Shimané	Idzumo	{Shimané, Kando, Aika, Taténui, Idzumo, Iïshi, Nita, Ohara, Noki, Ou.	Matsujé, Hirosé, Mori.
Hamada	Hamada	Iwami	Ano, Mina, Ochi, Naka, Mino, Kanoashi.	Hamada.
Shikama	Shikama	Harima	{Akashi, Kako, Inami, Kamo-no-higashi, Kamo-no-nichi, Taka, Kanzaki-no-higashi, Kanzaki-no-nichi, Shikama-no-higashi, Shikamo-no-nichi, Iï-no-higashi, Iï-no-nichi, Akao, Sajo, Shisawa Minaki.	Himéji, Akashi, Tatsuno, Akao, Mikkadzuki, Mikusa, Jamazaki, Anshi, Hajashida, Ono.
Hôjô	Hôjô	Mimasaka	{Higashi-Nanjô, Higashi-Hôjô, Nishi-Hôjô, Oba, Mashima, Kumé-Hôjô, Kumé-Nanjô, Katta-no-minami, Katta-no-kita, Aita, Joshino, Nishi-Saijô.	Mashima, Tsujama, Tsuruda.
Okajama	Okajama	Bizen	{Mino, Tsutaka, Akazaka, Iwanashi, Waké, Oku, Kaunomichi, Koshima.	Okajama.
Fukatsu	Fukatsu	Bitchiu	{Aka, Teta, Kawakami, Oda, Shitsuki, Shimotsumichi, Kaja, Tsu, Asakuchi, Kuboja, Kamibusa, Nunokuma, Fukotsu,	Ashimori, Niwasé, Niïmi, Kamogata, Asao, Takanashi, Naruhané, Okada, Kurashiki, Oizaka, Fukujama.

			Jasuna, Homuchi, Asaida, Kaméshi.	
Fukatsu	Fukatsu	Bingo	{Aka, Teta, Kawakami, Oda, Shitsuki, Shimotsumichi, Kaja, Tsu, Asakuchi, Kuboja, Kamibusa, Nunokuma, Fukotsu, Jasuna, Homuchi, Asaida, Kaméshi.	Ashimori, Niwasé, Niïmi, Kamogata, Asao, Takanashi, Naruhané, Okada, Kurashiki, Oizaka, Fukujama.
Hiroshima	Hiroshima	Aki	{Numata, Saegi, Tojoda, Jamagata, Takamiya, Kamo, Aki, Takata.	Hiroshima
Hiroshima	Hiroshima	Bingo	{Mitsuki, Sera, Mitani, Mikami, Nuka, Kônu, Mitsugi, Eso.	Hiroshima
Jamaguchi	Jamaguchi	Nagato	{Amu, Tojöura, Otsu, Atsusa, Miné, Mishima.	Jamaguchi, Iwakuni, Tokujama, Tojöura, Kiyosujé.
Jamaguchi	Jamaguchi	Suwô	{Tsuno, Kuka, Joshiki, Sawa, Kumaké, Oshima.	Jamaguchi, Iwakuni, Tokujama, Tojöura, Kiyosujé.
Wakajama	Wakajama	Kiï	Ito, Naka, Nakusa, Ama, Arita, Hitaka, deel van Muro.	Wakajama, Tanabé, Shimmiya.
Miôdô	Miôdô	Awa	{Mijoshi, Miwa, Awa, Itano,	Tokushima.

			Ojé, Na-no-nishi, Nano-higashi, Katsura, Naka, Ama.	
Miôdô	Miôdô	Awaji	{Mihara, Tsuna.	Tokushima.
Kagawa	Kagawa	Sanuki	{Ochi, Samugawa, Miki, Jamada, Kagawa, Ano, Utari, Naka, Tado, Mino, Tojoda, en de eilanden Ma-sima, Shôzu-sima, Shiwo-aki-sima.	Takamatsoe, Marukamé.

TEGENWOORDIGE TOESTAND. KEN.	HOOFD-PLAATS. (zetel des Bestuurs.),	VOORMALIGE TOESTAND. Voormalige PROVINCIE. (geogr. indeeling.)	Voormalige DEPARTEMENTEN. (geographische indeeling.)	Voormalige HAN en KEN, welke thans vereenigd zijn. (Staatkundige indeeling; vroegere Bestuurszetels.)
Matsujama	Matsujama	Ijo	{Uma, Niï, Noma, Sufu, Kuwamura, Ochi, Kazahaja, Waké, Ju, Ijo.	Imaharu, Komatsu, Matsujama, Saijô.
Uwajima	Uwajima	Ijo	Uwa, Kita, Ukiana, Kumé.	Uwajima, Joshida, Niïja, Ozu,
Kôchi	Kôchi	Tosa	Aki, Kami, Nagaöka, Tosa, Agawa, Hata.	Kôchi.
Fukuoka	Fukuoka	Tsikuzen of Chikuzen	{Oka, Munakata, Kuraté, Honami, Kama, Kamitsuasakura, Shimotsu-asakura, Jasu, Mikasa, Naka, Kasuja, Mushiroda, Sawara, Shima, Ito.	Fukuoka, Akidzuki.
Mitsuma	Mitsuma	Tsikugo of Chikugo	{Ikuha, Takéno, Jamamoto, Mihara, Mii, Kamutsuma, Shimotsuma, Mitsuma, Jamato, Miké.	Kurumé, Janagawa, Miké,

Kokura	Kokura	Buzen	{Kiku, Tagawa, Miyako, Nakatsu, Tsuiki, Kamitsuké, Shimotsuké, Usa.	Tojotsu, Nakatsu, Chidzuka.
Oita	Oita	Bungo	{Kuni-no-higashi, Hajami, Oita, Amabé, Ono, Nawoiri, Kusu, Jamada.	Usaki, Kitsuki, Saéki, Hi-shi, Funai, Oka, Hita, Mori.
Imari	Matsura	Hizen of Fizen	{Deel van Matsura, Fujitsu, Kishima, Oki, Saga, Miné, Jafu, Kiï, Kanzaki.	Saga, Karatsu, Oki, Hassuiké, Kashima, Itsukushima.
Imari	Matsura	Eiland Tsushima	{Kandzu-agata, Shimo-agata.	Saga, Karatsu, Oki, Hassuiké, Kashima, Itsukushima.
Kumamotto	Kumamotto	Higo of Figo	{Tamana, Jamaga, Kikuchi, Jamamotto, Aso, Takuma, Aita, Kawashi, Kamitsu-masuki.	Kumamotto.
Jatsiro	Jatsiro	Higo of Figo	Shimotsu-masuki, Udo, Kuma, Ashikita, Jatsiro, Amakusa.	Hitojoshi.
Tsutsuki	Tsutsuki	Hiuga of Fiöega	{Deel van Naka, deel van Miyazaki en deel van Morogata.	Obi
Tsutsuki	Tsutsuki	Osumi	{Aira, Kimotsuki, Soö, Osumi, Hishikari, Kuwabara.	Obi

Mimidzu	Mimidzu	Hiuga of Fiöega	Koju, Usuki, deelen van Naka, Miyazaki en Morogata.	Nobéoka, Takanabé, Sadowara.
Kagosima	Kagosima	Osumi	{Kumaké, Komu.	Kagosima.
Kagosima	Kagosima	Satsuma	{Kagosima, Tanijama, Küré, Itsusuki, Eno, Kawabé, Ata, Hioki, Satsuma, Isa, Idzumi, Takaki, Koshikijama.	Kagosima.
Liu-Kiu-Han of Lioe-Kioe-Han	Chiuzan	Satsuma	Vijftien Eilanden.	

Odilde.

Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de hervormde gemeente te Hoorn. Leiden, E.J. Brill, 1873.

In het jaar 1780 werd de Leidsche Hoogeschool bezocht door een jongen man, wien eene groote faam was vooruitgesneld. Willem Bilderdijk was in 1756 te Amsterdam geboren. Hij was in alle opzichten een buitengewoon en vroeg ontwikkeld kind geweest, en een ongeluk, dat hem op zijn zesde jaar was overkomen, en dat een beenvliesontsteking ten gevolge had gehad, waarvan hij, na vele smarten, eerst op zijn achttiende jaar volkomen hersteld mocht heeten, had de vroegrijpheid van zijn geest meer bevorderd dan tegengewerkt. Men mag intusschen ook naar aanleiding van zijn lot en leven de vraag opwerpen, of tegenspoeden voor den mensch wel altijd zoo nuttig zijn, als Lucretia Wilhelmina van Merken ons wil doen gelooven. Had Bilderdijk in zijn jeugd meer frissche lucht ingeademd, meer met andere knapen gespeeld en geravot, hij zou waarschijnlijk zijn leven lang minder kwaadsappig, minder humeurig zijn geweest, de wereld minder met een verkleurd glas bekeken hebben; hij zou dan ook zeker niet zooveel over zijn hooge afkomst gebroed en vooral minder boeken in handen gekregen hebben, die voor zijn jeugdigen leeftijd weinig geschikt waren. Met name had hij dan waarschijnlijk minder in den ‘goeden, dierbren Vader Cats’ gestudeerd, die, in weêrwil zijner leuterende vroomheid en langdradige zedepreeken, zeker een der gevaarlijkste schrijvers is die men aan een knaap van levendige verbeelding kan in handen geven, en wiens ‘van der jeugd tot mallen genegen aard’ zich in zijne ellenlange vertellingen genoeg afspiegelt, om een verstandig

vader zorg te doen dragen, dat hij buiten het bereik blijve van zijn kroost.

Als dichter was de jonge Bilderdijk reeds in 1774 met een bekroond prijsvers opgetreden, en hij had sedert eene reeks van triomfen gevierd. In 1779 was niet slechts zijne vertaling van Oedipus Rex, maar de eerste weinig bekende uitgave van ‘Mijne verlustiging’ verschenen. Zij had een voorsmaak gegeven van hetgeen de dichter in het erotische vak leveren zou, en al nemen wij geloovig aan wat hij later aan Odilde toezong:

> ‘'k Zong ook soms van minneweelde!
> Weelde - hemel! - nooit gesmaakt,
> Die zich 't dartlend brein verbeeldde,’

de dichter die het in dien bundel, zeker althans in de nieuwe uitgave van 1871, in tweeërlei vermaat voorkomende gedicht ‘Ingetogenheid’ schrijven kon, had niet slechts met de hemelsche liefde gedweept, maar in de verbeelding althans meer dan hem goed en nuttig kon zijn in het genot der aardsche gezwolgen. Intusschen bevestigen alle getuigenissen van tijdgenooten, dat hij, hoeveel moeite hij zich gaf om aan de schoonen te behagen en hare aandacht op zich te vestigen, onbesproken was van zedelijk gedrag; hij kon de woorden van Martialis op zich toepassen:

> ‘Lasciva est nobis pagina, vita proba.’

Te midden van de veelsoortigste studiën en oefeningen was Bilderdijk, wiens neiging tot den krijgsmansstand door zijn steeds eenigszins verminkt gebleven voet was gedwarsboomd, eerst laat tot de keuze van een beroep gekomen. Toen hij naar Leiden vertrok om er de laatste hand te leggen aan zijne voorbereiding voor de rechtspraktijk, was hij reeds vier-en-twintig jaar oud. Hij werd er, zegt zijn levensbeschrijver da Costa, ontvangen als eene reeds erkende celebriteit, en bracht er twee jaren door in de tweeledige betrekking van academieburger en reeds voor de samenleving gevormd man.

Waren de Regnilde's en Cinthia's, uit 's dichters ‘Verlustiging’ bekend, misschien slechts denkbeeldige minnaressen of de voorwerpen eener wuft voorbijgaande of versmade hulde geweest, te Leiden werd zijn hart alras, schoon niet te vast, geketend door een meisje, dat hij in een brief aan zijn vriend Uylenbroek het schoonste der stad noemde, en om wier wille

hij in een duel en een proces werd gewikkeld. Ofschoon het, naar de getuigenis van een akademiekennis, zijne gewoonte was aan onderscheidene jonge dames te gelijk; het hof te maken en die allen in den waan te brengen, dat zij zijn hart bezaten, schijnt toch die ééne voor een poos zijne uitverkorene te zijn geweest. Echter geloof ik niet, dat zij hetzelfde meisje is, van wie ons in den aangekondigden brievenbundel een aantal brieven aan Bilderdijk worden medegedeeld, en die Dr. van Vloten - de eigenlijke uitgever - uit kieschheid niet onder haren waren naam, maar onder dien van Chloë voor ons doet optreden. De tweede van die brieven geeft mij den indruk, dat de verbintenis der gelieven, toen nog een geheim voor den vader van het meisje, die echter, zooals wij van elders weten, met Bilderdijk veel op had, slechts kort voor 's minnaars vertrek uit Leiden was tot stand gekomen[1]. De nieuwe geliefde was gesproten uit eene deftige burgerfamilie; zij was vier jaren jonger dan Bilderdijk, en haar argeloos hart beantwoordde zijne hulde met een volkomen toewijding. Er is geene reden om niet te gelooven, dat Bilderdijk het toen ernstig met haar meende; maar wat gebeurt er?

Na den 19^{den} October 1782 tot Doctor juris utriusque gepromoveerd te zijn, verliet Bilderdijk de akademiestad, en vestigde zich als praktiseerend advokaat bij de Hoven van Justitie in den Haag. In de kringen waarin hij hier verkeerde, maakte hij weldra kennis met twee begaafde zusters, Maria Petronella en Katharina Rebekka, dochters van den Overste Jan Woesthoven, die zelf destijds met zijn tweede vrouw te Wageningen als plaatscommandant woonde. Van beide zusters bestaan gedichten, die, schoon niet vrij van de gebreken van tijd en landaard, van haren aanleg eene gunstige getuigenis geven. De oudste huwde in 1785 met den Amsterdamschen notaris Elter; de ietwat wulpsche schoonheid der jongere (ik spreek naar den indruk dien haar portret maakt, en niet om eenige verdenking te kweeken omtrent haar thans in schier ieder opzicht gerechtvaardigd karakter) bracht weldra Bilderdijk aan hare voeten. Hare hooge bewondering voor zijne dichtergaven kon bovendien niet anders dan des dichters ijdelheid streelen, terwijl aan de andere zijde de schoone - wij zullen haar in

1 Vgl. ook de noot van v. Vloten op blz. 154, waar hij zelf tot dit gevoelen overhelt.

navolging van haren minnaar Odilde noemen - niet weinig trotsch was op de hulde van een zoo groot genie. In het voorjaar van 1784 kwamen Bilderdijk eenige hoogdravende verzen ter hand[1], die zij, een vijftal regelen van des dichters eigen lijkzang op jonkvrouwe de Lannoy tot uitgangspunt nemende, op hem gedicht had. Bilderdijk wordt daarin voorgesteld als de belichaamde Dichtkunst zelve, en een paerelkroon in 't goud hem als de hem voegende onderscheiding toegewezen. Zoo spoedig zijne bezigheden hem veroorloofden, nam Bilderdijk de pen op om deze hulde met warmen dank te beantwoorden. Zijn brief van 21 April 1784 is de eersteling eener lange briefwisseling, met snelle opvolging van week tot week, ja soms van dag tot dag voortgezet, niettegenstaande de gelieven - want zoo mochten ze weldra heeten - dagelijks in de gelegenheid, waren van elkander te zien en te spreken. Overdreven van den aanvang, nemen deze brieven na drie, vier weken een uiterst overspannen, hartstochtelijken toon aan. Ik spreek van die van den minnaar, die ons alleen zijn medegedeeld; dat die der minnares ons niet tevens konden worden voorgelegd, is de reden waarom niet alles wat wij daarin lezen voor ons volkomen duidelijk is. Maar dit is duidelijk, dat de minnaar de sterkste woorden niet sterk genoeg vindt om zijne beminde te huldigen, en te bewierooken en den minnegloed te schilderen die hem verteert. Ik wil er geene andere proeven van bijbrengen, dan eene kleine bloemlezing van de uitdrukkingen waarmede hij haar aan het hoofd dier brieven toespreekt, in de vaste overtuiging dat de meerderheid mijner lezers daaraan reeds meer dan genoeg zullen hebben. De meest gewone toespraak is ‘aanbiddelijkste’; maar zij wordt van tijd tot tijd afgewisseld door ‘voortreffelijkste’, ‘onschatbare’, ‘onbegrijpelijke’, ‘engel des hemels’, ‘beheerscheres van mijn ziel’, ‘altijd aangebeden schoone’, ‘eenige wellust van mijn hart’, ‘Godheid van mijn ziel’, ‘overdierbre, nooit genoeg aangebeden hartvriendin’, ‘mijne eenige zaligheid op aarde’, en andere dergelijke sterke uitdrukkingen, die intusschen nog slechts een zeer gebrekkig denkbeeld geven van den hartstochtelijken, maar voor den in 's dichters overspanning niet deelenden

1 De heer v. Vloten zegt ‘buiten haar om’; maar hoe kon dan Bilderdijk in zijn eersten brief aan Odilde zich verontschuldigen wegens ‘het vertraagd beantwoorden van een brief, wien mijn and woord met heel mijn hart te gemoet vliegen moest, zelfs eer hij tot mij kwam’?

lezer uiterst vermoeienden en vervelenden inhoud. Iedere natuurlijke uiting van gevoel sleept mede; maar van zulke overdrijving wordt men kwalijk.

Doch terwijl zich dus de betrekking tot Odilde ontwikkelde, wat werd er inmiddels van die tot de arme Chloë? Trachtte haar trouwlooze minnaar ten minste op zoo kiesch mogelijke wijze zijne betrekking tot haar te verbreken en te zorgen dat zij zich niet langer overgaf aan eene hoop die voortaan voor vervulling niet meer vatbaar was? Of had hij haar in de dronkenschap zijner nieuwe liefde geheel vergeten? Men oordeele.

Den 1sten October 1784 schreef Bilderdijk uit Rotterdam, waar hij zich om zaken ophield, een brief aan Odilde, waarvan ik de laatste woorden afschrijf, niet omdat ze bij uitnemendheid geschikt zijn om van den toon dezer correspondentie een denkbeeld te geven, maar omdat wij er eenigszins uit kunnen nagaan, hoe het op dat tijdstip tusschen de gelieven stond. ‘Op morgen, mijn Engel, ben ik bij u; verbeî mij dan in uw kamer op ons avonduur, en toef mij daar op die kusjens van vuur, die mijn liefde zich toejuicht aan de uwe te hebben leeren kennen, die de onschuld niet kwetsen, en die ons de hemel benijden moet. - Op morgen, melieve ! o, dat morgen ! hoe weegt dat niet op het hart van uw blakenden Bilderdijk.’ In denzelfden toon zijn twee briefjes van den 6^{den} October, toen de dichter, in den Haag teruggekeerd, verkouden en koortsig te huis zat, en toch het verlangen geen weêrstand kon bieden, om des avonds zijne Odilde in de armen te vliegen. Op denzelfden 6^{den} October schreef Chloë hem een brief in de Fransche taal, die zij dikwijls, schoon niet altijd, gebruikte, den eersten van hare hand die ons wordt aangeboden, en waaruit ik eenige zinsneden hier moet afschrijven.

‘Bien loin, très cher ami, de vous faire aucun reproche de votre long silence, je ne puis assez vous exprimer, combien je suis sensible aux maux dans lesquels vous vous trouvez plongé. Mais me soupçonnez-vous le coeur assez barbare, assez dur pour les augmenter, en les redoublant par des termes outrageants, qui ne pourroient que vous attrister d'avantage? Soiez donc bien fermement persuadé, cher amant, que je ferai tous mes efforts pour adoucir vos douleurs, en me croiant mille fois trop heureuse de pouvoir les partager avec vous.’ En eenige regels verder: ‘Je ne fais que lire et relire votre obligeante lettre. Plus je la parcours et plus j'y découvre les sentiments

et le caractère d'un honnête homme, digne de l'estime de tous ceux qui ont l'honneur de vous connoître.... Votre grandeur d'âme se manifeste fort clairement aussi dans les beaux vers dont vous avez eu la bonté de m' honorer. J'ai passé dimanche et lundi passé la soirée fort agréablement en les lisant, et puisque je ne pouvois avoir la satisfaction de vous entretenir de bouche, j'avois du moins celle de le faire par écrit.' De laatste woorden zijn: 'Je finis en vous assurant de tout l'attachement et tendresse, dont peut être capable celle qui ne cessera jamais d'être votre toute devouée amante.'

Veertien dagen later schrijft Chloë, in hetzelfde onwrikbaar vertrouwen, dat haar vader, ofschoon haar gebleken was, dat de wederzijdsche genegenheid der gelieven hem niet verborgen was gebleven, haar toch tot hare verwondering nog niet daarover onderhouden had, en dat haar een huwelijksvoorstel gedaan was, dat zij had afgewezen, onder voorwendsel van geen lust te hebben om te trouwen, 'vu que je ne suis nullement d'intention d'abandonner celui qui a versé tant de larmes pour moi, de manquer de foi et de fidélité a celui qui est seul digne de toute ma confiance.' Was het dan nu ten minste voor den trouwloozen minnaar niet de tijd om de arme bedrogene de schellen van de oogen te doen vallen? Of was de man bezield door den duivelschen hoogmoed van een Lovelace, en wilde hij het hart niet loslaten dat hem eenmaal had toebehoord, omdat zijn trots zich door de toewijding eener edele ziel gestreeld voelde? Zeker is het, dat ook nu nog de betrekking werd aangehouden, schoon den trouwelooze zijne dubbelzinnige rol klaarblijkelijk wel wat moeilijk begon te vallen, naarmate zijne betrekking tot Odilde inniger werd. Zijne vertraagde overkomst werd door het voorwendsel van ongesteldheid verschoond, en de deelnemende brief waarin Chloë aan hare onrust lucht gaf en om slechts een paar regels nader bericht vroeg, met een stilzwijgen beantwoord dat haar eindelijk lont deed ruiken, en haar den 12^{den} November een brief ontlokte, waarin zij de vrees uitdrukte, dat de vleiende woorden van haren minnaar slechts beoogd hadden haar als een voorwerp van spot te gebruiken. Doch nauw was de brief verzonden die van hare verstoordheid deed blijken, of haar teeder hart gevoelde reeds berouw, en zij liet dien nog denzelfden dag door een tweeden volgen, waarin zij zich van zwarte ondankbaarheid beschuldigt en nederig om verschooning

vraagt voor de misdaad van haars minnaars trouw een oogenblik te hebben verdacht. Is het mogelijk dat de ‘ridderlijke’ minnaar (het epitheton is van da Costa) nu nog niet de behoefte gevoelde om haar uit den droom te helpen? dat hij haar, hetzij door een bezoek, hetzij door een geruststellend schrijven, weder in die vertrouwende stemming bracht, die zich uitspreekt in haren brief van 6 December, waarin zij eene nieuwe teleurstelling wijt aan den ijver waarmede hij in zijne processen verdiept is? En zoo volgen nog drie weken van verwaarloozing aan de ééne, van volkomen misplaatst vertrouwen en noodelooze bekommering over den gezondheidstoestand van den geliefde aan de andere zijde, daarop zes weken waarin geen enkele brief meer gewisseld werd, en daarna de losbarsting.

Inmiddels hadden de avonduurtjes op de kamer van Odilde gesleten, en de kusjes van vuur waarin de minnaar zijn geliefde les gaf, de gevolgen gehad die men haast had mogen verwachten.

> ‘Mit vollen Zügen schlürft sein nimmer satter Mund
> Ein herzberauschendes wollüstiges Vergessen
> Aus ihren Lippen ein; die Sehnsucht wird vermessen,
> Und ach! an Hymen's Statt krönt Amor ihren Bund.’

Negen jaren later (6 Aug. 1803) schreef Odilde's stiefmoeder aan hare, toen ook door Bilderdijk aan eene nieuwe liefde opgeofferde dochter, dat zij met Chloë, die haar te Noordwijk bezocht had, twee alleraangenaamste dagen had doorgebracht. ‘UE. zult vast stellen’, dus gaat zij voort, ‘dat B. ook een onderwerp van ons gesprek geweest is. Tot lof getuigt Haar Ed. van hem, dat hij bij uitstek naarstig gestudeerd en een onbesproken leven op de Akademie geleid heeft, waarom hij een vriend van HaarEd. vader was; alzoo HaarEd's vader met zijn caracter instemde van naarstigheid, netheid, enz., zoodat HaarEd. hem van niets beschuldigen kan, als alleen van trouwloosheid ten haren opzigte en zijne achterhoudenheid, dat hij HaarEd. en UE. te gelijk voorgaf te beminnen, zelfs nog toen hij op 't punt stond UE. te moeten trouwen, waarvan HaarEd. bij herhalinge gewaarschuwd wi+erd en het hem ook telkens onder 't oog bragt, en ten laatsten de betrekking vaarwel zeide, hoewel met aandoeninge.’ Ziedaar de liefde eener vrouw, verschoonend ook jegens den trouwelooze! Waarlijk, Chloë was een ander lot waardig geweest. Doch beklagen wij

haar niet; wij weten genoeg dat het bed van Bilderdijk voor wie het deelde, geen bed van rozen was.

Den 4den Februari 1785[1] schreef Chloë den trouweloozen minnaar haren laatsten brief, eindigende met deze woorden: ‘Ziedaar het laatste geschrift van die, welke gij voor altijd ongelukkig gemaakt hebt, en die nochtans nooit anders, zoo lang zij leeft, dan alle mogelijke hoogachting voor u zal tragten te hebben.’ Den 21sten Juni 1785 werd Bilderdijk door den echt met Odilde verbonden, en 2½ maand later, den 5den September 1785, schonk zij hem een dochter, Louise Sibylle, die de heer v. Vloten met eenige ironie ‘zijn eerste huwelijksspruit’ noemt. Het is misschien om die kleine onregelmatigheid eenigszins te bedekken, dat in Bilderdijk's dichtbundel ‘Odilde,’ onder het zoogenaamde kniedicht ‘Mijne echtviering’ het jaartal 1784 geplaatst is, door da Costa dien ten gevolge als het jaartal van Bilderdijk's eerste huwelijk opgegeven. Bilderdijk's levensbeschrijver moet met de tijdrekening zeer omzichtig zijn. De correspondentie met Chloë en de dagteekening van den Feestzang met begeleidenden brief van D. Muller Massis c.s., door den heer v. Vloten blz. 152 v. medegedeeld, laten omtrent het ware tijdstip geen twijfel over.

Van 1785 tot 1795 leefden nu de echtgenooten op eene wijze die men, zoo men de verzen in de Odilde, b.v. nog het verjaarvers van 1794 raadpleegt, in weêrwil van velerlei ondervonden tegenspoeden en rampen, door wederzijdsche liefde gelukkig zou noemen, maar die in waarheid niet beter was dan zij zijn kon, waar de man gehecht is aan eenen staat die zijn vermogen te boven gaat ; zelf bedwang zoo weinig kent, dat hij de luimen van een ondragelijk humeur zonder schroom of schaamte botviert ; bij alle fraaie woorden in zijn vrouw niet veel meer ziet dan het middel om zijne woeste drift te bevredigen, en eindelijk, als een absoluut monarch, een stedehouder Gods in het huisgezin, onbepaalde gehoorzaamheid vordert: ‘Sic volo, sic jubeo, stat pro ratione voluntas.’ Bij verzen als deze:

‘Nog zijt gij in uw Egaas oogen
De schoonste, beste vrouw op aard;
't Voortreflijkst goed, door 't Alvermogen
Voor mij, voor mijn bezit gespaard;’

1 1784 in de uitgave der brieven, blz. 31, is klaarblijkelijk een drukfout.

bij zulke uitdrukkingen, en zij zijn op verre na de krachtigste niet die in dit gedicht gelezen worden, maken de feiten die de briefwisseling allengs voor ons onthult, eene jammerlijke vertooning. Ik geloof niet, dat het de volle waarheid was, toen Bilderdijk later verklaarde, - natuurlijk om zijn gedrag te verontschuldigen, - dat de huiselijke oneenigheden reeds in het jaar 1793 tot eene scheiding van bed hadden geleid; maar er is alle reden om te gelooven, dat lang vóór dat tijdstip de ‘eerst voor hem vlammende Odilde geheel voor hem verkoeld was,’ en vaak had gehandeld in strijd met de les, die de dichter in zijn ‘Echtgeluk’ aan zijne dochter gaf:

‘Wijs, met onbedacht versmaden,
Nimmer zijne omhelzing af.’

En het is meer dan waarschijnlijk, dat zijne verhouding tot Odilde aan Bilderdijk voor den geest stond, toen hij in ‘de Echt’ Adams verhouding tot de Lilith der Rabbijnsche legende in deze woorden schilderde:

‘Ach, hemel! vruchtloos lacht de wellust van haar kaken,
En vruchtloos strookt zijn hand 't aanminnige gelaat,
Of legt haar de offers voor van palmbosch en granaat,
Of leidt ze door een beemd van leliën en rozen,
En smelt van liefde en lust in 't eerbre minnekozen.
De trotsche weigert zich, en slaat zijn gaven af.’

Koelheid en onverschilligheid jegens den echtgenoot, toenemende weêrzin tegen zijne liefkozingen, altijd doorschemerende, ofschoon waarschijnlijk slechts bij vlagen in een volstrekt ‘zich weigeren’ geopenbaard, dit schijnt de groote grief van Bilderdijk tegen Odilde geweest te zijn. Die onverschilligheid is de eenige der beschuldigingen tegen haar ingebracht, waarvan de lezer dezer correspondentie de arme vrouw niet kan vrijspreken, de vrouw die in de vervulling van den ouderplicht en de verstandige behartiging der huiselijke belangen verre boven haren echtgenoot blijkt te staan. Maar kan men haar die onverschilligheid zelve zoo zeer ten kwade duiden? Bestond er geene afdoende reden voor? Zeker niet in Bilderdijks oog, die zich niet schaamde aan zijne dochter de leer te prediken:

‘Leer uw eigen wil verneedren
Voor uw ega's grilligheên;
Stel zijn luimen tot uw wetten;’

en wederom:

> ‘Hou uw meening nimmer staande
> Tegen die van uw gemaal!
> Beter aan zijn voet slavinne,
> Dan verheven koninginne,’ enz.

maar wel in de oogen van ieder redelijk en verstandig mensch, die gelooft, dat de echtgenoot, om op den duur op de liefde zijner vrouw te kunnen aanspraak maken, zorgen moet, dat hij zich op den duur die liefde waardig betoont. Maar hoe was het hier met dit laatste gesteld? Laat, om hier niet te herhalen wat in 1802 bij het proces over de echtscheiding aan het licht is gekomen, en door den heer v. Vloten op blz. 263-266 is geresumeerd, het volgende uittreksel uit een brief van Odilde, in Juli 1795 geschreven, het antwoord geven:

‘Ik heb tien jaar in uwe echt gekwijnt en ongelukkig geweest, omdat gij de liefde niet kende, en nooit kennen zult; ik heb dit harde noodlot gevoelt en gedragen op een wijs, die mij nooit zal doen blozen van een beschuldigend gewisse. God bestierd alles, en uwe donders raakten niet meer dan boven mijn hoofd. Wees gelukkig; ik zal noch voor u kunnen bidden, voor u, die mij zelf de eeuwige verdoemenis hebt toegewenscht, en mij de ongelukkigste vrouw des waerelds gemaakt hebt, die mij zelfs geen stuk broods nalaat, voor mij of uwe kinderen; die ons nooit aanzag, dan om ons een afgrijselijke blik toe te werpen, een blik van veragting! - Maar ik wil zwijgen, opdat ik niet spreke van mishandelingen in mijn zwangerschap bedreven; geloof alleenlijk, dat er tusschen ons nooit hereeniging kan of zal plaats hebben.’ En wat verder: ‘Wat uw plan aangaat (het plan dat Odilde in zijne ballingschap tot hem zou komen), mij dunkt, dat het niet wel gaan kan; want te zwerven met een klein kind! En voor mij was dat niets; maar uw humeur is niet geschikt, om, als 't nood verijst, zich te behelpen. Aan een nietsbeteekenende hoogmoed is altijd ons huiselijk geluk verspeeld, en, zonder u heden te verwijten, ondervind ik, dat ik altoos voorzien heb, en dat uwe voorzegginge alle in ongeluk zijn uitgelopen, dat nu in eeuwigheid niet kan hersteld worden. De verweidering van onze harten is nooit weder te zame te brengen; echter zal ik, zoolang ik leef, niets buiten 't geen de strengste pligt van mij eissen kan, bestaan; ik zal nooit vergeeten, dat ik uw

vrouw ben, en om mijne kinderen heb ik altoos geleden en gezweegen, schoon de minste kleinigheden, die tusschen ons plaats hadden, zelf niet uit mijn geheugen gewist zullen worden. Ik zwijg van mishandelinge, zoo dikwijls door u verwoed humeur aan mij zelf gepleegd; ik ken u heden, maar ik ken u ook als mij nooit te hebben bemind, en ik weet geen andere naam dan passie er aan te geven. Wees gelukkig; ik ben 't nooit geweest, en kan, na 't geen tussen ons gepasseert is, met u nimmer zijn. Denk nu niet, dat ik u verwijtinge doe; neen, gij zult altoos alle betooning van achting van mij ondervinden; maar beminnen kan ik u niet, omdat gij 't mij niet inboezemde, en ik nooit eenige bewijzen daarvan, dan 't tegendeel, heb ondervonden.'

Ik weet niet of er iemand zal gevonden worden die in de vrome betuigingen die Bilderdijk in antwoord zond, dat 'niet hij zijne vrouw ongelukkig had gemaakt, maar dat hij zich, om haar gelukkig te maken, aan haar ongeluk onderworpen had, opdat hij voor de eeuwigheid met haar vereenigd God zou danken,' en nog veel meer van dien aard, eene voldoende wederlegging zal vinden van deze beschuldigingen. Zijne woorden zouden reeds om den toon alleen op mij weinig indruk maken, maar verliezen schier alle kracht nu de juistheid der beschuldigingen door schier iedere bladzijde van deze correspondentie wordt gestaafd. De verwaarloozing van alle orde op zijn zaken, het leven van den hoogen boom, zooals men zegt, schijnt bij dezen wonderlijken man systeem te zijn geweest, en het uitvloeisel zijner vreemdsoortige vroomheid, die men bijna geneigd zon zijn als den wortel van zijn huiselijk ongeluk te beschouwen. Of wat moet men denken van een man, die aan zijne dochter Louise schreef (26 November, 1802): 'Gardez vous bien de jamais sacrifier les dons de Dieu les plus précieux, les avantages de votre naissance et la pureté de votre coeur, à aucune vue mondaine; ne vous avilissez jamais pour ce que l'on appèle gagner sa vie, mais manquez plutôt du nécessaire que d'avoir recours à des moiens qui sont audessous de vous. Dieu pourvoit au nécessaire de toute créature vivante; mais il a en horreur cette méfiance, qui porte à vouloir nous faire un sort à nous-même.' Bij zulk een theorie verwonderen wij ons niet, wanneer wij in een brief van Odilde van April 1795 lezen: 'Ik ontdek dagelijks nieuwe schulden, die ge in 't geheim gehad hebt, en ik kan ze al berekenen op 14000 à 15000 guld.; waar moet dat na toe,

en wat toch hebt gij met dit alles gedaan? Ik of uwe kinderen hebben het nodige uit spaarzaamheid daar niet af durven nemen; en wat toch hebt gij er voor genoten?' Klaarblijkelijk was de verstandige vrouw ongeneigd de leer van den man te huldigen, dat een Teisterband zich niet tot werken voor den kost mag vernederen, maar door zijne geboorte het recht heeft verworven en grand seigneur te leven, en de zorg voor de middelen aan de Voorzienigheid moet overlaten. Dit is waarschijnlijk dan ook de sleutel tot dat ons zoo vreemd in de ooren klinkende verwijt van den echtgenoot: 'Nooit hebt ge - dit wijte ik aan uw opvoeding - denkbeeld van godsdienst gehad ten aanzien van 't practicale; en vandaar de gruwlijke Godslasteringen, waaraan ge, in koelen bloede en misschien zonder 't te weten, u meer dan eens schuldig gemaakt hebt, en die mij buiten mij-zelve brachten.'

In het begin van 1795 had de bekende uitzetting of uitbanning van Bilderdijk plaats, waarvan de geschiedenis aan ieder bekend is die zich met het leven van dezen merkwaardigen man heeft bezig gehouden. Omtrent zijne omzwervingen en het geleden leed leert ons deze correspondentie vele nieuwe bijzonderheden, maar zij leert ons ook, met hoeveel kloekheid en wijsheid de vrouw, onder duizenderlei moeilijkheden, in de afwezigheid van den man voor zich zelve en hare kinderen heeft zorg gedragen, en hoe zij nog middelen trachtte te vinden om den in den vreemde zwervenden echtgenoot bij te staan, jegens wien zij hare verplichting ten volle erkende en vervulde, schoon de liefde sedert lang uit haren boezem geweken was. Niets geeft ons den indruk, dat Bilderdijk destijds de brenk tusschen zijne vrouw en zichzelven reeds als onheelbaar beschouwde. Kort na zijn vertrek kwam zijn 'Treurzang van Ibn Doreid' in het licht, versierd met het afbeeldsel zijner vrouw *en silhouette*, met het omschrift: 'Sustinuit conjux exulis esse viri.' Ook spreken zijne brieven dikwijls den wensch naar hereeniging uit, hetzij in de ballingschap of door zijn terugkeer in het vaderland. De brieven der vrouw zijn mede aanvankelijk vriendelijk en deelnemend; het is echter niet te ontkennen, dat de ervaring, allengs meer en meer van den verwarden toestand der geldzaken verkregen, haar gemoed weldra tot bitterheid begint te stemmen, en wij mogen waarschijnlijk ook wel aannemen, dat zij, in weêrwil harer vele zorgen, zich gelukkiger gevoelde, nu zij het onlijdelijk humeur van haren

echtgenoot niet langer had te verduren. Zoo schijnt zij allengs in eene stemming te zijn geraakt, waarin zij, schoon vast besloten in hare plichten jegens den balling in niets te kort te schieten, toch voor het denkbeeld der vernieuwde samenwoning met angst terugdeinsde. Men begrijpt dus den indruk dien het op haar maken moest, toen Bilderdijk, in een brief van 17 Juli 1795, aan haar het voorstel deed naar Hamburg over te komen, om in zijne ballingschap te deelen. ‘Gij zult hier,’ dus schrijft hij, ‘met dezelfde liefde, als ik zelf, bij den heer. Hartsing ontfangen worden, en wij zullen te samen hier brood en huisvesting vinden, tot mijn bestaan gevestigd is.’ Dan volgen eenige voorschriften en raadgevingen omtrent de reis, en de aanmaning om den kleinen Elius, geboren 24 Aug. 1791, des noods onder geleide eener later terug te zenden dienstbode, mede te brengen.

Dit is de eenige brief van Bilderdijk waarin hij Odilde noodigt tot hem te komen en zijne ballingschap te deelen, - de eenige althans die bij de toetsing der beschuldiging van moedwillige verbreking van den echt van hare zijde in aanmerking kan komen, 't Is waar, dat wij die uitnoodiging herhaald vinden in brieven van 21 Augustus en 7 September 1797 toen Bilderdijk reeds in 't geheim de nieuwe banden geknoopt had die hem met mejuffrouw Schweickhardt vereenigden; doch waar het de vraag geldt, of hij door zijne eerste vrouw opzettelijk verlaten was, zal men die bloot op misleiding berekende phrases wel niet in rekening willen brengen, tenzij men aanneme, dat de dichter zijne bewondering voor den ‘verheven’ Mohammed zoo ver dreef, dat hij ook in het verdeelen zijner gunsten tusschen meer vrouwen het voorbeeld van den Arabischen profeet wilde volgen.

Indien wij dus dien éénen brief van 17 Juli 1795 uitzonderen, vinden wij in de geheele correspondentie van Bilderdijk met zijne vrouw geen woord waarin niet in haar voortdurend verblijf in den Haag berust, de noodzakelijkheid daarvan tot regeling der ontredderde zaken toegegeven, de onmogelijkheid dat zij met twee jonge kinderen den van stad tot stad zwervenden en geen oogenblik van de middelen om te leven verzekerden echtgenoot volgen zou, erkend wordt. Maar zelfs die brief van 17 Juli bevat geen stellig bevel. Op de aanmaning laat de schrijver volgen: ‘Geld heb ik hier niet van eenig belang meer; maar verkiest gij liever te blijven, zoo meld mij

wat gij wilt, dat ik u van hier overzende.' Men moet echter erkennen, dat ditmaal althans het antwoord van Odilde, anders in haar schrijven steeds deelnemend en welwillend, scherp en vol verwijten was, en dat zij tegen de voorgestelde hereeniging bezwaren oppert. Een en ander blijkt uit de uittreksels reeds vroeger uit dat schrijven medegedeeld. Blijkbaar bekroop de arme vrouw de angst, dat zij het huwelijksgareel op nieuw zou moeten torschen; maar zij had bovendien niet dat misplaatste vertrouwen op de Voorzienigheid, dat van Hare hand goedmaking verwacht van alle dwaasheden die wij in het vertrouwen op Haar bedrijven. Zij begreep, beter dan haar echtgenoot, dat in de omstandigheden waarin beide verkeerden, aan die reis voor haar niet te denken viel, en zij gaf hem den verstandigen raad om liever eerst een bestaan te zoeken, waarbij hij een geruste bete brood kon genieten, en zich niet in ijdele verwachting door de hovelingen van den Prins te laten exploiteeren. Bilderdijk berust in zijn antwoord in de bezwaren die zij tegen de overkomst oppert en komt niet op zijn voorstel terug. Hij beantwoordt hare klachten en verwijten met eene scherpe terechtwijzing omtrent hare ontevredenheid met Gods beschikkingen, en keert dan in het vervolg zijner, intusschen steeds schaarscher wordende brieven tot den ouden vriendelijken en vertrouwelijken toon terug, zonder dat een woord meer van de overkomst wordt gerept.

Ziedaar de feiten! En die zijn het dan welke Bilderdijk in een brief van 4 Januari 1803 aan zijne dochter deden schrijven: 'Laat u nooit een oneerbiedig woord omtrent uwe moeder ontglippen. Zoo ik mij van haar te beklagen heb, God alleen kan oordeelen, in hoeverre zij al of niet verschoonbaar zij, en in hoeverre mij zelven misschien een deel van haar schuld zij te wijten. Ik heb haar altijd onuitsprekelijk lief gehad, en heb haar altijd de huwelijkstrouw heilig bewaard, tot zij in mijne ballingschap mij geweigerd te volgen en den Echtenband moedwillig verbroken heeft.' Dit zijn de feiten waarop die, aan zijne vrienden later vaak herhaalde verklaringen steunden, die da Costa in 1844 samenvatte in de woorden: 'Zijn eerste huwelijk, eene bron van wederzijdsche teleurstelling geworden meer en meer, was in de revolutie van 1795 als ondergegaan. Van wederzijde hebben de Echtgenooten zich als door den anderen verlaten beschouwd. Bilderdijk bij name achtte zich in den rechtskundigen zin van het woord door zijne gade *verlaten* en

den echt alzoo feitelijk ontbonden, toen zij hem in de ballingschap niet volgde.'

Het is intusschen zeer waarschijnlijk, dat die brief van Odilde waarin zij hem al hare grieven had voorgehouden, aan Bilderdijk de hoop heeft benomen, dat hij ooit weder hare koelheid, hare 'onverschilligheid voor zijne omhelzing,' zooals hij het zelf noemt, overwinnen zou, en in zooverre den sleutel bevat tot het verdere gedrag van den man, wiens gestel, naar zijn eigen verklaring, hem niet toeliet zonder vrouw te leven.

Tegen het einde van 1795 vinden wij Bilderdijk te Londen. Hij vernieuwde daar de kennis met een ouden buurman uit den Haag, den schilder Schweickhardt, aan wiens huis hij wèl ontvangen werd en weldra op den vertrouwelijksten voet verkeerde. Vooral voelde hij zich aangetrokken door des schilders tweede dochter, een schoon en buitengewoon begaafd meisje van 18 jaren, Katharina Wilhelmina. De 39jarige dichter koesterde den wensch, dat zij zijne dochter mocht zijn; hij hielp haar in hare studiën en dichtoefeningen en bewees op nieuw de waarheid van Shakespeare's zeggen:

> 'A man, that has a tongue, I say, is no man
> When with his tongue he cannot win a woman,'

Het hart van de jeugdige Katharina had zich welhaast, zonder het zelf te bevroeden, op genade of ongenade aan den dichter overgegeven; want onder de genegenheid van een vaderlijk vriend wist de gloed van een hartstochtelijk minnaar zich slechts korten tijd te verbergen. In Maart 1796 schreef Bilderdijk aan zijne vrouw over zijn verkeer ten huize van Schweickhardt met uitbundigen lof over de familie. Bij dat schrijven zond hij haar tevens, als een geschenk van den schilder, zijn door Schweickhardt geschilderd portret en een gedicht der dochter op die beeltenis, voor Bilderdijk en zijn vrouw beide 'de allervleiendste gevoelens ademende.' Ten slotte verzocht hij zijne vrouw 'aan deze vriendelijke lieden een kleinen brief te schrijven,' ten blijke dat hunne beleefdheden haar niet onverschillig waren.

Odilde voldeed aan dit verlangen, op eene wijze die den lof van haren echtgenoot wegdroeg. 'Het meisje,' zegt hij, 'was tot verrukking toe vereerd door uw brief en verzocht mij, u haar dank in een anderen brief van haar hand te mogen betuigen, 't geen ik gaarne aannam.' Maar de brief dien hij zelf

te gelijker tijd van Odilde ontvangen had, bevalte uitdrukkingen die hem in de overtuiging bevestigen moesten, dat, hoe gehoorzaam zij zich aan zijne bevelen, ja aan zijne wenschen betoonde, haar hart voor hem verloren was. ‘Ik versta,’ schrijft hij, ‘de periode niet van uw brief, waarbij gij van *mij over te geven aan haar liefde en vriendschap* spreekt, en van *onze verwijdering als onheelbaar te beschouwen*. Zeker, wierd dit door eene andere hand, aan een ander, geschreven, men zou het als een uitdrukking van jalousie of als een verwijt van de achterdocht aanmerken; maar ik begrijp niet hoe deze in u vallen kan omtrent mij, wiens gedrag en principes toch al te kenbaar zijn, om er hier van te gewagen.’ Hij voegt er bij, dat alle kenteekenen toonden, dat hunne hereeniging nabij was, gelijk hij altijd redding van 1796, het laatste *schrikkeljaar* der eeuw [!!], had verwacht, en dat hij voornemens was de verdere beslissing van zijn lot in Demerary te gaan afwachten. Maar het laatste schrikkeljaar der eeuw ging voorbij, zonder dat de redding en zonder dat de hereeniging, maar ook zonder dat de reis naar Demerary kwam. In October vernam Odilde door Bilderdijks vader, dat haar man in Londen was gebleven. Zij schrijft hem en krijgt tot antwoord (dd. 3 November), dat hij steeds groote gebeurtenissen verwachtte, dat de reis naar West-Indië verijdeld was, dat hij den winter waarschijnlijk in Londen zou blijven, en dat zij *nooit in haar hart moest laten opkomen, verkoelingen in het zijne mogelijk te stellen*. Odilde, die in het bezit eener kleine erfenis was gekomen, waarvan zij, na betaling van eenige schulden, nog ƒ 800 in kas had, schrijft daarover den 21sten Nov. en laat in haren brief deze woorden invloeien: ‘Ik ben tot alle vriendelijke schikkingen genegen, en geloof mij, dat als ik u schijn te haaten, ik u noch meer dan eenig sterveling bemin, en geen grooter verdriet zoude mij zijn, dan dat gij 't nodige niet had; en ik bid u, gij weet wat ik nu heb, op mij te trekken zoo veel geld als gij behoeft.’ Bilderdijk schijnt verrukt over dit voorstel. ‘Dubbeld, tiendubbeld welkom,’ schrijft hij 22 December, ‘was mij uw brief, daar ik er uw eigen, uw teder en voor mij altijd zoo beminnelijk hart in wedervond, 't geen ik zoo lang, helaas! in uw schrijven gemist had.’ En wat verder: ‘Uw aanbod vertedert geheel mijn hart, en mijn tranen vloeien, terwijl ik dit schrijve. Neen, mijne lieve! ik zal u van dat weinige, 't welk gij hebt, niet berooven! God verhoede 't!’ en zoo verder.

Mevrouw Bilderdijk kon bij het lezen dezer betuigingen zeker niet vermoeden, welke gevoelens destijds haren echtgenoot vervulden, met welke plannen hij omging. Wel verwonderde zij zich over het achterblijven van alle berichten gedurende de eerste maanden van 1797, maar toen zij zelve de pen had opgenomen, ontving zij dan toch weder een antwoord, dd. 12 April, waarin haar trouwe Lisidor verklaarde, hare klachten over de zeldzaamheid van zijn schrijven met de menigvuldigheid der door hem verzonden brieven niet te kunnen rijmen. Daarop weder een lang stilzwijgen. Eindelijk ontvangt Odilde op een brief van 31 Juli een antwoord uit Brunswijk, dd. 21 Augustus, waarin Bilderdijk spreekt van een groot aantal brieven, sedert 12 April door hem geschreven, die hij nu bemerkt had dat haar niet ter hand waren gekomen. Hij meldt haar de aanleiding tot zijne reis naar Brunswijk, de gunst hem door den regeerenden Hertog betoond, zijne hoop op een professoraat aan eene der Duitsche Universiteiten, en op ‘nog een eind gerust en genoeglijk leven’. ‘Kom dan’, zoo schrijft hij, ‘dit met mij deelen, en laten wij eenmaal gelukkig worden, gelijk men 't op de wereld zijn kan. Met open armen en een open hart zal ik u ontfangen, en van nu aan noodig ik u daartoe, met die liefde en verknochtheid, die gij aan u zelve niet ontveinzen kunt, dat ik u toedrage, en onveranderlijk toedrage. Kom provisioneel met Elius hier bij mij, en wij zullen dan op alles order stellen, en zulks beter nu dan later’.

Uitgezochter trouwloosheid, schandelijker misleiding is niet denkbaar. Wat er inmiddels gebeurd was, weten wij van Bilderdijks eigen hand. Den 16^{den} Juni 1803 schreef hij aan Uylenbroek; ‘Wat mij betreft, 't kost mij, een zaak op te halen die mij oneindig ter harte gegaan heeft; maar ik moet u echter melden, dat.... ik in Engeland, even voor mijn vertrek van daar, hertrouwd ben. Er waren echter toen redenen, waarom de Stadhouder toen wilde dat dit huwelijk bij voorraad een geheim zou blijven’, enz. In overeenstemming hiermede heeft men in Bilderdijks huisbijbel, dd. Londen, 18 Mei, 1797, aangeteekend gevonden: ‘uxorem accepi’. Van elders is het bekend dat die 18de Mei de dag was waarop Bilderdijk's neef Rietveld Texier met eene zuster van Katharina Wilhelmina in het huwelijk trad. Het openbare huwelijk der eene zuster en het op ‘verlangen van den Prins’ geheim gehouden huwelijk der andere, moeten dus op denzelfden dag hebben plaats gehad. Ons schijnt

die zaak vreemd; de Engelsche wet is echter faciel voor het huwelijk; in Engeland schijnt zoo iets mogelijk te zijn. Maar Katharina Wilhelmina zelve dan, die het wist dat zij haren man ‘in spijt van andere banden’ huwde, hoe is zij tot dezen stap te bewegen geweest? Waarschijnlijk heeft zij gemeend dat haar rechtsgeleerde echtvriend het weten moest, wat tot ontbinding van een huwelijk vereischt werd, en Bilderdijk zal niet in gebreke zijn gebleven haar te verzekeren, dat, daar hij van Odilde verlaten was, de dissolutie des huwelijks ipso jure was gevolgd, zooals hij 16 Mei 1803 aan Dr. Verschuur schreef. Maar moest haar de geheimhouding van haar huwelijk niet tegenstaan? Moest het geen argwaan bij haar wekken, dat zij den omgang van haren echtgenoot vooreerst slechts steelswijze genieten mocht; dat zij zich aanvankelijk met den naam van Mevrouw van Heusden, aan Bilderdijks vermeende afkomst uit dat oud adellijk huis ontleend, moest vergenoegen; dat hij zonder haar naar Brunswijk vertrok, en zij, toen zij hem in Juni naar Duitschland gevolgd was, zich te Hildesheim, Peine of elders, en zoo zij soms te Brunswijk kwam, zich ten huize van haar zuster en zwager Texier moest ophouden? Het antwoord is, dat dit alles aan de door den Prins verlangde geheimhouding des huwelijks werd toegeschreven. Intusschen schijnt de vader met de zaak minder vrede gehad te hebben. De heer v. Vloten meldt ons niets daarvan, maar Dr. de Jager doet in ‘de Tijdspiegel’ van Nov. dezes jaars de vraag, of da Costa, die Bilderdijk als zoo teeder en ridderlijk prijst, dan nooit iets gehoord heeft van den schrillen wanklank, die door de van hem zoozeer geprezen zangen heenruischt? nooit bemerkt heeft, dat de lier, te dien dage zoo vaak voor den gastvrijen weldoener Schweickhardt en zijn gezin getokkeld, op eens is verstomd? dat de met ondank beloonde vader tenzelfden tijde ter neder ligt en 8 Juli 1797 bezwijkt, zonder zegenspraak op de lippen voor de vereeniging zijner dochter? Hier schijnt even een tip van een sluier te zijn opgetild dien men haast schromen zou verder weg te trekken, uit vrees van zeer leelijke dingen te ontdekken. Doch laat ons niet over vermoedens fantaseeren; wat wij weten is reeds leelijk genoeg.

Intusschen zette Bilderdijk de comedie met Odilde nog voort. In een brief van 7 Sept. zegt hij nog naar haar wederbezit te haken, hoopt hij nog dat zij tot hem zal komen, betuigt hij nog dat zijn hart haar zal te gemoet vliegen. Daarna echter

worden de brieven koeler, onvriendelijker, met verwijten opgevuld. De laatste brief van Bilderdijk dien de verzameling bevat, is van 17 Oct. 1797. Dan volgen nog drie brieven van Odilde uit het laatst van dat jaar en het begin van het volgende, waarop wij de antwoorden missen. Omstreeks den tijd waarop Mevrouw van Heusden haren oudsten zoon ter wereld bracht (15 Juni) schijnt de correspondentie geheel te hebben opgehouden, en vond Bilderdijk het noodig, bij den notaris Rodemeyer te Amsterdam een stuk te deponeeren, de verklaring bevattende dat zijn huwelijk met Katharina Rebekka Woesthoven twee jaren te voren binnen Amsterdam ontbonden was.

Een nieuwe logen, die eerst in 1802 waarheid zou worden, toen Bilderdijk bijna vijf jaren in bigamie of concubinaat, naarmate men het noemen wil, geleefd had. Toen stelde Katharina Rebekka Woesthoven een eisch tot scheiding in, waarbij echter de verhouding van haren echtgenoot tot Mevrouw van Heusden in de schaduw kon blijven, daar de bewijzen van het onhandelbaar humeur van den man en de mishandelingen waaraan zijne vrouw was blootgesteld geweest, genoegzaam waren om den rechter den 25sten Februari 1802 de scheiding te doen uitspreken.

Ziedaar de zoolang duister gebleven geschiedenis van Bilderdijk's eerste huwelijk. Door de correspondentie waarvan de heer van Vloten eene voortreffelijke, met evenveel kennis als bezadigdheid en onpartijdigheid toegelichte uitgave geleverd heeft, is thans elke nevel opgeklaard. Voor elk die Bilderdijk wil leeren kennen - en merkwaardiger karakter heeft Nederland niet opgeleverd - is dit boek het noodzakelijk complement van da Costa's ‘de mensch en de dichter Bilderdijk’, welks schrijver van deze brieven had kunnen kennis nemen, maar die kennisneming heeft versmaad. Nog omtrent menig ander punt van Bilderdijk's zonderling karakter en nog zonderlinger levensbeschouwing is veel uit deze correspondentie te leeren. 't Is voor 't overige haar eenig charme; aangename indrukken behoeft niemand er van te verwachten.

Ik wensch niet te gaan buiten het kader dat ik mij heb voorgeschreven, en zwijg van alles wat met de geschiedenis van Bilderdijk's eerste huwelijk niet rechtstreeks in verband staat. Die geschiedenis heeft te meer de nieuwsgierigheid gaande gemaakt, naarmate men zich meer heeft beijverd haar in

nevelen te hullen. En ten laatste is zij toch volkomen klaar geworden.

> Al ligt de waarheid in het graf,
> Al wat haar drukt, het moet er af.

En welk nut heeft nu die onthulling? Wanneer een man door eene groote partij op zulk een hoog voetstuk geplaatst, zoo bewonderd, bewierookt, bijna vergood wordt, als dit met Bilderdijk het geval is geweest, dan is het goed dat de feilen en zwakheden van zulk een man aan het licht komen.

Niet evenwel om hem te veroordeelen! Allen, die maar eenigszins onder den invloed staan der resultaten van het moderne denken met betrekking tot de verschijnselen van het zedelijk leven - en wie kan er zich aan onttrekken, tenzij de gedachtelooze? - veroordeelen niemand om de gebreken van zijn karakter, zij beklagen hem slechts. Met de bewoners van Erewhon beschouwen zij die bijna als ziekteverschijnselen van een bijzonderen aard. Daarom evenwel oordeelen zij niet als Prof. Tydeman in die curieuse bewering: ‘de zedeleeraar moge het ontucht, de rechtsgeleerde echtbreuk noemen; de burgerlijke wet, gelijk de gewone zedeleer, zijn voor gewone menschen, niet voor dien Willem!’ Neen, voorzeker! Het verschoonend oordeel is voor allen, zoodra men de bronnen der onzedelijke handelingen erkent; men verontschuldigt dan den een om zijne verwaarloosde opvoeding, gelijk den ander om zijn vurig temperament; dezen om zijne stompheid, gelijk genen om zijne prikkelbaarheid. Maar daarom is er toch geene verschillende moraal voor den dichter en voor den daglooner, voor den wijze en voor den weetniet. Strenge afkeuring treffe elke onzedelijke daad; want of ze goed of kwaad is, hangt niet van haren bedrijver af: zij draagt dat karakter in zich zelve.

P.J. VETH.

Bibliographisch album.

Mijn schoolkameraads. Naar het Engelsch van R. Ascott Hope, schrijver van ‘onze Jongens’, *door G.B. Lalleman. Te Arnhem, bij van Egmond en Heuvelink*, 1872.

Na de stichtelijke is er voorzeker in de laatste jaren geene uitgebreidere dan de kinder-, ja, meer bijzonder de jongens-lectuur. Vooral zijn het de Engelschen, die er zich - en zulks met den besten uitslag - op toeleggen boeken te schrijven van allerhanden inhoud voor jongelieden van elken leeftijd, van de baby op de nursery, die lezen leert, tot den knaap van zestien tot achttien jaren. Onder het groote aantal, dat Nederland over de zee toevloeit, nemen de werken van R. Ascott Hope, zoo 't schijnt, eene eerste plaats in, en het goede debiet van zijn *book about boys*, vertaald door M. Westerman, is zeker de oorzaak geweest, dat van zijn latere werk: *my schoolboy friends*, eene vertaling door de Heeren boekhandelaars van Egmond en Heuvelink te Arnhem aan den hoofdonderwijzer G.B. Lalleman te Moordrecht besteld werd. Het oorspronkelijk bezit ontegenzeggelijk veel bevalligheid en natuurlijkheid van stijl en toont te zijn geschreven door iemand, die den knaap, in dit boek van 12-15, van haver tot gort kent, begrijpt, vat, en de kunst verstaat photographisch weêr te geven. Niets bij hem, op het 18de hoofdstuk, *a trial*[1], na, dat niet door en door waar en als uit de natuur gegrepen is; maar ik heb mijzelven afgevraagd, of de vrees van den schrijver, om, gelijk hij zich uitdrukt, *ongeloofelijke avonturen ter zee of te land bij elkander te brengen*, hem niet tol een ander uiterste kan verleid hebben, dat namelijk van met iets al te alledaags te berde te komen.

1 Die grap, van eene voor jongens hoogst aangelegene zaak, gemaakt, is, vooral in een man als Hope, een verbazingwekkende misslag.

Het boek is geen verhaal; het is eene onderhoudende aaneenschakeling van op iedere kostschool ter wereld periodiek voorkomende en vrij onverschillige voorvallen, waaraan de schrijver, als het boek hem lijvig genoeg is, zonder reden en moeite, bij, niet dóór den dood van den noodwendig besten jongen, een einde maakt, niet zonder uitzicht nogtans op een vervolg, dat de uitspraak van den beoordeelaar zal kunnen wijzigen. Te vergeefs zoekt men naar iets *saillants*, te vergeefs vorschte ik naar eene meer bepaald omschrevene bedoeling, die geene andere kan zijn geweest dan jongens een trouwen spiegel voor te houden, die hen moet aansporen tot beschouwing, zoo niet van zich zelven, dan van hunne makkers. De vraag is nog, of de mensch op zoo vroegen leeftijd al rijp genoeg is om uit zoodanig een tafereel de gewenschte gevolgtrekkingen te maken. Zoo ja, dan is het onmiskenbaar, dat er veel in het werkje voorkomt, hetwelk de hand leent tot de vorming van het karakter, hetgeen inderdaad geene geringe verdienste en aanbeveling is. Maar aan den anderen kant wilde ik wel eens weten, of de lezing van *my schoolboy friends* de jongens werkelijk vermaakt, boeit en eenigen indruk op hen maakt. Bij gebrek aan een Engelschen jongen, trachtte ik door middel van de vertaling eene proef met een Hollandschen te nemen. Wat geschiedde? Hij bracht mij het deeltje half gelezen terug en kwam mij bekennen, dat hij er weinig behagen in vond en of hij er maar meê mogt uitscheiden. Bij hèm kwam mij zoo iets toch zonderling voor. Ik moest er het mijne van hebben, nam kennis van de aan den knaap op goed geloof door mij verstrekte vertaling en ging aan het vergelijken. Toen rees mij een licht op. Terstond ontdekte ik, dat die weêrzin volstrekt niet bewezen was dat aan Hope lag of ook aan den jongen. Kennelijk had hier niemand als de vertaler schuld. Het bleek mij namelijk, dat hij met alles de hand had gelicht, waarmede hij niet terecht kon, hetgeen hij *vrijheid in de overzetting* gelieft te noemen, ten tweede de overzetting volstrekt stijlloos was en jongens nooit gesprekken voeren gelijk deze jongens in hun Hollandsch gewaad, ten derde de kennis der taal waaruit, zoowel als die waarin hij vertaalde, bij den Heer Lalleman hoogst onvolkomen blijkt.

Ik zou den lezer niet gaarne de verveling opleggen de lange lijst der correcties van dit foutieve opstel te laten doorworstelen; zij ligt ter inzage. Maar de lezing, die niet meer dan een rijke oogst van

distelen kon wezen, leert ons, hoe weinig over het algemeen uitgevers en boekhandelaars hunne roeping begrijpen, die op een of ander gunstig verschijnsel, op een titel of een naam afgaande en speculeerende, zonder eenigszins verder van de gehalte van een werk kennis te dragen of te nemen, er de bewerking of vertaling van aan een of anderen beunhaas aanbesteden, die het arme boek havent, misvormt en zich, onbekwaam en onbevoegd, gewetenloos en als 't ware knikkebollende na de zware dagtaak, van den enkel om den broode aanvaarden last afmaakt. Door de vertaling van werken, nuttig van strekking, schoon van vorm, opgespoord met een neus, afgericht op dergelijk edel wild, aan waarlijk letterkundige handen toe te vertrouwen en zich, zoo noodig, door lieden, die op de hoogte zijn, te laten voorlichten, zouden zij een veelzijdigen dienst aan het minder met vreemde talen bekend, doch niettemin wel onderwezen en beschaafd publiek bewijzen, terwijl er nu maar al te vaak een arbeid als deze onder de menschen wordt gebracht, waaraan degenen voor wie hij bestemd is niets hebben. Stellig kan op geene vertaling billijker dan op deze het: *traduttore*, *traditore*, worden toegepast. Zeker is het althans, dat zij, ten zachtste genomen, het oorspronkelijk op geenerlei wijze teruggeeft. Onze jongens kunnen uit deze photographie alleen maar slecht Hollandsch leeren, over wat zij niet begrijpen leeren heen loopen, even als de vertaler over allerlei episodes, aardigheden en moeielijkheden, en er de kunst uit bespieden echt knoeiwerk op school mede te brengen - of zou omgekeerd de onderwijzer het misschien van zijne leerlingen hebben afgezien? Waarschuwen tegen dergelijke smaak en verstand bedervende en met regt onopvoedkundige lektuur is alles wat de kritiek, helaas! vermag - en treuren over verschijnselen als waarop zij bij eene gelegenheid als deze het haren plicht achtte te wijzen.

O., September 1873. J.K.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Ainsworth (W.H), Tower-Hill	Dl. I.	Blz. 382.
Alcott (Louise M.) Oude en Nieuwe Zeden	Dl. I.	Blz. 572.
Asser (Mr. T.M.C.), Schets van het Nederlandsch Handelsregt	Dl. I.	Blz. 376.
Bakhuysen (H.G. van de Sande), Gronden der Werktuigkunde	Dl. III.	Blz. 505.
Bell (Dr. F.W.B. van), Het karakter der onafhankelijke theologie	Dl. I.	Blz. 421.
Bergh (Mr. L. Ph. C. van den), Handboek der Middel-Nederlandsche geographie	Dl. II.	Blz. 185.
Bergman (J. Th.), Memoria Ludovici Caspari Valckenarii	Dl. III.	Blz. 255.
Beuve (Sainte), Port-Royal	Dl. I,	blz. 83, 266;
	Dl. III.	Blz. 270.
Bibliotheek (Algemeene), N°. 50-55	Dl. II.	Blz. 207.
Braakensiek (A.), Stuivers-Landkaartjes	Dl. I.	Blz. 189.
Brouwer (Mr. P.A.S. van Limburg), Akbar, een Oostersche roman	Dl. II.	Blz. 596.
Brummelen Andriesse (J.C. ten), Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter	Dl. IV.	Blz. 571.
Calcar (E. van), De dubbele roeping der vrouw	Dl. IV.	Blz. 177.
Chantepie de la Saussaye (Dr. D.), De plaats der theologische wetenschap in de Encyclopedie der Wetenschappen	Dl. I.	Blz. 421.

Cheirisophos des Spartiaten Reise durch Böotien	Dl. II.	Blz. 464.
Cherbuliez (V.), De Vergelding van Joseph Noirel	Dl. IV.	Blz. 404.
Conscience (H.), Een Zeemanshuisgezin }	Dl. II.	Blz. 211.
Conscience (H.), Een slachtoffer der Moederliefde }	Dl. II.	Blz. 211.
Corstiens (P.), Bernard van Galen, Vorst-Bisschop van Munster	Dl. III.	Blz. 161.
Cremer (J.J.), Hanna de Freule	Dl. II.	Blz. 192.
Ellis (A.G.) en J.H. Beuker Andreae, Bijdragen tot de kennis van de Torpedo's of Watermijnen	Dl. II.	Blz. 369.
Erziehung (Ueber Nationale). Vom Verfasser der Briefe über Berliner Erziehung	Dl. II.	Blz. 464.
Esther, door de Schrijfster van Cometh up as a flower	Dl. I.	Blz. 181.
Felix (P.), De arbeid, wet des levens en der opvoeding	Dl. III.	Blz. 344.
Fittig (Dr. R.), Schets der organische Scheikunde, bewerkt door Dr. F.W. Krecke	Dl. III.	Blz. 171.
Geerling (W.J.), Beknopt statistiek Handboek	Dl. III.	Blz. 348.

Gutzkow (K.), De zonen van Pestalozzi	Dl. II.	Blz. 609.
Haar (B. ter), Utrecht in 1672	Dl. III.	Blz. 530.
Handelingen der Nederl. Juristen Vereeniging, 1870, 71,72	Dl. III.	Blz. 127.
Heineken (Mr. W.), De rechtstoestand der kerkelijke goederen bij de Hervormden	Dl. III.	Blz. 463.
Henri, Mijn vriend Pik	Dl. II.	Blz. 192.
Hoekzema (D.), De nieuwe talen aan de Gymnasia	Dl. II.	Blz. 416.
Huet (J. l'Ange), Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk }	Dl. I.	Blz. 225.
Huet (J. l'Ange), De methode der positieve philosophie volgens Auguste Comte }	Dl. I.	Blz. 225.
Jaapje Splatten (Hoe) door de wereld kwam	Dl. II.	Blz. 207.
Kate (J.J.L. ten), Esaia Tegnér, als godgeleerde en dichter	Dl. I.	Blz. 536.
Kemper (J. de Bosch), Schetsen uit en voor het Volksleven	Dl. II.	Blz. 207.
Keurboeken (De Middeneeuwsche) van de stad Leiden, uitgegeven door Dr. H.G. Hamaker	Dl. II.	Blz. 119.
Knottenbelt (Mr. J.), Volkshuishoudkunde	Dl. III.	Blz. 344.
Kompert (L.), Uit het leven der Duitsche Joden	Dl. I.	Blz. 572.
Lalleman (G.B.), Mijne schoolkameraads	Dl. IV.	Blz. 591.
Land (Dr. J.P.N.), De eenheid van den Geest	Dl. I.	Blz. 421.
Meinsma (J.J.), Geschiedenis van de	Dl. I.	Blz. 372.

Nederlandsche Oost-Indische bezittingen		
Meissner (A.), De kinderen van Rome	Dl. II.	Blz. 422.
Minnaert (G.D.), Nederlandsch Leesboek	Dl. I.	Blz. 179.
Mohr (Eduard), Capitolin. Trauerspiel in fünf Aufzugen	Dl. I.	Blz. 505.
Müller (F. Max), De uitkomsten van de wetenschap der Taalkunde	Dl. I.	Blz. 380.
Oda, Grootvaders klimop	Dl. II.	Blz. 207.
Oliphant (Mevr.), John	Dl. I.	Blz. 181.
Paganus, Wolfskampen Dine	Dl. IV.	Blz. 416.
Parker (Th.), Beroemde Amerikanen	Dl. I.	Blz. 174.
Perelaer (M.T.H.), De Bonische expeditiën. Krijgsgebeurtenissen op Celebes in 1859 en 1860	Dl. II.	Blz. 325.
Prentiss (E.), Berg-opwaarts	Dl. II.	Blz. 214.
Rees (Catharina F. van), Een koningin zonder kroon	Dl. II.	Blz. 613.
Richter (Dr. C), Staats- und Gesellschafts-Recht der Französischen Revolution von 1789-1804	Dl. I.	Blz. 193.
Sandeau (J.), De Meeuwenrots	Dl. I.	Blz. 190.
Scheltema (M.W.) Ez., Een nieuwe bundel schetsen	Dl. II.	Blz. 207.
Spaansche broeders (De). Een verhaal uit de 16e eeuw	Dl. II.	Blz. 613.
Special-catalog der Ausstellung des Königreichs der Niederlände	Dl. III.	Blz. 523.
Strausz (D.F.), Der alte und der neue Glaube }	Dl. II.	Blz. 71.
Strausz (D.F.), Ein Nachwort, etc.}	Dl. II.	Blz. 71.

Suringar (Dr. L.J.), Bijdrage tot de kennis van de regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort	Dl. III.	Blz. 502.
Thorbecke (Brieven van), 1830-1832	Dl. II.	Blz. 174.

Tideman (Joh.), De stichting der Remonstrantsche, Broederschap	Dl. I.	blz. 551.
Trollope (A.), Emily Hotspur	Dl. I.	blz. 181.
Ver Huell (Mr. A.), Cornelis Troost en zijne werken	Dl. IV.	blz. 419.
Verne (Jules), Twee tochten over den Oceaan	Dl. I.	blz. 572.
Verslag der Algemeene Vergadering der Vereeniging van Fabrieks- en Handwerksnijverheid	Dl. II.	blz. 207.
Vloten (Dr. J. van), De waarheid in zake B.C.J. Mosselman	Dl. I.	blz. 127.
Vloten (Dr. J. van), Nederland tijdens den Volksopstand tegen Spanje, 1564-1581	Dl. I.	blz. 362.
Vosmaer (C.), Vogels van diverse Pluimage, 2e deel }	Dl. IV.	blz. 412.
Vosmaer (C.), Londinias }	Dl. IV.	blz. 412.
Vreemde landen (Uit). Keur van de meest belangrijke reisbeschrijvingen van den nieuweren tijd	Dl. I.	blz. 560.
Wormstall (Dr. Joseph), Ueber die Wanderung der Bataver nach der Niederlände	Dl. I.	blz. 569.